НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» 2013

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

10
ТОМ

Т–Я

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2013

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-1359-9 (т. 10)

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

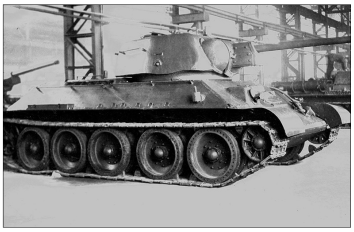
14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

Т-34 («тридцятьчетвірка») — рад. середній танк часів *Другої світової війни.*

Т-34 розроблений 1938—39 на з-ді № 183 (Харків. паровозобудівний з-д). Випускався 1940—50 в *СРСР* і протягом 1950-х рр. — у Польщі та Чехословаччині. Усього виготовлено понад 68 тис. танків усіх модифікацій у СРСР, 1380 — у Польщі та 3185 — у Чехословаччині. Це найбільш масовий танк в історії людства.

Протягом 1931—40 Харків. паровозобудівний з-д випускав легкі колісно-гусеничні танки серії БТ. Їхнє бойове застосування у громадян. війні в Іспанії 1936—39 виявило ряд принципових вад, у першу чергу — недостатнє бронювання. Паралельно з їх удосконаленням на Харків. паровозобудівному з-ді окреме конструкторське бюро під кер-вом А.Діка вело розробку нового танка А-20 (БТ-20) з посиленим бронюванням та поліпшеними можливостями колісного ходу. Після того, як конструктора заарештували за звинуваченням у шкідництві, його конструкторське бюро об'єднали з конструкторським бюро Харків. паровозобудівного з-ду, яке очолював М.Кошкін. Йому доручили доопрацювати проект А-20 і паралельно розробити проект А-20Г (А-32) з посиленим (за рахунок відмови від колісного ходу) бронюванням та озброєнням.

Полігонні випробування виявили, що конструкція А-32 дає змогу посилити бронезахист без погіршення ходових якостей. Новий проект, з більш потужною 76-мм гарматою Ф-32 та посиленою 45-мм бронею, отримав позначення А-34 і 19 грудня 1939 був прийнятий на озброєння РСЧА як середній танк Т-34. В якості ходового випробування 6—12 березня 1940 танки здійснили 750-кілометровий пробіг з *Харкова* до Черкізово (нині у складі м. *Москва*) і 17 березня в Кремлі були продемонстровані кер-ву країни. Вони справили велике враження на Й.*Сталіна*, і той розпорядився прискорити їх серійне вир-во. Однак військові стримано поставилися до нової машини. Згідно з даними полігонних випробувань танк, хоч і відповідав поставленим вимогам, потребував серйозної переробки.

Танк Т-34 зразка 1942 року виробництва Уральського заводу важкого машинобудування («Уралмашу»).

Проте 31 березня 1940 було прийняте рішення про серійний випуск Т-34 в Харкові та Сталінграді (нині м. Волгоград, РФ) з одночасним усуненням виявлених вад.

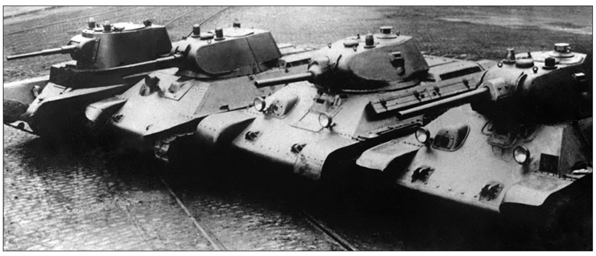
Початково Т-34 випускався виключно на Харків. паровозобудівному з-ді. Танк. броню постачав Маріупольський металургійний з-д, двигуни — дочірній моторобудівний з-д № 75.

1940 Харків. паровозобудівний з-д спромігся виготовити лише 115 (із 500 запланованих) танків. Однак у 1-му півріччі 1941 заплановані показники були навіть перевиконані (836 виготовлених, при 825 запланованих). У зв'язку з наближенням фронту випуск танків на Харків. паровозобудівному з-ді припинили і з-д (так само, як і Маріупольський металургійний з-д) евакуювали в Нижній Тагіл (нині місто Свердловської обл., РФ), де на базі Уралвагонзаводу організували Уральський танк. з-д № 183. З-д № 75 евакуювали з Харкова в Челябінськ (нині місто в РФ), де його об'єднали з евакуйованим із Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*) Кіровським з-дом.

При організації Уральського танк. з-ду була збережена структура Харків. паровозобудівного з-ду (навіть нумерація цехів та відділів залишилася незмінною), директором новоствореного з-ду призначили директора Харків. паровозобудівного з-ду Ю.Максарьова, а конструкторське бюро очолив О.Морозов, який ще 1940, після смерті М.Кошкіна, замінив його в якості гол. конструктора. 1940—41 Харків. паровозобудівний з-д випустив 1677 танків. Після повернення з-ду з евакуації 1943 серійний випуск Т-34 на ньому не відновлювали (натомість випускали новий танк Т-44, що мав прийти йому на зміну).

Усього вир-во велося на 7-ми з-дах: Харків. паровозобудівному з-ді № 183 (Харків), Уральському танк. з-ді № 183 (Нижній Тагіл), Сталінградському тракторному з-ді (Сталінград), «Красное Сормово» № 112 (Горький; нині м. Нижній Новгород, РФ), Кіровському з-ді наркомату танк. пром-сті в м. Челябінськ, з-ді № 174 (Омськ; нині місто в РФ), Уральському з-ді важкого маши-

Танк Т-34 та його попередники. Зліва направо: БТ-7М, А-20, А-34, Т-34 зразка 1941 року виробництва Харківського паровозобудівного заводу.

нобудування (Свердловськ; нині м. Єкатеринбург, РФ).

У Червоній армії Т-34 був на озброєнні танк. д-зій і окремих танк. бригад та батальйонів. Він брав участь у всіх осн. операціях на радянсько-нім. фронті, а також у Маньчжурській стратегічній наступальній операції в ході *радянсько-японської війни 1945.*

У повоєнний час Т-34 (переважно модифікації Т-34-85) постачали у понад 30 країн світу і широко використовували в ході різноманітних конфліктів, починаючи з Кореї (1950—53) і закінчуючи *Югославією* (1991—2001).

За своїм задумом Т-34 був універсальним танком, що поєднував у собі функції як танка механізованих з'єднань (завдяки високим ходовим якостям), так і танка підтримки піхоти (завдяки доброму бронезахисту), а його озброєння давало змогу ефективно боротись як з польовою фортифікацією, так і з бронецілями. Однак конструктивне втілення задуму мало низку серйозних вад.

Популярна у повоєнні роки міфологема про Т-34 як кращий танк II світ. війни не відповідає дійсності. Практично за кожним параметром були танки, що не поступалися, а то й переважали Т-34.

Так, якщо на момент прийняття на озброєння бронювання забезпечувало надійний захист від вогню протитанк. оборони і танків, то починаючи з 1942 і до кінця війни рівень захищеності був недостатнім, а особливості компонування не давали можливості суттєво поліпшити захист хоча б фронтальної проекції. Бортова броня, встановлена під кутом, зменшувала внутр. корисний об'єм корпусу, тому паливні баки довелося розміщувати безпосередньо за нею, що підвищувало ризик вибуху при пробитті броні. При цьому, якщо проти дрібнокаліберних снарядів нахил листів броні суттєво підвищував їхню стійкість, то проти бронебійних снарядів середнього та крупного калібру він не давав ніякого виграшу.

Якщо на початок війни за озброєнням Т-34 переважав практично всі іноз. середні танки, то вже 1942, після переозброєння нім. Pz IV новою гарматою, ця перевага зійшла нанівець. Окрім того, у Т-34 був поганий огляд, а суміщення обов'язків командира та навідника спричиняло до того, що йому постійно доводилося вибирати: спостерігати за полем бою чи вести вогонь. Нім. танкісти знали про цю ваду і на ній будували свою тактику: в момент, коли Т-34 вів вогонь, до нього можна було непомітно підкрастися і впритул розстріляти у слабозахищені місця.

Після появи нім. «Пантери», озброєної ще більш потужною гарматою, Т-34 довелося спішно посилювати озброєння. Однак Т-34-85 переважав «Пантеру» лише при стрільбі осколочно-фугасним снарядом (за рахунок більшого калібру), але не бронебійним. Хоча введення окремого навідника вилікувало «сліпоту» на полі бою, проте у прямій дуелі перевага все одно була не на боці Т-34.

Підвіска вже на момент проектування Т-34 була архаїчною і не повною мірою відповідала вимогам до неї. Пружинна підвіска мала схильність до розгойдування корпусу, що на марші призводило до швидкого стомлювання екіпажу, а в бою суттєво ускладнювало прицільну стрільбу як на ходу, так і з коротких зупинок. До того ж пружинні амортизатори підвіски розміщувалися всередині корпусу, що зменшувало корисний об'єм бойового відділення.

Потужний дизельний двигун В-2 був по-справжньому революц. інновацією. Згодом, у повоєнні часи, сімейство двигунів, розроблених на його основі, встановлювали на значній частині військ. та цивільної техніки. Однак на той момент його експлуатація викликала ряд проблем, зумовлених як незвичністю (у порівнянні зі звичайними двигунами), так і «дитячими хворобами», характерними для нової техніки. Це викликало його швидкий вихід із ладу, що нерідко спричиняло втрату танка з небойових причин.

Т-34 тричі намагалися замінити новим, більш вдалим, танком, позбавленим його вад (перед війною — Т-34М, у ході війни — Т-43, наприкінці війни — Т-44), але кожного разу відмовлялися, побоюючись знизити серійний випуск украй необхідних фронту середніх танків. Власне в цьому і полягала його гол. перевага: протягом усієї війни це був добре освоєний у вир-ві танк, що в цілому не поступався ворожій техніці та при цьому міг постійно випускатися великими серіями.

Літ.: *Шмелев И.* Танк Т-34. «Техника и вооружение», 1998, № 11—12; *Коломиец М.* Т-34: Первая полная энциклопедия. М., 2009; *Барятинский М.Б.* Т-34 в бою. М., 2011; Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О производстве танков Т-34 в 1941 г.» № 1216-506сс от 5 мая 1941 г. Web: http://www.pseudology.org/razbory/T34_Postanovlenie.htm.

В.М. Другак.

Д.В. Табачник.

ТАБА́ЧНИК Дмитро Володимирович (н. 26.11.1963) — громад., політ. і держ. діяч, історик, публіцист. Д-р істор. н. (1995), професор (1997). Академік Нац. академії правових наук України (2000). Засл. діяч н. і т. України (2002). Член Нац. спілки журналістів України (1986). Н. в м. *Київ* у сім'ї інженерів. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1986) й аспірантуру Ін-ту історії АН УРСР (1986—89). Канд. дис. на тему: «Масові репресії в Україні в другій половині 30-х — на початку 40-х рр. XX ст.» (1991), докторська дис. на тему: «Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні в 20-х — наприкінці 50-х рр. XX ст.» (1995).

Трудову діяльність розпочав копіювальником-реставратором Центр. держ. архіву кінофонофотодокументів України (1980—81). Працював молодшим наук. співробітником Ін-ту історії АН УРСР, зав. відділу Київ. міськкому ЛКСМУ. 1990—94 — депутат Київ. міської ради, 1991—92 — старший консультант, потім — гол. консультант у Секретаріаті ВР України. Із грудня 1992 по березень 1993 — керівник пресслужби КМ України, із березня по вересень 1993 — прес-секретар Уряду України, начальник Гол. управління інформації, преси та зв'язків з громадськістю КМ України. Із вересня 1993 по серпень 1994 — 1-й заст. Голови Держ. К-ту України у справах преси, вид-в, поліграфії та книгорозповсюдження. 1994 — керівник виборчої кампанії кандидата в Президенти України Л.*Кучми*; 1994—96 — глава Адмі-

ністрації Президента України. 1994—97 — голова Комісії з держ. нагород України; член *Ради національної безпеки і оборони України*; 1995—97 — голова Нац. ради з питань молодіжної політики; 1996—97 — член Ради з питань науки та науково-тех. політики; 1997—98 — радник Президента України, 1995—2000 — член Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури, член К-ту законодавчих ініціатив при Президентові України. Протягом 2002—05 і 2006—07 — віце-прем'єр-міністр України. Після *«Помаранчевої революції» 2004* перебував у опозиції, був «тіньовим» міністром освіти і науки створеного в грудні 2007 «опозиційного уряду України». Активно займався публіцистичною діяльністю. Із березня 2010 — міністр освіти і науки, молоді та спорту України, із лютого 2013 — міністр освіти і науки України. Голова К-ту з Держ. премії в галузі освіти (2010) та К-ту з присудження Премії Кабінету Міністрів України імені Лесі Українки за літературно-мистецькі твори для дітей та юнацтва (2004).

У 1990-х рр. зробив внесок у становлення сучасної укр. державності, її конституювання, оформлення атрибутивних ознак (розбудову механізму взаємодії гілок влади, систему держ. нагород), міжнар. визнання.

Як учений-історик став відомим наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр., опублікувавши серію політ. портретів, зокрема про репресованих рад. воєначальників; про В.*Щербицького*, О.*Кириченка* та ін. Автор (співавтор) понад 700 наук. праць з політ. історії 20 ст., спец. істор. дисциплін (*фалеристики*, *боністики*), історіософії України, історії дипломатії та міжнар. відносин.

Голова Спостережної ради Нац. тех. ун-ту України «Київський політехнічний інститут» (з 2003). У різний час входив до складу і є членом ред. колегій часописів: *«Український історичний журнал»*, *«Архіви України»,* «Національна безпека», *«Воєнна історія»*, «Політика і час», «Український часопис міжнародного права», *«Пам'ятки України: історія та культура»*, а також науково-документальної серії книг *«Реабілітовані історією»*. Президент т-ва «Україна—Іспанія» (із 1993). Дипломатичний ранг — Надзвичайний і Повноважний Посол (2004). Держ. службовець 1-го рангу (1994).

Нар. депутат України 3—7-го скликань, голова К-ту ВР України у закордонних справах (2002—03).

Лауреат премій «Золоте перо» Спілки журналістів УРСР (1989), ім. М.Островського (1991), Держ. премії України в галузі н. і т. (1999), премії ім. М.Костомарова НАН України (2004).

Нагороджений орденами Богдана Хмельницького 3-го ст. (1999), кн. Ярослава Мудрого 5-го (2003) та 4-го ст. (2013), св. рівноапостольного кн. Володимира 1-го ст., св. преподобного Нестора-літописця 1-го ст., медалями. Має нагороди багатьох д-в, зокрема: Іспанії, Італії, Франції, Ватикану, Бельгії, Греції, Португалії, Литви, США, Бразилії, Індонезії, Чилі, Аргентини, Польщі, Перу, Болівії, Куби та Домініканської Республіки.

Праці: Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів). В кн.: Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики. К., 1988 (препринт № 2); За стандартними звинуваченнями. К., 1990 (у співавт.); О.І. Кириченко: штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953—1957 рр. К., 1990 (у співавт.); Чорні роки комсомолу України. К., 1990 (у співавт.); Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1—3. К., 1996 (у співавт.); Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К., 1996 (у співавт.); Україна на шляху у світ: керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917—1996 рр.: Біографічні нариси, документи і матеріали: Навчальний посібник. К., 1996; Україна: третій шанс: Кінодокументи та бесіди з дійовими особами новітньої історії. К., 2002 (у співавт.); Україна: проблеми самоорганізації, т. 1—2. К., 2003 (у співавт.); Пам'ятки російської історії і культури в Україні XVII—XXI ст.: Науково-популярне видання. К., 2003 (у співавт.); Історія української дипломатії в особах. К., 2004; Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. К., 2004; Україна—діаспора: можливості економічної співпраці, ч. 1—2. К., 2004; Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини, кн. 1—2. К., 2004 (у співавт.); Українці в Російській Федерації: Бібліографічний покажчик. К., 2004 (у співавт.); Шляхи інноваційного розвитку України. К., 2004; Українська дипломатія: Нариси історії (1917—1990 рр.). К., 2006; Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX — початок XX ст.): Нариси. К., 2007 (у співавт.); Українці зарубіжжя та Україна: Довідник. К., 2007 (у співавт.); «Утиный суп» по-украински. Х., 2008; Западные избирательные системы: мифы, геополитика и права человека. Х., 2009 (у співавт.); Історія української дипломатії: Біографічні нариси: Навчальний посібник. К.—Х., 2009; Мир без Украины? К., 2009; Вбивство Петлюри. Х., 2010 (у співавт.); Убийство Столыпина. Х., 2010 (у співавт.); Петр Столыпин. Х., 2012 (у співавт.); Петр Столыпин: крестный путь реформатора. М., 2012 (серия «ЖЗЛ»; у співавт.); Полководцы Украины: судьбы и сражения. Х., 2012 (проект «Украина»).

О.А. Удод.

ТА́БЕЛЬ ПРО РА́НГИ 1722 — єдина система звань, чинів та рангів у військ., цивільній (статській) та придворній службі в Рос. імперії. Чини держ. служби поділялися на 14 класів (рангів), кожному з них відповідала певна службова посада. Ієрархія чинів сприяла зміцненню дисципліни і субординації як у межах одного відомства, так і між відомствами, стимулювала послідовність кар'єрного просування службовою драбиною. Т.п.р. запроваджений згідно із законом, схваленим 4 лютого (24 січня) 1722 *Петром I*. Підготовка тексту закону тривала з 1719, з'ясовувалася система присвоєння чинів у Франції, Пруссії, Швеції, Великій Британії, Голландії і Данії, яка звірялася з існуючою практикою в Росії. Перевагу було надано законам абсолютистської Франції, котра мала подібну до Росії соціальну структуру з досвідченим у військ. справі *дворянством*. Роботу над укладанням Т.п.р. було доручено таємному радникові, вихідцю з Вестфалії, вихованцю

А.І. Остерман — укладач «Табеля про ранги» (1722). Гравюра 18 ст.

Єнського ун-ту А.Остерману. У редагуванні тексту брав участь Петро I. Запровадження Т.п.р. заклало новий принцип у формуванні рос. регулярної армії та бюрократії. Було скасовано спадкову передачу службових місць, перевага віддавалася особистій вислузі, здібностям, досвіду, а не походженню. Такий підхід сприяв зростанню чисельності офіцерів і чиновників, зміні їхнього соціального складу через залучення вихідців з непривілейованих *станів*, а також узалежнював військ. й цивільну бюрократію від абсолютної влади монарха. Вимога для всіх проходити службу з нижчих до вищих чинів сприяла набуттю досвіду і професіоналізму. Чини присвоювалися поступово й свідчили про ділові якості та здібності чиновника. Досягнення 8-го рангу гарантувало отримання дворянського звання. Хоча Т.п.р. й дозволяв нижчим чиновникам домагатися дворянського звання, проте вищі посади в адміністрації обіймали головним чином дворяни-землевласники. У кожному класі слід було прослужити в середньому 3—4 роки.

З огляду на збільшення на держ. службі кількості вихідців з непривілейованих станів було змінено клас чину для отримання спадкового дворянства: із 1845 особи, які досягли чинів 10—14-го класів, стали отримувати тільки почесне громадянство; чинів 6—9-го класів — особисте дворянство, чинів 1—5-го класів — спадкове дворянство. 1856 право на спадкове дворянство було пересунуто на один клас вище (1—4-й клас). На військ. службі 8-й клас давав право на спадкове дворянство, нижчі класи — лише право на особисте дворянство. Із 1898 для отримання громадянства чи дворянства запроваджено ще й термін обіймання посади відповідного класу (5 років), а 1900 введено нову норму, згідно з якою перебування у класних чинах перед таким отриманням мало тривати не менше 20-ти років.

Т.п.р. вибірково був поширений (із 1760) на *козацьку старшину*, а 1783 став заг. законодавчим актом. Із поч. 19 ст. імп. *Олександр I* почав поширювати Т.п.р. на станову виборну дворянську службу (див. *Предводитель дворянства*), а з 1831 він набув повної чинності для всіх виборних дворянських посадовців, оскільки їхня служба урівнювалася з держ. статською. За імп. *Миколи I* в наданні чину провідне місце почала займати освіта, витісняючи попередні принципи походження та вислуги. За імп. *Олександра II* виборні земські посади (див. *Земства*) прирівнювалися до класних чинів, відповідно до яких земці могли переходити на держ. службу. За земським положенням від 12 червня 1890 (статті 117 і 124) голова і члени *земської управи* вже рахувалися на службі, отримували чини. А ті з них, які їх не мали, могли на них розраховувати вже після першої каденції.

Неодноразові спроби (у 1820-х, 1840-х, 1880-х рр.) переглянути або скасувати систему присвоєння чинів зазнали поразки, оскільки Т.п.р. зміцнював незалежність монарха від *аристократії* і створював бюрократію, яка була міцною соціальною опорою *самодержавства* в Рос. імперії. У цілому ж він сприяв порядку дотримання системного управління д-вою і служив передумовою для формування ефективної та раціональної організації влади, необхідної для модернізації життє-ва зверху. Т.п.р. діяв до 1917.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, собрание 1-е, т. 26: 1800—1801, № 1996. СПб., 1830; Полное собрание законов Российской империи, собрание 3-е, т. 10, отд. 1: 1890, № 6927, глава V: О порядке замещения земских должностей и условиях земской службы. СПб., 1893.

Літ.: *Троицкий С.М.* Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. М., 1974; *Шепелев Л.Е.* Чиновный мир России: XVIII — начало XX в. СПб., 2001; *Миронов Б.Н.* Социальная история России, т. 2. СПб., 2002.

В.С. Шандра.

ТА́БІР — місце тимчасового розташування великої групи людей або група людей, що перебуває в такому місці; також літня будівля, загін для худоби поблизу пасовищ, випасів.

1) Див. *Табір військовий.*

2) Т. військовополонених — спеціально обладнані місця для утримання полонених військовослужбовців противника. Табори військовополонених появилися вперше в англо-бурській війні 1899—1902 (раніше полонених тримали у фортецях). Під час *Першої світової війни* трактування статусу полонених нормувалося ухвалами Гаазької (1899) і Женевської (1907) конвенцій; під час *Другої світової війни* — Женевською конвенцією 1929 (її не підписав *СРСР*, чим Німеччина виправдовувала своє жорстоке поводження з рад. військовополоненими). У роки II світ. війни сотні тисяч укр. вояків польської і радянської армій перебували в таборах військовополонених Німеччини й СРСР. Нацистські табори рад. військовополонених відрізнялися особливо жорстоким поводженням із в'язнями.

3) Концентраційний табір — табір для превентивного утримання цивільних із політ., нац. та реліг. мотивів (див. також *Концентраційні табори*). Уперше цей термін було застосовано для таборів, де утримувалися цивільні при подоланні спротиву колоніальній іспанській політиці на Кубі 1892 (campo de concentracíon).

Офіц. назву «концентраційних» мали також перші рад. табори, перші з яких створені за наказом Л.*Троцького* наприкінці травня 1918, коли передбачалося роззброювання Чехословацького корпусу. 23 липня 1918 Петрогр. к-т РКП(б), затвердивши рішення щодо червоного терору, ухвалив, зокрема, постанову про взяття заручників й «облаштування трудових (концентраційних) таборів». 15 квітня 1919 був опублікований декрет Всерос. ЦВК «Про табори примусових робіт», що припускав створення мінімум одного Т. на 300 осіб при кожному губернському місті, — до кінця 1919 існував уже 21 Т. Восени 1923 було вже 315 таборів, з яких найвідоміший — Соловецький табір особливого призначення (див. *Соловки*) — послужив основою створеної згодом рад. системи виправно-трудових таборів *Гулагу* (які в широкому сенсі іноді також називають концентраційними).

У Німеччині часів Третього райху існувала мережа концентраційних таборів, які почали створювати одразу після приходу А.*Гітлера* до влади, із початком II світ. війни її було поширено на

окуповані території. Загалом вона налічувала 26 осн. концентраційних таборів (найбільш відомі — Аушвіц (*Освенцім*), *Бухенвальд*, *Дахау*, *Заксенгаузен*, *Маутгаузен* та ін.) та понад 1 тис. їхніх філій, для «остаточного вирішення єврейського питання» особлива група з них набула з 1942 статусу таборів знищення (Vernichtungslager) — Хелмно (Кульмгоф), Аушвіц-Біркенау, Белжець, *Майданек*, Собібор, Треблінка.

Окрім концентраційних, на території Третього райху та окупованих ним країн діяли ін. типи таборів для цивільного населення (виправно-трудові, табори примусової праці для євреїв, трудові, пересильні).

4) Табір переміщених осіб або Табір Ді-Пі (з англ. Displaced Persons, скорочено: D.P.; див. *Переміщені особи*) — табір для тимчасового утримання «переміщених осіб» на території Зх. Німеччини й Австрії, окупованій із 1945 амер., брит. і франц. військами. У таких таборах 1947 перебувало 1,6 млн біженців, у т. ч. бл. 200 тис. українців.

Літ.: *Kaminski A.J.* Konzentrationslager 1896 bis heute: Eine Analyse. Kohlhammer, 1982; Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960: Справочник. М., 1998; *Orth K.* Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Hamburg, 1999; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). К., 2000; Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, bd. 1—9. München, 2005.

М.Г. Дубик.

ТА́БІР ВІЙСЬКО́ВИЙ — тимчасова польова фортифікаційна споруда, призначена для захисту військ. контингенту або для проведення навчання. Укріплені табори зводили на ніч уже давні єгиптяни. За *Геродотом*, перське військо на чолі з *Дарієм I* ставило табори під час походу на *скіфів* (514—513 до н. е.), у т. ч. на березі р. Оар, що впадала в Меотиду (Азовське море). Давні греки та македонці не надавали значення укріпленню табору. Армія *Риму Стародавнього* при кожній зупинці на ніч споруджувала табір прямокутної форми з чотирма брамами, укріплений ровами та стіною з частоколу, по периметру якої стояли вежі. З часів імп. Августа легіон міг перебувати в одному таборі роками, тому з часом такі табори перетворювалися на фортеці; навколо них з'являлася цивільна забудова, і нерідко фортеці перетворювалися на міста. В Україні залишки рим. військ. таборів відкриті, зокрема, біля с. Орлівка (Ренійського р-ну Одес. обл.), с. Дар'ївка (Білозерського р-ну Херсон. обл.), в урочищі Дідова Хата (Миколаїв. р-ну Миколаїв. обл.).

Військ. теоретики *Візантії* радили будувати прямокутний табір з ровом та валом по периметру і «вовчими ямами» за валом. *Слов'яни (давні)* в 7—8 ст. влаштовували свої табори на височині, захищаючи їх возами, «вовчими ямами» та земляними перешкодами. У *Київській Русі* ставили укріплені валами чи частоколом «остроги» та «осіки» або огороджували табір щитами. Такі військ. табори могли використовувати для захисту війська під час бою (див. *Калка, битва на річці 1223*). Середньовічні кочовики влаштовували круглі у плані табори зі зв'язаних возів. Монголи ставили неукріплені військ. табори на пагорбах, але залишали нерозсідланими половину коней та використовували кінні патрулі й систему сигнальних багать.

Гусити в Чехії будували табори з великих возів, вкопаних у землю. У Рос. д-ві на місцях зупинки армії будували «остроги», укріплені ровом і валом із частоколом. У війську *Речі Посполитої* в якості укріпленого табору часто виступали поєднані між собою обози. Укр. *козаки* також оточували табір возами, з'єднаними мотузками чи ланцюгами, за необхідності вози прикопували землею. Залишки козац. таборів, укріплених валами, виявлені, зокрема, біля с. Пляшева (Радивилівського р-ну Рівнен. обл.) та біля с. Плоска (Дубнівського р-ну Рівнен. обл.). У 16—17 ст. активно використовувалися, у т. ч. в Україні, укріплені обози (*вагенбурґи*, гуляй-городи), що захищали військо як під час маршів, так і в бою. Розвиток вогнепальної зброї в 17—18 ст. дав новий поштовх розвиткові укріплених військ. таборів. Вони оснащувалися товстими насипами для захисту від гранат і артилерії, мали позиції для фронтального та перехресного вогню, були захищені артилерією та стали необхідним елементом підготовки будь-якого бою. Напр., *Полтавська битва 1709* відбулася біля рос. табору, укріпленого валами і ровами, та побудованих неподалік редутів. Укріплені подібним чином табори використовувалися й під час бойових дій протягом 18—19 ст., коли військ. табори ставали потужними фортецями для оборони багатотисячних армій.

У 19—20 ст. для нетривалих зупинок у полі ставили також неукріплені біваки під відкритим небом. Для розміщення в біваку солдати носили із собою складені намети. Порядок побудови, структура та охорона таких військ. таборів окреслювалися статутами армій. Улітку військ. частини розміщувалися в літніх польових таборах, де займалися бойовою підготовкою (на зиму вони, як правило, квартирували в містах). Такі табори включали стрільбище, плац, церкву, госп. будівлі, офіцерські бараки та наметове містечко для солдатів. Під час *Першої світової війни* з появою авіац. розвідки військ. табори втратили правильну чотирикутну форму, щоб унеможливити супротивнику встановити чисельність війська. Військ. табори під відкритим небом продовжують застосовувати під час бойових дій та навчань і в 21 ст.

Літ.: *Шперк В.Ф.* История фортификации. М., 1957; *Буйских С.Б.* Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). К., 1991; *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком. Львів, 1992; *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. К., 1993; *Разин Е.А.* История военного искусства. СПб, 1999; *Кучма В.В.* Военная организация Византийской империи. СПб., 2001; Історія українського козацтва: Нариси, т. 1. К., 2006; The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, vol. 1—2. Cambridge, 2007; *Коннолли П.* Греция и Рим: эволюция военного искусства на протяжении 12 веков. М., 2009; *Сокирко О.* Полтавська битва 27 червня 1709 р.: український Рубікон, ч. 1—2. К., 2009; *Котляр М.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. К., 2010; *Храпачевский Р.П.* Армия монголов периода завоевания Древней Руси. М., 2011; *Синиця Є.* Перунові діти: військова справа слов'ян на початку середньовіччя. К., 2012.

А.Г. Папакін.

ТАБОРИ́ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НИХ на території України — спеціально обладнані місця

Табір для військовополонених «Уманська яма» (дулаг № 182) у кар'єрі цегельного заводу м. Умань. Серпень 1941.

для примусового утримання полонених військовослужбовців противника, які існували на території України під час і після *Другої світової війни*.

Нацистські табори для військовополонених. На землях окупованої ворогом України було створено мережу таборів для рад. військовополонених (понад 250 таборів), які були частиною системи таборів для військовополонених Третього райху.

У прифронтовій полосі та оперативній зоні розміщувалися табори фронтового рівня, а також дулаги (Durchgangslager (Dulag) — пересильний табір) — збірні та пересильні пункти військовополонених, котрі підпорядковувалися командирам військ. груп та призначалися для проведення перевірки за ознаками національності, професії та благонадійності. Кваліфіковані полонені направлялися до Третього райху, тільки з листопада 1941 до травня 1942 з України було вивезено понад 500 тис. військовополонених. Частину військовополонених, переважно через політ. причини, направляли одразу до концентраційних таборів Третього райху для їх фізичного знищення. Ін. військовополонені переводилися до шталагів (Lager für Stammmannschaft (Stalag) — табір для основної команди) — стаціонарних таборів військовополонених рядового та сержантського складу, офіцери направлялися до офлагів (Lager für Offiziere (Oflag) — табір для офіцерів). На окупованій території України було понад 20 шталагів, серед яких найбільш відомі *Дарницький табір військовополонених* під *Києвом*, Володимир-Волинський на *Волині*, *«Богунія»* на Житомирщині, «Гросс-лазарет» у *Славуті*, «Цитадель» у *Львові*, «Уманська яма» на Київщині, «Хорольська яма» на Полтавщині. У шталагах проводилися регулярні фільтрації для знищення непрацездатних і хворих військовополонених. Працю полонених використовували на роботах через додаткові табори або відділення шталагів. В'язні працювали переважно на шляхових роботах, у шахтах, на ін. важких або небезпечних роботах, закопували трупи після розстрілів.

Група німецьких військовополонених біля м. Львів. Серпень 1944.

Для таборів пристосовували випадкові приміщення або майданчики просто неба, огороджені кількома рядами колючого дроту зі сторожовими вишками, харчування було жахливим, умови утримання — нестерпними.

Окрім рад. військовополонених, у таборах на території України утримувалися франц. та італ. військовополонені у Львів. таборі «Цитадель», франц. та бельгійські — у Рава-Руському таборі, голл. та сербські військовополонені — у Станіславському таборі.

Умови утримання в таборах суттєво відрізнялися залежно від громадянства військовополоненого. Найбільш жорсткі умови були по відношенню до рад. військовополонених. Посилання на неприєднання *СРСР* до Гаазької конвенції про порядок ведення війни (1907) та відмову від ратифікації Женевської конвенції з прав військовополонених (1929) не виправдовують порушення елементарних норм міжнар. права, неприпустимі умови утримання рад. військовополонених у таборах, незабезпечення їх мед. допомогою, використання примусової праці, масові страти. Смертність військовополонених від голоду, хвороб, тортур у таборах становила до 60 %.

При наближенні лінії фронту табори переводили на захід, також із проведенням фільтрацій та знищенням непрацездатних і хворих. Іноді вдавалося за допомогою місц. населення, підпілля, партизанів врятувати військовополонених від загибелі. У самих таборах не припинявся опір гітлерівцям — масові втечі, повстання (табір військовополонених у с. Яцево; нині с. Новоселівка Черніг. р-ну Черніг. обл.) та ін. На території Третього райху існувало понад 150 шталагів та офлагів, у них загинули понад 1 млн 600 тис. рад. військовополонених, заг. цифра втрат рад. військовополонених сягає 3 млн 700 тис. осіб.

Радянські табори для військовополонених. На початку II світ.

війни єдиним чинним документом, що стосувався військ. полону в СРСР, залишалося «Положення про військовополонених» 1931. Як і раніше, рад. уряд відмовлявся приєднуватися до чинної Женевської конвенції «Про утримання військовополонених» 1929.

Створення апарату, який би опікувався полоненими, та організація таборів для їхнього утримання почалися ще до вторгнення на територію зх. регіонів України. Уже 15 вересня 1939 Ген. штаб РСЧА віддав розпорядження про організацію у смузі *Українського фронту* пунктів для прийому військовополонених на залізничних станціях Ірша, Погребище, Хирівка і Хоробичі, а також табору-розподільника для прийому бранців у *Путивлі.* Згодом в УРСР було створено ще 5 приймальних пунктів (станції Олевськ, Шепетівка, Прикордонна, Волочиськ, Ярмолинці). Станом на 27 вересня 1939 через такі пункти на території УРСР пройшло понад 44 тис. осіб. За наказом наркома внутр. справ СРСР Л.*Берії* від 19 вересня 1939 було створено 8 стаціонарних таборів для військовополонених, із них 3 — на території УРСР — у Путивлі, *Козельщині* та *Старобільську.* Загалом утримання польс. громадян у таборах для військовополонених на території СРСР в якості військовополонених не мало правових підстав, оскільки Польща і СРСР не оголошували один одному війну. Після завершення активних бойових дій було проведено фільтрацію бранців, зі звільненням більшості, однак 25 тис. продовжували використовувати на буд-ві, підпр-вах вугільної та металургійної пром-сті. Є дані, що офіцерів зі *Старобільського табору військовополонених* розстріляли в *Харкові.* Протягом 1939—41 на території УРСР були облаштовані і діяли 9 стаціонарних приймально-пересильних і вироб. таборів для військовополонених та інтернованих, цей період був часом початку формування підвалин системи військ. полону в СРСР.

На першому етапі війни з Німеччиною та її союзниками кількість військовополонених була незначною, вони переміщувалися одразу в глибокий тил.

Протягом 1943—45 на території УРСР було організовано 37 стаціонарних таборів для військовополонених, на поч. 1946 існували 26 таких таборів, у складі котрих перебувало 263 табірні відділення з лімітною наповненістю понад 320 тис. військовополонених, на 1 січня 1948 реальна чисельність їхнього контингенту становила 201,5 тис. бранців військ. полону (німців, громадян Австрії, угорців, румунів, японців та бранців ін. національностей). Упродовж 1949 проводилася масова репатріація військовополонених та інтернованих, табірну мережу на території України було відчутно скорочено. Станом на 1 січня 1950 на території УРСР продовжували існувати 10 стаціонарних таборів для військовополонених, у складі 67-ми табірних відділень з лімітом понад 56 тис. осіб. Незважаючи на публікацію від 5 травня 1950 офіц. повідомлення ТАРС про те, що СРСР повністю завершив репатріацію військовополонених, бл. 20 тис. осіб були затримані, піддані суду військ. трибуналу за звинуваченням у скоєнні воєнних злочинів, шпигунстві, бандитизмі та залишені відбувати покарання в таборах до закінчення терміну, визначеного судом. Таким чином, формально військовополонених уже не було, лишалися тільки засуджені *воєнні злочинці*, колишні бранці війни. На поч. 1951 в Україні ще діяли 3 режимні табори для засуджених військовополонених та інтернованих заг. чисельністю бл. 4,5 тис. осіб. Наприкінці 1953 — на поч. 1954 єдиною функцією цих таборів було забезпечення транзитного утримання репатрійованих контингентів.

(Див. також *Концентраційні табори* більшовицького та нацистського тоталітарних режимів на території УСРР—УРСР.)

Літ.: *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. М., 1996; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). К., 2000; *Коваль М.В.* Військовополонені — жертви війни. В кн.: Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941—1945. К., 2000; *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939—1954). К., 2004; Військовий полон та інтернування: 1939—1956: погляд через 60 років: Матеріали міжнародної наукової конференції 2—4 червня 2006. К., 2008.

М.Г. Дубик.

ТАБОРИ́ ДЛЯ ЦИВІ́ЛЬНОГО НАСЕ́ЛЕННЯ НА ОКУПО́ВАНІЙ ТЕРИТО́РІЇ УКРАЇ́НИ 1941—1944 — табори, створені окупаційними органами влади для примусового утримання цивільного населення під вартою з різних причин. Розрізняють кілька типів таборів: *концентраційні табори*; виправно-трудові табори; табори примусової праці для євреїв; трудові табори; пересильні табори.

Концентраційні табори — це місця превентивного ув'язнення людей з мотивів політ., нац. та реліг. характеру за рішенням таємної держ. поліції (*гестапо*), без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом утримання, і з метою поступового знищення в'язнів непосильною каторжною працею, голодом, екзекуціями, тортурами, вбивствами і стратами, підпорядковані інспекції концтаборів Третього райху. За класичною моделлю до концентраційних таборів на окупованій території України відносяться два табори: *Сирецький концентраційний табір* та *Янівський концентраційний табір.* Подібними концентраційним за сукупністю характерних ознак можна вважати ще 4 табори: у *Дніпропетровську*, Красному Лучі (Луган. обл.), *Макіївці* та *Сімферополі.*

Музей Т. Шевченка в м. Канів, перетворений окупантами на трудовий табір. Фото 1943.

Виправно-трудові табори (Arbeitserziehungslager) — місця ув'язнення громадян на визначений термін (від 21 до 56 днів, з можливістю продовження) за ухиляння від трудової повинності, трудові порушення, з подальшим направленням на попереднє місце роботи або до концтабору, підпорядковувалися комендатурі СД (SD; нім. Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS — служба безпеки райхсфюрера СС) та поліції безпеки (табори з особливо жорстоким режимом утримання). Зафіксоване існування виправно-трудових таборів у *Бердичеві*, *Кам'янці-Подільському*, Костянтинівці (нині місто Донец. обл.), *Львові*, Марганці (Дніпроп. обл.), Людвиполі (нині м. Соснове Березнівського р-ну Рівнен. обл.), *Шепетівці*. Насправді таких таборів було набагато більше, що опосередковано підтверджують розпорядження місц. окупаційних органів влади про застосування ув'язнення на короткий строк за типовими для таких таборів причинами. За режимом утримання вони вважаються навіть більш жорстокими, ніж концентраційні.

Табори примусової праці для євреїв (Zwangsarbeitslager für Juden) — це місця ув'язнення осіб єврейс. походження з метою їхнього використання на тяжких роботах, перетворені з гетто або новостворені з вивезенням працездатних євреїв із гетто, підпорядковувалися кер-ву поліції та СС (SS; нім. Schutzstaffel — охоронні загони), були запроваджені в Україні розпорядженням райхсміністра окупованих сх. областей А.*Розенберга* про введення примусової праці для єврейс. населення від 16 серпня 1941. Такий табір знаходився, як правило, поряд з гетто або взагалі на його території, у ньому утримувалися працездатні євреї. Ці табори продовжували існувати до кінця окупації; тільки на її завершальному етапі в'язні були знищені. Функціонування таких таборів, передусім у зх. регіонах України, підтверджене не тільки свідченнями, а й нім. документами. Поки мало документальних підтверджень існування таких таборів у сх. та пд. регіонах, але подібність розташування, функцій та організації функціонування дає змогу припустити існування подібних таборів у кожному гетто. Документально зафіксовано існування 78-ми таких таборів на окупованій території України.

Ін. формою таборів примусової праці були т. зв. трудові табори (Arbeitslager). Хоча, на відміну від попередніх, у назві не відображений примусовий характер використання в'язнів, але фактично їх можна вважати такими: їх створювали, як правило, на великих пром. об'єктах — шахтах, залізниці, буд-ві, робітників направляли туди переважно не добровільно, а за направленням біржі праці, відомі випадки, коли люди вважали, що їх відправляють до Німеччини, а згодом вони потрапляли до таборів на території України. З урахуванням поганого харчового забезпечення та низької заробітної плати не можна вважати, що їхнє становище чимось відрізнялося від становища *остарбайтерів* у Третьому райху, навпаки, у багатьох випадках воно було навіть гіршим. У довіднику про табори зафіксовано 15 таких таборів, але очевидно, що таких таборів було набагато більше. Для повного встановлення їхньої кількості потрібно залучити свідчення про існування таких таборів від постраждалих або свідків подій.

Пересильні табори — збірні пункти для тимчасового утримання тих, кого направляли на примусові роботи до Третього райху. З архів. документів відомі 23 такі табори, насправді їх було набагато більше. Наявні свідчення про ще 67 таборів на окупованій території України, в яких утримувалося цивільне населення, але їхній тип не можна визначити за браком детального опису.

Літ.: Das nationalsozialistische Lagersystem (CCP). Frankfurt am Main, 1998; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). К., 2000.

М.Г. Дубик.

ТАБУЇ́ (Табіус; Tabouis) **Жорж** (1867—1958) — франц. генерал, із лютого 1917 — франц. представник при штаб-квартирі рос. військ *Південно-Західного фронту* в Україні (*Бердичів*). Наприкінці серпня 1917, через практичне припинення існування штаб-квартири, виїхав до *Києва*, де здійснив офіц. візит до Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*) і мав розмову із С.*Петлюрою.* Був присутній на *Третьому Всеукраїнському військовому з'їзді 1917.* 1 грудня 1917 переїхав до Києва. 26 грудня 1917 франц. уряд ухвалив рішення про призначення при Ген. секретаріаті УНР комісара Франц. Республіки та доручення цих обов'язків генералу Т. 28 грудня 1917 він отримав телеграму про своє призначення і поінформував про це ген. секретаря міжнар. справ О.*Шульгина.* 4 січня 1918 відбулося офіц. прийняття представника Франц. Республіки при Ген. секретаріаті УНР. Одночасно Т. був керівником франц. військ. місії в Україні. Заступивши на посаду, він провів її реорганізацію та підпорядкував собі віце-консула. Після вступу укр. делегації до переговорного процесу в Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь) звернувся із пропозицією до франц. уряду запропонувати Україні чіткий договір, який означав встановлення контролю Франції у фінансовій, екон., торг., військ. діяльності, а також у ділянці закордонної політики. Його вимогам бракувало гнучкості. Діяльність франц. місії в Україні зазнала невдачі. 23 лютого 1918, через наступ укр. та австро-нім. військ, генерал Т. та

Ж. Табуї.

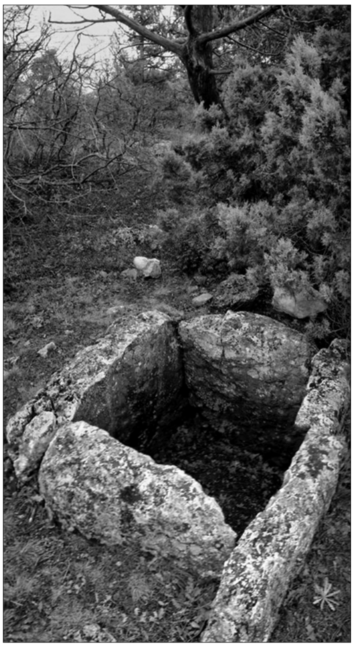
ін. громадяни Франції залишили столицю України.

Автор спогадів «Як я став комісаром Французької Республіки на Україні» («Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine»), виданих *Українським науковим інститутом у Варшаві* 1932.

Літ.: *Косик В.* Франція та Україна: Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). Львів, 2004.

О.Б. Кудлай.

ТА́ВРИ — стародавній народ Криму. Першим написав про Т. *Геродот* у зв'язку зі скіфо-перською війною, датованою 510-ми роками до н. е. (див. *Дарій I*). За Геродотом, Т. займали пд. частину Крим. п-ова (гори і передгір'я). Їхніми осн. заняттями були піратство та війни. Захоплених у морі еллінів вони приносили в жертву богині Діві, а у воєнних бранців відрубували голови, насаджували їх на палі та підіймали над дахами будинків. Про піратство Т. писали і незалежні від текстів Геродота автори, напр. *Страбон*. У той же час деякі письменники, читаючи Геродота, надихалися екзотичними звичаями Т. і творили свої «псевдотаврські» сюжети («Іфігенія в Тавриді» Евріпіда, епізоди «Послань з Понту» Публія *Овідія* Назона та ін.).

Таври. Могильник на горі Кош-Кая (Кошка). Кам'яна скриня. Фото початку 21 ст.

Археол. к-ра, носіями якої, згідно з думкою всіх дослідників, були Т., представлена могильниками з кам'яних скринь, розташованими на Гол. пасмі Крим. гір і на Пд. березі Криму. Поховальні споруди були оточені кам'яними огорожами. Камінням був заповнений простір між огорожею і кам'яною скринею. Кожну споруду багато разів використовували для поховань. Небіжчиків клали на бік у скорченому положенні. У могилах знайдено мечі та вістря стріл, які нічим не відрізняються від скіфських. Найпоширеніша категорія поховального інвентарю — бронз. прикраси (гривни, браслети, кільця, сережки, бляшки, які нашивалися на одяг). Крім того, виявлено мушлі каурі, скляні намиста і деякі ін. речі. Датують могильники з кам'яних скринь 6—5 ст. до н. е.

Враховуючи відсутність поселень, малу кількість придатної для обробки землі, а також зауваження т. зв. Псевдо-Скімна про те, що «Таври ... надають перевагу кочовому життю в горах», осн. заняттям цього народу звичайно вважають тваринництво. На відміну від ін. етносів, які заселяли Пн. Причорномор'я в античну епоху, Т. практично не підтримували контактів із греками, про що свідчать і писемні, й археол. джерела. Піратство і войовничість Т., описані антич. авторами, не знаходять археол. підтверджень.

На думку більшості дослідників, Т., окрім могильників із кам'яних скринь на Гол. пасмі, залишили кизил-кобинську к-ру, яка була поширена в передгір'ях у 8—4 ст. до н. е. Якщо це так, то історію народу в заг. рисах можна представити таким чином. Він сформувався через консолідацію частини племен, які заселяли передгірський Крим в епоху пізньої бронзи. Спочатку Т. концентрувалися в передгірському Криму, займаючися землеробством і пастушим скотарством. У 6 ст. до н. е. деякі таврські племена переселилися в гори і на Пд. берег Криму, де в їхньому середовищі сформувався господарсько-культ. тип, пов'язаний із відгінним скотарством і, можливо, піратством. Таким чином, у 6—5 ст. до н. е. Т. були розділені на дві субетнічні групи, які відповідали двом господарсько-культ. типам. У 4 ст. до н. е. відбулися зворотний відтік населення в передгір'я і нова консолідація таврських племен на базі осілого землеробсько-скотарського госп-ва.

На поч. 3 ст. до н. е. зникає кизил-кобинська к-ра, і ми майже цілком втрачаємо археол. джерела з історії Т. Але це не означає, що вони припинили існування як етнос. Т. згадуються в писемних джерелах останніх століть до н. е. — перших століть н. е., які заслуговують на довіру: зокрема, в «Анналах» Публія Корнелія *Тацита*, в «Декреті на честь Діофанта» з *Херсонеса Таврійського*, у кількох написах боспорських царів, у херсонеському надгробку на могилі двох рим. лікарів. Імовірно, Т. поступово були асимільовані пізніми *скіфами*. Про це дає підстави здогадуватися, зокрема, новий етнонім — *тавроскіфи*, який поширився в перші століття н. е.

Літ.: *Лесков А.М.* Горный Крым в I тысячелетии до н. э. К., 1965; *Крис Х.И.* Кизил-кобинская культура и тавры. М., 1981; *Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века. К., 1996; *Khrapunov I.* The Crimea in the Early Iron Age: An ethnic history. Simferopol—Kristiansand, 2012.

І.М. Храпунов.

ТАВРИ́ДА — істор. назва Крим. п-ова або пд. частини *Таврійської губернії* наприкінці 18 — на поч. 20 ст. Походить від антич. назви *Таврика*. Впроваджена у вжиток після приєднання Криму до Рос. імперії. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. використовувалася в геополіт. та етнополіт. контексті, зокрема для підкреслення ідеологічної спадкоємності Рос. імперії з візант. еллінізмом.

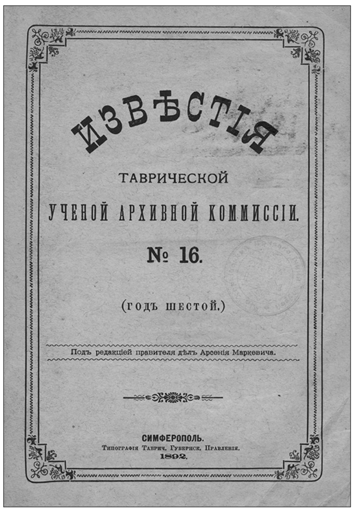
О.В. Ясь.

ТА́ВРИКА — істор. назва, що походить від племен, які проживали в Пд. Криму, — *таврів*. Трапляється в *Геродота* (5 ст. до н. е.), який локалізував Т. на південь від лінії *Євпаторія—Сімферополь—Феодосія*. Первісно позначала територію, заселену таврами. Не пізніше 1 ст. (*Пліній Старший*) поширилася на весь Крим. п-ів. Після появи назви «Крим» (13 ст.) поступово витіс-

няється з ужитку. Відроджена після анексії *Кримського ханату* Рос. імперією у формах *Таврида*, *Таврія*.

О.В. Ясь.

ТАВРІ́ЙСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ — н.-д. й архівна установа, створена з метою вивчення та видання пам'яток Криму. Працювала в період 1887—1931 з головним осередком у *Сімферополі*. Офіційно перебувала у подвійному підпорядкуванні — Петербурзької АН (із 1917 — Рос. АН) та МВС Рос. імперії (із 1917 — МВС Росії), а в часи рад. влади — в управлінні Кримського обласного архівного управління та Центр. музею Тавриди в Сімферополі. Діяльність велася у трьох напрямах: архівному (створення істор. архівів шляхом накопичування документів), археографічному (описування та публікація історико-юрид. актів) та археологічному (розкопки, вивчення старожитностей краю тощо). Специфіка комісії полягала в тому, що вона вивчала не тільки пам'ятки рос. історії, а й історію народів, які у свій час населяли Крим (*скіфів*, греків, *кримських татар*, генуезців), проводилися археол. розкопки. Первісно до складу комісії входили ентузіасти-краєзнавці, пізніше в її діяльності брали участь відомі вчені: Г.*Вернадський*, Б.*Греков*, Н.Полонська (див. Н.*Полонська-Василенко*), О.*Шахматов* та ін. При комісії існували істор. архів і музей старовини. У різний час комісію очолювали: археолог-аматор, кримознавець О.Стевен (1887—95), В.Оліва (1895—96), О.Ільїн (1898—1908), А.*Маркевич* (1908—31). 1920 комісія була перетворена на Таврійське товариство історії, археології та етнографії. Видавалися «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (1887—1920) та *«Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии»* (1920—31). Усього вийшов 61 том. Її діяльність мала велике наук. значення для історії архів. справи, етнографії, фольклору, археології та джерелознавства Таврійського краю.

ИЗВѢСТІЯ
ТАВРИЧЕСКОЙ
УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОММИССІИ.
№ 16.
(ГОДЪ ШЕСТОЙ.)
Подъ редакціей правителя дѣлъ Арсенія Маркевича.
СИМФЕРОПОЛЬ.
Типографія Таврич. Губернск. Правленія.
1892.

«Изв-стія Таврической ученой архивной коммиссіи» Симферополь, 1892. № 16. Титульна сторінка.

Бібліогр.: Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887—1931): Бібліографічний покажчик. К., 1994.

Літ.: *Філоненко В.* Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887—1929). «Архіви України», 1967, № 1; *Филимонов С.Б.* Документальные материалы Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии 1920—1931 гг. В кн.: Археографический ежегодник за 1982 г. М., 1983; *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. Симферополь, 2005.

І.В. Верба.

ТАВРІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця Рос. імперії (пізніше — Рос. Республіки, згодом — у складі земель під владою урядів А.*Денікіна* та П.*Врангеля*), розташов. на пд. її європ. частини (сучасний пд. України). Утворена 20 (8) жовтня 1802 згідно з указом рос. імп. *Олександра І* про реорганізацію *Новоросійської губернії*. Т.г. існувала із жовтня 1802 по листопад 1920 з перервами, її територія та адм. устрій кілька разів зазнавали змін. Землі, з яких вона складалася, були ядром анексованого 1783 Рос. імперією *Кримського ханату*, а її межі в момент утворення відтворювали кордони *Таврійської області* (1784—96). Т.г. лежала на перетині мор. шляхів Азово-Чорномор. басейну. Завдяки геогр. розташуванню та наявності зручних бухт у Криму вона мала велике воєнно-стратегічне значення для спроб реалізації експансіоністських планів Рос. імперії в Пд.-Сх. Європі, на Кавказі та Бл. Сході, захисту та контролю володінь у Причорномор'ї. *Севастополь*, заснований 1783, став гол. базою військового Чорномор. флоту.

У момент утворення до складу Т.г. ввійшли 7 *повітів*: Сімферопольський (інша назва — Акмечетський), Євпаторійський (Козловський), Феодосійський (Кефійський), Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський, Тмутараканський. Губернський центр — м. *Сімферополь* (Акмечеть). Після включення 1820 Тмутараканського пов. до складу *Чорноморського козацького війська* територія Т.г. стабілізувалася до поч. 20 ст.

Із 1803 по 1829 існувало Феодосійське градоначальство. 18 (6) січня 1821 на місці с. Обиточне засноване м. Ногайськ (нині м. Приморськ Запоріз. обл.). 22 (10) жовтня 1821 засноване Керч-Єнікальське градоначальство.

4 квітня (23 березня) 1838 указом рос. імп. *Миколи І* зі складу Сімферопольського пов. виділено Ялтинський пов., *Ялта* стала повітовим містом. 13 січня 1841 Бердянський порт отримав статус міста. 19 (7) січня 1842 Дніпровський та Мелітопольський повіти були розділені на 3 повіти: Бердянський (центр — портове м. *Бердянськ*), Дніпровський (м. Олешки; нині м. *Цюрупинськ*), Мелітопольський (с. Новоолександрівка з перейменуванням його на м. *Мелітополь*); м. *Оріхів* перетворене на заштатне. 28 (16) червня 1873 засноване Севастопольське градоначальство. 17 (5) листопада 1876 у правах міста затверджене міське поселення Дніпровського пов. Олешки із включенням у його межі казенної слободи Олешки. 1914 було утворене Ялтинське градоначальство. 1917 *Тимчасовий уряд* ліквідував його і відновив однойменний повіт.

На поч. 20 ст. Т.г. займала площу 60,4 тис. км^2 (без внутр. вод). Вона складалася з більшої за розмірами та чисельністю населення материкової частини (Дніпровський, Мелітопольський та Бердянський повіти; загалом 33,5 тис. км^2, або 55,5 % від площі губернії), де переважну більшість становили українці (понад 60 %), та поліетнічного Крим. п-ова (5 повітів і 2 градоначальства; 26,9 тис. км^2, або 44,5 %). Т.г. на той момент посідала за розмірами 21-ше місце серед 50-ти губерній європ. частини Рос. імперії, а серед 9-ти губер-

ній, в яких українці становили більшість населення, — 4-те місце, але за чисельністю населення — останнє. Вона мала кордони на суходолі з *Херсонською губернією* та *Катеринославською губернією*.

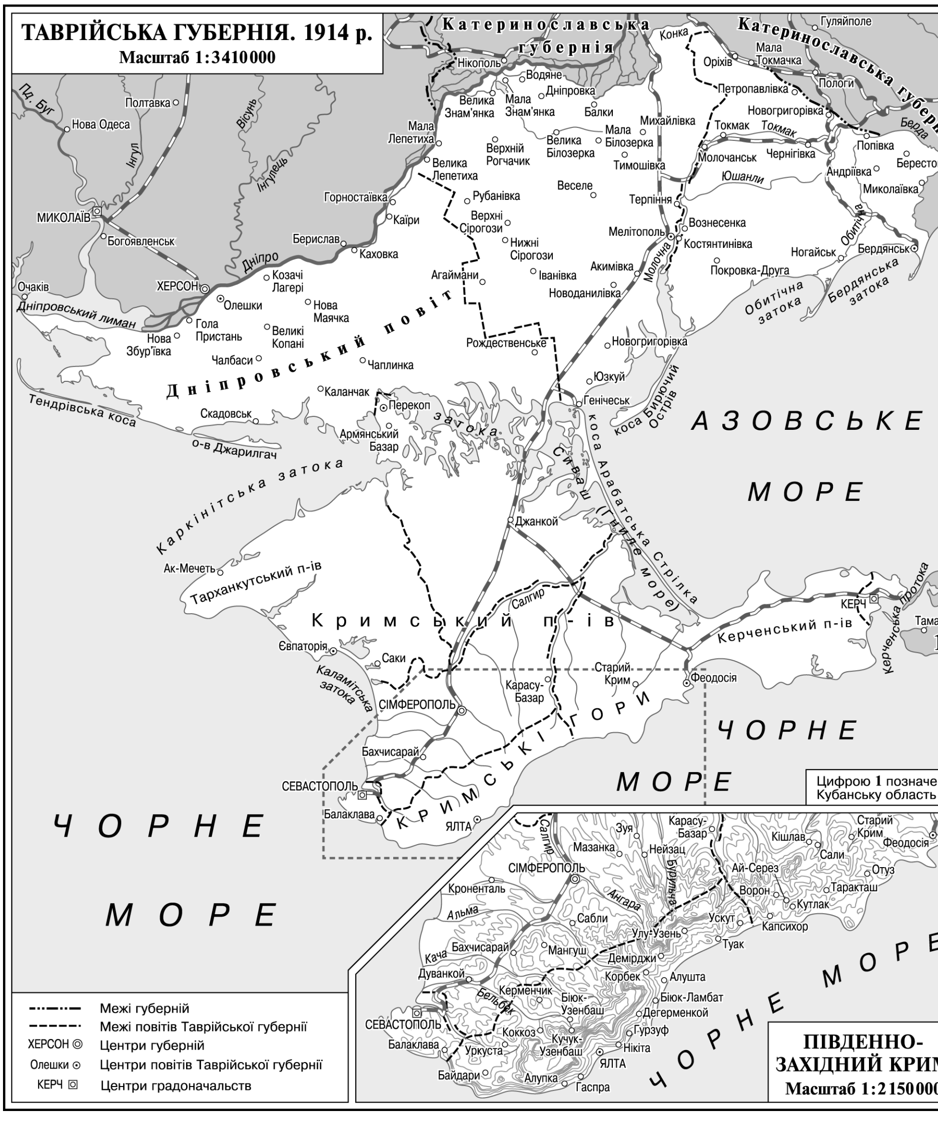
За переписом 1897, в Т.г. проживало 1447,8 тис. осіб, із них у 17 містах — 20 %, що перевищувало середньоімперський показник. Особливо рівнем урбанізованості вирізнявся Крим. п-ів (44 % містян).

Протягом існування Т.г. на її землях ішли процеси колонізації, збільшення чисельності населення, зміни його етноконфесійної структури, урбанізації, модернізації економіки, розвитку комунікацій. Зокрема, розвивалися порти, з'являлися шосейні дороги, залізниці, курортна галузь, фабрично-заводська пром-сть (у т. ч. суднобудування, металургія, с.-г. машинобудування, літакобудування). Осн. галуззю економіки Т.г. було сільс. госп-во, яке наприкінці 19 — на поч. 20 ст. вже мало значною мірою товарний характер. З часом тваринництво втрачало свою вагу, і наприкінці 19 ст. на перший план вийшло вир-во зернових, а в передгірській та гірській частинах Криму — також садівництво, тютюнництво та виноробство. Т.г. належала до провідних зерновиробників у Рос. імперії. На узбережжі Криму в 2-й пол. 19 ст. виникли лікувальні та оздоровчі курорти. Із 1861 *Лівадія* стала літньою резиденцією рос. імператорів. На пд. березі Криму мали свої маєтки представники аристократії, купецтва і промисловців Рос. імперії.

Уряд Рос. імперії заохочував заселення території губернії східнослов'ян., нім., єврейс. (Т.г. була включена 1804 до *смуги осілості*), грец., болгарським та ін. населенням. Разом з тим, політика Рос. імперії (обезземелення селян-мусульман, негативні для тюрків зміни соціокульт. середовища, утиски нац. руху, свавілля властей тощо) та ін. причини призвели до кількох хвиль виїздів *кримських татар* і ногайців; особливо катастрофічною була еміграція до *Османської імперії* 1859—63 — понад 150 тис. осіб. Виправити демографічні втрати від неї дали можливість загальнодерж. реформи часів рос. імп. *Олександра II* (які дали поштовх розвитку інфраструктури та економіки губернії) та переселення в Крим підданих з «великоросійських» губерній, України, Естонії та іноз. колоністів за сприяння царського уряду. Чисельність населення в Криму зросла 1865—97 у 2,8 раза — із 194,5 тис. до 546,6 тис. осіб.

За переписом 1897, в Т.г. українці становили 42,2 %, росіяни — 27,9, крим. татари — 13, німці — 5,4, євреї — 3,8, болгари — 2,8, греки — 1,3 % населення. При цьому в Криму відносну більшість ще становили крим. татари (34,1 %). Подальший процес заселення Криму та нова хвиля еміграції з нього тюрків на поч. 20 ст. призвели до перетворення їх на меншину. 1917 крим. населення становило 808,8 тис. осіб, із них росіяни — орієнтовно 40 %, крим. татари — бл. 25, українці — 8,6—12, євреї — 8,4, німці — 5,1, греки — 2,5, вірмени — 2,1, болгари — 1,6, поляки — 1,5, *караїми* — 1,1 %. Материкові повіти, як і раніше, населяли переважно українці. Причому питома вага українців у Т.г. загалом виросла в перших десятиріччях 20 ст. до 47,1 %.

Такий етнічний склад призвів у ході революц. подій 1917—20 до поділу Т.г. на 2 частини. 20 (7) листопада 1917 *Українська Центральна Рада* оголосила про утворення *Української Народної Республіки*, до складу якої, зокрема, мала входити Таврія (без Криму). Проте наприкінці 1917 — на поч. 1918 діяла в якості

тимчасової крайової влади Таврійська губернська рада нар. представників (див. *Рада народних представників*), яка об'єднувала представників органів міськ. і земського самоврядувань, профспілок, рад, поміркованих соціаліст. партій та нац. орг-цій. Вона прагнула провести Крим. Установчі збори і погоджувати з УНР політику щодо Пн. Таврії. Зі встановленням на поч. 1918 ліворадикального режиму в Україні та в Криму 3 материкові повіти було включено до складу радянської УНР, а в Криму проголошено *Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди*. Влітку — у грудні 1918 з материкових повітів було утворено Таврійську округу (центр — м. Бердянськ) *Української Держави*. Гетьманат розглядав Крим як частину України, але приєднати його не зумів. Спірний півострів окупували нім. війська, які ініціювали утворення тут Крим. крайового уряду генерал-лейтенанта С.Сулькевича. 1919 *Добровольча армія* А.Денікіна захопила Крим і пд. України, а 25 серпня 1919 Особлива нарада при головнокомандувачі ЗС Півдня Росії відновила Т.г. у складі Новорос. обл. Після поразок наприкінці 1919 — на поч. 1920 білі втратили контроль над Пн. Таврією. Успішні бойові дії влітку 1920 дали можливість правителю Півдня Росії П.Врангелю 25 червня 1920 відновити Т.г. У жовтні—листопаді 1920 частини РСЧА та Революц. повстанської армії України (махновців) захопили Пн. Таврію та Крим, і губернія припинила існування. Материкові повіти ввійшли до складу УСРР, а 18 жовтня 1921 на Крим. п-ові було утворено Крим. Автономну СРР у складі РСФРР.

На території Т.г. 1854—55 відбувалися ключові події *Кримської війни 1853—1856*. 1864—1920 в губернії діяло земське самоврядування (із перервами під час революц. подій 1917—20).

Літ: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897, т. 41: Таврическая губерния. СПб., 1904; *Романцов В.О.* Українці на одвічних землях (XVIII — початок XXI століття). К., 2004; *Шевчук А.Г. и др.* Административно-территориальное устройство Крыма в документах и картографических образах XVIII—XXI вв. Симферополь, 2006.

А.В. Іванець.

ТАВРІ́ЙСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця Рос. імперії, утворена згідно з указами рос. імп. *Катерини II* від 13 (2) і 19 (8) лютого 1784 на території анексованого *Кримського ханату*. До її складу включено Кримський і Таманський п-ови, землі на північ від *Перекопа* (між Дніпром, Кінськими Водами (нині р. Кінська, прит. Дніпра) та Бердою). Адм. центр — м. *Сімферополь*. Т.о. поділялася на 7 округів: Дніпровський (із центром у м. Олешки; нині м. *Цюрупинськ*), Євпаторійський, Левкопольський (із центром у м. *Старий Крим*), Мелітопольський, Перекопський, Сімферопольський і Фанагорійський (із центром у м. *Керч*). Усі *беї* та *мурзи* одержали право спадкового володіння їхніми землями. Значна частина родючих земель (ханський домен, володіння беїв та мурз, які емігрували до *Османської імперії*) перейшла в держ. фонд і роздавалася дворянам та чиновникам новоутвореної адміністрації (росіянам, українцям, татарам, грекам). До адміністрації округів увійшла й кримськотатар. еліта, яку наділяли відповідними чинами і прирівнювали до рос. *дворянства*. Списки дворян Т.о. тоді включали 334 прізвища. Відбувалося масове переселення до Т.о. рос. та укр. селян, заснування солдатських поселень із відставних солдатів і рекрутів, зріс потік переселенців із *Речі Посполитої* (насамперед із *Правобережної України* та Білорусі), Осман. імперії (греки, румуни). Заг. управління краєм очолював кн. Г.*Потьомкін* (який обіймав також посаду катеринос. і таврійського генерал-губернатора). Т.о. припинила існування згідно з указом рос. імп. *Павла I* від 23 (12) грудня 1796. Замість Т.о., *Катеринославського намісництва* і *Вознесенського намісництва* було утворено *Новоросійську губернію* (другу).

Літ.: *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959; *Шевчук А.Г. и др.* Административно-территориальное устройство Крыма в документах и картографических образах XVIII—XXI вв. Симферополь, 2006.

В.В. Панашенко.

ТАВРІ́ЙСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Таврійський національний університет імені В.Вернадського — вищий навч. заклад в Україні. Створений у травні 1918 в *Сімферополі* та *Ялті* (*Лівадія*) як філія Ун-ту Святого Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) — природниче і математичне відділення та мед. ф-т. Ініціатива у відкритті ун-ту належить професорам Ун-ту Святого Володимира М.*Бубнову*, Д.*Граве* та ін. і місц. діячам А.*Маркевичу*, С.Мокржецькому, С.*Криму* та ін. Уже 14 жовтня 1918 проголошено самостійність Таврійського ун-ту, який почав функціонувати у складі 5-ти ф-тів: історико-філол., фізико-мат., мед., агрономічного та юридичного (усі — у Сімферополі). Перший ректор — Р.Гельвіг, другий — В.*Вернадський*. У січні 1921 Таврійський ун-т перейменовано на Крим. ун-т ім. товариша М.Фрунзе, а 1925 — реорганізовано в Крим. держ. пед. ін-т ім. М.Фрунзе. На базі Таврійського ун-ту створено ряд навч. закладів, серед яких Крим. мед. ін-т, Крим. комуніст. вуз (академія, пізніше — с.-г. ін-т). Під час *Другої світової війни* ін-т евакуювали в Дагестан (спочатку працював у м. Махачкала (нині столиця Республіки Дагестан, РФ),

Таврійський національний університет ім. В. Вернадського. Головний корпус. Фото 2012.

1941—42, де 10 листопада 1941 Крим. пед. ін-т об'єднали з Дагестанським пед. ін-том, а потім — у с. Касумкент (нині село Республіки Дагестан, РФ), 1942—44). Водночас в окупованому Сімферополі нім. адміністрація відновила роботу Таврійського ун-ту, який діяв до поч. 1944.

Протягом 2-ї пол. 20 ст. ін-т перетворився на один із провідних вишів Пд. України. У ньому розвиваються наук. напрями: неорганічна хімія, оптика атмосфери, лінгвістика, літературознавство, паразитологія. 1972 пед. ін-т реорганізовано в Сімферопольський держ. ун-т ім. М.Фрунзе. У серпні 1999 почався новий етап розвитку вишу. Йому присвоїли статус національного й повернули істор. назву. В ун-ті навч. бл. 18 тис. студентів, працюють 1200 викладачів та наук. співробітників, серед яких 125 д-рів та 485 канд. наук. На 18 ф-тах проводиться підготовка за 20 напрямами та 45 спеціальностями. Аспірантів готують за 50, а докторанти — за 19 спеціальностями. До структури ун-ту входять ін-т післядипломної освіти, коледж, навчально-наук. центри в *Керчі*, *Севастополі*, *Євпаторії* та ін. містах, ф-т довузівської підготовки. При ун-ті діють астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, наук. б-ка (понад 1 млн томів).

Науковці істор. ф-ту розробляють проблеми археології, етнології, історії Криму та Пд. України, всесвітньої історії, спец. істор. дисциплін. Виходять «Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского» (у т. ч. серія «Исторические науки»).

Літ.: История Таврического университета (1918—2003). К., 2003; Профессора Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. К., 2007; Таврический университет: времена и люди: 90 лет служения науке. К., 2008; Таврический университет: Документы и материалы. К., 2008.

А.А. Непомнящий.

«ТАВРИ́ЧЕСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіц. орган Таврійської правосл. єпархії, який видавався в *Сімферополі* упродовж 1869—1917. 1869—93 виходили двічі, 1894—1900 — чотири рази, 1901—05 — двічі, 1906—16 — тричі на місяць. Складалися з двох частин: офіційної та неофіційної. Із 1906 неофіц. частина виходила за розширеною програмою під назвою «Таврический церковно-общественный вестник», але під однією обкладинкою з офіц. частиною. В офіц. частині друкувалися урядові постанови, розпорядження Найсвятішого Синоду, кер-ва єпархії та ін. У неофіційній — розвідки та матеріали з обсягу повсякденного життя правосл. духовенства Криму та Пд. України, історико-стат. описи місц. *парафій*, церк. історії та ін. Вміщувалися праці з етнографії, археології, а також статті на актуальні теми тогочасного духовного, культурно-освіт. та громад. життя, богословські праці, спогади, епістолярій, некрологи та ін. Публікувалися розвідки, присвячені історії окремих монастирів, храмів, церк. святинь, ікон та ін. Окрім того, друкувалися студії з історії Криму доби античності та середньовіччя, приєднання півострова до Рос. імперії, *Кримської війни 1853—1856* та ін. Значна увага приділялася висвітленню історії *християнства* в Криму. Вміщувалися статті та матеріали, присвячені окремим місцевостям та містам: *Бахчисараю* (1899, № 17), *Судаку* (1907, № 6—12) та ін. На сторінках «Т.е.в.» публікували розвідки та матеріали відомі церк. діячі, вчені, публіцисти та письменники, зокрема П.Вікторовський, О.Іванов, Ф.*Лашков*, А.*Маркевич*, В.Михайловський, О.Накропін, О.Некропос, В.*Томкевич*, М.Феофілов, М.Шведов та ін. Як додатки до «Т.е.в.» видавалися протоколи з'їздів місц. духовенства та ін.

Бібліогр.: «Таврические епархиальные ведомости»: Указатель со дня издания их, т. е. с 1-го сентября 1869 года по 1-е января 1889 года. Симферополь, 1890; *Сериго М.* «Таврические епархиальные ведомости»: Дополнительный указатель с 1 января 1888 года по 1 января 1898 года. «Таврические епархиальные ведомости», 1898, № 22, 24; *Шведов М.М.* Указатель статей по церковно-школьному делу, помещенных в «Таврических епархиальных ведомостях» и «Таврическом церковно-общественном вестнике» с 1869 по 1908. «Таврический церковно-общественный вестник», 1909, № 5—6; *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. (материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; *Беляева Л.Н. и др.* Библиография периодических изданий России 1901—1916, т. 3. Л., 1960.

Літ.: *Гермоген.* Таврическая епархия (с топографией и историческими сведениями о губернии). Псков, 1887; Обозрение журналов и газет за 1888 и 1889 г. «Киевская старина», 1889, № 3; *Житецкий И.* «Епархиальные ведомости» южнорусских губерний в 1890 г. (Волынские, Воронежские, Донские, Кишиневские, Курские, Минские, Подольские, Полтавские, Таврические, Херсонские и Черниговские). Там само, 1891, № 9; *Лиман І.І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII — середини XIX століття. Запоріжжя, 2004.

О.В. Ясь.

ТА́ВРІЯ — 1) неофіц. назва *Таврійської губернії*, територія якої складалася з двох частин: «півострівної» (Крим. п-ова, історичної Таврики/*Тавриди*) та «материкової», що лежала на північ від *Перекопа* і мала назву «Північна Таврія»; 2) скорочена назва Північної Таврії.

ТАВРОСКІ́ФИ — етнонім, яким у рим. час позначали населення внутр. районів Криму. Паралельно, але набагато рідше, використовували термін «скіфотаври» — імовірно синонімічний до «тавроскіфи».

Поява нових етнонімів відображала етнічні процеси, які відбувалися в Криму після утворення у 2 ст. до н. е. пізньоскіф. д-ви (див. *Скіфи*). Вперше їх зафіксував *Страбон*, який називав *таврів* «скіфським племенем».

В останні століття до н. е. — перші століття н. е. таври, очевидно, ставали мешканцями пізньоскіфських поселень. Асиміляційні процеси, які породили етнонім «тавроскіфи», розвивалися поступово. Тому боспорські царі й римляни з *Херсонеса Таврійського*, які воювали зі своїми сусідами, чудово відрізняли таврів від скіфів. Єдиний боспорський напис, де згадуються Т., належить до 3 ст., коли асиміляційні процеси були завершені. Для письменників, котрі жили в перші століття н. е. далеко від Криму (Гай *Пліній Старший*, Плутарх, *Арріан*, Клавдій *Птолемей* та ін.), таври вже не існували, залишалися тільки Т.

Більш-менш конкретна локалізація Т., або скіфотаврів, трапляється лише у двох джерелах. За Гаєм Плінієм Старшим, вони займали пасмо Крим. гір. Під час

правління рим. імп. Антоніна Пія (138—161) Т. напали на *Ольвію*. Ольвіополіти звернулися за допомогою до імператора. Римляни спільно з ольвійським ополченням завдали варварам поразки. У результаті Т. уклали невигідний для себе договір, зміцнивши його видачею заручників.

«Тавроскіфами» називали мешканців Криму деякі середньовічні джерела (твори *Прокопія Кесарійського*, «Житіє Іоанна Готського», «Житіє херсонських мучеників»), але на цей час етнонім перетворився на літ. термін, утративши реальний істор. зміст.

Лев Діакон, а вслід за ним ін. візант. автори (Михаїл Пселл, Анна Комніна, *Нікіта Хоніат* та ін.) вживали ім'я «тавроскіфи» як один із синонімів «росів» (*русі*).

Літ.: *Соломонік Е.І.* Про значення терміна «тавроскіфи». В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 11. К., 1962; *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описаниях Плиния Старшего. К., 1977; *Столба В.Ф.* Демографическая ситуация в Крыму в V—II вв. до н. э. (по данным письменных источников). «Петербургский археологический вестник», 1993, № 6; *Храпунов И.Н.* Этническая история Крыма в раннем железном веке. В кн.: Боспорские исследования, вып. 6. Симферополь—Керчь, 2004.

І.М. Храпунов.

ТАГАНРÓЗЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Донецької губернії*. Окружний центр — м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ). Налічувала 9 районів. У серпні 1924 передана до складу Пд.-Сх. області РСФРР, із 10 жовтня 1924 — у складі Північнокавказ. краю (РСФРР).

Я.В. Верменич.

ТАДЖИКИСТÁН, Республіка Таджикистан — д-ва в Центр. Азії. На зх. і пн. зх. межує з Узбеки-

Таджикистан. Душанбе. Палац націй. 2011.

Таджикистан. Душанбе. Національна бібліотека. 2012.

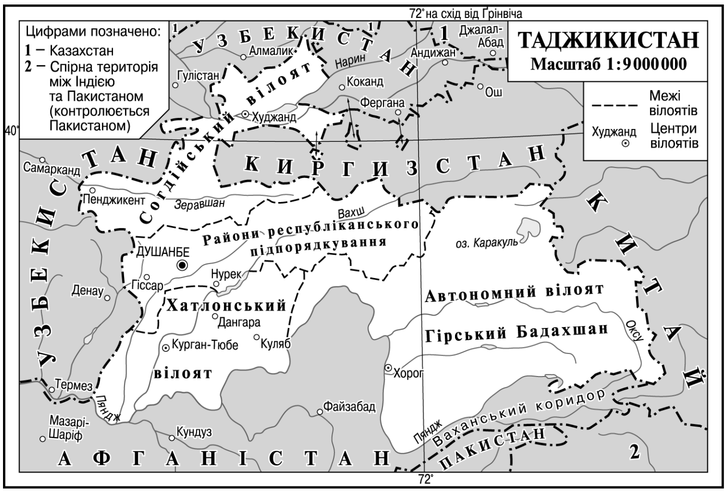
Таджикистан. Душанбе. Арка і пам'ятник Ісмоїлу Сомоні, встановлений на честь 1100-ліття держави Саманідів. 1999.

станом, на пн. — з Киргизстаном, на сх. — з Китаєм, на пд. — з Афганістаном (кордон проходить по річках Амудар'я і П'яндж; ліва складова Амудар'ї). Територія 143,1 тис. $км^2$; 93 % площі — гори. Найвища точка Т. і *Співдружності Незалежних Держав* — пік Ісмоїлі Сомоні (колиш. пік Комунізму) — 7495 м. Населення 7,56 млн осіб (2010). Етнічний склад населення: таджики — 80 %, узбеки — 15,3, киргизи і росіяни — по 1,1, лакайці — 0,8, туркмени й татари — по 0,3, інші — 1,2 %. Релігія — мусульмани (98 %), православні (1 %). Держ. мова — таджицька. Поділяється на 2 області, Нагірно-Бадахшанську автономну область, 13 р-нів респ. підпорядкування і м. Душанбе, що має особливий статус. Столиця — м. Душанбе. Грошова одиниця — сомоні.

Т. має великі поклади руд (залізних, уранових, алюмінієвих та ін.), коштовного каміння, кам'яного вугілля. Великий Конімансур — одне з найбільших у світі родовищ срібла. Проте практично всі вони розташов. у важко доступній гористій місцевості. Т. багатий гідроенергетичними ресурсами. Економіку Т. характеризують відсталість і сировинна спрямованість (необроблена бавовна, метали тощо). ВВП (за паритетом купівельної спроможності) Т. — 6,52 млрд дол. США (2011): сільс. госп-во — 18,9 %, пром-сть — 21,9 %, сфера послуг — 52 %. Імпорт перевищує експорт у 2,2 раза. Осн. торг. партнери — Китай і РФ.

У 1-й пол. 1 тис. до н. е. територія Т. входила до складу Бактрії, у 7—4 ст. до н. е. перебувала під владою іранської династії Ахеменідів, згодом — Александра Македонського. Після смерті останнього територія Т. стала частиною імперії Селевкідів, а від 3 ст. до н. е. перебувала в Греко-Бактрійському, Кушанському царствах, д-ві ефталітів, *Тюркському каганаті*, була частиною Китайс. імперії. У 8 ст. в межиріччя Амудар'ї і Сирдар'ї (араб. Мавераннахр) прийшли араби, які принесли *іслам* та ісламську к-ру.

Найбільший слід в історії Т. залишила перська династія Саманідів (875—999), що об'єднала під своєю владою землі від Сирдар'ї до пд.-зх. Ірану (столицею д-ви була Бухара). Це був період розквіту к-ри, торгівлі й ремесел, зростання міст. Із кінця 10 ст. територія Т. перебувала у складі д-в Караханідів, Каракитаїв, Хорезм-шахів, а з 1220-х рр. — під владою *Монгольської імперії*. Завойовники знищували міста, орні землі перетворювали на пасовища; місц. населення потрапляло в рабство або витіснялося в гори. Попри це корінні жителі залишилися носіями мови й писемності, високої к-ри землеробства. Найвищого розквіту територія Т. досягла за правління Тімуридів у 14 — на поч. 16 ст. На поч. 16 ст. Т. завоювали кочові узбецькі племена, що згодом об'єдналися під владою бухарського хана. Узбеки розселилися по всій території Т. і частково запозичили традиції осілого таджицького населення.

1868, після тривалих боїв з рос. військами, Бухарський емірат і Кокандський ханат визнали *протекторат* Рос. імперії. Після ліквідації Кокандського ханату територія Т. була поділена між Туркестанським генерал-губернаторством (північ і Сх. Памір) та Бухарським еміратом (південний схід і Зх. Памір). Ділянки території на південь від Амудар'ї відійшли до Афганістану. 1895 відбулося остаточне розмежування Паміру між Бухарою і Афганістаном за участю Росії та Великої Британії («Памірське розмежування»).

1916 в Худжанді спалахнуло повстання, спричинене мобілізацією мусульман до рос. армії на тилові роботи. Повстання, що перекинулося на ін. міста й райони, було жорстоко придушене рос. владою. Після падіння *самодержавства* в березні 1917 деякий час у регіоні фактично не існувало реальної влади, розпочалася боротьба за вплив між лідерами племінних угруповань. Протягом 1918—25 Туркестан у цілому і територія сучасного Т. зокрема перетворилися на арену бойових дій між Червоною армією, військами білогвардійців, рухом басмачів, а також брит. експедиційними силами. Збройна боротьба тривала до 1925, а подекуди — навіть до кінця 1920-х рр. Деякі таджики підтримували *більшовиків*, інші — антибільшовицький рух басмачів, центром якого стали землі Сх. Бухари. Частина таджиків виявилася мимоволі втягнутою у збройну боротьбу протилежних сторін. Тисячі селян-землеробів і кочовиків тікали зі Сх. Бухари в Афганістан, рятуючись від кровопролиття й голоду.

У серед. 1920-х рр. уряд *СРСР* почав розподіл Середньої Азії на кілька республік за етнічними ознаками. 1924 створено Таджицьку Автономну СРР у складі Узбецької СРР. 1929 автономія була перетворена на Таджицьку СРР. Перші десятиріччя рад. влади в Т. принесли помітні соціальні й екон. зміни. У серед. 1920-х рр. розпочалася кампанія з ліквідації неграмотності, наприкінці того ж десятиріччя проводились антиреліг. кампанія і примусова колективізація селян. У ході колективізації *колгоспи* були зорієнтовані на вирощування бавовни й буд-во зрошувальних систем. У 1930-ті рр. і під час *Другої світової війни* в країні проводилася планова *індустріалізація*, яка супроводжувалася перебудовою нац. економіки, припливом кваліфікованої робочої сили з ін. республік СРСР, а також репресіями щодо невдоволених сталінським курсом.

У повоєнний період продовжувалася «радянізація» Т. Незважаючи на зусилля рад. влади підірвати позиції ісламу в Т., для більшості таджиків він залишався вагомим чинником при визначенні системи цінностей і впливав на їхню поведінку й к-ру. Представники таджицької інтелігенції проводили компромісну політику лояльності до ідей рад. влади і в той же час прагнули зберегти віру, культивувати нац. самосвідомість і традиції.

Початок сучасного етапу в історії Т. пов'язаний із процесом розпаду СРСР, порушенням балансу сил, що склався в республіці за рад. часів. Першими ознаками кризи влади стали виступи світських націонал-демократів із руху «Растохез» («Відродження»), що відбулися в Душанбе в лютому 1990 і призвели до початку виїзду зі столиці та країни рос. і російськомовного населення, у т. ч. українців. Республіка висловилася за збереження СРСР на референдумі 1991, але згодом Комуніст. партія Таджикистану вийшла з КПРС.

Т., проголошений незалежною д-вою 9 вересня 1991, пережив, на відміну від своїх сусідів у центральноазіат. регіоні, громадян. війну, що розпочалася 1992. Серед її причин — екон. і політ. диспропорції в розвиткові Півночі й Півдня та непопулярність колиш. компарт. номенклатури на чолі з тодішнім президентом країни Р.Набієвим. Відсутність балансу сил у владному політикумі призвела до загострення політ. протистояння в країні, а згодом, після трагічних подій на площі Шихадон у Душанбе, — і до громадян. війни. Країну охопило безвладдя. 7 вересня 1992 під загрозою застосування зброї Р.Набієв підписав заяву про відставку з посади президента. У Т. почалася боротьба за владу, що переросла у громадян. війну. 10 грудня 1992 проурядові сили захопили Душанбе та обрали головою ВР Таджикистану Е.Рахмо-

Таджикистан. Душанбе. Парламент (колишній будинок уряду). 1948—1949. Фото 2011.

на. 1994 було підготовлено нову конституцію, яка відновлювала пост президента. У листопаді 1994 внаслідок одночасно проведених референдуму і президентських виборів конституцію було схвалено, а Е.Рахмона обрано президентом Т.

Громадян. війну, що тривала до 1997, вдалося зупинити лише із втручанням міжнар. миротворчих сил Орг-ції договору про колективну безпеку (ОДКБ) і за сприяння СНД і *Організації Об'єднаних Націй*. 1994—97 відбулися 7 раундів переговорів між урядом і опозицією. 27 червня 1997 в *Москві* президент Т. Е.Рахмон і лідер Об'єднаної таджицької опозиції С.Нурі підписали спільну угоду про встановлення миру і нац. злагоди, що офіційно поклала кінець 5-річній громадян. війні, яка, за приблизними оцінками, забрала 157 тис. життів, залишила 55 тис. дітей сиротами, 25 тис. жінок удовами, зробила біженцями бл. 1 млн осіб.

Т. — президентська республіка. Згідно з Конституцією Т. від 6 листопада 1994 глава д-ви — президент (із 1994 — Е.Рахмон). Він є верховним головнокомандувачем і має низку повноважень у законодавчій і суд. сферах. 1999 за результатами всенар. референдуму термін президентських повноважень збільшено до 7-ми років. Вищим законодавчим органом Т. із 2000 є двопалатний парламент — Маджлісі олі, до складу якого входять 96 депутатів, обраних за змішаною виборчою системою на 5-річний термін.

Осн. політ. партії: Народно-демократ. партія Таджикистану, Комуніст. партія Таджикистану, Ісламська партія відродження Таджикистану, Соціалдемократ. партія Таджикистану.

Т. являє собою унікальний приклад постконфліктного суспільства в Центр. Азії, де сильна президентська влада базується на перемозі, здобутій у громадян. війні. Попри те, що з цієї війни Т. вийшов, зберігши територіальну цілісність, структура політ. й екон. влади в країні суттєво змінилася. Влада перейшла від Худжандського клану до Кулябського і від старшого покоління, що звикло до комфортабельного життя вищого прошарку *номенклатури компартійно-радянської*, до молодшого покоління, яке знає, що таке громадян. війна.

Ген. угода про мир і нац. злагоду, підписана в червні 1997, певним чином забезпечувала поділ влади, зокрема, вона передбачала демобілізацію збройних загонів Об'єднаної таджицької опозиції і встановлювала терміни їхньої реінтеграції до урядових структур (30 % посад на всіх рівнях адм. управління були зарезервовані за Об'єднаною таджицькою опозицією). Однак згодом Е.Рахмон зумів сконцентрувати владу в своїх руках і обмежив свободу дій опозиційних політ. угруповань.

Перші після внесення змін до конституції (2003) президентські вибори відбулися 2006. Президент Е.Рахмон отримав можливість балотуватися на вищу держ. посаду ще на два 7-літніх терміни.

Т. є членом СНД (1991), ООН, ОБСЄ і ОДКБ (1992), Шанхайської орг-ції співробітництва, *Світової організації торгівлі* (2012).

Дипломатичні відносини Т. з Україною встановлено 24 квітня 1992. Заг. кількість підписаних договірно-правових документів між Україною і Т. — 78. 2001 підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Таджикистан.

Інтереси Т. в Україні до грудня 2010 представляло Посольство Таджикистану в Росії, у *Києві* функціонувала Торговельно-екон. місія Республіки Таджикистан. Із грудня 2010 почало роботу Посольство Республіки Таджикистан в Україні з резиденцією в Києві.

Літ.: *Дорошко М.С.* Країнознавство: країни СНД і Балтії: Навчальний посібник. Чернівці, 2008.

М.С. Дорошко.

ТАЄ́МНА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — установа політ. розшуку Рос. імперії 18 ст. Була утворена 1718 на основі тимчасової комісії з розслідування справи царевича Олексія Петровича. Ліквідована після смерті рос. імп. *Петра I*, відновлена 1731 як «Тайная канцелярия розыскных дел». Проіснувала до ліквідації 1762 імп. *Петром III*. Імп. *Катерина II* поновила її у вигляді Таємної експедиції Правительствуючого Сенату (1762—1801).

На Т.к. та установи, похідні від неї, були покладені функції розслідування особливо важливих політ. злочинів, направлених проти особи монарха: образи монаршої честі, самозванства, а також зради та бунтів. Усі вони об'єднувалися особливою категорією «слово і діло государеве». Правові підстави для розслідування такого виду злочинів зафіксовані в *Соборному уложенні 1649*, Військ. уставі 1716 та імператорських указах 18 ст. Процес розслідування в Т.к. передбачав широке використання доносів і тортур.

Діяльність Т.к. в *Гетьманщині* 18 ст. була пов'язана з численними випадками образи честі монарха, самозванством. Фігурантами слідчих справ, що перебували у віданні установ політ. розшуку, ставали представники козацтва, селянства, міщан, козацької старшини, духовенства. Під юрисдикцією Т.к. та похідних від неї органів провадилося слідство над «мазепинцями» — прибічниками І.*Мазепи*, наказним гетьманом П.*Полуботком* (1723), останнім запороз. кошовим отаманом П.*Калнишевським* (1775).

Літ.: *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. СПб.—К., 1909; *Веретенников В.* История Тайной канцелярии петровского времени. Х., 1910; *Голикова Н.Б.* Политические процессы при Петре I. М., 1965; *Анисимов Е.* Дыба и кнут: Политический сыск и русское общество в XVIII веке. М., 1999; *Бовгиря А.* «Я вашего царя не знаю...»: Українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха. «УІЖ», 2008, № 5.

А.М. Бовгиря.

ТАЄ́МНІ КОМІТЕ́ТИ — тимчасові вищі дорадчі установи, утворені з ініціативи імперського уряду з метою вироблення різних соціально-екон. проектів, а передовсім вирішення сел. питання за царювання рос. імп. *Миколи I*. Виникли під впливом повстання декабристів і сел. рухів. Протягом 30-ти років, починаючи з 1826, Т.к. було 10. Наслідком їх діяльності стали нереалізовані проекти звільнення селян без землі, кілька указів та законів, спрямованих на пом'якшення кріпосницької системи. До останніх належали закони про *зобов'язаних селян* (1842), про дозвіл кріпакам купувати нерухомість (1848), укази, за якими крі-

паки могли викуповуватися на волю з тих маєтків, що продавалися (1847), та дозвіл *поміщикам* відпускати на волю *дворових людей* без наділу з маєтків, що були закладені в банках. У рамках Т.к. визріли дві реформи — реформа управління *державними селянами*, що отримала назву за прізвищем її ініціатора — «реформа П.Киcельова», і т. зв. інвентарна реформа (див. *Кисельова реформа 1837—1841*, *Інвентарні правила 1847—1848*). Ефект від діяльності Т.к. і прийнятих ними документів був незначним. Сел. питання не було вирішене. Т.к. не наважилися поставити питання про ліквідацію кріпосного права. 11-й таємний к-т, скликаний рос. імп. *Олександром II* 1857, що 1858 був перейменований на Гол. комітет по поліпшенню сел. побуту, зайнявся розробкою заходів з ліквідації кріпосного права в Рос. імперії.

Літ.: *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России в 18 и первой половине 19 в., т. 2. СПб., 1888; *Алексеев В.П.* Секретные комитеты при императоре Николае I. В кн.: Великая реформа, т. 2. М., 1911; *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева, т. 1. М.—Л., 1946; *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959.

Т.І. Лазанська.

ТАЇРОВА-Я́КОВЛЕВА Тетяна Геннадіївна (у дівоцтві — Яковлева; н. 05.05.1967) — рос. історик. Директор Центру з вивчення історії України істор. ф-ту *Петербурзького університету*. Д-р істор. н. (2004), професор (2007). Н. в м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*). Протягом 1984—89 навч. на істор. ф-ті Ленінгр. ун-ту (із 1991 — Петерб. ун-т). 1990—91 стажувалася в *Канадському інституті українських студій* та *Українському науковому інституті Гарвардського університету*. 1994 в *Інституті історії України НАН України* захистила канд. дис. на тему: «Початковий етап Руїни: соціально-політичне становище та зовнішня політика України кінця 50-х років XVII ст.» Із 2003 працює в Петерб. ун-ті, де розпочала читати курс історії України та Білорусі, а також історії країн Центрально-Сх. Європи. 2004 в С.-Петербурзі захистила докторську дис. на тему: «Социально-политическая борьба на Украине в 60-е годы XVII века: внутренние и внешние факторы Руины». Досліджує політ., соціальну та екон. історію України 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст., біографії провідних діячів Укр. козац. д-ви, її міжнар. становище та зовн. політику.

Автор бл. 100 наук. статей, 6 монографій, редактор публікацій джерел.

Член українсько-рос. комісії істориків.

Нагороджена орденом кн. Ольги 3-го ст. (2008).

Праці: Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. К., 1998; Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 гг.). К., 2003; Мазепа. М., 2007; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга, вып. 1. СПб., 2007 (упорядник); Гетманы Украины. М., 2011; Иван Мазепа и Российская империя: История «предательства». М., 2011; Малороссийский приказ: Описи фонда 229 Российского государственного архива древних актов. М., 2012 (відп. ред.); Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». К., 2013.

Літ.: *Степанков В., Чухліб Т.* Тетяна Яковлева про початок Руїни. «Україна в минулому» (Львів), 1994, вип. 6; *Горобець В.* Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці Тетяни Яковлевої.) «Український гуманітарний огляд», 1999, вип. 2; *Чухліб Т.* «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміна.) «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», 2004, № 4; *Його ж.* Видатна людина Росії — Іван Мазепа..!? (рецензія на книгу: Таирова-Яковлева Т. «Мазепа». М., 2007). «Український історичний збірник», 2008, вип. 11; *Його ж.* [Рецензія.] Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». М., 2011. «УІЖ», 2011, № 5; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой «Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”». «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana» (СПб.), 2011, № 2.

Т.В. Чухліб.

ТАКСА́ЦІЯ ЦІН — у *Королівстві Польському* один із засобів урядового впливу на торгівлю держ. *міст* за допомогою регулювання ринкових цін. За Нешавською конституцією 1454 takси (точно встановлені розцінки товарів) складалися принаймні двічі на рік старостинською адміністрацією (див. *Староство*) і санкціонувалися *воєводами*. Такси не стосувалися зерна. Т.ц. суперечила тенденціям розвитку європ. економіки, де у зв'язку із припливом дорогоцінних металів з колоній і розвитком пром-сті відбувалося заг. підвищення цін, особливо на с.-г. продукцію. Через Т.ц. правлячі кола намагалися стабілізувати (тобто знизити порівняно з європейським) рівень цін на ремісничі товари і залишити вільними ціни на зерно, осн. продавцем і експортером якого виступала *шляхта*. Таким чином, на практиці Т.ц. означала регулювання їх в інтересах магнатсько-шляхетського стану. За даними 18 ст., у містах *Правобережної України* такси обходились явочним порядком.

О.Ф. Сидоренко.

Т.Г. Таїрова-Яковлева.

ТА́ЛЕР, таляр (нім. Taler) — велика срібна монета, яка тривалий час дорівнювала за вартістю золотому *дукату* — «золотому» укр. джерел 15—18 ст. Карбування прототипу Т. розпочав 1484 ерцгерцог Тиролю Сигізмунд Габсбург. Монета важила 1 унцію (31,83 г), містила 29,2 г чистого срібла (проба металу 937,5). Спочатку таких монет карбували небагато з огляду на складність вир-ва. З поч. 16 ст., завдяки збільшенню видобутку срібла в Європі та вдосконаленню техніки вир-ва, почали масово карбувати монету, назва якої «йоахімсталер» (згодом скоротилася до «талер») походить від м. Йоахімсталь (нині м. Яхимов, Чехія). Тут бл. 1518 її широке вир-во започаткував граф Стефан Шлік.

Талер. Іспанські Нідерланди. Срібло, 1648.

Протягом століть Т. залишався незмінно високопробною, великою й масивною монетою, що вигідно вирізняло його на тлі невпинного погіршення якості дрібніших срібних монет, переважна більшість яких (дрібні номінали) з часом перетворилися на білонові. Вага Т. поступово зменшувалася: напр., 1566 за прийнятим у м. Аугсбург (Баварія) Монетним статутом маса Т. становила 29,23 г, у ньому було бл. 26 г чистого срібла. Т. був найпопулярнішою монетою укр. обігу 16—18 ст. На ринку переважали талери карбування Голл. республіки, Іспанських Нідерландів, *«Священної Римської імперії германської нації»*. Натомість

Талер коронний. Сигізмунд III Ваза. Срібло, 1628.

талери *Речі Посполитої* трапляються в скарбах України нечасто: їхнє вир-во було скромним за обсягом. Т. правив за лічильну одиницю для ін. срібних монет. Після 1654 рос. уряд (який не допускав обігу іноз. монет у Росії) на підвладній Москві території *Гетьманщини* почав вилучати з обігу іноз. монету, зокрема Т. Цей процес розтягнувся більше, ніж на століття. Від назви «талер», поширеної в Німеччині, походять назви грошових одиниць: долер у Скандинавії, талеро в Італії, далеро в Іспанії, долар у США. Як реальна обігова монета Т. проіснував у деяких європ. країнах до 1907.

(Див. також *Єфімок*.)

Літ.: *Спасский И.Г.* Талеры в русском денежном обращении 1654—1659 годов. Л., 1960; *Hess W., Klose D.* Vom Taler zum Dollar: 1486—1986. München, 1986; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

М.Ф. Котляр.

ТАЛМУ́Д — звід реліг., правових та етичних положень *іудаїзму*. Назва «Талмуд» походить від давньоєврейс. кореня «вчити» та буквально означає «вчення».

Історія створення. За традицією, Мойсей і народ Ізраїлю отримали на горі Синай Письмовий та Усний Закони (Тору). Протягом століть серед єврейс. законовчителів відбувалися дискусії, які привели до фіксації Усної Тори та появи Т.

У 3 ст. в Палестині рабі Єгуда га-Насі, останній із покоління мудреців-таннаїв, кодифікував Мішну (Усний Закон). Наступне покоління законовчителів (амораї) доповнило працю попередників своїми дискусіями та коментарями (Гемарою), створивши таким чином Т., тобто Мішну та Гемару в їхній єдності. Діяльність амораїв відбувалася в реліг. академіях-єшивах у Палестині та Вавилонії (сучасний Ірак), наслідком чого стало укладення двох Талмудів — Єрусалимського (3 — кінець 4 ст.) та Вавилонського (3—5 ст.). Після завершення Вавилонського Т. його сприймають як канонічний звід, авторитет якого є незаперечним у питаннях законів (галахи). Від нього не можна нічого віднімати і до нього не можна нічого додавати. У постталмудичну

מסכת
מנחות
מן
תלמוד בבלי
בזיטאמיר

Вавилонський Талмуд. Житомир, друкарня братів Шапіро. 1860. Титульна сторінка.

Вавилонський Талмуд. Житомир, друкарня братів Шапіро. 1869. Сторінка.

добу Вавилонський і Єрусалимський Талмуди конкурували між собою, але у 8 ст. Вавилонський Т. остаточно переміг. Авторитет Вавилонського Т. домінує над Єрусалимським, особливо коли їхні твердження відрізняються стосовно галахічних питань.

Вавилонський Т. написано сх. діалектом арамейської із включенням перських слів; Єрусалимський Т. укладений зх. діалектом арамейської з домішками давньоєврейс., грец. та лат. слів.

Структура та зміст Талмудів. Мішна — найстаріша частина Т. Вона поділена за змістом на 6 розділів, що складаються з 63-х трактатів: розділ Зраїм («посіви») присвячено землеробській праці; у розділі Моед («термін») розглядаються закони суботи та свят; трактати розділу Нашім («жінки») стосуються шлюбних законів, батьківських обов'язків, виховання дітей; у розділі Незикін («збитки») обговорюються осн. питання єврейс. права, закони щодо матеріальних збитків, система штрафів та покарань; розділ Кодашім («святині») присвячено жертвоприношенням, храмовій службі та законам щодо їжі; розділ Тогорот («чистота») стосується теми ритуальної чистоти.

Т. поділено на розділи і трактати відповідно до Мішни. Вавилонський Т. написано до 36-ти з 63-х трактатів Мішни зі всіх розділів. Єрусалимський Т. написано до 39-ти трактатів, але лише з розділів Зраїм, Моед, Нашім, Незикін та перших 3-х глав одного трактату розділу Тогорот. Це певною мірою відображає соціально-істор. фон укладання Т., коли якась тема була більш актуальною для одних законовчителів, ніж для інших (напр., землеробські закони Палестини мали суто академічне значення для євреїв Вавилонії).

Прийнято виділяти в тексті Т. три структурні одиниці: 1) меймра («вислів») — поодинокий вислів, що належить амораю або цитується ним; ці вислови зазвичай наведені від імені автора; 2) шмуа («переказ») — давній галахічний вислів, який традиційно відносять до часів Одкровення на горі Синай; 3) сугія («процес») — дискусія амораїв стосовно якоїсь теми, що складається з трьох послідовних етапів: вислів (меймра або шмуа), контраргумент і сама дискусія.

Для Т. взагалі характерно викладення матеріалу у формі діалогів-обговорень, які відображають різні точки зору.

Значну частину Т. складають галахічні збірки, укладені з нормативних та казуїстичних формулювань. Окрім них, до складу Т. входить багато текстів ін. жанрів. Дві третини Вавилонського Т. займає агада (перекази, оповіді, легенди), яка часто використовується як пролог або епілог до галахічного матеріалу. В Єрусалимському Т. агади менше — приблизно шоста частина. Також у Т. є уривки із хронік, родоводів та ін.

Антиталмудична полеміка. Укладання Талмудів та зростання їхнього впливу єврейс. громади сприйняли неоднозначно. Уже у 8 ст. з'явилися секти, які заперечували рабиністично-талмудичне вчення та авторитет Усного Закону взагалі (див. *Караїми*). Серед противників Т. в єврейс. середовищі були Уріель Акоста, Бенедикт (Барух) Спіноза, Шабтай Цві та Яков Франк, діячі реформістського іудаїзму та Гаскали, котрі вважали Т. перешкодою на шляху емансипації єврейс. сусп-ва.

Християн. світ познайомився з Т. досить пізно. Лише у 13 ст. Т., що до того часу майже не був відомим поза межами єврейс. громад, опинився в центрі уваги християн. богословів. Це відбулося завдяки євреям-вихрестам, які здобули традиційну освіту. Християни звинувачували Т. у тому, що він підміняє справжню теологію пророків своєю власною. Це сприяло змінам у ставленні християн до євреїв. 1239 булли Папи Римського Григорія IX виголосили Т. антихристиянською та надзвичайно шкідливою книгою, що стало поштовхом у подальшому для масових конфіскацій та спалень єврейс. книг протягом усього середньовіччя і навіть за Нової доби. Останнє велике публічне спалення Т. відбулося 1757 в Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*) за наказом єпископа М.Дембовського і стало наслідком діяльності секти послідовників Якова Франка.

Вивчення Талмуду, коментарі та переклади. Вивчення Т. протягом століть перебувало в центрі єврейс. духовного життя. Окрім відомих талмудичних академій Вавилонії, за середньовіччя та Нового часу осередки талмудичних знань з'явилися в мусульманській Іспанії, Європі, на Бл. Сході, у Пн. Африці. У Сх. Європі вивчення Т. посідало гол. місце в системі єврейс. освіти, його студіювали в усіх хедерах (початкових школах), а потім докладно — в єшивах (вищих реліг. навч. закладах). На території України найбільш відомими були Львівська та деякі ін. єшиви *Галичини*.

Із поширенням Т. за межами Вавилонії з'явилася потреба в його систематичному коментуванні та поясненнях, перші з яких належать до 9 ст. Коментуванню присвячували велику увагу в середньовічних єврейс. громадах Франції та Німеччини. Найбільш відомими стали праці Раші та його учнів, які додали свої доповнення до коментарів учителя (Тосафот). Особливе місце посідають праці, присвячені систематизації галахи, серед них «Мішне Тора» (Повторення Закону) Маймоніда та «Шульхан арух» (Накритий стіл) Йосефа Каро, до якого 1864 ужгородський рабин Шломо Ганцфрід написав скорочену версію «Кіцур Шульхан арух», що витримала 14 прижиттєвих видань і залишається однією з найпоширеніших галахічних збірок.

Єрусалимський Т. став об'єктом коментування лише із 16 ст., із відродженням єврейс. життя в Палестині.

Перші відомі фрагменти перекладів Т. зроблені давньоєврейською у 8 ст. У 17 ст. в Амстердамі (Голландія) з'явився переклад 2-х трактатів Вавилонського Т. латиною, а у 18 ст. 22 трактати Єрусалимського і 3 трактати Вавилонського Т. переклав латиною італієць Б.Унголіно. Згодом повний текст Вавилонського Т. було видано нім. та англ. мовами. Перші переклади окремих трактатів Вавилонського Т. російською було здійснено на поч. 20 ст., хоча повний текст досі не перекладено.

Видання Талмуду. Перші друковані видання окремих трактатів Вавилонського Т. з'явилися в останній чверті 15 ст. в Іспанії та Португалії. У ломбардському місті Сончино в друкарні рабі Гершома від 1483 було видано 23 трактати Т. Але лише у венеційському вид-ві християнина Д.Бомберга друковані книги Т. (1520) набули тієї форми, яку мають і досі: кожній мішні відповідає свій уривок Т., текст поділено на листи з нумерацією, супроводжено коментарями Раші та Тосафот, ін. коментарі розміщені наприкінці трактатів. На території сучасної України Т. почали видавати з кінця 18 ст.: у *Славуті*, *Житомирі*, *Чернівцях*, *Львові* та ін. містах. 1866 у друкарні братів Шапіро (Житомир) було видано Єрусалимський Т. з розлогими коментарями.

Літ.: Вавилонский Талмуд. Иерусалим—М., 1993—98; *Штейнзальц А.* Введение в Талмуд. М.—Иерусалим, 1993; Литература Агады. Иерусалим—М., 1999; Вавилонский Талмуд: антология Аггады, т. 1—3. Иерусалим—М., 2001; Мишна: раздел Моэд [время]. М., 2011; Мишна: раздел Зраим [посевы]. М., 2012.

Н.В. Риндюк.

ТАЛЬНЕ́ — місто *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Гірський Тікич (один з витоків Тікича, бас. Пд. Бугу) та його притоки Тальянка. Населення 14,2 тис. осіб (2011).

Уперше згадане як містечко 1646 (у *Брацлавському воєводстві*). 1649 — у складі Ранівської сотні *Уманського полку*. Із 1725 — у володінні *Потоцьких*. У 18 ст. на Т. не раз нападали гайдамаки (див. *Гайдамацький рух*). Після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшло під владу Рос. імперії і 1797 увійшло до Уманського пов. *Київської губернії*. 1823 Т. стало власністю графів Наришкіних (через шлюб О.Потоцької з генерал-майором Л.Наришкіним), а 1846 — графа П.Шувалова (одруженого із Софією, дочкою-спадкоємницею Л.Наришкіна). У серед. 19 ст. в м-ку з'явилися пром. підпр-ва, зокрема цукровий з-д (1849). 1891 поблизу Т. пролягла залізнична гілка Христинівка (нині місто Черкас. обл.) — Цвіткове (нині с-ще міськ. типу Городищенського р-ну Черкас. обл.). 1893—1903 посеред великого парку був збудований мисливський палац графів Шувалових (архіт. А.Клеменсен). 1863 в м-ку було 5,3 тис. мешканців, а 1897 — 9,3 тис. Значну частину населення становили євреї (у 2-й пол. 19 ст. — бл. 60 %). Із 1854 в Т. мав свою резиденцію цадик Давид Тверський (п. 1882, похований у Т.).

Тальне. Мисливський палац графів Шувалових. Фото початку 21 ст.

Рад. владу остаточно встановлено в січні 1920. Із 1923 — райцентр. Із 1926 — с-ще міськ. типу. 1938 Т. зараховане до категорії міст. Під час гітлерівської окупації (29 липня 1941 — 9 березня 1944) було знищено єврейс. громаду (18 серпня 1941 розстріляно 2,8 тис. осіб).

У Т. народився актор П.Векслярoв («Дід Панас»).

Літ.: *Антонов В.М.* Тальное Уманского уезда. «Киевские губернские ведомости», 1857, № 39—40; ІМіС УРСР: Черкаська область. К., 1972; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (каталог-справочник), т. 4. К., 1986.

Д.С. Вирський.

ТА́НАЇС (Τάναϊς) — давнє місто в нижній течії р. Дон. Назва міста походить від давньогрец. назви Дону (див. *Танаїс*, річка). Про Т. згадують Гай *Пліній Старший*, Клавдій *Птолемей*, *Страбон*. Т. заснований *Боспорським царством* у 1-й чверті 3 ст. до н. е. для торгівлі із племенами Подоння та Приазов'я. Наприкінці 1 ст. до н. е. Т. за спробу здобути незалежність зруйнував понтійський та боспорський цар Полемон I, а в серед. 3 ст. — *готи*. Під час «готських (скіфських) війн» варвари використовували Т. як базу для своїх походів. Життя на місці Т. фіксується ще в 2-й пол. 4 — 5 ст.

Рештки Т. — на правому березі Мертвого Дінця (одного з рукавів донської дельти), на скелястому підвищенні біля сучасного х. Недвигівка Мясніковського р-ну Ростовської обл. РФ. Територія міста була майже квадратною в плані (220 × 240 м). Уперше оборонні мури були споруджені наприкінці 3 — на поч. 2 ст. до н. е. У цей час існувало також передмістя із власним муром. Після відбудови Т. в 1 ст. його планування змінилося, відбулася певна сарматизація (див. *Сармати*) населення. Розквіт міста припав на 2 — 1-шу пол. 3 ст. Осн. споруди цього часу — оборонні мури та башти з ровом перед ними, житлові будинки. Відкрита *агора* міста. Економіка Т. базувалася на сільс. госп-ві та торгівлі.

Місцеположення Т. встановив І.*Стемпковський*, перші розкопки провів у серед. 19 ст. П.Леонтьєв. Пізніше місто досліджували В.Тизенгаузен, П.Хіцунов, М.*Веселовський*. Планомірні розкопки ведуться з 1955, їх очолював спочатку Д.Шелов, пізніше Т.Арсеньєва. Із 1961 городище входить до археол. музею-заповідника «Танаїс».

Літ.: *Шелов Д.Б.* Танаис и Нижний Дон в III—I вв. до н. э. М., 1970; *Його ж.* Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. М., 1972; *Арсеньева Т.М.* Некрополь Танаиса. М., 1977; *Арсеньева Т.М., Науменко С.А.* Усадьбы Танаиса. М., 1992.

В.В. Крапівіна.

ТА́НАЇС (давньогрец. Τάναϊς, лат. Tanais) — істор. назва р. Дон, у дельті якої стояло однойменне місто (див. *Танаїс*, місто). В античну добу Т. використовували як торг. шлях, що сполучав північно-східну та східну *Скіфію* з давньогрец. містами Причорномор'я. Т. вважали кордоном між Європою та Азією, *скіфами* та *сарматами*. Уперше згадується як межа, що поділяє Європу та Азію, в описі, автором якого вважають *Скілака Каріандського* (6 ст. до н. е.). За свідченням Плутарха, Т. іменувався Амазонською рікою (рікою Амазонок). Побутує думка, що під Т. античні автори розуміли не Дон, а річку, яка складалася із Сіверського Дінця і відрізка Дону нижче гирла Сіверського Дінця.

Літ.: *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. М.—Л., 1953; *Kotsevalov A.* Borysthenes-Borysthenites and Tanais-Tanaites. В кн.: The Annals of Arts and Sciences in the U.S., vol. 17, no. 1/2. New York, 1959; *Ельницкий Л.А.* Знания древних о северных странах. М., 1961; *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. К., 1977; *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. М., 1979; *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л., 1982; *Куклина И.В.* Этногеография Скифии по античным источникам. Л., 1985; *Геродот із Галікарнасу.* Скіфія: Найдавніший опис України з V століття перед Христом. К., 1992; *Подосинов А.В., Скржинская М.В.* Римские географические источники: Помпоний Мела и Плиний Старший. М., 2011.

О.В. Ясь.

ТА́НКОВА БИ́ТВА В ЗА́ХІДНІЙ УКРАЇ́НІ 1941 — див. *Битва танкова в Західній Україні 1941.*

ТА́НСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід молдовського походження. Засновником роду, за родинними переказами, був брацлавський полковник **Михайло** Т. (1-ша пол. 17 ст.), який 1633 отримав від польс. короля *Владислава IV* Ваза привілеї на маєтки. Його сини: **Іван Михайлович** старший, охочекомонний полковник; **Василь Михайлович** (бл. 1662 — 1763), ротмістр «волоської компанії» (1708—09), охочекомонний (1715, 1718—20) і переяславський (1726—35) полковник, учасник різних кампаній *Північної війни 1700—1721*, *російсько-турецької війни 1710—1711*, російсько-перської війни 1722—23, відомий своїми здирствами щодо населення його маєтків та загарбаннями чужих земель, за що був під слідством та засланий 1735 до Сибіру, 1742 амністований та повернувся в *Гетьманщину*; **Михайло Михайлович** (р. н. невід. — п. до 1767), ніжинський полковий *обозний* (1746); **Антон Михайлович** (р. н. невід. — п. 1742), ком-

Танаїс. Городище. Розкопки. Фото 2009.

панійський (1706—10), білоцерківський (1710—12) і київський (1712—42) полковник, учасник різних кампаній Північної війни 1700—21, російсько-турец. війни 1710—11, російсько-перської війни 1722—23, прибічник полк. С.*Палія*, але уникнув його долі, перейшов на бік І.*Мазепи*, а 1708 — на бік І.*Скоропадського*. Зміцненню становища братів сприяли шлюби з представницями впливових козац. родів: Василь був одружений з Ганною Семенівною Забілою (див. *Забіли*), донькою ніжинського полковника, а Антон — із Марією (бл. 1689 — 1739), донькою С.Палія. Від цих братів беруть початок дві гілки роду. Син Антона — **Михайло** (р. н. невід. — п. 1747), київ. полковник (1742—47). Дочка Василя — **Ганна** (бл. 1714 — р. с. невід.), дружина *бунчукового товариша* Семена Семеновича Лизогуба (бл. 1708 — бл. 1781), — прабабка М.*Гоголя*. До нащадків Василя належав **Сергій Федорович** (1812 — після 1886), дійсний статський радник (1867), камергер (1876), бессарабський віце-губернатор (1870—86).

Імовірно, до цього роду належав поет 18 ст. Танський, автор кількох інтерлюдій, віршованих діалогів і бурлескно-гумористичних творів. Йому приписують авторство великодніх віршів про перемогу Христа над чортом, пеклом і смертю (1746), відомих у кількох списках. Деякі дослідники вважають, що це одна особа з Василем Михайловичем.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

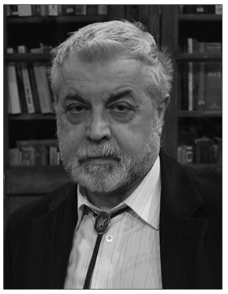
Літ.: *Милорадович Г.А.* Черниговское дворянство. Чернигов, 1890; *Чаговец В.* Семейная хроника Гоголей: по бумагам семейного архива. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 16, отд. 3. К., 1902; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 1. К., 1996.

Р.М. Лякіна, В.В. Томазов.

ТАНЮ́К Лесь (Леонід) **Степанович** (н. 08.07.1938) — режисер театру і кіно, мистецтвознавець, поет, перекладач, публіцист, педагог, громад., культ. і держ. діяч. Засл. діяч мист-в України (1995), нар. арт. України (2008). Н. в с. Жукин (нині село Вишгородського р-ну Київ. обл.) в сім'ї вчителів. Після закінчення школи у *Луцьку* працював ливарником-формувальником на з-ді ім. М.Хрущова, навч. в культосвіт. технікумі, згодом актор Волин. обласного музично-драм. театру ім. Т.Шевченка. 1963 закінчив режисерський ф-т Київ. театрального ін-ту ім. І.Карпенка-Карого (курс М.Крушельницького). Організатор і президент київ. Клубу творчої молоді, навколо якого гуртувалися І.*Світличний*, А.*Горська*, В.*Стус,* В.*Чорновіл* та ін. шістдесятники. Створив при клубі авторську студію, в якій ставив п'єси І.*Драча*, М.*Куліша*, Б.Брехта. Працював у театрах *Одеси*, *Львова*, *Харкова*. Через переслідування з боку місцевої влади виїхав до *Москви*, де впродовж 1965—86 працював у Моск. художньому академічному театрі ім. М.Горького, Центр. дитячому театрі, Моск. драм. театрі ім. К.Станіславського, Моск. драм. театрі ім. О.Пушкіна, Моск. академічному театрі ім. В.Маяковського, театрі ім. Моссовєта. 1986—88 — гол. режисер Київ. молодіжного театру. Із 1992 — голова Спілки театральних діячів України (із 1998 — Нац. спілка театральних діячів України). Викладає майстерність актора і режисури у Київському нац. ун-ті театру, кіно і телебачення ім. І.Карпенка-Карого.

Депутат ВР України 1—5-го скликань, голова Комісії ВР УРСР (із 1991 — ВР України) з питань к-ри та духовного відродження (1990—94), заст. голови (1994—98, 2006—07) та голова (1998—2006) К-ту ВР України з питань к-ри і духовності, член Центр. проводу Нар. руху України (1992—99), заст. голови та член Політради Нар. руху України (1999—2009). Співголова (1989—92) та голова (із 1992) Укр. добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного т-ва «Меморіал» ім. В.Стуса (див. *«Меморіал» імені Василя Стуса*) та член Нац. комісії України у справах ЮНЕСКО (із 1995). Голова Всеукр. к-ту з підготування суду над КПРС—КПУ за злочини тоталітаризму «Нюрнберг—2» (1996—2005).

Поставив понад 50 вистав, серед яких «Маклена Граса», «Патетична соната» М.Куліша, «Ніж у сонці» за І.Драчем, «Матінка Кураж» за Б.Брехтом, «В день весілля» В.Розова, «Казки О.Пушкіна», «Месьє де Пурсоньяк» за Мольєром, «Принц і жебрак» за Марком Твеном, «Вдова полковника» Ю.Смуула, «Диктатура совісті» М.Шатрова та ін. Автор сценаріїв кінофільму «Голод-33» О.Янчука (1991), фільму-вистави «Мина Мазайло» С.Проскурні (1991), серії телефільмів про «Розстріляне Відродження» (див. *«Розстріляне Відродження»*), режисер (разом з Г.Ігнацькою) фільму-вистави «Десятая симфония» (1971).

Л.С. Танюк.

Із 2004 виходить у світ 60-томне видання «Щоденників», які Т. веде з 1956 (вийшло 20 томів, у яких висвітлено історію народження й погрому шістдесятників, опубліковано документи *самвидаву*, епістолярію, матеріали закритих судів над дисидентами). Автор понад 3 тис. публікацій на теми мист-ва, філософії та політики, перекладів з В.Шекспіра, Р.Тагора, Г.Аполлінера та інших.

Почесний професор Харків. ін-ту к-ри (1992) та Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки (1998).

Лауреат премії ім. С.Данченка Спілки театральних діячів України (1990).

Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го (1998) і 4-го ст. (2005), орденом В.Стуса «За мужність» (т-во «Меморіал»; 2002) та ін. відзнаками.

Тв.: Сповідь: Поезії. К., 1968; Марьян Крушельницкий. М., 1974; Хто з'їв моє м'ясо?, або Кримінальна хроніка...: Документи, статті, виступи. Дрогобич, 1994; Монологи: театр, культура, політика. Х., 1994; Парастас (Іван Світличний, Алла Горська, Володимир Глухий, Мар'ян Крушельницький). К., 1998; Слово. Театр. Життя: Вибране, т. 1—3. К., 2003; Лінія життя (з щоденників), т. 1—2. Х., 2004; Мар'ян Крушельницький. К., 2007.

Літ.: *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. К., 1995; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. К., 1998; Рух опору в Україні 1960—1990. К., 2012.

Н.М. Томазова.

П.А. Таран.

ТАРА́Н Павло Андрійович (18.10. 1916—14.09.2005) — військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1967). Двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Н. в с. Шолохове (нині село Нікопольського р-ну

Ф.В. Тарановський.

Дніпроп. обл.). 1938 закінчив Качинську військово-авіац. школу льотчиків. 1939 брав участь у поході Червоної армії в *Західну Україну* та Зх. Білорусь, *радянсько-фінляндській війні 1939—1940.* Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 як командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї 5-го гвард. авіац. полку далекосяжної дії, інспектор-льотчик із техніки пілотування авіакорпусу далекосяжної дії, із квітня 1945 — командир 240-го гвард. бомбардувального авіац. полку брав участь у боях в Україні, Прибалтиці, Білорусі, Берлінській операції. Відзначився в бомбардуванні ворожих об'єктів на Таманському п-ові, у Криму, на Донбасі. Особисто здійснив 386 бойових вильотів, знищив багато живої сили та бойової техніки противника. 240-й гвард. полк, яким командував гвардії полковник Т., був удостоєний почесного звання «Берлінський». Після закінчення Військ. академії Ген. штабу (1958) працював на відповідальних посадах у військово-повітряних силах, центр. апараті мін-ва оборони СРСР. Із 1970 — у відставці.

Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Олександра Невського, Вітчизняної війни 1-го ст., 2-ма орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки та ін. орденами й медалями.

П. у м. *Москва*, похований на місц. кладовищі. Бронзове погруддя встановлено в с. Шолохове (Дніпроп. обл.).

Літ.: П.А. Таран. В кн.: Золотые звезды. Днепропетровск, 1967; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза, т. 2. М., 1988.

Л.М. Хойнацька.

ТАРАНО́ВСЬКИЙ Федір Васильович (24(12).05.1875—23.01.1936) — історик права, правознавець. Професор (1906), д-р держ. права (1911). Дійсний член УАН (1918; із 1921 — ВУАН), Сербської королів. АН (1933), чл.-кор. Болг. АН. Н. в м. Плонськ (нині місто Мазовецького воєводства, Польща). Походив із польсько-рос. дворянської родини. Початкову освіту здобув у Варшавській г-зії. 1896 із золотою медаллю закінчив юрид. ф-т Варшавського ун-ту. Залишений на кафедрі історії рос. права Варшавського ун-ту як стипендіат для підготовки до професорського звання. Від 1899 — в. о. приват-доцента на кафедрі енциклопедії права, а 1903—04 — на кафедрі рос. права Варшавського ун-ту. 1902—03 стажувався в ун-тах Берліна, Гейдельберга та Геттінгена (усі міста в Німеччині), а також працював у б-ках й архівах Німеччини та Франції. 1905 захистив магістерську дис. на тему: «Юридический метод в государственной науке: очерк развития его в Германии» в Петербурзькому університеті. Екстраординарний професор Варшавського ун-ту (1906). Від 1906 викладав у Демидовському юрид. ліцеї в м. Ярославль (нині місто в РФ). Від 1908 — екстраординарний, а протягом 1912—17 — ординарний професор Юр'євського ун-ту. 1911 захистив докторську дис. на тему: «Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке» в Петерб. ун-ті. Від 1910 викладав на Вищих жін. курсах у м. *Санкт-Петербург.* Від 1917 — у Петрограді (нині м. С.-Петербург), приват-доцент Петрогр. ун-ту. Від кінця 1917 — в Україні. Професор і декан відкритого юрид. ф-ту Катериносл. ун-ту (1918). Академік першого складу УАН (див. ***Національна академія наук України***) по Соціально-екон. відділу (14 листопада 1918), секретар цього відділу, член госп. управління УАН (16 грудня 1918). Від 15 березня 1919 — голова 3-го відділу УАН. Засновник і голова Комісії для виучування західнорус. й укр. права при УАН, член Комісії для виучування звичаєвого права України при УАН, Археогр. комісії при УАН (1919). Ординарний професор кафедри історії західнорус. права Харків. ун-ту. Від серпня 1919 увійшов до складу «Особого агитационного отряда Отдела пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России» (див. *Особлива нарада*). Ординарний професор кафедри історії рос. права Таврійського ун-ту (1919—20). Від 1920 — на еміграції в *Югославії*, спершу — в м. Земун (нині у складі м. Белград, Сербія), згодом — у м. Белград. Від 1922 викладав історію права на юрид. ф-ті Белградського ун-ту. Від 1930 — керівник Рос. наук. ін-ту в м. Белград. Підтримував тісні стосунки з багатьма укр. та рос. вченими, зокрема з В.*Вернадським*, Б.*Кістяківським*, Є.Спекторським та ін.

Автор численних студій з історії права та правознавства, зокрема з історії рос., сербського та слов'ян. права, держ. і звичаєвого права та ін., зокрема фундаментальної 4-томної праці «Історія сербського права в державі Неманичей» (1931—35), а також досліджень, присвячених М.*Владимирському-Буданову*, Г.-В.Лейбніцу, Ф.*Леонтовичу*, Ш.-Л. де Монтеск'є та ін. Первісно перебував під впливом відомих правників О.Блоха та Ф.Леонтовича. Наук. погляди Т. сформувалися в руслі критичного позитивізму й еволюціонували в напрямку соціологізації історії та права. Належав до прибічників масштабних компаративних студій з історії права.

Наприкінці 1920-х рр. виключений зі складу дійсних членів ВУАН із політ. мотивів. Голова Рос. наук. т-ва в м. Белград. Дійсний член польс. Львів. наук. т-ва, чл.-кор. *Слов'янського інституту у Празі.*

П. у м. Белград.

Праці: Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи: Историко-юридическое исследование. Варшава, 1897; Сравнительное правоведение в конце XIX в. Варшава, 1902; Феодализм в России: Критический очерк. Варшава, 1902; Норманнская теория в истории русского права. Варшава, 1909; Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке. Юрьев, 1911; Судьба Наказа императрицы Екатерины Второй во Франции. СПб., 1912; Заметки о Монтескье. Ярославль, 1913; Новые данные по истории Уложения царя Алексея Михайловича. Пг., 1914; Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова (опыт историографической характеристики). «Юридический вестник» (М.), 1916, кн. 14; Энциклопедия права. Берлин, 1923; Обеспечение прав служилого землевладения в сословно-монархическом строе Московского государства. Львов, 1925; Догматика державного права Речі Посполитої XVII в. в праці Христофора Гарткноха. «Записки соціяльно-економічного відділу ВУАН», 1926, т. 2/3; Статистичні описи Польщі Кромера й Старовольського та їх значіння для утворення догматики польського державного права в XVII ст. Там само, 1926, т. 4; Предмет и задача т. н. внешней истории права. Белград,

1930; История русского права. М., 2004.

Літ.: *Соловьев А.В.* Ф.В. Тарановский как историк славянского права. Белград, 1935; *Каминка А.* Тарановский Федор Васильевич (некролог). «Закон и Суд: Вестник Русского юридического общества» (Рига), 1936, № 2; *Пашуто В.Т.* Русские историки-эмигранты в Европе. М., 1992; *Музичко О.Є.* Ф.В. Тарановський і польська історична наука кінця XIX — першої половини XX ст. «Південний архів: історичні науки» (Херсон), 2004, вип. 16; *Томсинов В.А.* Федор Васильевич Тарановский (1875—1936): Биографический очерк. В кн.: *Тарановский Ф.В.* История русского права. М., 2004; Профессора Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. К., 2007; Национальная академия наук Украины: 1918—2008: к 90-летию со дня основания. К., 2008; Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, 1918—2008: Біобібліографічний довідник. Дніпропетровськ, 2008; *Мудрієвська Л.М.* Державно-правові погляди Ф.В. Тарановського: Автореферат дис. ... канд. юрид. н. К., 2010; *Дмитренко О.В.* Проблеми державної влади у творчій спадщині Ф.В. Тарановського: Автореферат дис. ... канд. юрид. н. Луганськ, 2011.

О.В. Ясь.

ТАРАНУ́ШЕНКО Стефан Андрійович (21(09).12.1889—13.10. 1976) — мистецтвознавець, історик арх-ри, музеєзнавець, організатор та учасник пам'яткоохоронного руху. Професор (1924). Н. в м. *Лебедин* в сім'ї дрібного торгівця. Після закінчення Охтирської г-зії упродовж 1910—16 навч. на історико-філол. ф-ті Харків. ун-ту. Член *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті.* Із 1916 — асистент кафедри теорії та історії мист-ва, Музею красних мист-в та старожитностей Харків. ун-ту, від 1917 — викладач Харків. ун-ту та Академії теор. знань. 1918—19 вів міжповітові лекційні курси в Лебедині та *Охтирці*, доцент Полтав. історико-філол. ф-ту (після його реорганізації в Укр. ін-т громад. наук — ад'юнкт-професор). Брав участь у засіданнях *Українського наукового товариства* в *Києві* (1918). У лютому—березні 1919 — зав. архітектурно-монументальної секції *Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини* (ВУКОПМІСу), із березня 1919 — голова Харків. губернського к-ту охорони пам'яток мист-в і старовини (Харків. губКОПМІСу). 1920—21 — зав. архітектурно-монументальної секції ВУКОПМІСу та Харків. губКОПМІСу. Водночас 1920—33 — директор Музею укр. мист-ва (*Харків*), 1922—24 — наук. співробітник Н.-д. кафедри історії укр. к-ри. 1924 захистив докторську дис. і очолив сектор мист-в, обраний дійсним членом Кафедри мистецтвознавства. 1924—29 — професор Харків. худож. ін-ту. Із 1926 — харків. крайовий інспектор охорони пам'яток к-ри та природи, із 1929 — дійсний член *Українського комітету охорони пам'ятників культури.* Редактор перших випусків із серії «Українське малярство» (із 1929, вид-во «Рух»).

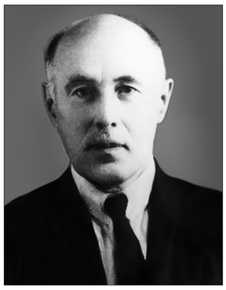
1933 заарештований за фальшивими звинуваченнями в антирад. діяльності й засуджений до 5-ти років позбавлення волі, покарання відбував у районі Чити (нині місто в РФ). Не діставши дозволу на повернення в Україну, 1937 працював викладачем філії Пермського індустріального робітн. ф-ту в Мотовілісі (нині у складі м. Перм, РФ), 1938—50 — наук. співробітником Курської картинної галереї, 1950—53 — Астраханської картинної галереї. 1953—63 — співробітник Академії арх-ри України (Київ). Вивчав пам'ятки мист-ва та арх-ри *Лівобережної України.* Вніс вагомий вклад у дослідження та вдосконалення техніки обмірів укр. монументального дерев'яного зодчества, теор. питань історії укр. мист-ва, становлення пам'яткоохоронної справи в Україні. Уперше в укр. мистецтвознавстві поставив проблему комплексного підходу до вивчення явищ укр. к-ри, привернув увагу до наук. дослідження нар. писанки.

П. у м. Київ.

Праці: Пам'ятки українського мистецтва, вип. 1—2. Х., 1921—23; Матеріали до історії українського мистецтва, вип. 1. Х., 1922; Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. Х., 1922; Покровський собор у Харкові. Х., 1925; Лизогубівська кам'яниця у Седневі. К., 1932; Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; Стефан Таранущенко: Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918—1932 рр. Х., 2011.

Літ.: *Білокінь С.* Велетень мистецтвознавства. «Пам'ятки України», 1989, № 3; *Кот С.* Первый на Украине (к образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины). В кн.: Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики. К., 1991; *Нестуля О.О.* Дослідник народного мистецтва (С.А. Таранушенко). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991.

С.І. Кот.

С.А. Таранушенко.

ТАРА́С ЧУПРИ́НКА — див. Р.*Шухевич.*

ТАРАСЕ́ВИЧ Леонтій (р. н. невід. — п. 1713) — гравер і рисувальник кінця 17 — поч. 18 ст. Один з основоположників укр. мист-ва різцевої гравюри на металі, представник стилю *бароко.* Належав до школи О.*Тарасевича.* Навч. в майстерні Б. і Ф. Кіліанів у Аугсбурзі (Баварія). Працював у Вільно (нині м. *Вільнюс*), *Чернігові*, *Москві*, із серед. 1690-х рр. — у *Києві.* Відомий як ілюстратор світських і реліг. видань та майстер станкової графіки.

Виконав ряд гравюр шанованих ікон, геральдичні й панегіричні композиції на честь військ., церк. та культурно-освіт. діячів Литви, Польщі, України та Росії: польс. короля *Яна III Собеського*, Я.Огінського, Сильвестра Крайського, Ф.Захаревського, єпископа К.Бжостовського (1682), єпископа О.Котовича (1685), київ. митрополита В.*Ясинського* (1690) та ін. Найвідомішими є ілюстрації до польськомовного панегірика П.Терлецького «Слава героїчних справ... Б.П. Шеремети» (1695), до складу яких входить символіко-алегорична композиція на тему взяття турецько-татар. фортець у пониззі Дніпра рос. військами й укр. козац. полками. Створив низку портретів, які вирізняються тонким рисунком, індивідуальністю

Тарасевич Л. «Радість Дніпрових вод». Мідьорит. 1695.

Тарасевич Л. «Літургікон». 1692. Титульна сторінка. Гравюра на сталі.

характеристик (кн. В.*Голіцина* (1689), литов. підскарбія Г.-Л.Землі (1690), смоленського єпископа Б.Корвін-Гонсевського, литов. підканцлера кн. К.-С.Радзивілла (1692) та ін.). Автор гравюр до видань: Служебник (1692), «Тріодь цвітна» (1702), Псалтир, Новий Завіт (обидва — 1703).

Найвищим творчим досягненням митця є 45 мідьоритів до «Патерика Печерського» (1702), які зараховують до кращих зразків укр. книжкової гравюри на міді. Ілюстрації відрізняються життєвістю, істор. вірогідністю, містять у собі чимало рис сучасності — типаж, одяг, зображення церк. та світської арх-ри, пейзажні фрагменти. У ряді композицій відтворено образи літописця *Нестора*, іконописця *Алімпія*, Єремії Прозорливого та інших.

Остання з відомих гравюр Т. надрукована в підручнику з артилерії Т.Брінка (1710, Москва).

П. у м. Київ.

Літ.: *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских граверов XVI—XIX вв., т. 2. СПб., 1895; *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. К. 1926; Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI—XVIII століть: Еволюція образної системи. К., 1982; *Його ж.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. К., 1986; *Фоменко В.М.* Видання «Києво-Печерського Патерика» 1661 і 1702 років та їх ілюстратори. К., 1990; *Александрович В.С.* Графіка. В кн.: Історія української культури, т. 3. К., 2003; *Цинковська І., Юхимець Г.* Житійні сюжети в ілюстраціях Леонтія Тарасевича до Києво-Печерського Патерика. «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 2010, вип. 28; *Степовик Д.* Гравюра. В кн.: Історія українського мистецтва, т. 3. К., 2011; *Його ж.* Українська гравюра бароко. К., 2013.

Н.Г. Ковпаненко.

ТАРАСЕ́ВИЧ (Тарасович) **Олександр** (чернече ім'я — Антоній; р. н. невід. — п. 1727) — рисувальник, гравер, педагог, представник стилю *бароко*. Н., імовірно, у м. *Ужгород.* Художню освіту здобув у Аугсбурзі (Баварія) у братів Б. і Ф. Кіліанів. 1672—77 жив у м. Глуськ (нині міськ. с-ще Могильовської обл., Білорусь), із 1678 — у Вільно (нині м. *Вільнюс*), де очолював університетську (академічну) друкарню. Бл. 1688 переїхав до *Києва.* Не пізніше 1693 постригся в ченці *Києво-Печерської лаври* під іменем Антонія. 1705—10 був намісником Свенського Свято-Успенського монастиря біля Брянська (нині місто в РФ). 1710 повернувся до Києва і керував *Києво-Печерською друкарнею.* Із 1715 — ієромонах, із 1718 — намісник Києво-Печерської лаври.

Засновник укр. школи різьби на металі. Працював у техніці різцевої гравюри на міді та офорту. Виконав оформлення різних видань у містах Вільно, *Краків*, Замостя (нині м. Замосць Люблінського воєводства, Польща), Слуцьк (нині місто Мінської обл., Білорусь), Київ. Автор титульних аркушів, фронтиспісів та ілюстрацій до книжок науково-теологічного та реліг. змісту:

Тарасевич О. Фронтиспіс видання: Bartoszewski F. «Philosophia rationalis». Мідьорит. 1683.

Тарасевич О. «Rosarium et Officium Beatae Mariae Virgini». Вільно, 1678—1679. Титульна сторінка. Мідьорит. 1672.

«Три філософії: Мислення, природа і мораль» Т.Білевича (1675), «Раціональна філософія» Ф.Бартошевського (1683), «Житіє святих» (1693) та ін.; ряду станкових гравюр («Христос», «Богородиця», обидві — 1680-ті рр.; «Воскресіння», 1709). У мідьоритах до календарного розділу видання літургійного календаря кн. О.-Г.Полубинського «Rosarium» (1672—77) вперше в укр. графіці звернувся до безпосереднього відображення побуту й трудової діяльності людини.

Був видатним портретистом свого часу. Створив портрети: віленського архідиякона М.Слупського (1677), ген. писаря ВКЛ А.-К.Завіші (1670-ті рр.), польс. короля *Яна III Собєського* (1680), київ. унійного митрополита К.Жоховського (1683), мінського хорунжого К.Клокоцького (1685), кн. М.Паца (1686), охтирського старости і полк. І.Перехреста (1689), кн. В.*Голіцина* (1691), черніг. архієпископа Л.*Барановича* (1693). Образи святих трактував у історичному, індивідуалізованому плані (Мелетій Антіохійський, 1693; святий Димитрій, 1680-ті рр.).

У тематиці творів Т. важливе місце займали панегіричні композиції (ілюстрації до вітальної брошури «Три вінці» В.*Ясинського* (1688), гравюри до панегірика на честь С.*Яворського*), а також гербова емблематика. Розвивав

жанри картографії, академічної тези (ілюстрації до тез наук. диспутів у Віленській, 1683, та Київській академіях). Гравірував генеалогічні дерева (вітальний адрес із родоводом віленського маршалка кн. О.-Г.Полубинського, 1675).

Творчість Т., в яку органічно увійшли *гуманізм* і гармонія Ренесансу та стилізовані природні форми нар. мистецтва, була одним із найхарактерніших проявів зрілого укр. бароко.

Виховав у Вільні й Києві плеяду майстрів, серед яких — Л.*Тарасевич*, І.Щирський, І.Мигура, Л.Крщонович, Д.Галяховський, І.Стрільбицький, М.Карновський, І.Любецький, Г.Тепчегорський, І.Стекловський та ін.

Наприкінці життя відійшов від активної професійної діяльності. Залишив по собі цінну навч. б-ку із західноєвроп. рисувальними альбомами, атласами, малярськими підручниками.

П. у м. Київ.

Літ.: *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; *Січинський В.* Олександр Антоній Тарасевич: 1672—1720. Прага, 1934; *Степовик Д.* Олександр Тарасевич і його школа. «Народна творчість та етнографія», 1970, № 1; *Його ж.* Олександр Тарасевич. К., 1975; *Його ж.* Українська графіка XVI—XVIII століть: Еволюція образної системи. К., 1982; *Антонович Д.* Українська гравюра. В кн.: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К., 1993; *Александрович В.С.* Графіка. В кн.: Історія української культури, т. 3. К., 2003; *Степовик Д.* Гравюра. В кн.: Історія українського мистецтва, т. 3. К., 2011; *Його ж.* Українська гравюра бароко. К., 2012; *Стасенко В.В.* Творчість Олександра Антонія Тарасевича у контексті образної еволюції української графіки (на основі графічної інтерпретації ікони Холмської Богородиці. Web: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=art&id=1008; *Димитрій (Рудюк), митрополит.* Історична записка з приводу анафеми на гетьмана Івана Мазепу. Web: http://www.lviv-orthodox.net.ua/archierey/ naykovi-pyblikacii/176-istoruchna-zapuska.

Н.Г. Ковпаненко.

ТАРАСЕ́ВИЧІ — два козацько-старшинські, згодом — дворянські роди. Найбільш впливовий з них походить від міщанина **Тараса Аврамовича** Ненади, *бурмистра* Ніжинського магістрату (1681). Його син — **Авакум** (Абакум, Бакум) **Тарасович** (р. н. невід. — п. після 1697), ніжинський полковий *сотник* (1672) та *осавул* (1681—89), онуки — **Йосип Авакумович** (р. н. невід. — п. 1732), сотник, ніжинський полковий осавул (1703—13, 1715); **Федір Авакумович** (р. н. невід. — п. після 1742), мринський сотник (1700—41); *військовий товариш* **Василь Авакумович** Володковський (р. н. невід. — п. після 1738), який засвоїв прізвище матері та став родоначальником роду Володковських, та військ. товариш **Марко Авакумович** (1-ша пол. 18 ст.), родоначальник Темрянських. Нащадками Йосипа були **Євстафій Йосипович** (р. н. невід. — п. після 1738), сотник 1-ї полкової сотні *Ніжинського полку* (1727—38); **Яків Євстафійович** (р. н. невід. — п. 1767), ніжинський полковий осавул (1754—67); **Данило Євстафійович** (р. н. невід. — п. після 1772), ніжинський полковий осавул (1768—72), абшитований полковий обозний (1772). Від Федора походили **Іван Федорович** (р. н. невід. — п. 1751), мринський сотник (1738); **Андрій Федорович** (бл. 1713 — п. після 1794), ніжинський полковий *хорунжий* під час Крим. походу 1769—70; **Іван Іванович** (бл. 1748 — після 1798), полковий обозний 3-го компанійського полку (1773); **Михайло Андрійович** (бл. 1750 — після 1803), сотник *Київського полку* (1768), секунд-майор (1788), учасник *російсько-турецької війни 1768—1774* та *російсько-турецької війни 1787—1791.* Із Володковських походили **Андрій Васильович** Володковський (р. н. невід. — п. 1745), 1-й ніжинський полковий осавул (1734—44), учасник *російсько-турецької війни 1735—1739*; **Яків Андрійович** Володковський (1731 — після 1790), сотник 2-ї полкової сотні Ніжинського полку (1763—82).

Роди Тарасевичів та Володковських внесені до 1-ї та 2-ї частин Родовідної книги Черніг. губ.

Ін. рід походить від **Гаврила Єремійовича** (р. н. невід. — п. після 1680), погарського сотника (1659, 1663—65, 1670, 1677—80). Його син — **Тарас Гаврилович** (р. н. невід. — п. до 1715), погарський сотник (1681—1706), а онук — **Федір Тарасович** (р. н. невід. — п. до 1766), журавський сотник (1729—53).

Рід внесений до 1-ї частини Родовідної книги Полтав. губ.

Існують також ін. однойменні роди.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; т. 5, вып. 1. К., 1996.

В.В. Томазов.

Б.І. Тарасюк.

ТАРАСЮ́К Борис Іванович (н. 01.01.1949) — дипломат, політик, громад. діяч. Н. в м. Дзержинськ (нині смт Романів Житомир. обл.). Після закінчення 1975 ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права Київ. ун-ту розпочав трудову діяльність у МЗС України. Упродовж 1975—81 працював аташе, 3-м, 2-м, 1-м секретарем МЗС України. 1981—86 — 2-й, а потім — 1-й секретар відділу міжнар. орг-цій МЗС України, 1-й секретар Постійного представництва України при ООН. 1987—90 був інструктором відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ. 1990—91 — керівник секретаріату МЗС України, нач. відділу політ. аналізу і планування МЗС.

1992 Т. отримав дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла України. 1992—95 — заст., 1-й заст. міністра закордонних справ України. У цей же час був головою Нац. к-ту України з питань роззброєння, головою Держ. міжвідомчого к-ту з питань вступу до Ради Європи. 1995—98 працював як Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія, Королівстві Нідерланди та Великому герцогстві Люксембург (за сумісництвом).

Із 17 квітня 1998 до 29 вересня 2000 був міністром закордонних справ України, членом *Ради національної безпеки та оборони України.* У березні 2002 обраний нар. депутатом України. Очолив К-т із питань європ. інтеграції ВР України. У травні 2003 обраний головою *Народного руху України.* Під час *«Помаранчевої революції»* в листопаді—грудні 2004 Т. сприяв демократ. вибору та впровадженню європ. цінностей у політ. життя України. 4 лютого 2005 він вдруге очолив Мін-во закордонних справ України. Осн. завданням було визначено прискорення процесу європейської та євроатлантичної інтеграції України. В умовах загострення вну-

трішньополіт. кризи 30 січня 2007 залишив посаду міністра закордонних справ України. На позачергових виборах 30 вересня 2007 був обраний до ВР України від парт. блоку «Наша Україна — Народна самооборона» (НУНС). 2008 став заст. голови фракції НУНС. У ВР України 6-го скликання очолив К-т із питань європ. інтеграції, став членом укр. частини міжпарламентської Ради Україна—НАТО, членом укр. частини міжпарламентської асамблеї ВР України, Сейму Литов. Республіки та Сейму і Сенату Республіки Польща. Очолив укр. частину К-ту з парламентського співробітництва між Україною та ЄС, був членом Постійної делегації ВР України в Парламентській асамблеї ЄС тощо, керівником груп із міжпарламентських зв'язків із Бельгією, Грузією, Румунією, заст. керівника групи з міжпарламентських зв'язків зі США, членом депутатських груп із міжпарламентського співробітництва з Литов. Республікою та Республікою Польща. Депутат ВР України 7-го скликання від ВО «Батьківщина» (від грудня 2012). Голова підкомітету з питань співробітництва з НАТО та Міжпарламентською конференцією з питань Спільної політики безпеки і оборони ЄС, питань Східного партнерства та Парламентською асамблеєю ЄВРОНЕСТ К-ту ВР України з питань європ. інтеграції. 15 червня 2013 після об'єднання Нар. руху України з ВО «Батьківщина» Т. обраний заст. голови фракції у ВР України.

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го (1996) і 2-го ст. (1999), Почесною відзнакою Мін-ва України з питань надзвичайних ситуацій та захисту населення від аварії на ЧАЕС (1998).

Літ.: *Зленко А.М.* Дипломатія і політика. Х., 2003; Партійна еліта України. К., 2004; Хто є хто в українській політиці: Довідник. К., 2010.

А.Ю. Мартинов.

Тараща. Костьол Святої Марії Магдалини (нині — Таращанська музична школа ім. М. Лисенка). Фото 2012.

ТАРА́ЩА — місто *Київської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Котлуй (прит. Росі, бас. Дніпра). Населення 11,5 тис. осіб (2011).

Урочище Тараща в Білоцерківському старостві *Київського воєводства* відоме з кінця 16 ст. 1709 власником урочища став річпосполитський полк. Антоній Блендовський, який заснував *слободу* Т. 1711 її знищили татари — союзники гетьмана П.*Орлика*, але незабаром поселення відродилося. 1722 польс. король *Август II* Фридерик Веттін надав Т. статус містечка і право на 4 *ярмарки* на рік. Після смерті А.Блендовського (1736) Т. змінила кілька власників. Із серед. 18 ст. Т. — центр *староства* (уперше згадується 1765). 1791 польс. король *Станіслав-Август Понятовський* надав Т. *магдебурзьке право*.

Після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Т. — у складі Рос. імперії, із 1800 — центр *повіту Київської губернії*. 1796 місто стало казенним. 1825 рос. імп. *Олександр I* затвердив ген. план забудови, після реалізації якого місто отримало регулярне планування. У 2-й пол. 19 ст. у Т. почали з'являтися невеликі пром. підпр-ва. Із 2-ї пол. 19 ст. кількість населення збільшилася вдвічі та становила на 1900 р. 11,6 тис. осіб (із них майже половина — євреї), а разом з передмістями — 15 тис. осіб.

У Т. в 1880—90-ті рр. виникла секта «мальованців», заснована уродженцем міста К.*Мальованим*.

1917—20 влада в місті не раз змінювалася. Рад. владу остаточно встановлено 28 травня 1920. 1923 Т. стала центром *району*, 1925 отримала статус с-ща міськ. типу. 1938 зруйновано гол. архіт. домінанту с-ща — Свято-Георгіївський собор (споруджений 1870—86). Із 23 липня 1941 до 5 січня 1944 Т. була окупована гітлерівцями, які у вересні 1941 знищили єврейс. громаду. Із 1957 Т. знову має статус міста. У рад. час Т. перетворилася на значний

Тараща. Вальцьовий паровий млин (нині — корпус заводу «Мотор»). Фото 2012.

пром. центр (переважно харчова і машинобудівна галузі).

У Т. народилися І.*Новицький*, А.*Александров*.

Пам'ятки історії та арх-ри: присутствені місця (1803—17); костьол Святої Марії Магдалини (1890-ті рр.), вальцьовий млин (поч. 20 ст.).

Археол. пам'ятка: ранньоскіф. *городище* (кінець 7 — поч. 6 ст. до н. е.).

На околиці міста 2003 встановлено хрест-пам'ятник Г.*Ґонгадзе*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971; *Бессонова С.С., Романюк В.В.* Поселення скіфської доби в м. Тараща. «Археологія», 2004, № 2; *Перерва В.* Тараща: православне минуле: Історичний нарис. Біла Церква, 2006; *Лащенко Л.* Коли Тараща була молодою. Біла Церква, 2009.

С.І. Архипова.

ТАРГІТА́Й (Ταργιταον) — персонаж скіф. міфології, відомий із праці *Геродота*. Згідно з його «Історіями» Т. — перша людина, що з'явилася на безлюдній землі, син верховного бога Зевса та доньки ріки *Борисфен*, предок і родоначальник всіх *скіфів* та їхній перший цар. У Т. народилося три сини: *Ліпоксай*, *Арпоксай* та *Колаксай*. Коли на землю з неба впали золоті речі (плуг з ярмом, сокира та чаша), старші сини не змогли доторкнутися до них; взяти золото зміг лише молодший Колаксай, і саме йому і передали брати всю царську владу. Від Ліпоксая пішли скіфи, що звалися *авхатами*, від Арпоксая — *катіари* та *траспії*, від Колаксая — паралати; усі ж разом вони звалися *сколотами* (на честь царя), а скіфами їх називали греки. Так було покладено початок розподі-

лу Скіфії на три царства (в інтерпретації дослідників — розподіл скіф. сусп-ва на роди). Часто Т. ототожнюють з Гераклом, який виступає першопредком скіфів у грец. версії цієї легенди.

Літ.: *Нейхард А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л., 1982; *Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. К., 1983.

О.Є. Фіалко.

ТА́РЛЕ Євген Вікторович (08.11 (27.10).1874—05.01.1955) — історик. Д-р істор. н. (1911), професор (1913). Дійсний член АН СРСР (1927), Норвез. АН, Філадельфійської академії політ. і соціальних наук, чл.-кор. Брит. академії. Н. в м. *Київ*. Походив із купецької родини з єврейс. корінням. Після народження Т. нарекли Григорієм, а ім'я Євген він отримав після правосл. хрещення 1893, коли одружився з рос. дівчиною з відомої дворянської родини. У дитячі та юнацькі роки мешкав у *Херсоні* та *Одесі*. Початкову освіту здобув у 1-й Херсон. г-зії. Вступив до Новорос. ун-ту в м. Одеса, згодом перевівся до Київ. ун-ту. Із золотою медаллю закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1896) та був залишений для підготовки до професорського звання. Учень І.*Лучицького*. Брав участь у студентських гуртках соціал-демократ. спрямування. У травні 1900 заарештований у Києві та висланий під нагляд поліції до Херсона. У жовтні 1905 був поранений жандармами в *Санкт-Петербурзі* під час мітингу на підтримку громадян. прав, проголошених *Маніфестом 17 жовтня 1905*. Приват-доцент Київ. ун-ту (1900), а протягом 1903—17 (із перервами) — *Петербурзького університету*. Професор Юр'євського ун-ту (1913—18), а від 1917 — Петрогр. ун-ту, згодом — *Московського університету*. 1901 захистив магістерську дис. на тему: «Общественные воззрения Т.Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени» в Київ. ун-ті, 1911 — докторську дис. на тему: «Рабочий класс во Франции в эпоху революции» в Петерб. ун-ті. Член надзвичайної комісії Тимчасового уряду з розслідування злочинів царського режиму (1917). Від 1918 — один із керівників Петрогр. відділення Центрархіву Рад. Росії. Із 1921 — чл.-кор. РАН (із 1925 — АН СРСР), із 1927 — її дійсний член. У 1920-х рр. разом із С.*Платоновим* та О.*Пресняковим* розпочав видання «Исторической библиотеки: Россия и Запад в прошлом». Увів до наук. обігу численні документи та матеріали з багатьох іноз. архівів (Берлін, Гаага, Лондон, Париж та ін.). 1930 заарештований та ув'язнений у т. зв. академічній справі академіка С.Платонова, а також звинувачений у належності до Промпартії (див. *«Промислової партії» політичний процес 1930*). Був виключений зі складу АН СРСР. 1931—32 — на засланні в м. Алма-Ата (нині м. Алмати, Казахстан). 1932 повернувся до *Москви*. 1937 ЦВК СРСР зняв судимість із Т., а згодом АН СРСР поновила його членство. Від 1930-х рр. — професор Ленінгр. історико-лінгвістичного ін-ту. 1941—43 — в евакуації в м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ), професор Казанського ун-ту. За рад. часів не раз піддавався жорсткій критиці й обструкції, зокрема 1937 — за працю «Наполеон», котра була названа ворожою, а також 1945 — за «політичні помилки» в монографії «Крымская война». Член Надзвичайної держ. комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашист. загарбників (див. *Надзвичайна державна комісія*; 1942—45). Учасник *Міжнародних конгресів істориків* у Лондоні (Велика Британія; 1913), Брюсселі (Бельгія; 1923), Осло (Норвегія; 1928) та ін. За активної участі Т. 1926 був створений Міжнар. наук. к-т зв'язків з ученими СРСР.

Автор численних праць з історії Франції і Зх. Європи, дипломатії, міжнар. стосунків та зовн. політики Рос. імперії 18—19 ст., зокрема праць, присвячених Л.-М.Гамбетті, Дж.Каннінгу, Ч.-С.Парнеллі, А.Розбері, П.-П.Ройє-Коллару та ін. Студії Т. вирізняються блискучим літ. стилем, глибиною й колоритною проробкою образів істор. постатей, завдяки чому здобули величезну популярність не тільки у професійному середовищі, а й у широких колах читачів. Історико-біографічні праці Т., присвячені франц. імп. *Наполеону I* Бонапарту і Ш-М.Талейрану, вважалися класичними та ввійшли до неодмінного читацького репертуару рад. інтелігенції 1950—70-х рр.

Почесний д-р Сорбонни, а також ун-тів Алжиру, Брно, Осло, Праги та ін.

Лауреат Сталінської премії (1942, 1943, 1946).

П. у м. Москва.

Праці і тв.: Крестьяне в Венгрии до реформы Иосифа II. «Русская мысль», 1896, № 7—8; Умственная жизнь европейского общества в Новое время: введение в историю европейской мысли XV—XIX вв. «Жизнь», 1900, № 8; К вопросу о границах исторического предвидения. «Русское богатство», 1902, № 5; И.В. Лучицкий: к пятидесятилетию его научно-литературной деятельности: 1863—1913. «Голос минувшего», 1914, № 1; К истории русско-германских отношений в новейшее время. «Русская мысль», 1914, № 11; Три катастрофы: Вестфальский мир. Тильзитский мир. Версальский мир. «Анналы», 1922, № 2; Европа в эпоху империализма: 1871—1919. М.—Л., 1927; Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства: от конца Империи до восстания рабочих в Лионе. М.—Л., 1928; Наполеон. М., 1936; Нашествие Наполеона на Россию: 1812 год. М., 1938; Крымская война, т. 1. М.—Л., 1941; Т. 2, М., 1943; Сочинения, т. 1—12. М., 1957—62; Из литературного наследия академика Е.В. Тарле. М., 1981; Политика: история территориальных захватов XV—XX века. М., 2001; Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 2002.

Літ.: *Яковлев Н.* О книге Е.В. Тарле «Крымская война». «Большевик», 1945, № 13; Евгений Викторович Тарле. М.—Л., 1949; *Дурновцев В.И.* Новое о Е.В. Тарле. В кн.: Французский ежегодник: 1975. М., 1977; *Чапкевич Е.И.* Евгений Викторович Тарле. М., 1977; *Каганович Б.С.* Евгений Викторович Тарле и петербургская школа историков. СПб., 1995; *Куликова Л.* Історичні уроки Є.В. Тарле. «Вісник Національної академії наук України», 2005, № 12.

О.В. Ясь.

Є.В. Тарле.

ТАРНА́ВСЬКИЙ Мирон Омелянович (29.08.1869—29.06.1938) — військ. діяч, генерал-чотар УГА (1919). Н. в с. Барилів (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика *Української греко-католицької церкви*. Закінчив офіцерську школу (*Відень*, 1892). Учасник *Першої світової війни* у складі австро-угор. армії, командир полку, майор.

В *Українській Галицькій армії* — із 12 лютого 1919, командир 2-го Осадного корпусу, пол-

М.О. Тарнавський.

ковник. На чолі корпусу брав участь у *Чортківській наступальній операції УГА 1919.* У липні 1919, коли після поразки у боях з польською армією УГА відступила за Збруч (прит. Дністра) і з'єдналася з *Армією Української Народної Республіки*, призначений командувачем УГА. Командував галицькими частинами під час спільного походу українських армій на *Київ* і *Одесу*. З огляду на катастрофічний стан УГА (численні втрати, відсутність постачання, епідемія тифу) 6 листопада 1919 уклав сепаратну угоду з командуванням *Добровольчої армії* генерал-лейтенанта А.*Денікіна*, за якою УГА приєднувалася до денікінських військ і відводилася в тил на перепочинок. Був притягнутий за це до суду польового трибуналу, який понизив його в посаді до командира корпусу. У лютому 1920, коли УГА увійшла до складу Червоної армії, залишив військ. службу. Після повернення до *Галичини* заарештований польс. владою, до 1921 перебував у концтаборі під Данцигом (нині м. Гданськ, Польща). Після звільнення проживав на Львівщині.

П. у м. *Львів*.

Літ.: *Лісовський В.* Генерал Тарнавський. Львів, 1935; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; *Їх же.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004; *Їх же.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Х., 2007.

А.О. Буравченков.

ТАРНÓВСЬКИЙ Василь Васильович (молодший) (20.03.1838, за ін. даними, 1837 — 13.06.1899) — колекціонер, меценат, культурно-громад. діяч. Н. в с. Антонівка (нині село Варвинського р-ну Черніг. обл.). Походив зі стародавнього козацько-старшинського роду. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Обирався борзенським (1869—72) та ніжинським (1875—87) повітовим *предводителем дворянства*. Почесний член *Львівського товариства «Просвіта»* (із 1891). Продовжуючи меценатські традиції своїх попередників, багато зробив для перетворення родинного маєтку в с. *Качанівка* на Чернігівщині в один із найвідоміших осередків культ. життя України, місце спілкування видатних діячів

В.В. Тарновський (молодший). Портрет роботи художника А. Гороновича. Фрагмент. 1860-ті роки.

науки, мист-ва, літератури. Під впливом знайомства з Т.*Шевченком* почав збирати меморіальну колекцію поета, що на той час налічувала 758 пам'яток і згодом стала однією з найзначніших в Україні (нині зберігається в зібранні Нац. музею Т.Шевченка в Києві (див. *Шевченка Тараса національний музей*) й рукописному фонді *Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України*). Пізніше брав активну участь у спорудженні пам'ятника-хреста й упорядкуванні могили поета в *Каневі*, доклав значних зусиль для одержання дозволу властей на публічне відзначення дня пам'яті Великого Кобзаря. До складу заснованого ним у Качанівці приватного музею входили також багаті збірки предметів укр. старовини, у т. ч. унікальна колекція пам'яток з історії запороз. козацтва (бл. 1 тис. одиниць зберігання). У поповненні й дослідженні своїх збірок спирався на допомогу відомих учених і діячів к-ри: Д.*Яворницького*, О.*Лазаревського*, М.*Костомарова*, М.*Біляшівського*, П.*Куліша*, В.*Горленка*, І.*Рєпіна* та ін., багатьом з яких не раз надавав фінансову допомогу у виданні наук. праць, проведенні археол. обстежень. Зокрема, на його кошти було здійснено М.Біляшівським розкопки в районі *Княжої Гори* поблизу Канева, результатом яких стало відкриття літописного міста *Родень*. Т. також зробив внески на спорудження пам'ятників видатним діячам культури (М.*Гоголю* в *Ніжині*, І.*Котляревському* в *Полтаві*), на упорядкування могили П.Куліша, видання першого в Україні істор. час. *«Киевская старина»* та ін. Ще раніше його коштом було відкрито лікарню при цукровому з-ді у Парафіївці (1869), публічну б-ку в *Борзні* (1870). Через значні витрати на доброчинність і колекціонування та виниклу у зв'язку із цим загрозу розорення Т. 1898 продав Качанівку ін. відомому колекціонерові П.Харитоненку й незабаром остаточно переселився до *Києва*, де пройшли останні роки його життя. Входив до складу правління *Київського товариства старожитностей і мистецтв*, К-ту з організації Київ. міськ. музею (із 1904 — *Київський художньо-промисловий і науковий музей*), надавав фінансову підтримку цьому закладу й *Київській рисувальній школі М.Мурашка*.

Образ відомого колекціонера й шанувальника укр. історії відтворив І.Рєпін у картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (козак із довгими вусами у високій шапці).

П. у м. Київ.

Згідно із заповітом Т. на основі його зібрання 1902 було відкрито *Музей українських старожитностей Чернігівського губернського земства*, що 1906 одержав ім'я колекціонера. 1923—25 заклад увійшов до складу *Чернігівського історичного музею*, якому 1991 присвоєно ім'я В.Тарновського.

Літ.: Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В. Тарновского, вып. 1: Шевченко. К., 1893; Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. К., 1898; *Н.Ш.* Памяти В.В. Тарновского. «Киевская старина», 1899, т. 66 (№ 7); *Населевець Н.* Родина Тарновських. «Родовід», 1996, № 14; *Яворницький Д.* В.В. Тарновський. «Хроніка 2000», 1996, вип. 16; *Линюк Л.П.* Матеріали родини Тарновських в Державному архіві Чернігівської області. В кн.: Скарбниця української культури: Збірник наукових праць, вип. 2. Чернігів, 2002; *Половнікова С.* Василь Васильович Тарновський: Духовні вито-

ки українського патріотизму та благодійництва. Там само, вип. 8. Чернігів, 2007.

Е.М. Піскова.

ТАРНО́ВСЬКИЙ (Tarnowski) **Станіслав** (07.11.1837—31.12.1917) — журналіст, історик, літ. критик, політик, граф. Один з осн. ідеологів польс. *консерватизму.* 1872—1909 — професор *Краківського університету*, двічі обирався ректором. Із 1873 — член і президент АН у Кракові (1890—1917). Співавтор знаменитого маніфесту *«станьчиків»* «Teka stańczyka». Посол (депутат) *Галицького крайового сейму* (1867—1914), із 1885 — член Палати вельмож австрійс. парламенту. Ідеолог польсько-укр. порозуміння на ґрунті боротьби з *москвофільством* і *панславізмом.*

Літ.: Encyklopedia powszechna, t. 4. Warszawa, 1987; *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму: 1861—1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002.

І.П. Чорновол.

ТАРНО́ВСЬКИЙ (Tarnowski) **Ян** (Ян-Амор; 1488—16.05.1561) — військ. і держ. діяч *Королівства Польського*, рід якого здавна був пов'язаний із західноукр. землями. Кар'єру розпочав при дворі польс. короля *Яна-Ольбрахта* та короля польс. і вел. кн. литов. *Олександра.* Перший військ. досвід здобув у *литовсько-московській війні 1507—1508*, відзначився в *Оршанській битві 1514*, де литовсько-польс. армія розгромила росіян. 1517—19 відбув закордонну мандрівку, під час якої відвідав *Єрусалим*, Єгипет, Рим (Італія), а згодом служив у іспансько-португальській армії, що вела війну з берберами. Можливо, звідси Т. виніс нові ідеї щодо ведення війни на мусульманському прикордонні. З поверненням до Польщі був направлений королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом I* до Угорщини на чолі польс. допоміжного загону у війні з турками. По закінченні цієї місії отримав булаву *великого гетьмана коронного.* 1524 під *Львовом* розгромив турец. загін. Відзначився в боротьбі з молдов. господарем Петром *Рарешем*, якого переміг в *Обертинській битві 1531* і 1538 змусив зректися *Покуття* та погодитись

Ян-Амор Тарновський. Портрет. 1781. Зберігається у Королівському замку в м. Варшава (Польща).

на васальну залежність від Польщі. 1535 став героєм походу литовсько-польс. військ на Сіверщину та успішної облоги *Стародуба* (де продемонстрував ряд воєнних новинок). Відіграв значну роль під час *Курячої війни 1537*, очоливши партію прихильників короля Сигізмунда I Старого. Т. уславився як військ. реформатор. Обстоював принципи професійності в комплектації армійських кадрів, реорганізував прикордонну службу «оборони поточної» на пд. кордонах Королівства Польського. Був автором одного з перших у Польщі трактатів з воєнного мист-ва — «Consilium rationis bellicae» («Рада справи військової»), написаного, поза назвою, польс. мовою (1-ша редакція — бл. 1555, видання — 1558). Т. склав перші військ. артикули та ввів практику виголошення їх перед військом при виступі у похід. Сприяв переозброєнню польс. кінноти, впровадженню вогнепальної зброї та ефективної інтендантської служби в армії.

Мав володіння на укр. землях, що входили до Королівства Польського, де заклав свій новий замок — *Тернопіль.* Т. породичався з найбільш впливовим укр. князівським родом — *Острозькими* (його дочка Софія вийшла заміж за кн. В.-К.*Острозького*). Перебував у перманентному конфлікті з П.*Кмітою.*

У політиці дотримувався консервативних настанов, підтримував «сенаторський» курс Сигізмунда I Старого, опонував діячам *екзекуційного руху.* Був прихильником антиосман. боротьби та союзу з *Габсбургами* (в їхніх інтересах інспірував напад на *Очаків* 1545). Відрізнявся поміркованістю в реліг. справах. Відомий також і як меценат, зокрема надавав покровительство С.*Оріховському.*

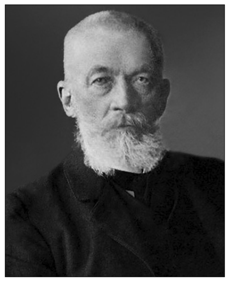
Літ.: *Dworzaczek W.* Hetman Jan Tarnowski: Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Warszawa, 1985; *Оріховський С.* Життя і смерть Яна Тарновського. В кн.: Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія, ч. 1. К., 1995.

Д.С. Вирський.

ТАРНО́ВСЬКІ — укр. козацько-старшинський рід, який походив із *Правобережної України* і мав польс. коріння. У 2-й пол. 17 ст. під прізвиськом Ляшко вони з'являються в *Лівобережній Україні*, зокрема, **Іван** Ляшко з 1661 був товаришем полковника *Прилуцького полку*, а його син **Федір** Ляшко-Тарновський — варвинським *сотником* (1689—93). Від Федора та його старшого брата **Василя** ведуть початок дві гілки Т. — чернігівська і полтавська. З останньої упродовж 1689—1769 вийшло кілька варвинських сотників, зокрема **Іван** Тарновський (1760—69), який 1772—79 був гадяцьким полковником.

До відомих представників черніг. гілки належали *бунчуковий товариш* **Степан** Тарновський (р. н. невід. — п. 1730); його син **Яків**, який був *генеральним бунчужним* (1761—79), депутатом від Прилуцького полку до *Комісії законодавчої 1767—1768.* Онуки Степана — **Василь Якович**, котрий навчався в Кенігсберзькому ун-ті, виконував обов'язки черніг. губернського *маршалка* (1790—94), та **Степан Якович** — київ. губернський маршалок (1781—92). Син Василя Яковича **Володимир Васильович** був суддею в *Полтаві*, належав до масонської ложі «Любов до істини».

Син Степана Яковича — **Григорій Степанович** (1788—1853), власник відомого маєтку в с. *Качанівка* на Чернігівщині, відомий насамперед як знавець і меценат в галузі культури і мист-ва. Він зібрав значну колекцію картин західноєвроп., рос. та укр. художників, мав високопрофесійні домашні оркестр і театр, створив велику б-ку. У Качанівському

С. Тарновський.

Герб роду Тарновських.

В. Я. Тарновський.

Г.С. Тарновський. Портрет роботи художника М. Тарновського. 1840-ві роки.

маєтку гостювали і працювали М.*Глинка*, М.*Гоголь*, В.*Штернберг*, М.*Маркевич*, Т.*Шевченко*, В.*Забіла* та ін.

Увесь спадок Григорія Степановича перейшов до його племінника **Василя Васильовича**, відомого як Тарновський-старший (1810—66), випускника Ніжинської г-зії вищих наук кн. Безбородька та юрид. ф-ту Моск. ун-ту. Він був у дружніх стосунках із М.Гоголем, Т.Шевченком, М.*Костомаровим* та П.*Кулішем*, сповідував ідеї *Кирило-Мефодіївського товариства.*

В.В. Тарновський (старший).

Василь Васильович (старший) вивчав побут укр. селянства, підготував із цієї тематики кілька статей, як переконаний противник *кріпацтва* (опублікував працю «О крепостном праве в России и необходимости устранения его»; 1857) брав активну участь у підготовці *селянської реформи 1861.* Був членом Черніг. губернського дворянського к-ту «з улаштування й поліпшення побуту поміщицьких селян», членом-експертом ред. комісій при Гол. к-ті з селянського питання, які готували проект реформи, членом карлівського гуртка з питань підготовки сел. реформи.

Василь Васильович (старший) відомий як меценат укр. к-ри. Він влаштовував літературно-мистецькі вечори в *Києві* та *Санкт-Петербурзі.* Поклав початок колекціонуванню творчої спадщини Т.Шевченка, заснував нар. школу для селян, де разом із синами навчав дітей грамоті.

Батькову традицію меценатства продовжив **Василь Васильович** Тарновський-молодший (див. В.*Тарновський*; 1838—1899), громад. і культ. діяч, випускник історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту, який присвятив усе своє життя культурницькій праці. Він зібрав велику колекцію козацько-гетьман. музейної й архів. старовини, створив унікальне зібрання Шевченкіани. Меценат видав альбом із фотографіями офортів Т.Шевченка і каталог своїх музейних колекцій, а також альбом гетьманів, підтримував *«Киевскую старину»*, дбав про впорядкування могили Т.Шевченка в *Каневі.*

Колекцію творів укр. мист-ва і старожитностей, яка складалася з понад 7 тис. експонатів і мала велике наук. значення, 1897 Василь Васильович (молодший) подарував Черніг. губернському земству. 1902 на її основі створено *Музей українських старожитностей імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства* (нині Черніг. обласний істор. музей ім. В.Тарновського). Сьогодні переважна частина зібрання цього мецената зберігається в музеях Києва (насамперед у Нац. музеї Т.Шевченка) і *Чернігова.*

Серед нащадків Василя Васильовича (молодшого) слід згадати доньку **Софію Василівну**, яка була дамою-патронесою різних благодійних т-в, продовживши таким чином батькову доброчинну традицію. За рад. влади перейшла в чернецтво, жила під чужим ім'ям. Її брат **Василь Васильович**, названий на честь батька і діда, був солістом Київ. опери. Після більшовицького перевороту разом із сином **Георгієм** і донькою **Оленою** емігрував до Німеччини. Його старша дочка **Тетяна Василівна** (1898—1994) вийшла заміж за відомого рад. кінодраматурга й актора О.*Каплера*, знімалась у фільмах на Одес. кіностудії.

Нині розкидані по світу нащадки колиш. господарів садиби в Качанівці — Тарновських — (проживають в Україні, Великій Британії, Німеччині та ін. країнах) сприяють відродженню славних традицій своїх предків. Ними створене й активно діє міжнар. т-во «Друзі Качанівки», яке ставить за мету залучення спонсорів та їхніх коштів для відродження палацово-паркового ансамблю Нац. історико-культ. заповідника «Качанівка» та перетворення його на міжнар. культ. центр.

Літ.: *Судак В.* Шевченкіана Василя Тарновського. «Народна творчість та етнографія», 1995, № 2; *Коваленко О.Б.* Родовід Тарновських. «Хроніка 2000», 1996, вип. 16; *Населевець Н.* Родина Тарновських. «Родовід», 1996, № 2; *Хорунжий Ю.* Українські меценати. К., 2001; *Журавльова Т.* Нащадки Тарновських. В кн.: Скарбниця української культури: Збірник наукових праць, вип. 2. Чернігів, 2002; *Товстоляк Н.М.* Участь В.В. Тарновського в підготовці проектів селянської реформи та карлівському гуртку реформаторів великої княгині Олени Павлівни. «Грані», 2005, № 1.

О.М. Донік.

«Біля чайного столу. У маєтку Г.С. Тарновського Качанівці». Картина роботи художника О. Волоскова. 1851.

ТАТА́РИ В УКРАЇ́НІ. Татари — назва, що вживалася для означення багатьох етнічних та політ. спільнот степової Євразії різноманітної мовно-культ. приналежності — тюркської, монгольської, фіно-угорської та тунгуської.

Найраніше слово «татар» засвідчено написом тюркськими рунами бл. 734 в назві племінного об'єднання «отуз-татар» («тридцять татар»; локалізується в Пн.-Сх. Монголії), яке повстало проти *Тюркського каганату.* Після розпаду останнього татари відомі як плем'я або скоріше племінний союз на території сучасної Монголії; входили до складу каганату кімеків (кінець 8 — 10 ст.) та, можливо, каганату киргизів (840 — поч. 10 ст.). Татари зажили слави войовничого народу, але не створили власної

д-ви, а через племінний розбрат були об'єктом маніпуляцій з боку сусідів.

Династії степового походження Ляо (кидані) та Цзінь (чжурчжені), які правили в Пн. Китаї в 10 — на поч. 13 ст., з метою контролю над пн. прикордонням нацьковували татар на ін. степові народи, зокрема монголів, перешкоджаючи останнім творити власну державність. Однак між 1196 та 1202 відроджуваний під проводом *Чингіз-хана* каганат монголів завдав татарам низку поразок, які на знак помсти супроводжувалися масовими стратами татар та знищенням їхньої племінної організації. Але монголи включили до свого складу чимало татар у статусі рабів, а саме ім'я татар не лише було перейняте степовим населенням *Монгольської імперії*, переважно тюркомовним, але й закріпилося і за самими монголами (китайці називали монголів «чорними татарами», мешканці Європи — монголами/моалами, татарами/тартарами, монголо-татарами). У Сх. Європі монголи від першої появи 1223 були знані під іменем як монголів, так і татар.

У зх. улусах Монгол. імперії порівняно нечисленні монголи були асимільовані тюркським населенням степів, і тому назва «татари» поширилася на всіх степовиків. На території сучасної України до складу татар увійшло степове населення з конфедерацій *половців* та *клобуків чорних*. Адм. устрій *Золотої Орди* запровадив улуси та десяткову організацію населення і знищив племінний поділ; унаслідок цього чисельніші місц. половці асимілювали (мовно і культурно) ін. монгол. та тюркські етноси, яких були занесено на територію України в ході завоювання. Ця асиміляція відбилась у словнику-хрестоматії, відомому як «Codex Cumanicus» (складений катол. місіонерами в Золотій Орді). У свою чергу, улусний поділ зумовив формування в улусних кордонах регіональних груп татар, причому деякі з них розвинулися в самостійні д-ви. Відповідно до території та політ. статусу ці відділи татар ідентифікувалися за назвою краю (буджацькі татари, сибірські татари), столичного міста (*кримські татари*, астраханські татари, казанські татари) або навіть етноніма (ногайські татари).

З поч. 14 ст. татари як постійні мешканці з'являються на території *Великого князівства Литовського*, що засвідчили 1324 місіонери-*францисканці*. Литов. князі стимулювали поселення татар на своїй території, головно навколо Тракая (Литва), Вільно (нині м. *Вільнюс*), Ліди, Ошмян, Гродна, Новогрудка (нині всі міста Гродненської обл., Білорусь). Литов. татари до 16 ст. зберігали пам'ять про оселення у володіннях вел. кн. литов. *Ольгерда* татар із військ золотоординського хана Джанібека. Ординські поселенці прибували в різному статусі. Одні були бранцями, захопленими під час походів литов. князів у причорномор. степи. Ін. були втікачами, які шукали в Литві притулку від усобиць, що супроводжували політ. кризу Золотої Орди від 1359 до самого її занепаду. Масового характеру набули переселення татар за правління *Ягайла* та *Вітовта*. Після 1380 на Лівобережжі дістав значні володіння син *Мамая* Мансур-Кият із двома синами, які започаткували рід князів *Глинських*; 1397 було дано притулок хану *Тохтамишу* з численними прибічниками; у Литві 1409—11 перебували сини Тохтамиша на чолі з найстаршим Джелал-ед-Діном; 1427 чимала група переселенців прибула в околиці *Києва* та на *Поділля*. Припинення міграції слід пов'язувати з утворенням *Кримського ханату*, яке принесло в степи Пн. Причорномор'я політ. стабілізацію. Слід згадати про заходи крим. ханів, спрямовані на заселення підвладних територій.

У ВКЛ татар. бранців, як правило, осаджували в прикордонних селах, а серед їхніх повинностей були різні воєнні обов'язки. Їх, зазвичай, навертали у *християнство*, і вони швидко асимілювалися навколишнім слов'ян. населенням. На території України осн. регіоном їхнього розміщення була південна Київщина. Значну кількість татар поселяли на своїх землях магнати Радзивілли, *Сапіги* та князі *Острозькі*, зокрема на *Волині* та Поділлі (напр., поселення в *Острозі* татар, полонених у *Вишнівецькій битві 1512*).

Серед добровільних поселенців були представники ординської *аристократії* («оглани», «беги», «мурзи»), їхній почет, прості підданці («козаки»), городяни. Знать і татари-козаки діставали у великокнязівських володіннях земельні пожалування і шляхетські привілеї нарівні із християнами і при тому продовжували вільно сповідувати *іслам*. Нащадки ординської аристократії були зобов'язані постачати певну кількість коней для потреб *великого князя*, тоді як переселенці простого походження зобов'язувалися виконувати різні держ. повинності, головною з яких була воєнна служба в кінноті та кур'єрами великого князя. У воєнний час татари служили в окремих татар. підрозділах — *корогвах* та стягах, і відповідна адм. організація була заведена для них у мирний час.

Татарин із військовим спорядженням. Гравюра А. де Брюїна. 1577.

Звичайно новоприбульці створювали власні поселення, а городяни — спец. міські дільниці («татарські кінці»). Це давало їм можливість тривалий час зберігати свою мовну та культ. самобутність. Хоча під кінець 16 ст. ці татари перейняли слов'ян. мови (польс., білорус., укр.), вони трималися ісламської релігії, користувалися араб. письмом, зберігали власну істор. пам'ять та ідентичність і таким чином утворили народність, відому як литов. татари («Липка татарлари», від тюркської назви Литви «Липка/Лубка»). Під час моск. окупації ВКЛ 1655—60 чимало литов. татар, рятуючись від насильств, переселилися в Україну.

Значна кількість поселенців з татар прийняла у ВКЛ християнство та асимілювалася місц. населенням. Що стосується *Правобережної України*, то тут бл. $^{1}/_{3}$ княжих та шляхетських родів, за оцінкою Н.*Яковенко*, були татар. походження.

Під час осман. навали 1672 кілька сотень татар перейшли на бік єдиновірців. Проте на загал литов. татари вірно служили *Речі Посполитій* і навіть брали участь у нац. русі поляків та литовців у 19—20 ст., тому ця етнічна група збереглася до сучасності.

Внаслідок експансії *Османської імперії* в Пн. Причорномор'ї до її складу ввійшли Крим. ханат (від 1475), *Буджак* (1484) та сте-

Татарський лучник. Мініатюра роботи художника М. Лорка. 1576.

Татарка. Гравюра 1577.

пи між Дністром та Дніпром (1538). Усі ці території зазнали припливу татар з Подоння та Поволжя — регіонів, які залишалися бездержавними і політично нестабільними. Осман. адміністрація не втручалася в родоплемінну організацію кочових татар, і вся територія причорномор. степів була за осман. часів зоною кочування татар. племен та племінних об'єднань (орд). У 15—18 ст. на території Буджаку існувало племінне об'єднання, що називалося Буджацька/Білгородська орда (див. *Білгородська орда*), між Дністром та Дніпром розташовувалися т. зв. очаківські татари, у 16—17 ст. на Нижньому Подніпров'ї кочувала ногайська орда Мансур-оглу, підпорядкована крим. ханам, на поч. 18 ст. цю територію опанували ногайські орди Єдисан, Джамбойлук та Єдічкуль (див. *Єдисанська орда*, *Джамбуйлуцька орда*, *Єдичкульська орда*), що прибули з Поволжя під тиском монгол. племінного об'єднання калмиків. Із серед. 17 ст. калмики намагалися утвердитися й у причорномор. степах, але їх затримали сили Крим. ханату.

Осман. уряд здійснював пряме управління та оподаткування на територіях між Дунаєм та Дніпром, що були включені до складу *Очаківсько-Сілістрійського ейялету*. Території між Дніпром і Доном входили до складу Крим. ханату, але кочові племена під зверхністю крим. хана та й сама ханська ставка кочували також по осман. територіях.

Політ. стабільність та порядок у часи осман. правління сприяли піднесенню в причорномор. степах кочового скотарства, що мало значні наслідки. Першим був розвиток вивізної торгівлі худобою. Крім того, що місц. татари постачали велику кількість худоби для Осман. імперії, укр. міста теж служили для них великим і доступним ринком, адже звідти худоба потрапляла до країн європ. заходу, де на неї існував значний попит. Другим наслідком стала укр. колонізація степу, що, зокрема, привела до утворення *козацтва українського*. Торгівля та колонізація, у свою чергу, зумовили широкий культ. взаємообмін між татарами та українцями, що найвиразніше проявився в мові, мист-ві та побутовій к-рі. Тюркський вплив помітний і в антропологічному типі українців. Водночас козацтво, яке поповнювалося також за рахунок татар, стало запозичувати політ. традиції степу; ці традиції визначили специфічні риси організації укр. козацтва та державності, зокрема такі основоположні, як ідея держави-війська, колегіальність управління.

З другого боку, великий попит на рабів з боку ринку Осман. імперії, який (ринок) теж був доступний для причорномор. татар, створив для них стимули до людоловства. Осілі території України, як найближче розташовані, були гол. ареалом для людоловських набігів татар. Тому, навіть попри брак намірів Осман. імперії до експансії в цьому регіоні, останній перетворився на зону воєнного конфлікту. Зрештою він послужив однією з причин завоювання Пн. Причорномор'я Рос. імперією, яке було завершено на 1812.

Внаслідок рос. завоювання татари масово емігрували зі степової України (калмики вимандрували в Китай у січні 1771). Буджацькі татари переселилися в *Добруджу*. Крим. татари, попри спроби рос. влади інтегрувати їх у рос. сусп-во після масових міграцій кінця 18 ст., масово емігрували з Криму до осман. володінь в Анатолії та на Балканах у 1850—60-х рр. Рос. адміністрація примусово виселила ногайські орди на Пн. Кавказ.

Політику переселень татар здійснював в Україні і уряд *СРСР*. У ході кампанії *індустріалізації* на територію *Донецької області* та *Луганської області* для праці на вугільних шахтах переселялися казанські/волзькі татари. Надалі ця етнічна група розселилася за межами Донбасу. Вона й нині зберігає етнічну ідентичність, і в ній діють земляцькі орг-ції. Крим. татари були депортовані з Криму 1944 переважно до Середньої Азії. За час перебування в депортації незначна їх кількість змогла повернутися в Крим, а також оселитися в ін. регіонах України. З кінця 1980-х рр. осн. маса повернулася в Україну, оселившись на Крим. півострові.

Літ.: *Kryczynski S.* Tatarzy Litewscy: Próba monografii historyczno-etnograficznej. Warszawa, 1938 (передрук — Gdańsk, 2000); *Berindei M., Veinstein G.* L'empire ottoman et les pays roumains: 1544—1545: Étude et documents. Paris — Cambridge, Massachusetts, 1986; *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII—XVIII w. Warszawa, 1989; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Пріцак О.* Татар: історія одного імені. В кн.: Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—К.—Нью-Йорк, 1996; *Трепавлов В.В.* История Ногайской орды. М., 2002; *Кінг Ч.* Історія Чорного моря. К., 2011.

О.І. Галенко.

ТАТА́РИ КРИ́МСЬКІ — див. *Кримські татари.*

ТАТА́РИ СЛУЖИ́ВІ — етнічностанова група у *Великому князівстві Литовському* та *Речі Посполитій*. Почала утворюватися в 2-й пол. 14 ст. з полонених та втікачів із *Золотої Орди*. До кінця 16 ст. Т.с. одержували земельні пожалування під умовою виконання військ. служби та постачання коней для війська. Аналогічні пожалування під умовою служби на користь власника надавали й магнатські родини, осаджуючи татар на власних землях.

Внаслідок подрібнення володінь і зубожіння Т.с. продавали жалувані землі, що привело до зменшення їхньої кількості в 2-й пол. 16 ст. Це викликало запобіжні заходи, ухвалені *вальним сеймом* у 1-й пол. 17 ст. Водночас уряд Речі Посполитої вдався до формування найманих татар. *корогов*. Але затримка платні викликала конфлікт між д-вою і Т.с., який скінчився призначенням компенсацій у вигляді надання в довічну оренду земель у королів. маєтках, а також виданням привілеїв, що мали повністю урівняти Т.с. у правах із шляхтичами-християнами. Остаточно Т.с. були урівняні в правах із шляхтою привілеєм польс. короля *Яна III Собєського* від 22 березня 1677. 1679 шляхетські привілеї було поширено й на тих Т.с., які мешкали в магнатських володіннях.

Т.с. виявилися лояльними підданцями та брали участь у кампаніях проти *Османської імпе-*

рії та *Кримського ханату.* Однак на початку війни з Осман. імперією 1672—99 невдоволення заборгованістю у платні підштовхнуло 3 корогви перейти на бік єдиновірців. Емігрували Т.с. до Осман. імперії і внаслідок репресій польс. короля *Августа II* Фридерика Веттіна, спричинених тим, що Т.с. підтримували його суперника *Станіслава-Богуслава Лещинського.* У відповідь на позбавлення маєтностей та збільшення оренди з королів. маєтків у правління польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського* Т.с. прилучилися до *Барської конфедерації 1768.* Але *конституція сеймова* 1768 надала Т.с. усі пожалування на королів. землях у повну спадкову власність.

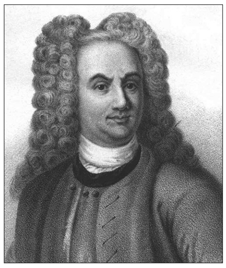
Після знищення Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) татар. полки були створені в прусських та рос. володіннях, однак вони не забезпечували службою всіх Т.с. Після наполеонівських війн заможні верстви Т.с. інтегрувалися до правлячого класу Рос. імперії та імперії *Габсбургів*, тоді як дрібна шляхта переселялася в міста, а частково емігрувала в Туреччину. Етнічна самосвідомість Т.с. збереглася лише в місцях компактного розселення в Литві та Польщі.

Літ.: *Kryczyński S.* Tatarzy Litewscy: Próba monografii historyczno-etnograficznej. Warszawa, 1938 (передрук — Gdańsk, 2000); *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII—XVIII w. Warszawa, 1989.

О.І. Галенко.

ТАТА́РСЬКІ ЛЮ́ДИ — див. *Болоховці.*

ТАТИ́ЩЕВ Василь Микитович (29(19).04.1686—26(15).07.1750) — рос. держ. діяч, історик, географ та організатор гірничого вир-ва в Росії. Н. на Псковщині. Походив із родини місц. поміщика. 1693—96 служив разом зі старшим братом Іваном стольником при дворі рос. царя Івана Олексійовича. Закінчив Інженерну й Артилерійську школу в *Москві.* Брав участь у *Північній війні 1700—1721* та *російсько-турецькій війні 1710—1713*, зокрема в *Полтавській битві 1709* (під час якої був поранений), *Прутському поході 1711* та ін. Виконував різноманітні військ. та дипломатичні доручення рос. царя *Петра I*, зокрема 1713—16 — у Пруссії, Саксонії та Силезії, де вивчав фортифікацію, геометрію, оптику, географію, геологію та історію. 1716—19 перебував у Сх. Пруссії, Фінляндії та Польщі для забезпечення потреб рос. армії. Брав участь в Аландському конгресі (1718—19). Від 1719 опікувався складанням геогр. карт Рос. імперії та землемірними роботами. Т. розробив проект ген. межування Росії (1734), заклав основи організації держ. топографічної зйомки, а також склав перший фізико-геогр. опис Сибіру, зокрема вперше розмежував Європу і Азію по Уральському хребту, спростував низку легенд про неймовірну суворість клімату Сибіру. Водночас Т. запропонував докладну програму вивчення географії Росії (бл. 200 положень). 1720 заснував і очолив Канцелярію з гірничих справ. 1720—22 та 1734—37 керував *казенними заводами* на Уралі. За безпосередньої участі Т. відкрито низку родовищ, засновано ряд копалень, з-дів і гірничих шкіл. Більше того, вважають, що Т. обрав місця для заводів, на яких постали міста Єкатеринбург та Перм (нині обидва міста в РФ). Т. — один з авторів шкільного статуту, котрий заклав початки спец. початкової гірничотех. освіти в Росії. 1724—26 перебував у відрядженні у Швеції і Данії для виписки іноз. фахівців, організації навчання спеціалістів з гірничої справи за кордоном, збору відомостей про розвиток зарубіжної гірничої пром-сті. 1727—33 — член, згодом — керівник Монетної контори у Москві. Член Комісії з монетної справи (1730—31). 1730 Т. склав записку, в якій обстоював думку про доцільність існування монаршої влади в Росії, проте вважав, що варто утворити сенат (21 особа) та постійне зібрання (100 осіб), котрі мали сприяти рос. імп. *Анні Іванівні* в управлінні імперією, а також запропонував низку заходів для полегшення становища нижчих верств населення. У серед. 1730-х рр. розробив проект гірничозаводського законодавства (статуту) й організував його колективне обговорення 1735. Проект, хоч і не був затверджений, значною мірою визначив напрями розвитку гірничої пром-сті в Росії до поч. 19 ст. Виступав за приватизацію казенної пром-сті, хоч і під пильним держ. наглядом. 1737—39 керував Оренбурзькою експедицією, що брала активну участь у придушенні башкирського повстання. Т. як особистість вирізнявся гіперактивністю та складним характером, так, напр., він конфліктував з відомими рос. сановниками (Е.-Й.Бірон) та заводчиками (Демидови). Не раз перебував під слідством, зокрема 1723, 1731, 1734, 1739—43 за звинуваченнями у зловживаннях. 1741—45 виконував обов'язки астраханського губернатора. Від 1746 — у відставці, проте фактично перебував у почесному засланні у власному маєтку Болдіно (нині село Моск. обл. РФ).

В.М. Татищев. Літографія з малюнка М. Брезе. 19 ст.

П. у маєтку Болдіно.

Т. — автор праць із природознавства, географії, економіки, педагогіки, численних студій з рос. історії, вагоме місце серед яких займає перша синтетична й узагальнююча праця «История Российская с самых древнейших времен» (М., 1768—84, кн. 1—4; 1848, кн. 5), котру він опрацьовував майже 30 років і довів до 1577. Т. підготував першу рос. публікацію *джерел історичних*, зокрема ввів до наук. обігу тексти *«Руської Правди»* та Судебника 1550 з докладними наук. коментарями. Вважають, що саме студії Т. заклали первісні засади рос. джерелознавства, істор. географії, топографії та етнографії. Т. склав перший рос. енциклопедичний словник, відомий як «Лексикон российский исторический, географический, политический и гражданский» (СПб., 1793). Окрім того, Т. був відомим бібліофілом — зібрав одну з найкращих приватних б-к у Росії 1-ї пол. 18 ст. Істор. погляди Т. формувалися в дусі просвітницького раціоналізму, зокрема викристалізувалися в його візії, котра ототожнювала *історичний процес* із розвоєм всесвітнього «умопросвещения» в дусі природного права та моралі і, заразом, обстоювала апологію єдиновладного, точніше самодерж., монархічного правління в Росії. Ця ідея Т. була покладена до основи його періодизації рос. історії: панування єдиновладдя (862—1132), порушення єдиновладдя (1132—1462),

В.Я. Тацій.

відновлення єдиновладдя (від 1462).

Від часів публікації найбільшої праці Т. розгорнулася гостра дискусія щодо достовірності авторського викладу, зокрема низки фактів та відомостей, які спираються на джерела, що не збереглися до нашого часу. (І.*Болтін*, М.*Карамзін*, А.-Л.*Шлецер*, кн. М.Щербатов, С.*Соловйов* та ін.). Ця дискусія тривала й у рос. історіографії 20 ст. (С.Валк, П.*Мілюков*, С.Пештич, С.*Платонов*, М.*Тихомиров*, О.*Шахматов* та ін.). Кардинальний перегляд традиційної оцінки «Истории Российской» як своєрідної збірки витягів з нібито утрачених джерел домонгол. Русі запропонував укр. медієвіст О.*Толочко*, котрий доводить, що уривки з давніх літописів («татищевські відомості») насправді є вправними містифікаціями самого автора.

Праці: Избранные труды по географии России. М., 1950; Татищевские списки Русской правды. «Материалы по истории СССР», 1957, вып. 5; История Российская, т. 1—7. М.—Л., 1962—68.

Літ.: *Попов Н.* В.Н. Татищев и его время: эпизод из истории государственной, общественной и частной жизни в России первой половины прошедшего столетия. М., 1861; *Тихомиров М.Н.* В.Н. Татищев. «Историк-марксист», 1940, № 6; *Кузьмин А.Г.* Об источниковедческой основе «Истории Российской» В.Н. Татищева. «Вопросы истории», 1963, № 9; *Иофа Л.Е.* В.Н. Татищев. В кн.: Экономическая география в СССР. М., 1965; *Валк С.Н.* В.Н. Татищев в своем болдинском уединении. В кн.: Проблемы истории феодальной России. Л., 1971; *Шакинко И.М.* В.Н. Татищев как государственный деятель. «Вопросы истории», 1975, № 4; *Добрушкин Е.М.* К вопросу о происхождении сообщений «Истории Российской» В.Н. Татищева. «Исторические записки», 1976, т. 97; *Кузьмин А.Г.* Татищев. М., 1981; *Юхт А.И.* Государственная деятельность В.Н. Татищева в 20-х — начале 30-х гг. XVIII в. М., 1985; *Саракаев М.О.* Социально-экономические воззрения В.Н. Татищева. М., 1997; *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия. М.—К., 2005; *Азбелев С.Н.* В защиту труда Василия Никитича Татищева. «Сборник Русского исторического общества», 2011, т. 11.

О.В. Ясь.

ТА́ЦИТ, Корнелій Тацит (Cornelius Tacitus; серед. 1 — поч. 2 ст.) — рим. історик. В «Анналах» Т. описує царювання боспорського царя *Мітрідата VIII* (39—44), а в «Історії» повідомляє про два набіги *роксоланів* у 67 і 68 на рим. провінцію Мезія. Т. називає роксоланів сарматським племенем (див. *Сармати*), описує їхнє озброєння. За словами Т., роксолани — непереможні воїни-кіннотники, які дуже слабкі в пішому бою.

Праці: Сочинения, т. 1—2. М., 1993 (http://krotov.info/acts/02/01/tacit_01.htm); Анналы. Малые произведения. История. Web: http://www.ancientrome.ru/antlitr/tacit.

М.В. Скржинська.

ТАЦІ́Й Василь Якович (н. 13.01. 1940) — правознавець, організатор вищої юрид. освіти та правової науки в Україні, держ. радник юстиції 1-го класу (2010). Президент Академії правових наук України (із 1993; із 2010 — Нац. академія правових наук України). Д-р юрид. н. (1984), професор (1985). Дійсний член Академії правових наук України (1993), *Національної академії наук України* (1997). Засл. діяч н. і т. УРСР (1989). Н. в м. *Полтава.* Закінчив Харків. юрид. ін-т (1963). 1964—66 — пом. прокурора району і прокурор відділу по нагляду за розглядом у судах кримінальних справ у Полтав. обласній прокуратурі; 1966—73 — аспірант, старший викладач, доцент, заст. декана денного ф-ту; 1973—87 — проректор з наук. роботи, із липня 1987 — ректор Харків. юрид. ін-ту (із 1991 — Укр. держ. юрид. академія, із 1995 — Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого, із 2010 — Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого») і водночас із 1991 — зав. кафедри кримінального права цього вишу.

Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» став провідним юрид. вузом України з підготовки суддів, юрид. кадрів для органів прокуратури, МВС, юстиції, *Служби безпеки України*, Мін-ва оборони України, МЗС, Пенсійного фонду України та ін. відомств.

Т. — засновник Академії правових наук України. Він — член ряду президентських та урядових комісій: Нац. антикорупційного к-ту, Нац. ради зі сталого розвитку України, робочих груп при Президентові України з питань удосконалення законодавства про вибори, з питань суд. реформи, з реформування кримінального судочинства, з реформування прокуратури та адвокатури, з питань реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції неповнолітніх в Україні, з питань реформування законодавства про адм. правопорушення та запровадження інституту кримінальних проступків, К-ту з держ. премій України в галузі науки і техніки, та ряду відомчих науково-консультативних органів: Консультативно-експертної ради при МВС України, Науково-методичної ради при Ген. Прокуратурі України, Президії НАН України, Міжвідомчої ради з координації фундаментальних досліджень при НАН України, Бюро Ради Пн.-Сх. наук. центру НАН України, Ради Укр. федерації вчених, віце-президент Спілки ректорів вищих навч. закладів України та ін.

Був членом Конституційної комісії (1994—96), із 2012 — член Конституційної Асамблеї та голова Комісії Конституційної Асамблеї з питань правоохоронної діяльності.

Автор та співавтор понад 400 наук. праць у галузі кримінального права, теорії д-ви і права, конституційного права України, у т. ч. 40 монографій, підручників, навч. посібників.

Лауреат Держ. премії України в галузі арх-ри (2001), премій ім. В.Вернадського (2001), ім. Ярослава Мудрого (2001, 2002), Державної премії України в галузі н. і т. (2004).

Нагороджений орденами «Знак пошани» (1981), кн. Ярослава Мудрого 5-го (1995), 4-го (1998) і 3-го ст. (2009), «За заслуги» 2-го (2000) і 1-го ст. (2012), командорським хрестом ордену «За заслуги перед Італійською Республікою» (1999). Герой України із врученням ордена Д-ви (2004).

Тв.: Времена жизни. Х., 2010.

Літ.: Академічна юридична думка. К., 1998; Вчені-юристи України: Довідник. К., 1998; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого: 1804—2004. К., 2004; Юридична енциклопедія, т. 6. К., 2004; Антологія української юридичної думки, т. 10. К., 2005; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого: 1804—2009. Х., 2009; Василь Якович Тацій (до 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної і громадської діяльності: Біографія і бібліографія вчених-правознавців. Х., 2010; 70-річчя академіка НАН України В.Я. Тація. «Вісник НАН України», 2010, № 1;

Тацій Василь Якович. В кн.: Національна академія правових наук України: Довідник. Х., 2011; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». К., 2012.

О.В. Скрипнюк.

ТАШ-АЙРСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра *неоліту*, поширена в Гірському Криму. Осн. пам'ятки: Таш-Аїр I (шари 8 — 5-а), Заміль-Коба II (шари 8—5), Кая-Араси, Ат-Баш, Аджи-Коба II, *Буран-Кая III* (шар 3). Датується часом від 5000 до 3500 до н. е. Крем'яна індустрія Т.-а.к. є подальшим розвитком *мурзак-кобинської культури мезоліту*. Техніка розколювання кременю — високорозвинена, пластинчаста, відтискна з одно- або двоплощинних нуклеусів. Знаряддя: мікроліти (трапеції та сегменти з крутою та плаською ретушшю), кінцеві скребачки на пластинках, поодинокі різці та свердла. Посуд — гостродонні слабопрофільовані горщики з прокреслено-накольчастим орнаментом. Осн. заняттями таш-аїрського населення були полювання на лісових тварин і збиральництво; відоме також рибальство, на пізньому етапі, можливо, з'явилося тваринництво. Госп. річний цикл поділявся на зимовий період у передгір'ях та літній на яйлах (гірських плато).

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Давня історія України, т. 1. К., 1997.

О.О. Яневич.

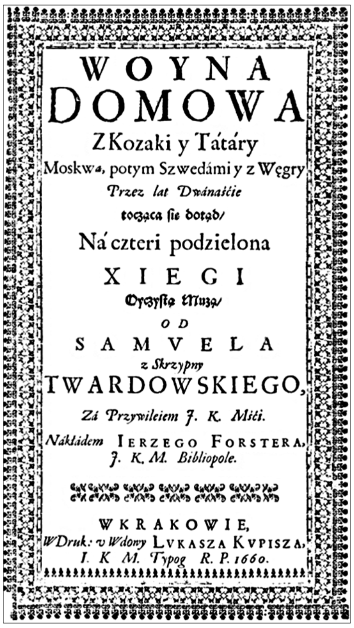
ТВАРДО́ВСЬКИЙ Петро (р. н. і р. с. невід.) — громад. і військ. діяч, консул *Української Держави* та *Української Народної Республіки* на Далекому Сх. (1918—19). Поручик, ад'ютант помічника начальника Китайсько-Сх. залізниці з адм. частини (Маньчжурія). Делегат 1-го Укр. Далекосх. з'їзду (червень 1917). У липні 1917 обраний заст. голови Маньчжурської укр. окружної ради; керівник її військ. секції; командир укр. сотні ім. Т.Шевченка в Харбіні (Китай). У квітні 1918 відряджений в Україну, де представив мін-ву закордонних справ домагання укр. населення Далекого Сх., серед яких — вимагати від рос. уряду визнання *Зеленого клину* частиною України. Призначений урядом гетьмана П.*Скоропадського* консулом України на Далекому Сх. з резиденцією в Харбіні. Улітку 1918 домігся дозволу Тимчасового Сибірського уряду на формування укр. військ. частин на Далекому Сх. Після колчаківського перевороту був переслідуваний правими силами. У 2-й пол. 1919 виїхав до Омська (нині місто в РФ), подальша доля не відома.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України, 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1930; *Світ І.* Український консулят в Харбіні. В кн.: Календар «Свободи» на 1957 р.; *Його ж.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Попок А.А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

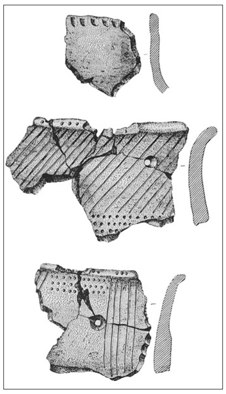
А.А. Попок.

ТВАРДО́ВСЬКИЙ (Twardowski) **Самуель зі Скшипни** (бл. 1595 — червень 1661) — польс. поет і хроніст. Походив із давнього роду дрібної великопольс. шляхти. Н. в с. Лютиня біля Скшипні, що під Твардовим (останнє пояснює походження його прізвища). Т. навч. у відомому єзуїтському колегіумі архієпископа Карнковського в Каліші (нині місто Великопольського воєводства, Польща). Брав участь у *Хотинській війні 1621*, імовірно і в ін. воєнних кампаніях, зокрема в моск. походах 1616—17. Після Хотинської війни був учасником посольства кн. К.Збаразького до *Османської імперії* (1622—24). Пізніше служив різним магнатам (*Збаразьким*, *Вишневецьким*, Сенютам, Лещинським, Опалінським). 1631 він видав свій перший друкований твір (ода єпископу Станіславу Лубенському), а 1633 — віршовану реляцію, що містить спогади про посольство кн. К.Збаразького («Przeważna legacja»), пробував сили в жанрі політ. сатири. Спалах 1648 Нац. революції укр. народу змусив хроніста тікати до Великопольщі. Т. брав участь у походах військ *Речі Посполитої* проти козаків (1651), спостерігав за роботою елекційного сейму 1649, написав і видав ряд історико-публіцистичних творів, в яких описав повстання в Україні (вони потім увійшли до складу його гол. твору — «Wojna Domowa»). Поема «Владислав IV» (1649) була серед тих творів, які викликали гострий протест моск. уряду, внаслідок чого 10 сторінок цієї книги польс. власті мусили офіційно спалити. У роки «Потопу» (цей термін, як і термін «золотий спокій», уперше ввів Т.) хроніст схилився до підтримки швед. короля *Карла X* Густава, але потім визнав свою політ. помилку. На схилі життя Т. активно працював над гол. справою свого життя — віршованою хронікою «Wojna Domowa» («Громадянська війна»). Першу її частину він видав ще за життя 1660 і завершив у рукописі наступні три її книги, довівши виклад подій до Оливського миру (1660). Цей рукопис пройшов цензуру з боку *єзуїтів* та був виданий посмертно з певними змінами і скороченнями (Каліш, 1681).

У червні 1661 Т. помер.

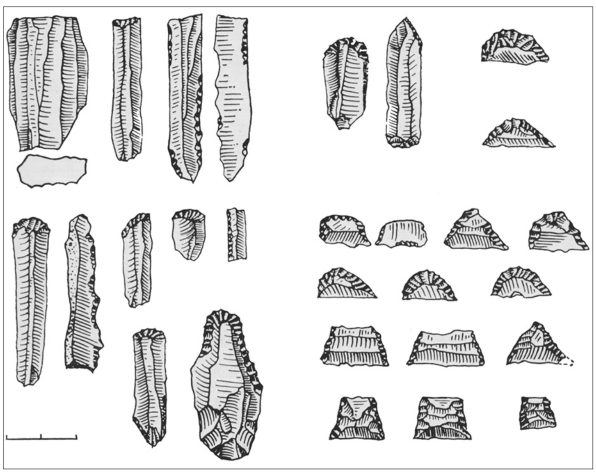

WOYNA
DOMOWA
Z Kozaki y Tatáry
Moskwą, potym Szwedámi y z Węgry
Przez lat Dwánaście
trwająca się dotąd/
Ná cztery podzielona
XIEGI
Oycżyste Muzą/
OD
SAMVELA
z Skrzypny
TWARDOWSKIEGO,
Zá Przywileiem J. K. Mći.
Nákłádem IERZEGO FORSTERA,
J. K. M. Bibliopole.
W KRAKOWIE,
W Druk: v Wdowy LVKASZA KVPISZA,
J. K. M. Typog. R. P. 1660.

Твардовський С. «Wojna domowa z Kozaki y Tatary». Краків, 1660. Титульна сторінка.

Таш-аїрська культура. Кераміка.

Таш-аїрська культура. Крем'яні вироби з поселення Кая-Араси.

Т. був одним із найвідоміших польс. поетів, за свого життя видав практично всі свої твори, бл. 10-ти («Легація», «Палац Лещинських», «Сигнал», «Щаслива московська експедиція найяснішого Владислава IV», «Владислав IV», «Дафна», «Прекрасна Пасквеліна», імовірно «Катафалк»). Для істориків України особливе значення мають «Легація» та «Катафалк». Якщо в першій можна знайти важливі сюжети стосовно Хотинської війни 1621 і дій запороз. козаків на чолі з гетьманом П.*Конашевичем-Сагайдачним*, про султаншу *Роксолану* і Абази-пашу, який мав укр. походження, то в «Катафалку» гол. увага приділяється роду Фірлеїв.

Гол. твором Т. є «Wojna Domowa», написана в жанрі епічної поеми.

Хоча «Wojna Domowa» має в цілому компілятивний характер, однак завдяки використанню Т. джерел, які не дійшли до нашого часу, в його осн. творі є чимало оригінальних важливих звісток, особливо щодо визвол. війни, *Корсунської битви 1648*, *Збаразької облоги 1649*, *Берестецької битви 1651* та ін.

Світогляд Т. базувався на домінуючій у тодішній Речі Посполитій ідеології «*сарматизму*».

Ворожа оцінка Т. *Національної революції 1648—1676* багато в чому є типовою для польс. еліти, він тенденційно зводив її до начебто громадян. війни. Т. всіляко очорнював укр. повстанців, апологетизував каральні акції військ Речі Посполитої, роздмухував успіхи польс. зброї, внаслідок чого при описі битв у «Wojnie Domowej» наявні значні диспропорції. Одним із перших в польс. історіографії Т. сформував міф про кн. Я.*Вишневецького* як рятівника Польщі, а його дії в обложеному *Збаражі* представив як апогей ратної слави. Хроніст шукав причини повстання в ірраціональній ненависті селян до панів, вбачав у повстанні Божу кару за гріхи польс. сусп-ва, вважав повстанців бичем Божим. Він ненавидів і демонізував Б.*Хмельницького* та його сподвижників, однак був змушений визнати розум і відвагу гетьмана, порівнював його з Александром Македонським, Ганнібалом і Спартаком. Т. також вказав і на цілком реальні причини повстання: надмірний визиск шляхтою підданих, надто тяжкі для *козаків* умови угоди на *Масловому Ставі* (1638), зловживання королів. комісарів, шляхетську анархію, жовнірське свавілля. Концепція походження запороз. козацтва Т. є достатньо продуманою. Він підкреслив ідентичність *русинів*-українців із козаками, досить докладно описав спосіб життя козаків, вказав на важливу роль козаків і зокрема гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного в боротьбі проти агресії Осман. імперії. Т. виявив і здатність відійти від відвертої ворожості щодо укр. повстанців. Шанс для досягнення польсько-укр. компромісу він вбачав у *Гадяцькому договорі 1658* і при цьому визнав право козаків мати свою д-ву в межах Речі Посполитої. Т. час від часу вживав такі геогр. терміни, як «Україна» та «Біла Русь», чітко відмежовував їх від «Московії» і «Польщі».

Вплив творчості Т. на польс. літературу 17 — поч. 18 ст. був дуже значним, він відчувається на творах таких польс. авторів, як С.Шемйот, Я.-К.Хаур, М.-К.Сарбевський, К.Опалінський, особливо — В.*Коховського* та В.Потоцького. Це — текстуальні запозичення, також наслідування стилю та істор. поглядів автора «Wojny Domowej».

«Wojnu Domowu» активно використовували укр. літописці. Вона зберігалася в ряді тогочасних б-к, зокрема, її перекладали українською прилуцький полковий обозний С.*Лукомський* і козац. старшина С.*Савицький*, її активно використали козац. літописці Г.*Граб'янка* і, особливо, С.*Величко*, причому вони пропускали антиукр. випади польс. поета-хроніста. Можна сказати, що «Wojna Domowa» провокувала укр. літописців на створення праць-відповідей.

Тв.: Wojna domowa z kozaki, tatari, moskwą, szwedami i węgry. Calissu, 1681; Przeważna legacyja. Warszawa, 2000; Pałac Leszczyńskich. Warszawa, 2002.

Літ.: *Kowalkowski A.F.* O rękopisie i wydaniach «Wojny Domowej» Samuela Twardowskiego. В кн.: Archiwum Literackie, t. 14. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969; *Kaczmarek M.* Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972; *Kuran M.* Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego. Łódź, 2008; *Тарасенко І.Ю.* «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. К., 2011.

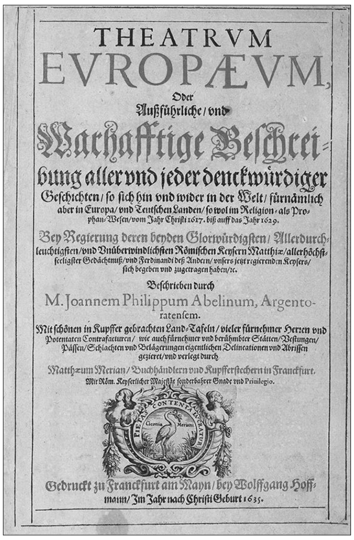
І.Ю. Тарасенко.

ТВО́РЧОЇ МО́ЛОДІ КЛУ́БИ — див. *Клуби творчої молоді в УРСР у 1960-х рр.*

«ТЕА́ТР ЄВРО́ПИ» («Theatrum Europaeum») — фундаментальна, багато ілюстрована хроніка в 19-ти томах, що видавалася нім. мовою у Франкфурті-на-Майні (Німеччина) упродовж 1634—1738. Видання було розпочате типографом та художником Матвієм Меріаном (22 вересня 1593 — 2-га пол. 17 ст.), швейцарцем за походженням, який переїхав до Франкфурта-на-Майні. Цю справу підтримали і продовжили його сини Каспар, Матвій і, особливо, донька Марія-Сибілла (4 квітня 1647 — 1717). «Т.Є.» створював цілий колектив істориків: Й.-Ф.Абелін «Готофредус» (т. 1—2), Флітнер, Орхеус, Й.-П.Лотіх (т. 3—5), Й.-Г.Шледер (т. 6—7), В.-Й.Гейгер (т. 8—10) та ряд анонімних авторів. Хроніка містить у собі виклад воєнно-політ. історії Європи з 1618 по 1718, причому, починаючи з 6-го т., відчувається систематизація подій по країнах. При написанні твору активно використовували газети, «летючі лист-

«Theatrum Europaeum». Франкфурт-на-Майні, 1643. Фронтиспіс.

«Theatrum Europaeum». Франкфурт-на-Майні, 1635. Титульна сторінка.

ки», листи, універсали й маніфести, карти, плани тощо. Автори, як правило, обмежувалися переказом змісту джерел, однак можна відчути й певну специфіку їхніх поглядів. Видання містить у собі чимало інформації з історії України, зокрема про участь запорожців у Тридцятилітній війні 1618—48, боротьбу укр. народу проти агресії *Османської імперії*, *Хотинську війну 1621*, ординські наскоки. Велику увагу в 6—7-му томах було приділено Національно-визвол. війні укр. народу 1648—58, у подальших томах чимало писалося про добу Руїни, про гетьманат І.*Мазепи* тощо. У хроніці є багато цікавого ілюстративного матеріалу, напр.: портрети Б.*Хмельницького*, дружини Т.*Хмельницького* Д.-Р.*Хмельницької*, посмертний портрет полк. М.-С.*Кричевського*, план *Лоєвської битви 1649* та ін. На сьогодні укр. мовою видані лише ті фрагменти пам'ятки, які стосуються подій Національно-визвол. війни укр. народу (1648—49 і 1651). В Україні єдиний повний комплект «Т.Є.» зберігається в Наук. б-ці Львів. університету.

Дж.: Джерела до історії Національно-визвольної війни 1648—1658 рр., т. 1. К., 2012.

Вид.: *Шледер Й.Г.* Театр Європи. «Жовтень», 1985, № 7.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII в.). Днепропетровск, 1981; *Літвіненко Є.В.* Німецька хроніка «Theatrum Europaeum» як джерело з історії України другої половини XVII — початку XVIII століття і пам'ятка історіографії: Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2012.

Ю.А. Мицик.

ТЕВТО́НСЬКИЙ О́РДЕН (Німецький орден; лат. Ordo Theutonicorum, нім. Deutscher Orden) — католицька рицарсько-чернецька орг-ція та заснована нею в Пд.-Сх. Прибалтиці середньовічна д-ва.

Т.о. як орг-ція сформувався в захопленій хрестоносцями Палестині 1190—99; статутними завданнями ордену були опіка над прочанами і хворими та боротьба з «невірними». Від початку серед членів ордену домінували німці. На чолі ордену стояв пожиттєво обраний великий магістр. Його резиденція спочатку була в м. Акра (нині м. Акко, Ізраїль), після її здобуття мусульманами (1291) — у м. Венеція (Італія). Після вигнання з Палестини Т.о. осів у Європі, де здобув великі володіння (переважно на теренах Священної Рим. імперії; див. *«Священна Римська імперія германської нації»*).

1211 загін тевтонських рицарів на запрошення угор. короля *Андраша II* прибув до Угорщини для оборони її пд.-сх. кордонів від *половців*, але 1224—25 рицарів вигнали з країни. Незабаром тевтонські рицарі прибули до Мазовецького князівства, куди їх запросив кн. *Конрад I* для боротьби з язичниками-пруссами. Творцем Т.о. як самостійної д-ви був великий магістр Герман фон Зальца (правив 1209—39), який спирався на акт герм. імп. Фрідріха II Штауфена (1226) та угоду з кн. Конрадом I (1230). 1230 Т.о. почав завоювання Пруссії (прибалт. земель між Віслою та Німаном), яке було завершено 1283. 1235 до Т.о. прилучили частину *Добжинських рицарів ордену*. 1237 до Т.о. приєдналися рештки розгромленого литовцями Ордену мечоносців; землі останнього ввійшли до складу орденської д-ви як Лівонське ландмейстерство (філія) Т.о. (див. *Лівонський орден*). На кінець 13 ст. Пд.-Сх. Прибалтика стала осн. ареною діяльності Т.о., що було закріплено 1309 перенесенням резиденції великого магістра з Венеції до м. Марієнбург (польс. Мальборк; нині м. Мальборк Помор. воєводства, Польща). Воєнно-політ. та госп. успіхи ордену були забезпечені, зокрема, активною участю в його війнах західноєвроп. рицарства та припливом нім. колоністів. Місц. балтське населення (прусси, *ятвяги*) було частково винищене, частково християнізоване й асимільоване німцями.

У 13—14 ст. Т.о. підтримував відносини з *Галицько-Волинським князівством*; деякі дослідники вважають можливим вести мову про союз двох д-в, спрямований проти Польщі та *Золотої Орди*. Відомі договори про дружбу, укладені з Т.о. князями *Андрієм Юрійовичем* і *Львом Юрійовичем* (1316, з посиланням на попередні договори), кн. *Юрієм II* (Болеславом Тройденовичем; 1325, 1327, 1334, 1335). Між двома д-вами (зокрема, між містами *Львів* і Торн (Торунь; нині м. Торунь Куявсько-Помор. воєводства, Польща)) велася жвава торгівля.

У 1280-ті рр. почалася війна Т.о. з *Великим князівством Литовським*, яка тривала аж до поч. 15 ст. Попри це Т.о. інколи виступав як союзник литов. князів: за допомогою хрестоносців вели боротьбу за великокнязівський престол князі *Вітовт* (1383—84, 1388—92) і *Свидригайло* (1396, 1402—07, 1431—32, 1433—35); загін тевтонських рицарів на чолі з Марквартом фон Зальцбахом брав участь у битві на Ворсклі (див. *Ворскла, битва на річці 1399*).

1309 Т.о. захопив Сх. Помор'я з м. Гданськ (нині місто Помор. воєводства, Польща). Загроза з боку Т.о. зблизила *Королівство Польське* і ВКЛ, які завдали йому поразки у *«Великій війні» 1409—1411* (її кульмінацією стала *Грюнвальдська битва 1410*). Орден почав занепадати. Після Тринадцятирічної війни 1454—66 з Польщею Т.о. за Торунським миром 1466 визнав себе васалом польс. короля і втратив частину території з містами Данциг (Гданськ) і Марієнбург (т. зв. Королів. Пруссія); столицю Т.о. перенесли до м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ). 1525 великий магістр Альбрехт Гогенцоллерн перейшов у *протестантизм* і перетворив орден на світську д-ву — залежне від Польщі (до 1657) герцогство Пруссія (т. зв. Князів-

ська Пруссія). Т.о. як орг-ція проіснував до 1809, відновлений 1834 as суто доброчинна спілка, що існує дотепер.

Літ.: *Параска П.Ф.* Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства. В кн.: Карпато-Дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975; *Краўцэвіч А.* Тэўтонскі ордэн: ад Ерусаліма да Грунвальда. Мінск, 1993; *Матузова В.И.* Тевтонский орден во внешней политике князя Даниила Галицкого. В кн.: Восточная Европа в исторической ретроспективе. М., 1999; *Бокман Х.* Немецкий орден: двенадцать глав из его истории. М., 2004; *Матузова В.И.* Средневековый Немецкий орден в современной международной историографии. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы: 2002 г.: Генеалогия как форма исторической памяти. М., 2004; *Урбан В.* Тевтонский орден. М., 2007; *Войтович Л.В.* Тевтонский орден в политике Галицко-Волынского княжества. «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana» (СПб.), 2010, № 2.

М.Ф. Котляр.

ТЕВ'ЯШО́ВИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід. Його предками були татари — вихідці із *Золотої Орди*, які спочатку переселилися в Росію, а потім осіли у *Слобідській Україні.* Засновником роду вважається **Вавило Гаврилович** Т. Один із представників цього роду **Іван** був стольником, *воєводою* в Старому Осколі (нині місто Білгородської обл., РФ) та Рильську (нині місто Курської обл., РФ), полковником *Острогозького полку* (кін. 17 — поч. 18 ст.). Полковниками цього ж полку були його син та онук — **Іван Іванович** і **Степан Іванович** (18 ст.).

Літ.: *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. К., 1990.

О.І. Гуржій.

Тегеранська конференція. Зліва направо: голова РНК СРСР Й. Сталін, президент США Ф. Рузвельт та прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчілль. Тегеран, 28 листопада 1943.

ТЕГЕРА́НСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1943 — конференція лідерів 3-х союзних у *Другій світовій війні* держав — голови РНК СРСР Й.*Сталіна*, президента США Ф.*Рузвельта* та прем'єр-міністра Великої Британії У.*Черчілля*; відбулася 28 листопада — 1 грудня 1943 в Тегерані (Іран). Учасники конференції обговорювали подальшу стратегію дій *антигітлерівської коаліції*, зокрема питання щодо відкриття *Другого фронту* в Європі. Ф.Рузвельт наголосив на необхідності реалізації схваленого на Квебекській конференції голів урядів США та Великої Британії (1943) плану «Оверлорд» щодо вторгнення в Європу через протоку Ла-Манш бл. 1 травня 1943. У.Черчілль висунув план, що передбачав здійснення воєнних операцій в Італії, які, на його думку, мали сприяти реалізації «Оверлорда» шляхом відтягування нім. сил на італ. театр воєнних дій; організацію диверсійних актів комбінованих загонів (загонів «командос») та постачання зброї партизанам в *Югославії*; залучення до війни Туреччини та проведення у зв'язку із цим операцій на Егейському морі. Й.Сталін наполягав, що вступ до війни Туреччини, надання допомоги югославським партизанам та активізація італ. кампанії є другорядними питаннями, натомість союзники мусять зосередити осн. увагу на реалізації операції «Оверлорд», що передбачала завдання удару по військах противника в Пн. чи Пн.-Зх. Франції за підтримки десанту в Пд. Франції. 30 листопада 1943 на засіданні Об'єднаного к-ту начальників штабів США та Великої Британії були оприлюднені рішення щодо здійснення операції «Оверлорд» упродовж травня 1944 одночасно з висадкою десанту в Пд. Франції та продовженням наступу союзних військ в Італії з метою просування до лінії Піза—Ріміні. Зі свого боку делегація *СРСР* заявила, що приблизно в той же час рад. командування розгорне широкі наступальні дії на сході, які не дадуть можливості гітлерівцям перекидати сили на зх. фронт проти союзних військ. Керівники трьох д-в прийняли рішення щодо забезпечення югославських партизанів військ. спорядженням, організації рейдів загонів «командос». На Т.к. була досягнута домовленість щодо залучення Туреччини до антигітлерівської коаліції та необхідності направити турец. президенту І.Іньоню запрошення від урядів союзних д-в на переговори з президентом Ф.Рузвельтом та прем'єр-міністром У.Черчіллем на початку грудня в Каїрі (Єгипет). Рад. делегація пообіцяла, що СРСР оголосить війну Японії через 6 місяців по завершенні війни в Європі. Амер. та брит. сторони висунули свої плани післявоєнного облаштування Німеччини. Ф.Рузвельт запропонував утворити 5 нім. д-в: Пруссію (зменшену); Ганновер і Північний Захід; Саксонію та район Лейпцига; Гессенську провінцію, Дармштадт, Кассель, райони на південь від Рейну та старі міста Вестфалії; Баварію, Баден і Вюртемберг. На думку амер. президента, райони Кільського каналу, Гамбурга, Рурську й Саарську області необхідно було підпорядкувати контролю Об'єднаних Націй. У.Черчілль висунув проект розділу Німеччини на 3 частини: Пруссію, Рур та Південну Німеччину (Баварія, Вюртемберг, Пфальц, Саксонія, Баден), яку він пропонував включити разом із придунайськими країнами Європи до складу Дунайської конфедерації. За наполяганням Й.Сталіна розгляд нім. питання було покладено на Європ. консультативну комісію. Учасники конференції прийняли рішення щодо передачі Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ) СРСР. До Польщі передбачалося приєднати Сх. Пруссію та «Оппельнську провінцію», сх. польс. кордон мав проходити по *«Керзона лінії»*, західний — по річці Одер. На Т.к. Ф.Рузвельт виклав свою схему майбутньої міжнар. організації безпеки, основою якої мали стати Об'єднані Нації. Була прийнята Декларація трьох д-в щодо спільних дій у війні проти Німеччини та післявоєнного співробітництва. У ній наголошувалося, що США, Велика Британія та СРСР працюватимуть спільно як під час війни, так і в післявоєнний час; кер-во трьох д-в

визнало свою відповідальність у справі забезпечення миру, що буде схвалений переважною більшістю народів планети. Обговоривши за участю дипломатичних радників майбутні глобальні проблеми людства, керівники США, Великої Британії та СРСР зобов'язалися сприяти активній співпраці, взаємодії та входженню до світ. сім'ї демократ. країн усіх великих і малих народів, які прагнуть усунення тиранії, рабства, пригноблення й нетерпимості. У декларації наголошувалося, що ніяка сила у світі не зможе завадити союзним д-вам знищити нім. армії на суходолі, підводні човни на морі й зруйнувати їхні військ. з-ди з повітря. У прийнятій на Т.к. Декларації трьох д-в про Іран було зафіксовано намір урядів США, СРСР та Великої Британії зберегти повну незалежність, суверенітет і територіальну недоторканність Ірану. Учасники декларації заявили, що вони розраховують на участь Ірану в забезпеченні по завершенні війни міжнар. миру та безпеки згідно з принципами Атлантичної хартії (1941). Уряди трьох д-в визнали підтримку Ірану під час війни, особливо в транспортуванні вантажів з-за кордону до СРСР та узгодили питання щодо подальшого надання екон. допомоги країні. По завершенні воєнних дій будь-які екон. проблеми Ірану, як і ін. членів Об'єднаних Націй, мали розглядатися міжнар. конференціями та організаціями.

Дж.: Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. 1. М., 1944; *Бережков В.М.* Тегеран 1943: На конференции Большой тройки и в кулуарах. М., 1968; Teheran, Jalta, Potsdam: Konferenzdocumente der Sowjetunion, bd.1. Köln, 1968; Тегеран—Ялта—Потсдам: Сборник документов. М., 1970; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945: Сборник документов, т. 2. М., 1984; *Бережков В.М.* Страницы дипломатической истории. М., 1987; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1—2. М., 1989; Документы международных отношений и внешней политики СССР (1917—1945). М., 1996; *Suri J.* American foreign relations since 1898: a documentary reader. Chichester, 2010.

Літ.: *Best G.* Churchill: A Study in Greatness. London, 2001; *Persico J.E.* Roosevelt's Secret War: FDR and World War II Espionage. New York, 2001; Тегеран-43: взгляд 60 лет спустя: Материалы «круглого стола» 2 декабря 2003 г. М., 2004.

І.М. Кулинич, О.А. Іваненко.

ТЕКСТОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА. Текстологія (від лат. textum — зв'язок слів, і грец. λόγος — слово, учення; нім. Textkritik, англ. Textual criticism, франц. Critique textuelle) — наука, що вивчає генезу канонічної версії тексту, її трансформації. Термін «текстологія» (автор — Б.Томашевський) у науковому обігу з'явився 1928. Об'єктом текстології виступає текст, а предметом — виявлення архетипу (оригінального тексту). Мета текстології — реконструювання архетипу тексту, а зміст текстологічної діяльності — абсолютно точне його відтворення, хоча досягнення подібного малоймовірне, особливо, коли йдеться про давні й ранньосередньовічні тексти. Осн. завдання текстології полягають у виявленні та порівняльному вивченні всіх наявних версій тексту з метою з'ясування його архетипу, етапів текстових змін у хронологічному порядку, в установленні їх генеалогії і філіації, класифікації й інтерпретації авторських перероблень (редакцій та варіантів), а також його спотворень; істор. осмисленні та критичному прочитанні тексту шляхом занурення в епоху; дослідженні джерел творення тексту (рукописів, друкованих видань, різноманітних свідчень тощо). Реконструйований текст завжди має статус гіпотетичного.

Існують різні варіанти класифікації текстології як науки. У загальному переважно використовують хронологічну класифікацію, відтак розрізняють текстологію античну, медієвістичну, новітньої доби та ін. Текстологія тісно пов'язана з історичними (джерелознавство, *археографія*, *палеографія*, *філігранологія*, *кодикологія*, хронологія), філологічними (заг. мовознавство, діалектологія, стилістика, істор. поетика, теорія перекладу) науками, інформатикою, семіотикою, герменевтикою та ін.

Зародження текстологічних знань пов'язують з антич. часами. Центром перших текстологічних студій була Александрійська б-ка. Аристарх (2 ст. до н. е.) заснував філол. школу критики й екзегетики, основу діяльності якої становило тлумачення міфологічних, епічних творів античності. Під час ранньої християнізації текстологія розвивалася переважно на основі критики Старого та Нового Завітів, переклади і списки яких не збігалися з давніми оригіналами. У 5 ст. Августин Блаженний сформулював канони церк. екзегетики, сприяючи становленню емпіричної методики текстології. В епоху середньовіччя текстологія розбудовувалася на ґрунті вивчення античних (пізніше середньовічних) рукописів (у т. ч. релігійних). Зростав інтерес до відновлення початкового виду письмових пам'яток антич. к-ри. Осередками розвитку текстології стали *Візантія*, Франція та Німеччина.

Перші знання про текстологію як науку формуються на матеріалі антич., бібл., та середньовічної літератури, що припадає на 18—19 ст. Засновниками текстології вважають: у Великій Британії — Р.Бентлі та Р.Порсона; у Німеччині — І.Райске, Ф.-А.Вольфа, Г.Германа; у Франції — Л.Аве, Ж.Бедьє, А.Дена. Важливе значення для становлення текстології як науки мали праці Й.-А.Бенгеля, Й.-Я.Грізбаха, Б.-Ф.Уесткотта, Ф.-Дж.Горта, К.Лахманна, Ф.-Д.Шлеєрмахера та ін., котрі стали основоположниками класичної методики вивчення текстів. У нову добу, в умовах активного розвитку інституту авторства, що вмотивоване поширенням книгодрукування, під «історією тексту» розуміється історія його авторського творення, пізніші етапи еволюції тексту становлять обмежений інтерес. Рукописи й авторизовані видання досліджуються з метою критики авторської редакції, вивчення історії тексту та відтворення творчого процесу.

У 20—21 ст. вагомим внеском у теорію (у т. ч. методологію), історію текстології відзначилися Р.-В.Маккерроу, Ф.Бауерс, В.Шредер, К.Еланд, Г.-Т.Танзелл, Г.Крафт, Б.Еланд, Л.Ей, Т.Байн, Ф.Гескелл та ін., які розвивали філософію тексту, його структур-

но-лінгвістичну, історико-генетичну критику. Рос. школа текстології цього періоду представлена дослідженнями Б.Томашевського, С.Рейсера, Д.*Лихачова*, А.Гришуніна, С.Азбелєва та ін. Особливістю розвитку текстології є розширення предметної сфери науки завдяки ставленню до тексту як до відкритої для змін і, відповідно, схильної до еволюціонування категорії, здатної до існування в ін. текстах, а також теорії передтексту—тексту—післятексту. Важливі зрушення сталися в методології текстології, що пов'язано із застосуванням інноваційних інформаційних технологій. Потужними наук. осередками розвитку текстології за кордоном є Центр видання амер. авторів при Асоціації сучасної мови Америки (США), Ін-т дослідження давніх текстів та Ін-т текстів і сучасних манускриптів (Франція), Ін-т критики тексту (Німеччина), Ін-т рос. літератури РАН (Пушкінський Дім; РФ) та ін.

В Україні текстологія розвивається з 2-ї пол. 20 ст. передусім як філол. дисципліна. Помітними текстологічними осередками є ***Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України***, ***Інститут історії України НАН України***, ***Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України***, Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.Вернадського, відділ рукописів Львів. нац. наук. б-ки ім. В.Стефаника НАН України, центр. держ. істор. архіви України в містах *Київ* і *Львів*. Транслятором і репрезентантом текстологічних досягнень в Україні стали часописи «Питання текстології» (1968—89; 6 вип.), «Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія» (із 2004). У центрі уваги науковців — пам'ятки давньої писемності, зокрема *літописи*, та літ. доробок відомих діячів к-ри і науки, розроблення на конкретному матеріалі теорії і методології текстології як науки, що займається історією та критикою тексту. Великий внесок у дослідження літописних текстів зробили Ом.*Огоновський*, О.*Потебня*, О.Соболевський, В.*Перетц*, Р.Якобсон, Л.*Булаховський*, А.*Генсьорський*, М.*Котляр*, І.Дзира та ін. Авторські тексти вивчали Д.*Багалій*, В.*Бонч-Бруєвич*, В.*Доманицький*, О.Дорошкевич, І.Айзеншток, І.Табачников, М.*Бернштейн*, І.Іваньо. Серед сучасних науковців, яким належать новаторські теоретико-фундаментальні й теоретико-прикладні праці з текстології, відзначимо І.Вериківську, О.*Купчинського*, Н.Чамату, В.Смілянську, А.Шацьку, Л.Мірошниченко, Л.Дубровіну, Г.Бурлаку.

Методи текстології: порівняльний, історико-генетичний, аналітико-синтетичний, діахронний, синхронний, типологічний, моделювання, конструювання, інтерполяції, екстраполяції та ін. При встановленні оригінальності текстів активно послуговуються методами гіпотези, дивінації (дописування, дотворення) і кон'єктур. Серед специфічних: стемм-метод (сортування текстів за помилками реконструкції), методи кладистики (визначення еволюційних відносин між різними видами тексту за допомогою ЕОМ), контент-аналізу, психолінгвістики.

Етапами історико-текстологічної критики є: 1) виявлення та збирання всіх наявних текстів документа, його фрагментів, а також можливих дотичних чи «прихованих» версій; 2) методичне впорядкування відомих версій тексту з метою подальшого їх порівняння та інтерпретації; 3) студіювання варіантів тексту задля з'ясування його походження, тобто генеалогії, з урахуванням свідчень істор. джерел стосовно копіювання тексту та ін. видів оперування ним (пропуски, спрощення чи додавання слів, речень, рядків тощо); 4) визначення архетипу тексту шляхом всебічного дослідження рукопису в контексті істор. мовного, літ. середовища автора і часу його творення; 5) наук. коментування текстових змін (напр. доповнень чи скорочень). Важливими питаннями текстології є атрибуція (у т. ч. й аттетеза; доказ неавторства), датування, локалізація тексту.

Видання тексту (наук. едиція) — прикладний результат істор. текстології. Із виданням тексту пов'язана низка текстологічних проблем: вибір тексту, відбір його версій, їх розташування у хронологічній послідовності, формування довідкового апарату (супроводжувальні статті, коментарі, покажчики тощо). Обсяг текстологічного оброблення тексту залежить від типу видання, тобто його функційного призначення. Вищий рівень наук. видання — академічний — характеризується максимально можливою точністю тексту, встановленою раціонально логічним шляхом, повним зводом редакцій і версій, грунтовними наук. коментарями, що узагальнюють результати дослідження тексту, довідковим апаратом.

Осн. вимоги до текстологічного дослідження: комплексне врахування зв'язків тексту із соціальними обставинами, культ., історико-літ. контекстом його створення та побутування, вивчення всіх текстових змін, урахування «літературного конвою» — праць того ж автора, а також творів ін. авторів подібних текстів, пошуки відображення тексту в ін. текстах; ставлення до тексту як до відкритої цілісності, єдності форми та змісту, вивчення змін тексту не тільки за зовн. ознаками, але у зв'язку зі змістовими змінами пам'яток, доказове пояснення встановленого тексту як єдино можливого.

Літ.: Вопросы текстологии, вып. 1—4. М., 1957—67; *Томашевский Б.В.* Писатель и книга: Очерк текстологии. М., 1959; *Maas P.* Textkritik. Leipzig, 1960; *Лихачев Д.С.* Текстология: на материале русской литературы X—XVII вв. М.—Л., 1962; Основы текстологии. М., 1962; *Рейсер С.А.* Палеография и текстология Нового времени. М., 1970; *West M.L.* Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts (Teubner Studienbücher). Stuttgart, 1973; *Чудакова М.О.* Рукопись и книга: рассказ об архивоведении, текстологии, хранилищах рукописей писателей. М., 1986; *Aland K., Aland B.* The text of the New Testament: an introduction to the critical editions and to the theory and practice of modern textual criticism. Leiden, 1987; *Дубровина Л.А.* История о Казанском царстве (Казанский летописец): Списки и классификация текстов. К., 1989; *Bein T.* Textkritik: eine Einführung in Grundlagen der Edition altdeutscher Dichtung. Göppingen, 1990; *Kraft H.* Editionsphilologie. Darmstadt, 1990; Text and interpretation: new approaches in the criticism of the New Testament. Leiden — New York, 1991; *McGann J.J.* A critique of modern textual criticism. Charlottesville, 1992; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. К., 1992; *Schröder W.* Textüberlieferung und Textkritik. Stuttgart—Leipzig, 1994; Генетическая критика во Франции: Антология. М., 1997; *Гришунин А.Л.* Исследовательские аспекты текстологии. М., 1998; *Сеража К.С.* Текстологія: еле-

менти тексту й апарат видання. К., 1998; *Gaskell P.* From writer to reader: Studies in editorial method. New Castle (Delaware) — Winchester, 1999; *Greetham D.C.* Theories of the text. Oxford, 1999; *Сирцова О.* Апокрифічна апокаліптика: філософська екзегеза і текстологія. К., 2000; *Купчинський О.А.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. Львів, 2004; Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія, т. 1—4. К., 2004—09; Галицко-Волынская летопись: Текст. Комментарий. Исследование. СПб., 2005; *Толочко А.П.* «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия. М.—К., 2005; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008; *Толочко А.П.* Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста. К., 2009.

В.В. Бездрабко.

ТЕЛÉГІН Дмитро Якович (26.10. 1919—01.01.2011) — археолог, пам'яткоохоронець. Д-р істор. н. (1967), професор (1978). Н. в с. Плисове (нині село Лозівського р-ну Харків. обл.) в сел. родині. Після закінчення річних учительських курсів (1936) працював учителем початкових сільс. шкіл на Донбасі (1936—40). Одночасно навч. на істор. ф-ті Учительського ін-ту в м. *Слов'янськ*, який закінчив 1940. 1941—45 — у Червоній армії на фронті. Закінчив істор. ф-т Чернів. ун-ту (1949), навч. в аспірантурі Ін-ту археології АН УРСР, захистив канд. дис. на тему: «Неолітичні пам'ятки на Середньому Дінці» (1953) та докторську дис. на тему: «Дніпро-донецька неолітична культура» (1967). Із 1952 — в Ін-ті археології АН УРСР: молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник (1958), зав. відділу первісної археології (1968—87), провідний наук. співробітник (1987—90). 1991 створив і очолив н.-д. центр «Часи козацькі» при *Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури* і Центрі пам'яткознавства АН України. 1994—2009 — провідний наук. співробітник н.-д. відділу історії Києво-Печерської лаври *Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника*.

Т. — один із провідних фахівців у галузі первісної археології. Автор концепції культурно-хронологічного членування пам'яток палеоліту, мезоліту і неоліту та їхньої хронології, прийнятої наукою. Т. належить заг. систематизація пам'яток мезоліту, виділення ряду *археологічних культур* неоліту—бронзи: *дніпро-донецької культурно-історичної спільності*, *середньостогівської культури*, *новоданилівської культури*. Важливим аспектом досліджень Т. є проблеми генези та розселення індоєвропейців. Він висунув і обґрунтував гіпотезу про праіндоіранську приналежність середньостогівських племен доби енеоліту. Понад 50 років брав участь у польових дослідженнях, керував археол. експедиціями, у т. ч. великими комплексними (Кременчуцька, Дніпродзержинська, Дніпро-Донбас, Славутич) на новобудовах України. Розкопав багато пам'яток, що стали базовими для вивчення різних періодів давньої історії України (мезолітичне поселення Ігрень-VIII; Микільський, Вільнянський, Ясинуватський могильники дніпро-донецької к-ри; поселення середньостогівської к-ри Дереївка; поселення Ушкалка епохи бронзи та ін.). Очолювана ним з 1991 експедиція «Січі Запорозькі» провела розкопки на *Кам'янській Січі*, *Олешківській Січі*, полі битви в урочищі Солониця (див. *Солоницький бій 1596*), здійснила підводні роботи в р-ні о-ва *Хортиця* та обстеження козац. кладовищ на Пд. України. За результатами цих досліджень ним проведено 16 наукових конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби».

Т. був членом редколегій численних наук. видань, у числі яких «Археологія», *«Пам'ятки України: Історія та культура»*, «Праці Центру пам'ятникознавства», «Лаврський альманах» та ін.; відп. редактором 1-го т. *«Археології Української РСР»* (1971), двох випусків «Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий список» (1966—67). Т. викладав курс «Основи археології» в Худож. ін-ті та Київ. ун-ті (1963—80), керував археол. курсами Ін-ту археології АН УРСР з підвищення кваліфікації працівників краєзнавчих музеїв України (1970—89). Був наук. керівником 15-ти кандидатів істор. наук. Т. — один з ініціаторів створення Укр. т-ва охорони пам'ятників історії та к-ри України, понад 35 років очолював його секцію пам'яток археології. Ним обстежено і збережено сотні пам'яток археології, підготовлено 17 обласних та кілька районних довідників з археології.

Автор понад 250 наук. праць, у т. ч. 20 монографій, низки науково-популярних брошур з археол. тематики.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1977), премій ім. В.Хвойки (1995) та «Золотий скіф».

Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ст., медаллю «За взяття Кенігсберга» та ін.

П. у м. *Київ*.

Праці: Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи. К., 1968; Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973; Мезолітичні пам'ятки України. К., 1982; Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. К., 1985; Dereivka: A Settlement and Cemetery of Cooper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper. В кн.: BAR International Series 287. Oxsford, 1986; Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області). К., 1990 (у співавт.); Неолитические могильники мариупольского типа. К., 1991; Иллирийские и фракийские гидронимы правобережной Украины в свете археологических исследований. В кн.: Balcanica, XXIII. Белград, 1992; Археологія України: Навчальний посібник. К., 1994 (у співавт.); Археологія доби українського козацтва: XVI—XVIII ст.: Навчальний посібник. К., 1997 (у співавт.); Часи козацькі: Січі Запорозькі. К., 1997; Археологія України: Підручник. Тернопіль, 2004 (у співавт.); Нариси та замітки з археології: Вибрані статті за останні 60 років. К., 2007.

Бібліогр.: Каталог наукових друкованих праць Д.Я. Телегіна. Луганськ, 2000.

Літ.: До 70-річчя Дмитра Яковича Телегіна. «Археологія», 1989, № 4; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; *Конча С.В.* Шляхом першовідкривача (до 85-річчя Дмитра Телегіна). В кн.: Українознавство: Календар-щорічник 2004. К., 2003; *Його ж.* До 85-річчя Дмитра Яковича Телегіна. «Археологія», 2004, № 4; Людина, вчений, наставник: 85-літньому ювілею доктора історичних наук присвячується. К., 2004.

С.П. Юренко.

Д.Я. Телегін.

О.І. Теліга.

ТЕЛÍГА Олена Іванівна (у дівоцтві — Шовгеніва; 21.07.1906 — лютий 1942) — поетеса, публіцистка та громад. діячка. Н. в с. Іллінське (нині село Моск. обл. РФ) в сім'ї відомого інженера-

В.М. Темницький.

гідротехніка І.Шовгеніва. 1918 разом із родиною переїхала до *Києва*, де почала навчатися в Київ. жін. г-зії О.Дучинської. 14 листопада 1920 батько, професор Київ. політех. ін-ту та директор департаменту водних, шосейних і ґрунтових доріг мін-ва шляхів УНР, разом з урядом УНР був евакуйований на територію Польщі до м. Тарнув (нині місто Малопольс. воєводства, Польща). Опинився на еміграції також і брат Андрій, доброволець Армії УНР. Залишившись у Києві разом із матір'ю та молодшим братом Сергієм, Олена у зв'язку із закриттям та реорганізацією приватних навч. закладів продовжила навчання в держ. школі. Навесні 1922 виїхала із членами родини до Тарнува, де зустрілася з батьком. Із липня 1922 родина Шовгенівих проживала в Подєбрадах (Чехословаччина), де Олена відвідувала навч. курси і ввійшла до середовища молодих укр. поетів та інтелектуалів, товаришувала з Л.*Мосендзом*, Є.*Маланюком*, Ю.Дараганом, Н.Лівицькою-Холодною, О.Лятуринською, М.*Сціборським*. 1923—29 навч. на історико-філол. ф-ті *Українського високого педагогічного інституту* в Празі (Чехословаччина). У цей період розпочала літ. діяльність, друкувалася переважно в *«Літературно-науковому віснику»* (Львів, 1922—32) та ін. еміграційних виданнях. 1926 одружилася зі студентом *Української господарської академії* в Подєбрадах Михайлом Телігою. Із вересня—жовтня 1929 по 1939 проживала у *Варшаві*, де вчителювала в укр. школі і продовжила активну мистецьку та громад. діяльність. Т. стала постійним автором та одним із чільних представників редагованого Д.*Донцовим* новозаснованого львівського *«Вістника»* (1933—39). Виступала з рефератами та поезіями під час літ. дискусій, академій та святкувань, що відбувалися в середовищі укр. еміграції. Після початку *Другої світової війни* упродовж 1939—41 перебувала в *Кракові*. У грудні 1939 вступила до *Організації українських націоналістів* і розпочала активну діяльність у Культ. референтурі Проводу укр. націоналістів, якою керував О.*Ольжич*. Тісно співпрацювала із краківською «Просвітою», очолила молодіжне мистецьке т-во «Зарево». Після початку німецько-рад. війни 1941—45, у липні 1941 у складі *«похідних груп» ОУН* разом з У.*Самчуком* переїхала до *Львова*, у вересні — до *Рівного*, 22 жовтня 1941 прибула в окупований Київ. Т. очолила Спілку укр. письменників, редагувала щотижневий літературно-мистецький додаток до газ. «Українське слово» «Літаври». Її зусиллями було врятовано від арешту та розстрілу рад. поета єврейс. походження Якова Гальперіна, якому були оформлені документи на нове прізвище (Яків Галич) та надана робота в редакції додатку. Існують припущення щодо входження Т. до складу *Української національної ради*, однак ряд дослідників цей факт заперечують, наголошуючи, що членом ради був її чоловік М.Теліга, який представляв у ній українців *Кубані*. Із початком масових арештів серед укр. націоналістів Т. відмовилася виконати наказ Проводу укр. націоналістів про виїзд із Києва. 9 лютого 1942 була заарештована *гестапо* в приміщенні спілки. Страчена і похована в *Бабиному Яру*. Точна дата загибелі Т. невідома. Її соратник О.Штуль-Жданович вважав, що вона загинула 13 лютого, за ін. версією, це сталося 21 лютого. Остання дата з 1992 є днем вшанування пам'яті Т. в Бабиному Яру укр. громадськістю.

Перші видання поетичних творів Т. окремими збірками вийшли друком на еміграції в повоєнні роки (збірки «Душа на сторожі» (1946), «Прапори духа» (1947), «О.Теліга: Збірник» (1977), «Полум'яні вежі» (1977)). Її поезії позначені оригінальністю, тонким ліризмом та темою героїчної посвяти. У своїх публіцистичних творах Т. порушувала питання естетики літератури, визначення ідейного спрямування укр. культ. процесу, ідеалу сучасної укр. жінки, засуджувала дух рабської покори.

Літ.: Олена Теліга: Збірник. Детройт—Нью-Йорк—Париж, 1977; *Червак Б.* Олена Теліга: Життя і творчість. К., 1997; Олена Теліга: Громадське і духовне покликання жінки: Матеріали наукової конференції. К., 1998; Теліга Олена: Листи. Спогади. К., 2003; Олена Теліга: О краю мій...: Твори. Документи. Біографічний нарис. К., 2006; Документи про Шовгенових та Теліг у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України: Покажчик. К., 2006.

С.І. Кот.

ТЕМНИ́ЦЬКИЙ Володимир Миколайович (14.07.1879—26.01. 1938) — громад. і політ. діяч, журналіст, правник за фахом. Н. в с. Хлопівка (нині село Гусятинського р-ну Терноп. обл.). Навч. в ун-тах *Львова* (1901 виключений за політ. діяльність), *Кракова* та *Відня*. Активний діяч укр. студентського руху в *Галичині*, один з організаторів т. зв. *сецесії* (1901), коли на знак протесту проти невідкриття укр. ун-ту у Львові студенти-українці залишили навчання. Один із засновників і редактор час. «Молода Україна» (1900—02). Навчаючись у Відні, очолював там укр. студентське т-во «Січ». Член *Української соціал-демократичної партії* (УСДП; 1903), голова УСДП (1914—20). Під час *Першої світової війни* — член Бойової управи УСС, *Головної української ради* у Відні та активний діяч *Союзу визволення України*. У грудні 1918 — квітні 1919 — товариш (заст.) міністра закордонних справ УНР, із квітня 1919 — міністр закордонних справ у кабінеті Б.*Мартоса*. Координував зусилля дипломатичних представництв *Української Народної Республіки* в Європі, спрямовані на досягнення міжнар. визнання УНР та одержання військ. допомоги від західноєвроп. країн. Після повернення в Галичину (1922) відновив політ. діяльність в УСДП. На парт. з'їзді 1928 обраний до складу ЦК УСДП, від якої балотувався до польс. сейму, входив до Ради Львова. Прихильник взаємодії УСДП і Польс. соціаліст. партії «у боротьбі проти націоналізму, фашизму й комунізму», водночас не відкидаючи необхідності побудови незалежної укр. д-ви. Автор численних статей із суспільно-політ. тематики в галицькій пресі, праці «Українські січові стрільці».

П. у м. Львів.

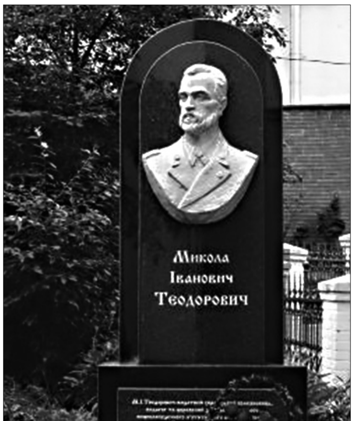
Літ.: *Левинський В.* Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. К., 1914; *Ганкевич Л.* З минулого нашої партії (матеріяли до історії УСДП). В кн.: Календар «Вперед»: 1920. Львів, 1920; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922; *Квасниця І.* Велика втрата: Над могилою товариша Володимира Тем-

ницького. «Робітничий голос», 1938, березень; *Жерноклеєв О.С.* Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899—1918). К., 2001.

Т.С. Осташко.

ТЕОДОРÓВИЧ Микола Іванович (1856 — бл. 1917) — історик Церкви, церк. діяч, краєзнавець і педагог. Н. в м. Гродно (нині місто в Білорусі). Походив із сім'ї правосл. священика. 1879 закінчив Литов. духовну семінарію в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Здобув вищу церк. освіту в Петерб. духовній академії. Від серпня 1883 призначений викладачем Святого Письма у Волин. духовній семінарії в м. *Кременець.* Від квітня 1899 — інспектор нар. уч-щ Калішської навч. дирекції. У листопаді 1899 переведений на аналогічну посаду в Седлецьку навч. дирекцію в м. Біла (нині м. Бяла-Подляська Люблінського воєводства, Польща). Пізніше працював інспектором Маріїнського жін. ін-ту в м. *Варшава.* Під час *Першої світової війни* разом із вихованками цього ін-ту евакуйований до м. Саратов (нині місто в РФ). Подальша доля та точна дата смерті невідомі. За однією з версій, помер у м. Саратов.

Автор низки праць з історії *Волині* та *Підляшшя*, історії Церкви на Волині, зокрема монументальної 5-томної студії «Волынь: Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», в якій описано майже 1,5 тис. місц. *парафій* та церков. У процесі підготовки багатотомника багато подорожував по Волині. Опублікував низку документів із церк. історії Волині, у т. ч. з історії *Почаївської Свято-Успенської лаври.* Активно співробітничав із Волин. єпархіальним історико-стат. к-том та з «*Волынскими епархиальными ведомостями*», на сторінках яких опублікував низку розвідок та матеріалів.

Пам'ятник М.І. Теодоровичу в м. Луцьк. Скульптор І. Дацюк. 2010.

15 травня 2010 на території Свято-Покровської церкви в м. *Луцьк* відкрито пам'ятник Т. (скульп. І.Дацюк).

Праці: Волынь: Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 1—5. Почаев, 1888—1903 [вид. не завершене]; Архив князей Сангушек. «Волынские епархиальные ведомости», 1891, № 23; Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии. Почаев, 1893; Город Заславль Волынской губернии: Исторический очерк. Почаев, 1894; Город Кременец Волынской губернии: Исторический очерк. Почаев, 1894; Город Староконстантинов Волынской губернии: Исторический очерк. Почаев, 1899; Волынская духовная семинария: История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ее в период времени с 1796 по 1900 гг. Почаев, 1901.

Літ.: *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995; *Силюк А.М.* Микола Теодорович: Біобібліографічний нарис. В кн.: Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Тези доповідей 9-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції (20—23 січня 1998 р.): Науковий збірник. Луцьк, 1998; *Борщевич В.* Православні священичі династії Волині у XX ст. В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, вип. 14. Рівне, 2008.

О.В. Ясь.

ТЕОКРÁТІЯ (грец. θεοκρατία — боговладдя, від Θεός — Бог, κράτος — сила, влада) — форма правління, за якого світська влада належить *духовенству* та більшість сфер сусп. та індивідуального життя регламентується панівною релігією і церквою. Політ. кер-во реліг. лідерів ґрунтується на ідеї сакрального походження суверенної влади, яка реалізується через наділених божественними чеснотами духовних осіб. Теократична влада обмежена рамками норм реліг. права, і її функціонування спрямоване на виконання релігійно-правових приписів. Термін «теократія», запроваджений в 1 ст. істориком Йосифом Флавієм (37 — бл. 100) для означення специфіки устрою давньоєврейс. д-ви, так само застосовується для характеристики давніх цивілізацій Сходу і Середземномор'я (Єгипет, Еллада, Рим), держ. утворень доколумбової Америки, Папської д-ви (756—1870) та ін. У період середньовіччя та в Нові часи елементи Т. були властиві як для багатьох християн. країн, так і для д-в, де домінували ін. релігії (Індія, Китай, Японія). Найбільшими теократіями в історії людства були халіфати Омейядів (661—750) та Аббасидів (750—1258). Утверджене в 17 ст. теократичне правління Тибетом проіснувало до серед. 20 ст. Сучасна теократична д-ва — *Ватикан*, сувереном якої є Папа Римський, постала 1929 з метою захисту найвищої церк. влади від втручання світських правителів. Традиції Т. залишаються актуальними для багатьох ісламських д-в (Афганістан, Іран, Лівія, Саудівська Аравія та ін.).

Літ.: *Салыгин Е.Н.* Теократическое государство. М., 1999.

Н.С. Рубльова.

ТЕОЛÓГІЯ (грец. θεολογία, від Θεός — Бог і λόγος — слово, вчення; лат. theologia) — 1) вчення про Бога, інтерпретоване як осмислення і доказ абсолютної істини, що міститься в Божественному Одкровенні; 2) систематичний виклад та обґрунтування догматів певної релігії, засновані на її вченні про Бога та священних книгах; 3) навч. дисципліна, в якій представлено вчення про Бога й систематичний виклад догматів у контексті віросповідання і канонів певної релігії, її історико-культ. і соціоетичного досвіду.

Походження терміна пов'язують із грец. міфологією, що розуміла під Т. оповіді про походження язичницьких богів (напр. «Теогонія» Гесіода), під назвиним ім'ям Теолог — поетів (легендарний поет-містик Орфей) і тлумачів міфів (Епіменід Критський). У Платона і Марка Туллія Цицерона Т. віднесена до

М.І. Теодорович.

нар. вірувань, а вже для *Арістотеля*, у його класифікації наук, — це перша філософія, вчення про божественне. Ранні християн. письменники та отці Церкви (Климент Александрійський, Тертулліан, Августин) показали відмінність між Т., що пояснює Бога, і філософією як підготовкою до читання Євангелія. Афінагор Афінський, Оріген, Григорій Богослов застосували поняття Т. до вчення про Святу Трійцю. У Псевдо-Діонісія Ареопагіта та Бонавентури — це не стільки раціональна інтерпретація Одкровення, скільки саме Одкровення; у Томи Аквінського — священне вчення (Sacra doctrina), ґрунтоване на знанні, яким володіють Бог і ті, котрі, набувши блаженства, пізнали Його в Одкровенні. Зріла схоластика — Жильбер з Порре, Генріх Гентський, П'єр Абеляр (автор «Християнської теології», в якій її предмет визначено як раціональне богопізнання) — визнала Т. окремою церк. дисципліною; у Паризькому ун-ті на поч. 13 ст. засновано теологічний ф-т.

З огляду на походження поняття Т. можна віднести, насамперед, до християнства: *православ'я* (останнє надає перевагу термінові «богослов'я»), католицизму, *протестантизму*. У своєму концептуальному значенні ця категорія стосується *іудаїзму*, християнства та *ісламу*, що сповідують Єдиного Бога — творця світу і людства, який явив себе в Одкровенні.

Християн. Т. у вченні про Бога ґрунтується на Святому Письмі (Старому і Новому Завітах), у католицизмі та православ'ї — і на Святому Переданні (ученні отців і вчителів Церкви, деяких церк. документах). За нею Бог є абсолютною трансцендентною сутністю, передує Всесвіту, є творцем і Всесвіту, і людини, джерелом істини та буття. У християнстві (крім його деяких *єресей*) Бог — триєдина сутність, що об'єднує три особи (іпостасі) — Бога-Отця, Бога-Сина та Бога — Святого Духа. Бог відкрився людству у своєму слові — Божественному Одкровенні через Святого Духа та обраних Ним осіб (пророків і апостолів). Апогеєм самовираження таємничого Бога, скерованого до Його створіння, є акт втілення Його Сина Ісуса Христа, який поєднав у собі божественну і людську природи. Живучи тілесно між людьми, Христос виявив особливу милість Отця у справі спасіння людства. Син Божий постраждав на хресті заради викуплення роду людського і воскрес, давши кожній людині, що увірувала в Нього, надію на звільнення від гріха і вічне життя. Хто не увірував, відвернувся від Бога, буде засуджений Судного дня. Особливі елементи, що відрізняють учення про Бога в католицизмі, православ'ї, протестантизмі, стосуються переважно догмата про Святу Трійцю (проблема сходження Святого Духа від Отця або також і від/через Сина), сотеріології (вчення про спасіння), антропології (проблема свободи волі), есхатології (вчення про кінець світу і загробне життя).

Християн. Т. як систематичний виклад і обґрунтування догматів сформована на спільному для православ'я, католицизму і протестантизму теор. фундаменті. Водночас має чимало відмінних засад, зумовлених їхнім неоднаковим розумінням Святих Писання і Передання. Спільним є визнання авторитету Нікейського символу віри (для католиків, лютеран і англіканців — також Апостольського і т. зв. Афанасієвого символів), рішень перших семи (для більшості протестантів — шести) Вселенських соборів, котрі кодифікували доктринальні, канонічні, богослужбові підвалини християнства, а також творів ранніх (2—8 ст.) отців Церкви. У католицизмі лат. обряду найбільше шануються Іриней Ліонський, Амвросій Медіоланський, Ієронім Стридонський, Григорій Великий (Двоєслов, або Бесідовник), у православ'ї та католицизмі сх. обряду — Афанасій Великий, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський, Іоанн Златоуст, у протестантизмі — Августин. При цьому, якщо католицизм і протестантизм дотримуються принципу доктринального розвитку Церкви (зокрема права проголошення нових догматів), то православ'я плекає вчення давньої, нерозділеної Церкви і ранніх отців, розуміючи принцип розвитку богослов'я як подальше розкриття та осягнення цієї традиції.

Катол. Т. базована на рішеннях 14-ти (після перших 7-ми) соборів, визнаних Римсько-катол. церквою Вселенськими, *буллах папських*, декретах папської канцелярії, акумульована в канонах і декретах Тридентського собору (1545—63) та катехізисі. Здобутком катол. Т. є схоластика, зокрема її спроби теор. доказів буття Бога (онтологічне доведення Ансельма Кентерберійського, 5 доказів Томи Аквінського). 2-й Ватиканський собор (1962—65) продовжив принцип доктринального розвитку Церкви, накресливши нові зміни в катол. Т. в дусі «аджорнаменто» (італ. — оновлення).

Правосл. богослов'я керується догматичними визначеннями перших 7-ми Вселенських і 3-х Константинопольських соборів (879—80: відновлення патріарха *Фотія* на престолі та заперечення будь-яких доповнень до Нікейського символу віри; 1156—57: визнання Євхаристії як жертви Христа; 1341—51: постанова про Божественну сутність), рішеннями деяких всеправославних і помісних соборів, низкою віросповідних документів (напр., «Православне сповідання Кафолічної та Апостольської Церкви Східної», 1662; «Послання патріархів Східно-Кафолічної Церкви про православну віру», 1723). Правосл. богослов'я виражається також у літургійному переданні Сх. Церкви та вірності святоотцівській спадщині як завдатку істинності й повноти християн. віри.

Протестантську Т. відзначає розмаїття, зумовлене наявністю кількох традицій — церковної, генетично пов'язаної з поміркованою Реформацією (див. *Реформація*; лютерани, кальвіністи, частина англіканців), та євангельської — з радикальною Реформацією (баптисти, меноніти, методисти, п'ятидесятники та ін.). Лютеранська Т. обгрунтовує догмати, вперше зафіксовані в «Аугсбурзькому віросповіданні» та його «Апології» Ф.Меланхтона, Малому і Великому катехізисах М.*Лютера*, «Книзі злагоди»; англіканська — у «Книзі суспільного богослужіння» і 39-ти статтях «Англіканського віросповідання»; кальвіністська — у пра-

цях У.Цвінглі, Ж.Кальвіна, Т.Бези, М.Буцера та ін. і низці нац. символів віри (Галліканському, Вестмінстерському, Бельгійському сповіданнях віри, Гейдельберзькому і Берестейському катехізисах). Т. євангельських течій спирається на низку загальноцерк. і регіональних документів. З огляду на свій динамізм Т. в протестантизмі з кінця 19 ст. (у католицизмі — із серед. 20 ст.) активно осмислює не лише проблеми Церкви, а і її місце в суспільно-політ. і культ. процесах. Це зумовило застосування поняття Т. до богословських учень і шкіл, що пропонують моделі вирішення різних соціоетичних проблем (протестантські «Теологія процесу», «Теологія надії», католицька «Теологія визволення»).

Християн. Т. як навч. дисципліна (відмінна від катехізису та основ віровчення в ранній Церкві та середньовічних монастирях) пов'язана з розквітом схоластики. У 15 ст., остаточно відокремившись від філософії і набувши слави «цариці наук», Т. увійшла в університетську освіту катол. Європи: кафедри з її вивчення діяли у 18-ти ун-тах із 46-ти (Парижі, Кельні, Лувені, Болоньї, Оксфорді, *Кракові* та ін.). Дисципліна стала провідною в закладах, які в 16—17 ст. перейшли під контроль протестантів або були ними створені (Женева, Віттенберг, Тюбінген, Гейдельберг, Страсбург). Навчання азів богослов'я і християн. класики у Сх. Церкві здійснювалося в «Пандидактеріоні» — Магнаврській вищій школі (*Константинополь*). У Рос. імперії правосл. богослов'я вивчалося з 18 ст. у Петербурзькій, Казанській, Московській духовних академіях, катол. Т. — у духовних академіях Вільно (нині м. *Вільнюс*), із 19 ст. — також *Варшави*, *Санкт-Петербурга*, Полоцька, протестантська — у Юр'євському (Дерптському) ун-ті. Нині дисципліна присутня в будь-якому духовному навч. закладі вищого (семінарія, ун-т, академія) типу та в багатьох світських вишах. Ф-ти або магістерські програми з Т. існують у закладах, заснованих чи фінансованих церквами, а також у деяких світських ун-тах у Великій Британії, Нідерландах, Німеччині, Чехії, США та ін. Правосл. богослов'я вивчають у багатьох грец., болг., сербських, румун. ун-тах. У сучасній Росії Т. присутня у всіх вищих духовних закладах: з-поміж православних найбільші — Рос. православний і Правосл. Свято-Тихоновський гуманітарний ун-ти (*Москва*), католицьких — Вища духовна семінарія «Марія Цариця Апостолів» (С.-Петербург), Коледж катол. теології ім. Фоми Аквінського (Москва), протестантських — Моск. богословська семінарія євангельських християн-баптистів, Теологічна семінарія євангелічно-лютеранської церкви Росії (С.-Петербург), Заокська семінарія адвентистів сьомого дня (Тула). Нині в Росії ліцензію на підготовку теологів мають 37 державних (у найбільших ун-тах) і 10 приватних вищих закладів. У Білорусі Т. вивчають в Ін-ті теології ім. святих Мефодія і Кирила при Білорус. держ. ун-ті (*Мінськ*), у країнах Балтії — в Ун-ті Вітовта Великого (Каунас, Литва), Тартуському (Естонія) і Латвійському (Рига) ун-тах.

В Україні та на укр. етнічних землях Т. як навч. дисципліну запроваджено в 16—19 ст. у *Замойській академії* (від 1595, із 1669 по 1784 — ун-т), в єзуїтських повних (із чотирирічним навчанням) колегіумах (*Львів*, *Перемишль*, Ярослав, *Луцьк*, *Острог*, Кам'янець; нині м. *Кам'янець-Подільський*), протестантських школах (у Панівцях, Дубецьку, Шарош-Патаці), *Києво-Могилянській академії* та утвореній на її основі *Київській духовній академії* (1819—1919), із 1783 — у *Греко-католицькій духовній семінарії у Львові* (1928—39 — *Греко-католицька богословська академія у Львові*). У світських навч. закладах теологічний ф-т існував 1661—1939 у Львів. ун-ті (утворений за ініціативи *єзуїтів*). На поч. 19 ст. предмет включено в навч. програми Харківського і Київського ун-тів.

У сучасній Україні Т. (богослов'я) є провідною дисципліною в духовних навч. закладах середнього (семінарії) і вищого (академії) ступенів, заснованих православними, католицькими обох обрядів і протестантськими церквами. Це, зокрема, Київ. духовна академія і Київська, Одеська, Почаївська, Волинська (Луцьк), Харківська семінарії Укр. правосл. церкви; Київська, Львівська, Волинська (Луцьк) православні богословські академії, Рівненська і Тернопільська семінарії, Івано-Франк. богословський ін-т *Української православної церкви Київського патріархату*; Львів. вища духовна семінарія Святого Йосифа Римо-катол. церкви, Вищий ін-т реліг. наук Святого Фоми Аквінського (*Київ*); Львів. духовна семінарія Святого Духа *Української греко-католицької церкви*; Семінарія Святої Софії Укр. лютеранської церкви (*Тернопіль*), Одес. богословська семінарія євангельських християн-баптистів та ін. 2002 Мін-во освіти і науки України включило Т. (богослов'я) до переліку спеціальностей у системі вищої освіти, 2010 — до списку дисциплін із захисту канд. і докторських дис. (у царинах філософії, історії, мистецтвознавства, юриспруденції). Тому як навч. дисципліна вона присутня також у світських вишах: державних — Нац. ун-ті «Острозька академія», Чернів. нац. ун-ті ім. Ю.Федьковича, Східноукр. нац. ун-ті ім. В.Даля (*Луганськ*), приватних — Європейському (Київ), Укр. католицькому (Львів), Християн. гуманітарно-екон. відкритому (*Одеса*), Карпатському ім. А.Волошина (*Ужгород*) ун-тах.

Іудейська Т. спирається на єврейс. Святе Письмо — Танах (у християнстві — Старий Завіт), що складається з трьох частин: Писемна Тора (П'ятикнижжя Мойсея), книг Невіїм (Пророки) і Кетувім (Писання), на тексти Усної Тори, або *Талмуд* (зведення релігійно-етичних і правових норм іудаїзму), та коментарі до Тори (мідраші). У вченні про Бога іудаїзм сповідує єдиного Бога-Творця — Ягве (Ієгову). Це ім'я, котре передає перші звуки давньоєврейс. виразу, що означає «Я є сутній (Бог)», виголошувалося первосвящеником лише в День очищення, а таємниця його звучання передавалася усно в його роді за старшинством. Імені Ягве в *Біблії* немає, воно постало 13—14 ст. серед християн. дослідників Старого Завіту. Самі іудеї після Вавилонського полону вживають ім'я Елогім, яке, маючи форми однини і множини, озна-

чає єдиного Бога як творця Всесвіту. 3—5 ст. позначені розвитком учення про Месію — потомка царя Давида, надісланого Богом для визволення ізраїл. народу. Водночас Т. в іудаїзмі не є систематичним викладом раціональних доказів буття Бога, це радше правила поведінки, розроблені єврейс. мудрецями — рабинами — та акумульовані в Законі, що навчає життю, в якому виявляються Божі діяння. Іудаїзм наполягає на обов'язковому виконанні Закону як послуху Богові. Авторитет теолога в іудаїзмі мають духовні лідери, рабини, гаони (тлумачі Талмуду), деякі філософи-богослови.

У 12 ст. в іудаїзмі виникло містичне вчення — *кабала* (мовою іврит — передання) як спроба виявлення таємного одкровення, що міститься в Торі. Близька теософії, кабала спрямована на осмислення сутності Бога, Його творіння, природи людини, сенсу буття. У 1-й пол. 18 ст. в Україні зародився *хасидизм* (мовою іврит — праведність), який висунув вимогу благочестя, особистого переживання віруючим Бога. Сучасна Т. зазнає впливу різних течій — ортодоксального, консервативного, прогресивного іудаїзму, котрі в різний спосіб прагнуть адаптувати її до сучасної к-ри. Підготовка служителів культу — рабинів і вчених теологів — талмудистів — в іудаїзмі здійснюється в єшивах (вищих талмудичних школах), які діють у багатьох країнах, головно на Бл. Сході, в Європі та США. Вищим навч. закладом ортодоксального іудаїзму є Ун-т Єшива (Нью-Йорк), консервативного — Єврейс. теологічна семінарія (Нью-Йорк), авторитетним закладом прогресивного іудаїзму є Ін-т вивчення іудаїзму «Хібру Юніон коледж» (*Єрусалим*). У країнах *Співдружності Незалежних Держав* іудаїзм, зокрема Т., вивчають у Петерб. ін-ті юдаїки, Єврейс. ун-ті (Москва), Центрі юдаїки та єврейс. цивілізації при Ін-ті країн Азії та Африки *Московського університету*, Ін-ті вивчення іудаїзму в СНД, в Україні — в Ін-ті юдаїки, Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія», Міжнар. Соломоновому ун-ті. Спеціалізоване навчання здійснюють Всеукр. духовна єврейс. академія «Томхей Тмимим», що готує, зокрема, сойферів (переписувачів священних текстів), та єшива при Центр. синагозі ім. Лазаря Бродського (усі в Києві).

В основу ісламської Т. покладені *Коран*, потрактований як пряме, вічне, несотворене Одкровення Боже, котре ангел Джабраїл упродовж 23-х років передавав частинами пророку Мухаммеду, і Сунна (своєрідне Святе Передання) — збірник висловлювань і дій (хадисів) пророка Мухаммеда, джерело для вирішення різних аспектів реліг., соціоетичного, правового життя мусульман. У Корані розкрито доктрину Єдинобожжя (таухід). Згідно з нею Аллах — творець усього сущого, володіє найвищими атрибутами, гідний поклоніння. Світ створений Його волею, яку виконують ангели. Першим постулатом мусульманина є шахада: неухильне дотримання віри в єдиного Бога — Аллаха — та місію пророка Мухаммеда як Божого посланника людству. Т. як система спекулятивного витлумачення догматів ісламу представлена в каламі (араб. — слово, промова), що досліджує проблеми єдності Бога, Його сутності та атрибутів, походження Корану, свободи волі людини (її визнає школа мутазилітів) та Божественного передвизначення (школа ашаритів). Калам називають раціональною теологією, вважаючи її також одним із напрямів арабо-мусульманської філософії. У 8—9 ст. в ісламі зародилось містичне вчення суфізму (від араб. «суф» — груба тканина, звідси — власяниця як атрибут аскета), що наполягає на особистому пізнанні Бога і злитті з Ним через інтуїтивне екстатичне осяяння.

До категорії ісламських теологів зараховують тлумачів Корану, хадисоведів, учителів-філософів. У шиїзмі — це також дванадцять імамів (духовних і політ. наслідників пророка Мухаммеда), у суфізмі — суфійські шейхи. Теологічну освіту в ісламі здобувають у медресе зі статусом духовних семінарій, що діють зазвичай при великих мечетях, закінчення медресе відкриває шлях до вищих навч. закладів. У регіонах поширення ісламу найвідоміші з них — Ал-Азхар (Єгипет), Зейтун (Туніс), Анкарський (Туреччина), Алігархський (Індія) ун-ти, Ісламський ун-т Медини (Саудівська Аравія). Вивчення Корану, хадисів, каламу, шаріату та історії ісламу включено у програми вищих навч. закладів країн СНД: державних — Рос. ісламський ін-т (Казань), Ташкентський ісламський ун-т, Бакинський державний ун-т — і приватних — Моск. ісламський ун-т, Ін-т теології і міжнар. відносин (Махачкала), Рос. ісламський ун-т при Центр. духовному управлінні мусульман Росії (Уфа), Респ. ісламський ін-т підвищення кваліфікації імамів (Алмати). В Україні діють ряд медресе (при *Духовному управлінні мусульман Криму* — Медресе Сеїт-Сеттар, Вище медресе, Красногвардійське медресе хафізів, Азовський ліцей вищих ісламських наук) та Ісламський ун-т при *Духовному управлінні мусульман України* (Київ), що готує імамів і викладачів ісламських дисциплін.

Літ.: *Harnack A. von.* Die Entstehung der christlichen Theologie und des kirchlichen Dogmas. Gotha, 1927; *Maududi Abul ‘Ala.* Towards Understanding Islam. Delhi, 1961; *Qutb M.* Islam, the Misunderstood Religion. Delhi, 1968; *Pelikan J.* The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine, t. 1—5. Chicago, 1973—90; Краткая еврейская энциклопедия, т. 1—11. Иерусалим, 1976—2005; *Rodinson M.* La fascination de l'Islam. Nijmegen, 1978; *Z'ev ben Shimon Halevi.* Kabbalah: Tradition of Hidden Knowledge. London, 1978; *Rahman F.* Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition. Chicago, 1982; *Braaten C.E.* Principles of Lutheran Theology. Minneapolis, 1983; *Mullins E.Y.* Baptist Beliefs. Valley Forge, 1983; *Lindbeck G.* The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age. Louisville, 1984; The Study of Anglicanism. London, 1988; Рационалистическая традиция и современность: Ближний и Средний Восток. М., 1990; *Шолем Г.* Основные течения в еврейской мистике, т. 1—2. Иерусалим, 1993; *McEwen A., Robinson E.* Evangelical Beliefs and Educational Values. Abingdon, 1995; *Мак-Грат А.* Введение в христианское богословие. Одесса, 1998; *Эриксон М.* Христианское богословие. СПб., 1999; *Шиммель А.* Мир исламского мистицизма. М., 1999; *Беркхов Л.* История христианских доктрин. СПб., 2000; *Day J.* Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan. Sheffield, 2000; *Иларион (Алфеев).* Таинство веры: введение в православное богословие. Париж, 2000; *Coleman W. та ін.* Basics of the Catholic Faith. New London, 2000; *Лосский В.* Богословие и боговидение: Сборник

статей. М., 2000; *Plantinga A.* Warranted Christian Belief. New York, 2000; *Аверинцев С.С.* Теология. В кн.: Новая философская энциклопедия, т. 4. М., 2001; *Breck J.* Scripture in Tradition. New York, 2001; *Мейендорф И.* Византийское богословие: исторические тенденции и доктринальные темы. Минск, 2001; *Хегглунд Б.* История теологии. СПб., 2001; The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology since 1918. Blackwell, 2005; *Понкин И.В.* Теологический факультет государственного университета: европейский опыт правового регулирования. М., 2006; *Campo J.E.* Encyclopedia of Islam. New York, 2009.

В.І. Любащенко.

ТЕОФА́НА МІ́СІЯ В УКРАЇ́НІ 1620 — див. *Феофана III місія в Україні 1620.*

ТЕПЛО́В Григорій Миколайович (1717, за ін. даними, 1720 — 10.04(30.03).1779) — рос. держ. і політ. діяч, учений, письменник. Н. в м. Псков (нині місто в РФ) у сім'ї пічника архієрейського дому (імовірно, звідси походить його прізвище. Існує версія, що Т. був сином Феофана *Прокоповича*). Навч. в школі Феофана Прокоповича в *Санкт-Петербурзі*, він же рекомендував його для навчання в академічній г-зії; продовжив освіту за кордоном. 1741 став ад'юнктом Петербурзької академії наук. Всебічно освічений, музикант і композитор-аматор, входив до найближчого оточення О.Г.*Розумовського*. Саме його обрав О.Розумовський супроводжувати брата К.*Розумовського* для навчання за кордоном, куди вони виїхали 1743. Повернувшись 1745 до С.-Петербурга, К.Розумовський 1746 став президентом Петерб. АН, а Т. — асесором академічної канцелярії, членом Академічного зібрання, і, по суті, він виконував функції радника президента, розробив статут академії, прийнятий 1747. Проявив себе і як учений у різних галузях науки, зокрема філософії. Його праця «Знания, до философии вообще касающиеся» (1751) була першим у Росії підручником філософії. Займався перекладами, лат. мовою переклав «Сатири» кн. А.Кантеміра, із французької переклав популярний твір Ф.Фенелона «Похождение Телемака», уклав перший вокальний збірник на вірші О.Сумарокова, І.Єлагіна, П.Бекетова (1759). Автор морально-дидактичного твору «Наставление сыну» (1763), статей про природу поетичного мист-ва. Розробляв проекти осjвіт. реформ, його вважають автором проекту ун-ту в *Батурині*. Проте не відзначався високими моральними якостями, про що свідчили сучасники. З обранням К.Розумовського *гетьманом* виїхав разом із ним в Україну й очолював його власну Екон. канцелярію. Одержав володіння в Україні, у другому шлюбі його дружиною була двоюрідна сестра гетьмана Мотрона Герасимівна Стрешенцева-Дєнєжка. Відповідав за розбудову Батурина як гетьман. столиці.

Г.М. Теплов. Портрет роботи художника Д. Левицького. Близько 1770.

Т. сприяв приходу до влади *Катерини II*, написав акт відречення *Петра III* та маніфест сходження на престол Катерини II. Протягом 15-ти років був її статс-секретарем, визнаним при дворі знавцем справ *Гетьманщини*. Його вважають автором *«Записки о непорядках в Малороссии»*, переданої імператриці, в якій Україна розглядається як невід'ємна частина Рос. імперії. Різко критикував особливості діючого в Україні права, системи судочинства та адм. управління, відмінних від російських. Змалював непривабливий образ українця (малороса), як *козацької старшини*, так і простих *козаків* та *посполитих*. Його «Записка...» сприяла ліквідації гетьманства, основні її положення були використані для інструкції новопризначеному малорос. генерал-губернаторові П.Румянцеву (див. П.*Румянцев-Задунайський*), підготовленої А.Олсуф'євим із власноручними доповненнями Катерини II.

Мав чин дійсного таємного радника, був сенатором.

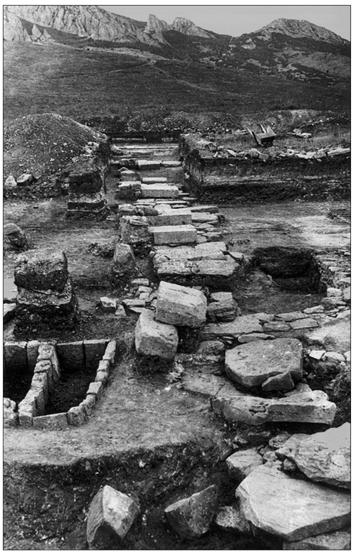
Нагороджений орденами св. Анни і святого благовірного кн. Олександра Невського.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: История Русов. М., 1846; *Кулиш П.* Записки о Южной Руси, т. 2. СПб., 1857; *Максимович М.А.* О Григорье Николаевиче Теплове и его Записке «О непорядках в Малороссии». В кн.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских, т. 1. СПб., 1880; *Каманин И.* К биографии Г.Н. Теплова. «Киевская старина», 1888, № 11; *Василенко М.* Г.М. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии». В кн.: Записки Українського наукового товариства у Києві, кн. 9. К., 1911; *Черкаський І.* Чи впливав Г.Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського, т. 1. К., 1928; Антология педагогической мысли России XVIII в. М., 1985; *Виттенберг Е.П., Самсонова Т.П.* Г.Н. Теплов: Биографический очерк. В кн.: Ломоносов: Сборник статей и материалов, т. 9. СПб., 1991; *Струкевич О.К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми). К., 1996; *Путро О.І.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба, ч. 1—2. К., 2008.

О.М. Дзюба.

ТЕПСЕ́НЬ — *городище* на плато Тепсень, на пд. околиці смт *Коктебель*, біля підніжжя гірського масиву Карадаг. Пам'ятку дослі-

Тепсень. Загальний вигляд розкопок Великого храму. Фото 1958.

джували М.Барсамов, В.Бабенчиков, М.Фронджуло, В.Майко. Т. — рештки міськ. поселення (площею 16—20 га), що існувало в 2-й пол. 8 — 1-й пол. 10 ст. та було засноване носіями *салтівсько-маяцької культури* — болгарами-тюрками, які переселилися до Криму і зазнали потужного візант. впливу. Досліджено численні житлові й госп. споруди, 6 християн. храмів (один із них мав розміри 24×31 м і є найбільшим у середньовічному Криму), некрополі, водогін, колодязь. Відомо про рештки порту. Руйнування міста в серед. 10 ст. пов'язують із нападом кочовиків або походом *хозар.* За однією з версій, Т. ототожнюють із містом *Фули*.

На Т. відомі також археол. матеріали пізнішого часу. Вони малодосліджені, але все ж дають підстави стверджувати, що в примор. частині городища в 14—15 ст. існувало поселення, яке ототожнюють із населеним пунктом Посідіма (Possidima), що входив до генуезьких володінь (ототожнення Т. з Калієрою слід визнати застарілим). Є також думка про локалізацію тут антич. порту Афінеон.

Літ: *Бабенчиков В.П.* Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. В кн.: История и археология средневекового Крыма. М., 1958; *Фронджуло М.А.* Раскопки средневекового поселения на окраине с. Планерское в 1957—1959 гг. В кн.: Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968; *Бочаров С.Г.* Заметки по исторической географии генуэзской Газарии. В кн.: Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. Х., 2001; *Майко В.В.* Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму. К., 2004; В поисках Афинеона — древнего порта скифо-тавров (http://www.diver.univ.kiev.ua/koktebel97.htm); В поисках древнего порта Афинеона, средневековых Фулл и Каллиеры (http://www.diver.univ.kiev.ua/koktebel98.htm).

Д.Я. Вортман.

Теребовля. Свято-Миколаївська церква. Фото середини 20 ст.

«ТЕРДЖИМА́Н» (кримськотатар. мовою — перекладач) — газета, що виходила в Криму з 10 квітня 1883 під редакцією Ісмаїл-бея *Гаспринського.* Після смерті останнього 24 вересня 1914 видання продовжував його син Рефат. Виходила кримськотатарською і російською мовами. Метою газети було ознайомлення мусульман Криму з європ. к-рою, наукою, правом, а росіян — із життям і поглядами мусульман. Поширювалася у багатьох країнах Сходу. За працю над виданням газети І.Гаспринського 1910 було висунуто кандидатом на здобуття Нобелівської премії миру.

М.І. Кирюшко.

ПЕРЕВОДЧИКЪ

ГАЗЕТА

«Терджиман». Сторінки газети кримськотатарською та російською мовами.

ТЕРЕБО́ВЛЯ (давньорус. Теребовль, польс. Trembowla) — місто *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на р. Гнізна, неподалік від її впадіння в Серет (прит. Дністра). Населення 13,7 тис. осіб (2011).

Теребовль вперше згаданий в літописній розповіді про *Любецький з'їзд 1097.* На цей час місто було столицею *Теребовльського князівства.* Зародком літописного Теребовля було поселення *райковецької культури* (2-га пол. 9 — 10 ст.), залишки якого виявлені на Замковій горі. Близько рубежу 10—11 ст. на місі Замкової гори постали укріплення, спорудження яких, імовірно, пов'язане з військ. активністю київ. князів у Прикарпатті, зокрема літописним походом київ. кн. *Володимира Святославича* на *хорватів* 993. За археол. даними, в 11—12 ст. значно ускладнилася структура міста. Комплекс споруд на Замковій горі зазнав чергової перебудови. Вал *дитинця* наростили до висоти 3 м, на його гребені поставили клітьові конструкції. Реконструювали вали *висоцької культури* в центр. частині майданчика *городища* (вони не використовувалися наприкінці 1 тис.), створивши додаткову лінію захисту на території передграддя. У місці впадіння Гнізни в Серет на території сучасних сіл Зеленче та Семенів (розташованих обабіч Гнізни) було збудовано захищену укріпленнями гавань. Незахищений *посад* простягався вздовж Гнізни від підніжжя Замкової гори до порту. В найближчих околицях міста відомо кілька відкритих поселень-супутників зазначеного періоду. Втрата столичного статусу в 1140-ві рр. не призвела до занепаду Теребовля. Місто продовжило розвиватися, залишаючись центром *волості* та, імовірно, резиденцією *посадників* галицьких князів. Показово, що після спалення міста в серед. 13 ст. (імовірно монголами) його досить швидко відбудували, про що свідчить відновлення дерев'яно-земляних укріплень ди-

тинця на Замковій горі в 2-й пол. 13 ст. У 2-й пол. 14 ст. (до 1395) Т. — у складі *Подільського князівства*, належала одному з *Коріятовичів* — Олександру.

Літ.: *Członowski A.* Dawne Zamki i Twerdze na Rusi Halickiej. Lwów, 1892; *Чачковський Л.* Княжий город Теребовля. «Життя і знання» (Львів), 1932, число 5; *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 140. Л., 1967; *Пастернак Я.* Стародавні часи Теребовельщини. В кн.: Теребовельська земля. Нью-Йорк—Сідней, 1968; *Свешников И.К.* Теребовль. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990; *Тимощук Б.О.* Теребовль — місто Галицької Русі. В кн.: Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. К.—Галич, 1998; *Миська Р.Г.* Долітописний Теребовль. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (Львів), 2008, вип. 12; *Його ж.* Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. Там само, 2010, вип. 14.

Р.Г. Миська.

Містобудівна структура істор. центру Т. склалася протягом 15 — поч. 17 ст. Король польс. і верховний кн. литов. Владислав II *Ягайло* 1415 надав теребовлянському шляхтичу Бартошу Головацькому (він відзначився в *Грюнвальдській битві 1410*) привілей на заснування на лівому березі Гнізни нового міста; Т. також звільнялася на 8 років від будь-яких повинностей, було дозволено щорічний *ярмарок*. Т. отримала *магдебурзьке право* після 1395. Із 1434 Т. — центр повіту у складі Галицької землі *Руського воєводства*. Протягом 15—16 ст. не раз зазнавала ворожих нападів (переважно татарських; 1498 місто здобули війська молдов. господаря *Штефана III* Великого). Перемогу над турками під Т. 2 липня 1524 оспівано у вірші латиномовного поета М.Гусовського. Після особливо руйнівних нападів місто отримувало звільнення від податків на тривалі терміни, а також вигідні для розвитку права на виготовлення й торгівлю пивом та горілкою. На 1572 в Т. було 248 будинків. 1578 р. євреї отримали привілей на вільне проживання й торгівлю в Т. 1575 після чергового руйнівного нападу татар польс. король *Стефан Баторій* наказав відновити та укріпити фортифікаційні споруди замку та міста. За його наказом було визначено «об'їзд міста», тобто обриси плану забудови в оточенні укріплень. Гол. оборонною спорудою Т. протягом століть залишався Теребовельський замок.

Структура забудови істор. центру міста остаточно склалася наприкінці 16 — в 1-й третині 17 ст. З цієї доби збереглася низка пам'яток арх-ри, усі вони (із сакральними включно) мали оборонне призначення. На 1616 в Т. було 246 будинків (45 з яких стояли пусткою), існували цехи пекарів, різників, мечників, слюсарів, бондарів, золотарів. 1637 пожежа зруйнувала значну частину міста. Але після великих руйнувань розпочалось велике буд-во. Старе і Нове місто оточили земляними валами, увінчаними частоколом.

1648 місто і замок захопили повстанці М.*Кривоноса* за підтримки правосл. *міщан*. 1655 місто захопило козацько-рос. військо на чолі з Б.*Хмельницьким* і В.*Бутурліним*. Почався занепад Т. На 1664 в Новому місті було 127 будинків, 9 з них — пусті, на валу — 16 будинків, пустих — 2, на підзамчі лишалося 12 мешканців. 1672 Т. здали османцям, захисників замку примусили присягнути на вірність султану *Мегмеду IV*, після чого відпустили. Замок зайняв гарнізон яничарів, який за кілька днів вирушив з міста і лишив укріплення неушкодженим. 1675 Т. витримала облогу осман. війська (див. *Теребовлянська оборона 1675*) й отримала 10-річні податкові канікули на відбудову міста. Один з останніх татар. нападів стався 1688, коли нападники вдерлися до міста, але були вибиті з нього вогнем із замку. Після того, як турки остаточно залишили *Поділля* 1699, Т. втратила своє стратегічне значення.

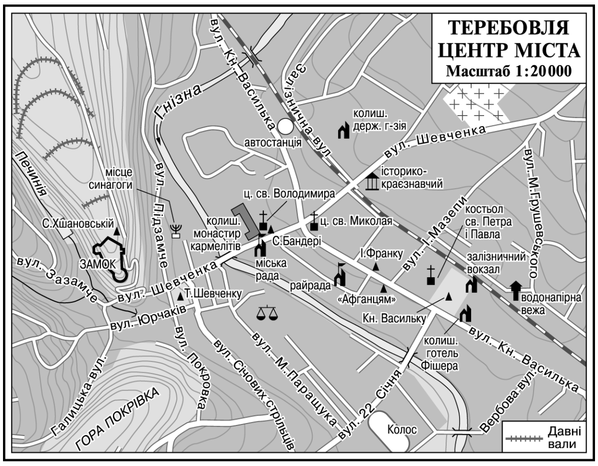
Із 1772 — у складі володінь австрійських *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*), 1810—15 — під владою Рос. імперії у складі *Тернопільського краю*. Із 1854 — центр повіту (до 1867 — у складі Тернопільського округу). 1896 через місто пройшла залізниця *Тернопіль—Копичинці*. За період 1777—1910 населення Т. зросло з 2,0 тис. до 9,1 тис. осіб. З кінця 19 ст. діяли укр. громад. орг-ції. 1914 виїхала частина євреїв. На 1941 їх було 1,7 тис., майже всі знищені гітлерівцями у 1942—43.

Із серпня 1914 по липень 1917 Т. була окупована рос. військами, зазнала руйнувань. У ніч з 2 на 3 листопада 1918 в Т. встановлено владу *Західноукраїнської Народної Республіки*. У ході *українсько-польської війни 1918—1919* та *польсько-радянської війни 1919—1920* місто не раз переходило з рук у руки. З осені 1920 — остаточно під владою Польщі, повітовий центр Терноп. воєводства. У 1920—30-ті рр. працювали кустарні майстерні, каменоломня, цегельний з-д, розвивались кооперація і торгівля. Одним з найактивніших укр. громад. діячів був священик С.Мохнацький (1876—1955).

17 вересня 1939 до Т. ввійшли рад. війська. Із 4 грудня 1939 Т. — райцентр Терноп. обл. УРСР. Із 6 липня 1941 до 23 березня 1944 тривала гітлерівська окупація. У місті діяло націоналістичне підпілля. Через війну Т. втратила до $^{1}/_{3}$ населення, зникли єврейська та польська грома-

Теребовля. Замок. Фото початку 20 ст.

Й.М. Тереля.

ди. У рад. час місто розвивалося як агропром. центр.

Пам'ятки арх-ри: нац. значення — замок (1631), оборонна церква Святого Миколи (кінець 16 ст.), Успенський оборонний монастир кармелітів (1635), Підгорянський (Угорницький) Преображенський монастир василіан (17 ст.); місц. значення — міська ратуша (19 ст.), будинок «Рідної школи» (1907).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; *Bayger J.A.* Powiat Trembowelski: Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny. Lwów, 1899; *Bohdan J., Czołowski A.* Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol, 1926; ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 4. К., 1986; *Герета І.* Теребовля: шлях через віки: Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1997; *Городиський Л.Л., Зінчишин І.І.* Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині: Історичний нарис-путівник. Львів, 1998; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008; *Мороз В.* Замки Тернопілля. Тернопіль, 2009.

Т.С. Водотика, К.А. Липа.

ТЕРЕБОВЛЯ́НСЬКА ОБОРО́НА 1675 — оборона військ. гарнізону та *міщан* м. *Теребовля* в ході польсько-турец. війни 1672—76 від турецько-татар. нападу під час *Ібрагіма Шишман-паші кампанії 1675.* Розпочалася 11 вересня 1675 і відбувалася упродовж двох тижнів. Міську залогу, яка складала бл. 1 тис. осіб, очолював староста Я.Хржановський. Протягом довготривалої облоги по Теребовлянському замку з турец. гармат було випущено бл. 2 тис. ядер та 426 гранат, які викликали пожежу. Незважаючи на це, а також нестачу води і продовольства, захисники замку мужньо відбивали багаточисельні ворожі атаки. Це дало змогу польс. королю *Яну III Собєському* завершити збір війська і виступити проти турків. Дізнавшись про підхід військ *Речі Посполитої*, у ніч з 24 на 25 вересня 1675 Ібрагім Шишман-паша зняв облогу Теребовлі й відійшов за Дністер.

Літ.: *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. Lwów, 1894; *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму. К., 1991.

Т.В. Чухліб.

ТЕРЕБО́ВЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне князівство із центром у м. Теребовль (нині м. *Теребовля*), що існувало в 11—13 ст.

Утворилося бл. 1084, коли київ. кн. *Всеволод Ярославич* виділив зі складу *Волинського князівства* уділи для двох молодших *Ростиславичів Галицьких — Звенигородське князівство* для *Володаря Ростиславича* і Т.к. для *Василька Ростиславича.* У подальшому, аж до серед. 12 ст., київ. князі не раз наголошували на умовному характері цих володінь, їхньому підлеглому по відношенню до Києва статусі. Але Т.к. — спочатку слабозаселена прикордонна територія — значно зміцнилося завдяки активній внутр. колонізації та агресивній зовн. політиці першого князя. Навіть осліплення Василька Ростиславича 1097 не призвело до втрати ним Т.к. Втім у 12 ст. політ. центр князівства поступово пересунувся на південь, де піднеслося екон. та політ. значення *Василева* (на Дністрі) та *Галича (давнього).* Останній після смерті Василька Ростиславича (1124) став центром окремого уділу (див. *Галицьке князівство*), де княжив Ігор-Іван Василькович; Т.к. отримав його брат Ростислав. По смерті бездітного Ростислава Васильковича (до 1141) Т.к. ввійшло до володінь Ігоря-Івана, який залишився сидіти в Галичі (давньому). Зі смертю Ігоря-Івана Галич (давній) і Теребовль перейшли до *Володимирка Володаревича*, котрий невдовзі остаточно об'єднав володіння всіх Ростиславичів у Подністров'ї та *Перемишльське князівство* в могутнє Галицьке князівство.

Ненадовго удільне Т.к. відродилося бл. 1206/07 — 1211, коли на галицький стіл було запрошено новгород-сіверського кн. *Володимира Ігоровича.* Він надав Теребовль своєму сину Ізяславу.

Висловлюється припущення, що удільне Т.к. існувало й 1341—80 під владою Олександра Коріятовича (див. *Коріятовичі).* Проте це не підтверджується письмовими джерелами.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; *Войтович Л.В.* Князівські династії східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна та політична роль: історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000; *Миська Р.Г.* Теребовельська земля XI—XII ст. (історичний огляд). «Археологія», 2006, № 3; *Його ж.* Теребовлянська земля в XI—XIII ст. (за археологічними джерелами). «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», 2011, вип. 15.

А.Г. Плахонін.

ТЕ́РЕЛЯ Йосип Михайлович (27.10.1943—16.03.2009) — громад. діяч, учасник укр. катол. правозахисного руху, дисидент, письменник, публіцист, художник, містик і візіонер. Н. в с. Келечин (нині село Міжгірського р-ну Закарпат. обл.). Навч. в місц. школі. Після її закінчення (1959) вступив до уч-ща, де опанував професію столяра. 1962 уперше заарештований органами МВС УРСР за «незаконне придбання, зберігання, носіння, виготовлення і збут вогнепальної і холодної зброї». Після втечі з в'язниці (1963) повторно засуджений до 5-ти років таборів суворого режиму.

23 роки свого життя Т. провів у рад. місцях позбавлення волі,

«Осада Теребовлі 1675 року». Гравюра роботи данського художника Р. де Хоге. Кінець 17 — початок 18 ст.

психіатричних лікарнях, на засланні. 1966 засуджений до 7-ми років таборів суворого режиму; 1967 за «тенденційне висвітлення історії України і наклепницькі вигадки про політику уряду й партії» ув'язнений до 8-ми років таборів суворого режиму; 1968 за «українську націоналістичну пропаганду» засуджений до 8-ми років таборів. Відбував покарання в Дубровлагу (Мордовія). У вересні—жовтні 1969 переведений у Владимирську в'язницю. 1972—76 перебував на лікуванні в Сичовській спец. психіатричній лікарні Смоленської обл., згодом — у лікарнях для психічно хворих у містах Челябінськ (нині місто в РФ) та *Вінниця*.

Наприкінці грудня 1976 надіслав відкритий лист голові КДБ при РМ СРСР Ю.*Андропову*, в якому описав знущання, яких зазнавав у таборах, відмовився від рад. громадянства. У Президію ВР УРСР направив листа із протестом проти арешту М.*Руденка*. Антирад. діяльність Т. викликала нову хвилю репресій: 1977—82 перебував на примусовому лікуванні в Берегівській і Дніпропетровській лікарнях для психічно хворих. На захист Т. виступили рос. правозахисники — А.*Сахаров*, С.Каллістратова, Н.Мейман, П.*Григоренко*.

Після звільнення Т. заснував та очолив «Ініціативну групу захисту прав віруючих і Церкви на Україні» (1982). Група звернулася до органів партійно-держ. влади УРСР із закликом відкрити раніше закриті церкви й монастирі *Української греко-католицької церкви*, відновити діяльність семінарій у *Львові* й *Ужгороді*, дозволити навчання укр. студентам-теологам у Римі (Італія) та ін. європ. містах.

24 грудня 1982 Т. вкотре заарештований та засуджений до 1 року таборів суворого режиму. Із 1 березня 1984, зважаючи на важкий стан здоров'я, передав головування «Ініціативною групою...» В.Кобрину, проте не зумів уникнути нових арештів. 20 серпня 1985 Ужгородський обласний суд засудив Т. до 7-ми років позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5-ти років заслання. Йому інкримінували редагування 8-ми чисел «Хроніки Української католицької церкви», поширення «антирадянської» літератури тощо. 22 лютого 1987 достроково звільнений.

Завдяки зусиллям світ. громадськості (зокрема після офіц. зустрічі М.*Горбачова* і Р.*Рейгана* 1987) Т. дозволили емігрувати до Канади. Із 1988 із сім'єю (дружина Олена і троє дітей) проживав у Торонто (Канада). На еміграції багато малював, редагував час. «Хрест», писав філософсько-богословські твори, виступав із промовами на мітингах і конференціях, подорожував — побував у США, Ірландії, Великій Британії, Росії, Індонезії, Мексиці, на Кубі, Філіппінах. Папа Римський *Іоанн Павло II* провів з укр. дисидентом 36 аудієнцій.

Осн. тв.: «Witness to apparitions and Persecution in the USSR: An Autobiography» (1991), «Царство Духа» (1994), «Щоб усі були одно» (2001).

П. у м. Торонто. Згідно із заповітом похований у с. Нижнє Болотне Іршавського р-ну Закарпат. обл.

Літ.: «Вісник репресій в Україні: Закордонне представництво Української Гельсінської групи» (Нью-Йорк), 1980, вип. 9; 1984, вип. 1; *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Вильнюс—М., 1992; *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; *Гаврош О.* «Я віддаю його Україні»: Найвідомішого закарпатського політв'язня Йосипа Терелю перепоховали на рідній землі. «Україна молода», 2009, № 127 (3648), 16 липня; Віра Йосипа Терелі. «Українське слово», 2010, № 41 (361), 7 жовтня.

В.В. Субботін.

ТЕРЕНО́ЖКІН Олексій Іванович (26.11.1907—19.05.1981) — археолог. Д-р істор. н. (1959), професор (1967). Засл. діяч н. УРСР (1977). Н. в м. Ніколаєвськ (нині м. Пугачов Саратовської обл., РФ). Закінчив Моск. ун-т. Із 1934 вивчав пам'ятки Середньої Азії. 1938—48 працював в Ін-ті історії та археології АН Узбецької РСР, під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебував у лавах діючої армії. На основі багаторічних досліджень 1948 захистив канд. дис. на тему: «Согд и Чач», в якій створив культурно-хронологічну періодизацію середньоазіат. регіону від епохи пізньої бронзи до монгол. завоювання. 1948 переїхав в Україну, де із 1949 завідував відділом археології ранньої залізної доби Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*). З іменем Т. пов'язані відкриття та дослідження в Черкас., Кіровогр. та Київ. областях пам'яток *білогрудівської культури* та *чорноліської культури*, за результатами яких 1958 він захистив докторську дис. на тему: «Предскифский период в днепровском лесостепном Правобережье». У той же час Т. планомірно вивчав пам'ятки найпізнішого передскіф. періоду степової зони Росії та України, що завершилося через 25 років книгою «Киммерийцы» (1976). Крім того, активно проводив розкопки на городищах чорноліської к-ри, *Жаботинському поселенні*, досліджував курган Глеваха (1950), кургани під *Борисполем* (1960—61), Реп'яхуваті могили (1974), кургани на р. Молочна (1951—52), *Мелітопольський курган* (1954), провів перші масові розкопки степових курганів у районі Орджонікідзе—*Нікополь* в Дніпроп. обл., курганів Гайманова поля (1968) та багатьох ін.

О.І. Тереножкін під час вивчення золотих скіфських виробів, знайдених у кургані під м. Мелітополь. Фото 1954.

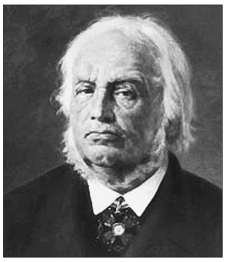
Лауреат Держ. премії УРСР (1977).

П. у м. *Київ*.

Праці: Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961; Киммерийцы. К., 1976; Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983 (у співавт.); Мелитопольский курган. К., 1988 (у співавт.).

Літ.: Алексей Иванович Тереножкин (некролог). «Советская археология», 1982, № 3; *Скорый С.А.* Алексей Иванович Тереножкин — выдающийся археолог современности. В кн.: Ранній залізний вік Євразії (до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна). К.—Чигирин, 2007; Тереножкин Алексей Иванович. В кн.: *Бидзиля В.И., Полин С.В.* Скифский царский курган Гайманова Могила. К., 2012; Тереножкин Алексей Иванович. Web: http://www.arheolog-ck.ru/?p=3147.

В.Ю. Мурзин.

А.Я. Терещенко (1794—1877).

І.М. Терещенко (1854—1903).

Ф.Ф. Терещенко (1888—1950). Фото 1915.

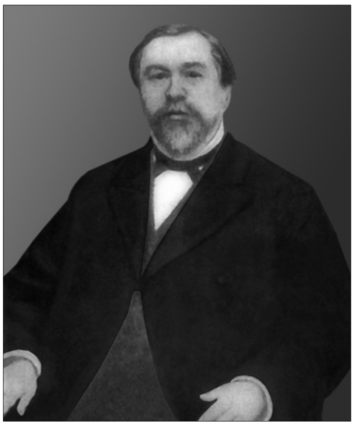

П.М. Терещенко (1919—2004).

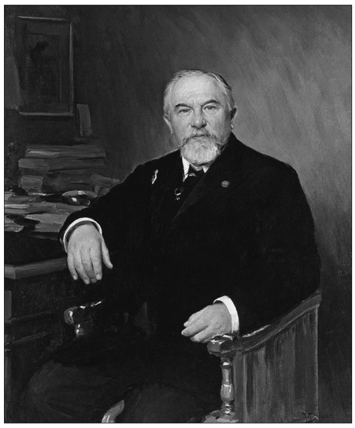
ТЕРЕ́ЩЕНКИ — укр. промисловці, землевласники, доброчинці й колекціонери творів мист-ва серед. 19 — поч. 20 ст. Промислово-фінансову «державу» Т., яка залишила помітний слід в історії розвитку укр. економіки, заснував глухівський міщанин **Артемій Якович** Т. (1794—1877). У 1820-х рр. він розпочав підприємницьку діяльність як дрібний комерсант, а згодом перейшов на оптову торгівлю хлібом та лісом, у значних обсягах поставляв зерно до чорномор. портів.

Розбагатів під час *Кримської війни 1853—1856*, займаючись разом із синами **Миколою** (Ніколою; 1819—1903; див. М.А.*Терещенко*) та **Федором** (1832—94) поставками хліба, фуражу, обмундирування, пороху та корабельного лісу для рос. армії. Після *селянської реформи 1861*, вміло скориставшись новими екон. умовами, купці Т. за порівняно короткий час стали відомими в Рос. імперії промисловцями й землевласниками, насамперед це стосувалося Миколи (Ніколи) Артемійовича, якому судилося значно перевершити свого батька в госп. і громад. діяльності, стати найзаможнішим представником цієї родини, засновником тих традицій, якими керувалися наступні її покоління.

Свої капітали Т. вклали у велике поміщицьке землеволодіння, а також цукроваріння і пов'язане з ним ґуральництво — найбільш прибуткові на той час галузі економіки. Серед вдалих придбань на Лівобережжі слід назвати маєток Кочубея із цукрозаводом у с. Хутір-Михайлівський (нині м. *Дружба*), великий маєток графа Рібоп'єра із цукрозаводом у с. Тьоткіно (нині с-ще міськ. типу Курської обл.) та ін. У *Київській губернії* і *Волинській губернії* вони стали власниками величезних маєтностей із цукроварнями й ґуральнями, що належали переважно польс. *поміщикам.* Зокрема, серед найбільших за розмірами придбаних маєтків слід назвати Андрушівський (18 860 *десятин*), Коровинецький (16 569 десятин) і Червонський (16 207 десятин) у Житомир. пов., Головківський (13 120 десятин) у Чигиринському пов. та

Ф.А. Терещенко (1832—1894). Портрет роботи художника І. Крамського.

О.М. Терещенко (1856—1911). Портрет роботи художника М. Пимоненка. 1910.

Мартинівський (7461 десятина) у Канівському і Черкаському повітах. На поч. 20 ст. численна родина Т. володіла бл. 200 тис. десятин власної й орендованої землі. Маєтки її членів, організовані майже виключно на капіталіст. системі господарювання, були найбільш розвиненими центрами з вирощування с.-г. продукції, передусім зернових к-р і цукрового буряку, відзначалися високою к-рою землеробства. Пшениця та ін. с.-г. продукція найвищого ґатунку в значних розмірах експортувалися через *Одесу* на закордонні ринки.

Паралельно зростала могутність Т. як промисловців: уперше свої капітали вони долучили до прибуткової цукрової галузі в 1850-х рр., коли придбали Воронізький (Глухівський пов.) та взяли в оренду Крупецький (Путивльський пов.) цукрозаводи. 1870 Микола і Федір Артемійовичі заснували найпотужніше на той час у цуковій галузі Рос. імперії «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків» з початковим капіталом у 3 млн *рублів*, який 1900 зріс до 8 млн руб. Вироб. потужність 3 рафінадних і 2 цукрових з-дів, які входили до його складу, того року становила понад 2,5 млн *пудів* цукру. Напередодні *Першої світової війни* Т. мали у своєму розпорядженні 9 власних і 2 орендовані цукрові і рафінадні з-ди. Шість із них — рафінадні Михайлівський і Тульський, цукрові Тьоткінський, Андрушівський, Червонський і Коровинецький — входили до дюжини найбільших підпр-в у цукровій галузі Рос. імперії. Крім цього, вони були власниками 8-ми ґуралень, парових і водяних млинів, ремонтних майстерень, лісопильних та цегельних підпр-в, суконної ф-ки, соляного родовища, вугільної шахти та навіть авіамайстерні. Т. володіли розгалуженою мережею контор з торгівлі цукром, хлібом, ін. с.-г. продукцією в *Києві*, *Глухові*, Одесі, *Москві,* Орлі, Самарі, Казані, Єкатеринбурзі, в ін. укр. і рос. містах та за кордоном.

Разом із підприємницьким успіхом до Т. прийшло і сусп. визнання. 1870 купець 1-ї гільдії, спадковий почесний громадянин (1862) Артемій Якович зі своїми нащадками отримав спадкове дворянське звання «в ознаменование особых его заслуг, оказанных водворению в Юго-Западном крае русского землевладения, и в поощрение его благотворительности...» Його сини Микола та Федір займали громад. виборні та держ. посади, до дворянського звання додали чини відповідно таємного і дійсного статського радників, а також звання почесних громадян м. Києва та м. Глухова, найвищі держ. ордени.

Т. висунули зі свого середовища чимало талановитих і непересічних особистостей, які вдало поєднали в собі різні галузі людської діяльності. Поряд із досягненнями в господарюванні вони заявили про себе як щедрі доброчинці і знані колекціонери творів

мист-ва та старожитностей. Т. заснували цілий ряд освіт. закладів, притулків, лікувальних установ, культових і громад. споруд у Глухові, Києві, ін. містах України, при власних цукрозаводах і в маєтках, жертвували кошти на потреби багатьох доброчинних об'єднань і т-в та були їх почесними і дійсними членами. Микола і Федір Артемійовичі поклали початок великому зібранню художньо-мистецьких творів. Згодом відомими колекціонерами російського, українського та зарубіжного мистецтва стали їхні діти **Іван Миколайович** (1854—1903), **Олександр Миколайович** (1856—1911), **Варвара Миколаївна** (1852—1922) і її чоловік Богдан Ханенко (1849—1917; див. Б. і В. *Ханенки*), **Ольга Миколаївна**, **Надія Федорівна** та її чоловік Володимир Муравйов-Апостол. Зокрема, Іван Миколайович у 1880—90-х рр. вважався одним із найвідоміших колекціонерів у Рос. імперії, зібрання картин якого оцінювалося в кілька сотень тисяч рублів. Він упродовж 25-ти років опікувався загальновідомою *Київською рисувальною школою М.Мурашка.* Мистецькі колекції членів родини Т. склали основу сучасних *Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків* і *Київського музею російського мистецтва.* Онук Миколи Артемійовича **Михайло Іванович** (див. Мих.*Терещенко*; 1886—1956) — відомий фінансист, політ. діяч, міністр закордонних справ і фінансів у *Тимчасовому уряді* Росії 1917. Син Федора Артемійовича — **Федір Федорович** (1888—1950) — талановитий авіаконструктор, стояв біля витоків вітчизн. літакобудування (під його кер-вом було сконструйовано аероплан «Терещенко» та вдосконалено 7 його моделей, зроблено ін. винаходи в цій галузі). Діяльність Т. в Україні була припинена зі встановленням рад. влади. Опинившись поза законом як представники «експлуататорського класу», майже всі члени родини емігрували за кордон.

Сьогодні нащадки Т. проживають у Франції, Швейцарії, США. Вони постійно відвідують Київ та ін. міста України, бувають частими гостями музеїв та ін. культурно-освіт. закладів, до яких мали у свій час безпосереднє відношення члени родини, підтримують зв'язки з діловими колами, контактують із діячами к-ри й мист-ва. Син Михайла Івановича, **Петро** (П'єр; 1919, Париж — п. 2004, Франція), — інженер за фахом, відомий на Заході підприємець, із 1993 сприяв залученню франц. ділових кіл до співробітництва в різних галузях укр. пром-сті: телекомунікацій, точних технологій, розробки біопалива на основі цукрового буряку та ін. Його син **Мішель** (н. 1954), економіст за освітою, майже весь час перебуває в Україні, налагоджує ділові стосунки між франц. й укр. підприємцями, зокрема, в сільс. госп-ві, енергетиці й екології.

Сини Надії Федорівни — **Андрій** і **Олексій Володимировичі** Муравйови-Апостоли — зі своїми родинами (проживають відповідно у Швейцарії і Франції) часті гості Києва. Андрій Володимирович Муравйов-Апостол (1913—2001), випускник коледжу в Кембриджі (Велика Британія) і Женевського ун-ту, був одним із провідних брит. журналістів. Після закінчення *Другої світової війни* займався влаштуванням побуту рад. військовополонених, які перебували в нім. концтаборах, що переселялися в Австралію, США, Канаду і Пд. Америку. Із 1975 по 1993 очолював Всесвітню асоціацію соціальних працівників. Його син — **Кристофер** Муравйов-Апостол (н. 1960) — керівник однієї з філій заснованого 1805 швейцарського банку «Pictet». У 1990-х рр. брав участь у відновленні церкви в с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл. в колиш. маєтку Д.*Апостола.*

Літ.: *Кальницький М., Факторович М.* Терещенки. «Пам'ятки України», 1993, № 1—6; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998; *Донік О.М.* Микола Артемійович Терещенко: підприємець, громадянин, благодійник, суспільний діяч. В кн.: Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія, вип. 45. К., 1999; *Лазанська Т.І.* «Прагнути до громадських справ» — девіз підприємницької родини Терещенків. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні: Науковий збірник, вип. 9. К., 1999; *Ковалинский В.В.* Семья Терещенко. К., 2003; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. К., 2004.

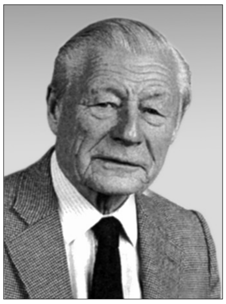
О.М. Донік.

ТЕРÉЩЕНКО Микола (Нікола) **Артемійович** (26(14).10.1819—01.02(19.01).1903) — підприємець, землевласник, громад. діяч, доброчинець, колекціонер творів мист-ва. Дід Мих.*Терещенка.* Н. в м. *Глухів.* Походив із козацько-міщанського роду на Глухівщині. Закінчив трикласне Глухівське повітове уч-ще. Ще підлітком зайнявся комерцією, насамперед торгівлею хлібом, згодом — постачанням із Криму у великих розмірах солі й риби. У роки *Кримської війни 1853—1856* виконував держ. замовлення для армії, завдяки яким значно збільшив свій купецький капітал. Після *селянської реформи 1861* разом із батьком Артемієм Яковичем і братом Федором скупив великі поміщицькі маєтки та придбав цукрозаводи і гуральні. З останнім 1870 заснував «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків», яке на той час було найбільшим у цукровій галузі країни. Крім цього, мав у особистій власності Тьоткінський, Андрушівський і Старооситянський цукрозаводи, кілька винокурень, парові й водяні млини, цегельні, ремонтні майстерні, бл. 60 тис. *десятин* землі.

Одночасно як впливовий і фінансово спроможний підприємець займав громад. виборні і держ. посади. 1851—60 — старший бургомістр, а 1860—74 — міський голова Глухова. Із 1865 обирався гласним Черніг. губернських і Глухівських повітових земських зборів, членом Глухівської повітової земської упра-

М.А. Терещенко.

А.В. Муравйов-Апостол (1913—2001).

М. Терещенко (н. 1954).

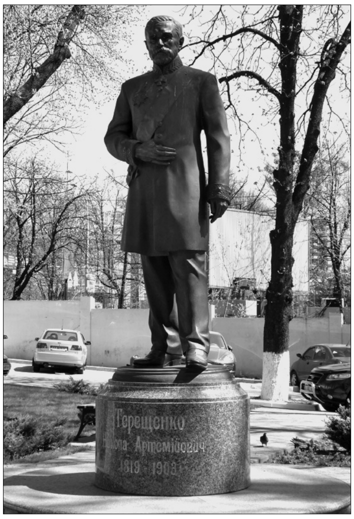
К. Муравйов-Апостол (н. 1960).

ви, почесним мировим суддею кількох мирових округів. Після переїзду до *Києва* на постійне місце проживання в 1875—81 виконував обов'язки гласного міської думи, двічі висувався на посаду київ. міськ. голови. Отримав спадкове *дворянство* (1870), чин таємного радника, кілька найвищих держ. орденів: Білого Орла, св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го і 2-го ст., св. Анни 1-го ст., св. Станіслава 3-го і 1-го ст., франц. Почесного легіону. Мав звання почесного громадянина Києва і Глухова.

Усі ці звання, чини й нагороди отримав здебільшого за широку доброчинницьку діяльність. Усього за життя він пожертвував понад 5 млн *рублів*, із них 1,5 млн — Глухову, і понад 2,5 млн — Києву на потреби багатьох доброчинних орг-цій і т-в, на спорудження навч. і лікувальних закладів, притулків для дітей і дорослих, різних громад. установ, правосл. храмів та ін. Серед них слід назвати в Києві 5-ту чол. г-зію (нині тут Нац. транспортний ун-т), міське зразкове початкове уч-ще (нині тут Київ. нац. ун-т театру, кіно і телебачення ім. Карпенка-Карого), жін. торг. школу ім. П.Г.Терещенко, лікарню для чорноробів (нині це Національна дитяча спеціалізована клінічна лікарня «Охматдит»), нічліжний притулок на Бессарабці (не зберігся). Т. виділив великі кошти на буд-во приміщень Київ. політех. ін-ту і *Київського художньо-промислового і наукового музею* (нині тут *Національний художній музей України*). У Глухові завдяки цьому підприємцю з'явилися чоловіча та жіноча г-зії, ремісниче уч-ще, лікарня Святої Єфросинії, приміщення банку, Трьох-Анастасіївський собор.

Пам'ятник М.А. Терещенку у Глухові. Скульптор Г. Андрєєв. 1909. Зруйнований після 1917.

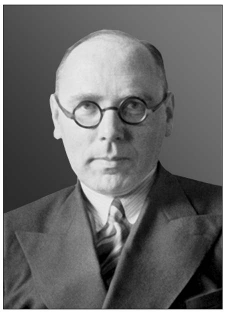
Пам'ятник М.А. Терещенку в Києві біля клінічної лікарні «Охматдит». Скульптор О. Михайлицький. 2009.

П. у м. Київ.

Його колекція творів мист-ва разом із зібранням брата Федора та сина Івана була покладена в основу *Київського музею російського мистецтва*. 1909 в Глухові Т. було встановлено пам'ятник (архіт. М.Андрєєв), знищений з приходом до влади *більшовиків*.

Літ.: Восьмидесятилетие тайного советника Николы Артемьевича Терещенко: 1819—1899. К., 1900; Памяти Николы Артемьевича Терещенко (ко дню открытия ему памятника в г. Глухове 23 августа 1909 г.). К., 1909; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998; *Донік О.М.* Микола Артемійович Терещенко: підприємець, громадянин, благодійник, суспільний діяч. В кн.: Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія, вип. 45. 1999; *Ковалинский В.В.* Семья Терещенко. К., 2003; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. К., 2004.

О.М. Донік.

Микола І. Терещенко.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Микола Іванович (13.09.1898—30.05.1966) — поет, перекладач, громад. діяч. Н. в с. Щербинівка (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. Навч. в Золотоніській г-зії та на хімічному ф-ті Київ. політех. ін-ту (1917—22). Ще в г-зії почав писати вірші; перша публікація — 1918. Належав до літ. об'єднань «Аспанфут», «Жовтень», *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників*. Друкувався в журналах «Мистецтво», «Музагет» та ін. 1924 вийшла перша поетична збірка Т. «Лабораторія». Перекладацьку діяльність почав із поезій Е.Верхарна (1922). Працював в органах політпросвіти і нар. освіти УСРР, був співробітником респ. газет «Більшовик» і «Пролетарська правда», 1925—34 — редактор ж. *«Життя і революція»*; із 1932 — член оргкомітету Спілки письменників СРСР. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебував у Ташкенті (нині столиця Узбекистану) як організатор радіопередач укр. мовою для евакуйованих в Середню Азію земляків. Працював у Держ. літ. вид-ві України. Автор «Літературного щоденника» (1966), який набув великої популярності, та більш як 20 поетичних збірок (1924—62): «Чорнозем» (1925), «Країна роботи» (1928), «Риштування» (1930), «Порив» (1932), «Поеми» (1935), «Дівчина з України» (1942)», «Верба рясна» (1943), «У битвах і трудах» (1951), «Ліричний літопис» (1958), «Серце людське» (1962) та ін. Перекладав з білорус., нім., перської, польс., рос. та франц. мов (твори О.*Пушкіна*, М.Лермонтова, В.*Маяковського*, Д.Бєдного, Я.Купали, А.*Міцкевича*, В.Гюго, П.*Меріме* та ін.).

Окремі твори Т. перекладено болг., польс., словенською, угор., чеською та ін. мовами.

Лауреат премії ім. М.Рильського (1973, посмертно; за переклади й упорядкування 2-томної антології франц. поезії, яка містить твори 250 поетів).

П. у м. *Київ*.

Праці і тв.: *Верхарн Е.* Вибрані поезії. К., 1946; Зі Сходу на Захід: Узбецька поезія Вітчизняної війни 1941—1945. К., 1947; *Гете Й.В.* Лірика. К., 1949; Твори, т. 1—2. К., 1968; Сузір'я французької поезії: Антологія, т. 1—2. К., 1971; Поезії. К., 1979; Твори. К., 1988.

Літ.: *Засенко О.* М.І. Терещенко. «Радянське літературознавство», 1968, № 9; *Ушаков Н.* М.И. Терещенко. В кн.: *Ушаков Н.* Состязание в поэзии. К., 1969; *Кисіль А.* Антологія французької поезії в перекладах Миколи Терещенка. «Всесвіт», 1971, № 8; *Ле І.* У бурхливій течії: Спогади. «Вітчизна», 1972, № 11; *Кисіль А.* Подвиг поета, перекладача, вченого: Посмертні видання поетичних перекладів Миколи Терещенка. «ЛУ», 1973, 27 лютого; *Рильський М.* Гідний пошани труд. В кн.: *Рильський М.* Мистецтво перекладу. К., 1975; *Воробйова Н.П.* Поезії Ежена Потьє в перекладах Миколи Терещенка. «Радянсь-

ке літературознавство», 1978, № 7; *Шабліовський Є.* Микола Терещенко. «ЛУ», 1978, 22 вересня; *Дзюба І.* Трудівник слова. В кн.: *Терещенко М.* Твори. К., 1988; *Громова В.* Микола Терещенко (1898—1966). «Слово і час», 1998, № 9/10; *Захарова Н.* Поет, перекладач, просвітитель. «ЛУ», 1998, 17 вересня; *Череватенко Л.* Незнаний Терещенко. «ЛУ», 1998, 10 грудня; *Слабошпицький М.* Відлуння імен через століття. Микола Терещенко. «Чумацький шлях», 2006, № 4.

Г.П. Герасимова.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Михайло Іванович (18(05).03.1886—01.04.1956) — промисловець і землевласник, фінансист, політ. діяч і меценат. Онук М.А.*Терещенка.* Н. в м. *Київ.* На поч. 20 ст. був одним із найзаможніших підприємців у Рос. імперії (статок становив понад 60 млн *рублів*). Навч. в Лейпцизькому, Петерб. і Моск. ун-тах, отримав диплом юриста (1911). Був високоосвіченою людиною, вільно володів багатьма мовами, у т. ч. латинською і давньогрецькою, захоплювався театром і музикою, любив поезію і живопис. Серед друзів і знайомих мав прізвисько «вундеркінд».

Т. був депутатом 4-ї Держ. думи Рос. імперії, співчував прогресистам, субсидував опозиційні до уряду партії. Фінансово сприяв перетворенню 1913 Київ. муз. уч-ща на консерваторію, матеріально підтримував *Київський художньо-промисловий і науковий музей*, із 1912 — почесний попечитель 1-ї Київ. г-зії. 1912—14 в *Санкт-Петербурзі* на його кошти існувало вид-во «Сирин», де були надруковані твори багатьох рос. поетів т. зв. срібного віку. Був у дружніх стосунках із багатьма видатними представниками рос. творчої інтелігенції, насамперед з поетом О.Блоком. Належав до однієї з петерб. масонських лож.

Із початком *Першої світової війни* Т. — активний співробітник Рос. т-ва Червоного Хреста, на власні кошти влаштовував шпиталі. 1915—17 — заст. голови Всеросійського і голова Київ. обласного військово-промислових к-тів. Брав участь у розробці опозицією плану військ. перевороту в Росії напередодні *Лютневої революції 1917.* Міністр (у 31-річному віці) усіх складів *Тимчасового уряду* (із 15 (2) березня 1917 — фінансів, а з 18 (5) травня 1917 одночасно — закордонних справ). Член делегації Тимчасового уряду на переговорах з кер-вом *Української Центральної Ради* (червень 1917) про автономію України, до якої ставився прихильно. Входячи до складу різних коаліцій Тимчасового уряду, визначав курс зовн. політики Росії, спрямованої на тісний союз із країнами *Антанти.*

8 листопада (26 жовтня) 1917 заарештований *більшовиками* в Зимовому палаці. Звільнений за викуп у 100 тис. руб. із *Петропавловської фортеці* навесні 1918. Виїхав за кордон, де займався бізнесом у сфері фінансів у Франції та її колоніях. Із приходом до влади більшовиків був позбавлений усіх банк. капіталів, підпр-в, маєтків, особняків і худож. цінностей не тільки в Росії, а й за кордоном. Міжнар. кредиторами було це зроблено з метою погашення боргу за займи рос. уряду, взяті в роки І світ. війни для потреб армії, а Т. гарантував їх повернення своїми капіталами як міністр Тимчасового уряду.

П. у м. Монако (Князівство Монако).

Літ: *Ковалинский В.* Вундеркинд, рожденный в Киеве. «Зеркало недели», 1995, № 21; *Його ж.* Меценаты Киева. К., 1998; *Його ж.* Семья Терещенко. К., 2003; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. К., 2004.

О.М. Донік.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Олександр Васильович (1806—21.02.1865) — археолог і етнограф. Н. в м. *Зіньків.* Після закінчення Харків. ун-ту служив у мін-ві держ. маєтностей Рос. імперії. Упродовж 1829—38, за направленням мін-ва нар. освіти Рос. імперії, працював у Румянцевському музеї (*Москва*), де допомагав О.Х.*Востокову* впорядковувати б-ку, описувати монети. 1838 виїхав за кордон, де в Італії, Франції, Німеччині вивчав слов'янські наріччя і старожитності. 1843—51 проводив археол. розкопки Царевського городища (ототожнюється з містом *Сарай* — столицею *Золотої Орди*), 1852—54 досліджував *Олександропільський курган* на Катеринославщині, насипні могильники Пд. Росії, пам'ятки скіф. періоду в Криму.

Усе життя збирав і опрацьовував істор. документи і матеріали, був активним членом Археогр. комісії, брав участь у розборі Астраханського, Віленського, Варшавського та південноруських архівів.

Найголовніша праця — «Быт русского народа» (т. 1—4, ч. 1—7. СПб., 1848) — визвала позитивну оцінку як одне з повних та багатих зібрань матеріалів стосовно древнього побуту рус. народу і низку критичних зауваг щодо систематичного опрацювання і висновків, які свідчили про недостатнє опанування автором осн. методами істор. науки.

У працях, присвячених *Новоросійському краю*, описав сотні археол. пам'яток. Зокрема — «Насыпи могильные Южной России с указанием некоторых памятников и в других местах» («Журнал Министерства народного просвещения», 1835, июль), «О каменных бабах» («Журнал министерства народного просвещения», 1835, № 39), «Насыпи могильные в Южной России» («Журнал Министерства народного просвещения», 1853, отд. 2), «Некоторые местности Южного берега Крыма» («Журнал Министерства народного просвещения», 1854), «Гробница скифского царя» («Архитектурный вестник», 1859, № 5), «О могильных насыпях и каменных бабах в Екатеринославской и Таврической губерниях» («Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1866, № 4).

Усі знахідки з дорогоцінних металів надходили на збереження до Ермітажу.

П. у м. Зіньків.

Праці: Опыт обозрения жизни сановников, управляющих иностранными делами в России. СПб., 1838; Быт русского народа, т. 1—4, ч. 1—7. СПб., 1848; Очерки Новороссийского края. СПб., 1854.

Літ.: *Иконников В.С.* Опыт российской историографии, 1, кн. 1—2. К., 1891; *Веселовский Н.И.* История Императорского Русского археологического общества за первое 50-летие его существования: 1848—1896. СПб., 1900; *Жиромский Б.Б.* Забытая страница в истории русской археологии. В кн.: Труды Саратовского областного музея краеведения, вып. 2. Саратов, 1959.

Т.Ф. Григор'єва.

ТЕРЕ́ЩЕНКО Юрій Іларіонович (н. 14.04.1939) — історик. Д-р істор. н. (1988), професор (1992). Н. в м. *Київ.* 1965 закінчив істо-

Михайло І. Терещенко.

Ю.І. Терещенко.

рико-філос. ф-т Київ. ун-ту. 1963—87 працював в Ін-ті історії АН УРСР. Від 1987 — у Київ. пед. ін-ті іноз. мов (із 1994 — Київ. держ. лінгвістичний ун-т, із 2001 — Київ. нац. лінгвістичний ун-т); із жовтня 1991 очолює кафедру історії України (від 2012 — кафедра історії України, країнознавства і туризмознавства). 1971 в Ін-ті історії АН УРСР захистив канд. дис. на тему: «Вибори до міських дум України у 1917 р.» (наук. керівник — акад. АН УРСР М.*Супруненко*); 1988 — докторську дис. на тему: «Економічна політика радянської влади на Україні в період громадянської війни». Досліджує історію України нової та новітньої доби. Т. належить пріоритет у розробці проблем укр. *консерватизму*, творчості В.*Липинського*. Разом з Т.Осташко започаткував видання «В'ячеслав Липинський та його доба» (відп. редактор та співупорядник).

Від 2011 — член Експертної ради Держ. атестаційної комісії України з істор. наук. Є ініціатором видання і гол. редактором «Вісника Київського національного лінгвістичного університету: серія "Історія, економіка, філософія"», щорічника «Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика», збірника «Ucrainica Polonica», був заст. гол. редактора «Історичного журналу».

Автор понад 160-ти наук. праць, у т. ч. низки монографій, підручників і посібників.

Підготував 18 канд. і 2 д-рів істор. наук.

Праці: Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. К., 1974; Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917—1920). К., 1986; Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави: Навчальний посібник. К., 1993; Історія України, кн. 1: Від найдавніших часів до 1917 р. К., 1995 (у співавт.); В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. К., 1996 (співупорядник); Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. К., 1996; Український патріот із династії Габсбургів. К., 2008 (2-ге вид. — К., 2011; у співавт.); В'ячеслав Липинський та його доба: Науковий збірник, вип. 1—3. К., 2010—13 (у співавт.); Скарби історичних традицій: Нариси з історії української державності. К., 2011.

Літ.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

Є.П. Терлецький.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Євген Петрович (1892—1938) — політ. і держ. діяч. Н. в с. Лозовий Яр (нині село Яготинського р-ну Київ. обл.) в сім'ї священика. Із 1911 — член *Партії соціалістів-революціонерів*. 1916 закінчив ф-т сусп. наук Психоневрологічного ін-ту в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). У квітні—грудні 1917 — член Полтав. ради робітн. і солдатських депутатів. Із 1917 — член *Партії лівих соціалістів-революціонерів*. У грудні 1917 — квітні 1918 — член ЦВК Рад України, нар. секретар земельних справ, член делегації Рад. України на мирних переговорах у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь), у квітні—липні 1918 — член Всеукр. бюро для кер-ва повстанською боротьбою проти нім. окупації. Із 1918 — член *Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)*, 1919 — відп. секретар ЦК цієї партії. Із 1919 — член КП(б)У, у грудні 1919 — член Всеукр. революц. к-ту, 1920—22 — нар. комісар юстиції УСРР. 1920—21 — член ЦК КП(б)У.

1921 Т., відчуваючи постійний тиск та недовіру з боку ортодоксальних *більшовиків*, що працювали під його кер-вом, подав заяву про свою відставку з посади наркома юстиції УСРР, мотивуючи цей крок тим, що він не зміг пристосуватися до рутинної роботи в наркоматі юстиції, яка супроводжувалася «дрібним, на особистому ґрунті інтриганством співробітників установи, якою мені доручено керувати». Після відставки з посади наркома юстиції отримав призначення на дипломатичну роботу, зокрема 1922—23 — повноважний представник УСРР в країнах Балтії (Латвія, Литва, Естонія). Щоправда, уже на початку квітня 1922 уряд УСРР мусив ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії через перешкоди, що їх укр. дипломатам штучно створювали повноважні представники РСФРР в цих країнах та член колегії наркомату закордонних справ РСФРР Я.Ганецький. Як наслідок, функції укр. представництва в Латвії та Естонії були передані місії РСФРР, продовжувало працювати лише представництво УСРР в Литві. 1923—26 Т. працював у постійному представництві УСРР при РНК СРСР у *Москві* представником із питань сільс. госп-ва, а з 1926 — на керівних парт. і госп. посадах у РСФРР, зокрема 1928—30 — заст. голови Всесоюзної ради колгоспів і Колгоспцентру СРСР і РСФРР. 1932 закінчив Ін-т червоної професури. У травні 1932 — 1935 — працівник апарату Центр. контрольної комісії ВКП(б) — наркомату робітничосел. інспекції СРСР, із червня 1934 — член Воронезьких обкому ВКП(б) і облвиконкому, уповноважений Центр. держ. комісії з визначення урожайності при РНК СРСР по Воронезькій обл.

1937 репресований.

М.С. Дорошко.

Володимир (І. Терлецький).

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Іполит (у чернецтві — Володимир; 1808—17.01. 1888) — церк. діяч. Д-р богослов'я (1843). Н. у Старокостянтинівському пов. Волин. губ. у сполонізованій шляхетській родині. Походив із давнього укр. шляхетського роду Терлецьких із *Галичини*. 1825 закінчив *Кременецький ліцей*. До 1830 вивчав медицину у Віленському ун-ті. Д-р медицини Краківського ун-ту. Брав участь у *польському повстанні 1830—1831*. Належав до таємної орг-ції *«Співдружність польського народу»*. 1836 після зайняття *Кракова* військами Австрії, Пруссії, Росії депортований до Австрії, а звідти — до Франції. В еміграції належав до Польс. демократ. т-ва і «Об'єднання» («Zjednoczenie»; очолював Й.*Лелевель*), реліг. Т-ва об'єднаних братів. Згодом зблизився з монархічними колами польс. еміграції. Був близьким до середовища, очолюваного кн. А.*Чарторийським*.

1842 закінчив духовну академію в Римі (Італія), прийняв духовний сан, 1843 здобув наук. ступінь д-ра богослов'я. Розробив проект зближення сх. правосл. церкви з римо-католицькою, згідно з яким передбачалося заснування в Римі Сх. т-ва і утворення укр. або ж слов'ян. катол. патріархату. За згодою Папи Римського Пія IX перейшов на

греко-католю. обряд. 1847—48 за дорученням рим. курії здійснив місійну поїздку по Балканах та країнах Сходу, однак не знайшов підтримки сх. патріархів.

1848 нелегально побував у *Львові*, де намагався з'ясувати ставлення греко-католю. єпископів Галичини до планів зближення східної і західної церков та залучити польс. політ. кола до активної участі в загальнослов'ян. русі (місія виявилася безрезультатною). 1849 видав у Парижі (Франція) політ. трактат «Слово русина до всіх братів слов'янського племені про справи слов'янські». У ньому виступив палким поборником нац. незалежності українців і сформулював власну концепцію утворення в майбутньому демократ. федерації рівноправних слов'ян. народів, побудованої на християн. засадах свободи і справедливості, в основу якої був би покладений польсько-укр. союз, причому провідну роль серед слов'ян лат. обряду відігравала б Польща, а серед слов'ян грец. обряду — Русь-Україна. Істор. покликання України автор вбачав у тому, щоб через створення Київ. патріархату привести всіх правосл. слов'ян до єдності із Вселенською церквою, за повного збереження сх. церковно-реліг. традиції та забезпечення рівноправності латинського і греко-слов'ян. обрядів.

Налагодив контакти з галицькими діячами Г.Яхимовичем, Я.*Головацьким*, Г.*Шашкевичем*. 1850—55 Т. — парох першої католю. церкви сх. обряду в Парижі ім. святих Кирила і Мефодія. За його ініціативою створено Сх. т-во (був його віце-президентом) і духовну семінарію для виховання священиків-місіонерів сх. обряду (серед її вихованців був майбутній митрополит Галицький Юліян *Куїловський-Сас*). 1855 через численні перешкоди закрив семінарію (майно передав *Народному дому у Львові*), 1855—59 здійснив мандрівку по країнах Бл. Сходу, під час якої був причетний до формування козац. корпусу при франц. армії для виступу на боці союзників у *Кримській війні 1853—1856.*

Із 1857 проживав у Австрії, згодом переїхав на Закарпаття. 1858 вступив до чину *василіан*, був ігуменом Мало-Березнянського і Краснобрідського монастирів. Підтримував тісні контакти з О.*Духновичем.* У березні 1862 переїхав до Галичини, де під наглядом поліції перебував у Онуфріївському (Львів) і Гошівському монастирях. Став ініціатором т. зв. обрядового руху — кампанії групи греко-католю. священиків за очищення літургії й церк. звичаїв від лат. нашарувань. Польс. преса звинуватила Т. в поширенні *схизми*, і в липні 1863 його було депортовано до *Мукачевого.* Через переслідування угор. властей звернувся з листом до рос. імп. *Олександра II* й у вересні 1872 повернувся до Росії. Перейшов у *православ'я.* Жив у *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі*, згодом — у *Житомирі* та *Одесі.*

Т. — автор нарису «Угорська Русь і відродження свідомості між русинами в Угорщині» (1874), збірки перекладів поезій Б.Залеського (1861), опису другої подорожі до Палестини та Бл. Сходу (1861), перекладу твору Фоми Кемпійського «Наслідування Ісуса Христа» (1862).

П. у м. Одеса у сані архімандрита.

Посмертно вийшли друком його мемуари — «Записки архимандрита... бывшего греко-униатского миссионера 1808—1858» (1889—91).

Літ.: *Лисяк-Рудницький І.* Іполіт Володимир Терлецький. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1. К., 1994; *Стеблій Ф.* Українці-співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. XIX ст. В кн.: Краківські українознавчі зошити, т. 5—6. Краків, 1997.

Ф.І. Стеблій.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Маркіян Антонович (01.02, за ін. даними, 01.11.1885 — 1962, за ін. даними, 02.05.1963) — педагог і громад. діяч, історик, географ., д-р філософії (1908). Брат О.А.*Терлецького.* Н. в с. Полнятичі (нині с. Пелнатиче Підкарпатського воєводства, Польща) в сім'ї о. Антона Шишковича-Терлецького. Початкову освіту здобув у рідному селі, гімназійну — у *Перемишлі* (1904). Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. Докторську дис. захистив у Празі (нині столиця Чехії). Учителював у Ін-ті для дівчат у Перемишлі (1908—10), Перемишльській держ. українській г-зії (1911—18). Під час *Першої світової війни*, будучи мобілізованим до австрійського війська (1915), у м. Грац (нині місто в Австрії) викладав військ. справу. В добу визвол. змагань став добровольцем *Української Галицької армії*, у складі якої воював на території України до її переходу влітку 1919 на територію Чехословаччини. Там потрапив до табору *інтернованих формувань Української Галицької армії* в м. Німецьке Яблонне (нині м. Яблонне-в-Под'єштеді, Чехія), де став співорганізатором школи, в якій викладав історію та географію. Згодом працював лектором курсів при *Українському технічно-господарському інституті* в м. Подєбради (Чехословаччина; 1921—23) та на посаді професора стародавньої історії, зав. кафедри і заст. директора *Українського високого педагогічного інституту* в Празі (1923—26).

М.А. Терлецький.

Після повернення до *Галичини* (1926) працював у системі *«Рідної школи»*. Був директором г-зій у *Яворові* та Станиславові (нині м. *Івано-Франківськ*), 1933—39 — учителем у м. *Чортків* та інспектором середніх шкіл «Рідної школи». Редактор час. «Рідна школа» (1936—39), співорганізатор 1-го Укр. пед. з'їзду (1936) та редактор книги «Перший український педагогічний конгрес».

Під час *Другої світової війни* — директор укр. г-зії в м. *Ярослав* (1941—44) та голова Укр. допомогового к-ту (1941—44). З наближенням кінця війни виїхав до Німеччини (1944), де вчителював у табірних г-зіях у м. Карлсфельд та Вернер Касарні (1946—51), працював у вид-ві «Вернигора» та *Українському вільному університеті* в Мюнхені (викладав історію країн Сходу, Греції та України).

1952 переїхав з родиною до США, де на курсах українознавства в м. Чикаго впродовж 3-х років викладав історію України, став співзасновником і керівником 1-ї Укр. книгарні, очолював Учительську громаду, входив до складу управи тижневика «Українське життя». Із 1959 жив у м. Нью-Йорк (США), брав участь у багатьох укр. наук. і громад. інституціях, активно працював у складі земляцтва «Перемищина»,

заснованого 1953, взяв участь у виданні та поширенні книги «Перемишль — західний бастіон України».

П. у м. Нью-Йорк.

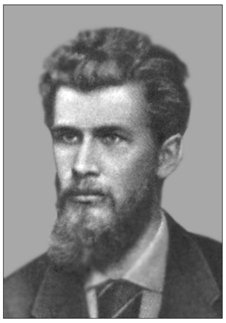
Праці і тв.: Навчання історії Сходу і Греції в зв'язку з новішими дослідами і розкопками. «Українська школа», 1928, ч. 1—4; Всесвітня історія: нові віки. Мюнхен, 1947; Нарис історії середньовіччя. Мюнхен, 1947; Нарис історії України. Мюнхен, 1949; Україна за останніх 30 років. Мюнхен, 1949; Наша бувальщина: історія України для молоді: княжа доба. Нью-Йорк, 1956; Табор інтернованих в Німецькім Яблоннім в Чехо-Словаччині. В кн.: Українська Галицька армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). Вінніпег, 1958; Український інститут для дівчат в Перемишлі. Лондон, 1963; Мандрівка по Україні: Посібник для шкіл українознавства. Лондон, 1965; Ярослав під час німецької окупації. В кн.: Ярославщина і Засяння: 1031—1947: Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк—Париж—Сідней–Торонто, 1986.

Літ.: Маркіян Терлецький (1885—1963). В кн.: Ярославщина і Засяння: 1031—1947: Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1986; *Стех Я.* Маркіян Терлецький. В кн.: Пропам'ятна книга українських діячів Перемищини XIX—XX століть, ч. 1. Перемишль—Львів, 2006.

Ф.І. Стеблій.

О.А. Терлецький.

О.С. Терлецький.

С. Терлецький.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Омелян Антонович (03.12.1873—13.02.19щ58) — історик, педагог і громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1921). Доцент. Брат М.Терлецького. Н. в с. Крамарівка Ярославського пов. (нині в Польщі). Закінчив Львів. ун-т, був учнем М.*Грушевського.* Під час *Першої світової війни* 1914—18 — співробітник *Союзу визволення України* в таборах військовополонених у Німеччині. Згодом працював викладачем г-зії в *Тернополі* та *Львові.* Член Гол. управи *«Рідної школи»* (1923—24 і 1926—27 — голова) та «Учительської громади» (очолював 1923—24 і 1926—28). Активний член Гол. виділу НТШ (археографічної та історико-джерелознавчої (голова) комісій).

1939—41 і 1944—46 працював у Львів. відділі Ін-ту історії України АН УРСР на посаді старшого наук. співробітника та у Львів. ун-ті на посаді доцента. Досліджував аграрні відносини і нац. рух у *Галичині* в 1-й пол. 19 ст. Наприкінці 1940-х Т. як представник «школи Грушевського» зазнав переслідувань, був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі», згодом — усунений від роботи спочатку в АН УРСР (1946) та у Львів. ун-ті (1948).

Т. — представник *державницького напряму в українській історіографії.* Досліджував проблеми історії середньовіччя, козаччини. Автор наук. і науково-популярних праць, друкованих у *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»* та окремими виданнями.

Осн. праці: «Політичні події на Галицькій Русі в 1340» (1896), «Козаки на Білій Русі 1654—1656» (1897), «Історія української громади в Раштаті 1915—1918», «Історія Української державности» (т. 1—2. 1923—24), «Вплив природи на історію України» (1930), «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками» (1930), «Гетьманська Україна і Запорозька Січ» (1935), «Історія України» (1936, 1938).

П. у м. Львів.

Літ.: *Курносов Ю.* Терлецький Омелян Антонович. В кн.: Вчені Інституту історії України: Бібліографічний покажчик: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; *Чорній В.* Терлецький Омелян Антонович. В кн.: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000): Ювілейна книга. Львів, 2000; *Стеблій Ф.* Терлецький Омелян Антонович. В кн.: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України: Наукова діяльність. Структура. Працівники. Львів, 2001.

Ф.І. Стеблій.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Остап Степанович (псевдоніми і криптоніми — Ів.Заневич, В.Кістка, В.Мак, О.Т., О.Т-кий; 05.02.1850—22.07.1902) — громад. і політ. діяч, публіцист і літературознавець. Н. в с. Назірна (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї священика. Активний учасник патріотичної гімназійної громади в м. Станиславів (нині м. *Івано-Франківськ*). 1872 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту, а 1883 — правничий ф-т Віденського ун-ту. 1874 був головою укр. студ. т-ва *«Січ» Віденська*, поділяв суспільно-політ. погляди М.*Драгоманова*, з яким познайомився 1873.

1875—76 видавав у *Відні* із С.*Подолинським* укр. мовою популярні брошури-метелики соціаліст. змісту, за що притягався до суду, але від звинувачення його звільнили. У червні 1877 був заарештований за нібито приналежність до таємного соціаліст. т-ва, у кайданах привезений із Відня до *Львова.* Після 8-ми місяців допитів та ув'язнення втратив держ. посаду університетського бібліотекаря.

Т. — один із засновників *Русько-української радикальної партії* (1890). Від 1895 працював у адвокатській канцелярії у Львові. Автор наук. розвідок: «Літературні стремління галицьких русинів від р. 1772—1872» («Житє і слово», т. 1—4. 1894—95), «Галицько-руське письменство 1848—1865 рр.: Уваги і спомини» (*«Літературно-науковий вісник»*, 1903, кн. 6—12). Друкував у збірнику «Молот», журналах *«Правда»*, *«Світ»*, газ. «Вольное слово» (Женева, Швейцарія) статті про лихву на *Буковині*, москвофілів та *народовців* у *Галичині*, робітн. рух в Австрії.

П. у м. Львів.

Літ.: *Павлик М.* Остап Терлецький. «Громадський голос», 1902, ч. 16—17; *Франко І.* Д-р Остап Терлецький: Спомини і матеріали. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 33. К., 1982; *Кухар Р.* Віденська «Січ». К., 1994.

П.В. Шкраб'юк.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Стефан (29.10.1927—21.02.2006) — політ. і громад. діяч. Н. в с. Антонівка (нині село Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл.). 14-літнім був вивезений на примусові роботи до Німеччини та Австрії. Після закінчення *Другої світової війни* в Європі був мобілізований до Червоної армії, звідки втік і дістався табору біженців у брит. зоні окупації. 1948 прибув до Уельсу (Велика Британія), де почав працювати в копальнях, згодом — у пекарнях і готелях. Занурившись у політ. життя, став членом Консервативної партії. Був учасником багатьох мітингів та зборів. 1983 обраний до брит. парламенту, під час перебування в якому підіймав питання суспільно-політ. життя, прав людини, її духовного та матеріального становища. Був головою Комісії у справах ліцензій при міській раді Кардіффа (столиця Уельсу, Велика Британія; 1975—80), головою Комісії у справах служб дов-

колишнього середовища (1979—80), головою спільної дорадчої комісії при службі здоров'я Південногламорганського округу (1978—79), головою футбольного клубу «Кардіфф Сіті» (1975—77), радником Кардіффської міської та Південногламорганської окружної рад (1968—84), референтом преси Консервативної групи в зазначених радах (1970—83), членом особливої Парламентської комісії з Валлійських питань (1983—87), членом Парламентської делегації Сполученого Королівства до Ради Європи й Західноєвроп. Союзу (1984—87). Упродовж багатьох років був радником *Союзу українців у Великій Британії.* У травні 1987 у Страсбурзі (Франція) вніс на розгляд Парламентської асамблеї Ради Європи постанову щодо права укр. народу на самовизначення й ситуації в Україні, яку підписали 30 послів (депутатів) *Європейського парламенту.* Подібну постанову вніс на розгляд Парламентської асамблеї Ради Європи й стосовно права польс. народу на самовизначення, а роком раніше виголосив гол. промову в Парламентській асамблеї Ради Європи щодо права Естонії, Латвії та Литви на самовизначення. У складі офіц. брит. делегацій побував більш ніж у 30-ти країнах. Був радником прем'єр-міністра Великої Британії М.Тетчер у питаннях України і Центр.-Сх. Європи.

Автор спогадів «From War to Westminster» (2005).

Із рук брит. королеви Єлизавети II отримав хрест командора ордену Брит. імперії («Commander of the Order of the British Empire»; 1992), а також срібну ювілейну медаль Її Величності Королеви за публічні та спортивні заслуги в Уельсі.

П. у Великій Британії.

Літ.: *Курляк Ф.* Свою Україну любіть... «Українська думка» (Лондон), 2006, ч. 7—8.

І.І. Винниченко.

ТЕРНАВІО́ТИ — міщанський, козацько-старшинський, згодом — дворянський рід. Його родоначальником був **Стерій Іванович** Т. (бл. 1650 — після 1718), грек, уродженець Македонії, який оселився в *Ніжині* бл. 1671. Був ніжинським *війтом* (1711—18), ктитором (церк. старостою) *Ніжинського Благовіщенського монастиря*, разом із сином тримав на *відкупі* індуктний збір (див. *Індукта*), що дало йому можливість придбати маєток (с. Плоске Ніжинського полку; нині село Носівського р-ну Черніг. обл.). Його доньки побралися з представниками впливових козацько-старшинських родів — Войцеховичів та Жуковських. Старший син Стерія — **Петро** (бл. 1700 — після 1774), ніжинський війт (1727—60), *бунчуковий товариш* (із 1760), який від шлюбу з донькою ніжинського протопопа Павла Яворського (див. *Яворські і Значко-Яворські*) мав синів **Івана** (бл. 1721 — до 1790), відставного полковника, *предводителя дворянства* Ніжинського та Батуринського повітів, та **Федора** (бл. 1725 — 1747), поручика лейбгвардії Ізмайловського полку. Єдина дочка Івана Петровича — **Єлизавета** (бл. 1773 — р. с. невід.), остання представниця роду, стала дружиною секунд-майора Миколи Єремійовича Родзянка (бл. 1748 — після 1800). Сином молодшого брата Петра Стерійовича — **Івана** (бл. 1705 — р. с. невід), бунчукового товариша, був **Степан Іванович** (у чернецтві Софроній; бл. 1725 — 1771), випускник *Києво-Могилянської академії*, ієромонах *Києво-Печерської лаври*, намісник Свято-Троїцького шпитального монастиря, повірений у справах лаврської друкарні, стряпчий (постійний уповноважений) Києво-Печерської лаври при дворі імп. *Єлизавети Петрівни* (1751—55), архімандрит костромського Богоявленського монастиря (1756—59), засновник та перший ректор Костромської духовної семінарії (1760—71) та одночасно настоятель Миколо-Бабаївського монастиря (1760—71).

Можливо, що від Івана Стерійовича бере початок однойменний київ. купецький рід.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 1. К., 1996; *Томазов В.* Греки в Україні (з історії українських аристократичних родів грецького походження). «Берегиня» (К.), 2000, число 1—2 (24—25); *Онищенко Н.* Тернавіоти. В кн.: Греки в Ніжині: Збірник статей і матеріалів, вип. 1. Ніжин, 2000; *Її ж.* Тернавіоти. Там само, вип. 2. К., 2001.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

ТЕРНИ́ — с-ще міськ. типу Недригайлівського р-ну *Сумської області.* Розташов. на р. Терн (прит. Сули, бас. Дніпра). Населення 3,8 тис. осіб (2001).

Слобода Т. заснована бл. 1655 путивльським *поміщиком* І.Шулешкіним. Із 2-ї пол. 17 ст. указами Розрядного приказу мешканці Т. були приписані до *Сумського полку.* Після ліквідації *полкового устрою* (1765) Т. зараховано до Путивльського пов. Севської провінції Бєлгородської губ., 1780 — до Недригайлівського пов. *Харківського намісництва.* У 1770—80-х рр. Т. — один з опорних пунктів повстання на чолі з С.*Гаркушею.* Із 1802 Т. — у складі Лебединського пов. *Слобідсько-Української губернії* (із 1835 — *Харківської губернії*). Промислового значення Т. набули в 1820—30-х рр. з буд-вом винокурного, селітряних та цукрового з-дів. Із 1930 Т. — у складі Улянівського р-ну *Сумської округи*, із 1932 — *Харківської області.* 1957 Т. віднесено до категорії с-щ міськ. типу. Із 1965 Т. — у складі

Терни. Свято-Покровська церква. Фото початку 20 ст.

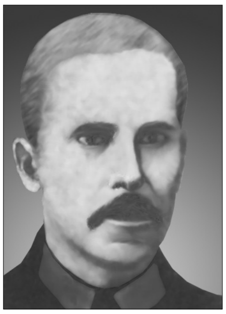
Терни. Палац князів Щербатових. Фото початку 20 ст. Зруйнований 1919.

Недригайлівського р-ну. У Т. працюють цукровий і цегельний з-ди.

У Т. народився оперний співак А.Мокренко.

Літ.: *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии, т. 3. М., 1857; ІМіС УРСР: Сумська область. К., 1973; Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник. Суми, 2000.

О.Г. Бажан.

А.Г. Терниченко.

ТЕРНИЧЕ́НКО Аристарх Григорович (1882—1927) — агроном, екон. фахівець, укр. науковий та громадський діяч. Професор (1923). Н. в м. *Охтирка*. 1916 закінчив с.-г. відділення Київського політех. ін-ту. Будучи студентом, почав видавати перший укр. с.-г. час. *«Рілля»*, був його редактором і автором більшості статей. 1909—11 співробітничав із тижневиком *«Село»*, видавав с.-г. брошури, плакати, «Календар-народник». 1913 під кер-вом Т. навколо «Ріллі», з метою популяризації с.-г. знань серед укр. селянства, утворилося т-во «Український агроном».

Після *Першої світової війни* Т. перебував на адм. посадах в земельних установах *Київської губернії*. У добу *Української Центральної Ради* працював в урядових установах.

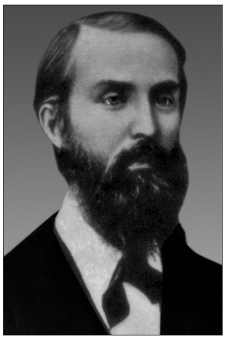
У січні 1918 Т. призначили міністром хліборобства УНР. Пізніше він займав посаду заступника міністра земельних справ УНР.

За рад. доби Т. призначався головою Київ. філії С.-г. наук. к-ту України, редактором його видавничого органу «Агроном», що виходив 1923—26, а також журналів «Трудове господарство» (1920) і «Село» (1922). Із 1922 — доцент, із 1923 — професор Ветеринарно-зоотехнічного і Сільськогосподарського інститутів (*Київ*).

Автор 32 книг та майже тисячі наук., науково-популярних статей з різних питань агрономічної науки, зокрема перших вітчизн. підручників укр. мовою для студентів і агрономів-практиків «Курс хліборобства: Грунтознавство», «Курс хліборобства: Загальне хліборобство» (1918 р. видання) та наук. праць «Земельна справа на Україні» (1917), «Курс скотарства» (1918), «Природні сіножаті, їх поліпшення і культура на Україні» (1923). За його редакцією видано (посмертно) перше україномовне науково-популярне енциклопедичне видання із с.-г. тематики «Енциклопедія сільського господарства» (1927) тощо.

Літ.: *Вергунов В.А.* Професор А.Г. Терниченко (10.04.1882—11.02. 1927) — фундатор української сільськогосподарської літератури та вітчизняного рослинництва. «Генетичні ресурси рослин». 2005, № 2.

В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська.

П.О. Терновський.

ТЕРНО́ВСЬКИЙ Пилип Олексійович (11.08.1838—23.05.1884) — історик Церкви, фахівець з візантології, агіографії, джерелознавства, наук. біографістики. Н. в м. *Москва* в сім'ї моск. диякона, згодом — священика. 1862 закінчив Моск. духовну академію зі ступенем магістра (магістерська дис. на тему: «О Стефане Яворском»). 1862—63 служив у *Київській духовній академії*, де викладав викривальне богослов'я, 1863 очолив новоутворену кафедру рос. цивільної історії (із 1866 — екстраординарний професор). Д-р рос. історії (1877; дис. на тему: «Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси»). Автор праць «Материалы для истории мистицизма в России» (1863), «Стефан Яворский» (1864, 1879), «Лохвицкий и его жизнь в Киеве» (1866), «Южнорусское проповедничество в XVI и XVII столетиях» (1869), «Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов Синодального архива» (1879), «Киево-Софийский протоиерей Иоанн Васильевич Леванда» (1878), «Митрополит Петр Могила» (1882), «Серапион митрополит Киевский» (1883—84).

П. у м. *Київ*.

Літ.: Докторский диспут проф. Ф.А. Терновского. «Труды Киевской духовной академии», 1877, № 6; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета святого Владимира. К., 1884; *Миллер О.Ф.* Церковь и византийство. «Киевская старина», 1884, № 10; *Истомин М.П.* Проф. Ф.А. Терновский в его важнейшем историческом труде. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1911, кн. 22, вып. 1—2; *Каманин И.М.* Несколько черт для характеристики проф. Ф.А. Терновского. Там само; *Його ж.* Памяти проф. Ф.А. Терновского. К., 1911; Императорское Московское археологическое общество, т. 2. М., 1915; *Житецький І.* Листування М.С. Лєскова з професором П.О. Терновським. «Україна», 1927, кн. 1—2; 1928, № 2; *Андрієвський О.* Бібліографія фолкльору, т. 1. К., 1930; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004; *Палієнко М.* «Кіевская старина» у громадському та науковому житті України. К., 2005; *Дашкевич Я.* Постаті. Львів, 2007; Сходознавство і візантологія. К., 2011; *Огнєва Т.К.* Справа Терновського. К., 2004.

С.І. Білокінь.

Тернопіль. Старий замок. Малюнок роботи художника Н. Орди. 1870-ті роки.

ТЕРНО́ПІЛЬ (до 9 серпня 1944 — Тарнопіль/Тарнополь) — місто обласного підпорядкування, центр *Тернопільської області* й центр району. Розташов. на р. Серет (прит. Дністра). Населення 217 тис. осіб (2012).

Початком історії Т. прийнято вважати привілей короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* Старого від 15 квітня 1540, наданий Я.*Тарновському* на заснування «оппідуму» (укріпленого міста) «Тарнополє на пустому місці, званому Сопільче». Місто назване на честь засновника. До 1554 був зведений замок (пізніше зазнавав перебудов). На південь від нього постало й розвивалося місто, яке із 1548 мало *магдебурзьке право*. Т. належав до Галицької землі *Руського воєводства*.

Три століття Т. був приватним містом і належав різним магнатсько-шляхетським родинам: Тарновським (1540—70), князям *Острозьким* (1570—1620), Замойським (1620—65), Конецпольським (1665—90), Собєським (1690—1740), *Потоцьким* (1740—1806), Понятовським (1806—09), Коритовським (1809—40), Туркулам (1840—43). 1844 отримав статус королів. міста.

Під час *Національної революції 1648—1676* козац. загони займали місто 1648, 1649, 1651, 1653 і 1655; Б.*Хмельницький* перебував у Т. 1651 і 1655. У липні 1689 у місто ввійшов полк С.*Палія*. Упродовж 1544—1698 Т. зазнав чимало руйнівних нападів ординців. Улітку 1675 місто було захоплене і знищене осман. армією (див. *Ібрагіма Шишман-паші кампанія 1675*); після цього його замок повністю не відбудовувався.

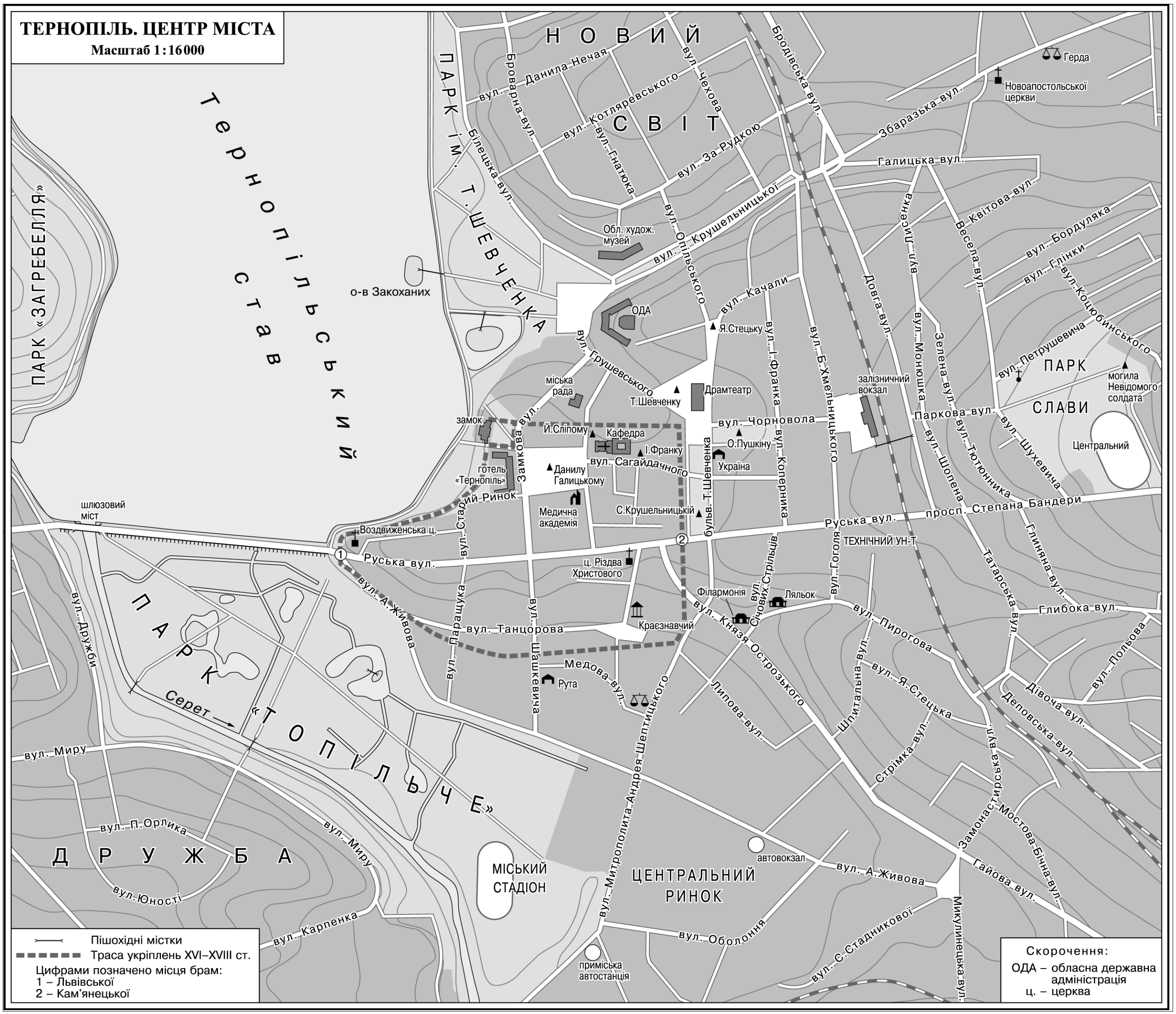
Т. відвідали Е.*Лясота* фон Стеблау (1589), У. фон *Вердум* (1671), Ю.Юст (1711) і залишили згадки про місто у своїх щоденниках.

Основою госп. життя Т. була торгівля, якою займалося переважно єврейс. населення. Місто мало право на 4 *ярмарки* в рік та щотижневі *торги*. 1724 почав діяти ще один — ярмарок Святої Анни (проіснував до 1939 та був одним із головних у *Галичині* щодо продажу збіжжя і коней).

Від 1772 Т. — у складі володінь австрійських Габсбургів (із 1867 — *Австро-Угорщина*); 1783 став центром Тернопільського округу в складі *Королівства Галіції і Лодомерії*. 1810—1815 місто належало Рос. імперії (див. *Тернопільський край*).

Після повернення Т. до Австрії почалася його розбудова. Власник Т. відбудував замок і звів другий палац (донині не зберігся). 1820 в місті відкрилася г-зія; викладали в ній *єзуїти*, які були вислані з Росії. 1848 влада закрила навч. заклад через заборону ордену єзуїтів у Австрії, однак наступного року почала діяти нова держ. г-зія. Під час революц. подій 1848 організувалися окружна Рус. рада (українська) та Нар. рада (польська). Тоді ж мешканці міста вперше у своїй історії брали участь у виборах депутатів парламенту у *Відні*.

Вагоме значення для піднесення розвитку Т. мало відкриття 1870 залізничного сполучення зі *Львовом* і через нього — з Європою. 1871 залізницю продовжили до *Підволочиська*, і таким чином Т. був сполучений з *Наддніпрянською Україною*. На кінець 19 — поч. 20 ст. припадає інтенсивне громад. і житлове буд-во в місті.

Із 2-ї пол. 19 ст. в Т. активізувалося укр. громад. життя. 1875 виникла окружна філія «Просвіти», 1894 — філія «Народної торгівлі», 1901 — музично-хорове т-во «Боян», 1904 — молодіжне спортивне т-во «Сокіл». Провідним центром українства стала держ. укр. г-зія, відкрита 1898 (перший її випуск відбувся 1906). На літо 1914 в Т. діяли такі середні навч. заклади: 3 держ. г-зії, вища реальна школа (із 1857), учительська семінарія (із 1871), пром. школа, школа машинного слюсарства, 2 приватні жін. г-зії.

У серпні 1914 Т. був окупований рос. військами і став центром Тернопільської губернії *Галицького генерал-губернаторства.* 1915 Л.*Курбас* організував перший у місті укр. професійний театр — «Тернопільські театральні вечори». У липні 1917 Т. зайняли нім. війська, і він повернувся до Австро-Угорщини.

Під час *Листопадової національно-демократичної революції в Галичині 1918*, у ніч з 2 на 3 листопада, у Т. утвердилася укр. влада. Місто стало одним із важливих центрів *Західноукраїнської Народної Республіки.* Тут перебував із 23 листопада до 31 грудня 1918 її уряд на чолі з К.*Левицьким*, а також президент *Української національної ради ЗУНР* Є.*Петрушевич.* Кер-во ЗУНР вело переговори з представником *Директорії Української Народної Республіки* Г.*Сидоренком* про об'єднання УНР і ЗУНР в одну д-ву. Звідси 17 січня 1919 виїхала в *Київ* офіц. делегація ЗУНР на *Акт Злуки* і *Трудовий конгрес України.* У травні 1919 в Т. два тижні перебувало вище держ. і військ. кер-во УНР на чолі із С.*Петлюрою.* У місті був сформований *Жидівський курінь Української Галицької армії.* 15 липня 1919 місто захопили польс. війська, і воно відійшло до новопосталої Польщі.

Тернопіль. Церква Різдва Христового. Фото 2011.

У серпні—вересні 1920 в Т. діяв *Галицький революційний комітет*, місто було центром *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.*

У грудні 1920 Т. став центром Терноп. воєводства у складі Польщі. Політика властей полягала передусім у полонізації краю, і на це спрямовувалася вся їхня діяльність. Під час *пацифікації* 1930 були заарештовані кілька укр. діячів, закрита укр. держ. г-зія, через що укр. молодь відтепер могла вчитися лише у приватній г-зії *«Рідної школи»*. За підозрою в належності до *Української військової організації*, а потім — і до *Організації українських націоналістів* практично щороку польс. поліція заарештовувала українців. Тільки 1933 відбулися 7 суд. процесів над українцями, звинуваченими як члени ОУН.

17 вересня 1939 Т. зайняли війська Червоної армії, розпочалася радянізація. 4 грудня 1939 місто стало центром новоствореної Терноп. обл. Від першого дня встановлення рад. влади тривали репресії проти «буржуазних елементів» і «ворогів народу». Впродовж лютого 1940 — травня 1941 з Т., як і зі всієї *Західної України*, проведені 4 масові депортації людей.

22 червня 1941 (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) Т. бомбардували нім. літаки. Тут перебував командний пункт *Південно-Західного фронту* під командуванням генерал-полк. М.*Кирпоноса.* Перед залишенням міста військами Червоної армії співробітники НКВС УРСР замордували щонайменше 650 осіб у місц. тюрмі, ще більше 1 тис. в'язнів вивезли на Урал.

Гітлерівська окупація Т. тривала з 2 липня 1941 до 15 квітня 1944 і стала одним із найбільш трагічних періодів у історії міста. Особливо жахливою була доля єврейс. громади: окупанти створили гетто і згодом майже всіх його жителів знищили. Бої військ *Першого Українського фронту* за звільнення Т. тривали з 9 березня до 15 квітня 1944 та були надзвичайно жорстокими, унаслідок чого місто зазнало неймовірних руйнувань, його істор. центр у первісному вигляді перестав існувати. У зв'язку із цим органи влади Терноп. обл. до серпня 1946 перебували в *Чорткові.*

У післявоєнний час Т. поступово відбудовувався, зростав як пром. і культ. центр. Його найбільші підпр-ва цього часу: з-д «Ватра» (1957), бавовняний комбінат (1965; нині «Текстерно»), комбайновий з-д (1971). 1957 почав діяти перший у місті вуз — мед. ін-т; потім — ін. вузи: ф-т Львів. політех. ін-ту (1960; став приладобудівним ін-том), ф-т Київ. ін-ту нар. госп-ва (1966; став фінансово-екон. ін-том), пед. ін-т (1969).

У 1960—80-ті рр. у Т. обласним судом у закритому засіданні були засуджені за «антирадянську діяльність» і стали політ. в'язнями більше 30 осіб, у т. ч. члени молодіжної націоналістичної групи із с. Росохач Чортківського р-ну Терноп. обл.

Наприкінці 1980-х рр. Т. став одним із центрів нац. відродження та боротьби за держ. незалежність. У березні 1989 створена Терноп. крайова орг-ція Нар. руху України — перша регіональна орг-ція *Народного руху України.* 30 квітня 1990 над будинком міської ради піднято нац. прапор.

Після проголошення незалежності України Т. зазнав багатьох змін. Сформувалася нова структура його промисловості; підпр-ва поміняли форму власності, напрями вир-ва й асортимент продукції. Особливо разючі зміни відбулися в духовно-культ. житті: демонтовано пам'ятки тоталітарного режиму, перейменовано більшість вулиць, встановлено пам'ятники та пам'ятні таблиці видатним укр. діячам, утверджено нац. традиції і свята тощо.

Нині в Т. діють 4 ун-ти (національні пед., тех., економічний і держ. медичний), 2 приватні ін-ти (соціальних та інформаційних технологій і комерційний), 2 театри (академічний обласний драм. театр ім. Т.Шевченка й

академічний обласний театр актора і ляльки), 3 музеї (краєзнавчий обласний музей, худож. музей, історико-меморіальний музей політ. в'язнів).

У Т. народилися психолог К.Айдукевич, історик Б.Барвінський, Вас.*Барвінський*, композитор В.Безкоровайний, А.*Брюкнер*, математик, академік АН Білоруської РСР Ц.Бурстин, командир Гуцульської сотні Легіону УСС К.Гутковський, поет Б.Демків, С.*Дністрянський*, В.*Загайкевич*, І.*Заруцький*, математик, голова НТШ В.Левицький, Ю.*Лопатинський*, єгиптолог К.Міхаловський, Ю.*Опільський*, єврейський просвітній діяч Й.Перль, австрійський етнограф та антрополог Р.Пех, польський політичний діяч К.Пужак, Я.С.*Стецько*.

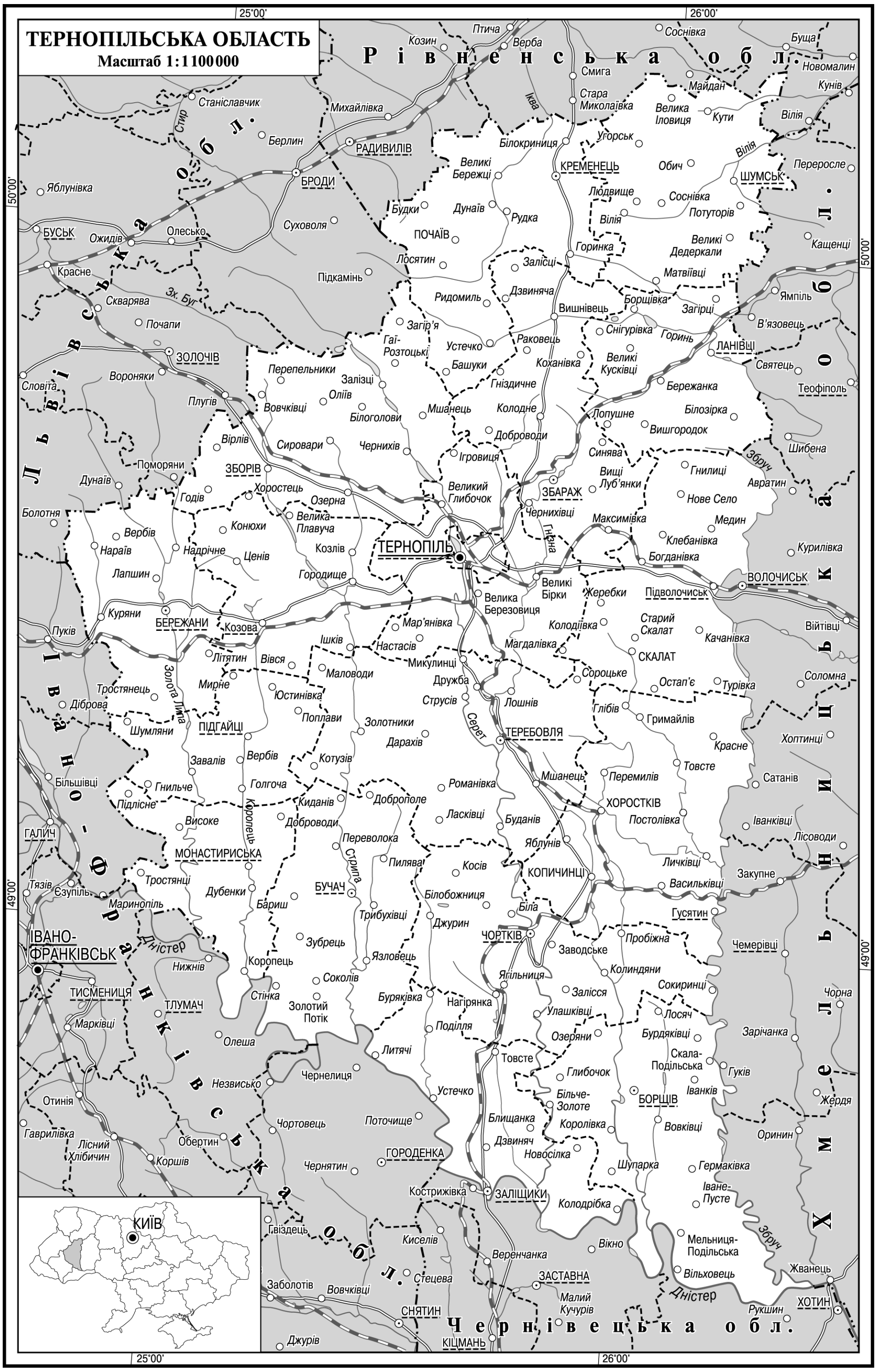
Пам'ятки арх-ри: замковий палац (16—17 ст., відбудований 1955), церква Різдва Христового (1608), церква Воздвиження Чесного Хреста (1627), домініканський собор (1779, нині архікафедральний собор Непорочного зачаття Діви Марії), будинок «Фундації князя Острозького» (1886), вілла Грабовських (1894), каса ощадності (1897), будинок «Міщанського братства» (1903; нині філармонія).

Веб-сайт, присвячений історії міста: http://tarnopol.te.ua.

Літ.: *Leniek J.* Przywileje królów i właściciei miasta Tarnopola. B кн.: Rocznik Kółka naukowego Tarnopolskiego za rok 1892. Tarnopol, 1892; *Білинський П.* Тернопіль та єго околиця, ч. 1. В кн.: Rocznik Kółka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893. Tarnopol, 1894; Шляхами золотого Поділля, т. 1—3. Філядельфія, 1970—83; *Остап'юк Б.* Давній Тернопіль. Маямі—Торонто, 1984; Тернопіль: погляд крізь століття. Тернопіль, 1992; *Blicharski Cz.* Tarnopol w latach 1809—1945. Biskupice, 1993; *Бойцун Л.* Тернопіль у плині літ. Тернопіль, 2003; *Клименко О., Хаварівський Б.* Міська геральдика Тернопільщини. Тернопіль, 2003; *Гуцал П.* Рада Державних секретарів ЗУНР у Тернополі. «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету: Серія: Історія», 2006, вип. 3; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008; *Гаврилюк О. та ін.* Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення. Тернопіль, 2010; *Дуда І.* Тернопіль: історико-краєзнавча хроніка 1540—1944, ч. 1. Тернопіль, 2010; «Ї": незалежний культурологічний часопис», 2010, № 63: Тернопіль; *Семенів О.* Тернопіль у вогні: хроніка подій весни 1944 р. Тернопіль, 2011.

П.З. Гуцал.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ (до 9 серпня 1944 — Тарнопільська область) — адм.-тер. одиниця у складі України. Створена 4 грудня 1939. На пн. межує з *Рівненською областю*, на сх. — із *Хмельницькою областю*, на пд. — із *Чернівецькою областю*, на зх. — з *Івано-Франківською областю* та *Львівською областю*. Територія 13,8 тис. км² (2,28 % від території України). Населення 1076,6 тис. осіб (міське — 44,15 %; лютий 2013). Центр — м. *Тернопіль*. В

області — 17 р-нів, 18 міст, 17 селищ міськ. типу, 1020 сіл, 597 сільс. рад. За етнічним складом переважають українці (97,9 %); проживають також росіяни (0,9 %), поляки (0,2 %), молдовани (0,1 %). Статус істор. населених місць мають міста *Бережани*, *Бучач*, *Борщів*, *Заліщики*, *Збараж*, *Зборів*, *Копичинці*, *Кременець*, *Ланівці*, *Монастириська*, *Підгайці*, *Почаїв*, *Скалат*, *Теребовля*, Тернопіль, *Хоростків*, *Чортків*, *Шумськ*, с-ща міського типу *Вишнівець*, *Гримайлів*, *Гусятин*, *Залізці*, *Золотий Потік*, *Козова*, *Коропець*, *Мельниця-Подільська*, *Микулинці*, *Підволочиськ*, *Скала-Подільська*, *Товсте*.

Т.о. розташов. в зх. частині Подільської височини. Із пн. заходу на пд. схід простягаються Товтри — унікальне природне утворення — пасмо, складене органогенними вапняками. На крайній півночі області підносяться Кременецькі гори. На території Т.о. багато карстових печер, зокрема друга у світі за довжиною печера Оптимістична. Область небагата на корисні копалини: вапняки, глини, мінеральні води. Осн. річки — Збруч (є межею з Хмельн. обл.), Серет, Стрипа, Золота Липа, які впадають у Дністер, а також Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Територія Т.о. належить до лісової зони і в минулому була вкрита широколистяними лісами.

Територія Т.о. включає частини 3-х історико-геогр. областей України: північ належить до *Волині*, центр і захід — до *Галичини*, південь — до *Поділля*.

Землі сучасної Т.о. почали заселятися в період пізнього палеоліту. Наприкінці 10 ст. вони ввійшли до *Київської Русі*. Через століття в центр. і пд. частині нинішньої Тернопільщини постало *Теребовльське князівство*, яке на поч. 1140-х рр. було приєднане до *Галицького князівства*. Після того, як Галицько-Волин. д-ва припинила існування, із серед. 14 ст. за ці землі почалася боротьба між *Королівством Польським* та *Великим князівством Литовським*. 1434 східногалицькі землі ввійшли до *Руського воєводства*, а західноподільські — до *Подільського воєводства*. Волин. землі сучасної Т.о. перебували у складі *Волинського воєводства*. 1672 пд. частина ввійшла до *Кам'янецького ейялету Османської імперії* (формально належала до нього до 1699, фактично — до 1683). Під час *Національної революції 1648—1676* територія Т.о. була ареною бойових дій. Тут, зокрема, відбулися *Збаразька облога 1649* і *Зборівська битва 1649*.

Внаслідок 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) східногалицькі й західноподільські землі нинішньої Т.о. відійшли до володінь *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*); 1773 до них була приєднана також Збаражчина. Вся ця територія входила до коронного краю *Королівство Галіції і Лодомерії*. 1810—15 більша її частина перебувала під владою Рос. імперії (див. *Тернопільський край*). У результаті 3-го поділу Речі Посполитої 1795 пн. частина сучасної Т.о. відійшла до Рос. імперії і склала Кременецький пов. *Волинської губернії*.

У серпні 1914 підавстрійс. землі сучасної Т.о. окупували рос. війська. Від листопада 1918 й до липня 1919 вони були частиною *Західноукраїнської Народної Республіки*, а в серпні—вересні 1920 складали майже всю територію *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. Кременецький пов. належав 1918—20 до *Української Народної Республіки* та *Української Держави*. Восени 1920 вся нинішня Тернопільщина остаточно була захоплена Польщею, і тут функціонували Тернопільське й Волинське воєводства. Відповідно до *радянсько-німецьких договорів 1939* упродовж 17—19 вересня 1939 її зайняла Червона армія. 28 жовтня 1939 територія Тернопільщини ввійшла до УРСР у складі СРСР. У січні 1939 Т.о. була поділена на 38 районів (у січні 1963 їх стало 14, однак 1966 створено два нові р-ни, а в грудні 1991 — ще один).

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у червні 1941 Т.о. окупувала гітлерівська Німеччина. Територію колиш. Терноп. воєводства 1 серпня 1941 приєднали до дистрикту *«Галичина» Генеральної губернії*. Територію колиш. Кременецького пов. Волин. воєводства включили в *генерал-комісаріат* «Волинь—Поділля» *райхскомісаріату Україна*. 1943 на території Тернопільщини, особливо активно в її волин. частині, почали діяти підрозділи *Української повстанської армії*. Більша частина території Т.о. звільнена від гітлерівських окупантів в результаті *Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції 1944*, а остаточно — з початком *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944*. До 1950 війська МВС і спецпідрозділи МДБ вели бойові дії проти загонів УПА.

У 2-й пол. 20 ст. були здійснені заходи щодо розвитку в Т.о. пром-сті, значним індустріальним центром став Тернопіль. У незалежній Україні економіка області зазнала трансформацій, що загалом характерні в нашій д-ві. У пром-сті провідними є харчова, легка, деревообробна (у т. ч. меблева) галузі. Стабільно розвивається аграрний комплекс. Перспективним для області став туризм.

На Тернопільщині народилися: Ш.-Й.*Агнон*, Р.*Андріяшик*, Вас.*Барвінський*, Вол.*Барвінський*, Ол.*Барвінський*, Ос.*Барвінський*, М.*Бойчук*, І.*Борисикевич*, В.*Будзиновський*, М.*Вериківський*, І.*Верхратський*, В.*Гжицький*, В.М.*Гнатюк*, громад. і державний діяч С.Голубович, І.Я.*Горбачевський*, М.*Грушевська*, С.*Дністрянський*, Р.-Д.*Клячківський*, Г.*Коллонтай*, С.*Крушельницька*, театральний режисер і актор М.Крушельницький, М.*Куземський*, О.*Кульчицька*, О.*Купчинський*, Р.*Купчинський*, В.Л.*Левицький*, Б.*Лепкий*, Є.*Лукасевич*, худож. А.Манастирський, О.*Назарук*, композитор Н.Нижанківський, Ю.*Опільський*, М.*Паращук*, І.*Пулюй*, композитор Д.Січинський, Й.*Сліпий*, Ю.*Словацький*, Я.Й.*Стецько*, Я.С.*Стецько*, К.*Студинський*, В.*Темницький*.

У Т.о. — 180 пам'яток арх-ри нац. значення, серед них — ансамбль *Почаївської Свято-Успенської лаври*, домініканський монастир у Тернополі (1749—79), *ратуша в Бучачі*, палац князів Вишневецьких у Вишнівці (1720—44), синагога в Гусятині (16—17 ст.), замок у Збаражі (17 ст.), *Кременецький замок*, комплекс Кременецького єзуїтського монастиря (1731—43), Свято-Успенська церква в Підгайцях (1650—53), дерев'яні цер-

кви Святого Іоанна Богослова в с. Скорики Підволочиського р-ну (див. *Іоанна Богослова церква*; 17 ст.) та Вознесіння Господнього в Чорткові (1738). Від 2001 діють *Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник* та держ. історико-архіт. заповідник у Бережанах (див. *«Бережани»*), від 2005 — нац. заповідник «Замки Тернопілля» (створений на базі історико-архіт. заповідника у Збаражі (існує з 1999), об'єднує замки у Збаражі, Вишнівці, Скалаті, Теребовлі, Микулинцях, Золотому Потоці, *Язловці*, Скалі-Подільській, селах Підзамочок Бучацького р-ну і Кривче Борщівського р-ну). У Т.о. розташов. визначні центри паломництва — православна Почаївська Свято-Успенська лавра і греко-катол. Марійський духовний центр у с. Зарваниця Теребовлянського району.

Літ.: *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. Почаев, 1893; Шляхами золотого Поділля, т. 1—3. Філадельфія, 1960—83; ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; Тернопілля: сторінки історії. Тернопіль, 1995; Археологія Тернопільщини. Тернопіль, 2003; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1—4. Тернопіль, 2004—09; Моє Тернопілля: Науково-популярне видання. Тернопіль, 2009; *Бурма В.* Привиди старих замків: Тернопільщина. Тернопіль, 2012.

П.З. Гуцал.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й заснований 1913 як публічний *Подільський музей товариства «Народна школа»*. 26 грудня 1939 набув статусу держ. закладу, до складу якого увійшли також колекції музеїв т-ва *«Рідна школа»*, Бережанського повітового та ін., а також окремі приватні збірки. Під час *Другої світової війни* зібрання музею зазнало значних втрат від пограбувань гітлерівських окупантів, будинок закладу був частково зруйнований. 1945 музей поновив свою діяльність, у його фондах на той час зберігалося понад 29 тис. пам'яток. Із 1982 розміщується в новому будинку. Створена в цей період експозиція була визнана однією з кращих в Україні і відзначена дипломом ВДНГ. Нині зібрання музею нараховує понад 270 тис. одиниць зберігання. В їх числі — археол. колекції пам'яток *трипільської культури* та *черняхівської культури*, періоду *Київської Русі*, значна частка яких надійшла в ході проведених науковцями музею експедицій; королів. привілеї на пергаменті, що стосуються перших років існування міста (серед. 16 ст.); зразки зброї різних країн (у т. ч. й укр. козацтва); стародруки *Почаївської Свято-Успенської лаври* 17—18 ст., цінні збірки ікон 17 — поч. 19 ст., нумізматики, філателії, природничих матеріалів та ін. Особливо багатими є колекції народного одягу, вишивок, декоративно-вжиткового мист-ва. Зокрема, у фондах музею зберігається бл. 500 рушників (430 вишитих), значна частка яких є унікальними. Серед пам'яток образотворчого мист-ва — роботи відомих укр. скульпторів 18 ст. Й.-Г.*Пінзеля* та А.Осинського, твори західноєвроп. майстрів 17 — поч. 19 ст. Музей видає збірник «Наукові записки», одним із важливих напрямів його історико-краєзнавчих досліджень є укладання Топонімічного словника області. Створені в різні роки 19 районних відділів Т.к.м.: Бережанський музей книги, Копичинський музей театрального мистецтва, музеї «Зборівська битва», «Молотківська трагедія», меморіальні музеї В.М.*Гнатюка*, С.*Крушельницької*, Л.*Курбаса*, Б.*Лепкого*, О.*Неприцького-Грановського*, У.*Самчука*, 9 краєзнавчих музеїв (Борщівський, Бережанський, Бучацький, Гусятинський, Денисівський, Заліщицький, Чортківський, Збаразький, Шумський) у 2002 отримали статус самостійних закладів. Із 1996 на правах відділу працює Терноп. історико-меморіальний музей політичних в'язнів.

Літ.: Тернопільський краєзнавчий музей. Львів, 1986; *Гайдукевич Я.М. та ін.* Музеї Тернопільщини. Львів, 1989; *Лавренюк В.* Розвиток краєзнавства на Тернопільщині. В кн.: Тернопільський краєзнавчий музей: Наукові записки. Тернопіль, 1993; Україна: Скарби музеїв і заповідників К., 1997; *Гайдукевич Я., Лавренюк В.* Тернопільський обласний краєзнавчий музей: Нарис-путівник. Тернопіль, 1998; Тернопільський краєзнавчий музей. Web: http://ternopol.globalinfo.ua/cultura/ternopilskij_kraeznavchij_muzej.html.

Е.М. Піскова.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ КРАЙ — адм.-тер. одиниця із центром у м. *Тернопіль*; існувала в складі Рос. імперії 1810—15. Територія Т.к. відійшла від Австрійс. імперії до Росії згідно із Шенбруннським договором. Ініціатором цього акту був франц. імп. *Наполеон I* Бонапарт, який таким чином намагався внести напруження у стосунки між Австрією та Росією. Певною мірою це відповідало інтересам царського уряду, який прагнув прилучити до своїх володінь *Галичину*. Пн. межа Т.к. проходила по лінії австрійсько-рос. кордону, який існував до 1809, східна — по р. Збруч (прит. Дністра), південна — по р. Дністер, західна — по р. Стрипа (прит. Дністра) і далі по лінії східніше від міст *Зборів* і Заложці (нині смт *Залізці*). Його площа становила 6,5 тис. км^2, тут було 7 міст, 25 м-к і 472 села, проживали майже 80 тис. родин. Рос. представники прибули в Тернопіль у березні 1810, акт про утворення Т.к. рос. імп. *Олександр I* підписав 14 серпня 1810, своїм намісником у ньому призначив сенатора І.Тейльса. Край поділявся спочатку на Заліщицький і Тернопільський округи, 1814 створений третій округ — Теребовлянський. Місц. шляхтичам були збережені всі права і привілеї. В округах існували сеймики шляхти, маршалками яких обиралися представники з її середовища. На перехідний період зберігалися норми австрійс. і місц. звичаєвого права. Було запроваджено юліанський календар, введено рос. грошову одиницю (діяла паралельно з австрійс. грошима). У Тернополі збудовано кілька мурованих споруд для адм. установ. Після нападу армії франц. імп. Наполеона I

Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Фото початку 21 ст.

на Росію в Т.к. провели мобілізацію ресурсів (продовольства, коней, волів, кожухів та ін.) для потреб рос. армії. До жовтня 1813 були забрані в солдати майже 2250 жителів краю. Відповідно до заключного пакту Віденського конгресу 6 червня 1815 територію Т.к. повернули Австрії. У серпні 1815 російські адміністрація та військо залишили Тернопіль і край.

Літ.: *Leszczyński J.* Rządy rosyjskie w kraju tarnopolskim 1809—1815. Kraków, 1903; *Гошко Ю.* Тернопільщина в складі Росії (1810—1815 рр.). Львів, 1957; ІМіС УРСР: Тернопільська обл. К., 1973.

П.З. Гуцал.

ТЕРО́Р І ТЕРОРИ́ЗМ (від лат. terror — страх, жах) — злочинні дії, спрямовані на залякування орг-ції або неорганізованої спільноти з метою домогтися очікуваного результату. Такі дії стали можливими вже з появою сусп-ва, а розрізнення їх — з появою *держави*. Поняття «терор» пов'язують із діями д-ви, а «тероризм» — із діями недерж. орг-цій або окремих осіб. Цей поділ визначає гол. зміст відповідного явища: у терорі — це репресії, у тероризмі — терористичні акти.

В істор. літературі поняття «терор» закріпилося у зв'язку з вивченням масових репресій в якобінський період *Французької революції 1789—1804* (5 вересня 1793 — 27 липня 1794). Батьківщиною тероризму світ. історіографія вважає Рос. імперію (у т. ч. укр. землі, які входили до неї) від 1860-х рр. до поч. 20 ст. М.*Грушевський* підкреслював, що «український слід» яскраво простежується в найгучнішому теракті тогочасної європ. історії — убивстві народовольцями рос. імп. *Олександра II*.

Акції терору — за межами кримінальної відповідальності, оскільки д-ва має можливість обґрунтувати їхню доцільність і необхідність неправочинними законами. Терор є легітимним насильством, спрямованим на нав'язування членам сусп-ва потрібних недемократ. д-ві форм життєдіяльності, світогляду, поведінки, моральних цінностей і норм. Унаслідок того, що терор перебуває поза межами кримінального законодавства, його організатори (але не виконавці, яких часто знищував сам організатор терору) не підлягають покаранню навіть після зміни політ. режиму. Акти тероризму є нелегітимним насильством і переслідуються д-вою як кримінальні злочини. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 визначає тероризм як «суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей». Необхідність прийняття законів про боротьбу з тероризмом як в Україні, так і в ін. країнах, була обумовлена поширенням у світі індивідуальних терористичних актів і діяльністю екстремістських орг-цій.

На протиставленні усталеного змісту терору і тероризму побудоване поняття «державного тероризму». Він проявляється в нелегітимному застосуванні загрози сили, а врешті й у застосуванні сили для змушування ін. д-в змінити чи не змінювати проти волі народу існуючий політ. лад або в ігноруванні держ. суверенітету в ін. спосіб. Такі акції, як використання рад. військ з метою впливу на ситуацію в Угорщині (1956), Нім. Демократ. Республіці (1961), Чехословаччині (1968), Афганістані (1979) або погроза використати їх у Польщі (1956, 1981), розглядаються як вияв держ. тероризму. Виявом держ. тероризму були також убивства тих політ. противників комуніст. режиму, які перебували в ін. країнах. Жертвами рад. вождів стали С.*Петлюра* у Франції, Є.*Коновалець* у Нідерландах, Л.*Троцький* у Мексиці, С.*Бандера* в Німеччині та ін.

Будуючи *компартійно-радянську систему державної влади*, В.*Ленін* надав їй рис диктатури, здатної силовими методами забезпечити створення ладу, в якому всі члени сусп-ва позбавлялися приватної власності на засоби вир-ва і потрапляли в екон. залежність від д-ви. Насилля, поряд із пропагандою й вихованням, ставало засобом держ. управління і методом комуніст. буд-ва. Під час перехідного періоду воно висувалося вождями комуніст. партії на перший план. У книзі «Економіка перехідного періоду» М.*Бухарін* зауважив: «пролетарське примушування в усіх своїх формах, починаючи від розстрілів і кінчаючи трудовою повинністю, є, як парадоксально це не звучить, методом вироблювання комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи». Підкресливши в книзі цей висновок, В.Ленін на полях зазначив: «Саме так!»

Перші комуніст. перетворення супроводжувалися громадян. війною, госп. розрухою і голодом. Обираючи засоби «пролетарського примушування», ленінська держава-комуна найчастіше зупинялася на терорі. Однак терор не допоміг. Попереджаючи війну з усім селянством, В.Ленін навесні 1921 оголосив *нову економічну політику*. Та він не збирався втрачати контроль над «командними висотами» економіки, якого було досягнуто 1918—20 завдяки силовим засобам аж до терору, і в листі Л.Каменєву в березні 1922 підкреслив: «Ми ще повернемося до терору і до терору економічного». Матеріальним утіленням диктатури була заснована в грудні 1917 *ВЧК* на чолі з Ф.*Дзержинським*. Коли сваволя чекістів дійшла максимуму, викликаючи обурення навіть у партії, В.Ленін реорганізував ВЧК в ДПУ, нічого по суті не змінюючи у прерогативах чекістів, а в доповіді на 9-му Всерос. з'їзді рад (грудень 1921) підкреслив: «Без такої установи влада трудящих існувати не може».

Коли Й.*Сталін* відновив комуніст. штурм, Україна опинилася в центрі терору. Осн. удар спочатку спрямовувався проти інтелігенції. Не шкодуючи коштів, чекісти створили розгалужену освідомчо-інформаційну мережу, після чого почали формувати з інакодумців фантомні підпільні орг-ції. Так з'явилися *Шахтинська справа 1928*, *«Спілка визволення України»*, «Промпартія» (див. *«Промислової партії» політичний процес 1930*), *«Український національний центр»*, «Українська військова організація» (див. *«Української військової орга-*

нізації» політичний процес 1933) та інші.

У січні 1930 кампанією *«ліквідації куркульства як класу»* (див. також *Розкуркулення політика*) почалася суцільна *колективізація сільського господарства.* Поєднання адм. й фіскального тиску з таким терористичним заходом, як розкуркулення і депортація 64 тис. госп-в (до 250 тис. осіб), об'єднало в *колгоспах* переважну частину укр. селянства. Від 1930 (першої «колгоспної весни») до 1932 включно д-ва вилучала через хлібозаготівлі переважну частку вирощених врожаїв. Й.Сталін поспішив заявити на XVI з'їзді ВКП(б) (1930), що зернова проблема в *СРСР* розв'язана. Проте колгоспники не бажали добросовісно працювати на д-ву без матеріальної винагороди. Вимушена праця в громад. госп-ві перетворювалася на своєрідний «італійський страйк», що призводило до колосальних втрат зерна у полі, під час транспортування і зберігання. За таких умов д-ва здійснювала величезні за розміром хлібозаготівлі шляхом *продрозкладки.* Утруднення в постачанні пром-сті й армії хлібом переросли 1932 в загальносоюзний голод. Це змусило уряд у січні 1933 відмовитися від продрозкладки і перейти у відносинах з колективізованим селом на податкові основи. Але перед тим Й.Сталін завдав, як він висловився, «сокрушительный удар» по «саботажниках». Надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з В.*Молотовим* ініціювала в УСРР закон про штрафування боржників по хлібозаготівлях натурою (м'ясом і картоплею). У листопаді та грудні 1932 в селах, поставлених на *«чорну дошку»*, а в січні 1933 на всій території України і Пн. Кавказу (без його нац. адм.-тер. одиниць) організовані чекістами загони голодуючих незаможників у ситуації цілковитої інформаційної блокади вилучили в сел. садибах не тільки м'ясо, сало і картоплю, а й усе наявне продовольство. Лише через кілька тижнів д-ва почала широко розрекламовану продовольчу допомогу голодуючим, щоб організувати весняну посівну кампанію 1933. Сталінський удар, який призвів до загибелі майже 4 млн селян, Р.*Конквест* справедливо охарактеризував як терор голодом (див. також *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*).

Від березня 1933 під гаслом боротьби з бурж. *націоналізмом* була організована друга хвиля переслідування *інтелігенції української.* У листі до Л.*Кагановича* від 11 серпня 1932 Й.Сталін висловив побоювання, що вони можуть втратити Україну, і відгукнувся з ворожістю та іронією на адресу КП(б)У: «В Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского!» Через три місяці, 4 листопада 1932, була прийнята постанова про показову чистку 5-ти районних парторганізацій в *Одеській області* і *Дніпропетровській області.* Надалі чистка поширилася на весь СРСР. На квітень 1937 в КП(б)У залишилося 297 тис. осіб (на січень 1933 було 551 тис.). 1937—38 загинула переважна більшість керівних кадрів КП(б)У, у т. ч. всі члени політбюро ЦК, крім Г.*Петровського.*

Від жовтня 1936 до листопада 1938 в СРСР розгорнулася безпрецедентна кампанія репресій, яку Р.Конквест назвав «Великим терором» (першовидання книги під цією назвою — 1973). За підрахунками М.Охотіна і О.Рогінського, тоді в СРСР було заарештовано понад 3,7 млн громадян (1710 тис. — по лінії органів держ. безпеки й не менше 2 млн — по лінії судів заг. юрисдикції за кримінальними звинуваченнями). Крім того, по лінії міліції було засуджено до 400 тис. і депортовано до 200 тис. громадян (див. також *«Єжовщина»*).

Під час передвоєнної радянізації *Західної України* органи держ. безпеки організували 4 хвилі депортацій: у лютому 1940 — 89 тис. (із них 82 % поляків), у квітні 1940 — 61 тис. (разом із Зх. Білоруссю), у червні 1940 — 52 тис. і в червні 1941 — 11 тис. осіб. Одночасно за цей період було заарештовано 65 тис. громадян. Ті політв'язні, які на кінець червня 1941 ще залишалися на території західноукр. областей, були розстріляні без суду і слідства за вказівкою з Москви.

1941—44 Україна стала жертвою нацистського терору. Втрати цивільного населення і військовополонених на її території виявилися більшими, ніж у будь-якій ін. країні з числа тих, які брали участь у *Другій світовій війні.* Від голоду, епідемій, бомбардувань, боїв у прифронтових районах, планомірного винищення окупантами євреїв, військовополонених, партизан. «пособників», а також взаємного винищення населення боївками *Української повстанської армії* і *Армії Крайової* загинуло 5515 тис. громадян проти 4877 тис. у Польщі, 2198 тис. у Білорусі, бл. 2 млн — у Німеччині, 1781 тис. — у Росії, 1400 тис. — в *Югославії.*

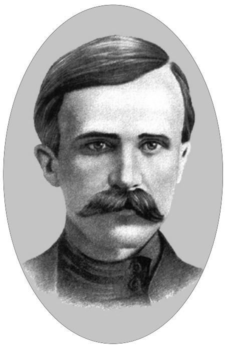
Після вигнання нім. і угор. окупаційних військ, тобто з осені 1944, територія зх. областей стала об'єктом повторної радянізації, яка супроводжувалася збройним опором з боку партизан. загонів УПА і підпільних боївок *Організації українських націоналістів.* За 1944—52 із цього регіону було депортовано 203 тис. осіб. Втрати антирад. підпілля становили 155 тис. осіб. Усього пішли з життя, втратили волю або примусово змінили місце проживання понад 445 тис. громадян. Втрати рад. сторони із 1944 по 1952 (бойові та від терактів) становили 30,7 тис. осіб.

На осн. території України (крім зх. областей і Криму) масовий терор 1946—53 не застосовувався. Усі ознаки вказували на те, однак, що наприкінці життя (1952—53) Й.Сталін готував нову терористичну кампанію великого масштабу, в центрі якої мусили опинитися євреї. Смерть диктатора поклала край масовому терору. Відмова рад. керівників від терору як методу держ. управління була остаточно закріплена засудженням культу особи XX з'їздом КПРС. Після Й.Сталіна органи держ. безпеки обмежувалися вибірковим ув'язненням учасників дисидентських рухів, які не звинувачувалися за політ. статтями, а також «профілактуванням» населення.

Літ.: *Зимин А.А., Хорошкевич А.Л.* Россия времен Ивана Грозного. М., 1982; *Getty J.A.* Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933—1938. Cambridge, 1985; *Мельгунов С.П.* Красный террор в

Р.В. Терпиловський.

А.Ю. Тесленко.

России: 1918—1923. М., 1990; *Скрынников Р.Г.* Царство террора. СПб., 1992; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Geifman A.* Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894—1917. Princeton, 1993; *Davies S.* Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934—1941. Cambridge, 1997; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941): джерелознавче дослідження. К., 1999; *Куртуа С. и др.* Черная книга коммунизма. М., 1999 (2-ге вид. — М., 2001); *Getty J.A., Naumov O.V.* The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932—1939. New Haven, 1999; Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. М., 1999; Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание 1927—1939: Документы и материалы, т. 1—5. М., 1999—2006; *Будницкий О.В.* Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX в.). М., 2000; *Mayer A.J.* The Furies: Violence and Terror in the French and the Russian Revolutions. Princeton, 2000; Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, т. 1—3. М., 2000—04; Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Warszawa, 2000; Голодомор в Україні: 1932—1933 рр.: Бібліографічний покажчик. Одеса—Львів, 2001; *Naimark N.* Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. Cambridge, Massachusetts, 2001; *Шаповал Ю.* Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. К., 2001; *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки. К., 2002; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; Лубянка: органы ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ: 1917—1991: Справочник. М., 2003; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003; История сталинского ГУЛАГа, т. 1: Массовые репрессии в СССР. М., 2004; Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД: 1937—1938. М., 2004; Государственный антисемитизм в СССР: от начала до кульминации: 1938—1953. М., 2005; Сталинские депортации: 1928—1953. М., 2005; *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2006; *Еплбом Е.* Історія ГУЛАГу. К., 2006; *Скрынников Р.Г.* Иван III. М., 2006; *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму. К., 2007; Голодомор в Україні: 1932—1933 рр.: Бібліографічний покажчик, вип. 2. Одеса, 2008; *Юнге М. и др.* Вертикаль Большого террора. М., 2008; *Вронська Т.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917—1953 рр.). К., 2009; *Конквест Р.* Великий терор. Луцьк, 2009; Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: Документи ГДА СБ України. К., 2009; *Булдаков В.* Красная смута: природа и последствия революционного насилия. М., 2010; Великий терор в Україні: «куркульська операція» 1937—1938 рр., ч. 1—2. К., 2010; *Верт Н.* Террор и беспорядок: сталинизм как система. М., 2010; *Голдман В.* Террор и демократия в эпоху Сталина: социальная динамика репрессий. М., 2010; *Хлевнюк О.* Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. М., 2010 (2-ге вид. — М., 2012); *Снайдер Т.* Криваві землі. К., 2011; *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917—1953). К., 2013.

С.В. Кульчицький, Я.Л. Примаченко.

ТЕРПИ́ЛО Данило Ількович — див. *Зелений*.

ТЕРПИЛО́ВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович (н. 24.04.1949) — археолог-славіст. Д-р істор. н. (1995), професор. Н. в м. *Вінниця*. 1969—2012 працював в Ін-ті археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*). Від 2004 — зав. каф-ри археології та музеєзнавства *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 1974 закінчив Київ. ун-т. 1980 захистив кандидатську, а 1995 — докторську дисертації.

Сфера наук. інтересів ученого — проблеми слов'янського етнота культурогенезу (латенський, римський та переселення народів періоди). Досліджує старожитності Середнього і Верхнього Подніпров'я 1-ї пол. 1 тис. (пізнозарубинецькі пам'ятки 1—2 ст. і *київську культуру* 3—5 ст.) як основу формування археол. к-р, що належали ранньоістор. слов'янам (*склавинам* і *антам*). Розробляє питання культурно-істор. та соціально-екон. розвитку слов'ян. сусп-ва.

Провів польові дослідження і ввів до наук. обігу матеріали поселень рим. і ранньосередньовічного часу *Улянівка*, Роїще, *Олександрівка* (Черніг. обл.), *Глеваха* (Київ. обл.), Сенча (Полтав. обл.), Боромля, Рябівка (Сум. обл.) та ін.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (1991).

Праці: Ранние славяне Подесенья III—V вв. К., 1984; Археология Украинской ССР, т. 3. К., 1986 (у співавт.); Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990 (у співавт.); Походження слов'ян. К., 1991 (у співавт.); Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. М., 1991 (у співавт.); Памятники киевской культуры: свод археологических источников. К., 1992 (у співавт.); Олександрівка 1 — багатошарове слов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів, 1996 (у співавт.); Давня історія України, т. 3. К., 2000 (у співавт.); Історія української культури, т. 1. К., 2001 (у співавт.); Славяне Поднепровья первой половины I тыс. н. э. Люблин, 2004.

Літ.: *Мезенцева Г.Г.* Дослідники української археології. Чернігів, 1997; Ростислав Терпиловський. «Ант», 2000, № 4—6.

Б.В. Магомедов.

ТЕСЛЕ́НКО Архип Юхимович (02. 03(18.02).1882—28(15).06. 1911) — письменник. Н. в с. Харківці (нині село Лохвицького р-ну Полтав. обл.) в бідній сел. родині. Навч. в церковно-парафіяльній та церковно-вчительській (1894) школах, з останньої був виключений за вільнодумство. Наймитував, якийсь час працював писарчуком у Лохвицькому волосному управлінні та учнем у лохвицького нотаріуса. Згодом влаштувався на курси телеграфістів при ст. Долинська Харково-Миколаївської залізниці, але через слабкий зір залишив навчання і повернувся в рідне село. Тут організував драм. гурток, ставив п'єси «Назар Стодоля» Т.*Шевченка*, «Невольник» М.Л.*Кропивницького*, «Бурлака» І.*Карпенка-Карого*, брав участь у роботі драм. гуртка при лохвицькому Нар. домі. Під час *революції 1905—1907* включився в боротьбу, організував революц. гурток, читав і поширював заборонену літературу, долучився до роботи «Селянської спілки», став учасником лохвицького повстання наприкінці 1905. За приналежність до «Селянської спілки» восени 1906 заарештований і засланий на 2 роки до В'ятської губернії. Повернувся із заслання на поч. 1909 тяжко хворим до села, де й незабаром помер.

Перші літ. спроби розпочав, навчаючись у церковно-вчительській школі, — рос. мовою. 1903 написав велику драму «Не стоїть жить». В укр. літературі

посів помітне місце своїми реалістичними, соціально-загостреними оповіданнями із сільс. життя. Т. став співцем сільс. бідноти, людей із високими мріями і прагненнями добра, які розбивалися об мури тогочасної дійсності. Друкуватися почав 1906 в газетах *«Громадська думка»* та *«Нова Громада»* («Радощі», «Хуторяночка», «За пашпортом», «Школяр», «Любов до ближнього», «У схимника» та ін.). Після заслання написав автобіографічні оповідання. В останній повісті «Страчене життя» (1910) Т. змалював трагічну долю талановитої сел. дівчини. Певне місце у творчому доробку Т. посідають його кореспонденції до київ. газет *«Рада»* та *«Село»*.

У м. Лохвиця та на могилі письменника в Харківцях встановлено пам'ятники.

Тв.: Повне зібрання творів. К., 1967.

Літ.: *Півторадні В.І.* Архип Тесленко. К., 1982.

Т.І. Лазанська.

ТЕТЕ́РЯ (Моржковський, Мошковський) **Павло Іванович** (р. н. невід. — п. у квітні 1671) — держ. і політ. діяч України та Польщі, дипломат Укр. козац. д-ви, гетьман *Правобережної України* 1663—65. Походив з волин. шляхетського роду Моржковських герба «Радван». Навч. в унійній школі поблизу *Мінська* та Київ. колегіумі. Як слуга при магнатському дворі Пражмовських наприкінці 1630-х рр. подорожував європ. країнами, можливо перебував у Італії. Перед 1648 — канцелярист *гродського суду* м. *Луцьк*, із 1649 — військ. писар *Переяславського полку* Укр. козац. д-ви, 1653—58 — переяслав. полковник. Протягом 1650-х рр. брав участь у всіх міждерж. переговорах, що відбувалися в *Чигирині*, виїжджав з дипломатичними місіями до Польщі, Росії, Молдови, Трансильванії. Один з авторів Переяславсько-Моск. договору 1654 (див. *Березневі статті 1654*), *Гадяцького договору 1658* та *Чуднівського договору 1660.* Претендент на булаву після смерті гетьмана Б.*Хмельницького.* Наприкінці 1658 переселився до *Варшави*, упродовж 1659—62 — полоцький *стольник* і мельницький підчаший *Речі Посполитої*, спец. секретар при дворі польс. короля *Яна II* Казимира Ваза, потім — староста брацлавський та чигиринський Корони Польської. 1662 — *генеральний писар* в уряді гетьмана Ю.*Хмельницького.* Після зречення останнього обраний гетьманом на ген. раді в Чигирині. Визнав зверхність короля Яна II Казимира та підтримав його похід у *Лівобережну Україну* 1663—64. Планував за допомогою цього об'єднати право- і лівобережну частини Укр. козац. д-ви. Орієнтація Т. на Річ Посполиту та його внутрішня (гол. чин. соціальна) політика викликали невдоволення частини населення Правобереж. України і, як наслідок, повстання проти гетьман. влади 1664—65 (див. *Правобережне повстання 1664—1665*), що підтримувалося лівобереж. гетьманом І.*Брюховецьким* та *Запорозькою Січчю.* Згідно з проектом, поданим на варшавський *вальний сейм* 1664, намагався реформувати внутрішньополіт. устрій України. Після того, як у червні 1665 його війська були розбиті повстанцями, зрікся булави та виїхав до Варшави, забравши із собою гетьман. клейноди та осн. документи з архіву Укр. козац. д-ви. Період правління Т. характеризується поглибленням суспільно-політ. кризи в Україні та її політ. розколом. Після оголошеної *баніції* в червні 1670 втік до Молдови, де перебував як почесний гість при дворі господаря Г.*Дуки*, згодом переїхав до *Османської імперії.* Розглядався султаном *Мегмедом IV* Авджи як один із претендентів на гетьман. посаду в Україні, однак у квітні 1671 був отруєний польс. агентом у *Стамбулі.*

П. Тетеря. Портрет з Літопису Самійла Величка. 1720.

Добре володів ораторським мист-вом, досконало знав лат., польс. та рос. мови. Матір Т. була черницею василіанського чину. Мав двох братів — Юрія та Шурла (зведеного) — і двох сестер. Був одружений спочатку з сестрою І.*Виговського*, а з 1660 — з донькою Б.Хмельницького Оленою. Володів багатьма маєтками на Київщині, Брацлавщині, *Волині* та *Підляшші.* Мав власний будинок у Варшаві. Із 1667 Т. — член Львів. Ставропігійного правосл. братства, якому подарував мощі св. Меркурія. 1669 відписав частину сіл *Київському Межигірському Спасо-Преображенському монастиреві*, ін. свої села — Києво-Печерському монастиреві (див. *Києво-Печерська лавра*). Тоді ж виявляв бажання стати ченцем цього монастиря. Імовірно, похований у православній церкві м. Едірне (Туреччина). Згадується в кількох *історичних українських піснях* та *думах.*

Літ.: *Jurkov E.* Pawel Tetera, hetman Ukrainy prawobrzezny w ll. 1662—1665 (rola polityczna): дис. ... д-ра істор. н. Львів, 1928. Львівський обласний архів, ф. 26, оп. 4, спр. 678; *Wojcik Z.* The early period of P. Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661—1663). «Harward Ukrainian Studies», 1979/80, vol. 3—4; *Дашкевич Я.* Павло Тетеря. В кн.: Володарі гетьманської булави: історичні портрети. К., 1994; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Горобець В.М.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Чухліб Т.В.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713 рр.). К., 2004; *Крикун М.* Між війною та радою: козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. К., 2006; *Газін В.В.* Гетьман Павло Тетеря: соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський, 2007; *Чухліб Т.В.* Гетьмани України-Русі. Донецьк, 2012.

Т.В. Чухліб.

ТИ́ВЕРЦІ — одне з *літописних племен*, що існувало протягом 8—10 ст. Т. локалізують на пд. зх. східнослов'ян. ареалу. Літописні згадки про Т. дають можливість визначати зону їхнього розселення від межиріччя Пд. Бугу та Дністра до Дунаю. Археол. дані, проте, дають підстави вбачати ядром ареалу Т. межиріччя Пруту (прит. Дунаю) і Дністра в середній та нижній течії цих річок.

Твердження літопису про присутність Т. на чорномор. узбережжі є сумнівним, адже найпівденніші пам'ятки, у носіях котрих вбачають Т., відстоять на 50—70 км від моря.

Окрім недатованої частини *«Повісті временних літ»*, Т. фігурують як учасники легендарних походів київ. князів *Олега* (907) та *Ігоря* (944) на *Константинополь*. Ці літописні повідомлення можна тлумачити таким чином, що Т. брали участь у цих походах як добровільні союзники, а не як данники київ. князів. Після 944 Т. в писемних джерелах не згадуються.

Археол. еквівалентом Т. вважають групу пам'яток *райковецької культури*, розташовану в межах реконструйованого ареалу розселення цих племен. Менш певною є спроба ототожнити з Т. також і носіїв к-ри Хлінча (спорідненої з райковецькою к-рою); одна з груп пам'яток к-ри Хлінча розташов. на лівобережжі Нижнього Дунаю. Масштабні розкопки, проведені на пам'ятках Пруто-Дністровського міжріччя 8—10 ст. (насамперед на території сучасної Молдови), свідчать про високий рівень розвитку населення, яке їх залишило. На *городищах* (Алчедар, Єкімауци, Рудь) та відкритих поселеннях (Скок, Ханска) зафіксовані сліди спеціалізованого ремісничого вир-ва (металургія та металообробка, гончарство). Численні знахідки імпортованих речей свідчать про жваву торгівлю з Подунав'ям та Балканським регіоном. Усе це дає підстави характеризувати зазначені городища як протоміські центри, що спиралися на продуктивне сільс. госп-во в околицях.

У 1-й пол. 11 ст. життя на частині пам'яток пд. околиці ареалу Т. припиняється. Зазвичай це тлумачать як свідчення розпаду союзу Т. та відтоку населення на північ під тиском кочовиків (*печенігів* і *половців*). Однак чимала кількість пам'яток ареалу Т. продовжувала безперервно функціонувати й надалі, набуваючи рис давньорус. археол. к-ри. Тож припущення щодо запустіння регіону на межі 10—11 ст. виглядає надто категоричним.

Літ.: *Тельнов Н.П.* Восточнославянские древности VIII—X вв. Днестровско-Прутского междуречья и племена «Повести временных лет». «Вестник Славянского университета» (Кишинев), 2000, вып. 4; *Його ж.* Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII—X вв. «Stratum plus», 2001—02, № 5; *Сапельняк Т.І.* Уличі і тиверці у сучасних археологічних концепціях. «Південний архів: Збірник наукових праць: Історичні науки» (Херсон), 2001, вип. 4; *Її ж.* Писемні відомості про уличів та тиверців (огляд джерел). «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», 2004, вип. 18; *Її ж.* Уличі і тиверці в історіографії другої половини XX сторіччя. «Південний архів: Збірник наукових праць: Історичні науки» (Херсон), 2004, вип. 15.

Є.В. Синиця.

ТИ́ВРІВ — с-ще міськ. типу *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Пд. Буг. Населення 4,3 тис. осіб (2011).

Уперше згадується під 1505, коли брацлавський *зем'янин* Федько Дашкевич стверджував, що його дід Герман отримав Т. від вел. кн. литов. *Вітовта*. Із 1566 — у складі *Брацлавського воєводства*. Наприкінці 16 ст. належав Ярошинським, від яких бл. 1590 перейшов до Калітинських. 1648—76, 1685—1712 — у складі *Брацлавського полку*. Спустошений під час Руїни. 1742 власник Т. Міхал Калітинський заснував домініканський монастир із мурованим костьолом Архангела Михаїла (монастир діяв до 1832, після чого костьол став парафіяльним), а 1744 виклопотав для Т. статус *містечка* з 3-ма щорічними *ярмарками*. 1750 на Т. напали гайдамаки (див. *Гайдамацький рух*). У серед. 18 ст. за право володіти Т. з Калітинськими змагалися Ярошинські (1756 в ході цієї боротьби містечко спалив Захарій Ярошинський), які врешті перемогли і залишалися власниками Т. до 1860-х рр.

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Т. перейшов під владу Рос. імперії. Із 1797 належав до Він. пов. *Подільської губернії*. У 19 ст. в м-ку з'явилися невеликі пром. підпр-ва (у т. ч. броварня, суконна ф-ка, цегельня), 1907 тут ввели в дію першу в Україні гідроелектростанцію. На 1897 Т. мав 3153 мешканці (із них 1051 — єврей).

Рад. владу остаточно встановлено в червні 1921. 1923 Т. став центром р-ну. В роки *Другої світової війни* із 18 липня 1941 до 16 березня 1944 Т. входив до зони румун. окупації, у містечку було створено гетто для євреїв. 1965 Т. дістав статус с-ща міськ. типу.

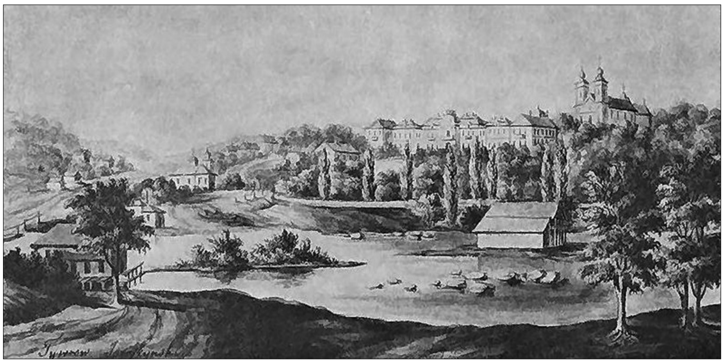
Істор. споруди (збереглися у спотвореному вигляді): костьол Архангела Михаїла з келіями (1742—60), палац Ярошинських (1778—84) з парком.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Малаков Д.В.* По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). М., 1982.

Д.С. Вирський.

ТИВУ́Н — посадовець (урядник), який мав різні повноваження в залежності від епохи і території.

Термін має сканд. походження, і тому появу відповідної посади слід пов'язувати з розбудовою князівської адміністрації *Рюриковичів*. Початково тивуни виконували різні князівські доручення і призначалися з числа дворових слуг князя, переважно невільних. Згідно з *«Руською Правдою»* вони не володіли повною правоздатністю. Згодом серед тивунів спостерігається певна спеціалізація. У 12 ст. з'явилися тивун огнищний і тивун двірський. Статус останнього був

Тиврів. Малюнок роботи художника Н. Орди. 1871—1873.

високим — він призначався з *бояр*, входив до «ліпшої» *дружини* й завідував князівським двором.

Достатньо високий статус зберегли тивуни в *Галицько-Волинському князівстві*. Тут вони здійснювали судочинство на місцях, підпорядковуючись безпосередньо двірському — першому з князівських сановників і керівнику судочинства.

У Пн.-Сх. Русі ще наприкінці 14 ст. тивуни виступали як керівники князівського двору. З наростанням доцентрових тенденцій їхній статус знижувався. Поступово тивуни стали елементом місц. управління, виступаючи помічниками князівських намісників, і зникли в серед. 16 ст. у зв'язку з ліквідацією системи *кормління*.

З давньорус. періоду тивунство як інститут перейшло й у *Велике князівство Литовське*. Тивуни як виконавці адм. і суд. повноважень зафіксовані у великокнязівських волостях, удільних князівствах, церк. маєтностях. У 14—15 ст. їхнє становище у князівській адміністрації було невисоким, а кількість, як наслідок, доволі значною. Із 16 ст. вони поступово зникають на більшості земель ВКЛ і на 18 ст. збереглися переважно у Жмуді. За виконання своїх обов'язків тивуни отримували податок з населення, званий тивунщиною, яка була скасована в результаті реформ короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа.

У Вільні (нині м. *Вільнюс*) і Троках (нині м. Тракай, Литва) зберігся уряд Т., що після 1569 став земським. Часто посада Т. поєднувалася з ін. урядом (*городничого*, земського писаря та ін.) і майже завжди передбачала надання її титуляру прибуткових господарських волостей. Внаслідок цього цей уряд був престижним у середовищі *панів* і *шляхти*. *Конституція сеймова* 1588 визнала за Т. провідне місце в земській ієрархії ВКЛ. Правом призначення тивуна володів монарх. Перше місце в ієрархії земських урядників було для тивунів чисто номінальним, і з часом престиж уряду підупав. Єдиним його повноваженням було відкриття *шляхетських сеймиків*.

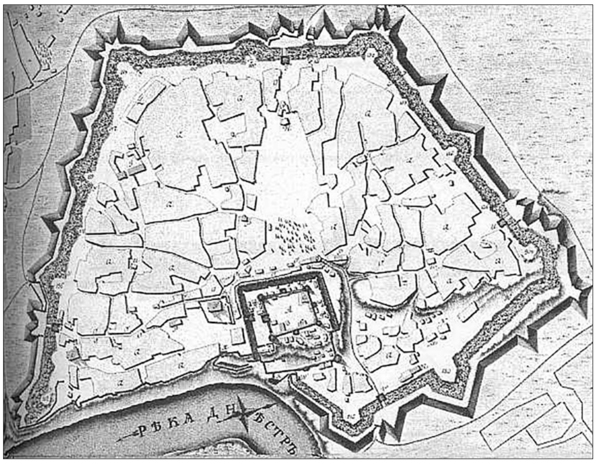
В укр. землях ВКЛ тивуни трапляються на Волині й у київ. волостях до кінця 15 ст. Вони були урядниками, які призначалися намісниками (старостами) в господарських землях чи *дідичами* у приватновласницьких землях і поширювали свій контроль на села *староства* чи *волості*. Залежно від регіону наділені такими ж функціями урядники могли йменуватися ста́рцями, соцькими, десятниками, отаманами. Тенденцію до витіснення назви «тивун» назвою «державець» фіксує вже 1-й Литов. статут (див. *Статути Великого князівства Литовського*). Найдовше тивуни як урядники затрималися в церк. маєтностях *Правобережної України*. У *Галичині* ж тивуни фігурують як сільс. начальники. Згодом під впливом нім. права їх замінили *війти*, а в селах рус. права (частково) — отамани.

Літ.: *Павлов-Сильванский Н.П.* Феодализм в России. М., 1988; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах. Мінск, 2009.

П.М. Кулаковський.

ТИГІ́НА (Бендери, румун. Tighina, турец. Бендер, в укр. джерелах 16—18 ст. — Тягиня, з кінця 18 ст. традиційна укр. і рос. форма — Бендери) — місто, розташов. на правому березі р. Дністер. Де-юре — адм.-тер. одиниця Республіки Молдова зі статусом муніципія (до складу якого входять, крім міста, села Гіська і Протягайлівка). Де-факто контролюється самопроголошеною і не визнаною жодною з д-в *Придністровською Молдавською Республікою*. Із липня 1992 місто має особливий статус і перебуває під постійним моніторингом Об'єднаної контрольної комісії. Кількість населення 2004 становила 105 тис. осіб (росіяни — 44,2 %, молдовани — 24,6, українці — 17,8, болгари — 3,2, гагаузи — 1,1 %), у 2010 — 101 тис. осіб.

Т. вперше згадана (у формі «Тягянякечу») 1408 як митний пункт *Молдавського князівства*. Бл. 1538, після загарбання *Османською імперією*, у Т. спорудили потужну фортецю, покликану контролювати стратегічну переправу через Дністер та бути опорним пунктом імперії в Пн.-Зх. Причорномор'ї. Фортецю кілька разів перебудовували й розширювали; у 18 ст. вона складалася з мурованої цитаделі (16 ст.) і смуги земляних укріплень бастіонного типу (поч. 18 ст.). У фортеці стояла велика залога. Місто, що сформувалося навколо фортеці, мало великі передмістя. Крім мусульман, у Т. жили християни (вірмени, болгари, серби, росіяни-старообрядці, українці) та євреї. Т. стала центром нахіє

Тигіна. Бендерська фортеця. План кінця 18 ст.

Тигіна. Бендерська фортеця. Цитадель. Фото 2012.

І. Тиктор.

І.Ф. Тимковський (1773—1853).

(округи) у складі Акерманського санджаку, а з 1566 — центром окремого санджаку (після утворення *Очаківсько-Сілістрійського ейялету* — у складі останнього). У Т. в 1621—37 і в 1-й пол. 18 ст. була розташов. резиденція губернатора, який очолював ейялет. У 16—17 ст. на Т. не раз нападали війська молдов. господарів та укр. козаки (1574, 1583, 1595, 1683), але фортецю здобути жодного разу не вдалося.

Після поразки в *Полтавській битві 1709* і втечі в осман. володіння в таборі під Т. перебували швед. король *Карл XII* з рештками своєї армії та гетьман І.*Мазепа* (до своєї смерті 3 жовтня (22 вересня) 1709) зі своїми прибічниками; із серпня 1709 до лютого 1713 табір союзників був розташов. біля с. Варниця (на пн. від фортеці). 1710 в таборі стояло бл. 10 тис. осіб, з них бл. 7 тис. козаків. Тут був обраний гетьманом П.*Орлик* та було ухвалено «*Пакти та конституції прав і вольностей Війська Запорозького*» *1710*.

Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* рос. армія під командуванням генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха* в травні—серпні 1738 намагалася оволодіти фортецею. У подальшому росіяни здобували фортецю тричі: під час *російсько-турецької війни 1768—1774* (гарнізон капітулював 15 вересня 1770 після тривалої облоги і штурму), під час *російсько-турецької війни 1787—1791* (листопад 1789), під час *російсько-турецької війни 1806—1812* (фортеця здалася без бою в листопаді 1806). Згідно з *Бухарестським мирним договором 1812* Т. у складі *Бессарабії* була анексована Рос. імперією. 1814 на пд. від фортеці заклали нове місто з регулярним плануванням. 1818 Т. стала центром *повіту*. У фортеці стояли частини рос. армії. Як самостійний оборонний об'єкт фортеця вратила своє значення наприкінці 19 ст. 1871 через Т. пройшла залізниця Роздільна (нині місто Одес. обл.) — Кишинів (нині столиця Молдови), при цьому було споруджено залізничний міст через Дністер. Після буд-ва лінії на Галац (Румунія; 1877) Т. стала залізничним вузлом. На кінець 19 ст. Т. — важливий торг., пром. і культ. осередок Бессарабської губ. За переписом 1897, в місті проживало 31,8 тис. мешканців (із них православних — 55 %, іудеїв — 33 %).

На початку січня 1918 в Т. було встановлено рад. владу, але вже 7 лютого (25 січня) 1918 в місто ввійшли румун. війська. Т. входила до складу Румунії (1918—40, 1941—44) та *СРСР* (1940—41, 1944—91). У рад. час Т. стала значним центром пром-сті (осн. галузі — харчова, легка, електротех., меблево-деревообробна, буд. матеріалів). Після проголошення незалежності Республіки Молдова (27 серпня 1991) і початку придністровського конфлікту 19 червня 1992 в Т. увійшли загони МВС і армії Республіки Молдова, з якими розпочали бій збройні формування Придністровської Молдав. Республіки. У ході воєнних дій місто понесло людські жертви і зазнало серйозних матеріальних збитків, тисячі людей стали біженцями.

Осн. пам'ятки міста — Бендерська фортеця (16—19 ст.) і Спасо-Преображенський собор (1815—40). Із 1997 функціонує Бендерське телебачення (канал веде мовлення на Т. і найближчі села румун., рос. та укр. мовами). Серед навч. закладів міста — укр. г-зія ім. І.Котляревського (відкрита 2003).

Літ.: *Савченко Г.*, *Хаит С.* Бендеры. Кишинев, 1967; *Полевой Л.Л.*, *Бырня П.П.* Средневековые памятники XIV—XVII вв.: Серия «Археологическая карта Молдавской ССР», вып. 7. Кишинев, 1974; *Жуков В.И.* Города Бессарабии (1861—1900 гг.). Кишинев, 1975; *Корытник Н.Ф.* Бендеры. Кишинев, 1988; *Dragomir C.* Cetăţile Moldovei. Chişinău, 1991; *Poştarencu D.* Din istoria Tighinei. Chişinău, 1992; *Колосок Б.В.* До реконструкції табору Карла XII та Івана Мазепи під Бендерами. «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», 1997, вип. 6; *Husar A. та ін.* Cetatile de pe Nistru. Chişinău, 1998; *Бурла М.П., Чебанова Л.А.* Население и хозяйство Приднестровской Молдавской Республики. Тирасполь, 1999; *Колосок Б.В.* Мандри міста Бендери. «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», 2002, вип. 11; *Аствацатуров Г.О.* Бендерская крепость. Бендеры, 2007; *Chirtoaga I. та ін.* O istorie a regiunii transnistrene din cele mai vechi timpuri până în prezent. Chişinău, 2007; *Матвеев Д. и др.* Молдова-Приднестровье: общими усилиями — к успешному будущему. Кишинев, 2009; *Середа А.* Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — началото на XIX в.: административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. София, 2009.

Іон Ксенофонтов, Тимур Лукін.

ТИ́КТОР Іван (06.07.1896—26.08.1982) — громад. і культ. діяч, видавець. Н. в с. Красне (нині село Турківського р-ну Львів. обл.). Освіту здобув у г-зіях *Львова*, *Рогатина*, *Відня*. У роки *Першої світової війни* — підстаршина *Легіону Українських січових стрільців* на рос. фронті. 1918—20 — старшина *Української Галицької армії*, згодом — член *Української військової організації*, студент *Львівського таємного українського університету*. Із 1923 — видавець укр. часописів, заснував найбільше вид-во *Галичини* — «Українська преса» (1925), яке мало філії в Аргентині, Австрії, Бразилії, Канаді, США й видавало часописи, календарі, книги (бл. 400 найменувань до 1939) національно-патріотичного спрямування (найбільш відомі: «Велика історія України», «Історія українського війська», «Історія української культури»). Від осені 1939 відновив діяльність вид-ва в *Кракові*, згодом — в Австрії (1945—47) і Канаді (із 1948).

П. у м. Оттава (Канада).

Ім'ям видавця названа одна з вулиць Львова.

Літ.: *Яворівський Є.* Ювілей Івана Тиктора. Вінніпег, 1953; Українська Галицька армія: матеріяли до історії, т. 3. Вінніпег, 1966; *Якимович Б.* Видавець Іван Тиктор: життєвий шлях і громадська діяльність. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 3—4. Львів, 1997.

К.Є. Науменко.

ТИМКО́ВСЬКІ — два козацько-старшинські, згодом — дворянські роди. Перший походить від **Тимофія** (Тимка) **Антоновича**, козака Бубновської сотні *Переяславського полку*, який згідно з родовою легендою «вийшов із Задніпровської України» після *Прутського походу 1711*. Його ім'я стало родовим прізвищем для нащадків. Правнук його — **Федір Назарович** Тимковський (1739—90), переяслав. поштмейстер, полковий *осавул*, а згодом — колезький асесор та *підсудок* (1776—82) і засідатель (1782—90) Золотоніського повітового суду. Його сини — **Ілля Федорович** (1773—1853), правник, філолог, педагог, поет, перекладач, автор

праць із правознавства, слов'ян. мовознавства, етнографії та бджільництва, почесний д-р обох прав — цивільного та карного — *Московського університету* (1805), почесний д-р філософії Харків. ун-ту (1807), ординарний професор рос. права (1803—11) та декан відділення морально-політ. наук (1807, 1809—11) Харків. ун-ту, візитатор навч. закладів Харків. навч. округу (1803—11), директор Новгород-Сіверської г-зії (1825—38); **Іван Федорович** (1778—1808), правник, поет, перекладач, зокрема роману А.Лафонтена «Природа і кохання» (М., 1799) та 3-х томів творів богослова С.Геснера (М., 1802—03); **Василь Федорович** (1781—1832), держ. діяч, письменник, перекладач, начальник обох відділень Азіатського департаменту МЗС Рос. імперії (1818—20), голова Оренбурзької прикордонної комісії (1820—22), чиновник з особливих доручень при командуючому Окремим Грузин. корпусом, керуючому цивільною частиною в Грузії, Астраханській та Кавказькій губерніях О.Єрмолові (1822—24), бессарабський *губернатор* (1825—28), статський радник, притягався до справи декабристів як член Кавказ. таємного т-ва, однак його вина та, власне, саме існування кавказ. орг-ції не були доведені; **Роман Федорович** (1785—1820), літературознавець та мовознавець, автор низки праць з антич. та давньорус. літератури, магістр словесності (1805), д-р філософії (1806), екстраординарний (1810—11) та ординарний (1811—20) професор кафедри рим. та грец. словесності, декан (1814—16, 1817—18) словесного відділення Моск. ун-ту, блискучий знавець *«Слова о полку Ігоревім»*, до якого підготував фундаментальні коментарі, що залишилися неопублікованими та були втрачені, підготував наук. видання *Лаврентіївського літопису* (1824, незакінчене), повчання *Луки Жидяти* («Русские достопримечательности», т. 1, 1815) та знайшов «Сказание о Мамаевом побоище»; **Єгор Федорович** (1790—1875), дипломат, сходознавець, 1821—30 — нач. відділення Азіатського департаменту МЗС Рос. імперії (1821—30), ген. консул в Яссах (нині місто в Румунії; 1830—36), нач. драгоманів (1845—52) та керівник петерб. гол. архіву (1852—66) МЗС Рос. імперії, таємний радник, 1820—21 супроводжував рос. правосл. місію в Пекін (Китай), використавши свою поїздку для всебічного знайомства з Китаєм, у результаті чого написав фундаментальну працю «Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах» (СПб., 1824), дійсний член Імператорського геогр. т-ва (із 1846). Сестра братів Тимковських — **Гликерія Федорівна** (1788—1829), в одруженні Максимович (див. *Максимовичі*), була матір'ю М.*Максимовича.* Син Іллі Федоровича — таємний радник **Василь Ілліч** (1821—84), — здається, останній представник роду.

Рід внесений до 3-ї частини Родовідної книги Черніг. обл.

Ін. походження рід, що йде від козака Грунської сотні *Гадяцького полку* **Тимофія**, нащадки якого також засвоїли родове прізвище Тимковські. Син родоначальника — **Осип Тимофійович** (р. н. невід. — п. 1789), військ. лікар, д-р медицини (Лейденський ун-т, 1765), автор наук. розвідок. Його син — **Іван Осипович** (1768—1837), дійсний статський радник, д-р медицини (1793), служив у Моск. військ. шпиталі (1797—1800) та Петерб. фізикаті (1800—27), петерб. губернський цензор (1804—21), смотритель петерб. вільних пансіонів, а потім — директор г-зій та уч-щ Санкт-Петерб. губ. (1811—37), перекладач, автор мед. розвідок, герой епіграм О.*Пушкіна.* Один із синів Івана Осиповича — **Костянтин Іванович** (1814—81), лейтенант флоту, чиновник МВС Рос. імперії, член таємного т-ва М.Буташевича-Петрашевського (див. *Петрашевці*), 22 грудня 1849 за конфірмацією засуджений до 6-ти років арештантських рот, інший — **Олександр Іванович** (1804—80), генерал-майор (1853), командир Бєлгородського уланського полку (1848—53), кавалерійс. бригади (1853—57), учасник придушення *польського повстання 1830—1831*, генерал-лейтенант у відставці (1861), а онук — **Іван Платонович** (1849 — р. с. невід.), генерал-майор (1903), постійний член Артилер. к-ту Гол. артилер. управління (1903—10), генерал-лейтенант у відставці (1910).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Санкт-Петерб. губернії.

Літ.: *Шугуров Н.В.* Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени. «Киевская старина», 1891, т. 34, № 8—9; т. 35, № 10; *Тимковский Е.Ф.* Воспоминания о моей жизни. Там само, 1894, т. 44, № 3; *Максимович М.А.* Воспоминание о Тимковских. Там само, 1898, № 11.

В.В. Томазов.

С.П. Тимошенко.

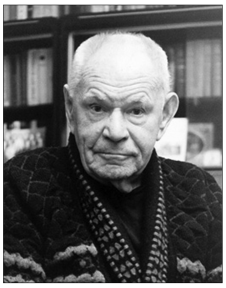
ТИМОШЕ́НКО Степан Прокопович (23(11).12.1878—29.05.1972) — учений у галузі теорії пружності, опору матеріалів, буд. механіки. Дійсний член УАН (1919), іноз. член АН СРСР (1964; чл.-кор., 1928), член Амер., Франц., Італ., Польс. академій наук, Лондонського королів. т-ва, почесний д-р низки вищих навч. закладів багатьох країн світу, член *Наукового товариства імені Шевченка* (1923), *Української вільної академії наук* (1947). Н. в с. Шпотівка (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.). 1901 закінчив Петерб. ін-т інженерів шляхів сполучення і залишився в ньому працювати. 1906—11 і 1917—20 — професор Київ. політех. ін-ту, 1912—17 — професор політехнічного, електротехнічного ін-тів, Ін-ту інженерів шляхів сполучення в *Санкт-Петербурзі* (із 1914 — Петроград), 1918—20 — у складі комісії з організації УАН, 1919—20 — директор Ін-ту тех. механіки УАН (нині Ін-т механіки його імені НАН України). 1920 емігрував до *Югославії*, де

Пам'ятник С.П. Тимошенку на території Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Скульптор Н. Дерегус. 1998. Фото 2008.

Ю.В. Тимошенко.

Б.О. Тимощук.

працював професором Загребського політех. ін-ту, 1922 — у США, із 1927 — професор Мічиганського, із 1936 — Стенфордського ун-тів, із 1960 — у ФРН.

Автор понад 150 наук. праць, присвячених механіці твердих деформованих тіл, буд. механіці, опору матеріалів і теорії споруд. Розвинув теорію стійкості пружних систем, розробив ефективні варіаційні методи теорії пружності та механізми застосування їх до розв'язання складних інженерних задач, розв'язав задачу про концентрацію напруг поблизу отворів. Автор низки підручників.

Нагороджений Міжнар. золотою медаллю ім. Дж.Уатта.

П. у м. Вупперталь (ФРН).

Літ.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; *Боголюбов А.Н.* Математика. Механика: Биографический справочник. К., 1983.

Г.С. Брега.

ТИМОШЕ́НКО Юлія Володимирівна (н. 27.11.1960) — політ. і держ. діяч. Канд. екон. н. (1999). Прем'єр-міністр України в лютому—вересні 2005, у грудні 2007 — березні 2010. Н. в м. *Дніпропетровськ.* 1978 вступила на гірничий ф-т Дніпроп. гірничого ін-ту, за рік перейшла до Дніпроп. ун-ту, який закінчила 1984 за спеціальністю «економіст-кібернетик». Трудову діяльність розпочала 1984 інженером-економістом Дніпроп. машинобудівного з-ду ім. В.Леніна.

1988 почала займатися комерційною діяльністю. Із 1991 — ген. директор корпорації «Український бензин». 1995—96 — президент компанії «Єдині енергетичні системи України», яка займалася постачанням рос. природного газу укр. пром. підпр-вам.

У грудні 1996 Т. обрана до *Верховної Ради України* на проміжних виборах у мажоритарному окрузі в Кіровоградській області. Після звільнення П.*Лазаренка* з посади Прем'єр-міністра України Т. перейшла в опозицію до Президента України Л.*Кучми* і стала 1-м заст. голови партії «Громада». У березні 1998 обрана до ВР України 3-го скликання. Після арешту П.Лазаренка в США на поч. 1999 вийшла з «Громади», відокремивши від її фракції депутатську групу «Батьківщина», і очолила цю групу.

У грудні 1999 призначена Віце-прем'єр-міністром України з питань паливно-енергетичного комплексу в уряді В.*Ющенка.* У листопаді 2000 Ген. прокуратура України порушила справу проти Т. у зв'язку з її діяльністю на чолі компанії «Єдині енергетичні системи України». У січні 2001 Т. відправлено у відставку і за місяць заарештовано. У березні 2001 звільнено за рішенням суду.

Ініціювала формування передвиборчого блоку «Форум національного порятунку», згодом перейменованого на «Блок Юлії Тимошенко». У березні 2002 обрана депутатом ВР України 4-го скликання. У листопаді—грудні 2004 Т. брала активну участь в *«Помаранчевій революції» 2004.* У лютому 2005 призначена на посаду Прем'єр-міністра України. У вересні 2005 у зв'язку із загостренням протистояння між прем'єр-міністром та президентським оточенням Президент України В.Ющенко відправив Т. у відставку.

У березні 2006 Т. на чолі «Блоку Юлії Тимошенко» знову обрана до ВР України. Повторно стала главою уряду після позачергових парламентських виборів у вересні 2007. Балотувалася на посаду *Президента України* у виборах 2010 і програла в 2-му турі В.*Януковичу.* Після формування в парламенті нової коаліції в березні 2010 звільнена з посади глави уряду.

Починаючи з квітня 2010, проти Т. було порушено низку кримінальних справ. Найбільш резонансною стала справа щодо її діяльності на посаді Прем'єр-міністра України у зв'язку з укладенням у січні 2009 газових угод з РФ. У жовтні 2011 засуджена до 7-ми років ув'язнення (за статтею «перевищення влади і службових повноважень, що спричинило тяжкі наслідки») із забороною займати держ. посади протягом 3-х років. Рішення суду викликало широкий сусп. і міжнар. резонанс.

Літ.: *Чобіт Д.* Фарисеї, або Неоголошена війна Україні. Броди, 2006; *Його ж.* Макуха, або Штрихи до політичного портрета «Блоку Юлії Тимошенко». Броди, 2008.

Ю.І. Шаповал.

ТИМОЩУ́К Борис Онисимович (07.04.1919—26.02.2003) — археолог, історик. Д-р істор. н. (1983). Співорганізатор Укр. ун-ту (1992), почесний Голова Укр. істор. клубу в *Москві* (1995—97). Н. в с. Лука (нині село Житомир. р-ну Житомир. обл.) в сел. родині. Після закінчення семилітки навч. на робітфаці, 1933—37 — на істор. ф-ті Житомир. пед. ін-ту, 1938—39 — на заочному відділенні Одес. пед. ін-ту. Працював учителем на Одещині. Із 1939 — у Червоній армії, брав участь у *радянсько-фінляндській війні 1939 — 1940.* Із перших днів Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — у діючій армії, обороняв м. *Київ.* 1943 потрапив у нім. полон, в'язень концентраційних таборів *Майданек* та Флосенбург. Із 1946 працював в археол. експедиціях В.Гончарова, 1947 прийнятий на роботу в *Чернівецький обласний краєзнавчий музей* (наук. співробітник, заст. директора з наук. роботи). 1967 захистив канд. дис. на тему: «Північна Буковина IX—XIV ст. за археологічними даними». 1967—79, за сумісництвом, викладав у Чернів. ун-ті. 1978—83 — наук. співробітник Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. 1983 захистив докторську дис. на тему: «Общинний лад східних слов'ян VI—X ст. (за археологічними даними Північної Буковини)». Із 1984 по 1997 — провідний наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР (із 1992 — Ін-т археології РАН).

За час роботи на *Буковині* відкрив бл. 2 тис. археол. пам'яток від доби *палеоліту* до пізнього середньовіччя. Особливо важливими є його дослідження слов'янських (Біла, Гореча, Грозинці, Добринівці, Кодин, Ревне, Рогізна, Перебиківці, Чорнівка) та давньоруських (*Василів*, Галиця, Горішні Ширівці, Дарабани, Ленківці, Онут, Хотин, Цецино) поселень, *городищ*, могильників, святилищ на території краю. На основі археол. матеріалу простежив механізм екон., соціальної і політ. еволюції східнослов'ян. сусп-ва від 6 до 13 ст. Разом з І.Русановою дослідив слов'ян. святилища на берегах р. Збруч (прит. Дністра). Засновник наук. школи з археології в Чернів. ун-ті.

Автор багатьох наук. та науково-популярних праць. Брав

участь у створенні колективних монографій: «Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область», «Північна Буковина, її минуле і сучасне», «Нариси з історії Північної Буковини».

П. у м. *Чернівці*, його іменем названа одна з вулиць міста.

Праці: Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969; Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976; Давньоруська Буковина. К., 1982; Кодын — славянское поселение V—VIII вв. н. э. на р. Прут. М., 1984 (у співавт.); Восточнославянская община VI—X вв. М., 1990; Языческие святилища древних славян. М., 1993; (у співавт.), Восточные славяне: от общины к городам. М., 1995; Східні слов'яни VII—X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці, 1999.

Бібліогр.: Борис Онисимович Тимощук: Бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження). Чернівці, 1999.

Літ.: *Масан О.* Б.О. Тимощук — визначний дослідник археологічних пам'яток Буковини. В кн.: З історичного минулого Буковини: Збірник наукових статей. Чернівці, 1996; *Пивоваров С.В.* Дослідження питань середньовічної історії Буковини (XI — перша половина XIII ст.) в працях Б.О. Тимощука. В кн.: Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, т. 1 (19). Чернівці, 2005; *Шманько О.В.* Формування наукових поглядів Бориса Тимощука. «Буковинський журнал», 2008, № 3.

Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров.

ТИМФ, тинф (польс. Tynf, tymf, tymph, moneta tymphowska, urt złotowy, złotowy, ort tymphowy; лат. moneta tymphiana; укр. вурт позлотковий) — польс. білонна монета номінальною вартістю 30 *грошів* (1 *злотий* польський). Назва походить від прізвища автора проекту її карбування — орендаря монетних дворів *Речі Посполитої* Андрія Тимфа. Емісія тимфів відбувалася в містах *Львів*, Бидгощ (нині центр Куявсько-Поморського воєводства, Польща), *Краків* 1663—66. Карбування тимфів, що були неповноцінними монетами вартістю лише 12—15 грошів, було викликане кризовими явищами у фінансовому госп-ві Речі Посполитої, розладом екон. життя. Згідно з ординацією із гривни чистого срібла (201,865 г) карбували 60 тимфів. Маса монети — 6,729 г (3,364 г чистого срібла). Тимфи перебували на грошовому ринку укр. земель до серед. 18 ст. Під час *Північної війни 1700—1721* в Росії було відкарбовано незначну кількість тимфів з портретом рос. царя *Петра I*.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

Тимф. 1664. Аверс і реверс.

«ТИМЧАСО́ВА ІНСТРУ́КЦІЯ ГЕНЕРА́ЛЬНОМУ СЕКРЕТАРІА́ТОВІ ТИМЧАСО́ВОГО У́РЯДУ НА УКРАЇ́НІ» 1917 — документ конституційного характеру, прийнятий *Тимчасовим урядом* 17 (4) серпня 1917. Був виданий у результаті відхилення «Статуту вищого управління України», підготовленого *Українською Центральною Радою* згідно з липневими домовленостями між УЦР та міністрами Тимчасового уряду в *Києві* (11—13 липня (28—30 червня) 1917). «Інструкція» складалася з 9-ти пунктів. Документом *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* оголошувався вищим органом Тимчасового уряду у справах місц. самоврядування в Україні. Його компетенції підлягали *Київська губернія*, *Волинська губернія*, *Подільська губернія*, *Полтавська губернія* та *Чернігівська губернія*. Ген. секретаріат мав складатися із 7-ми секретарів: внутр. справ, фінансів, землеробства, освіти, торгівлі і пром-сті, праці, з нац. справ, ген. контролера та ген. писаря. Місц. органи влади підпорядковувалися Ген. секретаріатові. «Інструкція» значно обмежувала укр. *автономію*. Ген. секретаріат оголошувався виконавчим органом Тимчасового уряду, а не УЦР, якій відводилася роль дорадчого органу при секретаріаті. Влада останнього поширювалася лише на 5 губерній. Була обмежена його компетенція, з неї вилучалися справи військові, продовольчі, юстиції, пошт і телеграфу, шляхів. У документі також не піднімалося питання фінансування діяльності Ген. секретаріату. Оприлюднення «Інструкції» викликало негативну реакцію в Україні. У результаті бурхливого дводенного обговорення на 6-й сесії УЦР, з огляду на політ. ситуацію в країні, 20 (7) серпня 1917 документ був прийнятий більшістю голосів.

Літ.: Українська Центральна Рада: документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997.

О.Б. Кудлай.

ТИМЧАСО́ВА КОМІ́СІЯ ДЛЯ РОЗБО́РУ ДА́ВНІХ А́КТІВ — див. *Київська археографічна комісія*.

ТИМЧАСО́ВИЙ КОМІТЕ́Т ДЛЯ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ СТАРОЖИ́ТНОСТЕЙ У КИ́ЄВІ — перше в *Києві* наук. істор. т-во, засноване в жовтні 1835. До його складу входили попечитель Київ. навч. округу Є. фон Брадке (голова), ректор Київ. ун-ту М.*Максимович*, декан, ординарний проф. В.*Цих*, ординарні професори С.Орнатський (секретар) і С.Зенович, директор уч-щ Київ. губ. Г.Петров, археологи М.*Берлинський*, К.*Лохвицький*, О.Анненков. Значну роль у роботі т-ва відігравав митрополит Київський і Галицький Євгеній (*Болховітінов*). Мав на меті проведення археол. розкопок на території міста та його околиць з попереднім аналізом стану і результатів попередніх археол. досліджень. Не маючи необхідних коштів, к-т не зумів організувати систематичні й масштабні розкопки. 1835 він ухвалив рішення про створення першого в місті Музею київ. старожитностей при Київ. ун-ті, до якого археолог К.Лохвицький передав усі знайдені ним під час досліджень в істор. ядрі Києва артефакти. Він же став і першим директором музею, офіц. дозвіл на відкриття якого було отримано в березні 1837. Усвідомлюючи необхідність зіставлення археол. і писемних джерел для вивчення історії України, 1840 к-т зробив невдалу спробу об'єднатися з Петерб. археогр. комісією — першою в Росії спеціалізованою установою такого профілю. Нереалізованим залишився й задум М.Максимовича, також підтриманий київ. вченими, щодо заснування істор. т-ва, аналогічного Московському й Одеському товариствам історії та старожитностей. 1845 функції к-ту передали Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів при київ. військовому, подільському і волин. генерал-губернаторові (див. *Київська археографічна комісія*).

Дж.: Державний архів міста Києва, ф. 299, оп. 1, спр. 3, 6; Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 3, спр. 6495; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. II, спр. 22941—22942, 22953.

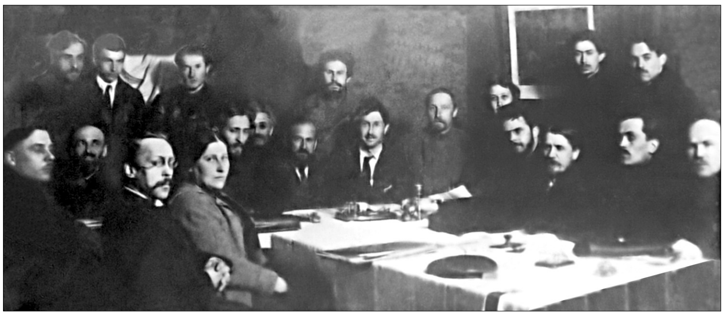

Печатка Тимчасового уряду. Відбиток.

Літ.: Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве в 1837 году. «Журнал Министерства народного просвещения», 1838, ч. 18, № 4; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія: 1843—1921: нарис історії діяльності. К., 1993.

Л.Д. Федорова.

ТИМЧАСО́ВИЙ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКИЙ У́РЯД УКРАЇ́НИ — центр. держ. орган рад. влади. Створений 28 листопада 1918 за рішенням ЦК РКП(б) у Курську (нині місто в РФ) з метою політ. прикриття наступу військ рад. Росії на Україну. До складу входили: Г.*Пятаков* (голова), В.Аверін, В.*Затонський*, Ю.*Коцюбинський* та ін. Перебував у м. Суджа (нині місто Курської обл., РФ), Бєлгороді (нині місто в РФ), *Харкові.* Маніфестом від 29 листопада 1918 проголосив встановлення рад. влади в Україні. Розпочав широкомасштабні соціаліст. перетворення. У грудні 1918 — січні 1919 ухвалив декрети про організацію Всеукр. надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами (*ВУЧК*; 3 грудня 1918); *націоналізацію* пром-сті (11 січня 1919) та банків (22 січня 1919); створення *комітетів бідноти* (13 січня 1919); відокремлення церкви від д-ви (18 січня 1919); найменування України Укр. Соціаліст. Рад. Республікою (УСРР; 6 січня 1919). 25 січня 1919 ухвалив декларацію про необхідність об'єднання УСРР і РСФРР на засадах соціаліст. федерації. За зразком РНК РСФРР 29 січня 1919 реорганізований у РНК УСРР.

Засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Харків, січень 1919.

Літ.: Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; *Юрійчук Є.П.* Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917—1922 рр.). К., 1998; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 2. К., 2012.

А.О. Буравченков.

ТИМЧАСО́ВИЙ У́РЯД — центр. орган держ. влади після *Лютневої революції 1917*, діяв упродовж 15 (2) березня — 8 листопада (26 жовтня) 1917. Утворений за згодою між Тимчасовим к-том *Державної думи Російської імперії* та Петрогр. радою робітн. і солдатських депутатів. Мав передати владу *Всеросійським Установчим зборам.* До складу увійшли кадети (див. *Конституційно-демократична партія*; відігравали провідну роль у політ. курсі), *октябристи* та безпартійні: кн. Г.Львов (міністр-голова), П.*Мілюков*, О.Гучков, М.Некрасов, Мих.*Терещенко*, О.*Керенський* (трудовик, згодом — есер; див. *Партія соціалістів-революціонерів*) та ін.

Т.у. дотримувався принципу правонаступництва влади, зберіг в осн. рисах попередню структуру держ. влади, призначивши своїх комісарів. Владу на місцях здійснювали губернські та повітові комісари Т.у. (див. *Губернські комісари*), призначені, насамперед, із числа земських діячів. Прагнення Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів контролювати діяльність Т.у. призвело до встановлення двовладдя.

Осн. завдання Т.у., визначені в Декларації (16 (3) березня 1917) та зверненні до громадян Росії (19 (6) березня 1917), полягали в демократ. перетвореннях у країні. Уряд здійснив амністію по політ. і реліг. справах, ввів демократ. свободи, відмінив станові, реліг. та нац. обмеження, здійснив демократизацію армії. Були проведені вибори до місц. самоуправління, розпочата підготовка до скликання на засадах загального, рівного, таємного і прямого виборчого права Всерос. Установчих зборів. Уряд неухильно виконував попередні міжнар. угоди, демонстрував своє прагнення довести *Першу світову війну* «до переможного кінця». Нац. політика Т.у. визначалася концепцією збереження єдності і неподільності Росії, перетвореної на демократ. *республіку.* Уряд визнавав за народами Росії право лише на національно-культ. автономію, відкладаючи вирішення нац. питання до скликання Всерос. Установчих зборів.

За час свого існування Т.у. зазнав кілька криз і змін влади, у ході яких вплив кадетів на склад і політику уряду поступово послаблювався, натомість посилювався вплив есерів і *меншовиків.* У результаті квітневої кризи, спровокованої нотою П.Мілюкова щодо вірності союзницьким зобов'язанням Росії, постав перший коаліційний Т.у. на чолі із кн. Г.Львовим, де в якості правлячих партій виступили меншовики та есери (О.Керенський, М.Скобелєв, В.Чернов, І.Церетелі та ін.). Викликана рядом обставин, у т. ч. й «українським питанням», липнева криза завершилася формуванням 6 серпня (24 липня) 1917 другого коаліційного уряду на чолі з О.Керенським. Наслідком корніловського виступу стали нова урядова криза та утворення Директорії із 5-ти осіб, а 8 жовтня (25 вересня) 1917 — останнього, третього коаліційного уряду: О.Керенський (міністр-голова та верховний головнокомандуючий), О.Нікітін, М.Терещенко, О.Верховський, П.Малянтович та ін.

Т.у. прагнув змінити традиційні для Росії авторитарні шляхи зміцнення влади на демократичні, перейти до децентралізації влади із максимально широкою участю населення в держ. управлінні. У тогочасних рос. умовах початок демократ. процесів призвів до поступового послаблення держ. влади, розкладу інститутів держ. управління та армії. Це дало змогу *більшовикам* у жовтні 1917 повалити Т.у. і проголосити перехід влади до Рад.

Українська Центральна Рада, програмною ідеєю якої стало створення правових умов та закладення засад національно-тер. автономії України, прагнула не загострювати стосунків та шукати порозумінь з Т.у. 26 (13) травня 1917 до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*) виїхала перша делегація УЦР на чолі з В.*Вин-*

ниченком. Гол. вимогою поданої до уряду «Декаларації» було видання Тимчасовим урядом держ. акта про принципове ставлення останнього до укр. *автономії*. Спираючись на висновки Юрид. наради при Т.у., уряд відмовився висловити підтримку ідеї створення автономії України та відклав вирішення «українського питання» до скликання Всерос. Установчих зборів.

Проголошення I Універсалу (див. *Універсали Української Центральної Ради*) та створення *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* змусили Т.у. змінити своє ставлення до України. До *Києва* прибула делегація у складі міністрів О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі. У результаті проведених 11—13 липня (28—30 червня) 1917 переговорів уряд визнав Ген. секретаріат УЦР крайовим органом управління в Україні. Підсумки компромісу були оформлені в II Універсалі, в якому УЦР висловилася проти самочинного запровадження засад автономії краю та зобов'язалася доповнити свій склад представниками нац. меншин, що перетворювало її з органу укр. демократії на представницький орган усього населення України. Київ. угода міністрів з УЦР стала однією з причин липневої кризи Т.у.

Згідно з домовленостями УЦР розробила «Статут вищого управління України» та надіслала до Петрограда свою другу делегацію для його затвердження. Після тривалих та складних переговорів Т.у. видав *«Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»* (17 (4) серпня 1917), що значно обмежувала компетенцію та юрисдикцію Ген. секретаріату УЦР. Після *Демократичної наради 1917* політика щодо України звелася до подальшого обмеження повноважень УЦР: Т.у. ігнорував Ген. секретаріат УЦР у своїх розпорядженнях в Україні, відмовляв у забезпеченні коштами, засобами для орг. роботи. (Декларація Ген. секретаріату УЦР від 12 жовтня (29 вересня) 1917).

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* Т.у. припинив своє існування. Влада в Україні перейшла до УЦР.

Літ.: Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. М., 1987; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Булдаков В.П.* Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. М., 1997; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997.

В.М. Бойко, О.Б. Кудлай.

ТИМЧАСО́ВІ УПРАВЛІ́ННЯ — перехідна форма управління в *Західній Україні*, що разом із сел. к-тами утворювала систему тимчасових органів влади, створених під час наступу Червоної армії у вересні 1939. Існували до утворення в зх. областях УРСР традиційних рад. держ. і парт. органів влади (грудень 1939) і складалися з таких ланок: а) воєводські (обласні) Т.у. в містах *Львів*, Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), *Тернопіль*, *Луцьк*; б) Т.у. повітів і міст.

Кер-во Т.у. здійснювали парт. і рад. працівники, відряджені зі сх. областей УРСР, політруки *Українського фронту*. Т.у. були покликані ліквідувати колишні політ., екон. і культ. структури, які не вписувалися в тоталітарну систему *СРСР*, подолати опір його противників, налагодити роботу закладів торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунальних служб, підприємств пром-сті та зв'язку, забезпечити постачання населення міст товарами першої необхідності, розв'язати проблему безробіття тощо. Виконували також певні суд. функції, вирішували майнові й трудові конфлікти, оскільки колишні органи юстиції були ліквідовані, а нові не створені. Одним із найважливіших завдань Т.у. була підготовка до скликання *Народних зборів Західної України*.

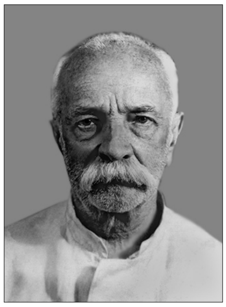
Літ.: Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения западноукраинских земель с Украинской ССР. Львів, 1979; *Луцький О.І. та ін.* 1939: Західні землі України. Львів, 1999.

О.І. Луцький.

ТИМЧАСОВОЗОБОВ'Я́ЗАНІ СЕЛЯ́НИ — колишні поміщицькі селяни, яких *селянською реформою 1861* було звільнено від *кріпацтва*, але після підписання *уставних грамот* не переведено на викуп (див. *Викупна операція 1861—1907*). Із часу укладення викупної угоди селяни втрачали статус тимчасовозобов'язаних і переходили до розряду т. зв. селян-власників. Т.с. виконували на користь *поміщиків* повинності, які не відрізнялися від повинностей кріпосних селян, — виконували *панщину* або сплачували *оброк* тощо. Обмеженою була лише підводна повинність та були скасовані натуральні побори. У *Правобережній Україні*, щоб привернути селян на свій бік у боротьбі з *польським повстанням 1863—1864*, обов'язковий викуп землі вводився царським урядом з 1863, а розмір платежів знижено на 20 %. Ці заходи прискорили ліквідацію тут стану Т.с. На обов'язковий викуп перейшло бл. 1,5 млн Т.с. Прискорився перехід Т.с. до розряду селян-власників і в ін. регіонах України. Осн. маса укр. селян на серед. 1860-х рр. покінчила зі станом Т.с. На час введення обов'язкового викупу земель (1881) таких залишилося в Україні всього 110,2 тис., тоді як загалом у Рос. імперії — 1,5 млн осіб.

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті рр. XIX ст.). К., 1990.

Т.І. Лазанська.

Є.К. Тимченко.

Штамп «Бібліотека Євгена Тимченко». Відбиток.

ТИ́МЧЕНКО Євген Костянтинович (08.11(27.10).1866—22.05.1948) — мовознавець-україніст, перекладач. Професор (1918). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Українського наукового товариства*, чл.-кор. АН СРСР (1929). Н. в м. *Полтава*. 1889—90 — вільний слухач Петерб. ун-ту. Працював у держ. установах *Києва* та *Чернігова*, у редакції час. *«Киевская старина»*, в б-ці Київ. ун-ту. Брав участь у підготовці тлумачного словника укр. мови за редакцією Б.*Грінченка*, упорядковував програми до збирання діалектичних одмін укр. мови (разом із К.*Михальчуком*, 1909—10).

1910 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Викладав рос. мову в середніх навч. закладах Києва та на Вищих жін. курсах. Магістр рос. мови та словесності (1914). 1914—15 — приват-доцент Варшавського ун-ту, 1915 разом з ун-том евакуйований до м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ), де викладав у створеному на базі

Варшавського Донському ун-ті. 1917 в Ростові-на-Дону організував т-во «Просвіта», від якого 1918 був делегований до *Української Центральної Ради*. Як представник Укр. наук. т-ва брав участь у роботі Комісії з підготовки до створення УАН (1918).

Із 1918 — професор кафедри українознавства Київ. держ. ун-ту. Наприкінці 1919 емігрував до Швейцарії. 1920 повернувся в Україну, працював професором кафедри заг. мовознавства Кам'янець-Подільського ун-ту. Згодом повернувся до Києва, де очолив створену 16 грудня 1918 Постійну комісію для складання істор. словника укр. мови при УАН. Був директором комісії до 22 лютого 1930, коли згідно з постановою Президії ВУАН вона була об'єднана з *Інститутом української наукової мови*. Одночасно 1920—32 — професор Київ. ін-ту нар. освіти, 1925—28 — член Комісії для впорядкування укр. правопису при Наркомосі УСРР. 1930—31 — співробітник відділу історії укр. мови Ін-ту укр. наук. мови, 1931—33, після ліквідації цього ін-ту, — співробітник Ін-ту мовознавства ВУАН. Звільнений з роботи за звинуваченням у контрреволюц. діяльності, перебував на пенсії.

Автор праць із фонетики, граматики, лексики, лексикографії, діалектології та історії укр. мови, підручників та укладач словників. Йому належить перший переклад укр. мовою фінського епосу «Калевала» (Львів, 1901; 2-ге вид. — К., 1928; К., 1995). Перекладав твори Дж.-Г.Байрона, В.Гюго, М.Метерлінка та ін. Співредактор «Збірника заходознавства» (К., 1929).

Заарештований 9 серпня 1938 і звинувачений в участі в «антирадянській українській націоналістичній терористичній організації», що Т. категорично заперечував, однак визнавав свої націоналістичні погляди. 1940 засуджений до 5-ти років заслання у Красноярському краї РРФСР. Проживав у с. Дзержинське (1940—41), потім — у м. Ачинськ.

1944 за викликом АН УРСР повернувся до Києва, працював старшим наук. співробітником Ін-ту мовознавства АН УРСР.

П. у м. Київ.

Реабілітований 1989.

Праці: Русско-малороссийский словарь, т. 1—2. К., 1897—99; Українська граматика. К., 1907 (2-ге вид. — К., 1917; 3-тє вид. — К., 1918); Причинки до української діалектології. К., 1908; Українська граматика для шкіл середніх. К., 1918; Льокатив в українській мові. К., 1925; Номінатив і датив в українській мові. К., 1925; Вокатив і інструменталь в українській мові. К., 1926; Курс історії українського язика: вступ і фонетика. К., 1927 (2-ге вид. — К., 1930); Акузатив в українській мові. К., 1928; Історичний словник українського язика, т. 1 (А—Ж), зошити 1—2. Х.—К., 1930—32 (перевид. — К., 1985; редактор); Пам'яті Бориса Михайловича Ляпунова. «Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР», 1946, т. 2—3; Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст., кн. 1—2. К.—Нью-Йорк, 2002—03.

Літ.: Життєпис Є.К. Тимченка (складений ним самим). «Записки історично-філологічного відділу УАН» (К.), 1919, кн. 1; *Булаховський Л.А.* Євген Костянтинович Тимченко [некролог]. «Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР», 1948, т. 6; *Булахов М.Г.* Тимченко Евгений Константинович. В кн.: *Булахов М.Г.* Восточнославянские языковеды: Биобиблиографический словарь, т. 3. Минск, 1978; *Жовтобрюх М.А.* Євген Костянтинович Тимченко — вчений і педагог. «Мовознавство», 1991, № 5; Євген Тимченко — вчений і громадський діяч [добірка статей]. «Українська історична та діалектна лексика» (Львів), 1996, вип. 3; Наукова спадщина Є. Тимченка як джерело мовознавчих досліджень [добірка статей]. Там само; *Селігей П.О.* Науковці мовознавчих установ Академії наук України: 1918—1943 рр. В кн.: Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України — 75: 1930—2005: Матеріали до історії. К., 2005.

О.В. Юркова.

ТИРА́СПОЛЬ (румун. Tiraspol) — місто в Молдові. Розташов. на лівому березі Дністра. Де-юре — адм.-тер. одиниця Республіки Молдова зі статусом муніципія (до складу якого входять також м. Дністровськ і с. Кременчук). Де-факто — столиця самопроголошеної і невизнаної жодною з д-в *Придністровської Молдавської Республіки*. Населення муніципія — 14,9 тис. осіб (2010; росіяни — 41,6 %, українці — 33,0 %, молдовани — 15,2 %, представники ін. етносів, переважно *гагаузи*, болгари, білоруси та євреї — 10,2 %). Назва міста утворена від давньогрец. назви Дністра (див. *Тірас*) та «поліс» — місто.

За *Ясським мирним договором 1791* (1792) територія Пд. Придністров'я була анексована Рос. імперією. Незабаром на місці майбутнього міста за вказівкою О.*Суворова* та за проектом Ф.*Деволана* заклали фортецю Срединна, спорудження якої завершили 1795. На її території були церква Святого Андрія Первозванного, казарми і склади. 27 січня 1795 поселення при фортеці набуло статус міста. У цей час у місті мешкало більше 2,5 тис. осіб. Т. став центром *повіту* у складі *Новоросійської губернії*, а 1803 Тираспольський пов. увійшов до *Херсонської губернії*. Після рос. анексії *Бессарабії* (1812) Т. втратив своє положення прикордонного міста, а фортеця так і не зіграла призначену їй воєнно-стратегічну роль і згодом була ліквідована (1835; до нашого часу збереглися вали і пороховий льох).

У зв'язку з розвитком торгівлі та пром-сті населення міста наприкінці 1-ї пол. 19 ст. зросло до 10 тис. осіб. Збільшилася територія міста. У 2-й пол. 19 ст. в Т. стрімко розвивалася легка і харчова пром-сть. 1867 до Т. від станції Роздільна була прокладена залізнична гілка, яку 1873 продовжили до Кишинева (нині столиця Молдови). Крім пром-сті й торгівлі, значне місце в економіці міста займало сільське госп-во, особливо садівництво. У цей період населення міста збільшилося до 31 тис. осіб (1897). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в екон. житті міста гол. роль почала відігравати *буржуазія*, яка займала провідне місце в *міській думі*.

У січні 1918 *більшовики* силою зброї захопили владу в місті. Т. став військ. центром Одес. Рад. Республіки. Рад. влада протрималася в місті до початку березня 1918 і остаточно була встановлена 12 лютого 1920. 1924 Т. увійшов до складу Автономної Молдав. СРР (із 1937 — *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*) і 1929 став її столицею. Для комплексної забудови міста, яке здобуло столичний статус, з бюджету УСРР виділили значні кошти. До проектування залучили досвідчених архітекторів з *Києва* та *Одеси*. У 1930-ті рр. в Т. спорудили театр, ін-т нар. освіти і ряд пром. підпр-в, зокрема консервні з-ди ім. Першого травня та ім. П.Тка-

ченка. У серпні 1940 Молдав. АРСР припинила існування, і Т. разом з її частиною ввійшов до новоствореної Молдав. РСР, втративши статус столиці.

Під час німецько-рад. війни 1941—45 Т. був під контролем Румунії (із 10 серпня 1941 до 12 квітня 1944) і входив до *Трансністрії*, на початку її існування (серпень—жовтень 1941) був її адм. центром.

У 1950-ті рр. в місті почалося створення великої пром-сті, зокрема електротехнічної, металообробної і текстильної. Т. динамічно розвивався аж до кінця 1980-х рр. Високі темпи вир-ва, буд-во нових індустріальних та інфраструктурних об'єктів сприяли припливу населення як з Молдови, так і з Росії та України. У наш час Т. залишається великим пром. і культ. центром. 2002 споруджено один з найбільших в Європі спорткомплекс «Шериф». Численні пам'ятники, зокрема Г.*Котовському* (1960), О.Суворову (1979), В.*Леніну* (1987), О.*Пушкіну* (1990), імп. *Катерині II* (2007), Ф.Деволану (2007), а також меморіал Слави (1972). Діє Тираспольський об'єднаний музей.

Літ.: Очерки истории Тирасполя. Кишинев, 1967; *Куклев В.* Тирасполь — город на Днестре. Кишинев, 1972; *Орленко В.* Днестровская новь. Одесса, 1979; *Анцупов И.А. и др.* Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. К., 1980; Тираспольский межрайонный историко-краеведческий музей. Кишинев, 1982; *Челышев Б.Д.* Тирасполь. Кишинев, 1989; *Тимофієнко В.* Нотатки військового інженера Ф. Деволана про діяльність на Півдні України. «Архітектурна спадщина України», 1996, вип. 3, ч. 2; *Chirtoaga I. та ін.* O istorie a regiunii transnistrene din cele mai vechi timpuri până în prezent. Chişinău, 2007; Republica Moldova: Ediţie enciclopedică. Chişinău, 2011.

Іон Ксенофонтов, Тимур Лукін.

ТИСАРО́ВСЬКИЙ Єремія (світське ім'я — Євстафій; імовірно, 1570-ті рр. — п. 11(01).03.1641) — львів. єпископ, екзарх константиноп. патріарха. Походив із шляхетського роду Тисаровських герба «Сас». Імовірно, вчився у *Львівській братській школі*. По смерті львів. єпископа Гедеона (*Балабана*) був висунутий у жовтні 1607 львів. *духовенством* і *Львівським братством* його наступником. Під тиском польс. короля *Сигізмунда III* Ваза мусив погодитися на катол. сповідання віри, але, діставши королів. універсал від 31 жовтня 1607 на львів., галицьку й кам'янецьку кафедру, відмовився від своєї обіцянки. Отримав благословення на висвяту від константиноп. патріарха та був висвячений з участю сучавського митрополита Анастасія. По смерті 1610 перемишльського єпископа Михаїла (Копистенського) залишився єдиним правосл. єпископом у *Речі Посполитій*. У січні 1614 став екзархом константиноп. патріарха в Речі Посполитій, фактично предстоятелем Київ. митрополії до 1620. Брав участь у підготовці до Київ. правосл. церк. собору 1620, який відродив вищу ієрархію правосл. церкви в Речі Посполитій. Мав значний авторитет серед православних, відзначився в боротьбі за збереження правосл. церкви в Речі Посполитій, часто здійснював поїздки по *парафіях*, чисельність яких при ньому перевищила 1 тис., за деякими даними, заснував *Манявський скит*. 1616 заклав Спасо-Преображенський храм у *Бершаді*. Підтримував *братства*, сприяв розвиткові освіти й книгодрукування. Саме йому були присвячені деякі книги, видані 1616—28, напр. «Вірші» (1616) Памва *Беринди*. 1625 відправив посольство до рос. царя *Михайла Федоровича* із клопотанням про підтримку правосл. церкви в Речі Посполитій та про фінансову допомогу. Був противником *Київського православного церковного собору 1629*, який мав поставити питання про об'єднання з уніцями, і не прибув на нього. Цей собор було, по суті, зірвано. 1631 освятив Свято-Успенський храм у *Львові*, дещо пізніше збудував церкву Різдва Пресвятої Богородиці на Краківському передмісті Львова. По смерті Іова (*Борецького*) знову був призначений константиноп. патріархом екзархом для Київ. митрополії. У квітні 1633 очолив хіротонію київ. митрополита Петра (*Могили*). Останній період свого життя провів переважно у своїй родинній маєтності Жовчів (нині село Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.), де й помер. Там же, у місц. церкві, і був похований.

Літ.: *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви, кн. 6. М., 1996; *Кметь В.* Львівський єпископ Єремія (Тисаровський) у «Життєписах» сучасника. В кн.: Наукові зошити історичного факультету [Львівського національного університету], вип. 4. Львів, 2001.

Ю.А. Мицик.

ТИ́СМЕНИЦЯ — місто *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташов. на р. Ворона (прит. Бистриці Надвірнянської, бас. Дністра). Населення 9,8 тис. осіб (2009).

Гіпотетично ототожнюється з літописною *Тисмяницею.* Т. достовірно існує з 15 ст. До поч. 16 ст. укріплений центр Т. був розміщений на південь від сучасного міста, в урочищі Городище на пагорбі над долиною р. Стримба (ліва прит. Ворони).

Із 1434 Т. — у складі Галицької землі *Руського воєводства*. 1448 король польс. і вел. кн. литов. *Казимир IV* Ягеллончик надав Т. *магдебурзьке право.* Через Т. проходив торг. тракт зі *Львова* на Молдову і Туреччину, що сприяло екон. розвиткові міста.

1513 татари дощенту зруйнували Т. Жителі, які врятувалися, переселилися в долину Ворони, де заклали нове місто. Того ж року король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* звільнив мешканців міста від податків на 4 роки і дозволив торгувати в ньому іноз. купцям. Т. швидко відбудувалася за рахунок *мита* і торг. зборів. Кілька століть вона була значним екон. центром завдяки вірм. і єврейс. купцям та ремісникам — кушнірам і гарбарям. У листопаді 1530 Т. захопили війська молдов. воєводи Петра *Рареша* і кілька місяців її утримували. У 17—18 ст. місто належало *По-*

Тисмениця. Народний дім. Фото 1930-х років.

тоцьким. 1618 знищену татарами Т. польс. король *Сигізмунд III* Ваза знову звільнив від податків на 4 роки.

У 17 ст. в пд. частині міста було споруджено мурований замок з укріпленнями бастіонного типу. Саме місто було оточене валом із частоколом (на 1672, за даними У. фон *Вердума*, міські укріплення були в занедбаному стані). 1631 в місті засновано домініканський монастир, першим пріором якого був С. *Окольський.*

1676 турки і татари знову знищили місто. Через два роки тодішній власник Домінік Потоцький запросив кілька десятків вірм. родин, вигнаних турками з Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*), і надав їм право займатися різними промислами й торгівлею, право на власний суд і самоврядування. Вірм. поселенці заклали в Т. сап'янову гарбарню і зберегли за містом традиції значного торг. центру. У 18 ст. місто переживало екон. занепад.

Після 1-го поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Т. — у складі володінь австрійських *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). До 1867 — центр повіту (спочатку — у складі Галицького, потім — Station Станіславського округів), далі — у складі Тлумацького пов.

У 2-й пол. 19 ст. місто дуже підупало, до чого спричинилися 3 великі пожежі. До 1830 у Т. функціонували 3 майстерні з виготовлення хутряних виробів, які через банкрутство майстрів перейшли в держ. оренду. Новий управитель, купець Л.Левенталь зі Станіславова (нині м. *Івано-Франківськ*), об'єднав їх у хутрову ф-ку. 1835 він одержав держ. дотацію і продовжив реконструкцію ф-ки, запросивши висококваліфікованих спеціалістів. 1840 набула потужності Тисменицька паперова ф-ка, що діяла на парових двигунах. Після прокладення через Станіславів залізниці (1866) Т. знов занепала.

Під час *Першої світової війни* Т. була окупована рос. військами. У листопаді 1918 — 1919 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, потім до 1939 — у складі Польщі (у Станіславському пов.).

Від 1939 — у складі УРСР. Райцентр 1940—41, 1944—62 і від 1982. Із 2 липня 1941 до 26 липня 1944 місто було окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії.* 14 лютого 1986 Т. отримала статус міста (до цього мала статус с-ща міськ. типу).

До наших часів місто зберегло кушнірську спеціалізацію і є найбільшим у *Галичині* центром хутряної пром-сті. У Т. розташоване хутрове підпр-во «Тисмениця», продукція якого добре відома за межами України.

У Т. народилися І. *Княгиницький*, К. *Левицький.*

Пам'ятки арх-ри: реальна чол. школа (1906; нині тут музей історії міста), церква Святого Миколая (1921), будинок Нар. дому (1928), будинок т-ва «Сокіл» (1935).

Літ.: *Schneider A.* Statystyka miast i miasteczek powiatowych według nowej organizacji kraju, cz. 1. Kraków, 1866; *Barącz S.* Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce. Lwów, 1891; *Czołowski A.* Bitwa pod Obertynem 22 sierpnia 1531. Lwów, 1918; *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. Lwów, 1919; Przewodnik po Polsce, t. 2: Polska południowo-wschodnia. Warszawa, 1937; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971; *Андрухів І., Гаврилюк С.* Тисмениця. Івано-Франківськ, 2002 (2-ге вид. — Івано-Франківськ, 2008).

З.Б. Федунків.

ТИ́СМЯНИЦЯ — поселення в *Галицькому князівстві*, згадане в *Київському літописі* під 1145: туди на полювання виїхав з *Галича (давнього)* кн. *Володимирко Володаревич.* Т. слід ототожнювати із сучасним м. *Тисмениця*, в околицях якого відомо кілька археол. пам'яток давньорус. часу (зокрема біля с. Підпечери Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл.). Проте конкретна локалізація Т. залишається проблематичною.

Літ.: *Ратич О.О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області. Web: http://ifoonsku.ucoz.ua/Arkheolohiya.pdf.

М.Ф. Котляр.

О. Тисовський.

ТИСО́ВСЬКИЙ Олександр (псевд. — Дрот; 09.08.1886—29.03.1969) — громад. діяч. Член *Наукового товариства імені Шевченка.* Засновник укр. скаутської орг-ції *«Пласт».* Н. в с. Биків (нині село Мостиського р-ну Львів. обл.). Навч. у Львів. ун-ті. 1909 захистив докторську дис. До 1939 викладав у *Академічній гімназії у Львові*, 1920—24 — у *Львівському таємному українському університеті*, 1939—41 — у Львів. ун-ті. Автор низки статей із ботаніки та зоології. 1911 створив серед своїх учнів перші пластові гуртки і розробив принципи діяльності «Пласту» (уклав текст пластової присяги, вимоги пластового іспиту тощо); опираючись при цьому на традиції запорозьких та кубанських козаків, разом із тим включив багато правил з англ. скаутингу. 12 квітня 1912 в Академічній г-зії у Львові склали присягу перші пластуни. Одночасно з Т. пластові гуртки заснували П. *Франко* при філії Академічної г-зії у Львові, І. *Чмола* при львів. *«Січі»* та ряд вчителів при г-зіях у *Галичині.*

Т. виступав проти надмірної воєнізації «Пласту», перетворення його на додаток до укр. політ. руху, стежив за дотриманням високих вимог до пластунів, намагався централізувати пластову орг-цію. У квітні 1913 у *Львові* було скликано перший з'їзд представників пластових відділів із 16-ти місцевостей Галичини та сформовано «Організаційний пластовий комітет», куди увійшов і Т. 1913—14 опублікував низку статей про засади й напрями діяльності «Пласту», а 1913 видав друком перший пластовий підручник (перероблене видання — «Життя в Пласті», 1921), де виклав основи пластового світогляду.

На початку *Першої світової війни* всі члени пластового гуртка Т. вступили до *Легіону Українських січових стрільців.* У березні 1916 Т. відновив діяльність пластових гуртків у Львові. Для опіки над «Пластом» було сформовано Верховну пластову раду на чолі з Т., яка скеровувала діяльність усіх пластових частин у Галичині. Т. продовжував відігравати провідну роль у «Пласті» і в міжвоєнний період. Написав слова пластового гімну «Цвіт України і краса». Після заборони «Пласту» 1930 Т. співпрацював із нелегальними пластовими структурами — Пластовим центром, кооперативом «Пласт», ж. «Вогні». Під час *Другої світової війни*

Т. у співпраці з *Українським центральним комітетом* безуспішно намагався відновити пластові орг-ції. Із 1944 перебував на еміграції у *Відні.*

П. у м. Відень.

Літ.: Пластуни в Українських визвольних змаганнях. «Вогні», 1937, ч. 5—6; *Данилів Т.* Основоположник Пласту — до 80-річчя д-ра Олександра Тисовського. Мюнхен, 1966; Підручна книжечка пластуна і пластунки. Нью-Йорк, 1990; *Зарицька О.* Пластуни в ОУН. «Пластовий шлях», 1997, ч. 3 (115); *Джулинська Т.* Пластовий довідник. Торонто, 2000.

О.В. Середа.

ТИ́СЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця *неоліту* — поч. енеоліту (див. *Мідно-кам'яний вік*). Пам'ятки цієї к-ри відомі у Сх. Словаччині, Угорщині та в Україні (Закарпаття). На поселеннях Т.к. відкриті великі наземні житла (30—70 м^2) із глиняними стінами або стовповою конструкцією, а також заглиблені житла (10—12 м^2). Серед різноманітного глиняного посуду наявна тонка, добре виготовлена (столова) і груба (кухонна) кераміка (банкоподібні кубки, амфори з вушками, інше). Деякі з них прикрашені прорізним орнаментом у вигляді есоподібних і меандрових візерунків. Знаряддя — з обсидіану, кремнистого сланцю, кварциту (сокири, ножі, наконечники стріл, вістря, геометричні мікроліти). Унікальним явищем для Закарпаття і суміжних територій, де фауна, як правило, не зберігається, є наявність на поселенні Мала Гора кісток свійських і диких тварин. Пам'ятки к-ри відомі з 1-ї пол. 20 ст. по роботах К.Берняковича на Малій Горі в *Мукачевому* (1948) і В.Титова (1970), а також поблизу сіл Великі Лази та Дрисіно. К-ра датується 5 тис. до н. е., госп. діяльність — землеробство та скотарство, а також, очевидно, — мисливство, збиральництво і рибальство.

Літ.: *Бернякович К.* Енеолітичне поселення на Малій Горі біля Мукачева. В кн.: Археологія, т. 20. К., 1966; *Титов В.* Итоги работ Закарпатской экспедиции. В кн.: Археологические открытия 1970 года. М., 1971; *Потушняк М.* Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту та енеоліту Закарпаття. В кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972; *Пелещишин Н.* Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). К., 1987.

Л.Г. Мацкевий.

ТИТЛЕ́ВСЬКИЙ (Tytlewski) **Мацей** (р. н. і р. с. невід.) — польс. хроніст і дипломат. Був абатом бенедиктинського монастиря в м. Люблін (Польща). У зв'язку із заходами польс. короля *Сігізмунда III* Ваза, спрямованими на здобуття підтримки іспанців проти турків, надрукував 1622 в Неаполі (Італія) брошурку (36 сторінок) «Narratio de praeliis gestis inter Polonum et Turcam Annis 1620 et 1621» («Опис про перебіг війни між поляками і турками років 1620 і 1621»). 1623 її ж передруковано в Мадриді (Іспанія; із виданням й іспанського перекладу). За джерела Т. мав записки учасників Цецорської (1620) та Хотинської (1621) кампаній (див. *Цецорська битва 1620*, *Хотинська війна 1621*) — Т.Шемберга (його текст датований 1621) та Я.Остророга (текст із 1622). Розпочав автор із геополіт. вступу — опису *Центрально-Східної Європи* («європейської Сарматії»), даних про *Королівство Польське* (військо — 300 тис. кінних, 100 тис. піших). Особливо докладно Т. представив Хотинську битву (перебіг боїв від 2 вересня до 12 жовтня 1621 подано день за днем). Читацьку славу твору забезпечив передрук його офіц. історіком катол. церкви А.Бзовським в його «Annalium ecclesiasticorum» («Церковних анналах») — т. 18 (1627). Звідси його перекладали й укр. історики — С.*Величко* та С.*Лукомський*. Через посередництво літопису С.Величка текст Т. здобув розголос і резонанс у рамках укр. історіографії. Польс. мовою твір видавав Т.Падалиця (З.-Л.Фіш; «Dziennik Warszawski», 1855, nr. 153—162).

Літ.: *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. К., 2011.

Д.С. Вирський.

ТИТО́В Федір Іванович (08.02.1864—20.12.1935) — історик Церкви, археограф, книгознавець, протоієрей. Магістр богослов'я (1894), професор (1904), д-р церк. історії (1905). Н. в с. Порічне (нині с. Черкаське-Порічне Курської обл., РФ). Початкову освіту отримав у Обоянському духовному уч-щі, середню — у Курській духовній семінарії, вищу — у *Київській духовній академії* (1886—90), по закінченні навчання залишений при академії професорським стипендіатом. Із 13 жовтня 1891 — в. о. доцента, із 10 червня 1894 — доцент по кафедрі давньої заг. громадян. історії; із січня 1897 — на кафедрі історії Рос. церкви (із 29 квітня 1904 — екстраординарний, із 30 вересня 1905 — ординарний професор). Із 1901 — редактор неофіц. частини *«Киевских епархиальных ведомостей»*. 1905 за наук. твір «Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в 17—18 вв.» Т. присуджений наук. ступінь д-ра церк. історії. Як науковець досліджував історію Київ. академії, правосл. церкви 17—18 ст., книгодрукування, монастирів, діяльність видатних церк. і культ. постатей в Україні. За редакцією Т. видано чимало першоджерел з історії монастирів (королів. грамоти, фундушеві записи, грамоти митрополитів тощо), акти і документи з історії Київ. академії, які є цінним надбанням укр. археографії; друкувався в журналах «Руководство для сельских пастырей», «Богословский библиографический листок», *«Труды Киевской духовной академии»* та ін. Після смерті вченого видані його монографії з історії книгодрукування та вищої освіти в Україні.

Викладацьку і наук. діяльність Т. сполучав із пастирською службою: 1896 призначений настоятелем *Андріївської церкви*; 25 травня 1905 зведений у протоієреї. Долучався до різноманітних громад. справ: 1877 — дійсний член Слов'ян. благодійного т-ва; 1898—1905 — член Київ. духовного цензурного к-ту; 1901—08 — депутат від духовного відомства у складі Київ. губернського к-ту попечительства про нар. тверезість; 1903 — член Київ. духовної консисторії та почесний член Київ. єпархіальної вчилищної ради; 1910 — член ради *Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва* та ін. По кілька місяців у літній період 1909, 1910, 1912 виконував обов'язки ректора Київ. духовної академії. На 2-й сесії Всеукр. церк. собору (20 червня — 11 липня 1918) Т. обраний до скла-

Ф.І. Титов.

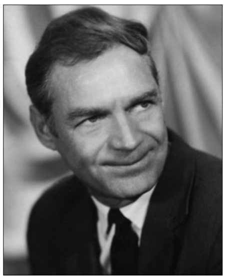
ду Вищої церк. ради. Із грудня 1918 — в еміграції.

П. у м. Белград (Югославія).

Праці: Макарий Булгаков, митрополит Московский, т. 1. К., 1895; Макарий Булгаков, архиепископ Харьковский, т. 2. К., 1897; Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в 17—18 вв., т. 1—2. К., 1905; Преобразование духовных академий в России в 19 веке. К., 1906; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, т. 1, отд. 3: 1796—1869. К., 1910; Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк, т. 1: 1606—1616—1721 гг. К., 1916; Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в 16—18 вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. К., 1924; Стара вища освіта в Київській Україні 16 — початку 19 вв. К., 1924.

Літ.: *Крайній К.К.* Історики Києво-Печерської лаври XIX — початку XX ст. К., 2000; *Шип Н.А.* Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1819—1919). К., 2010; *Дзюба О.* Тітов Ф.І. В кн.: Українські архівісти (XIX—XX ст.): Біобібліографічний довідник. К., 2007.

Н.А. Шип.

О.І. Тихий.

ТИ́ХИЙ Олексій Іванович (27.01. 1927—06.05.1984) — правозахисник. Н. на х. Їжевка (нині с. Іжевка Костянтинівського р-ну Донец. обл.). Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту. Вчителював у школах Запорізької та Донецької областей. Уперше заарештований органами МДБ 1948 за критику кандидата в депутати. Отримав 5 років ув'язнення, яке згодом було замінено на умовне. У лютому 1956 зазнав переслідувань вдруге за написання листа до ЦК КПРС із протестом проти окупації Угорщини військами Варшавського договору, засуджений на 7 років таборів суворого режиму. Відбував покарання у Владимирській тюрмі та Мордовії. Після звільнення 1964 став одним з активних учасників дисидентського руху в Україні. У своїх публіцистичних творах «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області», «Думки про рідний край», «Сільські проблеми» виступив за відновлення укр. мови та к-ри на Донеччині, проти політики *русифікації* в Україні.

У листопаді 1976 Т. разом із М.*Руденком*, О.*Бердником* та ін. діячами національно-визвол. руху в Україні виступив членом-засновником *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод* — першої легальної правозахисної орг-ції в Україні. За правозахисну діяльність у липні 1977 засуджений до 10-річного позбавлення волі в таборах особливо суворого режиму і 5-ти років заслання. Покарання відбував у Мордовії.

П. у камері тюремної лікарні в м. Перм (нині місто в РФ). Перепохований 19 листопада 1984 на *Байковому цвинтарі* в *Києві*.

Реабілітований у грудні 1990.

Тв.: Роздуми. Збірник статей, документів. Балтимор—Торонто, 1982.

Літ.: «Лівіше серця — Україна!»: Про Олексія Тихого, його переконання, за які автора визнано «особливо небезпечним рецидивістом». «Донбас», 1991, № 1; *Півень В.* Пам'ятаю його ім'я: до 10-ї річниці від дня смерті українського правозахисника, політв'язня О. Тихого (1927—1994). «Українське слово», 1994, № 19, 12 травня.

О.Г. Бажан.

ТИХО́МЕЛЬ (Тихомль) — село Білогірського р-ну *Хмельницької області*. Розташов. на р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Населення 255 осіб (2011).

Т. відомий з раннього середньовіччя. Вперше як давньорус. «город» у *Погорині* згаданий у *Київському літописі* під 1152, коли київ. і волин. кн. *Ізяслав Мстиславич* установив тут свого *посадника*. 1213 чи 1214 в Т. (і одночасно в сусідньому *Перемилі*) княжили юні Данило і Василько Романовичі (див. *Данило Галицький*, *Василько Романович*), позбавлені галицькими й волин. боярами батьківського престолу. Наприкінці 1226 або на поч. 1227 угор. війська здобули Т., а 1233 зазнали під його стінами поразки. У 1-й третині 13 ст. Т. лежав у Шумській волості Погорини.

1240 Т., очевидно, зруйнували монголи. Джерела не зберегли жодної згадки про цей населений пункт аж до серед. 15 ст., коли Погорина вже входила до складу *Великого князівства Литовського*. Відтоді і до поч. 17 ст. Т. фігурує в документах як село з розташов. неподалік *городищем*. Давньорус. городище лежить на мисі високого правого берега р. Горинь і має площу бл. 0,7 га. Поруч на плато зафіксовано селище (*посад*). Археологічно Т. не вивчений.

Першим відомим власником села часів ВКЛ був боярин Сивко Кобакович, спадкоємцями якого виступають пани *Сенюти-Ляховецькі*. У 2-й пол. 16 ст. село стало адм. центром невеликої *волості*, в серці якої містився укріплений двір. Тут же, як і в ін. осн. володіннях Сенют, існувала аріанська громада (див. *Аріанство*) та був заснований збір (молитовний дім). В околицях села дотепер стоїть «аріанська каплиця» — унікальна пам'ятка, зведена, можливо, як усипаль-

Тихомель. Городище та аріанська вежа-каплиця. Фото 2009.

ниця Сенют наприкінці 16 або в 1-й пол. 17 ст. 1616 на прохання Абрама Сенюти польс. король *Сигізмунд III* Ваза видав привілей з дозволом осадити в Т. місто, якому надавалося *магдебурзьке право.* 1618 під час татар. нападу Т. був повністю випалений, а всі його жителі виведені в *ясир.* Хоча в подальшому пустка була швидко залюднена і вже за 10 років тут налічувалося 39 *димів*, реалізувати містобудівну ініціативу не вдалося через смерть Абрама Сенюти (1632), тривалий період перебування його дітей в опіці і події національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Із 1681 власниками села були *Яблоновські*, потім — *Сапіги.*

Із 2-ї пол. 15 ст. Т. входив до складу Волин. землі ВКЛ, після судово-адм. реформи 1564—66 — до Кременецького пов. *Волинського воєводства.* Після 2-го поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у Рос. імперії (у складі Острозького пов. *Волинської губернії*).

Дж.: *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930; Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002; Lietuvos Metrika: knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Vilnius, 2010.

Літ.: *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana, t. 2, cz. 2. Warszawa, 1845; *Stecki T.J.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym, t. 2. Lwów, 1871; *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej, t. 3. Poznań, 1881; Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; *Boniecki A.* Herbarz Polski, t. 8. Warszawa, 1905; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; *Собчук В.* Походження волинської шляхетської родини Сенюют. В кн.: Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4—5 листопада 1993 р.). Львів, 1993; *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв.: Свод археологических памятников. М., 1996; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003.

М.Ф. Котляр, І.А. Тесленко.

ТИХОМИ́РОВ Михайло Миколайович (31(19).05.1893—02.09. 1965) — рос. рад. історик. Д-р істор. н. (1939), професор (1939). Чл.-кор. (1946), дійсний член АН СРСР (1953). Н. в м. *Москва* в сім'ї службовця. 1917 закінчив історико-філол. ф-т *Московського університету.* Із 1934 почав викладати на істор. ф-ті Моск. ун-ту і в ін. вищих навч. закладах Москви. Із 1935 Т. почав працювати в ін-тах історії та слов'янознавства АН СРСР. 1953—57 — академік-секретар відділення історії АН СРСР. Із 1956 — голова заснованої ним Археогр. комісії АН СРСР. Автор багатьох книг і статей. У колі наук. інтересів Т. були *Київська Русь*, Росія (15—18 ст.), слов'ян. народи Балкан і Центр. Європи, *Візантія.* Вагоме місце в наук. доробку Т. займають допоміжні істор. дисципліни: *джерелознавство*, *історіографія*, *археографія*, *палеографія*, *географія історична.* Був видатним дослідником історії міст і соціальних рухів Давньої Русі. Багато уваги Т. приділяв історії вітчизн. к-ри (*«Слово о полку Ігоревім»*, Андрій Рубльов, початки книгодрукування, книжкість рус. середньовіччя та ін.). Спеціально вивчав *«Руську Правду».* За ініціативою Т. відновили видання *«Полного собрания русских летописей»* (він особисто підготував т. 25 — «Московский летописный свод конца XV в.») та почали видавати «Историю Российскую» В.*Татищева.* Т. підтримував видання *«Византийского временника»* і в останні роки життя був його відп. редактором. Він написав ряд підручників для вищих навч. закладів з історіографії, джерелознавства, палеографії.

П. у м. Москва.

Праці: Исследование о Русской Правде. М., 1941; Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955; Древнерусские города. М., 1956.

Бібліогр.: М.Н. Тихомиров: Материалы к биобиблиографии ученых СССР. М., 1963.

М.Ф. Котляр.

ТИЧИ́НА Павло Григорович (27 (15).01.1891—16.09.1967) — укр. поет, держ. і громад. діяч. 1936—39 і 1941—43 — директор Ін-ту укр. літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР, 1943—48 — міністр освіти УРСР, 1953—59 — голова *Верховної Ради УРСР.* Дійсний член ВУАН (1929; із 1936 — АН УСРР, із 1937 — АН УРСР), чл.-кор. Болг. АН (1947). Герой Соц. Праці (1967). Н. в с. Піски (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї сільс. дяка, який водночас був учителем у школі грамоти. Навч. в земській початковій школі, а 1901—02 — у підготовчому класі Черніг. духовного уч-ща (бурсі); співав у архієрейському хорі *Чернігівського Свято-Успенського Єлецького монастиря* і разом із хором їздив по Черніг. єпархії.

М.М. Тихомиров.

П.Г. Тичина.

1902—07 в *Чернігові* співав у Троїцькому архієрейському хорі; із 1906 почав писати вірші (перший вірш — «Синє небо закрилося...»). 1907 після закінчення 4-го класу духовного уч-ща вступив до Черніг. духовної семінарії, яку закінчив 1913; писав вірші «Блакить мою душу обвіяла» (1907), «Горе матері» (1908), «Не знаю і сам я, за що так люблю...» (1909), «Україно моя, моя люба Вкраїно...» (1909). Із 1908 почав записувати від матері замовляння, ворожіння, окремі слова й вирази; восени 1910 познайомився з М.*Коцюбинським* і з 1911 почав відвідувати літ. суботи, що проводилися в його домі, де молодий поет читав свої твори. 1912 з'явилися перші публікації віршів Т.: «Ви знаєте, як липа шелестить», «Де тополя росте...», «Що місяцю зіроньки кажуть ясненькі?» 28 квітня 1913 всупереч офіц. забороні властей диригував хором на похороні М.Коцюбинського; у цьому ж році вступив на екон. ф-т Київ. комерційного ін-ту, працював тех. секретарем пед. час. «Світло» (до весни 1914), в якому надрукував оповідання «Спокуса», «Богословіє», «На ріках вавилонських», а також працював у відділі об'яв газ. *«Рада»*, де друкував свої замітки; влітку і восени 1914—16 працював роз'їзним інструктором і обліковцем-статистиком Черніг. губернського земства, у періодичній пресі друкував свої вірші. Із осені 1917 працював зав. відділу газ. *«Нова Рада»*, де надрукував вірш «Гей, вдарте в струни, кобзарі...» (30 березня 1917) — відгук на укр. нац. маніфестацію в *Києві*, що відбулася 19 березня, невдовзі після *Лютневої революції 1917.* Про початок

нац. відродження свідчить дума «Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли...» (10 листопада 1917). Побачене й пережите поетом у Києві протягом років *громадянської війни в Україні 1917—1921* виливалося в його творах у певних образах, належне осмислення і трактування яких ще має здійснити сучасна істор. і філол. наука. Деякі твори, зокрема вірш «Хто ж це так із тебе насміяться смів?» («Нова Рада», 1918, 7 березня), сповнені пророцьким передбаченням.

У творі «Скорбна мати» (1918) є такі слова: «Не буть ніколи раю / у цім кривавім краю» проголошені устами скорбної Богоматері Марії, яка направляє учнів її Сина шукати Ісуса не в Юдеї чи Галілеї, а в Україні, де кожну хату в цій країні не обминуло горе — хтось та прийняв смерть за чужі гріхи. Вірш «Пам'яті тридцяти» («Нова Рада», 1918, 21 березня) присвячено пам'яті київ. студентів, котрі загинули біля залізничної ст. Крути (нині в с. Пам'ятне Борзнянського р-ну Черніг. обл.) на поч. 1918 (див. *Крути, бій 1918*). Тіла загиблих тридцяти, що полягли під Крутами, були перевезені до Києва і з великими урочистостями поховані на Аскольдовій могилі, що знайшло відображення у вірші Т.: «На Аскольдовій Могилі / український цвіт! — по кривавій по дорозі / нам іти у світ».

Ранній поезії Т. притаманні муз. звукопис, афористичність вислову, а також уміння передбачати події, що очікували сусп-во, яке намагалися побудувати на руїнах минулого і на крові своїх же братів. Яскравим прикладом цьому є вірш «Паліть універсали» (1919) — крик душі поета, який не міг змиритися з тим, що за універсалами були багнети («знов порють животи прокляті багнети!»), які утверджували «закони й канцелярський сказ», і тому новонароджувана «воля» не викликала довіри в поета. Він немовби прозирав у майбутнє — у роки сталінських репресій.

Перша збірка «Соняшні кларнети» (1918), видана при сприянні А.*Ніковського*, стала видатним явищем не лише в українській, але й у європ. поезії. Т. з позиції поета-гуманіста висловив своє власне бачення нових сусп. ідеалів, гармонії світу та універсального світлоритму, створив власну версію укр. символізму, названого згодом «кларнетизмом» (В.*Барка*). Збірки «Плуг» (1920), «Замісць сонетів і октав» (1920; не передруковувалася в Україні шість десятиліть), «В космічному оркестрі» (1921) і незавершена поема-симфонія «Сковорода» (перші 3 розділи повністю опубл. в час. «Шляхи мистецтва», 1923, № 5) засвідчили те, що Т. залишався поетом, незалежним від тієї системи, що формувалася після поразки визвол. змагань. Вірші Т. було вперше визнано геніальними ще 1919 його семінарським побратимом, поетом, а пізніше — держ. діячем В.Елланом (*Блакитним*). Відомий польс. поет Я.Івашкевич, рецензуючи книжку Т. «Золотий гомін» (Львів, 1922; до неї ввійшли перші 3 збірки поета — «Соняшні кларнети», «Плуг» і «Замісць сонетів і октав»), назвав укр. поета геніальноюособистістю.

1921—23 Т. активно займався диригентською діяльністю. Створена ним у Києві після вбивства композитора М.*Леонтовича* капела-студія його імені давала концерти укр. нар. пісень (у т. ч. колядок та щедрівок). Після переїзду 1923 до *Харкова* Т. працював зав. відділу поезії в редакції час. «Червоний шлях», видав збірку «Вітер з України» (1924), однойменний вірш якої було присвячено М.*Хвильовому*; 1924 став членом літ. орг-ції *«Гарт»*, а 1925—28 належав до *Вільної академії пролетарської літератури*. Поезія Т. тих років засвідчила, що він був найвидатнішим творцем нової укр. літератури, нац. ознаки якої вже тоді намагалася знівелювати тогочасна система. За опубл. 1926 уривки поеми «Чистила мати картоплю» (альманах «Вапліте», 1926) голова РНК УСРР В.*Чубар* критикував поета за нібито «протягування націоналістичного дурману в літературу». Причиною такої критики могло бути те, що героїня твору, змучена непосильною щоденною працею і злиднями селянки, висловлює своєму синові-комуністові слова, які ідуть ніби від усього народу України: «Ну ріжте, ну бийте, / в гроб удавіть мене з дрібними дітьми, / нехай я вже буду вашим коліном придушена, / наче ота Україна». Але цілком можливо, що парт. керівника республіки роздратували і ті рядки, де йшлося про В.*Леніна*: «Ленін-антихрист явився, мій сину, / а ти про тіятри. / Треба боротись: антихрист явився».

Збірка «Вітер з України» завершує період найвищого творчого злету Т. У 2-й пол. 1920-х рр. почався ідеологічний тиск на укр. к-ру і на творчість Т. зокрема. Опубліковані раніше твори зазнавали редагування (із них вилучалися реліг. символи і навіть нац. колористика), а деякі вірші, поеми і навіть збірки (зокрема «Замісць сонетів і октав») не перевидавалися. Після виходу збірок «Чернігів» (1931), «Партія веде» (1934), «Чуття єдиної родини» (1938), «Сталь і ніжність» (1941) та ін. книг післявоєнного часу Т. було визнано офіц. прокомуністичним поетом. Т. впродовж 1930—60-х рр. працював над рядом віршів і поем, яких не завершив. Робота Т. 1916—17 в театрі М.К.*Садовського* на посаді помічника хормейстера, а також спілкування з корифеями укр. театру і представниками нових напрямів у театральному мистецтві (Л.*Курбас*, І.*Мар'яненко*, Мик.І.*Терещенко* та ін.) підштовхнули його до написання драм. поем «Дзвінкоблакитне» (1916—17) і «Розкол поетів» (1917—19), які створювалися на замовлення театральних колективів. 1917 Т. розпочав роботу над поемою «Прометей» (1917—23). Над поемою-симфонією «Сковорода» Т. розпочав роботу 1920 і працював над нею впродовж багатьох наступних років свого життя. На друге місце за масштабністю задуму можна поставити великий епічний твір про громадян. війну в Україні «Шабля Котовського», про складні соціальні процеси на селі в перші пореволюц. роки. Після завершення поеми «Похорон друга» (1942) у Т. ще в Уфі (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ) виник задум написати великий епічний твір про конкретних героїв *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Зустрічі з реальними героями і листування з воїнами-фронтовиками, а пізніше — і особиста дружба із С.*Ковпаком*

дали багатий матеріал для поеми «Руднєв і Ковпак» (уперше фрагменти твору були опубл. лише 1984).

Близькими до завершення залишилися поеми «Моє дитинство», «Тарасова “Анну Каренину” читає», «Спалахи в серці», «Зустріч з Мариною», «Серафима Морачевська», «Степанида Виштак у вихованців дитячого будинку» та ін. До колективної поеми «Козак Голота» Т. написав розділ «Іван Голота» (1937).

Депутат ВР УРСР (1938—67) і ВР СРСР (1946—62).

Лауреат Держ. премії СРСР (1941), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1962).

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі.*

Архів Т. зберігається в ЦДАМЛМ України (осн. масив рукописів і документів) та *Інституті літератури імені Т.Шевченка НАН України.* У Києві з 1980 функціонує літературно-меморіальний музей-квартира поета.

Тв.: Зібрання творів, т. 1—12. К., 1983—90; Золотий гомін: вибрані твори. К., 2008; Вибрані твори, т. 1—2. К., 2011—12.

Бібліогр.: *Бойко І.* Павло Тичина: Бібліографічний покажчик. К., 1951.

Літ.: *Ніковський А.* Vita nova. К., 1918; *Майфет Г.* Матеріали до характеристики творів П. Тичини. Х., 1926; *Юринець В.* Павло Тичина: Спроба критичної аналізи. К., 1928; *Лавріненко Ю.* Творчість Павла Тичини. Х., 1930; Розстріляне відродження. Париж, 1959; *Барка В.* Хліборобський Орфей, або Клярнетизм. Мюнхен—Нью-Йорк, 1961; *Губар О.* Павло Тичина: літературний портрет. К., 1961; Павло Тичина: життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. К., 1974; Про Павла Тичину: Статті, нариси, спогади. К., 1976; На шляхах клярнетизму. Нью-Йорк, 1977; *Тельнюк С.* Павло Тичина: Біографічна повість. К., 1979; Співець єдиної родини. К., 1981; *Губар О.* Павло Тичина: семінарій. К., 1984; *Гальченко С.* Текстологія поетичних творів П.Г. Тичини. К., 1990; Молодий я, молодий... К., 1990; *Тельнюк С.* Неодцвітаюча весна моя. К., 1991; *Стус В.* Феномен доби (сходження на Голгофу слави). К., 1993; *Новиченко Л.* Павло Тичина. В кн.: Історія української літератури XX століття, кн. 1. К., 1998; *Павленко М.* Тичининська формула українського патріотизму. Умань, 2002; *П'янов В.* На струнах вічності (П. Тичина). В кн.: *П'янов В.* Визначні, відомі й «та інші»: Спогади. Есеї. Нариси. К., 2002; *Ольшевський І.* Павло Тичина: таїна життя і творчості. Луцьк, 2005.

С.А. Гальченко.

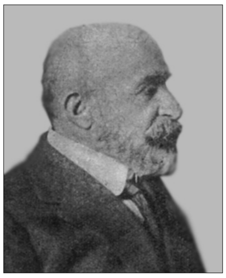
ТИ́ША Михайло (р. н. і р. с. невід.) — військ. діяч, звягельський (волин.) полковник. Походив з міщанської родини Сх. Волині. До початку Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. займався в м. Звягель (нині м. *Новоград-Волинський*) кушнірським промислом (І.*Крип'якевич* зараховував Т. до числа заможних волин. *міщан*). З початком козац. повстання 1648 Т. очолив антиурядовий виступ звягельських міщан і селян із прилеглих сіл, на чолі яких здобув Звягельський замок і місц. костьол. Упродовж літа 1648 поширив повстання на прилеглі до Звягеля міста, а з початком осені здобув *Луцьк*, *Рівне*, *Острог*, *Клевань*, *Олику.* Як звягельський сотник брав участь у зх. поході Б.*Хмельницького* 1648. На поч. 1649 обраний на уряд полковника Звягельського (Волин.) полку (див. *Звягільський полк*). Навесні 1649 гостро конфліктував із кн. С.Корецьким, котрий намагався відновити на землях Сх. Волині шляхетські порядки. На початку березня 1649 Т. на чолі кількох тисяч *козаків*, переслідуючи звягельського старосту (див. *Староство*), приступом оволодів м. Острог, знищивши польс. військ. залогу та місц. *шляхту.* На початку літньої Збаразько-Зборівської кампанії 1649 Т. був вибитий коронними військами під командою сандомирського *воєводи* А.Фірлея зі Звягеля, після чого був змушений передислокувати свій полк на схід від р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра). Згодом як звягельський полковник Т. брав участь в облозі козац. військами *Збаража* та *Зборівській битві 1649.* Після розформування згідно з умовами Зборівського договору Звягельського полку в *«Реєстрі Війська Запорозького» 1649* Т. записаний як козак Овруцької сотні *Київського полку.* Подальша його доля не відома.

Дж.: Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski: diaryusze, relacye, pamiętniki i t. p., t. 1. Kraków, 1845; Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a póżniéj kasztelana bielskiego Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna. Kraków, 1864; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3. СПб., 1861; Т. 15. СПб., 1892.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. К., 1995.

В.М. Горобець.

ТИШКЕ́ВИЧ Михайло (псевдоніми — Маляр Каленик, Михайло Калинин; 20(07).04.1857—03.08.1930) — громад. і політ. діяч, дипломат, меценат, граф. Нащадок давнього роду полонізованих українсько-литов. магнатів (див. *Тишкевичі*), син уманського маршалка Станіслава Тишкевича. Н. в родинному маєтку в с. Андрушівка (нині місто Житомир. обл.), дитинство та юність провів у *Варшаві* та Вільно (нині м. *Вільнюс*). Студіював живопис в Академії мист-в у *Санкт-Петербурзі* та на Заході. 1879—80 служив у рос. армії. Повернувшись в Україну, під впливом спілкування з укр. селянами та знайомства з В.*Антоновичем* захопився ідеями *«хлопоманства»* і став активним послідовником цього народницько-культурного руху. Пропагував серед знаті українофільство та ідею укр. автономії, пожертвуваннями підтримував укр. мист-во, науку і літературу, зокрема, 1888 заснував при *Львівському товаристві «Просвіта»* фундацію для преміювання літ. творів з укр. тематики, фінансував видання кількох часописів, виділив кошти на відзначення 100-літнього ювілею Т.*Шевченка.* Ініціював створення і брав участь у ряді громад. орг-цій (Катол. об'єднання, Союз шляхти і земельних власників, Крайова партія, Т-во прихильників миру), де підтримував укр. тенденції. Був обраний почесним членом *Українського наукового товариства* в *Києві.* Із 1909 мешкав у Лозанні (Швейцарія), 1917 очолив Союз українців-католиків у Києві. Був головою Українсько-литов. т-ва, заснував інформаційне т-во «Ucraina», фінансував видання і публікував свої статті у місячнику *«L'Ukraine»* (Лозанна). Під час *Першої світової війни* виступив на захист вивезеного царською адміністрацією зі *Львова* й інтернованого в Росії митрополита УГКЦ Андрея *Шептицького.* Поширював серед політ. та наук. еліти і громадськості Заходу знання про Україну та обстоював

М. Тишкевич.

ідею укр. самостійності. 26 січня 1919 *Директорією Української Народної Республіки* призначений головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Ватикані. 16 липня 1919 Т. очолив делегацію УНР на *Паризькій мирній конференції 1919—1920* та дипломатичну місію УНР у Франції, де марно наполягав на міжнар. визнанні незалежності України. З осені 1920 усунувся від політ. діяльності, оселившись у Польщі в маєтку свого сина.

П. у м. Гнезно (нині місто Великопольського воєводства, Польща).

Тв.: Уривки з спогадів. «ЛНВ», 1928, кн. 3, 5, 7/8, 9; 1929, кн. 3, 9.

Літ.: *Хома І., о.* Апостольський престіл і Україна, 1919—1922 рр. Рим, 1987; *Гентош Л.* Ватикан і виклики модерності: Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914—1923). Львів, 2006.

Н.С. Рубльова.

Герб роду Тишкевичів «Леліва».

К. Тишкевич (1806—1868).

Я. Тишкевич (1590—1649). Портрет. 1630.

ТИШКЕ́ВИЧІ (Тишковичі) — українсько-білоруський рід 15—19 ст. Його родоначальником вважається київ. боярин **Тишко Каленикович** (2-га пол. 15 ст.), котрий, у свою чергу, походив із боярського київського роду Калениковичів 14—15 ст. (від Тишка беруть початок також Скумини-Тишкевичі, Каленицькі-Тишкевичі, Стретовичі-Тишкевичі, Олехновичі-Стецькі). У 16—17 ст. Т. були пов'язані з князями *Вишневецькими*, Вольськими, Головчинськими, *Заславськими*, *Масальськими*, *Острозькими*, Соломирецькими, також з Воловичами та ін. шляхетськими родами. Син Тишка — **Іван** — на поч. 16 ст. був архімандритом *Києво-Печерської лаври*. У 16 ст. до найвизначніших представників роду Т. належали: **Василь** Тишкевич, черкас. намісник 1536—37, **Олександр** (Звір) Тишкевич, київ. *городничий* (1564). **Януш** (Ян) Тишкевич, житомир. староста (1626—30), київ. *воєвода* (1630—49), уже перейшов у католицизм, активно протидіяв Петру *Могилі*, зокрема прагнув посадити архімандритом Києво-Печерської лаври замість нього свого родича, унійця **Германа** Тишкевича. **Остафій** Тишкевич був 1665—68 житомир. старостою. Із серед. 17 ст. рід Т. полонізується. Ряд його представників (**Криштоф**, київ. підчаший 1646—58, черніг. воєвода 1658—60, і **Фелікс** (Феліціан) та ін.) брали участь у придушенні Національно-визвол. війни укр. народу 1648—58 і в подіях часів Руїни. Криштоф Тишкевич — один з учасників дипломатичних переговорів з Б.*Хмельницьким* у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) 1649 і в подальші роки. Маєтності Т. були на Київщині, *Волині*, також у Білорусі. Рід Т. займав помітне місце в *Речі Посполитій* у 18 ст. У 19 ст. особливо відзначилися музеєзнавець і колекціонер **Пій** Тишкевич (1756—1858) та його сини: **Костянтин** (1806—68), учасник *польського повстання 1830—1831*, та **Остафій** (1814—73). Вони відомі як освітні діячі, засновники білорус. наукової археології (Костянтин створив у Логойську (нині місто Мінської обл., Білорусь) перший білорус. археол. музей), автори важливих праць у галузі історії, етнографії, фольклористики, музеєзнавства. Рід Т. існує і в наші дні, переважно в Польщі (до нього належить насамперед відома кіноактриса **Беата** Тишкевич).

Дж.: Пам'ятки історії Східної Європи. Острог—Варшава—М., 1999; Руська (Волинська) Метрика. К., 2002.

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000.

Ю.А. Мицик.

ТИ́ЩЕНКО Микола Федорович (16(04).11.1893—23.07.1974) — історик, архівіст, педагог. Н. в с. Вельбівка (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.). Походив із міщанської родини. Брав участь у вивченні архіву Саратовської губернської вченої архів. комісії (1915—16). Вільний слухач Київ. археол. ін-ту. Закінчив Київ. ун-т (1919). Від 1920 — професорський стипендіат при кафедрі рос. історії. Викладав географію в трудовій школі № 5 м. *Київ* (1920—24). Працював у комісії з упорядкування архіву Київ. контрольної палати (1922). Член комісії при Київ. губернському архіві (1922), наук. секретар архіву (1923). Учений-архівіст, в. о. завідувача, старший наук. співробітник Центр. архіву давніх актів (1924—32). Брав участь у систематизації та каталогізації фондів Київ. губернської канцелярії (1924—25), а також у підготовці низки видань ВУАН. Учасник 1-го (8—13 травня 1926) та 2-го (29 листопада — 4 грудня 1931) Всеукраїнських з'їздів архів. працівників. Дійсний член, член президії *Історичного товариства Нестора-літописця* та наук. співробітник Комісії ВУАН для виучування історії західньорус. та укр. права (від 1925). Співробітник час. *«Архівна справа»*. Член Комісії ВУАН для вивчення соціально-екон. історії України 17—18 ст., Археогр. комісії ВУАН, Історично-геогр. комісії ВУАН (від 1930) та Правописної бригади Археогр. комісії ВУАН (від 1931).

Заарештований органами *Державного політичного управління УСРР* (1933) за звинуваченням в укр. *націоналізмі*, проте за кілька тижнів був звільнений. Працював наук. співробітником Всеукр. ін-ту зерна (1932—33), пізніше — учителем географії в середній школі. Із початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 у складі робітн. батальйону опинився на радянсько-нім. фронті. У жовтні 1941 потрапив у оточення та був захоплений у полон поблизу м. Вязьма (нині місто Смоленської обл., РФ). Пе-

ребував у таборах для військовополонених. Після звільнення у березні 1943 працював як наук. працівник у Гол. істор. архіві в м. Київ, а після евакуації з Києва до *Кам'янця-Подільського* — як зав. відділу дореволюц. фондів (1943—44). Заховав кілька ящиків цінних документів та актових книг від вивезення до Німеччини. Викладав географію в пед. уч-щі Кам'янця-Подільського (1944—48). Засуджений за пособництво гітлерівцям (1948). Відбував покарання в особливому таборі № 4 в Карагандинській обл. Казахської РСР (1948—55). Звільнений достроково через хворобу. Від 1956 і на поч. 1960-х рр. працював черговим у Кам'янець-Подільському індустріальному технікумі.

Автор праць з історії *Лівобережної України* 18 ст., оглядів архів. фондів.

Реабілітований 1962.

П. у м. Кам'янець-Подільський.

Праці: Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою. В кн.: Праці Комісії для вивчування історії західньо-руського та вкраїнського права, вип. 2. К., 1926; Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. Там само, вип. 3. К., 1927; Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. В кн.: Історико-географічний збірник, т. 2. К., 1928; Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та першій половині XIX ст. Там само; З історії торгівлі книжками у XVIII ст. «Україна», 1929, № 35 (липень—серпень); Фонди установ Київщини XVIII віку. В кн.: Центральний архів стародавніх актів у Києві: Збірник статей. К., 1929; Форпости, митниці та карантини на західному прикордонню, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. В кн.: Історико-географічний збірник, т. 4. К., 1931; Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. «УІЖ», 1963, № 6.

Літ.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Слободянюк П.* Трагічна доля архівіста М.Ф. Тищенка. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 12. К., 2004.

О.В. Ясь.

ТИ́ЩЕНКО Юрій (Георгій) **Пилипович** (криптоніми та псевдоніми — С.Ю., Ю.А., Ю.С., Ю.Т-ко, Ю.Азовський, Юрій Азовський, Галайда, Федір Гарах, Атанасій Дюльгеров, О.Кадило, Павло Лаврів (Лавров), Ю.Сірий, Юр.Сірий, Юр.Салтичинський; 04.05(22.04).1880—05.12.1953) — видавець, книгар, публіцист, письменник, перекладач, громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1909), чл.-кор. *Української вільної академії наук.* Н. в с. Салтичія Бердянського пов. Таврійської губ. (нині село Черніг. р-ну Запоріз. обл.) в сел. родині. По закінченні нар. школи та вчительської семінарії на поч. 1900-х рр. заробляв приватними уроками, вчителював у нар. школах Бердянського пов. Із 1902 викладав історію, літературу та географію у двокласній школі при залізничному депо на станції Долгінцеве (нині в межах м. *Кривий Ріг*). У грудні 1905 під час збройного повстання на Катериносл. залізниці вступив до загону робітн. самооборони, брав участь у збройних сутичках з урядовими військами. На поч. 1906 був заарештований. Після втечі із суд. зали під час процесу в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) у липні 1907 за сприяння В.*Винниченка* був нелегально переправлений до *Львова*, працював у страховому т-ві *«Дністер»*.

Член *Української соціал-демократичної робітничої партії*, співпрацював з тижневиком «Земля і воля». У вересні 1907 оселився в *Києві*, де провадив справи М.*Грушевського.* Керівник редакції (1907—12), член ред. к-ту *«Літературно-наукового вістника»* (1912—13), зав. редакції ілюстрованої щотижневої газети для селян і робітників «Село» («Засів»; вересень 1909 — серпень 1912). Один із засновників вид-ва «Українська хата» (1909), редактор вид-ва «Лан» (1909—13), директор видавничого т-ва «Дзвін» (1911—24), організатор (1908) та завідувач книгарні «Літературно-наукового вістника» в Києві (1911—13) та її філій у *Харкові* (1909) і Єкатеринодарі (нині м. *Краснодар*; 1911). Автор науково-популярних і дитячих книжок, що виходили у вид-вах Є.Череповського, «Лан», «Український учитель» та перевидавалися впродовж подальших років. Друкував літературно-критичні, публіцистичні, науково-популярні, біографічні статті та оповідання на шпальтах «ЛНВ», «Села» («Засіву»), *«Ради»*, *«Рідного краю»*, «Дзвінка», *«Дзвону»*, «Молодої України», «Світла», *«Української хати»*.

Ю.П. Тищенко.

Під загрозою арешту був змушений 1913 виїхати за кордон. Короткий час перебував у США, де був організатором книгарні *Українського народного союзу* та співредактором газ. *«Свобода»*. Із липня 1914 нелегально перебував у межах Рос. імперії, опікувався виданням творів В.Винниченка в *Москві*, був координатором діяльності осередків УСДРП на Катеринославщині та Харківщині (1914—15), один з ініціаторів створення парт. тижневика «Слово». Заарештований у січні 1916, після виправдального суд. вироку відправлений до рос. війська.

За *Української Центральної Ради* — голова пресового бюро та редактор *«Вісника Генерального секретаріату України»* (1917), співзасновник вид-ва «Український учитель», журналів «Світло» та «Українська школа». За *Української Держави* відряджений мін-вом народної освіти до *Австро-Угорщини* та Німеччини для організації видання підручників для нар. шкіл. У *Відні* впродовж 1918—19 ним було надруковано понад 300 тис. прим. навч. літератури, зокрема «Буквар» та «Читанки» С.Черкасенка, «Геометрія» О.М.*Коваленка.* На еміграції мешкав у Відні (1918—22), Берліні (Німеччина; січень—жовтень 1923), Празі (нині столиця Чехії; 1923—34, 1939—45). Один з організаторів Союзу укр. журналістів і письменників у Відні (1919) та Союзу укр. видавців (1920), віденського Союзу «Голодним України» (1922). Належав до *Закордонної групи Української комуністичної партії* (1919—21), брав участь у переговорах В.Винниченка з Б.Куном (березень 1919), співпрацював із тижневиком *«Нова доба»* та час. «Нова Україна».

1927 заснував у Празі при книгарні Ф.Свободи українсько-рос. відділ, який з часом перетворив на власну книгарню. 1934 переніс її до *Мукачевого.* 1936 переїхав до *Ужгорода*, де співпрацював з газ. «Українське слово» та виданнями «Просвіти». 1938 від-

крив власну книгарню в *Перечині*. Через агресію Угорщини проти *Карпатської України* змушений тікати до Праги, де заснував власне вид-во. Упродовж 1939—45 в серіях «Життя і чин» та «Наукова бібліотека ЮТ [Юрія Тищенка]» було видано «Поезії Тараса Шевченка» за редакцією П.*Богацького* (1944), праці Мих. *Антоновича*, М.*Гнатишака*, Д.*Дорошенка*, І.*Огієнка*, Н.*Полонської-Василенко*, Д.*Чижевського*, В.*Щербаківського*, Д.*Донцова*, А.*Животка,* Я.-Б.*Рудницького*, П.*Феденка.*

За часів гітлерівської окупації Праги Т. надавав підтримку особам, які опинилися на нелегальному становищі, зокрема публіцисту єврейс. походження М.Гехтеру.

У травні 1945 залишив Прагу, яка була зайнята рад. військами. Перебував у таборах для переміщених осіб у брит. окупаційній зоні в Баварії та Гольштинії. У Гайкендорфі під Кілем (Німеччина) Т. організував друкарню *Українського національного об'єднання*, видав 3 числа «Літературно-наукового збірника» (1946—48) та власні лекції «Друкарство: порадник для робітників пера і друку», поновив випуск «Наукової бібліотеки ЮТ», видавши праці Б.*Крупницького* «Культурне життя в Україні за гетьмана Д.Апостола» та О.*Оглоблина* «Ханенки (сторінка з історії українського автономізму XVIII століття)». Заснував Об'єднання працівників дитячої літератури (1945), для якого редагував «Українську дитячу енциклопедію».

1950 під загрозою депортації до *СРСР* переїхав до США, короткий час мешкав у Ньюарку (шт. Нью-Джерсі), надалі — в Нью-Йорку. Співпрацював із газ. «Свобода», редагував «Літературно-науковий збірник», був обраний чл.-кор. УВАН у США. Поновив діяльність власного видавничого т-ва, яке надрукувало 12 томів творів Лесі *Українки*, «Географію України» та книжку Т. «Україна земля моїх батьків», здійснило перевидання оповідань Ю.Сірого (один із псевдонімів Т.) «Про горобця, славного молодця», «Світова мандрівка краплини води», переклади казок Р.Кіплінга.

П. у м. Нью-Йорк.

Тв.: Про світ Божий (бесіди по природознавству). К., 1908; Житє ростин: нарис анатомії і фізіольогії ростин. К., 1909; Дивні рослини. К., 1910; Світова подорож краплини води: оповідання для дітей. К., 1910; Хто такий В. Винниченко?: Біографічний нарис. К., 1917; Новелі. [К.—Відень, 1919]; З історії видавничої й книгарської справи в Україні. Прага, 1940; Київ: уривок з споминів. «Літературно-науковий збірник» (Ганновер), 1946, т. 1; З моїх зустрічей. Там само (Коріген—Кіль), 1947, т. 2; Перші наддніпрянські українські масові політичні газети: 1909—1912. Нью-Йорк, 1952; Україна земля моїх батьків. Нью-Йорк, 1952; Участь В. Винниченка в революційному русі 1914—1916 рр. В кн.: *Винниченко В.* Статті й матеріали. Нью-Йорк, 1953; Я вже був в Америці. В кн.: Ювілейний альманах «Свободи» 1893—1953. Джерси-Сіті, 1953; З моїх зустрічей: Спогади. К., 1997.

Літ.: *Одарченко П.* Юрій Тищенко-Сірий. «Свобода», 1953, ч. 253, 9 грудня; *Дорошенко В.* Життьовий шлях Юрія Тищенка-Сірого. Там само, 1954, ч. 88—94, 8—18 травня; *Шудря М.* Трудівник пера і друку. В кн.: *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. К., 1997; *Одарченко П.* Юрій Тищенко (до 100-річчя з дня народження громадського діяча). В кн.: *Одарченко П.* Видатні українські діячі: Статті. Нариси. К., 1999; *Ткаченко І.* Юрій Тищенко (Сірий) — права рука М. Грушевського у київських справах. «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 2006, вип. 11; *Мельник О.* Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919—1924). «Український археографічний щорічник», 2007, вип. 12; *Миронець Н.* Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919—1920 роки). Там само; *Погребенник Ф.* Тищенко Юрій. В кн.: Українські письменники діаспори: Матеріали до біобібліографічного словника, ч. 2. К., 2007.

О.М. Мельник.

ТІМА́Р (турец. tımar від перського timar — піклування, семантично споріднений із грец. πρόνοια; турец. синонім dirlik — корм, рос. калька — кормление) — умовне пожалування в *Османській імперії*, призначене для матеріального утримання та винагороди представників військ. стану («аскері» — від арабсько-перського «військовий»), передусім важкоозброєних вершників («сіпагі» — від перського «озброєний»). Утримання призначалося з податків (сукупності або частки), що збиралися на визначеній для кожного Т. території, тому термін «тімар» міг також означати територію (для цього випадку османці користувалися ще альтернативним метафоричним терміном — «килидж»; османсько-турец. — меч), але Т. не був земельним пожалуванням, оскільки тімаріот не набував власності на землю та її населення. Державець Т., крім несення військ. служби на користь д-ви в обмін на користування Т., сам збирав податки, призначені д-вою, а на додачу відповідав за прибутковість пожалуваного Т., що передбачало виконання ним адм., госп., фіскальних та поліцейських функцій на відповідній території. Податкове населення (*райя*), хоч і прикріплене до території Т., залишалося підданцями *султана* та було під прямим захистом осман. законів і суду. Отже, Т. фактично утворював базову адм.-тер. одиницю.

Враховуючи широкі сусп. функції Т., а також зважаючи на типовість тімарів для більшості провінцій Осман. імперії, практику тімарів справедливо трактують як «тімарну систему» з наданням їй значення суспільно-екон. ладу. Проте через держ. власність на землю та особисту свободу райї тімарна система не може служити підставою для ототожнення суспільно-екон. ладу Осман. імперії з *феодалізмом.* Крім того, тімари не практикувалися у прикордонних провінціях (Пн. Африка, о-ви Середземномор'я, Ірак,Ємен) — там податки збиралися на користь імперської скарбниці та розподілялися згідно з річним бюджетом; звідси їхнє означення «сальянелі» (турец. — зі щорічною поплатою).

На території сучасної України тімарна система функціонувала в *Очаківсько-Сілістрійському ейялеті* (15 — поч. 19 ст.) та була формально запроваджена під час короткого осман. правління в *Кам'янецькому ейялеті.* У провінції Кефе (із центром у м. Кафа; нині м. *Феодосія*) тімарна система існувала лише короткий час після осман. завоювання 1475, і вже на поч. 16 ст. провінцію перевели під пряме фіскальне правління осман. уряду (режим сальянелі).

Податкові надходження тімарів становили майже половину держ. прибутків. Наприкінці 15 ст. їхнім коштом утримувалися бл. 20 тис. тімаріотів в Анато-

лії та бл. 24 тис. — у Румелії. Близько $^{2}/_{3}$ із них були сіпагами, а $^{1}/_{3}$ — гарнізонними військовими. Крім персональної служби, тімаріоти власним коштом виставляли в походи вдвічі більшу кількість допоміжних вершників та багато слуг. До кінця 16 ст. сіпаги-тімаріоти були осн. ударною силою осман. війська.

На новозавойованих територіях тімари частково надавалися місц. представникам правлячого класу. В деяких санджаках на Балканах $^{1}/_{3}$ сіпагів були християнами. Тімарну систему застосовували й до племінних традицій кочових скотарів у степових та пустельних районах. Тімари служили, таким чином, інструментом консолідації імперії.

Мілітарна революція, зменшивши воєнну роль кінноти, призвела до ухиляння сіпагів від військ. служби, а складність технології вир-ва та дорожнеча вогнепальної зброї, тим більше вкупі з девальвацією монети в Осман. імперії, зробили прибутки від тімарів недостатніми для самостійного переозброєння сіпагів відповідно до нових реалій війни. Однак, втративши роль воєнної опори д-ви, тімари зберігали своє значення і як спосіб забезпечення правлячого класу, і як базова адм. одиниця, тому д-ва трималася тімарної системи. Та спроби модифікувати її відповідно до обставин порушували й без того хисткий баланс інтересів д-ви, державців тімарів та селянства. Особливо це було властиво поширеній практиці надання тімарів на *відкуп* приватним особам, особливо на довічний термін (від 1699), переведення тімарів у власність сановних державців. Це зменшувало держ. прибутки, посилило корупцію та безлад у розподілі тімарів, призводило до хижацької експлуатації тімарів відкупниками й орендарями, що провокувало соціальні конфлікти. Тімари було скасовано з початком структурних реформ («танзімат»; османсько-турец. — реорганізація) 1839.

Різновиди тімарів. Осман. уряд, пристосовуючись до різноманітних місц. реалій, виробив велике розмаїття тімарів. Типово тімари призначалися з розрахунку, що державці персонально служитимуть д-ві із власним конем, зброєю та захищені щонайменше кольчугою («бюрюме»). На додачу вони мусили тримати при собі збройного слугу-джебелю, себто вершника, захищеного платівковим панциром («джебе»). Достатнім для цього вважався Т., що давав 3 тис. *акче* прибутку, якщо він розташовувався в Анатолії, або 5 тис. акче, якщо розташовувався в Румелії. Тімари меншої вартості надавалися джебелю-сіпагі, себто вершникам із платівковим панциром («джебе»), а також деяким пішим військовим (напр., у провінції Кефе вони виконували певні служби в гарнізонах фортець — сторожів, проповідників, музикантів та ін.).

Щоб винагородити того чи ін. сіпага, йому надавали Т. більшої прибутковості або додаткові тімари. Проте в цьому випадку пропорційно зростали обов'язки державця: за надлишкові прибутки він мусив виставити для кампанії панцирного вершника (джебелю), а за кожні 3 тис. акче — вершника в кольчузі. Державець 5-тисячного Т. мусив прибути до війська в кольчузі, привести із собою одного джебелю, ще одного слугу, а також мати при собі намет. Гранична прибутковість Т. становила 20 тис. акче.

Тімари з прибутком від 20 тис. до 100 тис. акче відносилися до категорії «зеамет» (османсько-турец. — командирський). З їхніх державців призначалися субаши — командири загонів сіпагів, які мешкали в одній окрузі-нагіє.

Тімари з прибутком понад 100 тис. акче називалися «хасс» (османсько-турец. — персонально-правительський) і жалувалися вищим достойникам у ранзі паші (санджакбеям, бейлербеям, везірам та ін.).

Крім індивідуальних державців, тімари надавалися кільком сіпагам на умовах сумісного або почергового користування. Деякі тімари закріплювалися за очільниками певних груп, визнаних д-вою (династій, етно-конфесійних громад, акинджиїв, войнуків, кадіїв та ін.), із правом групи визначати кожного наступного державця — такі метафорично називалися «юрдлук» («вотчинне»), «оджаклик» («вогнищне»), «арпалик» («ячмінне»). Оджаклик-тімари, зокрема, були поширені на степових територіях між Дунаєм та Дніпром, відповідно до родоплемінних традицій кочовиків.

Тімари, які призначалися скарбницею на тимчасове користування з виплатою прибутку наперед, себто у відкуп, називалися «мукатаа» (араб. — відруб), «ільтізам» (араб. — контракт), а тімари, що здавалися в довічний відкуп, — «малікяне» (османсько-турец. — на кшталт власності).

Тімари розрізнялися ступенем фіскально-юрид. імунітету. За меншими записувалися поголовщина (іспендже, баштіна, чіфт-ресмі) та/або десятини на різні продукти. Решта податків віддавалася д-ві (як от джизья, або поголовщина з не-мусульман) чи ін. сіпагам. Право збору нерегулярних податків (штрафи, податок на наречених, прибуток від продажу рабів-утікачів тощо) передбачало виконання поліцейських функцій, тому воно закріплювалося лише за хассами та зеаметами у статусі «сербест» (перською — вільний), що надавалися особам у статусі бея (губернаторам провінцій, чавушам, диздарам).

Функціонування тімару. Т. утворювався виключно на держ. землях («мірі» — османсько-турец. скорочення від арабсько-перського «емірі» — належна правителю). Територіально до нього відносилися угіддя одного або кількох сіл. В останньому випадку вони зазвичай були розкидані, але неодмінно в межах одного *санджаку*, оскільки останній виступав також військ. одиницею. Сіпаги, по суті, записувалися за певним санджаком, і скарбниця не допускала їхнього переходу до ін. санджаків. Територію Т. («килидж») визначали й фіксували фіскально-госп. відомства двох (одного — для Анатолії, другого — для Румелії) дефтердарів (османсько-турец. — бухгалтер) центр. уряду. Списки тімарів з означенням сіл, кількості населення, суми податків та імені державця складалися за підсумками податкового перепису у спец. реєстрі («іджмаль дефтері»; османсько-турец. — підсумковий реєстр). Варіювання розмірів тімарів відбувалося за рахунок до-

давання чи відбирання «килиджів».

Взаємні права та зобов'язання між сіпагами та райєю детально регулювалися осман. законодавством (ісламським правом та султанськими законами). Хоча ці закони, зрозуміло, надавали сіпагам широкі права для екон. експлуатації райї, проте вони ж покладали межі їхній сваволі і так задавали прорахований баланс у стосунках між першими й другими, що робило тімарну систему на загал ефективним інститутом. Сіпаги навіть мали стимули для збільшення прибутковості тімарів. Зокрема, вони охоче освоювали землі, які пустували, що приносило їм надлишковий прибуток, не збільшуючи військ. зобов'язань перед д-вою. Звичайно, утім, що сіпаги прагнули максимальної експлуатації райї, тоді як остання намагалася уникнути виконання своїх обов'язків. Тому стосунки сіпагів з райєю ніколи не були простими. Але порушення законів сіпагами давало право райї звертатися до суду і могло призвести до позбавлення Т.

Складними були стосунки сіпагів з д-вою, яка залишалася власником Т. На загал сіпаги прагнули зменшити свої військ. обов'язки, а також забезпечити собі спадкове володіння Т. Д-ва забезпечила механізми успадкування Т. від батька до сина, але не дозволяла подрібнення тімарів і пильнувала за службою тімаріота. Зокрема, податкові переписи мали на меті виявити й зафіксувати нові прибутки тімарів, що викликало невдоволення державців і вимагало від д-ви значних орг. зусиль та витрат на проведення переписів. З кінця 16 ст. уряд частіше карав сіпагів, які уникали служби чи мали ін. провини, позбавленням тімарів. Частково це дисциплінувало військових, адже покарані сіпаги чи нащадки сіпагів, які ще не дістали пожалування, прагнули відзначитися у війську. Проте каральні заходи утворювали масу невдоволених, котрі часто повставали проти уряду. У 17—18 ст. уряд також бував змушений повертати тімари до скарбниці, щоби терміново мобілізувати потрібні кошти через надання тімарів у відкупи. Корупція в уряді також давалася взнаки, коли вищі достойники діставали великі хасси у спадкове володіння чи довготермінові відкупи.

Літ.: *Beldiceanu-Steinherr I. та ін.* La Crimée Ottomane et l'institution du «timar». «Annali dell'Instituto Orientale di Napoli», 1979, vol. 39 (N. S. XXIX); Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914. Cambridge, 1994; *Іналджик Г.* Османська імперія: класична доба, 1300—1600. К., 1998; *Середа А.* Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — началото на XIX в.: административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. София, 2009.

О.І. Галенко.

Тімур. Реконструкція за черепом, виконана антропологом М. Герасимовим. 1941.

ТІМУ́Р (Тімур ібн Тарагай Барлас, у зх. традиції — Тамерлан, монгол. — Темур-Гурган, перською — Тімур-е-Лянг, рус. — Темір-Аксак; 09.04.1336—18.02.1405) — полководець і завойовник, засновник імперії Тімуридів. Формально — емір Мавераннагру (1370—1405). Син бека Тарагая з монгол. племені барласів. Н. в оселі Ходжа-Ільгар поблизу м. Кеш в улусі Чагатая (нині Кеш — м. Шахрісабз, Узбекистан). У дитинстві та юності отримав чудову фізичну й військ. підготовку; рано виявив лідерські якості, ставши ватажком розбійницького загону, з яким пізніше пішов на службу до правителя Кеша Хаджи. На той час улус Чагатая вже розпався на Мавераннагр на заході і Могулістан на сході. 1356 Т. одружився з Ульджай-туркан, онукою Казагана, еміра Мавераннагру, і потоваришував з її братом Хусейном. Коли 1360 хан Могулістану Тоглук-Тімур захопив Мавераннагр, Т. перейшов на його бік та був призначений замість Хаджи правителем Кеша. 1361 Тоглук-Тімур поставив Т. радником свого сина Ільяса-ходжи, намісника Мавераннагру. Дізнавшись про змову проти себе з боку Ільясаходжи та його прибічників, Т. втік до свого шурина Хусейна. Разом вони повели партизан. дії проти могулів; під час однієї із сутичок (восени 1362) Т. втратив два пальці на правій руці та отримав поранення у праву ногу, через що почав шкутильгати (його персидське прізвисько Тімур-е-Лянг та ім'я Темір-Аксак, під яким він виступає в рус. літописах, означають саме «Тімур Кульгавий»).

1364 могули залишили Мавераннагр, проте війна тривала. 1365 Ільяс-ходжа з великим військом переміг Т. і Хусейна під Чиназом (нині місто в Узбекистані; т. зв. «битва в багнюці»); у вирішальний момент битви Хусейн не підтримав успішні дії загонів Т., що й призвело до відступу. 1366 Т. з Хусейном придушили повстання сербедарів у Самарканді (нині місто в Узбекистані). Після цього Т. відкрито виступив проти Хусейна. 1370 Т. захопив фортецю Балх (нині місто в Афганістані), де закріпився Хусейн, а його самого взяв у полон; невдовзі Хусейна було вбито (без прямого наказу Т., буцімто через кровну помсту). 10 квітня 1370 на *курултаї* в Балху Т. присягнули всі воєначальники Мавераннагру, він отримав титул «великого еміра» і став повновладним володарем країни. *Ханом* Т. оголосити себе не міг, бо не належав до нащадків *Чингіз-хана*, тому номінальним ханом Мавераннагру став чингізид Суюргатмиш (а з 1388 — його син Махмуд). Крім того, Т. одружився з чингізидкою Сарай-Мульк — удовою Хусейна і дочкою законного чагатайського правителя Казан-хана; цей шлюб приніс Т. монгольське прізвисько Гурган («зять»).

Решту життя Т. провів у безперервних завойовницьких походах. Його першим природним ворогом став Могулістан, емір якого Камар-ад-дін вже 1370 напав на Мавераннагр. З Камар-аддіном та ін. правителями могулів Т. воював 7 разів (1371 — двічі, 1375, 1376, 1377, 1383, 1390), приєднавши до своїх володінь значну частину Могулістану. На зх. до кола інтересів Т. увійшов Хорезм, на територію якого, воюючи з династією Суфі, він здійснив 5 походів (1372, 1374, 1378, 1379, 1388). Із 1383 війна за Хорезм стала частиною значно масштабнішого протистояння Т. і *Тохтамиша*, хана *Золотої Орди*. Під час останнього походу 1388 Т. нещадно пограбував Хорезм (який із 1383 контролювався Тохтамишем), а його столицю Ургенч (нині м. Кенеургенч, Туркменістан) повністю зруйнував. Це була перша силова відповідь

Т. Тохтамишеві, якому сам Т. допоміг стати ханом і з яким тривалий час намагався порозумітися дипломатичним шляхом, незважаючи на провокаційні напади Тохтамиша на Азербайджан (1386) і навіть на Мавераннагр (1387). Втративши Хорезм, Тохтамиш на чолі великого війська знову пішов на Мавераннагр, але 1389 був розбитий на р. Сирдар'я авангардом Т. під командуванням Тімур-Кутлука. 1391 Т. несподівано для Тохтамиша завдав удару у відповідь, розоривши Синю Орду і розгромивши військо Тохтамиша на р. Кондурча (прит. Соку, бас. Волги; нині в Самарській обл. РФ), проте, не маючи достатньо сил для остаточного подолання суперника, повернувся до своїх володінь. 1395 здійснив третій і останній похід проти Тохтамиша, розбивши його на р. Терек. Переслідуючи супротивника (імовірно, пройшовши землями *Київського князівства*), війська Т. вийшли до литовсько-московсько-рязанського порубіжжя, де пограбували м. Єлець (названий у сх. джерелах Карасу; нині місто Липецької обл. РФ). Деякі джерела стверджують, що Т. збирався після цього рушити на *Москву* (за легендою, цей його намір відвернула Богородиця), але є думка (Ф.*Шабульдо*), що і *Велике князівство Литовське*, і князівства Пн.-Сх. Русі Т. на той час розглядав як «ворогів свого ворога» (тобто Золотої Орди) і не планував погіршувати з ними відносини, відтак не грабував Київ. князівство і не зазіхав на моск. землі. Його гол. метою було максимальне послаблення Золотої Орди; покінчивши із залишками Тохтамишевого війська, він дощенту розорив Поволжя (у т. ч. *Сарай*), пониззя Дону і Крим (на думку В.Мица, перебування військ Т. в Криму слід вважати історіографічним міфом).

Чи не найважливішим напрямком експансії д-ви Т. став ірано-кавказький. 1378 Т. надіслав посольство до Герата (нині місто в Афганістані), столиці Хорасану, з вимогою сплати *данини*, однак відповіді не отримав. 1380—81 захопив Хорасан. 1382—84 приєднав усі сх. та прикаспійські області Ірану, а також Кандагар. 1386 розпочав «трирічний похід», в результаті якого підкорив південь Ірану (Фарс), північ Іраку, частину Азербайджану, Арменію та Грузію (1388 змушений був перервати цей похід через напад Тохтамиша на Мавераннагр). 1392—95 в ході «п'ятирічного походу» захопив Зх. Іран, Багдад (нині столиця Іраку) і решту кавказ. територій. Після перемоги над Тохтамишем 1396 спустошив Грузію.

1398 здійснив похід на Індію і зайняв Делі. 1399 дійшов до Гангу, але приєднувати індійські території до своїх володінь не став, за винятком Пенджабу. Того ж року знову рушив на Закавказзя, де приборкав заворушення, викликані неадекватними діями намісника Міран-шаха; цей локальний конфлікт розвинувся у велику війну («семирічний похід») проти Єгипту і Осман. султанату (*Османської імперії*). 1400 завоював Сирію, 1402 в битві при Анкарі (нині столиця Туреччини) розгромив і взяв у полон осман. султана Баязида І. Внаслідок цієї перемоги отримав контроль над Малою Азією, зх. частину якої 1403 повернув синам Баязида (після смерті султана в полоні). 1404 розпочав великий похід на Китай, але 1405 помер в м. Отрар (давнє місто на пд. Казахстану).

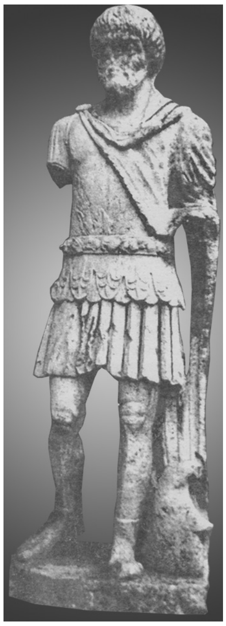
Т. вважають одним із найжорстокіших завойовників у світ. історії. У той же час він (за деякими винятками) милував міста, які здавалися йому добровільно, а потім сумлінно сплачували данину чи податки. На території імперії вів масштабне буд-во міст, укріплень, храмів, доріг та ін., приділяючи особливу увагу рідному Мавераннагру, зокрема Кешу (Шахрісабзу), Бухарі (нині місто в Узбекистані), а найбільше Самарканду, який зробив одним із найзначніших міст Центр. Азії. Сприяв розвиткові арх-ри, книговидання, прикладного мист-ва, медицини, математики, музики, астрономії, філософії та ін. Похований у мавзолеї Гур Емір у Самарканді. 1941 поховання було розкрите; за черепом Т. скульптор-антрополог М.*Герасимов* реконструював його портретні риси.

Літ.: *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Manz B.F.* The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, 1989; *Шабульдо Ф.М.* Витовт и Тимур: противники или стратегические партнеры? В кн.: Lietuva ir jos kaimynai: nuo normanu iki Napoleono. Вильнюс, 2001; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV веке: Контакты и конфликты. Симферополь, 2009.

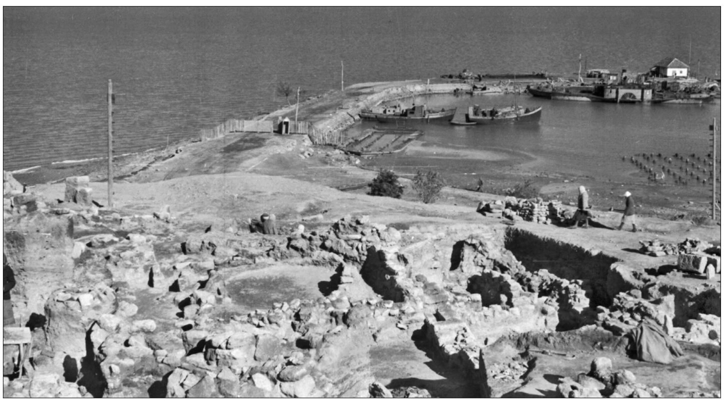
О.О. Немировський.

ТІ́РА (давньогрец. Τύρας, лат. Tyra) — давньогрец. місто, розташов. на правому березі Дністровського лиману, на місці сучасного *Білгорода-Дністровського.* Заснована в останні десятиліття 6 ст. до н. е. вихідцями з Іонії. Назва Т. походить від давньогрец. назви Дністра (див. *Тірас*). Свідоцтва давніх авторів про те, що місто спочатку іменувалося Офиуссою, суперечливі. Також неоднозначні й думки дослідників: дехто вважає, що Офиусса і Т. — два самостійних міста, інші, — що Офиусса — це первинна назва Тіри.

На початку свого існування була невеликим *полісом.* Основу економіки становило сільське госп-во, торгівля не була розвинена. У 4—3 ст. до н. е. простежується розквіт Т., територія міста зростала і укріплювалася оборонними спорудами, забудовувалася житловими та госп. комплексами. У 4 ст. до н. е. почали

Тіра. Статуя римського військового начальника. 2 ст.

Розкопки Тіри. 1946.

Тіра. Глиняний штамп із зображенням богині Афіни. Перші століття н. е.

карбувати власну монету, розвивати широкі торг. зв'язки. На правому березі Дністровського лиману виникли сільс. поселення. Із серед. 3 ст. до н. е. фіксуються ознаки екон. кризи. Із 180—170-х рр. до н. е. Т. потрапила в орбіту політики *Понтійського царства*. Після смерті понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора (63 до н. е.) її історія не відома. У 1-й пол. 1 ст. життя в місті поступово відроджувалося. Захист Т. здійснювали союзні *Риму Стародавньому* володарі Одриського царства (фракійська д-ва в сх. частині Балканського п-ова), а після його анексії Римом турботу за безпеку міста взяли на себе римляни. Але юридично Т. не входила до складу провінції Мезія та перебувала за межами офіц. кордонів Рим. імперії. За часів імп. Нерона (54—68) в Т. введено нове літочислення, Рим надав їй певний юрид. статус та привілеї. За часів імп. Тіта Флавія Веспасіана (69—79) права громадян. общини звузилися, а за імп. Марка Ульпія Траяна (98—117) в Т. розмістилася рим. залога і місто стало опорним військ. пунктом у цьому регіоні. Зближення з імперією обумовило стабілізацію воєнно-політ. обстановки та підйом економіки в 2 — 1-й пол. 3 ст. У місті тривало буд-во, зростав добробут населення. У перші століття н. е. органами законодавчої влади, як і раніше, були Рада та Нар. збори. Але останні вже втратили своє демократ. значення. Виконавча влада належала колегії *архонтів*. Етнічний склад населення не був однорідним, але про значний ступінь його варваризації говорити не можна. 214 Т. витримала навалу карпів, яких в околицях міста розбили рим. війська. У 3-й чв. 3 ст. з Т. вивели рим. залогу, а наприкінці 250-х — у серед. 260-х рр. місто було підпорядковане різноетнічним утворенням варварів. Т. перестала існувати як антич. центр, натомість перетворилася на воєнно-політ. та екон. центр готського варварського ранньополіт. держ. об'єднання в Нижньому Подністров'ї. Остаточне припинення життя тут пов'язане із просуванням 376 до кордонів Рим. імперії *гунів*.

Місто за часів розквіту займало приблизно 20—25 га. На його території розкопано оборонні споруди, житлові квартали, господарчі та виробничі комплекси, приміщення, пов'язані з перебуванням рим. залоги. У безпосередній близькості від житлових кварталів відкриті поховання, але поки що місце розташування некрополя не з'ясоване. Дослідження Т. почав Е.*Штерн*. Пізніше тут працювали П.Нікореску, Г.Авакян, В.Шахназаров, а в повоєнний період розкопки вели Л.Дмітров, А.Фурманська, І.Клейман, С.*Крижицький*, Н.Сон, О.Росохацький, Т.Самойлова.

Літ.: *Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. К., 1985; *Самойлова Т.Л.* Тира в VI—I вв. до н. э. К., 1988; *Сон Н.А.* Тира римского времени. К., 1993; *Зубарь В.М., Сон Н.А.* Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Симферополь, 2007.

Н.О. Сон.

ТЍРАС (давньогрец. Τύρης, Τύρας) — стародавня назва р. Дністер. Згадується в творах *Геродота*, *Страбона*, Гая *Плінія Старшого*, Луція Флавія *Арріана* та ін. Як припускають, від гідроніма «Тірас» походять відомі в середньовіччі назви Дністра — Турла, Трулл, а також етнонім «*тиверці*».

Літ.: *Шрамм Г.* Реки Северного Причерноморья: Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках. М., 1997.

В.В. Назаров.

ТІРІТÁКА (грец. Τυριτάκη) — давньогрец. місто в європ. частині *Боспорського царства*. Розташов. біля с-ща Аршинцеве (у межах сучасного м. *Керч*), на пн. березі Чурубаського оз., за 11 км на пд. від *Пантікапея*. Площа — 4,5 га. Т. згадують Клавдій *Птолемей*, *Псевдо-Арріан*, *Стефан Візантійський*. За Гаєм *Плінієм Старшим*, тут розташовувалося місто Дія. Вважається, що це — назва Т. рим. часу.

Т. була заснована грец. колоністами бл. 2-ї третини 6 ст. до н. е. Розкопками відкриті землянки — перші житла переселенців. В останній третині 6 — 1-й чверті 5 ст. до н. е. відбувалася забудова міста сирцево-кам'яними будинками із внутр. дворами. Т. постала як ранньоміський центр, що мав регулярну прямокутну структуру.

Наприкінці 1-ї чверті 5 ст. до н. е. Т. увійшла в Боспорське об'єднання на чолі з Пантікапеєм. Найвищий розквіт переживала за елліністичного часу та в 1—3 ст. Бл. 375 була зруйнована *гунами*. Невдовзі відродилася і разом з усім Боспором була інтегрована до Візант. імперії (див. *Візантія*). Цей період її історії охоплює кінець 4 — серед. 8 ст. Після остаточної загибелі Т. на її території існувало велике поселення *салтівсько-маяцької культури* кінця 8 — 2-ї пол. 10 ст.

Т. є зразком невеликого боспорського пром. міста. Від елліністичної доби значний розвиток тут отримало виноробство, у перші сторіччя н. е. (у т. ч. й у візант. час) — рибозасолювальне та шкіропереробне вир-ва. Досліджені залишки кам'яних фортечних стін та башт, житлових будинків, вулиць, сакральних споруд (зокрема святилище Деметри), численні виноробні та рибозасолювальні цистерни. Здобуто значний речовий матеріал, у т. ч. нумізматичні та епіграфічні пам'ятки. На хорі відомо понад 10 сільс. поселень та 8 курганних груп. На некрополі відкриті поховання, датовані від 5 ст. до н. е. до 4 ст.

Активне міське життя тривало на території Т. й у 5 — серед. 8 ст. Житлові квартали цього часу мали, як і в елліністичний час, регулярне планування. Розкопано ряд житлових садиб, госп. та пром. комплексів. Досліджено велику кількість ям та піфосів для зберігання зерна, вина і риби. У шарах 5 — поч. 6 ст. відкрито чималу кількість культово-сакральних об'єктів: домашніх святилищ, жертовних ям, ботро-

Розкопки городища Тірітака. Фото 2012.

сів (ям, куди заривали пошкоджені ритуальні предмети, а також жертовні дари), а також велике язичницьке святилище та унікальну тринефну базиліку кінця 5 — поч. 6 ст. з колонадою (найбільш відомий і збережений ранньовізантійський храм Боспору). У шарах салтово-маяцької доби досліджено рештки житлових будинків та госп. комплексів 8—10 ст.

Постійні розкопки Т. проводяться з 1932 (Т.Кніпович, В.*Гайдукевич*, В.*Блаватський*, Л.*Славін*, Ю.Марті, М.Кобиліна та ін.). Нові дослідження Т., її некрополя та хори розпочато 2002 (В.Зінько, О.Зінько). Із 2008 затверджено українсько-польс. проект «Боспорське місто Тірітака», згідно з яким у розкопках бере участь археол. місія Нац. музею у Варшаві (А.Твардецький).

Літ.: *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. М.—Л., 1949; *Його ж.* Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1935—1940 гг. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 25. М., 1952; *Його ж.* Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. Там само, № 85. М.—Л., 1958; *Кругликова И.Т.* Боспор в позднеантичное время. М., 1966; *Шургая И.Г.* Нимфей, Мирмекий, Тиритака, Порфмий, Илурат. В кн.: Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984; *Качарава Д.Д., Квирквелия Г.Т.* Города и поселения Причерноморья античной эпохи. Тбилиси, 1991; *Зинько А.В.* Боспорский город Тиритака в ранневизантийскую эпоху. В кн.: Византия в контексте мировой культуры: Труды Государственного Эрмитажа, т. 42. СПб., 2008; *Зинько В.Н.* Основание и становление Тиритаки. В кн.: Древности Боспора, т. 14. М., 2010.

С.Б. Буйських.

ТІ́СО (Tiso) **Йозеф** (13.10.1887—18. 04.1947) — словац. політик, катол. священик, провідний діяч Словац. нац. партії, яка в міжвоєнні роки виступала проти централізму та «чехословакізму» владних структур Чехословац. республіки й за автономію Словаччини в її складі. Із 1925 — депутат чехословац. парламенту, 1927—29 очолював мін-во охорони здоров'я Чехословац. Республіки. 1938, після смерті А.Глінки — засновника й лідера Глінківської словац. нар. партії (людаків), — найбільшої партії й гол. поборника ідеї автономної Словаччини, Т. обійняв його посаду. Після Мюнхенської угоди 29 вересня 1938 (див. *Мюнхенська угода 1938*) і вимушеної федералізації Чехословаччини очолив перший автономний уряд Словаччини і взяв курс на поступове здобуття словац. незалежності. Празький уряд із метою перешкодити відокремленню Словаччини встановив 10 березня 1939 там військову диктатуру і позбавив Т. посади голови уряду. Під тиском радикальних членів партії (т. зв. глінківської гвардії) і нацистської Німеччини (13 березня А.*Гітлер* викликав Т. до Берліна (Німеччина) й ультимативно вимагав проголошення словац. незалежності) 14 березня 1939 на засіданні словац. сейму Т. проголосив самостійну Словац. Республіку і став її президентом та прем'єром й тим самим вніс свою частку в ліквідацію Чехословаччини. Незабаром Словац. д-ва стала повністю залежною від Німеччини: підписавши 1939—40 із Третім райхом договори про воєнно-політ. союз і екон. співробітництво, уряд Т. втягнув Словаччину у війну на боці країн гітлерівського блоку. У внутр. політиці він займав шовіністичну позицію щодо нац. меншин, у т. ч. русинів-українців Словаччини. Після визволення Чехословаччини Т. був заарештований комуніст. урядом К.Готвальда, звинувачений у *колабораціонізмі* та воєнних злочинах і страчений. У сьогоднішній незалежній Словаччині постать Т. викликає неоднозначні оцінки.

Літ.: Pokus o politicky a osobny profil Josefa Tisu. Bratislava, 1992; Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy). Bratislava, 1994; *Боровець І.І.* Словацька держава 1939—1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку. Наук. редактор С.В. Віднянський. Кам'янець-Подільський, 2012.

С.В. Віднянський.

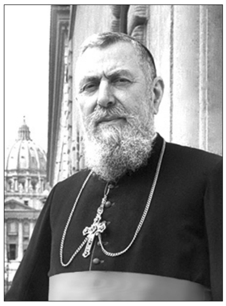

Й. Тісо.

ТІССЕРА́Н (Tisserant) **Євген (**Ежен; 24.03. 1884—21.02.1972) — франц. церк. діяч, публіцист, учений. Кардинал (1936), префект Ватиканської б-ки (із 1957), член Франц. академії (1961). Листувався з А.*Шептицьким*, Й.*Сліпим* та ін. діячами укр. церкви в УРСР. Підтримував укр. емігрантські церк., наук. і громад. орг-ції. Зокрема, утворив укр. семінарію в м. Люр (Франція), згодом переведену в Рим (Італія), домагався збереження й розбудови укр. катол. церкви в Зх. Європі, допоміг заснувати вчений осередок *Наукового товариства імені Шевченка* в Сарселі (Франція). Т. написав і видав у провідному тоді паризькому вид-ві «Алькан» книжку про укр. к-ру, був одним із постійних лекторів Клубу (т-ва) українознавства в Парижі (Франція).

Літ.: Мартирологія українських церков, т. 2: Українська католицька церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто—Балтимор, 1985; *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. К., 1998; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919—1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). К., 1999.

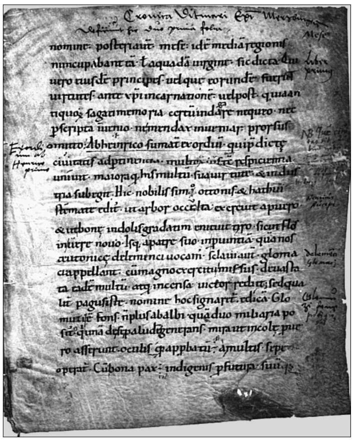
Г.В. Стрельський.

Кардинал Ежен Тіссеран.

ТІ́ТМАР МЕРЗЕБУ́РЗЬКИЙ (лат. Thietmarus Merseburgensis, нім. Thietmar von Merseburg; 25.07.975 (можливо, 977) — 01.12. 1018) — єпископ нім. м. Мерзебург (Сх. Саксонія; 1009—18), автор хроніки, гол. частина якої присвячена сх. політиці герм. імператорів. Походив із саксонського роду графів Вальбеків, родич єпископа *Рейнберна*. Закінчив школу при кафедральному соборі в Магдебурзі, де був співучнем *Бруно Кверфуртського*. Т.М. наводить інформацію про походи польс. кн. *Болеслава I* Хороброго на *Русь*, місію Бруно Кверфуртського до київ. кн. *Володимира Святославича* і *печенігів*, місію єпископа Рейнберна, польські та німецькі шлюби *Рюриковичів*.

Джерелами Т.М. були власні спостереження і свідчення безпосередніх учасників подій, що

Тітмар Мерзебурзький. «Chronicon». 1010—1018. Дрезденський рукопис. Аркуш.

Ю.М. Тішков.

В.М. Ткаченко.

робить його хроніку цінним джерелом з історії зовн. політики *Київської Русі*. Крім усних повідомлень, Т.М. звертався до Кведлінбурзьких анналів, «Історії саксів» Відукінда Корвейського та Мерзебурзького синодика. До нас дійшов оригінал хроніки, який дуже постраждав при бомбардуванні Дрездена (Німеччина) 1945.

Праці: Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung [Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum: Nova series, t. 9]. Berlin, 1935; Хроника [фрагменты]. В кн.: *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков: Тексты, перевод, комментарий. М., 1993; Титмар Мерзебургский. Хроника. М., 2009 (переклад з лат. І.В. Дьяконова).

Літ.: *Голубовский П.* Хроника Дитмара как источник для русской истории. В кн.: Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира, кн. 1, вып. 1. К., 1880; *Ляскоронський В.* Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI століття. В кн.: Юбілейний збірник на пошану М.С. Грушевського, т. 1. К., 1928; *Свердлов М.Б.* Відомості про Київ у хроніці Тітмара Мерзебурзького. «УІЖ», 1971, № 7; *Його ж.* Известия о Руси в Хронике Титмара Мерзебургского. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1975. М., 1976; *Назаренко А.В.* Западноевропейские источники. В кн.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999; *Його ж.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII веков. М., 2001.

А.Г. Плахонін.

ТІШКО́В Юрій Михайлович (н. 28.09.1949) — нач. центру — старший льотчик-випробувач Держ. авіац. науково-виробн. центру ЗС України (із 5 серпня 1998), генерал-майор (із 22 серпня 2000). Канд. тех. н. (1991). Льотчик-випробувач 1-го класу (18 травня 1987), засл. льотчик-випробувач СРСР (15 січня 1991). Герой України (21 серпня 2001). Н. в колгоспі ім. Калініна Ілійського р-ну Алма-Атинської обл. Казахської РСР. Закінчив Сизранське вище військ. авіац. уч-ще льотчиків (1972). Старший наук. співробітник (1995), дійсний член Укр. технологічної академії (25 травня 1999). За роки льотної роботи налітав 4680 годин і освоїв 34 літальні апарати. 1995 організував і підготував спец. вертолітний загін, який увійшов до складу багатонац. миротворчих сил ООН у колиш. *Югославії*. 1997 розробив і випробував на всіх типах вертольотів метод посадки з повністю зупиненими двигунами в режимі авторотації. За час випробувань виконав 1008 таких посадок, що не мало аналогів у світ. практиці.

Нагороджений орденом «Червона Зірка» (1986), Герой України із врученням ордена «Золота Зірка» (2001).

В.Й. Бузало.

ТКАЧЕ́НКО Василь Миколайович (н. 01.01.1944) — дослідник зарубіжної історіографії, історіософ, політолог, дипломат, держ. і освіт. діяч. Д-р істор. н. (1993), професор (1998). Дійсний член Міжнар. кадрової академії (1997), Академії політ. наук України (2006), чл.-кор. Академії пед. наук України (2006; з 2010 — Нац. академія пед. наук України). Н. в с. Брусилів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.). 1968 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1968—71 — аспірант, 1972—73 — молодший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР, де й захистив канд. дис. з питань укр. діаспори в США (наук. керівник — акад. А.*Скаба*). 1973—74 — наук. співробітник-консультант Президії АН України, 1974—79 — старший викладач ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права Київ. ун-ту, 1979—90 — старший наук. співробітник відділу зарубіжної історіографії, 1990—93 — зав. відділу історіософії України Ін-ту історії АН УРСР/України. 1993 в ін-ті захистив докторську дис. на тему: «Україна і Росія: Проблеми національного самовизначення (історіософський аналіз поточного моменту)». 1993—94 — старший консультант прогнозно-аналітичної служби Адміністрації Президента України, 1994 — проректор із наук. роботи та зовн. зв'язків Переяслав-Хмельницького пед. ун-ту; 1994—95 — заст. керівника Центру комп'ютеризованих інформаційних систем Секретаріату ВР України, 1995—96 — гол. наук. консультант науково-експертного відділу Секретаріату ВР України, 1996 — гол. консультант Служби з питань гуманітарної політики Адміністрації Президента України, 1996—97 — зав. відділу заг. проблем гуманітарного розвитку Служби з питань гуманітарної політики Адміністрації Президента України, 1997—98 — зав. відділу суспільно-політ. аналізу Адміністрації Президента України, 1998—2001 — радник Посольства України в Республіці Білорусь, 2002—03 — 1-й секретар Посольства України в Республіці Молдова, 2003—05 — 1-й заст. Міністра освіти і науки України, 2005 — зав. відділу міжнар. зв'язків Академії пед. наук України, 2005—06 — директор Ін-ту вищої освіти Академії пед. наук України, із 2006 — радник Президії Академії пед. наук України.

Автор і співавтор понад 180 публікацій, зокрема 12 монографій.

Лауреат Міжнародної премії ім. Г.Сковороди (1997), премії НАН України ім. М.Костомарова (2006), Посол Миру (2013).

Праці і тв.: В чужій далекій стороні. К., 1975 (у співавт.); Україна і Росія: Проблеми національного самовизначення (історіософський аналіз поточного моменту). К., 1993; Україна: Історіософія самоорганізації. К., 1994; Україна на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). К., 1995 (у співавт.); Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. К., 1996 (у співавт.); Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. К., 1998 (у співавт.); Україна: Проблеми самоорганізації, т. 1: Критика історичного досвіду. К., 2003 (у співавт.); Україна: Проблеми самоорганізації, т. 2: Десятиліття суспільної трансформації. К., 2003 (у співавт.); Суд над Кліо: «Переформатування» історичної пам'яті. «Політичний менеджмент», 2008, № 6; Солідаризм: Європейський досвід суспільної консолідації для України. В кн.: Україна в Європі: Пошуки спільного майбутнього. К., 2009; Суверенная бюрократия Украины: В зоне двойной периферии. «Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии» (М.), 2010, № 2 (апрель—июнь); О праздновании 1150-летия зарождения Российской государственности: взгляд с Украины. «Политическая концептология», 2012, № 2; Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). К., 2013 (у співавт.).

Літ.: Вчені Інституту історії України НАН України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; Хто є хто в Україні. К., 2004; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Українські історики: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 3. К., 2010.

О.О. Ковальчук.

ТКАЧЕ́НКО Микола Михайлович (псевдоніми — Микола Михайленко, М.Т.; 04.01.1893(23.12. 1892)—07.11.1965) — історик, археограф, архівіст, джерелознавець, літературознавець. Д-р істор. н. (1964). Н. в м. *Тальне.* Закінчив 2-гу чоловічу Київ. г-зію (1911) та історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1916). Наук. працю розпочав під кер-вом проф. В.*Данилевича* по темі: «Київська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією».

1918—30 — на пед. роботі: викладав у київ. школах, Київ. ін-ті нар. освіти (асистент кафедри історії України, бібліотекар), завідував трудовою школою. Одночасно з 1919 працював у ВУАН: 1919—31 — науковий співробітник *Постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель*, 1919 — співробітник Постійної комісії для складання словника живої укр. мови, 1923—27 — скарбник Істор. секції, 1926—30 — співробітник Комісії укр. історіографії, 1924—33 — наук. співробітник Археогр. комісії ВУАН, 1931—33 — її керівничий. У 2-й пол. 1920-х рр. — наук. співробітник, в. о. керуючого Комісії історії Полудневої України, секретар Комісії наук. дослідження території Дніпрельстану. 1924—27 — аспірант, 1927—30 — наук. співробітник *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* (промоційна праця на тему: «Закріпачення селян на Лівобережжі в XVII—XVIII ст.»; 1927, наук. керівник — проф. О.*Грушевський*). 1933 звільнений з ВУАН як «класовий ворог».

У березні—жовтні 1928 перебував під арештом за обвинуваченням у проведенні «протирадянської агітації і пропаганди і спробі створити контрреволюційну організацію», вини не визнав. Після звільнення поновлений на роботі у ВУАН. Реабілітований 1992.

1933—40 викладав географію в київ. середній школі для дорослих. Із 1939 за сумісництвом працював у Ін-ті укр. літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. 1942—44 — наук. співробітник Ін-ту історії та археології АН УРСР в м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). 1942 захистив канд. дис. на тему: «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні». 1944—47 — старший наук. співробітник Ін-ту історії України АН УРСР. 1947—52 — старший наук. співробітник Ін-ту історії та теорії арх-ри, 1952—63 — старший наук. співробітник Ін-ту літератури АН УРСР. Із 1956 — член КПРС. Із 1963 — на пенсії. 1964 захистив докторську дис. на тему: «Начерки з історії селян на Лівобережній Україні».

Член *Українського наукового товариства* (2-га пол. 1910-х — поч. 1920-х рр.), Всесоюзного геогр. т-ва при АН СРСР (із 1930-х рр.).

Досліджував соціально-економічну історію *Лівобережної України* 17—18 ст., історію міст і сіл України, укр. історіографію, а також творчість Т.*Шевченка.*

П. у м. *Київ.*

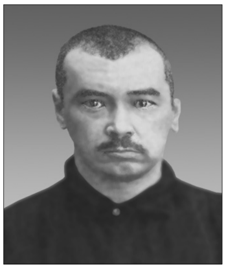
Архів ученого зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ та ЦДАМЛМ України.

Праці: Наукове розроблення Румянцевської ревізії. «Україна», 1924, кн. 3; Місто Остер в XVII—XVIII вв.: за Румянцівською ревізією та іншими матеріялами. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1925, кн. 6; Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією: Студія з економічного та соціяльного питання Полтавського Подніпров'я. Там само, 1926, кн. 7—8; Гуманщина в XVI—XVII вв. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1927, кн. 11; З нової історіографії Чернігівщини. В кн.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли. К., 1928; Археологічне вивчення Київа та Київщини за останні 10 років. В кн.: Студії з історії України, т. 2. К., 1929; Нарис історії Кременччини до початку XVIII в. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. 24; Археографічні студії Володимира Антоновича. «Український археографічний збірник», 1930, т. 3; Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., т. 1, вип. 1. К., 1931; Літопис життя і творчості Шевченка. К., 1961; Опис рукописів Т.Г. Шевченка. К., 1961 (у співавт.); До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України: друга половина XVII — початок XVIII ст. «УІЖ», 1964, № 1; История в творчестве Т.Г. Шевченко. «История СССР», 1964, № 3.

Бібліогр.: *Білокінь С.І.* Київська школа академіка М.С. Грушевського. «УІЖ», 1996, № 5.

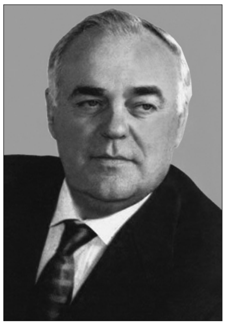
Літ.: Микола Михайлович Ткаченко [некролог]. «УІЖ», 1965, № 12; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; *Юркова О.В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. К., 2000; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Юркова.

М.М. Ткаченко.

ТКАЧЕ́НКО Олександр Миколайович (н. 07.03.1939) — політ. і держ. діяч, Голова ВР України (1998—2000). Канд. екон. н. (1992). Н. в м. Шпола (нині місто Черкас. обл.). 1963 закінчив Білоцерківський с.-г. ін-т, отримав фах агронома. Трудову діяльність розпочав 1956—58 слюсарем Шполянської МТС. 1963—66 працював агрономом у Таращанському р-ні Київ. обл. 1966—70 — 1-й секретар Таращанського райкому ЛКСМУ. Із 1970 — на парт. роботі: зав. відділу, секретар і 1-й секретар райкому, інспектор ЦК КПУ. 1982—85 — голова Терноп. обласного виконкому. 1985 призначений міністром сільс. госп-ва УРСР, із липня 1990 — 1-й заст. голови РМ УРСР. 1992—94 — президент агропром. асоціації «Земля і люди». 1992 захистив канд. дис. у формі наук. доповіді на тему: «Організаційно-економічні фактори ефективності сільськогосподарського виробництва». Із травня 1994 по квітень 1998 — 1-й заст. Голови ВР України. 1996—2001 — заст. голови Сел. партії України. Після обрання *Верховної Ради України* 3-го скликання в результаті виборчого марафону, що тривав з 12 травня по 7 липня 1998 («спікеріада»), став Головою ВР України. 1999 взяв участь у президентських виборах, але в результаті провалу т. зв. канівської четвірки (блок Є.*Марчука*, О.О.*Мороза*, В.Олійника та Т.) незадовго до голосування 31 жовтня 1999 зняв свою кандидатуру на користь П.Симоненка. У січні 2000 у ВР України виникла більшість у складі 237-ми депутатів, яка почала ставити питання про переобрання кер-ва парламенту. Обструкція Т. призвела до політ. кризи, що завершилась «оксамитовою революцією», усуненням його з посади та обранням спікером І.*Плюща.*

О.М. Ткаченко.

Із листопада 2001 — член КПУ (див. *Комуністична партія*

України доби незалежності), із червня 2005 — член Президії КПУ. Обирався нар. депутатом ВР України 4-го (2002—06), 5-го (2006—07) та 6-го скликань (2007—12). Був членом фракції КПУ, працював у к-ті фінансів і банк. діяльності, очолював к-т з питань екон. політики.

Нагороджений орденами «Знак пошани» (1972), Трудового Червоного Прапора (1973), Леніна (1977), Жовтневої Революції (1984), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1999).

Літ.: Олександр Миколайович Ткаченко. «Трибуна», 1999, № 7—8; Хто є хто в Україні. К., 2001.

О.А. Удод.

ТЛУ́МАЧ — місто *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташов. на р. Тлумачик (права прит. Дністра). Населення 8,8 тис. осіб (2009).

Гіпотетично ототожнюється з літописним *Толмачем.* Т. достовірно існує з кінця 14 ст., належав до Галицької землі (із 1434 — у складі *Руського воєводства*). У привілеї короля польс. і вел. кн. литов. Владислава II *Ягайла* 1403 згадано тлумацького *війта* Гюнтера Гоствіча. 1448 король польс. і вел. кн. литов. *Казимир IV* Ягеллончик надав місту *магдебурзьке право.*

Місто двічі захоплювали молдов. війська (1502—03, 1530). Т. не раз зазнавав татар. нападів (1589, 1594, 1617, 1621). Восени 1648 владу в Т. захопили повсталі правосл. городяни на чолі з Яремою Поповичем. Місто кілька разів переходило від повстанців до урядових військ та було зовсім зруйноване. 1657—58 місто спустошили постої польс. війська, штурми козаків і загонів трансильванського князя Дєрдя II *Ракоці.* 1676 Т. був зруйнований осман. військами.

1669 Т. став центром *староства*, яке понад 100 років тримали *Потоцькі.* Після 1-го поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Т. — у складі володінь австрійських *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). Із 1867 — центр повіту.

Тлумач. Музей етнографії та побуту (Народний дім). Фото початку 21 ст.

1807 Т. перейшов до Дідушицьких і залишався в їхньому володінні до серед. 19 ст. 1840—82 діяв заснований Генріхом Дідушицьким цукровий з-д, який певний час був одним із найпотужніших європ. підпр-в у своїй галузі.

У роки *Першої світової війни* через Т. кілька разів проходила лінія фронту. В ході запеклих боїв між рос. та австро-угор. військами місто було дуже зруйноване.

У листопаді 1918 — 1919 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, потім до 1939 — у складі Польщі (у Станіславському пов.). Від 1939 — у складі УРСР. Із 1940 — райцентр.

Із 2 липня 1941 до 25 липня 1944 місто було окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії.*

Із Т. пов'язані біографії І.*Макуха* та поетеси Марійки Підгірянки. Тут народився брит. лінгвіст Д.Дірінгер.

Історичні споруди: особняк І.Макуха, Нар. дім (поч. 20 ст.), церква Христа-Царя (1927).

Літ.: *Kuropatnicki E.* Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. Przemysl, 1786; *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana, t. 2. Warszawa, 1844; *Stupnicki H.* Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. Lwów, 1869; *Tatomir L.* Ślady króla Jana III w kraju naszym. Lwów, 1883; *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 7: Ziemie ruskie: Ruś Czerwona, cz. 1. Warszawa, 1902; *Barwiński E.* Repertoryum znajdujacych się w Bibliotece Universyteckiej we Lwowie aktów zajęcia i sprzedaży dóbr królewskich i kościelnych. В кн.: Teka konserwatorska, t. 3, cz. 1. Lwów, 1904; *Czołowski A.* Bitwa pod Obertynem 22 sierpnia 1531. Lwów, 1918; Przewodnik po Polsce, t. 2: Polska południowo-wschodnia. Warszawa, 1937; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971.

З.Б. Федунків.

ТМУТОРОКА́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — прийняте в історіографії найменування «заморського володіння» *Київської Русі* з центром у м. *Тмуторокань.* Територія Т.к., імовірно, охоплювала лише частину сучасного Таманського п-ова, який у минулому становив групу островів, утворених рукавами кубанської дельти. Поширена думка про те, що до Т.к. деякий час належав також *Корчев* (візант. м. Боспор, сучасна *Керч*), не підтверджується джерелами і є лише гіпотезою. Історики дискутують про час і обставини переходу Тмуторокані під владу київ. князів. Одні вважають, що це сталося одразу після того, як 965—68 *Святослав Ігорович* розгромив *Хозарський каганат*, який до того володів містом (при цьому треба зазначити, що джерела про це мовчать); інші — що за князювання *Володимира Святославича*, який, згідно з *«Повістю временних літ»*, 988 посадив там свого сина *Мстислава Володимировича* (перша згадка про Тмуторокань у рус. джерелах). Мстислав Володимирович княжив у Т.к. до 1022, коли перейшов до *Чернігова.* Ймовірно, після Мстислава Володимировича в Т.к. сидів його син Євстафій Мстиславич (п. 1033). Мстислав Володимирович уславився перемогою над кавказ. племенами касогів (адигів; див. *Редедя*). Після смерті київ. кн. *Ярослава Мудрого* Т.к. входило до володінь черніг. кн. *Святослава Ярославича*, сини якого правили у Тмуторокані як намісники батька. 1064 Т.к. захопив *Ростислав Володимирович*, вигнавши звідти Гліба Святославича. Після смерті Ростислава Володимировича 1066 у Т.к. знов княжив Гліб Святославич (до 1069), пізніше — його брат Роман Святославич. Після його загибелі (1079) Тмуторокань перейшла під контроль київ. кн. *Всеволода Ярославича*, від імені якого тут правив посадник Ратибор. 1081 місто захопили князі-*ізгої Давид Ігорович* і *Володар Ростиславич*, а з 1083 до 1094 тут княжив *Олег Святославич.* Далі Т.к. зникає зі сторінок рус. літописів. Імовірно, Тмуторокань перейшла під владу візант. імп. Алексія I Комніна (це могло статися або одразу після того, як Олег Святославич перейшов до Чернігова, або після його смерті).

Сам термін «Тмутороканське князівство» є умовним. Населення його було переважно не-

слов'янським. Т.к. було відрізане від осн. території Давньорус. д-ви причорномор. степами, в яких панували кочовики. Рус. князь міг там спиратися хіба що на власне оточення. У таких умовах було неможливо «окняжити» територію Т.к.: поширити на неї системи влади, суду і збирання *данини*. Тому точнішим здається говорити не про «князівство», а про давньорус. центр влади в Пн. Причорномор'ї.

Літ.: *Насонов А.Н.* Тмуторокань в истории Восточной Европы. В кн.: Исторические записки, т. 6. М., 1940; *Litavrin G.G.* À propos de Tmutorokan. В кн.: Byzantion, t. 35. Bruxelles, 1965; *Литаврин Г.Г.* Русь и Византия в XII веке. «Вопросы истории», 1972, № 7; *Котляр М.Ф.* Тмутараканские заботы киевских князей. В кн.: Норна у источника судьбы. М., 2001; *Гадло А.В.* Предыстория Приазовской Руси: Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. СПб., 2004; *Котляр М.Ф.* Тмутараканское княжество: Реальность или историографический миф? В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы: 2003 г. М., 2005; *Чхаидзе В.Н.* Тмутаракань — владение Древнерусского государства в 80-е гг. X — 90-е гг. XI веков. В кн.: Вестник Московского городского педагогического университета: Серия «Исторические науки», № 1 (5). М., 2010.

М.Ф. Котляр.

ТМУТОРОКА́НСЬКИЙ КА́МІНЬ — мармурова плита з вирізаним кириличним написом у два рядки, знайдена на Таманському п-ові військовими серед руїн генуезько-турец. фортеці (на території сучасної станиці Тамань Краснодарського краю, РФ) в серпні 1792. Початкове призначення визначити неможливо; під час кількох перевезень (*Севастополь*, *Стамбул*, *Миколаїв*, Тамань, *Керч*) плиту розбили, щоб відокремити фрагмент із написом. 1851 разом із зібранням антич. мармуру Керченського музею Т.к. передано в Ермітаж (у *Санкт-Петербурзі*), де він зберігається нині.

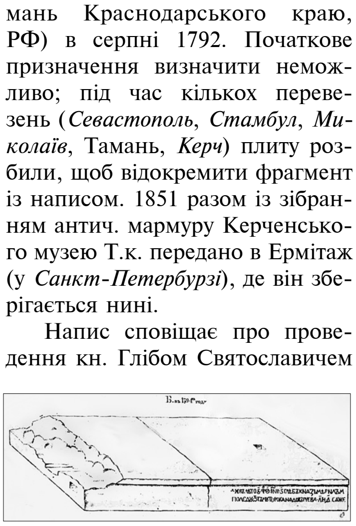
Напис сповіщає про проведення кн. Глібом Святославичем вимірів у 1068, а також подає відстань між *Тмутороканню* і *Корчевим* у *сажнях*. Текст уперше опублікував 1794 О.*Мусін-Пушкін*. Визнане сьогодні прочитання запропонував 1806 О.Оленін: «Въ лѣто . / S . Ф О S [6567 від створення світу / 1068 н. е.] індікта S [6] Глѣбъ кнѧзь мѣрилъ море // по леду ѿ Тъмутороканѧ до Кърчева . /І . и . /Д . [10 000 і 4000] сѧжень». Вивчення каменя поклало початок рос. *палеографії* та *епіграфіці*. Обставини віднайдення поза археол. контекстом, винятковість відомостей, палеографічні особливості, політ. і культ. аспекти обгрунтування чорномор. завоювань Рос. імперії кінця 18 ст. залишають відкритим питання автентичності. Різнобічні дослідження О.Оленіна, П.*Буткова*, О.Соболевського, Л.Черепніна, Є.Каменцевої, М.Устюгова, В.Захарова, А.Мединцевої ставлять Т.к. в один ряд з аналогічними пам'ятками давньокиїв. писемності 11—12 ст. За ретельним зовн. оглядом припускають (Б.Сапунов), що мармур може походити з Греції чи з берегів Егейського моря; слідів хімічної чи фізичної імітації зістарювання на ньому не виявлено. Разом з тим, сумніви у справжності висловлювали О.Спіцин, О.Монгайт, М.Сотникова, Г.*Спаський*, О.Ісаченко, О.*Зимін*, М.Успенський, Е.Кінан, Б.Боєк та ін. Скептики наполягають, що напис може бути пояснений на основі знань, доступних сучасникам романтичної «доби підробок». Науково-природничими методами археометрії камінь не досліджували.

Поруч із місцем знахідки було відкрито Таманське городище. Унікальна монументальна датована пам'ятка локалізує літописну Тмуторокань, дає найраніший приклад написання назви Корчев і може бути інтерпретована як єдине свідчення про поширення *Тмутороканського князівства* по обидва боки Керченської протоки. Напис засвідчує проведення масштабних вимірювальних робіт у *Київській Русі* й доповнює відомості *Патерика Києво-Печерського* про перебування кн. Гліба Святославича в Тмуторокані. Зв'язаний часом відкриття і згадкою «Тмутороканського болвана», Т.к. непрямим чином підтверджує автентичність «*Слова о полку Ігоревім*». В істор. мовознавстві напис використовують як найдавніший зразок відомих з пізніших джерел мовних процесів, характерних для 11 ст. Виняткові дані дають підстави для розрахунків довжини гіпотетичної «тмутороканської сажені» (Б.*Рибаков*).

Укр. автори не приділяли напису спец. уваги. Т.к. побіжно згадано в «Історії Русів» для підтвердження меж слов'ян. розселення. Більшість укр. істориків, археологів і мовознавців, серед яких М.*Грушевський*, П.*Голубовський*, Д.*Багалій*, С.*Висоцький*, В.*Німчук*, В.*Русанівський*, приймали свідчення каменя як достовірні.

Літ.: *Монгайт А.Л.* Надпись на камне. М., 1969; *Сапунов Б.В.* О Тмутараканском камне 1068 г. В кн.: Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник: 1975 г. М., 1976; *Медынцева А.А.* Тмутараканский камень. М., 1979; *Майофис М.Л.* Тмутараканский камень в культурном строительстве конца XVIII — начала XIX века. «Философский век: альманах» (СПб.), 1999, вып. 10; *Захаров В.А.* Заметки о Тмутараканском камне. В кн.: Сборник Русского исторического общества, т. 4 (152): От Тмутороканя до Тамани: IX—XIX вв. М., 2002; *Boeck B.J.* Stone of Contention: Medieval Tmutarakan' As a Measure of Soviet Archeology in the 1950s and 1960s. «Ruthenica» (К.), 2005, т. 4; *Boeck B.J.* A Tale of Two Stones: Comparing Contested Epigraphic Artifacts from Kensington, Minnesota and Kievan Rus'. «Russian History / Histoire Russe», 2005, vol. 32, no. 3—4; *Толочко А.П.* Тмутороканский болван. «Ruthenica» (К.), 2008, т. 7; *Хоруженко О.И.* Надписи Тмутараканского камня и вспомогательные исторические дисциплины. «Вопросы эпиграфики» (М.), 2010, вып. 4; *Ашихмин А.А.* Отечественная историография о проблеме Тмутараканского камня. «Университетский историк: альманах» (СПб.), 2012, вып. 10.

М.Є. Бистрицький.

Тмутороканський камінь. Рисунок 1794.

Прорис напису на Тмутороканському камені.

ТМУТОРОКА́НЬ (від реконструйованого тюркського «Тумен-тархан», візант. Таматарха, Матарха, генуезька Матрега, осман. Таман, рос. Тамань) — місто на пд. березі Таманської затоки, безпосередній наступник антич. *Гермонасси*. У трактаті візант. імп. *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією» Таматарха згадується як фортеця (кастрон), форпост *Хозарського каганату* на сх. березі Керченської протоки. У 960-ті або 980-ті рр. місто перейшло під владу рус. князів, отримало назву Тмуторокань і перетворилося на важливий для *Київської Русі* транзитний і торг. пункт (див. *Тмутороканське князівство*). Мешканці Т. та її околиць — греки, болгари-тюрки, *хозари*, касоги, гузи (*торки*), *печеніги* та ін. — займалися ремеслами, торгівлею, сільс. госп-вом. Місто мало торг. зв'язки з *Візантією*, Руссю, Хорезмом, Іраном. Із 10 ст. Т. була центром Зіхської єпархії — осн. візант. християн. осередку на Пн.-Зх. Кавказі. Відомі архієпископи Антоній (серед. 11 ст.) і Ніколай (обраний наприкінці 11 ст.). Поруч із містом був монастир, заснований києво-печерським ченцем *Никоном*. Останні згадки про Т. зустрічаються в *«Слові о полку Ігоревім»*.

Згодом місто належало Візантії, *Золотій Орді*, було генуезькою колонією (див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*), наприкінці 15 ст. було захоплене *Османською імперією* (входило в Адахунський санджак *Кафинського ейялету*). Турки реконструювали фортецю, споруджену генуезцями. У 16 ст. місто зазнавало нападів черкесів, у 17 ст. — козаків. Із 1783 Тамань належала Рос. імперії. 1792 тут висадилися козаки *Чорноморського козацького війська*, поклавши початок своєму переселенню на *Кубань*. 1794 О.*Суворов* спорудив фортецю «Фанагорія». 1849 Тамань отримала статус *станиці* (до цього, незважаючи на невелику кількість мешканців, її формально вважали містом).

Рештки Т. — Таманське городище (площа бл. 35 га), розташов. на території станиці Таманська Краснодарського краю РФ. Наук. вивчення Т. почалося після знахідки 1792 *Тмутороканського каменя*. Археол. дослідження городища розпочалися в 19 ст. (А.*Фіркович*, 1848; К.Бегічев, 1851; В.Тизенгаузен, 1868; та ін.). Пізніше пам'ятку досліджували експедиції О.Міллера (1930—31), Б.*Рибакова* (1952—55). Із 1965 тут працює археол. експедиція, якою послідовно керували І.Зеєст, А.Коровіна, С.Фіногенова, а з 2007 — Т.Ільїна і В.Чхаїдзе.

На городищі відкрито фундаменти церкви Богородиці (яку спорудив кн. *Мстислав Володи-*

Тмуторокань. Таманське городище. Фото 2008.

мирович) із прилеглим цвинтарем, рештки сирцового оборонного муру, руїни великої шести- або семикутної будівлі (імовірно башти-донжона). У межах міських мурів відкрито резервуари для води, чавильня для винограду. Виявлено регулярне планування: вулична бруківка, поставлені на кам'яний цоколь сирцові будинки, які мали печі із сирцової цегли. Із 2-ї пол. 10 ст. міське планування зазнає змін — будинки стають орієнтованими кутами за сторонами світу. До жител прилягали невеличкі подвір'я або госп. споруди без даху, де розміщувалися ями-льохи і зерносховища. Місто було оточене кількома кладовищами. За городищем була розташована внутр. гавань, з'єднана з морем протокою. На пд. від городища, на г. Зеленська, досліджено рештки монастиря 11 ст.

На сх. від городища, під спорудами сучасної станиці, розташовані рештки генуезької і осман. фортеці.

Переважна більшість знайдених артефактів (*амфори*, глеки з високим горлом, кухонна і столова кераміка, у т. ч. поливна, тощо) має грец. (візант.) походження і традиції. Більшість епіграфічних пам'яток також виконано грец. мовою. Предмети слов'ян. к-ри дуже нечисленні і пов'язані з перебуванням у місті рус. князів, дружинників, ченців і торгівців.

Належність Т. до пам'яток провінціально-візант. к-ри демонструють і знахідки візант. печаток і монет. Можна вважати, що в імперії Таматарху-Т. завжди розглядали як володіння Візантії, яке тимчасово потрапило під владу варварів (Хозарії, потім Русі).

Літ.: *Коровина А.К.* Гермонасса: Античный город на Таманском полуострове. М., 2002; От Тмутороканя до Тамани IX—XIX вв.: Сборник Русского исторического общества, № 4 (152). М., 2002; *Плетнева С.А.* Таматарха-Тмутаракань. В кн.: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века: Археология. М., 2003; *Чхаидзе В.Н.* Народное жилище в станице Тамань (XIX — первая половина XX в.). «Этнографическое обозрение» (М.), 2004, № 3; *Його ж.* Тмутаракань (80-е гг. X в. — 90-е гг. XI в.): Очерки историографии. В кн.: Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа, вып. 6. Армавир, 2006; *Його ж.* Матрега — золотоордынско-генуэзский город XIII—XV вв. на Таманском полуострове. В кн.: Город и степь в контактной евро-азиатской зоне. М., 2006; *Його ж.* Таматарха: Раннесредневековый город на Таманском полуострове. М., 2008.

В.М. Чхаїдзе.

ТОВАРИ́СТВА АКЦІОНЕ́РНІ — див. *Акціонерні товариства.*

ТОВАРИ́СТВА ГРА́МОТНОСТІ — див. *Освітні товариства в Україні.*

ТОВАРИ́СТВА НАЦІОНА́ЛЬНО-КУЛЬТУ́РНІ В УКРАЇ́НІ — громад. добровільні об'єднання, що створюються й діють для реалізації культурно-освіт., мовних, реліг., інформаційних та ін. соціальних потреб представників етнонац. спільнот України. Створення й діяльність т-в пов'язані зі становленням *громадянського суспільства*, з розвитком різноманітних форм громад. самодіяльності.

За результатами перепису населення 2001, в Україні поряд з українцями, які становлять етнічну більшість, проживають представники понад 130 *етносів*. В умовах демократичних перетворень з весни 1989 почали створюватися перші національно-культурні товариства в Україні. Національно-культ. діяльність активізувалася з проголошенням незалежності України 1991. Саме з того часу в умовах якісно нової етнонац. політики створювалися керівні органи національно-культ. т-в як різновиду громад. об'єднань етнонац. спільнот України, опрацьовувалися їхні статути, положення, програми тощо. Слід зазначити, що документи національно-культ. т-в зазвичай декларують право бути їхніми членами для всіх бажаючих, незалежно від етнічної приналежності та віку. Окремими статутами національно-культ. т-в передбачається членство громадян іноз. країн, які проживають в Україні тимчасово, а також — юрид. осіб (колективних членів). Деякі національно-культ. т-ва засновують спец. фонди для проведення різноманітних культ. і доброчинних заходів, підтримки власних періодичних та літературних видань. Легітимізацію національно-культ. т-в в Україні здійснюють відповідні органи юстиції. Уже на кінець 1991 було зареєстровано бл. 150 національно-культ. т-в. Потреби їх функціонування обумовили здійснення комплексу організаційно-правових заходів з підготовки відповідних нормативно-правових актів та офіційну підтримку з боку влади.

Базовий у цій сфері Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992) визначив правові засади держ. політики стосовно міжнац. відносин та прав *національних меншин України* в задоволенні соціальних потреб, відродженні, збереженні і розвитку к-р, мов і традицій. *Конституція України 1996* закріпила цю правову норму. У статті 11 йдеться про те, що «...держава сприяє розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Національно-культ. т-ва в Україні створили азербайджанці, ассирійці, албанці, болгари, башкири, білоруси, буряти, вірмени, греки, грузини, *гагаузи*, дагестанці, естонці, євреї, інгуші, казахи, *караїми*, комі-перм'яки, корейці, *кримські татари*, курди, киргизи, *кримчаки*, литовці, молдовани, німці, осетини, поляки, роми (цигани), росіяни, румуни, словаки, татари, турки-месхетинці, угорці, узбеки, чехи, чеченці.

Простежується чітка тенденція до збільшення мережі національно-культ. т-в в Україні. На 1 січня 1999 їх було зареєстровано 306, у т. ч. 21 із всеукр. статусом, станом на 1 січня 2012 — відповідно 1458, із них 44 — всеукраїнські.

Національно-культ. т-ва із всеукр. статусом — це об'єднання, діяльність яких поширюється на територію України або більшості її областей, вони мають відділення. Місц. національно-культ. т-вами є об'єднання, сфера впливу яких розповсюджується на територію відповідної адм.-тер. одиниці або кількох із них. Національно-культ. т-ва функціонують у відповідності зі своїми статутами й користуються правами юрид. осіб. Інтереси національно-культ. т-в у громадсько-політ. структурі укр. сусп-ва

представляє Рада нац. т-в України, а до 2010 також представляла Дорадча рада представників громад. об'єднань нац. меншин при Держ. к-ті України у справах національностей та міграції (була створена 1996 і функціонувала до ліквідації зазначеного к-ту 2010).

Із поч. 21 ст. до роботи в національно-культ. т-вах залучалися понад 300 тис. осіб. Серед національно-культ. т-в бл. 100 представляють інтереси громадян України — етнічних росіян, понад 150 — євреїв, бл. 120 — поляків, понад 100 — греків, 88 — ромів (циган), 85 — німців, 41 — болгар, 35 — вірмен, 34 — азербайджанців, 19 — угорців, 18 — білорусів, 15 — корейців, 14 — румунів, 13 — татар, 10 — молдован, по 9 — караїмів і литовців, 5 — словаків. Інші етноси України представляли по 3 і менше національно-культ. т-в різного статусу.

Національно-культ. т-ва за формою досить різноманітні, серед них найпоширеніші асоціації, спілки, федерації, ради, культ. центри, земляцтва, громад. клуби. Зокрема, у столиці України — м. *Київ* — діють Всеукр. рос. національно-культ. т-во «Русь», просвітницьке національно-культ. т-во «Русское собрание», Респ. культ. центр тюркомовних народів України, 5 т-в єврейс. к-ри України із всеукр. статусом, Київ. асоціація корейців, Київ. т-во дагестанського земляцтва та ін. Діяльність національно-культ. т-в спрямована на розвиток толерантних міжетнічних відносин, відродження й розвиток нац. к-р, задоволення духовних запитів поліетнічного населення д-ви. Національно-культ. т-ва беруть участь у проведенні громад. культ. заходів, створюють нац. будинки і палаци к-ри, дискусійні клуби, здійснюють книговидавничу діяльність, випускають газети, журнали та ін. періодичні видання, сприяють пошукові й збереженню нац. культурно-істор. цінностей, встановлюють зв'язки і здійснюють співробітництво з держ. та громад. орг-ціями України і зарубіжних д-в, передусім — своїх етнічних Батьківщин.

Матеріальні засоби громад. об'єднань нац. меншин формуються із членських внесків, добровільних пожертвувань, надходжень від проведення у відповідності зі статутами культурно-масових заходів, прибутків від господарсько-вироб. діяльності, інших, не заборонених законом, джерел.

Кошти з держ. бюджету на підтримку культурно-просвітницької діяльності національно-культ. т-в виділяються відповідно до порядків використання бюджетних коштів, які затверджуються постановами КМ України.

Досвід роботи національно-культ. т-в України свідчить, що укр. держава створює належні умови для захисту етнічної, культ. та мовної самобутності нац. меншин. Це є одним із важливих чинників соціально-політ. стабільності в суспільстві.

Літ.: Національні меншини України: історія та сучасність: Науково-довідкове видання. К., 2006; Україна багатоетнічна / Multiethnic Ukraine. К., 2008; *Євтух В.Б.* Етнічність: Енциклопедичний довідник. К., 2012.

В.П. Овчаренко, П.Д. Овчаренко.

ТОВАРИ́СТВА СПІ́ЛЬНОГО ОБРОБІ́ТКУ ЗЕМЛІ́ (Тсоз) — осн. орг. форма с.-г. колективного вир-ва в Україні 1920-х — поч. 1930-х рр. Принципи громад. обробітку землі застосовували в перших колективних госп-вах наприкінці 1917 — упродовж 1918, хоча повна офіц. назва «Тсоз» зустрічається вперше в Положенні ВУЦВК *«Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства»* (26 травня 1919). Громад. використання селянами засобів та знарядь вир-ва на час оранки, сівби, жнив у земельних громадах (див. *Громада поземельна*) впродовж 1920-х рр. здійснювалося переважно у формі Тсозу. 17 липня 1920 Наркомзем УСРР запропонував зразковий статут Тсозу, котрий став нормативним актом їх організаційно-юрид. оформлення. ВУЦВК надав 9 серпня 1922 т-вам ряд фінансово-госп. пільг: першочергове виділення земель, позбавлення орендної плати за сільгоспугіддя та реманент, безпроцентні й довгострокові позички. Орг. основи «Тсозу» зафіксував Земельний кодекс УСРР 1922, а 29 листопада 1922 постановою ВУЦВК їх прирівняли до кооп. т-в первинної ланки, надавши право вступу до с.-г. кооперації. Типовий статут «Тсозу» затверджено Наркомземом УСРР 7 червня 1924. Осн. засоби вир-ва, сільгоспреманент, продуктивна і робоча худоба не підлягали усуспільненню, а лише їх спільному посезонному використанню. Умови праці та принципи розподілу спільної продукції визначали заг. збори. «Тсози» були найпоширенішою протягом 2-ї пол. 1920-х рр. орг. формою колг. руху. Наприкінці 1927 в УРСР діяло 3894 Тсози із 6316 колективних с.-г. підпр-в в Україні. XVI з'їзд ВКП(б) в липні 1930 запропонував розробити черговий статут «Тсозу», але осн. формою колг. буд-ва визнали сільгоспартіль.

Літ.: Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік, № 40—41; Колективні господарства на Україні (підсумки перепису колгоспів у 1927 р.). Х., 1929; Коллективизация сельского хозяйства: важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927—1953. М., 1957; *Ганжа І.Х.* Перші колективні господарства на Україні. К., 1960; Історія колективізації і сільського господарства УРСР: Збірник документів і матеріалів, т. 1. К., 1962; *Чмыга А.Ф.* Колхозное движение на Украине 1917—1929 гг.: Очерки истории. М., 1974; Історія українського селянства: Нариси, т. 2. К., 2006.

В.І. Марочко.

ТОВАРИ́СТВО ДЛЯ РО́ЗВОЮ РУ́СЬКОЇ ШТУ́КИ — мистецьке об'єднання, яке виникло 1898 з ініціативи І.*Труша*, М.*Грушевського*, В.Нагірного, Ю.Панькевича у *Львові*. Т-во сприяло розвитку українського мист-ва в *Галичині*, головно церк. живопису й арх-ри, дбало про забезпечення мистецького рівня предметів церк. вжитку, особливо металевих і дерев'яних (хрести, кіоти, іконостаси та ін.); культивувало нові естетичні погляди, водночас схилялося до відновлення візант. мистецьких форм, підтримувало пошуки нац. своєрідності в церк. мист-ві. Організувало виставки (1898, 1900, 1902, 1903), видавало час. «Будучність».

Припинило діяльність 1914 з початком *Першої світової війни*.

Літ.: *Нагірний В.* Товариство для розвою руської штуки. «Діло», 1898, ч. 218; *Труш І.* Чи можлива у нас штука. «Будучність», 1899, № 7.

Ю.П. Ясіновський.

ТОВАРИ́СТВО ДОПОМО́ГИ НАСЕ́ЛЕННЮ ПІ́ВДНЯ РОСІ́Ї, ЩО ПОСТРАЖДА́ЛО ВІД ВО-Є́ННИХ ДІЙ (Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий; відоме також під скороченою назвою «Юг») — одна з небагатьох легальних укр. орг-цій часів *Першої світової війни*.

Восени 1914 до *Києва* прибула перша група депортованих галичан (див. *Галицьке генерал-губернаторство*), в основному священики греко-катол. обряду та інтелігенція, яких висилали до Сибіру та Середньої Азії. Укр. громадськість почала опікуватися ними, навколо справ допомоги склався гурток активісток — Л.*Старицька-Черняхівська*, Л.Шульгина, Л.Яновська, М.Іщунівна, З.Мирна та ін. Протягом весни—літа 1915 збільшувався потік біженців і виселенців, зростали масштаби допомоги та коло задіяних у ній укр. діячів. Постала нагальна потреба легалізувати їхню діяльність, створити укр. к-т допомоги постраждалим.

Поразки 1915 змусили царський уряд переглянути своє ставлення до громад. орг-цій, у т. ч. й українських. Він погодився на надання допомоги армії такими орг-ціями, як Воєнно-пром. к-т (див. *Воєнно-промислові комітети*), *Союз міст*, *Земський союз* (Союз земств і міст), котрі тоді виникли. Після довгих клопотань з дозволу влади у травні 1915 в Києві було створене Т-во допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій. Його головою став директор Київ. філії Держ. банку В.*Ігнатович*, заступником — Д.*Дорошенко*, секретарем — М.Іщунівна (Ішуміна). Канцелярія т-ва розмістилася у помешканні Київської філії Держ. банку. Завданням т-ва офіційно вважалася допомога біженцям-українцям, передусім — арештованим і висланим галичанам, заручникам, дітям, які втратили батьків, і взагалі всім жертвам рос. окупації *Галичини*. У різних установах т-ва працювали тисячі представників укр. інтелігенції, студентська молодь. Діяльність т-ва посилила укр. вплив на громад. життя, дала змогу отримувати через Союз міст матеріальні субсидії на допомогу галичанам. За словами Л.Старицької-Черняхівської, допомогу т-ва у тій чи ін. формі отримали до 40 тис. депортованих галичан.

Крім безпосередньої матеріальної та моральної підтримки виселенцям та біженцям, т-во провадило значну культурно-освітню роботу. В Галичині було організовано сотні дитячих притулків, які водночас були укр. школами з укр. вчителями, укр. мовою викладу й підручниками. Десятки таких притулків були відкриті в околицях Києва для дітей біженців, фактично вони стали першими укр. нар. школами в підрос. Україні.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 1. К., 2002; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 рік). К., 2002; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.). К., 2007.

О.Д. Бойко.

ТОВАРИ́СТВО ДОСЛІ́ДНИКІВ УКРАЇ́НСЬКОЇ ІСТО́РІЇ, ПИСЕ́МНОСТІ ТА МО́ВИ В ЛЕНІНГРА́ДІ — історично-наук. т-во, культурно-просвітницька та н.-д. громад. установа, що об'єднувала літературознавців, фольклористів, етнографів, мовознавців, істориків, археологів, мистецтвознавців для дослідження укр. історії, мови та літератури й поширення в Росії знань з україніки.

Створене 25 грудня 1921 як «Товариство прихильників української історії, писемності та мови в Петрограді», 1923 перейменоване на «Товариство дослідників української історії, писемності та мови в Петрограді» (із 1924 — «... в Ленінграді»), 1933 — на «Українське наукове товариство в Ленінграді». Функціонувало як комісія, а з 1928 — як філія ВУАН (див. *Національна академія наук України*). Очолювали т-во В.*Перетц* (1921—1930/31), потім — Б.Крижанівський та В.*Корабльов*. Секретарями працювали І.Фетисов, К.*Копержинський*, К.Червяк, В.Дроздовський. Дійсними членами т-ва були І.Абрамов, Д.*Абрамович*, В.*Адріанова-Перетц*, О.Баранников, В.Боцяновський, В.*Вернадський*, А.Лященко, С.*Маслов*, Б.Модзалевський, Л.Перетц, П.П.*Потоцький*, І.Рибаков, В.Срезневський, Ф.*Шміт*, С.Щеглова, С.Яремич та ін.

Були надруковані «Звідомлення» за 1922—26 (К., 1927), 3 випуски «Наукового збірника» (К., 1928, 1929, 1931) та окремі праці членів т-ва.

Вилучено зі складу ВУАН за рішенням листопадової (1929) сесії Ради ВУАН. Припинило існування 1933. Архів т-ва зберігається в Петерб. філії Архіву РАН.

Літ.: Українське наукове товариство в Петербурзі. «ЛНВ» (Львів), 1924, т. 82, кн. 3—4; Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922—1926). К., 1927; *Ступак Ю.П.* Сторінка з історії українського літературознавства. «Українське літературознавство» (Львів), 1968, вип. 4; *Його ж.* Важливий науковий осередок: до 50-річчя від дня заснування «Товариства дослідників української історії, письменства та мови». «УІЖ», 1971, № 11; *Водотика С.Г.* Слідами перерваного зв'язку (до 70-річчя заснування Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді). «Віче», 1994, № 10; *Савенок Л.А.* Осередок україністики в Ленінграді (1921—1934). «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (К.), 1994, вип. 3; *Курас І., Водотика С.* Філія Всеукраїнської академії наук у Ленінграді. «Київська старовина», 1996, № 1; *Дудко В.* Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді. «Київська старовина», 1997, № 1/2; Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; Історія Національної академії наук України: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998.

О.В. Юркова.

ТОВАРИ́СТВО З'Є́ДНАНИХ СЛОВ'Я́Н, Товариство об'єднаних слов'ян, Слов'янський союз — антиурядова конспіративна організація, створена в *Новограді-Волинському* 1823 А.*Борисовим*, П.*Борисовим* і Ю.*Люблінським*. Статут т-ва був схвалений зборами членів навесні 1825 в м-ку Черняхів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.). Тимчасовим президентом т-ва став П.Борисов, тимчасовим секретарем — інтендантський чиновник І.Іванов. До таємної співпраці залучилися кілька десятків офіцерів (здебільшого — молодших), дрібних службовців, місц. шляхтичів: І.І.*Горбачевський*, В.*Бечаснов*, А.*Веденяпін*, О.*Веденяпін*, П.*Вигодовський*, П.*Громницький*, А.*Кузь-*

мин, М.*Лісовський*, Я.*Андрієвич*, Я.*Драгоманов*, О.*Берстель* та ін.

Гол. метою Т.з.с. ставило визволення всього слов'янства з-під тиранії панівних тоді властей. Для подолання проявів міжнац. ворожнечі передбачалося точне окреслення кордонів кожної д-ви із впровадженням *демократії* та в кінцевому результаті — влаштування респ. Федеративного союзу слов'ян. колін. Програмні положення декларували змогу досягнення соціальної рівності завдяки розвиткові пром-сті як засобу проти бідності, обстоювали потребу організації справедливого *громадянського суспільства*, вказували на необхідність укорінення реліг. толерантності, моральності, освіти. Власним прикладом особистих чеснот учасники прагнули поборювати людське зло, йти шляхом самовдосконалення. Серед осн. правил поведінки проголошували етичні норми: «Не бажай мати раба, коли сам рабом бути не хочеш», «Шануй науки, мистецтво, ремесла. Піднеси залюбленість ними навіть до ентузіазму й матимеш істинну повагу друзів своїх» тощо. Погляди на подальші зміни позначені революційним радикалізмом. Це засвідчила стрижнева фраза програми, висловлена П.Борисовим: «Народ повинен домовлятися з крадіями влади не інакше ніж зі зброєю в руках, купити свободу кров'ю й кров'ю ствердити її».

Улітку 1825 т-во провело переговори із С.*Муравйовим-Апостолом*, котрий за участі М.*Бестужева-Рюміна* сприяв тому, що «слов'яни» влилися до *Васильківської управи*. Вони потрапили в таке підпорядкування: спочатку стали округом (під кер-вом обраного «посередником» майора М.Спиридова), а невдовзі були структурно поділені надвоє з розмежуванням на відгалуження піхотинців і артилеристів (першою ланкою завідував М.Спиридов, другою — І.Горбачевський).

Низка військовиків відіграли помітну роль у повстанні Чернігівського полку.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 5. М.—Л., 1926; Декабристи на Україні. К., 1926; Повстання декабристів на Україні. Х., 1926; Рух декабристів на Україні, кн. 1—2. Х., 1926; *Нечкина М.В.* Общество соединенных славян. М.—Л., 1927; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 1—2. М., 1931—33; Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 3. М., 1951; *Лисенко М.М.* Декабристський рух на Україні. К., 1954; Очерки из истории движения декабристов. М., 1954; Восстание декабристов: Документы, т. 13. М., 1975; *Сергієнко Г.Я.* Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; *Усенко П.Г.* Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов. К., 1985; Мемуары декабристов. М., 1988; *Сілкін А.В.* Вивчення історії Товариства об'єднаних слов'ян дослідниками другої половини XIX — початку XX ст. В кн.: Декабристські читання, вип. 6. К., 2000; *Киянская О.И.* Присоединение Общества соединенных славян к Южному обществу (к вопросу о методах «партийного строительства» декабристов). «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2001, вип. 3; *Усенко П.Г.* Грецькі профілі в галереї декабристів. В кн.: Подвижники й меценати. К., 2001.

П.Г. Усенко.

ТОВАРИ́СТВО І́МЕНІ Т.ШЕВЧЕ́НКА ДЛЯ ДОПОМО́ГИ НУЖДЕ́ННИМ УРО́ДЖЕНЦЯМ ПІВДЕ́ННОЇ РОСІ́Ї, ЩО ВЧА́ТЬСЯ У ВИ́ЩИХ НАВЧА́ЛЬНИХ ЗА́КЛАДАХ САНКТ-ПЕТЕРБУ́РГА — доброчинне т-во, створене 1898 в м. *Санкт-Петербург* діячами укр. та рос. к-ри для поліпшення матеріальних умов бідних укр. студентів та вшанування пам'яті Т.*Шевченка*. Гол. засобом для отримання коштів на ці доброчинні заходи було проведення публічних лекцій, концертів, літ. вечорів, серед яких особливо виділялися заходи, присвячені пам'яті Т.Шевченка. Першим головою т-ва був обраний відомий укр. громад. діяч А.Маркевич. Членами т-ва в різний час були відомі діячі укр. та рос. к-ри В.*Короленко*, І.*Рєпін*, Марко *Вовчок*, М.*Заньковецька*, В.Беклемішев, Л.*Жемчужников*, М.В.*Лисенко*, М.Л.*Кропивницький* та ін. 1905 т-во об'єдналося із *«Благодійним товариством видання загальнокорисних та дешевих книг»*, що значно підвищило його видавничі можливості. Так, 1906 до 45-річчя з дня смерті Т.Шевченка т-во видало перше повне видання «Кобзаря» за редакцією В.*Доманицького*. 1911 і 1914 було видано два випуски «Малюнків Т.Шевченка». 1917 т-во припинило своє існування.

Літ.: *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). К., 2003.

О.В. Лисенко.

ТОВАРИ́СТВО ІСТО́РИКІВ-МАРКСИ́СТІВ — науково-громад. орг-ція істориків, заснована при *Комуністичній академії* в м. *Москва* 1925. Згідно зі статутом, затвердженим в лютому 1926, метою т-ва було «об'єднання всіх марксистів-істориків, наукова розробка питань історії та марксистської методології історії, боротьба з буржуазними викривленнями історії, пропаганда й популяризація марксистського методу та досягнень у галузі історії, методики викладання історичних дисциплін у школах та вишах».

У складі т-ва працювали дійсні члени та члени-кореспонденти. Структурно складалося із секцій історії революц. руху (1928 реорганізована в секцію методології та методики історії); соціологічної (із 1929 — секція для вивчення докапіталіст. формацій); історії Росії; історії ВКП(б); історії Заходу (ін. назва — секція для вивчення історії Зх. Європи і Америки); історії Сходу; історії юнацького руху; комісії для вивчення збройних повстань; громадян. та революц. війн (із підсекціями: СРСР, Заходу, східних та колоніальних країн і загальнотеор. питань; із кінця 1929 приєдналася до воєнної секції Комуніст. академії); історії пролетаріату; імперіалістичної війни 1914—17.

Відділення т-ва, крім найбільших міст Росії (Архангельськ, Воронеж, Іркутськ, Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), Новосибірськ та ін.), існували в Азербайджані, Білорусії, Грузії, Узбекистані, Україні (див. *Українське товариство істориків-марксистів*), а також у Криму. У грудні 1929 створене Північнокавказ. відділення т-ва.

На поч. 1930-х рр. т-во об'єднувало бл. 400 осіб, більшість з яких були членами ВКП(б). Головою Ради т-ва був М.*Покровський* (1925—32), ученим секретарем — П.Горін. У роботі т-ва брали активну участь В.Антонов-Саратовський, В.Волгін, Г.Зайдель, В.*Ігнатовський*, В.Кнорін,

М.Лукін, В.Максаков, М.Марр, В.Невський, М.*Нечкіна*, Г.*Панкратова*, Д.Рязанов, Ц.Фрідлянд, О.Шестаков та ін.

Члени т-ва читали доповіді та проводили диспути, брали участь у дискусіях, вели н.-д. та літературно-популяризаторську роботу. 28 грудня 1928 — 4 січня 1929 т-во провело Всесоюзну конференцію істориків-марксистів, на якій Україну представляли Й.*Гермайзе*, З.Гуревич, О.Камишан, С.Кокошко, Г.Рохкін, М.*Рубач*, М.*Свідзінський*, С.Семко, Р.Шпунт, М.І.*Яворський* та ін. Під час конференції працювали секції історії ВКП(б), історії народів СРСР, історії Зх. Європи, соціологічна, методична, з дослідження історії збройних повстань та революц. і громадян. війн, а також відбулася нарада істориків Сходу. На конференції було ухвалено рішення про реорганізацію т-ва у всесоюзне.

Після відкриття Ін-ту історії при Комуніст. академії (листопад 1929) ввійшло до його складу. Фактично припинило активну діяльність після смерті М.Покровського. Формально перестало існувати 1936 у зв'язку з ліквідацією Комуніст. академії.

Друкованими органами т-ва були часописи «Историк-марксист» (1926—41) та «Борьба классов» (1931—36), також друкувалася популярна істор. література.

Фонд т-ва зберігається в Архіві РАН.

Літ.: *Покровский М.Н.* Задачи Общества историков-марксистов. «Историк-марксист», 1926, т. 1; Устав Общества историков-марксистов. Там само; Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов, т. 1—2. М., 1929; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; *Алаторцева А.И.* Журнал «Историк-марксист», 1926—1941 гг. М., 1979; *Козлов Б.И., Савина Г.А.* Коммунистическая академия ЦИК СССР (1918—1936): Материалы к социальной истории, вып. 1—2. М., 2008—09.

О.В. Юркова.

ТОВАРИ́СТВО ІСТОРИ́ЧНЕ У ЛЬВО́ВІ (із 1924 — Польське історичне товариство) — наук. т-во, засноване 14 жовтня 1886 польс. істориком Ф.-К.*Ліске* для «сприяння розвитку історичних наук, з особливим висвітленням історії Червоної Русі». Т-во об'єднувало здебільшого польс. львів. істориків, зокрема О.-М.*Бальцера*, Л.Фінкеля, Л.Цвіклінського. Головним друкованим органом т-ва є час. «*Kwartalnik Historyczny*» (до 1952 і знову від 2010). Перед *Першою світовою війною* з т-вом співпрацювали також укр. вчені: М.*Грушевський*, О.*Колесса*, М.*Кордуба*, К.*Студинський*, Ю.*Целевич* та ін. У 1880—90-х рр. активним членом т-ва був І.*Франко*. У міжвоєнний період т-во було перейменоване на Польс. істор. т-во (1924), а його співпраця з укр. істориками послабилася. Із 1947 гол. осередок т-ва знаходиться у *Варшаві*. Т-во організовує з'їзди польс. істориків, координує регіональні істор. дослідження.

Літ.: Kwartalnik historyczny, гос. 51, zesz. 1—2. Warszawa, 1937; Polskie Towarzystwo Historyczne 1886—1986: Zbiór studiów i materiałów. Wroclaw, 1990; *Середа О.* Співробітництво Івана Франка з «Товариством історичним» у Львові. «Українське літературознавство» (Львів), 1992, вип. 56; *Руда О.* Українська тема на сторінках львівського часопису «Kwartalnik Historyczny» («Історичний квартальник») у 1887—1914 рр. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2004, вип. 13; *Лазурко Л.* Співпраця українських вчених з польським Історичним товариством у Львові (1886—1939 рр.) В кн.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., t. 5. Rzeszów, 2007.

О.В. Середа.

«ТОВАРИ́СТВО ЛЕ́ВА» — «неформальне» молодіжне т-во, створене в жовтні 1987 у *Львові* за підтримки міськкому *Ленінської комуністичної спілки молоді України*. Поштовхом до орг. оформлення львів. молоді послужила стаття «Занедбана могила» («Жовтень», 1987, № 3), в якій ішлося про акти вандалізму на *Личаківському цвинтарі* та руйнування могил відомих громадсько-політ. та культ. діячів України. Починаючи із квітня 1987, молодь добровільно розпочала впорядкування занедбаних та зруйнованих могил цвинтаря, організовувала засідання клубу молодих учених, проводила недільні творчі зустрічі, унаслідок чого викристалізувався актив майбутньої орг-ції. Установчі збори відбулися 26 жовтня 1987. На них прийнято статут, обрано керівні органи, визначено структуру та осн. напрями діяльності орг-ції, якими стали: плекання й поширення нац. свідомості, укр. мови; збереження культ. та істор. пам'яток; охорона навколишнього середовища; розвиток укр. фольклору та ін. Першим головою т-ва обрано О.Шейка.

«Т.Л.» дало імпульс до відродження нац. звичаїв та традицій. Активну роботу розгорнули історична та екологічна секції. Найрезонанснішими акціями орг-ції в перші роки її існування стали: доброчинні концерти у Львові та *Івано-Франківську*; збір коштів на відродження промислу гаварецької кераміки (листопад 1987); опитування громад. думки у Львові про місце для спорудження пам'ятника Т.*Шевченку* (грудень 1987); відвідування з концертною програмою дитячих будинків Львівщини; постановка різдвяних *вертепів*; вшанування пам'яті В.*Симоненка* (січень 1988); налагодження контактів з укр. діаспорою (травень 1988); етнофольклорна експедиція «Дністер-88»; збір підписів із вимогою надання статусу державної укр. мові (червень—серпень 1988) та ін.

Відхід від культурницької та перехід до політ. діяльності в завуальованій формі відбувся під впливом подальшої лібералізації суспільно-політ. життя в УРСР, особливо після виборчої кампанії 1989 до *Верховної Ради СРСР*. Поступово екологічна, істор., мовна проблематика поступалася місцем політичній. У таємній доповідній записці Львів. обкому КПУ до ЦК КПУ підкреслювалося, що із квітня 1988 «Т.Л.» перебувало «на особливому контролі» партії. Після завершення виборчої кампанії в березні 1990 до Рад усіх рівнів окремі члени т-ва стали нар. депутатами *Верховної Ради УРСР*, депутатами Львів. обласної та міської рад.

Товариство Лева. Фото, імовірно, 1989.

«Т.Л.» спричинилося до формування ін. громадсько-політ., історико-культ. та мистецьких т-в у зх. областях України. Членом орг-ції на конфедеративних засадах було молодіжне т-во «Вертеп» (*Тернопіль*). Як колективний член «Т.Л.» розпочинало роботу молодіжне т-во «Спадщина» (Львів). За його підтримки організаційно оформилися: т-во «Розточівське братство» (Нестеров (нині м. *Жовква*), березень 1988), т-во «Рух» (Івано-Франківськ, березень 1988), Товариство української мови імені Т.Шевченка (Львів, червень 1988), Т-во ім. В.Кубільника (*Самбір*, липень 1988), т-во «Дзвін» (*Рогатин*, серпень 1988), т-во «Паростки» (*Стрий*) та ін.

При «Т.Л.» діяли ансамбль «Не журись», хор «Вірли» (керівник М.Процев'ят), «Історичний театр» (директор Р.Турій), виїзні концерти та вистави яких викликали захоплення в населення Львів., Івано-Франк., Тернопільської та ін. областей, а також за кордоном. Із квітня 1989 розпочав виходити друкований орган т-ва — газ. «Поступ» (редактор О.Кривенко). Журналістську кар'єру в «Т.Л.» розпочинав Г.*Ґонгадзе*. Після здобуття незалежності України т-во відійшло від громадсько-політ. роботи.

Літ.: *Камінський А.* На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова», «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990; *Волощак Ю.* 20 років «Товариству Лева». «Mikroskop pana Jurka», 2007, № 19; *Муравський О.* Західні землі України: шлях до незалежності. Львів, 2011.

О.І. Муравський.

ТОВАРИ́СТВО ПІВДЕННОРОСІ́ЙСЬКИХ ХУДО́ЖНИКІВ. Засноване як незалежне виставочне об'єднання 1890 в *Одесі* з ініціативи місц. майстрів образотворчого мист-ва на чолі із М.Скадовським. Один із найзначніших осередків у розвитку укр. образотворчого мист-ва, найбільше творче угруповання на території України кінця 19 — поч. 20 ст. Існувало до 1922. Розуміючи завдання мист-ва як одного з важливих факторів розвитку сусп-ва, т-во обстоювало принципи реалізму і демократ. спрямованість худож. творчості. Відіграло значну роль у пробудженні інтересу до образотворчого мист-ва в Україні, в естетичному вихованні населення. Серед засновників — М.Кузнецов, К.*Костанді*, М.Кравченко, Г.Ладиженський, О.Попов, О.Размаріцин, Б.Едуардс. Головами правління були директор Одес. рисувальної школи О.Попов (із 1893) і К.Костанді (із 1902). Т-во налічувало в різний час 87 дійсних членів, переважну більшість яких складали художники, тісно пов'язані з нац. к-рою. Вони відображали у своїх творах суттєві риси життя та побуту укр. народу, особливості його нац. характеру, своєрідність місц. природи.

Т-во влаштовувало щорічні загальні та індивідуальні виставки, перша з яких відкрилася 8 квітня 1890. Відбулося 29 пересувних періодичних виставок, а загалом — більше 100 експозицій, у т. ч. пересувні виставки для *Харкова* і *Москви* (1894, 1895), персональні виставки Г.Ладиженського (1899), на допомогу потерпілим від неврожаю (1892, 1899), творів колиш. учнів Одес. рисувальної школи з нагоди її 35-річчя (1900), на користь поранених на Далекому Сх. (1904), дві великі виставки етюдів і картин у приміщенні Одес. літературно-артистичного т-ва (1898, 1902) та ін. У тематиці творів членів т-ва, поряд з побутовим жанром, в якому переважали соціальні мотиви, провідне місце займав пейзажний живопис. Творчість багатьох художників зазнала впливу мист-ва передвижників, а також франц. імпресіоністів. Їхні роботи вирізняли високий мистецький рівень, камерність, ліризм, тонкі вишукані колірні рішення. На виставках, окрім місц. художників, регулярно експонували свої твори майстри з ін. міст України, а також з Москви і *Санкт-Петербурга*: усього бл. 600 митців різноманітних стильових напрямів. Серед них були І.*Айвазовський*, Н.Альтман, В.Баранов-Россіне, Й.Бродський, Є.*Буковецький*, В. і Д. Бурлюки, П.Волокидін, П.Ганський, О.Головін, Г.Головков, Т.Дворников, А.*Ждаха*, П.Заузе, В.Іздебський, В.Кандинський, Д.Крайнєв, С.Кишинівський, Є.Лансере, І.Левітан, П.Левченко, О.Мартинович, О.*Мурашко*, М.Нестеров, П.*Нілус*, Л.Пастернак, М.*Пимоненко*, І.Похитонов, О.Размаріцин, І.*Рєпін*, М.Сарьян, С.*Світославський*, І.Селезньов, В.Сєров, О.*Састіон*, Р.Судковський, О.Шовкуненко, Б.Егіз, Б.Едуардс та ін. Члени т-ва брали участь у всеросійських та міжнародних виставках, зокрема у Всесвітній виставці в Парижі (Франція; 1900), де К.Костанді і Б.Едуардсу було присуджено медалі. У період *революції 1905—1907* т-во видавало свій художньо-сатиричний ж. «Звон», редакторами-видавцями якого були письменник О.Федоров і художник П.Нілус. Під час *Першої світової війни* виручені від виставок кошти не раз передавалися на допомогу потерпілим від воєнних дій. Т-во приділяло велику увагу залученню на свої виставки учнівської молоді, а також робітників та взагалі незаможних з метою розповсюдження серед широких кіл сусп-ва зацікавленості худож. к-рою. Із 1910 на виставках проводилися лекції з мистецтва.

Діяльність т-ва займала помітне місце в громадсько-культ. житті Одеси. За його ініціативою було створене Одес. літературно-артистичне т-во (1898), воно брало участь в організації міськ. музею красних мист-в (1899) та професійної Спілки робітників пластичних мист-в (1917), у реорганізації Одес. худож. уч-ща (1918). Багато членів т-ва були одночасно членами Т-ва пересувних худож. виставок та Одес. т-ва красних мист-в, викладали в Одес. рисувальній школі (із 1900 — Одес. художнє уч-ще). Успішна діяльність т-ва сприяла розвиткові місц. худож. критики (статті М.Вучетича, І.Антоновича, П.Нілуса, О.Павловського, письменників О.Федорова та К.Чуковського). Більшість учасників об'єднання не сприйняли подій 1917. Серед причин припинення існування т-ва — еміграція за кордон ряду його визначних членів (О.Ганзена, П.Ганського, В.Коренєва-Новоросійського, М.Кузнецова, П.Нілуса, О.Федорова, Б.Едуардса та ін.) і смерть К.Костанді. Найповніша колекція робіт членів т-ва зберігається в Одес. худож. музеї.

Літ.: Устав Товарищества южнорусских художников в Одессе. Одесса, 1893; *Афанасьев В.* Товариство південноросійських художників. К., 1961; *Коваленко А.Н.* Передвижники и Ук-

раина. К., 1979; *Северюхин Д.Я., Лейкинд О.Л.* Золотой век художественных объединений в России и СССР (1820—1932). СПб., 1992; *Сапак Н.В.* Художнє життя Півдня України на межі XIX—XX століть: художні об'єднання, виставки, критика. В кн.: Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Збірник наукових праць, № 10. Х., 2005; *Данишевська Л.* Товариство південноросійських художників: виставки 1904—1907 рр. Web: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=art&id=1045.

Н.Г. Ковпаненко.

ТОВАРИ́СТВО ПРИХИ́ЛЬНИКІВ СЛОВ'Я́НЩИНИ (Towarzystwo Przyjaciół Słowiańszczyzny) — таємний польс. громадсько-літ. гурток, заснований студентською молоддю Львів. ун-ту (1821—26). За свідченням Л.Набєляка, поштовх до його створення дали «історичні дослідження Зоріана Ходаковського на ниві слов'янщини, а крім того недавні, хоч і невдалі, політичні зусилля Пестеля і Муравйова», які надихнули молодь «слов'янським духом». Т-во ставило перед собою завдання збагачувати нац. літературу, установлювати тісніші відносини дружби і доброзичливості між слов'ян. народами. Провідні діячі: Л.Набєляк (керівник), А.*Бельовський*, Л.Семенський та ін. Члени т-ва видали альманахи «Haliczanin» (1830), «Ziewonia» (т. 1, Львів, 1834; т. 2, Прага, 1837 — конфіскований цензурою, перевиданий у Страсбурзі 1839). Автори підтримували тісні творчі зв'язки з *«Руською трійцею»*.

Літ.: *Zawadzki W.* Ludwik Nabielak: Opowieść historyczna. Lwów, 1886; *Niedzieda Z.* Słowiańskie zainteresowanie pisarzy lwowskich w latach 1830—1848. Kraków, 1966; *Poklewska K.* Galicja romantyczna (1816—1840). Warszawa, 1976; *Стеблій Ф.* Формування демократичного угруповання «Руська Трійця». В кн.: «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987.

Ф.І. Стеблій.

ТОВАРИ́СТВО ПРИХИ́ЛЬНИКІВ УКРАЇ́НСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ, Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у Львові — наук. і мистецьке об'єднання у *Львові*, створене 1904 за фундацією М.*Грушевського*, І.*Франка*, І.*Макуха*, І.*Труша*, М.*Грушевської*, В.М.*Гнатюка*, С.*Томашівського* і при активній підтримці *Наукового товариства імені Шевченка*. Головою т-ва був М.Грушевський, заступником — І.Франко, секретарем — І.Труш. Члени орг-ції засновували й підтримували періодичні видання («Артистичний вісник»), видання наук. і худож. літератури, організовували мистецькі виставки, конкурси і курси — Всеукр. наук. курси для молоді (влітку 1904), «Виставку української штуки і українського артистичного промислу» (осінь 1905) та ін. Т-во відігравало значну роль у піднесенні укр. науки, освіти, мист-ва, об'єднувало митців і науковців та пропагувало їхню творчість. Припинило існування 1914.

Літ.: *Купчинський О.* Статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові. «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 227 (Праці секції мистецтвознавства); *Нога О., Яців Р.* Мистецькі товариства, об'єднання, угруповання, спілки Львова: Матеріали до довідника. Львів, 1998.

Ю.П. Ясіновський.

ТОВАРИ́СТВО ПРИ́ЯТЕЛІВ РУСІ́ (Kólko przyjaciól Rusi; Гурток приятелів Русі) — таємна орг-ція, створена польс. революціонерами-емігрантами з *Правобережної України* у *Львові* наприкінці 1863 з метою формування серед польс. населення *Галичини* співчуття до укр. національно-визвол. руху як антиросійського (відповідно вигідного полякам). Членами т-ва були польс. студенти ун-ту і письменники (загалом 30 осіб). 1864 гурток видав посібник до вивчення укр. мови «Łatwy sposób nauczenia się czytać i pisać po rusku». Після введення в Галичині австрійс. урядом воєнного стану 1864 і депортації київ. емігрантів у Росію гурток припинив існування.

Літ.: *Ф.И.С.* [*Свистун*] Прикарпатская Русь под владением Австрии, ч. 2: 1850—1895. Львов, 1896.

В.С. Пашук.

ТОВАРИ́СТВО РОСІ́ЙСЬКО-МАЛОРОСІ́ЙСЬКИХ АРТИ́СТІВ, Товариство російсько-малоросійських артистів під орудою П.Саксаганського — одна з провідних укр. пересувних театральних труп кінця 19 — поч. 20 ст. Заснована 1890 та припинила діяльність 1909. Протягом свого існування зазнавала орг. змін і відповідно змінювала назви: 1898—1900 — «З'єднане товариство П.К. Саксаганського і М.К. Садовського», 1900—03 — «Малоросійська трупа М.Л. Кропивницького під орудою М.К. Садовського і П.К. Саксаганського за участю М.К. Заньковецької», 1903—05 — «Малоросійська трупа під орудою П.К. Саксаганського і М.К. Садовського за участю І.К. Карпенка-Карого», 1905—07 — «Товариство малоросійських артистів під орудою П.К. Саксаганського за участю І.К. Карпенка-Карого», 1907—09 — «Товариство українських артистів під керівництвом П.К. Саксаганського». До складу трупи входили актори — М.Садовська-Барілотті, Л.*Ліницька*, У.Суслова, К.Позняченко, О.Зайченко, С.Тобілевич, Д.Мова, П.Васильківський, Р.Чичорський та ін. При трупі існував хор (30—35 осіб, диригент — В.Малина).

Трупа з великим успіхом гастролювала в різних містах України, а також у *Москві*, *Санкт-Петербурзі*, *Варшаві*, *Мінську*, Смоленську (нині місто в РФ), *Бессарабії*, на Дону, *Кубані* та Поволжі.

Вистави: «Сто тисяч» (1890), «Бурлака», «Понад Дніпром», «Чумаки», «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» (1897), «Сава Чалий» (1899), «Хазяїн» (1901), «Суєта» (1904), «Житейське море» (1905) І.*Карпенка-Карого*, «Згуба» П.*Мирного* (1899), «Украдене щастя» І.*Франка* (1904) та інші.

Літ.: *Саксаганський П.* По шляху життя: Мемуари. Х., 1935; *Стеценко Л.* І. Карпенко-Карий (І.К. Тобілевич): життя і творча діяльність. К., 1957; *Тобілевич Б.П.* Панас Карпович Саксаганський (1859—1940): життя і творчість. К., 1957; *Тобілевич С.* Мої стежки і зустрічі. К., 1957; *Стеценко Л.* Панас Саксаганський: Нарис про життя і творчість. К., 1959; Український драматичний театр, т. 1: Дожовтневий період. К., 1967; *Коломієць Р.Г.* Театр Саксаганського і Карпенка-Карого. К., 1984.

Н.М. Томазова.

ТОВАРИ́СТВО СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА ПІВДЕ́ННОЇ РОСІ́Ї — засноване 1828 в м. *Одеса* за ініціативою графів М.*Воронцова* та С.Потоцького, колоністів-підприємців Р.Вассаля та І.Демоля, відомого садівника К.Десмета. Т-во намагалося за допомогою запровадження науково-тех. удосконалень, просвітництва в галузі агрокультури

підвищити ефективність с.-г. вир-ва, зробити його більш рентабельним. Відіграло виняткову роль у вивченні півдня України, його членами були видатні вчені. Зокрема, у ньому співпрацювали А.*Скальковський* та ін. члени *Одеського товариства історії та старожитностей.* Ними проводилася значна робота з пошуку способів освоєння природних ресурсів Півдня, застосування науково-тех. удосконалень, поширення прибуткових к-р, передових агротех. заходів у поміщицькому та селянському госп-вах тощо. Видання т-ва («Листки», а згодом «Записки») стали важливим джерелом для вивчення історії сільс. госп-ва Степової України. Т-во зібрало велику наук. б-ку, видавало монографії та різні посібники із сільс. госп-ва, постійно влаштовувало виставки. Поряд із ним в Україні повсюдно виникали нові т-ва (на 1911 їх налічувалося, за одними даними, 444, за іншими — 553), які сприяли розвиткові сільського господарства вже в нових умовах.

Літ.: *Боровский М.П.* Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878. Одесса, 1878; Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах на 1911 г. К., 1912.

Т.І. Лазанська.

ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКИХ ПОСТУПО́ВЦІВ — нелегальна міжпартійна громадсько-політ. орг-ція ліберально-демократ. характеру, яка протягом 1908—17 стояла на чолі укр. громадсько-політ. життя.

Наступ реакції після поразки *революції 1905—1907* зробив неможливим діяльність укр. політ. партій. 1908 *Українську радикально-демократичну партію* (УРДП), яка фактично припинила своє існування як політ. партія, було вирішено перетворити на безпарт. орг-цію на зразок тої, що існувала 1897—1904 (*Загальна українська безпартійна демократична організація*). ТУП не було партією, його платформа базувалася лише на визнанні принципів автономії, конституціоналізму й парламентаризму. Через це до нього приєдналися люди різних переконань: крім радикал-демократів, членами ТУП стали елементи розгромленої укр. соціал-демократії, частина колишніх есерів та членів ліберальних організацій, окремі представники самостійників, безпарт. укр. інтелігенти. З огляду на політ. ситуацію і заборону царською владою будь-яких проявів національних рухів ТУП було нелегальною конспіративною орг-цією. Т-во об'єднувало укр. нац. *еліту*, до нього належали М.*Грушевський*, С.О.*Єфремов*, Б.*Грінченко*, В.*Винниченко*, Є.*Чикаленко*, М.В.*Лисенко*, І.*Шраг*, П.*Стебницький*, Ф.*Матушевський*, Д.*Дорошенко*, А.*В'язлов*, Ф.*Штейнгель*, В.*Прокопович*, Л.*Старицька-Черняхівська*, деякий час — М.*Міхновський* та ін.

Т-во складалося з окремих громад, яких по містах України діяло бл. 60-ти (у *Києві* — 11—12), існувало дві громади в *Санкт-Петербурзі* та одна в *Москві.* На чолі т-ва стояла Рада, що перебувала в Києві. Її обирали з'їзди делегатів, що збиралися не менш як два рази на рік у Києві в будинку Є.Чикаленка. Напередодні *Першої світової війни* до Ради ТУП входили Є.Чикаленко, С.Єфремов, Ф.Матушевський, А.В'язлов, В.*Леонтович*, А.*Ніковський*, Л.Яновська, В.Прокопович, Д.Дорошенко, Л.Старицька-Черняхівська, О.*Корчак-Чепурківський*, Л.Жебуньов, П.*Холодний*. Неофіц. друкованими органами ТУП вважалися щоденна газ. *«Рада»* та ж. *«Украинская жизнь»* (виходив 1912—17 в Москві). Під впливом ТУП перебували майже всі *«Просвіти»*, Наук. т-во ім. Шевченка в Києві, якому належала укр. книгарня (колишня редакція *«Киевской старины»*).

Діяльність т-ва полягала в організованій підтримці укр. громадсько-культ. т-в і видань, у здобутті прихильників у думських і земських колах, ознайомленні закордонного українства та рос. громадськості з укр. рухом. За словами тупівців, це було «нелегальне товариство для ведення легальної роботи». Гол. справою ТУП була культурницька діяльність, виховання нац. свідомості: українізація шкільної освіти, впровадження укр. мови в громад. установах, суді, Церкві тощо. ТУП керувало роботою «Просвіт», укр. клубів та культурно-освіт. т-в. В плані політ. діяльності ТУП намагалося створювати блоки з ін. організаціями у відстоюванні нац. прав і політ. свобод, протягом 1911—14 воно активно пропагувало свої ідеї на загальноросійських земських і учительських з'їздах. ТУП встановило зв'язки з опозицією в 3-й і 4-й *Державних думах Російської імперії*, особливо з лідерами *Конституційно-демократичної партії* (кадетів; П.*Мілюковим*, М.Некрасовим, Ф.Родічевим) та групою автономістів-федералістів (В.Обнінським), які визнавали за українцями право на національно-культ. розвиток, а також із рос. вченими О.*Шахматовим*, В.*Вернадським*, С.*Ольденбургом*, Ф.*Коршем* та ін.

Із початком І світ. війни ТУП зайняло нейтральну позицію як до війни, так і до воюючих д-в, засудило вірнопідданську декларацію ж. «Украинская жизнь», зробило застереження *Союзу визволення України*, який не мав права виступати від імені всього укр. народу. Члени ТУП масово працювали у воєнізованих гуманітарних орг-ціях (див. *Союзи земств і міст*), зокрема на *Південно-Західному фронті*, який оперував на укр. теренах; організували допомогу укр. біженцям із *Галичини*, утворивши для цього *Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій.*

За часів війни ТУП вдавалося до легальних і нелегальних форм роботи. Члени т-ва підтримували зв'язки з думськими фракціями трудовиків і кадетів, хоча кадети були незадоволені нейтральною позицією ТУП щодо війни. Рада ТУП засудила рос. політику в окупованій Галичині і домоглася того, що на вимогу кадетів це питання розглядалося у Державній думі. Громади ТУП неодноразово піднімали питання про українську мову і освіту перед російськими урядовими установами. Наприкінці серпня 1916 Рада т-ва направила делегацію до міністра освіти Росії П.Ігнатьєва у справі введення укр. мови в шкільну освіту. І хоча жодне питання не було вирішено позитивно, делегації тупівців продовжували наїздити в Петроград, щоби нагадувати рос. уряду «про занедбані болі і потреби нашого народу».

У грудні 1916 Рада ТУП оприлюднила політичну декларацію «Наша позиція», з вимогами припинення війни, запровадження «демократичної автономії України, гарантованої такою ж федерацією рівноправних народів» Росії, забезпечення національно-культурних і політ. прав укр. народу. Декларація була розіслана до редакцій багатьох рос. газет. У січні 1917 ТУП надіслало листа президентові США Т.-В.*Вільсону*, вітаючи його ноту від 18 грудня 1916 щодо принципів завершення війни і реалізації прав націй на самовизначення. Укр. культурно-просвітницька і політ. робота, яка після 1908 провадилася майже виключно силами ТУП, була одним із факторів, що зумовили *Українську революцію 1917—1921.*

Після *Лютневої революції 1917* Рада ТУП виступила організатором наради представників укр. партій і орг-цій, на якій була утворена *Українська Центральна Рада*. 25—26 (12—13) березня 1917 в Києві відбувся з'їзд ТУП, який ухвалив підтримувати *Тимчасовий уряд*, домагатися легальними засобами *автономії* України у складі демократ. федеративної Росії, забезпечити права нац. меншин, змінити назву т-ва на *Союз українських автономістів-федералістів*. З'їзд також прийняв рішення про відродження УРДП. Під час *Всеукраїнського національного конгресу* 19—20 (6—7) квітня 1917 відбулася нарада УРДП, яка відновила діяльність партії, створила тимчасовий ЦК. Червнева конференція УРДП (27 червня 1917, Київ) прийняла нову назву — *Українська партія соціалістів-федералістів*.

Літ.: *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новійші часи. Відень, 1916; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. К., 1996; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: Витоки, ідеологія, організація (кінець XIX століття — 1939 рік). К., 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник, т. 1: 1907—1917. К., 2004; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.). К., 2007.

О.Д. Бойко.

ТОВАРИ́СТВО ШКІЛЬНО́Ї ОСВІ́ТИ, Товариство розповсюдження шкільної освіти на Україні — громад. орг-ція, заснована укр. учительством у березні 1917 в *Києві* з метою організації системи нац. освіти в Україні. Першим головою Ради Т.ш.о. був обраний І.*Стешенко.* Комісіями Т.ш.о. було організовано курси *українознавства* для вчителів у повітах і губернських центрах України, разом із приватними й кооперативними вид-вами налагоджено видання укр. підручників, організовано спец. комісії з розробки укр. термінології.

У березні 1917 Т.ш.о. заснувало 1-шу Укр. г-зію ім. Т.Шевченка (перший директор — П.*Холодний*); 8 серпня 1917 — 2-гу Укр. г-зію ім. Кирило-Мефодіївського т-ва (перший директор — Ф.*Сушицький*).

5—6 квітня 1917 за ініціативою т-ва було скликано 1-й Всеукр. учительський з'їзд (див. *Всеукраїнські вчительські з'їзди 1917*) і засновано *Всеукраїнську учительську спілку*, утворено Головну шкільну раду, яка мала контролювати діяльність кураторів трьох шкільних округ. Згодом комісія була реорганізована у Ген. шкільну раду при ген. секретарстві освіти УЦР, яку очолив І.Стешенко.

Т.ш.о. та Всеукр. вчительська спілка влітку 1917 створили окрему Комісію для опрацювання «Програми єдиної української школи», яка забезпечувала вільне навчання дітей від нижчої до середньої та вищої школи. План затверджено на 2-му Всеукр. вчительському з'їзді (10—12 серпня 1917).

Т.ш.о. відіграло визначну роль у збереженні та матеріальному забезпеченні системи укр. шкільних закладів у період денікінської окупації території України в 2-й пол. 1919. Т-во взяло під свою опіку всі нижчі, середні та вищі школи, створені протягом 1917—19. Існування шкільних закладів продовжувалося за рахунок приватних внесків та пожертвувань укр. громад. і кооп. установ. Т.ш.о. було ліквідовано органами рад. влади на поч. 1920-х рр.

Літ.: «Вільна українська школа», 1917, № 1—2; *Жученко М.* Українське життя у Києві на світанку волі. «ЛНВ», 1917, ч. 1; *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—1919 рр. К., 1920; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1930; *Крилов І.* Система освіти в Україні, 1917—1930. Мюнхен, 1956.

Т.С. Осташко.

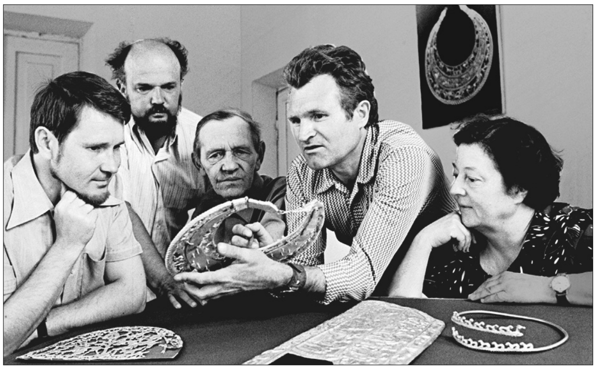
ТОВСТА́ МОГИ́ЛА — скіф. *курган* 2-ї пол. 4 ст. до н. е., гробниця володаря *скіфів*. Був розташов. за 2,5 км на пн. сх. від центру м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Був досліджений 1971 Б.*Мозолевським.* Насип (висота 8,6 м, діаметр 70 м) оточував рів із залишками великої *тризни*.

Центральна могила (глибина 8,5 м) складалася з поховальної камери з коротким дромосом та двох госп. ніш під стінкою вхідної ями. Поховання гол. небіжчика пограбоване, але залишки шат дають уяву про його обладунок. Він складався з панцира, вкритого розфарбованою шкірою з відтисненим орнаментом та із золотою інкрустацією, бойового пояса, поножів. Господаря супроводжував слуга. Серед залишків поховального інвентарю — зброя (особливу цінність має меч у золотих піхвах), глиняний та металевий посуд, більш ніж 600 золотих платівок, частини катафалка. Надзвичайно важливою знахідкою, що уславила Т.м. на весь світ, виявилася велика золота нагрудна прикраса — *пектораль*, оздоблена понад 40 скульптурними зображеннями скіфів, реальних та фантастичних тварин. Поруч із центр. могилою відкрито дві могили з кістками шести коней, ще один кінь був на поховальній доріжці. При конях були троє конюхів, один із них мав золоту гривну, залізний браслет та *сагайдак*.

До бічної гробниці (глибина 7 м) вели два входи, що були закладені розібраними колісниця-

Товста могила. Золоті піхви від меча. 4 ст. до н. е.

Співробітники Інституту археології АН УРСР оглядають речі, знайдені під час розкопок кургану Товста могила. Зліва направо: В.В. Отрощенко, Є.В. Черненко, О.І. Тереножкін, Б.М. Мозолевський, В.О. Іллінська. Київ, 1977.

ми. Поруч із гробницею знайдено скупчення бронз. прикрас від поховального кортежу. Поховану в могилі шляхетну жінку та її малу дитину супроводжували четверо слуг. Вбрання гол. небіжчиків було розшите золотими платівками, їх прикрашали золоті сережки, підвіски, гривни, браслети, персні. Поруч містився коштовний посуд.

Товста могила. Жіноче головне вбрання. 4 ст. до н. е.

Літ.: *Мозолевський Б.М.* Товста Могила. К., 1979.

Ю.В. Болтрик.

ТОВСТЕ́ (польс. Tłuste) — с-ще міськ. типу Заліщицького р-ну *Тернопільської області.* Розташоване на р. Тупа (прит. Серету, бас. Дністра). Населення 3,3 тис. осіб (2011).

Перша писемна згадка 1414. Входило до Червоногродського пов. *Подільського воєводства Королівства Польського.* 1549 король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд II* Август надав Т. статус м-ка і *магдебурзьке право.* Наприкінці 16 ст. зведено кам'яний замок, який надалі через напади молдов., татар. і турец. військ не раз добудовувався. Тоді Т. мало привілей на проведення 4-х *ярмарків* на рік і щотижневих *торгів.* Через Т. проходив торг. шлях з Молдови до *Львова.*

1648 і 1649, коли в краї перебувало військо Б.*Хмельницького*, у Т. відбулися виступи проти шляхти. У серпні 1655 зайняте козацько-рос. армією. За *Бучацьким мирним договором 1672* опинилося під владою *Османської імперії*, входило до *Кам'янецького ейялету.* Від 1683 — знову в складі *Речі Посполитої.*

1772 перейшло до володінь австрійських *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*), від 1783 було у складі Заліщицького округу *Королівства Ґаліції і Лодомерії.* 1810—1815 Т. входило до Рос. імперії (див. *Тернопільський край*).

Товсте. Костьол Святої Анни. Фото 2010.

Міщани займалися переважно сільс. госп-вом і торгівлею. 1897 через Т. пролягла залізниця.

Під час *Першої світової війни* від серпня 1914 до липня 1917 окуповане рос. військами. Від листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки.* У травні—липні 1919 в Т. перебував штаб новосформованої 14-ї бригади *Української Галицької армії.* У липні 1919 захоплене польс. військами. Увійшло до Заліщицького пов. Терноп. воєводства Польщі. У серпні—вересні 1920 — під більшовицькою окупацією (див. *Галицька Соціалістична Радянська Республіка*).

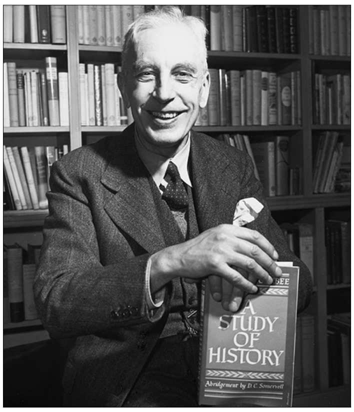
17 вересня 1939 Т. зайняте військами Червоної армії. У січні 1940 отримало статус с-ща міськ. типу, стало райцентром (було ним до січня 1962). Від 7 липня 1941 до 13 квітня 1944 окуповане гітлерівськими військами. Гітлерівці вбили в Т. і навколишніх селах практично все єврейс. населення. 1948—51 діяла підпільна друкарня *Організації українських націоналістів.* У 2-й пол. 20 ст. в Т. запрацювали невеликі підприємства (переважно харчової пром-сті).

Істор. споруди: палац Слонецького (19 ст.), Нар. дім (поч. 20 ст.; нині в ньому істор. нар. музей), костьол Святої Анни (1904), «нова» ратуша (1925), церква Архістратига Михаїла (1912—39).

Літ.: Заліщицька земля в спогадах емігрантів. Тернопіль, 1993; *Клименко О., Хаварівський Б.* Міська геральдика Тернопільщини. Тернопіль, 2003; *Павлик Я.* Історія Товстого. Чортків—Чернівці, 2006; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008; Замок в пгт. Толстое. Web: http://zamki-kreposti.com.ua/ternopolskaya-oblast/zamok-tolstoe-tovste.

В.В. Головко, П.З. Гуцал.

ТО́ЙНБІ Арнольд-Джозеф (Toynbee Arnold Joseph; 14.04.1889—22.10.1975) — брит. історик, культуролог, філософ історії, фахівець з міжнар. відносин. Н. в м. Лондон (Велика Британія). Навч. в Оксфорді (Велика Британія), де потім викладав 1912—19. 1919—24 — викладач у Лондонському ун-ті. Надалі працював у Лондонській школі економіки. Під час *Першої світової війни* Т. працював у політ. відділі розвідки МЗС Великої Британії. Був делегатом на *Паризькій мирній конференції 1919—1920* і *Паризькій мирній конференції 1946.* 1929—55 очолював Королів. ін-т міжнар. відносин, який відіграв суттєву роль у формуванні зовн. політики країни.

А.-Дж. Тойнбі.

П. у м. Лондон.

Під час І світ. війни та в міжвоєнну добу Т. як авторитетний експерт впливав переважно на близькосх. брит. політику: греко-турец. відносини, розв'язання палестинського питання, ставлення до сіоністського руху та араб. нац. рухів.

Осн. внеском Т. в історіографію є найґрунтовніша розробка теорії циклічного розвитку цивілізацій, здійснена ним у 12-томній праці «Дослідження історії» («A Study of History», 1934—61).

Т. розглядав всесвітню історію як систему співіснування цивілізацій, що минають однакові фази від народження через розквіт до загибелі, у чому його можна вважати послідовником і антич. традиції циклізму, й ідей О.Шпенглера. Проте на відміну від останнього, який наголошував на тому, що проходження циклу злету і занепаду неминуче, Т. ставив цей процес у залежність від проблем і завдань, з якими стикається певна спільнота, та спроможності їх подолати («виклик-і-відповідь»). Обсяг і характер «виклику» могли сприяти динамічному розвиткові цивілізації, а могли його обмежувати й зупиняти. Виклики можуть мати фізичний (природно-кліматичний і географічний), воєнний, соціально-екон. та культ. характер. Успішність формування «відповіді» залежить від спроможності «творчої меншості» на

адекватну реакцію та мобілізацію ресурсів сусп-ва. Чинник дії «меншості» відносить Т. до представників *елітаризму підходу в історичній науці.*

Цивілізація, за Т., — замкнута спільнота, яка характеризується за допомогою двох осн. критеріїв: 1) релігія та форма її організації; 2) територіальна ознака, ступінь віддаленості від того місця, де ця спільнота спочатку виникла. Цивілізація не тотожна певній д-ві або етнічній групі, а становить спільноту, базовану на єдиній системі цінностей, обумовлених релігією. Загалом Т. виділяв протягом 20-ти років роботи над своєю теорією різну кількість цивілізацій в історії, залежно від стану поточних істор. досліджень та зміни власних критеріїв виділення окремої «цивілізації». Наприкінці роботи Т. виділяв 21 цивілізацію: єгипетську, андську, старокитайс., мінойську, шумерську, майянську, сирійську, індську, хетську, еллінську, західну, далекосхідну (у Кореї та Японії), правосл. християнську основну (*Візантія*, Балкани, Кавказ), правосл. християнську (Росія, Україна, Білорусь), далекосх. основну, іранську, араб., індуїстську, мексиканську, юкатанську, вавилонську. Також, крім перерахованих, Т. виділяє «ненароджені цивілізації» (далекозахідна християнська, далекосх. християнська, сканд., сирійська «епохи гіксосів» — серед. 2 тис. до н. е.), а також особливий клас «затриманих цивілізацій», які народилися, але були зупинені у своєму розвитку після народження (ескімоси, кочовики Великого степу, турки-османи, спартанці, полінезійці). У деяких випадках цивілізації, що змінюють одна одну, утворюють послідовності. Максимальне число цивілізацій у цих послідовностях, за Т., не перевищує трьох. Останніми елементами послідовностей є ті цивілізації, що існують нині. До таких послідовностей відносяться: мінойська — еллінська — західна цивілізації, мінойська — еллінська — православна цивілізації, мінойська — сирійська — ісламська цивілізації, шумерська — індська — індуїстська цивілізації. Т. також висунув критерії оцінки цивілізацій: стійкість у часі та просторі, у ситуаціях «виклику» і взаємодії з ін. народами. Сенс поняття «цивілізація» він бачив у тому, що зіставні одиниці (монади) історії проходять подібні етапи розвитку. «Успішні» цивілізації проходять стадії виникнення, зростання, надлому і розкладу.

Концепція Т., попри свій, очевидно, вже класичний статус, викликала й викликає неоднозначне ставлення в історіографії. Осн. об'єктами критики стали сама відстоювана автором ідея універсальної пояснювальної схеми *історичного процесу* («метафізичні спекуляції») та її фактична основа. Величезний обсяг різнорідних істор. фактів з дуже різних періодів та регіонів, опрацьований Т. та зведений під одну схему, безперечно, надавав приводи для критики їх інтерпретації відповідними вузькими фахівцями. Ін. теор. зауваженням була критика того, що з усього багатоманіття істор. феноменів Т. виділяв у якості єдиного критерію виокремлення цивілізацій лише релігійний, що робить його по суті реліг. філософом. Можна стверджувати, що праця Т. не спричинила створення нової істор. школи або методології й залишилася класичним втіленням одного з традиційних філософсько-істор. дискурсів, який заперечує лінійний погляд на істор. процес. Позачасова популярність такого бачення всесвітньої історії засвідчується появою теорії «зіткнення цивілізацій» С.Хантінгтона (1996), яка в сусп. науках була піддана аналогічній критиці.

Праці: A Study of History, vol. 1—12. Oxford, 1934—61; Civilization on Trial. Oxford, 1948; Hellenism: The History of a Civilization. Oxford, 1959; Surviving the Future. Oxford, 1971; Дослідження історії, т. 1—2. К., 1995; Цивилизация перед судом истории. М., 2007.

Літ.: Toynbee and History: Critical Essays and Reviews. London, 1956; *Рашковский Е.* Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж. Тойнби. М., 1976; Toynbee: Reappraisals. New York, 1989; *Costello P.* World Historians and Their Goals: Twentieth-Century Answers to Modernism. London, 1993; *Марцинюк І.* Концепція історії А. Тойнбі і всесвітня історіографія: Дис. ... канд. істор. н. К., 1997; *Lang M.* Globalization and Global History in Toynbee. «Journal of World History», 2011, December.

К.Ю. Галушко.

ТОКАРЖÉВСЬКИЙ-КАРАШÉВИЧ Ян (Іван-Степан-Марія; Jan Stefan Maria de Tokary Tokarzewski-Karasziewicz; псевд. — І.Остикович; криптоніми — Кн. Т.К., Кн. Т.; 24.06.1885—18.11.1954) — громад. і політ. діяч, дипломат, історик, геральдист, князь. Н. в маєтку Чабанівка (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї князя Степана (de Tokary) і княгині Лаури (з Янішевських), походив із давнього литов. роду Токарів, пов'язаного з Україною від 14 ст. 13 червня 1906 закінчив 1-шу Житомир. г-зію, 1906—10 студіював суспільствознавчі науки в ун-тах міст Фрібург (Швейцарія), *Відень*, Мюнхен (Німеччина), Тулуза (Франція); здобув ступені д-ра філософії та політ. наук (1910). Повернувся в Україну, 1910—18 мешкав та управляв маєтностями в с. Чабанівка. Активною громад. діяльністю почав займатися в часи *Першої світової війни*. 1911—18 — член і уповноважений орг-цій Червоного Хреста, ген. контролер Подільського земського к-ту допомоги пораненим, голова Грушківського волосного к-ту допомоги сім'ям військовиків. 1917 обраний членом Подільської губернської та Ушицької повітової земських рад.

Я. Токаржевський-Карашевич.

Із 1918 — на дипломатичній роботі. 11 червня 1918 гетьман П.*Скоропадський* призначив Т.-К. радником укр. посольства у Відні, його повноваження були підтверджені й урядом *Директорії Української Народної Республіки* (працював до червня 1919). За дорученням уряду у вересні 1918 провадив переговори з віденською Апостольською нунціатурою у справі підтримки Катол. церкви в Україні. Від 2 серпня 1919 до березня 1920 — радник при посольстві О.*Лотоцького*, у березні, після відставки посла, виконував обов'язки повіреного у справах України, а від квітня 1920 до 11 грудня 1921 — надзвичайний посол УНР в Туреччині. Перебуваючи на посаді радника, провадив дипломатичні зносини з *Ватиканом*, був тимчасово направлений зі спец. місією до Рима (Італія) й на особистій аудієнції представив Папі Римському *Бенедикту XV* складне становище

укр. *духовенства* й *Української греко-католицької церкви* в *Галичині* (зокрема, про переслідування митрополита А.*Шептицького*) та можливості обміну послами між Ватиканом і урядом УНР в екзилі. Із 12 січня 1922 по 1924 — заступник, віце-міністр закордонних справ, керівник мін-ва закордонних справ екзильного уряду УНР у м. Тарнув (Польща). 9 травня 1922 одружився з Оксаною Лотоцькою, донькою О.Лотоцького. 3 вересня 1924 взяв відставку, тоді ж із сім'єю переїхав до Парижа (Франція).

Ф.І. Толбухін.

1924—36 проживав у Парижі, провадив активну громад. й наук. роботу. Співробітник «Comité France—Orient», засновник і редактор інформаційного бюлетеня «France—Ukraine». Фундатор і ген. секретар Франц. т-ва українознавства, голова Наук. ради Міжнар. геральдичного ін-ту. Засновник та голова Укр. т-ва фашизмознавства «Шлях майбутнього» (1935). З метою захисту укр. справ провадив активну пропагандистську роботу серед європ. урядових кіл, вів широку лекторську та публіцистичну роботу, дописував в укр. час. *«Тризуб»* (Париж); сприяв публікаціям у «Petit Parisien» правдивих інформацій про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*.

Із 1936 мешкав у Римі, працював у Ватиканському архіві та б-ках, читав лекції про Україну, дописував статті з укр. історії до італ. часописів; секретар редакції щомісячника Мальтійського ордену; голова рим. відділу та заст. голови Міжнар. союзу чужоземних біженців. Наприкінці 1940-х pp. на запрошення Є.*Архипенка* працював співробітником Укр. родовідної установи та Ін-ту родознавства та знаменознавства (Німеччина), вивчав родовід Орликів; Т.-К. склав докладну генеалогію свого роду, спорідненого з родом Радзивіллів.

Від липня 1948 — у Лондоні (Велика Британія). Член ЦК *Антибільшовицького блоку народів*, із вересня 1949 — голова укр. делегації Антибільшовицького блоку народів у Великій Британії; співробітник час. *«Визвольний шлях»*. Автор дослідження «Історія української дипломатії» (повністю не видана), окремі частини друкувалися у «Визвольному шляху» (1955).

Почесний рицар Мальтійського ордену.

П. у м. Лондон. Спочатку похований на лондонському цвинтарі Ганнерсбері, 7 липня 1978 перепохований на укр. пантеоні Святого Андрія в Бавнд-Бруці (шт. Нью-Джерсі, США).

Праці: Олександер Лотоцький: 1870—1939. «Українець—Час» (Париж), 1952, № 11—12; Царгородські спомини (1919—1921). «Визвольний шлях» (Лондон), 1952, кн. 7; До історії роду Орликів. Там само, 1952, кн. 9; Військо Запорозьке низове: історія і легенда. Там само, 1952, кн. 11—12; 1953, кн. 1—2; Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської Імперії. Там само, 1953, кн. 7; Жінки в житті Мазепи. Там само, 1954, кн. 6—8; Бій під Полтавою. Там само, 1954, кн. 9—10; Велика річниця [Кримської війни, 1853—1856]. Там само, 1954, кн. 12; 1955, кн. 1; До джерел наших державних традицій (уривки з недрукованого твору: Історія української дипломатії). Там само, 1955, кн. 4; Військо Княжої України (військо і військова організація). Там само, 1955, кн. 7; Суспільний лад Княжої України. Там само, 1955, кн. 9; 1957, кн. 11—12; 1958, кн. 1; 1962, кн. 4—9, 12; Хмельниччина з погляду права. Там само, 1958, кн. 1; Люблінська унія і її наслідки [уривок з рукописної праці «Історія української дипломатії»]. Там само, 1958, кн. 12; Впливи українців у литовській державі. Там само, 1961, кн. 1/2, 4; Конституційна історія України. Там само, 1961, кн. 5—11; Симон Петлюра у Парижі (1924—1926). Там само, 1966, кн. 5.

Літ.: Велика втрата [некролог]. «Визвольний шлях», 1954, кн. 12; Токаржевський-Карашевич Іван (некролог). «Ukrainian Quarterly», 1954, nr. 11; *Гошовський Б.* Лицар української книги. В кн.: Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті професора Олександра Лотоцького-Білоусенка. Торонто—Нью-Йорк, 1983.

В.П. Швидкий.

ТОЛБУ́ХІН Федір Іванович (16 (04).06.1894—17.10.1949) — воєначальник, Маршал Рад. Союзу (1944). Герой Рад. Союзу (1965, посмертно), Герой Нар. Республіки Болгарія (1979, посмертно). Н. в с. Андроники (нині село Ярославської обл., РФ) в сел. сім'ї. Учасник *Першої світової війни* і громадян. війни 1918—22. У Червоній армії з 1918. 1934 закінчив Військову академію ім. М.Фрунзе. Із червня 1938 — нач. штабу Закавказ. військ. округу. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — нач. штабу Закавказ. фронту, Кавказ. фронту і *Кримського фронту*, заст. командуючого військами Сталінградського військ. округу, командуючий 57-ю і 68-ю арміями. Із березня 1943 по червень 1945 командував військами *Південного фронту*, *Четвертого Українського фронту* і *Третього Українського фронту*. Війська, що їх очолював Т., брали участь у боях на Волзі, у визволенні Ростовської обл. РРФСР, Пд. України, а також у Белградській, Будапештській, Балатонській і Віденській операціях. Із вересня 1944 в Болгарії очолював Союзну контрольну комісію. У липні 1945 — січні 1947 — головнокомандуючий Пд. групою військ, згодом — командуючий військами Закавказ. військ. округу.

У 1946—49 — депутат ВР СРСР.

Нагороджений багатьма орденами й медалями, у т. ч. 2-ма орденами Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, 2-ма орденами Суворова 1-го ст., орденом Кутузова 1-го ст. Удостоєний ордена «Перемога».

П. у м. *Москва*.

Літ.: *Кузнецов П.Г.* Маршал Толбухин. М., 1966; Герои огненных лет: Очерки о Героях Советского Союза — ярославцах. Ярославль, 1974; *Киселев А.* Маршал Советского Союза Федор Толбухин. В кн.: Полководцы и военачальники Великой Отечественной: Сборник, вып. 2. М., 1979; *Павловский О.* Достоин бессмертия...: Героическая хроника. Калининград, 1980.

Н.М. Руденко.

ТОЛМА́Ч — поселення або урочище в *Галицькій землі*, яке згадується в *Галицько-Волинському літописі* при описі подій 1219. Археол. відповідника не має. Гіпотетично ототожнюється із сучасним м. *Тлумач*.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. В кн.: Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ТОЛО́КА — 1) спільна робота членів територіальної громади (*волості*, села) на користь *великих князів* або приватних власників (*князів*, *зем'ян*, *шляхти*). Т. можна вважати продовженням відомих ще із 13 ст. (зафіксова-

них *Галицько-Волинським літописом*) та 14 ст. (із часу правління вел. кн. литов. *Гедиміна*; 1316—41) колективних робіт підданих на свого сюзерена. У 15 ст. Т. фіксується джерелами вже як постійна трудова повинність для окремих, здебільшого призамкових, сіл, хоча й обмежена одним днем на рік. Із цього ж періоду Т. розростається «вшир», стаючи нововведенням («новиною») для багатьох сільс. громад, які в 16 ст. вже зобов'язані були відбувати від 2-х до 10-ти толок на рік. Толоки скликалися для буд-ва укріплень, доріг, мостів, гатей, великокнязівських і приватних дворів та підтримки будівель і споруд у належному стані, а також для виконання різноманітних с.-г. робіт (оранка, прополка, жнива, сінокіс). Платою за такі колективні роботи було частування всіх учасників Т., хоча часто траплялося, що толоку піддані відбували «о своем хлебе». Проіснувала Т. до 19 ст.;

2) форма взаємодопомоги в межах територіальної громади, коли окремий господар звертався за допомогою до всієї громади (для спорудження чи ремонту будинку, госп. будівель, розчистки ниви, будування гаті, збору урожаю тощо). У свою чергу, ініціатор Т. був зобов'язаний лише почастувати односельчан і взяти участь у такій же Т. на користь ін. жителя села. У повсякденному житті громади велика Т. не була таким вже й частим явищем, а, як правило, переважала мала толока, в якій брали участь лише окремі сусіди. Поширеними були також толоки всієї громади на користь загальносільс. справ (буд-во гаті, млина, церкви, школи та ін.).

Літ.: *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ТОЛО́ЧКО Олексій Петрович (н. 07.06.1963) — дослідник історії *Київської Русі* та укр. середньовіччя, джерелознавець. Д-р істор. н. (2005). Чл.-кор. *Національної академії наук України* (2009). Н. в м. *Київ*. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. Від 1985 працює в Ін-ті історії АН УРСР (із 1990 — Ін-т історії України АН УРСР (із 1991 — АН України), із 1994 — *Інститут історії України НАН України*). 1989 захистив у Ін-ті історії АН УРСР канд. дис. на тему: «Структура князівської влади в Південній Русі в середині IX — середині XIII ст.» 1991—96 працював у Ін-ті укр. археографії АН України (із 1995 — *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*), де завідував відділом пам'яток укр. історіографії. Співредактор наук. збірника «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей» (1992—97). Із 1997 — старший наук. співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Ін-ту історії України НАН України.

Від 2001 — зав. Центру досліджень з історії Київ. Русі. Один із засновників і співредактор альманаху середньовічної історії та археології Сх. Європи *«Ruthenica»*. 2005 захистив докторську дис. за монографією «"История Российская" Василия Татищева: источники и известия» (М.—К., 2005).

Викладав курси із середньовічної та ранньомодерної історії Сх. Європи в Гарвардському ун-ті (Кембридж, США), Центральноєвроп. ун-ті (Будапешт, Угорщина), Варшавському ун-ті (Польща). 2002—10 викладав у Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія».

Проходив наук. стажування в *Українському науковому інституті Гарвардського університету* (США, 1998, 2006), Центральноєвроп. ун-ті (Угорщина, 2001), Домі наук про людину (Франція, 2002), Центрі російських та східноєвропейських студій Торонтського ун-ту (Канада, 2008), Центрі середньовічних студій Бергенського ун-ту (Норвегія).

Член ред. колегій часописів «Критика» (Київ), «Український гуманітарний огляд» (Київ), *«Harvard Ukrainian Studies»* (Кембридж, США).

Фахівець у галузі давньорус. історії, літописання та джерелознавства. Його дослідницькі інтереси охоплюють широке коло проблем середньовічної історії Сх. Європи, історії літописання, а також істор. думки Нового часу. Автор бл. 200 наук. праць, із них — 5 монографій.

Розпочавши свій творчий шлях у науці зі студій над проблемами еволюції форм держ. влади в Київ. Русі, він невдовзі звернувся до вивчення ментальної картини світу середньовічної Русі, зосередився на текстології писемних джерел. Результатом джерелознавчого аналізу літописних текстів стали численні публікації вченого, в яких по-новому висвітлюються проблеми походження, хронології та ідейно-літ. оснащення *«Повісті временних літ»*, *Київського літопису*, *Галицько-Волинського літопису*, *Густинського літопису* та ін. літописів, а також *«Правди Руської»*. Перу Т. належить фундаментальне монографічне дослідження, присвячене джерелознавчому аналізові «Історії Російської» В.*Татищева*, в якому він переконливо спростував усталену історіографічну легенду про унікальний і достовірний характер знаменитих «татищевських відомостей» про Київ. Русь. Ще однією сферою наук. інтересів Т. є новий для укр. історіографії напрям досліджень з історії культ. пам'яті — пригадування києворус. минулого в ранньомодерній Україні.

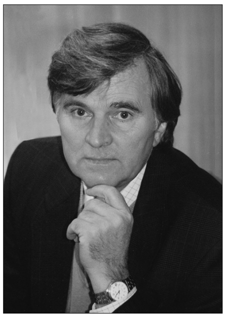
Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2001).

О.П. Толочко.

Праці: Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992; Roman Mstyslavic's Constitutional Project of 1203: Authentic Document or Falsification? «Harvard Ukrainian Studies», 1994, vol. 18, no. 3—4; Київська Русь: Україна крізь віки, т. 4. К., 1998 (у співавт.); Kievan Rus' around the Year 1000. В кн.: Europe around the Year 1000. Warsaw, 2001; Leo Kishka's Annales sancti Nestoris and Tatishchev's Chronicles. «Paleoslavica» (Cambridge, Massachusetts), 2002, vol. 10, no. 2; «All the Happy Families...»: The Rurikids in the Eleventh Century. В кн.: The Neighbours of Poland in the 11th Century. Warsaw, 2002; Problems of Religious Legitimization of the Rurikids of Rus'. В кн.: Monotheistic Kingship: The Medieval Variants. Budapest, 2004; Україна і Росія в історичній ретроспективі, т. 1: Українські проекти в Російській імперії. К., 2004 (у співавт.); «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия. М.—К., 2005; Краткая редакция Правды Руской: Происхождение текста: Ruthenica. Supplementum 2. К., 2009; Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. К., 2012.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Се-

П.П. Толочко.

рія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

В.М. Ричка.

ТОЛО́ЧКО Петро Петрович (н. 21.02.1938) — історик, археолог, громад. і політ. діяч. Один із провідних спеціалістів з історії *Київської Русі*. Д-р істор. н. (1981), професор (1982). Дійсний член АН УРСР (1990; із 1991 — АН України, із 1994 — *Національна академія наук України*), іноз. член РАН (2011). Н. в с. Пристроми (нині село Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.). Закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту (1960). Наук. діяльність розпочав у Держ. музеї укр. декоративного мист-ва, від 1961 пов'язав наук. долю з Ін-том археології АН УРСР (із 1994 — *Інститут археології НАН України*; 1961—66 — молодший наук. співробітник, 1966—70 — учений секретар ін-ту, із 1974 — зав. відділу археології Києва, із 1982 — зав. відділу давньорус. і середньовічної археології, від 1987 — директор ін-ту). 1993—98 — віце-президент АН/НАН України. Нині — член Президії НАН України. Упродовж 1998—2006 — нар. депутат України 3—4-го скликань.

1966 захистив канд. дис. на тему: «Питання історичної топографії древнього Києва», 1981 — докторську дис. на тему: «Київ і Київська земля в епоху феодальної роздробленості Русі XII—XIII ст.» 1982 отримав звання професора, 1988 був обраний чл.-кор. АН УРСР, 1990 — дійсним членом АН УРСР.

Учений поєднує аналітичні й узагальнюючі наук. дослідження з експедиційною та науково-орг. роботою. Особливе місце в його студіях посідає стародавній *Київ*, що є важливим напрямом давньорус. історії й археології взагалі. У 1960-х рр. Т. значною мірою модифікував підхід до досліджень Києва, акцентувавши увагу на історико-топографічному аспекті цих студій, що дало можливість створити на основі літописних та археол. джерел цілісну картину істор. розвитку столиці Русі від її походження до 1240-х рр. Результатом цих досліджень стала монографія «Історична топографія стародавнього Києва» (1970).

1970 Т. створив Київську постійно діючу археол. експедицію (із 1974 — відділ археології Києва Ін-ту археології АН УРСР), до роботи в якій залучив відомих на той час києвознавців, а також групу випускників істор. ф-тів. Відтоді розпочалися систематичні та планомірні розкопки Києва, що принесли значні відкриття. Зокрема, розкопками *Подолу* була виявлена зрубна забудова кінця 9 — 12 ст., котра спростувала теорію напівземлянкової масової арх-ри стародавнього Києва. Нові знахідки підтвердили висновки Т. про те, що основу масової забудови давнього Києва складали зрубні будівлі.

Результати розкопок 1970-х рр. опубліковані в ґрунтовній колективній монографії «Новое в археологии Киева», під редакцією й за авторською участю Т. Вона стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який учений, разом зі своїм колективом, отримав Держ. премію УРСР в галузі н. і т. за 1983.

Т. належить археол. обґрунтування 1500-річного ювілею Києва, суть якого полягає у пов'язанні з початковим етапом розвитку міста слов'ян. поселень кінця 5 — поч. 6 ст. на *Старокиївській горі* й *Замковій горі*, що продовжували свій безперервний розвиток до літописних часів. Ця проблема знайшла висвітлення у фундаментальній монографії «Древний Киев» (1983), в якій автор на основі нових археол. матеріалів розглянув питання масової житлової забудови Києва 10—13 ст., показав істор. (екон. і культ.) поступальність його розвитку до 13 ст., розробив методику обчислення чисельності населення Києва у 12—13 ст. За його розрахунками, Київ у часи найвищого розвитку займав площу понад 400 га, а кількість його жителів дорівнювала 50 тис.

Історія Києва стала фундаментом для висвітлення вченим різних аспектів істор. розвитку всієї Давньої Русі. Загальнорус. питанням присвячені його монографії «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.» (1980), «Древнерусский феодальный город» (1984), «Древняя Русь» (1987), «Київська Русь» (1996). У них запропоновано нове бачення державності Русі 12—13 ст. На відміну від пануючої у вітчизн. (рос. і укр.) історіографії концепції, згідно з якою цей період вважався часом розпаду єдиної д-ви на незалежні князівства, Т. показав, що державна й адміністративна системи Русі другого етапу розвитку принципово не відрізнялися від державної й адміністративної систем першого етапу. Міжкнязівські усобиці характерні для всіх середньовічних країн Європи, але ніде вони не ототожнюються з розпадом д-в. Гарантом держ. єдності Русі 12—13 ст., за Т., були: єдина князівська династія, єдина правосл. церква, єдина к-ра і мова, сталі міжземельні екон. зв'язки та ін. Київ як столицю Русі не зміг замінити в домонгол. добу жоден удільний центр.

Розвиток названих ідей отримав подальше обґрунтування в наступних монографіях Т.: «Кочевые народы степей и Киевская Русь» (1999), «Власть в Древней Руси X—XIII вв.» (2011), «Династические браки на Руси в XII—XIII вв.» (2013).

Низка праць Т. присвячена проблемі етнічного розвитку в часи Київ. Русі. Авторські ідеї, погляди та концепції узагальнено в монографії «Древнерусская народность: воображаемая или реальная», що витримала два видання (2005, 2010). Проаналізувавши всі осн. складові, пов'язані з етнічним розвитком, а саме — державність, віросповідальність і церкву, територіальні, екон. і культ. зв'язки, мову, — Т. дійшов висновку, що на Русі впродовж 10—13 ст. склалася відносно єдина етнокульт. і етнополіт. спільність, котра, на думку автора, цілком відповідає термінові «народність» (див. також *Давньоруська етнокультурна спільність*).

Наскрізною темою у творчій біографії Т. є давньорус. літописання. Результатом його пошуків стала велика монографія «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.» (2005), в якій автор подав широку картину складання літописних зводів у Києві й ін. центрах Русі, показав, що на відміну від поземельного літописання, зосередженого, переважно,

на власних подіях, київське і в 12—13 ст. зберігало свій загальнорус. характер.

Низку монографічних досліджень Т. присвятив провідним держ. діячам Русі. У праці «Ярослав Мудрий» (2011) автор доводить безпідставність звинувачень київ. кн. *Ярослава Мудрого* та його книжників у фальсифікації літописів та ін. писемних джерел з метою принизити роль київ. кн. *Володимира Святославича* і все сподіяне ним віддати Ярославу Мудрому, у т. ч. і побудову *Софійського собору* в Києві, *Золотих воріт*, ін. споруд Верхнього Києва. На думку автора, жодних підстав для перегляду свідчень літопису, а також *«Слова про Закон і Благодать»* київ. митрополита *Іларіона* немає.

Дослідження в галузі історії Київ. Русі лягли в основу написання окремих розділів багатьох фундаментальних академічних видань: *«Історії Української РСР»*, *«Археології Української РСР»*, «Давньої історії України», *«Історії Києва»*, «Зводу пам'яток історії та культури України: Київ», «Очерков истории Украины» (2010) та ін. Етапною працею в розвиткові укр. археол. науки стала 3-томна «Давня історія України», за створення якої авторський колектив на чолі з Т. удостоєний Держ. премії України в галузі н. і т. (2002).

Серед праць Т. останніх років — книга «Археология и древняя история: в защиту исторического марксизма» (2007), в якій автор намагається знайти компроміс між рад. методологією археол. науки та сучасними теор. підходами до *пізнання історичного*, доводячи безпідставність відмови істориків пострад. доби від марксистської формаційної періодизації історії (див. *Формаційна теорія*). На думку автора, з точки зору історико-археологічної вона цілком коректно корелюється з *археологічною періодизацією*; популярна ж нині цивілізаційна періодизація може слугувати лише доповненням до формаційної.

Наук. доробок Т. отримав високу оцінку вітчизн. і зарубіжних фахівців, окремі його праці опубліковані в РФ, ФРН, Франції, США, Польщі, ін. країнах. Т. — член ряду іноз. академій і спілок, зокрема РАН, Академії Європи (Лондон; Велика Британія), Всеугор. т-ва археології і мист-ва, Центр. Нім. ін-ту археології. Він є президентом Укр. нац. к-ту Міжнар. спілки візантиністів, головою Укр. нац. к-ту Міжнар. унії слов'ян. археології. Від 1989 очолює *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*. Одним із результатів його діяльності у *Верховній Раді України* стало прийняття Закону України «Про охорону археологічної спадщини» (2004).

Т. створив укр. школу археологів-русистів, до якої належить ціла плеяда його учнів. Серед них — члени-кореспонденти НАН України, д-ри істор. н. Г.*Івакін* та О.*Моця*; кандидати істор. н. В.Зоценко, В.Якубовський, Б.Звіздецький, В.Коваленко, С.Кілієвич, І.Мовчан, М.Сагайдак, П.Пеняк, О.Колибенко, О.Супруненко та ін.

Заг. наук. доробок Т. становить бл. 500 друкованих праць, з яких понад 30 монографічних. За редакцією Т. вийшло чимало фундаментальних видань, монографій, наук. збірок, присвячених важливим проблемам історії та археології України. Гол. редактор часописів «Археологія» і *«Київська старовина»*.

Лауреат Держ. премії УРСР в газузі н. і т. (1983), премії ім. М.Грушевського АН України (1992), Держ. премії України в галузі н. і т. (2002).

Нагороджений орденами «Знак пошани» (1982), Ярослава Мудрого 5-го (1998), 4-го (2002), 3-го (2013) ступенів.

Праці: Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. К., 1980; Новое в археологии Киева. К., 1981; Древний Киев. К., 1983; Древняя Русь (очерки социально-политической истории). К., 1987; Древнерусский феодальный город. К., 1989; Київська Русь. К., 1996; Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. К., 2005; Древнерусская народность: воображаемая или реальная. СПб., 2005 (2-ге вид. — К., 2010); Археология и древняя история: в защиту исторического марксизма. К., 2007; Власть в Древней Руси в X—XIII вв. СПб., 2011; Ярослав Мудрий. К., 2011; Династические браки на Руси в XII—XIII вв. СПб., 2013.

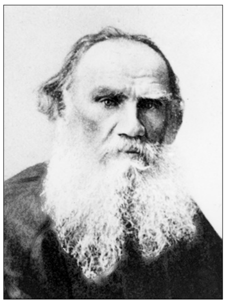
Літ.: До 60-річчя П.П. Толочка. «Археологічний літопис Лівобережної України» (Полтава), 1998, № 1/2; Киів: Історико-біографічний енциклопедичний довідник. К., 2007; Днѣслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. К., 2008; До ювілею П.П. Толочка. «Археологія», 2008, № 1; *Чернецов А.В.* Петру Петровичу Толочко — 70 лет. «Российская археология», 2008, № 3; Петро Петрович Толочко — вчений і громадянин. «Археологія», 2013, № 1; Слово про ювіляра. В кн.: Слов'яни і Русь: археологія та історія: Збірка праць на пошану діючого члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. К., 2013.

Г.Ю. Івакін.

ТО́ЛПКА (топка, стопка, ступка) — одиниця виміру солі, поширена в *Лівобережній Україні*, *Правобережній Україні* та в Польщі в 14—18 ст. Назва походить від назви грудки солі, формованої в процесі солеваріння.

Літ.: *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975; Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

Л.М. Толстой.

ТОЛСТО́Й Лев Миколайович (09. 09(28.08).1828—20(07).11.1910) — рос. письменник, граф. Н. в маєтку Ясна Поляна (нині у Тульській обл., РФ). Навч. в Казанському ун-ті на філософському (розряд сх. словесності) і згодом юрид. ф-ті (1844—47), який залишив за власним бажанням 1847. Казанський період життя письменник описав у трилогії «Дитинство. Отроцтво. Юність» та у творах «Ранок поміщика», «Сповідь», «Після балу». 1849 складав іспити на ступінь канд. права у Петерб. ун-т.

Обіймав посаду канцелярського службовця в Тульській губ., брав участь у Кавказ. війні 1817—64 (протягом 1851—53) та *Кримській війні* 1853—1856. Перебуваючи в лавах Дунайської армії, воював під Ольтеніцею (нині місто в Румунії) та брав участь в облозі Силістрії (нині м. Сілістра, Болгарія), а з листопада 1854 до кінця серпня 1855 був у *Севастополі*: жив на 4-му бастіоні, командував батареєю в битві на р. Чорна, під час оборони *Малахова кургану*. За оборону Севастополя нагороджений орденом св. Анни 4-го ст. Свої перші севастопольські враження пись-

менник описав у оповіданнях «Рубка лісу» та «Севастополь у грудні місяці». Останнє відкриває цикл «Севастопольських оповідань» (1855), де реалістично змальовані воєнні події.

Після закінчення бойових дій Т. залишив військ. службу і деякий час мешкав у *Санкт-Петербурзі*, займаючись літ. діяльністю, згодом переїхав до Ясної Поляни. 1859 розпочалася пед. діяльність Т. (відкрив школи для сел. дітей у Ясній Поляні, випускав ж. «Ясная Поляна», писав оповідання про селян). 1884 заснував вид-во для нар. читання «Посередник», в якому 1911 вийшли друком «Катерина» та «Наймичка» Т.*Шевченка.* Як відомо, Т. був знайомий із віршами Т.Шевченка, цінував автора за «простоту поезії», правдиве зображення життя, художність. Народність віршів Т.Шевченка вплинула і на творчість Т. Поему «Наймичка» Т. вважав «справжнім» твором мист-ва, відзначаючи, зокрема, тему жертовної материнської любові. Є свідчення про те, що цей твір Т. мав у власній б-ці, читав у оригіналі і навіть декламував напам'ять.

Т. не раз бував в Україні. 1879 письменник відвідав *Києво-Печерську лавру*, *Софійський собор*, *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*, *Київську духовну академію*, *Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії.* Київ. враження відобразилися в роботі «Дослідження догматичного богослов'я». 1884 Т. побував у *Чернігові*, гостював у художника М.*Ге* на х. Іванівський (нині с. Шевченка Бахмацького р-ну Черніг. обл.). У листах до рос. імператорів *Олександра III* й *Миколи II* та публіцистичних творах різко висловлювався проти жорстоких репресій щодо учасників сел. повстань у *Харківській губернії* та *Полтавській губернії.* 1885 та 1901 Т. перебував у Криму. Захоплювався вченням укр. філософа Г.*Сковороди*, листувався з Марком *Вовчком*, Д.*Яворницьким*, зустрічався з М.*Заньковецькою*, М.Л.*Кропивницьким.* І.*Франко* започаткував вивчення творчості Т. в Україні.

Інтерес письменника до філософії історії пронизує всю його творчість. В оповіданнях і повістях 1850-х рр. та його зрілих романах «Война и міръ», «Анна Кареніна» з'ясовуються питання сусп. й особистого життя, свободи, вибору, протиріч світоглядів, стихійного начала та ін.

Епопея «Война и міръ» (1863—69) відтворює життя різних шарів сусп-ва під час *Війни 1812.* Істор. події, шляхи духовного самовизначення, стихія рос. нар. життя описані як константи природно-істор. буття. Задум епопеї Т. означив так: «писать историю народа». Під час створення роману письменник читав спогади й листування людей олександрівської епохи, працював у архівах, користувався істор. документами, газетами й журналами, виїздив на Бородінське поле, зібрав цілу б-ку книг на тему Війни 1812. Т. не завжди поділяв думки іноз. дослідників, які то звеличували роль франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта, то перебільшували досягнення рос. імп. *Олександра I.*

Письменника цікавлять передусім рушії і закони історії, причини істор. подій, роль керуючої особистості, місце й роль народу та особистості в *історичному процесі*, війна і мир як протилежні основи буття тощо. Істор. події автор інтерпретує як результат «равнодействующей множества воль», відкидаючи телеологізм і вважаючи, що істор. процеси не залежать від волі Божої чи людської. Рушієм історії є лише народ, а історія, на думку письменника, це «история всех, без одного исключения, людей, принимающих участие в событиях».

Під впливом А.Шопенгауера та Ж.-Ж.Руссо Т. критикував будь-які форми пригнічення людини, ратуючи за моральне самовдосконалення кожного, вважав, що патріархальне селянство має керуватися християн. постулатами спротиву насиллю. Письменник поділяв учення *анархізму*, відкидаючи держ. устої і сприймаючи цивілізацію та владу як зло. Так, у «Листах про Генрі Джорджа» (1897) Т. прагне вирішити проблему рос. землевласництва за допомогою єдиного земельного податку, запропонованого амер. економістом Г.Джорджем; у статті «Не можу мовчати» (1908) письменник викриває царат, котрий розправився з учасниками *революції 1905—1907*, тощо.

Усю пізню творчість Т. пронизують мотиви переосмислення пройденого шляху, морально-етичних принципів, думка про те, що життя у «старих формах» продовжуватися не може («Влада пітьми» (1886), «Крейцерова соната» (1887—89), «Диявол» (1889—90), «Живий труп» (1900), «Після балу» (1903) та ін.). Роман «Воскресіння» (1889—99) — акмеологічна точка творчості письменника, мислителя, проповідника, роман-пророцтво, «совокупное письмо», місія якого, на думку Т., — воскресити, відновити кожну людину, трансформувати духовні основи буття. У романі письменник викриває сусп. устрій Росії, критикує сусп. зло, закликаючи до внутр. морального переродження кожного. Він вважає, що первинним, вищим і загальним для всього людства є обов'язок людини жити не для себе, а для блага інших. Звідси принцип філософії ненасилля мислителя: фізичного, відмова від узурпації свободи волі, вбивства тощо, вчення про спротив злу як найважливіший моральний закон життя: зло долається не злом, а любов'ю, яка є квінтесенцією християнства. Сенс життя, згідно з теорією Т., — у вірі, яка є мірилом усього доброго і поганого в житті.

Реліг. вчительство — важлива складова творчої спадщини пізнього Т. («Сповідь» (1879—82), «У чому моя віра?» (1882—86), «Царство Боже всередині вас» (1890—93), «Дослідження догматичного богослов'я» (1881) та ін.). Автор виступав проти християн. догматики та критикував зближення Церкви й д-ви, що 1901 викликало бурхливу реакцію Найсвятішого Синоду. Всесвітньо відомого письменника було відлучено від Церкви.

П. на станції Астапово (нині у складі с-ща Лев Толстой Липецької обл., РФ), похований в Ясній Поляні.

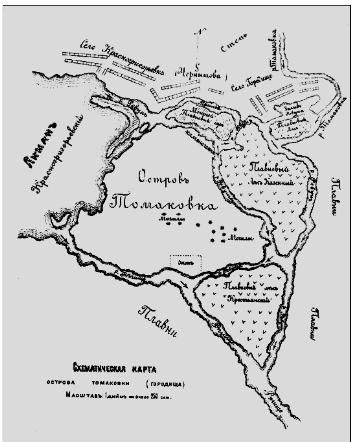
Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—90. М., 1928—64.

Літ.: Записи прошлого: Воспоминания и письма под редакцией М.А. Цявловского. Дневники Софьи Андреевны Толстой (1897—1909). М., 1932; *Асмус В.Ф.* Причина и цель

в истории по роману Л.Н. Толстого «Война и мир». В кн.: Из истории русских литературных отношений XVIII—XX веков. М.—Л., 1959; *Купреянова Е.Н.* Эстетика Л.Н. Толстого. М., 1966; *Бочаров С.* Роман Л. Толстого «Война и мир». М., 1978; *Лурье Я.С.* После Льва Толстого: исторические воззрения Толстого и проблемы XX века. СПб., 1993.

Н.М. Сквіра.

ТОМАКІ́ВСЬКА СІЧ — найраніша з відомих козац. січей (див. *Січ*), яка існувала в 2-й пол. 16 ст. Була, по суті, першою великою військово-політ. орг-цією запороз. козацтва (із козац. радою, інститутом виборних *кошових отаманів*, активною міжнар. діяльністю). Містилася на о-ві Томаківка, який був розташов. на правому березі Дніпра при впадінні річок Бугай, Річище, Ревун, Бистрик і Томаківка (поблизу сучасного м. Марганець Дніпроп. обл.). Перші достовірні звістки про Січ, січові укріплення та козац. раду на Томаківці належать до рубежу 1570-х і 1580-х рр. Т.С. відіграла важливу роль у консолідації запороз. козацтва. Січовики брали участь у першому найбільшому в Україні повстанні 1591—93 під проводом К.*Косинського.* Зруйновано Т.С. 1593 татар. військами. Того ж року козаки переселилися на о-в *Базавлук* і там заснували *Базавлуцьку Січ.* У 1950-х рр. Т.С. була затоплена водами Каховського водосховища, а на незатопленій частині о-ва Томаківка встановлено пам’ятний знак.

Картосхема козацького городища на острові Томаківка. Із часопису «Киевская старина». 1893. Т. 60. Травень.

Літ.: *Гуслистий К., Апанович О.* Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. К., 1954; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1—2. К., 1990—91; *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. «УІЖ», 1991, № 5; *Сергієнко Г.Я.* Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі. Там само, 1992, № 12; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Щербак В.О.* Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. «УІЖ», 1995, № 5; *Гурбик А.О.* Томаківська Січ: проблема хронологічної локації. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. К.—Черкаси, 1997; *Його ж.* Томаківська Січ (70-ті роки XVI ст. — 1593 р.). В кн.: Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). К.—Запоріжжя, 1998; *Його ж.* Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). «УІЖ», 1999, № 6; *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2000.

А.О. Гурбик.

ТОМА́РИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, який, згідно з родинними переказами, походить від грец. аристократа **Івана** (Яна) Т. (р. н. невід. — п. 1675), котрий у серед. 17 ст. переселився разом зі своїми синами в *Гетьманщину* та покозачився. Він займався торгівлею, збором податків і тримав на *відкупі* індуктний збір (див. *Індукта*), був довіреною особою наказного гетьмана Я.*Сомка* та гетьмана П.*Дорошенка.*

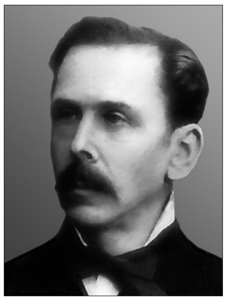
Від старшого із синів Івана — **Степана Івановича** (р. н. невід. — п. 1715), домонтовського *сотника* (1683, 1689—93), переяслав. полкового *осавула* (1698, 1702) та *обозного* (1707) і переяслав. полковника (1707—15), — походить переяслав. гілка роду. Полковник мав величезні маєтності, які стали міцною основою матеріального становища роду. Його син — **Василь Степанович** (р. н. невід. — п. 1736), переяслав. наказний полковник (1715, 1730, 1731, 1735—36), учасник Сулацького (1725—27) та Кримського (1735—36) походів, в останньому з яких загинув, онук — **Степан Васильович** (1719—94), колезький радник (1784), власник маєтку Коврай (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.), а правнук — **Василь Степанович** (1747—1819), учень Г.*Сковороди*, соратник кн. Г.*Потьомкіна*, відомий держ. діяч, дипломат і військовик, командувач середземномор. флотилії під час *російсько-турецької війни 1787—1791*, генерал-майор (1790), посланник Рос. імперії у Константинополі (див. *Стамбул*; 1797—1802), уклав Константинопольську конвенцію (1800), сенатор (1803), дійсний таємний радник (1808). До цієї ж гілки належали: **Семен Федорович** (бл. 1740 — до 1786), домонтовський сотник (1782); **Михайло Андрійович** (1830 — після 1870), відставний контр-адмірал (1836) та автор праці «Плавание парохода “Механик” речным путем из Петербурга в Архангельск в навигацию 1869 года» («Морской сборник», СПб., 1870); **Лев Павлович** (1839 — до 1917), віце-губернатор Харківської (1879—80) та *губернатор* Смоленської (1880—81), Волинської (1881—85) і Київської (1885—98) губерній, таємний радник (1891), сенатор (1898) і гофмейстер (1893), та його син **Михайло Львович** (1868 — імовірно, 1937), вихованець *Колегії Павла Ґалаґана* та Моск. й Петерб. ун-тів, відомий учений-сходознавець, економіст, релігієзнавець, перекладач, автор низки праць, зокрема монографії «Экономическое положение Персии» (СПб., 1895) та історико-біографічного роману «Бабек» (М., 1936), сухумський міський голова (1904—05), присяжний повірений Тифліської суд. палати, за рад. часів — викладав у вищих навч. закладах, із 1933 очолював експедицію НДІ національностей СРСР у Курдистані, 1936 черговий раз заарештований та, імовірно, загинув.

Ін. гілка роду — чернігівська — походить від ще одного сина родозасновника — **Василя Івановича** (р. н. невід. — п. 1726), сотника першої полкової переяславської (1695—97) та вибільської (1704—15) сотень, черніг. полкового судді (1715—26). Ця гілка згасла на онучці Василя — **Катерині Григорівні** (1730—49), в одруженні — Комаровської.

Рід внесений до 6-ї частини Родовідних книг Полтав., Херсон. та Воронезької губерній, а герб — до 8-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Герб роду Томар.

Л.П. Томара (1839 — до 1917).

С.Т. Томашівський.

К.П. Томащук.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии, 9: Томары. «Киевская старина», 1885, т. 12, кн. 5; *Модзалевський В.Л.* Матеріали до «Малороссийского родословника», вип. 1: Томари. К., 1996; *Томазов В.В.* До історії української гілки старовинного роду Томар. В кн.: Українська біографістика, вип. 2. К., 1999.

В.В. Томазов.

ТОМАШІ́ВСЬКИЙ Степан Теодорович (09.01.1875—21.12.1930) — історик, публіцист, громад. і політ. діяч, учень М.*Грушевського.* Доцент (1912). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в с. Купновичі (нині село Самбірського р-ну Львівської обл.). Закінчив Львів. ун-т, 1900—10 вчителював у г-зіях *Перемишля*, *Бережан* і *Львова*, із 1912 — доцент історії Львів. ун-ту. У роки *Першої світової війни* перебував у *Відні* та *Закарпатській Україні.* Належав до *Української національно-демократичної партії*, був членом Бойової управи УСС. У листопаді 1918 — лютому 1919 — радник дипломатичної місії уряду *Західноукраїнської Народної Республіки* на мирній конференції в Парижі (Франція), 1920 — голова дипломатичної місії ЗУНР у Лондоні (Велика Британія). 1921—25 жив у Берліні (Німеччина), співпрацював із газ. *«Українське слово»*, редактор тижневика «Літопис політики, письменства і мистецтва». 1925 повернувся до Львова, де продовжив журналістську і викладацьку діяльність. Був членом Укр. християн. орг-ції, симпатиком Укр. катол. нар. партії. 1928—30 — доцент історії України *Краківського університету.*

Науково-дослідна діяльність Т. тісно пов'язана з НТШ, яке він очолював 1913—14 (редактор *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»*, т. 116—124). Т., поряд із В.*Липинським*, заклав основи *державницького напряму в українській історіографії.* У перших роботах відчутний вплив народницької концепції М.Грушевського. Осн. праці присвятив добі відродження укр. державності, пов'язаної з іменами Б.*Хмельницького* та І.С.*Мазепи*, а також історії Галичини та укр. церкви, передусім княжих часів, Закарпатській Україні. Т. друкував статті про В.*Антоновича*, М.*Драгоманова*, співпрацював із зарубіжними періодичними виданнями.

П. у м. *Краків.*

Праці: Матеріали до історії Хмельниччини. «ЗНТШ», 1896, т. 14; Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. Там само, 1898, т. 23—24; Причинки до історії Мазепинщини. Там само, 1908, т. 81; Угорщина і Польща на початку XVIII ст. Там само, 1908, т. 83; Мазепа і австрійська політика. Там само, 1909, т. 92; Етнографічна карта Угорської Руси. В кн.: Статьи по славяноведению, вып. 3. СПб., 1910; Церковний бік української справи. Відень, 1916; Ватиканські матеріали до історії України: Т. 1: Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657 р. В кн.: Жерела до історії України-Руси, т. 16. Львів, 1919; Українська історія: Нарис І: Стародавні і середні віки. Львів, 1919.

Літ.: *Крип'якевич І.* Степан Томашівський. «ЗНТШ», 1931, № 51; *Халак Н.* Степан Томашівський: початки наукової та громадсько-політичної праці до 1911 р. В кн.: Україна в минулому, вип. 2. К.—Львів, 1992; *Її ж.* Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським. В кн.: М. Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції: Львів, 24—25 жовтня 1994 р. Нью-Йорк—Львів, 1995; *Її ж.* Матеріали до бібліографії наукових праць С. Томашівського. «ЗНТШ: Праці історично-філософської секції» (Львів), 1997, т. 233; *Бортняк Н.* Степан Томашівський: до відносин з Михайлом Грушевським. В кн.: Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999; *Халак Н.* Погляд Степана Томашівського на українську історію давніх і середніх віків. В кн.: Науковий збірник молодих вчених, т. 4. К., 1999; *Бортняк Н.* Дипломатична діяльність Степана Томашівського (лютий 1919 — серпень 1921 рр.). В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 6. Львів, 2000; *Її ж.* Наукова спадщина й громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Історіографія та джерела. «Молода нація», 2000, № 4; *Щербата М.* С. Томашівський про політичні складові шляхів вирішення українського питання у міжвоєнній Польщі. В кн.: Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, вип. 20. Львів, 2008; *Швагуляк М.* Степан Томашівський про досвід визвольних змагань українців. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 44. Львів, 2009.

Я.І. Дзира.

ТОМА́ШПІЛЬ — с-ще міськ. типу *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на р. Томашпілька (прит. Русави, бас. Дністра). Населення 5,6 тис. осіб (2011).

Уперше згадується під 1616. Названий на честь Т.*Замойського.*

Томашпіль. Костьол Матері Божої Святого Скапулярію. Фото першої чверті 20 ст.

Належав до *Брацлавського воєводства.* На 1629 мав 409 *димів.* Власники Т. в 17—19 ст. часто змінювалися (Замойські, Конецпольські, *Потоцькі*, Роза Браницька, князі *Любомирські*, кн. Долгоруков, Бекерс). Із 1648 належало до *Брацлавського полку.* 1672 турки зруйнували Т., а мешканців забрали в неволю. Містечко відродилося у 18 ст., мало значну єврейс. громаду. Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшло під владу Рос. імперії. Із 1797 — у складі Ямпільського пов. *Подільської губернії.* У 2-й пол. 19 ст. Т. перетворився на центр харчової пром-сті (найбільше з підпр-в — цукровий з-д, заснований 1873). На 1897 в містечку мешкали 4972 жителі (із них 4515 — євреї).

У червні 1920 остаточно встановлено рад. владу. 1923 Т. дістав статус с-ща міськ. типу і райцентру. В роки *Другої світової війни* із 20 липня 1941 до 16 березня 1944 входив до зони румун. окупації, у містечку функціонувало єврейс. гетто.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; Томашпільщина. Вінниця, 2008.

Д.С. Вирський.

ТОМАЩУ́К Костянтин Парфенійович (13.03.1840—19.12.1889) — юрист, педагог, громад. і політ. діяч, перший ректор Чернів. ун-ту (1875—76). Д-р права (1864), професор (1875). Н. в м. *Чернівці* в сім'ї укр. правосл. священика. Навч. в Чернів. німецькомовній г-зії, а згодом — на юрид. ф-ті Львів. ун-ту (1857—61). Працював у Львів. фінансовій прокуратурі. У серпні 1864 став д-ром права. Продовжив професійну діяльність у Германштадті (нині

м. Сібіу, Румунія), де успішно пройшов випробування на звання адвоката. 1870 за призначенням мін-ва юстиції Австрії став радником крайового суду в Чернівцях, згодом — членом крайової комісії з викупу і врегулювання підданських відносин.

1871 включився в політ. діяльність, приєднавшись до платформи австрійс. ліберальної партії. Виступав проти ультранаціоналізму та расизму. Протягом 1871—89 обирався депутатом нижньої палати австрійс. парламенту і депутатом ландтагу — крайового сейму Буковини, в якому представляв Буковинський правосл. фонд. 1872 обраний до Чернів. міської ради. Завдяки ораторській майстерності Т. заг. депутатська палата не раз призначала його референтом винесених на розгляд законопроектів.

У березні 1872 на сесії австрійс. парламенту вніс пропозицію щодо заснування в Чернівцях ун-ту. Необхідність та важливість відкриття ун-ту в Чернівцях він пояснював полонізацією Львів. ун-ту, що унеможливлювало навчання в ньому випускників Чернів. німецькомовної г-зії; віддаленістю німецькомовних ун-тів у *Відні*, Граці, Інсбруку (усі міста в Австрії), що збільшувало витрати для навчання там студентів з *Буковини*.

Урочисте відкриття вищого навч. закладу в Чернівцях з офіц. назвою «Цісарсько-королівський імені Франца-Йосифа університет» відбулося 4 жовтня 1875 — з нагоди сторіччя приєднання Буковини до Австрії. Т. став першим ректором ун-ту на 1875/76 навч. р. До кінця життя Т. продовжував пед. діяльність в Чернів. ун-ті як штатний професор австрійс. цивільного процесу, торг. та вексельного права й філософії права.

Т. був почесним членом Франкфуртського ун-ту (Німеччина), Німецько-австрійс. наук. об'єднання Віденської вищої школи, Т-ва румун. к-ри та літератури Буковини.

Почесний громадянин міст Радівці (нині м. Редеуць, Румунія) та Чернівці.

П. у м. Відень, похований на віденському Центр. цвинтарі.

Б-ку Т. (понад 2,2 тис. томів) 1890 було передано до б-ки Чернів. ун-ту.

У жовтні 1897 йому було встановлено пам'ятник у Чернівцях (скульп. А.Бре́нек), проте майже через півстоліття пам'ятник було демонтовано.

Літ.: *Norst A.* Alma Mater Franzisko Josephina. Czernowitz, 1900; *Масан О.* Пам'ять про пам'ятник [про почесного громадянина м. Чернівців Костянтина Томащука]. «Чернівці», 1997, 14 листопада.

С.В. Герегова.

ТОМИЛЕ́НКО Василь (р. н. невід. — п. 14(04).12.1654) — наказний гетьман 1654. Походив із козац. роду. Очевидно, саме його батько брав участь у походах запорожців на *Москву* на поч. 17 ст., а після повернення до *Києва* подарував разом із М.*Дорошенком* друковану *Кормчу* одному з київ. храмів. Т. брав активну участь у повстанні проти *Речі Посполитої* 1637—38. Із перших днів Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. підтримав Б.*Хмельницького*, командував *артилерією* повстанців, у *«Реєстрі Війська Запорозького» 1649* Т. значиться серед найближчого оточення Б.Хмельницького (вписаний до *Чигиринського полку*), був гарматним хорунжим. Улітку 1653 очолив укр. посольство до польного гетьмана литов. кн. Я.*Радзивілла*, у жовтні 1653 — січні 1654, будучи чигиринським наказним полковником, опікувався рос. послами Р.Стрешньовим та М.Бредіхіним. Не пізніше листопада 1654 став *генеральним осавулом*, приблизно тоді ж був призначений *гетьманом наказним* і став командувати укр. військами на *Поділлі*. Під час оборони *Брацлава* від польс. війська під командуванням С.*Чарнецького* поліг на полі бою. Очевидно, його синами були сотник Йосип та писар Федір Томиленки, учасники *Охматівської битви 1655*, а в березні—травні 1655 — посли Б.Хмельницького до рос. царя *Олексія Михайловича* під Смоленськ (нині місто в РФ).

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2. К., 1997; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. К., 1997; *Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні. К., 1997.

Ю.А. Мицик.

ТОМКЕ́ВИЧ (Tomkiewicz) **Владислав** (04.09.1899—05.08.1982) — польс. історик, дослідник козаччини. Навч. у Варшавському ун-ті. Учень О.*Галецького* (докторат 1928, габілітація 1932) та З.Батовського (історія мист-ва). Студіював також у Парижі (Франція) та Римі (Італія). Із 1932 пов'язаний із Варшавським ун-том, одночасно викладав (1932—39) у Держ. ін-ті театрального мист-ва. Під час гітлерівської окупації брав участь у русі Опору. 1945—50 — директор Бюро повернення та відшкодувань Гол. дирекції музеїв та охорони пам'яток мін-ва к-ри і мист-ва Польщі. Викладав також історію Сх. Європи в Ін-ті історії Варшавського ун-ту. 1952 змушений був перейти до Ін-ту історії мист-ва того ж ун-ту. 1961—66 викладав у Військово-політ. академії. 1968—70 — заст. директора Ін-ту мист-ва Польс. АН. Голова Польс. істор. т-ва (1947—49), Т-ва шанувальників історії (1950—53), а також Спілки істориків мист-ва (1952—58). Досліджував політ. історію укр. земель *Речі Посполитої* в 17 ст.: «Ograniczenia swobód kozackich w roku 1638» (*«Kwartalnik Historyczny»*, 1930); «Jeremi Wiśniowiecki: 1612—1651», (1933). Представив генезу Гадяцької унії 1659 (див. *Гадяцький договір 1658*; «Sprawy Narodowościowe», 1937), а також причини її невдачі. Найважливішим проблемам історії України та польсько-укр. стосунків присвятив працю «Україна між Сходом і Заходом» («Sprawy Narodowościowe», 1938). Підготував науково-популярний нарис «Kozaczyzna ukrainna» (1939). Займався також польсько-франц. та польсько-швед. взаєминами 17 ст.; опублікував працю «Rozejm sztumdorfski» («Przegląd Powszechny», 1935/36) та джерельний додаток до неї «La mission de Claude de Mesmes comte d'Avaux, ambassadeur extraordinaire en Pologne 1634—1636» (видана спільно з К.*Пулаським*, Париж, 1937). Автор наук. популярної біографії «Jerzy Ossoliński» (1938), а також дослідження з життя *Яна II* Казимира Ваза («Więzień kardynała», 1939, 2-ге вид. — 1957). Після *Другої світової війни* Т. зосередився на проблемах історії к-ри і мистецтва.

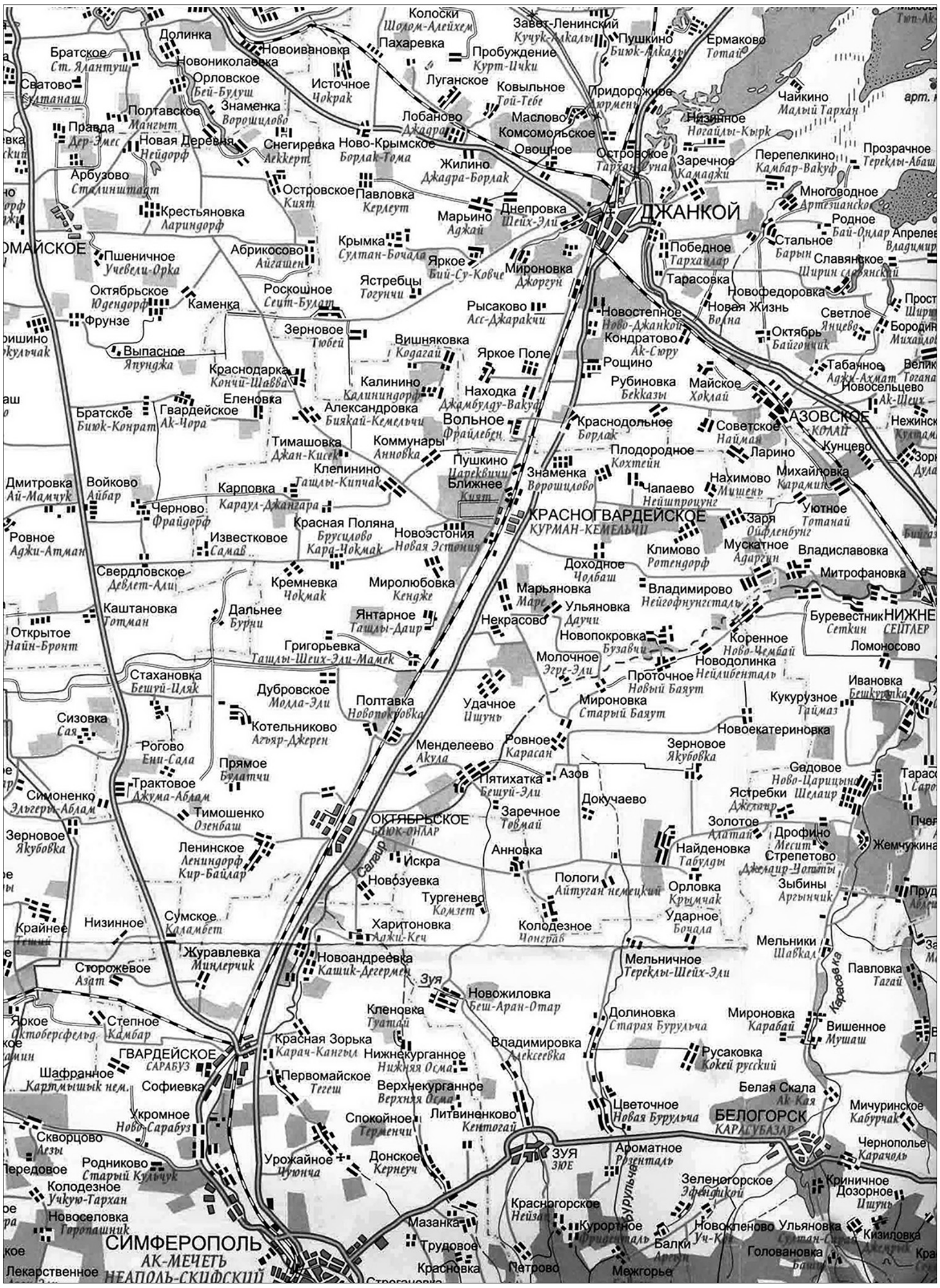

В. Томкевич.

Літ.: Sarmatia artistica: Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Tomkiewicza. Warszawa, 1968 (доповнена версія в «Biuletyniu Historii Sztuki» (Warszawa), 1992, nr 4/54).

Д.С. Вирський.

ТОПОНІ́МІКА — розділ *ономастики*, який вивчає топоніми (грец. τόπος «місце; місцевість, область, країна, простір» й ὄνομα, ὄνῡμα «ім'я, назва»), що об'єднують власні назви будь-яких геогр. об'єктів. В Україні Т. почала формуватися в 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст., коли власні геогр. назви у зв'язку з дослідженням земель, історії та мови укр. народу розглядали М.*Максимович*, М.*Сумцов*, І.*Філевич*, І.*Франко*, В.Ястребов, М.*Кордуба*, Я.-Б.*Рудницький*, В.Чубенко, А.Ярошевич та ін. Як галузь мовознавства й окремий розділ ономастики українська Т. ствердилася в повоєнні роки після заклику акад. Л.*Булаховського* вивчати власні назви і насамперед топоніми. Організатором цього процесу був К.Цілуйко, який 1959 провів 1-шу Респ. ономастичну нараду, очолив створену 1960 Укр. ономастичну комісію, став координатором з підготовки «Словника гідронімів України» (1979) і «Гідронімного атласу України» (досі не виданий). У цей час сформувалося кілька провідних ономастичних шкіл, які займалися системним дослідженням топонімів: київська (К.Цілуйко, І.Желєзняк, А.Корепанова, Л.Масенко, А.Непокупний, В.*Німчук*, О.Стрижак); одеська, яку створив і очолював до кінця 2009 Ю.Карпенко; донецька на чолі з Є.Отіним; львівська (фундатор М.Худаш), що сформувалася під впливом праць з карпатської топонімії випускників Львів. ун-ту С.Грабця, Я.-Б.Рудницького та професора того ж ун-ту (у 1937—45) З.Штібера; ужгородська, яку заснували К.Галас і П.Чучка. Сучасний рівень розвитку вітчизняної Т. є досить високим, про що свідчить енциклопедія «Słowiańska onomastyka» у 2-х томах (Варшава—Краків, 2002—03), укр. частину до якої підготували Ю.Карпенко, В.Лучик, П.Чучка. У новітній Т. продуктивно працюють Д.Бучко, В.Бушаков, С.Вербич, В.Горпинич, І.Желєзняк, О.Іліаді, О.Карпенко, В.Лучик, Є.Отін, Я.Редьква, М.Торчинський, В.Шульгач та ін.

Топоніміка. Фрагмент карти «Крим історичний. Топоніміка Криму» (Сімферополь, 2005), де показано сучасні й колишні назви населених пунктів.

Залежно від типу позначуваних геогр. об'єктів у складі топонімів розрізняють: ойконіми (грец. οἶκος «помешкання, дім, житло») — власні назви населених пунктів (м. Галич*, с. Мазепинці); гідроніми (грец. ὕδωρ «вода») — власні назви природних або створених людиною водних об'єктів (р. Ворскла, оз. Світязь); ороніми (грец. ὄρος «гора») — власні назви підвищень, гірських утворень, у широкому розумінні — власні назви будь-яких об'єктів рельєфу земної поверхні (г. Говерла, Солдатська печера); хороніми (грец. χορός «межовий знак, кордон, рубіж») — власні назви будь-якої території, регіону, адм.-тер. одиниці (Буковина, Крим); дрімоніми (грец. δρῡμός «діброва, ліс, гай») — власні назви будь-якої порослої деревами ділянки, лісу, лісопарку, бору, гаю, частини лісу (лісопарк Голосіївський, Чорний ліс) та ін. У межах цих розрядів топонімів виділяють різновиди: напр., спе-

леоніми (грец. σπήλαιον «печера, грот») — вид оронімів, що називає будь-які природні підземні утворення (печера Буковинка, грот Вовчий); урбаноніми, або урбоніми (лат. urbanus «міський») — власні назви міських топографічних об'єктів (вул. Дерибасівська, Майдан Незалежності).

За величиною і сусп. значимістю геогр. об'єктів їхні назви поділяють на макротопоніми (Десна, Донбас, Одеса) та мікротопоніми (колодязь Циганський, куток села Шанхай). Інколи виділяють проміжні між ними мезотопоніми, критерії визначення яких дуже розпливчаті.

Сукупність власних геогр. назв позначають терміном «топонімія», або «топонімікон». До складу топонімічної системи укр. мови входить невизначена кількість одиниць, бо топоніми називають окремі геогр. об'єкти, виділяючи їх із класу однорідних. Крім спільної для всіх слів номінативної функції, топоніми виконують і кілька специфічних для власних назв функцій: адресну — ідентифікують геогр. об'єкти на місцевості; диференційно-індивідуалізуючу — виділяють і протиставляють об'єкти; характеризуючу — інформують про примітні ознаки або властивості об'єктів (г. Висока, р. Грузька, м. Запоріжжя); експресивну — виражають ставлення до позначуваного об'єкта, виступаючи засобом інтенсифікації виразності мовного знака (с. Довгеньке, річки Вонючка, Гнилище); меморіальну — увічнюють пам'ять про ідеологічні цінності, лідерів д-ви, політ. партії та ін. (м. Кіровоград, с. Радянське); текстоутворюючу — виступають засобом ідейно-змістового об'єднання сюжету художнього або публіцистичного твору, особливо коли вони входять до структури заголовка (роман «Берестечко», поема «Полтава») та ін.

Не маючи прямого зв'язку з поняттями, топоніми виявляють здатність передаватися від покоління до покоління і від етносу до етносу без розуміння внутр. форми основи та без перекладу, що забезпечує їхню вищу стійкість порівняно із заг. назвами. Як своєрідні пам'ятки к-ри і мови вони не піддаються фальсифікаціям та істотному впливові часу: порівняйте зафіксоване у Клавдія *Птолемея* Καρπάτης на позначення Карпат, Русь, Чьрниговъ (*«Повість временних літ»*). Як мовні одиниці топоніми є продуктом колективної творчості, зумовлені історично, продиктовані природними умовами та рівнем соціально-екон. розвитку сусп-ва, тому прямо чи опосередковано вони відбивають фізико-геогр. особливості середовища та культурно-істор. процеси на певній території. Так, у давнину геогр. назви надавали переважно за природними і госп. ознаками об'єктів; з розвитком класового сусп-ва — за їхньою належністю або відношенням до власників, засновників, першопоселенців з використанням афіксів у посесивній та релятивній функціях; у часи, коли укр. землі входили до складу Рос. імперії і *СРСР*, — часто за ідеологічними цінностями відповідного режиму. Отже, природа, функції та відбита в семантичній і словотвірній структурі власних геогр. назв інформація роблять Т. міжгалузевою наукою, яка розвивається на межі лінгвістики, історії та географії.

Одним з найактуальніших завдань Т. є з'ясування етимології давніх назв, яке пов'язане з визначенням їхніх мотиваційних ознак, первісної семантики та мовної належності морфем. Отримані внаслідок порівняльно-істор. вивчення топонімів висновки дають можливість розв'язати, крім часткових, низку загальнонаук. проблем. Зокрема, історична Т. відіграє провідну роль у визначенні т. зв. прабатьківщини слов'ян (див. *Слов'яни давні*), вивченні етногенезу та глотогенезу українців. Спираючись на кілька фундаментальних положень (про наступність індоєвропейського, праслов'янського та давньоукраїнського топонімного фонду і простору; про взаємозв'язок цього простору з найдавнішими *археологічними культурами*, до яких могли бути причетними давні слов'яни; про переважно східні та південно-східні запозичення в доістор. топонімії на території України; про збереження архаїчних праслов'ян. ознак здебільшого на периферії слов'ян. земель; про домінування автохтонних топонімів праслов'янського і протоукраїнського походження в лісовій та лісостеповій зонах), більшість ономастів стверджує думку про середньонаддніпрянську (вісло-дніпрянську) прабатьківщину слов'ян, осн. землі якої заселяють сучасні українці.

Ще однією з найактуальніших проблем вітчизняної Т. є відродження істор. назв та позбавлення заідеологізованості процесу топонімної номінації. За роки рад. влади в Україні штучно (вольовим рішенням влади) було перейменовано приблизно кожен четвертий, а в Криму в 1944 переважну більшість населених пунктів, радикально було змінено урбанонімну мікросистему в містах. Основу нових (радянських) назв становили т. зв. меморіальні топоніми, які присвоювалися поселенням, вулицям, площам, лісопаркам тощо на честь комуніст. цінностей і вождів (м. Дзержинськ, вул. Карла Маркса, с. Радянське). Майже не проникли меморіальні назви і тенденція до масових перейменувань у ті розряди топонімів, які називали природні геогр. об'єкти: у гідроніми, ороніми, дрімоніми, тому вони є найціннішим матеріалом для об'єктивного вивчення істор. розвитку мови і тих позамовних чинників, що впливали на формування топонімії України. Актуальними залишаються проблеми, пов'язані із систематизацією, стандартизацією та наук. інтерпретацією власних географічних назв у діахронічному й синхронічному аспектах.

* Приклади топонімів, які у працях з топоніміки традиційно виділяються курсивом, виділено підкресленням рискою.

Літ.: *Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. М., 1978; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985; Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. К., 1992; Ономастика України та етногенез східних слов'ян. К., 1998; Słowiańska onomastyka: Encyklopedia, t. 1—2. Warszawa—Kraków, 2002—03; *Торчинський М.М.* Структура онімного простору української мови, ч. 1—2. Хмельницький, 2008.

В.В. Лучик.

ТОРГЗІ́Н (рос. — «торгсин») — спец. контора для торгівлі з іноземцями в *СРСР*, створена влітку 1930 при наркоматі торгівлі. Назва «торгзін», що походить від слів «торгівля з іноземцями», була поширена в повсякденному спілкуванні населення, у пресі та офіц. органах влади 1930-х рр. Контора мала розгалужену мережу магазинів закритого типу, в яких торгували антикваріатом «неекспортного» значення та якості, килимами, хутром, продовольчими і дефіцитними товарами. Магазини обслуговували спочатку лише іноземців, які приїздили до СРСР тимчасово (туристи, концесіонери, кореспонденти), маючи на руках валютні чеки Держбанку СРСР. У січні 1931 контора була перетворена на Всесоюзне об'єднання для торгівлі з іноземцями, яке мало центр. апарат Т. в *Москві*, а також крайові, республіканські та обласні контори. В УСРР діяла Всеукр. контора Т. з обласними відділами. Восени 1931 Т. став відкритим для рад. людей, а також для іноземців, що мали право надсилати грошові перекази та продуктові бандеролі. Громадяни СРСР могли придбати товари в Т. за ювелірні вироби, золото та золоті монети, а також за валютні іноз. перекази. В обмін на валюту та коштовності вони одержували товарні ордери — бони, які з 1933 замінили «заборними книжками». У голодні роки населення обмінювало в Т. коштовності на продукти харчування. Торгзіни мали розгалужену систему магазинів і контор за кордоном, експортували антикваріат, пушнину, хутра, продавали іноз. фірмам та представництвам фактур-ліцензії на відправлення до СРСР грошових і речових переказів, мобілізуючи в такий спосіб валюту для поповнення фінансового фонду першої п'ятирічки. Валютні надходження становили 1932 майже половину доходної частини Т. Скасування карткової системи на хліб та ін. продовольчі товари 1935 зменшило попит населення на продовольство в конторах та магазинах Т. У травні 1934 РНК СРСР заборонила Т. здійснювати всі торг. операції з 1 січня 1936 в магазинах системи Т. Наприкінці 1935 призупинився прийом золота від населення в обмін на товари, а з лютого 1936 Всесоюзне об'єднання «Торгзін» перестало існувати, хоч «заборні книжки» отоварювали до липня 1936. Сума валюти, виручено́ї Т., перевищувала вартість імпортного обладнання 10-ти пром. новобудов 1-ї пол. 1930-х рр. (Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського, Харківського тракторних з-дів, Уралмашу, Дніпробуду, Магнітбуду та інших).

Торгзін. Товарний ордер на 5 копійок Всесоюзного об'єднання Торгзін. Біла Церква. 1932.

Літ.: *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина. «Отечественная история», 1995, № 2; *Марочко В.* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду голодомору 1932—1933 років. «Український історик: журнал Українського історичного товариства», 2008, т. 45; *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «Торгсин». М., 2009; *Горох М.В.* Цінова політика «Торгсину» як показник ставлення держави до власних громадян (на прикладі Чернігівської облконтори). В кн.: Український селянин: Збірник наукових праць, вип. 12. Черкаси, 2010.

В.І. Марочко.

ТОРГИ́ — 1) обмін, купівля та продаж товарів, які в період пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу відбувалися у спеціально визначених місцях у дозволені властями дні; 2) місця такого обміну, купівлі та продажу товарів. У києворус. добу частина *міст* виникла на місці торжищ. Якихось привілеїв на проведення Т. у часи *Київської Русі* не було. У *Києві* та в центрах *князівств* Т., очевидно, проводилися щоденно. Опосередковано про це може свідчити інформація *Тітмара Мерзебурзького* про наявність 8-ми торжищ у Києві. Ситуація дещо змінилася в литовсько-польс. добу, коли *конституція сеймова Королівства Польського* від 1507 заборонила проводити Т. в селах, хоча винятки були (не тільки Т., але і *ярмарки* проводилися в с. Жидичин; нині село Ківерцівського р-ну Волин. обл.). Дозвіл на проведення торгу видавав *король / великий князь*. Подекуди такий дозвіл був складовою локаційного чи локаційно-магдебурзького привілею (див. *Локація*, *Магдебурзьке право*), інколи це був окремий привілей на право проводити або лише Т., або Т. і ярмарки. Зазвичай у місті проводився один щотижневий торг, як виняток — два дні на тиждень (Стоход, 1618; нині с. Іванівка Рожищенського р-ну Волинської обл.). Днями проведення Т. найчастіше були: п'ятниця, неділя, понеділок, досить рідко — середа.

Т. у великих містах і в містечках мали свою специфіку. Т. великих міст (Києва, *Луцька*, *Кременця*, *Житомира*, *Вінниці*) обслуговували найперше потреби *міщан* і певною мірою — мешканців навколишніх сіл. Абсолютна більшість невеликих міст (містечок) були приватними і виконували функції торг. центру для с.-г. округи / *ключа*. У великих містах, зважаючи на велику кількість торг. люду (купці, крамарі, перекупні) та наявність постійних яток, в яких торгівля проводилася щоденно, значення Т. дещо нівелювалося і подекуди вони мали певну спеціалізацію. Так, привілеєм короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда І* від 13 листопада 1509 встановлювався щотижневий торг м'ясом по суботах у *Львові*, з правом вільного продажу для міщан та селян. У малих містах, а таких була абсолютна більшість, щотижневий торг мав більш вагоме значення. Щодо асортименту торг. товарів, то такими передусім були продукти харчування та пром. товари першої необхідності (одяг, взуття, реманент).

Літ.: *Антонович В.* Предисловие. В кн.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссиею для разбора древних актов, ч. 5: Акты о городах (1432—1798), т. 1 К., 1869; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Исаевич Я.Д.* К вопросу об экономических взаимоотношениях между городом и деревней и их влиянии на развитие городов Прикарпатья в XVI—XVIII вв. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960 г. К., 1962; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К., 1993.

А.Є. Заяць.

ТОРГО́ВИЦЬКА КОНФЕДЕРА́ЦІЯ (Торговицька конфедерація 1792), **Генеральна вільна коронна конфедерація** — політ. змова *магнатів*, переважно *Правобережної України*, на поч. 1790-х рр. Вони, негативно реагуючи на спроби радикального оновлення ладу *Речі Посполитої*, розраховували ліквідувати поточний Чотирирічний сейм 1788—1792, скасувати ухвалені там реформаторські рішення й головне — *Конституцію Речі Посполитої Третього травня 1791.*

Конфедерація інспірована й використана царицею *Катериною II* для підґрунтя планованої російсько-польс. війни 1792. Проект конкретизований графом С.-Щ.*Потоцьким* на приватних зустрічах зі спільниками в *Санкт-Петербурзі* (від цього самого діяча пролунали відверті заклики до рос. імп. Катерини II з уклінним проханням утрутитись у внутр. справи Речі Посполитої).

Заздалегідь складений на квітень 1792 текст проголошення — із фальшивою датою 14 травня 1792 — легітимовано аж під час воєнних операцій, у травні розгорнутих Рос. імперією на укр. теренах *Королівства Польського.* Маршалком Т.к. став С.-Щ.Потоцький, котрого серед перших, зокрема, підтримали, зробившись радцями («консилярами»), *гетьман великий коронний* Ф.-К.*Браницький*, ще один ватажок опозиційного до владної модернізації руху аристократ С.Ржевуський (ці двоє вважалися військовими керівниками акції), перемишльський *каштелян* кн. А.Святополк-Четвертинський, граф Г.Вієльгорський, червоноградський хорунжий А.Злотницький, брацлавський хорунжий А.Мощенський, холмський депутат Я.Сухоржевський, володимирський депутат Я.Загорський, подільський депутат Я.Швейковський, черніг. *ловчий* Ф.Гулевич, полк. М.Кобилецький. Секретарював публіцист Д.-Б.Томашевський. Конфедератські лідери обіцяли співвітчизникам захист суверенітету та цілісності кордонів, декларували повернення старих шляхетських звичаїв і привілеїв, прокламували зміцнення панівної ролі католицтва, реставрацію колиш. респ. правління, забезпечення виборності монарха тощо, причому нападників документально характеризували «союзним військом, котре велика душа імператриці надавала в ім'я та збереження Речі Посполитої».

Своєю резиденцією після вторгнення рос. військ через р. Пд. Буг — поблизу Ольвіополя (нині у складі м. *Первомайськ*) 18 (7) травня 1792 — змовники обрали приналежне *Потоцьким* м-ко Торговиця Уманського пов. Брацлавського воєводства (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). 3 червня (23 травня) «генеральність» Т.к. переведено до *Умані*, 9 червня (29 травня) — до *Тульчина.* Влітку її уряд нетривало розташовувався в м-ку Літин (нині с-ще міськ. типу Він. обл.), с. Новокостянтинів (нині село Летичівського р-ну Хмельн. обл.), *Старокостянтинові*, с. Терешки (нині село Красилівського р-ну Хмельн. обл.), потім — у *Дубно*, с. Кисилин (нині село Локачинського р-ну Волин. обл.), с. Ружин (нині село Турійського р-ну Волин. обл.), *Любомлі*, *Шацьку*, нарешті ж отаборився у Бресті (нині місто в Білорусі). Принагідно було започатковано тотальний процес відповідного лагодження локальних воєводських і повітових конфедерацій, щоби мати зручний регіональний інструмент впливу на місц. службовців і населення.

Підкорившись волі Катерини II, чиїм спец. агентом виступав барон К.Бюлер, польс. король *Станіслав-Август Понятовський* 24 (13) липня 1792 підписав акцес — приєднання до «торговичан», які відтоді формально перебирали владну зверхність. У ситуації, спричиненій фактично капітуляційним королів. наказом припинити збройну боротьбу проти ворожої навали та присягнути на послух конфедерації, частини царської армії під орудою генерал-аншефа М.Каховського 19 (8) серпня ввійшли до *Варшави.* 11 вересня (31 серпня) 1792 Т.к. відсвяткувала злуку з аналогічним провінційним утворенням, очоленим канцлером О.-М.Сапєгою у *Великому князівстві Литовському.* Було утворено укрупнену Найяснішу конфедерацію обох народів з дислокацією від жовтня 1792 у Гродно (нині місто в Білорусі).

Утім, розрахунки С.-Щ.Потоцького та його найближчих сподвижників невдовзі на практиці зазнали фіаско, надто коли Пруссія за таємною Санкт-Петерб. конвенцією від 23 (12) січня 1793 (див. *Санкт-Петербурзькі конвенції 1772—1797*) захопила зх. краї Польщі. Угодовський екстраординарний сейм 17 (6) серпня 1793 ратифікував черговий поділ власної д-ви, зокрема, поступившись «навічно» Правобереж. Україною (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*).

У розпачі від несподіваних наслідків своїх, як з'ясувалося — необачних, кроків С.-Щ.Потоцький, С.Ржевуський та ще низка старшин узяли відставки, а всю Т.к. було розпущено 15 (4) вересня 1793 із негайною заміною на іншу, сеймову, конфедерацію, директивно запропоновану царицею й узаконену під назвою Гродненська, після чого чимало «торговицьких» постанов було скасовано.

Літ.: Дела Польши. «Сборник Русского исторического общества», 1885, т. 47; *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи Посполитой, т. 1—2. СПб., 1886; *Korwin S.* Trzeci maj i Targowica. Kraków, 1890; *Smoleński W.* Konfederacja Targowicka. Kraków, 1903; *Тимощук В.В.* Тарговицкая конфедерация. «Русская старина», 1904, № 9—10; 1905, № 1—2; *Lord R.H.* The Second Partition of Poland. Cambridge, 1915; *Коваленко Л.А.* Про приєднання Правобережної України до Росії. В кн.: «Наукові записки Житомирського педінституту», 1950, т. 1; *Wąsicki J.* Konfederacja targowicka i ostatni sejm Rzeczypospolitej z r. 1793. Poznań, 1952; *Rostworowski E.* W sprawie konfederacji targowickiej. «Kwartalnik historyczny», 1953, nr. 2; *Łojek J.* Upadek Konstytucji 3 Maja. Wrocław, 1976; *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. К., 1978; *Kądziela L.* Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993; *Аніпаркоў В.* Палітыка цэнтралізму і праблемы федэратыўных адносін у Рэчы Паспалітай (1790—1793 гг.). В кн.: Україна і Польща — стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива, ч. 1. К., 2001; *Анішчанка Я.* Таргавіцкая канфедэрацыя. В кн.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, т. 6, кн. 1. Мінск, 2001; *Ленский З.* Польша в первой половине XIX века. В кн.: История России в XIX веке: дореформенная Россия. М., 2001; *Усенко П.Г.*

Серпанковий світанок «Софіївки». «Свобода», 2013, 28 січня; *Його ж.* Торговицька конфедерація. Там само.

П.Г. Усенко.

ТОРГО́ВИЦЬКИЙ ПОЛК — формування *Війська Запорозького* із центром у м-ку Торговиця (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). Згадується як військ. одиниця в період між 1664 і 1676. Імовірно, 1669—74 існував також як адм.-тер. одиниця. Т.п. створений 1664 Степаном (можливо Дмитром) Сулименком у ході *Правобережного повстання 1664—1665.* Т.п. брав також участь у *Повстанні лівобережному 1668.* Крім Сулименка, із джерел відомі полковники Степан Щербина, Юхим Торговицький та ін.

Літ.: *Gajecky G.* The Cossack administration of the Hetmanate. Cambridge, 1979; *Шевченко Б.Л.* Торговиця і Торговицький козацький полк у другій половині XVII століття. В кн.: Битва на Синіх Водах 1362 року в контексті європейської історії доби середньовіччя: Матеріали міжнародної студентської наукової конференції 22—23 березня 2012 р. Кіровоград, 2012 (http://www.regionalmuseum.kr.ua/preg12-25.pdf).

ТОРГО́ВИЦЯ, археологічна пам'ятка — рештки золотоординського міста на території с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл., на правому березі р. Синюха (прит. Пд. Бугу).

Археол. розкопки, що почалися 1997, виявили рештки тандирів (опалювальних пристроїв), хамаму (цегляної лазні сх. типу), керамічного водогону, деталі монументальної будівлі з рисами сельджуцького впливу. За результатами досліджень ґрунтового могильника встановлено, що населення Т. було багатоетнічним (русини, *алани*, тюрки), значна його частина сповідувала *християнство*. Знахідки монет дають підстави стверджувати, що місто досягло розквіту в 1320—60-х рр. і занепало наприкінці 14 ст. Руїни мурованих мечетей були помітні в Т. ще в 2-й пол. 17 ст.

Т. є найпівнічнішим на дніпровському правобережжі з відомих міст *Золотої Орди.* Місто стояло біля броду через Синюху на жвавому торг. шляху та було важливим економічним і, ймовірно, адм. центром. Є гіпотеза, що ототожнює Т. з Ябу-городом, який згадується в *ярликах ханських на українські землі.*

Літ.: *Ткаченко М.* Уманщина в XVI—XVII ст. К., 1927 (2-га публікація в кн.: Хроніка-2000, вип. 45—46. К., 2001); *Шабульдо Ф.* Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В кн.: Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. К., 2005; *Бокій Н. та ін.* 10 років досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині. В кн.: Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). К., 2006; *Позивай Т.* До питання вивчення археологічних пам'яток Золотої Орди в Україні. «Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка]: Серія: Історичні науки», 2008, вип. 11; *Козир І.А., Позивай Т.Д.* Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008—2009 рр. В кн.: Археологічні дослідження в Україні: 2009. К.—Луцьк, 2010.

Т.М. Ґедзь.

Г.-Й. Торке.

ТО́РКЕ Ганс-Йоахім (08.06.1938—15.01.2000) — нім. історик-славіст. Дійсний член *Української вільної академії наук* у США, член президії Міжнар. асоціації досліджень історії слов'ян. країн. Н. в м. Бреслау (нині м. Вроцлав Нижньосилезького воєводства, Польща). Професор історії Сх. Європи у Вільному ун-ті в Берліні (Німеччина). Навчався в Геттінгенському та Колумбійському ун-тах. Захистив магістерську дис. на тему: «Російське чиновництво у першій половині XIX ст.» під кер-вом проф. В.Філіппа у Вільному ун-ті в Берліні (1965). Від 1976 очолював кафедру в Ін-ті Сх. Європи Вільного ун-ту в Берліні. Директор Ін-ту Сх. Європи (1979—81). Викладав загальні та спеціальні курси з рос. історії від найдавніших часів до сучасності. Підтримував активні зв'язки з рос. та укр. вченими, зокрема з І.-П.Химкою, Ф.-Е.*Сисиним* та ін. Не раз відвідував Росію та Україну. Автор численних праць з модерної історії та історіографії Росії і України, зокрема студій із соціальної історії України ранньомодерної доби, термінології рос. історії та російсько-укр. відносин у 17 ст., у т. ч. монографій «Небажаний альянс: Політичні взаємовідносини Московської держави та України у XVII ст.» (Едмонтон, 1992), «Історичний лексикон Радянського Союзу 1917/22—1991 рр.» (Мюнхен, 1993), «Народники та Олександр II: 1881 р.» (Кельн, 1996) та ін. За редакцією Т. видані: збірки праць «German-Ukrainian relations in historical perspective» (Edmonton—Toronto, 1994; разом з І.-П.Химкою), «Русские цари 1547—1917» (М., 1997) та низка ін. Істор. погляди Т. формувалися в руслі Берлінської школи істор. русистики. Т. запропонував власну візію щодо побутування чиновництва в Росії в контексті теорії модернізації. Вважав, що до реформ 1860-х рр. у Росії не було чиновництва в європ. розумінні, передусім як професійної спільноти. Від кінця 1980-х рр. Т. активно вивчав укр. історію, яку розглядав як окрему й самостійну нац. історію, зокрема переглянув витлумачення ряду знакових подій рос. історії (Переяславський договір 1654, його наслідки та ін.).

П. у м. Берлін.

Праці: Die Staatsbedingte Gesellschaft im Moskauer Reich: Zar und Zemlja in der altrussischen Herrschaftsverfassung, 1613—1689. Leiden, 1974; Lexikon der Geschichte Russlands: Von den Anfängen bis zur Oktober-Revolution. München, 1985; Die russischen Zaren, 1547—1917. München, 1995; Die Einführung in die Geschichte Russlands. München, 1997; Алексей Михайлович. В кн.: Русские цари 1547—1917. М., 1997; Иван V и регентша Софья. Там само; Михаил Федорович. Там само; Федор Алексеевич. Там само.

Літ.: Дві наукові сесії в КІУС. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 2000, № 26, 30 червня; *Носов Б.В.* Памяти профессора Ханса-Йоахима Торке. «Славяноведение», 2000, № 3; Ханс-Йоахим Торке (8 июня 1938 — 15 января 2000). «Санкт-Петербургский университет», 2000, № 4, 21 февраля; *Дарова А.В.* Ханс-Йоахим Торке (1938—2000 гг.) и традиции Берлинской школы исторической русистики: Автореферат дис. ... канд. истор. наук. СПб., 2010; *Її ж.* Ханс-Йоахим Торке о традициях становления гражданского общества в России в XVII в. В кн.: Общественная мысль, движения и партии в России XIX — начала XXI вв.: Сборник научных статей: По материалам девятой научной конференции 22 апреля 2010 г. в Брянске. Брянск, 2010.

О.В. Ясь.

ТО́РКИ — давньорус. назва тюркського племені узів (гузів), які наприкінці 10 — у 1-й пол. 11 ст. переселилися із заволзьких степів у Пн. Причорномор'я. Як союзники київ. кн. *Володимира Святославича* вже 985 брали участь у поході на Волзьку Булгарію. У серед. 11 ст. під тиском *половців* Т. просунулися до пд. кордонів *Київської Русі*, примусивши *печенігів* відступити до Угорщини та на Балкани. 1060 в результаті спільного походу київ. кн. *Ізяслава Ярославича*, черніг. кн. *Святослава Ярославича*, переяслав. кн. *Всеволода Ярославича* і полоцького кн. *Всеслава Брячиславича* Т. були розбиті та відійшли до балканських володінь *Візантії*, де значна їх частина загинула під час воєнних дій та епідемії. Незначна частина Т. залишилася в лісостеповій зоні Сх. Європи, де вони поступово стали васалами князів *Київської землі*, *Чернігівської землі* та *Переяславської землі*. У *Поросcі* їхньою столицею стало м. *Торчеськ*. У серед. 12 ст. Т. ввійшли до союзу *клобуків чорних*.

Літ.: *Голубовский П.В.* Об узах и торках. «Журнал Министерства народного просвещения», 1884, ч. 234, июль; *Расовский Д.А.* Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. В кн.: Seminarium Kondakovianum, VI. Praga, 1933; *Плетнева С.А.* Половцы. М., 1990.

А.Г. Плахонін.

ТОРРІЧЕ́ЛЛІ (Torricelli) **Джорджо** (Георгій Іванович; 1796—1843) — архітектор, проектувальник і організатор містобудування в Пн. Причорномор'ї 1-ї пол. 19 ст. Н. в м. Лугано (Швейцарія). За походженням італієць. Його батько — Джованні Торрічеллі — один із перших живописців-монументалістів *Одеси*: від 1819 займався худож. розписом інтер'єрів у новобудовах. Того ж року Джорджо Торрічеллі розпочав працювати в Одес. буд. к-ті. 1827 обійняв посаду міськ. архітектора. Склав ген. план Одеси, за яким відбувався комплексний розвиток міста як екон. і культ. центру Півдня України. У 1830-х рр. за проектами Т. розгорнулися масове спорудження жител і приміщень для торгівлі та складування товарів, розбудова мор. порту, зведення пром. об'єктів (канатна ф-ка, млини та ін.), закладів громад. призначення. Забудова площ і вулиць здійснювалася за принципом формування цілісних архіт. ансамблів. Визначними творами архіт. мистецтва Т. стали *Музей Одеського товариства історії та старожитностей* (1836), сходи до моря — найбільші в Європі (пізніша назва «Потьомкінські», проект Ф.*Боффо*), Англ. клуб з анфіладою парадних залів (нині Музей мор. флоту України; 1842), гостиний двір Пале-Рояль, Свято-Покровський собор (1836), Архангело-Михайлівський і Свято-Успенський монастирі. У 1830-х рр. за планами Т. в *Керчі* у співавторстві з архіт. О.Дігбі збудовано в антич. традиціях величний ансамбль зі сходами на гору Мітрідат, археол. музеєм та некрополем. В *Ялті* зведено у формах неоготики церкву Святого Іоанна Златоуста. 1840 в с. Мошни (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.) Т. збудував Спасо-Преображенську церкву — архітектура якої поєднує правосл., катол. і мусульманські риси.

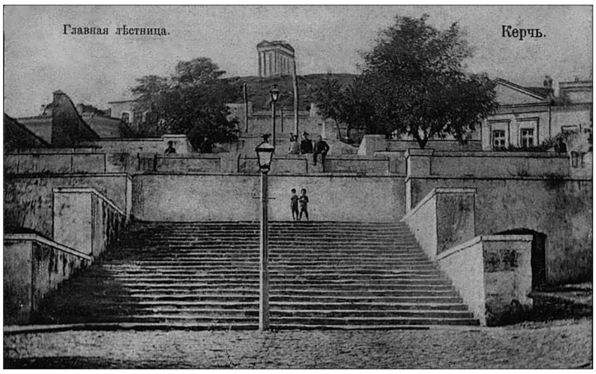
Літ.: Стара Одеса: Архітектура Причорномор'я. Одеса, 1927; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. К., 1999; *Варварцев М.* Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.). К., 2000; Пам'ятки архітектури і містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

М.М. Варварцев.

ТО́РСЬКЕ — група поселень первісної людини в околицях с. Торське Заліщицького р-ну Терноп. обл. Зафіксовано пам'ятки, що датуються добою *палеоліту*, та багатошарове поселення — *лінійно-стрічкової кераміки культури*, *трипільської культури*, *тшинецького культурного кола*, *черняхівської культури* і давньорус. часу, на якому проведені розкопки. Виявлено значну кількість кам'яних виробів, керамічного посуду, остеологічних решток. Найбільш відомі тут поселення доби неоліту і енеоліту.

Літ.: *Antoniewicz W.* Z badań archeologicznych w górnem dorzeczu Dniestru. «Wiadomości archeologiczne» (Warszawa), 1921, t. 6; *Черныш Е.* Неолитическое поселение у с. Торское на Днестре. «Краткие сообщения института археологии АН СССР» (М.), 1962, вып. 92; *Пассек Т., Черныш Е.* Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР (Свод археологических источников, вып. Б1-11). М., 1963.

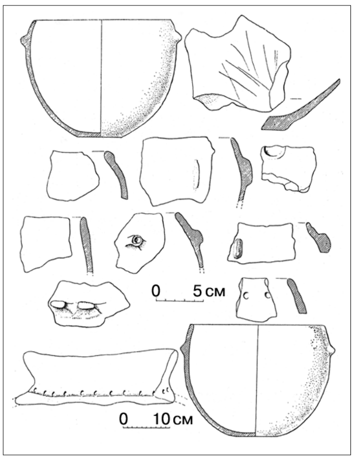
Л.Г. Мацкевий.

Торрічеллі Дж. Сходи на гору Мітрідат у м. Керч (збудовані за планами Дж. Торрічеллі у співавторстві з архітектором О. Дігбі). 1830-ті роки. Поштівка кінця 19 ст.

Торрічеллі Дж. Англійський клуб у м. Одеса (нині — Одеський музей морського флоту). 1842. Фото 2012.

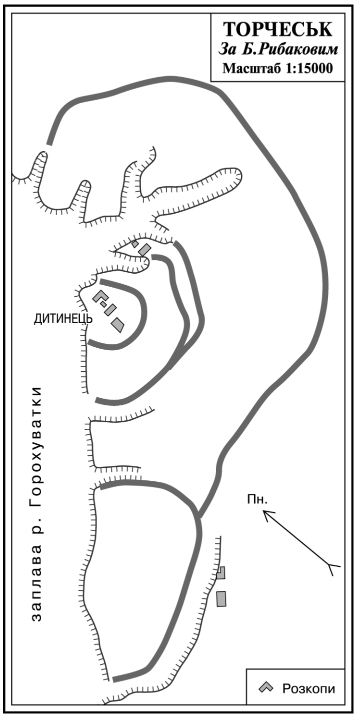

Торське. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Кераміка.

ТО́РЧЕСЬК (Торчеський) — середньовічне місто в *Київській землі* на *Поросcі*, «політико-адміністративний центр» *торків*, пізніше — *клобуків чорних*. Уперше згадується в *«Повчанні» Володимира Мономаха* при описі подій 1086—87. 1093 *половці* після 9-тижневої облоги захопили Т.; місто спалили, а населення забрали в неволю. Т. не раз згадується в літописах при описі подій 2-ї пол. 12 — 1-ї третини 13 ст. як центр *волості*, що її тримали князі-васали київ. князя. Місто припинило існування внаслідок *монголо-татарської навали*.

Т. ототожнюють з *городищем* між селами Шарки та Ольшаниця Рокитнянського р-ну Київ. обл. на лівому березі р. Горохуватка (ліва притока Росі, бас. Дніпра). Городище площею бл. 90 га складається з двох укріплень (південно-східного і центрального), з'єднаних довгим валом. Усередині центр. укріплення — *дитинець*. 1966 тут провела розкопки археол. експедиція під кер-вом Б.*Рибакова*. Знахідки на дитинці (рештки жител, кладовище, численні предмети) датовані 11—13 ст. і свідчать про те, що він був заселений русинами. Територія, захищена зовн. валом, імовірно, була незабудованою; тут у випадку небезпеки могли розміщувати пересувні житла поруських кочовиків та худобу.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Торческ — город черных клобуков. В кн.: Археологические открытия 1966 г. М., 1967; *Кучера М.П.* Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. В кн.: Дослідження з слов'янoруської археології. К., 1976; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980; *Іванченко Л.І.* Торчеськ у світлі нових досліджень. В кн.: Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів, 1993; *Булгакова В.* Древнерусские печати XI—XIII вв. из Торческа. В кн.: Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. СПб., 2003 (http://stampservis.ru/pechati-torchesk.htm); *Борисов А.* Городище поблизу села Шарки: історія дослідження та сучасний стан. В кн.: Місце і значення Поросся в історії України (IX—XVII ст.): Матеріали науково-практичної конференції. Корсунь-Шевченківський, 2007.

Д.Я. Вортман.

ТО́РЧИНСЬКИЙ МАНІФЕ́СТ — пам'ятка сусп. думки 2-ї пол. 18 ст., що відбиває протестні настрої правобереж. селянства у переддень розгортання могутнього соціального та національно-визвол. руху 1768—69 — *Коліївщини*. Віднайдений у м-ку Торчин (нині с-ще міськ. типу Луцького р-ну Волин. обл.) 14 червня 1767 по завершенні ярмаркових днів. За відсутності оригінального заголовка в тексті документа відомий в історіографії також під назвами «Проект селянської конфедерації», «Проект положення селянства», «Проект status plebei», «Торчинська супліка», «Торчинська хартія». Маніфест поширювався польс. і укр. мовами в різних воєводствах *Речі Посполитої*. Його автори, соціальний статус яких залишається нез'ясованим, не лише продемонстрували відчуття крайньої концентрації тієї сусп. напруги, що в 1760-х рр. визначала психологічний клімат в укр. землях *Королівства Польського*, а й виявили доволі високий рівень ерудиції, що засвідчують непоодинокі екскурси в античну демократ. практику, апелювання до природного права, суспільно-політ. устрою сучасних їм європ. країн тощо. У документі висунуто низку завдань (у соціально-екон. і політ. сферах), які передбачалося вирішити в ході майбутнього збройного виступу. Насамперед ішлося про правове врегулювання соціальних відносин на селі, ліквідацію особистої залежності селянина і повернення йому права на успадкування земельної власності, регламентування сел. повинностей і поборів, обмеження засилля торгово-ростовщицького елементу, врегулювання міжконфесійних конфліктів та ін. Важливою (і, по суті, уперше висунутою) політ. вимогою селянства стало питання його представництва в польс. вальному сеймі. Як вагомий аргумент на доказ правомірності сел. вимог у маніфесті використано досвід національно-визвол. рухів минулого, зокрема, автори посилалися на результативний виступ далекарлійців у Швеції, революц. події в Україні серед. 17 ст., повстання польських селян Чорштинського і Новотарзького староств 1651. Підкреслюючи безпосередні зв'язки його проводиря О.-Л.*Костки-Наперського* з гетьманом України Б.*Хмельницьким*, вони істор. фактом доводили спільність соціальних інтересів (попри етнічну приналежність та відмінності у віросповіданні) всього селянства Речі Посполитої.

Джерела: [*Шпитковський І.*]. Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. «ЗНТШ», 1911, т. 102; Торчинский манифест. В кн.: Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. 1. М., 1956.

Літ.: *Gilewicz A.* Przygotowania do rewolucji chlopskiej w Polsce w latach 1767—1769. «Roczniki dziejów spolecznych i gospodarczych» (Lwów), 1931, t. 1; *Michalski J.* Na marginesie tzw. Supliki Torczynskiej. «Kwartalnik Historyczny» (Warszawa), 1952, rocz. 59; *Страхов Г.М.* Торчинський маніфест — бойовий документ селянського руху проти феодального гніту. «Наукові записки Чернівецького університету», 1961, т. 54; *Рознер І.Г.* Соціально-економічні погляди авторів «Торчинського маніфесту» (1767 р.) і «Універсалу до селян» (1768 р.). «Історія народного господарства та економічної думки УРСР: республіканський міжвідомчий збірник», 1971, вип. 6; *Rostworowski E.* Legendy i fakty XVIII w. Warszawa, 1983; *Смолій В.А.* Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII — XVIII ст.). «УЇЖ», 1991, № 1; *Чухліб Т.* Визвольний рух на Правобережній Україні у XVIII столітті: відродження козацьких традицій. «Воєнна історія», 2008, № 4 (40); *Його ж.* «Гайдамаччина» в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору). «Україна в Цен-

трально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», 2008, вип. 8.

В.А. Смолій.

ТОТАЛІТАРИ́ЗМ — політ. система, яка прагне встановити цілковитий (тоталітарний) контроль над сусп-вом і громадянами. Термін походить від італ. totalitario — те, що охоплюється повністю.

Походження терміна. Уперше термін «тоталітаризм» запровадив у обіг член італ. парламенту і журналіст Дж.Амендола 1923 з метою критичної оцінки політ. системи, яку мав намір створити в країні вождь фашист. партії Б.*Муссоліні*. Термін сподобався як антифашистам, так і фашистам (див. *Фашизм*). Б.Муссоліні використав його в червні 1925 під час виступу в парламенті, коли погрозив супротивникам «тоталітарною волею фашистів». Священик Л.Стурцо, який змушений був емігрувати, розкритикував 1925 з позицій клерикального антифашизму італ. «тоталітарну державу» (stato totalitario). В англомовній літературі термін прижився після публікації в час. «Foreign affairs» статті провідного теоретика партії Б.Муссоліні Дж.Джентіле «Філософія підвалин фашизму» (1928). В «Італійській енциклопедії» 1932 з'явилася написана ним і підписана Б.Муссоліні стаття «Доктрина фашизму» з такими рядками: «ніщо людське або духовне не існує й тим більше не має цінності поза державою. У цьому розумінні фашизм є тоталітарним, і фашистська держава як синтез і єдність усіх цінностей розтлумачує і розвиває все народне життя». Для фашистів абсолютна підпорядкованість людини *державі* була категоричним імперативом. Вони не приховували, що заради досягнення цієї мети не зупиняться перед будь-якими репресіями.

Репресивні політ. системи, що склалися після *Першої світової війни* спочатку в радянській Росії, потім в Італії і, нарешті, в Німеччині, мали зовн. схожість, унаслідок чого в демократ. країнах виникла ідея об'єднати їх одним узагальнюючим терміном — «тоталітаризм». Лондонська газ. «Times» із 1929 почала використовувати цей термін стосовно *СРСР*. У книзі Л.*Троцького* «Зраджена революція» («The Revolution Betrayed», New York, 1937) рад. режим теж визначався як тоталітарний. З часом термін взяли на озброєння науковці Заходу. У листопаді 1939 Амер. філос. т-во організувало перший симпозіум, присвячений тоталітарним д-вам.

Створення теорії тоталітаризму. Амбівалентне ставлення зх. науковців до поняття Т. проявилося під час війни з нацистською Німеччиною. Видатний брит. історик Е.-Х.*Карр* у серії лекцій, пізніше виданих окремою книгою «Радянський вплив на західний світ» (1946), зробив висновок, що «наявність тенденції повсюдного відходу від індивідуалізму і переходу до тоталітаризму не підлягає сумніву». Він заявив, що марксизм — це найбільш успішний тип Т., як це довели індустріальне зростання СРСР і вирішальна роль Червоної армії в поразці Німеччини. Рад. політ. систему вчений розглядав як зразок реальної демократії, а соціальну політику СРСР назвав більш прогресивною, ніж західна. Натомість ін. брит. науковець, один із найвидатніших філософів 20 ст. К.-Р.*Поппер* у праці «Відкрите суспільство та його вороги» (1945) переконливо показав вади Т. як закритого суспільства (див. *«Відкрите» та «закрите» суспільства*).

Основоположником теорії Т. вважається німецький філософ Х.*Арендт* (із 1933 працювала у Франції, із 1941 — у США). У книзі «Джерела тоталітаризму» (1951) вона розглядала Т. як нове явище в історії людства. Об'єднуючи фашизм, *нацизм* і *сталінізм* в єдине ціле як форми Т., філософ підкреслювала, що фашизм, в якому д-ва ставилася над партією, істотно відрізнявся від нацизму і сталінізму, тобто політ. систем, де монопольно існуюча партія зосереджувала у своїх руках усі важелі управління д-вою і сусп-вом. В утвердженні тоталітарної політ. системи Х.Арендт не надавала вирішального значення ідеології. Підгрунтям такої політ. системи вважалися орг. чинники, спрямовані на попередження спроб самоорганізації сусп-ва і забезпечення цілковитої залежності громадян від владної вертикалі. Ленінський етап в історії СРСР вона не розглядала як тоталітарний. Різновидом Т. Х.Арендт вважала не комунізм як такий, а сталінізм, тобто персоналізовану форму правління.

1952 на міжнародному симпозіумі політологів у США під безсумнівним впливом Х.Арендт і К.-Р.Поппера було прийняте таке визначення Т.: «закрита і нерухома соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія — від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів — спрямовується і контролюється з єдиного центру». У визначенні фігурувала не політ. система як така, а сфери життєдіяльності сусп-ва, які вона регулювала й контролювала.

Не задовольнившись доволі абстрактними формулюваннями Т., в яких визначалися або складові частини політ. системи, або сфери життєдіяльності сусп-ва, гарвардський проф. К.Фрідріх і З.*Бжезинський* визначили обриси тоталітарної д-ви за 6-ма ознаками. Погоджуючись із ними, Х.Арендт та ін. фахівці, які розробляли теорію Т., збільшили сукупність ознак, причетних до структур тоталітарної д-ви і специфіки їхньої діяльності. Частіше за все в літературі фігурували такі ознаки: 1) наявність монопольно функціонуючої партії, що злилася з таємною поліцією і держ. апаратом в єдине ціле; 2) присутність у сусп-ві єдиної ідеології, що нав'язувалася засобами держ. пропаганди, освіти, літератури та мист-ва; 3) блокування небажаної інформації за допомогою органів цензури і правопорядку, таємної поліції, навч. закладів, громад. орг-цій, творчих спілок та ін.; 4) проголошення великої мети на перспективу (створення нового сусп-ва, нового порядку) і використання будь-яких, у т. ч. репресивних, заходів для її досягнення; 5) державний контроль за життям сусп-ва, починаючи від сім'ї; 6) централізоване планування вир-ва і розподілу матеріальних благ; 7) підтримування в сусп-ві уявлень про зовн. небезпеку і необхідність протистояти їй шляхом нарощування оборонного потенціалу; 8) створення ілюзії цілковитої згоди населення з діями вождів.

Сукупність наведених ознак створювала пунктирний портрет

СРСР. Разом із тим кожний бажаючий міг знайти в цьому переліку ознак спільні риси між СРСР і нацистською Німеччиною. Якраз таке завдання й ставили перед собою в умовах «холодної війни» теоретики Т. Однак рад. режим після смерті Й.*Сталіна* деякі з них (перш за все — Х.Арендт) почали називати посттоталітарним. На Заході виник термін «детоталітаризація», рівнозначний термінові «*десталінізація*», який вживався в СРСР під час реформ М.*Хрущова* і М.*Горбачова*.

Від 1970-х рр. серед науковців Заходу запанувала ревізіоністська течія, яка заперечує теорію Т. Зокрема, Я.Кершоу, Х.Моммзен та ін. твердять, що нацистський режим був надто дезорганізований, щоб вважатися тоталітарним. Ш.Фіцпатрик, Дж.-А.Гетті та ін. переконані в тому, що сталінський режим був інституційно нестійким, а чистки й терор підкреслювали його слабкість, а не силу. Тільки Р.-Е.*Пайпс*, Р.*Конквест* і деякі ін. історики залишилися на попередніх позиціях. Натомість у самому Рад. Союзі в роки «перебудови» поширилося уявлення про СРСР як тоталітарну д-ву. Під час похорону А.*Сахарова* в грудні 1989 Г.Попов підкреслив, що цей учений «набагато раніше від інших усвідомив необхідність розв'язання головного завдання нашого часу — зруйнування тоталітарного соціалізму». Нар. депутати СРСР, члени Міжрегіональної групи, в одній із перших своїх заяв підкреслили, що в СРСР склалася принципово нова ситуація внаслідок відмови вищого кер-ва *Комуністичної партії Радянського Союзу* від здійснення тоталітарного курсу. Р.Конквест із деяким подивом зауважував, що М.Горбачов і Б.*Єльцин* теж ототожнювали рад. режим з Т. У більшості пострад. країн, зокрема в Україні, теорія Т. як політ. системи СРСР і нацистської Німеччини є і досі поширеною.

Теорія тоталітаризму як логічний конструкт. Х.Арендт пов'язувала появу Т. з особою Й.Сталіна. Е.-Х.Карр, який певний час вбачав у Т. позитивний зміст, навіть порівнював Й.Сталіна з Т.-В.*Вільсоном* — засновником *Ліги Націй* і родоначальником нового світопорядку після попередньої світ. війни. Як тоталітарні характеризувалися насаджені за підтримки Й.Сталіна режими Мао Цзедуна в Китаїє. Нар. Республіці, Енвера Ходжі в Албанії, Кім Ір Сена в Корейській Народно-Демократ. Республіці, Хо Ші Міна у В'єтнамі. Усупереч Х.Арендт, яка стверджувала, що Т. якісно відрізнявся від усіх попередніх деспотичних режимів, у літературі нерідко називають тоталітарним правління деяких істор. діячів, як правило, — засновників династій (Цінь у Китаї, Маур'я в Індії, режим доби Мейдзі в Японії та ін.).

Виходячи з усього цього, Т. слід вважати не наук. теорією, а логічним конструктом, який склався в 20 ст. під впливом ідеологічного протистояння політ. сил. Тим не менш, у цьому понятті існує об'єктивний зміст, що випливає з радикальної зміни взаємовідносин між д-вою та сусп-вом в індустріальну епоху.

Радянський лад як симбіоз держави і суспільства. В аграрну епоху, яка тривала тисячоліттями — між неолітичною та індустріальною вироб. революціями, — функціонувала д-ва традиційного типу. Як правило, вона досить легко контролювала сусп-во, яке складалося переважно з розпорошеного самими умовами вир-ва селянства. Політ. потрясіння виникали всередині привілейованих станів, з яких формувався управлінський апарат д-ви, її силові структури й реліг. інститути. Лише іноді в окремих країнах спалахували стихійні сел. війни. Та якщо вони перемагали, змінювався лише склад людей, які уособлювали д-ву, тоді як уклад життя залишався традиційним.

В індустріальну епоху, яка у провідних країнах світу тривала з кінця 18 до 2-ї пол. 20 ст., суспільно-політ. і соціально-екон. розвиток різко прискорилися. Сусп-во набуло складної соціальної структури з розвинутими орг. зв'язками, до того ж підсиленими здобутками тех. прогресу. На істор. авансцені з'явилися добре організовані класи — *буржуазія* і пролетаріат. Етнічні спільноти без яскраво вираженого політ. обличчя ставали модерними *націями*.

За допомогою бурж. революцій або еволюційним шляхом традиційні *монархії* перетворювалися на *конституційні монархії* або ставали *республіками*. Влада залишалася в руках д-ви як гол. структури в будь-якій політ. системі. Але відносини між д-вою та сусп-вом стали полярно протилежними, тому що влада вже не передавалася монархами-суверенами від батька до сина. Піддані монарха стали громадянами, а їх сукупність, тобто сусп-во, — носієм суверенної влади. Тепер громадяни на вільних виборах наділяли владою своїх представників, які уособлювали д-ву.

Так виглядали відносини між д-вою та сусп-вом у демократ. країнах. Проте в країнах з великою соціальною напругою ситуація могла скластися по-іншому під час воєнних або екон. криз. Так трапилося, зокрема, в Росії, Італії й Німеччині, де з нар. глибин піднялися екстремістські сили, які створили політ. системи, що відповідали ознакам теорії Т.

Встановлюючи радянський лад, В.*Ленін* нібито виконував рекомендації революц. марксизму. Однак К.*Маркс* і Ф.*Енгельс* у «Маніфесті Комуністичної партії» не розрізняли організованих людських спільнот з ієрархічною структурою (д-ви, партії) від спільнот без внутр. кістяка (суспільства, класи, нації). Унаслідок цього їхні рекомендації зосередити знаряддя вир-ва в руках пролетарської д-ви були абстрактними. Однак вони спрацювали, коли впали на рос. грунт.

У Рос. імперії напружені відносини між д-вою і сусп-вом, селянами і *поміщиками*, пролетаріатом і буржуазією до краю загострилися внаслідок світ. війни. Мільйони територіально і політично розпорошених селян були мобілізовані в армію, тобто перетворені на добре організовану та озброєну силу, здатну протиставити себе самодержавно-поміщицькій д-ві. Використовуючи як точку опори ради солдатських і робітн. депутатів, які з'явилися в ході *Лютневої революції 1917* і за тиждень знищили середньовічний самодерж. лад, В.Ленін спромігся впродовж одного року повернути велетенську країну, яка не розуміла, що з нею роблять, на шлях комуніст. буд-ва.

Створену ним партію *більшовиків* В.Ленін називав «партією нового типу». Це був інструмент влади, який завдяки закладеному в її орг. структуру принципу «демократичного централізму» (див. *Демократичного централізму принцип*) перебував під цілковитим контролем вождів. Повернувшися з еміграції в революц. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*), вождь більшовиків кинув гасло «Вся влада — Радам!» Більшовики повинні були витіснити з рад конкурентні соціаліст. партії і поповнити їх членами власної партії та співчуваючими їм депутатами. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різних іпостасях: як політ. партія, що здійснювала під ідеологічним прикриттям *диктатури пролетаріату* диктатуру своїх вождів, і як ради, що здобули після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* держ. функції. Диктатура вождів спиралася на міцну владу, яка проростала з нар. товщі, але була незалежна від народу. Левова частка управлінської роботи покладалася на виконавчі к-ти рад. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами попереджувалися заміщенням відповідних посад у рад. установах тільки більшовиками. Компартійно-рад. тандем під назвою «радянська влада» (див. *Компартійно-радянська система державної влади в СРСР*) наділив мільйони громадян реальними, хоча й обмеженими, управлінськими або контрольними функціями, у результаті чого виникла ілюзія народовладдя.

Створена більшовиками політ. система уособлювала владу парт. олігархії, якою були члени ЦК РКП(б). Із 1919 цю владу фактично узурпували нечисленні члени політбюро ЦК. Обидві владні вертикалі — сама партія та її клон у вигляді рад — наскрізь прошивали всю товщу сусп-ва, створюючи в ньому залежні від себе вертикальні структури й руйнуючи горизонтальні структури, які мали тенденцію виникати шляхом самоорганізації. Потрапляючи в павутиння вертикальних зв'язків, людина позбавлялася права на недозволене центром спілкування.

Аналіз рад. держави-комуни, яка сплелася із сусп-вом у єдине ціле, підводить до висновку, що комуніст. д-ви слід вивести за рамки Т. правого типу. Традиційні, демократичні й такі тоталітарні д-ви, як Німеччина або Італія, були функціонально відділені від своїх сусп-в і мали одну спільну рису: в них існувала приватна власність підданих (у монархіях) або громадян (у республіках), на якій від першопочатків трималася людська цивілізація. Комуністичний СРСР випадав із цього ряду. Відносини власності не піддавалися ліквідації урядовим декретом, і приватна власність на засоби вир-ва в ньому не зникла, а зосередилася на вершині піраміди влади. Це було рівнозначне експропріації вже не окремих власників, а всього сусп-ва. Політ. диктатура вождів після кампаній *націоналізації* великих власників і усуспільнення дрібних власників доповнилася диктатурою економічною. Держава-комуна знищила горизонтальні зв'язки між людьми і перетворила свої вертикально побудовані структури на внутр. кістяк сусп-ва.

Слова і справи більшовиків не завжди узгоджувалися між собою, але визначення рад. влади як влади робітничо-селянської відповідало дійсності. Та В.Ленін реалізував на практиці таку систему нар. влади, яка робила громадян недієздатними. Оскільки всі структури своєрідного державосуспільства будувалися за принципом «демократичного централізму», олігархічна за своєю природою рад. влада могла перетворюватися на одноосібну владу верховного вождя. Тобто в залежність від вождя потрапляли як сусп-во, так і д-ва. Ця залежність була убивчою, оскільки Й.Сталін міг використовувати не тільки в державних, але і в особистих цілях всі засоби впливу на сусп-во, включно з *геноцидом*.

Декларативні рад. конституції спочатку зовсім ігнорували присутність держ. партії, а з 1936 формулювали її роль у д-ві у виразах, позбавлених правового змісту. Тому передача верховної влади від одного вождя до іншого здійснювалася або в боротьбі, або за домовленістю між членами політбюро ЦК партії (лише у двох випадках, 1957 і 1964, — на пленумах ЦК). Періоди колективного кер-ва змінювалися одноосібною диктатурою, але створена В.Леніним рад. політ. система не зазнала принципових змін аж до конституційної реформи М.Горбачова. Звідси випливає докорінна помилка Х.Арендт, яка побудувала теорію Т. на істор. реаліях нацистської Німеччини і передвоєнного СРСР. Т. лівого типу не мав органічного зв'язку з Т. правого типу і тому може залишатися під своєю первинною назвою — як комунізм.

Е.І. Тотлебен.

Літ.: *Carr E.H.* The Soviet Impact on the Western World. London, 1946; *Friedrich C., Brzezinski Z.* Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Cambridge, Massachusetts, 1956; *Armstrong J.A.* The Politics of Totalitarianism. New York, 1961; *Wolfe B.W.* Communist Totalitarianism: Keys to the Soviet System. Boston, 1961; *Schapiro L.* Totalitarianism. London, 1972; Totalitarianism Reconsidered. New York — London, 1981; Тоталитаризм как исторический феномен. М., 1989; *Игрицкий Ю.И.* Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе. «История СССР», 1990, № 6; *Желев Ж.* Фашизм: тоталитарное государство. М., 1991; *Гаджиев К.С.* Тоталитаризм как феномен XX века. «Вопросы философии», 1992, № 2; *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. М., 1992; *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. М., 1993; *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги, т. 1—2. К., 1994; Totalitarismus im 20 Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung. Baden-Baden, 1996; *Пайпс Р.* Коммунизм, фашизм и национал-социализм. В кн.: *Пайпс Р.* Россия при большевиках. М., 1997; *Михайленко В.И., Нестерова Т.П.* Тоталитаризм в XX веке: Теоретический дискурс. Екатеринбург, 2000; Германия и Россия в XX веке: две тоталитарные диктатуры, два пути к демократии. Кемерово, 2001; *Конквест Р.* Тоталітарна партія — тоталітарна держава. В кн.: *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям. К., 2003; *Linz J.J.* Totalitäre und Autoritäre Regime. Berlin, 2003; Totalitarismo e totalitarismi. Venezia, 2003; *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. К., 2005; *Любин В.П.* Преодоление прошлого: споры о тоталитаризме. М., 2005; Изучение диктатур: опыт России и Германии: Материалы конференции «Диктатуры: дискуссии в России и Германии», Москва, 23—25 сентября 2004 г. М., 2007; Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008.

С.В. Кульчицький.

ТОТЛЕ́БЕН Едуард Іванович (Едуард-Франц; 20(08).05.1818—01.07(19.06).1884) — військ. діяч, герой *Севастопольської оборони 1854—1855*, генерал-ад'ютант (1855), інженер-генерал (1869), граф (1879). Походив із дворян

Тюрингії, які перебралися в прибалт. губернії Рос. імперії. Н. в м. Мітава (нині м. Єлгава, Латвія) в сім'ї купця 2-ї гільдії. 1832 поступив у Гол. інженерне уч-ще в *Санкт-Петербурзі*, після закінчення якого служив військовим інженером. 1844 направлений до *Києва*, де взяв участь у будівництві *Київської фортеці.* Із 1848 по 1849 брав участь у боях із горянами на Кавказі, учасник *Кримської війни 1853—1856.* Від серпня 1854 — начальник інженерних робіт з оборони *Севастополя.* У вересні 1855 призначений відповідальним за зміцнення Миколаївської та Кронштадтської фортець.

Із 1859 — директор інженерного департаменту у військ. мін-ві Рос. імперії. 1863—77 — товариш (заст.) генерал-інспектора військ. інженерів, фактично — керівник інженерних військ рос. армії. Брав участь у здійсненні військ. реформи у 2-й пол. 19 ст., зокрема керував реорганізацією інженерних військ, навчав саперній справі піхоту, кавалерію та артилерію. Під час *російсько-турецької війни 1877—1878* керував облоговими роботами під Плевною (нині м. Плевен, Болгарія). По завершенні війни — головнокомандувач рос. армії на Балканах.

У квітні 1879 очолив тимчасове генерал-губернаторство з центром в *Одесі.* Йому підпорядковувалися Херсон., Катериносл., Таврійська, Бессарабська губернії. За перші 4 місяці управління вислав за межі підпорядкованих йому губерній 104 особи, передав військово-окружному суду 31 революціонера, з яких 5 було страчено — Д.*Лизогуба*, С.Чубарьова, Й.Давиденка, С.*Віттенберга* та І.Логовенка.

Обіймав посаду тимчасового генерал-губернатора до 18 травня 1880. 5 жовтня 1879 рос. імп. Олександр II надав йому титул графа. Був почесним членом Петерб. АН, Академії Ген. штабу, Петерб. ун-ту, почесним громадянином Севастополя, Риги (нині столиця Латвії), Ревеля (нині м. Таллінн, Естонія). Кавалер усіх вищих рос. орденів. Із 18 травня 1880 — віленський, ковенський та гродненський генерал-губернатор.

П. у м. Зоден поблизу Франкфурта-на-Майні (Німеччина). 1909 прах генерала був перепохований у Севастополі і на його могилі споруджено пам'ятник. На території України збереглися твердині, збудовані під кер-вом Т.: фортеця Керч (у м. *Керч*) і Лисогорський форт у Києві (див. *Київська фортеця*).

Літ.: *Шильдер Н.К.* Граф Эдуард Иванович Тотлебен, т. 1—2. СПб., 1885—86; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи, т. 1. СПб., 2001; *Федорченко В.И.* Свита российских императоров, т. 2. М., 2005; *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2006; *Волковинський В.М., Реєнт О.П.* Україна у Кримській війні 1853—1856 рр. К., 2006.

В.М. Волковинський.

ТОТТ (Tott) **Франсуа де** (17.08. 1733—24.09.1793) — франц. дипломат, генерал, мандрівник, барон. Н. в м. Ла-Ферте-су-Жуар (Франція). Угорець за походженням. 1767 працював консулом Франції у *Кримському ханаті.* Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* керував фортифікаційними роботами в зоні Дарданелл, склав плани оборони кордонів *Османської імперії* з боку *Очакова* і Криму. 1776 повернувся до Франції, де обіймав посаду гол. інспектора її консульств на Бл. Сході. На підставі своїх подорожей і діяльності на Крим. п-ові і південноукр. землях видав «Записки про турків і татар» (1784; італ. переклад — «Нарис політичної і воєнної історії Криму», Венеція, 1787), де подав характеристику політ. й екон. становища Пн. Причорномор'я, грабіжницької політики ханату та її впливу на незгоди й конфлікти між Росією і Портою.

Під час Французької революції (див. *Французька революція 1789—1804*) 1790 емігрував до Австрії.

П. у м. Бад-Тацмансдорф (Австрія).

Тв.: Mémoires sur les turcs et les tartares. Amsterdam, 1784.

Літ.: *Татарчевский А.* Путешествие и деятельность барона Тотта в качестве консула в Крыму в 1767 году. «Университетские известия» (К.), 1873, № 10.

М.М. Варварцев.

ТОХТАМИ́Ш (бл. 1350 — 1406) — хан *Золотої Орди* (1379—95). Син Туй-Хаджи, еміра Мангишлака. Нащадок Джучі, сина *Чингіз-хана.* Батько Т. за прояв непокори був страчений ханом Синьої Орди (сх. крила улусу Джучі — Золотої Орди) Урусом, а сам Т. після невдалої спроби заколоту втік під руку еміра *Тімура.* Маючи на меті поставити Т. маріонеточним правителем Синьої Орди, Тімур не раз надавав йому військо для походів проти Уруса та його наступників (1376 — двічі, 1377, 1379), проте Т. щоразу зазнавав поразок і лише 1379, скориставшись із непопулярності тодішнього синьоординського хана Тімур-Малика, фактично без бою став ханом Синьої Орди, а Тімур-Малика стратив. Упродовж 1379—80 новому правителю знову-таки без серйозного спротиву підкорилися зх. території Золотої Орди — Поволжя та Пн. Кавказ, а також столиця *Сарай* (сарайський хан Арабшах зрікся престолу на користь Т.). Останній суперник Т. — темник *Мамай*, фактичний володар західноординських земель — зазнав тяжкої поразки в *Куликовській битві 1380*, а його нове військо, зібране для повторного походу на *Москву*, відмовилося виступити проти чингізида Т., якого вважало законним ханом. Невдовзі Мамай був убитий у Криму за наказом Т., який таким чином став першим за багато років єдиним правителем об'єднаної д-ви. Цей успіх приніс йому надзвичайну повагу народу і прізвисько «Великий».

1381 Т. сповістив північнорус. князів про своє воцаріння, отримавши у відповідь привітання та багаті дари. Але вже наступного року посольство Т. до Москви зіткнулося з такою відвертою ворожістю місц. населення, що змушене було повернутися з півдороги. У відповідь Т. 1382 здійснив похід, під час якого за допомогою вел. кн. нижегородського Дмитрія Костянтиновича та вел. кн. рязанського Олега Івановича захопив, пограбував і спалив Москву (вел. кн. владимирський і московський *Дмитрій Донськой* на той час перебував у Білоозері; нині м. Бєлозерськ Вологодської обл., РФ) та ін. міста *Великого князівства Москов-*

ського. Втім, Т. залишив Дмитрія Донського великим князем владимирським і московським, а після його смерті (1389) надав престол його сину Василію I Дмитровичу.

Об'єднавши під своєю владою всю Золоту Орду, Т. став вважати себе гідним супротивником еміра Тімура. 1383 спалахнула багаторічна війна. 1395 Тімур розгромив війська Т. на р. Терек, після чого спустошив усе Поволжя і дійшов до рус. земель, зруйнувавши м. Єлець (нині місто Липецької обл., РФ).

Т. був позбавлений ханського титулу і відступив до Криму, звідки 1397 намагався відновити владу в Сараї, але був знову розбитий Тімур-Кутлуком та *Едигеєм* і змушений тікати до Литви під руку вел. кн. литов. *Вітовта.* Плануючи повернути трон, разом із Вітовтом вирушив у похід проти Тімур-Кутлука, але польсько-литовсько-рус. військо було вщент розгромлене в битві на Ворсклі (див. *Ворскла, битва на річці 1399*). Рятуючись від Вітовта, який оголосив його гол. винуватцем поразки, Т. втік до Сибіру, де заснував Тюменський юрт (за ін. даними, захопив у ньому владу). Із 1400, після смерті Тімур-Кутлука і початку царювання Шадибека, безперервно воював з еміром Едигеєм, який став фактичним правителем Золотої Орди. Для спільних дій проти суперника намагався примиритися з Тімуром, але 1405 той помер. Загинув 1406 в черговій, 16-й за рахунком, битві з Едигеєм.

Літ.: *Бартольд В.В.* Тохтамыш. В кн.: *Бартольд В.В.* Сочинения, т. 5. М., 1968; *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань, 2003; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004; *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские: биографии ханов и правителей Золотой Орды. СПб., 2012.

О.О. Немировський.

ТРАДИ́ЦІЯ ІСТОРИ́ЧНА (від лат. traditio, до дієслова tradere — передавати) — міжпоколінна передача уявлень, звичаїв, сусп. практик. У вужчому сенсі — регулярне звернення до певних істор. подій, явищ, часом ритуалізоване та інституціоналізоване.

У домодерний період або за традиційного сусп-ва (у термінології М.*Вебера*) широкий спектр різноманітних традиційних практик становив основу соціального буття, побудованого на консервативних засадах. У Новий час внаслідок процесів секуляризації та появи сучасних політ. ідеологій ставлення до Т.і. в західній к-рі стало двозначним. Напр., Й.-Г.*Гердер* вважав традицію гол. рушійною силою історії, але водночас називав її «духовним опіумом», що заколисує індивідуальну ініціативу і критичне мислення. З одного боку, прогресистське просвітницьке мислення апелювало до заперечення минулого й до іновативності, а з другого — консервативно-романтичні мистецькі та ідеологічні течії (див. *Консерватизм*, *Романтизм*) намагалися знайти в минулому підстави для наповнення сучасності повчальними прикладами минулого. Декларативне заперечення існуючих традицій стало невід'ємним елементом революц. ідеологій і практик, а наголошення на їхній вагомості — риторикою їх опонентів.

Ще більше уваги до різноманітної інтерпретації Т.і. звернуто в 1-й пол. 19 ст., з виникненням модерних нац. проектів (див. *Націоналізм*), побудованих на стереотипах і схемах національно орієнтованої історіографії. У філософсько-істор. та соціологічних інтерпретаціях цього часу на проблематику Т.і. звертали увагу Г.-В.*Геґель*, О.*Конт*, К.*Маркс*). Якщо в Г.-В.Геґеля традиція займає важливе місце в процесі всесвітньоістор. об'єктивації духу, то концепція К.Маркса тлумачить її як вираження класових і групових інтересів, як складову ідеології і подає крізь призму тотальної критики релігії і Церкви як знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Негативні тлумачення поняття «традиція» помітні й у Ф.-В.*Ніцше*, для якого традиція є квінтесенцією обивательської відсталості.

Протягом 19 ст. та надалі актуалізоване відповідно до вимог сучасності бачення минулого стало інструментом масової індоктринації сучасних ідеологій, не лише етноцентричних або національно-громадян., але й соціально-реформістських та соціально-консервативних. У такий спосіб конкуренція різного бачення Т.і. стала конкуренцією різних *міфів історичних* — як у розширено-метафоричному (стереотипізоване спрощене бачення минулого), так і в буквальному (свідоме перекручення або фальсифікація), значенні.

У 20 ст. явище Т.і. аналізували такі автори, як К.Мангейм, Х.*Арендт*, Е.Гобсбаум. Саме погляди останнього здійснили переважний вплив на модерністську історіографію, а особливо її напрями, критичні щодо традиційного позитивізму та «національної історії». Саме Е.Гобсбауму належить популярний термін «винайдення традиції». Під цим маються на увазі культ. практики ритуального або символічного характеру, які ставили за мету легітимізувати інституції, виразити належність до спільноти та прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим, та через наголошування на істор. давності, часто фіктивній.

Літ.: *Генон Р.* Очерки о традиции и метафизике. СПб., 2000; *Манхейм К.* Избранное: социология культуры. М.—СПб., 2000; Винайдення традиції. К., 2005; *Бенуа А. де.* Определение Традиции. «Полюс», 2008, № 1.

К.Ю. Галушко.

ТРАНСИЛЬВА́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО (Семигород, Семиграддя, Ердель, Сібенбюрген) — д-ва під *протекторатом Османської імперії* (1541—1699), автономна частина *«Священної Римської імперії германської нації»* (1699—1806), згодом — Австрійської імперії (1804—67). Утворилося внаслідок розпаду Угор. королівства. Охоплювало частини територій сучасних Румунії, Угорщини, Словаччини, України. Столиця — м. Дюлафегервар (нині м. Альба-Юлія, Румунія).

В 11 ст. Трансильванія була завойована угор. племенами. Із 12 ст. вона склала окреме воєводство в Угор. королівстві із власними станово-представницькими органами влади. Після поразки Угор. королівства від Осман. імперії у битві під Могачем (Угорщина) 1526 та смерті короля Лайоша II Ягеллона Держ. збори 10 листопада 1526 обрали королем трансильванського воєводу

Яноша Запольяї. Водночас 1527 частина магнатів обрала королем ерцгерцога «Священної Римської імперії германської нації» Фердинанда Габсбурга. За Стамбульською угодою в січні 1528 Януш Запольяї віддав себе під протекторат Османської імперії. Згідно з Надьварадською угодою Фердинанда Габсбурга з Яношем Запольяї від 24 лютого 1538 Угор. королівство було тимчасово розподілене, але після смерті Яноша Запольяї мало повністю перейти до династії *Габсбургів*. Проте 1540 після смерті Яноша Запольяї королем обрано його сина Яноша-Жигмонда. 1541 він звернувся за допомогою до осман. султана *Сулеймана I* Кануні, який оголосив себе його протектором і окупував центр. та пд. частину Угор. королівства (утворено Будайський та Темешварський ейялети), а пд.-сх. частину — Трансильванію та Парціум — 1566 проголошено васальним Т.к. Це закріплено Адріанопольським договором Османської та Священної Римської імперій від 17 лютого 1568. Згідно із Шпейєрським договором від 16 серпня 1570 Т.к. зі Священною Рим. імперією Янош-Жигмонд відмовився від титулу короля Угорщини та був визнаний князем Т.к.

Т.к. було самостійним у внутр. справах, але платило щорічну данину (10 тис. *флоринів*; з 1658 — 40 тис. флоринів) та було зобов'язане надавати допоміжне військо Осман. імперії. Остання затверджувала князів, обраних Держ. зборами Т.к., та контролювала зовн. політику князівства.

Територія Т.к. розширилася внаслідок Віденського 23 червня 1606, Нікольсбурзького (Микулівського) 31 грудня 1621, Лінцського 16 грудня 1645 договорів між Т.к. та «Священною Римською імперією германської нації», Житваторокського договору 11 листопада 1606 між ними та Османською імперією. У 1-й пол. 17 ст. (з перервами) васалами Т.к. були Валаське князівство (*Волощина*) і *Молдавське князівство*. Т.к. брало активну участь у Тридцятирічній війні 1618—48 на боці Осман. імперії та стало стороною Вестфальського мирного договору 1648 (див. *Вестфальський мир 1648*). Як покарання за самостійну політику Т.к. в період правління Дєрдя II *Ракоці* Осман. імперія 1658 інкорпорувала частину Т.к. (утворено Надьварадський ейялет).

Згідно з Балашфальською угодою 27 жовтня 1687 князь Т.к. Міхай Апафі надав герм. імп. і угор. королю Леопольду I Габсбургу згоду на тимчасову окупацію Т.к. Фогашарська декларація Міхая Апафі 9 травня 1688 проголосила входження Т.к. до складу Угор. королівства. «Диплом Леопольда I» 1691 встановив автономний статус Т.к. у «Священній Римській імперії германської нації» окремо від Угор. королівства. Збережено виборність князя, який підпорядковувався імперському уряду, заборонено окрему зовнішньополіт. діяльність Т.к. Входження Т.к. до «Священної Римської імперії германської нації» закріплено в Карловицькому договорі 26 січня 1699 з Османською імперією (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*). 1703—11 в Т.к. відбулося антиавстрійське повстання під кер-вом Ференца II Ракоці.

1765 Т.к. проголошене великим князівством. Це визнано конституцією 4 березня 1849. Імператорським патентом 20 жовтня 1860 відновлено окремі придворну канцелярію та Держ. збори Т.к. Згідно з імператорським і королівським рескриптом 17 лютого 1867 Т.к. втратило автономію та було об'єднане з Угор. королівством.

За формою правління Т.к. було станово-представницькою виборною *монархією*. Держ. збори, що представляли дворян, *міщан* та особисто вільних селян, обирали князя (це мало підтверджуватися султанською грамотою), укладали з ним договори конституційного характеру, приймали закони, визначали оподаткування, проголошували війну та мир, ратифікували міжнар. договори. За часів правління князів Дєрдя II Ракоці та Міхая Апафі створено зведення законів Т.к.: «Approbatae Constitutiones» 1653 та «Compilatae Constitutiones» 1669.

Т.к. поділялося на кілька видів адм.-тер. одиниць з різним правовим статусом: угор. *комітати* (жупи); нім. (саксонські) міста, які мали самоврядування, з підпорядкованими ним округами («Королівська земля»); самоврядні воєнізовані сел. (секейські) громади; самоврядні (гайдуцькі) воєнізовані міста. У комітатах влада здійснювалася князівськими намісниками — ішпанами (жупанами) та дворянськими представницькими органами — комітатськими зборами.

З укр. земель до Т.к. входила територія сучасної *Закарпатської області*. Згідно з Надьварадською

угодою Фердинанда Габсбурга з Яношем Запольяї 1538 до володінь останнього увійшов комітат Мараморош (сучасні Міжгірський, Хустський, Тячівський, Рахівський р-ни Закарпат. обл. та частина Румунії; див. *Мараморощина*). 1541 він потрапив до Т.к. Відповідно до Віденського договору між Т.к. та Священною Римською імперією від 23 червня 1606 та Житваторокського договору 11 листопада 1606 між ними та Осман. імперією до Т.к. відійшли комітати Угочі (сучасний Виноградівський р-н) та Берег (сучасні Берегівський, Мукачівський, Свалявський, Воловецький, Іршавський р-ни). За Лінцським договором 16 грудня 1645 «Священної Римської імперії германської нації» та Т.к. до князівства відійшов комітат Унг (сучасні Ужгородський, Перечинський, Великоберезнянський р-ни Закарпат. обл.).

Активними були контакти Т.к. з укр. козацтвом. Загони укр. козаків наприкінці 16 — у 17 ст. брали участь у війнах Т.к. проти Священної Римської та Османської імперій. 2 вересня 1648 Т.к. направило до Б.*Хмельницького* посла М.Шебеші із пропозицією підтримати кандидатуру Дєрдя Ракоці на виборах короля *Речі Посполитої*. У листопаді 1648 Т.к. відвідало козац. посольство на чолі з І.*Виговським*. 1653 Т.к. уклало договір з Річчю Посполитою, спрямований проти *Війська Запорозького*. 1654—57 було встановлено союз Т.к. з Військом Запорозьким проти Речі Посполитої. 1657 укр. козац. корпус на чолі з А.*Ждановичем* брав участь у поході Т.к. в Річ Посполиту. Було укладено Дюлафегерварський договір 7 вересня 1656 Т.к., Війська Запорозького, Валахії та Молдавії про воєнний союз. Проте в грудні 1656 Т.к. уклало договір зі Швед. королівством, закріпивши свої претензії на західноукр. землі.

Правителі Т.к.: Янош Запольяї (1526—40), Янош-Жигмонд (1540—71), *Стефан Баторій* (1571—76), Кріштоф Баторій (1576—81), Жигмонд Баторій (1581—99), Андраш Баторій (1599—1603), Іштван Бочкаї (1605—06), Жигмонд Ракоці (1607—08), Габор Баторій (1608—13), Габор Бетлен (1613—29), Стефан та Катерина Бетлени (1629—31), Дердь I *Ракоці* (1631—48), Дердь II Ракоці (1648—60), Акош Барчаї (1660—61), Януш Кемені (1661—62), Міхай Апафі (1662—91), Імре Текелі та Ілона Зріні (1690—1703), Ференц II Ракоці (1703—11).

Літ.: *Engel J.Ch.* Geschichte des ungarischen reichs, bd. 1—5. Wien, 1813—14; Corpus Juris Hungarici: Magyar Torvenytar. Budapest, 1899; *Борецкий-Бергфельд Н.* История Венгрии в средние века и Новое время. СПб., 1908; Osterreichische Staatsvertrage: Furstentum Siebenburgen (1526—1690). Wien, 1911; *Muller F.* Die Turkenherrschaft in Siebenburgen (1541—1688). Hermannstadt, 1923; Карпатська Україна: географія, історія, культура. Львів, 1939; *Makkai L.* Histoire de Transylvanie. Paris, 1946; *Kraus G.* Cronica Transilvaniei. Bucureşti, 1965; *Бутич І.* До історії українсько-трансильванських взаємин (1648—1656). «Архіви України», 1966, № 3; История Венгрии, т. 1. М., 1971; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в 15—16 вв. М., 1984; *Шушарин В.* Русское государство и Трансильванское княжество в первой половине 17 в. В кн.: Связи России с народами Балканского полуострова. М., 1990; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в 17 в., ч. 1—2. М., 1998—2001; *Хаванова О.В.* Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е гг. 17 в. В кн.: Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы 17 века. М., 2000; *Гебеи Ш.* Первые сношения Б. Хмельницкого с Трансильванией. В кн.: І. Мазепа та його доба: Збірник статей. Ужгород, 2001; *Контлер Л.* История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы. М., 2002; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава у міжнародних відносинах 1648—1711 рр. К., 2003.

О.В. Кресін.

ТРАНСНІ́СТРІЯ (румун. — Transnistria; «Задністров'я») — укр. землі поміж Дністром і Пд. Бугом, які впродовж 1941—44 були окуповані й адміністровані союзницею нацистської Німеччини Румунією. До складу губернаторства Т. було включено пд.-зх. укр. землі, а саме — пд. райони *Вінницької області*, зх. райони *Миколаївської області* та всю *Одеську область* у тодішніх її адм. кордонах, а також лівобережні райони Молдав. РСР. Зх. кордони губернаторства проходили по умовній лінії *Могилів-Подільський—Бар—Жмеринка.* Кордони вздовж Дністра і Пд. Бугу визначалися демаркаційними лініями із «власне Румунією» і відповідно з нім. зоною (на пд. — по узбережжю Чорного моря між устями річок Дністер і Пд. Буг; на зх. — по р. Дністер від устя до впадіння в Дністер лівої прит. Лядова; на сх. — по р. Пд. Буг від устя до впадіння в Пд. Буг правої прит. Ров; на пн. — по річках Лядова і Ров до їхніх витоків у Барському р-ні Він. обл.). Адм. центром був спочатку *Тирасполь*, а з 17 жовтня 1941 — *Одеса*.

Формально до складу Румунії Т. не входила, на відміну від *Бессарабії* та *Буковини*. За угодою від 30 серпня 1941, підписаною в *Тигіні* (Бендери) представниками нім. і румун. командування, Румунія одержала мандат на проведення тимчасової «адміністрації та економічної експлуатації». Задля кер-ва і координації діяльності окупаційної адміністрації і влади при уряді Румунії було створено «Воєнно-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії».

Румунський уряд, очолюваний Й.*Антонеску,* впровадив цивільне адм. управління. Очолював Департамент цивільного губернатора Трансністрії губернатор. Згідно з декретом № 1 від 19 серпня 1941 в підпорядкуванні губернатора перебував адм. апарат, який складався з ген. директора та 5-ти директорів, які очолювали фінансову, транспортну, пром., с.-г. і санітарну дирекції. Наприкінці 1941 кількість дирекцій збільшилася до 22-х. Губернатору підпорядковувалися жандармерія і поліція. Т. була поділена на 13 повітів: Могилівський, Жугастру (з центром в Ямполі), Тульчинський, Рибницький, Дубоссарський, Тираспольський, Балтський, Голтський, Ананьївський, Березівський, Одеський, Овідіопольський, Очаковський. Повітами управляли повітові префектури на чолі із префектами. 13 повітів поділялися на 64 р-ни, які очолювалися районними претурами на чолі із преторами. Райони, у свою чергу, поділялися на комуни, які складалися із сіл чи кількох невеликих присілків. Комуною управляла сільс. управа — примарія, якою керував примар. Рад. колгоспно-радгоспна система була збережена.

У містах були адм. органи — примарії. Одеса і Тирасполь були виділені в окремі муніципалітети, а примарії цих муніципалітетів підкорялися безпосередньо губернатору. Система дирекцій у містах була аналогічною губернаторському адм. апарату. Гол. жандармський інспекторат, поліцейські органи (карний відділ і таємна поліція (сігуранца)) підпорядковувалися губернаторові.

Від січня 1944, із наближенням фронту, цивільне губернаторство було ліквідовано разом із терміном «Трансністрія». Влада на території між Пд. Бугом і Дністром зосереджувалася в руках румун. військ. командування. Адм. апарат скорочено, а дирекції губернаторства і муніципалітети ліквідовано. Повіти реформовано в дистрикти.

21 березня 1944 керівництво Третього райху запропонувало румун. адміністрації і румун. окупаційним військам покинути зайняту територію, гітлерівське окупаційне командування перебрало владу.

Літ.: *Fisher J.S.* Transnistria: The Forgotten Cemetery. New York — London, 1969; *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія: 1941—1944. «Український історик» (Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен), 1987, р. 24, ч. 1—4 (93—96); *Нікульча И.Я.* Румынский оккупационный режим в Транснистрии. В кн.: Записки історичного факультету, вип. 5. Одеса, 1997; *Dallin A.* Odessa, 1941—1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. Iasi—Oxford—Portland, 1998; *Verenca O.* Administraţia civilă română în Transnistria 1941—1944. Bucureşti, 2000; *Solovei R.* Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic şi cultural: 19 auq. 1941 — 29 ian. 1944. Iaşi, 2004; *Щетніков В.П.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 — 10 квітня 1944 рр. В кн.: Архіви окупації: 1941—1944. К., 2006.

М.І. Михайлуца, І.Я. Нікульча.

ТРАПЕЗУ́НДСЬКА ІМПЕ́РІЯ — пізньосередньовічна д-ва, що виникла після захоплення *Константинополя* «латинянами» в ході 4-го хрестового походу. За підтримки цариці Грузії Тамар, яка прагнула утворити буферну д-ву на кордонах із землями греків, турків-сельджуків та хрестоносців, двоє онуків візант. імп. *Андроніка I* Комніна (1183—85) Алексій та Давид 1204 захопили територію візант. феми Халдія, утворивши нову д-ву зі столицею в місті Трапезунд (нині м. Трабзон, Туреччина). Династія їхніх нащадків, на відміну від візант. Комнінів, отримала назву Великих Комнінів та зберегла владу в Т.і. до самого її падіння 1461.

Крім пн. узбережжя Малої Азії, до складу Т.і. тимчасово входили й ін. території, зокрема колишні візант. володіння в Криму — Херсон (*Херсонес Таврійський*) та Сугдея (нині м. *Судак*). За свідченням Ібн ал-Асіра, невдовзі після битви на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*) монголи спустошили Сугдею, а частина її мешканців втекла до Т.і. Під час трапезундсько-сельджуцької війни, яка точилася в 1220—30-х рр., сельджуцьке військо на деякий час захопило Сугдею і завдало поразки *половцям* та неназваному на ім'я рус. князю, які прийшли на допомогу сугдейцям (цей епізод, про який відомо з «Чудес святого Євгенія Трапезундського» та хроніки араб. середньовічного історика Ібн ал-Бібі, датують 1221/22 або 1226).

Існують підстави припускати, що номінальний суверенітет Т.і. над певною частиною Криму зберігався до серед. 14 ст. У літературі висловлюються припущення про васальну залежність гірського Криму (гірська Готія / князівство *Феодоро*) від Трапезунда; між князями Феодоро та Великими Комнінами існували тісні матримоніальні зв'язки. Флот Т.і. не раз підтримував Феодоро у воєнних конфліктах — зокрема 1446 під Кафою (нині м. *Феодосія*).

Після втрати крим. володінь Т.і. не перервала стосунків з народами Сх. Європи. Переважно це були торг. та церк. зв'язки. Письмові джерела не раз згадують про перебування трапезундських митрополитів на Русі. Завоювання Т.і. турками (див. *Османська імперія*) 1461 знайшло широкий розголос у східнослов'янських книжників.

Літ.: *Якубовский А.Ю.* Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (черты из торговой жизни половецких степей). «Византийский временник», 1927, т. 25; *Успенский Ф.И.* Очерки истории Трапезундской империи. Л., 1929 (2-ге вид. — СПб., 2003); *Карпов С.П.* Трапезундская империя и русские земли. «Византийский временник», 1977, т. 38; *Карпов С.П.* Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв. М., 1981; *Шукуров Р.М.* Великие Комнины и Восток (1204—1461). СПб., 2001; *Карпов С.П.* История Трапезундской империи. СПб., 2007; *Джанов А.В.* Походы сельджукских войск на Сугдак и в Киликию в правление Ала ал-Дина Кайкубада. «Сугдейский сборник» (К.), 2008, т. 3.

А.Г. Плахонін.

ТРАХТЕМИ́РІВ (сучасна офіц. назва є викривленням давньої форми Терехтемирів) — село Канівського р-ну *Черкаської області.* Розташов. на колиш. правому березі Дніпра (нині це берег Канівського водосховища). Із серед. 17 ст. і до 1925 мав статус *містечка.* У романтичній історіографічній традиції Т. — один із символів козац. доби.

Уперше згадується 1552 в описі Канівського замку. 1590 постановою *вального сейму* Т. був наданий *реєстровим козакам.* 1596, у зв'язку з боротьбою проти повстанців С.*Наливайка*, вальний сейм ухвалив відібрати Т. у козаків і передав його у власність шляхтичу Г.Гуляницькому. Козаки домоглися повернення Т. не раніше кінця 1615. Згідно з *Ординацією Війська Запорозького 1638* Т. відібрали в козаків і визначили як місце перебування коронного комісара — начальника реєстровців. Села довкола Т., якими володіло козацтво, передали

канівському старості С.*Лащу*. Під 1643 у джерелах вперше зафіксовані укріплення у Т., які зображені також на карті Г. де *Боплана*.

Козаки повернулися до Т. з початком національно-визвол. війни 1648 (див. *Національна революція 1648—1676*). У *«Реєстрі Війська Запорозького» 1649* Т. — центр сотні у складі *Канівського полку*. В січні 1650 польс. король *Ян II* Казимир Ваза формально надав Т. *Війську Запорозькому*. Надалі (аж до *«Пактів та конституцій законів і вольностей Війська Запорозького» 1710*) пункт про Т. постійно фігурував у проектах угод та угодах Війська Запорозького з його протекторами. Трахтемирівський перевіз через Дніпро в цей час був важливим воєнним об'єктом. Із 1672 відомо про вир-во у Т. кам'яних жорен — промисел, яким Т. був відомий у 18—19 ст.

Згідно з *«Вічним миром» 1686* Т. мав залишатися незаселеним. Повторне заселення Т. почалося 1714, коли містечко повернулося під владу *Речі Посполитої*. Т. належав різним приватним власникам з числа польс. шляхтичів; після 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшов під владу Рос. імперії (із 1797 — у складі Канівського пов. *Київської губернії*), належав рос. дворянам *Гудимам-Левковичам*. У 2-й пол. 20 ст. село занепало (за переписом 2001, тут було 9 мешканців, у той час як у 1900 — 788).

Поширені в літературі твердження — нібито 1576 (1577, 1578) польс. король *Стефан Баторій* надав Т. реєстровцям, начебто там зберігали козац. артилерію, припаси та скарбницю, проводили козац. ради, збиралися повстанці, — не мають ніякого опертя в документах, запозичені з «Хроніки» П.*Пясецького* (1645), набули поширення наприкінці 17 — у 18 ст. як складова «Баторієвої легенди» і мають вважатися історіографічними фікціями.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; *Леп'явко С.А.* Трахтемирів і козацька реформа Стефана Баторія. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. К.—Черкаси, 1995; *Крикун М.Г.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. «Україна модерна» (Львів), 1999, т. 2—3; *Петрашенко В.О., Максимов Є.В.* Трахтемирів: подорож у давнину. К., 2001; *Жарких М.І.* Терехтемирів. К., 2013.

М.І. Жарких.

«ТРАХТЕМИ́РІВ», заповідна територія — насичена історико-культ. пам'ятками місцевість у районі с. *Трахтемирів*. Відома як Трахтемирівський «кут» або «півострів», утворений вигином Дніпра. Серед численних археол. пам'яток різних епох (від енеоліту до ранньомодерного часу) — скіфське *Трахтемирівське городище*, могильник біля колиш. с. Зарубинці (епонімна пам'ятка *зарубинецької культури*), городище *Монастирок* (8—10, 12—13 ст.), рештки давньорус. храмів Зарубського монастиря. Тут були розташовані давньоруський *Заруб* (11—13 ст.) і *Трахтемирівський монастир* (16—18 ст.). У вересні—жовтні 1943 в цій місцевості точилися жорстокі бої за *Букринський плацдарм*.

Постановою КМ України від 1 липня 1994 було створено держ. історико-культурний заповідник «Трахтемирів», якому мала відійти територія Трахтемирівського п-ова площею бл. 4,5 тис. га. Проте 1997—2000 на більшій частині цієї території було створено регіональний ландшафтний парк «Трахтемирів», який фактично є приватним мисливським господарством, що належить акціонерному т-ву закритого типу «Аграрно-екологічне об'єднання "Трахтемирів"». Держ. історико-культ. заповідник «Трахтемирів» контролює лише 590 га, переважно в районі с. Бучак, й існує лише номінально.

Літ.: *Петрашенко В.О. та ін.* Програма наукового дослідження, охорони та використання пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника. «Археометрія та охорона історико-культурної спадщини», 1997, вип. 1 (http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/Traxtemyriv.html); *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища: Каталог археологічних пам'яток. К., 1999; *Бойченко Н.* Як нищили Трахтемирів. «Дзеркало тижня», 2000, № 36 (309); *Петрашенко В.О. та ін.* Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р. В кн.: Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр. К., 2001; *Петрашенко В.О., Максимов Є.В.* Трахтемирів: подорож у давнину. К., 2001.

Д.Я. Вортман, М.І. Жарких.

ТРАХТЕМИ́РІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — поселення ранньоскіф. часу (кінець 7 — 6 ст. до н. е.) на високому правому березі Дніпра між с. *Трахтемирів* і колиш. с. Зарубинці (нині затоплене водами Канівського водосховища). З боку поля захищене земляним валом та ровом. Площа *городища* 630 га. Поселення має форму неправильного чотирикутника, витягнутого зі сходу на захід. Усе городище відоме як Великі Валки, а його пн.-зх. частина — як Малі Валки. Вперше описане Л.Похилевичем (серед. 19 ст.). 1964—68 в урочищі Малі Валки проводила розкопки Г.Ковпаненко. Відкрито 40 жител різноманітної конструкції та госп. споруди (ями і кам'яні печі), які утворювали житлово-госп. комплекси. Привертають увагу дві великі землянки госп. призначення (одна з яких поділена невисокими материковими перегородками на три приміщення) та культова споруда з глиняним жертовником, прикрашеним рельєфним орнаментом. Матеріали розкопок свідчать про значну роль у госп. діяльності місц. населення землеробства і скотарства. Знаряддя праці, вироби з металу, кістки, залізні шлаки вказують на розвиток домашніх ремесел, у т. ч. прядіння і ткацтва. Численний різноманітний посуд дає повне уявлення про склад керамічного комплексу 6 ст. до н. е. в лісостеповому Правобережжі. Уламки антич. посуду 7—6 ст. до н. е. свідчать про ранні торг. зв'язки з містами Пн. Причорномор'я. Городище було центром великого племінного об'єднання, яке існувало в ранньоскіф. час у лісостеповому Середньому Подніпров'ї. Вірогідно, на Т.г. не раз нападали *скіфи*, в результаті чого на зламі 6 та 5 ст. до н. е. життя тут припинилося.

Літ.: *Ковпаненко Г.Т.* Раскопки Трахтемировского городища. В кн.: Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1967; *Її ж.* Раскопки Трахтемировского городища. В кн.: Археологические исследования на Украине в 1967 г. К., 1968; *Її ж.* Новые раскопки Трахтемировского городища. В кн.: Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971; *Її ж.* Трахтемирівське городище на Канівщині. В кн.: Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. К., 1972; *Болтрик Ю., Фіалко О.* Напад скіфів на Трахтемирівське городище. К., 2003.

Г.Т. Ковпаненко.

ТРАХТЕМИ́РІВСЬКИЙ МОНАСТИР — церк. осередок, що існував у 16—18 ст. неподалік від *Трахтемирова*. Перша згадка про «Терехтемирівський» (Зарубський; див. також *Заруб*) монастир міститься в описі Київ. замку 1552. Монастир звався Пречистенським (тобто Успіння Богородиці).

1590 Т.м. постановою *вального сейму* був наданий *реєстровим козакам*. Перша документальна згадка про намір влаштувати шпиталь для скалічених та хворих козаків належить до 1601. Постанова Житомирської комісії 1614, де зафіксовано, що Т.м. має стати шпиталем, була введена в дію наприкінці 1615 — на поч. 1616. Функціонування шпиталю у джерелах практично не висвітлене.

Монастир двічі (у травні 1620 і в січні 1621) відвідував єрусалимський патріарх Феофан (див. *Феофана III місія в Україні 1620*), який висвятив на єпископа Володимирського та Берестейського трахтемирівського архімандрита Ієзекіля (*Курцевича*). У січні 1625 в Т.м. відбулася зустріч митрополита Іова (*Борецького*) з *Яхією* (Олександром) — претендентом на трон *Османської імперії*. Звідси Яхія відправив посланців до *Москви*. У лютому 1649 Т.м. відвідав гетьман Б.*Хмельницький*. 1673 гетьман П.*Дорошенко* видав універсал у маєткових справах Т.м. Монастир припинив існування, імовірно, між 1678 і 1686.

Гетьман І.*Мазепа* універсалом від 1 грудня 1701 передав єпископу Переяславському і Бориспільському Захарії (Корниловичу) володіння Трахтемирівського і Канівського монастирів, серед яких було запустіле м-ко Трахтемирів. 1714 Захарія (Корнилович) титулувався «ігуменом трахтемирівським» (суміщення посад ставить під сумнів реальне функціонування Т.м. в цей час). У 18 ст. монастир відродився і звався Хрестовоздвиженським. 1718 Т.м. зайняли уніційці й володіли ним до 1768, коли його перебрали православні. Від 1775 тут розмістилася польс. прикордонна митниця, і монастир припинив своє існування.

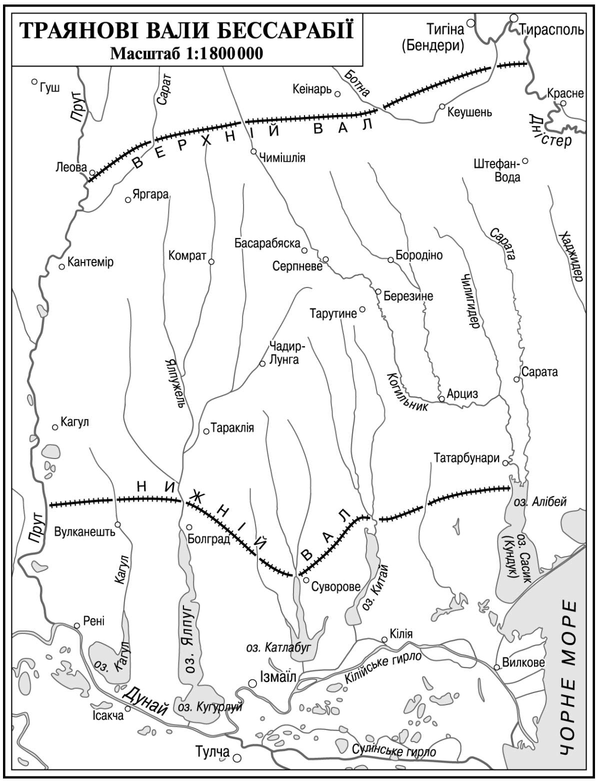
Докладних описів монастиря не залишилося. Ретельні археол. пошуки поки що не дали переконливих результатів, і точне місце Т.м. не з'ясоване; вірогідно, це територія колиш. с. Монастирок Канівського р-ну Черкас. обл. (нині зняте з облікових даних).

Літ.: *Ластовський В.* Трахтемирівський та Канівський монастирі у 18 ст. «Пам'ять століть» (К.), 1997, № 6; *Виногродська Л.І.* Охоронні роботи та розвідки у Трахтемирівському заповіднику і с. Германівка Київської області в 1996—1997 рр. В кн.: Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. К., 1998; *Жарких М.І.* Терехтемирів. К., 2013.

М.І. Жарких.

Траянові вали біля м. Леова в Молдові. Фото початку 21 ст.

ТРАЯ́НОВІ ВАЛИ́ — прийнята в літературі назва довгих валів на території України, Молдови та Румунії. Ця назва, що має кабінетне походження, виникла у 18 ст. внаслідок упевненості вчених того часу, що довгі вали в *Буджаку* були побудовані римлянами (див. *Рим Стародавній*) за імп. Марка Ульпія Траяна, а потім була перенесена на довгі вали Подністров'я.

В Україні немає топонімів з основою «Траян-» (окрім кабінетних назв археол. об'єктів); численні топоніми з основою «Троян-» не мають ані територіального, ані змістовного зв'язку з довгими валами.

Назву «Траянові вали» на теренах України та Молдови вживають стосовно двох груп валів: у Буджаку та в середній течії Дністра. У Середньому Подніпров'ї також є система довгих валів, котрі, однак, звуться не Траяновими, а *Змієвими валами*.

Довгі вали Буджаку складаються з нижнього і верхнього валів. Нижній вал починається від верхів'їв оз. Сасик (на пд. від м. Татарбунари Одес. обл.) і йде в зх. напрямку до с. Вадул-луй-Ісак (Молдова) на р. Прут (прит. Дунаю). Загальна його довжина — бл. 126 км. Вал має ширину 10—15 м і висоту до 3 м. Перед ним із пн. боку проходить рів шириною 10—11 м і глибиною до 3,5 м. Верхній вал починається від дністровських плавнів на пд.

від м. *Тигіна* (Молдова) і йде в зх. напрямку до м. Леова (Молдова) на р. Прут. Довжина його становить бл. 100 км. Є відомості, що обидва вали мають продовження в зх. напрямку на території сучасної Румунії до р. Сірет (прит. Дунаю).

Археологічно ці вали досліджені слабо, дані для їх датування дуже суперечливі й розходяться від 1 ст. до 10 чи навіть 11 ст. Поки що не виявлено *городищ* чи поселень, які були б топографічно зв'язані з валами. Також не встановлено, чи всі ділянки валів є одночасними, чи були періоди їх ремонту й відновлення, не з'ясовано походження їхньої буд. техніки. Відповідно й гадки щодо обставин побудови і призначення валів є дуже гіпотетичними.

Довгі вали Середнього Подністров'я не утворюють такої ясної системи, як у Буджаку. Найбільший із цих об'єктів — вал, котрий перегороджує простір між річками Смотрич та Збруч (обидві прит. Дністра). Він тягнеться від м. *Городок* до смт *Сатанів*. Довжина його збереженої частини — 22 км. Ширина його в наш час досягає 18 м, висота — до 2 м. Рів шириною до 8 м і глибиною до 1,5 м проходить з пн. боку валу. Характерною особливістю його конструкції є наявність закопаних у траншею дубових паль, довкола яких насипався вал. Відрізки валів, що тягнуться від річок, простежено в міжріччі Дністра та Пруту, а також між річками Тернава та Баговиця (обидві прит. Дністра) на лівобережжі Дністра. Збережені відрізки цих валів, однак, не утворюють суцільних перепон між річками.

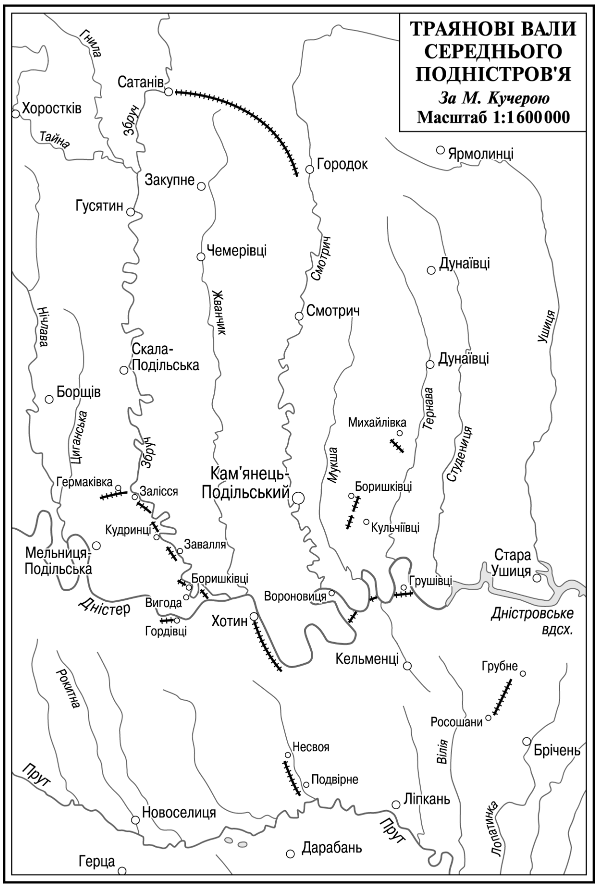
Інакшу систему становлять довгі вали нижньої течії Збруча. За конструкцією вони аналогічні валу біля Сатанова, але простягаються вздовж ріки й заповнюють проміжки між урвищами лівого (зх.) берега Збруча. Останній (пд.) відрізок цього валу перекриває простір між Збручем та Дністром (він зберігся частково, на довжину 1,5 км). Ці вали утворюють укріплену смугу довжиною бл. 20 км. До пн. краю цієї смуги прилягає вал, який тягнеться на захід. Довжина його збереженої частини — 4,3 км.

Подібні за принципом розташування вали є на правому (пд.) березі Дністра. Збережені ділянки розділені значними проміжками, де слідів валів не простежено, тому важко вирішити, чи утворювали ці вали єдину оборонну систему. Стан вивченості валів Середнього Подністров'я такий самий, як і валів Буджаку.

Літ.: *Субботин Л.В., Чеботаренко Г.Ф.* Земляные валы Днестровско-Прутского междуречья. В кн.: Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. К., 1989; *Железняк І.М.* Топонімія України з основою Троян-. В кн.: Ономастика України 1 тис. н. е. К., 1992; *Кучера М.П.* «Траянові» вали Середнього Подністров'я. «Археологія», 1992, № 4; *Доронькін А.* Довгі вали середньої течії Дністра. В кн.: Дослідження Дністра. К., 1998; *Фокеев М.М., Руссев Н.Д.* Исследование Траянова вала у поселка Суворово. В кн.: Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр. К., 2001; *Дзиговский А.Н.* Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. Одесса, 2003.

М.І. Жарких.

ТРЕ́БНИК ПЕТРА́ МОГИ́ЛИ 1646 — церковнослужебна книга, в якій вперше уніфіковано обрядову систему правосл. церкви в Україні. Виданий *Києво-Печерською друкарнею.* Разом із митрополитом Київським Петром *Могилою* над укладанням Требника працювали члени його вченого гуртка, відомі церковні й освітні діячі: Ісая Трофимович-Козловський, Йосиф *Кононович-Горбацький*, Софроній Почаський, Ігнатій *Оксенович-Старушич.* При укладанні використовувалися як

друковані і рукописні слов'янські та грецькі Требники, так і латинські католицькі. Складається із 3-х частин: у першій викладено порядок відправи семи Таїнств у правосл. церкві, у другій — чини на освячення, у третій — молитви на різні дні й нагоди. У Требнику зафіксовані як загальні, характерні для правосл. церкви обряди, так і особливі, властиві для правосл. церкви в Україні. Требник був поширений у всіх країнах правосл. ареалу. Книга багато ілюстрована гравюрами, заставками, кінцівками, ініціальними літерами (серед граверів названий відомий художник *Ілля*, якого митрополит запросив зі *Львова*).

Требник Петра Могили. Титульна сторінка. 1646.

Вид.: Требник митрополита Петра Могили. К., 1646. К., 1996; Требник. Канберра—Мюнхен—Париж, 1988.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 2. К., 1898; *Запаско Я., Ісаєвич Я.*

Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні, кн. 1. Львів, 1981; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності Церков. К., 1997; *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. К., 1997; *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

«ТРЕ́НОС», «Θρηνος to iest lament iedyney świętej Powszechney Apostolskiey Wschodniej Cerkwie z obiasnieniem dogmat wiary» («Тренос, тобто плач єдиної святої Вселенської Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри») — полемічна праця М.*Смотрицького*, видана 1610 в друкарні Віленського Святодухівського братства. Автор подає «Т.» як текст, що перекладений із грецької слов'янською, а потім уже із слов'янської — польською — мовами Теофілом Ортологом. Цей прийом містифікації, з одного боку, мав викликати інтерес до твору як до грец. оригіналу, а з другого — убезпечити антикатолицького на той час автора від переслідувань, і не дарма — того ж 1610 за наказом польс. короля *Сигізмунда III* Ваза на друкарню було накладено штраф, а частину накладу «Т.» конфісковано.

Твір присвячується овруцькому старості кн. Михайлу-Корибуту Вишневецькому. Відкривається він епіграмою на герб князів *Вишневецьких* як прихильників *православ'я*. У роздумах про доброчинність автор звертається до Луція Аннея Сенеки. Далі йде прозова посвята, в якій постає збірний образ шляхтича — захисника прабатьківської віри. Як і в більшості барокових творів, після посвяти розміщена «Передмова до читача».

За традиційним «прикнижним реквізитом» подаються 10 самостійних розділів: 1) Плач, або нарікання Сх. Церкви на злочинних синів; 2) Напучування Сх. Церкви до сина, який залишив її разом з іншими; 3) Проти єдиновладного верховенства рим. єпископа; 4) Трактат про сучасну Рим. Церкву і про Сх. Церкву; 5) Трактат про походження Святого Духа; 6) Про прісний і про квасний хліб Таїнства Господньої Вечері; 7) Про чистилище; 8) Про відкинення Рим. Церквою Чаші Нового Завіту; 9) Про взивання святих; 10) Катехізис, тобто підсумок, або коротке зібрання віри обрядів святої Сх. Церкви.

Дослідники найбільше уваги приділяють саме 1-му і 2-му розділам трактату, що вважаються найдосконалішими в худож. сенсі. Вони викладені у формі монологу-плачу Матері-Церкви, яку зрадили її власні діти. Жанр плачу, близький до нар. голосінь, був досить популярним на той час. Раніше образ Матері-Церкви використовували у своїх полемічних творах Г.*Смотрицький*, *Клірик Острозький*, І.*Вишенський*, але в М.Смотрицького мотив зрадженої Матері-Церкви набув особливого звучання. Плач Матері-Церкви побудований на контрасті: колись була, як вранішня зоря, як місяць, як сонце, а тепер стала посміховиськом для всього світу. Церква нарікає на своїх синів, які залишили її і пішли за мачухою. Рус. *шляхта*, котра перейшла в католицтво (48 родів), зображена автором у вигляді коштовних каменів, що прикрашали корону Матері-Церкви і які вона втратила. Але тут, як вважає Н.*Яковенко*, «Т.» не відображає суто істор. реалій, а його автор вдається до прийому гіперболізації. У заг. ліричну парадигму 1-го розділу твору вписується й «Молитва до Бога». Автор досить активно використовує бібл. алюзії, і взагалі Святе Письмо постає як своєрідний прообраз авторського полемічного тексту. Хоча М.Смотрицький і називає свій твір плачем, але це текст синтетичного характеру, в ньому поєднано різні жанри: повчання, молитви, антипапського спрямування сонет Франческо Петрарки, також поезію Антуана Баптисти, Михайла Гея, твори Бернарда Опата, документи та ін.

У 2-му розділі Мати-Церква звертається до унійця Іпатія *Потія* і просить його покаятися. Гротескно зображені ін. унійні ієрархи: Михаїл *Рагоза*, Григорій-Герман Загоровський, Кирило Терлецький. У наступних розділах заперечується зверхність Папи Римського як наступника апостола Петра. Автор стверджує, що рим. єпископові надавалося не Божественне право на верховенство, а лише перше місце серед інших. Відстоюється догмат правосл. церкви проти «Filioque» (догмат про походження Святого Духа лише від Бога-Отця), використання у таїнстві Причастя квасного хліба і вина. «Т.» засвідчує утвердження стилю *бароко* в укр. полемічній прозі.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования, т. 1. К., 1883; Збірник, присвячений світлій пам'яті Мелетія Смотрицького з нагоди трисотлітніх роковин смерти. Львів, 1934; *Соловій М.* Мелетій Смотрицький як письменник, т. 1—2. Рим—Торонто, 1977—78; *Яременко П.К.* Мелетій Смотрицький: життя і творчість. К., 1986; *Короткий В.* Творческий путь Мелетия Смотрицкого. Минск, 1987; *Ушкалов Л.* Феномен української полемічної літератури. «Слово і час», 2000, № 10; *Кралюк М.П.* Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст. Острог, 2007; *Бабич С.* Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко: Львівська медієвістика, вип. 2. Львів, 2009.

Г.І. Павленко.

ТРЕ́СТИ РАДЯ́НСЬКІ — об'єднання підпр-в націоналізованої пром-сті за галузевою або галузево-територіальною ознакою, які з'явилися при переході від *«главкізму»* до *нової економічної політики*. Т.р. не були схожі на однойменний різновид капіталіст. монополії, в якій підпр-ва втрачали комерційну й виробн. самостійність, але запозичена в неї назва (від англ. trust — довіра) вказувала на одну спільну рису — об'єднання підпр-в під єдиним управлінням.

Створення Т.р. як галузевих або галузево-територіальних об'єднань почалося за рішенням 8-го Всерос. з'їзду рад (грудень 1920). Січневий (1921) пленум ЦК КП(б)У зобов'язав ради нар. госп-ва (див. *Раднаргоспи*) скласти списки підпр-в, котрі підлягали трестуванню, і передати їх на затвердження ВУЦВК. Трестування розглядалося як спосіб полегшити главкам управління вир-вом. Але в липні 1921 В.*Ленін* визнав одним з осн. недоліків в управлінні пром-стю відсутність господарюючого суб'єкта і висловився за надання підпр-вам самостійності у вироб. діяльності з тим, щоб вони могли порівнювати свої доходи з витратами й домагатися вироблення додатко-

вого продукту. Переведення пром-сті на госпрозрахунок почалося після видання наказу РНК РСФРР від 9 серпня «Про проведення в життя основ нової економічної політики» і прийняття постанови Ради праці і оборони від 12 серпня 1921 «Основні положення про заходи по відбудові важкої промисловості і піднесенню та розвитку виробництва».

Організований у серпні 1921 трест «Південсталь» об'єднував, крім металургійних підпр-в, рудники, шахти і коксові з-ди. Утворений у жовтні «Київшкіртрест» складався з 10-ти з-дів, розташов. у 4-х губерніях. У грудні 1921 почав працювати Укр. борошномельний трест «Укрмут». Протягом 1922 з'явилися «Хімвугілля», «Південнорудний трест», «Південно машинобудівний трест», «Цукротрест», «Укртекстильтрест», «Електротрест» та ін. Концентрація і спеціалізація підпр-в значно підвищили використання вироб. потужностей у переважній більшості трестів. У відсотках до передвоєнного рівня воно підвищилося за рік по Хімвугіллю з 20 до 41 %, Південнорудному тресту — із 7 до 13 %, Цукротресту — із 7 до 27 %, Київшкіртресту — із 50 до 80 %.

1922 працювали дві партійно-урядові комісії по трестах: під кер-вом Л.Каменєва (юрид. проблеми) і В.Куйбишева (кадрові проблеми). Перша з них розробила декрет про трести, затверджений РНК СРСР 10 квітня 1923. У вступній частині декрет проголошував автономію трестів у питаннях поточної діяльності, але в наступних параграфах зобов'язував *Всесоюзну раду народного господарства* (і відповідно *Українську раду народного господарства*) розглядати й затверджувати вироб. плани і наглядати за «правильним» ходом справ. Негоспрозрахункові управлінські ланки від імені д-ви як власника засобів вир-ва приймали рішення, що впливали на результати вироб. процесу, але не несли матеріальної відповідальності за можливі збитки й не одержували нічого від можливого прибутку. Розповідаючи на XII з'їзді РКП(б) про роботу трестівських комісій, Г.*Зінов'єв* повідомив: ЦК РКП(б) категорично відкинув спробу, що виходила з позапарт. кіл, закріпити у власність за трестами ті засоби вир-ва, які в них були. «Наша точка зору, — пояснював Г.Зінов'єв, — що трести є не що інше, як державні установи, які перебувають цілком під контролем держави».

Підпр-ва, що входили до складу Т.р., не мали прав юрид. особи, не розраховували власних витрат і не знали, який вплив вони здійснювали на екон. і фінансові показники свого тресту. Виступаючи з політ. звітом ЦК КП(б)У на 8-й Всеукр. партконференції (квітень 1923), Х.*Раковський* заявив: «Політика непу спинилась коло воріт трестів, а в трестах у повному розумінні проводиться далі стара главкістська політика: наші окремі заводи, майстерні і т. д. зовсім не поставлено на госпрозрахунок». Конференція прийняла нібито радикальне рішення з цього питання: «різко змінити господарські відносини між трестами і підприємствами шляхом встановлення балансової і оперативної самостійності останніх». Одночасно в резолюції визначалося необхідним зберегти систему трестів, «спроможних вчинити значно більший опір стихії непу, ніж окремі підприємства». Госпрозрахунок підприємств усередині Т.р. не вийшов зі стадії локальних експериментів.

23 червня 1927 ЦВК і РНК СРСР схвалили «Положення про державні промислові трести», в якому містився розділ «Управління виробничими підприємствами, що входять до складу тресту». Підпр-ву надавалося право працювати на госпрозрахунку, але прерогативи тресту не зменшувалися, внаслідок чого це право ставало примарним. Декларований госпрозрахунок підпр-в залишився на папері й тому, що почалося згортання непу. Постановою ЦК ВКП(б) від 5 грудня 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю» Т.р. були ліквідовані як госпрозрахункові підприємства.

Літ.: *Кактынь А.М.* Новые формы организации промышленности. Х., 1922; *Святицкий Н.* Современное состояние наших трестов. М., 1923; *Перцович Н.* Советские тресты и синдикаты: организация крупной промышленности СССР. Х., 1925; *Венедиктов А.В.* Организация государственной промышленности в СССР, т. 2. Л., 1961; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 годы): Сборник документов и материалов. К., 1964; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.): Сборник документов и материалов. К., 1966; Управление народным хозяйством СССР: 1917—1940 гг.: Сборник документов. М., 1968; *Маневич В.Е.* Экономические дискуссии 20-х годов. М., 1989; *Лортикян Э.Л.* План и рынок в хозяйственной системе нэпа: исторический опыт Украины. Х., 1992; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Гринчуцький В.* Промислові трести України в двадцяті роки. К., 1997.

С.В. Кульчицький.

ТРЕ́ТІЙ ВІ́ДДІЛ, Третій відділ Власної Його Імператорської Величності канцелярії — надзвичайна установа, створена на основі іменного указу рос. імп. *Миколи I* управляючому МВС Рос. імперії від 3 липня 1826. Його заснування було викликане повстанням декабристів (див. *Декабристів рух*), яке сприймалося верховною владою як посягання на її виняткові права та змусило створити інституцію для захисту основ *самодержавства*. Наділявся всеохоплюючими функціями із широкими правами та повноваженнями і набув статусу вищого органу таємної поліції, який наглядав за апаратом виконавчої влади, займався в загальнорос. масштабі питаннями політ. розшуку, контролював формування і спрямування суспільної думки, наглядав за *станами*, щоб запобігти зловживанням, порушенням держ. порядку та антимонархічним виступам. Заснуванням цієї інституції Микола I завершив формування поліцейського механізму абсолютистської монархії. Т. в. засновувався на базі особливої канцелярії МВС, таємної агентури та жандармських полку і частин корпусу внутр. охорони, які 1815 ввів в армії генерал-фельдмаршал князь М.*Барклай-де-Толлі*. Очолив Т.в. генерал-ад'ютант О.*Бенкендорф* (1826—44), посада якого отримала назву «шеф жандармів», він одночасно був і командуючим імператорської гол. квартири, і йому підпорядковувалися кілька жандармських частин.

Діяльність чиновників Т.в. організовувалася на основі ін-

струкції від 13 січня 1827, укладеної шефом жандармів. Вимагалося звертати особливу увагу на будь-які держ. злочини, не допускати безпорядку та беззаконня; захищати права підданих імперії від перевищення владних повноважень посадових осіб та зловмисників; попереджати будь-які необдумані протизаконні вчинки, спрямовувати підданих, особливо молодь, на шлях істини та моралі, захищати приватновласницькі права тощо. Із часом завдання Т.в. ускладнювалися й залежали від конкретних подій та соціальних явищ. Його об'єктами ставали, перш за все, двір, прошарки вищого світу, середній клас (*поміщики*, купці 1-ї гільдії, освічені особи, літератори), чиновницький корпус, патріотично налаштовані члени сусп-ва, а також театр, преса, реліг. секти, іноземці. Його чиновниками та цензорами, як і канцелярськими служителями, були літератори, письменники і видавці, як-от: прозаїк і поет А.Івановський (1828—29), перекладач і видавець Б.Врасський (1830—66), прозаїк і видавець альманахів В.Владиславлев (1836—46), літератор М.Кашинцев (із 1829), романіст П.Каменський (1837—42), перекладач Є.Ольдекоп (1828—40), поет В.Вердеровський (1842—44). Серед літераторів було немало й тих, хто належав до агентури Т.в. Серед них: Ф.Булгарін, С.Висковатов, К.Пучкова, К.Хотяїнцова, А.Очкін. За свою інформацію вони отримували як немалу матеріальну винагороду, так і підтримку у виданні власних творів через уникнення цензурування. Тому Т.в. багатьма письменниками сприймався як своєрідне літературне мін-во, коштами якого варто було скористатися. О.*Пушкін* через О.Бенкендорфа просив у Миколи I грошової позики на видання твору про повстання О.Пугачова. М.*Гоголь* також отримував матеріальну субсидію.

Починаючи з 1832, Т.в. почав формувати мережу зарубіжних агентів, на яких покладалися двоякі функції: спостерігати за росіянами-літераторами за кордоном та займатися контрпропагандою. Серед закордонних агентів Т.в. найбільш відомими були у Франції — Я.Толстой, у Пруссії — К.Швейцер. Серед іноземців такими стали франц. журналіст Ш.Дюран, нім. журналіст Л.Шнейдер, які захищали політику рос. уряду.

Серед політ. справ, які розслідував Т.в., найбільш резонансною для України була справа 1847, пов'язана з діяльністю *Кирило-Мефодіївського товариства*. Частину № 6 становила справа «Про художника Шевченка». Відділ виявив упередженість щодо творчості поета, художні твори якого стали предметом особливої уваги управителя Т.в. генерал-лейтенанта Л.*Дубельта.* На полях рукопису поеми «Сон» той 12 разів зробив підкреслення або поставив «NB», як і проти тексту вірша «Чигрине, Чигрине». Дізнання у справі кирило-мефодіївців проводили штаб-офіцер М.Попов, начальник канцелярії київ. генерал-губернатора М.Писарев, Л.Дубельт і І.Нордстрем, про хід якої регулярно доповідали імператорові. Із викриттям Кирило-Мефодіївського товариства Т.*Шевченко* потрапив під суворий нагляд Т.в. і перебував під ним до кінця життя, а його твори були заборонені і вилучені з б-к. Т.в. відповідав відмовою на всі звернення друзів та співчуваючих дозволити солдату Шевченку малювати, хоча в його мист-ві не було віднайдено крамоли. 1850 справа про Т.Шевченка знову потрапляла за доносом до Т.в., що він порушує приписи — пише, малює і носить «партикулярний» (цивільний) одяг. Як наслідок, були проведені обшуки та арешт і встановлено за наказом імператора більш суворий нагляд.

1849 Т.в. з'ясовував мотиви появи твору правобереж. селянина С.*Олійничука* «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской...», здійснював цензурування рукописних творів укр. літераторів. Т.в. вів слідчі справи про *польське повстання 1830—1831*, як і наступне *польське повстання 1863—1864*, події яких розгорталися й на території України; про *петрашевців* (1849). Він розслідував діяльність групи студентів Харків. ун-ту за 1858—60, які писали пасквілі на своє кер-во і мріяли об'єднати студентство для боротьби із самодержавством. Під наглядом Т.в. перебували активні діячі *недільних шкіл* та громадівці в Україні 1859—76, котрі за свою діяльність були вислані у віддалені рос. губернії. Його чиновники особливо пильнували за тими, хто відстоював право вести навчання в початкових школах *українською мовою* або звинувачувався в антисамодержавницьких настроях чи в укр. сепаратизмі. Починаючи з 1861, з'ясовувалися причини переселення *кримських татар* з Криму до *Османської імперії.* На 1870 Т.в. мав у своєму розпорядженні картотеку з інформацією про всіх підозрілих у політ. відношенні осіб, які перебували під контролем і пожиттєвим наглядом.

Щоби мати повсюдний та системний контроль за населенням, територія д-ви (крім *Царства Польського*, земель *Всевеликого Війська Донського* і Кавказу) 1827 поділялася на 5 жандармських округів, до яких входили по 2—3 *губернії* на чолі з генералами, кожний з яких підпорядковувався шефу жандармів.

Укр. губернії входили до кількох округів, зокрема правобережні ввійшли до 4-го округу (на перших порах його центром був *Київ*, а 1827 його переведено до Катеринослава; нині м. *Дніпропетровськ*), південні — до 5-го округу. На підставі «Положення про Корпус жандармів» від 28 квітня 1827 створювалися управління жандармських штаб-офіцерів у складі штаб-офіцера, ад'ютанта (обер-офіцера) і 2-х писарів, які вели канцелярію. Із 1836 всі жандармські частини були з'єднані в Корпус жандармів (див. *Жандармерія*) у складі 7-ми жандармських округів. *Київська губернія* знову ввійшла до 4-го округу із центром у Вільно (нині м. *Вільнюс*). Місц. жандармська установа називалася Управління губернського штаб-офіцера, при ній формувалася жандармська команда. 1867 здійснено реформу відомства, у ході якої утворювалися губернські жандармські управління на чолі з начальником, котрого призначав шеф жандармів. У стройовому відношенні управління підпорядковувалися Окремому корпусу жандармів, у політ. справах — Третьому відділу Власної Його

Імператорської Величності канцелярії, із 1880 — департаменту поліції МВС Рос. імперії. Перевагу набули політ. розшук, проведення суд. розслідування дізнань у політ. справах та справах держ. безпеки, нагляд за політ. настроями сусп-ва, перевірка паспортів іноземців. 6 серпня 1880 Третій відділ Власної Його Імператорської Величності канцелярії ліквідовано з передачею справ департаменту поліції МВС. Рос. імп. *Микола II* напередодні *революції 1905—1907* здійснив спробу відновити Третій відділ, але його не підтримав жодний міністр.

Дж.: *Колмаков Н.М.* Старый суд. «Русский архив», 1886, кн. 12; *Сергеев А.* Граф А.Х. Бенкендорф о России в 1827—1830 гг. (ежегодные отчеты III отделения и Корпуса жандармов). «Красный архив», 1929, т. 6; *Крыжановский С.Е.* Воспоминания. Берлин [1929]; Русские писатели 1800—1917: Биографический словарь. М., 1989—2000.

Літ.: *Лемке М.К.* Николаевские жандармы и литература: 1826—1855 по подлинным делам Третьего отделения. СПб., 1909; *Строев В.Н.* Столетие Собственной Е. И. В. канцелярии. СПб., 1912: *Полиевктов М.* Николай I: Биография и обзор царствования. М., 1918; *Оржеховский И.В.* Третье отделение. «Вопросы истории», 1972, № 2; *Ерошкин Н.П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.). М., 1981; *Троицкий И.М.* III отделение при Николае I. Л., 1990; *Рууд Ч., Степанов С.А.* Фонтанка, 16: Политический сыск при царях. М., 1993; *Шильдер Н.* Император Николай Первый: Его жизнь и царствование, кн. 1. М., 1997; *Выскочков Л.В.* Император Николай I: Человек и государь. СПб., 2001; *Химина Н.И.* Третье отделение Собственной Е. И. В. канцелярии. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 4. М., 2001.

В.С. Шандра.

ТРЕ́ТІЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ З'ЇЗД 1917 відбувся 2—13 листопада (20—31 жовтня) 1917 в *Києві*. У його роботі взяли участь бл. 2500 делегатів. Головував на з'їзді Д.Лебединець, із доповідями виступали Мик.*Ковалевський*, М.*Грушевський*, М.*Порш* та ін. Робота з'їзду відбувалася в два етапи. Спочатку він заслухав доповіді з місць, звіти Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*) та *Всеукраїнської ради військових депутатів*, обговорив сучасний політ. момент, стан українізації у військах, земельну та продовольчу справи, питання демобілізації армії. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* делегати з'їзду 8 листопада (26 жовтня) 1917 ухвалили припинити роботу, сформували 1-й Укр. полк охорони революції під командою підполк. Ю.*Капкана*, який брав участь у подіях 11—13 листопада (29—31 жовтня) 1917 в Києві. 10 листопада (28 жовтня) 1917 робота з'їзду відновилася. Серед розглянутих питань поточного моменту головними були ставлення до перевороту в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) та про владу в Україні.

У резолюціях «Про повстання в Петрограді», «Проголошення Української демократичної республіки», «Українські Установчі збори», «Громадська і військова власть — Центральній Раді» та ін. з'їзд ухвалив боротися проти спроб більшовиків передати в Україні владу радам робітн. і солдатських депутатів, висловився за перехід влади до всієї революц. демократії, повноправним представником якої є *Українська Центральна Рада*. Резолюції вимагали негайного проголошення Укр. Центр. Радою Укр. демократ. республіки в укр. етногр. межах, передачі УЦР і *Генеральному секретаріату Української Центральної Ради* всієї повноти влади, скликання суверенних *Українських Установчих зборів*, які повинні ствердити республікансько-демократ. форми правління в Україні, проведення соціально-екон. реформ, насамперед аграрної. Делегати висловилися проти посилки військ у Петроград на допомогу поваленому *Тимчасовому урядові*. Постанови Т.В.в.з. надали важливу політ. підтримку діям УЦР, сприяли проголошенню нею *Української Народної Республіки*.

Парад на Софійському майдані в м. Київ під час Третього Всеукраїнського військового з'їзду 1917 року. В центрі зліва направо: С. Петлюра, В. Винниченко, М. Грушевський.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. «Історичні зошити» (К.), 1992, № 7; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. Львів, 1997; Український національно-визвольний рух: березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали. К., 2003.

О.Й. Щусь.

ТРЕ́ТІЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1919 відбувся 6—10 березня 1919 в *Харкові*. Його гол. завданням була легалізація рад. влади в Україні. У цей час *Українська Народна Республіка* вела збройну боротьбу за незалежність проти РСФРР (*Війна РСФРР і УНР 1918—1919*). У результаті поразок від Червоної армії більше половини укр. території опинилося під більшовицькою владою. На ній була проголошена Укр. Соціаліст. Рад. Республіка (УСРР), утворений *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України*. В УСРР було поширене осн. законодавство Рад. Росії.

Союзником *більшовиків* виступала *Українська комуністична партія (боротьбистів)*, яка заявила про свій перехід на рад. платформу. Більшовики не мали значної підтримки в Україні, і, щоб забезпечити перевагу на з'їзді та не допустити до влади «союзників»-боротьбистів, яких підтримувала певна частина укр. селян, вони застосували відверто беззаконні норми представництва.

З'їзд схвалив зовн. і внутр. політику уряду, який надалі перестав бути тимчасовим і отримав назву Робітничо-сел. уряд УСРР. В резолюції з військ. питання було визнано необхідним створення Червоної армії України. Був схвалений закон *«Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства»*, яким поширювалася практика створення *комун сільськогосподарських.* 10 березня з'їзд ухвалив *Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919.* Боротьбисти на з'їзді голосували за резолюції більшовиків, до вищого законодавчого органу УСРР — *Всеукраїнського центрального виконавчого комітету* — було обрано 89 членів КП(б)У та 10 боротьбистів. Очолив ВУЦВК Г.*Петровський.*

Літ.: ІІІ-й Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. Х., 1932; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. Х., 1932; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919): Збірник документів і матеріалів. К., 1962; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; Нариси історії Української революції 1917—1921, кн. 2. К., 2012.

О.Д. Бойко.

«ТРЕ́ТІЙ РИМ» — європ. релігійно-політ. ідея, яку використовували для ідеологічного обґрунтування претензій певних країн на спадщину *Візантії* / Східної «імперії ромеїв» (а в окремих випадках і *Риму Стародавнього*).

1) Ідея «Т.Р.» була складовою середньовічної концепції «перетікання імперії» («translatio imperii») і мала визначальний вплив на політ. життя християнської Сх. Європи. Уперше ідея про успадкування політ. та реліг. ролі Другого Риму — *Константинополя* — виникла в епоху посилення 2-го Болг. царства, коли його столиця — Тирново (нині м. Велико-Тирново, Болгарія) — називалася «Новим Константинополем». Моск. великі князі, починаючи з *Івана III* Васильовича, бачили себе наступниками рим. та візант. імператорів. Є кілька точок зору щодо часу формулювання ідеї «Т.Р.»: а) ідея «Москва — Третій Рим» була започаткована митрополитом Московським і всієї Русі Зосимою в передмові до його праці «Виклад Пасхалії» (1492), а псковський старець Філофей лише актуалізував її відповідно до тодішньої реліг. та політ. ситуації у *Великому князівстві Московському*, б) у дозрілому вигляді ідея «Москва — Третій Рим» сформульована псковським старцем Філофеєм в двох посланнях кінця 1523 — поч. 1524, в яких вел. кн. моск. *Василій III* Іванович був поставлений на один щабель з імп. Константином І Великим.

У будь-якому випадку ідея «Т.Р.» мала внутрішні та зовнішні чинники розвитку: 1) стимулювалася вихідцями із правосл. спільнот, поневолених *Османською імперією*; 2) належала до уявлення про відродження політ. могутності правосл. світу та про есхатологічне призначення *Москви* як «останнього Риму». Ідея «Т.Р.» обґрунтовувалася легендою кінця 15 — поч. 16 ст. про походження «шапки Мономаха» та ін. текстами Пн.-Сх. Русі про політ. «подарунки» (у південнорус. джерелах ці відомості відсутні). До кінця 16 ст. ідея «Т.Р.» була присутня тільки у вищеназваних текстах і лише із запровадженням в Москві патріархії потрапила в офіц. документи та літ. твори («Повість про білий клобук», «Повість про початок Москви»). Із 3-ї чв. 17 ст. послання старця Філофея набули поширення в літературі старообрядців. Ідея «Т.Р.» співіснувала з ін. есхатологічною ідеєю Другого (горнього) Єрусалима, що свідчить про її більше реліг. значення, ніж політичне.

Ідея «Т.Р.» не набула вигляду політ. програми, її присутність більш виражена в творчості слов'янофілів, ніж у заявах уряду Росії під час війн з Осман. імперією в 17—19 ст. Лише за рос. імп. *Олександра II* ідея «Т.Р.» була актуалізована в суспільно-політ. публіцистиці, що було пов'язано зі «східним питанням» та активізацією політики Рос. імперії на Балканському п-ові.

Заснування *Санкт-Петербурга* як другої столиці Рос. д-ви рівно через 250 років після падіння Константинополя свідчить про існування задуму «Четвертого Риму» чи «Другого Константинополя», однак ця ідея мало виражена в політ. текстах. Ідея «Т.Р.» також не набула поширення в суспільно-політ. житті укр. земель у складі Рос. імперії. Це стало наслідком того, що культурно-інтелектуальні укр. впливи на імперію були значнішими, ніж власне російські на укр. суспільно-політ. життя. Ідея світських інтелектуалів *Гетьманщини* про дві (а в перспективі три) Русі, яка відбивала ідеологію правосл. інтелектуалів Речі Посполитої, була більш прагматичною, ніж месіанська ідея «Т.Р.» Саме ідея Великої, Малої та Білої Русі лягла в основу офіц. імперської політики та суспільно-політ. публіцистики і стала підґрунтям для розвитку укр. ідеї Нового часу. Усе це свідчить, що використання ідеї «Т.Р.» в Рос. імперії не набуло великого поширення і ця ідея вмонтовувалася при потребі в ті чи ін. політично-реліг. тексти. У сучасній Рос. Федерації ідея «Т.Р.» не має визначального значення в реліг. житті, а її роль в житті політичному є мінімальною.

2) Ідея «Т.Р.» в Італії в діяльності Дж.*Мадзіні* (1805—72) набула вигляду концепції республіканського Третього Риму на відміну від імператорського та папського Римів. В ідеології Б.*Муссоліні* під Третім Римом розумілася фашист. Італія.

Літ.: *Иконников В.* Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. К., 1869; *Малинин В.* Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания (историко-литературное исследование). К., 1901; *Meyendorff J.* Was there ever a «Third Rome»?: Remarks on the Byzantine legacy in Russia. В кн.: The Byzantine tradition after the fall of Constantinople. Charlottesville—London, 1991; *Ульянов Н.* Комплекс Филофея. «Вопросы истории», 1994, № 4; *Ostrowski D.* Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304—1589. Cambridge, 1998; *Синицына Н.В.* Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV—XVII вв.). М., 1998; *Успенский Б.А.* Этюды о русской истории. СПб., 2002; *Мейендорф И., протоиерей.* Рим—Константинополь—Москва: Исторические и богословские исследования. М., 2005; *Його ж.* Византийское наследие в Православной Церкви. К., 2007.

В.П. Кононенко.

ТРЕ́ТІЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ФРОНТ — оперативно-стратегічне об'єднання рад. військ у *Другій світовій війні*, що діяло в Україні,

Молдові, Болгарії, Угорщині, *Югославії* 1943—45.

Створений 20 жовтня 1943 на підставі наказу Ставки Верховного головнокомандування від 16 жовтня 1943 через перейменування *Південно-Західного фронту*. До його складу входили 1-ша і 8-ма гвардійські, 6-та, 12-та, 46-та загальновійськові та 17-та повітряна армії. Надалі на різні терміни включав 5-ту ударну, 4-ту і 9-ту гвардійські, 26-ту, 27-му, 28-му, 37-му, 57-му загальновійськові, 6-ту гвард. танкову армії. В оперативному підпорядкуванні фронту перебували *Дунайська військова флотилія*, 1-ша болг. армія.

Війська Т.У.ф. в ході *битви за Дніпро 1943* з 23 жовтня до 5 листопада 1943 провели наступальну операцію, під час якої 25 жовтня 1943 здобули міста *Дніпропетровськ* і *Дніпродзержинськ*, просунулися на зх. від Дніпра на 50—60 км. Далі, діючи на криворізькому напрямку, силами 6-ї армії захопили плацдарм на пд. від *Запоріжжя*, а до кінця грудня 1943 спільно з військами *Другого Українського фронту* утримували на Дніпрі великий стратегічний плацдарм.

Під час звільнення *Правобережної України* війська Т.У.ф. у взаємодії з *Четвертим Українським фронтом* у січні—лютому 1944 здійснили *Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію 1944*, вийшли на рубіж р. Інгулець (прит. Дніпра), з якого в березні—квітні 1944 розгорнули наступ на миколаївсько-одес. напрямку. Провівши послідовно *Березнегувато-Снігурівську наступальну операцію 1944* й *Одеську наступальну операцію 1944*, вони за сприяння Чорномор. флоту завершили визволення пд. України, звільнили значну частину Молдав. РСР і просунулися до Дністра, захопивши плацдарми на його правому березі, у т. ч. кіцканський плацдарм.

У серпні 1944 Т.У.ф. брав участь у *Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944*, у результаті якої була визволена вся Молдав. РСР. Румунія припинила війну на боці Німеччини.

5 вересня 1944 війська фронту вступили на територію Болгарії. 28 вересня — 20 жовтня 1944 Т.У.ф. у взаємодії з Народно-визвол. армією Югославії за участю військ Вітчизн. фронту Болгарії провели Белградську наступальну операцію, у результаті якої були звільнені столиця Югославії Белград і велика частина Сербії.

29 жовтня 1944 — 13 лютого 1945 частина сил Т.У.ф. брала участь у *Будапештській наступальній операції 1944—1945*. Війська фронту форсували Дунай і захопили плацдарм на правому березі. У січні 1945 вони відбивали контрудари противника, який намагався деблокувати оточене в Будапешті (Угорщина) угруповання, а в березні 1945, під час Балатонської операції, зірвали контрнаступ нім. військ. Успішне завершення операції дало змогу розпочати 16 березня 1945 у взаємодії з лівим крилом 2-го Укр. фронту Віденську стратегічну операцію, завершити визволення Угорщини, сх. частини Австрії та її столиці *Відень*.

15 червня 1945 на підставі директиви Ставки Верховного головнокомандування від 29 травня 1945 фронт був розформований, польове управління фронту реорганізоване в управління Пд. групи військ.

Командуючі: генерал армії Р.*Малиновський* (жовтень 1943 — травень 1944); генерал армії, із вересня 1944 — Маршал Рад. Союзу Ф.*Толбухін* (із травня 1944 до кінця війни).

Член Військ. ради — генерал-лейтенант, із вересня 1944 — генерал-полк. О.Желтов (увесь період).

Начальники штабу: генерал-лейтенант Ф.Корженевич (жовтень 1943 — травень 1944); генерал-лейтенант, із травня 1944 — генерал-полк. С.*Бірюзов* (травень—жовтень 1944); генерал-лейтенант, із квітня 1945 — генерал-полк. С.Іванов.

Літ.: *Бирюзов С.С.* Суровые годы: 1941—1945. М., 1966; Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов (1944—1945). М., 1970; *Скоморохов К.М. и др.* 17-я воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены. М., 1977; *Лисенко О.С., Муковський І.Т.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. К., 1997; Мировая война: 1939—1945. М., 2000; Россия и СССР в войнах XX века: потери Вооруженных сил: Статистическое исследование. М., 2001; *Шефов Н.* Битвы России. М., 2002; *Васильченко А.В.* 100 дней в кровавом аду: Будапешт — «дунайский Сталинград»? М., 2008.

Т.В. Заболотна, *М.В. Коваль.*

ТРЕ́ТІЙ УНІВЕРСА́Л УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ — державно-правовий акт, ухвалений *Комітетом Української Центральної Ради* 20 (7) листопада 1917 після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* й повалення *Тимчасового уряду*. Проголосив *Українську Народну Республіку*, яка зберігала федеративний зв'язок з Рос. Республікою. В до-

УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Третій універсал Української Центральної Ради. 20 (7) листопада 1917. Листівка.

Демонстрація в Києві з нагоди проголошення III Універсалу Української Центральної Ради. Київ, 20 (7) листопада 1917.

кументі висувалася вимога перетворити Рос. Республіку на федерацію «рівних і вільних народів» за участю України. Вся влада в Україні переходила до *Української Центральної Ради* та *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*. Територія держави визначалася за етнічним принципом, до складу УНР увійшли 9 губерній: *Волинська губернія*, *Катеринославська губернія*, *Київська губернія*, *Подільська губернія*, *Полтавська губернія*, *Таврійська губернія* (без Криму), *Харківська губернія*, *Херсонська губернія*, *Чернігівська губернія*. Столиця — м. *Київ*. «Остаточне визначення границь УНР щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів», — визначалося в документі.

Скасовувалася приватна власність на поміщицькі, удільні, церк. землі. УЦР доручала Ген. секретаріатові УЦР якнайскоріше виробити закон про *земельні комітети*, що мали порядкувати землею до скликання *Українських Установчих зборів*. Встановлювалися 8-годинний робочий день і держ. контроль над вир-вом. Оголошувалося про намір УЦР вжити заходів щодо скорішого припинення війни (див. *Перша світова війна*). Універсал гарантував демократ. свободи: друку, слова, віросповідання, зборів, союзів, страйків, недоторканність особи. Ним скасовувалася смертна кара, обіцялися амністія політ. в'язням, реформа суд. системи. Народам, які проживають в Україні (росіянам, євреям, полякам), надавалося право створення *національно-персональної автономії* для забезпечення прав і свобод нац. життя. Універсал оголосив реформу місц. самоврядування, визначив 9 січня 1918 днем виборів до Укр. Установчих зборів, що мали бути скликані 22 січня 1918. Проголошення III Універсалу УЦР знаменувало відродження укр. державності у 20 ст.

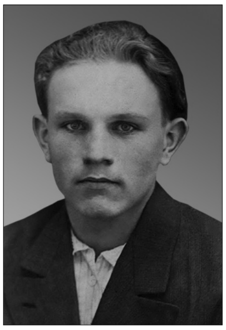
Літ.: *Мірчук П.* Від Другого до Четвертого універсалу. Торонто, 1955; *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування української модерної нації XIX—XX століття. К., 1996; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997; *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України (1917—1920). К., 1997; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1. К., 2011.

О.Б. Кудлай.

ТРЕТЬОЧЕРВНЕ́ВИЙ ПЕРЕВОРО́Т 1907 — політ. акція рос. *самодержавства*, що призвела до розгону 16 (3) червня 2-ї Держ. думи Рос. імперії (див. *Державна дума Російської імперії*) та видання нового виборчого закону, який фактично забезпечував владі цілковите панування в 3-й Держ. думі. Новий виборчий закон був опубл. без погодження з Держ. думою і Держ. радою Рос. імперії, що було грубим порушенням царського *Маніфесту 17 жовтня 1905*. Кількість виборщиків від робітників та селян зменшилася з 46 до 24,8 %, водночас число виборщиків від *поміщиків* і великих промисловців зросло до 64,5 %. Заг. кількість депутатів 3-ї Держ. думи порівняно з 2-ю Держ. думою було зменшено. Події 16 (3) червня 1907 викликали хвилю обурення в Рос. імперії в цілому та в Україні зокрема. Так, страйки протесту, спрямовані проти розгону царизмом 2-ї Держ. думи, відбулися 17 (4) травня 1907 на ряді підпр-в *Києва*. Разом із тим, 3-тя Держ. дума, обрана на підставі нового закону і скликана в листопаді 1907, завдяки своїй активній співпраці з реформаторським урядом П.*Столипіна* спромоглася зупинити хвилю революц. терору й стабілізувати ситуацію в державі.

Літ.: *Аврех А.* Царизм и третьеиюньская система. М., 1966; Россия в начале XX века. М., 2002; *Федоров Б.Г.* Петр Столыпин: «Я верю в Россию». СПб., 2002; *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). К., 2003; *Коковцов В.Н.* Из моего прошлого (1903—1919): Воспоминания. Мемуары, т. 2. Минск, 2004.

О.В. Лисенко.

В.Й. Третякевич.

ТРЕТЯКЕ́ВИЧ Віктор Йосипович (псевд. у підпіллі — Славін; 09.09.1924—15.01.1943) — організатор і керівник підпільної комсомольсько-молодіжної антинацистської орг-ції *«Молода гвардія»* (*Краснодон*), що діяла в роки *Другої світової війни*. Н. в с. Ясенки (нині село Горшеченського р-ну Курської обл., РФ) в сім'ї службовця. Навч. в Краснодоні (1932—41) та Ворошиловграді (нині м. *Луганськ*; 1941—42), вступив до ЛКСМУ (1939). Член Краснодонського райкому ЛКСМУ, очолював комсомольські орг-ції СШ № 4 (Краснодон) і № 7 (Ворошиловград), видрукував низку статей про шкільне спілчанське життя в місц. газетах («Социалистическая Родина», «Ворошиловградская правда»). Напередодні повної окупації *Вермахтом* Ворошиловградщини влітку 1942 в обласному центрі закінчив курси радистів школи особливого призначення *Українського штабу партизанського руху*. Зв'язковий підпільного Ворошиловградського міськкому КП(б)У, член підпільного міського і обласного (територіального) к-тів ЛКСМУ, боєць обласного партизан. загону під командуванням І.Яковенка, брав участь у його розвідувальних, диверсійних, бойових операціях. Після поразки загону (13 серпня 1942) — один із керівників антинім. молодіжного підпілля у Ворошиловграді. Після арешту і страти окупантами секретаря міськкому та уповноваженої обкому ЛКСМУ Н.Фесенко перебрав на себе її функції. Намагаючись координувати діяльність молодіжного підпілля в обласному центрі та на півдні області, восени 1942 об'єднав розрізнені юнацькі патріотичні групи, що діяли в Краснодоні, в єдину підпільну орг-цію «Молода гвардія». Очолюючи її до арешту поліцією (1 січня 1943), проводив засідання штабу, розробляв бойові та пропагандистсько-агітаційні акції молодогвардійців, брав участь у їх здійсненні. Після жорстоких катувань живим скинутий у шурф краснодонської шахти № 5.

Безпідставно звинувачений у легкодухості та зраді підпільників, замовчуваний у належності до їхнього керівного ядра, вилучений зі списків молодогвардійців, представлених до відзначення бойовими нагородами СРСР (1943), та списків підпільників Ворошиловградської обл. взагалі (1945), рад. письменником О.Фадєєвим виведений у художньо-документальному романі «Моло-

да гвардія» в образі особливого типу зрадника-запроданця під іменем Євгенія Стаховича (за версією Є.*Стахова*, цей образ змальований з нього). Його прізвище було також заретушоване на дошці могильного обеліску молодогвардійців, які загинули від рук окупантів.

Клопотання про його реабілітацію і нагородження було порушене ЦК ВЛКСМ (1956—59) та Луган. обкомом КПУ (1959). За особливі заслуги і мужність у боротьбі проти німецьких окупантів Президія ВР СРСР удостоїла Т. ордена Вітчизн. війни 1-го ст. посмертно (13 грудня 1960).

Попри безальтернативні висновки фахових комісій (1960—90-ті рр.), які визнали організатором і керівником «Молодої гвардії» Т., а не О.*Кошового*, унаслідок зацікавленості окремих осіб та державно-політ. структур Луганщини продовжується фабрикація історії «Молодої гвардії». Злегка підретушована, вона й сьогодні видається за істину, що не підлягає перегляду і переосмисленню, унаслідок чого не вщухає літ. полеміка стосовно ролі і місця Т. в історії «Молодої гвардії».

Похований у братській могилі героїв-молодогвардійців у м. Краснодон. Пам'ятник відкритий у с. Ясенки (9 травня 1965).

Літ.: Бессмертие юных: Сборник документов и воспоминаний о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации (июль 1942 — февраль 1943 гг.). Донецк, 1988; *Семистяга В.Ф.* Віктор Йосипович Третякевич (до 60-річчя Краснодонського антифашистського молодіжного підпілля «Молода гвардія»). «Бахмутський шлях», 2002, № 1/2; «Молодая гвардия» (г. Краснодон) — художественный образ и историческая реальность: Сборник документов и материалов. М., 2003.

В.Ф. Семистяга.

ТРИБУНА́ЛЬСЬКІ СУДИ́ — див. *Головний Литовський трибунал.*

ТРИ́ЗНА. У початковому значенні Т. — складова частина слов'ян. язичницької поховально-поминальної обрядності (військ. ігри, кінні змагання, поминальний бенкет). Про багатозначність терміна свідчать переклади грецькомовних творів на старослов'янську, де словом «тризна» передають поняття, що означають спортивні змагання в палестрі та на стадіоні. Однак щодо слов'янських (насамперед — руських) реалій, то з 12 ст. термін «тризна» означає саме поминальний бенкет, який залишився своєрідним язичницьким реліктом у християн. поховальному обряді. Поминальний бенкет відомий як складова поховально-поминальних відправ не лише у слов'ян, а й в ін. народів. Відповідно у сучасній наук. літературі терміном «тризна» позначають поминальний бенкет у язичницькому поховальному ритуалі незалежно від культурно-хронологічного контексту. Археол. рештки тризнових дій свідчать, що чи не обов'язковим їхнім компонентом були жертвопринесення, які символізували запрошення до участі в бенкеті «мешканців» потойбіччя (божеств та/або померлих предків). Доволі часто під Т. розуміють не лише бенкет, а й увесь комплекс заходів, які спрямовані на вшанування пам'яті померлого та виходять за межі утилітарно необхідних (хоч і ритуалізованих) поховальних операцій — таких, як транспортування тіла та підготовка поховальної споруди.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси. М., 1987; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. 4. М., 2004.

Є.В. Синиця.

ТРИ́ЗНА Йосиф (р. н. невід. — п. 1655) — церк. і культ. діяч. Походив з укр. правосл. *шляхти* (див. *Тризни*). Освіту здобув у Лаврській школі та Київ. колегіумі. Пізніше прийняв чернечий постриг і став ігуменом *Віленського Свято-го Духа монастиря.* По смерті Петра *Могили* обраний архімандритом *Києво-Печерської лаври* (1647). Підтримував Національно-визвол. війну укр. народу 1648—58, власним коштом спорядив військ. загін, котрим командував його родич. 1649 був одним із депутатів на вальний сейм *Речі Посполитої*, від якого мав домагатися ратифікації Зборівського договору 1649. Редагував і доповнив *Патерик Києво-Печерський*, написав передмову до «Літургіона» (Служебника; 1653), сприяв укладанню Марком *Бундуром* списку *Іпатіївського літопису.* Разом із київ. митрополитом Сильвестром *Косовим* виступав проти політ. та церковної залежності України від Моск. д-ви, відмовився присягати рос. цареві *Олексію Михайловичу* і змушений був це зробити під тиском Б.*Хмельницького* (1654).

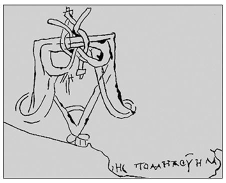
Архімандрит Йосиф Тризна. Портрет 18 ст.

Похований у Хрестовоздвиженській церкві Києво-Печерської лаври.

Літ.: *Титов Ф.И.* Типография Киево-Печерской лавры (1616—1721 гг.), т. 1. К., 1918; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). К., 2005.

З.І. Хижняк.

ТРИ́ЗНИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Фоми** Т. (17 ст.), лубенського полкового писаря (1672), засланого гетьманом І.*Брюховецьким* до Сибіру (1663—70). Його брат — **Йосиф** Т. (див. Й.*Тризна*), архімандрит Віленського Свято-Духівського та Києво-Печерського монастирів. Син Фоми — **Іван Фомич** (р. н. невід. — п. 1711), слабинський *сотник* (1687, 1691, 1698, 1699—1701) та черніг. полковий суддя (1710—11), учасник *Прутського походу 1711*, онук — **Микола Іванович** (бл. 1694 — 1776), виблівський сотник (1728—48), учасник Гилянського (1725), Сулацького (1725—29), Польських (1733—35) походів, наказний полковник під час Крим. походу (1736—37), а правнуки — **Андрій Миколайович** (р. н. невід. — п. до 1786), виблівський сотник (1748—69) та

Тризуб. Княжий знак. Графіті на стіні Софійського собору в м. Київ. 11 ст. Прорис.

Плінфа із зображенням тризуба — княжого знака Володимира Святославича. Кінець 10 — початок 11 ст. 165×155×27 мм. Розкопки В. Хвойки 1908.

черніг. полковий *обозний* (1769—81), учасник Турец. походу (1769); **Яків Миколайович** (бл. 1740 — після 1790), черніг. полковий сотник (1774—82). Сини Андрія Миколайовича: **Петро Андрійович** (бл. 1745 — після 1812), виблівський сотник (1771—82); **Іван Андрійович** (бл. 1754 — бл. 1814), сотник *Чернігівського полку* (1774—81); **Федір Андрійович** (бл. 1756 — до 1822), керуючий у Виблівській (1780—82) та Слабинській (1782—83) сотнях. Серед їхніх нащадків — **Олексій Іванович** (1791 — після 1860), голова Черніг. палати карного суду (1855 — імовірно, 1860); **Роман Дмитрович** (1816—89), голова Черніг. палати цивільного суду (1858—74), статський радник (1867); **Дмитро Степанович** (1846 — після 1910), генерал-лейтенант (1905), інженер-генерал у відставці (1910), член від військ. мін-ва в окружній раді Фінляндського (1884—91) та Київського (1891—1905) військових округів, інтендант Київ. військ. округу (1905—07), та його син — **Дмитро Дмитрович** (1891—1938), рад. військовик, комдив (1935), інспектор артилерії Туркестанського фронту (1921—23), начальник та військком артилерії Укр. військ. округу (1923—25), помічник інспектора артилерії та бронесил РСЧА (1925—26), старший помічник інспектора артилерії РСЧА (1926—28), начальник (1928—30) та військком (1930—32) артилерійських Курсів удосконалення командного складу РСЧА, начальник Військ. артилер. академії ім. Ф.Дзержинського (1932—37), голова Артилер. к-ту Гол. артилер. управління РСЧА (1937—38), заарештований 1938 і того ж року загинув у Лефортовській в’язниці.

Рід внесений до 2-ї та 6-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 2. К., 1998.

В.В. Томазов.

ТРИЗУ́Б — в укр. традиції популярна назва геральдичної фігури, що була сприйнята у 20 ст. як укр. нац. герб і становить нині осн. елемент держ. герба України (див. *Малий герб України*).

У статтях М.*Грушевського* про укр. символіку (1917—18) Т. фігурував як «гарно стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді трезубця» з монет *Київської Русі*. «Що представляє сей знак? Про се робились здогади, — писав учений, — тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмету, котрий він представляє, дуже змінений... Постилізований він так, що представляє з себе дуже гарний везерунок». На завершення дискусії М.Грушевський наголошував, що «се оздоба питоменна, не запозичена, зв’язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією». У науці існують численні гіпотези щодо сенсу Т. як символу. Його вважали зображенням церк. світильника-трикірія або панікадила, корогви, церк. порталу, сокола як князівського тотема, ворона, голуба, «держави» як регалії, шолома, дволезої сокири, верхівки скіпетра. Пропонувалося розглядати цей знак як монограму. Останнім часом популярності набули тлумачення Т. як символу триєдинства світу та поєднання символів поширених колись культів сонця і якоря.

Залучений до герботворчості доби *Української Центральної Ради* Т. належав до системи князівських знаків, поширених у 10 — 1-й пол. 13 ст. За поширеною думкою, ці знаки виникли як родові, а з 11 ст. стали також атрибутами власності. Від 970-х рр. їх передавали в спадок у видозміненому вигляді таким чином, що кожен із численних князів *Рюриковичів* мав індивідуальний знак (попередники київ. кн. *Володимира Святославича* — «двозуби»). Як символи влади їх вміщували на монетах (*срібляниках* і *златниках*), актових печатках, перснях-печатках, злитках-гривнах, порубіжних каменях, а як знаки власності князя та його роду — на елементах військ. спорядження дружинників, відзнаках князівських представників і збирачів *вири*, товарних пломбах, церк. лжицях, цеглі для церк. буд-ва, посуді, інструментах, зброї, надгробках, керамічних судинах, гребенях тощо. Навершя у формі князівського знака було гол. елементом давньорус. *стягів*. Робилися спроби розглянути «знаки Рюриковичів» і в ширшому контексті, виявляючи їхню спорідненість із системами символів, що побутували у *скіфів* та *сарматів*, у володарів *Боспорського царства* та Волзької Болгарії, знатних кочових родів Центр. Азії (тамгами), з печатками на сканд. мечах доби *вікінгів*.

15 (2) листопада 1917 під головуванням М.Грушевського відбулося засідання «підготовчої комісії» істориків, юристів, гербознавців та художників. Комісія розглянула кілька проектів нових гербів. Особисто М.Грушевський вважав, що гербом України міг би стати «як символ творчої мирної праці... золотий плуг на синім тлі», навколо якого передбачалося розмістити істор. герби, у т. ч. й «знак старої Київської держави Володимира Великого». У грудні 1917 було випущено перші банкові білети Української Народної Республіки і поштові марки, на яких уже фігурувало зображення Т. («Володимирівського знака»). 27 (14) січня 1918 Мала Рада (див. *Комітет Української Центральної Ради*) затвердила Тимчасовий закон про флот УНР, який передбачав уміщення на військово-мор. прапорі «історичного золотого тризуба». Так Т. посів місце тимчасової держ. відзнаки, що, певне, справило вирішальний вплив на остаточний вибір. 25 (12) лютого 1918 на засіданні Малої Ради було затверджено, що «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого». 22 березня 1918 Мала Рада затвердила зображення Великого й Малого Державних Гербів та відповідних печаток, виконані В.*Кричевським*. Герби являли собою Т., оточений вінком з оливкового листя на знак миролюбної політики.

Після перевороту 29 квітня 1918 Т. залишився в геральдичному вжитку. В офіц. описах кредитових білетів за *Української Держави* даний знак спочатку найменовано «гербом У.Н.Р.», а далі — уже просто «гербом України» чи «Українським гербом». Наказом військовій офіції було запроваджено нову кокарду для військ. управлінь та установ із зображенням герба Укр. Д-ви — Т. без вінка. Т. зберігся й на пе-

чатках різних установ, на військово-мор. прапорі нового зразка й службових прапорах. 24 листопада 1918 комісія схвалила проекти Державних Герба та Печатки, але вони залишилися незатвердженими.

21 січня 1919 комісія у справах вироблення проекту герба УНР дійшла висновку, що до герба Соборної України мають увійти емблеми УНР і *Західноукраїнської Народної Республіки*, а також знак кн. Володимира. Із 22 січня 1919 Т. було включено до крайового герба *Західної області Української Народної Республіки*. 1939 Т. увійшов до держ. герба *Карпатської України*, яка проголосила самостійність після розпаду Чехословаччини.

По визвол. змаганнях укр. народу 1917—21 Т. залишався гол. символом *Державного центру УНР на еміграції*, численних громадських і політ. орг-цій, перебуваючи під забороною в УСРР/УРСР. Наприкінці 1980-х та на поч. 1990-х рр. у громад. русі ширилося його визнання як нац. герба. 19 лютого 1992 *Верховна Рада України* затвердила «тризуб як малий герб України» в результаті широкого конкурсу, на якому переміг проект герба А.Гречила, О.Кохана й І.Турецького. Зображення герба вміщується на печатках органів держ. влади і держ. управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках держ. установ.

Конституція України 28 червня 1996 ствердила, що «Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)». Великий Держ. Герб України мусить у майбутньому встановлюватися законом з урахуванням малого Держ. Герба України та герба *Війська Запорозького* (стаття 20-та). Вживання в офіц. документах та наук. працях замість «тризуба» терміна «Знак княжої держави Володимира Великого» дає можливість уникнути плутанини з традиційною емблемою «жезла Посейдона» — стилізованим зображенням конкретного різновиду зброї та рибальського знаряддя, що зазвичай символізує владу над мор. простором.

Літ.: *Грушевський М.* Про гербові знаки України. «Народня воля», 1917, 3 вересня; *Його ж.* Український Державний Герб. Там само, 1918, 15 лютого; Закон про Державний Герб України. «Київські губерніяльні вісті», 1918, 18 квітня; *Рыбаков Б.А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. «Советская археология», 1940, т. 6; *Иоаннисян О.М.* Родовые знаки древнерусских князей X—XIII вв. (литература и источники). В кн.: Геральдика: Материалы и исследования. Л., 1983; Про Державний Герб України: Постанова Верховної Ради України від 19.02.1992 р. № 2137-XII. «Відомості Верховної Ради України», 1992, № 40; Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917—1920 рр.). «УЇЖ», 1999, № 4; *Белецкий С.В.* Знаки Рюриковичей. «Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада» (СПб.), 2000—01, вып. 2—3; *Бєлов О.Ф., Шаповалов Г.І.* Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. К.—Запоріжжя, 2008; *Гречило А.* Українська територіальна геральдика. Львів, 2010; Україна: герби та прапори. К., 2010; *Ралдугіна Т.* Відродження національної символіки в часи Української революції 1917—1921 років. В кн.: Студії з історії Української революції 1917—1921 років: Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Руслана Яковича Пирога з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності. К., 2011; *Молчанов А.А.* Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика. В кн.: Русь в IX—X веках: Археологическая панорама. М.—Вологда, 2012.

К.Ю. Гломозда.

«ТРИЗУ́Б» — укр. громадсько-політ. та літературно-мистецький тижневик, неофіц. орган *Державного центру УНР на еміграції*. Виходив у Парижі (Франція) упродовж 1925—40. Заснований за ініціативи С.*Петлюри*, В.*Прокоповича* та П.*Чижевського*. Редактори — В.Прокопович (1925—1939), О.*Шульгин* (1940). Друкувалися статті та матеріали, присвячені поточним подіям в Україні та у світі, політ., наук., культ. та мистецькому життю укр. еміграції в Європі, публіцистичні розвідки на соціально-політ., військово-політ., етнонац., істор., екон., мистецько-літ. теми, а також спогади, реферати виступів відомих укр. політ. і громад. діячів, документи Держ. центру УНР на еміграції, огляди, рецензії, інформація, хроніка, некрологи та ін. Часопис мав дописувачів із Бельгії, Болгарії, Канади, Німеччини, Польщі, Румунії, США, Франції, Чехословаччини та ін. Під час процесу над вбивцею С.Петлюри С.-Ш.Шварцбардом видано 10 спец. випусків (від 19 жовтня 1927 до 1 серпня 1928) «Т.», які містили суд. бюлетені, коментарі та ін. матеріали. Із часописом співробітничали ряд відомих укр. політ. і громад. діячів, науковців та публіцистів, зокрема Є.Гловінський, Ю.*Горліс-Горський*, Д.*Дорошенко*, В.*Заїкін*, М.М.*Ковальський*, М.*Лівицький*, О.*Лотоцький*, С.*Наріжний*, В.*Садовський*, В.*Сальський*, С.*Сірополко*, М.*Славинський*, Я.*Токаржевський-Карашевич*, А.*Яковлів* та ін. 1938—39 до «Т.» видавалися спец. додатки «Наші діти на чужині», «Наша жінка на чужині», «Пласт на чужині», «Трибуна молодих». Від 1926 в Парижі функціонувала книгарня «Тризуб», в якій розповсюджувався часопис «Т.» зокрема та укр. еміграційні видання загалом. Від 1935 за ініціативи Є.Прокопович у цій книгарні проводилися громад. бесіди, прибутки від яких ішли на культ. заходи.

«Тризуб». Париж, 1935. Ч. 42. Обкладинка. Логотип.

Літ.: Дві нові українські трибуни за кордоном. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1926, № 21, 27 січня; *Бобрів В.* Не на ту адресу. Там само, 1928, № 69, 24 березня; З життя українців у Франції. Там само, 1928, № 112, 15 травня; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. т. 1—2. Прага, 1942 [Т. 1]; К., 1999 [Т. 2]; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Петлюра С.* Сучасна українська еміграція та її завдання. В кн.: *Петлюра С.* Статті. К., 1993; *Якубишина В.* Культурно-освітня діяльність української еміграції у Франції 20—30-х рр. XX ст. В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАНУ, т. 1. К., 1996; *Гриненко О.О.* Матеріали журналу «Тризуб» про розслідування вбивства С. Петлюри (1926—1928 рр.). «УЇЖ», 2009, № 3.

О.В. Ясь.

Скульптурна композиція «Тризуб», встановлена на горі Говерла. 2008.

К.Й. Трильовський.

Трипілля. Пам'ятник Д.І. Терпилу (отаману Зеленому). Скульптор М. Горловий. 2006.

ТРИЛЬО́ВСЬКИЙ Кирило Йосипович (літ. псевдоніми — Гайдамака, Гриць, Покотило, Клим, Обух, Січовий батько та ін.; 06.05.1864—19.10.1940) — громад. і політ. діяч, адвокат, журналіст та видавець. Провідний член *Русько-української радикальної партії*, організатор і творець *«Січей»* і т-ва «Січові стрільці», ген. отаман Укр. січового союзу у *Львові.* Н. в с. Богутин (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Студіював право в ун-тах *Чернівців* та Львова, д-р права, провідник радикалів на *Покутті.* 1900 заснував перше гімнастично-пожежне т-во «Січ» у с. Завалля (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.), 1901 відкрив адвокатську контору в *Коломиї.* Організатор першого січневого свята в Коломиї (1903), першого кооперативу на Покутті в с. Іспас (нині село Вижницького р-ну Чернів. обл.; 1904). 1911 — один із захисників на процесі проти учасників боротьби за укр. ун-т у Львові. 1912 — ген. отаман Укр. січового союзу.

Із 1907 — посол (депутат) австрійс. парламенту, із 1913 — *Галицького крайового сейму.* У серпні 1914 з ініціативи *Головної української ради* обраний начальником орг. секції т-ва «Січові стрільці», згодом — головою Бойової управи *Легіону Українських січових стрільців*, членом Української загальної ради у *Відні.* 1919 — член *Української національної ради ЗУНР* у Станиславові (нині м. *Івано-Франківськ*). 1919—20 заснував січові к-ти у *Вінниці* та *Закарпатській Україні*, 1921 — т-во «Січ» у Відні. У Відні став членом координаційної комісії при уряді *Західноукраїнської Народної Республіки* на еміграції (до 1927). Після повернення до *Галичини* відійшов від активної громадсько-політ. діяльності, зайнявся адвокатурою у *Гвіздці* та Коломиї. Видавав газети «Хлопська правда», «Нова Січ» (Коломия), також співаники, календарі («Запорожець», «Отаман»), співпрацював з часописами «Зоря», «Січ», «Вісти», *«Громадський голос»* та ін. Написав низку брошур про стрілец. рух. Автор січових і стрілец. пісень: «Гей, там на горі "Січ" іде!», «Про Січ славну — Запорожжя», «Ой зацвіла черемшина», «На вулиці сурма грає» (разом із О.Довганюком) та ін. Залишив спогади «З мого життя».

П. у м. Коломия.

Тв.: Про січовий рух. В кн.: Календар «Запорожець» на 1921 р. Відень, 1920; З мого життя (уривок зі спогадів). В кн.: Гей, там на горі «Січ» іде!: Пропам'ятна книга «Січей». Едмонтон, 1965.

Літ.: *Гуйванюк М.* Січовий рух та формування національної свідомості селянства Галичини й Буковини на початку XX ст. В кн.: Питання історії України: Збірник наукових статей, т. 4. Чернівці, 2000; *Його ж.* Утворення перших галицьких та буковинських «Січей» на початку XX ст. Січова атрибутика. Там само, т. 5. Чернівці, 2002; *Нагірняк А.Я.* Національно-організаційні засади формування українського стрілецтва на початку XX століття. В кн.: Шляхами історії: Науковий збірник історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка. Львів, 2004; *Його ж.* Утворення та головні напрями діяльності січових організацій у Галичині (кінця XIX — початку XX ст.). В кн.: Вісник національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія, № 528. Львів, 2005.

В.І. Горинь.

ТРИПІ́ЛЛЯ (до 16 ст. — Треполь, 1919—27 — Комсомолля) — село Обухівського р-ну *Київської області.* Розташов. на правому березі Дніпра (нині на правому березі Канівського водосховища) в районі впадіння річок Красна та Суха Бобриця. Населення бл. 3 тис. осіб.

Літописне місто Треполь займало територію Посадової гори та її підніжжя (заг. площа до 25 га). Виявлено рештки ровів та валів, сліди обвідного каналу навколо *посаду.* Перша достовірна літописна згадка про Треполь пов'язана з битвою 1093 (див. *Стугна, битва на річці 1093*). Треполь не раз згадується в літописі при описі подій 12 — поч. 13 ст., переважно у зв'язку з боротьбою між князями. Епізодично Треполь фігурує як центр уділу (1161—67 тут князював *Володимир Мстиславич*, 1176 — його син Мстислав). Виявлений шар руйнування з матеріалами 13 ст. свідчить про знищення міста під час *монголо-татарської навали.*

Трипілля. Київський обласний археологічний музей. Фото 2012.

Про відновлення міста в післямонгол. добу свідчать знахідки кераміки на Посадовій горі та в її околицях. 1500 Треполь з околицями вел. кн. литов. *Олександр* пожалував боярину Данилу Дедьковичу (Дідовичу) у спадкове володіння. Дедьковичі перебрали прізвище «Трипільські», із 1550 користувалися гербом «Гоздава». У часи панів Трипільських укріплено замок, збудовано палац із цегли-«литовки». У містечку було 3 правосл. храми. 1592 замок захопили повсталі козаки К.*Косинського*, 1596 — С.*Наливайка.* У 1620-ті рр. Трипільські продали свої володіння А.Зборовському та М.Бжозовському, які порядкували в Т. до 1648.

Від 1648 Т. — у козац. д-ві (у складі *Київського полку*), 1649 і 1654 згадується як центр сотні, із кінця 17 ст. — у складі Київ. сотні. У серпні 1659 містечко за підтримку І.*Виговського* знищив рос. загін. 1663 в Т. зупинялися військa польс. короля *Яна II* Казимира Ваза під час походу на Лівобережжя. Після доби Руїни у спустошеному містечку залишалося 3 двори. Т. майже до кінця 18 ст. було прикордонним містечком, яке належало київ. *Софійському монастирю*, потім перейшло в розряд «казенних».

Із 1781 Т. належало до Київ. пов. (до 1797 — у складі *Київського намісництва*, потім — *Київської губернії*). У 19 ст. стало значним торг. осередком. Наприкінці 19 ст. засновано чавуноливарний і цегельний з-ди. На 1900 чисельність населення становила 5,7 тис. осіб, на 1919 — 7,9 тис. осіб.

У січні 1919 Т. стало центром повстання проти *Директорії Української Народної Республіки* на чолі з уродженцем містечка отаманом *Зеленим*, а навесні 1919 — центром антибільшовицького сел. руху в Київ. губ. У травні 1919 Т. захопили особливий загін Трипільського напрямку та Дніпровська флотилія червоних, але 3 липня 1919 Зелений відбив мі-

стечко. 4 липня 1919 сталася «трипільська трагедія» (за версією червоних), або «трипільська відплата» (за версією повстанців). Група червоних командирів та комсомольців була розстріляна на трипільській кручі (за версією червоних), або пройшла через «Божий суд» (за версією повстанців). У вересні 1919 повстанці визнали верховною владою Директорію УНР. Зелений, який був смертельно поранений у бою з денікінськими військами, за переказами, таємно перепохований у Т. Рад. владу остаточно встановлено у травні 1920. За участь у повстанському русі рад. владою репресовано бл. 700 мешканців Т.

Із 1923 Комсомолля — у складі Обухівського р-ну (1962—66 — Кагарлицького р-ну), із 1925 має статус села.

1930 створено сільгоспартіль ім. Г.Петровського. Під час колективізації 1929 виселено до Сибіру 50 родин «куркулів», під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* померло бл. 1,5 тис. мешканців села. У 1930-ті рр. засуджено 500 мешканців села, із них 124 страчено.

Із 30 липня до 2-ї пол. серпня 1941 йшли оборонні бої на Трипільському плацдармі. Під час гітлерівської окупації (19 серпня 1941 — 8 листопада 1943) в селі діяло парт. підпілля. 1 липня 1943 біля села в урочищі Розкопана окупантами розстріляно 700 мешканців Обухівського р-ну, у т. ч. мешканці Трипілля. На примусову роботу в Німеччину 1942—43 вивезено бл. 600 мешканців села.

У 1950—60-ті рр. більшість мешканців Т. працювали в сільс. госп-ві та на рибопереробному з-ді. У 1960-ті рр. істор. частина села в заплаві р. Красна частково перенесена на височини через загрозу затоплення водами Канівського водосховища.

1956 на вшанування героїв «Трипільського походу» на Посадовій горі встановлено обеліск. 1959 відкрито музей історії комсомолу. 1996 на його базі створено Київ. обласний археол. музей, біля якого 2002 встановлено пам'ятник В.*Хвойці*. 2005 відкрито приватний історико-археол. музей «Прадавня Аратта-Україна». 2008 неподалік обеліска встановлено пам'ятник отаману Зеленому.

На території села відомі численні археол. пам'ятки: *трипільської культури* (у т. ч. епонімна пам'ятка, досліджена В.Хвойкою), *бронзового віку*, *чорноліської культури*, скіф. часу, *зарубинецької культури*.

Літ.: Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 1, ч. 1. СПб., 1848; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. K., 1989; *Буренко К.* Трипілля в течії віків. K., 2012.

М.Ю. Відейко.

ТРИПІ́ЛЬСЬКА КОМІ́СІЯ ПРИ ВСЕУКРАЇ́НСЬКОМУ АРХЕОЛОГІ́ЧНОМУ КОМІТЕ́ТІ ВУА́Н — н.-д. установа, що ставила за мету вирішення науково-методичних, теор., дослідницьких та орг. проблем, пов'язаних із вивченням пам'яток *трипільської культури*.

Створена наприкінці 1924 — на поч. 1925 при Всеукр. археол. к-ті ВУАН (див. *Всеукраїнський археологічний комітет*). Головою комісії була В.*Козловська*, секретарем — П.*Курінний*, членами — М.*Болтенко*, С.*Гамченко*, М.Якимович, у дослідженнях брали участь С.*Магура*, В.*Юркевич* та інші.

Наприкінці 1920-х рр. комісія об'єднувала всіх дослідників трипільської к-ри та організовувала широкомасштабні археол. дослідження. Видала перший та єдиний тематичний збірник наук. праць «Трипільська культура на Україні» (K., 1926).

Припинила діяльність на поч. 1930-х рр.

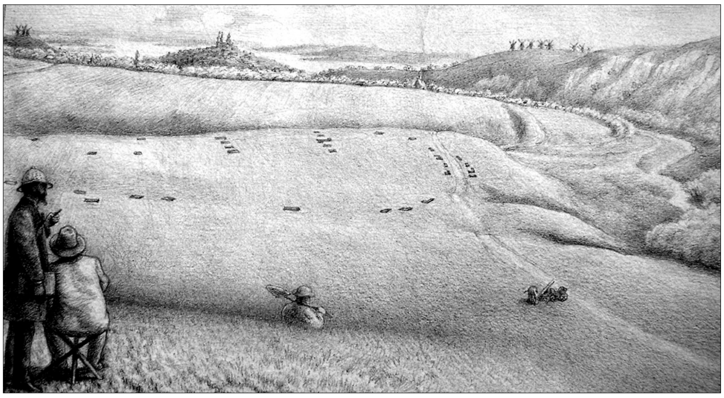
Літ.: *Нестуля С.* Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). Полтава, 1997.

О.В. Юркова.

ТРИПІ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* доби *мідно-кам'яного віку* та початку *бронзового віку* (бл. 5400 — 2750 до н. е.), частина трипільсько-кукутенської спільності, пам'ятки якої відомі на території Молдови, Румунії та України. До неї входять археол. к-ри Трипілля, Прекукутень, Кукутень, Городіштя—Фолтешть—Ербічень. Вживаються також назви: Кукутень-Трипілля, к-ра Трипілля-Кукутень, культ. комплекс Кукутень-Трипілля, к-ра мальованої кераміки (укр. мальованої кераміки), Трипілля.

На території України пам'ятки Т.к. відомі в 19-ти областях,

Розкопки епонімної пам'ятки трипільської культури у долині р. Красна. Малюнок В. Хвойки. Близько 1897.

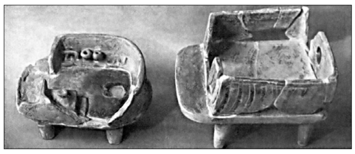
Покришка від грушоподібної посудини. Знайдена під час розкопок В. Хвойки біля с. Трипілля. Зберігається в Національному музеї історії України (м. Київ).

усього на 2012 р. їх налічувалося бл. 2300. Територія поширення: від Прикарпаття на заході до долини Дніпра на сході, у межах лісостепової смуги. Найпізніші пам'ятки виходять у степ — до Пн.-Зх. Причорномор'я. Виділена В.*Хвойкою*. Отримала назву від пам'ятки, розташованої на пд. зх. від с. *Трипілля*.

Матеріальна та духовна к-ра Трипілля свідчить про його належність до т. зв. цивілізації Давньої (Старої) Європи, яка презентує давніх хліборобів Балкан, Подунав'я та Центр. Європи і генетично пов'язана з давніми к-рами Малої Азії. Згідно з марксистською періодизацією історії Т.к. стадіально належить до доби *варварства* (фіналу доби первісного сусп-ва, епохи класоутворення), а не цивілізації. У псевдонаук. теоріях Т.к. ототожнюють з д-вою Аратта, яка нібито виникла на Балканах, а потім перемістилася на територію України. (Див. *Трипільський міф.*)

Т.к. в Україні представлена поселеннями та поховальними пам'ятками (серед яких кургани та ґрунтові могильники), а також скарбами, кременеобробними майстернями. Серед поселень виділяють протоміста — населені пункти площею 100—340 га (Трипілля, Веселий Кут, Миропілля, Володимирівка, Білий Камінь,

Керамічні моделі трипільських жител, знайдені під час археологічних розкопок поселень трипільської культури.

Стіна IV, Небелівка, Майданецьке (див. *Майданецьке поселення*), Доброводи, Тальянки та ін.).

На думку дослідників, Т.к. виникла у Прикарпатті на основі кількох археол. к-р доби *неоліту*: Боян, *лінійно-стрічкової кераміки культури*, за участю к-р Вінча, Кріш, Тиса та Хаманджія. Найдавнішим в Україні нині є поселення біля с. Бернашівка (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.; див. *Бернашівка*), у керамічному комплексі якого помітні риси перелічених вище археол. к-р.

Для археол. комплексу Т.к. характерні: залишки жител у вигляді завалів обпаленої обмазки; поділ кераміки на кухонний посуд і столовий посуд, останній прикрашений заглибленим орнаментом, інкрустованим білою або червоною пастою, розписом мінеральними фарбами (поліхромним розписом, біхромним розписом або монохромним розписом); наявність антропоморфної, у т. ч. реалістичної, пластики та зооморфної пластики. Специфічною категорією керамічних виробів є моделі будівель, саней, стільців-тронів, сокир тощо. Спалення будівель більшість дослідників нині пов'язують з існуванням традиції залишати поселення й переселятися на ін. місце раз на кілька десятків років.

Згідно з періодизацією, яку на підставі дослідження кераміки розробила Т.*Пассек* та доповнили ін. автори, виділяють три етапи Т.к.: ранній (А), середній (В), пізній (С). У свою чергу етап В поділяють на BI, BI—II та BII, а етап С — на CI та CII. Більшість сучасних дослідників (В.Дергачов, В.Збенович та ін.) до пізнього етапу зараховують лише комплекси фази CII, а CI включають до середнього етапу.

Археол. комплекс Т.к. неоднорідний. Виділено понад 60 локально-хронологічних груп і локальних варіантів, типів пам'яток. Їхні назви уточнювалися, доповнювалися, змінювалися. Для середнього етапу (В) виділено такі комплекси: BI — борисівський тип; BI—II — заліщицький варіант, солонченський варіант, біликівський тип, пеньожківсько-щербанівська група, середньобузька локальна група (остання охоплює BI—II, BII та CI); BII — володимирівська група, ворошилівський тип, коломийщинська група (заходить у CI), курилівський тип, небелівська група, петренська група (заходить у CI), чапаївський тип, шипинецька група. До етапу CI віднесено такі комплекси: кошиловецька група, косенівська група (заходить у CII), лукашівський тип, ржищівський тип, томашівська група, чечельницька група. Найбільше комплексів виділено для етапу CII: бринзенський (жванецький) тип, вихватинська група, гординештська група (тип), городський тип, животилівський тип, касперівський тип, листвинський тип, серезліївський тип, софіївський тип (див. *Софіївського типу могильники*), троянівський тип, усатовський тип, хорівський тип.

Існують різні погляди стосовно віднесення тих чи ін. пам'яток до певних типів, локальних груп, локально-хронологічних варіантів к-ри (усього виділено понад 60), а також до Т.к. в цілому. Так, О.Цвек виділила в східнотрипільську к-ру трипільські пам'ятки в межиріччі Пд. Бугу та Дніпра, включивши до неї, зокрема, пеньожківсько-щербанівську, коломийщинську, чапаївську та лукашівську групи. М.*Болтенко*, В.Петренко та ін. виділяли пам'ятки усатовського типу в особливу *усатовську культуру*, вважаючи її окремою від трипільської. Пам'ятки серезліївського та животилівського типів не всі дослідники відносять до Т.к.

Локальні варіанти, групи і типи відповідають різним типам соціальних організмів (клан, плем'я), найбільші відповідають чифдомам (вождівствам) — надплемінним утворенням, центрами яких були трипільські протоміста.

Основою економіки Т.к. було відтворювальне госп-во на основі вирощування злакових і тваринництва. На пізньому етапі де-

які групи населення переходять до *кочівництва*.

Для виготовлення знарядь праці, зброї використовували кремінь, камінь, кістку або ріг. Трипільці видобували мідь на *Волині* та в Подністров'ї; знайдено велику кількість мідних виробів, у т. ч. власного виготовлення: прикрас, знарядь праці та зброї. Гончарство (із використанням двоярусних горнів), видобуток та обробка кременю перетворилися на ремесло. Для виготовлення тканин використовували вертикальний ткацький верстат. Орнаментація посуду та пластики являла собою розвинену знакову систему (що може розглядатися як різновид піктографічної писемності), призначену для спілкування з «вищими силами» та збереження й обміну інформацією, насамперед з ритуальною метою. Комплекс орнаментації посуду, антропоморфної та зооморфної пластики, культова кераміка, у т. ч. так звані біноклеподібні посудини, пов'язують із сакральною діяльністю.

Поховальні пам'ятки для раннього та середнього етапів представлені поодинокими похованнями в межах поселень та Чапаївським могильником із трупопокладеннями, похованнями в печері Вертеба. Для пізнього етапу (СІІ) відомі грунтові могильники: Маяки, Усатове, Вихватинський (поховальний обряд — трупопокладення в ямах). Завалівський, Чернинський, Софіївський та Червонохутірський могильники презентують обряд трупоспалення. У степовій смузі на пізньому етапі набув поширення підкурганний обряд поховання.

Синхронні к-ри в найближчому оточенні: на ранньому етапі — Болград—Алдень, Варна, Вінча, *Гумельниця* (частково й на середньому етапі), *дніпро-донецька культурно-історична спільність* (до пізнього етапу), *новоданилівська культура*, *середньостогівська культура* (остання — частково й на середньому етапі); на середньому етапі — Бодрогкерестур, *Лендель*, Малиця, Петрешть, Тисаполгар, к-ра люблінсько-волин. мальованої кераміки, *лійчастого посуду культура* (остання — частково й на пізньому етапі), ямково-гребінцевої кераміки к-ра (на пізньому етапі також; див. *Ямково-гребінцевої кераміки культурно-історична область*), Чернавода I; на пізньому етапі — Баден, *кулястих амфор культура*, *нижньомихайлівська культура*, Чернавода III.

В останній чверті 4 тис. до н. е. спостерігається поступове скорочення кількості поселень та зникнення характерних рис матеріальної к-ри — мальованого посуду, пластики, жител. Це явище розглядається як «занепад» або «зникнення» трипільської археол. к-ри. Воно відбувається на тлі зміни кліматичних умов та способів господарювання, що може розглядатися як причина цієї події.

Знахідки з розкопок пам'яток Т.к. представлені в понад 60-ти музеях України, серед них: Археол. музей *Інституту археології НАН України*, *Національний музей історії України*, *Львівський історичний музей*, *Одеський археологічний музей*. За межами України трипільські старожитності з її території представлені в музеях Австрії, Великої Британії, Польщі, Росії, Румунії.

Літ.: *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913 (2-ге вид. — К., 2008); Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985; Давня історія України, т. 1. К., 1997; *Заєць І.* Трипільська культура на Поділлі. Вінниця, 2001; Енциклопедія трипільської цивілізації, т. 1—2. К., 2004; *Ткачук Т.* Знакові системи Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд). Вінниця, 2005; *Бурдо Н.* Сакральний світ трипільської цивілізації. К., 2008; *Відейко М.Ю.* Трипільська цивілізація. К, 2008; Трипольская культура в Украине: поселение-гигант Тальянки. К., 2008; Земледельцы и скотоводы Древней Европы. К.—СПб., 2012.

М.Ю. Відейко.

ТРИПІ́ЛЬСЬКИЙ МІФ — система поглядів на роль та місце *трипільської культури* в історії, складова псевдонаук. етногенетичних теорій походження укр. народу. Як і всі пострад. *міфи історичні*, має складне походження. З одного боку, нац. істор. міфи були альтернативною нар. версією історії, створеною у відповідь на втручання тоталітарної д-ви у сферу істор. пам'яті; при цьому сама д-ва багато в чому формувала офіц. версію історії на основі штучно створених міфів. З другого боку, нац. істор. міфи створювали хоч і менш професійно, але за тим самим зразком, що й рад. версію вітчизн. історії. Тож і альтернативний офіц. версії погляд на істор. минуле України конструювали саме за цим зразком. Підґрунтям стали невизнані наукою праці сходознавця А.Кифішина, який прочитав *петрогліфи Кам'яної могили* та орнамент кераміки к-ри Криш (7—6 тис. до н. е.) як протошумерську писемність. Спираючись на дані А.Кифішина, археолог Ю.Шилов локалізував на території України побіжно згадуване в давньомесопотамських і давньоінд. джерелах місто-державу Аратта, яка насправді за тими самими джерелами розташовувалася на території сучасного Ірану або Афганістану. Незважаючи на той факт, що його висновки заперечує навіть «першовідкривач» укр. Аратти А.Кифішин, Ю.Шилов створив цілісний міф про Аратту як про давню цивілізацію араттівтрипільців, що стала культурноцивілізаційним джерелом для давніх шумерської та індоєвропейської цивілізацій. Побудована на засадах первісного комунізму, керована мудрими жерцями-брахманами, Аратта-Трипілля стала вінцем більш ніж 20-тисячолітньої еволюції автохтонного населення Європи. Це нібито була країна величезних багатопо-

Керамічна жіноча статуетка з пізньотрипільського поселення із с. Троянів Житомирського району Житомирської області.

Є.П. Трифільєв.

верхових міст, могутніх фортець та мегалітичних астрономічних обсерваторій; тут винайшли *землеробство*, містобудування та писемність. Власне всю історію Старого світу Ю.Шилов розглядає як поширення з єдиного трипільського центру засад культури та цивілізації.

Ще одна складова Т.м. — питання про приналежність трипільців до давніх арійців (див. *Арії*), та, зокрема, до безпосередніх предків українців. Слід зазначити, що ще В.*Хвойка* — першовідкривач укр. версії к-ри Кукутень, що отримала назву трипільської к-ри, — вважав трипільців давніми слов'янами, чия історія сягала на цих землях ще *палеоліту*. В рад. час про трипільців-слов'ян писав акад. Б.*Рибаков*. Але вже сучасники В.Хвойки — М.*Грушевський* та М.*Біляшівський* — критично ставилися до цих поглядів, зазначаючи егейські та малоазійські першоджерела цієї к-ри. Тож зв'язок між трипільцями та слов'янством тривалий час був темою хіба що літ. творів, зокрема Д.*Гуменної* (1970-ті рр.) та С.Плачинди (рубіж 1980-х — 1990-х рр.). У той же час з легкої руки літераторів цей міф увійшов складовою частиною до укр. неоязичництва (Рідної укр. нац. віри; РУНВіри), ідеологом-теоретиком якого став Л.Силенко. Ю.Шилов інтегрував цю ідею до своєї концепції Аратти-Трипілля, навіть ігноруючи той факт, що гадані реконструкції давніх написів, на яких власне й ґрунтується вся його теорія, встановили нібито протошумерську мову населення Аратти (шумерська мова не належить до індоєвроп. мовної сім'ї (див. *Індоєвропейська спільність*) і не пов'язана з жодною із сучасних мов світу). Залучивши в якості ще одного першоджерела відомий фальсифікат — *«Велесову книгу»*, — Ю.Шилов реконструює гаданий спадковий зв'язок між Араттою-Трипіллям, *Кімерією*, *Таврикою*, *Скіфією*, д-вою *антів*, *Київською Руссю* й *Запорозькою Січчю*.

Ідеї Ю.Шилова знайшли широку підтримку у значної частини укр. культ. та політ. еліти, і з часів останньої його монографії (2003) зажили своїм власним життям. Їх популяризують у приватних навч. закладах, у новостворених приватних музеях, друкуються періодичні видання та монографії. В останні роки погляди Ю.Шилова розвинув В.Бебик, який сформулював власну концепцію укр. скіфо-трипільської цивілізації. Арійська складова теорії Ю.Шилова імпонує багатьом націоналістично налаштованим ідеологам та (мабуть несподівано для її автора) рос. неонацистам. Якщо О.Асов вважає араттів-трипільців-українців нащадками давнього населення Атлантиди (у той час як давні росіяни, за його міркуваннями, є вихідцями з ін. давнього континенту — Гіпербореї), то вже ін. рос. автори наполягають саме на семітському характері трипільського населення, яке нібито протистояло давнім арійцям-русичам.

Певною мірою, разом із неоязичництвом, Т.м. в Україні та Росії перетворився на складову окремої субкультури, яка вже сама має стати об'єктом наук. вивчення.

Літ.: *Відейко М.Ю.* Трипільська культура і міф про сонцесяйну Аратту. «Магістеріум», 2005, вип. 20; Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей. К., 2008; *Русина Е.В.* Трипольский синдром: Украина в зеркале «правильной» истории. В кн.: Фальсификация исторических источников и конструирования этнократических мифов. М., 2011; *Шнирельман В.* Русское родноверие: неоязычество и национализм в современной России. М., 2012.

А.Г. Плахонін.

ТРИФІ́ЛЬЄВ Євген Парфенович (1867—17.08.1925) — історик, археограф та археолог. Професор (1911). Н. в м. *Маріуполь*. Закінчив Маріупольську г-зію, історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1890). Викладав у навч. закладах *Харкова* та працював зберігачем фондів Музею мист-в та старожитностей при Харків. ун-ті. Захистив магістерську дис. на тему: «Нариси з історії кріпосного права в Росії: Царювання імператора Павла I» (1905). Приват-доцент Харків. ун-ту (1901). Вивчав *кургани* Куп'янського пов. Харків. губ. Брав участь у роботі 12-го (1902) та 13-го (1905) археол. з'їздів у Харкові та Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Від 1911 — екстраординарний, а від 1915 — ординарний професор Новорос. ун-ту в *Одесі*. Викладав навч. курси з рос. історії та історіографії, історії кріпацтва та ін. Від 1920 — зав. кафедри рос. історії в Одес. ін-ті нар. освіти. Очолював соціально-істор. секцію *Одеської комісії краєзнавства при ВУАН*. На поч. 1920-х рр. залучений Одес. губернським архів. управлінням до розробки місц. архів. фондів. Співпрацював з Одес. істпартом (див. *Істпарти*). Член комісії з концентрації і вивчення історико-революц. матеріалів та історії партії. Автор низки праць з історії кріпацтва в Росії кінця 18 ст., *Слобідської України* 17—19 ст., сел. руху на Херсонщині поч. 20 ст., а також студій, присвячених В.*Каразіну*. Член *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті* та Моск. археол. т-ва.

П. у м. Одеса.

Праці: Очерки из истории промышленности Слободской Украины. 1. Селитроварение XVII—XIX вв. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 6. Х., 1894; К биографии В.Н. Каразина: Дело о закладной. Х., 1913; Новые культурные течения в Московском государстве в XVII в. (речь в торжественном годичном акте Новороссийского университета, 1 мая 1913 г.). Одесса, 1913; О Феодосийском музее древностей. Одесса, 1916; Аграрное движение на Херсонщине. В кн.: 1905 год: Сборник. Х., 1925.

Літ.: *Загоровский Е.А.* Е.П. Трифильев (некролог). «Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН» (Одеса), 1925, № 2/3; Біобібліографічний словник учених Харківського університету, т. 2., ч. 1. Х., 2001; *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007; *Левченко В.* Історична освіта та наука в Одеському інституті народної освіти: Трансформація інфраструктури. В кн.: Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 19. К., 2010.

О.В. Ясь.

ТРО́ЇЦЬКИЙ СОБО́Р у Новомосковську — пам'ятка нар. арх-ри. Споруджений майстром Я.*Погрібняком* у Новоселиці (нині м. *Новомосковськ*), адм. центрі *Самарської паланки*. Собор закладений 2 червня 1775, освячений у травні 1778. 1780 завершено іконостас і освячено бічні престоли.

1888 у зв'язку з незадовільним тех. станом храм побудували наново за проектом архіт. Е.Харманського. Нова спорудa не ста-

Троїцький собор у м. Новомосковськ. Малюнок художника О. Сластіона.

ла точною копією старої (хоча на цьому наполягали Д.*Яворницький* і Г.Надхін): архітектор зробив стіни вертикальними (а не похиленими всередину, як в оригінальній пам'ятці), обшалювання — горизонтальним (а не вертикальним), спростив форму покрівель. Це позбавило пам'ятку мистецької досконалості.

Т.с. — єдиний зі збережених в Україні дев'ятизрубний дев'ятиверхий дерев'яний храм і найбільший із дерев'яних храмів України (розміри в плані 27×
×27 м, висота 65 м). Усі зруби в плані квадратні зі зрізаними кутами, завершуються верхами з трьома заломами. Вони утворюють величну і мальовничу пірамідальну композицію. Внутр. простір об'єднаний і розкритий у висоту за допомогою великих фігурних арок-вирізів.

Літ.: *Надхин Г.* Церковные памятники Запорожья. М., 1877; *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; *Логвин Г.* Храми козацької доби. «Народне мистецтво», 1997, № 1; *Тищенко О.* Троїцький собор. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Феодосий (Макаревский).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Днепропетровск, 2000; *Яворницький Д.І.* До історії степової України. Дніпропетровськ, 2004; *Вечерський В.В.* Українські дерев'яні храми. К., 2007.

А.Л. Зінченко.

ТРО́ЇЦЬКО-ІЛЛІ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р У ЧЕРНІ́ГОВІ — див. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир.*

ТРОНЬКО́ Петро Тимофійович (12.07(29.06).1915—12.09.2011) — історик, держ. і громад. діяч. Д-р істор. н. (1968), професор (1994). Дійсний член АН УРСР (1978; із 1991 — АН України, із 1994 — *Національної академії наук України*). Засл. діяч н. і т. УРСР (1990). Герой України із врученням ордена Д-ви (2000). Голова редколегій 26-томної «*Історії міст і сіл Української РСР*», багатотомної серії *«Реабілітовані історією»*. Н. в с. Заброди (нині село Богодухівського р-ну Харків. обл.). Трудову діяльність розпочав 1932 робітником шахти в м. Щербинівка (нині м. Дзержинськ Донец. обл.). Після закінчення вчительських курсів — учитель суспільствознавства й укр. мови в сільс. школі Богодухівського р-ну, директор дитячого будинку в м. *Лебедин.* 1936—37 — у Червоній армії. Із 1937 — на комсомольській роботі: секретар Сумського, 1-й секретар Станіславського обкомів ЛКСМУ, 2-й секретар ЦК ЛКСМУ (до початку жовтня 1947). Депутат *Народних зборів Західної України* (1939). Від перших днів *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — у діючій армії; у складі військ *Південно-Західного фронту*, Сталінградського фронту, *Південного фронту* та *Четвертого Українського фронту* брав участь в обороні *Києва* та Сталінграда (нині м. Волгоград, РФ), визволенні Ростова-на-Дону (нині місто в РФ), Донбасу. 6 листопада 1943 з підрозділами Червоної армії ввійшов до Києва.

Після закінчення Київ. ун-ту (1948) навч. в аспірантурі Академії сусп. наук при ЦК ВКП(б); захистив канд. дис. на тему: «Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни» (1951). Упродовж 17-ти років (1961—78) перебував на посаді заст. голови РМ УРСР, займався питаннями к-ри, освіти, охорони здоров'я.

1968 захистив докторську дис. на тему: «Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Виступав автором, керівником, членом редколегій низки праць (*«Історія Української РСР»*, *«Історія Києва»*, «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» та ін.). Т. — ініціатор проекту видання «Історія міст і сіл Української РСР».

П.Т. Тронько.

1978 Т. обраний академіком і віце-президентом АН УРСР. Від 1979 керував відділом історико-краєзнавчих досліджень в Ін-ті історії АН УРСР (із 1990 — Ін-т історії України АН УРСР, із 1991 — Ін-т історії України АН України), із 1993 — відділом регіональних проблем історії України в цьому ін-ті (із 1994 — *Інститут історії України НАН України*). Під кер-вом ученого (протягом 22-х років він очолював також правління *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*) розпочалася робота з підготовки *«Зводу пам'яток історії і культури України»*, побачив світ каталог «Памятники истории и культуры Украинской ССР», довідник про пам'ятники Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 «Навечно в памяти народной». За ініціативою, підтримкою та безпосередньою участю Т. розгорталася робота зі спорудження першого в Україні музею просто неба в *Переяславі-Хмельницькому*, музеїв нар. арх-ри і побуту в Києві, укр. козацтва на о-ві *Хортиця* в *Запоріжжі*, музею Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 та ін.

Зі здобуттям Україною незалежності свою науково-орг. діяльність Т. пов'язав передусім із захистом і відтворенням пам'яток історії та к-ри; очолив Комісію з відтворення визначних пам'яток історії і к-ри при Президентові України та Правління *Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О.Гончара.*

Т. — ініціатор ін. масштабного загальнонац. проекту: багатотомної серії книг «Реабілітовані історією» (від 1992). На чолі Гол. редколегії проекту проводив велику координаційну роботу, завдяки якій було повернуто добре ім'я сотням тисяч жертв тоталітаризму.

Більше 20-ти років (1990—2011) очолював Нац. спілку крає-

Тропінін В. «Дівчина з Поділля». 1816.

знавців України. За його безпосередньої участі було відновлено Михайлівський Золотоверхий та Успенський собори, опубліковано перші томи «Зводу пам'яток історії і культури України», понад 80 томів серії «Реабілітовані історією» та ін., видавалися журнали *«Пам'ятки України: історія та культура»*, *«Краєзнавство»*, *«З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ»* тощо. Відома діяльність ученого і як депутата ВР УРСР 9-ти скликань.

Т. належать понад 600 наук. праць, зокрема 17 монографій.

У різні роки Т. очолював Міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства при Президії НАН України, низку рад громад. і держ. орг-цій. Почесний громадянин Києва, *Харкова*, *Кам'янця-Подільського*, Переяслава-Хмельницького, *Канева*, *Богодухова*, Лебедина, почесний професор, почесний д-р низки ун-тів України.

Лауреат Держ. премії СРСР у галузі н. і т. (1976).

Нагороджений 4-ма орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Червоної Зірки, Леніна, Жовтневої революції, Дружби народів, «За заслуги» 3-го ст., Богдана Хмельницького 3-го і 2-го ст., Ярослава Мудрого 5-го ст.

П. у м. Київ, похований на меморіальній алеї *Байкового цвинтаря*.

Праці: Безсмертя юних: з історії боротьби комсомольського підпілля України в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957; В боях за Вітчизну (1941—1945). К., 1959; Культура — всенародне надбання. К., 1977; Всенародная борьба против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины (1941—1945). К., 1980; Летопись дружбы и братства: из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т. К., 1981; Киев социалистический. К., 1982; Історико-культурні цінності і сучасність. К., 1988; Краєзнавство у відродженні духовності та культури: досвід, проблеми, перспективи. К., 1994; Навічно в пам'яті народній: з історії боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1995; Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: досвід, проблеми, перспективи. К., 2000; Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. К., 2001; Українське краєзнавство в XX столітті: до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. К., 2002; «Було це так...»: до 70-річчя Народних зборів Західної України: спогади депутата. К., 2009; Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії. К., 2010; Подвигу молодих жити у віках. К., 2010.

Бібліогр.: Петро Тимофійович Тронько: Бібліографічний покажчик. К., 2005.

Літ.: З любов'ю до України: на пошану академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька. К., 1995; Тронько Петро Тимофійович. В кн.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; *Смолій В.А.* Тронько Петро Тимофійович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Тронько Петро Тимофійович. В кн.: Національна академія наук України: персональний склад, 1918—2003. К., 2003; *Дмитрієнко М.Ф., Верменич Я.В.* Щире слово про академіка Петра Тимофійовича Тронька: штрихи до портрета видатної особи. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 2005, число 12, ч. 1; *Реєнт О.П.* Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько (до 90-річчя від дня народження). «УІЖ», 2005, № 3; *Скляренко Є.М.* Історик і час. К., 2005; *Удод Л.І.* П.Т. Тронько: портрет на тлі епохи. К., 2005; Що ми залишимо нащадкам?: Збірник матеріалів і документів про державну, громадську діяльність та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. К., 2008; Обранець історії: до 95-річчя від дня народження академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька: Матеріали Перших наукових читань, 19 листопада 2010 року. Дніпропетровськ, 2011.

Я.В. Верменич, В.І. Дмитрук.

ТРОПІ́НІН Василь Андрійович (30(19).03.1776—15(03).05.1857) — рос. живописець, академік петерб. Академії мист-в (з 1824). Н. в с. Корпово (нині село Новгород. обл., РФ) в сім'ї кріпака графа А.Мініха. Після одруження графині Н.Мініх перейшов у власність її чоловіка — графа І.Моркова. 1799—1804 був вільним слухачем петерб. Академії мист-в, де вчився в С.Щукіна. 1804 відкликаний І.Морковим з Академії і відвезений у його маєток у с. Кукавка (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.), де жив 1804—12 і 1818—21. Перебування в Україні мало велике значення для формування Т. як художника. За його словами, він «мало навчався... в Академії, але навчився в Малоросії». Як домашній живописець виконав низку портретів членів сім'ї І.Моркова, їхніх знайомих («Портрет Яна Борейка», 1806; «Портрет музикантші Боцігетті», 1810-ті рр.), склав проект палацу та сільс. церкви в Кукавці, взяв участь у її буд-ві та оздобленні. У цей же період написав одну з найкращих своїх робіт — «Портрет сина Арсентія» (1818). Створив узагальнені, глибоко поетичні образи укр. селян («Дівчина з Поділля», 1810—20; «Дівчина з кужелем», 1810-ті рр.; «Хлопчик із топірцем», «Хлопчик із сопілкою», обидва 1812; «Пряля», «Портрет українця», обидва 1821), краєвиди *Поділля* («Гроза над селом», 1810-ті рр.), побутові композиції («Весілля в с. Кукавці», 1821). Існує припущення, що Т. — автор портрета У.*Кармалюка* (1820). Добру обізнаність Т. з нац. традиціями не тільки портретного мистецтва, а й іконопису засвідчують створені ним ікони для іконостаса Кукавської церкви («Свята Варвара», «Архангел Гавриїл», обидві 1806—07). Після звільнення з *кріпацтва* (1823) оселився в *Москві.* У період розквіту творчості (1820—30-ті рр.) виконав численні портрети сучасників, що вирізняються романтичною піднесеністю і водночас точністю психологічної та соціальної характеристики (портрети П.Булахова, 1823; К.Равича, 1825; О.*Пушкіна*, 1827, К.*Брюллова*, 1836, та ін.). Створив своєрідний тип картини, в якій поєднав риси портрета і побутового жанру («Пряха», 1821; «Мереживниця», «Старий жебрак», обидві 1823; «Золотошвейка», 1826; «Гітарист»,1832).

Тропінін В.А. Автопортрет. 1830-ті роки.

П. у м. Москва.

Творчість Т. сприяла розвиткові традицій нар. к-ри, відіграла важливу роль у становленні демократ. мист-ва 19 ст. В Україні його твори зберігаються в музейних зібраннях *Києва*, *Харкова*, *Львова*. 1969 в Москві відкритий Музей В.Тропініна і моск. художників його часу. У Кукавці 1990 встановлено пам'ятник Т. (скульп. М.Крижанівський).

Літ.: *Шероцький К.* Дещо з української творчості артиста-маляра Тропініна. «ЗНТШ», 1911, т. 104, кн. 3; *Рогозинский А.* Некоторые подробности о жизни и произведениях Тропинина. «Искусство в Южной России», 1913, № 1; *Затенацький Я.* Тропінін на Україні. «Україна», 1957, № 10; *Рябий М.В.* В.А. Тропінін як архітектор і будівник Кукавської сільської церкви. В кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Амшинская А.М.* Василий Андреевич Тропинин. М., 1970; Василий Андреевич Тропинин: Исследования. Материалы. М., 1982; *Петинова Е.Ф.* Василий Андреевич Тропинин. Л., 1990; *Волгина Ю.И.* Василий Тропинин. М., 2000; *Рубан В.В.* Образотворче мистецтво: Живопис першої половини XIX ст. В кн.: Історія української культури, т. 4, кн. 2. К., 2005.

Н.Г. Ковпаненко.

«ТРОСТЯНÉЦЬ», Державний дендрологічний парк «Тростянець» Національної академії наук України — пам'ятка садово-паркового мист-ва. Розташов. біля с. Тростянець Ічнянського р-ну Черніг. обл. Заснований Іваном Михайловичем Скоропадським (1804—87), представником роду *Скоропадських*.

Дендропарк (площа 204,7 га) розташов. у верхів'ях р. Тростянець (прит. Лисогору, бас. Дніпра), яку утворюють кілька струмків, що течуть у заболочених балках. Навколо простягається лісостепова рівнина. На час закладання частину території займав 200-річний дубовий гай, решта використовувалась як с.-г. угіддя.

1833 було споруджено садибу з великим дерев'яним будинком (зруйнована 1918). 1834 поглибили балки, насипали греблі і таким чином створили Великий став (завдовжки 1,3 км і завширшки біля греблі майже 100 м), який є композиційною віссю парку, та ставки Лебединий і Куциха. Одночасно зі створенням штучних водойм (їхня заг. площа — більше 10 га) садили дерева

Державний дендрологічний парк «Тростянець». Могила засновника парку І.М. Скоропадського. Фото 2010.

(не лише на території парку, а й за його межами — щоб створити захисні насадження). 1858 почався новий етап у буд-ві парку — створення штучного рельєфу і масове введення в насадження інтродуцентів. У підсумку на території бл. 30 га було створено горбистий рельєф, де висота окремих гірок досягала 35 м.

Після смерті І.Скоропадського (із 1833 жив у садибі, похований на її території) «Т.» поступово прийшов у занепад. Із 1918 протягом 20-ти років дендропарк перебував у складі місц. *радгоспу*. 1940 його було реорганізовано в держ. заповідник «Тростянець» і підпорядковано Гол. управлінню заповідників при РНК УРСР. Постановою РМ УРСР від 25 серпня 1951 дендропарк передано у відання АН УРСР, після чого почалося відродження пам'ятки.

«Т.» — один із кращих ландшафтних парків України. Завдяки значному видовому складу інтродукованих рослин та їхньому формовому різноманіттю дендропарк є базою для проведення різнопланової н.-д. роботи і вагомим об'єктом культурно-просвітницької та екологічної діяльності.

Літ.: *Лыпа А.Л., Степунин Г.А.* Дендропарк «Тростянец». К., 1951; *Косаревский И.А.* Тростянецкий парк. К., 1964; *Ільєнко О.* Дендрологічний парк «Тростянець». «Хроніка-2000», 2001, вип. 41—42.

О.О. Ільєнко.

ТРОСТЯНÉЦЬ — місто *Сумської області*, райцентр. Розташов. на р. Боромля (прит. Ворскли, бас. Дніпра). Населення 21,5 тис. осіб (2011).

Заснований як село переселенцями з *Правобережної України* в 1650-х рр., уперше згаданий під 1660. До 1765 Т. належав до *Охтирського полку*, із 1765 — до Охтирського комісарства, із 1780 — село Охтирського пов. *Харківського намісництва*, із 1797 — *Слобідсько-Української губернії* (із 1835 — *Харківська губернія*).

Із 1720 власниками села були духівник рос. царя *Петра І* Тимофій Надаржинський та його нащадки, із поч. 1840-х рр. до 1868 — князі Голіцини, із 1874 до 1917 — великий підприємець Леопольд Кеніг та його сини (див. *Кеніги*). Із 1830-х рр. власники тростянецького маєтку засновували в селі пром. підпр-ва (вир-во цукру, пива, селітри, полотна, дерев'яних виробів тощо). 1878 почався рух залізницею, яка пройшла через Т. (станцію 1893 було перейменовано з Т. на Смородине).

Рад. владу остаточно встановлено 4 грудня 1919. 1925 Т. отримав статус с-ща міськ. типу, із 1939 — райцентр. 1940 (за ін. даними, 1939) Т. став містом. Окупований гітлерівцями з 10 жовтня 1941 до 9 серпня 1943.

У рад. час тривав розвиток міста як значного пром. осередку (машинобудівний з-д, з-д «Електропобутприлад», підпр-ва хар-

Тростянець Сумської області. «Круглий двір». Фото 2011.

чової та деревообробної промисловості). У наш час провідним підпр-вом Т. є шоколадна ф-ка «Україна».

1864 гостем тростянецького маєтку був П.*Чайковський.* У Т. народився М.*Хвильовий.*

Пам'ятки арх-ри: «Круглий двір» (стилізована під середньовічну фортецю споруда театрального і госп. призначення; 1749), Благовіщенська церква (1744—50), палац (1762, перебудований наприкінці 19 ст.), Свято-Вознесенська церква (1905—13, архіт. О.*Бекетов*), будинок дворянських зборів (1878). Біля міста — лісопарк «Нескучне» (закладений 1809) із гротом Німф; тут діє Краснотростянецька лісова н.-д. станція.

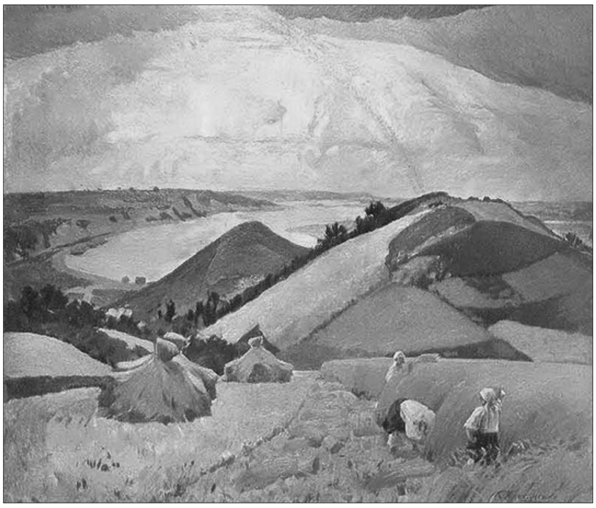
Літ.: *Торопов С.А.* Тростянец. «Столица и усадьба», 1916, № 54; ІМіС УРСР: Сумська область. К., 1973; *Артюшенко М.* Нариси історії міста Тростянець. Суми, 2010.

О.Г. Бажан, Д.Я. Вортман.

К.Д. Трохименко.

ТРОХИ́МЕНКО Карпо Дем'янович (19 або 25.10.1885 — 01.10.1979) — живописець, педагог. Професор (1939). Нар. художник УРСР (1944). Н. в с. Сущани (нині село Кагарлицького р-ну Київ. обл.) в сім'ї сільс. писаря. Навч. в іконописній майстерні в *Києві* (1899—1902), Київ. худож. уч-щі в І.Селезньова (1902—10, із перервою), Моск. уч-щі живопису, скульптури та арх-ри (1906—07), петерб. Академії мист-в у М.*Самокиша* (1910—16). 1918 працював у відділі охорони пам'яток Гол. управління мист-в та нац. к-ри. Був членом *Асоціації художників Червоної України.* 1926—33 викладав у Київ. худож. школі, 1933—74 — у Київ. худож. ін-ті, де завідував кафедрою композиції (із 1939 — професор). Створив композиції на батальні та істор. теми («Допит полонених мадярських гусарів», 1916; «Вечеря козаків на позиціях», 1917; серія акварелей «Революція на селі», 1926; «Колгоспниці-активістки», 1940; «Весна 1648 року», 1954; «Григорій Сковорода», 1960—66); жанрові картини монументально-епічного характеру («Кадри Дніпробуду», 1934; «На будівництві Київської ГЕС», 1963); ліричні пейзажі («Краєвид Дніпра з Іван-гори», 1926; цикл картин «Моя рідна Батьківщина», 1964—68; «Останнє проміння», 1967); портрети (акад. М.*Біляшівського*, 1920; худож. О.Фоміна, 1938; «Засідання Академії наук УРСР в евакуації в Уфі», 1945), натюрморти. Автор живописних полотен, присвячених життю та творчості Т.*Шевченка* («Шевченко і Енгельгардт», 1939; «Шевченко на Чернечій горі», 1954; «Катерина», 1959; «Т.Шевченко в Каневі», 1961). Працював у галузі монументально-декоративного мист-ва. Автор розвідок з історії укр. мист-ва, методики викладання живопису.

Трохименко К. «Над Великим шляхом». 1926.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1969).

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Врона І.І.* К.Д. Трохименко: Нарис про життя і творчість. К., 1957; Народний художник УРСР Карпо Трохименко: Каталог. К., 1968; Карпо Трохименко: Альбом. К., 1969; Карпо Трохименко: Спогади про художника. К., 1986; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні 1917—1941 рр., ч. 1. К., 1995; *Щербак В.* Карпо Трохименко і його школа. «Образотворче мистецтво», 2006, № 1; *Сторчай О.* Карпо Трохименко: Спогади про Київське художнє училище (публікація архівного документа). «Студії мистецтвознавчі», 2008, № 1.

Н.Г. Ковпаненко.

ТРОЦИ́НИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, який походить від козака **Василя** (серед. — 2-га пол. 17 ст.), власника м-ка Переволочна Прилуцького полку (нині село Прилуцького р-ну Черніг. обл.). Його син — **Трохим** (Троць) **Васильович** (р. н. невід. — п. 1718), срібнянський *сотник* (1682, 1688—1707), прилуцький полковий суддя (1707—09), від імені якого походить родове прізвище. Піднесенню роду сприяла кар'єра **Антона Трохимовича** (бл. 1665 — 1749), співака при дворі царівни *Софії Олексіївни.* Його зусиллями батько отримав сотницький уряд та маєток Охоньки (нині с. Охіньки Прилуцького р-ну Черніг. обл.). Антон також посідав уряд срібнянського сотника (1707—39). Його син — **Микола Антонович** (бл. 1798 — 1774), срібнянський сотник (1739—55), а онук — **Фадей Миколайович** (1742 — р. с. невід.), сотник 2-ї варвинської сотні (1770—73). До цього роду належав **Костянтин Єлисейович** (1827—1914), правознавець, громад. діяч, доброчинець, дійсний статський радник, перший голова Черніг. губернської земської управи (1864—66), губернський і повітовий гласний (1865—69), почесний мировий суддя та голова ніжинського з'їзду мирових суддів (1869—80), приятель Т.*Шевченка*, автор праць «Историческое развитие судоустройства в России от времен великого князя Иоанна III до наших дней» (К., 1847) та «История судебных учреждений в России» (СПб., 1851).

Рід внесений до 6-ї частини Родовідних книг Черніг. та Полтав. губерній.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Троцины (к истории малорусского шляхетства). «Киевская старина», 1893, т. 43, вып. 11; *Його ж.* Описание старой Малороссии, т. 3: Полк Прилукский. К., 1900; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 2. К., 1998.

В.В. Томазов.

ТРО́ЦЬКИЙ Лев Давидович (ім'я при народженні — Лейба Давидович Бронштейн; 07.11(26.10). 1879—21.08.1940) — політ. і державний діяч, член політбюро ЦК РКП(б)/ВКП(б) з 25 березня 1919 по 23 жовтня 1926, член ЦК РСДРП(б)/РКП(б)/ВКП(б) з 1917 по 1927. Н. в с. Янівка (нині с. Береславка Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї заможного землевласника. Із 1889 навч. в реальному уч-щі в *Одесі*, із 1895 — в реальному уч-щі в *Миколаєві.* 1896 брав участь у соціал-демократ. гуртку, 1897 був одним з організаторів Південноpoc. робітн. союзу. На поч. 1898 вперше заарештований, провів

2 роки в одес. тюрмі. Із 1900 — на засланні в Іркутській губ. 1902 втік за кордон, за рекомендацією В.*Леніна* мав бути введений до складу редакції газ. *«Искра»*, але Г.Плеханов не допустив цього. Під час розколу РСДРП на II з'їзді (1903) не підтримав ні *більшовиків*, ні *меншовиків*. 1905 повернувся нелегально в Росію — спочатку в *Київ*, потім — у *Санкт-Петербург,* де став одним з організаторів Петерб. ради робітн. депутатів. У листопаді 1905 став головою ради, але на початку грудня був заарештований і засуджений на вічне поселення в Сибір. По дорозі у заслання втік і знову опинився в еміграції.

У травні 1917 прибув у Петроград (нині м. С.-Петербург) і став неформальним лідером великої групи соціал-демократів — т. зв. міжрайонців, які не бажали злитися ні з меншовиками, ні з більшовиками. На VI з'їзді РСДРП(б) в липні 1917 «міжрайонці» були включені до складу більшовицької партії, а Т. став членом її ЦК.

Із вересня 1917 — голова Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів. 12 жовтня сформував Військово-революц. к-т і фактично очолив підготовку збройного повстання в Петрограді. У першому складі РНК зайняв пост нар. комісара закордонних справ. Від березня 1918 — нар. комісар військ. справ, із вересня 1918 — одночасно голова РВР Республіки. Став організатором Червоної армії і довів її чисельність восени 1919 до 3 млн бійців і командирів.

Після відходу В.Леніна від держ. справ у політбюро ЦК РКП(б) розгорілася боротьба за одноосібну владу між Т. і Й.*Сталіним.* У листопаді 1927 Т. рішенням ЦК і Центр. контрольної комісії ВКП(б) був виключений з партії і відправлений у заслання в Алма-Ату (нині м. Алмати, Казахстан), а в січні 1929 — депортований за межі *СРСР.*

20 серпня 1940 агент НКВС СРСР, іспанець Р.Меркадер, виконав доручення Й.Сталіна вбити Т. і на віллі в Койокані (Мексика) завдав Т. удар по голові льодорубом. Через добу після замаху Т. помер. Вбивцю мексиканський суд ув'язнив на 20 років. 1960 Р.Меркадер звільнився, приїхав в СРСР та був нагороджений званням Героя Рад. Союзу.

Лев Троцький і Україна. Будучи у складі вищого компарт. кер-ва, Т. справляв великий вплив на події, пов'язані з Україною. Перш за все, треба згадати обставини укладення *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918.* Коли в Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь) відкрилася мирна конференція, керівник австро-угор. делегації граф О.Чернін заявив 10 січня 1918, що Центр. д-ви вважають укр. делегацію на чолі з В.*Голубовичем* самостійним і уповноваженим представництвом *Української Народної Республіки.* Керівник рос. делегації Т. повідомив, що не бачить перешкод для участі делегації в мирних переговорах: «Українська делегація виступає тут як самостійна делегація, і за таку визнає її делегація російська». В рад. історіографії ця заява розглядалася як зрадницька. Насправді, однак, Т. вважав вигідним виступати на переговорах двома окремими делегаціями — російською і українською. Інша річ, що він розглядав як українську делегацію радянської України. Створюючи на противагу УНР нібито цілком незалежну від Росії радянську Україну, більшовики маскували її в очах міжнар. громадськості й самих українців під нац. державність, розбудовану *Українською Центральною Радою.* Назву д-ви вони залишили такою ж (УНР), а назву уряду трохи змінили (*Народний секретаріат* замість Ген. секретаріату). Елементи такої мімікрії чітко простежувалися в заяві Т. у Брест-Литовську. Зокрема, він вказав 10 січня, що самоозначення України відбувається у формі Нар. республіки, в ній нема жодних окупаційних військ і політ. життя відбувається там вільно; є всюди вільно обрані ради робітн., солдатських і сел. депутатів; не можна сумніватися, що процес самоозначення України в її геогр. межах і в держ. формах, які відповідають волі укр. народу, знайде своє закінчення. Під закінченням процесу самоозначення Т. розумів завершення розпочатого 7 січня 1918 наступу військ В.*Антонова-Овсієнка.* Ці підрозділи встановили рад. владу 11 січня в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), 19 січня — у *Полтаві*, 30 січня — в Одесі, 8 лютого — у Києві. 30 січня, коли переговори в Брест-Литовську відновилися після тривалої перерви, Т. заявив, що укр. сторону повинна представляти делегація Нар. секретаріату, а не УЦР, яка вже не контролює територію України. У відповідь новий голова делегації УНР О.*Севрюк* ознайомив присутніх із текстом *Четвертого Універсалу Української Центральної Ради* і заявив, що Т. не може вирішувати, яка з двох делегацій є правомочною, оскільки Україна до складу Росії вже не входить. Представники Центр. д-в продовжили переговори з делегацією УЦР.

Л.Д. Троцький.

Переслідуючи війська А.*Денікіна*, три армії Т. восени 1919 увійшли в Україну, щоб знову приступити, після зим 1917/18 і 1918/19, до її радянізації. На поч. 1920 Т. виступив перед агітаторами-комуністами, які відправлялися на парт. роботу в Україну, з «десятьма заповідями» — інструкціями, сформульованими у вкрай цинічній формі. Хоч у 20-томнику творів Т. цього виступу не знайти, у ньому в концентрованій формі характеризувалася відбита в безлічі документів офіц. політика РКП(б) щодо укр. селянства.

Перші три заповіді стосувалися комун (див. *Комуна сільськогосподарська*), насадження яких улітку 1919 було однією з причин загибелі рад. влади в Україні. Т. рекомендував не накидати укр. селянам комуну до того часу, поки рад. влада не зміцніє; обережно впроваджувати її в поміщицьких маєтках під назвою артілей або товариств і стверджувати, що в Росії комун нема. Дві заповіді стосувалися С.*Петлюри*: на противагу самостійнику С.Петлюрі та іншим говорити, що Росія також визнає самостійність України, але з рад. владою, а С.Петлюра продає Україну бурж. д-вам; оскільки укр. селянство тільки на С.Петлюру має надію, потрібно бути обережним. Тільки дурень або провокатор без усякого розбору повсюдно твердитиме, — йшлося в настанові, — що ми воюємо із С.Петлюрою; інколи, доки ще остаточно не

Герб роду Троцьких.

розбитий А.Денікін, вигідніше поширювати чутки, що рад. влада в союзі із С.Петлюрою. Торкаючись повстанського руху, Т. вказував: оскільки нам необхідно обеззброїти всіх повстанців, щоб вони знову не повернули проти нас, — а це обеззброювання викличе невдоволення серед сел. мас, — то необхідно навіювати, що серед повстанців більшість денікінців, буржуїв і куркулів. Звертаючись до актуальної теми пограбувань селян червоноармійцями, Т. вказував: якщо будуть випадки пограбувань у Червоній армії, то їх необхідно скидати на повстанців і петлюрівців, які влилися в Червону армію; рад. влада згодом розстріляє всіх петлюрівців, махновців і повстанців, тому що вони шкідливий елемент, і це буде явним доказом не лише суворої революц. дисципліни, але й суворою карою за грабунки. Стосовно хлібозаготівель надавалася така рекомендація: оскільки уряд Росії вимушений вивозити хліб з України, то вашим обов'язком, товариші, є пояснити селянам, що хліб візьмуть лише з куркулів, і не для Росії, а для бідних укр. селян, для робітників і Червоної армії, яка вигнала А.Денікіна з України. Нарешті, дві інструкції торкалися організації низової влади: намагайтеся, щоб до рад і виконкомів увійшла більшість комуністів і співчуваючих; вживайте всіх заходів, щоб на Всеукр. з'їзд рад не потрапили такі представники від волості, які можуть приєднатися на з'їзді до наших ворогів і таким чином обрати уряд України не з комуністів-більшовиків. Свою промову Т. завершив такою настановою: ні на мить не забувайте, що Україна повинна бути нашою, а нашою вона буде лише тоді, коли буде радянською.

Починаючи боротьбу з Т., Й.Сталін та його союзники Г.*Зінов'єв* і Л.Каменєв усунули з посади голови РНК УСРР його давнього друга й найбільш впливового союзника Х.*Раковського.* Унаслідок цього Т. зазнав поразки в Україні, коли розгорнулася загальнопарт. дискусія 1923—24. *У Київській губернії* його підтримали 4 із 30-ти великих парторг-цій, які брали участь у дискусії, у *Харківській губернії* — 7 із 43-х (у т. ч. апарат ЦК КП(б)У і ДПУ УСРР). В ін. губерніях України Т. не підтримала жодна парторг-ція. Не підтримала його й переважна більшість парторг-цій в ін. республіках. Вплив Т. в РКП(б) настільки зменшився, що він змушений був самоусунутися від наступного етапу дискусії, що розгорнулася вже між Й.Сталіним, з одного боку, і Г.Зінов'євим та Л.Каменєвим, з другого. 1925 Й.Сталіну вдалося влаштувати на посаду ген. секретаря ЦК КП(б)У свою креатуру — Л.*Кагановича.* Той розгорнув переслідування опозиціонерів за допомогою очищеного від прибічників Т. командного складу *Державного політичного управління УСРР.* У загальнопарт. дискусії 1927, в якій Г.Зінов'єв і Л.Каменєв об'єдналися з Т., проти опозиціонерів виступило 147 970 членів респ. парт. організації. Підтримав їх тільки 741 член КП(б)У.

В еміграції Т. спромігся об'єднати невеликі групи своїх прибічників у різних країнах у IV Інтернаціонал. В його публіцистиці помітне місце посів аналіз ситуації в радянській Україні. Навесні 1939 Т. опублікував у амер. час. «Socialist Appeal» статтю «Українське питання», в якій заявив: «Українському питанню випало в найближчий період відіграти величезну роль у житті Європи». Він звинувачував керовану Й.Сталіним «бюрократичну термідоріанську реакцію», яка заперечувала на ділі визнане *Конституцією СРСР 1936* право України на відділення від Рад. Союзу. Стаття була передрукована в російськомовному виданні «Бюллетень оппозиции (большевиков-ленинцев)» в числі 77—78 (травень—липень 1939). Полемізуючи з рос. емігрантами, які гуртувалися навколо О.*Керенського* в час. «Новая Россия», Т. знову ратував за відділення України від СРСР у статті «Демократичні кріпосники і незалежність України» («Бюллетень оппозиции (большевиков-ленинцев)», № 79—80 за серпень—жовтень 1939).

Тв.: Сочинения, т. 1—20. М.—Л., 1924—29; Уроки Октября. М., 1925 (перевид. — Л., 1991); Дневники и письма. Нью-Йорк, 1986; Архив Троцкого: коммунистическая оппозиция в СССР: 1923—1927, т. 1—4. М., 1990; К истории русской революции. М., 1990; Моя жизнь: опыт автобиографии, т. 1—2. М., 1990; Сталин, т. 1—2. М., 1990; Портреты революционеров. М., 1991.

Літ.: Leon Trotsky: The Man and His Work. New York, 1969; *Васецкий Н.А.* Троцкий: опыт политической биографии. М., 1992; *Никулин Н.М.* Троцкий Л.Д.: отступление в историю. М., 1993; *Сироткин В.* Почему Троцкий проиграл Сталину? М., 2004; *Дойчер И.* Троцкий, т. 1—3. М., 2006; *Чернявский Г.* Лев Троцкий. М., 2010; *Волкогонов Д.А.* Троцкий. М., 2011.

С.В. Кульчицький.

ТРО́ЦЬКІ — два козацько-старшинські, згодом — дворянські роди різного походження. Один із них бере початок від **Максима** Т. (р. н. невід. — п. 1712), лубенського полкового писаря (1697—1704) і судді (1710—12). Його син — **Петро Максимович** (бл. 1700 — до 1761) — лубенський полковий *осавул* (1731), чорнуський *сотник* (1731—39), лубенський наказний полковник (1742) та виконуючий обов'язки *генерального осавула* «під час розмежування земель з Оттоманською Портою». Його молодший брат — **Яким Максимович** (бл. 1701 — 1751), *бунчуковий товариш* (1732—51) та миргородський наказний полковник (1751), а єдиний син — **Георгій Петрович** (бл. 1729 — після 1775), *військовий товариш* (1761—65), абшитований полковий осавул (1765).

Нащадки Георгія внесені до 1-ї, 2-ї та 6-ї частин Родовідних книг Полтав. та Черніг. губерній, а родовий герб — до 8-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Родозасновником ін. одноіменного роду був новомлинський міщанин **Трохим** (Троць; середина — 2-га пол. 17 ст.). Старший з його синів — **Федір Трохимович** (середина — 2-га пол. 17 ст.), священик новомлинської Свято-Георгіївської церкви, другий син — **Григорій Трохимович** (р. н. невід. — п. бл. 1709), бунчуковий товариш, третій — **Кирило Трохимович** (р. н. невід. — п. до 1740), новомлинський *городовий отаман* (1699), сотник бахмацький (1710—13) та новомлинський (1722—27). Їхні нащадки посідали уряди новомлинської *сотенної старшини*, а також бунчукових та військових товаришів. Нащадками Федора Трохимовича були **Іоанникій** (Ани-

кій) **Йосипович** (1791—1861), генерал-лейтенант (1855), комендант Шліссельбурзької фортеці (1855—61), та його син **Володимир Іоанникійович** (1847 — після 1918), генерал від інфантерії (1912), генерал-ад'ютант (1910), учасник *російсько-турецької війни 1877—1878*, командир 134-го піх. Феодосійського (1883–95), 89-го піх. Біломорського (1895—1900) та лейб-гвардії Павловського (1900—03) полків, командир 2-ї бригади 2-ї гвард. піх. д-зії (1903–04) та командувач тієї ж д-зії (1904—05), санкт-петерб. комендант (1905—14), гол. начальник *Київського військового округу* (1914—16), член Військ. ради (1916—18).

Один з онуків Кирила Трохимовича — **Іван Миколайович** (р. н. невід. — п. після 1798), прилуцький полковий хорунжий (1772—81), колезький асесор (1798), а інший — **Григорій Петрович** (бл. 1728 — до 1814), підполковник і гол. командир Лебединської інвалідної команди, одружився з донькою черніг. полкового судді Катериною Тимофіївною Сенютою (р. н. невід. — п. 1780), заснувавши гілку Троцьких-Сенютовичів. Серед їхніх нащадків — **Сергій Порфирович** Т.-Сенютович (1839 — після 1902), голова городянського (1878—84) та бердичівського (1887—94) з'їздів мирових суддів, член черніг. межової палати (1884—87), дійсний статський радник; **Порфирій Миколайович** Т.-Сенютович (1847 — р. с. невід.), інспектор нар. уч-щ Сх. Сибіру (1888—98), письменник, відомий антогоніст Л.*Толстого*; **Віталій Миколайович** Т.-Сенютович (1835—1901), генерал від інфантерії (1894), генерал-ад'ютант (1897), учасник *Кримської війни 1853—1856* та середньоазіатських походів, нач. штабу військ Туркестанської, з 1867 — Сирдар'їнської області (1866—69), помічник командувача тієї ж області (1869—73), нач. штабу Туркестанського військ. округу (1873—78), військ. губернатор та командувач військ Сирдар'їнської обл. (1878—83), нач. штабу Кавказ. військ. округу (1883—89), помічник командувача військ Київ. військ. округу (1890—95), командувач військ Віленського військ. округу (1895—1901), віленський, ковенський і гродненський генерал-губернатор (1897—1901), військ. письменник; **Віктор Вікторович** Т.-Сенютович (1868 — р. с. невід.), генерал-майор (1915), учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, нач. штабу 21-ї піх. д-зії (1910—15), директор Владикавказького кадетського корпусу (1915—17), учасник *Білого руху*; **Дмитро Павлович** Т.-Сенютович (1861 — р. с. невід.), генерал-лейтенант (1917), учасник І світ. війни, командир 246-го піх. Грязовецького (1904—06), 194-го піх. резервного Мстиславського (1906—10), 149-го піх. Чорноморського (1910—13) полків, командир 1-ї бригади 44-ї піх. дивізії (1913—14) та бригади 79-ї піх. д-зії (1914—15), командувач 53-ї (1915) та 65-ї (1915—17) піхотних д-зій; **Володимир Миколайович** Т.-Сенютович (1877—1957), промисловець (голова правління Клотинської джутової мануфактури, член правління компаній братів Нобелів, Г.Ліанозова, нафтопромислового т-ва «Емба—Каспій» та ін.), в еміграції — доброчинний, громад. та реліг. діяч.

Рід внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Чернігівської та Воронезької губерній.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Савелов Л.М.* Коротоякское дворянство: Случайные заметки любителя-генеалога. М., 1895; *Його ж.* Воронежское дворянство: Материалы для генеалогического словаря. Воронеж, 1898; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 2. К., 1998.

В.В. Томазов.

«ТРОЦЬКІ́СТСЬКО-ЗІНО́В'ЄВСЬКОГО ОБ'Є́ДНАНОГО ЦЕ́НТРУ» ПРОЦЕ́С 1936 — відкритий суд. процес, що відбувся 19—24 серпня 1936 в *Москві* і мав на меті дискредитацію колиш. учасників антисталінської опозиції. Для цього було використано вбивство С.Кірова 1 грудня 1934. На оперативному обліку органів НКВС на поч. 1935 перебувало 10 835 колиш. троцькістів, із них 1765 осіб відбували покарання або перебували під слідством. Із них почали видобувати зізнання про існування єдиного підпільного центру. 9 лютого 1936 НКВС СРСР надіслав до своїх периферійних органів шифротелеграму, в якій вимагалося перейти «до ліквідації всіх агентурних справ по троцькістах і зінов'євцях, не обмежуючись вилученням активу». Повідомлялося, що нібито ряд троцькістсько-зінов'євських груп висунув ідею створення єдиного орг. центру всередині *СРСР* і що в Москві викрито й ліквідовано троцькістську орг-цію, якою керував із-за кордону Л.*Троцький*. Повідомлялося також, що ця орг-ція мала філіали на місцях і готувала терористичний акт проти Й.*Сталіна*. 20 травня 1936 політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про репресування троцькістів. 19 червня 1936 нарком внутр. справ СРСР Г.Ягода надіслав Й.Сталіну список 82-х «учасників контрреволюційної троцькістської організації, причетних до терору». У листі було запропоновано знов віддати до суду Г.*Зінов'єва* і Л.Каменєва. 29 липня 1936 ЦК ВКП(б) розіслав «закритий лист» під назвою «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку». Цей лист був відредагований особисто Й.Сталіним, який посилив обвинувачення проти троцькістів і зінов'євців. 10 серпня 1936 слідство було завершене і відбувся показовий процес. Всі 16 підсудних (Г.Зінов'єв, Л.Каменєв, Г.Євдокимов, І.Бакаєв, С.Мрачковський, В.Тер-Ваганян, І.Смирнов, Ю.Дрейцер, І.Рейнгольд, Р.Пікель, Е.Гольцман, І.-Д.Круглянський. В.Ольберг, К.Берман-Юрін, М.Лур'є, Н.Лур'є) були засуджені до смерті. На основі матеріалів цієї справи заарештовано і засуджено в різних містах СРСР ще бл. 160 осіб. 1988 всі вони були офіційно реабілітовані.

Літ.: О так называемом «Антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». «Известия ЦК КПСС», 1989, № 8; Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

«ТРОЦЬКІ́СТСЬКО-ТЕРОРИСТИ́ЧНОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ В УКРАЇ́НІ» СПРА́ВА 1936 — сфабрикована політ. справа, що була продовженням розпочатої ще 1934 «справи Ю.Коцюбинського», колиш. голови Держплану

В.І. Троцький (1847 — після 1918).

В.М. Троцький-Сенютович (1835—1901).

Д.П. Троцький-Сенютович (1861 — р. с. невід.).

В.П. Трощинський.

А.А. Трощинський (1774—1852).

УСРР, у минулому — одного з діячів троцькістської опозиції. Заарештований 1934 в *Москві*, він був перевезений до УСРР, де було проведено низку очних ставок. Зокрема, це були очні ставки Ю.*Коцюбинського* із заарештованими помічником прокурора Західносибірського краю І.Фалькевичем, нач. сектору легкої пром-сті Держплану УСРР Д.Наумовим-Лекахом, нач. сектору палива й металургії Держплану УСРР Я.Туном, нач. техніко-екон. сектору «Укргіпроводу» Б.Раппортом-Дар'їним. У своїх заявах до кер-ва *Державного політичного управління УСРР* Ю.Коцюбинський докладно інформував, що від нього вимагали свідчень у певному напрямі, що він давно не має зв'язків із троцькістами. Тим не менш 17 травня 1935 постановою Особливої наради при НКВС СРСР «за контрреволюційну троцькістську діяльність» Ю.Коцюбинський був засуджений до 5-ти років заслання. Трохи раніше постановою тієї ж наради були засуджені 25 комуністів-керівників, яким інкримінувалося створення троцькістської орг-ції, що нібито мала свої групи у *Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів* та в Держплані УСРР (див. *«Контрреволюційної троцькістської організації» справа 1935*). У жовтні 1936 Ю.Коцюбинського знов заарештували за обвинуваченням у кер-ві «контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією, яка готувала терористичні акти проти керівників партії і радянської влади». Якщо раніше Ю.Коцюбинський категорично заперечував участь у троцькістській діяльності після 1930, тепер він визнав себе винним у створенні, за завданням Г.*Пятакова*, троцькістського центру в Україні. Ці свідчення вписувались у розпрацьовану за завданням Й.*Сталіна* схему НКВС СРСР про наявність троцькістського підпілля у різних регіонах *СРСР*. Не випадково в обвинувальному висновку зазначалось, що троцькістське підпілля в УСРР було зв'язане із загальносоюзним троцькістським підпіллям і здійснювало свою діяльність під кер-вом «троцькістсько-зінов'євського об'єднаного центру», що перебував у Москві. 21 жовтня 1936 виїзною сесією Військ. колегії Верховного суду СРСР за участь у «троцькістсько-терористичній організації» в Україні до смерті було засуджено 37 осіб. Ю.Коцюбинського стратили 11 травня 1938. 1956 Гол. військ. прокуратурою СРСР було здійснено додаткову перевірку по цій справі, встановлено незаконні методи слідства і відсутність складу злочину.

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. К., 2002; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

ТРОЩИ́НСЬКИЙ Володимир Павлович (н. 17.06.1951) — дослідник історії укр. еміграції й укр. діаспори, політ. течій укр. зарубіжжя, етнополіт. процесів та міжнац. відносин в Україні, педагог. Д-р істор. н. (1994), професор (2000). Засл. діяч н. і т. України (2011). Н. в с. Рогізна (нині село Сквирського р-ну Київ. обл.). 1968—73 — студент істор. ф-ту Київ. ун-ту. 1973—78 — стажист-дослідник, молодший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. 1978 в цьому ж ін-ті захистив канд. дис., присвячену аналізові політико-ідеологічних засад і практики *націоналізму* й *фашизму* в 1920—30-х рр. (наук. керівник — д-р істор. н., проф. Р.*Симоненко*). 1978—91 — молодший, старший, провідний наук. співробітник, зав. сектору Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. 1991—96 — зав. сектору, зав. відділу *Інституту соціології НАН України*. 1994 в *Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України* захистив докторську дис. на тему: «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище». 1996—2000 — 1-й заст. міністра, 1-й заст. голови Держ. к-ту України у справах національностей та міграції. Із 2000 — професор кафедри соціальної і гуманітарної політики, 2002—09 — декан ф-ту вищих керівних кадрів, 2009—11 — 1-й віце-президент, від 2011 — зав. кафедри соціальної і гуманітарної політики Нац. академії держ. управління при Президентові України.

Т. — гол. редактор електронного час. «Державне управління: Теорія та практика»; заст. гол. редактора «Енциклопедії української діаспори», член ред. колегій час. «Українська діаспора», *«Українського історичного журналу»*, «Вісника Національної академії державного управління при Президентові України» та ін., заст. голови науково-ред. колегії 8-томної «Енциклопедії державного управління».

Автор бл. 200 друк. праць у вітчизн. і зарубіжних виданнях.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2001), премії ім. М.Грушевського НАН України (2005).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2003).

Праці: Українці в зарубіжному світі. К., 1991 (у співавт.); Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; Українці: Історико-етнографічна монографія, кн. 1. Опішне, 1999 (у співавт.); Українці в світі. К., 1999 (у співавт.); Міжетнічна інтеграція: Постановка проблеми в українському контексті. К., 2003 (у співавт.); Етнонаціональна структура українського суспільства. К., 2004 (у співавт.); Закордонне українство: Сутність, структура, самоорганізація: Підручник. К., 2011 (у співавт.); Реформування соціальної політики в Україні: проблеми та перспективи. К., 2012 (у співавт.).

Літ.: Вчені Інституту історії України НАН України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; Хто є хто в Україні. К., 1999; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.–Львів, 2003; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

ТРОЩИ́НСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, імовірно, шляхетського походження. Серед білоцерківської *шляхти* згадується **Василь** Трощинський, котрий 1654 складав присягу на вірність рос. престолу. Очевидно, він був батьком родозасновника — **Степана** Т. (р. н. невід. — п. до 1716), господаря Гадяцького замку (1690—97), гадяцького полкового *обозного* (1697—1704) і полковника (1704—08). Згідно з родинною легендою він доводився племінником гетьману І.*Мазепі*, за що, після повстання І.Мазепи, був

Д.П. Трощинський. Гравюра кінця 19 ст.

позбавлений урядів. Його нащадки обіймали посади *бунчукових товаришів* і *військових товаришів* та оселилися в *Миргородському полку*. Один із правнуків Степана — **Андрій Прокопович** (р. н. невід. — п. до 1786), яреськівський *сотник* (1771—82), а інший — **Дмитро Прокопович** (1754, за ін. даними, 1749 — 1829), відомий російський державний діяч. Племінники Дмитра — **Андрій Андрійович** (1774—1852), генерал-майор (1807), командир Імператорського батальйону міліції (1806—07), учасник придушення польс. повстання 1794 та антинаполеонівських кампаній, двоюрідний дядько і покровитель М.*Гоголя*; та **Іван Юхимович** (1783—1832), генерал-лейтенант (1826), учасник антинаполеонівських кампаній, *Війни 1812* (зокрема *Бородінської битви 1812*) і закордонного походу рос. армії 1813—14, шеф Лубенського гусарського полку (1814), начальник 3-ї уланської (1823—27) та 4-ї гусарської (1827—28) д-зій. У 19 ст. представники роду зосередили у своїх руках значні земельні маєтності, насамперед у *Київській губернії* та *Полтавській губернії*. Наприкінці 19 ст. рід згас.

І.Ю. Трощинський (1783—1832). Портрет роботи майстерні Дж. Доу. 1820-ті роки. Воєнна галерея 1812 року (Державний Ермітаж, м. Санкт-Петербург, РФ).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Київ. та Полтав. губерній.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. «Киевская старина», 1888, т. 23, № 11; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 3. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ТРОЯ́К (польс. Trojak, лат. grossus triplex — потрійний гріш) — польс. срібна, а згодом — білонна та мідна монета номінальною вартістю 3 *гроші*. Уперше запроваджена 1528 королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом I* (1506—48). Упродовж 16—17 ст. Т. — одна з найбільш поширених монет на грошовому ринку укр. земель. Найбільш масштабна емісія трояків велася за часів правління польс. королів *Стефана Баторія* (1576—86) та *Сигізмунда III* Ваза (1588—1632). Випускалися вони на монетних дворах у містах Олькуш, Познань, Мальборк, Вільно (нині м. *Вільнюс*), Бидгощ, Люблін, *Краків*, Рига (нині столиця Латвії). Вміст чистого срібла у Т. з 1580 р. становив 2,059 г; із 1604 — 1,885 г; із 1616 — 1,561 г; а з 1623 — 0,914 г. У писемних джерелах 17—18 ст. трояки згадуються як «потрійні гроші», «*дудки*» та ін. У скарбах, як правило, трапляються трояки польс. та литов. карбування, рідше — прусські, ризькі та ін. володінь.

Трояк Стефана Баторія. Олькуш, 1583.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ТРОЯ́Н — 1) у міфології та фольклорі — персонаж, який згадується в пам'ятках старослов'ян. літератури («Хождение Богородицы по мукам» і «Слово и откровение святых апостолов», в обох творах — у переліках язичницьких богів) та в сербських казках (як міфічний цар);

2) у *«Слові о полку Ігоревім»* — ім'я, від якого, імовірно, утворено присвійний прикметник «Троянів» (вжито в словосполученнях «в тропу Трояню», «в- чи Трояни», «на землю Трояню», «на седьмом в- ц- Трояни»). Про те, хто такий Т., існує кілька гіпотез: рим. імп. Марк Ульпій Траян, міфологічний персонаж та ін.;

3) у топонімії — основа численних топонімів (Троян, Трояни, Троянка, Троянів, Троянівка, Троянівщина), поширених на теренах України, а також ін. країн Центрально-Східної Європи. Походження «Трояна» в різних випадках може бути різним: від антропоніма (особового імені або прізвиська), від теоніма тощо.

Літ.: *Соколова Л.В.* Троян в «Слове о полку Игореве» (обзор существующих точек зрения). В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 44. Л., 1990; Троян. В кн.: Мифологический словарь. М., 1991; *Желєзняк І.М.* Топонімія України з основою Троян-. В кн.: Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. К., 1992.

М.С. Трубецькой.

ТРУБЕЦЬКО́Й Микола Сергійович (28(16).04.1890—25.06. 1938) — рос. мовознавець, філософ, культуролог та історик літератури, князь. Професор (1918). Дійсний член Віденської АН (1930). Н. в м. *Москва.* Син відомого філософа, першого виборного ректора *Московського університету* кн. С.Трубецького. З юнацьких років брав активну участь у роботі Моск. етногр. т-ва під кер-вом В.*Міллера.* Закінчив Моск. ун-т (1913). Слухав лекції в Лейпцизькому ун-ті (1913—14). Приват-доцент Моск. ун-ту (1915—16), професор Ростовського ун-ту (1918). Від 1919 — на еміграції в Софії (Болгарія), а від 1922 — у *Відні.* Професор слов'ян. філології Софійського та Віденського (1922—38) ун-тів. 1920 опублікував книгу «Европа и человечество», яка заклала інтелектуальні й культ. основи євразійства. Обстоював ідею єдності істор. долі російського й алтайських (туранських) народів та їхньої несумісності із зх. цивілізацією. Вважав, що агресивна природа концепцій європоцентризму та європеїзації Росії спричиняє її руйнацію. Відтак тримався думки, що наслідування прирікає рос. цивілізацію на здрібніння та творчу безплідність, а Росію — на вічне відставання і, кінець-кінцем, на

колоніальну залежність від Заходу. Стверджував, що цьому може перешкодити тільки культ. орієнтація на самопізнання й осягнення самобутності Росії. Висловив тезу, що рос. к-ра творилася не тільки слов'янськими, а й тюркськими народами. Наголошував, що сх. народи можуть стати надійними союзниками у протидії зх. колонізації Росії. Доводив гостру потребу створення світ. системи з декількома центрами, яка б відображала відмінності кількох культурно-істор. світів. Тримався думки, що самостійний розвиток кожного із цих культ. світів стане гарантією більш справедливих взаємин між народами. Проголосив ідею домінування к-ри над політикою, позаяк панування політики призводить до помилкового, небезпечного та гіпертрофованого *націоналізму*. У зв'язку із цим обстоював концепцію ідеократичного управління, зорієнтовану на встановлення культурократії як засобу для формації політ., госп. та культ. *еліт*. Вважав, що без існування еліт неможливі плідний розвиток нац. к-ри та оборона нац. незалежності. Був шокований гіпертрофією й спотворенням ідеократії в *СРСР* у 1920—30-х рр. До 1928 залишався визнаним провідником євразійського руху, проте рішуче й категорично засудив пробільшовицькі настрої ряду своїх соратників. Відтоді офіційно вийшов з євразійського руху, хоч і опублікував кілька праць у євразійських виданнях. Один із редакторів неперіодичного видання «Евразийский временник». Співробітничав із час. «Путь», який видавався в Парижі (Франція) за редакцією М.*Бердяєва*. Автор праць із мовознавства, історії слов'ян. мов, зокрема з морфології та фонології, а також студій з теорії мови, хронологізації мовних процесів у праслов'ян. мові, періодизації праслов'ян. доби та ін. Спершу працював у межах Моск. лінгвістичної школи. У міжвоєнну добу став одним із фундаторів і теоретиків-структуралістів Празької лінгвістичної школи та Празького лінгвістичного гуртка. Розробив принципи, завдання та гол. поняття фонології як спец. лінгвістичної дисципліни. Увів до наук. обігу поняття «мовного союзу» — спілки неспоріднених або віддалено споріднених мов, якими спілкуються народи, що мають тісні духовні й культ. контакти і, врешті-решт, витворюють культ. спільноту (напр., Балканський мовний союз та ін.). Розглядав укр. к-ру як індивідуальний вияв загальнорус. к-ри, призначений для розробки й освітлення нижчих проблем. Обстоював свою візію в дискусії 1927—28 з укр. істориком Д.*Дорошенком*.

П. у м. Відень.

Праці: Европа и человечество. София. 1920 (нім. вид. — Мюнхен, 1922); Верхи и низы русской культуры (этническая база русской культуры). В кн.: Исход к Востоку: Утверждение евразийцев, кн. 2. М.—Берлин, 1922; Религии Индии и христианство. Там само; Вавилонская башня и смешение языков. В кн.: Евразийский временник, вып. 3. Берлин, 1923; Соблазн единения. В кн.: Россия и латинство. Берлин, 1923; *И.Р.* [*Трубецкой Н.С.*] Наследие Чингисхана: Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. Берлин, 1925; К проблеме русского самопознания: собрание статей. [Париж], 1927; Об идее — правительнице идеократического государства. В кн.: Евразийская хроника, вып. 11. Берлин[—Париж], 1935; Предисловие к сборнику «Исход к Востоку». «Вестник Московского государственного университета: Серия: Филология», 1991, № 1; К украинской проблеме. В кн.: История. Культура. Язык. М., 1995; Ответ Д.И. Дорошенко. Там само; Письма и заметки Н.С. Трубецкого. М., 2004.

Літ.: *Дорошенко Д.* К украинской проблеме: По поводу статьи князя Н.С. Трубецкого. «Евразийская хроника» (Париж), 1928, вып. 10; *Чижевский Д.* Н.С. Трубецкой (некролог). «Современные записки» (Париж), 1939, № 68; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Пашуто В.Т.* Русские историки-эмигранты в Европе. М., 1992; Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн: Антология. М., 1993; *Михед П.* Євразійський погляд на українсько-російські культурні взаємини: дискурс М.С. Трубецького. В кн.: Четвертий міжнародний конгрес україністів: Доповіді та повідомлення (Одеса, 26—29 серпня 1999 р.): Історія, ч. 1. Одеса—К.—Львів, 1999; *Його ж.* Українсько-російський культурний діалог у концепціях євразійців. «Сіверянський літопис», 1999, № 2; *Шпорлюк Р.* Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. К., 2000; *Масненко В.В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). К.—Черкаси, 2001.

О.В. Ясь.

ТРУБЧЕ́ВСЬК (давні назви — Трубеч, Трубецьк) — місто Брянської обл. РФ, райцентр. Розташов. на правому березі Десни (прит. Дніпра). Населення 15 тис. осіб (2010). У минулому належало до *Чернігівського князівства* і *Сіверської землі*.

Уперше згадується в літописній оповіді про похід новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича* на *половців* (1185): із Т. йшов один з учасників походу, брат Ігоря *Всеволод Святославич*. За археол. даними, Т. виник у 2-й пол. 12 ст. *Дитинець* давньорус. міста — *городище*, яке розташов. на Соборній горі та складається з 2-х частин: внутрішньої — площею 0,2 га (урочище Городок) і зовнішньої — площею 3,6 га. Культ. шар потужністю до 2 м утворений відкладами *юхнівської культури*, *роменської культури*, середньовіччя та пізніших часів. Під існуючим Свято-Троїцьким собором та храмом 16 ст., його попередником, П.*Раппопорт* дослідив рештки мурованого храму кінця 12 — поч. 13 ст. Розкопані частини центр. та пн. апсид, пн.-сх. підкупольний стовп та ділянки стін. Храм мав значну подібність до Спаського собору в *Новгороді-Сіверському* та церкви на Городку в *Путивлі*. До дитинця прилягає посад площею бл. 17 га, який також мав укріплення. Існує думка (В.Падін), що місто було перенесене в 2-й пол. 12 ст. з ін. місця. Ранній Т. (кінець 10 — серед. 12 ст.) пов'язують із комплексом археол. пам'яток (городище, селище, кургани) біля с. Кветунь (10 км на пд. зх. від сучасного Т.).

Із кінця 12 ст. Т. — центр удільного князівства, яким володіли представники *Ольговичів* (про що свідчать згадки трубчевських князів у *Любецькому синодику*). Після приєднання Сіверської землі до *Великого князівства Литовського* тут князював Дмитро Ольгердович (уперше згадується як трубчевський князь 1379). У 2-й пол. 15 ст. Т. — центр *вотчини* його нащадків князів Трубецьких. Бл. 1500 вони разом із вотчиною перейшли на службу до вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича. Приєднання Т. до *Великого князівства Московського* було закріплене договором (перемир'ям) 1503. Князі Трубецькі

володіли містом до 1546, із 1553 тут правили воєводи (намісники). За *Деулінським перемир'ям 1618* Т. відійшов до *Речі Посполитої* (належав до Стародубського пов. Смоленського воєводства). Згідно з *Полянівським миром 1634* повернувся до Рос. держави.

Літ.: Раппопорт П.А. Трубчевск. «Советская археология», 1973, № 4; Свод памятников архитектуры и монументального искусства России: Брянская область. М., 1997; *Падин В.А.* Среднее Подесенье (Трубчевская округа) в VI—V вв. до н. э. — X—XII вв. н. э. по материалам археологических исследований: Очерки по истории археологии Брянской области, вып. 2. Брянск, 2004 (http://www.archaeology.ru/ONLINE/Padin/padin_oglavlenie.html).

В.П. Коваленко, Д.Я. Вортман.

«ТРУД» — екон., сусп., політ. і літ. газета. Виходила в *Києві* упродовж 1881 (129 номерів) — 1882 (68 номерів) по понеділках, середах і п'ятницях, інколи з додатками. Редакція розташовувалася по вул. Михайлівській у будинку редактора-видавця Г.Корчака-Новицького. У газеті друкувалися урядові розпорядження з усіх галузей держ. кер-ва, із питань законодавчої, суд. та адм. діяльності, хроніка міських подій, статті з історії, статистики, педагогіки, етнографії. Газета є одним із небагатьох джерел, де вміщені звіти про засідання *Історичного товариства Нестора-літописця*. Уперше в Україні В.*Горленком* надруковано уривки повісті Т.*Шевченка* «Прогулка с удовольствием и не без морали». Газета вміщувала закордонні новини, беручи їх з ін. газет, журналів, користуючись послугами міжнародного телеграфного агентства і власними кореспондентами. Центри передплати і розповсюдження газети перебували в *Санкт-Петербурзі*, *Москві*, Парижі (Франція), *Варшаві*, *Харкові*, *Полтаві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), Тифлісі (нині м. Тбілісі, Грузія) та ін. Припинила виходити після видання час. *«Киевская старина»* 1882.

Літ.: Газета «Труд» (1881—1882). В кн.: Київ: Енциклопедичний довідник. К., 1981.

І.М. Забіяка.

ТРУДОВИ́Й КОНГРЕ́С УКРАЇ́НИ, Конгрес трудового народу України, Всеукраїнський трудовий конгрес — вищий тимчасовий законодавчий орган *Української Народної Республіки* періоду *Директорії* УНР. Проходив у *Києві* 23—28 січня 1919. У грудні 1918 на нараді членів Директорії з представниками політ. партій було запропоновано покласти в основу організації влади т. зв. трудовий принцип, за яким влада на місцях мала належати радам робітників, селян і трудової інтелігенції. Декларацією від 26 грудня 1918 (див. *Декларація Директорії УНР 1918*) Директорія оголосила про скликання Т.к.У. як найвищого органу влади в УНР.

23 січня 1919 Т.к.У. розпочав роботу в Києві у приміщенні оперного театру. В ньому взяли участь понад 400 делегатів, у т. ч. делегація *Української національної ради ЗУНР* (УНРада ЗУНР; 36 осіб) на чолі із заст. президента УНРади Л.*Бачинським*, яка прибула на урочисте проголошення злуки ЗУНР з УНР (див. *Акт злуки*). До Т.к.У. було обрано всіх членів Директорії, крім С.*Петлюри* (представник військ. влади). Роботу Т.к.У. очолювала колегіальна президія: Д.*Одрина* (від *Української партії соціалістів-революціонерів* та Сел. спілки), С.*Вітик* (від укр. соціал-демократії) і Т.Старух (від галицьких партій). До секретаріату Т.к.У. входили: С.Бачинський (УПСР), В.Злотчанський (*Українська соціал-демократична робітнича партія*), Л.Гаврилюк (рос. есери), М.*Вороний* (*Українська партія соціалістів-самостійників*), І.Біск (*меншовики*).

23 січня 1919 конгрес затвердив ухвалу УНРади ЗУНР та Універсал Директорії УНР про об'єднання УНР та ЗУНР в єдину соборну Україну. На наступних пленарних засіданнях Т.к.У. заслухав звіти Директорії (В.*Винниченко*), уряду (В.*Чехівський*), гол. отамана Армії УНР (С.Петлюра). У ході роботи конгресу більшість делегатів висловилися проти встановлення в Україні рад. форми правління.

28 січня 1919 конгрес ухвалив резолюцію про владу — Універсал Трудового конгресу, запропоновану УСДРП (узгоджену з делегацією ЗУНР, більшістю фракції УПСР (центр. фракція) та Сел. спілки), як проект тимчасової конституції України. У документі оголошувалося про вимушене тимчасове припинення діяльності Т.к.У. через наступ рад. військ на Київ та утворення з числа депутатів ряду комісій для підготовки законопроектів. До наступної сесії конгресу верховна влада і оборона д-ви доручалися Директорії УНР, до її складу було введено представника від Наддністрянської України (*Галичини*, *Буковини*, *Закарпатської України*) президента УНРади ЗУНР Є.*Петрушевича*. Закони, видані Директорією УНР, мали затверджуватися найближчою сесією Трудового конгресу. Виконавча влада належала *Раді народних міністрів Української Народної Республіки*, яка призначалася Директорією та була підзвітна Т.к.У. (на час перерви засідань — Директорії УНР). Конгрес висловився проти *диктатури пролетаріату* та підтримав встановлення демократ. ладу в Україні. З метою його закріплення Т.к.У. пропонував підготовку «закону для виборів всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки». Владу на місцях було доручено урядовим уповноваженим — комісарам, які мали діяти під контролем місц. трудових рад, обраних пропорційно від робітників і селян. Конгрес заявив про потребу негайної всенар. боротьби за самостійну УНР проти інтервенції радянської Росії. Ухвалена більшістю Т.к.У. резолюція згодом була опубл. як «Закон про тимчасову владу в Українській Народній Республіці». З приводу своїх постанов Т.к.У. видав Універсал «До українського народу», ноту «До народів світу», в якій висловив протест проти наступу ра-

Лист Ч. 8.

ЗАКОН

УХВАЛЕНИЙ КОНГРЕСОМ ТРУДОВОГО НАРОДУ УКРАЇНИ
на засіданні 28-го січня 1919 року

ПРО ФОРМУ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ.

Конгрес Трудового Народу України, вислухавши справоздання Директорії та її міністерства, і беручи на увагу заяву Директорії про її готовість скласти свої уповноваження, постановив:

1. Висловити своє повне довіря і подяку Директорії за її велику роботу для визволення від пансько-гетьманської влади українського народу.

2. Зважаючи на загрожуюче внутрішнє і зовнішнє положення нашої Республіки, засідання свої припинити, виділивши із свого складу комісії з законопідготовчими і контрольними функціями, які мають розробити законопроєкти для слідуючої сесії Трудового Конгресу, а також допомогати правительству в оздоровленні адміністративного апарату всієї Республіки від контр-революційних і антидержавних елементів. Повинні бути утворені комісії: 1) по обороні Держави, 2) земельна, 3) буджетна, 4) закордонних справ, 5) харчових справ і 6) культурно-освітня. Загальний склад комісій укладається шляхом виборів, пропорціонального представництва від усіх фракцій Конгресу, по рахунку 1 представник від 15 членів Конгресу. Поділ по окремим комісіям і вироблення порядку робот встановляється на спільних зборах всіх обраних до комісій депутатів.

3. З огляду на небезпечний військовий час доручити власть і оборону краю Директорії У. Н. Р., яка доповнена представником од Наддністрянської України, до слідуючої сесії Трудового Конгресу має бути верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, при чім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового Конгресу. Виконавча влада У. Н. Р. належить Раді Народніх Міністрів, котра складається Директорією і в час перерви сесії Конгресу відповідає перед Директорією.

4. Доручити президії Трудового Конгресу в порозумінні з Директорією в найближчий час, коли явиться змога нормальної роботи, скликати слідуючу сесію Трудового Конгресу України.

5. Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу, правительство У. Н. Р. разом із комісіями має підготовити закон для виборів всенародного парляментa Великої Соборної Української Республіки.

6. На основі всенародного голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до того місцева власть в інтересах національної оборони повинна належати довіреним правительства Української Народньої Республіки—комісарам, які повинні працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально, від селян і робітників.

7. В відношенні до захватів Української території військами держав Антанти, арміями совітськими, польськими, донськими, добровольчеськими та румунськими—Конгрес Трудового Народу України заявляє свій рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність Української Народньої Республіки. Український народ хоче бути нейтральним і в дружніх відносинах з усіми иншими народами, але він не потерпить, щоб яка б не було держава накидала збройною силою свою волю Українському Народові.

8. З приводу своїх постанов Конгрес Трудового Народу України видає свій Універсал до Українського народу і ноту до народів всього світу.

Президія Конгресу Трудового
Народу України:
Голова СЕМЕН ВІТИК.
Секретарь СЕРГІЙ БАЧИНСЬКИЙ.

Вид. Центр. Інф. Бюро при Директорії У. Н. Р.

ПУ-19

«Закон про форму влади на Україні», ухвалений Трудовим конгресом України 28 січня 1919. Листівка.

дянської Росії на Україну та заявив про право укр. народу бути представленим на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, відозву до *Армії Української Народної Республіки*.

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції: 1917—1920 рр., т. 4. Відень, 1921; Конституційні акти України: 1917—1920. К., 1992; *Гунчак Т.* Україна: Перша половина XX століття. К., 1993; Історія України: Нове бачення, т. 2. К., 1996; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр., т. 2. Львів, 1998; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917—1921. К., 2003.

В. Задунайський.

«ТРУДОВО́Ї СЕЛЯ́НСЬКОЇ ПА́РТІЇ» СПРА́ВА 1930-Х РОКІ́В — політ. справа, за якою репресовано групу економістів, учених, агрономів, заарештованих переважно 1930 і обвинувачених у «шкідництві» в сільс. госп-ві *СРСР*. В основу фабрикації справи, зокрема, було покладено свідчення осіб, обвинувачених в участі в «контрреволюційній організації в сільському господарстві України». «Контрреволюціонери» з України дали свідчення проти О.Чаянова, інших учених (О.Челінцева, М.Макарова, О.Фабриканта, Л.Юровського, О.Дояренка та ін.). Лідером «Трудової селянської партії» («ТСП») було названо колиш. директора Кон'юнктурного ін-ту при Наркоматі фінансів СРСР М.*Кондратьєва*, а колиш. директора Ін-ту с.-г. економіки О.Чаянова — її активним учасником. Фактично справа «ТСП» була потрібна її організаторам для того, щоб дискредитувати наук. доробок цих визначних учених та їхніх колег, які виступали проти «натискних» методів кер-ва сільс. госп-вом. Показово, що саму назву «Трудова селянська партія» було взято з надрукованої 1920 науково-фантастичної повісті О.Чаянова «Подорож мого брата Олексія до країни селянської утопії». На закритих суд. процесах 1931, 1932 і 1935 особи, яким приписали участь у «ТСП», були засуджені до різних строків ув'язнення і заслання. Практично ніхто з них не пережив добу *«єжовщини»*. 1987 визначеннями Військ. колегії Верховного суду СРСР кримінальні справи стосовно осіб, обвинувачених в участі в «ТСП», припинено за відсутністю складу злочину і вони посмертно реабілітовані. Понад 1 тис. осіб, свого часу заарештованих як учасники «ТСП» на периферії, також було реабілітовано.

Літ.: *Пияшева Л.* «Всю жизнь я жил будущим». В кн.: Возвращенные имена, кн. 2. М., 1989; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

«ТРУДЫ́ КИ́ЕВСКОЙ ДУХО́ВНОЙ АКАДЕ́МИИ» — перший і єдиний наук. церковно-істор. часопис в Україні дореволюц. доби, видавався рос. мовою 1860—1917 (у 1860 — 4 номери, наступні роки — щомісяця, у 1917 — 3 номери), загалом вийшло понад 600 томів, кожен обсягом 6—15 друкованих аркушів. Започаткований із метою активізації наук. досліджень викладачів і студентів *Київської духовної академії*, поширення християн. віровчення та науково-освіт. здобутків. Його програма, як і ін. християн. періодичних видань, затверджувалася Найсвятішим Синодом. Спочатку мав характер наук. збірника, із реорганізацією духовних навч. закладів згідно зі Статутом 1869 став офіц. друкованим органом Київської духовної академії і її Церковно-історичного та Археологічного т-в. «Т.К.д.а.» редагувалися ректорами та професорами Філаретом Філаретовим, А.Олесницьким, В.Певницьким та ін. На покриття видавничих витрат рада академії виділяла гроші з відсоткової суми доброчинного капіталу. Зміст журналу становили богословські та істор. твори, протоколи засідань ради Київ. духовної академії, матеріали студентських диспутів, бібліографічні огляди, рецензії, звіти Церковно-історичного та археологічного т-ва (див. *Церковно-археологічні та історичні установи*), кандидатські, магістерські та докторські дисертації. Тематика публікацій найрізноманітніша: практичне і догматичне богослов'я, життя і діяльність митрополитів, діячів духовної освіти, церковна археологія, загальна і церковна історія, історія Київ. духовної академії і України, філософія, психологія, логіка, педагогіка, перекладні твори із грец., лат., франц., старослов'ян., єврейс. мов. Журнал не обмежувався церковно-істор. проблематикою, швидко реагував на тогочасні суспільно-політ. події. Упродовж перших 20-ти років у ньому опубліковано 300 наук. праць, бл. 200 відгуків на книжкові та журнальні видання, у т. ч. закордонні, рецензії на 90 канд., магістерських і докторських дисертацій. «Т.К.д.а.» надсилалися в духовні навч. заклади України та Росії, Правильну палату при Петерб. синодальній друкарні, ун-ти та ін. Поступово журнал набув значення своєрідної візитної картки науково-пед. діяльності академії.

1997 Київ. духовна академія (УПЦ) відновила видання часопису (укр. мовою) «Труди Київської духовної академії», зберігаючи редакційно-видавничі засади попередника; до 2008 виходив щорічно, у подальшому — двічі на рік. Із 2003 видаються відновлені «Труди Київської духовної академії: Богословсько-історичний щорічник» (УПЦ КП), традиційний за змістом такого типу видань.

Бібліографічні покажчики видання: Систематический указатель ученых статей, исследований по разным наукам, академических лекций и диссертаций профессоров и студентов, помещенных в «Трудах КДА» за 20 лет их издания. «Труды Киевской духовной академии», 1882, № 9; Указатель рецензий профессоров Киевской духовной академии о сочинениях, представленных в Совет академии для соискания премий или для получения степеней кандидата, магистра и доктора богословия, помещенных в «Трудах Киевской духовной академии» за 20 лет. Там само, 1882, № 12; Систематический указатель статей, помещенных в журнале «Труды Киевской духовной академии» за 1860—1904 гг.; Те саме за 1905—1914 рр.; *Попов В.М.* Систематический указатель статей, помещенных в журнале «Труды Киевской духовной академии» за 1915—1917 гг. Л., 1951 (машинопис).

Літ.: *Корольков И.Н.* Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной академии» (1860—1879). К., 1883; Христианство: Энциклопедический словарь, т. 3. М., 1995; *Дениско Л.М.* Релігійні православні періодичні видання XIX — початку XX ст. К., 2001; *Бойко А.А.* Преса православної церкви в Україні 1900—1917 рр.: Культура, суспільство, мораль. Дніпропетровськ, 2002; *Шип Н.А.* Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1819—1919). К., 2010.

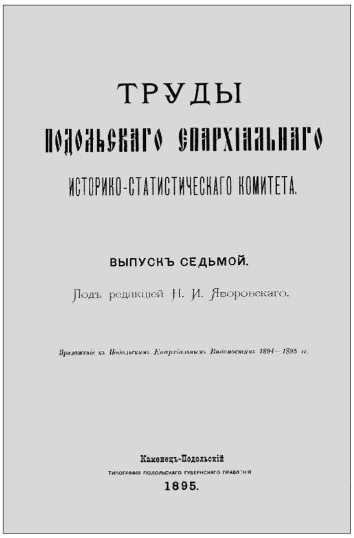
Н.А. Шип.

«ТРУДЫ́ О́БЩЕСТВА ИССЛЕ́ДОВАТЕЛЕЙ ВОЛЫ́НИ» — неперіодичний збірник, який видавався в *Житомирі* Товариством дослідників Волині 1902—20. Видано 15 випусків. Друкувалися розвідки, матеріали та документи, присвячені Волин. регіону, у т. ч. на історико-краєзнавчі, археол., топографічні, економічно-стат., етногр., геогр., природничі, демографічні та ін. теми. Домінувала природнича та етногр. проблематика, істор. тематика представлена відносно невеликою кількістю розвідок, у т. ч. статтями про побут монастирських селян на *Волині* в 17—18 ст., скаргами унійного духовенства наприкінці 18 ст., а також історико-краєзнавчими описами окремих місцевостей і населених пунктів Волині. На сторінках «Трудов...» вміщувалися студії та матеріали відомих учених і публіцистів М.*Авенаріуса*, М.*Коробки*, В.Г.*Кравченка*, П.*Тутковського*, О.Фотинського, Я.Яроцького та ін.

Літ.: *Кострица М.Ю.* Актуальні проблеми Волинського краєзнавства. В кн.: Велика Волинь: Минуле й сучасне. Житомир, 1993; *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995; *Лобода Т.М.* Суспільно-політична та наукова діяльність В.Г. Кравченка (1862—1945): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 1999.

О.В. Ясь.

«ТРУДЫ́ ПОДО́ЛЬСКОГО ЕПАРХИА́ЛЬНОГО ИСТО́РИКО-СТАТИСТИ́ЧЕСКОГО КОМИТЕ́ТА» (1904—16 — «Труды Подольского церковного историко-археологического общества») — неперіодичний збірник, який видавався в *Кам'янці-Подільському* 1876—1916 історико-стат. к-том для опису Подільської єпархії (із 1903 — *«Подольским церковным историко-археологическим обществом»*). Видано 12 випусків, з яких випуски 10—12 (1904, 1911, 1916) вийшли під маркою Подільського церк. історико-археол. т-ва. Друкувалися історико-краєзнавчі та історико-стат. розвідки і матеріали, переважно з історії *Поділля* та історії Церкви, у т. ч. історико-стат. описи церков і приходів Подільської єпархії, матеріали до історії переходу унійних церков у *православ'я* 1794—96, про Пінську конгрегацію 1791, подільське *духовенство* 18—19 ст., історію місц. правосл. монастирів, монастирських селян і церк. землеволодінь, описи книжних і архів. колекцій та ін. Публікувалися також документи з історії Поділля, гол. чин. із церк. історії 18—19 ст., та ін. Вміщувалися методичні матеріали, зокрема в першому випуску «Трудов...» надруковані: «Программа для пополнения историко-статистических описаний церквей и приходов» О.Павловича та «Программа для собирания историко-археологических сведений о Подолии» М.Симашкевича. Як додатки до «Трудов...» були видані праці Ю.*Сіцінського* «Опись старопечатных книг Музея Подольского церковного историко-археологического общества» (Кам'янець-Подільський, 1904) та «Опись предметов старины» (Кам'янець-Подільський, 1909). На сторінках «Трудов...» вміщували свої статті відомі вчені та публіцисти С.*Венгржиновський*, П.Вікул, М.Гогоцький, М.Доронович, С.Лобатинський, П.Орловський, О.Павлович, В.Пясецький, М.Симашкевич, Ю.Сіцінський, М.Яворовський, В.Якубович та ін.

ТРУДЫ
ПОДОЛЬСКАГО ЕПАРХІАЛЬНАГО
ИСТОРИКО-СТАТИСТИЧЕСКАГО КОМИТЕТА.

ВЫПУСКЪ СЕДЬМОЙ.

Подъ редакцией Н. И. Яворовскаго.

Приложеніе къ Подольскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ 1894—1895 г.

Каменецъ-Подольскій
ТИПОГРАФІЯ ПОДОЛЬСКАГО ГУБЕРНСКАГО ПРАВЛЕНІЯ
1895.

«Труды Подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комитета». Вип. 7. Кам'янець-Подільський, 1895. Обкладинка.

Літ.: С.А. Венгржиновский. «Украинская жизнь», 1913, № 11; *Беляева Л.Н. и др.* Библиография периодических изданий России: 1901—1916, т. 3. Л., 1960; *Винокур І.С., Корнілов В.В.* Визначний літописець Поділля [Є.Й. Сіцінський]. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991; *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995.

О.В. Ясь.

ТРУСКАВЕ́ЦЬ — місто обласного значення *Львівської області.* Розташов. у передгір'ях Сх. Карпат у долині р. Воротище (прит. Солониці, бас. Дністра). Населення 21,2 тис. осіб (2011).

Т. уперше згадується в писемних джерелах 1469 як королів. село, яке орендували шляхтичі Іван і Станіслав Коритки. Імовірно, ще з давньорус. часів тут існував солеварний промисел. Бл. 1518 Т. увійшов до складу Дрогобицького староства.

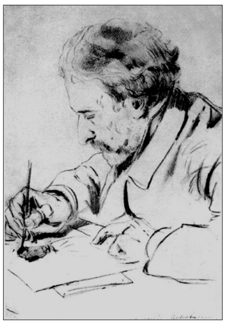
Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до володінь австрійських *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Тоді в Т. мешкало 990 осіб. Зі встановленням 1784 держ. монополії на вир-во солі трускавецьку солеварню було закрито. 1810 підприємець Й.Геккер заснував «Трускавецьке гірниче товариство доброї надії» для пошуків корисних копалин, зокрема джерел мінеральних вод. Лікувальні властивості джерела гірко-солоної питної води «Марія» встановив на поч. 18 ст. селянин Іван Конів. 1814 в Т. почали видобувати нафту. 1827 шляхтич Ю.Міцевський збудував дерев'яний будиночок для приймання ванн на 8 кабін і 4 будиночки для помешкання відпочивальників. (Цю подію офіційно вважають заснуванням бальнеологічного курорту.) 1835—41 хімік Т.Торосевич зробив хімічний аналіз сірководневих джерел і джерела

Трускавець. Вілла «Гопляна» (нині — Музей народного художника України Михайла Біласа). Поштівка початку 20 ст.

В.М. Трутенко.

К.О. Трутовський. Портрет роботи художника В. Маковського. 1886.

«Нафта» (сучасна «Нафтуся»). На поч. 1852 курорт, який перебував у розпорядженні управління камеральними маєтками, перейшов у власність спілки фінансистів.

На 1880 у Т. було 1288 мешканців (1042 українці, 110 поляків, 58 євреїв, 14 німців). 1882 Т. перейшов до спілки, яку очолювали, серед ін., кн. Сапєга і шляхтич Жолтовський. Вони збудували водолікарню на 60 кабін, кілька вілл, готель «Ядвінівка», «будинок Бахмана». Було здійснено аналіз джерел та впорядковано територію біля них. Відкрито озокеритну шахту. 1892 збудовано приміщення для інгаляцій. 1895 Т. одержав інженер Ю.Вичинський, який багато зробив для розвитку курорту. Відкрито нові джерела, збудовано ресторан, упорядковано центр, облаштовано парк. Над мінеральними джерелами споруджувалися надкоптажні будиночки.

1900—04 в Т. мешкала і працювала Уляна *Кравченко.* 1901 вперше відкрилася читальня «Просвіти». Крім водолікарні, курорт мав тоді 13 будинків для житла на 120 кімнат і 14 приватних будинків для гостей. Прокладено окружну дорогу, збудовано нові вілли. 1909 до Т. прокладено залізницю. На поч. 20 ст. Т. став частиною Бориславського нафтового басейну, який посів одне з перших місць у Європі за обсягами видобутку нафти. 1911 Т. перейшов до рук нової спілки, яку очолював Р.Ярош. Він електрифікував курорт і збудував мережу комунікацій у центрі курортної зони. 1913 за досягнення в розвитку курорту Т. був нагороджений Великою золотою медаллю.

Трутовський К. «Колядки у Малоросії». 1864.

Під час *Першої світової війни* Т. зайнятий рос. військами. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшов до складу *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 належав Польщі. У вересні 1939 зайнятий Червоною армією. Від 1939 — у складі *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львів. обл.) УРСР. У період гітлерівської окупації (4 липня 1941 — 6 серпня 1944) був у складі *Генеральної губернії.*

1948 Т. отримав статус міста, а 1952 — міста обласного значення і курорту всесоюзного значення. 1958 у місті відкрито клініку — філію Укр. НДІ курортології.

Нині Т. — відомий бальнеологічний курорт. Основний його природний лікувальний фактор — мінеральні води (у першу чергу «Нафтуся»), а також поклади озокериту. Працює 2 пром. підпр-ва з розливу мінеральної води «Трускавецька». У місті функціонують понад 70 санаторно-курортних закладів. Працює ряд н.-д. установ і лабораторій.

Т. — місце проведення міжнар. і всеукр. мистецьких фестивалів та конкурсів.

Історико-архіт. цінність має збережена забудова курорту 2-ї пол. 19 — 1-ї третини 20 ст. — дерев'яні та муровані вілли й санаторії (більше 100 споруд різних стилів, зокрема «швейцарського» і «закопанського»). У місті діють музей міста-курорту Трускавця, худож. музей М.Біласа, музей Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ.

Офіц. веб-сайт міста: http://truskavets-city.gov.ua.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Мацюк О., Скибак І.* Короткий нарис історії Трускавця. Трускавець, 2000; Трускавець: Краєзнавчий бібліографічний покажчик. К., 2003; Громадські музеї Львівщини: Довідник, т. 1. Львів, 2007; *Харчук Х.* Архітектура курортної забудови Трускавця XIX — першої половини XX ст. Львів, 2008.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

ТРУТЕ́НКО Валентин Максимович (12.03.1881—30.01.1953) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в м. *Звенигородка.* Закінчив Київ. кадетський корпус та Київ. піх. юнкерське уч-ще (1901), Миколаївську академію Ген. штабу. У роки *Першої світової війни* — командир піх. полку. Улітку 1917 — організатор Укр. військ. з'їзду Зх. фронту, українізації його частин. У Першій українсько-більшовицькій війні 1917—18 (див. *Перша війна Радянської Росії проти УНР 1917—1918*) — командир полку, згодом — нач. Юнацької школи, пом. командира д-зії в *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920* та в боях на більшовицькому фронті 1920. Після інтернування в Польщі — заст. начальника Юнацької школи. 1924 виїхав до Німеччини, був серед оточення П.*Скоропадського*, військ. аташе гетьмана в Німеччині. 1948 виїхав до Чилі.

П. у м. Сантьяго (Чилі).

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі: 1920—1939. Львів, 2000.

К.Є. Науменко.

ТРУТО́ВСЬКИЙ Костянтин Олександрович (09.02(28.01).1826—29(17).03.1893) — живописець, графік, літератор, академік петерб. Академії мист-в (1860). Н. в м. Курськ (нині місто в РФ) у старовинній дворянській родині. Дитячі роки провів у батьківському маєтку на Харківщині. Навч. у приватному пансіоні в *Харкові*, Петерб. інженерному уч-щі (1839—45). 1845—49 був вільним слухачем петерб. Академії мист-в, де вчився у Ф.Бруні, а також відвідував рисувальні класи викладача Моск. уч-ща живопису, скульптури й арх-ри А.Мокрицького. 1849—50 жив у Харківській, а згодом — Курській губернії, де займався, зокрема, земською діяльністю. 1860 в *Санкт-Петербурзі* познайомився з Т.*Шевченком* (якому пізніше присвятив картину «Кобзар над Дніпром», 1875), відвідував зібрання членів редакції час. *«Основа».* Брав участь у виданні альбому офортів «Живописна Україна» Л.*Жемчужникова* (1861—62). 1871—81 працював інспектором у Моск. уч-щі живопису, скульптури і зодчества. Упродовж 1860—80-х рр. багато подорожував по

Україні, виконуючи натурні замальовки, збираючи фольклор. Художня творчість Т. мала демократ. спрямування, на ній позначилися тенденції передвижництва. Написав численні жанрові картини лірико-романтичного забарвлення, які вирізняються ґрунтовним знанням повсякденного життя, побуту і звичаїв укр. селянства, приваблюють щирістю й безпосередністю виявлення почуттів, людських стосунків («Лірник у селянській хаті», 1855; «Хоровод у Курській губернії», 1860; «Ярмарок на Україні», 1862; «Колядки у Малоросії», 1864; «Сорочинський ярмарок», 1872; «На кладці», 1873; «Білять полотно», 1874; «В місячну ніч», «Весільний викуп», обидві 1881). Створив низку живописних полотен («Хворий», 1893) та графічних аркушів соціально-критичного і драм. характеру («Сцена з поміщицького побуту», «Поміщики-політики», «Привели до пана», 1860-ті рр.; «Мироїд» («Глитай», 1883); «Збір недоїмок на селі», 1886; серії рисунків «З хроніки 60-х років» («Тіні минулого», «Міфологія кріпацтва», 1880-ті рр.)), етногр. малюнків. Окрему групу у спадщині Т. становлять роботи, де відображений характерний нац. типаж у типовому оточенні («Жінка з полотном», 1858; «Дівчина зі снопами», «Селянська дівчина», «Дівчина із сапою», 1870-ті рр.). Твори Т. широко репродукувалися в багатьох худож. виданнях — «Художественном листке» В.Генкеля, «Русском художественном листке» В.Тімма, журналах «Всемирная иллюстрация», «Пчела», «Нива» та ін. Виконав ілюстрації до повістей Марка *Вовчка* (1860), творів М.*Гоголя* («Вечера на хуторе близ Диканьки», 1874—76), Т.Шевченка («Гайдамаки», 1886; «Невольник», 1887), І.Гончарова, О.Грибоєдова, І.Крилова, М.Лермонтова, О.*Пушкіна*, а також серію рисунків сепією, що відображають епізоди з біографії Т.Шевченка (1880-ті рр.). Автор спогадів про письменників С.Аксакова, Ф.Достоєвського.

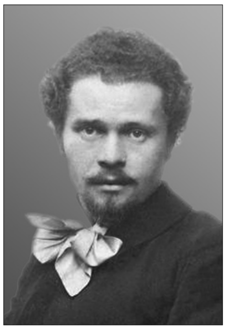
Картини, акварелі та малюнки Т. друкували на різноманітних предметах побуту (табакерках, тацях), вибивали на ситцях, вишивали на рушниках, що збільшувало їх доступність і популярність. Творчість Т. справила значний вплив на майстрів побутового жанру М.*Пимоненка*, Ф.*Красицького*, І.*Їжакевича.*

П. у с. Яковлєвка (нині смт Яковлево Бєлгородської обл., РФ).

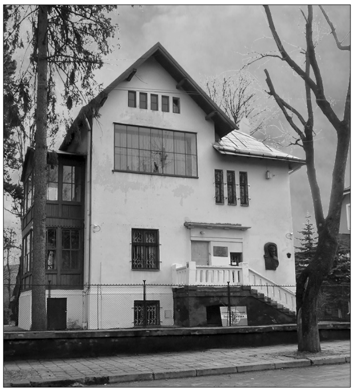
Літ.: *Артюхова А.* Трутовський. Х., 1931; *Міляєва Л.К.* Трутовський. К., 1954; *Верещагина А.* Константин Александрович Трутовский. М., 1955; *Лашкул З.В.* К.О. Трутовський. К., 1974; Костянтин Трутовський. В кн.: Народжені Україною: Меморіальний альманах. К., 2002; *Рубан В.В.* Образотворче мистецтво. В кн.: Історія української культури, т. 4, кн. 2. К., 2005; *Пантелеев Л.В.* Из воспоминаний. Web: http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp64.htm.

Н.Г. Ковпаненко.

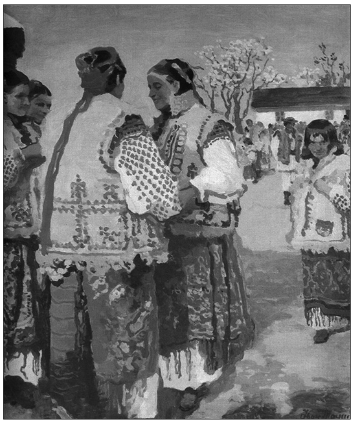
ТРУШ Іван Іванович (17.01.1869—22.03.1941) — художник, основоположник реалістичного напряму в західноукр. живописі, мистецтвознавець, літературно-художній критик, видавець. Н. в с. Висоцько (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.). Навч. у Бродівській г-зії, 1891 зарахований на навчання до Краківської академії красних мист-в. Після закінчення академії постійно проживав у *Львові*, підтримував дружні стосунки з В.*Стефаником* та І.*Франком*, співпрацював із *Науковим товариством імені Шевченка*. 1898 очолив перше об'єднання художників *Галичини — Товариство для розвою руської штуки*, 1904 разом із М.Грушевським заснував *Товариство прихильників української літератури, науки і штуки*, а разом із С.*Людкевичем* 1905 видав перший у *Східній Галичині* укр. мистецтвознавчий щомісячник «Артистичний вісник».

І.І. Труш.

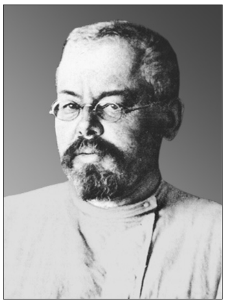
Художньо-меморіальний музей Івана Труша в м. Львів. Фото 2011.

Труш І. «Гуцулки біля церкви». 1920-ті роки. Зберігається в Національному музеї імені Андрея Шептицького в м. Львів.

Деякий час Т. викладав у *Київській рисувальній школі М.Мурашка.* 1905 був ініціатором проведення у Львові першої всеукр. худож. виставки, брав участь у збірних виставках укр. і польс. митців у *Києві*, *Кракові*, *Варшаві*, Лондоні (Велика Британія), *Відні*, Софії (Болгарія). Т. — автор понад сотні статей із літературознавства, історії, надрукованих у тогочасних галицьких, польс., віденських часописах. Його перу належать науково обґрунтовані дослідження про Т.*Шевченка*, П.Мартиновича, В.*Верещагіна*, огляди худож. виставок, які відбувалися у Львові, тощо. Після *Першої світової війни* через інертність значної частини укр. інтелігенції, несприятливі творчі умови поступово усунувся від громад. і літературно-критичної діяльності. 1940 став членом Спілки рад. художників України, взяв участь у створенні її львів. орг-ції.

Своєю худож. творчістю Т. розпочав відродження галицького малярства. 1899 відбулася його перша персональна виставка. У перших роботах помітний вплив імпресіонізму. Поступово він утвердився як художник-реаліст, пейзажист-лірик, майстер психологічного портрета та побутового жанру. Т. — автор бл. 250 великих полотен, переважно пейзажів, зокрема картин: «Могила Тараса Шевченка в Каневі» (1900), «Захід сонця в лісі» (1904), «Дніпро біля Києва» (1910), «Місячна ніч над морем» (1925) та ін. Значною заслугою Т. стало створення бл. 360—370 реалістичних

М.І. Туган-Барановський.

портретів. Десять років займався різьбою.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі.*

1959 за проектом архітектора А.Шуляра на могилі Т. поставлено гранітний надмогильний пам'ятник. 1989 у віллі, де мешкав художник упродовж 1910—41, відкрито художньо-меморіальний музей. 1997 у Львові встановлено пам'ятник Т. перед гол. входом до Стрийського парку (скульп. С.Олешко).

Літ.: *Островський Г.* І.І. Труш: Нарис про життя та творчість. К., 1955; Про мистецтво і літературу: Збірник статей. К., 1958; *Нановський Я.* Іван Труш. К., 1967; *Говдя П.* Шляхи розвитку української художньої критики у XIX ст. «Образотворче мистецтво», 1973, № 6; *Саноцька Х.* Іван Труш — редактор і видавець. «Мистецькі студії», 1991, № 1; *Прядко В.* Труш — до Берліна, Дровняк — до Криниці. В кн.: Український альманах. Варшава, 1999; Історія Львова, т. 3. Львів, 2007.

Т.Ю. Галайчак.

ТСОЗ — див. *Товариства спільного обробітку землі.*

ТУГА́Й-БЕЙ (початок 17 ст. — п. 1651) — політ. і військ. діяч *Кримського ханату* 17 ст., один із найпослідовніших прихильників союзу Крим. ханату з Укр. козацькою д-вою. Походив з роду Аргин — одного з найвпливовіших у Криму. Мав братів і сестер, зокрема Султана Гельді — *мурзу*, зятем якого був відомий татар. поет Джан Мухамед (загинув під час *Жовтоводської битви 1648*). Його родичем був відомий татар. полководець Муфту-заде Абдулла Челебі. Між 1642—44 за правління хана *Мегмед-Гірея IV* став *ор-беєм.* Брав участь у невдалій Охматівській битві проти військ *Речі Посполитої* (30 січня 1644), в успішних походах на Моск. д-ву 1644—45, у боротьбі за Азов. Роль Т.-б. зросла у правління хана *Іслама-Гірея III* (1644—54), котрий тяжів до союзу з *козаками.* Унаслідок укладення Бахчисарайської угоди про союз між *Військом Запорозьким* та Крим. ханатом виступив з ординським авангардом на допомогу укр. повстанцям. Брав активну участь у переможних Жовтоводській битві 1648 і *Корсунській битві 1648*, пізніше командував військами Крим. ханату під час походу Б.Хмельницького 1648, брав участь в облозі *Львова* та Замостя (нині м. Замосць Люблінського воєводства, Польща). Після короткотривалого перебування в Криму він на поч. 1649 прибув із частиною орди до Б.Хмельницького і взяв участь у кампанії того року, відзначившися під час *Зборівської битви 1649.* Під час *Берестецької битви 1651* був, очевидно, тяжко поранений, і його хворого перевезли до Акермана (нині м. *Білгород-Дністровський*). Перед смертю заповідав своє майно на побудування мечеті, медресе і текіє (обителі) для дервішів.

«Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом». Картина роботи художника Я. Матейка. 1885.

Дж.: *Hadzi Mechmed Senai z Krymu.* Historia chana Isłam Giereja III. Warszawa, 1971; *Туранли Ф.Г.* Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. К., 2000.

Літ.: *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Його ж.* Кримський полководець Тугай-бей. В кн.: Корсунський часопис, вип. 5. Корсунь-Шевченківський, 1997.

Ю.А. Мицик.

ТУГА́Н-БАРАНО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (20(08).01.1865—21.01.1919) — економіст, педагог, публіцист, громад. діяч. Д-р політ. економії (1898), професор (1913). Дійсний член УАН (1918). Всесвітнє визнання здобув за внесок у теорію кон'юнктурних коливань, монетарну теорію, критичний аналіз екон. теорії марксизму, історію і теорію кооперації. Відомими є його праці з проблем розподілу, історії госп-ва Росії, історії екон. учень, історії і теорії соціалізму, філософії, екон. соціології та ін. Н. в с. Соляниківка (нині Куп'янський р-н Харків. обл.) у дворянській родині. Закінчив 2-гу Харків. г-зію і Харків. ун-т (фізико-математичний (1888) і юридичний (1890) ф-ти). 1894 в *Московському університеті* за працю «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь» здобув ступінь магістра, а 1898 за працю «Русская фабрика в прошлом и настоящем» — д-ра політ. економії. Із 1895 по 1917 — приват-доцент *Петербурзького університету* (із 1914 — Петрогр. ун-т); із 1913 — професор політехнічного та комерційного ін-тів у *Санкт-Петербурзі*, міського ун-ту ім. А.Шанявського в *Москві.* 1901 висланий «за неблагонадійність» на Полтавщину, де як земський гласний прилучився до укр. культ. руху. Із 1906 — гол. редактор ж. «Вестник кооперации», із 1910 — збірника «Новые идеи в экономике»; член редколегії енциклопедії *«Украинский народ в его прошлом и настоящем»* (1914—16). 1917 повернувся в Україну, обіймав посаду ген. секретаря фінансів у *Генеральному секретаріаті Української Центральної Ради.* 1918 виступив одним з ініціаторів і фундаторів УАН (нині *Національна академія наук України*), очолив її соціально-екон. відділення та Ін-т екон. кон'юнктури; з його ініціативи було створено демографічний та кооперативний ін-ти. Очолив також Укр. наук. т-во економістів, Центр. кооп. укр. к-т, став деканом юрид. ф-ту заснованого за його участю Укр. держ. ун-ту. Редагував ж. «Українська кооперація», багато друкувався в ньому та в ін. періодичних виданнях.

У січні 1919 був призначений радником укр. дипломатичної місії у Франції, однак дорогою до Парижа помер від серцевої хвороби; похований в *Одесі.*

У наук. доробку Т.-Б. — понад 100 опубл. праць, багато з яких витримали по кілька видань, у т. ч. зарубіжних. Уже в першій праці «Учение о предельной полезности благ как причине их ценности» (1890) Т.-Б. обґрунтував новаторську ідею синтезу класичної трудової теорії цінності й теорії граничної ко-

рисності, яка кореспондувалася з неокласичною моделлю ціноутворення А.Маршалла і відкривала можливість зіставлення витрат сусп. праці з її результатами. Всесвітнє визнання здобуло дослідження Т.-Б. «Промышленные кризисы...» (1894), в якому він першим у світі звернув увагу на диспропорцію між інвестиціями та заощадженнями, виявив невідповідність у темпах розвитку вир-ва капітальних благ і предметів споживання та визначив як гол. причину екон. циклів коливання темпів інвестування вир-ва засобів вир-ва. Ці ідеї стали основою формування загальновизнаного методологічного базису для більшості теорій екон. циклів, у т. ч. теорії ринкової кон'юнктури Дж.-М.Кейнса, теорії «довгих хвиль» М.*Кондратьєва* та ін. Широко відомим є дослідження Т.-Б. історії розвитку *капіталізму* в Рос. імперії — від кріпосної *мануфактури* 17 ст. до машинної індустрії кінця 19 ст. у фундаментальній праці «Русская фабрика...» (1898). Заперечуючи з марксистських позицій народницькі уявлення про можливість некапіталіст. розвитку Росії, він дійшов низки немарксистських висновків — про збереження на тлі концентрації та централізації вир-ва дрібних його форм у пром-сті й особливу їхню стійкість у сільс. госп-ві, про можливість самокоригування капіталізму і його життєздатність тощо. Це стало ще одним імпульсом до кардинального перегляду Т.-Б. соціально-екон. та політ. доктрин марксизму. В праці «Теоретические основы марксизма» (1905) вчений доводив неспроможність трудової теорії цінності й теорії додаткової цінності, теорії зниження середньої норми прибутку і побудованої на них усієї марксистської концепції краху капіталізму, а також обмеженості філософсько-соціологічних засад марксистського соціалізму. Праця сприяла подоланню впливу ненаук. елементів марксизму на теор. екон. думку в Росії та Україні. Високу оцінку здобула екон. спадщина Т.-Б. з історії й теорії *соціалізму*: «Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма» (1903), «Современный социализм в своем историческом развитии» (1904), «Социализм как положительное учение» (1918) та ін. Т.-Б. обстоював еволюційний шлях соціально-екон. перетворень, активну роль у них свідомої діяльності людини, розвивав ідеї змішаної економіки та ін. Підручник «Основы политической экономии» (1909), де була узагальнена політико-екон. концепція Т.-Б., був визнаний одним з найкращих на той час у Росії та Україні. Т.-Б. — один з найвидатніших теоретиків кооп. руху в Сх. Європі. Він розробив детальну історію і теорію кооперації як одного з гарантів досягнення соціальної справедливості. Його осн. ідеї узагальнено у праці «Социальные основы кооперации» (1916). Вагомим внеском Т.-Б. в екон. науку стало прогнозування ним у праці «Бумажные деньги и металл» (1917) багатьох ідей сучасної монетарної економіки, зокрема заміни грошей на золотій основі паперовими і здійснення д-вою антициклічної та антиінфляційної монетарної політики.

Літ.: *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский: Биографическая справка. Пг., 1923; *Його ж.* Михаил Иванович Туган-Барановский. «Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли», 1990, вып. 2; *Горкіна Л.* Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості. «Економіка України», 1993, № 11; *Її ж.* М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. К., 2001; *Птуха М.В.* М.І. Туган-Барановський як економіст. «Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвідомчий збірник наукових праць», 2002, вип. 33—34.

Л.П. Горкіна.

ТУГОРКА́Н (р. н. невід. — п. 19.07.1096) — хан *половців*. Очолював одну з орд, яка, за деякими припущеннями, кочувала в районі р. Самара (ліва прит. Дніпра). 29 квітня 1091 поблизу м. Енос (нині м. Енез, Туреччина) у Фракії Т. і хан *Боняк* в союзі з візант. імп. Алексієм І Комніним розбили *печенігів*, які загрожували *Константинополю*. 1093 Т. розбив об'єднані війська київ. кн. *Святополка Ізяславича* та черніг. кн. *Володимира Мономаха* (див. *Стугна, битва на річці 1093*). 1094 Святополк Ізяславич уклав мир з Т., одружившися з його донькою. 1094—95 Т. разом із самозваним імператором Псевдо-Діогеном вирушив на столицю *Візантії,* але зазнав невдачі. 1096 Т. обложив Переяславль (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). 19 липня 1096 був розбитий військами київ. кн. Святополка Ізяславича і переяслав. кн. Володимира Мономаха, загинув разом із сином у битві та був похований своїм зятем, Святополком Ізяславичем, біля *Берестового*. Припускають, що образ Т. зберігся в *билинах*, де він названий Тугарином Змійовичем.

А.Г. Плахонін.

ТУЛА́-БУКА́ (Тулабуга, рус. Телебуга; р. н. невід. — п. 1291) — хан *Золотої Орди* (1287—91). Син Тарбу, правнук *Батия*. Після смерті свого дядька хана Менгу-Тімура вважав себе гол. претендентом на трон, однак *Ногай*, з огляду на невеликий тоді авторитет Т.-Б. у правлячих колах Золотої Орди, вмовив його згодитися на обрання Туда-Менгу. Із 1285 за підтримки Ногая фактично замінив Туда-Менгу на престолі, а 1287 у змові з кількома родичами змусив його зректися трону на свою користь.

У статусі претендента і пізніше, ставши ханом, здійснив спільно з Ногаєм походи на Угорщину (поч. 1285) і на Польщу (кінець 1287 — поч. 1288). У цих кампаніях були змушені брати участь (як ординські васали) рус. князі: *Лев Данилович*, *Мстислав Данилович*, *Володимир Василькович* та *Юрій Львович* (в обох випадках), а також неназвані на ім'я ін. князі Пд. Русі з обох сторін Дніпра (у другому випадку). Похід на Угорщину через неузгодженість дій із загонами Ногая обернувся для війська Т.-Б. катастрофою: воно заблукало в зимових Карпатах і втратило через голод і хвороби багато воїнів. Під час походу на Польщу Т.-Б. пограбував околиці Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*), а на зворотному шляху 2 тижні тримав в облозі *Львів*. 1290 вторгнувся до Ірану, але зазнав нищівної поразки під Дербентом (нині місто Республіки Дагестан, РФ).

Через постійні воєнні невдачі між Т.-Б. і Ногаєм виник конфлікт, і Ногай, розчарувавшись у своєму ставленикові, вирішив його позбутися. Вдаючи смертельно хворого, він запропонував суперникові примирення; коли

З.П. Тулуб.

Т.-Б., повіривши Ногаєві, прибув до його ставки, його схопили і невдовзі стратили разом із багатьма родичами, а ханом було обрано Токту.

Літ.: *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004; *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские: биографии ханов и правителей Золотой Орды. СПб., 2012.

О.О. Немировський.

ТУ́ЛУБ Зінаїда Павлівна (28(16).11.1890—26.09.1964) — письменниця, літературознавець, перекладач, педагог. Н. в м. *Київ*. Із родини інтелігентів — нащадків козац. роду. Дитинство провела у *Брацлаві* й Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ), де служив батько. У Києві закінчила Ольгинську г-зію (1904—09) і слов'яно-рос. відділ історико-філол. ф-ту Вищих жін. курсів (1909—17). За дослідження «Погляди М.В. Гоголя на проблеми мистецтва в світлі західноєвропейських та російських філософських течій першої половини XIX ст.» була залишена при Київ. ун-ті для підготовки до професури. Почала друкувати вірші 1910, пізніше перейшла на прозу (повісті «На перепутье», 1916, та «В порту», 1917—18). 1919—20 — лектор у частинах Червоної армії, пізніше — зав. літ. відділу *Всеукраїнського фотокіноуправління*, викладач рос. та укр. літератури в індустріальному ін-ті. Самотужки опанувала укр. мову. Із 1926 — на літ. роботі. Автор сценаріїв агітаційних фільмів; перекладала для моск. вид-в твори М.*Коцюбинського*, В.*Стефаника* та ін.; у ж. «Червоний шлях» публікувала переклади із французької. За допомогою П.*Тичини* отримала можливість працювати над істор. романом «Людолови». Верстку роману «Людолови», готову до друку, 1933 розсипали у вид-ві «Молодий більшовик» (*Харків*). За сприяння Максима *Горького* російськомовний варіант роману вийшов у *Москві* зимою 1934—35 і майже одночасно в Україні, здобувши славу. 1937 роман був представлений на Всесвітній виставці в Парижі (Франція), але невдовзі оголошений «шкідницьким». Через 2 місяці після одруження, 4 липня 1937 Т. була заарештована за приналежність до неіснуючої контрреволюц. орг-ції. 10-річне ув'язнення відбула в Ярославській тюрмі та на Колимі. 1947 вислана в Джамбульський р-н Алма-Атинської обл., де працювала шкільним бібліотекарем; із 1950 — у Кокчетавській обл. Казахської РСР. Після скасування вироку (23 червня 1956) оселилася в Києві, хвора і самотня; остаточно відредагувала текст «Людоловів», написала роман про заслання Т.*Шевченка* «В степу безкраїм за Уралом» (1964).

П. в м. Київ.

У вересні 2010 в м. Брацлав відкрито пам'ятник З.Тулуб.

Рукописи Т. зберігаються у відділі рукописів Ін-ту літератури НАН України. Її твори не раз перевидавалися укр. та рос. мовами; роман «В степу...» видано англ. мовою («The Exile», 1988). Особові справи Т. зберігаються в Держ. архіві м. Києва (ф. 244, № 1347) та в ЦДАМЛМ (ф. № 126).

Твори: Твори, т. 1—3. К., 1991—92; Людолови: Історичний роман, т. 1—2. К., 1957; 1958; 1965; Сімферополь, 1973; 1980; К., 1988; 1991; Хмельницький, 1994; Сагайдачный: Исторический роман. М., 1962; Сагайдачний: Історичний роман. Донецьк, 1990; В степу безкраїм за Уралом: Роман. К., 1964; 1970; 1984; В степи бескрайней за Уралом: Роман. М., 1978; 1986; Мучительно страдаю по литературной работе. «Радуга», 1991, № 5; Повість мого життя. Україна. «Наука і культура» (К.), 1991, вип. 25; Стихи моей молодости: Поэзия 1910—1917. К., 2009; Стихотворения 1910—1947 гг. К., 2010; Моя жизнь. К., 2012.

Бібліогр.: Зінаїда Павлівна Тулуб: Бібліографічний покажчик. К., 2012.

Літ.: *Коваленко Б.* Людолови (історичний роман З. Тулуб). «Комуніст», 1935, 23 серпня; *Савченко Я.* Шкідницький роман. «Літературна газета», 1937, 17 липня; *Полонська-Василенко Н.* Зінаїда Тулуб у моїх спогадах. «Нові дні», 1960, березень; Некролог. «ЛУ», 1964, 29 вересня; *Антоненко-Давидович Б.* Пам'яті Зінаїди Тулуб. Там само, 2 жовтня; *Сиротюк М.* Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. К., 1968; *Костюк Г.* Зустрічі й прощання: Спогади, кн. 1. Едмонтон, 1987; *Дзюба І.* Славетна епопея Зінаїди Тулуб. «Слово і час», 1990, № 11; *Василенко В.* «Я прошу пожаліти мою старість...»: До 110-ї річниці з дня народження письменниці З. Тулуб. «З архівів ВЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2—4; *Жулинський М.* Слово і доля. К., 2006; *Жулковська О.* У нас нема зерна неправди за собою, кн. 3. Тернопіль, 2010; *Жарких М.* Зінаїда Тулуб (http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/T/Tulub.html).

Г.П. Герасимова.

ТУЛЬЧИ́Н — місто *Вінницької області*, райцентр. Розташований на правому березі р. Сільниця (прит. Пд. Бугу), при впадінні в неї р. Тульчинка. Населення 15,6 тис. осіб (2011).

До кінця 18 ст. мав паралельну назву Нестервар (спочатку була основною; збереглася в назві одного з передмість, нині с. Нестерварка). Уперше згаданий під 1607. Входив до *Брацлавського воєводства*. Із 1609 — володіння *Калиновських*. За реєстром 1629, в місті був 751 *дим*. Перед початком *Національної революції 1648—1676* Т. мав досить потужну фортецю, яку в червні 1648 захищали від повстанців місц. шляхтичі та євреї. Після того, як повстанці (за даними С.*Твардовського*, їх очолювали полковники І.*Ганжа* та Остап, за даними Н.*Ганновера* — М.*Кривоніс*) здобули Т., вони влаштували різанину, яскраво та докладно описану в джерелах. Під 1649 і 1654 Т. згадується як центр сотні *Брацлавського полку*. Спустошений під час «Руїни».

Із 1714 Т. — знову під владою *Речі Посполитої*. Із 1726 ним володіли *Потоцькі*. Завдяки С.-Щ.*Потоцькому*, який 1775 зробив місто своєю резиденцією, Т. перетворився на значний осередок ремесла і торгівлі. 1781—85 збудовано розкішний класицис-

Тульчин. Палац Потоцьких. Фото 2012.

тичний палац, до якого прилягав парк «Хороше». 1787, під час візиту польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського*, місту надано *магдебурзьке право*. 1792 в Т. був центр *Торговицької конфедерації*.

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Т. перейшов під владу Рос. імперії. 1795—1804 був центром повіту *Брацлавського намісництва*, згодом — містечком Брацлавського пов. *Подільської губернії*. Із 1796 в Т. постійно стояли підрозділи рос. армії. Зокрема, тут містилися «головні квартири» армій: 1796—97 — армії, яку очолював О.*Суворов*, 1814—29 — 2-ї армії, яку з 1818 очолював П.*Вітгенштейн*. За участю деяких офіцерів штабу 2-ї армії — діячів *декабристів руху* — було створено *Тульчинську управу*.

Після *польського повстання 1863—1864* тульчинський маєток Потоцьких конфіскував уряд.

Внаслідок того, що залізниці обійшли місто стороною, Т. втратив своє екон. значення. Проте в місті діяли невеличкі пром. підпр-ва (переважно харчової пром-сті). 1897 Т. мав більше 16 тис. мешканців (із них 10 тис. — євреї).

Рад. владу остаточно встановлено 19 червня 1920. 1920—23 Т. був центром Брацлавського пов., 1923—30 — центром *Тульчинської округи*. Із 1932 — райцентр Він. обл.

23 липня 1941 місто було захоплене гітлерівськими військами, увійшло до румун. зони окупації. 15 березня 1944 звільнене рад. військами. Під час окупації існувало єврейс. гетто.

У рад. час у Т. розвивалася пром-сть, переважно харчова і легка.

У Т. тривалий час жив М.*Леонтович*, народився Л.*Дейч*.

Пам'ятки арх-ри: палац Потоцьких (1781—85), Малий палац (кінець 18 ст.; тут жив О.Суворов), костьол Святого Станіслава (1784—1817), будинок офіцерського зібрання (кінець 18 ст.; нині тут краєзнавчий музей), Свято-Успенська церква (1789).

Пам'ятники О.Суворову, П.*Пестелю*, М.Леонтовичу.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; *Шамрай С.* Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими, 1797—1837. «Науковий збірник історичної секції ВУАН», 1929, т. 32; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Малаков Д.В.* По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина. М., 1980; *Jaroszewski T.* Pałac w Tulczynie i początki architektury klasycyzmu na Ukrainie. «Przegląd Wschodni» (Warszawa), 1991, rok 1, zesz. 1; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 10: Województwo bracławskie. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1996; *Шамраєва А., Борисова Л.* Палацовий ансамбль у Тульчині. В кн.: Архітектурна спадщина України, т. 3, ч. 2. К., 1996; *Святелик В.А.* Історія Тульчина XVI—XVIII століть: від появи міста до часів гайдамаччини. Тульчин, 1998; Тульчин [на веб-сайті «Еврейское наследие Украины»]. Web: http://jukraine.org/vinnickaya-oblast/tulchin.

Д.С. Вирський.

ТУЛЬЧИ́НСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Подільської губернії*. Окружний центр — м. *Тульчин*. Налічувала 13 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася із 17 районів та 248 сільрад, населення 708 тис. осіб. Нац. склад населення, за переписом 1926: українців — 89,6 %, євреїв — 6,8, поляків — 1,5, росіян — 1,5 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Тульчинська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ТУЛЬЧИ́НСЬКА УПРА́ВА — організація, створена 1818 в м. *Тульчин* членами масонської ложі *«Союз благоденства»*. Складалася з 9-ти осіб на чолі з І.*Бурцовим* і П.*Пестелем*. Управа, або Тульчинська дума, підпорядковувалася Корінній думі в *Санкт-Петербурзі*. П.Пестель і частина «Тульчинської думи» (управи) належали до радикальної частини членів «Союзу благоденства». На поч. 1820 на глибоко законспірованому засіданні-нараді в С.-Петербурзі саме на основі доповіді П.Пестеля Корінна дума одноголосно прийняла рішення здійснити переворот, встановити в Росії *республіку* і запровадити *конституцію*.

Із березня 1821, після розпуску «Союзу благоденства», на чолі Тульчинської управи була обрана директорія (полк. П.Пестель і генерал-інтендант О.Юшневський). Вона стала центром Пд. округу (т-ва) декабристів (див. *Декабристів рух*), до якого входило з 1823, крім Тульчинської, ще дві управи — *Кам'янська управа*, яку очолювали генерал-майор кн. С.*Волконський* і відставний полк. В.*Давидов*, і *Васильківська управа* — підполк. С.*Муравйов-Апостол* і підпоручик М.*Бестужев-Рюмін*. До останньої у вересні 1825 приєдналося *Товариство з'єднаних слов'ян*, створене в *Новограді-Волинському* на чолі із братами підпоручиками П.*Борисовим* і А.*Борисовим* та дворянином Ю.*Люблінським*. Разом на півдні було прийнято в члени більше 50-ти осіб.

У березні 1821 П.Пестель та особисто йому віддані члени Т.у. дали клятву досягти поставленої мети, постановили сплачувати внески у відповідності із заможністю кожного. Управа ділила всіх членів і прихильників на бояр, мужів, братів та друзів. Мужі та бояри мали право на прийом членів, а бояри були тими, хто приєднувався до директорії для прийняття рішень. «Брати» не мали права індивідуально приймати у члени, а «друзі» не були членами управи, але їх намагалися залучити.

Керівники управ півдня брали участь у щорічних зібраннях у *Києві* у січні (на контракти; див. *Київський контрактовий ярмарок*) 1822—25, де приймалися вирішальні постанови, зустрічалися з представниками директорії Північного товариства (кн. С.Трубецькой), членами варшавського польс. *Патріотичного товариства* (Яблоновський, Гродецький, Г.Олізар) та спілкувалися з окремими членами розпущених полтавської і київської масонських лож.

Плани дій декабристів, зокрема членів Т.у., які не стали дійсністю, були такими: організувати замах на імп. *Олександра I*, захопити його під час огляду військ в Бобруйську (нині місто Могильовської обл., Білорусь) 1823 чи *Білій Церкві* 1824, організувати групу нападу на хворого імператора в Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ) 1825, і останнє, погоджене з Пн. округом т-ва, рішення — здійснити переворот восени 1826

Герб роду Туманських.

під час перебування імператора у військах на півдні.

Кер-во Т.у. в листопаді 1825 дізналося про доноси і вжиті урядом заходи щодо розслідування діяльності орг-ції декабристів та ще до перших арештів знищило листування, сховало, зокрема, «*Руську Правду*» *П.Пестеля*, інші документи про практичну діяльність. Відверті зізнання ніби давали надію на помилування монарха, але новий імператор *Микола I* жорстоко розправився із прогресивною суспільно-політ. думкою в Росії, не помилував найактивніших членів Пд. т-ва П.Пестеля, С.Муравйова-Апостола і М.Бестужева-Рюміна, засуджених до страти.

Виступ Черніг. полку на чолі з керівниками Васильківської управи 28 грудня 1825 — 3 січня 1826, не підтриманий членами ін. управ півдня, виявився демонстрацією відданості ідеям декабризму.

Дж.: *Волконский С.Г.* Записки. СПб., 1902; Декабристи на Україні. Х., 1926; Восстание декабристов: Документы и материалы, т. 4, 8. М., 1925; 9—13. М., 1950—75; Записка Бошняка. «Красный архив», 1925, т. 2 (9).

Літ.: *Семевський В.И.* Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909; *Лисенко М.* Декабристський рух на Україні. К., 1954; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Казьмирчук Г., Латиш Ю.* Українське декабристознавство. К., 2002.

І.І. Глизь.

ТУМА́НСЬКИЙ Федір Осипович (1757—10.12.1810) — учений, археограф, перекладач, видавець, бібліофіл. Чл.-кор. Петерб. АН (1779). Виходець із *козацької старшини* (див. *Туманські*). Родом з Глухівщини. Імовірно, навч. в Київ. академії, 1773 записався до Кенігсберзького ун-ту, де вивчав право, філософію, історію. Був обраний членом Прусського наук. т-ва. 1778 повернувся до *Глухова.* Мав намір написати «Історію Малоросії», з приводу чого звертався з листом до конференц-секретаря Петерб. АН Й.-А.Ейлера із проханням надати йому копії давніх літописів. Із цією ж метою збирав старовинні рукописи та документи. Розробив кілька проектів, здійснення яких сприяло б поширенню наук. знань у *Лівобережній Україні.* Це — відкриття в Глухові філії Петерб. АН та книгарні, яка поширювала б наук. видання. Ін. наміром Т. було здійснити опис Лівобереж. України, для якого він розробив спец. опитувальник і запропонував 1779 малорос. генерал-губернаторові П.*Румянцеву-Задунайському* розіслати його всім *магістратам*, *полковим канцеляріям* і сотенним канцеляріям та зібрати інформацію про час заснування населених пунктів, природні умови, кількість населення, землеробство, ремесла, торгівлю, монастирі, школи, а також указати антропологічні характеристики населення, мову, одяг та ін. Його проект не був здійснений, але опитувальник пізніше використали Д.*Пащенко* при укладанні «Описания Черниговского наместничества» (1781) та О.*Шафонський* у праці «Черниговского наместничества топографическое описание» (1783).

Як більшість освічених вихідців з Лівобереж. України, пов'язував свою кар'єру зі столицею імперії. Переїхавши 1785 до *Санкт-Петербурга*, активно зайнявся перекладацькою та видавничою діяльністю. Видавав літературно-інформаційні часописи: «Зеркало света» (1786—87, ч. 1—6, разом із П.Богдановичем), де друкувалися переклади творів П.-А.Гольбаха, К.-А.Гельвеція, Квінта Горація Флакка, Лукіана, Публія *Овідія* Назона та ін., хроніка політ. життя в Європі й Росії, рецензії на нові книги, популярні статті з медицини та ін.; «Лекарство от скуки и забот» (1786—87, ч. 1—2). Заявив себе як історик і археограф, вважав, що завданням історії є пізнання істини і в той же час вона виконує дидактичні функції — навчає «правилам життя». Видавав істор. час. *«Российский магазин»* (1792—94, ч. 1—3), на сторінках якого вперше опублікував цінні джерела з історії України. Видав «Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях Государя Императора Петра Великого» (СПб., 1787—88, ч. 1—10), де вміщені джерела цієї епохи: листи рос. царя *Петра I*, грамоти, укази, записки сучасників, істор. праці та ін.; «Полное собрание деяний Его Величества Государя Императора Петра Великого» (СПб., 1788, ч. 1). Переклав з нім. мови праці: П.-С.*Палласа* «Путешествие по разным провинциям Российской империи» (СПб., 1786); Ю.-Ф.Цахарії «Кот во аде» (1791); «Дионисия Катона "О благонравии"» (СПб., 1791); «Палефата греческого писателя "О невероятных сказаниях"» (СПб., 1791). Друкувався в різних періодичних наук. виданнях: «Академические известия», «Труды Вольного экономического общества». Мав велику б-ку, яка оцінювалася в 10 тис. *рублів*.

П. на х. Родіонівка (нині село Ямпільського р-ну Сум. обл.).

Літ.: *Любименко И.И.* Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии наук в Глухове и о написании истории Украины. «Вестник Академии наук СССР», 1935, № 5; *Оглоблин О.* Люди старої України. Мюнхен, 1959; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Ільїн О.* Невдачливий Федір Туманський. «Пам'ять століть», 1998, № 5; *Журба О.І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 1, спр. 2231.

О.М. Дзюба.

ТУМА́НСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, який, згідно з родинними переказами, походив від польс. шляхтича **Тимофія Гнатовича** Т. (р. н. невід. — п. 1710), що «во время мятежей в Польше вышел в Малороссию». Його син — **Григорій Тимофійович** (р. н. невід. — п. бл. 1772), знатний товариш *Переяславського полку* (1723), а потім — басанський протопіп (1741—55), внуки — **Василь Григорович** (бл. 1723 — 1809), переяславський полковий писар (1750—51), *генеральний писар* (1762—64), згодом — новгород-сіверський віце-губернатор (1784—87) та дійсний статський радник (1779); **Андрій Григорович** (бл. 1727 — після 1786), басанський протопіп (1759—86); **Йосип Григорович** (бл. 1733 — 1795), голова новгород-сіверської палати карного суду (1787—92), статський радник (1793); **Федір Григорович** (бл. 1734 — після 1798), київ. полковий *осавул* (1764—80),

козелецький повітовий *предводитель дворянства* (1785—96); **Іван Григорович** (р. н. невід. — п. 1795), київ. намісницький прокурор (1784) та голова цивільної палати *Київського намісництва* (1791—95), письменник та перекладач, а правнуки — **Михайло Васильович** (бл. 1758 — 1827), член Комісії з впорядкування Ген. Малорос. архіву (1780—82) та збирач матеріалів до історії України, олонецький (1795—97) і костромський (1797) віце-губернатор, петерб. губернський цензор (із 1797), дійсний статський радник (1801); **Григорій Васильович** (бл. 1764 — 1811), учасник *російсько-турецької війни 1787—1791* та *російсько-турецької війни 1806—1812*, командир Малоросійського гренадерського (1798—99) та 12-го Астраханського гренадерського (1799—1807) полків, генерал-майор (1799); **Федір Йосипович** (див. Ф.*Туманський*; бл. 1757 — 1810), науковець, літератор та громад. діяч. До цього роду належали: **Василь Іванович** (1800—60), відомий поет і дипломат, дипломатичний чиновник при повноважному представникові диванів князівств Молдавії і Валахії (1828—35), 2-й секретар рос. посольства у *Стамбулі;* 1835—39), помічник статс-секретаря Державної ради Рос. імперії (1839—46), дійсний статський радник (1841), залишив значну поетичну спадщину, належав до поетів пушкінської плеяди; **Михайло Іванович** (1802—66), учасник придушення *польського повстання 1830—1831*, командир лейб-гвардії Кірасирського імператриці Марії Федорівни полку (1848—53) та 2-ї бригади Гвардійської кірасирської д-зії (1853—57), генерал-лейтенант (1853), таємний радник та шталмейстер імператорського двору (1857); **Федір Антонович** (бл. 1802 — 1853), поет і дипломат, радник консульства Російської імперії в Молдавії (1840—47) та виконуючий обов'язки консула (1847—51), ген. консул у Белграді (Сербія; 1851—53), автор славнозвісної «Птички» та ін. поетичних творів, що вирізняються високою худож. якістю; **Федір Миколайович** (1833 — р. с. невід.), учасник *Кримської війни 1853—1856*, командир Бендерської (1887—91), Свеаборзької (1891) та Київської (1891—99) фортечної артилерії, генерал-майор (1891); **Олександр Григорович** (1861—1920), сходознавець, перекладач, військовик та дипломат, рос. віце-консул у Вані (*Османська імперія*; 1900—05), директор тифліської школи східних мов з підготовки офіцерського складу при штабквартирі Кавказького військового командування (1911—17), генерал-майор (1917), збирач, перекладач та публікатор унікальних рукописів (відшукав рукопис анонімного перського географа 10 ст. «Худуд аль-Алам», виданий В.Бартольдом 1930 і відомий як «Рукопис Туманського»; переклав та видав «Родословную туркмен» Абу-ль-Газі Бахадур-хана (Ашхабад, 1897), бабидську «Священнейшую книгу» («Китаб-и-Агдас») Багаулли (СПб., 1899), низку бахаїстських послань), автор праць «Военное искусство древних арабов» (Ашхабад, 1897), «Арабский язык и кавказоведение» (Тифліс, 1911) та ін., емігрував до Стамбула; **Григорій Федорович** (1866—1932), учасник *Першої світової війни*, генерал-майор (1917), командир 309-го піх. Овруцького полку (1917), учасник *Білого руху*, служив у *Збройних силах Півдня Росії*, емігрував до Греції, а потім — до *Югославії*; **Олексій Костянтинович** (1895—1973), один із перших рос. льотчиків, учасник І світ. війни (нагороджений Георгіївськими хрестами всіх ступенів), служив у Червоній армії та Цивільному повітряному флоті СРСР, льотчик-випробувач 1-го класу мін-ва авіац. пром-сті СРСР, автор книги «Полет сквозь годы» (М., 1962); **Сергій Костянтинович** (1901—73), конструктор авіац. двигунів, академік АН СРСР (1968), Герой Соц. Праці (1957), лауреат Сталінської (1946; із 1966 — Держ. премія СРСР) і Ленінської (1957) премій, заст. гол. конструктора (1943—55) та гол. конструктор (із 1956) моторобудівного Дослідно-конструкторського бюро О.Микуліна.

Рід Туманських внесений до 1-ї, 2-ї, 3-ї та 6-ї частин Родовідних книг Полтав., Черніг. та Орловської губерній, а герб — до 6-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Милорадович Г.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 2. К., 1998; *Оглоблин О.* Люди старої України. В кн.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. К., 2000; *Шемшученко Ю.* Наш друг Туманский. К., 2000.

В.В. Томазов.

О.К. Туманський (1895—1973).

С.К. Туманський (1901—1973).

ТУ́НМАНН (Tunmann) **Йоганн-Еріх** (1746—1778) — шведський історик, професор красномовства та філософії Галльського ун-ту. Найбільш відомий трактатом «Таврійське намісництво або Крим» («Die Taurische Statthalterschaft oder die Krim»), опублікованим у серійному виданні вченого А.-Ф.Бюшинга «Землеопис або Універсальна географія» («Erdbeschreibung oder Universal-Geographie», 1784 і 1787), що має значення наук. праці до нашого часу. Перший варіант публікації — окреме видання в Лейпцизі (Німеччина) 1774. Існує припущення, що Т. у Криму не був, але використав широке коло джерел від античних до сучасних, подав природничий, етногеогр. та історико-політ. опис Криму, Півдня України, частини *Бессарабії* та *Кубані*. Це перше системне, а не подорожнє вибіркове дослідження *Кримського ханату*. Відомий також студіями з норманістики: «Дослідження з історії східноєвропейських народів» («Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker», 1774) та «Відкриття Америки норманами» («Die Entdeckung Americas von den Normannen», 1776).

Літ.: *Зиновьев А.* Известия о жизни Иоанна Эриха Тунманна: Из похвального слова Эбергарда. М., 1828; *Эрнст Н.Л.* Предисловие. В кн.: *Тунманн И.* Крымское ханство. Симферополь, 1991.

О.Є. Кислий.

ТУРА́НСЬКІ — козацько-старшинський рід, що походить від **Михайла** Туранського (1-ша пол. 17 ст.). Його син — **Олексій Михайлович** (р. н. невід. — п. 1716), глухівський *сотник* (1699—1709) та *генеральний суддя* (1709–16), учасник багатьох військових походів, а онук — **Дем'ян Олексійович** (р. н. невід. — п. до 1771),

глухівський *городовий отаман* (1732—40) і глухівський сотник (1740—60). Ін. представники роду обіймали посади бунчукових *товаришів* і *військових товаришів*. Рід згас наприкінці 18 ст. Родові маєтки успадкували *Тимковські*.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вип. 2. К., 1998.

В.В. Томазов.

ТУРБАЇ́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1789—1793 — вияв соціального протесту укр. селянства 2-ї пол. 18 ст. Початок повстанню поклало збройне захоплення 8 червня 1789 громадою с. Турбаї Градизького пов. Катериносл. намісництва (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.) панського будинку під час виїзних засідань Голтвянського нижнього земського суду з розгляду претензій до власників села Базилевських, що супроводжувалося їх вбивством, покаранням суд. чиновників та вилученням документації. Повстання стало логічним завершенням багаторічного ігнорування держ. інстанціями різних рівнів численних звернень місц. жителів щодо врегулювання свого соціального статусу. Повстання турбаївців відзначалося організованістю, відносною монолітністю (на початковому етапі боротьби), послідовністю соціальних вимог. Спільною платформою, що об'єднувала різні групи турбаївців, стала вимога узаконення їхніх козац. прав. Протягом 4-х років усі питання життя громади, організації протистояння каральним акціям, а також зносин із царською адміністрацією перебували в компетенції створеного на подібних до козац. самоврядування засадах повстанського виборного управлінського органу — «Збірної громадської хати», склад кер-ва якої не раз змінювався. Питання принципового характеру, що зачіпали інтереси всієї турбаївської громади, вирішувалися на заг. сході жителів села. Першим сільс. *отаманом* було обрано Василя Цапка, котрого після його смерті змінив Никифір Тарасенко. Важливою акцією, здійсненою місц. самоврядуванням, став перерозподіл земельних угідь на користь найбіднішої частини членів турбаївської громади. Упродовж червня—серпня 1789 було конфісковано майно Базилевських; встановлено стабільні ціни на продукцію сільс. госп-ва та вироби місц. промислів; жителям роздано хлібні запаси; вони почали вільно розпоряджатися табунами коней та великої рогатої худоби, значними лісовими масивами, що входили до панських володінь. Водночас у селі було організовано своєрідний фонд допомоги з метою доцільного використання грошових запасів, ремісничого та с.-г. ременанту. Однак приклад турбаївців не знайшов якогось помітного відгуку в *Лівобережній Україні*, до того ж поляризація сил у повстанському таборі ставала дедалі помітнішою. У листопаді 1792 фактично відбувся розкол турбаївської громади. 19 червня 1793 група в 60 селян (насамперед заможних) направила лист на ім'я правителя *Катеринославського намісництва* з рішучим осудом дій односельців під час збройного виступу. Того ж місяця проти турбаївців було застосовано військ. силу. За вироком суду 7 осіб засуджено до смерті (згодом смертну кару замінили каторгою), інших — до биття батогами й заслання в Сибір. Також було прийняте рішення про примусове переселення турбаївців у степові райони *Херсонської губернії* і *Таврійської губернії*, а саме село перейменовано на Скорбне (лише 1919 йому було повернуто попередню назву). Події 1789—93 в с. Турбаї залишили глибокий слід у пам'яті селян та козаків Лівобережжя. Вони відбилися в численних зразках пісенної та фольклорної спадщини.

Дж.: Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. К., 1978.

Літ.: *Ефименко А.Я.* Турбаевская катастрофа. «Киевская старина», 1891, № 3; *Л-нко А.* Рассказ о «турбаевской катастрофе». Там само, 1891, № 9; *Ефименко А.Я.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. СПб., 1905; *Гуслистий К.Г.* Турбаївське повстання. К., 1947; *Гуржій І.О.* Повстання селян в с. Турбаях (1789—1793). К., 1950; *Смолій В.А.* 200-річчя повстання селян у с. Турбаях. «УІЖ», 1989, № 6.

В.А. Смолій.

ТУРЕ́ЧЧИНА, Турецька Республіка (Türkiye, Türkiye Cumhuriyeti) — д-ва, більша частина території якої (97 %, історична Анатолія) розміщена у Пд.-Зх. Азії, менша (3 %, Сх. Фракія) — у Пд.-Сх. Європі. Т. межує на сході з Грузією, Вірменією, Азербайджаном та Іраном, на півдні — з Іраком і Сирією, на заході — з Грецією, Болгарією. Т. омивають Чорне, Середземне, Егейське і Мармурове моря. Площа території — 779,4 тис. км^2.

Населення (станом на 31 січня 2013) — 75,6 млн осіб. Столиця — Анкара (4,9 млн). Найбільші міста: *Стамбул* — 13,3 млн, Ізмір — 4,5 млн, Бурса — 2 млн, Адана — 2 млн. Переважна більшість (85 % населення) — турки. До найчисельніших етнічних меншин належать курди (за різними даними, від 6,5 до 12 млн осіб), *кримські татари* (від 0,5 до 5 млн осіб), виходці з Пн. Кавказу («черкеси») — бл. 4 млн осіб, араби — понад 1 млн осіб. Серед менш чисельних етнічних меншин — греки, вірмени, албанці, грузини, азербайджанці, євреї, росіяни, українці, які мешкають здебільшого у великих містах. Переважна більшість населення країни — мусульмани, здебільшого суніти (85—90 %). Офіц. мова — турецька. Грошова одиниця — турец. ліра (дорівнює 100 курушам).

За Конституцією 1982 Т. — світська, парламентсько-президентська Республіка. Глава д-ви — Президент; відповідно до поправки щодо статті 101 Конституції Т. (Законодавчий Акт Великих Національних Зборів Туреччини (ВНЗТ) № 5678 від 21.10. 2007) обирається на загальних

Туреччина. Анкара. Президент Турецької Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк із супроводом біля будинку парламенту. Фото початку 1930-х років.

виборах на 5 років із правом одного переобрання. Повноваження нинішнього Президента Абдуллаха Гюля, обраного 28 серпня 2007 (до прийняття зазначеної поправки), чинні впродовж 7 років. Виконавча влада належить Президенту і Раді міністрів (уряду), законодавча — однопалатному парламенту (меджлісу) — ВНЗТ з 550 депутатів. Т. — унітарна д-ва, поділяється на 80 провінцій («іл»; колиш. назва — вілайєт).

Упродовж новітньої історії в Т. було 3 республіки: перша — 1923—60, друга — 1961—80, третя існує з 1982. Від створення Т. і до 2010 збройні сили країни та їхній найвищий керівний орган — Вища військ. рада Туреччини — мали великий вплив на внутр. і зовн. політику країни, про що свідчать 4 держ. перевороти, здійснені військовими в 1960, 1971, 1980 та 1997. Упродовж 1960-х — 1980-х рр. чотири президенти Т. були військовими. Вище військ. командування виступало гарантом респ. світського устрою Т. Вплив військових на політику д-ви не мав законних підстав аж до схвалення чинної Конституції 1982. Проте у 2010 вони були позбавлені цього права.

Перша Турецька Республіка (1923—1960). Істор. попередником сучасної Т. була *Османська імперія*, яка припинила існування після *Першої світової війни*. 29 жовтня 1923, унаслідок перемоги національно-визвольного руху на чолі з ген. Мустафою Кемалем у війні за незалежність проти д-в *Антанти*, була проголошена 1-ша Турец. Республіка. Першим президентом країни став Мустафа Кемаль (1934 отримав прізвище Ататюрк — «батько турків»). Згідно з Конституцією 1924 Т. була парламентською республікою. Вища влада в д-ві належала однопалатному законодавчому органу — Великим нац. зборам, які обирали президента. Халіфат було скасовано, *іслам* втратив статус держ. релігії. Конституція гарантувала обмежені права та свободи громадян (слова, зібрань, друку) в інтересах нац. єдності. До 1950 в країні існувала однопарт. система. Єдиною була Народно-респ. партія. 1926 унаслідок схвалення меджлісом Громадян. кодексу іслам утратив статус держ. релігії. Більшість мусульманських норм про сім'ю було замінено світськими законами, а араб. алфавіт — латиницею. Кодексом було встановлено нові форми власності, запроваджено європ. (григоріанський) календар, жінкам-турчанкам дозволено зняти чадру. Було закрито усипальниці, мавзолеї і дервішські будинки, зі шкільних програм вилучено реліг. дисципліни, а в громад. місцях заборонено з'являтися в традиційному одязі. Водночас в усіх установах установлювали портрети й скульптури вождя, ними прикрашали площі по всій Т. 1931 Мустафа Кемаль проголосив програму розбудови держ. ладу Т. («кемалізм»), що включала: респ. устрій, секуляризм, опору на народ, нац. єдність, тюркізм, *етатизм*. Держ. установи та політ. партії не мали права втручатися у справи будь-якої релігії. 1934 було запроваджено прізвища громадян. Жінки отримали право обирати і бути обраними до парламенту. Республіканською владою була запропонована нова концепція тюркізму — турецького націоналізму, що віддзеркалювала турецьку нац. ідею та робила особливий наголос на суворому дотриманні суверенітету Т. на її власній території. До 1938 Ататюрк остаточно реформував сусп. лад Т., перетворивши її на світську д-ву з домінуванням держ. сектору в економіці.

Після *Другої світової війни* під тиском США і країн Зх. Європи кер-во Народно-респ. партії вдалося до реформи кемалістського ладу. Відбувся частковий демонтаж авторитарної й однопарт. політ. системи та держ. монополізму в економіці. Впродовж 1950—60-х рр. найвпливовішою була Демократ. партія. Проте перший досвід політ. та екон. лібералізації не дав бажаних результатів. У серед. 1950-х рр. меджліс схвалив 6 законів, які обмежували демократ. конституційні свободи і давали підставу владі переслідувати представників опозиційних партій, контролювати профспілки, ін. орг-ції. На дострокових виборах 1957 Демократ. партія, щоб заручитися підтримкою консервативно налаштованих громадян, зробила ставку на відновлення реліг. традицій (молитви араб. мовою, реліг. свята). Це викликало масові протести і невдоволення прихильників світської д-ви, зокрема військових, які в травні 1960 здійснили держ. переворот, звинувативши Демократ. партію у зловживанні владою. Конституцію було скасовано. Влада перейшла до військ. хунти — К-ту нац. єдності. 1961 на всенар. референдумі було схвалено нову Конституцію. Вона розширила осн. права і свободи громадян (переконань, слова і друку, гарантувала рівність немусульманам). Парламент став двопалатним. Президент обирався на 7 років і мусив вийти зі складу своєї партії та залишатися поза політикою.

Мустафа Кемаль Ататюрк.

Друга Турецька Республіка (1961—1980). З кінця 1961 і до 1980 на політ. сцені Т. домінували Народно-респ. партія та Партія справедливості, які формували більшість коаліційних урядів. Суспільно-політ. життя у 1960—70-ті рр. характеризувалося активізацією лівих сил, що виявилось у виступах робітн. класу, створенні перших легальних робітн. партій, Конфедерації революц. робітн. профспілок, а також громад. орг-цій. Лівий рух був розпорошений, не мав єдиного керівного центру. Реакцією на його зміцнення стала активізація правих сил на чолі з Партією націоналістичного руху («сірих вовків»), які робили ставку на терор. Екон. проблеми, викликані великим зовн. боргом, нерозв'язаним аграрним питанням, зростанням цін на нафту і безробіттям, разом із поширенням тероризму спричинили у березні 1971 черговий держ. переворот, здійснений військовими. Вони запровадили у країні надзвичайний стан, який діяв до парламентських виборів 1973. До Конституції 1961 були внесені поправки, що обмежува-

Туреччина. Анкара. Музей Війни за Незалежність у першому будинку Великих національних зборів Туреччини. Фото 2013.

ли політ. свободи і права громадян.

Упродовж 7-ми наступних років на політ. арені Т. домінувала Народно-респ. партія; вона сформувала кілька коаліційних урядів, яким не вдалося протидіяти тероризму з боку як правих, так і лівих сил, а також упоратись із Кіпрською кризою та екон. застоєм. Масові нар. виступи і недієздатність уряду призвели у вересні 1980 до нового військ. перевороту і чергового оголошення надзвичайного стану. Влада в країні перейшла до Ради нац. безпеки. Військ. режим заборонив Конфедерацію революц. робітн. профспілок і всі політ. партії, а їхніх лідерів і колиш. депутатів позбавив права займатися політ. діяльністю. 1982 на загальнонар. референдумі було схвалено нову Конституцію, яка проголосила курс на побудову «керованої демократії». Вона дозволяла обмежувати громадян. та політ. права (ЗМІ, профспілок, громад. орг-цій) з огляду на потребу захисту «нац. безпеки», «єдності д-ви» і «сусп. моралі». Нові партії не могли формуватися на базі заборонених, встановлювати зв'язки з громад. орг-ціями, отримувати від них матеріальну допомогу. В школах вводився курс ісламу. Уряд отримав право запроваджувати надзвичайний стан. Парламент знову став однопалатним, було спрощено процедуру обрання Президента. Військових, викладачів і студентів вищих навч. закладів було позбавлено права на членство у політ. партіях. Збройні сили Т. стали гарантом світськості та європейськості режиму, отримавши право втручатися в політику уряду, якщо порушувалась нац. єдність чи респ. форма правління.

Туреччина. Член уряду УСРР, командувач Збройних сил України і Криму М.В. Фрунзе (праворуч) під час переговорів в Анкарі про укладення українсько-турецького договору про дружбу і братерство. 2 січня 1922.

Третя Турецька Республіка (з 1982). З 1983 і до кінця 1980-х рр. при владі перебувала Партія Вітчизни на чолі з економістом Тургутом Озалом, який став «батьком турецьких економічних реформ». В їх основі лежала ідея лібералізації економіки і зміцнення ринкових відносин за рахунок відмови від жорсткого держ. регулювання. Реформи Озала дозволили Т. досягти високих темпів зростання ВВП (до 8 % щорічно) і стати новою індустріальною д-вою. 75 % турецьких підпр-в стали конкурувати з аналогічними європейськими, а частка пром. виробів в експорті країни зросла з 35 до 80 %. Гострою проблемою Т. залишалося безробіття — бл. 5 млн осіб, а від серед. 1980-х рр.— курдський сепаратистський рух на чолі з Робітн. партією Курдистану. 1987 була дозволена діяльність політ. партій, заборонених у 1980. До серед. 1990-х рр. у політ. житті Т. домінували Партія Вітчизни, Партія вірного шляху і Соціал-демократ. народницька партія, які й формували урядові коаліції. 1993 після смерті Президента Озала главою д-ви став Сулейман Демірель, а місце лідера партії Вірного шляху посіла Тансу Чіллер – перша в історії Т. жінка-прем'єр-міністр.

У 1995 заявила про себе досить голосно проісламська Партія фундаменталістів, очолювана Неджмеддіном Ербаканом, який протягом більш ніж одного року (квітень 1996—травень 1997) очолював турецький уряд. Він підтримував діяльність мусульман з метою спрямувати їх на боротьбу з лівим рухом і Робітн. партією Курдистану. В країні діяли ісламські орг-ції — культурно-освітня «Нурджулар» і фундаменталістська «Хезболлах» («Партія Аллаха»). Близько 30 % економіки Т. перейшло під контроль «ісламістського капіталу». Щоб запобігти трансформації Т. в ісламську теократичну д-ву, в березні 1997 Рада нац. безпеки зажадала від Ербакана обмежити його підтримку реліг. орг-цій, традицій та освіти. Через загрозу військ. перевороту Ербакан пішов у відставку. Партію благоденства було заборонено, а Ербакан позбавлений права впродовж 5-ти років займатися політ. діяльністю. До серед. 2002 урядові коаліції формувалися на основі Партії Вітчизни та низки дрібних партій, зокрема й пантюркістської Партії націоналістичного руху.

2001 в ісламському політ. русі Т. виникла поміркована Партія справедливості та розвитку на чолі з Реджепом Таїпом Ердоганом, яка виступала за вступ Т. до *Європейського Союзу.* Партія справедливості та розвитку (ПСР) об'єднала прихильників «ісламського шляху» і частину опозиційного електорату на ідеях соціального консерватизму, демократії, екон. лібералізму та боротьби з корупцією. Економічна криза 2000—02 і втручання військових у політику дали змогу ПСР перемогти у 2002 на дострокових парламентських виборах. Уперше від 1987 було сформовано однопарт. уряд і перший за останні 48 років двопарт. парламент. У травні 2007 в Т. виникла політ. криза, виходом з якої стали дострокові парламентські вибори і референдум щодо внесення змін до Конституції. 22 липня 2007 ПСР вдруге перемогла на виборах. Т. стала парламентсько-президентською республікою, а главою д-ви — представник ПСР Абдуллах Гюль.

12 вересня 2010 в Т. відбувся черговий конституційний референдум, ініційований ПСР з метою демократизації сусп-ва і виконання вимог ЄС. Референдум законодавчо закріпив низку демократ. цінностей (розширив права профспілок, запровадив інститут омбудсменів). Водночас армію вперше в історії республіки було поставлено під цивільний контроль, а уряд позбавлено будь-якого контролю з боку Конституційного суду.

Після приходу ПСР до влади (2002) Т. вступила в період екон. зростання і стабільності. Відчутно збільшився ВВП країни. Було створено нову екон. модель країни, яку зх. експерти називають «економікою ісламського протестантизму». Згідно з її ідеологією «іслам» та «економічне процвітання» стали майже синонімами. Як наслідок у Т. значно виріс середній клас, переважно з віруючих мусульман. 12 червня 2011 на

чергових парламентських виборах ПСР здобула третю перемогу, що дало їй можливість одноосібно сформувати уряд. Міжнар. спостерігачі одностайно оцінили вибори як вільні та демократичні.

У травні 2013 у Стамбулі та ін. великих містах Т. почалися масові акції протесту проти політики уряду, яка, на думку опозиції, може призвести до відходу країни від принципів кемалізму.

Зовнішня політика Туреччини (1923—2013). Нова Т. була офіційно визнана міжнародною спільнотою 24 липня 1923 після укладання відповідного Лозаннського мирного договору. 17 грудня 1925 Т. уклала з СРСР договір про дружбу і нейтралітет. Добросусідське співробітництво між двома д-вами зберігалося до початку Другої світової війни (1939). 1932 Т. увійшла до *Ліги націй*, а 1934 — до Балканської Антанти. 1936 Т. підписала конвенцію в Монтре (Швейцарія), в якій були переглянуті статті Лозаннського договору про Чорномор. протоки на користь Т. 1937 Т. стала учасником Саадабадського пакту (Тегеран) «Про утворення Близькосхідної Антанти». Відносини з араб. країнами були прохолодними через прозахідну й антиісламську політику Ататюрка і загострилися після 1939, коли Франція змушена була передати Т. підмандатну сирійську провінцію Александретту (Хатай). Під час II світ. війни турец. дипломатія майстерно маневрувала між воюючими сторонами, використовуючи винайдений нею феномен «турецького нейтралітету»; відтак Т. змогла уникнути безпосередньої участі у бойових операціях, зберегти людський потенціал та інфраструктуру і забезпечити собі членство в *Організації Об'єднаних Націй*. 23 лютого 1945 Т. відмовилась від нейтралітету, виступивши на боці *антигітлерівської коаліції*. Вимоги СРСР (з 1945) щодо спільної радянсько-турец. оборони Чорномор. проток та військово-мор. бази у протоці Дарданелли сприяли тому, що Т. стала стратегічним союзником США й отримала від них допомогу в рамках «доктрини Трумена» і «плану Маршалла». Т. стала однією з країн-засновниць ООН і *Ради Європи*, 1951 увійшла до *Північноатлантичного альянсу* і брала участь у Корейській війні 1950—53, а нині — в миротворчих операціях під егідою ООН і НАТО. На її території перебувають амер. військ. бази, 1959—62 були розміщені ядерні ракети. Т. мала найдовший кордон з СРСР і захищала $^1/_3$ наземних кордонів НАТО від д-в Орг-ції Варшавського договору.

Турецько-амер. відносини ускладнювалися під час Кіпрської кризи 1974, Нагірно-Карабахського конфлікту, нині — через спроби Конгресу США визнати *геноцид* вірмен в Осман. імперії, розбіжності щодо антитерористичної акції в Іраку (2003) та ядерної програми Ірану.

1963 Т. стала асоційованим партнером Європ. екон. співтовариства (ЄЕС). 1978—79 вона відмовилась увійти до ЄЕС разом із Грецією. 1995 Брюссель і Анкара уклали Угоду про створення Митного союзу. 1997 ЄС не надав Т. статус асоційованого члена через невизнання Т. Республіки Кіпр (члена ЄС з 2004), нерозв'язані «курдське» й «вірменське» питання, а також недемократичність законодавства Т. 2000 Т. отримала статус кандидата в члени ЄС, а з 2005 розпочалися переговори про її вступ до ЄС.

Взаємовідносини Т. з країнами Близького і Середнього Сходу упродовж 20 ст. мали другорядний характер через її світський режим, орієнтацію на ЄС і США. Т. — співзасновниця непопулярної серед араб. країн Орг-ції Центрального договору (СЕНТО; 1955—79). Проамер. курс Анкари позначився на її антиараб. позиції в арабо-ізраїл. протистоянні та на розвитку стратегічних відносин з Ізраїлем. Із сусідніми Сирією та Іраком Т. мала нерозв'язані територіальне і курдське питання, проблему водних ресурсів Тигру і Євфрату. 1991 Т. виступила на боці коаліції ООН проти Іраку у війні в Перській затоці. 1996—97 почалися радикальні зміни у зовн. політиці Т. З 2002 вона, відмовившись від односторонньої орієнтації на США та ЄС, виступає на захист цінностей ісламу, відіграє роль регіонального лідера і під час розв'язання криз, пов'язаних з наслідками низки революцій «арабської весни» 2011,

розвиває тісну екон. співпрацю з д-вами регіону, наполягає на залученні палестинської партії «Хамас» до переговорів з урегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту.

Турецько-іранські відносини були розірвані після ісламської революції 1979 в Ірані та відновлені в серед. 1990-х рр. Т. намагається відігравати роль посередника у діалозі Заходу з Іраном, не підтримуючи ні екон. санкцій ООН проти Ірану, ні ядерної програми Тегерана.

Туреччина і країни СНД. Азербайджан — головний стратегічний союзник Т. в Кавказ. регіоні та тюркському світі. Т. відстоює інтереси Баку на міжнар. арені, підтримує його у нагірно-карабахському конфлікті. Результатом успішної екон. співпраці Т. з Азербайджаном і Грузією стала реалізація транспортних проектів — нафтогазопроводів Баку—Тбілісі—Джейхан та Баку—Тбілісі—Ерзерум, залізниці Баку—Тбілісі—Карс.

Турецько-вірм. відносини ускладнені відсутністю дипломатичних зносин і нагірнокарабахським конфліктом. Анкара блокує кордон з Вірменією та вимагає виведення її військ з окупованих територій Азербайджану. Єреван домагається визнання (де-юре) міжнар. співтовариством і Т. геноциду вірмен в Осман. імперії й не визнає Т. як посередника у врегулюванні карабахської проблеми. 2009 у Цюриху (Швейцарія) було укладено перші турецько-вірм. міждерж. протоколи, згідно з якими Вірменія визнала наявний кордон з Т., але документи не було ратифіковано.

Після розпаду СРСР Анкара проголосила себе захисником інтересів тюркомовних д-в Центр. Азії на міжнар. арені, встановила з ними тісні екон. та культурно-освітні зв'язки. З 1992 проводяться саміти глав тюркомовних д-в, створено Агентство з тюркського співробітництва і розвитку, а 1993 — Орг-цію зі спільного розвитку тюркської к-ри і мист-ва. З 2006 з ініціативи Т. формується Тюркська співдружність д-в. 22 лютого 2008 в Т. створено Парламентську Асамблею тюркомовних д-в, а при уряді Т. — Департамент у справах тюрків зарубіжжя.

Туреччина. Анкара. Будинок Великих національних зборів Туреччини (парламенту). Фото 2012.

Росія — найбільший торг. партнер Т. (40 млрд дол. США в 2010) і гол. постачальник газу до Т. Країни співпрацюють у рамках реалізації проекту газопроводу «Південний потік» (по дну Чорного моря) та першої в Т. атомної електростанції. Між д-вами запроваджено спрощений візовий режим. Т. виключила Росію з «Червоної книги» — неофіц. списку своїх стратегічних супротивників. Але інтереси Москви й Анкари не завжди збігаються, передусім у політиці. Сферами їхнього неофіц. протистояння є пострад. країни Центр. Азії та Закавказзя, а також окремі суб'єкти РФ (Татарстан, Дагестан), від поширення впливу на які Т. не відмовляється.

Українсько-турецькі міждержавні відносини започатковано 17 вересня 1921, коли між урядами УСРР і Т. було підписано «Конвенцію про репатріацію військових та цивільних полонених». 2 січня 1922 було укладено *Договір про дружбу і братерство між Українською СРР і Туреччиною 1922.* Представники турец. ділових кіл отримували пільги при проведенні в УСРР міжнар. ярмарків, турец. торг. судна можна було часто зустріти в чорномор. та азовських портах. 1928—29 Т. відвідала делегація укр. діячів науки і к-ри. За свідченням П.*Тичини*, особливий інтерес у турец. літераторів викликала постать Т.*Шевченка.*

Т. одна з перших визнала незалежну Україну. 4 травня 1992 було укладено українсько-турец. договір про дружбу і співробітництво й угоду про торговельно-екон. співпрацю. Характерною особливістю українсько-турец. співробітництва є відсутність будь-яких проблем у політ. сфері. Між д-вами укладено низку документів про співпрацю в різних сферах: наук., культ., освіт., молодіжній, охорони здоров'я і довкілля, оборонній пром-сті, мор. судноплавстві та ін. Т. — один з найбільших торг. партнерів та інвесторів України. Традиційною є взаємна підтримка д-в у рамках міжнар. орг-цій: ООН, Ради Європи, *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*, *Організації Чорноморського економічного співробітництва*, Black Sea Naval Force (Мор. сили для Чорного моря). Д-ви обмінюються досвідом з питань європейської інтеграції. Співробітництво у військ. галузі здійснюється на двосторонньому рівні (угода про військово-тех. співпрацю 1994), в рамках Комісії Україна—НАТО та програми *«Партнерство заради миру».*

Згідно з українсько-турец. домовленістю (1994) про допомогу в репатріації крим. татар Т. надала Києву понад 4 млн дол. США. Анкара сприймає крим. татар як вірних громадян України та спільноту, що робить свій внесок у дружбу між двома країнами, відіграє ключову роль у збереженні Криму як складової частини укр. д-ви.

Країни співпрацюють у створенні енергетичних транспортних коридорів «Схід—Захід» та «Південь—Північ». 2006 Київ і Анкара домовились про буд-во на території Т. і спільне використання нафтопроводу Джейхан—Самсун, а в 2011—12 — про буд-во газосховища і терміналу з отримання та регазифікації скрапленого газу на узбережжі Мармурового моря. Т. підтримала Київ у приєднанні до Трансанатолійського газопроводу. 25 січня 2011 між Україною і Т. підписано Спільну декларацію про створення Стратегічної ради високого рівня, що надало українсько-турец. відносинам статусу стратегічного партнерства. 1 серпня 2012 між д-вами скасовано візовий режим. Ведуться переговори щодо створення зони вільної торгівлі.

Літ.: *Сафаров А.* Турки про українську літературу. «Східний світ» (Х.), 1929, № 1—2 (7—8); *Величко Л.* Рецензія на кн.: Мустафа Кемаль. Путь новой Турции (1919—1929) (Т. I.

Первые шаги национального освободительного движения 1919 года. М., 1929). Там само, 1930, № 10—11 (1—2); *Удовиченко П.П.* З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922 рр.). К., 1957; *Ганусець О.І.* Державний устрій Туреччини в період республіки. К., 1961; Ataturk. В кн.: Turkish National Commission for UNESCO. Ankara, 1963; *Черніков І.Ф.* Турецька республіка в 50—60-ті рр. XX ст. К., 1967; *Baydar Mustafa.* Ataturk ve Derrimlerimiz. Istanbul, 1973; *Ilgar Ihsan.* Milli Mucasele'den Cumhuriyete. В кн.: «Hayat». Tarih Mecmuasi. Istanbul, 1973; *Suna Kili.* Ataturk Devrimi. Bir Cagdaslasma Modeli. Ankara, 1981; *Пиотровский С.* Свет и тени Турции. М., 1981; *Enver Ziya Karal.* Les principes du Kemalisme. В кн.: Ataturk. Fondateur de la Turquie modern. Paris, 1984; *Ataov Turkkaya.* Ikinci Dunya Savasi. Ankara, 1985; *Волович О.* Між Сходом і Заходом: Туреччина на європейсько-азіатському роздоріжжі. «Політика і час», 1998, № 8; *Варбанець П.* Пріоритети нової зовнішньої політики Анкари: Туреччина на шляху до регіонального лідерства. «Східний світ» (К.), 2001, № 1; *Oktem Niyazi.* Religion in Turkey. Istanbul, 2002; *Tchernikov Igor.* Mustafa Kemal Ataturk ve Turkiye-Ukrayan iliskileri (1918—1938). В кн.: Ataturk arastirma Merkezi Dergisi. Ankara, 2003, cilt XIX, Sayi 55; *Сергійчук Б., Сергійчук В.* Історичні традиції порозуміння між українським і турецьким народами. В кн.: Україна — Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: Збірник наукових праць. К., 2004; *Ксьондзик Н.М.* Особливості функціонування «Третьої республіки» в Туреччині (генеза і наслідки). «Українська орієнталістика», 2007—08, вип. 2—3; *Uysal Ahmet.* Media and Religion Reform in Turkey. Istanbul, 2008; *Киреев Н.Г.* Турция: Неудачи радикального исламизма и успехи умеренного. В кн.: Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий: Сборник статей. М., 2010; *Черніков І.Ф.* До питання про світський характер республіканської Туреччини та процес її ісламізації. «Східний світ», 2010, № 4; *Чубрикова О.О.* Нові підходи у реалізації зовнішньої політики Турецької Республіки: переваги багатовекторності. «Науковий вісник Дипломатичної академії України», 2011, вип. 17 (www. http://vuzlib.com/content/view/2596/31); *Орешкова С.Ф.* Исламизм в Турции: восстановление былого или новое явление? В кн.: Турция в период правления Партии справедливости и развития. М., 2012.

О.Я. Дуднік, І.Ф. Черніков.

ТУРІ́ЙСЬК — с-ще міськ. типу *Волинської області*, райцентр. Розташов. на р. Турія (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Населення 5,7 тис. осіб (2011).

Уперше згаданий у *«Повісті временних літ»* при описі подій 1098. Археол. дані свідчать, що поселення на місці Т. виникло в 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст.: на лівому березі Турії збереглося унікальне *городище* — круглий майданчик діаметром 100 м, без валів, захищений з усіх сторін болотом, з культ. шаром кінця 10 — 15 ст. У 11—13 ст. Т. належав до *Волинського князівства.* Десь 1207—09 Т. спустошили литовці та *ятвяги.*

Від 1340 Т. у складі *Волинської землі* входив до *Великого князівства Литовського.* 1504 Т. дістав право раз на тиждень проводити *торги.* У цей час в Т. були митниця і невелике укріплення.

1507 разом із Володимирським замком (до якого належав із 14 ст.) та Луцьким староством «двор Туреиск» із селами, що до нього належали, був наданий у володіння королів. писарю Федору Янушевичу, а після його смерті (1508) викуплений кн. Андрієм Олександровичем Сангушком. Із того часу м-ко перебувало у власності князів *Сангушків*, *Заславських*, *Вишневецьких* та ін. шляхетських родів. Т. залишався приватновласницьким поселенням аж до поч. 20 ст.

1652 в Т. відбувся *сеймик* шляхти *Волинського воєводства.* Т. як «містечко із садибою і фортом посеред боліт» згадує у своєму щоденнику П.*Гордон*, який побував тут 1659.

1759 Т. надано *магдебурзьке право.*

Після 3-го поділу *Речі Посполитої* 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) м-ко відійшло до Рос. імперії і належало до Ковельського пов. *Волинської губернії.*

Місто опинилося в зоні воєнних дій під час *Війни 1812.* У вересні 1812 поблизу Т. відбулися сутички між рос. військами та підрозділами армії франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта.

За даними перепису 1897, Т. був заштатним м-ком Ковельського пов. з населенням 2938 осіб, з яких 1713 складали євреї. У м-ку діяли 3 церкви (найдавніша з них відома з 1503), костьол (заснований 1700), 2 єврейс. молитовні будинки, поштова станція, 30 крамниць, 4 вітряні млини; працювали 24 ремісники та відбувалися 4 *ярмарки* щороку.

На 1913 в Т. мешкали 3383 особи, діяло двокласне сільс. уч-ще.

Під час *Першої світової війни* м-ко було окуповане нім. військами (від серпня 1915 до літа 1916 та з літа 1917 до кінця 1918), а з травня 1919 до серпня 1920 — польс. армією. За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* м-ко відійшло до Польщі. Належало до Ковельського пов. Волинського воєводства.

1939 Т. увійшов до складу УРСР. Від січня 1940 — райцентр Волин. обл.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Т. окупований гітлерівськими військами (кінець червня 1941 — липень 1944). У м-ку існувало гетто (ліквідоване 10 вересня 1942). С-ще зазнало великих руйнувань під час відступу гітлерівських військ.

Літ.: *Братчиков А.* Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях, вып. 2. Житомир, 1869; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; *Теодорович М.* Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других аспектах: историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 5: Ковельский уезд. Почаев, 1903; *Tyszkiewicz J.* Turijsk. В кн.: Słownik starożytności słowiańskich, t. 6, cz. 1. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971; ІМіС УРСР: Волинська область. К., 1970; *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 140. Л., 1967; *Бортнікова А.* Уряди володимирського і луцького старост початку XVI ст. (за матеріалами книги записів № 8 Литовської метрики). «Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки», 2010, вип. 4.

О.В. Андрощук.

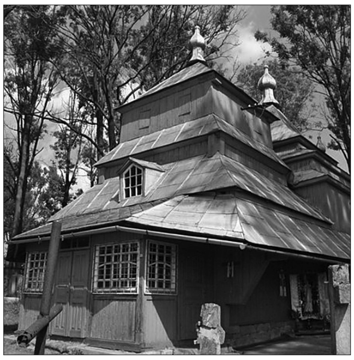
ТУ́РКА — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Стрий (прит. Дністра); істор. центр міста — у гірській котловині долини р. Яблунька (ліва прит. Стрию). Населення 6,8 тис. осіб (2011).

Пам'ятник класику туркменської літератури Махтумкулі Фрагі в м. Київ. Скульптор С. Артикмамедов, архітектор В. Скульський. 2001.

Т. вперше згадується як село, на володіння яким 1431 король польс. і вел. кн. литов. *Владислав II* Ягайло надав привілей Ваньчі Валаху та його синам. Т. належала до Перемишльської землі (із 1434 — у складі *Руського воєводства*). На кінець 17 ст. село було поділене між кількома власниками. Поступово Т., через яку проходив торг. шлях із Польщі до Угорщини, перетворилася на значний населений пункт. Наприкінці 17 ст. було споруджено дерево-земляний замок. 1730 Т. отримала *магдебурзьке право*. У 1-й пол. 18 ст. виникла єврейс. громада. 1757—70 діяла єврейс. друкарня.

Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Т. відійшла до володінь австрійських *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). На 1785 в м-ку проживали 618 мешканців. Дев'ять разів на рік в Т. відбувалися *ярмарки*. Від 1856 Т. — центр повіту (до 1867 — у складі Самбірського округу). На 1880 кількість мешканців зросла до 4,6 тис. осіб. У 2-й пол. 19 ст. в місті працювало кілька дрібних пром. підпр-в. 1905 завершено буд-во залізниці *Львів—Самбір—Ужгород*, що сприяло розвиткові торгівлі деревиною. 1907 збудовано лісопильний з-д.

Турка. Церква Святого Миколая. Фото 2010.

Турка. Костьол Успіння Діви Марії. Фото 2010.

Під час *Першої світової війни* місто не раз переходило з рук у руки. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Т. ввійшла до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. Із травня 1919 належала Польщі (від 1921 — повітовий центр у складі Станіславського, згодом — Львівського воєводств). У вересні 1939 зайнята Червоною армією. Від 1939 — райцентр *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львів. обл.) УРСР. Із 26 червня 1941 до 26 вересня 1944 окупована гітлерівцями, входила до складу *Генеральної губернії*. За час окупації в місті було вбито понад 4 тис. євреїв, зруйновано значну частину підпр-в та будинків. 1946 в місті мешкали 5,9 тис. осіб (у передвоєнний час — понад 10 тис.). 1963—65 — у складі Старосамбірського р-ну.

Т. є неформальною столицею *Бойківщини*. Із 1992 в Т. відбуваються Всесвітні бойківські фестини — свято, на яке з'їжджаються *бойки* з усього світу. 2005 відкрито Музей бойківської книги.

Пам'ятки арх-ри: дерев'яні церкви — Святого Миколая (1739), Успіння Богородиці (1750), Покрови Богородиці (1780); костьол Успіння Діви Марії (1778, реконструкція 1906—14), палац (19 ст.), адм. будинок (поч. 20 ст.).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; Бойківщина: історія та сучасність. Львів, 1996; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998; *Гайда Ю.* Турка — нова столиця Бойківщини: Туристичний путівник. Ужгород, 2006; *Гречило А.* Символи Турки та Турківського району. «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2006, вип. 10; *Ісаєвич Я.* Початки єврейського друкарства. «"Ї": незалежний культурологічний часопис» (Львів), 2007, вип. 48: Гебрейський усе-світ Галичини.

В.І. Дмитрук.

ТУРКМЕНІСТА́Н, Республіка Туркменістан — д-ва на пд. зх. Центр. Азії. На пн. межує з Казахстаном, на пн. і сх. — з Узбекистаном, на пд. — з Іраном та Афганістаном, на зх. омивається Каспійським морем. Територія 488,1 тис. км², 90 % площі — пустелі, включаючи Каракуми (310,8 тис. км²). Населення 5,17 млн осіб (2012). Етнічний склад: туркмени — 83 %, узбеки — 9, росіяни — 2,6, казахи — 1, белуджі — 0,9, азербайджанці — 0,5, вірмени, татари — по 0,4, українці, перси, турки, курди — по 0,2, інші — 1,4 %; загалом у Т. проживають понад 70 етносів. За конфесійною належністю більшість населення Т. є мусульманами-сунітами. Держ. мова — туркменська. Поділяється на 5 областей і 1 столичний округ. Столиця — м. Ашгабат. Грошова одиниця — манат.

Т. володіє значним мінерально-сировинним потенціалом. Мінеральні ресурси представлені значними запасами нафти і природного газу, унікальними покладами глауберової солі й хімічної сировини (затока Кара-Богаз-Гол — найбільша у світі природна фабрика мірабіліту). Осн. галузі пром-сті: нафтогазодобувна та нафтопереробна, машинобудівна та металообробна, харчова, легка. ВВП (за паритетом купівельної спроможності) Т. — 24,11 млрд дол. США (2011): сільс. госп-во — 44 %, пром-сть — 19, сфера послуг — 37 %. Осн. торг. партнери — Китай, Іран, Туреччина, РФ, Україна.

У 6—4 ст. до н. е. територія Т. перебувала під владою іранських Ахеменідів, згодом — Александра Македонського, із 3 ст. до н. е. — у Парфянському царстві й д-ві Сасанідів, у 5—8 ст. — під владою ефталітів, тюрків, арабів, а в 11 ст. її завоювали огузи. В 11—13 ст. туркменські землі входили до складу д-ви Сельджуків, Хорезму, у 13—15 ст. — під владою Чингізидів, згодом — Тімуридів.

Дослідники вважають, що формування туркменського етносу завершилося в 15 ст. після злиття осілих тюркомовних огузьких племен (власне туркменів) з іраномовним землеробським населенням північного Хорасану в оазах південного Т. Щодо пн. туркменських племен, які вели напівкочовий спосіб життя, то вони на поч. 16 ст. широко роз-

селилися вздовж усього сх. узбережжя Каспійського моря та в пустелі Каракуми.

Останні в історії туркменів завойовники прийшли з півночі наприкінці 1860-х — у серед. 1880-х рр., коли територія Т. була анексована Рос. імперією. Остаточного удару по всьому політ., екон. й соціальному укладу життя туркменів завдала Геок-Тепінська війна 1879—81, внаслідок якої Рос. імперія ввела на туркменській території своє правління, утворила Закаспійську обл. і стала проводити власну культ. й реліг. політику. 1917—21 Т. був тереном боротьби народів Туркестану з рад. окупантами; із 1921 — у складі Туркестанської Автономної СРР; із 1924 — союзна республіка. Перебування Т. у складі Рос. імперії і СРСР коштувало туркменському народові великих людських жертв. Так, у *Першій світовій війні* загинуло понад 80 тис. туркменів, понад 900 тис. осіб стали жертвами розкуркулення у 1917 — 1930-х рр., тоді ж у пошуках кращого життя країну покинуло понад 4 млн жителів. Точні стат. відомості щодо тих туркменів, яких оголосили ворогами народу, розстріляли й заслали за звинуваченнями в *націоналізмі* та участі в русі басмачів 1930—37, встановити не вдалося. На фронтах *Другої світової війни* загинуло 740 тис. туркменів.

Декларацію про держ. суверенітет Т. Верховна Рада республіки ухвалила 22 серпня 1990, а конституційний закон Т. «Про незалежність і основи державного устрою Туркменістану», який підтверджував волю туркменського народу до утворення незалежної д-ви, висловлену ним на всенар. референдумі, — 27 жовтня 1991.

Т. — президентська республіка. Діє конституція 1992, згідно з якою Т. — демократ., правова, світська д-ва. Главою д-ви, виконавчої влади і верховним головнокомандувачем збройних сил є президент Т., що обирається на 5 років. Укази президента Т. мають силу закону. Першим президентом Т. став С.Ніязов (жовтень 1990 — грудень 2006). 11 лютого 2007 президентом Т. обрано Г.Бердимухамедова. Вищий законодавчий орган — однопалатний парламент (Меджліс) у складі 125 депутатів, що обирається на 5 років. За час президентства С.Ніязова в Т. склалася авторитарна система влади, його проголосили Туркменбаші — батьком туркменів.

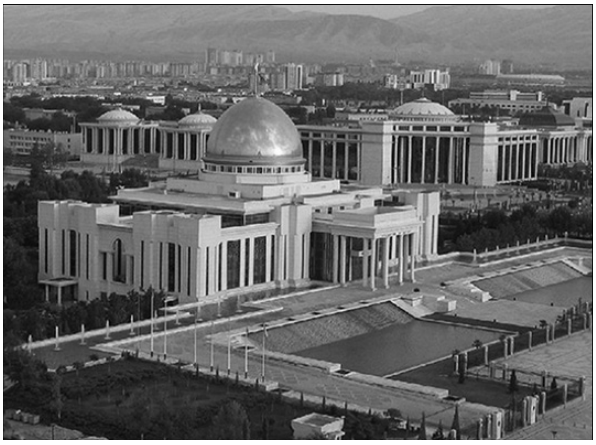
З початку президентства Г.Бердимухамедова в Т. відбулися певні зміни: поновлено пенсійне забезпечення сільс. населення, скасовано пропускний режим у прикордонних районах, офіційно визнано наявність проблеми наркоманії тощо. Г.Бердимухамедов має титул «великого президента Туркменістану», є главою уряду, верховним головнокомандувачем, лідером правлячої Демократ. партії Туркменістану та загальнонац. руху «Галкиниш» («Відродження»).

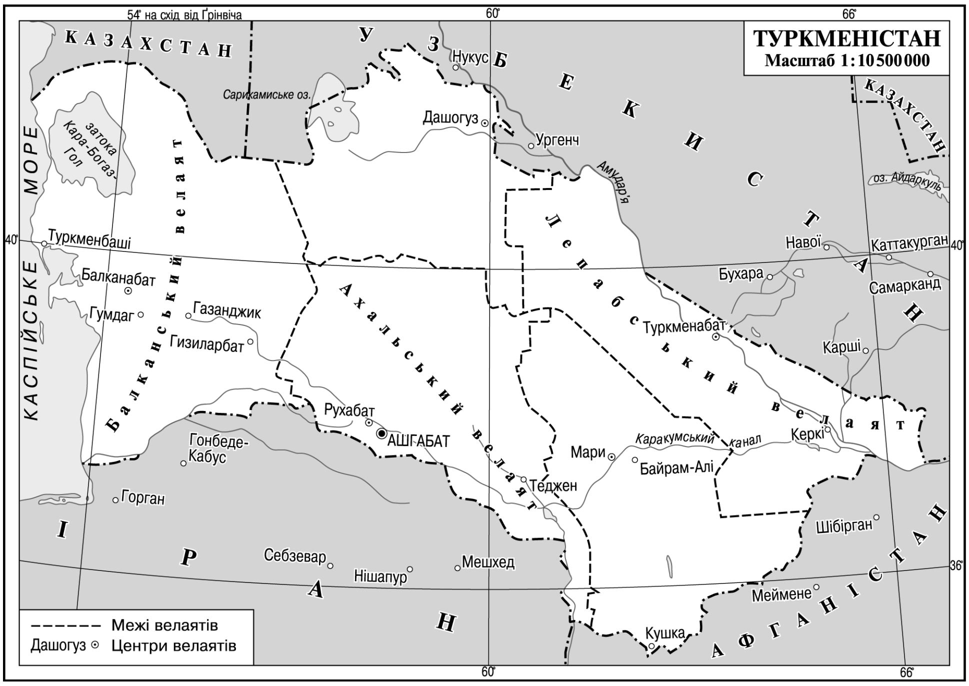
Т. є членом *Співдружності Незалежних Держав* (1991), *Організації Об'єднаних Націй* і *Організації з безпеки і співробітництва в Європі* (1992). Осн. принципом зовн. політики Т. проголошено постійний нейтралітет. 12 грудня 1995 *Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй* ухвалила резолюцію № 50/80 «Постійний нейтралітет Туркменістану».

Співробітництво між Україною і Т. започатковано 10 жовтня 1992 підписанням Договору про дружбу й співробітництво. 1995 сторони відкрили посольства, відповідно в *Києві* та Ашгабаті. Українсько-туркменські відносини мають позитивну динаміку розвитку в політ., торговельно-екон. та культурно-гуманітарній сферах. Сучасна договірно-правова база нараховує більше 100 діючих документів. У травні 2001 між Україною і Т. була підписана Угода про взаємне визнання дипломів, учених звань і ступенів. Щорічно збільшується кількість туркменських студентів, які навчаються в Україні. Україна готує фахівців для нафтогазової і харчової пром-сті, залізничного, мор., авіац. й автомобільного транспорту та ін.

На поч. 2000-х рр. Україна була найбільшим імпортером

Туркменістан. Ашгабат. Президентська резиденція — палацовий комплекс «Орузхан». 2011.

туркменського природного газу, закуповуючи бл. 40 млрд м^3 щороку. Проте «особливі стосунки» України і Т., пов'язані з імпортом газу, виявилися недовговічними: рос. концерн «Газпром» 2003 законтрактував увесь туркменський експортний газ до 2028, тим самим позбавивши Україну альтернативного й порівняно дешевого джерела постачання енергоносіїв.

Літ.: *Дорошко М.С.* Країнознавство: країни СНД і Балтії: Навчальний посібник. Чернівці, 2008.

М.С. Дорошко.

ТУ́РОВО-ПІ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Туровське князівство — державно-територіальне утворення на Русі, яке існувало в 10—14 ст. Уперше згадується в легендарній частині *«Повісті временних літ»* при ретроспективному описі подій 980 (дата приблизна). За твердженням літописця, на цей час існувало самостійне князівство з центром у Турові (нині місто Гомельської обл., Білорусь), засноване варягом Туром (Тури). Про його подальшу долю та обставини підкорення Києву літописець мовчить. Враховуючи, що ця згадка дана в контексті оповіді про насильницьку ліквідацію самостійності Полоцького князівства, можна припустити, що доля володінь Тура була аналогічною. Під 988 там само повідомляється, що київ. кн. *Володимир Святославич* посадив князем у Турові свого сина Святополка (див. *Святополк Окаянний*). Справжня дата цієї події не відома. Оскільки Святополк народився бл. 979, реальним правителем Туровського князівства він міг стати в серед. 990-х рр.

Початкова територія Туровського князівства не відома. На думку П.Лисенка, вона охоплювала територію розселення *дреговичів*, включно з районами *Берестя*, Клецька, Слуцька (нині обидва міста Мінської обл.), Рогачова, Мозиря (нині обидва міста Гомельської обл.; усі в Білорусі). Але прямих підтверджень цьому припущенню немає.

1015, коли Святополк став київ. князем, Туровське князівство було приєднано до Києва. Можливо, до 1054 воно було одним з уділів *Ізяслава Ярославича*. 1078 київ. кн. *Всеволод Ярославич* дав Туров на додачу до *Волинського князівства* своєму небожу Ярополку Ізяславичу. Після загибелі Ярополка 1086 Туровське князівство повернулося під контроль Києва і періодично ставало тимчасовим уділом найближчих родичів або важливих союзників київ. князів. Ним володіли: *Святополк Ізяславич* (1088—93), *В'ячеслав Володимирович* (1128—32), *Ізяслав Мстиславич* (імовірно 1132—34), знову В'ячеслав Володимирович (1135—46, з перервою в 1142), *Святослав Всеволодич* (1142), Ярослав Ізяславич (1146), *Андрій Боголюбський* (1150, разом з *Пінськом* і *Пересопницею*), знову Святослав Всеволодич (1154, з Пінськом), Борис Юрійович (1155—56). У цей час Берестя, Клецьк, Слуцьк, Рогачов, Мозир виділилися в уділи незалежно від Турова, що не підтверджує гіпотезу про їхній першопочатковий зв'язок. Із 1144 згадується Туровська єпархія (пізнє джерело повідомляє, що її засновано 1005).

ТУРОВО-ПІНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
Кінець XII – XIII ст.
Масштаб 1:6000000

1157 князь-*ізгой* Юрій Ярославич, онук Святополка Ізяславича, самовільно захопив Туров і спромігся відстояти його в боротьбі з коаліцією, що її організував київ. князь. З цього моменту Туровське князівство закріпилося за Юрієм в якості *вотчини*. До князівства належали Пінськ і *Дубровиця*, які незабаром стали уділами синів Юрія. Відомості про них у літописі уривчасті. 1168 Туров належав Івану Юрійовичу, тоді ж згадано його брата Святополка. 1184 Туровом володів уже Святополк (п. 1190), Пінськом — Ярослав, а Дубровицею — Гліб, який помер 1196, будучи князем туровським.

На поч. 13 ст. Туров поступився політ. значенням Пінську, князі котрого з 1204 по 1229 були учасниками низки коаліцій південнорус. князівств. 1223 ряд удільних князів Т.-П.к. (серед них незаперечно атрибутовано Олександра Дубровицького) брали участь у битві на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*). Після того, як монголи 1240 спалили багато міст, значення вцілілого Пінська ще більше зросло. Сюди 1241 перенесли з Турова єпископську кафедру. 1240—44 Пінськом володів кн. Михаїл, важливий союзник *Данила Галицького*. 1251 пінських князів згадано у множині. Вони намагалися балансувати між новими центрами сили — *Галицько-Волинським князівством*, Литвою (див. *Велике князівство Литовське*) і *Золотою Ордою*. 1263 Пінськ надав прихисток литов. кн. *Войшелку* і військ. допомогу у відновленні контролю над Литвою. 1275 пінські й туровські князі брали участь у поході на Литву, що його організували монголи. 1292 одна з гілок місц. династії володіла *Степанню*, яка, імовірно, виділилася з Дубровицького уділу.

У 1-й третині 14 ст. Т.-П.к. увійшло до складу ВКЛ. За відомостями пізніх *білорусько-литовських літописів*, Пінськ перейшов у власність великого князя і став одним з уділів Наримунта Гедиміновича, потім — його нащадків. Поряд із цим різні гілки місц. династії продовжували володіти рештками Т.-П.к. Серед них в актових документах кінця 14 ст. фігурують Іван Семенович Степанський, Давид Дмитрович Городецький (за центром його уділу в подальшому закріпилася назва Городець Давидів; нині м. Давид-Городок Брестської обл., Білорусь) та його брати Іван і Юрій. Останній незаперечний представник цієї династії Митко (Дмитрій) Давидович Городецький помер після 1432. Потім Городець і Туров дісталися *Свидригайлу* Ольгердовичу, Дубровиця і Степань — кн. Юрію Семеновичу Гольшанському (див. *Гольшанські*).

Літ.: *Лысенко П.Ф.* Города Туровской земли. Минск, 1974; *Його ж.* Туровская земля IX—XIII вв. Минск, 2001.

В.Л. Носевич.

ТУ́РОВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — див. *Турово-Пінське князівство.*

ТУ́РЧЕНКО Федір Григорович (н. 19.02.1947) — історик. Д-р істор. н. (1988), професор (1989). Засл. діяч н. і т. України (1997). Н. в с. Тимофіївка (нині у складі с. Осоївка Краснопільського р-ну Сум. обл.). Закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту (1970). Учитель у сільс. школі (1970—73), аспірант Харків. ун-ту (1973—76), викладач (1976—77), старший викладач (1977—81), доцент (1981—88), професор кафедри (1989—92), декан (1992—2005), проректор (2005—10) Запоріз. ун-ту (із 2004 — *Запорізький національний університет).* Від 1992 до сьогодні — зав. кафедри новітньої історії України цього ун-ту. 1992—2012 очолював спеціалізовану вчену раду при істор. ф-ті Запоріз. ун-ту.

Автор 17-ти підручників з історії України для 9—11-го класів загальноосвіт. школи, які виходили у світ 1993—2012, співавтор і редактор 6-ти шкільних підручників з історії рідного краю. Спеціалізується гол. чин. на проблемах історії укр. національно-визвол. руху, історії рідного краю. Автор понад 250 наук. та навчально-методичних праць. У наук. школі вченого — 7 д-рів і 17 канд. істор. н.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (2006) і 2-го ст. (2010).

Праці: Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. — 1921 р.): Історичні нариси. К., 2003 (у співавт.); Микола Міхновський: життя і слово. К., 2006; Запоріжжя на шляху до себе. Запоріжжя, 2009; ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя. Запоріжжя, 2011.

С.В. Кульчицький.

Ф.Г. Турченко.

ТУРЯ́НСЬКИЙ Роман — див. Р.*Кузьма.*

ТУ́СТАНЬ — середньовічна наскельна фортеця на пн.-сх. околиці с. Урич Сколівського р-ну Львів. обл., у низькогірній частині Карпат.

Т. — комплекс наскельної оборонно-житлової забудови, який не має аналогів у Європі. Фортеця виникла на одному зі шляхів, який вів із *Галицького князівства* до карпатських перевалів. Перші писемні згадки про Т. походять із серед. 14 ст. У «Кафедральній Краківській хроніці» Т. згадана серед фортець, які були відбудовані за ініціативи польс. короля *Казимира III* Великого. Я.*Длугош* називає Т. серед міст, захоплених Казимиром III 1340. У документах кінця 14 ст. згадується Тустанська волость. У 16 ст. тут діяла митниця. У 17 ст. Т. занепала.

Систематичні архітектурно-археол. дослідження пам'ятки 1971 розпочала експедиція під кер-вом М.Рожка.

За характером розташування фортеця є мисовим городищем. Укріплена територія на Камені (із 3-ма лініями оборони) займала 3 га. *Дитинець* здіймається над прилеглою долиною на 51 м, заг. висота скельного масиву майже 80 м. Скельні виступи слугували природними стінами, а проміжки між ними будівничі заповнювали колодами та брусами. У скелі, в місцях прилягання колод та брусів, видовбували пази та вруби. Таким чином, сьогодні на скелях залишилося понад 4 тис. слідів від дерев'яних конструкцій. Вони дають унікальну можливість достовірної об'ємної реконструкції дерев'яної забудови, включно із профілем даху та висотою споруд (висота наземних оборонних стін сягала 13—15 м, суцільної житлової забудови — 17,5 м).

На території пам'ятки виявлено дерев'яні елементи споруд, металеві і шкіряні вироби, кераміку, скло.

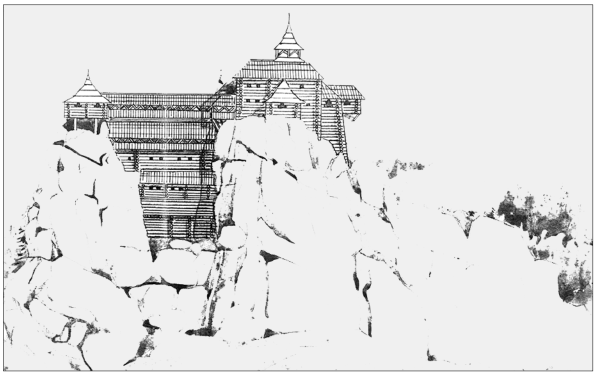
Попри багатолітні дослідження пам'ятки залишається велике коло невирішених питань. Зокрема, дискусійною є нижня хронологічна межа (9—11 ст.). Сучасний стан досліджень дає можливість достовірно ствердити присутність археол. матеріалу 12—16 ст. Проведений дендрохронологічний аналіз деревини з криниці та аналіз залишків кам'яної забудови на дитинці дає підстави стверджувати, що останні періоди свого функціонування фортеця була дерев'яно-кам'яною.

Постановою КМ України від 5 жовтня 1994 створено Держ. історико-культ. заповідник «Тустань», який спочатку діяв як відділ *Львівського історичного музею*, а з 2005 є самостійною орг-цією, підпорядкованою Управлінню охорони культ. спадщини Львів. обласної держ. адміністрації.

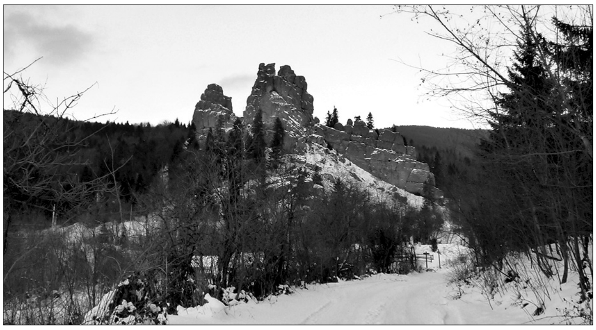
Літ.: *Рожко М.Ф.* Тустань — давньоруська наскельна фортеця. К., 1996; *Krąpiec M.* O możliwości datowania dendrochronologicznego drewna jodły (Abies alba) z zachodniej Ukrainy na przykładzie badań drewna z miasta-twierdzy Tustań i z osadów aluwialnych Łukawca Wielkiego koło Staruni. В кн.: Фортеця: Збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка, кн. 1. Львів, 2009; *Миська Р.* Нові дані до історії наскельної фортеці «Тустань». «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», 2012, вип. 16; *Миська Р., Погоральський Я.* Нові дослідження археологічного комплексу Тустані. В кн.: Фортеця: Збірник заповідника «Тустань», кн. 2. Львів, 2012.

М.Ф. Рожко, Р.Г. Миська.

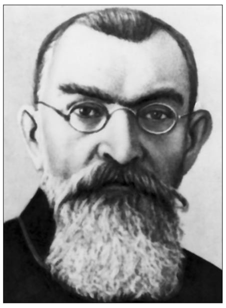
ТУТКО́ВСЬКИЙ Павло Аполлонович (01.03(17.02).1858—03.06.1930) — природознавець, основоположник укр. геологічної та географічної шкіл. Д-р географії, мінералогії та геогнозії (1911), професор (1914). Дійсний член УАН (із 1921 — ВУАН), Білорус. АН (1928). Н. в м. Липовець (нині місто Він. обл.). Освіту здобув на природничому відділенні фізико-мат. ф-ту Київ. ун-ту (1882). 1884—95 — консерватор у мінералогічному та геологічному ка-

Тустань. П'ятий будівельний період. Реконструкція М. Рожка.

Тустань. Скельна група «Камінь». Фото 2011.

П.А. Тутковський.

бінетах цього ун-ту. Із 1896 перейшов до пед. діяльності: спочатку — як шкільний викладач, а з 1904 — як інспектор та директор нар. шкіл *Волинської губернії.* 1911 в *Московському університеті* захистив докторську дис. (д-р географії). Того ж року Рада фізико-мат. ф-ту Казанського ун-ту присудила йому ступінь д-ра мінералогії і геогнозії. 1913 повернувся до Київ. ун-ту у статусі приват-доцента, із 1914 — професор. 1918—21 — голова природничої секції *Українського наукового товариства* в *Києві.* Один із засновників УАН та один із перших укр. академіків (1918), 1919—30 — голова фізико-мат. відділу УАН/ВУАН. 1924 організував та очолив н.-д. кафедру геології ВУАН (із 1926 — Укр. н.-д. геол. ін-т Наркомату освіти УСРР, із 1930 — у складі ВУАН, 1931 — об'єднаний з музеєм, а з 1934 — Ін-т геол. наук ВУАН) та 1927 — Геологічний музей УСРР. 1921—26 очолював Комісію з вивчення природних багатств України (нині Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України). Дійсний член багатьох наук. т-в (Київ. т-ва природознавців, Бельг. т-ва геології і палеонтології, Петерб. мінералогічного т-ва та ін.). Залишив значну наук. спадщину, присвячену висвітленню проблем геології, географії, палеонтології, мінералогії, петрографії, гідрогеології, геоморфології тощо. Детально вивчаючи переважно території *Волині* та *Полісся*, він зібрав багатий матеріал для вивчення палеографії третинного і четвертинного періодів, що дало можливість зробити висновок про особливість четвертинного періоду не тільки в Україні, але й у Європі. Багато часу присвятив вивченню стратиграфії та палеографії давніх відкладів, петрографії і мінералогії Укр. щита. Розробив класифікацію ландшафтів України, розвинув концепцію про материкове зледеніння, положення якої є основою сучасної льодовикової геології і геоморфології. Був прибічником водозабезпечення Києва та ін. міст України та Білорусі через буріння артезіанських свердловин. Зробив величезний внесок у розробку укр. наук. геол. термінології, був ініціатором створення словника укр. геол. термінології та бібліографічних покажчиків з геології, фізичної географії, картографії та гідрогеології.

П. у м. Київ, похований на Лук'янівському цвинтарі.

Праці: Ископаемые пустыни Северного полушария. М., 1910; Зональность ландшафтов и почв в Волынской губернии. В кн.: Труды общества исследователей Волыни, т. 2. Житомир, 1910; Природна районізація України. К., 1922; Словник геологічної термінології. К., 1923; Краєвиди України в зв'язку з природою та людністю. К., 1924; Загальне землезнавство. Х., 1927; До питань про вік поверхів лесу та похованих ґрунтів України. В кн: Праці Українського науково-дослідного геологічного інституту, т. 4. К., 1931.

Літ.: *Тутковський П.* Автобіографія. К., 1929; Збірник пам'яті академіка Павла Аполлоновича Тутковського. К., 1932; *Каптаренко-Чорноусова О.К.* Академік Павло Аполлонович Тутковський. «Геологічний журнал», 1958, т. 18, вип. 1; Вклад академика П.А. Тутковского в изучение геологического строения земной коры Белоруссии. Минск, 1985; *Оноприенко В.И.* Павел Аполлонович Тутковский, 1858—1930: Геолог и географ. М., 1987; *Онопрієнко В.І.* Найкращий знавець неорганічної природи (з нагоди 150-річчя з дня народження академіка П.А. Тутковського). «Вісник Національної академії наук України», 2008, № 3.

В.В. Томазов.

Тухоля. Табір для військовополонених. Фото періоду Першої світової війни.

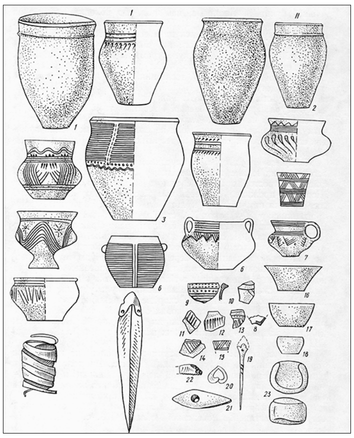
Тухоля. Пам'ятник померлим у таборі військовополоненим. Фото 2009.

ТУХÓЛЯ — табір на заході Польщі (поблизу м. Тухоля; нині місто Куявсько-Поморського воєводства), в якому 1914—23 перебували полонені та інтерновані солдати рос. армії, *Української Галицької армії* та *Армії Української Народної Республіки.* Заснований нім. владою в роки *Першої світової війни* для полонених рос. армії. Під час *українсько-польської війни 1918—1919* до табору поступали полонені УГА, а після війни — галичани з ін. таборів, яким МВС Польщі не дозволило повернутися на батьківщину. 1920 в Т. перекинуто бл. 3 тис. стрільців і старшин двох галицьких бригад *Червоної Української Галицької армії*, які перейшли на бік союзницьких польсько-укр. військ під час їхнього походу на *Київ.* Серед них перебував колиш. командувач УГА генерал-чотар М.*Тарнавський.* Користуючись близькістю нім. та чеського кордонів, полонені масово втікали, здебільшого до Чехословаччини (до 1,9 тис. осіб упродовж 1920). Унаслідок важких санітарних і побутових умов 1914—21 у таборі померли більше 17 тис. осіб. На місці поховань зберігся військ. меморіал.

Літ.: Кривава книга, ч. 2. Відень, 1921; *Колянчук О.* Незабутні могили. Львів, 1993; *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918—1924. Toruń, 1997; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939). Львів, 2000.

К.Є. Науменко.

ТШИНÉЦЬКЕ КУЛЬТÝРНЕ КÓЛО, тшинецько-комарівсько-сосницька культурно-історична спільність — група споріднених *археологічних культур* пізнього *бронзового віку*, поширених у лісовій та лісостеповій зонах Сх. Європи (території Польщі, України (*Галичина*, *Волинь*, *Буковина*, *Поділля*, *Полісся*, Середня Наддніпрянщина), Білорусі, Росії (Брянщина), Румунії (Румунська Молдова), Молдови, Литви; окремі пам'ятки зафіксовані в Латвії та Естонії). Вирізняються лісова та лісостепова лінії розвитку. Ареал Т.к.к. розподіляється на західний (басейн Балт. моря) та східний (басейн Чорного моря) масиви. До зх. масиву належить тшинецька к-ра (групи лубенська, опатовська,

Тшинецьке культурне коло. Кераміка, знаряддя праці та оздоби.

любельська, мазовецько-подляська, німанська). До сх. масиву входять комарівська к-ра (групи комарівська, волинська, києво-черкаська, подільська, Костіша) та сосницька к-ра (групи прип'ятська, києво-житомирська, сосницька, північнополіська, русаковицька); перша пов'язана з лісостеповими ландшафтами, друга — з лісовими. Час існування Т.к.к. охоплює все 2-ге тис. до н. е.; класичний період датується 16—13 ст. до н. е. та відповідає кліматичному оптимуму суббореалу. Погляди на Т.к.к., окремі к-ри та групи залишаються дискусійними.

Пам'ятки Т.к.к. представлені поселеннями, курганами, ґрунтовими могильниками, скарбами та випадковими знахідками. Поселення (Тшинець, Дратов, Опатов, Клешев, Злота, Костянець, *Пустинка*, Завадівка, Гришівка, Мошни, Кощіївка, Ходосівка) звичайно розташов. на перших надзаплавних терасах або на дюнних підвищеннях у заплавах річок. Виділяються довготривалі поселення та короткотривалі стоянки. На деяких поселеннях зафіксоване вуличне планування. Житла наземні або трохи заглиблені, одно- та двокамерні, з відкритими вогнищами або купольними печами. Могильники курганні та безкурганні (Лубна, Комарів, Буківна, Волиця, Іванння, Нетішин, Дорогоща, Войцехівка, Малополовецьке, Гордіївка, Білий Потік, Гостомель, Бесець, Прибар). Поховання здійснювали на давньому горизонті, в ямах, кам'яних та дерев'яних скринях. Поховальний обряд дуже різноманітний: трупопокладення з різним ступенем скорченості, трупоспалення на стороні (урнові та безурнові) та на місці, розчленування. Скарби (Дратов, Ставішице, Пересопниця, Чорногородка) складаються переважно з бронз. прикрас: браслетів, кілець, шпильок, підвісок. До складу керамічного комплексу Т.к.к. входять горщики (переважна більшість має характерний S-подібний профіль), чаші (у т. ч. одно- та дворукі), миски, банки, кубки, кришки, «друшляки», пряслиця (у т. ч. «рогаті»), ложки-ллячки. Посуд орнаментований переважно у верхній частині. Характерним є бороздчатий орнамент, поширені поодинокі валики, відбитки різноманітних штампів. Серед бронз. виробів — шила, ножі, тесла, сокири, вістря списів, шпильки, шийні гривни, браслети, двоспіральні фібули, кільця, різноманітні підвіски, пронизки. Для прикрас характерними є щитки, звиті з дроту у вигляді спіралі. З кременю виготовляли ножі, скребачки, скобелі, серпи, вістря стріл. Із каменю — розтиральники, зернотерки, абразиви; трапляються сокири. Кістку використовували для виготовлення знарядь для обробки шкіри, проколок, прикрас. Осн. заняттям населення були скотарство і землеробство. Перше — більш розвинуте в лісових районах, друге — у лісостепових.

Т.к.к. сформувалося на основі кола к-р шнурової кераміки (див. *Шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історична спільність*). Значний вплив на формування тшинецької к-ри в Польщі мали івенська та унетицька к-ри. Комарівська к-ра сформувалася під впливом к-р Карпато-Дунайського регіону, зокрема *Отомань*, а з пд. сх. — культ. кола Бабине (див. *Багатоваликової (багатопружкової) кераміки культура*). У сосницькій к-рі яскраво простежуються пережитки місц. *неоліту*. На класичному етапі встановлено тісні культ. зв'язки різних груп Т.к.к. з курганними к-рами Центр. Європи, зрубним культ. колом (див. *Зрубна культурно-історична спільність*) та колом Сабатинівка—Ноа—Ко-

сложджень (див. *Сабатинівська культура*, *Ноуа*). На фінальному етапі Т.к.к. під інокульт. впливами відбулася трансформація тшинецької к-ри в ранню *лужицьку культуру*, комарівської — у *білогрудівську культуру* та ранню *висоцьку культуру*, сосницької — у ранню *мілоградську культуру*.

Літ.: *Gardawski A.* Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. «Materiały Starożytne», 1959, t. 5; *Swiesznikow I.* Kultura komarowska. «Archeologia Polski» (Warszawa), 1967, t. 12; *Florescu M.* Probleme de la civilization de Costisa a la lumiere du sontago de Borlesti. «Dacia» (Bucureşti), 1970, vol. 14; *Березанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972; *Dąbrowski J.* Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. Wrocław, 1972; *Miśkiewicz J.* Kultura Trzciniecka. В кн.: Prahistoria ziem polskich, t. 3. Wrocław, 1978; *Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы. К., 1982; *Артеменко И.И.* Сосницкая культура. Комаровская культура. Тшинецкая культура. В кн.: Археология СССР: эпоха бронзы лесной полосы СССР. М., 1987; *Свешников И.К.* Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни: Тшинецко-комаровская культура. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). К., 1990; *Крывальцэвіч М.М.* Помнікі тшцінецкага часу на поўдні Беларусі. «Гістарычна-археалагічны зборнік» (Мінск), 1995, № 6; *Taras H.* Kultura Trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu. Lublin, 1995; Cultura Costişa in contextul epocii bronzului din România. Piatra Neamţ, 2001; *Лисенко С.Д.* Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. «ЗНТШ», 2002, т. 244; *Лакіза В.Л.* Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння. Мінск, 2008; *Makarowicz P.* Trzciniecki krągu kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy. Poznań, 2010.

С.Д. Лисенко.

ТШИНЕ́ЦЬКО-КОМАРІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА СПІ́ЛЬНІСТЬ — див. *Тшинецьке культурне коло.*

ТЬМА — давньорус. назва військ. з'єднання кількістю 10 тис. воїнів, а також адм.-тер. одиниці у складі *Золотої Орди*.

Слово «тьма» у значенні «десять тисяч, незліченна множина» щодо кількості людей засвідчене в давньорус. писемних пам'ятках від 11 ст. (*Ізборник 1073*, *Іпатіївський літопис* під 6668/1160). Термін вважають калькою з тюркського tümen, адже десяткова організація війська з найбільшою одиницею в 10 тис. була традиційною у степових імперіях; її існування в імперії гунів/сюнну засвідчив китайс. історик Сима Цянь, хоч у додерж. спільнот Сх. Європи — *печенігів* та *половців* — вона не засвідчена. Значення військ. та адм.-тер. одиниці термін «тьма» набув завдяки запровадженому в *Монгольській імперії* десятковому адм.-тер. поділу, що був поширений на територію Русі. Перша згадка про це зустрічається в *Лаврентіївському літописі* під 6759/1257.

У початковий період Золотої Орди Т. означала найбільшу адм.-тер. одиницю, яка номінально утримувала військо чисельністю 10 тис. воїнів. Правителі тем називалися тумен-беками, а давньоруською — темниками. Т. мала високу ступінь адм., воєнної та фіскальної автономії, що давало підстави араб. сучасникам називати правителя Т. еміром (самостійний, але не суверенний правитель) та наїбом (губернатор, буквально «намісник володаря»).

Під кінець існування Золотої Орди у складі *улусів* було засвідчене виділення менших адміністративно-територіально-фіскальних одиниць, які теж називалися «тьмами». Назва однієї з них, включаючи власне ім'я — «Сараєва сина Яголдая тьма» (див. *Яголдай Сарайович*), змушує вбачати в ній персональне пожалування, що логічно з огляду на фінансову автономію Т. Назви інших були утворені за назвами міст, що за тогочасними степовими уявленнями «в кожного міста є округа/волость» могло означати більш-менш усталену округу/волость, яка називалася «іль» і звичайно отримувала назву міста, котре було її економічним та, як правило, адм. центром. Таким було значення терміна «іль» («зібравши виходи з підлеглих мені ілів») у ярлику золотоординського хана *Тохтамиша* польс. королю Владиславу II *Ягайлу* від 19 травня 1393 / 8 реджеба 795 гіджри, що був першим відомим прецедентом поступки золотоординських та кримських ханів фактично вже втраченими територіями польс., литов. та моск. правителям (див. *Ярлики ханські на українські землі*). Практика *відкупу* податків з певних територій, відома в Золотій Орді з кінця 13 ст. у зв'язку з *баскаком Ахматом*, який контролював податки Курського князівства, дає підстави вбачати у пізньому терміні «тьма» сталі адміністративно-фіскальні округи під управлінням баскаків та даруг. На користь цього свідчить посилання на Курську Т. в перекладах відступних крим. ярликів. До правобережжя Дніпра ярлики відносили тьми Київську, Володимирську, Великого Луцька, Смоленську, Подільську, Кам'янецьку, Брацлавську і Сокальську, а до лівобережжя — Чернігівську та Яголдая Сарайовича. З перекладу ярлика крим. хана *Сагіба Ґерея I* королю польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунду I* Старому (1540) можна зрозуміти, що у складі Луцької, Подільської та Сокальської тем було кілька менших округ-тем.

Слід зважати, однак, що в сенсі округи/волості термін «тьма» відомий лише з ярлика крим. хана *Менглі Ґерея I* (1 липня 1507/ 21 сафара 913 гіджри), коли Золотої Орди вже не існувало, тоді як раніші аналогічні акти цей термін не вживають. Лише свідчення з інших улусів Монгол. імперії (за Ібн Арабшагом у провінції (вілаєті) Самарканд наприкінці 14 ст. існувало сім Т.) дають підстави не виключати цю практику для Золотої Орди.

Літ.: *Gołębiowski Ł.* Dzieje Polski za panowania Kaźimierza, Jana Olbrachta i Alexandra. Warszawa, 1848; *Срезневский И.И.* Тьма. В кн.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. 3. СПб., 1912; *Його ж.* Тьмьникъ. Там само; *Clauson G.* Tümen. В кн.: *Clauson G.* An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford, 1972; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К., 1993; *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну). «Східний світ», 1993, № 2.

О.І. Галенко.

ТЮ́РКСЬКА АНТРОПОМО́РФНА СКУЛЬПТУ́РА — поширені у степах Сх. Європи кам'яні зображення, виготовлені тюркськими народами, переважно *половцями*.

Ареал. Крім Сх. Європи, тюркські скульптури відомі в

Центр. Азії, де вони датуються переважно добою *Тюркського каганату* (6—8 ст.). У Сх. Європі поширені у степовому міжріччі Дніпра та Дону, на Кубані та частково у степовому Криму та відомі під нар. назвою «кам'яні баби». Слід зазначити, що цей термін охоплює й подібні пам'ятки ін. епох (*бронзовий вік*, доба *скіфів*). У науці Т.а.с. традиційно пов'язують з половцями, через що поширився термін «половецькі баби». Східноєвропейський і центральноазійський регіони тюркських скульптур розділені між собою широкою смугою степів, де подібні пам'ятки науці невідомі.

Між пам'ятками цих двох регіонів існують виразні іконографічні паралелі, на підставі чого дослідники (Я.*Дашкевич*) рішуче стверджують, що Т.а.с має центральноазійські витоки. Проте сучасній науці все ще бракує конкретного уявлення про проміжні ланки, які з'єднують ці групи. Хоча, на думку Я.Шера, пізні пам'ятки Семиріччя можна датувати навіть 12 ст. (тобто вони синхронні половецьким), найкращі аналогії для Т.а.с. дають саме ранні пам'ятки (6—7 ст.).

Чисельність відомих науці скульптур зростала по мірі посилення уваги вчених до цих об'єктів та ретельності їх каталогізації. У найповнішому на сьогодні каталозі С.Плетньової значиться 1322 скульптури.

Значна частина Т.а.с. була знищена в 19—20 ст. в ході госп. освоєння степів. За перебільшеною оцінкою Я.Дашкевича, у 15—16 ст. існувало до 40 тис. тюркських антропоморфних скульптур, тобто збереглося 4—5 %. Більш реалістичною є думка, що повне число скульптур могло досягати 5 тис.

Тюркська антропоморфна скульптура. Половецькі кам'яні скульптури. Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького.

Слід зважати, що зв'язок антропоморфних скульптур (які є рухомими пам'ятками) з ін. археол. пам'ятками виявляється дуже слабким. Так, досить численні поховання, котрі можна вважати половецькими, в жодному випадку не відзначалися скульптурою, і навпаки, скульптури, встановлені на *курганах*, здебільшого не пов'язані хронологічно із самими курганами.

Датування. У зв'язку з відсутністю археол. контексту датування Т.а.с. спирається переважно на особливості інвентарю, зображеного на скульптурах. Таким чином, важко датуються погано збережені скульптури або такі, на яких не було зображено предметів; частина предметів має більш широку хронологію побутування, ніж апріорні дати Т.а.с.; в ін. випадках проблематичним є вузьке датування самих предметів, з якими співвідносяться зображення. Тому періодизація скульптур залишається дискусійною.

Для скульптур Сх. Європи Я.Дашкевич запропонував широкі хронологічні межі від 6 до 15 ст.; але переважна більшість дослідників датують ці скульптури половецьким часом (серед. 11 — 1-ша третина 13 ст.), деякі — 10—13 ст. Г.Федоров-Давидов датував скульптури 12 — поч. 13 ст.

Форма. Петрографічний аналіз (Л.Гераськова) показав, що матеріалом для скульптур були місц. поклади каміння у Приазов'ї та на Донец. кряжі. Скульптури робились як із відносно м'яких і легко оброблюваних порід (пісковик, вапняк), так і з дуже твердих (граніт, гнейс).

Ступінь скульптурної обробки каменів дуже різний — від простих кам'яних стел, на яких рельєфом намічено основні риси обличчя, до повноцінних високих рельєфів і тривимірних скульптур, оброблених з усіх боків і розрахованих на всебічний огляд. Розмір скульптури здебільшого відповідає розмірам людського тіла.

Скульптури зображають як чоловіків, так і жінок (серед скульптур півдня України жінки навіть переважають); значна частина зображень має незрозумілі нині риси чол. та жін. статі одночасно. Людину зображають у спокійній позі стоячи або сидячи; значна частина скульптур має характерну рису, відзначену ще Г. де *Рубруком* (13 ст.), — вони обома руками тримають на рівні живота якусь посудину.

Дослідники погоджуються у тому, що скульптури передають антропологічний тип людей (принаймні на рівні європеоїди—монголоїди). Але немає одностайної думки, чи можна вважати ці скульптури портретними (такими, що передають індивідуальні особливості конкретної людини), чи узагальненими відповідно до певних іконографічних схем.

Класифікація. З різних схем найбільш вдалою видається формальна апріорна іконографічна класифікація Л.Гераськової, хоча і в ін. підходах виділяються реально існуючі кластери, які уначочнюють ті чи ін. аспекти подібності пам'яток.

Не існує загальновизнаної інтерпретації виділених класів. Одні автори (С.Плетньова) співставляють класи скульптур з територіальними угрупованнями половців, інші (Г.Федоров-Давидов) вважають виділені ними класи свідченням хронологічного розвитку скульптури від її зародження через розквіт до занепаду. Деякі автори (Л.Гераськова), слушно сумніваючись у тому, що за неповні 200 років половецька скульптура пройшла такий бурхливий шлях розвитку, пропонують пов'язувати класи з етнічними групами тюрків — *печенігами*, *торками*, половцями.

Такий підхід, у свою чергу, викликає нові ускладнення. Усі ці тюркські народи прийшли в східноєвроп. степи зі сходу, із Заволжя та Казахстану, де кам'яна скульптура практично не відома. Після перебування в Пн. Причорномор'ї печеніги відкочували за Дунай, торки — у *Поросся*, частина половців — в Угорщину. (Зауважимо, що половецькі скульптури на Кубані дослідники слушно пов'язують з відкочівкою туди половців після поразок у війнах із Руссю на поч. 12 ст. Разом з тим зафіксоване письмовими джерелами перебування половців у Грузії не лишило там скульптур.) На всіх цих теренах

Тюркська антропоморфна скульптура. Статуя половчанки. Фрагмент. З колекції Кримського республіканського краєзнавчого музею (м. Сімферополь, АР Крим).

кам'яна скульптура також не відома, і лишається незрозумілим, чому кожен народ починав встановлювати скульптури, тільки прикочувавши в міжріччя Дніпра та Дону.

Призначення. На уявлення про призначення скульптур істотно вплинули дослідження пам'яток Центр. Азії, про які збереглися свідчення як у власне давньотюркських написах, так і в китайс. хроніках. У цій групі розрізняють «балбали» (схематизовані зображення вбитих ворогів, нерідко просто камені-обеліски), скульптурні зображення конкретних померлих осіб та узагальнені зображення обожнюваних предків (зокрема, жін. скульптури Семиріччя Я.Шер вважав образами легендарної праародительки).

Усе це мало допомагає розумінню пам'яток Сх. Європи. Ряди балбалів у східноєвроп. степах взагалі не відомі, тому про образи вбитих ворогів говорити не випадає. Проти цього свідчить і незвичайно велика доля жін. скульптур. Можна вважати також доведеним, що тюркські антропоморфні скульптури не були надгробними пам'ятниками. Більшість дослідників наголошують на тому, що ці антропоморфні скульптури були виявом культу предків, елементом поминальних обрядів, не конкретизуючи його деталей. Частина вчених вважають тюркські антропоморфні скульптури пам'ятниками визначним героям, що виглядає, однак, сумнівним з огляду на незвичайно велику кількість скульптур.

Видається цікавою гіпотеза Я.Шера, що тюркські антропоморфні скульптури представляли легендарних предків. Великій кількості цих скульптур можна знайти пояснення, якщо припустити існування звичаю, згідно з яким кожна дрібна соціальна одиниця половців намагалася зробити собі власну скульптуру, власного покровителя, не вважаючи достатнім покровительство скульптур, встановлених їхніми батьками та дідами. Інакше кажучи, установка все нових і нових скульптур була в очах половців необхідним елементом підтримання рівноваги між божественними покровителями і людьми на землі.

Походження Т.а.с. не має переконливого пояснення. Висловлені припущення, що тут має місце запозичення з мист-ва *Візантії* та Русі (Л.Гераськова) або що скульптури виготовляли полонені майстри (Е.Триярський). Проте схоже, що половці мали власну, автохтонну традицію скульптурного мист-ва і розвинули для цього власну вироб. базу (про що свідчить велика кількість статуй).

Літ.: *Евтюхова Л.А.* Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1952, т. 24; *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966; *Шер Я.А.* Каменные изваяния Семиречья. М.—Л., 1966; *Плетнева С.А.* Половецкие каменные изваяния: Археология СССР: Свод археологических источников, вып. Е4-2. М., 1974; *Дашкевич Я.Р.*, *Трыярски Э.* Каменные бабы причерноморских степей (коллекция из Аскания-Нова). Вроцлав, 1982; *Гераськова Л.С.* Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. К., 1991.

М.І. Жарких.

ТЮ́РКСЬКИЙ КАГАНА́Т — ранньодерж. утворення кочових племен Центр. Азії 6—8 ст. на чолі з племенем тюрків. Початок тюркської д-ви поклав 534 на Монгол. Алтаї великий ябгу (правитель) тюрків (які входили до складу Жужанського каганату) Бумин з династії Ашина. 545—46 йому вдалося встановити дипломатичні стосунки з Китаєм та підкорити повсталі проти Жужанського каганату племена теле, а 552 об'єднані сили тюрків і теле розгромили самих жужанів (відомих у європ. джерелах як *авари*), проголосивши *каганом* Бумина.

Після смерті Бумина Т.к. був розділений на 2 частини: осн. землі тюрків на Алтаї і в Монголії дісталися синові Бумина Муган-кагану, а брату Бумина — Істемі-ябгу-кагану — відійшов зх. уділ. У процесі розширення останнього та переслідуючи аварів тюрки вже 561 досягнули Сх. Європи. До 568 тюрки завершили підкорення Середньої Азії й у пошуках ринку збуту согдійського шовку встановили дипломатичні стосунки з *Візантією*. Станом на 570 тюрки підкорили більшість гол. племен Пн. Кавказу та Приазов'я, а 576 новий правитель зх. уділу Турксанф (Дату-хан) заявив візант. послам, що точно знає розташування Дніпра та Дунаю; після цього за його наказом тюрки захопили візант. Боспор (сучасне м. *Керч* із округою). 580 вторгнення в Крим продовжилося, і тюрки взяли в облогу *Херсонес Таврійський*, проте початок усобиці (581—98) в каганаті примусив їх відкликати війська. 600—02 Дату-хан (Бегю-каган) на короткий час об'єднав дві частини каганату, однак після його смерті Західний і Східний Тюркські каганати більше не становили однієї д-ви.

Західнотюркський каганат успадкував більшу частину новозахоплених територій, через що тюрки становили в цій д-ві меншість. Осн. частину населення становили теле та ін. кочові й осілі народи. Для управління залежними племенами Тон-ябгу-каган 618—20 провів адм. реформу, надавши вождям найбільших племен титул «ельтебер», а також заснувавши адм. області на чолі з намісниками — «тудунами». 625 візант. імп. Іраклій уклав з Тон-ябгу-каганом союзний договір для нападу на Персію. Події цієї кампанії 625—30 проти шахиншаха Хосрова II Парвіза відзначені в *«Повісті временних літ»*, де тюрки згадані як «білі угри».

Після усобиці 630—32 східноєвроп. землі більше не фігурують у підпорядкуванні Західнотюркського каганату, що пов'язують із виділенням його зх. уділу в самостійний *Хозарський каганат*. Західнотюркський каганат в Середній Азії проіснував до 659, а 704—56 на його уламках було утворено Тюргешський каганат. Східнотюркський каганат зберігав самостійність до 630, по чому був підкорений Китаєм. 681—734 сх. тюрки звільнилися й утворили 2-й Т.к. династії Ашина, що охопив землі Монголії, Алтай та частину Согду. З епохою 2-го Т.к. пов'язані поширення тюркського рунічного письма (орхонське письмо) та створення тюркомовної писемності, що замінила согдійське письмо, використовуване для офіц. пам'яток 1-го Тюркського каганату.

Літ.: *Артамонов М.И.* История хазар. М.—Л., 1962; *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. М., 1993; *Кляшторный С.Г.*

История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб., 2003; *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г.* Степные империи древней Евразии. СПб., 2005.

О.В. Комар.

«ТЮРМÁ НА ЛÓНЦЬКОГО», Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» — музей-меморіал у м. *Львів*, комплекс будівель, де тимчасово під час слідства перебували політ. в'язні польського (1919—39), нацистського (1941—44) та радянського (1939—41, 1944—91) режимів. Приміщення майбутньої тюрми споруджені 1889—90. У роки польс. владного режиму в будівлі розміщувалися кілька установ: воєводська, повітова та міська комендатури (управління) поліції, а також особовий склад 2-го відділу контррозвідки та штат 4-го відділу Гол. комендатури держ. поліції, із 1935 — усі міські слідчі відділи. Після встановлення рад. влади 1939 в будівлі організовано найбільшу в'язницю в місті (№ 1), слідчий відділ та в'язничне відділення Управління НКВС УРСР по Львів. обл. На початку німецько-рад. війни 1941—45, а саме 22—28 червня 1941, співробітники НКДБ УРСР здійснили масові страти політ. в'язнів у тюрмі на Лонцького — знищено 1681 особу, що становить 42 % від усіх страчених в'язнів львів. тюрем. Під час нацистської окупації (1941—44) будівля слугувала слідчою тюрмою *гестапо* та приміщенням для особового складу айнзацкоманди «С» у м. Львів. Упродовж 1944—91 будівлю використовували каральнo-репресивні структури *СРСР* (НКВС, МДБ, КДБ): тюрма № 1 м. Львова Управління НКВС УРСР по Львів. обл. (1944—46), внутр. тюрма Управління МДБ УРСР Львів. обл. (1946—54), слідча тюрма Управління КДБ при РМ УРСР Львів. обл. (1954—91).

Після проголошення незалежності України та ліквідації КДБ УРСР у в'язниці утримували лише кримінальних злочинців. У ній перебувають районний відділ міліції та міське управління *Служби безпеки України*, також міститься архів Управління СБУ Львів. обл. Із 2006, з ініціативи громадськості міста та за сприяння Управління СБУ Львів. обл., розпочався процес створення Нац. музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». 28 червня 2009 Центр досліджень визвол. руху в рамках співпраці з Управлінням СБУ Львів. обл. створив та відкрив перший етап експозиції в Музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». У жовтні 2009 зареєстровано статут музею, а 13 жовтня 2009 Указом Президента України йому надано статус національного.

Офіц. веб-сайт музею: http://www.lonckoho.lviv.ua.

Літ.: *Дерев'яний І.Я.* Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 р. В кн.: Український визвольний рух, зб. 13. Львів, 2009; *Забілий Р.В., Цимбала О.С.* Музей «національної пам'яті». В кн.: Вісник Львівського інституту економіки і туризму, вип. 5. Львів, 2010.

І.Я. Дерев'яний.

ТЮТЮ́ННИК Василь Никифорович (17.08.1882—19.12.1919) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР (1919), активний учасник укр. визвол. змагань 1917—19. Н. в с. Єньки (нині село Хорольського р-ну Полтав. обл.). Закінчив реальну школу в *Ромнах*, Тифліське піх. юнкерське уч-ще (1905), Офіцерську стрілец. школу, служив на командних посадах рос. армії. У роки *Першої світової війни* — на фронті, командир батальйону, старший ад'ютант штабу корпусу. Із березня 1918 — в укр. армії: старшина Ген. штабу, за *Директорії Української Народної Республіки* — нач. оперативного відділу, штабу Армії УНР, із серпня 1919 — командуючий збройними силами в Київ. наступальній операції. Визначний організатор укр. війська і воєначальник.

П. унаслідок захворювання тифом у шпиталі в м. *Рівне*.

Літ.: *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917—1921), т. 1. Львів, 1927; *Маланюк Є.* Пам'яті Василя Тютюнника. В кн.: Дніпро: Календар-альманах за звичайний рік 1930. Львів, 1930; *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 р. Мюнхен, 1946; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

ТЮТЮ́ННИК Григір (Григорій) **Михайлович** (05.12.1931—06.03.1980) — прозаїк, перекладач, педагог. Н. в с. Шилівка (нині село Зіньківського р-ну Полтав. обл.). Брат Григорія (Єгора) *Тютюнника*. Батько репресований 1937. Із 1946 навч. в Зіньківському ремісничому уч-щі, став слюсарем 5-го розряду. Працював на з-ді ім. В.Малишева (*Харків*), у Шилівському колгоспі, на буд-ві Миронгрес під Дебальцевим (нині місто Донец. обл.). 1951—55 — флотський радист у Примор'ї, займався самоосвітою. Закінчив вечірню школу і ф-т рос. філології Харків. ун-ту (1962). Перша публікація — новела «В сумерки» — у ж. «Крестьянка» (1961); наступні твори писав укр. мовою. Викладав рос. мову і літературу у вечірній школі під Комунарськом (нині м. *Алчевськ*). Переїхавши до *Києва*, працював у редакції газ. «Літературна Україна» (1963—64), у сценарній майстерні Київ. кіностудії ім. О.Довженка та у вид-ві «Молодь» (до осені 1972). Член Спілки письменників України з 1966. Друкували твори Т. в Україні неохоче, нещадно критикували кожен новий твір (деякі так і не були опубліковані за життя письменника). 1979 ж. «Сельская молодежь» нагородив його медаллю «Золотое перо» за багаторічне творче співробітництво.

Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Панорама внутрішнього двору. Фото Ю. Ольш. 2011.

Логотип Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» в м. Львів.

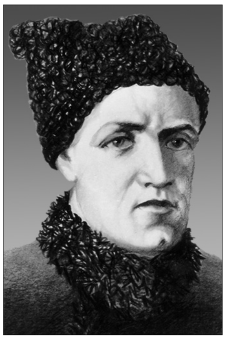
В.Н. Тютюнник.

Г.М. Тютюнник (1931—1980).

Г.М. Тютюнник (1920—1961).

Ю.Й. Тютюнник.

Його твори вирізнялися колоритним зображенням побуту сучасного села, рідкісним знанням мови та психології народу, соковитим гумором. Автор збірок новел «Зав'язь» (1968), «Деревій» (1969), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1978), книжок для дітей «Ласочка» (1970), «Лісова сторожка» (1971), «Степова казка» (1973). Перекладач творів В.Шукшина, Е.Распе та ін.

Лауреат премії ім. Лесі Українки (1980, за повісті «Климко» (1976) та «Вогник далеко у степу»; 1979), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1989, посмертно).

Зацькований, доведений до розпачу і депресії, Т. в ніч із 5 на 6 березня 1980 вчинив самогубство в м. Київ.

Незавершеною залишилася повість «Житіє Артема Безвіконного».

Окремі твори Т. видавалися багатьма іноз. мовами; екранізовано «Климко» (1983) та «Грамотний» (дипломна робота С.Чернілевського, 1987).

На могилі Т. встановлено бюст письменника на високій стелі (скульп. В.Луцак, архіт. Я.Ковбаса). На будинку, де мешкав письменник (1963—67; Андріївський узвіз, № 32), встановлено меморіальну дошку (скульп. В.Луцак, архіт. І.Лебідь). 5 грудня 2006 в Будинку письменників (Київ) відбувся вечір пам'яті Т. (до 75-річчя від дня народження).

Особовий фонд Т. зберігається в ЦДМЛМ України.

Тв.: Тысячелистник: Рассказы. М., 1972; Отчие пороги: Повесть и рассказы. М., 1975; Вибрані твори: Оповідання, повісті. К., 1981; Огонек далеко в степи: Рассказы и повести. М., 1982; Твори, т. 1—2. К., 1984; Завязь: Повесть, рассказы. К., 1988; Повести и рассказы. М., 1989; Облога: Вибрані твори. К., 2004; «...Щоб було слово і світло»: Листування Григора Тютюнника. Луганськ, 2004; «Образ України — здавна й по сьогодні»: Щоденники, записники. Луганськ, 2005; Вибрані твори. К., 2006; Холодна м'ята. К., 2009; Бути письменником: щоденники, записники, листи. К., 2011.

Бібліогр.: Лицар правди і добра: Бібліографічний покажчик творів та літератури про Григора Тютюнника. К., 2002.

Літ.: Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника. К., 1988; *Мороз Л.З.* Григір Тютюнник: Нарис життя і творчості. К., 1991; *Коцюбинська М.* Григір Тютюнник: Смак правди. В кн.: *Коцюбинська М.* Мої обрії, т. 2. К., 2004; *Коваль В.* Загадка смерті Григора Тютюнника. В кн.: *Коваль В.* Серце моє в колючому дроті... К., 2005; «Прийшов, щоб не розлучатися...»: Науковий збірник на пошану 70-річчя Григора Тютюнника. К., 2005; *Сулима М.М.* Народна пісня в творчості Григора Тютюнника. В кн.: *Сулима М.М.* Книжиця у семи розділах. К., 2006; *Шугай О.* «Усе живе — тепле...»: Нове про Григора Тютюнника. К., 2006; *Кондратюк А.І.* Григір Тютюнник. В кн.: *Кондратюк А.І.* Добром зігріте серце: Спогади. Есеї. Новели. Рівне, 2010; *Неживий О.* Григір Тютюнник: текстологічна та джерелознавча проблема життя і творчості. Луганськ, 2010; *Ярмолюк М.* Мої зустрічі з Григором Тютюнником. В кн.: *Ярмолюк М.* Що було, що є і що буде. Житомир, 2011.

Г.П. Герасимова.

ТЮТЮ́ННИК Григорій (за паспортом — Єгор) **Михайлович** (23.04, за ін. даними, 06.04.1920 — 29.08.1961) — письменник, журналіст, публіцист, педагог. Н. в с. Шилівка (нині село Зіньківського р-ну Полтав. обл.). Брат Григора *Тютюнника.* Закінчив Зіньківську середню школу (1938) і вступив на філол. ф-т Харків. ун-ту. Ще школярем опублікував вірш «Комсомолець» у районній газ. «Більшовик Зіньківщини» (1937). Був членом літ. студії Харків. ун-ту, літ. об'єднання при Спілці рад. письменників України. 28 червня 1941 пішов добровольцем на фронт у складі студентського батальйону. Влітку 1942 потрапив до нім. полону; через рік втік із концентраційного табору і партизанив на Кіровоградщині. Поранений 29 грудня 1943, знову потрапив у полон, з якого втік у квітні 1944 і приєднався до партизан. з'єднання майора В.Кокіна «За Батьківщину», що діяло на території Чехословаччини. Через важкі поранення був комісований; у квітні 1945 повернувся додому інвалідом війни 2-ї групи. 1946 закінчив Харків. ун-т і працював за призначенням учителем укр. мови і літератури у Львів. технікумі культосвіти, а згодом — у школі м. *Кам'янка-Бузька.* Із 1950 почав писати прозу (перше опубліковане оповідання — «Мирон Розбийгора», 1950). Перша збірка новел «Зорані межі» (1951) викликала контроверсійні відгуки критики. Від 1956 — член Спілки письменників СРСР, співробітник ж. «Жовтень» (нині *«Дзвін»*; зав. відділу прози, 1956—58), в якому опублікував дві частини роману «Вир» (1956), що став вершиною творчості Т. За його мотивами створено одноймений кінофільм (1983). Переклав «Калину красную» В.Шукшина (видано — К., 1978, 1986).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1963, за роман «Вир», посмертно).

П. у м. *Львів.*

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1970; Закон спільного кореня: Листування між Григорієм та Григором Тютюнниками. «Вітчизна», 1986, № 6; Невловна категорія — краса: Із письменницьких нотаток. «Київ», 1988, № 8; Невідправлені листи: Із листів Григорія Тютюнника. В кн.: *Черненко О.* Не зміліє пам'яті криниця: Спогади про Григорія та Григора Тютюнників. К., 2001.

Літ.: Некролог. «Літературна газета», 1961, 1 вересня; Пам'яті Григорія Тютюнника. «Вітчизна», 1961, № 9; *Сердюк П.* Григорій Тютюнник. «Радянське літературознавство», 1965, № 7; *Воловець Л.* Григорій Тютюнник: Літературно-критичний нарис. К., 1967; *Семенчук І.Р.* Григорій Тютюнник (майстерність письменника). К., 1971; *Герасимчук В.* Балада про братів Григора та Григорія Тютюнників. «Прапор», 1987, № 7; *Сизоненко А.* Недолговечные Тютюнники. «Зеркало недели», 1999, № 17, 30 апреля; *Черненко О.Ф.* Не зміліє пам'яті криниця: Спогади про Григорія та Григора Тютюнників. К., 2001; *Неживий О.* Пам'ять, як вишневий цвіт... Минає 90 років від дня народження Григорія Тютюнника. «Літературна Україна», 2010, 22 квітня.

Г.П. Герасимова.

ТЮТЮ́ННИК Юрій (Юрко) **Йосипович** (20.04.1891—20.10. 1930) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в с. Будище (нині село Звенигородського р-ну Київ. обл.). Прапорщик царської армії, учасник *Першої світової війни* (двічі поранений). Після *Лютневої революції 1917* — активний діяч укр. військового руху, учасник *Другого Всеукраїнського військового з'їзду 1917*, член *Української Центральної Ради.* Брав безпосередню участь у збройних виступах проти *Корнілова заколоту 1917* і *Тимчасового уряду* в *Києві*, організації роботи ген. секретарства військ. справ УЦР та мін-ва військ. справ УНР. Із весни 1918 — на Звенигородщині, де обраний кошовим отаманом *Вільного козацтва.* Влітку 1918 —

один із керівників *Звенигородського збройного повстання 1918* проти австро-нім. військ і гетьман. влади, заарештований, звільнився 14 грудня 1918 внаслідок *протигетьманського повстання 1918.*

Орієнтуючись на УПСР (боротьбистів), які прагнули до порозуміння з *більшовиками*, у лютому 1919 очолив штаб партизан. формувань отамана Н.*Григор'єва* (1-ша бригада 1-ї Задніпровської д-зії РСЧА), 1-шу бригаду 6-ї Укр. рад. д-зії. Реалізував план визволення *Херсона* й *Одеси* від окупаційних військ *Антанти*. Підтримав повстання частин Н.Григор'єва проти рад. влади (див. *Григор'єва повстання 1919*), 9 травня 1919 вони зайняли Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). Після поразки повстання у травні 1919 на чолі невеликого загону приєднався до Дієвої армії УНР. Із липня по грудень 1919 — командувач її Київ. групи, із грудня 1919 — пом. командувача Армії УНР. Перебуваючи на цій посаді, став ініціатором та організатором *Першого Зимового походу Армії УНР* (6 грудня 1919 — 6 травня 1920). Після інтернування залишків укр. частин у Польщі призначений членом Вищої військ. ради УНР. На еміграції жив у *Львові*. Із січня 1921 — нач. Партизансько-повстанського штабу, із жовтня 1921 — командувач Укр. повстанської армії. Гол. метою діяльності цих органів були підготовка повстання для повалення рад. влади в Україні та проведення з цією метою нового збройного виступу. Гол. розрахунок був на сел. повстанський рух, в якому впродовж 1921, за підрахунками більшовиків, брали участь до 40 тис. осіб.

29 жовтня 1921 виїхав зі Львова до *Рівного*, де завершив формування ядра майбутньої Укр. повстанської армії у складі 1500 вояків. Через брак сил, озброєння та оснащення *Другий Зимовий похід Армії УНР* (4—19 листопада 1921) закінчився трагічно. У районі с. *Базар* осн. група вояків опинилася в оточенні. Загинули бл. 400 укр. вояків, понад 500 бійців були захоплені у полон, 359 із них — розстріляні. Сам Т. з невеличким загоном пробився до польс. території. Згодом поновлений Партизансько-повстанський штаб розпочав переформування сил для подальшої боротьби.

1923 в результаті проведеної *Державним політичним управлінням УСРР* оперативної комбінації Т. був виведений із-за кордону на рад. територію та заарештований. Співробітникам ДПУ УСРР вдалося використати його у своїх цілях. На їхнє замовлення він описав усе пережите, змалював переважно темними фарбами політ. і військ. діячів *Української Народної Республіки*, що дало противникові бажаний пропагандистський ефект. 1923—29 перебував у *Харкові*, викладав у Школі червоних старшин, працював у Всеукр. держ. акціонерному т-ві торгівлі, співробітничав зі *Всеукраїнським фотокіноуправлінням*: співавтор літ. сценарію фільму «Звенигора», як актор грав у фільмі «ПКП».

12 лютого 1929 вдруге заарештований і вивезений до *Москви*. У грудні 1929 засуджений колегією ОДПУ СРСР до смерті. Страчений у жовтні 1930.

Тв.: Зимовий похід. Львів, 1922; *Юртик Г.* Звенигородський кіш Вільного козацтва. «ЛНВ», 1922, ч. 2; *Юртик Г.* Стихія (зі споминів). Там само, 1922, ч. 3; З поляками проти Вкраїни. Х., 1924.

Літ.: *Середа М.* Отаман Юрко Тютюнник. «Літопис Червоної Калини» (Львів), 1930, ч. 10; *Крип'якевич І. та ін.* Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Бурнашов Г.* Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: чекістська «Справа № 39». Івано-Франківськ, 1996; *Божко О.* Генерал-хорунжий Армії УНР: Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1/2; *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. (невідомі сторінки історії). К., 1998; *Файзулін Я., Скальський В.* Перелоги Української революції: Другий зимовий похід Армії УНР. К., 2008; Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ: Документи і матеріали. К., 2011.

Г.В. Папакін, В.С. Сідак.

ТЯГИ́Н (Тягиня, Тегиня) — місцевість на Нижньому Дніпрі, з якою пов'язана одна з перших згадок про *козацтво українське*. Згідно з листуванням між крим. ханом *Менглі-Ґереєм I* та вел. кн. литов. *Олександром* «під Тягинею» 1492 козаки — «кияни і черкасці» — захопили турец. чи татар. торг. корабель.

Т. ототожнюють з *городищем*, розташов. в урочищі (у минулому — острові) Велике Городище при впадінні р. Тягинка в Дніпро, за 1 км на пд. від с. Тягинка Бериславського р-ну Херсон. обл. У 19 ст. тут ще стояли руїни мурованих фортифікацій та будинків. Городище вивчали В.*Гошкевич* (1914), М.Оленковський (із 1977). Результати досліджень дають підстави інтерпретувати Т. як фортецю на пд. кордоні *Великого князівства Литовського*, що була заснована вел. кн. литов. *Вітовтом* наприкінці 14 — на поч. 15 ст. і припинила існування в серед. 15 ст.

Існує версія, що Т. — це фортеця, збудована ханом Менглі-Ґереєм I 1491 і зруйнована влітку 1493 загонами на чолі з черкаським старостою кн. Б.Глинським та крим. царевичем на литов. службі Ізтеміром. Проте більш імовірною є думка, що ці події відносяться до *Очакова*.

1992 на честь 500-річчя укр. козацтва на городищі встановили монумент «Козацька слава».

У літературі Т. часто плутають з фортецею і містом *Тигіна* (Бендери), розташов. у сучасній Молдові.

Літ.: *Ястребов В.Н.* Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1894, т. 17; *Гошкевич В.И.* Летопись музея за 1914 год, вып. 6. Херсон, 1916; *Сыроечковский В.Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы. В кн.: Ученые записки Московского государственного университета, вып. 61: Историческая серия, т. 2. М., 1940; *Грушевський М.С.* Історія України-Русі, т. 4. К., 1993; Т. 7. К., 1995; *Оленковський М.* Сім історичних чудес Херсонщини. Херсон, 2010.

Д.Я. Вортман.

Тягин. Монумент «Козацька Слава». 1992.

ТЯ́ГЛІ СЕЛЯ́НИ — категорія сільс. населення на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського* в 15—19 ст. Т.с., на відміну від т. зв. піших селян (див. *Піші господарства*), володіли тягловою робочою худобою (волами та кіньми), якою змушені були обробляти шляхетську землю. У 16 ст. оподаткування Т.с. було унормоване заходами аграрної реформи. Госп-ва даної категорії селян були переведені на т. зв. тяглі волоки, з яких відбувалася 3-денна *панщина*, платився незначний грошовий *чинш* і натуральні (кури, яйця, зерно тощо) *оброки.*

Б.Х. Тягно.

В.М. Тяпинський. З гравюри роботи невідомого художника.

Панщинні відробітки Т.с. відрізнялися від панщини «піших» тим, що перші мали протягом дня 3 одногодинні відпочинки («перед обідом», «в полудню», «над вечором»). Упродовж 17—18 ст. панщина Т.с. часто замінювалася грошовим чиншем. За наявність одного тяглового вола чи коня селянам слід було платити по 5—8 *злотих* (піші платили по 1 злотому). Замість дорожньої повинності Т.с. мали сплачувати з пари тягла — 2 злотих, а з однієї тяглової тварини — 1 злотий (піші — 15 *грошей*). На території Рос. д-ви наприкінці 17 ст. було введене *подвірне оподаткування*, а 1724 — подушне оподаткування (див. *Подушне*), що привело до зміни назви «тяглі селяни» на «податне населення». В Україні триденні відробітки Т.с. проіснували до серед. 19 ст. (на Правобережжі зафіксовані *інвентарними правилами 1847—1848*) та були скасовані *селянською реформою 1861*.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ТЯГНО́ Борис Хомич (23(10).08. 1904—18.01.1964) — режисер, педагог. Учень Л.*Курбаса*, послідовник Б.*Романицького.* Нар. арт. УРСР (1954). Н. в м. *Харків.* 1923 закінчив Київ. музично-драм. ін-т ім. М.Лисенка, 1926 — режисерську лабораторію театру *«Березіль»*, працював у цьому театрі. 1932—37 — худож. керівник Харків. театру робітн. молоді, 1938—40 очолював Дніпроп. укр. драм. театр ім. Т.Шевченка, 1944—47 — Одес. театр укр. драми, 1948—62 — гол. режисер Львів. укр. драм. театру ім. М.Заньковецької. Автор спогадів про Л.Курбаса — «Людиною він був у всьому» (1969). Найвідоміші учні — Л.Кадирова, Б.Козак, Б.*Ступка.*

Вистави: «Украдене щастя» (1941), «Сон князя Святослава» (1954) І.*Франка*; «Любов на світанні» (1952), «Човен хитається» (1955) Я.*Галана*; «Макар Діброва» (1948), «Загибель ескадри» (1952) О.*Корнійчука*; «Фауст і смерть» (1960) О.Левади; «Гамлет» (1957) В.Шекспіра.

Кінофільми: «Охоронець музею» (1930), «Фата моргана» (1931), «Вирішальний старт» (1933).

П. у м. *Львів*, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: *Сидоренко З.* Борис Тягно. В кн.: Митці України: Енциклопедичний словник. К., 1992; Культурне життя в Україні (західні землі): Документи і матеріали, т. 2. Львів, 1996.

Т.Ю. Галайчак.

ТЯПИ́НСЬКИЙ Василь Миколайович (р. н. і р. с. невід.) — білорус. культурно-освіт. і громад. діяч 2-ї пол. 16 ст. Н. в родині дрібного боярина М.Омельяновича на Полоччині. Уперше згаданий в актових документах 1560-х рр. Здобув добру освіту, імовірно підтримував *соцініанство.* Служив у війську оршанського старости Ф.Кміти-Чорнобильського та в підканцлера *Великого князівства Литовського* О.Воловича. Мав володіння в Тяпино (нині Вітебської обл., Білорусь), а також на *Волині.* На поч. 1570-х рр. видав Євангеліє паралельно церковнослов'ян. та рус. мовами. Опубліковані тексти Євангелія від Матфея, Марка і початок від Луки. На полях дав текстологічні, етимологічні пояснення, посилання на літературу. Написав передмову до видання, де виклав програму культ. розвитку рус. (укр. і білорус.) народів на основі власних традицій, поширення освіти серед усього народу. Він гостро картав правосл. *духовенство*, яке не дбало про розвиток освіти, закликав співвітчизників фундувати школи, не шкодувати для блага Вітчизни ні своїх маєтностей, ні навіть життя, і сам був готовий або ж «згинути разом із нею, або ж врятувати її спільними зусиллями». Євангеліє відоме на сьогодні у двох примірниках, що зберігаються в Рос. публічній б-ці ім. М.Салтикова-Щедріна (*Санкт-Петербург*) та в Архангельському краєзнавчому музеї. В оформленні книги дослідники відзначають вплив видань Ф.*Скорини.*

Літ.: *Довнар-Запольский М.В.* В.Н. Тяпинский: Переводчик Евангелия на белорусское наречие. В кн.: *Довнар-Запольский М.В.* Исследования и статьи, т. 1. К., 1909; *Левицький О.* Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову. В кн.: Записки Українського наукового товариства в Києві, кн. 12. К., 1913; Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: Избранные произведения XVI — начала XIX вв. Минск, 1962; *Галенчанка Г.Я.* Васіль Цяпінскі — паслядоўнік скарынінскай справы. В кн.: 450 год беларускага кнігадрукавання. Мінск, 1968; Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI—XVII вв., вип. 1. Л., 1973; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

ТЯ́ЧІВ (угор. Técső, нім. Groβ Dautschau, румун. Teceu / Teceu Mare) — місто *Закарпатської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Тиса (прит. Дунаю) при впадінні в неї р. Тячівець. Населення 9 тис. осіб (2011).

Поселення виникло як один з пунктів добування й транспортування солі в долині Тиси. Перша згадка належить до 1329, коли угор. король Карл-Роберт надав мешканцям Т. за заселення тутешніх малородючих земель

Тячів. Реформатська церква. Фото 2010.

Тячів. Римо-католицький костьол Святого Іштвана. Фото 2011.

привілеї й підпорядкував їх королів. юрисдикції. Статус вільного коронного міста пізніше підтверджували й ін. монархи. У 14—15 ст. місто населяли угорці й німці. Пізніше останні асимілювалися, а серед мешканців Т. з'явилися румуни й українці. Тячівці займалися переважно солевидобутком, транспортуванням солі й деревини. Із 1332 в Т. відома катол. церква. 1472 місто спалив молдов. воєвода *Штефан III* Великий. Під час *Дожі Дєрдя повстання 1514* воно знову було спустошене. Після розпаду Угор. королівства в серед. 16 ст. Т. відійшов до *Трансильванського князівства*. 1546 тячівці-католики перейшли на реформатську віру. 1576 саме тут очікували посланці *Речі Посполитої* на трансильванського кн. *Стефана Баторія*, щоб супроводити його зайняти польс. королів. трон. У 17 ст. Т., як вільне місто, почав занепадати у зв'язку з поселенням у ньому значної кількості дворян. 1657 його спустошили польс. загони кн. Є.-С.*Любомирського*.

Після Карловицького миру 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) ввійшов до складу імперії *Габсбургів*. Частина тячівців брали участь у *Національно-визвольній війні угорського народу 1703—1711*, проте це не врятувало місто від плюндрування тими ж повстанцями та їхніми польс. союзниками (1710). Протягом 18 ст. Т. боровся з Хустською казенною домінією за збереження своїх привілеїв. У цей час у місті були млин, корчма, переправа через Тису, митниця, міський лікар, греко-католицька (1751) і римо-католицька (1780) церкви. Місто, яким управляв виборний *магістрат* (суддя і 5 присяжних), й надалі продовжувало користуватися «правом меча» (право розглядати такі суд. справи, по яких можна було винести смертний вирок, і водночас право здійснити цю процедуру). Серед мешканців Т. кількість українців зросла настільки, що вони почали вимагати більше прав в управлінні містом (1796—97). На кінець 18 ст. Т., хоч і зберіг деякі привілеї, потрапив у залежність від Хустської казенної домінії, що, однак, не зупинило його розвиток. 1835 тут відкрився невеличкий готель, а через кілька років завершилося буд-во будівлі магістрату.

Частина мешканців Т. взяла участь в Угор. революції 1848—49 (див. *Революції в Європі 1848—1849 років*). На серед. 19 ст. тут мешкало 1806 жителів, з них 164 — римо-католики, 533 — греко-католики, 1108 — реформати, 2 євангелісти і 9 іудеїв.

У 2-й пол. 19 ст. кількість жителів швидко зростала (у 1900 — 5998 осіб). Незважаючи на це, поселення втратило статус міста. Разом з тим саме в цей час Т. став окружним центром. 1872 через місто пройшла залізниця.

Весною 1919 в Т. була встановлена рад. угор. влада, але вже наприкінці квітня місто зайняли румун. війська. З осені 1919 по березень 1939 Т. — один з окружних центрів Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини. У місті діяли 8 шкіл з угор., чеською й укр. мовами навчання. Гол. заняттям населення було вирощування яблук (які йшли на експорт) та розведення племінної великої рогатої худоби. Серед пром. підпр-в вирізнявся цегельний з-д.

15 березня 1939 Т. опинився у складі незалежної *Карпатської України*, але вже того ж дня в нього ввійшли угор. війська. У складі гортістської Угорщини місто перебувало до 21 жовтня 1944, коли його зайняли рад. війська. Із 1945 по 1991 Т. — у складі *СРСР*. Протягом 1946—50 тут провели *колективізацію сільського господарства*; були створені консервний з-д, меблева ф-ка, ф-ка худож. виробів. 1961 Т. отримав статус міста.

Пам'ятки арх-ри: реформатська церква (перебудована 1748) із дерев'яною касетною стелею; дерев'яна греко-катол. церква Святого Михаїла (1751), римо-катол. костьол (1780), Свято-Покровська церква (1852—89). Зберігся будинок, в якому 1915—18 проживав художник Ш.Голлоші (Корбуй). Серед пам'ятників — Ш.Голлоші (1993) і тячівцям Б.Косенку та К.Шелю, які загинули, рятуючи людей під час повені 1970.

Літ.: *Vályi A.* Magyar országnak leírása. III. Buda, 1799; *Beskid K.M.* Marmaroš. 1919—1929. Užhorod, 1929; *Bélay V.* Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. szazad elejeig. Budapest, 1943; *Илько В.И.* Тячев. В кн.: История городов и сел Украинской ССР: Закарпатская область. К., 1982; *Deschmann A.* Kárpátalja műemlékei. Budapest, 1990; *Györffy Gy.* Az Árpád-kori Magyarorszag történeti földrajza. IV. Budapest, 1998; *Фийнєш Е.* Географічний словник Угорщини (Опис населених пунктів Закарпаття). Ужгород, 2011; *Csatáry Gy.* A máramarosi öt koronavaros levéltára. Ungvár—Beregszász, 2011.

Й.В. Кобаль.

У

Х. Уайт.

О.К. Убийвовк.

І.П. Уборевич.

УА́ЙТ Хейден (White Hayden; н. 17.07.1928) — амер. історик, філософ, есеїст. Освіту здобув у Мічиганському ун-ті, викладав у Каліфорнійському (Санта-Круз) та Стенфордському ун-тах.

З іменем У. пов'язують т. зв. лінгвістичний поворот, напрям у *філософії історії*, який розглядає працю історика передусім як мовну конструкцію (літ. текст), чий зв'язок із минулою реальністю неочевидний або ж проблематичний. Найвідоміша книга У. «Метаісторія: Історична уява в Європі XIX ст.» (1973) пропонувала структуралістське розуміння істор. праці як фундаментально керованої комбінацією обраних тропів (метафора, метонімія, синекдоха та іронія), типів осюжетнення (романтичний, трагічний, комічний та сатиричний), типів формального аргументу (формістський, механістичний, органістичний та контекстуалістський), а також типів ідеологічного підтексту (анархічний, радикальний, консервативний та ліберальний). У наступних працях У. відійшов від жорсткого структуралізму «Метаісторії», зосередившись на дослідженні *історіографії* як різновиду оповідних текстів; мовних засобів, які вживаються для побудови істор. наративу; а також на природі істор. пояснення.

У. відомий і завдяки виграному у Верховному суді штату Каліфорнія позову (1975) проти таємного шпигування поліції за студентами й викладачами на території університету.

Праці: Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore, 1973; Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism. Baltimore, 1978; The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore, 1987; Figural Realism: Studies in the Mimesis Effect. Baltimore, 1999.

О.П. Толочко.

УБИЙВО́ВК Олена (Ляля) **Костянтинівна** (22.11.1918—26.05.1942) — керівник підпільної антифашист. групи в *Полтаві*. Герой Рад. Союзу (8 травня 1965, посмертно). Н. в м. Полтава. Студентка Харків. ун-ту (влітку 1941 закінчила 4 курси). У листопаді 1941 організувала в Полтаві підпільну групу *«Нескорена полтавчанка»*, яка встановила зв'язок із партизан. загоном і виконувала його завдання. Підпільники збирали зброю, проводили антифашист. агітацію серед мешканців міста, приймали з *Москви* зведення Радінформбюро, друкували листівки. У. брала участь у порятунку військовополонених із концтаборів і переправленні їх до партизан. загону. 6 травня 1942 була заарештована *гестапо* і після жорстоких тортур страчена.

1967 в Полтаві встановлено пам'ятник У. та ін. членам групи, її ім'ям названо вулицю в Полтаві.

Літ.: Героини (очерки о женщинах — Героях Советского Союза), вып. 2. М., 1969; Говорят погибшие герои. М., 1979; Подвигом прославленные. К., 1985.

Л.В. Кондратенко.

УБОРЕ́ВИЧ Ієронім Петрович (14(02).01.1896—12.06.1937) — рад. військ. діяч. Н. в с. Антандрія (нині с. Антандрая, Литва) в сел. родині. 1909—14 навч. в реальному уч-щі в м. Двінськ (нині м. Даугавпілс, Латвія), 1914—15 — на мех. ф-ті Петрогр. політех. ін-ту. Весною 1916 закінчив Костянтинівське артилер. уч-ще по 1-му розряду, у чині підпоручика служив у 15-му важкому артилер. дивізіоні, брав участь у бойових діях під час *Першої світової війни*. Із березня 1917 — член РСДРП(б). У грудні 1917 обраний командиром Революц. робітничо-сел. полку, у січні—лютому 1918 — командир загону Червоної гвардії, воював проти румун. та німецько-австрійс. військ. Наприкінці лютого 1918 був поранений і потрапив у полон. Після втечі в серпні 1918 призначений інструктором артилерії на Пн. фронт, із вересня 1918 — командир Котласької важкої гаубичної бригади, згодом — Двінської бригади. Із грудня 1918 — командир 18-ї стрілец. д-зії на Архангельському напрямку. У жовтні 1919 — лютому 1920 — командуючий 14-ю армією, що відіграла ключову роль у розгромі військ *Добровольчої армії* під Орлом, Курськом (нині обидва міста в РФ), *Харковом*, *Полтавою*, *Херсоном*, *Миколаєвим*, *Одесою*. У березні—квітні 1920 — командуючий 9-ю армією на Пн. Кавказі, що розгромила білогвард. війська в районі Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*) та Новоросійська (нині місто Краснодарського краю, РФ). У квітні—липні 1920 під час *радянсько-польської війни 1919—1920* командував 14-ю армією *Південно-Західного фронту*, брав участь у здобутті *Вінниці*. У липні—листопаді 1920 командував 13-ю армією *Південного фронту*, що обороняла Каховський плацдарм. Брав участь у розгромі *Російської армії* генерал-лейтенанта П.*Врангеля*. У січні—квітні 1921 — заст. командуючого військами України і Криму, був одним з організаторів придушення *повстанського руху в Україні 1918—1922*. Під командуванням М.Тухачевського брав участь у ліквідації повстань у Тамбовській та Мінській губерніях. У серпні 1921 — серпні 1922 — командуючий 5-ю окремою

армією Східносибірського військ. округу, із серпня 1922 — голова Військ. ради, військ. міністр, головнокомандуючий військами Далекосх. Республіки, член Далекосх. бюро РКП(б). 25 жовтня 1922 війська під його кер-вом здобули м. Владивосток (нині місто в РФ). Після ліквідації в листопаді 1922 Далекосх. Республіки очолив 5-ту Червонопрапорну армію. Із червня 1924 по січень 1925 — нач. штабу, заст. командуючого військами Укр. військ. округу, 1925—27 — командуючий військами Північнокавказ. військ. округу. 1927—28 — у відрядженні в Німеччині. У листопаді 1928 — листопаді 1929 — командуючий військами Моск. військ. округу, із листопада 1929 — нач. озброєння РСЧА, із червня 1930 — одночасно заст. наркома військ. і мор. справ СРСР. Із серпня 1926 по червень 1934 — член РВР СРСР. Із 1930 — канд. у члени ЦК ВКП(б). У червні 1931 — травні 1937 — командуючий військами Білорус. військ. округу, із травня 1937 — Середньоазіат. військ. округу.

Із листопада 1935 — командарм 1-го рангу.

Нагороджений 3-ма орденами Червоного Прапора, Почесною Революц. зброєю.

У травні 1937 заарештований у «справі Тухачевського». Спец. суд. присутствієм Верховного суду СРСР 11 червня 1937 був засуджений до смерті.

Страчений у м. *Москва.*

Реабілітований 1957.

Тв.: Автобиография. «ВИЖ», 1989, № 2.

Літ.: *Черушев Н.С.* 1937 год: элита Красной армии на Голгофе. М., 2003; *Черушев Н.С., Черушев Ю.Н.* Расстрелянная элита РККА: 1937—1941. М., 2012.

Р.Ю. Подкур.

УВА́РОВ Олексій Сергійович (12.03(28.02).1825—10.01.1884(29.12.1883)) — рос. археолог, граф (із 1846). Почесний член Петерб. АН (1857). Засновник Російського і Московського археологічних т-в, *Історичного музею в Москві*, організатор *археологічних з'їздів*. Н. в м. *Санкт-Петербург.* 1845 закінчив Петерб. ун-т, удосконалював свої знання в Берлінському і Геттінському ун-тах. На держ. службі — у мін-вах закордонних та внутрішніх справ Рос. імперії — перебував до 1859. Під впливом свого родича міністра внутр. справ Л.Перовського став захоплюватися *археологією.* 1847 за його дорученням вивчав античні пам'ятки Пн. Причорномор'я. 1850—51 проводив археол. розкопки базиліки в *Херсонесі Таврійському*, *курганів* (без інвентаризації знахідок) Владимирської губ., досліджував пам'ятки давньорус. періоду. Із 1864 проживав із родиною в *Москві*, де створив і очолював Моск. археол. т-во, що ставило за мету дослідження і збереження пам'яток старовини, започаткував проведення археол. з'їздів, був ініціатором створення «Закону про збереження старожитностей у Росії». Із 1881 –– заст. голови Рос. істор. музею, доклав чимало зусиль з комплектування колекцій, ставив за мету перетворити музей у науково-дослідницький заклад.

О.С. Уваров.

П. у м. Москва.

Від 1869 Моск. археол. т-во (очолюване з 1885 дружиною У. — Параскевою Сергіївною) провело 15 археол. з'їздів, шість із них проходили в Україні. Напередодні проводилися обстеження, археол. розкопки, вивчення пам'яток конкретного регіону. Були виявлені й обстежені стародавні дерев'яні церкви Київщини, Полтавщини, *Поділля.* Надруковані праці Ю.*Сіцінського*, Г.*Павлуцького*, видавалися матеріали з'їздів, поширюючи відомості про культ. надбання укр. народу, виховувалося дбайливе ставлення до пам'яток старовини.

Праці: Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря, вып. 1—2. СПб., 1851—56; Меряне и их быт по курганным раскопкам. М., 1872.

Літ.: *Анучин Д.Н.* Граф Алексей Сергеевич Уваров (биографический очерк). В кн.: Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884), т. 1. Одесса, 1886; *Яковлев В.А.* Алексей Сергеевич Уваров. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 14. Одесса, 1886; Древности: Труды Московского археологического общества: Памяти А.С. Уварова, т. 23, вып. 1. М., 1911; Императорское Московское археологическое общество в первое 50-летие его существования (1864—1914): Биографический словарь членов общества. Списки трудов членов общества, помещенных в изданиях общества. М., 1915; Биографический словарь. М., 2000.

Т.Ф. Григор'єва.

УГ (румунське «уг[арскии] галбин» — «угорський жовтий, золотий») — назва золотих *дукатів*, переважно угор. походження, у Молдові та на *Буковині* в 1640—1730-х рр. У 1640—1711 роках 1 У. = 200 *банів* (*акче*), а в 1739 р. 1 У. = 360 акче. У 1717 р. 1 У. = 20 *потроників*, або 3,06 *лея* = 200 банів. Назву «уг» витіснили ін. позначення: «*галбин*» і «дукат».

Літ.: *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997; *Бырня П.П., Руссев Н.Д.* Монеты средневековой Молдавии (историко-нумизматические очерки). «Stratum Plus: Археологический журнал» (Кишинев—Одесса—СПб.), 1999, № 6; *Огуй О.* Позначення золотих монет у молдово-буковинських документах останньої третини XVII — першої половини XIX ст. (проблема «уг. галбінів»). В кн.: Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей, т. 1. Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

У́ГНІВ — місто Сокальського р-ну *Львівської області.* Розташов. на р. Солокія (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли). Населення бл. 1 тис. осіб (2011). Місто з найменшою чисельністю населення в Україні.

Уперше згаданий під 1360. 1462 отримав *магдебурзьке право.* Відбувалися 2 щорічних *ярмарки*, серед ремесел особливо було розвинуте шевське. Належав до *Белзького воєводства.*

1621 місто зазнало нападу татар. Бл. 1627 в У. засновано монастир Різдва Богородиці (спочатку — православний, потім — унійний; припинив існування наприкінці 17 або на поч. 18 ст.).

Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі*

Угнів. Костьол Успіння Пресвятої Богородиці. Фото 2010.

1772, 1793, 1795) У. відійшов до володінь австрійських *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Із 1854 — у Рава-Руському пов.

Наприкінці 19 ст. ремісництво в місті занепало. На поч. 20 ст. в У. мешкало 5 тис. осіб, понад 200 угнівців емігрували за океан. 1884 повз У. пройшла залізниця *Ярослав—Сокаль*.

1918 У. увійшов до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належав Польщі (у складі Львів. воєводства). 1933 в місті сталася велика пожежа, від якої потерпіло багато будинків.

Із вересня 1939 У. — у складі *СРСР*. Від лютого 1940 — с-ще міськ. типу Львів. обл. УРСР, райцентр. Під час гітлерівської окупації (із червня 1941) була знищена єврейс. громада. Звільнений у липні 1944 військами *Першого Українського фронту*. У жовтні 1944 У. увійшов до складу Польщі, частину українців було переселено до УРСР. В околицях У. активно діяли загони *Української повстанської армії*. 1947 в рамках акції «Вісла» укр. населення виселили на зх. і пн. Польщі (див. *«Вісла», акція 1947*). За договором між СРСР і Польщею від 15 лютого 1951 У. переданий до складу УРСР. Від 1951 — місто районного значення Забузького р-ну Львів. обл. Від 1963 — у складі Сокальського р-ну Львів. обл.

В У. народився Б.*Дідицький*.

Пам'ятки арх-ри: костьол Успіння Богородиці (1695), церква Різдва Богородиці (1780), млин (19 ст.), синагога (поч. 20 ст.).

Діє історико-краєзнавчий музей. У с. Заставне, підпорядкованому Угнівській міській раді, працює прикордонний пост «Угнів».

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; Угнів та Угнівщина: Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1960; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998; *Губені Г., Канюка Н.* Угнів — найменше місто України. Львів, 2006; *Гіль А.* Унійні монастирі Холмсько-Белзької єпархії (1596—1720 рр.). «Ковчег: науковий збірник із церковної історії» (Львів), 2007, число 5.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

УГО́РЦІ В УКРАЇ́НІ. Угорці (самоназва magyarok — мадяри) — народ, який належить до уральської мовної сім'ї. На території України компактно проживають у *Закарпатській області*. За даними перепису 2001, в Україні налічувалося 156,6 тис. угорців, 96,8 % (151,5 тис. осіб) яких зафіксовано на Закарпатті. Поза межами Закарпат. обл. незначна кількість угорців, переважно закарпат. походження, проживає у великих містах.

Предки угорців (*угри*) прийшли в Карпатський басейн наприкінці 9 ст. з північнопричорномор. степів. Один із шляхів, яким угри проникли в цей регіон, пролягав через територію сучасного Закарпаття. Уже в 10 ст. в низинній частині сучасної Закарпат. обл. та вздовж шляхів, що вели до гірських перевалів, почав осідати угор. етнічний елемент, який зустрів тут густу мережу слов'ян. поселень. Після утворення бл. 1000 Угор. королівства ця територія стала частиною нової д-ви.

У березні 1241 в Угорщину через Верецький перевал вторглися монголи на чолі з ханом *Батиєм*. Значна частина угор. поселень та їхніх мешканців загинули. Після цього в край прийшли нові поселенці. Крім угорців, з'явилися нім. колоністи, а в 14 ст. — «руські» (*русини*) та *волохи*, які поступово заселили гірську частину Закарпаття. На цей час тут сформувалися 4 *комітати* (Унг, Берег, Угоча та Марамарош); були збудовані перші муровані замки (*Невицький замок*,

Угорці в Україні. Пам'ятник листоноші Федору Фекеті в м. Перечин. Скульптор М. Белень. 2005.

Мукачівський замок та ін.); сформувалася мережа катол. *парафій*, частина церков яких разом із чудовими *фресками* збереглися донині; виникли численні катол. монастирі різних орденів — іоаннітів, *францисканців* й особливо павліканців (*Ужгород*, Великі Береги (нині село Берегівського р-ну Закарпат. обл.), *Берегове* та ін.).

Наприкінці 14 — на поч. 15 ст. сформувалися великі феод. володіння — *домінії* (Ужанська, Мукачівська, Ньолабська). Найбільшими землевласниками стали родини *Другетів*, Перені, Палоці та ін. Угор. населення краю займалося переважно землеробством, а в містах (Берегове, *Мукачеве*, Ужгород) — ремеслом, торгівлею та виноградарством. Угорці займали всі уряди в органах місц. і комітатського управління, а найбільші землевласники часто посідали й найвищі держ. уряди при дворі угор. короля (Другети).

1514 частина місц. дворян взяли участь у повстанні Дєрдя Дожі (див. *Дожі Дєрдя повстання 1514*).

Після поразки угорців від османців у битві під Могачем (Угорщина; 1526) Угорщина розпалася на 3 частини: Королів. Угорщину у складі володінь *Габсбургів*, *Трансильванське князівство* (Семигороддя) під протекцією *Османської імперії* та території, які ввійшли безпосередньо до Осман. імперії. Сучасне Закарпаття було поділене між Королів. Угорщиною (зх. частина) та Трансильванським князівством (сх. частина) по лінії, яка проходила через Мукачеве. У цей же час серед місц. угорців поширилася реформація кальвіністського напряму (див. *Кальвінізм*).

Протягом 17 ст. на території сучасного Закарпаття відбувалися запеклі сутички між прихильниками трансильванських князів — реформатами та прихильниками австрійс. правителів — католиками (повстання Іштвана Бочкої (1605—06), війни Габора Бетлена), внаслідок яких і зх. частина краю була включена до Семигороддя. У 1630—40-х рр. Мукачівська домінія перейшла в руки родини Ракоці, яка зіграла видатну роль не тільки в історії угорців Закарпаття, але і всієї Угорщини.

1657 угор. поселення зазнали великих спустошень після вторгнення польських загонів кн. Є.-С.*Любомирського.* Між 1682 і 1684 османці нагородили одного з ватажків антигабсбурзької боротьби Імре Текелі окремою «державою» — т. зв. Верхньою Угорщиною. Його дружина — Ілона Зріні — протягом майже 3-х років захищала від австрійс. військ Мукачівський замок. Після вигнання османців з Угорщини, наприкінці 17 ст. всі землі сучасного Закарпаття були включені до складу імперії Габсбургів. На цей час у 4-х комітатах — Унг, Берег, Угоча й Мараморош — угор. населення перестало бути домінуючим етнічним елементом.

Протягом 1703—11 край став центром антигабсбурзької визвол. боротьби під кер-вом кн. Ференца II Ракоці (див. *Національно-визвольна війна угорського народу 1703—1711*). У цій боротьбі активну участь взяло й укр. населення. Визвол. війна 1703—11, татар. напад 1717 та моровиця 1738—42 призвели на серед. 18 ст. до величезного скорочення угор. населення Закарпаття. Почалося нове заселення, переважно з навколишніх угор. областей. Цей процес тривав до поч. 19 ст., а потім продовжився в його другій половині. Проте угорці назавжди втратили в 4-х комітатах — Унг, Берег, Угоча й Мараморош — більшість серед населення, поступившись русинам (українцям).

Під час революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 років в Європі*) угорці краю були її активними учасниками (Підгорянська битва). 1880 на території сучасного Закарпаття проживало 410 тис. осіб, з яких ті, які вважали своєю рідною угор. мову, становили 105 тис. (25,7 %). На 1910 ця цифра зросла до 185 тис., тобто 30,6 %. Однак це було частково пов'язане з інтенсивною політикою мадяризації неугор. етносів та зарахування до угорців більшості євреїв. Під час *Першої світової війни* закарпат. угорці брали участь у воєнних діях у лавах австро-угор. армії.

Із 1919 по 1938—39 територія сучасного Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь входила до складу Чехословаччини. Угор. етнос утратив свою панівну політичну, а значною мірою — й екон. роль. За переписом 1931, кількість угорців склала всього 116 584 особи. У всіх містах, крім Берегового, кількість угорців впала нижче 20-відсоткової відмітки, що привело до втрати ними права вживання угор. мови в муніципалітетах. У цей час також значно звузилася мережа угорськомовних шкіл, але політ., сусп. й культ. активність угорців не впала.

У листопаді 1938 заселені переважно угорцями землі краю були приєднані до Угорщини (згідно з 1-м Віденським арбітражем; див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*), а в середині березня 1939 — решта території Закарпаття (*Карпатська Україна*).

Протягом *Другої світової війни* закарпат. угорці (бл. 7—10 тис. осіб) взяли участь у бойових діях на Сх. фронті проти *СРСР*. У листопаді 1944, коли Закарпаття вже було під рад. військ. управлінням, бл. 10—15 тис. військовозобов'язаних угорців — чоловіків віком від 18-ти до 50-ти років — були вивезені на примусові відбудовні роботи вглиб СРСР. Із них 3—5 тис. осіб не повернулися додому.

У рад. час (1945—91) угор. етнічна меншина Закарпаття почала кількісно зростати: у 1959 їхня кількість на Закарпатті склала 146 тис. осіб (15,9 % населення області), у 1970 — 151 тис. (14,4 %), у 1979 — 158 тис. (13,7 %), у 1989 — 155 тис. (12,5 %).

За роки незалежності України (1991—2013) угорці Закарпаття переживають різноманітні трансформації. Понад 10 тис. етнічних угорців переселилися в Угорщину, що справило значний вплив на зменшення їхньої кількості й питомої ваги в складі всього населення Закарпаття. З другого боку, угорці України, перш за все за рахунок підтримки Угорщини, активно розвивають свою освітню інфраструктуру, яка на сьогоднішній день включає повну вертикаль від дошкільних закладів до вищого навч. закладу — Закарпат. угор. педагогічного інституту ім. Ференца II Ракоці (м. Берегове). Тут діють 2 угор. етнічні політ. партії та понад 20 різних громад. орг-цій. Угорці України видають угорськомовні газети, літературні, фахові й реліг. журнали; активно розвивають книговидавничу справу; мають професійний театр; угорськомовні радіо- і телепередачі; проводять різноманітні культ. заходи.

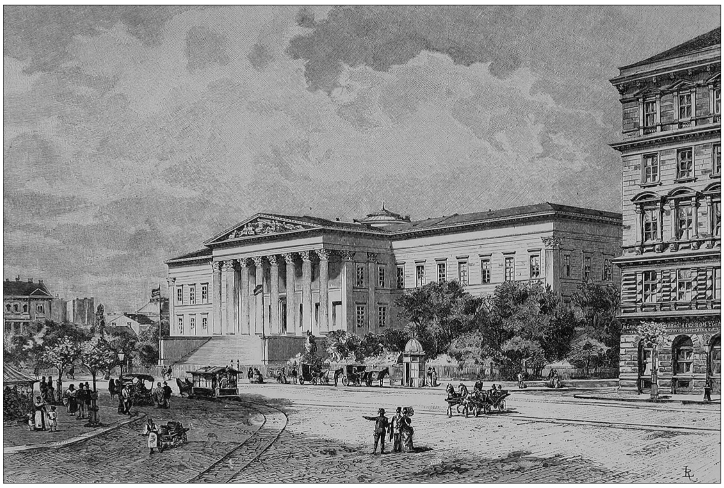
Літ.: Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest, 1989; *S[tumpf] Benedek A.* Kárpátalja története és kulturtörténete. Budapest, 1997; *Botlik J.*, *Dupka Gy.* Ez hát a hon... Ungvár, 1991; Utközben: Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról. Ungvár, 1998; *Макара М.*, *Мигович І.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. Ужгород, 2000; *Dupka Gy.* Kárpátalja magyarsága. Budapest, 2001; *Molnár J.*, *Molnár D.I.* Kárpátalja népessége és magyarsága. Beregszász, 2005; *Orosz I.* A magyar nyelvü oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának elsö évtizedében (1989—1999). Ungvar, 2005; *Кобаль Й.В.* Давньоугорські археологічні пам'ятки Закарпаття (України). «Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego», 2012, t. 33.

Й.В. Кобаль.

УГО́РЩИНА (угор. Magyarország) — країна в Центр. Європі. Межує на пн. зі Словаччиною, на пн. сх. — з Україною, на пд. сх. — з Румунією, на пд. — із Сербією та Хорватією, на пд. зх. — зі Словенією, на зх. — з Австрією. Площа території 93 тис. км^2. Населення 10 млн осіб (2009). Більшість населення — угорці (92,3 %), серед етнічних меншин — німці (1,2 %), роми (1,1 %), євреї (1 %), румуни (0,8 %), словаки (0,4 %), хорвати (0,2 %), серби (0,2 %). Держ. мова — угорська. Серед вірян найбільше римо-католиків (більше 50 % населення), решта — кальвіністи (16 %), лютерани (3 %), греко-католики (2,6 %) та ін. Столиця — Будапешт (1,7 млн мешканців). Адм.-тер. поділ: 19 медьє (областей); столичне місто прирівняне до медьє. Грошова одиниця — форинт.

Угорщина. Будапешт. Будинок парламенту. 1896. Фото 2009.

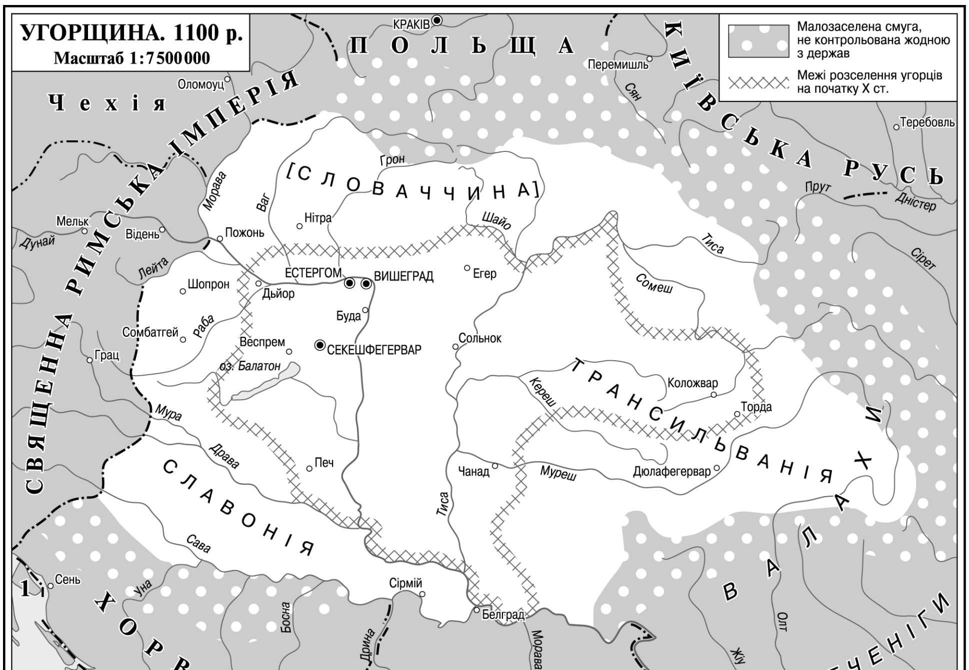

Угорщина. Будапешт. Угорський національний музей. Гравюра 19 ст.

За формою правління У. — парламентська республіка. Глава д-ви — президент, якого обирає парламент терміном на 5 років. Законодавча влада належить однопалатному парламенту (Держ. збори), що складається з 386 депутатів, які обираються за складною пропорційно-мажоритарною системою терміном на 4 роки. Виконавчу владу здійснює уряд, сформований партією, що перемогла на виборах.

Територією сучасної У. проходила одна з ділянок кордону *Риму Стародавнього* з варварськими племенами (*кельтами* та іллірійцями). У 1—5 ст. існувала рим провінція Паннонія, до якої входили території зх. У., сх. Австрії, частини Словенії та Словаччини. 108 н. е. Паннонія була розділена на Верхню та Нижню, згодом зазнавала ін. адм. змін. Упродовж 2—9 ст. цей регіон зазнавав нападів і був ареалом розселення різних германських, сарматських, гето-дакійських племен, *гунів*, *слов'ян (давніх)*, *аварів* (див. також *Велике переселення народів*). Схожість між природними умовами Середньодунайської низовини та євразійського степу впродовж тривалого часу робила терени У. західною межею експансії та міграцій кочових племен, останніми з яких стали мадяри (*угри*), *печеніги* та *половці*.

894—95 кочовики-угри на чолі з вождем Арпадом унаслідок політики *Хозарського каганату* та під тиском печенігів залишили територію сучасної України та оселилися в межиріччі Дунаю та його прит. Тиси. 906 вони заволоділи територією *Великоморавського князівства*. Угри здійснювали далекі грабіжницькі походи Зх. Європою, які закінчилися 955 їхньою поразкою від війська нім. короля Оттона I, після чого угри почали переходити до осілого способу життя та формування територіальної державності. Епоха «здобуття батьківщини» тривала до прийняття *християнства* у 1000; ця подія є умовною хронологічною межею між історією «угрів» як степового кочового племені та «угорців» як населення сталого держ. утворення на теренах Центр. Європи. В 11 ст. угорці оволоділи Трансильванією (Семигородом), що завершило формування осердя території середньовічного Угор. королівства.

Входження У. до системи християн. д-в відбулося у 1000, коли *Стефан I* отримав від Папи Римського титул короля. Надалі У. стала активним учасником європ. династичних відносин, зокрема з держ. утвореннями на теренах України. До 15 ст. У. була однією з провідних потуг у Подунав'ї, на Балканах, у Зх. Причорномор'ї та на Прикарпатті, зокрема суттєво впливала на політику *Галицького князівства*, *Королівства Польського*, *Молдавського князівства* та Волоського князівства (*Волощини*). Від 10 ст. У. володіла теренами сучасного Закарпаття. З 12 ст. члени династії *Арпадів* (пов'язаної шлюбами з *Рюриковичами*) епізодично претендували на галицький князівський стіл.

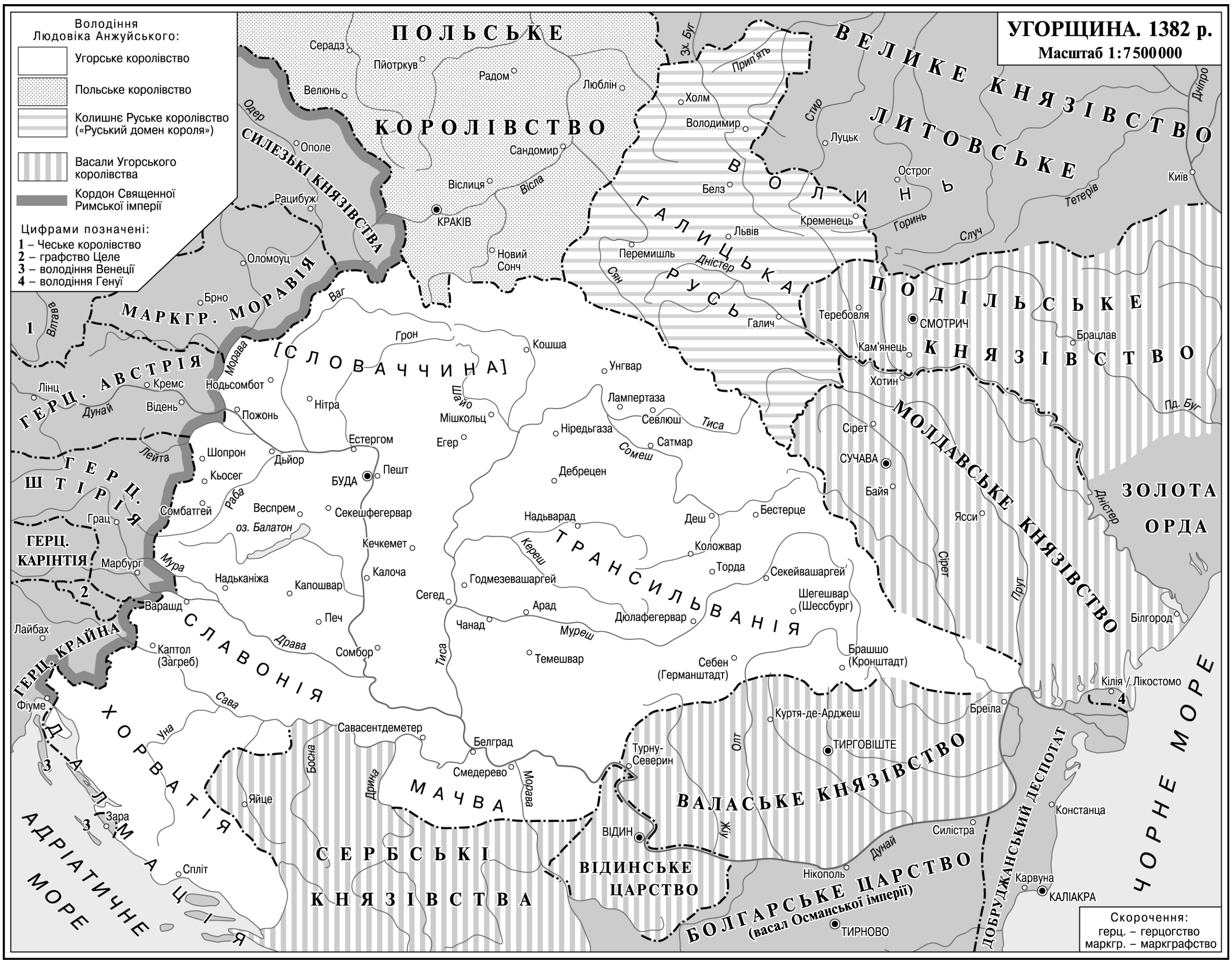
Свідченням усталення Угор. д-ви як феодальної становопредставницької монархії стала «Золота булла» 1222. Угорські рицарі взяли участь у хрестових походах. Під час *монголо-татарської навали* 1241—42 угор. війська

зазнали розгрому, територія всієї країни була сплюндрована загарбниками. Втім, У. не стала складовою *Монгольської імперії*. Рятуючись від монголів, на теренах У. оселилася деяка кількість половців (куманів). Останні згодом асимілювалися, склавши субетнічні групи угорців.

1301 перервалася династія Арпадів, і 1308 її заступила Анжуйсько-Сицилійська династія. Це сприяло посиленню участі У. в європ. політ. процесах, до експансії в Італію включно. Угор. д-ва досягла розквіту за Лайоша (Людовіка) Великого (1342—82), влада якого після опанування польс. трону в 1370 поширювалася від Адріатики до Прибалтики та Причорномор'я. За його правління У. встановила контроль над частиною території колиш. *Галицько-Волинського князівства*. Подальше послаблення У. було спричинено *Кревською унією 1385* Польщі та *Великого князівства Литовського*, експансією османів (поразка під Нікополем (нині місто в Болгарії) 1396), гуситським рухом. Наступний розквіт угор. к-ри та держ. впливів припав на правління Матяша Корвіна (1458—90), який поєднував піклування про освіту і науку з прагненням об'єднати Центр. Європу в опорі осман. загрозі, проте його політ. проекти не підтримали *Габсбурги* та *Ягеллони*. Надалі угор. корона перейшла до представників Ягеллонів.

Поразка від османів у битві під Могачем 1526 призвела до втрати Угор. королівством держ. самостійності та поділу його на три частини: Королівську Угорщину у складі володінь австрійс. Габсбургів, *Трансильванське князівство* під протекцією *Османської імперії* та територію, яка увійшла безпосередньо до Осман. імперії. Більша частина У. перебувала під осман. владою до 1699, а південніші терени — до 1718. У перебігу низки протитурец. війн Австрія відвоювала У. від Осман. імперії. 1687 угор. шляхта визнала права на угор. трон за чоловічою лінією австрійс. Габсбургів. Проявом місц. опору Габсбургам стала *Національно-визвольна війна угорського народу 1703—1711.*

У 2-й пол. 18 ст. політика Габсбургів сприяла інкорпорації угор. еліти до адм. і політ. інститутів австрійс. монархії. Від правління *Марії-Терезії* (1740—80) формувалися політ. напрями угор. національно-політ. відродження, які поступово переросли з аристократичної регіональної опозиції в широкий соціальний рух.

Апогеєм останнього стала Угор. революція 1848—49. Подальші репресії виявилися контрпродуктивними і тимчасовими. Складна і надто сприятлива для виникнення конфліктів етнополіт. структура австрійських володінь потребувала для Габсбургів лояльного внутр. політ. партнера. Угорська або мадяризована місц. еліта, що традиційно домінувала від Хорватії і Далмації до Словаччини та Трансильванії, могла стабілізувати австрійс. державність. Після поразки Австрії в австро-прусській війні 1866 компроміс Відня та Буди привів до утворення в 1867 двоєдиної *Австро-Угорщини*, в якій У. були підпорядковані терени, що історично входили до середньовічного Угор королівства (Транслейтанія). Надалі У. виступала як партнер загальноавстрійс. зовн. політики та як ініціатор процесу мадяризації підвладних територій, зокрема Підкарпатської Русі (сучасне Закарпаття). *Перша світова війна* призвела до поразки та розпаду Австро-Угорщини та відновлення самостійної Угор. д-ви.

2 листопада 1918 уряд М.Карої проголосив незалежність Угорщини. Підкарпатська Русь отримала автономний статус, але згодом була передана *Антантою* під контроль Чехословаччини. Підтримка переможною Антантою територіальних претензій сусідніх д-в до У. та соціальна напруга дестабілізували ситуацію в країні. М.Карої передав владу коаліції соціал-демократів і комуністів, а 21 березня 1919 Б.*Кун* проголосив створення Угор Рад. Республіки, яку рос. більшовики намагалися перетворити на плацдарм «світової революції» в Європі. Спроба націоналізації землі та «червоний терор» підірвали симпатії населення до нового режиму, а ініційований Антантою наступ румун. військ на Будапешт закінчився 6 серпня 1919 поваленням рад. республіки. У незайнятій румун. військом зх. У. праві сили сформували уряд на чолі з І.Бетленом та М.*Горті*. У січні 1920 після виведення окупаційної армії в Угорщині було формально відновлено конституційну монархію, але монарх не був визначений. Адмірал М.Горті був призначений регентом з фактично необмеженою владою і встановив у країні консервативний авторитарний режим (1920—44).

За Тріанонським мирним договором (1920) У. як одна з двох «метрополій» Австро-Угорщини втратила дві третини території: Трансильванія, Мармарощина і східна частина Банату відійшли до Румунії; Хорватія, Бачка і західна частина Банату — до Королівства сербів, хорватів і словенців; Словаччина і Підкарпатська Русь — до Чехословаччини, Бургенланд — до Австрії. Це обумовило подальшу орієнтацію У. на д-ви, що прагнули ревізії *Версальської системи міжнародних відносин*, — Німеччину та Італію. 1922 У. стала членом *Ліги націй*, а 1927 уклала договір про дружбу з Італією, що позначило вихід країни з міжнар. ізоляції.

У серед. 1930-х рр. в У. виник праворадикальний рух на чолі з Ф.Салаші, який виступав за повну підтримку експансії нацистської Німеччини задля створення «Великої Угорщини». Проте консервативний режим

М.Горті піддавав його переслідуванням, через що він 1940—44 був нелегальним.

За підтримки Німеччини та Італії У. за першим Віденським арбітражем (листопад 1938; див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) одержала пд. райони Словаччини і *Карпатської України*. У березні 1939 після приєднання У. до *Антикомінтернівського пакту* за згоди А.*Гітлера* угор армія окупувала територію Карпатської України. У серпні 1940 за другим Віденським арбітражем Румунія передала У. північну та північносхідну частини Трансильванії. У. не могла надалі претендувати на словацькі землі, оскільки там була проголошена незалежна Словацька д-ва. Внаслідок нападу Німеччини на *Югославію* навесні 1941 угор війська оволоділи Воєводиною.

27 червня 1941 У. оголосила війну *СРСР*. На Сх. фронті перебувало бл. 200 тис. угор. солдатів. У січні 1943 2-га угор армія була розбита під Воронежем (нині місто в РФ). За безперспективності подальшого союзу з Німеччиною уряд У. намагався розпочати переговори про перемир'я з д-вами *антигітлерівської коаліції*. Стратегічна важливість У. у завершальний період *Другої світової війни* обумовлювалася наявністю покладів нафти. Саме це змусило А.Гітлера у вересні усунути М.Горті на користь Ф.Салаші («останнього союзника Німеччини») та окупувати У. Впродовж жовтня 1944 — лютого 1945 тривала запекла боротьба за територію У., яка завершилася 13 лютого 1945 поразкою будапештського угруповання *Вермахту*.

1 лютого 1946 новообрані Нац. збори проголосили Угор. Республіку. 10 лютого 1947 за умовами Паризького мирного договору (див. *Паризькі мирні договори 1947*) Угорщина фактично повернулася до кордонів 1920. 1947 під тиском СРСР в У. було встановлено комуніст. режим, заборонені ін. політ. партії; у серпні 1949 було проголошено Угор Нар. Республіку. Політика провідника Угор. партії праці (УПП; створена 1948 як наступниця комуністичної та соціал-демократичної партій) М.Ракоші полягала в копіюванні дій ста-

лінського режиму в СРСР: індустріалізація та насильницька колективізація, репресії проти представників колиш. режиму, Церкви та потенційних опонентів всередині панівної партії.

З початком десталінізації внутр. конфлікти в середовищі влади та сусп. невдоволення політикою УПП вилилися в національно-демократ. революцію 23 жовтня — 4 листопада 1956, очолену урядом І.Надя. Спроба політ. реформ була придушена рад. військ. частинами як «контрреволюційний заколот». Сформований натомість уряд на чолі з Я.Кадаром (1956—88 очолював створену замість УПП Угор. соціаліст. робітн. партію) сприяв замиренню країни широкою амністією, послабленням цензури та подальшими ліберальними екон. реформами, зокрема дозволом приватної власності та дрібного підприємництва в сільс. госп-ві та сфері обслуговування. До серед. 1980-х рр. У. займала одну з чільних позицій серед країн рад. блоку в низці галузей, зокрема в туризмі, сільс. госп-ві та електроніці. Впродовж 1960—80-х рр. інтенсивно розвивалося співробітництво Угорщини з СРСР у рамках *Ради економічної взаємодопомоги*. До кооперації з угор. партнерами залучалися підпр-ва УРСР.

Перебудова в СРСР дала можливість розпочати демократизацію У. 1989 почав роботу «круглий стіл» керівної партії та демократ. опозиції. У березні 1990 відбулися вільні парламентські вибори. Угор. Республіка (офіц. назва д-ви 1989—2011) взяла курс на інтеграцію до *Європейського Союзу* та *Північноатлантичного альянсу*. 16 листопада 1997 на референдумі більшість угорців проголосували за вступ до НАТО, членом якого країна стала у квітні 1999. Завдяки глибоким сусп. трансформаціям Угорщина успішно завершила переговори про вступ до ЄС і 1 травня 2004 стала його членом. У квітні 2010 за результатами парламентських виборів до коаліції з партією молодих демократів «ФІДЕС» увійшла ультраправа націоналістична партія «За кращу Угорщину», внаслідок чого загострилися стосунки Угорщини із сусідніми Словаччиною та Румунією, особливо після ухвалення Закону про статус закордонних угорців, згідно з яким угор. громадянство стали надавати мешканцям суміжних з У. д-в. Утім спільне членство в ЄС завадило подальшому розвиткові конфлікту. Згідно з поправками до Конституції, ухваленими 2012, офіц. назвою д-ви стала «Угорщина».

Вперше дипломатичні відносини між Україною (*Українською Народною Республікою*) та У. були встановлені незабаром після розпаду Австро-Угорщини. У січні 1919 послом *Директорії* УНР у Будапешті був призначений М.*Галаган*. У жовтні 1919 секретарем посольства був М.Шаповал.

Угор. Республіка однією з перших визнала новітню незалежність України. 6 грудня 1991 було укладено Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та У. Тоді ж було офіційно встановлено ди-

пломатичні відносини. Впродовж 1990-х рр. інтенсивно розвивались усі сфери українсько-угор. співробітництва. Пріоритетною зоною взаємодії двох д-в є Закарпаття та Карпатський єврорегіон, а також співпраця в рамках *Дунайської комісії*. Для протидії повеням у Закарпатті було створено спільний українсько-угорсько-румунсько-словацький батальйон «Тиса».

2009 У. приєдналася до консорціуму з побудови газопроводу «Набукко». У. також бере участь у реалізації рос. газотранспортного проекту «Південний потік» в обхід укр. газотранспортної системи. Однак 2010 У. підтримала долучення України до програми ЄС «Східне партнерство». Цей курс було продовжено в першому півріччі 2011, коли У. головувала в Євросоюзі. Було запроваджено «малий прикордонний рух», який дав можливість мешканцям суміжних прикордонних громад України та У. здійснювати безвізові подорожі. Водночас неврегульованою залишалася проблема подвійного громадянства угорців Закарпаття, що забороняється Конституцією України. На території У. мешкають закарпатці, частина яких вважає себе русинами. «Русинське питання» залишається одним із найгостріших на порядку денному сучасних українсько-угор. відносин.

2001 в У. українцями себе визнали 5070 осіб, русинами — 1098 осіб. Українсько-русинська етнічна група займає шосте місце серед 13-ти істор. етнічних меншин У. В країні діють «Товариство українців Угорщини» та «Товариство русинів Угорщини». Від 1999 раз на чотири роки ці громади обирають органи самоуправління в Будапешті, Сегеді, Мішкольці, Ніредьгазі, Ваці. У 4-х угор. вишах викладається укр. мова та література.

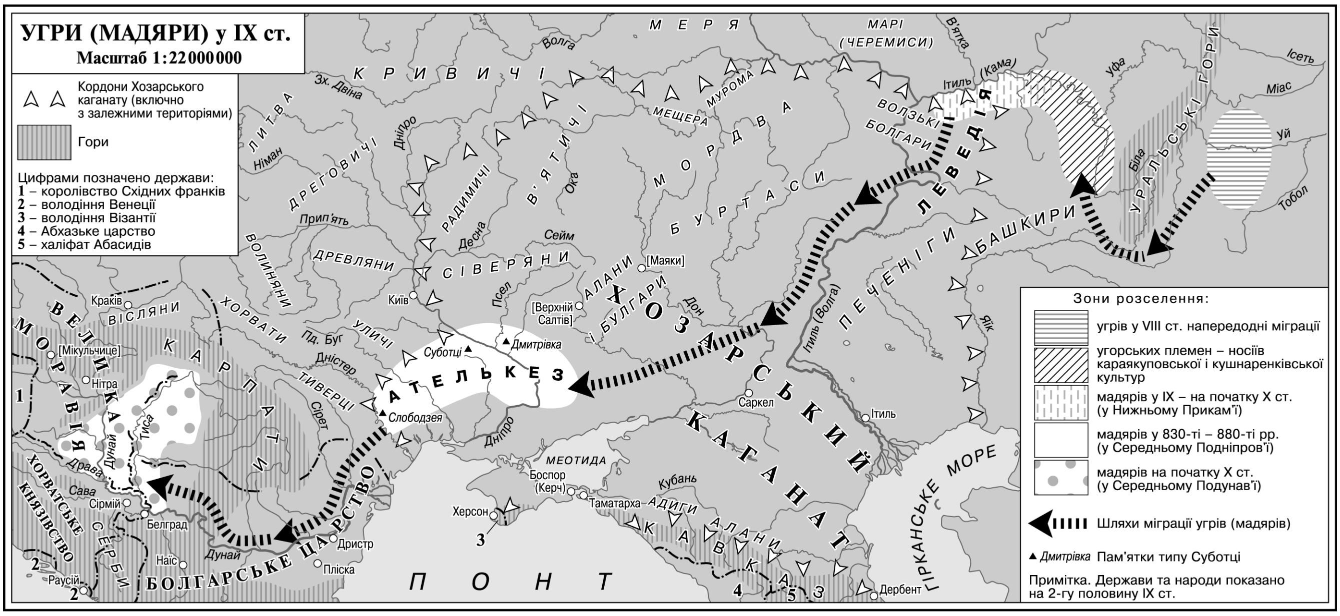
Літ.: История Венгрии, т. 1—3. М., 1971—76; Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. М., 1991; *Мандрик І.О.* Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867—1890). Ужгород, 1997; Коротка історія Угорщини. Ніредьгаза, 1997; Советский Союз и венгерский кризис 1956 года: Документы. М., 1998; Історія Центрально-Східної Європи. Львів, 2001; A Dunanal Magyarok a 20. Szazadban (1918—2000): Encyclopaedia Humana Hungarica. Budapest, 2009; Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2011.

К.Ю. Галушко.

У́ГРИ (давні мадяри) — предки сучасних угорців. Кочовий народ угор. мовної групи, що на рубежі 8—9 ст. мігрував із Зауралля на територію сучасної Башкирії (земля союзу «Дентумогер»), звідки незабаром був витіснений *печенігами* (кангарами). У 1-й третині 9 ст. У. отримали місце поселення на пн.-сх. кордонах *Хозарського каганату* в Нижньому Прикам'ї, яке стало відоме в джерелах під назвою «Леведія» (за ім'ям воєводи Леведі). Поширена локалізація Леведії між Дніпром і Доном відкидається *археологією*. В якості союзників *хозар* У. на чолі з Леведі відзначилися у війнах, однак 830—36 після нової поразки від печенігів були переселені на зх. кордони Хозар. каганату в Пн. Причорномор'я.

Країна У. періоду 830—89 відома з джерел як «Ателькез» (Etelköz), а самоназвою цього об'єднання було «Хетумогер» («сім племен мадяр»). Після усобиці в Хозарії 860-х рр. до союзу У. приєдналося плем'я хозар. походження — кабари, що повстали проти центр. влади. Напередодні усобиці не пізніше 850-х рр. хозари надали можливість У. обрати єдиного правителя, яким став Алмош, батько Арпада — засновника угор. королів. династії *Арпадів*.

За час перебування на території України У. відзначилися конфліктом з візант. переселенцями на Дунаї (837), завадили поверненню посольства *русів* із *Константинополя* (838; див. *Бертинські аннали*), взяли участь у хозар. облозі Херсона (861; див. *Херсонес Таврійський*) і вторгненнях в Австрію (862 і 881). Араб. джерела відзначають напади У. на *слов'ян (давніх)* і їхню участь у работоргівлі. *«Повість временних*

літ» також згадує про епізод появи У. під *Києвом*, пов'язуючи саме з ним назву київ. урочища Угорське. Археол. пам'ятки У. Пн. Причорномор'я репрезентовані похованнями та невеликими могильниками 9 ст. типу Суботців з виразними приуральськими елементами к-ри.

889 хозари переселили в Пн. Причорномор'я ворогів У. — печенігів, під тиском яких У. мігрували до Нижнього Дунаю. 894 як союзники *Візантії* У. вторглися в Болгарію (див. *Болгари дунайські*), однак 895 болг. кн. Симеон уклав союз із печенігами проти У., змусивши їх тікати в Карпатську котловину. У. на чолі з Арпадом зайняли сучасну Угорщину, витіснили та частково підкорили місц. слов'ян та заснували тут Угор. д-ву (896). Передана в пізнішому угор. літописанні (див. *Анонім Угорський*) легенда про швидке переселення У. лісовим маршрутом через Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ), Київ, Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Галич (давній)* і перевали в Сх. Карпатах не відповідає істор. реаліям.

Літ.: *Kristó G.* Hungarian history in the 9th century. Szeged, 1996; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. М., 1997; *Комар А.В.* Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В кн.: Мадяри в Середньому Подніпров'ї: Археологія і давня історія України, вип. 7. К., 2011.

О.В. Комар.

У́ГРОВСЬК — давнє місто у *Волинській землі.* Вперше згадується в *Галицько-Волинському літописі* в розповіді про події 1207 (у статті за 6712 р. від створення світу), востаннє — у статті за 6776 р. У статті за 6731 р. розповідається, що волин. кн. Данило Романович (див. *Данило Галицький*) розбудував У. і зробив його центром окремого єпископства (імовірно, засноване 1219—20, кафедру згодом перенесли в *Холм*). В У. існував монастир Святого Даниїла, ченцем якого був литов. кн. *Войшелк.*

Локалізація міста дискусійна. Одні дослідники пов'язують його із с. Угруськ Люблінського воєводства (Польща) на лівому березі р. Зх. Буг (прит. Нарева, бас. Вісли). Інші — ототожнюють з *городищем* поблизу с. Новоугрузьке Любомльського р-ну Волин. обл. (на правому березі Зх. Бугу), де розкопками виявлено археол. матеріали 12—13 ст. та сліди якоїсь будівлі, можливо башти.

Літ.: *Щапов Я.Н.* Государство и Церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989; *Панишко С.* До проблеми локалізації давньоруського Угровська. «Київська старовина», 1997, № 5; *Mazuryk J. ta in.* Badania archeologiczne latopicowego Uhrowieska. «Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej» (Lublin), 1998, t. 3.

В.М. Петегирич.

УДІ́ЛЬНА РОЗДРО́БЛЕНІСТЬ — територіально-політ. устрій Русі (*Київської Русі* та її наступників 13—14 ст.), який усталився протягом 12 ст., характеризувався співіснуванням політично незалежних земель-князівств, що утворилися на основі князівських уділів, і, таким чином, становив завершальну стадію династичного партикуляризму. Князівські уділи можна простежити на Русі з 10 ст.; саме існування уділів було атрибутом *сюзеренітету колективного* (братського співволодіння) князівського роду і не означало У.р., яка виникла якраз тоді, коли великі уділи політично стабілізувалися під владою тієї чи ін. гілки єдиної князівської династії *Рюриковичів*, перетворилися в їхні «отчини» (див. *Вотчина*) і, таким чином, втратили характер власне уділів.

Остаточно тенденція до У.р. взяла гору на серед. 12 ст., після невдалої спроби династичної реформи київ. князів *Володимира Мономаха* та його старшого сина *Мстислава Великого*, спрямованої на створення Київ. князівства на чолі з нащадками Мстислава Великого, яке б домінувало в загальнорус. масштабі. У 1130—70-х pp. в результаті боротьби за київ. стіл між волинсько-смоленськими *Мстиславичами*, владимиро-суздальськими молодшими *Мономашичами* (*Юрієм Долгоруким* та його нащадками) і черніг. *Ольговичами* з усією визначеністю проявився політ. поліцентризм Русі, який аж ніяк не був лінійним. Князі Волинської (*Ізяслав Мстиславич* та його нащадки), Смоленської (гніздо *Ростислава Мстиславича — Ростиславичі* Смоленські), Владимиро-Суздальської і Чернігівської земель (див. *Волинське князівство*, *Владимиро-Суздальське князівство*, *Чернігівське князівство*) розглядали *Київську землю* (в якій у силу традиційного погляду на *Київ* як на загальнорус. стіл власна династія не утворилася) в якості предмета політ. домагань. У той же час князі земель Галицької (за правління там *Ростиславичів* Галицьких, до зламу 12—13 ст.; див. *Галицьке князівство*) і Полоцької були політично цілком незалежними, але таких домагань ніколи не виявляли. У *Новгороді Великому*, куди раніше призначали князя з Києва, у 1-й пол. 12 ст. сформувалася загальновизнана «вільність у князях», яка давала можливість запрошувати сюди князів з різних гілок династії. Землі Турово-Пінська (див. *Турово-Пінське князівство*), Муромо-Рязанська і Городенське князівство (на Німані), маючи власні князівські династії, але не маючи достатніх військ. ресурсів, були змушені тією чи ін. мірою залежати від потужніших сусідів. Переяславську землю (*Переяславське князівство*) слід розглядати радше як владимиро-суздальський ексклав у Середньому Подніпров'ї.

Механізм У.р. діяв — де більш, де менш виразно — і всередині окремих земель. Найбільш активно він запрацював у Владимиро-Суздальській землі, де, проте, тенденція до політ. дроблення компенсувалася наявністю сильного великого княжіння у Владимирі (нині місто в РФ), стіл якого займав у домонгол. час генеалогічно старійший у роді. Досить помітна У.р. на Волині, де в поколінні синів Ізяслава Мстиславича (п. 1154) утворилися володимиро-волин. вотчина *Мстислава Ізяславича* і луцька вотчина Ярослава Ізяславича; згодом, з останньої чверті 12 ст., до них додалося *Белзьке князівство* Всеволода Мстиславича та його нащадків. У Черніг. землі картина У.р. сильно розмита як браком відомостей, так і підвищеною мобільністю князів; але у 2-й пол. 13 ст. і тут бачимо швидке формування пн.-сх. князівств (Новосильського, Карачевського, Тарусько-Оболенського) під владою молодших синів черніг. кн. *Михаїла Всеволодича*

(убитий 1246). Майже ніяких ознак У.р. не видно у Смоленській землі, можливо, за сумнівним винятком Торопецького князівства (належало нащадкам молодшого з Ростиславичів — Мстислава, який помер 1180), а також пізніших, післямонгол. часу, Вяземського, Можайського та деяких ін. князівств. Зовсім не видно У.р. в Галицькій землі — ані за нащадків *Володимирка Володаревича* (п. 1152), ані за нащадків *Данила Галицького*, що, втім, можна пояснити чисто генеалогічними причинами. Про Полоцьку землю важко сказати щось певне за браком відомостей.

Така картина з усією чіткістю видає походження У.р. з власне династичних обставин колективного сюзеренітету. Тому видається великим спрощенням ототожнювати кінець єдиновладдя в Давньорус. д-ві після смерті київ. кн. *Ярослава Мудрого* (1054) з початком У.р. (В.Кучкін). Трохи більше виправданий погляд на перші стійкі уділи-вотчини 11 ст. т. зв. князів-*ізгоїв*, тобто князів, які випадали із системи братського співволодіння, — полоцьких Ізяславичів і південноволинських (згодом — галицьких) Ростиславичів — як на своєрідних передвісників У.р. (М.*Котляр*). І все ж за своєю сутністю такі «ізгойські» уділи-вотчини про початок У.р. у власному розумінні ще не свідчать, оскільки де-юре, за династичними поняттями того часу, вони перебували під верховною владою київ. князів. Отже, попри династичну основу і династичну зовн. форму, У.р. за природою цілком династичною не була.

Питання про природу У.р. на Русі непросте. Погляд на неї як на роздробленість феодальну, що панував у науці рад. часу, слід визнати непереконливим за будь-якого визначення *феодалізму*. За політико-юридичного його розуміння механізм, який призводив у Зх. Європі до феод. роздробленості (васалітет, делегування васалу суми політ. і правових прерогатив), на Русі не міг діяти за браком хоча б скільки вираженого васалітету — якщо, звичайно, не вбачати васалітет в ієрархії міжкнязівських відносин, як то часто робили. При політико-екон. визначенні феодалізму не видно, як відчуження додаткового продукту позаекон. примусом (це відчуження тлумачать як феод. ренту), призводячи до утворення великого землеволодіння (князівського, боярського), могло мати результатом політ. роздробленість. Навіть найбільш чіткі випадки кристалізації великої боярської вотчини — напр., у Новгородській чи Галицькій землях (див. також *Галицькі бояри*) — вели не до дроблення цих земель, а зовсім навпаки, супроводжували їхнє становлення як окремих політ. організмів. Формування великої земельної вотчини було пов'язане з У.р. непрямо, тією мірою, якою і вотчина, і У.р. були наслідком визрівання регіональної знаті. Адже утворення місц., земельної, боярської еліти йшло паралельно з утворенням місц. князівських династій, незалежно від останнього; приклад Києва і Новгорода 12 ст., де місц. знать була розвинута, а власна князівська династія не склалася, добре це демонструє. Осідання колись дружинної, тобто пов'язаної виключно з князем, знаті на землю, поза сумнівом, породжувало тенденцію до політ. партикуляризму, підсилюючи власне династичні механізми дроблення. Така інтерпретація У.р. лежала б у руслі сучасної світ. науки, яка все більшого значення в процесах політогенезу надає взаємодії королів. (князівської) влади із земельними *елітами*.

У політ. системі, яку породила на Русі У.р., незалежність земель-князівств не була абсолютною, про що свідчить існування сполучних політ. структур та політико-ідеологічних концептів. До таких структур належала загальнорус. митрополія із центром у Києві, а також інститути (князівські з'їзди (див. *Снем*) і спільні походи в степ, територіальні «причастя» некиїв. князів на Київщині та ін.), в яких реалізовувалася заг. відповідальність найголовніших князів за захист Київ. землі, яка (відповідальність) йшла від колективного сюзеренітету; це достатньо ілюструють і позалітописні тексти — напр. *«Слово о полку Ігоревім»*. Династична свідомість князів епохи У.р. продовжувала зберігати загальнорус. складову, як це демонструє, зокрема, історія боротьби за виморочний галицький стіл після смерті бл. 1199 *Володимира Ярославича* — останнього галицького князя з роду Ростиславичів.

У соціальному, екон. і культ. аспектах епоха У.р. (до *монголо-татарської навали*) була добою активного розвитку давньорус. земель: освоєння нових теренів, буд-ва міст, зростання ремісничого вир-ва і торгівлі, розквіту писемності та мист-ва. Як і хід державно-політ. еволюції, ці процеси були надзвичайно загальмовані, а де-не-де і перервані монгол. розоренням серед. 13 ст. та руїною, яка прийшла за ним.

Літ.: *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. СПб., 1909; *Пашуто В.Т.* Черты политического строя древней Руси. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Його ж.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси. В кн.: Польша и Русь. М., 1974; *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992; *Горский А.А.* Русские земли в XIII—XIV веках: пути политического развития. М., 1996; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998; *Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь. СПб., 2003; *Котляр Н.Ф.* Жестокий мир средневековой Руси: Русь времен удельной раздробленности. «Древняя Русь: вопросы медиевистики», 2012, № 2 (48); *Кучкин В.А.* О времени существования Древнерусского государства (историография вопроса). «Исторический вестник», 2012, т. 1 (148).

О.В. Назаренко.

УДІ́ЛЬНІ ЗЕ́МЛІ — у Рос. імперії наприкінці 18 — на поч. 20 ст. колишні двірцеві землі, що належали імператорській родині. Перебували з 1797 під управлінням департаменту уділів, із 1826 — у складі мін-ва імператорського двору, а з 1892 — гол. управління уділів того ж мін-ва. Кількість У.з. протягом 19 ст. зростала завдяки купівлі й обміну на *державні землі*. У 20-ти *губерніях* Рос. імперії їх площа становила спочатку 3,5 млн *десятин*, а напередодні *селянської реформи 1861* — понад 9 млн десятин землі. Після виділення їх 1863 у власність

удільних селян становили 8 млн десятин. В Україні невелика кількість У.з. існувала до 1836, тобто до обміну удільних маєтків, розкиданих невеликими анклавами у різних губерніях, на державні. «Удільними землями» називалися також землі, якими володіли крим. *хан* і його родина. Із приєднанням наприкінці 18 ст. *Кримського ханату* до Рос. імперії їх було передано в казну. Із встановленням рад. влади У.з. в Росії було націоналізовано *Декретом про землю 1917*.

Літ.: История уделов за 100-летие их существования 1797—1897, т. 1—3. СПб., 1901—02; Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т. 33, № 33326. СПб., 1858; Т. 34, № 34831. СПб., 1859; Т. 38, № 39792. СПб., 1863.

Т.І. Лазанська.

УДІ́ЛЬНІ СЕЛЯ́НИ — одна із груп залежних селян у Рос. імперії. У.с. належали найбільшим кріпосникам — родині *Романових*. Ця категорія кріпаків була сформована згідно з указом від 5 квітня 1797, за яким близько півмільйона ревізьких душ двірцевих селян (з'явилися в петровський час) було переведено в департамент уділів (див. *Удільні землі*). Напередодні *селянської реформи 1861* в розпорядженні гол. поміщика імперії перебували понад 860 тис. ревізьких душ селян і більш як 9 млн *десятин* землі у 20-ти *губерніях*. У.с. сплачували грошові податки, відбували *рекрутську повинність* та ін. натуральні повинності. В Україні ця група селян була порівняно незначною. На час 8-ї ревізії (1833) їх налічувалося трохи більше 54 тис. осіб. Переважна більшість (майже 29 тис.) У.с. знаходилася на Лівобережжі, яке раніше від усіх укр. земель зазнало політ., екон. та культ. експансії Російської імперії. 1838 У.с. України перевели до розряду *державних селян*. З відміною кріпосного права, згідно зі спец. положенням, затвердженим 26 червня 1863, У.с. Рос. імперії протягом двох років переводилися в розряд власників із правом негайного викупу наділу. Екон. умови їхнього визволення, відповідно до указу від 5 березня 1861, мали бути близькими до норм сел. реформи 1861. Однак бурхливі протести У.с. та *польське повстання 1863—1864* змусили рос. імп. *Олександра II* видати 1863 «Положення про обов'язковий викуп існуючих наділів». *Оброк*, який платили У.с. у вигляді казенних і земських податків (1 *рубль* 9 *копійок*), перетворювався у викупний платіж, що погашався протягом 49-ти років. При визначенні наділу в 15-ти губерніях були здійснені відрізки, а в 5-ти — прирізки. Громадян. права У.с. отримали раніше. Умови реформи У.с. були кращими, ніж у кріпаків.

Літ.: «Журнал Министерства государственных имуществ», 1841, ч. 1; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; *Кабузан В.М.* Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. М., 1971; *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М., 1991.

Т.І. Лазанська.

УДОВЕ́НКО Геннадій Йосипович (22.06.1931—12.02.2013) — держ., політ. і громад. діяч, дипломат. Н. в м. *Кривий Ріг* у сім'ї гірника. 1954 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту, 1959 — аспірантуру Укр. НДІ економіки і організації сільс. госп-ва. 1952—55 працював у мін-ві пром. і буд. матеріалів УРСР, 1955—58 — головою колгоспу ім. Ф.Дзержинського с. Домантівка Сквирського р-ну Київ. обл. 1959—65 — 1-й секретар, радник відділу міжнар. екон. орг-цій МЗС УРСР, 1965—71 — відп. співробітник відділення ООН у Женеві (Швейцарія), 1971—77 — член колегії, нач. відділу кадрів, нач. відділу міжнар. екон. орг-цій МЗС УРСР, 1977—80 — директор Управління Секретаріату ООН у Нью-Йорку (США), 1980—85 — заст. міністра закордонних справ УРСР. 1985—92 — Надзвичайний і Повноважний Посол — Постійний представник України при ООН, водночас 1991—92 — заст. міністра закордонних справ України, 1992—94 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Польща. Із 25 серпня 1994 — в. о. міністра закордонних справ України, 16 вересня 1994 — 17 квітня 1998 — міністр закордонних справ України, водночас із вересня 1997 по вересень 1998 — Президент 52-ї сесії ГА ООН. Із 1998 — член Ради Президентів ГА ООН, із 2007 — член Колегії МЗС України.

Г.Й. Удовенко.

У статті «Крокував до здійснення мрії наполегливо» з нагоди 15-ї річниці проголошення незалежності України У. зазначив: «Вважаю, що в мене унікальний досвід. Розпочинав я Постійним представником України в ООН при одній державі, а завершив свою роботу, коли Радянський Союз розпався і Україна стала незалежною». Зокрема, за неповних 4 роки його кер-ва зовнішньополіт. відомством молодої країни Україна уклала понад 200 угод з ін. д-вами та міжнар. орг-ціями, серед яких особливе значення мали Меморандум про гарантії безпеки України з боку ядерних д-в, підписаний на Будапештському саміті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 5 грудня 1994, Спільна заява президентів України і Польщі «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997, *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією* від 31 травня 1997, Договір про відносини добросусідства і співробітництво між Україною і Румунією від 2 червня 1997, *Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору* від 9 липня 1997. Під час перебування У. на посаді міністра закордонних справ Україна стала повноправним членом *Ради Європи* (1995) і Центральноєвропейської ініціативи (1997), набула чинності Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (1998), Україна ввійшла до другої десятки з більш ніж 80-ти д-в — учасниць миротворчості (на той час бл. 8 тис. укр. військових та цивільних осіб взяли участь в операціях щодо підтримання миру в Хорватії, Боснії і Герцеговині, Анголі, Таджикистані). Міністр став відомим у світі дипломатом, представляв Україну на численних сесіях, конференціях і нарадах *Організації Об'єднаних Націй* та ін. міжнар. орг-цій. Напр., як голова *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* він зустрічався практично з усіма учасниками заг. дебатів високого

М.І. Удовиченко.

О.І. Удовиченко.

О.А. Удод.

рівня, серед яких були 18 глав д-в, 14 глав урядів, 16 віце-прем'єр-міністрів та 111 міністрів закордонних справ.

Із березня 1998 по квітень 2007 У. — нар. депутат України 3-го, 4-го і 5-го скликань від *Народного руху України* та блоку «Наша Україна», із липня 1998 — голова К-ту ВР України з питань прав людини, нац. меншин і міжнац. відносин, із липня 2006 — голова підкомітету з питань прав людини К-ту ВР України з питань прав людини, нац. меншин і міжнац. відносин. Був членом Валютно-кредитної ради КМ України, Ради нац. безпеки при Президентові України, *Ради національної безпеки і оборони України* (1996—98). 1999—2003 — голова Нар. руху України, 1999 — кандидат у Президенти України (у 1-му турі отримав 320 тис. голосів (1,22 %), 7-ме місце серед 13-ти претендентів).

Почесний д-р Бріджпортського ун-ту (1997), *Українського вільного університету* в Мюнхені (Німеччина; 1997), Дипломатичної академії України при МЗС України (2006), почесний голова Всеукр. асоціації сприяння ООН, почесний президент Асоціації шотокан карате-до.

Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1995), орденами кн. Ярослава Мудрого 5-го (1998), 4-го (2005) і 3-го ст. (2007), «За заслуги» 2-го ст. (2011), численними нагородами зарубіжних країн.

П. у м. Київ. Похований на *Байковому цвинтарі*.

Праці: В інтересах миру і співробітництва: Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй. К., 1987; На основі прагматизму й виваженого ставлення до сучасних реалій (із виступу перед слухачами Дипломатичної академії України 14 грудня 1996 р.). «Науковий вісник Дипломатичної академії України», 1998, вип. 1; Під знаком реформування ООН. «Політика і час», 1998, № 2; Історичний крок незалежної України. Там само, 2001, № 1; Успішна зовнішня політика — це оптимальне поєднання економічної міці та інтелектуального потенціалу нації. Там само, 2007, № 1.

Літ.: *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX століття у постатях: Монографія. К., 2001; Українська дипломатична енциклопедія, т. 2. К., 2004; *Денисенко А., Туркевич В.* Геннадій Удовенко — людина планети. «Україна дипломатична», 2011, вип. 12; *Їх же.* Людина планети: штрихи до портрета Геннадія Удовенка: Біографічне есе. К., 2011.

С.В. Віднянський.

УДОВИЧЕ́НКО Микола Іванович (27.05.1885—21.07.1937) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в м. *Харків*. Брат О.*Удовиченка*. Закінчив реальну школу, Військово-топографічне уч-ще, курс Олександрівської військово-юрид. академії. У роки *Першої світової війни* — командир роти, батальйону на *Південно-Західному фронті*, згодом — обер-офіцер для доручень штабу головнокомандувача Пд.-Зх. фронту, помічник начальника топографічного відділу 2-го генерал-квартирмейстерства штабу Пд.-Зх. фронту, начальник цього відділу. Делегат *Другого Всеукраїнського військового з'їзду 1917*, обраний членом *Генерального військового комітету*, призначений комісаром УЦР у штабі Пд.-Зх. фронту. Командир куреня військ. мін-ва УНР в обороні *Києва* в січні—лютому 1918. Згодом — нач. персональної управи військ. мін-в *Української Держави* та *Української Народної Республіки*. 1921—24 — у таборах *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* в Польщі. Виїхав до Франції, співпрацював із ветеранськими орг-ціями вояків УНР.

П. у м. Омекур (департамент Мерт і Мозель, Франція).

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі: 1920—1939. Львів, 2000.

К.Є. Науменко.

УДОВИЧЕ́НКО Олександр Іванович (20.02.1887—19.04.1975) — військ. діяч, генерал-полковник Армії УНР. Н. в м. *Харків* у сім'ї військовика рос. армії. Брат М.*Удовиченка*. Закінчив реальну школу в Харкові (1905), Військово-топографічне уч-ще в *Санкт-Петербурзі* (1908), Миколаївську Академію Ген. штабу (1916). У роки *Першої світової війни* — на фронті, нач. штабу д-зії (1917). Активний учасник українізації рос. армії. Наприкінці 1917 вступив на службу до укр. війська: старшина Ген. штабу, нач. штабу *Гайдамацького коша Слобідської України* в обороні *Києва* від більшовицьких військ М.А.*Муравйова* в січні 1918. За *Української Держави* — старшина укр. Ген. штабу, перейшов на бік *Директорії Української Народної Республіки*. Згодом — генерал-квартирмейстер групи військ Пд.-Зх. фронту *Армії Української Народної Республіки*, нач. штабу Гуцульського коша, командир стрілец. д-зії на більшовицькому фронті. Із серпня 1919 — командир групи укр. військ, яка успішно протистояла Пд. групі більшовицької 12-ї армії. У березні 1920 сформував і очолив Залізну д-зію, брав участь у спільному з поляками поході на Київ, командир Правої групи військ Армії УНР. Із листопада 1920 — у таборі інтернованих частин у м. Каліш (Польща), ген. інспектор Армії УНР. Із 1924 мешкав у Парижі (Франція), очолював Т-во колиш. вояків Армії УНР (із 1927), Європ. федерацію укр. військ. орг-цій (із 1937), віце-президент УНР на еміграції (1954—60). Під час *Другої світової війни* як член уряду УНР задекларував підтримку *антигітлерівської коаліції*. Автор низки військово-істор. праць і спогадів.

П. у м. Ментенон (Франція).

Літ.: *Петрів В.* Спомини з часів Української революції (1917—1921), ч. 1. Львів, 1927; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

УДО́Д Олександр Андрійович (н. 10.05.1957) — історик і педагог. Д-р істор. н. (2001), професор (2002). Чл.-кор. Нац. академії пед. наук України (2010). Засл. діяч н. і т. України (2013). Відмінник освіти України. Н. в с. Тарасівка Пологівського р-ну Запоріз. обл. в сел. родині. Закінчив Запоріз. пед. ін-т за спеціальністю історія (1978), аспірантуру (1994) та докторантуру (2000) Дніпроп. ун-ту. Викладав історію та суспільствознавство в середніх школах Запоріз. та Дніпроп. областей (1978—82). Інспектор шкіл Апостолівського районо Дніпроп. обл. (1982—86). Директор школи (1986—87), зав. районо в м. *Апостолове* (1987—92). Нач. управління освіти (1992—98), заст. голови Дніпроп. облдержадміністрації (1996—97). 1994 захистив канд. дис. на тему:

«К.Г. Гуслистий — історик України» під кер-вом проф. М.П.*Ковальського*, а 2000 — докторську дис. на тему: «Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу (1920—1930-ті рр.)». Доцент, професор кафедри рос. історії *Дніпропетровського національного університету* (1998—2001). Гол. редактор вид-ва «Генеза» в м. *Київ* (2001—03). Директор Ін-ту навч. літератури Мін-ва освіти і науки України (2003—04). Провідний наук. співробітник відділу історії України 20—30-х рр. XX ст. (2002—06), від 2006 — зав. відділу укр. історіографії та спец. істор. дисциплін (нині відділ укр. історіографії) *Інституту історії України НАН України*. Голова Держ. комітету архівів України (2008—09). Від 2009 — директор Ін-ту інноваційних технологій і змісту освіти Мін-ва освіти і науки, молоді та спорту України.

Автор понад 300 наук. праць, у т. ч. 9 монографій, з укр. історії, історіографії, *методології історії*, *історії повсякдення*, істор. пам'яті та істор. дидактики, зокрема біоісторіографічних студій про К.*Гуслистого* та М.*Петровського*, а також низки навчально-методичних посібників, програм з історії України та політології для середніх загальноосвіт. навч. закладів та ін. Від 2002 — член українсько-польс. підручникової комісії та українсько-рос. комісії істориків. Від 2003 — Нац. експерт Ради Європи з питань істор. освіти. Член експертної ради ВАК (2004—05).

Нагороджений Почесною грамотою ВР України, медаллю «За наукові досягнення».

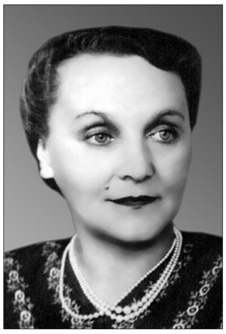
Праці: Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя. К., 1993 (у співавт.); Нариси історії Росії з найдавніших часів до сьогодення. Дніпропетровськ, 1997 (у співавт.); Кость Гуслистий — історик України. К., 1998; Політична наука у категоріях, поняттях, схемах та діаграмах. К., 1998 (у співавт.); Історія і духовність. К., 1999; Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920—1930-х роках. К., 2000; Історія: Осягнення духовності. К., 2001; Україна: Філософія історії. К., 2003; Микола Неонович Петровський (1894—1951): Життя і творчий шлях історика. К., 2005 (у співавт.); Історична пам'ять в Україні та європейські цінності. В кн.: Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика, вип. 15. К., 2009; Історія повсякденності: Питання історіографії. В кн.: Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). К., 2010.

Літ.: *Мицик Ю.* Рецензійний огляд. В кн.: Український археографічний щорічник: Нова серія, вип. 5/6, т. 8/9. К., 2001; Професори Дніпропетровського національного університету. Дніпропетровськ, 2003; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004; Запорізький національний університет: Історія і сучасність (1930—2005): Ювілейна книга. Запоріжжя, 2006; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

УЖВІЙ Наталія Михайлівна (08.09(27.08).1898—22.07.1986) — актриса. Нар. арт. СРСР (1944). Герой Соц. Праці (1973). Н. в м. *Любомль* у багатодітній родині. Дитинство (була найстаршою серед 7-ми дітей) пройшло в с. Брудно (нині у складі м. *Варшава*). Навч. у залізничному, а згодом — у міськ. уч-щі. Успішно склавши іспити екстерном на звання сільс. вчительки, 1914 розпочала вчительську діяльність. Початком її шляху на велику сцену стала участь в аматорському гуртку м. *Золотоноша* (перша роль — у п'єсі Г.Запольської «Мораль пані Дульської»). На поч. 1920 гурток було реорганізовано на пересувний театр у складі агітбригади при Наркомосі УСРР, яка виступала перед солдатами Червоної армії. У грудні 1921 керівник Золотоніського відділу нар. освіти І.Мойся (псевд. — Іван *Ле*) направив У. до *Києва* на інструкторсько-режисерські курси. 1922 зарахована до театральної студії 1-го театру Укр. Рад. Республіки ім. Т.Шевченка в Києві (наставник — І.*Мар'яненко*); 1925 — до Одес. держ. укр. драм. театру (нині — Одес. укр. музично-драм. театр ім. В.Василька). В *Одесі* зробила перші кроки в кіно, зігравши Галю Домбровську у фільмі «ПКП». 1926 перейшла працювати до Харків. театру *«Березіль»* Л.*Курбаса* (нині — Харків. укр. драм. театр ім. Т.Шевченка), який об'єднав майбутній цвіт укр. сцени — А.*Бучму*, М.Крушельницького, О.*Сердюка*, І.Мар'яненка та ін.

Після закриття театру «Березіль» увійшла до складу акторської трупи Київ. драм. театру ім. І.Франка, де працювала з Г.*Юрою*, Ю.*Шумським*, А.Бучмою і протягом півстоліття зіграла десятки ролей у п'єсах В.Шекспіра, О.Островського, Т.*Шевченка*, І.*Франка*, О.*Корнійчука*, М.*Куліша* та ін. Образам У. притаманні дивовижна проникливість, емоційна цілісність, тонкий психологізм, поетична натхненність. В її акторській майстерності відчувається мистецька близькість актриси до корифеїв української сцени. Однією зі сценічних вершин У. вважається роль Ганни у спектаклі «Украдене щастя» за п'єсою І.Франка (постановка Г.Юри). Чимало ролей зіграла у тандемі з чоловіком — актором Є.*Пономаренком*. Знялася в багатьох фільмах, автор книги спогадів «Фильмы, друзья, годы» (М., 1977).

Н.М. Ужвій.

Із 1954 по 1973 очолювала Укр. відділення Театрального т-ва. Виховала не одне покоління молодих митців, які вважали актрису живою легендою театру. Її акторську майстерність високо оцінювали відомі зірки кіно- й театрального мист-ва. Кінорежисер С.*Параджанов* (У. брала участь в одному з його перших фільмів «Українська рапсодія») створив про неї біографічний фільм.

Лауреат Держ. премій СРСР (1946, 1949, 1951), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1984).

П. в м. Київ, похована на *Байковому цвинтарі*.

На будинку по вул. Городецького, 17 (де мешкала актриса в останні роки), неподалік від театру ім. І.Франка, встановлено меморіальну дошку. Продовжує діяти створений актрисою Будинок ветеранів сцени Спілки театральних діячів України в Пущі-Водиці, якому було присвоєно ім'я Н.Ужвій. 2008 на честь 110-річчя від дня народження актриси Нац. банк України випустив монету із зображенням У., яка стала частиною серії «Видатні особистості України». Крім цього, обличчя славетної актриси увічнив скульптор М.*Манізер* у скульптурному портреті Катерини — відомої героїні Т.Шевченка.

Літ.: *Кисельов Й.* Поетеса української сцени: життя і творчість народної артистки СРСР Наталії Михайлівни Ужвій. К., 1987; Наталія Ужвій. В кн.: Народжені Україною: Ме-

моріальний альманах, т. 2. К., 2002; Ужвій Наталія Михайлівна. В кн.: Провідники духовності в Україні: Довідник. К., 2003.

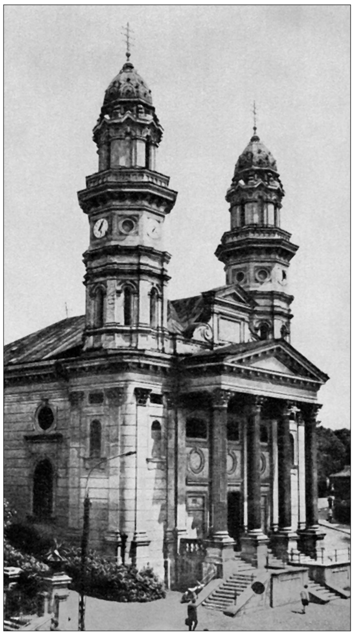
С.В. Герегова.

У́ЖГОРОД — місто обласного підпорядкування, адм., екон. і культ. центр *Закарпатської області.* Розташов. на кордоні зі Словаччиною на р. Уж (прит. Лаборця, бас. Дунаю). Населення бл. 117 тис. осіб (2012).

Сучасна назва міста має штучне походження; вперше з'явилася в 1840-х рр., офіційною була 1920—38 і з 1944. Істор. назва «Унгвар» (варіанти — Гунгвар, Онгвар та ін.) складається з назви річки, на якій стоїть місто (Унг, ін. форми Уг, Уж), та угор. «вар» (замок, фортеця).

Перша писемна згадка про У. міститься у творі ал-*Ідрісі* (1154), однак, за даними археології, місто виникло на сучасній Замковій горі наприкінці 10 — на поч. 11 ст. Угор. істор. праці 13 ст. (*Анонім Угорський*, Шимон Кийзої) згадують тутешній замок у зв'язку з приходом у Карпатський басейн давніх *угрів*. Однак існування У. ще до приходу угрів (кінець 9 ст.) не підтверджується ні археол., ні тогочасними істор. джерелами.

У серед. 12 ст. У. — значне місто, центр комітату Унг (У. залишався центром комітату аж до його ліквідації 1919). Навесні 1241 його, очевидно, спустошили монголи. 1274 місто — власність родини Омодеїв. 1317 У. захопили війська угор. короля Карла-Роберта, який 1332 подарував місто *Другетам*. Епоха Другетів у історії міста тривала до 1692.

Ужгород. Хрестовоздвиженський кафедральний собор. Фото 1970-х років.

1380 вперше фіксується тижневий *ярмарок*. 1384 Другети заснували в У. павлікіанський монастир, завдяки якому в місті поширилися городництво, садівництво, виноградарство; з'явилася перша школа (1399).

За переписом 1398, У. був лише великим селом («вілла») із 156 селянами. Наприкінці 14 ст. У. перетворився на містечко («оппідум»). 1437 тут згадується палац Другетів. 1419 вони домоглися для У. права проведення держ. ярмарку. Згідно з переписом 1437 в У. було 210 будинків. На р. Уж діяли 10 млинів різного призначення. У 1440-х рр. Другети побудували *Ужгородський замок*. Згодом тут почав діяти монетний двір (1451).

У 16 ст. Другети спочатку підтримували на угор. троні Яноша Запольяї, але 1541 їхні володіння відійшли до Королів. Угорщини, що контролювалася *Габсбургами*. Постійні війни, напади османців (1566) й усобиці призвели до занепаду міста. На 1567 в ньому залишилося всього 38 дворів селян різного статусу. Ференц і Гашпар Другети, які перейшли в *протестантизм*, 1552 пограбували павлікіанський монастир; 1587 монахи назавжди покинули його. Реформатська громада У. настільки зміцніла, що заснувала у місті власну школу (1589).

Із кінця 1560-х рр. місто почало відроджуватися. Ішло відновлення *цехів*, а наприкінці століття Другети перебудували своє родинне гніздо, перетворивши його на міцний триповерховий замок. За даними перепису 1631, кількість будинків *міщан* зросла до 206, а дворян — до 31. 1610 Юрій Другет повернувся в католицтво й почав відродження катол. церкви в У. Його справу продовжив син Янош та жінка останнього Анна, які заснували й побудували в У. єзуїтську колегію (1641—44) — перший середній навч. заклад міста. 24 квітня 1646 в замковій церкві Святого Юрія була укладена *Ужгородська церковна унія 1646*, що привело до появи в місті греко-катол. конфесії. У серед. 17 ст. Дєрдь Другет завершив буд-во зовн. укріплень Ужгородського замку, перетворивши його на могутню фортецю. 1684 місто було спустошене під час повстання Імре Текелі, але швидко відбудувалося. 1691 помер останній із Другетів Балінт, і У. перейшов до казни. Згідно з тогочасним переписом у ньому нараховувалося 10 вулиць, які групувалися в 3-х районах міста: старому місті, новому місті та підгородді. Мешканці ділилися на 3 групи: дворян, ремісників і селян. У місті діяли 8 цехів; тут було 2 корчми, митниця (в оренді у євреїв), кілька *фільварків*, більш як 170 виноградників, млин, 2 сади, єзуїтська колегія з монастирем та церквою, замок. Торгівлю контролювали грец. купці.

Ужгород. Синагога ашкеназі. Фото 1920-х років.

Із 1692 по 1711 містом володів граф Міклош Берчені, який 1703—11 був одним із ватажків національно-визвол. війни угорців проти Габсбургів під кер-вом кн. Ференца II Ракоці. 1707 в Ужгородському замку проводив переговори посол рос. царя *Петра I* Д.Корбе. Протягом 1708—09 замок і палац були укріплені й частково перебудовані. У палаці була велика б-ка, зберігалося понад 500 картин і гравюр, діяли театр, муз. ансамбль.

1711 містом заволоділи австрійс. війська, і воно перейшло у володіння казни. 1728 пожежа спустошила замок і церкву Святого Юрія. Протягом 1735—40 містом володів наджупан Ужанського комітату граф Ференц Дюлої, який відновив замок. Після цього воно знову стало власністю казни (до 1848).

1775 з *Мукачевого* до У. перенесли осідок єпископа Мукачівської греко-катол. єпархії. Герм. імп. і угор. королева *Марія-Терезія* передала єпископу А.*Бачинському* єзуїтську колегію та церкву, які були перетворені відповідно на резиденцію і кафедральний собор, та Ужгородський замок, де з 1778 почала діяти богословська семінарія. Завдяки цьому У. перетворився на гол. центр освіти й к-ри українців Закарпаття.

Тривала боротьба міста за здобуття самоуправління привела до того, що 25 січня 1838 збори комітату Унг визнали У. містом із самоуправною радою, а 1848, після початку Угор. революції 1848—49, місто звільнилося з-під опіки казни. 1848—49 багато ужгородців, у т. ч. й частина семінаристів, вступили в ряди революціонерів. Після поразки Угор. революції, наприкінці 1849 — на поч. 1850-х рр., У. був центром т. зв. Рус. воєводства. У цей нетривалий період на вулицях міста встановили «руськомовні» назви, а мовою навчання Ужгородської г-зії була «руська».

За переписом 1850, в місті проживали (разом із чужинцями) 8973 особи, з яких римо-католиків було 2518, греко-католиків — 1534, августинців — 94, реформатів — 430, православних — 24, іудеїв — 2078. Масова поява останніх привела до втрати греками контролю над торгівлею. У місті упродовж 1840—48 виникло кілька пром. підпр-в. Діяла друкарня.

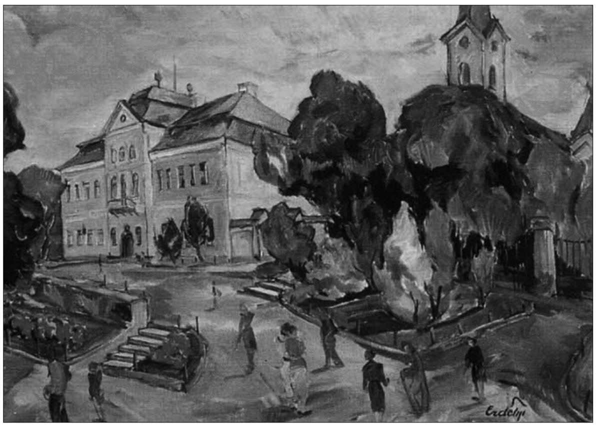
Із 1867 У. — у складі Угор. королівства — однієї з двох частин *Австро-Угорщини*. 1868 у місті було проведено урбаріальне врегулювання, наслідком якого стало повне майнове розмежування між У. та казною. Протягом 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. місто швидко зростало й почало модернізуватися, особливо в часи, коли його мером був фольклорист і перекладач М.Фінцицький (1890—94, 1904—16). На 1910 кількість його мешканців у порівнянні з 1850 подвоїлася й досягла 16 919 осіб. 1872 із Чопа до У. дійшла залізниця (1893 її продовжили до *Великого Березного*, а 1904 — до Ужка; нині село Великоберезнянського р-ну Закарпат. обл.), 1902 тут з'явилося електричне освітлення, 1904 розпочалася телефонізація. Правобережну й лівобережну частини міста з'єднав металевий міст (1898). Усе це сприяло розвиткові пром-сті й торгівлі. В У. з'явилися нові підпр-ва, серед яких найбільш відомими були залізообробний з-д Козара та ф-ка меблів «Мундус». На місці непоказних будиночків виникли добротні житлові та громадські споруди, у т. ч. у стилі сецесії (модерну). Зростала мережа навч. закладів різного рівня: відкрився перший дитячий садок (1869), збудовано дві нові держ. початкові школи (1902), горожанську школу (1912) та спец. школу для глухонімих (1904); засновано перші початкові й середні заклади для дівчат. Серед нових сакральних споруд треба згадати василіанський монастир (1912), синагоги неологів (реформаторів; 1870), ашкеназі (1904) та хасидів (1908). Швидкими темпами розвивалася міська лікарня (заснована 1853), якою управляв лікар Е.Новак. 1904 в У. відкрито постійно діючий театр. Під час *Першої світової війни* місто — центр дислокації австро-угор. військ групи Е.Бем-Ермоллі.

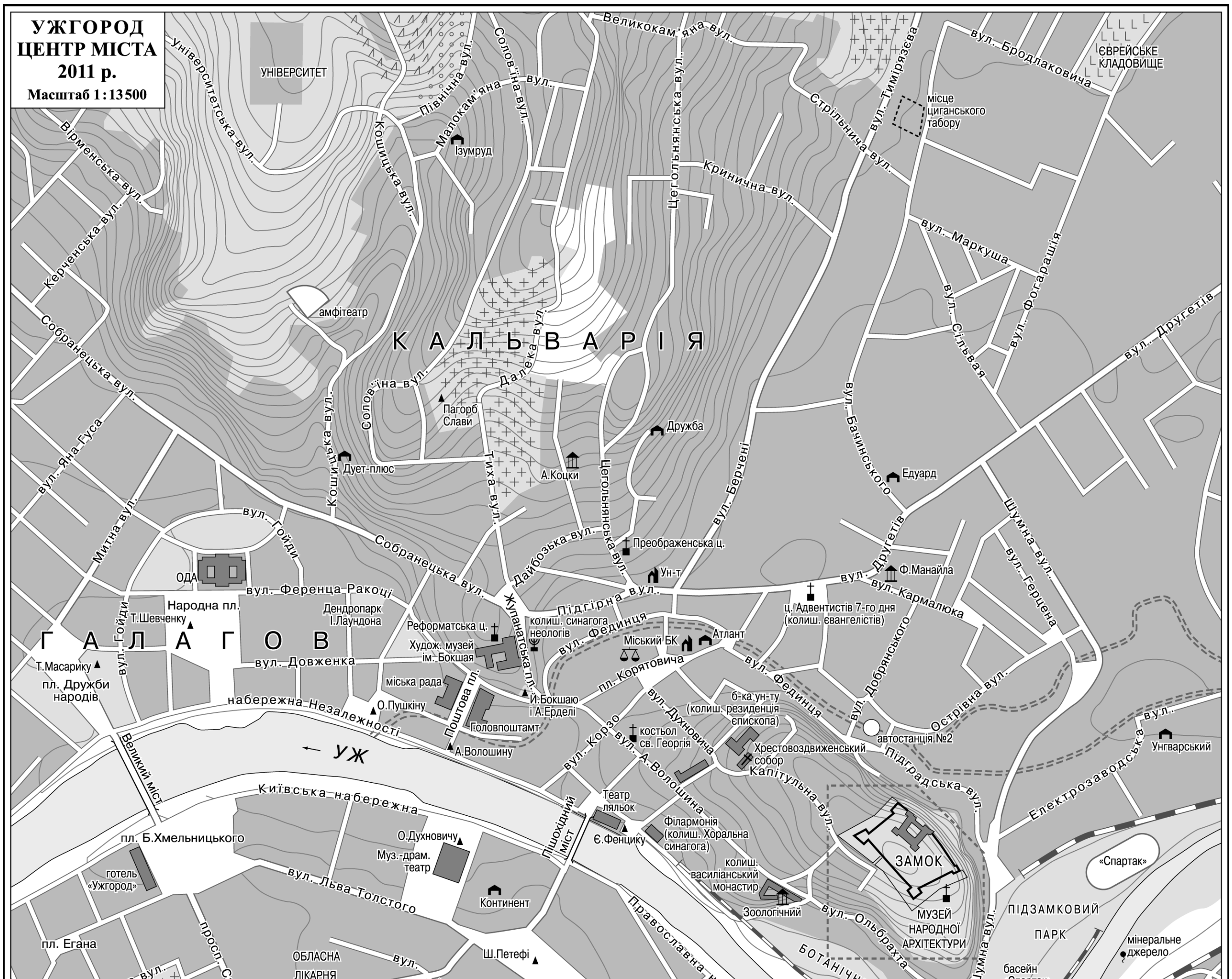
12 січня 1919 до У. ввійшли чехословац. війська. Протягом 1919 — листопада 1938 У. — столиця автономного краю Підкарпатська Русь. Завдяки цьому статусу провінційне та угорське за мовою і к-рою місто перетворилося на модерне й полікультурне. Ядром розвитку «нового» («чеського») міста став квартал «Малий Галагов» (план розробив архіт. А.Лібшер 1921) з будівлями в стилі конструктивізму. Центром кварталу стала будівля земського уряду (1936). Навколо розміщувалися різноманітні установи (крайовий і окружний суди, військове й поліцейське управління, в'язниця, банк, дитяча лікарня та ін.) і житлові квартали. Була облаштована набережна р. Уж та побудований сучасний транспортний міст (1937). Із 1921 в У. функціонувало автобусне сполучення, 1929 відкрито аеропорт. 1936 завершено буд-во гідроелектростанції. В У. діяло багато політ. партій, громад. і культ. орг-цій; виходили десятки газет і журналів; було збудовано кілька нових навч. закладів (школа ім. Т.-Г.Масарика, деревообробне уч-ще, єдина в Чехословаччині циганська школа та ін.). Особливу роль у суспільно-політ. житті ужгородських українців відігравали Ужгородське т-во «Просвіта» та *Общество імені Духновича.* На 1930-ті рр. У. став найбільшим містом краю. За переписом 1930, тут проживали 26 675 осіб, з яких українці (різної самоідентифікації) становили 23,5 %, євреї — 22,1, чехи — 17,5, угорці — 16,8, словаки — 12,6, німці — 1,9 %.

Згідно з першим Віденським арбітражем (2 листопада 1938; див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) У. відійшов до Угорщини; незначна частина його земель, однак, залишилася у складі *Карпатської України* (до середини березня 1939). Протягом листопада 1938 — жовтня 1944 місто — центр автономної території «Підкарпаття в складі Угорщини» та адміністративний центр відновленого комітату Унг. За переписом 1941, в У. проживала 35 241 особа, з яких 77,7 % становили угорці, 11,6 — українці, 5,2 — євреї, 3,2 — словаки, 0,7 % — німці. Різкі етнічні зміни пояснюються політичним тиском угорців на українців та євреїв і масовим виселенням чехів та словаків.

Під час *Другої світової війни* розвиток міста призупинився. 1940 до нього приєднали сусіднє село Радванка і т. зв. Горянське поселення. Знизилася супільно-політ. активність. Нова влада заборонила всі партії й орг-ції укр. спрямування, дозволивши діяльність лише русофільських орг-цій. З метою формування окремої «русинської» мови та «русинського» народу було створене Подкарпатськоє общество наук, яке попри все виконувало

Ужгород. Будинок Ужанського комітату. Малюнок роботи художника А. Ерделі. 1942.

УЖГОРОД
ЦЕНТР МІСТА
2011 р.
Масштаб 1 : 13 500
УНІВЕРСИТЕТ
ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
місце циганського табору
Ізумруд
амфітеатр
К А Л Ь В А Р І Я
Пагорб Слави
Дует-плюс
А.Коцки
Дружба
Едуард
Преображенська ц.
Ун-т
Ф.Манайла
ц. Адвентистів 7-го дня (колиш. євангелістів)
ОДА
Народна пл.
Т.Шевченку
Дендропарк І.Лаундона
Реформатська ц.
Худож. музей ім. Бокшая
колиш. синагога неологів
Міський БК
Атлант
Г А Л А Г О В
Т.Масарику
пл. Дружби народів
міська рада
О.Пушкіну
Головпоштамт
Й.Бокшаю і А.Ерделі
А.Волошину
костьол св. Георгія
б-ка ун-ту (колиш. резиденція єпископа)
Хрестовоздвиженський собор
автостанція №2
Унгварський
УЖ
Великий міст
Пішохідний міст
Театр ляльок
Є.Фенцику
Філармонія (колиш. Хоральна синагога)
колиш. василіанський монастир
Зоологічний
ЗАМОК
МУЗЕЙ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ
«Спартак»
ПІДЗАМКОВИЙ ПАРК
мінеральне джерело
басейн «Спартак»
БОТАНІЧНИЙ САД
дитяча залізниця
пл. Б.Хмельницького
готель «Ужгород»
О.Духновичу
Муз.-драм. театр
Континент
пл. Егана
ОБЛАСНА ЛІКАРНЯ
Ш.Петефі
пл. Ш.Петефі
В Е Р Б Н И К
Летючий голландець
Покровська ц.
Ейхаль-Аарон
Хрестовоздвиженський собор
пл. Кирила та Мефодія
готель «Інтурист-Закарпаття»
Б О Л О Т И Н О
автостанція №1
пл. Г.Кирпи
залізничний вокзал
вул. Бродлаковича
Великокам'яна вул.
Університетська вул.
Вірменська вул.
Керченська вул.
Собранецька вул.
вул. Яна Гуса
Митна вул.
вул. Гойди
вул. Ференца Ракоці
вул. Довженка
набережна Незалежності
Київська набережна
вул. Льва Толстого
просп. Свободи
Володимирська вул.
Капушанська вул.
вул. Новака
вул. Юлії Жемайте
вул. Івана Ваша
вул. Плеханова
Швабська вул.
вул. Лермонтова
вул. Шопена
вул. Тихого
Одеська вул.
вул. Джамбула
Мукачівська вул.
Православна набережна
Робоча вул.
Руська вул.
вул. Коцюбинського
вул. Анкудінова
Станційна вул.
вул. Гагаріна
Українська вул.
Болотинська вул.
вул. Чкалова
Золота вул.
вул. Лобачевського
вул. Дворжака
вул. Тельмана
вул. Будителів
Ужанська вул.
Електрозаводська вул.
Шумна вул.
Підградська вул.
Острівна вул.
вул. Добрянського
вул. Кармалюка
вул. Герцена
вул. Другетів
вул. Фогараші
вул. Маркуша
Сільська
вул. Баніинського
Стрільнична вул.
вул. Тімірязєва
Кринична вул.
Цегольнянська вул.
вул. Берчені
Цегольнянська вул.
Дайбозька вул.
Підгірна вул.
вул. Фединця
вул. Корятовича
Поштова пл.
Жупанатська пл.
Соловйна вул.
Кошицька вул.
Північна вул.
Малокам'яна вул.
Далека вул.
Тиха вул.
вул. Корзо
вул. Духновича
вул. А.Волошина
Капітульна вул.
вул. Ольбрахта
ЗАМОК
Масштаб 1 : 6750
б. Карла
б. Йозефа
рів
Краєзнавчий
Геракл
Гермес
Турул
б. Фердинанда (пунтоне)
б. Терезії
ц. св. Юрія
ц. св. Михаїла
Ун-т (юрид. ф-т)
гол. корпус Музею нар. арх-ри
б. Франциска
МУЗЕЙ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ
гражда
Скорочення:
б. – бастіон
БК – будинок культури
ОДА – обласна державна адміністрація
ц. – церква
Траса Малого Ужа
Будівлі-експонати Музею народної архітектури

також і позитивну роботу на ниві крайової історії та к-ри.

У квітні 1944 в У. розпочалися утиски єврейс. населення. У травні бл. 10 тис. ужгородських євреїв були зібрані у 2 гетто, а потім вивезені в концентраційні табори на територію Німеччини й Польщі. Більшість із них уже не повернулися.

27 жовтня 1944 У. був звільнений військами *Четвертого Українського фронту* від нім. та угор. частин. Із цього часу місто — центр *Закарпатської України 1944—1946*, а з 1946 до 1991 — центр Закарпат. обл. УРСР у складі *СРСР*.

У місті були відкриті на старій основі нові (ідеологічні) заклади освіти й к-ри (Ужгородський ун-т, *Закарпатський краєзнавчий музей*, картинна галерея, філармонія, театр та ін.) і орг-ції. Була заборонена діяльність Греко-катол. церкви, а її майно конфісковано. Така ж доля спіткала і всі довоєнні суспільно-політ. орг-ції, окрім комуніст. партії. У 1950—80-х рр. на околицях У. збудували з-ди (машинобудівний, механічний, «Турбогаз» та ін.), частина з яких виробляла продукцію для *воєнно-промислового комплексу* СРСР. Проблема нестачі робочої сили була вирішена за рахунок масового переселення мешканців з ін. місць, у т. ч. з-за меж області. Різке зростання чисельності населення привело до необхідності буд-ва дешевого житла. У лівобереж. частині міста з'явилися великі «спальні райони» з типовою рад. забудовою й нерозвинутою інфраструктурою.

У серпні 1991 міська рада виступила проти Держ. к-ту з надзвичайного стану. 1992 демонтували пам'ятник В.*Леніну*. Натомість встановлено пам'ятники Т.*Шевченку*, А.*Волошину*, О.*Духновичу*, А.*Ерделі*, Й.*Бокшаю*, Т.-Г.*Масарику* та ін.

На території сучасного У. — археол. пам'ятки різних епох: стоянки (середній і пізній палеоліт), поселення (неоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік, рим. час, давні слов'яни), було знайдено скарби.

Історико-архіт. пам'ятки: *Горянська ротонда* (12—13 ст.), Ужгородський замок (15—18 ст.), садиба родини Дендеші (17 ст.), резиденція греко-катол. єпископа (1640—46, 1840-ві рр.), Хрестовоздвиженський кафедральний собор (1732—40), костьол Святого Юрія (1768), реформатська церква (1796), синагога неологів (1872), синагога ашкеназі (1908), будівля Ужанського комітату (1908), василіанський монастир (1912), квартал «Малий Галагов» (1920—30-ті рр.), Свято-Покровська церква (1930).

Літ.: *Mészáros K.* Ungvár története, a legrégibb időktöl maig. Pesten, 1861; *Fincicky M.* Polgármesteri jelentés Ungvár város közállapotárol, I—III. Ungvár, 1907, 1909, 1912; *Hodinka A.* Az ungvári vár és tartománya és Ungvár város történetéhez. Ungvár, 1917; Technická pracé v zemi Podkárpatoruské 1919—1933. Užhorod, 1933; *Сова П.* Прошлое Ужгорода. Ужгород, 1937; *Гранчак І., Балагурі Е.* Деякі питання стародавньої історії Ужгорода. В кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972; *Гранчак І., Пальок В.* Місто над Ужем: Історичний нарис. Ужгород, 1973; *Kobály J.* Néhány észrevétel Ungvár korai történetéröl. В кн.: Magyarország és a Kijevi Ruszj. Ungvár, 2001; *Кобаль Й.* Ужгород відомий та невідомий. Львів, 2008.

Й.В. Кобаль.

У́ЖГОРОДСЬКА ЦЕРКО́ВНА У́НІЯ 1646 — об'єднання правосл. церкви *Закарпатської України* з католиками.

24 квітня 1646 на прохання володарки *Ужгородського замку* католички Анни Другет з'їхалося всього 63 правосл. священики (усіх у краю було бл. 800). Вони в присутності егерського (м. Егер, Угорщина) катол. єпископа Георгія Якушича й підписали акт унії. Однак при цьому було визнано певні права уніїців. Зокрема, зберігалися обряди та звичаї сх. (грец.) церкви і, що дуже важливо, церковнослов'ян. мова при проведенні богослужінь. Єпископа іменував Апостольський Престол, але його вибирали самі уніїці, яким надавалася самостійність у вирішенні церк. справ. Протокол укладення унії на сьогодні не знайдений, але він підтверджений листом священиків рус. мовою до Папи Римського Інокентія X від 15 січня 1652.

Важливим чинником, що спонукав правосл. священиків до унії, була обіцянка *Габсбургів* зрівняти їх у правах із католиками, що було зроблено лише 1692. Унія на Закарпатті поширювалася дуже повільно. Для її прискорення Римський Престол 11 березня 1690 іменував єпископом грека з о-ва Хіос, ченця ордену *василіан* Йосифа де Камеліса.

Проти унії гостро виступив правосл. священик Михайло *Андрелла.* Як уніїці, так і католики, пройшли складний шлях свого розвитку, що визнав у Апостольському листі Папа Римський *Іоанн Павло II* з нагоди 350-річчя Ужгородської унії: «Події, що відбулися після Унії, були наповнені стражданням і скорботою». Він закликав до «примирення між Церквами та всередині церковних спільнот» шляхом «навернення серця і молитви, щоб так сприяти пошукові взаємного прощення за непорозуміння минулих сторіч».

Літ.: *Basilovits I.* Brevis notitia Fundationis Theodori Koriatovits. Cassoviae, 1799; *Болдижар М.* Ужгородська унія: Причини і наслідки. Ужгород, 1997; *Пекар А.* Нариси історії Церкви Закарпаття, т. 1—2. Рим—Львів, 1997; *Лучкай М.* Історія карпатських русинів, т. 2. Ужгород, 2000; *Пап С.* Історія Закарпаття, т. 2. Івано-Франківськ, 2002.

Д.Д. Данилюк.

У́ЖГОРОДСЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка арх-ри нац. значення в м. *Ужгород.* Розташов. на вершині вулканічного пагорба, що на 30 м підноситься над долиною р. Уж (прит. Лаборця, бас. Дунаю). Найдавнішу частину мурованого замку (нині її називають палацом) зведено на місці *городища* 10—11 ст. Вигляду, в якому комплекс дійшов до наших днів, він набув протягом 1322—1691, коли твердинею володів рід *Другетів.* В арх-рі замку, що пережив низку перебудов (їхні дати позначені на мурах: 1592, 1653, 1658), відбилися етапи присто-

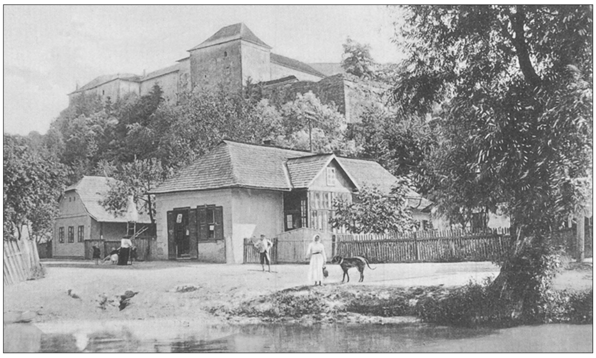

Ужгородський замок. Фото початку 21 ст.

сування середньовічної твердині до потреб захисту від вогнепальної зброї Нового часу. Оборонне ядро замку (палац) — квадратне у плані з 4-ма наріжними баштами і внутр. двором, в якому розташовано колодязь завглибшки

Ужгородський замок. Оборонна стіна зсередини. Фото 2010.

Ужгородський замок. Фото першої третини 20 ст.

35 м. Споруду оточував сухий рів, до брами вів міст, остання ланка якого піднімалася на ланцюгах, закриваючи отвір брами. Типологічно споруда подібна до орденських твердинь (конвентгаузів) у Прибалтиці. Неподалік від палацу стояла готична однонефна церква Святого Юрія, збудована не пізніше 1252. 1728 церква сильно постраждала від пожежі й не відновлювалася, згодом її розібрали, підмурки засипали землею. Нині підмурки розкрито та музеєфіковано. Для захисту від артилерії первинний замок було оточено новими мурованими укріпленнями з бастіонами на рогах і пунтоне на пн.-сх. схилі пагорба та сухим ровом із контрескарпом, який охоплював твердиню з трьох боків. 1775 герм. імп. і угор. королева *Марія-Терезія* Габсбург передала замок, що втратив оборонне значення, у власність мукачівському греко-катол. єпископу. У ході пристосування комплексу до потреб духовної семінарії споруди замкового двору зруйнували, на їхньому місці розбили парк. Буд. залишками зруйнованих споруд засипали внутр. рів. Частина приміщень палацу зазнала перепланувань. Нині в замку розміщено *Закарпатський краєзнавчий музей*.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Поп Д.*, *Поп И.* Замки Подкарпатской Руси. Ужгород, 2004; *Пеняк П.* Розкопки замкової церкви Ужгорода. В кн.: «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (Львів), 2010, вип. 14; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011.

К.А. Липа.

У́ЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — перший в історії *Закарпатської України* вищий навч. заклад. Заснований 19 липня 1945 після возз'єднання краю з УРСР у складі *СРСР* як Ужгородський держ. ун-т, із 2000 — нац. ун-т 4-го рівня акредитації. 1946 в ун-ті на 4-х ф-тах — історико-філол., біологічному, хімічному та мед. — почали працювати 15 кафедр, 42 викладачі, у т. ч. 1 професор і 9 доцентів, та навчалися 168 студентів. Велику допомогу в розбудові ун-ту надали бл. 50-ти науково-дослідницьких ін-тів та вузів СРСР. Із того часу, переживши різні періоди свого розвитку, ун-т перетворився на один із провідних класичних вузів України.

Сьогодні у складі ун-ту діють 17 ін-тів та ф-тів — фізичний, мат., хімічний, біологічний, мед., істор., філол., юрид., інженерно-тех., географічний, суспільних наук, стоматологічний, гуманітарно-природничий та ф-ти іноземної філології, довузівської та післядипломної освіти, фізичного виховання і спорту, підготовче відділення на правах ф-ту і 82 кафедри, де працюють понад 2 тис. осіб, у т. ч. професорсько-викладацький склад — бл. 680 викладачів і понад 235 наук. співробітників, серед них понад 100 д-рів наук, професорів і 400 канд. наук, доцентів, 9 лауреатів Держ. премії в галузі н. і т. та бл. 30 засл. діячів науки, нар. освіти, медицини, к-ри України. Зокрема, на істор. ф-ті (із 1957 став самостійним підрозділом ун-ту) в різні часи працювали чи працюють такі відомі укр. вчені, як професори М.*Лелекач*, Ф.*Потушняк*, І.Гранчак, Я.Штернберг, І.Шульга, М.*Троян*, Г.Павленко, Е.Балагурі, В.Ілько, Т.Сопко, В.Худанич, М.Тиводар, В.Задорожний, Д.Данилюк, І.Мандрик, О.Мазурок, Г.Марченко, М.Болдижар, І.Поп, В.Котигорошко, С.Федака, М.Вегеш, І.Вовканич, М.Матьовка та ін. історики. Ун-т готує спеціалістів за 24 напрямами з 41 спеціальності: 2005 в ньому навчалися бл. 12 тис. студентів. Усього випускниками ун-ту за роки його існування стали понад 60 тис. спеціалістів різного профілю.

В ун-ті функціонує ряд науково-дослідницьких підрозділів: вироб. група н.-д. частини, відділи аспірантури та докторантури з 4-ма спеціалізованими вченими радами із захисту канд. дисертацій, науково-технічної інформації та патентний, науково-дослідні ін-ти фізики і хімії твердого тіла, фітотерапії, карпатознавства і держ. управління та регіонального розвитку, спец. конструкторсько-технологічне бюро засобів оптичної обробки інформації та ІЧ-техніки «Квант» (ІЧ — інфрачервоне випромінювання), проблемна н.-д. лабораторія фізичної електроніки з лабораторією косміч. досліджень і міжгалузева н.-д. лабораторія охорони природних екосистем, служба радіаційної безпеки, інформаційно-обчислювальний центр, бізнес-центр і центр гунгарології (мадярознавства), а також унікальна наук. б-ка із книжковим фондом понад 1,5 млн примірників книг і журналів, у т. ч. значною колекцією *інкунабул*, *палеотипів* та рукописів різними мовами, ботанічний сад, археологічний і зоологічний музеї, високогірна біологічна база, вид-во. Значною є видавнича діяльність ун-ту: науковцями ун-ту видано бл. 600 монографій та понад 200 підручників і навч. посібників. Із 1947 по 1963, напр., вийшло 50 томів періодичного видання — «Науко-

Ужгородський національний університет. Фото 2011.

вих записок», із 1992 по 2002 — 20 випусків фахового видання з історії «Carpatica—Карпатика», видаються також різні за профілем серії, у т. ч. історична, «Наукового вісника Ужгородського державного (національного) університету», навчально-методичні посібники, наук. й науково-популярні праці викладачів тощо. Ун-т має широкі міжнар. зв'язки: 2012 здійснювалося міжнар. співробітництво на договірній основі з 44-ма вузами-партнерами 13-ти країн світу. В різні часи ун-т очолювали ректори С.Добош (серпень—жовтень 1945), А.Курішко (1945—49), В.Ткаченко (1949—56), І.Ленарський (1956—61), Д.Чепур (1961—77), В.Шульга (1977—80), В.Лендєл (1980—88), В.Сливка (1988—2004), В.Русин (2004—05), М.Вегеш (2005—2012), В.Ніколайчук (2012), Ф.Ващук (із 2012).

Літ.: Ужгородський державний університет: Довідник. Ужгород, 1970; Основні друковані праці викладачів та співробітників Ужгородського державного університету (1946—1990): Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1991; *Гранчак І.М. та ін.* Осередок освіти, науки, культури: Ужгородському державному університету — 50 років. Ужгород, 1995; *Закривидорога О.Д., Федака Я.І.* Видавнича діяльність університету (1945—1975 рр.) (до 55-річчя Ужгородського державного університету). В кн.: Науковий вісник Ужгородського державного університету: Серія: Історія, вип. 4. Ужгород, 1999; *Мандрик І.О.* Розвиток історичного факультету Ужгородського державного університету за 55 років. Там само, вип. 5. Ужгород, 2000; Ужгородський національний університет: 1945/2002: Буклет. Ужгород, 2002; Наукова еліта Закарпаття: Доктори наук, професори Ужгородського національного університету. Ужгород, 2005; Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття. Ужгород, 2005; *Олашин М.В.* Історичний факультет Ужгородського національного університету (1945—2007): Короткий історичний нарис та довідкові матеріали. Ужгород, 2007; *Данилюк Д.Д., Міщанин В.В.* Кафедра історії України УжНУ. Ужгород, 2010.

С.В. Віднянський.

УЗБЕ́К (ісламський титул — Гійяс ад-Дін Мухаммед; початок 1280-х рр. — п. 1341) — хан *Золотої Орди* (1313—41). Син Тогрулджи (Тогрула), племінник Токти, онук хана Менгу-Тімура, нащадок Джучі, сина *Чингіз-хана*. Виріс при дворі Токти. Після його смерті захопив престол (січень 1313), особисто вбивши гол. конкурента — сина Токти Ільбасара. Маючи дієву підтримку сановників-мусульман, запровадив *іслам* як держ. релігію і сам прийняв його 1320, при цьому жорстоко розправився з прихильниками старих монгол. звичаїв (зокрема знищив 120 власних родичів-чингізидів).

Традиційно вважається, що за правління У. Золота Орда досягла піку могутності та благополуччя. Проте його зовн. політика не справляє враження дуже вдалої. Впродовж усього правління У. намагався встановити контроль над Азербайджаном, але зазнав кількох поразок від Хулагуїдів (1319, 1325, 1335). Не зміг відновити вплив Золотої Орди на Балканах, невдало виступивши на боці болг. царів проти *Візантії* (1323) та Сербії (1330). Більшу частину терміну свого правління підтримував нейтралітет з Візантією; узяв за жінку доньку візант. імп. Андроніка II Палеолога (за ін. даними — Андроніка III Палеолога). Віддав свою племінницю за єгип. султана ан-Насіра Насір-ед-Діна Мухаммада; незважаючи на швидке припинення цього шлюбу, забезпечив довгострокові дружні відносини з Єгиптом.

У Пн.-Сх. Русі У. підтримував почергово то московських, то тверських князів у їхній боротьбі за титул великого князя владимирського. У ході цієї боротьби були страчені в Орді Михаїл Ярославич Тверський (1318), його сини Дмитрій Грізні Очі (1326) та Олександр (1339). 1331 У. остаточно закріпив велике княжіння владимирське за моск. кн. *Іваном Даниловичем* (Калитою).

Як припускають, У. сприяв приходу до влади *Юрія II* Болеслава (за даними деяких джерел, затвердив його на престолі Галицько-Волин. д-ви). 1337 ординське військо брало участь у поході Юрія II Болеслава на Люблін (Польща). Після смерті Юрія II Болеслава (1340) У. допоміг кн. *Любарту* Гедиміновичу та його намісникові *Дмитрові Дедьку* відбити спробу польс. короля *Казимира III* Великого (який діяв спільно з угор. королем Людовіком I Великим) захопити Галицьку Русь; відплатою за вторгнення польс. та угор. військ став спустошливий татар. набіг на Польщу та Угорщину взимку 1340/41.

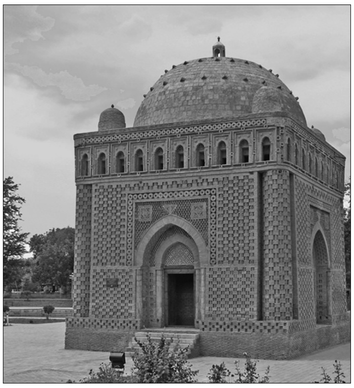
У. запровадив ісламський адм. апарат (муфтії, *кадії*, диван) поряд із традиційним монгольським. Часи У. відзначені ліквідацією феод. розбрату, культ. сплеском і масштабним буд-вом, зокрема в Криму та новій столиці Сарай ал-Джедід на Волзі (див. *Сарай*).

Літ.: *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004; *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские: биографии ханов и правителей Золотой Орды. СПб., 2012.

О.О. Немировський.

УЗБЕКИСТА́Н — д-ва в Центр. Азії. Площа території 447,4 тис. км². Чисельність населення 30 млн осіб (2013). Столиця — м. Ташкент. Держ. мова — узбецька. За формою держ. устрою У. — республіка. Главою д-ви є президент (з 1991 незмінно І.Каримов). Більшість населення У. сповідує *іслам* і є сунітами. Адм. поділ: Республіка Каракалпакстан і 12 вілоятів. На пн. зх. У. межує з Казахстаном, на сх. — з Киргизстаном і Таджикистаном, на пд. зх. — з Туркменістаном, на пд. — з Афганістаном. Етнічний склад (оцінка на 2013): узбеки (80 %), росіяни (3,9 %), таджики (3,8 %), казахи (3 %), каракалпаки (1,7 %), татари, киргизи, корейці та ін.

Предками узбеків є давнє іраномовне населення землеробських оаз міжріччя Амудар'ї та Сирдар'ї та тюркські кочові племена, які кількома хвилями переселялися з півночі в 7—16 ст. Назву «узбек» пов'язують з ім'ям золотоординського хана *Узбека*; наприкінці 14 — у 15 ст. саме слово «узбек» стосувалося тюрко-монгол. населення сх. части-

Узбекистан. Бухара. Мавзолей Саманідів. 9—10 ст. Фото 2010.

ни Дешт-і-Кипчак (див. також *Половці*).

Ранні етапи історії У. пов'язані з формуванням держ. утворень — Согдіани, Хорезму та Бактрії (8—7 ст. до н. е.). У 6 ст. до н. е. територія У. стала частиною імперії Ахеменідів, у 4 ст. до н. е. — імперії Александра Македонського та царства Селевкідів, у 3 ст. до н. е. — Греко-Бактрійського царства (до 2 ст.). Від 2 ст. до араб. завоювання і прийняття ісламу (у 8 ст.) на території У. домінував Хорезм. В 11—12 ст. територія У. перебувала в залежності від турків-сельджуків. Наприкінці 12 ст. д-ва Хорезмшахів завоювала Іран; вона панувала в Центр. Азії до монгол. навали (1219—21), внаслідок якої регіон став частиною *Монгольської імперії*. Надалі Хорезм увійшов до складу улусу Джучі (див. *Золота Орда*), решта регіону (зокрема Мавераннагр) — до улусу Чагатая. 1370 Мавераннагр став осередком д-ви *Тімура*, яка простягалася від Малої Азії до Сибіру та Інд. океану. 1505 династія Тімуридів була повалена останньою хвилею тюркських завойовників на чолі з Шейбані-ханом, який також зробив територію У. центром своїх володінь. У 16 ст. його д-ва поступово розпалася на Хорезмський (столиця — Ургенч; нині м. Куня-Ургенч, Туркменістан) та Бухарський ханати. Останній претендував на пн.-сх. Іран (Хорасан) та пн. Афганістан (Герат). Розквіт Бухари припадає на правління хана Абдулли II (1557—98). У 17 — 1-й пол. 19 ст. Бухара та Хорезм перебували в постійній ворожнечі. Населення цих д-в було поліетнічним (кочові «узбеки», осілі землероби та міські мешканці «сарти», казахи-киргизи (кипчаки), євреї, араби, туркмени, таджики) та поліконфесійним (суніти та шиїти, іудеї). 1785 соціальна криза змусила бухарського хана Шахмурада прийняти нижчий титул еміра, що стало початком Бухарського емірату (1785—1920). Ця д-ва зазіхала на землі Хорезму та Кокандського ханату. Останній був утворений 1709 тюрками-узбеками в зх. частині Ферганської долини; це наймолодший із «трьох узбецьких ханатів». Коканд зазіхав на землі Бухари, пд. Казахстану, Таджикистану та сучасного зх. Китаю. Наприкінці 18 ст. перебував у залежності від китайс. імперії Цін.

Наприкінці 16 ст. переміщення русла Амудар'ї спричинило в Хорезмі екон. кризу; столицю д-ви перенесли з Ургенча до Хіви, чому надалі в історіографії використовується термін «Хівінський ханат». У 17 ст. його влада поширювалася на територію частини У., Туркменістану, пд. Казахстану та пн.-сх. Ірану. Осн. конфлікти відбувалися з туркменськими племенами, Іраном та Бухарою. Військ. стан утворювали кочовики-«узбеки» з племен кунгратів та мангитів, а осілі землероби «сарти» були податним населенням. У 1-й пол. 19 ст. централізація влади та масштабні іригаційні роботи сприяли поступовому осіданню кочовиків.

У серед. 19 ст. територія У. стала об'єктом експансії Рос. імперії. 1865 був здобутий Ташкент, що належав Кокандському ханату. Місто стало осередком рос. військ. та цивільної адміністрації в Центр. Азії. 1868 в залежність потрапила Бухара. 1873 рос. війська зайняли Хіву, змусивши її хана підписати договір, який робив д-ву рос. *протекторатом*. 1875 було здобуто Ко-

Узбекистан. Ташкент. Музейний комплекс «Пам'яті жертв репресій». 2002.

канд, а сам цей ханат був скасований імп. *Олександром III.* Землі, що не належали до двох протекторатів (Хівінського та Бухарського), ще 1865 були передані до Туркестанської обл., замість якої 1867 було утворено Туркестанське генерал-губернаторство.

Революц. події 1917 спричинили політ. кризу в Хіві та Бухарі, чим скористалася Радянська Росія. 25 вересня 1918 в Ташкенті було утворено Хорезмську та Бухарську комуністичні партії; попри декларації щодо визнання незалежності двох д-в у лютому 1920 Червона армія зайняла Хіву, а у вересні — Бухару. Було проголошено Хорезмську та Бухарську народні радянські республіки. 1920 в Бухарі виник антирад. рух басмачів. 1921—22 його очолював Енвер-паша — колиш. військ. міністр Осман. імперії і спочатку ставленик Радянської Росії. Збройний опір рад. владі тривав аж до поч. 1930-х pp.

К.Ю. Галушко.

27 жовтня 1924 було проголошено Узбецьку СРР (столиця — м. Самарканд, із 1930 — м. Ташкент). Протягом 1924—37 у складі Узбецької СРР як автономія перебував Таджикистан.

Улітку 1941 до У. з УРСР були евакуйовані майже 200 тис. громадян і багато підпр-в. Зокрема, у Ташкент перемістили вироб. потужності евакуйованого Київ. авіац. з-ду. 1943 було створено Узбецьку АН. У. був місцем, куди 1944 була депортована переважна більшість *кримських татар* (після 1989, коли почалося масове повернення до Криму, їхня кількість в У. суттєво зменшилася).

1966 Ташкент зазнав катастрофічного землетрусу. Допомагали відновлювати його й будівельники з УРСР.

31 серпня 1991 У. проголосив незалежність. 4 січня 1992 Україна та У. взаємно визнали незалежність. 14 серпня 1992 між двома країнами було встановлено дипломатичні відносини. Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Узбекистаном було підписано 28 жовтня 1991. У. упродовж 1999—2005 розвивав з Україною співробітництво у форматі *ГУУАМ*, але 2005 Ташкент вийшов із цього об'єднання. На практиці реалізуються переважно двосторонні українсько-узбецькі торг. та інвестиційні проекти.

2001 під час амер. військ. операції в сусідньому Афганістані У. надав США свою територію для військ. бази. Узбецько-амер. відносини погіршилися після придушення узбецькими військами заворушень у м. Андижан у квітні 2005. Після цього У. почав більше орієнтуватися на Китай та Росію, зокрема в рамках «Шанхайської організації співробітництва». У. також активно співпрацює з ін. країнами Центр. Азії, д-вами Перської затоки та Туреччиною. На поч. 2011 *Європейський Союз* скасував режим санкцій, який було запроваджено щодо У. за результатами кривавих подій 2005 в Андижані.

Укр. діаспора в У. сформувалася гол. чин. за рад. часів. За даними перепису 1989, в У. проживали 153,2 тис. українців; після 1991 чимало українців залишило країну. В У. діють 8 укр. громадських орг-цій, зокрема Респ. укр. культ. центр «Славутич», Т-во дружби «Україна—Узбекистан», Укр. культ. центр «Батьківщина» в м. Ташкент, Укр. культ. центр «Надія».

Літ.: *Халфин Н.А.* Присоединение Средней Азии к России (60—90-е годы XIX века). М., 1965; *Ісмаїлова С.І.* Творча співдружність діячів літератури й мистецтва Узбекистану та України в роки Великої Вітчизняної війни. «УІЖ», 1967, № 9; *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Государства и народы Евразийских степей: Древность и Средневековье. СПб., 2000; *Жуков С.В., Резникова О.Б.* Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира. М., 2001; *Левитин Л.* Узбекистан на историческом повороте: Критические заметки сторонника Президента Ислама Каримова. М., 2001; История Узбекистана. Ташкент, 2004; Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна—Узбекистан: Паралелі історичного шляху та магістралі співробітництва в XXI столітті». К., 2007.

А.Ю. Мартинов.

УЇТКРОФТ (Wheatcroft) **Стівен** (н. 01.06.1947) — австралійський історик брит. походження. Д-р філософії, професор. Дійсний член Австралійської академії соціальних наук (2005). За програмою міжнар. студентського обміну стажувався в Ін-ті нар. госп-ва ім. Г.Плеханова в *Москві.* Навч. в Кільському ун-ті (Німеччина), в якому здобув ступінь бакалавра з економіки регіонознавства, а також у Центрі вивчення Росії та Сх. Європи Бірмінгемського ун-ту (Велика Британія). Захистив докторську дис. з рад. екон. історії в Бірмінгемському ун-ті (1980). Співробітничав із відомим брит. істориком Е.-Х.*Карром.* Працював у Центрі вивчення Росії та Сх. Європи Бірмінгемського ун-ту. Від 1985 викладав рос. та рад. історію на істор. ф-ті Мельбурнського ун-ту (Австралія). Директор-фундатор Центру вивчення Росії та Євразії при Мельбурнському ун-ті. Професор Школи істор. досліджень Мельбурнського ун-ту. Один з організаторів семінару з порівняльної історії голоду в *СРСР* за часів «Великого перелому» та Китаї в період «великого стрибка» в Мельбурні (2009). Вважає, що голод 1932—33 був спричинений комплексом факторів, включно з екон. політикою кер-ва СРСР та кліматичними умовами; заперечує визначення Голодомору в Україні 1932—33 як геноциду. Автор низки праць з екон. та соціальної історії Рос. імперії та СРСР.

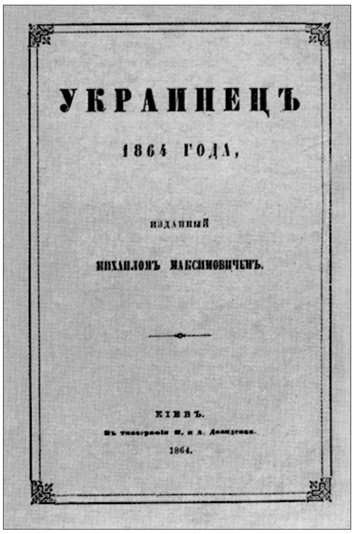

С. Уїткрофт.

Праці: On assessing the size of forced concentration camp labour in the Soviet Union, 1929—56. В кн.: «Soviet Studies», 1981, vol. 33, no. 2; Materials for a balance of the Soviet national economy, 1928—1930. Cambridge — New York, 1985 (у співавт.); The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913—1945. Cambridge, 1994 (у співавт.); Soviet statistics of nutrition and mortality during times of famine: 1917—1922 and 1931—1933. «Cahiers du Monde russe», 1997, t. 38; Challenging Traditional Views of Russian History. Palgrave, 2002; Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931—1933. М., 2011 (у співавт.).

О.В. Ясь.

«УКРАЙНЕЦ» — альманах, що його видавав М.*Максимович.* Усього вийшло друком дві книги: перша — 1859 в *Москві*, надрукована у типографії М.Каткова; друга — 1864 в *Києві*, у друкарні Ї. та А. Давиденків. Був задуманий як продовження альманаху «Киевлянин», але тематика його розширилася, висвітлювалися сторінки історії всієї України. «У.» містив істор. праці та літ. твори самого М.Максимовича. У першій книзі були надруковані істор. розвідки: «Путевое воспоминание о Полтаве», «Воспоминание о Богдане Хмельницком», «Письма о Богдане Хмельницком». Літ. частину альманаху

«Украинецъ». Київ, 1864. Обкладинка.

складали переклади «Псалмів» та «*Слова о полку Ігоревім*», опублікованого також в оригіналі, та примітки до нього. Друга книга альманаху містила істор. статті: «Нечто о земле Киевской», «Заметка о земле Волынской», «О Литовском гетмане князе Острожском», «Сказание о Межигорском монастыре» і три укр. істор. пісні 1863 і нар. пісню 1864. Видання мало епіграф — цитату з О.*Пушкіна*: «Да ведают потомки Православных земли родной минувшую судьбу!» В обох книгах було вміщено рекомендації щодо читання відповідно до укр. вимови тексту, написаного «на українському наріччі». Нац. спрямування альманаху викликало низку негативних рецензій рос. критиків.

Літ.: *Рясна О.О.* «Украинец» Михайла Максимовича як втілення національної ідеї. «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Журналістика», 2003, вип. 11; *Її ж.* Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича: Автореферат дис. ... канд. філол. н. К., 2004.

О.Л. Вільшанська.

«УКРАЙНСКАЯ ЖИЗНЬ» — щомісячний російськомовний часопис, який видавався в *Москві* протягом 1912—17 за редакцією С.*Петлюри* та О.*Саліковського*. «У.ж.» сприяла консолідації численних укр. політ. угруповань та ознайомлювала передову рос. громадськість із гол. вимогою укр. руху — побудовою шкільного навчання на засадах вільного розвитку укр. преси та культурно-освіт. т-в. 1912 «У.ж.» провела анкетне опитування серед відомих рос. демократ. діячів щодо ставлення до укр. питання. 1914 «У.ж.», аби не дати самодержавству приводу для закриття, підтримала дії рос. уряду в *Першій світовій війні*. Це надало можливість «У.ж.» продовжити діяльність, адже були закриті майже всі укр. періодичні видання в серед. 1914. «У.ж.» була ліквідована *більшовиками* 1917. З «У.ж.» співробітничали М.*Грушевський*, С.О.*Єфремов*, В.*Садовський*, М.*Могилянський* та ін.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

«УКРАЙНСКИЙ ВЕ́СТНИК» — перший в Україні літературно-худож., наук. і громадсько-політ. місячник, заснований І.*Срезневським* при Харків. ун-ті. Виходив 1816—19 рос. мовою за ред. Є.Філомафітського, Р.Гонорського і Г.*Квітки-Основ'яненка*, за участю П.Гулака-Артемовського та О.Склабовського; накладом 350—500 прим. У журналі, разом із перекладеними працями з науки й мист-ва, статтями на культ., реліг. та філос. теми, містилися дослідження з історії України (М.Маркова, М.Грабовського, Г.Квітки-Основ'яненка), етнографії (О.Льовшина), економіки (В.*Каразіна*), літературознавства («мальовнича проза» Р.Гонорського), літ. і театральної критики (Є.Філомафітського) та ін. У статтях, присвячених питанням мови, літератури і мист-ва, підносився голос за поширення освіти серед народу, розвиток укр. к-ри, пропагувалися просвітительські ідеї франц. енциклопедистів. Частина матеріалів друкувалася укр. мовою. В журналі вперше з'явилися байка П.Гулака-Артемовського «Пан та собака» та ін. його твори. Містилися цінні спогади І.Вернете і Г.Гессде-Кальве (про життя і діяльність Г.*Сковороди*, про *Новгород-Сіверський*); поезії місц. поетів у стилі *романтизму*; гумористично-сатиричні «Письма к издателям» Г.Квітки-Основ'яненка (псевд. Фалалей Повитухин), його статті про *Харків*. Цікавим був інформаційно-хронікарський розділ, який висвітлював події Харківщини. Серед авторів були також «перший декабрист» В.Раєвський, критик і журналіст О.Сомов, визначні вчені Т.Осиповський, Г.Успенський, І.Срезневський, В.Каразін. Унаслідок цензурних переслідувань, на вимогу мін-ва духовних справ і нар. освіти Рос. імперії місц. власті припинили видання журналу.

Літ.: *Дроздовський В.Р.* Гонорський, «формаліст» початку XIX в. В кн.: Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 19. К., 1928; *Коновець О.Ф.* Просвітницький рух в Україні (XIX — перша третина XX ст.). К., 1992; *Михайлин І.* Теоретико-літературна концепція Розумника Гонорського як естетична програма журналу «Украинский вестник». «Київська старовина», 1998, № 4; *Животко А.* Історія української преси. К., 1999; *Михайлин І.* Історія української журналістики XIX ст. К., 2003; *Полякова Ю.* Зарождение харьковской театральной критики (по страницам журнала «Украинский вестник»). «Universitates: Наука и просвещение», 2005, № 4.

В.П. Швидкий.

«УКРАЙНСКИЙ ВЕ́СТНИК» — тижневик, який виходив у *Санкт-Петербурзі* із травня до вересня 1906 (№ 1—14). Видавався за часів 1-ї *Державної думи Російської імперії*, де була створена укр. парламентська фракція (див. *Українська думська громада*). Мета журналу — висвітлення укр. питання, зв'язків думської фракції з Україною.

Ініціатори видання — члени Петерб. укр. громади, які опікувалися фінансовими витратами, тех. та літ. проблемами. Видавець — Н.Потоцька, редактор — М.*Славинський*, секретар — Д.*Дорошенко*.

М.*Грушевському* належали передові статті. Огляди політ. життя робив О.*Лотоцький*, статті писали С.*Русова*, О.*Русов*, В.*Доманицький*, П.*Стебницький*, Д.Дорошенко. З укр. парламентарів з тижневиком співробітничали Д.*Багалій*, М.*Біляшівський*, П.*Чижевський*, В.*Шемет*, І.*Шраг*.

За змістом, злободенністю, висвітленням політ. питань, літ. рівнем «У.в.» не поступався кращим зразкам рос. демократ. преси. У липні 1906 1-шу Держ. думу Рос. імперії було розпущено, припинилося видання тижневика, останній 14-й номер вийшов у вересні 1906.

Дж.: «Украинский вестник», 1906, № 1—14.

О.В. Корнієвська.

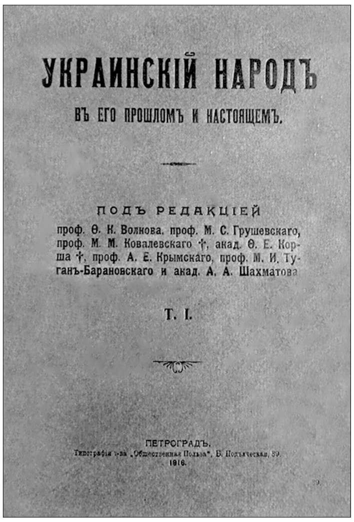
«УКРАЙНСКИЙ ЖУРНА́Л» — педагогічний, літературно-науковий журнал, що видавався 1824—

25 в *Харкові* рос. мовою ад'юнктом Харків. ун-ту О.Склабовським періодичністю 24 номери на рік. Усього вийшло 48 номерів. Програма видання передбачала публікацію матеріалів з історії, економіки, географії, етнографії, фольклористики, духовної к-ри. Назва «Україна» вживалася в геогр. значенні слова. Видавець журналу дотримувався просвітницької ідеології, прагнучи задовольнити потреби читача передусім у «корисному і приємному». Водночас зміст вміщених у журналі публікацій відображав поширення романтичних і релігійно-містичних впливів у сусп-ві. З «У.ж.» пов'язаний подальший розвиток вітчизн. літературознавства, критики, бібліографії. У ньому друкувалися статті про усну нар. творчість, побут і звичаї українців (О.Склабовський, І.*Кульжинський*). На сторінках журналу було здійснено публікацію документів сімейного архіву *Марковичів* (О.М.*Маркович*). Лист до редакції викладача Новгород-Сіверської г-зії І.Сбітнєва, опубл. 1825, засвідчив знайомство автора з текстом рукописної на той час *«Історії Русів»*. Особливого розголосу набула анонімна прихильна рецензія на поему К.Рилєєва «Войнаровський», що побачила світ у 1825.

«У.ж.» припинив своє існування після повстання декабристів. Після цього протягом кількох років на Наддніпрянщині не було жодного періодичного видання.

В.В. Кравченко.

«УКРАЙНСКИЙ НАРО́Д В ЕГО́ ПРО́ШЛОМ И НАСТОЯ́ЩЕМ» — довідкове видання універсального спрямування, яке деякі фундатори й учасники проекту позиціонували як укр. енциклопедію. Структурно вибудувана не за абетковим, а за систематичним принципом, себто у вигляді низки блоків — оглядових нарисів, які охоплювали різні сфери *українознавства*. Ідея проекту, первісно в 3-х томах, належала О.*Лотоцькому*, котрого підтримували укр. та рос. вчені. Оскільки М.*Грушевський* зажадав для себе окремого тому, обсяг видання збільшився до 4-х томів. До редакції ввійшли: Ф.*Вовк* (антропологія, етнографія і мист-во), М.Грушевський (історія, географія і статистика), Макс.*Ковалевський* (госп-во), Ф.*Корш* (мова, література і мист-во), А.*Кримський* (мова і література), М.*Туган-Барановський* (госп-во), О.*Шахматов* (мова і література). Робоча група з підготовки видання до друку складалася з П.*Стебницького*, М.*Славинського* і О.Лотоцького. Перші два томи опубліковані рос. мовою в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*; 1-й т. — 1914, 2-й т. — 1916). 1-й том складався виключно з праць М.Грушевського, присвячених історії українознавства в 19 ст. і України, та був ілюстрований якісними репродукціями портретів укр. гетьманів (Б.*Хмельницького*, П.*Дорошенка*, І.*Мазепи*, І.*Скоропадського* та Д.*Апостола*), істориків М.*Костомарова* і Д.*Бантиша-Каменського*, Т.*Шевченка,* Г.*Квітки-Основ'яненка*, Г.*Сковороди*, а також родини київ. кн. *Ярослава Мудрого.* У томі було також вміщено 6 репродукцій — з картин А.*Куїнджі* («Українська ніч», «Чумацький тракт в Маріуполі», «Дніпро вранці»), В.*Штернберга* («Київ», «Видубицький монастир») та Е.Столиці («В Канівському повіті»). 2-й том містив праці С.*Рудницького* (з географії України), О.*Русова* (зі статистики), В.Ю.*Охримовича* (про *Галичину* та *Буковину*), С.*Томашівського* (про Угорську Русь), Ф.Вовка (про антропологічні та етногр. особливості укр. народу), Т.Єфименка (про *звичаєве право*) і О.Шахматова (про історію укр. мови). Тексти супроводжувалися картами, таблицями і діаграмами. Із праць, запланованих до 2-го тому, не ввійшли роботи І.*Зілинського*, А.Кримського, М.Янчука, Г.*Житецького*, І.*Стешенка*, М.*Сумцова*, М.Славинського, С.О.*Єфремова*, О.*Грушевського*, Д.*Щербаківського*, В.*Щербаківського*, М.*Біляшівського* і А.Маслова. До 3-го тому мали ввійти оглядові нариси про госп-во України (землеволодіння, пром-сть і кооперацію). До 4-го тому — огляди історії к-ри і сусп. життя України (С.Єфремова), про освіту і Церкву (О.Лотоцького), про самоуправління (П.*Чижевського*), про політ. і нац. стосунки (М.Славинського), про початок галицького відродження (В.*Гнатюка*), про культ. життя Галичини (М.Славинського). Усі підготовлені матеріали, які зберігалися в М.Славинського, загинули в Петрограді разом із його б-кою і архівом 1918.

УКРАИНСКІЙ НАРОДЪ
ВЪ ЕГО ПРОШЛОМЪ И НАСТОЯЩЕМЪ.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ
проф. Ѳ. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго †, акад. Ѳ. Е. Корша †, проф. А. Е. Крымскаго, проф. М. И. Туганъ-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова

Т. I.

ПЕТРОГРАДЪ.
Типографія т-ва „Общественная Польза", Б. Подьяческая, 39.
1916.

«Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ». Т. 1. Петроград, 1916. Обкладинка.

Літ.: *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем». В кн.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 3. Варшава, 1934; *В.С.* Максим Славінський (з приводу 75-ліття). «Наші дні» (Львів), 1943, № 8; *Ісаєвич Я.Д.* М.М. Ковалевський та Україна. «УІЖ», 1966, № 4.

Г.П. Герасимова.

«УКРАЙНСКИЙ СБО́РНИК» — укр. альманах, заснований І.*Срезневським* із присвяченням «любителям славянщины» для публікування пам'яток укр. народу. Мета — публікація місц. зібрань як ґрунту для заг. зібрань нар. творчості. У 1-й книзі 1838 було вперше опубліковано п'єсу «Наталка Полтавка» І.*Котляревського* (написана 1819), який доручив І.Срезневському видати свої п'єси з передмовою та коментарями І.Срезневського, а також пояснювальним словником. Видавець дав високу оцінку п'єсі, назвав її «первым сборником памятников украинской народности». Через від'їзд 1839 за кордон І.Срезневський передав М.*Щепкіну* п'єсу І.Котляревського «Москаль-чарівник», за умови видання її як 2-ї книги «У.с.» (вийшла 1841).

Літ.: Історія української літератури, т. 2. К., 1967; *Котляревський І.П.* Твори, т. 1—2. К., 1969; *Крюков А.В., Полєн В.Т.* І.І. Срезневський і українська література. «Радянське літературознавство», 1980, № 3.

М.Г. Дубик.

УКРАЇ́НА—УКРАЇ́НЦІ — див. том «Україна—українці».

УКРДЕРЖАРХІ́В, Державна архівна служба України — центр. орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію держ. політики у сфері архів. справи, діловодства, створення й функціонування держ. системи страхового фонду документації, а також міжгалузеву координацію з питань, що належать до її компетенції. Його діяльність спрямовує й координує *Кабінет Міністрів України* через Міністра юстиції України. Створений унаслідок адм. реформи 2010 злиттям Держ. к-ту архівів України (*Київ*) та Держ. департаменту страхового фонду документації (*Харків*). Осн. завданнями У. є внесення пропозицій щодо формування держ. політики у сфері архів. справи, діловодства та створення й функціонування держ. системи страхового фонду документації, забезпечення її реалізації; організація формування, держ. обліку та зберігання документів нац. архів. фонду, використання відомостей, що в ньому містяться; координація і контроль за формуванням страхового фонду документації, його веденням, утриманням і наданням користувачам копій документів страхового фонду документації, необхідних для поставлення на вир-во, експлуатацію та ремонт продукції оборонного, мобілізаційного і госп. призначення, для проведення буд. (відбудовчих), аварійно-рятувальних та аварійно-відновлювальних робіт під час ліквідації надзвичайних ситуацій та в особливий період, а також у сфері збереження інформації про культ. цінності, забезпечення зберігання та використання архівних електронних документів; контроль за діяльністю архів. установ, служб діловодства, управління та контроль відповідно до законодавства за діяльністю підпр-в, установ, орг-цій страхового фонду документації; організація проведення науково-дослідних робіт у сфері архів. справи, документознавства, археографії, формування та зберігання страхового фонду документації. У безпосередньому підпорядкуванні У. перебувають центр. держ. архіви, *Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства*, Державний департамент страхового фонду документації з його підпр-вами, установами та орг-ціями. Здійснює науково-методичне кер-во і контроль за діяльністю галузевих, регіональних та місц. держ. архівів. Веде централізований облік документів нац. архів. фонду, Держ. реєстр документів страхового фонду документації України, Держ. реєстр техногенно та екологічно небезпечних об'єктів; забезпечує функціонування баз зберігання страхового фонду документації України тощо. У. є членом *Міжнародної ради архівів*, входить до складу двох її регіональних відділень: Європейського та Євроазійського. При У. функціонують громадська, науково-редакційна, науково-експертна ради, центральна експертно-перевірна та нормативно-методична комісії. Видає час. *«Архіви України»*. З метою відзначення та заохочення працівників архів. установ 2010 встановлено відомчі заохочувальні відзнаки, у т. ч. знак «Почесний архівіст України»; з метою стимулювання наук. досліджень з архівознавства, археографії, документознавства щорічно присуджується премія ім. В.Веретеннікова (премія існує із 2000; до грудня 2010 присуджувалася Держ. к-том архівів України).

Дж.: Указ Президента України від 06.04.2011 № 407/2011 «Про затвердження Положення про Державну архівну службу України». Web: http://www.president.gov.ua/documents/13380.html.

Г.В. Папакін.

Новоград-Волинський укріплений район. Німецькі солдати закладають вибухівку в дот. Фото 1941.

УКРІ́ПЛЕНИЙ РАЙО́Н (УР) — 1) територія, обладнана системою довгочасних та польових фортифікаційних споруд у поєднанні з інженерними перешкодами, підготовлена для тривалої оборони спеціально призначеними військами самостійно або у взаємодії з польовими військами. Призначення УРу: надійне прикриття важливих операційних напрямків, опорний рубіж для польових військ в обороні, наступі та маневрі у випадку наступу противника на сусідніх операційних напрямках. Осн. елемент УРу — окрема довгочасна фортифікаційна споруда (ДФС), озброєна кулеметами та/або гарматами; до складу УРу входять також командні пункти та сховища; 2) у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — особливе військ. формування, призначене для виконання оборонних задач.

Термін «укріплений район» з'явився наприкінці 19 ст., тоді він позначав групу фортець (Варшавський УР). Під час *Першої світової війни* УРами називали фортеці, включені в лінію фронту (Верденський УР). У роки громадян. війни 1918—22 будували польові УРи (Київський, Петроградський УРи в 1919).

Після І світ. війни в країнах Європи новою формою підготовки території до оборони обрано укріплені лінії, утворені УРами, що мали відкритий тил. Система УРів прийнята в *СРСР* 1927. УР мав довжину до 200 км, глибину — 2—10 км.

1928—33 в зх. областях СРСР було збудовано 14 УРів з 3328 ДФС (на території України — Київський, Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський; 1703 ДФС). Будували УРи і на Далекому Сх. на кордоні з Китаєм. В Європі буд-во УРів ішло в Німеччині, Франції, Фінляндії (лінії Зігфріда, Мажино, *Маннергейма лінія*), пізніше — у Бельгії, Чехословаччині, Польщі, *Югославії*, Греції та ін. 1938 почалося буд-во ще 9-ти УРів на зх. кордоні СРСР (на території України — Шепетівський, Старокостянтинівський, Остропільський, Ізяславський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський). Після переносу кордону на захід восени 1939 буд-во УРів уздовж старого кордону було припинено (встигли побудувати 1028 ДФС, у т. ч. на території України — 504). Лінія УРів 1928—39 мала офіц. назву «Довгочасний сухопутний фронт», згодом — «Друга укріплена зона». Назва «Лінія Сталіна» походить з нім. пропаганди.

1940 на новому кордоні почали будувати 22 нові УРи (на те-

Київський укріплений район. Дот № 176 біля села Круглик Києво-Святошинського району. Фото 2007.

риторії України — Ковельський, Володимир-Волинський, Струмилівський, Рава-Руський, Перемишльський, Чернівецький УРи). УРи 1940—41 мали назву «Укріплені райони на новому державному кордоні» та «Перша укріплена зона»; назва «Лінія Молотова» з'явилася в 1980-х рр. у популярній літературі.

До початку війни (22 червня 1941) було збудовано до 2 тис. ДФС, з них в Україні — до 800. Нові УРи не були готові, й на гол. напрямках противник прорвав їх за 1 день; УРи на старому кордоні також були швидко прорвані. З довоєнних УРів рад. війська утримали лише Карельський УР. Кілька УРів зі спрощеними ДФС, збудовані в ході війни, відіграли певну роль у боях.

Більша частина ДФС захоплених УРів була знищена або пошкоджена. Після війни ці УРи не відновлювали. Карельский УР, УРи в Закавказзі і на Далекому Сх. в повоєнні роки були модернізовані, отримали нове озброєння та утримувалися в бойовому стані до поч. 1990-х рр., коли були розформовані та закинуті. У наш час ДФС колиш. УРів перебувають у занедбаному стані, їх активно нищать мародери. Окремі ДФС УРів у Білорусі, РФ та Україні відновлені як музейно-екскурсійні об'єкти. Прикладом комплексної музеєфікації є історико-культ. комплекс «Лінія Сталіна» біля *Мінська* (Білорусь).

Літ.: *Владимирский А.В.* На Киевском направлении: по опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне—сентябре 1941 г. М., 1989; *Яковлев В.В.* История крепостей. М.—СПб., 2000; *Кузяк А.Г., Каминский В.В.* Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины: 1928—1936 гг. «Крепость Россия: Историко-фортификационный сборник» (Владивосток), 2005, вып. 2; *Иринархов Р.С.* Киевский особый... М.—Минск, 2006; *Каминский В.В.* Долговременный сухопутный фронт СССР, ч. 1. «Редут» (М.), 2006, № 1; *Ющенко М.В., Крещанов А.Л.* Владимир-Волынский укрепленный район. «Крепость Россия: Историко-фортификационный сборник» (Владивосток), 2008, вып. 3; *Каминский В.В.* Долговременный сухопутный фронт СССР, ч. 2. «Фортовед» (СПб.), 2012, № 5.

М.В. Ющенко.

УКРНАУ́КА (Упрнаука), **Українське головне управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР** — орган адм. кер-ва н.-д. та науково-допоміжними (крім архівів) установами УСРР. Створене 1924 на базі Наук. к-ту Головного управління професійної освіти Наркомосу УСРР. 1931 реорганізована в сектор науки Наркомосу УСРР. У. очолювали Я.Ряппо (1924), С.Семковський (1924—25), М.І.*Яворський* (1925—27), Ю.Озерський (1927—30). Усі структурні підрозділи У. та її уповноважені на місцях підлягали заст. наркома освіти УСРР Я.Ряппо.

У. директивно визначала пріоритетні напрями наук. досліджень, керувала роботою н.-д. установ та громад. наук. т-в, вирішувала питання про присудження наук. ступенів і вчених звань, проводила перевірки (у т. ч. ідеологічні) наук. працівників та н.-д. закладів.

Літ.: *Савенок Л.А.* Становление системы научно-исследовательских учреждений в области общественных наук в Украинской ССР (1917—1927 гг.): Дис. ... канд. истор. наук. К., 1990; *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. К.—Херсон, 1998.

О.В. Юркова.

УЛА́ЩИК Микола Миколайович (14(01).02.1906—14.11.1986) — білорус. історик. Д-р істор. наук. Н. в с. Віцковщина (нині село Мінської обл., Білорусь). Працівник наук. установ у *Мінську* і *Москві*. Його наук. діяльність тричі переривалася засланнями та ув'язненнями: 1931—34, 1941—43, 1950—55. Після першого арешту У. звинувачувано в налагоджуванні співпраці між прибічниками незалежності Білорусі та України.

У. — автор досліджень з історії білорус., литов. та укр. селянства, археографії цих народів, видавець *білорусько-литовських літописів*, які є важливим джерелом також з історії середньовічної України. Його статті про білорус. к-ру і національно-визвол. рух містять цінні матеріали про зв'язки білорус. діячів з українськими.

П. у м. Москва, похований у Мінську.

М.М. Улащик.

Бібліогр.: Мікалай Мікалаевіч Улашчык: Бібліяграфічны паказальнік. Мінск, 1996.

Літ.: *Буганов В.И.* Н.Н. Улащик — источниковед и археограф. В кн.: Источниковедение отечественной истории, 1975. М., 1976; *Каўка А.* Зорка Мікалая Улашчыка. «Роднае слова» (Мінск), 1997, вып. 9 (117); Ułaščyk, Mikoła. В кн.: *Zaprudnik J.* Historical Dictionary of Belarus. London, 1998; *Каўка А.* Церні і лаўры беларускага гісторыка. В кн.: *Улашчык М.* Выбранае. Мінск, 2001; *Нестерович Ю.В.* Николай Улащик как пример профессионального подхода к археографической работе. В кн.: Белорусский археографический ежегодник, вып. 2. Минск, 2001; *Маракоў Л.У.* Улашчык Мікалай Мікалаевіч. В кн.: Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794—1991: Энцыклапедычны даведнік, т. 2. Мінск, 2003; *Атрашевский К.* К 100-летию со дня рождения Николая Улащика. «Литературная газета», 2006, вып. 11—12.

Я.Д. Ісаєвич.

У́ЛИЧІ — одне зі східнослов'ян. *літописних племен* 8—10 ст. Локалізація У. за повідомленнями *літописів* та візант. імп. *Константина VII* Багрянородного (у творі «Про управління імперією») доволі непевна. Можна лише констатувати, що У. проживали на пд. околиці ареалу розселення слов'ян у Сх. Європі (на межі степової і лісостепової зон). Зауваження літопису про те, що ареал У. на південь простягався до узбережжя Чорного моря, вбачається перебільшенням (археол. пам'ятки, носіями котрих були літописні слов'яни, у нижніх течіях Дніпра, Пд. Бугу та Дністра невідомі).

Питання щодо вужчої локалізації ареалу У. на просторі між Дніпром та Дунаєм у межах окресленої зони залишається дискусійним. Найбільше прихильників має гіпотеза, що У. протягом 8—9 ст. замешкували простір між Дніпром та Пд. Бугом. Наприкінці 9 — у 1-й пол. 10 ст. внаслідок воєнних дій київ. князів, які намагалися взяти під контроль Дніпровський шлях, У. були витіснені з Подніпров'я, а основною зоною їхнього розселення стало буго-дністровське межиріччя. Не виключено, що якісь групи У. прожи-

вали також на захід від Дністра, де співіснували з *тиверцями*.

Літопис згадує про конфлікти київ. князів з У. за князювання *Олега* (кінець 9 ст.) та *Ігоря* (920-ті — 940-ві рр. за повідомленнями *Новгородського першого літопису*). Саме внаслідок останнього конфлікту У. втратили своє місто *Пересічен* та стали данниками київ. князів. Літописне повідомлення про підкорення У. не пізніше серед. 10 ст. підтверджує також твір «Про управління імперією», в тексті якого У. фігурують як «пактіоти», себто данники київ. князів. Пізніші згадки про У. у писемних джерелах відсутні, тож усі припущення щодо подальшої істор. долі цих племен мають суто гіпотетичний характер.

Археол. еквівалентом У. вважають пам'ятки *райковецької культури*, розташовані у межах вірогідного ареалу розселення У. Попри доволі одноманітну структуру райковецької к-ри пам'ятки, що пов'язуються з У., мають певну специфіку (відсутні *городища* та курганні могильники).

Літ.: *Березовец Д.Т.* Поселения уличей на р. Тясмин. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1963, № 108; *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975; *Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. К., 1980; *Сапельняк Т.І.* Уличі і тиверці у сучасних археологічних концепціях. «Південний архів: Збірник наукових праць: Історичні науки» (Херсон), 2001, вип. 4; *Її ж.* Писемні відомості про уличів та тиверців (огляд джерел). «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», 2004, вип. 18; *Її ж.* Уличі і тиверці в історіографії другої половини XX сторіччя. «Південний архів: Збірник наукових праць: Історичні науки» (Херсон), 2004, вип. 15.

Є.В. Синиця.

УЛУ́С (монгол. термін походить від давньотюркського uluş — «волость, край», віддієслівний іменник від ula- — «прив'язувати») — удільне володіння в постмонгол. Євразії, зокрема в *Золотій Орді*. Монгол. синонім — «нунтух» (пасовисько, уділ).

Історія терміна. В домонгол. час цей термін означав геогр. місцевість, край з міським центром, навіть власне місто. У монголів у процесі формування власної державності на поч. 12 ст. термін набув значення надплемінної спільноти, підлеглої одному правителю. Від правління перших всемонгол. *каганів Чингіз-хана* та його сина Огедея (1229—41) і ще деякий час цей термін з уточнюючим прикметником «великий» (у політ. сенсі — «верховний, суверенний») означав *Монгольську імперію* («Великий Монгольський улус»). У значенні уділу термін «улус» початково стосувався частин Монгол. імперії, призначених Чингізханом 4-м синам-спадкоємцям. Уділ великого кагана не мав спец. назви (хіба тільки «юрт» як метафора батьківського дому), а для ін. уділів для запобігання двозначності терміна вживали уточнюючі визначення: два називали за іменами синів-власників («Улус Джучі», «Улус Чагатая»), а уділ, який утворив онук Чингізхана Хулагу з центром в Ірані, називався за титулом правителя «іль-хан», який демонстрував підлеглий великому кагану статус. У. Огедея був розформований внаслідок усобиці. Через децентралізацію Монгол. імперії на поч. 14 ст. і перетворення улусів на де-факто суверенні д-ви термін утратив значення уділу, що спричинило витіснення монгол. самоназв з міжнародного вжитку іноземними («Золота Орда», або «Кипчацький ханат» замість «Улусу Джучі»).

Улусами називали також територіальні пожалування зі значною адм. та фіскальною автономією. В Улусі Джучі / Золотій Орді так називали найбільшу адм.-тер. одиницю. Вона була подібна до уділу тим, що її надавали майже винятково членам династії Чингізидів, включно з родичами по жін. лінії (єдиний відомий виняток, якщо довіряти *Галицько-Волинському літопису*, — правління воєначальника *Бурундая* улусом Курмиши; *Куремси*), а також тим, що її успадковували прямі нащадки правителів. Але на відміну від ханів Золотої Орди вони не мали права на титул *хана*, а титулувалися як улус-беки, тумен-беки, беклярібеки (бек над беками, себто бек над беками-тисяцькими), що відповідало статусу несуверенного правителя (в араб. передачі «емір аль-улус», «еміру-ль-умера», у рус. джерелах — «темник», «темный князь»).

Улусний поділ у Золотій Орді запровадив хан Бату (*Батий*) одразу по завершенні походу в Центр. Європу, і його засвідчив 1245 *Плано Карпіні*. На території Сх. Європи існувало 5 улусів. Кордони між ними були проведені по великих річках. Їхні території включали і степові регіони з переважно кочовим населенням, і регіони з переважно осілим населенням (Русь, Волзька Болгарія, землі мордви та ін. народів лісової зони). Адм. центрами улусів виступали зазвичай міста, розташов. на півдні, у степах, де зимували кочові скотарі, а кордони були ясно задані руслами річок. Пн. території улусів, які лежали далі витоків пограничних річок, становили непевну прикордонну зону. Завдяки значній автономії улусів їхні кордони вплинули на наступну політ. та етнічну історію Сх. Європи. Відомі 5 зх. улусів (назви умовні).

Дунайсько-Дністровський улус. На заході сягав р. Серет (прит. Дунаю) та Залізних Воріт на Дунаї. Столиця була розташов. у дельті Дунаю біля пізнішого міста Ісакча (нині місто в Румунії). Початково був пожалуваний Моголу, сьомому сину Джучі. Онук Могола *Ногай* наприкінці 13 ст. спробував утворити суверенну д-ву, при цьому захопивши 2 сусідні улуси на сході, але 1300 зазнав поразки від хана Тохти й загинув. Тохта пожалував улус спочатку своєму братові Сарай-Бузі, а після придушення його заколоту — своєму сину Ільбасару. Під час політ. кризи Золотої Орди у 2-й пол. 14 ст. землі цього улусу потрапили до складу Угор. королівства, *Молдавського князівства* та Валаського князівства (*Волощини*).

Дністровсько-Дніпровський улус. Через відкритість кордонів із заходу його правителі до серед. 14 ст. здійснювали походи в Угорщину, Польщу та Литву. У джерелах засвідчене існування улусних прикордонно-митних застав у *Бакоті* на Дністрі, а також у *Каневі* й Тавані на Дніпрі. Можна припускати перебування зимівника-ставки цього У. в Кочибійовому на місці сучасної *Одеси*. До цього У. належали *Київська земля* і Смоленська земля, а також *Галицько-Волинське князівство*. Улусом початково воло-

дів Курмиши, племінник Бату. Під кінець 13 ст. його сини Абаджи та Караджин приєдналися до сепаратистського повстання Ногая, однак були ним убиті. Хан Тохта передав улус Янджи, молодшому синові Курмиши. Витіснення ординців із цього У. пов'язують із *Синєводською битвою 1362*, але під час війни *Тімура* з *Тохтамишем* 1395 улус-беком тут було засвідчено якогось Хурмадая, який ворогував з Тохтамишем.

Дніпрово-Донський улус. Відомий під назвою Кримського за назвою столичного міста Крим (сучасний *Старий Крим*). Початково улус належав Муджи Яя, другому синові Чагатая. Унаслідок поразки Чагатаїдів в усобиці серед Чингізидів цей улус перейшов до рук Оранг-Тімура, сина правлячого хана Монгке-Тімура, 1269—79 ним відав сельджуцький султан Ізеддін Кейкаус, вигнанець з Анатолії. Далі його перебрав Туле-Буга, правнук Бату, а коли він 1287 став ханом — його брат Алгуй. У 14 ст. тут відомі улус-беки, які були родичами ханів по жін. лінії (Інак Кутлубуга, *Мамай*), а останнім був Бек-Ярик-оглан, правдоподібно син хана Тохтамиша. Завдяки присутності генуезьких колоній (див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*) цей У. мав важливе екон. значення для Золотої Орди і перебрав на себе роль осн. центру міжнар. торгівлі після екон. і політ. занепаду *Сарая*. У 1-й пол. 15 ст. цей У. перетворився на суверенний *Кримський ханат*.

Донсько-Волзький улус зі столицею в м. Азак (сучасний *Азов*). на півдні сягав Кавказу. Пн. території включали рус. землі (Чернігівську, Муромо-Рязанську, Владимиро-Суздальську, Смоленську). Саме в межах цього улусу сформувалося і територіально розрослося *Велике князівство Московське*. Початково улус належав зятеві Бату. Серед його правителів відомий Могул-Буга, брат Тайдули, дружини хана *Узбека*, та Інака Кутлубуги. Південь улусу економічно занепав після цілеспрямованого руйнування військами Тімура 1395, що сприяло посиленню Великого князівства Московського.

Волзько-Уральський (Волзько-Яїцький) улус. До нього входила територія Волзької Болгарії. Улус належав безпосередньо ханові, тут була столиця Сарай, тому він носив назву «Великий улус». Унаслідок його екон. та політ. занепаду на його території в 1-й пол. 15 ст. сформувався незалежний Казанський ханат. Після розгрому улусу крим. ханом *Менглі Гереєм I* 1502 у степовій пд. частині утворився Астраханський ханат (проіснував до 1556).

Літ.: *Clauson G.* Ulus. В кн.: An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford, 1972; *Галенко О.* Монгольський перелам. В кн.: Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011.

О.І. Галенко.

УЛУ́-СУЛТА́Н («велика султанша») — у *Кримському ханаті* — одна з назв посади і титулу старшої жінки династії Ґереїв (*Гіреїв*). Третя за рангом та розміром утримання держ. посада після *хана* та *калги*.

Хоча У.-с. засвідчено у 18 ст., аналогічна держ. посада відома з початку існування Крим. ханату. Статус «старшої цариці», на противагу «меншиці», за рос. дипломатичними документами мала Нур-Султан, дружина хана *Менглі Ґерея I*. Політ. сенс посади Нур-Султан демонструє той факт, що цей шлюб був для подружжя не перший і не дав дітей. Як держ. особа Нур-Султан вела дипломатичне листування і присягала на міждерж. угодах. За документами 16—17 ст., вищі держ. посади для жінок у Крим. ханаті було встановлено для матері правлячого хана з титулом «ана-біїм» (пані-мати) і 4-х дружин чи наложниць, з яких одна титулувалася як «улу біїм» (велика пані), а решта — як друга, третя та четверта пані. Збереглися їхні дипломатичні листи та міжнар. акти, де вони виступали гарантами.

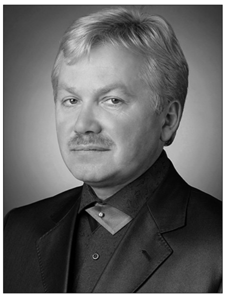
Високий держ. статус жінок з ханського оточення був даниною степовій політ. традиції, що простежується з найдавніших часів, і зокрема звичаям Чингізидів. Останні після прийняття *ісламу*, що дозволяв 4-х дружин, передбачили місце в ієрархії держ. посад саме для чотирьох, тоді як давні тюрки відзначали лише одну (в Уйгурському каганаті існувала ставка однієї дружини кагана — Хатун Балик), так само, як це зробив *Чингіз-хан* для своєї першої дружини Бьорте. Так, хан *Золотої Орди Узбек* призначив кожній із 4-х канонічних дружин хана власну ставку. Утім регламент заміщення посади У.-с. у Крим. ханаті достеменно не відомий. Правлячий хан нібито міг довільно надати титули на власний розсуд матері або комусь із дружин/наложниць чи навіть сестер.

Титул «валіде-султан» («султанша-мати»), як рівнозначний У.-с., Ґереї напевно запозичили в династії Османів, де він відомий з кінця 16 ст. Однак, якщо в Осман. династії він надавався тільки матері правлячого монарха, що зумовлювалося її винятковою роллю у сходженні власного сина на престол, то в династії Ґереїв для цього не було підстав, тому що право призначати ханів на престол належало осман. султанам. Відповідно політ. авторитет У.-с. чи її благодійництво, в усякому разі в пізні часи існування Крим. ханату, схоже, були досить скромні.

Літ.: *Малиновский А.* Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1863, т. 5; Материалы для истории Крымского ханства. СПб, 1864; *Matuz J.* Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. Freiburg, 1976; *Тунманн И.* Крымское ханство. Симферополь, 1991; *Бережков М.Н.* Нур-Султан — царица крымская. Симферополь, 1993.

О.І. Галенко.

УЛЬЯНИ́ЦЬКИЙ Володимир Антонович (1854—1920) — юрист. Д-р права (1900), професор (1900). Н. в м. *Москва.* Закінчив 3-тю Моск. г-зію та юрид. ф-т *Московського університету* (1874). 1877 здобув ступінь магістра міжнар. права. З 1878 працював у Моск. гол. архіві МЗС Рос. імперії. 1883 захистив магістерську дис. на тему: «Очерки дипломатической истории восточного вопроса: Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в.» Від 1885 — приват-доцент кафедри міжнар. права Моск. ун-ту, з 1888 — член

В.І. Ульяновський.

Археол. комісії Мін-ва нар. освіти Рос. імперії. З 1899 — приват-доцент кафедри міжнар. права Харків. ун-ту. 1900 в Моск. ун-ті захистив докторську дис. на тему: «Русские консульства за границей в XVIII в.» 1900 став професором кафедри міжнар. права Харків. ун-ту, з 1901 працював на кафедрі міжнар. права Томського ун-ту. Співробітничав з журналами «Русский вестник», «Юридический вестник», *«Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете»*.

Праці: Лекции по международному праву. М., 1897; Лекции по международному праву. Томск, 1903.

Літ.: Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Х., 1908.

Г.В. Пасещенко.

УЛЬЯНО́ВСЬКИЙ Василь Іринархович (н. 06.08.1958) — історик, фахівець зі східноєвроп. середньовіччя і ранньомодерної доби, історії Церкви, джерелознавства та археографії. Д-р істор. н. (1995), професор (1996). Н. в с. Тарнозький Городок (нині село Вологодської обл., РФ). 1980 закінчив з відзнакою істор. ф-т Київ. пед. ін.-ту ім. О.М. Горького. 1984 закінчив аспірантуру під кер-вом професора Ленінгр. ун-ту Р.Скриннікова, 1985 захистив канд. дис. («Соціальна і внутрішньополітична боротьба в Російській державі на першому етапі селянської війни (1603—1605 рр.)») в Ленінгр. пед. ін-ті. 1995 в *Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України* захистив докторську дис. на тему: «Росія на початку Смути: нова концепція». Із 1989 — викладач, із 1990 — доцент, із 1996 — професор кафедри давньої та нової історії України Київ. ун-ту (див. *Київський національний університетет імені Т.Шевченка*). Із 1989 працює в Ін-ті укр. археографії та джерелознавства АН УРСР / НАН України, 2000—12 — гол. наук. співробітник цього ін-ту. 2002—10 — провідний наук. співробітник *Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника*. Засновник і керівник наук. просемінарію при кафедрі давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (із 1997), гол. редактор збірника його праць «Медієвістика: Історія Церкви, науки і культури: просемінарій» (вийшло 7 вип.).

Автор нової концепції початку Смути в Росії (поч. 17 ст.). На підставі реконструкції актового документального матеріалу органів управління д-вою з'ясував суть, форми та напрями внутр. політики, проекти реформ та зовн. відносини Моск. царства часів правління *Лжедмитрія І*, переглянув усталені оцінки, встановив традиційність всієї системи влади, осн. сфер внутр. життя; на персональному рівні реконструював центр. та місц. органи влади; визначив вектори діяльності *Боярської думи*; відтворив керівний склад армії та дворянського ополчення на місцях; запропонував численні ідеї та гіпотези щодо цілої низки дотичних проблем. Широкого розголосу набули монографії «Российские самозванцы: Лжедмитрий I» (К., 1993) та «Смутное время» (М., 2006), рецензії на котрі були опубл. в країнах Європи, США і Канаді.

У 4-х книгах посібників з історії Церкви в Україні (15—16 та поч. 20 ст.) ствердив принцип вивчення історії Церкви «із середини» життя й еволюції церк. структури, через відтворення систем реліг. свідомості, порівняння «сакрального» і «профанного» рівнів церк. життя, в контексті порівняльної історії Церков Сх. Європи. Залучив нові архівні матеріали щодо розкриття гол. проблем життя Церкви в Україні за доби *Української революції 1917—1921*, переглянув усталені концепції становища церк. структур, осн. пріоритетів реліг. життя, його організації на нових основах. Напрям вивчення історії Церкви «із середини» продовжив у спец. роботах як персоналістичної (київ. митрополит Спиридон, професори *Київської духовної академії* Ф.*Титов*, М.І.*Петров*, С.*Голубєв*), так і духовно-інституційної, спрямованості (історія Кирилівського монастиря та *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* з 11—12 до кін. 20 ст.), запровадивши до наук. обігу значний пласт архів. матеріалів і речових пам'яток.

Важливе значення має актуалізація через публікацію окремими виданнями з розлогими передмовами і коментарями творів учених минулого: В.*Антоновича*, М.*Грушевського*, В.*Щербаківського*, В.*Іконнікова*, М.*Стороженка*, О.Тулуба, В.П.*Петрова*, Н.*Полонської-Василенко* та ін.

З поч. 2000-х рр. працює в системі франц. *«Анналів» школи*, застосовує методологію символіко-семіотичного й герменевтичного напряму студій; водночас постійно займається архів. евристикою та едиційною археографією.

Автор понад 500 наук. праць.

Із кін. 20 ст. формується своєрідна школа У., яка спеціалізується на історико-церк. і семіотичних дослідженнях, інтелектуальній історії та історіографії. З неї вийшли 2 д-ри та більше 10-ти канд. наук.

Почесний член Київ. духовної академії УПЦ (МП). Лауреат премій ім. М.Грушевського НАН України (1993), ім. А.Синявського (1992), премії Ун-ту Альберти (1995).

Нагороджений орденами св. Петра Могили (2000), Нестора-літописця (2003).

Праці: М.С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. К., 1993 (у співавт.); Российские самозванцы: Лжедмитрий I. К., 1993; Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения, ч. 1—2. К., 1993; З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників, кн. 1—2. К., 1994 (співупорядник); Історія Церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1. К., 1994; *Антонович В.Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995 (співупорядник); Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997 (у співавт.); Син України: Володимир Боніфатійович Антонович, т. 1—2. К., 1997; Церква в Українській Державі 1917—1920 рр., кн. 1—2. К., 1997; Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х — 40-х років XX століття. К., 2000 (співупорядник); Alma Mater: Університет Святого Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920 рр.: Матеріали, документи, спогади, кн. 1—2. К., 2000 (співупорядник); Митрополит Київський Спиридон: образ крізь епоху, епоха крізь образ. К., 2004; Київська обитель Святого Кирила. К., 2005 (у співавт.); Смутное время. М., 2006; Двічі професор: Степан Голубєв в академічному та університетському контекстах. К., 2007; Останній ректор Університету Святого Володимира:

Євген Васильович Спекторський. К., 2007 (у співавт.); Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря, вип. 1: Спроба реконструкції кириличної збірки. К., 2008 (у співавт.); Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь. К., 2009; «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009; *Тулуб О.* Київ та його давня давнина у творах народних. К., 2011 (співупорядник); *Голубев С.Т.* История Киево-Выдубицкого Свято-Михайловского монастыря. К., 2011 (упорядник); Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К., 2012.

Бібліогр.: «Медієвістика: Історія Церкви, науки і культури: просемінарій», 2008, вип. 7.

Г.В. Боряк.

УЛЯ́НІВКА, археологічна пам'ятка — багатошарове поселення поблизу с. Улянівка Черніг. р-ну Черніг. обл. Розкопувалося 1974—75. Досліджені об'єкти *милоградської культури* серед. 1 тис. до н. е. та заключного етапу *київської культури* кінця 4 — 1-ї пол. 5 ст. (4 житла-напівземлянки, 2 госп. споруди, кілька ям-льохів). Серед знахідок: бронзовий браслет та уламок гунського дзеркальця, імпортна кераміка *черняхівської культури*, уламок списа. Серед ліпного посуду У. переважають слабопрофільовані та біконічні горщики, диски-сковорідки. Пам'ятка демонструє процес переростання київ. к-ри Подесення в *колочинську культуру*.

Літ.: *Терпиловский Р.В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. н. э. К., 1984.

Р.В. Терпиловський.

У́МАНЕЦЬ Федір Михайлович (05.03.1841—1908) — письменник, історик, громад. діяч. Походив зі старого козацько-старшинського роду Правобережжя, відомого з часів Хмельниччини, що згодом осів на Глухівщині. У 19 ст. Уманці перетворилися на великих землевласників і земських діячів Чернігівщини. Н. в м. *Глухів*. Про дитячі роки відомостей немає. Згодом навч. в *Московському університеті* на юрид. ф-ті. Після закінчення курсу захистив дис. на тему: «Надел общины и дворовые люди», що була надрукована на сторінках час. *«Отечественные записки»* (1862).

Протягом 1864—67 був *мировим посередником* та головою мирового з'їзду *Подільської губернії*. 1875—80 — член Глухівського повітового в сел. справах присутствія. 1881 займався питними та переселенськими питаннями; з 1887 по 1895 займав посаду голови Глухівської повітової земської управи, а з 1895 — Черніг. губернської земської управи.

Був близький до укр. нац. руху, сприяв поширенню українофільських поглядів серед членів Черніг. земства (запросив до нього як службовців Б.*Грінченка*, М.*Коцюбинського*, М.*Вороного*, В.*Самійленка* та ін.). Автор праць з історії України та Польщі, історії українсько-польс. взаємин, з питань колонізації та освіти в Рос. імперії. Особливу увагу привертає монографія «Гетман Мазепа», в якій, спираючись на вже опубліковані джерела та літературу, а також використовуючи архів. матеріал (зокрема зі збірок П.Я.*Дорошенка* і *Марковичів*), уперше в тогочасній укр. історіографії здійснив спробу позитивної характеристики І.*Мазепи* як людини і держ. діяча.

Праці: Образовательные силы России: I. Общественное воспитание. II. Народная школа. СПб., 1871; Вырождение Польши: Два года после Ягеллонов. СПб., 1872; Из моих наблюдений по крестьянскому делу. СПб., 1881; Колонизация свободных земель России. СПб., 1884; Гетман Мазепа. СПб., 1897; Князь Константин-Василий Острожский. «Русский архив», 1901, кн. 6.

Літ.: *Каманин И.* Гетман Мазепа. Историческая монография Ф.М. Уманца. СПб, 1897. «Киевская старина», 1898, т. 60, № 3; *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф.М. Уманца «Гетман Мазепа»). Там само, 1898, т. 60, № 3; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. Суми, 2003.

О.О. Ковалевська.

У́МАНСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941 — оборонна операція військ лівого крила *Південно-Західного фронту* та правого крила *Південного фронту* (6-та, 12-та армії, 2-й механізований корпус), що проводилася з 15 липня до 4 серпня 1941 з метою відбити наступ німецьких військ на уманському напрямку, не допустити оточення військ 6-ї та 12-ї армій і відновити цілісність фронту.

Після перших двох тижнів війни, відповідно до уточнених завдань, група армій *«Південь»* частиною сил продовжувала наступ на київ. напрямку, а гол. силами здійснювала операцію з метою оточення рад. військ на Правобережжі. 10 липня 1941 нім. командування відмовилося від наступу на *Київ*. Перед групою армій «Південь» було поставлене завдання оточити рад. війська 6-ї та 12-ї армій у районі *Умані* ударами на напрямках, що сходилися в районі Умані. Усього в операції нім. командування задіяло бл. 38 д-зій, у т. ч. 5 танкових і 5 моторизованих.

У середині липня 1941 війська Пд.-Зх. фронту завдали кілька контрударів по німецьких 6-й армії і 1-й танк. групі, але ліквідувати розрив, що утворився між своїми 5-ю і 6-ю арміями, не змогли. Для забезпечення відведення військ 6-ї і 12-ї армій на тилові рубежі 26-та армія в 2-й пол. липня 1941 завдала кількох контрударів із району на південь від Києва.

Рад. командування недооцінило темпи наступу нім. танк. д-зій. 21 липня 1941 тилові комунікації 6-ї і 12-ї армій були перерізані. Рад. армії змушені були вести бої в півкільці на три фронти: на сході наступати, на заході і півночі оборонятися. 21 липня 1941 2-й механізований корпус Південного фронту завдав контрудар по противнику, що прорвався до Умані, і відкинув його. Однак унаслідок виходу військ нім. 11-ї армії в район *Балти* виникла загроза глибокого охоплення військ 6-ї і 12-ї армій з півдня. Тому Ставка Верховного головнокомандування 25 липня 1941 затвердила рішення військ. ради Пд.-Зх. напрямку про негайне відведення цих армій на рубіж *Звенигородка—Тальне—*Христинівка та підпорядкування їх командуючому Пд. фронтом. До кінця липня 1941 6-та і 12-та армії відійшли на зазначений рубіж, але їхній стан у зв'язку з великими втратами, сильною перевтомою особового складу та безупинним тиском противника залишався винятково важким. Він ускладнювався й тим, що управління військами було незадовільним через погану організацію зв'язку.

Під час відходу військ між фронтами утворився розрив. Щоб не дати можливості против-

нику розвинути удар на стику фронтів, Ставка Верховного головнокомандування 28 липня 1941 наказала відвести армії правого крила Пд. фронту на рубіж Шпола (нині місто Черкас. обл.) — Тернівка (нині село Бершадського р-ну Він. обл.) — Рибниця (нині місто в Молдові) і там міцно закріпитися. Одночасно пропонувалося створити сильну групу резервів у районі *Черкаси—Кіровоград—Кременчук* і підготувати удар у заг. напрямку Черкаси—*Вінниця*. Однак цю директиву Ставки Верховного головнокомандування військам Пд. фронту виконати не вдалося. Нім. ударні угруповання стрімко наступали по зустрічних напрямках. 27 липня 1941 12-та армія в районі *Гайсина* втратила стик із 18-ю армією. Врахувавши складність обстановки, командувач фронту передав управління всіма військами, над якими нависла загроза оточення, командувачу 12-ї армії. У подальшому ці війська в документах називаються групою генерала Понєдєліна. 2 серпня 1941 з'єднання 1-ї танк. групи противника вийшли в район *Первомайська* і відрізали шляхи відходу на схід військам 6-ї, 12-ї та частково 18-ї армій і 2-го механізованого корпусу. У цей же час нім. 17-та армія охопила їх із півдня. Кільце оточення замкнулося. Рештки частин та з'єднань, які не потрапили в оточення до кінця 3 серпня 1941 відійшли в район Первомайська, де зайняли проміжні рубежі. У.о.о. на цьому завершилася.

До 5 серпня 1941 генерал-майор П.Понєдєлін, який очолив об'єднане угруповання, виконував директиву Пд. фронту пробиватися на схід, на з'єднання з 26-ю армією, тоді як фронт 18-ї армії з 29 липня до 3 серпня 1941 проходив у 15 км на південь від оточених військ. 7 серпня 1941 організований опір оточених військ припинився, хоча окремі групи продовжували вести бої до 13 серпня 1941. Були знищені управління 2-х армій, 7-ми корпусів, перестало існувати 20 рад. д-зій. За різними оцінками, в полон потрапило від 65 тис. до 103 тис. бійців і командирів Червоної армії, противник захопив більше 300 танків та 800 гармат. Трагічною була доля командувачів армій генерал-майора П.Понєдєліна та генерал-лейтенанта І.Музиченка: їм судилося зазнати гіркоти нім. полону, а після звільнення — сталінських репресій. П.Понєдєлін 1950 був засуджений до смертної кари.

Літ.: Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Военно-исторический очерк, т. 1: 22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г. М., 1958; *Грецов М.Д.* На Юго-Западном направлении: Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в летне-осенней кампании (июль—ноябрь 1941 г.). М., 1965; Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны, вып. 1 (июнь—декабрь 1941 года). М., 1968; *Долматовский Е.* Зеленая Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. М., 1985; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. К., 1996; *Гальдер Ф.* Военный дневник: 22.06.1941—24.09.1942. М., 2004; *Исаев А.В.* «Котлы» 41-го: История ВОВ, которую мы не знали. М., 2006; *Ковальчук М.* Оточення вогневе: Подвиг і трагедія героїв Зеленої Брами: Художньо-документальна розповідь про маловідому сторінку початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Тернопіль, 2006; *Мощанский И.Б.* Битва за Киев: 7 июля — 26 сентября. М., 2008; Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття: Історичні нариси, кн. 1. К., 2011.

В.М. Грицюк, Ю.Ю. Фасольняк.

У́МАНСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Київської губернії*. Окружний центр — м. *Умань*. Налічувала 20 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 13 р-нів та 166 сільрад, населення 471 тис. осіб. Етнічний склад населення за переписом 1926: українців — 92,0 %, євреїв — 6,4, росіян — 0,6, поляків — 0,6 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Уманська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

У́МАНСЬКИЙ ПОЛК — військ. та адм.-тер. одиниця Укр. козац. д-ви. Утворився 1648, адм. центр — м. *Умань*. У.п. межував з *Вінницьким полком* (Кальницьким полком), *Брацлавським полком*, *Білоцерківським полком* і *Паволоцьким полком*. З півдня його територія підходила до татар. степу. На початку *Національної революції 1648—1676* У.п. відзначився при здобутті *Полонного*, *Тульчина*, *Бара* та в боях під *Старокостянтиновом*. Полк очолювали полковники — І.*Ганжа* (1648), Штепа (Штепка, 1648—49), Степан Байбуза (1649), Й.*Глух* (1649—55), Матвій Нехай (1653), Семен Органенко (Угриненко, 1654—55, 1657). 1649 до складу У.п. входило 2976 козаків, він поділявся на 14 сотень: полкову Уманську, Маньківську, Івангородську, Бузівську, Бабанську, Бершадську, Кочубіївську, Цибулівську, Іванівську, Бучинську, Романівську, Кисляцьку, Соболівську і Ладижинську. Козаки У.п. брали участь, зокрема, у *Пилявецькій битві 1648*, *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652*, *Жванецькій облозі 1653*, а також у *Конотопській битві 1659*, *Чуднівській кампанії 1660* та обороні Могилева (нині м. *Могилів-Подільський*) 1660. 1654 відбулися зміни в сотенному поділі полку. На поч. 1661 склад полку брав участь у поході у *Волощину*, де козаки в боротьбі з турками повернули господарський трон Костянтину Щербану. 1663 У.п. отримав спеціальний універсал польського короля *Яна II* Казимира Ваза. Уманські козаки підтримували гетьманування П.*Тетері*, брали участь у *Стеблівській битві та облозі 1669*, поході в *Правобережну Україну* військ *Речі Посполитої* 1671, у *Батозькій битві 1672*, обороні Ладижина (нині місто Він. обл.) 1672, *Хотинській битві 1673* та Лисянській битві 1674. Управління У.п. тривалий час здійснювали полковники: М.*Ханенко* (1655—60, 1664—71), Іван Лизогуб (1659—61), М.*Булига* (1663), Іван Сербин (1664—65), Г.*Білогруд* (1666—67, 1671—73, 74), Степан Яворський (1673—74), Іван Попович (поч. 18 ст.) та ін. Протягом 1670—74 полковий центр, м. Умань, був гетьманською резиденцією правобережного гетьмана М.Ханенка. 1674 У.п. припинив своє існування у зв'язку із захопленням території Правобереж. України військом *Османської імперії*. Відновлювався протягом 1681—83 і 1702—12.

Літ.: *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676. «Studia i materiały do historii wojskowości» (Warszawa), 1964, t. 10, cz. 1; *Крип'якевич І.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; *Балабушевич Т.* Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI — початок XVIII ст.). В кн.: Проблеми історичної географії України. К., 1991; *Смолій В.* Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? «Польсько-українські студії», 1993, вип. 1; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. К., 1995; *Панашенко В.* Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). К., 1997; *Мицик Ю.* Йосип Глух. В кн.: Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. К., 1998; *Бодров Ю.* Історія Уманського козацького полку. К., 2001; *Мицик Ю.* Уманський полк. В кн.: Українське козацтво: Мала енциклопедія. К.—Запоріжжя, 2002; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. К., 2004; *Крикун М.* Між війною і радою: козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. К., 2006; *Заруба В.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007; *Чухліб Т.* Територія та кордони правобережного Українського гетьманату. «Регіональна історія України», 2009, № 3; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: політичний портрет. К., 2011.

В.В. Панашенко, Т.В. Чухліб.

У́МАНСЬКО-БОТОША́НСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ *Другого Українського фронту*, проведена 5 березня — 17 квітня 1944 з метою розгрому нім. 8-ї армії та звільнення пд.-зх. областей України; частина стратегічної наступальної операції з визволення *Правобережної України*. Розвивалася в три етапи.

1-й етап. Після успішного завершення *Корсунь-Шевченківської операції 1944* війська, які брали в ній участь, залишилися в підпорядкуванні 2-го Укр. фронту (40-ва, 27-ма, 52-га, 4-та гвардійська, 53-тя, 5-та гвардійська, 7-ма гвардійська, 2-га танкова, 5-та гвардійська танкова, 6-та танкова, 5-та повітряна армії і 5-й гвард. кавалерійс. корпус — усього бл. 595 тис. осіб, 8890 гармат і мінометів, 670 танків і самохідних артилер. установок, 551 літак; команд. фронту — Маршал Рад. Союзу І.*Конєв*). За директивою Ставки Верховного головнокомандування від 18 лютого 1944 вони мали здійснити удар з рубежу *Звенигородка* — Шпола (нині місто Черкас. обл.) на *Умань*, надалі вийти на рубіж Дністра. Їм протистояла 8-ма армія групи армій *«Південь»* (команд. групи армій — генерал-фельдмаршал Е. фон *Манштейн*) і частина сил 6-ї армії групи армій «А» (команд. групи армій — генерал-фельдмаршал П.-Л. фон *Клейст*) — усього до 400 тис. осіб, бл. 3,5 тис. гармат і мінометів, до 450 танків і штурмових гармат, бл. 500 літаків 4-го повітряного флоту. Вранці 5 березня 1944 три загальновійськ. армії ударного угруповання 2-го Укр. фронту перейшли в наступ. Того ж дня введені в операцію 2-га танкова і 5-та гвард. танкова армії, слідом за ними почалося висування 6-ї танк. армії. Удар виявився для противника несподіваним. До кінця другого дня операції ворожа оборона була зламана на 60-км фронті, війська просунулися на 25 км в розташування противника. 7 березня 1944 противник почав контрудар у районі залізничної ст. Поташ (нині село Маньківського р-ну Черкас. обл.) силами трьох танк. д-зій і двох бригад штурмових гармат, але зазнав у зустрічних боях значних втрат і відступив. Упродовж дня рад. війська на гол. напрямку розширили прорив до 80 км по фронту й до 50 км углиб, з ходу форсували р. Гірський Тікич (бас. Пд. Бугу) і здолали останній оборонний рубіж противника на шляху до Пд. Бугу. Успіху сприяло те, що значна частина нім. військ із району Умані перегруповувалася на північ для відбиття наступу *Першого Українського фронту*. 8 березня 1944 завдали допоміжного удару на лівому крилі фронту 5-та гвард. армія (команд. — генерал-лейтенант О.Жадов) і 7-ма гвард. армія (команд. — генерал-полк. М.Шумилов), які до кінця дня прорвали оборону нім. військ на 12-км ділянці й просунулися на глибину до 7 км у напрямку *Новоукраїнки*. Рад. війська на гол. (уманському) напрямку 8—9 березня подолали 25—30 км, розширивши фронт наступу до 170 км, а 10 березня 1944 здобули м. Умань і залізничну ст. Христинівка, які були великими вузлами опору противника.

2-й етап. Ставка Верховного головнокомандування 11 березня 1944 уточнила завдання всім Укр. фронтам. 2-му Укр. фронту, розвиваючи наступ, належало гол. угруповання спрямувати в пн.-зх. напрямку (*Могилів-Подільський*, *Ямпіль*) для сприяння 1-му Укр. фронту в оточенні й подальшому розгромі осн. сил нім. 1-ї танк. армії. Передові загони армій 2-го Укр. фронту вийшли на 100-км фронті до р. Пд. Буг, з ходу його форсували та із введенням в операцію 6-ї танк. армії 17—19 березня вийшли до Дністра в р-ні Могилів-Подільський—Ямпіль. З 17 до 22 березня війська фронту форсували Дністер і захопили великий плацдарм на його правому березі на південь від Могилева-Подільського. Війська лівого крила фронту до 20 березня вийшли до Пд. Бугу в районі *Первомайська* і 22 березня 1944 звільнили це місто від противника, правого крила — висувалися в напрямку *Хотина*. Таким чином група армій «Південь» була розчленована на дві частини.

3-й етап. 22 березня 1944 Ставка Верховного головнокомандування вирішила змінити напрямок гол. удару 2-го Укр. фронту. Було наказано частиною сил правого крила вийти на р. Прут (прит. Дунаю) й одночасно гол. силами наступати на південь уздовж правого берега Дністра та залізничної дороги на *Одесу*, опанувати рубежі Бендери (нині місто в Молдові) — *Тирасполь* — Роздільна (нині місто Одес. обл.), відкинути противника до Чорного моря й не допустити його відходу за Дністер. За задумом мали бути оточені та у взаємодії з *Третім Українським фронтом* знищені нім. 6-та армія, румун. 3-тя армія та частина сил нім. 8-ї армії. Частина сил 40-ї армії (команд. — генерал-лейтенант П.Жмаченко) скеровувалася для сприяння військам 1-го Укр. фронту щодо завершення оточення та знищення нім. 1-ї танк. армії. 31 березня 1944 відбулася зустріч передових з'єднань 1-го та 2-го Українських фронтів у районі Хотина. Однак сил для за-

вершення ліквідації оточеного угруповання виявилось недостатньо (див. *Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944*).

Розвиваючи наступ із дністровського плацдарму в пд. напрямку, 27-ма, 52-га, 4-та гвардійська, 2-га танкова й 6-та танкова армії 26 березня 1944 вийшли на 85-км фронті на північ від Ясс (Румунія) на держ. кордон *СРСР*. У ніч на 28 березня 1944 війська фронту форсували Прут і перенесли бойові дії на територію Румунії. 6 квітня 1944 вони оволоділи Ботошанами (Румунія), вийшли на підступи до Ясс і Кишинева (нині столиця Молдови). Поворот гол. сил 2-го Укр. фронту для виконання поставлених Ставкою Верховного головнокомандування завдань здійснювався в ході наступу, в дуже складній обстановці. Війська діяли у тяжких умовах бездоріжжя, сильно розтяглися, підвезення матеріально-тех. засобів стало вкрай скрутним. Війська втомилися й зазнавали значних втрат. Нім. командування, прагнучи зупинити просування військ 2-го Укр. фронту, безупинно підсилювало свої війська на яссько-кишинівському напрямку. Для закриття величезного пролому, що утворився в результаті наступу рад. військ, на ясський напрямок висунуто румун. 4-ту, а на кишинівський — 9 д-зій зі складу нім. 6-ї армії. Ці війська зайняли найважливіші гірські перевали в Карпатах і вигідні оборонні рубежі. Війська 2-го Укр. фронту в 1-й декаді квітня 1944 досягли рубежу Солка — Кристешти (обидва в Румунії) — Оргіїв (нині м. Орхей) — Дубоссари — Ташлик (нині всі в Молдові). Подальші їхні спроби наступати успіху не мали і 17 квітня 1944 вони перейшли до оборони. Разом із тим, активні бойові дії 2-го Укр. фронту дали можливість військам 3-го Укр. фронту підвищити темпи наступу на Одесу (*Одеська наступальна операція 1944*). В умовах загрози оточення військ групи армій «А» в межиріччі Пд. Бугу і Дністра противник ще 28 березня 1944 почав відведення нім. 6-ї армії та румун. 3-ї армії, яким удалося вислизнути від оточення між Пд. Бугом і Дністром.

У результаті У.-Б.н.о. війська 2-го Укр. фронту розсікли оборону групи армій «Південь», завдали їй поразки, подолали 200—250 км, звільнили значну територію Правобереж. України і Молдови, увійшли в пн. і пн.-сх. райони Румунії. Характерним для дій військ фронту стало те, що 5—22 березня 1944 їхні гол. зусилля спрямовувалися на розгром групи армій «Південь» у взаємодії з 1-м Укр. фронтом, а надалі — на сприяння військам 3-го Укр. фронту в розгромі угруповання противника в межиріччі Пд. Бугу й Дністра. Незважаючи на бездоріжжя, загальновійськ. армії наступали з середнім темпом 10—15 км (в окремих випадках — 18—20 км), а танкові — 25—30 км на добу. Під час операції війська фронту з ходу форсували 6 річок. Успіх У.-Б.н.о. обумовлений досягненням раптовості переходу в наступ, рішучим масуванням сил і засобів і створенням потужного танк. тарана для швидкого прориву оборони ворога, широким маневром танк. арміями в його оперативній глибині, швидким розгромом контрударного угруповання противника, оперативним перенесенням гол. зусиль з одного напрямку на інший за чіткої взаємодії сил і засобів фронту між собою та з військами сусідніх фронтів. Втрати радянських військ: безповоротні — понад 66 тис. осіб, санітарні — бл. 201 тис. осіб.

Літ.: Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., т. 3. М., 1958; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны, вып. 4: январь 1944 — август 1945 года. М., 1968; История Второй мировой войны, 1939—1945, т. 8. М., 1977; *Конев И.С.* Записки командующего фронтом. М., 1991; *Сергуненков С.В.* Уманько-Ботошанська наступальна операція 1944 року. В кн.: Україна в полум'ї війни: 1941—1945. К., 2005.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

У́МАНЬ (був поширений також варіант назви — Гумань) — місто обласного підпорядкування *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на р. Уманка (прит. Ятрані, бас. Пд. Бугу) в районі впадіння в неї р. Кам'янка. Населення 87,7 тис. осіб (2007).

Умань. Краєзнавчий музей. Фото 2011.

Перша згадка про У. (Uman) датована 1616 і міститься у справі про повернення селян, які втекли від свого пана до міста, що належало В.-О.*Калиновському.* Останній 1609 став власником «Уманської пустині» — великої території, подарованої йому *вальним сеймом Речі Посполитої*. 1629 в місті вже налічувалося 1067 *димів* і воно було одним із найбільших у *Брацлавському воєводстві*.

У 1-й пол. 17 ст. У., розташована на межі з *Диким полем*, являла собою укріплене місто, один з торг. осередків на підконтрольних *Калиновським* землях. Її населення складалося переважно з поляків, євреїв та вірмен. Останні дві категорії мешканців міста займалися торгівлею с.-г. товарами та поташем, який у великих кількостях видобувався в лісах Уманщини.

1648, після початку повстання під проводом Б.*Хмельницького*, в У. та на Уманщині відбулися масові виступи селян проти *шляхти* та євреїв-орендарів, наслідком чого стали перші в історії міста єврейс. погроми і значна кількість жертв. Керували діями повсталих на цій території М.*Кривоніс* та І.*Ганжа*. Цього ж року, після встановлення в місті влади *Війська Запорозького* та утворення *Уманського полку*, І.Ганжа був призначений полковником.

Вочевидь, майже відразу після утворення Уманського полку козаки підсилили обороноздатність міста. Згідно з *Павлом Халебським* 1654 в місті було 3 фортеці (можливо, маються на увазі власне місто та укріплені передмістя). Уманська фортеця була розташована на підвищенні між Уманкою та Кам'янкою. Потужні дерево-земляні фортифікації та значна залога робили У. май-

же неприступною (сучасники порівнювали її з голл. фортецею Бреда).

28 березня (за ст. ст.) 1654 У. встояла під час нападу польс. війська на чолі зі С.*Чарнецьким.* У листопаді 1657 невдалу спробу захопити місто здійснили татари. І в подальшому У. не раз доводилося захищатися від нападу ворожих військ. підрозділів більшої чи меншої чисельності. 8 вересня 1669 в У. рада кількох козац. полків обрала гетьманом *Правобережної України* уманського полк. М.*Ханенка.* Після його поразки від П.*Дорошенка* уманці були змушені присягнути на вірність останньому. П.Дорошенко для контролю за порядком у місті направив сюди компанійський та сердюцький полки на чолі з полковниками Силичичем та Жеребилом. Дії цих людей, котрі 1673 під час святкування Пасхи вчинили бійку з місцевими мешканцями, викликали в У. антидорошенківський бунт, жертвами якого стали Силичич та майже всі *сердюки* (*компанійці* встигли втекти з міста). 1674 Уманський полк перейшов на бік гетьмана І.*Самойловича.* Під час походу султана *Мегмеда IV* в Правобережну Україну осман. загін на чолі з пашою *Кара-Мустафою* після облоги й запеклого штурму (26 або 27 серпня — 4 вересня 1674, за ст. ст.) здобув місто-фортецю. Більшість уманців загинули, решту османці забрали у полон. (Див. також *Самойловича І. та Ромодановського Г. правобережна кампанія 1674.*)

У. була повністю знищена ворогом, але пізніше поступово відбудувалася, хоча і займала наприкінці 17 — на поч. 18 ст. становище скромного сотенного м-ка: взагалі згадки про місто у

Умань. Могила цадика Нахмана Брацлавського. Фото 2010.

Умань. Собор Святого Миколая. Фото 2010.

джерелах за цей період є вкрай уривчастими.

1726 У., яка була у складі Речі Посполитої (Брацлавський пов. Брацлавського воєводства), стала власністю графа С.Потоцького і в подальшому аж до 1832 грала роль приватновласницького маєтку *Потоцьких* та одного з найбільш розвинених східноподільських міст, через яке до місць збуту проходила велика кількість с.-г. продукції та поташу. В місті проживала досить значна єврейс. громада, представники якої займалися переважно торгівлею та ремеслами. 1760 місту підтверджено *магдебурзьке право* (надане 1663).

Водночас розвиток міста гальмувався нападами гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*). Під час одного з нападів, у червні 1750, гайдамаки вбили багато людей, у т. ч. катол. священика, спалили велику кількість будинків та пограбували міський костьол. Зважаючи на небезпеку, власник міста Ф.-С.Потоцький збудував тут 1761 фортецю, яка мала рів, вал із палісадом, дві чи три брами, а також «економічний двір» усередині — щось на зразок дерев'яного замку. Укріплення були посилені гарматами. Для охорони володінь Ф.-С.Потоцького на Уманщині та оборони фортеці найняли полк козац. міліції в кількості 2600 осіб. Губернатором У., який керував містом за відсутності графа Ф.-С.Потоцького, призначили Р.Младановича.

Проте під час *Коліївщини* весь полк козац. міліції на чолі із сотником І.*Гонтою* перейшов на бік повстанців, котрі під кер-вом М.І.*Залізняка* йшли на У. Місто, в якому шукали порятунку від гайдамаків тисячі поляків та євреїв, залишилося майже без захисників; 10—11 червня (за ст. ст.) 1768 його захопили повстанці, від рук яких загинула значна кількість цивільного населення, гол. чин. євреїв («Уманська різанина»).

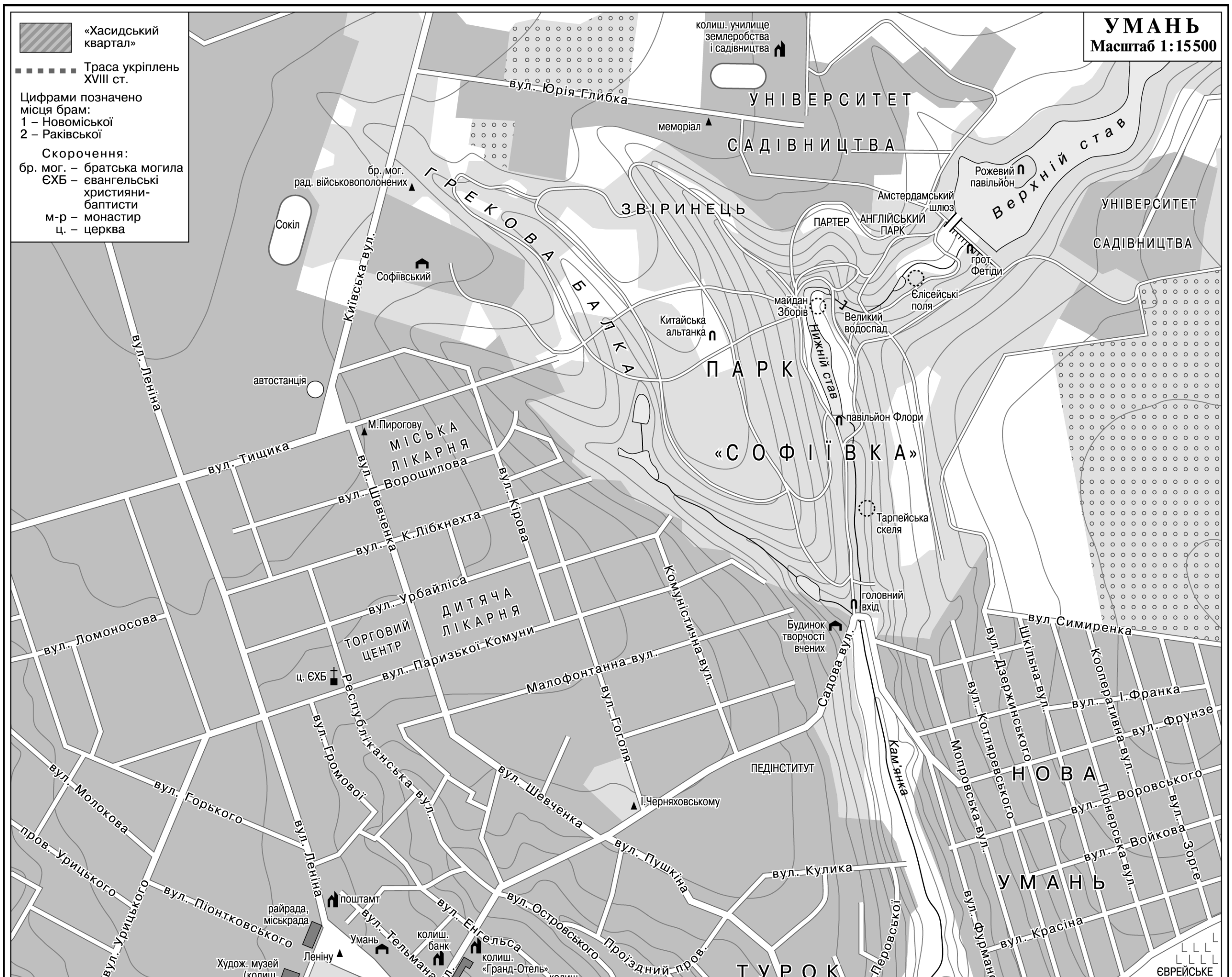
Після придушення Коліївщини та відновлення влади Потоцьких в У. місто поступово відновило свій демографічний та господарсько-екон. потенціал.

1793 після 2-го поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) У., залишаючися приватним населеним пунктом (її власником був тоді граф С.-Ф.*Потоцький*), була спочатку віднесена до *Брацлавського намісництва*; 1795 стала центром *повіту* — спочатку в складі *Вознесенського намісництва,* а з 1797 — у складі *Київської губернії.*

У жовтні 1810 в У. помер та був тут похований цадик Нахман Брацлавський — духовний лідер *брацлавських хасидів* (див. також *Хасидизм*). З того часу місто стало центром їхнього паломництва (традиція тривала до середини 1920-х рр. і відродилася наприкінці 1980-х рр.).

1793—1832 У. залишалася приватним маєтком Потоцьких, тут активно розвивалися торгівля та ремесла, а також з'явилися перші пром. підпр-ва (скляний, цегельні з-ди та ін.). Упродовж 1796—1802 неподалік міста було споруджено парк *«Софіївка».* Після підтримки О.Потоцьким, останнім власником міста, *польського повстання 1830—1831* на його маєтки (у т. ч. й У.) було спочатку накладено секвестр, а пізніше вони були конфісковані й 30 березня 1832 передані в управління Київ. казенної палати.

1838 У. за наказом рос. імп. *Миколи I* стала адм. центром 5-ти округів *військових поселень* кавалерії Київської та Подільської губерній. З цього часу, поряд із розвитком пром-сті та торгівлі, розпочалася активна забудова міста, покликана перетворити досить хаотично розпланований населений пункт із невиразною арх-рою на зразкове повітове місто. Цьому сприяли затвердження «Положення про влаштування міста Умані» (1842), організація в місті Буд. к-ту як провідної мі-

УМАНЬ
Масштаб 1:15500
«Хасидський квартал»
Траса укріплень XVIII ст.
Цифрами позначено місця брам:
1 – Новоміської
2 – Раківської
Скорочення:
бр. мог. – братська могила
ЄХБ – євангельські християни-баптисти
м-р – монастир
ц. – церква
Сокіл
вул. Юрія Глібка
колиш. училище землеробства і садівництва
УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА
меморіал
бр. мог. рад. військовополонених
ГРЕКОВА БАЛКА
ЗВІРИНЕЦЬ
Рожевий павільйон
Верхній став
Амстердамський шлюз
ПАРТЕР
АНГЛІЙСЬКИЙ ПАРК
грот Фетіди
Єлісейські поля
майдан Зборів
Великий водоспад
Китайська альтанка
Нижній став
ПАРК «СОФІЇВКА»
павільйон Флори
Тарпейська скеля
головний вхід
Софіївський
Київська вул.
вул. Леніна
автостанція
М.Пирогову
МІСЬКА ЛІКАРНЯ
вул. Тищика
вул. Ворошилова
вул. Шевченка
вул. Кірова
вул. К.Лібкнехта
вул. Урбайліса
ДИТЯЧА ЛІКАРНЯ
ТОРГОВИЙ ЦЕНТР
вул. Паризької Комуни
вул. Ломоносова
ц. ЄХБ
Малофонтанна вул.
Комуністична вул.
Будинок творчості вчених
Садова вул.
вул. Симиренка
вул. Гоголя
Республіканська вул.
вул. Громової
вул. Молокова
вул. Горького
пров. Урицького
вул. Урицького
вул. Шевченка
ПЕДІНСТИТУТ
І.Черняховському
Кам'янка
вул. Пушкіна
вул. Кулика
вул. Піонтковського
поштамт
вул. Енгельса
вул. Тельмана
райрада, міськрада
Умань
колиш. банк
колиш. «Гранд-Отель»
Леніну
Худож. музей (колиш. Успенський костьол)
Пед. ін-т
колиш. готель «Лондон»
вул. Островського
Проїзний пров.
ТУРОК
«Куля щастя»
Кодак
вічний вогонь
Міський будинок культури
колиш. василіанський м-р
Червоногвардійська вул.
Іллічивець
Декабристам
вул. Р.Чорного
Г.Котовському
вул. Некрасова
Східна вул.
синагога над могилою Нахмана Брацлавського
вул. С.Перовської
Шаарей Ціон
вул. Пушкіна
колиш. готель «Брістоль»
ц. св. Миколая
БАЗАР
торгові ряди
Нова синагога (споруджується)
Коломенська вул.
вул. Спінози
Радянська вул.
Синагога рава Шика (Могароша)
колиш. жін. г-зія
вул. Жовтневої Революції
вул. Чапаєва
ЗАВОД «МЕГОММЕТР»
вул. Челюскінців
колиш. чол. г-зія
вул. Ленінської «Іскри»
вул. Мануїльського
вул. Петровського
Краєзнавчий музей
колиш. водяний млин
вул. Артема
Фортеця
колиш. готель «Нововєропейський»
Т.Шевченку
вул. Свердлова
ц. св. Михаїла
Першотравнева вул.
Звенигородська вул.
вул. Шолом-Алейхема
Уманка
Осташківський став
Осташківська вул.
Гречаний пров.
Паланка
ЗВЕНИГОРОДСЬКЕ ПЕРЕДМІСТЯ
ІВАНГОРОДСЬКЕ ПЕРЕДМІСТЯ
пров. Івана Богуна
вул. Артема
вул. Праці
вул. Павла Тичини
вул. Миколи Лисенка
вул. Орджонікідзе
вул. Щорса
ЛИСА ГОРА
На честь військових з'єднань, що дістали найменування Уманських
вул. Сергія Лазо
вул. Праці
став Звірки
вул. Визволителів
ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
вул. Фурманова
Мопровська вул.
вул. Котляревського
вул. Дзержинського
Шкільна вул.
Кооперативна вул.
вул. І.Франка
вул. Фрунзе
НОВА УМАНЬ
вул. Воровського
Піонерська вул.
вул. Войкова
вул. Зорге
вул. Красіна
УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА

стобудівної інституції та складання ген. плану розвитку У. (1846). У роки військ. поселень в У. було запроваджено військ. поліцію та пожежну частину, тут постійно квартирували бл. 1,5 тис. військовослужбовців, що позитивно впливало на підтримання громад. порядку, а також створювало додатковий шлях для збуту товарів уманськими купцями.

Із 1859 в У. почало діяти Гол. уч-ще садівництва, переведене сюди з *Одеси*.

Наприкінці 1850-х — на поч. 1880-х рр. спостерігається значне територіальне зростання міста, в процесі якого відбувся його неофіц. поділ на Стару (населену переважно бідними євреями та досить погано забудовану) і Нову (зі зразковою забудовою, переважно цегляними будинками, та заселену гол. чин. росіянами, українцями і заможними євреями) частини.

Вихід У. з-під юрисдикції військ. поселень відбувся 1860—61. З цього часу У. стала типовим повітовим центром Київ. губ. У пореформений час спостерігаються подальший розвиток пром-сті й торгівлі, поява банк. установ та різноманітних фінансово-екон. т-в, багатьох навч. закладів. Активним було театральне життя; з поч. 20 ст. діяв кінематограф.

1890 в У. проведено залізницю, 1900 розпочалося прокладання водогону. Було створено проект організації трамвайної колії (не реалізований). 1914 почала діяти електростанція. 1915 населення міста становило бл. 50 тис. осіб.

Рад. влада в У. була остаточно встановлена у травні 1920. 1923 У. стала районним і окружним центром, її населення становило 40 892 особи. 1930 *Уманську округу* було скасовано, місто лишилося центром району, який 1932 увійшов до складу *Київської області*.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* У. в ніч з 31 липня на 1 серпня 1941 була окупована гітлерівськими військами. Тоді ж було організовано табір для військовополонених «Уманська яма». Місцем масових розстрілів євреїв стало урочище Сухий Яр. Місто було звільнено 10 березня 1944. Втрати міськ. населення в роки окупації оцінюються приблизно у 25 тис. осіб.

Після утворення 1954 Черкас. обл. У. як райцентр увійшла до її складу і залишається в цьому статусі до сьогодні. У повоєнний час в У. розвивалося пром. вир-во, переважно машинобудування та харчова пром-сть.

Згідно з указом Президента України від 7 червня 1994 на місці поховання Нахмана Брацлавського створено меморіальний комплекс, а також розпочалося буд-во найбільшої в Європі синагоги (триває до сьогодні). Щороку сюди на Рош га-Шана (єврейс. Новий рік) приїжджає велика кількість паломників-хасидів з усього світу. За офіц. даними, їхня кількість становила: у 2007 — 14 787 осіб із 20 країн; у 2010 — 23 627 з 23 країн. Період паломництва припадає на 2-гу пол. вересня — початок жовтня.

31 січня 2006 на підставі Постанови КМ України від 31 серпня 2005 в У. розпочав роботу держ. історико-архіт. заповідник «Стара Умань», діяльність якого спрямована, в першу чергу, на збереження і реставрацію пам'яток арх-ри та історико-культ. об'єктів міста, а також на їх істор. дослідження й популяризацію знань про минуле У. Площа заповідника — 82 га, на ній розташовані 156 об'єктів культ. спадщини.

Пам'ятні місця та архіт. пам'ятки: парк «Софіївка»; василіанський монастир, заснований 1765, гостиний двір (1780), собор Святого Миколая (1812), костьол Успіння Богородиці (1820—26), тюремний замок (1854), чол. г-зія (1896), жін. г-зія (1900), приватна лікарня (поч. 20 ст.), готелі, культові споруди та приватна забудова 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст.

Літ.: Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г. К., 1915; Умань: Історико-географічний та економічний нарис. Черкаси, 1957; *Бодров Ю.І.* Історія Уманського козацького полку. К., 2001; Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). К., 2001; *Мицик Ю.А.* Умань козацька і гайдамацька. К., 2002; *Клименко П.Р.* З історії забудови Умані. Умань, 2006; *Крикун М.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року. В кн.: *Крикун М.* Між війною і радою. К., 2006; *Кузнець Т.В.* Місто Умань в роки військових поселень. В кн.: Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Умань, 2007; *Товстенко Т.Д., Тямін М.Ю.* Історико-архітектурний заповідник «Стара Умань» у м. Умані Черкаської області. «Праці центру пам'яткознавства», 2007, вип. 12; *Кривошея І.І.* Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII — перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2009, вип. 16; *Козицька В.* Паломництво хасидів: проблеми і шляхи їх вирішення (інтерв'ю із заступником міського голови П.Б. Паєвським). «Уманська зоря», 2010, 19 листопада; *Товстенко Т.Д., Тямін М.Ю.* Етапи розвитку розпланування та забудови м. Умані. «Праці центру пам'яткознавства», 2010, вип. 18; *Шварцман Ш.* Еврейская жизнь в Умани. Умань, 2012.

С.А. Васильєв.

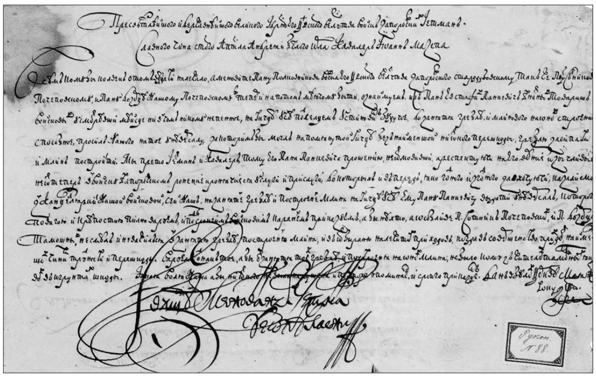
УНЕ́НІЖ — давньорус. «град» у *Чернігівському князівстві*. Згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1147, коли війська київ. кн. *Ізяслава Мстиславича* попалили «гради многі» в Задесенні. Ототожнюється з городищем на пн.-сх. околиці *Ніжина*, на правому березі р. Остер (прит. Десни, бас. Дніпра), на підвищенні серед заболоченої заплави, в урочищі Городок (Узруй-Комуна). Площа городища — бл. 0,8 га. Рештки оборонних споруд знищені теплануваннями 19—20 ст. Розкопки 1989—90 виявили оборонний рів. Потужність культ. шару 11—13 ст. — до 1 м. Поряд було розташов. селище (*посад*) площею бл. 12 га. У. знищений під час *монголо-татарської навали*, скоріш за все — 1239.

Літ.: *Коваленко В.П.* До питання про першопочатки Ніжина. В кн.: Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, вип. 1. Чернігів—Ніжин, 1988; *Сытый Ю.Н.* К истории изучения Черниговского Задесенья. В кн.: Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (Чернигов, 26—28 сентября 1988 г.). К., 1990; *Його ж.* До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненіжа. «Ніжинська старовина», 2005, № 1.

В.П. Коваленко.

УНІВЕРСА́Л (від лат. universalis — загальний) — адміністративно-політ. акт, що має характер маніфесту. Його видавали в Польщі в 15—17 ст. *королі*, а в Україні в

17—18 ст. — *гетьмани*, іноді — полковники (див. *Полковник козацький*) і навіть *сотники*, представники *генеральної старшини*, духовні особи. Часом «універсалами» називали свої звернення ватажки нар. повстань. За структурою і призначенням близькими до універсалів були накази. Вирізняє їх те, що вони були звернуті до вужчого кола адресатів і стосувалися окремих конкретних питань. Універсали видавалися з приводу військ. справ (оголошення походу, організації сторожової служби), земельних (підтвердження або надання земель, маєтків), призначення урядовців (полковників, сотників та ін.), надання особистих чи групових привілеїв (напр. містам), стягнення податків, зовн. політики (прийом послів, союзницькі взаємини тощо). *Гетьманські універсали* писалися за певною формою, яка вкладається в загальноприйняту в дипломатиці структуру. В них можна виділити такі сталі частини: 1) ім'я, прізвище і титул гетьмана; 2) звернення до осіб, яким У. адресувався; 3) опис подій, що спричинили видання У.; 4) вирішення справи; 5) погроза на адресу тих, хто не виконує рішення; 6) дата (місце і час написання У. — назва міста, місяця, число і рік); 7) підпис гетьмана; 8) печатка. Згадані складові з деякими відмінностями присутні в усіх універсалах від часів Б.*Хмельницького* і до 2-ї пол. 18 ст. Події, як правило, описуються без вступу і викладаються однаковими або подібними фразами, хоча часом трапляються універсали зі вступами. У деяких універсалах відсутні і вступ, і опис подій, а наводиться лише рішення (це характерно насамперед для наказів). Датуються універсали здебільшого за юліанським календарем, хоч ця обставина, за окремими винятками, й не оговорюється. Дати написані слов'ян. літерами. Сталого зразка У. в *Генеральній військовій канцелярії*, напевне, не було, бо навіть універсали, написані в один і той же день, мають суттєві відмінності. Скільки було підготовлено універсалів Ген. військ. канцелярією *Гетьманщини*, встановити неможливо, бо відсутні облікові документи. Війни, лихоліття спричинилися до того, що збереглася лише незначна частина універсалів, здебільшого в копіях, і розпорошені вони в різних вітчизн. і зарубіжних архівах, б-ках, музеях та ін. закладах.

Універсал гетьмана Івана Мазепи, даний знатному військовому товаришу Є. Панкевичу з дозволом збудувати млин на греблі. Біла Церква, 1708.

У новітній період історії універсали були відроджені *Українською Центральною Радою.*

Дж.: *Крип'якевич І.П.* Документи Богдана Хмельницького. К., 1961; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. К., 1998; Універсали Івана Мазепи: 1687—1709. К.—Львів, 2002; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. К.—Львів, 2004; Універсали Івана Мазепи (1687—1709). К.—Львів, 2006; Універсали Павла Полуботка (1722—1723). К., 2008;

І.Л. Бутич.

УНІВЕРСА́Л ТРУДОВО́ГО КОНГРЕ́СУ УКРАЇ́НИ — див. *Трудовий конгрес України.*

УНІВЕРСА́Л ДИРЕКТО́РІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ від 22 січня 1919 — див. *Акт злуки.*

«УНИВЕРСИТЕ́ТСКИЕ ИЗВЕ́СТИЯ» — наук. періодичний орган Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Виходив щомісяця з вересня 1861 до 1919. Ініціатива видання належала ректору М.*Бунге*. Гол. редакторами були професори В.*Незабитовський* (1863), С.Ходецький (1863—73), В.*Іконников* (1873—1919). Діяла ред. колегія із представників усіх ф-тів. Складався із 3-х відділів. В офіційному друкувалися університетські правила, протоколи засідань ради ун-ту, звіти, постанови, розпорядження. В осн., неофіційному, публікувалися наук. дослідження, лекції викладачів, магістерські дисертації, а також студентські роботи. Зокрема, з історії України опубліковані праці М.*Довнар-Запольського*, М.*Дашкевича*, В.*Антоновича*, І.*Лучицького*, І.*Каманіна*, В.Іконникова, студентські роботи О.*Левицького*, Н.*Молчановського*, Д.*Багалія*, М.*Грушевського* та ін. Публікувалися рецензії, бібліографічні огляди, каталоги книг, наук. хроніка, де друкувалися протоколи засідань учених т-в, що діяли при ун-ті, звіти про наук. відрядження, експедиції та ін. У третьому відділі — «додатки» — вміщувалися оголошення, метеорологічні спостереження, інколи — курси лекцій. У перші роки виходили накладом у 300 прим., далі — 500—600 прим. Надсилалися за обміном в європ. університети.

Бібліографічний покажчик журналу: Систематический указатель к «Университетским известиям» за 1861—1912 гг. К., 1913.

О.М. Дзюба.

У́НІВСЬКА ДРУКА́РНЯ — видавничий заклад, що діяв при Унівському монастирі (див. *Унівська Свято-Успенська лавра*). Заснована на базі Львів. друкарні єпископа А.*Желиборського*, діяла 1648—99 і 1732—70. Друкувала книги старослов'ян. і укр. мовами (у т. ч. букварі, твори Ф.*Софоновича*, К.*Ставровецького-Транквіліона*, «Житіє князя Володимира»). Видала також переклади сучавського митрополита Досифея із церковнослов'янської на румун. мову. Керівниками У.д. в різний час працювали визначні друкарі А.*Скольський*, Д.Кульчицький, С.*Ставницький.*

Перше відоме видання з'явилося 1648 (Псалтир). У передмові друкаря А.Скольського йдеться про видавничі плани нової «книготворной і піснопроизводной типографії», тобто, мабуть, планувалося також видавати нотні ірмолої. Наступним відомим виданням стали Акафісти (1660) з передмовою львів. єпископа А.Желиборського, який на той час був унівським архімандритом. Постійне друкування почалося з 1669, коли новий архімандрит В.Шептицький отримав королів. привілей на друкарню «слов'янську і руську». Впродовж

1670—99 сформувалася чітка видавнича програма, яка в умовах конкуренції з боку друкарень *Києво-Печерської лаври* і *Львівського братства* орієнтувалася на малоформатні книжки, адресовані здебільшого для власного вжитку ченців, священиків, світських людей. Репертуар охоплював, окрім псалтирів та букварів, часослови, молитовники, акафісти форматами 8° і 12°, а також зовсім маленькі «часовники з молитвами» 16° і 24°. Імовірно, на початку цього періоду (після 1666) тут був надрукований Пом'яник Унівського монастиря, з якого збереглися лише 2 аркуші в рукописному Пом'янику цього ж монастиря (виявлений М.Боянівською й описаний І.Мицьком).

Заслугою У.д. був її внесок у публікацію богословських, катехитичних і релігійно-моральних творів, переважно книжною укр. мовою. З київ. видання перевидано «Виклад о Церкві» Ф.Софоновича (1670), у додатку до якого надруковано в перекладі на укр. книжну мову «Житіє князя Володимира». Також укр. мовою видано книжку єпископа Й.*Шумлянського* «Зерцало до прейзріння і латвійшого зрозуміння віри святої» з додатком твору С.*Косова* «О мистиріях» (1680), Катехизис за благословення перемишльського єпископа І.Винницького (1685). Перевидані популярні богословські твори К.Ставровецького-Транквіліона «Зерцало богословії» та Євангеліє учительне (1692, 1696). Очевидно, саме в Уневі підготували до друку перше видання (нотолінійний Ірмологіон), що вийшло у світ зі Свято-Юрської друкарні (1700) одразу ж після її перевезення з Унева до *Львова*.

З відновленням У.д. (1732) тут продовжувалася орієнтація на малоформатні видання (Требник, Полуустав, Часослов), україномовні релігійно-повчальні («Собраніє припадков краткоє», 1732; «Поученіє о святих тайнах, о добродітелях церковних», 1745). Водночас почали видавати літургічні книги великого формату (Служебник, 1733, 1740, 1747).

У перший період своєї праці У.д. використовувала шрифти й прикраси львів. друкарень. У 1680-х рр. з'являється декор провідних львів. майстрів (Є.Завадовський, Л.М., Н.*Зубрицький*).

Не витримавши конкуренції друкарень Львів. братства і *Почаївської Свято-Успенської лаври*, У.д. припинила своє існування (1770).

Літ.: *Огієнко І.* Історія українського друкарства, т. 1. Львів, 1925 (2-ге вид. — К., 1994); *Його ж.* Початки друкарства в Уневі. «ЗНТШ», 1926, т. 141—143; *Выдашенко М.Б.* Книгопечатание в Уневе в XVII—XVIII вв. В кн.: Федоровские чтения 1973. М., 1976; *Мицько І.З.* Святоуспенська лавра в Уневі (кінець XIII — кінець XX ст.). Львів, 1998; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Ясіновський Ю.* Друкарня і бібліотека Святоуспенської Унівської лаври. «Рукописна та книжкова спадщина України», 2004, вип. 9; Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII—XX ст.: з колекції Музею книги і друкарства України. К., 2008.

Я.Д. Ісаєвич, Ю.П. Ясіновський.

У́НІВСЬКА СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКА ЛА́ВРА — чол. монастир (спочатку — православний, потім — греко-католицький) у с. Унів (нині село Перемишлянського р-ну Львів. обл.), відомий з кінця 14 ст. Важливий осередок к-ри, в якому були створені школа, багата б-ка, переписувалися рукописні книги, діяли *Унівська друкарня*, іконописна школа. Ним опікувалися впливові удільні князі, пізніше — укр. шляхетські родини.

За найновішими археол. дослідженнями, поблизу цілющого джерела (де згодом був заснований чол. Свято-Успенський монастир) люди жили вже у 9 ст. У 10 ст. на пд. схилі Чернечої гори виникло велике поселення, укріплене валом. У 12—13 ст. люди поселилися трохи вище на цій же горі, згодом тут спорудили Спаську церкву і заснували жін. монастир (пізніше зруйнований). Свято-Успенський монастир, імовірно, був заснований правителями Галицько-Волинської д-ви чи церк. адміністрацією. У монастирському пом'янику згадується рід кн. *Льва Даниловича* (п. бл. 1301). Згодом *ктиторами* монастиря стали навколишні *бояри*, а з поч. 15 ст. — представники *Гедиміновичів*. Монастир отримав у своє володіння кілька навколишніх сіл (Унів, Якторів, Малинівці), потверджених, зокрема, кн. *Федором Любартовичем*. За його ктиторства в монастирі похована кн. Олександра Гольшанська (п. 1426), мати польс. королеви Софії. Найдавнішим документом, в якому згадується монастир, є королів. грамота від 18 жовтня 1395.

У 16 ст. монастир майже на 50 років став одним із головних у *Галичині*, в його адм. підпорядкуванні були всі монастирі Львів. єпархії за винятком Львівського Свято-Юрського, в якому перебував архімандрит. Сам же Унівський монастир підлягав безпосередньо митрополиту Київському, Галицькому і всієї Русі, оскільки Галицька єпархія 1392—1539 не мала власної адміністрації. З відновленням єпископії «митрополії Галицької» владикою став Макарій Тучапський, якому передали монастир разом з усіма маєтностями. 1542 король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* Старий встановив Унівську архімандрію, єдину в Галичині, підпорядкувавши її львів. старості.

У перших десятиліттях 17 ст. монастир переживав період свого духовного і культ. піднесення, особливо за часів Ісайї *Балабана*. На поч. 17 ст. до Унева з *Афона* прибув відомий подвижник чернецтва Ієзекіїл *Княгиницький*, який мав намір упровадити в обителі строгі приписи Святої Гори, прийняв в Уневі схиму під

Унівська Свято-Успенська лавра. Фото 2008.

іменем Йова, а невдовзі перебрався на Прикарпаття й заснував *Манявський скит*. Тоді ж з Афона прибув Іван *Вишенський*, котрий написав в Уневі твір «Послання до стариці Домнікії» (1605), де висловлював, як і Йов, строгі погляди на чернече життя в руслі *ісихазму*. В Уневі перебували відомі діячі культурно-освіт. руху літератори Віталій, Захарія *Копистенський*, перекладач із грецької Кирило Іванович. Із поч. 17 ст. в монастирі склалася струнка ієрархія. На його чолі стояв *архімандрит*, який одночасно мав найвищий сан серед усіх керівників обителей *єпархії*. Його обирали ченці, а підтверджували вибір польс. король і львів. єпископ. Органом самоуправління став крилос (капітула), котрий формували найавторитетніші ченці. Другий щабель в управлінні монастирем займав *ігумен*. Після руїни в серед. 17 ст. в Унівському монастирі знову почалося активне духовне й культурно-освітнє піднесення, особливо за настоятеля Варлама Шептицького, а у 18 ст. — за Атанасія Шептицького, який відновив діяльність друкарні. Монастир закритий 1790. У 1820-х рр. митрополит Михаїл Левицький збудував палати як літню резиденцію галицьких митрополитів. 1919—39 і з 1991 монастир діє як лавра греко-католицького чернечого чину студитів.

Архіт. комплекс Унівського монастиря формувався протягом 14—19 ст. Мав оборонне значення, був оточений мурами з бійницями й 4-ма наріжними вежами та валом із глибоким ровом. У сучасному стані складається з церкви, оборонних стін з 2-ма баштами, корпусів келій і митрополичого палацу. Після пожежі 1549 збудовано нову кам'яну церкву (бл. 1570) в ренесансному стилі, однонавну з півкруглою вівтарною апсидою; готичні нервюри підтримують склепіння, з двосхилим дахом. Можливо, тоді ж збудовано маленьку захристію, вежу, бабинець і хори. Буд-во фундував місц. шляхтич Олександр-Ванько Лагодовський (п. 1574), якого поховано в монастирі, а майстерно виготовлений надгробок зі скульптурним портретом було встановлено в церкві (є одним із найдавніших і найкращих ренесансових творінь того часу; сьогодні зберігається в *Олеському замку*; у галереях монастиря на поч. 2000-х рр. встановлено копію). Інтер'єр оздоблений поліхромним стінописом 1935—36. Мури з брамою та вежами споруджені в 14—15 ст., перебудовані на поч. 16 ст. Початково були 4 наріжні башти та одна над в'їзними воротами з пд. боку. До мурів прилягали келії. В'їзні ворота з порталом з пд. боку на поч. 19 ст. перенесено до зх. муру.

У наш час відбудовано монастирські келії, Свято-Успенську церкву та розписи, митрополичі палати. Відновлена давня б-ка, до якої постійно повертаються її книги з Унева та навколишніх сіл. Сьогодні тут налічується 373 прим. стародруків і 4 рукописні книги 17—18 ст. Серед стародруків вирізняється унікальне напрестольне Євангеліє, друковане в *Києві* 1707 коштом І.*Мазепи*. В У.С.-У.л. є музейна збірка (ікони, портрети, церк. начиння).

Літ.: *Буцманюк І.* Унів і його монастирі. Жовква, 1904 (передрук — Львів, 2001); *Мицько І.З.* Святоуспенська лавра в Уневі (кінець XIII — кінець XX ст.). Львів, 1998; *Вуйцик В.С.* Монастир-фортеця. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Мануїл, ієродиякон.* Історія Свято-Успенської Унівської лаври і Студійського монашества. Львів, 2003; *Ясіновський Ю.* Друкарня і бібліотека Святоуспенської Унівської лаври. «Рукописна та книжкова спадщина України», 2004, вип. 9; *Його ж.* Бібліотека Унівської лаври: історія, руїна, відновлення. В кн.: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича: Україна, культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 15. Львів, 2006—07.

Я.Д. Ісаєвич, Ю.П. Ясіновський.

УНІ́ЙНИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1629 — греко-катол. церк. собор, скликаний згідно з універсалом польс. короля *Сигізмунда III* Ваза 9 липня 1629 в м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Рішення про його скликання було узгоджене під час православно-унійних політ. переговорів на *вальному сеймі* в січні—лютому 1629; остаточно прийняте королів. владою. Собор ухвалив узяти участь у *Львівському православно-унійному церковному соборі 1629*. Одночасно із цим собором у межах підготовки до об'єднаного православно-унійного собору у *Львові* було скликано *Київський православний церковний собор 1629*.

П.М. Сас.

УНКО́ВСЬКОГО ГРИГО́РІЯ ДИПЛОМАТИ́ЧНА МІ́СІЯ 1649 — перше офіц. посольство рос. царя *Олексія Михайловича* до гетьмана Б.*Хмельницького* та *Війська Запорозького* в роки Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. До України місія була відправлена з *Москви* 26 (16) березня 1649 за результатами переговорів з укр. послом С.*Мужиловським*. Під час переговорів, які проходили в *Чигирині* 27 квітня — 2 травня (17—22 квітня) 1649, Г.Унковський запевнив укр. сторону в прихильному ставленні Москви до визвол. боротьби Війська Запорозького, але водночас попередив, що прийняття Війська Запорозького під протекцію царя можливе лише за умови, якщо козаки самостійно звільнять Україну без порушення мирного договору між Рос. д-вою та *Річчю Посполитою*. Оскільки відмова Москви надати військ. допомогу Україні ламала стратегічні плани гетьман. уряду стосовно комбінованого удару по Речі Посполитій влітку 1649, Б.Хмельницький наполегливо переконував рос. посла в можливості й доцільності військово-політ. співпраці сторін, наголошуючи на фактах їхньої одновірності та спільних витоках істор. доль «від Володимирового світлого Хрещення», а також відсутності присяги Війська Запорозького на вірність польс. королю *Яну II* Казимиру Ваза. Відповідаючи на закиди гетьмана стосовно небажання рос. кер-ва надати допомогу Україні, посол наголошував на відмові уряду Олексія Михайловича надати військ. допомогу Речі Посполитій відповідно до положень мирної угоди, а також на наданні ним дозволу безмитного завезення в Україну хліба та ін. продовольства. Статейний список Г.Унковського містить цікавий матеріал, дотичний до історії визвол. боротьби укр. народу, в т. ч. свідчення про карбування Б.Хмельницьким власної моне-

ти, відомості про чисельність *шляхти* в козац. війську тощо.

Дж.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 2. М., 1954.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1999; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). К., 2009.

В.М. Горобець.

УПРА́ВА ВОЛОСНА́, волосне правління — станово-адм. установа для управління селянами в Рос. імперії.

1) Волосна управа для держ. селян була створена указом рос. імп. *Павла I* від 7 серпня 1797 і поширювала свої функції на бл. 3 тис. ревізьких душ, а після реформи 1837 — на 6 тис. осіб. Займалася питаннями громад., поліцейського, госп. і фінансового управління, розв'язанням суд. справ, зокрема запровадженням і дотриманням порядку в сел. госп-вах, стягненням податків, постачанням рекрутів, утриманням хлібних запасних магазинів, попередженням поширення епідемій і епізоотій, а також опікувалася малолітніми сиротами, запобігала жебрацтву. Вона ж видавала паспорти селянам для виїзду із сіл, на *ярмарки* та стежила за відвідуванням селянами храмів у свята та дотриманням обрядів. До її складу входили волосний голова (обирався на 2 роки), сільс. староста того села, де вона перебувала, і писар. Волосний голова, крім виконання адм. функцій, з'ясовував дрібні сел. правопорушення, брав участь у розслідуванні незаконних порубок лісів, з'ясовував конфлікти в сел. середовищі, проводив досуд. слідство. Він же оприлюднював укази у храмах та на зборах. Із 1824 писарю виплачувалося жалування та рекомендувалося обирати його з місц. грамотних селян, а в разі відсутності таких — наймати. Із 1828 запроваджувалося покарання членів правління за здирство віддачею під суд. Внаслідок реформи держ. селян 1838 до складу управи введено 2-х засідателів, а виборного писаря замінено на призначуваного. Виборні голова і засідателі (на 3 роки) схвалювалися начальником окружного правління держ. маєтностей за погодженням з головою *казенної палати* і *губернатором*. Тоді ж реформа була поширена і на зх. губернії Рос. імперії. Управа підпорядковувалася окружному начальнику, в її ж віданні перебували сільс. старшини. Повноваження управи збільшувалися за рахунок охорони земельних угідь *волості*, організації переселення селян в ін. губернії, віддавання мирських маєтків в оброчне користування, наділення селянам при недородах насіння і збіжжя.

У зв'язку зі скасуванням кріпосного права управи були передані у відомство МВС. Управа містилася по черзі в сел. хатах, або для неї будувалося власне приміщення на зібрані селянами кошти. Там зберігалися громад. кошти, документи та журнали статків і видатків, ведення яких могли перевіряти губернський прокурор, стряпчий і губернатор. Ліквідована 1866, коли *державних селян* було передано у відання загальних губернських і повітових установ з поширенням на них Положення від 19 лютого 1861.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, СПб., 1830, т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798 г., № 18082; Т. 26: 1800—1801, № 20891; Т. 28: 1804—1805, № 21611, 21934; Т. 32: 1812—1815, № 25142; Т. 34: 1817, № 26960; Т. 37: 1820—1821, № 28721.

Літ.: *Бондаревський А.В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961; *Воробьева Ю.С.* Волостное правление государственных крестьян. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 1. М., 1996.

2) Волосна управа (волосне правління) — виконавчий орган сел. станового самоврядування, запроваджений внаслідок ліквідації кріпацтва (див. *Селянська реформа 1861*). Її влада поширювалася на волость з населенням від 300 до 2 тис. душ. На такий розподіл впливали прохання *поміщиків* та інтерес д-ви щодо забезпечення сплати податків. До складу управи входили волосний старшина, сільс. *старости* волості та писар. Останній міг бути як обраним, так і призначуваним. Якщо волость складалася з однієї громади, то до складу волосної управи замість старости обирався помічник старшини. Спершу була колегіальним органом, згодом, із розширенням компетенції сільс. сходів, управа ставала держ. бюрократичною установою, в якій діяльність селян фіксувалася в журналах. Їхня кількість постійно зростала й дійшла до 100. Управа здійснювала стягнення податків і недоїмок, розподіляла й контролювала виконання натуральних повинностей, продавала сел. землю за борги, а також вела облік нижніх чинів запасу. Брала участь у виділенні призовників для строкової служби та виконанні військово-кінної повинності. Сприяла чиновникам акцизного відомства у зборі відомостей про вирощування тютюну. Волосні управи підпорядковувалися в лівобереж. і пд. укр. губерніях із 1874 *мировому посереднику*, а після ліквідації цієї посади — повітовим у сел. справах присутствіям. Із 1889 вони перейшли у відання *земських дільничних начальників*. У губерніях *Правобережної України* волосні управи постійно перебували під кер-вом мирових посередників. У своєму підпорядкуванні мали сільс. управи. При кожній волосній управі 1861—1903 були приміщення для утримання арештантів («холодні»).

Припинила діяльність 1917.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, собрание второе. СПб., 1863, т. 36, отд. 2: 1861, № 37731.

Літ.: *Бондаревський А.В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961; *Панина А.Л.* Волостное правление. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 1. М., 1996.

В.С. Шандра.

УРБАНІ́СТИКА ІСТОРИ́ЧНА — галузь соціогуманітарного знання, яка досліджує урбанізацію як істор. процес. Вивчає історію *міст*, історію міськ. госп-ва та самоврядування, принципи містобудування тощо; розробляє класифікаційні критерії для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Досліджує закономірності переходу від традиційних (доіндустріальних) до індустріальних і постіндустріальних форм міськ. життя, еволюцію соціокульт. поділу міськ. простору, управління містами, міську к-ру та відповідну *ментальність*.

У теорії предметом У.і. є вивчення міста в його цілісності —

як соціокульт. феномену із власними фазами розвитку, в широкому політ. й ідеологічному контексті. На практиці ж увага зосереджується переважно на неповторних рисах окремих міст та формуванні системи міських атрибутів (архітектурно-планувальних, фортифікаційних, культово-реліг., соціальних тощо).

Першими теоретиками У.і. вважають О.Тьєррі та Ф.-П.*Гізо*, які визначали місто на основі розрізнення промислового й аграрного вир-ва. Традицію порівняльного містознавства із простеженням циклічних коливань у міськ. розвитку започаткував М.*Вебер*, який розглядав місто як об'єднане спільними інтересами співтовариство, а осн. домінантами міськ. розвитку вважав самоуправління й суверенність.

Універсальну теорію У.і. створив норвез. політолог С.Роккан. Порівнюючи конгломерат самоврядних міських общин Месопотамії і централізовану імперію єгип. фараонів, С.Роккан доходить цікавого висновку: уже в ті часи створений людьми інститут міста стояв вище, ніж природний поділ сусп-ва на сім'ї і клани. При цьому шляхи розвитку міст за месопотамським і єгипетським зразком були докорінно відмінні та представляли два різні напрями територіальної експансії. Лояльність міста першого типу неможливо завоювати силою, бо носієм його суверенітету були збори громадян. У другому випадку формується династичний центр в умовах с.-г. цивілізації, і соціальної активності в міських центрах не спостерігається. Месопотамський тип превалював у великому регіоні від Індії до Середземномор'я і північніше, в Європі. Єгипетський має паралелі в Китаї, у кочових імперіях Центр. Азії, у деяких мусульманських д-вах і в Росії.

С.Роккан простежив 3 осн. чинники розвитку Зх. Європи: рівень розвитку мережі міст, сила державоутворюючих центрів і спротив культурній уніфікації та стандартизації. Ці три чинники, переплітаючись, створили гідну подиву різнобарвність політ. систем. Віддаль між державоутворюючими центрами і гол. торг. шляхами істотно впливає на тип держ. устрою — чим вона більша, тим сильніша влада столиці; чим менша — тим рівномірніше розподіляються ресурси між містами і тим сильнішими виявляються їхні власні територіально-адм. функції. Території, розташов. на сході й заході від серединного «міського пояса» (city belt), виявилися у своїй більшості виразно централізованими, бо не відчували сильної конкуренції з боку міст, наближених до торг. шляхів. У районі Середземномор'я, навпаки, сильний вплив міст-держав утруднив формування домінуючих центрів і ускладнив процес становлення нац. д-в. Центри багатства увійшли в суперечність із носіями політ. волі, зробивши Італію й Німеччину «запізнілими націями». Так створювалася основа для «Європи міст-держав».

Вітчизн. У.і. базується на розгляді міста як складної геокульт. системи, у нерозривній єдності її територіальних, архітектурно-планувальних, соціально-екон., духовних вимірів. Місто розглядається як населений пункт, який: 1) має відповідний правовий статус; 2) функціонує як система зі сталими геогр. характеристиками, соціальною структурою та архітектурно-просторовим вирішенням; 3) реалізується як центр впливу (військ., адм. чи екон.) на навколишні території; 4) має відмінний від сільського уклад життя; 5) ідентифікується самими мешканцями як місто з протиставленням його поселенням ін. типів.

Домінуюче на поч. 20 ст. насторожено-стримане ставлення до процесів урбанізації (як до таких, що послаблюють сусідські контакти й традиційні культурно-мистецькі та духовні зв'язки) змінилося нині на протилежне — урбанізація пов'язується із впровадженням більш оптимальних форм сусп. орг-ції. Ознаками урбанізації прийнято вважати високу частку міськ. населення, густоту і ступінь рівномірності розміщення міст, у т. ч. великих, транспортну доступність, багатогранність видів трудової діяльності та дозвілля тощо.

Сучасні історіографічні підходи, зокрема ті, які сформульовані в рамках «нової локальної історії», відчутно змінюють кут зору на міський простір і соціокульт. досвід міськ. співтовариства. Місто як система розглядається як частина більшої системи — з урахуванням впливу середовища на процеси саморозвитку. Концепції істор. циклів у розвитку міст дають ключ до пояснення зміни висхідної фази міськ. розвитку — спочатку інерційної, а потім, імовірно, і нисхідної, якщо виклик з боку середовища не буде знайдено або управління містом виявиться неефективним.

Саме поняття урбанізації останнім часом помітно трансформувалося: вона пов'язується не тільки і не стільки із ростом розмірів і чисельності міст та збільшенням кількості зосередженого в них населення, скільки із формуванням і поширенням міськ. способу життя, міської к-ри. Домінує підхід до ролі урбанізації як інтегруючого чинника цивілізаційних процесів і структуроутворюючого механізму у формуванні соціокульт. простору міст. Цивілізаційний підхід до явищ урбанізації передбачає зосередження уваги на урбанізаційних процесах, які приносять із собою не лише технічні й технологічні вдосконалення, але й нові загрози довкіллю, історико-культ. спадщині, ускладнюють проблеми захисту від епідемій, утилізації відходів тощо.

Сучасна методологія урбаністики базується на комплексному дослідженні притаманних місту ознак і функцій з паралельним осмисленням складної динаміки розвитку наук. знання про місто, простеженням його логічних та функціональних типів, форм спадкоємності тощо.

Однією з найскладніших в У.і. є проблема типологізації міст. Історико-часовий та ландшафтно-географічний підходи допомагають долати обмеженість формаційних схем, але дають не так вже й багато орієнтирів для визначення належності тієї чи іншої міської структури до певного істор. типу сусп-ва (традиційного, індустріального чи постіндустріального).

З проблемою типологізації тісно пов'язана проблема розрізнення ритмів міської і сільської історії і розмежування цих двох субдисциплін. Оскільки в *СРСР* У.і. існувала майже виключно в системі *краєзнавства*, традиція

розгляду історії міст і сіл у своєрідній нерозчленованій єдності і донині потужно тисне на свідомість дослідників. Проте міська й сільська спільноти — це два гостро відмінні типи групової самоідентифікації. Локальні соціокульт. простори, якими є міста й села, виступають у ролі структуроутворюючих начал для двох відмінних типів самоорганізації. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській — авторитет традиції. А отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською і сільською історією — з другого.

Для істор. науки принципово важливою є проблема визначення поняття «*історичне місто*». Зазвичай під це поняття мають підпадати ті населені пункти, незалежно від їхнього нинішнього статусу, які акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокульт. цінності, вирізняються автентичністю і оригінальною планувальною структурою, мають власний неповторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти їхньої життєдіяльності. Найбільш загальні критерії приналежності населеного пункту до категорії «історичне місто» мають враховувати його вік, наявність визначних історико-культ. пам'яток, його роль як політ. і духовного центру для прилеглої території на певному істор. етапі. Отже, *Козелець* і *Брацлав* слід вважати істор. містами, незважаючи на їхній нинішній статус *селищ міського типу*.

У прийнятій 1987 Міжнар. радою з питань пам'яток та визначних місць при ЮНЕСКО «Міжнародній хартії про охорону історичних міст» наголошується на необхідності сприяння підвищенню знань про минуле істор. міст, заохочення дослідження їхньої археології і належного показу знахідок. Щоб залучити до справи охорони всіх жителів міста, слід налагодити дієву програму інформування, починаючи зі шкільного віку. Особлива увага звертається на підготовку фахівців, причетних до охорони, заохочення діяльності пам'яткоохоронних орг-цій.

Найнадійніший на сьогодні орієнтир для визначення статусу міста і його віку — затверджений КМ України Список істор. населених місць України (2001), в якому закріплені офіційно визнані дати їх заснування або першої писемної згадки. КМ України зобов'язав Держ. к-т буд-ва, арх-ри та житлової політики України продовжити цю роботу з визначенням меж істор. ареалів населених місць, включених до списку. Треба сподіватися, що в її ході поступово усуватиметься різнобій у датах, а вік міста фіксуватиметься з урахуванням думок, висловлених під час численних дискусій.

У вітчизн. У.і. співіснують кілька підходів — геоурбаністичний, історико-подієвий, історико-культурний, історико-топографічний, управлінський, історико-регіональний та ін. Проте вони погано узгоджуються між собою, що дає підставу фахівцям говорити про певну хаотичність у розробці міської проблематики. Грунтовно досліджується історія великих міст — *Києва*, *Львова*, *Одеси*, *Дніпропетровська*, *Харкова*, але існує певна невідповідність між глибиною дослідження містобудівної практики і ступенем осмислення міської історії в контексті істор. локалістики й нової філософії урбанізму. Гостро дискусійними лишаються проблеми датування початків міської історії, типології міст, специфічної міської ментальності тощо.

Літ.: *Оттокар Н.П.* Опыты по истории французских городов в средние века. Пермь, 1919; *Компан Е.С.* Города Украины во второй половине XVII ст. К., 1963; *Хорев Б.С.* Проблемы городов. М., 1971; *Глазычев В.Л.* Социально-экономическая интерпретация городской среды. М., 1984; *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. К., 1989; *Rokkan S.* State Formation, Nation Building and Mass Politics in Europe. Oxford, 1999; Урбанизация в формировании социокультурного пространства. М., 1999; *Вебер М.* История хозяйства. Город. М., 2001; *Ткач Д., Заставнецький Т.* Розвиток української геоурбаністики в XX ст. «Історія української географії», 2002, № 6; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003; *Сенявский А.С.* Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. М., 2003; *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики. «УІЖ», 2004, № 3; *Лола А.М.* Основы градоведения и теории города (в российской интерпретации). М., 2005; *Чорний Д.М.* По лівий берег Дніпра: Проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). Х., 2007; *Верменич Я.В.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: Регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. К., 2008; *Глазычев В.Л.* Урбанистика. М., 2008; *Бабюх В.* Методика літочислення міст: світовий досвід. К., 2009; *Верменич Я. та ін.* Міська історія України: Проблеми початкового датування. К., 2010; *Верменич Я.В.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К., 2011.

Я.В. Верменич.

УРБА́Р (Оурбаріум; лат. urbarium — прибуток, урожай; нім. urbar — прибутковий, урожайний) — річний інвентарний документ про оброблювану поміщицьку землю, а також реєстр повинностей кріпосних селян щодо феодала. Запроваджений у д-ві австрійс. *Габсбургів* імп. *Марією-Терезією* 1767.

Термін «урбар» був поширений у Зх. Європі ще в ранньому середньовіччі (8—12 ст.). Назва походить від лат. «urbare», що означає орати, або від «urvum» — чепіга (рукоятка на плузі). Поширений на теренах *Закарпатської України*, *Галичини* та *Буковини*, які входили до складу володінь австрійських Габсбургів.

26 січня 1767 опубліковано Маніфест про запровадження урбаріальної реформи (urbarialis regulatio). У *Відні* видрукували формуляр «Урбаріуму» нім., угор., словац. і рус. (укр.) мовами з відповідними додатками — таблицями для конскрипторів (переписувачів). Рус. (укр.) варіант отримав назву «Оурбаріум».

«Оурбаріум» чітко визначав величину сел. земельних наділів, а також низку податків на користь д-ви. Закон передбачив встановлення величини відробіткової, натуральної і грошової ренти в залежності від кількості та якості орендованих у поміщиків сел. наділів. Для впровадження реформ була розроблена відповідна технологія. Цим самим Марія-Терезія та її оточення намагалися не допустити фальсифікації даних стосовно якості землі, а також подолати опір *комітатів* держ. оподаткуванню, якому підлягали внутр. і зовн.

наділи. Така процедурна технологія, за задумом авторів реформи, повинна була перебороти неконтрольовану експлуатацію, яка вела до обезземелення залежного населення. Крім цього, систематичне збільшення поміщиками повинностей вело до загострення відносин між різними категоріями селян.

Урбаріальні реформи впроваджувалися у володіннях австрійс. Габсбургів поетапно. У пн.-сх. слов'ян. землях Угор. королівства, у т. ч. в Закарпатті, вони вступили в дію в комітатах: Спиш — 2 травня 1768, Шариш — 19 серпня 1772, Мараморош — 30 вересня 1772, Унг — 1 травня 1773, Угоча — 25 квітня 1774, Берег — 2 серпня 1774, Земплин — 1778.

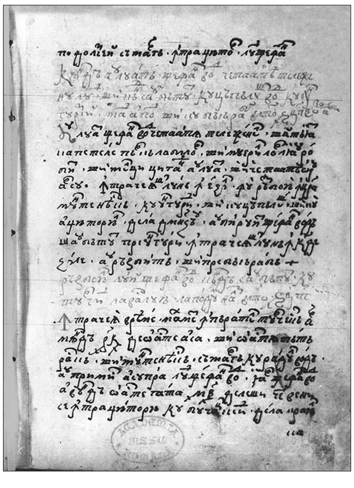
Так була здійснена спроба врегулювати відносини між феодалами й селянами-кріпаками та зробити останніх життєздатними платниками податків до держ. скарбниці. Однак реформа не зачепила основ кріпосницьких відносин у д-ві австрійс. Габсбургів. Місц. феодали за підтримки центр. влади використовували реформу для посилення експлуатації залежного селянства, а його скарги не бралися до уваги властями.

Матеріали урбаріальної реформи — важливе джерело для вивчення соціально-екон., мовного й нац. стану кожного села у складі д-ви австрійс. Габсбургів 18 ст.

Літ.: *Петров А.Л.* Первый печатный памятник угро-русского наречия: Урбар и иные связанные с крестьянской Марии Терезы реформой документы. СПб., 1908; Материалы к истории крепостничества на Подкарпатской Руси: Научный сборник, вып. 6: В память Евмения Сабова. Ужгород, 1935; *Шульга І.Г.* Становище селян Закарпатської України в 70—80-х рр. XVIII ст. «Наукові записки Ужгородського державного університету», 1958, т. 36; *Деже Л.* Деловая письменность русинов в XVII—XVIII веках: Словарь, анализ, тексты. Ниредьхаза, 1996; *Удварі І.* Русинські жерела урбарської реформи Марії Терезії. Нiредьгаза, 1999; *Несух Л.* Система (порядок) нарахування податків за часів Марії Терезії. В кн.: Актуальні проблеми слов'янознавства: Збірник наукових праць. К., 2004; *Її ж.* Джерела урбаріальної реформи середини XVIII ст. «Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Історія», 2005, вип. 12; *Найпавер К., Несух Л.* Оурбаріум (Підкарпаття у XVIII ст.). Ужгород, 2006; *Їх же.* Свідчення очевидця. Ужгород—Будапешт, 2007; Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. Ужгород, 2010; *Несух Л.* Формування землеволодіння у північно-східній Угорщині після урбаріальної реформи 1767 р. «Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Історія», 2010, вип. 25.

С.В. Віднянський, Л.М. Несух.

УРЕ́КЕ Григорій (Ureche Grigore; 1590—1647) — молдов. літописець, автор «Літопису землі Молдовської...» — першого літопису, писаного старорумун. мовою. У. походив зі знатного боярського роду, дістав добру освіту (вчився у *Львівській братській школі*), володів латиною, польською, церковнослов'янською та ін. мовами. Обіймав високі держ. посади, був прихильником самостійної Молдов. д-ви, у боротьбі проти осман. панування орієнтувався на політ. союз із *Річчю Посполитою*. Літопис У. охоплює історію Молдови від початку д-ви (1359) до 1595, причому особлива увага приділена подіям воєнно-політ. історії, антиосман. боротьби господарів *Штефана III* Великого, *Богдана III* Одноокого, *Івана Вода* Лютого та ін. При написанні свого твору У. користувався великою кількістю джерел, у першу чергу слов'яно-молдов. літописами 15 — 1-ї пол. 16 ст., частина з яких не дійшла до нашого часу. Були використані польськомовні й латиномовні хроніки, різноманітні документи, власні спогади тощо. Велику увагу У. приділив також подіям, пов'язаним

Уреке Г. «Летописецул Цэрий Молдовей». Копія 17 ст. Аркуш.

з Україною. У літописі є низка важливих даних, що стосуються невдалого походу на *Буковину* польс. короля *Яна-Ольбрахта* (1497), молдов. походів запороз. козаків на чолі з кн. Д.*Вишневецьким* (1563), І.*Свєрчовським* (1574) та ін. Літопис У. справив значний вплив на подальшу молдов. історіографію (насамперед Мирона *Костіна*), відомі переробки твору, здійснені Семеном Даскалом, Авксентієм Урикарулом та ін.; також є пам'яткою старорумун. мови.

Праці: Letopiseţul Ţării Moldovei. Bucureşti, 1967; Летописецул цэрий Молдовей. Кишинэу, 1971; Летопись государства Молдавии до князя Арона Воды. Web: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Ureche/text.phtml?id=3014.

Літ.: *Советов П.В.* Исследования по истории феодализма в Молдавии. Кишинев, 1972; *Грекул Ф.А.* Историография славяно-молдавского летописания XV—XVI вв. В кн.: Летописи и хроники: 1976. М., 1976; *Valentová L.* Grigore Ureche. В кн.: Slovník rumunských spisovatelů. Praga, 2001; *Curticăreanu D.* Letopiseţul Ţării Moldovei. В кн.: Dicţionar analitic de opere literare româneşti, t. 2. Kluż, 2002.

Ю.А. Мицик.

УРО́ЧНА СИСТЕ́МА — одна з найжорстокіших форм *панщини* у Рос. імперії 1-ї пол. 19 ст., у т. ч. в укр. губерніях. Після указу від 5 квітня 1797, яким рекомендувалося дотримуватися триденної панщини, *поміщики*, щоб обійти його, запроваджували т. зв. уроки, тобто певні норми виробітку на кожен день. Здебільшого кріпосниками встановлювалися такі уроки, для виконання яких селянину доводилося працювати по 2—3 дні, а то й більше. У.с. відволікала селян від роботи у власних госп-вах, прирікала їх на розорення й занепад.

Літ.: *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

Т.І. Лазанська.

УРО́ЧНІ ЛІТА́ — законодавчо встановлений термін, протягом якого наприкінці 16 — у 1-й пол. 17 ст. в Рос. д-ві, у т. ч. на підвладній їй *Сіверській землі*, землевласники мали право розшукувати і повертати своїх зниклих селян-утікачів. П'ятирічний строк У.л. установив царський указ 3 грудня (24 листопада) 1597, після

того як припинилася чинність т. зв. Юр'єва дня (1581). Усіх утеклих або вивезених силоміць селян, які прожили в маєтках заможних господарів понад 5 років, вища влада юридично обернула на кріпаків (див. *Кріпацтво*). За різних суспільно-політичних обставин (посилення гноблення, нар. повстання тощо) уряд Рос. д-ви кілька разів то збільшував, то зменшував У.л. (1607, 1637, 1641), а *Соборним уложенням 1649* взагалі скасував їх, увівши безстроковий розшук («сиск») та повернення втікачів. Фактично це означало остаточне встановлення кріпосного права.

Літ.: *Новосельский А.А.* К вопросу о значении «урочных лет» в первой половине XVII в. В кн.: Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. М., 1952; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; *Буганов В.И. и др.* Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. М., 1980; Российское законодательство X—XX веков, т. 2. М., 1985; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006.

О.І. Гуржій.

Уряд Півдня Росії. На дивані сидять (зліва направо): А. Богаєвський, П. Врангель, В. Іванис. Праворуч від В. Іваниса сидить О. Кривошеїн. 1920.

У́РЯД ПІ́ВДНЯ РОСІ́Ї діяв у Криму з червня по листопад 1920. Сформований головнокомандуючим *Збройними силами Півдня Росії* генерал-лейтенантом бароном П.*Врангелем* у такому складі: О.*Кривошеїн* — голова, П.Струве — міністр закордонних справ, М.Бернацький — міністр фінансів, В.Налбандов — міністр торгівлі та пром-сті, Г.Глинка — міністр землеробства, Н.Таганцев — міністр юстиції. 10 серпня 1920 його офіційно визнала Франція. Уряд мав лише номінальну владу, тому що П.Врангель сполучав посади головнокомандуючого збройними силами і правителя Півдня Росії, тобто у своїй особі об'єднував військ. і цивільну владу. Після поразки врангелівських військ 17 листопада 1920 припинив існування.

Літ.: *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997.

Т.Б. Бикова.

У́РЯДИ ЗЕ́МСЬКІ 15—18 СТОЛІ́ТЬ У КОРОЛІ́ВСТВІ ПО́ЛЬСЬКОМУ І РЕ́ЧІ ПОСПОЛИ́ТІЙ — уряди (див. *Урядник*) в межах окремих адм.-тер. одиниць (*повіт*, *воєводство*). На українських землях земські уряди найраніше з'явилися в Галицькій Русі, Холмській землі та *Белзькій землі* й у західній частині *Поділля* внаслідок запровадження коронного адм.-тер. устрою і коронного права (1432—34). У *Київському воєводстві*, *Волинському воєводстві* та *Брацлавському воєводстві* вони були запроваджені 1565—66 внаслідок адм.-тер. і правової реформ *Великого князівства Литовського*. Аналогічний устрій 1633 був поширений на *Сіверське князівство* (із 1635 — *Чернігівське воєводство*). Незважаючи на ліквідацію Черніг. воєводства внаслідок *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* і перехід цих земель до Росії, привілеї на його земські уряди видавалися до кінця 18 ст.

Номенклатура земських урядів була на загал сталою. Сеймова конституція 1611 «Ordo officialium terrestrium» («Порядок земських урядників») закріпила їхню ієрархію: *воєвода*, *каштелян*, підкоморій, суд. староста, хорунжий, суддя, *стольник*, *підчаший*, *підсудок*, *підстолій*, *чашник*, *ловчий*, *войський*, писар, *мечник*, войський менший, скарбник (із 1535).

Земські уряди можна поділити на дигнітарства (лат. dignitas — гідність), до яких належали воєвода і каштелян, що входили до складу сенату, і власне уряди, серед яких були: діючі — підкоморій, гродський староста, суддя, підсудок і писар; з обмеженими функціями, які з часом набули характеру почесних, титулярних — хорунжий і войський; титулярні — стольник, підчаший, підстолій, чашник, ловчий, мечник, скарбник, войський менший (від 1763). Уряди не підпорядковувалися одне одному та були непоєднуваними, однак винятки траплялися.

Ієрархія земських урядів не була повною в усіх воєводствах (особливо на укр. землях). Вона залежала від судово-адм. устрою і традиції окремих територіальних одиниць.

Претенденти на земський уряд мали бути шляхетського стану й осілими в тій адм.-тер. одиниці, до якої належав уряд (від 1563 — у воєводстві). Уряди надавалися пожиттєво й не спадкувалися. За отримання уряду велася боротьба, оскільки для шляхтича це був спосіб здобути почесне місце в ієрархії шляхетського загалу певної території, крок до кар'єрного зростання. Траплялися випадки одночасного призначення на одну вакансію кількох номінантів або ж отримання привілею на зайнятий уряд. Звичною була практика отримання від короля «очікувального (експективного) листа», який містив обіцянку надання уряду в разі його звільнення. В основі цієї практики лежить неофіц. продаж урядів королем і вищими достойниками. Для короля практика роздавання урядів була також способом здобуття прихильників. Сеймові ухвали щодо порядку заповнення вакансій — упродовж 6-ти місяців від їхньої появи і призначення номінантів на початку роботи *вального сейму* — свідчать про спроби запобігти такій політиці роздавання урядів, яку проводили король і вищі урядовці.

Літ.: *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1994; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 228; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

У́РЯДИ ЦЕНТРА́ЛЬНІ ТА НАДВІ́РНІ ВЕЛИ́КОГО КНЯЗІ́ВСТВА ЛИТО́ВСЬКОГО 14—18 століть. Система урядів (див. *Урядник*) значною мірою формувалася подібно до того, як це відбувалося у *Королівстві Польському*, про що свідчить 10-й артикул Городельського привілею 1413, однак зі значним впливом давньорус. традиції і, можливо, *Тевтонського ордену*. Більшість загальнодерж. урядів трансформувалися із урядів великокнязівського двору. На відміну від Королівства Польського двірська урядницька система сформувалася незалежно від структури управління центр. землі, яка виворилася значно пізніше, і не без впливу коронної традиції.

Перші великокнязівські уряди — маршалка господарського (див. *Маршалок*), писаря і *конюшого* — з'явилися наприкінці 14 ст. За часів вел. кн. литов. *Вітовта* виникли уряди маршалка великого, *чашника*, *кухмістра*, *підчашого*, канцлера (див. *Канцлер литовський*), *підскарбія* і, можливо, підкоморія. За короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика усталилися уряди *крайчого*, *ловчого*, підконюшого, підскарбія двірного, *підстолія*, скарбника, *стольника*, пізніше (на взірець коронних) з'явилися уряди двох референдарів, писаря польного, підканцлера, а також цілком нові — хорунжі (1499, 1501) і *мечник* (1496). Частина цих урядів періодично не функціонувала (напр., хорунжий, підкоморій) або ж узагалі ліквідовувалася (напр., маршалок господарський, підконюший, писар дворів господарських). Упродовж 17—18 ст. постали нові уряди, напр., обозний великий (див. також *Обозний*), стражник, генерал артилерії, *войський*, пивничий. Кілька урядів не прижилися та були зліквідовані, напр., *мостовничий* чи восковничий.

Більшість урядників призначалися *великим князем*, хоч частина з них, пов'язані з канцелярією, залежали від розпоряджень канцлера чи підканцлера. Надавчі повноваження мав і гетьман щодо частини урядів, які перебували в його підпорядкуванні. Призначення великого князя були пожиттєвими. Урядники могли відмовитися від своїх повноважень лише із власної волі або у випадку іншого, рівнозначного чи вищого, призначення. До 1569 вищі посадовці, зазвичай, поєднували у своїх руках кілька урядів. Усупереч пізнішій забороні подібної практики й надалі траплялися випадки поєднання центр. урядів із земськими або ж військ. урядів із сенаторськими.

Подвійні номінації серед центр. урядників траплялися досить рідко, і, як правило, суперечки поміж номінантами вирішувалися королем на користь того, чий привілей був отриманий раніше. Існував подвійний комплект урядників 1705—09 за *Станіслава-Болеслава Лещинського*.

Ієрархія урядів не була усталеною і з часом зазнавала суттєвих змін. Так, міністерські уряди 1569 формально перебували наприкінці сенаторського списку, а 1768 *конституція сеймова* розташовує їх одразу за *біскупами* і *воєводами*. У відповідності до цієї конституції категорію вищих урядників становили: секретарі духовний і світський, референдарі духовний і світський, підкоморій, писар великий, підскарбій надвірний, хорунжий, мечник, конюший, кухмістр, стольник, підчаший, крайчий, підстолій, чашник, ловчий, писар польний, стражник і обозний. Серед урядників двірських фігурують: *інстигатор*, хорунжий надвірний, підконюший, ловчий надвірний, стражник польний і обозний польний.

Літ.: *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795. Kraków, 1885; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1994; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1994; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

У́РЯДИ ЦЕНТРА́ЛЬНІ ТА НАДВІ́РНІ КОРО́НИ ПО́ЛЬСЬКОЇ 14—18 століть. Поділ урядів (див. *Урядник*) на центральні, тобто такі, що мали загальнодерж. значення, і надвірні, які були пов'язані з функціонуванням двору монарха, є досить умовним. Неможливість строгого розмежування багатьох урядів спричинена патримоніальним характером монаршої влади ранішого часу, що призводив до поширення повноважень двірських достойників на справи всієї д-ви, а також частим поєднанням функцій урядників обох видів пізніше.

Початково для потреб монархії використовувалася ієрархія урядників окремих земель, переважно Краківського воєводства (у першу чергу — уряди канцлера і підканцлера, а також церемоніальні — типу *мечника* чи хорунжого). За останніх *Пястів* з'явилися уряди, які не мали земських відповідників, — підскарбій, *кухмістр*, *крайчий*, *маршалок*. За Владислава II *Ягайла* постали перші двірські уряди, що дублювали, принаймні у назві, земські: надвірні чашник і підчаший, по смерті Владислава II Ягайла — надвірний підстолій; за *Стефана Баторія* (1576) зустрічається окремий уряд надвірного (пізніше — великого) ловчого, за *Владислава IV* Ваза — надвірного стольника; 1576 остаточно утвердився окремий уряд надвірного мечника; за останніх *Ягеллонів* з'явилися надвірні уряди обозного, конюшого, стражника.

Перетворення частини надвірних урядів на центральні (загальнодержавні) теж відбувалося досить повільно: початок процесу припадає на кінець 14 ст. (найраніше загальнодерж. характеру набули уряди канцлера і підканцлера). Цей процес виявлявся як у зміні титулатури (від domini regis чи noster до Regni чи Regni Polonie), так і в дублюванні урядів: великий маршалок коронний і маршалок надвірний, підскарбій коронний і підскарбій надвірний, *гетьман великий коронний* і *гетьман польний коронний* та ін. Дублювання переважно було викликане потребою в заступнику за відсутності головного урядника. Існування урядів скарбника і підскарбія пояснюється поділом скарбу на державний і двірський (1590). Однак, схоже, важливу роль у збільшенні чисельності урядників, як центральних, так і земських, відігравала потреба магнатерії і шляхетського загалу в обійманні уряду як частини кар'єри, що збігалося з інтересами монархів, чия політика роздавання урядів була важливим елементом творення груп підтримки, а також джерелом поповнення скарбу. Дублюючі уряди часто поставали

ситуативно, у зв'язку з тимчасовою необхідністю за волею короля чи *вального сейму*, однак поступово одноразова функція набувала статусу уряду.

До сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*) із 1569 входили у відповідності з ієрархією: великий маршалок коронний, *канцлер коронний*, *підканцлер коронний*, підскарбій коронний, маршалок надвірний, із 1775 — підскарбій надвірний, із 1768 — обидва гетьмани (усі ці урядники — т. зв. міністри).

Надання урядів було королів. прерогативою, закріпленою Кошицьким привілеєм 1374. Це стосувалося, передовсім, сенаторських і двірських урядів та найвищих церк. посад. Виняток становили лише канцлери і гетьмани, які обиралися вальним сеймом. Король також визначав одного з-поміж 4-х претендентів на земські уряди підкоморія, судді, підсудка та писаря, обраних на *шляхетських сеймиках*. Уряди надавалися номінанту пожиттєво («доживотньо»), окрім надзвичайних ситуацій (зокрема зради), або до отримання ним рівноцінного чи вищого уряду. Досить поширеною була практика продажу урядів, від найвищих, сенаторських, до найнижчих, земських. Особливого поширення така практика набула в 17 ст. за Владислава IV. Вальний сейм 1699 заборонив продаж урядів, однак цей захід виявився недієвим. Траплялися випадки перепродування урядів, однак у цьому разі потребувалася згода короля.

Існувала заборона поєднання деяких урядів, зокрема канцлера зі старостою (див. *Староство*), *каштеляном* чи *воєводою*, хоча вона не раз порушувалася.

Номенклатура центр. і надвірних урядів: генерал артилерії, великий гетьман, польний гетьман, інстигатор, канцлер, конюший, крайчий, кухмістр, ловчий, великий маршалок, надвірний маршалок, мечник, обозний, польний писар, великий писар духовний, великий писар світський, підканцлер, підчаший, підкоморій, підскарбій, підстолій, референдар духовний, референдар світський, великий секретар духовний, великий секретар світський, стольник, польний стражник, великий стражник, великий хорунжий, надвірний хорунжий, чашник.

Літ.: *Matuszewski J.* Sprzedawalność urzędów w Polsce. «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1964, t. 16, zesz. 2; *Wisner H.* Rozdawnictwo i sprzedaz urzędów w czasach Zygmunta III. «Przegląd Historyczny», 1970, zesz. 2; Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1992; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1994; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

УРЯ́ДНИК, похідне від «уряд» (лат. officium — «служба») — у 14—18 ст. в *Королівстві Польському*, *Великому князівстві Литовському*, *Речі Посполитій* та козац. д-ві (*Війську Запорозькому*, *Гетьманщині*) — означення осіб, котрі виконують певні функції в найрізноманітніших сферах із забезпечення функціонування д-ви, двору верховного володаря (монарха, *гетьмана*), самоврядних (напр., шляхетські корпорації, міські громади на *магдебурзькому праві*) та професійних (напр. *цехи*) громад, королів. та приватних маєтків. Варто мати на увазі слабку розчленованість у ранньомодерний час публічної та приватної сфер, відповідно і різних груп урядників, скажімо, центральних і надвірних. Уряд як сукупність судово-адм. обов'язків особи, наділеної владними повноваженнями в межах певної території переважно з руки верховного володаря, сприймався як привілей, що вирізняє особу та надає їй гідності. Уявлення про нього як про почесну службу тісно пов'язане з відсутністю сталої платні за виконання повноважень, які часто передбачали досить значні витрати. Існували уряди й суто почесні, практично без будь-яких обов'язків. Винагородою за службу зазвичай ставали земельні надання від верховного володаря та неформальні прибутки, пов'язані, зокрема, з лобіюванням інтересів окремих осіб та груп. Позірно уряд нагадує посаду в сучасній корумпованій системі держ. управління, однак за своєю суттю вони принципово різняться. Винагорода за службу та неформальні доходи урядників, а також їхня протекція наближеним особам були невід'ємним легітимним елементом поняття «уряду».

Н.П. Старченко.

УРЯ́ДНИКИ КОРО́НИ ПО́ЛЬСЬКОЇ, ВЕЛИ́КОГО КНЯЗІ́ВСТВА ЛИТО́ВСЬКОГО ТА РЕ́ЧІ ПОСПОЛИ́ТОЇ — особи, які забезпечували функціонування цих д-в та дворів їхніх монархів. Позаяк «політичним народом» був шляхетський стан, саме уряди, пов'язані з належністю номінантів до *шляхти*, складають урядницьку ієрархію відповідних держ. утворень. Проблема дефініцій та узагальнення інформації про урядницьку систему полягає в її тривалому і суперечливому становленні, розмаїтості устрою окремих територіальних одиниць, неусталеності та накладанні компетенції різних урядів.

Існували 3 гол. групи урядів, які загалом усталилися на кінець 16 ст.: надвірні, центральні та земські.

Надвірні уряди постали в рамках монаршого двору і від початку були пов'язані з обслуговуванням особи монарха і репрезентацією його влади. Центр. уряди *Корони Польської* виокремилися з двірських у процесі централізації д-ви та уніфікації окремих земель у її складі від поч. 14 ст. Центр. уряди *Великого князівства Литовського* виникли дещо пізніше від коронних, взорувалися на останні, однак не були позбавлені своїх особливостей. За умовами *Люблінської унії 1569* в рамках *Речі Посполитої* збереглися окремі центр. інституції та відповідні уряди для Корони і ВКЛ (скарб, канцелярія, гетьман. уряди). Найвищі уряди Речі Посполитої поділялися на: 1) центральні (державні), до яких належали найвищі достойники (дигнітарії, тобто «наділені гідністю»), окремо коронні й литовські, тобто два комплекти міністрів — *маршалок*, канцлер, підскарбій, підканцлер; 2) найвищі надвірні урядники, до функцій яких передовсім входила репрезентація королів. двору, зокрема супровід монарха в урочистих подіях: надвірний маршалок, підкоморій, надвірний підскарбій (як сенаторський уряд від 1775), хорунжий (два уряди від 17 ст.); втім компетенція аналогічних центр. і надвірних урядників, як, скажімо, маршалка, тісно пере-

плiталася, зазвичай вони підміняли один одного в разі відсутності; до надвірних належали також ті уряди, що практично втратили свої початкові функції (хіба виконували їх украй ситуативно під час особливих урочистостей) і перетворилися на титулярні, почесні, — *чашник*, *конюший*, *крайчий*, *кухмістр*, *мечник*, обозний, підчаший, *підстолій*, *стольник*, підконюший, *ловчий*.

Компетенція урядників не була чітко прописана, часто їхні обов'язки перекривалися і змішувалися. Усі центр. та надвірні урядники номінувалися королем. Зміни в практику надавання урядів були внесені *конституцією сеймовою* 1775, згідно з якою в руках короля залишилося лише надавання двірських урядів, у всіх ін. випадках король обирав одного з 3-х запропонованих йому кандидатів.

Найвищі достойники, які в раніший час складали королів. раду, входили до сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*) — однієї з двох сеймових палат. До нього не потрапили гетьмани (увійшли з 1768) і надвірний підскарбій, уряди яких усталилися вже після замикання складу сенату.

Земська урядницька ієрархія сягала середньовіччя, коли практично кожна *земля* мала свого очільника з окремим комплектом урядників. Вони збереглися і в процесі централізації, хоча більшість урядів утратили свої функції і перетворилися на почесні (стольник, підчаший, підстолій, чашник, ловчий та ін.). Найвищі уряди, т. зв. дигнітарства, — *воєводи* і *каштеляна* — були сенаторськими; за кожним із них у сенаті були закріплені місця. Формально вони не входили до земської урядницької ієрархії, хоча практично перебували на її верхівці. Більшість земських урядів надавалися королем. У ВКЛ три сенаторські уряди — жмудського старости, вітебського і полоцького воєвод — були виборні. Уряд підкоморія початково теж надавав король, однак за сеймовою конституцією 1588 він мав обирати урядника з 4-х кандидатів, обраних *сеймиком*. Розвиток шляхетського судочинства в Короні, а пізніше — на взірець коронного в рамках адміністративно-суд. реформи 1564—66 у ВКЛ, спричинився до постання нових земських урядів — судді, *підсудка* і *писаря*. На кожен із них шляхта певного *повіту* на елекційних сеймиках обирала по 4 кандидатури, одну з яких затверджував король.

Усі уряди надавалися в пожиттєве («доживотне») володіння і трактувалися як власність, отримана з руки короля. Вони представляли собою привілей, що вирізняв шляхтича серед загалу. Уряд сприймався як частина влади монарха, яку «на собі носили». Починаючи з 16 ст., важливість тримання уряду постійно зростала, що засвідчувала приказка: «Шляхтич без уряду, як пес без хвоста». Попри відсутність спадкування самих урядів діти і навіть онуки урядників користувалися титулом батька чи діда. Так, син старости звався старостичем, донька — старостянкою, онук — старостичовичем та інше.

Позбутися уряду особа могла лише з власної волі, за вироком *вального сейму* чи за трибунальським декретом *інфамії*. Король міг прибрати небажану особу, лише запропонувавши їй інший, привабливіший, уряд (скажімо, з урядів надвірних на сенаторські земські, з ієрархії двірської на міністерську), адже змусити прийняти пропозицію і звільнити старе місце було дуже проблематично. Існувала ієрархія самих урядів (cursus honorum), закріплена конституцією сейму 1611 (Porządek urzędów ziemskich), у ВКЛ ієрархічна драбина була включена до 3-го Литов. статуту (1588; див. *Статути Великого князівства Литовського*). Ранжування існувало навіть у межах формально одного й того ж уряду: так, престижність каштелянії чи воєводства залежала від місця розташування сенаторів під час засідань. Через ротацію на урядах відбувалося вибудовування кар'єри.

Для шляхти важив не лише престиж урядів, а й можливість поліпшення матеріального становища урядника, попри формальну відсутність платні. Окрім прямих вигод, пов'язаних з наданням королем окремим особам нерухомості, що часто супроводжувало отримання уряду, вагомим було й наближення до монарха та/чи його двору. Вага такої особи, яка могла допомогти своїм клієнтам, родичам і приятелям у впорядкуванні майнових справ, отриманні уряду чи лобіюванні найрізноманітніших інтересів, суттєво зростала. Своєрідною платнею для урядників високого рангу виступали надання *староств*; інколи в руках однієї особи, зазвичай сенаторів, зосереджувалося кілька з них. Тож критика шляхтою королів. політики роздач спрямовувалася переважно проти такої практики, зокрема, упорядкування *королівщин* було одним із гасел *екзекуційного руху*.

Роздавання урядів для елекційного короля, яким він був у Польській Короні, а пізніше — у Речі Посполитій, було реальним засобом утвердження влади і формування лояльного щодо нього оточення. Тож монархи, роздаючи уряди, керувалися при цьому політ. міркуваннями більшою мірою, ніж будь-якими іншими. Відповідно відсоток «нових» осіб серед найвищих урядників коливався в межах 35—40 % упродовж останніх двох століть існування Речі Посполитої. Значна їх частина мала за плечима реальну службу — військову, в канцелярії чи в обслуговуванні скарбової системи. Однак із 2-ї пол. 17 ст. кількість таких осіб зменшилася через потрапляння короля в залежність від впливових осіб, чия протекція і вирішувала долю кандидата.

Зазвичай найвищі урядники зосереджували водночас кілька урядів усупереч засаді «incompatibilitas», тобто забороні такого поєднання. Зокрема, не дозволялося сполучати в одних руках найвищі центр. уряди — маршалка і підскарбія, воєводи і каштеляна, поєднання останніх із гродовими старостами або із земськими урядами у своєму воєводстві, тримання двох гродових староств або ж поєднання гродського уряду із земським в одному воєводстві. Засада непоєднання урядів стала одним із гасел екзекуційного руху, що мало утвердити принцип шляхетської рівності та перешкодити твоpенню магнатської олігархії. Pacta conventa (див. *Пакти конвенти*) *Августа II* Фридерика Веттіна (1699) і *Станіслава-Августа По-*

нятовського (1764) містили пункт про заборону надання кількох міністерських урядів представникам однієї родини. Конкретні випадки порушення принципу «incompatibilitas» і заг. проблеми його функціонування ставали предметом обговорення на сеймах та сеймиках, зокрема, ці питання постали на луцькому сеймику 1645 і на київському 1606. Сеймова конституція 1620 вимагала від «українних» старост постійного перебування у своїх староствах під загрозою інфамії, чого, втім, не дотримувалися.

Король міг впливати на держ. політику в цілому та на вирішення певних конкретних завдань, маніпулюючи роздаванням урядів, скажімо, затягуючи з визначенням кандидата.

Коронаційний сейм 1576 зобов'язав короля роздавати уряди на початку сейму, а сейм 1588 визначив для цієї мети перший тиждень його роботи, адже, затягуючи із заповненням вакансій, король міг впливати на перебіг сеймових справ. На сеймі 1605 посли бойкотом змусили короля роздати уряди, а конституція сейму 1607 легалізувала бойкот як спосіб впливу на короля в цьому питанні, чим і скористалися посли 1618. Окремим пунктом у pacta conventa з 1632 короля зобов'язали інформувати послів на початку сейму про вільні уряди.

Із 16 ст. відома практика продавання урядів, яка посилилася з 2-ї пол. 17 ст. Однак у Речі Посполитій, на відміну, скажімо, від Франції, вона не стала легальною і загалом гостро засуджувалася шляхетським загалом.

Вважається, що збільшення з часом практики продажу урядів провокувалося процесом їх приватизації, оцінюванням уряду більшою мірою як джерела прибутків, аніж служби на користь шляхетської спільноти і Речі Посполитої. Водночас зростання цього явища було спричинене відносно сталою кількістю урядів і зростанням числа бажаючих їх отримати.

Тож уряд як почесний титул і джерело збагачення, тісно пов'язаний з особою, що його тримала, був за своїм характером принципово відмінним від посади в рамках модерної чиновницької системи, натомість відображав анахронічну систему влади Речі Посполитої, яка протривала до кінця її існування.

Літ.: *Matuszewski J.* Sprzedawalność urzędów w Polsce. «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1964, t. 16, zesz. 2; *Wisner H.* Rozdawnictwo i sprzedaż urzędów w czasach Zygmunta III. «Przegląd Historyczny», 1970, t. 61, zesz. 3; *Ciara S.* Sprzedaż urzędów i królewszczyzn w Polsce w drugiej połowie XVII w. В кн.: Władza i społeczeństwo w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1989; *Його ж.* Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1990; *Chłapowski K.* Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa, 1996; *Augustyniak U.* Wazowie i «królowie rodacy». Warszawa, 1999; *Його ж.* Historia Polski: 1572—1795. Warszawa, 2008; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. В кн.: *Крикун М.* Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях. Львів, 2012.

Н.П. Старченко.

УРЯДО́ВА КОМІ́СІЯ ПО ОХОРО́НІ ПА́М'ЯТНИКІВ КУЛЬТУ́РИ І СТАРОВИНИ́ ПРИ РМ УРСР — держ. орган охорони пам'яток історії та к-ри в УРСР. Створена 1946 з метою здійснення заг. держ. нагляду за станом збереження істор., археол., архіт. та мистецьких пам'яток, координації роботи установ і відомств, на які покладалися завдання їх виявлення, обліку, охорони та реставрації. Комісія затверджувала заходи з дослідження історико-культ. спадщини України та плани ремонтно-реставраційних робіт, принципи і порядок обліку, реєстрації та режиму охорони пам'яток, держ. реєстри пам'яток респ. та місц. значення, проводила інспектування мін-в, відомств, окремих установ і орг-цій у питаннях збереження історико-культ. спадщини. За своєю структурою була представницьким органом, включала керівників К-ту у справах культурно-освіт. установ при РМ УРСР, К-ту у справах мист-в при РМ УРСР, Управління у справах арх-ри при РМ УРСР, АН УРСР, Академії арх-ри УРСР, Управління у справах арх-ри м. Києва, Гол. управління по заповідниках при РМ УРСР. Очолював комісію заст. голови РМ УРСР акад. М.*Бажан*. Припинила існування в грудні 1948 у зв'язку із запровадженням в УРСР єдиної загальносоюзної системи органів охорони пам'яток.

Літ.: Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989; *Кот С.І.* Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни. В кн.: Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР, ч. 3: І. Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни. II. Охорона пам'яток історії та культури в 1945 — на початку 60-х років. К., 1989; Історико-культурна спадщина України: проблеми, дослідження та збереження. К., 1998; Стефан Таранущенко: Наукова спадщина: Харківський період: Дослідження 1918—1932 рр.: Монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали. Х., 2011.

С.І. Кот.

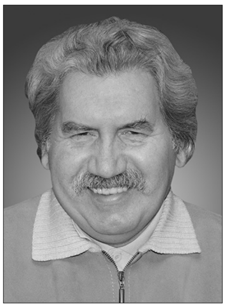
УСА́ТОВСЬКА КУЛЬТУ́РА — одне з яскравих культ. утворень раннього бронз. віку Сх. Європи. Представлена двома *городищами* з великими могильниками (ґрунтовими та курганними), а також окремими *курганами*. Охоплює пд. зх. України і пд. Молдови. Епонімна пам'ятка — комплекс в с. Усатове (нині у складі м. *Одеса*). Наявність двох варіантів поховань (під курганами та ґрунтових) зумовлена, імовірно, соціальною стратифікацією носіїв У.к. Деякі кургани мали характер видатних монументальних меморіалів мегалітичного типу. У.к. тісно пов'язана з потужним металообробним осередком. Походження У.к. є давньою, гостро дискусійною проблемою. Згідно з найновішою гіпотезою У.к. виникла внаслідок взаємодії груп осілих землеробів (вихідців з району Нижнього Дунаю (культура Чернавода І) та носіїв *трипільської культури* з Подністров'я) і степових скотарів (зокрема населення ранньої *ямної культурно-історичної спільності*). За наявними радіовуглецевими даними, датується 3600—2900 до н. е., проте реальний термін існування У.к., імовірно, був значно коротшим. У 1920—80-ті рр. розглядалася як усатовський (городсько-усатовський) тип або група пам'яток трипільської культури.

Літ.: *Патокова Э.Ф. и др.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. К., 1989; Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2013.

В.Г. Петренко.

Усатовська культура. Розмальований глечик, знайдений у похованні біля с. Маяки.

І.Б. Усенко.

УСЕ́НКО Ігор Борисович (н. 04. 04.1957) — історик права, правознавець. Канд. юрид. н. (1986), професор (2007). Засл. юрист України (1994). Н. в м. *Київ.* 1982 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, 1985 — аспірантуру Ін-ту д-ви і права АН УРСР. Після цього працював у Ін-ті д-ви і права АН УРСР (із 1990 — Ін-т д-ви і права ім. В.Корецького АН УРСР (із 1991 — АН України), із 1994 — *Інститут держави і права імені В.Корецького НАН України*) на посадах молодшого наук. співробітника, наук. співробітника (із 1987), старшого наук. співробітника (із 1990), зав. відділу історико-політологічних досліджень д-ви і права України (із 1997), зав. відділу історико-правових досліджень (із 2003). Одночасно за сумісництвом: професор Нац. академії СБУ (із 1992), зав. кафедри Київ. ун-ту права (1997—2009), учитель правознавства Київ. г-зії № 117 (1991—2004).

Позаштатний наук. консультант К-ту ВР України з питань нац. безпеки і оборони (із 1991). Член низки комісій, науково-консультативних, науково-методичних та експертних рад при держ. органах і установах, редколегій ряду юрид., істор. і пед. видань, зокрема Укр. комісії з питань правничої термінології при Президентові України (1995—2000), наглядової ради *Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника* (1997—2003), Комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Держ. Герба України (2008), Гол. редколегії науково-документальної серії книг *«Реабілітовані історією»* (із 2012), науково-методичної ради Держ. к-ту архівів (Держ. архів. служби) України, Інформаційно-бібліотечної ради НАН України, Експертно-перевірочної комісії НАН України, Комісії НАН України з питань визначення дат заснування істор. міст та населених пунктів України. Заст. голови Комісії історії укр. права при Президії НАН України, голова секції історії д-ви і права Наук. ради НАН України по координації фундаментальних правових досліджень. Бере активну участь у діяльності низки громад. об'єднань. Перший віце-президент Міжнар. асоціації істориків права, співзасновник Укр. біографічного т-ва, член Спілки юристів України, Укр. правничої фундації, Укр. асоціації міжнар. права та ряду ін. громад. орг-цій, експерт Харків. правозахисної групи.

Працював у складі робочих груп з мовно-термінологічного редагування Конституції України та з розроблення проектів Основ законодавства України про охорону здоров'я, Законів України «Про Службу безпеки України», «Про державну таємницю», «Про Національний архівний фонд і архівні установи» та ін. (більше 20-ти законопроектів), здійснював науково-правову експертизу ще бл. 50-ти законопроектів. Був одним з авторів офіц. перекладу тексту Конституції України рос. мовою.

Осн. сферою наук. діяльності вченого є історія д-ви і права України, історія укр. юрид. науки, проблеми законодавчої техніки та укр. юрид. термінології, науково-методичне забезпечення правової освіти школярів. Автор понад 700 наук. і навчально-методичних праць, серед яких понад 30 індивідуальних та колективних монографій, підручників, навч. посібників та ін. великих праць.

Почесний магістр права Центру правничих студій Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка і Укр. правничої фундації.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2004), премій ім. М.Василенка АН України (1992), ім. Ярослава Мудрого Нац. академії правових наук України (2005), лауреат кількох конкурсів Спілки юристів України на краще юрид. видання року, конкурсу на краще професійне досягнення «Юрист року — 2001» у номінації «юрист — науковий співробітник».

Нагороджений Почесною грамотою ВР України (2004), Почесною грамотою Президії НАН України, відомчими відзнаками Мін-ва освіти і науки України, Мін-ва юстиції України, Держ. к-ту архівів України, ін. мін-в, відомств і громадських орг-цій України.

Літ.: Вчені-юристи України. К., 1998; Хто є хто в суспільних науках України. К., 1999; Антологія української юридичної думки, т. 10. К., 2005; Ювілей знаного історика права І.Б. Усенка. «Часопис Київського університету права», 2007, № 1.

В.Т. Окіпнюк.

УСО́БИЦЯ ВОЛОДИ́МИРОВИЧІВ 1015—1019 — війна між синами київ. кн. *Володимира Святославича* за «старійшинство» після смерті батька. Події усобиці відображені як у рус. джерелах (літописи і твори борисоглібського циклу; див. *«Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глібу»*), так і в польських (*Галл Анонім*) та німецьких (*Тітмар Мерзебурзький*) хроніках. Відгомін цих подій також зберегла більш пізня сага про Еймунда. Аналіз усіх наявних джерел показує досить суперечливу картину, і серед дослідників немає єдиної думки про перебіг подій усобиці.

Корені конфлікту полягали в тому, що Володимир Святославич мав багато синів, які могли претендувати на *Київ* по смерті батька. Існують згадки про те, що Володимир виділяв серед своїх синів Бориса (див. *Борис і Гліб*), але прямих вказівок на те, що саме Борис мав стати гол. спадкоємцем, немає. Старший син Володимира Святославича туровський кн. Святополк (за ін. даними, Святополк був небожем Володимира, сином його старшого брата *Ярополка Святославича*; див. *Святополк Окаянний*) ще 1013 був ув'язнений батьком через спроби захопити київ. престол за допомогою польс. кн. *Болеслава І* Хороброго, з донькою якого (ім'я її не збереглося) був одружений Святополк. У відповідь на арешт Святополка Болеслав І вирушив у похід на Русь, заручившись підтримкою *печенігів.* Володимир Святославич був змушений звільнити Святополка разом із донькою Болеслава І.

1014 ін. син Володимира Святославича, Ярослав (див. *Ярослав Мудрий*), який княжив у *Новгороді Великому*, відмовився посилати *данину* в Київ. Назрівала війна між Києвом і Новгородом. Ярослав Володимирович найняв для війни з Києвом *варягів*, чия поведінка викликала повстання новгородців, жорстоко придушене Ярославом. Тим часом у Києві під час приготувань до походу проти непокірного сина кн. Володимир Святосла-

вич захворів і помер 15 липня 1015.

Улюбленець Володимира Борис у той час був із військом у поході на печенігів. Користуючись відсутністю в Києві ін. братів, Святополк захопив київ. стіл. Літопис приписує Святополку намір знищити своїх братів-конкурентів. У Святополка були причини непокоїтися: Ярослав уже відкрито порвав із Києвом, тоді як київ. *дружина*, що повернулася з невдалого походу Бориса на печенігів, намовляла Бориса силою захопити київ. престол. Хоча Борис Володимирович відмовився, він загинув 24 липня 1015 у своєму таборі в урочищі Льто (на місці майбутнього м. *Бориспіль*) від рук підісланих Святополком убивць. 5 вересня 1015 був убитий неподалік від Смоленська (нині місто в РФ) муромський кн. Гліб Володимирович. Древлянський кн. *Святослав Володимирович* спробував втекти в Угорщину, але також був убитий.

Про те, що Святополк наказав убити своїх братів, ми знаємо з рус. джерел. Частина істориків дотримується думки, що вони складалися під контролем Ярослава Мудрого чи його нащадків і не відображають правдивих фактів. Тітмар Мерзебурзький (сучасник подій) нічого не згадує про цей злочин Святополка, тоді як в сазі про Еймунда (датована 13 ст.) стверджується, що Ярослав підіслав своїх варягів, щоб убити свого брата Бурислейфа (можливо, мається на увазі Борис). Іноді з цього твердження роблять висновок, що під час усобиці Борис підтримував Святополка, можливо навіть привів йому на допомогу печенігів. Зараз неможливо з повною певністю сказати, що сталося насправді, але свідчення пізнього й неясного зарубіжного джерела все ж навряд чи переважує усталену версію рус. літописання.

Згідно з рус. літописом про події в Києві Ярослава повідомила його сестра *Предслава*. Звістка про вокняжіння Святополка начебто надійшла одразу після придушення Ярославом антиварязького виступу новгородців, тому князь був змушений швидко шукати миру з Новгородом, підтримка якого була йому необхідна у війні зі Святополком. Новгородці вирішили підтримати Ярослава. Битва між варязько-новгород. військом Ярослава та підтриманим печенігами Святополком відбулася восени 1015 чи навесні 1016 поблизу міста *Любеч* на Дніпрі. Дружина Святополка зазнала поразки. Князь утік до Польщі, а Ярослав зайняв Київ. (Див. також *Любецька битва 1016*.)

Святополк не змирився із втратою великокнязівського стола. Союзником Святополка у боротьбі проти Ярослава виступив його тесть Болеслав I Хоробрий. Розуміючи, що силова акція Болеслава I на підтримку свого зятя є лише справою часу, Ярослав уклав угоду, спрямовану проти Болеслава I, з імп. Священної Рим. імперії Генріхом II, котрий з липня 1015 воював із Польщею, і сам рушив із військом до *Берестя* 1017, одночасно із вторгненням Генріха II у Польщу.

Шукаючи виходу зі скрутного становища, Болеслав I запропонував Ярославові мир, підтримувати який мав шлюб Болеслава I із сестрою Ярослава Предславою. Вірогідно, умовами миру було звільнення доньки Болеслава I і повернення Святополка до туровського князівства. Ярослав відкинув таку пропозицію. Тоді Болеслав I на поч. 1018 уклав мир з імп. Генріхом II на умовах status quo ante і звернув свою увагу на схід. Із військом 2—5 тис. поляків, 300 нім. рицарів, 500 угорців та 1 тис. печенігів 22 липня 1018 Болеслав I став над Зх. Бугом (прит. Нарева, бас. Вісли) біля міста Волинь (городище біля с. Гродек Грубешівського пов. Люблінського воєводства, Польща). Шлях на схід йому заступило військо Ярослава, яке 23 липня 1018 було вщент розбите. Ярослав Володимирович утік до Новгорода.

Польс. військо прискореним маршем пішло на Київ. За повідомленням Тітмара Мерзебурзького, 14 серпня 1018 польс. кн. Болеслав I тріумфально в'їхав у місто. Київ. князем знову став Святополк, але його жінка залишилася в полоні у Ярослава. Святополк віддав Болеславу I *Червенські гради* та був змушений сплатити велику контрибуцію, для збирання якої Болеслав I поставив по рус. містах польс. гарнізони. Отримавши виплату, Болеслав I повернувся з Києва до Польщі, можливо вже у вересні 1018. Рус. літопис стверджує, що Святополк наказав таємно вбивати поляків. Як заручників Болеслав I узяв із собою бояр Ярослава та його сестер.

Тим часом Ярослав зібрав у Новгороді нове військо і вдруге виступив проти Святополка. Святополк, залишившись без польс. підтримки, втік із Києва до печенігів. 1019 Святополк прийшов із великим військом печенігів повернути собі київ. стіл. У битві, яка сталася на місці, де було вбито Бориса, Ярослав переміг Святополка і знову посів київ. стіл.

Болеслав I не надав допомоги зятеві, й хоча вимагав від Ярослава Володимировича повернення своєї доньки, відомості про неї зникають. Про Святополка рус. літописець пише, що той втратив розум і загинув десь «межи Чехи і Ляхи» (імовірно, це означає «невідомо де»).

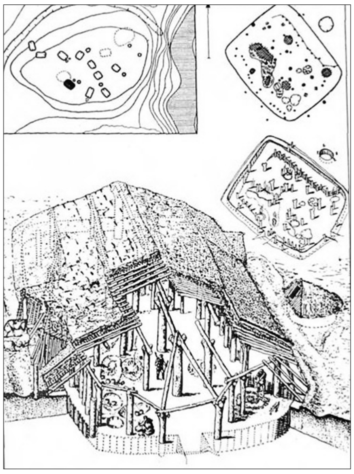
Літ.: *Лященко А.И.* «Eymundar Saga» и русские летописи. «Известия АН СССР: Серия VI», 1926, т. 20, № 12; *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957; *Алешковский М.Х.* Повесть временных лет: судьба литературного произведения в древней Руси. М., 1971; *Cook R.* Russian History, Icelandic Story, and Byzantine Strategy in Eymundar þáttr Hringssonar. «Viator: Medieval and Renaissance Studies», 1986, vol. 17; *Хорошев А.С.* Политическая история русской канонизации (XI—XVI вв.). М., 1986; *Котляр М.Ф.* Чи Святополк убив Бориса і Гліба? «УІЖ», 1989, № 12; *Щавелева Н.И.* Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты. Перевод. Комментарий. М., 1990; *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков: Тексты. Перевод. Комментарий. М., 1993; *Поппэ А.* О зарождении культа святых Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях. «Russia mediaevalis» (München), 1995, t. VIII, 1; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь: Україна крізь віки, т. 4. К., 1998; *Мельникова Е.А.* Был ли Ярослав убийцей своего брата? В кн.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999; *Головко О.* З історії міжкнязівської війни 1015—1019 рр. на Русі. «Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI—XVIII століть», 2000, вип. 1; *Карпов А.* Ярослав Мудрый. М., 2001; *Михеев С.М.* «Святополкъ сѣде в Киевѣ по отци»: усобица 1015—1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках. М., 2009.

А.А. Галушка.

Порфирій Успенський.

У́СОВЕ О́ЗЕРО — поселення доби пізнього *бронзового віку*. Розташов. в Краснолиманському р-ні Донец. обл. на дюнному підвищенні в заплаві р. Сіверський Донець (прит. Дону). Датується 14—12 ст. до н. е. Розкопано 9 жител — неглибоких землянок прямокутної форми площею 120—150 м². Серед інвентарю — посуд (банки, гострореброі горщики, миски), бронзові та кам'яні знаряддя праці. Велика кількість кісток і кістяних знарядь вказують на розвинуте тваринництво. Численні знахідки бронзових виробів, ливарних форм і пром. місць свідчать про те, що поселення У.О., очевидно, було спеціалізованим селищем ремісників-металургів. Належить до *зрубної культурно-історичної спільності.*

Усове Озеро. Реконструкція житла зрубної культурно-історичної спільності. Автор С. Березанська.

Літ.: *Березанская С.С.* Усово Озеро: Поселение срубной культуры на Северском Донце. К., 1990.

С.С. Березанська.

УСПЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА в Низкиничах, церква Успіння Пресвятої Богородиці в Низкиничах — пам'ятка арх-ри і монументального мист-ва. Збудована як храм монастиря, заснованого між 1621 і 1627 (традиційна дата зведення церкви — 1643) А.*Киселем* на території свого замку в с. Низкиничі (нині село Іваничівського р-ну Волин. обл.). Церква цегляна, хрещата в плані, п'ятидільна, п'ятиверха. Вхідний портал прикрашений білокам'яним ренесансовим різьбленням. Оздоблений у стилі ренесансу інтер'єр у 2-й пол. 20 ст. зазнав утрат. Зберігся надгробок А.Киселя: поколінне скульптурне зображення фундатора в рицарському обладунку, розташоване в ніші пд.-зх. пілона; ніша має пишне обрамлення, над нею — герб у картуші, під нею — дві плити з епітафіями. У крипті були поховані А.Кисіль (зберігся його олов'яний саркофаг) та його родичі.

Успенська церква в с. Низкиничі. Фото 2006.

Храм, що стоїть на невисокому пагорбі, оточений рештками замкових земляних укріплень. На подвір'ї — дерев'яна дзвіниця 2-ї пол. 17 ст.

Літ.: *Годованюк Е.М.* Исследования бастионных замчищ Волыни. В кн.: Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. К., 1980; *Годованюк О.М.* Церква Успіння Богородиці. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Ричков П.А., Луц В.Д.* Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. К., 2004; *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII ст.). Львів, 2007.

Д.Я. Вортман.

УСПЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА в Новоселиці, церква Успіння Пресвятої Богородиці в Новоселиці — пам'ятка нар. арх-ри і монументального мист-ва в с. Новоселиця Виноградівського р-ну Закарпат. обл., належить до групи «готичних» дерев'яних церков у долині р. Тиса (бас. Дунаю). Згідно з написом у бабинці споруджена майстром Кочаловичем 1669. Побудована з дубових брусів. Тридільна. Бабинець увінчаний високою (25 м) вежею з декоративним підсябиттям і високим шпилем. Невеликий за розміром храм має досконалі пропорції і виразний силует. Портал прикрашений пласким геометричним різьбленням. В інтер'єрі збереглися стінопис останньої чв. 17 — поч. 18 ст., виконаний майстрами галицької школи (композиції «Деісусний чин», «Страшний суд», «Страсті» та ін.), та встановлений на поч. 19 ст. різьблений позолочений іконостас. Архітектура церкви та її живопис належать до видатних творів укр. нар. мист-ва. Пам'ятку реставровано 1979—81.

Успенська церква в с. Новоселиця. Фото 2010.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Друзюк Г., Скоп Л.* Новоселицька Успенська церква 17 ст. — музей народної архітектури та живопису. Ужгород, 1988; *Жолтовський П.М.* Монументальний живопис на Україні 17—18 століть. К., 1988; *Друзюк Г.П., Скоп Л.А.* История создания алтарной преграды в церкви Успения Богородицы в с. Новоселице на Закарпатье. В кн.: Памятники культуры: Новые открытия: 1989 г. М., 1990; *Сирохман М.* Церкви України: Закарпаття. Львів, 2000.

Р.І. Бондаренко, Н.Г. Ковпаненко.

УСПЕ́НСЬКИЙ Порфирій (світські ім'я та по батькові — Костянтин Олександрович; 20(08).09.1804—01.05(19.04).1885) — церк. діяч, сходознавець. Д-р богослов'я. Н. в м. Кострома (нині місто в РФ). 1825—29 навч. в Петерб. духовній академії. 1829 прийняв чернецтво. Із 1831 викладав в одеському *Рішельєвському ліцеї.* 1834 став архімандритом Одес. Свято-Успенського монастиря. 1838—41 — перший ректор Одес. (Херсон.) духовної семінарії, де викладав богослов'я, церк. історію та канонічне право. Із 1841 — настоятель церкви при рос. місії у *Відні.* 1843—46 здійснив подорож країнами Сходу, під час якої досліджував історію та сучасний йому стан *православ'я.* За пропозицією У. 1847 влаштовано рос. духовну місію в *Єрусалимі*, 1847—54

очолював цю місію. Здійснив ряд наук. експедицій країнами Сходу. 14 лютого 1865 хіротонізований в єпископа Чигиринського, вікарія Київ. єпархії, настоятеля *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. 1877 переведений із *Києва* до *Москви*, де призначений членом Синодальної контори і настоятелем ставропігійного Новоспаського монастиря.

Був обраний почесним членом Імператорського археол. т-ва, *Одеського товариства історії та старожитностей*, д-ром богослов'я Петерб., Моск., Новорос. ун-тів, ряду духовних академій. Працював у області церк. історії, археології, палеографії, етнографії, гімнографії, історії іконопису, канонічного права і літургіки.

П. у Моск. Новоспаському монастирі.

Праці і тв.: Вероучение, богослужение, чиноположение и правила церковного благочиния египетских христиан (коптов). СПб., 1856; Первое путешествие в Синайский монастырь. СПб., 1856; Пушествие по Египту и в монастыри Святого Антония Великого и Преподобного Павла Фивейского в 1850 году. СПб., 1856; Письмена Кинея Манафы на Синайских утесах. СПб., 1857; Христианский Восток: Египет и Синай — виды, очерки, планы и надписи. 1857; Первое путешествие в афонские монастыри и скиты. К., 1877; М., 1881; Второе путешествие в афонские монастыри и скиты. М., 1880; Афонские книжники. М., 1885; Восток Христианский: Афон. К., 1887.

Літ.: *Лебедев А.П.* Преосвященный Порфирий Успенский. «Богословский вестник», 1904; *Дмитриевский А.А.* Епископ Порфирий Успенский как инициатор и организатор первой Русской духовной миссии в Иерусалиме. СПб., 1906; *Агафангел.* Епископ Порфирий (Успенский) (1804—1885). В кн.: Сборник богословских и церковно-исторических работ преподавателей Одесской духовной семинарии. Одесса, 2000.

І.І. Лиман.

УСПЕ́НСЬКИЙ Федір Іванович (19(07).02.1845—10.09.1928) — рос. історик, візантиніст і слов'янознавець, джерелознавець, археолог. Професор (1879). Дійсний член Петерб. АН (1900; із 1917 — Рос. АН, із 1925 — АН СРСР). Н. в с. Горки (нині село Костромської обл., РФ) в сім'ї священика. Із 1874 — доцент, 1879—94 — професор Новорос. ун-ту в *Одесі*. 1894—1914 — директор Рос. археол. ін-ту в *Стамбулі*, очолював ряд археол. експедицій на Бл. Сході. Редактор *«Византийского временника»* 1915—28. 1922—27 викладав у Петрогр. (із 1924 — Ленінгр.) ун-ті. 1918—27 плідно працював в УАН/ВУАН. За його ініціативою були створені Комісія УАН по дослідженню спадщини Константина Багрянородного (1918), Русько-візант. комісія ВУАН (1925). Центр. місце в наук. доробку У. посідає історія *Візантії*. Його «Історія Візантійської імперії» досі зберігає велике наук. значення. У. досліджував також історію *Трапезундської імперії*, русько-візант. відносини 9—10 ст. Здійснив (разом із В.Бенешевичем) 1927 публікацію актів Вазелонського монастиря (бл. 190 актів 13—15 ст.), що кидають світло на історію Трапезунда (нині м. Трабзон, Туреччина) і Візантії в цілому. Останні роки життя У. вивчав проблеми монголо-татар. завоювання Європи та його впливу на долі Середземномор'я.

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Праці: История Византийской империи, т. 1. СПБ., 1913; Т. 2. Л., 1927; Т. 3. М., 1948; Очерки по истории Трапезундской империи. Л., 1929.

Літ.: *Удальцова З.В.* К вопросу об оценке трудов академика Ф.И. Успенского. «Вопросы истории», 1949, № 6.

М.Ф. Котляр.

Ф.І. Успенський.

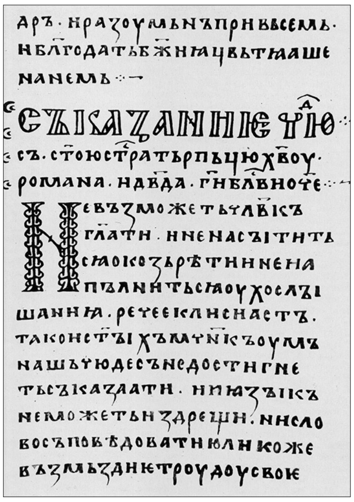
УСПЕ́НСЬКИЙ ЄЛЕ́ЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р У ЧЕРНІ́ГОВІ — див. *Чернігівський Свято-Успенський Єлецький монастир.*

УСПЕ́НСЬКИЙ ЗБІ́РНИК — давньорус. пергаменний рукопис 12—13 ст. Знайдений у книгосховищі моск. Свято-Успенського собору, зберігається в *Історичному музеї в Москві* (Синодальне зібрання, № 1063/4).

Мінейний торжественик четій неусталеного складу. До У.з. входять тексти житій та гомілетичні твори (див. *Агіографія*, *Гомілетика*). Житія переважно на травень (але є також на квітень, червень та липень), у гомілетичній частині — повчання та слова на страсний і пасхальний тижні. Серед них — оригінальні пам'ятки давньоруської (*«Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глібу»*, Житіє Феодосія Печерського) та давньослов'ян. писемності (Житіє св. Мефодія, Похвальне слово Кирилу та Мефодію та ін.).

Написаний уставним письмом двома почерками, у 2 стовпчики, містить 304 аркуші форматом в аркуш. Рукопис неповний, відсутні початок і закінчення та окремі аркуші всередині. Записів, що вказували б на час і місце написання, немає, більшість дослідників припускають південнорус. (київ.) походження У.з. Переплетений у 15—16 ст., прикрашений досить бідно, орнаментом та кіноварними заставками.

Перша згадка в наук. літературі — 1855 (О.*Бодянського*), окремі тексти публікувалися з 1850—60-х рр., перше (не закінчене) цілісне видання — 1899 (аркуші 1—115), друге — 1971.

арѣ. и разоумь на при въсемь.
и бл҃годать б҃жиıа цвьтıаше
на немь :·—
Съказаниѥ чю
съ. ст҃ою страстьрпьцю х҃воу.
романа. и давда. г҃и блсви оче
Не възможеть оубо ıазыкъ
гл҃ати. ни не насытить
ся око зьрѣти и не на
пълнить ся оухо слы
шаниıа. речено бо ѥсть.
тако и сты хвалникъ оумъ
нашь юде съ не достигне
ть сказати. и ıазыкъ
не можеть изрещи. и сло
во съповѣдовати ıако же
възмьздиѥ троудоу своѥ

Успенський збірник. Аркуш із заставкою.

Вид.: Сборник XII в. Московского Успенского собора, вып. 1. «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1899, кн. 2; Успенский сборник XII—XIII вв. М., 1971.

Літ.: *Демьянов В.Г.* Из истории изучения языка Успенского сборника XII в. В кн.: Исследования по лингвистическому источниковедению. М., 1963.

Т.Л. Вілкул.

УСПЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р (собор Успіння Пресвятої Богородиці) **у Володимирі-Волинському** — єдина пам'ятка давньорус. арх-ри на території історичної *Волині*. Перша згадка в *Никонівському літописі* під 1160, коли зафіксовано факт виконання оздоблювальних

Успенський собор у м. Володимир-Волинський. Фото 2009.

робіт. За припущенням П.*Раппопорта*, буд-во розпочалося 1156, тобто після отримання *Мстиславом Ізяславичем* князівського престолу у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), як гол. храму його столиці та водночас як кафедри володимирських єпископів. Початково — шестистовпна триапсидна хрестово-купольна споруда з типовими рисами «романської» течії давньорус. зодчества (напівколони на лопатках, аркатурний пояс, що обмежує тимпани закомар). У храмі не було сходів на хори; туди потрапляли через двері, які, імовірно, вели до переходу в палац.

1491 собор постраждав від пожежі, відбудований єпископом Васіаном 1494. Із цього часу відомий «єпископський замочок» (колиш. давньорус. «пригородок»). 1565 У.с. постраждав під час збройного конфлікту претендентів на посаду єпископа. Ремонтні роботи розпочалися за наполяганням волин. *воєводи* кн. В.-К.*Острозького*. Із 1596 собор — центр унійної єпископії. У 1640-ві рр. під підлогою пд. вівтаря влаштовано склеп для поховання єпископів. Тоді ж збудовано мурований архієрейський дім (замість дерев'яного). 1683 собор постраждав від пожежі, до 1693 відновлений. 1753 за ініціативою єпископа Теофіла Годебського до зх. фасаду прибудовано своєрідний екзонартекс у вигляді двох ярусів лоджій, а також дві симетричні вежі на зх. фасаді; внаслідок цього храм набув барокових рис. Тоді ж споруджено пн. браму (в огорожі навколо собору). 1782 через некоректні буд. роботи впав один із внутр. стовпів і завалилася частина склепінь. Відтоді собор почав руйнуватися. Спроба ремонту 1805 виявилася невдалою. 1829 впав гол. купол. 1839 і 1870 розроблялися проекти реставрації, які не були реалізовані.

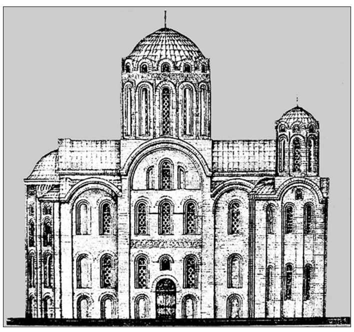
1886 проведені ґрунтовні дослідження руїн під кер-вом А.*Прахова*. Запропонований ним проект відбудови собору у «візантійському» стилі з 5-ма банями був відхилений. 1896—1900 руїни знову були обстежені, й нарешті собор був відбудований за проектом петерб. архіт. Г.Котова (слід зауважити, що початкова кількість бань не встановлена, форма відновленої бані — гіпотетична). У соборі ховали волин. князів (фундатора Мстислава Ізяславича, *Василька Романовича*, *Володимира Васильковича* та ін.), єпископів (зокрема Іпатія *Потія*). Окрім собору, до складу архіт. ансамблю сьогодні входить колишня резиденція волин. єпископів — єпископський дім із дзвіницею (17 ст., з пізнішими перебудовами, наймасштабніша — кінця 19 ст.) та барокова брама з рештками оборонних стін (17 ст.).

Літ.: *Дверницкий Е.Н.* Владимиро-Волынский Мстиславский собор XII в. и предстоящее его обновление. «Киевская старина», 1886, № 2; *Його ж.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. К., 1889; *Прахов А.В.* Об исследовании Мстиславова Владимиро-Волынского собора XII в.: реферат на Московском археологическом съезде. «Волынские епархиальные ведомости», 1890, № 5; *Левицкий О.И.* Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. князем Мстиславом Изяславичем. К., 1892; *Раппопорт П.А.* Мстиславов храм во Владимире-Волынском. «Зограф» (Белград), 1977, № 7; *Його ж.* Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; Успенский собор (Мстиславов храм). В кн.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог, т. 2. К., 1985; *Колосок Б.В.* Успенський собор і Влох Францишек. В кн.: Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20—23 січня 1998 року. Луцьк, 1998; *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999; *Ричков П.А., Луц В.Д.* Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. К., 2004; *Ричков П.А.* Дослідження та відбудова Успенського собору у Володимирі-Волинському: внесок Адріана Прахова. «Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини», 2007, вип. 4; *Ричков П.А.* Пізньобарокова трансформація Успенського собору у Володимирі-Волинському. В кн.: Архітектурна географія бароко в Україні: регіональні особливості та спільні риси. Ніжин, 2012.

П.А. Ричков.

УСПЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р, Свято-Успенський собор (Велика церква) Києво-Печерської лаври — гол. храм *Києво-Печерської лаври*, визначна пам'ятка арх-ри та історії 11—20 ст.

Завдяки тому, що в 2-й пол. 11 ст. Печерський монастир став центром літописання, початковий етап історії собору висвітлено в джерелах (*«Повісті временних літ»* та *Патерику Києво-Печерському*) з винятковою докладністю. Ініціатором буд-ва був ігумен *Феодосій Печерський*. Він залучив до цієї справи київ. кн. *Святослава Ярославича* (який зробив щедрий внесок) та представників київ. знаті (так, варяг Шимон надав свій золотий пояс, який став буд. модулем: собор повинен був мати ширину в 20 поясів, довжину в 30 і висоту в 50 поясів. Порівняння з розмірами реальної споруди показало, що довжина цього пояса становила 1,08 м). Собор було закладено 1073, а 1074 помер Феодосій. Його наступник ігумен Стефан завершив буд-во 1077. Собор було освячено тільки 14 серпня 1089. Поруч із цими реальними фактами до заснування собору одразу прив'язали легенди: переробку бібл. оповідання (Книга Суддів, 6, 37—38) про диво з руном орошенням (тут Божа роса показувала місце майбутнього храму) і оповідання про те, як Богородиця явилася визант. майстрам і висловила свою волю побудувати храм «у своє ім'я» в *Києві*.

Успенський собор Печерського монастиря. Північний фасад. Вигляд наприкінці 11 ст. Реконструкція М. Холостенка.

У.с. являв багато новацій в арх-рі *Київської Русі*: замість традиційних для великих храмів серед. 11 ст. п'яти нав він мав тільки три; число внутр. стовпів було скорочено до шести; замість багатоверхого вінчання раніших храмів він мав тільки одну баню діаметром 8,6 м (8 поясів Шимона); собор не мав зовн. галерей; у ньому не було внутр. сходів на хори (на них піднімалися зовн. дерев'яними сходами, точне розташування яких не з'ясовано). Значна частина цих архіт. вирішень лягла в основу храмів, які будувалися в наступні сто років.

Археол. дослідженнями на території собору виявлено кубики смальти та фрагменти фрескового тиньку, що дає підстави припустити оздоблення первісного собору як *мозаїками*, так і *фресками*. Але ніяких значних залишків цього опорядження не збереглося. 1088—89 біля пн.-зх. рогу собору побудовано придільну церкву Святого Іоанна Предтечі.

Великий мурований храм, сміливо й ефектно поставлений на брівці крутого схилу правого берега Дніпра, став композиційним центром монастирського ансамблю, який у 12 ст. швидко розвивався. Храм разом із Великою дзвіницею (18 ст.) тривалий час був однією з гол. домінант дніпровського фасаду Києва, і тільки на поч. 21 ст. ця домінантна роль перейшла до неоковирних сучасних «хмарочосів».

1091 в соборі було урочисто перепоховано його засновника Феодосія, якого пізніше визнали святим. Це значно піднесло авторитет собору і зробило його місцем елітних поховань. Так, 1109 у спеціально прибудованій каплиці було поховано княжну *Євпраксію Всеволодівну*. Письмові джерела зафіксували поховання ще кількох князів та представників знаті кінця 11—12 ст.

3 травня 1230, якраз на день пам'яті св. Феодосія, стався великий землетрус, від якого собор дав небезпечні тріщини («на 4 части раступися», за висловом *Лаврентіївського літопису*). В літературі не раз повторювалися припущення, що негайно після цього землетрусу собор було відбудовано і 1240 він знову був пошкоджений під час *монголо-татарської навали*.

Стихійний процес побудови довкола собору поховальних каплиць-крипт, який розпочався у 12 ст., відновився наприкінці 14 ст. і тривав до кінця 17 ст. Наприкінці 14 ст. тут були поховані київ. князі *Скиргайло Ольгердович* та *Володимир Ольгердович*, 1471 — онук Володимира, київ. кн. *Семен Олелькович*, коштом якого 1470 було виконано капітальний ремонт (про це сповіщає напис на різьбленому з каменю триптиху Богородиці з пристоячими Антонієм та Феодосієм. Скульптурну композицію, яка первісно прикрашала собор, у 18 ст. перенесли на стіни нижнього ярусу Великої дзвіниці).

1533 в соборі було поховано кн. К.*Острозького*. 1579 його син кн. В.-К.*Острозький* спорудив над могилою батька пишний скульптурний надгробок у стилі ренесансу (це було звичним для катол. храмів, але пізніше викликало невдоволення ревнителів православ'я; унікальний для Києва надгробок зруйновано вибухом 1941).

Після заснування *Києво-Печерської друкарні* місц. гравери охоче ілюстрували видання зображеннями прославленого собору. Велика серія гравюр 17—18 ст. становить першорядне джерело для вивчення арх-ри собору. Значні буд. роботи були проведені в соборі за митрополита Петра *Могили*, який був у ньому похований (срібна дошка з написом з його труни дивом уціліла під час вибуху). 1654 *Павло Халебський* занотував, що собор мав 9 блискучих бань.

Перебудови серед. 17 — поч. 18 ст. поступово перетворювали собор на бароковий храм. Вирішальну роль у цьому процесі зіграла катастрофічна пожежа в ніч з 2 на 3 травня (21 на 22 квітня) 1718, яка знищила забудову Верхньої лаври. В процесі відбудови, який тривав 1722—31, стародавнє ядро собору було оточено з півночі, заходу та півдня новими двоповерховими приділами (як і в київ. *Софійському соборі*, давні стіни виступали назовні тільки у вівтарній частині). Собор було увінчано 7-ма грушоподібними банями, стіни його були прикрашені нішами з розписом та пишними бароковими фронтонами. Всередині собор було

Руїни Успенського собору Києво-Печерської лаври. Фото Роберта Капи. 1947.

прикрашено великим іконостасом та стінописом, який містив портрети лаврських *архімандритів* і *ктиторів* собору — монархів і гетьманів, підлога була вистелена чавунними плитами.

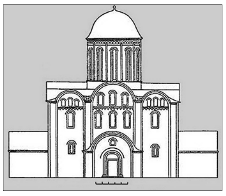
У 18 ст. в соборі було поховано ряд київ. митрополитів та архімандритів лаври; 1796 — генерал-фельдмаршала П.*Румянцева-Задунайського* (мистецьки вартісний надгробок створено 1805 скульп. І.П.*Мартосом* та архіт. Т. де Томоном, знищений під час вибуху), 1821 — генерал-фельдмаршала І.*Гудовича*. Пізніше поховання в соборі припинилися.

1880—1901 в соборі було проведено великий цикл ремонтних робіт, які включали заміну тинькових прикрас на фасадах, демонтаж верхніх ярусів іконостаса 18 ст., зняття мистецьки цінного стінопису 18 ст. і заміну його новим маловартісним розписом, програма якого була затверджена особисто рос. імп. *Олександром III* (14 травня 1894), заміну підлоги та влаштування водяного опалення.

З приходом до влади *більшовиків* почалося систематичне грабування собору (як і лаври в цілому). Перша реквізиція з риз-

Успенський собор Києво-Печерської лаври. Вигляд із заходу. Фото кінця 19 — початку 20 ст.

Успенський собор у Чернігові. Реконструкція західного фасаду 12 ст. роботи архітектора М. Холостенка.

Успенський собор у Чернігові. Реконструкція західного фасаду 12 ст. роботи архітектора П. Максимова.

ниці відбулася в липні 1919, у 1922 під виглядом «боротьби з голодом» конфісковано величезну кількість виробів з дорогоцінних металів. У листопаді-грудні 1929 монастир було остаточно закрито, собор почали використовувати як музей.

Через 1,5 місяця після захоплення Києва *Вермахтом*, 3 листопада 1941 собор було зруйновано потужним вибухом. Висловлено припущення, що це була невдала спроба замаху на президента Словаччини Й.*Тісо*, який того дня прибув до Києва. Рад. пропаганда оголосила вибух «злочином німецько-фашистських окупантів». У наш час існує дві осн. версії: одна покладає відповідальність на рад. сторону, інша — на гітлерівців. Суперечливі дані, що містяться у поодиноких документах і свідченнях сучасників, спричиняють подальші дискусії.

1945—71 руїни храму були розчищені від завалів, проведено архітектурно-археол. дослідження та консервацію вцілілих решток. 1981 було ухвалено рішення відбудувати собор з нагоди майбутнього 1000-ліття хрещення Русі (1988). Відбудова собору розпочалася 1998, освячення відбулося 24 серпня 2000. Собор відновлено в барокових формах серед. 18 ст. Використовується для богослужінь Укр. правосл. церкви *Московського патріархату*.

Літ.: *Лашкарев П.А.* Остатки древних зданий Киево-Печерской лавры. «Труды Киевской духовной академии», 1883, январь; *Петров Н.И.* Об упраздненной стенописи Великой церкви Киево-Печерской лавры. Там само, 1900, т. 1—2; *Холостенко М.В.* Успенський собор Печерського монастиря. В кн.: Стародавній Київ. К., 1975; *Нельговский Ю.А., Пламеницкая О.А.* Строительная история Успенского собора Киево-Печерской лавры. К., 1981; *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.: византийское наследие и становление самостоятельной традиции. М., 1987; *Крощенко Л.* Успенський собор Києво-Печерської Лаври в XVII—XVIII ст.: описи та іконографія. «Архітектурна спадщина України», 1996, вип. 3, ч. 2; *Сіткарьова О.В.* Успенський собор Києво-Печерської лаври: до історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. К., 2000; *Реутов А.* Успенський собор (Велика церква) Печерського монастиря. В кн.: Храми Києва (енциклопедія на компакт-диску). К., 2001; *Його ж.* Як будували Успенський собор Києво-Печерської лаври. «Киевский альбом: исторический альманах», 2001, вып. 1; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність: Документальне розслідування. К., 2011; *Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії. «УЇЖ», 2011, № 6; Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: Київ, кн. 1, ч. 3. К., 2011.

М.І. Жарких.

УСПЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р У ЧЕРНІ́ГОВІ — гол. храм *Чернігівського Свято-Успенського Єлецького монастиря*, видатна пам'ятка арх-ри.

За родинними переказами князів Одоєвських та Воротинських, записаними в 1670-х рр., храм заснував черніг. кн. *Святослав Ярославич*. Літописних свідчень про час спорудження храму не збереглося. Дослідники пропонували різні дати: від 2-ї пол. 11 ст. до 2-ї пол. 12 ст., з яких найбільш імовірними є кінець 11 — 1-ша пол. 12 ст.

У первісному вигляді собор являв собою тринефний, триапсидний, шестистовпний одноверхий храм, який мав одноповерхові галереї з пн. та пд. боків і тамбур біля зх. порталу. Осн. об'єм храму зберігся до нашого часу, хоча з деякими втратами та перебудовами. Над нартексом (зх. відокремленою частиною собору) містяться хори, на які ведуть сходи в товщі пн. стіни. Пд. частина нартексу оформлена у вигляді самостійної каплиці з апсидою. На 2-му ярусі є ще одна каплиця, яка прилягає до хорів з півдня.

Мурування церкви виконане з плінфи в техніці рівношарової кладки на вапняно-цем'янковому розчині. Зовні храм був укритий розграфленим тиньком, який імітував мурування з тесаних каменів. У оздобленні стін використані елементи романської арх-ри — аркатурні пояси, пілони з напівколонами. Імовірно, у спорудженні церкви брали участь будівельники з Пн. Італії.

Успенський собор Чернігівського Свято-Успенського Єлецького монастиря. Фото 2009.

Храм був розписаний *фресками*, нині тут збереглася найбільша кількість давніх розписів серед домонгол. храмів *Чернігова*: «Три отроки в печі», зображення Богородиці, євангелістів, святителів, ангелів, орнаменти. Під час розкопок знайдені численні уламки вітражів гол. бані.

На рубежі 16—17 ст. церква мала кілька мурованих куполів, накритих дубовими просмоленими дошками. Після реставрації 1670—74, проведеної ігуменом Іоаникієм (*Ґалятовським*), собор став п'ятибанним (баня над хорами не збереглася). У храмі було три престоли: головний — Успіння Богоматері, правий — собору Архангела Гавриїла, лівий — Різдва Іоанна Хрестителя, а також вівтар на хорах, присвячений св. Георгію. 1698 з пд. боку до храму прибудували приділ св. Іакова (усипальня Я.Лизогуба). 1660—75 встановили багатоярусний різьблений бароковий іконостас із чудотворною іконою Єлецької Богоматері. У 19 ст. собор розписали олійними фарбами. 1892 А.*Прахов* виявив давні фрески; у 1920-х, 1950—90-х рр. проводили їх розчищення і консервацію.

Після закриття обителі в 1920-х рр. собор використовували під склад, а 1924 він був переданий Черніг. держ. музею (див. *Чернігівський історичний музей*). Під час бомбардувань 1941 собор погорів, загинули олійний стінопис, деякі фрески та іконостас.

1992 храм передали реліг. громаді, 2005 в ньому встановили вівтарну огорожу в неовізант. стилі, виконану різьбярем Д.Рижовим.

Протягом усього існування собор слугував некрополем. За доби *Київської Русі* тут ховали в шиферних і цегляних саркофагах, розміщених в аркасоліях (нішах у стінах нартексу і, можливо, галерей) та під підлогою галерей. Упродовж 17—19 ст. у склепах у

храмі та навколо нього ховали церк. служителів, представників *козацької старшини* та їхніх родин, серед яких ген. обозний, черніг. полк. Василь Дунін-Борковський (див. *Дунін-Борковські*), ігумен Іоаникій (Галятовський), наказний гетьман, черніг. полк. Яків Лизогуб, члени родин *Полуботків*, *Лизогубів*, *Милорадовичів*.

Літ: *Моргилевський І.* Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові. В кн.: Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928; *Холостенко Н.В.* Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. В кн.: Памятники культуры, т. 3. М., 1961; *Воробьева Е.В., Тиц А.А.* О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове. «Советская археология», 1974, № 2; *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. «Russia Mediaevalis», 1992, vol. 7, part 1; *Раппопорт П.А.* Древнерусская архитектура. СПб., 1993; *Бойченко С., Ігнатенко І.* Некрополі давньоруських храмів Чернігова. «Сіверянський літопис», 1997, № 5; *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. К., 1998; *Вероника (Терехова).* Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь: Исторический очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря с приложением документов, относящихся к новейшей его истории. К., 1999; *Ігнатенко І.М.* Фрески Успенського собору Єлецького монастиря. В кн.: Зодчество Чернігова XI—XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи. Чернігів, 2005; *Иоаннисян О.М.* О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. В кн.: Ruthenica, т. 6. К., 2007.

І.М. Ігнатенко.

УСТА́В ВОЛОДИ́МИРА МОНОМА́ХА — умовна назва кількох статей *«Руської Правди»* у Просторій (Докладній) редакції, що стосуються обмежень лихварства та, можливо, прав холопів. В одній з них (53-тя стаття, за прийнятою розбивкою) згадано про нараду кн. *Володимира Мономаха* та верхівки його *дружини* в *Берестовому*, в якій взяли участь київський, переяславський та білгородський тисяцькі. Існує дискусія щодо кількості статей, які також входили до «законодавства Мономаха»: частина дослідників називала 54—66-ту статті, О.*Зимін* додавав до них 85-ту, 89-ту, 110—121-шу статті. Але в усіх випадках єдиним і не досить надійним критерієм була гадана відповідність цих статей уявленням істориків про політику Володимира Мономаха, які склалися на основі літописних даних. Починаючи з М.*Покровського*, дослідники вбачають зв'язок У.В.М. з київ. повстанням 1113 (див. *Київські повстання 11—12 століть*), спрямованим у т. ч. проти лихварів. Згідно з цим поглядом внесення правових новел повинно було заспокоїти повсталих киян.

Текст У.В.М. невідомий окремо від «Руської Правди». Хоча деякі списки «Правди» містять слово «Устав», виділене кіновар'ю, в інших, в т. ч. найдавнішому (з Новгород. Кормчої 1282), зазначено «устави». Очевидно, у початковому тексті «Руської Правди» йшлося про дію князя, який «устави» (постановив), а пізніше це слово було переосмислене як назва окремого правового документа. Якщо це так, то безпосередній зміст У.В.М. варто обмежити 53-ю статтею. Зв'язок ін. статей «Руської Правди» (напр. щодо *закупів* і *смердів*) з діяльністю Володимира Мономаха імовірний, але не очевидний.

Літ.: *Тихомиров М.Н.* Исследование о Русской Правде. М.—Л., 1941; *Юшков С.В.* Русская Правда. М., 1950 (2-ге вид. — М., 2009); *Черепнин Л.В.* Народное движение в Киеве в 1113 г. и устав Владимира Мономаха. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Свердлов М.Б.* От Закона Русского к Русской Правде. М., 1988; *Зимин А.А.* Правда Русская. М., 1999; *Толочко А.П.* Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста. К., 2009.

В.Ю. Арістов.

УСТА́В ЗЕМЛЯНИ́Й — уявний нормативно-правовий акт, нібито прийнятий київ. кн. *Володимиром Святославичем*. Гіпотеза базується на статті 996 р. *«Повісті временних літ»*, де говориться, що Володимир радився з дружинниками «о строении земьском, и ратех, и о уставе земляном». Деякі дослідники навіть намагалися реконструювати зміст У.з., припускаючи, що окремі його статті увійшли до Просторої редакції *«Руської Правди»*.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998; *Зимин А.А.* Правда Русская. М., 1999.

«УСТА́ВА НА ВОЛО́КИ» 1557 — нормативний документ короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа, за яким у серед. 16 ст. в його великокнязівських маєтках проводилася аграрна реформа (див. *Аграрна реформа 16 століття*), відома під назвою *волочна поміра*. «У.н.в.» видана 1 квітня 1557, невдовзі була виправлена й доповнена (20 жовтня 1557, 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558). Складалася із 49-ти слабо зв'язаних між собою артикулів (статей), частково згрупованих у тематичні блоки, які містили заг. міркування про с.-г. політику та практичні адміністративно-госп. поради щодо проведення реформи; ці поради передбачали систему заходів тех., екон., фіскального й соціального характеру, спрямованих на раціоналізацію госп-ва *великого князя* з метою збільшення його доходів. Первісно призначалася для ревізорів, які мали перевіряти проведення реформи, пізніше функціонувала як документ, яким керувалися урядники держ. маєтків. На відміну від усіх попередніх госп. устав мала загальнодерж. характер і перебувала у рішучому розриві зі старовиною. При розробці «У.н.в.» використали досвід аграрних перетворень у Пінському й Клецькому князівствах матері Сигізмунда II Августа, королеви польс. і вел. кн. литов. Бони Сфорца Арагонської, які здійснювалися з весни 1552 до весни 1555 під кер-вом старости Станіслава Фальчевського, що старостував раніше кілька літ у *Кременці* (див. також *Староство*).

Задля ліквідації черезсмужжя володінь великого князя з маєтками приватних землевласників та їх (володінь) заокруглення «У.н.в.» передбачала перевірку прав на землю та примусовий обмін частини приватних ґрунтів на ін. ділянки, рівноцінні втраченим. Запроваджувався поділ вимірюваних у населених пунктах земель на 3 поля. Нарізувані поля та ін. ділянки землі, межі яких називалися стінами, повинні були мати прямокутну форму. Усі землі с.-г. призначення підлягали поділу на *волоки*. Закріплювалася 33-моргова волока (бл. 22,9 га) як осн. одиниця виміру землі та нормування повинностей підданих. Кожна волока нарізувалася шматками в кожному із 3-х полів. Придатні для обробітку землі

за межами полів та волок становили застінки. Встановлювалася чотириступенева оцінка якості землі: добра, середня, погана й дуже погана. Земля, розміряна на волоки, роздавалася в користування селянам, різноманітним слугам та мешканцям міст на певних умовах у безстрокове користування. Прийняті підданими волоки передавалися разом із повинностями на них у спадщину. Застінки надавалися за додаткову плату. Самовільний обробіток незайнятих земель категорично заборонявся. Встановлювалися деякі природоохоронні норми, зокрема заборона протягом квітня—червня ловити в озерах рибу.

«У.н.в.» проголошувала підданих власністю великого князя та ділила їх фактично на вищий і нижчий розряди. До першого з них відходили ті з них, які експлуатували угіддя або несли військову чи будь-яку ін. спец. службу (*бояри путні*, служки, стрільці, конюхи, «оддвірні», *бортники*, осочники, різноманітні ремісники), а до другої — *городники*, *тяглі селяни* та осадні (чиншові) люди. Городники, що походили переважно з невільної челяді, отримували по 3 *морги* землі, за яку повинні були виходити раз на тиждень на *панщину*; осадні люди платили грошові та натуральні побори; тяглі піддані виходили з кожної волоки по два дні на тиждень на панщину і по кілька разів на рік на *толоку*. Регулювався відхід підданих на заробітки.

Заради підвищення товарності маєтків в умовах розширення внутр. і зовн. ринків та зростання цін на зерно й ін. с.-г. продукцію «У.н.в.» передбачала не тільки реформування наявних уже дворів великого князя, а і створення на якісних ґрунтах нових *фільварків*. Осн. робочу силу їх мали становити тяглі люди, кількість яких зумовлювалася госп. доцільністю. Зокрема, обробіток однієї фільваркової волоки передбачався силами підданих, у користуванні яких перебувало 7 волок землі. Запроваджувалася нова організація праці, котра передбачала щотижневий заказ *війтом* робіт. Визначалися норми доходів від утримуваної у фільварках худоби, експлуатації рибних ставів та городів. Встановлювалася фіксована натуральна й грошова винагорода праці урядників, які керували фільварками.

Устилуг. Меморіальний музей І. Стравинського. Фото 2011.

«У.н.в.» запроваджувала регулярну вуличну забудову поселень. Мешканці *дворищ* підлягали примусовому переселенню в *села*. Садиби мали розміщуватися на частинах волок у середніх полях. Задля зменшення збитків від пожеж житлові будинки належало ставити з одного боку вулиці, а госп. споруди й токи — з другого.

Села об'єднувалися у війтівства з центрами у великих селах, а війтівства — у *волості* з центрами в замках або дворах (на *Волині* — Кременецький і Ковельський замки). Війт здійснював свої функції з допомогою *лавників*.

У містах осн. одиницею виміру площі проголошувався прут (бл. 0,02 га). Повинності *міщан* мали винятково грошовий характер. Встановлювалися норми платежів міськ. населення за користування землею на ринках, вулицях, під городами, під госп. спорудами на передмістях та за польові волоки, сінокоси й ліси.

Описані в уставі заходи здійснювали ревізори з авторитетної *шляхти* та підібрані ними мірники (в укр. джерелах називаються волочниками) під заг. кер-вом віленського *воєводи* кн. Миколая Радзивілла Чорного та підпорядкованого йому книшинського й забільського державця Петра Фальчевського, «справці замків і дворів господарських», який проводив раніше волочну поміру в Ковельському старостві на Волині.

Безпосередньо в межах сучасної України «У.н.в.» застосовувалася тільки в Кременецькому й Ковельському старостах на Волині, але вона лягла в основу реформування приватних маєтків.

Наслідки реалізації «У.н.в.» неоднозначні. Вона впорядкувала користування землею, унормувала повинності населення, узалежнивши їх від кількості та якості ґрунту, закріпила трипільну систему землеробства та вуличну забудову сіл, частково раціоналізувала організацію праці. Реалізація намічених у ній заходів сприяла втягуванню сільс. госп-ва в ринкові відносини, зростанню доходів монарха та стабілізації екон. й соціального життя *Великого князівства Литовського*. Але вони поширювали й закріплювали панщину, гальмували екон. диференціацію селянства, підривали сільс. громаду (див. *Громада поземельна*) як організовану силу і в кінцевому підсумку погіршували становище підданих.

Дж.: Русская историческая библиотека, т. 30: Литовская метрика: отделы первый—второй, ч. 3: Книги публичных дел, т. 1. Юрьев, 1914.

Літ.: *Бережков Н.Г.* Устава замков, держав и дворцов Сигизмунда Августа, предшествовавшая волочной уставе. «Журнал Министерства народного просвещения», 1912, № 5; *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958; *Його ж.* Волочная устава королевы Боны и устава на волоки. В кн.: *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961; *Гурбик А.О.* Аграрна реформа в Україні в XVI ст. К., 1998; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006.

В.Д. Собчук.

УСТА́ВНІ ГРА́МОТИ — у Рос. імперії юрид. документи, в яких фіксувався перехід селян-кріпаків до стану *тимчасовозобов'язаних селян* і визначався їхній юридично-правовий та екон. статус. (Див. *Селянська реформа 1861*.) За нормами У.г. жило ціле покоління селян. Назва «уставні грамоти» підкреслювала традиційний зв'язок з юрид. актами *Київської Русі*. В У.г. на основі «Місцевого положення» визначалися кількість землі, яка передавалася селянам у постійне користування, розмір їхніх повинностей на користь *поміщика*, точно визначалися терміни виплати *оброку*, обумовлювалися права поміщика тощо. Грамоти підписували поміщики або їхні довірені особи та уповноважені громади. У.г. запроваджувалися протягом двох років від часу запровадження сел. реформи 1861. Щоб прискорити цей процес, який селяни бойкотували, уряд у січні 1862 дозволив уводити У.г. без підписів сел. уповноважених. Понад 1,5 млн укр. селян, протестуючи проти кабальних умов реформи, відмовилися підписати уставні грамоти.

Літ.: *Лещенко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 (60-е годы XIX ст.). К., 1959; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. М., 1968.

Т.І. Лазанська.

УСТА́ВНІ ЗЕ́МСЬКІ ГРА́МОТИ — див. *Земські уставні грамоти*.

УСТИЛУ́Г — місто Володимир-Волинського р-ну *Волинської області*. Розташов. на кордоні з Польщею, при впадінні річок Луга і Студянка в Зх. Буг (прит. Нарева, бас. Вісли). Населення 2,2 тис. осіб (2011).

Імовірно, заснований наприкінці 10 — на поч. 11 ст. Уперше згаданий у *Київському літописі* під 1150. Входив до складу *Волинської землі*, із 1566 — *Волинського воєводства*. У 16—18 ст. належав різним власникам. Розташування на річковому шляху з *Волині* до Балтики перетворило У. на важливий порт (занепав наприкінці 18 ст.). 1648 і 1653 зазнав спустошень від козаків і татар. 1751—59 за проектом архіт. П.Фонтани споруджено монастир капуцинів (ліквідований 1832; будівлі розібрано 1960). 1744 отримав право на проведення *ярмарків*, а 1758 — міські права і нову назву Ружиямполь (на честь власниці Розалії Потій), яку вживали до 1790-х рр. Унаслідок 3-го поділу *Речі Посполитої* (1795; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Рос. імперії. Належав до Володимир-Волинського пов. *Волинської губернії*. На поч. 20 ст. мав бл. 4 тис. мешканців (із них 90 % — євреї). Із травня 1915 до кінця 1918 окупований австро-угор. військами. Із січня 1919 де-факто, а з 1921 де-юре належав Польщі (у складі Володимирського пов. Волин. воєводства). Із вересня 1939 — в УРСР. 1940—56 — райцентр. 1940 на схід депортовано значну частину поляків та біженців з окупованої Німеччиною Польщі. Окупований гітлерівцями з 22 червня 1941 до 20 липня 1944, входив до ген. комісаріату «Волинь—Поділля» *райхскомісаріату «Україна»*. На поч. 21 ст. в госп-ві переважає сфера обслуговування. Діє пункт переходу через держ. кордон.

1906—14 в У. в маєтку своєї дружини щоліта жив І.*Стравинський*. 1907—08 було споруджено будинок композитора, в якому нині працює меморіальний музей. На пд.-зх. околиці міста збереглося *городище*/замчище (рубіж 10—11 ст. — 16—17 ст.).

Літ.: Военно-статистическое описание Волынской губернии. К., 1887; ІМіС УРСР: Волинська область. К., 1970; *Колосок Б.* Доля пам'яток культурної спадщини Устилуга. Web: http://volodymyrmuseum.com/publications/32-publications/naukovi-statti/85-dolya-pamyatok-kulturnoyi-spadshchyny-ustyluha.

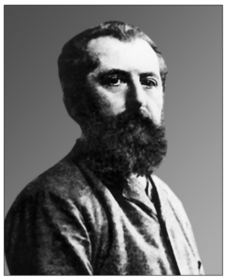
Т.С. Водотика.

УСТИЯНО́ВИЧ Корнило Миколайович (22.09.1839—22.07.1903) — живописець, письменник, громад. діяч. Син М.*Устияновича*. Н. в с. Вовків (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Навч. у віденській Академії образотворчих мист-в (1858—63). Один з основоположників нац. школи реалістичного живопису в *Галичині*. Створив монументальні розписи, ікони, композиції на істор. та бібл. сюжети («Василь Теребовельський» (1866), «Христос перед Пілатом» (1880), «Мойсей» (1887), «Козацька битва» (1890), «Літописець Нестор» (1901), «Т.Шевченко на засланні»; 1880-ті рр.), жанрові картини із сел. життя («Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Гуцул»; усі 1891), портрети (композиторів П.Бажанського і А.*Вахнянина*, громадських та культурних діячів С.*Качали*, Ю.*Лаврівського*, О.*Борковського*, Т.*Окуневського*), пейзажі («Скит Манявський», «Захід сонця», 1902). Автор віршів, які друкувались у львів. часописах «Галичанин» та *«Основа»*, істор. поем «Іскоростень», «Вадим», «Святослав Хоробрий», драм «Олег Святославович Овруцький», «Ярополк Перший Святославович, великий князь київський» (усі в 1870-ті рр.). Писав істор. та етногр. розвідки. Упродовж 1882—83 редагував та ілюстрував сатиричний час. «Зеркало».

П. у с. Довге (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). У с. Вовків 1991 відкритий художньо-меморіальний музей Устияновичів.

Літ.: *Нановський Я.* Корнило Миколайович Устиянович. К., 1963; *Федорук О.* Корнило Устиянович. К., 1992; *Рубан В.В.* Образотворче мистецтво. В кн.: Історія української культури, т. 4, кн. 2. К., 2005; *Горак Р.* Забутий Корнило Устиянович. «Дзвін», 2006, № 2.

Н.Г. Ковпаненко.

К.М. Устиянович.

УСТИЯНО́ВИЧ Микола Леонтійович (07.12.1811—03.11.1885) — письменник-романтик, громад. діяч, священик. Батько К.*Устияновича*. Н. в м. *Миколаїв* (нині місто Львів. обл.). Закінчив Львів. ун-т (теологію) і *Греко-католицьку духовну семінарію у Львові* (1838), після чого працював священиком у селах Вовків (нині село Пустомитівського р-ну), Славсько (нині смт Славське Сколівського р-ну; обидва Львів. обл.) та м. *Сучава*. У студентські роки близький до *«Руської трійці»*, згодом — спадкоємець і пропагандист її ідей. 1848 — ініціатор скликання 1-го з'їзду укр. інтелігенції — діячів науки, освіти і к-ри у *Львові* (див. *Собор руських учених 1848*), на якому закликав розвивати традиції М.*Шашкевича* і Т.*Шевченка*. 1849—50 — редактор урядової україномовної газ. *«Галичо-руський вісник»*. 1861—66 — депутат *Галицького крайового сейму*.

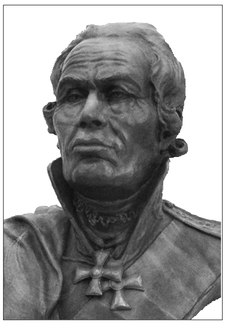

М.Л. Устиянович.

У. — автор бл. 80-ти поезій і 6-ти повістей, а також віршів: «Руслану-Маркіяну Шашкевичу в день імені його», «Згадка за Маркіяна Шашкевича», «До Перемишлян», «До "Зорі Галицької"», «Руська думка», «Народний дім», «Наддністрянка» (відома членам *Кирило-Мефодіївського товариства*). Істор. сюжети відображено в багатьох патріотичних віршах: «Похід Русі на Царгород (907)», «Хрещення великої княгині Ольги», «Могила Святослава», «Смерть князя Романа під Завихостом в літо 1205», «Княгиня Романова», «Святоубийство князів Ігоровичів у Галичі», «Ужас на Русі при зближенні монголів в л. 1224», «Віче в Києві», «Здвиг», «Стичка на Половецькім полі», «Битва над Калкою», «Київ», поема «Путь на полонину», в якій створено алегоричний образ істор. поступу укр. народу до кращого майбутнього, та ін. Фольклорно-етногр. матеріал поклав в основу повістей «Месть верховинця», «Страсний четвер». Значну популярність здобула здійснена ним переробка п'єси Ю.*Коженьовського* «Карпатські горці» під назвою «Верховинці», пісні з якої («Верховинець», «Гей, браття опришки») стали народними. У газетних публікаціях пристрасно обстоював нар. мову як основу літературної. У статті «Молода Русь» (*«Зоря Галицька»*, 1850) дав короткий нарис нац. відродження українців *Галичини* та визначив провідну роль у ньому «Руської трійці» і М.Шашкевича. Залишив цінні спогади «Відродження Галицької Русі і Маркіян Шашкевич» («Родимый листок»,

Л.Й. Утьосов.

Ф.Ф. Ушаков. Скульптурний портрет за черепом, виконаний антропологом М. Герасимовим. 1945.

1880). Вважається автором віршованої автобіографії «Вспомини» (1884).

П. у м. Сучава.

Літ.: *Шалата М.* Будитель народного духу. В кн.: *Устиянович М.* Поезії. К., 1987.

Ф.І. Стеблій.

УСТЬ-ДУНА́ЙСЬКЕ БУДЖА́ЦЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО створене рос. урядом у грудні 1806 (затверджене 20 лютого 1807) під час *російсько-турецької війни 1806—1812* в Пд. Бессарабії із запорожців *Задунайської Січі*, козаків *Чорноморського козацького війська*, укр. і рос. селян-утікачів, ін. категорій населення, які оселилися в *Бессарабії*, Молдові, *Волощині*. Центрами формування були міста *Кілія* і Галац (нині місто в Румунії). Організовуючи військо, адміністрація передбачала взяти під контроль місц. населення, одержати додатковий військ. контингент і, спираючись на нього, завдати удару по Задунайській Січі. Зовн. устрій війська нагадував запорозький. Управління здійснював Кіш на чолі з *кошовим отаманом*. Кошовий та старшина призначалися рос. урядом. Військо налічувало понад 2 тис. козаків (серед. 1807 р.), вони брали участь у воєнних діях проти осман. військ на Дунаї: облозі *Ізмаїла*, бойових операціях у Тульчі, Ісакчі, Браїлі (усі нині міста в Румунії), несли розвідувальну та сторожову службу тощо. Створення війська сприяло масовим утечам селян у придунайські землі, що змусило припинити в липні 1807 його формування. Для ліквідації війська прибула спец. каральна експедиція, яка мала заарештувати всіх селян-утікачів і повернути їх до Росії, колиш. задунайців і чорноморців відправити на *Кубань*. Частина усть-дунайців втекла в Задунайську Січ, але більшість осіла в придунайських степах і вимагала поновлення війська. 1828 рос. уряд відновив його в Пд. Бессарабії під назвою *Дунайського козацького війська*.

Літ.: *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська: 1775—1828. Одеса, 1994; *Бачинський А.Д., Бачинська О.А.* Козацтво на Півдні України: 1775—1869. Одеса, 1995.

О.А. Бачинська.

УТЬО́СОВ Леонід Йосипович (справжні прізв., ім'я та по батькові — Вайсбейн Лазар Йосипович; 21(09).03.1895—09.03.1982) — артист естради, театру і кіно. Засл. арт. РРФСР (1942), нар. арт. СРСР (1965). Н. в м. *Одеса* в сім'ї дрібного маклера. Із приватного комерційного уч-ща Г.Файга був виключений за пустощі. Спортсмен; виступав у цирку як борець (псевд. Ван-Ріль). Із 1911 працював у театрах мініатюр Одеси, *Кременчука*, *Феодосії*, *Харкова* та ін., виступав на естраді з худож. читанням. Згодом — артист Моск. театру революц. сатири, Вільного театру Ленінграда. Організатор і керівник «Теа-джазу» (дебют — 8 березня 1929), який виступав із програмами «Джаз на повороті» (1930), «Музичний магазин» (1934), «Пісні моєї Батьківщини» (1935). Знявся в 4-х кінофільмах, останній з яких («Веселі хлоп'ята», 1934) приніс йому всесоюзну славу. Перший виконавець рад. ліричних пісень, багато з яких записав на платівки. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 виступав з оркестром на Калінінському (1942), Волховському (1943) та ін. фронтах (програми «Богатирська фантазія», «Салют»). На кошти оркестру збудовано 2 літаки «Веселі хлоп'ята». По війні успішно гастролював по *СРСР*.

Мав урядові нагороди.

П. у м. *Москва*.

В Одесі іменем У. названо вулицю, в Міському саду встановлено пам'ятник. 1990 в Одесі відбувся 1-й Всесоюзний фестиваль джазу ім. Л.Утьосова.

Тв.: Записки актера. М.—Л., 1939; С песней по жизни. М., 1961; Спасибо, сердце!: Воспоминания, встречи, раздумья. М., 1976; Моя Одесса. Одесса, 1995; «Ты — одессит...». К., 1995.

Літ.: *Дмитриев Ю.* Леонид Утесов. М., 1982; Некролог. «Советская культура», 1982, 12 марта; *Марягин Л.* Неизвестный Утесов. «Советская эстрада и цирк», 1990, № 6; *Мангушев М., Котлярчук Б.* Трудные годы «Веселых ребят». Там само, 1991, № 12; *Александров В.А.* Мой Утесов. «Нева», 1995, № 6; *Лебедєв В.* Він став Утьосовим. «Культура і життя», 1995, 22 березня; *Ревельс А.* Рядом с Утесовым. М., 1995; *Акимов В.* Леонид Утесов. М., 1999; *Кипнис Г.* На перекрестках встреч. К., 2001; Імена України в космосі. Львів—К., 2003; *Генсіцька І.* Біля витоків вітчизняного джазу. «Музика», 2005, № 3; *Кудрявцев Л.А.* Знаменитые киевляне и одесситы XX в. К., 2010; *Галяс А.* Сердце, тебе не хочется покоя... Последнее интервью Леонида Утесова [11.02.1982]. «Тайны прошлого», 2012, № 6 (26).

Г.П. Герасимова.

УФДП — див. *Українська федеративно-демократична партія*.

УХО́ДНИЦТВО — заняття людей (переважно в літню пору) мисливством, рибальством, бджільництвом на незаселених територіях. Поширеним було протягом 15—17 ст. у лісостеповій і степовій зонах, зокрема за *дніпровими порогами*. На місцях уходів зводилися тимчасові помешкання, де зберігалася та проходила первісну обробку продукція уходників — риба, м'ясо, шкіра, мед, віск тощо. Ці ж приміщення служили і для захисту від нападів кочівників. У. було одним із витоків формування *козацтва українського*.

В.О. Щербак.

УЧБО́ВІ ОКРУГИ́ — див. *Навчальні округи*.

УШАКО́В Федір (Феодор) **Федорович** (24(13).02.1745 або 1744 чи 1743 — у ніч із 13 на 14 (із 01 на 02).10.1817) — військ. і держ. діяч, дипломат, адмірал (1799). Н., вірогідно, в с. Бурнаково (нині село Ярославської обл., РФ). Здобувши початкову освіту вдома, від 1761 навч. в Мор. шляхетному кадетському корпусі (від 1763 — зі званням гардемарина). 12 (1) травня 1766 випущений офіцером на Балтику.

Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* 1775 із *Санкт-Петербурга* в експедиційному загоні подолав шлях навкруг зх. частини Європи на Середземне море, де відтоді майже 3 роки командував фрегатом «Святой Павел» (із тимчасовим перебуванням у *Стамбулі*). 1779 у Кронштадті (нині місто у складі м. С.-Петербург) командував кораблем «Святой Георгий Победоносец», наступного року — і яхтою імп. *Катерини II*, потім — 64-лінійним кораблем «Виктор». 1783, опинившись у *Херсоні*, брав участь у походах Азовським і Чорним морями, боях на Крим. п-ові. Капітаном 1-го рангу прийняв 1784 виладнаний під його наглядом лінійний корабель «Святой Павел». 1785 передислокувався на ньому до *Севастополя*. На *російсько-турецькій війні*

1787—1791 в чині капітана бригадирського рангу керував авангардом ескадри графа М.*Войновича*. Від 25 квітня 1789 — контр-адмірал. 1790 бомбардував Сіноп, Самсун (нині міста в Туреччині) й Анапу (нині місто Краснодарського краю, РФ). 19 липня 1790 виграв бій біля *Керчі*, а 8—9 вересня 1790 — баталії біля Хаджибея (нині м. *Одеса*) і Тендрівської коси. 22 січня 1791 призначений старшим членом Чорномор. адміралтейського правління, фактично командувачем флоту. Перемогою під мисом Каліакра (нині на пн. сх. Болгарії) 11 серпня 1791 вплинув на укладання *Ясського мирного договору 1791.* Від 1793 — віце-адмірал, квартирував у *Миколаєві*, практикував чорномор. маневри.

1798—1800 У. за наказом імп. *Павла I* очолював середземноморську воєнну експедицію, спрямовану проти Франції. У складі ескадри, якою командував У., крім рос., були кораблі *Османської імперії* — учасниці антифранцузької коаліції. В ході експедиції було здобуто кілька фортець на Іонічних о-вах, захоплених перед цим Францією. 1799 заснував Республіку Семи Злучених Островів під протекцією рос. імператора і осман. султана.

1802 очолив Балт. веслувальний флот. 1804 імп. *Олександр I* додатково доручив йому петерб. флотські команди. За поданим 1807 проханням звільнений зі служби, замешкав у власному маєтку в с. Алексєєвка Темниковського пов. Тамбовської губ. (нині село Республіки Мордовія, РФ), де й помер.

На ознаменування тріумфу У. на Чорному та Іонічному морях через сторіччя по його кончині, під час *Першої світової війни*, у Миколаєві випущено т. зв. Ушаковську серію з 10-ти есмінців.

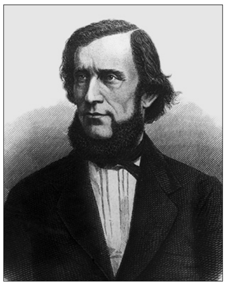
1944 були запроваджені орден і медаль Ушакова. Вулиці Адмірала Ушакова є в *Києві* та Миколаєві, у Севастополі на його честь названо майдан, у Херсоні — проспект. 1983 встановлено пам'ятник У. при *Історичному бульварі.*

За рішенням Синодальної комісії з канонізації святих РПЦ й благословенням у 2000 р. патріарха Московського і всія Русі Алексія II У. прославлено в ліку місцевошанованих святих Саранської єпархії, де на терені Санаксарського монастиря збережено останки нездоланного воїна (урочистості з цього приводу та належний церк. церемоніал відбулися 4—5 серпня 2001).

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Словарь достопамятных людей русской земли, ч. 5. М., 1836; *Скаловский Р.К.* Жизнь адмирала Федора Федоровича Ушакова. СПб., 1856; *Снегирев В.Л.* Адмирал Ушаков. М., 1943; *Бологов Н.А.* Адмирал Ушаков. М., 1944; *Зонин А.И.* Федор Федорович Ушаков. М., 1944; Адмирал Ушаков, т. 1—3. М., 1951—56; *Андрущенко А.Й.* Адмірал Ушаков. К., 1953; *Носов Ф.В.* Адмирал Ф.Ф. Ушаков. Л., 1955; *Тарле Е.В.* Сочинения, т. 10. М., 1959; *McKnight J.L.* Admiral Ushakov and the Ionian Republik. Wisconsin, 1965; *Станиславская А.М.* Политическая деятельность Ф.Ф. Ушакова в Греции. М., 1983; *Зубов Б.Н.* Развитие кораблестроения на юге России. Калининград, 1990; Адмиралы Российского флота. СПб., 1995; *Скрицкий Н.В.* Георгиевские кавалеры под Андреевским флагом. М., 2002; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота, XVIII век. СПб., 2003; *Лурье В.М.* Морской биографический словарь: деятели Российского флота XVIII века. СПб., 2005; *Овчинников В.Д.* Флотоводческое наследие адмирала Ф.Ф. Ушакова. «ВИЖ», 2009, № 2; *Усенко П.Г.* Воєнні та мирні справи Ф. Ушакова. «Свобода», 2012, 15 квітня.

П.Г. Усенко.

УШИ́НСЬКИЙ Костянтин Дмитрович (02.03.(19.02)1824—03.01. 1871(22.12.1870)) — педагог, основоположник наук. педагогіки, автор фундаментальних праць з теорії та історії педагогіки, підручників для початкового навчання. Н., за різними даними, у с. Богданівка (нині село Шосткинського р-ну Сум. обл.) чи м. Тула (нині місто в РФ). Закінчив Новгород-Сіверську г-зію (1840), юрид. ф-т Моск. ун-ту (1844). Професор Демидовського юрид. ліцею в Ярославлі (нині місто в РФ; 1846—49), службовець канцелярії департаменту духовних справ іноз. сповідань МВС Рос. імперії (1850—54), співробітник журналів *«Современник»*, «Библиотека для чтения», газ. «Голос». Викладач, інспектор Гатчинського сирітського ін-ту (1854—59), інспектор класів Смольного ін-ту (1859—62). Перші пед. статті вийшли наприкінці 1850-х рр.: «О пользе педагогической литературы» (1857), «Три элемента школы» (1857), «О народности в общественном воспитании» (1857). Базовою в пед. теорії У. є ідея народності виховання, визнання творчої сили народу в *історичному процесі* та його права на повноцінну освіту. У зв'язку із цим ставив питання про виховне й освітнє значення рідної мови, виступав за заг. обов'язкове навчання дітей обох статей рідною мовою. Ідея народності відобразилася також у розумінні У. моральності та морального виховання. Вважаючи роль релігії у формуванні сусп. моралі позитивною, він водночас виступав за автономність науки і школи. Одне з гол. місць у моральному вихованні відводив патріотизму. Передбачав демократизацію освіт. процесів, розвиток ініціативи громадськості в організації й управлінні шкільною справою.

К.Д. Ушинський.

1860—61 редагував *«Журнал Министерства народного просвещения»*, був активним його дописувачем. Серед статей цього періоду: «Труд в его психическом и воспитательном значении», «Проект учительской семинарии», «Родное слово». 1861 вийшла його книга для початкової школи «Детский мир». Спираючись на концепцію гармонійного розвитку, фізичної, розумової і моральної досконалості особистості, гол. умовою всебічного виховання вважав працю. Перебуваючи у Швейцарії (1862—67), вивчав діяльність нар. шкіл, учительських семінарій, жін. навч. закладів. До цього періоду належить написання статті «Письма из Швейцарии» (7 листів — окремих статей — друкувалися з кінця 1862 під заг. заголовком «Педагогическая поездка по Швейцарии»), підручника «Родное слово» (перша частина витримала бл. 150 видань) та «Руковод-

Могила К.Д. Ушинського на території Видубицького Свято-Михайлівського монастиря у м. Київ. Фото 2012.

ства к преподаванию по "Родному слову"».

Погляди на розвиток пед. науки, виховної практики, формування системного курсу педагогіки викладені ним у фундаментальній праці «Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии» (т. 1—2, 1868—69, у чорновому варіанті зібрано матеріали до 3-го т.). В основу пед. процесу ставив знання природних якостей людини. Відповідно досліджував зв'язки педагогіки з науками, які називав «антропологічними» (анатомією, історією, психологією, фізіологією, філософією тощо), вважаючи, що педагогіка має відкривати закони виховання, а не обмежуватися пед. рецептами. Актуалізував принципи єдності навчання і виховання, пед. теорії і практики, зв'язку школи із життям. У. належить розроблення цілісної дидактичної системи, де проблеми відбору змісту освіти підпорядковано віковим і психологічним особливостям дитини. Звідси — обґрунтування психологічних механізмів уваги, інтересу, пам'яті, уяви, емоцій, волі, мислення, шляхів їх урахування і розвитку в процесі навчання. Утверджуючи в навчально-виховному процесі школи провідну роль учителя, гол. надії щодо формування особистості останнього покладав на пед. літературу і спеціально організовану професійну підготовку.

П. у м. *Одеса*, похований у *Києві* на території *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*.

Літ.: *Чавдаров С., Даденков М.* К.Д. Ушинський. К., 1945; *Рыбакова М.Л.* К.Д. Ушинский и педагогическая мысль на Украине. К., 1981; Педагогічний словник. К., 2001; 20 видатних українських педагогів: Персоналії в історії національної педагогіки. Полтава, 2002; Українська педагогіка в персоналіях. К., 2005; Енциклопедія освіти. К., 2008.

Н.М. Дем'яненко.

У́ШИЦЯ — давньорус. «город» у *Галицькому князівстві*. У. двічі згадана в літописах: 1144 під час конфлікту між галицьким кн. *Володимирком Володаревичем* та київ. кн. *Всеволодом Ольговичем* її захопив союзник останнього *Ізяслав Давидович*; 1158 її намагався здобути *Іван Ростиславич* Берладник. У. ототожнюється з *городищем* 12—13 ст. біля смт Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл., при впадінні р. Ушиця в Дністер. Від городища станом на серед. 20 ст. збереглося близько половини площі (0,07 га), тепер воно затоплене Дністровським водосховищем. 1975—77 пам'ятку дослідили П.Горішній і М.Кучера. Встановлено, що пустотілі зруби (кліті), які становили каркас оборонного валу, не були житловими приміщеннями. Всередині городища виявлено кілька жител, а за його межами простежено рештки *посаду*. Археол. дані дають підстави вважати, що У. була фортецею, призначеною для охорони кордону і контролю судноплавства на Дністрі.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; *Маярчак С.П.* Археологічні пам'ятки IX—XIII ст.: Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський, 2006.

Д.Я. Вортман.

Ф

ФАБРИ́ЧНА ІНСПЕ́КЦІЯ — держ. орган Рос. імперії, що мав наглядати за виконанням фабричного законодавства і стосунками між робітниками та підприємцями. Заснована 1882 в системі мін-ва фінансів; у період з 1905 по 1917 — у підпорядкуванні мін-ва торгівлі та пром-сті, з 1917 — мін-ва праці. У перші два роки своєї діяльності Ф.і. охоплювала 3 губернії центрально-пром. району Росії, 1884 в її складі було утворено 9 т. зв. фабричних округів, 2 з яких — Київський та Харківський — включали укр. землі. 1894—99 фабричні округи було ліквідовано, їхні функції перебрали на себе старші губернські фабричні інспектори та губернські у фабрично-гірничих справах присутствія. 1900 старі фабричні округи було відновлено, однак до їхнього відання не потрапили вже ремісничі заклади, дрібна пром-сть, гірничо-заводські та казенні підпр-ва, залізниці.

З початку існування Ф.і. займалася стат. узагальненнями підпорядкованих їй питань. Зокрема, з 1885 по 1889 вона публікувала «Звіти фабричних інспекторів», а з 1900 по 1914 — регулярні «Зведення звітів фабричних інспекторів» — цінні джерела з історії вітчизн. пром-сті й робітництва.

Із лютого по жовтень 1917 діяльність Ф.і. була припинена, а від 18 травня 1918 *більшовики* своїм декретом зліквідували її законодавчо.

Літ.: *Михайловский Я.Т.* О деятельности фабричной инспекции. СПб., 1886; *Микулин А.А.* Фабричная инспекция в России 1882—1906 годов. К., 1906; *Янжул И.И.* Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. СПб., 1907; *Каплун С.* Охрана труда и ее органы. Пг., 1921; *Гвоздев С.* Записки фабричного инспектора. М.—Л., 1925; *Вовчик А.Ф.* Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период: 1895—1904. Львов, 1964; Рабочий класс и рабочее движение в России: 1861—1917. М., 1966.

О.М. Машкін.

ФАЛЕРИ́СТИКА (від лат. falerae, phalerae; грец. φάλαρον — металева прикраса у вигляді бляхи, жетона) — *спеціальна історична дисципліна*, об'єктом дослідження якої є *ордени*, медалі, знаки вирізнення, значки, документи та матеріали нагородної статистики. Ф. вивчає історію виникнення та розвитку системи нагород, зокрема державних, відповідні супутні правові документи їх функціонування (статути, положення, закони, розпорядження, документи і матеріали нагородної статистики тощо); появу різних знаків вирізнення (військових, цивільних), значки (ювілейні, гербові, орг-цій, спортивних т-в, партій та ін.). Нагороди та знаки вирізнення — цінне джерело для вивчення рівня розвитку матеріальної та духовної к-ри народів і духовного життя *держави* у певний період, вживаної символіки та її пріоритетів. Ф. сприяє дослідженню подій і фактів становлення та розвитку систем держ. нагород та різного типу відзнак, їхній оцінці. Особливо важливі дані Ф. для вивчення історії війн, датування місць битв та поховань. Разом із супутніми документами ордени та відзнаки при допомозі зображального ряду іконографічних творів (портретів, фотографій) допомагають встановленню портретованих осіб, зокрема їхніх біографічних даних. У Ф. використовуються такі методи дослідження: порівняльно-історичний, класифікації та типологічний, вживаються методи та методики і низки ін. галузей істор. знань, зокрема *археології*, *палеографії* (написи), *хронології історичної*, *медальєрики*, точних і прикладних наук.

У 14—16 ст. вже широко вживалися ордени для придворних, засновані монархами. Особи, відзначені ними, носили багаті орденські костюми (однострої), особливі знаки вирізнення та іменувалися кавалерами. Поступово ці знаки набули чинності держ. нагород. До числа найстаріших за часом появи належать: ордени Підв'язки (Англія, 1348); бургундський, потім — іспанський та австрійський орден Золотого Руна (1429); шведський — Меча (1522) і французький Святого Духа (1579). Орденами відзначалися, як правило, представники дворянських родів, улюбленці королів, ієрархи Церкви. Ордени надавали чимало привілеїв нагородженим, серед яких важливе місце займало отримання кавалером рицарського звання, пізніше — права на особисте або спадкове *дворянство*.

Сучасна вітчизн. Ф. всі нагородні матеріали вивчає в межах таких хронологічних періодів: кінець 10 — кінець 17 ст. — від першої згадки в *літописах* про нагородження золотою гривною до створення спец. нагородної медалі, що не є грошовою монетою; кінець 17 ст. — 1917 — від створення першого рос. ордена при *Петрі I* до декрету РНК Росії про скасування старих орденів та знаків вирізнення, пам'ятних знаків, медалей, тобто дореволюц. нагородної системи. Окремо в межах останнього періоду розглядається практика впровадження системи нагород у час революц. змагань урядами *Української Народної Республіки* та *Української Держави*. Післярево-

Фалеристика. Малий знак ордена Підв'язки. Англія. Близько 1640.

Фалеристика. Хрест 4-го ступеня ордена святого великомученика і побідоносця Георгія. Російська імперія. 1769.

Фалеристика. Знак ордена «Перемога». СРСР, 1944.

Фалеристика. Знак ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. Зразок 1921.

Фалеристика. Знак ордена Данила Галицького. Україна, 2003.

люц. період охоплює такі етапи: формування рад. нагородної системи (1918—40); розвиток її в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — встановлення орденів та медалей для бійців і воєначальників Червоної армії та трудівників тилу; післявоєнний період (1946—91) і створення та функціонування системи держ. нагород у незалежній Україні (з 1992).

Значний матеріал для дослідників надає історія рос. фалеристики (1698—1917). 23 (10) листопада 1917 Всерос. ЦВК та РНК Росії ухвалили декрет «Об уничтожении сословий и гражданских чинов». Про ордени і медалі конкретно мова не йшла, однак їх скасували разом із чинами. Офіційно скасовано ордени (як зовн. відзнаки чинів та титулів) декретом 29 (16) грудня 1917.

У роки визвол. змагань в Україні зароджувалася і складалася своя нагородна система (див. *Державні нагороди Української Народної Республіки*). До 1918 Україна не мала особистих державних нагород. У часи *Директорії* УНР було розроблено закони, грамоти і проекти 7-ми бойових хрестів і медалей 4-х ступенів на стрічці.

У роки громадян. війни 1918—22 бере початок формування рад. нагородної системи. Нагородження проводилися без будь-яких застережень чи обмежень (нац., класових, станових, вікових). Право нагородження орденами та медалями в *СРСР* належало Президії ВР СРСР або за її дорученням — президіям Верховних Рад союзних республік (тільки кілька медалей).

До 1991 в СРСР існував 21 орден. Найстаріший із них — орден Червоного Прапора (1918), що розглядався спочатку як бойова нагорода. Вища нагорода СРСР — *Леніна орден* (1930); з 1988 став виключно особистою, а не колективною нагородою. 1941—45 засновано ряд орденів за ратні подвиги: *Великої Вітчизняної війни орден* (1-го і 2-го ст.); Слави (3-х ст.); полководницькі відзнаки: орден Суворова, *Кутузова орден* (обидва 3-х ст.), *Богдана Хмельницького орден* (3-х ст., із назвою на знаку укр. мовою); орден Ушакова і *Нахімова орден* (обидва 2-х ст.), *Олександра Невського орден*, а найвищою нагородою став орден «Перемога».

Серед почесних відзначень — нагород революц. доби — система особистих почесних звань (почесний червоноармієць, кіннотник; звання «вождь революційного пролетаріату»), почесні Червоні Прапори для військ. з'єднань; почесна революційна зброя (січна — шаблі; пістолет — «маузер»); а також речові відзнаки — годинники, портсигари тощо. Із кінця 1930-х рр. у СРСР усталилася складна нагородна система з кількох видів нагород: 1) ордени СРСР; 2) медалі СРСР (з 1938); 3) почесні звання; 4) Почесний Революц. Червоний Прапор; 5) Почесна революц. зброя; 6) Почесна грамота ВР СРСР (з 1936); 7) грошова винагорода (Держ. премії). Наявні почесні звання в союзних республіках ставилися на нижчий щабель у даній системі, що автоматично закріплювало їхню другорядність.

Із 1992 в Україні почала формуватися нагородна система у вигляді відзнак *Президента України*. Правове поле визначало існування двох рівнів нагород: держ. нагороди (засновані законодавчою владою — поправки 1992 до *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978*) і президентські відзнаки. До 2000 в Україні склалася струнка нагородна система зі своєю ієрархією: вищим ступенем відзнаки є звання *Герой України* (1998, складається з 2-х орденів: «Золотої Зірки» і ордена Д-ви; прийнятий ВР України закон затверджено Президентом України 2002). Орден Держави № 1 вручено 26 листопада 1998 президентові НАН України акад. Б.*Патону*. За ним іде елітарний орден кн. Ярослава Мудрого (5-х ст., 1995), багатофункціональний. Третє місце посідає орден «За заслуги» (3-х ст., 1996), що замінив Почесну відзнаку Президента України (1992, засновану до першої річниці незалежності України), орден Богдана Хмельницького (3-х ст., 1995) призначено для нагородження військовослужбовців та ветеранів Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 за проявлений героїзм і мужність, заслуги при захисті Вітчизни. Орден «За мужність» засновано для відзначення особистої мужности та героїзму, виявлених за надзвичайних обставин і спрямованих на захист людини, її прав і свобод, сусп. інтересів. До 1996 нагороджували зіркою «За мужність» і хрестом «За мужність» (засновані 1995), тепер — орденом «За мужність» (3-х ст.). У системі відзнак існує орден кн. Ольги (3-х ст., 1997), яким нагороджуються жінки за визначні особисті заслуги в держ., громад., вироб., наук., освіт., культ. та ін. сферах сусп. діяльності.

16 березня 2000 Президент України Л.*Кучма* підписав ухвалений ВР України Закон України «Про Державні нагороди». Статус *Державних нагород України* отримали такі 7 їх видів: звання Героя України; орден; медаль; відзнака «Іменна вогнепальна зброя» (заснована 1995); Почесне звання України; Держ. премія України; президентська відзнака. Згодом, відповідно до указів Президента України та законів України, до згаданих вище нагород було долучено: орден кн. Данила Галицького (2003), орден «За бездоганну шахтарську працю» (2008, 3-х ст.), орден Свободи (2008). До нагородної системи д-ви увійшли: 41 почесне звання (4 з них мають вищий ступінь — народний артист, художник, архітектор, вчитель); 7 медалей, відзнаки Президента України — медалі: «За працю та звитяги» (2001), ювілейна — «60 років визволення України від фашистських загарбників» (2004), «20 років незалежності України» (2011) та Хрест Івана Мазепи (2009); 5 держ. премій (серед них — ***Національна премія імені Тараса Шевченка*** та Держ. премія ім. О.Довженка).

Фалеристичне надбання д-ви включає: урядові, парламентські, відомчі, посадові відзнаки, відзнаки громад., творчих орг-цій та спец. відзнаки різних релігійних конфесій. Дослідники-фалеристи, знаючи нагородні системи різних епох, особливо медалі, ордени, зірки до них, знаки вирізнення, вповні можуть отримувати інформацію, зчитуючи знакову систему, присутню на одностроях осіб, портрети яких можна атрибутувати саме через відомості про власників нагород, ді-

знатися про їхню службу (військ., мор., цивільну), її тривалість (відтак — встановлення віку портретованого).

Ф., розглядувана нами як атрибут д-ви (системи орденів, медалей), важливий і складний за своєю природою феномен у державно-правовому і суспільно-психологічному житті країн, і одночасно — як спеціальна галузь історичних знань — надає надзвичайної ваги специфічну інформацію про особливості держ. устрою, систему взаємовідносин у суспільстві.

Літ.: *Гельбке К., фон.* Кавалерские ордена, знаки отличия и медали Российского государства. Лейпциг, 1839; *Винклер П., фон.* Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. СПб., 1899; *Битинський М.* Українські військові відзначення. «Вісті комбатанта» (Торонто—Нью-Йорк), 1968, ч. 1—3; Відзнаки Української РСР: Довідник. К., 1971; *Барштейн Ю.* Пам'ятні медалі. К., 1976; Ордени і медалі Союзу РСР. К., 1982; *Єрисов О.* Бойові нагороди: від Київської Русі до Великої Вітчизняної. «Наука і суспільство», 1982, № 7; *Дуров В.* Наградные именные медали для запорожских и черноморских казаков. В кн.: Геральдика: Материалы и исследования: Сборник научных трудов. Л., 1983; *Бурков В.* Фалеристика: Учебное пособие. Л., 1985; Ордена и медали СССР. Минск, 1986; Государственные награды Союза ССР. К., 1987; *Бурков В.* Историография отечественных фалеронимов и фалеристики: Учебное пособие. Л., 1990; *Дуров В.* Русские и советские боевые награды. М., 1990; *Кузнецов А.* О Белой армии и ее наградах: 1917—1922 гг. М., 1991; *Семотюк Я.* Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. К.—Торонто, 1991; Фалеристика. В кн.: Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Шевелева Е.* Нагрудные знаки русской армии. СПб., 1993; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1—3. К., 1996; *Табачник Д. та ін.* Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини, кн. 1. К., 2004; *Дмитрієнко М., Іщенко Я.* Фалеристика. В кн.: *Войцехівська І. та ін.* Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008; *Рудиченко А., Тинченко Я.* Награды и знаки национальных армий и правительств: Украина. Белоруссия. Литва. К., 2011.

М.Ф. Дмитрієнко.

ФАЛЬКІ́ВСЬКИЙ Дмитро Никанорович (справжнє прізв. — Левчук; 03.11(22.10).1898—16.12.1934) — поет, прозаїк, сценарист. Н. в с. Великі Липеси (нині село Брестської обл., Білорусь) у робітн. родині. Вчився в сільс. школі; г-зію в Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь) не закінчив через *Першу світову війну.* Під час революції працював у більшовицькому підпіллі. 1920—23 перебував у Червоній армії та у *ВЧК.* Із 1923 — на журналістській і творчій роботі в *Києві.* Перший друкований твір — поема «Чекіст» (1924) — романтизація «червоного терору». Друкувався в журналах *«Всесвіт»*, «Глобус», «Червоний шлях» та ін. Належав до київ. філіалу *«Плугу»*, *«Гарту»*, до літ. групи «Ланка» (із 1926 — *«Майстерня революційного слова»*). 1927—33 — секретар редакції журналу *Всеукраїнського фотокіноуправління* «Кіно». Автор поеми «Чабан» (1925), поетичних збірок «Обрії» (1927), «На пожарищі» (1928), «Полісся» (1931), нарисів, оповідань, кіносценаріїв, перекладів із білорус., рос. та нім. мов. Деякі вірші Ф. стали нар. піснями; окремі твори перекладено польс. та угор. мовами.

У грудні 1934 заарештований за фальшивим звинуваченням у терористичній діяльності. 14 грудня 1934 засуджений до смерті. Страчений у м. Київ.

Реабілітований наприкінці 1950-х рр.

Тв.: Із поезії 20-х років. К., 1959; Ранені дні. Братіслава—Пряшев, 1969; Поезії. К., 1989.

Бібліогр.: *Фальківський Д.* Ранені дні. Братіслава—Пряшев, 1969.

Літ.: Пам'яті розстріляних. «Київ» (Філадельфія), 1954, № 6; *Славутич Я.* Розстріляна муза. Детройт, 1955 (передрук — К., 1992); *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження. Мюнхен, 1959; *Кравців Б.* На багряному коні революції. Мюнхен, 1964; *Неврлий М.* Нове про поета (до 70-ліття від дня народження Д. Фальківського). «Дукля», 1968, № 5; *Павловський В.* До 50-ліття «Кіровського терору». «Сучасність», 1985, № 12; *Брюховецький В.* Дмитро Фальківський. В кн.: ...З порога смерті. К., 1991; *Петров В.* Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору. К., 1992; *Луцький Ю.* Літературна політика в Радянській Україні 1917—1934. К., 2000; *Шевчук С.* Поет-чекіст — жертва ЧК. «Берегиня», 2005. № 2; *Леонюк В.* Словник Берестейщини, т. 2. Львів, 2010.

Г.П. Герасимова.

Д.Н. Фальківський.

ФАЛЬКО́ВСЬКИЙ Іван Якимович (у чернецтві — Іриней; 28.05.1762—29.04.1823) — церк. і культ. діяч. Н. в с. Білоцерківці (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї священика. Навч. в Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*; 1772—75), потім разом із батьком, ієромонахом Іустином, який дістав посаду священика домової церкви рос. Токайської комісії по заготівлі вин для царського двору, та братом Степаном виїхав до Угорщини. Продовжив навчання в протестантських і катол. школах Пешта (нині у складі м. Будапешт, Угорщина) та Пресбурга (нині м. Братислава, Словаччина), у Будапештському ун-ті (1780—82). Із 1783 по 1804 — викладач Київ. академії, з 1803 по 1804 — її ректор. Викладав у Київ. академії алгебру, геометрію, астрономію, арх-ру, а також історію, філософію, теологію, нім. мову. 1786 прийняв чернечий постриг, із 1795 — архімандрит *Гамаліївського Пустинно-Харлампіївського монастиря* і *Київського Братського Богоявленського монастиря*, із 1803 — *Київського Свято-Микільського Пустинного монастиря.* 1807 висвячений в єпископи. Спочатку мав сан єпископа Чигиринського, потім керував Смоленсько-Дорогобузькою єпархією. Видав першу російськомовну географію Угорщини, автор численних віршів рос., нім., лат. та франц. мовами, філос. та богословських творів, праць із точних наук, упорядковував підручники й календарі, писав муз. твори. Ф. відкрив невелику обсерваторію в *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі*, створив фізико-мат. кабінет у Київ. академії, відкрив клас нотного співу, писав музику. Цінні його істор. праці, присвячені історії церков і

Іриней (в миру — І.Я. Фальковський). Портрет роботи невідомого художника. 19 ст.

монастирів Київщини та Чернігівщини, Київ. академії.

П. у м. *Київ*, похований у Михайлівському Золотоверхому соборі.

Значна частина його рукописної спадщини зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

Літ.: *Скворцов И.М.* Хроника жизни Иринея Фальковского, составленная по его рукописям. «Киевские епархиальные ведомости», 1861, № 6, 8, 10; *Булашев Г.О.* Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский. К., 1883; *Штернберг Я.І.* Студенти і вихованці Київської академії в Угорщині у XVIII ст. «УІЖ», 1965, № 4; *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. К., 1981; *Даніш М.* Українські студенти в Братиславському ліцеї у XVIII ст. «УІЖ», 1994, № 3; *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). К., 2005.

З.І. Хижняк.

ФАЛЬСИФІКА́Т історичного джерела — створений з корисливою метою текст (зокрема актовий документ) або археол. артефакт (у т. ч. епіграфічний напис та археол. звіт), який видають за *джерело історичне* попередніх істор. періодів. Переважно фальсифікати створювали, щоб довести права володіння чи статусу (фальсифікати давніх документів) або з ідеологічних мотивів, серед яких — бажання «підправити» історію (фальсифікати різного роду текстів, фольклору). Фальсифікати виготовляли вже в античній Греції та *Римі Стародавньому*, імітуючи стиль авторів-попередників або роблячи вставки в оригінальні тексти. Тоді ж і почалися їх перші викриття. У Римі, напр., один із друзів Марка Туллія Цицерона, обізнаний зі стилем Платона, встановлював, які тексти могли належати цьому філософу, а які створені ін. авторами під його іменем. У часи середньовіччя знавці канонічного права виробили певні принципи встановлення автентичності представлених до судової чи королівської канцелярії давніх документів: інспектування зовн. вигляду, печаток і аналіз фактичних даних тексту (так встановлювалася правомочність деяких грамот Карла Великого і його наступників).

Утім, справжні наук. основи для критики істор. джерела і встановлення фальсифікатів закладено трактатом Л.Валли «De falso credita et ementita Constantini Donatione declamatio» (1440), де доведено підробність т. зв. Константинового дару, що його римські папи з 11 ст. використовували як обґрунтування свого примату над світською владою і над Сх. Церквою. За текстом «Donatio Constantini», створеного, найімовірніше, у 9 ст., Папа Римський Сильвестр нібито визнавався верховним главою в імперії, отримував імператорські інсигнії і право розпоряджатися землями Зх. Рим. імперії. Л.Валла на основі філол. критики тексту визначив елементи лексики, невластивої епосі рим. імп. Константина I Великого, а також вказав на низку анахронізмів та суперечностей (грамота не згадується в ін. істор. джерелах, а найголовніше — імператор не міг визнати вищість влади рим. папи над Константиноп. патріархатом, оскільки на той час патріархат ще не було створено, тощо).

У подальшому принципи наук. критики актових документів було узагальнено в книзі Ж.Мабійона «De re diplomatica» (1681), де визначались елементи зовнішньої (аналіз матеріалу рукопису, почерку, печаток) і внутр. критики джерела (розгляд змісту і виявлення суперечностей тексту). Дипломатика, що постала як наука для встановлення автентичності документальних джерел, засновувалася на застосуванні спец. підходів при аналізі документа, рукопису чи епіграфічного напису, що з часом розвинулись у спец. дисципліни, якот: *палеографія*, хронологія, *сфрагістика*, текстологія, *нумізматика*, *епіграфіка*. Зрештою, протягом 18 ст. завдяки нім. історикам утвердився принцип, що кожне серйозне істор. дослідження мусить починатися з критичного огляду джерел і виокремлення серед них фальсифікатів, як це, зокрема, робив Т.*Моммзен* в аналізі епіграфічних пам'яток *античності*. Таким чином, виявлення фальсифікатів стимулювало вдосконалення критичного апарату історика, прийомів і методів джерелознавчого аналізу.

Викрити Ф. можна завдяки встановленню протиріч його змісту дійсним фактам минулого, анахронізмам або за аналізом рукопису (матеріалу, почерку тощо), до якого його вміщено. Крім того, підставою для визнання якоїсь пам'ятки Ф. можуть послужити суперечності і в самій розповіді про обставини знайдення рукопису, акта, напису чи копії тексту тощо. Потрібно враховувати, що автор Ф. виконує кілька завдань: створений ним текст чи виготовлений рукопис має якнайточніше імітувати відповідники з тієї чи ін. епохи і водночас якнайменше нагадувати сучасний новотвір. Як правило, творці підробок намагаються в різний спосіб увести свій витвір/вигадку в коло справжніх істор. джерел (техніки аутентизації). Найчастіше свої твори вони видають за писання давніх авторів, які нібито випадково було знайдено. В ін. разі Ф. проголошується копією з оригіналу, що через певні обставини не зберігся.

Фальсифікати різняться за способом представлення, технікою виготовлення, прийомами введення в обіг, легалізації тощо (такий принцип поділу запропонував рос. історик В.Козлов). Сюди ж зараховуються випадки умисного фальшування окремих записів чи приписок в оригінальних текстах. Крім того, фальсифікатами також визнаються дублювання автентичних історичних джерел; напр., це виготовлені А.Бардіним для продажу в 1820-х рр. пергаментні рукописи з текстом *«Повчання» Володимира Мономаха* та ін.

З-поміж фальсифікатів необхідно розрізняти містифікації — теж неіснуючі істор. джерела, але створені не так із корисливою метою, а внаслідок спроб «реконструювати» істор. минуле *етносу*, *нації* чи твір якогось давнього автора та ін. Містифікації часто виникають як результат переконань свого творця, що подібний текст мусив би існувати. Класичними прикладами містифікацій часів античності та середньовіччя вважаються «Лист Арістея до Філократа» кінця 2 ст. до н. е., яким спродуковано версію обставин перекладу Тори на грец. мову; щоденник Троянської війни, писаний нібито Діктісом Критським літерами фінікійського алфавіту (насправді «змонтований» Луцієм Септимі-

єм у 3 ст.); «Історія бритів» Гальфріда Монмутського (1130—38), де вміщено чимало вигаданих автором повідомлень стосовно зв'язку бритів із троянцями тощо. Типологічно окремою групою вважаються містифікації епохи *романтизму* і ті, поява яких пов'язана із творенням нац. істор. наративу (т. зв. нац. містифікації). Класичний приклад — «Пісні Оссіана» Дж.Макферсона (1736—96), котрий свої писання видавав за нібито переклад з давніх гельських поем Оссіана, стверджуючи у такий спосіб давність минулого готичної півночі як складової кельтської традиції. Творіння Дж.Макферсона спричинили появу в 19 ст. низки нац. містифікацій, зокрема Краледвірського і Зеленогірського рукописів Й.Лінде та В.*Ганки* 1820-х рр. (що до поч. 20 ст. сприймалися як свідчення давності чеської к-ри), фольклорних збірок сумнівного походження (видання «Калевали» Е.Ленрота 1830—40-х рр., що тривалий час вважалася джерелом давнього карело-фінського фольклору), а з другого боку, — фальшувань і тлумачень т. зв. рунічного письма давніх слов'ян («знахідки» Я.*Коллара* в м. Бамберг (Баварія) 1835 або відчитання А.Кухарським рунічних написів, знайдених у Штирії в 1820-х рр., як слов'янських тощо).

З історією України теж пов'язано чимало фальсифікатів, які вперше почали з'являтися протягом 15—16 ст.; ними були підробки документів давньорус. князів *Данила Галицького* і *Льва Даниловича*, створені, щоб обґрунтувати земельні володіння галицької шляхти, в окремих випадках — церк. інституцій (зокрема грамота кн. Льва собору в *Крилосі* з датою 1292). Окремо варто згадати підроблені в *Києво-Печерській лаврі* наприкінці 16 — на поч. 17 ст. грамоти князів *Романа Мстиславича* і *Андрія Боголюбського*. Останню можна вважати аналогом «Константинового дару»: протягом 17—18 ст. текст грамоти, що, між тим, за час побутування двічі змінювався, засвідчував ставропігійний статус лаври, а пізніше — її земельні володіння. Упродовж 19 ст. у зв'язку з доведенням прав на *дворянство* представників дрібної шляхти *Правобережної України* набули поширення практики фальшування записів у актових книгах 16—18 ст. Фальсифікацією рукописів та епіграфічних пам'яток відзначився А.*Фіркович*, який намагався задавнити історію крим. *караїмів*.

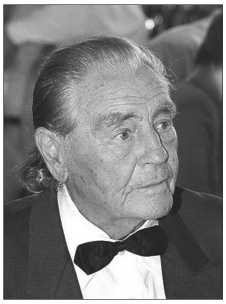
Серед містифікацій укр. походження варто згадати імітації універсалів Б.*Хмельницького* в літописі С.*Величка*; також текст *«Історії Русів»*, що постав у перші десятиліття 19 ст. та видавався за «правдивий» *козацький літопис* 18 ст.; та, безперечно, видання *«Запорожской старины»* І.*Срезневського* (1833—38), де підробні матеріали перемішано з автентичними. Подекуди як джерело з історії давньої укр. літератури і досі розглядають т. зв. *Велесову книгу*. Містифікації виникають і в середовищі професійних науковців, характерним прикладом чого є реконструйований М.*Брайчевським* з пізніших літописних джерел текст т. зв. літопису Аскольда, в існування якого, попри відсутність будь-якої інформації про це в давньорус. джерелах, учений щиро вірив.

На сьогодні Ф. визнано за істор. джерело, яке відображає рівень істор. знань свого творця про епоху, документ чи текст якої він імітує. Водночас аналіз обставин побутування фальсифікатів у тому чи ін. сусп-ві важливий для розуміння уявлень, настроїв і ментальності його представників тощо.

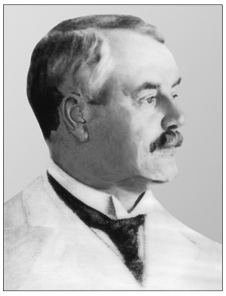
Літ.: *Малышевский И.И.* Подложное письмо половца Ивана Смеры к великому князю Владимиру Святому. «Труды Киевской духовной академии», 1876, № 6—7; *Грушевський М.С.* Чи маємо автентичні грамоти князя Лева. «ЗНТШ», 1902, т. 45, вип. 1; *Каманин И.М.* Об экспертизе древних подложных документов. В кн.: Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г., т. 2. М., 1902; *Грушевский М.С.* Еще о грамотах князя Льва Галицкого. «Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук», 1904, т. 9, кн. 4; *Линниченко И.А.* Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников. Там само, 1904, т. 9, кн. 1; *Каманин И.М.* Судьба грамоты князя Романа Галицкого. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1907, кн. 19, вып. 3; *Його ж.* К истории подложных документов (грамота галичского князя Льва; универсал гетмана Б. Хмельницкого). Там само, 1907, кн. 20, вып. 1; *Чаев Н.С.* К вопросу о подделках исторических документов в XIX веке. «Известия АН СССР: VII серия», 1933, № 6—7; *Введенський А.О.* Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусії в XVI—XVII ст. «Наукові записки Київського державного інституту імені О.М. Горького: історичний збірник», 1939, т. 3; *Сперанский М.Н.* Русские подделки рукописей в начале XIX века (Бардин и Сулакадзев). «Проблемы источниковедения», 1956, вып. 5; *Жуковская Л.П.* Поддельная докириллическая рукопись (к вопросу о методе определения подделок). «Вопросы языкознания», 1960, № 2; *Крип'якевич І.П.* Підробки документів Богдана Хмельницького. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 3; *Лихачев Д.С.* К вопросу о подделках литературных памятников и исторических источников. «Исторический архив», 1961, № 6; *Зимин А.А.* К изучению фальсификации актовых материалов в Русском государстве XVI—XVII вв. «Труды Московского государственного историко-архивного института», 1963, т. 17; *Смирнов И.П.* О подделках А.И. Сулакадзевым древнерусских памятников. «Труды Отдела древнерусской литературы», 1979, т. 34; *Уайтхед Дж.* Серьезные забавы. М., 1986; *Brown E.* Medieval Forgers and Their Intentions. «Monumenta Germaniae Historica» (Hannover), 1988, Bd 1; *Constable G.* Forged Letters in the Middle Ages. Там само, 1988, Bd 5; *Grafton A.* Forgers and Critics: Creativity and Duplicity in Western Scholarship. Princeton, 1990; *Творогов О.В.* «Влесова книга». «Труды Отдела древнерусской литературы», 1990, т. 43; *Козлов В.П.* Тайны фальсификации: анализ подделок исторических источников XVIII—XIX веков. М., 1996; *Кравченко В.В.* «Поема вольного народу»: Історія русів та її місце в українській історіографії. Х., 1996; *Грабович Г.* Вічне повернення містифікацій. «Критика», 2001, № 1—2, 5; *Купчинський О.А.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. Львів, 2004; *Ричка В.М.* Парадокси містифікаційної історіографії. «Критика», 2005, № 6; Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов. М., 2011; Fałszerstwa i manipulacje w przeszłości i wobec przeszłości. Warszawa, 2012.

Я.В. Затилюк.

ФАЛЬЦ-ФЕЙН Едуард Олександрович фон (von Falz-Fein; н. 14.09.1912) — меценат, підприємець, колекціонер, спортсмен, громад. діяч, барон. Н. в родовому маєтку Фальц-Фейново в с. Гаврилівка (нині село Нововоронцовського р-ну Херсон. обл.). Батько — Олександр Едуардович Фальц-Фейн, великийземле-

Е.О. фон Фальц-Фейн.

Ф.-Я.Е. Фальц-Фейн.

власник, рідний брат засновника заповідника «*Асканія-Нова*» Фрідріха-Якоба *Фальц-Фейна*. Мати — Віра Миколаївна (у дівоцтві — Єпанчіна), із рос. генеральського та адміральського роду.

Після 1917 разом із батьками виїхав із Росії до Німеччини, а потім — до Франції. Здобув освіту в школі квіткарства в м. Антіб (Франція) та Колоніальному ін-ті поблизу Парижа. Відомий спортсмен-велосипедист (чемпіон Парижа серед студентів 1932); займався мото- та автоспортом; один із керівників Міжнар. федерації бобслея і тобогана.

Із 1934 — провідний кореспондент франц. популярної спортивної газ. «L'Auto» (пізніше «L'Equipe») у Німеччині. 1936 акредитований на XI Олімпійських іграх у Берліні (Німеччина) та був визнаний найкращим репортером газ. «L'Auto» — «золоте перо».

Із 1936 переїхав на постійне місце проживання до Князівства Ліхтенштейн, отримав громадянство і титул барона. Стояв біля витоків Нац. олімпійського к-ту Ліхтенштейну. Віце-президент, президент Нац. олімпійського к-ту Ліхтенштейну, функціонер Міжнар. олімпійського к-ту. Створив першу нац. ліхтенштейнську команду для першої участі в IV зимових Олімпійських іграх у Гарміш-Партенкірхен (Німеччина). 1951 і 1953—73 — президент Ліхтенштейнської асоціації велосипедного спорту.

Після *Другої світової війни* зайнявся розвитком туризму (заснував «Quick Tourist Office») та висококласних закладів харчування в Ліхтенштейні (заснував «Grande Cuisine»). Відкрив індустрію сувенірів і вважається найбільшим підприємцем країни в цій галузі. Брав участь у розробці сучасного варіанта прапора Ліхтенштейну.

Активно займався громад. та меценатською діяльністю. Збирав і повертав до *СРСР*, України та РФ культ. цінності. Створив два рос. музеї за кордоном (О.*Суворова* (1994, м. Гларус, Швейцарія) та імп. *Катерини II*; 1995, м. Цербст, Німеччина).

Передав *Національній академії наук України* б-ку Дягілєва—Ліфаря, відбудував церкву в Гаврилівці (колиш. маєток батьків), подарував експонати в музеї *Лівадії* та *Алупки*, передав частину сімейного архіву у Держ. архів Херсон. обл., заснував фонд «Асканія-Нова»; виділив кошти на реставрацію садиби Фальц-Фейнів, спорудження церкви та встановлення пам'ятника дядькові Фрідріху-Якобу Едуардовичу Фальц-Фейну в «Асканії-Нова».

Лауреат Царськосільської худож. премії (1997).

Нагороджений укр. орденами «За заслуги» 3-го (1994), 2-го (1998) і 1-го ст. (2002) і Ярослава Мудрого 5-го ст. (2007), рос. орденами Дружби народів (1993), Пошани (2002), Преподобного Сергія Радонезького 2-го ст. (РПЦ; 2002), вищим держ. знаком Ліхтенштейну за видатні досягнення в розвитку спорту «Золотий лавр» (2003); відзначений Грамотою КМ України (1998), медалями «В память 300-летия Санкт-Петербурга» (2003), «Пушкина» (2007); має «Благодарность Президента Российской Федерации» (1998).

Літ.: *Яценко А.* Земляк із Гаврилівки. «Наддніпрянська правда», 1989, 29 червня; *Шевцов Н.* «Мне ведь только 82 года». Там само; *Максименко А.* «Я німець по крові, українець по духу...». Там само; «Труд», 1994, 31 мая; «Наддніпрянська правда», 1994, 29 вересня; *Вершина Н.* Потомок трех адмиралов. «Площадь свободы», 1998, № 17; *Данилевич Н.* Барон Фальц-Фейн: Жизнь русского аристократа. М., 2001; *Kryszat M.* Baron von Falz-Fein: Legend of our time. «International life», 2009, august—october.

В.Ю. Ганкевич, А.А. Задерейчук.

ФАЛЬЦ-ФЕЙН Фрідріх-Якоб Едуардович (до 1864 — Фальц; 16(04).04.1863—02.08.1920) — промисловець, меценат, засновник заповідника *«Асканія-Нова»*, громад. діяч. Н. в маєтку Чаплі (нині смт Чаплинка Херсон. обл.). Батько — Едуард Іванович Фальц-Фейн — великий землевласник та вівчар; мати — Софія Богданівна (уроджена Кнауф) — фабрикантка, власниця пароплавства, меценатка. Початкову освіту здобув у Херсон. г-зії. 1882 — студент Дерптського (Юр'ївського) ун-ту (не закінчив). Після смерті вітчима Густава Івановича Фальц-Фейна 1890 змушений узяти на себе всю відповідальність за управління госп-вом чисельних маєтків сім'ї. 1891—1917 — гласний Таврійского губернського та

Пам'ятник Ф.-Я.Е. Фальц-Фейну в заповіднику «Асканія-Нова». Скульптор О. Тугаринов. 2009.

Дніпровського повітового земських зібрань, обирався до складу й очолював різні земські комісії. 1892—1917— почесний мировий суддя Дніпровського пов. Був опікуном низки навч. закладів. 1909—17 перебував на посаді члена Обліково-позичкового к-ту Херсон. відділення Держ. банку із с.-г. кредитів. Ф.-Ф. був членом ряду с.-г., краєзнавчих, природоохоронних т-в і громад натуралістів-природознавців. Мав великий практичний і наук. досвід взірцевого ведення сільс. госп-ва в умовах степу. Займався питаннями акліматизації птахів і тварин у нових кліматичних умовах; процесами одомашнювання й приручення диких особин; проблемами гібридизації, стерилізації та наслідків, які вони спричиняють; штучного запліднення, а також вивченням цілинних степів і наслідків впливу на них людської діяльності, що призводять до змін заг. вигляду степового ландшафту. Ф.-Ф. уперше в Європі створив заповідник цілинного степу.

На поч. 1917 Ф.-Ф. виїхав до *Москви*, де заснував Моск. т-во охорони природи. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* був заарештований за звинуваченням у шпигунстві й деякий час провів у Бутирській тюрмі (Москва). Завдяки зверненням визначних учених був випущений з-під варти, а через деякий час емігрував.

Виснажений подіями, що відбувалися, помер у санаторії Бад-Кіссинген (Німеччина) та був

похований на цвинтарі Дванадцяти апостолів у Берліні (Німеччина).

Праці: Разведение страусов в Таврической губернии. «Крым», 1897, № 29; Mitteilungen aus meinen Tierpark. «Natus u. Haus», 1900, jahrg. 9, nr. 11; A propos du problème de la tèlègonie. Comptes rendus de la Sociètè de Biologie, t. 74. Paris, 1913; Über das letzte Auftreten des Wildpferdes in Sudrussland. «Gesellschaft Natur Freunde zu Berlin», 1919, nr. 5—6; Das letzte südrussische Urwildpferd. «Das Tier und Wir», 1934, juli.

Літ.: *Фальц-Фейн В.Э.* Аскания-Нова. К., 1997; *Борейко В.Е.* Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, Царской России и СССР (1860—1960), т. 2. К., 1995; *Дрогобыч Н.Е.* Фридрих Эдуардович Фальц-Фейн как общественный деятель Таврии. В кн.: Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції «Фальцфейнівські читання»: 21—23 квітня 1999 р. Херсон, 1999; *Задерейчук А.А.* Фальц-Фейны в Таврии. Симферополь, 2010.

В.Ю. Ганкевич, А.А. Задерейчук.

ФАЛЬЦ-ФЕ́ЙНИ — рід великих землевласників і підприємців нім. походження на Пд. України.

Перший представник — **Йоганн-Георг** Фейн (1773—1824) — прибув із Саксонії 1807 на запрошення таврійського губернатора А.Бороздіна. Його син — **Фрідріх** Фейн (1794—1864) — купив маєток «Асканія-Нова» в *Таврійській губернії* і започаткував величезне родинне господарство. Сім'я породичалася з родиною нім. колоніста І.Фальца й започаткувала новий рід Ф.-Ф. 1872 Ф.-Ф. стали спадковими почесними громадянами, рід отримав *дворянство* 1913—14.

Ф.-Ф. зробили великий внесок у розвиток сільс. госп-ва, пром-сті, транспорту і зв'язку на Пд. України. У часи найбільшого розвитку їхнє вівчарське госп-во сягало до 400 тис. голів. Були власниками високотехнологічних консервних підпр-в у Ризі (нині столиця Латвії), *Одесі*, Хорлах (нині село Каланчацького р-ну Херсон. обл.) та ін. Значні досягнення Ф.-Ф. у царині розвитку сільс. госп-ва і пром-сті відзначені високими нагородами на багатьох всесвітніх, всерос. та регіональних виставках. Підприємці заснували приватний міжнар. порт Хорли, мали власне пароплавство. Один із представників Ф.-Ф. — **Олександр Олександрович** (1894—1916) — був серед перших авіаторів країни. Започаткували низку поштово-телеграфних станцій на Пд. України. Відомі як меценати, доброчинці та громад. діячі. Зокрема, помітним був внесок роду в нар. освіту, мед. обслуговування, соціальний захист населення. Ф.-Ф. були почесними та дійсними членами різних доброчинних орг-цій Одеси, *Херсона* та ін. Як попечителі різноманітних громад. закладів — Новотроїцького лікарняного покою, Олешківської жін. прогімназії, Олешківського земського дівочого професійного уч-ща, Олешківського міськ. уч-ща з ремісничим класом, Лук'янівської с.-г. школи, Сімферопольського жін. уч-ща, Херсон. реального уч-ща, Вірмено-Базарської жін. г-зії — сприяли поширенню професійної та жін. освіти. Ф.-Ф. були активними учасниками таврійського та херсонського *земського руху*, брали участь у суспільно-політичній діяльності. **Володимир Едуардович** (1877—1946) був обраний депутатом *Державної думи Російської імперії* (3-го скликання). **Фрідріх-Якоб Едуардович** (див. Ф.-Я.*Фальц-Фейн*; 1863—1920) став засновником всесвітньо відомого степового заповідника *«Асканія-Нова»*. 1917 Ф.-Ф. виїхали за кордон. Нащадки живуть у Ліхтенштейні. Відомий своєю громад. і меценатською діяльністю **Едуард Олександрович** (див. Е. фон *Фальц-Фейн*; н. 1912).

Літ.: *Prinz A.* Die Familie v. Fals-Fein. «Heimatbuch der Deutschen aus Russland», 1957, nr. 4; *Фальц-Фейн В.Э.* Аскания-Нова. К, 1997; *Эйлер А.А.* Александр Фальц-Фейн: Жизнь русского аристократа. В кн.: II Таврические научные чтения, посвященные 80-летию Центрального музея Тавриды: Сборник материалов. Симферополь, 2002; *Maaβ A.* Man glaubt, in einem Märchelande zu sein: Zum ökonomischen Aufstieg und zur soziokulturellen Integration der sächsischen Familie Falz-Fein in Russland 1807—1914. Dresden, 2004; *Задерейчук А.А.* Деятельность семьи Фальц-Фейнов в работе органов земского самоуправления Таврической губернии. В кн.: Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, вип. 34: Серія: Історичні науки, № 4. Чернігів, 2006; *Ганкевич В.Ю.* Доручення Ф.Е. Фальц-Фейна на управління маєтком «Асканія-Нова», як пам'ятка історико-правової науки. В кн.: Природа, право і держава: Історико-юридичні аспекти: Матеріали XVI Міжнародної історико-правової конференції 15—18 вересня 2006 р. Сімферополь, 2007; *Задерейчук А.А.* История возникновения и деятельности частного порта Хорлы. В кн.: Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского, т. 20 (59), № 1. Симферополь, 2007; *Її ж.* Участие рода Фальц-Фейнов в выставках-ярмарках Российской империи. «Культура народов Причерноморья» (Симферополь), 2007, № 111; *Ганкевич В.Ю.* Документы Государственного архива при Совете Министров Автономной Республики Крым о продаже герцогом Л.Ф. Ангальт-Дессау владений в Таврической губернии колонисту Ф.И. Фейну. «Вісті Біосферного заповідника "Асканія-Нова"» (Армянськ), 2008, т. 10; *Задерейчук А.А.* Фальц-Фейны в Таврии. Симферополь, 2010.

В.Ю. Ганкевич, А.А. Задерейчук.

В.Е. Фальц-Фейн (1877—1946).

ФАМІ́ЛЬНІ АРХІ́ВИ — архівні зібрання та колекції істор. документів, створені представниками землевласницької (політ., бюрократичної та культ.) *еліти* середньовічного та модерного сусп-ва. Вони складають цілісні джерельно-інформаційні комплекси — сукупність документальних свідчень про інтелектуальне й побутове життя еліти упродовж багатьох століть, держ., політ., культ., громад. і госп. активність окремого роду чи групи родів та їхнього оточення. В англомовній, рос., польс. та нім. архівістиці вживаються спец. терміни (patrimonial, family and estate archives; вотчинно-поместный архив; archiwum podworskie; Gutsarchiv), які визначають документальне зібрання, створене в процесі діяльності роду або фамілії (кількох родів) землевласників — представників політ. та культ. еліти.

Вміст Ф.а. є значно ширшим за ін. особові, родові або родинні архіви, оскільки їхньою засадничою ознакою є наявність великої кількості джерел приватноправового, економічно-госп. та статистико-описового характеру, що не притаманне ін. категоріям особових фондів. Відрізняє їх і той факт, що часом успадкування йшло не за родинним, а за маєтковим принципом і власниками родових документів ставали представники ін. родів. Ф.а. зберігали також відомості про великі групи людей, економічно або ж політично залежних від пред-

ставників роду/фамілії: населення сіл, розташов. на одідичених родом землях; священнослужителів, сільс. учителів, службовців маєтків. Порівняно з держ., відомчими та корпоративними архівами зміст Ф.а. має значну альтернативність, що пояснюється їхнім характером і вмістом. Документи, при створенні яких передбачалося, насамперед, задоволення внутр., особистих потреб або ж відновлення істор. пам'яті роду, виступають необхідним доповненням офіц. категорії джерел, можуть суперечити чи навіть спростовувати їх, розкривати приховані або не такі очевидні причини та наслідки запровадження цих актів. У документах Ф.а. часом містяться таємні відомості, які ніколи не потрапляли до офіц. архівів. Варто говорити також про різноманітність і всебічність документів Ф.а., що виходять далеко за межі службової компетенції і кола звичайних інтересів утворювачів таких архівів. Суттєвою характеристикою їх є обов'язкова регіональна прив'язка, і тому Ф.а. становлять надзвичайну цінність для краєзнавчих досліджень.

Найхарактерніша риса Ф.а. — безпосередня залежність від сусп. стану (див. *Стани*), що їх породив. Існування цього стану як провідного потребувало повсякденного доведення за допомогою архів. документів свого права на земельну власність, відповідний адм. і держ. статус, що було запорукою кер-ва ін. станами сусп-ва. Кожен такий рід утримував свій приватний архів, дбайливо зберігав документи предків, заповідаючи їх у спадщину, розподіляючи між нащадками. Це породжувало масовість і типовість Ф.а. З послабленням сусп. ваги землевласницької верстви наприкінці модерної епохи минула безпосередня потреба в архів. доказах, Ф.а. втратили своє утилітарне призначення, зазнали занепаду й суттєвих втрат і як масове явище взагалі зникли. Вцілілі Ф.а. перетворювалися на колекційні архівні, музейні та бібліотечні зібрання, підтриманням і поповненням яких займалися національно-свідомі представники родової еліти.

Історія дослідження Ф.а. почалася з пізньосередньовічної доби, адже навіть перші держ. архіви виникали як збірки істор. документів правлячого роду. У цьому відбилася невіддільність приватного і громадського в середньовічному світосприйнятті. Закордонна архівістика приділяла значну увагу дослідженню складу, змісту та особливостей Ф.а., разом із тим не завжди вважала їх за збірки архів. документів, а за «історичні рукописи», віднесені до сфери компетенції б-к та бібліотекарів. Значними були напрацювання в дослідженні приватних архівів родової еліти брит., іспанських, польс., франц. архівознавців. У доробку іспанської архівістики — спец. посібник, а також ґрунтовна система описування документів Ф.а. У Франції до заг. курсу архівістики включений спец. розділ про Ф.а. Давні традиції вивчення й публікації фамільних документів, принаймні з кінця 18 ст., має польс. архівістика, де сформульовано таку періодизацію історії Ф.а. польс. аристократичних родин: масова поява в 16 ст., розквіт у 19 ст., пов'язаний з необхідністю доведення майнових прав, а також піднесенням нац. свідомості еліти в умовах бездерж. існування Польщі.

В Україні дослідження Ф.а. розпочалося лише в 19 ст. і відбувалося за двома напрямами: вивчення приватних архівів правобереж. (*шляхти* та *магнатів Речі Посполитої*) та лівобереж. (укр. шляхти 17—18 ст., згодом інкорпорованої до рос. *дворянства*) еліт, які мали значні відмінності: у перших непоодинокими були документи 15—16 ст., тоді як абсолютна більшість других започаткована наприкінці 17 — у 18 ст. Дослідниками Ф.а. були В.*Антонович*, Д.*Багалій*, М.*Грушевський*, В.*Іконников*, О.*Лазаревський*, М.*Маркевич*, Г.*Милорадович*, В.*Модзалевський*, О.*Оглоблин*, І.Ф.*Павловський*, М.*Плохинський*, О.Стороженко, М.*Судієнко*, Ю.Татищев та ін.

Істор. події 1917—21 призвели до повної ліквідації землевласницького стану та загибелі їхніх архівів. Ті фамільні фонди, які нині перебувають у складі нац. архів. фонду і зберігаються в держ. архівах, стали штучно створеними колекціями родинних документів, механічно розірваними на частини за формальними ознаками й переробленими архівістами 1930—60-х рр. за тогочасними схемами фондування та описування. Виникли дрібні «особові фонди», вилучені зі складу великих, історично сформованих фамільних зібрань за іменами окремих представників еліти. Складнішою була доля Ф.а., які опинилися у Всенар. б-ці України в Києві (нині Нац. б-ка України ім. В.Вернадського; див. *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*), де вони просто розривалися між трьома обліковими «відділами»: I (літ. матеріали); II (істор. матеріали) та III (листування). Таким чином, була повністю зруйнована цілісність укр. Ф.а. як феномену архівістики з притаманними їм характерними особливостями складу і змісту.

Нині спостерігається відродження інтересу до вивчення і реконструкції первісного складу Ф.а. Сучасні історики-архівісти В.Заруба, Л.Гісцова, В.Ульяновський, Н.Черкаська, Г.Швидько та ін. опублікували вагомі праці з цієї тематики.

Публікації фамільних архівів: Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей: XVII—XVIII вв. К., 1884; Мотыженский архив: Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв. К., 1890; Любецкий архив графа Милорадовича, вып. 1. К., 1898; Стороженки: фамильный архив, т. 1—4, 6—8. К., 1902—10.

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 4, т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. К., 1867; *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив. «Киевская старина», 1883, т. 7, № 11; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 1, кн. 2. К., 1892; *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: превращение козацкой старшины в дворянство. К., 1897; *Дорошенко П.Я.* Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губернии. В кн.: Древности: Труды Археографической комиссии Императорского Московского археологического общества, т. 1, вып. 1. М., 1898; Фамильные архивы. «Киевская старина», 1904, т. 85, № 6; *Павловский И.Ф.* К истории Полтавского дворянства 1802—1902: Очерки по архивным данным, вып. 1. Полтава, 1906; Т. 2. Полтава, 1907; Про поміщицькі архіви: обіжник ЦАУ УСРР до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР від 15.03.1926. «Архівна справа», 1926, кн. 2—3; *Gille B., Gille G.* Les archives familiales et personnelles. В кн.: Manuel d'Archivistique. Paris, 1970; Мнишки:

Указатель архивных материалов и библиографии. К., 1989; *Швидько А.К.* Особенности состава фамильных архивных фондов и методика их анализа (на материалах Левобережной Украины). В кн.: Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции: 30 мая — 1 июня 1990 г. К., 1990; *Gallego Dominguez O.* Manual des archivos familiares. Madrid, 1993; *Заруба В.М.* Забутий полковник та його архів. В кн.: *Заруба В.М.* Студії з історії України. К., 1995; *Hiscowa L., Suchich L.* Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowe. «Miscellanea Historico-Archivistica» (Warszawa), 1998, t. 9; *Zielinska T.* Archives of the Great Families of the Polish Commonwealth — a Legacy of the Nations of Eastern and Central Europe. В кн.: The Private Archives and Archival Materials in the Central and East European Countries: Materials of the International Conference: Mandralin, October 8—11, 1998. Warszawa, 1999; *Aser Rosario G., Urien Lafuente A.* Archivos Nobiliarios: Cuadro de Clasification. Madrid, 2000; *Гісцова Л.З.* Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України. «Архіви України», 2000, № 4—6; *Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000; *Черкаська Н.* Інформативний потенціал магнатських родових архівів Правобережної України. В кн.: Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник, вип. 5. К., 2001; Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002; *Папакін Г.* Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII — XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. К., 2004.

Г.В. Папакін.

ФАНАГО́РІЯ (грец. Φαναγόρεια) — античне і середньовічне місто на Таманському п-ві, на пд. березі Таманської затоки. Ототожнюється з *городищем* поблизу смт Сєнной Темрюцького р-ну Краснодарського краю РФ. Площа — бл. 50 га, з них 15—17 га затоплені. Товща культ. шару — до 7 м. Систематичні дослідження Ф. проводяться з 1936 (В.*Блаватський*, М.Кобиліна, В.Долгоруков, В.Кузнецов, А.Атавін, С.Плетньова та ін.).

Згадується в багатьох літ. джерелах, зокрема у *Гекатея Мілетського*, *Страбона*, Псевдо-Скімна, *Арріана* Флавія, Клавдія *Птолемея*, *Прокопія Кесарійського*, *Менандра Протиктора*, *Феофана Сповідника*, патріарха Никифора. Під документами патріаршого синоду 518 в *Константинополі* стоїть підпис Іоанна, єпископа Фанагорії.

Заснована в 540-ві рр. до н. е. вихідцями з іонійського м. Теос (нині руїни біля с. Сигаджик, провінція Ізмір, Туреччина). Входила до *Боспорського царства*, відома як «столиця Азійського Боспору». В 1 ст. до н. е. мала назву Агриппія. Період розквіту — 5—2 ст. до н. е. Ф. була мор. портом, карбувала власну монету, вела жваву торгівлю. Розкопані залишки фортечних стін, житлових будинків, гімнасія, терм, святилища Деметри, ремісничих майстерень та ін. У затопленій частині знайдено ряж — фундамент для портових споруд. У написах згадуються святилища Афродіти Уранії, Аполлона Лікаря. Поблизу Ф. відкриті ґрунтовий і курганний некрополі. Наприкінці 2 ст. до н. е. Ф. потрапила в залежність від понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора. 63 до н. е. Ф. повстала проти Мітрідата VI, після смерті якого одержала від *Риму Стародавнього* автономію. Невдовзі цар *Фарнак* (63—47 до н. е.) повернув місто під владу Боспору. Наприкінці 4 ст. Ф. зруйнували *гуни*. Згодом місто відродилося і проіснувало до 10 ст.

Літ.: *Кобылина М.М.* Фанагория. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1956, № 57; *Долгоруков В.С.* Фанагория. В кн.: Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984; *Кобылина М.М.* Фанагория. М., 1989; *Кузнецов В.Д.* Фанагория — столица Азиатского Боспора. В кн.: Античное наследие Кубани, т. 1. М., 2010.

А.В. Буйських.

У 5—6 ст. місто, яке зберегло своє античне обличчя, підпало під владу *Візантії*. У 2-й чв. 6 ст. Ф. була піддана розгрому, на що вказують потужний прошарок згарища та виявлені снаряди від метальних машин. Події пов'язані з повстанням Горда, князя візант. федератів, і діями у відповідь візант. військ і флоту 528 або 534. Життя в місті на деякий час згасло. Ф. повернулася під владу Візантії, тут перебував представник імператорської влади — «коміт». Останньою чвертю 6 ст. датують ще одне згарище, пов'язане з походом військ *Тюркського каганату* на Боспор 576. Уже 588 Візантія відновила владу над протокою; імовірно, єпархію Ф. скасували, і місто в церк. відношенні зарахували до єпархії Зіхії. Наприкінці 6 — у 3-й чв. 7 ст. Ф. сусідила з *Великою Болгарією*. Проте немає ніяких свідчень, що Ф. входила до цього утворення або була його «столицею». Лише з появою *хозар* наприкінці 7 ст. булгари (протоболгари) з'явилися на островах кубанської дельти.

Міське розпланування характеризується кварталами. Місто було заселене булгарами, хозарами, *аланами*, греками та євреями. Некрополі були розташов. на західній і південній околицях. Осн. заняттям мешканців було сільс. госп-во. Були розвинуті прядіння і ткацтво, косторізне ремесло, виготовлення ліпного і гончарного кухонного посуду. Є дані про вир-во заліза й обробку металів. Торг. зв'язки Ф. здійснювалися морем і шляхами, які були прокладені ще в антич. період. Транзитний характер торгівлі пояснює життєздатність і сталі зв'язки міста з Візантією.

Наприкінці 7 ст. Ф. ввійшла до сфери впливу *Хозарського каганату*. У цей час у Ф. була ставка двох хозар. чиновників — архонта Скіф. Боспору, який відповідав за збір податків, і архонта-тудуна — представника *кагана* на Боспорі. Містом керував «архонт», якого обирали серед фанагорійської знаті. У Ф. бл. 10-ти років перебував скинутий візант. імп. *Юстиніан II*.

У межах 2-ї пол. 9 ст. у Ф. відзначено ще один прошарок згарища, пов'язаний із розгромом міста *уграми* або *печенігами*. На деякий час життя у Ф. завмерло, але знову відродилося і тривало аж до перших десятиліть 10 ст., коли остаточно згасло внаслідок негативних змін при-

Фанагорія. Розкопки «верхнього міста». Фото 2011.

родного середовища — Ф. втратила своє вигідне положення, залишившись осторонь від торг. шляхів. На поч. 10 ст. більша частина населення залишила Ф. і знайшла прихисток у Таматарсі (*Тмуторокані*), яка стояла за 25 км на схід.

Літ.: *Атавин А.Г.* Средневековая Фанагория и ее место среди одновременных памятников Северного Причерноморья. В кн.: Славяне и их соседи: место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития: эпоха феодализма. М., 1988; *Плетнева С.А.* Фанагория. В кн.: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века: Серия «Археология». М., 2003; *Чхаидзе В.Н.* Фанагория в VI—X веках. М., 2013.

В.М. Чхаїдзе.

Статер Фарнака. Золото. Пантікапей. 51—50 р. до н. е. Аверс і реверс.

ФАРНА́К (97—47 до н. е.) — володар *Боспорського царства* (63—47 до н. е.), третій син понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора. За зраду батька отримав у нагороду — від *Риму Стародавнього* Боспор (крім *Фанагорії*). Проте проводив незалежну від рим. д-ви політику. На золотих монетах ставив титул за мітрідатівською традицією: «цар царів великий Фарнак», доклав вагомих зусиль для зміцнення царства. Задля приєднання спадкових земель, втрачених батьком через війни з Римом, здійснив похід до Малої Азії, підкорив Фанагорію, Колхіду, Малу Вірменію, кілька міст у Каппадокії. Зазнав нищівної поразки в битві з Гаєм Юлієм Цезарем 47 до н. е. Втік на Боспор, де невдовзі загинув у боротьбі за владу зі своїм ставлеником етнархом *Асандром*, який проголосив себе царем.

Літ.: *Сапрыкин С.Ю.* Понтийское царство: государство греков и варваров в Причерноморье. М., 1996.

А.С. Русяєва.

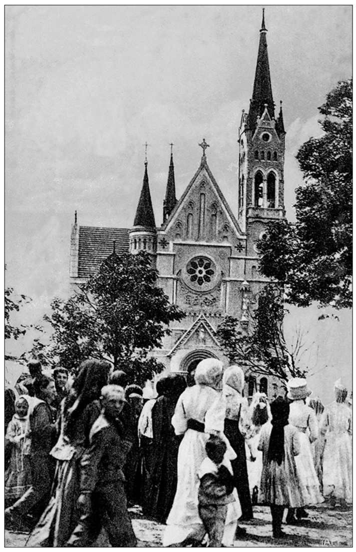
Фастів. Покровська церква. Фото 2012.

ФА́СТІВ (був поширений також варіант назви Хвастів) — місто обласного підпорядкування *Київської області*, райцентр. Розташ. на р. Унава (прит. Ірпеня, бас. Дніпра). Населення 50,5 тис. осіб (2011).

Топонім Фастів уперше згадується 1561 (поширена в літературі дата першої згадки 1390 є наслідком історіографічного непорозуміння), коли власник урочища Фастів у *Київському воєводстві* Андрій Макаревич віддав його в заставу київ. римо-катол. єпископові Миколаю Пацу. Після кількох суд. процесів Ф. остаточно став власністю київ. римо-катол. єпископів; один із них — Йосип *Верещинський* — на поч. 1590-х рр. заснував замок і поселення, яке на клопотання його наступника Кшиштофа Казимирського 1601 отримало від польс. короля *Сигізмунда III* Ваза *магдебурзьке право*. Засновник дав поселенню назву «Новий Верещин», але вона не прижилася і швидко змінилася на «Фастів». У перші десятиліття 17 ст. Ф. був резиденцією київ. римо-катол. єпископів. 1625 тут відкрито єзуїтський колегіум (див. *Єзуїтські школи*), 1638 — монастир *бернардинців*. Нетривалий час у Ф. діяла друкарня (відоме лише одне її видання 1597).

Із 1648 Ф. — у складі козац. держави, центр сотні *Білоцерківського полку*. Занепав через воєнні дії, у 2-й пол. 1670-х рр. знелюднів. 1685 С.*Палій* в ході козац. реколонізації Пд. Київщини наново осадив Ф., збудував у ньому фортецю і зробив її своєю резиденцією. Місто стало центром *Фастівського полку*. Після арешту С.Палія (1704) Ф. контролювали влада *Гетьманщини* та рос. війська. Після 2-го «великого згону» (зима 1711/12) місто знову спорожніло і почало відроджуватися після повернення під владу *Речі Посполитої* (1714). Ф. знову став власністю київ. римо-катол. єпископів. Під час *Коліївщини* повстанський загін на чолі із М.*Швачкою* та А.*Журбою* здобув місто і вчинив тут різанину. Після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Ф. — у складі Рос. імперії, містечко Васильківського пов. *Київської губернії*. Ф. залишався власністю київ. ри-

Фастів. Хрестовоздвиженський костьол та його парафіяни. Поштівка 1910-х років.

мо-катол. єпископів до 1843, а потім відійшов до казни. Спорудження залізниць *Київ—Балта* (1870) і Ф. — Знам'янка (нині місто Кіровогр. обл.; 1876) прискорило розвиток міста, в економіці якого провідну роль стали відігравати обслуговування залізничного транспорту (паровозне депо) і пром-сть (найбільшим із підпр-в був котельно-мех. з-д Ф.Брандта, заснований 1890). За переписом 1897, населення Ф. становило 10,7 тис. осіб (із них 52 % іудеїв, 41 % православних, решта — переважно римо-католики).

1 грудня 1918 у Ф. було укладено «передвступний» договір про злуку між *Українською Народною Республікою* та *Західноукраїнською Народною Республікою* (див. *Акт злуки*). 23—26 вересня 1919 частини *Збройних сил Півдня Росії* (2-га Терська пластунська бригада і Вовчанський партизан. загін) вчинили в місті єврейс. погром — найбільший за кількістю жертв (кілька сотень) з погромів, здійснених «білими». 11 червня 1920 остаточно встановлено рад. владу. Із 1923 Ф. — районний центр, із 1938 — місто. Окупований гітлерівцями з 22 липня 1941 до 7 листопада 1943. У місті діяли рад. підпілля (його найвідомішим діячем був П.*Буйко*) та підпілля *Організації українських націоналістів*.

У рад. час тривав розвиток Ф. як транспортного вузла (після спорудження лінії Ф.—*Житомир* (1935) станція Фастів стала одним із найважливіших вузлів Пд.-Зх. залізниці). Найбільшими підпр-вами були машинобудівні й ті, що обслуговували залізницю. На поч. 21 ст. важливу роль в економіці міста відіграють вир-во пива і поліграфія.

Пам'ятки архітектури: дерев'яна Покровська церква (1781), Хрестовоздвиженський костьол (1903—11). Серед пам'ятників — монумент винахіднику в галузі електрозварювання М.*Бенардосу* (1981). Діють держ. краєзнавчий музей і громад. музей-вагон, присвячений події 1 грудня 1918. У Ф. народилися композитор, співак і режисер А.Горчинський, боксер В.Качановський.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; *Петров Н.И.* Киевское латинское бискупство и столовое бискупское имение Фастов. «Киевские епархиальные ведомости», 1876, № 11, 16, 21, 22; *Стороженко А.В.* Фастовская типография. «Киевская старина», 1895, № 12; Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971; *Шулешко І.В.* Поезія в камені: з історії фастівського костелу. «Прес-музей» (Фастів), 1994, № 2; *Її ж.* З історії будівництва православних церков у Фастові: за архівними матеріалами і документами. Там само, 1997, № 7; *Кравченко Н.М. та ін.* Фастівщина: сторінки історії (від давнини до 20-х років XX століття). Фастів, 2004; *Морозов О.* Нариси з історії стародавнього Ніжина. «Ніжинська старовина», 2005, вип. 1 (4); *Немировский А.А.* К вопросу о числе жертв еврейских погромов в Фастове и в Киеве (осень 1919 г.). «Новый исторический вестник», 2005, № 14.

Д.Я. Вортман.

ФА́СТІВСЬКИЙ ПОЛК (ін. назва — Білоцерківський полк) — військ. та адм.-тер. козац. утворення на землях *Речі Посполитої*. Протягом 1684—1702 центр полку перебував у м. *Фастів*, 1702—13 — у м. *Біла Церква*, формально це був охочекомонний полк (див. *Охотницькі полки*). Перші згадки про створення козац. військ. одиниці на Фастівщині датуються періодом *Національної революції 1648—1676*: 1649 існувала Фастівська сотня (сотники — Г.Фастівець, П.Донець, Д.Микифорович) як складова *Білоцерківського полку*, а в 1650-х рр. уже існував Ф.п. Після участі у *Віденській битві 1683*, у 1684, військ. старшина *Запорозької Січі* С.*Палій* отримав привілей польс. короля *Яна III Собєського* на формування охочекомонного козац. полку в межах *Київського воєводства*. 25 серпня 1685 С.Палій видав універсал з Білої Церкви, в якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією Ф.п., про введення *мита* на користь місц. козац. адміністрації. Із цивільного населення полку збиралися медова данина, «борошно», *чинш* та *індукта*. Військ. склад полку коливався від 500 до 4 тис. осіб. Полк брав участь у війні «Священної ліги» з *Османською імперією* 1684—99 та *російсько-турецькій війні 1686—1700*, походах Речі Посполитої до *Молдавського князівства* (1685—86). Разом із коронними військами козаки полку воювали проти турків і татар на Зх. Поділлі, зокрема поблизу м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), обороняли від татар. нападів *Немирів* (1688), *Умань* (1689), Білу Церкву (1687, 1690), *Смілу* (1693) та Фастів (1690, 1693, 1695). Ф.п. спільно з лівобереж. козац. полками здійснював військ. операції у володіннях Осман. імперії та *Кримського ханату* в Пн. Причорномор'ї та Молдові.

Територія Ф.п., що означувалася як «Палієва держава», охоплювала Пд. і Пд.-Сх. Київщину та Сх. Брацлавщину в межах колиш. сотень *Київського полку* (правобереж. частини), *Білоцерківського полку*, *Паволоцького полку*, *Корсунського полку*, *Уманського полку*, *Брацлавського полку*, *Черкаського полку* (правобереж. частини), *Чигиринського полку*, *Торговицького полку* й *Могилівського полку* Укр. козац. д-ви. Восени 1692 козац. старшина порядкувала у містечках пд.-сх. Волині — *Любарі*, Лабуні (нині с. Новолабунь Полонського р-ну Хмельн. обл.), *Полонному* і *Грицеві*, а зх. межа володінь власне полку проходила лінією: Демидів—Литвинівка—*Бородянка*—*Радомишль*—*Коростишів*. Пн. кордон володінь фастівського полковника С.Палія окреслювався річками Прип'ять (прит. Дніпра) і Словечна (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), які межували з *Великим князівством Литовським*. 1696 правобережні козаки поширили владу на Горностайпільську, Бородянську і Казаровицьку волості ВКЛ. Одночасно осердя Ф.п. формувалося у межах володінь Київ. біскупства Римо-катол. церкви *Корони Польської*. Тут зосереджувалися полкове управління та канцелярія Ф.п., з якої велося активне листування з королями Речі Посполитої, царями Моск. д-ви, ханами Крим. ханату, господарями Волоського та Молдав. князівств, адміністрацією ВКЛ та урядовцями цих країн. Зокрема, 1688, 1691—93, 1699 та 1700 полковник Ф.п. звертався з проханням до рос. царів про прийняття Правобережжя під їхню зверхність. 1692 у Фастові перебувало посольство короля Яна III Собєського на чолі із шляхтичем К.Ласкою. 1694 та 1700 фастівські козаки оборонялися від нападу військ Корони Польської. З початком *Північної війни 1700—1721* бл. 1 тис. фастівських козаків допомагали польс. королеві *Августу II* Фридерику Веттіну в боях під Ригою (нині столиця Латвії). 25 січня та 4 травня 1702 були видані королів. універсали Августа II Фридерика про ліквідацію Ф.п., всупереч чому фастівські козаки оголосили територію свого полку «вільною козацькою областю». Протягом 1702—04 козаки полку брали участь у повстанні («друга Хмельниччина») на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й *Волині* проти Корони Польської. Із 2 вересня до 10 листопада 1702 фастівчани облягали Білоцерківську

Фастів. Залізничний вокзал і «Музей на колесах». Фото 2008.

фортецю, яка була відвойована у польського гарнізону. У травні 1704 Ф.п. приєднався до 40-тис. війська гетьмана І.*Мазепи* під час походу до сх. воєводств Речі Посполитої.

Ф.п. очолювали П.Дзик, П.Корицький, П.Лясковський, С.Палій, М.Омельченко, А.Гамалія та А.Танський. У Фастові не раз відбувалися ради козацтва *Правобережної України.*

Літ.: *Антонович В.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1716). В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2. К., 1868; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII ст. К., 1899; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків у 1688—1689 рр. «ЗНТШ», 1930, т. 100; *Його ж.* Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. «Праці Історично-філологічного товариства в Празі», 1942, вип. 4; *Дядиченко В.* З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699 рр.). «Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР», 1946, кн. 2; *Janczak J.* Powstanie Paleja. В кн.: Zeszyty Naukowie Uniwersytetu Wrocławskiego: Historia 3. Wrocław, 1960; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiey wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII ww. Wrocław, 1963; *Сергієнко Г.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII ст. і на початку XVIII ст. К., 1963; *Крип'якевич І.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; *Gajecky G.* The Cossack administratoin of the Hetmanate, vol. 2. Cambridge, 1978; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996; Семен Палій та Фастівщина в історії України: Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. К.—Фастів, 1997; *Кривошея В.* Українська козацька старшина, ч. 2. К., 1998; *Його ж.* Білоцерківський полк. К., 2002; *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита: 1686—1699 рр. К., 2004; *Czuchlib T.* Warszawa—Fastow: strony współpracy i walki między stolicą Polską a «prowincjonalnym» miasteczkiem kozackim: Wojna a pokoj. Kijów, 2004; *Крикун М.* Між війною і радою: козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. К., 2006; *Заруба В.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007; *Станіславський В.* Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні. «Україна в Центрально-Східній Європі», 2008, вип. 8; *Чухліб Т.* Територія та кордони правобережного Українського гетьманату. «Регіональна історія України», 2009, № 3; *Сокирко О.* «Палієва держава» і сердюки в невідомому універсалі Івана Мазепи 1704 року. В кн.: Іван Мазепа і мазепинці: Науковий збірник. Львів, 2011.

Т.В. Чухліб.

ФАШИ́ЗМ (італ. fascismo, від fascio — купа, пучок, об'єднання) — ідеологія і практика європ. антидемократ. націоналістичних рухів 1920—40-х рр. Через ідеологічну ангажованість дослідників досі залишається дискусійним у науці питання про адекватність застосування терміна «фашизм» до певних правих, консервативних або націоналістичних рухів вказаного періоду в різних країнах.

1) Політ. рух, що оформився після *Першої світової війни* в Італії і став однією з поширених у той час моделей радикального розв'язання суспільно-політ. та екон. проблем. Фундатором Ф. виступив діяч італ. соціаліст. руху Б.*Муссоліні*, який заснував 1919 рух «Фаши ді комбаттіменте» («Союз боротьби»), а 1921 — Нац. фашист. партію. 1922—43 вона перебувала при владі. Ідеології Ф. властиві імперіалістичні устремління, оперті на «спадщину Риму», апологетика всемогутності нац. д-ви (див. *Тоталітаризм*), мілітаризм, антипарламентаризм, корпоративний принцип, визнання приватної власності із засудженням зловживань нею, критика індустріального та фінансового *капіталізму*, орієнтація на дрібні та середні підпр-ва, вождизм, відкидання ідеї класової боротьби на користь нац. міжкласової солідарності, інтеграція індивіда в низку ідеологічно контрольованих орг-цій, антикомунізм. Метою італ. Ф. була побудова тоталітарної д-ви, але в політ. практиці про таку в Італії, на відміну від Німеччини (1933), можна говорити лише від часів *«вісі Рим—Берлін»* — до того політ. режим мав риси авторитарного без масштабних політ. репресій.

Ідейне коріння Ф. містить дві складові: місц. традиційні форми екстремістського *націоналізму* та еклектичний комплекс філос., соціологічних, біологічних, політичних, наукових та псевдонаукових теорій, що були поширені в Європі наприкінці 19 — у 1-й третині 20 ст. До числа останніх належать мистецький футуризм Ф.-Т.Марінетті, філософські ідеї Дж.Джентіле, соціал-дарвінізм (див. також *Еволюціонізм в історичній науці*), *волюнтаризм* А.Бергсона і Ф.-В.*Ніцше*, елітаризм (див. також *Елітаризму підхід в історичній науці*) В.Парето та Р.Міхельса, соціальна психологія Г.Лебона, прагматизм В.Джемса, ідеї «консервативної революції» Дж.Еволи, низка соціаліст. ідей, зокрема марксизм і концепції революц. насильства та політ. міфу ідеолога синдикалізму Ж.Сореля.

У центрі фашист. ідеології — теорії корпоративної д-ви та тоталітаризму, але водночас наявні компроміси з монархією та катол. церквою, значний соціаліст. спадок, відсутність расизму та антисемітизму. Близьким до італ. Ф. є Ф. романських та катол. країн — «піренейський фашизм» (режими А.Салазара та Ф.Франко Баамонде) та «австрофашизм» (орг-ція «Гаймвер»). Ідеологія італ. Ф. суттєво змінювалася залежно від політ. кон'юнктури в Італії та зовнішньополіт. контексту.

2) Ідеологія та практика політ. рухів Центр. та Пн. Європи, що спиралися на відповідні зразки нім. *нацизму*.

В історіографії з 1960-х рр. триває дискусія із приводу критеріїв адекватного визначення фашист. ідеології, її спільності чи відмінності з нацизмом. Ліволіберальна історіографія (Х.*Арендт*, З.*Бжезинський*, Ж.Желев та ін.) акцентує увагу на тоталітарному аспекті ідеології, проте досі залишається нерозв'язаною проблема визначення типологічних розбіжностей фашистсько-тоталітарних та консервативно-авторитарних режимів у 1920—30-ті рр. Праві та консервативні історики (Е.Нольте, Й.Фест, П.Джонсон, П.Скратон та ін.) наголошують на використанні у Ф. соціаліст. ідей («єресь марксизму») та їхній взаємній причиновій обумовленості («фашизм — радикальний антимарксизм») або на тому, що

з огляду на еклектичність доктрини Ф. його ознакою може бути лише певна характерна політ. практика, а не популістська ідеологія. У соціаліст. та ліволіберальних авторів «фашизмом» часом може називатися будь-яка права або консервативна ідеологія — але це є визначенням, обумовленим ідеологічними конфліктами сьогодення. В *історичній науці* загалом домінує сприйняття Ф. (навіть у широкому сенсі — з нацизмом включно) як політ., соціального та соціально-психологічного феномену міжвоєнного часу. Подальші та актуальні форми антидемократ. націоналізму в різних країнах можуть окреслюватися як «неофашизм» або «неонацизм», проте осн. критерієм для таких визначень мусить бути наявність задекларованої або очевидної ідеологічної спадковості від Ф. або нацизму 1920—40-х рр.

Дж.: *Муссоліні Б.* Доктрина фашизму. Львів, 1937.

Літ.: *Nolte E.* Der Faschismus in seiner Epoche. München, 1963; *Лопухов Б.Р.* История фашистского режима в Италии. М., 1977; История фашизма в Западной Европе. М., 1978; *Бурдерон Р.* Фашизм: Идеология и практика. М., 1983; *Scruton R.* A Dictionary of Political Thought. London, 1984; *Бессонов Б.* Фашизм: Идеология, политика. М., 1985; *Желев Ж.* Фашизм: Тоталитарное государство. М., 1991; *Баллестрем К.* Апории теории тоталитаризма. «Вопросы философии», 1992, № 5; *Payne S.* The History of Fascism: 1914—1945. New York, 1995; *Paxton R.* The anatomy of Fascism. London, 2005.

К.Ю. Галушко.

ФЕВР (Febvre) **Люсьєн** (22.07.1878—27.09.1956) — франц. історик, один із фундаторів *Анналів школи*. Член Академії моральних і політ. наук (1951). Н. в м. Нансі (Франція). Професор ун-тів Діжона (Франція; 1912—14), Страсбурга (Франція; 1919—33), Колежу де Франс (із 1933). Із 1935 керував підготовкою видання «Французької енциклопедії». Із 1947 очолив секцію «Економічні та соціальні науки» у Практичній школі вищих досліджень. 1929 разом із М.*Блоком* заснував час. «Annales d’histoire économique et sociale», навколо якого сформувалася знаменита історико-наук. школа «Анналів». Прихильник усебічного, тотального дослідження історії з максимально широким спектром точок зору та можливих перспектив щодо істор. реальності, з урахуванням специфіки сусп-ва та індивідуальної свідомості. Приділяв велику увагу вивченню *географії історичної*, торгівлі, соціального устрою та відносин, мови, релігії, *культури*, психології різних спільнот та ін. сфер життєдіяльності людини. Чільне місце в наукових студіях Ф. посідала дослідницька проблематика, пов’язана з розробкою понятійного апарату *історичної науки*, зокрема терміна «ментальність» (див. *Ментальність*), тобто здатності свідомості сприймати і пояснювати навколишній світ. Вважав, що терміни «суспільство» та «цивілізація» репрезентують єдність різнобічного духовного та матеріального життя людей. Обстоював думку про мінливість структури свідомості людини та суспільства протягом різних істор. епох. Розглядав історію як синтезуючу науку про суспільну людину. Широко застосовував методи з обсягу *етнології* та соціальної психології. Автор праць із франц. та західноєвроп. історії середньовіччя і модерного часу, насамперед студій з історії 16—17 ст. Ідеї та концептуальні підходи, представлені у працях Ф., справили помітний вплив на пострад. укр. історіографію, особливо стосовно розробки проблем ментальності.

Праці: La terre et l’évolution humaine. Paris, 1922; Le problème historique du Rhin. Paris, 1930; Le problème de l’incroyance au XVIe siécle: La réligion de Rabelais. Paris, 1942; Au Coeur religieux du XVIe siécle. Paris, 1957; Pour une histoire à part entiére. Paris, 1962; Бои за историю. М., 1991.

Літ.: *Видаль В.* Люсьен Февр (некролог). «Вестник истории мировой культуры», 1957, № 1; *Braudel F.* L. Febvre et l’histoire. «Annales: Economies. Sociétés. Civilisations», 1957, no. 2; *Соколова М.Н.* Современная французская историография: Основные тенденции в объяснении исторического процесса. М., 1979; *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики: Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии. М., 1980; Два письма Марка Блока и Люсьена Февра. В кн.: Одиссей: Человек в истории: 1990. М., 1990; *Бессмертный Ю.Л.* «Анналы»: Переломный этап? В кн.: Одиссей: Человек в истории: 1991. М., 1991; *Гуревич А.* Уроки Люсьена Февра. В кн.: *Февр Л.* Бои за историю. М., 1991; *Таран Л.* Французька історіографія (70-ті роки XIX — 80-ті роки XX ст.). К., 1991; *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа «Анналов». М., 1993; Споры о главном: Дискуссии о настоящем, прошлом и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». М., 1993; *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России: 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. К., 1994; *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. Львів, 2001.

О.В. Ясь.

Л. Февр.

С. Федак.

ФЕДА́К Степан (09.01.1861—06.01.1937) — громад. і політ. діяч, фінансист, філантроп, адвокат, засновник багатьох спеціалізованих доброчинних громад. орг-цій у *Галичині*. Н. в м. *Перемишль*. Навч. в бурсі *Ставропігійського інституту*, *Академічній гімназії у Львові* та Львів. ун-ті. Член *«Академічного кружка»*, диригент студентського хору. Один із засновників львів. співацького т-ва *«Боян»* (1891).

Ф. — організатор і співзасновник багатьох укр. екон. установ у Галичині. Член Апеляційної комісії для заробітного податку (із 1906), управи «Народної торгівлі», Центробанку, Ревізійного союзу українських кооперативів, Земельного іпотечного банку, т-ва «Карпатія» та ін. Засновник т-ва взаємних забезпечень *«Дністер»* та його директор (із 1909). Віце-президент Краєвого банку у Львові (пізніше — Банку госп-ва краєвого; 1914—18). Під час *Першої світової війни* інтернований рос. урядом як австрійс. підданий (1915) та вивезений до *Києва*. Повернувся в Галичину 1916. Голова Укр. горожанського к-ту для опіки й допомоги укр. полоненим, інтернованим та політ. в’язням (1918—21). Після ліквідації Укр. горожанського к-ту за його участю засновано т-во допомоги інвалідам та спілку укр. адвокатів для допомоги політв’язням, яку він очолював (1922—37). Ф. — сеньйор Ставропігійського ін-ту, почесний член *«Просвіти»* (із 1925) та низки ін. просвітницьких і громад. орг-цій у Галичині.

Ф. — член *Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки* (1918—19), держ.

П.В. Феденко.

секретар продовольства ЗУНР (кінець 1918). Міністр фінансів доби *Директорії Української Народної Республіки* в кабінеті С.*Остапенка* (лютий 1919). Захоплений у полон поляками. Замість нього міністром фінансів УНР призначений М.*Кривецький*.

П. у м. *Львів*.

Літ.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969; *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 3. К., 1990 (репринт віденського вид. 1920).

М.Ф. Дмитрієнко.

ФЕДЕ́НКО Панас (Опанас) **Васильович** (13.12.1893—10.09.1981) — політ. діяч, історик, публіцист. Професор. Н. на хуторі біля с. Веселі Терни (нині у складі м. *Кривий Ріг*). Закінчив історико-філол. ф-т Петерб. (Петрогр.) ун-ту (1917). Учасник Петерб. (Петрогр.) укр. студентської громади; із 1915 — член *Української соціал-демократичної робітничої партії*, із 1919 входив до ЦК УСДРП. Студентом розпочав газетярську діяльність, співпрацював з місячником *«Украинская жизнь»*, редагував двотижневик *«Наше життя»*. Активний учасник революц. подій лютого 1917 в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). У червні 1917 повернувся в Україну. У серпні 1917 сел. з'їздом Верхньодніпровського повіту обраний до *Української Центральної Ради*. Активно працював в УЦР до *гетьманського перевороту 1918*. У січні 1919 обраний делегатом 6-го з'їзду УСДРП (10—12 січня 1919) та *Трудового конгресу України*. Був редактором резолюцій конгресу, покладених в основу «Закону про владу» (затверджений 28 січня 1919), і Універсалу Трудового конгресу України. Співредактор *«Робітничої газети»* (1919). Член уряду УНР, заст. міністра інформації в уряді І.П.*Мазепи*. Як політ. референт брав участь у *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920*. Із грудня 1920 — в еміграції, жив у Румунії, *Львові*, Берліні (Німеччина). 1923—45 мешкав у Празі (нині столиця Чехії). Співпрацював у *Соціалістичному Інтернаціоналі*, був членом Виконавчого к-ту Соцінтерну від УСДРП. 5 січня 1929 у Празі на зборах представників укр. еміграції був обраний секретарем управи щойно створеного К-ту допомоги голодним України, що мав збирати гроші та харчі й надсилати їх до уражених голодом районів Півдня України.

20 жовтня 1930 як член Центрального виконавчого к-ту укр. емігрантських орг-цій у Чехо-Словац. Республіці підписав звернення до громадськості й урядів світ. держав («Апель до культурного світу») із закликом засудити терористичні дії польс. влади на західноукр. землях і захистити місц. укр. населення (докладніше див. *Пацифікація*). У листопаді 1930 в органі Соціаліст. Інтернаціоналу «International Information», що видавався в Цюриху (Швейцарія), заходами Ф. (тоді члена Виконкому Соцінтерну) були надруковані матеріали Укр. протестаційного к-ту з приводу польс. «пацифікації» Зх. України. У лютому 1931 антиукр. дії польс. уряду рішуче засудив у виступі на засіданні Виконкому Соцінтерну. Як учасник міжнар. соціаліст. конференції в Парижі (Франція) в серпні 1933 оприлюднив факти *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, влаштованого рос. більшовицьким режимом в Україні.

Першою спільною акцією укр. закордонних соціалістів стала оприлюднена в січні 1934 спільна заява про становище в Україні. Крім Н.*Григоріїва*, М.Скидана, І.Мазепи й Ф., звернення підписали І.*Макух* та М.*Стахів* — від імені *Української соціалістично-радикальної партії*, Л.*Ганкевич* та І.Квасниця — від імені *Української соціал-демократичної партії*. У документі викривалися злочини сталінського режиму в Україні, де, наголошувалося в заяві, моск. диктатура спричинила голодну смерть мільйонів людей, скасовує укр. школи, вид-ва, руйнує наук. й просвітні установи, переслідує і нищить укр. культ. працівників, «послідовно відновлює стару, дореволюційну політику русифікації».

У листопаді 1934 Ф. та І.Мазепа від імені закордонних укр. соціал-демократів листовно звернулися до Виконкому Соцінтерну, наголосивши, що «кожна співпраця Соціялістичного інтернаціоналу з Комінтерном, як знаряддям російської державної політики, без передумови — відновлення демократії та свободи поневолених народів СССР, — означала б капітуляцію... перед московською комуністичною диктатурою». Аналогічна думка проводилася й у «Меморандумі УСДРП про небезпеку війни з 24 лютого 1936 р.» Засуджуючи сталінську диктатуру, укр. соціал-демократи водночас акцентували увагу й на загрозі укр. народу від ін. «ближчих і дальших імперіялістичних сусідів», насамперед нацистської Німеччини, висунувши гасло боротьби «за вільне демократичне самовизначення проти всіх чужих сил, що тепер панують або хотять запанувати над українським народом».

У листопаді 1936 серед ін. еміграційних політиків підписав протестаційну «Декларацію українських політичних партій в справі проекту нової конституції СССР».

Працював доцентом, професором історії України в *Українському високому педагогічному інституті* (із 1926) та *Українському вільному університеті* в Празі (із 1934). Захистив докторат на філос. ф-ті УВУ (1934). Один з авторів *«Української загальної енциклопедії»*. 1945—51 жив у різних містах Німеччини, 1951—59 — у Лондоні (Велика Британія), із 1959 — у Мюнхені (ФРН). Співпрацював з *Інститутом з вивчення СРСР* у Мюнхені, був редактором і співробітником низки укр. періодичних видань у діаспорі, зокрема друкувався в *«Українському історику»*. Автор численних статей, нарисів, наук. досліджень, публіцистичних і худож. творів. Своїми наук. працями долучився до розвитку укр. політології. Серед праць: «З дипломатичної діяльності Данила Грека» (1929), «Політичні плани Я.Коменського та Україна» (1932), «Історія соціальної та політичної боротьби в Україні» (1935), «Українське національне відродження в XX ст.» (1936), «Nationalitatenfrage in der Sovietunion» (1937), «Ukraine: Her Struggle for Freedom» (1951), «Соціалізм давній і новочасний» (1968) та ін. Автор істор. повістей з козац. доби: «Гомоніла Україна..: Епопея з доби Б.Хмельницького» (1942), «Гетьманів кум» (1943), «Несмертельна слава» (1953, під псевд. В.Тирса), «Amor Patrae» (1962).

П. у м. Мюнхен.

Праці і тв.: Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine. Berlin, 1923; З історії української революції. Прага, 1930 (у співавт.); Український громадський рух у XX ст. Подєбради, 1934; Історія України від 1648. В кн.: Українська загальна енциклопедія, т. 3. Львів—Станиславів—Коломия, 1935; Наддніпрянщина XIX в. до 1914. Там само; Наддніпрянщина від 1914. Там само; Наддніпрянська еміграція після 1919—20. Там само; Суспільні та політичні рухи в Україні. Париж, 1953; Ісаак Мазепа: борець за волю України. Лондон, 1954; Україна після смерти Сталіна. Мюнхен, 1956; Український рух у XX ст. Лондон, 1959; Марксистські і большевицькі теорії національного питання. Мюнхен, 1960; Минуло півстоліття: Зимовий похід армії Української Народної Республіки 1919—1920 рр. Нью-Йорк, 1972.

Літ.: *Винниченко В.* Щоденник, т. 1—2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1980—83; *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX ст.). К., 2006; Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. К., 2008; *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927—1933, т. 1, кн. 2. К., 2012.

О.С. Рубльов.

ФЕДЕРАЛІ́СТІВ ГРУ́ПА, «фракція федералістів» — опозиція в КП(б)У, яка стояла на позиціях комуніст. «самостійництва». Заснована в червні 1919 в *Києві* частиною *більшовиків* (здебільшого вихідців з *Української соціал-демократичної робітничої партії*), прихильників відродження укр. державності, невдоволених шовіністично-централізаторською практикою РКП(б)—КП(б)У в Україні. Виникла під впливом виступів В.*Шахрая* та С.*Мазлаха*, почала діяльність із приватних нарад, до 1920 не оформлювалася організаційно. Фундатори: П.Слинько, Є.Касьяненко, П.І.*Попов*, Г.*Лапчинський*. У листопаді 1919 П.Попов звернувся до ЦК РКП(б) із меморандумом, де сформулював осн. програмні засади Ф.г. Укр. політика РКП(б) визначалася як «колоніальна», необхідність принципово нової комуніст. стратегії обґрунтовувалася специфікою національно-істор. умов, соціального та екон. становища України. Федералісти наполягали на: 1) повній суверенності Укр. рад. республіки та її уряду з підпорядкуванням йому армії та госп. управління; 2) створенні самостійної компартії більшовиків в Україні через об'єднання останніх із боротьбистами та ін. укр. політ. течіями, політ. центр якої мав зноситися з РКП(б) через *Інтернаціонал Комуністичний*. Союз рад. республік Ф.г. бачила як федерацію на засадах рівності всіх рад. республік. Звернення Ф.г. були формально розглянуті ЦК РКП(б) та його кер-вом і використані в їхній риториці з укр. питання, але відкинуті по суті.

Кер-во КП(б)У негативно відреагувало на виступи Ф.г. На парт. нараді в Гомелі (нині місто в Білорусі; листопад 1919) доповідь Г.Лапчинського «Про радянське будівництво» і його тези з парт. буд-ва зусиллями провідників КП(б)У (В.*Затонського*, С.*Косіора*, Д.*Мануїльського*, Р.Фарбмана, Ю.*Коцюбинського*) були відкинуті. 1920 боротьба Ф.г. за свою платформу тривала, але 4-та конференція КП(б)У (березень 1920) визнала їхні погляди некомуністичними, хоч і залишила в партії. Під час 4-го Всеукр. з'їзду Рад (травень 1920) Ф.г. утворила оргбюро у складі Г.Лапчинського, Є.Касьяненка, М.Криворотченка, Ерського, Я.Ландера й випустила нову відозву. Незабаром за вказівкою політбюро ЦК КП(б)У частину членів Ф.г. було заарештовано *ВУЧК*, виключено з партії. У їхній справі було створено спец. партійно-чекістську комісію на чолі з Ф.*Дзержинським* та С.Косіором. Жорсткий політ., адм. та моральний тиск спричинив ідейний та орг. розклад і зникнення Ф.г. влітку 1920.

Літ.: *Лапчинский Г.* Гомельское совещание (воспоминания). «Летопись революции», 1926, № 6; *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; *Панчук М.* Націонал-ухильництво: Анатомія проблеми. В кн.: Маршрутами історії. К., 1990; *Євсєлевський Л.І., Юренко О.П.* Повернувся назавжди: Лапчинський Г.Ф. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Юренко О.* Націонал-комунізм українській. В кн.: Мала енциклопедія етнодержавства. К., 1996.

О.П. Юренко.

ФЕДЕ́ЦЬКИЙ Альфред Костянтинович (1857—21.07.1902) — оператор хронікально-документальних фільмів, фотограф. Н. в. м. *Житомир.* Закінчив фотографічний ін-т при Академії мист-в у *Відні.* Упродовж кількох років працював фотографом у *Києві*, а з 1894 — у *Харкові.* Із 1896 почав знімати перші хронікальні фільми в Україні. Здійснив спроби в галузі кольорової фотографії. Фільми: «Джигітування козаків Першого Оренбурзького козачого полку», «Народне гуляння на Кінній площі в Харкові», «Вид Харківського вокзалу в момент відходу поїзда» та ін.

А.К. Федецький.

П. у м. *Мінськ*, похований у Харкові.

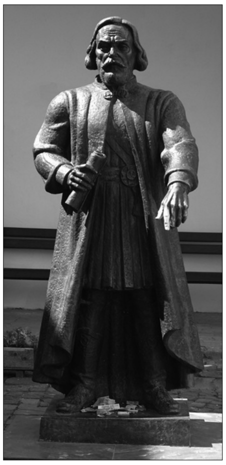
Літ.: *Шимон О.* Сторінки з історії кіно на Україні. К., 1964; *Шимон А.* Страницы биографии украинского кино. К., 1974.

П.М. Бондарчук.

ФЕ́ДІР (р. н. і р. с. невід.) — київ. князь, що згадується в літописах під 1331, коли його загін наздогнав під *Черніговом* щойно висвяченого митрополитом Київським і всієї Русі Феогностом новгород. архієпископа Василія. У літописному оповіданні про цей інцидент відзначається наявність поруч із князем татар. *баскака*, який своєю присутністю виразно засвідчує підпорядкування Ф. ханам *Золотої Орди.* Деякі дослідники вважають, що київ. володар водночас визнавав і зверхність *Великого князівства Литовського*, більше того — сам був братом вел. кн. литов. *Гедиміна.* Брак переконливих доказів на користь цієї гіпотези ставить її в один ряд з іншими, автори яких ототожнюють Ф. зі *Станіславом* Київським, ідентифікують його як *Ольговича* тощо. Попри обмеженість даних про особу князя Ф. сам факт його існування становить неабиякий наук. інтерес, оскільки засвідчує збереження на Київщині традиції князівського правління, успадкованої від давньорус. часів. Не виключено також, що саме він був усунутий від влади вел. кн. литов. *Ольгердом*, котрий посадив замість нього в *Києві* свого сина *Володимира Ольгердовича*, хоча літописна звістка про цю подію, яка нібито сталася 1362, міститься в пізньому (17 ст.) *Густинському літописі*

Цар Федір Олексійович. Гравюра К. Іоанно з портрета роботи художника Ж.-А. Беннера. 1817.

Пам'ятник Федору Коріятовичу в замку Паланок у Мукачевому. Скульптор В. Олашин. 2004.

та є сумнівною щодо своєї автентичності.

Літ.: *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. Одесса, 1912; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Русина О.В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; *Ейзо М.* Избрание и поставление Василия Калики на новгородское владычество в 1330—1331 гг. В кн.: Великий Новгород в истории средневековой Европы: к 70-летию В.Л. Янина. М., 1999; *Русина О.В.* Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005.

О.В. Русина.

ФЕ́ДІР КОРІЯ́ТОВИЧ (н. між 1336 і 1340 — п. між 1412 і 09.11.1416) — останній володар *Подільського князівства* (володіння *Коріятовичів*) 1388—94. Спершу був співправителем старшого брата Костянтина, а невдовзі після його смерті (1390 або 1391) поділив князівську владу з молодшим братом Василем. На відміну від найближчих своїх попередників Ф.К. відійшов від співробітництва з володарем *Королівства Польського* і *Великого князівства Литовського* Владиславом II *Ягайлом* і відновив політ. контакти Подільського князівства з Угор. королівством, що викликало негайну протидію з боку Ягайла та *Вітовта*. Восени 1394 (не раніше 11 жовтня) від імені й за наказом Ягайла війська Вітовта захопили замки *Поділля*. Змушені до еміграції Ф.К. і Василь Коріятович знайшли прихисток у володіннях Угорщини на Закарпатті, де Ф.К. отримав від угор. короля Сигізмунда I Люксембурга м. Мункач (*Мукачеве*) і маєтки в комітаті Берег. Імовірно, у 2-й пол. 1390-х рр. узяв шлюб з Валгою, донькою Драга, воєводи Мараморошу (див. *Мараморощина*). 1402 здійснив спробу знову оволодіти Поділлям, але був схоплений вірними Ягайлові старостами. У зв'язку з цією подією 9 липня 1403 Ф.К. видав спец. документ, яким пробачив Ягайлові та його старостам свій арешт і висловив бажання перебувати з польс. королем у братерській приязні, а ін. грамотою присягнув йому у вірності й послушенстві, обіцяючи ніколи не виступати проти Польс. королівства, Литви і Поділля. Ф.К. востаннє згадується 1412, коли у воєнній кампанії Сигізмунда I проти Ягайла виставив 200 вершників. Названий небіжчиком у документі від 9 листопада 1416, в якому Сигізмунд I призначив неодруженим дочкам Ф.К. Анущі та Марії щорічне утримання.

Літ.: *Stadnicki K.* Koryjat Gedyminowicz i Koryjatowicze. «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności», 1877, t. 7; *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. К., 1885; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895; *Prochaska A.* Podole lennem Korony 1352—1430. «Rozprawy Akademii Umiejetności: Widział Historyczno-Filozoficzny, seria 2», 1895, t. 7; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. Львів, 1907 (2-ге вид. — К., 1993); *Puzyna J.* Korjat i Korjatowicze. «Ateneum Wileńskie», 1930, 7; *Skrzypek J.* Usunięcie Fedora Korjatowicza z Podola w 1393 r. В кн.: Prace historyczne w 30-lecie działalności naukowej prof. St. Zakrzewskiego. Lwów, 1934; *Kuczynski S.M.* Fedor Koriatowicz. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 6. Kraków, 1948; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Tęgowski J.* Powiązania genealogiczne wojewodów mołdawskich Bogdanowiców z domem Giedyminowiczów w XIV—XV wieku. «Genealogia: Studia i Materiały Historyczne», 1993, t. 3; *Його ж.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku. «Teki Krakowskie», 1997, t. 5; *Його ж.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XIV wieku. В кн.: Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu, t. 1. Kraków, 2000; *Jozwiak S. та ін.* Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409—1411. Malbork, 2010.

Ф.М. Шабульдо.

ФЕ́ДІР ЛЮ́БАРТОВИЧ (Федот Любартович; р. н. невід. — п. 1431) — син волин. кн. *Любарта*. По смерті батька, бл. 1383, успадкував Луцьку й Володимирську землі. 1386 король польс. і вел. кн. литов. Владислав II *Ягайло* відібрав у Ф.Л. луцьку частину його князівства й обмежив його владні прерогативи, вивівши з-під юрисдикції Ф.Л. кн. Федора *Острозького*. 1393 Ф.Л. був остаточно позбавлений своїх спадкових володінь, отримавши натомість «до волі» короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II Ягайла *Сіверську землю*. Очевидно, так і не скористався з цього надання, невдовзі вирушивши разом із *Свидригайлом* до Угорщини. Повернувшись на батьківщину, бл. 1400 отримав у держання *Жидачів*, який раніше належав *Федору Ольгердовичу*, а 1431, перед самою смертю, — Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*).

Літ.: *Wolff J.* Ród Gedymina. Kraków, 1886; *Його ж.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Русина О.В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

О.В. Русина.

ФЕ́ДІР ОЛЕКСІ́ЙОВИЧ (09.06 (30.05).1661—07.05(27.04).1682) — рос. цар (1676—82) із династії *Романових*, третій син царя *Олексія Михайловича* від шлюбу з Марією Милославською, старший брат Івана та *Петра I*, молодший брат *Софії Олексіївни*.

Освіту здобував разом з ін. царськими дітьми під кер-вом Симеона *Полоцького*. Крім рос. мови, володів польською і латиною. Вивчав філософію, риторику і поетику. Особливі здібності виявив у віршуванні та церк. співі. Виявляв також інтерес до історії Церкви та богослов'я, причому в його укр. варіанті. Б-ка Ф.О. містила практично всі сучасні йому видання укр. інтелектуалів — Симеона Полоцького, Лазаря *Барановича*, Іоаникія *Галятовського* та ін. (публікація частини з яких була присвячена саме йому). Ще більшому зближенню майбутнього царя з польсько-укр. к-рою сприяло його одруження 1679 зі смоленською шляхтянкою Софією Грушецькою.

Після сходження на трон гол. зусилля на зовнішньополіт. арені Ф.О. спрямував на поширення влади на *Правобережну Україну*, права на землі якої за результатами *Бучацького мирного договору 1672* з *Османською імперією* *Річ Посполита* формально втратила. Для реалізації поставлених завдань максимально мобілізував екон. та військ. можливості д-ви, провів масовий «даточний набір» (прообраз рекрутського набору), широко залучав козац. полки *Гетьманщини* та *Слобідської Украї-*

ни. У ході першої *російсько-турецької війни 1676—1681*, ключовими моментами якої стали *Чигиринські оборони 1677 і 1678*, Ф.О. вдалося досягти певних тактичних успіхів, але в кінцевому підсумку через острах ускладнити стосунки з кер-вом Речі Посполитої був змушений віддати таємний наказ головнокомандувачеві рос. військами кн. Г.*Ромодановському* про здачу *Чигирина* противнику, його тотальну руйнацію та недопущення відновлення гетьман. резиденції будь-коли в майбутньому. Чигиринська авантюра коштувала значних військ. втрат і призвела до руїни та занепаду Правобереж. України.

У внутр. політиці Ф.О. зарекомендував себе реформатором, прибічником подальшої централізації країни та її європеїзації. У контексті посилення адм. системи управління дещо зменшив заг. кількість приказів, ліквідувавши певне дублювання їхніх функцій через об'єднання однопрофільних установ, натомість суттєво збільшив число приказних людей — із 1477 до 1702 осіб. Сприяв посиленню ролі *Боярської думи* у вирішенні держ. справ, декларувавши її як постійно діючий вищий держ. орган. Суттєво збільшив її кількісний склад, передовсім за рахунок введення до її складу засідателів вищого рангу — бояр (із 23 осіб до 44) та окольничих (із 13 осіб до 26). Спираючись на Боярську думу, розробив і увів у дію цілі серії законів і постанов, що суттєво доповнювали правове поле *Соборного уложення 1649*, послідовно зміцнюючи й розширюючи земле- і душеволодіння служилих феодалів, оберігаючи родову власність та поступово зближуючи статус помістя та *вотчини*, збільшуючи число останніх за рахунок перших. 1680 провів військ. реформу, запровадивши чіткий територіальний принцип формування полків та структурувавши управління ними. Реалізував реформу оподаткування, що передбачала введення заг. подвірного обкладання, при одночасному зменшенні його розмірів (див. *Подвірне оподаткування*). Указом 1682 скасував т. зв. місництво, впровадивши норму призначення на певну посаду не за старожитність і вислуги роду кандидата, а за його власну службу чи за здібності. Намагався пом'якшити форми існуючих покарань за скоєні кримінальні злочини, замінивши практику нанесення тілесних каліцтв висилкою до Сибіру. Сприяв бурхливому розвиткові містобудування, насамперед у *Москві*. Виношував ідею створення першого в Росії всестанового світського вищого навч. закладу. Опікувався заснуванням у Кремлі друкарні, де учень Симеона Полоцького Сильвестр Медведєв друкував непідцензурну літературу, в т. ч. белетристичного змісту. Уперше завів у Москві практику носіння європ. одягу та гоління борід. Загалом реформи Ф.О. багато в чому нагадували нововведення Петра I, але проводилися значно гуманнішими способами.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое, т. 2. СПб., 1830; *Берх В.Н.* Царствование царя Федора Алексеевича и история первого стрелецкого бунта, ч. 1—2. СПб., 1834; *Тромонин К.* Царь Федор Алексеевич. М., 1836; Акты исторические, т. 5. СПб., 1842; *Замысловский Е.Е.* Царствование Федора Алексеевича, ч. 1: Введение. Обзор источников. СПб., 1871; Дополнение к Актам историческим, т. 9. СПб., 1875; *Богданов А.П.* Федор Алексеевич. «Вопросы истории», 1994, № 7; *Його ж.* Царь Федор Алексеевич: 1676—1682. М., 1994; *Його ж.* В тени Великого Петра. М., 1998.

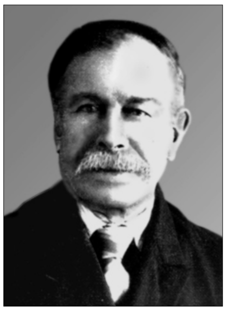
В.М. Горобець.

ФЕ́ДІР ОЛЬГЕ́РДОВИЧ (р. н. невід. — п. бл. 1400) — син вел. кн. литов. *Ольгерда*, волин. князь, володар Ратна (нині смт *Ратне*), *Любомля*, імовірно Кобрина (нині місто Брестської обл., Білорусь), а також маєтностей у *Галичині* (зокрема *Жидачева*). Офіційно титулувався князем ратненським. 1377, покликаючись на своє родове старшинство, відмовився визнавати великим князем литовським *Ягайла* і присягнув на вірність польс. та угор. королю Людовіку I Великому. Після *Кревської унії 1385* перейшов під сюзеренітет короля польс. і вел. кн. литов. Владислава II Ягайла (1386). Родоначальник князів Кобринських і *Сангушків*.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

О.В. Русина.

ФЕДОРЕ́НКО Павло Костянтинович (30.10.1880—05.02.1962) — історик, краєзнавець, архівіст. Н. в м. Ямпіль (нині с-ще міськ. типу Сум. обл.). Після закінчення заснованої М.*Неплюєвим* нижчої с.-г. школи на х. Воздвиженський біля Ямполя витримав іспит на звання вчителя початкової школи. 1900—08 вчителював на *Волині*. 1909—15 навч. на юридичному, потім — на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. 1915—16 перебував на військ. службі.

П.К. Федоренко.

1916—30 викладав у Черніг. вчительському ін-ті (згодом — Черніг. ін-т нар. освіти), 1917—21 — Черніг. нар. ун-ті, у заснуванні якого брав участь разом із П.Я.*Дорошенком* та А.*Верзиловим*.

1923—34 — завідувач, старший наук. співробітник Черніг. історичного архіву. 1927—30 — наук. співробітник *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*. 1928—32 працював у Археогр. комісії ВУАН, де готував до друку «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1781 р.» У 1920-х — на поч. 1930-х рр. — член *Чернігівського наукового товариства*, керівник його історико-філол. (із 1929 — історико-краєзнавчої) секції.

Належав до т. зв. школи О.*Лазаревського* в укр. історіографії. Досліджував соціально-екон. історію *Лівобережної України* 17—18 ст. та історію Чернігівщини.

Незаконно заарештований 1930 і 1934. Обидва рази звільнений через брак доказів його «контрреволюційної діяльності». 1934—38 працював у канцелярії Черніг. міської ради. Втретє заарештований 1938 і засуджений до 5-ти років заслання. Покарання відбував у м. Казалинськ (нині місто в Казахстані).

1943—45 викладав у Казалинському пед. уч-щі, 1945—46 — Конотопському вчительскому ін-ті. 1946—48 — старший наук. співробітник історико-культ. заповідника «Києво-Печерська лавра». 1948—54 — зав. відділу, заст. директора Музею історії Корсунь-Шевченківської битви в м. *Корсунь-Шевченківський*.

Реабілітований 1959.

П. у м. *Київ*.

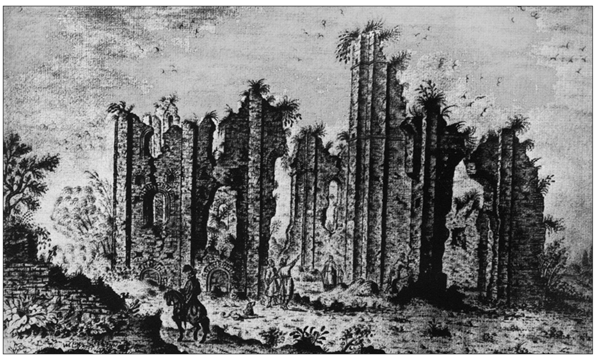
Р.М. Федорів.

Праці: Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи 1765—1769 гг. «Труды Полтавской губернской архивной комиссии», 1915, вып. 12; З історії манастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН» (К.), 1927, кн. 11; О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. «Український археографічний збірник» (К.), 1927, т. 2; До історії манастирських архівів. «Архівна справа», 1929, № 9—10; Грабіж у побуті і праві Гетьманщини. «Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Київі», 1930, т. 3; Опис Новгород-Сіверського намісництва 1781 р. К., 1931 (автор передмови і ред.); Нариси з історії вивчення Чернігівщини. «Записки Чернігівського наукового товариства», 1931, т. 1; Усыпальница Юрия Долгорукого. М.—Л., 1948 (у співавт.); Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. М., 1960; Архіви Чернігівського шляхетства. «Студії з архівної справи та документознавства», 1996, т. 1; Декабристи на Чернігівщині після амністії. «Сіверянський літопис», 1997, № 5; Архів Милорадовичів. «Студії з архівної справи та документознавства», 1998, т. 3; Срібні нитки. К., 2001.

Літ.: Павло Костянтинович Федоренко [некролог]. «УЇЖ», 1962, № 2; *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Три справи і одне життя (П.К. Федоренко). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991; *Їх же.* Доля історика. В кн.: Репресоване «відродження». К., 1993; Сіверяни пишуть Грушевському. «Сіверянський літопис», 1998, № 4; *Юркова О.В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; Павло Костянтинович Федоренко: Біобібліографічний покажчик. Чернігів, 2003; *Коваленко О.Б.* Федоренко Павло Костянтинович. В кн.: Українські архівісти (XIX—XX ст.): Біобібліографічний довідник. К., 2007.

О.В. Юркова.

Руїни собору Федорівського монастиря в м. Київ. Малюнок роботи художника А. ван Вестерфельда. 1651. Копія 18 ст.

ФЕ́ДОРІВ Роман Миколайович (01.12.1930—14.03.2001) — прозаїк, публіцист, журналіст, громад. діяч. Член Спілки письменників України (1963). Н. в с. Братківці (нині село Тисьменицького р-ну Івано-Франк. обл.) в сел. родині. Рано втративши батька, наймитував. Навч. у Station Станіславському педагогичному технікумі. Почав друкуватися 1955. Працював книгарем, бухгалтером, літературним працівником газ. «Прикарпатська правда», зав. сектору «Комсомольського прапора», власним кореспондентом «Молоді України» (1958—67), спец. кореспондентом «Радянської України». 1967 закінчив ф-т журналістики Львів. ун-ту. Із 1968 — гол. редактор ж. «Жовтень» (із 1990 — *«Дзвін»*).

Автор нарисів, есе про письменників і художників України, оповідань, повістей і романів, переважно на історичну тематику: «Колумби» (1962), «Євшан-зілля» (1966), «Жбан вина» (1968), «Квіт папороті» (1969), «Знак кіммерійця» (1972), «Отчий світильник» (1976), «Кам'яне поле» (1978), «Скрипка, що грає тисячу літ» (1991), «Свіча від Їлени» (1998) та ін. Проза Ф. відзначається глибоким психологізмом та фольклорно-міфологічною формою філос. осмислення минулого України. Ф. володів нім. та польс. мовами. Співпрацював із вид-вом «Червона калина» (*Львів*) та час. *«Літопис "Червоної калини"»*. Упорядник «Української народної енциклопедії» (Львів, 1996), видання *«Галицько-Волинського літопису»* (Львів, 1994) та літ. збірок, редактор творів І.*Вільде* в 5-ти т. та ін. видань. Окремі твори Ф. перекладено болг., польс., рос., румун., угор. та ін. мовами.

Двічі обирався депутатом ВР СРСР; з березня 1990 до березня 1994 був депутатом ВР України від м. *Дрогобич.*

Лауреат обласної премії ім. Д.Клима, премії ім. А.Головка (1991), Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1996; за твір «Єрусалим на горах» (1993)), Міжнар. премії фундації Антоновичів (1996).

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1980; Твори, т. 1—3. К., 1990; Житіє ізографа Штефана: Повість з XVII ст. «Дзвін», 1994, № 1; Чудо святого Георгія о зміє: Роман із кінця XII ст. Там само, 1995, № 5—6; Лисиці брешуть на щити. Львів, 1997; Турецький міст: Повісті. «Літопис Червоної калини», 1999, т. 12, № 4/6.

Літ.: *Качкан В.А.* Роман Федорів: Літературно-критичний нарис. К., 1983; *Пінчук С.* Літописець кам'яного поля: Роздуми над творами Романа Федоріва. «Київ», 1992, № 5; *Качкан В.* Роман Федорів. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 6. Львів, 1999; *Ільницький М.* Два десятиліття поряд. «Дзвін», 2005, № 12; *Шевчук В.* Спомини про Романа Федоріва. Там само; *Грабовецький В.В.* Ніколи не забуваю Романа Федоріва. В кн.: На вівтар історії України. Івано-Франківськ, 2008.

Г.П. Герасимова.

ФЕ́ДОРІВКА — двошарова археол. пам'ятка, розташов. біля с. Федорівка Володарського р-ну Донец. обл. на правому березі р. Каратиш (прит. Берди). Відкрита 1972, досліджувалася 1980—85 О.Кротовою. Розкопана площа 150 м^2. Датується пізнім періодом верхнього *палеоліту* (шар 2: 15200 ± 110 Кі-10354; шар 1: 14600 ± 110 Кі-10355). Нижній культ. шар завтовшки 0,15—0,20 м залягав у бурому суглинку на глибині 2,3—2,5 м, включав крем'яні вироби, залишки заглибленого вогнища, плями попелу, дрібні фрагменти кісток тварин, каміння. Верхній культ. шар завтовшки 0,10—0,15 м залягав у бурому лесоподібному суглинку на глибині 1,9—2,0 м, включав кілька скупчень знахідок із крем'яними виробами, каменями-ковадлами з граніту та пісковику, плямами попелу, дрібними фрагментами кісток тварин. Обидва шари інтерпретуються як базові табори. Техніці обробки кременю притаманні епіграветські культурно-технологічні традиції. Простежується генетичний зв'язок із пам'ятками Кам'яні Балки I—III в Нижньому Подонні.

Літ.: *Неприна В.И. и др.* Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986; *Krotova A.A.* Chronostratigraphie du Paléolithique Suppérieur des Steppes d'Azov et de la Mer Noire. «Paléo-Supplément», 1995, no. 1; *Кротова О.О.* Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту. В кн.: Кам'яна доба України, вип. 4. К., 2003.

О.О. Кротова.

ФЕ́ДОРІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Києві. Заснований 1129 київ. князем *Мстиславом Великим* (чиє хресне ім'я було Феодор) як родовий монастир та усипальниця. У наук. літературі часто фігурує

під спотвореною назвою «Вотч». Точне посвячення монастиря не відоме (св. Феодор Стратилат чи св. Феодор Тирон). У монастирі були поховані: сам засновник Мстислав Великий (1132); його сини: *Ізяслав Мстиславич* (1154), *Ростислав Мстиславич* (1167) та *Володимир Мстиславич* (1174); онуки Ярополк Ізяславич (1170) та *Ярослав Ізяславич*; правнуки Мстислав Давидович (1187) та Ізяслав Ярославич (1196). Найвідомішою сторінкою історії Ф.м. було ув'язнення в ньому кн. *Ігоря Ольговича* та його вбивство киянами під час повстання 1147. Руїни Ф.м. зберігалися до 17 ст. і відображені на планах *Києва* Афанасія Кальнофойського (див. *Атанасій Кальнофойський;* 1638) та І.Ушакова (1695), а також відомі із замальовки А.*Вестерфельда.* Пізніше рештки були розібрані на буд. матеріал. Фундаменти монастирського храму були ідентифіковані та археологічно досліджені 1983—86. Поширене в літературі твердження, що саме з Ф.м. кн. *Данило Галицький* вивіз ікони для прикрашення храмів *Холма* (у т. ч. й знамениту *Холмську ікону Богородиці*), засноване на непорозумінні.

Літ.: *Каргер М.К.* Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города, т. 2: Памятники киевского зодчества X—XIII вв. М.—Л., 1961; *Килиевич С.Р., Харламов В.А.* Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве. В кн.: Древние славяне и Киевская Русь. К., 1989.

О.П. Толочко.

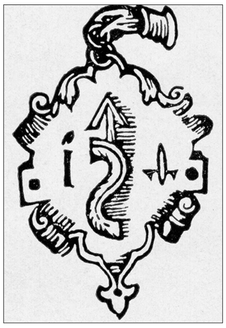
ФЕ́ДОРОВ (Федорович) **Іван** (р. н. невід. — п. 15(05).12.1583) — друкар і видавець, винахідник військ. техніки, диякон. Поширені останнім часом твердження, що Ф. народився в Білорусі бл. 1510 і навч. у *Краківському університеті*, не підтверджуються документами. Найменування по батькові (Федоров у Росії, Федорович і Хведорович в Україні) засвідчують його незнатне походження. 1564—65 разом із майстром-білорусом П.*Мстиславцем* надрукував перші в Росії точно датовані книги — Апостол і Часовник. Звинувачений у єресях, переїхав на *Підляшшя*, де 1568—70 випустив дві книги («Євангеліє Учительне» і «Псалтир з Часословом») у Заблудові (нині м. Заблудув Підляського воєводства, Польща; див. *Заблудівське Євангеліє*) — маєтку Г.Ходкевича, гетьмана литовського, нащадка київ. бояр. У *Львові* заснував власну друкарню за сприяння місц. укр. *міщан.* У ній із 25 лютого 1573 по 15 лютого 1574 працював над Апостолом — найстаршою відомою нині книжкою, що вийшла друком в Україні (див. *«Апостол» Львівський*). 1574 випустив Буквар — перший у Сх. Європі друкований підручник (див. *«Буквар» Львівський*). Прийнявши запрошення кн. В.-К.*Острозького*, переїхав до *Острога*, де надрукував церковнослов'янсько-грец. Буквар («Азбуку», 1578), Книгу Нового Завіту (з укладеним Т.Михайловичем предметним покажчиком, 1580) і *Острозьку Біблію* (1581), яку слушно вважають шедевром друкарського мист-ва. Брав участь у редагуванні текстів книг, писав до них післямови. Винайшов також новий тип гармати, який запропонував герм. імп. Рудольфу II Габсбургу і саксонському курфюрсту Августу Веттіну.

П. у м. Львів. По його смерті обладнання друкарні довго використовувала *Львівська братська школа.*

Ф. встановлені пам'ятники в *Москві* (1909) та Львові (1977). Щорічно (1973—83), а 2003—11 раз на два роки в Москві відбуваються наук. конференції, присвячені діяльності Ф. та історії книгодрукування. Матеріали конференцій публікуються («Федоровские чтения»). Із 1978 у Львові періодично відбуваються Федорівські семінари. 1976 тут було засновано Музей Івана Федорова в Онуфріївському монастирі (нині Музей мист-ва давньої укр. книги *Львівської галереї мистецтв*). Його ім'я з 1994 носить Укр. поліграфічний ін-т (нині — Укр. академія друкарства) в м. Львів.

Літ.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.): Збірник документів. К., 1975; *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Видання Івана Федорова. Львів, 1983; *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров. М., 1985; *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989; *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576—1636. К., 1990; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. М., 2007; *Мицько І.* Іван Федоров: життя в еміграції. Острог, 2008; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров: Начало книгопечатания на Руси: Описание изданий и указатель литературы. М., 2010.

Я.Д. Ісаєвич.

Друкарський знак Івана Федорова.

ФЕ́ДОРОВ Олексій Федорович (30(17).03.1901—09.09.1989) — парт. і держ. діяч, один з організаторів і керівників *партизанського руху в Україні* в роки *Другої світової війни.* Генерал-майор (1943). Двічі Герой Рад. Союзу (18 травня 1942 і 4 січня 1944). Н. в м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) у сел. родині. Деякий час виховувався в Катериносл. дитячому будинку, згодом — у сім'ї селянина М.Костиря із приміського села Лоцманська Кам'янка (нині у складі м. Дніпропетровськ). Закінчив 4-класну школу, пізніше вступив у двокласне уч-ще, однак невдовзі його довелося залишити і Ф. став наймитувати. 1920—24 — у Червоній армії. Після демобілізації працював майстром і виконробом на буд-ві залізниць. Член КП(б)У з 1927. Закінчив Черніг. буд. технікум (1932). Із 1932 — на профспілковій і парт. роботі. Із 1938 — член ЦК КПУ, 1-й секретар Черніг. обкому КП(б)У.

О.Ф. Федоров.

Із вересня 1941 — 1-й секретар Чернігівського, з березня 1943 — Волинського підпільних обкомів КП(б)У. Одночасно — командир Чернігівського, потім — Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, яке діяло на території України, Білорусії, у Брянській та Орловській областях РРФСР. 9 січня 1942 об'єднаний партизанський загін Чернігівської обл. під командуванням Ф. встановив зв'язок із ЦК КП(б)У та Військ. радою *Південно-Західного фронту.* Однією з найвідоміших операцій партизан. з'єднання була операція *«Ковельський вузол».* Після зустрічі з військами Червоної армії і виходу в рад. тил партизан. з'єднання у квітні 1944 було розформоване.

Із 1944 — на парт. і рад. роботі: 1-й секретар Херсонського, Ізмаїльського, Житомирського обкомів КП(б)У; Ізмаїльського

Л.Д. Федорова.

та Житомирського обкомів КПУ. Від 1957 до 1979 — міністр соціального забезпечення УРСР, потім — голова Комісії у справах колиш. партизанів при Президії ВР УРСР. Із 1979 — на керівній суспільно-політ. роботі в м. *Київ.*

Депутат ВР СРСР 1—11-го скликань, ВР УРСР 1—6-го скликань.

Нагороджений 6-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденами Суворова 1-го ст., Богдана Хмельницького 1-го ст., Вітчизн. війни 1-го і 2-го ст., Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

П. у м. Київ.

У Дніпропетровську встановлено бронз. бюст Ф. Його ім'ям названо вулицю в м. Торез.

Тв.: Подпольный обком действует, кн. 1—3. М., 1947—54; Партизаны Черниговщины. М., 1949; Последняя зима. М., 1965; Война народная — война священная: К 40-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне. К., 1984.

Літ.: Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны. К., 1965; Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны: Сборник документов. М., 1969; *Слинько І.* Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення, 1944 р. К., 1970; *Кучер В.* Партизанські краї та зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.). К., 1974; *Клоков В.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. К., 1978; *Зинченко Ю.* Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине: 1941—1944. К., 1982; *Клоков В.* Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. 1941—1945. К., 1984; Подвигом прославленные. К., 1985; Партизанское движение: По опыту Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 2001; Україна партизанська: 1941—1945: Партизанські формування та органи керівництва ними: Науково-довідкове видання. К., 2001; *Кентій А.В., Лозицький В.С.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944). К., 2005.

Т.В. Заболотна.

ФÉДОРОВА Лариса Данилівна (н. 23.01.1951) — історик, краєзнавець, пам'яткознавець, музеєзнавець. Д-р істор. н. (2012). Н. в с. Чкалово (нині село Північно-казахстанської обл., Казахстан). Закінчила істор. ф-т Саратовського ун-ту (1974). Викладала у школах Росії, України. 1981—93 — наук. співробітник, зав. відділу, заст. директора з наук. роботи *Музею історії міста Києва*; брала участь у побудові його першої стаціонарної експозиції, відкритої 1982. 1991 виступила одним з ініціаторів створення першого в Україні Історико-меморіального музею М.Грушевського, встановлення меморіальної дошки М.*Грушевському* на вул. Володимирській, 35, у *Києві*; автор першої в Україні виставки, присвяченої М.Грушевському, — «Мета, зміст і щастя життя...» Із 1993 — наук. співробітник, із 1998 — старший наук. співробітник відділу історико-краєзнавчих досліджень, із 2006 — Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» відділу історії України 2-ї пол. 20 ст. *Інституту історії України НАН України.* 1994 захистила канд. дис. на тему: «Становлення і розвиток музеїв історії міст України (XIX—XX ст.)»; 2012 — докторську дис. на тему: «Охорона пам'яток історії та культури у Наддніпрянській Україні: форми й напрями, теоретично-правові засади (1870-і — 1910-і рр.)».

Осн. напрям наук. діяльності — підготовка енциклопедичного видання *«Звід пам'яток історії та культури України»*, зокрема тому «Київ» (1999 видано 1-шу частину, 2004 — 2-гу частину, 2010 опубліковано електронну версію 3-ї частини 1-ї книги тому). Співупорядник тому і автор багатьох статей про пам'ятки історії. Брала участь у розробці концептуальних засад і структури тому, які є базовими і для томів, присвячених ін. регіонам України. Відп. секретар Гол. ред. колегії «Зводу пам'яток історії та культури України», член ред. колегії тому «Київ».

Досліджує питання історії України та Києва, краєзнавства, пам'яткознавства, музеєзнавства, укр. біографістики тощо. Автор понад 300 публікацій, сценаріїв більш як 20-ти документальних фільмів з історії Києва та України, знятих на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О.Довженка, Укртелефільмі, в Укр. кінематеці (у 1990-ті рр.).

Праці: Київ: Столиця України та її визначні місця. К., 2000; Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. К., 2005; Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. К., 2007; Пам'яткознавчі студії в Україні: Теорія і практика. К., 2007 (у співавт.); Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. К., 2009 (у співавт.); З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні: 1870—1910-і рр. К., 2013.

Літ.: Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

С.І. Кот.

ФЕДОРÓВИЧА ПОВСТÁННЯ 1630 — козац. повстання в Україні 1630 під проводом гетьмана Т.Федоровича. Гетьман — вихідець із чигиринської козац. родини — фігурує в джерелах під іменем Тараса Козака, Тараса Трясила. На посилення соціального і нац. гноблення найбільш гостро реагувало козацтво, яке було рушійною силою визвол. руху. Коли восени 1629 уряд *Речі Посполитої* направив для розквартирування значну частину коронної армії у *Київське воєводство* на Задніпров'я, населене переважно козаками і незакріпаченими селянами, козаки відповіли масовим виступом. На початку березня 1630 бл. 10 тис. *нереєстрових козаків*, очолюваних Т.Федоровичем, вийшли з *Базавлуцької Січі* і підійшли до *Черкас.* У гетьман. універсалах містився заклик до укр. народу вступати до повстанського війська, «здобувати козацькі вольності» та захищати правосл. віру. Селяни і міщани об'єднувалися в загони, нападали на панські маєтки, запроваджували на волості козац. порядки. Запорожці захопили гетьмана реєстровців Г.*Чорного*, судили його і стратили. Повстання швидко поширилося на Київщину та Полтавщину. Наприкінці квітня 1630 козац. військо після захоплення Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) та *Канева*, де до нього приєдналася значна частина реєстровців, переправилося на Лівобережжя. Укріплений табір був створений поблизу Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), за свідченням одного з укр. літописів, «між Трубежем і Альтою», де зосередилося до 40 тис. повстанців. Із початку травня 1630 протягом 3-х тижнів відбувалися запеклі бої з коронним військом, очолю-

ваним коронним гетьманом С.*Конецпольським*. Унаслідок успішних козац. вилазок та відсутності підкріплень, через активні дії невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю, а також відтягування платні жовнірам, які мали намір відмовитися від подальшої служби, останній змушений був розпочати переговори. Враховуючи критичне становище коронного війська і втрати повстанців у боях з добре озброєним противником, *козацька старшина* прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. З другого боку, частина запорожців не бажала йти на угоду й умовила Т.Федоровича відійти на Базавлуцьку Січ. Ця обставина помітно позначилася на ході подальших переговорів, які від імені повстанців повів А.*Конашевич-Бут*, та їхньому остаточному результаті. Згідно зі статтями Переяславської угоди від 29 травня 1630 (див. *Переяславська угода 1630*) повстанці визнавали свою провину, але відмовилися видати владі свого ватажка. Залишалася чинною *Куруківська угода 1625*. Гетьманом реєстрових козаків обрали Т.*Орендаренка*, проте вже 1635 Т.Федорович на канівській раді знову закликав до повстання проти польс. влади в Україні. Старшині цього разу вдалося відвернути виступ, що спонукало Т.Федоровича від'їхати на Дон. Цілком можливо, що він брав участь у наступному козац. повстанні 1637—38.

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

В.О. Щербак.

ФЕДОРОНЧУ́К Василь (26.01. 1915—1984) — укр. громадський діяч, журналіст. Н. в с. Соколів (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.). Після студій у Парижі (Франція) переїхав 1942 до Рима (Італія), де репрезентував *Організацію українських націоналістів* (мельниківців), співробітничав з емігрантами із Центр. і Сх. Європи, був ген. секретарем Інтернаціоналу свободи. У 1960—70-х рр. очолював відділ зовн. справ *Державного центру УНР на еміграції*. 1951—75 працював директором україномовних передач італ. держ. радіо. 1952 — співзасновник Т-ва італо-укр. приязні, 1954—55 — редактор його час. «Ucraina» («Україна»). Виступав на укр. теми в італ. пресі. Йому належать також публіцистично-інформативні книжки італ. мовою, присвячені історії «українського питання» (1955), політ. і культ. ситуації в УРСР (1966).

П. у м. Рим.

Тв.: Il problema ucraina attraverso la storia. Roma, 1955; Letteratura ucraina in catene. Roma, 1966; L'Ucraina sotto il gioco di Mosca. Roma, 1966.

М.М. Варварцев.

ФЕДУ́Н Петро Миколайович — див. П.*Полтава*.

ФЕДЬКО́ВИЧ Юрій Адальбертович (Осип-Домінік Адальбертович Гординський де Федькович; 08.08.1834—11.01.1888) — письменник, фольклорист, культурно-освіт. і громад. діяч. Н. в с. Сторонець-Путилів (нині смт *Путила*) у родині небагатого шляхтича-службовця. 1846—48 навч. в нім. нижчій реальній школі. 1848—52 жив у Молдові, де почав писати вірші нім. мовою. 1852—63 служив в австрійс. армії (пройшов шлях від рядового до підпоручика 1-го класу). 1859 почав писати вірші укр. мовою. Звільнився з армії 1863, жив у Путилі (1863—72, 1873—76), займався громад. роботою, захищав інтереси селян, був *війтом* (1866—71), шкільним інспектором Вижницького пов. (1869—72). Автор першого «Букваря» для укр. шкіл. 1872—73 — редактор вид-ва *Львівського товариства «Просвіта»*. Із 1876 жив у *Чернівцях*, 1885—88 — редактор першої на *Буковині* укр. газ. *«Буковина»*.

Автор віршів, балад, поем, оповідань, драм. творів і творів для дітей, перекладів. Друкуватися почав 1859 нім. мовою і 1861 — українською. Першим на Буковині почав писати твори про народ і для народу, живою нар. мовою, на фольклорних матеріалах із використанням буковинсько-гуцульської говірки. Відображав побут, звичаї селян, долю *гуцулів*-солдатів австрійс. армії, героїв-ватажків сел. повстань.

Один із найвидатніших фольклористів Буковини, перший збирач фольклорних матеріалів на Буковині й організатор збирання фольклору. Автор першої програми етногр. опису *Гуцульщини*.

П. у м. Чернівці.

Літ.: *Коржупова А.П.* Юрій Федькович: Літературний портрет. К., 1963; *Нечиталюк М.* Буковинський Кобзар. Львів, 1963; *Юрійчук М.І., Івашкевич З.А.* Юрій Федькович. К., 1981; *Лесин В.М.* Юрій Федькович. К., 1984; *Шалата М.Й.* Юрій Федькович. К., 1984; Історія української літератури, т. 1. К., 1987.

Л.О. Гаврилюк.

ФЕЙЄРБА́Х (Feuerbach) **Людвіг-Андреас** (28. 07.1804—13.09.1872) — нім. філософ, младогегельянець. Н. в м. Ландсгут (*Баварія*) в сім'ї відомого юриста-криміналіста. Вивчав теологію в Гейдельберзькому та Берлінському ун-тах (1823—28). Із 1828 викладав історію нової філософії в Ерлангенському ун-ті. Спершу — послідовник Г.-В.*Гегеля*, пізніше — критик його філософії. За видання праці «Думки про смерть та безсмертя» (1830), в якій містилася ідея заперечення безсмертя душі, був усунутий від викладання у вищій школі. Працював як незалежний мислитель. Після шлюбу 1836 протягом тривалого часу мешкав ізольовано в с. Брукберг поблизу Ансбаха (Баварія). Член Нім. соціал-демократ. робітн. партії (1870). Жив із прибутків від порцелянової ф-ки, яка належала його дружині.

Разом із Д.Штраусом і Б.Бауером Ф. вважається родоначальником младогегельянства. У центрі філос. системи Ф. — людина як біологічна істота, абстрактний індивід. Розглядав релігію як відчуження людського духу, джерело якого — почуття залежності людини від стихійних сил природи та сусп-ва. Основу моральності Ф. вбачав у прагненні людини до щастя. Відкидав релігію, яка паралізує устремління людини до кращого життя в земних умовах та переносить її прагнення на небеса. Протиставляв релігії культ людини, зокрема висунув тезу «людина людині Бог». Вважав, що філософія повинна стати пізнанням реальних речей і спиратися на принципи простоти та правдивості. Запропонував принцип розглядання всього сущого через призму людини, відомий як принцип антропологічного матеріалізму. Філософія Ф. з її провідними ідеями про те, що скасування віри в краще життя на небесах примусить людину шукати її в земному світі та змі-

Ю.А. Федькович.

Л.-А. Фейєрбах.

нювати навколишні обставини й умови існування, справила визначний вплив на формування філософії марксизму. На укр. землях у серед. 19 — на поч. 20 ст. ідеї філософії Ф. були досить популярними, поряд із творами ін. представників нім. класичної філософії. За рад. часів філос. система Ф. розглядалася в канонічних межах ідеологічних догматів винятково як предтеча марксизму.

П. у м. Райхенберг (нині у складі м. Нюрнберг, Німеччина).

Праці: Избранные философские произведения, т. 1—2. М., 1955; История философии, собрание произведений, т. 1—3. М., 1963; Werke, bd 1—6. Frankfurt am Main, 1975.

Літ.: *Иодль Ф.* Людвиг Фейербах: Его жизнь и учение. СПб., 1905; *Деборин А.М.* Людвиг Фейербах. М.—Л., 1929; *Ардабьев А.И.* Атеизм Людвига Фейербаха. М., 1963; *Быховский Б.Э.* Людвиг Фейербах. М., 1967; *Элез Й.* Проблема бытия и мышления в философии Людвига Фейербаха. М., 1971.

О.В. Ясь.

ФЕОДАЛІ́ЗМ — 1) тип сусп. відносин, характерний для європ. середньовіччя, 2) у низці філософсько-істор. теорій — неминуча стадія сусп. розвитку. Термін «феодалізм» увійшов в ужиток на поч. 18 ст. Він походить від лат. «феод» (feodum). Так у ранньому середньовіччі герм. народи називали даріння, грошове чи ін. утримання, винагороду (скажімо, дозвіл першому нападати в бою на ворога), але найчастіше — земельне надання вищим феодалом (сеньйором) нижчому (васалу) як плату за службу (здебільшого військову кінну) чи виділення йому фіксованих доходів із певної території. Латиною цю форму умовного землеволодіння називали бенефіцієм (beneficium — «добродіяння»), французькою з 13 ст., коли бенефіцій перетворився з пожиттєвого володіння на спадкове, — ф'єфом (fief), англійською — фі (fee), німецькою — леном (Lehn).

Хоча терміном «феодалізм» користуються історики різних шкіл, єдиного тлумачення його не існує.

У 18 ст. феодалізмом вважали ті політ. й правові відносини, які склалися в *середні віки* в Зх. Європі, а саме: політ. роздробленість і її наслідок — всевладдя папського двору (*теократія*) та систему феодів і васалітету (феод. ієрархії). У 1-й пол. 19 ст. франц. історик Ф.*Гізо* вважав 3-ма осн. ознаками Ф. умовний характер земельної власності, її поєднання з верховною владою (сюзерен є верховним земельним власником) та ієрархічну структуру класу феодалів. Таке бачення Ф. не враховувало характер відносин між феодалами та селянами і визначало відносини лише в середовищі панівної верстви.

У серед. 19 ст. К.*Маркс* вбачав у Ф. особливу стадію в істор. розвитку людства, причому наголошував на його соціально-екон. природі («феодальні виробничі відносини»), а його політико-правові ознаки вважав другорядними. Трактування К.Марксом Ф. розвинула марксистська історіографія, для якої Ф. — універсальна (обов'язкова для істор. розвитку більшості народів) «соціально-економічна формація», що охоплює всі сфери екон., соціального, політ., ідеологічного, морально-етичного життя. Вона пройшла у своєму розвитку 3 стадії: генезису, розвиненого Ф. і пізнього Ф. (Див. також *Формаційна теорія.*)

Основою феод. системи, згідно з марксистською концепцією, є велика земельна власність, яка співіснує з дрібним індивідуальним землеволодінням селян. Концентрація земельної власності стала можливою через появу наприкінці 6 ст. алоду (лат. allodium) — вільно відчужуваного земельного наділу. Алоди згодом перетворювалися на держання, обкладені повинностями на користь їхніх номінальних власників. Другий шлях формування феод. власності на землю — роздача *королем* бенефіціїв — умовних пожиттєвих земельних держань. Феодали як монопольні земельні власники пороздавали більшу частину своїх земель в умовне володіння селянам, без праці яких земля не становила жодної цінності. За право володіти своїм наділом селянин сплачував феодалу земельну ренту, ін. словами — працював на нього. Селяни, таким чином, мали землю (хоч і не були її власниками), робочу худобу, реманент, тому були самостійними виробниками. Добровільно, без примусу вони не працювали б на феодалів. Тому феодали перебрали певну політ. владу над селянами, оформлену у феод. право. Масштаби і форми позаекон. примусу феодально залежних селян мали значні часові й регіональні відмінності. Ці риси феод. організації праці визначали специфіку соціальної структури, політ. і правових інститутів, ідеології. У правовій сфері ця специфіка відобразилася в розподілі земельної власності відразу між кількома феодалами, тобто в ієрархічному характері феод. землеволодіння (одна й та сама земля належала відразу кільком власникам). Ієрархічний характер земельної власності зробив ієрархічною структуру самого класу феодалів, що вплинуло на систему особистих (васально-ленних) зв'язків між феодалами, визначило характер військ. організації сусп-ва та спосіб використання феодалами сел. праці. Феод. сусп-во склалося як станове (див. *Стани*) й корпоративне. У політ. сфері становлення феодальної власності привело до переходу від ранньофеод. імперії до феод. роздробленості.

Визиск селян феодалами здійснювався в рамках сеньйорії (феод. вотчини, маєтку). Саме вона забезпечувала примусову працю селян на феодала, отож була організацією стягування феод. земельної ренти. Ця рента (частина сел. доходів, яка діставалася феодалу) існувала в 3-х формах: відробітковій (панщинній), натуральній (продуктовій) і грошовій, співвідношення між якими мало часові й регіональні відмінності.

На Заході склалися 3 варіанти Ф.: синтезний з перевагою антич. елементів (тривале збереження рабовласництва, рим. форм власності, античних міст, існування значного прошарку вільних алодистів, незавершеність становлення феодально-ієрархічного землеволодіння й васально-ленної системи тощо); синтезний із перевагою варварських елементів (завершеність процесу феодалізації, відносно чітке формування антагоністичних класів, наявність розвиненої феодально-ієрархічної системи, зникнення алодів, поширення класичної феод. вотчини тощо); безсинтезний, на суто варвар-

ській основі (слабкий розвиток великого землеволодіння, яке формувалося переважно шляхом королів. надань, тривале збереження патріархальної общини і патріархального рабства, нерозвиненість системи васально-ленних зв'язків, чільна роль у формуванні панівного класу старої родової знаті тощо). Перший варіант Ф. склався в середземномор. регіоні (Італія, Пд. Франція, Іспанія) та у *Візантії* (іноді візант. сусп-во зараховують до соціумів «східного типу»), другий, «класичний», — у Франкській д-ві (передусім — у Пн. Франції), третій — у Пн.-Зх. Німеччині, Скандинавії, на території зх. і сх. слов'ян.

Заміна антич. світу феодальним відбулася, згідно з марксистською концепцією, революц. шляхом. У такий спосіб на зміну феод. сусп-ву прийшло в серед. 17 ст. і сусп-во капіталістичне.

Опоненти докоряють адептам марксистської концепції Ф. в тому, що вона непомірно зосереджується на проблемі власності на землю, трактує Ф. не як систему, а як його матеріальні атрибути.

У 2-й пол. 19 ст. нім. історики висловили думку, що політико-правові ознаки Ф. базувалися на великій земельній власності, але при цьому на розвиток сусп-ва впливали також природно-геогр. середовище, демографічні процеси, екон. відносини. В останній третині 19 ст. в ряді європ. країн з'явилася «класична вотчинна теорія», яка виводила Ф. з великої феод. вотчини, базованої на примусовій праці селян. Частина адептів цієї концепції відокремлювали «власне феодалізм» від його екон. передумов, ін. трактували його як поєднання політ., соціального та екон. чинників, не надаючи переваги жодному з них.

«Класична вотчинна теорія» найчастіше обумовлювала Ф. потребою створити надійну військ. організацію. Мовляв, середньовічна д-ва в умовах натуральної економіки мусила будувати військово-ленну систему саме вотчинним методом, тобто розплачуватися за військ. службу маєтками з примусовою працею селян. При цьому феод. вотчина трактувалася як гармонійне поєднання політико-екон. інтересів феодалів і селян, як співпраця цих класів. Феодали захищали мирну працю селян, селяни ж за це їх годували й екіпірували для воєнних потреб. Прихильники «класичної вотчинної теорії» не вважали феод. вотчину засобом визиску селян.

У 1880-х рр. франц. історик Ж.Флакк запропонував ін. бачення Ф. У його трактуванні Ф. породили не поземельні відносини, а особливості людської психіки (природна потреба в «особистих зв'язках», почуття «відданості» й «опікунства», любов до свого сеньйора, неприязнь до чужинців). До таких «особистих зв'язків» Ж.Флакк зарахував і васальні зв'язки між феодалами та відносини між феодалами і селянами. Він вважав, що «особисті зв'язки» були скріплені зв'язками поземельними, але не на світанку середньовіччя, а пізніше, у 12—13 ст. Отож, Ж.Флакк виступив проти марксистського екон. детермінізму в підході до історії, відвів провідну роль у ній суто людському чиннику.

На зламі 19—20 ст. почався перегляд «класичної вотчинної теорії». Засновник т. зв. критичного методу в Німеччині Г. фон Бєлов та австрійс. медієвіст А.Допш вважали Ф. «системою управління», специфікою якої була не пов'язана з економікою політ. роздробленість. Крім того, А.Допш розглядав феод. вотчину як «капіталістичне підприємство» і вбачав у Ф. поєднання політ. системи з «вотчинним капіталізмом».

У 1930—50-х рр. у *медієвістиці* панувала концепція Ф., розроблена М.*Блоком* (1886—1944), одним із фундаторів *Анналів школи*. Згідно з його концепцією основу Ф. становило поєднання бенефіціїв і васалітету (васально-ленні зв'язки), тобто відносини не між феодалом і селянами, а між самими феодалами, всередині панівного класу. Ці відносини, на його думку, склалися в Європі не одразу, а шляхом кількасотлітньої еволюції, починаючи з Каролінзької доби (8—9 ст.). Вони були призначені «скріпити, згори донизу, різні групи, запобігти роздробленості та усунути безлад», але зрештою «показали свою цілковиту неефективність». Генезис Ф. був обумовлений перетворенням алодів у феоди, внаслідок чого «земля потрапила в залежність разом з людьми», а його еволюція полягала в пристосуванні до нових істор. умов, передусім до появи міст і розвитку торгівлі. Васально-ленні зв'язки вплинули не лише на структуру відносин всередині панівного класу, а й на всю організацію сусп-ва, тому в 9—10 ст. сусп. життя в Зх. Європі набуло феод. змісту. Разом із тим, упродовж 11—13 ст. — «другого феодального періоду», за визначенням М.Блока, — все ще зберігалися окремі нефеод. явища, передусім сеньйоріальний лад (М.Блок вважав, що сеньйорія склалася набагато раніше за васальну залежність і збереглася набагато довше за неї, що вона базувалася не на системі взаємодопомоги, притаманній для васально-ленних відносин, а на визиску сел. праці земельним власником, тому феодальною не була).

До 13 ст. феоди найчастіше надавала Церква, рідше — королі. Власниками феодів ставали здебільшого високі посадовці та середні феодали, дрібних феодалів-рицарів цей процес торкнувся пізніше й меншою мірою.

У 10—13 ст. стало правилом перетворення пожиттєвих бенефіціїв у спадкові феоди (права успадковувати їх позбавлялися жінки та непрямі нащадки). Феод не вважався цілковитою власністю. Його можна було відібрати, якщо отримувач (васал) не виконував пов'язані з ним обов'язки. Втім, ці обов'язки обумовлювалися не стільки одержанням феоду, скільки особливими відносинами між сеньйором і васалом унаслідок принесення васалом клятви вірності сеньйору та церемоніального акту визнання ним своєї залежності від феодала-опікуна (омаж).

Із поч. 12 ст. почалося масове обернення сеньйорій на феоди. Відтак раніш незалежні баронські сеньйорії потрапляли під контроль монарха — для посилення його влади. Щоб надати феод. залежності привабливості, формувалося уявлення про престижність володіння феодом (із 13 ст. воно створило знатність по крові). Однак суверенність феодалів від цього лише зросла. Феодали користувалися тими ви-

годами, що їх давало володіння феодом, але виконувати свої зобов'язання не поспішали, тому сюзеренам доводилося застосовувати до них силу.

Ще в 13 ст. феод. відносини особистої вірності, базовані на умовному земельному володінні та військ. службі, почали витіснятися відносинами грошовими й договірними. Сеньйори вимагали від своїх васалів сплати грошей у рахунок військ. служби, на які потім наймали професійних вояків. Рицарі одержали можливість найматися на службу до сеньйора за платню незалежно від того, тримали вони від нього лен чи ні. Нова система соціальних відносин руйнувала васально-ленні зв'язки. Їхній руйнації посприяла «Чорна смерть» — епідемія чуми 1348—50. Викликані нею нестача робочих рук і внутр. міграція селян пришвидшили заміну панщинної повинності грошовою рентою і розкріпачення селян, що деформувало не лише відносини між феодалом і селянами, а й васально-ленну систему — у серед. 14 ст. «європейські суспільства остаточно відійшли від феодального типу».

Такою, в заг. рисах, виглядає трактовка Ф. школою М.Блока. Від марксистської вона відрізняється головно тим, що вважає Ф. не «соціально-економічною формацією», а особливою формою організації сусп-ва, вбачає в ньому передусім певні особисті взаємини між феодалами і не визнає сеньйорію феод. інститутом.

У 1960-х рр. концепцію М.Блока про поступову, еволюційну, розбудову Ф. піддали критиці засновник нового напряму в «школі Анналів» Ж.Дюбі (1919—96) та його учні. Сутність Ф. вони, як і марксисти, вбачають у певній екон. системі, що базується на відносинах панування-підлеглості між феодалами та селянами і реалізується з допомогою сеньйорії, яка однак є засобом не лише визиску, а й опікунства, адже селяни одержували від неї «вигоди, що їх можна порівняти з тими, які ми очікуємо від сучасної держави». Ж.Дюбі твердить, що Ф. — «це система експлуатації трудящих невеликою групою воїнів ... це в економічному відношенні передусім сеньйоріальний лад». Але сеньйорія є сукупністю не стільки земельних прав власника, скільки його військово-політ. і судово-адм. прав, узурпованих ним у короля чи ін. можновладців. Адепти цієї концепції вбачають у передачі рицарям частини королів. і графських прерогатив (скажімо, суд. функцій) докорінну перебудову всієї сусп. структури, «феодальну революцію». Мовляв, саме зосередження в руках рицарства чималої політ. влади дало їм змогу обзавестися замками й покріпачити селян. Сеньйоріальні права стали надбанням навіть середніх та дрібних феодалів; практично кожен феодал організував сеньйорію. Наступ феодалів на селян призвів до уніфікації соціального статусу селян різних категорій. Всі вони, і вільні, і залежні в минулому, поставали кріпаками (див. *Кріпацтво*). У середовищі панівного класу з'явився новий військово-служилий прошарок — рицарство, без якого великим сеньйорам не вдалося б організувати маєткову адміністрацію і тримати в покорі селян, протидіяти централізаторським зусиллям королів. влади. Відбулися ці кардинальні соціально-екон. та політ. зміни на межі 10—11 ст., коли у Франції династію Каролінгів змінила династія Капетингів. Ця «феодальна революція» й замінила античність феодалізмом.

На думку представників школи Ж.Дюбі, радикальні зміни в сусп-ві були обумовлені припиненням набігів норманів, *угрів* та арабів і демографічним зростанням. Отож, передумовами появи Ф. ці медієвісти вважають зовн. чинники. Мовляв, до «феодальної революції» кінця 10 — поч. 11 ст. політ. панування старої, каролінзької, знаті супроводжувалося грабіжницькими війнами. Коли ж роль зовн. експансії різко впала, воєнне пограбування чужих народів змінилося воєнним пануванням феодалів над власним народом. На зміну відносному порядку і законності Каролінзької доби за Капетингів прийшло феод. свавілля, оплотом якого стали багаточисельні новозбудовані замки.

Концепцію «феодальної революції» підтримали чимало французьких, а також окремі іспанські та італ. медієвісти. Але є в неї і опоненти, котрі вважають, що не можна зводити Ф. до системи судово-політ. панування феодалів над селянами, адже це панування виникло не на порожньому місці, а значною мірою спиралося на успадковану від минувшини земельну власність. Зміни в сусп. житті, на яких зосереджує увагу школа Ж.Дюбі, насправді були результатом не революції, а еволюційних процесів. До того ж концепція «феодальної революції», зазначають її опоненти, перебільшує радикалізм сусп. змін на межі 10—11 ст. (зберігся старий панівний клас).

Марксистська медієвістика поділяє історію європ. Ф. на такі 3 періоди: ранньофеодальний (кінець 5 — серед. 11 ст.), розвиненого Ф. (2-га пол. 11 — 15 ст.) й розкладу Ф. та зародження капіталізму (16 — серед. 17 ст.). Історики-немарксисти дотримуються ін. періодизації Ф.:

1-й період (кінець 5 — 1-ша пол. 11 ст.) — перехідний від *античності* й *варварства* до феод. сусп-ва. Його характеризує екон. занепад (згортання торгівлі й натуралізація госп. життя), слабкі торг., культ. та ін. зв'язки між країнами, регіонами. На Заході складається примітивна державність у формі роз'єднаних королівств. Відбуваються масштабні міграційні рухи у формі завоювань. Антична класова структура поступово замінюється феодальною, формуються 3 осн. сусп. стани: *духовенство*, рицарство й селянство. На місці колиш. греко-рим. християн. світу з'являються 3 світи: катол., правосл. і мусульманський. При цьому християнський і мусульманський світи конфронтують і не йдуть на замирення. Період визначається низьким рівнем освіченості та зростаючою залежністю к-ри від християн. релігії і церкви;

2-й період (2-га пол. 11 — 13 ст.) — доба розквіту (в уявленні частини медієвістів — становлення та розквіту) феод. сусп-ва. Оживає торгівля, спостерігається заг. госп. пожвавлення, ремісниче вир-во почасти набуває цехової форми. Відбувається інтенсивна урбанізація Заходу, частина міст стають тією чи ін. мірою самоуправними (міста-комуни).

Формується бюргерство, осн. заняття якого — торгівля й лихварство. Панівне становище в сусп-ві посідає рицарство, яке масово обзаводиться феод. замками. Остаточно складається васально-ленна система, відбувається закріпачення селян. На зміну слабкій політ. централізації приходить феод. роздробленість. Посилюється *папство*, яке прагне створити універсальну Церкву. Воєнно-міграційні зусилля Захід спрямовує переважно назовні (хрестові походи). Спалахують єретичні рухи (див. *Єресі*), що почасти набувають соціального змісту. З'являються *католицькі чернечі ордени* — опора папства. Бурхливо розвивається к-ра, поширюється освіта;

3-й період (14—15 ст.) — доба «кризи феодалізму» (марксистська медієвістика вважає цей термін некоректним) — втрати Заходом специфічних феод. рис на рівні васально-ленних зв'язків, що поступаються місцем зв'язкам грошовим і договірним. Рицарство як військ. стан відмирає, з'являється *дворянство*. Селян звільняють від кріпосної залежності. З'являються паростки бурж. відносин. Сусп-во лихоманять соціальні збурення. Феодальну роздробленість змінює станова монархія. Політ. універсалізм поступається місцем нац. д-вам. Зміщується акцент із зовн. воєнних кампаній на внутрішньоєвроп. війни. Папство незворотно втрачає свою колишню могутність, зазнає краху ідея політ. об'єднання Європи на теократичній основі. Зростає секуляризація свідомості, поширюється світська освіта, приходять раціоналізм і його атрибут — дослідні знання, з'являються перші паростки *гуманізму* і *Відродження*.

Марксистська історіографія твердить про існування Ф. також на Сході (у провідних країнах Азії та Пн. Африки), лише називає його специфічним «східним». Специфікою «східного феодалізму» вважається відсутність на Сході феод. форми власності на землю (власник осн. земельного фонду — д-ва) і, відповідно, панщинних маєтків та кріпосної залежності селян, тримання багатьма селянами держ. землі, збереження в ряді областей общинного землеволодіння й землекористування. Провідну роль у соціальній структурі Сходу відігравав військово-служилий стан, а в окремих країнах (Китай, Корея, В'єтнам) — особливий стан учених (знавці традицій, ідеологічних систем), з яких вербувалося чиновництво. Політ. роздробленість з'являлася на Сході лише епізодично, йому притаманна сильна держ. централізація. Васально-ленні відносини на Сході не склалися. Там не існувало ні міст-комун (міське життя контролювалося держ. адміністрацією, яка не визнавала городян окремим сусп. станом), ні економічно й політично могутніх храмів. В ідеологічному житті країн Сходу домінували дофеод. ідеологічні системи.

Марксистська концепція «східного феодалізму» залишається недостатньо розробленою. Її адепти не запропонували єдиного бачення цього істор. явища, не визначили чітко, що в ньому є загальнофеодальним, а що — сх. феноменом.

Немарксистська історіографія, як правило, заперечує наявність Ф. на середньовічному Сході (робить виняток лише для Японії, середньовічне сусп-во якої найбільше скидалося на сусп-ва західноєвропейські), називає сх. сусп-ва «традиційними», оскільки в них особливу роль відігравали традиції та дофеод. ідеологічні системи. Дедалі рідше характеризує середньовічні сусп-ва Сходу як «феодальні» також пострад. істор. наука.

Шляхи становлення Ф. в різних регіонах були неоднаковими. Одні народи перейшли до Ф. від рабовласництва, інші — безпосередньо від варварства. Цей перехід був загалом прогресивним явищем, адже Ф. стимулював розвиток дрібного сел. вир-ва, яке виявилося ефективнішим за латифундіальне рабовласницьке.

Устрій європ. Ф. мав чимало соціальних протиріч, проявлявся в комплексі специфічних політ. та ідеологічних конфліктів, проте протягом кількох сотень літ він суттєво вплинув на соціокульт. та політико-правові стандарти зх. цивілізації, уявлення про сусп. ієрархію та комунікацію, сформував традиційні для Європи соціальні інститути. Попри подальші модернізаційні процеси чимало з умовної «спадщини феодалізму» в широкому сенсі зберігається як одна з основ нац., соціальних, регіональних та культ. ідентичностей, — напр. сучасні європ. монархії. Ідеалізовані цінності чи традиції феод. часів вплинули і впливають на формування політ. ідеологій консервативного характеру (див. *Консерватизм*).

Нині в розмовно-побутовій мові «феодалізмом» називають усе застаріле, реакційне чи пов'язане з аристократією.

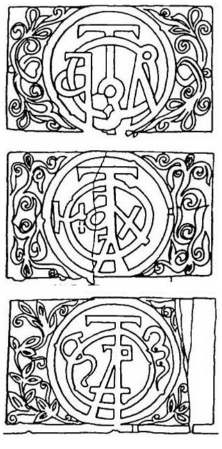
Літ.: *Richardot H.* Le fief roturier a Toulouse aux XIIe et XIIIe siècles. «Revue historique de droit français et ètranger», 1935, 4e serie, t. 14; *Duby G.* La sociètè aux XIe et XIIe siècles dans la region maconnaise. Paris, 1953; *Brancoli Busdraghi P.* La formazione storica del feudo lombardo come diritto reale. Milano, 1965; Историография стран Востока: проблемы феодализма: Сборник статей. М., 1977; *Бессмертный Ю.Л.* «Феодальная революция» X—XI веков? «Вопросы истории», 1984, № 1; *Giordanengo G.* Le droit fèodal dans les pays de droit ècrit: L'exemple de la Provence et du Dauphine, XIIe — debut XIVe siecles. Roma, 1988; История Европы с древнейших времен до наших дней, т. 2. М., 1992; *Reynolds S.* Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted. Oxford, 1994; *Алаев Л.Б.* Восток в мировой типологии феодализма: восточный феодализм. В кн.: История Востока, т. 2. М., 1995; *Дюби Ж.* История Франции: Средние века: от Гуго Капета до Жанны д'Арк: 987—1460. М., 2000; *Кенигсбергер Г.Г.* Средневековая Европа: 400—1500 годы. М., 2001; *Блок М.* Феодальне суспільство. К., 2002; *Дюбі Ж.* Доба соборів: мистецтво та суспільство 980—1420 років. К., 2003.

О.П. Крижановський.

Феодалізм в Україні. У вітчизн. історіографії усталеною є думка, що сусп. відносини в період 10—18 ст. на території сучасної України були феодальними. Така інтерпретація ґрунтується на рад. історіографічній традиції (формаційна теорія) та європоцентричному баченні істор. процесу в Сх. Європі, коли щодо соціальних явищ, синхронних певним західноєвропейським, застосовується аналогічна термінологія. З огляду на широкий спектр різних визначень навіть західно-європейського Ф. тут скоріше має місце певне спрощення, коли «феодалізм» стає просто синонімом середньовіччя як хронологічного періоду. Відповідно, по-

Феодоро. Монограма князя Ісаака на полив'яній посудині. Прорис. 1470-ті роки. З розкопок палацу в Мангупі.

Феодоро. Монограми князів Феодоро. Фрагменти плити з написом 1459 року. Прорис. З розкопок у Фуні 1982.

при спірність існування Ф. на Русі (у *Київській Русі* та в держ. утвореннях — її «наступниках» 13—14 ст., зокрема *Галицько-Волинському князівстві*), хронологічний період держ. утворень на її території автоматично підіймає проблему їхнього «феодалізму». Так само стосовно соціально-політ. устрою степових кочових спільнот (напр. *половців*), *Золотої Орди* та *Кримського ханату* вживається подібна термінологія (принаймні щодо наявності «феодалів»), хоча навряд чи властиві їм форми військово-політ. залежності та підстави володіння територією суттєво відрізнялися від таких у кочових спільнот раннього залізного віку, тобто доби античності (напр. у *скіфів*).

Гол. обставина, яка дає підстави вести мову про Ф. на укр. землях, — надання верховним володарем земельної власності (аналогічне феоду та лену) з обов'язком особистої служби, т. зв. ленне, або феод. землеволодіння. В укр. істор. науці існують два погляди на час появи такого типу відносин. Згідно з першим поглядом вони з'явилися ще в княжу добу. Ця позиція базується на припущенні, що в Київ. Русі існував такий тип взаємин між верховним володарем (старшим князем) та привілейованою верствою (молодшими князями, *дружиною* та *боярами*), який був тотожним аналогічним взаєминам у Зх. Європі, тобто *князь* виступає сюзереном, а дружинники та бояри — ленниками, або ж старший князь — сюзереном, а молодші — васалами. Проте існує замало підстав вважати ієрархічні відносини патронату і залежності в давньорус. елітній верстві саме «феодальними» у вузькому сенсі, тим більше, що такі припущення не підкріплені відповідними джерелами. Відповідно до другого погляду феод. відносини на укр. землях з'являються із серед. 14 ст., тобто з моменту підпорядкування частини цієї території *Королівству Польському* та з початком впливу зх. правових практик на устрій *Великого князівства Литовського*. В цей час з'являються перші документи на володіння землею, в яких відносини верховного володаря з представниками служилої верстви окреслюються як ленні (феодальні).

Можна впевнено говорити про наявність феод. відносин на укр. землях від 15—16 ст. (а надто після *Люблінської унії 1569*), коли сусп-во набуває виразної, юридично оформленої станової структури з відповідними представницькими органами, поширюються процеси закріпачення селянства, окреслюються привілеї та обов'язки шляхетської (феод.) верстви (див. *Статути Великого князівства Литовського*, *«Устава на волоки» 1557*, *Генрикові статті 1573*, *Магдебурзьке право*).

Стосовно сусп. устрою *Гетьманщини* серед. 17 — серед. 18 ст., то попри наявність станів (козацтво, міщанство, духовенство, селянство) не можна стверджувати про наявність відносин ленно-васального характеру, кріпацтва або ж самої феод. верстви. Соціальний статус та владні повноваження щодо населення визначалися урядом (рангом; див. *Урядник*) у *Війську Запорозькому*. Тому, на відміну від *шляхти* Речі Посполитої, еліта Гетьманщини (*козацька старшина*) була не статусною (спадковою), а позиційною (відповідно до набутого рангу). Відновлення феод. відносин на Лівобережжі відбулося за царювання *Катерини II*, коли одночасно зі скасуванням особливого адм. устрою Гетьманщини місц. еліта компенсаційно набула прав рос. дворянства (див. *Жалувана грамота дворянству 1785*), а селянство знову було прикріплене до землі (указ від 14 (3) травня 1783, пункти щодо селян Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв). Станова соціальна структура була підтверджена (див. *Жалувана грамота містам 1785*). Однак цей процес «вторинної феодалізації» відбувався в контексті розвитку інститутів рос. абсолютизму, що виключало утворення феод. станово-представницької монархії. На укр. землях, які увійшли до складу д-ви австрійс. *Габсбургів* 1772 (*Галичина*) та 1775 (*Буковина*), місц. феод. норми були збережені через адаптацію до австрійс. правової практики. Про формальне завершення Ф. в Україні ми можемо говорити з 1848 (підавстрійс. землі) та 1861 (підросійські), коли скасування кріпацтва та елементи лібералізації стали поштовхом до процесів соціально-екон. модернізації, розчинення станів, поширення правової рівності всіх категорій населення та поступового переходу до позастанового політ. представництва.

Літ.: *Толочко А.П.* Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992; *Зазуляк Ю.* Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV—XV ст. «Ruthenica», 2006, вип. 5; Влада і суспільство в Україні: Історичний контекст. К., 2013.

К.Ю. Галушко, В.М. Михайловський.

ФЕОДО́Р (р. н. невід. — п. 1163) — митрополит київський (1160—63). Його поставили митрополитом, щоб подолати розкол у Рус. церкві, спричинений тим, що одна частина єпархій (володимирська та турівська) підтримувала митрополита *Климента Смолятича*, а інша — грека *Константина I*. Ф. спирався на підтримку київ. кн. *Ростислава Мстиславича*. Виступав посередником у міжкнязівських конфліктах. Очолив боротьбу проти т. зв. леонтиніанської єресі (конфлікт із приводу дотримання посту), яку представляв ростово-суздальський єпископ Леонтій. Організував у *Києві* диспут із Леонтієм після того, як його вигнав з кафедри владимиро-суздальський кн. *Андрій Боголюбський*. Диспут був перенесений до *Візантії*, де в присутності імп. Мануїла I Комніна єресь Леонтія було засуджено.

А.Г. Плахонін.

ФЕОДО́РО — князівство, середньовічна д-ва в Криму (не пізніше 1411 — 1475). Займало територію пд.-зх. гірського Криму, маючи столицею місто на плато Мангуп (нині городище *Мангуп*, найбільше з *«печерних міст Криму»*). Назва «Мангуп», однак, походить з осман. часу (кінець 15 — 18 ст.), а в часи князівства місто, напевно, звалося Феодоро.

Міське життя на плато Мангуп відродилося в 2-й пол. 14 ст., що засвідчено 3-ма грецькомовними буд. написами. Із цих написів видно, що місто входило до складу *Золотої Орди* (і, отже, незалежного князівства тоді ще не існувало).

КНЯЗІВСТВО ФЕОДОРО
Масштаб 1:2 000 000
Цифрою **1** позначено володіння Генуї

Осн. джерелом до історії князівства є згадки в генуезьких та венеціанських документах 15 ст. Певне значення мають епіграфічні пам'ятки князівства та згадки в наративних джерелах грец., осман. і західноєвроп. походження.

Незаперечні дані про існування князівства маємо від 1411, коли в документах Кафи (нині м. *Феодосія*) було згадано володаря Алексія. Найважливішими пунктами були Феодоро (Мангуп), Каламіта (фортеця і порт, які пізніше мали назву *Інкерман*), замок і поселення Фуна (біля сучасного с. Лучисте Алуштинської міськради АР Крим), замок на горі Сандик-Кая (на південь від сучасного с. Поляна Бахчисарайського р-ну АР Крим; давня назва його не відома). Населення сповідувало православ'я; місто Феодоро було столицею Готської митрополії (канонічна територія митрополії була значно більшою за територію князівства).

Етнічний склад населення князівства реконструюється дуже гіпотетично. Є відомості про греків, *готів*, *аланів*, черкесів, татар, *караїмів*. Походження правлячої династії Ф. не з'ясоване, висунуті гіпотези не є переконливими. Найімовірніше, правитель Алексій (не пізніше 1411 — імовірно, 1445) походив із місц. роду, перед тим не відомого в історії.

Політика князівства базувалася на союзах із православними *Візантією* і *Трапезундською імперією*. Ці союзи були закріплені династичними шлюбами. Із Крим. улусом Золотої Орди і пізніше з *Кримським ханатом* Ф. підтримувало традиційні дружні відносини, натомість відносини з генуезькою колонією в Кафі були весь час ворожими, що вилилось у війни 1422—23 та 1433—41. Метою феодоритів було відвоювання життєво необхідного для них пд. узбережжя Криму і, зокрема, фортеці й порту Чембало (див. *Балаклава*). Але генуезці спромоглися захистити свої володіння і навіть намагалися відібрати у феодоритів їхню єдину гавань — Каламіту.

Після того, як турки завоювали *Константинополь* (1453) і Трапезунд (нині м. Трабзон, Туреччина; 1461), Ф. було змушене шукати нових союзників. З цього часу відомі його контакти з *Молдавським князівством* та *Великим князівством Московським*. Дещо поліпшилися відносини з Генуєю та Кафою (генуезький уряд був змушений визнати незалежність Феодоро), однак торг. війна між ними не припинялася (уряд Кафи скаржився, що торгівля, ведена феодоритами на Чорному морі, дуже підриває доходи від кафинської торгівлі).

1475 сильний осман. флот під командуванням візира Гедіка Ахмеда-паші напав на Кафу і легко її захопив (6 червня). Після цього осман. військо опанувало всі генуезькі володіння в Криму. Правителі Ф. (Ісаак, 1465—75, та його наступник Александр, 1475) вирішили захищати свою столицю. Єдину реальну допомогу їм надав молдов. господар *Штефан III* Великий, який надіслав загін у 300 вояків. Облога Феодоро (Мангупа), в ході якої турки використовували облогові гармати великого калібру, тривала біля 6 місяців, після чого туркам вдалося здобути місто й захопити в полон князя Александра (був страчений у *Стамбулі* 1476). Князівство було перетворене на провінцію *Османської імперії.*

Найважливішими пам'ятками князівства є будівлі на Мангупі: оборонні споруди, частково збережений палац-донжон, рештки храмів. Оборонні споруди Каламіти та Фуни також належать до спадщини феодоритів.

Із Ф. пов'язано кілька поширених історіографічних міфів: що це князівство існувало вже в 2-й пол. 14 ст.; що князі Ф. походили з вірм. роду Гаврасів; що від князів Ф. походить рід моск. служилих людей Ховріних.

Літ.: *Бертье-Делагард А.Л.* Каламита и Феодоро. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1918, № 55; *Герцен А.Г.* Крепостной ансамбль Мангупа. «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» (Симферополь), 1990, т. 1; *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики X—XV вв. К., 1991; *Степаненко В.П.* Владетели Феодоро и византийская аристократия XV в. «Античная древность и средние века» (Екатеринбург), 2001, вып. 32; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV веке: Контакты и конфликты. Симферополь, 2009.

М.І. Жарких.

ФЕОДО́СІЙ ПЕЧЕ́РСЬКИЙ (р. н. невід. — п. 03.05.1074) — церк. діяч, один із двох засновників *Києво-Печерської лаври*. Н. в м. *Василів* у заможній родині. Дитинство минуло в *Курську*, куди переїхали його батьки за повелінням князя. Юнаком залишив родину і пішов до *Києва*, де постригся в ченці й оселився у печері разом із *Никоном* і *Антонієм Печерським*. Став пресвітером, а після того, як перший ігумен Варлаам залишив монастир, — настоятелем Печерського монастиря. Запровадив Студійський статут, завдяки чому обитель стала кіновією («гуртожитною громадою») і взірцем для ін. рус. монастирів.

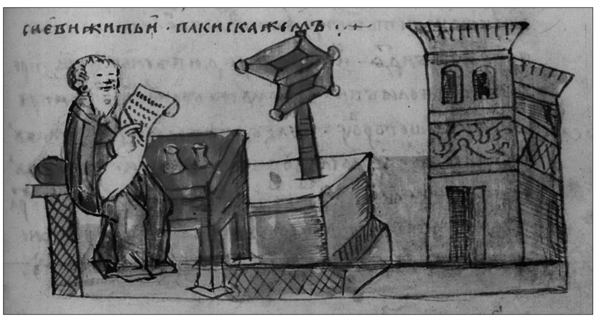

Феодосій Печерський. Фрагмент ікони «Свенська Богоматір».

Ф.П. користувався опікою київ. кн. *Ізяслава Ярославича*; 1073 засудив захоплення влади *Святославом Ярославичем*, однак незабаром пішов з новим київ. князем на компроміс і отримав від нього грошову допомогу для буд-ва соборної церкви Успіння Богородиці (див. *Успенський собор Києво-Печерської лаври*).

Вірогідно, Ф.П. є автором 5-ти повчань про чернечі чесноти, 2-х утішних «слів», «слова до келаря» і «молитви за всіх християн». Авторство ін. творів, які приписують Ф.П. (у т. ч. 2-х послань до кн. Ізяслава), сумнівне.

Похований у Дальніх печерах. 1091 відбулося віднайдення мощів і перенесення їх до Свя-

Феодосій Печерський складає монастирський статут. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

то-Успенського собору; 1108 Ф.П. внесли до загальнорус. синодика (пом'яника). Ці акції поклали початок канонізації Феодосія Печерського.

Літ.: *Еремин И.П.* Литературное наследие Феодосия Печерского. «Труды Отдела древнерусской литературы» (М.—Л.), 1947, т. 5; *Гудзий Н.К.* О сочинениях Феодосия Печерского. В кн.: Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. М., 1963; *Федотов Г.П.* Святые Древней Руси (X—XVII вв.). Париж, 1989; *Топоров В.Н.* Святость и святые в русской духовной культуре, т. 1. М., 1995; *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). СПб., 1996; *Поппэ А.* Студиты на Руси: истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря [Ruthenica. Supplementum 3]. К., 2011.

В.М. Ричка.

ФЕОДО́СІЯ (грец. Θεοδοσία — «Богом дана»), **античне місто** — давньогрец. місто на пд.-сх. узбережжі Крим. п-ова, на березі єдиної в регіоні бухти, що не замерзає. Рештки антич. міста лежать під щільною забудовою сучасного м. *Феодосія* в урочищі Карантинна Гірка, що значно утруднює його дослідження. Приблизна площа Ф. становить 15—20 га. Місто згадують *Демосфен*, *Страбон*, Гай *Пліній Старший*, Мемнон Гераклейський, *Мела Помпоній*, *Поліен*, *Арріан* Флавій, *Аппіан*, Клавдій *Птолемей*, *Амміан Марцеллін*, *Стефан Візантійський* та ін. автори.

За писемними та археол. джерелами, Ф. була заснована грец. колоністами — вихідцями з малоазійського міста Мілет бл. 2-ї чв. — серед. 6 ст. до н. е. В історії Ф. виділяються 3 осн. періоди. 1-й — від серед. 6 ст. до поч. 4 ст. до н. е. — час створення, становлення та функціонування незалежного автономного Феодосійського полісу, який успішно розвивався як торг. та аграрно-ремісничий центр, карбував власну монету, володів потужною і розгалуженою сільс. округою (хорою), мав налагоджені екон. та політ. зв'язки з причорномор. та середземномор. центрами (зокрема з Афінами, Гераклеєю, Хіосом, Фасосом, Сінопою та ін.).

2-й період — 380-ті рр. — 2 ст. до н. е. — охоплює час входження Ф. до *Боспорського царства* та існування в його складі. Незважаючи на втрату автономії, Ф. в цей час мала особливий політично-правовий статус через те, що була перетворена на найважливіший центр хлібного експорту Боспору й мала другий за значенням мор. порт д-ви. В історії Ф. 4—3 ст. до н. е. характеризуються найвищим екон. та культ. процвітанням. Важливо відзначити, що к-ра Ф., на відміну від багатьох ін. міст Боспору, впродовж тривалого часу мала суто еллінський характер, без варварських запозичень.

Початок 3-го періоду, що охоплює 1 ст. до н. е. — 4 ст., припадає на діяльність у Причорномор'ї понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора (коли Ф. ввійшла до складу *Понтійського царства*, 108—63 до н. е.) та його спадкоємців. Після загибелі Мітрідата VI Євпатора гол. роль у політ. житті Ф., як і всього Боспору, став відігравати *Рим Стародавній*. У 1—3 ст. Ф. перетворилася на типове провінційно-рим. місто, зберігаючи своє значення як торг. порту та важливого форпосту на зх. рубежах Боспорського царства.

Довготривала війна між *Херсонесом Таврійським* і Боспором, що закінчилася бл. 341/42, підвела риску під історією Ф. як складової частини Боспорського царства. Ф. остаточно відпала від Боспору і наприкінці 4 ст. зазнала нищівного розгрому *гунами*. Анонімний автор 5—6 ст. називає Ф. розореним, безлюдним містом, яке зветься тепер «на аланському або таврському наріччі Ардабтой, тобто Семибожною».

На місці антич. Ф. згодом була розташов. цитадель середньовічної Кафи. Як встановлено розкопками, товщина культ. нашарувань на Карантинній Гірці сягає 5 м і охоплює період від 6 ст. до н. е. до ранньомодерного часу. Пошук та дослідження антич. Ф. фактично розпочалися тільки в 2-й пол. 20 ст. (розкопки І.Зеєст 1949 і 1951—52 та Б.Петерса 1975—77). У результаті цих робіт відкриті рештки житлово-госп. комплексів, громадських (з елементами ордера) та фортечних споруд, одержано різноманітний речовий матеріал — кераміку, теракоти, монети тощо. О.*Бертьє-Делагард*, О.Айбабін, Є.Катюшин вивчали курганний (5—3 ст. до н. е.) та ґрунтовий (перших сторіч н. е.) некрополі міста. Під час підводних робіт у Феодосійській бухті виявили залишки антич. молу з більш як 4 тис. дерев'яних свай. Наприкінці 20 — на поч. 21 ст. значно активізувалося дослідження сільс. округи Ф., де відкрито і частково досліджено майже 70 сільс. антич. поселень (О.Гаврилов).

Літ.: *Блаватский В.Д.* Феодосия VI—IV вв. до н. э. и ее название. «Советская археология», 1981, № 4; *Петерс Б.Г.* Феодосия. В кн.: Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984; *Качарава Д.Д., Квирквелия Г.Т.* Города и поселения Причерноморья античной эпохи. Тбилиси, 1991; *Катюшин Е.А.* Феодосия. Каффа. Кефе. Феодосия, 1998; *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия: история и культура. Симферополь, 2000; *Katyushin E.A.* Theodosia. В кн.: Ancient Greek Colonies in the Black Sea. Thessaloniki, 2003; *Гаврилов А.В.* Округа античной Феодосии. Симферополь, 2004; *Катюшин Е.А.* Феодосия. В кн.: Античные памятники Крыма. К., 2004; *Гаврилов А.В.* Амфорные клейма округи античной Феодосии. Донецк, 2011.

С.Б. Буйських.

ФЕОДО́СІЯ (до 1787 — Кафа, лат. Caffa, турец. та кримськотатар. Кефе) — місто респ. підпорядкування *Автономної Республіки Крим*. Розташов. на березі Феодосійської зат. Міській раді підпорядковані населені пункти (с-ща міськ. типу *Коктебель*, Курортне, Орджонікідзе, Приморський, Щебетовка та низка сільських поселень), які разом із Ф. утворюють т. зв. Феодосійський регіон («Велику Феодосію»). Населення Ф. — 69,8 тис. осіб (2012), Феодосійського регіону — 105,2 тис. осіб (2012).

Ф. під назвою Кафа (Caffa) виникла в 3-й чверті 13 ст. на місці антич. *Феодосії* як колонія Генуезької республіки (див. *Іта-*

Феодосія. Закладна плита з будівельним написом з башти Христа (одна з башт цитаделі, 1348 року). З фондів Феодосійського краєзнавчого музею.

лійська колонізація Північного Причорномор'я). Топонім, очевидно, походить від урочища Кафа, про яке згадує візант. імп. *Константин VII* Багрянородний. Традиційно (спираючись на повідомлення візант. хроніста Никифора Григори) роком заснування Кафи вважають 1266, але більш імовірно, що це сталося 1275 (М.Балар). Обставини, за яких колоністи отримали землю від Кримського улусу *Золотої Орди*, та умови, на яких це відбулося, достеменно не відомі; за право вести торгівлю генуезці мали сплачувати правителю улусу відповідну *данину*.

Із 1285 згадки про Кафу в генуезьких документах помітно частішають; 1289 укладено перший відомий нотаріальний акт у самій Кафі. 1289 колоністи вже були в змозі надіслати військ. допомогу графству Тріполі в Сирії. 1296 Кафу атакувала ескадра гол. конкурента генуезців — Венеціанської республіки; колонія зазнала величезних втрат, але облога затягнулася, і венеціанці змушені були відступити, не витримавши зимових умов. 1299 місто пограбував *Ногай*. 1308 хан Токта відрядив проти Кафи каральну експедицію за продаж у рабство дітей ординської бідноти; аби уникнути винищення, генуезці залишили місто, попередньо підпаливши його, і повернулися лише 1313 за нового хана *Узбека*.

Упродовж 14 — 1-ї пол. 15 ст. Кафа вела переважно успішні бойові дії проти численних ворогів — Венеції, сельджуцького Сінопа, *Трапезундської імперії*, князівства *Феодоро*. 1343—44 захисники Кафи витримали облогу хана Джанібека, завдавши йому у вдалій вилазці відчутної поразки. Під час наступної облоги 1346—47 Джанібек наказав закидати метальними машинами до міста трупи померлих від чуми, внаслідок чого спалахнула епідемія «чорної смерті», яка поширилася з Кафи на всю Зх. Європу. 1380 в Кафі був убитий темник Золотої Орди *Мамай*. У ході ординських усобиць 1396—98 місто зазнало нападів військ хана *Тохтамиша* та еміра *Едигея*.

Безперервні війни не завадили бурхливому екон. розвиткові міста. Із 1316 Кафа була гол. черномор. базою генуезького флоту та опорним пунктом транзитної торгівлі, яка йшла *Великим шовковим шляхом*; у місті був також великий ринок рабів і найбільший порт у Криму. Було зведено два кільця кам'яних укріплень: внутрішнє (1340—52) і зовнішнє (1383—85). Міське життя регулювалося статутом (затверджений 1290, змінювався 1316 та 1449). На чолі міста стояв консул, якого призначали в Генуї на один рік. Усі керівні посади також займали представники нечисленного привілейованого прошарку «генуезьких громадян». Абсолютну більшість населення становили негенуезці — багаті «громадяни Кафи» та бідні «мешканці». Поширені в історіографії відомості про 80-тис. населення Кафи недостовірні; за оцінками сучасних дослідників, у місті мешкало не більше 10 тис. осіб. На 1386 понад половину жителів Кафи становили греки, далі за чисельністю йшли вірмени, татари (які вважалися підданими Золотої Орди / *Кримського ханату*), грузини, русини, готи, євреї, черкеси та ін. Місто ділилося на квартали за етнореліг. та професійною ознаками. Кафа була резиденцією римо-католицького (із 1318) та вірменського (відомий із 1423) єпископів.

Із 1430-х рр. Кафа зазнавала дедалі більшого тиску Крим. ханату, з одного боку, і *Османської імперії* — з другого. 1434 генуезькі війська в Криму були розгромлені крим. ханом *Хаджи-Гереєм*. 1453 османці захопили *Константинополь* і повністю блокували мор. шлях із Зх. Європи до Криму (два роки по тому в Кафу не міг дійти жоден корабель із Генуї). 1454 Генуезька республіка в залік погашення боргу перед банком Святого Георгія передала Кафу йому в управління, що негативно відбилося на добробуті населення міста. Того ж року до Кафи одночасно підійшли з моря велика осман. ескадра, а з суходолу — війська Хаджи-Герея; така демонстрація сили примусила генуезців до сплати величезної данини. Усі ці події спричинилися до занепаду колонії, яку масово почали залишати мешканці.

Феодосія. Панорама Кафи. Офорт роботи невідомого художника кінця 18 — початку 19 ст.

Феодосія. Вид на місто зі сходу. Гравюра середини 19 ст.

Феодосія. Руїни генуезької фортеці. Фото 2011.

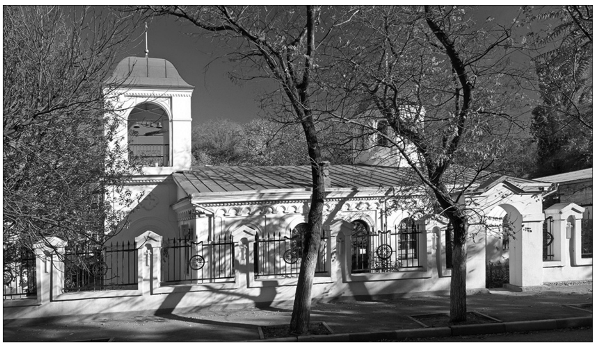
1468 міській владі вдалося схилити на свій бік нового крим. хана *Менглі-Ґерея I*, але вже 1475 він був скинутий з престолу і втік до Кафи; кримськотатар. військо обложило місто, але здобути не могло і закликало на допомогу осман. султана *Мехмеда II*. 6 червня 1475, після 4-денного штурму, Кафою заволоділи османці під командуванням візира Гедіка Ахмеда-паші.

Невдовзі така сама доля спіткала решту генуезьких колоній у Криму. Їхню територію було перетворено на нову провінцію Осман. імперії — Кафинський санджак (пізніше — *Кафинський ейялет)* із центром у Кафі, яку перейменували на Кефе (Kefe). Катол. храми міста були зруйновані або перетворені на мечеті, мешканці-італійці страчені чи обернені на рабів, з решти населення частина виїхала до Крим. ханату та християн. країн, частина була примусово вивезена на поселення до *Стамбула*. Втім, Кафа лишилася важливим торг. центром і перевалочним пунктом; у 17 ст. її товарообіг уже був більшим, ніж у генуезькі часи (гол. статтею доходів була работоргівля). Поліетнічне населення міста становило (за сучасними розрахунками, що базуються на податкових реєстрах 1520 і 1542) від 16 до 20 тис. осіб. 1485 було створено Кафську правосл. єпархію у статусі митрополії (1678 її об'єднано з Готською митрополією).

У 17 ст. Кафа була об'єктом нападів запороз. та донських козаків, зокрема, 1616 її здобуло військо гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного*. В ході усобиць у Крим. ханаті Кафу здобували калга Шагін-Гірей за допомогою запорожців (1624) та калга Хусам-Гірей (1636).

Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* Кафу 10 липня (29 червня) 1771 захопили війська Рос. імперії під проводом генерал-аншефа кн. В.*Долгорукова* (осман. гарнізон запекло оборонявся та був повністю винищений). За умовами *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* Кафа, як і всі осман. володіння в Криму, відійшла до Крим. ханату. 1778 всі християн. громади міста були переселені на рос. територію. Кафа мала стати столицею останнього крим. хана *Шагін-Гірея*, але 1783 Крим був анексований Рос. імперією. Це викликало масову еміграцію крим. мусульман до Туреччини; зокрема, у Кафі лишилося тільки 119 заселених будинків.

Феодосія. Церква Введення до храму Пресвятої Богородиці. Фото 2012.

Феодосія. Сурб Саркіс (церква Святого Сергія). Фото 2011.

Щоб привабити нових поселенців до запустілого міста, Кафу оголосили відкритою для дружніх Росії д-в. 1787, після відвідання Кафи рос. імп. *Катериною II*, місто перейменоване на Феодосію (назва Кафа вживалася паралельно до 1804). Ф. була капітально перебудована, давні фортифікаційні споруди розібрані, мечеті та ін. храми перетворено на правосл. церкви. 1802 стала центром Феодосійського пов. *Таврійської губернії*. 1798—1812 мала статус *порто-франко*, до 1828 — право безподаткової мор. торгівлі. Але через постійну нестачу води (наслідок недбалого ставлення до функціонування водогону) і спалахи чуми та холери населення міста збільшувалося повільно (лише 3700 мешканців на 1828), тож про якесь відродження торг. мореплавства вже не йшлося.

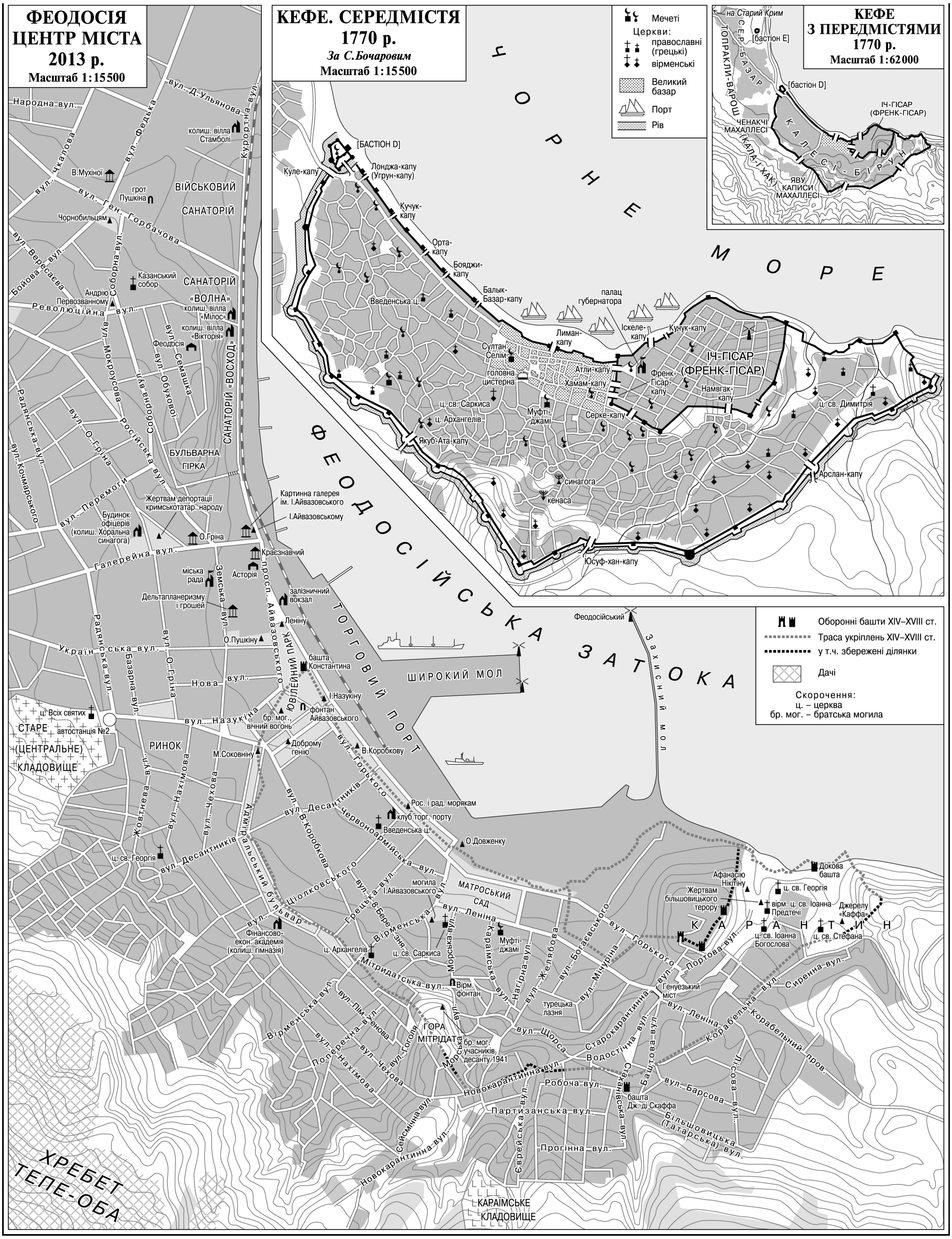
У Ф. провів більшу частину життя (з 1845 до смерті 1900) художник-мариніст І.*Айвазовський*. Збудовану власним коштом картинну галерею і кількасот своїх картин він заповів місту (колекція становить основу сучасної міської картинної галереї). І.Айвазовський також надав Ф. право користуватися водою із Субаських джерел, які йому належали. Цей дарунок дав змогу 1888 прокласти Феодосійсько-Субаський водогін, гол. фонтан якого збудований власним коштом художника.

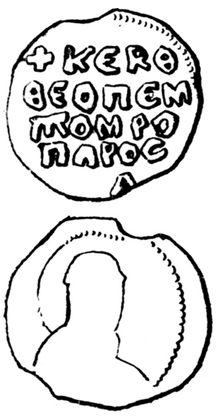
Екон. бум у Ф. припав на 1890-ті рр.: 1892 до міста нарешті дійшла залізниця (проекти 1825 і 1857 не були реалізовані), 1895 збудовано новий порт, 1899 переведено комерційний порт із *Севастополя*. На межі 19 і 20 ст. розплановано й забудовано новий центр на північ від середньовічної частини міста. 1914 населення Ф. сягало 38 тис. мешканців.

У роки революції та громадян. війни (1917—20) влада у Ф. не раз змінювалася. Остаточний прихід *більшовиків* (листопад 1920) знаменувався масовими розстрілами полонених білогвардійців та місц. жителів. 1921—22, під час голоду в Криму, Ф. була центром, через який міжнар. орг-ції направляли допомогу голодуючим; її населення в цей час скоротилося з 35 392 (1921) до 22 737 (1923) мешканців. 1928 у Ф. засновано Ін-т фізичних методів лікування, що сприяло розвиткові міста як курорту. 1924—30 у Ф. жив рос. письменник О.*Грін*.

У листопаді 1941 Ф. була зайнята гітлерівськими військами. У ході *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—1942* під Ф. був висаджений *Феодосійський морський десант 1941*, який 29 грудня 1941 звільнив Ф., але через недоліки планування і тактичні прорахунки рад. командування 18 січня 1942 місто знову було втрачене. Вдруге рад. війська зайняли Ф. 13 квітня 1944 в ході *Кримської наступальної операції 1944*. Внаслідок *Голокосту* і *Депортації народів Криму в роки Другої світової війни* Ф. в повоєнний час із поліетнічного міста перетворилася на майже моноетнічне (із домінуванням росіян).

У повоєнні роки (1945—50) економіка міста в цілому відродилася; на поч. 1966 Ф. забезпечувала 9,2 % валової продукції Криму. 1972 гілкою Північно-крим. каналу до Ф. надійшла вода з Дніпра, що дало змогу зняти проблеми водопостачання міста. Значний внесок у розвиток Ф. зробили підпр-ва *воєнно-промислового комплексу* (суднобудівний,

ФЕОДОСІЯ
ЦЕНТР МІСТА
2013 р.
Масштаб 1:15500
КЕФЕ. СЕРЕДМІСТЯ
1770 р.
За С.Бочаровим
Масштаб 1:15500
Мечеті
Церкви:
православні (грецькі)
вірменські
Великий базар
Порт
Рів
КЕФЕ
З ПЕРЕДМІСТЯМИ
1770 р.
Масштаб 1:62000
на Старий Крим
[бастіон E]
[бастіон D]
СЕР-БАЗАР
ТОПРАКЛИ-ВАРОШ
ЧЕНАКЧІ МАХАЛЛЕСІ
(КАЛА-ГАК)
ЯВУ КАПИСИ МАХАЛЛЕСІ
КАЛЕ-СІ-БІРУН
ІЧ-ГІСАР (ФРЕНК-ГІСАР)
ЧОРНЕ МОРЕ
[БАСТІОН D]
Куле-капу
Лонджа-капу (Угрун-капу)
Кучук-капу
Орта-капу
Бояджи-капу
Балык-Базар-капу
палац губернатора
Лиман-капу
Іскеле-капу
Кучук-капу
Введенська ц.
Султан Селім
головна цистерна
Атли-капу
Хамам-капу
Френк-Гісар-капу
Намвгак-капу
Серке-капу
Мухті-джамі
ц. св. Саркиса
ц. Архангелів
Якуб-Ата-капу
синагога
кенаса
ІЧ-ГІСАР (ФРЕНК-ГІСАР)
ц. св. Димитрія
Арслан-капу
Юсуф-хан-капу
ФЕОДОСІЙСЬКА ЗАТОКА
Феодосійський
Захисний мол
Оборонні башти XIV–XVIII ст.
Траса укріплень XIV–XVIII ст.
у т.ч. збережені ділянки
Дачі
Скорочення:
ц. – церква
бр. мог. – братська могила
вул. Д. Ульянова
Народна вул.
вул. Федька
Курортна вул.
колиш. вілла Стамболі
вул. Чкалова
В.Мухіної
грот Пушкіна
ВІЙСЬКОВИЙ САНАТОРІЙ
вул. Ген. Горбачова
Чорнобильцям
Соборна вул.
Бойова вул.
вул. Вересаєва
Казанський собор
САНАТОРІЙ «ВОЛНА»
Андрію Первозванному
Революційна вул.
колиш. вілла «Мілос»
колиш. вілла «Вікторія»
Феодосія
вул. Мокроусова
вул. Обухової
вул. Семашка
Соборна вул.
САНАТОРІЙ «ВОСХОД»
Радянська вул.
вул. Кочмарського
вул. О. Гріна
Російська вул.
БУЛЬВАРНА ГІРКА
вул. Перемоги
Жертвам депортації кримськотатар. народу
Картинна галерея ім. І.Айвазовського
І.Айвазовському
Будинок офіцерів (колиш. Хоральна синагога)
О.Гріна
Галерейна вул.
Краєзнавчий
міська рада
Асторія
Земська вул.
просп. Айвазовського
залізничний вокзал
Дельтапланеризму і грошей
Леніну
ТОРГОВИЙ ПОРТ
О.Пушкіну
Українська вул.
Базарна вул.
вул. О. Гріна
Нова вул.
башта Костянтина
ШИРОКИЙ МОЛ
ЮВІЛЕЙНИЙ ПАРК
І.Назукіну
ц. Всіх святих
автостанція №2
вул. Назукіна
бр. мог. вічний вогонь
фонтан Айвазовського
СТАРЕ (ЦЕНТРАЛЬНЕ) КЛАДОВИЩЕ
РИНОК
М.Соковніну
Доброму генію
В.Коробкову
вул. Горького
Жовтнева вул.
вул. Нахімова
вул. Чехова
вул. Десантників
вул. В. Коробкова
Рос. і рад. морякам
клуб торг. порту
Введенська ц.
Червоноармійська вул.
О.Довженку
ц. св. Георгія
вул. Десантників
Адміральський бульвар
вул. Ціолковського
могила І.Айвазовського
МАТРОСЬКИЙ САД
вул. 8 Березня
Грецька вул.
Вірменська вул.
вул. Леніна
Фінансово-екон. академія (колиш. гімназія)
ц. Архангелів
ц. св. Саркиса
Морська вул.
Муфті-джамі
Караїмська вул.
вул. Желябова
вул. Богаєвського
вул. Мічуріна
вул. Горького
Вірм. фонтан
Мітридатська вул.
Нагірна вул.
турецька лазня
Генуезький міст
Портова вул.
Афанасію Нікітіну
Жертвам більшовицького терору
Докова башта
ц. св. Георгія
вірм. ц. св. Іоанна Предтечі
ц. св. Іоанна Богослова
ц. св. Стефана
Джерелу «Каффа»
КАРАНТИН
Сиренна вул.
Вірменська вул.
вул. Пім. Ченова
вул. Гоголя
Поперечна вул.
вул. Нахімова
вул. Чехова
ГОРА МІТРІДАТ
бр. мог. учасників десанту 1941
вул. Щорса
Старокарантинна вул.
Водостічна вул.
Баштова вул.
вул. Леніна
Корабельна вул.
Корабельний пров.
Новокарантинна вул.
Робоча вул.
Сташівська вул.
башта Дж. ді Скаффа
вул. Барсова
Пісова вул.
Сеймова вул.
Партизанська вул.
Єврейська вул.
Прогінна вул.
Більшовицька (Татарська) вул.
Новокарантинна вул.
ХРЕБЕТ ТЕПЕ-ОБА
КАРАЇМСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ

Печатка митрополита Київського Феопемпта. Прорис.

оптичний, аерокосмічний з-ди), ряд оборонних дослідних та конструкторських орг-цій. У Ф. містилися база передполітної підготовки рад. космонавтів, випробувальні полігони військ. та косміч. техніки. Після створення на початку 1950-х рр. Керченсько-Феодосійської військово-морської бази Ф. стала напівзакритим містом (до початку 1970-х рр.), що не сприяло її розвитку. Населення Ф. сягнуло максимуму в 1993 (90 тис. осіб). У пострад. період оборонна пром-сть Ф. припинила існування; осн. підпр-во сучасного міста — нафтобаза. Зараз Ф. відома передусім як курорт.

У червні 1995 в Ф. відбулися масові виступи *кримських татар* проти міськ. криміналітету, а також міліції та чиновників, яких звинуватили в союзі з «мафією». Ця подія стала наймасовішим проявом етнічних конфліктів в АР Крим. У травні-червні 2006 відбулася акція протесту «Анти-НАТО», коли громад. активісти пікетували порт Ф., щоб запобігти проведенню спільних українсько-натівських навчань «Сі Бріз».

Пам'ятки арх-ри: фрагменти укріплень 14—15 ст. (цитадель та окремі башти зовн. лінії оборони); вірменські та грецькі храми 14—15 ст.; мечеть Муфті-Джамі (1623); вілли «Мілос» (1909—11), «Вікторія» (1914), І.Стамболі (1909—14). Музеї: краєзнавчий (веде початок від Феодосійського музею старожитностей, заснованого 1811); картинна галерея ім. І.Айвазовського; літературно-меморіальний музей О.Гріна.

Літ.: *Колли Л.* Исторические документы о падении Кафы. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1911, № 45; *Його ж.* Кафа в период владения ею банком св. Георгия. Там само, 1912, № 47; *Виноградов В.К.* Феодосия (исторический очерк). Феодосия, 1915; *Колли Л.* Падение Кафы: 1466—1475 гг. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1917—18, № 54—55; *Старокадомская М.К.* Солхат и Каффа в XIII—XIV вв. В кн.: Феодальная Таврика. К., 1974; *Халпахчьян О.Х.* Этапы планировки и застройки Феодосии (с древнейших времен до конца XVIII в.). «Архитектурное наследие», 1976, вып. 25; *Balard M.* La Romanie Gènoise (XIII — dèbut du XVe siecle), t. 1. Roma—Genova, 1978; *Balard M., Veinstein G.* Continuite ou changement d'un paysage urbain?: Caffa genoise et ottomane. В кн.: Le paysage urbain au Moyen âge. Lion, 1981; *Еманов А.Г.* Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы 13—15 вв. Тюмень, 1996; *Бочаров С.Г.* Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII — вторая половина XV вв.). «Причерноморье в средние века», 1998, вып. 3; *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе: Исторический очерк. Феодосия, 1998; *Пономарев А.Л.* Территория и население генуэзской Каффы по данным бухгалтерской книги — массарии казначейства за 1381—1382 гг. «Причерноморье в средние века», 2000, вып. 4; *Айбабина Е.* Декоративная каменная резьба Каффы XIV—XVIII веков. Симферополь, 2001; *Бочаров С.Г.* Оборонительные сооружения османской Каффы 1475—1774 годов. В кн.: Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в Средние века: Материалы IX Международной научной конференции 25—30 мая 1998 г. Ростов-на-Дону, 2001; *Петрова Э.Б. и др.* Феодосия: Очерк-путеводитель. Симферополь, 2006; *Бобков А.А.* Разворот солнца над Аквилоном вручную: Феодосия и феодосийцы в Русской смуте: год 1918. Феодосия, 2008; *Тункина И.В.* Открытие Феодосии: страницы археологического изучения Юго-Восточного Крыма и начальные этапы истории Феодосийского музея древностей: 1771—1871 гг. К., 2011.

О.О. Немировський.

ФЕОПЕ́МПТ (р. н. і р. с. невід.) — митрополит Київський. Очолив митрополію на поч. 1030-х рр. 1039 повторно освятив *Десятинну церкву*. Того ж року брав участь у патріаршому синоді в *Константинополі*. Вважається засновником єпископських кафедр у *Юр'єві* та Переяславлі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Оскільки дата смерті Ф. до нас не дійшла, деякі історики, спираючись на пізні джерела 16 ст., помилково вважали, що в роки русько-візант. конфлікту 1043—46 митрополича кафедра залишалася вакантною, та навіть «заповнювали» цю прогалину апокрифічним Кирилом.

А.Г. Плахонін.

ФЕОФА́Н СПОВІ́ДНИК (бл. 760 — 818) — візант. церк. діяч, хроніст. Н. в м. *Константинополь* в аристократичній родині. Здобув добру освіту та доволі успішно розпочав військ. кар'єру. Проте вже в молодому віці полишив службу, постригся в ченці та присвятив більшу частину життя переписуванню церк. текстів. До історіографії Ф.С. звернувся лише задля виконання обітниці: зобов'язався біля смертного одра свого друга Георгія Синкела завершити працю останнього. «Хронографія» Ф.С. охоплює події від початку правління рим. імп. Діоклетіана (284), на яких зупинився Георгій Синкел, до кінця царювання візант. імп. Михаїла I Рангаве (813).

Необізнаність Ф.С. із жанром визначила певні особливості його викладу, насамперед — досить рідкісний у візант. історіографії анналістичний принцип оповідання (див. *Аннали*). Особиста авторська позиція Ф.С. визначалася не стільки критичним ставленням до описуваних подій, скільки глибокою релігійністю, тож більшість його достатньо прямолінійних та однозначних оцінок є проявами християн. моралізаторства. З огляду на некритичне ставлення до джерел деякі частини «Хронографії» мають суто компілятивний характер, однак вважати останнє цілковитою вадою не доводиться. Зокрема, завдяки розлогим прямим цитатам, залученим до «Хронографії», дійшла до наших днів чимала частина звіту Пріска Панійського про візант. посольство до двору гунського володаря *Аттіли*. Попри лаконічність повідомлень «Хронографії» про події, сучасником яких був сам Ф.С., твір є надзвичайно цінним джерелом з історії *Візантії* кінця 8 — поч. 9 ст., зовн. зносин імперії, а також стосунків її сусідів між собою.

У творі Ф.С. містяться численні згадки про *слов'ян (давніх)*, *аварів* та булгар (протоболгар), які нападали на балканські володіння Візантії. Особливу цінність становить оповідь Ф.С. про болгар напередодні переселення частини їх на чолі з Аспарухом на Балкани з причорномор. степів. «Хронографія» (разом із «Короткою історією» сучасника Ф.С. патріарха Никифора) є одним з лише двох джерел, на яких ґрунтуються реконструкції постання *Великої Болгарії* у причорномор. регіоні, її нетривалого піднесення за часів правління хана Кубрата та розпаду під тиском *Хозарського каганату* в 2-й пол. 670-х рр.

Літ.: *Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения («Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора). М., 1980; *Його ж.* Место «Хронографии» Феофана в ранневизантийской историографической традиции (IV — начало IX в.). В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 г. М., 1983; *Любарский Я.Н.* Феофан Исповедник и источники его «Хроно-

графии»: к вопросу о методах их освоения. «Византийский временник» (М.), 1984, т. 45.

Є.В. Синиця.

ФЕОФА́НА III МІ́СІЯ В УКРАЇ́НІ 1620 — відновлення Єрусалимським патріархом Феофаном III (н. бл. 1570 — п. 1644, патріарх з 1608) правосл. церк. ієрархії Київ. митрополії. На Берестейському церк. соборі 1596 правосл. митрополит Київський та більшість єпископів приєдналися до унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Ті ієрархи, які не зреклися *православ'я* (єпископи Львівський Гедеон *Балабан* та Перемишльський Михайло Копистенський), згодом померли. Тож, до поч. 1620-х рр. українсько-білорус. Правосл. церква певний час мала лише одну Львівську і Галицьку єпископську кафедру, яку посідав Єремія *Тисаровський* (він став єпископом Львівським, бо дав польс. королю *Сигізмунду III* Ваза обіцянку прийняти унію, однак відмовився її виконувати). Оскільки польс. влада підтримувала Унійну (Греко-католицьку) церкву і не бажала йти на поступки православним, серед політично активних кіл правосл. *шляхти*, *духовенства*, *міщан* та *козаків* виник рух за свою конфесійну свободу, а також народився план відновлення правосл. ієрархічної структури Київ. митрополії в обхід заборон офіц. Варшави. Представники цих кіл вирішили звернутися до патріарха Єрусалимського Феофана III із проханням про висвячення правосл. архієреїв і про заповнення вакантних єпископських кафедр Київ. митрополії. Наприкінці 2-го десятиліття 17 ст. цей патріарх перебував у *Москві* (у червні 1619 він висвятив на патріарха Московського Філарета (Федора Микитовича Романова, батька царя *Михайла Федоровича*). За деякими даними, узимку 1620 попередні контакти з Феофаном III могли мати посли *Війська Запорозького*, яких послав до моск. царя П.*Конашевич-Сагайдачний*. 25 березня 1620 патріарх Єрусалимський із представницькою свитою, у т. ч. з екзархом константиноп. патріарха Арсенієм, прибув до *Києва*, зупинившись у *Київському Братському Богоявленському монастирі*. Його охорону взяли на себе запороз. козаки. Гетьман П.Конашевич-Сагайдачний видав універсал щодо гарантування безпеки патріарха Єрусалимського в Україні (тим часом *гетьман великий коронний* С.*Жолкевський* плекав план таємного арешту Феофана III як начебто турец. шпигуна). До Києва приїхали також болг. митрополит Софійський Неофіт і грец. єпископ Стагонський Авраамій, які на той час уже перебували в Україні. Феофан III брав участь у богослужіннях у багатьох київ. храмах, видавав патріарші грамоти, спрямовані на зміцнення братського руху в Україні. Представники укр. правосл. духовенства, зокрема Іов *Борецький* — ігумен *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, а також депутації від Київського Богоявленського братства і від Війська Запорозького наполегливо прохали Феофана III висвятити правосл. *архієреїв*. Після деяких вагань, спричинених побоюванням репресій з боку польс. влади, він погодився на проведення цієї хіротонії (рукопокладення). Єрусалимський патріарх розіслав від свого імені грамоти до всіх православних *Речі Посполитої* про обрання кандидатур, гідних єпископського сану. Таємно від польс. влади він здійснив висвячення православних митрополита і єпископів, а також поставлення на єпископські кафедри. Це відбулося в часовому проміжку після 25 (15) серпня і до 10 вересня (31 серпня). Митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі (Малої Росії) став Іов Борецький; єпископом Володимирським та Берестейським — Ієзекиїл (Йосиф) *Курцевич* (архімандрит *Трахтемирівського монастиря*); архієпископом Полоцьким, Мстиславським і Вітебським — Мелетій *Смотрицький* (чернець *Віленського Святого Духа монастиря*); єпископом Луцьким і Острозьким — Ісакій Борискович (ігумен Чернчицького монастиря, що поблизу *Луцька*); єпископом Перемишльським і Самбірським — Ісайя (ігумен *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*); єпископом Холмським та Белзьким — Паїсій (Іполитович), єпископом Пінським і Туровським — грец. єпископ Авраамій. 13 вересня Феофан III, супроводжуваний козаками нового запороз.

Патріарх Єрусалимський Феофан III. Зображення з фрески Великої лаври Сави Освяченого (Палестинська автономія).

гетьмана Я.*Бородавки*, виїхав із Києва додому, в бік кордону з *Молдавським князівством*. Однак йому довелося повернутися назад через тривожні звістки про несприятливий для польс. сил перебіг *Цецорської битви 1620*. Лише за кілька місяців по цьому патріарх Єрусалимський поновив спробу повернутися додому. На прохання польс. влади 17 січня 1621 він із Трахтемирівського монастиря звернувся до козаків Війська Запорозького, закликавши їх дати збройну відсіч осман. султанові Осману II, який мав намір напасти на Річ Посполиту. Тим часом уже на початку лютого 1621 Сигізмунд III оголосив Феофана самозванцем і турец. шпигуном, а також видав універсал про арешт Іова Борецького та Мелетія Смотрицького за фальшивим звинуваченням у зраді на користь *Османської імперії*. Нев-

Патріарх Єрусалимський Феофан III. Гравюра роботи художника Лукаса Кіліана. 1620.

Фердинанд I. Гравюра 1859.

довзі православні відповіли на ці звинувачення протестами та посиленням політ. боротьби з метою домогтися від офіц. Варшави визнання відновленої правосл. церк. ієрархії (щодо цього успіх прийшов лише 1633). Взимку 1621 патріарх Єрусалимський виїхав із Трахтемирівського монастиря з козац. охороною. Серед тих, хто супроводжував патріарха, був полк. П.Конашевич-Сагайдачний. Очевидно, у 20-х числах лютого 1621 Феофан III прибув до Сорок (нині місто в Молдові). Подальша його подорож виявилася нещасливою, оскільки в районі *Кілії* або *Ізмаїла* на нього та його почет, за відсутності козац. охорони, напали турки. Відновлення Феофаном III правосл. церк. ієрархії Київ. митрополії врятувало Правосл. церкву в Україні та Білорусі від остаточного занепаду, посприяло зміцненню її орг. структури, а також помітно консолідувало в Україні рух за конфесійну свободу православних.

Літ.: *Макарий.* История Русской Церкви, т. 11, кн. 2. СПб., 1882; *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования), т. 1. К., 1883; *Жукович П.Н.* Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.): 1620—1621 гг.: Восстановление иерархии, вып. 3. СПб., 1906; *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: Zarys historyczny 1370—1632. Warszawa, 1934; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Frick D.A.* Meletij Smotryc'kyj. Cambridge, Massachusetts, 1995; *Halecki O.* Od unii florenckiej do unii breskiej, t. 1—2. Lublin, 1997; *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005; *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa, 2008; *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

П.М. Сас.

ФЕОФІЛА́КТ (р. н. і р. с. невід.) — перший із відомих нам за візант. джерелами київ. митрополитів. Переведений на митрополію Русі із Севастії (нині м. Сівас, Туреччина) за часів правління візант. імп. *Василія II* (985—1025), можливо у зв'язку з укладенням шлюбу між *Володимиром Святославичем* та сестрою імператора *Анною* одночасно з офіц. хрещенням київ. князя. Історики висунули припущення, що цього Ф. можливо ототожнити з анонімним севастійським митрополитом, який, за повідомленням вірм. хроніки Степана Таронеці (Асохіка), під час громадян. війни в імперії був змушений полишити свою кафедру. Вважається, що Ф. залишався митрополитом до кінця правління Володимира Святославича.

Літ.: *Поппэ А.В.* Истоки церковной организации Древнерусского государства. В кн.: Становление раннефеодальных славянских государств. К., 1972; *Плахонин А.Г.* Митрополит Севастии между Болгарией и Русью. В кн.: Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья: Сборник тезисов. М., 2001.

А.Г. Плахонін.

ФЕОФІЛА́КТ СІМОКА́ТТА (р. н. і р. с. невід.) — візант. історик 7 ст., продовжувач «Історії» *Менандра Протиктора* (охоплювала 558—82). Ф.С. народився в Єгипті у знатній родині, здобув добру освіту; був сучасником і політ. прибічником візант. імп. Іраклія (610—40). В історіографію Ф.С. увійшов своєю «Історією» (описані події 582—602), написаною, ймовірно, між 628 і 638. «Історія» залишилася незавершеною й уривається на подіях 602: убивстві візант. імп. *Маврикія* та воцарінні Фоки. Ф.С. прославляв заняття історією, яка є донькою філософії. Історик спирався на праці попередників і використовував архіви *Константинополя*. Ф.С. належить також праця природничо-наук. характеру «Питання природи».

М.Ф. Котляр.

Твір. Ф.С. — один з небагатьох, що містять відомості про «північних варварів» кінця 6 ст., насамперед *слов'ян (давніх)*, сх. германців, *аварів* і болгар (протоболгар), та їхні стосунки з *Візантією* (перебіг воєнних конфліктів, укладання союзів тощо). Надзвичайно цінною є оповідь Ф.С. про полонених слов'ян, які потрапили до імперського прикордоння з узбережжя «відгалуження Західного океану» (Балт. моря). Це перша достеменна вказівка на мешкання слов'ян у цьому регіоні. Також непересічне значення має звістка Ф.С. про розгром аварами 602 союзних Візантії *антів*; жодне наративне джерело антів після цієї події не згадує. Докладний опис подій 602, поданий Ф.С., змальовує заг. колапс Дунайського лімесу (див. *Лімес*), що згодом уможливив повноцінне освоєння слов'янами балканських володінь Візантії. Серед відомостей Ф.С. про народи Сх. Європи надзвичайну цінність становлять також повідомлення про тюрків, які жили на зх. околицях Західнотюркського каганату й згодом (у серед. 7 ст.) виокремилися в *Хозарський каганат*.

Є.В. Синиця.

Праця: История. М., 1957; [Фрагменты из «Истории».] В кн.: Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 2. М., 1995.

ФЕРДИНА́НД I Габсбург (19.04. 1793—29.06.1875) — імператор Австрії (1835—48), другий із чотирьох австрійс. імператорів із дому Габсбургів Лотаринзьких. Н. в. м. *Відень*. Старший син австрійс. імп. Франца I Габсбурга та принцеси обох Сицилій Марії-Терезії Неаполітанської. З дитячих років страждав на рахіт, епілепсію та гідроцефалію, а тому не здобув належної для кронпринца освіти. Проте Фердинанд мав ін. таланти, зокрема, з молодого віку захоплювався геральдикою, малюванням, тех. новаціями та сільс. госп-вом, а також вільно володів 5-ма іноз. мовами, чудово грав на кількох муз. інструментах. Спроможність Фердинанда успадкувати батьківський трон повсякчас піддавалася сумніву; втім, його права на престолонаслідування підтримав держ. канцлер кн. К.-В.*Меттерніх*. 2 березня 1830 Ф. був проголошений королем Угорщини, а після смерті батька успадкував угор. та австрійс. престоли. Проте фактично держ. управління проводилося невеликим колом осіб, наближених до Ф. I (ерцгерцог Людвіг-Йосиф Габсбург, кн. К.-В.Меттерніх, граф Ф.-А. фон Коловрат-Лібштейнський та ін.). Сучасники характеризують Ф. I як м'яку, спокійну, пасивну, поступливу та нерішучу особистість, яка майже не цікавилася держ. справами. 1831 Фердинанд одружився з принцесою Савойською Марією-Анною-Кароліною Піа (1803—84). Їхній шлюб був бездітним.

Ф. I вирізнявся, порівняно зі своїми попередниками, гуманним ставленням до політ. в'язнів (так, 6 вересня 1838 під час своєї коронації як короля Ломбардії-Венеції амністував багатьох

політ. в'язнів у італ. провінціях). За правління Ф. I розпочалася перша хвиля *індустріалізації* Австрії, зокрема будівництво залізниць і залізничних поромів. 1846 Ф. I дозволив заснувати старообрядську архієрейську кафедру в с. Біла Криниця (нині село Глибоцького р-ну Чернів. обл.), яку посів босно-сараєвський єпископ Амвросій, що перейшов у *старообрядство.* Через це Ф. I і досі шанують як благодійника віряни *Білокриницької ієрархії* (нині Рус. правосл. старообрядська церква). Під час березневої революції 1848 (див. *Революції 1848—1849 років в Європі*) Ф. I опинився у складному становищі після відставки кн. К.-В.Меттерніха. Відтак Ф. I дав клятву дотримуватися нової угор. конституції й у квітні 1848 затвердив напівсепаратистські ліберальні закони. 2 грудня 1848 зрікся престолу в м. Ольмюц (нині м. Оломоуц, Чехія). Його трон наслідував племінник *Франц-Йосиф I* — старший син брата Фердинанда — Франца-Карла Габсбурга, який поступився правом престолонаслідування на користь сина. Після зречення престолу Фердинанд займався сільс. госп-вом у своїх помістях. На схилі життя виявив неабиякі таланти управлінця й комерсанта, зокрема істотно примножив свої статки. Був вельми популярним у Чехії, де отримав прізвисько Фердинанд Добрий. Проживав у Моравії та в м. Прага (нині столиця Чехії).

П. у м. Прага, похований у Відні у склепі капуцинів.

Літ.: Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich, bd. 6. Wien, 1860; Allgemeine Deutsche Biographie, bd. 6. Leipzig, 1877; *Mikoletzky L.* Ferdinand I von Österreich (1835—1848). В кн.: Die Kaiser der Neuzeit, 1519—1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. München, 1990.

О.В. Ясь.

ФÉРЕНЦ II РÁКОЦІ — див. *Національно-визвольна війна угорського народу 1703—1711.*

ФÉРТОН (лат. ferto, нім. viertung, польс. wiardunek) — вагова одиниця, $^1/_4$ гривни (див. *Гривна польська*), поділялася на 6 *скойців.* У Польщі Ф. відомий уже з 1-ї пол. 13 ст. (ferto Polonicales), на укр. землях — із 14 ст. Як грошово-лічильна одиниця Ф. у 14—16 ст. становив еквівалент 12 *грошів* (1 польс. лічильна гривна = 4 Ф. = 24 скойцям = 48 грошам).

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

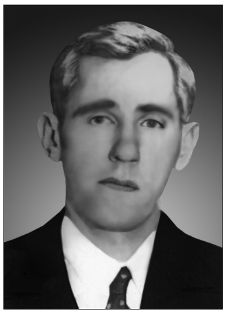
Р.М. Шуст.

ФЕТХ-ГІРÉЙ I (р. н. невід. — п. 1597) — крим. хан (1596—97), син *Девлет-Гірея I.* Був *калгою* при своєму старшому братові, хані *Газі-Гіреї II.* Восени 1596 з ініціативи великого візира Чагалоглу Сінана-паші його призначили крим. ханом, визнаючи його воєнні заслуги. Однак невдовзі оточення султана Мегмеда III, побоюючися заворушень серед *кримських татар* під час війни, направило в Крим посланця з повноваженнями або затвердити на ханстві Ф.-Г. I, або відновити Газі-Гірея II, для чого йому було видано два фірмани. Посланець зустрівся в Кефе (нині м. *Феодосія*) з Газі-Гіреєм II і нібито за хабар вручив тому фірман про його призначення ханом. Поки султанське оточення не наважувалося подолати двовладдя, Ф.-Г. I сам визнав Газі-Гірея II ханом. Останній, покликаючись на чингізидські закони, знищив Ф.-Г. I і весь його рід. Випадок Ф.-Г. I продемонстрував повну підлеглість *Кримського ханату Османській імперії* та безладну політику уряду останньої.

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887—89.

ФÉЩЕНКО-ЧОПÍВСЬКИЙ Іван Андріанович (20.01.1884—02.09. 1952) — držм., громад. і політ. діяч, учений-металург. Професор. Чл.-кор. Польс. АН (1933). Н. в м. *Чуднів.* Походив зі старовинного шляхетського роду. Закінчив хімічний ф-т Київ. політех. ін-ту. Займався викладацькою роботою. Входив до складу Київ. громади *Товариства українських поступовців*, був членом *Української радикально-демократичної партії* (із 1917 — *Української партії соціалістів-федералістів*).

1917 — член *Української Центральної Ради* і *Комітету Української Центральної Ради*, голова Київ. губернської укр. ради. Із червня 1917 — директор департаменту пром-сті ген. секретарства торгу і пром-сті УЦР, із 31 січня 1918 — міністр торгу і пром-сті УНР. За часів *Української Держави* — радник *Дніпровського союзу споживчих товариств*, 1919 — заст. міністра нар. госп-ва, згодом — міністр і заст. прем'єр-міністра УНР (у кабінеті С.*Остапенка*), дипломатичний радник і торг. аташе укр. місії в Румунії. У січні—серпні 1921 — голова Ради Республіки — тимчасового верховного органу *Української Народної Республіки.*

І.А. Фещенко-Чопівський.

Із 1921 жив у Польщі, професор Гірничої академії (*Краків*) і Варшавського ун-ту, керував дослідними центрами на металургійних з-дах. Дійсний член наук. металургійних т-в Великої Британії, США, Німеччини. Очолював Укр. допомоговий к-т у Польщі.

Відомий у галузі металургії і металознавства, автор 3-томної монографії «Металознавство», понад 140 ін. праць, опубл. багатьма мовами світу.

Залишив спогади «Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії» (Житомир, 1992).

П.П. Филипович.

У березні 1945 заарештований рад. спецслужбами у Катовіцах (нині м. Катовіце Силезького воєводства, Польща), перевезений до *Києва.* Засуджений до 15-ти років ув'язнення, яке відбував у Карелії.

Загинув у таборі смертників Абезь (нині Абезь — с-ще Республіки Комі, РФ).

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ФИЛИПÓВИЧ Павло Петрович (псевд. — Павел Зорев; 02.09(20. 08).1891—03.11.1937) — поет, літературознавець, перекладач, педагог. Професор. Н. в с. Кайтанівка (нині село Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) в багатодітній сім'ї священика. Навч. в Златопільській г-зії, закінчив *Колегію Павла Ґалагана* із золотою медаллю (*Київ*, 1910), далі навч. на юридичному (1 рік) та історико-філологічному ф-тах Київ. ун-ту (закінчив 1915). Почав писати рос. мовою з 1910, із 1917 — українською; позначені символізмом вірші друкував у «Музагеті», в альманасі «Гроно» (1920). Приват-доцент Київ. ун-ту; професор Київ. ін-ту нар. освіти (1920—33), викладач курсу нової укр. літератури. Дослідник проб-

В.З. Филонович.

Філарет (Д.Г. Гумілевський).

лем російсько-укр. літ. зв'язків, творчості укр. класиків, теор. проблем літературознавства. Автор поетичних збірок «Земля і вітер» (1922) та «Простір» (1925), позначених глибиною думки й досконалістю форми, та літературознавчих праць «Шевченко і декабристи» (1926), «Пушкін в українській літературі» (1927), «Українське літературознавство за 10 років революції» (1928), «З новітнього українського письменства» (1929) та ін. Належав до неокласиків, позиції яких відважно захищав у *літературній дискусії 1925—1928*. Перекладач франц. поетів Ш.-П.Бодлера, П.-Ж. де Беранже, П.-М.Верлена. Був співробітником Постійної комісії для видання пам'яток новітнього укр. письменства при ВУАН і київ. філії Ін-ту ім. Т.Шевченка Наркомосу УСРР, членом Бібліологічного т-ва при ВУАН.

Заарештований 5 вересня 1935 за звинуваченням в участі в контрреволюц. націоналістичній орг-ції. Засланий на *Соловки*, страчений разом із діячами укр. к-ри в урочищі *Сандармох.*

Реабілітований 23 січня 1958.

Окремі твори Ф. перекладено польс., угор. та ін. мовами.

Тв.: Жизнь и творчество Е.А. Баратынского. К., 1915; Поезії. Мюнхен, 1957; Поезії. К., 1989; Вибране. В кн.: *Жулинський М.* Із забуття — в безсмертя. К., 1990; Літературно-критичні статті. К., 1991; Шевченкознавчі студії. Черкаси, 2002.

Літ.: *Я.Б.* Одна з невинних жертв большевизму. «Нове Українське слово» (К.), 1942, 14 жовтня; *Клен Ю.* Спогади про неокласиків. Мюнхен, 1947; *Славутич Я.* Розстріляна муза. Детройт, 1955 (передрук — К., 1992); *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження. Мюнхен, 1959, К., 2001; Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен, 1963; *Григоріїв Ю.* Павло Филипович — майстер поетичного слова (у 85-ліття з дня його народження). «Визвольний шлях», 1976, № 11; Репресоване відродження. К., 1993; *Ільєнко І.* У жорнах репресій. К., 1995; *Райбедюк Г.* Павло Филипович — перекладач Беранже. «Слово і час», 1998, № 7; *Геник-Березовська З.* Грані культур. К., 2000; *Жулинський М.* Слово і доля. К., 2006; *Поліщук В.Т.* Про класиків, неокласиків і сучасників. Черкаси, 2007.

Г.П. Герасимова.

«ФИЛОЛОГИ́ЧЕСКИЕ ЗАПИ́СКИ» — філологічно-пед. часопис, виходив у Воронежі (нині місто в РФ; 1860, 1862, 1864—1917), 6 номерів на рік. Видавець і редактор — О.Хованський, учитель рос. словесності Михайлівського кадетського корпусу у Воронежі. Видавав власним коштом. У ред. статті (1860, вип. 1) зазначалося, що часопис розрахований на викладачів рос. мови та словесності, учнів г-зій, студентів. Тематично складався з таких розділів: 1) дослідження, де друкувалися праці з давньорус. писемності, міфології, фольклору, рос. та ін. слов'янських мов і літератури, заг. і порівняльного мовознавства; 2) замітки педагогів із приводу навчально-методичних питань; 3) критика і бібліографія; 4) «класицизм», присвячений класичній літературі. У додатках читачів знайомили з перекладами праць зарубіжних авторів, а також роботами викладачів і студентів із проблематики журналу. Із 1866 запроваджено розділ «Славянский вестник», на сторінках якого вміщувалися славістичні розвідки. Видавець залучив до співпраці відомих рос. учених — О.Архангельського, Ф.Буслаєва, Я.*Бодуена де Куртене*, О.Соболевського, Я.Грота, М.Вікторова та ін., київ. учених О.*Котляревського*, А.*Степовича*. У журналі надруковано чимало праць відомого укр. вченого О.*Потебні*: «О звуковых особенностях русских наречий: С приложением образцов менее известных малорусских говоров» (1865, т. 4), «Заметки о малорусском наречии: Образцы малорусских говоров» (1870, т. 9), «Малорусская народная песня по списку XVI в.» (1877, т. 16), «Слово о полку Ігореве» (1878, т. 17) та ін.

Бібліографічні покажчики журналу: Указатель статей, напечатанных в «Филологических записках» за весь 25-летний период этого издания. Воронеж, 1888; Указатель статей, напечатанных в «Филологических записках» 1887—1899. Воронеж, 1890.

О.М. Дзюба.

ФИЛОНО́ВИЧ Василь Захарович (15.01.1890—03.06.1987) — військ. діяч, генерал-поручник. Н. в м. *Суми*. Із 1910 служив у рос. армії, закінчив Чугуївське піх. юнкерське уч-ще, учасник *Першої світової війни*. 1917 брав участь в українізації рос. частин. Згодом — укр. військ. комендант Сумщини, командир Окремого Сум. куреня, воював на більшовицькому і денікінському фронтах. Потрапив у полон до денікінців (1920). Після втечі до Грузії був включений до укр. дипломатичної місії. Військ. аташе у Болгарії (1920—21), згодом проживав у Чехословаччині. 1939 брав участь у захисті *Карпатської України* від агресії Угорщини. Із 1951 — у США, очолював Союз укр. ветеранів, Т-во прихильників УНР. 1974—79 — військ. міністр *Державного центру УНР на еміграції*.

П. у м. Міннеаполіс (шт. Міннесота, США).

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття: 1917—1921. К., 1995; Довідник з історії України. К., 2001.

К.Є. Науменко.

ФІА́С — реліг. об'єднання шанувальників одного божества. Найбільше фіасів у 6—1 ст. до н. е. існувало в *Ольвії*: орфіків, вакхістів, мольпів, нуменіастів, бореїків, євресибіадів та ін. У перші століття н. е. в *Боспорському царстві* під впливом *іудаїзму* було засновано Ф. шанувальників Бога Всевишнього. Члени цього Ф. пропагували монотеїзм, займалися звільненням рабів.

Літ.: *Русяева А.С.* Религия и культы античной Ольвии. К., 1992; Давня історія України, т. 2. К., 1998.

А.С. Русяєва.

ФІЛАРЕ́Т (у миру — Гумілевський Дмитро Григорович; 06.11 (23.10).1805—22(09).08.1866) — рос. церк. діяч, богослов та історик. Професор, д-р богослов'я (1860). Н. в с. Конобєєво Шацького пов. Тамбовської губ. (нині с. Лісне Конобєєво Рязанської обл., РФ) в сім'ї священика. Навч. в Шацькому духовному уч-щі, Тамбовській духовній семінарії, Моск. духовній академії. 1830 прийняв постриг. Викладач, інспектор, професор, ректор Моск. духовної академії. Із 1835 — архімандрит. Заснував час. «Творения Святых Отцов в русском переводе, с прибавлениями духовного содержания». Висвячений єпископом Ризьким (1841). Із 1848 — у *Харкові*. Із 1857 — архієпископ. Із 1859 — архієпископ Чернігівський. Один із засновників періодичного видання *«Черниговские епархиальные ведомости»*. Дійсний та почесний член Рос. археол. т-ва, Рос. геогр. т-ва,

Т-ва історії та старожитностей російських у *Москві* та ін. 1860 *Київська духовна академія* присудила Ф. ступінь д-ра богослов'я. Автор праць із теології, історії Церкви, Слобожанщини, Чернігівщини та ін.

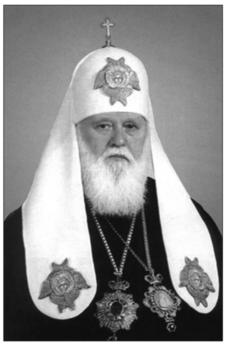
П. у м. *Конотоп*.

Праці: Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1852—58; Историческое учение об Отцах Церкви. СПб., 1859; Слова и беседы. СПб., 1859; Общий обзор Черниговской епархии. Чернигов, 1861; Опыт объяснения на послание апостола Павла к Галатам. Чернигов, 1862; Исторический обзор песнопевцев и песнопения Греческой Церкви. Чернигов, 1864; Православное догматическое богословие. Чернигов, 1864; Святые южных славян: Опыт описания жизни их. Чернигов, 1865; Учение Евангелиста Иоанна о Слове. М., 1869; Святые подвижницы Восточной Церкви. СПб., 1871; Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 1—6. Чернигов, 1873—74; Русские святые, чтимые всей Церковью или местно. СПб., 1881; Обзор русской духовной литературы. СПб., 1884; История Русской Церкви. СПб., 1894.

Літ.: *Пономарев С.* Преосвященный Филарет, архиепископ Черниговский и Нежинский. «Полтавские епархиальные ведомости», 1866, № 18—19; *Смирнов С.* История Московской духовной академии до ее преобразования. М., 1870; *Листовский И.С.* Филарет, архиепископ Черниговский. Чернигов, 1895; *Коваленко О.Б.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні. В кн.: Релігійна традиція в духовному відродженні України. Полтава, 1992; *Коваленко О.Б., Тарасенко О.Ф.* Філарет Гумілевський як публікатор і дослідник «Сказання» про князя Михайла Чернігівського. В кн.: Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996; *Тарасенко О.* Філарет Гумілевський як історик Чернігівщини. «Сіверянський літопис», 1996, № 2/3; *Його ж.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) і Чернігівська духовна семінарія. Там само, 1999, № 6.

О.В. Ясь.

ФІЛАРЕ́Т (світські прізвище, ім'я та по батькові — Денисенко Михайло Антонович; н. 23.01.1929) — третій, після *Мстислава* (Скрипника) і *Володимира* (Романюка), Патріарх Київський і всієї Руси-України (з 20 жовтня 1995). Д-р богословських наук, почесний д-р «honoris causa» духовних академій України, Угорщини, Чехії. Н. в с. Благодатне (нині село Амвросіївського р-ну Донец. обл.). Освіту здобув у Одес. духовній семінарії (1946—48), Моск. духовній академії (1948—52, закінчив зі ступенем канд. богословських наук). 1950 прийняв чернечий постриг під ім'ям Філарета. З 1950 — ієродиякон, із 1952 — ієромонах і священик; із 1953 — викладач Святого Письма в Моск. духовній семінарії, із 1954 — доцент Моск. духовної академії та благочинний Троїце-Сергієвої лаври. 1956 одержав сан ігумена; був призначений на посаду інспектора Саратовської духовної семінарії. 1957 переведений на посаду інспектора Київ. духовної семінарії, 1958 зведений у сан архімандрита і призначений ректором Київ. духовної семінарії. 1962 висвячений на єпископа. 1960 — керуючий справами Укр. екзархату РПЦ, настоятель кафедрального *Володимирського собору* в *Києві*. 1962—65 служив у єпархіях РПЦ в Ризі (нині столиця Латвії), *Відні*, Дмитрові (нині місто Моск. обл., РФ); відвідував християн. спільноти в країнах Європи, Пн. Америки, Африки, Святої Землі (Палестина, Ізраїль). 1966 піднесений у сан архієпископа, обраний постійним членом Синоду РПЦ, призначений на посаду архієпископа Київського і Галицького, екзарха всієї України; 1968 став митрополитом. 1979 став головою синодальної комісії РПЦ з питань християн. єдності та міжнар. церк. відносин. 1988 організував в Україні врочисте відзначення 1000-ліття хрещення Київської Русі; домігся поновлення монастирського життя і служіння в *Києво-Печерській лаврі*. По смерті Патріарха Московського Пимена (Ізвекова; 3 травня 1990) таємним голосуванням членів Синоду РПЦ обраний місцеблюстителем патріаршого престолу в *Москві*. 1991 розпочав клопотання перед новим Патріархом Московським Алексієм II (Рідігером) і Синодом РПЦ про надання Українській православній церкві (УПЦ) повної незалежності (автокефалії), на що одержав відмову, увійшовши в конфлікт із Моск. патріархією. На соборі в травні 1992 в *Харкові*, скликаному прибічниками Моск. патріархії, був усунений від управління УПЦ. На спільному соборі *Української автокефальної православної церкви* і УПЦ (25—26 червня 1992) було утворено Київський патріархат. При патріархах Мстиславі (Скрипнику) і Володимирі (Романюкові) митрополит Ф. був другою особою в єпископаті *Української православної церкви Київського патріархату*. Після смерті 14 липня 1995 Володимира (Романюка) третім патріархом Київським і всієї Руси-України був обраний на Всеукр. правосл. соборі 21 жовтня 1995 митрополит Ф. Врочиста інтронізація відбулася 22 жовтня 1995 у Володимирському соборі. За роки патріаршества Ф. число *парафій* зросло до 5 тис.; збудовано бл. 3 тис. нових храмів; єпископат зріс від одного десятка до понад 40 архієреїв (митрополитів, архієпископів, єпископів), які діють на всій території України, а також серед правосл. укр. громад закордоння (країн Зх. Європи, США, Канади). Створено систему богословської освіти. Священики для парафій УПЦ КП здобувають вищу освіту в трьох богословських духовних академіях у Києві, *Львові* та *Луцьку*; на богословському ф-ті *Чернівецького національного університету*; у Богословському ін-ті в *Івано-Франківську*; середню освіту — в кількох семінаріях. Крім обов'язкових щорічних візитацій в єпархії УПЦ КП в Україні, патріарх Ф. часто відвідує зарубіжні країни — США, Канаду, Францію, Бельгію, Туреччину, Ізраїль та ін. Вид-во Київ. патріархії забезпечує вірних всеукр. виданнями — газ. «Голос православ'я», ж. «Православний вісник», виданнями «Інформаційний бюлетень», «Православний церковний календар»; науково-богословськими збірниками «Труди Київської духовної академії», «Апологет», а також численною періодикою єпархій та парафій по всій Україні. Переконаний прихильник правосл. богослужінь укр. літ. мовою, патріарх Ф. особисто переклав рідною мовою понад 50 томів духовної літератури: здійснив повний 5-й переклад *Біблії* укр. мовою (Новий Заповіт — у 1980-х рр., Старий Заповіт — до 2000-ліття Різдва Христового), «Закон Божий», «Служебник», «Требник», «Часослов», «Акафісник», «Мінею», «Октоїх», «Постову Тріодь», «Квітну Тріодь»; а також багато-

Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет (М.А. Денисенко).

Філателія. Перша друкована поштова марка — «Чорний пені». Велика Британія. 1840.

Філателія. Марка Кобеляцької земської пошти. Початок 20 ст.

Філателія. Марка-«шагівка» УНР. 1918.

томні творіння святих отців: «Добротолюбіє», Повні зібрання творінь Іоанна Золотоустого, Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскина, Григорія Ниського, Афанасія Великого, Іринея Ліонського, Климента Александрійського, Тертуліана, Єфрема Сирина, Ісака Сирина, «Житія святих» *Димитрія Ростовського*) та ряд ін. творів.

Праці: Проповіді. Статті. Послання. Доповіді. Промови. Інтерв'ю, т. 1—10. К., 1999—2013.

Літ.: *Зарічний О.* Духовні діячі України: Митрополит Філарет. К., 1995; Неправда московських анафем. К., 1999; *Степовик Д.* Історія Києво-Печерської лаври. К., 2001; *Петрів І.* Патріарх Філарет. Львів, 2004; *Селюченко М.* Миттєвості з життя Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. К., 2004; *Рудюк Д., архієпископ.* Предстоятель Української церкви. К., 2009; Українська Православна Церква. Київський Патріархат. К., 2011; Архієрейське служіння Патріарха Філарета, т. 1—3. К., 2012.

Д.В. Степовик.

ФІЛАТЕЛІ́Я (Philatèlie, від грец. «φιλέω» — люблю та «ἀτέλεια» — звільнення від оплати (у Стародавній Греції на листах ставили особливу відмітку — телос («τέλος»), яка означала, що лист вже оплачений відправником. За своєю функцією ця відмітка була попередницею поштової марки) — 1) *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає історію поштових марок, етикеток, ярликів, календарних і спец. погашень (штемпелів), штампів, секреток, аркушів поштового паперу та ін. знаків поштової кореспонденції, а також конвертів і листівок з надрукованими марками; 2) вид колекціонування зазначених об'єктів. Термін «філателія» запропонував франц. колекціонер Жорж Ерпен (Georges Hergin) 1864.

Ф. як спец. істор. дисципліна досліджує виявлення та зміну вказаних знаків і документів у тісному зв'язку з відповідними істор. умовами, допомагає встановлювати автентичність і локалізацію письмових джерел, які супроводжуються знаками поштової оплати. Номінали поштових марок є важливим джерелом для встановлення фінансового та екон. становища д-ви.

Перша марка з'явилася у Великій Британії 1840, у Бразилії — 1843, у США — 1847, у Франції — 1849, в Австрійс. імперії — 1850, у Рос. імперії — 1858. Існує понад 70 видів марок різного призначення, але в першу чергу вони використовуються для сплати поштових відправлень. Марки поділяються відповідно до типів пошти (мор., річкова, залізнична, пневматична, ракетна, велосипедна тощо). Однак в обігу перебувають також марки, які виконують держ. і сусп. функцію, при цьому не мають франковальної сили, тобто не можуть використовуватися для поштових відправлень. Серед них — дозвільні, контрольні, марки обов'язкового збору, які використовуються для сплати *акцизів*, податків, членських внесків тощо). Часом марки використовувалися як розмінна монета. Так, у Рос. імперії 1915—17, в Укр. д-ві за доби визвольних змагань функціонували марки-гроші. Різноманітність функцій марок сприяла різноманітності їхніх форм, розмірів, номіналів, кольорів, зображень. Спочатку на марках подавався номінал, герби, портрети правителів, що свідчило про близькість марок до грошової функції. Пізніше з'явилися зображення пароплавів, паротягів, а з 1871 введені до обігу коммеморативні, або пам'ятні марки, присвячені значним датам, подіям, особистостям. Використання марок привело до появи штемпелів для їхнього гасіння, які поділяються на календарні та спеціальні, присвячені різним подіям (ювілеям, святам, філателістичним виставкам, спортивним змаганням тощо). Поряд зі стандартними марками для поштового обігу діють спеціальні для колекціонування.

Історія колекціонування марок нараховує майже 150 років. Філателісти створили т-ва колекціонерів поштових марок: у США (1868), Великій Британії (1869), Німеччині (1869), Франції (1874), а пізніше — і в ін. країнах. Наприкінці 19 ст. існувало понад 400 філателістичних т-в, більшість з яких містилася в Німеччині та США. Починаючи з 1889, силами нім. філателістів збиралися з'їзди, які сприяли розвитку колекціонування та формуванню Ф. як істор. дисципліни.

Філателія. Формуляр для посилки пакунка, висланий з містечка Монастирище Київської губернії до м. Катеринослав 20 грудня 1920. Приклад пізнього вжитку формулярів та марок-«шагівок» УНР.

Влаштовувалися також виставки знаків поштової оплати. Перша така виставка приватної колекції відбулася 1852 в Брюсселі (Бельгія), а згодом — у Берліні (Німеччина; 1870), *Відні* (1873; перша міжнародна), Парижі (Франція; 1878), Антверпені (Бельгія; 1887; міжнародна), Нью-Йорку (США; 1889). 1890 з нагоди 50-річчя існування поштової марки відбулися 3 виставки — у Відні, Магдебурзі (Німеччина) й Лондоні (Велика Британія).

Із 1860-х рр. видаються каталоги та спеціалізовані часописи. Перший такий журнал з'явився 1862 в Ліверпулі (Велика Британія; «The Stamp Collector's Review and Monthly Advertiser»; виходив до 1864). Із 1863 видавалися часописи «Le Timbreposte» (Брюссель) та «Magazin fur Briefmarken-Sammler» (Лейпциг; Німеччина). 1864 з'явився перший філателістичний журнал США. Уже наприкінці 19 ст. у світі виходило бл. 800 філателістичних часописів 13-ма мовами, зокрема «Illustriertes Briefmarkenjournal», який видавався братами Зенф та мав 17 тис. передплатників. Перший каталог був виданий А.Потіке 1861 у Парижі, згодом з'явилися каталоги Ж.-Б.Моенса (Брюссель, 1862), Дж.-В.Скотта (Нью-Йорк, 1867) та ін. Наприкінці 19 ст. було видано 720 каталогів та посібників.

1926 було засновано Міжнар. федерацію філателії, якою, починаючи з 1929, регулярно проводяться міжнар. виставки.

Поява перших марок на теренах України пов'язана з діяльністю земської пошти. Перші земські марки були випущені у Верхньодніпровському пов. Катериносл. губ. та Дніпровському пов. Таврійської губ. (1866). За час існування земської пошти (1865—1917) в укр. губерніях було випущено бл. 850 марок.

Власні поштові марки з'явилися в Україні за часів *Української Держави*. У липні 1918 випущено першу обігову серію марок на взірець грошей-марок (т. зв. шагівок), які були в обігу вже у квітні 1918. Малюнки «шагівок» проектували Г.*Нарбут* та А.*Середа*. Укр. урядові прийшлося запобігти втратам держ. скарбу через наплив з радянської Росії царських поштових марок, отже, в серпні 1918 за ухвалою мін-ва пошт і телеграфів Укр. Д-ви розпочався передрук запасів наявних рос. марок укр. держ. гербом. Українізація марок відбувалася в губернських центрах поштово-телеграфних округ, а саме: у *Києві*, *Чернігові* й *Житомирі* — для Київської, у *Харкові* — для Харківської, у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) і *Полтаві* — для Катеринославської, в *Одесі* — для Одеської поштово-телеграфних округ і в *Кам'янці-Подільському* (згодом у *Жмеринці*) — для Подільської поштово-телеграфної адміністрації. Зареєстровано 133 різновиди (типи і варіанти) надруків. Тризубовані марки вживалися аж до серед. 1920-х рр.

На поч. 1919 *Директорія Української Народної Республіки* випустила нову марку на 20 *гривень*, запроектовану ще урядом гетьмана П.*Скоропадського*. Директорія УНР також замовила серію з 14-ти нових марок (з номіналами в гривнях), що були друковані у Відні. Ці марки доставлено, вже коли укр. уряд перебував у екзилі, і вони так і не були пущені в обіг.

Уряд *Західноукраїнської Народної Республіки* також українізував австрійс. поштові марки надруками. 1918—19 їх готували у *Львові*, *Коломиї*, Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*), — усього в обігу було бл. 100 різновидів надруків. Для повітряної пошти, яка діяла 1918 упродовж короткого часу (лінії Відень—Краків—Львів—Київ та Будапешт—Відень—Краків—Львів), було випущено спец. надруки на австрійс. та угор. поштових марках.

У час визвол. змагань перші окупаційні марки випустила *Добровольча армія* А.*Денікіна* (1919). Надруки випускалися румунами на *Покутті* (1919), *більшовиками* в Харкові (1920) та Києві (1922), поляками в *Ковелі* (1919), *Російською армією* П.*Врангеля* в Криму (1920). 1922 на замовлення ЦК Дитячої комісії при Всерос. ЦВК в Берліні видрукували поштові марки на допомогу голодуючим з написом «Пошта УСРР»; їх пущено в обіг лише в кількох містах України, передусім для посилки листів за кордон.

Під час *Другої світової війни* нім. окупаційна адміністрація випустила кілька серій марок для вжитку на укр. території, а почавши з лютого 1945, комуніст. уряд Закарпат. України (див. *Закарпатська Україна 1944—1946*) виготував цілу низку марок і надруків на мадярських марках.

У категорії недерж. марок: із 1949 марки випускала Підпільна пошта України, яку вів Закордонний поштовий відділ Підпільної пошти України закордонних частин ОУН. Власні марки видавалися мешканцями укр. таборів переміщених осіб в Німеччині 1947—50 (Регенсбург, Байрот, Ульм, Новий Ульм), в Італії 1946—47 (Ріміні). У 1930—50-х рр. поштові марки друкувалися *Державним центром УНР на еміграції* (у *Варшаві* та Мюнхені; Німеччина).

Філателія. «Український філателіст / Ukrainian Philatelist». Спеціальне число, присвячене Карпатській Україні, із зображенням марки Карпатської України 1939. 2009.

За рад. часів Україна не мала власних марок, хоча ще 1947 УРСР стала членом Всесвітнього поштового союзу. Із 1992 в Україні почали друкуватися власні марки незалежної д-ви.

Фахові т-ва укр. філателістів: Укр. філателістичний клуб (Львів, 1927), Укр. філателістичне т-во (Львів, 1928—29); поза межами України: Союз філателістів України в Німеччині (1920—2005; видавав часопис «Der Ukraine-Philatelist»), Укр. вимінне т-во при журналі «Український філателіст» у Відні (1925—39), Укр. філателістичне т-во в Харбіні (Китай), Союз укр. філателістів і нумізматів у Нью-Йорку (із 1951; до 1972 мав назву «Союз українських філателістів»), Союз Українських філателістів Австрії у Відні (із 1967), Т-во укр. філателістів і нумізматиків у Монреалі (Канада; із 1972) та ін.

Сьогодні в Україні функціонують різні філателістичні т-ва, найбільш відоме з них — Асоціація філателістів України.

Виставки поштових марок: Київ, 1928 (організована Київ. відділом філателістичного т-ва «Україна»); Едмонтон (Канада), 1950 («*Пласт*»); Нью-Йорк, Нюарк, Філадельфія (усі міста в США), 1951—52 (Союз укр. філателістів). Зарубіжні укр. т-ва спонсорують з'їзди та виставки осібно або спільно з амер. та міжнар. т-вами (у вересні 2012 виставка Союзу укр. філателістів і нумізматів відбулася в Торонто; Канада). Із 2000 в Україні регулярно проводяться Нац. філателістичні виставки «Укрфілексп».

Провідні філателістичні часописи за межами України: «Український філателіст» («Ukrainian Philatelist»; виходить із 1951 у США); «Trident Visnyk» (інформаційний листок Союзу укр. філателістів і нумізматів, переважно щоквартальник); «Ukraine-Philatelist» (нім. мовою, 1952—98).

Фахові часописи (журнали, бюлетені, газети) 1990-х — 2000-х рр.: «Украинская и российская филателия» (1991—92; Дніпропетровськ; гол. редактор — О.Івахно), «Бюлетень Спілки філателістів Української РСР» (1991), «Бюлетень Спілки філателістів

Філателія. Марка ЗУНР. 1919.

Філателія. Поштова марка СРСР «Українські народні костюми». 1961.

Філателія. Марка України «Гетьман Іван Мазепа». Художник Ю. Логвин. 1995.

України» (1991—92), «Бюлетень Асоціації філателістів України» (1992—98; Київ; відповідальний за випуск — В.Бехтір. Окремі числа готували: А.Бранделіс, Є.Тупчій, В.Шепеленко); «Дрогобицький колекціонер» (1992—02; *Дрогобич*; редактор — Є.Пшеничний), «Закарпатський філателіст» (1995—97; *Ужгород*; редактор — В.Петрецький); «Филателистический вестник» (1994; Стаханов Донец. обл.; редактор — Д.Панченко); «Коллекционер Донбасса» (1997—98; *Донецьк*; редактори — Є.Малаха, В.Рейніш); «Волинський колекціонер» (2000; *Луцьк*; відповідальний за випуск — І.Гнатюк), «Галицький філателістичний вісник» («Галфілвісник»; 1994—2003; Львів; гол. редактор — Р.Бишкевич), «АсФУ—Інформ» (від січня 1994 до сьогодні, щомісячник; Київ; у різні часи випуски готували: А.Бранделіс, Є.Тупчій, В.Бишевський, В.Чередниченко, О.Євтушенко, Й.Любінін та ін.), «Пошта і філателія України» (1995—99, згодом — «Філателія України», 2000—08; Київ; редактор — І.Щербатенко), «Збирач» (січень 1994 — липень 1995; *Красноград*; редактор — В.Анголенко), «Український філателістичний вісник» (1989—2010; Київ; редактори: В.Могильний (1989—97), В.Могильний і В.Анголенко (1997—2007), В.Анголенко (2007—10); за 22 роки побачило світ 99 чисел у 103 зошитах), «Філателістична думка» (від 2011 до сьогодні, Київ; редактор — В.Анголенко), газ. «Філателістика» (1993—99; згодом — «Юний філателіст», 1999—2003; *Снятин*, відповідальний за випуск — П.Сов'як), «Российская, украинская и советская филателия» (від 2011 до сьогодні; Дніпропетровськ; Одеса; гол. редактор — О.Івахно).

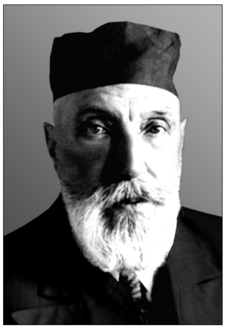
Біля витоків української класичної філателії стояли чужинці — О.-Е.Петерс, д-р Р.Зайхтер, С.Робертс, К.Свенсон, І.Бейлі, А.Штоманн. Серед відомих укр. філателістів у діаспорі — Є.Litвиний, І.Булат, А.*Яковлів*, С.*Шрамченко*, Ю.Максимчук, Л.Попович. Укр. марки досліджували рад. філателісти 1920-х рр. В.Сапожніков, Б.Бабицький, які працювали під кер-вом Ф.Чучіна — очільника Рад. філателістичної асоціації (із 1926).

Як спец. істор. дисципліна Ф. потребує подальшої розробки.

Офіц. веб-сайт Союзу укр. філателістів і нумізматів: http://www.upns.org.

Літ.: *Landman G.* Odessa Briefmarken-Ausgaben, Milan, 1921; *Peters O.E.* Ukraine: Die Monographie der Kiewer-Ausgaben. Chemnitz, 1921; *Arnold A.* Sonder-Preisverzeichnis der Ukraine-Briefmarken: Ausstellungs-Ausgabe. Berlin—Wilmersdorf, 1922; Каталог земских почтовых марок. М., 1925 (репринт — М., 1991); *Svenson C.* Ukraina-Handbuch, t. 1—2. Wiesbaden-Sonnenberg, 1926—32; *Чучин Ф.* Каталог почтовых марок и цельных вещей: Украина. М., 1927; *Чигринець А.* Поштові марки України. Брюссель, 1948; *Максимчук Ю.* Каталог українських недержавних марок, т. 1—5. Ульм—Донау—Чикаго, 1950—75; *Grallert W.* Einführung in die Briefsmarkenkunde. Leipzig, 1957; *Уильямс Л., Уильямс М.* Почтовая марка: ее история и признание. М., 1964; *Лепешинский Л.Л.* Филателия и история. «Вопросы истории», 1965, № 3; *Seichter R.* Sonder—Katalog Ukraine 1918/1920. Soltau, 1966; *Williams L.N., Williams M.* Techniques of Philately. London, 1969; *Бугаєвич І.В.* Українські листівки та філокартія: нотатки колекціонера. К., 1971; *Bulat J.* Illustrated Postage Stamp History of Western Ukrainian Republic 1918—1919. Yonkers, New York, 1973; *Соколов М.П., Ниселевич Л.М.* Спутник филателиста. М., 1974; *Владинец Н.И.* Филателия. М., 1975; *Groer M.* Praktyczna filatelystika. Warszawa, 1975; *Вигилев А.* Из истории филателии. «Филателия СССР», 1979, № 7; Каталог-справочник отечественных знаков почтовой оплаты. М., 1992; Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Fedyk G.D., Kuzych I.J.* Handbook of Modern Ukrainian Philately: A Catalog of Stamps, Stationery, and Cancellations 1991—2000. Springfield, Virginia, 2002; *Bulat J.* Comprehensive Catalogue of Ukrainian Philately. Б/м, 2003; *Fessak B.* Ukrainian DP Camp, POW Camp, Government in Exile and National Council Issues. Washington, 2003; Підпільна пошта України. Торонто—Львів, 2009; *Цюпак Я.С. та ін.* Поштові марки України: Каталог поштових марок 1850—2009 років, які мали обіг на теренах України. Чернівці, 2010; *Крамаренко М.А.* Украина: Каталог почтовых марок 1866—2010. Донецьк, 2011.

Л.П. Маркітан.

В.П. Філатов.

ФІЛА́ТОВ Володимир Петрович (27(15).02.1875—30.10.1956) — офтальмолог і хірург, засновник відомої офтальмологічної школи. Д-р мед. наук (1908), професор (1911). Дійсний член АН УРСР (1939) та Академії мед. наук СРСР (1944). Герой Соц. Праці (1950). Засл. діяч науки (1935). Н. в с. Михайлівка (нині село Республіки Мордовія, РФ). 1897 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Із 1903 працював в очній клініці в *Одесі*. Із 1911 — професор і зав. кафедри очних хвороб мед. ф-ту Новорос. ун-ту, із 1921 — Одес. мед. ін-ту та одночасно 1936—56 — директор Ін-ту експериментальної офтальмології.

Автор понад 430 наук. праць із проблем офтальмології, загальної та тканинної терапії. Ф. запропонував і впровадив оригінальний метод відновлювальної хірургії (пластика на круглому стеблі, т. зв. філатовське стебло; 1917), який набув поширення в багатьох країнах світу. Розробив і практично розв'язав проблему трансплантації рогівки, удосконалив техніку цієї операції. Ф. сконструював спец. інструментарій та вперше широко впровадив (1931) застосування консервованої трупної рогівки як матеріалу для пересаджування. Створив учення про біогенні стимулятори, що стало основою принципово нового методу лікування — тканинної терапії. Ф. успішно працював над проблемами офтальмохірургії, лікування глаукоми, трахоми тощо; був організатором першого у світі протиглаукомного диспансеру.

Засновник (1946) та редактор «Офтальмологічного журналу», тривалий час очолював Т-во офтальмологів України.

Був віруючою людиною, жертвував значні суми грошей на Церкву.

Депутат ВР УРСР 1—4-го скликань.

Лауреат Сталінської премії (1941).

Нагороджений 4-ма орденами Леніна, орденом Вітчизн. війни 1-го ст., золотою медаллю ім. І.Мечникова АН СРСР (1951).

П. у м. Одеса.

Академія мед. наук СРСР заснувала премію ім. Ф., що присуджується за кращі наук. праці в галузі хірургії ока та пластичної хірургії. Іменем Ф. названо вулиці кількох міст та Одес. НДІ очних хвороб і тканинної терапії, в Одесі йому встановлено пам'ятник.

Праці і тв.: Учение о клеточных ядрах в офтальмологии. Одесса, 1908; Оптическая пересадка роговицы и тканевая терапия. М., 1945 (2-ге вид. — М., 1948); Тканевая терапия. Таш-

кент, 1948; Операции на роговой оболочке. М., 1950; Мои пути в науке. Одесса, 1955; Избранные труды, т. 1—4. К., 1961.

Літ.: *Кальфа С.Ф., Шевелев В.Е.* Владимир Петрович Филатов. Одесса, 1950; *Ведменко О.* Очі людини [спогади про В.П. Філатова]. «Вітчизна», 1960, № 9; *Зленко Г.* І офтальмолог, і поет. «Чорноморська комуна», 1964, 29 жовтня; *Бусигіна Е.* Нові матеріали до біографії В.П. Філатова. Там само, 1965, 15 червня; *Пучковская Н.А.* В.П. Филатов. М., 1969; *Дерев'янко Б.* Чим живе душа. «Прапор», 1973, № 2; Филатов Владимир Петрович. В кн.: Большая медицинская энциклопедия, т. 26. М., 1985; *Гопченко П.* Академік Філатов: Грані щедрого таланту. «Людина і світ», 1986, № 4; *Проскуров В.* Академік Філатов: Штрихи до портрета. «Чорноморська комуна», 1990, 25 лютого; *Бондарчук Т.* Увидеть свет [воспоминания о В.П. Филатове]. «Вечерняя Одесса», 1991, 12 января; *Чопп И.* Добрый доктор из Отрады. «Одесский вестник», 1994, 1 октября; *Самойлов Ф.О.* Філатов Володимир Петрович. В кн.: Довідник з історії України, т. 3. К., 1999.

Ф.О. Самойлов.

ФІЛЕ́ВИЧ Іван Порфирович (01.09.1856—20.01.1913) — історик-славіст, публіцист. Професор (1890), д-р істор. н. (1897). Н. в Люблінській губ. в сім'ї священика. Закінчив історико-філол. ф-т Санкт-Петерб. ун-ту (1879). 1879—90 викладав рос. мову, словесність та історію в 1-му реальному уч-щі та г-зії «Человеколюбивого общества» (*Санкт-Петербург*). 1890 захистив магістерську дис. «Про боротьбу Польщі і Литви на Русі за галицько-володимирську спадщину» і очолив кафедру західнорус. історії Варшавського ун-ту. Був екстраординарним (із 1890) та ординарним (із 1897) професором цього ун-ту. У результаті заворушень у *Царстві Польському* (1906) ун-т було закрито, учений повернувся в С.-Петербург, де й прожив останні роки свого життя.

Ф. — автор «Истории древней Руси» (Варшава, 1896). У ній досліджуються територія й населення Давньорус. д-ви на західних її кордонах. Згадана робота була захищена 1897 як докторська дис. в Казанському ун-ті. Дослідник вивчав й історію *Галичини* та Закарпаття, здійснив три подорожі до *Австро-Угорщини* (1884, 1892, 1895).

Написав статті: «Галичина» (1886), «Очерки из истории Карпатской Руси» (1902), «Карпатская Русь накануне XX века» (1906) та ін. Питанням історії та історіографії *Закарпатської України* присвячена його праця «Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки» (Варшава, 1894) та опис фізичної та екон. географії Карпатської Русі — «Очерк Карпатской территории и населения» (1895). Ф. показав внесок Г.-І.*Бідермана*, І.*Срезневського*, О.*Петрова*, Я.*Головацького*, А.*Добрянського*, А.Будиловича та ін. дослідників у вивчення історії та к-ри Закарпаття. Він також торкнувся питань формування території істор. Закарпаття, виникнення слов'ян. поселень за Карпатами тощо.

П. у м. С.-Петербург.

Праці: Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки. Варшава, 1894; Очерк Карпатской территории и населения. «Журнал Министерства народного просвещения», 1895, ч. 304, № 4; Ч. 305, № 5; История древней Руси, т. 1: Территория и население. Варшава, 1896; По поводу истории двух русских народностей. Львов, 1902; Карпатская Русь накануне XX века. В кн.: Новый сборник статей по славяноведению. СПб., 1905.

Літ.: *Грот К.Я.* Филевич Иван Порфирьевич. СПб., 1913; *Грушевський М.* Іван Філевич: Некрологічна замітка. «ЗНТШ», 1913, т. 114; *Есипов В.В.* Профессор И.П. Филевич. В кн.: *Есипов В.В.* Материалы к истории Императорского Варшавского университета: Биографические очерки. Варшава, 1913.

М.В. Олашин.

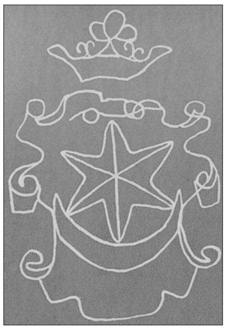
І.П. Філевич.

ФІЛІГРАНОЛО́ГІЯ, філігранознавство (від лат. filum — нитка, granum — зерно; франц. les filigranes — виріб із дроту; італ. filigrana — витончений виріб) — *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає історію паперу та водяних знаків (філіграней) на ньому. Осн. завдання Ф. полягає у визначенні часу та місця написання недатованого документа, рукописної або друкованої книги, дослідженні технології вир-ва та розповсюдження паперу, історії заснування папірень та їхньої діяльності.

Ф. як наук. дисципліна виникла у 18 ст., а отримала розвиток та поширення на межі 19—20 ст. Традиційно вона вважалася складовою *палеографії*, а у 2-й чв. 20 ст. відмежувалася, утворивши окрему науку зі своїми завданнями та предметом дослідження.

В Україні перші наук. філігранологічні розробки припадають на серед. 19 ст. Найбільш рання публікація водяних знаків (1842) належить львів. історику О.Батовському, який, описуючи хроніку С.-Ю.*Бежановського*, представив у вигляді літографії водяний знак 17 ст. 1843 він опублікував ще 7 філіграней. Перше дослідження історії папірництва в Україні підготував Д.*Зубрицький* (1844), який актуалізував відомості про заснування Брюховицької папірні поблизу *Львова* в 16 ст. П.Троцький 1865 описав папір, на якому друкувалися видання *Києво-Печерської лаври* у 2-й пол. 17 ст. Філіграні Лаврської папірні та історію Радомишльської папірні 17 ст. опублікував 1916—18 Ф.*Титов*.

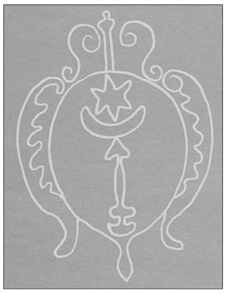
У 20 ст. Ф. займалися К.Бадецький, О.Вітвіцька, Я.*Дашкевич*, І.*Каманін*, І.*Крип'якевич*, С.*Маслов*, О.-Н.*Мацюк*, Л.Проценко, В.*Романовський* та ін.

Філігрань. Герб «Леліва». Папірня м. Буськ. 1580.

Осн. об'єктом вивчення Ф. є філігрань (укр. відповідник — «водяний знак») — прозоре, видиме оком на світло, зображення (візерунок) на папері, спеціально зроблене під час його виготовлення.

У початковому значенні філігрань — це майстерно виготовлений худож. виріб із переплетеного і з'єднаного між собою тонкого металевого дроту та зерен, що являв собою ювелірну прикрасу. У паперовому вир-ві філігрань — ознака для комплексної атрибуції паперу, його якісного складу, часу та місця виготовлення, поширення паперової продукції.

Філігрань. Герб князів Острозьких. Папірня м. Острог. 1644.

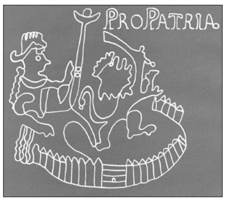
Уперше водяний знак на папері з'явився 1282 в Італії (м. Фабріано) у формі хреста. Перші папірні на укр. етнічних територіях були засновані, починаючи з 2-ї пол. 16 ст., і діяли в Янові (нині смт *Івано-Франкове*), Бардієві (нині місто у Словаччині), *Буську*, Лівчицях (нині село Городоцького р-ну Львів. обл.), *Перемишлі*, Новоставі (нині село Луцького р-ну Волин. обл.), *Острозі*, *Брюховичах*. Характерними філігранями для укр. папірень 16—18 ст. були герби, пізніше — написи і знаки. До ранніх укр. філіграней можна віднести знаки папірні, яку заснував Єлисей *Плетенецький* для Києво-Печер-

ської лаври у м. *Радомишль* наприкінці 1-ї чв. 17 ст. На філігранях зображені герби Єлисея Плетенецького і Захарії *Копистенського*. Відома й філігрань папірні гетьмана І.*Мазепи* (*Чернігів*, 1708). На укр. територіях використовувався, окрім місцевого, папір переважно польс. та нім. вир-ва.

Філіграні паперу, що побутував або виготовлявся в Україні, відображені в альбомах К.Бадецького, Ш.Бріке, І.Каманіна та О.Вітвіцької, О.Гераклітова, Т.Діанової, С.Клепікова, М.*Лихачова*, Е.Лауцявічюса, Ф.Пєкосінського, Я.Сінярської-Чапліцької, К.Тромоніна, Е.Хівуда та ін.

Філігрань. Герб Австрійської імперії. Папірня м. Яворів. 1774.

Філігрань. «Pro Patria». Папірня у селі Шкло. 1787.

Філігрань. Папірня у селі Черляни. 1914.

Для укр. філіграней кінця 18 — 1-ї пол. 19 ст. характерна наявність не лише прізвища власника папірні чи майстра, а й назви населеного пункту, де була розташов. паперова ф-ка. Загалом у перших десятиліттях 19 ст. у зв'язку зі зміною технології вир-ва папір випускався переважно без філіграней.

Сюжетом для створення філіграней слугували різні предмети: глечики, ключі, звірі, птахи, рослини, герби міст і країн, дати, інколи зображення людини та ін. Літери на філігранях позначали імена і прізвища майстрів і власників паперових ф-к, а також назви населеного пункту, де виготовлявся папір.

Філігрань характерна для паперу європ. вир-ва. Спершу для вир-ва паперу використовували конопляне або льняне ганчір'я. Технологічний процес складався зваріння, промивання, дрібнення та відбілення у вапні ганчір'яної паперової маси, яку виливали у форми (чани), на дні яких робилася сітка з тонкого дроту, викладена контурним малюнком. Дротяна сітка й малюнок затримували рідку паперову масу, не даючи їй осісти на дно форми. Після того, як зайва вода стікала через сітку, ще м'яті й вологі аркуші перекладалися шарами жорсткого сукна або повсті та пропускалися через прес для вилучення залишків вологи. Потім їх проклеювали, розгладжували, лощили. Оскільки на дротяному сітчастому малюнку паперова маса затримувалася, вона утворювала більш тонкий шар, що на готовому паперовому листі давав прозоре зображення (філігрань). Горизонтальні лінії сітки отримали назву «вержер» (vergeurs); вони були більш вузькими і розташовувалися досить щільно; вертикальні лінії — «понтюзо» (pontuseaux) — були ширшими і знаходилися на більшій відстані одна від одної. І понтюзо, і вержери добре проглядаються на світло.

Оскільки технологія виготовлення філіграней була досить недосконалою і форми для виготовлення паперу швидко виходили з ладу й замінювались новими, разом із цим змінювалися й малюнки філіграней. Різні філіграні однієї назви, тобто ті, які означають один предмет (сюжет), у Ф. об'єднуються в типи. Однотипові філіграні, що відрізняються деталями, називаються різновидами. Різновиди, у свою чергу, поділяються на варіанти тощо.

Маркування паперу строго регламентувалося держ. законодавством Рос. імперії, *Речі Посполитої* та ін. Так, упродовж останніх десятиліть 18 ст. в Росії було прийнято низку постанов щодо маркування паперу. Зазначалося, що на папері мали бути позначені рік і місяць виготовлення, а також ім'я і прізвище фабриканта; згодом вимагалося, щоб на аркушах зазначалися сорт паперу, назва папірні та містився знак (штемпель) ф-ки.

З поч. 20 ст. в палеографічній практиці застосовується метод описування філіграней як обов'язковий елемент їхньої зовн. критики. Цим методом послуговувалися В.*Перетц*, В.Розов, С.Маслов.

Перший укр. альбом філіграней видали І.Каманін та О.Вітвіцька (1923), цей альбом містив 1336 філігранологічних знаків, скопійованих із судово-адм. книг східної та західної *Волині* за проміжок часу від серед. 16 до кінця 17 ст.

Наук. межі сучасних досліджень з Ф., поряд із вивченням водяних знаків на папері, включають й історію укр. папірень, вир-ва та поширення паперу, його символіку та геральдичні знаки, екон. зв'язки, генеалогію виробників і власників, торгівлю папером тощо.

Наявність філіграні та правильна її атрибуція дають можливість дослідникові визначити час і місце виготовлення паперу і таким чином з більшою вірогідністю датувати документ.

Літ.: *Тромонин К.Я.* Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге. М., 1844; *Piekosiński F.* Średniowieczne znaki wodne, zębrane z rekopisow, przechowanych w arhiwach i bibliotekach polskich, głównie krakowskich, wiek XIV. Kraków, 1893; *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. 1—3. СПб., 1899; *Briquet Ch.M.* Les filigranes: Dictionnaire historique des manques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, vol. 1—4. Geneve, 1907; *Каманін І., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651). К., 1923; *Крип'якевич І.* Папір українських друків Івана Федоровича. «Стара Україна» (Львів), 1924, № 2—5; *Маслов С.І.* Етюди з історії стародруків. К., 1925; *Крип'якевич І.* Найдавніші папірні на Україні (XVI ст.). «Бібліологічні вісті» (К.), 1926, № 1; *Романовський В.О.* До історії папірництва на Україні. Там само, 1926, № 2; *Badecki K.* Znaki wodne w księgah Arhiwum m. Lwowa: 1382—1600. Lwów, 1928; *Мацюк О.Я.* До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1962, № 5 (55); *Запаско Я.* Першодрукар Іван Федоров. Львів, 1964; *Мацюк О.Я.* Водяні знаки деяких українських папірень XVI — початку XX ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 1 (63); *Його ж.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова. Там само, 1964, № 3; *Його ж.* Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; *Проценко Л.* Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях. Там само, 1968, вип. 3; *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni polozonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969; *Мацюк О.Я.* Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірменів. «Історичні джерела та їх використання», 1969, вип. 4; *Його ж.* Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., 1974; *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV—XVIII веках. Вильнюс, 1979; *Siniarska-Czaplicka J.* Katalog filigranów czerpalni Rzeczypospolitej zebrany z papieru druków tłoczonych w latach 1500—1800. Łódź, 1983; *Дзебан А.О., Мацюк О.Я.* Филигранология: история и задачи исследований на Украине. В кн.: Филигранологические исследования: теория, методика, практика: Сборник научных трудов. Л., 1990; *Мацюк О.Я.* Філіграні архівних документів України: XVIII—XX ст. К., 1992; Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Дианова Т.В.* Филиграни

XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы: Каталог. М., 1993; *Мацюк О.Я.* Історія українського паперу. К., 1994; *Дашкевич Я.Р.* Філігранологія та завдання українського джерелознавства. «ЗНТШ» (Львів), 2000, т. 240; *Іваннікова М.К.* Філіграноznавчий аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст.: (на прикладі Руського Хронографа редакції 1620 р.). «Рукописна та книжкова спадщина України» (К.), 2002, вип. 7; *Іванова О.А.* Папір кириличних рукописів XVI ст.: аналіз походження та динаміка використання. Там само, 2004, вип. 9; *Студінський В.А.* Паперова промисловість України: XVI—XX ст. Житомир, 2004; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008; *Бондар Н.П.* Філігранологічний аналіз східнослов'янських стародруків як джерело книгознавчих досліджень. «Рукописна та книжкова спадщина України» (К.), 2010, вип. 14; *Її ж.* Папір видань Острозької друкарні. «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 2012, вип. 34.

І.Н. Войцехівська.

ФІЛОКА́РТІЯ ІСТОРИ́ЧНА (від грец. φίλος — друг і χάρτης — аркуш паперу) — *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає історію походження, розповсюдження, різноманітність, час і місце видання, особливості поліграфічного виконання поштових листівок.

Як джерело інформації, у т. ч. й історичної, поштові листівки використовувалися давно, але тільки в 1960—70-х рр. постало питання розглядати філокартичний матеріал як галузь істор. знань. Ф.і. тісно пов'язана з ін. спец. істор. дисциплінами — іконографією, *нумізматикою*, дипломатикою, текстологією, етнографією, *сфрагістикою*, *геральдикою* та ін., активно використовує їхні прийоми та методи дослідження. Вперше у світі поштові листівки як новий вид поштових пересилань з'явилися на території *Австро-Угорщини* 1869; у Німеччині, Великій Британії, Швейцарії — 1870, Рос. імперії — 1872, США — 1873; перші ілюстровані листівки — у Німеччині 1870, а 1874 у друкарні нім. книготорговця А.Шварца була виготовлена перша вітальна листівка. Всесвітній поштовий союз (Берн (Швейцарія), 1874), що об'єднав 22 країни Європи і США, встановив міжнар. стандарт листівки, який діяв до 1925.

Перша поштова листівка укр. мовою «Карта кореспонденційна» видана в Австро-Угорщині 1871. Однією з перших ілюстрованих листівок в Україні, що пройшла пошту 1896, була «Поклон из Киева» (друкарня О.Барського в *Києві*) із зображенням пам'ятника кн. *Володимиру Святославичу*, Лаврської церкви, ланцюгового моста через Дніпро. Успіхи фотографії та поліграфії, зокрема запровадження способу фототипії, створили на поч. 20 ст. своєрідну індустрію. Ілюстровані картки друкували багато міст України.

Сюжети стали своєрідним фіксатором істор. подій і поступово, завдяки інформації, що вони несуть, набули значення істор. джерела. На зламі століть з'явилася тематична художня поштова листівка, яка пропагувала твори відомих малярів, у роки *революції 1905—1907* — політична, у 1920-х рр. — листівки з портретами укр. письменників-класиків, репродукувалися фотографії пам'ятників видатним діячам. Тематика карток змінювалася залежно від потреб життя країни. У цілому листівки поділяються на: фотонатурні (зображення різних регіонів, міст, архіт. об'єктів, пам'яток та ін.); фотодокументальні (фіксація істор. подій, документів, матеріалів джерельного характеру); листівки-персоналії; оригінальні картки (етногр. матеріали, репродукції картин тощо). З кінця 19 ст., коли було ліквідовано поштову монополію, багато держ., приватних, доброчинних вид-в почали випуск різних листівок.

Орг-ції філокартистів почали виникати наприкінці 19 — на поч. 20 ст. З цього часу виходили спец. часописи, каталоги, збиралися міжнар. конгреси колекціонерів та видавців листівок (Лейпциг (Німеччина), 1896, 1910; Ніцца (Франція), 1899, та ін.), організовувалися виставки. 1889 в Парижі (Франція) побачив світ відомий каталог Г.Кемпбелла «Каталог поштових листівок». У Рос. імперії підготовкою каталогів певний час займалася Євгенівська громада. 1911—16 каталоги друкувало київ. вид-во «Рассвет», а 1922 вийшов каталог львів. вид-ва «Русалка».

Як самостійна дисципліна філокартія має низку важливих досягнень завдяки колекціонерам та вченим, але її становлення в рамках спец. науки істор. профілю ще не знайшло свого повного вирішення.

Філокартія. Ілюстрована поштівка «Прив-тъ изъ Кіева!» із зображенням Андріївської церкви. Кінець 19 — початок 20 ст.

Літ.: *Шлеев В.В., Файнштейн Э.Б.* Художественные открытки и их собирание. М., 1960; *Тагрин Н.С.* В поисках необычайного: из записок коллекционера. Л., 1962; *Бугаєвич І.В.* Філокартія як допоміжна історична дисципліна. «УІЖ», 1968, № 1; *Бабинцев С.М., Тагрин Н.С.* Библиография филокартии (1897—1967). «Советский коллекционер», 1970, № 7; *Забочень М.С.* Лениниана в открытках. М., 1970; *Бугаєвич І.В.* Українські листівки та філокартія: нотатки колекціонера. К., 1971; *Шлеев В.* Библиография филокартии (1900—1970). «Советский коллекционер», 1971, № 9; *Забочень М.С.* Филокартия. М., 1973; *Його ж.* Библиография филокартии (1897—1970). «Советский коллекционер», 1974, № 12; *Файнштейн Э.Б.* В мире открытки. М., 1976; Іван Франко в ілюстрованій поштовій листівці (за матеріалами колекції М.С. Забоченя). Львів, 1987; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. К., 1992; *Забочень М.С. та ін.* Україна у старій листівці: Альбом-каталог. К., 2000.

Л.П. Маркітан.

ФІЛЬВА́РОК — госп. комплекс із житловими будівлями (виселок, *хутір*, ферма) переважно у *Правобережній Україні* та *Західній Україні* (згодом — у *Лівобережній Україні*) в 14—19 ст., який розміщувався в межах одного поселення. Був обнесений огорожею/частоколом, включав до свого складу житлові приміщення (для адміністратора та дворової челяді), будівлі госп. призначення (ферми для худоби, свинарники, курятники, комори для збіжжя, сараї тощо), а також систему оранки й угідь. За внутр. розташуванням фільварки були моно- та полісекційними, а функціонально розподілялися на вузько- (спеціалізувалися переважно на зернових к-рах) і широкопрофільні (вирощування зернових,

тваринництво, промисли, ремесла). Невеликі фільварки забезпечували лише внутр. потреби помістя в с.-г. продуктах, а у великих, часто багатогалузевих, фільваркових госп-вах виробляли товарне збіжжя й продукти тваринництва. Госп-во Ф. велося працею дворової челяді та селян навколишніх сіл, для яких встановлювалася певна норма панщинних днів (див. *Панщина*). У магнатських *латифундіях* окремі фільварки були вплетені в цілу систему різноманітних госп. і соціальних утворень (*ключів*, угідь, промислів), якими управляла спец. адміністрація (на чолі з комісаром усіх маєтностей, а також провентовим писарем маєтків, економом, губернаторами ключів і, власне, управителями фільварків). До складу фільваркової адміністрації входили провентові писарі, доглядачі стаєнь, стадники («стадні писарі»), лісничі, городники, гуменні, побережники, ланові, гуральні писарі та ін. Адміністрації Ф. за роботу виплачувалися солярій (грошова частина) та ординарія (натуральна частина), розміри яких залежали від рентабельності Ф. та сумлінності посадовців.

Упродовж 1-ї пол. 16 ст. традиційний екон. уклад укр. земель зазнавав помітних змін унаслідок втілення регіональних та загальнодерж. реформаторських проектів. Володарі *Великого князівства Литовського* прагнули підвищити продуктивність наявних фільваркових і сел. госп-в з метою збільшення вир-ва товарного збіжжя. Згідно з *«Уставою на волоки» 1557* та поправами до неї передбачалося повсюдне створення на родючих ґрунтах фільваркових госп-в, а також використання поряд із сільс. челяддю (яку осаджували на невеликі земельні наділи) й волосних селян для належного забезпечення фільварків робочими руками.

Значна рентабельність аграрного сектору економіки привела в 16 ст. до помітного розширення існуючих та створення багатьох нових шляхетських фільварків, які все більше набували характеру товарних підприємств. У 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. розміри оранки, що належала окремим фільварковим госп-вам, коливалися від кількох десятків до кількох сотень *моргів*. Хоча впродовж 18 ст. середні подільські фільварки вже мали у своєму складі 250—350 моргів (150—200 га), а окремі великі фільваркові госп-ва нараховували до 1 тис. та більше моргів землі (600—650 га).

У подальшому частка фільваркової продукції в заг. обсязі вирощуваних зернових к-р швидко стала перевищувати 20 %, оскільки власне селянського вир-ва збіжжя вже було недостатньо. Подальшому нарощуванню обсягів поставок зерна сприяла стійка ринкова кон'юнктура через чотирикратне зростання європ. цін на зернові (ціни на пром. й ремісничу продукцію зростали значно повільніше). Бл. $^1/_2$ виробленого таким чином збіжжя йшло на експорт, а понад $^2/_3$ — на задоволення внутр. ринку. На експорт до серед. 17 ст. працювали переважно значні фільваркові госп-ва підприємливих шляхтичів, у т. ч. *магнатів*, які у своїх володіннях оперативно заводили все нові фільваркові двори-садиби, навіть за рахунок привласнення сел. земель та визиску власних підданих, оскільки один *лан* Ф. давав дохід щонайменше 35 *злотих*, а сел. чиншові платежі (див. *Чинш*) з такого ж однолanового наділу були вдесятеро меншими. Абсолютні показники вирощеного таким чином зерна (на поч. 17 ст.) вже перевищували вдвічі попередні обсяги й сягнули рекордних бл. 3,5 центнера зернових на душу населення. Водночас тваринницька (частково спрямована на експорт), м'ясо-молочна та риболовецька галузі фільваркового вир-ва, а також птахівництво, рибництво, бджільництво, садівництво й городництво, які не були експортно зорієнтованими, залишалися на попередньому рівні й слугували переважно для внутр. споживання/продажу.

На серед. 17 ст. й у подальшому чимало фільваркових земель були вже досить виснажені гонитвою за надприбутками, а тому врожайність зернових помітно знизилася (до сам-три), що в поєднанні з негативними кліматичними змінами значно зменшило рентабельність фільваркового госп-ва. Цьому ж сприяли падіння попиту та цін на збіжжя на місц. і європ. ринках (через вичерпаність потенціалу т. зв. революції цін, спричиненої напливом дорогоцінних металів з амер. континенту) та швидкі темпи зростання цін на ремісничу продукцію.

Назва «фільварок» щодо панських/шляхетських госп-в і угідь, а також окремих місцевостей та поселень на західноукр. землях зберігалася до 1-ї пол. 20 ст.

Літ.: *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVII века. К., 1961; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Инкин В.Ф.* Фольварк и рынок в Галицком Прикарпатье XVI в. «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы» (Кишинев), 1966; *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971; *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993; *Гурбик А.О.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Овсінський Ю.* Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30—70-ті роки XVIII століття). «ЗНТШ» (Львів), 2000, т. 240; *Його ж.* Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40—70-х роках XVIII ст. «Вісник Львівського університету: Серія історична», 2001, вип. 37, ч. 1; *Яремчук А.В.* Види та розміри феодальної ренти у фільваркових господарствах Руського та Белзького воєводств у другій половині XVI — першій половині XVII ст. «Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць» (Чернівці), 2001, т. 1; *Овсінський Ю.* Тваринництво у фільварках Подільського воєводства у XVIII ст. (на матеріалах маєтків Міхала Жевуського). «Вісник Львівського університету: Серія історична», 2003, вип. 38; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: Історичні нариси. Львів, 2004; *Яремчук А.В.* Політичні передумови розвитку фільварків у східних воєводствах Речі Посполитої в XV—XVI ст. В кн.: Р.Ф. Кайндль і українська історична наука: Матеріали міжнародного семі-

нару «Кайндлівські читання», 22—23 травня 2004 р. Вижниця, 2004; *Овсінський Ю.* Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. н. Львів, 2005; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; *Яремчук А.В.* Допоміжні галузі сільськогосподарського виробництва та ремесла на фільварках Руського та Белзького воєводств Речі Посполитої другої половини XVI — першої половини XVII ст. «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія: Історія», 2006, вип. 2; *Його ж.* Фільваркові господарства східних регіонів Речі Посполитої в другій половині XVI — першій половині XVII ст. (на прикладі Руського та Белзького воєводств): Автореферат дис. ... канд. істор. н. Чернівці, 2007; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011.

А.О. Гурбик.

ФІ́НКЕЛЬ (Finkiel) **Людвіг** (20. 03.1858—24.10.1930) — польс. історик ранньомодерної доби, бібліограф, видавець джерел. Д-р філософії (1882), професор (1892). Дійсний член АН у Кракові (1910). Н. в с. *Бурштин* у сім'ї суд. ад'юнкта. 1877 закінчив г-зію в м. *Тернопіль.* 1877—81 вивчав історію та філософію у Львів. ун-ті. 1882 захистив докторську дис. на тему: «Marcin Kromer, historyk polski XVI w., rozbiór krytyczny». 1882—84 стажувався в ун-тах Берліна (Німеччина) та Парижа (Франція). 1885—99 — доцент у Вищій с.-г. школі в *Дублянах.* 1886 на підставі оцінки попереднього творчого доробку здобув габілітацію у Львів. ун-ті. Від 1886 — доцент, від 1892 — професор, у 1911 — ректор Львів. ун-ту. Від 1894 — директор архіву Львів. ун-ту. Співзасновник Істор. т-ва у Львові (1886), 1891—1903 — секретар, 1914—23 — голова, від 1923 — почесний член цього т-ва. 1918—20 — співредактор час. *«Kwartalnik Historyczny».* Від 1900 — чл.-кор., від 1910 — дійсний член АН у Кракові. Ініціатор утворення Т-ва академічних жін. курсів (1896). Творець наук. школи (учні — О.*Гурка*, С.Кентжинський, Л.Колянковський, В.Подляха, Я.Рутковський та ін.).

Творець «Bibliografii historii polskiej» (ч. 1—3, 1891—1914). Її концепція — включення до обсягу польс. історії минулого укр. територій першої *Речі Посполитої* — була критично сприйнята тогочасною укр. історіографією, зокрема М.*Грушевським.* Польсько-укр. відносини характеризував у дусі «Ягеллонської ідеї» про цивілізаційну місію поляків на укр. землях. Досліджував польс. історію Нового часу («Poselstwo Jana Dantyszka» (1879), «Mikołaj Sęp Szarzyński: Kilka nowych szczegółów biograficznych» (1880), «Elekcja Leszczyńskiego w r. 1704 wedle broszur współczesnych» (1884), «Napad Tatarów na Lwów w r. 1695» (1884), «Zapomniani» (1885), «Z dziejów Stryja» (1886), «Jadwiga Tarłówna, Opis Rzplitej z r. 1574» (1886), «Charakterystyka Zygmunta Augusta» (1888), «Okopy św. Trójcy: Dwa epizody z dziejów Poski» (1889), «Napad Ordy na Lwów w r. 1695» (1890), «Podróż przez Polskę z Krakowa do Wilna w r. 1560» (1891), «Konstytucja 3 maja: Wstęp historyczny» (1891), «O pieśni legionów (“Jeszcze Polska nie zginęła”)» (1894), «Konfesja podana przez posłów na sejmie piotrkowskim w r. 1555» (1895), «Sprawy Wschodu przed soborem laterańskim r. 1512» (1900), «Ostatnie lata 1904—1908» (1909), «Polityka ostatnich Jagiełłonów» (1910), «Elekcja Zygmunta I: Sprawy dynastii jagiełłońskiej i unii polsko-litewskiej» (1910), «Zjazd w Lewoczy»; 1914); минуле та актуальний стан польс. освіти та науки («Die polnische Geschichtschreibung 1880—1886» (ч. 1—2, 1887—90), «Jakiego podręcznika historii polskiej koniecznie nam potrzeba i jaką drogą dojść do niego» (1890), «O tak zwanej metodzie regresywnej w nauczaniu historii» (1894), «Historia Uniwersytetu Lwowskiego» (ч. 1—2, 1894, разом із С.Стажиньським), «Zjazdy dotychczasowe, ich habet i debet» (1925), «Pawia—Wilno»; 1929). Автор підручника «Historia monarchii austriako-węgierskiej» (1897). Опрацював та видав «Stanisława Jabłonowskiego Diariusz napadu tatarskiego w r. 1692» (1890), «Vita et mores Gregorii Sanocei» (1891), «Vita et mores Sbignei Cardinalis» (1891), «Dodatek do historii napadu tatarów na Lwów r. 1695» (1892) та «Galli Anonymi chronicon» (1899, разом із С.Кентжинським).

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Halecki O.* Ludwik Finkel jako historyk ostatnich Jagiełłonów. «Kwartalnik Historyczny», 1931, r. 45, zesz. 1; *Modelski T.E.* Ludwik Finkel (20.III. 1858—24.X.1930): Zarys biograficzny. Там само, 1932, r. 46, zesz. 1—2; Finkel Ludwik. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 6. Kraków, 1948; *Augustynek K.* Ludwik Finkel o nauczaniu historii. В кн.: Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, zesz. 20. Kraków, 1965; *Wierzbicka M.* Ludwik Finkel. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Centkowski J.* Ludwik Finkel jako dydaktyk historii. В кн.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., t. 2. Rzeszów, 2004; *Błachowska K.* Ludwik Finkel (1858—1930). В кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007.

В.В. Тельвак.

Л. Фінкель.

ФІНЛЯ́НДІЯ, Фінляндська Республіка (фін. Suomi, швед. Finland) — д-ва у Пн. Європі. На пн. зх. межує зі Швецією, на пн. — з Норвегією, на сх. — з РФ, із зх. і пд. омивається Балт. морем. Площа — 338,4 тис. км². Населення 5,4 млн осіб (2011). Понад 90 % населення — фіни. Найбільша етнічна меншина — шведи. Держ. мови — фінська та шведська. Найпоширеніші релігії — *лютеранство* (78 % населення) і *православ'я* (1 %). Столиця — м. Гельсінкі (населення бл. 600 тис. осіб). Адм.-тер. поділ: 19 регіонів (фін. maakunta, швед. landskap). За формою правління Ф. —

Фінляндія. Гельсінкі. Сенатська площа. Літографія роботи художника Ф. Тенгстрема. 1837.

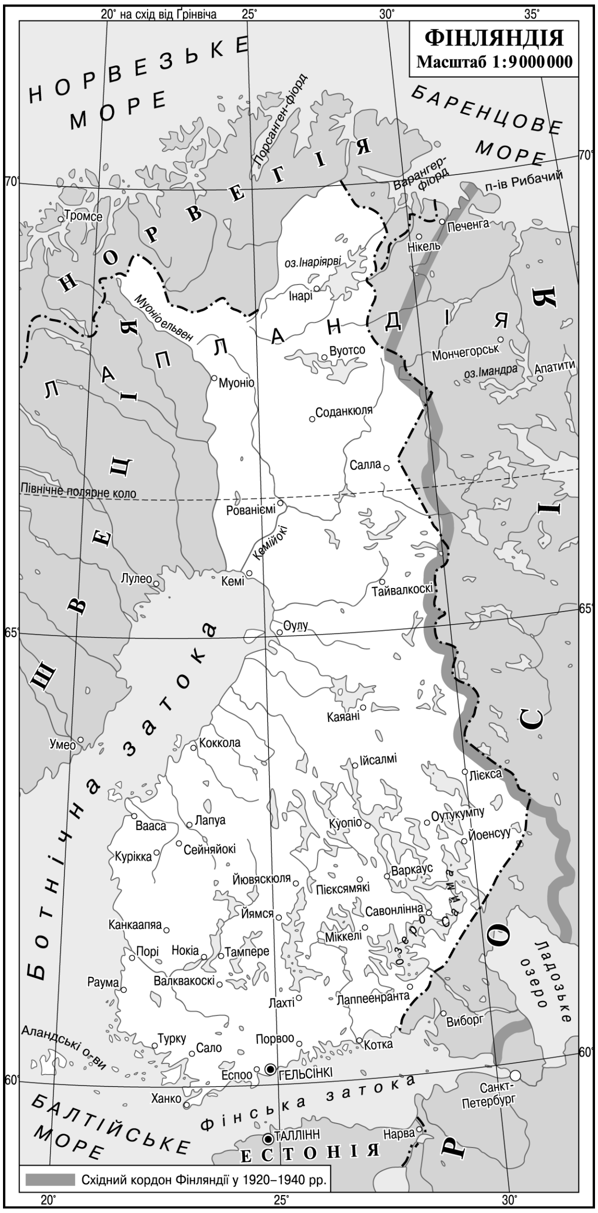

Фінляндія. Фортеця Суоменлінна (Свеаборг). Фото початку 21 ст.

парламентська республіка. Глава д-ви — президент, якого обирають всенародно прямим голосуванням терміном на 6 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент, що складається з 200 депутатів, яких обирають всенародно прямим голосуванням за системою пропорційного представництва терміном на 4 роки. Виконавчу владу здійснює уряд (держ. рада), який формує партія, що перемогла на виборах.

У 1 тис. н. е. територію Ф. заселяли фінські племена, які відтісняли на північ саамів (останні, як і фіни, належать до уральської мовної сім'ї). З 10 ст. ці землі стали об'єктом експансії сильніших сусідів — *Київської Русі* (пізніше — *Новгорода Великого*) з пд. сх. і Швед. королівства із зх. Починаючи від хрестового походу 1157, протягом 200 років більша частина сучасної Ф. («Естерландія» — Східна країна) була приєднана до Швед. королівства. У цей час відбуваються християнізація і швед. колонізація, заснування міст і фортець (у т. ч. Або / Турку — найбільшого міста і церковно-адм. центру країни). 1323 встановлюється сх. кордон з Новгородською республікою. 1362 місц. швед. *дворянство* отримало право брати участь у виборі короля, і таким чином країна стала повноправною частиною шведської д-ви. У період дії Кальмарської унії (1397—1523) Ф. (як і Швеція) перебувала під владою данських королів. Назва «Фінляндія» фігурує в титулатурі членів швед. королів. родини («герцог Фінляндський») з поч. 16 ст., у титулі короля («великий герцог Фінляндський») — з 1581, проте країна не становила окремої адм. одиниці, поділяючись на провінції.

У 16 ст. у Ф. відбувається *Реформація*. Єпископ Або / Турку Мікаель Агрикола (1510—57) переклав фінською мовою Новий Завіт, що дало поштовх розвитку фінської нац. к-ри та літ. мови. Проте у 17—18 ст. швед. мова і к-ра продовжували домінувати серед вищих верств Ф. 1640 в Або засновано ун-т (пізніше перенесено в Гельсінгфорс / Гельсінкі).

Під час *Північної війни 1700—1721* Ф. протягом 1710—14 захопили рос. війська, які окуповували країну аж до кінця війни. Внаслідок шведсько-рос. війни 1741—43 до Рос. імперії було приєднано пд.-сх. частину Ф. з м. Виборг. А внаслідок шведсько-рос. війни 1808—09 до Рос. імперії було приєднано решту Ф. (згідно з Фридрихсгамським миром 1809). Ф. як новоприєднана провінція з високим рівнем розвитку отримала автономний статус (Велике князівство Фінляндське). 1812 адм. центр перенесли з Або до Гельсінгфорса. У 19 ст. зароджується і розвивається фінський нац. рух, відбувається підйом фінської к-ри. 1835 Е.Ленрот публікує фінський епос «Калевала». 1863 були зрівняні в правах шведська та фінська мови. У часи рос. імп. *Олександра II* почав регулярно скликатися становий сейм. Спроби рос. імператорів *Олександра III* і *Миколи II* обмежити *автономію* та впровадити політику жорсткої русифікації сприяли консолідації фінського сусп-ва, інтеграції його шведсько- та фіномовних складових. За виборчим законом 1906 Ф. стала першою європ. країною, в якій жінки отримали право голосу.

Революц. події в Росії дали Ф. змогу здобути незалежність. У липні 1917 здійснюється невдала спроба обмежити компетенцію *Тимчасового уряду* лише контролем зовн. політики Ф. Проте після *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* 6 грудня 1917 була проголошена незалежність. Уряд радянської Росії під тиском зовнішньополіт. обставин був змушений її визнати 4 січня 1918. Незабаром у Ф. спалахнула громадян. війна між «білими» і «червоними»; перших підтримувала Німеччина, других — радянська Росія. Війна закінчилася перемогою «білих» і «перетекла» у фінсько-рад. війну (завершилася Тартуським миром 1920). Пошук союзників сприяв пронім. орієнтації фінського уряду. У серпні 1918 встановлюються дипломатичні відносини між Ф. та *Українською Державою* П.*Скоропадського*. Восени 1918 на короткий час Ф. стає *конституційною монархією* на чолі з принцом Карлом-Фрідріхом Гессенським, проте революція в Німеччині перервала цей монархічний проект. Надалі у країні утверджується респ. устрій. Величезну роль у становленні фінської державності відіграв К.-Г.*Маннергейм.* 1921 за посередництва *Ліги Націй* Ф. отримує контроль над Аландськими островами. Надалі, до *Другої світової війни*, Ф. лишалася нейтральною д-вою.

Ціною територіальних поступок Ф. вдалося захистити свою незалежність у *радянсько-фінляндській війні 1939—1940.* Прагнення реваншу зробило Ф. об'єктивним союзником Німеччини в перебігу т. зв. війни відплати проти *СРСР* 1941—44. Територія Ф. стала одним з районів базування нім. військ.

Усвідомивши безперспективність подальших воєнних дій, Ф. уклала перемир'я з Великою Британією та СРСР; у вересні 1944, у свою чергу, оголосила війну Німеччині. «Лапландська війна» тривала до квітня 1945 і призвела до плюндрування пн. регіонів країни. Протягом 1945—47 СРСР намагався ініціювати «внутрішню совєтизацію» Ф., але ця політика не мала успіху. 1947 Ф. та СРСР в умовах початку «холодної війни» уклали Договір про дружбу і співробітництво, який рад. пропаганда подавала як зразок мирного співіснування країн із різними суспільно-політ. устроями. Ф., будучи формально нейтральною д-вою, зберігала свій суверенітет та демократ. устрій, але коригувала свою зовн. політику відповідно до вимог лояльності щодо СРСР. 1973 Ф. уклала угоду про співробітництво з *Радою економічної взаємодопомоги.* У зх. політ. літературі такий зовнішньополіт. курс було названо «фінляндизацією». Проте це становище сприяло інтенсивному розвиткові економіки країни, зокрема за рахунок значного експорту до СРСР та країн рад. блоку. Після розпаду СРСР популярною стала ідея безпосередньої участі Ф. у процесі *європейської інтеграції.* 1 січня 1995 Ф. вступила до *Європейського Союзу.* 1 липня 2002 запровадила спільну європ. грошову одиницю *євро* замість фінської марки. У фінському сусп-ві триває дискусія щодо доцільності вступу до *Північноатлантичного альянсу.*

30 грудня 1991 Ф. визнала незалежність України. У Ф. проживають бл. 2 тис. українців, переважно у великих містах: Гельсінкі, Турку, Тампере. У Гельсінкі діє Т-во українців у Фінляндії, у Тампере — Міжнар. укр. культ. центр.

Літ.: Суоми: Справочник. М., 1979; «Зимняя война» 1939—1940 гг.: Документы и материалы. М., 1999; *Мейнандер Х.* Історія Фінляндії: Лінії, структури, переломні моменти. Львів, 2009.

К.Ю. Галушко.

ФІО́ЛЬ Швайпольт (р. н. невід. — п. між 07.05.1525 і 16.05.1526) — друкар, ювелір, гірничий майстер. Н. в м. Нойштад (нині м. Нойштадт-на-Аші, Німеччина). Тех. керівник друкарні у

Друкарський знак і колофон (коротка післямова з вихідними даними) з «Октоїха», надрукованого Швайпольтом Фіолем. Краків, 1491.

Кракові, яка видала перші східнослов'ян. книги кириличного шрифту: «Часослов» (1491), «Осмогласник» (1491), дві недатовані Тріоді — цвітну і пісну. Замовники їх не відомі. Припускають, що вони були пов'язані з Київ. митрополією або однією з її єпархій. Осн. текст книг церковнослов'янський, у післямовах вжито староукр. мову. При оформленні зразком служили слов'ян. книги, зокрема із Прикарпаття. Збереглися бл. 80 примірників видань Ф., у т. ч. в б-ках *Києва*, *Львова*, *Одеси.* Припущення ряду вчених, що Ф. заснував друкарню при Грушівському монастирі, не підтвердилося.

П. у м. Краків.

Літ.: *Немировский Е.Л.* Начало славянского книгопечатания. М., 1971; *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975; *Його ж.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

ФІРКО́ВИЧ Авраам Самуїлович (Авраам бен Шемуель; відомий також під акронімом «Евен Решеф» (давньоєврейс. — метеор); 08.10(27.09).1787—29(17).06.1874) — караїмський збирач рукописів, автор численних трактатів, поет, перекладач, педагог, видавець і мандрівник. Н. в м. *Луцьк* в небагатій караїмській родині. 1818 став меламедом (учителем), а пізніше — газзаном, тобто реліг. лідером луцької караїмської громади (див. *Караїми*). Був одружений з Ганною Фіркович (померла 1866); на 1832 у Ф. було 10 дітей, 1871 народилася дитина від 2-го шлюбу.

Бл. 1823 Ф. переїхав до *Євпаторії.* У Криму працював меламедом, а також секретарем Сімхи бен Соломона Бабовича, караїмського фінансиста і гахама, тобто лідера караїмської громади у Сх. Європі. 1825 Ф. надіслав доповідну записку рос. властям, в якій містився проект виселення євреїв із зх. губерній Рос. імперії. 1830 вирушив у прощу до Палестини, після чого додав до свого імені почесний титул «Єрушальмі», або «Хаджи» («прочанин»). На зворотному шляху затримався у *Стамбулі*, де працював учителем мови та релігії. Там само разом з І.Когеном переклав Святе

А.С. Фіркович.

Письмо (Танах) з давньоєврейської на змішану татарсько-караїмсько-турец. мову. Внаслідок конфлікту з лідерами місц. громади повернувся до Криму бл. 1832. У 1830-ті рр. в євпаторійській караїмській друкарні під його редакцією виходили найважливіші твори караїмських авторів. Тоді ж Ф. видав власні твори: збірник віршів «Села га-махлокет» («Камінь спотикання», 1834), полемічні трактати «Хотам тохніт» («Печатка досконалості», 1835) і «Масса у-меріва» («Тягар і суперечка», 1838).

1839 Сімха бен Соломон Бабович доручив йому дати відповідь на офіц. запит губернських властей про історію караїмів у Криму. Того ж року Ф. вирушив на пошуки джерел (рукописів та епіграфічних пам'яток) з історії караїмів, відвідав *Чуфут-Кале*, *Мангуп*, *Феодосію*, *Старий Крим* і Карасубазар (нині м. *Білогірськ*),

Будинок А.С. Фірковича у Чуфут-Кале. Фото 2011.

Флорентійська церковна унія 1439. Східнослов'янські учасники Феррарсько-Флорентійського собору. Фрагмент ілюстрації з книги Я. Сакрана «Elucidarius errorum ritus Ruthenici». Близько 1502.

а 1840—41 — Кавказ. Не гребуючи неприйнятними з академічного погляду методами (зокрема, за допомогою городових вдерся до генізи (сховища рукописів) кримчацької синагоги в Карасубазарі), Ф. виявив дуже цінні єврейс. та караїмські рукописи. На поч. 1840-х рр., окрім збирання автентичних джерел, Ф. почав фальсифікувати колофони (приписки) до деяких рукописів, а також перебивати дати й написи на кам'яних надгробках. Робив він це переважно для того, щоб довести факт поселення караїмів у Криму ще в 6 ст. до н. е., тобто раніше появи євреїв-рабанітів. Удавнюючи історію караїмів, Ф. прагнув здобути для них додаткові пільги від рос. уряду. Важливо відзначити, що Ф. ніколи не говорив про караїмів як про нащадків *хозар*, а вважав їх нащадками давніх іудеїв та ізраїльтян, які переселилися до Криму з ассирійського полону.

Одразу після появи перших публікацій про відкриття Ф. європейські вчені (А.Гаркаві, Г.Штрак, А.Кунік, М.*Мурзакевич* та ін.) заявили про повну неспроможність концепції Ф. з погляду *палеографії*, *епіграфіки*, історії та банальної логіки. Тоді ж з'явилися перші звинувачення у фальсифікації документів і написів на надгробках. Сучасний стан дослідницької літератури дає підстави стверджувати: незважаючи на безперечну важливість зібраних ним рукописних колекцій, низка документів і приписок до рукописів, а особливо епіграфічні відкриття Ф., вочевидь є недостовірними і, більше того, підробними.

1863 Ф. вирушив на Бл. Схід. Там він, зокрема, придбав найбільшу у світі колекцію самаритянських рукописів. Останні роки жив у Чуфут-Кале. 1871 подорожував Європою, відвідав караїмські громади Литви, *Галичини* та *Волині*. Мав аудієнцію в австрійс. імп. *Франца-Йосифа I* Габсбурга і надрукував у *Відні* збірку віршів «Беней Решеф» («Промені Фірковича»). 1872 опублікував у Вільно (нині м. *Вільнюс*) свою гол. працю — «Сефер авней зіккарон лі-вней Їсраель» («Книга пам'ятних каменів синів Ізраїля»).

П. у Чуфут-Кале, похований на кладовищі в Йосафатовій долині неподалік цього «печерного міста».

1862 колекцію Ф. (рукописи, сувої, естампажі надгробних каменів) купила за 125 тис. *рублів* Імператорська публічна б-ка в *Санкт-Петербурзі*. 1876 б-ка придбала решту його рукописної колекції, а також особистий архів. Нині 1-ше і 2-ге зібрання рукописів Ф. зберігаються в Рос. нац. б-ці ім. М.Салтикова-Щедріна в С.-Петербурзі. Дискусії про достовірність відкриттів Ф. тривають до нашого часу.

Праця: Сефер авней зіккарон лівней Їсраель. Вільно, 1872 (мовою іврит).

Літ.: *Harkavy A., Strack H.L.* Catalog der hebräischen Bibelhandschriften der Kaiserlichen-öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg, vol. 1—2. St.-Petersburg—Leipzig, 1875; *Harkavy A.* Altjüdische Denkmäler aus der Krim. St.-Petersburg, 1876; *Вихнович В.Л.* Караим Авраам Фиркович. СПб., 1997; *Шапира Д.* Йицхак Сангари, Сангарит, Бецалель Штерн и Авраам Фиркович. «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» (Симферополь), 2003, вып. 10; *Shapira D.* Avraham Firkowicz in Istanbul (1830—1832). Ankara, 2003; *Шапира Д.* Нынешнее состояние ряда приписок к колофонам на библейских рукописях из первого собрания А.С. Фирковича. В кн.: Материалы Одиннадцатой ежегодной международной конференции по иудаике, ч. 1. М., 2004; *Федорчук А.М.* Находки и загадки Авраама Фирковича. «Восточная коллекция» (М.), 2006, № 2; Мацевот беіт га-альмін шель га-єгудім га-караім бе-Чуфут-Кале, Крим. Єрусалим, 2008 (мовою іврит).

М.Б. Кизилов.

ФЛАВІА́Н (у миру — Микола Миколайович Городецький; 26.07.1840—04.11.1915) — церк. діяч, митрополит Київський і Галицький. Н. в м. Орел (нині місто в РФ) у дворянській родині. Навч. на юрид. ф-ті Моск. ун-ту (не закінчив). Пішов у монастир. Із 1866 поступив секретарем до архімандрита Гурія (Карпова), призначеного настоятелем рос. посольської церкви у Ватикані. 1866 прийняв чернецтво, супроводив Гурія (Карпова), призначеного казанським вікарним єпископом. 1868 переміщений до числа братії Таврійського архієрейського дому. Із 1873 — член, 1879—84 — начальник Пекінської місії зі зведенням у сан архімандрита. Завдяки його старанням богослужіння перейшло на китайс. мову. 2 лютого 1885 відбулася його єпископська хіротонія. Із 14 грудня 1891 — єпископ, а з 15 травня 1892 — архієпископ Холмський і Варшавський. Із 21 лютого 1898 — екзарх Грузії. Із 10 листопада 1901 — архієпископ Харківський і Охтирський; із 1 лютого 1903 — митрополит Київський і Галицький. Заснував б-ку в *Києво-Печерській лаврі.* На момент виходу каталогу (потім виходили щорічні додатки) налічувалося понад 8 тис. назв і понад 15 тис. томів книжок. Почесний член *Київської духовної академії* (1902).

Митрополит Київський і Галицький Флавіан (М.М. Городецький).

П. у м. *Київ.*

Літ.: Систематический каталог книг библиотеки высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого. К., 1910; *Manuil (Lemesevskij), Metropolit.* Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965: Bio-Bibliographie, t. 6. Erlangen, 1989.

С.І. Білокінь.

ФЛОРЕНТІ́ЙСЬКА ЦЕРКО́ВНА У́НІЯ 1439 — угода про злуку Церков, що стала результатом проведення собору у Феррарі, а потім — Флоренції (обидва міста в Італії; 1438—40) за участі представників сх. патріархів, Папи Римського та державців християн. країн. Затятим противником унії був Марко-Євгенік Ефеський (1392—1445), який припускав поєднання за умови усунення із Символу віри догмату про filioque (твердження про сходження Святого Духа не лише від Отця, а й від Сина). Візантій-

ці сподівалися досягти поєднання на основі погодження лише щодо filioque, але рим. сторона зажадала визнання існування чистилища, використання опрісноків для євхаристії та цілковитої зверхності папського престолу над ін. апостольськими столицями й Константинополем. Щодо політ. чинника, то собор відбувався за умов, коли більша частина території *Візантії* була захоплена *Османською імперією.* Візантійці очікували на допомогу Заходу, щоб утримати рештки імперії. Феррарсько-Флорентійський собор відбувався в умовах поширення конциляризму в Зх. Церкві — намагань послабити владу Папи Римського. Цей рух набув розвитку в 14—16 ст. і розвивався паралельно зі становленням світського парламентаризму. Щоправда, Ф.ц.у. передбачала поширення влади Папи Римського поза межами лат. світу. Сх. Церкви наполягали на моделі пентархії, яка мала на меті встановлення рівності Церков у єдиній християн. ойкумені. Теологія східної й західної Церков розмежувалася через період іконоборства візант. світу та паралельного становлення богослов'я в Зх. Європі за часів раннього середньовіччя. Коли ж греки відмовилися від іконоборства й повернулися до ортодоксії, вони почали наполягати на непорушності рішень 7-ми Вселенських (тобто спільних) Соборів, останній з яких відбувся в Нікеї (нині м. Ізнік, Туреччина) за часів імп. Ірини та імп. Константина VI (787).

Проведення собору передбачало укладення унійного декрету. Київ. митрополит *Ісидор* погоджувався на прийняття формули сходження Святого Духа «через» Сина, що інтерпретувалося як «від Сина», але це відкидав Марко-Євгенік Ефеський. 6 липня 1439 собор узгодив доктринальну дефініцію, яку підписали Папа Римський Євгеній IV та візант. імп. Іоанн VIII Палеолог. Щодо формули сходження Святого Духа, то було підтримано обидві версії («від Отця і Сина» та «від Отця»), оскільки обидві формули мали ідентичне значення, що виходило зі Святого Письма та писань отців Церкви. Узгоджено, що ті, які помирають у смертних гріхах, мають іти до пекла, хоч їхні кари не є тотожними. Зверхність єпископа Рима визнано як наступника св. Петра і вікарія Христового, очільника Церкви й учителя всіх християн. Під час повернення до *Константинополя* більшість греків вирішили відмовитися від підтримки соборових рішень. Відкидання греками рим. зверхності посприяло пізніше рішенню англ. короля Генріха VIII Тюдора встановити місц. підпорядкування Церкви. Водночас до угоди приєдналася вірм. Церква, зокрема львів. вірмени.

Повертаючись через Венецію (Італія), сх. клірики відправляли *літургію* в соборі Святого Марка, при цьому не згадували ані імені Папи Римського Євгенія IV, ані додатку до Символу віри, що означало поразку самої ідеї унії. Офіц. скасування угоди відбулося 1484 у *Стамбулі.*

Після прибуття митрополита Ісидора до *Москви* 1441 його ув'язнили. Згодом митрополит утік до Константинополя, а після його падіння перебрався до Рима (Італія). Під приводом відмови від унії у Московії відбулося творення окремої, автокефальної Церкви, яка не мала зовн. підпорядкування ані Римові, ані Константинополю. Під тиском вел. кн. моск. Василія II Васильовича, начебто прихильного спочатку до проведення соборів у Феррарі й Флоренції, у Москві 1448 відбулося обрання моск. митрополитом рязанського єпископа *Йони.* Територія Київ. митрополії обмежилася єпархіями, що перебували у складі *Великого князівства Литовського* і *Королівства Польського.* У наступні десятиліття після укладення унії мали місце спроби переговорів про відновлення унії, принаймні на локальному рівні, вже після падіння Константинополя. Таким є лист єпископа *Мисаїла* та знаті ВКЛ до Папи Римського Сікста IV (1476). Новгород. архієпархія, а також єпархії, які перебували на теренах Московії, відмовилися від унії, що підкріплювалося низкою антиунійних творів. Звернення до дискусій, ухвал і подій, пов'язаних з Ф.ц.у., справило неабиякий вплив на міжконфесійну полеміку кінця XVI — XVII ст.

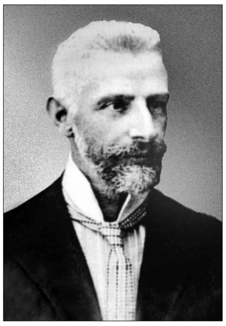
Літ.: *Бучинський Б.* «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта». «Записки Українського наукового товариства у Києві», 1914, кн. 13; *Горбач О.* Ісидорів служебник, слов'янський рукопис ч. 14 Ватиканської бібліотеки. «Богословія», 1964, т. 25—28; *Halecki O.* Od unii florenckiej do unii brzeskiej, t. 1—2. Lublin, 1997; *Chadwick H.* East and West: The Making of a Rift in the Church: from Apostolic Times Until the Council of Florence. Oxford, 2004; *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви: древнерусское и славянское средневековье. М., 2007; *Абеленцева О.А.* Митрополит Иона и установление автокефалии Русской Церкви. М.—СПб., 2009; *Siecienski A.E.* The Filioque: History of a Doctrinal Controversy. Oxford, 2010; *Мончак І.* Флорентійський екуменізм у Київській Церкві: унійна ідея в помісній еклезіальній традиції. Львів, 2012.

В.Є. Зема.

ФЛОРИ́Н (лат. florenus, дослівно «квітка») — високопробна золота монета спочатку Флоренції (Італія), а згодом — ін. європ. держав. 1252 в м. Флоренція розпочали випускати золоту монету (італійською fiorino d'oro — «золотий флорин») масою 3,537 г (майже з чистого золота). За зразком флорентійських флоринів розпочали емісію власних монет цього типу Венеція, Генуя та ін. держави. Із 1325 емісія Ф. розпочалася в Угорщині та Чехії. Угорські флорини були поширені на території Польщі (floreni ungaricales, floreni de ungaria), а також на укр. та білорус. землях у 15—17 ст. У серед. 15 ст. «флорином» почали називати в Польщі суму срібних монет, вартість яких відповідала золотому Ф. Із того часу золотий Ф., або *дукат*, одержав назву «червоного золотого» (florenus rubeus), а суму в 30 *грошів*, що була еквівалентом червоного злотого, почали називати просто «флорин» або «злотий польський» (див. *Злотий*). Так виникла нова грошово-лічильна одиниця (злотий польський = 30 грошам), із допомогою якої велася грошова лічба впродовж кількох століть у Польщі та на укр. і білорус. землях, незважаючи на те, що згодом співвідношення вартості між золотою і срібною монетами змінилося. В окремих регіонах *Королівства Польського*, у т. ч. і на західноукр. землях, Ф. виступав як лічильна одиниця поруч зі злотим. Назва

Флорин. Флоренція, 1260—1303. Аверс та реверс.

Т.Д. Флоринський.

«флорин» поширювалася також на срібні австрійс. *гульдени*, карбовані 1857—92, які перебували в обігу на західноукр. землях.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918). Чернівці, 2005.

Р.М. Шуст.

ФЛОРИ́НСЬКИЙ Тимофій Дмитрович (09.11(28.10).1854—02.05. 1919) — історик-славіст, археограф, візантолог, філолог, видавець. Д-р слов'ян. філології (1888), професор (1888). Чл.-кор. Петерб. (1898; із 1917 — Рос.) АН, дійсний член Сербської королів. АН та Югослов'ян. академії наук і мист-в. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї протоієрея Петропавловського собору, історика Церкви, магістра богослов'я Петерб. духовної академії. Навч. у 3-й Петерб. класичній г-зії (закінчив 1872 із золотою медаллю) та на історико-філол. ф-ті *Петербурзького університету* (1872—76). Спеціалізувався по відділу славістики у професорів І.*Срезневського* та В.*Ламанського*. Закінчив ун-т зі ступенем кандидата і здобув золоту медаль за працю «Критический разбор свидетельств Константина Порфирородного о южных славянах». Залишений в ун-ті для підготовки до професорського звання під кер-вом В.Ламанського та В.*Васильєвського*.

Перші праці Ф. присвячені джерелознавчим проблемам славістики. Він публікував і аналізував актові й законодавчі пам'ятки, досліджував історіографічні аспекти джерелознавства. 1880 опублікував «Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П.И. Севастьянова». У публікації представлені гол. чин. сербські та визант. документи з афонських монастирів, здійснено бібліографічний огляд досліджень афонських актів і середньовічних пам'яток.

1880—82 — лектор на петерб. Вищих жін. курсах. 20 грудня 1881 в Петерб. ун-ті захистив магістерську дис. на тему: «Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в.» Опублікував монографію з цієї ж теми (1882), в якій досліджував проблеми слов'ян. і візант. історії, приділивши значну увагу становищу *Візантії* в 2-й чв. 14 ст. й утворенню Сербського царства. У монографії всебічно проаналізовані візант. і сербські джерела 14 ст., відтворено соціально-екон. і суспільно-політ. відносини в Сербському царстві.

1882 обраний доцентом кафедри слов'ян. філології історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту, викладав «славянские наречия, историю славян и славянских литератур». 1882—83 перебував у наук. відрядженні в Болгарії, Сербії, Хорватії, Моравії, Угорщині, *Галичині.* 1888 захистив докторську дис. на тему: «Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков». Обраний ординарним професором. Опублікував монографію за темою дисертації (1888), яка стала видатною подією в рос. славістиці. Підготовлена на аналізі нових джерел, вона зберегла своє значення як капітальний звід пам'яток з внутрішньополіт. і культ. історії Сербії 14 ст., а також з питань рецепції візант. права на Балканах.

1890—1905 — декан історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту. Голова *Київського слов'янського благодійного товариства.* В ун-ті читав лінгвістичні курси, 1895 і 1897 опублікував у 2-х томах компілятивну працю «Лекции по славянскому языкознанию». Протягом кількох десятиліть вона була осн. посібником з курсу порівняльної граматики слов'ян. мов.

Із 1890-х рр. активно виступав у публіцистиці зі слов'ян. проблематики. У публікаціях відстоював панславістську ідею. Наук. проблематика цього періоду представлена переважно короткими замітками, науково-популярними статтями, опублікованими, як правило, в «Славянском ежегоднике», редактором якого був із 1884 («Западные славяне в начале и конце XIX ст.» (1895), «Зарубежная Русь и ее горькая доля» (1900), «Славянское племя»; 1907).

Виступав проти українства й обґрунтовував тезу, що укр. мова є «наречием», а не окремою мовою, тому її не можна використовувати в закладах освіти, виправдовував систему цензурного засилля в Україні, відкидав поняття «української культури». Із Ф. полемізували В.*Антонович*, С.*Томашівський*, К.*Михальчук*. Входив до «Клуба русских националистов города Киева» (із 1917 — *«Киевский клуб прогрессивных русских националистов»*). Після встановлення в Києві більшовицької влади заарештований (як й ін. члени Клубу) «в порядке красного террора» і розстріляний 2 травня 1919.

Праці: Константин Порфирородный как писатель о южных славянах перед судом новейшей критики. СПб., 1881; Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности. «Киевлянин», 1899, № 271—272, 281, 287, 300, 304, 317—318, 332; Малорусский язык и «українсько-руський» литературный сепаратизм. СПб., 1900; Славянофильство Т.Г. Шевченка. «Университетские известия», 1906, № 8, 10; Славянское племя: Статистико-этнографический обзор современного славянства. К., 1907; Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению, вып. 1—16. К., 1896 —1913.

Бібліогр.: Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности. СПб., 1905; Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования: 1864—1914, т. 2, ч. 1. М., 1915.

Літ.: Т.Д. Флоринский. «Университетские известия», 1882, № 6, официальная часть; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета святого Владимира (1834—1884). К., 1884; *Соболевский А.И.* Профессор Т.Д. Флоринский. «Славянские известия», 1914, № 6; *Науменко В.* Решен ли профессором Т.Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? «Киевская старина», 1900, кн. 1; *Антонович В.Б.* К вопросу о галицко-русской литературе (по поводу статьи профессора Т.Д. Флоринского). Там само, 1900, кн. 3; *Успенский Ф.И.* Еще раз о Т.Д. Флоринском. «Вестник литературы», 1919, № 6; Т.Д. Флоринский (некролог). «Русский исторический журнал», 1921, кн. 7; *Сперанский М.Н.* Профессор Тимофей Дмитриевич Флоринский (1854—1919). В кн.: Научные известия, сб. 2. М., 1922; *Наумов Е.П.* Флоринский Т.Д. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Яровий В.* Професор Т.Д. Флоринський — фундатор викладання історичної славістики та засновник болгаристики в Університеті святого Володимира. В кн.: Київський універ-

ситет як осередок національної духовності, науки, культури, ч. 1. К., 1999; Докладная записка по вопросу о введении преподавания малорусского языка в средних учебных заведениях Т.Д. Флоринского. В кн.: Alma Mater: Університет святого Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917—1920: Матеріали, документи, спогади, кн. 1—2. К., 2000—01; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 219, спр. 3; Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, ф. 818, дело 665.

Н.О. Герасименко.

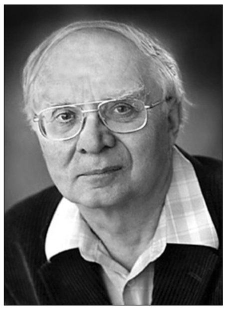
ФЛО́РІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р У Києві — див. *Київський Свято-Флорівський Вознесенський монастир.*

ФЛО́РЯ Борис Миколайович (н. 08.12.1937) — рос. історик-медієвіст, учений-славіст. Д-р істор. н. (1980), професор (1994). Чл.-кор. РАН (2000). Н. в м. *Москва*. Син відомого рос. астронома М.Флорі. Закінчив істор. ф-т *Московського університету* (1960). 1969 захистив канд. дис. на тему: «Російсько-польські взаємини та балтійське питання наприкінці 16 — на початку 17 ст.» під кер-вом акад. М.*Тихомирова*, а 1980 — докторську дис. на тему: «Російсько-польські взаємини і політичний розвиток Східної Європи другої половини 16 — початку 17 ст.» Від 1965 — в Інституті слов'янознавства АН СРСР (нині Ін-т слов'янознавства РАН): молодший, старший, провідний, гол. наук. співробітник, а від 2005 — зав. відділу історії середніх віків. Від 1994 — професор кафедри історії Росії до поч. 19 ст. Моск. ун-ту.

Автор численних праць із середньовічної та ранньомодерної історії Росії та Центр., Сх. і Пд.-Сх. Європи, зокрема студій, присвячених етнічній самосвідомості слов'ян. народів, формуванню слов'ян. державності, сприйняттю церк. розколу 1054 у слов'ян. світі, історії Церкви та міжнар. взаємин, а також досліджень з історії російсько-укр. зв'язків та міжконфесійних взаємин на укр. землях 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст., історико-біографічних нарисів про рос. царя *Івана IV*, дипломата А.*Ордіна-Нащокіна* та ін. Опублікував низку джерел з рос., укр., польс. історії 11—17 ст. Відп. редактор серії збірників наук. праць «Славяне и их соседи» та щорічника «Белоруссия и Украина: история и культура». Член редколегії спеціалізованих часописів «Древняя Русь: вопросы медиевистики», «Славяноведение», «Средние века» та ін. Брав участь у підготовці багатотомної «Православной энциклопедии», а також написав грунтовні коментарі до 5-го тому (М., 1996) «Истории Русской церкви» митрополита Макарія (Булгакова). Член ряду міжнар. комісій істориків — російсько-польс., російсько-литов. та російсько-української.

Лауреат премії пам'яті митрополита Макарія (1997, 2001).

Праці: Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI — начале XVII в. М., 1973; Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. М., 1978; Сказания о начале славянской письменности. М., 1981; Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982 (у співавт.); Россия и чешское восстание против Габсбургов. М., 1986; Отношения государства и Церкви у восточных и западных славян. М., 1992; Східні патріархи і західноруська церква. «УЇЖ», 1996, № 1; Формирование славянских народностей: их этническое сознание в эпоху раннего Средневековья и перспективы его дальнейшего развития. В кн.: Очерки истории культуры славян. М., 1996; Киевская митрополия и Россия в середине 20-х гг. XVII в. В кн.: Историко-филологический вестник Украинского института, т. 1. М., 1997; Національно-конфесійна свідомість населення Східної України у першій половині XVII ст. В кн.: Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст. Львів, 1997; Иван Грозный. М., 1999 (2-ге вид. — М., 2003); 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы. В кн.: Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. М., 2000; Судьбы славянской письменности после Кирилла и Мефодия: жития Климента Охридского в культурно-историческом контексте. СПб., 2000 (у співавт.); У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.). СПб., 2004; Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. В кн.: Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. СПб., 2004; Польско-литовская интервенция в Россию и русское общество. М., 2005; История России с древнейших времен до конца XVII в.: Учебник для вузов. М., 2006 (у співавт.); Исследования по истории Церкви: древнерусское и славянское средневековье. М., 2007; Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. В кн.: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. [ч. 1:] Материалы русско-польских переговоров. М., 2007; Летописец Даниила Галицкого и «Моление» Даниила Заточника как памятники древнерусской общественной мысли XIII в. В кн.: Славянский альманах: 2009. М., 2010; Русское государство и его западные соседи (1655—1661 гг.). М., 2010.

Б.М. Флоря.

Бібліогр.: Труды Бориса Николаевича Флори. В кн.: Florilegium: к 60-летию Б.Н. Флори. М., 2000; Библиография работ Б.Н. Флори за 2000—2007 гг. В кн.: Анфологион: Славяне и их соседи: власть, общество, культура в славянском мире в Средние века: к 70-летию Бориса Николаевича Флори, вып. 12. М., 2008.

Літ.: *Иванов С.А.* К юбилею Бориса Николаевича Флори. «Славяноведение», 2007, № 6; *Иванов С.А., Турилов А.А.* К 70-летию Б.Н. Флори. В кн.: Анфологион: Славяне и их соседи: власть, общество, культура в славянском мире в Средние века: к 70-летию Бориса Николаевича Флори, вып. 12. М., 2008.

О.В. Ясь.

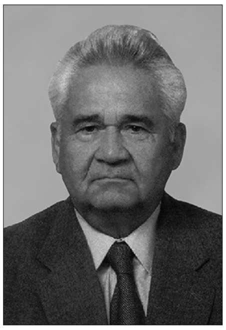
ФО́ГОРАШІ Іван Федорович (літ. псевд. — Бережанин; 25.03.1786 —11.11.1834) — мовознавець, педагог. Н. в с. Великі Ком'яти (нині село Виноградівського р-ну Закарпат. обл.). Богословську освіту здобув в *Ужгороді* і Трнаві (нині місто у Словаччині), був духовним служителем у с. Рокосово (нині село Хустського р-ну Закарпат. обл.), викладав в Ужгородській семінарії, а з 1818 — парох греко-катол. церкви Святої Варвари у *Відні*, де брав участь у роботі гуртка любителів слов'янства; володів лат. і угор. мовами. Досліджував історію та мову закарпатських *русинів* і угорців. Ф. — автор граматики угор. мови «Русько-угорська ілі мадярска граматіка» («Orosz magyar grammatika. Rutheno ungarica grammatika. Для скорага и легкага языка обучения. Сложена й тіснена у Відню—Віенні... Типом Арменских Отец. 1833»), а також праць «Origo et formacio linguae ugoricae — ungaricae rectius magiaricae dictoe historice, philo et etymologice ac gramatice deducta. Viennae. Anno 1833» (1834) («Походження і утворення мови угорської, унгарської, точніше мадярської, на підставі історичних, філо- й етимологічних та граматичних даних. У Відні року 1833»; 1834).

У них доводить запозичення угорцями багатьох слів зі слов'ян. мов та слов'ян. звичаїв. Засуджував денаціоналізаторську політику *Габсбургів* щодо Угорщини та відповідну політику угор. властей по відношенню до неугор. народів. Ф. тримав тісний зв'язок з І.*Орлаєм*, який жив і працював у Росії. 1827 він надіслав І.Орлаю статтю «В обще о различии славянских наречій, собственно же о мало й карпато или угрорусских», яку той передав рос. вченому-славісту П.*Кеппену* для ознайомлення з місц. говірками *Закарпатської України*. Ф. на основі аналізу мови доводить етнічну спільність закарпат. русинів із русинами, які мешкають на схід від Карпат, тобто з укр. народом. Він стверджував: «как карпато или угророссіяне исходом своим малороссіяне суть... так й бесіда их по большой части малорусской совершенно исходна есть». Ф. видав молитовники, уклав збірник святкових пісень лат. мовою. У рукопису залишилася його праця «Историческо-топографическое карпато или угророссіан описаніе».

Сприяв навчанню закарпат. молоді в західноєвроп. країнах. Завдяки його зусиллям в італ. місті Лукка працював М.*Лучкай* (1829—30).

Літ.: *Свенцицкий И.С.* Письмо-статья Ивана Бережанина к Орлаю. В кн.: Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. Львов, 1905; *Панькевич І.* Хто був Іван Бережанин — Михайло Лучкай чи Іван Фогараший. В кн.: Науковий збірник товариства «Просвіта». Ужгород, 1931; *Сак Ю.* Іван Фогораші. В кн.: Календар «Просвіти» на 1994 р. Ужгород, 1994.

Д.Д. Данилюк.

В.П. Фокін.

ФО́КІН Вітольд Павлович (н. 25. 10.1932) — держ. діяч. Голова РМ УРСР (1990—91), прем'єр-міністр України (1991—92). Канд. тех. н. Н. в с. *Новомиколаївка* в сім'ї вчителів. 1954 закінчив гірничий ф-т Дніпроп. гірничого ін-ту за спеціальністю «розробка родовищ корисних копалин». Із серпня 1954 по серпень 1963 — пом. начальника, начальник дільниці, заст. гол. інженера, гол. інженер шахти «Центральна-Боківська», нач. шахтоуправління в м. Боково-Антрацит (із 1962 — *Антрацит*). Із серпня 1963 по вересень 1971 — заст. нач. комбінату «Донбасантрацит» (м. Красний Луч), керував трестом «Первомайськвугілля» (м. Первомайськ), гол. інженер комбінату «Ворошиловградвугілля» (м. Кадіївка; нині м. Стаханов), начальник комбінату «Свердловантрацит» (м. Свердловськ; усі Луган. (1970—90 — Ворошиловградської) обл.).

Із 1971 працював у Держплані УРСР: нач. відділу, заст. голови (1972), головою (1987). Нар. депутат ВР СРСР 10—12-го скликань, ВР УРСР 11-го скликання.

У липні 1987 призначений заст. голови РМ УРСР. 1990—91 входив до ЦК КПРС. Із жовтня 1990 виконував обов'язки голови РМ УРСР, у листопаді 1990 був затверджений на цій посаді. 30 вересня 1992 під тиском громадськості (у т. ч. студентського голодування), а також через незгоду з фінансовою політикою Президента України Л.*Кравчука* (передчасним, на думку Ф., виходом із рубльової зони) подав у відставку.

Із 1993 працював наук. співробітником Ін-ту світ. економіки і міжнар. відносин АН України (із 1994 — НАН України). У 2-й пол. 1990-х рр. входив до Вищої екон. ради при Президентові України.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т.

Нагороджений 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», орденом Ярослава Мудрого 5-го ст. (2002), Почесною Грамотою КМ України (2002), медалями.

Літ.: *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К., 1994; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

В.В. Головко.

ФОЛЬКЛО́Р — усна традиційна творчість народу, особливий тип культ. комунікації. Витоки Ф. сягають архаїчних етапів розвитку людського сусп-ва й тісно пов'язані з міфологічною свідомістю, властивою прадавнім епохам, проте він продовжує функціонувати й нині, зазнаючи впливу та відтворюючи істор. динаміку сусп. змін і свідомості народу. На кожному істор. етапі розвитку актуальними є лише ті явища Ф., які відповідають інтересам його носіїв. Ф. має виконавську природу, і його функціонування забезпечується завдяки діяльності виконавців.

Термін «фольклор» (англ. folklore — нар. знання) запропонував англ. археолог В.-Дж.Томс 1846. Має міжнар. застосування, у східнослов'ян. фольклористиці був визначений наприкінці 19 ст. В.*Лесевичем*. 1879 брит. Фольклорне т-во прийняло термін до застосування в широкому (на визначення «неписаної історії народу» переважно «примітивних» епох) та вузькому (як перетворені на забобони й традиції «нижчих» верств сусп-ва давні звичаї, обряди тощо) значеннях. В обох випадках йдеться переважно про надбання минулого, культ. релікти, «пережитки» (для порівняння: «культурные переживания»; М.*Сумцов*). В укр. науці поряд із терміном «фольклор» застосовується й визначення «народна творчість» («усна народна творчість»). У звуженому значенні найчастіше він вживається щодо словесної та муз. традицій, включно з обрядовими, драм., хореографічними та ін. явищами, у широкому — до різних виявів худож. творчості народу, зокрема декоративно-ужиткового мист-ва, живопису та ін. Міжнар. практику застосування терміна «фольклор» відбивають документи *ЮНЕСКО*, прийняті на засіданні в Парижі (Франція) 1985, в яких до фольклорних форм включено «мову, усну літературу, музику, танці, ігри, міфологію, обряди, звичаї, ремесла, архітектуру та інші види художньої творчості».

Ф. вирізняється такою рисою, як усність (тобто контактний спосіб передачі «з вуст у вуста», без застосування як посередника писаних текстів та ін. способів фіксації). Це визначає істотність виконавства у Ф., традиційність (наявність усталених способів втілення), варіативність (здатність стереотипів до пластичності, яка забезпечує їх пристосування до контексту сучасного побутування), колективність (відсутність уявлень про індивідуальне авторство та панування колективних стереотипів, «попередня цензура» колективу; П.Богатирьов), синкретичний та синтетичний характер явищ, які поєднують риси, властиві різним формам сусп. свідомості, тобто

не обмежуються лише естетичними функціями та, крім вербальних компонентів, використовують мелодії, інтонації, жести, міміку та ін. комунікативні засоби.

Значна частина фольклорного репертуару, що фіксується в сучасному функціонуванні, має істотну «глибину» істор. пам'яті та завдячує своїм постанням прадавнім епохам. Твори, що відповідають актуальним запитам носіїв, переважно пройшли тривалий істор. шлях, на якому зазнали значних змістових та формальних видозмін. Тяглість традиції зумовлює можливість віднайдення в творах не лише актуальних смислів, а й реліктів минулого, що відбивають часово-просторову динаміку трансмісії творів. Питання про характер відтворення істор. дійсності у Ф. завжди було актуальним та викликало численні дискусії серед фольклористів та істориків уже від перших кроків розвитку фольклористики. Саме таким розумінням Ф. як *джерела історичного* позначена позиція М.*Костомарова*, В.*Антоновича*, М.*Драгоманова* та ін. Можливість вивчення Ф. як істор. джерела є незаперечною, проте спокуса розгляду творів Ф. як «усного літопису» та ототожнення літописних і фольклорних джерел звужує розуміння істор. вартості явищ Ф., оскільки не враховує подальші інтерпретації емпіричного змісту творів, зумовлені істор. рухом твору та динамікою змін у свідомості носіїв. Проте саме в цьому сенсі фольклорні твори є важливим істор. джерелом, яке відтворює не тільки самі істор. події, а й «прагнення та сподівання» виконавців та їхньої аудиторії. При цьому план реалій, тобто факти, може зазнавати досить істотних трансформацій, однак твори адекватно відбивають сусп. настрої та оцінки.

Відтворення часу в текстах Ф. позначене худож. умовністю, форми якої завдячують своєю появою змінам у нар. свідомості упродовж віків. Особливості часу в текстах Ф. залежать від багатьох чинників, серед яких найістотнішими є стадіальні та пов'язані з ними жанрові характеристики творів. Найархаїчнішим є міфологічний час. Це властивий міфам сакральний час творення світу та социуму і встановлення перших правил. Тому для нього важливі діяння богів, деміургів та культ. героїв, а не людей. Оскільки в системі міфологічного мислення визначення суті явищ рівнозначне опису способів їх творення, історія постання світу є водночас і поясненням його сутності. Міфологічний час як час першопричин актуалізується обрядовою практикою. Так, зокрема, відтворення ритуалів календарних свят у сакральний час допомагає підтримувати встановлений порядок у світі та сусп. житті. Емпіричний (історичний) час у творах Ф. виявляє свою залежність від часу міфологічного. «Героями» істор. часу, на відміну від міфологічного, є не боги, а люди. Пізніші за часом постання істор. пісні, легенди та перекази, спрямовані на відтворення конкретного істор. часу, однак мають істотну частку вимислу та худож. умовності. Уявлення про час втілюються в різних жанрових формах, тому відрізняються час епічний, казковий тощо.

Явища Ф. вирізняються за своїм походженням, тематикою, поетикою, особливостями функціонування. В укр. фольклористиці, як і в ряді ін., застосовується жанрова класифікація творів, сформована під впливом класифікації творів професійного мист-ва, проте доповнена специфічними для Ф. ознаками, що відбивають особливості побутування явищ. Осн. критеріями жанрового розрізнення є змістові, формальні та функціональні ознаки. Розподіл жанрів словесного Ф. за родовими ознаками на епічні, ліричні й драматичні сягає ще антич. естетики, часом пропонується виділяти обрядові форми.

Крім особливостей поетики, жанри Ф. відрізняються й за стадіальними характеристиками. Найархаїчніші сягають своїми витоками міфологічних уявлень, проте відлік часу формування фольклорних форм доцільно розпочинати від часу, коли міфологічне мислення як система втратило свою цілісність, міфи десакралізувалися, тобто їх відтворення перестало осмислюватися як засіб впливу на навколишній світ і дедалі більше набувало естетичних, пізнавальних, гедоністичних та ін. функцій. Однак в окремих жанрах (зокрема в обрядових, у замовляннях та ін.) магічна функція зберігається протягом тривалого часу, а її рудименти часом наявні й у сучасному побутуванні. Так, зокрема, на міфологічному мисленні та вірі в магію слова ґрунтуються замовляння, виконання яких розглядається як засіб впливу на людину та оточуючий світ.

Одними з найархаїчніших у світ. Ф. є міфи. Попри те, що як жанрова форма вони в укр. Ф. не зафіксовані, на міфологічному субстраті постала значна частина прозових епічних жанрів — казок та неказкової прози. Міф як сакральний текст своєрідно поєднував наративну форму, муз. складову та ряд особливостей виконавського втілення. Втрата сакральності зумовила домінування гедоністичної та інформативної функцій наративів, що успадкували багато рис міфологічної поетики. З десакралізацією тотемічних міфів, втратою беззастережної віри та переконаності в дієвості виконання вони стали підґрунтям для формування казок. Казкам про тварин властиві традиційні сюжети, в яких домінують конфлікти фізично слабкого, проте кмітливого й хитрого, персонажа із сильним, однак нерозумним. Осн. способом вирішення конфліктів у цих казках стає хитрість як засіб захисту знедоленого (а при алегоричному «прочитанні» — соціально упослідженого) персонажа.

На міфологічній основі постали й фантастичні (чарівні, героїко-фантастичні) казки, які своєрідно трансформували уявлення про потойбічний світ та успадкували структурні й концепційні риси, похідні від обрядів переходу (ініціацій) та комплексу міфологічних уявлень, пов'язаних з ними. Засобом вирішення конфліктів у цих казках є фантастика, що забезпечує перемогу героя, на боці якого симпатії виконавців та аудиторії, бо його вчинки втілюють уявлення про правильну поведінку, чесноти, суспільні й етичні нар. ідеали. Саме тому соціально принижений герой гідно проходить усі випробування, отримує допомогу

чарівних сил та помічників і підвищує свій сусп. статус, одружуючись на царівні.

Найпізнішими за походженням є побутові казки, що постали на етапі розкладу родового сусп-ва й формування класового. Зовні, за своєю тематикою, вони нагадують пригодницькі оповіді про події реального життя, проте пильніший розгляд засвідчує, що їхнім героєм найчастіше виявляється бідняк-селянин, простий мужик чи хитрун-циган. Вони виявляють дивовижну кмітливість, одурюючи нерозумного пана. Особливим героєм побутової казки є дурень. Проте поряд з недолугим дурнем-багачем у побутових казках зазвичай зустрічається і блазень, який лише при першому знайомстві видається нерозумним, але його фіглярство засвідчує притаманну йому хитрість та стає джерелом перемоги над супротивниками. Дурість і хитрість таким чином легко міняються місцями, а дурість виявляється удаваною. Зазвичай обидві ці риси в казці гіперболізуються, набувають нереальних форм, однак умовність художнього вимислу не дивує слухачів.

Казки мають загальнолюдський характер. Їм властиві типові сюжети, які відомі різним нац. традиціям індоєвропейського та ін. ареалів. Це дало можливість створити спец. покажчики казкових сюжетів, де кожен з них отримав свій індекс, що дає змогу здійснювати порівняльні студії та вивчати генезу казок на міжнар. матеріалі.

До казок, зокрема до побутових, близькі анекдоти, які часом мають спільну з ними сюжетну основу. Проте анекдотам властива одноепізодність, а оповідь завершується несподіваним сміховим ефектом.

Легенди є сюжетними наративами, що мають різноманітні джерела формування. Вживання терміна пов'язане з християн. традицією та в прямому значенні спершу застосовувалося до текстів, призначених для читання. Фольклористичне застосування терміна розширило його значення. Частина легенд має міфологічний зміст та походження (у практиці східнослов'ян. фольклористики міфологічні меморати чи фабулати часом визначаються як билиці та бувальщини), інша ж має істор. зміст, хоча й переломлений крізь призму вимислу. При цьому легенди, як й ін. неказкові твори, на відміну від казок, створюють у слухача ілюзію достовірності оповіді. Зазвичай їм притаманний повчальний характер, не властивий переказам, істор. основа яких проглядає виразніше, проте й у них домінує вимисел, а не інформативна функція — прагнення відтворити відомості про істор. подію.

Нар. оповіданням традиційні риси властиві меншою мірою, ніж ін. наративам, ареал їхнього поширення та часові рамки функціонування вужчі. Черпаючи з традиційного поетичного ареалу, оповідачі створюють тексти, які часом стають приналежністю репертуару обмеженого кола осіб протягом життя кількох поколінь.

Відносно недавно до царини Ф. почали включати й «усну історію», що має форму документальних наративів-свідчень (а також інтерв'ю) про певні події та явища історії. Попри очевидну хронікальність творів усної історії ці твори не позбавлені впливу традиції у сфері змісту та форми. Вплив традиції позначається й на способах інтерпретації явищ, заснованої на попередній компетенції виконавців і на способах образного відтворення змісту.

Прозові твори належать до епічного роду, однак власне епос, тобто класичний героїчний епос, є особливим утворенням, що виникає на етапі активізації соціально-політ. життя певних спільнот (утворення держав, зовнішня експансія тощо). Подвиги епічних героїв набувають патріотичних мотивувань захисту держ. інтересів. До класичного епосу належать монументальні поеми зі складним сюжетом (киргизький «Манас», узбецький «Алпамиш», монгол. «Гесер» та ін.) та сюжетні епічні пісні (південнослов'ян. юнацькі пісні, *билини* тощо). Останні не зафіксовані в живому побутуванні в укр. традиції, проте мають численні сюжетні відгомони в усних прозових наративах та *думах*, які є пізньою формою епосу, поряд з гайдуцькими та старшими істор. піснями. Щодо творів класичного епосу дискусійним залишається питання про особливості історизму. Зображення подій та персонажів у класичному епосі позначене епічною умовністю та ідеалізацією, коли істор. реалії відтворюються згідно з епічними уявленнями про час і простір та регулюються епічними законами, заснованими на фантастиці. Водночас в умовній формі класичний епос відтворює істор. процеси формування народностей та ранніх держ. утворень. У творах пізнього епосу, до яких належать укр. думи, конкретно-істор. тенденції виявляються виразніше. Це дало змогу дослідникам висловлювати численні гіпотези відносно того, які істор. події та постаті відображені тими чи ін. сюжетами дум.

Поєднання епічних та ліричних рис властиве баладам й істор. пісням. Витоками свого вимислу балади також сягають міфологічного мислення і часом мають обрядове походження (частина, напр., функціонує і в якості веснянок). Властиві їм трагічні сюжетні колізії розкриваються в зовні цілком реальних подіях, водночас аналіз їхнього символічного змісту засвідчує архаїчні витоки худож. вимислу. Ін. частина балад черпає драм. сюжети з худож. осмислення життєвих явищ різних істор. періодів. Такі твори часто мають багато спільного з істор. піснями, що художньо відтворюють дійсність, проте також не можуть бути визнані її відбитком, оскільки істор. події відтворені крізь призму нар. світосприймання.

Надзвичайно багатою, різноманітною є лірична пісенність, яку складають пісні різних сюжетно-тематичних груп. Це твори, які відтворювали побут та інтереси й складали репертуар різних соціальних, гендерних та вікових груп, — козацькі, чумацькі, рекрутські й солдатські, наймитські та заробітчанські, емігрантські, колискові, дитячі пісні, пісні про кохання та пісні родинного життя, а також жартівливі та сатиричні пісні. Ці групи ліричної пісенності належать до необрядової лірики, тобто нагоди їх виконання залежать передусім від настрою виконавця та аудиторії, яка зазвичай легко переходить від слухання до співу. Поряд

з ними існують також твори обрядової лірики, виконання яких регламентується обрядовим контекстом, — календарно-обрядові (колядки, щедрівки, веснянки, петрівчані пісні, обжинкові тощо) та родинно-обрядові пісні (родильні, хрестильні, весільні, поховальні). Вони є частиною ритуалу, яким регламентується виконання. Відтворення ритуального дійства зі складною драматургічною формою мало сакральну функцію. В календарних обрядах ритуальні дії, що включали виконання пісень, мали санкціонуючу роль, знаменували зміну пір року та перехід ін. хронологічних меж, а в обрядах родинного циклу виконували цю ж функцію щодо важливих етапів життя людини та родини. Ці особливості функціонування безпосередньо пов'язані з міфологічним мисленням на архаїчних етапах та з його рудиментами в наступні періоди. Особливості змісту та ритуального призначення обрядової пісенності безпосередньо відбилися на особливостях поетики її словесного тексту та муз. мови й зберегли низку рис, зумовлених архаїчною семантикою.

Ігрові та драм. риси, поділ на виконавців та аудиторію, рольова структура тощо властиві не лише обрядовим творам, вони становлять основу різних форм нар. театру і драми. Одним із найяскравіших виявів є вертепна драма, тематичною основою якої стала євангельська історія народження Ісуса Христа (див. *Вертеп*).

Оскільки фольклорні твори, крім естетичної, розважальної, виховної та обрядової функцій, неодмінно виконують й істотну комунікативну роль, серед явищ Ф. чимало т. зв. малих форм — паремій (прислів'їв та приказок), які мають формульний характер і в лаконічній образній формі узагальнюють досвід людського колективу. Характерною рисою паремій є те, що в плані реалій вони втілюють конкретні спостереження, проте дозволяють образне символічне трактування, завдяки якому позначають закономірності, властиві широкому колу явищ. Це створює можливість застосування паремій до різноманітних життєвих ситуацій. Таким чином тексти, що виникли за певних істор. обставин та відбивають їх, отримують друге життя в часи, коли реальний їхній зміст втрачає актуальність для носіїв.

Образна форма, переважно метафорична, що надає змогу за емпіричним описом конкретного явища побачити інше, розшифровуючи приховане їх порівняння, властива загадкам, які служать засобом виховання кмітливості та своєрідної її ігрової перевірки.

Склад виконавців і слухачів Ф. відрізняється за віковими, статевими та соціальними характеристиками. Таким чином звужується чи розширюється коло функціонування явищ. Так, напр., вирізняються різні тематичні групи ліричної пісенності (наймитські, заробітчанські, солдатські, чумацькі та ін. пісні), однак в окремих випадках цілі масиви Ф. виокремлюються за певною ознакою. Йдеться, зокрема, про дитячий Ф., до якого входять твори, що виконуються дорослими для дітей (напр., колискові, забавлянки), та твори, що безпосередньо функціонують у дитячому середовищі (напр., ігри, скоромовки, прозивалки, примовки тощо). Крім текстів, створених у дитячому середовищі, до дитячого Ф. належать численні тексти, успадковані з репертуару дорослих, проте їх призначення та функції зазнали кардинальних змін.

На різних істор. етапах фольклорний репертуар має специфічний склад, зумовлений особливостями інтересів і світогляду виконавців та слухачів. Його складають не лише твори, що виникають у цей період, а й успадковані від попередніх епох та актуалізовані свідомістю носіїв. Тому розгляд істор. динаміки Ф. передбачає не лише встановлення (переважно гіпотетичне) часу виникнення творів, а й особливості фольклорного репертуару певних істор. епох та істор. закономірність цих змін.

Літ.: Записки о Южной Руси, т. 1—2. СПб., 1856—57; Народные южнорусские сказки, вып. 1—2. К., 1869—70; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные действительным членом П.П. Чубинским, т. 1—7. СПб., 1872—78; Українські народні думи, т. 1—2. К., 1927—31; *Дей О.І.* Поетика української народної пісні. К., 1978; *Грица С.Й.* Мелос української народної епіки. К., 1979; Сравнительный указатель сюжетов: восточнославянская сказка. Л., 1979; *Мишанич С.В.* Усні народні оповідання: питання поетики. К., 1986; *Давидюк В.Ф.* Українська міфологічна легенда. Львів, 1992; Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии. Минск, 1993; *Іваницький А.І.* Українська музична фольклористика: методологія і методика. К., 1997; *Грица С.* Трансмісія фольклорної традиції: етномузикологічні розвідки. К.—Тернопіль, 2002; *Павленко І.* Історичні пісні Запорожжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. Запоріжжя, 2003; *Дмитренко М.К.* Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К., 2004; *Сокіл В.В.* Історико-героїчні перекази українців: генеза, структура поетика. К., 2005; *Бріцина О.* Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства. К., 2006; Українські народні думи. К., 2007; *Росовецький С.К.* Український фольклор у теоретичному висвітленні. К., 2008; Українська фольклористика: Словник-довідник. Тернопіль, 2008.

О.Ю. Бріцина.

М.Г. Фомічов.

ФОМІЧО́В Михайло Георгійович (08.10(25.09).1911—18.11.1987) — військовик, генерал-лейтенант танк. військ (1958). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Слобода (нині село Тульської обл., РФ). Закінчив Орловське бронетанк. уч-ще (1937), Військ. академію механізації і моторизації РСЧА (1941). Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 брав участь у боях на *Південному фронті*, *Південно-Західному фронті*, Сталінградському фронті, *Брянському фронті*, *Першому Українському фронті* як заст. начальника штабу танк. полку, начальник штабу танк. бригади, у липні—вересні 1943 — командир танк. бригади, із вересня 1943 — нач. штабу 30-го, потім — 10-го гвардійського танк. корпусу, із травня 1944 — командир 244-ї (пізніше — 63-ї гвардійської) танк. бригади. За вміле керування бригадою в боях за *Львів* удостоєний звання Героя Рад. Союзу. За успішні бойові дії при штурмі Берліна (Німеччина) і визволенні Праги (нині столиця Чехії) удостоєний звання Героя Рад. Союзу вдруге. Після закінчення Військ. академії Генштабу (1948) — на відповідальних посадах у Рад. армії.

Із 1972 — у відставці.

П. у м. *Москва*.

Тв.: Огненные версты. Челябинск, 1969; Путь начинался с Урала. М., 1976.

Літ.: Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза, т. 2. М., 1988.

Л.М. Хойнацька.

ФОНД-МУЗЕ́Й «ДЕРЖА́ВНІ СКАРБИ́» НАЦІОНА́ЛЬНОГО БА́НКУ УКРАЇНИ в Києві заснований 1995 за рішенням Правління Нац. банку України на підставі постанови Президії ВР України «Про створення запасу дорогоцінних металів і дорогоцінних каменів в Україні» від 2 грудня 1991. Згідно з нею з метою формування золотовалютного фонду до Держ. скарбниці України (заснована Наказом НБУ № 11 від 30 вересня 1991) надходять видобуті й вироблені в Україні дорогоцінні метали, коштовне каміння та вироби з них. У музейну збірку було виділено рідкісні мінерали, видобуті в Україні, а також вироби із дорогоцінних металів і каміння, що мають значну наук., істор. і мистецьку цінність. 2000 музей перейменований на Сховище № 1 виробів із дорогоцінних металів, дорогоцінних та напівдорогоцінних каменів, що мають істор., наук. та художню цінність Держ. скарбниці України. Фонди налічують 5,5 тис. одиниць зберігання, систематизованих за такими колекціями: нумізматика; фалеристика; декоративно-прикладне мист-во (посуд, столове срібло, прикраси, годинники, предмети реліг. й церк. вжитку); зброя; коштовне каміння; банк. метали. Нумізматичні збірки сховища документують історію розвитку грошового обігу на теренах України від 9 ст. до сучасності, а також представляють іноз. монети різних часів. У колекції декоративно-прикладного мист-ва зібрані вироби, які перебували у вжитку в Україні, у т. ч. виготовлені в *Києві*, *Львові*, *Житомирі*, а також ювелірних центрах Росії, Кавказу, Середньої Азії, Бл. Сходу, Зх. Європи. В експозиції представлені твори відомих рос. фірм 19 — поч. 20 ст., таких як: Фаберже, Хлєбніков, Сазиков, Губкін; київ. ф-ки Й.Маршака, західноєвроп. мануфактур. Також експонуються твори сучасних укр. ювелірів.

Літ.: Музей «Державні скарби». К., 1995; Державна скарбниця України. К., 2012.

С.Ф. Груша, Л.Д. Федорова.

ФОНОДОКУМЕНТОЗНА́ВСТВО — напрям аудіовізуального документознавства, об'єктом вивчення якого є фонодокументи (аудіодокументи), що відбивають дійсність у специфічній звуковій формі. Фонодокументи належать до новітніх істор. джерел і посідають окреме місце серед документальних пам'яток завдяки способу фіксації інформації, формі її передачі, носієві інформації та організації користування ними. Предметом Ф. є вивчення походження та функціонування фоноджерел, їхньої форми, змісту, типології; розроблення прийомів і методів їхнього використання в істор. дослідженнях.

Витоки Ф. тісно пов'язані з виникненням першої системи звукозапису. 1877 амер. інженер-винахідник Т.-А.Едісон уперше прослухав надиктований ним на валик фонографа дитячий вірш. Паралельно в різних країнах розроблялись ін. способи фіксації звуку за допомогою мех. дії на носій. Зокрема, інженер Е.Берлінер здійснив на практиці запис звуку на цинковий диск. Так 1888 був винайдений грамофон. Уже 1907 з'явився «грамофон нового покоління» — патефон — за назвою франц. фірми «Pathé», де працював його винахідник Г.Кеммлер. Ця розробка стала значним етапом в історії звукозапису.

Майже одночасно з фонографом датський фізик В.Паульсен 1898 розробив систему магнітного запису звуку. Запит на цей винахід з'явився лише в 1930-х рр. після появи порошкової магнітної плівки, електричних підсилювачів, які зумовили винайдення магнітофона. Популярні до 1980-х рр. вінілові платівки поступово витіснилися більш зручними компакт-касетами вир-ва фірми «Philips». Згадані системи фіксації й відтворення звуку отримали назву аналогових. Наступним кроком стало винайдення технології перетворення аналогового звуку в цифровий, і останні десятиріччя в галузі техніки проходять під знаком цифрових технологій.

Перші спроби створити зібрання фонодокументів датовано кінцем 19 ст. Так, 1899 у *Відні* було засновано Архів для зберігання етногр. звукозаписів, який став першим у світі офіц. звуковим архівом. Згодом фоноархіви з'явилися в Берліні (Німеччина; 1900), *Санкт-Петербурзі* (1908), Цюриху (Швейцарія; 1909). В Україні гол. спеціалізованою установою, яка зберігає фонодокументи, є *Центральний державний кінофотофоноархів України* імені Г.Пшеничного. Ін. вітчизн. осередками, в яких зосереджені фоноджерела, є держ. архіви областей, архіви АР Крим, м. Севастополь, *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*, *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*, Нац. радіокомпанія України та ін.

Епоха мережі Інтернет і «цифрова революція» сприяли появі низки міжнар. та нац. проектів з формування і представлення електронних колекцій із залученням оцифрованих фонодокументів — Європ. цифрової б-ки (The European Library), Світ. цифрової б-ки (World Digital Library), Нац. електронної б-ки у США, Цифрової б-ки у Великій Британії, цифрової б-ки «Gallica» у Франції та ін.

Тривалий час, протягом 1-ї пол. 20 ст., фонодокументи розглядалися в контексті праць публіцистичного характеру, присвячених переважно проблемам радіомовлення. Уперше місце фонодокументів у складі Державного архів. фонду СРСР визначив проф. К.Мітяєв у посібнику «Теория и практика архивного дела» (1946), навівши серед ін. документів Держ. архів. фонду «матриці грамофонних платівок і матеріали звукозаписів».

На кінець 1950-х рр. накопичений рад. архівістами практичний досвід роботи з фонодокументами зумовив появу теор. статей і навч. посібників (С.Плєшакова, А.Кузіна), які окреслювали архівознавчі проблеми фонодокументів. Систематична й послідовна розробка джерелознавчих питань розпочалася на поч. 1960-х рр. У курсах джерелознавства історії СРСР М.*Тихомирова*, М.Черноморського, М.Варшавчика, В.*Стрельського*

фонодокументи були виділені з-поміж ін. видів джерел, здійснювалися перші спроби їхньої класифікації. Аналогічним питанням, а також прийомам і методам використання та аналізу фонодокументів присвячені праці І.Фесуненка, І.Кунтікова, Л.Кривошеїна, Л.Пушкарьова, І.Рошаля. Показником розвитку й тісного взаємозв'язку джерелознавчого та архівознавчого вивчення фонодокументів у 1970—80-х рр. є дослідження Л.Розанової, І.Міроничевої, А.Філіппова, в яких знайшли висвітлення питання теорії та методики експертизи цінності фонодокументів, їхньої класифікації, тех. умов зберігання, розроблення засобів інтелектуального доступу до фонодокументів та користування ними.

На поч. 1990-х рр. уперше у вітчизн. історіографії фонодокументалістику проголошено конституйованою *спеціальною історичною дисципліною*, розвиток якої завершився заміною терміна «фонодокументалістика» більш точним поняттям «фонодокументознавство». Сьогодні Ф. розглядається як окремий напрям аудіовізуального документознавства.

Незважаючи на те, що ще в 1960—80-х рр. фонодокументи були визнані як самостійний об'єкт дослідження, вони, на жаль, поки що залишаються поза увагою сучасних укр. дослідників. Єдиною в новітній укр. історіографії дослідницею, хто вивчає джерелознавчі аспекти фонодокументів, є Л.Маркітан. Натомість теоретико-прикладні аспекти дослідження фонодокументів активно розглядаються в наук. діяльності провідних рос. фахівців Л.Кобелькової, В.Коляди, В.Магідова та ін.

Потужним генератором багатьох сучасних наук. проектів щодо фонодокументів є Міжнар. асоціація звукових і аудіовізуальних архівів (International Association of Sound and Audiovisual Archives, IASA). Результати діяльності цієї неурядової орг-ції знайшли відображення у двох засадничих документах: «Рекомендації з виробництва і зберігання цифрових аудіодокументів» (2004) та «Зберігання звукової спадщини: етичні аспекти, принципи і стратегії» (2005).

Важливим питанням у дослідженні фонодокументів є їхня класифікація. За способом відображення дійсності фонодокументи належать до звукових джерел. За формою записаної інформації їх поділяють на: офіційні (інформаційне радіомовлення), творчі (радіопередачі) і фонодокументи особистого походження (створені або зібрані колекціонерами та ін.). За змістом відображення дійсності серед фонодокументів виділяють: подієві фонозаписи, фоноінтерв'ю і фономемуари. За технікою фіксації й відтворення інформації у фонодокументах виділяють наступні підвиди: мех. звукозапис (воскові валики, грамофонні платівки, шоринофони — на поч. 20 ст.), оптичний звукозапис, магнітний (на дроті — у 1-й пол. 20 ст., на магнітній плівці — у 2-й пол. 20 ст.), цифровий звукозапис. Наведені класифікаційні схеми фонодокументів дають можливість більш повно здійснити їх джерелознавчу критику. Відображаючи звуковий вимір подій, фонодокументи допомагають відтворити їхній смисловий зміст і супровідний акустичний фон, завдяки якому можна визначити місце події, психологічний стан учасників, реакцію аудиторії на виступ (репліки, аплодисменти) тощо. Аудіодокументи з вичерпною повнотою фіксують людську мову, передають її зміст, інтонаційні характеристики, а також найтонші нюанси, які надають мові виразності, емоційності й часто свідчать про ставлення до сказаного самого мовця більше, ніж про це можна дізнатися, прочитавши текст виступу. Тому методика джерелознавчої критики фонодокумента повинна включати як аналіз змісту усного викладу події, так і ретельне вивчення акустичного фону документа.

Першоджерелом фонодокумента вважається перший за часом звукозапис з урахуванням наявності систем запису звукової інформації.

Час і місце звукозапису можуть збігатися з моментом події, а можуть бути розділені, якщо подія знаходить відображення в інтерв'ю, спогадах свідків і учасників, зафіксованих на носій інформації вже після самої події. На відміну від кіно- та фотодокументів, авторами яких є кінооператор, кінорежисер чи фотокореспондент, справжнім автором фонодокумента є той, хто дає безпосередню інформацію про подію (мовець). Ініціатива ж фонорепортера виявляється лише у виборі осіб, учасників подій.

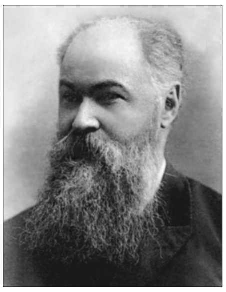
Ф. об'єктивно сприяє формуванню джерельної бази істор. досліджень, долучаючись до царин *джерелознавства*, *архівознавства* та *археографії*. На міждисциплінарному рівні воно пов'язане з екон. науками, філософією, естетикою, мистецтвознавством, журналістикою, інформатикою й інформаційними технологіями та ін.

Літ.: *Кобелькова Л.А. и др.* Организация хранения и использования кинофотофонодокументов и видеофонограмм: Аналитический обзор. М., 1989; *Коляда В.А.* К вопросу о государственном хранении фонодокументов. «Советские архивы», 1989, № 3; *Кобелькова Л.А.* Теоретические и методические аспекты экспертизы ценности фонодокументов на современном этапе. В кн.: Архивоведческие и источниковедческие проблемы кинофотофонодокументов. М., 1990; *Маркітан Л.* Фонодокументи: джерелознавчий аспект. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 1998, вип. 2; Аудиовизуальные архивы на рубеже XX—XXI веков (отечественный и зарубежный опыт). М., 2003; *Магидов В.М.* Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания. М., 2005; *Ємельянова Т., Маркітан Л.* Документознавство аудіовізуальне. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008; International Association of Sound and Audiovisual Archives. Web: http://www.iasa-web.org.

Т.О. Ємельянова.

ФОРО́С — с-ще міськ. типу Ялтинської міськради *Автономної Республіки Крим*. Розташов. на березі Чорного моря, поблизу найпівденнішої точки України — мису Сарич. Населення 1982 особи (2012). Фороській селищній раді підпорядковані смт Санаторне і с-ще Олива.

На території Фороської селищної ради на гірських схилах виявлено численні археол. пам'ятки, зокрема рештки середньовічного поселення, з яким можна ототожнити населений пункт Форос (Форі; відомий із писемних джерел з кінця 14 ст., проіснував до 1860-х рр.). Після анексії Криму Рос. імперією (1783) місцевість належала кн.

Ф.Я. Фортинський.

Г.*Потьомкіну*, а пізніше була надана кільком власникам. У 19 — на поч. 20 ст. тут уздовж мор. узбережжя існувало кілька маєтків, що належали представникам рос. дворянства та буржуазії: Теселі, Форос, Мшатка, Мелас, Мухалатка (перераховані із заходу на схід). 1848 через перевал Байдарські Ворота поблизу Ф. проклали шлях *Севастополь—Ялта*. 1890—92 на скелі, що височить над Ф., коштом О.Кузнецова за проектом архіт. М.Чагіна збудовано церкву Воскресіння Христового на спомин про порятунок рос. імп. *Олександра III* під час аварії потягу 1888. Після остаточного встановлення рад. влади (листопад 1920) маєтки націоналізували й перетворили на рекреаційні заклади, більша частина яких була призначена для *номенклатури компартійно-радянської* (після 1991 — для укр. та рос. політ. та бізнесової еліти). 1921—48 Ф. — в Ялтинському р-ні, потім — у складі «Великої Ялти». Із 1930-х рр. велося буд-во санаторіїв, будинків відпочинку та «державних дач»; на одній із таких дач у серпні 1991 під час путчу Держ. к-ту з надзвичайного стану був блокований президент СРСР М.*Горбачов*. У 1950—70-ті рр. сформувалося власне с-ще Ф. (має статус с-ща міськ. типу з 1962), заселене переважно людьми, які обслуговували та охороняли курортні об'єкти.

Поселення Форос (14 — середина 19 ст.). Було розташов. на гірському схилі (на висоті 300—400 м над рівнем моря), біля підніжжя Байдаро-Кастропольської скельної стіни. Уперше згадується (у формі Fori) в договорах 1380 і 1387 серед поселень, які перейшли від *Золотої Орди* до Генуезької республіки. Входило до капітанства Готія (адм. одиниця у складі крим. володінь Генуї), із 1475 належало *Османській імперії*, включене до Мангупського кадилику. За переписом 1542, у Ф. разом із с. Сахтік (нині с. Павлівка Севастопольської міськради) було 9 мусульманських і 50 християн. дворів. Кількість населення різко зменшилася внаслідок *переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780*, на поч. 19 ст. тут було 13 дворів (усі — мусульманські). Поселення припинило існування наприкінці 1850-х — на поч. 1860-х рр., коли його мешканці емігрували до Осман. імперії.

Форос. Церква Воскресіння Христового. 1892. Фото 2011.

Маєток «Теселі». Із поч. 19 і до поч. 20 ст. належав Раєвським. 1932 націоналізований маєток був переданий Максиму *Горькому*, який провів тут останні роки свого життя. Тепер це рекреаційний комплекс (довгостроковий орендатор — Республіка Татарстан у складі РФ).

Маєток «Форос». Виник у 1820-ті рр., першим власником був обер-гофмаршал К.Наришкін (1786—1838). 1887 маєток придбав моск. купець О.Кузнецов, з ім'ям якого пов'язаний розквіт Ф. 1889 збудовано палац (архіт. Біллінг) і розбито парк (художник-пейзажист Ю.Клевер, садівник Е.Альбрехт), який тепер визнаний видатною пам'яткою садово-паркового мистецтва. Після смерті О.Кузнецова (1895) — у володінні родини Ушкових. У червні-липні 1916 гостями маєтку були Максим Горький і Ф.*Шаляпін*. Тепер це санаторій «Форос».

Маєток «Мшатка». Поблизу невеличкого татар. села Мшатка на поч. 19 ст. було засновано маєток Варине (перший власник — Д.Башмаков), зруйнований 1855 французькими мародерами під час *Кримської війни 1853—1856*. 1866 Мшатку придбав М.*Данилевський*, який заснував нову садибу Абільбах, жив тут та був похований. Від садиби зберігся лише парк (частково). Тепер тут дитячий оздоровчий табір ім. В.Комарова.

Маєток «Мелас». Першим власником (із 1834) був граф Л.Перовський, другим, після смерті Л.Перовського (1856), — його родич граф О.К.*Толстой*. У 1830—40-ві рр. тут збудовано палац (імовірно архіт. Ф.Ельсон) і розбито парк. Тепер це санаторій «Мелас».

Маєток «Мухалатка». Виник у 1790-ті рр. Садибу, засновану значно пізніше (коли власником був Й.Шатілов), зруйнували 1855 франц. мародери. Бл. 1890 маєток придбав купець С.Кокорев, який розбив парк (архіт. Е.Андре) і збудував палац (завершено 1909, архіт. О.Вегенер). Із 1920-х рр. — «державна дача». Палац зруйнований 1941 радянськими військами, на його місці в 1950-ті рр. звели нову будівлю.

Літ.: *Колесников А.И.* Архитектура парков Кавказа и Крыма. М., 1949 (перевид. — *Колесников О.* Видатні пам'ятки Тавриди. «Хроніка 2000», 2001, вип. 41—42); ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Фирсов Л.В.* Исары: Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. Новосибирск, 1990; *Ена В.Г. и др.* Южный берег Крыма: Путеводитель. Симферополь, 1996; *Галиченко А.А.* Мухалатка. Симферополь, 2004; *Її ж.* Мшатка. Симферополь, 2005; *Иванов А.В.* Форос: Путеводитель. Севастополь, 2005.

Д.Я. Вортман.

ФОРТИ́НСЬКИЙ Федір Якович (27(15).02.1846—25(12).12.1902) — історик-медієвіст. Д-р заг. історії (1877), професор (1877). Н. в с. Шостьє (нині село Рязанської обл., РФ) в сім'ї священика. Навч. в духовному уч-щі та семінарії Рязані (нині місто в РФ), 1865—69 — на історико-філол. ф-ті *Петербурзького університету*. 1869—72 — викладач Петерб. піх. юнкерського уч-ща, водночас — стипендіат Петерб. ун-ту. Із 1872 — доцент кафедри всесвітньої історії Київ. ун-ту. 1874—76 перебував у наук. відрядженні в Німеччині та Парижі (Франція). 1877 за рецензію на твір С.Гедеонова «Варяги и Русь» нагороджений золотою Уваровською медаллю Імператорської Санкт-Петербурзької АН. Із 8 квітня 1877 — професор кафедри всесвітньої історії Київ. ун-ту. У грудні 1877 — липні 1887 — секретар, у липні 1887 — липні 1890 — декан історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту. Водночас викладав на київ. Вищих жін. курсах. Із 1 серпня 1890 — ректор Київ. ун-ту. Член *Історичного товариства Нестора-лі-*

тописця. Брав участь в *археологічних з'їздах*. Досліджував проблеми середньовічної історії європейських країн та слов'ян. Помор'я.

Гол. праці вченого: «Титмар Мерзебургский и его хроника» (1872), «Причины распада монархии Карла Великого» (1872), «Развитие папской власти в средние века» (1873), «Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейського союза до 1370 г.» (1875), «Хроника Дитмара, как источник для русской истории» (1878), «Положение городских ремесленников в Германии в средние века» (1881), «Историческое обозрение» (1891), «Monumenta Gernaniae historia» (1880), «Le comité des travaux historiques et scientifiques» (1887).

Похований на *Байковому цвинтарі* в Києві.

Дж.: Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4822.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета святого Владимира (1834—1884). К., 1884; Ректори Київського університету. 1834—2006. К., 2006.

Л.Д. Федорова.

ФОСТУ́Н Святомир-Михайло (22. 11.1924—25.07.2004) — письменник, журналіст, громад. і політ. діяч. Д-р права. Н. в с. Милування (нині село Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив г-зію у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). З початком *Другої світової війни* — в укр. національно-визвольному русі. За свідченнями самого Ф., проходив підстаршинський вишкіл у тренувальному таборі Травники (Übungslager SS Travniki), звідки потрапив до підпілля. Із 1944 — у д-зії СС *«Галичина»*, отримав ранг сотника. Наприкінці II світ. війни разом з ін. дивізійниками здався брит. військам, до 1947 перебував у м. Ріміні (Італія), потім отримав дозвіл на виїзд до Великої Британії. Перебуваючи у Великій Британії, Канаді, США, здобув вищу освіту, студіював укр. літературу в *Українському вільному університеті* (Мюнхен, Баварія), право в Чиказькому ун-ті (США). Брав активну участь у громад. житті: секретар *Союзу українців у Великій Британії*, секретар Світ. конгресу вільних українців (див. *Світовий конгрес українців*), голова Об'єднання колиш. вояків-українців, віцепрезидент Світ. ради укр. комбатантських орг-цій. Тривалий час редагував тижневик «Українська думка», журнали «Відомості», «Сурмач». Редактор спогадів одного з організаторів д-зії СС «Галичина» Є.Побігущого «Мозаїка моїх споминів». Автор низки істор. повістей з часів Галицько-Волин. Русі, 17 та 18 ст., двох книг етюдів і поезій у прозі, багатьох історико-публіцистичних статей і розвідок, у т. ч. з історії *Української автокефальної православної церкви*. Із творчістю Ф. читач незалежної України ознайомився 1992, після публікації повісті «Нас розсудить Бог». Тоді ж Ф. став членом Спілки письменників України, Спілки офіцерів України, обраний до складу Укр. міжнар. к-ту з питань науки і к-ри при НАН України.

Загинув у автомобільній катастрофі на 34-му км траси *Львів—Кіровоград*. 2005 там встановлено пам'ятний знак.

Тв.: Плем'я непокірних: повість з часів декабристського руху в Україні. Лондон, 1971; Звідуни степових когорт: історична повість. Буенос-Айрес, 1972; На крилах життя: етюди. Лондон, 1972; Над Галичем гримить. Лондон, 1973; Шляхами смерті: повість з часів II Світової війни. Буенос-Айрес, 1978; Нас розсудить Бог: історична повість з часів гетьмана Павла Полуботка. Брюссель, 1985; Стежинами життя: етюди. Лондон, 1993.

Літ.: *Сорока П.* Святомир Фостун: літературний портрет. Тернопіль, 2002.

Г.В. Папакін.

С.-М. Фостун.

ФО́ТІЙ (Φώτιος; бл. 820 — бл. 897) — константиноп. патріарх (858—67, 877—86). До патріаршества очолював імператорську канцелярію. Двічі усувався з посади патріарха у зв'язку зі зміною імператора на візант. престолі та церковно-політ. боротьбою. За Ф. діяли просвітники *Кирило та Мефодій* (див. *Болгари дунайські*), до візант. діоцезії було приєднано Болгарію, що загострило конфлікт із Римом. Суперник Ф. — патріарх Ігнатій, — щоб зігнати Ф., апелював до рим. папи. Добою Ф. датований початок антилат. полеміки. Ф. збудив інтерес сучасників до антич. літератури, склав серед іншого «Бібліотеку» (анотації 280 переважно прозових творів) та «Лексикон». За його участю був укладений новий законодавчий збірник «Ісагога», в якому проводилися, зокрема, ідеї Божественного походження влади цесаря і водночас — непідпорядкування патріарха імператору. У творах Ф. згадується про напад русів на *Константинополь* (860; див. *Походи Русі на Візантію*). Цю подію патріарх оцінював як кару Божу за зміни в церк. літургії (театралізацію богослужіння).

Літ.: *Россейкин Ф.М.* Первое правление Фотия, патриарха Константинопольского. Сергиев Посад, 1915; Культура Византии, т. 2. М., 1989.

Т.Л. Вілкул.

ФОТОДОКУМЕНТОЗНА́ВСТВО — напрям аудіовізуального документознавства, об'єктом вивчення якого є фотодокументи, що відбивають дійсність у специфічній зображувальній формі. Фотодокументи належать до новітніх істор. джерел і посідають окреме місце серед документальних пам'яток завдяки способу фіксації інформації, формі її передачі, носієві інформації та організації користування ними. Предметом Ф. є вивчення закономірностей створення й функціонування фотоджерел, їхньої форми, змісту, типології; розроблення прийомів та методів їхнього використання в істор. дослідженнях.

Вік фотодокументів налічує трохи більше півтора століття — із часу винайдення фотографії, яке по праву пов'язують з іменами французів Ж.Ньєпса і Л.-Ж.Дагера та англійця В.Тальбота. 1826 Ж.Ньєпсу за допомогою камери-обскури вдалося отримати перше фотографічне зображення. 1839 Л.-Ж.Дагер уперше отримав знімок із порівняно високою якістю зображення на галоген-срібному прошарку. 1841 фізик В.Тальбот відкрив негативно-позитивний процес і отримав перший у світі негатив і позитивний відбиток на папері, насиченому хлористим сріблом. В Україні перші фотознімки отримав професор Львів. ун-ту Я.Гляйснер улітку 1839. Удосконалення процесів фотодокументування привело зрештою до появи наприкінці 20 ст. цифрового фото.

Усвідомлення значення і цінності фотодокументів актуалізували проблеми їх збирання, опрацювання й зберігання. Так, Держ. архів Канади 1908 організував секцію для зберігання фотографій. 1913 в *Османській імперії* створено Центр фільму та фотографії, де відклалися фотодокументальні комплекси, що стосуються війн 19 ст. Схожі колекції фотоджерел концентруються в Королів. Лондонському військ. музеї, Б-ці Конгресу (США). Україна стала однією з перших країн, де проблема організації зберігання фотодокументів була вирішена на держ. рівні. У червні 1932 створено спеціалізований архів — Всеукр. фотокіноархів у м. Київ (нині *Центральний державний кінофотофоноархів України* імені Г.Пшеничного). Фотодокументи зберігаються також у колекціях *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*, Ін-ту рукопису *Бібліотеки національної імені В.Вернадського*, держ. архівів областей, АР Крим, б-к та музеїв.

Стрімкий розвиток та активне використання інформаційно-комунікаційних технологій розширюють можливості доступу сусп-ва до фотоджерел. Найбільш ефективно це досягається шляхом представлення колекцій фотодокументів у складі електронних б-к. Так, зокрема, фотодокументи репрезентовані в міжнар. проектах «Європейська цифрова бібліотека» (The European Library), «Європейська електронна бібліотека “Europeana”», «Світова цифрова бібліотека» (World Digital Library), нац. проектах «Національна електронна бібліотека» (США), «Цифрова бібліотека» (Велика Британія), «Gallica» (Франція) та ін.

З появою фотографії її вивченням займалися переважно фотографічні т-ва. 1859 з-під пера нашого співвітчизника, одесита І.Мигурського, вийшов перший «Практичний посібник по фотографії». Історії фотографії присвячена монографія професора Харків. ун-ту М.*Бекетова* «Розвиток та сучасний стан світлопису» (1862).

Уперше фотографією як документом епохи зацікавився поляк Б.Матушевський (1898—1901 з’явилося кілька його студій «Нове джерело історії: про створення сховищ історичних документів», «Жива фотографія: чим вона є, чим вона може стати», «Нове у графології й експертизі почерків» та «Портрети на склі, покритому емаллю (одне відкриття)»). Важливим внеском у галузі історії та прикладної фотографії стали праці С.*Берштейна*, Г.Болтянського, Б.*Грекова*, опубл. в 1-й пол. 20 ст.

1950-ті рр. позначилися посиленням уваги до фотодокументів з боку архівістів, що засвідчують навч. посібники С.Плєшакова, А.Кузіна, в яких порушувалися питання експертизи їхньої наук. і практичної цінності.

Серйозні зрушення у джерелознавчих дослідженнях фотодокументів відбулися в 1960—80-х рр. У цьому контексті слід відзначити праці М.*Тихомирова*, М.Черноморського, Н.Єрмакової, І.Ковальченка, С.Шмідта, Ф.*Шевченка*, А.*Санцевича*, М.Варшавчика, В.*Стрельського*. Про необхідність спеціальних досліджень інформаційних можливостей фотодокументів та введення їх до наук. обігу писала О.Медушевська.

Важливим чинником у розвитку вітчизн. Ф. стала розгорнута в 1960—70-х рр. на сторінках рад. фахових часописів «Вопросы архивоведения» та «Советские архивы» дискусія щодо джерелознавчих проблем фотодокументів. Її учасники Л.Крюкова, І.Фесуненко, Л.Рошаль, Л.Пушкарьов, В.Магідов та ін., порушуючи питання про роль і значення фотодокументів як істор. джерел, насамперед намагалися розвіяти скептицизм істориків щодо цих документів як джерел узагалі та зламати домінуючий стереотип щодо можливостей їхнього використання лише в якості ілюстративного матеріалу до істор. фактів.

На поч. 1990-х рр. уперше у вітчизн. історіографії кінофотознавство розглядалось як *спеціальна історична дисципліна*, що займається вивченням кіно- і фотодокументів. Згодом назва дисципліни була замінена більш точним терміном «фотодокументознавство». На сучасному етапі розвитку науки Ф. розглядається як окремий напрям аудіовізуального документознавства.

Завдяки студіям М.Базанової, Л.Маркітан, Н.Слончак, Н.Топішко та ін. були виявлені, досліджені та введені до наук. обігу значні комплекси фотодокументів. На сьогодні найбільш глибокими і змістовними є праці рос. вченого В.Магідова («Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания». М., 2005).

Дослідження фотоджерел включає: їх виявлення, вивчення часу й обставин створення фотодокументів; відбір джерел з їхньою подальшою класифікацією й систематизацією, зовн. та внутр. критикою.

Критеріями відбору джерел є значимість зафіксованих у них подій чи фактів, ступінь атрибутивності цих документів, їхній тех. стан, наявність супровідної документації, повторюваність інформації тощо.

Невід’ємним елементом вивчення фотодокументів є їхня класифікація. За способом кодування інформації фотодокументи відносяться до зображувальних джерел. За формою відзнятої інформації вони поділяються на: офіційні (зйомки подій), творчі (фотонариси, портрети, пейзажі) і особистого походження (створені або зібрані фотолюбителями, колекціонерами). За зовн. ознаками вони класифікуються — за кольором (чорно-білі та кольорові), розмірами, носієм інформації (скло, плівка, папір, дисковий носій тощо).

Зовн. критика фотодокументів полягає в аналізі їхнього походження, визначенні об’єкта зображення, часу, авторства, з’ясуванні передумов створення, а також зовн. ознак документа. У цьому контексті важливою є інформація про наявність або втрату першоджерела — створеного автором, документа, що не зазнав жодних тех., композиційних та ін. змін.

За ступенем освітлюваності, організованості фотокадру та ін. ознаками можна відрізнити документальну зйомку від інсценізованої. Зовн. особливості фотодокумента (основа і формат самого документа) іноді дають можливість зробити попередні висновки про час його створення, ав-

тентичність або, навпаки, про його фальсифікацію.

Час і місце створення фотодокументів завжди збігаються з моментом і місцем зафіксованої події. Велике значення для розшифрування документів має т. зв. прихована інформація — фотоскрипти (внутр. кадрові написи — гасла, вивіски, афіші тощо).

Автором фотодокумента є безпосередній створювач фотознімка (фотограф, фотокореспондент). Також важливим є виявлення замовника фотодокумента, в ролі якого може виступати як особа, так і окрема установа.

На завершальному етапі роботи з фотодокументами визначають ступінь повноти отриманих відомостей, їхню новизну і вірогідність, інформаційну цінність джерела. При цьому доцільно: 1) зіставити зображення фотодокументів між собою для визначення дублетів чи серії, яка об'єднує документи одного походження, датування й виявлення неточностей; 2) проаналізувати супровідну документацію; 3) зіставити даний документ з ін. видами джерел (пресою, архів. документами тощо).

Ф. історично й логічно пов'язане із *джерелознавством*, *архівознавством* та дипломатикою, *сфрагістикою*, історією держ. установ, а на міждисциплінарному рівні — з мистецтвознавством, журналістикою, екон. науками, філософією, естетикою, інформатикою й інформаційними технологіями та ін.

Літ.: *Баталин В.Н., Малышева Г.Е.* Проблемы внешней критики фотодокументов в процессе их источниковедческого анализа. «Отечественные архивы», 1994, № 2; *Маркітан Л.П.* Кінофотодокументи як історичне джерело: теоретичний аспект. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 1997, вип. 1; *Слончак Н.М.* Проблеми джерелознавчого та архівознавчого аналізу кінофотодокументів. В кн.: Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наукові доповіді всеукраїнської конференції (19—20 листопада 1996 р.), ч. 1. К., 1997; *Маркітан Л.П.* Джерела кінофотодокументальні. В кн.: Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Її ж.* Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. «УІЖ», 2002, № 5; *Магидов В.М.* Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания. М., 2005; *Ємельянова Т., Маркітан Л.* Документознавство аудіовізуальне. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008.

Т.О. Ємельянова.

ФРАНКА́ ІВА́НА НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ЛІТЕРАТУ́РНО-МЕМОРІА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й У ЛЬВО́ВІ, Львівський національний літературно-меморіальний музей І.Франка — створений згідно з рішенням Наркомосу УРСР від 26 січня 1940, відкритий того ж року у власному будинку письменника. Першим директором призначено сина *І.Франка* — П.*Франка.* Під час нім. окупації *Львова* в роки німецько-рад. війни 1941—45 фонди музею передані на зберігання *Національному музею у Львові імені Андрея Шептицького*, а будинок — проданий. Згодом, під час наступу рад. військ на Львів, будинок пошкоджено авіабомбою. Після долучення до музею будинку М.*Грушевського*, який був розташов. поруч, 1945 музей, незважаючи на ідеологічні перепони, відновив роботу.

До 100-річчя від дня народження І.Франка (1956) відкрито першу літ. експозицію, 1963 — здійснено перший капітальний ремонт музею. 1986 відкрито другу літ. експозицію; того ж року в будинку І.Франка відтворено прижиттєву обстановку кімнат письменника. У різні роки до музею належали меморіальний музей І.Франка в Криворівні (нині село Верховинського р-ну Івано-Франк. обл.) та меморіальний музей С.*Крушельницької* у Львові.

Національний літературно-меморіальний музей Івана Франка у м. Львів. Вілла 1902. Фото 2011.

Літературно-меморіальний музей Івана Франка в с. Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області. Фото 2012.

На сьогодні фонди музею зберігаються в двох будівлях — віллі І.Франка, збудованій 1902 на прохання дружини О.Хоружинської за проектом М.Заходнього, та будинку, спорудженому 1923—25 для підприємця А.Увєри. Натомість 1998 в будинку М.Грушевського відкрито самостійний музей його імені. Після відокремлення ряду музеїв у самостійні, у фондах музею налічується бл. 30 тис. одиниць зберігання — автографи письменника, його особисті речі, фотографії, меблі, речі побуту родини, збірки книжок, видані за життя і після смерті І.Франка, переклади творів та ін.

І.Я. Франко.

23 серпня 2011 указом Президента України Львів. літературно-меморіальному музею І.Франка надано статус національного. Директор музею — член Нац. спілки письменників України, засл. працівник к-ри України, лауреат премії ім. І.Франка Р.Горак.

Літ.: *Бонь В., Стець З.* Літературно-меморіальний музей Івана Франка у Львові: Путівник. Львів, 1972; *Горинь В.* Вілла Михайла Грушевського у Львові. Львів, 1999; *Бонь В.* 60 років Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка. «Галицька брама», 2000, № 10; *Різун Т.* Іван Труш у фондовій збірці Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка. В кн.: Іван Труш: 1969—1999: До 130-річчя від дня народження: Матеріали конференції. Львів, 2001; *Бонь В.* Будинок-музей Івана Франка у Львові: Ілюстрований путівник по Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка. Львів, 2008; *Горак Л.* Столик з Лолина: Про експонат музею Івана Франка у Львові, який пов'язаний з творчістю І. Франка. «Дзвін», 2010, № 1; Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові, вип. 9 [присвячений 70-річчю музею]. Львів, 2010.

І.Г. Патер.

ФРАНКО́ Іван Якович (псевдоніми і криптоніми — Д., І.Ф., К., М., Ів.Фр., Ив.Фр., М-он, Хома Брут, Віршороб Голопупенко, Джеджалик, Іван Живий, Мирон Ковалишин, Гаврило Кремінь, Марко, Мирон, Мирон***, Рижий, Тарас, Мирон Сторож, F,

I.F., Carabus, Miron, Myron, Non sewerus, Patriota polski, Paula, Vivus, xxx, +, Pix та ін. — усього понад 100; 27.08.1856—28.05.1916) — письменник, публіцист, видавець, учений-гуманітарій (літературознавець, мовознавець, перекладознавець, книгознавець, архіво- й бібліотекознавець, театрознавець, краєзнавець, етнолог, етнограф, фольклорист, філософ, культуролог, соціолог, політолог, історик, економіст), громад. і політ. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1899), почесний член НТШ (1904), почесний д-р Харків. ун-ту (1906), член багатьох наук. т-в слов'ян. народів. 1907 рос. академіки О.*Шахматов* і Ф.*Корш* висунули кандидатуру Ф. в ординарні академіки Петерб. АН, але царський уряд заборонив обрання. 1915 о. Й.*Застирець* розпочав процес висунення Ф. на здобуття Нобелівської премії в галузі літератури, але Ф. не дожив до участі в конкурсі.

Н. в с. Нагуєвичі (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.) в родині коваля. Навч. в початковій школі с. Ясениця-Сільна (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.), у Дрогобицькій школі оо. василіан. 1875 закінчив Дрогобицьку г-зію і вступив до Львів. ун-ту на філос. ф-т. Долучився до роботи в студентському гуртку *«Академічний кружок»* та в редакції студентського час. *«Друг»*, де від 1874 розпочав друкувати свої вірші, оповідання та переклади. У цей час активізували свою діяльність два наявні на той час політичні напрями серед українців *Галичини* — москвофіли і *народовці*. Формування радикальної течії, що протиставила себе і *москвофільству*, і обмеженому народовству, засвідчило появу нової течії в суспільно-політ. русі Галичини. Про це заявив час. «Друг» на поч. 1877 (ред. к-т розширено 18 листопада 1976, до нього увійшли Ф., М.*Павлик*, І.Белей та ін.). Зміцненню демократ. тенденцій великою мірою сприяла дискусія із приводу 3-х листів М.*Драгоманова* до ред. часопису, що спричинилася до переходу «Друга» 1877 на радикальні позиції, відмови від *«язичія»* і друку укр. мовою.

1877 разом із М.Павликом і О.С.*Терлецьким* Ф. був обвинувачений у приналежності до таємної соціаліст. орг-ції і засуджений до 9-місячного ув'язнення, що дуже вплинуло на його долю. Після звільнення активно долучився до громадсько-політ. роботи, організовував гуртки студентської молоді, співпрацював із робітн. газетою «Praca» (див. *«Праця»*), зацікавився соціаліст. ідеями насамперед тому, що був за них звинувачений, вивчив праці К.*Маркса*, Ф.*Енгельса*, Ф.Лассаля, Г.Шеля та ін., але ніколи не сприймав їхні думки догматично. Спільно з польс. соціалістами готував і видавав польс. мовою брошури соціаліст. змісту. Разом із М.Павликом 1878 заснував час. *«Громадський друг»*, який після конфіскації виходив як періодичні збірки «Дзвін», «Молот», видавав «Дрібну бібліотеку». У березні 1880 його вдруге заарештували в с. Нижній Березів (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.), тримали в Коломийській в'язниці, у липні 1880 етапували до Нагуєвичів. Там він жив тривалий час під поліційним наглядом. 1878—82 Ф. написав свої найвідоміші зразки поезій суспільно-політ. змісту «Гімн» («Вічний революціонер»), «Каменярі», цикл «Україна» з «Національним гімном» («Не пора...»), «Товаришам із тюрми», повісті «Boa constrictor», «Борислав сміється», «Захар Беркут», низку публіцистичних та наук. праць, став широковідомим письменником. Разом з І.Белеєм видавав час. *«Світ»* (1881—82), який був на той час єдиним укр. соборницьким виданням, де друкували свої твори українці обох частин України різних політ. поглядів. Після закриття час. «Світ» через відсутність коштів та байдужість сусп-ва співпрацював з час. *«Зоря»* та газ. *«Діло»*, 1883 остаточно переїхав до *Львова*. Розійшовшись із народовцями, які побоювалися його радикальних поглядів, з метою організувати демократ. періодичне видання 1885 і 1886 їздив до *Києва*, де познайомився з провідними діячами укр. руху М.В.*Лисенком*, М.*Старицьким* та ін., у травні 1886 одружився з киянкою Ольгою Хоружинською. Після невдачі організувати новий часопис став співробітником польс. газ. «Kurier Lwowski» (1887—97), друкувався також в ін. польс. («Przyjaciel Ludu») та нім. («Die Zeit») часописах, а цей період свого життя він назвав «в наймах у сусідів». 1888 деякий час Ф. співпрацював з час. *«Правда»*, взяв участь у виданні альманахів «Веселка», «Ватра», «Перший вінок». Приїзд у Галичину групи київ. студентів (Б.*Кістяківський*, А.*Маршинський*, С., Н. і М. Дегени), контакти з ними Ф. привели до третього його арешту 16 серпня 1889 (пробув у в'язниці до 20 жовтня 1889). У 2-й пол. 1880-х рр. познайомився із провідними польс. соціалістами, разом із Б.*Вислоухом* пробував заснувати спільну польсько-укр. партію, однак більшість польс. лівих сил у цей період почала сповідувати шовіністичні погляди, що змусило українців утворити 1890 *Русько-українську радикальну партію*, програму якої підготував Ф. Разом із М.Павликом видавав двотижневик *«Народ»* (1890—95), тричі (1895, 1897, 1898) від Русько-укр. радикальної партії балотувався в депутати віденського парламенту (Reichsrat) та *Галицького крайового сейму*, але через виборчі маніпуляції владних структур та політ. противників посольського (депутатського) мандата не здобув.

Попри активну громадсько-політ. діяльність 1891 закінчив останній семестр навчання в Чернів. ун-ті та розпочав докторську працю про духовний роман «Варлаам і Йоасаф» під кер-вом проф. В.*Ягича*, яку успішно захистив у *Відні* 1 липня 1893. 1894 Ф. успішно габілітувався на посаду доцента Львів. ун-ту (комісія сенату ун-ту дала позитивний висновок), однак через спротив намісника Галичини польс. графа К.*Бадені* та консервативних кіл його успішну габілітацію не було затверджено. 1894—97 спільно з дружиною видавав час. «Житє і слово», де публікував системну критику соціалізму К.Маркса і Ф.Енгельса, а в передмові до збірки «Мій Ізмарагд» трактував марксизм як «формальну релігію, основану на догмах ненависти та класової боротьби». Після приїзду 1894 до Львова М.*Грушевського* між ним і Ф. розпочалася тісна співпраця. Завдяки М.Грушевському та його однодумцям в особі Ф., В.М.*Гнатюка*, О.*Маковея* та ін. НТШ, яке він очолив,

перетворилося на першу укр. Академію наук. 1897 після публікації у віденській газ. «Die Zeit» критичної статті про А.*Міцкевича* «Ein Dichter des Verrathes» Ф. змушений був покинути працю в «Kurier Lwowski» та в ін. польс. періодичних виданнях. 1898 укр. громадськість широко відзначила 25-річний ювілей творчої праці Ф. Від часу повного розриву з польською пресою Ф. працював в НТШ, де разом з М.Грушевським та В.Гнатюком став гол. потугою НТШ та *Українсько-руської видавничої спілки*.

Від 1908 здоров'я Ф. різко погіршилося, однак він продовжував працювати до кінця життя, брав участь у видавничому процесі, багато перекладав. 1914 відбулося загальноукр. святкування 40-річчя його діяльності на ниві рідної к-ри, підготовано Ювілейний збірник (у зв'язку з початком *Першої світової війни*, рос. окупацією Львова побачив світ після смерті Ф. 1916 за редакцією В.Гнатюка, С.*Томашівського*, І.*Кревецького*, І.*Труша*). Авторами були М.Грушевський, Я.Рокита, В.*Короленко*, П.Тодоров, Максим *Горький*, Леся *Українка*, Т.Бордуляк, С.О.*Єфремов*, Хв.Корж (Ф.*Корш*), О.Шахматов, І.*Крип'якевич*, В.*Щурат*, І.*Свєнціцький*, І.Полівка, І.*Зілинський*, Є.*Тимченко* та ін.

Маючи виняткові природні здібності й дивовижну працездатність, Ф. став автором майже 6 тис. літ., публіцистичних та наук. творів; вільно писав укр., польс., нім. і рос. мовами, перекладав із 14-ти мов.

Як письменник належав до засадничих творців реалістичного стилю в укр. літературі, був одним із найвизначніших після Т.*Шевченка* її творців. Автор поетичних збірок «Баляди і розкази» (1876), «З вершин і низин» (1887, друге, поширене вид. накладом А.Хойнацького, 1893, насичена суспільно-політ. темами, що зробило автора лідером молоді), «Зів'яле листя» (1896, шедевр інтимної лірики у 3-х жмутках), «Мій Ізмарагд» (1897, філос. лірика), «Із днів журби» (1900), «Semper tiro» (1906). Автор чудових епічних поем «Панські жарти» (про події перед і під час «весни народів» 1848, на істор. матеріалі), «Сурка» (1890, із циклу «Жидівські мелодії»), філософських «Смерть Каїна» (1889), «Похорон» (1899), історико-філософської «Іван Вишенський» (1900) та ін. Найвидатнішим поетичним твором є поема «Мойсей» (1905), з геніальним прологом, написаним за одну ніч, яку він виношував майже 15 років, де на тлі бібл. сюжету показано конфлікт вождя з народом, засуджено зраду нац. інтересів.

Ф. — автор понад 100 прозових творів, які відображають сучасне йому сусп. буття (оповідання «бориславського циклу», від 1877), показують пролетаризацію галицького села і зубожіння селян (збірка «В поті чола», «Галицькі образки»; біографічні оповідання «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Олівець», «Schönschreiben», «Історія моєї січкарні» та ін.), деградацію вищих сусп. станів («Для домашнього вогнища», 1892; «Основи суспільности», 1895; «Перехресні стежки», 1899). Окреме місце в його прозі посідають істор. оповідання та повісті.

Вершиною драм. спадщини Ф. є психологічна драма «Украдене щастя» (1893). Вартісними є істор. віршована драма «Сон князя Святослава» (1895), комедії «Рябина» та «Учитель», одноактівки «Останній крейцар», «Будка ч. 27», «Кам'яна душа» та ін.

Як мовознавець, автор низки цікавих праць («Етимологія і фонетика в южноруській літературі», «Літературна мова і діалекти» та ін.) виступав за єдину укр. літ. мову, вироблену на наддніпрянських діалектах (як своєрідний еталон — мова Т.Шевченка) і збагачену західноукр. говірковими елементами.

До першого арешту 1877 світогляд Ф. формувався на нар., побутових засадах, вихідним принципом яких є соціальна справедливість. Останню він уявляв як поділ майна (передусім землі), але власність на це майно мала бути приватною, щоб кожен користався своєю працею; період 1878 — поч. 1880-х рр. відзначений пошуками розв'язання соціальних проблем на основі соціаліст. ідей, сформульованих під впливом марксизму і лассалівства, але не тотожних марксизмові. 2-га пол. 1880-х — 1-ша пол. 1890-х рр. — період боротьби соціального і національного, спроб Ф. розв'язати ці проблеми на основі критичного підходу до марксизму; соціальні питання розглядаються як база для вирішення нац. проблем. Від 2-ї пол. 1890-х рр. у Ф. формувалася чітка позиція щодо розв'язання соціальних питань через створення нац. д-ви (Ф. — один із засновників *Української національно-демократичної партії,* 1899), він піддавав ревізії марксизм і в теор., і в практичній площинах. На його світогляд справили вплив філос. позитивізм О.*Конта* і Г.*Спенсера*, еволюціонізм у природознавстві Ч.-Р.Дарвіна і Е.-Г.Геккеля, теорії нім., франц., рос. соціологів, теоретики літератури Г.-Е.Лессінг, І.-А.Тен, Ф.-Е.Леметр, Г.-М.Брандес та ін.

Проблеми світогляду Ф. були предметом найбільшої фальсифікації в рад. епоху. На основі аналізу раннього періоду його діяльності будувалися фальшиві концепції щодо його світогляду; в той же час були заборонені для друку засадничі філософсько-світоглядні праці «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Народники і марксисти» (1899), «До історії соціалістичного руху» (1904), «Михайло Павлик» (1905) чи ті, де Ф. явно обстоював майбутню незалежність укр. народу — «Ukraina irredenta» (1895), «Передмова [до збірки "Мій Ізмарагд"]» (1898), «Лекції ненависти» (1902) та ін. Ще 1903 (трактат «Що таке поступ?»), задовго до експерименту В.*Леніна* щодо буд-ва д-ви за К.Марксом, Ф.Енгельсом, Ф.Лассалем Ф. передбачив, що така д-ва буде авторитарною і тоталітарною. У праці «Поза межами можливого» (1900) Ф. далі обстоює ідею нац. держави: «Все, що йде поза рамами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації».

Багато суголосних ідей Ф. висловив у низці своїх екон. праць із проблем політ. економії, аграрної економіки, статистики, з

проблем бюджету, фінансів та кредиту, в історико-екон. дослідженнях. Істор. спадщина Ф. на сьогодні осмислена недостатньо. Систематичними франкознавчими студіями займаються сьогодні вкрай мало професійних істориків. Про Ф. як історика нема згадки в «Огляді української історіографії» Д.*Дорошенка* (1923), у статті Д.*Багалія* «Іван Франко яко науковий діяч» (1926); монографія М.*Кравця* «Іван Франко — історик України» (1971) значною мірою застаріла.

Полем діяльності Ф.-історика була не лише історія України, але й всесвітня історія. До найважливіших праць належать: «Нові досліди над найдавнішою історією жидів» (1901), «Святий Климент у Корсуні» (1902), «Скити і Скитія. Історичні оповідання Геродота. Дещо про хозар. Брунон із Квебурга, гість Володимира Великого в 1007 р. Придунайські Скити в IV—XII вв. Руське плем'я в Заліссі (Трансільванії)» (розділи з книги «Причинки до історії України-Руси»; 1912), «Війни і військо в наших часах» (1882), «Два панславізми» (1884), «До відома панів чехів» (1887), «Університети в Росії» (1887), «Свободная Россия» (1889), «Півстоліття: нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890» (1891), «Лоріс-Меліковська конституція» (1893), «Теодор Момзен (некролог)» (1903), «Момзен і слов'яни» (1904), «Основи слов'янської політики Бакуніна» (1912) та ін. У названих працях із заг. історії всюди є фрагменти, де йдеться чи про теперішні укр. землі, чи моменти, пов'язані з історією України.

Найбільша група істор. праць стосується вітчизн. історії, причому вчений розглядає її від доістор. епохи до свого часу, а коли йдеться про філос. праці — заглядає в майбутнє. Істор. моменти стосуються не лише праць із царини історії — історико-культурологічні моменти складають значну частину студій Ф. з історії укр. літератури, книгодрукування, видавничого процесу, історії к-ри, економіки, статистики. Майже в кожній істор. праці Ф. проглядається широкий європ. або й світ. контекст.

Значну увагу приділено методології дослідження *історичного процесу*. Ф. користувався цілим арсеналом інноваційних методів європ. науки. Учений намагався показати історію людства як закономірний процес висхідного розвитку від первісних примітивних форм сусп. життя до вищих. З'ясовуючи істор. проблеми, Ф. надавав великого значення екон. факторові. У праці «Критичні письма о галицькій інтелігенції» (1878) з цього приводу висловлюється так: «Всякому, хто пильно вдивляється в історичне життя, в хід розвитку якогось народу, — ясно доразу, що всякий новий напрям, нові відносини і погляди серед нього проявляються аж тоді, коли звершиться яканебудь переміна в економічних та політичних обставинах життя того народу. Заким новий напрям думок прорветься назверх, заким він запанує і надасть усьому свою відрубну ціху, то грунт його економічний та політичний мусив уже бути давно готовий. Значить — переворот духовий та літературний усе наступає по перевороті економічнім».

Критично ставлячись до метафізики, дотримувався погляду, що істор. процес не можна розглядати в незмінному стані. У статті «З останніх десятиліть XIX ст.» (1910) писав: «... В історії, де вічно все йде, все минає, — кожна пора переходова». Не входячи в догми діалектики, Ф. був прихильником еволюційного шляху сусп. розвитку, противником голого емпіризму без відповідного аналізу фактів. У студії «Мислі о еволюції в історії людськости» (1881) Ф. висловлюється так: «У нас звичайно привикли називати історією факти (і то звичайно тільки "важніші" факти), т. є. війни, трактати, революції і т. д. [...] Під історією розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих, важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь "сенс", т. є. щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючі їх». Відтак його погляди розходилися з поглядами багатьох прихильників ідеалістичних концепцій, які ігнорували закономірність істор. процесу.

Будучи противником категоричності у висновках та будь-якого догматизму, Ф. звертав увагу на релятивізм в істор. науці.

Виступав проти суб'єктивізму, підтасовування фактів, щоб обгрунтовувати наперед визначені схеми. Вважав, що слід дотримуватися історично-порівняльного методу лише тоді, коли явище своїми конкретно-істор. особливостями відповідає ін. подібному явищу як об'єктові порівняння. Отже, дослідницькі методи, якими користувався Ф., були наук. й новаторськими.

У корпусі істор. праць Ф. вирізняються дві важливі праці для чужоземних енциклопедичних видань, які Ф. написав у час свого духовного злету, перед важкою хворобою, що розпочалася 1908: «Южнорусская литература» (1904), написана для «Энциклопедического словаря Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона», та «Українці» (1906) — остання побачила світ під назвою «Kisoroszok» («Малоруси») в угор. енциклопедії «Egyetemes Irodalomtörtenét» («Історія всесвітньої літератури», т. 4, 1911). У вступі до статті «Южнорусская литература» Ф. чітко зазначає, що ця назва вживається не в геогр. значенні, вона стосується «до літератури однієї зі слов'янських особин, яка іменується також малоруською, русинською або українською». Він поділяв «південноруську» історію як культурну, так і історію літератури, на 3 епохи: «1) епоху самостійного політичного життя, від її початку до половини XIV ст.; за межу можна взяти рік 1340, коли остаточно було ліквідоване галицько-руське князівство; 2) епоху литовського і польського володарювання, з наступним за нею періодом долучення південноруських земель до складу держав російської і австро-угорської, від половини XIV до кінця XVIII ст.; 3) епоху національного відродження південноруського племені переважно через літературу». Отже, Ф. чітко розділяє історію східнослов'ян. народів, їхню к-ру. Саме ці студії стали конспектом для його «Нарису історії українсько-руської літератури» (1910). Хвороба не дала змоги зробити виважений синтез історії укр. літератури.

Проте згадані енциклопедичні статті, як і фундаментальне дослідження «Історія української літератури: часть перша: Від початків українського письменства до Івана Котляревського» (осн. частина праці була написана ще до хвороби і вперше повністю опубл. 1983), мають багато цінних думок, які стосуються істор. процесу в Україні загалом. Тут Ф. подає таке тлумачення літописних джерел, письмових пам'яток, без якого не можна обійтися сучасній істор. науці. У цій групі — студії «Дві унії» (1890), «З історії Брестського собору» (1895), «Іван Вишенський і його твори» (1895), «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах» (1898), «Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668—1708 р. і заведення унії в Галичині» (1898), «Матеріали до історії Коліївщини» (1904), «Наливайко в мідянім биці: причинок до історії легенди» (1906).

Цікавою і популярною є істор. повість «Захар Беркут» із часів *Галицько-Волинського князівства* (1883).

Першою великою істор. працею Ф. і першою в укр. історіографії спробою створити новий літературно-наук. жанр — істор. біографію — є монографія «Життя Івана Федоровича і його часи» (1883—84). Ф. детально змалював екон. та політ відносини серед. 19 ст., зібрав і опрацював цінний джерельний матеріал, на його основі написав низку пізніших істор. студій («Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», «Задушні дні у Львові», «Польське повстання в Галичині 1846 року (історична розвідка)», «Грималівський ключ в р. 1800» та ін.), які увійшли до золотого фонду галицької історіографії підавстрійс. доби. Цінною студією до історії *Буковини* є його праця «Лук'ян Кобилиця: епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX ст» (1902). Період «бурливих літ» (*революції 1848—1849 років в Європі*) відображено також у прозових творах «Різуни», «Гриць та панич», а руйнування греко-катол. церкви на *Холмщині* та *Підляшші* в 1860-х рр. та реакція польс. кліру — в оповіданнях «Місія», «Чума».

До найважливіших праць Ф., що стосуються тематики політ. історії України того періоду, належать: «Середні школи в Галичині в рр. 1875—1883» (1884), «До історії нашого відродження» (1886), «Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г.» (1890), «Півстоліття: нарис історії Австрії від 1840—1890 рр.» (1894), «До історії галицько-руського селянства» (1894), «Селянський рух в Галичині» (1895), «Дещо про польсько-українські відносини» (1895), «Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772—1848» (1896), «Поляки і русини» (1897), «І ми в Європі: протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття» (1896, спільно з В.Гнатюком), «Азбучна війна в Галичині 1859 р.» (1913) та ін.

Окреме місце серед цих студій належить двом книжкам: «Причинки до історії України-Руси» (1912) та «В наймах у сусідів» (1914). Перша, про яку згадано частково вище, побачила світ після глибокого конфлікту з М.Грушевським через його незгоду друкувати «Нарис історії українсько-руської літератури» після публікації цієї праці окремим виданням повторно в *«Літературно-науковому віснику»*. У газ. «Діло» (1910—12) Ф. надрукував цикл статей, де критикував «Історію України-Руси» М.Грушевського та ін. його істор. праці. Ф. був одним з найкращих джерелознавців, і його критичні зауваги в багатьох моментах були слушні або значно доповнювали розуміння істор. подій.

У книжці «В наймах у сусідів» Ф. планував у 3-х томах зібрати і перекласти укр. мовою найважливіше з того, що він опублікував 1886—96 в газ. «Kurjer Lwowski» польс. мовою. Та через хворобу і початок I світ. війни вийшла лише одна книжка. За рад. часів, причому через цензуру, до 50-ти томного зібрання творів не потрапило більше половини опубл. там матеріалів, які доповнюють в основному історію Галичини 19 ст.

Значним є внесок Ф. в розвиток істор. краєзнавства. Результати своїх студій з етнографії та фольклористики він публікував у часописах «Друг», «Світ», «Житє і слово», «Зоря», *«Киевская старина»*, у *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»*. Упродовж 1898—1913 керував Етногр. комісією НТШ і разом з В.Гнатюком редагував *«Етнографічний збірник»*. Ф. опублікував низку цікавих краєзнавчих студій: «Дещо про Борислав», «Наші коляди», «Із уст народу», «Eine etnologische Ekspedition in das Bojkenland». Його стаття «Галицьке краєзнавство» (1892) прекрасно узагальнює здобутки цього напряму істор. досліджень. Велике значення для пізнання істор. процесу мають численні рецензії Ф. на праці діячів укр. та світ. к-ри.

Відносини в галицькому сусп-ві часів Ф. добре відображені в його худож. творах (оповідання Бориславського циклу, збірка «В поті чола», повісті «Перехресні стежки», «Основи суспільности» та ін.).

Видавнича діяльність посідала особливе місце в житті Ф., повністю відображала ввесь спектр його інтелектуальних зацікавлень, є невіддільною частиною його біографії, важливим чинником національно-визвол. руху.

Ф. за своє життя брав участь у виданні 7-ми книжкових серій: «Дрібна бібліотека» (1878—80, видавав разом з М.Павликом, І.Белеєм, Є.*Олесницьким*, Є.Озаркевичем та ін., на програму видання мав вплив М.Драгоманов; призначалася для молоді, вийшло фактично 15 випусків, опубліковано наук. твори та публіцистичні праці М.Драгоманова, Е.-Г.Геккеля, Д.Писарєва, Е.-Л. де Лавеле, худож. переклади Дж.-Н.Байрона, Й.-В.Гете, П.-Б.Шеллі, Г.Гейне, Е.Золя, оповідання Ф. «На дні» та ін.); «Наукова бібліотека» (1881, 2 випуски, праці Ф.-Е.Шульце та М.Павлика); «Літературно-наукова бібліотека» (1889—97, «мала серія» — фактично 33 випуски, «нова серія» — 11 випусків; надруковано спогади та публіцистику М.Драгоманова, худож. твори та наук. розвідки Ф., А.*Кримського*, П.А.*Грабовського*, Лесі Українки, Уляни *Кравченко*, згаданий вище протест «І ми в Європі», переклади старофранц. епосу, творів Софокла, В.Клоустона, Фірдоусі та ін.); «Хлопська бібліотека» (1896—99, видання Русько-укр. радикальної партії, де Ф. та його однодумці пропагували ідеї ради-

калізму, популяризували бачення галицькими радикалами поточного стану справ, мало побачити світ 20 книжок, але числа 12 і 13 заборонила цензура); «Універсальна бібліотека» (1909—12, спільно з О.Пашуком, видав 8 випусків, в основному власні наукові праці, переклади Апулея, Є.Єлачіча, Платона, О.*Герцена*), «Міжнародна бібліотека» (1912—14, після розриву стосунків з О.Пашуком, 14 випусків, твори О.*Афанасьєва-Чужбинського*, власні переклади та наук. розвідки, публікація джерел); «Всесвітня бібліотека» (1914 — до смерті, спільно з І.*Калиновичем*, належать 3 випуски, переклади Ф.Шіллера, Й.-В.Ґете, О.*Пушкіна*). Твори, які побачили світ у видавничих серіях, розширювали світогляд українців, служили суспільно-культурницьким цілям.

Ф. співпрацював у Т-ві ім. Шевченка ще задовго до його реорганізації в наукове 1892, зокрема в час. «Зоря». Після реорганізації «Зорі» в «Літературно-науковий вістник» разом із М.Грушевським, О.Маковеєм, а далі з В.Гнатюком став його співредактором, перетворивши «Літературно-науковий вістник» на всеукр. культурологічний часопис. За сучасними підрахунками, Ф. опублікував на сторінках «Літературно-наукового вістника» понад 350 статей, рецензій та худож. творів.

Ф. активно працював у секціях і комісіях НТШ, брав участь майже в кожному томі «ЗНТШ» аж до 1908, редагував 1-й том «Етнографічного збірника», започаткованого 1895, надрукувавши там свою фундаментальну збірку «Галицько-руські народні приповідки» (т. 1—6, 1901—10).

Фундаментальною працею стали «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (т. 1—5, 1896—1910) в серії «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». Як керівник Філол. секції НТШ (1898—1901, 1903—12) переглядав майже всі її видання, був співредактором «Матеріялів до українсько-руської етнології», допомагав В.*Шухевичу* видати в цій серії його працю «Гуцульщина» (т. 1—5, 1897—1908). У серії *«Українсько-руський архів»* (усього — 15 т.) Ф. упорядкував, прокоментував, оснастив передмовами два томи: «Громадські шпихліри в Галичині 1784—1840» (т. 2, 1907) та «Матеріяли до історії азбучної війни в Галичині 1859 р.» (т. 8, 1912) — цінні джерела до укр. історії та екон. науки. Крім публікації праць у наук. виданнях, на 1910 Ф. мав 13 окремих відбитків своїх більших чи менших студій, був керівником проектів і упорядником творчої спадщини попередників — першого повного і критичного видання «Писань Осипа Юрія Федьковича» (т. 1—4, кн. 1—7, 1902—18, спільно з О.*Колессою* і О.Маковеєм) та 2-томного видання «Кобзаря» Т.Шевченка (1908), яке за рівнем текстологічної підготовки не мало аналогів, значно перевищило в наук. плані всі попередні збірки Шевченкових творів.

Ф. брав активну участь у діяльності Українсько-рус. видавничої спілки (УРВС).

Ідея створення УРВС народилася у Львові 1898 під час святкування 100-річчя відродження нової укр. літератури, спілка розпочала діяти від 1899. Ф. входив до складу дирекції УРВС, а безпосередню участь брав у виданні «Літературно-наукової бібліотеки» (за назвою стала продовженням Франкової «Літературно-наукової бібліотеки»), позасерійних виданнях — усього у 89-ти випусках її серійних і позасерійних видань. Тут побачили світ низка його худож. творів, перекладів та наук. праць, а 1903 — шедевр укр. друку 20 ст. — поетична антологія «Акорди», яку Ф. видав у співпраці з М.Грушевським й художниками І.Трушем та Ю.Панькевичем, 10-томник драм В.Шекспіра за редакцією Ф. в перекладі П.*Куліша* (1899—1902) та ін. Ф. та його однодумці спиралися на європ. досвід, докладали зусиль, щоб ознайомити укр. читача з ідеями, визначальними в політ. і культ. житті тогочасної Європи, плекали рідну літературу.

Твори Ф. перекладені багатьма мовами світу. Чимало його поезій поклали на музику композитори М.Лисенко, С.*Людкевич*, М.*Колесса*, А.*Кос-Анатольський*, Б.Янівський та ін. За повістю «Захар Беркут» Б.*Лятошинський* створив оперу «Золотий обруч», а Ю.*Мейтус* і М.*Скорик* — опери «Украдене щастя» та «Мойсей» за однойменними творами. А.Кос-Анатольський написав музику до балету «Сойчине крило» за оповіданням Ф.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі.*

1933 на могилі встановлений пам'ятник роботи скульп. С.*Литвиненка.*

Традицією в укр. хатах, особливо в Галичині, була присутність на покуті портретів Т.Шевченка і Ф. у вишитих рушниках. 1962 м. Станіслав перейменовано на *Івано-Франківськ*, а область — на Івано-Франківську. Ім'я Ф. від 1940 носить Львів. державний (нині — національний) ун-т, виші *Дрогобича*, *Житомира*, *Луганська*, респ. б-ка Криму. У Львові, Нагуєвичах, Криворівні (село Верховинського р-ну Івано-Франк. обл.) створено меморіальні музеї. Пам'ятники Ф. споруджено у Львові, Дрогобичі, *Києві*, Івано-Франківську, в багатьох містах і селах Західної України, в с. Пустовійти (нині с. Пустовіти Миронівського р-ну Київ. обл.), у м. Вінніпег (Канада). 1979 встановлено премію ім. І.Франка АН УРСР в галузі філології, етнографії та мистецтвознавства. 1956 100-ліття від дня народження Ф. у світі святкувалося за ухвалою Всесвітньої ради миру, а 130-ліття 1986 — за ухвалою Ген. конференції ЮНЕСКО.

Тв.: Зібрання творів, т. 1—50. К., 1976—86, додаткові томи: Покажчик купюр. К., 2009, т. 51—54. К., 2008—11; Збірник творів, т. 1—3. К., 1903—05; З вершин і низин. К.—Ляйпціґ—Коломия—Вінніпег, б/р; Твори, т. 1—30. Х., 1924—29; Твори, т. 1—20. К., 1950—56; Твори, т. 1—20. Нью-Йорк, 1956—62; Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Berlin, 1963; Вибрані твори, т. 1—3. Дрогобич, 2004.

Бібліогр.: *Дорошенко В.* Спис творів Івана Франка з додатком спогадів про нього і рецензій на його писання: Матеріяли до української бібліографії, т. 4. Львів, 1918; *Мороз М.* Іван Франко. Бібліографія творів 1874—1964. К., 1966; *Його ж.* Іван Франко: Бібліографічний покажчик 1956—1984. К., 1987; *Його ж.* Іван Франко: Бібліографічний покажчик творів і критичної літератури: 1986—1988. В кн.: Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11—15 вересня 1986 р.), т. 3. К., 1990; *Луцишин О., Мороз М.* Заборонене франкознавство 1885—1988. Львів, 2006.

Літ.: *Кримський А.* Іван Франко. Львів, 1900; *Возняк М.* Житє і значінє

Івана Франка. Львів, 1913; *Євшан М.* Іван Франко: нарис його літературної діяльности. «ЛНВ», 1913, кн. 9; *Єфремов С.* Співець боротьби і контрастів. К., 1913; *Колесса О.* Наукова діяльність Івана Франка. «ЛНВ», 1913, кн. 9; *Смаль-Стоцький С.* Характеристика літературної діяльности Івана Франка. Львів, 1913; *Коцюбинський М.* Іван Франко. К., 1917; *Лозинський М.* Іван Франко: Життя і діяльність. Значіння. Відень, 1917; *Багалій Д.* Іван Франко як науковий діяч. «Україна», 1926, кн. 6; *Возняк М.* Іван Франко в добі радикалізму. Там само; *Грушевський М.* Апостолові праці. Там само; *Возняк М.* Матеріяли до життєпису Івана Франка. «За сто літ», 1927, кн. 1; *Свєнціцький І.* Суспільне тло творчости Івана Франка. «ЗНТШ», 1930, т. 99; *Гординський Я.* Сучасне франкознавство (1916—1932). Там само, 1935, т. 153; *Manning C.* Ivan Franko. New York, 1938; Іван Франко: Статті і матеріали, зб. 1—12. Львів, 1948—65; *Nervlý M.* Ivan Franko, ukrajinský basnik-revolucionár. Praha, 1952; *Дорошенко В.* Великий Каменяр: життя і заслуги Івана Франка. Вінніпеґ, 1956; Іван Франко як історик: Збірник статей. К., 1956; *Шаховський С.* Майстерність Івана Франка. К., 1956; *Вервес Г.* Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70—90-х XIX ст. К., 1957; *Винар Л.* Історичні праці Івана Франка. В кн.: Збірник «Української літературної газети 1956», Мюнхен, 1957; Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Братислава, 1957; *Ломова М.* Етнографічна діяльність Івана Франка. К., 1957; *Возняк М.* Велетень думки і праці. К., 1958; *Jakóbiec M.* Iwan Franko. Warszawa, 1958; *Журавська І.* Іван Франко і зарубіжні літератури. К., 1961; *Білецький О.* Художня проза. Поезія. Світове значення Івана Франка. В кн.: *Білецький О.* Зібрання праць, т. 2. К., 1965; *Кирилюк Є.* Вічний революціонер. К., 1966; *Кравців Б.* Суспільно-політичні погляди Івана Франка й радянське франкознавство. В кн.: Іван Франко про соціялізм і марксизм. Нью-Йорк, 1966; *Стецюк В.* Іван Франко як класичний філолог. «ЗНТШ» (Нью-Йорк), 1967, т. 182; *Кравець М.* Іван Франко — історик України. Львів, 1971; *Сверстюк Є.* Іван Франко: широке море України: Документи самвидаву з України. Париж, 1972; *Рудницький Л.* Іван Франко і німецька література. Мюнхен, 1974; *Wacyk N.* Ivan Franko: His Thoughts and Struggles. New York, 1975; Actes de la journée Ivan Franko. Sorbonne, le 12 Novembre 1977. Париж—Мюнхен, 1977; *Hlynsky B.* Ivan Franko et Emile Zola. Hamburg, 1979; *Войтюк А.* Літературознавчі концепції Івана Франка. К., 1981; *Дей О.* Іван Франко. К., 1981; Шляхами Івана Франка на Україні. Львів, 1982; Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО, кн. 1—3. К., 1990; *Горак Р., Гнатів Я.* Іван Франко, т. 1—10. Львів, 2000—09; *Корнійчук В.* Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики. Львів, 2004; *Арсенич П.* Іван Франко і Прикарпаття. Івано-Франківськ, 2006; *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота. К., 2006; *Гундорова Т.* Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. К., 2006; *Злупко С.* Іван Франко і економічна думка світу. Львів, 2006; *Якимович Б.* Іван Франко — видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів, 2006; Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка, т. 1—2. Львів, 2008—10; *Тихолоз Б.* Філософська лірика Івана Франка: діалектика поетичної рефлексії. Львів, 2009; Бібліотека Івана Франка: науковий опис, т. 1. К., 2010; *Гнатюк М.* Іван Франко і проблеми теорії літератури. К., 2011; Спогади про Івана Франка. Львів, 2011.

Б.З. Якимович.

ФРАНКО́ Петро Іванович (21.06. 1890—28.06.1941) — військ. діяч, педагог, учений. Син І.*Франка*. Н. в с. Нагуєвичі (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Закінчив *Академічну гімназію у Львові* (1910), навч. на хімічному ф-ті Львів. політехніки (1911—14). Активний учасник студентського, січового і пластового руху в *Галичині*. У роки *Першої світової війни* — старшина *Легіону Українських січових стрільців* на рос. фронті. З утворенням *Західноукраїнської Народної Республіки* — організатор і командир летунських частин, командувач авіації *Української Галицької армії* в роки *українсько-польської війни 1918—1919*. Із весни 1919 — член місії Червоного Хреста у справах військовополонених в Італії. Після війни — професор г-зії в *Коломиї*, *Львівського таємного українського університету* (1923—31), наук. співробітник НДІ в *Харкові* (1932—36). 1939—41 — директор музею І.Франка у *Львові*.

Автор низки споминів з історії визвол. змагань 1914—23.

Із початком німецько-рад. війни 1941—45 в червні 1941 вивезений рад. владою зі Львова. Загинув під час спроби втечі з поїзда на станції Прошова Терноп. р-ну Терноп. обл., яким НКВС УРСР намагався вивезти його на схід. За ін. даними, загинув у катівнях НКВС УРСР.

Літ.: *Фостаковський І.* Летунство. В кн.: Українська Галицька армія, т. 1. Вінніпег, 1958; За волю України: Історичний збірник УСС. 1914—1964. Нью-Йорк, 1967; Син Каменяра. «Вільна Україна», 1990, 30 червня; *Мельничук П.* Петро Франко — мій учитель. «За вільну Україну», 1991, червень; *Науменко К.* Сотник Петро Франко. «Армія України», 1993, 4 травня; *Франко З.* З невідомих обставин. «Україна», 1998, ч. 8.

К.Є. Науменко.

П.І. Франко.

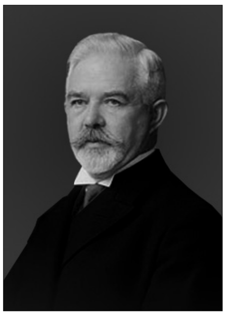
ФРА́НКО-РОСІ́ЙСЬКА ВІЙНА́ 1812 — див. *Війна 1812*.

ФРА́НКФУРТ Соломон (Шоломон) **Львович** (1866—1954) — учений-аграрій, громад. і держ. діяч. Один із організаторів с.-г. дослідної справи в Україні. Н. в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Спец. агрономічну освіту здобув у Цюрихському ун-ті. Член Т-ва ремісничої праці (ТРП) для навчання єврейс. молоді с.-г. і ремісничій майстерності. 1896 під наук. кер-вом проф. К.Тімірязєва захистив дисертацію на здобуття наук. ступеня магістра сільс. госп-ва на тему: «Про фізичну роль деяких складових частин насіння». До 1900 працював приват-доцентом у Московському с.-г. ін-ті, проходив наук. стажування у відомого вченого, професора Є.Шульца в Цюриху (Швейцарія), а також на Ротамстедській станції. 1896 побачила світ його фундаментальна монографія «Методи хімічного дослідження речовин рослинного походження».

С.Л. Франкфурт.

Із 1901 жив у *Києві*, де очолив агрохімічну лабораторію Південнорос. т-ва заохочення землеробства і сільс. пром-ті. Ортодоксальний прибічник П.*Столипіна* щодо втілення його аграрної реформи. 1901—18 — зав. мережі дослідних полів *Загальноросійського товариства цукрозаводчиків*. 1901—17 — старший фахівець Департаменту землеробства. 1909 — один із засновників Київ. агрономічного т-ва. Розробник програми і схеми всіх польових дослідів із цукровим буряком, 1905 — картоплею, зерновими колосовими, що проводила мережа дослідних полів Загальнорос. т-ва цукрозаводчиків. 1901 — співавтор (разом із Б.Рожественським) однієї із кращих для свого часу «Інструкції ставлення дослідів з буряками» та першої в країні повноцінної методики проведення польового досліду. Займався вивченням оптималь-

В.А. Францев.

І.М. Францевич.

них норм висіву озимої пшениці та порівняльної ефективності від внесення форм фосфатних добрив. Завдячуючи Ф. у світ. практиці остаточно ствердилося поняття — «культура цукрового буряку». Один з ініціаторів проведення 1-го Всеукр. агроекон. з'їзду в Києві 22—26 жовтня 1917, що визнав цукровиробництво як одну з основоположних складових існування державності України та визнав за доцільне створення для його достойного існування Наук. хліборобської академії.

1917—20 — член *Конституційно-демократичної партії*, активний учасник політ. подій. 1917 — уповноважений мін-ва землеробства Тимчасового уряду О.*Керенського* в Україні; товариш (заст.) міністра землеробства *Української Народної Республіки* (доби *Української Центральної Ради*) та *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського*; член Вищої земельної комісії УНР; Комісії із заснування УАН; фундатор Київ. обласного союзу хіміків. 1918 — член правління Союзу пром-сті, торгівлі, фінансів і сільс. госп-ва. 1918—19 — директор Миронівської дослідної станції. Автор першої її наук. програми діяльності. 1920 запропонував присвоїти першому виведеному на станції сорту пшениці назву «Українка 0246». 1919—20 —голова С.-г. наук. к-ту України. 1920 — зав. науково-дослідного відділу Головцукру.

Наприкінці 1920 емігрував до Німеччини. Член Соціал-демократ. партії Німеччини. До 1924 працював торг. представником насіннєвої фірми «Раббетге і Гізеке» в УСРР. Із 1921 — член Центр. правління і керівник Закупівельного т-ва Всесвітнього союзу ТРП, завдяки йому Всесвітній ТРП зміг об'єднати роботу відділень у різних країнах світу під назвою — «Освітні ресурси і технологічний тренінг». Із 1924 — директор ТРП в Лондоні (Велика Британія). 1940 емігрував до США і взяв активну участь у роботі Надзвичайного к-ту у справах Союзу ТРП в Нью-Йорку. Із 1947 очолив Всесоюзний союз ТРП, до складу якого входило 76 відділень у різних країнах світу.

Автор понад 100 наук. і науково-популярних праць агробіологічного спрямування.

П. у м. Йонкерс (шт. Нью-Йорк, США).

Літ.: *Вергунов В.А.* С.Л. Франкфурт і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи (1901—1920 рр.). «Історичні записки: збірник наукових праць» (Луганськ), 2006, вип. 11; *Його ж.* Франкфурт Соломон (Шоломон) Львович, професор. В кн.: Миронівський інститут пшениці імені В.М. Ремесла Національної академії аграрних наук України (1912—2012). Миронівка, 2012.

В.А. Вергунов.

ФРА́НЦЕВ Володимир Андрійович (05.04(24.03).1867—19.03.1942) — рос. учений-славіст. Д-р слов'ян. філології, професор (1903). Дійсний член РАН (1921), іноз. член Чеської академії наук і мист-в (1904), чл.-кор. Болг. АН (1926). Н. в м. Новогеоргієвськ (польс. Модлін; нині у складі м. Нови-Двур-Мазовецькі Мазовецького воєводства, Польща). Закінчив історико-філол. ф-т Варшавського ун-ту (1886—90). Із 1900 — доцент, із 1903 — професор славістики Варшавського ун-ту до його евакуації, 1915—21 — професор ун-ту в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ). Із 1921 і до кінця свого життя жив у Празі (Чехословаччина), де був професором слов'ян. філології *Карлового університету*, членом ряду рос. наук. і культ. орг-цій у Чехословаччині, а також членом Чеського королів. наук. т-ва, Чеського етногр. т-ва, *Слов'янського інституту в Празі*, де працював у Комісії видання «Джерел до історії слов'янських взаємозв'язків» і Т-ві по вивченню Словаччини і Підкарпатської Русі. Автор понад 300 робіт. Найголовніші праці: «Матица сербская в Вудишине» (1897), «А.Пушкин в чешской литературе» (1898), «Главнейшие моменты в развитии чешского славяноведения» (1901), «Русские посольства в Чехии в XVI ст.» (1902), «Очерки по истории чешского возрождения» (1902), «Письма Вячеслава Ганки из славянских земель» (1905), «Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст.» (1906), «Корреспонденция П.Й.Шафарика с русскими учеными» (1927—28), «Пушкин и польское восстание 1830—1831 гг.» (1929) та ін.

Ще 1899 Ф. здійснив поїздку по Угор. Русі (*Закарпатській Україні*), займався там науково-пошуковою роботою, результатом якої стала його історіографічна праця «Обзор важнейших изучений Угорской Руси», опублікована у *Варшаві* в «Русском филологическом вестнике» (1901, № 1—2). Підтримував творчі зв'язки із закарпат. діячами Є.Фенциком, Є.*Сабовим,* листувався з багатьма відомими слов'ян. вченими, у т. ч. з І.*Срезневським.*

П. у м. Прага.

Бібліогр.: *Лаптева Л.П.* В.А. Францев: Библиографический очерк и классификация трудов. «Slavia» (Praha), 1966, rocnik 35, sesit 1.

Літ.: *Яворский Ю.А.* Из истории научного исследования Закарпатской Руси. Прага, 1928; *Серапионова Е.П.* Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20—30-е годы). М., 1995; *Лаптева Л.* Владимир Францев и чешская славистика. «Русское слово: издание русской диаспоры», 2012, № 2.

С.В. Віднянський.

ФРАНЦЕ́ВИЧ Іван Микитович (03.08.1905—14.02.1985) — учений у галузі фізичної хімії та матеріалознавства. Дійсний член АН УРСР (1961). Герой Соц. Праці (1969). Засл. діяч н. і т. УРСР (1965). Н. в м. *Полтава.* Після закінчення Харків. ін-ту нар. освіти (1929) працював у цьому ін-ті викладачем, із 1936 — зав. кафедри. Із 1934 — проф., чл.-кор. ВУАН. Із 1939 — заст. директора Ін-ту чорної металургії АН УРСР. 1945—57 — зав. кафедри Київ. ун-ту, 1952 — керівник лабораторії спецсплавів АН УРСР. 1955—73 — засновник і перший директор Ін-ту металокераміки і спецсплавів АН УРСР (із 1964 — Ін-т проблем матеріалознавства АН УРСР), із 1974 працював завідувачем відділу цього ін-ту.

Наук. праці Ф. присвячені дослідженням у галузі фізики твердого тіла, електрохімії, кінетики гетерогенних реакцій і каталізу, хімії поверхневих явищ і корозії. Ученим розроблений технологічний процес отримання залізних порошків універсального призначення і на їх основі — металокерамічних виробів нового типу.

Лауреат Держ. премії СРСР (1950), Держ. премії УРСР (1969), премій АН СРСР ім. П.Соболевського (1977) та ім. Н.Курнакова (1983).

П. у м. *Київ.*

1985 Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР присвоєно ім'я акад. І.Францевича.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Иван Никитович Францевич. К., 1985; Академія наук України: Персональний склад.

К., 1994; Францевич Иван Никитич (www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id =12482).

Г.Г. Денисенко.

ФРАНЦИСКА́НСЬКА МЕ́ТРИКА, Францисканський кадастр — поземельний кадастр *Галичини*, проведений австрійс. урядом 1819—20. Назва походить від імені австрійс. імп. Франца I Габсбурга, в роки правління якого був проведений перепис. Ф.м. описує розміри поміщицьких маєтків і сел. громад, якість ґрунту і стан використання земельних угідь, поземельні доходи, відображає зміни в землекористуванні, що сталися після укладення першої — *Йосифинської метрики.*

Літ.: Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики: Перші поземельні кадастри Галичини: Покажчик населених пунктів. К., 1965.

Ф.І. Стеблій.

ФРАНЦИСКА́НЦІ — назва членів катол. ордену (чину). Орден був заснований святим Римо-катол. церкви Франциском Ассізьким (Джованні Бернардоне; 1181—1226) і мав назву «Орден братів менших» (лат. «Ordo Fratrum Minorum»). Виникнення ордену пов'язане з церк. кризою, поширенням в Європі єретичних рухів та невдоволенням широких мас різким збагаченням Римо-катол. церкви. Франциск розпочав проповідь у м. Ассізі (Центр. Італія) 1206—08, наголошуючи на необхідності слідувати Ісусу Христу в усьому, бути убогим, послушним та цнотливим у братерській спільноті подібно апостолам. Підкреслювалася також необхідність збереження чистоти Євангелія та проповіді Святого Письма тощо. 1207 Франциск заснував братство мінoритів, а 1209 Папа Римський Інокентій III усно благословив складений св. Франциском статут (правило) ордену. Остаточно орден був затверджений папою Гонорієм III 1223. Разом з орденом домініканців Ф. утворили новий тип чернечих спільнот — вони постулювали ідеал жебрущих ченців, які вели мандрівний спосіб життя. Становлення ордену тривало в 13 ст. за часів перших двох генералів ордену Іоанна Паренті та Іллі з Кортони, а також святих Бонавентури і Антонія Падуанського. Він мав централізовану систему, яка з часом зазнала певних деформацій, стала громіздкою, але існували й міцні демократ. начала. Орден став мобільним та дієвим, протягом короткого часу поширився в Європі, насамперед в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині. Ф. швидко відійшли від ідеалів жебрацтва і цілковитої відсутності власності; прагнення повернутися до первісних ідеалів спричинили неодноразові розколи ордену. 1517 виникли адміністративно автономні спільноти: обсерванти, які суворо притримувалися ладу життя, накресленого Правилом Франциска Ассізького, та конвентуали, що неприхильно ставилися до жебрацького способу життя. 1528 з обсервантів виділилися послідовники Матфея Басчіо, які завдяки спец. головному убору отримали назву «капуцини». Виникли також різні відгалуження: амадеїти, кларетини, реформати, реколекти, дискальціати (алькантаристи) та ін. 1897 Папа Римський Лев XIII об'єднав реколектів, алькантаристів, реформатів і обсервантів у один орден Менших братів.

Орден упродовж усієї історії свого існування був одним із найчисельніших в середовищі Римо-катол. церкви. Наприкінці 18 ст. він налічував 150 тис. осіб. Однак уже в 19 ст. їхня кількість суттєво зменшилася: 45 тис. у 1862, 25 тис. у 1884.

Паралельно діяли жін. відгалуження ордену — сестри клариски (від імені засновниці — сестри св. Франциска св. Клари), а також спільнота світських братів і сестер — «терціаріїв».

Ф. дали Римо-катол. церкві майже 500 святих, часто обіймали високі церк. посади, були легатами, *нунціями*, також єпископами, *кардиналами* та ін. Велику увагу вони традиційно приділяли богослов'ю, проповідництву, науці та освіті взагалі, доброчинності, з їхнього середовища вийшло багато вчених у галузі точних і гуманітарних наук, які викладали в провідних європ. ун-тах (Антоній Падуанський, Роджер Бекон, Раймунд Луллій, Вільям Оккам та ін.). У 13—15 ст. Ф. створили ун-ти в Парижі, Тулузі (обидва міста у Франції), Оксфорді, Кембриджі (обидва міста в Англії), Падуї, Болоньї, Флоренції, Римі, Мілані (усі міста в Італії), Саламанці (Іспанія), Кельні (Німеччина) та ін. 1565 орден дістав дозвіл володіти костьолами й монастирями (конвентами), мати власність, займатися пастирськими обов'язками, утримувати школи й колегіуми. У 16 ст. францисканські місії поширилися по всій Америці (Мексика, Перу, Еквадор, Чилі) та Азії (особливо відомою була місія в Японії).

Перші дані про появу Ф. на Русі відносяться до 13 ст. Відомо, зокрема, що орден брав участь у дипломатичних контактах кн. *Данила Галицького* з Римом. Пізніші францисканські легенди датують 13 ст. заснування монастирів у *Києві* та *Львові.* Однак, згідно з документами, перші францисканські монастирі були засновані в 14 ст. (у *Перемишлі*, Львові, Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та ін.). Із 1378 на укр. землях *Королівства Польського* та *Великого князівства Литовського* діяло місійне Т-во братів-пілігримів, створене з домініканців та Ф., які поширили свою діяльність у т. ч. на Крим (Кафа (нині м. *Феодосія*), Солдайя; нині м. *Судак*). Після розколу ордену на конвентуалів і обсервантів в укр. землях Королівства Польського і ВКЛ кількісно переважали саме осідки обсервантів, яких називали тут *бернардинцями* (від імені св. Бернарда із Сієни, на честь якого було затитуловано перший обсервантський монастир у *Кракові*). 1471 київ. *воєвода* М.*Гаштовт* організував поміж бернардинців групу місіонерів, що розпочала діяльність у Києві, однак їхній монастир тут був заснований аж 1623.

Кількість францисканських (а особливо — бернардинських) фундацій активно зростала в 1-й пол. 17 ст. З часом сформувалися окремі структури для рус. земель. В ордені братів-конвентуалів 1625 була створена самостійна Русько-Литов. провінція ордену св. Антонія Падуанського, 1686 вона була поділена на Руську та Литовську, а 1819, уже з наказу царської адміністрації, знову об'єднана. 1628 було створено Рус. провінцію бернардинського ордену. У 18 ст. різко зросла кількість капуцинських монастирів. Після поразки *польського повстання 1830—1831* і особливо *польського повстання 1863—1864* усі відгалуження францисканcь-

кого ордену майже припинили своє існування на території підрос. України; їхні структури залишилися у підавстрійс. укр. землях (*Галичина*, *Закарпатська Україна*, *Буковина*). У міжвоєнний період на західноукр. землях під владою Польщі відбувалася певна активізація ордену, але з початком *Другої світової війни* та падінням Польщі Ф. були змушені цілковито припинити свою діяльність на території, яка увійшла до *СРСР*. На сучасному етапі орден Ф. налічує понад 17 тис. ченців, має 2651 монастир у 104 країнах.

В Україні перші повоєнні роки принесли хвилю переслідувань Римо-катол. церкви, у т. ч. й ордену Ф. У результаті орден у сталінські часи був фактично ліквідований; залишився лише один францисканець — о. Мартиніян-Войцех Дажицький (1918—2009), який після заслання діяв на Вінниччині. Орден відродився в незалежній Україні, гол. чином завдяки зусиллям о. М.-В.Дажицького. 2004 була заснована наймолодша францисканська провінція — Святого Архангела Михаїла (центр — у *Житомирі*). Сьогодні до неї входить понад 80 ченців, вона має 17 чернечих домів. Особливо поширений вплив Ф. у Галичині, на *Волині*, *Поділлі* (найбільші монастирі діють у Житомирі, *Гусятині*, *Збаражі*, *Раві-Руській*, *Ковелі*, *Судовій Вишні*), але є також осередки в Києві, Феодосії, Шостці (місто Сум. обл.) та ін. Із 1995 діє Францисканська школа євангелізації. Із 2001 орден проводить реколекції в Криму.

Офіц. веб-сайт Провінції Святого Архангела Михаїла Ордену братів менших (францисканців): http://www.ofm.org.ua.

Літ.: *Kantak K.* Bernardyni polscy, t. 1: 1453—1572. Lwów, 1933; *Loenertz R.* La Société des Frères Pérégrinants. Romae, 1937; Історія Церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1—3. К., 1994; *Андреев А.* Монашеские ордена. М., 2001; Рэлігія і царква на Беларусі. Мінск, 2001; Святий Франциск з Ассижу і його чин. Львів, 2001.

Ю.А. Мицик, Н.О. Сінкевич.

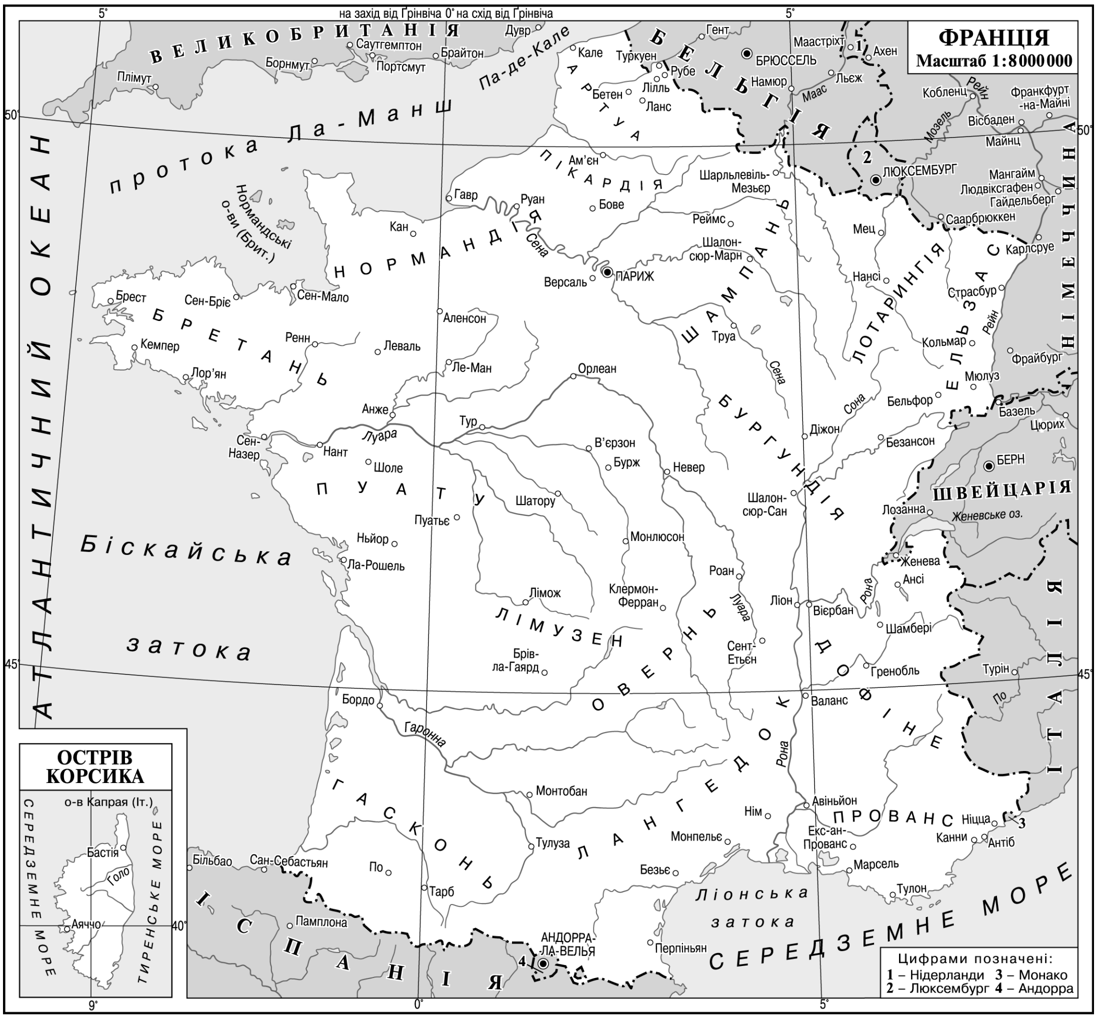
Франція. Париж. Собор Паризької Богоматері. Вид з боку річки Сени. Фото 2012.

ФРА́НЦІЯ, Французька Республіка (France, République Français) — д-ва на заході Європи. Площа 551 тис. км^2, населення 64,7 млн осіб (2010). За адм.-тер. поділом Ф. складається зі 101 департаменту (96 — у метрополії і 5 заморських департаментів). Столиця — м. Париж. Офіц. мова — французька. Грошова одиниця — *євро*.

Ф. — президентсько-парламентська республіка. За Конституцією 1958 главою д-ви є президент, який відповідно до конституційних змін 2008 обирається на 5 років. Законодавча влада належить двопалатному парламенту: Сенату і Нац. зборам. Ф. — впливовий учасник міжнар. відносин. Вона є членом *Організації Об'єднаних Націй*, включно зі статусом постійного члена *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй*, *Міжнародного валютного фонду*, *Світової організації торгівлі*, *Ради Європи*, *Організації з безпеки і співробітництва в Європі*, *Північноатлантичного альянсу*, Франкофонії (з 1986), «великої вісімки» та «великої двадцятки» провідних д-в світу.

Ф. традиційно відіграє важливу роль в істор. розвитку Європи. Після походів Юлія Цезаря 58—51 до н. е. Галлія перебувала у складі Рим. д-ви (див. *Рим Стародавній*). У ході *Великого переселення народів* тут виникло Франкське королівство (кін. 5 ст.), яке під час правління Карла Великого перетворилося на імперію (800), охопивши також італ., нім., іспан. та слов'ян. землі. Держава Карла Великого, як і будь-яка ранньосередньовічна імперія, неминуче розпалася. За Верденською угодою 843 на частині її теренів утворилося Західнофранкське королівство. Поступово воно перетворилося на централізовану д-ву. Процес централізації супроводжувався зіткненням франц. королів із *папством* — претендентом на верховну владу в Зх. Європі — й поразкою останнього. Із скликанням Ген. штатів (представницького органу *духовенства*, *дворянства* і «третього стану») 1302 Ф. набула форми станової монархії і невдовзі втягнулася у боротьбу проти Англії — Столітню війну (1337—1453). У 16—17 ст. у Ф. встановився й зміцнився *абсолютизм*, гол. опорою якого було дворянство. Країну виснажували гугенотські війни, релігійні за формою і громадянські за своєю сутністю з їхніми жорстокими різанинами (Варфоломіївська ніч 1572 та ін.). В 17 ст. посилилося проникнення Ф. на зарубіжні ринки (Канада, Близький та Середній Схід, Пд. Америка), йшло заснування франц. заморських колоній. Із 2-ї пол. 17 ст. у суперництві з *Габсбургами* Ф. намагалася ствердити свою гегемонію у Зх. Європі. Поворотним пунктом у розвитку країни стала революція 1789—94 (див. *Французька революція 1789—1804*), в ході якої було скинуто абсолютистську монархію та проголошено республіку. Наполеонівські війни 1799—1814 змінили розвиток не лише Ф., а і Європи та світу. Поразка імп. *Наполеона I* Бонапарта привела до перерозподілу сфер впливу в Європі на *Віденському конгресі 1814—1815*, рішення якого повернули Ф. в її етнічні територіальні межі. Реставрація королів. династії Бурбонів, котрі, за висловом Ш.-М.Талейрана, «нічого не забули і нічому не навчилися» на досвіді революції, не завершила політ. боротьбу між французькими монархістами і республіканцями. Революц. події 1830 і 1848 посприяли модернізації екон. укладу Ф., але так і не вирішили проблеми ефективності *конституційної монархії* в конкурентній боротьбі з ін. європ. націями. 1870 монархія остаточно впала внаслідок франко-пруської війни та вересневої революції. З кінця 19 ст. Ф. перетворилася на одну з наймогутніших держ. потуг, відігравши важливу роль у *Першій світовій війні* та *Другій світовій війні*, формуванні повоєнних міжнар. відносин.

У середньовіччі зв'язки Ф. з Руссю мали епізодичний характер: відомо про шлюб короля Генріха I з *Анною Ярославною*, донькою кн. *Ярослава Мудрого* (1049) та про виступ на Ліонському соборі «рутенського архієпископа Петра» (1245; див. *Петро Акерович*).

У добу *Відродження* до Ф. починають приїздити на навчання русини: з 2-ї пол. 14 ст. — у Сорбонну, з 17 ст. — у Страсбурзький ун-т. В 1643—45 у Парижі здобував освіту І.Ужевич, який склав латиною граматику староукр. мови (див. *Граматика Івана Ужевича*). З появою *Війська Запорозького* франц. дипломатія стала розглядати козаків як інструмент військ. впливу на *Османську імперію* та потенційних найманців для ведення війн у Європі. Створена у Ф. «Ліга християнської міліції» в 1617—18 вела переговори з П.*Конашевичем-Сагайдачним* про участь козаків у боротьбі з Осман. імперією. Щоб залучити їх до війни проти іспанських Габсбургів, франц. посол у *Варшаві* Н. де Брежі рекомендував правителю Ф. кардиналу Дж.Мазаріні «дуже здібного полководця» Б.*Хмельницького,* який 1645 вирушив до Парижа, щоб обговорити вступ запорожців на франц. службу.

З початком *Національної революції 1648—1676* Ф. докладала зусиль, щоби примирити *Річ Посполиту* з козац. д-вою та запобігти зближенню останньої з моск. царем. З такими намірами кардинал Дж.Мазаріні посилав свого агента до Б.Хмельницього. Ф. як союзник Речі Посполитої підтримала *Гадяцький договір 1658.* За гетьманування П.*Дорошенка* Париж відряджав посла у Варшаві Ф.-Г. де Бетюна до *Чигирина*, щоби схилити на свій бік козац. військо для війни з австрійськими Габсбургами. Під час *Північної війни 1700—1721* Ф. прихильно поставилася до незалежницького курсу гетьмана І.*Мазепи*, допомагаючи йому укласти українсько-швед. союз. Зазнавши поразки і пішовши в еміграцію, мазепинці продовжували користуватися підтримкою франц. урядовців та діячів к-ри. На військову і дипломатичну службу Ф. прийняла сина гетьмана П.*Орлика — Г.Орлика.* Негативний резонанс викликало у Ф. вчинене *Катериною II* зруйнування *Запорозької Січі.* У складеному з цього приводу меморіалі міністра закордонних справ Ш.-Г. де Вержена пропонувалося урядові «увійти в зносини з козаками» для проведення відплатної акції рос. імператриці. Симпатії Ф. до укр. козацтва позначилися і на її стосунках з гетьманом К.*Розумовським*, який

Франція. Страсбург. Будинок Європейського суду з прав людини. Фото 2012.

підтримував зв'язки з нею через історика і лікаря Н.-Г.Леклерка, а 1765 був прийнятий при королів. дворі.

Інформація про укр. справи надавалася в урядовому час. «Gazette de France», а також містилася у працях історико-геогр. та етногр. характеру Ж. де Люка, *Вольтера*, Ф.Леклерка, П.*Шевальє*, Ж.-Б.*Шерера*, Ж.*Балюза* та ін. 1650 у Руані з'явилося перше спец. українознавче дослідження — книга Г. де *Боплана*.

Після повалення Бурбонів 1789 укр. проблема у політиці Ф. фігурувала в контексті висунутого революцією гасла допомоги поневоленим народам у здобутті свободи. Провідну роль у цьому відігравав Конвент, який 1793 направив своєму агенту в *Стамбулі* інструкцію про організацію повстання в Україні. Доба імп. Наполеона I Бонапарта надала франц. політиці стосовно України виразного антирос. забарвлення. Для поборювання Рос. імперії у Ф. розроблялися плани утворення сателітних д-в на укр. землях (*«Наполеоніда»* та ін.), інспірувалася в Європі пропаганда відновлення укр. незалежності. 1812 наполеонівська армія під час походу проти Росії мала наміри розгорнути бойові дії в Україні, але вони обмежилися лише *Волинню. Кримська війна 1853—1856* продемонструвала наміри Ф. використати укр. терени як плацдарм для ударів по Рос. імперії. Англо-франц. ескадра влаштувала бомбардування міст у Причорномор'ї, а підрозділи франц. армії десантувалися в *Євпаторії* (1854), *Керчі* (1855), брали участь (понад 50 тис. вояків) у штурмі *Севастополя* (див. *Севастопольська оборона 1854—1855*).

З 2-ї пол. 19 ст. з Ф. пов'язувала свої творчі інтереси дедалі зростаюча кількість укр. діячів мист-ва, освіти й науки. У 1860—63 у Парижі жила Марко *Вовчок*, яку єднала професійна праця з Ж.Верном, Жорж Санд, П.*Меріме*, Г.Флобером, перекладачем і видавцем П.-Ж.Етцелем (завдяки останньому її повість «Маруся» витримала у Ф. десятки видань). Помітним фактором худож. життя Ф. ставали представлені на її виставках твори М.Башкирцевої, В.*Орловського*, М.*Пимоненка*, С.*Васильківського*, С.Ловицької, М.*Бойчука*, О.*Архипенка*, М.*Паращука*, М.*Кричевського*, С.*Гординського*, М.*Глущенка*, ін. майстрів живопису, скульптури та графіки. В 1930—50-х рр. на франц. кіноекрані демонструвалися стрічки режисера Є.Деслава (*Слабченка*). В учбових закладах, наук. працях і пресі популяризували укр. к-ру і мову франц. славісти Л.-П.*Леже*, А.Рамбо, М.Шерер, географ Е.Реклю, соціаліст Б.Малон, історики-емігранти І.*Борщак*, О.*Шульгин* та ін. В 1887—1900 у Парижі вів виклади антропології Ф.*Вовк*. Там же в Рос. вищій школі сусп. наук читав лекції М.*Грушевський*. В останні десятиліття 19 — на поч. 20 ст. важливий вклад у дослідження франц. історії внесли вчені Київ., Харків., Новорос. ун-тів на основі опрацьованих в архівах Ф. численних документальних фондів. Їхні праці (І.*Лучицького*, Г.*Афанасьєва*, П.Ардашева) одержали найвищі оцінки у Ф. Ефективних результатів у дослідженнях досягли природознавці з України. У 1880-х рр. тут почав свій наук. шлях В.*Вернадський*, відзначений премією Франц. академії. Тісні зв'язки з наук. установами на території України встановив паризький Ін-т Пастера, де працювали М.*Гамалія*, Д.*Заболотний*, Л.Цинковський та ін. біологи і медики і де з 1888 до кінця життя керував наук. розробками професор з Новорос. ун-ту І.*Мечников* — лауреат Нобелівської премії (1908). У цей же період роль провідного міжнар. центру мор. біології виконувала створена професором Київ. ун-ту О.Коротневим на півдні Ф. Вілла-Франкська зоологічна станція, котра працювала під його кер-вом 30 років і після I світ. війни перейшла у відання Паризького ун-ту.

На поч. 20 ст. Ф. стала місцем масової українсько-заробітчанської еміграції, і вже 1908 укр. емігранти заснували свою першу орг-цію — Гурток українців у Парижі. Проголошення й діяльність *Української Народної Республіки* викликали неоднозначне ставлення офіційної Ф., яка спочатку надіслала до *Києва* своїх представників з інформативними цілями, а наприкінці 1917 — ген. Ж.*Табуї*, котрий, діставши акредитацію при *Генеральному секретаріаті Української Центральної Ради*, виконував функції посла до лютого 1918. Не визнаючи в подальшому укр. д-ви, Ф. вимагала включення укр. армії в заг. рос. антибільшовицький фронт. 1918 вона взяла участь в інтервенції *Антанти* на Півдні України, висадивши в *Одесі* та ін. містах своє військо. На *Паризькій мирній конференції 1919—1920* франц. дипломатія займала позицію, яка завдала труднощів у роботі делегації УНР і *Західноукраїнської Народної Республіки*. Після закінчення війни у Ф. знайшли пристановище гол. установи й урядовці УНР в екзилі, у т. ч. С.*Петлюра* (1924—26), В.*Винниченко*, який жив і працював тут протягом 30 років. На поч. 1920-х рр. заг. кількість українців, переважно вояків *Армії Української Народної Республіки*, політ. діячів, колишніх військовиків Рос. експедиційного корпусу у Ф., сягала бл. 5 тис. осіб. Ф. відкрила свої кордони й для нової хвилі заробітчанської еміграції із західноукр. земель, кількість якої коливалася в міжвоєнні роки від 20 до 50 тис. осіб. Під час II світ. війни нім. окупанти влаштували у Ф. табори примусових робіт, куди направляли й українців. Частина з них включилася у франц. *рух Опору*, де діяли також окремі формування — курені ім. І.Богуна (820 осіб) та ім. Т.Шевченка (546 осіб), партизан. загони і групи «Щорс», «Полтава», «Каховка», орг-ція *«Український народний фронт»*. Героєм французького руху Опору став В.*Порик*. Після II світ. війни укр. громади Ф. поповнилися емігрантами з числа «переміщених осіб». Заг. кількість українців Ф., зареєстрованих консульською службою 2010, склала 35 тис. Вихідці з України зосереджуються головно в Парижі та його околицях, Ліллі, Ліоні. Вони утворили десятки громадсько-політ., культ., реліг. орг-цій. У Сарселі з 1951 розгор-

Франція. Париж. Єлисейський палац. Вид з боку парку. Фото 2010.

нуло студії європ. відділення *Наукового товариства імені Шевченка*, яке видало багатотомну *«Енциклопедію українознавства»*.

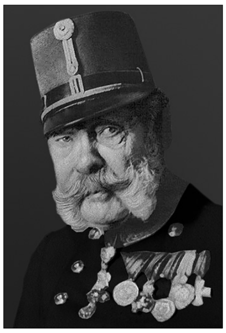
У повоєнній зовн. політиці Ф. приділяла увагу культ. і наук. обмінам з УРСР. Повномасштабні міждерж. взаємини з Україною Ф. встановила 24 січня 1992. 16 грудня 1996 між двома країнами у Парижі підписано Договір про взаєморозуміння та співробітництво, яким закладено основи широкого розвитку французько-укр. відносин. 2004 у Парижі відкрито Укр. інформаційний центр.

Літ.: *Борщак І.* Україна в Парижі: мандрування й пам'ятки. «Україна» (Париж), 1949—53, ч. 2—10; *Koultchytskyj A.* L'étude psycho-sociale de l'émigration ukrainienne en France. Paris, 1957; *Kosyk W.* La politique de la France à l'égard de l'Ukraine: Mars 1917 — Février 1918. Paris, 1981; *Асєєва Н.Ю.* Українсько-французькі художні зв'язки 20—30-х років XX ст. К., 1984; L'Ukraine et la France au XIX siècle. Paris, 1987; *Пащенко В.І., Рягузова Г.М.* Українсько-французькі літературні взаємини. В кн.: Українська література в загальнослов'янському і світовому контексті, т. 3. К., 1988; *Асеева Н.Ю.* Париж. В кн.: *Асеева Н.Ю.* Украинское искусство и европейские художественные центры: конец XIX — начало XX века. К., 1989; *Варварцев Н.Н.* Украина—Франция: обмен научными и техническими знаниями (60—90-е годы XIX в.). В кн.: Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. К., 1990; *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручик Людовика XV-го. К., 1991; *Жуковський А.* Михайло Грушевський і Франція. «Український історик», 1991, № 3—4; 1992, 1—4; «Хроніка 2000», 1995, вип. 2—3: Україна—Франція; *Cvengroš G.* La Republique Démocratique Ukrainienne — la Republique Française (1917—1922). Lviv, 1995; *Варварцев М.М.* Україна в оцінках і свідченнях Заходу: французькі інтерпретації першої половини XIX ст. «Вісник Національної академії наук України», 1996, № 3—4; *Zlenko A., Joukovski A.* La France et l'Ukraine. Paris, 1998; *Ададуров В.* Історія Франції: Королівська держава та створення Нації до кінця XVIII ст. Львів, 2002; *Його ж.* «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів, 2007; *Іваненко О.А.* Українсько-французькі зв'язки: Наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII — початок XX ст.). К., 2009; *Ададуров В.* Проблеми тяглості/перервності та мультикультурності української історії у моделюванні взаємин між Францією й Україною XI—XX ст. [рецензія на: Іваненко О.А. Українсько-французькі зв'язки: Наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII — початок XX ст.)]. «Український гуманітарний огляд» (К.), 2011, вип. 15.

М.М. Варварцев.

ФРАНЦ-ЙО́СИФ I Габсбург (18.08.1830—21.11.1916) — імператор Австрії (з 1848) та король Угорщини (з 1867). За його правління Австрійс. імперія еволюціонувала від *абсолютизму* до *конституційної монархії* (1848, 1860), перетворившись 1867 на дуалістичну д-ву *Австро-Угорщина* із двома панівними націями. В рамках цих змін його нац. політика, охоплюючи поряд з ін. народами імперії українців (русинів), зазнавала неодноразових коливань. Під час *революцій 1848—1849 років в Європі* Ф.-Й. I виявляв прихильне ставлення до українців, враховуючи лояльність лідерів укр. національного руху до династії *Габсбургів*. Наприкінці 1848 за його декретом Львів. ун-т поповнився кафедрою укр. мови і літератури. 1849 він дав дозвіл на об'єднання районів Угорщини, населених переважно українцями, в окремий округ, де їм було надано широкі права участі в місц. адміністрації, шкільній справі. Кілька разів розглядав проект створення в *Східній Галичині* укр. територіальної автономії, але з огляду на опір польс. орг-цій відмовлявся схвалити його.

1848 ліквідував парламент, 1851 скасував конституцію (див. *Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії*), що уповільнило розвиток громад. життя і к-ри в *Галичині*, на *Буковині*, у *Закарпатській Україні* та ін. регіонах. Видана ним 1860 нова конституція була складена на засадах становості, а затверджена 1861 виборча система звузила можливості представництва українців у місц. сеймах. 1866 віддав перевагу польс. *шляхті* в адм., суд., освіт. справах Галичини, внаслідок чого посилилося напруження в українсько-польс. стосунках. Напередодні *Першої світової війни* вживав заходів до полагодження відносин між гол. етносами в Галичині — українським і польським, представництва яких у січні 1914 уклали угоду (див. *Сеймова угода 1914*), котра, проте, лишилася нездійсненою. Із початком війни Австро-Угорщини проти Рос. імперії Ф.-Й. I спирався на підтримку створеної 1914 *Головної української ради* (із 1915 — *Загальна українська рада*), програма якої передбачала запровадження укр. нац. автономії в імперії.

Франц-Йосиф I.

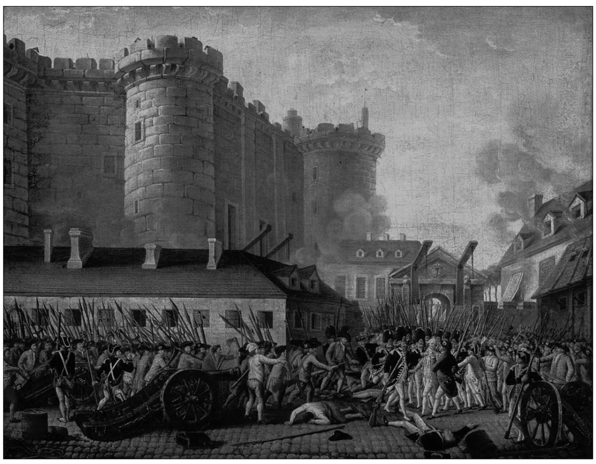
Літ.: *Щербан А.Н.* Его ц. и. к. величество Франц Иосиф I в Народном доме 2 (14) вересня 1880 г. Львов, 1880; *Лозинский С.Г.* Царствование Франца-Иосифа: Политический очерк современной Австрии. Пг., 1916; *Murad A.* Franz Joseph I of Austria and his Empire. New York, 1968; Австро-Венгрия: Опыт многонационального государства. М., 1995.

М.М. Варварцев.

ФРАНЦУ́ЗЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1789—1804, Французька революція кінця 18 століття стала епохальною подією всесвітньої історії. В історіографії триває дискусія щодо хронологічних меж та періодизації Ф.р. У рад. історіографії усталеною була періодизація за ознакою зміни класового складу провідних суспільно-політ. сил, які здійснювали революцію. Тому її верхньою хронологічною межею вважалося завершення періоду правління Директорії та прихід до влади Наполеона Бонапарта (див. *Наполеон I*). Найчастіше історію Ф.р. умовно поділяють на три періоди: 1789—94, коли точилася боротьба між фельянами (прихильниками *конституційної монархії*), жирондистами (республіканцями), якобінцями (радикальними демократами) та роялістами (прихильниками *абсолютизму*); 1794—99 — від страти М.Робесп'єра і до захоплення влади Наполеоном Бонапартом; 1799—1804 — від консульства Наполеона до відновлення Франц. імперії.

Падіння франц. Старого режиму обумовлювалося слабкістю абсолютистської системи. Причини *революції* поступово визрі-

Французька революція 1789—1804. «Здобуття Бастилії». Картина роботи невідомого художника.

вали впродовж правління короля Людовіка XVI Бурбона (1774—92). Місц. власті відстоювали ідеї збереження церк. та дворянських привілеїв та висували претензії на контроль королів. законів. Загострювалися суперечності між вищою *аристократією*, помісним *дворянством* у провінціях та *буржуазією.* Вищий і нижчий клір *духовенства* також був невдоволений своїм становищем. Буржуазія заперечувала цехові порядки. Ремісництво і селянство диференціювалися в соціальному та правовому відношенні. Постійний дефіцит держ. фінансів спричинявся надмірними витратами королівського двору. Для його покриття використовувалася практика високовідсоткових позик та жорсткого стягування податків, на чому наживалися відкупщики податків (див. *Відкуп*). Дворянство сплачувало до революції лише поземельний податок, а духовенство оподатковувалося «добровільно». Осн. податковий тягар припадав на найбідніші верстви франц. сусп-ва.

Опозиція Старому режимові формувалася під впливом ідей *Просвітництва*, гасел Амер. революції 1775—83: ідей свободи та рівності. Привілейовані вищі верстви вимагали обмеження абсолютної монархії. Буржуазія як третій стан претендувала на участь в ухваленні політ. рішень. Після Версальського миру 1783, який завершив війну з Великою Британією за незалежність США (туди Франція направила добровольців під командуванням М.-Ж. де Лафайєта), салони, клуби, ложі вільних мулярів стали центрами опозиційних ліберальних аристократів, духовенства і буржуазії (М.-Ж. де Лафайєт, О.-Г. де Мірабо, Ш.-М. де Талейран, Е.-Ж.Сійєс та ін.).

Безпосереднім приводом для Ф.р. були екон. проблеми, викликані промисловою та сільськогосподарською кризами 1786—88, які спричинили держ. банкрутство. Унаслідок цього в брошурі «Що таке третій стан?» абат Е.-Ж.Сійєс вимагав участі представників народу в уряді. Намагаючись вирішити фінансові проблеми, Людовік XVI Бурбон 5 травня 1789 скликав у Версалі (Франція) Ген. штати, які відразу почали вимагати голосування за кількістю голосів, а не за *станами.* 17 червня 1789 депутати проголосили свої зібрання Нац. зборами, яким поставили задачу підготовки *конституції.*

14 липня 1789 народ штурмом здобув королів. в'язницю Бастилія як символ абсолютизму. Революція охопила також провінцію. 5 серпня 1789 Нац. збори ухвалили рішення про скасування феод. ладу (див. *Феодалізм*) і звільнення селян. Зі станової д-ви формувалася класова д-ва зі свободою посад і занять. Символом цього стало прийняття 26 серпня 1789 «Декларації прав людини і громадянина», якою було проголошено особисту свободу, рівність у правах та перед законом.

Радикалізація революції стимулювала появу політ. клубів: поміркованих фельянів (Ж.-С.Байї, М.-Ж. де Лафайєт), які виступали проти подальшого розвитку революції, а також радикальних кордельєрів (Ж.-Ж.Дантон, К.Демулен, Ж.-П.Марат) і якобінців (М.Робесп'єр, Л.-А.Сен-Жюст), які заперечували помірковану конституційну монархію. Спроба Людовіка XVI нелегально емігрувати з країни спровокувала нову кризу. За її наслідками 3 вересня 1791 прийнято конституцію, яка обмежувала монархію повноваженнями Законодавчих зборів. Опинившись перед загрозою інтервенції з боку роялістських сил еміграції, підтриманих європ. монархіями, у квітні 1792 революц. Франція оголосила війну габсбурзькій Австрії. Виявом патріотичного піднесення французів був марш «Марсельєза», що став нац. гімном. У вересні 1792 Франція була проголошена *республікою.*

21 січня 1793 було страчено короля Людовіка XVI Бурбона. У червні 1793 Конвент прийняв нову конституцію, яка, відповідно до ідей Ж.-Ж.Руссо, проголосила абсолютний суверенітет народу. У липні 1793 до влади прийшли якобінці, котрі встановили «диктатуру страху». Революц. трибунал здійснював терор проти «ворогів народу». У травні 1794 була здійснена спроба заміни *християнства* на «культ розуму». Терор увінчався великою чисткою його ініціаторів — якобінців. Повалення 28 липня 1794 диктатури якобінців привело до влади Директорію.

1799 корумповану Директорію з політ. сцени усунув ген. Наполеон Бонапарт. Цим контрреволюція підвела риску під завоюваннями Ф.р., символом чого став Кодекс Наполеона (1804), який юридично закріпив осн. буржуазно-демократ. принципи. Згуртованість народу як нації започаткувала епоху Модерного часу в європ. історії. Запровадження загальної військової повинності відкрило шлях до масових армій та тотальної війни. Підвищення по службі офіцерів здійснювалося за їхніми заслугами, а не за походженням. Наполеонівські війни поширили ідеї Ф.р. по всій Європі.

Проголосивши «війну народів проти королів», діячі Ф.р. звертали увагу й на Україну. 1790 франц. МЗС склало меморандум «Про небезпеку для Європи анексіоністської політики Росії», в якому Україна називалася жертвою царизму. Законодавчі збори пильно стежили за сусп. настроями у Східній Європі. Франц. радикали вважали, що Польща й Україна мають поширити гасла свободи на Півночі. Франц. респ. влада виступала за створення мережі агентів для революц. пропаганди в Україні. Якобінці сподівалися залучити українців до боротьби проти Рос. імперії. Укр. питання трактували крізь призму революц. звільнення народів Європи. У книзі депутата Конвенту Ж.-Ф.Гаррана де Кулона «Політичні студії старої і нової польської держави» (1795) наголошувалося на істор. традиціях українців у боротьбі за незалежність.

Розпочинаючи похід у Росію 1812, франц. імп. Наполеон I Бонапарт у разі перемоги планував включити *Правобережну Україну* до складу Великого герцогства Варшавського (див. *Варшавське князівство*). *Галичина* й *Волинь* були обіцяні австрійцям за допомогу у війні. На території *Лівобережної України* і Пд. України передбачалося створити дві підпорядковані Франції д-ви (див. *«Наполеоніда»*). Укр. дворянство було невдоволене такими планами. У *Бородінській битві 1812* брали участь Охтирський, Одеський, Чернігівський, Київський і Тернопільський полки.

У червні 1815 *Віденський конгрес 1814—1815* підбив підсумки революц. епохи. Франція залишилася в кордонах 1792, Велика Британія стала великою колоні-

альною імперією, зацікавленою в балансі сил в Європі. Рос. імперія перетворилася на провідну континентальну д-ву, зацікавлену у збереженні статус-кво. В Європі встановився охоронний режим «Священного союзу» монархій. У загальноєвроп. політ. сенсі Ф.р. «завершують» нац. буржуазно-демократ. *революції 1848—1849 років у Європі*.

Посиленню антимонархічних та антикріпосницьких настроїв в Україні сприяла інформація про франц. революц. події, яка поширювалася в рос., польс., австрійс. часописах. Ідеї революції вітали добре відомі укр. інтелектуалам визначні діячі к-ри і науки: поети Ф.Шіллер, У.Водсворт, драматург Р.Шерідан, композитор Л. ван Бетховен, філософи І.*Кант*, Т.Пейн та ін. Ідейні впливи франц. вільнодумства знайшли відображення в поемі «Енеїда» І.*Котляревського*, оді «На рабство» та комедії «Ябеда» В.*Капніста* та ін.

Наприкінці 18 ст. на *Поділлі* та Волині виникли масонські ложі (див. *Масонство*). Особливо масонський рух в Україні посилився після *Війни 1812*. До лож входили аристократи та офіцери.

На Полтавщині поширювалася франц. революц. публіцистика. У *Львові* ідеями Ф.р. переймалися університетська професура і студентство. На Київщині та Поділлі з підтримкою франц. республіканців виступав шляхтич С.Познанський, який наполягав, аби в Україні люди були рівними, як у Франції. На Харківщині в середовищі військових і чиновників постав гурток, очолюваний майором В.Пассеком. Прихильником ідей Ф.р. повернувся з Парижа (Франція) відставний офіцер П.Капніст, який на честь революц. перетворень створив «республіку» у своєму маєтку в с. Турбайці на Полтавщині. На Сумщині гурток А.Паліцина пропагував дослідження і переклади творів франц. енциклопедистів, ліберальні проекти трансформації суспільно-політ. й екон. устрою Рос. імперії розробляв В.*Каразін*.

Інтерес до уроків Ф.р. виявляли декабристські т-ва (див. *Декабристів рух*). «Вельми корисною» називав цю революцію П.*Пестель*. Упродовж 1820-х рр. зі спадщиною *Вольтера*, Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо знайомилася молодь на лекціях професорів-вільнодумців *Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька*. У 1840-х рр. засновники *Кирило-Мефодіївського товариства*, складаючи демократ. засади політ. відродження України, надихалися ідеями Ф.р. Разом із тим, у своєму програмному документі *«Книга буття українського народу»* кирило-мефодіївці негативно оцінювали ексцеси якобінського терору. Протягом 19—20 ст. до істор. досвіду Ф.р. зверталися визвол. рухи в Україні, які ставили за мету повалення *самодержавства*, здобуття нац. і соціальної свободи. Вони започаткували традицію відзначення дня взяття Бастилії, виконання «Марсельєзи» та легітимізували ін. ритуали й символи Ф.р., яка започаткувала домінування модерних ідеологій: лібералізму, *консерватизму*, *соціалізму*, націоналізму.

Літ.: *Борщак І.* Наполеон і Україна. Львів, 1937; *Олар А.* Политическая история Французской революции: Происхождение и развитие демократии и республики 1789—1804. М., 1938; *Джеджула К.Е.* Россия и Великая Французская буржуазная революция конца XVIII века. К., 1972; *Коваленко Л.А.* Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. К., 1973; *Кропоткин П.А.* Великая Французская революция: 1789—1793. М., 1979; *Манфред А.З.* Великая Французская революция. М., 1983; *Ревуненков В.Г.* Очерки по истории Великой Французской революции. Л., 1989; Документы истории Великой Французской революции. М., 1990; Сборник документов по истории Нового времени: Буржуазные революции XVII—XVIII веков. М., 1990; *Карлейль Т.* История Французской революции. М., 1991; *Крижанівська О.О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII — на початку XX ст.). К., 1998; *Ададуров В.* Наполеон і Галичина: Французькі плани обміну польських провінцій Австрії на Сілезію в 1806—1807 рр. В кн.: Проблеми слов'янознавства, вип. 51. Львів, 2000.

М.М. Варварцев, А.Ю. Мартинов.

ФРЕ́ДРО (Fredro) **Анджей-Максиміліан** (бл. 1620 — 15.06.1679) — польс. історик. Н. на Перемишльщині, походив з магнатського роду, здавна пов'язаного з *Галичиною*. Навч. у Краківській академії, згодом — у Франції та Нідерландах. Із 1643 робив кар'єру як держ. діяч. Багато разів обирався земським послом на *вальний сейм*, 1652 — *маршалок* вального сейму. Із 1654 — львів. *каштелян*, із 1674 — подільський *воєвода*, із 1678 — член ближньої королів. ради. Речник «золотих шляхетських вольностей», він як маршалок першого зірваного сейму 1652 визнав легітимність *«Ліберум вето»*. Обстоював потребу госп. реформ у *Речі Посполитій* (у дусі меркантилізму). Був автором реформаторських проектів, що стосувалися освіти, к-ри та військ. справи.

Як історик Ф. уславився працею «Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio...» («Історія народу польського за правління Генриха Валуа»; Гданськ, 1652, 1659, 1660; Амстердам, 1698; польс. пер. В.Сирокомлі, СПб., 1855). Цей твір мав ознаки як істор. монографії, так і політ. трактату — апології шляхетського ладу (не випадкове звернення до періоду 1572—76 — «коли все починалося»). За стилем і композицією хроніка Ф. наслідувала Публія Корнелія *Тацита*. Хроніст докладно і з повагою писав про козаків-запорожців (їхня характеристика приурочена до татар. набігу 1575).

П. у м. *Перемишль*.

Праця: Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem. Petersburg, 1855.

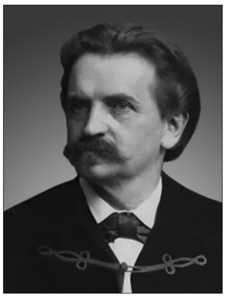
Літ.: *Ryndич Z.* Andrzej Maksymilian Fredro: Portret literacki. Gdańsk—Wrocław, 1980; *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.), ч. 1—2. К., 2008.

Д.С. Вирський.

ФРЕ́СКА (італ. fresco — свіжий) — техніка монументального (настінного) малярства, при якій фарби наносили на сирий тиньк, а також самі зображення, зроблені в такий спосіб. У новітній тра-

Фреска в Софійському соборі в м. Київ. «Зішестя Христа в пекло».

Й.-В. Фріч.

С. Фроляк.

диції термін «фреска» побутує в широкому вжитку як синонім усього монументального малярства незалежно від техніки.

На укр. землях у класичному вигляді фрески використовували рідко, переважав змішаний варіант, коли власне фрески завершували в темперно-клеєвій техніці. Техніка Ф. знана в стародавньому світі, починаючи від егейської цивілізації; на території сучасної України найдавніші збережені фрески відносяться до антич. епохи (поховальні склепи в *Херсонесі Таврійському* і *Пантікапеї*). У Криму фрески застосовували для оздоблення християн. храмів у період з 5 до 15 ст. (збережені фрагменти у Херсонесі, на *Мангупі*, в *Ескі-Кермені*, *Судаку*, *Балаклаві*).

У *Київську Русь* Ф. прийшла з *Візантії* з прийняттям християнства і початком буд-ва мурованих храмів. Перша відома пам'ятка — фрагменти стінопису *Десятинної церкви* в *Києві*; збереглися ансамблі в *Софійському соборі* (11 ст.) та *Кирилівській церкві* (12 ст.) в Києві, фрагменти стінопису в кількох храмах Києва і *Чернігова* (найдавніша пам'ятка — *Спаський собор*, 11 ст.), в *Остерській божниці*. Археол. і писемні джерела свідчать про поширення Ф. в *Київській землі* (*Вишгород*, *Білгород*, *Заруб*, *Овруч*) та Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) з 11 ст., у *Галицькій землі* і *Волинській землі* (*Перемишль*, *Галич (давній)*, Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Луцьк*, *Любомль*, *Бакота*) — із 12 ст.

Найчастіше Ф. оздоблювали храми, хоча є відомості і про її використання у світських спорудах. До поч. 12 ст. в деяких київ. храмах (Софійський собор, Успенський собор, Михайлівський Золотоверхий собор) Ф. поєднувалася з *мозаїкою*, якій відводили найважливіші місця й тематичні композиції.

На укр. землях мист-во Ф. зберігалося до 16 ст., хоча й було поширене менше в порівнянні з княжою добою. Майстри з Києва та Перемишля працювали за межами сучасної України: 1409 київ. чернець Антоній з помічником Ігнатієм брали участь у малюванні Троїцького собору в Пскові (нині місто в РФ), а наприкінці 14 — у 15 ст. митці, зокрема з Перемишля, оздоблювали катол. храми в Польщі; фрески збереглися в Троїцькій каплиці Люблінського замку (завершені 1418), колегіатах у Вісліці та Сандомирі, у каплиці Святого Хреста на Вавелі в *Кракові* (1470). На укр. теренах відомі фрески 14 та 15 ст. у Вознесенській церкві в с. *Лужани*, 1-ї пол. 16 ст. — в Онуфріївській церкві в с. Риботичі Підкарпатського воєводства Польщі, в Онуфріївській церкві *Лаврівського монастиря*, фрагменти 2-ї пол. 14 ст. — у церкві Перенесення мощів св. Миколая в с. Збручанське (колиш. с. Новосілка) Борщівського р-ну Терноп. обл., серед. 16 ст. — у церкві *Милецького Свято-Миколаївського монастиря*, Петропавлівській церкві в *Кам'янці-Подільському*. Окреме місце займає стінопис *Горянської церкви-ротонди Святого Миколая* роботи італ. митців 14 ст.

Майстри нової доби до Ф., як і монументального малярства загалом, вдавалися рідше, натомість поширилася клеєва техніка монументального малярства дерев'яних церков, згодом — олійне малювання. Ф. змінили ін. техніки.

Від 1910-х рр. Ф. відроджували М.*Бойчук* та майстри його школи. У рад. Україні вони розробляли актуальну пропагандистську тематику, поки з наростанням антиукр. репресій у 1930-х рр. самі творці та їхній доробок не були знищені.

Літ.: *Лазарев В.Н.* Древнерусские мозаики и фрески XI—XV вв. М., 1973; *Жолтовський П.М.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. К., 1988; *Высоцкий С.А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. К., 1989; *Киплик Д.И.* Техника живописи. М., 1998; Історія українського мистецтва, т. 2—3. К., 2010—11.

В.С. Александрович.

ФРІЧ (Frič) **Йозеф-Вацлав** (05. 09.1829—14.10.1890) — чеський політ. і громад. діяч національно-демократ. напряму, письменник. Н. в м. Прага (нині столиця Чехії). Навч. на юрид. ф-ті *Карлового університету*. Учасник революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 років в Європі*) й один із керівників Празького червневого повстання 1848, за що заарештовувався австрійс. владою, а 1859 був висланий із країни. До 1879 перебував у еміграції (Лондон, Париж, Берлін, Рим), де видавав часописи «Чех», «Бланік» та ін., в яких висвітлював національно-визвол. рух у монархії *Габсбургів*, закликав чехів і словаків (останніх вважав самостійною рівноправною нацією) до боротьби з монархією та створення самостійної чеської демократ. д-ви. Один із засновників чеської громадян. лірики, у віршах оспівував героїзм гуситів та революц. боротьбу чеського народу 1848. Його «Спогади» (т. 1—4, 1886—87) містять багатий матеріал із суспільно-політ. життя Чехії 2-ї пол. 19 ст. Був знайомий з О.*Герценом*, польс. й угор. демократами, зустрічався з І.Тургенєвим, Марком *Вовчком*. Автор низки статей про Україну, зокрема «Хай живе Україна!» (1868), і трагедії «Іван Мазепа» в 5-ти діях (1865). Перекладав твори Т.*Шевченка*, рос. та європ. класиків літератури.

П. у м. Прага.

Літ.: Очерки истории чешской литературы XIX—XX вв. М., 1963; *Еремеева Г.И.* Чешский радикальный демократ Йозеф Вацлав Фрич: из истории общественно-политической борьбы в Чехии в 40—60-е годы XIX в. М., 1984.

С.В. Віднянський.

ФРОЛЯ́К Святослав (Frolick Stanley (Frolack Sviatoslav); 07. 07.1920—04.06.1988) — правник, громад. діяч. Н. в м. Гіллкрест (пров. Альберта, Канада). Початкову освіту здобув у школі в м. Гіллкрест. 1932 продовжив навчання в *Галичині*: у Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*), *Снятині* та *Коломиї*. Тоді ж став членом Юнацтва ОУН (див. *Організація українських націоналістів*). 1940 вступив у Львів. ун-т і впродовж кількох місяців вивчав ветеринарну медицину. 1941 повернувся через Сибір і Японію до Канади і вступив до Торонтського ун-ту. Спочатку вивчав ветеринарну медицину, згодом — політ. та екон. науки. 1943—44 був головою молоді Укр. нац. об'єднання Канади. З осені 1944 працював для канад. уряду, вивчаючи слов'яномовні часописи, що виходили в Канаді. У травні 1945 прибув до Великої Британії для роботи в Брит. складовій частині Союзної контрольної ради для Німеччини. Восени 1945 став секретарем Центр. укр. допомогового бюро (ЦУДБ) в Лондоні (Велика Британія). 1946 був гол. діячем Укр. інформаційної служби, яка існувала при ЦУДБ. У травні—жовтні 1946 — директор ЦУДБ. Надав допомогу в засну-

ванні Союзу укр. вояків у Польс. ЗС, на основі якого в січні 1946 оформився *Союз українців у Великій Британії*. У грудні 1945 призначений представником у Великій Британії *Української головної визвольної ради*, що була тісно пов'язана з ОУН(б). У грудні 1946 повернувся до Канади, з уповноваженням від Проводу ОУН(б) бути тамтешнім представником орг-ції. Заснував газ. «Гомін України», яка почала виходити в грудні 1948. 1949 разом з ін. членами ОУН(б) у Канаді зініціював створення Ліги визволення України. 1952 залишив лави ОУН(б). Отримав ступені бакалавра мист-в у Торонтському ун-ті (1952) та бакалавра юрид. наук в юрид. школі Озгуд-холл Йоркського ун-ту в Торонто (Канада; 1958). 1958 відкрив юрид. практику в Торонто і 1968 став королівським адвокатом (Queen's Counsel). Був головою Федерації укр. канад. професіоналістів і підприємців (1971—73) та Канад. фундації укр. студій (1975—76).

П. у м. Торонто, похований на місц. цвинтарі Парк Лон.

Тв.: Between Two Worlds: The Memoirs of Stanley Frolick. Toronto, 1990.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Luciuk L.Y.* Searching for Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory. Toronto—Buffalo—London, 2000.

І.І. Винниченко.

ФРОНТ НАЦІОНА́ЛЬНОЇ Є́ДНОСТІ (ФНЄ) — укр. політ. орг-ція праворадикального спрямування, що діяла в *Західній Україні* 1933—41. В укр. політ. спектрі займала місце між крайнім *націоналізмом* і консервативними угрупованнями. Початок орг. оформленню ФНЄ поклав Д.*Паліїв* у листопаді 1933. Остаточно процес створення завершено на 1-му конгресі ФНЄ, що відбувся у *Львові* у вересні 1936. Керівники ФНЄ проголошували орг-цію носієм т. зв. творчого націоналізму, виступали проти політики *«нормалізації»*, яку проводило *Українське національно-демократичне об'єднання*, та проти тактики політ. терору, яку сповідувала *Організація українських націоналістів*. ФНЄ виступав за створення авторитетного нац. проводу, що забезпечить повернення укр. народу в коло активних суб'єктів історії. Однією з найважливіших умов реалізації мети вважав сприятливу зовнішньополіт. кон'юнктуру, виникнення якої пов'язував із міжнар. катаклізмами. Із серед. 1930-х рр. ФНЄ зблизився з гетьман. рухом, виявив схильність до монархічної доктрини. Із 1937 провід ФНЄ виступав за консолідацію укр. політ. та громад. сил. Представники орг-ції брали участь у роботі Контактного к-ту.

На чолі ФНЄ стояв провідник, посаду якого упродовж усього часу існування орг-ції обіймав Д.Паліїв. Керівні органи орг-ції — Політ. колегія і Крайова рада. Провідні діячі: М.Шлимкевич, С.Волинець, Ю.*Крохмалюк*, В.Кохан, І.Гладилович, Л.Савойка, М.Кушнір та ін. ФНЄ видавав ідеологічний квартальник «Перемога» (1933—39; гол. редактор — М.Шлимкевич), тижневик «Батьківщина» (із додатком «Нова молодь») (1933—39; редактори — Д.Паліїв, С.Волинець, Я.Заремба) та щоденник «Українські вісті» (1935—39; гол. редактор — І.Гладилович).

Літ.: *Кедрин І.* Життя—події—люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Швагуляк М.* Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного комітету: 1937—1939 рр.). «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 228; *Його ж.* Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919—1939). «Сучасність», 1995, № 2; *Його ж.* Національно-політична діяльність Дмитра Паліїва у міжвоєнний період. В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000; *Кучерепа М.* Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період. В кн.: Україна—Польща: Важкі питання: Матеріали XI Міжнародного семінару істориків, т. 10. Варшава, 2006.

М.М. Швагуляк.

ФРОНТИ́Р (від англ. frontier — «кордон», «прикордонна смуга»; Великий кордон) — широка смуга незалюднених земель, яку тривалий час не в змозі поставити під свій надійний контроль жодне із сусп-в, розташов. по обидва її боки. Питомими ознаками Ф. є, по-перше, наявність об'ємного обширу вільних, слабко контрольованих будь-ким земель, не поглинутих жодним сусп. утворенням, по-друге, можливість проникнення сюди рухливого населення з обох боків, по-третє, комплекс різносуб'єктних і різнохарактерних стосунків, зав'язаних на проблемі Ф. Структуру Ф. формують зона фронтиру та прикордоння, яке одним краєм прилягає до контрольованих тим чи ін. суб'єктом земель, а другим плавно переходить безпосередньо в зону фронтиру. Рухлива й цілком відносна межа між Ф. та прикордонням дістала назву «лінії включення фронтиру». Обрамлюючи по краях Ф., лінія включення фронтиру є головним об'єктом зазіхання претендентів опанувати його простір.

Ф. типологічно відрізняється від двох ін. різновидів кордонів: *кордону державного* та рухливого кордону динамічних поселень. Ключова відмінність полягає в тому, що Ф. має не тільки геогр. вимір (як обидва ін. кордони), а й символічний, позначаючи цивілізаційне перехрестя, як-от Ф. між європ. переселенцями та індіанцями в Америці, європейцями та аборигенами Австралії, європейською та азійською цивілізаціями від Піренеїв до Каспійського моря, осілим населенням Китаю та азійськими кочовиками, Степовий фронтир України та ін. Якщо держ. кордон пов'язаний з фіксацією чіткої лінії розмежування між двома суб'єктами, то просторове наповнення Ф. пластичне. У більшості випадків його межі умовні, складаються стихійно та динамічно змінюються відповідно до балансу сил між тими спільнотами, які прагнуть опанувати його на свою користь, витіснивши конкурента. Між Ф. та смугою чіткого контролю пролягає т. зв. прикордоння — проміжна зона, яка то розширюється за рахунок Ф., відсовуючи його далі, то звужується, якщо опонент із протилежного боку набуває переваги. На відміну від звичайного кордону класичний Ф. виглядає зовнішньо орієнтованим, маніфестацією відцентрових сил, спрямованих на освоєння нових територій, тоді як кордон обмежує колонізаційний потяг. Зрештою, Ф. вабить переселенців, функціонує як інтеграційний чинник для спільнот, локалізованих по обидва його боки, а в ширшій перс-

пективі — для взаємопроникнення різних цивілізаційних версій. Натомість кордони розмежовують сусп-ва та перешкоджають їхній інтеграції.

За питомою здатністю бути чинником взаємопроникнення та взаємодії розрізняють «фронтир виключення» та «фронтир включення». Перший з них має обмежену інтегративну функцію і в цьому сенсі наближається до звичайного кордону, передбачаючи відторгнення опонентів на ціннісному й фізичному рівні та мінімальні інтеграційно орієнтовані контакти. Найяскравіший приклад «фронтиру виключення» — Ф. у Пн. Китаї, обрамлений Великою китайс. стіною. Витіснення конкурентів та закриття «фронтиру виключення» нерідко веде до фізичного винищення конкурентів, як це було з аборигенами Австралії чи індіанцями Пн. Америки. «Фронтир включення», навпаки, спрямований на закриття Ф. через інтеграцію конкурента до свого політ., екон., культ. поля аж до *асиміляції*. Саме «фронтир включення» є чинником тісних контактів різного рівня між спільнотами, які прагнуть його опанувати, стимулює взаємопроникнення к-р і етнічну взаємодію та часом провокує творення нових *етносів*, що сталося, напр., у Центральній та Пн. Америці. Найчастіше, однак, спостерігаються гібридні форми Ф., коли переплітаються жорстка конфронтація та взаємодія на різних рівнях, проте без асиміляційного ефекту.

Особливості просування населення та сусп. організації в бік Ф. зумовлюють поділ останнього на «поселенський фронтир» та «політичний фронтир». Перший передбачає наявність у зоні Ф. де-юре чи бодай де-факто окреслених держ. кордонів, у напрямку яких рухається лінія включення Ф. Таким був, напр., військ. кордон на Балканах між володіннями австрійс. *Габсбургів* та *Османською імперією.* Натомість «політичний фронтир» позбавлений будь-яких подібних демаркаційних ліній. Його освоєння відбувається шляхом необмеженої формальними чинниками колонізації в умовах протистояння та взаємодії чи без неї.

Важливу роль у програмуванні типології Ф. відіграє природне середовище. Скажімо, на Балканах гори зумовили статичність Ф. Аппалачі в Пн. Америці інспірували виокремлення американської і канадської версій Північноамер. фронтиру, що дало початок властиво канадській історії. Ін. гірський хребет на певний час зупинив просування франц. поселенців углиб континенту, зробивши Ф. у Квебеку статичним. Внаслідок існування в Пн. Китаї земель, які можливо чи не можливо обробляти, сформувався статичний (обрамлений згодом Великою китайс. стіною) Ф. з повним ціннісним відторгненням «варварів»-кочовиків, тоді як на сході Китаю, де були ін. природно-кліматичні умови, постав динамічний Ф. включення. В Австралії поєднання гірського поясу неподалік сх. узбережжя з величезною континентальною пустелею «замкнуло» переселенців з Європи на відносно вузькій території і стало одним із джерел формування Ф. з перевагою великого землеволодіння над фермерством, тоді як європейці на амер. Кордоні сформували т. зв. фермерський Ф.

Ін. чинники, які визначали перспективи Ф., мали суспільне забарвлення. Той факт, що Ф. фокусував на собі опонентів з різних цивілізаційних ніш, зумовлював конкуренцію між порівняльними за різними характеристиками потугами, які сприймали одна одну за гідних суперників, або між опонентами, один з яких зневажав іншого. Непересічну роль відігравали також реліг. та культ. бар'єри, відмінності в організації сусп-ва і влади, екон. відносинах та військ. справі. Відчуття зверхності над «дикунами» мало вирішальне значення для вибору європейцями версії стратегії опанування Нового світу, Пд. Африки, Австралії та Нової Зеландії. Навіть у Лат. Америці, де сформувалася низка фронтирів включення й де утворилися мексиканський, бразильський та ін. етнічні субтипи, це відчуття посідало чільне місце в комплексі ціннісних орієнтацій переселенців. Проте найдалі пішла справа в Китаї, де від кочовиків відгородилися Великою стіною. Культивування зверхності над суперниками досягло такої межі, що було перенесене на всіх «інших», і навіть європейці в 19 ст. сприймалися там як люди другого сорту.

Батьком концептуалізації проблеми Ф. став амер. історик Ф.-Дж.Тернер, який наприкінці 19 ст. ввів поняття «фронтир», використав опцію Ф. як ключ до пояснення феномену амер. історії і проголосив Ф. між європ. приходьками та індіанськими племенами колискою сучасної амер. цивілізації та її джерелом демократизації сусп-ва. Утім, і до Ф.-Дж.Тернера на ґрунті ін. історій дослідники враховували досвід колонізаційних обставин, що за духом нагадувало фронтирний дискурс. Зокрема, С.*Соловйов* та В.*Ключевський* надали чинникові Степу та мусульманських сусідів надзвичайно важливого значення при написанні рос. істор. наративу, а М.*Грушевський* — українського. Однак в укр. варіанті, на відміну від Тернерового Ф. як рушія прогресу, демократизації та амер. цінностей, концепція Степу проголошувала шкідливість останнього для долі укр. світу.

Упродовж понад столітніх спроб пояснити амер. історію крізь призму теорії Ф. було сформульовано 4 осн. мегаконцепції: «рухливого фронтиру між цивілізаціями» (школа Ф.-Дж.Тернера); амер. Ф. як частини Великого фронтиру європ. цивілізації (школа В.Вебба); історії Ф. як складової істор. минулого того сучасного сусп-ва й тієї д-ви, які потім у кінцевому рахунку поглинули його (школа Г.Болтона); Ф. як самодостатньої структури (новітня концепція Д.Вебера). Усі ці теор. конструкти, за винятком хіба що останнього, хронологічно наймодернішого, мають велику кількість модифікацій, виплеканих численними послідовниками «батьків» відповідних шкіл.

Із 1920-х рр. дослідники розпочали використовувати вже теорію безпосередньо Ф. для інтерпретації інших історій, і вже в 1950-ті рр. «фронтирний дискурс» став однією з найпопулярніших моделей для вивчення історії етноконтактних зон, цивілізаційних перехресть та сусп-в, розташов. у зонах впливу останніх. Тоді ж, у

1950-ті рр., відбулося й широке обговорення порівняльної перспективи дослідження різних фронтирів і вони почали розглядатися як зона не тільки конфронтації, а і взаємодії та цивілізаційного взаємопроникнення на різних рівнях.

Літ.: *Turner F.J.* The Frontier in American History. New York, 1920; *Bolton H.E.* Wider Horizons of American History. New York — London, 1939; *Lattimore O.* Studies in Frontier History. Paris, 1962; *McNeill W.H.* Europe's Steppe Frontier, 1500—1800. Chicago, 1964; *Webb W.P.* The Great Frontier. Austin, 1964; *Prescott J.R.V.* The Geography of Frontiers and Boundaries. London, 1965; Turner and the Sociology of the Frontier. New York — London, 1968; *Wieczynski J.L.* The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History. Charlottesville, 1976; *Kopytoff I.* The African Frontier: The Reproduction of Traditional African Societies. Bloomington, 1987; Border Identities: Nation and State at International Frontiers. Cambridge, 1998; *Khodorkovsky M.* Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500—1800. Bloomington, 2002; *Rieber A.J.* Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach. «Ab Imperio», 2003, № 1; Frontier and the Writing of History, 1500—1850. В кн.: The Formation of Europe, vol. 1. Hannover—Laatzen, 2006.

Фронтир України (Степовий кордон України) — складова Степового фронтиру як пд.-сх. ланки Великого фронтиру (кордону) Європи між європейською та азійською цивілізаціями. Проходив через степову зону України й тягнувся далі до Каспійського моря. Як слабко контрольована, легкопроникна зона на цивілізаційному перехресті між Заходом і Сходом мав біологічний, гідрографічний, соціально-екон., етноконфесійний, етнокультурний виміри. Укр. світові, який уособлював зх. цивілізацію, опонували азійські степові спільноти, що в ранньомодерні часи було доповнено реліг. Ф. між *християнством* та *ісламом*. Це була межа також між лісом і степом, осілим і кочовим/напівкочовим населенням. Відкриття Ф. губиться в докнязівських часах, закриття ж припадає на кінець 18 ст., коли представники останньої хвилі азійських опонентів — турки, татари, ногайці — були остаточно витіснені зі степової смуги та узбережжя Чорного й Азовського морів.

Щонайпізніше з часів *Київської Русі* рухливий Степовий Ф. перетворився на зону як жорсткої конфронтації, так і тісної взаємодії між сусідами-суперниками, а козац. версія його опанування, стартувавши з 2-ї пол. 15 ст., виявилася найуспішнішою відповіддю укр. світу на виклики Степу. Поява козаків (див. *Козацтво українське*) як дітей Степового Ф. швидко змінила розклад сил у регіоні. Перебравши на себе роль авангарду і військ. протистояння та колонізації нічийних просторів на пд. і сх. від лісової зони, козаки загальмували розширення Ф. на північ. Під кінець 16 ст. почала окреслюватися заг. перевага над мусульманськими сусідами, яка у 18 ст. переросла в неухильне просування чим далі на південь приукр. лінії включення Ф.

Територіальною основою для утворення Степового Ф. став величезний обшир однорідного степового та лісостепового простору, сфокусований через систему прикритих лісами рік на Чорне, Азовське та Каспійське моря. Природне середовище уможливлювало виникнення типологічно однорідного суцільного Ф. від Дністра до Волги та Яїка (нині р. Урал). Однак вплив людського фактору привів до появи в ранньомодерні часи двох його суттєво відмінних зон — зх. (приукраїнської) та сх. (примосковської). Перша була поселенським фронтиром, друга — політичним. Зх. зону аж до мор. узбережжя укр. еліти вважали частиною «своїх» земель, яку просто необхідно повернути, а укр. козаків — за невід'ємну складову укр. світу. Укр. козацтво також від свого зародження однозначно вписувало себе в укр. соціум. Натомість у Московії на сх. частину Степу й на козац. анклави Волги, Дону, Яїка й Тереку дивилися як на територію, яку слід вперше приєднати, а козаків трактували як об'єкт інтеграції до свого територіального й політ. тіла. Донське, волзьке, яїцьке, терське, гребінське козацтва вважали себе окремими етносоціальними спільнотами, цілком інакшими від усіх сусідів, з Московією включно. Відтак, історія сх. зони Степового Ф. аж до поглинення Московією згаданих козац. анклавів наприкінці 17 — у 1-й пол. 18 ст. є цілком самодостатнім процесом, тоді як історія зх. зони завжди була складовою укр. істор. наративу.

Укр. степовий Ф. мав ознаки як «фронтиру виключення», так і «фронтиру включення». Як в укр. населення, так і в мусульманських опонентів, були відсутні ментальні перешкоди для щонайтісніших контактів, зокрема й міжетнічних. Ф. не спровокував відчуження між локалізованими по обидва його боки і скроєними на різний цивілізаційний лад сусп-вами. Турки, татари, ногайці сприймалися українцями як противники лише тому, що претендували на ті самі території, а не через своє тюркське походження чи мусульманську віру. На це виразно вказують наявність в укр. еліті тих часів помітного прошарку князів, шляхти, а згодом і козаків тюрського походження, численні приклади асиміляції козаками вихідців із середовища *кримських татар*, ногайців, турків, існування татар. поселень на території *Волині*, Литви та Польщі й навпаки — укр. населення *Кримського ханату* та явища потурнацтва. Водночас у цій зоні етнічної взаємодії міжетнічні контакти не переросли у формування нової етнічної спільноти чи спільнот, а питання про поглинення тутешніх опонентів не стояло на порядку денному. Натомість у сх. зоні Степу сформувався виразний Ф. включення й ситуація розвивалася за сценарієм, який нагадував латиноамериканський.

Літ.: *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.). «ЗНТШ» (Львів), 1991, т. 222; *Леп'явко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001; *Каппелер А.* Южный и Восточный фронтир России в XVI—XVIII веках. «Ab Imperio», 2003, № 1; *Чорновол І.* «Дике Поле» і «Дикий Захід». Україна у світлі тези Тернера. «Критика», 2006, № 6; *Брехуненко В.* Козаки на Степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. К., 2011.

В.А. Брехуненко.

ФРОСТ (Frost) **Роберт-Ян** (н. 20. 06.1958) — брит. історик. Професор (2004). Н. в м. Единбург (Велика Британія). Вивчав історію та соціальні науки в Ун-ті

Р.-Я. Фрост.

М.В. Фрунзе.

Сент-Ендрюс (Велика Британія; 1976—80), *Краківському університеті* (1980—81), Школі слов'ян. та східноєвроп. студій Лондонського ун-ту (1981—84). 1990 здобув ступінь д-ра філософії у Школі слов'ян. та східноєвроп. студій Лондонського ун-ту під кер-вом проф. Н.Девіса (Davies). 1984—87 викладав у одній із найстаріших брит. привілейованих середніх шкіл — Чартерхауз-Скул (Charterhouse School). Тимчасовий (1987—88), постійний (1988—2001) лектор з історії Школи гуманітарних наук у Королів. коледжі Лондонського ун-ту. 2001—04 викладав ранньомодерну історію в цьому коледжі. 2004—13 — професор ранньомодерної історії Абердинського ун-ту (Велика Британія). Від 2013 очолює кафедру Бернета Флетчера (Burnett Fletcher) з історії в Абердинському ун-ті.

Автор низки праць з ранньомодерної історії Сх. Європи, зокрема студій, присвячених польсько-литов. минувшині, політ. та військ. історії Пн.-Сх. Європи та Балтії 16—18 ст. й ін. Здобув грант фонду Вольфсона Брит. академії (2009) для 3-х річних студій з історії польсько-литов. союзу 1386—1815. Брав участь у Міжнар. науково-практичному семінарі «Проблеми дослідження і музеєфікації полів битв в Україні», який проводився у Зборівському коледжі Терноп. нац. тех. ун-ту (4 жовтня 2011).

Праці: After the deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655—1660. Cambridge, 1993; Confessionalisation and the army in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550—1667. В кн.: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhunderts in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999; Northern Wars: War, State, and Society in Northeastern Europe, 1558—1721. Harlow — New York, 2000; «Unmaking the Polish-Lithuanian Commonwealth»: Mykhailo Hrushevs'kyi and the Making of the Cossacks. «Harvard Ukrainian Studies», 2004—05, vol. 27, no. 1—4; Ordering the Kaleidoscope: Nation and State Power in the lands of Poland-Lithuania since 1569. В кн.: Power and the Nation in European History. Cambridge, 2005; Union as process: Confused sovereignty and the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1500—1795. В кн.: Forging the State: European State Formation and the Anglo-Scottish Union of 1707. Dundee, 2009; The limits of dynastic power: Poland-Lithuania, Sweden and the problem of composite monarchy in the Age of the Vasas, 1562—1668. В кн.: The Limits of Empire: European Imperial Formations in Early Modern World History: Essays in Honor of Geoffrey Parker. Farnham, 2012; «What it meant, everybody understood»: The impact of the battle of Poltava on the Polish-Lithuanian Commonwealth. В кн.: Poltava 1709: The Battle and the Myth. Cambridge, 2012; The Death of Military Culture?: The Citizen Army and the Military Failure of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1648—1717. В кн.: Gewaltgemeinschaften: Von der Spätantike bis ins 20. Jahrhundert. Göttingen, 2013.

О.В. Ясь.

ФРУ́НЗЕ Михайло Васильович (парт. псевдоніми — Арсеній, Трифонич, літ. псевдоніми — С.Петров, А.Шумський, М.Мирський; 02.02(21.01).1885—31.10. 1925) — парт., держ. та військ. діяч *СРСР*. Н. в м. Пішпек (нині м. Бішкек, Киргизія) в сім'ї відставного військ. фельдшера (батько — молдованин, мати — росіянка). 1904, після закінчення г-зії в м. Вірний (нині м. Алмати, Казахстан), поступив до Петерб. політех. ін-ту. Водночас став членом РСДРП(б), за участь у збройному нападі заарештований, висланий із *Санкт-Петербурга*. Активний діяч *революції 1905—1907* (організатор страйку в Іваново-Вознесенську (нині м. Іваново, РФ), член першої ради робітн. депутатів, керівник *бойової дружини*, учасник грудневого збройного повстання в *Москві* 1905). Із 1907 — у в'язниці (двічі засуджений до страти, замінена на 10 років каторжних робіт), із 1910 — на каторзі й засланні в Сибіру. У серпні 1915 після чергового арешту втік, працював у підпіллі, із 1916 — в установах Всерос. земського союзу на Зх. фронті. Із березня 1917 — голова ради сел. депутатів Мінської та Віленської губерній, керівник нар. міліції *Мінська*. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* — голова Шуйського повітового к-ту РСДРП(б), учасник бойових дій у Москві. На поч. 1918 — «лівий комуніст», противник Брестського миру (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*). Упродовж 1918 — на партійно-держ. посадах в Іваново-Вознесенській губ., під час есерівського повстання на Волзі — комісар Ярославського військ. округу. З кінця 1918 — на керівних військ. посадах: у грудні 1918 — березні 1919 — командувач 4-ї армії Сх. фронту, у березні—липні 1919 — командувач Пд. групи (1-ша, 4-та, 5-та, Туркестанська армії) Сх. фронту, у липні—серпні 1919 — командувач військ Сх. фронту; жорстоко придушив Самарське сел. повстання (травень 1919). У серпні 1919 — вересні 1920 командував військами Туркестанського фронту, де розгромив Пд. Білу армію, повалив традиційні режими в Хіві та Бухарі. Із 21 вересня 1920 — командувач військ *Південного фронту*, що діяли проти *Російської армії* генерал-лейтенанта П.*Врангеля*. Розробив і здійснив Крим. операцію. Щоб розкласти «білий табір», підписав телеграму, в якій гарантував життя всім воякам, котрі складуть зброю; це було визнано В.*Леніним* «непомірною поступливістю». Всупереч таким обіцянкам уже з листопада 1920 політ. управління Пд. фронту разом зі створеними ним надзвичайними органами (Крим. революц. к-т, Крим. обком РКП(б), Крим. ЧК) розгорнули масовий терор проти рос. офіцерства, знищивши майже 100 тис. осіб. Причетність самого Ф. до згаданих подій підтверджується не тільки фактом подання ним безпосередніх виконавців терору до нагородження орденом Червоного Прапора, але й офіц. покладанням ЦК КП(б)У на нього повноважень з отримання дозволу ЦК РКП(б) на другий етап «чистки» в Криму влітку 1921.

Залишився в Україні як уповноважений РВР Республіки, поєднуючи цю посаду з 3 грудня 1920 із командуванням *Збройними силами України і Криму*, з червня 1922 — із кер-вом Укр. військ. округом. Водночас отримав кілька посад у респ. уряді, завдяки яким контролював усі військово-політ. питання, зокрема, був членом особливої комісії з палива та продовольства при РНК УСРР (із літа 1921), заст. голови постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР (із лютого 1921).

Наприкінці 1920 — упродовж 1921 гол. завданням Ф. було придушення укр. сел. повстанського руху. Під його командою перебувало більше 1,2 млн вояків — четверта частина РСЧА. 23 листопада 1920 Ф. висунув ультиматум Революц. повстанській армії Н.*Махна* (загалом до 15 тис. осіб) з вимогою роззброєння та водно-

час оголосив йому відкриту війну, незважаючи на власноруч підписану в жовтні 1920 угоду про військово-політ. співпрацю. В операціях проти селян-повстанців, починаючи з грудня 1920, брали участь регулярні частини РСЧА (до 58 тис. осіб) під проводом С.*Будьонного*, Г.*Котовського*, О.*Пархоменка*, В.*Примакова* та ін. Розроблені Ф. оперативні плани передбачали використання військ внутр. служби, зміцнених за рахунок фронтових частин та місц. незаможників-активістів, широке застосування агітаційно-пропагандистських заходів (у т. ч. обіцянку амністії), створення єдиного оперативного командування цими силами, ряд тактичних заходів: безперервне переслідування ворога спеціально створеними «летючими загонами» (кавалерія, бронетехніка, авіація), оточення великими військ. контингентами, витиснення його з районів базової підтримки. Внаслідок цього загони Н.Махна в липні 1921 були розгромлені. Відтоді Ф. зосередився на придушенні сел. повстанства в *Правобережній Україні*, частина якого користувалася підтримкою з-за кордону. За дорученням Ф. підрозділи Г.Котовського розгромили частини війська *Української Народної Республіки* під проводом Ю.*Тютюнника* під час *Другого Зимового походу Армії УНР 1921*.

У листопаді 1921 — січні 1922 Ф. як представник уряду УСРР очолював військово-дипломатичну місію в Туреччині, підсумком якої стала остання з низки угод з рад. республіками (РСФРР, *Закавказькою Федерацією*) про дружбу, підписана ним та Мустафою Кемалем (Ататюрком). На знак подяки Ф. отримав почесне громадянство Турец. Республіки.

14 березня 1924 Ф. став заступником голови РВР СРСР та наркома з військ. і мор. справ СРСР, із квітня 1924 — також начальником штабу РСЧА, керівником Військ. академії. Після відставки Л.*Троцького* з керівних військ. посад із 26 січня 1925 очолив РВР СРСР та наркомат військ. та мор. справ СРСР. Завершив проведення військ. реформи 1924—25 (див. *Військова реформа 1924—1928 в СРСР*).

Не маючи жодної військ. освіти, став провідним рад. військ. теоретиком, автором капітальних праць «Реорганизация рабоче-крестьянской Красной армии» (спільно із С.Гусєвим, 1921), «Единая военная доктрина и Красная армия» (1921), «Военно-политическое воспитание Красной армии» (1922), «Фронт и тыл в войне будущего» (1924), «Кадровая армия и милиция» (1925). Його ідеї стали основою рад. військ. доктрини напередодні *Другої світової війни*. Опрацьовані ним оперативні та політ. методи боротьби з повстанством активно використовувалися для придушення укр. національно-визвол. руху 1944—56.

Член політбюро ЦК КП(б)У (із листопада 1920), заст. голови РНК УСРР (із лютого 1922), член Всерос. ЦВК (із січня 1918), президії ЦВК СРСР (із 1922), ЦК РКП(б) (із 1921), канд. у члени політбюро ЦК РКП(б) (із 1924).

П. у м. Москва, раптово після нескладної хірургічної операції, що призвело до поширення версій (одна з них викладена в опубл. 1926 повісті Б.Пільняка) про його ліквідацію ген. секретарем ЦК РКП(б) Й.*Сталіним* унаслідок боротьби за владу. Єдності думок щодо цього серед істориків, політиків, мед. експертів не існує. Похований у Кремлівській стіні.

Праці і тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М.—Л., 1926—29; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957; Избранные произведения. М., 1965; Неизвестное и забытое: Публицистика, мемуары, документы, письма. М., 1991.

Літ.: *Белицкий С.М.* М.В. Фрунзе. М., 1930; *Бубнов А.С.* М.В. Фрунзе. М.—Л., 1931; *Юрчук В.І.* Діяльність М.В. Фрунзе на Україні. К., 1952; М.В. Фрунзе: воспоминания друзей и соратников. М., 1965; *Волковинський В.М.* М.В. Фрунзе на Україні. К., 1985; *Тополянский В.Д.* Гибель Фрунзе. «Вопросы истории», 1993, № 6; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; Черная книга имен, которым не место на карте России. М., 2004.

Г.В. Папакін.

ФУКІДІ́Д (θουκυδιδηζ, бл. 460 — бл. 400 до н. е.) — давньогрец. історик і полководець, учасник Пелопоннеської війни 431—404 до н. е. Його «Історію» вчені вважають кращим наук. дослідженням в антич. історіографії. Ф. першим повною мірою оволодів прийомами істор. критики й оцінив важливість істор. документів. Твір Ф. тематично продовжує «Історії» *Геродота*. Ф. описав роки найвищого розквіту Афін (нині столиця Греції) за Перікла, відкрив і пояснив справжні причини й передумови Пелопоннеської війни та простежив її перебіг до 411 до н. е.

М.В. Скржинська.

Твір Ф., зосереджений на висвітленні внутрішньоеллінського конфлікту, містить украй скупі відомості щодо пн. узбережжя Чорного моря. Зокрема Ф. констатує, що на цей час воєнною домінантою в регіоні залишалися *скіфи*. Також уривчастими є відомості Ф. про відносини грец. осередків Пн. Причорномор'я (насамперед *Боспорського царства*) з *полісами* решти Еллади (насамперед Афінами). Ф. зазначає, що протягом «доби Перікла» боспорити постачали значну кількість хліба до Афін.

Є.В. Синиця.

Праця: История. Л., 1981.

ФУ́ЛИ, Фулли (Φοῦλλοι) — середньовічне місто в Криму, що згадується в джерелах 9 ст. Було центром правосл. Фульської єпархії, яка відома з кінця 9 ст. і проіснувала до 15 ст. — спочатку як самостійна, а потім як об'єднана із Сугдейською (із центром у Сугдеї; нині м. *Судак*). Існує кілька версій щодо ототожнення Ф. з одним із середньовічних городищ (*Чуфут-Кале*, *Інкерман*, Киз-Кермен, Бакла, *Ескі-Кермен* та ін.), проте найбільш аргументованою видається гіпотеза про локалізацію міста на місці городища *Тепсень*.

Літ.: *Майко В.В.* Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму. К., 2004.

Д.Я. Вортман.

І.І. Фундуклей.

ФУНДУКЛЕ́Й Іван Іванович (25 (13).11.1804, за ін. даними, 1801 — 03.09(22.08).1880) — держ. і громад. діяч, меценат, краєзнавець. Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині грека-підприємця. Із раннього віку працював у держ. структурах. Із 1831 — чиновник з особливих доручень при новорос. і бессарабському генерал-губернаторові, із 1838 — волин. віце-

губернатор. 1839—52 — київ. цивільний губернатор. Приділяв увагу поліпшенню побуту ув'язнених, жертвував гроші лікарням, школам, дитячим притулкам, на різноманітні доброчинні заходи, сприяв розвиткові освіти. Член Ради київ. Ін-ту шляхетних дівчат. 1859 зробив великі пожертви на влаштування першої в Рос. імперії жін. г-зії в *Києві*, яка відкрилася 1860 й отримала назву Фундуклеївської.

Коштом і за участю Ф. було видано книги «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847), «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848), «Статистическое описание Киевской губернии» (1852). Почесний член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київ. військовому, подільському і волин. генерал-губернаторові (із 1843; див. *Київська археографічна комісія*) і Ун-ту святого Володимира (із 1849; див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 19 жовтня 1873 за доброчинну й просвітницьку діяльність Київ. міська дума обрала його почесним громадянином Києва. Член *Одеського товариства історії та старожитностей*, Імператорського Рос. геогр. т-ва, Петерб. археол. та нумізматичного т-ва.

1852—55 працював у Варшавському департаменті Сенату, 1855—65 — держ. контролер *Царства Польського* і голова Вищої рахункової палати. Вивчав екон. життя краю, написав праці, покладені в основу підготовчих робіт до звільнення селян у Привіслінських губерніях; брав участь у складанні «Статистического обозрения расходов на военные потребности России с 1649 по 1825 г.» 1865—67 — віце-голова Держ. ради Царства Польського, голова комісії з перекладу російською збірників адм. розпоряджень Царства Польського. 1867—76 — член Держ. ради Рос. імперії. Із 1876 жив у *Москві*.

П. у м. Москва, похований у Донському монастирі.

Дж.: Державний архів міста Києва, ф. 144, оп. 1, спр. 71; ф. 163, оп. 39, спр. 47.

Літ.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія: 1843—1921: Нарис історії і діяльності. К., 1993; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998; Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник, ч. 2. К., 2005.

Л.Д. Федорова.

ФУНДУШЕ́ВІ МАЄ́ТНОСТІ — церк. маєтності на укр. землях в 16—18 ст., які Церква (як православна, так і католицька) отримала в дар від окремих власників (*шляхти*, *магнатів*, *козацької старшини*), а також монархів *Речі Посполитої*, Росії та гетьманів України. 1786 в *Лівобережній Україні* було проведено *секуляризацію* як фундушевих, так і вотчинних, володінь православної церкви. У *Правобережній Україні* Ф.м. існували до 1840-х рр., коли царський уряд остаточно секуляризував (1841—44) церк. фундушеві володіння, а прибутки від їхнього використання направляв для потреб *духовенства*.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии: 1636—1730 гг. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1891, кн. 5; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Церковное имущество в Юго-Западной России XVI века. В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 8. К., 1907; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Мордвинцев В.М.* Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в. К., 1988; *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII — першої половини XIX ст. К., 1990; *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993; *Ульянівський В.І. та ін.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні: Навчальний посібник, кн. 1—3. К., 1994; *Головата Н.А.* Землеволодіння та економічна діяльність православної церкви в другій половині XVI — першій половині XVII ст. на Правобережній Україні: Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 1997; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: Історичні нариси. Львів, 2004; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011.

А.О. Гурбик.

ФУНТ (від лат. pondus — вага, гиря) — одиниця ваги (маси), поширена до запровадження метричної системи мір. Термін «фунт» у різних сферах діяльності позначав різну вагу і наприкінці 18 ст. в різних країнах мав близько 400 варіантів. На укр. землях, що належали *Королівству Польському* і *Великому князівству Литовському*, Ф. відомий із кінця 14 ст.

На укр. землях у складі Рос. імперії застосовували рос. Ф. (також звався «російський фунт торговельної ваги»; 1 фунт = $^1/_{40}$ *пуда* = 32 *лотам* = 96 *золотникам* = = 9216 долям = 0,41 кг; цей стандарт був запроваджений у Рос. імперії указами 1747 і 1835), аптекарський (нюрнберзький) Ф. (згідно з Торг. статутом 1893 становив $^7/_8$ російського Ф., 0,36 кг) та рос. артилер. Ф. (0,49 кг).

На укр. землях у складі *Речі Посполитої* у 18 ст. відомі польс. Ф. (із 1764 — 0,406 кг) та литов. Ф. (із 1766 — 0,37 кг). У д-ві *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*) указом імп. *Марії-Терезії* 1756 запроваджено віденський Ф. торг. ваги (0,56 кг).

В англо-саксонських країнах досі вживають метричний фунт (0,453 кг).

Літ.: *Горбачевский Н.И.* Археографический календарь на две тысячи лет (325—2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583—2324) по григорианскому счислению. Вильна, 1869; *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии: XI — начало XIX века. М., 1975; *Kahnt H., Knorr B.* Alte Maβe, Münzen und Gewichte: ein Lexikon. Mannheim, 1986; *Грицко Б.А.* Нариси з історії метрології на теренах України. Львів, 2005.

ХА́ГЕН (Hagen; Гаген) **Марк фон** (н. 21.07.1954) — амер. історик. Д-р історії та гуманітарних наук (1985), проф. (1985). Н. в м. Цинциннаті (шт. Огайо, США) в сім'ї кадрового амер. військовика. Закінчив Джорджтаунський ун-т у м. Вашингтон (США). 1975—76 відвідував *СРСР* у межах програми обміну з Ленінгр. ун-том. Здобув ступені: магістра зі слов'ян. філології в Ун-ті Індіани (1978, м. Блумінгтон, шт. Індіана, США), д-ра історії та гуманітарних наук у Стенфордському ун-ті (1985, шт. Каліфорнія, США). Від 1985 — у Колумбійському ун-ті в м. Нью-Йорк (США): професор кафедри історії Росії, заст. директора (1989—92), директор (1995—2001) Ін-ту Гаррімана. Президент Міжнар. асоціації україністів (2002—05), Асоціації славістичних, східноєвроп. та євразійських студій. Автор низки праць з новітньої історії Європи й Азії, у т. ч. Сх. Європи, та русистики, зокрема розвідок, присвячених українсько-рос. взаєминам у 20 ст. Брав участь в організації та координації низки дослідницьких програм із вивчення історії Сх. Європи. Відома стаття Х. «Does Ukraine Have a History?» («Чи має Україна історію?») спричинила цікаву наук. дискусію 1995 навколо конструювання та представлення укр. історії на теренах європ. та світ. соціогуманітаристики. Х. був редактором та співредактором низки наук. видань з історії Сх. Європи, зокрема «After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building: the Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires» (Боулдер, 1997), «Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600—1945» (Едмонтон—Торонто, 2003), «Russian Empire: Space, People, Power, 1700—1930» (Блумінгтон, 2007). Написав передмову до праці Г.Боряка «Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine» (Кембридж, 2009).

Праці: History and historical memory. «Nationalities Papers», 1989, vol. 17, no. 1; Soviet historiography and the nationality question. Там само, 1990, vol. 18, no. 1; Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917—1930. Ithaca, 1990; Does Ukraine Have a History? «Slavic Review», 1995, vol. 54, no. 3; Российско-украинские отношения в первой половине 20 века. В кн.: Россия—Украина: история взаимоотношений. М., 1997; Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині XX ст. «УІЖ», 1998, № 1; The Russian Imperial Army and the Ukrainian National Movement in 1917. «The Ukrainian Quarterly», 1998, vol. 54, no. 3/4; Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи. В кн.: Россия и Первая мировая война. СПб., 1999; История России как история империи: перспективы федералистского подхода. В кн.: Российская империя в зарубежной историографии. М., 2005; War in a European borderland: occupations and occupation plans in Galicia and Ukraine, 1914—1918. Seattle, 2007; Revisiting the Histories of Ukraine. В кн.: A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. Budapest — New York, 2009.

Літ.: Марк фон Гаген: «Мій шлях до історії не був прямим» [інтерв'ю з А. Портновим]. Web: http://historians.in.ua/index.php/intervyu/370-mark-fon-hagen-mii-shliakh-do-istorii-ne-buv-priamym.

О.В. Ясь.

ХАДЖИ́-ҐЕРЕ́Й (р. н. невід. — п. влітку 1466) — засновник *Кримського ханату* і родоначальник династії Ґереїв (див. *Гіреї*). Н. в околицях м. Тракай (Литва). Був сином Гіяседдіна, нащадком Тука-Тімура — молодшого сина Джучі та онука *Чингіз-хана*. Час і обставини появи в Криму не відомі. Для ототожнення Х.-Ґ. з Девлет-бірді, який був ханом у Криму 1429, бракує свідчень.

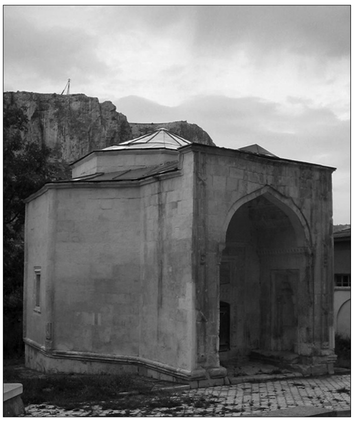
Х.-Ґ. з'явився в Криму як претендент на владу в *Золотій Орді*. Оскільки після розгрому *Сарая* (1395) еміром *Тімуром* на гол. центр міжнар. торгівлі в Золотій Орді перетворилася генуезька Кафа (нині м. *Феодосія*), контроль над цим містом мав ключове значення для утримання влади в цілій д-ві. 1433 князівство *Феодоро*, завдяки союзу з Х.-Ґ., захопило генуезьке місто Чембало (див. *Балаклава*). У відповідь комуна Генуї відрядила в Крим 6-тис. військо на чолі з Карло Ломелліно. Влітку 1434, після відвоювання Чембало, цей корпус, однак, був ущент розгромлений військом Х.-Ґ. біля Солхата (нині м. *Старий Крим*). Проте Х.-Ґ. не зміг оволодіти Кафою.

Брак сил для оволодіння Кафою та її прибутками від міжнар. торгівлі ставив утримання влади в Крим. улусі у пряму залежність від порозуміння Х.-Ґ. із кланами Ширін, Кунгірат та Барин, які очолювали великі племінні конфедерації на території Крим. улусу й самі були зацікавлені в контролі над Кафою. Так, посада ту-

Х

М. фон Хаген.

Тюрбе Хаджи-Ґерея та Менглі-Ґерея I в Салачику (нині у складі м. Бахчисарай). 1501. Фото початку 21 ст.

Герб роду Халецьких.

дуна Кафи (особи, яка відала татар. мешканцями міста та податками на користь золотоординської влади) за погодженням з урядом Кафи належала правителю (бегу) племені Ширін. Х.-Ґ. змушений був визнати контроль цієї посади за Ширінами. Більше того, він визнавав главу Ширінів командувачем військ цілого Крим. тумену/улусу. Так у держ. устрої Крим. ханату від самого початку було закладено сильний політ. вплив провідних кланів (див. також *Бейлик*).

Наприкінці 1430-х рр. на Крим. п-ові на короткий час відновив владу хан Золотої Орди Улуг-Мугаммад. Однак монети, карбовані від імені Х.-Ґ. 1441 та 1443, свідчать про швидке відновлення його влади. Навесні 1442 генуезці Кафи засвідчили перемогу Х.-Ґ. над військом хана Золотої Орди Сеїд-Агмада. 1445 він уклав союз із вел. кн. литов. Казимиром (із 1447 — також король польський як *Казимир IV* Ягеллончик). 1452 сили Х.-Ґ. завдали нової поразки Сеїд-Агмаду, коли той рушив походом на *Велике князівство Литовське*.

Влітку 1454 Х.-Ґ. домовився з осман. султаном Мегмедом II (див. *Мехмед II*) про спільне захоплення Кафи. Коли осман. флот блокував місто з моря, Х.-Ґ. оточив його із суходолу. В результаті комуна Кафи погодилася на виплату Х.-Ґ. щорічної *данини* в сумі 1200 золотих. Однак генуезці незабаром нейтралізували цей успіх Х.-Ґ., підбуривши крим. клани до його повалення і призначення на престол його сина Гайдера. Х.-Ґ. спромігся повернути владу за кілька місяців, але, напевно, на умовах збереження прерогатив крим. кланів.

Судячи з ярлика 1453, в якому він називає свою д-ву Великим Улусом, а столицю Кирк-Єр (див. *Чуфут-Кале*) — Великою Ордою, Х.-Ґ. вважав Крим лише опорою для встановлення влади в усій Золотій Орді. Тому 1465 він завдав біля р. Дон поразки хану Магмуду, коли той ішов походом проти *Великого князівства Московського*. Але його сил вистачило лише утримати владу в Крим. улусі.

Х.-Ґ. помер під кінець літа 1466. По його смерті заснована ним д-ва пережила 12-річний період внутр. конфліктів та осман. втручання. Остаточно Крим. ханат вибився з-під влади Золотої Орди та сформував інститути вже за правління хана *Менглі-Герея I*, але в той же час потрапив під осман. зверхність.

Х.-Ґ. похований у тюрбе (мавзолеї), розташов. в Салачику (нині у складі м. *Бахчисарай*).

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. Paris — La Haye, 1978; *Галенко О. та ін.* Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Гайворонский О.* Повелители двух материков, т. 1. К.—Бахчисарай, 2007.

О.І. Галенко.

ХАЛЕ́ЦЬКІ (рідше — Галецькі) — боярський рід українсько-білорус. походження. За однією, більш поширеною, версією, разом із *Тишкевичами* і Стецькими є однією з гілок київ. боярського роду Калениковичів, за іншою — нащадками черніг. *бояр*. Перші носії прізвища фіксуються в документах 15 ст. Родинними узами пов'язаний з укр. родами Трипільських, Дідовичів, князів Головчинських, Крошинських і *Масальських*, а також з рядом родів *Речі Посполитої* (Копці, Оборські, Полубенські, *Сапіги*, Стравинські, Юдицькі та ін.). Родовим гніздом Халецьких було м-ко Хальч (нині село Вєтківського р-ну Гомельської обл., Білорусь). Вони належали до найвпливовіших родів Речицького пов. У 16—17 ст. мали також міцні позиції на Київщині (володіли Ржищівською волостю) та Житомирщині (володіли Вільською волостю). Родовий герб — варіант герба *«Абданк»*. Піднесення роду слід пов'язати з іменем, насамперед, **Михайла Михайловича** Халецького (кін. 15 ст. — після 1534), київ. *городничого* і овруцького старости (див. *Староство*). Його син **Йосип Михайлович** (р. н. невід. — п. 1559) обіймав посаду господарського *маршалка* (із 1554), овруцького старости (1544—53), черкас. і канівського старости (1555—59), брав участь у переговорах *Великого князівства Литовського* з Молдовою та Моск. д-вою, турбувався про оборону степових кордонів ВКЛ. **Андрій Йосипович** (р. н. невід. — п. до 1595) обіймав ряд важливих посад у Речицькому воєводстві, відзначився як дипломат. Власник значних маєтностей на Київщині та *Волині*, приятель кн. А.*Курбського*. Видатну роль в історії ВКЛ відіграв сенатор **Дмитро Йосипович** (не раніше 1550 — 1598), земський підскарбій литовський і писар ВКЛ (із 1590), дипломат і колекціонер, який залишив по собі цінне зібрання фламандських гобеленів. Особливо відзначився як фінансист, який провів ряд успішних заходів, значно збагативши держ. скарбницю. Спочатку був православним, підтримував Колозький монастир під Гродном (нині місто в Білорусі), але бл. 1591 перейшов у католицизм, зблизився з П.*Скаргою* і став прихильником *Берестейської церковної унії 1596*, був одним із трьох королів. комісарів під час її укладання. Проводив активну боротьбу проти повстанців С.*Наливайка* та Г.*Лободи* на території Білорусі 1594—95, про що залишив цінні свідчення у своїх листах до кн. К.*Радзивілла* Перуна. **Владислав-Юрій** (Владислав-Єжі; 1606—68) — стражник ВКЛ (із 1656), мозирський староста (1668). У складі військ Речі Посполитої брав участь у ряді війн, у придушенні козацьких повстань на укр. теренах 1625, 1630, 1648—58. Відзначився в боях за *Варшаву*, при здобутті Тикоціна (нині місто Підляського воєводства, Польща), у поході кн. О.-Г.Полубинського до Пруссії (1656—58), переможній битві під Полонкою (нині село Брестської обл., Білорусь; 1660), де литов. війська розбили московські. **Миколай-Криштоф** (бл. 1589 — 1653) разом із братом **Олександром** отримав блискучу освіту: спочатку — у Віленській академії, потім — у період 12-річної закордонної подорожі (Голландія, Італія, Іспанія, Франція, зокрема навч. в Лувенському ун-ті й Сорбонні; Париж). Видав 1605 в Парижі «Риторику» свого викладача Ш.Колера (перевидана в *Кракові* 1648), наступного року — власний твір (панегірик на честь Я.*Замойського*, коронного канцлера і великого гетьмана коронного), 1618 — збірник «Алегорії», а потім — свій найбільший твір, присвячений Богоматері («Binarium Chaltcifnus...», Vilnae, 1642).

За правління *Сигізмунда III* Ваза нерідко виконував дипломатичні функції. Був ревним католиком, підтримував *францисканців* у Вільні (нині м. *Вільнюс*) та єзуїтський колегіум у Гродно. Починаючи з 2-ї пол. 17 ст., рід Х. занепав. Хоча його представники, як і раніше, брали активну участь у діяльності *вальних сеймів* та *шляхетських сеймиків*, воєнних діях, але їхній вплив обмежувався кордонами Речицького пов. За рос. правління долучилися до рос. *дворянства*. Окремі з Х. брали участь у повстанні Т.*Костюшка*, у *польському повстанні 1830—1831* та *польському повстанні 1863—1864*. Очевидно, деякі з Х. покозачилися, принаймні окремі особи з таким прізвищем значаться серед козаків *Канівського полку*.

Існують однойменні роди ін. походження, напр., один із них іде від татарина, поселеного під Хальчем у 16 ст. З його представників найвідомішим був **Ян** Халецький-Амітанський (р. н. невід. — п. бл. 1883), генерал-майор рос. армії, який під час польс. повстання 1863—64 примкнув до повстанців та формував у *Галичині* військ. загони, а потім був активним діячем польс. еміграції в Парижі.

Літ.: *Halecki O.* Chaleccy na Ukrainie. «Miesięcznik Heraldyczny», 1910, r. 3; *Kuczyński S.M.* Rodowód Michała Chaleckiego. Там само, 1934, r. 13; *Cechanowicz J.* Rody rycerskie Wielkiego księstwa Litewskiego, t. 3. Rzeszów, 2001; Urzędnicy Wielkigo księstwa Litewskiego: spisy, t. 1: Województwo Wileńskie: XIV—XVIII wiek. Warszawa, 2004; *Сліж Н.* Шляхецкі род Халецкіх у гісторыі Рэчыцкага павету. В кн.: Шостыя міжнародныя Доўнарскія чытанні, ч. 2. Гомель, 2008; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008; *Мицик Ю.* Albaruthenica: Студії з історії Білорусі. К., 2009.

Ю.А. Мицик.

ХАЛУ́ПНИКИ — одна з найбідніших верств сільс. та міськ. населення на укр. землях у 16—19 ст. Халупники проживали в убогих хатинах-халупах, інколи користувалися невеликими присадибними ділянками, не маючи не те що більш-менш значних земельних наділів, але й городів (що відрізняло дану категорію від *підсусідків* та *городників*). Ті халупники, які мали відповідні статки (реманент, худобу тощо), відбували пішу *панщину*, а переважна ж більшість жителів «убогих халуп» наймитувала або виконувала нескладні ремісничі роботи. У заг. структурі населення кількість Х. у 2-й пол. 16 ст. була незначною: коливалася від 2 до 5 %. У подальшому, щоправда, чисельність Х. невпинно зростала, і на серед. 19 ст. вони вже посідали від 7 до 24 % дворогосподарств у селах України.

Літ.: *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971; *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII ст.: Історичні нариси. Львів, 2004; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011; *Гуржій О.І.* Селяни України та їх оподаткування в XVII — середині XIX ст. Біла Церква, 2012.

А.О. Гурбик.

ХАН — титул правителя племені або народу/д-ви у спільнотах степової Євразії, засвідчений від поч. 5 ст. Походження непевне. У степових д-вах титул «хан» означав верховного суверенного правителя і вживався як синонім титулу «каган/хаган» (монгол. «каан», араб. «хакан»; див. *Каган*), але етимологічний зв'язок між ними незрозумілий. За межами тюркського світу визнавався як вищий титул суверенного правителя, рівний титулам «імператор» (лат.), «цар» (давньорус.), «падішаг» (перською).

На території України вперше засвідчений після монгол. завоювання (не існує достовірних даних про вживання цього титулу *половцями*). У *Монгольській імперії* Х. — титул правителя улусу на противагу титулу каана, себто верховного/великого хана з резиденцією в Каракорумі (нині м. Хархорін, Монголія) чи Пекіні (нині столиця Китаю). У *Кримському ханаті* Х. — титул правителя д-ви.

Слово «хан» вживалося також як компонент титулу правителя: кара-хан («великий хан» — д-ва Караханідів), гур-хан («хан всесвіту» — д-ва кара-китаїв, монголи), іль-хан («крайовий/улусний хан» — монгол. д-ва Хулагуїдів/ільханів), чингіз-хан («хан океану/всесвіту»). Від 16 ст. в Ірані та Індії Х. був почесним титулом родової аристократії. Здавна вживається також як складова власних імен (Огуз-Хан, Ґюр-Хан; можливо, *Шарукан*, *Тугоркан*) чи вигаданих титулів (Киз-Хан — «правитель (країни) дівчат»).

Літ.: *Clauson G.* An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford, 1972.

О.І. Галенко.

ХАНЕ́НКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, заснований, згідно з родинною легендою, запорожцем **Стефаном** Ханенком (кін. 16 — поч. 17 ст.). Один з його синів — **Михайло Степанович** (Стефанович; див. М.*Ханенко*; поч. 1620-х рр. — п. 1680), гетьман *Правобережної України*, а інший — **Лаврентій Стефанович** (р. н. невід. — п. після 1674) — служив у *Війську Запорозькому*, 1661 отримав шляхетство *Речі Посполитої*, 1674 перейшов «під Російську державу». Від синів Лаврентія — **Данила Лаврентійовича** (р. н. невід. — п. 1697), наказного лубенського полковника (1695), учасника *російсько-турецької війни 1686—1700*, який загинув при облозі Казікермена (нині м. *Берислав*), та **Федора Лаврентійовича** (р. н. невід. — п. бл. 1744), козелецького *сотника* (1705), київ. полкового *осавула* (1709—22) та *обозного* (1722—37) — беруть початок дві гілки роду. Молодша швидко здрібніла та занепала. До неї належали: **Михайло Осипович** (1782—1839), письменник, учений, педагог, канд. фізико-мат. наук (1809), магістр вільних наук (1811), професор давніх мов і рос. словесності Демидовського уч-ща (із 1834 — ліцею) в Ярославлі (нині місто в РФ; 1812—39), автор праць з історії, літератури, мовознавства; **Олександр Гнатович** (бл. 1770 — р. с. невід.), автор поезій, надрукованих в

Б.І. Ханенко.

альманасі «Приятное и полезное препровождение времени» (із 1799 — «Иппокрена»). До старшої ж гілки належав **Микола Данилович** (1693—1760), відомий політ. і держ. діяч, мемуарист, стародубський полковий суддя (1727—38) та обозний (1738), *генеральний бунчужний* (1738—40) і *генеральний хорунжий* (1741—60), член *Генерального військового суду* (із 1740), учасник *російсько-турецької війни 1735—1739*, учасник депутації до *Санкт-Петербурга* з приводу відновлення гетьманства (1723), за що разом з П.*Полуботком* був ув'язнений; його листування із сином **Василем** («Черниговские губернские ведомости», 1852; частково) та щоденники (опубліковані О.*Бодянським* — в *«Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете»*, 1858 г., кн. 1; О.*Лазаревським* — в *«Киевской старине»*, 1884, додаток, № 3—6, 8—11, 1885, № 3—7, 9—12, 1886, № 1, 4, 5, 7—12; А.Титовим — в «Киевской старине», 1896, т. 54, № 8—9) є цінним джерелом до історії України. Онук Миколи Даниловича — **Олександр Іванович** (бл. 1776 — 1830), дипломат, секретар російського посольства в Лондоні (Велика Британія; 1800 — імовірно, 1801), статський радник, член українського автономістського гуртка (1780—90), правнуки — **Олександр Іванович** (1816—95), громад. і культ. діяч, історик, бібліофіл, суразький повітовий *предводитель дворянства* (1846—49), керуючий держ. маєтностями *Чернігівської губернії* (1849—58), член Черніг. губернського к-ту для поліпшення становища селян (із 1858) та діяч *селянської реформи 1861*, дійсний статський радник, автор праць «Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии» (Чернігів, 1870), «Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии» (Чернігів, 1887) та ін.; **Михайло Іванович** (1818—52), новгород-сіверський повітовий предводитель дворянства (1845), почесний попечитель Новгород-Сіверської г-зії, автор праць з екон. розвитку Чернігівщини, знавець укр. старовини, приятель О.Бодянського, якому надавав матеріали з родинного архіву, праправнук — **Богдан Іванович** (див. Б. і В. *Ханенки*; 1849—1917), колекціонер укр. старовини і творів мистецтва, археолог, меценат.

Рід внесений до 2-ї, 3-ї та 6-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; *Оглоблин О.* Ханенки: Сторінка з історії українського автономізму 18 ст. Кіль, 1949; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999; *Ковалинський В.* Рід Ханенків. В кн.: Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства, вип. 2. Біла Церква, 2001; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 3. К.—СПб., 2004.

О.І. Гуржій, В.В. Томазов.

ХАНЕ́НКИ Богдан і Варвара — колекціонери творів мист-ва і старожитностей, музейні діячі, меценати, підприємці, громад. діячі.

Богдан Іванович (04.02(23.01). 1849—08.06.(26.05).1917) походив із відомого козацько-старшинського роду (див. *Ханенки*). Н. в маєтку Лотоки Суразького пов. Черніг. губ. (нині с. Латаки Брянської обл., РФ). Закінчив 1-шу Моск. г-зію, юрид. ф-т Моск. ун-ту (1873). Працював у *Санкт-Петербурзі* при департаменті мін-ва юстиції Рос. імперії, обирався мировим суддею. 1874 одружився з Варварою Миколаївною (у дівоцтві — Терещенко). 1876—81 — член Варшавського окружного суду. Після виходу у відставку з держ. служби став помітною фігурою в діловому і громад. житті *Києва*. Обирався головою Південнорос. т-ва сприяння землеробству, Київ. к-ту торгівлі та пром-сті, членом Держ. ради Рос. імперії від промисловців, *Загальноросійського товариства цукрозаводчиків*, входив до правлінь кількох київ. банків і комерційних орг-цій; голова правління *Київського товариства старожитностей і мистецтв* (1901), почесний член Петербурзької АН (1910), член кількох наук. т-в: Імператорської археол. комісії, *Одеського товариства історії та старожитностей*, *Історичного товариства Нестора-літописця* та ін. Мав чин дійсного статського радника (1910).

Варвара Миколаївна (Ніколівна; 21(09).08.1852—07.05.1922) — донька підприємця-поміщика і доброчинця М.А.*Терещенка.* Н. в м. *Глухів.* Одержала домашню освіту, фінансувала початкові освітні та професійні заклади для простого народу.

В.М. Ханенко. Портрет роботи художника М. Неврєва.

Подружжя Х. зробило значний внесок у культ. спадщину України як колекціонери творів мист-ва та старожитностей, які вони збирали понад 40 років. Це найрізноманітніші види худож. творчості європ. і сх. народів. До їхнього зібрання ввійшли кращі полотна західноєвроп. художників: Рембрандта, Д.-Р.Веласкеса, А. ван Дейка, П.-П.Рубенса, Я.Йорданса, Дж.Белліні, М.Пальмеццано та ін., скіф., слов'ян. та давньорус. археол. артефакти, декоративно-вжиткові вироби майстрів укр. нар. мист-ва, ікони тощо. За неповними даними, зібрання налічувало понад 400 живописних робіт, більш як 8 тис. гравюр, бл. 700 творів мист-ва країн зарубіжного Сходу, понад 300 виробів із золота та срібла.

1887 Х. збудували в Києві по вул. Терещенківській, 15, особняк для розміщення там власного зібрання, яке стало унікальним явищем у культ. житті тогочасного міста. У квітні 1917 Богдан Іванович відписав мистецьке зібрання, б-ку, приміщення музею та власний будинок місту Києву. Через перипетії *громадянської війни в Україні 1917—1921* вже Варвара Миколаївна змушена була в грудні 1918 передати їх у дар УАН, із патріотичних почуттів відмовившись на досить прийнятних умовах вивезти колекцію до Німеччини. У лютому 1921 було затверджено

статут музею, який із грудня 1923 мав назву «Музей мистецтв при Академії наук» і деякий час складався майже суто з експонатів Ханенківського зібрання. Із 1936 — Київ. музей зх. та сх. мист-ва, а з 1999 — *Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*.

Богдан Ханенко, спочатку заступник, а потім голова Київ. т-ва старожитностей і мист-в, був одним з організаторів заснування 1899 *Київського художньо-промислового і наукового музею* (офіційно відкритий 1904; нині *Національний художній музей України*), всіляко сприяв на поч. 20 ст. налагодженню його роботи. Зокрема, він очолював спец. к-т зі спорудження приміщення музею, особисто пожертвував експонатів та коштів на суму бл. 200 тис. *рублів*.

Подружжя Х. також опікувалося археол. дослідженнями. Вони неодноразово фінансували розкопки, у т. ч. в Причорномор'ї, на Київщині. Найцінніші знахідки популяризували у випусках альбомів «Древности Приднепровья» (т. 1—6, К., 1899—1907) та «Древности русские: Кресты и образки» (вип. 1—2, К., 1899—1900).

Померли в м. Київ, поховані у *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі*.

Літ.: *Гіляров С.О.* Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук: Каталог. К., 1927; *Сак Л.* Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883—1945 гг.). В кн.: Очерки истории музейного дела в СССР, вып. 9. М., 1963; *Крутенко Н.* Ханенки. «Пам'ятки України», 1996, № 3—4; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998; До 150-річчя від дня народження Богдана Івановича Ханенка: мецената, колекціонера, фундатора музею: Матеріали науково-практичної конференції. К., 1999; Ханенківські читання: Матеріали науково-практичної конференції, вип. 2. К., 2000; *Ковалинский В.В.* Семья Терещенко. К., 2003; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. К., 2004; *Друг О., Малаков Д.* Особняки Києва. К., 2004.

О.М. Донік.

ХАНЕ́НКО Михайло Степанович (початок 1620-х рр. — п. 1680) — гетьман *Правобережної України* (1669—74). Брав участь у всіх боях, які вів *Уманський полк* під час Національно-визвольної війни укр. народу серед. 17 ст.

М.С. Ханенко. Портрет з літопису Самійла Величка. Кінець 17 — початок 18 ст.

(див. також *Національна революція 1648—1676*). Із 1656 по 1669 перебував на посаді уманського полковника. Підтримував гетьмана Ю.*Хмельницького*. Підписав *Переяславські статті 1659* і Чуднівський договір 1660. 1660 — *гетьман наказний* козац. військ на пд.-сх. кордонах України. 1661 отримав *нобілітацію* від польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Під час правління в Правобереж. Україні П.*Тетері* був призначений наказним полковником (1663). Від імені Кальницького полку (див. *Вінницький полк*), *Корсунського полку*, *Паволоцького полку* та Уманського полку 1669 на козац. раді під *Уманню* Х. було обрано гетьманом *Війська Запорозького* на противагу П.*Дорошенку*. Був прихильником ідеї утвердження укр. державності під зверхністю польс. короля. 1670 уклав *Острозьку угоду* з урядом *Речі Посполитої*, згідно з якою автономія Правобереж. Гетьманщини значно обмежувалася. Одночасно за Острозькою угодою був підтверджений статус *Києво-Могилянської академії*. Того ж року отримав офіц. визнання від польс. короля *Міхала-Корибута Вишневецького*. Разом із військами *гетьмана великого коронного* Я.Собєського (див. *Ян III Собєський*) полки Х. 1671 захопили *Брацлав* і *Ямпіль*. 1672 Х. підтримували *Брацлавський полк* (до якого перед тим влився Кальницький полк), Корсунський полк, *Могилівський полк*, *Торговицький полк* та Уманський полк. Разом із польс. військами воював проти багатотисячної армії турец. султана *Мегмеда IV*, яка наприкінці літа 1672 вступила в Правобережну Україну. Згідно з умовами *Бучацького мирного договору 1672* Х. змушений був покинути межі України. Брав участь у т. зв. Голомбській конфедерації короля Міхала-Корибута Вишневецького. Навесні 1673 повернувся в Україну. 11 вересня 1673 невелике військо Х. зазнало поразки під стінами *Києва*. 17 березня 1674 на ген. раді під *Лисянкою* поступився булавою на користь лівобереж. гетьмана І.*Самойловича* і перейшов на *Лівобережну Україну*. 1677 був арештований за відновлення зв'язків із польс. королем Яном III Собєським.

Володів великими маєтностями на Уманщині, а потім — Чернігівщині. Збереглися цікаве описання зовнішності гетьмана, яке залишив у своєму щоденнику У. фон *Вердум* (1671), а також портрет М.Ханенка.

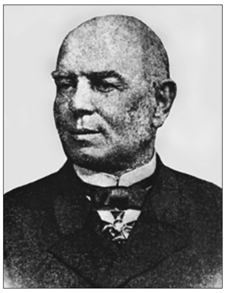
Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Чухліб Т.В.* Михайло Ханенко. В кн.: Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К., 1994; *Його ж.* З історії політичної боротьби в Українській державі у 60—70-х роках XVII ст.: Діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка. В кн.: Середньовічна Україна, вип. 2. К., 1997; *Чухліб Т.* Гетьман Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). К., 2004; *Смолій В., Степанков В.* Дорошенко. Політичний портрет. К., 2011; *Чухліб Т.* Гетьмани України—Русі. Донецьк, 2012.

Т.В. Чухліб.

ХАРА́ЛЬД (Гаральд), **Харальд Сігурдссон Суворий Правитель** (норвез. Harald Hardråde; 1015—1066) — король Норвегії (1046—66), син Асти Гудбрандсдоттір від її другого шлюбу з норвез. конунгом Сігурдом Свинею. Молодший брат Олафа II Святого, короля Норвегії (1015—28). Змушений був переховуватися на Русі при дворі київ. кн. *Ярослава Мудрого*. Очолював наймане варязьке військо київ. князя, брав участь у походах. 1034—42 служив у найманій варязькій дружині у *Візантії*. 1043/44 одружився з донькою Ярослава Мудрого *Єлизаветою Ярославною*, яка народила йому двох дочок — Марію та Інгігерд (стала дружиною короля Данії Олафа I Свенсона). 1046 в обмін на половину своїх багатств, здобутих у Візантії, повернув собі норвез. престол,

Харальд. З мініатюри із «Великої хроніки» Матвія Паризького. 13 ст.

І.Г. Харитоненко.

П.І. Харитоненко.

ставши співправителем Магнуса Доброго (1035—47). Після смерті останнього став самовладним правителем Норвегії. Загинув 1066 в Англії в битві при Стамфордбриджі. Про шлюб Х. і Єлизавети згадується в *Адама Бременського* та ісландських сагах. Х. — автор «окремих віс» — поетичного твору, присвяченого «дівчині в Гардах» — його майбутній дружині Єлизаветі.

Літ.: *Джаксон Т.Н.* Елизавета Ярославна, королева норвежская. В кн.: Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т. Пашуто. М., 1999; *Її ж.* Четыре норвежских конунга на Руси: Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X — первой половины XI в. М., 2000.

А.Г. Плахонін.

ХАРИТО́НЕНКИ — укр. підприємці-цукрозаводчики, землевласники та доброчинці серед. 19 — поч. 20 ст. Походили із селян-чумаків слободи Нижня Сироватка (нині село Сум. р-ну Сум. обл.). Родоначальником «цукрового королівства» був **Іван Герасимович** Харитоненко (6 жовтня (25 вересня) 1822 — 11 грудня (30 листопада) 1891), який після навчання в парафіяльній школі торгував бакалійними товарами, згодом — цукром, був посередником у петерб. і моск. купців із закупівлі і продажу останнього. Розбагатівши на торгівлі, 1862 став купцем 2-ї гільдії, а вже наступного року — 1-ї. Після *селянської реформи 1861* переважно в *Харківській губернії* скупив великі маєтки із цукровими з-дами, за короткий час перетворившись на одного з найвпливовіших цукрозаводчиків та великого землевласника Рос. імперії. На 1891 в його власності перебували найбільший у країні Павловський рафінадний з-д у м. *Суми* (побудований 1869) та 6 цукрових, ще 2 з-ди він орендував. 1881 заснував «Торговий дім І.Г. Харитоненко з сином». Виконував обов'язки сумського міськ. голови (1867—73), гласного Харків. губернського земства (1865—86), почесного попечителя Сум. реального уч-ща, директора сум. опікунського при тюрмі відділу, мав звання спадкового почесного громадянина (1872) та чин дійсного статського радника (1886). Був нагороджений орденами св. Станіслава 1-го ст. і св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст.

Наприкінці життя активно займався доброчинністю. Особливо багато зробив для розбудови м. Суми, розвитку освіти в краї. Зокрема, його коштом у цьому місті побудовані реальне і духовне уч-ща, дитячий притулок, сел. банк, у *Харкові* — будинок мед. ф-ту ун-ту, духовне уч-ще, у с. Нижня Сироватка — Свято-Тихонівська церква.

Спадкоємцем Івана Герасимовича став його єдиний син **Павло Іванович** (17 (5) січня 1853 — 26 (13) червня 1914), який примножив родинний капітал. Напередодні *Першої світової війни* він мав у своєму розпорядженні рафінадний і 12 цукрових з-дів, йому належало 67 тис. *десятин* власної та 11 тис. десятин орендованої землі. Був одним із фундаторів синдикатів цукроварів і рафінерів, членом *Загальноросійського товариства цукрозаводчиків*, засновником кількох *акціонерних товариств*, серед них — у 1896 «Бельгійського анонімного акціонерного товариства Сумських машинобудівних заводів» (нині з-д ім. М.Фрунзе). 1881—1901 — гласний Сум. міської думи.

Доброчинні справи свого батька Павло Іванович продовжив ще в більших масштабах. У Сумах побудував дитячу лікарню, притулок для дівчат, чол. г-зію, кадетський корпус (1901—02), Свято-Троїцький собор (1901—14) та ін. громад. заклади, субсидував різні доброчинні т-ва, облаштовував школи для робітників та їхніх дітей.

За досягнення на ниві підприємництва та за вагомі доброчинні справи на користь співвітчизників був нагороджений кількома орденами, 1901 отримав спадкове дворянське звання, 1914 — чин таємного радника. Невипадково родинний герб Харитоненків увінчали слова: «Працею возвеличуюсь». Павло Іванович був також відомим колекціонером творів мист-ва, зокрема, зібрав великі колекції картин рос. та франц. живопису, давньорус. ікон. 1897 став власником відомого маєтку *Качанівка* на Чернігівщині, який успадкувала старша донька **Олена** Олів. У маєтку Наталівка (нині у с-щі Володимирівка Краснокутського р-ну Харків. обл.) напередодні *Першої світової війни* створив мистецький осередок, куди приїздили відомі представники рос. творчої інтелігенції. Був обраний почесним членом петерб. Академії мистецтв.

Літ.: Торговый дом «И.Г. Харитоненко с сыном». М., 1900; *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX — начала XX в. М., 1971; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999; *Григорьев Д.* Востребованные временем: Династия Харитоненко. Сумы, 2003; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. Суми, 2003.

О.М. Донік.

ХА́РКІВ — місто обласного підпорядкування, центр *Харківської області*. Розташов. при злитті річок Харків (прит. Лопані), Лопань (прит. Уди) і Уда (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Залізничний вузол, аеропорт. Площа 306 км^2. Населення 1449,1 тис. осіб (2009). Друге за кількістю населення місто України, із грудня 1919 по червень 1934 — столиця УСРР.

Засноване в 1650-ті рр. переселенцями у *Слобідську Україну* (постійне поселення з 1654, перший відомий *отаман* — Іван Кривошлик). 1655—56 споруджено фортецю. 1656 запроваджено воєводське правління (перший *воєвода* — Воїн Селіфонтов). 1660 вперше згадується слобідський Харків. полк (полковник —

Харків. Свято-Покровський собор. Фото 2012.

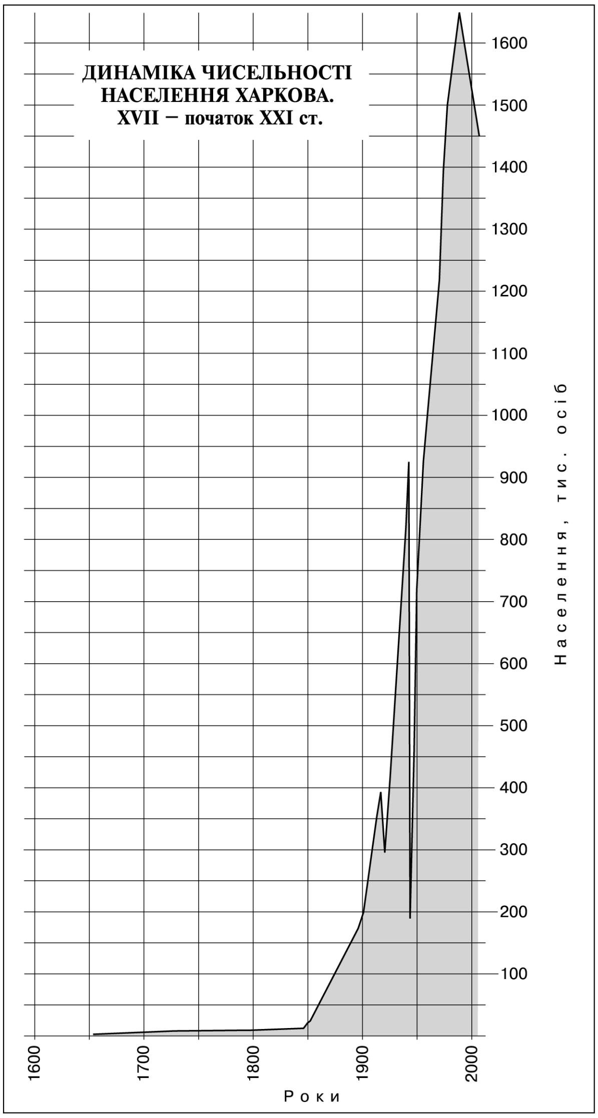
Остап Воропай). 1660—65 Х. — адм. центр слобідських козацьких полків. У 1660—90-х рр. існувала міщанська організація на чолі з міським отаманом, відомі згадки про цеховий устрій місц. ремісників (див. *Цехи)*. 1689 споруджено першу муровану будівлю — Свято-Покровську церкву (згодом — собор *Харківського Покровського учительного монастиря*). 1706 внаслідок реформ рос. уряду воєводське правління в Х. ліквідували, усі категорії населення перевели під юрисдикцію полк. Федора Донця-Захаржевського і внесли до козац. реєстрів. Із 1726 у місті діяв переведений із Бєлгорода (нині місто в РФ) *Харківський колегіум*, осн. навч. заклад на сх. України у 18 ст. У 1740—60-х рр. у Х. перебувало командування Укр. д-зії. Унаслідок ліквідації слобідських козац. полків 1765 Х. став центром новоутвореної *Слобідсько-Української губернії*; із 1780 місто — центр *Харківського намісництва*, 1797—1835 — Слобідсько-Укр. губ., із 1835 — *Харківської губернії.*

1791 в Х. почав функціонувати стаціонарний театр. Завдяки ініціативності вихідця із Слобідської України В.*Каразіна* та освіт. реформі в Рос. імперії 1805 в Х. відкрито ун-т (див. *Харківський національний університет*), що мав значний вплив на розвиток міста. Завдяки ун-ту в Х. почалося активне видання світської періодики (1812 вийшла газ. «Харьковский еженедельник», 1816 — журнали *«Украинский вестник»*, *«Харьковский Демократ»*), місто стало центром зародження укр. нац. руху (гурток харків. романтиків), початків прози (Г.*Квітка-Основ'яненко*) та драми (М.*Костомаров*) укр. мовою. 1812 в Х. відкрито *інститут шляхетних дівчат.* У 1-й пол. 19 ст. Х. — один із провідних торг. центрів Рос. імперії, із надзвичайно потужним Хрещенським ярмарком і великим ринком торгівлі кіньми.

Інтенсивний розвиток Х. почався з кінця 1850-х рр., від часу відкриття покладів вугілля Донбасу. 1857 почав функціонувати телеграф, 1869 проведено залізницю. Поруч із залізничними майстернями 1870 відкрито чавуноливарний з-д, 1879 — з-д землеробських машин і знарядь М.Гельферіха (див. *«Гельферихъ-Саде»*), у 1890-х рр. — мех. з-д та Харків. паровозобудівний з-д, 1910 — мех. з-д М. фон Дітмара (для забезпечення обладнанням шахт Донбасу). Місто набувало пром. характеру. 1 травня 1900 робітники міста провели маївку, що мала розголос по всій Рос. імперії. Потреба у пром. кадрах привела до відкриття в Х. 1885 Технологічного ін-ту.

Х. був містом високої громад. активності: у 2-й пол. 19 ст. за ініціативи Х.Д.*Алчевської* тут були створені жін. недільні школи, 1886 відкрито велику громад. б-ку, 1896 — зоопарк. Із 1881 в місті функціонував водогін, із 1888 — телефон, 1896 з'явилася електрика, 1906 — трамвай. Центр міста був забудований багатоповерховими прибутковими будинками, банками, готелями, над проектами яких працювали видатні архітектори (О.*Бекетов* та ін.). Дуже ефективно діяло міське самоврядування (з міських голів найбільше відзначився О.Погорілко, 1900—12). У Х. діяла низка громад. орг-цій, зокрема *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті* (1876—1919), що об'єднувало плеяду відомих науковців (О.*Потебня*, М.*Сумцов*, Д.*Багалій*), з ініціативи П.С.*Єфименка* 1880 при т-ві виник архів, один із найбільших і найвідоміших в Україні. У 2-й пол. 19 ст. змінилася етнокульт. структура міста: українці поступилися місцем росіянам, у місті досить потужно був представлений єврейс. елемент. Упродовж 1861—1917 населення міста зросло майже вшестеро: із 50 тис. осіб у 1861 до 297 тис. у 1917. Х. виявився значним місцем зосередження укр. політ. руху, 1900 тут виникла перша в підрос. Україні укр. політ. партія — *Революційна українська партія*, працював відомий ідеолог укр. руху М.*Міхновський*. Під час *Першої світової війни* до Х. із зх. губерній евакуювали низку навч. і пром. об'єктів, що й залишилися в місті: с.-г. ін-т, Російсько-Балт. електротех. з-д, суконні майстерні.

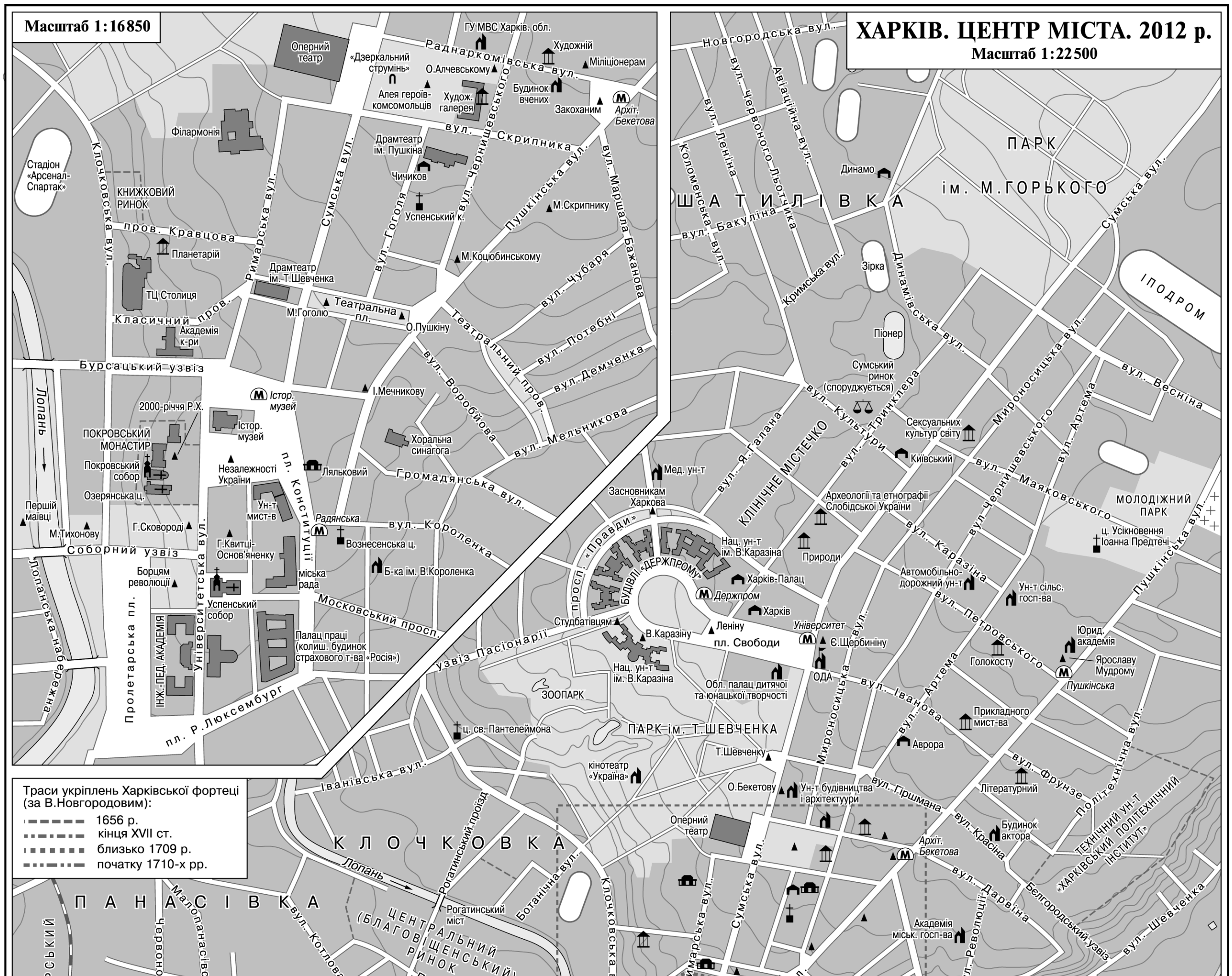
8—10 грудня 1917 Х., спираючись на місц. Червону гвардію, захопили загони петрогр. *більшовиків*. Після невдачі більшовицького перевороту в *Києві* частина делегатів *Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917* переїхали до Х., де 24—25 грудня 1917 провели власний з'їзд (див. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад 1917*), проголосивши Укр. Нар. Республіку як федеративну частину Рос. рад. республіки і створивши власні виконавчі органи. Після Брестського миру (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*) в лютому—березні 1918 відбулася спроба створити окрему *Донецько-Криворізьку Радянську Республіку* із центром у Х. 8 квітня 1918 місто зайняли німці, а з 1 травня 1918 запроваджена геть-

ман. влада (найвідоміший староста — П.Залеський). 18 листопада 1918 над Х. проголошено владу *Директорії Української Народної Республіки*, а 3 січня 1919 в Х. вступили більшовицькі війська. 25 червня 1919 Х. зайняли частини *Збройних сил Півдня Росії*, у приміщенні Дворянських зборів розташовувався штаб *Добровольчої армії*. 12 грудня 1919 в Х. утретє ввійшли більшовицькі війська, було відновлено рад. владу, і місто утверджене столицею УСРР.

За часів столичного статусу Х. інтенсивно розвивався. Створювалися пром. гіганти: Харків. тракторний з-д (1931), Харківські турбінний та верстатобудівний з-ди (1934). Змінилася арх-ра міста, провідним стилем до серед. 1930-х рр. був конструктивізм. Споруджено першу залізобетонну багатоповерхівку в Європі (Держпром; 1929), пасаж (1925), пам'ятник Т.*Шевченку* (скульп. М.*Манізер*). Функціонував театр *«Березіль»* (реж. — Л.*Курбас*). Х. став центром укр. к-ри і низки худож. і літ. об'єднань (*«Плуг»*, *«Гарт»*, *Вільна академія пролетарської літератури*), було відкрито низку навч. закладів (авіаційний, автошляховий, інженер-

ХАРКІВ. ЦЕНТР МІСТА. 2012 р.
Масштаб 1:22500
Масштаб 1:16850
Оперний театр
«Дзеркальний струмінь»
ГУ МВС Харків. обл.
Художні
Міліціонерам
Раднаркомівська вул.
О.Алчевському
Будинок вчених
Алея героїв-комсомольців
Худож. галерея
Закоханим
Архіт. Бекетова
Філармонія
вул. Скрипника
Драмтеатр ім. Пушкіна
Чичиков
Успенський к.
М.Скрипнику
М.Коцюбинському
Стадіон «Арсенал-Спартак»
КНИЖКОВИЙ РИНОК
Клочківська вул.
пров. Кравцова
Планетарій
ТЦ Столиця
Драмтеатр ім. Т.Шевченка
Театральна пл.
М.Гоголю
О.Пушкіну
Класичний пров.
Академія к-ри
Бурсацький узвіз
Лопань
Істор. музей
І.Мечникову
2000-річчя Р.Х.
ПОКРОВСЬКИЙ МОНАСТИР
Покровський собор
Озерянська ц.
Істор. музей
Незалежності України
Хоральна синагога
Ляльковий
Громадянська вул.
Перший маївці
М.Тихонову
Г.Сковороді
Ун-т мист-в
Радянська
Вознесенська ц.
вул. Короленка
Соборний узвіз
Г.Квитці-Основ'яненку
Б-ка ім. В.Короленка
Борцям революції
Успенський собор
міська рада
Московський просп.
Палац праці (колиш. будинок страхового т-ва «Росія»)
Пролетарська пл.
пл. Р.Люксембург
Університетська вул.
Лопанська набережна
Новгородська вул.
ПАРК ім. М.ГОРЬКОГО
Сумська вул.
Динамо
ШАТИЛІВКА
ІПОДРОМ
Зірка
Піонер
Сумський ринок (споруджується)
Сексуальних культур світу
Київський
КЛІНІЧНЕ МІСТЕЧКО
Мед. ун-т
Засновникам Харкова
Археології та етнографії Слобідської України
МОЛОДІЖНИЙ ПАРК
ц. Усікнення Іоанна Предтечі
Нац. ун-т ім. В.Каразіна
Природи
БУДІВЛІ «ДЕРЖПРОМУ»
Держпром
Харків-Палац
Автомобільно-дорожній ун-т
Ун-т сільс. госп-ва
Харків
Леніну
пл. Свободи
Університет
Є.Щербиніну
Студбатівцям
В.Каразіну
Юрид. академія
Ярославу Мудрому
Пушкінська
Голокосту
ОДА
Обл. палац дитячої та юнацької творчості
ЗООПАРК
ПАРК ім. Т.ШЕВЧЕНКА
ц. св. Пантелеймона
Прикладного мист-ва
Аврора
кінотеатр «Україна»
Т.Шевченку
О.Бекетову
Ун-т будівництва і архітектури
Літературний
Будинок актора
ТЕХНІЧНИЙ УН-Т «ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»
Траси укріплень Харківської фортеці (за В.Новгородовим):
1656 р.
кінця XVII ст.
близько 1709 р.
початку 1710-х рр.
КЛОЧКОВКА
ПАНАСІВКА
ЦЕНТРАЛЬНИЙ (БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ) РИНОК
Рогатинський міст
Академія місьск. госп-ва
Бурсацький міст
Центр. ринок
Дім торгівлі
Горбатий міст
Пискунівська вул.
Чоботарська вул.
ЗАЛОПАНЬ
Покровський собор
УНІВЕРСИТЕТСЬКА
С.Кірову
Академія залізничного транспорту
поштамт
Слов'янська вул.
Пд. вокзал
Благовіщенський собор
ГІРКА
Успенський собор
Пд. (Центр.) залізничний вокзал
Управління Пд. залізниці
Південний
колиш. театр Міссурі
Купецький міст
Дітей та юнацтва
вул. Карла Маркса
Вірменський пров.
Харківський міст
С.Рудневу
Слав'я
Експрес
вул. Полтавський Шлях
Лопанський міст
ЗАХАРКІВ
Малогончарівська вул.
Соборна
ПАРК «СТРІЛКА»
Рибна пл.
Троїцька ц.
кенаса
ПОДІЛ
вул. Руставелі
ЗАВОД САМОХІДНИХ ШАСІ
Нетеченський міст
Подільський міст
ПІОНЕРСЬКИЙ ПАРК
ГОНЧАРІВКА
НЕТЕЧА
пл. І.Бугримової
цирк
Червоношкільна набережна
Плехановська вул.
вул. Урицького
Старт
ЛЕВАДА
Проспект Гагаріна
Харків-Левада
КОЛИШ. СТАНЦІЯ ХАРКІВ-ЛЕВАДА
Центр автовокзал
КАРПІВКА
Велика Гончарівська вул.
МОСКАЛІВКА
Заливна вул.
Пішохідний міст
Скорочення:
к. – костьол
Р.Х. – Різдво Христове
ТЦ – торговий центр
ц. – церква

Харків. Дзвіниця Свято-Успенського собору. Фото початку 1960-х років.

но-економічний ін-ти та ін.), із 1924 почала функціонувати перша в Україні радіостанція. За Х. утвердилася й символіка «столиці відчаю», оскільки місто було столицею під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. Розгорнута система науково-дослідних ін-тів сприяла розвиткові науки в місті, 1934 в Ін-ті фізики група вчених розщепила атомне ядро. Змінилася й етнокульт. структура міста. Населення на 1939 досягло 832 913 осіб (з яких 48,5 % — українці, 29,7 — росіяни, 15,6 % — євреї), таким чином укр. складова стала превалювати в Х. 1934 столицю УСРР перенесли до Києва, однак Х. зберігав провідні позиції в пром. вир-ві.

Під час *Другої світової війни* Х. і Харківщина стали місцем жорстоких боїв. 24 жовтня 1941 гітлерівські війська зайняли місто. Місто було в прифронтовій зоні, однак була дозволена діяльність органів місц. самоврядування (бургомістри — О.Крамаренко, О.Семененко, П.Козакевич), відновлено окремі госп. об'єкти. За часи окупації населення міста зменшилося на три чверті, було зруйновано осн. інфраструктуру. Окупанти репресували населення за підозрою у співпраці з підпіллям, масово винищили єврейс. мешканців у районі Дробицького яру. В результаті наступу рад. військ місто було відбите 16 лютого 1943, однак завдяки вмілому маневру нім. війська знову окупували місто 15 березня 1943. Лише в результаті *Курської битви 1943* війська *Степового фронту* (команд. — генерал-полковник І.*Конєв*) 23 серпня 1943 звільнили Х.

Протягом кількох років Х. відбудовували після масштабних руйнувань. 1946 почалася планова реконструкція міста, запущено нові з-ди (1946 — Електроважмаш), розширене вир-во на оборонну пром-сть, створено нові житлові масиви (Салтівка, Павлове Поле, Холодна Гора). Населення Х. 1989 сягнуло 1593 тис. мешканців. 1975 відкрито першу чергу метрополітену. Місто було одним із провідних пром. і наук. центрів *СРСР*. Х. був одним із центрів всесоюзного демократ. руху 1989—91. Після проголошення незалежності України та припинення гонки озброєнь місто має тенденцію до зменшення чисельності населення, падіння свого пром. і наук. потенціалу.

У Х. цінність мають не лише окремі пам'ятки та ансамблі, а й усе істор. ядро міста, яке значною мірою зберегло архітектурно-художню цілісність. Серед архіт. ансамблів — Свято-Покровський монастир (кінець 17 — 19 ст.) із Свято-Покровським собором (1689), площа Конституції (колиш. Миколаївська) з будівлями банків (кінець 19 — поч. 20 ст.), площа Свободи (1925—36) з Будинком держ. пром-сті (1925—29). Пам'ятки арх-ри: Свято-Успенський собор (1771—77) та його дзвіниця (1821—48), г-зія (1814), будинок генерал-губернатора (потім — старий корпус ун-ту, 1766—77), новий корпус ун-ту (1823—31), Свято-Благовіщенський собор (1888—1901), будівля суд. установ (1899—1902), б-ка (1899—1901), будівля Мед. т-ва (1911—13), Сел. дім (1912), Хоральна синагога (1914), прибутковий будинок страхового т-ва «Саламандра» (1914—15), Головпоштамт (1927—29), гуртожиток «Гігант» (1928—29), Палац к-ри залізничників (1928—32). Музеї: історичний (*Харківський історичний музей*), художній, літературний, археології та етнографії Слобідської України, природи. На пд. околиці міста — археол. пам'ятка *Донецьке городище*.

У Х. народилися Х.О.*Алчевська*, О.Бекетов, дресирувальниця І.Бугримова, актор М.Водяной, акторка Л.Гурченко, І.*Манжура*, композитор О.Рябов, Б.*Савінков*, кінорежисер-документаліст Ф.Соболєв, П.*Сокальський*, Я.*Степовий*, Г.*Хоткевич*.

Літ.: *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования, т. 1—2. Х., 1905—12; *Бондаренко Б.А.* Каменная летопись: архитектурные памятники Харьковщины. Х., 1972; Історія міста Харкова XX століття. Х., 2004; *Лейбфрейд А., Полякова Ю.* Харьков: от крепости до столицы: Заметки о старом городе. Х., 2004; *Скоробагатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941—1943). Х., 2004; *Кравченко В.* Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010; *Скубицкая Ю.* Гибкость хаоса вместо стройности ансамбля: двадцать лет постсоветского Харькова. «Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре», 2011, № 6.

В.Л. Маслійчук.

Харків. Будинок державної промисловості. Фото початку 1930-х років.

ХА́РКІВСЬКА БИ́ТВА 1942 — бойові дії рад. військ *Південно-Західного фронту* і правого крила *Південного фронту* Пд.-Зх. напрямку (головкоманд. — Маршал Рад. Союзу С.Тимошенко, нач. штабу — генерал-лейтенант І.*Баграмян*, член військ. ради і представник Ставки Верховного головнокомандування — М.*Хрущов*) проти військ нім. групи армій *«Південь»* (команд. — генерал-фельдмаршал Ф. фон *Бок*) на харків. стратегічному напрямку, проведені 12—29 травня 1942 з метою розгрому угруповання військ противника і створення умов для подальшого наступу.

У сучасній укр. та рос. історіографії домінує погляд, згідно з яким у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* відбулися чотири битви за *Харків*, і воєнні дії сторін у травні 1942 вважаються другою битвою за місто. Окремі вітчизн. історики небезпідставно виокремлюють сім битв за Харків, проведених між рад. і нім. військами впродовж 1941—43, серед яких травнева битва 1942 є четвертою. За своїми результатами й наслідками Харків. битва 1942 належить до числа найбільш невдалих операцій Червоної армії, проведених у роки війни.

Співвідношення сил і засобів рад. військ і противника на початок операції було приблизно рівним.

Наступ Пд.-Зх. фронту розпочався 12 травня. За 3 дні ударні угруповання фронту прорвали

оборону противника і просунулися на 18—25 км (28-ма армія) на пн. від Харкова і на 25—50 км (6-та армія й оперативна група генерал-майора Л.Бобкіна) — на пд. напрямку. Виникли вигідні умови для введення в бій рухомих з'єднань з метою розвитку успіху, проте командування фронту, введене в оману даними розвідки про зосередження в районі *Змієва* великого танк. угруповання противника, затримало введення в бій танк. корпусів. Наступаючі війська виснажили свої сили, і темп просування в наступні дні різко сповільнився. 17 травня командування фронту ввело в бій 21-й танк. корпус, але сприятливий момент було втрачено. Відсутність активних наступальних дій на ін. ділянках фронту дала можливість противникові безперешкодно перекинути до місць прориву свої резерви з ін. напрямків. На той час нім. командування зуміло створити сильне ударне угруповання біля основи Барвінківського виступу проти 9-ї армії Пд. фронту. Війська армійської групи «Клейст» мали перевагу над 9-ю армією в піхоті в 1,5 раза, в артилерії — у 2, у танках — у 6,5 раза. Командування Пд.-Зх. напрямку і Пд. фронту недооцінило небезпеку можливого удару противника у смузі оборони 9-ї армії і не вжило відповідних заходів.

17 травня нім. війська перейшли в наступ, розпочавши операцію «Фрідерікус-1», і прорвалися в тил гол. ударного угруповання Пд.-Зх. фронту. Одночасно вони завдали контрударів з півночі та півдня по флангах ударного угруповання 28-ї армії. Незважаючи на це, війська Пд.-Зх. фронту за наказом Ставки Верховного головнокомандування продовжували наступ на Харків, що ще більше ускладнило обстановку. Тільки в 2-й пол. дня 19 травня, коли катастрофічні наслідки вже стали незворотними, головкомандувач Пд.-Зх. напрямку за особистим погодженням Й.*Сталіна* віддав наказ військам фронту перейти до оборони на Барвінківському виступі. Це рішення виявилося запізнілим і вже не могло суттєво вплинути на результати бойових дій. 23 травня війська армійської групи «Клейст» з'єдналися на пд. від *Балаклії* з військами 6-ї армії генерал-лейтенанта Ф.-В.Паулюса, перерізавши рад. військам шляхи відходу з Барвінківського виступу за р. Сіверський Донець. Спроба деблокувати їх ударом ззовні силами 38-ї армії успіху не мала. Невеликими групами вони проривалися через фронт противника й переправлялися на сх. берег Сіверського Дінця. З оточення вийшли бл. 22 тис. осіб.

У результаті розгрому рад. військ під Харковом припинили існування 6-та і 57-ма армії, армійська група генерал-майора Л.Бобкіна, 2 танкові та 3 кавалерійські корпуси. Зазнала важких втрат і 9-та армія. Більшість воєначальників і командирів Червоної армії розділили долю своїх військ. В оточенні загинули або пропали безвісти: заст. командуючого військами Пд.-Зх. фронту генерал-лейтенант Ф.Костенко, командувачі армій генерал-лейтенанти А.Городнянський і К.Подлас, члени військ. рад армій бригадні комісари І.Власов і А.Попенко, командуючий кавалерійс. групою генерал-майор Л.Бобкін, генерал-майори А.Анісов, Ф.Маляров, Д.Єгоров, З.Кутлін, І.Васильєв, генерал-майор Ф.Матикін, який відзначився під час оборони *Києва*, та багато ін. командирів з'єднань і частин. За офіц. даними, заг. втрати рад. військ становили понад 277 тис. червоноарійців і командирів, із них безповоротні (убитими, зниклими безвісти або захопленими в полон) — бл. 171 тис., санітарні — понад 106 тис. осіб, втрачено 775 танків, 5058 гармат. За ін. даними та оцінками окремих істориків, втрати Червоної армії в Х.б. тільки полоненими сягали понад 200 тис. осіб, а заг. людські втрати перевищили 300 тис. осіб.

Літ.: *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни. К., 1996; Безсмертя: Книга пам'яті України: 1941—1945. К., 2000; *Антипов В., Карленко Д.* Небо над Харьковом: май 1942. Х., 2006; *Быков К.В.* Харьковский котел: 1942 год: крушение надежд. М., 2007; *Абатуров В.В., Португальский Р.М.* Харьков — проклятое место Красной Армии. М., 2008; *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. К., 2010; *Пилявець Р.І.* Трагедія під Харковом, травень 1942 р. (до 70-річчя Харківської битви 1942 р.). «Воєнно-історичний вісник», 2012, № 2.

О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець.

ХА́РКІВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця у складі Рос. імперії, створена указом рос. імп. *Катерини II* від 20 травня 1765 на території колиш. 5-ти *слобідських козацьких полків* із назвою *Слобідсько-Українська губернія*. Її облаштування здійснював прем'єр-майор Є.Щербінін. Сенатським указом від 25 квітня 1780 вона отримала нову назву — *Харківське намісництво* з поділом на 15 *повітів*: Харківський, Чугуївський, Вовчанський, Золочівський, Валківський, Охтирський, Краснокутський, Богодухівський, Сумський, Миропольський, Білопольський, Лебединський, Недригайлівський, Хотмизький, Ізюмський. Заснуванням місц. адміністративної установи — Харківського намісницького правління — займався генерал-фельдмаршал П.*Румянцев-Задунайський*. Її відкриття відбулося 9 грудня 1780. Запроваджений адм.-тер. поділ пришвидшив ліквідацію козацького самоврядування у *Слобідській Україні*. Рос. імп. *Павло I* указом від 12 грудня 1796 повернув губернії назву Слобідсько-Української, а 31 грудня 1796 схвалив для неї штатний розпис, повернувши 1797 її в межі 1765.

Слобідсько-Укр. губ. 5 грудня 1835 було знову перейменовано на Харківську. Імперська експансія набувала й політ. виміру, бо Х.г. і Харків. намісництво входили до складу генерал-губернаторств: до Воронезького 1779—81, під управління катериносл. і таврійського генерал-губернатора кн. Г.*Потьомкіна* — 1787—90. 1836 Х.г. включена до *Малоросійського генерал-губернаторства*, і *Харків* став його центром. Перебувала в його складі до 1856, часу завершення адм. інтеграції Слобожанщини і Малоросії у складі Рос. імперії. Тоді до Х.г. входило 11 повітів: Сумський, Лебединський, Охтирський, Богодухівський, Харківський, Валківський, Зміївський, Вовчанський, Куп'янський, Ізюмський і Старобільський. Повіти 1837 були поділені на *стани* (по 2 в кожному повіті) і волості (55).

Порубіжне становище губернії вплинуло на розташування

тут *військових поселень*. Округи Укр. військ. поселення, засновані 1817 і 1824 з метою створити єдиний пояс від *Чугуєва* до Пд. Бугу, формувалися на основі Чугуївського козац. війська, а тому тут поселяли кавалерію (3-тю уланську та 3-тю кірасирську д-зії та ін.), яка займала частину Старобільського, Куп'янського, Ізюмського, Вовчанського і Зміївського повітів. Кожний із 8-ми округів (Біловодський був кінно-заводським) розподілявся також на волості. Ліквідація військ. поселень затягнулася до поч. 1860-х рр. Відмова від генерал-губернаторського управління і військ. поселень свідчила про зарахування Х.г. до категорії внутрішніх, що уможливило проведення в ній ліберальних реформ рос. імп. *Олександра II* у повному обсязі. Там засновувалися органи місц. самоврядування — земства (1864) та міські думи й управи (1870), а також нові суди (1865).

На 1864 в губернії існувало 3437 населених пунктів, у т. ч.: міст — 17, монастирів — 1, слобід — 283, сіл — 1070 (у т. ч. 321 із церквою), сілець — 67, хуторів — 1976, слобідок — 2, селищ — 2, дач — 13, станцій — 3, млинів і з-дів — 3 із числом жителів 1 539 184 особи.

В екон. відношенні Х.г. була аграрно-промисловою. За даними 1901, на 340 пром. підпр-вах (117 металообробних, 26 цукрових з-дів, 43 гуральні та ін.) працювали 38 372 робітники. Ремісництвом займалися 39 159 осіб. Промисли включали: гончарний, випалювання деревного вугілля, каменярський, ткацтво вовняних поясів, доріжок, виготовлення с.-г. знарядь тощо. У землеробстві перевага віддавалася озимим хлібам, вирощуванням тютюну та буряку.

За даними 1910, у Х.г. було вже 4218 населених пунктів з населенням 3417 тис. осіб. Гол. поштові тракти: Московський і Кавказький. У 1870—80-ті рр. інтенсивно будувалися *залізниці*, що пов'язано з експортом хліба, с.-г. продукції, стратегічними й госп. завданнями. Залізниці *Москва* — Курськ (нині місто в РФ) — Харків, Харків—*Кременчук*, Харків—*Миколаїв*, Харків — Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) — Ростов (нині місто в РФ), Харків—*Севастополь* збільшили товарний обіг і зовн. торгівлю. 1902 відкрилася Харків. кам'яновугільна і залізоторгова біржа, через яку укладалися величезні угоди на продаж вугілля й заліза.

За постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 Х.г. було ліквідовано.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830, т. 17: 1765—1766, № 12342, 12397, 12430; Т. 20: 1775—1780, № 15004, 15097; Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798, № 17634, 17702, 17948; Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. 10, отд. 2: 1835, № 8654. СПб., 1836; Харьковская губерния: список населенных мест по сведениям 1864 года. СПб., 1869; Харьковский календарь и памятная книжка на 1885. Х., 1884; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. К., 1991.

Літ.: *Кованько С.И.* Описание Харьковской губернии. Х., 1857; *Ефименко А.* Два наместника. В кн.: *Ефименко А.* Южная Русь, т. 2. СПб., 1905; *Григорьев В.* Реформа местного управления при Екатерине II. СПб., 1910; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005; *Ячменихин К.М.* Армия и

реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов, 2006; *Кравченко В.В.* Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010.

О.Є. Маркова, В.С. Шандра.

ХА́РКІВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — завершальна частина *Воронезько-Харківської наступальної операції 1943*, операція військ *Воронезького фронту* (команд. — генерал-полк. Ф.Голіков) у взаємодії з 6-ю армією *Південно-Західного фронту*, проведена в період із 2 лютого до 3 березня 1943 з метою завершення розгрому осн. сил нім. групи армій «Б» на харків. напрямку, звільнення харків. пром. району та створення умов для визволення Донбасу й *Лівобережної України*.

У сучасній літературі її разом із Харків. оборонною операцією (4—25 березня 1943) часто називають третьою битвою за Харків.

Успішно завершивши Острогозько-Росошанську та Воронезько-Касторненську наступальні операції, війська Воронезького фронту силами 40-ї, 3-ї танкової армій і 18-го окремого стрілец. корпусу без оперативної паузи 2 лютого розпочали Х.н.о. й прорвали лінію оборонних споруд, створених противником на річці Оскіл (прит. Сіверського Донця, бас. Дону), на рубежі Старий Оскол — Новий Оскол — Валуйки (нині всі міста Бєлгородської обл., РФ), а 3 лютого перейшли в наступ війська 40-ї та 60-ї армій. 3-тя танк. армія 5 лютого вийшла до р. Сіверський Донець (прит. Дону) в районі *Чугуєва*. Побоюючись оточення свого харків. угруповання, нім. командування розпочало відведення військ з рубежу Сіверський Донець до *Харкова*.

Зламавши опір противника на правому фланзі, війська 60-ї армії 8 лютого оволоділи Курськом і продовжили наступ на Льгов (нині місто Курської обл., РФ). 9 лютого 40-ва армія звільнила Бєлгород (нині місто в РФ) і продовжила наступ на Харків, обходячи його з пн. і пн. зх. Зі сх. через *Вовчанськ* до міста прорвалася 69-та армія, 14 лютого зав'язавши бої на пн.-сх. околиці Харкова. З пд. сх., форсувавши Сіверський Донець та звільнивши Чугуїв, на Харків швидко рухалася 3-тя танк. армія, з якою взаємодіяв 6-й гвард. кавалерійс. корпус. 15 лютого рад. війська почали штурм Харкова. Незважаючи на перевагу противника в танках і впертий опір нім. танк. корпусу СС, з'єднання 40-ї, 69-ї і 3-ї танкової армій наступного дня оволоділи містом.

Із серед. лютого внаслідок великих утрат, перебоїв у постачанні і зниження активності авіації через велику віддаленість аеродромів темпи наступу військ Воронезького фронту поступово знижувалися. Проте вони продовжували розвивати наступ і 3 березня вийшли на рубіж Рильськ — Суджа (нині обидва міста Курської обл., РФ) — *Лебедин — Опішне* — Минківка (нині село Валківського р-ну Харків. обл.).

Переоцінюючи досягнуті на Пд.-Зх. напрямку успіхи та прагнучи змусити війська противника швидше залишити Пн. Кавказ, Дон і Донбас, Ставка Верховного головнокомандування після оволодіння Харковом наполягала на продовженні наступу військ Воронезького фронту до Дніпра. Однак із виходом передових з'єднань на підступи до *Сум* і *Полтави* обстановка на південь від Харкова різко погіршилася. Велике угруповання військ противника створило загрозу прориву зі смуги Пд.-Зх. фронту у фланг і тил Воронезького фронту. Стало очевидним, що в умовах весняного бездоріжжя, без надійної авіац. підтримки й поповнення сил наступальні можливості фронту вичерпалися. Тому було вирішено наступ призупинити й перейти до оборони на досягнутому рубежі. 4 березня противник розпочав контрнаступ, завдавши по Воронезькому фронту потужний танк. удар зосередженими силами з району на пд. зх. від Харкова.

У результаті проведення Х.н.о. війська Воронезького фронту завдали поразки противникові й просунулися на 100—260 км вглиб фронту. Разом з тим досягнутий успіх не було розвинуто.

Втрати рад. військ в Х.н.о. 1943 оцінюються в 255,6 тис. осіб (71,6 тис. — безповоротні і 183,9 тис. — санітарні).

Літ.: История Второй мировой войны: 1939—1945, т. 6. М., 1976; *Исаев А.В.* Битва за Харьков: февраль—март 1943 года. М., 2005; *Подопригора А.* В оперативной глубине: 3-я танковая армия в операции «Звезда» 2—18 февраля 1943 года. В кн.: Танковый удар: Советские танки в боях, 1942—1943. М., 2007; *Абатуров В.В., Португальский Р.М.* Харьков — проклятое место Красной Армии. М., 2008; *Вилко В.* 3-я танкова армія в боях за Харків. В кн.: Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: Збірник наукових праць. К., 2010; *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. К., 2010; *Кобзар А.* Основні причини невдач радянських військ у наступі навесні 1943 року. В кн.: Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: Збірник наукових праць. К., 2010.

О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець.

ХА́РКІВСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 27 лютого 1932. Розташов. на пн. сх. України. Межує на сх. з *Луганською областю*, на пд. сх. — з *Донецькою областю*, на пд. — з *Дніпропетровською областю*, на зх. — з *Полтавською областю*, на пн. зх. — із *Сумською областю*, на півночі — з РФ. Територія 31,4 тис. км^2. Населення 2 760 948 осіб (на 1 січня 2012). Міське населення — 80,1 %. Центр — м. *Харків*. В області — 27 р-нів, 17 міст, 61 с-ще міського типу, 381 сільс. рада, 1684 сільс. населені пункти. За етнічним складом переважають українці (70,7 %), росіян — 25,6 %, білорусів — 0,5, євреїв — 0,4, вірмен — 0,4 %. Статус істор. населених місць мають міста Харків, *Балаклія*, *Богодухів*, *Валки*, *Вовчанськ*, *Зміїв*, *Ізюм*, *Красноград*, *Куп'янськ*, *Люботин*, *Мерефа*, *Чугуїв*; с-ща міськ. типу *Золочів*, *Кегичівка*, *Краснокутськ*, Шарівка.

Більша частина території лежить у межах Придніпровської низовини, на пн. — відроги Середньорос. височини, на пд. сх. — відроги Донецької височини. Річки області належать до басейнів Дніпра і Дону, головна — Сіверський Донець. Більша частина території належить до лісостепової зони, менша (південна) — до степової.

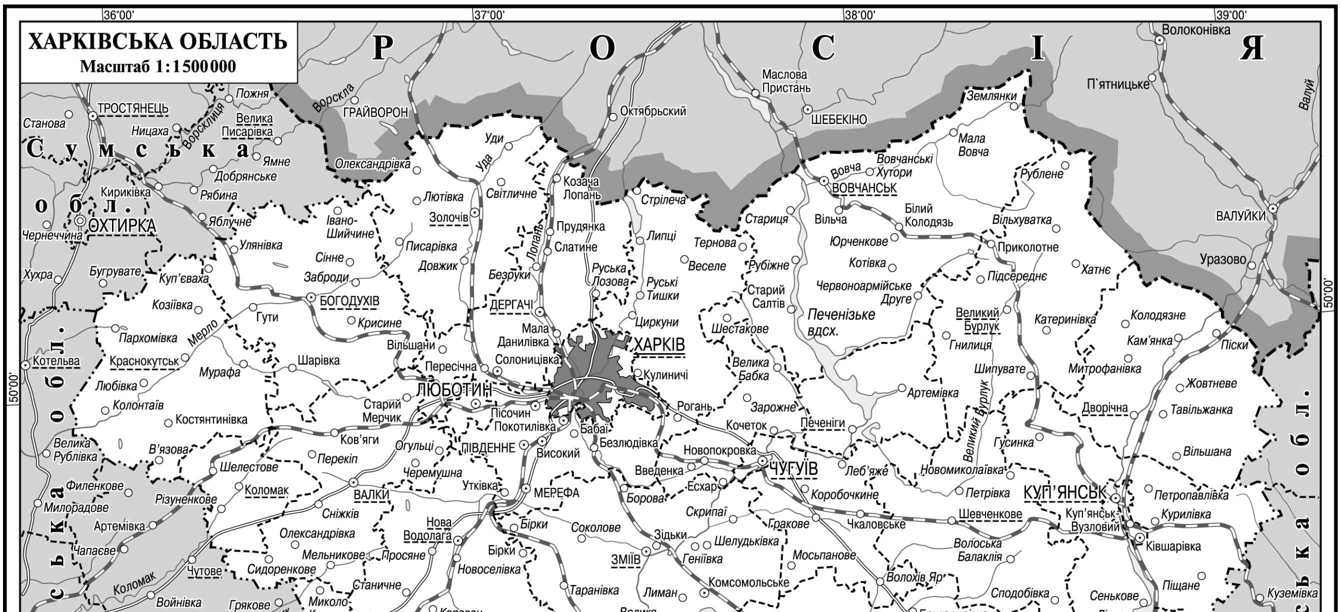
У 8—10 ст. територія області належала *Хозарському каганату*. У 10—13 ст. тут кочували *печеніги* і *половці*. У 12 ст. пн.-зх. частина Х.о. контролювалася *Переяславським князівством* і *Чернігів-*

ським князівством. Після *монголо-татарської навали* належала *Золотій Орді*, у 15 ст. — *Великому князівству Литовському*, у 16 ст. стала частиною *Дикого поля*. На поч. 17 ст. пн.-сх. частина Х.о. номінально належала Рос. д-ві, а пд.-зх. — *Речі Посполитій*. Внаслідок укр. колонізації у серед. 17 ст. «російська» частина Х.о. увійшла до складу *Слобідської України*; після ліквідації 1765 *слобідських козацьких полків* входила до складу *Слобідсько-Української губернії* (до 1780), *Харківського намісництва* (до 1796), Слобідсько-Укр. губ. (перейменованої 1835 на *Харківську губернію*). Колишня «річпосполитська» частина Х.о. увійшла до складу *Гетьманщини* та Вольностей Війська Запорозького; після ліквідації козац. автономії та усталення адм. кордонів (1775—1802) входила до складу *Полтавської губернії* і *Катеринославської губернії*.

1923—30 територія сучасної області входила до складу *Харківської округи*, *Ізюмської округи* і *Куп'янської округи*. 1932 утворено Х.о. 1937 з неї було виділено Полтав. обл., 1939 — частину Сум. обл. Кількість р-нів Х.о. не раз змінювалася (1941 — 33, 1960 — 28, 1965 — 20, 1972 — 25, 1993 — 26).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Харківщина була окупована гітлерівцями (вересень 1941 — вересень 1943). Окупація всієї території області тривала 7 місяців.

Харківщина — один з найрозвинутіших індустріальних регіонів України. Найбільш розви-

нуті галузі — енергетика, машинобудування (вир-во електричного обладнання, с.-г. машин, літаків), хімічна, фармацевтична, харчова, легка пром-сть.

В області народилися: О.*Бекетов*, дресирувальниця І.Бугримова, С.*Васильківський*, актор М.Водяной, Б.*Грінченко*, М.*Дерегус*, М.*Йогансен*, Г.*Квітка-Основ'яненко*, І.*Манжура*, І.*Мечников*, Є.*Мірошниченко*, П.*Панч*, Л.*Первомайський*, О.*Петрусенко*, художниця М.Раєвська-Іванова, І.*Рєпін*, композитор О.Рябов, художник Г.Семирадський, художниця З.Серебрякова, О.*Слісаренко*, кінорежисер-документаліст Ф.Соболєв, П.*Сокальський*, Я.*Степовий*, М.*Туган-Барановський*, Г.*Хоткевич*, П.*Шелест*, Д.*Яворницький*.

Архіт. пам'ятки: Спасо-Преображенський собор в Ізюмі (1684), садиба у смт Старий Мерчик (кінець 18 ст.), садиба у Шарівці (19 ст.), Спаська церква у маєтку Наталіївка (с. Володимирівка Краснокутського р-ну, 1911—13). Про пам'ятки м. Харкова див. *Харків*. Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» (див. *Верхній Салтів*). Археол. пам'ятки: *городища* (*скіфи*, *салтівсько-маяцька культура*, *роменська культура*), кургани, фортеці *Української лінії*.

Літ.: ІМіС УРСР: Харківська область. К., 1967; *Бородулин В.Г. и др.* Харьковщина туристическая. Х., 1988; Харьковская область. Х., 1993; *Зайцев Б.П. та ін.* Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник. К., 1994; Літературна Харківщина: Довідник. Х., 1995.

Я.В. Верменич.

ХА́РКІВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Харківської губернії*. Окружний центр — м. *Харків*. Налічувала 24 *райони*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 26 р-нів та 388 сільрад, населення 1490 тис. осіб. Нац. склад населення, за переписом 1926: українців — 70,3 %, росіян — 22,5, євреїв — 5,3, поляків — 0,4 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Харківська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ХА́РКІВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1942 — див. *Харківська битва 1942.*

ХА́РКІВСЬКЕ ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — див. *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті.*

ХА́РКІВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця Рос. імперії, утворена за указом рос. імп. *Катерини II* від 25 квітня 1780 шляхом перейменування *Слобідсько-Української губернії* для уніфікації місц. управління згідно з *губернською реформою 1775.* Заснуванням місц. адм. установи — Харків. намісницького правління на чолі з намісником (губернатором) — займався генерал-фельдмаршал П.*Румянцев-Задунайський.* Офіц. відкриття Х.н. відбулося в грудні 1780 в *Харкові*, який став його адм. центром. До Х.н. ввійшли території 15-ти *повітів*: Білопольського, Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Золочівського, Ізюмського, Краснокутського, Лебединського, Миропольського, Охтирського, Хотмизького, Чугуївського, Недригайлівського, Сумського, Харківського (з населенням 20—30 тис. осіб у кожному). Запроваджений адм.-тер. поділ на повіти пришвидшив ліквідацію козацького самоврядування у *Слобідській Україні.* Рос. імп. *Павло I* указом від 12 грудня 1796 повернув губернії назву Слобідсько-Української, а 31 грудня 1796 схвалив для неї штатний розпис, повернувши наступного року її межі 1765.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830, т. 20: 1775—1780, № 15004, 15005, 15097; Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798, № 17634, 17702, 17948, 20660; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. К., 1991.

Літ.: *Григорьев В.* Реформа местного управления при Екатерине II. СПб., 1910; *Кравченко В.В.* Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010.

О.Є. Маркова, В.С. Шандра.

ХА́РКІВСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО, Харківське наукове товариство при ВУАН — науково-громад. орг-ція, заснована 1920 в м. *Харків* як філія *Українського наукового товариства* в *Києві*, головою т-ва обрано Д.*Багалія*. 1924 було перетворене на т-во при ВУАН і затверджено статут.

Х.н.т. мало у своєму складі секції соціально-істор., соціально-екон., тех., с.-г., природознавчу, мед., пед., мови, сходознавства, бібліотечно-бібліографічну.

Головою президії т-ва з 1925 був М.І.*Яворський*. У роботі т-ва брали участь М.Білоусов, А.*Ковалівський*, А.*Кримський*, М.Мельников-Разведенков, К.Німчинов, О.*Попов*, О.*Потебня*, П.Ріттер, О.Синявський, О.Соколовський, П.*Тичина*, Г.*Хоткевич*, Я.Чепіга, М.*Чечель*, О.Яната та ін. (загалом бл. 500 осіб).

Х.н.т. мало друкований орган «Бюлетень Харківського наукового товариства», із 1926 видавалися «Науково-технічний вісник» і «Вісник природознавства», «Український медичний архів» та ін.

1930 припинило діяльність у зв'язку з постановою листопадової (1929) сесії ВУАН про ліквідацію місц. наук. товариств.

Літ.: А.*К*[*овалівський*]. Сходознавча секція Харківського наукового товариства при ВУАН. «Червоний шлях», 1925, № 6—7; Звіт про діяльність Харківського наукового товариства за 1924—1926 роки. Х., 1927; Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; Історія Національної академії наук України: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998; *Депенчук Л.П.* Місцеві наукові товариства при ВУАН. «Вісник АН УРСР», 1991, № 8; *Савенок Л.А.* Наукове життя Харкова 1920-х років у контексті українського національно-культурного відродження. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць», 1998, вип. 4.

О.В. Юркова.

ХА́РКІВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Бере початок від Музею Слобідської України, заснованого в січні 1920. До його фондів було передано також збірки Музею красних мист-в і старожитностей Харків. ун-ту, *Музею Харківського історико-філологічного товариства*, *Харківського художньо-промислового музею*, Церк. музею при Духовній консисторії, єпархіального церковно-археол. музею, Центрально-розподільчого музейного фонду Харків. губернського к-ту охорони пам'яток мист-ва і старовини, а також збірку творів померлого 1917 ху-

дож. С.*Васильківського*, який заповів власне майно музею. Велику роль у його розбудові відіграв перший директор 1920—22, етнограф, історик, академік УАН М.*Сумцов*, який розробив наук. засади діяльності музею. 1922 музеєві присвоєно ім'я Г.*Сковороди*. 1923 він був відкритий для відвідування. Заклад складався з історичного, художнього та етнографічного відділів. Того ж року частину матеріалів музею було передано новоствореному Соціальному музею. У 1920-х рр. організовували експедиції по краю, під час яких музейну збірку поповнили старовинними укр. кахлями, предметами нар. вбрання, обрядових речей, зразками керамічного (зокрема опішнянського), чинбарського, ковальського, золотарського та ін. вир-в, мистецькими творами тощо. Цінним надбанням стали меморіальні комплекси М.*Гоголя*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, Г.Сковороди, Я.*Щоголіва* та ін. діячів к-ри. Музей видавав «Бюлетень», в якому публікували етногр. наук. праці, інформацію й звіти про роботу закладу. Зі згортанням *українізації політики* 1930 музей перетворено на історичний. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* музейне зібрання зазнало значних втрат. Частина його постраждала під час евакуації до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ) від бомбардування. Під час окупації, наприкінці 1941, кілька харків. музеїв було об'єднано в Музей Слобожанщини. У лютому 1943 будинок музею згорів, у серпні 1943 нацисти вивезли цінні етногр. та мистецькі матеріали 17—20 ст. У післявоєнні роки Х.і.м. займав приміщення на вул. Університетській, 8 і 10 (колишні архієрейський будинок і магазин Жирардівської мануфактури). 1993 музею надали приміщення на вул. Університетській, 5. Його будинок, споруджений 1908 за проектом архіт. Б.Корнієнка, є цінною пам'яткою арх-ри.

Харківський історичний музей. Фото 2012.

Фонди музею налічують понад 250 тис. пам'яток матеріальної і духовної к-ри, які документують історію Слобожанщини з найдавніших часів до сучасності. В їх складі — археол., етногр., нумізматичні, мистецькі колекції, збірки нагород, прапорів, листівок, фотографій, істор. документів, зброї та військ. спорядження, меморіальні комплекси визначних діячів краю, цінна колекція пам'яток церк. старовини тощо.

Із 1994 Х.і.м проводить Сумцовські читання, в рамках яких організовуються конференції, матеріали котрих публікуються в наук. збірнику «Сумцовські читання». На конференціях розглядаються питання музеєзнавства та пам'яткознавства, археології, історії Слобожанщини та інші.

Літ.: *Даньківська Р.* Історія етнографічного відділу імені Потебні та книгозбірні Музею Слобідської України. В кн.: Музей Слобідської України: Бюлетень, ч. 1. Х., 1925; *Її ж.* Історія музею Слобідської України імені Г.С. Сковороди. Там само; *Ніколаєв О.О.* Історичний відділ Музею Слобідської України. Там само; *Його ж.* Художній відділ імені художника академіка С.І. Васильківського. Там само; Харьковский исторический музей: Путеводитель. Х., 1981; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. К., 1989; *Івах О.Д.* Харківський історичний музей: Здобутки і перспективи. В кн.: Сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 15 річниці незалежності України: 14 квітня 2006 р. Х., 2007; *Сошнікова О.М.* Харківський історичний музей: Вчора, сьогодні, завтра (до 90-річчя заснування ХІМ). В кн.: Шістнадцяті Сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею: 16 квітня 2010 р. Х., 2010; *Івах О.Д.* Харківський історичний музей. Web: http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=1450.

Л.Д. Федорова.

ХА́РКІВСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — навч. заклад 18 — поч. 19 ст. Заснований як слов'яно-лат. школа бєлгородським єпископом Єпіфанієм Тихорським у м. Бєлгород (нині місто в РФ) 1722. 1726 переведений до *Харкова*. 1729 на прохання Єпіфанія Тихорського до школи приєднали Свято-Покровську церкву (яка стояла поряд), і комплекс отримав назву «Свято-Покровський училищний монастир» (див. *Харківський Покровський учительний монастир*) на чолі з архімандритом, котрий одночасно був ректором. Статус монастиря був аналогічним статусу Києво-Братського училищного монастиря (див. *Київський Братський Богоявленський монастир*). Єпіфаній Тихорський і в подальшому дбав про розширення прав навчального закладу, звернувся до вищої влади з проханням «выдать грамоту для подкрепления школы». Жалувана грамота Х.к. від рос. імп. *Анни Іванівни* від 16 березня 1731 текстуально дуже близька до Жалуваної грамоти Київ. колегіуму від 11 січня 1694 (яка була підтверджена рос. царем *Петром I* 26 вересня 1701). У Х.к. дозволялося навчати дітей різних *станів*, фіксувався привілей учити їх поетиці, риториці, філософії та богослов'ю, судити викладачів та учнів. Грамота захищала колегіум від втручання військ. та світських властей.

Становленню Х.к. сприяла широка доброчинна підтримка різних верств населення *Слобідської України*, завдяки чому склалися значні земельні та госп. володіння (землі, села, хутори, лісові угіддя, млини, пасіки, «дворові місця», будівлі тощо). Одним із меценатів був генерал-фельдмаршал кн. М.*Голіцин* (його нащадки продовжили цю справу).

Завдяки чималій власності в колегіумі могли збільшувати число учнів, які навчалися повністю чи частково за «казенний кошт». У серед. 18 ст. число учнів досягало 400 осіб, наприкінці 18 ст. — більше 800. Серед них завжди були як представники *духовенства*, так і *шляхти* (*дворянства*), козацтва, *міщан*. Протягом усього 18 ст. по закінченні колегіуму студенти займали різні духовні, а також світські посади. Ця риса Х.к. суттєво вирізняла його з-поміж духовних семінарій та академій Рос. імперії, в яких вихід вихованців на світську службу був винятком.

Починаючи з 1740-х рр., у діловодній документації Найсвятішого Синоду і місц. єпархіальній документації Х.к. нерідко іменували «академією» (в учнівських конспектах — «Тихореціанською академією»).

Навчально-виховний процес у Х.к. був організований за взірцем *Києво-Могилянської академії* (яка у свою чергу орієнтувалася на зразок єзуїтських колегіумів; див. *Єзуїтські школи*) й передбачав послідовне проходження граматичних класів, класу поетики, риторики, філософії та богослов'я. Перші викладачі були вихованцями Києво-Могилянської академії. Навчання у граматичних класах Х.к. було спрямоване на опанування лат. мови; окрім неї, в цих класах вивчали слов'янську мову, арифметику, нотний спів, катехізис. Метою вивчення поетики та риторики було продовження опанування латини, а також морально-етичне виховання особистості учня. Відомо про існування в Х.к. «шкільного театру», який виконував дидактичну функцію. Із 2-ї пол. 18 ст. в класах поетики та риторики у змістовному наповненні курсів і в методах викладання відбулися суттєві зміни. Коло предметів розширилося за рахунок російської та «нових» мов (нім. та франц.), математики, історії та географії. У колегіумі почали викладати давньогрец. та давньоєврейс. мови.

У 1-й пол. 18 ст. викладання філософії в колегіумах відбувалося на ґрунті «другої схоластики», що було характерним для західноєвроп. навч. закладів подібного типу і для Києво-Могилянської академії. Це дало змогу з 2-ї пол. 18 ст. перейти до викладання раціональної філософії. Значущість курсів філософії, які читалися в колегіумі, полягає у сприйнятті філос. раціонального знання, у приєднанні до західноєвроп. філос. дискурсу. Тим самим на укр. землях розпочалося систематичне викладання філософії як навч. дисципліни.

Богословський клас колегіуму, в якому зосереджувалася спец. духовна освіта, іноді називали «богословським факультетом». Наприкінці 18 ст. курс доповнився пастирським богослов'ям, канонічним правом, церк. історією, герменевтикою. Викладачі Х.к. Йоакінф Карпинський (згодом був ректором Переславль-Залєської, Коломенської, Вологодської, Новгородської семінарій, переклав латиною *Духовний регламент 1721*) та Сильвестр Лебединський (згодом був ректором Тамбовської семінарії, Казанської семінарії (академії), єпископом Полтавським і Переяславським, архієпископом Астраханським і Терським) написали посібники з богослов'я, за якими навчалися як у Х.к., так і в академіях та семінаріях Рос. імперії.

1768 при Х.к. були відкриті т. зв. додаткові класи, програма викладання в яких була зорієнтована на світські потреби. У них викладали нім., франц. та італ. мови, арифметику, геометрію, живопис, малювання, музику, арх-ру, історію, географію. Студенти Х.к. могли відвідувати заняття й у «додаткових класах». З відкриттям Харків. ун-ту студенти старших класів колегіуму слухали в ньому деякі курси (ботаніку, фізику, медицину). На поч. 19 ст. у програмі викладання колегіуму з'явилися сільс. госп-во та медицина.

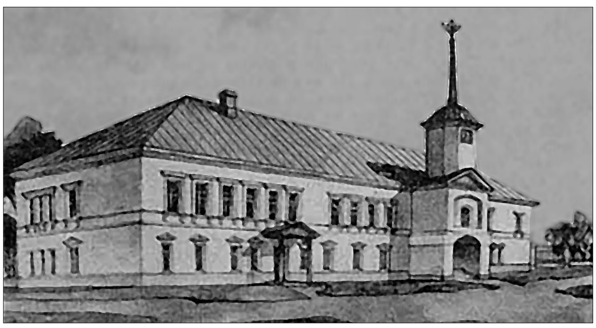
Випускників колегіуму не раз відправляли для продовження навчання за кордон (до Німеччини). Одним із перших до «німецьких університетів» 1727 був направлений Кирило Флоринський, який після повернення викладав у колегіумі поетику та філософію (у подальшому він став ректором Моск. академії; його родич — відомий рос. філософ Павло Флоренський).

Х.к. мав велику б-ку, до якої ввійшли книжкові зібрання видатних церк. діячів. Єпіфаній Тихорський домігся передачі до колегіумської б-ки книг Стефана *Яворського*. Окрім закупівлі книг, б-ка поповнювалася пожертвами бєлгородських та харків. архієреїв (значні зібрання передали єпископи Йоасаф Миткевич, Самуїл *Миславський* та Христофор Сулима), ректорів і випускників колегіуму, мешканців міста та краю. 1769 кількість книг у б-ці дорівнювала бл. 2,5 тис. томів, на поч. 19 ст. — бл. 5 тис. томів. У б-ці вівся облік книг, робилися записи про видачу книг студентам і викладачам.

У Х.к. викладали видатний укр. філософ Г.*Сковорода*, І.Двигубський (пізніше — професор і ректор *Московського університету*, популяризатор науки), видатні церк. діячі. Студенти відвідували заняття видатних укр. композиторів А.*Веделя*, М.Концевича, архітектора П.Ярославського, художників І.Саблукова, В.Неминущого, Л.Калиновського та ін. У Х.к. вчилися відомі діячі науки і к-ри: фізик, академік В.Петров; перекладач, літератор, академік М.*Гнедич*; лікарі Г.Базилевич та Є.Мухін; історик М.*Каченовський* (згодом — ректор Моск. ун-ту); видатні церк. діячі: Арсеній Могилянський (згодом — митрополит Київський і Галицький), архієпископ Сильвестр Лебединський та ін. Моск. духовну академію очолювали випускники Х.к. Григорій Антоновський, Іоанн Селунський, Кирило Флоринський; ректорами різних семінарій були Федір Татарський, Іоанн Башинський, Іоанн Савченко. Ректорами Харків. ун-ту стали колишні колегіумці В.Джунковський та А.Павловський. Чимало випускників Х.к. стали відомими як засновники навч. закладів, популяризатори наук. знань.

Х.к. протягом 18 ст. відігравав важливу роль у культ. житті міста й регіону. На ґрунті місц. к-ри з'явилися форми європ. університетської к-ри, адже на академічні свята та диспути, які відбувалися в колегіумі, запрошувалися гості, представники міської влади. Святкування різних подій у Харкові не обходилося без залучення студентів колегіуму, які співали канти, виголошували привітання різними мовами. Не випадково представники місц. сусп-ва виступили з ініціативою перетворення Х.к. на ун-т (зокрема, така пропозиція містилася в депутатських наказах шляхетства *Слобідсько-Української губер-*

Харківський колегіум. Малюнок 1810-х років.

нії до *Комісії Законодавчої 1767—1768*).

1808, після реформи церковно-навч. закладів, яка проводилася в Рос. імперії, Х.к. було перетворено на духовну семінарію (назва «колегіум» зберігалася до 1841).

Х.к. разом із Києво-Могилянською академією був значним навч. осередком в Україні, центром формування духовної та світської інтелектуальної еліти. За словами Д.*Багалія*, завдяки колегіуму Харків у 18 ст. став освіт. центром Слобідської України тоді, коли він не був ані центром цивільної, ані центром духовної адміністрації.

Літ.: *Лебедев А.С.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. М., 1886; *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). Х., 1999; *Її ж.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст. Х., 2011.

Л.Ю. Посохова.

ХА́РКІВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Харківський національний університет імені В.Каразіна — один із найстаріших ун-тів Сх. Європи. Заснований у листопаді 1804 з ініціативи просвітителя В.*Каразіна*, згідно із грамотою рос. імп. *Олександра I.* Урочисте відкриття ун-ту відбулося 29 січня 1805. За його статутом створювалися 4 відділення (ф-ти): словесних наук, лікарських і мед. наук, фізичних і мат. наук, моральних і політ. наук, а також 25 кафедр. Відділення лікарських наук відкрилося 1811. У перший рік існування в ун-т поступило 57 осіб, у 1835 — 263 особи. Протягом перших ста років існування переважну більшість випускників складали юристи та лікарі.

1804 засновано Ботанічний сад ун-ту, 30 січня 1805 — Центр. наук. б-ку, 1807 — Музей природи, 1808 — Астрономічну обсерваторію. Від 1874 ун-т видає «Учені записки».

Історія Харків. ун-ту є невід'ємною частиною інтелектуальної, культ. та духовної історії України. Його викладачі стали ініціаторами, авторами, редакторами, видавцями перших в Україні газет, журналів, альманахів. Перший друкований укр. мовою твір у *Наддніпрянській Україні* вихованця ун-ту В.Масловича побачив світ в університетській типографії 1807. 1907 проф. М.*Сумцов* в ун-ті вперше в Рос. імперії прочитав лекцію укр. мовою. Перша в Наддніпрянській Україні політ. партія (*Революційна українська партія*) була створена студентами ун-ту. При ун-ті, завдяки діяльності його професорів і викладачі виникла низка наук.

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Будівля на майдані Свободи. Фото 2011.

Харківський університет (колишній будинок губернатора). Поштівка початку 20 ст.

т-в (дослідників природи, медичне, математичне, юридичне, історико-філологічне (див. *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті*) та ін.). З Харків. ун-том пов'язані імена таких всесвітньо відомих учених, науковців та просвітителів, як П.*Гулак-Артемовський*, О.*Ляпунов*, М.*Костомаров*, М.Барабашов, М.*Бекетов*, Д.*Багалій*, А.Краснов, М.*Остроградський*, В.Стеклов, О.*Потебня*, О.Погорєлов та ін.

Викладачі ун-ту заклали низку нових напрямів у науці: одним з основоположників протистолограї і бактеріології був Л.Ценковський; теорію словесності розвивав О.Потебня; одним із творців сучасної теорії стійкості руху є математик О.Ляпунов; неоціненний внесок у становлення нової географії зробив видатний учений і мандрівник А.Краснов; світ. визнання одержали праці фізіолога В.Я.*Данилевського*, брат якого, О.Данилевський, був одним із засновників вітчизн. біохімії. Першим у Європі курс фізичної хімії став читати в ун-ті М.Бекетов, який вважається засновником сучасної фізичної хімії як самостійної наук. дисципліни. Професором ун-ту був засновник болг. істор. науки М.Дрінов. Вихованцем і професором — один із творців мат. фізики В.Стеклов. Харків. ун-т — єдиний в Україні, де навчалися і працювали 3 лауреати Нобелівської премії — біолог І.*Мечников*, економіст С.*Кузнец*, фізик Л.*Ландау*.

Почесними членами та почесними д-рами ун-ту в різні часи було обрано визначних діячів науки та к-ри різних країн: Й.-В.Гете і О.Гумбольдта, І.*Франка* і Л.*Толстого*, П.Семенова-Тян-Шанського та ін. Серед почесних д-рів ун-ту — М.*Грушевський*.

Упродовж 1920—21 ун-т мав назву Академія теор. знань, 1921 був реорганізованим у Харків. ін-т нар. освіти, який проіснував до 1933. Цей ін-т відіграв помітну роль у ліквідації неписьменності та здійсненні *українізації політики*. 1921 на базі ф-ту медицини створили Харків. мед. ін-т. 1929 на базі науково-дослідних мат. кафедр створили Укр. НДІ математики та механіки (із 1934 — при Харків. держ. ун-ті). 1933 Харків. ун-т був відновлений як вищий навч. заклад. 1936 йому було надано ім'я О.Горького (див. Максим *Горький*). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* ун-т діяв у евакуації (м. Кзил-Орда; нині м. Кизилорда, Казахстан) разом із Київ. ун-том як *Об'єднаний український державний університет*. Із 1960-х рр. ун-т став відігравати важливу роль у підготовці кадрів для багатьох країн світу. Харків. ун-т стояв у витоків вищої освіти Харківщини. Від нього походять

Нац. юрид. академія, Нац. фармацевтична академія, Харків. мед. ун-т, Харків. пед. ун-т, Харків. зооветеринарна академія, Харків. академія к-ри, Харків. екон. ун-т та ін. вищі навч. заклади.

Сьогодні ун-т має 20 ф-тів: біологічний, фізико-тех., радіофізичний, фізичний, комп'ютерних наук, філос., механіко-мат., геолого-геогр., екологічний, екон., іноз. мов, істор., філол., фундаментальної медицини, хімічний, соціологічний, психології, юридичний, ф-т підвищення кваліфікації, фізико-енергетичний. Останній був створений разом з Ін-том проблем машинобудування НАН України. На ф-тах, у Центрі міжнар. освіти, у Центрі довузівської підготовки навчаються бл. 16 тис. студентів та слухачів, бл. 500 аспірантів, працюють до 1,5 тис. викладачів і наук. співробітників, серед яких понад 300 д-рів наук, професорів та бл. 800 канд. наук, доцентів. Підготовка фахівців у Х.н.у. за 115 спеціальностями та спеціалізаціями охоплює весь спектр сучасної класичної університетської освіти.

Ун-т є одним із найбільших наук. центрів України. У ньому представлені практично всі напрями сучасної фундаментальної науки. До складу ун-ту входять НДІ хімії, НДІ біології, НДІ астрономії, Фізико-інженерний ін-т, Ін-т високих технологій. В ун-ті працюють 15 академіків і членів-кореспондентів *Національної академії наук України* та галузевих академій України, 50 лауреатів Держ. премії України. Бл. 60 випускників ун-ту стали дійсними членами і членами-кореспондентами НАН України. Активно діють відомі наукові школи, працюють 11 спеціалізованих рад із захисту докторських дис. та 5 із захисту канд. дис. Щорічно вчені ун-ту публікують бл. 60—65 монографій, збірників наук. праць, понад 2 тис. статей та тез доповідей, проводиться 20—25 міжнар. конференцій. Ун-т є гол. наук. орг-цією кількох міжнар. косміч. програм. Науковці Х.н.у. співпрацюють за міжнар. програмами з ученими США, Канади, РФ, Німеччини, Туреччини, Китаю, Японії, Швейцарії, Болгарії, Великої Британії та ін. країн світу.

Нині Астрономічна обсерваторія ун-ту є однією з провідних астрономічних установ України, де проводять фундаментальні та прикладні дослідження з фізики Сонця, планет, астероїдів, комет і супутників. Ботанічний сад є держ. заповідником, в якому зібрана унікальна колекція рослин, представників різних ботаніко-геогр. зон усього світу. Музей природи має 23 зали, де розміщено бл. 250 тис. експонатів за такими розділами: походження людини, дарвінізм, зоологія, геологія. При ун-ті діє Музей археології та етнографії Слобідської України, колекція якого налічує бл. 150 тис. одиниць зберігання. Центр. наук. б-ка 1987 визнана установою, що має особливе громад. значення. Заг. фонд б-ки налічує 3,5 млн прим., серед них — 50 тис. унікальних видань (17 інкунабул, понад 1 тис. рукописів, 300 палеотипів; прижиттєві видання класиків світ. літератури, науки та к-ри).

Указом Президента України в жовтні 1999 ун-тові надано статус «національного» і присвоєно ім'я його засновника — В.Каразіна. Від 2003, згідно з Указом Президента України, Х.н.у. має найвищий статус самоврядного (автономного) державного вищого навч. закладу. У лютому 2010, відповідно до Постанови КМ України, ун-ту надано статус «дослідницького університету».

Х.н.у. здійснює широку програму міжнар. співробітництва, є активним членом міжнар. спільноти провідних європ. та світ. ун-тів. Він здійснює угоди про співробітництво з 61 організацією-партнером у 25-ти країнах світу. Разом з ін. ун-тами Європи підписав 1988 Велику Хартію ун-тів, яка започаткувала Болонський процес. Ун-т є співзасновником Євразійської асоціації ун-тів, входить до Всесвітньої та Європейської асоціацій ун-тів, Асоціації Європ. мережі ядерної освіти.

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1955), Дружби народів (1980), болг. орденом Кирила і Мефодія (1980), в'єтнамським орденом Дружби (2011), золотою медаллю ім. М.Дрінова Болг. АН (2005).

2005 за пропозицією амер. професора Е.Боуелла була зареєстрована мала планета «10685 Kharkivuniver».

Офіц. веб-сайт ун-ту: http://www.univer.kharkov.ua.

Літ.: *Багалей Д., Миллер Д.* Харьковский университет. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 73. СПб., 1903; *Багалей Д.И. и др.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Х., 1906; Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. Х., 1955; Харьковский государственный университет: 1805—1980. Х., 1980; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років. Х., 2004.

В.С. Бакіров.

ХА́РКІВСЬКИЙ ПОКРО́ВСЬКИЙ УЧИ́ТЕЛЬНИЙ МОНАСТИ́Р — комплекс церковних і духовних навчальних установ, який виник у 1729 в істор. центрі *Харкова* з ініціативи бєлгородського єпископа Єпіфанія Тихорського внаслідок об'єднання архієрейської духовної школи (переведеної з Бєлгорода до Харкова в 1726) та місц. парафіяльної Покровської церкви (освяченої 1689). Ректор школи, перетвореної в 1731 на *Харківський колегіум*, одночасно став настоятелем (з 1742 — архімандритом) нового монастиря, що дістав назву Покровського, а церква набула статусу колегіумської (з 1799 до 1846 також кафедральної). До монастирського комплексу увійшли також мурований будинок, призначений для навчання учнів колегіуму, різноманітні госп. будівлі, архієрейський будинок. Монастир володів значним майном (маєтності разом із селянами, худоба, пасіки, млини, винокурні). Більшість цих володінь монастир утратив унаслідок *секуляризації* в 1786—88. В серед. 18 ст. в монастирі перебувало 11 ієро-

Харківський Покровський учительний монастир. Фото початку 20 ст.

монахів, 4 ієродиякони, 10 монахів. Через сто років, у серед. 19 ст. монастир налічував 12 штатних і 13 позаштатних ченців. Гол. святинею монастиря вважають Озерянську ікону Божої Матері. 1896 на території монастиря побудовано Озерянську церкву. На території монастиря поховано представників слобідських козацько-старшинських династій Донець-Захаржевських, Квіток, а також єпископа Христофора Сулиму, донського отамана, графа В.Орлова-Денисова.

Монастир закрили 1922, його приміщення в роки рад. влади передали різним держ. установам. Відновлення діяльності монастиря та повернення йому колиш. майна ініціював митрополит Харківський та Богодухівський Никодим (18 квітня 1921 — 15 вересня 2011). 1990 відбулося нове освячення Покровської церкви. 27 травня 1992 тут відбувся архієрейський собор УПЦ (МП), де її предстоятелем було обрано *Володимира* (Сабодана), митрополита Київського та всієї України. У 2000 відкрилася Харків. духовна семінарія.

Літ.: Справочная книга для Харьковской епархии. Х.,1904; Православные монастыри Российской империи. М.,1908; Харьков: Путеводитель для туристов и экскурсантов. Х., 1915; *Новгородов В.Е.* Харьковский Свято-Покровский монастырь. «Віра і розум: Богословсько-філософський журнал», 2000, №1.

В.В. Кравченко.

ХА́РКІВСЬКИЙ ПОЛК — козац. територіально-адм. та військ. одиниця, один зі *слобідських козацьких полків*. Уперше згаданий 1660, утворений на базі переселенців у м. *Харків* та його околицях. 1677 до полку приєднані *слободи Балаклійського полку*, поволі виділені впродовж 1680—90-х рр. в окремий *Ізюмський полк*. Був підпорядкований спочатку Розрядному приказу (бєлгородському воєводі), далі — Приказу Великої Росії (до 1700), бригадиру слобідських полків (із 1706), Військ. колегії (із 1726).

Х.п. налічував у різні періоди від 4-х до 19-ти сотень. Осн. сотенні містечка: *Золочів*, Деркачі (нині м. *Дергачі*), Липці, Циркуни (нині обидва села Харків. р-ну Харків. обл.), Вовчанськ, Салтів (нині смт Старий Салтів Вовчанського р-ну Харків. обл.), Мартова (нині с. Мартове Печенізького р-ну Харків. обл.), *Мерефа*, Соколове (нині село Зміївського р-ну Харків. обл.), *Валки*, Огульці, Перекоп (нині с. Перекіп; обидва села Валківського р-ну Харків. обл.), Пересічне, Вільшана (нині смт Вільшани; обидва с-ща міськ типу Дергачівського р-ну Харків. обл.).

Х.п. брав участь у походах у *Правобережну Україну* (1664—66), *російсько-турецькій війні 1676—1681*, буд-ві *Ізюмської лінії* (1679—81), *Кримських походах 1687 і 1689*, побудові та охороні Новобогородицької фортеці (1689—93; див. *Самара*), *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696*, початковому етапі *Північної війни 1700—1721* у Прибалтиці (1701—02), Персидському поході (1722—28), буд-ві *Української лінії* (1731—33), війні за польс. спадщину (1733—35), *російсько-турецькій війні 1735—1739*, *Семирічній війні 1756—1763*.

Ліквідований унаслідок реформ слобідських полків 1764—65.

Полковники: О.Воропай (1660), І.*Сірко* (1665—68), Ф.Ріпка (1668), Г.Донець (1668—90, разом із синами), Ф.Донець-Захаржевський (1690—1706), Ф.Шидловський (1706—09), Л.Шидловський (1709—12), П.Куликовський (1712—13), Г.Квітка (1713—34), С.Тев'яшов (1734—57), М.Куликовський (1757—63), М.Виродов (1763—64).

Літ.: *Альбовский Е.* Харьковские казаки: вторая половина XVII века. СПб., 1914; *Його ж.* Харьковские казаки: первая половина XVIII века. Пг., 1915; *Юркевич В.* Харківський перепис року 1660. «Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», 1928, кн. 20; *Маслійчук В.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654—1706 рр. Х., 1999.

В.Л. Маслійчук.

ХА́РКІВСЬКИЙ ХУДО́ЖНЬО-ПРОМИСЛО́ВИЙ МУЗЕ́Й — перший в Україні і один із перших у Рос. імперії міських публічних музеїв. Заснований з ініціативи письменника і громад. діяча Г.*Данилевського* зусиллями місц. інтелігенції за сприяння Харків. міської думи, яка виділила закладу приміщення і взяла на себе його часткове фінансування. Ідея організації харків. міськ. музею знайшла підтримку Імператорської академії мист-в, при якій було створено Комісію по влаштуванню музеїв у провінційних містах, та мін-ва імператорського двору Рос. імперії. Відкриття музею відбулося 14 грудня 1886 одночасно з організацією академічної пересувної виставки, після закінчення якої новоутвореному закладу були подаровані 36 картин, 22 скульптури і колекція орнаментів, що склало основу його худож. відділу. Згідно із затвердженим 1892 статутом музей ставив собі за мету «сприяти художньому розвиткові й художньо-промисловій освіті місцевого населення». 1914 його зібрання включало вже 229 пам'яток мист-ва — творів живопису, графіки, скульптури, зразків порцеляни. При музеї було відкрито художню школу, яка згодом отримала статус уч-ща.

1896 за активної участі професорів Харків. ун-ту, передусім проф. А.Краснова, був утворений найбільший відділ музею — етнографічний. Його основу склали експонати університетської виставки, привезені цим ученим із подорожей країнами Далекого Сх. Пізніше до складу етногр. збірки увійшли матеріали, передані мін-вом держ. маєтностей Рос. імперії (гончарний посуд), та вироби укр. ремісників Харківщини (плахти, килими, рушники, головні убори, колекція писанок тощо), подаровані музею професорами І.Сокальським і М.*Сумцовим*. Наприкінці 19 ст. відділ налічував вже бл. 1 тис. пам'яток. За багатством та різноманітністю колекцій він здобув заслужену славу одного із кращих серед етногр. зібрань міських музеїв Рос. імперії.

На поч. 20 ст. значну роль у розбудові та поповненні експозиції музею відіграв Д.*Багалій*, завдяки сприянню якого до фондів цього закладу надійшли твори відомих рос. митців (І.*Рєпіна*, В.Полєнова, В.*Маковського* та ін.), надзвичайно цінна колекція картин та етюдів С.*Васильківського* й ін. пам'ятки. Учений розробив план поповнення і подальшої розбудови музею, виступив з ініціативою організації відділу «Старий Харків», значну частину якого склали матеріали з його власної колекції. Очолюючи музейну комісію, Д.Багалій зробив вагомий внесок у перетворення Харків. міськ. музею на

значний історико-культ. центр Слобожанщини. 1920 зібрання цього закладу перейшло до складу Музею Слобідської України ім. Г.Сковороди (нині *Харківський історичний музей*), понад 25 творів живопису зберігаються в Харків. худож. музеї.

Літ.: Путеводитель по Харьковскому городскому Художественно-промышленному музею и этнографическому отделу. Х., 1898; *Багалей Д.И.* О ближайших задачах, нуждах и потребностях Харьковского городского музея. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 20. Х., 1911; *Денисенко О.Й.* До історії створення та діяльності Харківського художньо-промислового музею. В кн.: Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею. Х., 1996; *Павлова О.Г.* Роль Харківського художньо-промислового музею в розвитку мистецтва в кінці XIX — на початку XX ст. В кн.: Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной конференции, посвященной 350-летию г. Харькова и 200-летию Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. Х., 2004; *Дворкін І.В.* Становлення і розвиток художньо-промислових музеїв в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). «Дослідження з історії техніки», 2006, № 8.

Е.М. Піскова.

ХАРЛАМПО́ВИЧ Костянтин Васильович (30(18).07.1870—21.03. 1932) — історик, фахівець з історії Церкви, краєзнавець. Магістр богослов'я (1899), д-р церковної історії (1914), професор (1909). Чл.-кор. Петерб. АН (1916; із 1917 — РАН), дійсний член УАН (1919; із 1921 — ВУАН; 1928 позбавлений звання дійсного члена ВУАН Колегією Наркомосу УСРР, рішення скасоване 1992). Н. в с. Рогачі (нині село Брестської обл., Білорусь) у сім'ї правосл. священика. Закінчив Литов. духовну семінарію в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). 1894 закінчив Петерб. духовну академію. Із 1895 викладав у Казанській духовній семінарії, із 1900 — у Казанському ун-ті.

Праці «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII вв., отношения их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви» (1898) та «Малороссийские влияния на великорусскую церковную жизнь» (т. 1, 1914), захищені Х. як магістерська та докторська дисертації у Петерб. духовній академії у 1899 та 1914 відповідно, відзначені преміями ім. Г.Ф.Карпова Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті та Уваровськими преміями Імператорської Санкт-Петербурзької АН.

Член Т-ва археології, історії, етнографії при Казанському ун-ті (із 1899, у 1922—1924 — його голова), Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті (1913), Т-ва шанувальників старовинної письменності (1914), Рос. вченої архів. комісії (1914), Моск. археол. т-ва (1918), Т-ва вивчення місц. краю Чуваської автономної обл. (1922), Центр. бюро краєзнавства (1923).

Заарештований 20 вересня 1924. 19 січня 1925 постановою Особливої наради колегії ОДПУ СРСР за «перешкоджання вилученню церковно-історичних цінностей з музею, наклеп щодо гонінь на науку» засланий на 3 роки. Покарання відбував у Оренбурзі (нині місто в РФ), потім — в Актюбінську (нині м. Актобе, Казахстан) та Тургаї (нині село в Казахстані). Після звільнення 1928 позбавлений прав і засланий на спецпоселення, однак завдяки втручанню акад. М.*Грушевського* повернувся до України, оселився в *Ніжині.*

Друкувався в час. *«Україна»* та працював у Пед. комісії ВУАН. Із 1931 проживав у *Києві*, брав участь у створенні Комісії ВУАН для досліджень з історії Бл. Сходу та Візантії, працював коректором *Державного видавництва України.*

Автор бл. 250 праць з історії правосл. церкви, історії освіти та к-ри укр., рос. та білорус. народів, краєзнавства.

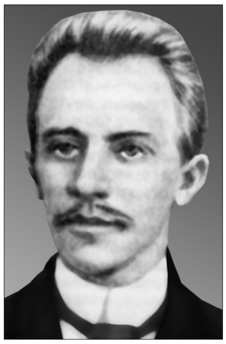
П. у м. Київ.

За справою 1924 реабілітований 2003.

Праці: Острожская православная школа: Историко-критический очерк. «Киевская старина», 1897, май—июнь; Западно-русские православные школы XVI и начала XVII вв., отношения их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898; Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. 1. Казань, 1914; Восстание тургайских казак-киргизов 1916—1917 гг.: по рассказам очевидцев. Кзыл-Орда, 1926; Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII—XVIII ст.). «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. 24; Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII—XVIII ст.): до історії національних меншин в Україні / Підготовка тексту, післямова, коментарі: Є. Чернухін, О. Морозов. Ніжин, 2011.

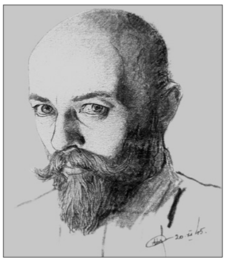
Літ.: [*Грушевский М.С.*] К.В. Харлампович [некролог]. «Труды Института славяноведения АН СССР», 1932, т. 1; *Біднов В.* К.В. Харлампович (1870—1932). Варшава, 1933; *Депенчук Л.П.* Константин Васильевич Харлампович. «Очерки истории естествознания и техники» (К.), 1990, вып. 38; *Матвєєва Л. та ін.* Трагічні сторінки (з історії Академії наук України). «Україна: наука і культура», 1994, вип. 28; *Юркова О.* Доля академіка. В кн.: Історичний календар 2000. К., 1999; *Чернухін Є.* Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків. «Записки Історично-філологічного товариства імені О. Білецького», 1999, кн. 3; Справа академіка К.В. Харламповича. «Сіверянський літопис», 2000, № 1—2; *Каран Д.* Листи К.В. Харламповича до М.С. Грушевського. «Київська старовина», 2001, № 6; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Сидорова И.* Поступают «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917—1924 гг.). «Гасырлар авазы — Эхо веков» (Казань), 2003, № 3/4; *Каран Д.* Діяльність Постійної комісії для складання біографічного словника українських діячів в контексті епістолярної спадщини К.В. Харламповича. «Студії з архівної справи та документознавства», 2004, т. 11; *Наулко В., Старков В.* Листування Костянтина Харламповича та Михайла Грушевського (липень—грудень 1927 р.). «Історичний журнал», 2004, № 5; *Морозов О.* Академік ВУАН К.В. Харлампович та його неопублікована праця з історії ніжинських греків. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 2010, вип. 60; *Медовкіна Л.* Матеріали листування К.В. Харламповича та М.С. Грушевського як джерело з історії наукової еліти 20—30-х рр. XX ст. «Схід», 2011, № 6; *Добров П.В. та ін.* Костянтин Васильович Харлампович (1870—1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк, 2011.

О.В. Юркова.

К.В. Харлампович.

ХА́РТІЯ ПРО ОСОБЛИ́ВЕ ПАРТНЕ́РСТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ОРГАНІЗА́ЦІЄЮ ПІВНІЧНОАТЛАНТИ́ЧНОГО ДОГОВО́РУ 1997 — документ, підписаний Президентом України Л.*Кучмою* та лідерами тоді ще 16-ти країнчленів *Північноатлантичного альянсу* 9 липня 1997 в Мадриді (Іс-

Хасевич Н.А. Автопортрет. 1945.

панія) й змістовно спрямована на розширення та поглиблення відносин співробітництва між Україною та структурами НАТО. Потреба в розробці названої хартії виникла у зв'язку з розширенням території альянсу до кордону України, яка з березня 1999 має спільний кордон із державами-членами НАТО — Польщею та Угорщиною.

У цьому документі Україна визнається невід'ємною частиною Центрально-Східної Європи та ключовим фактором забезпечення стабільності на континенті в цілому. Відповідно до положень названої хартії створено механізм регулярних політ. і військ. консультацій між Україною та НАТО з питань, що становлять спільний інтерес у галузі безпеки, запобігання конфліктам, контролю за озброєнням, експорту озброєнь, боротьби з тероризмом. Засновано військ. місії зв'язку України — у Брюсселі (Бельгія), а Північноатлантичного альянсу — у *Києві.* Було зафіксовано, що розширення НАТО на схід не потребуватиме змін в організації ядерних сил НАТО. Хартія сприяла активізації співробітництва України з країнами-членами НАТО в рамках програми *«Партнерство заради миру»* на якісно новий рівень довіри та взаєморозуміння, що сприяє зміцненню безпеки в Європі. Із 2000 Україна щорічно підписує нац. плани співпраці з НАТО. Наступною формою організації такої взаємодії є план підготовки до членства в НАТО. Але 2008 на Бухарестському саміті НАТО Україні відмовили в його отриманні. У січні 2013 Україна і НАТО погодили черговий план співпраці.

Літ.: Довідник НАТО. К., 1997; Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору. «Голос України», 1997, 11 липня.

А.Ю. Мартинов.

«ХА́РЬКОВСКИЙ ДЕМОКРИ́Т» — перший сатирично-гумористичний журнал на території *Наддніпрянської України.* Видавався в *Харкові* багатим слобідським *поміщиком*, випускником Харків. ун-ту й письменником В.Масловичем (1793—1841) упродовж січня—червня 1816 щомісячно. Вийшло 6 чисел. На думку деяких дослідників (О.*Ясь*), назву часопису запозичено від сатиричного місячника «Демокрит», 2 випуски якого вийшли впродовж 1815 в *Санкт-Петербурзі.* Коло авторів складали переважно представники місц. інтелектуальної еліти: А.Нахімов, Г.Квітка (див. Г.*Квітка-Основ'яненко*), О.Сомов, Ів.Срезневський, Р.Гонорський, О.Паліцин та ін. Журнал мав 3 розділи: поезії, прози та суміші.

«Х.Д.» може вважатися характерним зразком провінційної к-ри доби *Просвітництва*, що поєднував елементи соціальної сатири та гумору, літ. пародії та імітації, патріотизму, моралізаторства й сентименталізму. Демокрит свого часу мав репутацію веселого філософа, який сміється над людськими вадами, втікаючи подалі від міської суєти. Подібні мотиви набули особливої популярності в слобідському освіченому сусп-ві, що мало свого, місц., Демокрита в особі мандрівного філософа Г.*Сковороди.*

Видання було переважно російськомовним, але в ньому знайшлося місце і для деяких творів, написаних В.Масловичем розмовною укр. мовою, фактично «суржиком», зокрема фрагментів поетичної легенди «Основание Харькова», віршів «Отъезд студента на учительство в Олешки», «Песня семейству». Ці та деякі ін. публікації згодом посприяли розвиткові локальної регіональної ідентичності, її подальшій «українізації» та виникненню парадигми укр. нац. відродження.

Журнал припинив існування після від'їзду В.Масловича до С.-Петербурга. Започатковані ним традиції знайшли продовження в ін. харків. журналі — *«Украинский вестник»* (1816—19).

Усі випуски «Х.Д.» в електронному форматі розміщені на веб-сайті «eScriptorium — архив редких изданий и рукописей для науки и образования» (http://escriptorium.univer.kharkov.ua).

Літ.: *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. (материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; «Бурсацкий спуск» (Х.), 1992, № 1; *Михайлин І.Л.* Історія української журналістики: період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики. Х., 2004.

В.В. Кравченко.

ХАСЕ́ВИЧ Ніл Антонович (псевдоніми — Бей-Зот, Старий, 333; 13.11.1905—04.03.1952) — графік, гравер, ілюстратор підпільних видань *Української повстанської армії* та *Організації українських націоналістів.* Н. в с. Дюксин (нині село Костопільського р-ну Рівнен. обл.). Син диякона *Української автокефальної православної церкви.* У дитинстві втратив ліву ногу. Навч. в Рівнен. г-зії. Мистецьку освіту здобув у Варшавській академії мист-в (1925—37) у відомого польс. гравера В.Скочиляса. Член-засновник і секретар мистецького гуртка «Спокій» (1927—37), студентської орг-ції «Українська громада». Із 1943 — у підпіллі. Член Крайової референтури пропаганди ОУН пн.-зх. укр. земель (*Волинь* і *Полісся*, 1943—52).

Працював у галузі станкової та книжкової графіки, пейзажного натюрморту та портрета. Виконав ряд екслібрисів, зокрема для проф. В.*Прокоповича* (1939). За чотири екслібриси, які експонувалися на міжнар. виставці у *Варшаві*, одержав 3-тю премію (1936—37). Х. — автор низки проектів медалей та відзнак УПА, зокрема Хреста Бойової Заслуги, Хреста Заслуги, медалі «За боротьбу в особливо важких умовинах», відзнаки приналежності до УПА, ювілейної відзнаки 20-річчя ОУН. Виконав кілька серій дереворитів «Волинь у боротьбі» (1947—50), «Колгоспна серія» (1949—50), серію шаржів

Хасевич Н. «Воля народам! Воля людині!» Серія «Ідеали Українського визвольного руху». Дереворит. 1949.

на теми рад. життя, ряд ілюстрованих летючок, а також серію портретів бійців і командирів УПА-Північ.

Нагороджений *Українською головною визвольною радою* Срібним Хрестом Заслуги (1948).

Убитий спецзагоном МДБ УРСР у криївці на хуторі поблизу с. Сухівці Рівнен. р-ну Рівнен. обл.

Довоєнні праці Х. опубліковані в альбомах «Дереворити» (1936) та «Екслібриси Ніла Хасевича» (1939). Репродукції низки праць Х. та його учнів доби підпілля видрукувані в альбомі «Графіка в бункерах УПА» (1952). Роботи Х. експонувалися на міжнар. виставках у Варшаві, Празі (Чехословаччина), Римі (Італія), Берліні (Німеччина), Чикаго, Лос-Анджелесі та Нью-Йорку (усі в США).

Літ.: Графіка в бункерах УПА: Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947—1950 митця українського підпілля Ніла Хасевича — «Бей-Зота» та його учнів. Філадельфія, 1952; Літопис УПА, т. 1. Торонто, 1989; *Содоль П.* Українська повстанська армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1995.

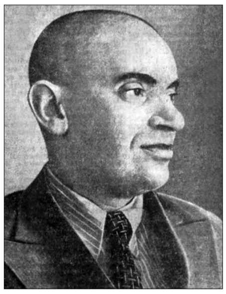
М.Ф. Дмитрієнко.

ХАСИДИ́ЗМ (від давньоєврейс. «гасід» — справедливий, побожний) — релігійно-містична течія в *іудаїзмі*, яка виникла у 1730-х рр. на *Поділлі*. Засновником Х. був рабин і цілитель Ісраель Баал Шем-Тов (Бешт; 1698—1760) з *Меджибожа*. Орг. структуру руху створив «великий маггід» (проповідник) із *Межиріча* Дов Бер (п. 1772), а засади вчення сформулював Якоб Йосеф із *Полонного* (п. 1782). Поширення Х. вважають реакцією вбогої містечкової єврейс. людності на олігархічне правління старшини *кагалів* і формалізм книжників-коментаторів *Талмуду*. Не відкидаючи традиційного віровчення, хасиди наголосили на потребі емоційного ставлення до релігії і духовного оновлення людини, впровадили до ритуалу нові пісні (мелодії деяких із них запозичено з укр. фольклору) і навіть танці. Величезним авторитетом користуються цадики — спадкоємні реліг. керівники окремих груп хасидів, яким приписують чудотворні здібності. Усупереч опорові т. зв. супротивників («мітнагідів») Х. став найвпливовішою реліг. течією серед євреїв *Речі Посполитої* звідкіля поширився в сусідні країни, а пізніше — також до США та Ізраїлю. Окремі відгалуження Х. за кордоном називаються за містами, звідкіля походили їхні засновники: хасиди «вижницькі», «белзькі», «сквирські» та ін. Завдяки своєму крайньому консерватизмові хасиди зберегли багато давніх рис побуту й фольклору, втрачених послідовниками єврейс. просвітницького руху («гаскали»). Записано багато хасидських переказів і легенд, у т. ч. про зустріч засновника Х. Бешта з О.*Довбушем*. Останнім часом пам'ятні місця в Україні, пов'язані з діяльністю фундаторів Х., масово відвідують закордонні паломники (*Умань*, Меджибіж, *Бердичів* та ін.).

Літ.: *Scholem S.* Major trends in Jewish mysticism. New York, 1946; Материалы к истории хасидизма. Днепропетровск, 1994; *Бубер М.* Хасидские предания: Первые наставники. М., 1997; *Туров И.* Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К., 2003.

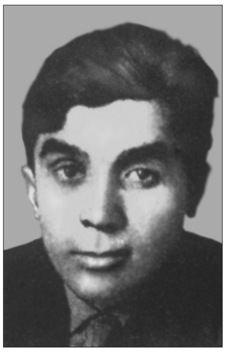
Я.Д. Ісаєвич.

ХАТА́ЄВИЧ (Мордухович) **Мендель Маркович** (22(10).03.1893—30.10.1937) — парт. і держ. діяч. Н. в м. Гомель (нині місто в Білорусі). Походив із дрібних торговців, освіта початкова. У липні 1913 вступив до Гомельської більшовицької групи Поліського к-ту Російської соціал-демократичної робітничої партії. 1914—17 — політичний в'язень. Під час *Лютневої революції 1917* перебував у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). 30 жовтня 1917 — член військово-революц. к-ту Гомеля, у листопаді 1917 — заст. голови Гомельського міськ. к-ту РСДРП(б), член президії Гомельської ради робітн., солдатських і сел. депутатів. Після окупації Білорусі в березні 1918 нім. військами направлений до Самари (нині місто в РФ), де обраний членом губернського к-ту і головою міськ. к-ту РКП(б), членом штабу Самарської комуніст. дружини. Під час наступу Чехословацького корпусу поранений, заарештований, але звільнений *більшовиками*. 7 жовтня 1918 повернувся до Гомеля, де працював на посаді голови повітового міськ. к-ту РКП(б). У серпні 1919 знову направлений до Самари, де очолив орг. та агітаційно-пропагандистський відділи губернського к-ту РКП(б). У зв'язку з окупацією Білорусі та України Польщею у квітні 1920 мобілізований на Зх. фронт, призначений нач. політ. відділу 4-ї армії, із часом — нач. політ. відділу 21-ї д-зії. Після демобілізації повернувся до Самари, але в червні 1921 направлений до Гомеля членом комісії при губернському к-ті РКП(б) із проведення чистки партії. Незабаром його обрано секретарем Гомельського губернського к-ту РКП(б).

М.М. Хатаєвич.

Із вересня 1923 — секретар Одес. губернського к-ту КП(б)У, член ВУЦВК. Під час дискусії про внутрішньопарт. демократію, ініційованої Л.*Троцьким*, підтримував платформу групи Г.*Зінов'єва*, Л.Каменєва, Й.*Сталіна*, однак очолювана ним парт. орг-ція проголосувала за тези Л.Троцького. 15 квітня 1924 за власним бажанням (через особисту неприязнь з А.В.*Івановим*) звільнений із посади секретаря Одес. губернського к-ту КП(б)У. У червні 1924 відкликаний у розпорядження ЦК РКП(б), де спочатку працював відповідальним інструктором, а потім — зав. орг. відділу. На XIV з'їзді ВКП(б) (18—31 грудня 1925) обраний членом ревізійної комісії ЦК ВКП(б). У грудні 1925 направлений секретарем Татар. обкому ВКП(б), із літа 1928 — секретарем Середньоволзького крайкому ВКП(б). Належав до групи, яка підтримувала Й.Сталіна. Однак із питання про методи хлібозаготівель виступав за заготівлю в сел. госп-вах лише «товарного хлібу, а не хлібу взагалі». 1932 був надісланий в Україну, в жовтні 1932 на пленумі ЦК КП(б)У кооптований до складу ЦК, обраний членом політбюро, 2-м секретарем ЦК КП(б)У. 23 жовтня 1932 у листі до В.*Молотова*, який критикував його за пропаганду ринкових методів хлібозаготівель, повідомив про зміну своїх поглядів із цього питання, але виключно щодо України. У січні 1933 надісланий до *Дніпропетровської області*, призначений 1-м секретарем Дніпроп. обкому КП(б)У із залишенням на відповідальних

М.Г. Хвильовий.

посадах у ЦК КП(б)У. Застосовуючи репресивні заходи, активізував темпи хлібозаготівель. Разом із тим, починаючи із жовтня 1932, не раз інформував Й.Сталіна про випадки масового голодування на Дніпропетровщині та першим серед членів політбюро ЦК КП(б)У поставив питання перед центром про зменшення для України та, зокрема, Дніпропетровщини плану хлібозаготівель. 1935 нагороджений орденом Леніна. Брав активну участь у політ. чистках держ. апарату, однак на XIII з'їзді КП(б)У (27 травня — 3 червня 1937), де повторно був обраний 2-м секретарем ЦК КП(б)У, виступив проти необґрунтованого виключення із партії керівників Кривбасу.

Заарештований 9 липня 1937 у *Москві*, куди прибув на конференцію ЦК ВКП(б). 29 серпня 1937 виключений зі складу політбюро ЦК КП(б)У. 29 жовтня 1937 був засуджений до смерті за звинуваченням у кер-ві «правотроцькістським блоком» у *Дніпропетровську*. Страчений наступного дня.

1956 реабілітований і поновлений у правах.

Літ: *Беднов М.Д.* Несгибаемый коммунист (памяти М.М. Хатаевича). «Вопросы истории КПСС», 1963, № 6; *Юровський В.М.* 80 років від дня народження М.М. Хатаєвича (партійний і громадський діяч). «УІЖ», 1973, № 3; *Польовий Л.М.* М.М. Хатаєвич: Біографічний етюд. В кн.: Маршрутами історії. К., 1990; *Шаповал Ю.И.* Как Постышев и Хатаевич помогли Яворницкому. «Днепр вечерний», 1990, 2 февраля; 1992; *Фролов О.М.* Компартійна радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.): Становлення і функціонування. Запоріжжя, 2003; *Його ж.* Компартійна радянська еліта в Україні: Особливості існування і функціонування в 1923—1928 рр. Запоріжжя, 2004; *Кавун М.* «Кадры решают все!» Web: http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=198.

О.М. Мовчан.

ХАТІДЖЕ́ ТУРХА́Н ВАЛІДЕ́-СУЛТА́Н (1620-ті р. — 04.08. 1683) — дружина султана *Османської імперії* Ібрагіма (1640—48), мати султана *Мегмеда IV* Авджи (1648—87). Н. в Україні. У 12-річному віці потрапила до татар. полону, а потім була віддана в гарем до султанського палацу у *Стамбулі* як подарунок для матері Ібрагіма, Кісем-султан. 1641 стала однією із дружин султана. 2 січня 1642 народила сина, який у 7-ми річному віці став володарем Осман. імперії. 1651 організувала вбивство Кісем-султан; підтримала сходження на посаду великого візира Мегмеда-паші з роду Кьопрюлю (1656—61). Мала певний політ. вплив на свого сина. 1658 за її вказівкою розпочали буд-во двох фортець при вході в протоку Дарданелли. 1663—65 побудувала величну мечеть Єні Валіде-султан Джамі у складі реліг. комплексу (мавзолей, школа, ринок, парк, фонтани) на березі затоки Золотий Ріг у Стамбулі, де й була похована. До цього часу там у мавзолеї зберігається її саркофаг. У цій мечеті 1693 було поховано її сина Мегмеда IV Авджи, а також ін. султанів Осман. імперії. 1680 франц. мандрівник Г.-Ж.Грело писав, що Хатідже Турхан була однією з найталановитіших жінок, яка коли-небудь проживала в султанському палаці. У популярній істор. літературі Хатідже Турхан часто видають за *Роксолану*, яка проживала на століття раніше.

Літ.: *Peirce L.P.* The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire. Oxford, 1993; *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба 1300—1600. К., 1998; *Фрили Дж.* Тайны османского двора: Частная жизнь султанов. Смоленск, 2004; *Эмеджен Ф.* От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора. В кн.: История Османского государства, общества и цивилизации, т. 1. М., 2006; *Thys-Senocak L.* Ottoman Women Builders. Aldershot, 2006; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. К., 2010; *Його ж.* «Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: Політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. «Україна в Центрально-Східній Європі» (К.), 2010, вип. 9—10.

Т.В. Чухліб.

ХАУКА́ЛЬ, Абу-ль-Касім Ібн Хаукаль ан-Насибі — див. *Ібн Хаукаль.*

ХВИЛЬОВИ́Й Микола (справжні прізв., ім'я та по батькові — Фітільов Микола Григорович; 13 (01).12.1893—13.05.1933) — письменник, громад. діяч. Н. в с. *Тростянець* у сім'ї педагогів. Освіту здобув у Богодухівській г-зії (1915). Служив рядовим у 325-му Царевському полку, який вів бойові дії в *Галичині*, Польщі, на *Буковині* та в Румунії. 1916 — у 9-й хімічній команді. *Лютнева революція 1917* застала Х. в Румунії. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* й розпаду Рос. імперії та її армії Х. повернувся на батьківщину, де взяв активну участь у встановленні рад. влади у *Слобідській Україні*. Воював проти військ *Української Народної Республіки, Української Держави* та *Директорії* УНР. 1919 вступив до КП(б)У. У складі політвідділу 2-го кінного корпусу Х. продовжив службу в РСЧА на Кавказі.

1922 Х. демобілізувався. Працював у *Харкові*: у Головполітпросвіті, книжкових вид-вах, на паровозобудівному заводі. 1924 ЦК КП(б)У відрядив Х. до редакції час. «Червоний шлях». У харків. періодичній пресі почали регулярно з'являтися поезії та прозові твори, підписані псевдонімом «Микола Хвильовий». 1921 світ побачили поема «В електричний вік» та поетична збірка «Молодість». 1922 вийшла книга «Досвітні симфонії». 1923 Х. видав збірку прози «Сині етюди», зміст творів якої визначила передусім віра автора в торжество революц. більшовицьких ідеалів. О.*Білецький* назвав його «основоположником справжньої нової української прози». Про творчість Х. писала не лише вітчизняна, але й зарубіжна преса. Протягом 1923—26 надрукував також «Сині етюди», книгу прози «Осінь». Написав романи «Вальдшнепи», «Іраїда», «Санаторійна зона».

Усе це переконувало, що в нову укр. літературу входить визначний письменник, повний масштабних творчих задумів, митець, який має самобутній талант для їхнього здійснення.

Водночас Х. визнають одним з ідейних лідерів укр. *націонал-комунізму*, що виник унаслідок активізації опору більшовицькій великодержавницькій політиці. Х. узяв активну участь у *літературній дискусії 1925—1928* в Україні, що розвивалася насамперед у напрямі ідейно-естетичних шукань покоління письменників пореволюц. часу (дискусія виникла після проголошення VII з'їздом КП(б)У у квітні 1923 *україні-*

зації політики). Памфлети Х. серій «Камо грядеши?» (1925), «Думки проти течії» (1926), «Апологети писаризму» (1926) відстоювали рух України до Європи й закликали позбутися психологічної залежності від Москви, що розглядалось як гарантія відродження укр. державності.

Х. відстоював нац. пріоритети в політиці та к-рі УРСР. 1926 він написав публіцистичний памфлет «Україна чи Малоросія?» (надрукований лише 1990). Епіграфом були обрані рядки Ф.Шиллера: «Рабство — річ ганебна, але рабська психологія у свободі — гідна зневаги». Визначальною у памфлеті стала думка: «...ми є справді таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз. І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів...» Палкі заклики Х. повернутися обличчям до Європи («Геть від Москви!»), оскільки це — «досвід багатьох віків... це — Європа грандіозної цивілізації, Європа — Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса...», викликали жорстку реакцію Кремля. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 15 травня 1927 літ. дискусія була припинена. Ініціатори літературно-мистецьких дискусій, як й ін. лідери укр. націонал-комуніст. руху, згодом були знищені.

Покінчив життя самогубством у м. *Харків*.

Літ.: *Костюк Г.М.* Хвильовий: життя, доба, творчість. В кн.: *Хвильовий М.* Твори, т. 1. Нью-Йорк—Балтимор—Торонто, 1978; *Його ж.* До нового трактування біографії М. Хвильового. Там само, т. 5. Нью-Йорк—Балтимор—Торонто, 1986; *Жулинський М.* Талант, що прагнув до зір. В кн.: *Хвильовий М.* Твори, т. 1. К., 1990; Краткая биография члена КП(б)У (апрель 1919, партбилет № 280655) Николая Григорьевича Фитилева (литературный псевдоним — Микола Хвильовий). Там само, т. 2. К., 1990; *Петров В.* Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору. К., 1992; *Шевельов Ю.* Хвильовий без політики. В кн.: *Шерех Ю.* Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології, т. 1. Х., 1998; *Його ж.* Літ Ікара (памфлети М. Хвильового). Там само, т. 2. Х., 1998; *Дзюба І.* Микола Хвильовий. В кн.: *Дзюба І.* З криниці літ, т. 3. К., 2007; *Лозицький В.* Бунтівник: життя і смерть М. Хвильового. К., 2009; Полювання на Вальдшнепа: розсекречений М. Хвильовий. К., 2009; *Мельників Р.* Нотатки на берегах. В кн.: *Хвильовий М.* Вибрані твори. К., 2011.

В.Г. Абліцов.

ХВИ́ЛЯ Андрій Ананійович (справжнє прізв. — Олінтер; 19.08.1898—10.02.1938) — політ. і держ. діяч, публіцист. Н. в с. Рингач (нині село Новоселицького р-ну Чернів. обл.) в сел. родині. Закінчив Полтав. землемірне училище. 1917 — член *Української партії соціалістів-революціонерів* (належав до ліворадикального крила т. зв. лівобережців). Із травня 1918 — боротьбист. За *Української Держави* та *Директорії Української Народної Республіки* — у підпіллі на *Волині*, Полтавщині. Активно співпрацював із *більшовиками*, із червня 1919 — у КП(б)У, член Волин. губернського виконкому. За денікінщини — голова підпільного губернського к-ту КП(б)У і губернського революц. к-ту *Поділля*. 1920 — секретар Волин. губернського к-ту КП(б)У. 1924—25 — зав. агітпропвідділу Одес. окружного к-ту КП(б)У. Із серед. 1920-х рр. почав швидко просуватися в парт. і рад. апараті. 1927—37 — член ЦК і оргбюро ЦК КП(б)У, на IX (1925) та X (1927) Всеукраїнських з'їздах Рад обирався кандидатом у члени ВУЦВК, із 1929 (XI з'їзд) і до свого арешту — член ВУЦВК (із 1935 — ЦВК УСРР). 1933—36 — 1-й заступник наркома освіти УСРР, 1936—37 — начальник управління у справах мист-ва при РНК УСРР/УРСР. Відіграв велику роль у розбудові більшовицької диктатури, поширенні сталінського тоталітаризму на всі сфери сусп. життя в Україні, особливо науку, освіту, к-ру. Грав провідну роль у політ. кампаніях проти укр. інтелігенції, у т. ч. С.О.*Єфремова*, М.*Грушевського*; лідерів укр. *націонал-комунізму* О.*Шумського*, М.*Хвильового*, М.*Скрипника*. Розробляв і здійснював заходи зі зросійщення укр. мови та правопису.

1937 заарештований у справі «буржуазно-націоналістичної організації колишніх боротьбистів», за допитами особисто стежив Й.*Сталін*. Вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР засуджений до смерті.

Страчений у м. *Київ*.

Літ.: *Замковий В.П.* Сторінки біографії Андрія Хвилі. «УІЖ», 1989, № 3; *Юренко О.П., Войналович В.А.* Щоб трагічне не повторилося (А.А. Хвиля). В кн.: Репресоване краєзнавство. К., 1991; *Юренко О.П.* «Він залишився переконаним комуністом...»: Хвиля (Олінтер) Андрій Ананійович. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; Там само, кн. 5. К.—Полтава, 2007; *Табачник Д.В.* І руйнівник і будівничий. В кн.: Репресоване «Відродження». К., 1993; *Годун Н.* Політична діяльність А. Хвилі в УСРР (1926—1936 рр.): Функції і завдання головного цензора. «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки» (К.), 2006, вип. 15.

О.П. Юренко.

А.А. Хвиля.

ХВО́ЙКА (Chvojka) **Вікентій** (Чеслав, Честослав, Вікенс) **В'ячеславович** (08.02.1850—02.11(20.10).1914) — археолог-аматор, агроном. Н. в с. Семін (нині село в Чехії). Походив зі збіднілого шляхетського роду. Після закінчення 1864 комерційного уч-ща в м. Хрудім проживав у Празі (нині місто і столиця Чехії). 1876 переїхав на постійне проживання до *Києва*. Викладав нім. мову і малювання, успішно займався сільс. госп-вом — вирощував хміль та впроваджував к-ру чеського проса — росички. Досвід узагальнив у роботах «Росичка» (1885), «Хмелеводство и уход за ним» (1891). Значні успіхи в агрономії Х. відзначені дипломами й медалями на с.-г. виставках у *Ромнах* (1884) і *Харкові* (1887); на виставці в Парижі (Франція; 1889) отримав срібну медаль та був обраний членом Франц. нац. с.-г., пром. і комерційної академії.

В.В. Хвойка.

Археологією Х. зайнявся на поч. 1890-х рр. Його становленню як археолога, крім самоосвіти, сприяло спілкування з В.*Антоновичем* та Ф.*Вовком*. Кошти на проведення розкопок здебільшого отримував від М.А.*Терещенка* та Б.Ханенка (див. Б. і В. *Ханенки*). Визначними відкриттями Х. стали палеолітична *Кирилівська стоянка* в Києві (1893—1900), старожитності, що отримали назви *трипільської культури* (1893), *зарубинецької культури* (1899) і *черняхівської культури* (1899), пам'ятки *Володимира міста* в Києві (1907), рештки літописного Білгорода (1909—14).

І.М. Хворостяний.

Він досліджував *городища* скіф. часу — Шарпівське, Мотронинське, Новобудківське, *Пастирське городище* (де також були виявлені давньослов'ян. матеріали 7—8 ст.), давньорус. пам'ятки — *кургани* біля *Коростеня*, *Овруча* та в Китаєві (урочище на пд. околиці Києва), ремісничі майстерні на *Замковій горі* в Києві, городище та могильник у *Витачеві*, могильник у с. Броварки (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.), залишки мурованих споруд у *Чигирині*, а також численні кургани різного часу. 1911 Рос. археол. ін-т у Константинополі запросив Х. організувати спільні дослідження з балканськими країнами.

Фактично роботи Х. (в його доробку 28 друкованих праць) поклали початок створенню джерельної бази для археол. вивчення давньої історії Середнього Подніпров'я. Поклавши в основу своєї концепції принцип автохтонізму, Х. доводив, що в цьому регіоні з доістор. часів проживало населення, одним з наступників якого в майбутньому стала «південно-східна гілка» слов'ян. Характеристика середньодніпровських старожитностей від кам'яного віку до великокняжої доби міститься в монографії «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» (1913). Х. зазначав, що пам'ятки Середнього Подніпров'я свідчать про нерівномірність культ. розвитку населення, можна констатувати зупинки в розвитку і навіть занепад к-ри, обумовлений багатьма чинниками.

Х. був членом численних наук. т-в і комісій, у т. ч. Рос. та Моск. археологічних т-в, Рос. воєнно-істор. т-ва. 1897 Х. був прийнятий до *Київського товариства старожитностей і мистецтв*. Він брав активну участь у підготовці та проведенні археол. виставок 1897 і 1899, експонати яких стали основою археол. відділу *Київського художньо-промислового і наукового музею*. На посаді зберігача археол. відділу музею Х. працював до кінця життя.

П. у м. Київ.

Праці: Каменный век Среднего Поднепровья. В кн.: Труды XI Всероссийского Археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. 1. М., 1901; Поля погребений в Среднем Поднепровье (раскопки В.В. Хвойка в 1899—1900 годах). «Записки Русского археологического общества: Новая серия» (СПб.), 1901, т. 12, вып. 1—2; Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность. В кн.: Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г., т. 1. М., 1905; Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Поднепровье. В кн.: Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. М., 1907; Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). К., 1913 (перевидання — К., 2008).

Літ.: *Брайчевський М.Ю.* Видатний український археолог: до 40-річчя з дня смерті В.В. Хвойки. «Вісник Академії наук УРСР», 1954, № 11; *Бачинский А.Д.* Викентий Вячеславович Хвойка (1850—1914). «Записки Одесского археологического общества», 1960, т. 1; *Vokolek V.* V.V. Chvojka, průkopník ukrajinské archeologie. «Práce Musea v Hradci Králové: Serie B», 1965, IX; *Шовкопляс Г.М.* Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження). В кн.: Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). К., 2000; *Абашина Н.С.* В.В. Хвойка — дослідник старожитностей Придніпров'я. «Археологія», 2003, № 3; *Черняков І.Т.* Вікентій Хвойка (1850—1914). К., 2006; *Колеснікова В.А.* Вікентій (Чеслав) Хвойка: Сторінки наукової біографії. К., 2007.

І.Т. Черняков, Н.С. Абашина.

ХВОРОСТЯНИЙ Ігор Михайлович (03.04.1945—02.12.2000) — дослідник історії міжнар. відносин, дипломат. Канд. істор. н. (1975). Н. в м. Владивосток (нині місто в РФ). 1968 закінчив ф-т іноз. мов (відділ перекладачів) Київ. ун-ту. Знав англ., франц., араб. мови. 1968—70 служив у Рад. армії (Народно-Демократ. Республіка Ємен, військ. перекладач). 1970—71 — референт відділу к-ри Укр. т-ва дружби і культ. зв'язку із зарубіжними країнами. 1971—74 — аспірант, 1974—77 — молодший наук. співробітник відділу історії зарубіжного Сходу, 1977—83 — учений секретар ін-ту, 1983—85 — старший наук. співробітник відділу історіографії та істор. зв'язків України із зарубіжними країнами, 1985—89 — зав. сектору проблем ідеологічної боротьби, 1989—90 — зав. відділу зарубіжної історіографії, одночасно 1983—90 — заст. директора з наук. роботи Ін-ту історії АН УРСР. 1975 захистив канд. дис. на тему: «Неоколоніалістська політика Англії в зоні Перської затоки (60-ті — початок 70-х рр.)» (наук. керівники — канд. істор. н. Г.Зибіна, д-р істор. н. С.*Пархомчук*). Із 1990 — керівник Центру АН УРСР з вивчення проблем міжнац. відносин.

В Ін-ті історії АН УРСР Х. сформувався як учений, організатор науки, дипломат, активний учасник громад. життя.

На початку наук. кар'єри дослідник займався вивченням історії країн Бл. Сходу 2-ї пол. 20 ст. Для укр. історіографії його праці були фактично першими дослідженнями історії міжнар. стосунків у вказаному регіоні. Проблематика наук. досліджень Х. з часом значно розширилася. Колом інтересів ученого стали питання роззброєння в сучасному світі та участі України в міжнар. стосунках.

Притаманною рисою Х. були постійний пошук, потреба в переосмисленні як тематики, так і орг. форм істор. досліджень. Наприкінці 1980-х рр. став ініціатором створення в Ін-ті історії АН УРСР Центру з вивчення проблем міжнац. стосунків. За короткий термін йому вдалося об'єднати в новому підрозділі відомих спеціалістів та досягти суттєвих наук. результатів.

Х. вдало поєднував наук. дослідження в галузі міжнар. відносин з дипломатичною практикою. Постійно залучався до виконання відповідальних доручень МЗС України, *Організацією Об'єднаних Націй*, ін. міжнар. установами. Із 1990 — на дипломатичній роботі: член наук. ради МЗС України, експерт ООН з палестинського питання, директор відділу Центру ООН проти апартеїду.

П. у м. Нью-Йорк (США), похований у *Києві*.

Праці: Персидский залив: политика, нефть, доллары. К., 1983; Небезпечний тягар: про гонку озброєнь. К., 1986; За мир без оружия: участие Украинской ССР в борьбе СССР в ООН за разоружение, 1945—1987 гг. К., 1988; Вклад Украинской ССР в борьбу СССР за мир и разоружение. К., 1989; Разум против безумия в ядерный век. Симферополь, 1989.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; [Некролог.] «УІЖ», 2001, № 3; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

В.Ф. Репринцев.

ХВОСТЕ́НКО-ХВОСТО́В Олександр Веніамінович (справжнє прізв. — Хвостенко; 17(05).04. 1895—16.02.1968) — художник театру, графік, педагог. Професор (1921). Засл. худож. УСРР (1936), нар. худож. УРСР (1945). Н. в с. Борисівка (нині с-ще міськ. типу Бєлгородської обл., РФ) в сім'ї іконописця. 1907—17 навч. в Моск. уч-щі живопису, скульптури та арх-ри, де його викладачами були видатні рос. художники — В.Бакшеєв, С.Іванов, М.Касаткін, А.Архипов, А.Васнєцов та К.Коровін. Саме останній мав найбільший вплив на становлення юного художника. Із 1912 Х.-Х. брав участь у виставках, спочатку — учнівських, а згодом — виставках Моск. т-ва художників. У ці часи він працював переважно в жанрі пейзажу та газетно-журнальної графіки. 1916—17 співробітничав з моск. гумористичним час. «Будильник». 1918 переїхав до *Києва*, де навч. в худож. майстерні О.*Екстер* (1918—19). У той же час як художник-плакатист працював у майстернях нар. комісаріату військ. і мор. справ при політвідділі *Південно-Західного фронту*, оформлював вистави в театрі Червоної армії та театрі Укр. муз. драми. 1919 художник перебрався до *Харкова*, де продовжував працювати в галузі плаката та карикатури у «Вікнах УкрРОСТА», розписував агітпоїзди, оформлював рад. свята, співробітничав з ж. «Червоний перець», газетами *«Комуніст»* та «Харківський пролетарій». Саме в Харкові відбулося становлення Х.-Х. як художника театру. 1921 він був одним із засновників та гол. художником Героїчного театру в Харкові. Вистави, над якими працював художник, були вирішені в стилі конструктивістських пошуків. 1925—41 — гол. художник Укр. столичної держ. опери (із 1934 — Харків. держ. академічний театр опери та балету), 1943—44 — Держ. укр. театру опери та балету, що виник в Іркутську (нині місто в РФ) на базі об'єднання Київського і Харківського театрів опери та балету, 1946—52 — Київ. держ. академічного театру опери та балету ім. Т.Шевченка. Працював також у театрах *Москви*, *Львова* та ін. Макет оформлення вистави «Запорожець за Дунаєм», представлений у рад. павільйоні на Міжнар. виставці 1937 в Парижі (Франція), був відзначений срібною медаллю. Продовжував працювати як графік — автор ілюстрацій до повістей В.*Короленка* «Сліпий музикант» (1953) та «Петербурзька осінь» О.Їльченка (1956), оформлювач (павільйон УРСР на Всесоюзній с.-г. виставці в Москві, 1939).

О. Хвостенко-Хвостов (у центрі) разом із В. Єрмиловим (ліворуч) та І. Падалкою. Фото 1932.

Хвостенко-Хвостов О. Ескіз костюма Леандра до опери С. Прокоф'єва «Любов до трьох апельсинів». Харківський театр опери та балету. 1927.

Х.-Х. брав активну участь у мистецько-орг. діяльності. 1917 він став членом Моск. профспілки художників, 1925—27 — член *Асоціації революційного мистецтва України*, 1927—32 — член Об'єднання сучасних митців України, а потім — член Спілки художників України та з 1939 — член її правління. Проводив активну виставкову діяльність, брав участь у трьох *декадах українського мистецтва та літератури в Москві* (1936, 1951, 1960).

Багато зусиль віддавав пед. діяльності. 1921—34, 1938—41 і 1945—47 — професор та зав. театрального відділу Харків. худож. ін-ту. Серед його учнів — А.Волненко, В.Гречанко, Є.Коваленко, Д.Овчаренко, О.Плаксій, В.Рифтін та ін.

Оформив вистави в Героїчному театрі в Харкові: «Містерія-буфф» В.*Маяковського* (1921); Держ. укр. театрі опери та балету: «Наймичка» М.*Вериківського* (1943); Харків. держ. академічному театрі опери та балету: «Лебедине озеро» П.*Чайковського* (1925), «Севільський цирульник» Дж.Россіні (1926), «Валькірія» Р.Вагнера (1929), «Червоний мак» Р.*Глієра* (1929), «Лоенгрін» Р.Вагнера (1934), «Кармен» Ж.Бізе (1934), «Наталка Полтавка» М.В.*Лисенка* (1936), «Аїда» Дж.Верді (1936), «Травіата» Дж.Верді (1937), «Світлана» Д.Клебанова (1941), «Лісова пісня» М.*Скорульського* (1946); Київ. держ. академічному театрі опери та балету ім. Т.Шевченка: «Золотий обруч» Б.*Лятошинського* (1931), «Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського* (1936), «Продана наречена» Б.Сметани (1937), «Мазепа» П.Чайковського (1938), «Тарас Бульба» М.Лисенка (1946), «Лісова пісня» М.Скорульського (1946), «Іван Сусанін» («Життя за царя») М.*Глинки* (1948; Сталінська премія за 1949), «Утоплена» М.Лисенка (1950) та ін.

Лауреат Держ. премії СРСР (1949; до 1966 — Сталінська премія).

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1939), двома орденами «Знак Пошани», медалями.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

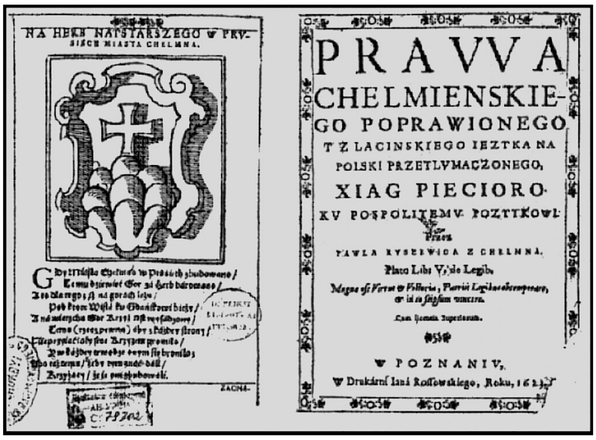
Літ.: *Драк А.* Олександр Веніамінович Хвостенко-Хвостов. К., 1962; *Його ж.* Барви музичного театру. «Музика», 1970, № 4; Олександр Веніамінович Хвостенко-Хвостов. К., 1985; Олександр Веніамінович Хвостенко-Хвостов: Альбом. К., 1987; *Диченко І.* Повернення. «Культура і життя», 1988, 17 січня.

Н.М. Томазова.

ХЕ́ЛМІНСЬКЕ ПРА́ВО, кульмське, або кульменське право (Jus Culmense, Kulmer Recht, prawo chełmińskie) — різновид *магдебурзького права*. Назву свою отримало від прусського міста, яке мало польс. назву Хелмно (Chełmno) і німецьку Кульм (Kulm; нині це м. Хелмно Куявсько-Помор. воєводства, Польща).

Виникло в процесі утвердження *Тевтонського ордену* на землях Пруссії як засіб правового регулювання стосунків ордену з колоністами та відносин *станів* між собою. Згодом Х.п. поширилося на нові орденські території в Прибалтиці та Польщі. Занепад д-ви Тевтонського ордену, втрата захоплених територій, виокремлення після 2-го Торунського миру 1466 підвладної Польщі Королів. Пруссії та підвладної ордену Князівської Пруссії не припинили, а посилили поширення Х.п. Загалом упродовж 13—18 ст. Х.п. було надане 52 містам у Князівській Пруссії та 41 місту в Королів. Пруссії. На ін. етнічних польс. землях його одержали понад 100 міст, на етнічних литов. землях — 4 міста. На межі 14—15 ст. Х.п. було надане 18 містам *Підляшшя* і *Волині*.

Відповідні привілеї давали містам право на самоврядування і власне судочинство за прикладом м. Хелмно, яке для таких міст ставало «старшим» («материнським») містом з питань застосування Х.п. Міська ж рада Хелмно набувала статусу вищої апеляційної інстанції для всіх судів, котрі користувалися Х.п. В окремих випадках при наданні Х.п. давалася вказівка на використання за зразок ін. прусських міст. Так, м. Мукободи (нині с. Мокободи Седлецького воєводства, Польща) 1496 отримало Х.п. на зразок *Варшави*. Статус вищого апеляційного суду Х.п. згодом, крім Хелмно, мали також Торунь (нині місто Куявсько-Помор. воєводства, Польща) і Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ). Лише ради цих міст, а також міська рада Гданська (нині місто Помор. воєводства, Польща) мали право напряму звертатися за роз'ясненнями до Магдебурга (Німеччина).

NA HERB NAYSTARSZEGO W PRVSISCH MIASTA CHELMNA.

PRAVVA CHELMIENSKIEGO POPRAWIONEGO T Z LACINSKIEGO IEZTKA NA POLSKI PRZETLVMACZONEGO, XIAG PIECIORO KV POSPOLITEMV POZYTKOWI

Przez PAWLA KVSZEWICA Z CHELMNA.

Plato Lib. V. de Legib.

Magna est Virtus & Victoria, Patriis Legibus obtemperare, & id ea ipsum vincere.

Cum licentia Superiorum.

W POZNANIV, W Drukárni Iana Rossowskiego, Roku, 1623.

Кушевич П. «Prawo Chelmińskie poprawione i z łacińskiego języka na polski przetłumaczone». Познань, 1623. Титульна сторінка.

Особливістю Х.п. було поширення його не лише на *міщан*, а й на шляхтичів та селян, що привело до появи хелмінського земського права і хелмінського сільс. права. Здебільшого це відбувалося через застосування Х.п. відповідними судами. Окрім того, на основі Х.п. відбувалася *локація* окремих сіл Пруссії, Польщі та України (як правило, на вперше освоєних територіях).

У д-ві Тевтонського ордену Х.п. було загальнодерж. правом фактично, а 1476 король польс. і вел. кн. литов. *Казимир IV* Ягеллончик видав привілей, згідно з яким Х.п. ставало юридично обов'язковим (з окремими винятками) у всій Королів. Пруссії.

Поширеності Х.п. сприяла його краща пристосованість до місц. умов унаслідок збагачення магдебурзького права нормами звичаєвого нім. і польс. права, використання суд. практики, а згодом — і рецепійованого рим. права. Х.п., зокрема, створювало певні правові гарантії для сільс. населення, забезпечувало посилений порівняно з магдебурзьким правом захист спадкових прав жінок.

У першооснові Х.п. лежить Хелмінська (Кульмська) грамота, яку видали 28 грудня 1233 великий гофмейстер Тевтонського ордену Г. фон Зальца і ландмейстер Пруссії Г. фон Бальк. Через пожежу в Хелмно 1244 оригінал грамоти було втрачено. Тому в жовтні 1251 з ініціативи магістра нім. провінцій ордену Е. фон Зайна цей документ було відновлено у двох примірниках (для міст Хелмно і Торунь), які збереглися до нашого часу. За винятком невеликих розбіжностей текст 1233 і 1251 майже однаковий. Норми грамоти походили із джерел магдебурзького права, фламандського спадкового і земельного права, силезького і фрейберзького гірничого права та ін. Грамота проголошувала привілей на магдебурзьке право для Хелмно і Торуня (перших прусських міст, підкорених тевтонцями) і встановлювала певні пільги для переселенців. Визначалися територія міста, організація міськ. самоврядування, умови володіння нерухомістю в містах. Закріплювалися госп. регалії ордену як суверена Хелмінської землі. Регулювалися відносини між міщанами і Тевтонським орденом та місц. церк. структурами. Заг. значення для всієї Хелмінської землі мали статті, якими запроваджувалися єдина монета, уніфікація мір земельної площі (фламандська гуфа) та ліквідація мит.

У 2-й пол. 13 ст. важливим джерелом Х.п. стали правові роз'яснення (ортилі) Магдебурга для Вроцлава (Бреслау), які були систематизовані та склали т. зв. магдебурзько-вроцлавське лавниче право. Це право згодом стало активно застосовуватися вищими апеляційними судами в Хелмно і Торуні.

Хелмінські судді переробили і вдосконалили магдебурзько-вроцлавське лавниче право. Наслідком їхньої праці стала на межі 14 і 15 ст. «Стара хелмінська книга», або «Старохелмінське право» (Der alter Culm), яка складалася з 5-ти книг («Про радників», «Про лавників і суддів», «Про вбивства і кривди», «Про спадкування, посаг та опікунів», «Про загальні права»), що загалом включали 386 артикулів.

На цій же основі бл. 1402 торунський міський писар В.Екгард створив «IX книг магдебурзького права» (IX Bücher Magdeburger Recht), в яких, крім магдебурзько-вроцлавського лавничого права, використав і деякі ін. джерела магдебурзького права та «Правову книгу міста Мейсен». 1408 упорядник підготував удосконалену і скорочену редакцію цієї праці. Структурно кожна з 9-ти книг поділялася на статті й дистинкції (пункти). Згодом 1574 нотаріус м. Кенігсберг А.Пьольман опублікував з деякими доповненнями працю В.Екгарда нім. і лат. мовами під назвою

«IX книг магдебурзьких або саксонських прав, які досі ніким не видавалися». Ін. назва цього видання — «Дистинкції Пьольмана».

До джерел Х.п. також належить збірник Х.п. «Landlau fige kulmische rechte» (1466), який походив із Гданська й не мав широкого поширення. Він складався із 117-ти артикулів і відзначався відсутністю систематичного укладу. Основним його джерелом була діяльність Хелмінського апеляційного суду.

У 16 ст. було також кілька видань (останнє 1541) старохелмінського права, що зазнали впливу рецепції рим. права. Глоси з праць глосаторів і коментаторів, а також із «Corpus Juris civilis» найчастіше містилися під текстом опублікованих артикулів.

Оскільки Х.п. існувало частково усно, частково письмово, у 16 ст. було зроблено кілька спроб його переробки та систематизації (ревізії). Вирізняють 3 осн. ревізії хелмінського права — Лідзбарцьку (1566, Jus Culmense Correctur), Новомійську (1580, Jus Culmense Emendatum або Neumarkter Culmi) і Торунську (1594, Torner Kulm), — які отримали назви від міст, в котрих засідали кодифікаційні комісії. Усі 3 ревізії не набули офіц. статусу, оскільки не були затверджені польс. королем та ген. сеймиком Пруссії. Утім вони використовувалися в діяльності органів місц. самоврядування та в суд. практиці.

З часом альтернативою кодифікації Х.п. стала Прусська коректура 1598 (Jus terrestre Nobilitatis Prussiae regalis). Прусська коректура на третину складалася з норм Х.п., були використані також джерела нім. права, польс. земське право та *звичаєве право*. Ця кодифікація відбулася на території Королів. Пруссії. Її результат було затверджено конституцією прусського сейму та польс. королем *Сигізмундом III* Ваза. Згідно з королів. привілеєм «Прусська коректура чинна і в Пруссії, і за межами Пруссії», що дозволяло широко використовувати її в судах *Речі Посполитої*, зокрема і на укр. землях.

Водночас у Князівській Пруссії 1620 було прийняте Прусське земельне уложення, яке майже повністю скасовувало норми Х.п.

Надалі спроби кодифікації Х.п. в Польщі та Пруссії практично припинилися, проте воно продовжувало діяти в ряді населених пунктів. Серед джерел Х.п. особливого значення набули відомі з 13 ст. міські статути — вількери, які постійно вдосконалювалися, перетворюючись на багатогалузеві кодекси. Зокрема, у Гданську вількери стали осн. джерелом права. Проте загалом сфера застосування Х.п. невпинно скорочувалася, і після *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* воно продовжувало діяти лише в кількох містах. Остаточно застосування Х.п. в Торуні припинилося після створення *Варшавського князівства* із заміною його Цивільним кодексом французького імп. *Наполеона I* Бонапарта, а в Гданську — лише 1857—62. На польс. землях, що ввійшли до складу Варшавського князівства (1807—15), також частково використовувалася Прусська коректура, що увібрала в себе певну частину норм Х.п.

На укр. землях Х.п. зазнало широкого поширення завдяки правним книгам П.*Кушевича* «Prawa Chełmieńskiego poprawionego y z lacińskiego języka na polski przetłumaczonego xiąg pieciorо ku pospolitemu pożytkowi» (Познань, 1623, та Варшава, 1646), що використовувалися в *магістратах* і судах у 17—19 ст. Норми Х.п. стали джерелом таких кодифікованих актів, як «Процес краткий приказной, виданный при резиденции гетманской» (1734), *«Права, по которым судится малороссийский народ»* (1743), *«Зібрання малоросійських прав» 1807.*

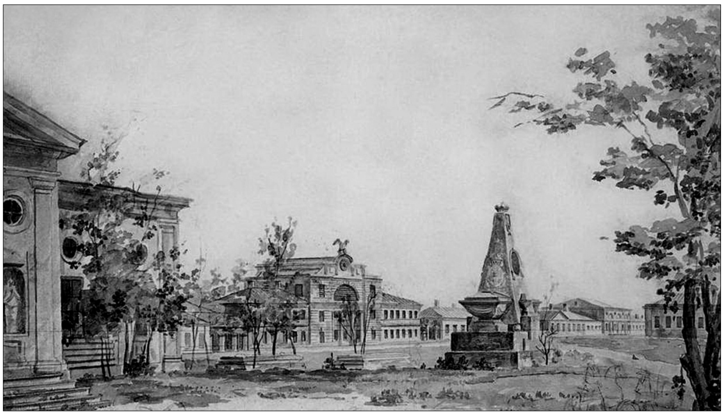
Нині джерела Х.п. активно перевидаються і вивчаються в Польщі та Німеччині. В Україні вони стали предметом новітнього дисертаційного дослідження Ю.Дмитришина.

Літ.: *Pawło Kuszewicz z Chelmna.* Prawo Chełmińskie poprawione y z lacińskiego języka na polski przetłumaczone: xiąg pieciorо ku pospolitemu pożitkowi. Poznań, 1623; *Leman C.K.* Das alte Kulmische Recht: mit einem Wörterbuche. Berlin, 1838; *Bobrzyński M.* Historya prawa niemieckiego w zarysie wraz z historyą prawa tego w Polsce. Kraków, 1876; *Kisch G.* Die Kulmer Handfeste: Rechtshistorische und textkritische Untersuchungen nebst Texten. Stuttgart, 1933; *Ciesielska K.* Przywilej Chełmiński 1233—1251. Toruń, 1983; Prawo starochełmińskie 1584 (1394). Toruń, 1985; Studia culmensia historico-juridica czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego, t. 1—2. Toruń, 1988—90; *Рогачевский А.* Кульмская грамота — памятник права Пруссии XIII в. СПб., 2002; *Кобилецький М.М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів, 2008; *Дмитришин Ю.Л.* Хелмінське (кульменське) право та його застосування в Україні (XIII — перша половина XIX ст.). Львів, 2012.

І.Б. Усенко.

ХЕРСО́Н — місто, адм., екон. і культ. центр *Херсонської області.* Розташов. на правому березі Дніпра та його рукава Кошова. Мор. і річковий порт, залізничний і автомобільний вузол, аеропорт. Населення 299,0 тис. осіб (2013), із передмістями — 337,3 тис. осіб. Назва міста походить від антич. *Херсонеса Таврійського.*

Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* рос. війська 1737 спорудили Олександр-шанець, який за *Нової Січі* був центром *Інгульської паланки.* Поновлений у ході *російсько-турецької війни 1768—1774*, із 1775 — поштова станція. Пошуки зручного місця для заснування міста в пониззі Дніпра велися з 1775, про-

«Площа в Херсоні». Картина роботи художника Ф. Алєксєєва. 1796.

те термін «Херсон» виник раніше: із 1764 існувала Херсон. провінція, 1776 із колиш. запорожців сформовано поселенський Херсон. пікінерський полк. Розташування міста на місці Олександр-шанця остаточно визначила разом із назвою рос. імп. *Катерина II* 18 червня 1778. Адміралтейство, фортецю і місто Х. було закладено 19 жовтня 1778 і зведено за 4 роки разом із торг. пристанню, перший корабель спущено 1783 (за час існування Адміралтейства до 1827 збудовано 171 корабель). Х. інтенсивно розвивався в інтересах імперії: 1785 засновано Чорномор. адміралтейське правління, на флот працювали монетний двір, кузні, 13 з-дів, до кінця 1780-х рр. зріс обсяг зовн. торгівлі. На кінець 18 ст. стали очевидними вади розташування Х. — мілководдя гирл Дніпра і Дніпровського лиману. 1794 військове кораблебудування перемістилося до *Миколаєва*, а зовн. торгівля — до *Одеси*.

Адміністративно Х. входив до *Новоросійської губернії* (1778—83), *Катеринославського намісництва* (1783—95), *Вознесенського намісництва* (1796 — Вознесенська губ.; 1795—96), Новорос. губ. (1796—1802) як центр Херсон. повіту. 1802 Х. увійшов до *Миколаївської губернії*, із 1803 став центром *Херсонської губернії* і Херсон. пов. 1834 Х. отримав *міську думу*, *магістрат*, сирітський і совісні суди. Протягом 19 ст. втратив військ. значення — 1815 скорочено кораблебудування, 1827 ліквідовано Адміралтейство, 1835 — фортецю.

Х. «випадав» з індустріальної модернізації Пд. України. За переписом 1897, мешканці міста (усього 59,1 тис. осіб) були зайняті у пром-сті (24 %), торгівлі (15 %), у сфері транспорту та зв'язку (5 %), на буд-ві (5 %), в галузі освіти та в сільс. госп-ві (по 2 %), у сферах охорони здоров'я (3 %) та адм. діяльності (4 %). За етномовною ознакою херсонці складалися з росіян (47 %), євреїв (29 %), українців (20 %), поляків (2 %), німців (1 %). Специфіку Х. визначали суднобудування і порт. У 19 ст. впала роль Х. як центру зовн. торгівлі, але після спорудження судноплавного каналу в 1890-ті рр. Х. експортував по 500 тис. т збіжжя щорічно, посівши 4-те місце в Азово-Чорномор. басейні.

Херсон. Очаківська брама та вали фортеці. Фото 2010.

У 1870-х рр. у Х. діяв гурток революціонерів-народників (М.Лангасп, А.Франжолі, С.Чудновський), які 1879 вкрали з губернського казначейства величезну суму в 1,5 млн *рублів*. У 1880-х рр. з'явилася Херсон. громада, 1885—89 діяв укр. гурток (А.Грабенко, Д.*Маркович*, Т.Василевський, Б.*Грінченко*, О.В.*Маркович*, С.*Русова*). Гурток видав укр. альманах «Степ: Херсонський белетристичний збірник» (1886, другий випуск заборонила цензура), твори І.*Карпенка-Карого* (1886, 1887).

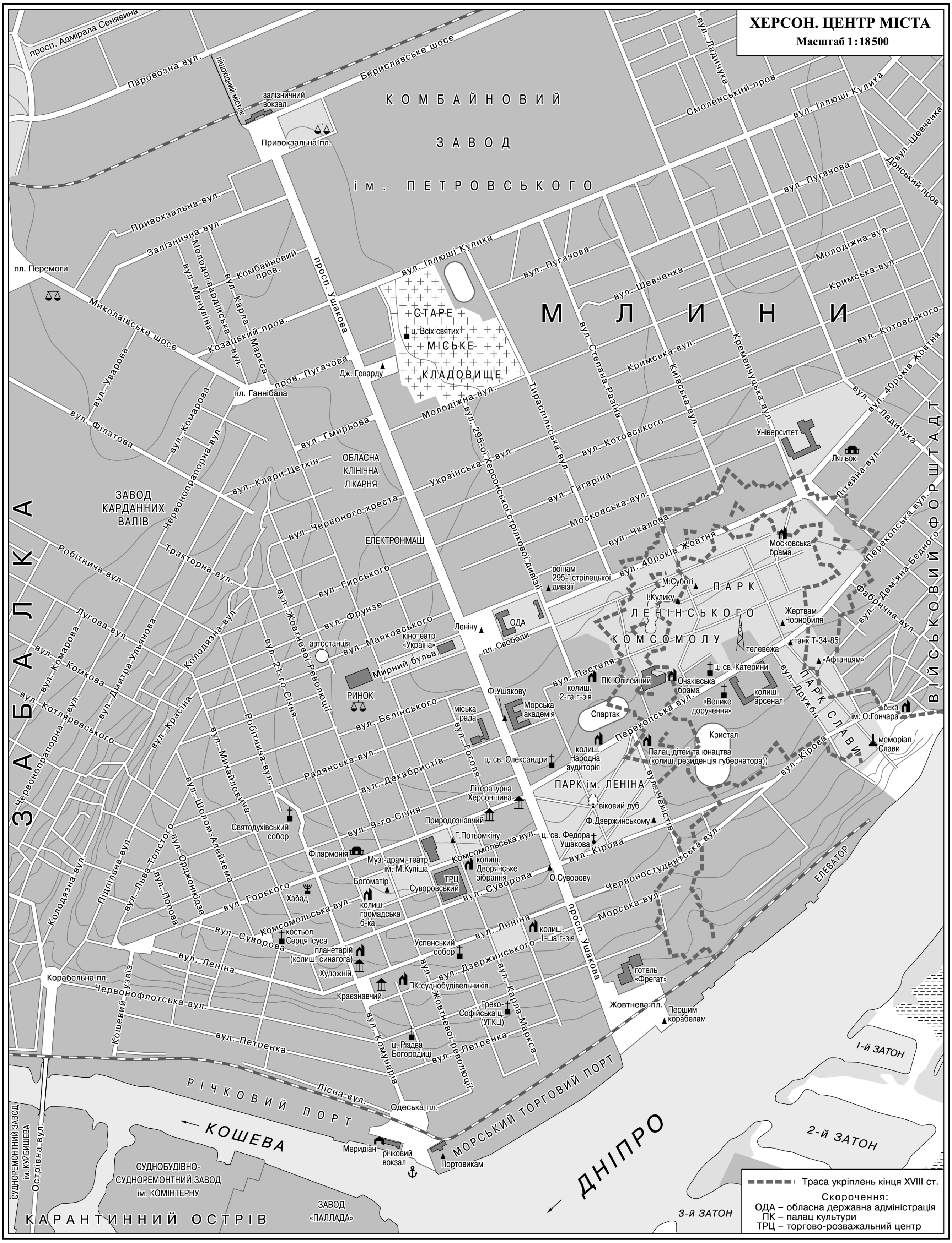
На поч. 20 ст. в Х. почалася модернізація, яка в першу чергу торкнулася транспортної мережі. 1902 було споруджено новий судноплавний канал до Чорного моря, 1907 до Х. проклали залізницю. 1914 в Х. налічувалося 113 пром. закладів. Проте в пром-сті домінували доіндустріальні уклади, а пром. переворот був далекий від завершення. Населення Х. 1914 становило 81 тис. осіб.

Укр. рух мав культурницький характер. Укр. інтелігенція не відзначалася «новоросійським» комплексом, але укр. політ. партії до 1917 мали мізерний вплив. Політ. опозиційний рух на поч. 20 ст. був представлений в основному сіоністами, Поалей Ціоном та *Бундом*. 1905—07 в Х. діяло до 17 політ. партій — *більшовики*, *меншовики*, *Конституційно-демократична партія*, монархісти, Соціаліст. єврейс. робітн. партія, *Партія соціалістів-революціонерів* (найчисельніша), анархісти та ін. 1906—07 радикали здійснили кілька «ексів» (збройних пограбувань приватних і держ. установ) і пробували запровадити «революційний рекет», що викликало обурення громадськості й дало підстави властям припинити діяльність більшості партій.

Херсон. Спаський (Катерининський) собор. Фото 2010.

Багатоетнічний Х. у роки національно-визвол. змагань став ареною жорсткого політ. і військ. протистояння. Після повалення *самодержавства* влада зосередилася в руках *губернського комісара Тимчасового уряду*, міської думи, Ради робітн. і солдатських депутатів з домінуванням соціалістів. У політ. боротьбу включився значний загін укр. руху. У грудні 1917 в місті утвердилася влада *Української Народної Республіки*. У січні—березні 1918 на два місяці було відновлено рад. владу — Х. став частиною Одес. рад. республіки. У квітні австро-угор. 11-та д-зія, запрошена до Х. міською думою, відновила владу УНР. За *Української Держави* пожвавилося нац. життя, унормувалася діяльність політ. і громад. орг-цій, було створено «Просвіту», виникли кооп. вид-во «Українська книгарня», споживче т-во «Україна», т-во «Думка», діяли укр. учнівська спілка, укр. студентська громада, у навч. закладах розширилися курси українознавства. Діяв укр. нац. театр, де працював Ю.*Шумський*. Лідер Укр. ради А.Грабенко очолював губернську земську управу. У грудні 1918 австро-угор. війська залишили Х. У місті з'явилися загони білих добровольців і почали реквізиції. Незабаром до Х. прибули війська УНР. У січні 1919 створено черговий військово-революц. к-т, що представляв у Х. *Трудовий конгрес України*. Фактично встановилося двовладдя міської думи і військово-революц. к-ту. Наприкінці січня 1919 «охорону міста» було передано франко-грец. військам *Антанти*. 3 лютого 1919 представники міської думи, губернської і пові-

ХЕРСОН. ЦЕНТР МІСТА
Масштаб 1 : 18 500
КОМБАЙНОВИЙ ЗАВОД ім. ПЕТРОВСЬКОГО
М Л И Н И
З А Б А Л К А
ВІЙСЬКОВИЙ ФОРШТАДТ
СТАРЕ МІСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ц. Всіх святих
залізничний вокзал
Привокзальна пл.
пл. Перемоги
пл. Ганнібала
Дж. Говарду
ОБЛАСНА КЛІНІЧНА ЛІКАРНЯ
ЗАВОД КАРДАННИХ ВАЛІВ
ЕЛЕКТРОНМАШ
автостанція
кінотеатр «Україна»
РИНОК
Мирний бульв.
Леніну
пл. Свободи
ОДА
воїнам 295-і стрілецької дивізії
Ф. Ушакову
Морська академія
міська рада
ц. св. Олександри
Літературна Херсонщина
Природознавчий
Г. Потьомкіну
Святодухівський собор
Філармонія
Муз.-драм. театр ім. М.Куліша
колиш. Дворянське зібрання
ТРЦ Суворовський
Богоматір
Хабад
колиш. громадська б-ка
О. Суворову
костьол Серця Ісуса
планетарій (колиш. синагога)
Художній
Успенський собор
колиш. 1-ша г-зія
ПК суднобудівельників
Краєзнавчий
Греко-Софіївська ц. (УГКЦ)
ц. Різдва Богородиці
Корабельна пл.
Кошевий узвіз
Одеська пл.
Меридіан
річковий вокзал
Портовикам
Жовтнева пл.
Першим корабелам
готель «Фрегат»
ПАРК ЛЕНІНСЬКОГО КОМСОМОЛУ
ПАРК ім. ЛЕНІНА
ПАРК СЛАВИ
М.Суботі
І.Кулику
Московська брама
Жертвам Чорнобиля
телевежа
танк Т-34-85
«Афганцям»
ПК Ювілейний
колиш. 2-га г-зія
ц. св. Катерини
Очаківська брама
колиш. арсенал
«Велике доручення»
Спартак
Кристал
колиш. Народна аудиторія
Палац дітей та юнацтва (колиш. резиденція губернатора))
віковий дуб
Ф. Дзержинському
ц. св. Федора Ушакова
Університет
Ляльок
б-ка ім. О.Гончара
меморіал Слави
ЕЛЕВАТОР
МОРСЬКИЙ ТОРГОВИЙ ПОРТ
РІЧКОВИЙ ПОРТ
КОШЕВА
ДНІПРО
1-й ЗАТОН
2-й ЗАТОН
3-й ЗАТОН
СУДНОБУДІВНО-СУДНОРЕМОНТНИЙ ЗАВОД ім. КОМІНТЕРНУ
СУДНОРЕМОНТНИЙ ЗАВОД ім. КУЙБИШЕВА
ЗАВОД «ПАЛЛАДА»
КАРАНТИННИЙ ОСТРІВ
просп. Адмірала Сенявина
Паровозна вул.
пішохідний місток
Бериславське шосе
Привокзальна вул.
Залізнична вул.
Миколаївське шосе
просп. Ушакова
вул. Іллюші Кулика
вул. Пугачова
вул. Шевченка
Молодіжна вул.
вул. 295-ої Херсонської стрілкової дивізії
Гірспільська вул.
вул. Степана Разіна
Київська вул.
Кременчуцька вул.
Кримська вул.
вул. Котовського
вул. Гагаріна
Московська вул.
вул. Чкалова
вул. 40років Жовтня
Українська вул.
вул. Гмирьова
вул. Клари Цеткін
вул. Червоного хреста
вул. Гірського
вул. Фрунзе
вул. Маяковського
вул. Пестеля
Перекопська вул.
вул. Бєлінського
Радянська вул.
вул. Декабристів
вул. 9-го Січня
Комсомольська вул.
вул. Кірова
вул. Суворова
вул. Горького
вул. Леніна
вул. Дзержинського
Червоностудентська вул.
Морська вул.
вул. Чекістів
вул. Гоголя
вул. Карла Маркса
вул. Жовтневої Революції
вул. Комунарів
вул. Петренка
Червонофлотська вул.
Лісна вул.
вул. 21-го Січня
вул. Михайловича
Робітнича вул.
вул. Шолом-Алейхема
вул. Орджонікідзе
вул. Попова
вул. Льва Толстого
Підпільна вул.
Колодязна вул.
вул. Котляревського
вул. Комкова
вул. Комарова
Лугова вул.
вул. Дмитра Ульянова
вул. Красіна
Тракторна вул.
Червонопрапорна вул.
вул. Філатова
вул. Уварова
пров. Пугачова
Козацький пров.
вул. Мануйліна
Молодогвардійська вул.
вул. Карла Маркса
Комбайновий пров.
Смоленський пров.
вул. Ладичука
вул. Шевченка
Донський пров.
Літейна вул.
Перекопська вул.
вул. Дем'яна Бедного
Фабрична вул.
вул. Дружби
вул. Кірова
Острівна вул.
Траса укріплень кінця XVIII ст.
Скорочення:
ОДА – обласна державна адміністрація
ПК – палац культури
ТРЦ – торгово-розважальний центр

тової земських управ за погодженням із франц. командуванням визнали владу *Директорії* УНР. 20 лютого 1919 до Х. підійшли денікінці, але були відбиті військами Директорії УНР. 9 березня 1919 місто захопили війська отамана Н.*Григор'єва*. У червні 1919 до Х. увійшли рад. війська, у серпні містом опанували денікінці. У лютому 1920 місто зайняли більшовицькі війська. До кінця року Х. перебував у військ. стані; у місті розгортався «червоний терор». 28 січня 1920 Х. став повітовим центром Херсон. губ. (із центром у Миколаєві), 15 грудня 1920 — *Одеської губернії*. Із 7 березня 1923 — центр *Херсонської округи*, а із 1930 — Херсон. р-ну. За реформою 1932 Х. отримав статус міста обласного підпорядкування *Одеської області* (9 лютого 1932 — 21 вересня 1937), згодом — *Миколаївської області* (22 вересня 1937 — 29 березня 1944). 30 березня 1944 місто стало центром Херсон. обл.

Втрати від *голоду 1921—1923 років в УСРР* і одночасних епідемій в Х. сягали 33—35 тис. осіб.

Місто поступово перетворювалося на індустріально-транспортний вузол союзного значення. Зазнала змін спеціалізація пром-сті: у дорад. час домінували харчосмакова пром-сть і с.-г. машинобудування, внаслідок соціалістичної *індустріалізації* почала переважати суднобудівна. 1941 в Х. працювали 22 значні пром. заклади, у т. ч. суднобудівні, с.-г. машинобудування, моторемонтний, нафтопереробний з-ди. У 1920-ті рр. змінилось етнічне обличчя Х. за рахунок зростання частки українців: у 1926 українці складали 36 %, росіяни — 36, євреї — 25 %.

Під час *Другої світової війни* окупований гітлерівцями із 19 вересня 1941 по 13 березня 1944, входив до складу *генерал-комісаріату* «Миколаїв» *Райхскомісаріату «Україна»*. У Х. не було масового руху Опору. Рад. підпілля було представлене орг-цією «Центр», комсомольсько-молодіжною групою «Патріот Батьківщини», підпільними групами на підпр-вах. У місті функціонувало оунівське підпілля, організоване похідними групами ОУН(б) (див. *Похідні групи ОУН*), на чолі з Б.Бандерою. 1943 Х. став місцем збору антирад. сил із числа донських, кубанських і терських козаків.

У повоєнні роки Х. перетворився на значний промисловий центр, його спеціалізацію визначали суднобудування і судноремонт, с.-г. машинобудування, текстильна і консервна галузі, харчова пром-сть, що мали загальносоюзне значення. У Х. перетиналися потоки залізничних, мор., річкових і повітряних сполучень. До 60 % пром. потенціалу і 40 % працівників були пов'язані з військ. вир-вом.

У порадянські часи практично всі колишні підпр-ва союзного значення зникли чи були реструктуризовані. Провідними галузями сучасного Х. є харчосмакова, переробка с.-г. продукції, машинобудівна, легка, буд. матеріалів і суднобудівна.

Істор. пам'ятки: комплекс пам'яток Херсон. фортеці (1780-ті рр.), Греко-Софійська церква (1780), Спаський (Катерининський) собор (1786) з могилою кн. Г.*Потьомкіна* (1791), меморіальне кладовище (кін. 18 ст. — 1970-ті рр.), будинок О.*Суворова* (кін. 18 ст.), вироб. і госп. споруди чавуноливарного з-ду Вадонів (серед. 19 ст.), Маріїнсько-Олександрівська г-зія (1896). Пам'ятники: Дж.Говарду (1820), О.Суворову (1950), Ф.*Ушакову* (1957), Т.*Шевченку* (1971), першим корабелам Чорномор. флоту (1972), Могила невід. солдата (1967), морякам Дунайської флотилії (1980), кн. Г.Потьомкіну (відновлений 2003), жертвам тоталітарного режиму (1992).

У Х. народилися історики Г.Арбатов і Є.*Тарле*, фізик Л.Верещагін, художники Г.Курнаков і О.Шовкуненко, письменник Б.Лавреньов, гімнастка Л.*Латиніна*. Тут жили й діяли кошовий отаман Війська вірних козаків С.Г.*Білий*, полководець О.Суворов, держ. і військ. діяч кн. Г.Потьомкін, англ. громад. діяч і лікар-гуманіст Дж.Говард, учений-натураліст Ю.*Пачоський*, укр. громадсько-політ. діяч В.*Кедровський*, укр. письменники М.*Куліш*, А.Копштейн, М.Чернявський і Б.Грінченко, археолог і засновник істор. музею та Херсон. вченої архів. комісії В.*Гошкевич*, актори О.*Петрусенко* і Ю.Шумський, театральний режисер В.Мейєрхольд.

Літ.: ІМіС УРСР: Херсонська область. К., 1972; *Бобух А.І.* Херсон: Путівник. Херсон, 1994; *Белый Д.* Херсонские украинцы в 1917 году. Херсон, 1995; *Водотика С.Г.* Історія Херсонщини XIII—XIX ст.: Навчальний посібник. Херсон, 2003; *Ратнер И.Д. и др.* Улицами старого Херсона. Херсон, 2003; *Оленковський М.П.* Археологічні пам'ятки Херсона. Херсон, 2004; *Скороход А.* Херсон: вчера и сегодня. Херсон, 2008; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні: Херсонська область. Херсон, 2008.

С.Г. Водотика, Т.С. Водотика.

ХЕРСОНЕ́С ТАВРІ́ЙСЬКИЙ (давньогрецькою Χερσόνησος — «півострів», у візант. час — Херсон (Χερσών), у давньорус. джерелах — Корсунь) — античне і візант. місто в Криму; нині — *городище*, розташоване на території м. *Севастополь*.

Час заснування Х.Т. є предметом дискусії. Дослідники, які спираються на археол. дані, висунули альтернативні дати: остання чв. 6 ст. до н. е. та 1-ша чв. 5 ст. до н. е. Поширена в історіографії дата 422/421 до н. е., отримана через інтерпретацію непрямих джерел, не може розглядатися як достовірна. Засновниками міста були вихідці з Гераклеї Понтійської (нині м. Ереглі, Туреччина), яка, у свою чергу, була заснована колоністами з м. Мегари (нині м. Мегара, Греція).

Ранній Х.Т. займав пн.-сх. частину городища зі спуском до гавані в Карантинній бухті. У серед. — 2-й пол. 4 ст. до н. е. територія міста розширилася, воно було розплановане за регулярною (Гіпподамовою) системою. Заг. площа становила до 40 га. Житлові будинки будувалися за типовою планувальною структурою, мали площу бл. 500 м², складалися з 10—15-ти наземних та підвальних приміщень, містили ордерні портики всередині дворів. На пн. березі будинки без портиків мали площу бл. 150 м². У центрі міста була влаштована *агора*, оточена громад. спорудами, в пн.-сх. частині — теменос (священна ділянка) з вимощеною площею, двома храмами, вівтарем і статуєю, імовірно, сакральної патронеси міста Партенос (Діви). У пд. частині збудовано театр, розрахований на 1 тис. глядачів, що складався з

театрону із сидіннями, орхестри та проскенію. У 2-й пол. 3 ст. до н. е. в пд.-сх. частині з’явилося додаткове укріплення — цитадель. Прилеглу до міських мурів територію обіймав некрополь.

Х.Т. існував як *поліс* з демократ. системою управління, де функціонували нар. збори і виборні колегії. Основою економіки було сільс. госп-во. Були розвинені ремесла (зокрема гончарне) і торгівля. У 2-й пол. 4 ст. до н. е. Х.Т. став центром д-ви, територія якої включала землі в Пн.-Зх. Криму (включно з *Керкінітидою* і *Калос Ліменом*). Гераклейський п-ів розділили (також з використанням Гіпподамової системи) на стандартні за розмірами земельні ділянки, які складалися з менших, площею 4,4 га. Останні були тим цензом, що передавався у спадок та визначав належність до полісної громади. Прибережна зона Пн.-Зх. Криму також була розділена на стандартні земельні ділянки. Гераклейський п-ів був пристосований переважно для вирощування винограду та вир-ва товарного вина (див. *Клери Херсонеса*), натомість Пн.-Зх. Крим — для вир-ва товарного зерна.

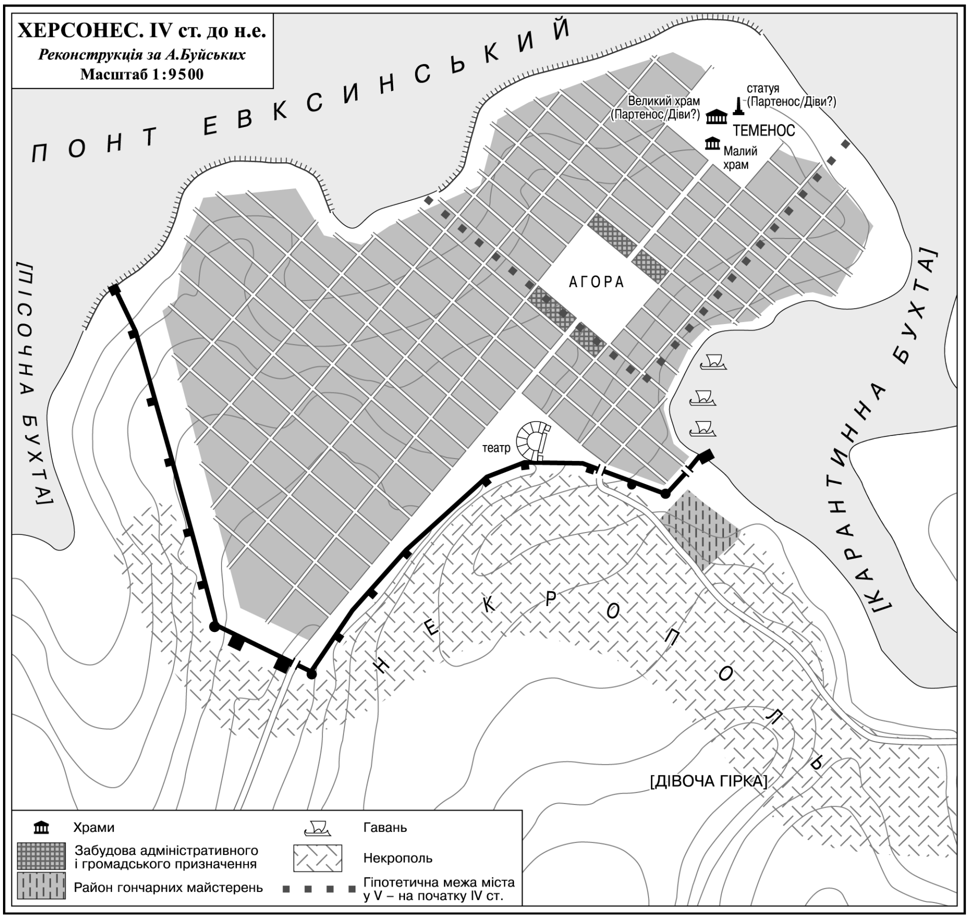
Зовнішньополіт. ситуація знайшла відображення в «Присязі громадян Херсонеса» — епіграфічній пам’ятці рубежу 4—3 ст. до н. е. Від поч. 3 ст. до н. е. *скіфи* почали здійснювати набіги на херсонеські володіння в Пн.-Зх. Тавриці, і наприкінці 2 ст. до н. е. Х.Т. втратив тут усі землі. Зовн. загроза зумовила необхідність звернутися по допомогу до царя Понту *Мітрідата VI* Євпатора, який надіслав до Криму війська на чолі з Діофантом. Він розгромив скіфів, і Х.Т. увійшов до складу *Понтійського царства*. Після того, як Мітрідата VI розгромив *Рим Стародавній*, Х.Т. потрапив у сферу рим. впливу. У серед. 1 ст. до н. е. Гай Юлій Цезар надав місту статус «вільного»; після смерті Гая Юлія Цезаря зв’язки з Римом послабли, але Х.Т. продовжував на нього орієнтуватися. У серед. 1 ст. внаслідок проникнення *сарматів* до *Таврики* обстановка знову погіршилася. На прохання херсонеситів легат Мезії Тіберій Плавтій Сільван здійснив похід до Таврики, розбив варварів і таким чином ліквідував загрозу. У серед. 2 ст. до Х.Т. ввійшла рим. залога, і він став центром рим. військової присутності в Тавриці, що зумовило стабілізацію обстановки навколо міста та його нове екон. піднесення. Навколо Х.Т. було створено кілька пунктів дислокації рим. військ, в одному з них (на території сучасної *Балаклави*) було святилище Юпітера Доліхена.

У Х.Т. та окрузі дислокувалися частини I Італійського, V Македонського, XI Клавдієвого легіонів, допоміжні підрозділи (когорти) та частини Мезійського Флавієвого флоту. Осн. місцем дислокації рим. військ. підрозділів у Х.Т. була територія цитаделі, де було збудовано казарми для військовослужбовців, терми (лазні), преторій (будівля штабу). В пн. районі Х.Т. на березі збудоване хореум (зерносховище). Матеріальна та духовна к-ра в заг. рисах залишалася грецькою, проте мало місце проникнення нових культів, носіями яких були військовослужбовці рим. гарнізонів. Держ. лад Х.Т. за своєю формою залишався демократичним. Однак у держ. апараті посилився вплив заможних верств населення міста, які отримали права рим. громадянства. Після т. зв. скіф. війн серед. 3-ї чв. 3 ст. Х.Т. продовжував перебувати в орбіті політики Рим. імперії, хоча юридично до її складу не входив.

Літ.: *Кадеев В.И.* Херсонес Таврический в первые века н. э. Х., 1981; *Saprykin S.J.* Ancient Farms and Land-Plots on the Khora of Khersonesos Taurike. Amsterdam, 1994; *Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И.* Год рождения Херсонеса Таврического. «Херсо-

Херсонес Таврійський. «Базиліка 1935 року». Фото 2011.

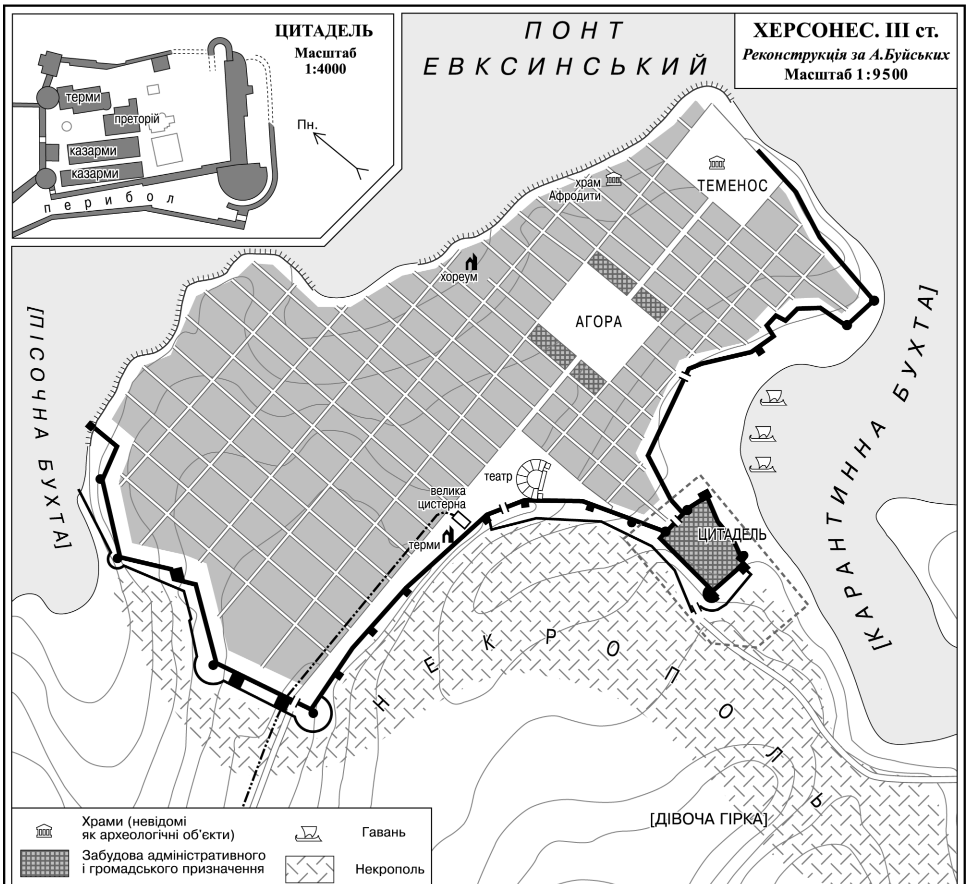

несский сборник» (Севастополь), 1998, т. 9; *Николаенко Г.М.* Хора Херсонеса Таврического: земельный кадастр IV—III вв. до н. э., ч. 1—2. Севастополь, 1999—2001; *Sarnowski T., Savelja O.Ja.* Balaklava: Rőmische Militärstation und Heiligtum des Iupiter Dolichenus. Warschau, 2000 (Światowit. Suppl. Series A: Antiquity, vol. 5); Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. X., 2004; Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры. K., 2005; *Буйских А.В.* Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. Симферополь, 2008; *Романчук А.И.* Исследования Херсонеса-Херсона: Раскопки. Гипотезы. Проблемы, т. 1: Античный полис. Тюмень, 2008; *Зубарь В.М.* Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914—2005 гг.), т. 1—2. Симферополь, 2009 (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl., т. 6); *Костромичев Д.А.* Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I — первой половине V вв. (по данным археологии). «Stratum plus», 2011, № 4.

В.М. Зубар, *А.В. Буйських.*

У 1-й пол. 6 ст., за часів правління візант. імп. *Юстиніана I* або трохи раніше, Херсон було включено до складу *Візантії*, тобто місто стало повністю підконтрольним імперській владі Константинополя. Лише з цього часу панівною стала християн. релігія, хоча її окремі адепти з'явилися тут у перші століття нашої ери. Пізні християн. легенди пов'язували їх з діяльністю апостола *Андрія Первозванного*, папи *Климента I Римського* (за церк. переданням, прийняв тут мученицьку смерть у 101), а також першими сімома єпископами Херсонеса, які діяли в 4 ст., коли було створено єпархію (із 9 ст. мала статус архієпископії, із 13 ст. — митрополії). У місті існувала іудейська громада; свідчення про неї виявлено як для перших століть н. е., так і для раннього середньовіччя.

У 570-х рр. до Криму прийшли війська *Тюркського каганату*. 581 вони обложили Херсон, але оволодіти ним не спромоглися.

Херсон залишався складовою частиною Візантії і в останній третині 6 ст. перебував у підпорядкуванні візант. дуки — високопосадовця з військ. і цивільними функціями. Місто було одним з найпомітніших центрів ремесла і торгівлі в Тавриці й поширювало свій вплив на т. зв. Готію в пд.-зх. Криму, де мешкали *готи* та *алани*. На зламі 7—8 ст. Херсон, владу в якому за допомогою протевонів (перших людей міста) здійснював візант. архонт (начальник), опинився в центрі політ. подій візант. історії. Тут імператором проголосили Вардана Філіппіка. Унаслідок цього імп. *Юстиніана II* 711 скинули з престолу та вбили. Не раніше 835 й не пізніше 841 в пд.-зх. Криму було утворено *фему* Клімата із центром у Херсоні. 860—61 місто відвідали посланці візант. імп. Михаїла III і константиноп. патріарха *Фотія* Константин Філософ та його брат Мефодій (див. *Кирило та Мефодій*), які їхали з місією в *Хозарський каганат*. На острівці в Козачій бухті вони віднайшли мощі св. Климента I Римського, які урочисто перенесли до міста.

Херсон з населенням бл. 6 тис. осіб був добре укріплений мурами (довжиною бл. 4,5 км) та баштами (їх було більше 40). Місто зберігало регулярне планування, мало бл. 50 храмів та мартиріїв (меморіальних споруд на честь християн. святих), у т. ч. не менше 6 баптистеріїв (хрещалень). Міські житлові садиби з одно- двоповерховими будинками мали площу в середньому бл. 120 м^2. Діяли система каналізації та водовідведення, не менше 5-ти громад. лазень, афедрон (туалет) на 30 місць, велика міська водозбірна цистерна обсягом більше 1 тис. м^3 (входила до військово-адміністративного і, можливо, лікарняного комплексу біля т. зв. малої агори і Пд. міської брами, яка мала назву Мертвої, оскільки виводила на шлях до заміського кладовища). У портовому районі був ранньовізант. птохіон (дім для прочан) в ім'я св. Фоки. Гол. єпископальний храм міста в ім'я апостолів Петра і Павла (Уваровська базиліка) і резиденція єпископа містилися на пн.-сх. березі городища. На сх. кінці міста, що мав назву

Парфенон, стояла базиліка апостола Петра. На пн.-зх. кінці городища існував монастир Святого Леонтія з мартирієм св. Василея (першого єпископа міста) і носокоміоном (лікарнею). Біля зх. оборонного муру неподалік від міської брами, що мала назву Свята або Гарна, стояв заснований наприкінці 8 ст. храм Святого Созонта з невеличким заміським монастирем. Монастирі відомі також біля Карантинної бухти на пд.-сх. кінці міста. Найзначніший з них мав храм Влахернської Богоматері, поряд з яким 655 був похований Папа Римський Мартин I, засланий до Херсона візант. владою. На агорі (центр. площі міста) було не менше 5-ти храмів, центр. місце серед яких посідав храм Святого Василія (Василея). Поблизу від нього була розташована підземна водозбірна цистерна обсягом бл. 180 м^3. Більшість цих храмів постала в 2-й пол. 6 — 1-й пол. 7 ст. і проіснувала до 10—11 ст.

Бл. 840 в цитаделі Херсона збудували преторій (адм. будівлю), де розмістився штаб стратига. Наприкінці 9 ст. замість нього спорудили комплекс нового фемного преторія з гарнізонною церквою, який проіснував до кінця 11 ст. На цей час владу фемного стратига тут заступила влада катепана — візант. намісника.

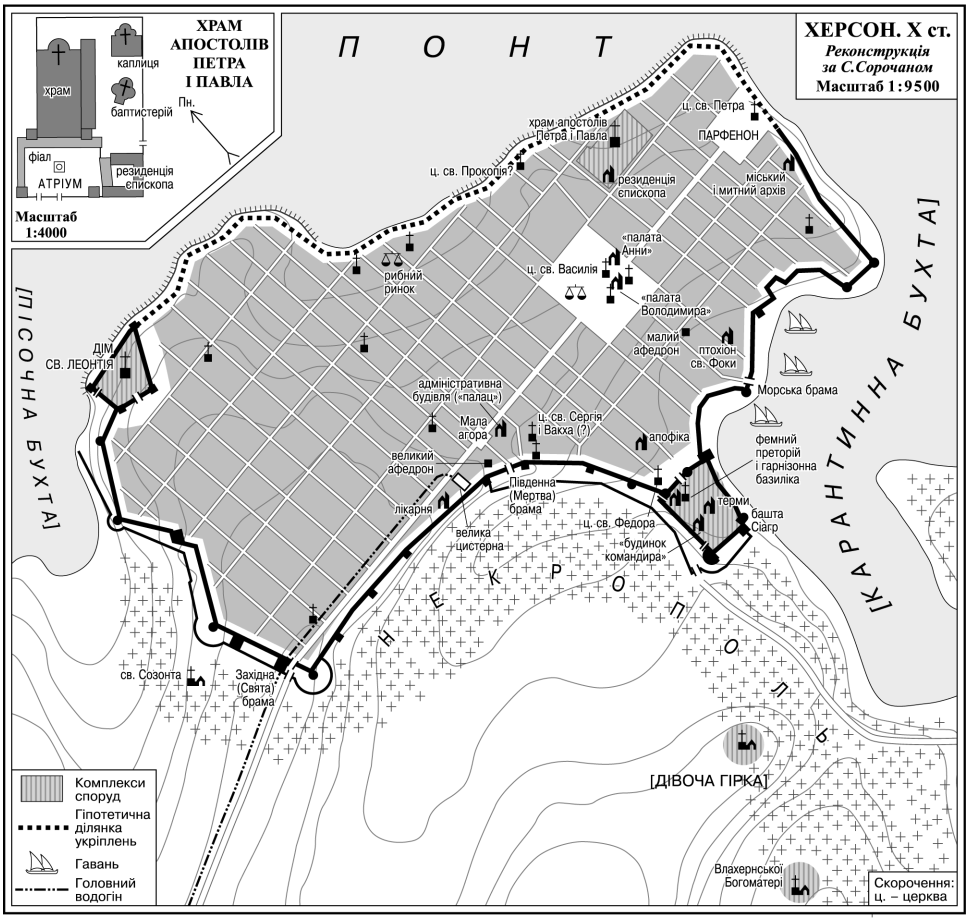
У 9—10 ст. Херсон грав помітну роль у русько-візант. відносинах. «Корсунська легенда», яка збереглася у складі *«Повісті временних літ»*, розповідає про те, що 988 київ. кн. *Володимир Святославич* здобув місто і прийняв тут хрещення (див. *Корсунський похід Володимира Святославича, Хрещення Русі 987—989*).

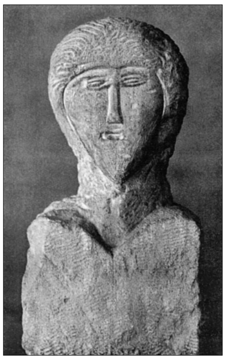
На зламі 10—11 ст. місто було частково зруйноване сильним землетрусом. З 11 ст. базиліки Херсона перебудовували в невеликі церкви-гробниці (кімітирії), і такі церкви з часом було влаштовано майже в кожному кварталі. На цей час небіжчиків почали ховати не лише у склепах та могилах заміського кладовища, але і всередині міста.

Протягом 13 ст. місто зазнавало нападів сельджуків і монголів, у результаті чого частина пн. і зх. кварталів знелюдніла. У серед. 14 ст. контроль над містом встановили генуезці (див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*). 1399 війська еміра *Едигея* знову зруйнували місто. Після цього розгрому життя на території Херсона деякий час ще жевріло, переважно в портовому районі, але близько серед. 15 ст. місто остаточно покинули останні мешканці.

Після того, як життя на теренах Херсона припинилося, татари тримали тут отари овець (якщо вірити *Евлії* Челебі). Оборонні мури були частково розібрані вже за наказом генуезької влади, яка побоювалася, що їх зможуть використати османці. Після приєднання Криму до Рос. імперії поблизу Х.Т. було розпочато буд-во Севастополя. Рос. військові 1772 склали один із перших планів Х.Т. Разом із тим звідси стали вивозити каміння для буд-ва нового порту й міста, що завдало шкоди стародавньому місту, яке й без того лежало в руїнах. 1850 на території Х.Т. було засновано чоловічий монастир Святого Володимира, який проіснував до 1918. Володимирський собор, гол. храм монастиря, закладено 1861 й освячено 1891. Із 1925 у приміщеннях монастиря міститься Херсонеський музей (у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* евакуйований до Свердловська; нині м. Єкатеринбург, РФ). 1978 музей перетворено на держ. історико-археол. заповідник (із 1994 — Нац. заповідник «Херсонес Таврійський»; див. *«Херсонес Таврійський»*).

Розкопками в Херсонесі відкриті залишки антич. і середньовічних оборонних споруд, театру, християн. храмів, житлові квартали та вироб. комплекси. За межами міста досліджено некрополь, який функціонував з 5 ст. до н. е. до 13 ст. Перші розкопки в Херсонесі було проведено 1827, а в 1870—80-х рр. дослідження велися *Одеським товариством історії та старожитностей*. Із 1888 почався новий етап вивчення Херсонеса, пов'язаний з Імператорською археол. комісією, представником якої на місці був

Херсонес Таврійський. Надгробний бюст. 2—3 ст. н. е.

К.*Косцюшко-Валюжинич.* Пізніше тут працювали М.Рєпніков, М.Скубетов, Р.Лепер, Л.Моїсеєв, К.*Гріневич.* У повоєнні роки дослідження Херсонеса проводили А.Тахтай, Г.Бєлов, С.Стржелецький, А.Якобсон, І.Антонова, О.Домбровський, Є.Суров, М.Золотарьов, В.Зубар, С.Бєляєв, К.Паршина, Л.Колесникова, В.Кутайсов, Ю.Калашнік, І.Круглікова, В.Кузищин, Г.Ніколаєнко, В.Даниленко, А.Романчук, С.Рижов, Т.Сарновський, С.Сорочан, А.Сазанов, С.Дьячков, С.Ушаков, Дж.Картер, Т.Яшаєва, Л.Сєдикова, Л.Кленіна, А.Бернацький та інші. Із 1926 виходить «Херсонесский сборник».

Літ.: *Якобсон А.Л.* Раннесредневековый Херсонес. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1959, № 63; *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры, ч. 1—2. Х., 2005; *Романчук А.И.* Исследования Херсонеса-Херсона: Раскопки. Гипотезы. Проблемы, ч. 2: Византийский город. Екатеринбург, 2007; *Зубарь В.М.* Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914—2005 гг.), т. 1—2. Симферополь, 2009 (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl., т. 6); *Яшаєва Т. та ін.* Спадщина візантійського Херсона. Севастополь—Остін, 2011; *Alekseyenko N.* L'administration byzantine de Cherson: Catalogue des sceaux. Paris, 2012; *Могаричев Ю.М. и др.* Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического. «Нартекс: Byzantina Ukrainensis» (Х.), 2012, т. 1.

В.М. Зубар, С.Б. Сорочан.

«ХЕРСОНЕ́С ТАВРІ́ЙСЬКИЙ», Національний заповідник «Херсонес Таврійський». Залишки стародавнього міста Херсонес Таврійський та його хори (антич. с.-г. округи) є одним із найвидатніших археологічних комплексів на теренах України, що характеризує майже двотисячолітню історію взаємодії античної і візантійської цивілізацій з різноманітним «варварським» світом Південно-Сх. Європи (*таврами*, *скіфами*, *сарматами*, *готами*, *Хозарським каганатом*, *Київською Руссю* і *Золотою Ордою*): із 5 ст. до н. е. до 14 ст. Пам'ятки Херсонеса зосереджені на Гераклейському п-ові в Пд.-Зх. Криму, в межах сучасного м. *Севастополь*, та є складовими Нац. заповідника «Х.Т.»

Хоча заповідник було створено лише 1978, його витоки сягають 2-ї чв. 19 ст. і, перш за все, пов'язані з історією вивчення стародавніх пам'яток Гераклейського п-ова. Зокрема, 1827 за ініціативою начальника Чорномор. флоту Рос. імперії віце-адмірала О.*Грейга* на території Херсонеського городища було здійснено перші археол. пошуки залишків храму, в якому хрестився київ. кн. *Володимир Святославич.* Упродовж 1-ї пол. 19 ст. до вивчення та розкопок руїн стародавнього міста мали відношення лише військ. моряки, зокрема офіцери флоту М.Крузе та кн. В.Барятинський. Натомість перші справді наук. дослідження на городищі здійснив лише 1853 О.*Уваров.* Після *Кримської війни 1853—1856* розкопки на городищі було поновлено, але певний час вони зосереджувалися лише на території заснованого тут монастиря Святого Володимира і мали за мету виявлення та вшанування християн. святинь. 1876 до розкопок Херсонеса долучилось *Одеське товариство історії та старожитностей*, яке намагалося контролювати напівграбіжницькі розчистки стародавніх руїн монастирською братією.

Радикальні зміни у справі досліджень Херсонеса відбулися лише після того, як ними почала опікуватись Імператорська археол. комісія, залучивши до розкопок досвідчених фахівців, зокрема Н.*Кондакова*, Д.*Айналова* та К.*Косцюшка-Валюжинича.* Останній був призначений керівником херсонеських розкопок 1888, а вже 1892 створив перший музей, відомий під назвою «Склад місцевих старожитностей». Музей обіймав лише невеличку територію на березі Карантинної бухти, тоді як значна частина городища перебувала в монастирських володіннях.

К.Косцюшко-Валюжинич упродовж 20-ти років очолював музей старожитностей у Херсонесі та керував дослідженнями його пам'яток. За цей час були розкриті сотні метрів оборонних стін міста, залишки бл. 20-ти

християн. храмів, понад 2 тис. гробниць і склепів, сотні житлових та госп. споруд у межах міських кварталів тощо. Після смерті К.Косцюшка-Валюжинича 1907 розкопки на Херсонеському городищі та в його околицях очолювали М.Рєпніков, Р.Лепер, Л.Моїсеєв, але складна політ. ситуація, пов'язана з подіями *Першої світової війни* та громадян. війни 1918—22, значно обмежила можливості ведення широкомасштабних розкопок.

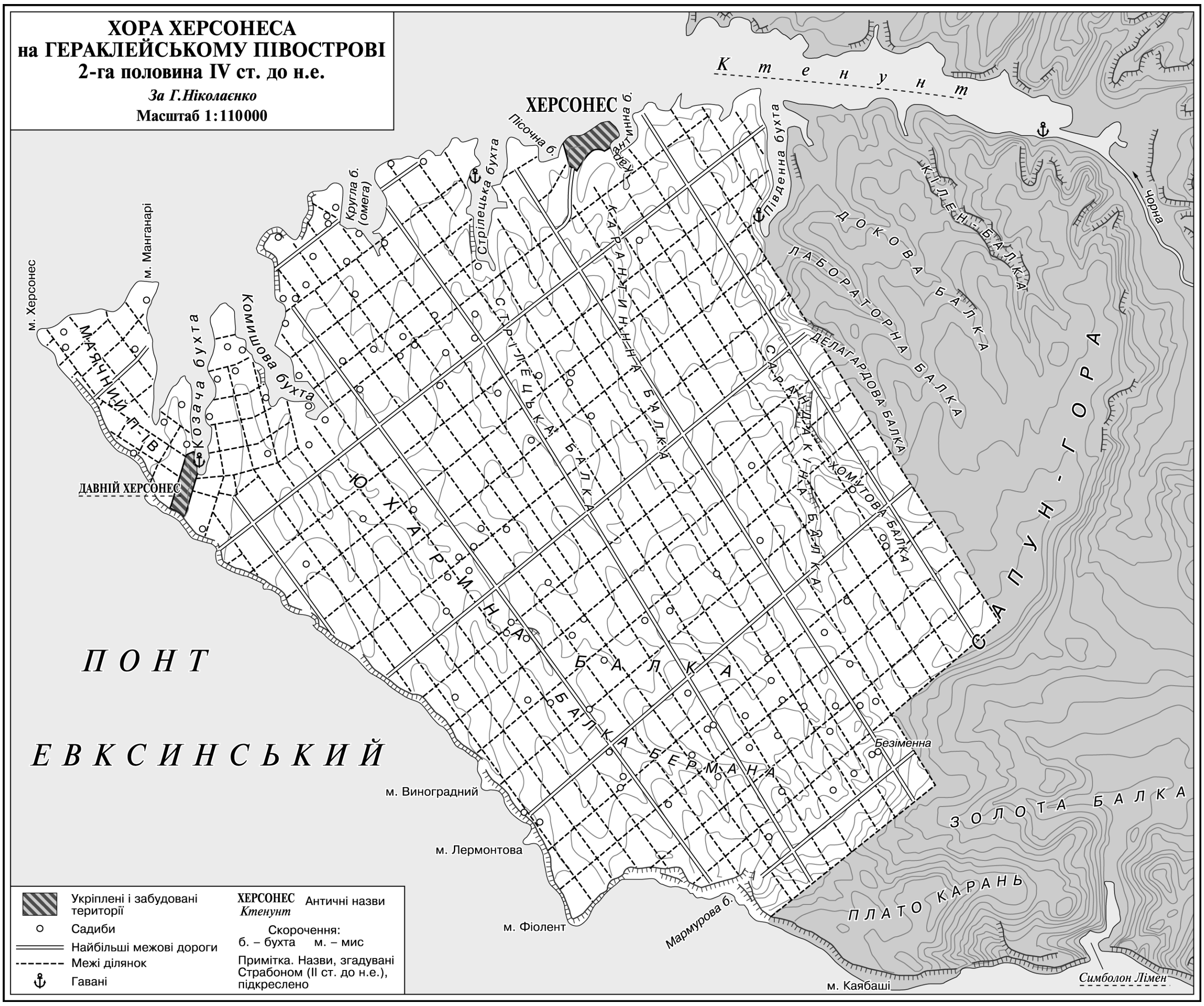
За рад. влади 1925 на базі музею Імператорської археол. комісії було створено Херсонеський держ. історико-археол. музей на чолі з К.*Гріневичем*, який поновив регулярні розкопки городища, у першу чергу його цитаделі. Із 1920-х рр. розпочалися й дослідження хори Херсонеса Таврійського, перші розвідки якої здійснив співробітник музею Л.Соловйов, а в серед. 20 ст. продовжив С.Стржелецький. Подальші дослідження різних ділянок Херсонеського городища та його хори пов'язані з іменами Г.Бєлова, Н.Пятишева, Є.Сурова, О.Домбровського, О.Паршиної, І.Антонової, М.Золотарьова, В.Зубаря, С.Рижова, О.Савелі, Г.Ніколаєнко, Дж.Картера та ін. На межі 1950—60-х рр. було розпочато консерваційні роботи на стародавніх об'єктах Херсонеса, що ввійшло в практику майже всіх експедицій на Гераклейському п-ові кінця 20 — поч. 21 ст.

1978 на базі Херсонеського музею постановою РМ УРСР від 31 січня 1978 було створено Держ. історико-археол. заповідник «Х.Т.» з окремими відділами-філіями «Гераклейські клери», «Фортеця Каламіта в Інкермані» та «Фортеця Чембало в Балаклаві». Постановою КМ України від 8 лютого 1994 заповідник було передано до загальнодерж. власності та віднесено до сфери управління Мін-ва к-ри України, а Указом Президента України від 11 жовтня 1994 йому було надано статус національного. Нині пам'ятки Херсонеса та його хори, розташов. в межах ділянок заповідника, номінуються до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Заповідник є однією з провідних науково-дослідних та музейних установ в Україні. Адміністрації заповідника передано в постійне користування 13 зе-

Херсонес Таврійський. Мармурова плита з рельєфним зображенням грифона. 2 ст. до н. е.

мельних ділянок, що охоплюють Херсонеське городище та значні території Гераклейської хори заг. площею бл. 300 га. Із 2007 у структурі заповідника існує філія, що репрезентує перший в Україні археол. парк на базі заповідних ділянок хори. Крім того, адміністрація заповідника координує діяльність кількох великих експедицій, зокрема міжнародних (за участю фахівців з різних країн світу — України, Росії, Польщі, США), що здійснюють дослідження пам'яток стародавнього міста та його округи.

Знахідки з археол. розкопок Херсонеса та його округи зберігаються у фондах заповідника, які нині нараховують бл. 200 тис. експонатів. Найунікальніші з них представлено у двох (античній та середньовічній) музейних експозиціях. Крім того, до складу заповідника входять наук. архів та б-ка, в яких зберігаються раритетні видання й рукописи, пов'язані з дослідженнями пам'яток Херсонеса.

Херсонес Таврійський. Башта Зинона. Фото 2011.

Співробітники заповідника вивчають старожитності стародавнього міста та його округи, забезпечують охорону, консервацію та реставрацію унікальних пам'яток, займаються збереженням та експонуванням колекцій предметів з археол. розкопок, здійснюють моніторинг стану заповідних ділянок, ведуть виставкову та науково-просвітницьку діяльність в Україні та за її межами.

Літ.: Crimean Chersonesos: City, Chora, Museum, and Environs. Austin, 2003; Історико-культурні заповідники України (довідкове видання). К., 2007; *Зубарь В.М.* Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914—2005 гг.), т. 1—2. Симферополь, 2009.

Т.А. Бобровський.

«ХЕРСО́НСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіц. орган Херсон. правосл. єпархії, який видавався в *Одесі* упродовж 1860—1918. Виходив двічі на місяць. Ініціатива створення офіц. періодичних видань правосл. *єпархій* у Рос. імперії належала архієпископу Херсонському і Таврійському Інокентію (*Борисову*), який разом із Херсон. єпархіальним кер-вом розробив програму і сприяв наприкінці 1850-х рр. її затвердженню Найсвятішим Синодом. Саме «Х.е.в.» (започатковані 1 липня 1860) та «Ярославские епархиальные ведомости» (започатковані 16 квітня 1860) були першими виданнями, які заклали традицію офіц. органів місц. єпархій у Рос. імперії (див. *Єпархіальні відомості*). «Х.е.в.» складалися із двох частин: офіційної та неофіційної. Протягом 1901—05 неофіц. частина виходила під назвою «Прибавления к "Херсонским епархиальным ведомостям"». В офіц. частині друкувалися урядові постанови, розпорядження Найсвятішого Синоду, кер-ва єпархії та ін. В неофіційній — розвідки та матеріали з повсякденного життя правосл. *духовенства* Херсонщини і Пд. України, історико-стат. описи місц. *парафій*, церк. історії та ін. Вміщувалися праці з етнографії, археології, а також статті на актуальні теми тогочасного духовного, культурно-освіт. та громад. життя, богословські праці, спогади, епістолярій, некрологи та ін. Публікувалися розвідки, присвячені історії окремих монастирів, храмів, церк. святинь, ікон та ін. Вміщувалися розвідки, матеріали та документи, присвячені відомим церк. діячам: Гавриїлу *Банулеско-Бадоні* (1861, № 18; 1879, № 2; 1881, № 13—14), Євгенію *Булгарі* (1875, № 7, 11—13; 1878, № 20), Платону Любарському (1879, № 12), Карпу Павловському (1861, № 12), Гавриїлу Розанову (1879, № 17), Амвросію Серебреникову (1860, № 10; 1878, № 24), Феофану Татарському (1879, № 13) та ін. Публікувалися статті та матеріали з історії окремих місцевостей Пд. України, зокрема про Олександрійський повіт *Херсонської губернії* (1878, № 22—24), *Вознесенськ* (1884, № 12), Новогеоргіївськ (див. *Крилів*; 1893, № 13, 15, 17—18, 24; 1894, № 19), *Новомиргород* (1880, № 10, 13, 15, 21), *Очаків* (1889, № 2, 6, 9—11) та ін. У низці публікацій розглядалася історія сектантських рухів, зокрема штундистів (див. *Штундизм*; 1878, № 8; 1881, № 5, 8; 1882, № 21; 1883, № 16, 21—24; 1884, № 11; 1885, № 5; 1887, № 3—4, 13, 16, 18, 20—21; 1891, № 20) та *молоканів* (1891, № 20). Чільне місце відводилося висвітленню історії *християнства* за антич. часів та доби середньовіччя на теренах Пн. Причорномор'я. На сторінках «Х.е.в.» друкувалися розвідки й матеріали відомих церк. діячів, науковців та публіцистів, зокрема М.Гребинського, В.*Григоровича*, І.Знаменського, І.Зубова, архієпископа Інокентія (Борисова), В.Лобачевського, Є.Логінова, О.Манжелея, М.*Мурзакевича*, В.Никифорова, І.Палімсестова, С.Патенка, М.І.*Петрова*, С.Серафимова, К.Соколова, Г.Судковського, П.Чеховича, П.Юрченка, В.*Ястребова* та ряду ін. Як додатки до «Х.е.в.» видавалися брошури й листівки реліг. змісту, звіти з'їздів місц. духовенства та ін.

Бібліографічні покажчики журналу: *Ястребов В.* Двадцатипятилетие Херсонских епархиальных ведомостей [указатель статей]. «Киевская старина», 1885, № 10; *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. (материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; *Беляева Л.Н. и др.* Библиография периодических изданий России 1901—1916, т. 3. Л., 1960.

Літ.: *Житецкий И.* «Епархиальные ведомости» южнорусских губерний в 1890 г. (Волынские, Воронежские, Донские, Кишиневские, Курские, Минские, Подольские, Полтавские, Таврические, Херсонские и Черниговские). «Киевская старина», 1891, № 9; *Ястребов В.* Херсонские епархиальные ведомости (прибавления): 1885—1894 гг. Там само, 1895, № 4; Справочная книга Херсонской епархии. Одесса, 1906; *Лиман І.І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII — середини XIX століття. Запоріжжя, 2004.

О.В. Ясь.

ХЕРСО́НСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця Рос. імперії в 19 — на поч. 20 ст. Створена за указом рос. імп. *Олександра I* від 31 серпня 1802. Виникла на території ліквідованої *Миколаївської губернії*. Поділялася на 6 *повітів*, адм. центром було м. *Херсон*. Міста *Одеса* і *Миколаїв* було виділено в окремі *градоначальства*. Із 1812 входила до складу *Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства*. За територією вона була найбільшою губернією

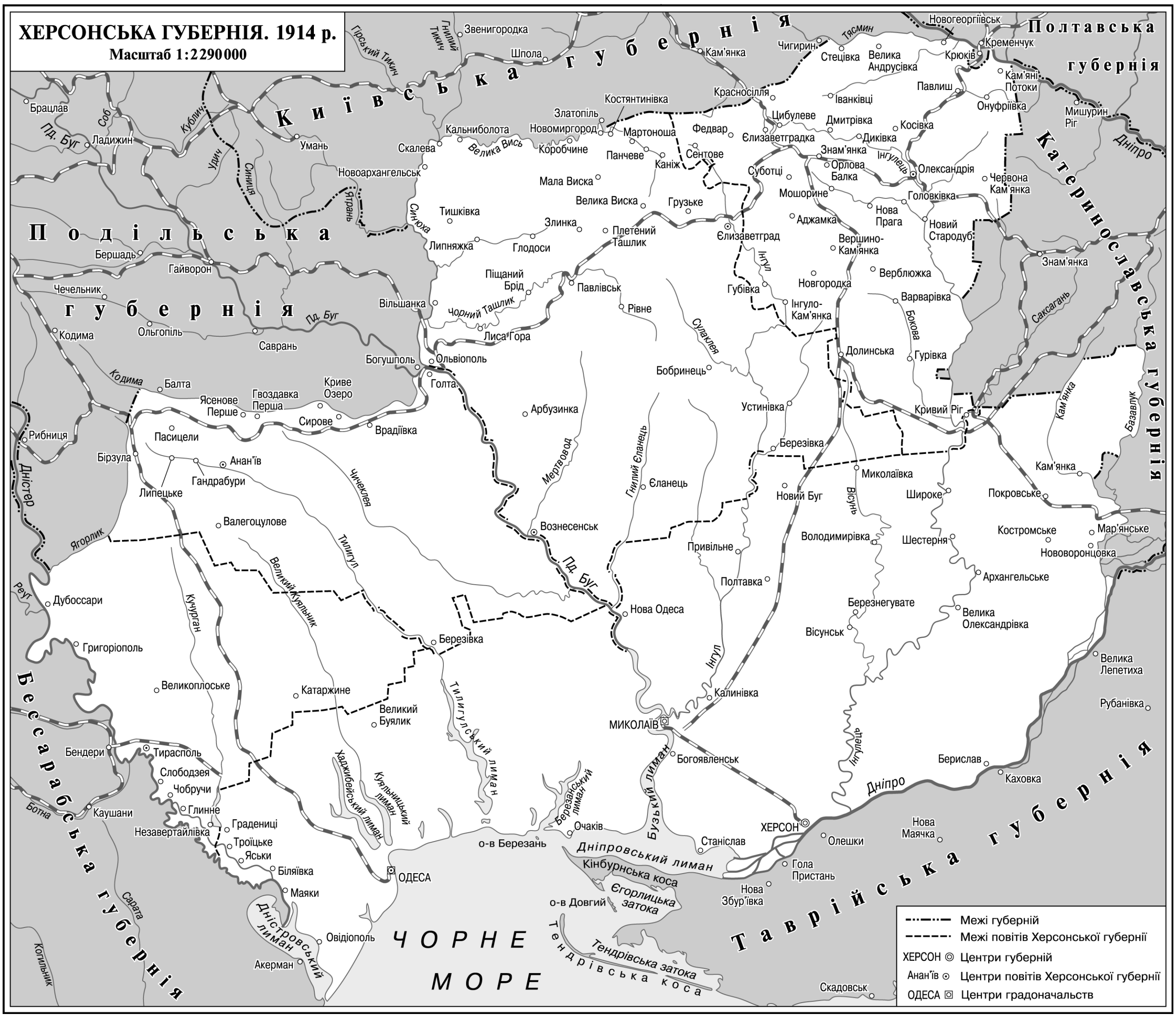
України (6,6 млн *десятин* землі), перебувала в пд. регіоні, мала широкий вихід до Чорного моря, потужні Одеський, Херсонський та Миколаївський порти, які в 2-й пол. 19 ст. перетворилися на гол. центри вивозу с.-г. продукції за кордон. У Х.г. входило лівобережжя Нижнього Дніпра — важливої водної артерії для транспортування вантажів. Теплий клімат і чорноземні ґрунти сприяли розвитку сільського господарства. Напередодні *Першої світової війни* середньорічне вир-во 6-ти осн. зернових к-р (пшениці, жита, вівса, ячменю, проса, гречки) складало бл. 180 млн *пудів* та було найбільшим по Україні. Традиційно жителі Х.г. займалися також городництвом, баштанництвом, садівництвом, тютюнництвом. Важливе місце в тваринницькій галузі посіло тонкорунне вівчарство, що займало друге місце в с.-г. вир-ві 2-ї пол. 19 ст. Значного поширення набуло колоністське фермерське госп-во, яке відзначалося високою товарністю.

Під час *Кримської війни 1853—1856* населення Х.г. зазнало важких матеріальних і людських втрат. Це стало однією з причин сел. руху, відомого під назвою *«Похід у Таврію за волею» 1856*, центром якого стали *Катеринославська губернія* та Х.г.

У Х.г. розміщувалися *військові поселення*, під які в 1-й пол. 19 ст. було відведено 17 % її земель, та *адміралтейські поселення*. Великі поміщицькі *латифундії* разом із заможними сел. госп-вами (таких на поч. 20 ст. тут налічувалося 20,6 %) відігравали провідну роль у капіталізації с.-г. вир-ва після *селянської реформи 1861*.

Наявність чорномор. портів справляла значний вплив на ярмаркову торгівлю. Через Херсон у чорномор. порти, а звідти за кордон, надходило не лише місц. зерно, а й привезене на *ярмарки* та *біржі*, що виникли в портових містах губернії. На серед. 19 ст. з Херсон. порту відправлялося зерна, лісу та ін. товарів майже на 2,5 млн *рублів*. 1860 в Х.г. діяло до 110 ярмарків з оборотом у 532 405 рублів.

Пром-сть губернії була представлена першими суднобудівними та судноремонтними під-

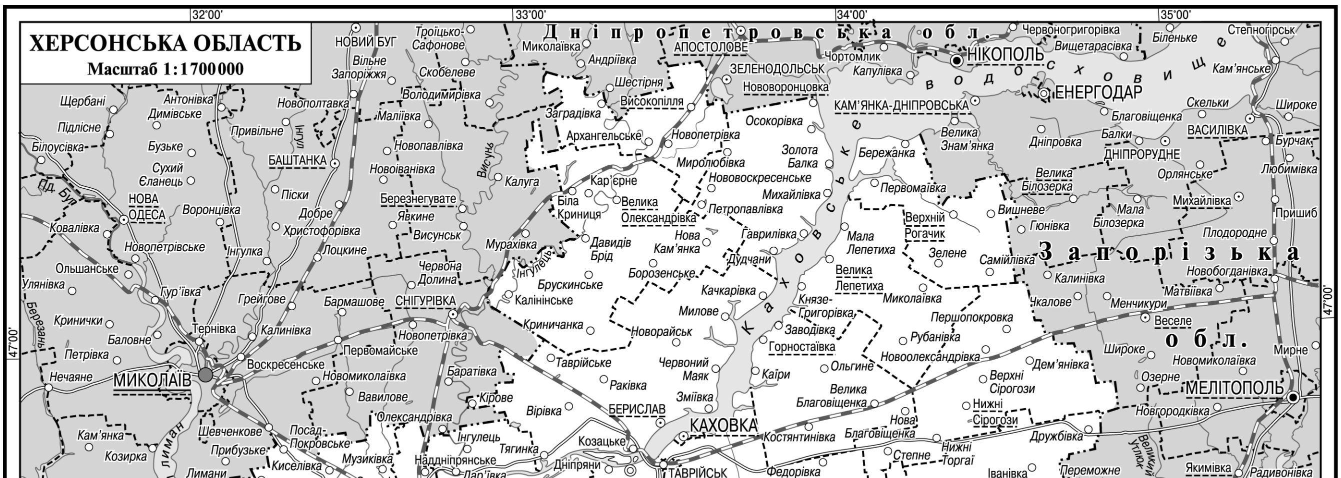
пр-вами, с.-г. машинобудуванням, а також підпр-вами, що спеціалізувалися на переробці та обробці продукції землеробства і тваринництва. На 1865 тут налічувалося 200 підпр-в із вартістю вир-ва 5,9 млн рублів. Значніші з них засновувалися на кошти купецтва, колоністів. На Одес. градоначальство припадало 28,1 % підпр-в та 61,3 % вартості виробленої в губернії продукції. В результаті бурхливого розвитку пром-сті з кінця 1880-х рр. Х.г. входила до групи найбільш розвинених пром. губерній Рос. імперії, а за прибутками від торгово-пром. діяльності напередодні *Першої світової війни* вона зайняла 5-те місце. Тут зосереджувалися гіганти металургії, суднобудування, машинобудування, великі експортно-торг. компанії. Одеса стала визначним культ. і освіт. центром. 1901 в Х.г. налічувалося 5500 населених пунктів, із них 19 міст і 50 містечок.

Разом з екон. потенціалом зростало народонаселення Х.г., яке із 241,8 тис. ревізьких душ у 1827 досягло 1 400 981 осіб чол. статі в 1897. За своїм нац. складом більшість населення була українцями (53,48 %), росіян налічувалося 21,05 %, німців — 4,52 %, євреїв — 11,8 %, румунів — 3,9 %. 64 % населення займалося сільс. госп-вом. У Х.г. разом з Одеським градоначальством налічувалося 16 968 осіб купецького стану, зростав прошарок пром. робітників. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. робітн. клас пром. центрів — Херсона, Одеси, Миколаєва — розгорнув страйкову боротьбу, ширилися виступи селян у зв'язку із сел. реформою 1861, *революцією 1905—1907* та *столипінською аграрною реформою*. Рад. владу встановлено 1918. Жителі Херсонщини підняли повстання проти окупаційних австро-нім. військ, розгорнули партизан. рух проти білогвардійців (див. *Баштанська республіка*). У січні 1920 Х.г. було поділено на дві губернії — *Одеську губернію* та Херсон. губ. За постановою ВУЦВК від 6 січня 1921 останню перейменовано на Миколаївську; 21 жовтня 1922 територію Миколаївської губ. включено до складу Одеської губ. За постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 Одес. губ. було ліквідовано.

Літ.: *Морев Д.Д.* Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России сравнительно с другими государствами. СПб., 1893; *Орлов П.А., Будагов С.Г.* Указатель фабрик и заводов Европейской России. СПб., 1894; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. 47: Херсонская губерния. СПб., 1904; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодально-крепостнической системы: 1825—1860. М., 1981.

Т.І. Лазанська.

ХЕРСО́НСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 30 березня 1944. Розташов. на пд. України, по обох

берегах нижньої течії р. Дніпро, на пд. омивається Чорним і Азовським морями. Межує на зх. з *Миколаївською областю*, на пн. — з *Дніпропетровською областю*, на сх. — із *Запорізькою областю*, на пд. — з *Автономною Республікою Крим*. Територія 28,5 тис. км^2 (4,7 % від території України).

Населення 1077 тис. осіб (на 1 лютого 2013). Міське населення — 60 %. Центр — м. *Херсон*. В області — 18 р-нів, 9 міст, 30 с-щ міськ. типу, 259 сільс. рад, 660 сільс. населених пунктів. За етнічним складом переважають українці (82 %), росіян — 14 %, серед ін. етносів — білоруси, молдовани, *кримські татари*, поляки. Статус істор. населених місць мають міста: Херсон, *Берислав*, *Генічеськ*, *Каховка*, *Нова Каховка*, *Скадовськ*, *Цюрупинськ*.

Більша частина території лежить у межах Причорномор. низовини. Вздовж мор. узбережжя є піщані острови, коси. Осн. корисні копалини — будматеріали (вапняк). Гол. водна артерія — Дніпро, на якому створено Каховське водосховище. Уся Х.о. належить до степової зони.

Заселення Херсонщини почалося з періоду пізнього *палеоліту*. Починаючи з раннього *залізного віку* і аж до поч. 19 ст. тут переважали кочові народи: *кімерійці*, *скіфи*, *сармати*, ранні тюрки, *печеніги*, *половці*, ногайці (див. *Ногайська орда*). Із серед. 13 ст. територія Х.о. належала *Золотій Орді*, а після її розпаду — *Кримському ханату*. Правобережна частина Х.о. на поч. 15 ст. деякий час контролювалася *Великим князівством Литовським*, у 16 ст. увійшла до володінь *Османської імперії* (див. *Очаківсько-Сілістрійський еялет*). Наприкінці 18 ст. територія Х.о. відійшла до Рос. імперії: правобережжя — за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774*, лівобережжя — після анексії Крим. ханату (1783). Після цього почалася колонізація Херсонщини. З 1797 її територія входила до складу *Новоросійської губернії*, а після її поділу — до *Херсонської губернії* (лівобережна частина) і *Таврійської губернії* (правобережна частина). 1920 Херсон. губ. поділено на *Одеську губернію* і Херсонську. В 1921 губернський центр перенесли до *Миколаєва*, а Херсон. губ. перейменували на *Миколаївську губернію*. В 1923—1930 існувала *Херсонська округа*. В 1944 утворено Х.о. (за рахунок територій, вилучених зі складу Миколаїв. та Запоріз. областей). На 1946 в області налічувалося 22 р-ни. Кількість р-нів не раз змінювалася (1960 — 20, 1965 — 15, 1972 — 18, 1993 — 18).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* територія Х.о. була окупована гітлерівцями (серпень 1941 — березень 1944) і входила до *Райхскомісаріату Україна*.

В економіці області помітне місце займають машинобудівна, легка і харчова пром-сть, багатогалузеве сільс. госп-во, рекреаційний комплекс.

На Херсонщині народилися: С.*Бондарчук*, худож. М.Жук, М.*Куліш*, П.*Куманченко*, Є.*Пономаренко*, худож. М.Скадовський, композитор О.Спендіаров, худож. О.Шовкуненко.

Архіт. пам'ятки: Катерининський собор у Херсоні (1782 — 87), Введенська церква у Бериславі (1726), Аджигольський маяк біля південного берега Дніпровського лиману (1911). Археол. пам'ятки: кургани, *городища* скіфо-сарматського і золотоординського часу, рештки *Кам'янської Січі* та *Олешківської Січі*. Біосферний заповідник «*Асканія-Нова*».

Літ.: *Попов К.О.* Херсонська область: Географічний нарис. К., 1959; ІМіС УРСР: Запорізька область. К., 1970; ІМіС УРСР: Херсонська область. К., 1972; Херсонщина. К., 1976; Герои твои, Херсонщина. Симферополь, 1980; Адміністративно-територіальна реформа: від моделювання до реалізації: Інформаційні матеріали для Херсонської області. Херсон, 2009.

Я.В. Верменич.

ХЕРСО́НСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Одеської губернії*. Окружний центр — м. *Херсон*. Налічувала 12 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 12 р-нів та 235 сільрад, населення 520 тис. осіб. Нац. склад населення, за переписом 1926: українців — 77,5 %, росіян — 11,4, євреїв — 6,2, поляків — 0,7 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Херсонська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ХЕРСО́НСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — культурно-освіт. та н.-д. заклад у м. *Херсон*. Веде початок від двох музеїв — Археол. музею при Херсон. губернському стат. к-ті (створеного на основі колекції старожитностей В.*Гошкевича*, який був першим директором; відкритий 1898, із 1911 — у спец. приміщенні) та Природничо-істор. музею Херсон. губернського земства (створеного на основі Ентомологічного кабінету Ю.*Пачоського*, який був першим директором). Музеї були об'єднані 1931, згодом — роз'єднані й остаточно об'єднані 1963; тоді ж заклад отримав сучасну назву. 1977 з його складу виділений Херсон. обласний худож. музей. Із 1982 осн. експозиція демонструється в колиш. будівлі Херсон. окружного суду (споруджена 1893). Природознавчий та літ. відділи розміщені в окремих будівлях (перший — у будівлі, спорудженій 1906 для Природничо-істор. музею, другий — у будинку, в якому жив письменник Б.Лавреньов). У фондах музею — понад 170 тис. одиниць зберігання. Експозиція присвячена історії, к-рі та природі Пд. України. Високу істор. цінність мають колекції: археологічна (містить, зокрема, знахідки з розкопок *Ольвії*, *Березані*, поселень на Нижньому Дніпрі), нумізматична, зброї, кераміки, меблів, музичних платівок, етнографічна та ін. У літ. відділі представлені матеріали, присвячені М.*Кулішу*, Д.Бурлюку, О.*Пушкіну*, Л.*Толстому*, Б.Лавреньову та ін. Наук. б-ка налічує бл. 40 тис. друкованих видань. Х.о.к.м. має філію —

Херсонський обласний краєзнавчий музей. Фото 2010.

Музей історії м. *Каховка* (заснований 1940).

Офіц. веб-сайт музею: http://hokm.ks.ua.

Літ.: Херсонський краєзнавчий музей: Путівник. Сімферополь, 1987.

Ю.І. Химич.

ХИ́МИЧ (Хіміч) **Юрій Іванович** (12.04.1928—06.08.2003) — графік, педагог. Почесний член Академії арх-ри України. Професор (1989). Засл. діяч мист-в УРСР (1990). Член Спілки архітекторів України (1955), Спілки художників України (1962). Н. в м. *Кам'янець-Подільський.* 1954 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. 1955—58 вчився в аспірантурі Академії арх-ри УРСР в О.Шовкуненка. Протягом більш як чотирьох десятиліть викладав малюнок та живопис на архіт. ф-тах Київ. інженерно-буд. ін-ту (нині Київ. нац. ун-т буд-ва і арх-ри) та Київ. худож. ін-ту (нині Нац. академія образотворчого мист-ва і арх-ри України).

Х. — автор численних худож. творів, виконаних у техніці акварелі та гуаші, які зображують архіт. пам'ятки України (1954—2003), Росії (1954—72), Прибалтики (1956, 1969), Середньої Азії (1958), Кавказу (1964—70), Фінляндії (1969), Польщі (1956, 1964) та ін.

Химич Ю. «Старе і нове». 1975.

У ці ж роки вийшла друком низка альбомів, підручників, часописів, подарункових видань із худож. творами митця. Х. сформував власний художній почерк, завдяки якому його твори розкривають мистецький зміст і емоційний характер архітектурних пам'яток.

П. у м. *Київ.*

Літ.: София Киевская в рисунках Ю.И. Химича [комплект открыток с текстами Г. Логвина на украинском, русском, английском, немецком, французском и испанском языках]. К., 1966; Каменец-Подольский: Памятники старины в рисунках художников [комплект открыток на украинском, русском, английском, немецком, французском и испанском языках]. К., 1968; Пам'ятки архітектури України у творчості Юрія Химича. К.—Прага, 1999; Хто є хто в економіці, культурі, науці Києва, т. 2. К., 2001; Пам'ятки архітектури Києва у творчості Юрія Химича. К., 2003.

Р.І. Бондаренко.

Т. Хинчевська-Геннель.

ХИНЧЕ́ВСЬКА-ГЕ́ННЕЛЬ (Chynczewska-Hennel) **Тереза** (н. 27.01.1952) — польс. історик, доктор габілітований (1995), проф. гуманістичних наук (2009). Сфера наукових зацікавлень Х.-Г. охоплює проблеми польської і всесвітньої, передовсім української, історії Нового часу. Н. в м. Єленя Гура (нині місто Нижньосилезького воєводства, Польща). Наук. і викладацька діяльність Х.-Г. пов'язана перш за все із Білостоцьким і Варшавським ун-тами, Ін-том історії Польс. АН. Викладала також у Гарвардському ун-ті (США), Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія», *Українському католицькому університеті* в Римі (Італія). Зацікавлення укр. історією в Х.-Г. проявилося ще в роки навчання у Варшавському ун-ті, під час відвідування семінару проф. Б.Зєнтари. 1982 під кер-вом відомого польс. історика проф. З.Вуйцика захистила докторську дис., присвячену дослідженню свідомості укр. шляхти та козацтва в ранній Новий час. Кілька років по тому опублікувала монографію «Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku» (Warszawa, 1985). Предметом дослідження для габілітаційної роботи Х.-Г. стали проблеми представлення Речі Посполитої в джерелах іноз. походження, появи та побутування стереотипів у цій сфері свідомості. Підсумком проведеного дослідження стала монографія «Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców» (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1993), що викликала жваву дискусію в середовищі польс. істориків, до якої долучилися й такі відомі фахівці, як С.*Кот* і Я.Тазбір. Останнім часом Х.-Г. плідно працює над дослідженням надзвичайно місткого документального спадку діяльності *нунціїв* Папи Римського в Речі Посполитій. Результатом опрацювань архіву *Ватикану* стали підготовлені під її редакцією 2 томи документів, а також 2 монографії, присвячені особі та діяльності посла Папської д-ви в Польщі 1636—43 М.Філонарді. Джерельні пошуки в архівах Венеції (Італія) спричинилися до підготовки до публікації Х.-Г. важливого джерела з історії Польщі та України — істор. твору посланця Венеціанської республіки до гетьмана Б.*Хмельницького* Альберто *Віміни да Ченеда.* Сталим є зацікавлення Х.-Г. проблематикою *Берестейської церковної унії 1596* та міжконфесійних взаємин у Речі Посполитій. Окремі праці присвячені історії *Києво-Могилянської академії.* Українознавча проблематика розробляється й учнями Х.-Г., зокрема, докторська дис. М.Дроздовського була присвячена реліг. сфері в житті запороз. козацтва 1-ї пол. 17 ст., а К.Лоссон — ідеології Гетьманату в літературі козац. *канцеляристів* (1670—1720).

Праці: Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. Warszawa, 1985; Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1993; Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. Warszawa, 1994; Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie. Lublin, 2000 (співавтор і співредактор); Acta Nuntiaturae Polonae, tomus XXV, Marius Filonardi (1635—1643), vol. 1—2. Cracoviae, 2003—06 (упорядник); The Political, Social and National Thought of the Ukrainian Higher Clergy 1569—1700. «Harvard Ukrainian Studies», 2002—03, vol. 26, no. 1—4; Апостольская столица и Речь Посполитая в первой половине XVII в.: папская дипломатия. В кн.: Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. СПб., 2004; The Idea of the Union of Hadjač — Fifty Years Later. В кн.: Mazepa and His Time: History, Culture. Society. Alessandria, 2004; Nuntio Mario Filonardi and the Orthodox Church in his «Relatio Finale». «Journal of Ukrainian Studies», 2004, vol. 29, no. 1—2, Summer—Winter; Akademia Kijowsko-Mohylańska w polskiej literaturze historycznej. «Київська академія», 2006, вип. 2—3; Nuncjusz i król: Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636—1643. Warszawa, 2006; Najjaśniejsza o Najjaśniejszej: Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku. «Odrodzenie i Reformacja w Polsce» (Warszawa), 2006, t. 50; 350-lecie Unii Hadziackiej (1658—2008). Warszawa, 2008 (співредактор); Polscy his-

torycy o Ukrainie w okresie nowożytnym. В кн.: Od Zborowa do NATO (1649—2009): Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Toruń, 2009.

Літ.: *Walczak W. та ін.* Wstęp. В кн.: Od Kijowa do Rzymu: Z dziejów stosunkow Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Bialystok, 2012.

В.М. Горобець.

Хирів. Комплекс споруд єзуїтської колегії (конвікт). Фото 1918.

ХИ́РІВ — місто Старосамбірського р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Стривигор (Стрв'яж; прит. Дністра). Населення 4,1 тис. осіб (2011).

Уперше згаданий під 1374, коли кн. Владислав *Опольський* видав привілей братам Герберту і Фредерику Гербуртам на володіння 10-ма селами, зокрема й Х. Належав до Перемишльської землі (із 1434 — у складі *Руського воєводства*). 1502—05 зруйнований татарами. 1528 отримав *магдебурзьке право*, звільнення від податків на 14 років і право проводити 2 щорічні *ярмарки*. 1531 в місті завдяки стараннherм його власника Андрія Тарло виникла римо-катол. парафія та збудований костьол.

Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Х. відійшов до володінь австрійських *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Належав до Старосамбірського пов. 1785 у місті мешкали 1055 жителів. 1872 через місто прокладено залізничну колію. Тоді Х. став вузловою станцією, що значно пожвавило розвиток торгівлі й ремесел. 1886 відкрито Хирівську єзуїтську г-зію (колегію). 1900 у місті мешкали 3658 жителів, із них — 1292 українці, 1090 поляків, 1219 євреїв.

Під час *Першої світової війни* 1914—15 окупований рос. військами. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належав Польщі (у складі Львів. воєводства). 1936 в Х. діяли 2 лісопильних з-ди, 2 млини, 2 меблеві ф-ки та цегельний з-д.

У вересні 1939 зайнятий Червоною армією. Від 1939 — у складі *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львів. обл.) УРСР, 1940—57 — райцентр. 27 червня 1941 захоплений гітлерівськими військами, увійшов до складу *Генеральної губернії*. У роки окупації багато мешканців Х. було вивезено на примусові роботи до Німеччини. До кінця 1943 в місті знаходився *концентраційний табір*, в якому перебували 5 тис. військовополонених. У серпні 1944 здобутий військами *Першого Українського фронту*. 1945—46 в Х. розміщувався пункт репатріантів. Більшість поляків після війни було переселено до Польщі.

На залізничній станції Х. діє пункт контролю на кордоні з Польщею.

У Х. народилися мовознавець У.Єдлінська, археолог Я.*Пастернак*, актриса Е.Підвисоцька, маляр-іконограф М.Ольшанська-Стефанович.

1916 в Х. побував Я.*Гашек*, що відображено у творі «Пригоди бравого вояка Швейка».

Пам'ятки арх-ри: церква Різдва Пресвятої Богородиці (1846), комплекс споруд єзуїтської колегії (1883—1906).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України: мандрівки історичні. Львів, 1997; Старосамбірщина: Альманах, вип. 1—3. Старий Самбір, 2001—04; *Кріль М.* Старосамбірщина: історія і культура. Львів, 2009.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

ХИТРОВО́ БОГДА́НА ДИПЛОМАТИ́ЧНА МІ́СІЯ 1658 мала місце в січні—березні 1658 в умовах загострення внутрішньополіт. боротьби в Україні (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*, *Дейнеків рух 1658—1665*) та напруження українсько-рос. стосунків. Відповідно до посольського наказу окольничий Б.Хитрово повинен був домагатися від гетьмана І.*Виговського* погодження на розміщення рос. військ. залог на чолі з *воєводами* в *Чернігові*, *Ніжині*, Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) та ін. стратегічно важливих містах України; утримання царських ратників коштом місц. населення; виведення козац. формувань з території Пд.-Сх. Білорусі, припинення процесу *покозачення* тамтешнього населення та розформування Чауського (Биховського) полку (див. *Білоруський полк*). Крім того, на посла покладалося завдання з'ясувати характер українсько-швед. стосунків, а також від імені царя *Олексія Михайловича* заборонити *козацькій старшині* приймати селян-утікачів, що належали царським дворянам і дітям боярським із прикордонних із *Гетьманщиною* повітів Рос. д-ви. Згідно з посольським донесенням Б.Хитрово усі поставлені перед ним завдання вдалося виконати. У ході переговорів із гетьман. урядом, що проходили в середині лютого 1658 в Переяславі, укр. сторона погодилася на задоволення всіх принципово важливих вимог рос. кер-ва. Щоправда, поступки І.Виговського Москві мали умовний характер — їх реалізація безпосередньо пов'язувалася з визнанням урядом Олексія Михайловича правомочності гетьман. елекції і наданням політ. та

Хирів. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото 2011.

військ. допомоги в боротьбі з опозицією.

Дж.: Акты Южной и Западной России, т. 4. СПб., 1862; Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 6. К., 1908.

Літ.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1936; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Його ж.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Бульвінський А.* Українсько-російські взаємини 1657—1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. К., 2008; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). К., 2009.

В.М. Горобець.

ХИТЦІ́ — поселення 5 — 1-ї пол. 8 ст., розташов. на правому, низькому, березі р. Удай (прит. Сули, бас. Дніпра), поблизу с. Хитці Лубенського р-ну Полтав. обл. 1973—76 пам'ятку досліджив Є.Горюнов, який розкопав 14 житлових напівземлянок та 177 госп. ям. Вони належать до *пеньківської культури* та *волинцевської культури.* У пеньківських житлах розчищено вогнища відкритого типу, а у волинцевських — глиняні печі. У пеньківських об'єктах переважали ліпні біконічні та округлобокі горщики, а у волинцевських — ліпні округлобокі посудини з насічками по краю вінець. Серед ін. знахідок траплялися керамічні тиглі, скляні намистини, бронз. браслети тощо. Вивчення особливостей буд-ва та керамічних комплексів Х. дало змогу Є.Горюнову виокремити ранній (періоду формування) та пізній горизонти нашарувань пеньківської к-ри на пам'ятці. Для першого дослідник констатував наслідування рис, притаманних пам'яткам *київської культури.* Що ж до другого, то матеріали Х. унаочнили участь у формуванні волинцевських пам'яток також і носіїв пеньківських старожитностей, а не лише колочинських (див. *Колочинська культура*), як вважалося раніше.

Літ.: *Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Л., 1981.

О.М. Приходнюк.

«ХЛІБОРО́Б» — укр. газета, що виходила наприкінці 1905 в *Лубнах.* Видавець та редактор — В.*Шемет.* Видавалася без офіц. дозволу властей, накладом 5 тис. прим. на кошти Лубенської укр. громади. У 5-ти номерах вимагалося повернення укр. селянству земель, незаконно відібраних у нього свавільними указами рос. *самодержавства*, проводилася думка, що владі безглуздо закликати селян припинити грабунки панських садиб, коли ця сама влада узаконює той грабунок (навіть за цивілізованими монархічними нормами). Газета відіграла значну роль у виробленні політ. поглядів укр. селянства. У деяких селах (приміром с. Колодисте; нині село Тальнівського р-ну Черкас. обл.) на «Х.» підписалися всі грамотні мешканці, а для всіх бажаючих проводилися регулярні читання й обговорення газети в «Народному домі». Цікаво, що там, де селяни читали «Х.», спостерігалося зменшення кількості грабунків і підпалів панських садиб; «Х.» відігравав стабілізуючу роль у суспільстві.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

ХЛОПОМА́НСТВО — народницько-культ. течія *інтелігенції української* в *Правобережній Україні*, яка виникла наприкінці 1850-х рр. і протрималася до придушення *польського повстання 1863—1864.* Отримала назву з польс. мови на означення прихильників селянства; згодом цю назву перебрали самі її учасники. Цей рух під впливом ідей Заходу проявився спочатку серед освіченої молоді, зокрема студентів Ун-ту Святого Володимира в *Києві*, які належали до польських або давно сполонізованих укр. шляхетських родин, але внаслідок народницького світогляду почали відмовлятися від соціальної й культ. солідарності зі своїм *станом* і намагалися зблизитися з місц. укр. селянством. Усвідомивши, що варто служити тому народові, серед якого живеш, вони переходили в *православ'я*, відмовлялися від підтримки польс. руху, відійшли від польс. студентських орг-цій і заснували укр. громаду. Почали говорити й писати по-українськи, брати участь у сел. святах, вдягалися в нар. одяг, вживали сел. їжу, вели сел. спосіб життя, родичалися і навіть одружувалися з селянками. Так вони підкреслювали, що на відміну від рос. д-ви визнають існування укр. народу.

Х. знайшло також відгук серед молоді *Лівобережної України*, зокрема в *Полтаві*, *Чернігові*, перекинулося до *Харкова*, *Одеси* й ін. міст. Серед основоположників Х. були: В.*Антонович*, Т.*Рильський*, Б.*Познанський*, К.*Михальчук*, П.*Житецький*, П.*Чубинський.* Ідеологом Х. був В.Антонович, який також окреслив і програму його існування. Відповідаючи на докори з польс. боку в зраді й ренегатстві, В.Антонович закликав повернутися до народності, колись покинутої предками, й активно працювати для неї, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед народом. Відкидаючи звинувачення у своїй співпраці із рос. революціонерами, хлопомани опублікували за підписом 21 особи «Отзыв из Киева» (перша назва «Общественные вопросы») в катковській «Современной летописи», в якому відмовлялися від радикальних методів боротьби, проголошуючи єдиною своєю метою турботи про нар. освіту, спростовували також закиди в сепаратизмі, оскільки не ставили питання про відокремлення України від Росії, вважаючи, що для непідготовленого і в більшості неосвіченого народу ця проблема не була актуальною. Вони не визнали польс. істор. претензій на укр. території та оголосили діяльність польс. повстанців в Україні безглуздою. Підкреслення аполітичності випливало з переконання, що насамперед слід піднести освіту й к-ру народу. Тому хлопомани діяли легально, щоб не наразитися на закиди в революц. діяльності.

Через свої радикальні погляди хлопомани викликали підозру як у поляків, так і в росіян. Патріотично налаштовані поляки вважали хлопоманів зрадниками «польської справи» та помстилися їм, надавши інформацію про них рос. властям; рос. влада та

прихильники її зміцнення в Правобереж. Україні також ставилися до хлопоманів з підозрою та вважали, що ті в такий спосіб намагаються прив'язати простий народ до польс. національності, підбурюють його незадоволення рос. владою («москалями»), використовують незнання ним великорос. літ. мови. При *Київському генерал-губернаторстві* була створена слідча комісія, щоби з'ясувати основи хлопоманського руху. Один з авторів статті, вміщеної у *«Вестнике Юго-Западной и Западной России»*, назвав їх «істинними дітьми Польщі, які тягнуть народ до заклятого ворога», та звинуватив, що вони першими почали називати «малоросів» українцями для того, аби відібрати в назві народу нелюбиме ними слово «Русь» і таким чином зменшити перед польс. небезпекою чисельність «руського» народу.

Із 1859 хлопомани працювали в Київ. громаді (див. *Громади*); допомагали організовувати *недільні школи*, співпрацювали з редакцією *«Основи»*. Під час літніх вакацій організовували мандрівки по Україні, щоб пізнати край і його людей. Після польс. повстання 1863—64 припинили свою діяльність, перенісши її без орг. оформлення до Київської громади. Хлопомани внесли великий вклад у формування укр. ідентичності, розпочавши дослідження історії, к-ри народу, та у формування худож. укр. літератури на основі нар. мови. Своєю діяльністю вони заклали чіткі світоглядні орієнтири щодо формування *нації української* для майбутніх поколінь.

Літ.: Что такое хлопомания и кто такие хлопоманы. «Вестник Юго-Западной и Западной России», 1862, кн. 11; *Еремеев С.* По поводу свиток и хохломании. Там само, 1863, кн. 4; *Житецький І.* Київська громада за 60-х років. «Україна», 1928, кн. 1; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000; *Єкельчик С.* Украïнофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. К., 2010; *Земський Ю.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття. Хмельницький, 2011.

В.С. Шандра.

ХМА́РСЬКИЙ Вадим Михайлович (н. 17.05.1967) — історик, дослідник у галузі історії істор. науки, біографістики та установознавства. Запропонував власну концепцію становлення й розвитку *археографії* на півдні України в 19 — на поч. 20 ст. Д-р істор. н. (2004), професор (2006). Н. в м. *Донецьк*. 1984—89 навч. на істор. ф-ті Одес. ун-ту. 1989—90 — старший лаборант, 1990—95 — асистент, 1995—99 — доцент, 1994—99 — заст. декана істор. ф-ту з навч. роботи, 2000—03 — докторант, 1999—2000 і з 2003 — зав. кафедри історії України, з 2013 — в. о. проректора з науково-пед. роботи *Одеського національного університету*. 1994 в Ін-ті укр. археографії НАН України захистив канд. дис. на тему: «А.О. Скальковський (1808—1898): археографічна діяльність» (наук. керівник — канд. істор. н., проф. А.*Бачинський*), 2004 в Одес. нац. ун-ті — докторську дис. на тему: «Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX — на початку XX ст.» (наук. консультант — чл.-кор. НАН України, д-р істор. н. П.*Сохань*).

Член спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій при Одес. нац. ун-ті. 1992—98 — секретар Одес. т-ва краєзнавців, із 1999 — голова одес. осередку Укр. істор. т-ва. Член редколегії «Записок історичного факультету» Одес. нац. ун-ту та низки ін. видань. Стипендіат КМ України (1995—98), не раз здобував дослідницькі дотації *Канадського інституту українських студій* та міжнар. фонду «Відродження». 1991 був делегатом Конгресу українців колиш. Рад. Союзу, 1998 у складі делегації укр. істориків здійснив візит до штаб-квартири НАТО (Брюссель; Бельгія).

Під наук. кер-вом ученого захищено 8 канд. та 1 докторська дис.

Автор понад 150 наук. праць, у т. ч. монографій — індивідуальних з історії археографії та колективних — «Історія Одеського університету (1865—2000)» (2000), «Історія Одеси» (2002), «Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917—1920 рр.» (2011), а також упорядник, автор вступних статей і відп. редактор збірок матеріалів «Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження)» (2006), «Анатолій Діомидович Бачинський (1933—1995): до 75-річчя від дня народження (біографічні матеріали)» (2008), «Одеські історики: енциклопедичне видання» (т. 1, 2009).

Нагороджений відзнакою міськ. голови м. Одеса «Подяка» (2010).

В.М. Хмарський.

Праці: З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. Одеса, 1998; Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса, 2002; Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917—1920 рр. (у співавт.). Одеса, 2011.

Літ.: Українські історики XX ст.: Бібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Видные ученые Одессы: Биографическая энциклопедия, ч. 1. Одесса, 2005; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 4. Одеса, 2005.

О.О. Ковальчук.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКА Роксанда (Розанда; імовірно, 1632 — до 10.05.1689) — дружина Т.*Хмельницького,* невістка гетьмана Б.*Хмельницького.* Одна з доньок Василя *Лупу* (Лупула), господаря Молдови (1632—53), та його першої дружини Василіси Буціоц, яка доводиласяріднею Петру *Могилі.* Старша сестра Роксанди Марія («Волошанка») вийшла заміж за польного гетьмана литов. кн. Я.*Радзивілла*, їх вінчав 5 лютого 1645 митрополит Київський Петро Могила. Племінником Роксанди був константиноп. патріарх у 1679—82, 1685—86, 1686—90 Яків. У вересні 1650, після успішного походу укр. війська Б.Хмельницького на *Молдавське князівство*, Василь Лупу мусив погодитися на умови миру, в т. ч. й на шлюб своєї доньки Роксанди з гетьманичем Т.Хмельницьким. Такий шлюб сприяв значному посиленню авторитету Б. і Т. Хмельницьких, посилював міжнар. позиції Укр. д-ви, яка убезпечувала таким чином свої пд.-зх. кордони. Однак Василь Лупу зволікав зі шлюбом і тільки після *Батозької битви 1652* ця справа була звершена (31 (21) серпня 1652). Роксанда виїхала з чоловіком в Україну й осіла в його резиденції в *Смілі.* За деякими даними, унаслідок цього шлюбу народилися два хлопчики-близ-

Р. Хмельницька.
З портрета 17 ст.

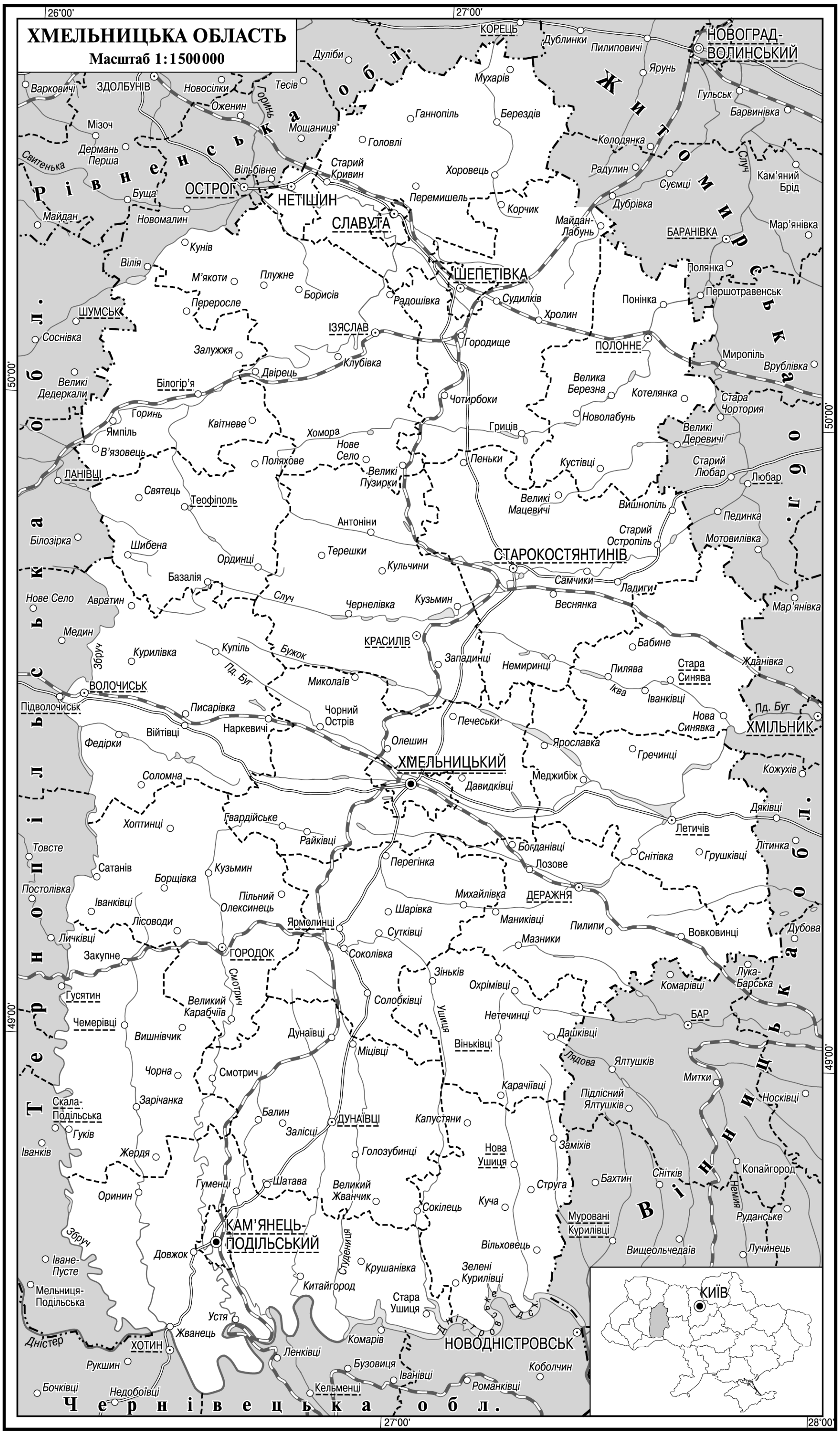
нюки. Після загибелі Т.Хмельницького при обороні *Сучави* (вересень 1653) Роксанда як удова проживала в *Чигирині*, пізніше (до 1660) — у подарованому тестем маєтку в Рашкові (нині село Кам'янського р-ну Молдови; гетьман подарував їй ще два маєтки). 11 (1) січня 1660 вона звернулася до рос. царя *Олексія Михайловича* із проханням підтвердити її права на згадані три містечка. Пізніше (1660, 1664, 1671) вона зверталася до Москви за фінансовою допомогою. 1664 була пограбована в Рашкові козаками полк. В.*Дрозденка*. Листувалася з гетьманом П.*Дорошенком*.

1689 загинула від рук жовнірів коронного війська у фортеці Нямц (нині м. Пятра-Нямц, Румунія).

Дж.: Исторические связи народов СССР и Румынии, т. 2. М., 1968.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8—9, ч. 1—2. К., 1995—97.

Ю.А. Мицик.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКА О́БЛАСТЬ (до 1954 — Кам'янець-Подільська обл.) — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 22 вересня 1937. Межує на сх. з *Вінницькою областю*, на пн. сх. — з *Житомирською областю*, на пн. зх. — з *Рівненською областю*, на зх. — з *Тернопільською областю*, на пд. — з *Чернівецькою областю*. Територія 20,6 тис. км^2 (3,3 % від території України).

Населення 1334 тис. осіб (на 1 січня 2010). Міське населення — 54,5 %. Етнічний склад населення на 2001: українці — 93,8 %, росіяни — 3,6 %, поляки — 1,6 %, білоруси — 0,2 %, євреї — 0,1 %. Центр — м. *Хмельницький*. В області — 20 р-нів, 13 міст, 24 с-ща міськ. типу, 563 сільс. ради, 1416 сільс. населених пунктів. Статус істор. населених місць мають міста Хмельницький, *Волочиськ*, Городок, *Деражня*, *Дунаївці*, *Ізяслав*, *Кам'янець-Подільський*, *Красилів*, *Полонне*, *Славута*, *Старокостянтинів*, *Шепетівка*, с-ща міськ. типу *Антоніни*, *Білогір'я*, *Гриців*, *Летичів*, *Меджибіж*, *Нова Ушиця*, Сатанів, *Смотрич*, *Стара Синява*, *Чорний Острів*, *Ямпіль*, *Ярмолинці*.

Область лежить у лісостеповій зоні у межах центр. частини Волино-Подільської височини. Поверхня дуже розчленована долинами річок, численними ярами та балками. Осн. корисні копалини — будматеріали. Клімат помірно континентальний, з м'якою зимою і теплим вологим

літом. Річки на території області належать до басейнів Дніпра і Дністра.

Територія області заселена з часів *палеоліту.* У 9—10 ст. тут жили східнослов'ян. племена *древлян*, *бужан*, *волинян* і *хорватів*, які протягом 10 ст. були підкорені київ. князями. З 12 ст. пн.-сх. частина сучасної Хмельниччини належала до *Київської землі*, пн.-зх. — до *Волинської землі*, пд. — до *Галицької землі.* Після *монголо-татарської навали* більша частина території Х.о. контролювалася *Золотою Ордою.* З серед. 14 ст. пн. частина Х.о. належала до Волинської землі (потім — *Волинського воєводства*) у складі *Великого князівства Литовського*, а пд. — до *Подільського князівства*, а потім — до *Подільської землі* (пізніше — *Подільського воєводства*), яка після перипетій 2-ї пол. 14 — поч. 15 ст. відійшла до *Королівства Польського.* З 1569 уся територія Х.о. — у складі *Речі Посполитої.* Під час *Національної революції 1648—1676* територія Х.о. стала ареною бойових дій і зазнала спустошення. У 1672—99 «подільська» частина Х.о. належала *Османській імперії* (див. *Кам'янецький ейялет*).

Після приєднання *Правобережної України* до Рос. імперії (1793) територія сучасної Х.о. входила до Ізяславського намісництва і *Подільського намісництва*, з 1797 — до *Подільської губернії* та *Волинської губернії.* В 1923 на території області було створено *Кам'янецьку округу*, *Проскурівську округу* і Шепетівську округу. В 1925 ліквідовано Подільську губ. В 1932 територія Х.о. ввійшла до складу Він. обл. 1937 утворено Кам'янець-Подільську обл. 1941 обласний центр перенесено до Проскурова, але область залишалася з попередньою назвою. Лише з перейменуванням в 1954 Проскурова на Хмельницький вона отримала нинішню назву. На 1938 в області налічувалося 33 р-ни. Кількість р-нів не раз змінювалася (1941 — 37, 1960 — 21, 1965 — 16, 1972 — 20, 1993 — 20).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* територія Х.о. була окупована гітлерівцями (липень 1941 — березень 1944) і входила до *Райхскомісаріату Україна.*

Спеціалізація пром-сті — вир-во с.-г. техніки і електротехнічного обладнання, цементу, продовольства (зокрема цукру), паперу. На території області діє Хмельницька АЕС (у м. Нетішин).

В області народилися: М.*Бажан*, О.*Басистюк*, М.*Бурачек*, графік Г.Верейський, польс. письменник Г.Жевуський, композитор В.Заремба, В.*Затонський*, В.*Зеньківський*, єврейс. поет Л.Квітко, Ю.*Клен*, І.*Лучицький*, Д.*Мануїльський*, єврейс. поет П.Маркіш, Л.*Молодожанин*, цадик Нахман Брацлавський, акторка М.Савіна, офтальмолог С.Федоров, математик М.Чеботарьов, терапевт Ф.Яновський.

Історико-культ. заповідники: «Кам'янець», нац. історико-архітектурний заповідник, державний історико-культ. заповідник «Самчики» (палацово-парковий ансамбль у с. Самчики Старокостянтинівського р-ну), держ. історико-культ. заповідник «Меджибіж». Архіт. пам'ятки: *церква-фортеця Покрови Пресвятої Богородиці* у Сутківцях, домініканський монастир у Летичеві (15—18 ст.), замок, міська брама і синагога у Сатанові (15—16 ст.), замок у Старокостянтинові (16 ст.), монастир бернардинів в Ізяславі (поч. 17 ст.), садиба в Антонінах (2-га пол. 18 ст.), палац у с. Маліївці Дунаєвецького р-ну (кінець 18 ст.), Михайлівська церква у с. Велика Радогощ Ізяславського р-ну (18 ст.). Археол. пам'ятки: давньорус. *городища* — рештки літописних *Тихомля*, Кудина, Губина, печерний монастир у *Бакоті* (*Свято-Михайлівський Бакотський монастир*), *Траянові вали.*

Літ.: ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; Природа Хмельницької області. Львів, 1980; *Трубчанінов С.В., Винокур І.С.* Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кам'янець-Подільський, 1993; Поділля. К., 1994; *Заставецька О.В. та ін.* Географія Хмельницької області. Тернопіль, 1995; Все про Україну. К., 1998; *Рибак І.В.* Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення. Кам'янець-Подільський, 2002; *Слободянюк П.Я.* Місцеве самоврядування Хмельниччини: Історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. Хмельницький, 2004; Адміністративно-територіальний устрій Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 2005; *Гуцал А.Ф. та ін.* Археологічна спадщина Хмельницької області: Довідник. К., 2011.

Я.В. Верменич.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ (до 1954 — Проскурів, у 16—18 ст. — Плоскирів, у джерелах 15 ст. — Плоскирівці, Плоскирів) — місто обласного підпорядкування, обласний і районний центр. Розміщений на обох берегах р. Пд. Буг, при впадінні в неї р. Плоска. Населення 263 тис. осіб (2013).

Першим документальним свідченням про Х. є грамота від 1431 короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла*, за якою «Плоскирівці на річці Бог у Летичівському повіті Подільської землі» були надані у володіння Я.Чанстуловському. У 15—18 ст. Плоскирів перебував у складі *Подільського воєводства*, належав до *королівщини* і доволі часто змінював власників. 1547—1615 Плоскировим володіли представники родини Влодеків, які побудували тут дерев'яний замок та міські укріплення (за участю італ. архіт. Б.Морандо). 1566 Плоскирів став самоврядним міським поселенням, хоча грамоти на *магдебурзьке право*

Хмельницький. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото 2010.

Хмельницький. Жіноча гімназія. Поштівка початку 20 ст.

не виявлено. Наприкінці 16 ст. сформувалося Плоскирівське староство (див. *Староство*), яке 1665—1796 перебувало у володінні представників «молодшої» гілки родини Замойських. За часів *Національної революції 1648—1676* та в роки окупації *Османською імперією* 1672—99 Плоскирів був спустошений, укріплення зруйновані. На поч. 18 ст. Замойські поступово відродили госп-во у старостві, переселивши сюди селян із польс. Мазовії. У Плоскирові набули розвитку торгівля, ремесла, з'явилися *цехи*.

Після 2-го поділу *Речі Посполитої* 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Плоскирів перейшов під владу Рос. імперії. Указом рос. імп. *Катерини II* від 5 липня 1795 у складі *Подільського намісництва* (із 1797 — *Подільська губернія*) був утворений повіт із центром у Проскурові. (Саме в цьому указі вперше замість назви Плоскирів вжито назву Проскурів. Така зміна відбулася, скоріш за все, через неточну передачу рос. мовою польс. варіанта топоніма.)

На поч. 19 ст. Проскурів був малим містом — 1806 тут мешкали 2022 жителі, налічувалося 487 будинків, із них лише один кам'яний, діяли правосл. церква, римо-католю каплиця та дві синагоги. *Ярмарки* відбувалися 14 разів на рік. 1822 місто постраждало від великої пожежі, що знищила всі дерев'яні споруди. Після пожежі відбулося повне перепланування Проскурова згідно з ген. планом 1824.

Екон. піднесенню міста у 2-й пол. 19 ст. сприяли прокладання залізниці (1870) та створення сталого гарнізону (46-й піх. Дніпровський та 35-й драгунський Бєлгородський полки, 12-та артилер. бригада, штаб 12-ї піх. д-зії). Розвитку набула гуртова торгівля (особливо хлібом), збільшилася роль пром-сті, провідною галуззю якої була харчова. На поч. 20 ст. розвиток Проскурова набув ще більших темпів: споруджено чимало громад. і житлових будинків, забруковано всі центр. вулиці, відкрито нові культурно-освіт. заклади (міська б-ка, реальне та комерційне уч-ща, жін. г-зія), прокладено телефонну (1909) та електричну (1911) мережі. Населення зросло майже вдвічі (у 1897 було 22 915 мешканців, у 1914 — 40 033).

Під час *Першої світової війни* Проскурів був прифронтовим містом: 1914 тут розміщувався штаб 8-ї армії *Південно-Західного фронту* (командуючий армією — генерал від кавалерії О.*Брусилов*), 1915—17 — тилові установи та шпиталі.

За часів *Української революції 1917—1921* Проскурів відігравав роль важливого опорного пункту *Української Народної Республіки*: у місті тричі перебував уряд УНР та *Директорія* (6—21 березня, 16—21 листопада 1919, 7—30 червня 1920), відбулося останнє засідання Директорії УНР в її повному складі (березень 1919).

Серед трагічних подій слід відзначити кривавий (бл. 1 тис. загиблих) єврейс. погром 15—16 лютого 1919, здійснений за наказом «ідейного антисеміта» отамана І.Семосенка (начальник проскурівської залоги *Армії Української Народної Республіки*; пізніше був відкликаний і підданий суду). Погром тлумачився як акція у відповідь на придушену в ніч з 14 на 15 лютого спробу більшовицького збройного повстання в місті, 50 % населення якого становили євреї (природно, їх було багато і серед місц. *більшовиків*). Погром був першим такого масштабу в новітню добу і став знаковим у колективній пам'яті єврейс. народу.

18 листопада 1920 у місті остаточно встановлено рад. владу. 1923—30 і 1935—37 — центр *Проскурівської округи*, з 1923 — також однойменного р-ну (1932—37 округа та р-н у складі *Вінницької області*). З утворенням 22 вересня 1937 Кам'янець-Подільської обл. став містом обласного підпорядкування, а з 15 березня 1941 — обласним центром. 1921—40 у Проскурові розміщувалися 1-ша Запоріз. д-зія Червоного козацтва та штаб 1-го кінного корпусу Червоного козацтва (див. *Червоне козацтво*).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (8 липня 1941 — 25 березня 1944) в передмісті Ракове існував табір «Шталаг-355», в якому було знищено до 60 тис. рад. військовополонених. Більшість євреїв (які 1939 становили бл. 40 % населення міста) загинули у двох гетто. У місті діяла потужна підпільна організація, очолювана М.Храновським. 1941—44 проскурівський аеродром використовувався нім. авіацією, 1944—45 — рад. і чехословац. союзною авіацією.

16 січня 1954 Проскурів перейменовано на Хмельницький, а Кам'янець-Подільську обл. — на *Хмельницьку область*. У повоєнний час Х. перетворився на значний індустріальний центр із розвинутими машинобудуванням, легкою та харчовою пром-стю. Значно зросло населення міста (у 1959 — 62 тис. осіб, у 1989 — 237 тис. осіб), було розбудовано соціально-культ. та освіт. сферу (1962 засновано технологічний ін-т — нині нац. ун-т), прокладено тролейбусну мережу та ін. У 2-й пол. 20 ст. Х. став важливим військово-стратегічним пунктом зх. частини СРСР: із 1956 тут дислокована 17-та мотострілец. д-зія, із 1961 — 19-та ракетна д-зія, 1970 засновано вище артилер. командне уч-ще, на базі якого 1992 створено Ін-т прикордонних військ України (нині Нац. академія держ. прикордонної служби України). Наприкінці 20 ст. Х. став одним із найбільших у Сх. Європі центрів гуртово-роздрібної торгівлі — у місті діє комплекс речових ринків, який займає площу понад 18 га.

Уродженцями Проскурова є худож. Г.Верейський, декабрист П.*Вигодовський* (Дунцов), філософ, церк. та укр. держ. діяч В.*Зеньківський*, бандурист, діяч Укр. революції 1917—21 та руху опору у складі УПА К.Місевич, укр. держ. діяч, академік М.Павловський, хірург-офтальмолог С.Федоров, амер. письменниця Аріель Дюран, ізраїл. художник М.Сіма, держ. діяч РФ О.Руцькой. Із містом пов'язане життя письменників О.*Купріна* і М.Трублаїні, співачки О.Камбурової, держ. діячів В.*Бегми* та О.*Ватченка* та ін.

Пам'ятки арх-ри місц. значення: церква Різдва Пресвятої Богородиці (1835—37), комплекс міськ. казарм (1892—97, казарми, адм., госп. і житлові споруди, полкова церква), особняк С.Маранца (кін. 19 ст., нині тут театр

ляльок), ряд громад. і житлових будівель кін. 19 — 20 ст.

Численні пам'ятники, у т. ч. 4 пам'ятники Б.*Хмельницькому* (встановлені 1955, 1993, 1997, 2007).

Археол. пам'ятки: поселення *бронзового віку*, раннього залізного віку, *черняхівської культури*, кургани скіф. часу та ін. В істор. центрі локалізоване замчище 15—17 ст., проте через щільну забудову дослідження не проводилися.

Музеї: краєзнавчий, художній, літературний, історії міста Хмельницького, фотомистецтва, історії Проскурівського підпілля.

Офіц. веб-сайт міста: http://khmelnytsky.com.

Літ.: *Орловский М.* Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии. «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 5; *Завальнюк О.М.* Проскурів в роки Директорії. В кн.: Хмельниччина: роки становлення та поступу. Хмельницький, 1997; *Демидко С.Ю.* Археологічна карта міста Хмельницький. В кн.: Матеріали наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». Хмельницький, 2006; *Петров М.Б., Яков'юк О.П.* Плоскирів — старовинне містечко Поділля XV—XVIII ст. В кн.: Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2004; Історія міста Хмельницького: Документи і матеріали. Хмельницький, 2006; *Єсюнін С.М.* Місто Хмельницький: історія, події, факти. Хмельницький, 2008; *Його ж.* Плоскирівський замок та міські укріплення XVI—XVII ст. В кн.: Замки України: дослідження, збереження, використання. Галич, 2011; Хмельницкий [на веб-сайті «Электронная еврейская энциклопедия»]. Web: http://www.eleven.co.il/article/14534.

С.М. Єсюнін.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Богдан (Зиновій-Богдан) **Михайлович** (бл. 06.01.1596(27.12.1595) — 06.08 (27.07).1657) — політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвол. змагань 1648—57, творець Укр. козац. д-ви та її перший *гетьман*. Батько Т.*Хмельницького* і Ю.*Хмельницького*. Дата і рік народження приблизні. З'явився на світ у сім'ї шляхтича Михайла *Хмельницького* й козачки, вочевидь, у *Суботові*. Навч. у Львів. єзуїтському колегіумі. Володів укр., польс. і лат. мовами; пізніше опанував турец. й татарську. Перебуваючи *козаком Чигиринського полку*, 1620 взяв участь

Факсиміле підпису гетьмана Б. Хмельницького. Підпис на універсалі від 2 червня 1653.

у Цецорській кампанії (див. *Цецорська битва 1620*), під час якої потрапив до турец. полону, де пробув 2 роки. Звільнившись, поновився на козацькій службі, одружився із Ганною Сомківною, у шлюбі з якою мав бл. 10-ти дітей (після її смерті 1647 вдруге одружився 1648, втретє — 1651). Щедро обдарований політ., військ. й адм. талантами, Х. зажив авторитету серед козацтва. Брав участь у повстаннях 1630-х рр. 1637 обійняв посаду військ. писаря, 1638 — чигиринського *сотника*. Обстоюючи інтереси *Війська Запорозького* у складі його посольств, двічі 1639 і 1646 проводив переговори з польс. королем *Владиславом IV* Ваза.

В умовах наростання невдоволення козацтва свавіллям властей, *магнатів* й орендарів, цькувань із боку Д.Чаплинського (оволодів весною 1647 хутором Х.) він розпочав підготовку повстання. Після її провалу втік на Запорожжя, де за підтримки запорожців 4 лютого (25 січня) 1648 оволодів *Микитинською Січчю*, 9 лютого (30 січня) відбив наступ урядових підрозділів. У середині лютого обраний гетьманом Війська Запорозького. Із цього часу очолив нац. революцію, що спалахнула в Україні (див. *Національна революція 1648—1676*). Уклавши союз із *Кримським ханатом*, розгромив польс. війська на Жовтих Водах 16 (6) травня і під Корсунем (нині м. *Корсунь-Шевченківський*; 26 (16) травня (див. *Жовтоводська битва 1648*, *Корсунська битва 1648*). Наступу не продовжив, сподіваючись, що король реформує політ. устрій Польщі, зрівнявши в національно-конфесійних правах укр. народ із польським і надавши *автономію* козац. регіону.

Улітку 1648 Х. створював армію, формував держ. інституції, зміцнював гетьман. владу. Виношував наміри домагатися надання козац. Україні статусу третього державно-політ. суб'єкта *Речі Посполитої*. Здобувши перемогу під Пилявцями (23 (13) вересня; див. *Пилявецька битва 1648*), продовжив похід до зх. межі укр. етнічної території. 21 (11) листопада 1648 уклав угоду про перемир'я, що передбачало відведення війська до козац. регіону й визнання влади польс. короля. Спроба створити незалежну укр. д-ву 1649 зазнала невдачі. Хоча під *Зборовом* 15 (5) серпня 1649 завдав поразки полякам, унаслідок наполягань крим. хана *Іслам-Гірея III* уклав 18 (8) серпня із польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза угоду, що лише надавала козац. Україні автономію. Проводячи виважену соціально-екон. політику, запобіг спалахові

Б. Хмельницький. Гравюра роботи В. Гондіуса з портрета невідомого художника. 1651.

Б. Хмельницький. Портрет з літопису Самійла Величка. 1720.

громадян. війни. Водночас запровадив новий адм.-тер. устрій, реформував *Запорозьку Січ*, зміцнив держ. інституції, удосконалював функціонування органів влади, вів дипломатичну боротьбу за міжнар. визнання молодої д-ви. Враховуючи вразливість її геополіт. становища, намагався зіграти на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією і *Османською імперією* (обіцяючи прийняти протекцію відповідно царя і султана), включити у сферу впливу укр. інтересів Молдову і Валахію. Проте поразка у *Берестецькій битві* 28 червня — 10 липня (18—30 червня) 1651 змусила Х. укласти *Білоцерківський договір* 28 (18 вересня) 1651, який суттєво обмежував укр. автономію. Однак блискуча перемога у *Батозькій битві* 1—2 червня (22—23 травня) 1652 дала можливість вибороти Укр. д-ві фактичну незалежність.

Наступ військ Речі Посполитої, погіршення внутрішньо- і зовнішньополіт. становища козац. України, провал Жванецької кампанії (жовтень—грудень 1653) спонукали гетьмана прийняти 18 (8) січня 1654 на раді в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) царську протекцію, а пізніше укласти договір із Росією. Його надії на отримання суттєвої військ. допомоги з боку Москви не виправдалися. *Охматівська битва* з польс. і крим. військами 29 січня — 1 лютого (19—22 січня) 1655 переможця не виявила й обумовила захоплення Брацлавщини противником. 11 (l) липня 1655 Х. перейшов у контрнаступ, а українсько-рос. підрозділи опанували *Поділля*, *Волинь* і Сх. Галичину, розгромили поляків під Городком (нині місто Львів. обл.; 29 (19) вересня 1655) і взяли в облогу *Львів* (29 вересня — 8 листопада (19 вересня — 29 жовтня) 1655). Унаслідок вторгнення хана *Мегмед-Ґерея IV* і вимог швед. короля *Карла X* Густава залишити *Галичину* повернувся в козац. Україну, провівши успішні бої з татарами під Заложцями (нині смт Залізці Зборівського р-ну Терноп. обл.; 14—15 (4—5) листопада 1655) і Озерною (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.; 20—21 (10—11) листопада 1955). Дізнавшись про укладення російсько-польс. перемир'я у Вільно (нині м. *Вільнюс*; 3 листопада (24 жовтня) 1656), став на шлях створення військово-політ. союзу із *Трансильванським князівством* і Швецією проти Речі Посполитої. Водночас рішуче протидіяв намірам Москви обмежити суверенітет козац. України. Відчуваючи наближення смерті, на квітневій раді в *Чигирині* (1657) домігся передачі влади сину Юрію.

6 серпня (27 липня) Х. помер. Похований у Суботові в *Іллінській церкві*.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3. СПб., 1861; Т. 10. СПб., 1878; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, т. 1—3. СПб., 1884; *Антонович В.Б.* Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 13. К., 1899; *Gawroński F.R.* Bohdan Chmielnicki, t. 1—2. Lwów, 1906—09; Архив Юго-Западной России, т. 6, ч. 3. К., 1908; *Gawroński F.R.* Hetman Kozacki Bohdan Chmielnicki. Lwów, 1914; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; *Vernadsky G.* Bohdan, Hetman of Ukraine. New Haven — London, 1941; *Петровський М.Н.* Богдан Хмельницький. М., 1944; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 2—3. М., 1953; *Голобуцький В.О.* Богдан Хмельницький — великий син українського народу. К., 1954; *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. Нью-Йорк, 1954; *Górka O.* Bohdan Chmielnicki — jego historycy, postać i dzieło. В кн.: Sesja naukowa w Trzechsetną rocznicę ziednoczenia Ukrainy z Rosją 1654—1954. Warszawa, 1956; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; *Шевченко Ф.П.* Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького. «УІЖ», 1970, № 12; *Голобуцький В.А.* Походы Богдана Хмельницкого в 1648—1654 гг. «ВИЖ», 1973, № 11; *Його ж.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648—1657). «УІЖ», 1979, № 1; *Сергієнко Г.* Великий воїн і політик. «Вітчизна», 1979, № 1; *Липинський В.* Твори, т. 2—3. Філадельфія, 1980—91; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Lódż, 1988; *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kraków, 1989; *Замлинський В.* Богдан Хмельницький. М., 1989; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Хоткевич Г.* Два гетьмани. К., 1991; *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? В кн.: Україна в минулому, вип. 2. К.—Львів, 1992; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). Львів, 1993; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. К., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8—10. К., 1995—98; *Крупницький Б.* Богдан Хмельницький в світлі української історіографії. «Київська старовина», 1995, № 6; *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні. В кн.: Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей, т. 3. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військове мистецтво: Збірник статей. К., 1998; *Сисин Ф.* Мінливий образ гетьмана. «Критика», 1998, № 12; Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. К., 1998; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1999; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 2003; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць. К., 2003; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. К., 2005; *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714. К., 2005; Історія українського козацтва, т. 1. К., 2006; *Franz M.* Idea państwa kozackiego na ziemiach ukrainnych w XVI—XVII wieku. Toruń, 2006; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Шевчук В.* Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI—XVIII ст. К., 2007; *Ciesielski T.* Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawie, 1652—1653. Zabrze, 2007; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 2009; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. К., 2011.

В.С. Степанков.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Михайло (1560—70-ті рр. — п. восени 1620) — козац. діяч. Батько Б.*Хмельницького*, дід Т.*Хмельницького* і Ю.*Хмельницького*. Походив із дрібної укр. правосл. *шляхти*, мав герб *«Абданк»* (за ін. даними, «Мосальський» або «Сирокомля»). Нез'ясованим є місце народження Х. Дружина Х., мати Богдана, походила з козац. роду і, за деякими даними, доводилася ріднею *Дорошенкам*. Крім Богдана і Григорія, від цього шлюбу

народилася й незнана по імені донька, яка вийшла заміж за П.*Яненка-Хмельницького*, майбутнього київ. полковника й тестя гетьмана П.*Дорошенка*. Після загибелі Х. його вдова вдруге вийшла заміж за шляхтича й «королівського жовніра» Василя Шишку-Ставецького, котрий мав родинні зв'язки з Васильківськими, Ковалевськими, Проскурами й *Тишкевичами*. Від цього шлюбу народився син Григорій, який пізніше став козац. полковником і писався Хмельницьким. Вона прийняла чернечий постриг під іменем Марфи і померла, очевидно, наприкінці 1620-х рр.

Х. служив при дворі коронного гетьмана С.*Жолкевського* в *Жовкві*, а після одруження його дочки Софії з Я.Даниловичем перейшов на службу до останнього. Вірогідно, був осадчим (засновником) Лисянки, пізніше займався осадництвом на Чигиринщині, розбудовував *Чигирин*, заснував *Суботів*, який став його власністю. Був чигиринським *підстаростою*. Під час молдов. походу С.Жолкевського Х. очолював загін *козаків*-добровольців із 100 або 200 козаків, який входив до складу *надвірного війська* Я.Даниловича. Під час боїв під Цецорою і відступу військ *Речі Посполитої* (17 вересня — 6 жовтня 1620; див. *Цецорська битва 1620*) Х. загинув.

Дбав про добру освіту для сина, який при ньому здобув значний військ. та адм. досвід.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8—10. К., 1995—98; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Олександр Ісакович (30(18).10.1889—07.12.1919) — правник, держ. і політ. діяч. Н. в м. *Одеса* в сім'ї відомого одес. адвоката. 1911 закінчив юрид. ф-т Новорос. ун-ту в Одесі. Працював помічником присяжного повіреного та присяжним повіреним. 1917 — редактор газ. «Голос пролетария», член виконкому Одес. ради робітн. і солдатських депутатів, секретар Одес. губернського к-ту РСДРП(б). Брав участь в Одес. січневому збройному повстанні 1918, комісар юстиції Одес. рад. республіки. У березні 1918 переїхав до *Москви*, працював юрисконсультом, зав. відділу публікацій законів РНК РСФРР. У січні—травні 1919 — нар. комісар юстиції УСРР. За його пропозицією була утворена спец. комісія, на яку покладалося завдання створити «систему соціального і карального кримінального червоного права і тим закріпити на Україні новий лад і нове життя». Х. керував розробкою *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919*. Того самого року був головою Малої ради РНК УСРР, членом Президії ВУЦВК, головою Вищого парт. суду ЦК КП(б)У, уповноваженим Ради оборони і ЦК КП(б)У на *Волині* та в Одесі. У вересні 1919 відкликаний до Москви, де працював заст. начальника політуправління військ внутр. охорони РСФРР.

Автор перших праць з рад. права в Україні: «Виконавче провадження», «Червоне право і червоний суд» (надруковані 1921).

П. у м. Москва від запалення легенів.

Літ.: Памяти А.И. Хмельницкого. «Вестник Одесского губернского отдела юстиции», 1920, № 1; *Ширвинд Е.* Памяти Александра Хмельницкого. «Вестник Советской юстиции на Украине», 1922, № 1; Хмельницький Олександр Ісакович. В кн.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; *Утевский Б.С.* Воспоминания юриста. М., 1989; *Хмельницкий И.* Хмельницкий Александр Исаакович. В кн.: Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь «Гранат». М., 1989; *Розумний В.Г.* Народний комісар юстиції УСРР О.І. Хмельницький. «Проблеми правознавства», 1971, вип. 20; *Чисніков В.М.* Керівники органів юстиції України (1917—2001 рр.). «Юридичний вісник України», 2001, № 26; *Його ж.* Хмельницький Олександр Ісаакович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 6. К., 2006.

В.М. Чисніков.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Тиміш (Тимофій) (1632 — вересень 1653) — син Б.*Хмельницького*, онук М.*Хмельницького*, брат Ю.*Хмельницького*. Активний учасник *Національної революції 1648—1676*. Брав участь у підготовці повстання ще 1647, коли разом із батьком втік на Запорожжя. Після укладення українсько-крим. союзу (весна 1648) перебував як заручник у хана *Іслам-Гірея IV* в *Бахчисараї*. У серпні 1648 вже був чигиринським *сотником*, брав участь у поході на західноукр. землі. Набував військ. та адм. досвіду під наглядом батька і деяких полковників (І.*Богуна*, Ф.*Вешняка*, А.Романенка). 1650 разом із *генеральним осавулом* Д.*Лисовцем* очолив похід корпусу укр. війська проти *донських козаків*, потім брав участь у молдов. поході. На поч. 1651 керував значними частинами укр. війська, які мали діяти на Сіверщині та в Білорусі. Брав участь у *Берестецькій битві 1651* та *Батозькій битві 1652*. 31 (21) серпня 1652 згідно з волею Б.Хмельницького одружився з донькою молдов. господаря В.*Лупу* Роксандою (див. Р.*Хмельницька*). Цей династичний шлюб мав закріпити укр. впливи в придунайських князівствах. Передбачалося, що Х. успадкує в Молдові владу господаря і тоді Б.Хмельницький передасть йому булаву, зробивши таким чином гетьман. владу спадковою і легітимною. 1653 здійснив похід у Молдову та Валахію (див. *Волощина)* на допомогу тестеві, після ряду перемог зазнав поразки під Тирговіште (нині місто в Румунії), відступив до *Сучави*, де під час оборони міста був тяжко поранений (2 вересня 1653; див. *Сучавська оборона 1653*) і через кілька днів помер від гангрени. Похований в *Іллінській церкві* в *Суботові*.

В істор. джерелах відзначаються хоробрість Х., його військ. та адм. талант, але водночас запальний і нестримний характер. Образ гетьманича привертав до себе увагу письменників, він є головним героєм низки літ. творів (Ю.Радзикевича, О.Рогової, Р.*Іваничука* та ін.).

Літ.: *Мицик Ю.А.* Невідомий лист Тимофія Хмельницького. «УІЖ», 1984, № 1; *Дашкевич Я.* Родинний клан Хмельницьких. «Київська старовина», 1995, № 4; *Матях В.* Тиміш Хмельницький. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, т. 1. К., 1999.

Ю.А. Мицик.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Юрій (у чернецтві — Гедеон; 1640 або 1641 — 1681) — гетьман України. Син Б.*Хмельницького*. Н. на х. *Суботів* або в м. *Чигирин*. Дістав добру домашню освіту, певний час навч. також у Київ. колегіумі, але через погіршення здоров'я

О.І. Хмельницький.

Т. Хмельницький. Портрет середини 17 ст.

повернувся до рідного дому, де продовжив навчання під кер-вом Іоаникія (*Галятовського*) та ченця *Києво-Печерської лаври* Іларіона (Добродіяшка). Добре знав церковнослов'ян., польс., лат. та грец. мови. Однак гетьманич був хворобливим, страждав на епілепсію, що робило його малопридатним для військово-політ. кар'єри. Тим не менш із 1653 після загибелі свого старшого брата Т.*Хмельницького* він розглядався батьком як спадкоємець гетьман. булави. На раді в квітні 1657 було ухвалено передати гетьман. уряд по смерті Б.Хмельницького саме Юрію. Під опікою полковників І.*Богуна* та Г.*Лесницького* він здобував досвід керування військами. По смерті Б.Хмельницького його син був однак усунутий від гетьманства з огляду на його молодість та недосвідченість, а регентом при ньому на короткий час був І.*Виговський*, який пізніше й формально став гетьманом. Х. протягом певного часу продовжував навчання в Київ. колегіумі.

Під час повстання опозиції проти І.Виговського став на її бік і 1659 проголошений гетьманом. Після поразки України в російсько-укр. війні 1658—59 саме Х. після невдалих переговорів у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) був змушений укласти 27 (17) жовтня 1659 нерівноправний договір із Моск. д-вою («14 статей»; див. *Переяславські статті 1659*), на підставі якого Україна втрачала незалежність і ставала автономною одиницею у складі Моск. д-ви. Після цього він взяв участь у невдалому російсько-укр. поході проти *Речі Посполитої* (див. *Чуднівська кампанія 1660*). Щоб уникнути тотального розгрому, Х. довелося піти на укладення з Річчю Посполитою нерівноправного Чуднівського договору.

Ю. Хмельницький. Начерк портрета роботи О. Ірклиївського-Перехрестенка. 1749.

Укр. козац. д-ва розривала відносини з Москвою і ставала тепер автономною одиницею у складі Речі Посполитої. У відповідь виникла опозиція, насамперед у *Лівобережній Україні*, підтримана царським урядом. Вона проголосила наказним гетьманом України Я.*Сомка* (дядька по матері Х.) і відмовилася коритися Речі Посполитій. Спроби Х. дипломатичним та збройним шляхом ліквідувати конфлікт не вдалися. Бої, які тривали на берегах Дніпра в районі *Канева* та Переяслава, а також на Сіверщині, йшли з перемінним успіхом до весни 1662, коли Х. зазнав тяжкої поразки від військ Я.Сомка та значного моск. війська кн. Г.*Ромодановського*. Річ Посполита не надала йому обіцяної допомоги, а таємні спроби встановити контакти з Москвою були безуспішними. *Кримський ханат* тільки на певний час став союзником Х., але ціною *ясиру* в 120 тис. душ, який орда набрала в Каневі та його околицях. Усе це підірвало і без того слабкий авторитет Х., який у керуванні д-вою та військом покладався на вузьке коло старшин, насамперед на *генерального осавула* І.Ковалевського. Розчарований ходом справ, Х. скликав восени 1662 старшинську раду в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), на котрій висловив своє бажання скласти гетьман. повноваження й піти в ченці. На самому початку 1663 відбулася рада, на якій новим гетьманом обрали П.*Тетерю*. Х. за його бажанням тоді ж було пострижено в ченці у Свято-Онуфріївському монастирі під Корсунем. Невдовзі він став *архімандритом* цього монастиря. На початку походу польського короля *Яна II* Казимира Ваза на Лівобережну Україну саме він вітав у *Білій Церкві* короля спеціальною промовою (1663). Після провалу походу короля 1664 вибухнули антипольс. повстання по всій Правобережній Гетьманщині. Х. було звинувачено в підтримці повстання і ув'язнено у фортеці Мальборк (Польща). Тільки після підписання *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* групу укр. в'язнів, у т. ч. Х. та київського митрополита *Йосифа (Нелюбовича-Тукальського)*, було переведено у *Варшаву*, звідки їм вдалося втекти в Україну. 1669 Х. полишив монастирські справи й поринув у політичну боротьбу, підтримавши противника гетьмана П.*Дорошенка* Петра *Суховієнка*, а також уманського полк. М.*Ханенка*. Війська опозиції зазнали поразки, а під час втечі під *Умань* на них вдарила *Білгородська орда* і захопила в полон Х. Його було ув'язнено в Акермані (нині м. *Білгород-Дністровський*). На вимогу П.Дорошенка, який небезпідставно розглядав Х. як потенційного конкурента, турец. султан *Мегмед IV* перевів його до стамбульської фортеці Єдикуле, але з 1670 Х. знову опинився в Акермані. Ув'язнення тривало майже 10 років, що значно послабило і без того розладнане здоров'я Х.

Після падіння гетьмана П.Дорошенка 1676 *Османська імперія* прагнула не допустити посилення в Україні Моск. д-ви і здійснила т. зв. Чигиринські походи 1677—78. Уже при підготовці даної кампанії султан Мегмед IV задля привернення укр. людності на свій бік звільнив Х. з в'язниці, проголосив гетьманом і наказав виступати з турец. військами в Україну, щоб привертати до себе козаків. Оскільки гетьманом Х. неможливо було визнати, то було знайдене досить вдале вирішення проблеми: Х. титулувався вже як «князь України», «князь Молдавії», «князь Сарматії», «руський монарх» тощо, а своє ім'я писав таким чином: «Юрій Гедеон Венжик Хмельницький», підкреслюючи пов'язаність не тільки з Б.Хмельницьким, своїм батьком, але й легендарним козац. гетьманом 1530-х рр. Венжиком Хмельницьким. Однак султан розглядав Х. тільки як свою маріонетку. Підтримка Х. з боку козаків була мізерною. Із більш-менш відомих політ. діячів *Гетьманщини* за ним пішли тільки його родичі П.*Яненко-Хмельницький*, І.Губар (двоюрідний брат), О.*Астаматій*. Х. із невеликим козац. загоном брав участь у поході турец. військ на Чигирин та деякі ін. міста, потім зробив своєю резиденцією

Немирів, контролюючи при підтримці турец. військ частину сучасних Київщини, Черкащини, Вінниччини. Тут збирав податки, чинив суд і розправу тощо протягом кількох років. Він став часто впадати в депресію, шукати забуття у вині, розгульному житті, жорстоко придушував найменший спротив, страчував навіть найближчих сподвижників (наказного гетьмана О.Астаматія, кальницького полк. В.Вареницю, брацлавського полк. С.Коваленка), деякі з них урятувалися втечею (П.Яненко-Хмельницький). Через конфлікт із багатим купцем Оруном Х. потрапив у немилість до турків, був за наказом султана Мегмеда IV заарештований 1681 *яничарами* кам'янецького бейлербея Ахмеда-паші та привезений до Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Тут його повісили на Замковому мосту; за іншою версією — вивезли до *Стамбула* і там ув'язнили довічно, за третьою — він після 14-річного ув'язнення скінчив своє життя паламарем в одному із правосл. монастирів на якомусь острові в Егейському морі.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Юрій Хмельницький. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1995; *Савчук Н.О.* Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в українській державі (1659 — початок 1663 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001; *Мицик Ю.* Тиміш та Юрій Хмельницькі. Х., 2010.

Ю.А. Мицик.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1929 як музей санітарної к-ри, від якого 1933 відокремився як самостійна одиниця краєзнавчий музей. Статус обласного набув 1941, коли Проскурів (нині м. *Хмельницький*) став адм. центром Кам'янець-Подільської обл. (із 1954 — *Хмельницька область*). 1954, після перейменування Проскурова на Хмельницький, музей отримав сучасну назву.

Осн. фонди музею налічують бл. 65 тис. одиниць зберігання, включають колекції: археологічну (бл. 6,7 тис. предметів, серед них — ювелірні вироби *Болоховської землі* 12—13 ст.), палеонтологічну, етнографічну, нумізматики, боністики, кераміки та фарфору, ікони, збірки документів та фотографій з історії краю. Виокремлюється колекція зброї 19—20 ст., яку вважають однією з найкращих в Україні. Значними є фонди природи краю. Музейна б-ка налічує 20 тис. прим., у т. ч. 3 тис. видань 19 ст.

Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Фото 2010.

Експозиція представляє геол. будову та рельєф, зокрема, унікальне природне утворення — подільські Товтри, корисні копалини, клімат, ґрунти Хмельниччини, її рослинний і тваринний світ, водні ресурси та мінеральні джерела, в т. ч. Збручанське родовище мінеральних вод; *археологічні культури* області, історію давньорус. часу, події *Національної революції 1648—1676*, зокрема *Пилявецьку битву 1648*, традиції, побут та одяг сільс. населення 19 — поч. 20 ст., побут різних верств мешканців міста Проскурова 19 — поч. 20 ст., *Першу світову війну* і *Другу світову війну* та ін.

Музей із 2001 періодично (раз на 3 роки) видає краєзнавчий збірник «Літопис Хмельниччини».

Літ.: Хмельницький обласний краєзнавчий музей: історія і сучасність. В кн.: Матеріали регіональної музейної науково-практичної конференції «Музей як центр краєзнавчих досліджень регіону». Хмельницький, 2004; Хмельницький обласний краєзнавчий музей: Путівник. Хмельницький, 2013.

С.М. Єсюнін.

ХМІЛЬ Іван Сергійович (16.10.1923—06.02.2003) — історик і дипломат. Д-р істор. н. (1976). Засл. діяч науки УРСР (1982). Н. в с. Старі Шепеличі (колиш. село Іванківського р-ну Київ. обл., нині зняте з облікових даних). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту (1951), аспірантуру Академії сусп. наук при ЦК КПРС (1960). 1951—56 працював у редакції газ. «Радянська Україна». 1960 захистив канд. дис. на тему: «Зовнішньополітична діяльність Української РСР за утвердження Радянської влади (1917—1920)». 1960—65 — гол. редактор вид-ва АН УРСР, заст. гол. вченого секретаря Президії АН УРСР, учений секретар Секції сусп. наук АН УРСР. Від 1963 — старший наук. співробітник відділу нової і новітньої історії, а від 1964 — в. о. зав. відділу історії країн Сходу Ін-ту історії АН УРСР. 1965—71 — на дипломатичній роботі: співробітник Секретаріату ООН. У грудні 1967 мав контакти з амер. інтелектуалами укр. походження в Нью-Йорку (США), зокрема з В.*Голубничим*, який записав їхню розмову, щодо можливої поїздки діаспорних учених до УРСР. 1976 захистив докторську дис. на тему: «Антикомунізм в соціально-економічному і політичному житті США (1945—1975)». 1978—89 — зав. відділу зарубіжної історіографії Ін-ту історії АН УРСР. Від 1990 — провідний наук. співробітник-консультант відділу укр. революції та громадян. війни Ін-ту історії України АН УРСР (із 1994 — *Інститут історії України НАН України*).

І.С. Хміль.

Автор понад 300 наук. праць, зокрема студій з історії міжнар. відносин і укр. дипломатії, *Української революції 1917—1921*, національно-визвол. рухів у країнах третього світу 1950—70-х рр. та ін. Відп. редактор низки академічних видань, у т. ч. «Арабський Схід на шляхах антиімперіалістичної боротьби і соціального прогресу» (К., 1976), «Историография истории Украинской ССР» (К., 1986) та ін.

Член делегації УРСР на 28-й (1973), 36-й (1981) та 38-й (1983) сесіях ГА ООН. Представник УРСР на 17-й сесії Соціальної комісії ООН (1982) та в Комісії з прав людини (1983—85).

Нагороджений орденами Олександра Невського, Вітчизн. війни 2-го і 1-го ст.

П. у м. *Київ*.

Праці: З прапором миру крізь полум'я війни: дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920). К., 1962; Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США. К., 1975; За освобождение Юга Афри-

ки. К., 1976 (у співавт.); Социальные контрасты и проблемы США. К., 1976; Социальная структура и социальная политика США, Великобритании, ФРГ, Франции и Канады. К., 1980 (у співавт.); Політична діяльність В.К. Винниченка. «УІЖ», 1989, № 7; Петлюра і петлюрівщина. Там само, 1990, № 3; Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького. К., 1993; Правдиво — значить конкретно-історичнo і всебічно (про місце і роль України у Великій вітчизняній війні 1941—1945 рр.). В кн.: Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). К., 1995; Наша Перемога 1945: історична зрадливість її головних підсумків. «Сторінки воєнної історії України», 2001, вип. 5.

Літ.: *Грицак Я.* «...Холодну війну розхолодити...»: до спроби налагодження зв'язків між українськими інтелектуалами Заходу та УРСР. В кн.: Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—К.—Нью-Йорк, 1996; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

ХМІЛЬНИ́К — місто обласного значення *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на р. Пд. Буг. Населення 28,2 тис. осіб (2012).

Імовірно, заснований на поч. 15 ст. як держ. замок *Великого князівства Литовського* на теренах *Поділля*. Перша достовірна згадка міститься в актовому джерелі 1431, де фігурують «хмільницькі» (належні до Хмільницького замку) бояри, підвладні вел. кн. литов. *Свидригайлу*. 1435 Х. згадується серед замків, контрольованих кн. Федьком Несвицьким (див. *Несвицькі*).

1447 Х. перейшов під владу *Королівства Польського* і став центром негродового *староства* у складі *Подільського воєводства*.

Хмільник. Башта замку. Фото 2009.

Завдяки положенню Х. на прикордонні з трьома воєводствами ВКЛ та поблизу *Чорного шляху* хмільницький староста був однією з ключових постатей в обороні сх. кордонів Королівства Польського. Серед старост у 16 ст. — представники Одровонжів, Струсів, Лянцкоронських (зокрема П.*Лянцкоронський*), Мелецьких, Язловецьких, а також Я.*Тарновський*.

Із серед. 15 ст. Х. користувався *магдебурзьким правом*. У 16 — на поч. 17 ст. місто не раз зазнавало татарських нападів. 1534 Я.Тарновський провів перебудову замку. Станом на 1571 замок мав муровані башти та дерев'яні стіни.

Імовірно, у Х. створено Хмільницький літопис, який охоплює події 1636—50.

1648 Х. захопили повстанці (див. *Національна революція 1648—1676*). 1654—57 контролювався козац. д-вою, входив до *Могилівського полку*. Бойові дії, що супроводжували Нац. революцію 1648—76, спустошили місто. 1672—99 належав *Османській імперії* (входив до Костянтинівського нахіє Меджибозького санджаку *Кам'янецького ейялету*). Після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Х. перейшов під владу Рос. імперії, 1795 став повітовим центром *Брацлавського намісництва*. 1797—1804 був повітовим центром *Подільської губернії*, згодом — заштатне місто Літинського пов. Подільської губ.

Ще у 18 ст. Х. утратив оборонне значення, а наприкінці 18 ст. став приватновласницьким містом. На місці зруйнованого замку, від якого залишилася одна мурована башта, сформувалася панська садиба. 1911—15 на замовлення власниці садиби графині Катерини Ксидо (уродженої Левашової) та її чоловіка Костянтина Ксидо за проектом архіт. І.Фоміна було споруджено палац — видатний зразок неокласицизму.

Наприкінці 19 ст. у Х. мешкало більше 12 тис. осіб (з них половина — євреї), діяли пром. підпр-ва (ткацька ф-ка, 2 броварні, тютюнова ф-ка та ін.). 1900 прокладено вузькоколійку від Калинівки (нині місто Він. обл.; 1938—44 замість вузькоколійки проклали залізничну лінію стандартної ширини Калинівка—*Старокостянтинів*).

Рад. владу остаточно встановлено в листопаді 1920. 7 березня 1923 Х. став райцентром Він. обл. 1934 у Х. відкрито мінеральну вуглекисло-радонову воду з лікувальними властивостями, завдяки чому 1938 місто офіційно визнано курортом. Із 13 липня 1941 до 18 березня 1944 окупований гітлерівцями. Із 1944 діє водолікарня — перший лікувальний заклад, де почали використовувати хмільницьку воду. У 1950—90-ті рр. відкрилося кілька лікарень та санаторіїв. Із 1960 Х. — курорт союзно-респ. підпорядкування. Із 1957 — місто районного, із 1969 — обласного підпорядкування. Нині Х. зберігає набуті в рад. час функції курортного й агропром. центру.

Пам'ятки арх-ри: замкова башта (16 ст.), костьол Усікновення голови Іоанна Предтечі (1603, перебудований 1728), палац (1911—15).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1901; Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1903; *Коцюбинська Н.* Рештки замкових будов у м. Хмільнику на Поділлі. «Хроніка археології та мистецтва», 1931, т. 3; *Нельговский Ю.А.* Творчество выдающихся мастеров советской архитектуры А.В. Щусева, И.А. Фомина и В.А. Щуко на Украине. В кн.: Зодчество Украины. К., 1954; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Гольденберг Н.Я.* Курорт Хмельник. К., 1996; *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). К., 2001; *Денисик Г., Воловик В.* Містечко-курорт Хмільник. В кн.: Містечка Східного Поділля. Вінниця, 2002; *Седов В.* Холомки и Хмельник: две усадьбы по проектам Ивана Фомина. «Проект "Классика"», 2008, № 23 (http://www.projectclassica.ru/school/23_2008/school2008_23_03.htm); *Михайловський В.* Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. К., 2012.

Д.Я. Вортман.

ХОДИ́КА Федір Федорович (р. н. невід. — п. 1625) — київ. *війт*, убитий запороз. *козаками* за звинуваченням у пособництві уніатам (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Син вихрещеного та-

тарина, мозирського купця Ф.Ходики-Кобизевича (див. *Ходики*). Наприкінці 1570-х рр. переїхав до *Києва*. Протягом 1587—1601 був київським *райцею*. 1589 дістав привілей на шляхетство. 1612—25 — київ. війт. Дотримувався православного віросповідання, разом із членами міського самоврядування Києва (див. *Рада міська за магдебурзьким правом*) відновив у Києві запустілу церкву Пресвятої Богородиці (див. *Пирогоща*). Підтримував дружні стосунки з І.*Борецьким*, який був його сповідником. 1623 очолив напад *міщан* на Софійську слободу та резиденцію унійного митрополита Київського, Галицького та всієї Русі Й.-В.Рутського. 1625 запороз. козаки під приводом боротьби з унією вбили унійного священика І.*Юзефовича* та заарештували членів міськ. самоврядування (більшість останніх невдовзі випустили на поруки). Козаки схопили також київ. війта, діставши інформацію від київ. міщанина Г.Деркача начебто про потурання Х. унії та його зневагу до *Війська Запорозького*. Попри заступництво впливових осіб, у т. ч. правосл. митрополита Київського І.Борецького, запорожці забрали Х. із собою і навесні 1625 відрубали йому голову поблизу м-ка *Трипілля*. Через реліг. протистояння в Києві польс. влада чинила тиск на запороз. козаків під час укладання *Куруківської угоди 1625*. У Моск. д-ві події розцінили як боротьбу запорожців проти «запечатування» правосл. церков у Києві Х. та його спільниками.

Літ.: *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття: міська влада і самоврядування. К., 2008; *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

П.М. Сас.

ХОДИ́КИ — одна з найбільш відомих київ. родин 16—17 ст. За версією В.*Антоновича*, родоначальником роду був татарин **Кобиз**, який перебував серед татар. полонених, поселених вел. кн. литов. *Вітовтом* на околицях м. Мозир (нині місто Гомельської обл., Білорусь), приписаних до замкових слуг. Імовірно, деякі його нащадки — Іван, Дашко, Миско Кобизевичі — оселилися в м. Волковиськ (нині місто Гродненської обл., Білорусь) і згадуються 1530 як господарські *бояри*. Інші його нащадки увійшли до складу мозирського боярства, отримавши землю, яку згодом успадкував старший із братів — **Федір**.

Федір після одруження мав десятеро дітей — вісьмох синів: Лазаря, Кузьму, **Василя**, **Федора**, Яцька, Силу, Федорця молодшого, Ієва та двох доньок — Федору і Овдотю. 1550—57 він мешкав у *Києві* під прізвищем Ходика-Кобизевич («Ходика» означало «прийшлий, новоприбулий») і активно займався торгівлею. Далі повернувся до Мозиря, де помер 1569. Три його сини — Василь, Федір та Ієв — 1571 переїхали до Києва, де мешкав їхній родич — Устим Фіц-Кобизевич. Батько Устима, Іван Кобизевич, оселившись у Києві в 1-й третині 16 ст., займаючись торгівлею, накопичив значне майно, яке з часом передав синові. 1564—78 Устим обирався *райцею*. Заповітом від 21 лютого 1578 залишив у спадок усе своє майно синові-підліткові Ієву, подальша доля якого не відома.

У серед. 16 ст. у Києві мешкала родина брата Устима — Богдана Кобизевича, син якого — Микита, також займаючись торгівлею, накопичив чимале майно, яке після загибелі своєї родини від чуми заповітом від 17 липня 1572 передав своєму дядькові Устиму. У родинних стосунках із Кобизевичами перебувала ін. київ. міщанська родина — Ходик, представники якої — Федір, Софія та їхній син Федір — теж померли від чуми 1572. Того ж року брати Василь та Федір Кобизевичі перейняли прізвище Ходиків.

Василь одружився з Єфросинею Митковною, донькою заможного київ. купця Митка Богдановича, родина якого майже вся (за винятком молодшого сина Федора) померла 1572. Цей шлюб відкрив йому шлях до багатства і слави, оскільки він успадкував майже все майно Митковичів. У шлюбі мав дев'ятеро дітей: сина **Федора** та доньок **Ганну**, **Марушу**, **Людмилу**, **Тетяну**, **Настасію**, **Федору**, **Олену**, **Богдану**. У 1570— 80-х рр. активно займався торгівлею, їздячи до Любліна (Польща). У цей же час щороку обирався райцею. Поступово став власником значної нерухомості в місті. Був ініціатором гучного суд. процесу серед. 1570-х рр. у справі заможного київ. міщанина Андрія Кошколдейовича, у результаті чого за безцінь купив у потерпілого два містечка. 1586 придбав с. Креничі (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.), після чого став іменуватися Ходикою-Креницьким, згодом — ще три села.

Королів. привілеєм від 27 березня 1589 на *вальному сеймі* у *Варшаві* київ. жителів Василя, Федора та **Івана** Ходик було визнано шляхтичами за військ. заслуги під час московсько-польс. кампанії (1578—81). 17 листопада 1609 Василь Ходика-Креницький отримав привілей на київ. скарбництво — титул земського урядника. На схилі життя його маєтності стали об'єктом зазіхань із боку впливових осіб — київ. земського судді Яна Аксака і краківського *каштеляна* кн. Януша *Острозького*, шляхтичів Юрія Рожиновського, Михайла та Костянтина Ратомських, які намагалися довести його незаконне шляхетське походження й відібрати всі маєтності. 16 вересня 1616 склав тестамент, в якому заповів поховати себе в Печерському монастирі, усе майно залишив синові Федорові.

Федір Ходика-Креницький, діставши чималу спадщину (2 містечка, 10 сіл, нерухомість у Києві), намагався її зберегти та захистити від сусідських зазіхань. Упродовж 1618—44 організовував часті наїзди на маєтки сусідньої *шляхти*, через що зажив собі лихої слави. 1633 отримав уряд черніг. *підстолія*. Був одружений із донькою Вацлава Садковського Анною. Мав доньку, яку віддав заміж за шляхтича Казимира Кульчевського, та синів **Францішка** і **Стефана** Креницьких. П. у 1641. Уся спадщина Ходиків-Креницьких виявилася втраченою під час *Національної революції 1648—1676*. Їхні нащадки змушені були залишити Київщину і шукати притулку далеко від своїх домівок. Маємо лише згадку про житомир. чашника **Стефана** Креницького (1691—1696) та **Олену**

Креницьку, яка відписала *Київському Братському Богоявленському монастирю* «креницький двір», що перебував навпроти того монастиря (1693).

Брат Василя Ходики-Креницького — Федір (див. Ф.*Ходика*) — зробив кар'єру в міськ. самоврядуванні. 1587—1601 був райцею київського *магістрату*. У 1580—90-х рр. активно займався торгівлею, їздячи до Любліна. Наприкінці 1612 отримав привілей на війтівство (див. *Війт*). Федір Ходика вперше був одружений з донькою *бурмистра* Андрія Кошколдейовича — Агрофеною (Богданою), від якої мав сина Івана; удруге — зі шляхтянкою Марією Шишчанкою, від якої мав четверо дітей: **Юзефа**, **Андрія**, **Марію** та **Анну**. У червні 1625 був страчений *козаками* біля м-ка *Трипілля*.

Сини Федора Ходики — Юзеф та Андрій, подібно до батька, пройшли всі сходинки у структурі органів міськ. самоврядування. У 1620-х рр. Юзеф обирався райцею, 1631 — *лендвійтом*. Привілеєм польс. короля *Владислава IV* Ваза від 28 березня 1633 йому було надано київ. війтівство. Помер у серед. 1641.

Андрій Ходика 1630 обирався старшим *лавником*, 1631—37 — райцею. Королів. привілеєм від 18 травня 1644 йому було надано київ. війтівство. Напередодні та в перші роки Нац. революції, виконуючи волю короля Владислава IV, переслідував у Києві осіб, підозрюваних у зв'язках з козаками. 1650 змушений був відректися від уряду й залишити місто. Із входженням військ польного гетьмана литовського кн. Я.*Радзивілла* до Києва 25 липня 1651 з'явився в місті, присягнув йому на вірність, але з відступом військ гетьмана 25 вересня 1651 назавжди залишив Київ. Відтоді прізвище Ходиків більше не згадувалося в місц. джерелах.

Літ.: *Антонович В.Б.* Киевские войты Ходыки: Эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI—XVII ст. В кн.: *Антонович В.Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995; *Білоус Н.О.* Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. К., 2008; *Її ж.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст. К., 2011.

Н.О. Білоус.

ХОДКЕ́ВИЧ Ян-Кароль (бл. 1560 — 24.09.1621) — держ. і військ. діяч *Речі Посполитої*, жмудський *староста* (із 1593), віленський *воєвода*, польний гетьман литовський (1600—05), великий гетьман литовський (1605—21), граф. Син жмудського старости графа Яна-Єроніма Ходкевича (1537—79) та Христини зі Зборовських. Представник стародавнього литовсько-білорус. роду, який походив від київ. боярина Ходки (за ін. даними, від литов. язичеського жерця Борейки). Рід Ходкевичів пов'язаний із Бєльськими, *Слуцькими* та ін. князівськими династіями. Онук Єроніма Ходкевича, брат якого Григорій, великий гетьман литовський, був покровителем друкарів І.*Федорова* та П.*Мстиславця* (сприяв у заснуванні ними друкарні у своїй маєтності Заблудові; нині місто Підляського воєводства, Польща). Закінчив єзуїтський колегіум у Вільні (нині м. *Вільнюс*). Здійснив ряд подорожей Зх. Європою. Наприкінці 16 ст. служив у каральних військах іспанського герцога Ф.Альби, які придушували голл. повстанців. Один із керівників карального війська, що придушувало повстання С.*Наливайка*. Учасник *рокошу* Зебжидовського (1607). Брав участь (разом із братом Олександром) у поході проти молдовсько-волоського господаря *Михая I* Хороброго (1600), польсько-швед. війні поч. 17 ст. в Прибалтиці. Особливо прославився Х. своєю перемогою над військами швед. короля Карла IX під Кірхгольмом (нині м. Саласпілс, Латвія; 27 вересня 1605), в результаті якої оволодів Ригою (нині столиця Латвії). Під час «Смутного часу» в Моск. д-ві здійснив походи на *Москву* (1611—12 і 1617—18), залучаючи до цих акцій і запороз. козаків. Був головнокомандуючим військами Речі Посполитої в *Хотинській війні 1621*, відіграв видатну роль у цій переможній кампанії. Помер наприкінці Хотинської війни, похований в *Острозі*, пізніше перепохований у *Млинові* та Великій Берестовиці (нині міськ. с-ще Гродненської обл., Білорусь). На свій кошт збудував ряд катол. костьолів і монастирів у Литві та Білорусі.

Я.-К. Ходкевич. Портрет роботи невідомого художника. 1621.

Був одружений із донькою подільського воєводи Софією з Мелецьких, а після її смерті 1618 — з Анною-Алоїзою з Острозьких, донькою волинського воєводи кн. Олександра Острозького. Мав синів і доньок.

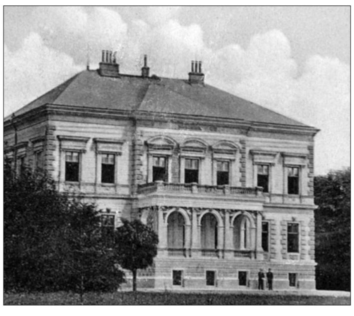
Літ.: *Чаропка В.* Уладары Вялікага княства. Мінск, 2002; *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. К., 2011.

Ю.А. Мицик.

ХО́ДОРІВ (попередня назва — Ходоростав, або Ходорів-Став) — місто Жидачівського р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Луг (прит. Дністра). Населення понад 9,8 тис. осіб (2011).

Уперше згаданий 1394. До кінця 17 ст. належав роду Ходоровських. У 15 ст. збудовано замок з укріпленнями. 1436 отримав *магдебурзьке право*. У 18 ст. Х. почав занепадати. Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до володінь австрійс. *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*).

1866 здано в експлуатацію залізницю *Львів—Чернівці*, яку було прокладено через Х. 1889 введено в дію залізничну лінію *Стрий—*

Ходорів. Замок-палац. Фрагмент поштівки початку 20 ст.

Х., яку 1897 продовжено до *Тернополя*. Х. став залізничним вузлом. Буд-во залізниці сприяло виникненню в місті пром. підпр-в (цегельно-черепичний, содовий, лісопильний, цукровий з-ди, мех. майстерня). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. діяли укр. просвітні орг-ції.

Через місяць після початку *Першої світової війни* Х. став ареною воєнних дій, які завдали місту великої шкоди. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належав Польщі. Від 1921 — у складі Бібрського пов. Львів. воєводства.

У вересні 1939 зайнятий Червоною армією. Від 1940 — місто районного значення, райцентр *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львів. обл.) УРСР. Від 30 червня 1941 до 27 липня 1944 окупований гітлерівцями, входив до складу *Генеральної губернії*. За роки окупації кількість населення міста скоротилася із 7 тис. до 3,3 тис. осіб, в основному за рахунок знищення єврейс. населення.

1962 створено з-д пральних машин. Від 1963 Х. — у складі Жидачівського р-ну Львівської обл.

У Х. народилися О.-М.*Бальцер*, письменник і дисидент І.Калинець.

Пам'ятки арх-ри: костьол Всіх Святих (1777—79), палац барона Козіма де Во з парком (2-га пол. 19 ст.).

Офіц. веб-сайт міста: http://www.hodoriv.org.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України (історичні мандрівки). Львів, 1997; *Пасічник М.* Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львів, 1998.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

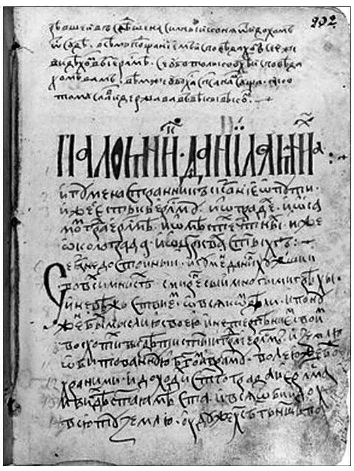
«ХÓДОРІВСЬКА ГРУ́ПА» — нелегальна антирад. диверсійно-терористична орг-ція, яка діяла в Ходорівському р-ні (розформований 1962, територія передана до складу Жидачівського р-ну) *Львівської області* 1960—61. Її організатори — робітник Ходорівського цукрокомбінату Теодор Дронь та працівник райспоживспілки Федір Проців — розглядали диверсійно-терористичні акції як єдино можливий засіб боротьби за незалежну Укр. д-ву. Виходячи із цього, вони не лише планували терористичні акти щодо колг. активістів, парт. і рад. працівників, знищення колг. майна, диверсії на залізниці, а й реально здійснили ряд підпалів на території Ходорівського р-ну. Викрита органами КДБ при РМ УРСР в грудні 1961. За вироком Львів. обласного суду 7 травня 1962 керівника Ф.Проціва було засуджено до смерті, ін. учасники орг-ції Т.Дронь, Й.Нагребний, М.Проців, М.Ханас, І.Щербицький, В.Капітоненко отримали від 5-ти до 13-ти років ув'язнення.

Літ.: *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998.

О.Г. Бажан.

«ХОЖДÉНІЄ ІГУ́МЕНА ДАНИЇЛА», «Житье и хожение Даниила, Руськыя земли игумена» — літ. твір поч. 12 ст. Написаний *Даниїлом Паломником*, який був, за припущенням істориків, *ігуменом* одного з монастирів Черніг. землі. Найдавніший із давньорус. творів, які належать до популярного жанру «хождєній». Зберігся більше ніж у ста списках 15—18 ст. Ще за життя автора було укладено кілька списків «Х.і.Д.», які мали незначні текстуальні розбіжності.

«Х.і.Д.» присвячено подорожі Даниїла до Палестини. Маршрут ігумена пролягав через *Константинополь*, Ефес (давнє місто на зх. узбережжі Малої Азії), Кіпр. У Палестині він більше року прожив у монастирі Святого Савви, відвідав більшість істор. міст Святої Землі. Зустрічався з Єрусалимським королем Балдуїном І, супроводжував учасників хрестового походу на Дамаск (нині столиця Сирії). «Х.і.Д.» містить низку біблійних та апокрифічних легенд. Автор «Х.і.Д.» правив служби за рус. князів та бояр, імена кількох із них наведені у творі. Окремі історики вбачають у списку давньоруських князів у Даниїла певний ієрархічний порядок, який відбиває систему старійшинства столів у *Київській Русі.*

«Хождение игумена Даниила». Список останньої третини 15 ст. Аркуш.

Вид.: Путешествие игумена Даниила по Святой Земле в начале XII в. (1113—1115). СПб., 1864; Хождение игумена Даниила. В кн.: Памятники литературы Древней Руси, XII век. М., 1978.

Літ.: *Веневитинов М.* Хождение игумена Даниила в святую землю в начале XII в. В кн.: Летопись занятий Археографической комиссии за 1876—1877 г., вып. 7. СПб., 1884; *Данилов В.В.* К характеристике «Хождения» игумена Даниила. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР, т. 10. М.—Л., 1954; *Янин В.Л.* Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила». Там само, т. 16. М.—Л., 1960; *Творогов О.В.* Даниил. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в. Л., 1987.

А.Г. Плахонін.

ХОЗА́РИ (давньорус. Козаре, грец. Χαζαροι, лат. Chazari, араб. Хазар) — тюркомовний кочовий народ Сх. Європи 6—11 ст. Докладної інформації джерел про походження Х. немає, припускають їхній зв'язок з тюркськими та телеськими племенами Центр. Азії. Перша вірогідна згадка про появу Х. у Європі належить до періоду 558—65 (Псевдозахарія), більш ранні — анахронічні. По-

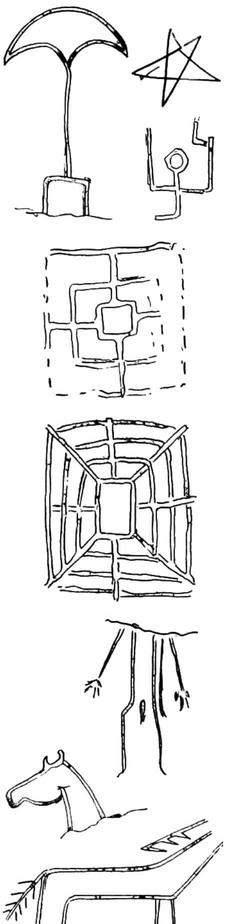

Хозарський каганат. Новопокровський могильник. Фрагменти шаблі. Залізо. Середина — друга половина 8 ст.

Хозарський каганат. Глиняна фляга (кримський імпорт) з рунічним написом. Знайдена біля станиці Крив'янська Ростовської області РФ. Зберігається у Новочеркаському музеї історії козацтва (РФ).

Хозарський каганат. Верхній Салтів. Амулет у вигляді вершника. Бронза. 9 ст.

Хозарський каганат. Саркел. Графіті на цеглинах.

чатково Х. входили до складу *Тюркського каганату* та Західнотюркського каганату, складаючи осн. силу у воєнних операціях тюрків на Пн. Кавказі та в Закавказзі. Після утворення окремого *Хозарського каганату* (630—34) перетворилися на панівний кочовий народ Сх. Європи, яким залишалися до 969.

Виділення археол. ознак Х. серед поліетнічних пам'яток перещепинської к-ри 7 — поч. 8 ст. та *салтівсько-маяцької культури* серед. 8 — 10 ст. залишається предметом дискусії. З найбільшою імовірністю власне Х. залишили підкурганні поховання 8 ст. типу Соколовської Балки. Вони належали кочовикам монголоїдного антропологічного типу, які користувалися тюркським рунічним письмом донського алфавіту (не дешифроване). У 9 ст. відбулися седентаризація (перехід до осілого способу життя) кочових Х., їхній перехід до відгінного скотарства та концентрація в міських поселеннях Хозарії, про що свідчить повне зникнення курганних поховань у серед. 9 — 1-й пол. 10 ст.

Після розгрому каганату військами київ. кн. *Святослава Ігоровича* 965—69 степи Сх. Європи потрапили під контроль *печенігі*в та огузів (*торків*), тоді як до Русі відійшли хозар. міста Саркел (Біла Вежа; давнє місто на Дону; нині затоплене водами Цимлянського водосховища) й Таматарха (*Тмуторокань*). 1022—24 тмутороканські Х. взяли участь у поході тмутороканського кн. *Мстислава Володимировича* на Русь (див. *Лиственська битва 1024*); останні ж згадки в *«Повісті временних літ»* про Х. у Тмуторокані відносяться до 1079 та 1083. Рештки прикаспійських Х. у числі 3 тис. родин, тікаючи від вторгнення *половців*, 1064 зайняли покинуте м. Кахтан (давнє місто в Дагестані). Подібна доля чекала й на мешканців Білої Вежі, які 1117 евакуювалися на Переяславщину.

Прямих нащадків Х. не лишилося, проте до таких у літературі часто відносять східноєвроп. євреїв та *караїмів*, спираючись на факт сповідування *іудаїзму* верхівкою Х. у 2-й пол. 9 — 10 ст. У творах 17—18 ст. Х. також називаються предками козаків, підставою для чого виступає лише фонетична подібність назв. (Див. *Хозарські міфи*, *Хозарський козацький міф*.)

Літ.: *Dunlop D.M.* The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954; *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962 (перевид. — СПб., 2002); *Golden P.B.* Khazar studies: an historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, vol. 1. Budapest, 1980; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990; *Плетнева С.А.* Очерки хазарской археологии. М., 1999; *Голден П.* Достижения и перспективы хазарских исследований. В кн.: Хазары. Иерусалим—М., 2005; *Комар О.В.* Хозари та уйгури (нотатки до «телеської» версії походження хозар). В кн.: Надчорномор'я: Студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.). К., 2008.

О.В. Комар.

ХОЗА́РСЬКИЙ КАГАНА́Т — ранньодерж. об'єднання кочовиків півдня Сх. Європи 7—10 ст. Утворений 630—34 на базі зх. уділу Західнотюркського каганату (див. *Тюркський каганат*) під час усобиці в цій д-ві; на чолі Х.к. став представник тюркської каганської династії Ашина. Провідну роль у Х.к. відігравало плем'я *хозар*, проте в 7 ст. ще зберігалося усвідомлення каганату як д-ви тюрків (за походженням правлячої династії).

Х.к. успадкував складну етнічну структуру, в якій уже початково більшість становили підкорені тюрками й хозарами кочові племена (булгари, берсили, савіри та ін.) й осілі народи Пн. Кавказу. Ця диспропорція поглибилася після масштабної експансії каганату 7—8 ст. в зх. та пн. напрямках, внаслідок якої до складу данників було долучено мешканців Криму, слов'ян лісостепу Подніпров'я і Подоння (*полян*, *сіверян*, *радимичів* і *в'ятичів*), частину фіно-угор. народів Середнього Поволжя. У 9—10 ст. до числа підданих народів долучилися *угри* і *печеніги*. В епоху найбільшого розквіту каганат охоплював територію від Заволжя на сході до басейну Пд. Бугу на заході та від Пн. Кавказу і Криму на півдні до Верхнього Подоння і Середнього Поволжя на півночі.

Політ. центр каганату на ранньому (кочовому) етапі переміщувався в залежності від обставин зі зміною ставки *кагана*. У числі таких джерел називають прикаспійські міста Баланджар, Самандар, ал-Байда. У 740—50-х рр. ставкою кагана Вірхора була *Керч*. У 9 ст. постійною столицею каганату стало м. *Ітиль* (Атиль) у пониззі Волги.

Управління підлеглими областями й народами здійснювалося в різний спосіб: через призначення постійних намісників-тудунів (часом із військ. гарнізонами); наданням правителям залежних народів тюркського титулу ельтебера з покладанням на них адміністративних функцій; обкладанням *даниною* зі спорадичним її збиранням без втручання у внутрішні порядки племен.

Соціальна структура власне хозар. сусп-ва на ранньому етапі (7—8 ст.) повторювала тюркську: каган (верховний володар «народженої Небом» династії), джабгу (брат або дядько кагана), шади (принци), беги (голови родів), тудуни (намісники), ельтебери (вожді залежних племен), тархани (знать), чорний народ. У 9 ст. в кагана з'явився співправитель — бег, який після прийняття *іудаїзму* (861) і значної усобиці в Х.к. став фактичним правителем держави (царем) при збереженні символічної виборної посади кагана в якості «сакрального царя», важливої для язичницької частини населення каганату.

Після реліг. диспуту 861, в якому взяв участь Константин Філософ (див. *Кирило та Мефодій*), «цар» (бег) здійснив спробу навернути хозар в іудаїзм, що збіглося з повстанням частини хозар. Відомі з джерел як кабари (кавари), повсталі хозари приєдналися до союзу семи племен угрів у Пн. Причорномор'ї. Джерела містять різні версії прийняття іудаїзму самим бегом, які різняться і в хронології — від серед. 8 ст. до 1-ї пол. 10 ст. Ступінь поширення іудаїзму в каганаті не дають змоги оцінити ні писемні, ні археол. джерела, що, очевидно, свідчить про охоплення цією релігією лише політ. верхівки хозар. Більш виразно археологія фіксує побутування в Хозарії *християнства* (Крим і Пн. Кавказ) та *ісламу* (Волзька Булгарія

(див. *Болгари волзькі*) та степове Подонеччя) при домінуванні язичницького поховального обряду. Писемні пам'ятки з території каганату представлені грец. епіграфічними написами та графіті рунічними донським і кубанським алфавітами; слідів використання єврейс. письма наразі не виділено.

Гол. зовнішньополіт. векторами Х.к. 7 — 1-ї пол. 9 ст. були протистояння з арабами на Пн. Кавказі та Закавказзі при союзних стосунках із *Візантією*, що періодично скріплювалися династичними шлюбами (630, бл. 700, 732); 838—39 візант. інженери збудували для хозар фортецю Саркел (див. також *Петрона Каматір*). Із серед. 9 ст. вектори змінилися, і Х.к. увійшов у фазу протистояння з *Київською Руссю*, Візантією, печенігами та огузами (*торками*).

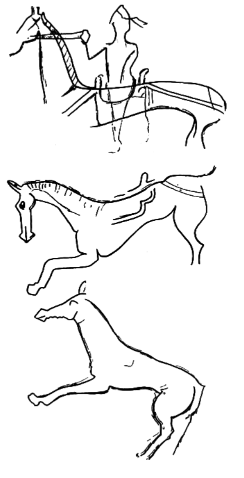
Археол. еквівалентом раннього Х.к. виступає степова перещепинська к-ра (2-га пол. 7 ст. — 1-ша третина 8 ст.), що поєднує пам'ятки кочовиків та аланські гончарні осередки типу Канцирка. Наступний етап (серед. 8 — 10 ст.) репрезентує *салтівсько-маяцька культура*, представлена переважно пам'ятками осілого та напівосілого населення. Попри традиційне використання терміна «культура» археол. пам'ятки даного періоду з території каганату не утворюють єдиного культ. простору, характерного для уніфікованої д-ви, складаючи великі локальні варіанти і самостійні культ. типи в рамках культурно-істор. спільності. Високу інтегрованість виказують пам'ятки Подоння, Пн. Прикубання, раннього етапу Волзької Булгарії та частини Криму, тоді як на Пн. Кавказі, у слов'ян. лісостепу та фіно-угор. лісовому Поволжі спостерігаються лише окремі елементи салтівського впливу у сфері престижних елементів к-ри (озброєння і спорядження коня, деталі поясів, прикраси, лощений гончарний посуд) при збереженні місц. специфіки. Найбільша концентрація укріплених поселень 8—10 ст. відзначена в лісостеповому Подонні, однак власне містами джерела називають лише міські поселення Криму (Керч), Таматархи (*Фанагорія*, Таматарха/*Тмутороканъ*), Дагестанського Прикаспію, а також степові Саркел й Ітиль.

Розвинутість Хозар. д-ви дослідники оцінювали суперечливо: від примітивного вождівства з паразитичною економікою до кочової імперії з містами і роллю торг. посередника між Сходом і Заходом. Попри обмеженість відомостей про адм. апарат каганату і його внутр. устрій, є достатньо підстав вважати Х.к. найбільш стабільним і найдовше функціонуючим кочівницьким держ. утворенням Сх. Європи доби середньовіччя, яке припинило своє існування лише після розгрому осн. хозар. центрів київським кн. *Святославом Ігоровичем* 965—69.

Літ.: *Dunlop D.M.* History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954; *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962 (перевид. — СПб., 2002); *Плетнева С.А.* От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура: Материалы и исследования по археологии СССР, № 142. М., 1967; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990; *Кызласов И.Л.* Рунические письменности евразийских степей. М., 1994; *Флерова В.Е.* Граффити Хазарии. М., 1997; *Плетнева С.А.* Очерки хазарской археологии. М., 1999; *Цукерман К.* О происхождении двоевластия у хазар и обстоятельствах их обращения в иудаизм. «Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии» (Симферополь), 2002, вып. 9; *Комар А.В.* Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. В кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 5. Донецк, 2006; *Його ж.* Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе. В кн.: Дьнєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. К., 2008; *Виноградов А.Ю., Комар А.В.* Строительная надпись хагана и тудуна из Горного Крыма: republicatio et reconsideratio. В

Хозарський каганат. Маяцьке городище. Графіті на каменях.

Хозарський каганат. Вознесенський поминальний комплекс. Стремена. Залізо. Початок 8 ст.

кн.: Хазары: миф и история. М.— Иерусалим, 2010; *Флеров В.С.* «Города» и «замки» Хазарского каганата: археологическая реальность. М., 2010; *Калинина Т.М.* Хазарское государство — кочевая империя? (по сведениям письменных памятников). В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы: 2010. М., 2012.

О.В. Комар.

ХОЗА́РСЬКИЙ КОЗА́ЦЬКИЙ МІФ — один із *хозарських міфів*, створений ідеологами *козацтва українського*.

В основі Х.к.м. лежить уявлення про походження нобілітету від окремого войовничого народу, який підкорив місц. мешканців. Такі міфи були притаманні багатьом європ. країнам, однак у Центрально-Сх. Європі, на відміну від Зх. Європи, вони відіграли визначальну роль у посиленні сусп. ролі нобілітету та легітимації його виняткових соціально-екон. прав. До найвідомішого з них належала ідеологема, згідно з якою предками річпосполитської *шляхти* були войовничі *сармати*.

В інтелектуальному середовищі *Гетьманщини* Х.к.м. належав до найбільш значимих варіантів переробки сарматської ідеї (див. *Сарматизм*) для укр. потреб. Ідея хозар. походження козаків узята з польс. традиції історіописання і фіксується з 1670-х рр.: І.*Ґалятовський* у «Скарбниці потребній» (1676) вказував, що козаки «названі від козарів», посилаючись на «Хроніку» М.*Стрийковського*. Та ж ідея міститься в короткій редакції літопису Г.*Граб'янки*.

У найпопулярнішому в Гетьманщині творі церк. історіописання — «*Синопсисі*» (1674) — зазначалося, що відомості літописців про «козар» непевні; незважаючи на це, їх зараховано до предків рус./укр. народу. Ідея походження козацтва від «хозар» використана також у *«Четьї-Мінеях» Димитрія Ростовського* (1700). У наступні десятиліття Х.к.м. найбільш повно представлений у світському історіописанні Гетьманщини, зокрема у преамбулі *«Пактів та конституцій законів і вольностей Війська Запорозького» 1710*, де козацтво виводилося від «народу сміливого стародавнього козацького, який попередньо називався козарським». Про значимість «козар/хозар» свідчить те, що сам імператор Візантії одружив свого сина з «донькою кагана, тобто князя козарського». Однак за «неправди та беззаконня» Бог покарав цей народ «Руїною», а потім віддав під владу польських королів, з якої його визволив Б.*Хмельницький*. У «повній» редак-

ції літопису Г.Граб'янки (створена не раніше 1718) механічно об'єднано походження козацтва від скіфів та хозар. Елементи Х.к.м. наявні в літописі С.*Величка* (1718—22), «*Короткому описі Малоросії*» (1734), «Розмові Малоросії з Великоросією» С.*Дівовича* (1762) та в «*Історії Русів*» (кінець 18 — поч. 19 ст.).

Х.к.м. був структурним елементом укр./малорос. ідеї, покликаної легітимізувати автономну владу, статус та багатство *еліти*, однак у зв'язку з невдачею реалізації проекту сильної Гетьманщини редукувався до однієї з версій походження козацтва.

Літ.: *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe: Native nobilities and foreign Absolutism, 1500—1715. Kingston—Montreal, 1986; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Момрик А.* Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів (до постановки проблеми). «Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей», 1998, т. 5; *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce: rozkwit—upadek—relikty. Poznań, 1998; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2001; *Струкевич О.* Політикокультурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). К., 2002; *Plokhy S.* Tsars and Cossacks: A study of Iconography. Cambridge, Massachusetts, 2002; *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К., 2005; *Ulewicz T.* Sarmacja: Studium z problematyki słowianskiej XV i XVI w.: Zagadnienie sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej. Kraków, 2006; *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. К., 2010; *Kononenko W.* Konstytucja Filipa Orlika 1710 r. w kontekście mysli politycznej Europy Środkowej w XVIII wieku. В кн.: Materiały II Konferencji stypendystów Programu Stypendialnego Rządu Polskiego dla Młodych Naukowców, 11 maja 2011. Warszawa, 2011.

В.П. Кононенко.

ХОЗА́РСЬКІ МІ́ФИ — уявлення про *хозар* і *Хозарський каганат*, спотворені заради ідеологічних і політ. міркувань.

Міфологізація хозар. історії почалася незабаром після падіння Хозар. каганату. В «*Повісті временних літ*» хозар. іудеї згадані у повчальному контексті в сюжеті про вибір віри київ. кн. *Володимиром Святославичем*. 1141 історію про іудаїзацію хозар для доказу переваги *іудаїзму* над ін. релігіями у творі «Кітаб аль-Хазарі» використав єврейс. філософ і екзегет Єгуда Галеві. У 16 ст. сюжет про незалежну хозарсько-єврейс. д-ву використав Ісаак Акріш.

Перші свідчення про використання історії хозар з політ. метою містяться у працях ідеологів *козацтва українського* (див. *Хозарський козацький міф*).

У 19—21 ст. походження від хозар приписували східноєвроп. *караїмам*, *кримчакам*, евреям-*ашкеназі*, кумикам, чувашам, угорцям, татарам-мішарям, чеченцям, горянам Пн. Кавказу, *бродникам*, *донським козакам*, гірським євреям, казахам. У 19 ст. хозар. тему використав А.*Фіркович*, який на підставі сфальсифікованих джерел намагався довести, що хозари навернулися в караїмську версію іудаїзму. 1896 про походження східноєвроп. караїмів від тюрків-хозар заявив караїмський сходознавець С.Шапшал. У 20 ст. теорію С.Шапшала підтримали караїмські автори А.Зайончковський, О.Мардкович, С.Шишман, Ю.Полканов, С.Кушуль, М.Сарач та ін. Визнання караїмів нащадками тюрків-хозар врятувало караїмську громаду від знищення під час *Голокосту*.

Паралельно розвивається теорія про походження євреїв-ашкеназі від хозар (К.Нойманн, К.Іков, М.Гумплович, І.Шиппер, А.Кестлер та ін.). Цю теорію використовують як ізраїл. єврейс. вчені (А.Поляк, П.Векслер, Ш.Занд), так і супротивники існування д-ви Ізраїль.

Після *Другої світової війни* про походження від хозар заявили крим. тюркомовні євреї-кримчаки. Особливо активно кримчацька хозар. теорія стала розвиватися в умовах антиєврейс. і антисіоністських переслідувань в *СРСР* у 1950—80-х рр. Після 1991 на хозар. походженні кримчаків продовжують наполягати лідери громади (Б.Ачкіназі, Д.Ребі та ін.). Своєрідно використовують хозар. тему пантюркісти. У більшості публікацій турец. авторів (Решит Саффет Бей, Ш.Кузгун та ін.) хозар та їхніх нащадків-караїмів вважають невід'ємною частиною тюркської цивілізації.

У Росії на поч. 20 ст. журналіст О.Селянінов писав про приховану єврейс. загрозу і наводив як приклад Хозар. д-ву, яка впала з вини євреїв. У СРСР після II світ. війни Хозар. каганат почали подавати як «паразитичну» феод. д-ву, яка загарбала слов'ян. землі й експлуатувала слов'ян. землеробів (Б.*Рибаков*). Наприкінці 1940-х — на поч. 1950-х рр. почалася ідеологічна кампанія проти М.*Артамонова*, якого звинуватили у тому, що він не демонструє у своїх працях хижацький характер Хозар. каганату. Хозар. тему активно розвивав у своїх працях євразієць Л.Гумільов, який висунув теорію про «єврейсько-хозарську химеру»: нібито Хозарія була д-вою, реальними правителями якої були євреї, незважаючи на те, що більшість підданих становили тюрки.

У країнах *Співдружності Незалежних Держав* сучасні по-антисемітському налаштовані автори розвинули теорію «трьох Хозарій»: «перша» існувала в середньовіччя, «другою» був СРСР до кінця 1920-х рр., «третя» — це сучасна пострадянська Росія, якою керують масони та євреї (праці Е.Ходоса, Т.Грачової, В.Кожинова та ін.).

Хозари фігурують у худож. літературі (О.*Пушкін*, Ш.Черніховський, З.Шахнович, М.Крюгер (Д.Брандт), М.Павич, М.Хальтер, Д.Биков та ін.) та відомих істор. фальсифікатах 19—20 ст. («Маджаліський документ», «*Велесова книга*», «Історія Джагфара»).

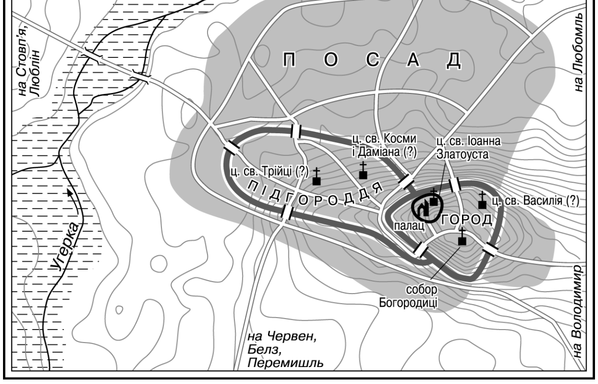
Літ.: *Кизилов М., Михайлова Д.* Хазары и хазарский каганат в европейских националистических идеологиях и политически ориентированной научно-исследовательской литературе. «Хазарский альманах», 2004, т. 3; *Шнирельман В.А.* «Свирепые хазары» и российские писатели: история взаимоотношений (заметки о «народном хазароведении»). В кн.: Хазары / Khazars: Евреи и славяне / Jews and Slavs, т. 16. М., 2005; *Ходос Э.* У края могилы, или Дикие хазарские пляски. Х., 2006; *Грачева Т.* Невидимая Хазария. Рязань, 2009; *Фиалкова Л.* «Хазарский код» в современной прозе. В кн.: Хазары: миф и история. М.—Иерусалим, 2010; *Ходос Э.* Триумф Хазарии. Х., 2011; *Шнирельман В.А.* Хазарский миф: идеология политического радикализма в России и ее истоки. М., 2012.

М.Б. Кизилов.

ХОЛМ (Хелм; польс. Chełm) — місто на правах повіту і повітовий центр Люблінського воєводства Польщі. Розташов. на р. Угерка (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли) за 20 км від українсько-польс. держ. кордону. Населення

67,5 тис. осіб (2010). Істор. центр *Холмщини*.

Х. заснував князь (від 1253 — король) Данило Романович (*Данило Галицький*) на пн.-зх. периферії Володимирського князівства (див. також *Волинське князівство*). Наприкінці 1220-х рр., князюючи у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), він з нез'ясованих причин покинув свою першу столицю й перебрався до *Угровська*. За повідомленням *Галицько-Волинського літопису* (під 1269), в угровський період біографії на одному з полювань князь уподобав місце «лісно і красно» на Холмському пагорбі й дав обітницю своєму покровителеві св. Іоанну Златоусту спорудити тут церкву на його честь. Заснування міста, вочевидь, припадає на 1230-ті рр. Спершу закладено «градец мал», проте вже незабаром його змінив «іний град», який не змогли захопити війська *Батия* під час *монголо-татарської навали*. Від кінця 1230-х рр. Данило Романович досить регулярно перебував у новозаснованому місті як новому центрі своїх володінь. Імовірно, на поч. 1240-х рр. до Х. з Угровська перевели єпископську кафедру й саме тоді в місті спорудили першу в східноєвроп. регіоні мурована княжу резиденцію з вежею (знизу мурованою, а зверху дерев'яною). Тоді ж, очевидно, в ансамблі *дитинця* збудовано церкву Святого Іоанна Златоуста, а неподалік від резиденції — собор Пресвятої Богородиці (у пізнішій традиції — Різдва Пресвятої Богородиці) та церкву Святих Кузьми і Дем'яна. Замкова церква і собор засвідчені як чинні вже восени 1253. Водночас у найближчій околиці Х. споруджено муровані вежі в Білавині та Стовпі (*Стовп'ї*) з комплексами дерев'яної забудови, а неподалік від останнього — невелику муровану Спаську церкву (імовірно, храм заміського монастиря — резиденції холмського владики).

ХОЛМ. XIII ст.

Часи Данила Романовича стали періодом найбільшого піднесення міста. Поява й стрімке піднесення Х. в серед. 13 ст. — виняткове явище початкового періоду монгол. присутності у Сх. Європі.

1256 (можливо 1255 або 1257) Х. згорів і незабаром був відновлений разом зі знищеними храмами. Пожежа збіглася з новим монгол. наступом, який започаткував кризу останніх років правління Данила Романовича. Він помер 1264 та був похований у холмському соборі. Після короткого князювання в Х. *Шварна Даниловича* (п. 1269) місто перейшло до його брата — *Льва Даниловича*, який правив у Львові й саме його зробив центром своїх володінь. За таких обставин Х. вступив у період занепаду й уже ніколи не піднявся за своїм значенням до колиш. рівня. Х. нічим не виділився і за останніх Романовичів. З утворенням *Галицької митрополії* (1303) Холмське єпископство відійшло в її підпорядкування. З припиненням галицько-волин. династії Х. опинився серед тих територій «галицької» спадщини, які на кілька десятиліть стали об'єктом литовсько-польс. суперництва й на кінець 14 ст. відійшли до *Королівства Польського*. За часів недовготривалої угорсько-польс. унії 1375 в Х. утворено лат. єпископську кафедру, проте вона не втрималася в місті, й після кількох його пожеж єпископську резиденцію було перенесено до Красностава (нині м. Красниcтав Люблінського воєводства, Польща; остаточно — 1494). З поширенням на приєднаних до Польщі галицько-волинських теренах польс. адм. системи Х. став центром *повіту* й резиденцією *гродського суду* і *земського суду* та центром *Холмської землі Руського воєводства*. 1392 місто отримало *магдебурзьке право*. За *люстрацією* 1564, Х. мав тільки 100 будинків у межах міських укріплень і 148 на передмістях (і ще кілька вилучених з-під міської юрисдикції). Дійшло навіть до ліквідації після пожежі 1578 місц. домініканського монастиря: його територію перейняла єврейс. громада й вибудувала на ній синагогу.

На Берестейському церк. соборі 1596 (див. *Берестейська церковна унія 1596*) холмський єпископ Діонісій (Збируйський) обрав сторону прихильників унії з Римом, унаслідок чого *єпархія* поділилася на унійну та православну й розпочалися взаємні конфлікти. У 1640-х рр. загострилося протистояння унійної спільноти з католиками. За таких умов у пошуках опори започатковано шанування *Холмської ікони Богородиці* як чудотворної. У 18 ст. в Х. пожвавилося унійне церк. життя, про що свідчить поява ансамблю греко-катол. єпископства на Замковій горі. Тоді зруйнували перебудований у 1630-х рр. княжий собор серед. 13 ст. й на його місці за проектом архіт. П.Фонтана 1736—57 спорудили нову будівлю у формах європ. *бароко*, поруч — єпископську резиденцію (1711—30), а біля підніжжя Замкової гори — церкву Святого Миколая (1721—27) з духовною семінарією (1769—1800). П.Фонтана проектував також костьоли монастирів піярів (1753—63) при давніших монастиреві й колегії (1720—26) та реформатів (1727—50).

1793 Х. на короткий час став столицею новоутвореного воєводства. Наприкінці століття в Х. було бл. 2500 жителів. За 3-м поділом *Речі Посполитої* 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Х. відійшов до володінь австрійських *Габсбургів*, 1809 — до новоутвореного *Варшавського князівства*, а 1815 — до *Царства Польського* у складі Рос. імперії. 1809 Холмське катол. єпископство приєднано до Люблінського. За рос. часів Х. став центром повіту утвореної 1837 Люблінської губ., 1905 — центром Холмської правосл. єпархії, а 1912 — *Холмської губернії*.

Х. був одним з осередків *польського повстання 1863—1864*. Після цього розпочалася посилена *русифікація*, в ході якої 1875 ліквідовано греко-катол. єпископство. До Х. із «внутрішньоросійських» губерній переселяли чиновників і викладачів; так, зокрема, тут опинилася родина

Грушевських, в якій 1866 народився М.*Грушевський.*

1877 місто отримало залізничне сполучення. На 1897 в Х. мешкало 18,5 тис. осіб, із них 65 % — євреї, 22 % — римо-католики (поляки), 12 % — православні (українці та росіяни), 1 % — протестанти (німці).

У ході *Першої світової війни* Х. 18 (5) серпня 1915 окупували нім. війська. У жовтні 1915 місто ввійшло в зону австро-угор. окупації. За *Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* Х. мав відійти до *Української Народної Республіки*, але австро-угор. цивільні окупаційні власті не допустили до міста комісара *Української Держави* (як правонаступниці УНР) з його адміністрацією. Водночас вони підтримували місцеві польс. сили, активізація яких привела до включення Холмщини до відновленої в листопаді 1918 Польс. д-ви. За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* Х. (як і вся Холмщина) відійшов до Польщі. Місто входило до Люблінського воєводства.

За міжвоєнний період населення Х. збільшилося з 23 тис. осіб (1921) до 29 тис. (1939). Місто зберігало свій поліетнічний характер, але серед мешканців значно збільшилася частка поляків: у 1921 р. 52 % населення становили євреї, 41 % — римо-католики (поляки), 6 % — православні (українці). При цьому місто, попри політику *полонізації* (у рамках якої 1919 собор з резиденцією єпископів і прилеглою забудовою передано римо-католикам), відігравало роль центру укр. життя Холмщини (куди повернулося виселене 1915 укр. населення, нац. свідомість якого немало зросла під впливом укр. відродження). У червні 1921 в Х. проведено 1-й Укр. нар. з’їзд Холмщини і Підляшшя. Х. став осередком культурно-освіт. товариства «Рідна хата», видавалися укр. газети («Наше життя»), календарі. Зі зміною політики польс. властей щодо українців від кінця 1920-х рр. посилився тиск на укр. спільноту, який у 1930-х рр. переріс у спрямовану на денаціоналізацію відкриту офіц. антиукр. кампанію, вершиною якої стало планомірне нищення церков на Холмщині 1937—38.

З початком *Другої світової війни* внаслідок наступу рад. військ від 25 вересня до 7 жовтня 1939 Х. перебував у рад. зоні окупації, а 9 жовтня опинився в нім. зоні окупації і увійшов до *Генеральної губернії* як частина Люблінського дистрикту. Було відновлено автокефалію *Польської православної церкви* й Холмську єпархію на чолі з архієпископом Іларіоном (*Огієнком*; від 1944 — митрополит). 19 травня 1940 їй повернуто собор Різдва Пресвятої Богородиці.

22 липня 1944 Х. зайняли рад. війська, 26 липня тут опубліковано маніфест польс. прорад. уряду — Польс. к-ту нац. порятунку. Наступним його маніфестом від православних відібрано собор і передано католикам. У вересні 1944 встановлено тимчасовий кордон між новоутвореною Польс. Нар. Республікою та УРСР у складі *СРСР*, при проведенні якого Х. опинився на території Польщі.

Після завершення II світ. війни внаслідок *Голокосту* й виселення українців до УРСР та на передані Польщі нім. землі Х. став практично моноетнічним (польським) містом. У Х. проживала тільки невелика група українців. Із правосл. храмів у місті залишилася одинока церква Святого Іоанна Богослова. 1956 власті дозволили діяльність *Українського суспільно-культурного товариства.*

Від 1975 Х. став центром воєводства, а після адм. реформи 1998 — центром повіту Люблінського воєводства. В останні десятиліття Х. як одне з невеликих провінційних міст розвивався мало; протягом 1970—2010 населення зросло тільки на 3,5 тис. осіб. 1989 відновлено правосл. єпископську кафедру як Люблінсько-Холмську. З поч. 1990-х рр. змінилася традиційна відверта антиукр. політика польс. властей, хоча укр. минуле Х. та його істор. регіону надалі послідовно замовчувалося. Лише від 2011 розпочалися систематичні археол. дослідження резиденції кн. Данила Романовича в Х. (матеріали ще не опубліковано).

У Х. діє Холмський музей, в якому є невелика колекція укр. церк. мист-ва (ікони, декоративне різьблення, стародруки), які походять здебільшого з давнього

Холм. Церква Різдва Богородиці. Фото 2006.

Церковно-археол. музею Холмського правосл. братства Різдва Богородиці (значна частина музейної колекції 1944 перевезена в Україну і зберігається в *Києво-Печерському національному історико-культурному заповіднику*).

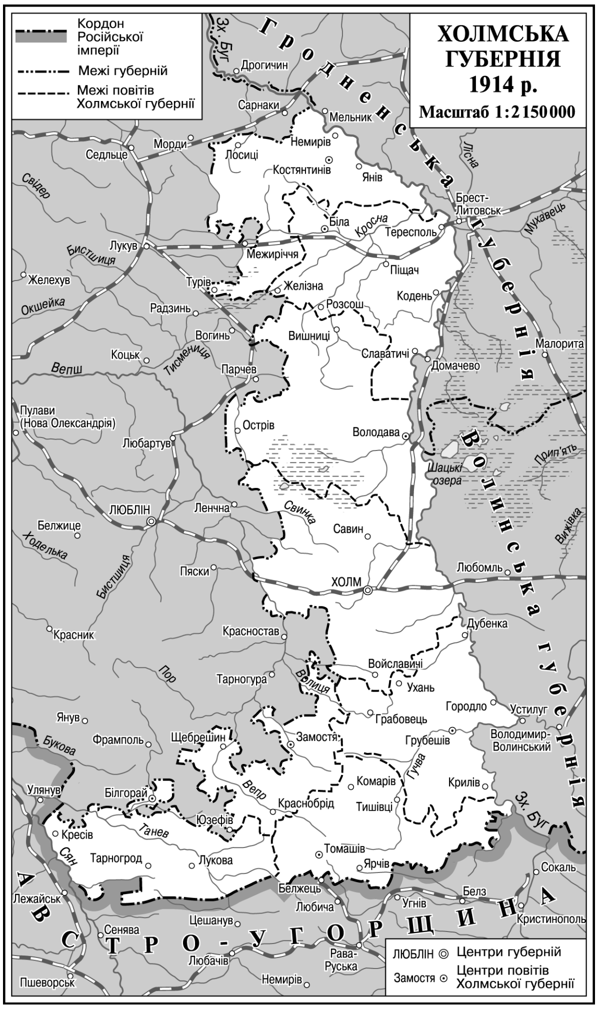
Найважливіші пам’ятки Х.: залишки археологічно дослідженої 2010—12 резиденції кн. Данила Романовича, церква Святого Миколая з унійною духовною семінарією, собор Різдва Пресвятої Богородиці (від 1944 — кафедральний костьол), ансамбль будівель давньої єпископської резиденції та монастиря василіан при ній, костьол Розіслання Апостолів (колиш. монастирський ордену піярів), будинок, в якому народився М.Грушевський, могила П.*Пилипчука.*

Літ.: *Кордуба М.* Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941; *Храпливий Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя: новіші часи. Вінніпег, 1968; *Zimmer B.* Miasto Chełm: Zarys historyczny. Kraków, 1974; *Gil A.* Prawosławna eparchia chelmska do 1596 r.: Archiwum Chełmskie, t. 3. Lublin—Chełm, 1999; *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці: Історичні та культурологічні студії, т. 1. Львів, 2001; *Gil A.* Chełmska diecezja unicka 1596—1810. Lublin, 2005; *Слободян В.* Церкви Холмської єпархії. Львів, 2005.

В.С. Александрович.

ХО́ЛМСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця Рос. імперії. Створена 4 травня 1912 за законом «Об образовании из восточных частей Люблинской и Седлецкой губерний особой Холмской губернии, с изъятием её из управления варшавского генерал-губернатора», ухваленим 3-ю Держ. думою Рос. імперії, який 23 червня 1912 був затверджений рос. імп. *Миколою II.* Виділенню Х.г.

із *Царства Польського* (Привіслінського краю) передувала політ. боротьба й інтенсивна полеміка протягом 1909—12 у 3-й Держ. думі Рос. імперії між противниками та прихильниками реалізації цього проекту, зокрема в «холмській» підкомісії, що входила до Комісії законодавчих ініціатив. Вважають, що ініціатором цього проекту був холмський і люблінський єпископ *Євлогій* (Георгієвський). За підтримки монархістів, *октябристів* та поміркованих правих Євлогій (Георгієвський) організував поїздку депутатів 3-ї Держ. думи (В.*Бобринський*, М.Львов та ін.) і кореспондентів часописів «Речь» та «Новое время» на *Холмщину* та *Підляшшя*. Одночасно в рос. пресі була розгорнута широка агітаційна кампанія за виокремлення Холмщини та Підляшшя (Холмської, Забузької Русі) із Царства Польського. 1908—09 на замовлення прихильників холмського проекту професор Варшавського ун-ту В.*Францев* опублікував етногр. студії, які були використані для просторової локалізації Х.г. У тодішній польс. публіцистиці виділення Х.г. було оцінено як «четвертий поділ Польщі». В укр. суспільно-політ. думці Холмщина переважно розглядалася як укр. етнічна територія.

Офіц. відкриття губернії відбулося 8 вересня 1913. Територіальну основу Х.г. склали землі сх. частини Люблінської та Седлецької губерній (Підляшшя та Холмщина). Х.г. поділялася на 8 *повітів*: Білгорайський, Більський, Володавський, Грубешівський, Замостенський, Костянтинівський, Томашівський та Холмський. Територія Х.г. складала понад 10,4 тис. км^2, а населення налічувало 703 тис. осіб (1909), з яких 52 % були українцями. Адм. центром Х.г. був *Холм*. Х.г. підпорядковувалася безпосередньо міністру внутр. справ Рос. імперії, а освітні й суд. установи — відповідно Київ. навч. округу та Київ. суд. палаті. 1915 Х.г. була підпорядкована *Київському генерал-губернаторству*, проте в серпні—вересні 1915 була окупована нім. й австро-угор. військами. Губернські й повітові установи були евакуйовані до м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ), де функціонували до 1918. Бл. 120 тис. українців із Х.г. примусово евакуйовували до ін. регіонів Рос. імперії.

За умовами *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* Холмщина і Підляшшя мали відійти Україні. Від лютого 1918 ці території підпорядковувалися управі, якою керував *губернський комісар* О.*Скоропис-Йолтуховський*. Це викликало потужний польс. супротив, внаслідок якого укр. адміністрація поширилася лише на пн. повіти Холмщини з адм. центром у м. Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь). Відтак за посередництвом австро-угор. дипломатів 4 березня 1918 був підписаний окремий протокол, який роз'яснював позицію сторін щодо українсько-польс. кордону. Втім, урегулювати польсько-укр. протистояння так і не вдалося. За доби *Української Держави* місц. управління реорганізували в Холмське губерніальне староство на чолі з О.Скорописом-Йолтуховським. У листопаді 1918 польс. війська окупували територію староства, а в грудні 1918 — ліквідували укр. адміністрацію. У серпні 1919 територія колиш. Х.г. була включена до складу Люблінського воєводства.

Літ.: *Ольховский Г.* Исторические судьбы Холмской Руси: Исторический очерк. Львов, 1905; *Грушевський М.* За український маслак (в справі Холмщини). К., 1907; *Його ж.* Повернене Холмщини. «Руслан», 1907, № 212; *Його ж.* Холмщина. «Діло», 1909, № 107; *Францев В.* Карты русского и православного населения Холмской Руси. Варшава, 1909; *Дымша Л.* Холмский вопрос. СПб., 1910; Холмская Русь: Забытые наши братья. СПб., 1910; *Грушевський М.* На українські теми: Відлученнє Холмщини. «ЛНВ», 1912, т. 59, кн. 7/8; *Сонецкий И.И.* Холмщина: Очерки прошлого. СПб., 1912; *Кордуба М.* Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941; *Евлогий, митрополит.* Путь моей жизни. Париж, 1947 (перевид. — М., 1994); *Борщак І.* Митрополит Євлогій про українські справи. «Україна» (Париж), 1949, № 2; *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи. Вінніпег—Торонто, 1968; *Винниченко І.* Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині XX століття: Хроніка подій. К., 1997; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; Губернии Российской империи: История и руководители: 1708—1917. М., 2003; *Бойко О.* Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). В кн.: Регіональна історія України: Збірник наукових статей, вип. 3. К., 2009.

О.В. Ясь.

ХО́ЛМСЬКА ЗЕМЛЯ́ (польс. Ziemia Chełmska, лат. Terra Chelmensis) — адм.-тер. одиниця з центром у м. *Холм*; існувала в 14—18 ст., обіймала терени, заселені переважно *русинами*. Її формування довкола Холма як одного з колиш. центрів Галицько-Волин. д-ви розпочалося в 2-й пол. 14 ст. Після 1387 ця територія була остаточно включена до складу *Королівства Польського*. Як самостійна адм.-тер. одиниця Х.з. сформувалася в серед. 1440-х рр.; до її складу ввійшли волості з центрами у Холмі, Красноставі (нині м. Краснистав Люблінського воєводства, Польща), *Ратному*, *Любомлі* та Щебрешині (нині м. Щебжешин Люблінського воєводства, Польща). Упродовж 2-ї пол. 15 — 1-ї чв. 16 ст. Х.з. була самостійним адм.-тер. утворенням. Від 1525 стала вва-

жатися п'ятою землею *Руського воєводства*, зберігши при цьому певну відокремленість. Х.з. отримала польс. (коронне) право бл. 1425. Місц. *шляхта* 1434 була зрівняна в правах із польською. 1469 Любомельський пов. було включено до Холмського, а на поч. 16 ст. так само було ліквідовано Ратненський пов. Від цього часу Х.з. складалася із двох земських *повітів* — Холмського і Красноставського, а на півдні останнього існував приватний повіт із центром у Щебрешині. Вищим урядником Х.з. був холмський *каштелян*. Цей уряд фіксується від 1434. Уряди земського судді, *підсудка* і писаря в Х.з. впроваджені в 1420-х рр. Вони також обслуговували суд. засідання (рочки; див. *Рок*) Красноставського пов. У Холмі збирався *сеймик* шляхти Х.з., від якого на *вальний сейм* обирали 2-х послів. Після 1-го поділу *Речі Посполитої* (див. також *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) частина Х.з. стала знову самостійним адм.-тер. утворенням. Рішенням вального сейму від 23 вересня 1793 частину Красноставського пов. приєднано до Люблінського воєводства, а разом з тим утворено Холмське воєводство, до якого приєднано Луківську та Парчувську землі, котрі раніше належали до Люблінського воєводства. За 3-м поділом Речі Посполитої (1795) одна частина Х.з. відійшла до володінь *Габсбургів*, а друга — до Рос. імперії.

Літ.: Atłas historyczny Rzeczypospolitej polskiej: epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty, dział 2: Ziemi Ruskie. Warszawa—Wiedeń, 1899—1904; *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939; Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): Spisy. Wrocław, 1987; Urzędnicy województwa belskiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1992; *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993.

В.М. Михайловський.

ХО́ЛМСЬКА ІКОНА БОГОРО́ДИЦІ — одна з небагатьох візант. *ікон*, збережених в Україні, очевидно, привезена до собору Богородиці (Різдва Богородиці) в *Холмі* за часів кн. Данила Романовича (див. *Данило Галицький*). Уперше згадується під 1622. У 1640-х рр. тодішній холмський унійний єпископ Яків (Суша) започаткував її шанування як чудотворної, був із нею у польс. таборі під *Берестечком* (див. також *Берестецька битва 1651*). 1765 коронована папськими коронами. 1915 під час нім. наступу вивезена до *Києва*, повернута до Холма 1943. Останній правосл. священик холмського собору Гавриїл Коробчук вивіз її в Україну. 2000 його нащадки передали ікону до *Волинського краєзнавчого музею* в *Луцьку*.

Холмська ікона Пресвятої Богородиці.

В іконі відтворено знаний від 7 ст. малопоширений на правосл. Сході варіант зображення Богородиці з напівсидячим Христом—Емануїлом і запропоновано найдосконаліше з мистецького погляду його вирішення. Ікона походить з елітарної константиноп. малярської майстерні й відзначена виразними ремінісценціями елліністичного реалізму як у композиції та співвідношенні постатей, так і в зеленкавій карнації лику Емануїла. За сукупністю стилістичних ознак може бути гіпотетично віднесена до 2-ї пол. 12 ст. Ікони такого стилістичного напряму досі не були відомі. На руках Богородиці збереглися три фрагменти золотої з емалями шати (у дошці — золоті цвяхи від неї) та золотий емалевий медальйон.

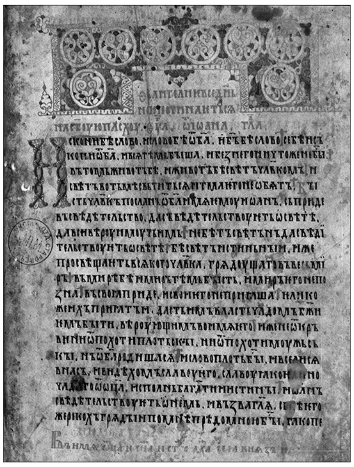
Х.і.Б. — найяскравіша пам'ятка унікального в укр. історії холмського культ. середовища часів кн. Данила Галицького та один із найдосконаліших прикладів візант. мистецького імпорту в Україні й поза *Візантією* загалом.

Літ.: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці: Історичні та культурологічні студії, т. 1. Львів, 2001.

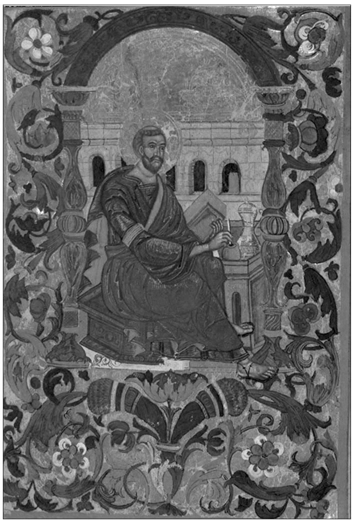
В.С. Александрович.

ХО́ЛМСЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — церк. пам'ятка Галицько-Волин. Русі княжої доби (2-га пол. — кінець 13 ст). Являє собою т. зв. повний апракос, тобто богослужбове Євангеліє, що містить читання на всі дні церк. року від Пасхи до Великого Посту. Пергаменний манускрипт, написаний уставом в один стовпець (крім арк. 151—167, де текст написаний у два стовпчики), налічує 167 арк. Частину текстів усередині пам'ятки втрачено.

На нижніх полях арк. 4—12 вміщено датований 1376 дарчий запис кн. Юрія-Андрія Острозького (п. бл. 1377), сина холмського кн. Данила, церкві Пречис-

Холмське Євангеліє. Аркуш із заставкою.

Холмське Євангеліє. Мініатюра «Євангеліст Лука» роботи книжкового майстра Андрійчини.

тої Богоматері в м. *Холм*. Звідси й назва пам'ятки.

Рукопис придбаний 1821 в *Одесі* для М.*Румянцева* в невідомого вихідця з Молдови. Уривки з Х.Є. й дарчий запис надрукував О.Соболевський в «Очерках из истории русского языка» (К., 1884).

Мова рукопису церковнослов'янська, з численними рисами, притаманними західноволин. говорам укр. мови. Думки, що пам'ятка не тільки зберігалася в м. Холм, а й була створена тут, дотримувалися О.Х.*Востоков*, О.Соболевський, М.Волков, М.Миловський, І.*Свєнціцький*, Я.Запаско та ін.

Євангеліє оздоблене кольоровими заставками та ініціалами 13 ст. Арк. 1—3 вставлені й містять мініатюри 16 ст.: зображення євангелістів Луки, Матвія й Марка. Авторство мініатюр достовірно приписують видатному укр. книжковому майстрові (ілюмінаторові, іконописцю-мініатюристу) Андрійчині, який широко використовував декоративні мотиви західноєвроп. походження (готичні, ренесансні).

Пам'ятка зберігається в Рос. держ. б-ці в Москві, шифр: ф. 256, Рум. 106.

Літ.: *Востоков А.Х.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума. СПб., 1842 (репринт вид. — Wiesbaden, 1964); *Соболевский А.И.* Очерки из истории русского языка. К., 1884; *Волков Н.В.* Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI—XIV вв. и их указатель. СПб., 1897; *Миловский Н.* О древнем Евангелии Холмского края, хранящемся в Москве. Холм, 1902; *Свєнціцький І.* Нариси з історії української мови. Львів, 1920; *Міляєва Л.С.* Майстер XVI ст. Андрійчина. «Українське мистецтвознавство: республіканський міжвідомчий збірник», 1971, т. 5; *Логвин Г.Н.* З глибин: давня книжкова мініатюра. К., 1974; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. М., 1984; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Львів, 1995; *Любащенко В.І.* Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII—XIV ст.: спроба узагальнення. «Княжа доба: історія і культура», 2011, вип. 4.

Н.В. Пуряєва.

ХО́ЛМЩИНА — один із заселених у минулому українцями регіонів, які лежать за межами сучасної держ. території України. Термін «Холмщина» застосовують як синонім колиш. адм.-тер. одиниць із центрами в *Холмі* — Холмської землі й *Холмської губернії*. Нині у складі Республіки Польща. До 1 січня 1999 охоплювала Замойське та Хелмське воєводства і частину Люблінського. Після адм. реформи — повністю в Люблінському воєводстві. Територія Х. розташов. в межиріччі Вепша (Вепра; прит. Вісли) і Зх. Бугу (прит. Нарева, бас. Вісли), на пн. межує з *Підляшшям*, на пд. — з *Галичиною*. Якщо виходити з даних на 1912, коли з істор. області Х. було створено окрему Холмську губ., то її площа становила 6572 км^2, а населення — 720 тис. осіб.

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Х. разом із Підляшшям дісталася Австрії. 1809—14 входила до *Варшавського князівства*, а 1815—1915 — до *Королівства Польського* (рос. *Царства Польського*), що належало Рос. імперії. Тут діяла польс. адміністрація. Польс. мова була урядовою (до утворення Холмської губ.). Після *польського повстання 1830—1831* і *польського повстання 1863—1864* посилено здійснювалася *русифікація*. Це загострило російсько-польс. протистояння, в якому жодна зі сторін не рахувалася з потребами й інтересами українців, які проживали на цій території. Одна сторона намагалася їх сполонізувати, друга — зрусифікувати. Осн. засобом досягнення мети було обрано релігію. До *Берестейської церковної унії 1596* на Х. панувало православ'я, після неї — греко-католицизм, що певною мірою посилювало надії на ополячення місц. українців. Однак із серед. 19 ст. рос. власті силоміць навертали уніатів у православ'я, уже в російському його варіанті, що викликало спротив і перехід значної частини місц. українців у римо-католицизм, оскільки царизм забороняв унію. Указ імп. *Миколи II* від 17 квітня 1905 дозволив зміну віри. У римо-католицизм на Х. і південному Підляшші перейшло майже 38 % православних. У результаті на 1909 етнічний склад населення Х. став таким: поляки — 493 134 (46,7 %), українці — 359 490 (33,7 %), євреї — 144 839 (13,6 %), німці — 38 422 (3,5 %), росіяни — 26 319 (2,5 %).

Після *революції 1905—1907* на Х. посилився укр. нац. рух. Жваву культ. діяльність провадило Холмське православне братство (1885—1917). Щоб позбутися польс. впливів, воно висунуло проект виокремлення Х. і Підляшшя в окрему губернію. *Державна дума Російської імперії* ухвалила закон, який набув чинності 23 червня 1912. На практиці це означало, що припинялася *полонізація*, зате нового розмаху набула русифікація. Завершенню процесу перешкодила *Перша світова війна*. Х. стала ареною воєнних дій. Перед відступом рос. військ влітку 1915 евакуювали майже все укр. населення. На Х. і Підляшші залишилося приблизно 25 тис. українців. Початок революції 1917 (див. *Українська революція 1917—1921*) сприяв нац. самоусвідомленню евакуйованих холмщаків. У *Києві* 7—12 вересня 1917 відбувся Всехолмський з'їзд за участю М.*Грушевського*, уродженця Холма. З'їзд висунув вимогу включення Х. і Підляшшя до складу Укр. д-ви. *Українська Центральна Рада* з ініціативи делегатів від Х. ухвалила резолюцію, що Х. і Підляшшя є складовою частиною *Української Народної Республіки*. Це також зафіксовано в *Брестському мирному договорі УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, що викликало протести з боку поляків, у т. ч. і в австрійс. парламенті. А в цей час на Х. вже почали повертатися українці-біженці з Росії та центр. і сх. України.

Протягом 1919—39 Х. — під владою Польщі. Остаточно закріплена у складі Польщі *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*. До 1922 завершилося повернення до Х. біженців. За різними даними, не повернулося до 120 тис. українців. Власті заборонили вживання укр. мови й навчання нею в школах. Заборонялася діяльність укр. т-в. Зокрема, зазнали переслідувань «Рідна хата», заснована на поч. 1920-х рр., укр. кооперативи. У 1930-ті рр. застосовувалася т. зв. держ. асиміляція. Вважаючи правосл. церкву носієм укр. нац. духу, польс. власті безперервно чинили на неї тиск, а влітку 1938 в ході т. зв. Катол. акції вирішили остаточно її ліквідувати. У результаті з 389 правосл. церков, що діяли 1914, залишилася 51; 149 церков перетворено на костьоли, 189 — зруйновано. Під час *Другої світової війни* Х. входила до складу *Генеральної губернії*, створеної німцями. Нім. оку-

паційні власті згодилися на поновлення діяльності укр. громад. орг-цій, дозволили відкрити укр. школи. У червні 1940 у *Кракові* виник *Український центральний комітет* на чолі з В.*Кубійовичем*, на Х. — 9 укр. допомогових к-тів. До поч. 1940 кількість укр. правосл. церков зросла до 91. Відновлено Холмську правосл. єпархію. Архієпископом (із 1944 — митрополитом) став Іларіон (*Огієнко*). Проте нім. власті толерували укр. нац. відродження виключно у своїх цілях. Вони крізь пальці дивилися на те, що до кінця 1943 на Х. польс. боївками, часто за допомогою рад. партизанів, знищено понад 500 представників укр. інтелігенції. Кульмінація в польсько-укр. протистоянні настала взимку і навесні 1944, коли, за різними даними, було знищено від 2,5 до 5 тис. укр. селян. Після вступу на Х. в липні 1944 рад. військ у Холмі створено Польс. к-т нац. визволення, щоб підкреслити її приналежність до Польщі. 1-й секретар ЦК КП(б)У М.*Хрущов* подав ген. секретареві ЦК ВКП(б) і голові РНК СРСР Й.*Сталіну* проект створення Холмської обл. у складі УРСР. Проте він був залишений без уваги. Між Польщею і УРСР 9 вересня 1944 підписано угоду про взаємний обмін населенням, внаслідок якої до серпня 1946 до УРСР було перевезено майже 200 тис. холмщаків-українців. Решта під час *«Вісла» акції 1947* депортована на т. зв. понімецькі землі на заході та півночі Польщі. Якась частина залишилася на прадідівських землях, проте ціною зречення віри й національності. Було безповоротно знищено багату, значною мірою унікальну, матеріальну і духовну к-ру місц. населення.

У червні 1956 в Польщі створено *Українське суспільно-культурне товариство*, із лютого 1990 діє *Об'єднання українців у Польщі*, яке має осередки в багатьох місцевостях, серед них — і на Х. На Підляшші діє окремо Союз українців Підляшшя, який видає укр. час. «Над Бугом і Нарвою». 1989 поновлено Люблінсько-Холмську єпархію (частина *Польської православної церкви*), до якої належить Х. Тут діють 31 правосл. *парафія* і 5 філій, які мають майже 50 храмів. Власністю Польс. правосл. церкви на Х. і Підляшші є також бл. 270 кладовищ. Усі вони були зруйновані після депортації українців, частина з них тепер впорядковуються. Діють українознавчі центри в Люблінських ун-тах ім. М.Кюрі-Склодовської та Католицькому. Видається «Холмський вісник» як неперіодичне видання. Мають місце спроби відкрити пункти навчання укр. мови. Укр. школи на Х. відсутні. Із 1999 діє Укр. т-во — громад. орг-ція з відділами в Любліні й Холмі. Голова — Г.Купріянович.

Літ.: *Батюшков П.* Холмская Русь: исторические судьбы Русского Забужья. СПб., 1887; *Kolberg O.* Chełmskie: Obraz etnograficzny, t. 1—2. Kraków, 1890—91; *Площанский В.* Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII веков и другим источникам, т. 1—2. Вильна, 1899—1901; Материалы к вопросу об образовании Холмской губернии. Варшава, 1908; *Крип'якевич І.* Холмщина. Львів, 1915; *Wasilewski L.* Dzieje męczeńskie Podlasia i Chełmszczyzny. Kraków, 1916; *Антонович П.* Из записок беженца-священника: в Рославль с холмичами. Житомир, 1917; *Корнилович М.* Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя. «Україна», 1923, кн. 3; *Кордуба М.* Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941; *Храпливий Є.* Господарство Холмщини і Підляшшя. Краків, 1944; *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Вінніпег—Торонто, 1989; Галицько-Волинська держава: передумови, виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993; Chełm i Chełmskie w dziejach. Chełm, 1996; *Винниченко І.* Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини у першій половині XX ст.: хроніка подій. К., 1997; *Горний М.* Українці Холмщини і Підляшшя. Львів, 1997; Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. К., 1997; *Gil A.* Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. Lublin—Chełm, 1999; *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття: Історико-політична проблематика. Львів, 2003; *Купріянович Г.* 1938: акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші. Холм, 2008; *Вишневська Г.* Холмщина і Підляшшя: обереги пам'яті: історія, культура, спомини. К., 2010; *Онуфрійчук М., Журавльова Н.* Нас поріднили Холмщина й Волинь. Луцьк, 2010; *Макар Ю. та ін.* Від депортації до депортації: суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915—1947): Дослідження. Спогади. Документи, т. 1. Чернівці, 2011.

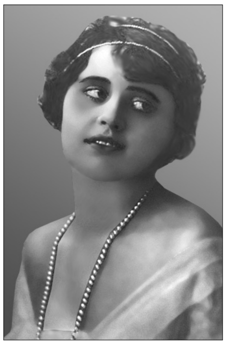
Ю.І. Макар.

ХОЛО́ДНА Віра Василівна (у дівоцтві — Левченко; 05.08.1893—16.02.1919) — рос. кіноактриса, одна із «зірок німого кіно». Н. в м. *Полтава* в сім'ї вчителя. 1903 навч. в балетній студії Большого театру (*Москва*). Дебютувала в ролі італійки-няні в кінофільмі «Анна Кареніна» реж. В.Гардіна 1914. Згодом знімалася в режисерів Є.Бауера, П.Чардиніна, А.Бойтлера та ін. Після виконання ролі Олени в кінофільмі «Пісня переможної любові» (1915, реж. Є.Бауер) набула популярності. 1915 вийшли кінофільми «Діти століття», «Полум'я неба», «Пробудження». Ролі: Маріанна («Міражі»; 1915), Ната («Життя за життя»), Дама напівсвіту («Шахи життя»; обидва 1916), Циркова актриса («Забудь про камін, у ньому згасли вогні»; 1917), Пола («Мовчи, смутку, мовчи»), Маша («Живий труп»), Віра Сєвєрна («Тернистий шлях слави»), Антанелла («Жінка, яка винайшла любов»), Кло («Останнє танго»; усі 1918). Знялася в 44 фільмах. Співпрацювала з акторами В.Полонським, В.Максимовим, І.Мозжухіним та ін. Слава актриси досягла апогею в літні місяці 1917. Її амплуа складали ролі в салонних драмах, мелодрамах, де Х. створювала чарівні ліричні образи красивої, зажуреної, обманутої та незрозумілої жінки.

П. в м. *Одеса*.

Літ.: *Соболев Р.* Люди и фильмы русского дореволюционного кино. М., 1961; *Гинзбург С.С.* Кинематография дореволюционной России. М., 1963; *Каплер А.* Загадка королевы экрана. М., 1979.

М.В. Юр.

В.В. Холодна.

М.Г. Холодний.

ХОЛО́ДНИЙ Микола Григорович (22(10).06.1882—04.05.1953) — ботанік, фізіолог, мікробіолог. Професор (1919), д-р ботаніки (1926). Чл.-кор. (1925), дійсний член ВУАН (1929; з 1936 — АН УСРР). Засл. діяч н. УРСР (1944). Н. в м. Тамбов (нині місто в РФ) у сім'ї вчителя. 1906 закінчив Київ. ун-т, з 1914 — викладач, з 1919 — професор Київ. вищих жін. курсів. Також працював на Дніпровській біологічній станції «Гористе». Одночасно з 1920 — наук. співробітник УАН (з 1921 — ВУАН). 1922—31 — співробітник н.-д. кафедри ботаніки, згодом — Ін-ту ботаніки Наркомосу УСРР, із 1926 — професор Київ. ін-ту нар. освіти (з 1933 — Київ. ун-ту), завідувач кафедр фізіології і анатомії рослин, мікробіології (останню заснував 1933). 1931—49 — зав. від-

П.І. Холодний.

ділу Ін-ту ботаніки ВУАН / АН УРСР. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 працював у *Краснодарі* у Всесоюзному НДІ тютюнництва, потім — у Сочі (нині місто Краснодарського краю, РФ) в дендрарії і дослідній станції Наркомату землеробства СРСР, а з 1942 — в Єревані (нині столиця Вірменії) і в Кіровоканському відділі Єреванського ботанічного саду, де продовжував проводити експериментальні роботи. 1945 повернувся до *Києва.*

Автор понад 200 праць, присвячених різним питанням фізіології, анатомії та екології рослин, мікробіології та ґрунтознавства, заг. біології, а саме: питанням виникнення життя на Землі, теорії еволюції, історії науки. Основоположник вчення про фітогормони (фітогормональна теорія Холодного—Вента), на якому базується сучасне уявлення про хімічну природу активації і гальмування ростових процесів у рослин. Це вчення сприяло розвиткові функціональних напрямів у ботаніці, анатомії, гістології, фітології і фітоембріології рослин і мікробіології, знайшло практичне застосування в сільс. і лісному госп-ві. Виняткову цінність становлять його дослідження з морфології та фізіології залізобактерій. Важливим внеском у науку Х. була розробка проблеми легких органічних сполук атмосфери та з'ясування їхньої біологічної ролі. Вивчав екологію розмноження і поширення квіткових рослин, запропонував нові методи кількісного обліку бактерій у грунті.

Створив наук. школу.

Нагороджений орденом Леніна.

П. у м. Київ, похований на Лук'янівському цвинтарі.

1971 ім'я вченого присвоєно Ін-ту ботаніки АН УРСР. 1972 Президією АН УРСР засновано премію ім. М.Холодного.

Літ.: *Базилевская Н.А. та ін.* Выдающиеся отечественные ботаники. М., 1957; Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; Національна академія наук України: Персональний склад: 1918—1998. К., 1998.

Г.С. Брега, Н.Ф. Васильєва.

ХОЛО́ДНИЙ Петро Іванович (18.12.1876—07.06.1930) — художник, іконописець, громад., політ. і освіт. діяч. Н. в м. Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Закінчив 4-ту Київ. г-зію (1894) і природничий відділ фізично-мат. ф-ту Київ. ун-ту (1898). Працював асистентом, викладачем і професором Київ. політехнічного ін-ту (1899—1917; див. *Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»*), директором комерційної школи Т-ва вчителів Києва (1906—1917). Мистецьку освіту здобув у *Київській рисувальній школі М.Мурашка.* Був членом *Товариства українських поступовців.* Із 1910 на київ. виставках живопису з'являлися перші твори Х.

1917 Х. — директор 1-ї Київ. г-зії, один з організаторів Т-ва шкільної освіти і *Всеукраїнської учительської спілки.* Належав до *Української партії соціалістів-федералістів*, член її фракції в *Українській Центральній Раді*, в якій репрезентував освітні орг-ції *Києва.* Із червня 1917 — товариш (заст.) ген. секретаря освіти (згодом міністра) УЦР. Пізніше виконував обов'язки міністра нар. освіти в урядах гетьмана П.*Скоропадського* і *Директорії Української Народної Республіки* (грудень 1918). Один з організаторів відкриття Кам'янець-Подільського державного українського ун-ту (жовтень 1918; див. *Кам'янець-Подільський державний університет*). Співпрацював в УАН (був членом природничої секції Правописно-термінологічної комісії, 1919).

Покинувши територію України (1920), опинився в польс. таборі інтернованих у м. Тарнув (нині місто Малопольс. воєводства, Польща), звідки 1921 переїхав до *Львова.* Львів. період життя був найбільш плідним у творчій біографії художника. Він працював у різних жанрах та видах малярства — від ліричних пейзажів до композицій на історичну тематику: «Дівчина і пава», «Літо», «Вітер», «Похмурий день», «Чернець», «Ой, у полі жито», «Катерина», «Похід Ігоря на половців» та ін. Зокрема, створив цілу галерею майстерно виконаних портретів сучасників — видатних громадсько-політ., військ., церк. діячів України, письменників, митців та ін. Серед них особливо багато живописних образів маловідомих донедавна старшин укр. війська — М.*Юнакова*, М.*Безручка*, В.*Сальського*, М.*Омеляновича-Павленка*, Ю.*Тютюнника*, Д.*Вітовського* та ін. Х. був також автором численних ікон, вітражів, настінних розписів у церквах, соборах, духовних семінаріях.

П. у м. *Варшава.*

Після приєднання *Західної України* до УРСР чимало творів Х. було знищено як «зразки націоналістичного мистецтва».

Літ.: *Голубець М.* Петро Холодний. «Визволення» (Львів), 1921, ч. 5—8; *Стрельський Г.В.* Його картини знищені. В кн.: Український історичний календар'96. К., 1995; На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876—1930): Збірник матеріалів, вип. 1. Львів, 1996; Петро Іванович Холодний (1876—1930): Матеріали до біобібліографічного покажчика. Львів, 1996; *Космолінська Н.* Модерний візантизм П. Холодного. «Віра», 1997, ч. 2—3; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. К., 1998; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.). «Історія в школі», 1999, № 7; *Сірополко С.* Петро Холодний як педагог і освітній діяч. Львів, 1939; *Даниленко В., Телячий Ю.* Петро Холодний — освітній діяч, митець, патріот України. В кн.: Микола Плав'юк: Україна, життя моє, т. 3. К., 2002.

Г.В. Стрельський.

ХОЛО́ДНИЙ ЯР — істор. місцевість, реліктовий лісовий масив між селами Жаботин, Грушківка (обидва Кам'янського р-ну Черкас. обл.), Лубенці, Мельники (обидва Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Являє собою пла-

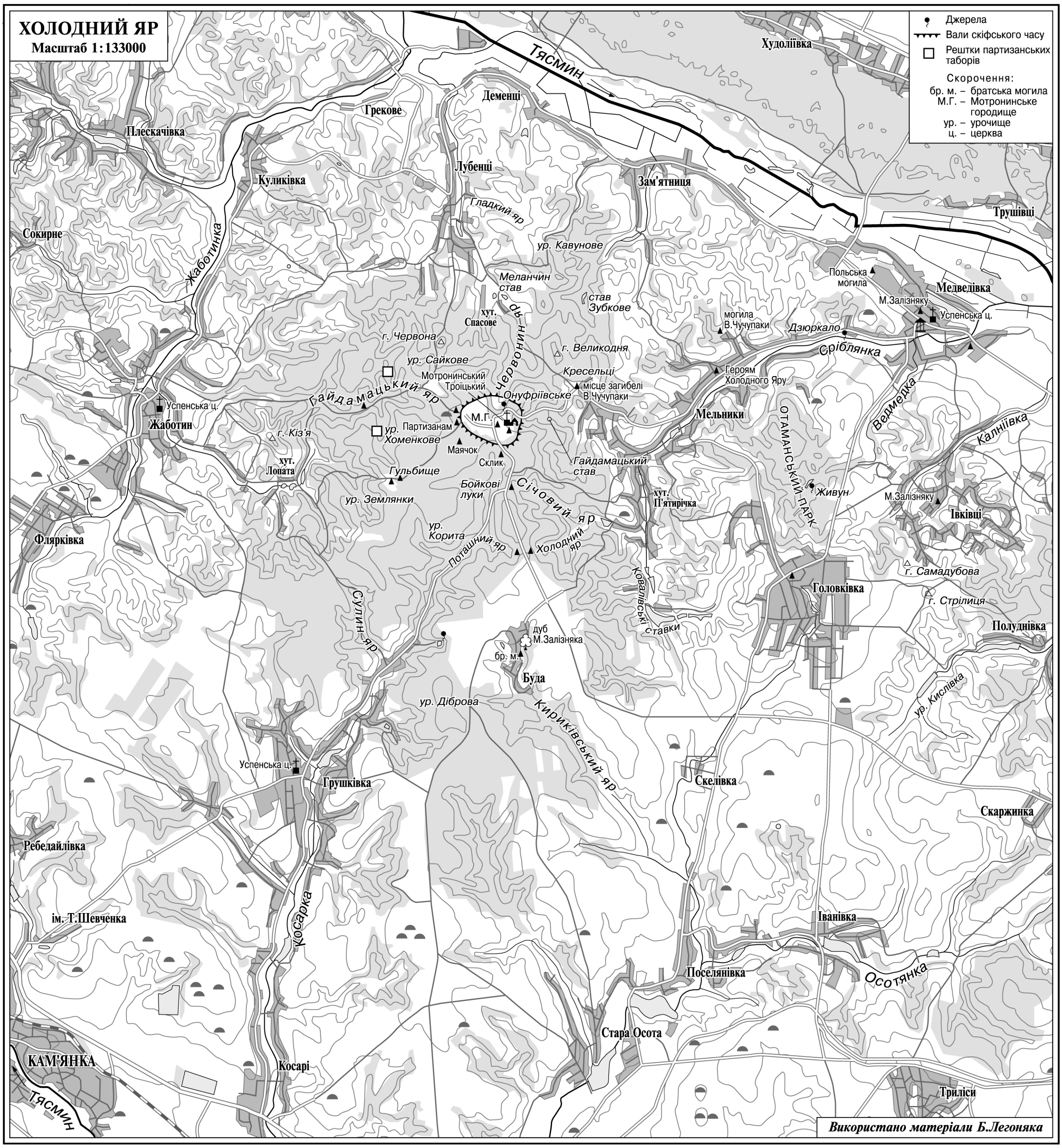

Холодний Яр. Дуб Максима Залізняка. Фото 2009.

то, яке лежить у вигині р. Тясмин (прит. Дніпра) і порізане численними ярами (один з яких має назву Холодний).

У центр. частині Х.Я. — *Мотронинський Свято-Троїцький монастир*, оточений валами Мотронинського городища — одного з найбільших *городищ* лісостепових племен скіф. часу (площа бл. 200 га, датується 7—5 ст. до н. е.; див. *Скіфи*). На території Х.Я. — сотні ін. археол. пам'яток (від енеоліту до ранньомодерної доби), а також істор. пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з подіями 18—20 ст. Серед пам'яток природи найвідомішою є дуб віком понад 1 тис. років, названий на честь М.І.*Залізняка*.

Навесні 1768 в Х.Я. поблизу Мотронинського Свято-Троїцького монастиря почалася *Коліївщина*. 1843 і 1845 тут побував Т.*Шевченко*, який згадує про Х.Я. у поетичних творах «Гайдамаки» та «Холодний Яр». 1919—21 в Х.Я. діяли повстанці *Холодноярської республіки*, а під час *Великої вітчизняної війни Радян-*

ського Союзу 1941—1945 — рад. партизани.

Літ.: *Самарський С. та ін.* Природа Черкащини. К., 1971; *Ковпаненко Г. и др.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). К., 1989.

А.Г. Морозов.

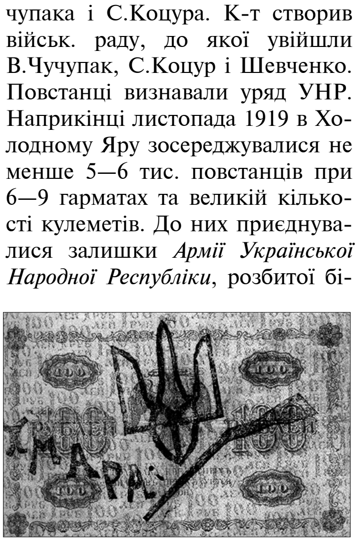

А.П. Хоменко.

ХОЛОДНОЯ́РСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919—1922 — умовна назва сел. повстанського руху, який охоплював переважно межі Чигиринського пов. Київ. губ. (нині Чигиринський, Кам'янський р-ни Черкас. обл.). Центр — урочище *Холодний Яр*, *Мотронинський Свято-Троїцький монастир.*

Перша військ. орг-ція в Холодному Яру (22 особи під кер-вом О.Чучупака) виникла 1917—18 як охорона Мотронинського Свято-Троїцького монастиря. 1919 сформувався повстанський загін — полк гайдамаків Холодного Яру під командуванням В.Чучупака, який діяв під прапором *Української Народної Республіки.* З ім'ям В.Чучупака пов'язані виникнення та найбільше піднесення Х.р. 1919—20. 4 червня 1919 інформбюро штабу загону видало першу з відомих відозв до населення, закликаючи до збройного опору політиці т. зв. *воєнного комунізму.*

Зі встановленням *Денікіна режиму в Україні 1919—1920* холодноярські повстанці розпочали боротьбу проти білогвардійців. У середині листопада 1919 утворився окружний повстанський к-т (голова — Панченко, члени — П.Чучупак, С.Лопата, Шевченко), який керував загонами В.Чучупака і С.Коцура. К-т створив військ. раду, до якої увійшли В.Чучупак, С.Коцур і Шевченко. Повстанці визнавали уряд УНР. Наприкінці листопада 1919 в Холодному Яру зосереджувалися не менше 5—6 тис. повстанців при 6—9 гарматах та великій кількості кулеметів. До них приєднувалися залишки *Армії Української Народної Республіки*, розбитої білогвардійцями на *Поділлі.* Військ. штаб В.Чучупака розміщувався в Мотронинському жіночому монастирі.

Гроші холодноярського отамана Пилипа Хмари. З фондів Олександрівського (Кіровоградської області) районного державного музею.

30 листопада 1919 повстанський к-т оголосив про взяття влади в Чигиринському повіті. Було скасовано накази й розпорядження білогвард. властей та відновлено дію законів і наказів *Директорії* УНР, проводилася мобілізація населення. У середині грудня 1919 на нетривалий час повстанці захопили *Чигирин.* Дії загонів Х.р. сприяли дезорганізації тилу військ Київ. області *Збройних сил Півдня Росії* та прискорили їхню поразку.

У грудні 1919 Х.р. посилив загін отамана А.*Гулого-Гуленка* (500 шабель) з пн. Херсонщини. А.Гулий-Гуленко був призначений С.*Петлюрою* керівником повстанських загонів Херсонщини, Катеринославщини та Уманського, Звенигородського, Черкаського, Чигиринського повітів Київщини. У середовищі повстанців загострилися суперечності (В.Чучупак—С.Коцур) на грунті ставлення до *більшовиків.* Повернення рад. влади (кінець грудня 1919 — початок січня 1920) частина холодноярців зустріли прихильно. 31 грудня 1919 об'єднані сили повстанців і червоноармійців вибили денікінців із *Черкас.* Однак невдовзі повстанський антибільшовицький рух на території Чигиринського і Черкаського повітів розгорнувся з новою силою. Повстанці налагодили зв'язок з частинами М.*Омеляновича-Павленка* в *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920*, до яких у середині лютого 1920 приєднався загін А.Гулого-Гуленка.

Більшовики зосередили проти Х.р. значні сили. 12 квітня 1920 потрапив у засідку і загинув В.Чучупак. У подальшому на чолі Х.р. стояли отамани І.Деркач, К.Пестушко (Степовий-Блакитний; див. К.*Блакитний*), І.*Лютий-Лютенко* (Гонта), І.Петренко, Г.Нестеренко-Орел, Л.Завгородній. Частина повстанців (зокрема І.Деркач, І.Петренко, О.Чучупак, С.Чучупак) склали зброю 4 серпня 1921 відповідно до оголошеної рад. владою амністії, однак, вірогідно, були страчені. Решта продовжували організовану боротьбу до кінця вересня 1922, коли *ВУЧК* інспірувала фіктивний з'їзд отаманів у *Звенигородці* та заарештувала більшість провідників Х.р. та Чорного лісу — Л.Завгороднього, М.Голика-Залізняка, О.Добровольського, В.Ткаченка, К.Здобудь-Волю, Г.Яковенка та ін. 2 лютого 1923 надзвичайна сесія Київ. губернського революц. трибуналу засудила більшість отаманів до розстрілу. 9 лютого 1923 при спробі вирватися з *Лук'янівської тюрми* в м. *Київ* майже всі повстанці (38 осіб) загинули.

Незважаючи на ліквідацію Х.р., окремі нечисленні загони, напр. загін І.Черноусова (Чорного Ворона), діяли в районі Холодного Яру принаймні до серед. 1920-х рр.

Літ.: *Дорошенко М.* Стежками холодноярськими (спогади): 1918—1923. Філадельфія, 1973; *Лютий-Лютенко І.* Вогонь з Холодного Яру (спогади). Детройт, 1986; Героїзм і трагедія Холодного Яру. К., 1996; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919—6.V.1920). К., 2001; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917—1920). К., 2007; *Тютюнник Ю.* Записки генерал-хорунжого. К., 2008; *Дяченко П.* Чорні запорожці: Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. К., 2010; *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. К.—Вінниця, 2011; *Ковальчук М.* Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. — лютий 1920 р.). К., 2012.

В.Р. Мараєв.

ХОМЕ́НКО Арсеній Петрович (14.07.1891—22.03.1939) — демограф, один із фундаторів укр. демографічної школи і держ. демостат. служби в Україні. Професор (1933). Н. в *Батурині* у сім'ї військовослужбовця. 1909 закінчив г-зію в *Черкасах* і поступив на фізико-мат. ф-т Київ. ун-ту, з якого 1912 був виключений за участь у студентських заворушеннях, призваний до армії і 1914 в чині прапорщика направлений на фронт. 1917 отримав тяжку контузію. Після одужання служив у Харків. військ. окрузі, де 1920 добровільно вступив до Червоної армії. 1921 демобілізувався за станом здоров'я. 1922 працював зав. відділу статистики населення Харків. губернського стат. бюро, 1923—29 — спочатку заст. начальника відділу демографії Центр. стат. управління

УСРР, а згодом очолив цей відділ. Керував розробкою матеріалів міськ. перепису населення 1923 і проведенням в УСРР Всесоюзного перепису населення 1926. Х. здійснив низку фундаментальних досліджень і опублікував їх результати. 1930—34 він очолював сектор демографії Всеукр. ін-ту соціаліст. охорони здоров'я, де 1933 йому було присвоєно звання професора демографії. Із 1935 працював в Ін-ті охорони материнства і дитинства та одночасно співпрацював із Всеукр. ін-том експериментальної медицини та Ін-том демографії і санітарної статистики ВУАН / АН УРСР.

Коло наук. інтересів Х. охоплювало питання народжуваності та смертності в Україні. Особливе місце в наук. спадщині вченого посідають ґрунтовні дослідження шлюбу та сім'ї, результати яких були опубл. 1930 у відповідній монографії. Х. розробив класифікацію сімей за числом, складом і самодіяльністю їх членів, яка й сьогодні не втратила наук. значення, і на її основі провів дослідження за типами сімей; вивчав також стійкість шлюбу, причини поширення самотності, перспективи розвитку малої сім'ї. У цій роботі поєднувалися копіткі демостат. дослідження з глибокою соціологічною інтерпретацією нових соціальних явищ. Центр. проблемою сімейних стосунків Х. вважав самодіяльність жінки-матері. На його думку, гендерна рівність у сім'ї та сусп-ві не може бути досягнута завдяки зниженню зайнятості жінок, оскільки саме їхня екон. активність — основна передумова гендерної рівності. Вчений порушив питання про необхідність проведення активної «політики населення».

Після Всесоюзного перепису населення 1926 Х. приділяв увагу дослідженню складу населення — статево-вікового, соціально-екон. і, особливо, національного. Його монографія про нац. склад населення України (1931), була першим фундаментальним демостат. дослідженням етнічної проблематики не лише в Україні, а й на теренах *СРСР*. Він започаткував дослідження міграційного руху населення у вітчизн. демографії. Так, на основі даних міськ. перепису населення СРСР 1923 та Всесоюзного перепису населення 1926 дослідив доплив населення в Донбас і дійшов висновку, що міграційний приріст міськ. населення в зазначений міжпереписний період із-за меж України, в основному з РСФРР, збільшив чисельність міськ. населення Донбасу в понад 1,5 раза.

На переконання вченого, довгостроковий демографічний прогноз виходить далеко за рамки демостат. операції, в його основу має бути покладена концепція розвитку сусп-ва, що гарантує його обгрунтованість. Х. керував роботами з демографічного прогнозування в Комісії перспективного планування Держплану УСРР.

Завдяки зусиллям ученого була організована публікація демостат. матеріалів у серіях видань «Статистика України», «Статистичний бюлетень», «Статистична хроніка», «Вісник статистики України» та ін. Він був одним з організаторів і активним автором унікального видання — газ. «Радянський статистик».

Науково-популярні праці Х. — результат ясного і чіткого викладу підсумків складних демографічних розробок, що удоступнювало їх для розуміння навіть спеціально не підготовлених людей. Особистий архів вченого був знищений, у т. ч. й рукопис підручника з демографії.

Х. був заарештований 27 лютого 1938 під час хвилі репресій, пов'язаних із визнанням Всесоюзного перепису населення 1937 дефектним. 17 грудня 1938 засуджений Військ. трибуналом Харків. військ. округу до смерті.

Страчений у м. *Харків*.

Реабілітований 28 грудня 1957.

Праці: Сучасна смертність від туберкульозу по містах України. «Статистичний бюлетень», 1925, № 12 (92); Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціяльної характеристики). Х., 1925; Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1924 році. В кн.: Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1924 році. Х., 1926; Населення України 1897—1927 рр. Х., 1927; Короткий огляд перших підсумків перепису населення України 17 грудня 1926 р. В кн.: Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. Х., 1928; Національний склад людности УСРР: Популярний нарис за новітніми статистичними даними. Х., 1929; Національний склад людности УСРР. Х., 1931; Сучасна народимість на Україні. «Профілактична медицина», 1931, № 1—2; Семья и воспроизводство населения: Избранные произведения. М., 1980.

Літ.: *Стешенко В.С.* О жизни и научной деятельности А.П. Хоменко (краткий очерк). В кн.: *Хоменко А.П.* Семья и воспроизводство населения: Избранные произведения. М., 1980; Хоменко Арсений Петрович. В кн.: Демографический энциклопедический словарь. М., 1985; Хоменко Арсений Петрович. В кн.: Народонаселение: Энциклопедический словарь. М., 1994; Хоменко Арсеній Петрович. В кн.: Відомі постаті в медичній та демографічній статистиці України. К., 2005; Жертвы политического террора в СССР [список]. Web: http://lists.memo.ru/d35/f77.htm.

В.С. Стешенко.

ХОМИ́ШИН Григорій (25.03.1867—28.12.1945) — єпископ *Української греко-католицької церкви*, реліг. і громад. діяч. Д-р теології (1899). Н. в с. Гадинківці (нині село Гусятинського р-ну Терноп. обл.) в сел. родині. Закінчив г-зію в *Тернополі* (1888). Богословську освіту здобув у Львів. ун-ті (1888—93) та Віденській духовній академії (1894—99). 18 листопада 1893 висвячений на священика. Працював душпастирем і катехитом у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) та *Коломиї*, ректором *Греко-католицької духовної семінарії у Львові* (1902—04). 1904 митрополитом А.*Шептицьким* висвячений на єпископа і поставлений на чолі Станіславської єпархії УГКЦ. Заснував Станіславську духовну семінарію (1907), сприяв розвиткові чернечих конгрегацій. Був прихильником латинізації УГКЦ, 1916 зробив невдалу спробу запровадження у Станіславській єпархії григоріанського календаря, із 1919 вимагав від нововисвячених священнослужителів дотримання целібату. Впливав на суспільно-політ. життя в *Галичині*, спрямовував просвітницько-виховну і доброчинну діяльність греко-катол. духовенства. Підтримував ідею незалежності України, вітав проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки*, був обраний почесним депутатом та брав участь у засіданнях *Української національної ради ЗУНР*. Після включення західноукр. земель до складу 2-ї

Єпископ Григорій Хомишин.

Речі Посполитої виступав за автономний статус *Західної України*, заперечуючи насильницькі методи боротьби укр. населення з польс. адміністрацією. Дбав про розвиток укр. підприємництва, освіти і к-ри. Започаткував урочисте вшанування могил січових стрільців з участю греко-катол. духовенства. Ініціював створення 1927 Укр. катол. нар. партії, пізніше перейменованої на партію «Українська народна обнова», та 1935 — катол. Просвітницького т-ва «Скала», що утримувало мережу нар. читалень. Заснував і підтримував видання укр. катол. газ. «Правда» і «*Нової Зорі*», квартальника для духовенства «Добрий пастир». Автор богословських праць, пастирських послань і книг, присвячених сусп. тематиці, — «Наші традиції» та «Українська проблема». Вітав проголошення 30 червня 1941 у *Львові* Акта відновлення Укр. Д-ви (див. *Акт Тридцятого червня 1941*). 11 квітня 1945 заарештований НКДБ УРСР і вивезений зі Станіслава до *Києва*, де його було звинувачено у «зраді Батьківщині» та веденні антирад. агітації. Помер під час слідства у київ. в'язниці НКДБ.

2001 під час візиту Папи Римського *Іоанна Павла II* в Україну єпископа Х. проголошено блаженним мучеником УГКЦ.

Літ.: Мартирологія українських Церков, т. 2: Українська католицька церква. Торонто—Балтимор, 1985; *Мельничук П.* Владика Григорій Хомишин — патріот — місіонер — мученик. Львів, 1997; *Rublowa N.* Świadectwo wiary: Protokoły śledztwa i akt zgonu sługi Bożego bp. Hryhorija Chomyszyna — ordynariusza stanisławowskiego. В кн.: Polska—Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa, t. 5. Przemyśl, 2000.

Н.С. Рубльова.

ХОНЯ́КІВСЬКИЙ СКАРБ — срібні високохудожні вироби, виявлені на поч. 19 ст. поблизу с. Хоняків (нині село Славутського р-ну Хмельн. обл.). Серед знахідок — дві овальні миски, прикрашені рослинним орнаментом, два ритони у вигляді голів антилопи та значна кількість перетопленого срібла. Х.с. — єдиний скарб 2-ї пол. 1 тис. на західноукр. землях, пов'язаний із Бл. Сходом. Речі датуються 6—8 ст. і належать до іранських виробів, виготовлених у сасанідських традиціях. Зберігаються в музеях *Києва*, *Кракова*, *Санкт-Петербурга*, Нью-Йорка (США).

Літ.: *Antoniewicz W.* Archeologia Polski. Kraków, 1928; *Bieńkowski P.* O skarbie srebrnym z Choniakowa na Wołyniu. В кн.: Światowit, t. 13. Kraków, 1929; *Даркевич В.П.* Художественный металл Востока 8—13 вв. М., 1976.

В.М. Петегирич.

ХОРВА́ТИ, східноєвропейські хорвати — один зі східнослов'ян. племінних союзів (див. *Плем'я літописне*). Їх часто необґрунтовано називають також «білими хорватами». Це пов'язано з тим, що східноєвроп. Х. помилково ототожнюють з «хорватами білими» (згадуються в недатованій частині «*Повісті временних літ*» в одному ряду із сербами й хорутанами) та «білохорватами» (фігурують у трактаті візант. імп. *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією»); насправді в обох випадках ідеться про слов'ян. племена на Балканах — предків населення сучасної Хорватії.

Х. — єдине з літописних племен, для котрого «Повість временних літ» не вказує територію розселення. Локалізація Х. у Прикарпатті та, можливо, Закарпатті базується на двох підставах: 1) у цих регіонах у 8—10 ст. поширені пам'ятки *райковецької культури*, притаманної всім східнослов'ян. племенам Правобережжя в зазначений час; 2) ця частина ареалу райковецької к-ри лежить поза межами розселення ін. літописних племен, згаданих у «Повісті временних літ». Гомогенність райковецьких старожитностей, які не членуються на відносно чіткі локальні варіанти, не дає змоги конкретизувати кордони Х. та їхніх сусідів (*волинян/бужан* на пн. та пн. сх., *уличів* на пд. сх. і *тиверців* на пд.). Певною особливістю райковецьких пам'яток Прикарпаття є поширеність *городищ*-сховищ, що були одночасно сакральними центрами (мали *капища* та «довгі будинки»-контини, призначені для общинних бенкетів-братчин).

Літописні повідомлення про Х. вкрай скупі. Окрім згадки в недатованій частині «Повісті временних літ», вони фігурують як учасники легендарного походу київ. кн. *Олега* 907 на *Константинополь*; стаття за 992 р. повідомляє про похід київ. кн. *Володимира Святославича* на Х., але не містить інформації про перемогу князя та накладання ним *данини* на переможених (тобто відсутня літописна формула, яка констатує підкорення племінного князівства *Києву*). Отже, конкретизувати механізми та час входження Х. до складу *Київської Русі* проблематично, однак від рубежу 10—11 ст. в їхньому ареалі поширюються пам'ятки давньоруської археол. культури.

Літ.: *Тимощук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини в V—IX ст. К., 1976; *Пеняк С.І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. К., 1980; *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). К., 1982; *Пивоваров С.В.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Чернівці, 2006; *Михайлина Л.П.* Слов'яни VIII—IX ст. між Дніпром і Карпатами. К., 2007.

Є.В. Синиця.

ХОРВА́ТІЯ, Республіка Хорватія (Hrvatska, Republika Hrvatska) — д-ва на пн. зх. Балканського п-ова. Площа 56,6 тис. км^2. Населення 4,3 млн осіб (2011). Етнічний склад: хорвати — 90 %, решта — серби, словенці, угорці, італійці та ін. Більшість хорватів — римо-католики. Столиця — м. Загреб. Офіц. мова — хорватська. Грошова одиниця — куна. Межує на пн. зх. зі Словенією, на пн. — з Угорщиною, на сх. і пд. сх. — із Сербією, Боснією і Герцеговиною, Чорногорією. На пд. зх. омивається Адріатичним морем. Х. є членом *Організації Об'єднаних Націй* (1992), *Північноатлантичного альянсу* (2008), *Європейського Союзу* (2013).

У 1 тис. до н. е. на території Х. жили іллірійські племена, які дали назву стародавньому регіону Балканського п-ова — Іллірія. Примор. території входили до ареалу грец. колонізації, а пн. землі зазнавали вторгнень кельтів. Протягом 2—1 ст. до н. е. землі сучасної Х. були завойовані *Римом Стародавнім* та згодом розподілені між провінціями Паннонія і Далмація. Наприкінці 4 ст. територія Х. відійшла до Зх. Рим. імперії, після падіння якої значна частина Іллірії дісталася *Візантії*. Регіон зазнавав вторгнень варварів — *готів*, *аварів*, *слов'ян (давніх)*. Останні в 7 ст. опанували більшу частину Іллірії.

Серед слов'ян. племен, які заселили Іллірію та асимілювали місц. романізоване населення, були предки сучасних хорватів. У писемних джерелах етнонім «хорвати» вживається щодо населення цього регіону від 2-ї пол. 9 ст. Зв'язок балканських хорватів з ін. однойменними групами слов'ян, що локалізуються на початку середньовіччя в Центрально-Східній Європі, зокрема на території укр. Прикарпаття (див. *Хорвати*), непевний.

Засновником хорватської д-ви вважається кн. Трпимир (правив 845—64), який об'єднав хорватські племена, позбувся залежності від франків і розпочав християнізацію країни. 925 кн. Томислав отримав титул короля. В 11 ст. Хорватське королівство пережило пік своєї могутності, але наприкінці століття втратило незалежність у боротьбі з Угорщиною. 1102 було укладено договір про династичну унію Угорського та Хорватського королівств, згідно з яким на території Х. спільного монарха представляв бан (правитель). Із 1273 скликалися представницькі зібрання хорватської знаті — сабори. В особливому становищі перебували прибережні та острівні території, які часто належали більш розвиненим мор. д-вам (до поч. 11 ст. — Візантії, пізніше — Венеціанській республіці; із 14 ст. також існувало портове місто-республіка Рагуза/Дубровнік).

1242 Х. була розорена монголами, які проте не поширили свою владу на території Угор. королівства. Після розгрому угор. війська під Могачем (Угорщина) османцями (1526) сабор запропонував хорватський трон Фердинанду Габсбургу; таким чином, континентальна Х. опинилася у складі володінь *Габсбургів*. Проте це не вберегло від завоювання значної частини країни *Османською імперією*. Щоб прикрити кордон з осман. володіннями, на частині хорватських земель було створено укріплену область — т. зв. Військ. кордон, який протягом бл. 300 років відігравав роль *фронтиру* катол. Європи. Лише у 18 ст. більшість територій Х. повернулися під владу Габсбургів. Під час наполеонівських війн на поч. 19 ст. Далмація тимчасово була підконтрольна Франції. Згідно з рішенням *Віденського конгресу 1814—1815* вся територія сучасної Х. ввійшла до Австрійс. імперії.

У 1-й пол. 19 ст. в Х. зародився нац. культурно-політ. рух (викликаний, зокрема, неприйняттям угор., австрійс. та італ. домінування), який призвів до формування модерної хорватської нації. У 1830—40-ві рр. цей рух існував у формі іллірізму, що ставив за мету об'єднання балканських слов'ян в єдиній д-ві. Після перетворення Австрійс. імперії на *Австро-Угорщину* (1867) континентальна Х. опинилася у складі Транслейтанії (Угор. королівства), Далмація — у складі Цислейтанії (земель Австрійс. імперії).

Після *Першої світової війни* Х. ввійшла до складу Королівства сербів, хорватів та словенців (із 1929 — Королівство Югославія; див. *Югославія*), де не становила окремої адм.-тер. одиниці. Хорватське нац. питання, зокрема діяльність радикального національно-визвол. руху усташів, змусило югославський уряд 1939 об'єднати території проживання хорватів у автономну Хорватську бановину. Після розгрому гітлерівцями Югославії 1941 усташі, очолювані поглавником (вождем) А.Павелічем, створили Незалежну д-ву Хорватія (НДХ), яка приєдналася до д-в Осі (див. *«Вісь Рим—Берлін»*). До складу НДХ було включено Боснію та ін. території, де етнічні хорвати не становили більшості населення. 1941—45 НДХ була місцем запеклої боротьби прокомуністичних та промонархічних югославських партизанів, а також етнічних чисток, під час яких постраждало переважно сербське населення. Після перемоги прокомуніст. сил на чолі з Й.Броз Тіто Х. разом з ін. республіками утворила Федеративну Нар. Республіку Югославія (із 1963 — Соціаліст. Федеративна Республіка Югославія; СФРЮ).

У процесі розпаду СФРЮ Х. проголосила незалежність (1991). 1990—99 президентом Х. був Ф.Туджман. Становлення незалежної Х відбувалося на тлі війн та конфліктів, що супроводжували розпад Югославії: 1991—95 Х. боролася за незалежність проти СФРЮ, воювала проти сепаратистського держ. утворення Республіка Сербська Країна та втручалася у громадян. війну в Боснії і Герцеговині.

Перші русини (українці) — переселенці з *Галичини* — з'явилися в Х. у серед. 18 ст. У 19 ст. укр. греко-катол. громади виникли в більшості міст Х., найбільші з них були в Загребі, Вуковарі, Осієку. 1920—45 в Х. діяли осередки політ. орг-цій укр. еміграції. Дипломатичні відносини з Україною Х. встановила 18 лютого 1992. Із червня 1992 до серпня 1995 укр. миротворці перебували на лінії сербсько-хорватського фронту в м. Вуковар. 1999 Україна і Х. започаткували регулярні політ. консультації. Із 2001 діє т-во дружби «Україна—Хорватія». Станом на поч. 2013 в Х. мешкають бл. 2 тис. українців, діють 11 культурно-освіт. укр. товариств.

Літ.: *Вукчевич С.* История Хорватии. М., 2011.

ХОРДАДБЕ́Х, Абу-ль-Касім Убайдаллах Ібн Абдаллах Ібн Хордадбех — див. *Ібн Хордадбех.*

ХОРИ́В — див. *Щек і Хорив.*

ХОРОБО́Р — літописний «город» у Черніг. землі. Вперше згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1153. 1234 здобутий військами кн. *Данила Галицького.* Як село зі 100 *димами* Х. згадується в «Пам'яті» 1527 у переліку населених пунктів Чернігово-Сіверщини, які 1503 перейшли від *Великого князівства Литовського* до Моск. д-ви. За найбільш прийнятною версією, ототожнюється з *городищем* на території смт Макошине Менського р-ну Черніг. обл. Городище напівовальної форми (100 × 60 м) розташов. на пд.-сх. околиці селища, на мисі правого берега р. Десна (прит. Дніпра), у гирлі її приток Хоробор та Бобрик. У наш час майданчик городища щільно забудований, рештки оборонних споруд не простежуються. Потужність культ. шару — до 1 м. До городища прилягали *посади.* Вперше городище в Макошині ототожнив із Х. Ю.*Виноградський.* Пам'ятку обстежували Д.*Телегін*, І.Єдомаха, П.Третьяков, В.Коваленко.

Літ.: *Коваленко В.* Хоробор. В кн.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Русина О.* Сіверська

земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.

В.П. Коваленко.

ХОРО́Л — місто *Полтавської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Хорол (прит. Псла, бас. Дніпра). Населення 13,7 тис. осіб (2011).

Х. виник не раніше 1590-х рр. Уперше згаданий під 1618. Входив до лівобереж. володінь князів *Вишневецьких* у *Київському воєводстві*. Згідно з тарифом 1631 в Х. був 31 *дим*. Ядром міста була дерево-земляна фортеця (існувала до 2-ї пол. 18 ст.). Із 1648 — центр сотні *Миргородського полку*. Із 1782 — центр повіту в складі *Київського намісництва*, із 1795 — *Катеринославського намісництва*, із 1796 — *Малоросійської губернії*, із 1802 — *Полтавської губернії*.

1805 розроблено проект перепланування міста, який протягом 1-ї пол. 19 ст. був частково реалізований. 1888 повз Х. пройшла залізниця *Ромни—Кременчук* (станція Хорол — за 5 км на зх. від центру міста). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в місті діяло кілька невеликих пром. підпр-в. Серед будівель вирізнялися 3 муровані храми кінця 18 — поч. 19 ст. (усі знесені за рад. влади). Населення 1897 становило бл. 8 тис. осіб.

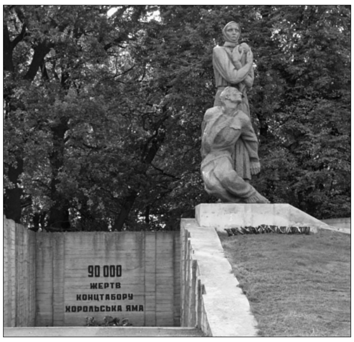
Рад. владу остаточно встановлено наприкінці 1919. Із 1923 — райцентр (із 1932 — у складі *Харківської області*, із 1937 — Полтав. обл.). Під час гітлерівської окупації (13 вересня 1941 — 19 вересня 1943) в місті діяв табір для військовополонених (відомий як «Хорольська яма»), в якому загинули тисячі людей.

У повоєнний час місто перетворилося на агропром. центр (харчова пром-сть тощо).

У Х. народилися фольклорист М.Цертелєв, К.*Мельник-Антонович*.

Хорол. Краєзнавчий музей. Фото 2012.

Хорол. Меморіал «Хорольська Яма». Пам'ятник загиблим у нацистському концтаборі. 1990.

Літ.: *Лазаревский А.* Лубенщина и князья Вишневецкие. В кн.: *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, вып. 3. К., 1896; ІМіС УРСР: Полтавська область. К., 1967; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан, Д.Я. Вортман.

Хоростків. Ратуша. Поштівка початку 20 ст.

ХОРО́СТКІВ — місто Гусятинського р-ну *Тернопільської області*. Розташов. на р. Тайна (прит. Гнилої, бас. Дністра). Населення 7,1 тис. осіб (2011).

Уперше згаданий 1564 як село, передане за королів. привілеєм у власність Струсів. Пізніше належало *Калиновським*. У 1-й третині 17 ст. тут спорудили замок, із цього часу Х. згадується як містечко. Належав до Теребовлянського пов. Галицької землі *Руського воєводства*. Під час *Національної революції 1648—1676* Х. зазнав спустошень. У 18 ст., коли належав князям *Сангушкам*, став значним осередком торгівлі. Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Х. відійшов до володінь австрійських *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*), належав до Терноп. округу. 1810—15 належав Рос. імперії (у складі *Тернопільського краю*). Із 1816 входив до Чортківського округу, із 1867 — до Гусятинського пов. Із кінця 18 ст. Х. володіли Ю.Левицький та його нащадки. Після прокладення через Х. залізниці *Тернопіль—Копичинці* (1890) в містечку почала розвиватися пром-сть (переважно харчова).

Із серпня 1914 до липня 1917 окупований рос. військами. Із листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. Від липня 1919 — під владою Польщі (у складі Терноп. воєводства). Із вересня 1939 — у складі УРСР. Із 5 липня 1941 по 24 березня 1944 окупований гітлерівськими військами, входив до складу *Генеральної губернії*.

У рад. час розвивався як агропром. центр. Із 1977 має статус міста. 1946 засновано дослідно-селекційну станцію (із 1999 — Подільська дослідна станція), 1972 — дендропарк.

У Х. народився художник Я.Машковський.

Пам'ятка арх-ри: маєток графів Левицьких (Семенських-Левицьких) зі старим (кінець 18 ст.) і новим (кінець 19 ст.) палацами.

Літ.: ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; *Корчемний В.* Місто на річці Тайна: Краєзнавчий нарис. Тернопіль, 1993.

В.В. Головко.

ХО́РС — язичницький бог у *Київській Русі*. Згадується в *«Повісті временних літ»* під 980 в переліку богів, чиї ідоли встановив кн. *Володимир Святославич* у *Києві*, а також у давньорус. творах 12—13 ст. (переважно у повчаннях, спрямованих проти *язичництва*). Гіпотези про функції Х. засновані на тлумаченні фрази у *«Слові о полку Ігоревім»*, де говориться, що кн. *Всеслав Брячиславич* «въ ночь влъкомъ рыскаше: изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя, великому Хръсови влъкомъ путь прерыскаше». Більшість дослідників припускають, що Всеслав Брячиславич зображений тут *вовкулакою*, який перебігає дорогу сонцю, уособленням якого є «великий Хорс». Звідси припущення, що Х. — бог сонця. Це припущення підсилюється тим, що найбільш поширена версія походження імені Х. пов'язує його з іранським xorsed — «сонце».

Деякі дослідники, виходячи з того, що вночі не можна перебігати шлях сонцю, пропонували вважати Х. богом місяця. Додатковий аргумент на користь цієї версії такий: якщо визнати Х. богом сонця, то в «пантеоні Володимира» виявиться два боги з однаковою функцією (Х. і *Дажбог*).

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981; *Боровский Я.Е.* Мифологический мир древних киевлян. К., 1982; *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси. М., 1988; *Топоров В.Н.* Об иранском мифологическом элементе в Древнем Киеве («Хорезмийский» вклад). «Russian Literature», 1989, vol. 25; *Соколова Л.В.* Хорс. В кн.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 5. СПб., 1995; *Васильев М.А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси: религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. М., 1999.

ХО́РТИЦЬКА СІЧ — 1) одна з легендарних козац. Січей (див. *Запорозька Січ*, *Січ*). Чи не першим відомості про Х.С. навів С.*Мишецький* на сторінках «Історії про козаків запорозьких», залучивши до кола джерел усні перекази, що побутували серед запорожців. Поселення запорожців «на Хортицком острове» згадують у своїх працях Г.-Ф.*Міллер*, Й.-Г.*Георгій*, О.*Рігельман*, Ж.-Б.*Шерер*, Д.*Бантиш-Каменський* та ін. автори кінця 18 — поч. 19 ст., які, вочевидь, послугувалися рукописними списками твору С.Мишецького. Про існування Січі на *Хортиці* в «героїчний або доісторичний» період історії Війська Запорозького низового (див. *Військо Запорозьке*) писав А.*Скальковський*; він, щоправда, категорично відмовився від цього твердження вже на сторінках 2-го видання своєї «Історії Нової Січі». Д.*Яворницький* певний час дотримувався думки про існування двох Січей на Хортиці, заснованих, відповідно, князем Д.*Вишневецьким* та П.*Конашевичем-Сагайдачним*. На винятково легендарний характер уявлень про Х.С. вказав ще Л.*Падалка* (1894). Попри те, що ні писемні джерела, ані археол. дані не підтверджують існування Х.С., уявлення про її існування дотепер побутує серед широкого загалу й подекуди трапляється навіть на сторінках наук. видань;

2) назва, яку дехто з істориків вживає для позначення укріплення (у джерелах — «замку», «городка»), спорудженого кн. Д.Вишневецьким 1556 на о-ві Мала Хортиця (щодо локалізації якого немає одностайної думки).

Літ.: *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1841; *Його ж.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 2, издание 2. Одесса, 1846; *Эварницкий Д.И.* Число и порядок Запорожских Сечей. «Киевская старина», 1884, т. 8, № 4; *Падалка Л.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. Там само, 1894, т. 45, № 5—6.

Д.Я. Вортман, Т.Л. Кузик.

«ХО́РТИЦЯ», Національний заповідник «Хортиця». Держ. історико-культ. заповідник на о-ві *Хортиця* утворено постановою РМ УРСР від 18 вересня 1965. Статус національного наданий постановою КМ України від 6 квітня 1993. Постановою КМ України від 30 вересня 2009 до складу заповідника віднесено територію *Кам'янської Січі* (пам'ятка історії нац. значення) в с. Республіканець Бериславського р-ну Херсон. обл. На території заповідника на о-ві Хортиця розташов. геол. заказник загальнодерж. значення «Дніпрові пороги», утворений постановою РМ УРСР від 28 жовтня 1974. Заг. площа заповідника становить бл. 23,6 км^2.

До складу заповідника входять о-в Хортиця (Велика Хортиця), прилеглі до нього острови та скелі (Байда, Дубовий, Розтьобин, Три Стоги, Середня, Близнюки), урочище Вирва (на правому березі Дніпра в м. *Запоріжжя*), а також філія «Кам'янська Січ» в с. Республіканець. На землях, що виводяться із с.-г. користування, відновлюються істор. ландшафти.

У заповіднику функціонують Музей історії запороз. козацтва (відкритий 14 жовтня 1983, до 1988 мав назву «Музей історії міста Запоріжжя» і, відповідно, ін. профіль), історико-культ. комплекс «Запорозька Січ» (приймає відвідувачів із 2007), туристично-меморіальні комплекси «Скіфський стан» і «Протовче». У колекції заповідника є унікальні пам'ятки підводної археології — судна часів *російсько-турецької війни 1735—1739*, підняті з дна Дніпра: козац. човен, бригантина, дубель-шлюпка та ін. У заповіднику музеєфіковані пам'ятки археології, зокрема культові комплекси (святилища) доби міді—бронзи.

Щороку об'єкти екскурсійного обслуговування відвідують бл. 250 тис. осіб.

На території заповідника — 40 сторонніх землекористувачів та ін. власників майна (у т. ч. — рекреаційні та навч. заклади, кінний театр «Запорозькі козаки», театр-лабораторія «Vie», готелі, ресторани тощо). У с-щах, розташов. на території острова, мешкають понад 1500 осіб. Через о-в Хортиця проходять транспортні магістралі, що поєднують лівобережну та правобережну частини м. Запоріжжя. Складовими цих магістралей є 2 залізнично-автомобільні мости (1952, архіт. Б.Преображенський) та арковий автомобільний міст (1974). Із 2004 ведеться буд-во ще одного мостового переходу.

Офіц. веб-сайт заповідника: http://ostrov-hortica.org.ua.

Літ.: Збережемо тую славу: Збірник документів та матеріалів. К., 1997; Заповідна Хортиця: Збірник праць співробітників заповідника, вип. 1. Запоріжжя, 2006; Історико-культурні заповідники України: Довідкове видання. К., 2007; *Клочко В.* Національний заповідник «Хортиця»: сучасний стан і перспективи. «Пам'ятки України: історія та культура», 2007, № 2; *Сердюк О.* Програма музеєфікації пам'яток Національного заповідника «Хортиця»: зміст і перші кроки реалізації. Там само; *Лисенко Т.М.* Національний заповідник «Хортиця»: 45 років поступу. Web: http://www.ostrov-hortica.org.ua/downloads/Lysenko.pdf.

С.І. Татарінцев.

ХО́РТИЦЯ — топонім, яким позначено кілька об'єктів на території сучасного м. *Запоріжжя*: о-ви Хортиця (Велика Хортиця) і Мала Хортиця, річки Верхня, Середня і Нижня Хортиці (праві прит. Дніпра), місцевість Верхня Хортиця.

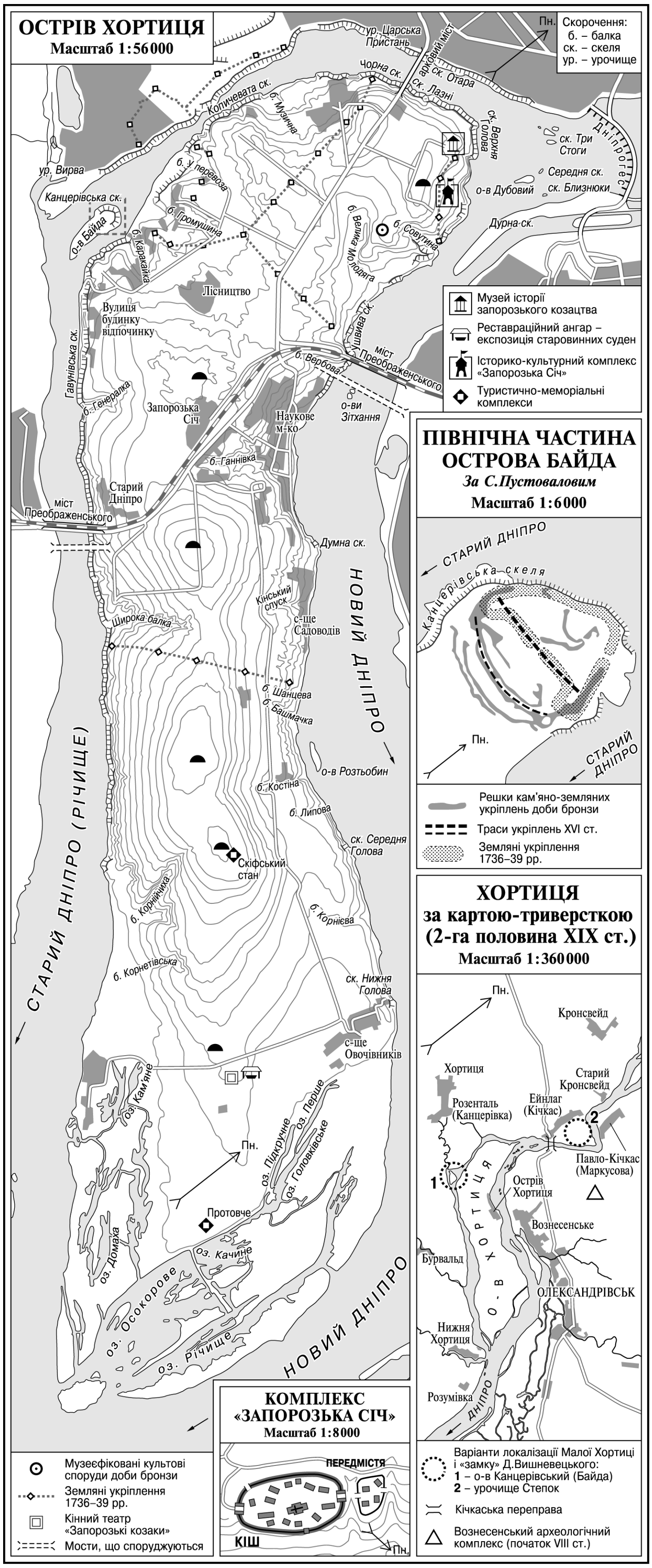
О-в Хортиця (Велика Хортиця) — найбільший острів на *Дніпрі* (довжина — понад 12 км, ширина — до 2,5 км, заг. площа — понад 2,5 тис. га). Лежить на межі між *дніпровими порогами* та *Великим Лугом* (обидві ці ділянки

долини Дніпра нині перетворено на водосховища). Відстань між верхнім кінцем острова і греблею Дніпрогесу — бл. 1,2 км. Перша згадка про Х. («острів Святого Григорія») міститься у творі візант. імп. *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією» (серед. 10 ст.). Згідно з цим джерелом «роси» (русь) — учасники щорічних торг. експедицій у *Константинополь* — зупинялися на острові та приносили тут жертви біля священного дуба. Х. згадується в *літописах*; звідси дружини рус. князів вирушали у степ проти *половців* (1103) і монголів (1223). Згідно з Е.*Лясотою* фон Стеблау наприкінці 16 ст. на острові *козаки* взимку тримали своїх коней. У лютому 1648 польс. король *Владислав IV* Ваза своїм привілеєм передав острів у володіння кн. Я.*Вишневецькому*. Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* тут стояли загони рос. армії та укр. козаків, було споруджено земляні укріплення (Хортицький ретраншемент; був призначений, зокрема, для захисту розташов. на о-ві Канцерівському (Байда) верфі, де будували судна *Дніпровської (Брянської) флотилії*). У 2-й пол. 18 ст. тут існувало кілька козац. *зимівників*, зафіксованих на плані 1788. Після ліквідації *Запорозької Січі* (1775) Х. стала власністю Г.*Потьомкіна*, який згодом передав її д-ві. 1789 нім. переселенці-меноніти (див. *Меноніти в Україні*) заснували тут колонію Острів Хортиця; 1916 її включили до складу м. Олександрівськ (нині м. Запоріжжя).

Новий етап освоєння Х. почався у зв'язку з буд-вом Дніпрогесу (див. *Дніпробуд*). 1928—31 острів був сполучений стаціонарними мостами з берегами Дніпра. Через острів пролягла залізниця, на ньому з'явилися кілька селищ, *радгосп*, тех. споруди, гра-

Хортиця. Культова споруда доби бронзи. Фрагмент.

нітний кар'єр. 1952 завершено спорудження нових мостів замість зруйнованих під час *Другої світової війни.* У 1960—70-ті рр. значна частина острова перетворилася на рекреаційну зону (бази відпочинку, профілакторії, дитячі табори тощо). 1965 було створено історико-культ. заповідник (див. *«Хортиця»*, національний заповідник).

Із 1876 на Х. (о-в Велика Хортиця разом із прилеглими островами та скелями) проводяться археол. дослідження (Я.*Новицький*, В.Беренштам, В.Пешанов, Р.Юра, А.Сокульський, Н.Козачок, В.Ільїнський, С.Пустовалов, М.Остапенко, Д.Кобалія та ін.). Тут відомі численні археол. пам'ятки різного часу (від *палеоліту* до модерної доби). Серед них — кілька поселень *бронзового віку*, Совутинське городище доби скіфів (5—3 ст. до н. е.), поселення «Протовче» (10—14 ст.), *городище* золотоординського часу в пд. частині острова, табори рос. військ (1730-ті рр.), зимівники (2-га пол. 18 ст.), *кургани* (доби бронзи і пізнішого часу), культові споруди доби бронзи. У Дніпрі виявлено рештки кількох суден (зокрема, 2 судна Дніпровської (Брянської) флотилії — «новоманірний козацький човен» та бригантина, які затонули 1739, — були підняті з річки і пройшли процес консервації та реставрації).

О-в Мала Хортиця. Згадується Е.Лясотою фон Стеблау (кінець 16 ст.) як місце, де 1556 кн. Д.*Вишневецький* спорудив укріплення («замок», «городок»). Достеменно не відомо, до якого із сучасних геогр. об'єктів прив'язаний топонім «Мала Хортиця». В історіографії існує кілька версій щодо локалізації Малої Хортиці. Найпоширенішими з них є дві: 1) Мала Хортиця — це о-в Канцерівський (у 2-й половині 20 ст. отримав назву Байда), на якому виявлено багатошарову пам'ятку (поселення *середньостогівської культури*, городище доби бронзи з кам'яними укріпленнями, поселення 16 ст. з дерево-земляними укріпленнями, верф 1730-х рр. із земляними укріпленнями); 2) Мала Хортиця — це урочище Степок біля Кічкаської переправи (нині затоплене Дніпровським водосховищем; див. також *Кічкас*). Перевагою 1-ї версії є те, що вона спирається на археол. матеріали; натомість прихильники 2-ї версії вказують на те, що топографічне положення о-ва Байда не відповідає завданню, яке було покладене на «замок» кн. Д.Вишневецького, — контролювати Дніпро.

Із 18 ст. в історіографії поширена думка, ніби Х. — це місце однієї з перших *Січей* — т. зв. *Хортицької Січі.* Проте ні писемні джерела, ні археол. дані не дають підстав для такого твердження.

Літ.: *Эворницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб., 1888; *Пустовалов С.* Деякі підсумки розкопок городища на острові Мала Хортиця (Байди). «Наукові записки [Національного університету "Києво-Могилянська Академія"]», 1998, т. 3; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.). Днепропетровск, 1999; *Козырев В.К., Шовкун В.* Запорожская верфь. «Південна Україна XVIII—XIX століття: записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України» (Запоріжжя), 2000, вип. 5. (http://www.cossackdom.com/articles/k/kozirev_verf.htm); *Ganzer Ch.* Sowjetisches Erbe und ukrainische Nation: Das Museum der Geschichte der Zaporoger Kosakentums auf der Insel Chortycja: Soviet and Post-Soviet Politics and Society, vol. 19. Stuttgart, 2005; *Новицкий Я.П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности (за рукописом 1917 р.). Запоріжжя, 2005; *Bürgers J.* Mythos und Museum: Kosakenmythos und Nationsbildung in der postsowjetischen Ukraine am Beispiel des Kosakengeschichtsmuseums auf der Insel Chortycja. В кн.: Kultur in der Geschichte Russlands. Göttingen, 2006; *Ленченко В.* Замок Дмитра Вишневецького: історія і проект реконструкції. «Пам'ятки України: історія та культура», 2007, № 2; *Нефедов В., Остапенко М.* Підводні археологічні дослідження поблизу Хортиці. Там само; *Вирський Д.* Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року. «Український археографічний щорічник», 2009, вип. 13/14 (http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2009_13/S(467-474).pdf); *Власов О.* Хто і чому привласнив острову Байда ім'я Лізи Чайкіної? (http://www.mig.com.ua/chapter/3227.html); *Кобалія Д.* Дивовижним звоном озивається земля... (із історії археологічних досліджень на острові Хортиця) (http://ostrov-hortica.org.ua/ru/otdel-arheologiya/110-kobaliya8.html); *Його ж.* Классификация, оценка и локализация памятников на территории Национального заповедника «Хортица» (http://ostrov-hortica.org.ua/ru/otdel-arheologiya/105-kobaliya5.html); *Остапенко Г., Остапенко М.* Історія Хортиці (http://gis.zp.ua/products/chortitza_1_u.htm).

Ю.А. Мицик, Д.Я. Вортман.

ХОРУ́НЖИЙ ВЕЛИ́КИЙ І НАДВІ́РНИЙ 14—18 століть. Уряд надвірного, згодом — великого хорунжого постав як результат централізаційних процесів у д-ві; початково уряд хорунжого (vexi-lifer) функціонував у межах окремих земель. У *Королівстві Польському* вперше згадується хорунжий без територіального означення при королі польс. і вел. кн. литов. *Владиславі II* Ягайлі 1387—89. Можливо, йшлося про спробу усталення нового центр. уряду або ж згадка стосувалася одного з *хорунжих земських*, адже його наступників не зафіксовано. В описі Я.*Длугошем Грюнвальдської битви 1410* трапляється уряд надвірного хорунжого. Стабілізація уряду відбулася наприкінці правління короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика, а в 16 ст. за ним закріплена назва «великий хорунжий», «великий хорунжий коронний». Із 1646 паралельно почав функціонувати уряд надвірного хорунжого, що започаткувало існування двох ієрархій хорунжих: великих хорунжих як продовження давнішого уряду надвірних хорунжих, а також нової ієрархії надвірних хорунжих.

У *Великому князівстві Литовському* спроба створити центр. уряд хорунжого з хорунжівства Віленської землі, схоже, відбулася 1432, про що свідчить згадка віленського хорунжого Доргала, чи Девгала, як хорунжого без територіальної прив'язки. Остаточно уряд великого хорунжого усталився на дворі вел. кн. литов.

Хортиця. «Новоманірний козацький човен», піднятий з дна Дніпра у 2008 році, у реставраційному ангарі.

Олександра Ягеллончика. Приблизно в цей же час з'явився уряд надвірного хорунжого.

Функції хорунжого були безпосередньо пов'язані з обслуговуванням особи пануючого. Носив королів. хоругву при правому боці монарха під час урочистостей, брав участь у похованнях, коронаціях тощо. Тож уряд мав характер репрезентаційний. З другого боку, був частково військовий, інколи хорунжий навіть очолював *надвірне військо*.

Літ.: *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795. Kraków, 1885; Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1992; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1994; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

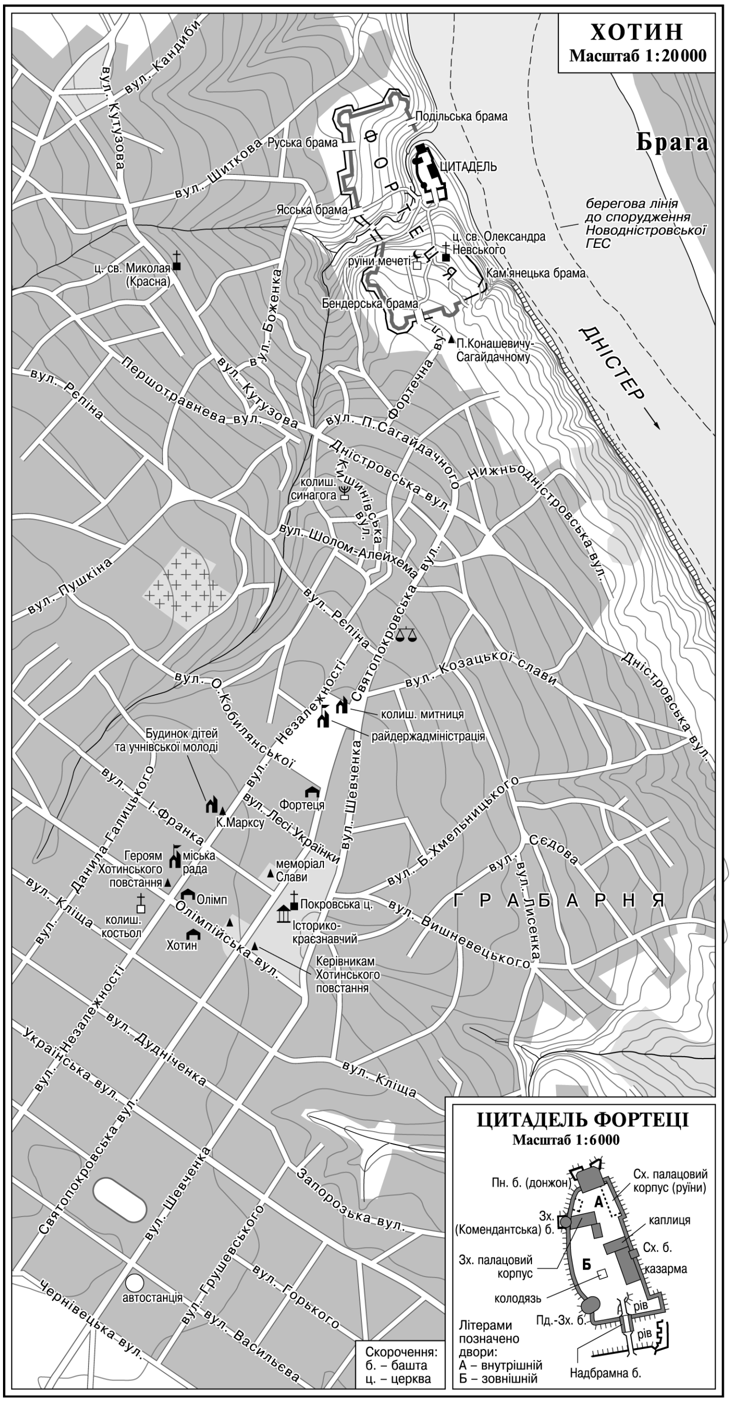
ХОРУ́НЖИЙ ЗЕ́МСЬКИЙ — уряд був лише частково титулярний (почесний), оскільки за хорунжим зберігалися певні функції в межах його *воєводства*, *землі* чи *повіту*: під час воєнних дій ніс хоругву попереду війська, допомагав *воєводі* і *каштеляну* збирати *посполите рушення*, брав участь у роботі вічового суду.

Згідно із земською урядницькою ієрархією займав 3-тю сходинку в *Королівстві Польському* і 5-ту у *Великому князівстві Литовському*.

Літ.: *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 228; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

ХОТИ́Н — місто *Чернівецької області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Дністер. Населення 9,8 тис. осіб (2013). Істор. центр Хотинщини.

За археол. даними, на місці Х. існувала група селищ *райковецької культури*, а пізніше — давньорус. поселення. Більшість сучасних укр. дослідників вважають, що безперервну історію Х. слід починати від цих пам'яток. Достовірна історія міста починається наприкінці 14 ст., коли Х., розташов. на пн. рубежі *Молдавського князівства*, був фортецею (контролювала стратегічно важливу переправу через Дністер), адм. центром однієї з трьох «держав» (волостей) *Шипинської землі* та митним пунктом на Молдовському торговому шляху (Via valahica; митниця вперше згадана 1408). Найдавніші письмові згадки про Х. містяться у *«Списку руських міст далеких і близьких»* (кінець 14 ст., «Хот- нъ» фігурує серед «волоських» міст) та у грамоті 1397. (Поширена в румун. історіографії дата першої згадки 1301 є наслідком непорозуміння.) Ядром міста була *Хотинська фортеця*, до якої прилягали житлові квартали, розташов. в долині Дністра.

До поч. 18 ст. Х. належав Молдав. князівству, був центром цинуту (округи) і значним торг. осередком; у 2-й пол. 16 ст. тут проводилися *ярмарки* (до 1579).

Хотин. Миколаївська церква. Фото 2009.

Місто мало самоуправління (1615 згадується виборна рада на чолі з *війтом*). Після *російсько-турецької війни 1710—1711* Х. перейшов під владу *Османської імперії* і став центром *Хотинського нахіє*. У зв'язку зі спорудженням нової фортеці, яка займала значно більшу площу, ніж стара, міську забудову перенесли з долини на навколишні схили та плато. У місті з'явилося багато мурованих споруд (з них збереглася лише митниця), було забруковано вулиці, влаштовано водогін з фонтанами.

У молдов. та осман. періоди військово-стратегічне значення Хотинської фортеці стало причиною того, що Х. захоплювали війська *Речі Посполитої* (1620—21, 1673—74, 1676—99), Рос. імперії (1739, 1769—74), Австрії (1774—76, 1788—93; у 2-й із цих періодів місто було центром Хотинської марки у складі Буковинського округу *Королівства Ґаліції і Лодомерії*). Місто не раз палили і руйнували. Поля на пд. від Х. (нині в межах міста) були ареною гол. битви *Хотинської війни 1621* і *Хотинської битви 1673*. 1806 місто втретє й остаточно зайняли рос. війська; разом з усією *Бессарабією* 1812 Х. офіційно відійшов до Рос. імперії, 1813 став центром *повіту* (із 1818 — у складі Бессарабської області, потім — губернії). У рос. період населення Х. швидко зростало: 1819 — 3,5 тис. осіб, за переписом 1897 — 18,4 тис. (із них 50 % — іудеї і 45 % — православні, переважно українці та росіяни). Гол. заняттями мешканців були ремесло і торгівля (у т. ч. контрабанда); пром-сть була представлена лише дрібними підпр-вами (переважно харчової галузі). Із серед. 19 ст. на плато велася забудова нової частини міста, яка мала регулярне планування і перебрала на себе функції центру (адм. будівлі, церкви, будинки заможних мешканців).

У лютому—жовтні 1918 Х. був окупований *Австро-Угорщиною*. 10 листопада 1918 місто зайняли румун. війська, Х. разом з усією Бессарабією був приєднаний до Румунії. Під час Хотинського повстання 1919 місто 23 січня захопили повстанці, які утримували його до 30 січня. Після поразки повстання значна кількість хотинчан, рятуючись від репресій, втекла на лівий берег Дністра. 1918—38 Х. був центром жудеца (повіту), 1938—40 відносився до цинуту «Сучава» (із центром у *Чернівцях*). 1930 в місті було 15,3 тис. мешканців (із них українці та росіяни — 51,4 %, євреї — 37,7, румуни — 8,8 %). 1935 урочисто, у присутності короля Кароля II відкрито будинок к-ри «Атеніум імені Б.-П. Хашдеу» (нині будинок дітей та учнівської молоді).

Після рад. анексії Бессарабії Х. увійшов до Чернів. обл., утвореної 7 серпня 1940, і став центром району. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було захоплене румун. військами (6 липня 1941) і разом з усією Бессарабією включене до складу Румунії (було центром жудеца). За наказами румунської влади було розстріляно понад 1 тис. хотинчан (зокрема євреїв). Було викрите і знищене антирумунське підпілля. 3 квітня 1944 Х. здобули радянські війська.

У повоєнний час у місті було збудовано кілька значних пром. підприємств, серед яких — ф-ка килимових виробів (занепала у 1990-ті рр.), лісокомбінат, з-д металевих виробів «Калібр». У роки незалежності України зросло значення міста як туристичного центру, чому сприяло створення 2000 Держ. історико-архіт. заповідника «Хотинська фортеця».

Хотин. Будинок митниці. 18 ст. Фото 2011.

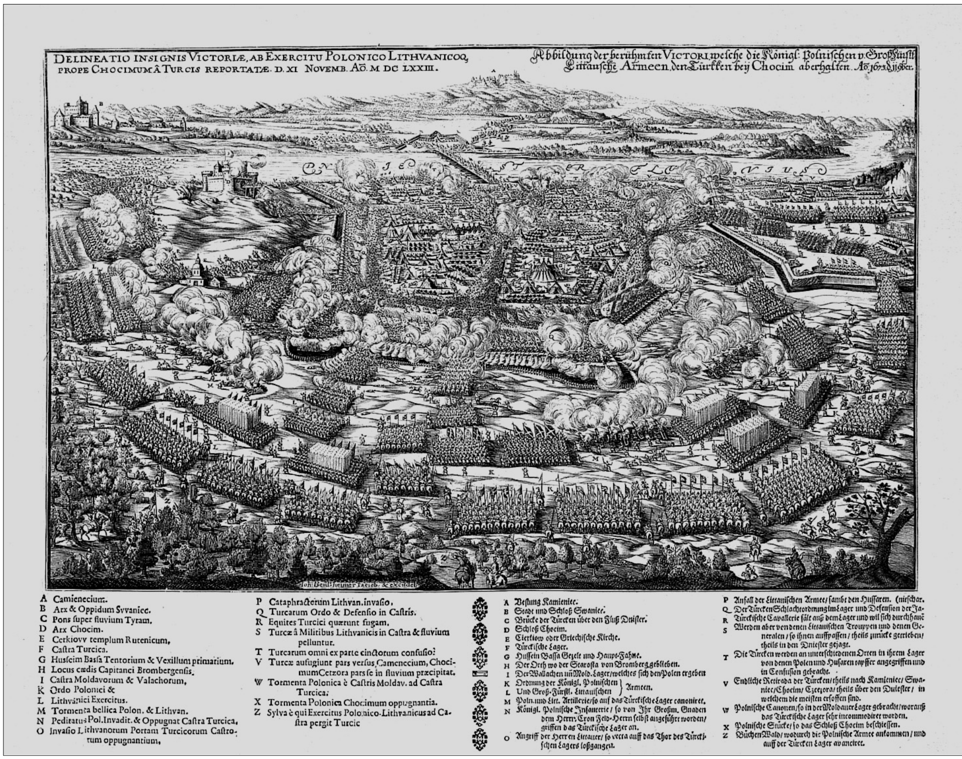
Літ.: *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim. Lwów, 1912; *Тимощук Б.О.* Середньовічний Хотин. «Археологія», 1977, т. 22; *Пурич Ш.* Становление и эволюция Хотина в описаниях молдовских летописцев. «Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології» (Чернівці), 2001, т. 1; *Добржанський О. та ін.* Хотинщина: Історичний нарис. Чернівці, 2002; *Возний І.П.* Середньовічний Хотин у вітчизняній та зарубіжній історіографії. «УЇЖ», 2005, № 3.

С.Л. Юсов, Д.Я. Вортман.

ХОТИ́НСЬКА БИ́ТВА 1673 — битва між польс. і турец. військами під час війни *Речі Посполитої* з *Османською імперією* 1672—76. Відбулася 10—11 листопада 1673 під *Хотином*. 30-тис. військо на чолі з силістрійським бейлербеєм Гусейном-пашею обороняло табір (було використано польові укріплення 1621) навколо захопленої раніше турками *Хотинської фортеці. Гетьман великий коронний* Я.Собєський (див. *Ян III Собєський*) на чолі бл. 40-тис. війська, до якого, окрім поляків, литовців, волохів і молдован, входили також підрозділи укр. козацтва, 10 листопада атакував турец. позиції. Вирішальним став штурм табору вранці наступного дня. За допомогою сильного артилер. вогню піхота Я.Собєського вдерлася до оборонного табору Гусейна-паші, а *драгуни* завершили розгром турків. Польс. артилерія знищила міст через Дністер, не залишивши противникові можливості для відступу. Вціліла лише невелика частина турец. війська, якому вдалося відійти до Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Х.б. мала великий європейський резонанс і сприяла обранню Я.Собєського на польський трон. Водночас вона не розв'язала довголітнього польсько-турецького конфлікту щодо *Правобережної України*.

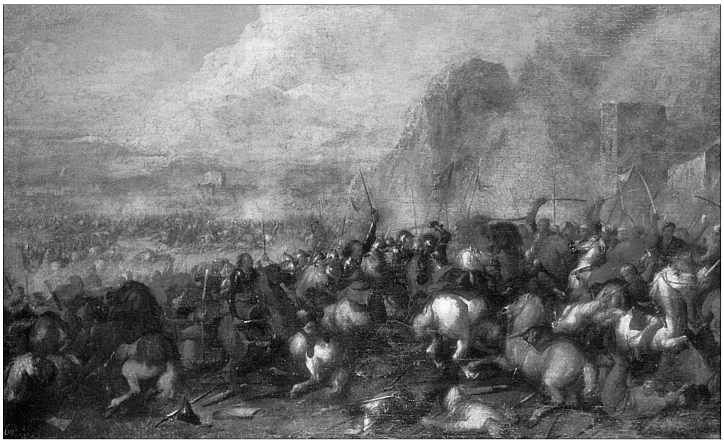
Літ.: *Górski K.* Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673. Warszawa, 1890; *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму. К., 1991; *Wójcik Z.* Jan Sobieski 1629—1696. Warszawa, 1994.

Т.В. Чухліб.

План Хотинської битви 1673 року. Мідьорит роботи Л. Крщоновича. 1674.

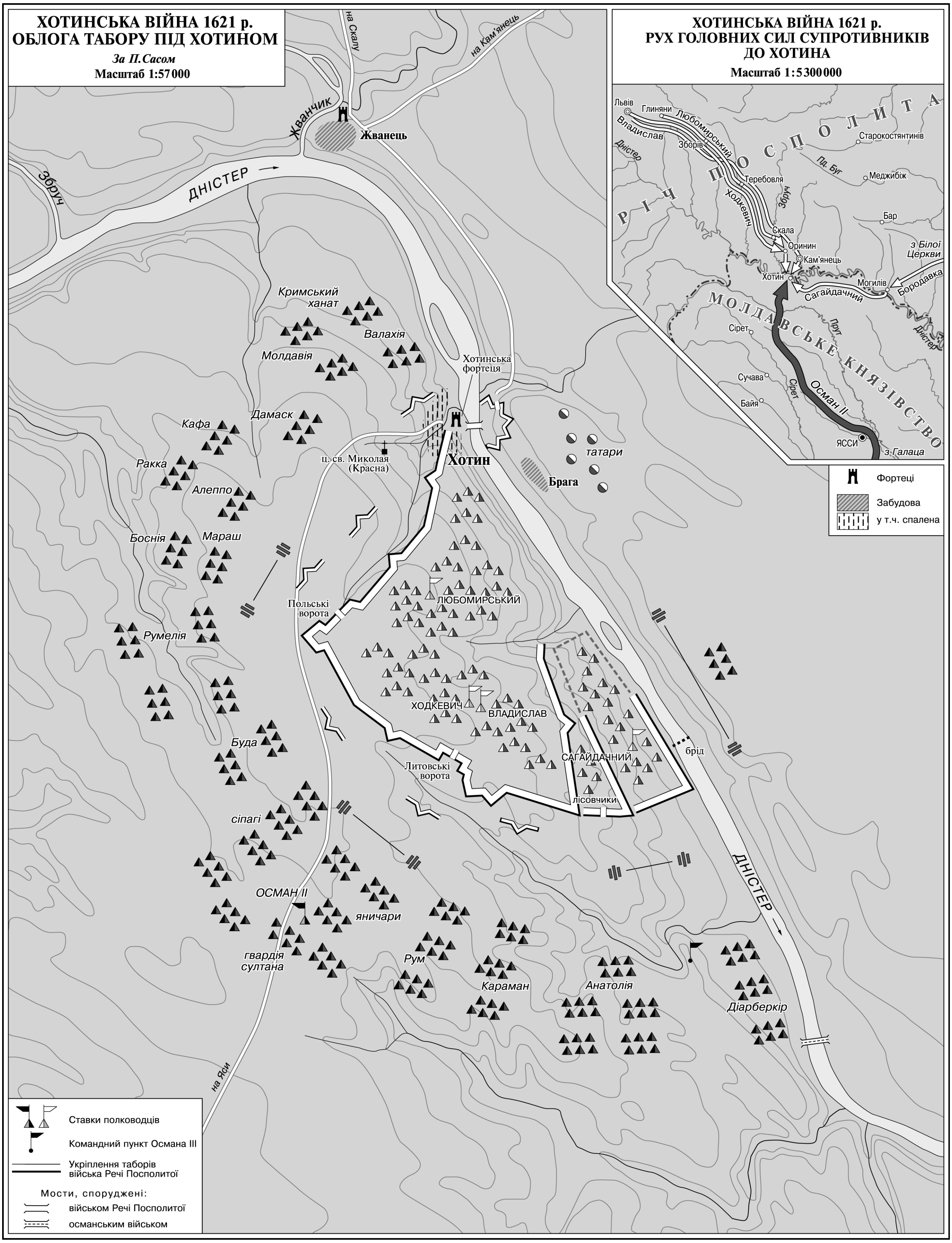
ХОТИ́НСЬКА ВІЙНА́ 1621 — збройний конфлікт між *Османською імперією* та *Річчю Посполитою.* Стався через зіткнення інтересів цих д-в у Дунайських князівствах, а також через невдоволення осман. влади мор. походами запороз. козаків. Після поразки у *Цецорській битві 1620* польс. король *Сигізмунд III* Ваза не зміг зібрати достатньо потужну армію і не знайшов дійових союзників серед європ. д-в, тому в січні 1621 через єрусалимського патріарха Феофана (див. також *Феофана III місія в Україну 1620*) звернувся за військ. допомогою до укр. козаків, яким відводив значну роль у бойових діях, що планувалися. Водночас король ухильно відреагував на зворотні вимоги козаків. 15—17 червня 1621 козац. рада за участю правосл. *духовенства* у верхів'ях р. Росава (прит. Росі, бас. Дніпра) ухвалила взяти участь у відбитті нападу османців на Річ Посполиту з тією умовою, що польс. влада задовольнить конфесійні вимоги православних, зокрема визнає нововисвячених правосл. архієреїв. До короля відправили посольство на чолі з П.*Конашевичем-Сагайдачним*, а у Молдову вирушив понад 40-тис. козац. корпус на чолі з гетьманом Я.*Бородавкою.*

Хотинська битва 1621 року. Батальна сцена. Картина роботи невідомого художника. Кінець 18 ст.

На цей час фактично вже велися бойові дії, які розпочалися 9 травня 1621 на Чорному морі нападом запороз. флотилії на осман. судна, що прямували до майбутнього театру сухопутних воєнних дій. Запорожці потопили кілька десятків суден, зокрема 9 галер, які перевозили важкі штурмові гармати. До початку жовтня 1621 козац. флотилії не раз атакували узбережжя Чорного моря та вступали у бої з осман. флотом, знищивши 141 вороже судно, завдавши значних спустошень території противника і розладнавши мор. транспортне постачання. Дії козаків значно ускладнили становище сухопутних осман. сил.

Війна на суходолі розпочалася маршем польсько-литов. підрозділів під проводом великого гетьмана литов. Я.-К.*Ходкевича* і Є.-С.*Любомирського* (мав повноваження *гетьмана польного коронного*) лівобережною Наддністрянщиною, де вони зазнавали нападів татар. загонів. 8—19 серпня відбулася переправа на правий берег Дністра до м. *Хотин*, де одразу почалося спорудження польових укріплень навколо табору. Одночасно під Могилевом (нині м. *Могилів-Подільський*) переправилися через Дністер козаки Я.Бородавки, осн. маса яких стала табором на березі, а окремі рухливі загони здійснювали рейди територією Молдови. 25 серпня до козац. табору повернувся П.Конашевич-Сагайдачний, котрого запорожці одразу обрали гетьманом замість Я.Бородавки. 1 вересня козаки пробилися з боями до Хотина, куди вже підійшли підрозділи королевича Владислава Ваза (див. *Владислав IV*). Чисельність польсько-литов. армії (з іноз. найманцями і слугами) сягала бл. 43 тис. осіб при 28 гарматах; козаків (також разом зі слугами) було понад 45—47 тис. при 23 легких гарматах.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 р.
ОБЛОГА ТАБОРУ ПІД ХОТИНОМ
За П.Сасом
Масштаб 1:57000
ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 р.
РУХ ГОЛОВНИХ СИЛ СУПРОТИВНИКІВ ДО ХОТИНА
Масштаб 1:5300000
на Скалу
на Кам'янець
Жванчик
Жванець
Збруч
ДНІСТЕР
Кримський ханат
Валахія
Молдавія
Хотинська фортеця
Дамаск
Кафа
Ракка
Алеппо
ц. св. Миколая (Красна)
Хотин
татари
Брага
Боснія
Мараш
Польські ворота
ЛЮБОМИРСЬКИЙ
Румелія
ХОДКЕВИЧ
ВЛАДИСЛАВ
САГАЙДАЧНИЙ
брід
Буда
Литовські ворота
лісовчики
сіпагі
ОСМАН II
яничари
гвардія султана
Рум
Караман
Анатолія
Діарберкір
на Ясси
Львів
Глиняни
Владислав
Любомирський
Зборів
Дністер
Теребовля
Ходкевич
Збруч
Скала
Оринин
Кам'янець
Хотин
Старокостянтинів
Пд. Буг
Меджибіж
Бар
з Білої Церкви
Могилів
Бородавка
Сагайдачний
РІЧ ПОСПОЛИТА
МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
Сірет
Прут
Сучава
Байя
Осман II
ЯССИ
з Галаца
Фортеці
Забудова
у т.ч. спалена
Ставки полководців
Командний пункт Османа III
Укріплення таборів війська Речі Посполитої
Мости, споруджені:
військом Речі Посполитої
османським військом

На початку вересня 1621 під Хотин підійшла армія султана Османа II, яка після остаточної концентрації разом із військами васалів султана (крим. хана Джанібек-Гірея, Добруджинської та Буджацької орд на чолі з Кантеміром-мурзою, молдов. господаря Олександра Еліаша, волоського господаря Раду Міхні) налічувала щонайменше 150—160 тис. осіб та не менш ніж 62 гармати, у т. ч. 15 важких.

2 вересня султанське військо почало облогу Хотинського табору. До початку жовтня османці принаймні 17 разів штурмували запороз. позиції та бл. 10-ти разів — позиції польсько-литов. війська. У цих боях з обох сторін була задіяна переважно піхота; крім того, османці інтенсивно застосовували артилерію. Вже на початку облоги, 4 вересня, козаки увірвалися в розташування ворога, проте успіх не був розвинутий, оскільки Я.-К.Ходкевич не надіслав підкріплення. Ефективні нічні вилазки запорожців завдавали тяжких утрат османцям та знижували їхній бойовий дух. До того ж Осману II стало відомо, що хотинським оборонцям на підмогу їде підкріплення — посполите рушення на чолі з польс. королем Сигізмундом III, а також загін донських козаків. З огляду на це султан був змушений розпочати мирні переговори, що фактично означало його воєнно-політ. поразку. 9 жовтня було укладено *Хотинський мирний договір 1621*, який поклав край війні.

Літ.: *Żegota P.* Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. Kraków, 1853; *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). Kraków, 1921; *Алекберли М.А.* Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957; *Його ж.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, 1961; *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. Kraków, 1979; *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. Warszawa, 1988; *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. К., 2010; *Сас П., Кіркене Г.* Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу. К., 2011; *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012; *Його ж.* Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. К., 2012.

П.М. Сас.

Хотинська фортеця. Фото 2012.

ХОТИ́НСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — пам’ятка арх-ри нац. значення в м. *Хотин*. Дата заснування мурованої фортеці дискусійна: від 2-ї пол. 13 ст. до 2-ї пол. 14 ст., з більшою вірогідністю для кінця зазначеного періоду. Залежно від прийнятої дати засновниками могли бути володарі або *Галицько-Волинського князівства*, або *Молдавського князівства*. Гіпотеза про існування з поч. 11 ст. давньорус. дерево-земляної фортеці, яка передувала мурованій, не має підстав ані в археол., ані в писемних джерелах і базується лише на заг. міркуваннях. Найдавніші письмові згадки про Хотин, а отже і про Х.ф., містяться у *«Списку руських міст далеких і близьких»* (кін. 14 ст.) та в грамоті 1397. Х.ф. як порубіжне укріплення протягом свого існування не раз переходила з рук до рук, інколи на нетривалий час. Найдовше Х.ф. належала Молдав. князівству.

Найдавніша частина комплексу (площею бл. 2 га) сформувалася в пн. частині сучасної твердині на мисі між Дністром та струмком, що впадає в нього. У 2-й пол. 15 ст. за молдов. господаря *Штефана III* Великого Х.ф. ґрунтовно перебудували, значно розширили в пд. напрямку (збільшивши площу до 6 га) і пристосували до захисту від ранньої вогнепальної зброї. Рівень замкового двору підняли на 8—10 м, відповідно підвищили й мури. Мури Х.ф. прикрасили своєрідним орнаментом із червоної цегли з мотивами прямокутників та увінчаних хрестами східчастих пірамід, що їх одні дослідники трактують як «вавілон» і «голгофу», а інші — як татар. тамгу і тетраграматон. Давня твердиня перетворилася на внутр. двір, відділений від решти фортеці двома сполученими брамою палацовими корпусами (зберігся західний). Мури палацу оздоблено орнаментом з червоної цегли та білого вапняку, частково зберігся білокам’яний декор вікон та дверей. У цей період також збудували замкову каплицю, яка має хрещаті з гуртами склепіння (що тяжіє до готичного стилю) і водночас романський перспективний портал (який є для даного періоду анахронізмом). Тоді ж спорудили башту-донжон з пн. боку і зх. круглу в плані башту, що сполучалася з палацом; у сх. мур вбудували квадратну в плані башту. Зовн. двір Х.ф., що утворився з пд. боку, обвели мурами з трьома баштами, одна з яких була надбрамною. Таким чином, у Х.ф. склалася баштова система оборони, характерна для пізньосередньовічної фортифікації. Х.ф. була резиденцією пиркалаба (старости, намісника господаря), який керував Хотинським цинутом (округою).

1476 Х.ф. успішно витримала облогу осман. війська на чолі із султаном *Мехмедом II*. 1538 польс. військо захопило Х.ф., у ході облоги було підірвано та пошкоджено артилер. вогнем значні ділянки мурів, башти та ін. споруди. 1540—44 Х.ф. відбудували й розширили в пд. напрямку, вона майже остаточно набула того вигляду, в якому дійшла до наших днів. Неподалік від Х.ф. відбулися значні битви між арміями *Османської імперії* та *Речі Посполитої* (див. *Хотинська війна 1621*, *Хотинська битва 1673*), але твердиня участі в бойових діях не брала.

1675 осман. уряд наказав молдов. господарю зруйнувати Х.ф. Всупереч наказу було підірвано лише пд. мур із баштами, зроблено проломи в ін. частинах стін. 1711—18 Х.ф. відбудували і зробили адм. центром *Хотинського нахіє*, в ній розмістилися османські адміністрація та гарнізон. На поч. 18 ст. в умовах зростання ролі артилерії та формування професійних армій укріплення Х.ф. перестали відповідати її стратегічному значенню. Тому 1718 османці звели навколо давньої твердині нову лінію укріплень, які охопили площу бл. 30 га. Укріплення збудовано за актуальною на той час «першою системою Вобана». Гол. вал має прямі куртини і 7 тур-бастіонів з казематованим нижнім ярусом. Рів має обличковані каменем ес-

карп і контрескарп. До фортеці вели 5 мурованих брам: Кам'янецька, Ясська, Бендерська, Руська і Подільська. На території збудували мечеть, казарми, стайні, майстерні, лазні. Водночас відремонтували давнє оборонне ядро: відновили Пд.-Зх. башту, на 10 м південніше спорудили новий оборонний мур і Надбрамну башту; середньовічні бойові ходи, що завершували мури старої фортеці, замінили на зубці-мерлони. Давня споруда втратила значення самостійного оборонного об'єкта і надалі слугувала арсеналом.

1739 рос. армія після перемоги під Ставучанами (нині с. Ставчани Хотинського р-ну Чернів. обл.) без бою зайняла Х.ф. Ця подія була оспівана М.*Ломоносовим* в «Оді ... на взяття Хотина». 1769—74 Х.ф. тимчасово займали рос. війська, а 1788—93 — австрійські. 1806 Х.ф. знов була зайнята росіянами, а за *Бухарестським мирним договором 1812* офіційно передана Рос. імперії. Від часів перебування рос. гарнізону в Х.ф. збереглася церква Святого Олександра Невського (1835) у стилі *класицизму*. До серед. 19 ст. Х.ф. втратила своє стратегічне значення, 1856 її було скасовано як військ. об'єкт. Нині пам'яткою опікується Держ. історико-архіт. заповідник «Хотинська фортеця», створений 2000.

Із 2004 на території фортеці регулярно ведуться археол. дослідження, в результаті яких здобуті значні матеріали 15—18 ст., розкопано підвали мечеті з мінаретом, віднайдено рештки пд.-сх. башти 15 ст.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; *Giurescu C.C.* Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea pâna la mijlocul secolului al XVI-lea. Bucureşti, 1997; *Руснак О.* Будівництво Хотинської фортеці у вітчизняній історіографії. «Буковинський історико-етнографічний вісник» (Чернівці), 2003, вип. 5; *Масан О., Мисько Ю.* Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел. «Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології» (Чернівці), 2009, т. 2 (28); *Фаизов С.* Золотоордынская тамга и пирамида с крестом на стенах Хотинской крепости. В кн.: Средневековые тюрко-татарские государства, вып. 2. Казань, 2010; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011; *Мисько Ю., Буйновська Є.* Хотинська фортеця XIII—XIX ст.: історія та основні об'єкти. Хотин, 2011; *Михайлина Л., Пивоваров С.* Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. Хотин, 2011.

К.А. Липа.

ХОТИ́НСЬКЕ НАХІЄ́ — провінція *Османської імперії*, утворена 1713 з Хотинського цинуту (округи) *Молдавського князівства* (територія сучасних Хотинського, Кельменецького, Сокирянського, частини Новоселицького р-нів *Чернівецької області* України та частини Єдинецького пов. Молдови).

1713 Хотинський цинут фірманом султана *Агмеда III* був вилучений з Молдав. князівства, на нього поширилася султанська адміністрація. Кордони Х.н. та його приналежність до Осман. імперії було підтверджено *Белградським мирним договором 1739*, *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774*, Баламутівською конвенцією 2 липня 1776.

1715 в Х.н. було здійснено дефтер (перепис населення та нерухомого майна), скасовано *кріпацтво*. 1715—18 збудовано нову *Хотинську фортецю*. 1739, 1769—74 та 1806—12 Х.н. було окуповане рос. військами; 1772—73 на Х.н. поширювалася влада Молдав. князівства; 1774—76 пн. частина, а 1788—93 все Х.н. було окуповане військами Австрії. За *Бухарестським мирним договором 1812* Х.н. увійшло до Рос. імперії і 1813 було перетворене на Хотинський повіт Бессарабської обл.

До 1715 в межах Х.н. розташовувалися війська швед. короля *Карла XII* та київ. *воєводи* Ю.Потоцького, 1722 тут перебував гетьман П.*Орлик*. 1739 рос. війська здійснили депортацію частини населення Х.н. до Рос. імперії.

Літ.: *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1869; *Михнева Р.* Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739—1756). М., 1985; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998; *Ботушанський В., Сайко М.* Буковина як об'єкт міждержавних стосунків Туреччини, Австрії та Росії в останній третині XVIII ст. В кн.: Хотину — 1000 років: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 2000; *Никифорак О.* Держава і право Буковини 1772—1917 рр. К., 2000; *Добржанський О. та ін.* Хотинщина: Історичний нарис. Чернівці, 2002; *Кресін О.* Османська імперія: Політика, право, роль в історії України. «Правова держава: Щорічник наукових праць» (К.), 2002, вип. 13.

О.В. Кресін.

ХОТИ́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1621 — договір про мир між *Османською імперією* та *Річчю Посполитою*, укладений 9 жовтня 1621 під м. *Хотин* по закінченню *Хотинської війни 1621.* Перші контакти між польсько-литов. і осман. командуванням щодо укладення миру розпочалися ще в червні 1621 і активізувалися з початком боїв під Хотином. 26—27 вересня було досягнуто згоди на переговори та безпеку учасників. 29 вересня до табору султана Османа II прибули польс. посли — сенатор С.Журавинський та сеймовий комісар Я.*Собєський.* Осман. сторону представляв великий візир Ділавер-паша за посередництва валаського господаря Раду Міхні. Переговори завершилися 7 жовтня; наступного дня було укладено текст договору турецькою та польською мовами, польс. посли отримали аудієнцію в султана. 9 жовтня текст договору узгодили остаточно.

Польський і турецький оригінали договору втрачено. Є підстави вважати, що вони різнилися між собою. З копій, що збереглися, випливає, що договір передбачав зобов'язання польс. короля підтримувати султана на міжнар. арені (за деякими даними, султан начебто так само мусив підтримувати короля). Розмежування кордонів між Осман. імперією та Річчю Посполитою покладено на спільну демаркаційну комісію. У м. *Стамбул* мав перебувати постійний представник польс. короля. Задля ратифікації договору до осман. столиці мусив прибути великий польс. посол. Речі Посполитій заборонялося втручатися у внутр. справи Дунайських князівств. Хотин повертався молдов. господареві, якого було зобов'язано мати дружні відносини з Річчю Посполитою. Договір містив заборону запорожцям ходити у мор. походи проти Осман. імперії; польс. сторона мала карати запорожців у разі завдання ними шкоди Осман. імперії. Татарам заборонялося нападати на землі Речі Посполитої, яка, зі свого

Г.М. Хоткевич.

боку, зобов'язувалася сплачувати крим. хану *упоминки*. Крим. хан на заклик польс. короля повинен був надавати йому своє військо та ніс відповідальність за напади татар на Річ Посполиту. У договорі йшлося також про регулювання торгівлі між двома д-вами, про обмін полоненими тощо. Загалом Х.м.д. 1621 повертав сторони до довоєнного рівня міждерж. відносин.

Процедура ратифікації договору розтягнулася на кілька років і завершилася 1 квітня 1624. В ході ратифікації осман. та польс. дипломати намагалися змінити текст договору на свою користь. У кінцевому підсумку ратифікований договір значною мірою відрізнявся від початкового документа та відповідав інтересам насамперед осман. сторони.

Літ.: *Żegota P.* Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. Kraków, 1853; Katalog dokumentów tureckich: Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672. Warszawa, 1959; *Ochman S.* Sprawa traktatu Chocimskiego. «Acta universitatis Wratislaviensis: Historia» (Wrocław), 1966, XII; Османская империя в первой четверти XVII века. М., 1984; *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. Warszawa, 1988; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polich diplomatic Relations (15th—18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. «The Ottoman Empire and its Heritage: Politics, Society and Economy» (Leiden—Boston—Köln), 2000, vol. 18; *Григор'єва Т.* Укладання миру після Хотинської війни (1620—1621 pp.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей. «Україна в Центрально-Східній Європі», 2010, вип. 9—10; *Сас П.М.* Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012.

П.М. Сас.

ХОТІ́ВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — укріплене поселення 6—5 ст. до н. е. Розташов. на пд. околиці *Києва*, на пн. сх. від с. Хотів Києво-Святошинського р-ну Київ. обл., на виступі плато, що панує над долиною Хотівського струмка. Це найпівнічніше з усіх *городищ* скіф. типу (див. *Скіфи*) в укр. Правобереж. Лісостепу. Пам'ятку частково дослідили Є.Покровська 1948 та Є.Петровська 1965—67. Площа городища 31 га. На зх., пн. та сх. мисах збереглися залишки валу, що має максимальну висоту до 4 м. Під час розкопок у пн.-зх. частині городища знайдені різноманітні житла, госп. ями, вогнища, численні фрагменти скіф. та грец. посуду, знаряддя праці, зброя, прикраси.

Літ.: *Покровська Є.Ф.* Хотівське городище. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952.

С.А. Скорий.

ХОТКЕ́ВИЧ Гнат Мартинович (псевд. — Гнат Галайда; 31(19). 12.1877—08.10.1938) — письменник, актор, режисер, мистецтвознавець, бандурист, композитор, театральний і громад. діяч. Н. в м. *Харків*. Син кухаря і хатньої робітниці, вважав себе за нащадка «славних гетьманів Хоткевичів». 1900 закінчив Харків. технологічний ін-т, за фахом — залізничний інженер. Із 1896 виступав як співак-бандурист, зокрема з хором М.В.*Лисенка* і з сольними концертами. На 12-му Археол. з'їзді в Харкові влаштував виступ *кобзарів* і лірників. За участь у революц. русі залізничників 1905 зазнав переслідувань та емігрував за кордон — у *Галичину*. 1909 в с. Красноїлів (нині село Верховинського р-ну Івано-Франк. обл.) організував із селян Гуцульський театр, з яким давав вистави в багатьох місцевостях *Австро-Угорщини*. 1912 повернувся до Харкова, де провадив активне громадсько-мистецьке життя, з 1913 редагував ж. «Вісник культури і життя». 1915 як політично неблагонадійний висланий за межі України (до Воронежа; нині місто в РФ). 1917 повернувся до Харкова, де його обрано гласним *міської думи*. Тут він організував і вів клас бандури в Музично-драм. ін-ті, а в *Полтаві* — першу в Україні капелу бандуристів. Друкуватися почав у *Львові* 1897. Автор багатьох новел і оповідань, повістей («Камінна душа», «Авірон»), драм. творів на революц. тематику, із гуцульського життя та укр. історії («Лихоліття», «Вони», «На залізниці», «Гуцульський рік», «О полку Ігоревім», «Богдан Хмельницький»). 1929—31 опубліковано твори письменника у 8-ми томах. Х. — автор літературознавчих розвідок, підручників гри на бандурі (1909, 1930), муз. композицій, перекладів зі світ. класики.

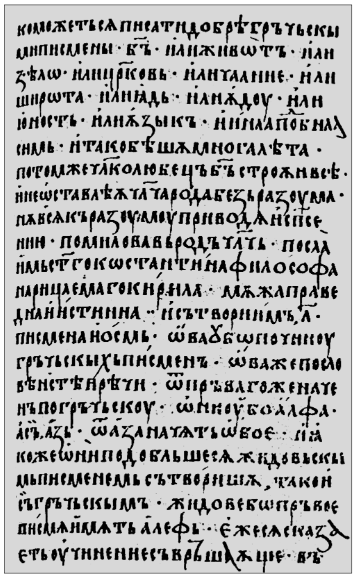
1938 репресований за звинуваченням у *націоналізмі*. За рішенням особливої трійки УНКВС по Харків. обл. був розстріляний 8 вересня 1938.

Реабілітований 1956.

Літ.: *Погребенник Ф.* Передмова. В кн.: Хоткевич Г. Твори, т. 1. К., 1966; *Його ж.* Гнат Хоткевич і його історична проза. В кн.: *Хоткевич Г.* Авірон. Довбуш. Оповідання. К., 1990; Web: http://ukrlife.org/main/evshan/martyrolog_t.htm).

В.І. Кізченко.

ХРАБР ЧОРНОРИ́ЗЕЦЬ (9 — поч. 10 ст.) — давньоболг. книжник, автор трактату «О письменехъ», в якому оповідається про

«О писменехь чръноризца Храбра». Лаврентіївський збірник. 1348. Аркуш.

етапи складання слов'ян. писемності. Згідно з оповіддю Храбра до прийняття *християнства* слов'яни писали «чертами и резами», по прийнятті — використовували літери грецької та латинської абеток «без устроения», поки Константин-Кирило Філософ (див. *Кирило та Мефодій*) не уклав слов'ян. абетку. Повідомлення Храбра інтерпретувалися по-різному: як свідоцтво про існування найдавнішого рунічного письма, використання глаголічної абетки (див. *Глаголиця*) та ін. Питання про те, хто з відомих давньоболгарських книжників може ховатися за цим псевдонімом, спірне.

Літ.: *Куев К.* Черноризец Храбър. София, 1967; Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 3. София, 1985.

Т.Л. Вілкул.

ХРА́МОВ Юрій Олексійович (н. 14.05.1933) — історик науки і видавець. Д-р фізико-мат. н., професор. Н. в м. *Харків.* Закінчив Київ. пед. ін-т (1956). 1956—60 вчителював. 1960—64 працював у Головній редакції «Української радянської енциклопедії». 1964—92 — у вид-ві «Наукова думка» АН УРСР (із 1967 — гол. редактор, із 1975 — директор). Із 1986 — зав. відділу історії науки і техніки Центру досліджень науково-тех. потенціалу та історії науки ім. Г.Доброва АН УРСР (із 1994 — НАН України).

Як видавець у 1970—80-х рр. заклав основи сучасного академічного книговидання в Україні, започаткував видання багатотомної «Бібліотеки української літератури», 3-томного «Російсько-українського словника наукової термінології», серії наук. біографій видатних діячів укр. науки і к-ри, тематичних енциклопедичних довідників.

Дослідження присвячені історії фізики, історії та теорії наук. шкіл, історії природознавства України та *Національної академії наук України.* Першим почав досліджувати історію науки та її окремих напрямів через наук. школи, розробив модель сучасної наук. школи, здійснив ідентифікацію ряду неформальних колективів фізиків кінця 19 — 1-ї пол. 20 ст. з наук. школами, реконструював творчі портрети засновників і лідерів досліджуваних шкіл. Це дістало втілення в його монографіях «Научные школы в физике» (1977), «История формирования и развития физических школ на Украине» (1991). Запропонував і обґрунтував періодизацію розвитку фізики, розкрив історію низки фізичних напрямів і фундаментальних теорій, їхній генезис, логіку розвитку, запровадив у наук. обіг чимало нових і маловідомих фактів з історії фізики. В монографії «Фізика. Історія фундаментальних ідей, теорій та відкриттів» (2012) завершив розробку інноваційної моделі історії фізики, в якій її історію розглянув через ключові переламні події та факти (інновації). Зробив значний внесок у біографістику, ввівши в наук. обіг багато персоналій фізиків, що висвітлено в його книгах «Физики» (1974, 1977, 1983), «История физики» (2006). Історії НАН України присвячені колективні монографії, написані під кер-вом, за участю Х., — «Рання історія Академії наук України: 1918—1921» (1998) та «Історія Національної академії наук України» (2000).

Автор понад 6 тис. енциклопедичних біографічних статей, зокрема один з авторів і відп. редактор біографічного словника «Кияни» (2004).

Підготував бл. 20 докторів та кандидатів наук. Голова Укр. т-ва істориків науки (із 1993). Гол. редактор щорічників «Нариси з історії природознавства та техніки» (із 1990) та «Імена України» (1997—2007).

В.І. Онопрієнко.

Ю.О. Храмов.

ХРЕБТО́ВИЧІ (Хрептовичі, Храптовичі) — магнатський, згодом — графський рід, який, за родовою легендою, бере початок в 11—12 ст. Однак першою документально засвідченою особою з цього роду є литовський боярин **Вишгерд** (Вишигерд, Візігерд) Хребтович, котрий згадується 1413 в акті Городельської унії та отримав герб «Одровонж». Х. були пов'язані родинними стосунками з відомими аристократичними родами — князями *Глинськими, Гольшанськими, Сангушками, Четвертинськими, Чорторийськими,* магнатами Горностаями та ін. Представники роду обіймали державні посади у *Великому князівстві Литовському* та мали маєтності на *Волині* та в Білорусі. Їм належали маєтки Мокободи (нині село Мазовецького воєводства) та Вишков (нині м. Вишкув Мазовецького воєводства; обидва в Польщі), Богурин (згодом Бугрин; нині с. Бугрин Гощанського р-ну Рівнен. обл.), Щорси (нині село Гродненської обл., Білорусь) та ін., а з 18 ст. — м. Бешковичі (нині міськ. с-ще Бешенковичі Вітебської обл.), Ковалевичі (нині село Мінської обл.) та Вишневе (маєток «Одровонж»; нині с. Вішнев Мінської обл.; усі в Білорусі).

Піднесення роду пов'язане з діяльністю братів Яна, Мартина, Василя та Федора Богдановичів Х., нащадки яких називалися ще Литовор-Хребтовичами.

Ян (Івашка) Богданович (р. н. невід. — п. 1513) — підскарбій надвірний литовський (1482—93), слонімський намісник (із 1492), маршалок дворний (1494), намісник новогрудський (із 1499), дрогичинський (із 1509), кобринський (1513), маршалок королівський (1509), посол до *Королівства Польського* та *Великого князівства Московського.*

Василь Богданович (р. н. невід. — п. 1513) — володимирський намісник (1495—1513). Від нього походить волин. гілка роду, яка називалася Хрептовичи-Богуринські (див. *Хребтовичі-Богуринські*).

Мартин Богданович (р. н. невід. — п. 1526) — підскарбій надвірний литовський (1502—04), конюший дворний та ловчий литовський (1505—09), маршалок королівський (із 1524); за участь у заколоті 1508 князів Глинських ув'язнений (1509—11).

Федір (Федько) Богданович (р. н. невід. — п. 1528) — підскарбій надвірний литовський (1493) та земський (1501—08), посол до *Тевтонського ордену*; король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* 1522 віддав йому в опіку Богородицький монастир у Лаврашеві (місцевість на правому березі р. Німан) і 1526 — Пересопницький монастир на Волині; за участь у заколоті 1508 князів Глинських ув'язнений (1509—11).

Мелентій Хребтович, архімандрит Києво-Печерської лаври. Портрет роботи невідомого художника кінця 18 ст. Фрагмент.

До волин. гілки належав **Мелентій** (Мелетій) **Іванович** (р. н. невід. — п. 1593), правнук Василя Богдановича, архімандрит *Києво-Печерської лаври* (1574—93) і єпископ Володимирський та Берестейський (1588—93), відомий церк. діяч, полеміст і просвітник.

Найбільш потужною була молодша гілка, що походила від Федора Богдановича. Син Федора — **Юрій** (у чернецтві — Герман; р. н. невід. — п. 1558), архієпископ Полоцький, Вітебський і Мстиславський (1551—58). Правнуком архієпископа був **Юрій Адамович** (1586—1650), сенатор *Речі Посполитої,* каштелян смоленський (з 1632) і жмудський (з 1943), *воєвода* парнавський (1645) і новогрудський (1646—50), який уславився буд-вом катол.

костьолу Святих Якова та Філіппа у Вільні (нині м. *Вільнюс*; 1624). У 17 ст. рід окатоличився, що відзначив М.*Смотрицький* у своєму *«Треносі»*.

До цієї ж гілки належав **Йоахим-Ігнаци-Юзеф** (1729—1812), перший граф Литовор-Хребтович, громад., політ. і держ. діяч Речі Посполитої, поет, публіцист і перекладач, гуманіст, економіст, один із творців та багаторічний член *Едукаційної комісії* в Речі Посполитій (1773), міністр закордонних справ ВКЛ (1791), останній литов. канцлер (1793), засновник «Товариства друзів науки» у *Варшаві.* Він планував провести аграрну реформу, яка б супроводжувалася ліквідацією *кріпацтва.* У с. Щорси побудував розкішний палац, унійну церкву, школу, зібрав величезну б-ку (понад 10 тис. томів), куди ввійшла частина зібрання Ю.Залуського, та архів (понад 150 сеймових і сеймикових актів, королів. листів та ін.), перетворивши маєток на центр культ. й наук. життя. У щорській б-ці працювали А.*Міцкевич,* Й.Лелевель та ін. видатні діячі к-ри, активно користувалися нею члени *Київської археографічної комісії.* 1914 внаслідок воєнних дій б-ка була вивезена до Вільно, Варшави та *Києва.* Найбільша її частина зберігається нині в *Бібліотеці національній України імені В.Вернадського* в Києві.

Старший син Йоахима — граф **Адам** (1768—1844), візитатор шкіл Віленського навч. округу, меценат, бібліофіл і просвітитель, учасник повстання Т.*Косцюшка*, а молодший — граф **Іринеюш-Міхал** (Іриній Юхимович; 1775—1850), дійсний таємний радник (1835), гофмаршал рос. імператорського двору (1809—35). Графський титул *«Священної Римської імперії германської нації»*, наданий 1752 їхньому батькові, був 1843 визнаний у Рос. імперії. Єдиний син Іринія Юхимовича — граф **Міхал-Йоахим** (Михайло Іринійович; 1809—92), рос. дипломат і держ. діяч, таємний радник (1854), надзвичайний посланник і повноважний міністр у Королівстві обох Сицилій (1847—53), Бельгії (1853—56), Великій Британії (1856—58), обер-гофмейстер (1862) та обер-камергер (1873) рос. імператорського двору, член Держ. ради Рос. імперії (1877), зять канцлера графа К.Нессельроде. Михайло Іринійович нащадків не залишив. А тому імператорським указом від 9 червня 1893 Михайлу Аполлінарійовичу Бутеньову (1844—97), надзвичайному посланнику та повноважному міністру в Баварії та Саксен-Кобурзі (1895—97), камергеру імператорського двору (1883), сину графині **Марії Іриніївни** з Хрептовичів (1811—90) та дійсного таємного радника і члена Держ. ради Аполлінарія Петровича Бутеньова (1787—1866), було дозволено приєднати прізвище і титул свого дядька Михайла Іринійовича з правом успадкування лише старшим у роді. 1899, після смерті графа Михайла Аполлінарійовича Хрептовича-Бутеньова, титул та прізвище успадкував його рідний брат, колезький асесор Костянтин Аполлінарійович Бутеньов (1848—1933). Ця гілка роду існує і сьогодні.

Літ *Niesiecki K.* Korona Polska, t. 2. Lwów, 1738; *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга, т. 1—2. СПб., 1895; *Boniecki A.* Herbarz Polski, cz. 1, t. 3. Warszawa, 1900; *Грезин И.И., Шумков А.А.* Бутеневы и графы Хрептовичи-Бутеневы. «Дворянский календарь» (СПб.), 1997, тетрадь 3; *Голобуцький П.В.* Українсько-білоруський рід Хрептовичів (Хребтовичів) в історичних подіях XV — початку XVIII ст. «Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів», 1998, вип. 4; *Його ж.* Бібліотека Хрептовичів: люди, події, книги. Там само, 2000, вип. 5; *Бутенев М.А.* История старой русской дворянской семьи: хроника семьи Бутеневых. М., 2002; *Ryżewski G.* Ród Chreptowiczów herbu Odrowąż. Kraków, 2006.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

ХРЕБТÓВИЧІ-БОГУРИ́НСЬКІ — волин. гілка шляхетського роду Хребтовичів герба «Одровонж»; землевласники *Київського воєводства*, *Волинського воєводства*, Новогрудського воєводства *Речі Посполитої.*

Центр володінь — с. Богурин Луцького пов. Волин. воєводства (нині с. Бугрин Гощанського р-ну Рівнен. обл.). Започаткував гілку **Василь Богданович** Хребтович (п. після 1510), посол до *Великого князівства Московського* (1491), володимирський (1495—1501) і здолбицький (1495) намісник, господарський *ловчий* (з 1501). Найвідоміші представники роду — правнуки Василя, сини **Івана Олехновича** Хребтовича:

Мелетій Іванович Х.-Б. (п. 13 січня 1593) — *архімандрит* Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*; 1574—76), правосл. єпископ Володимирський та Берестейський (1579—93). У молоді літа служив у війську, брав участь у *Лівонській війні 1558—1583.* Пізніше постригся в ченці, 1572 обраний братією Києво-Печерського монастиря настоятелем обителі (королів. підтвердження 1574). Остаточно закріпився на цьому місці лише 1576, коли польс. король *Стефан Баторій* визнав безпідставність прав на архімандрію конкурента Мелетія Х.-Б. — Сильвестра Єрусалимця, підтримуваного київ. *воєводою* кн. В.-К.*Острозьким.* У грудні 1579 єпископ Володимирський та Берестейський Феодосій Лазовський з дозволу короля передав єпархію Мелетію Х.-Б., аргументуючи свій вчинок старечою слабкістю. Новий єпископ, кандидатуру якого підтримував *канцлер коронний* Я.*Замойський*, був уведений у володіння маєтками кафедри наприкінці квітня 1580, проте вже незабаром передав їх у пожиттєву оренду своєму попереднику Феодосію Лазовському (п. 1588). Того ж року від своїх претензій на Володимиро-Берестейську єпархію відмовився (отримавши з рук Мелетія Х.-Б. компенсацію) белзький сурогатор С.Жолкевський. 1588 владика супроводжував константиноп. патріарха *Єремію II* Траноса в його подорожі рус. землями Речі Посполитої, був одним із свідків проголошення Кирила *Терлецького*, єпископа Луцького і Острозького, патріаршим екзархом. Наступного року Єремія II Транос наділив Мелетія Х.-Б. титулом протофронія (першопрестольника) поміж усіма владиками Київ. митрополії. 1590 дав благословення на заснування в м. Берестя (нині м. Брест, Білорусь) *братства* і школи при ньому. 1592 здобув для Києво-Печерського монастиря статус *ставропігії*, випросивши відповідне розпорядження в патріарха Єремії II Траноса. П. у с. Городок, маєтку Києво-Печерського монастиря, розташов. у Луцько-

му пов. Волин. воєводства (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.). Наступним єпископом Володимирським та Берестейським став Іпатій *Потій*, а Києво-Печерським архімандритом — *Никифор Тур* (обоє з 1593).

Семен Іванович Х.-Б. (п. 1587) — луцький гродський писар (1573—76), слуга кн. Богуша Корецького.

Данило Іванович (Дахно, Даніель) Х.-Б. (п. між 1599 і 1602) — слонімський земський писар (згаданий 1583—99).

Іван Іванович Х.-Б. (п. 1588) — луцький гродський писар (1562—63), луцький *підстароста* (1570), слуга кн. Богуша Корецького. Син підстарости **Костянтин Іванович** (п. після 1645) та його ж онук **Владислав Костянтинович** (п. після 1649) почергово обіймали уряд київ. *стольника* (1629—45 і 1648—49 відповідно).

Богуринська гілка Хребтовичів вигасла в 2-й пол. 18 ст. після смерті **Антонія Владиславовича** Х.-Б. (п. після 1757), який був далеким нащадком луцького підстарости Івана Івановича Хребтовича-Богуринського.

Дж.: Архив Юго-Западной России, т. 1, ч. 1. К., 1859.

Літ.: *Макарій (Булгаков), митрополит.* История Русской Церкви, кн. 5, т. 8. СПб., 1883; *Boniecki A.* Herbarz Polski, t. 3. Warszawa, 1900; *Uruski S.* Rodzina: Herbarz szlachty polskiej, t. 2. Warszawa, 1905; *Chodynicki K.* Chreptowicz Melecy Bohuryński. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 3. Kraków, 1937; Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1994; *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510—1576). «Київська старовина», 2001, вип. 3; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2002; *Грыцкевіч А.* Храптовічы. В кн.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 2. Мінск, 2005; *Ryłewski G.* Ród Chreptowiczów herbu Odrowąż: Dobra i kariery Chreptowiczów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV—XVIII w. Kraków, 2006; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007.

І.А. Тесленко.

ХРЕ́ЩЕННЯ РУСІ́ 987—989 — прийняття *християнства* як держ. релігії *Київською Руссю* за правління київ. кн. *Володимира Святославича.* У вузькому значенні під Х.Р. розуміють акт масового хрещення киян, яке, за літописною хронологією, відбулося 988. Незважаючи на величезну важливість цієї події для історії сх. слов'янства, достовірних фактів про неї відомо небагато.

Найдетальніше про Володимирове хрещення та події навколо нього оповідає *«Повість временних літ»*. З ін. рус. джерел треба відзначити *«Пам'ять і похвалу Іакова Мніха»* та кілька варіантів житій Володимира Святославича. Відомості всіх цих літ. пам'яток мають значною мірою легендарний характер і вимагають підтвердження ін. джерелами. Візант. джерела не згадують про хрещення Володимира Святославича та Х.Р. 987—89, але про захоплення русами Херсона (Корсуня; див. *Херсонес Таврійський*) згадує *Лев Діакон* (10 ст.), про одруження Володимира Святославича з принцесою *Анною* та про військову допомогу русів візант. імп. *Василію II* — Михаїл Пселл (11 ст.), *Іоанн Скіліца* і Георгій Кедрин (12 ст.). Сх. історики — сучасники Володимира Святославича араб *Ях'я Антіохійський* та вірменин Асохік Таронаці — згадують про шлюб Володимира, хрещення і військ. допомогу Володимира імператорові. Серед західноєвроп. джерел про шлюб і хрещення Володимира Святославича згадує його сучасник *Тітмар Мерзебурзький.*

Щоб пояснити парадоксальне мовчання візант. джерел про Х.Р. 987—89, була висунута версія, ніби візантійці вважали Русь християнізованою країною з кінця 9 ст.

Хрещення 987—89 можна розглядати як завершальний етап тривалого процесу поширення християн. віри в Русі, що зайняв більше 100 років. Частина дослідників пов'язують згадку про «народ Рос», який охрестився після невдалого набігу на *Константинополь* 860, із літописним київ. кн. *Аскольдом*, похід котрого на *Візантію* «Повість временних літ» датує 867. Проте літопис не згадує про його хрещення, а візант. джерела не згадують імені рус. ватажка, тому деякі історики вважають, що у 860-х рр. хрестилися якісь інші, «некиївські», руси. У будь-якому разі це хрещення не мало ніяких наслідків.

Але вже в розповіді про угоду київ. кн. *Ігоря* з Візантією (944) літопис згадує про те, що багато хто з дружинників князя був християнином. Також точно відомо, що хрестилася його вдова, кн. *Ольга.*

Рус. літопис розповідає про те, що син київ. кн. *Святослава Ігоровича* кн. Володимир після перемоги в усобиці Святославичів приділяв велику увагу питанню релігії, вочевидь шукаючи ідеологічної підтримки своїй владі. На початку свого правління Володимир Святославич спробував створити реформований держ. язичницький культ, що включав у т. ч. й людські жертви. Є різні спроби реконструкції намірів Володимира Святославича на базі переліку язичницьких богів, ідоли яких були ним начебто встановлені в *Києві* (напр., думка про спробу синтезувати місц. язичницькі культи в єдиний загальнодерж. пантеон; спроби прив'язати згадані в «Повісті временних літ» назви богів до конкретних згадуваних у ній назв племен Русі або ж навіть до неслов'ян. племен; висловлюється також думка, що перелік язичницьких ідолів був книжною реконструкцією автора «Повісті временних літ»), але сама така спроба свідчить про те, що Володимир Святославич усвідомлював необхідність винайдення спільної ідеології для досить аморфного утворення, яким була д-ва ранніх *Рюриковичів.*

На початку свого правління Володимир Святославич здійснив похід на захід, долучивши до Русі майбутню Зх. Україну. Русь тепер стала безпосередньо межувати з Польщею. Польс. кн. *Мешко I* охрестився та зробив

«Хрещення Русі». Горельєф — деталь постаменту пам'ятника князю Володимиру в м. Київ. Скульптор В. Демут-Малиновський. 1843.

християнство держ. релігією 966. Контакт із Польщею мав показати свіжий досвід хрещення язичницької д-ви та переваги християн. релігії — з її традицією підтримки світської влади — як інструменту держ. єдності над культом, встановленим Володимиром.

Літописна оповідь про «вибір віри» Володимиром, про запрошення представників різних монотеїстичних релігій та про посилку *бояр* Володимира до країн різної віри — скоріше за все мандрівний сюжет (напр., є схожа оповідь по «вибір віри» володарем *болгар дунайських* за 100 років до Володимира Святославича). Але не можна виключити того, що Володимир Святославич справді активно цікавився вірами сусідніх країн, як і того, що в Русі християнство мало міцні позиції та зберігалася пам'ять про хрещення «мудрої» кн. Ольги.

До хрещення Володимира Святославича підштовхнув зовн. чинник. 987 чи 988 до київ. князя звернувся за військ. допомогою (вірогідно, посилаючись на угоду, укладену Святославом Ігоровичем 971) візант. імп. Василій II, проти якого в серпні чи вересні 987 підняв заколот командувач сх. візант. армії Варда Фока. Фока проголосив себе імператором, і його владу визнала вся сх. частина імперії, звідки походили найкращі війська Візантії. Василій II міг шукати збройну силу лише за межами своєї д-ви. Володимир Святославич погодився за умови, що імператор віддасть йому в дружини свою сестру Анну. Василій II висунув зустрічну умову про те, що Володимир має охреститися разом з усім народом Русі.

З точки зору середньовічної дипломатії шлюб із «порфірородною» (тобто народженою в той час, коли її батько був імператором) візант. принцесою був величезним успіхом Володимира Святославича. Князь досяг небувалого престижу на європ. арені, ставши зятем візант. імператора. Є згадки про те, що про сватання Володимира до Анни стало відомо при дворі франц. короля Гуго Капета вже на поч. 988.

На поч. 988 6-тис. рус. військо вирушило на допомогу Василію II. Точно відомо, що цей експедиційний корпус брав участь у двох переможних битвах із військом узурпатора Варди Фоки: улітку 988 під Хрисополем (нині Ускюдар, у складі *Стамбула*, на азійському березі протоки Босфор), а також у квітні 989 — під Абідосом (давнє місто на азійському березі протоки Дарданелли); у другій битві разом із військом імператора рус. військо розбило збройні сили Варди Фоки, а сам узурпатор був убитий. Точно відомо також, що кн. Володимир Святославич десь у цей же час захопив візант. м. Херсон у Криму (див. також *Корсунський похід Володимира Святославича*). Точна дата здобуття Херсона Володимиром не знайдена у візант. джерелах, і серед дослідників немає єдиної думки як про мотиви Володимира щодо нападу на Херсон, так і про час цієї акції.

«Повість временних літ» оповідає, що Володимир захопив Херсон, щоб примусити імператора віддати за нього Анну. Це часто тлумачать як доказ того, що, незважаючи на рус. військ. допомогу, Василій II не квапився віддавати сестру за Володимира Святославича та був змушений виконати обіцянку лише під тиском. Таким чином, здобуття Херсона датують 989 чи навіть 990, після придушення заколоту Варди Фоки. Відповідно дата масового хрещення киян також зсувається на 989 чи 990. Ця думка знаходить підтримку в незалежній від літописання традиції (збереглася в церк. рус. творах), яка твердить, що похід на Херсон відбувся «на третє літо» після хрещення Володимира, тобто 990 чи 991. Ін. варіант реконструкції хронології хрещення враховує великий проміжок між перемогами під Хрисополем та Абідосом і вміщує здобуття Херсона і хрещення Русі між літом 988 і весною 989: начебто після першої перемоги Василій II набрався впевненості й відмовився виконувати угоду; рус. корпус припинив допомогу, а Володимир Святославич пішов у похід на Крим. Деякі дослідники, навпаки, вважають похід на Херсон актом воєнної допомоги Володимира Василію II, бо це місто начебто підтримало Варду Фоку. Іноді похід на Херсон вміщують перед угодою з імператором та розглядають його в контексті війн Русі з Візантією: Володимир Святославич скористався слабкістю імперії, щоб ударити в її вразливе місце, й імператор був змущений віддати Володимирові сестру.

Немає також єдиної думки щодо місця хрещення Володимира. Автор «Повісті временних літ» вважав, що він хрестився в Херсоні, але вказував і на альтернативні (і невірні з його точки зору) думки про те, що Володимир хрестився в Києві чи навіть у *Василеві*. Деякі сучасні дослідники все ж таки схиляються до хрещення в Києві.

Згідно з літописом після того, як Володимир повернувся з корсунського походу, було повалено язичницьких ідолів, а наступного дня священики, які прибули з Константинополя й Херсона, провели масове хрещення киян у водах *Почайни*. Володимир Святославич оголосив, що хрещення для киян є випробуванням на персональну лояльність своєму князеві: «аще не обрящеться кто заоутра на рѣцѣ ... противникъ мнѣ да будеть». У літописі є натяк про те, що княжий двір охрестився раніше за простих киян і його приклад справив позитивне враження.

На півночі Русі, де християнство було перед тим менш поширене, впровадження нової релігії було зустрінуто вороже. Новгород. літопис згадує, що Володимир послав хрестити Новгород свого дядька *Добриню* разом з єпископом Акимом Корсуняниним; є також непевного походження згадки по те, що новгородців довелося хрестити силою. Разом з тим, літопис згадує про те, що й серед киян були люди, вороже налаштовані до нової релігії. Антихристиян. повстання відбувалися й пізніше, у 1020-х і 1070-х рр., але вже лише на пн.-сх. околицях Русі. У 12 ст. в землі *в'ятичів* загинув від рук язичників християн. місіонер монах Кукша. Літопис та ін. джерела також згадують про тривале збереження елементів *язичництва* в народі.

Володимир Святославич наказав збудувати в Києві храм, присвячений Богородиці (відомий як *Десятинна церква*), встановив церк. *десятину* і влаштував школи для навчання грамоти.

Разом із релігією з Візантії Русь запозичила й церк. організацію. Імовірно, за правління Володимира було створено підпорядковану *Константинопольському патріархату* Київ. митрополію (див. *Київські ієрархи*).

Х.Р. зробило Русь частиною світ. християн. спільноти, а надто зблизило її з Візантією, найбільш розвинутою д-вою тогочасної Європи. Прийняття християнства від Константинополя, а не від Рима, привело до того, що Русь у серед. 11 ст. опинилася по сх. бік Великого розколу 1054. Цивілізаційні наслідки цієї події справили величезний вплив на всю подальшу історію східнослов'ян. країн. Християнство сприяло зміцненню культ. зв'язків Русі з європ. країнами, а також зміцненню зв'язків між окремими землями Русі. Під впливом християнства відбулися зміни в к-рі рус. сусп-ва, що збагатили її. Набуло поширення запозичене з Візантії мист-во: живопис, арх-ра, гімнографія, а також писемність і писемна література.

Літ.: *Андрусяк М.* Початки християнства в Україні. «Український історик», 1979, № 1/4; *Poppe A.* The rise of Christian Russia. London, 1982; *Поппе А.* Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. «УІЖ», 1990, № 6; *Васильев М.А.* Великий князь Владимир Святославич: от языческой реформы к крещению Руси. «Славяноведение», 1994, № 2; Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999; *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів, 2001; *Иванов С.А.* Византийское миссионерство: можно ли сделать из «варвара» христианина? М., 2003; *Ричка В.* Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету. «Ruthenica», 2004, т. 3.

А.А. Галушка.

ХРИСТИЯНІЗА́ЦІЯ СЛОВ'Я́Н — процес прийняття християнства слов'ян. спільнотами. Визначався двома осн. групами факторів: з одного боку, ускладненням внутр. устрою слов'ян. сусп-в, а з другого — використанням християнізації як інструменту зовн. політики більш розвиненими сусідами слов'ян — *Візантією* та д-вою франків (згодом — Священною Рим. імперією; див. *«Священна Римська імперія германської нації»*).

Перша група факторів була пов'язана з постанням у *слов'ян (давніх)* ієрархізованого сусп-ва, формуванням елітної верстви та утворенням потестарних і ранньодерж. структур. Як і решта європ. варварів, слов'яни в якості престижної моделі наслідували приклад Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*) та її спадкоємців, для яких сповідання християнства у формі держ. релігії від 4 ст. було одним зі структуроутворюючих елементів і обов'язкових зовнішніх атрибутів. Відповідно прийняття християнства було для слов'ян. можновладців способом певною мірою зрівнятися з представниками цивілізованих сусідів у статусі, а отже — спростити дипломатичні стосунки, досягти визнання легітимності влади «князів» на міжнар. рівні. У цьому контексті показово, що найраніше відомості про навернення представників слов'ян до християнства (кінець 6 — поч. 7 ст.) стосуються військ. ватажків, які перебували на службі у візант. війську. Значно пізніше, від 9 ст., християнство у слов'ян перетворилося на доволі ефективний інструмент внутр. політики. Християн. ідеологема про богоданність будь-якої влади давала змогу елітній верстві не лише ствердити свою зверхність, а й сакралізувати її в очах підданих.

Соціальний попит на зміну ідеології, що існував у слов'ян. сусп-вах, відповідав міжнар. устремлінням д-в з укоріненим християн. віросповіданням. Ці д-ви розглядали поширення християнства серед варварів як чи не осн. інструмент зовн. політики та розширення сфер впливу. Таким чином, конкуренція між Константиноп. патріархією та папським престолом на теренах Балкан, Центральної та Східної Європи мала не стільки суто церк. (ідеологічний), скільки політ. характер. Тож обрання певними слов'ян. спільнотами, а радше — зверхниками цих спільнот, тієї чи ін. форми християн. віросповідання грунтувалося насамперед на політ. доцільності, взаємній вигідності певних союзів відповідно до конкретної міжнар. ситуації.

К.Ю. Галушко, Є.В. Синиця.

Першими були охрещені слов'ян. народи Балканського п-ова: *болгари дунайські*, серби, хорвати та ін. 864 візант. священики охрестили болг. хана Бориса, далі 864—66 (в ряді земель Болгарії до поч. 870-х рр.) християнство було запроваджене в Болг. д-ві. Хрещення сербів і хорватів тривало з 630-х рр. до 9 ст. і було проведене церквами Рима і Константинополя в безперервному суперництві між ними. У 1-й пол. 9 ст. християнство запровадили у *Великоморавському князівстві*; Константину (Кирилу) і потім Мефодію (див. *Кирило та Мефодій*) на кін. 860-х рр. вдалося створити там архієпископство, підпорядковане безпосередньо Римові. У 880-х рр. охрестилось племінне княжіння чехів. 966 прийняв християнство польс. кн. *Мешко I*, після чого воно стало держ. релігією його підданих. За правління в *Києві* кн. *Володимира Святославича* відбулося *хрещення Русі 987—989.* Хрещення полабських слов'ян розтягнулося на кілька століть. Воно проводилося рим. церквою насильницькими методами. Лише 948 Римом були засновані 2 архієпископства на полабських землях. Але й для кінця 10 ст. джерела не містять звісток про християн. місії на землях ободритів і лютичів. Християнами вони стали лише в 11—12 ст.

Літ.: *Dvornik F.* Les Slaves: Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926; *Vlasto A.P.* The entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970; *Obolensky D.* The Byzantine commonwealth: Eastern Europe, 500—1453. London, 1971 (рос. пер. — *Оболенский Д.* Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. М., 1998); *Dvornik F.* Missions of the Greek and Western Churches in the East During the Middle Ages. В кн.: XIII Международный конгресс исторических наук (М., 1970): Доклады, т. 1, ч. 4. М., 1973 (рос. пер. — *Дворник Ф.* Миссии греческой и западной церквей на Востоке в средние века. М., 1970); Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988; Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия. М., 2002; *Иванов С.А.* Византийское миссионерство: можно ли сделать из «варвара» христианина? М., 2003.

М.Ф. Котляр.

ХРИСТИЯ́НСТВО — одна зі світ. релігій. Згідно з осн. догматами Х. сповідує Єдиного у Трьох Особах Бога (Бога-Отця, Бога-Сина, Бога — Святого Духа), Творця Всесвіту і людства та

ґрунтується на Божественному Одкровенні (Святому Письмі; див. *Біблія*), даному людям через пророків і апостолів. Назва походить від імені Ісуса Христа — передбаченого у Старому Завіті Спасителя, втіленого в людську плоть Бога-Сина, Який прийшов на землю задля спасіння людей, переніс за них страждання і смерть, але воскрес із мертвих і вознісся, Який прийде вдруге, звершить суд над народами і встановить Царство Боже для спасенних. Актом явлення (втілення Ісуса Христа, Який поєднав у Собі Божественну і людську природи, Його добровільне сходження до людини) Син Божий виявив особливу милість Отця щодо людства. Догмат Боговтілення, який відкрив людині перспективу спасіння та нового життя і тим самим зробив її співучасницею Божого промислу, надав Х. неабиякого особистісного виміру. Показавши людині велич служіння ближньому, Христос закликав її до наслідування Свого прикладу, надавши Х. особливого гуманістичного виміру.

Х. на початку 1 ст. вийшло з іудейства Палестини, яке очікувало Месію (давньоєврейс. Машіах; давньогрец. Χριστός — дослівно «помазаник»), нащадка царя Давида, присланого Богом для звільнення захопленої римлянами Іудеї, та найбільше поширилося в середземномор. діаспорі (іудейство розсіяння) і рим. володіннях на Бл. Сході та в Малій Азії. Першу помісну церкву заснували іудео-християни і прозеліти (які перейшли з язичництва) в Єрусалимі в день П'ятидесятниці. А вже в серед. 1 ст., внаслідок місіонерства апостолів (учнів) Ісуса Христа, ідеї Х. проникли в місто Рим, у 1—2 ст. — гол. міста Італії, Греції, Іспанії, Галлії, Пн. Африки.

У своєму становленні християн. вчення спиралося на сусп. і духовні надбання Ізраїлю, Риму, Греції, еллінського Сходу. Ізраїль (іудейська релігія) дав Х. учення про Єдиного Бога (монотеїзм) і Месію-Спасителя, Старий Завіт і модель еклесії (синагогу), етичну систему Декалогу (Десяти заповідей) і вчення Філона Александрійського, який спробував поєднати Закон Мойсея і грец. філософію, показавши приклад алегоричної екзегези. Греція «позичила» свої теор. напрацювання: критику політеїзму, філос. абстракцію, вчення про Абсолют, етичні категорії, поняття філософії як Божественної мудрості. Культ. потенціал Греції, її літ. досвід і простонародна «койне» (грец. κοινὴ διάλεκτος — заг. мова) підготували створення Нового Завіту та Септуагінти — грец. перекладу Старого Завіту іудеями Александрії (Єгипет). Внесок Риму був не стільки релігійним (трансформація політ. символів у релігійні, напр., поєднання імперського статусу понтифіка з поняттям верховного жерця, гегемонії Риму з першістю престолу св. Петра), скільки політичним (ідеї надетнічної спільноти, єдності, субординації між провінцією — діецезом і центром — метрополією) та юридичним (рим. право і юрид. інститути як формальне і матеріальне джерела церк. права, кодифікація та ієрархія правових норм). Еллінський Схід вплинув на Х., передусім раннє, поняттями сирійської, перської, єгип. релігій, герметичними т-вами, які проникали в імперію, а також реліг. синкретизмом: культами Осіріса та Ісіди, Аттіса й Кібели, Мітри, що вмирає і воскресає.

Синтезуючи іудейську, грекорим. та еллінську спадщину, Х. водночас зробило особливий наголос на етичних категоріях, виокремивши ті з них, які допомагали піднесенню моральної гідності людини, ствердженню її духовної свободи, етичному вдосконаленню. У своєму зверненні до Декалогу Х. надало перевагу не законницьким настановам (заборонам), а євангельським заповідям любові, милосердя, самопожертви, відмови від гріха, ґрунтованим на прикладі Ісуса Христа і викладеним у Новому Завіті. Моральний закон Божий — Десять заповідей, сповіщених Христом людині, стали зведенням нової етики, покликаної врегулювати відносини людини з Богом та ін. людьми, гармонізувати її особисте, сімейне і сусп. життя, відтак — поєднати моральні ідею, стандарт, взірець із реальною практикою.

Історія Х. до остаточного розділення давньої Церкви в 11—13 ст. пройшла кілька періодів. Перший (1 ст. — до 313) позначений його просуванням у всі провінції імперії, організацією життя ранніх громад, становленням інституту священства, створенням новозавітних текстів (Євангелій, Діянь апостолів, послань апостолів Павла, Якова, Петра, Іоанна, Іуди, Одкровення Іоанна Богослова), започаткуванням писемної спадщини; були написані твори мужів апостольських (апостол Варнава, Климент Римський, Тимофій Ефеський, Ігнатій Богоносець, Полікарп Смирнський, Папій Ієрапольський), апологетів (грекомовні Квадрат, Аристид, Юстин Мученик, Татіан, Афінагор, Феофіл Антіохійський, Мелітон Сардійський, латиномовні Квінт Септимій Тертулліан, Марк Мінуцій Фелікс), перших богословів (св. Іполит Римський, Климент Александрійський, Оріген) і отців Церкви (святі Іриней Ліонський, Кипріан Карфагенський), а також засновані перші катехітичні та богословські школи; Александрійська та Антіохійська школи започаткували алегоричний і раціоналістичний методи тлумачення Біблії. При цьому формування нової релігії відбувалося в умовах жорстоких гонінь проти християн. У цей період Х. зіштовхнулося з ранніми єресями (гностицизм, монтанізм, маніхейство), а також дісталося Британії (заснування наприкінці 2 ст. перших церков єпископами-місіонерами Фаганом і Дувіаном) і Вірменії (оголошення Х. держ. релігією 301).

Другий період (313 — до 1054) відкриває Міланський едикт імп. Константина І Великого (306—37), яким було проголошено реліг. терпимість (зрівняння у правах християн і язичників) і закладено ґрунт для перетворення Х. на офіц. релігію імперії. Остання, знесилена соціально-політ. протиріччями, війнами і повстаннями, вже пережила свій розквіт, утративши потенціал цивілізаційного розвитку, і змушена була прийняти Х. як союзника у збереженні єдності д-ви — з огляду на універсалізм нової релігії і шанування християнами законів. Едикт сприяв масштабному місіонерству, активізованому розпадом імперії і *Великим переселенням на-*

родів. Успіх місії залежав значною мірою від адаптації Х. до місц. традицій; корпус лат. і візант. місіонерів поповнили неофіти з варварів; з'явилися перші бібл. переклади різними мовами (давньосирійські переклади Старого Завіту кінця 2 ст. і Нового Завіту поч. 5 ст. — Пешитта едеського єпископа Раббуле; коптська Біблія 2—3 ст.; переклад Ульфіли 4 ст. «готськими письменами»; лат. Вульгата 390—405 св. Ієроніма Стрідонського; вірм. Біблія 432—35 в перекладі Месропа Маштоца; уривки грузин. перекладів Нового Завіту 5 ст.). Ретельне вивчення бібл. манускриптів дало можливість відкинути апокрифи і визначити канон Біблії. 368 св. Афанасій Великий об'єднав канонічні тексти (визнані давньою Церквою богонатхненними та істинними) в єдиний корпус (22 книги Старого і 27 книг Нового Завітів).

Другий період ознаменовано Вселенськими Соборами (заг. зібрання представників помісних церков, переважно єпископату), богослов'ям отців Церкви, закладанням чернечої традиції. Православні й католики визнають сім Вселенських Соборів (протестанти відкидають рішення останнього), що виробили базові віросповідні та церковно-дисциплінарні засади Х. I Вселенський Собор у Нікеї (нині м. Ізнік, Туреччина; 325) прийняв Нікейський символ віри і засудив *аріанство*. II Собор у *Константинополі* (381) доповнив Нікейський символ визначенням догмата про Боговтілення Христа (сповідання Сина єдиносущним Отцеві) і підтвердженням Божественності Святої Трійці, виніс постанову проти єресей, увів заборону єпископам одних помісних церков втручатися у справи ін. церков (принцип автокефального управління), встановив статус константиноп. єпископа як єпископа Нового Риму і другого за честю після римського єпископа. III Собор в Ефесі (давнє місто на зх. узбережжі Малої Азії; 431), засудивши погляди константиноп. єпископа Несторія, підтвердив єдність Божественної і людської природи у Христі та заборонив самовільні зміни Нікейського символу єпископом або кліриком. IV Собор у Халкідоні (нині у складі м. *Стамбул*; 451) засудив єресь Євтихія (монофізитство, грец. μόνος — один, єдиний і φύσις — природа), прийнявши нове визначення стосовно способу поєднання Божественної і людської природи в Особі Христа, встановив першість константиноп. кафедри на християн. Сході. V Собор у Константинополі (553) відкинув близькі несторіанству вчення, підтвердивши засудження монофізитів. VI Собор у Константинополі (680) доповнив попередні христологічні рішення засудженням монофелітів (грец. μόνος і θέλημα — воля), які, приймаючи вчення про дві природи Христа, визнали в Ньому лише одну волю, вважаючи, що «воля є атрибутом не природи, а Особи». VII Собор у Нікеї (787), скликаний для засудження іконоборства, дозволив тримати в церквах і домах ікони Ісуса Христа, Божої Матері, ангелів, святих і «преподобних мужів», визначивши відмінність між поклонінням, «яке подобає лише Божому Єству», та вшануванням ікон і священних речей, «подібних зображенню чесного і животворного Хреста і святій Євангелії та іншим святиням».

Доктринальні суперечки на Вселенських Соборах каталізували розвиток богослов'я. 4—8 ст. — розквіт творчості отців Церкви (які мають загальноприйнятий авторитет у царинах бібл. канону, догматики, богослужіння і церквобудівництва), котрі заклали підвалини західно- і східнохристиянської патристики. Становлення богословської традиції Зх. Церкви пов'язують зі святими Августином Аврелієм, Амвросієм Медіоланським, Григорієм Великим (Двоєсловом), Сх. Церкви — святими Афанасієм Великим, Єфремом Сирином, каппадокійцями (Василієм Великим, Григорієм Назіанським, Григорієм Ниським), Іоанном Златоустом, Максимом Сповідником, Іоанном Дамаскіном. Удосконалилося церк. богослужіння, набувши нових форм вираження та особливостей (катол. меса і правосл. *літургія*). Спадщина ранніх отців, духовний досвід засновників східного (Антоній Великий, Пахомій, Феодосій, Симеон Стовпник) і західного (Мартін Турський, св. Августин Аврелій, Іоанн Кассіан Римлянин, Бенедикт Нурсійський) чернецтва, зафіксований у житійній літературі, донині шанується католиками і православними.

Політ. і церковне (утворення двох християн. центрів — у Римі та Константинополі) розділення Рим. імперії на дві частини і духовні чинники (формування різних богословсько-літургійних традицій) зумовили поступове розділення Х. на католицизм і *православ'я*. До формального розколу 1054 вже були виявлені віросповідні відмінності католицизму і православ'я. Утвердженню папського примату на християн. Заході протиставлено уявлення про Ісуса Христа як єдиного главу Церкви на християн. Сході, катол. вченню про filioque — православне про сходження Святого Духа лише від Бога-Отця. Намітилися розходження в культовій практиці: на Заході вчинення Євхаристії (Причастя) з уживанням гостії або облатки, на Сході — квасного хліба; у дисциплінарній царині: введення у Зх. Церкві на соборі в Маконі (Бургундія, Франція, 585) обов'язкової церк. *десятини*, надання їй 779 законодавчого підтвердження королем франків Карлом Великим. Водночас, унаслідок соборного засудження монофізитства і монофелітства, загострилося протистояння на християн. Сході, що дало поштовх появі Орієнтального Х. (давніх християн. церков): Вірм. апостольської, Коптської, Ефіопської, Сирійської, Еритрейської, Індійської Малабарської правосл. церков, Ассирійської церкви Сходу. Ідейні протиріччя всередині Х. і давній вплив на нього сх. релігій актуалізував у 7—11 ст. новий єретичний рух, який вийшов із гностично-маніхейської матриці (павликіани, богомили, катари, альбігойці, патарени).

Богословська рефлексія та урізноманітнення літургійного життя зумовили піднесення християн. к-ри і формування різних традицій у церк. арх-рі (центричні храми, базиліки, ротонди), співі (антифонний хоровий спів) і музиці (орган), монументальному живописі (*мозаїки* і *фрески*), іконописі, книжних орнаменталістиці й мініатюрі. Монастирсь-

кі та єпископські школи в багатьох регіонах поширення Х., покликані бурхливим розвитком нової релігії, стали предтечами ун-тів, заклавши підвалини не лише духовної, а й світської освіти; скрипторії (майстерні з перепису рукописів, головно в монастирях) розвинулися в центри книготворення і перекладу.

Успіхи Х. в 4—11 ст. сприяли його подальшій підтримці світською владою та християнізації язичницьких народів Пн. і Сх. Європи, адже прийняття нової релігії після Міланського едикту набуло не лише релігійного, а й значною мірою політ. значення. Відтак, уже 327 цар Міріан III зробив Х. держ. релігією Іверії (у сучасній Грузії), перемігши жерців мітраїзму і зороастризму. У 4—5 ст. зусиллями св. Патрика Х. протистало язичництву в Ірландії, 6 ст. місія св. Колумбана просунулася в християнізації герм. племен. У 9—11 ст. Х. стало держ. релігією в країнах Центральної, Східної та Північної Європи — Болгарії, Хорватії, Сербії, Великій Моравії, Чехії, Польщі, Аланії, Данії, Норвегії, Швеції, *Київській Русі*, Угорщині (див. також *Християнізація слов'ян*, *Кирило та Мефодій*, *Хрещення Русі 987—989*).

Офіц. запровадження Х. (987—89) відкрило Київ. Русі духовне надбання греко-рим. світу і нової реліг. к-ри, спричинилося до розвитку власних освіти, літератури (перекладної та оригінальної), мист-ва. Свідчення цього — започаткування літописання (*«Повість временних літ»*) та епосу (*«Слово о полку Ігоревім»*), писемного права (*«Руська Правда»*, статути церковні), етично-філос. та богословської думки (*Іларіон*, *Феодосій Печерський*, *Лука Жидята*, *Климент Смолятич*). З'явилися мурована арх-ра (*Десятинна церква*, *Софійський собор*), іконопис (іконописна майстерня при Києво-Печерському монастирі, іконописці Григорій та *Алімпій*), книжкове мистецтво (*Ізборник 1073*, *Ізборник 1076*, *Остромирове Євангеліє*). З кінця 10 ст. в Києві існували школи. З християнізацією Київ. Русь стала частиною європ. політ. і духовної цивілізації.

Літ.: *Лебедев А.П.* Эпоха гонений на христиан. СПб., 1904; Иоанн (Митропольский). История Вселенских соборов. СПб., 1906; *Bouyer L.* The Meaning of the Monastic Life. London, 1955; *Dvornik F.* The Slavs: Their Early History and Civilization. Boston, 1956; *Merton Th.* The Silent Life. New York, 1957; *Dittrich Z.* Christianity in Great Moravia. Groningen, 1962; *Syndicus E.* Early Christian Art. London, 1962; *Fedotov G.P.* The Russian Religious Mind, vol. 1: Kievan Christianity: the 10th to 13th Centuries. Cambridge, 1966; *Knowles D.* Christian Monasticism. New York, 1969; *Dvornik F.* Bezantine Missions among the Slavs: SS. Constantine-Cyril and Methodius. New Brunswick, 1970; *Pelikan J.* The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine, vol. 1—3. Chicago, 1973—78; *Fox R.L.* Pagans and Christians. San Francisco, 1986; Введение христианства на Руси. М., 1987; *Курбатов Г.Л. и др.* Христианство: Античность. Византия. Древняя Русь. Л., 1988; *Поснов М.Э.* История Христианской Церкви (до разделения Церквей — 1054 г.). К., 1991; *Кернс Э.* Дорогами христианства: история Церкви. М., 1992; *Амман А.* Путь отцов: краткое введение в патристику. М., 1994; *Болотов В.В.* Лекции по истории древней Церкви, т. 1—4. М., 1994; *Карсавин Л.П.* Святые отцы и учители Церкви. М., 1994; *Карташев А.В.* Вселенские Соборы. М., 1994; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Львів, 1995; *Киприан (Керн).* Золотой век святоотеческой письменности. М., 1995; Деяния Вселенских Соборов, т. 1—4. СПб., 1996; *Лейн Т.* Христианские мыслители. СПб., 1997; *Сидоров А.И.* Древнехристианский аскетизм и зарождение монашества. М., 1998; *Головащенко С.* Історія християнства. К., 1999; *Лортц Й.* История Церкви, т. 1. М., 1999; *Робертсон Р.* Восточные христианские церкви: Церковно-исторический справочник. СПб., 1999; *Скурат К.Е.* Великие учителя Церкви. М., 1999; *Смолич И.К.* Русское монашество 988—1917. М., 1999; *Санников С.В.* Двадцать веков христианства, т. 1. Одесса, 2000; *Hopkins K.A.* World full of gods: The strange triumph of Christianity. New York, 2001; *Гонсалес Х.Л.* История христианства, т. 1. СПб., 2002; *Clark G.* Christianity and Roman society. Cambridge, 2004; *Humphries M.* Early Christianity. London, 2006; *Шафф Ф.* История христианской церкви, т. 1—5. СПб., 2007—08; *Покровский Н.В.* Иллюстрированная энциклопедия христианского искусства. М., 2008.

В.І. Любащенко.

ХРИСТИЯ́НСТВО НАРО́ДНЕ (народне православ'я, сільська релігія, язичницько-християнський синкретизм, фольклорне християнство) — нар. версія християн. світогляду та ритуалістики; форма, в якій *християнство* de facto побутувало в нар. середовищі.

Термін «народне християнство» з'явився в зх. науці в середовищі істориків-медієвістів з поч. 1970-х рр. Із кінця 1970-х — поч. 1980-х рр. в рад. етнологічній та фольклористичній науці вживалося словосполучення «народне православ'я», яке поступово витіснило термін «двовір'я». Останній представляв реліг. ситуацію в нар. середовищі як механічне поєднання язичницького субстрату (див. *Язичництво*) і нашарованого на нього православ'я; натомість термін «народне християнство» представляє нар. релігію та релігійність як цілісне синкретичне явище, яке, за словами Є.Анічкова, утворилося внаслідок реліг. творчості. При цьому окремі елементи синкретизму потрапили на Русь із *Візантії*.

Утвердження Х.н. в Україні має свою історію, яка бере початки від *хрещення Русі 987—989*. Завдяки писемній традиції вимальовується досить конкретна картина християнізації «верхів»; у той самий час щодо навернення у християнство «низів» існують лише поодинокі факти (як, напр., масове охрещення киян у Дніпрі, зафіксоване *«Повістю временних літ»*). Осн. джерела для дослідження процесів християнізації в середовищі селян, які складали переважну більшість населення: традиційна к-ра, що донедавна досить добре зберегла риси реліг. синкретизму; дані *археології*, яка, зокрема, фіксує синкретизм поховальної традиції принаймні до 13 ст. (курганний обряд поховання); мист-во (ювелірні прикраси, ікони тощо), давньоукр. література, лубочна і т. зв. правосл. література низького штибу тощо.

Християнізація «низів» відбувалася як «згори» (через прищеплення нових знань і введення в обіг нових обрядів Церквою і священиками), так і «знизу» — шляхом поширення усної апокрифічної традиції переважно мандрівними ченцями, прочанами і торгівцями. Судячи з численних зразків укр. фольклору (легенди, перекази, колядки), значний вплив у певних регіонах мали дуалістичні вірування, очевидно богомильського походження (див. *Богомильство*). І хоч автор «Повісті временних літ» вкла-

дає у вуста волхвів, які діяли в Пн. Русі в 2-й пол. 11 ст., світоглядні погляди богомилів, проте поширення подібних ідей в Україні-Русі пов'язується, швидше всього, з другим південнослов'ян. впливом (15 ст.).

Паралельно в землеробському середовищі відбувалася активна реліг. творчість: переосмислення християн. концепції відповідно до культ. досвіду донедавна язичницького населення, адаптація християнства як міської за походженням релігії до потреб землеробства, інкорпорація в його ритуальну практику нар. календарних обрядів, обростання магічними практиками. Про це можна частково судити з окремих висловів І.*Вишенського*.

У 2-й пол. 17 ст. Х.н. значно збагатилося завдяки ще одному явищу: *мандрівним дякам*, які, пройшовши в *братських школах* уроки віршування, стали творцями вертепних драм та колядок і, як результат, справили вирішальний вплив на формування нар. версії Різдва. Їм також належить творення окремого сюжетного блоку укр. фольклору — пародійних оповідань та пісень про святих.

Тривалий час — принаймні до Ф.*Прокоповича*, який оголосив війну забобонам, Х.н. майже безперешкодно розвивалося саме по собі, паралельно до офіц. християнства, лише час від часу отримуючи критичні відгуки в богословській літературі. 18 ст. — переломний період в історії Х.н., коли було здійснено рішучий наступ на марновір'я, спробу очищення християнства від забобонів, відбулися численні суд. процеси над відьмами і ворожбитами; документи цих судів складають на сьогодні ще одне джерело дослідження Х.н. Однак, як свідчать етногр. дані 19 і поч. 20 ст., вже неможливо було переламати традиціоналізм та інертність нар. традиції, тим більше, що учасниками процесу і носіями Х.н. виявилися самі сільс. священики.

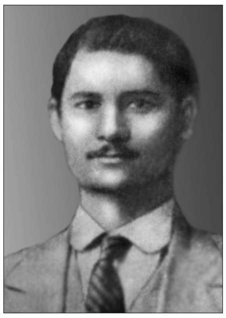
Таким чином, Х.н. можна трактувати як християнсько-язичницький простонар. світоглядно-ритуалістичний «суржик». На відміну від офіц. християнства воно не має всезагальних універсальних догм, натомість має фольклорний характер побутування і трансмісії. При цьому окремі народно-християн. культи та вірування існували не повсюдно, а локально, творячи народно-християн. міфологію ландшафту (вшанування джерел, каміння, дерев'яних і кам'яних хрестів, дерев, печер тощо). Нар. обрядовість — як сімейна, так і календарна — була синкретичною; християн. святим надавалися землеробсько-побутові й цілительські функції, і в такий спосіб вони патронували певні сфери госп. та побутової діяльності людей, творячи т. зв. народно-християн. політеїзм. Нар. легенди, перекази, колядки на тему світобудови і творення світу мають яскраво виражений апокрифічний, а деякі — дуалістичний характер. Потойбічний світ у традиційному світогляді уявлявся як паралельний світ ненароджених і померлих, де життя продовжується після смерті; разом з тим, його населяють ангели і святі, там можна зустрітися з Богородицею, Ісусом Христом. Цими віруваннями зумовлена кладовищна звичаєвість і донині. Проявом Х.н. від давніх часів і донині є свідчення про «чуда», об'явлення ікон, з'яви постаті (тіні) Божої Матері та ін.

До явищ Х.н. дослідники зараховують також субкультуру «людей божих» (жебраків, прохачів, калік-перехожих, юродивих, кликуш, співців псалмів і навіть мандрівних *кобзарів* та *лірників*), «супутникові» структури, що утворювалися навколо церков, монастирів, шпиталів, богаділень.

З погляду антропології релігії частина зх. і пострад. дослідників зараховують до Х.н. істор. і сучасні неканонічні християн. течії, секти, новітні реліг. громади, єресі та ін. види реліг. діяльності.

Літ.: *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси, т. 1—2. М., 1913; Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988; *Панченко А.А.* Исследования в области народного православия: деревенские святыни Северо-Запада России. СПб., 1998; *Гримич М.В.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). К., 2000; *Панченко А.А.* Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских мистических сект. М., 2002; *Смилянская Е.Б.* Волшебники. Богохульники. Еретики: Народная религиозность и «духовные преступления» в России в XVIII в. М., 2003; *Страхов А.Б.* Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян. Кембридж, 2003; *Левин Ив.* Двоеверие и народная религия в истории России. М., 2004; *Бернштам Т.А.* Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии. СПб., 2005.

М.В. Гримич.

П.О. Христюк.

ХРИСТЮ́К Павло Оникійович (1890—29.09.1941) — політ. і держ. діяч, публіцист, літературознавець, кооператор. Н. в станиці Єлизаветинська (нині станиця Краснодарського краю, РФ). На *Кубані* жив до 1912. Згодом навч. в Київ. політех. ін-ті. Під час навчання включився в політ. життя, співпрацював з газ. *«Рада»*, згодом редагував кооп. ж. «Комашня» (1916—17). Один із найактивніших учасників укр. кооп. руху, був одним із керівників 1-го Вільного кооп. з'їзду в Києві (березень 1917). Провідний діяч *Української партії соціалістів-революціонерів* і Сел. спілки. Член *Української Центральної Ради* і *Комітету Української Центральної Ради*, ген. писар в уряді В.*Винниченка*, співавтор «земельного закону» від 31 січня 1918. Під час розколу УПСР в травні 1918 дотримувався центристської позиції та увійшов до «Центральної фракції українських соціалістів-революціонерів», що наприкінці січня 1919 виділилася в окрему партію — УПСР (центр. течії), а в квітні 1919 повернулася до старої назви. Співпрацював у виданні її органу — газ. «Трудова Україна». В уряді В.*Голубовича* був міністром внутр. справ (з кінця лютого 1918 — держ. секретар). У добу *Української Держави* перебував у опозиції до П.*Скоропадського.* В уряді І.П.*Мазепи* (1919) — товариш (заст.) міністра внутр. справ. Із 1919 — в еміграції у *Відні*, де ввійшов до «Закордонної делегації», співредактор ж. *«Борітеся — поборете!»* (1920—22). Тут підготував 4-томне видання «Замітки і матеріали до історії Української революції, 1917—1920», що вийшло друком під егідою *Українського соціологічного інституту у Відні* і дотепер є цінним джерелом. Навесні 1923 повернувся з еміграції до *Харкова*, де до 1925 працював інспектором Укр. банку. 1925—28

— член правління *Державного видавництва України*, опікувався фінансово-торг. справами. Під час цієї роботи встановив контакти з багатьма письменниками, зокрема з членами *Вільної академії пролетарської літератури* (ВАПЛІТЕ). Х. належать розвідки «1905 рік на Україні», «Соціальні мотиви творчості М.Хвильового» (1925) та ін., кілька видань витримала його праця «Нарис історії класової боротьби та соціалізму» (ч. 1—3). Його стаття «Розпеченим пером» («Вапліте», 1927, № 5) спричинила скандал: Х. обвинуватили в тому, що він ідеологічно спрямовує ВАПЛІТЕ, і пригадали «націоналістичне» минуле. Після звільнення з Держ. вид-ва України працював у наркоматі фінансів УСРР (грудень 1928—31). Був одним із фундаторів Укр. т-ва робітників науки і техніки для сприяння соціаліст. буд-ву. Із 1931 — наук. співробітник Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка, секретар ж. «Літературний архів».

Заарештований 2 березня 1931, обвинувачений в участі в підпільній антирад. орг-ції *«Український національний центр»*. 7 лютого 1932 постановою Колегії ОДПУ СРСР засуджений до 7-ми років позбавлення волі. Постановою Особливої наради НКВС СРСР від 21 січня 1935 йому було визначено 3 роки заслання до Пн. краю. 3 грудня 1936 знову заарештований, 3 вересня 1937 Особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 8-ми років позбавлення волі.

П. в ув'язненні в «Севвостлазі» Архангельської обл. (нині в РФ).

Офіційно реабілітований 1989.

Літ.: *Шаповал Ю.* Генеральний писар. «ЛУ», 1994, 28 квітня; *Його ж.* Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1997.

Ю.І. Шаповал.

«ХРО́НІКА КИ́ЄВО-МИХА́ЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕ́РХОГО МОНАСТИРЯ́» — монастирський літопис, складений 1701 і 1736. Разом із додатками охоплює період з 11 до поч. 19 ст. Писав літопис *ігумен* монастиря Сильвестр. У хроніці описуються події істор. і суспільно-культ. та церк. життя: заснування та буд-во монастиря на поч. 11 ст. київ. кн. *Святополком Ізяславичем*, напад 600-тис. війська хана *Батия* на Русь і Центр. Європу, литовсько-польс. панування; дано схвальну характеристику благодійникам монастиря: гетьманам І.*Мазепі*, І.*Скоропадському*, а також миргородському полк. Павлу Апостолу, зазначено його подвиги в Криму, дату смерті 14 червня 1736. Славить автор рос. царів, вельмож, які допомагали матеріально монастиреві, а також церк. діячів Рафаїла *Заборовського*, Йосафа *Кроковського*, Мелентія *Вуяхевича-Височинського* та ін.

Осн. увагу приділено історії *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.* Зазначено зростання монастирських маєтностей (називаються села, землі, ліси, угіддя, озера тощо), згадано *гетьманські універсали* Б.*Хмельницького*, І.*Виговського*, Ю.*Хмельницького*, Д.*Многогрішного*, І.Мазепи, І.Скоропадського, королівські й царські грамоти про підтвердження чи надання маєтків. Описано діяльність ігуменів монастиря, а також видатних церк. і культ. діячів 17—18 ст. Зазначено, що на території монастиря були поховані Йов *Борецький*, Мелетій Дзик та ін. Монастир мав велику б-ку, де зберігалися також грамоти, акти та ін. документи. Написано хроніку укр. книжною мовою 18 ст. Уривки з хроніки опубліковано в «Прибавлениях к "Киевским епархиальным ведомостям"» (1861, № 13—14, 18).

Я.І. Дзира.

ХРО́НІКА ПО́ЛЬЩІ — див. *Бєльські.*

«ХРО́НИКА ТЕКУ́ЩИХ СОБЫ́ТИЙ» — машинописний інформаційний бюлетень правозахисного руху в *СРСР*. Виходив у *Москві* 1968—72 — один раз на 2 місяці, 1972—83 — нерегулярно. Перший номер «Х.т.с.» побачив світ 30 квітня 1968. В організації видання правозахисного бюлетеня велику роль відіграла моск. поетеса, перекладач і перший його редактор Н.Горбаневська (до арешту в грудні 1969 одноосібно підготувала 11 номерів). У наступні роки «випусковими редакторами» були А.Якобсон, С.Ковальов, Г.Суперфін, Т.Великанова, О.Лавут, Ю.Шиханович.

За 15 років існування позацензурного видання було підготовлено і розповсюджено 64 числа (крім 59-го номера, тому що його матеріали були вилучені органами *Комітету державної безпеки СРСР* у лютому 1981 під час обшуку в квартирі одного з упорядників Л.Вуля). Останній випуск «Х.т.с.» датований 30 червня 1982, але фактично підготовлений 1983. Восени 1983 була завершена робота над 65 випуском «Х.т.с.», проте його не було оприлюднено у зв'язку з арештом редактора Ю.Шихановича.

Перші випуски «Х.т.с.» налічували від 10 до 20 сторінок тонкого паперу компактного машинопису (згодом об'єм видання інколи досягав 100—150 сторінок) та включали постійні тематичні рубрики: «Арешти, обшуки, допити», «Позасудові переслідування», «В тюрмах та таборах», «Новини самвидаву» та ін. Інформаційний бюлетень, в якому висвітлювалися факти політ. переслідувань в СРСР, розповсюджувався у вигляді самвидаву по всій країні. У 1960—70-х з «Х.т.с.» співпрацювали відомі укр. правозахисники Л.Плющ, Г.Алтунян.

Із 1974 28-й випуск та всі наступні номери бюлетеня по мірі надходження передруковувалися в Нью-Йорку (США) у вид-ві «Chronika Press», створеному емігрантом із СРСР В.Чалідзе (перші 27 випусків «Х.т.с.» були зібрані та перевидані 1979 в Амстердамі (Нідерланди) «Фондом імені Герцена»). Наприкінці 1983 на Заході було опубліковано останній 64-й випуск «Х.т.с.» Починаючи з 1970-х рр., надруковані за кордоном випуски «Х.т.с.» нелегально ввозилися до СРСР.

«Х.т.с.» є цінним джерелом з історії дисидентського руху в СРСР, в якому міститься інформація про порушення прав людини в СРСР, форми і методи протидії тоталітарному режиму в нац. республіках, у т. ч. і в УРСР, численні акції кримськотатар. нац. руху за повернення в Крим, становище укр. політ. в'язнів у місцях ув'язнення.

Дж.: A Chronicle of current events, no. 1—58, 60—64. London, 1969—84; Хроника текущих событий, вып. 28—

64. Нью-Йорк, 1974—83 (http://www.memo.ru/history/diss/chr); Хроника текущих событий, [кн. 1—2]: вып. 1—27. Амстердам, 1979.

Літ.: Погружение в трясину (анатомия застоя). М., 1991; *Алексеева Л.М.* История инакомыслия в СССР. Вильнюс—М., 1992; *Якобсон А.* Почва и судьба. Вильнюс—М., 1992; *Даниэль А.Ю.* Так начиналась «Хроника»: к 25-летию информационного бюллетеня правозащитного движения. «Огонек», 1993, № 19—20; *Терновский Л.* Воспоминания и статьи. М., 2006.

О.Г. Бажан.

ХРО́НІКА ЮЗЕФО́ВИЧА — істор. латиномовний твір, написаний на поч. 18 ст. львів. каноніком Я.-Т.*Юзефовичем*, в якому охоплюються події 1614—1700. Я.-Т.Юзефович (1663 — після 1735) походив зі львів. міщанського роду вірмено-нім. походження. Його батько Станіслав був купцем-постачальником польської армії в Україні та загинув під час штурму військами С.*Чарнецького* Ставищ (див. *Ставищанська оборона 1664*), де укріпилися українські повстанці. Уже 1696 Я.-Т.Юзефович був ксьондзом, секретарем польс. короля *Яна III Собєського*, особою, наближеною до Львів. катол. архієпископа Костянтина Зєлінського. На замовлення останнього він почав 1703 писати хроніку. Використав польс. хроніки М. та Й. *Бєльських*, В.*Коховського*, П.*Пясецького*, щоденники С.Кушевича та Я.Божецького, друковане житіє Йосафата *Кунцевича* (Вільно, 1705), матеріали львів. архівів, свідчення очевидців і власні спогади. Текст хроніки відомий за єдиним списком з копії 1769 львів. кармелітського монастиря. Найбільше оригінальних даних є в хроніці з 1624. У центрі уваги Я.-Т.Юзефовича історія Львів. катол. архієпископства, викладена за правлінням архієпископів, починаючи від Яна Пружницького, чимало уваги приділяється життю *Львова*, у т. ч. його вірменської та єврейської громад. Водночас зображена досить широка панорама військово-політ. історії *Речі Посполитої* та України, особливо Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Є дані і щодо козац. повстань попередньої епохи, подій часів Руїни, наступу католицизму і переслідування православних, наведені важливі факти з кліматології, культ. історії тощо, напр. про спалення у Львові 1639 твору М.*Сльозки* «Аврора...» Автор чітко виявляє свої погляди фанатичного католика, антисеміта, ворога національно-визвол. руху укр. народу. Х.Ю. цінна як зібрання фактів, серед яких чимало оригінальних. Видана лише частково в польс. перекладі М.Півоцьким, пізніше — В.*Антоновичем* (витяги за 1624—1700). Рукопис зберігається у відділі рукописів *Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника НАН України* під № 124.

Вид.: Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. Lwów, 1854; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888.

Ю.А. Мицик.

ХРОНО́ГРАФИ (від грец. χρόνοζ — час і γράφω — пишу, описую) — особливий різновид істор. творів, що виник у *Візантії*, а звідти поширився у правосл. країни (Болгарія, *Київська Русь*, Сербія та ін.). Візант. Х. були невеликі за обсягом. На підставі *Біблії*, творів отців Церкви, антич. авторів, а також місц. літописців викладалася бібл. історія від створення світу, далі — Стародавніх Греції та Риму, до чого додавався огляд військово-політ. та церк. історії Візант. імперії. У деяких із них (хронограф Георгія *Амартола*) містилися важливі дані до історії Київ. Русі.

У Київ. Русі назва «хронограф» закріпилася за творами, в яких містився виклад переважно всесвітньої історії. Візант. Х. перекладалися церковнослов'ян. мовою, використовувалися місц. літописцями, напр. при складанні «*Повісті временних літ*». У часи *удільної роздробленості* зацікавленість Х. значно зменшилася, але в 15 ст. цей жанр відродився. Причина цього полягала насамперед у значному зростанні міжнар. ролі *Великого князівства Литовського*, до складу якого входила більшість укр. земель, та Моск. д-ви (див. *Велике князівство Московське*), які прагнули відшукати істор. аргументи в боротьбі за гегемонію в Сх. Європі. У Моск. д-ві був дуже популярним хронограф редакції 1512, котрий ліг в основу пізніших переробок, напр. 1601. Тут викладалася історія від створення світу до падіння *Константинополя* 1453, підкреслювалася особлива роль *християнства*, проводилася думка про *Москву* як «третій Рим». У 17 ст. в рос. редакціях хронографа виявлявся інтерес до історії центрально- та західноєвроп. країн.

Перша відома спроба створення оригінального хронографа в Україні належить до 16 ст. Тоді було переписано і доповнено Віленський хронограф — звід, який висвітлював події давньої історії до взяття *Єрусалима* рим. воєначальником Тітом Флавієм Веспасіаном у 70. Значно більшу популярність здобув Укр. хронограф 1-ї редакції, створений між 1550 і 1596. При його написанні було, зокрема, використано хронограф 1442 серба Пахомія Логофета (деякі дослідники вважають, що було використано ін. пам'ятку, а саме: рос. хронограф 1512). В Укр. хронографі 1-ї редакції невідомим автором значно скорочені відомості з бібл. історії, історії Київ. Русі, Моск. д-ви, а водночас велика увага приділена середньовічній історії країн Центр. та Зх. Європи (до 1532). Додатковий матеріал автор брав з Еллінського літописця 2-ї редакції (1-ї пол. 13 ст.), з хроніки *Іоанна Малали*, житія кн. Стефана Лазаревича і, особливо, космографії М.Бєльського 1550 («Kronika wszystkiego świata»; див. М. і Й. *Бєльські*). Автор Укр. хронографа 1-ї редакції прагнув також вмістити на сторінках свого твору факти, які б допомогли укр. та білорус. правосл. читачеві в полеміці з католиками. У часи панування польс. короля *Владислава IV* Ваза (1632—48) було створено Укр. хронограф 2-ї редакції («Літописець, сі ест кройніка»). Цю пам'ятку часто називають хронікою Леонтія Боболинського (див. Л.*Боболинський*), ієромонаха *Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові*, пізніше — *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* в *Києві*, однак він був насправді творцем лише одного з пізніх (1699) списків пам'ятки і оригінальної передмови до цього списку. Здійснив Леонтій Боболинський також і деяку редакторську роботу, зокрема додавши до тексту пам'ятки фрагменти із «*Синопсису*», друкованого в *Киє-*

во-Печерській лаврі 1680. Оригінал Укр. хронографа 2-ї редакції не зберігся, існують три його варіанти (зберігаються в Ін-ті рукопису НБУВ в Києві, Рос. держ. архіві давніх актів у Москві, відділі рукописів Б-ки Чарторийських у *Кракові*), які дають можливість реконструювати первісний текст. Згадана пам'ятка поділяється на дві частини. У першій викладалася всесвітня історія з найдавніших часів до 17 ст., у другій («Славеноруська кройніка») — історія Руси-України, Литви та Польщі, яка починалася з найдавнішого періоду і завершувалася часами Владислава IV Ваза. В основі пам'ятки лежать Укр. хронограф 1-ї редакції, хроніки О.*Гваньїні*, М.*Стрийковського*, польськомовний друкований «Компендіум» (1625) П.*Демитровича* та ін. писемні й усні пам'ятки. Для автора Укр. хронографа 2-ї редакції є характерним прагнення вписати історію України у світовий, насамперед західноєвроп., контекст, він виявляє значну зацікавленість походженням слов'ян. і прибалт. народів, історією християнства. У цьому хронографі збережено ряд важливих оригінальних звісток, у т. ч. й унікальних, що стосуються доби Київ. Русі. Ця пам'ятка вплинула на багато історико-літ. та істор. творів в Україні 17—18 ст. Укр. хронограф 2-ї редакції зберігся в понад 10-ти списках.

Вид.: Летопись Григория Грабянки. К., 1853; Полное собрание русских летописей, т. 32. М., 1975.

Літ.: *Буганов В.И.* Отечественная историография русского летописания. М., 1975; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Украинские летописи. «Вопросы истории», 1985, № 10.

Ю.А. Мицик.

ХРОНОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА. Початки істор. хронології і обчислення часу належать до найбільш ранніх явищ к-ри у слов'ян та ін. народів. Їх пізнання й використання було життєвою (а водночас і господарською) потребою для мисливця, рибалки, згодом — хлібороба. Первісні люди при визначенні часу найчастіше спиралися на лунарну (синодичну) систему лічби часу. (Вона для них була доступнішою і, мабуть, зрозумілішою для сприйняття.) Потім почали вивчати сонячну систему. Пізніше ці системи стали підставою для обчислення часу, а отже, для його обліку і створення календаря, за яким жила і працювала первісна людина.

Для всіх народів обчислення часу основується на явищах природи, згідно з якими береться до уваги період обертання Землі навколо своєї осі. Наслідком цього руху є добовий рух зірок, Сонця і Місяця, натуральний (природний) рік і побудований на його основі календар, поява якого вказує на одне з ранніх витворів стародавньої к-ри у різних народів. Рік люди ділять на менші періоди часу: пори року (сезони), місяці, тижні, день-ніч (добу). Назви місяців (їх число в стародавні часи коливається від 10 до 12, а в окремих народів на певних етапах — навіть 13) тісно пов'язані з використанням натурального року в житті та побуті. Учасником цієї старожитньої к-ри було й населення України. На території *полян* виявлено археол. знахідку — посудину (збан) 4 ст. з позначеннями 12-місячного року. Про це також сьогодні свідчать назви місяців року — січень, лютий, квітень, червень, серпень, вересень, жовтень, листопад/падолист, грудень тощо, утворення яких пов'язане з ранніми сторіччями (фіксуються в укр. писемних пам'ятках уже в 14—15 ст., а деякі раніше).

Істор. хронологія становить окремий об'єкт дослідження історії к-ри українського та ін. народів, які проживали на території України, за своїм функціональним навантаженням вона також належить до *спеціальних історичних дисциплін*, за допомогою яких реконструюються відомості про час, а втім, про різні часові моменти, пов'язані з явищами, подіями та особами, що виступають у *джерелах історичних* минулих чи давно минулих сторіч.

Календар. На початку нашої ери засади обліку часу (календаря), які спиралися на проходження й використання натурального року, хоч не до кінця, локалізувалися і відійшли у минуле. На основі окремих, передусім наукових, астрономічних спостережень, з урахуванням антич. та арабо-семітських культ. традицій, був створений новий календар, що встановив відносно докладні межі року і його поділ на місяці й тижні (останні — виняткова орієнтального походження).

1) Юліанський календар. Один із перших офіц. календарів, прийнятих багатьма народами, у т. ч. мешканцями *Київської Русі.* Його корені сягають *Риму Стародавнього.* Цей календар замінив календарі, які спиралися виключно на явища природи. У пошуку докладних обчислень часу римляни присвоїли собі рік, оснований на лунарній системі. Оскільки лунарний рік був коротшим від сонячного, приблизно в 5 ст. до н. е. впровадили додатковий переступний місяць, що нараховував 22 або 23 дні, і його додавали щодругий рік 23 лютого. Так лунарний рік був «узгоджений» із сонячним. Тоді виник чотирирічний цикл, згідно з яким два роки мали по 355 днів, а два були переступними, один з яких налічував 377 днів, другий — 378. Приблизна протяжність (тривалість) року становила 366 $^1/_4$ днів. Цей календар, однак, незважаючи на різні пізніші спроби уточнень Церквою, мав розбіжності із сонячним. Лише реформа рим. диктатора і верховного жреця Гая Юлія Цезаря в 46 до н. е. (звідси назва календаря) поклала край цій проблемі. Спираючись на попередній чотирирічний цикл, було внесено зміни, відповідно до яких тепер 3 роки були звичайними і мали по 365 днів, а 1 рік був переступним, що мав 366 днів, заг. протяжність юліанського року становила 365 $^1/_4$ днів. Юліанський календар потрапив у Київ. Русь через Візантію після прийняття *християнства.* Правда, лічба часу, що використовувалась у Візантії, не була повністю прийнята. У Візантії рік починався 1 вересня, на Русі — 1 березня (так тривало, за поодинокими винятками, до 14 ст.). У 15 ст. і далі щораз частіше популярним ставав першовересневий, а паралельно — першосічневий юліанський початок року. Ця лічба була вже значно наближенішою до астрономічної тривалості року (365 днів, 5 годин, 48 хвилин, 46 секунд). Різниця складала трохи більше 11 хвилин. Тоді 25 березня було визначено днем часового зрівняння дня і ночі, а новий рік призначався на

1 січня. Водночас 29- і 31-денні місяці лунарного року стали 30- і 31-денними. В результаті вказаної помилки в лічбі за 128 років весняне рівнодення переносилося назад на один день. У календарних уточненнях було зацікавлене *папство*, про календар ставили питання на церк. соборах аж до 15 ст., але позитивних результатів не було досягнуто.

2) Григоріанський календар. З'явився в 1580-х рр. внаслідок ініціатив Папи Римського Григорія XIII (звідси й назва) і праці спеціально створеної комісії (починаючи з 1576) для реформи юліанського календаря. Було встановлено (з допомогою т. зв. громону), що день весняного рівнодення з часу I Нікейського собору 325 припадатиме на 11 березня і пересунеться наперед на 10 днів від астрономічного рівнодення. У зв'язку з цим, по-перше, було усунено 10 нарослих днів 11-го на 21 березня. Питання було вирішено адміністративно: у жовтні 1582 пропущено 10 днів, отже, після 4 жовтня одразу було 15 жовтня; по-друге, із запобіжною метою пропущено 3 дні в переступних роках упродовж 400 років, унаслідок чого впроваджено засади, згідно з якими серед років тільки ті роки будуть переступними, які без решти підлягають поділу на 400-столітні. Таким чином, переступним є 1600 рік, а 1700, 1800, 1900 роки є звичайними. Ін. словами, після трьох звичайних настає один рік переступний. Отже, протяжність календарного року становить 365 днів, 5 годин, 49 хвилин, 12 секунд. Григоріанський рік заледве на 26 секунд довший від астрономічного року, що лише після 34 століть від початку григоріанської реформи створить різницю в один день. Обчислення часу відповідно до григоріанського календаря супроводжується (у документах) назвою «новий стиль» (stilus novus) на противагу до юліанського з назвою «старий стиль» (stilus antiqus).

Спец. булла Папи Римського Григорія XIII «Inter gravissinas» від 21 лютого 1582 зобов'язувала впровадження нового календаря з 15 жовтня 1582. Календар та наук. обгрунтування всіх змін у ньому появилися пізніше, 1603.

Григоріанський календар найраніше ввійшов у життя в Італії, Іспанії, Португалії, а також у Польщі. На укр. землях, згідно із записами в земських і гродських книгах, фіксується в таких містах: *Белз* — 6 грудня 1582; Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) — 3 квітня 1583; *Галич* — 9 листопада 1582; *Житомир* — 18 травня 1583; Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) — раніше 1584; *Київ* — 25 серпня 1595; *Кременець* — 20 січня 1583; *Луцьк* — 6 січня 1583; *Львів* — 15 жовтня 1582; *Перемишль* — 1 листопада 1582; Сянок (нині м. *Санок*) — 2 листопада 1582; *Теребовля* — 24 листопада 1582.

У світських і духовних канцеляріях, зокрема *Лівобережної України*, юліанський календар використовувався ще протягом усього 17 ст. Його використання заборонене в Лівобереж. Україні указом рос. царя *Петра I* 1700.

3) Церковний (християнський) календар. У церк. календарі застосовані сонячна та лунарна обчислювальні системи. Сонячна запозичена від юліанського календаря. Застосування лунарної лічби знайшло відображення у встановленні дня християнської Пасхи (Великодня), від якого ведеться відлік більшості свят року. Згідно з призначенням вселенського I Нікейського собору (325) він пов'язаний з весняним рівноденням, яке залежить від весняної повні місяця. Тому Великдень став рухомим святом, котре, як правило, припадає на першу неділю після першої весняної повні місяця (цю календарну локалізацію запропонувала Александрійська Церква). Внаслідок цього Пасха (Великдень) припадала на період від 22 березня аж до 25 квітня і її дата регулювала уклад цілого церк. року. Для цього потрібне було також пізнання поділу року на тижні, а вони, як відомо, для цього часу були неспівмірні та їхня кількість була різною. Рік звичайний мав 52 тижні й один день, а рік переступний — 52 тижні та два дні. Для усталення тижня Церква використовує т. зв. сонячний цикл, що складається з 28-ми років. Протягом одного сонячного циклу календар здійснить свій повний шлях і поверне до тієї самої вихідної точки, з якої починався відлік, ін. словами, уклад 29-го року буде повністю відповідати укладові першого року. Цей цикл зумовлений рештою днів (один або два дні), котрі залишалися після поділу року на кількість тижнів. Шляхом комбінації сонячного циклу (28 років) з лунарним циклом (19 років) отримуємо пасхальний цикл, тобто 532 роки ($28 \times 19 = 532$), після закінчення якого місячні фази припадають не тільки на ті ж дні року, але й на ті ж дні тижня.

Незважаючи на вдале регулювання календаря, завдяки епактам (додавання днів до місячного року, щоб наблизити його до сонячного) в 1582, коли впроваджено григоріанський календар, різниця між реальною появою повні місяця і сонячною астрономічною лічбою становила 3 дні. У церк. календар водночас зі скороченням року на 10 днів було внесено нову поправку.

Варто застерегти, що, навіть добре володіючи засадами побудови церк. календаря, при реконструкції дат давніх епох потрібно користуватися спец. таблицями.

4) Вірменський календар. Стародавні вірмени рахували час за лунарним календарем, який потрапив у Вірменію через Іран з Єгипту. Рік складався з 12 місяців — по 30 днів кожний. Наприкінці року додавалося ще 5 днів, тобто він нараховував 365 днів. Цей календар належить до т. зв. блукаючих, тому що в кожний чотирирічний період час року збільшувався приблизно на одну добу, тобто він мав не 365 діб, а 365 діб, 5 годин, 48 хвилин, 46 секунд. Тому новий рік через кожні чотири роки наставав раніше на добу. Лічба років у Давній Вірменії обчислювалася за вірм. ерою (див. далі).

У 7 та 11 ст. у Вірменії були спроби перейти на юліанський календар. Цього домагалася Вірмен. християн. церква. Але ці намагання були марними. Вірмени, які проживали в Україні, офіційно користувались юліанським, пізніше — й григоріанським календарями. Уже в 15—16 ст., дотримуючись ери від «народження Христа», у побуті традиційно використовували давній вірм. календар, який був повсюдно замінений на юліанський лише у 18 ст. В актових суд. книгах укр. вірмен трапляються подвійні дати, використовуються такі давньовірм. назви місяців: навасар-

ді, горі, сахмі, тре, кхалоц, аратцс, мехекані, арег, ахекані, марорі, магату хротитихс.

5) Мусульманський (магометський) календар. Належить до лунарних календарів. Типовий для араб. народів світу. В Україні його використовувало татар. населення. Мухаммад розпочав реформу календаря в 632 р. нашої ери. Він відкинув місячно-сонячний рік з його частими переступними місяцями і за основу взяв лунарну систему. Мусульманський рік складається з 12 місяців з такими назвами: muharrem, safer, rebi‘ I, rebi‘ II, ğemādï‘I, ğemādï‘ II, regeb‘, ša’bān, ramazān, šavvāl, zilka’de, zilnigge. Місяці не мали визначеної протяжності. Місяць починався з моменту появи на небі першого місячного серпа (молодика) і тривав до часу появи нового молодика, від якого починався новий місяць. Місяць тривав 29 або 30 днів. Не міг мусульманський місяць переступати 30 днів. Після 12 місяців починався новий місячний рік. Календар був недосконалий, але зрозумілий загалові. Крім того, регулювався сам по собі.

Згодом араб. астрономи почали використовувати змодифікований мусульманський календар, згідно з яким встановлено у 30-літньому циклі 11 переступних днів, які припадали на 2-й, 5-й, 7-й, 10-й, 13-й, 16-й, 18-й, 21-й, 24-й, 26-й і 29-й роки циклу (турки використовували 8-річний цикл, який складався з 5-ти років звичайних по 354 дні і 3-х років переступних по 355 днів). У зв’язку з тим, що мусульманський рік майже на 11 днів коротший від тропічного року, його початок щоразу припадає на ін. день нашого року. День у мусульманській хронології починається від заходу сонця, що сумісне з початком місяця і з хвилиною появи першого світла місяця (молодика). Ця практика постала в арабів ще перед Мухаммадом. Вона стосується також появи семиденного тижня. Неділя в тижні є днем першим, понеділок — другим — і так далі, за винятком п’ятниці й суботи, які стоять поза порядковою нумерацією. В Україні мусульманським календарем користувалося татар. і татаро-кипчацьке населення.

Відомі Єврейс. (Іудейський) календар, Грузин. календар, тюрко-монгольські, китайські та індійські календарі. Наприкінці 18 ст. відбулася спроба створення «Республіканського календаря» Франц. революції. (Див. також *Календар.*)

Ера. Ера, як і літочислення календарів, — одне з поширених і часто вживаних понять істор. хронології. Жодне достовірне датування неможливе без визначення ери — лічби років від встановленого дня, який визнається вихідним у лічбі. Назва «ера» («aera») відповідає чотирьом початковим лат. літерам фраземи «ab exordio regni Augusti» («від початку царювання Августа»). Вперше термін з’явився в серед. 6 ст.

У календарних системах різних народів існували різні ери. Вони могли основуватися на реальних і вигаданих, міфічних, фактах. При реальній і фіктивній ерах точність і послідовність літочислення традиційно не порушувалися. (Реальні ери за початок літочислення беруть достовірні істор. факти, напр., в антич. Греції — чотирирічні Олімпійські ігри, у мусульманських країнах — втечу Мухаммада з Мекки (нині місто в Саудівській Аравії) до Ясріба (нині м. Медина; Саудівська Аравія). В основу ер міг лягати також перший рік правління імператорів, царів, новообраних консулів та ін. У християн. народів прийняті ери від «створення світу», «народження Христа».)

Відомі понад 40 ер (основних), що застосовуються у календарних системах різних народів:

Александрійська ера «від створення світу» — 29 серпня 5493 р. до н. е.;

Антіохійська ера «від створення світу» — 1 вересня 5969 р. до н. е.;

Вірм. ера — від 11 липня 552 до 11 липня 553 р. н. е.;

Ера Августа — 29 серпня 30 р. до н. е.;

Ера Авраама — 1 жовтня 2015 р. до н. е.;

Ера «від заснування Риму» — 21 квітня 753 р. до н. е.;

Ера Діоклетіана, або мучеників, — 29 серпня 284 р. н. е. Найбільше поширена в Єгипті;

Консулярна ера, згідно з якою літочислення ведеться від імені «новообраного консула» Рим. республіки. У 9 ст. цей звичай лічби років поширився на папську канцелярію (anni pontificatus). У дещо видозміненій формі його використовували герм. імператорська, окремі польські королівські та єпископські канцелярії, сягаючи 15 ст. Загалом консулярна ера в календарних системах другорядна, власне титулярна й допоміжна у своїй основі, бо поєднана з визначенням року від народження Христа (новою ерою);

Ера олімпіад — літо 776 р. до н. е.;

Ера Селевкідів — 1 жовтня 312 р. до н. е.

Індія запропонувала понад 10 ер літочислення, найбільш поширені з яких:

Індійська ера Вікрамі — березень 57 р. до н. е.;

Індійська ера Калійючі — 18 лютого 3102 р. до н. е.;

Індійська ера Махавири — 527 р. до н. е. та ін.;

Мусульманська (Магометанська) ера — 15 і 16 липня 662 р. н. е. Виникнення пов’язане з т. зв. геджре — втечею Мухаммада з Мекки до Ясріба (Медини);

Юдейська ера «від створення світу» — 7 жовтня 3761 р. до н. е. (раніше Ера Селевкідів).

У Київ. Русі, згодом і в Україні, використовувалися (що широко відображене в писемних джерелах) Дионісійська та Візантійська ери.

Дионісійська (або християнська) ера створена рим. ченцем Дионісієм Малим. Основується на підготовленій ним же пасхальній таблиці, що служила для обчислення Пасхи та великоднього циклу свят і їхніх дат. Починалася 532 р. «від народження Христа». Народження Ісуса Христа мало припадати на 25 грудня 753 р. від заснування Рима. Лічба років за Дионісійською ерою часто використовується в літочисленні з 8 ст. У 10 ст. стала домінуючою в Європі, із 13 ст. використовувалася в Галицько-Волин. Русі, відома у Смоленську (нині місто в РФ) і Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь).

Візант., або Грец., ера. Одна з найбільш поширених ер «від створення світу». Використовувана перш за все у Візантії та всіх країнах, які історично перебували під її реліг. та культ. впливами, у т. ч. в Київ. Русі. Початок

ери рахується з 5508 р. «від створення світу». Оскільки початок року, відповідно до візант. обчислень, припадав на 1 вересня, то всі дати при обчисленнях від 1 січня до 31 серпня належать до 5508 р., а з 1 вересня по 31 грудня — до 5009 р. Під час переведення дат з візант. літочислення на сучасне застосовуються обчислення за індиктами (порядкове місце відповідного року у рамках поточного 15-літнього циклу, в якому вихідною точкою цієї циклічної лічби є ера).

Початок року. Важливим елементом в істор. хронології є встановлення, відповідно до певного часу і території (у пізньому середньовіччі навіть на теренах однієї країни), початку року. Відомості про початок року потрібні для усталення істор. дат, а також часових інтерполяцій дат відповідних ер на сучасну лічбу.

Рік у слов'ян, у т. ч. українців, починався в різний час і, правдоподібно, на різних територіях по-різному, як це було в Польщі, Росії. Початок року прийнято називати стилем, «стилем року»: 1 березня (т. зв. березневий стиль), 25 березня (ультраберезневий, або т. зв. Благовіщенський стиль), 1 вересня (візант. стиль), 25 грудня (трактовано як різдвяний стиль), нарешті початок року припадав на 1 січня (січневий стиль).

Більшість названих початків року спершу діяла в різний час у Римі та Італії, Франції, першовересневий — у Візантії, хоч він мав застосування на півдні Італії і передусім на Русі (із 12 ст.), що засвідчує давньорус. літописання. Часова й територіальна локалізація ряду названих початків року (стилів року) на території України потребує, однак, докладних додаткових досліджень і уточнень.

Поділ року. В основі цього календарного явища (ідеться насамперед про пори року і поділ їх на місяці) лежать зауважені від найдавніших часів у побуті людини чотири різні сезони. Вони, як мовилось, породжувалися природними змінами протягом року. Астрономічному поділу відповідало весняне та осіннє зрівняння дня і ночі, отже, й усі часові зміни (переломи) між днем і ніччю, у т. ч. весняним, літнім, осіннім та зимовим часом. Згодом ці явища стали підставою для квартального поділу року (як вказують джерела, вони закріплюються не лише за різними вчинками та працею людини, але й за назвами свят юліанського і церковного та ін. календарів (Різдво, Благовіщення, Великдень), системою рухомих свят, підкріплюються т. зв. сухими днями, періодами великих і малих постів.

У межах поділу року на чотири пори року відбувся поділ на місяці.

1) Тиждень, доба, «день і ніч». Тижнем називають частину місяця із семи діб. У Київ. Русі тиждень звався «неділею». Тиждень, зокрема у 2 тис., є постійним (сталим) періодом часу з незмінною, порівняно з місяцем чи роком, кількістю днів. Семиденний тиждень прийшов, як припускають, із Вавилону. Число днів у семиденному тижні пов'язане з реліг. віруваннями («тиждень встановлений самим Богом у період створення світу») і філос. значенням числа 7 (сім). Сьомий день тижня вважався священним, був узаконений як день відпочинку. Тиждень як календарне явище з'явився, правдоподібно, в Європі лише в 2 ст. Стародавній Рим використовував цифру 7 (сім) для обчислення планет, найбільш наближених до Землі, й за їхніми назвами називав дні тижня, починаючи від суботи: субота — Dies Saturni; неділя — Dies Solis; понеділок — Dies Lunae; вівторок — Dies Martis; середа — Dies Mercurii; четвер — Dies Jovis; п'ятниця — Dies Veneris. Церква вважала ці назви язичницькими і встановила свої, основані на порядковій нумерації, починаючи тиждень від неділі: неділя — [Dies] dominica; понеділок — feria secunda; вівторок — feria tertia; середа — feria quarta; четвер — feria quinta; п'ятниця — feria sexta; субота (sabbatum) — feria septima. Українці, як й ін. слов'яни, прийняли церк. спосіб визначення днів тижня, де першим днем тижня вважають неділю. Ця система назв днів разом із церк. календарем є в усіх латиномовних документах, що дотичні чи створювались в Україні впродовж 14—18 ст. У багатьох випадках початком тижня вважається понеділок, що не раз спричиняє помилки при визначенні днів під час реконструкції дат.

Позначення днів тижня згідно з рим. календарем, із застосуванням рим. назв днів, використання календів (перший день місяця), нонів (п'ятий або шостий день місяця) та ідів (13 або 15 день місяця) не типові для хронології документів укр. територій, вони відомі з новгород. літописів. Якщо такі назви трапляються, то на укр. землі вони прийшли з Німеччини, Чехії разом із наративно-історіографічними пам'ятками.

Найбільш поширеним позначенням днів в укр. писемних джерелах, принаймні про це однозначно засвідчують документальні джерела 13—18 ст., були назви свят і святих церк. календаря. Це панівний спосіб називання днів тижня для України, засвідчений насамперед у міських (магістратських), земських і гродських актах та документах 14—18 ст. Під час з'ясування днів, на які припадали свята, а відповідно і реконструкцій дат на сучасний спосіб датування, нині є значні труднощі (відповідно й помилки) пов'язані з: а) не завжди точним записом назв свят (упродовж року є бл. 30 свят, пов'язаних з ім'ям Марія, до десяти свят — з іменем Іван), крім того, у різних церк. архієпархіях часто створювалися свої календарі з власними означеннями свят; б) поділом місяця на першу частину (1—15 або 16 днів) і другу (16 або 17 днів і до кінця місяця); в) визначенням (у латиномовних документах) часто вживаного при назві свята чи імені святого слова «octava», яке означає тиждень після самого свята, однак водночас може означати і весь восьмиденний період (від дня свята ще вісім днів наперед з «днем октави» включно).

У давньорус. календарних обчисленнях майже немає поняття «доба». Існував поділ на світлу та темну частину 24-годинної доби. У джерелах найчастіше — «день і ніч».

2) Поділ дня, ночі. Явище поділу дня, ночі таке ж давнє, як і означення понять «день», «ніч». Основується на явищах природи та життєвих вчинках і потребах людини. У писемних джерелах виражений словами (або ідіомами): «рано», «пізно вночі», «пополудне» та ін., лат.: «media nox»

(північ або посередині ночі), «ortus solis» (після сходу сонця), «mane» (вчасний ранок), «occasus solis» (захід сонця), а також «gallicinium» (перші півні). Спершу день, а потім ніч були поділені на 3-годинні відрізки (ініціювала цей поділ Церква). Цей поділ, однак, не був докладний. Поділ на години мав застосування в математиці, астрономії. В Україні відомий приблизно з 14 ст. (перші мех. годинники з’явилися в Мілані (Італія; 1336), Падуї (Італія; 1344). Згодом година повсюдно ділилася на півгодини і чверть години.

Істор. хронологія українців та ін. слов’ян сьогодні малодосліджена. Деякі питання взагалі не порушувалися в наук. літературі і з’ясовувалися за аналогією до ін. народів.

Літ.: *Горбачевский Н.И.* Археографический календарь на две тысячи лет (325—2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583—2324) по григорианскому счислению. Вильна, 1869; *Grotefend H.* Handbuch der historischen Chronologie des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Hannover, 1872; *Мільницький Й.* О устройстві і реформі календаря греко-руськой церкви. Львів, 1903; *Ginzel F.K.* Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, Bd. 1. Leipzig, 1906; *Черепнин Л.В.* Русская хронология. М., 1944; *Бережков Н.Г.* О хронологии русских летописей по XIV век включительно. «Исторические записки», 1947, т. 23; Chronologia Polska. Warszawa, 1957; *Grumel V.* La Chronologie. Paris, 1958; *Gieysztor A.* Chronologia [cz. 2]. В кн.: Słownik starożytności słowiańskich, t. 1, cz. 2. Wrocław—Warszawa—Kraków [1962]; *Рыбаков Б.А.* Календарь IV в. из земли полян. «Советская археология», 1962, № 4; *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1963; *Bickerman E.* Chronologie. Leipzig, 1963; *Введенський А.О.* Хронологія. В кн.: *Введенський А.О. та ін.* Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс. К., 1963; *Кісь Я.П.* Хронологія писемних пам’яток західноукраїнських земель в XIV—XVIII ст. «Історичні джерела та їх використання», 1964, вип. 1; *Каменцева Е.И.* Хронология. М., 1967; *Cappelli A.* Cronologia, cronografia e calendario perpetuo: Dal principio dell’éra Cristiana ai nostri giorni. Millano, 1969; *Рыбаков Б.* Язычество древних славян. М., 1981; *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii: Chronologia. Warszawa, 1983; *Купчинський О.* Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. «ЗНТШ» (Львів), 1991, т. 222; *Його ж.* Про деякі спроби уточнення дат пізньосередньовічних документів у археографічній практиці. «Вісник Львівського університету: Серія історична», 2002, вип. 37, ч. 1.

О.А. Купчинський.

М.С. Хрущов.

ХРУЩО́В Микита Сергійович (15(03).04.1894—11.09.1971) — парт. і держ. діяч *СРСР*. Н. в с. Калинівка (нині село Курської обл., РФ). Із 1908 працював на шахтах Донбасу, де з 1912 брав участь у виступах проти царського режиму. 1918 вступив до РКП(б). Брав участь у відновленні шахт Донбасу, 1922—25 навч. на робітн. ф-ті при Юзівському гірничому технікумі, обирався секретарем парторганізації. Із грудня 1923 — член Юзівського окружного к-ту КП(б)У, 1925—26 — секретар Петрово-Мар’їнського райкому КП(б)У, 1926—28 — зав. оргвідділу і одночасно заст. секретаря Сталінського окружного к-ту КП(б)У, 1928 — заст. завідувача організаційно-розподільчого відділу ЦК КП(б)У, 1928—29 — зав. оргвідділу і заст. секретаря Київ. окружного к-ту КП(б)У. 1929—31 — студент і секретар парт. осередку Моск. пром. академії, звідки за рекомендацією Л.*Кагановича* і з відома Й.*Сталіна* перейшов на парт. роботу. 1931—32 — секретар Бауманського й одночасно Краснопресненського райкомів ВКП(б), 1932—34 — секретар Моск. міськкому, 1934—35 — 2-й секретар Моск. обкому і 1-й секретар Моск. міськкому ВКП(б). На XVII з’їзді ВКП(б) обраний членом ЦК ВКП(б). Із березня 1935 до січня 1938 — 1-й секретар Московського обкому і міськкому ВКП(б). У цей час він зміг здобути довір’я Й.Сталіна, чим тривалий час вдало користувався. 1939 увійшов до складу політбюро ЦК ВКП(б). 1938—49 очолював ЦК КП(б)У (з перервою з березня по грудень 1947, коли 1-м секретарем ЦК КП(б)У був Л.Каганович). На цей період його діяльності припали останній рік «великого терору», інкорпорація *Західної України* (1939), наступний терор на західноукр. землях, організація протидії гітлерівській окупації України, приєднання Закарпаття до України (1945), відновлення зруйнованого війною госп-ва. Уже в цей час його діяльність мала амбівалентний характер. 1944 Х. вперше спробував приєднати Крим до УРСР, але отримав відмову (1954 він реалізував цей задум). 1944 вносив пропозицію про створення Холмської обл., пропонуючи тим самим повернути давні укр. землі до складу України. Під час *голоду 1946—1947 років в УРСР* звертався до Й.Сталіна з проханням допомоги, чим викликав лють диктатора. Разом із тим, у повоєнний час він жорстко керував боротьбою проти *Української повстанської армії* і націоналістичного підпілля в Зх. Україні, керував проведенням в УРСР політико-ідеологічних кампаній проти «українського націоналізму» та «безрідного космополітизму». У лютому 1948 ініціював прийняття ВР СРСР антигуманного закритого указу «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний образ життя». Із лютого 1944 до грудня 1947 — голова *Ради народних комісарів УРСР*. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був членом військ. рад Київ. особливого військ. округу, Пд.-Зх. напрямку, Сталінградського фронту, *Південного фронту*, *Воронезького фронту* і *Першого Українського фронту*; генерал-лейтенант (1943). Із грудня 1949 по березень 1953 — секретар ЦК ВКП(б) (із 1952 — КПРС) і 1-й секретар Моск. обкому ВКП(б)/ КПРС. Із березня 1953 — секретар, з вересня 1953 — 1-й секретар ЦК КПРС. Здобув цю посаду в боротьбі з Л.*Берією*, якого було політично затавровано на липневому (1953) пленумі ЦК КПРС, а згодом страчено. На XX з’їзді КПРС (1956) офіційно ініціював засудження «культу особи» Й.Сталіна, що по суті означало початок обережної й суперечливої лібералізації комуніст. режиму. За його ініціативою було розпочато реабілітацію репресованих і ще живих в’язнів (переважно комуністів), 1957 засуджено «антипартійну групу» сталіністів (В.*Молотов*, Л.Каганович, Г.*Маленков* та ін.), 1961 винесено тіло Й.Сталіна з Мавзолею на Красній площі в *Москві*, дозволено надрукувати літ. твори з антисталінським пафосом (О.*Солженіцин*, О.Твардовський, Є.Євтушенко, В.Дудінцев та ін.). Разом із тим він увійшов в історію як один із найсуперечливіших комуніст. лідерів. Водночас із лінією на десталінізацію ініціював появу поста-

нови ЦК КПРС від 30 червня 1956 «Про подолання культу особи та його наслідків», в якій простежувалося прагнення нейтралізувати руйнівний ефект його «закритої доповіді» на XX з'їзді КПРС. У СРСР переслідували тих, хто вимагав послідовності у викритті злочинів *тоталітаризму*; розпочалися антицерковна кампанія, цькування літераторів (Б.*Пастернак*, В.Гросман, М.Алігер та ін.) та спроби в брутальний спосіб «повчати» творчу інтелігенцію. Був ініціатором *цілинних земель освоєння*, перебудови управління пром-стю і сільс. госп-вом (розподіл парторганізацій на сільські й промислові), обмеження деяких привілеїв *номенклатури компартійно-радянської*. Однак починання Х. або не мали успіху й викликали невдоволення (напр. примусові посіви кукурудзи в несприятливих для цього регіонах), або із самого початку несли в собі непослідовність і навіть елементи реформаторського авантюризму. Під його тиском XXII з'їзд КПРС (1961) прийняв 3-тю Програму партії, де була проголошена утопічна ідея побудови комунізму в СРСР за 20 років. З його відома були придушені табірні повстання проти жорстоких умов ув'язнення 1953—54, в яких брали участь *політичні в'язні*, колишні військові, відбувся розстріл незадоволеного умовами життя мирного населення в Новочеркаську (нині місто Ростовської обл., РФ; 1962). Жорстокими методами утримувалася єдність «соціалістичного табору» (придушення Угор. революції 1956 та ін.). Поступово почав складатися потворний культ самого Х., який з березня 1958 очолював РМ СРСР, зосередивши у своїх руках чималу владу. Використовуючи непослідовність у його діях, а також зважаючи на невдоволення населення, його оточення почало планомірну роботу з усунення Х., що й сталося на жовтневому (1964) пленумі ЦК КПРС. Після цього й до кінця життя фактично був ізольований на дачі під Москвою.

П. у м. Москва.

Тв.: Время. Люди. Власть: Воспоминания, кн. 1—4. М., 1999.

Літ.: *Гефтер М.* Судьба Хрущева: История одного неусвоенного урока. «Октябрь», 1989, № 1; Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии. М., 1989; *Шаповал Ю.І.* М.С. Хрущов: Нарис політичної діяльності. «УІЖ», 1989, № 1; *Медведев Р.А.* Н.С. Хрущев: Политическая биография. М., 1990; Khrushchev on Khrushchev: An inside account of the man and his era, by his son Sergei Khrushchev. Boston—Toronto—London, 1990; *Шаповал Ю.І.* М.С. Хрущов на Україні. К., 1990; *Аджубей А.* Крушение иллюзий: Время в событиях и лицах. М., 1991; М.С. Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. К., 1995; Початок десталінізації в Україні: До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України, 26 лютого 1996 р. К., 1997; Nikita Khrushchev. New Haven — London, 2000.

Ю.І. Шаповал.

ХУСТ — місто обласного підпорядкування *Закарпатської області*, райцентр. Розташов. у місці впадіння р. Ріка в р. Тиса (прит. Дунаю), там, де остання прорізає Вулканічний хребет («Хустські ворота»). Населення 28 438 осіб (2011).

«Земля Хуст» («terra Huzth») уперше згадується 1324 під час опису меж с. Велятино (нині с. Велятин Хустського р-ну Закарпат. обл.). 1329 угор. король Карл-Роберт Анжуйський надав нім. й угор. поселенцям Х. привілеї вільного королів. міста на зразок Севлюша (нині м. *Виноградів*). До 1353 належить перше автентичне повідомлення про Хустський замок, що був зведений на пагорбі відносною висотою 150 м на пд.-сх. околиці міста. Надзвичайно вигідне розташування замку зробило його центром Мараморосьької королів. домінії. Із 1392 до поч. 15 ст. містом і замком тимчасово володіли волоські воєводи Балк і Драг. Від початку серед населення Х. переважали угорці й німці, у 17 ст. помітною етнічною групою стали русини (українці). Гол. заняттями хустян в епоху середньовіччя були землеробство, солевидобуток і торгівля. Розвивалися ремесла. У серед. 16 ст. священик катол. храму Святої Єлизавети разом із парафією перейшов у реформатську віру. Католики міста після цього молилися в замковій каплиці.

Х. багато страждав під час воєнних дій (1472 — від військ *Молдавського князівства*; 1514 — від мараморos ьких дворян, які брали участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514*; 1594 і 1661—62 — від військ *Османської імперії*; 1657 — від військ *Речі Посполитої*). Після битви під Могачем (Угорщина; 1526) Мараморoський комітат став яблуком розбрату між претендентами на угор. королів. трон, а пізніше — між *Габсбургами* і трансильванськими князями, до яких 1556 відійшов і Х.

1699 Х. разом з усією Трансильванією був приєднаний до володінь Габсбургів. Х. став одним із центрів *Національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711*. Багато жителів міста вступили до лав повстанців. 1709 керівник повстання кн. Ференц II Ракоці провів тут Держ. збори. Після поразки національно-визвол. війни (1711) місто зазнало репресій і утисків від австрійс. властей.

1720 в Х. було 70 дворів, а 1820 — уже 377. У 2-й пол. 18 ст. тут діяли пороховий з-д і паперова ф-ка, містилося управління казенної домінії. 1766 пожежа зруйнувала Хустський замок. Його майже відновили, але імп. *Йосиф II* Габсбург призупинив роботи. Значні зміни сталися і в етнічному складі мешканців: різко зросла кількість українців, 1785 тут оселилася значна кількість німців-католиків. На 1850 в Х. мешкали 3073 особи (у т. ч.

Хуст. Фото кінця 19 — початку 20 ст.

Хуст. Руїни Хустського замку. Фото 2012.

1953 греко-католики, 610 римо-католиків, 370 реформатів, 8 євангелістів і 132 іудеї). У 2-й пол. 19 ст. Х. залишався одним із найбільших торгово-ремісничих центрів *Мармарощини*, чому посприяло відкриття 1872 залізничного сполучення з *Королевим* і Мараморош-Сігетом (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія). На 1900 тут проживало 6228 осіб.

Під час *Першої світової війни* Х. — прифронтове місто, де до 1918 розміщувалися австро-угор. й нім. війська та їхні штаби. 21 січня 1919 в місті пройшли *Всенародні збори угорських русинів*, на яких було прийнято рішення про необхідність об'єднання краю з Україною. У березні 1919 в Х. встановлено угор. рад. владу, а саме місто стало центром Мараморської Ради. Проте 19 квітня 1919 місто зайняли румун. війська, які передали його чехословац. владі лише в квітні 1920. Із цього часу й до середини березня 1939 Х. — у складі Чехословаччини.

У чехословац. період Х. перетворився на найважливіший адм. і госп. центр сх. частини Підкарпатської Русі. Кількість жителів міста у порівнянні з довоєнним часом зросла майже вдвічі (у 1937 — бл. 20 тис. осіб). За етнічним складом, мовою, к-рою і віросповідуванням Х. був найстрокатішим містом у Чехословаччині. За даними перепису 1930, із 17 833 осіб 9373 були українцями, 4724 — євреями, 1505 — чехами і словаками, 1441 — угорцями, 744 — німцями.

У Х. в цей час містилися управління й адміністрації понад 15-ти держ. органів. Із 1926 по 1937 у місті було зведено 800 нових будівель, у т. ч. будівлі районної адміністрації, реальної г-зії, районної лікарні, районного суду, чехословац. ювілейної школи. Більшість мешканців були дрібними землеробами; великих пром. підпр-в (за винятком цегельного з-ду і меблевої ф-ки) і торг. закладів у місті не було. Дрібна торгівля була в руках єврейс. населення. Деякий час (до 1931) Х. був своєрідною біржею з купівлі і продажу деревини, на яку приїжджали торг. агенти не лише з Чехословаччини, але й із Румунії, Угорщини та Німеччини. У місті з'явилися філії банків. Активно розвивалася мережа шкільних закладів. Пожвавилося суспільно-політ., культ. і спортивне життя. У місті проявляли активність численні політ. партії; з'являлися різноманітні громад., культ. та спортивні орг-ції.

Після того, як частина сучасного Закарпаття включно з *Ужгородом* відійшла до Угорщини (вересень 1938), Х. став столицею автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини. Сюди переїхали уряд автономії на чолі з А.*Волошиним* і найважливіші адм. органи. 15 березня 1939 у спортивному залі хустської г-зії Сойм проголосив незалежність *Карпатської України*, а А.Волошина обрав її президентом. 15—16 березня 1939 в околицях Х. на Красному Полі точилися запеклі бої між частинами угор. армії та воїнами *Карпатської Січі*. 16 березня 1939 Х. оволоділи угор. війська. Із цього часу й до 23 жовтня 1944, коли частини Червоної армії звільнили місто, Х. перебував у складі гортистської Угорщини. За ці роки 7836 жителів були вивезені на примусові роботи. Чимало мешканців, особливо молоді, втекли до *СРСР*. Протягом 1943—44 тут діяло антиугор. підпілля, яке допомагало рад. партизан. групі Ф.Патакі. Наприкінці лютого 1944 підпільники були заарештовані, пізніше частину з них публічно розстріляли в Х.

Із 27 жовтня 1944 до 2 лютого 1945 паралельно зі створеною рад. військ. органами місц. адміністрацією в Х. діяла й чехословац. адміністрація на чолі з Ф.Нємецем, яка намагалася відновити діяльність чехословац. держ. органів, але безуспішно. У рад. час (1945—91) Х. перетворився на потужний екон. центр. Спочатку тут виникли дрібні артілі, які з 1950-х рр. виросли у великі пром. підпр-ва: меблевий комбінат, взуттєву й фетрофільцеву ф-ки, цегельно-черепичний і керамічний з-ди.

Пам'ятки арх-ри: руїни Хустського замку (14—18 ст.), церква-фортеця Святої Єлизавети (14—15 ст.), катол. церква Святої Анни (1799).

Літ.: *Csánki D.* Hunyadiak kora Magyarországon, VI. Budapest, 1890; *Beskid K.* Marmaroš: 1919—1929. Užhorod, 1929; *Bélay V.* Máramoros megye társadalma és nemzetiségei. Budapest, 1943; *Паранич К.И. и др.* Хуст. В кн.: История городов и сел Украинской ССР: Закарпатская область. К., 1982; *Deschmann A.* Kárpátalja müemlékei. Budapest, 1990; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. Львів, 1994; *Györffy Gy.* Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza, IV. Budapest, 2001.

Й.В. Кобаль.

ХУ́ТІР — вид сільс. поселення, найчастіше однодвірного, де садибні та польові роботи виконувалися одноосібно чи групою споріднених або пов'язаних спільними госп. інтересами людей. Одна з найменших одиниць у госп. структурі або функціональний елемент організації земельної власності у багатьох країнах світу. Х. нерідко функціонував у вигляді «додатка» до промислового чи сільського порівняно невеликого поселення. В історіографічній думці, зокрема 19 — поч. 20 ст., Х. переважно протиставлявся *селу* (сільс. «колективу») як окрема садиба (індивідуальна маєтність), що розташовувалася на відокремленій ділянці землі, якою володів (чи лише користувався) певний господар (можновладець, монастир, міщанин, селянин або козак). На думку деяких дослідників, хутірська система розселення та господарювання, порівняно з «чистою» сільською, мала значні технічні переваги. Насамперед через те, що вона давала певний простір для проявів ініціативи та індивідуальності господарів, даючи їм можливість на свій розсуд організовувати власне госп-во, швидко пристосовуватися до нагальних і мінливих потреб ринку (і не лише місцевого), а також впроваджувати новітні технологічні засоби (нерідко з використанням наук. досягнень). В укр. рад. історіографії досить поширеним стало визначення хутірського госп-ва як форми ведення с.-г. вир-ва, особливістю якого є розміщення госп-ва (всього або частини: будівель, реманенту і тягла, потрібного для обробітку землі) на відособленій ділянці.

Х. поширилися в Україні з 16 ст. в процесі освоєння нових земель. Виникли у пд. Придніпров'ї та пд. Побужжі, на Запоріжжі (див. *Зимівник*), власниками були шляхтичі (див. *Шляхта*), *козацька старшина*, *козаки*, *міщани*. В Україні, на *Кубані* та на Дону назва «хутір» нерідко поширювалася на т. зв. виселки із сіл та козац. *станиць* незалежно від чисельності дворів у них. У роки *Гетьманщини* почали переважати хутори, які мали одного господаря. Як правило, це були пред-

ставники козац. старшини, а згодом — укр. *дворянства*, які одержували їх у вигляді пожалувань за вірну службу або купували. Такі хутори були заможними і мали все необхідне для власного самозабезпечення. Хутірне госп-во поряд із традиційним тваринництвом передбачало інтенсивне заняття зерновим землеробством. Це вело до поступового збільшення на таких хуторах чисельності працюючих у полі, залежних від господаря, а згодом — і кріпосних селян. Найбільшого поширення в Україні хутори набули у 18 ст. Так, 1732 р. число хуторів на території *Слобідської України* становило 2111, а 1798—1800 рр. у *Малоросійській губернії* — 3155. Проте їхні розміри у різних місцевостях були далеко не однаковими. Найбільшими вони виявилися в південноукр. губерніях, де здавна існував надлишок вільних земель, а густота населення була найнижчою. У *Лівобережній Україні* та на Слобожанщині, де хутори також набули великого поширення, розміри останніх були набагато меншими, а самі вони помітно біднішими.

За спостереженнями вчених, у країнах Зх. Європи, зокрема Німеччині, Данії, Швеції та деяких ін., де колонізацію неосвоєних земель здійснювало гол. чин. селянство, особливо активний перехід до хутірської системи відбувався наприкінці 18 — на поч. 19 ст. У 19 ст. хутірська система ведення госп-ва набула поширення і в *Галичині*. Цей процес мав місце також в Рос. імперії після ліквідації кріпосницької системи. Було навіть започатковано профільну газ. «Хуторянин», яка вперше вийшла 1896. Сел. хутори масово з'явилися в ході *столипінської аграрної реформи*. За неповними даними, на 1 січня 1916 у всіх 9-ти укр. губерніях було створено бл. 981,7 тис. хуторів та відрубів на площі майже 4,2 млн *десятин*. З них 434 736 госп-в виявилися одноосібними. Аграрна реформа П.*Столипіна* найінтенсивніше реалізувалася у *Катеринославській губернії*, *Таврійській губернії*, *Харківській губернії* та *Херсонській губернії*, де переважали общинні форми господарювання і землеволодіння. В решті укр. губерній існувало подвірне надільне землеволодіння, а отже, формування в них хуторів та відрубів відбувалося набагато повільніше. З приходом до влади *більшовиків* розпочалася ліквідація одноосібних госп-в, вони остаточно зникли в процесі *колективізації сільського господарства в УСРР/УРСР*. Складову «хутір» у власній назві зберегли й численні сучасні поселення.

О.І. Гуржій, В.М. Шевченко.

На Дону і Кубані (де був дуже великий відсоток укр. населення) хутори мали свої особливості: з кінця 18 ст. в Чорноморії хутір (або зимівник) — це відокремлена козац. садиба на військ. землі, з абсолютною перевагою скотарства в госп-ві; після розмежування (з 1870) хутір належав до юрту певної станиці. Хутір в умовах козац. війська створювався окремо від станиці на її юртовій землі або на додатковій дільниці станиці, яка могла бути дуже далеко від самої станиці. При зростанні чисельності населення хутір отримував статус окремої станиці, і його земля після цього була юртом нової станиці. В 1891, згідно з новим Положенням про громад. управління в козац. військах, з метою закріплення станових відмінностей козацтва від невійськ. населення, що проживало у селах та селищах, для козачого населення встановлювалися 2 категорії населених пунктів: станиці й хутори.

А.М. Авраменко.

Літ.: *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; Сенатские объявления по казенным, правительственным и судебным делам. СПб., 1915; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Олійник О.Л.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734—1775). Запоріжжя, 2005; Історія українського селянства: Нариси, т. 1—2. К., 2006; *Гуржій О.І.* Український хутір XV—XVIII ст.: Історичний нарис. К., 2007; *Шевченко В.М.* Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906—1916 рр.). «Сіверянський літопис», 2007, № 1.

«ХУТОРЯ́НИН» — часопис з питань сільс. госп-ва, пром. кооперації і торгівлі Полтав. с.-г. т-ва. Виходив рос. мовою (з квітня 1917 — укр. і рос. мовами) в *Полтаві* 1896—1917 як тижневик, а влітку — двічі на місяць. Обсягом бл. 2-х друкованих аркушів (кожен номер). За рік — 42 номери.

Першим редактором часопису був видатний земський діяч Д.Квітка. Згодом цю посаду обіймали П.Малама, П.Гриневич, П.Ганько, А.Шимков, Д.Ярошевич. Осн. метою «Х.» було поширення в доступній формі с.-г. знань. На своїх шпальтах часопис друкував статті, присвячені екон. діяльності *земств*, публікував також краєзнавчі матеріали, а іноді — й літературно-критичні повідомлення. При «Х.» діяло вид-во, яке випускало науково-популярні книжки та брошури для селян («Основи розумного землеробства» А.Модестова, «Керівництво щодо обробітку ґрунту» Г.Кембеля, «Молочна корова» М.Примо та ін.).

Наук. цінність мають такі додатки до тижневика, як «Вісті про стан с./г. в Полтавській губернії» (1901—04), «Економічна та с./г. діяльність Полтавського земства» (1901—03).

Журнал мав велику популярність серед селян Полтав., Черніг. та Харків. губерній. Його заг. тираж становив понад 10 тис. прим.

Літ.: *Крот В.О.* Часопис «Хуторянин» як джерело з економічної історії та історіографії України. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 16. К., 2005.

В.О. Крот.

ХУТРЯНІ́ ГРО́ШІ — один із різновидів товаро-грошей, замінників карбованої *монети* на ринку в разі нестачі останньої. Сх. автори 10 — поч. 13 ст. (*Ібн Русте*, *Ібн Фадлан*, ал-*Гарнаті* та ін.) засвідчують використання шкурок куниць та білок русами як засобу купівлі-продажу. Однак не слід вважати Х.г. універсальним і єдиним для всієї Русі еквівалентом вартості, хоча б тому, що в процесі побутування на ринку шкурки витирались і втрачали товарний вигляд, відповідно й вартість. Там, де хутро добували, в умовах феод. сусп-ва з різкими змінами в обігу і періодичними нестачами монетного срібла, воно могло правити за платіжний засіб на початку свого шляху від виробника до споживача. Паралельно з Х.г. могли побутувати ін. товаро-гроші: мушлі-каурі, намистини, шиферні пряслиця тощо.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

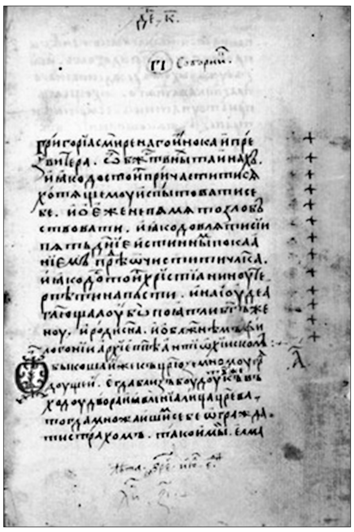
М.Ф. Котляр.

Ц

ЦА́МБЛАК Григорій (бл. 1365 — бл. 1420) — митрополит Київський і Литовський, автор низки церк. творів, проповідник. Походив з аристократичної родини, навч. в Тирново (нині м. Веліко-Тирново, Болгарія). Вихований у традиціях *ісихазму*, Ц. перебував у Молдові, яка була осередком продовження традицій тирновської книжної школи, Сербії та *Константинополі.* Для втілення ідеї вел. кн. литов. *Вітовта* щодо автокефалії рус. земель *Великого князівства Литовського* відвідав *Москву* 1406 та Константинополь 1407, намагаючись переконати місц. володарів у доцільності цієї ідеї. 1409, під час перебування митрополита Київського і всієї Русі Фотія в *Києві*, намагався вести з ним переговори про свої претензії на Київ. митрополію, виголосив «Слово надгробне митрополиту Кипріяну». 1414 скликано собор, на якому Ц. обрано кандидатом на Київ. митрополію, разом із литов. посольством він поїхав до Константинополя, щоб отримати посвяту, проте патріарх Константинопольський Євтимій II прокляв його, а митрополит Фотій також оголосив анафему. 1415 на соборі в *Новогрудку* Ц. було обрано митрополитом Київським і Литовським. Єпископи за участю Ц. склали соборну грамоту, де обґрунтовувалася правомочність обрання митрополита. Після зруйнування Києва 1416 еміром *Едигеєм* Ц. переніс резиденцію митрополита до Вільни (нині м. *Вільнюс*), звідки поїхав на собор у Констанці (Німеччина) з повноваженнями провадити переговори про церк. унію з Римокатол. церквою. Смерть митрополита поклала край намаганням створити автокефалію на рус. землях ВКЛ.

«Митрополит Григорій Цамблак роздає священнослужителям просфору після літургії у Констанці». Гравюра з книги: Richental U. «Concilium zu Constanz». Augsburg, 1483.

Григорій Цамблак. «Сборник слов». Друга половина 14 ст. Аркуш.

Ц. — автор низки гімнографічних, агіографічних творів, які поширювалися на східнослов'ян. теренах. Серед найбільш відомих — «Житіє Стефана Дечанського», «Похвала Євтимію Тирновському», «Оповідь про перенесення мощей Параскеви Тирновської», «Муки Іоанна Нового Сучавського». У творах Ц. віддзеркалилася тема завоювання правосл. Балкан турками, що панувала в літературі впродовж кількох століть. Відома також у лат. перекладі урочиста промова перед Папою Римським Мартином V, де Ц. вітав майбутнє об'єднання Церков. У «Слові похвальному до отців Собору» (воно міститься в кодексі, що належав свого часу Йосафату *Кунцевичу*) автор закликав до об'єднання і примирення між Церквами. Перу Ц. належать також численні проповіді, присвячені церк. святам.

Літ.: *Яцимирский А.И.* Из истории славянской проповеди в Молдавии и Валахии. СПб., 1906; Житие на Стефана Дечански от Григорий Цамблак. София, 1983; *Mončak I.* Florentine Ecumenism in the Kyivan Church. Rome, 1987; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. К., 1990.

В.Є. Зема.

ЦАР (від лат. Caesar — Цезар) — 1) титул рим. *імператорів*, пізніше — самодержців Зх. Рим. імперії та Сх. Рим. імперії; 2) титул глав монархічних д-в: Сербії (до 1371), Болгарії (до 1946) та Росії (до 1917). Походить від прізвиська Гая Юлія Цезаря і вживається для позначення спадкоємності монаршої влади. У східнослов'ян. традиції царями зазвичай називають також монархів стародавніх д-в Вавилону, Ассирії, Ірану, Китаю, Індії, давнього Риму, елліністичного Єгипту та ін. Слово «цар» побутує на культ. теренах пд. слов'янства від 9—10 ст.,

зокрема так титулували болг. володаря Симеона Великого. У давній Русі «царями» називали візант. імператорів, *ханів*, *султанів*, шахів та ін. монархів. Звідси походить і давньорус. назва *Константинополя* — Царгород. Від 15 ст. слово «цар» поступово проникло до титулатури рос. самодержців. Приміром, цим титулом іноді іменували вел. князів моск. *Івана III* Васильовича та *Василія III* Івановича. Утім титул Ц. офіційно прийняв 1547 *Іван IV*. Водночас до титулатури царів уводилися назви територій, які приєднувалися до Рос. д-ви. Зокрема, у серед. 17 ст. до титулатури царя *Олексія Михайловича* долучилася тричленна формула «... всея Великия и Малыя и Белыя России самодержец». Від 1721 рос. самодержці іменувалися імператорами, проте зберігали у своїй титулатурі титул Ц. з назвами тих земель, які входили до складу Росії. Від титулу Ц. походять титули членів царської родини: цариця, царевич, цесаревич тощо. Назва «цар» вживалася і вживається щодо певних матеріальних об'єктів, передусім для вирізнення їхніх розмірів, величі, особливого призначення (рос. Цар-пушка, Цар-колокол тощо).

Літ.: *Лакиер А.* История титулов государей России. «Журнал Министерства народного просвещения», 1847, № 4; *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь. «Україна», 1917, кн. 1/2; *Карнович Е.П.* Родовые прозвания и титулы в России. СПб., 1991; *Милюков П.Н.* Очерки по истории русской культуры, т. 2, ч. 1. М., 1994.

О.В. Ясь.

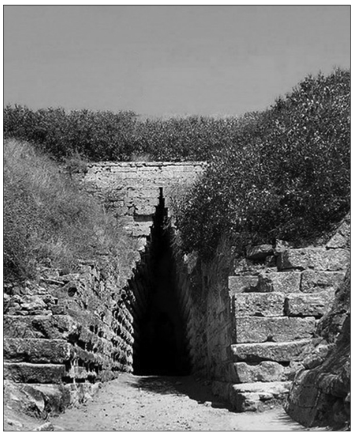
ЦА́РГОРОД — див. *Константинополь.*

ЦА́РСТВО ПО́ЛЬСЬКЕ (Королівство Польське, Конгресівка, Конгресове королівство, Привіслінський край) — істор. назва польс. земель з колиш. *Варшавського князівства*, які за рішенням *Віденського конгресу 1814—1815* відійшли до Рос. імперії і перебували в її складі до 1917. Спершу Ц.П. за адм.-тер. поділом складалося з 8 *воєводств*, які поділялися на 77 *повітів* та 51 міську общину. За конституцією, підписаною рос. імп. *Олександром I* 27 листопада 1815, Ц.П. одержало статус *конституційної монархії*, пов'язаної з Росією реальною унією. Конституція Ц.П. забезпечувала певну *автономію* польс. територій в абсолютистській монархії (уряд, сейм, армія, відносно вільне використання польс. мови та ін.). Після *польського повстання 1830—1831* конституцію Ц.П. скасували. Її замінив конституційний статут Королівства Польського, який підписав рос. імп. *Микола I* 14 лютого 1832. Згідно зі статутом ліквідувалися сейм, армія та деякі ін. елементи польс. державності. Проте навіть урізані положення статуту щодо залишків автономії (намісництво, Держ. рада та Рада управління при наміснику, урядові комісії на чолі з директорами, шляхетське та міське самоуправління та ін.) не були реалізовані повною мірою. 1837 воєводства перетворили на *губернії*, а 1841 — ліквідували Держ. раду. Після придушення *польського повстання 1863—1864* процес імперської уніфікації на польс. землях став ще більш інтенсивним, що призвело до ліквідації протягом 1860—70-х рр. небагатьох уцілілих польс. управлінських установ та впровадження загальноросійських інституцій. 1874 була скасована посада намісника, яка тривалий час визначала особливий статус Ц.П. Губернії Ц.П. підпорядкували варшавському генерал-губернатору. У другій пол. 19 ст. назва «Царство Польське» в офіц. діловодстві з часом поступилася терміну «Привіслінський край». Наприкінці 19 ст. Ц.П. поділялося на 10 губерній: Варшавську, Каліську, Келецьку, Ломжинську, Люблінську, Пйотркувську (Петриківську), Плоцьку, Радомську, Сувалкську та Седлецьку. У складі Ц.П. перебували *Холмщина* та *Підляшшя* (сх. частина Люблінської та Седлецької губерній), більше половини жителів яких становили українці. 1912 ці землі виділили в *Холмську губернію.*

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1—15. Warszawa, 1880—1902; Фабрично-заводская и кустарная промышленность в 10 губерниях Царства Польского за 1901—1906 гг. Варшава, 1907; *Воблый К.Г.* Очерки по истории польской фабричной промышленности. К., 1909; *Есипов В.В.* Высшее образование в Царстве Польском за 100 лет (1815—1915): Варшавский университет. Пг., 1914; *Погодин А.* История польского народа в XIX в. М., 1915; *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. Warszawa, 1920; *Sawicki J.* Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego, t. 2. Warszawa, 1953; *Костюшко И.И.* Крестьянская реформа 1864 г. в Царстве Польском. М., 1962; *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Мюнхен, 1969; Западные окраины Российской империи. М., 2006.

О.В. Ясь.

ЦА́РСЬКИЙ КУРГА́Н — визначна монументальна поховальна споруда 4 ст. до н. е., імовірно, усипальниця одного з володарів *Боспорського царства.* Розташов. на території м. *Керч*, за 4 км на пн. сх. від істор. центру міста і

Царський курган. Дромос. Фото початку 21 ст.

Г.М. Цвєтков.

решток *Пантікапея*. Висота насипу — 17 м, довжина обводу — 260 м. Пограбована ще в давнину, гробниця складається з поховальної камери та дромосу. Дромос частково відкритий, частково перекритий уступчастим склепінням з рустованих блоків (довжина відкритої частини 17 м, перекритої — 20 м). Поховальна камера (розміри у плані 4,4×4,25 м, висота 8,8 м) перекрита уступчастим склепінням з 12 кільцеподібних рядів кладки. Пам'ятку досліджували 1833—42 А.*Ашик*, 1865—66 — О.*Люценко*.

Літ.: Древности Боспора Киммерийского, т. 1. СПб., 1854; *Шалькевич А.А.* Архитектурное исследование Царского кургана. «Труды Государственного Эрмитажа», 1976, т. 12; *Гайдукевич В.Ф.* Боспорские города. Л., 1981; *Виноградов Ю.А.* Курганный некрополь Пантикапея доримского времени. В кн.: *Дюбрюкс П.* Собрание сочинений, т.1. СПб., 2012.

С.Б. Буйських.

ЦА́РСЬКІ СКІ́ФИ (βασιλήια Σκύθαι) — одне з етно-територіальних угруповань *Скіфії*, відомих з опису *Геродота*. Згідно з його «Історіями» Ц.с. жили між *скіфами-кочовиками* на заході, *савроматами* на сході, *таврами* на півдні та *меланхленами* на півночі, займаючи степи між р. *Герр* (імовірно сучасна Молочна) і пониззям *Танаїсу* (сучасний Дон) включно з рівнинною частиною Криму. Характеристика Ц.с. («найхоробріші та найчисленніші» серед *скіфів*, «вважають інших скіфів своїми невільниками») дає підстави розглядати їх як племінне об'єднання (орду), яке очолювало скіф. конфедерацію.

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Мозолевський Б.М.* Етнічна географія Скіфії. К., 2005.

ЦВА́НЦИГЕР (нім. Zwanziger — двадцятка) — нар. назва монети вартістю 20 *крейцерів*, яку карбували згідно з конвенційною монетною стопою 1753 в Австрії, Угорщині та Пд. Німеччині. У 2-й пол. 18 ст. Ц. разом із монетою вартістю 10 крейцерів був панівною монетою на території Австрійс. монархії, у т. ч. і на галицьких землях, які з 1772 перебували в її складі.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ЦВЄТКО́В Гліб Миколайович (27.06.1922—30.11.1996) — історик-міжнародник. Д-р. істор. н. (1973), професор (1973). Академік Укр. академії політ. наук (1993). Засл. діяч науки УРСР (1981). Н. в м. *Тирасполь.* Із 1930 навч. в м. Гришино (1934—38 — Постишево; з 1938 — м. Красноармійськ Сталінської (нині Донец.) обл.). У липні 1940 призваний до лав Червоної армії. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* та *радянсько-японської війни 1945*. Навч. у Всесоюзному заочному індустріальному ін-ті (серпень 1945 — червень 1947), на ф-ті міжнар. відносин Київ. ун-ту (1947—52), аспірант кафедри міжнар. відносин і зовн. політики СРСР Київ. ун-ту (1952—55).

Із вересня 1955 працював у Київ. ун-ті на посаді старшого викладача кафедри нової історії і міжнар. відносин історико-філос. ф-ту. 1955 захистив канд. дис. на тему: «Провал антирадянської політики США в період світової економічної кризи 1929—1933 рр.» Із вересня 1958 — доцент, а з 1959 — заст. декана історико-філос. ф-ту. 1960 обраний деканом підготовчого ф-ту для іноз. громадян, а 1962 призначений проректором Київ. ун-ту з навчально-виховної роботи зі студентами-іноземцями і зі зв'язків із зарубіжними країнами. Із 1968 — в. о. професора, а з 1969 — зав. кафедри міжнар. відносин і зовн. політики СРСР. 1972—73 — проректор з навч. роботи Київ. ун-ту. Із 1973 — в. о. декана ф-ту міжнар. відносин та міжнар. права. 1973 захистив докторську дис. на тему: «Політика США щодо СРСР в 30-х роках». Із 1973 — професор, а 1976—78 — декан ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права. Із 1990 — професор кафедри історії міжнар. відносин і зовн. політики СРСР ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права Київ. ун-ту.

Автор понад 180 праць, головно з історії міжнар. відносин та зовн. політики *СРСР* і США.

Член делегації УРСР на сесіях Ген. конференції ЮНЕСКО (1968, 1980, 1982), член Виконавчої ради ЮНЕСКО (з 1981). 1993 — академік, засновник Укр. академії політ. наук.

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак пошани», медалями «За бойові заслуги», «За здобуття Будапешта», «За здобуття Відня», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», «За перемогу над Японією».

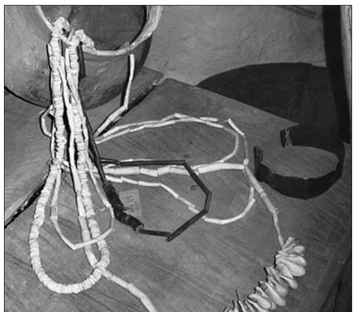
П. у м. *Київ.*

Праці: Шестнадцать лет непризнания: Политика США в отношении Советского государства в 1917—1933 гг. К., 1971; Политика США в отношении СССР накануне Второй мировой войны. К., 1973; СРСР і США: 40 років дипломатичних відносин (1933—1973 рр.). К., 1973; Внешнеполитическая стратегия КПСС и новое политическое мышление в ядерный век. К., 1988; СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. К., 1988; Победа, изменившая мир: Всемирно-историческое значение Великой Отечественной войны. К., 1990 (у співавт.); Міжнародні відносини і зовнішня політика в 1917—1945 рр.: Навчальний посібник. К., 1997.

Літ.: *Вербовий О.В., Казьмирчук М.Г.* Цвєтков Гліб Миколайович. В кн.: Історичний факультет Київського національного університету імені Т. Шевченка: минуле й сьогодення. К., 2004; *Стрельський Г.* Цвєтков Гліб Миколайович. В кн.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006.

М.І. Павленко.

ЦВІ́КЛІВЕЦЬКИЙ СКАРБ — скарб прикрас, випадково знайдений 1959 в с. Цвіклівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. Належить до гординештського типу *трипільської культури* (етап С II). Був захований у глиняній посудині. Серед речей, які потрапили до археологів, — 122 підвіски із зубів оленя; 275 намистин з мор. черепашок, 357 ма-

Цвіклівецький скарб. Фрагмент. Відділ старожитностей Поділля Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

леньких вапнякових намистин, а також вироби з міді: 2 тонкі пластини від браслетів, 31 пронизка, 35 намистин.

Літ.: *Мовша Т.Г.* Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці. «Археологія», 1965, т. 18.

Т.Г. Мовша.

ЦЕГЕ́ЛЬСЬКИЙ **Лонгин Михайлович** (29.08.1875—13.12.1950) — громад., політ. і держ. діяч, дипломат, журналіст. Н. в м. Кам'янка-Струмилова (нині м. *Кам'янка-Бузька*) у сім'ї відомого галицького громад. і політ. діяча, греко-катол. священика М.Цегельського. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту, д-р міжнар. права. Активний учасник укр. студентського руху, організатор з'їзду укр. студентства у *Львові* (1899), ініціатор студентських виступів та сел. страйків у *Галичині* (1901, 1902). Деякий час займався адвокатською практикою, згодом повністю присвятив себе журналістській кар'єрі та політ. діяльності. Підтримував тісні зв'язки з М.*Міхновським*, видав у Львові його брошуру *«Самостійна Україна»* (1900). Один із керівників *Української національно-демократичної партії* (УНДП). Редактор часописів: «Молода Україна» (1900—02), *«Діло»* (1907—08), *«Свобода»*, *«Українське слово»* (1915—18), *«Літературно-науковий вістник»*. 1911—18 обирався депутатом від УНДП до австрійс. Держ. ради, 1913 — послом (депутатом) до *Галицького крайового сейму*.

1914—18 — член низки провідних галицьких орг-цій: *Головної української ради*, *Загальної української ради*, Бойової управи УСС, *Союзу визволення України*. 18 жовтня 1918 обраний до Укр. нац. ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*). Із 9 листопада 1918 — секретар внутр. справ Ради держ. секретарів ЗУНР. 1 грудня 1918 разом із Д.*Левицьким* підписав від імені *Західноукраїнської Народної Республіки* передвступний договір про об'єднання з *Українською Народною Республікою* в єдину д-ву. 22 січня 1919 призначений товаришем (заст.) міністра зовн. справ УНР. 1920—21 — представник ЗУНР у США, де і залишився на еміграції. Співробітник газ. *«Америка»*, з 1943 — її редактор.

П. у м. Філадельфія (США).

Тв.: Русь-Україна і Московщина. Львів, 1901; Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна». Львів, 1907; Самостійна Україна. Відень, 1915; Митрополит Андрій Шептицький: Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльности. Філадельфія, 1937; Від легенди до правди. Нью-Йорк—Філадельфія, 1960.

Літ.: *Стахів М.* Західня Україна, т. 1—4. Скрентон, 1959—61; *Цегельський Ю.* Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. Еллікот, 1992; Довідник з історії України, т. 3. К., 1999; *Купчик В.* Лонгин Цегельський — речник Української держави (життєпис). «Поступ», 2001, № 130 (788), 28—29 серпня.

Т.С. Осташко.

Л.М. Цегельський.

ЦЕЛЕ́ВИЧ Юліан Андрійович (псевдоніми та криптоніми — Андрійчук, Д-р Ц., Д-р Ць., Улян Ц., Ул.Целевич, Ц., Юл.Целевич, Ю.Ц.; 23.03.1843—24.12.1892) — громад. і культ. діяч, учений, педагог. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в с. Павелче (нині с. Павлівка Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї священика. Після закінчення Станіславської г-зії (1853—61) продовжив навчання в духовній семінарії при Львів. ун-ті (1861—65), відвідував лекції відомого австрійс. історика, згодом — професора Віденського ун-ту Г.Цайсберга. 1865—68 студіював у Віденському ун-ті, навч. у професорів Й.Ашбаха, М.Бідінгера, О.Егера та ін. Завершивши навчання на філос. відділенні Віденського ун-ту, склав випускні іспити за кваліфікацією філософа і екзамени на вчителя історії та географії гімназійно-професійній комісії *Відня* 16 листопада 1868.

По закінченні Віденського ун-ту працював заст. учителя у 2-й держ. г-зії *Львова* (1869). 1871—75 вчителював у Станіславській г-зії, де відзначився як громад. діяч і став улюбленцем студентської молоді. М.*Бучинський* в листі до М.*Драгоманова* писав зі Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*) 25 січня 1872: «Тут настав від падолиста професором гімназії Юліан Целевич, колись голова “Січі”, нині професор громадський, та й через малий час довів до того, що хлопці за ним, як в дим». На запрошення дирекції *Академічної гімназії у Львові* в листопаді 1876 Ц. перейшов працювати на посаду вчителя історії та географії. Був членом комісії з підготовки посібників для шкіл з укр. мовою навчання та займався перекладом підручників.

Співзасновник і голова укр. студентської орг-ції *Січ Віденська* (1868—69). 1870 був прийнятий у члени львів. т-ва *«Руська бесіда»*, його голова (1880—89). Член *Львівського товариства «Просвіта»* з 11 травня 1870. 1876—77 виконував обов'язки заступника голови т-ва В.Федоровича, а також був членом контрольних комісій, заступником виділовим «Просвіти» (1878—92). Із 1885 — дійсний член Т-ва ім. Шевченка у Львові, з 1890 — заст. голови, 13 березня 1892 на 9-х заг. зборах НТШ був обраний головою т-ва; упорядник 1-го тому *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»* (1892). Член «Руського педагогічного товариства» у Львові, «Народної торгівлі», *Народної ради*, *Ставропігійського інституту*.

Ю.А. Целевич.

Будучи дослідником за покликанням, Ц. спрямував свою наук. діяльність на вивчення окремих аспектів історії *Галичини* та *Закарпатської України* в контексті загальноукр. істор. процесу. На сторінках *«Правди»*, *«Зорі»*, *«Діла»* виходили його історико-етногр. дослідження.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Праці: Дещо за поселеннє угорської Украины Русинами и за унию церкви православної угорських Русинів з Римом (написав Улян Ц. в Відню). «Правда» (Львів), 1868, ч. 35—39; Гдещо про Львів перед 100 роками і про триразовий приїзд Йосифа II до того міста. Львів, 1883; Облога міста Львова в р. 1672. «Зоря» (Львів), 1883, № 14—16; Клопоти міста Львова з кагалом жидівським в половині XVII віку і погром жидів у Львові 1664 року. Львів, 1886; Історія Скиту Манявського враз з сборником грамот, листів і деяких судових документов дотичних того монастиря. Львів, 1887; Опришки. В кн.: Розвідки про народні рухи на Україні-Руси у XVIII віці: Руська історична бібліотека, т. 19. Львів, 1897.

Літ.: *Барвінський Б.* Д-р Юліян Целевич (23.III.1843—24.XII.1892): його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. Львів, 1927; *Кравець М.* Ю. Целевич (до 125-річчя з дня народження). «УІЖ», 1968, № 3; *Міщук А.* Громадська та наукова діяльність Юліана Целевича (1843—1892 рр.). Косів, 2009.

В.П. Швидкий.

ЦЕНЗУ́РА В УКРАЇ́НІ. Цензура (лат. censura) — контроль влади за змістом і розповсюдженням інформації, друкованої продукції, муз. і сценічних творів, творів образотворчого мист-ва, кіно-, фотоматеріалів, передач радіо і телебачення, веб-ресурсів, у деяких випадках — також приватного листування, з метою обмеження або недопущення поширення ідей і відомостей, визнаних владою шкідливими, небажаними для неї або сусп-ва в цілому. Загалом поняття цензури є значно ширшим, не має універсальної дефініції і, здебільшого, сприймається виключно як негативне соціокульт. явище. Разом із цим в історії не було сусп-ва, д-ви без певного цензурного режиму. Цензура — необхідний інститут *держави*, покликаний контролювати поширення інформації — найважливішого інструменту управління соціумом. Діапазон дозволеної до поширення та циркуляції в соціумі інформації залежить як від сутності самого політ. режиму, рівня демократичності влади, так і від характеристики самої інформації. Частина інформації складає держ., військ., екон. таємницю, що у свою чергу є об'єктивною основою для цензури. Доки є д-ва, зацікавлена у збереженні цих таємниць, тобто в обмеженні доступу широких кіл громадськості до певного типу інформації, до тих пір у тому чи ін. вигляді буде існувати цензура. Істор. роль і функції цензури неоднозначні. Цензура як регулятор інформаційних потоків служить одним із найважливіших механізмів захисту політ. і моральних підвалин сусп-ва, здатна перешкодити поширенню в сусп-ві *аномії*, не допустити ексцесів екстремізму, *шовінізму*, расизму, *націоналізму*, антисемітизму та ін. негативних явищ. Водночас, коли в сусп-ві починає проявлятися необхідність здійснення змін раніше звичних відносин, цензура може виявитися серйозною перешкодою на шляху до цих змін. Інтерпретуючи дійсну й уявну новизну відповідно до догматичних установок, цензура може гальмувати сусп. розвиток, консервувати застарілі елементи суспільно-політ. та культ. життя.

Становлення й оформлення цензури як обов'язкового атрибуту влади відбувалося ще у спільнот Стародавнього світу. Китайс. філософ Сунь Цзи (3 ст. до н. е.) закликав правителів для забезпечення громад. спокою і процвітання країни викорінювати вроджене зло у людей, спонукати їх до самовдосконалення. В античні часи цензура слугувала інструментом підтримки порядку й моральності в сусп-ві, регулювання поведінки людей у громад. та особистому житті.

Цензура як соціокульт. феномен має складну типологічну структуру. З інституціоналізаційно-правового підходу цензура буває відкритою (пов'язана з уведенням у дію директив та нормативно-правових актів, що накладають офіц. заборону на публікацію або оприлюднення певної інформації) та прихованою (застосовує методи залякування, неправового переслідування, щоб попередити небажане розголошення певних відомостей, виклад власних поглядів на актуальні суспільно-політ. теми). Як правило, відкритий тип цензури передбачає вертикаль спец. органів, що функціонують на основі розробленої нормативної бази. У випадку прихованої цензури мова йде про протиправний тиск на ЗМІ з боку певних фінансово-пром. кіл, кланів, органів держ. влади без визначених цензурних функцій.

Виходячи з критерію соціальної обумовленості, можна виокремити: 1) соціальну цензуру (амортизує соціальні зміни та їхні наслідки, розвиває і зміцнює сусп-во, формуючи адаптаційний пояс безпеки базисної к-ри); 2) антисоціальну цензуру (має характер механізму відстоювання вузькосоціальних інтересів — інтересів *еліти*, інтересів д-ви, ін. інтересів, але не інтересів сусп-ва в цілому, що руйнує, розмиває основи базисної к-ри); 3) асоціальну цензуру (існує де-юре, але де-факто впливу на сусп. розвиток не здійснює, фактично існує для демонстрації наявності контролюючих органів); 4) латентну цензуру (де-юре заборонена або не визнається, однак існує де-факто, фільтруючи інформаційне поле латентно, з неясними або невідомими цілями).

За формою цензурного контролю цензура поділяється на попередню та каральну (або подальшу, наступну). Попередня цензура передбачає перегляд спеціально уповноваженою інституцією друкованих видань, театральних вистав, кінофільмів, картин, фотографічних зображень тощо до їхнього оприлюднення та поширення в сусп-ві. Каральна цензура полягає в оцінці вже опублікованих видань, поставлених п'єс тощо відповідно до цензурно-правового поля. При порушенні вимог цензури в залежності від його тяжкості вживаються обмежувально-заборонні заходи (арешт та вилучення видання, обмеження показу фільму чи вистави), відповідальних юрид. та фізичних осіб може чекати адміністративна або навіть кримінальна відповідальність.

Як форму цензури виділяють самоцензуру, коли автор умисно усуває зі свого твору частини, які з тих чи ін. причин (аморальність, екон. недоцільність, побоювання переслідувань або ін. санкцій), на думку самого автора (режисера, сценариста), є неприпустимими для публічної демонстрації. Тех. прогрес обумовив тех. цензуру — глушіння радіо- і телехвиль, блокування або обмеження доступу до певних ресурсів у мережі Інтернет.

За категоріями інформації, що є предметом цензурного контролю, виокремлюються такі види цензури: цивільна (політ., ідеологічна, морально-етична, комерційно-екон., театральна та ін.), військова та духовна. Специфічним видом цензури є т. зв. поштова цензура, або перлюстрація — перевірка спеціально уповноваженими органами приватної, службової кореспонденції з метою: недопущення передачі військ. таємниці, інформації, що несе загрозу держ., військ. та комерційним інтересам; моніторингу сусп. настроїв; контролю за юрид. чи фізичними особами.

Цензура Церкви. Першою інституційно та юридично оформленою в Європі, у т. ч. й на теренах України, була духовна цензура. Церква відразу спробувала встановити свою монополію над друкарським верстатом. Про це свідчать розпорядження рим. пап

Сикста IV (1471), Інокентія VIII (1487), рішення V Латеранського собору (1512), згідно з якими вводилася попередня духовна цензура для всієї реліг. літератури. Папа Пій V заснував 1571 спец. конгрегацію Індексу, яка, по суті, стала департаментом цензури катол. церкви та стежила за тим, щоби жоден католик під страхом відлучення від Церкви не читав, не тримав у себе книг, які були включені до списку заборонених видань (т. зв. Index Tridentinus). Попередній розгляд правосл. церк. книг існував на теренах України ще з кінця 16 ст. Одна зі статей *Берестейської церковної унії 1596* застерігала від того, щоб друкарні «нічого без відома єпископів своїх і дозволу їх не друкували», «щоб якісь єресі не множились». У 17 ст. книжна укр. мова і правопис були занесені на терени Моск. д-ви вихідцями з укр. земель. Вплив укр. книжної мови, за свідченням сучасників, був відчутним, але, як виявилося, поверхневим. Більшість неосвіченого моск. люду не відрізняла укр. мову від польської, через що рос. правителі, пам'ятаючи часи Смути в Моск. д-ві, намагалися обмежити т. зв. польський (католицький) вплив на правосл. люд. Тому 1627 за обвинуваченням у «єресі» було спалено в *Москві* «Катехизис» Л.*Зизанія* та «Євангеліє учителное» К.*Ставровецького-Транквіліона*, заборонено ввозити до Московщини книги «литовського друку» (тобто українсько-білоруські). З підпорядкуванням Київ. правосл. митрополії моск. патріархові 1685 його цензура стала відчутною й у *Гетьманщині*. 1689 моск. патріарх Йоаким наказав надсилати йому новозладжені церк. книги на розгляд перед друком. 1690 Моск. собор не визнав твори П.*Могили*, І.*Галятовського*, Л.*Барановича*, А.Радивиловського, *Єпіфанія* (Славинецького) та ін.

Цензура в Російській імперії. У 18 ст. цензурний контроль за книгами духовного змісту посилювався. 1720 рос. цар *Петро I* «ради охрани правовѣрия и единства Восточной Православной Церкви» заборонив Найсвятішому Синоду друкувати церк. книги «несогласно с великороссийскими печатьми, дабы не могло в таких книгах никакой в Церкви Восточной противности произойти». Із 1721 за указом Петра I всі книжки з укр. друкарень «исправления ради и согласия с великороссийскими» надсилалися в Синодальну контору. Для нагляду за друкарнями було поставлено цензора — «протектора друкарень», обов'язком якого була перевірка укр. книжок. З цією ж метою 1769 Найсвятіший Синод не тільки не дозволив випуск «малоросійських» (українських) букварів, але й вимагав вилучити раніше надруковані. Тогочасні букварі вважалися церк. книгами, а отже мали друкуватися виключно «благословением всего освященного собора», тобто єдиним рос. церк. правописом.

Становлення світської цензури в Рос. імперії, а отже й на більшості території України, відбувалося у 18 ст. Протягом 1-ї пол. 18 ст. цензуру світської друкованої продукції здійснювала Імператорська АН під нормативно-інструктивним кер-вом Сенату. У 2-й пол. 18 ст. в *Санкт-Петербурзі* цензурні функції покладалися на Імператорську АН, у Москві — на *Московський університет*, у регіонах — на нар. уч-ща, а де їх не було, — на місц. градоначальників. У 1790-х рр. події *Французької революції 1789—1804* обумовили посилення цензурного контролю в Рос. імперії та розбудову цензурного апарату: у містах С.-Петербург, Москва, Рига (нині столиця Латвії), *Одеса*, на Радзивиллівській митниці *Подільського намісництва* створювалися цензурні комісії у складі представника *духовенства*, делегованого Найсвятішим Синодом, ученого з Імператорської АН чи Моск. ун-ту та представника Сенату.

1804 в Росії імп. *Олександр I* схвалив перший цензурний статут, який заклав основу структури цензури в д-ві. Так, протягом 19 — поч. 20 ст. в Росії склалося два види цензури, які мали власну нормативно-правову базу та систему органів, — загальна (внутрішня та іноземна) та відомча (духовна, військ., театральна та ін.). Органи заг. внутр. цензури розглядали друковану та зображувальну продукцію, видану в межах імперії, органи заг. іноз. цензури — аналогічну закордонну.

Відомча цензура займалася контролем за друкованою та зображувальною продукцією специфічного (придворна, духовна, театральна, військова) чи вузькопрофільного характеру (медична). Разом із цим у відомчій цензурі слід виділити підвиди: 1) профільна відомча цензура (її установи опікувалися виданнями «виключеними із компетенції загальної цензури»); 2) непрофільна відомча цензура (її установи готували підсумковий фаховий висновок за окремими аспектами, забезпечуючи «множинність спеціалізованого розгляду різними державними відомствами»). Так, до першого підвиду відомчої цензури належать духовна цензура (компетенція виключно Найсвятішого Синоду та цензурних к-тів духовних академій), театральна (або драматична) цензура (здійснювалася цензорами драм. творів при центр. цензурному органі; про кожну розглянуту цензурою п'єсу в журналі робився відповідний запис; якщо вона підлягала забороні, то її назва з ін. реквізитами вносилася до каталогу, який передавався губернаторам для контролю, — і жоден театр Рос. імперії не мав права на її постановку); до другого підвиду відомчої цензури належать підрозділи різних держ. установ, які за поданням органів заг. цензури мали розглядати пропоновані до видання матеріали, вузькопрофільний та спеціалізований зміст яких був у компетенції окремих відомств (напр., питання медицини, фінансів, зовнішньополіт. відносин). У такому випадку процедура цензурування була багатоступеневою та передбачала як відомчий дозвіл на публікацію поданих матеріалів, так і розгляд й остаточне прийняття рішення органом заг. цензури щодо публікації цензурованих матеріалів.

Структура органів заг. цензури та юрид. підвалини їхньої діяльності в 1-й пол. 19 ст. визначалися нормами другого (1826) та третього (1828) цензурних статутів. Заг. кер-во цензурою здійснювало Гол. управління цензури Мін-ва нар. освіти Рос. імперії. Для розгляду іноз. друкованої продукції створювався К-т цен-

зури іноземної. До 1865 в *Києві* (із 1838) та Одесі (із 1831) працювали цензурні к-ти.

Структурні перебудови та оптимізації устрою системи цензурних інституцій відбувалися на основі «Тимчасових правил про цензуру і друк 6 квітня 1865 р.», які набули чинності 1 вересня 1865: замість Гол. управління цензури (перебувало з 1862 у подвійному підпорядкуванні — мін-ва нар. освіти та мін-ва внутр. справ) новим центр. цензурним органом стало Гол. управління у справах друку МВС Рос. імперії, якому підпорядковувалися К-т цензури іноземної та цензурні установи на місцях: к-ти, окремі цензори та інспекції при канцеляріях губернаторів. Внутр. цензуру в Києві та Одесі здійснювали окремі цензори з внутр. цензури; іноземну — київ. окремий цензор з іноз. літератури та Одес. к-т цензури іноземної. Протягом 1870—80-х рр. у Києві відбулося фактичне об'єднання внутрішньої та іноземної цензур в одній інституції — Канцелярії київського окремого цензора, до штату якої ввійшли окремий цензор по іноз. цензурі, окремий цензор по внутр. цензурі, позаштатний співробітник по цензурі єврейс. видань і два діловоди. У зв'язку зі збільшенням об'ємів роботи 1886 було відкрито Канцелярію харків. окремого цензора, 1903 — Канцелярію катериносл. окремого цензора.

До жовтня 1905 в Рос. імперії діяла попередня цензура. Цензурна реформа 1865 замінювала попередню цензуру на каральну тільки для столичних періодичних видань, а тому суттєво не вплинула на здійснення цензури на місцях (у регіонах від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські видання та видання творів стародавньої класичної літератури). Протягом 1905—06 було повністю скасовано попередню цензуру (замінено на каральну) для періодичних та неперіодичних видань Рос. імперії, однак збережено попередню цензуру для закордонної друкованої продукції. Цензурні к-ти перетворено на к-ти у справах друку (С.-Петербург, Москва, *Варшава*, Тіфліс; нині м. Тбілісі, Грузія), у містах Київ (1906), Казань (нині столиця Татарстану, РФ; 1907), Одеса (1909), Рига (1915) замість канцелярій окремих цензорів було створено тимчасові к-ти у справах друку, в решті міст (у т. ч. в *Харкові* та Катеринославі; нині м. *Дніпропетровськ*) окремі цензори перейменовувалися на інспекторів у справах друку.

У 1-й пол. 19 ст. осн. увага цензорів в укр. губерніях зосереджувалася на розгляді іноз., наук. літератури, виданнях єврейс. мовою та контролі за видавничою діяльністю Тимчасової комісії для розбору давніх актів при київ. військовому, подільському і волин. генерал-губернаторові (див. *Київська археографічна комісія*). Починаючи з 1860-х рр., цензурні органи забороняли до видання рукописи букварів укр. мовою (причиною заборони називалася відсутність потреби їхнього використання в навч. процесі), мовознавчі та істор. праці (незалежно від мови написання), в яких доводилася окремішність українства. У липні 1863 до Канцелярії київ. окремого цензора надійшло розпорядження міністра внутр. справ Рос. імперії П.Валуєва № 364 від 18 липня 1863 (див. *Валуєвський циркуляр 1863*). Після цього в діловодстві цензурних органів підросійської України відсутня будь-яка інформація щодо дозволів на видання україномовних рукописів. Лише через 5 років цензурні органи знову почали приймати до розгляду україномовні рукописи. Починаючи з 1877, цензурні органи *Наддніпрянської України* взяли за кер-во у своїй діяльності *Емський акт 1876*, згідно з яким вони мали переадресовувати україномовні рукописи до спеціально створеного відділу в Гол. управлінні у справах друку МВС Рос. імперії. Більшість з поданих рукописів, як засвідчують архівні джерела, отримували цензурні дозволи на видання. Можемо також констатувати, що на практиці не виконувалися й вимоги циркулярів за 1889 та 1892 про негайну та беззаперечну заборону україномовних рукописів, надрукованих укр. фонетичним правописом. Лояльність цензорів виявлялась у відсутності категоричності при прийнятті рішення щодо цих видань та рекомендаціях змінити правопис видання на загальноприйнятий. Документи та журнали реєстрації рукописів київ. окремого цензора (які зберігаються в архівах) дають підстави твердити, що попри відносно невелику кількість україномовних книжок, що подавалися на розгляд, більшість із них проходили цензурну процедуру й отримували можливість потрапляти як на полиці книжкових крамниць, так і до книжкових каталогів. Такий стан речей обумовлювався тим, що, незважаючи на суворість норм цензурного законодавства щодо укр. книговидання, повсякденна діяльність цензорів відзначалася деякою м'якістю та лояльною поблажливістю (можливо і не завжди безкорисливою).

У роки *революції 1905—1907* місц. цензурні органи з об'єктивних причин утратили контроль над інформаційним простором (т. зв. період стихійної безцензурності). Однак, починаючи із 1907, поступово ситуація була взята під контроль. Під час «столипінської реакції» цензура характеризувалася плановістю заходів, спрямованих на знищення опозиційної преси, охорону сусп. моралі, вилучення літератури, безконтрольно виданої в революц. роки. Продовжував існувати жорсткий контроль над зарубіжною літературою, і особливо україномовною. Приблизно до 40—50 % найменувань такої друкованої продукції застосовувались обмежувальні санкції (заборона до розповсюдження, істотні обмеження в продажі та розповсюдженні, допущення лише у спецсховища б-к тощо). Поряд із боротьбою проти деструктивних для *самодержавства* соціал-демократ., національно-визвол., революц. видань значно було посилено роботу відповідних органів по контролю за газетними оголошеннями, літературою медичного, еротично-порнографічного змісту. Цілим комплексом заходів було обмежене поширення псевдомед. літератури, брошур із нар. медицини, самолікування замовляннями, рецептами самостійного приготування певних ліків.

У роки *Першої світової війни* органи заг. цензури в укр. губерніях змушені були поступитися монополією на охорону інформа-

ційного простору органам військ. цензури, організація й функціонування яких регламентувалися «Тимчасовим положенням про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», «Переліками відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її військово-морської оборони, забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» (редакції від 26 липня 1914 та від 29 липня 1915). Система військово-цензурних інституцій в укр. губерніях складалася з фронтових, прифронтових і тилових органів. На більшості території підросійської України військ. цензуру здійснювали військово-цензурний відділ при штабі *Київського військового округу*, військово-цензурна комісія при штабі *Одеського військового округу* та підконтрольні їм військово-цензурні пункти. Їхня мережа охоплювала всі великі населені пункти та осн. місця дислокації армійських частин, транспортні та телеграфно-телефонні вузли. На окупованих територіях *Західної України* військово-цензурні функції були покладені на військово-цензурні відділи штабів армій *Південно-Західного фронту* (заг. кер-во здійснював військово-цензурний відділ штабу головнокомандувача Пд.-Зх. фронту) та військово-цензурний відділ окупаційного генерал-губернаторства (серпень 1914 — червень 1915 — «Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини»; липень 1916 — лютий 1917 — «Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни»; див. *Галицьке генерал-губернаторство*). Органи військ. цензури здійснювали попереднє цензурування друкованих видань, перлюстрацію приватної кореспонденції, контроль за змістом публічних лекцій, промов, театралізованих постановок та кінематографічних показів. Загалом протягом липня 1914 — лютого 1917 на території укр. губерній Рос. імперії було встановлено суворий військово-цензурний режим, зумовлений не тільки наближеністю лінії фронту, але й політ., соціально-екон. наслідками війни, заг. стратегією урядової політики в інформаційній сфері. Органи військ. цензури, стрімко розширивши свої повноваження, встановили контроль за інформацією загальнополіт., військ. та соціально-екон. змісту, долучилися до реалізації антиукр. політики.

27 квітня 1917 *Тимчасовий уряд* постановами «О печати», «Об учреждениях по делам печати», «О надзоре за публичными зрелищами» скасував заг. цензуру та ліквідував систему відповідних органів, замість них було утворено Книжкову палату, Бюро для складення огляду преси, покликані реєструвати нові періодичні видання, друкарні, стежити за надходженням щойно видрукуваної продукції до б-к та ін. наук., освіт. установ, здійснювати спостереження за друкованою продукцією, що видавалася в країні або надходила з-за кордону. Органи військ. цензури на основі дещо зміненої юрид. бази продовжили свою малоефективну, повністю розбалансовану діяльність фактично до листопада 1917.

Цензура в Австро-Угорській монархії. Як і в Рос. імперії, цензура в Австро-Угор. монархії була одним зі стовпів стабільності багатонац. д-ви. Попередню цензуру для друкованих видань та преси було встановлено 1781. Прийняття цензурного акта лобіювало духовенство, стурбоване значним поширенням в імперії антицерк. літератури. 1785 був опубл. указ, який забороняв друкування єврейс. книг, котрі містили «дурні рецепти вигнання духів і тому подібні речі». Цензура намагалася обмежити поширення в д-ві книжок нім. класиків — Г.-Е.Лессінга, Ф.Шіллера, Й.-В.Гете, на театральні підмостки не допускався «Гамлет» В.Шекспіра і взагалі будь-яка п'єса, що могла якимось чином ображати честь і гідність імператорської влади. Не допускалося висміювання пороків пануючих соціальних верств. Скажімо, на сцені і в друкованих виданнях шахраями, негативними персонажами могли бути тільки люди рангом нижче за барона. Повністю вилучалися газети й анонімні брошури, що критикували існуючий в імперії лад.

Спец. цензурних заборон щодо укр. книговидання в Австрії не було, однак це не заважало забороняти та вилучати видання, в яких робилися натяки на колоніальне становище українців. Сильними були позиції духовної цензури. 1834 цензор з рус. книжок о. В.Левицький, на вимогу греко-катол. митрополита Михаїла *Левицького*, заборонив збірку «Зоря» *«Руської трійці»* (хоч її дозволив віденський цензор Є.Копітар). 1837 «Руська трійця» уклала другу книжку-альманах — *«Русалка Дністровая»*, що вийшла 1837 в Угорщині, де цензура була більш поступливою. Рішучість українців і взятий курс на нац. відродження налякали владу, альманах фактично в повному обсязі був вилучений поліцією. Формальною причиною заборони був надто «простонародний» характер її мови. 1838 з подібних причин заборонено рус. граматику Й.*Лозинського*, яка вийшла тільки 1848.

Під впливом революц. подій в Австрії австрійс. імп. *Фердинанд I* Габсбург змушений був піти на поступки й патентом від 15 березня 1848 скасував цензуру. У квітні 1848 влада спробувала ввести «Тимчасові правила друку», які відновлювали цензуру. Однак під тиском студентських виступів міністр внутр. справ Австрійс. імперії Ф. фон Піллерсдорф призупинив чинність цих правил. Після завершення революції 1848—49 цензуру в Австрії було відновлено. Лише після становлення конституційного ладу в Австрії 1867 попередню цензуру замінило (особливо в *Галичині*) право прокуратури на арешт небажаних видань. Щоб уникнути матеріальних втрат, бідніші видавці висилали рукописи до прокуратури на попередній розгляд (т. зв. превентивна цензура). Укр. преса не раз зазнавала цензурного шантажу з боку цензорів-поляків (конфіскації *«Діла»*, *«Громадського голосу»* та ін.). На поч. 20 ст. австрійс. цензура щодо укр. видань стала значно ліберальнішою. У роки I світ. війни на території *Австро-Угорщини* також було введено військ. цензуру та перлюстрацію приватної кореспонденції.

Цензура в роки Української революції 1917—1921. Заг. цензуру та окрему військ. цензуру було встановлено за гетьма-

на П.*Скоропадського.* Виконання першої було покладено на створене Бюро преси при МВС Укр. Д-ви. Значний вплив на інформаційний простір *Української Держави* здійснював Пресовий відділ групи армій Г.Ейхгорна, який вимагав унеможливити поширення інформації про господарсько-екон. справи, проекти командування, призов у *Добровольчу армію*, перебіг переговорів між Німеччиною та Україною, зміст договору між Австро-Угорщиною та Україною, будь-які негаразди в середовищі окупаційних військ тощо.

4 жовтня 1918 прийнято Закон «Про статут попередньої цензури друкованих видань». У нормативно-правовому акті визначено перелік питань, заборонених до обговорення в пресі, зокрема не допускалася критика дій гетьмана, законодавчих актів, існуючого держ. ладу. До порушників застосовувалися каральні санкції — штрафи, арешти, закриття видань. У період гетьманату закрито ліві газети *«Боротьба»* і «Народна воля» в Києві; «Мысль народа» і «Народне діло» в Харкові; «Наш луч» у Катеринославі, «Дніпро» в *Херсоні* та ін.

Наказом гетьмана від 20 листопада 1918 введено спец. військ. цензуру в повному обсязі (тобто попереднє цензурування преси, перлюстрація приватної кореспонденції, поширення друкованої продукції тільки з відміткою «Дозволено військовою цензурою»).

У період *Директорії Української Народної Республіки* в інструкції департаменту преси й друку мін-ва преси і пропаганди УНР вказувалося, що всі періодичні й неперіодичні видання, часописи, журнали, книжки, брошури, малі й різні форми друку можуть виходити у світ тільки за умови попередньої перевірки відповідними органами. Серед проявів цензури можна назвати примусову українізацію (від російськомовної преси вимагалося друкувати матеріали укр. мовою), заборону рос. опозиційних антиукр. газет (зокрема закрито було *«Киевскую мысль»*).

У *Західноукраїнській Народній Республіці* окремої цензурної установи не було.

Білогвардійська цензура в Україні. *Білий рух* мав розгалужену систему органів пропаганди та контролю за інформаційним простором. Цензурні функції були розподілені між різними інституціями. В армії А.*Денікіна* цензурну політику формував Відділ пропаганди. У період денікінського режиму в Україні заборонено укр. друковані видання, спец. цензори переглянули запасники київ. книжкових магазинів і вилучили десятки назв укр. книжок, навіть тих, що пройшли царську цензуру. Зі встановленням влади П.*Врангеля* в Криму виконання цензурних функцій спочатку було розподілено між різними інформаційними органами («Пресс бюро», «Редагот», «Инфот», «Осогот», «Политотдел»), згодом для поліпшення контролю за пресою було створено об'єднуючий орган — Відділ у справах друкованих видань. Не обмежившись введенням досить жорсткого цензурного режиму, П.Врангель часто зустрічався з редакторами видань і намагався будувати відносини з пресою на договірних умовах. Загалом цензурний режим на територіях, зайнятих Білою армією, був жорстокий, придушував будь-яке вільнодумство і особливо був нетерпимий до укр. слова.

Цензура в Західній Україні міжвоєнного періоду. Після захоплення Зх. України Польщею 1919 укр. видання проходили попередню цензуру, у 1930-х рр. встановлено каральну цензуру; не раз заборонялися видання Т.*Шевченка.* Цензура укр. книжок порівняно з пресою була ліберальніша. На *Буковині* румун. власті на самому поч. 1918 заборонили газети «Нова Буковина» і «Борба». Для цензора укр. редактори мусили виготовляти вдвічі більше матеріалу, ніж призначалося для друку, бо зазвичай половину він викреслював, а білих плям у газетах не можна було залишати. Крім попередньої цензури, траплялися поліційні конфіскації вже дозволених і надрукованих матеріалів. Під особливо суворим цензурним наглядом перебував чернів. тижневик «Самостійність», а видані ним календарі на 1936 і 1937 були заборонені румун. цензурою. На Закарпатті у складі Чехословаччини була каральна цензура для преси і попередня — для книжкових видань. За опозиційну і протичехословац. спрямованість влада закривала або призупиняла вихід деяких газет, журналів. У період перебування Закарпаття у складі Угорщини всі друковані видання проходили попередню цензуру. Видання укр. літ. мовою і фонетичним правописом були заборонені.

Радянська цензура і цензура на українських землях у часи Другої світової війни. У системі рад. контролю за інформаційним простором першими постали органи військ. цензури у структурі РВР Республіки: відділ військ. цензури РВР Республіки був створений згідно з «Положенням про військову цензуру» від 23 грудня 1918. В інструкціях військ. цензорам, військово-цензурним установам (відділам військ. контролю губернських військових комісарів) підкреслювався тісний зв'язок між військ. та політ. цензурою в умовах громадян. війни: заборонялося повідомляти про продзагони, хвилювання в Червоній армії, сел. виступи та ін. нар. заворушення, пов'язані з мобілізацією та нестачею продовольства. Рад. військ. цензура протягом 1918—21 спрямовувала характер висвітлення інформації з фронтів у пресі та радіозведеннях, перлюструвала приватну кореспонденцію червоноармійців. Із 1919 перлюстрацією почав займатися спец. відділ ВУЧК. 1921 окремі органи військ. цензури були скасовані, а їхні повноваження частково перейшли до ДПУ (див. *Державне політичне управління УСРР).*

Протягом 1919—21 заг. цензура здійснювалася Наркомосом, Держвидавом, Головполітосвітою. Разом із цим рад. влада шукала оптимальні форми контролю за друкованим словом та масовими видовищами. 6 червня 1922 Декретом РНК РСФРР створене Гол. управління у справах друку і літератури Наркомосу РСФРР (Головліт). Йому підпорядковувалися республіканські Головліти, а також ціла мережа місц. відділень. В УСРР була особлива ситуація. Укр. кер-во вважало рішення про підпорядкування цензурних управлінь укр. міст і губерній Наркомосу

РСФРР прямим втручанням у справи суверенної республіки. Тому було знайдено компромісне рішення: 29 серпня 1922 в УСРР за зразком Головліту РСФРР створено цензурний орган, який мав ін. назву та підпорядкування, — Центр. управління у справах друку (ЦУСД) при Головполітосвіті Наркомосу УСРР. На поч. 1923 Центр. управління у справах друку підпорядкували Наркомосу УСРР, а 1925 це управління врешті-решт перейменовано на Головліт УСРР (Укрголовліт). Цензурна інституція контролювала всі види друкованої продукції, видовища, регламентувала діяльність б-к, друкарень, архівів, наук. закладів та установ. У 1930-ті рр. Укрголовліт та його місц. підрозділи значно посилили контроль за випуском періодичної й неперіодичної літератури, було запроваджено посади політ. редакторів і політ. коректорів Головліту, до цензурної роботи залучалися парт. керівники. Загалом для рукописів була передбачена двоступенева цензурна процедура перевірки: 1) твір надходив до органів Головліту, де його розглядали загалом; у разі потреби твір ще й пересилали на візування до відповідних органів, які визначали його політ. та ідеологічну доцільність; 2) після виходу рукопису друком контрольні екземпляри передавалися до Головліту на наступну цензурну звірку з оригіналом рукопису. Для масових видовищ (особливо театральних п'єс та кінострічок) передбачений був триступеневий процес проходження цензури: до попереднього та наступного контролю додавалася стадія, яка передбачала присутність на театральній виставі кількох цензорів Головліту чи представників ін. спецслужб, перегляд спец. комісією вже змонтованих кінострічок.

Із 2-ї пол. 1920-х рр. цензура поширилася на радіомовлення. Головліт мав установити політ. контроль за роботою орг-цій радіомовлення, забезпечити їх обов'язкову реєстрацію, сформувати інститут уповноважених, який би персонально відповідав за політ. благонадійність радіоструктур. Специфічною рисою радіоцензури в 1920-х рр. було те, що попереднього цензурного контролю зазнавали тільки тексти пропагандистських радіопередач. Музичні та культурно-розважальні програми в такий спосіб не перевірялися. Із самого початку радіоцензура не була зосереджена в одному відомстві. Культурно-розважальні програми та радіогазети контролювалися Головлітом, лекції та доповіді — Головполітосвітою. Після тривалої боротьби між різними відомствами весь контроль за радіомовленням було покладено на Головліт.

Протягом 1930—40-х рр. з'явилася значна кількість парт. і держ. структур із паралельними цензурно-контролюючими функціями: у системі Головліту виокремлений Відділ військ. цензури (цей підрозділ був підпорядкований РНК СРСР); при РНК СРСР створені Всесоюзний к-т у справах мист-в (здійснював держ. контроль за репертуаром театрів, кінопоказів, циркових, концертних програм, а також за масовими заходами, організованими різними установами) та Гол. управління кінопромисловості; продовжували діяльність Держтелерадіо СРСР, Держвидав, Гол. управління по контролю за репертуарами та видовищами (Главрепертком) та ін.

2 липня 1941 для посилення військ. цензури в СРСР і переведення цензури на військ. лад при РНК СРСР була запроваджена посада гол. військ. цензора; респ. органи цензури перебудували свою діяльність у напрямах посилення нагляду за збереженням держ. таємниці в пресі, а також матеріалами, підготовленими для передання у радіоефір. Посилилася роль НКВС у справі перлюстрації приватної кореспонденції солдатів рад. армії, встановлювалася жорстка поштова військ. цензура (вимагалося переглядати 100 % солдатських листів). 16 грудня 1943 наказом нар. комісара оборони СРСР № 0451 було введено «Положення про військову цензуру в Червоній армії (на воєнний час)». У положенні вказувалося, що органи військ. цензури Червоної армії здійснюють контроль за всіма друкованими виданнями, радіопередачами і фотокінопродукцією. Цензурі не піддавалися лише накази командування і владні директиви. Всі військ. цензори підпорядковувалися Відділу військ. цензури Ген. штабу (створений 1942).

На окупованих територіях нім. командування постійно наголошувало на необхідності посилення пропагандистської роботи та цензурного контролю за пресою. Відповідно до цензурних директив преса повинна була бачити своє покликання в тому, щоб справляти на населення заспокійливий вплив. Якщо можливостей стежити за пресою не буде, то робота газет і журналів має бути припинена. На території *райхскомісаріату Україна* і військ. зони виходило 115 друкованих періодичних видань, які підлягали жорсткій цензурі. Цензори не пропускали матеріали, що містили хоча б якісь натяки на критику існуючого стану речей, прояви підпільного чи нац. руху. Під контролем нім. властей діяли вид-ва, кінотеатри, 16 радіостанцій, ряд укр. театрів. Загалом за інформаційний простір окупованих територій України відповідали політ. відділ райхскомісаріату Україна і відділ пропаганди «U». Політ. відділ розсилав матеріали пропаганди, що надходили з Берліна (Німеччина), відділам пропаганди *генералкомісаріатів*, які, у свою чергу, надсилали їх у *гебітскомісаріати*. Відділ пропаганди «U» у військ. зоні окупації через мережу відділень здійснював цензуру публікацій періодичних видань і нагляд за роботою редакцій та друкарень, забезпечував функціонування радіомережі та кінотеатрів, розповсюджував пропагандистську літературу та проводив усну агітацію. Упродовж усього періоду окупації завдяки адм. та цензурним заходам кількість періодичних видань було скорочено до 40 найменувань, закрито безліч друкарень і вид-в.

Після звільнення території України органи рад. цензури поновили планові рейди з очистки фондів від ідеологічно «шкідливої літератури». Першочергово вилучалися друковані видання за авторством тих осіб, які співробітничали з німцями. Активно виявлялися зарубіжна література та матеріали окупаційного періоду. У Головліті УРСР з'явився принципово новий напрям діяльності, пов'язаний з опрацюван-

ням трофейної літератури. Окрім того, цензура з підвищеною увагою пильнувала за збереженням держ. таємниці. 1947 у складі Головліту було 7 відділів, з яких один займався охороною військ. і держ. таємниць, ще один контролював інформацію іноз. кореспондентів, що відправляється з СРСР, а решта 5 займалися ідеологічною цензурою в країні.

Період із серед. 1950-х до кінця 1960-х рр. позначений лібералізацією цензурного режиму. З компетенції Головліту вилучено політико-ідеологічний контроль, гол. завданням було визначено слідкувати за дотриманням друкованими виданнями військ. та держ. таємниці. Протягом 1964—66 Головліт перебував у статусі однієї з управлінських частин у структурі Держ. к-ту по пресі РМ СРСР. Поряд із структурними перебудовами у Головліті цензурна діяльність, з однієї сторони, передбачала повернення із забуття друкованих творів реабілітованих митців, а з другої — продовження практики заборони видань і складання списків, покажчиків на вилучення «небажаної» літератури. Цензурний контроль за пресою посилили партія та КДБ при РМ СРСР.

1957 був створений Держ. к-т по радіомовленню і телебаченню при РМ СРСР — у сферу цензури було включене телебачення.

Поступове згортання демократ. завоювань проявилося у структурній перебудові цензурних органів. 1966 Головліт було перетворено на Гол. управління по охороні держ. таємниці і друку при РМ СРСР. Надзвичайно масштабним був попередній цензурний контроль (попередня цензура повідомлень ТАРС, театральних вистав, кінострічок, циркових програм). Надзвичайно важливим напрямом роботи цензурних органів став пошук продукції *«самвидаву»*, відбувалося стеження за творчістю авторів-дисидентів, політ. емігрантів, своєчасно поповнювалися їхніми працями чергові проскрипційні списки й покажчики заборонених видань.

7 січня 1969 вийшла постанова ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівників друкованих органів, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень друкованих матеріалів і репертуару», яка запроваджувала, по суті, самоцензуру, змушувала позбавлятися суперечливих моментів у тексті чи кінокартині ще на стадії їх підготовки (тобто до подачі в цензурний орган).

Протягом 1970-х — 1-ї пол. 1980-х рр. для рад. цензури було характерним згортання активності Головліту й активізація «профілактичної» цензури з боку 5-го відділу КДБ. Цензура в СРСР та УРСР зокрема ставала все більш прихованою. Посилення дисидентського руху та увага до подій в СРСР міжнар. громадськості змушували кер-во ретельніше приховувати брутальні цензурні заходи. 1974 було уточнено повноваження Головліту: 1) охорона держ. таємниці у друкованих виданнях, на телебаченні, у радіоефірах, експозиціях музеїв та виставок, кіно; 2) унеможливлення поширення іноз. видань, що містять антирад. та антикомуніст. пропаганду. Був підтверджений статус Головліту як союзно-респ. органу, інструкції та розпорядження якого є обов'язковими для всіх мін-в, відомств, друкованих видань та ін. органів.

У роки «горбачовської перебудови» (див. *Перебудова в СРСР 1985—1991*) Головліт намагався пристосуватися до нових умов, узявся до перегляду раніше вилучених із заг. доступу друкованих видань, були відкриті деякі спецфонди б-к та розсекречені архівні документи. За інерцією цензурні органи продовжували готувати для ЦК КПРС огляди преси. У червні 1990 ВР СРСР прийняла закон СРСР «Про друковані видання та інші засоби масової інформації», за яким не передбачалося існування будь-якої цензурної інституції. У нових умовах РМ СРСР замість Головліту створила Гол. управління по охороні держ. таємниці у друкованих виданнях та ін. засобах масової інформації при РМ СРСР. Край існуванню рад. цензури поклав розпад СРСР 1991. Заг. рисою рад. цензури було скеровування напрямів її діяльності та перевірка ефективності вищим партійно-держ. кер-вом СРСР та УРСР. Саме від нього виходили як усні, так і циркулярні, вказівки щодо відповідних авторів, їхніх творів та ін.

Цензура в незалежній Україні. 1991 укр. ЗМІ отримали потужний імпульс розвитку та необхідні умови для вільного, неупередженого висвітлення і трактування дійсності. Інституційно цензури в Україні не існує. Статтею 15 *Конституції України 1996* та низкою ін. нормативно-правових актів цензура заборонена. Також законодавчо заборонено створення будь-яких органів, установ, посад, діяльність яких була б пов'язана із цензурою масової інформації. Водночас як влада, так і потужні фінансові кола, не раз спрямовували інформаційні потоки у вигідному для них напрямку, використовували приховану цензуру щодо опозиційних ЗМІ (адм. заходи з обмеження ефірного часу, тиск на редакції друкованих та Інтернет-видань). Нині в Україні продовжують розвиватися *громадянське суспільство* та незалежна журналістика, які намагаються реагувати на будь-які спроби обмеження свободи слова. Безперервний моніторинг свободи слова в Україні здійснюється також європ. громадськістю.

Дж.: Алфавитный каталог книгам на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатанию в России. СПб., 1876; Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатанию в России. СПб., 1888; Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатанию в России. СПб., 1894; Полный свод законов Российской империи: все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года, кн. 1—2. СПб., 1911; *Мандарьев Н.* Нечто из прошлого: из воспоминаний бывшего цензора. «Голос минувшего», 1916, № 5; *Майский С.В.* «Черный кабинет»: из воспоминаний бывшего цензора. «Былое», 1918, № 7; *Сидоров А.* В Киеве: воспоминания бывшего цензора. «Голос минувшего», 1923, № 3; *Добровольский Л.М.* Запрещенная книга в России 1825—1904 гг.: Архивно-библиографические разыскания. М., 1962; История советской политической цензуры: Документы и комментарии. М., 1997; *Никитенко А.В.* Записки и дневник, кн. 1—3. М., 2005; Цензура в России в конце XIX — начале XX века: Сборник воспоминаний. СПб., 2003; *Гай-Нижник П.* Німецька цензура в Українській Державі (мовою документів 1918 р.). «Україна дипломатична», 2007, вип. 8.

Літ.: *Лемке М.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. СПб., 1904; *Котович А.Н.* Духовная цензура в России (1799—1855 гг.). СПб., 1909; *Дризен Н.В.* Драматическая цензура двух эпох: 1825—1881. Пг., 1917; *Choldin M.T.* A Fence around the Empire: Russian Censorship of Western ideas under Tsars. Darham, 1985; *Блюм А.В.* За кулисами «Министерства правды»: Тайная история советской цензуры, 1917—1929. СПб., 1994; *Очеретянко В.* Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: до 80-річчя створення радянської цензури. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1/2; *Його ж.* Загратовані книги: Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20—30-ті роки. Там само, 1999, № 1/2; *Патрушева Н.Г.* История цензурных учреждений в России во второй половине XIX — начале XX века. «Книжное дело в России во второй половине XIX — начале XX века: Сборник научных трудов», 2000, вып. 10; *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX—XX вв.: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М., 2001; *Бабюх В.А.* Становлення органів цензури в Україні в 1917 — на початку 1920-х років. «Історія України: маловідомі імена, події, факти», 2004, вип. 27; *Його ж.* Військова цензура 1920—1930-х рр. як один із напрямків контролю за інформацією. Там само, 2005, вип. 30; *Позднякова І.С.* Цензурна політика періоду становлення радянської влади (1917—1919 рр.). «Бористен» (Дніпропетровськ), 2005, № 8; *Бабюх В.А.* Політична цензура 1920-х — 1930-х рр. в Україні: функції, форми та нормативне забезпечення. «Український історичний збірник», 2006, вип. 9; *Годун Н.Ю.* Висвітлення сучасною історичною наукою особливостей функціонування органів політичної цензури в УРСР (1928—1938 рр.). Там само; *Її ж.* Політична діяльність А. Хвилі в УСРР (1926—1936 рр.): функції і завдання головного цензора. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 2006, вип. 15; *Позднякова І.С.* Становлення і утвердження радянської цензури (1917—1929 рр.): історіографія проблеми. «Грані», 2006, № 4; *Годун Н.Ю.* Радіомовлення в УСРР 20—30-х рр.: об'єкт політичної цензури. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 2007, вип. 17; *Її ж.* Структура та функції органів політичної цензури в УСРР (1928—1938 рр.). «Український історичний збірник», 2007, вип. 10; *Григорьев С.И.* Придворная цензура и образ верховной власти (1831—1917). СПб., 2007; *Щербак М.Г., Щербак Н.М.* Цензура і преса в Києві на початку XX століття. «Сучасність», 2007, № 7; *Щербак Н.О.* Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. «Історичний журнал», 2007, № 6; *Яременко В.М.* Контроль за пресою в «Третьому рейху» та рейхскомісаріаті «Україна»: порівняльний аналіз. «Київська старовина», 2007, № 6; *Горяева Т.М.* Политическая цензура в СССР: 1917—1991 гг. М., 2009; *Кирієнко О.* Військова цензура в Російській імперії — проблеми інституталізації та функціонування. «Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Серія: Педагогічні та історичні науки», 2009, вип. 81; *Савчинський В.Е.* Цензурна політика російського самодержавства й українське книговидання. «Історія. Філософія. Релігієзнавство», 2009, № 3; *Федотова О.О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990 рр.). К., 2009; *Кирієнко О.* Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII — початок XX ст.). «УІЖ», 2010, № 4; *Салата О.О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 — 1944 р.). Донецьк, 2010.

О.Ю. Кирієнко.

ЦЕНТНЕ́Р, центнар, цетнар — міра ваги. Відома з кінця 15 ст. Сфера застосування пов'язана з торгівлею металами. Мав різні вагові еквіваленти, поширені й на укр. землях: варшавський цетнар — 160 *фунтів*, львівський — 126 фунтів. У 17 ст. існував і 100-фунтовий центнар. На західноукр. землях наприкінці 18 — на поч. 20 ст. використовували й віденський стандарт у 56 кг.

Літ.: *Винник В.О.* Назва одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

ЦЕНТР ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ВИЗВО́ЛЬНОГО РУ́ХУ (ЦДВР) — незалежна наук. громад. орг-ція, що вивчає різноманітні аспекти укр. визвол. руху в 20 ст., політику нац. пам'яті та процеси подолання наслідків тоталітарного минулого в країнах колиш. *СРСР*, Центр. та Сх. Європи. Заснований у жовтні 2002 у *Львові*. Серед засновників — Я.*Дашкевич*. Директори: В.В'ятрович (2002—08), Р.Забілий (2008—09); голови вченої ради: В.*Косик* (2002—08), В.В'ятрович (із 2008). Із 2012 ЦДВР є організацією-членом Платформи європ. пам'яті та сумління (штаб-квартира в Празі; Чехія).

Окрім наук. досліджень із проблематики визвол. руху, історії *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії*, ЦДВР розробляє навч. програми, надає установам, орг-ціям та зацікавленим особам консультації, експертні оцінки щодо історії визвол. руху, каральної-репресивної політики окупаційних режимів у 20 ст., допомагає громадянам у пошуку архів. інформації щодо жертв репресій та учасників визвол. руху. Здійснює аналіз політики нац. пам'яті, вивчає досвід посткомуніст. країн Сх. та Центр. Європи в подоланні наслідків *тоталітаризму*.

Логотип Центру досліджень визвольного руху.

ЦДВР має спеціалізовану б-ку (бл. 9 тис. томів) та архів — 100 тис. одиниць зберігання документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про визвол. боротьбу ОУН і УПА, діяльність репресивних структур на території України, дисидентський рух 1960—80-х рр. та масовий демократ. рух кінця 1980-х — поч. 1990-х рр., *«Помаранчеву революцію» 2004.* Від лютого 2013 функціонує загальнодоступний Електронний архів визвол. руху (http://www.avr.org.ua). Співпрацює зі *Львівським національним університетом*, *Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*, Центром дослідження геноциду та резистансу Литви, кафедрою історії ф-ту гуманітарних наук Ун-ту Матея Бели (Словаччина). 2010 до ЦДВР поряд із Львівським нац. ун-том та Нац. ун-том «Києво-Могилянська академія» передано базу даних «Відкритого електронного архіву» (інформаційно-довідкового залу) *Служби безпеки України.* Спільно з Ін-том українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України видає наук. час. «Український визвольний рух» (станом на 2012 вийшло 17 чисел, наук. редактори: В.В'ятрович, М.Гавришко, Р.Забілий, В.*Мороз*), організовує наук. конференції та семінари, публікує наук. праці, спогади та документи (на кінець 2012 вийшло 33 видання; керівник видавничої програми — Я.Ясиневич).

ЦДВР — організатор документальних виставок: «УПА: історія нескорених» (авторський колектив: В.В'ятрович, Р.Забілий, І.Дерев'яний, П.*Содоль*, О.Сало; 2007) та «Сила волі: провідники визвольного руху: Є.Коновалець, С.Бандера, Р.Шухевич, В.Кук» (авторський колек-

тив: В.В'ятрович, І.Дерев'яний, Р.Забілий, В.Стефанів, А.Шевців, О.Сало; 2012). Центром розроблено програму доступу до архівів КДБ УРСР (див. також *Комітет державної безпеки СРСР*), що реалізовувалася 2008 — 10; за сприяння СБУ та громади м. Львів створено експозицію Нац. музею-меморіалу жертв окупаційних режимів *«Тюрма на Лонцького»*.

Монографічні видання ЦДВР: Стасюк О. «Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.)» (2006); В'ятрович В. «Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи» (2006); Іщук О., Огороднік В. «Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН» (2010); Посівнич М. «Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 рр.» (2010); В'ятрович В. «Друга польсько-українська війна: 1942—1947» (2011, 2012); Патриляк І. «"Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.)» (2012). Документальні видання: «Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали» (упорядник — В.Муравський, 2006); «Ремесло повстанця: збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — "Хмеля"» (редактор і упорядник — Р.Забілий, 2007); «Голодомор 1932—1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник» (упорядник — Вік.*Даниленко*; співупорядники — Л.Аулова, В.Лавренюк, 2010); «Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА» (т. 1—2, 2011). Колективні праці: В'ятрович В., Дерев'яний І., Забілий Р., Содоль П. «Українська повстанська армія: історія нескорених» (2007, 2009, 2011); Зайцев О., Беген О., Стефанів В. «Націоналізм та релігія: Греко-католицька церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930 рр.)» (2011); В'ятрович В., Кулик І., Лошак В., Шпак А. «Право на правду: практичний порадник із доступу до архівів» (2012).

Офіц. веб-сайт центру: http://www.cdvr.org.ua.

В.М. В'ятрович.

Логотип Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика.

ЦЕНТР ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ І́МЕНІ ПЕТРА́ Я́ЦИКА — н.-д. інституція при *Канадському інституті українських студій* Ун-ту Альберти в м. Едмонтон (пров. Альберта, Канада). Створена 11 серпня 1989 на пожертву П.*Яцика* (1 млн канад. доларів) та кошти уряду провінції Альберта (2 млн канад. доларів). Центр має довідкову б-ку та два бюро — в Едмонтоні й Торонто (пров. Онтаріо, Канада). Спеціалізується на вивченні середньовічної, ранньомодерної та модерної історії України, зокрема на виданні укр. перекладів праць зх. авторів і англомовних перекладів студій з історії України. Директор центру — Ф.-Е.*Сисин*. Найбільший проект центру — англомовне академічне видання «Історії України-Руси» М.*Грушевського* з наук. вступами та новітньою бібліографією. Зокрема, видано: 1-й т. — «From Prehistory to the Eleventh Century» («Від передісторії до одинадцятого століття»; Едмонтон—Торонто, 1997); 7-й т. — «The Cossack Age to 1625» («Козацька доба до 1625 р.»; 1999), 8-й т. — «The Cossack Age, 1625—1650» («Козацька доба, 1625—1650 рр.»; 2002), а також 1-ша кн. — «The Cossack Age, 1650—1653» («Козацька доба, 1650—1653 рр.»; 2002)» та 1-ша і 2-га частини 2-ї кн. — «The Cossack Age, 1654—1657» («Козацька доба, 1654—1657 рр.»; ч. 1, 2008, ч. 2, 2010) 9-го тому. Під маркою центру опубліковано низку відомих праць, зокрема І.*Лисяка-Рудницького* «Історичні есе» (К., 1994), І.*Шевченка* «Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття» (Львів, 2001) та ін. Центр присуджує стипендії та дослідницькі дотації для студій окремих учених, організовує наук. форуми, а також тісно співпрацює з *Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, *Інститутом історичних досліджень Львівського національного університету* та ін. укр. наук. інституціями.

Літ.: Засновано осередок досліджень історії України імені Петра Яцика. «Бюлетень Канадського інституту українських студій», 1989, осінь—зима; Центрові Петра Яцика — 10 років. «Україна», 2000, № 3; Меценат, який не відмовився бути українцем: Петро Яцик у спогадах сучасників. Статті, відгуки та інтерв'ю видатного благодійника й громадського діяча. К., 2002; Центр імені Петра Яцика відзначає своє 10-річчя. «Інформаційний бюлетень Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при Національній академії наук України», 2002, № 15; *Слабошпицький М.Ф.* Українець, який відмовився бути бідним (Петро Яцик). К., 2004; *Плохій С.* Центр імені Петра Яцика видав новий том «Історії України-Руси». «Свобода» (Джерсі-Сіті), 2006, № 4, 27 січня; Вийшов новий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. Там само, 2011, № 5, 4 лютого.

О.В. Ясь.

ЦЕНТРА́ЛЬНА ВИ́БОРЧА КОМІ́СІЯ — постійно діючий незалежний колегіальний держ. орган, до компетенції якого належить передусім забезпечення підготовки та проведення виборів і референдумів в Україні. За чинним законодавством Ц.в.к. очолює систему виборчих комісій та комісій з референдуму, які утворюються для організації виборів *Президента України*, нар. депутатів України і всеукр. референдуму. Вона також здійснює контроль за діяльністю та консультативно-методичне забезпечення виборчих комісій, що утворюються для організації виборів депутатів ВР АР Крим, місц. рад і сільс., селищних, міських голів та комісій із місц. референдумів.

Законодавче визначення Ц.в.к. як постійно діючого і незалежного держ. органу зумовлене тим, що певний час відповідні функції здійснювала утворювана виключно Верховною Радою структура під назвою «Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів Української РСР (згодом — України. — Авт.)». Персональний склад цієї, по суті, парламентської структури формувався на тимчасовій основі, і її члени не звільнялися з місця осн. роботи.

Утворену *Верховною Радою УРСР* у жовтні 1989 Центр. виборчу комісію по виборах нар. депутатів УРСР очолив В.Бойко. У жовтні 1991 на цю комісію було покладено функції Центр. виборчої комісії по виборах Президента України і Центр. комісії із всеукр. референдуму. Склад саме цієї комісії забезпечив проведення 1 грудня 1991 перших виборів Президента України та істор.

всеукр. референдуму, на якому був затверджений *Акт проголошення незалежності України*. У листопаді 1993 було сформовано новий персональний склад Центр. виборчої комісії по виборах нар. депутатів України на чолі з І.Ємцем. Цей склад організував і провів 1994 вибори нар. депутатів України, а згодом у тому самому році — вибори Президента України.

Конституцією України 1996 (стаття 85) був встановлений новий порядок формування відповідного органу: *Верховна Рада України* призначає на посаду та припиняє повноваження членів Ц.в.к. за поданням Президента України. На основі цих конституційних положень у листопаді 1997 була утворена Ц.в.к. саме як постійно діючий незалежний держ. орган. Її тогочасний склад очолив обраний комісією М.Рябець, і цей склад організував і провів вибори народних депутатів України 1998, вибори Президента України 1999 і всеукр. референдум 2000. Знаменною подією можна вважати прийняття у грудні 1997 Закону України «Про Центральну виборчу комісію», яким було конкретизовано статус цього органу.

Після того, як у лютому 2004 повноваження членів Ц.в.к. були припинені ВР України у зв'язку із закінченням визначеного законом 6-літнього строку, тоді ж у зазначений спосіб сформували наступний склад комісії, і остання обрала головою С.Ківалова. У червні 2004 було прийнято нову редакцію Закону України «Про Центральну виборчу комісію», за якою, зокрема, передбачалося, що в поданні Президента України про призначення на посаду членів комісії враховуються пропозиції депутатських фракцій і груп, утворених у поточному скликанні ВР України, і встановлювався 7-річний термін їх повноважень.

Проте того самого року в листопаді в ході процесу з виборів Президента України, який призвів до гострої політ. кризи (див. *«Помаранчева революція» 2004*), ВР України висловила недовіру Ц.в.к., що у грудні мало за наслідок дострокове припинення повноважень її членів і одночасне призначення нових. Новосформований склад комісії на чолі з Я.Давидовичем завершив роботу з організації і проведення того-річних виборів Президента України, а 2006 ним були забезпечені наступні парламентські вибори.

Важливим є те, що у травні 2007, після ухвалення Президентом України В.*Ющенком* кількох рішень про розпуск парламенту, до Закону України «Про Центральну виборчу комісію» були внесені зміни, за якими легально уможливлювалося дострокове припинення повноважень усього складу комісії Верховною Радою України за вмотивованим поданням Президента України. Із застосуванням цих змін тоді ж відбулася заміна персонального складу Ц.в.к. Новий склад, очолюваний обраним комісією головою В.Шаповалом, організував і провів позачергові вибори народних депутатів України 2007, вибори Президента України 2010 і останні вибори нар. депутатів України 2012.

Офіц. веб-сайт комісії: http://cvk.gov.ua.

В.М. Шаповал.

ЦЕНТРА́ЛЬНА КОМІ́СІЯ У СПРА́ВАХ НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕНШИ́Н ПРИ ВУЦВК (ЦКНМ при ВУЦВК) утворена 24 квітня 1924 при ВУЦВК для керування рад. буд-вом у середовищі етнічних меншин України, врегулювання міжнац. взаємин у місцях їхнього проживання та здійснення політики *коренізації* щодо них. До її складу входили голова та кілька членів, які призначалися Президією ВУЦВК для обслуговування єврейс., нім., польс., болг. та молдавської громад. 1925 до складу ЦКНМ ввели працівника по грец. лінії.

Протягом 1925 сформували місцеві осередки ЦКНМ; у 18 *округах* України почали роботу бюро у справах нац. меншин при окружних виконкомах або уповноважені у справах нац. меншин. На першому етапі існування ЦКНМ було проведено велику роботу стосовно коренізації місц. апарату в місцях компактного мешкання нац. меншин, відродження шкільної мережі та переведення шкіл на нац. мови згідно з Постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвиткові української мови» (1 серпня 1923). Найзначнішим внеском ЦКНМ до історії міжнац. взаємин міжвоєнного періоду в Україні стало здійснення національно-держ. буд-ва, створення нац. сільрад та р-нів. На час 1-ї Всеукр. наради по роботі серед нац. меншин у республіці було практично завершено виділення нац. сільрад, із них: 292 російські, 273 німецькі, 139 польських, 56 єврейських, 45 болгарських, 30 грецьких, 57 молдовських, 13 чеських, 2 білоруські та 1 шведська, загалом же — 872 нац. сільради. На той же час завершилося законодавче оформлення 12 нац. р-нів (7 німецьких, 3 болгарські, 1 польський та 1 єврейський). Протягом 1927—30 кількість нац. рад сягнула 1121: 450 російських, 254 німецькі, 151 польська, 156 єврейських, 16 молдовських (без Автономної Молдав. СРР), 12 чеських, 45 болгарських, 30 грецьких, 4 білоруські, 3 албанські. Завершилося оформлення 26 нац. р-нів (9 російських, 7 німецьких, 3 болгарські, 3 єврейські, 3 грецькі та 1 польський).

З початком *колективізації сільського господарства в УСРР/УРСР* відбувся занепад діяльності ЦКНМ, що відображено в новому «Положенні про обласні комісії у справах національних меншин при облвиконкомах» (1932), яке фактично обмежило компетенцію органів у справах нац. меншин культурницькою діяльністю. Протягом 1930—33 місц. апарат комісії через реорганізаційні зміни адм. реформи 1930, переважно внаслідок колективізації було розмито, досягнення коренізації зійшли нанівець. 1934 ЦКНМ була реорганізована у відділ у справах нац. меншин при ВУЦВК (з 1935 — при ЦВК) УРСР. Його діяльність тривала до 1941.

У різні роки в комісії працювали: М.Лобанов (голова), Совцов (голова), М.Василенко (голова), Я.Кантор, І.Гафтель, Я.*Саулевич*, Ю.Піотрович, Альтшулер, Левицький, С.*Ялі*, С.Міцев, Д.Мац, Ф.Бітнер, А.Дівіджієв, А.Гітлянський, А.Глинський.

Літ.: Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 января 1927 года. Х., 1927; Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 2-е изд., 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. М.—

Х.—Минск, 1931; Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: к 10-й годовщине Октябрьской революции. Х., 1927; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 413, оп. 1, спр. 252, арк. 52—68.

Л.Д. Якубова.

ЦЕНТРА́ЛЬНА РА́ДА НАРОДО́ВА — польс. політ. орг-ція ліберального напряму в *Галичині.* Створена 13 квітня 1848 у *Львові.* Була керівним органом польс. національно-визвол. руху. Домагалася перетворення Галичини на польс. автономну провінцію у складі Австрії та проведення демократ. реформ. Захищаючи польс. екон. й політ. інтереси, заперечувала право укр. населення *Східної Галичини* на нац. розвиток, займала ворожу позицію щодо укр. руху. За ініціативою Ц.р.н., на противагу *Головній Руській раді*, створено «Руський собор». Під час *Львівського повстання 1848* Ц.р.н. займала вичікувальну позицію. Припинила своє існування в листопаді 1848 після поразки повстання.

Літ.: *Batowski A.* Diariusz wypadków 1848 roku. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974; Protokoly Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14.IV—29.X.1848). Warszawa, 1996.

Ф.І. Стеблій.

ЦЕНТРА́ЛЬНА РУ́СЬКА НАРО́ДНА РА́ДА була створена 8 травня 1919 в *Ужгороді* на основі об'єднання 3-х найбільш впливових у *Закарпатській Україні* нар. (рус.) рад — Пряшівської, Ужгородської та Хустської — як представницьких політ. органів влади на місцях, що утворилися в результаті демократ. революції в Угорщині, повалення *монархії* і проголошення 16 листопада 1918 Угор. Нар. Республіки для вирішення політ., соціальних і нац. проблем Закарпаття та питання про його держ. незалежність. Через складність внутрішньополіт. ситуації в Закарпатті після закінчення *Першої світової війни* і загострення питання про його державно-правовий статус на міжнар. арені існувало кілька політ. напрямів і національно-культ. орієнтацій щодо післявоєнної долі цього укр. краю. Головним напрямом політ. орієнтації *русинів*-українців краю був проукраїнський. Єднання зі своїми братами-українцями по той бік Карпат, злуки з Україною вимагали численні нар. ради, починаючи з Хустської та Старолюбовнянської, які прийняли одні з перших такі рішення відповідно 2 і 8 листопада 1918, і до *Всенародних зборів угорських русинів*, що ухвалили історичну за своєю значимістю резолюцію 21 січня 1919 в *Хусті.* Водночас значна частина греко-катол. *духовенства* і досить широкі верстви інтелігенції та переважно міськ. населення — угорців, євреїв, німців, мадяризованих русинів Ужгорода, *Мукачевого*, *Берегового*, а також *Вилока* та ін. населених пунктів краю — прагнули залишити Закарпаття у складі Угорщини. Так, створена 6 листопада 1918 в Ужгороді Рада угор. рутенів ухвалила рішення про цілісність Угорщини та програму розвитку Закарпаття в її складі. А в зх. регіонах краю, зокрема на *Пряшівщині*, було чимало тих, хто вимагав його приєднання до Чехословаччини. Нарешті, були й такі політ. діячі, які доводили доцільність приєднання Закарпаття до Румунії (у сх. районах краю) або створення окремої д-ви русинів.

Однак під впливом міжнар. чинників (невдачі укр. державотворення, рішення чисельної закарпат. еміграції в США в листопаді 1918 про приєднання рідного краю до Чехословаччини на правах широкої автономії, наявність із січня 1919 в Ужгороді, а з початку травня 1919 — в усьому Закарпатті чехословац. окупаційних військ, хід обговорення проблеми Закарпаття на *Паризькій мирній конференції 1919—1920* на користь Чехословаччини, прочехословац. орієнтація в цьому питанні країн *Антанти* та ін. Ц.р.н.р. на першому засіданні одноголосно ухвалила: «Центральна Руська Народна Рада прилюдно заявляє, що від імені всього народу вона цілковито підтримує ухвалу Американської угро-руської ради про об'єднання з чехословацьким народом на основі повної національної автономії». Головою Ц.р.н.р. був обраний А.Бескид, заступниками — А.*Волошин*, М.Бращайко (див. *Бращайки*) та М.Стрипський. На наступних засіданнях ради обговорювалися питання про статус і кордони Закарпаття у складі Чехословаччини, держ. мову, свободу віросповідання (церков) і пропорційне представництво автономного краю в законодавчих органах Чехо-Словац. Республіки, а також було вирішено рекомендувати громадянина США Г.*Жатковича* на посаду «повноважного міністра штату». Ці вимоги були викладені у спец. меморандумі — «Протоколі», який 20 травня 1919 делегація Ц.р.н.р. передала в Празі (нині столиця Чехії) президентові Чехословаччини Т.-Г.*Масарику.* При цьому вітальні промови виголосили А.Бескид, Г.Жаткович, А.Волошин, а також Т.-Г.Масарик.

Рішення Ц.р.н.р., яке на Паризькій мирній конференції 1919—20 чехословац. делегація видавала за волевиявлення всього народу Закарпаття, було використано нею поряд із позитивними результатами плебісциту угро-русинів у США та ін. факторами для аргументації своїх претензій на цей край. Утім воно не відбивало істор. поривань значної більшості закарпат. русинів-українців з'єднатися з Україною та багато в чому було формальним, вимушеним. 9 квітня 1919 міністр закордонних справ Чехословаччини, один із керівників чехословац. делегації на Паризькій мирній конференції Е.*Бенеш* телеграфував із Парижа (Франція) президентові Т.-Г.Масарику: «Рада Чотирьох (керівний орган конференції. — Авт.) вирішила... русинський край присуджений нам. Деталі повідомлю пізніше. Все ще неофіційно».

Умови приєднання Закарпаття до Чехо-Словац. Республіки, що були викладені в підписаному 10 вересня 1919 Сен-Жерменському мирному договорі з Австрією (див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*), значно відрізнялися від вимог Ц.р.н.р. Згідно зі статтями 10—13 цього договору Чехо-Словаччина зобов'язувалася «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами, як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави». Входження Закарпаття до складу Чехословаччини

було підтверджене й спец. параграфом (§ 48) Тріанонського мирного договору з Угорщиною від 4 червня 1920 (див. *Тріанонський мирний договір 1920*), де зазначалося: «Угорщина визнає, як уже були вирішили держави, союзні і об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї включено автономну територію Південнокарпатських русинів». Утім до складу цього автономного утворення була включена не вся територія історичного Закарпаття. Відповідно до Сен-Жерменського договору зх. частина Закарпаття (Пряшівщина) ввійшла до складу Словаччини, а згідно з Тріанонським договором Мараморський комітат був розділений між Чехословаччиною і Румунією по річці Тиса (прит. Дунаю) — до останньої відійшло $^2/_5$ території комітату з 14-ма русинсько-укр. селами.

У липні 1920 делегація Ц.р.н.р. (Е.Невицький, В.Тегза) перебувала в США, де в ході численних виступів і зустрічей з амер. русинами ознайомила їх з останніми подіями в Закарпатті й заручилася їхньою подальшою підтримкою. Однак уже 1921, коли ставало дедалі очевиднішим, що чехословац. уряд не поспішає виконувати своїх обіцянок щодо автономії Закарпаття, позиція закарпат. еміграції в США і Ц.р.н.р. в Ужгороді змінилася на античехословацьку. Вони не раз зверталися до чехословац. владних кіл, *Ліги Націй* та ін. міжнар. орг-цій з нотами протесту щодо політики Чехословаччини в Закарпатті. Зокрема, 1927 Ц.р.н.р. звернулася до президента, уряду і парламенту Чехословаччини з меморандумом протесту проти адм. реформи в Чехословаччині, що ігнорувала автономні права краю. З часом, у ході поступової інтеграції Закарпаття в конституційно-правову й державно-політ. систему Чехословаччини, значення діяльності Ц.р.н.р. занепадало, й вона припинила своє існування.

Літ.: *Волошин А.* Спомини. Ужгород, 1923; *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами, ч. 1—2. Ужгород, 1993—96; Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995; *Віднянський С.В.* Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. К., 1997; Україна: Політична історія: XX — початок XXI ст. К., 2007; Закарпаття в етнополітичному вимірі. К., 2008; Закарпаття 1919—2009 років: Історія, політика, культура. Ужгород, 2010.

С.В. Віднянський.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́В ВИ́ЩИХ О́РГАНІВ ВЛА́ДИ ТА УПРАВЛІ́ННЯ УКРАЇ́НИ (ЦДАВО України) — одна із провідних держ. архів. установ України, веде свою історію з 1921 — від заснування Центр. архіву революції, в якому було зосереджено документи з історії революц. руху та документи центр. держ. установ із 1917, що становлять частину фондів сучасного ЦДАВО України. До фондів архіву ввійшли також документи, які зберігалися у створеному 1926 Центр. архіві праці та Всеукр. центр. держ. архіві (1930). Постановою РНК СРСР від 29 березня 1941 № 729 «Про затвердження положення про державний архівний фонд Союзу РСР і мережі державних архівів СРСР» передбачалося створення Центр. держ. архіву Жовтневої революції і соціаліст. буд-ва УРСР (ЦДАЖР УРСР) у м. *Київ.* У липні 1941 три центр. архіви, які передбачалося об'єднати у ЦДАЖР УРСР, були евакуйовані до м. Златоуст (нині місто Челябінської обл., РФ). У листопаді 1943 їх було реевакуйовано. Наказом наркома внутр. справ УРСР від 1 грудня 1943 № 021 створювався Центр. держ. архів Жовтневої революції та соціаліст. буд-ва в м. Київ та його філіал у м. *Харків.* У вересні 1945 ЦДАЖР УРСР переведено до м. Харків. 1958 філіал архіву в м. Харків було ліквідовано.

Згідно з постановою РМ УРСР від 25 грудня 1969 № 688 ЦДАЖР УРСР було переведено до м. Київ та розміщено в комплексі центр. архів. споруд по вул. Солом'янській, 24. Постановою РМ УРСР від 6 червня 1980 № 383 назву архіву змінено на Центр. держ. архів Жовтневої революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР. 1978 архів нагороджено Почесною Грамотою Президії ВР УРСР.

Постановою КМ України від 21 липня 1992 № 415 установі надано сучасну назву — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України.

За обсягом фондів ЦДАВО — найбільший із центр. держ. архівів України. На 1 січня 2013 в 3371 фонді архіву налічується 2 115 662 справи за 5807 описами.

У зібраннях архіву представлено документальні свідчення діяльності різних владних структур, що функціонували на терені України у 20 ст.: *Української Центральної Ради* і *Української Народної Республіки* (березень 1917 — квітень 1918), *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського* (квітень—листопад 1918); *Директорії* УНР (листопад 1918 — лютий 1919), УСРР та УРСР (1917—91), незалежної України (з 1991). В архіві зберігаються документи періоду *Української революції 1917—1921*, серед яких: Універсали УЦР, проекти Конституції УНР (грудень 1917) та Конституції Укр. Д-ви (1918), Універсал (Акт) про злуку ЗУНР з УНР 22 січня 1919. Їх доповнюють документи про нац. символіку, мову, громадянство, документи *Західноукраїнської Народної Республіки, Карпатської України.*

В архів. масиві рад. періоду історії України відклалися документи всеукр. з'їздів Рад депутатів трудящих, *Верховної Ради УРСР* (до січня 1937 — *Всеукраїнський центральний виконавчий комітет*), *Ради міністрів УРСР* (до березня 1946 — *Рада народних комісарів УРСР*), ін. органів держ. влади і управління, установ, підпр-в і орг-цій респ. рівня, профспілок, громад. об'єднань, реліг. організацій. Серед нових надходжень — документи кінця 1980-х — поч. 1990-х рр. про становлення незалежної України, зокрема, *Акт проголошення державної незалежності України*, документи щодо підготовки та прийняття *Конституції України 1996.*

Здобутки наук. і культ. праці, громад. діяльності укр. еміграції міжвоєнного періоду, діяльність держ. органів УНР та військ. орг-цій представлено в документальному комплексі т. зв. *Празького архіву.*

У березні 1996 ЦДАВО України поповнився документами *Державного центру УНР на еміграції* за 1946—92, що надійшли з Канади. У липні 1999 до архіву надійшли документи Місії УНР у Швейцарії за 1919—24.

Значним за обсягом та інформативністю є масив фондів періоду *Другої світової війни.* Се-

ред них — архіви центр. та місц. органів окупаційної влади, органів місц. самоврядування, орг-цій і підпр-в, що функціонували на території України під час окупації; документальні фонди *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії*. Колекцію документів *Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга* у вигляді повнотекстової бази даних представлено на сайті архіву.

Довідковий апарат архіву — систематичний, геогр., іменний каталоги, предметно-тематичні та іменні картотеки, міжфондові та фондові покажчики, тематичні та фондові огляди, бази даних. Завершується підготовка повного сучасного путівника за фондами. Анотований реєстр описів фондів удоступнений на веб-сайті архіву.

Щороку до ЦДАВО України надходять документи понад 300 установ-джерел комплектування, серед яких Адміністрація Президента України, *Верховна Рада України*, *Кабінет Міністрів України*, *Конституційний Суд України*, Верховний Суд України, Генеральна Прокуратура України, Вища рада юстиції України, міністерства, інші центр. органи влади.

Офіц. веб-сайт архіву: http://tsdavo.org.ua.

Літ.: Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР: Путівник. Х., 1960; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). В кн.: Архівні установи України: Довідник, т. 1: Державні архіви. К., 2005; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

Н.В. Маковська.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́В ГРОМА́ДСЬКИХ ОБ'Є́ДНАНЬ УКРАЇ́НИ (ЦДАГО України) створений у жовтні 1991 на базі документів колиш. Архіву ЦК Компартії України, який функціонував у різні часи як самостійна установа або як структурний підрозділ науково-дослідних ін-тів партії. 1929 був започаткований Єдиний парт. архів як один із філіалів Центр. парт. архіву Ін-ту ім. В.Леніна. Архів діяв у складі Ін-ту історії партії та Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У на правах відділу.

Як самостійна установа Центр. парт. архів ЦК КП(б)У проіснував із грудня 1939 по червень 1945, потім знову перейшов на правах сектору до Укр. філіалу Ін-ту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б) (із 1953 — Ін-т історії партії ЦК Компартії України — філіал Ін-ту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК КПРС; із 1956 — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). 1989 реорганізований в Архів ЦК у складі Ін-ту політ. досліджень ЦК Компартії України.

Відповідно до Положення про Ін-т історії партії та Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У в Єдиний парт. архів КП(б)У мали концентруватися документи ЦК КП(б)У, Центр. контрольної комісії КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, комуніст. фракцій респ. рад., профспілкових органів і громад. орг-цій, документи ліквідованих 1925 губернських та повітових парт. і комсомольських органів, спогади учасників революц. руху, фотоілюстративні матеріали історико-парт. характеру. Уже в перші роки роботи до Єдиного парт. архіву з поточного архіву ЦК КП(б)У надійшли документи його відділів по 1926 включно. Понад 2 тис. справ передано із ЦК ЛКСМУ, значна кількість документів була отримана від парт. секцій окружних істор. архівів. На 1 січня 1941 в архіві зберігалося понад 200 тис. справ. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* частина фондів архіву була евакуйована до м. Челябінськ (нині місто в РФ), проте вивезти всі документи на схід не вдалося: через нестачу транспортних засобів значна їх кількість була спалена. Архів втратив бл. 144 тис. одиниць зберігання.

Протягом 1945—50 ЦК КП(б)У передав на зберігання до архіву понад 60 тис. справ, серед них — матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК із 1925 по 1941, документи його відділів. 1947—50 надійшло понад тисячу справ з архівів обкомів КП(б)У — протоколи конференцій, пленумів і засідань бюро обласних, окружних, міських к-тів партії. Після ліквідації Комісії з історії Великої Вітчизн. війни при АН УРСР 1949 Ін-ту історії партії було доручено прийняти на зберігання документи *Українського штабу партизанського руху*, партизан. з'єднань і загонів.

Доба «перебудови» змусила ЦК КПУ піти на певне розширення доступу до фондів архіву та публікацію документів з «білих плям» історії, зокрема *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

Статус держ. установи і сучасну профілізацію архів отримав після передачі документів Компартії України на держ. зберігання відповідно до Указу Президії ВР України від 27 серпня 1991 і постанови КМ України від 25 жовтня 1991. Наказом Гол. архів. управління при КМ України від 1 листопада 1991 «Про перетворення колишнього Архіву ЦК Компартії України у Центральний державний архів громадських об'єднань України» затверджено нову структуру архів. установи, створено осн. відділи, лабораторію реставрації та мікрофільмування. До документів тотально таємного архіву було відкрито публічний доступ.

Документальна база ЦДАГО України на 1 січня 2013 складала 200 фондів, 573 описи, понад 285 тис. справ.

Осн. комплексом документів архіву є фонди ЦК Компартії України і ЦК ЛКСМУ, а також політ. партій, орг-цій і груп, які діяли в Україні в 1920-ті рр. У фонді ЦК Компартії України відклалися стенограми з'їздів і конференцій, документи вищого парт. кер-ва — політбюро, оргбюро, секретаріату за період з 1918 по 1991. Вони дають повне уявлення про внутр. політику, формування тогочасної партійно-держ. системи, процеси екон., госп. та культ. життя. Документи партійно-держ. кер-ва республіки дають можливість простежити розробку й реалізацію в Україні репресивної політики сталінізму (проведення колективізації та розкуркулення, Голодомор 1932—33, переслідування інтелігенції тощо). Масив документів повоєнної доби дає змогу простежити розвиток ідеологічних процесів у сусп-ві, боротьбу влади з різноманітними проявами інакомислення, позицію партій-

но-держ. кер-ва України, його стосунків із союзним центром. Відображені й такі сторінки новітньої історії, як *голод 1946—1947 років в УРСР*, національно-визвольний рух на західноукр. землях, передісторія, перебіг та наслідки *Чорнобильської катастрофи 1986*.

Документи періоду визвол. змагань (1918—20) висвітлюють діяльність ряду політ. партій: *Української комуністичної партії (боротьбистів)*, *Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)*, *Української комуністичної партії*, *Української партії соціалістів-федералістів*, *Української соціал-демократичної робітничої партії* та ін.

Архів зберігає фонди єврейс. політ. партій (*Бунд*, Комфарбанд, Поалей-Ціон, сіоністські орг-ції, місц. к-ти цих партій, молодіжні орг-ції) за 1902—31.

У ЦДАГО України зосереджено архіви Укр. штабу партизан. руху, численних партизан. загонів, у т. ч. й тих, що діяли в Польщі й Чехословаччині.

Відповідно до Указу Президії ВР України від 9 вересня 1991 про передачу документів колиш. КДБ УРСР на держ. зберігання архів прийняв понад 34 тис. архівно-слідчих справ репресованих у м. *Київ* та *Київській області*. Його колекції поповнилися документами *Музею визвольної боротьби України* (т. зв. Празький архів), які відображають діяльність укр. еміграції в міжвоєнний період.

В архіві розгорнуто роботу з комплектування і науково-тех. обробки документів сучасних політ. партій — *Народного руху України*, *Української республіканської партії*, Ліберальної партії України, Демократ. партії України, Соціаліст. партії України, Партії «Реформи і порядок» та ін.

Ефективний пошук інформації забезпечує науково-довідковий апарат архіву, у т. ч. — тематичні та персональні (за особовим складом партизан. з'єднань і загонів, парт., комсомольських і рад. працівників) картотеки, локальна база даних за фондом архівно-слідчих справ репресованих, покажчики, довідкові та документальні видання. Путівник по фондах і колекціях архіву (2001) представлений також онлайновою версією.

Архів провадить інтенсивну видавничу діяльність. Серед документальних видань останнього десятиліття — «Літопис УПА: нова серія» (т. 3—10, 2001—07), «Красные партизаны Украины, 1941—1944 гг.: малоизученные страницы истории» (2006), «Винниченко й українська соціал-демократія» (2008), «Голодомор 1932—1933 років в Україні: злочин влади — трагедія народу» (2008), «Українська політична еміграція 1919—1945» (2008), «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали: до 20-ї річниці створення Народного руху України» (2009), «Партизанская война на Украине: дневники командиров партизанских отрядов и соединений, 1941—1944» (2010), «Родня: полиция и партизаны, 1941—1944: на примере Украины» (2011).

Офіц. веб-сайт архіву: http://www.cdago.gov.ua.

Літ.: Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. К., 2001; *Пиріг Р.Я.* Архіви Комуністичної партії України: формування, структура, функціонування (1918—1991). В кн.: Нариси історії архівної справи в Україні: Посібник. К., 2002; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: Історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Центральний державний архів громадських об'єднань України. В кн.: Архівні установи України: Довідник, т. 1. К., 2005; Центральний державний архів громадських об'єднань. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

Р.Я. Пиріг.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́В ЗАРУБІ́ЖНОЇ УКРАЇ́НІКИ (ЦДАЗУ) — центр. держ. архівна установа України. Створений на виконання Указу Президента України від 13 жовтня 2006 № 875/2006 «Про національну концепцію співпраці із закордонними українцями» розпорядженням КМ України від 12 травня 2007 № 279-р як координаційний центр із питань роботи з документами архів. україніки, що зберігаються в ін. держ. архівах та архів. підрозділах орг-цій та громад. об'єднань, в ін. юрид. осіб України, у громадян України, іноземців та осіб без громадянства, а також як центр. архів укр. діаспори.

Зберігає документальний масив із багатьох аспектів життя і діяльності зарубіжного українства (укр. діаспори), надає можливість сучасному досліднику та пересічному громадянину отримати інформацію та дізнатися про здобутки укр. діаспори.

З огляду на специфіку феномену укр. діаспори в архіві сформовано архівний, бібліотечний та музейний фонди. Станом на 1 січня 2013 в ЦДАЗУ зберігаються 46 архівних фондів (за 1554—2010), 4 бібліотечні фонди за 1870—2011 (5846 одиниць зберігання книжкового фонду, 29 942 одиниці зберігання журналів та газет), 205 одиниць зберігання музейних предметів.

Документальний масив архіву містить інформацію з усіх аспектів життя та діяльності зарубіжного українства.

Найдавніші документальні пам'ятки архіву зосереджено в колекції стародруків, рідкісних та рукописних книг 16 — поч. 20 ст., зібраних укр. діаспорою в Словаччині (65 одиниць зберігання латинських та кириличних стародруків і рукописних книг за 1554—1903). Зокрема, до колекції ввійшли видання з друкарні М.*Сльозки* та *Львівської братської друкарні*, *Унівської друкарні*, *Почаївської друкарні*, друки Королів. ун-ту в Будапешті та ін. Найдавнішими є богословські книги Іоганна Екка («Homiliarum doctissimi viri D. Iohannis Eckii», 1554) та Рудольфа Агріколи («Phrisii de inventione dialectica libri omnes», 1570).

У ЦДАЗУ зберігається т. зв. Пряшівська колекція (18 фондів), документи якої містять інформацію про життя та діяльність укр. еміграції в Чехословаччині у міжвоєнний період. Це фонди особового походження мовознавця А.Артимовича, поета і письменника В.*Гренджи-Донського*, бібліографа П.Зленка, театрального режисера М.Міленка та ін. Серед колекцій архіву документи укр. установ: *Українського високого педагогічного інституту* у Празі (нині столиця Чехії), *Українського вільного університету*, *Української господарської академії*, Укр. нар. театру в Пряшеві (нині м. Пресов, Словаччина), Укр. реформованої реальної г-зії в Чехо-Словац. Республіці

та ін.; картографічні та філокартичні документи 19—20 ст., метричні книги греко-катол. парафій *Пряшівщини* за 1779—1885; фонд Укр. правосл. братства ім. митрополита Василя Липківського на еміграції (США).

В архіві зберігаються документи понад 200 укр. установ та організацій діаспори: *Державного центру УНР на еміграції*, *Організації державного відродження України*, *Організації українських націоналістів*, Проводу укр. націоналістів, Світ. конгресу вільних українців (див. *Світовий конгрес українців*), Укр. нац. об'єднання в Канаді, Центр. представництва укр. еміграції в Німеччині, *Центрального союзу українського студентства*, Укр. скаутської орг-ції «Пласт» (див. *«Пласт»*) та ін.

У ЦДАЗУ зосереджено фонди провідних діячів укр. еміграції: письменників, поетів, музикантів, художників, кінорежисерів — Г.Черінь (США), Н.Замулко-Дюбуше (Франція), О.Щура (Угорщина), О.Деко (Ізраїль), І.Біра та М.Волошиної (РФ); науковців та громадсько-політ. діячів — П.Герасименка (США), О.Лащенка (США), Н.Пазуняк (США), І.*Борщака* (Франція), А.*Жуковського* (Франція), С.Мельник та А.*Мельника* (Велике князівство Люксембург), дружини Є.*Коновальця* Ольги (Німеччина) та ін.

У музейному фонді архіву зібрано особисті речі реліг. діячів, нагороди, кліше фотографій, оригінали печаток та штампів різноманітних установ та орг-цій, у т. ч. Ліги Націй Сх. Європи, *Українського академічного комітету* в Празі, Укр. драм. студії в Празі та ін.

У бібліотечному фонді архіву зберігається частина особистих б-к провідних діячів укр. діаспори: історика і громадсько-політ. діяча А.Жуковського, письменниці й редактора Л.Храпливої-Щур, останнього президента УНР в екзилі М.*Плав'юка;* періодичні та неперіодичні видання укр. діаспори в Австрії, Бразилії, Канаді, Німеччині, Польщі, США, Франції та Чехословаччині (*«Визвольний шлях»*, *«Розбудова держави»*, *«Самостійна Україна»*, газети «Голос табора», *«Краківські вісті»*, «Український сокіл» та багато ін.).

Офіц. веб-сайт архіву: http://tsdazu.gov.ua.

Видання архіву: Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки, вип. 1. К., 2012; Архівна україніка в Білорусі, ч. 1: Республіканські архіви. К., 2012; Архівна україніка в Болгарії. К., 2012.

Літ.: *Лихолоб Н.* Центральний державний архів зарубіжної україніки: перші кроки. «Архіви України», 2008, вип. 1—2; *Берковський В.Г.* Архівна україніка: проблеми формування та забезпечення збереженості. «Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки», 2010, вип. 15; *Його ж.* Поповнення Національного архівного фонду документами архівної україніки (2010—2011 рр.). «Архіви України», 2011, № 1.

В.Г. Берковський.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́В-МУЗЕ́Й ЛІТЕРАТУ́РИ І МИСТЕ́ЦТВА УКРАЇ́НИ — див. *Архів-музей літератури і мистецтва.*

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ЕЛЕКТРО́ННИЙ АРХІВ УКРАЇ́НИ (ЦДЕА України) — центр. держ. архівна установа України. Створений розпорядженням КМ України від 12 травня 2007 № 279-р як архів, що забезпечує комплектування електронними документами та електронними інформаційними ресурсами Нац. архів. фонду загальнодерж. і місц. значення, їх облік, збереженість та створює умови для користування ними.

Осн. завданнями архіву є: 1) комплектування електронними документами (управлінськими, науково-тех., виробничими) постійного, тривалого (понад 10 років) зберігання та з особового складу; кіно-, фото-, фоно-, відеодокументами; електронними інформаційними ресурсами (базами даних, кадастрами, реєстрами, ресурсами для мережі Інтернет, веб-сайтами, онлайновими каталогами); електронними страховими копіями особливо цінних і унікальних документів та архів. копій поновлених інформаційних ресурсів постійного зберігання; обліковими документами та архів. довідниками (описами, каталогами, путівниками); 2) створення і вдосконалення довідкового апарату до архів. електронних документів та електронних інформаційних ресурсів; 3) проведення експертизи цінності документів та електронних інформаційних ресурсів з метою внесення їх до Нац. архів. фонду або вилучення з нього тощо.

Враховуючи специфічність електронного документообігу та ступінь його впровадження, комплектуватися профільними документами архів почав лише 2010. Протягом 2010—11 в ЦДЕА України сформовано 3 фонди (ф. № 1 «Електронна архівна колекція "Президентські вибори 2010"», ф. № 2 «Електронна архівна колекція "Місцеві вибори в Україні 2010"», ф. № 3 «Електронна архівна колекція "Веб-архів 2003—2010 рр. Українського національного інформаційного агентства "Укрінформ""»).

Офіц. веб-сайт архіву: http://tsdea.archives.gov.ua.

Літ.: *Лавренюк А.* Центральний державний електронний архів України: пошук відповідей на виклики часу. «Архіви України», 2008, вип. 1—2.

В.Г. Берковський.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ АРХІ́В УКРАЇ́НИ, м. Київ (ЦДІАК України) — центр. держ. архівна установа, одна з найдавніших в Україні. Створена на виконання постанови РНК СРСР від 29 березня 1941 № 723 «Про затвердження Положення про Державний архівний фонд та мережі державних архівів» наказом НКВС УРСР від 1 жовтня 1943 № 021 «Про реорганізацію державних архівів Української РСР у відповідності із затвердженою РНК СРСР мережею». До складу ЦДІА УРСР повністю ввійшли фонди попередника — Центр. архіву давніх актів у м. Києві (заснований 1852), а також частина фондів Центр. архіву революції в м. Харкові і Київ. обласного істор. архіву (заснований 1922).

Під час *Другої світової війни* архів утратив $^2/_3$ свого фондового складу. Корпус Київ. ун-ту, в якому розміщувався Центр. архів давніх актів у м. Києві, було вщент зруйновано. Фактично вціліли лише ті документи, які під час війни опинилися за межами *Києва*: евакуйовані рад. адміністрацією в тил й вивезені окупаційною владою 1943 до архів. центру в м. Троппау (нині м. Опава, Чехія). Під час гітлерівської окупації продовжував функціонувати під назвою Гол.

істор. архів ім. В.Антоновича (1941—43).

ЦДІА УРСР 1944 поновив роботу. Йому були надані приміщення бурси на території Софійського заповідника (див. *«Софія Київська»*), сховища у Покровській та Економічній церквах *Києво-Печерської лаври*, напівпідвальне приміщення по вул. Короленка, 15. У цьому самому році з м. Златоуст (нині місто Челябінської обл., РФ) було реевакуйовано понад 100 тис. одиниць зберігання. За «Планом комплектування ЦДІА УРСР на 1944—1948 рр.» (1944) держ. архіви Він., Дніпроп., Житомир., Миколаїв., Одес., Полтав., Харків. та Черніг. областей мали передати на постійне зберігання до ЦДІА УРСР фонди центр. органів влади, адм. та суд. установ, фонди реліг. установ, які діяли на території України до 1917, особові фонди видатних діячів, ін. профільні документи. Передавання документів та їхня концентрація в ЦДІАК України не припинялися до кінця 1960-х рр. До архіву надходили також документи та їхні копії із Центр. держ. архіву давніх актів СРСР, Центр. держ. архіву літератури та мист-ва СРСР, архіву АН СРСР, ін. архів. установ. 1970 архів переміщено до Комплексу споруд центр. держ. архів. установ України (м. Київ, вул. Солом'янська, 24). 1971 з ліквідованого філіалу ЦДІА УРСР у м. Харкові до ЦДІАК перевезено понад 150 тис. одиниць зберігання.

У перші повоєнні роки при архіві функціонувала історико-архівна аспірантура під кер-вом А.*Введенського*, М.*Рубача*, К.*Гуслистого*. Протягом 1945—55 рр. 18 працівників архів. установ захистили канд. дис. 1957 при ЦДІА УРСР створено Вчену раду, до складу якої ввійшли провідні архівісти та історики (І.*Бутич*, І.*Гуржій*, І.Волощук, П.*Лавров*, М.Рубач, Г.*Пшеничний*, В.*Стрельський*, В.Шелудченко, Й.*Щербина* та ін.).

У повоєнні десятиліття в інформаційній сфері гол. пріоритетом діяльності архіву була підготовка тематичних збірників документів. Серед документальних видань 1940—60-х рр.: «Революція 1905—1907 рр. в Україні», «Україна перед Визвольною війною 1648—1654», «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року», «Устим Кармалюк», «Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы» (т. 1—3), «Документы об освободительной войне украинского народа: 1648—1654», «Документи Богдана Хмельницького: 1648—1657». У 1970—80-х рр. тематика документальних публікацій обмежувалася майже виключно серіями з історії робітн. і сел. рухів. У 2-й пол. 1980-х — на поч. 1990-х рр. тематика археогр. публікацій зосереджувалася на ранньомодерній добі («Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина», «Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.: описово-статистичні джерела»). Ранній Новий час залишається осн. хронологічним маркером у видавничій діяльності ЦДІАК України в роки незалежності (корпусне видання «Архів Коша Нової Запорозької Січі: 1734—1775», «Руська (Волинська) Метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства): 1569—1673», «Книга Київського підкоморського суду (1584—1644)», «Володимирський гродський суд: подокументні описи актових книг, вип. 1: справи 1—5: 1566—1570», «Національно-визвольна війна в Україні: 1648—1657: збірник за документами актових книг», «"Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення)», «Сковорода Г.С. Ізраїльський Змій»).

Із 1992 архів має сучасну назву: Центр. держ. істор. архів України, м. Київ. Таємні фонди (жандармських управлінь та відділень, охоронних відділень, військ. судів, прокурорів, спец. комісій) розсекречено й удоступнено для користувачів. Станом на поч. 2013 в архіві зберігаються 1618 фондів, 1 300 331 одиниця зберігання. Каталог архіву (формується з 1954) нараховує понад 1 млн карток. Створюється сучасна інформаційна система, функціонують облікові й тематичні локальні бази даних.

Хронологія документів архіву охоплює період від часу перебування Правобережжя у складі *Великого князівства Литовського* (14 ст.) до *Лютневої революції 1917* в Росії. Найдавніша пам'ятка — Євангеліє грец. мовою на пергамені 13 ст.; найстаріший документ — грамота рус. старости Отто з Пільче 1369. Найціннішу частину документального зібрання ЦДІАК України складають бл. 2 тис. актових книг судово-адм. і станових установ *Правобережної України* (*Київського воєводства*, *Волинського воєводства*, *Брацлавського воєводства* та *Подільського воєводства* 16—18 ст. — *гродських судів*, *земських судів*, *підкоморських судів*, конфедератських судів, *магістратів*, *ратуш*). Адм.-тер. устрій, політ. та екон. розвиток *Гетьманщини* кінця 17—18 ст. відображено у фондах *Генеральної військової канцелярії*, першої *Малоросійської колегії*, Канцелярії міністерського правління, Канцелярії гетьмана К.Розумовського, *Генерального військового суду*, *Генеральної скарбової канцелярії*, полкових канцелярій, сотенних канцелярій, магістратів та ратуш, *Генерального опису Лівобережної України 1765—1769* (т. зв. Румянцевського опису). Історія *Слобідської України* кінця 17 — 18 ст. представлена фондами губернських, воєводських та провінційних канцелярій, полкових канцелярій, комісарських правлінь, Слобідсько-Укр. вотчинного департаменту. Історія запор. козацтва 1730—70-х рр. відбилася у фонді *Коша Запорозької Січі*. Ліквідація автономії Укр. козац. д-ви та її владних інституцій, входження Правобереж. України після *поділів Польщі 1772, 1793, 1795*, запровадження на цих територіях органів управління за загальноімперським зразком висвітлені у фондах Канцелярії Малорос. генерал-губернатора, другої Малорос. колегії, Брацлавського, Київ., Катериносл., Новгород-Сіверського, Подільського, Харків., Черніг. намісницьких правлінь, магістратів.

Осн. масив документів архіву складають фонди місц. установ та відомств Рос. імперії 19 — поч. 20 ст. (фонди Канцелярії київ., подільського і волин. генерал-губернатора, канцелярій генерал-губернаторів та військ. губернаторів, палат держ. маєтностей, люстраційних комісій; жандармських управлінь, охоронних відділень, поліції та установ суду

і прокуратури; Київ. цензурного к-ту, Канцелярії київ. окремого цензора, Київ. тимчасового к-ту у справах друку; Київського та Харківського навчальних округів, *Київської духовної академії*, Київ. семінарії, *Кременецького ліцею*, в яких зібрані відомості про становлення початкової, середньої, спец. та вищої освіти, діяльність Київського та Харківського університетів тощо).

Події періоду *Першої світової війни* відбилися у фондах штабу та канцелярії військ. генерал-губернатора Галіції, Управління гол. уповноваженого Рос. т-ва Червоного Хреста при арміях Пд.-Зх. фронту, Управління гідротех. робіт при арміях Пд.-Зх. фронту, Управління інженерно-буд. дружин, Управління окремого начальника дорожніх робіт армій Пд.-Зх. фронту, К-ту Всерос. земського союзу Пд.-Зх. фронту, К-ту Всерос. союзу міст Пд.-Зх. фронту, Управління уповноваженого Всерос. земського союзу Буковинсько-Галицького району, Уповноваженого Всерос. союзу міст у Галичині. Історію духовного життя, історію правосл., римсько-катол., лютеранської та ін. церков, національно-реліг. спільнот відображають документи Київської та Переяславсько-Бориспільської духовних консисторій, фонди Києво-Печерської лаври, Софійського митрополичого дому, Києво-Флорівського, Києво-Видубицького та ін. монастирів. Окремий джерельний масив для генеалогічних та демографічних досліджень складають сповідні розписи та метричні книги реліг. установ різних релігій населених пунктів сучасної *Київської області*. У збірці архіву — колекційні фонди (*Київської археографічної комісії*, *Історичного товариства Нестора-літописця*, «Серія Б», «Нова Серія»), родинні й особові фонди громад., політ. і наук. діячів (фонди *Ґалаганів*, Деркачів, *Лукашевичів*, Пассеків, *Скоропадських*, *Стороженків*, *Терещенків*, *Ханенків*, а також В.*Антоновича*, Д.*Багалія*, Грушевських, М.*Довнар-Запольського*, В.*Іконникова*, О.*Кістяківського*, Ю.*Кулаковського*, О.*Потебні*, М.*Сумцова* та ін.).

Офіц. веб-сайт архіву: http://cdiak.archives.gov.ua.

Літ.: Центральний архів стародавніх актів у Києві: Збірник статей. К., 1929; Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. К., 1958; *Гісцова Л.З.* Київський центральний архів давніх актів: перший етап діяльності. «Студії з архівної справи та документознавства», 2002, т. 8; *Її ж.* Київський центральний архів давніх актів (1917—1941). «Архіви України», 2002, № 4—6; *Грімстед-Кеннеді П.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія — нищення, пограбування, пропаганди. Там само; Київський центральний архів давніх актів: 1852—1943: Збірник документів, т. 1: 1852—1921. К., 2002; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. В кн.: Архівні установи України: Довідник, т. 1: Державні архіви. К., 2005; Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів, кн. 1: Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. К., 2007; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

І.М. Кісіль.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ АРХІ́В УКРАЇ́НИ У ЛЬВО́ВІ — центр. держ. архів. установа. Створена в листопаді 1939 під назвою Центр. архів давніх актів у Львові на базі документів двох архівів, що функціонували у *Львові* до *Другої світової війни*, — Архіву давніх актів міста Львова і Держ. архіву (1933 до нього було приєднано Земський архів), а також низки відомчих, корпоративних і приватних збірок. Підпорядковувалася архів. відділу Управління НКВС УРСР у Львів. обл.

24 червня 1941 архів було реорганізовано у філіал Центр. держ. істор. архіву УРСР (повторний наказ від 1 грудня 1943). Під час гітлерівської окупації Львова 1941—44 архів діяв як самостійна установа під назвою Архів міста Львова з підпорядковуванням Архів. управлінню генерал-губернаторства у Кракові. 1943—44 найцінніші документи з архіву

Центральний державний історичний архів України у м. Львів. Логотип.

було вивезено на захід. Від 1945 архів існував на правах відділу давніх актів Львів. обласного держ. архіву. 1946—47 йому було повернуто більшість вивезених під час війни його документів. 1946 став філіалом ЦДІА УРСР.

Унаслідок розподілу 1947—50 документів між філіалом ЦДІА і Львів. обласним держ. архівом до першого, окрім документів давнього періоду, відійшли фонди установ і орг-цій *Галичини* австрійс. й польс. періодів, діяльність яких виходила за межі Львів. воєводства.

1958 архів реорганізовано у ЦДІА УРСР у Львові й підпорядковано Архів. управлінню при РМ УРСР. На поч. 1960-х рр. з ініціативи акад. І.*Крип'якевича* архів став базою для проведення досліджень зі *спеціальних історичних дисциплін*. Започатковано відповідний науково-практичний семінар, створено кабінети архівознавства, археографії, дипломатики, палеографії, філігранології, геральдики і сфрагістики.

1991 архів перейменовано на ЦДІА України у Львові. Таємні фонди архіву розсекречено. 1992—99 архів підпорядковувався Гол. архів. управлінню при КМ України (у березні—грудні 1999 — Гол. архів. управлінню України), 1999—2011 — Держ. к-ту архівів України.

Сховища і робочі приміщення архіву розміщені у двох будівлях — колишніх бернардинському монастирі (1600—30-ті рр., архітектори — Павло Римлянин та Амвросій Прихильний) та Королів. арсеналі (1638 — 1650-ті рр., архіт. — П.Гродзіцький).

Станом на 1 січня в архіві зберігаються 764 фонди із заг. кількістю 1 115 173 одиниці зберігання (понад 12 тис. лінійних метрів). Найдавніший документ датується 1233. 1994 до архіву на зберігання було передано три фрагменти берестяних грамот 12 ст., виявлених у 1980-х рр. під час археол. розкопок у княжому *Звенигороді*.

В архіві зберігаються документи різних істор. епох: Галицько-Волинської д-ви (13—14 ст.), *Королівства Польського* й *Великого князівства Литовського* (14—16 ст.), *Речі Посполитої* (16—18 ст.), Австрійської і Австро-Угорської монархій (1772—

1918), *Західноукраїнської Народної Республіки* (1918—19), міжвоєнної Польщі (1918—39), Радянської України (1939—41 і 1944—91), гітлерівської окупації (1941—44) та незалежної України.

Найдавніші документи архіву відклалися в Колекції пергаментних грамот (ф. 131). У ній зібрано 1133 міжнар. угоди, булли рим. пап, привілеї патріархів, митрополитів, єпископів, королів, царів, князів, господарів, воєвод містам, селам, церквам, костьолам, монастирям і цехам та ін. установам й орг-ціям, а також приватні угоди.

Комплекс документів періоду Королівства Польського, ВКЛ і Речі Посполитої містить документи органів місц. самоврядування — *магістратів* та громад. урядів. У фонді Львів. магістрату (ф. 52) зберігаються збірки й копіарії привілеїв міста за 1356—1789, актові книги й фасцикули ради (див. *Рада міська за магдебурзьким правом*), *лави* й лонгерії, вірм. суду, книги надання громадянства, заповітів, шосові книги, інвентарні описи міських маєтків, протоколи оглядів меж міста, перевірки міських укріплень, цехові документи та матеріали міських шпиталів 14—18 ст. Найдавніші документи фонду — раєцько-лавнича книга 1382—89, книга прибутків і видатків міста 1404—14 та лавнича книга 1441—48. В архіві зберігаються хроніки Й.Алембека, С.Кушевича, В.*Зіморовича*, Я.-Т.*Юзефовича,* купецькі книги, т. зв. новини (газети) 17—18 ст. У 19 ст. із документів магістрату Львова було створено колекцію листів (ф. 132), серед яких є автографи укр. гетьманів Б.*Хмельницького*, І.*Виговського*, Ю.*Хмельницького*, П.*Тетері*, герм. імператора, осман. *султана*, польських і шведського королів, молдов. господарів, курляндського герцога, зарубіжних сановників.

Основний масив документів 15—18 ст. — комплекс (понад 6,5 тис.) актових книг *гродських судів*, *земських судів*, *підкоморських судів* і старостинських судів Галичини. У суд. книгах містяться: привілеї рус., литов., польс., угор. королів і князів, митрополитів, архієпископів, єпископів на володіння маєтками, містами й селами; *люстрації Руського воєводства* та *Белзького воєводства*, інвентарні описи маєтків; протестації правосл. і греко-катол. *духовенства, братств* та мирян; документи про появу *козацтва українського*, нар. повстання, *Національну революцію 1648—1676*, опришківський рух (див. *Опришки*), *гайдамацький рух*, *конфедерації шляхетські*, війни проти татар, турків, волохів, шведів.

У фонді Львів. ставропігійного братства (див. *Львівське братство*; ф. 129) — укр. громад. орг-ції 16—18 ст. У ньому відклалися документи, пов'язані з діяльністю *Арсенія Еласонського*, П.*Беринди*, І.*Рогатинця*, Ю.*Рогатинця*, Л.*Зизанія*, С.*Зизанія*, кн. В.-К.*Острозького*, К.*Ставровецького-Транквіліона*, І.*Борецького*, І.*Вишенського*, друкарів М.*Сльозки*, А.Скульського та ін.; матеріали про запровадження *Берестейської церковної унії 1596* і григоріанського календаря та полемічну боротьбу навколо цього.

Окрему групу становлять фонди реліг. установ — консисторій, ординаріатів, капітул, протоігуменатів, монастирів, духовних навч. закладів. Збірка документів Греко-катол. консисторії у Львові (ф. 201) налічує понад 40 тис. одиниць зберігання за 1300—1945, які стосуються історії греко-катол. церкви (до 1596 — православної), її стосунків із д-вою, Рим. курією та церквами й громадами ін. конфесій. Велика кількість документів фонду відклалася в результаті діяльності керівників церкви — А.*Ангеловича*, С.*Литвиновича*, Г.*Яхимовича*, А.*Шептицького*, Й.*Сліпого*. У фонді зберігаються також чимало документів з історії укр. автокефальної, рос. православної, білорус. греко-католицької церков, документи С.*Петлюри*, П.*Скоропадського* та ін. відомих осіб.

Найдавніші документи римо-катол. капітули у Львові датуються 1417, римо-катол. консисторії у Львові — 1482, вірм. консисторії у Львові — 1513, євангельської громади у Львові — 1678, правосл. консисторії у *Холмі* — 1782, іудейської реліг. громади у Львові — 1785.

Осн. масивом документів архіву є фонди установ і орг-цій періоду Австрійської і Австро-Угорської монархій (1772—1918); фонд *Галицького намісництва*, що налічує понад 200 тис. одиниць зберігання (ф. 146); фонди перших поземельних кадастрів Галичини — *Йосифинської метрики* (1785—88; ф. 19) і *Францисканської метрики* (1819—20; ф. 20). Їх доповнюють кадастрові карти населених пунктів Крайової земельно-податкової комісії, починаючи з 1820-х рр. аж до 1939 (ф. 186). У фондах господарсько-екон. і фінансових установ — Держ. бухгалтерії (ф. 187), Крайової фінансової дирекції (ф. 160), Фінансової палати (ф. 161), Галицької фінансової прокуратури (ф. 159), Крайової табулі (ф. 166) та ін. — відклалися інвентарні описи міст, сіл і маєтків, земельно-майнові книги населених пунктів, описи майна церков, костьолів і монастирів та істор. довідки про них. Окрему групу становлять фонди підпр-в нафто- і газовидобувної та переробної пром-сті 19 ст.

В архіві зосереджено фонди суд. установ австрійс. і міжвоєнного періоду: Шляхетського суду у Львові (1712—1899; ф. 149), Вищого крайового суду у Львові (1772—1919; ф. 150), Крайового суду у Львові (1776—1928; ф. 152), Апеляційного суду у Львові (1842—1919; ф. 156), Держ. прокуратури у Львові (1861—1918; ф. 458), Прокуратури апеляційного суду у Львові (1919—39; ф. 205) та Львівського відділу ген. прокуратури Польщі у Львові (1919—39; ф. 158).

У багатьох збірках архіву висвітлено визвол. змагання на укр. землях у 19 — 1-й пол. 20 ст., зокрема у фондах *Головної руської ради* (ф. 180), *Легіону Українських січових стрільців* (ф. 353), станиць *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* в *Ланцуті* (ф. 753) і *Каліші* (ф. 580), Колекції документів про діяльність урядів та армій *Української Народної Республіки* та *Західноукраїнської Народної Республіки* (ф. 581), а також в особових фондах М.*Андрусяка* (ф. 388), Й.-М.*Вітошинського-Доброволі* (ф. 865), С.*Ґорука* (ф. 385), А.*Крушельницького* (ф. 361), Р.*Лащенка* (ф. 370), В.Левинського (ф. 387), О.*Назарука* (ф. 359), Я.Окуневського (ф. 383), Ю.*Романчука* (ф. 382), А.Свєжавського (ф. 837), В.*Старосольського* (ф. 360), Г.Степури (ф. 760), К.*Студинсь-*

кого (ф. 362), О.*Тисовського* (ф. 410), М.*Тишкевича* (ф. 681), С.*Томашівського* (ф. 368), І.Шендрика (ф. 369), А.Шептицького (ф. 358) та ін. У цих збірках містяться універсали *Української Центральної Ради*, конституції, декрети й постанови урядів УНР і ЗУНР, грамоти П.Скоропадського, автографи М.*Грушевського*, С.Петлюри, В.*Винниченка*, Є.*Петрушевича*, К.*Левицького*, М.*Тарнавського* та ін. видатних осіб.

В архіві відклалися фонди культурно-освіт. установ, орг-цій і т-в різних істор. періодів, зокрема Крайової шкільної ради (ф. 178) й Кураторії Львів. шкільного округу (ф. 179), *Львівського товариства «Просвіта»* (ф. 348), *«Рідної школи»* (ф. 206), *Галицько-Руської матиці* (ф. 148), *«Української бесіди»* (ф. 514) та ін. Значний дослідницький інтерес викликають документи фонду *Наукового товариства імені Шевченка* (ф. 309). В архіві зберігаються десятки фондів укр., польс., єврейс., вірм., нім. та ін. громад. т-в й орг-цій, редакцій, вид-в тощо.

Важливим напрямом роботи архіву є видавнича діяльність. Серед документальних видань останніх років: «Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: Документи і матеріали: 1899—1944» (т. 1—3, 1995—99); Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. «Початки українського друкарства» (2000); «Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник» (2001; повнотекстова версія путівника удоступнена на порталі «Архіви України»); «Михайло Драгоманов: Документи і матеріали: 1841—1994» (2001); «Слово Патріарха (Йосифа Сліпого): 1917—1982: Документи. Матеріали. Світлини» (2002); «Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник» (2003); «Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики у Росії: Документи і матеріали: 1899—1917» (2004); «Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie: Przewodnik po zasobie archiwalnym» (2005); «Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові» (2005); «Митрополит Андрей Шептицький: Пастирські послання: 1899—1944» (т. 1—3, 2007—10); Кришталович У. «Рукописні карти XVI—XIX століть: з фондів Центрального державного історичного архіву, м. Львів» (2011); Петришак Б. «“Лицар пера і каламаря” — писар міста Львова Войцех Зимницький» (2001); «Митрополит Андрей Шептицький та Пласт» (2012).

Офіц. веб-сайт архіву: http://tsdial.archives.gov.ua.

Літ.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник. Львів—К., 2001; Центральний державний історичний архів України, м. Львів. В кн.: Архівні установи України: Довідник, т. 1. К., 2005; Центральний державний історичний архів України, м. Львів. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

Р.І. Мельник.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ КІНОФОТОФОНОАРХІ́В УКРАЇНИ, Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.Пшеничного — найбільша в Україні архівна установа, яка забезпечує збереженість та доступ до аудіовізуальних документів Нац. архів. фонду. Заснований 1932 як Всеукр. центр. фотокіноархів у м. Києві. Відтоді не раз змінював назву: Центр. держ. архів фонофотокінодокументів УРСР (1943—53), Центр. держ. архів кінофотофонодокументів УРСР (1953—92), Центр. держ. кінофотофоноархів України (1992—98). Постановою КМ України від 28 грудня 1998 № 2088 архіву присвоєно ім'я Г.*Пшеничного.*

У довоєнні роки фонди поповнювалися виключно фотодокументами (1 січня 1941 — бл. 117 тис. одиниць зберігання). Під час війни документи зазнали переміщення й розпорошення. Невакуйовані документи у травні 1942 вивезено представниками *Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга* з 26-го корпусу *Києво-Печерської лаври* (місця розміщення архіву) до сховища Оперативного штабу, у вересні—жовтні 1943 — перевезено до м. Ратібор (нині м. Рацибуж Силезького воєводства, Польща).

Першочерговим завданням повоєнного часу стало відновлення документальної бази архіву. Вагомим поповненням архів. зібрання стало повернення в Україну із Дрездена (Німеччина; 1946) і *Відня* (1947) фотодокументів, вивезених гітлерівцями. Архівне зібрання поповнилося трофейною нім. кінохронікою, фотодокументами Антиреліг. музею, Київ. театру опери та балету та ін. 1948 архів отримав від Центр. держ. архіву кінофотофонодокументів СРСР (*Москва*) кіножурнали «Радянська Україна» вир-ва Укркінохроніки за 1938—41 і документальні фільми «Перлина Карпат» (1940), «На Дунаї» (1940); 1956 — кіножурнали та фільми вир-ва *Всеукраїнського фотокіноуправління* і Всеукр. ф-ки Союзкінохроніки за 1923—36.

Із 1975 адміністрація, архівосховища аудіовізуальних документів, кіно-, фото- і звуколабораторії, читальний зал містяться в комплексі архів. споруд по вул. Солом'янській, 24.

Із 1998 в архіві формується документальний комплекс відеодокументів. Переважно — це випуски інформаційних програм загальнонац. телеканалів: «1+1», «ICTV», «Інтер», «Перший національний», «СТБ», «5 канал» та ін. Джерелами комплектування архіву є Укр. нац. інформаційне агентство, Нац. радіокомпанія України, кіно- і телестудії, ЗМІ, приватні колекціонери, у т. ч. з діаспори, та ін.

Документальне зібрання архіву налічує понад 460 тис. документів, у яких специфічними засобами кіно, фотографії та звуку відтворено події вітчизн. та світ. історії від серед. 19 ст. до сьогодення. Найбільш ранніми документами архіву є кіносюжети про коронацію рос. імп. *Миколи II* (1896), «200-річний ювілей Полтавської битви» (1909), «Польоти авіатора С.І. Уточкіна» (1911), кінофільм «Похорон А.Н. Терещенка» (1912); репродукції фотопортретів Т.*Шевченка*, учасників оборони *Севастополя* під час *Кримської війни 1853—1856*, альбом світлин з видами Києва 2-ї пол. 19 ст., перший фотонегатив-оригінал на склі (1898), що фіксує буд-во доменної печі металургійного з-ду т-ва «Уніон» у *Макіївці*; безцінна колекція грамплатівок вир-ва фірми «Zonophone Record» Ризької ф-ки акціонерного т-ва «Грамофон» та нім. фірм «Стелла Рекорд», «Бека Рекорд», «Фаворит Рекорд» (1900—14).

Осн. масив архів. документів репрезентує історію України 20 ст.: кіно- та фотодокументи про події *Української революції 1917—1921*, *Першої світової війни*, *Другої світової війни*, здобуття Україною незалежності. Унікальним джерелом з історії розбудови укр. державності (1917—20) та діяльності укр. еміграції за кордоном слугують альбоми з *Музею визвольної боротьби України* у Празі (нині столиця Чехії); документи про розвиток пром-сті, транспорту, сільс. госп-ва, освіти, науки, спорту, літератури та мистецтва. Зберігаються звукозаписи корифеїв укр. муз. сцени І.*Паторжинського*, М.*Литвиненко-Вольгемут*, І.*Козловського*, З.*Гайдай*, М.*Гришка*, а також записи пісень відомих укр. співаків — Б.*Гмирі*, Д.*Гнатюка*, А.*Солов'яненка*, Б.*Руденко*, Н.Матвієнко, А.Мокренка, Є.*Мірошниченко*, С.*Ротару*, М.*Кондратюка*, А.Кікотя, В.Зінкевича, Н.*Яремчука*, Ю.*Гуляєва* та ін.

Інформаційно-пошукові системи архіву включають: описи документів, систему каталогів (на кінодокументи — систематичний, іменний, фільмовий, журнальний, режисерський; на фотодокументи — систематичний та іменний; на фонодокументи — систематичний та іменний; на відеодокументи — систематичний та іменний), довідково-інформаційні видання, передусім — довідники про склад і зміст кінодокументів: анотовані каталоги: «Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945—1955)» (2002), «Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1956—1965)» (2003), «Україна і Друга світова війна: Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939—1945)» (2006), «Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1896—1939)» (2009), «Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1966—1975)» (2010).

Усі документи архіву є у вільному доступі.

Офіц. веб-сайт архіву: http://tsdkffa.archives.gov.ua.

Літ.: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного). В кн.: Архівні установи України: Довідник, т. 1: Державні архіви, вид. 2. К., 2005; Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного [буклет]. [К., 2011]; *Ємельянова Т.О.* Відповідаючи на виклики часу (до 80-річчя Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного). «Архіви України», 2012, № 3.

Т.О. Ємельянова.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ НАУКО́ВО-ТЕХНІЧНИ́Й АРХІ́В УКРАЇ́НИ (ЦДНТА України) створений відповідно до постанови РМ УРСР від 25 грудня 1969 № 688 для зберігання науково-тех. документації під назвою Центр. держ. архів науково-тех. документації УРСР (ЦДАНТД УРСР) у м. *Харків.*

1992 назву змінено на Центр. держ. науково-тех. архів України.

У фондах ЦДНТА України сконцентровано науково-тех. (проектну, конструкторську, науково-дослідну, технологічну) документацію, що утворилася в результаті діяльності провідних науково-дослідних, проектних, конструкторських орг-цій, розташов. на території України. Більшість із цих проектів відзначено держ., міжнар. преміями, дипломами.

Документальна база ЦДНТА України на 1 січня 2013 склала 245 фондів, 951 комплекс, 1025 описів, понад 570 тис. одиниць зберігання науково-тех. документації та документів фондів особового походження за 1891—2011.

Документи з історії науки і техніки охоплюють усі осн. галузі нар. госп-ва: буд-во, енергетику, металургію, вугільну, газову, нафтову, хімічну пром-сть, автомобільне, тракторне, с.-г., важке і середнє машинобудування тощо.

Значну частину матеріалів архіву становить проектна документація до об'єктів капітального буд-ва, паливно-енергетичного комплексу і підпр-в важкої індустрії. Розвиток енергетики України відображено у проектах Каховської, Кременчуцької, Канівської гідроелектростанцій, Запорізької, Курахівської, Миронівської, Придніпровської, Слов'янської держ. районних теплових електростанцій. Атомна енергетика представлена у фондах архіву частинами проектів Курської, Нововоронезької та Південноукраїнської атомних електростанцій.

Проблеми використання водних ресурсів України та охорони довкілля висвітлено в розробках ін-ту «Укргідропроект» ім. С.Жука: «Проблема великого Дніпра» (1927—71), водопостачання та каналізація Донбасу, регулювання річок *Харкова* тощо. В архіві зберігаються 23 проекти металургійних з-дів: *«Запоріжсталі»*, «Криворіжсталі», «Азовсталі», першого в Україні спеціалізованого з-ду порошкової металургії в м. *Бровари*, первістка кольорової металургії — Запоріз. титано-магнієвого комбінату.

Трубопровідний транспорт представлений в архіві проектами газопроводів: Уренгой—Помари—Ужгород, Оренбург — Зх. кордон СРСР, Середня Азія — Центр, Дашава—Київ; нафтопроводів: «Дружба», Анжеро-Судженськ—Красноярськ, Долина—Дрогобич, Красноярськ—Іркутськ, Куйбишев—Лисичанськ, Мангишлак—Поволжя—Україна.

Географія пром. об'єктів, інженерних, архітектурно-буд. споруд, проекти яких зберігає ЦДНТА України, не обмежується територією України, охоплюючи 26 країн, зокрема: Білорусь, Болгарію, Грузію, Єгипет, Індію, Ірак, Казахстан, Молдову, РФ, Угорщину, Узбекистан та ін.

Третина архів. комплексів містить конструкторсько-технологічну документацію: проекти паровозів і тепловозів Луган. тепловозобудівного з-ду (1931—57); автомобілів і автобусів Кременчуцького та Львівського автозаводів; мор. та річкового водного транспорту; тракторів Харків. тракторного з-ду; шахтного устаткування; с.-г. техніки, дорожніх машин, верстатів тощо.

Звіти про н.-д. роботи розкривають проблеми становлення української коксохімічної галузі в 1930-х рр.; удосконалення й розробки нових технологій виготовлення сплавів, вогнетривів, високочистих речовин, буд. матеріалів, нового пром. устатку-

вання; налагодження роботи й автоматизації керування підпр-в.

У звітах про н.-д. роботи Ін-ту чорної металургії, Н.-д. гірничорудного ін-ту, Укр. НДІ вогнетривів, Укр. НДІ металів, Укр. н.-д. вуглехімічного ін-ту, «Харківського ПромбудНДІпроекту» містяться відомості про умови роботи науковців у евакуації (1941—43), підвищені обсяги вироб. програм заводів Сходу СРСР, терміни та хід виконання держ. замовлень, штати працівників на підпр-вах тощо.

На зберіганні в ЦДНТА України — 22 фонди особового походження, зокрема, фонди академіка петерб. Академії мист-в, дійсного члена Академії арх-ри СРСР, архітектора О.*Бекетова*; нар. архітектора України О.Заварова; академіка укр. нафтогазової академії, академіка Рос. академії гірничих наук О.Істоміна; конструктора і винахідника в галузі буд-ва енергетичних об'єктів Я.Кранцфельда; міністра пром. політики України (2002—04), Героя України А.М'ялиці; астрометриста-картографа проф. Б.Остащенка-Кудрявцева; ученого-ботаніка, проф. Ю.Прокудіна; ученого в галузі прокатного вир-ва, проф. І.Тришевського та ін.

На веб-сайті ЦДНТА України розміщено електронний пошуковий каталог з онлайновим доступом до довідкових ресурсів архіву; повнотекстову версію путівника.

Архів провадить видавничу діяльність. Серед довідково-інформаційних видань — «Архитектурный, научно-производственный город Днепропетровск и Днепропетровская область (города: Днепродзержинск, Кривой Рог, Новомосковск, Никополь, Марганец, Орджоникидзе, Павлоград) в фондах ЦГНТА Украины: проектная, научная документация за период 1934—1983» (2001), «Каталог объединенных сведений о документах академика архитектуры А.Н. Бекетова в составе фондов государственных архивов, музеев, учреждений Украины, семейном архиве Бекетовых (1885—1941)» (2002), «До історії міста Харкова: промисловість, будівництво, наука» (2004), «Харківський університет: історичний екскурс за архівними документами» (2004), «Роки війни і відбудови: історичні нариси за документами ЦДНТА України» (2006), «Картографічні матеріали у складі звітів про науково-дослідні роботи (за фондами ЦДНТА України)» (2008), «Технічний, загальногосподарський розвиток зарубіжних країн за документами ЦДНТА України: 1911—1992» (2008).

Офіц. веб-сайт архіву: http://www.archive.gov.ua.

Літ.: *Мащенко О.М.* Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України). В кн.: Архівні установи України: Довідник, т. 1. К., 2005; Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України). В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008; Центральний державний науково-технічний архів України: Бібліографічний огляд за матеріалами періодичних видань: 1971—2007. Х., 2008; Центральний державний науково-технічний архів України: Путівник. Х., 2009; Збереження культурної спадщини в інформаційному суспільстві: слово архівістів: Матеріали круглого столу, присвяченого 40-річчю ЦДНТА України. Х., 2010; Картографічні матеріали у складі проектної документації ЦДНТА України. Х., 2012.

А.О. Алєксєєнко, Є.В. Семенов.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК СТАРОВИНИ́ І МИСТЕ́ЦТВА НА УКРАЇ́НІ (ЦКОПСІМУ) — державно-громад. орган, створений 12 травня 1917 на установчих зборах у *Києві* з метою збереження істор. та культ. спадщини. Складався з дійсних членів та членів-кореспондентів. Керівними органами були заг. збори, рада та ревізійна комісія. Організовували роботу к-ту голова та секретар. У липні 1917 ЦКОПСІМУ був включений до складу установ ген. секретарства освіт. справ УЦР. Його діяльність була спрямована на організацію обліку та складання реєстрів пам'яток, проведення історико-архіт., мистецтвознавчих та археол. досліджень, запобігання вивезенню за межі України культ. цінностей, надання допомоги місц. музеям, архівам та б-кам у збиранні предметів старовини і мист-ва, влаштування спец. курсів, виставок, лекцій з метою популяризації ідей збереження історико-культ. спадщини, видання наук. та популярної літератури. Зусиллями к-ту було врятовано від пограбування та знищення ряд відомих своїм культ. значенням садиб та палацових комплексів, церков, встановлено контроль за наданням дозволів на проведення археол. розкопок, розроблено рекомендації з принципів та методики заміни пам'ятників, встановлених в Україні за рос. царату, підготовлено проект закону про охорону пам'яток України. Спец. комісія зробила опис руйнувань і збитків, заподіяних пам'яткам Києва більшовицькими військами в січні 1918. Серед дійсних членів к-ту були М.*Біляшівський* (голова), М.*Бойчук*, М.*Бурачек*, М.*Василенко*, М.*Грушевський*, Д.*Дорошенко*, С.Драгоманов, Ф.*Ернст*, С.О.*Єфремов*, М.Жук, П.*Зайцев*, І.*Каманін*, В.*Кричевський*, В.*Леонтович*, В.*Модзалевський*, К.Мощенко, Г.*Нарбут*, Г.*Павлуцький*, М.І.*Петров*, В.*Прокопович*, Ю.*Сіцінський*, П.*Тутковський*, П.*Холодний*, Ф.*Штейнгель*, В.*Щербаківський*, Д.*Щербаківський*, Д.*Яворницький* та ін. К-т припинив існування у квітні 1918 після приходу до влади уряду гетьмана П.*Скоропадського*.

Літ.: *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. К.—Полтава, 1994; *Кот С., Нестуля О.* Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення, 1917—1918. К., 1996; *Нестуля О.О.* Охорона культових пам'яток за доби Української Центральної Ради. «Краєзнавство», 2001, № 1—4.

С.І. Кот.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ФРОНТ — оперативно-стратегічне об'єднання рад. військ у *Другій світовій війні*. Утворений 24 липня 1941 на основі управління 4-ї армії та частини військ Зх. фронту для прикриття напрямку Волковиськ (нині місто Гродненської обл.) — Бобруйськ (нині місто Могильовської обл.) — Гомель (усі міста в Білорусі). Спочатку до складу фронту були включені 13-та і 21-ша армії, а від 1 серпня 1941 — 3-тя армія. Війська фронту взяли участь у Смоленській битві (10 липня — 10 вересня 1941) та відіграли важливу роль у зриві гітлерівських планів *бліцкригу*, при цьому й самі зазнали значних втрат — усього понад 143 тис. осіб (55,5 % від заг. чисельності особового складу), у т. ч. понад 111 тис. безповоротних. 25 серпня 1941 фронт було розформовано, а його війська

передано до складу *Брянського фронту*.

Командувачі фронту: генерал-полк. Ф.Кузнєцов (26 липня — 7 серпня 1941), генерал-лейтенант М.Єфремов (7—25 серпня 1941).

Ц.ф. 2-го формування утворений 15 лютого 1943 на базі управління та військ Донського фронту. Від початку до складу фронту увійшли 21-ша, 65-та, 70-та, 2-га танкова та 16-та повітряна армії. Фронт займав смугу на пн. зх. від Курська (нині місто в РФ) між Брянським фронтом та *Воронезьким фронтом*. У різний час до складу фронту входили 3-тя, 13-та, 48-ма, 50-та, 60-та, 61-ша, 63-тя, 3-тя гвард. танкова армії. У лютому—березні 1943 війська фронту здійснювали наступальні дії, в результаті яких підійшли до Севська (нині місто Брянської обл., РФ) та перехопили залізницю Брянськ (нині місто в РФ) — *Конотоп*, а рухомі з'єднання досягли р. Десна (прит. Дніпра) на північ від *Новгорода-Сіверського*. Від 21 березня 1943 війська фронту перейшли до оборони по рубежу Мценськ — Брянцево (нині місто і село Орловської обл.) — Севськ — Рильськ (нині місто Курської обл.; усі в РФ). Влітку 1943 вони брали участь у Курській стратегічній оборонній операції (5—23 липня 1943; див. *Курська битва 1943*) та запобігли спробам противника прорватися до Курська з пн. напрямку. 15 липня 1943 армії правого крила фронту перейшли в контрнаступ. У взаємодії з військами Брянського фронту та арміями лівого крила Зх. фронту війська Ц.ф. здійснили Орловську стратегічну наступальну операцію (12 липня — 18 серпня 1943). Після цього вони здійснили *Чернігівсько-Прип'ятську наступальну операцію 1943* (26 серпня — 30 вересня), в результаті якої здолали до 300 км у зх. напрямку і вийшли до Дніпра, Прип'яті та Сожу (права та ліва притоки Дніпра), захопили на них плацдарми і створили умови для визволення Білорусі та *Правобережної України*. 16 жовтня 1943 була ухвалена директива Ставки Верховного головнокомандування про перейменування Ц.ф. на *Білоруський фронт*, що і було виконано 20 жовтня 1943.

Командуючий фронтом — генерал-полковник, від 28 квітня 1943 — генерал армії К.*Рокоссовський* (15 лютого — 20 жовтня 1943).

Літ.: Боевой состав Советской Армии, ч. 1, 3. М., 1963—72; Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. (справочно-статистические материалы). М., 1963; История Второй мировой войны, 1939—1945, т. 4, 6—7. М., 1975—76; *Рокоссовский К.К.* Солдатский долг. М., 1988; *Гуркин В.В.* Стратегические и фронтовые операции Красной Армии. «ВИЖ», 1998, № 2; Великая Отечественная война 1941—1945 гг.: Действующая армия: Научно-справочное издание. М., 2005; Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. М., 2009.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ШТАБ ПАРТИЗА́НСЬКОГО РУ́ХУ (ЦШПР) — оперативно-бойовий орган, створений згідно з постановою *Державного комітету оборони СРСР* (ДКО СРСР) від 30 травня 1942 для об'єднання кер-ва партизан. рухом та його дальшого розвитку на окупованій території. До керівного ядра ЦШПР увійшли: від ЦК ВКП(б) — П.Пономаренко, нач. штабу, від НКВС СРСР — В.Сергієнко, від розвідуправління наркомату оборони СРСР — Т.Корнєєв. ЦШПР підпорядковувався Ставці Верховного головнокомандування ЗС СРСР і діяв на підставі директив ЦК ВКП(б) і ДКО СРСР. У вересні—листопаді 1942 штаб працював під кер-вом головнокомандувача партизан. рухом. 7 березня — 16 квітня 1943 згідно з постановою ДКО СРСР ЦШПР тимчасово припинив свою діяльність, а з 17 квітня 1943 відновив її. На цьому етапі на ЦШПР покладалося кер-во партизан. рухом на території Білорус., Литов., Латв., Естон. та Карело-Фінської РСР, Ленінгр., Калінінської, Смоленської, Орловської, Курської областей, Крим. АРСР, Краснодарського краю РРФСР. Із підпорядкування ЦШПР був виведений *Український штаб партизанського руху*. 13 січня 1944 ДКО СРСР ухвалив постанову про розформування ЦШПР і поклав кер-во партизан. рухом на зазначених теренах на ЦК компартій союзних республік, обкоми партії, обласні та фронтові штаби партизан. руху.

Структура ЦШПР складалася з командування, секретаріату та відділів (потім управлінь): оперативного, інформаційно-розвідувального, зв'язку, підготовки партизан. кадрів, матеріально-тех. забезпечення, загального. При штабі перебували центр. радіовузол, пункти збирання резервів кадрів, а також центр. школа № 1 організаторів партизан. руху, центр. школа № 2 підготовки партизан. кадрів, центр. школа № 3 з підготовки розвідників, вища оперативна школа особливого призначення (диверсійна).

До системи кер-ва партизан. рухом входили респ. та обласні штаби партизан. руху і фронтові штаби партизан. руху, на базі яких з часом були створені представництва ЦШПР при військ. радах відповідних фронтів. У березні 1943 ЦШПР передав свої представництва при військ. радах *Воронезького фронту*, *Південно-Західного фронту* та *Південного фронту* в підпорядкування Укр. штабу партизан. руху.

У рамках покладених на нього завдань ЦШПР впродовж 1942—43 здійснив низку заходів, спрямованих на координацію та активізацію дій партизанів на всій окупованій території *СРСР*. Зокрема, за вказівками штабу в жовтні—листопаді 1942 було здійснено передислокацію партизан. з'єднань С.*Ковпака* і О.*Сабурова* із *Сумської області* на територію *Правобережної України*. У липні—вересні 1943 ЦШПР організував і провів операцію під назвою *«Рейкова війна»*, яка мала велике значення для зривання оперативних перевезень нім. та румун. військ під час *Курської битви 1943*, в боях за Орел, Бєлгород (нині обидва міста в РФ), *Харків*.

Діяльність ЦШПР відіграла важливу роль в удосконаленні кер-ва партизан. рухом на окупованій території СРСР, забезпеченні взаємодії партизанів з військами Червоної армії, організації розвідувальної та диверсійно-підривної роботи у ворожому тилу. Через ЦШПР вдавалося вирішувати складні питання забезпечення партизан. формувань зброєю, боєприпасами, засобами зв'язку, ін. спорядженням.

Літ.: *Пономаренко П.К.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков: 1941—1944. М., 1986; Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы. М., 1999.

А.В. Кентій.

ЦÉРКВА-ФОРТÉЦЯ ПОКРÓВИ ПРЕСВЯТÓЇ БОГОРÓДИЦІ в Сутківцях — найвідоміша оборонна церква на теренах України, пам'ятка арх-ри нац. значення в с. Сутківці Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл.

Дата заснування будівлі та навіть її первинна функція досі лишаються предметом дискусій. Г.*Павлуцький* на поч. 20 ст. невдало порівняв церкву із замком Шомон (Франція); це викликало припущення, що будівлю спорудили в 14 ст. як башту-донжон, а пізніше перебудували на храм. Однак Ю.*Сіцінський* вважав, що від початку це була церква, за архіт. рішенням близька до багатоконхових храмів афонської школи. Найчастіше датою буд-ва (або перебудови) вважають 1476.

Церква у плані являє собою тетраконх із квадратним об'ємом посередині та прилеглими до нього напівциліндричними баштами. До поч. 20 ст. центр. об'єм мав двосхилий щипцевий дах, а башти — високі наметові дахи, криті ґонтом. Мури завершуються машикулями. Церква двох'ярусна. Нижній ярус (власне храм) перекрито готичними нервюрними склепіннями, які в центрі приміщення спираються на стовп. У нижній частині апсид розташовано артилерійські амбразури. У приміщенні збереглися залишки фрескового розпису

Церква-фортеця Покрови Пресвятої Богородиці в Сутківцях. Фото 2008.

та надгробна плита Івана Сутківського (п. 1593) — представника роду власників с. Сутківці. Верхній ярус — оборонний, у кожній апсиді розташовано по п'ять депресійних бійниць для ручної вогнепальної зброї. Над рогами центр. об'єму розташовано башточки на одного стрільця з бійницями.

Церква зазнала низки перебудов, які спотворили автентичне архіт. вирішення. У 2-й пол. 18 ст. над зх. апсидою надбудували дерев'яну дзвіницю. 1903 високі ґонтові дахи замінили на бляшані зі значно меншим ухилом, у центрі поставили дерев'яну баню у невластивих споруді московсько-синодальних формах. Пам'ятка значною мірою втратила автентичність під час реставрації 2006—09, коли на давніх мурах надбудували додатковий бойовий ярус, а також влаштували нові дахи, висота, форма і конфігурація яких є гіпотетичними.

Церква-фортеця Покрови Пресвятої Богородиці (праворуч) на гравюрі «Сутківці» роботи Н. Орди. 1870-ті роки.

Літ.: *Przeździecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów, t. 2. Wilno, 1841; *Сецинский Е.* Древнейшие православные церкви в Подолии: Церковь-замок в с. Сутковцы Летичевского уезда. Каменец-Подольский, 1889; *Павлуцкий Г.* Деревянные и каменные храмы. К., 1905; *Сіцінський Ю.* Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. К., 1928; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011.

К.А. Липа.

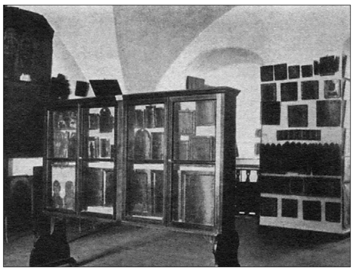
ЦЕРКÓВНІ СЕЛЯ́НИ — значна частина селян, що перебувала в залежності від церков, монастирів, *духовенства*. Поява та формування групи Ц.с. пов'язані з поширенням монастирського землеволодіння у *Київській Русі* наприкінці 10 — в 11—12 ст., коли *князі* та *бояри* здійснили перші земельні надання Правосл. церкві. Верховна влада, а згодом і вищі духовні особи зобов'язували Ц.с. виконувати повинності. Протягом 15—17 ст. вище духовенство *Великого князівства Литовського*, *Королівства Польського*, *Речі Посполитої*, Рос. д-ви поряд зі світськими можновладцями всілякими заходами прагнули припинити переходи селян (Судебник 1497, *Статути Великого князівства Литовського*, *Соборне уложення 1649*). Це дало йому змогу зосередити у своїх руках велику земельну власність, а також значну кількість селян. У 18 ст. в *Гетьманщині* та *Слобідській Україні*, як і в Рос. імперії в цілому, відбувався процес *секуляризації* монастирських маєтків. У центр. районах Росії він проходив гол. чин. у 1-й чв. 18 ст. Щоправда, 1744 Церкві на деякий час (до поч. 1760-х рр.) було знову повернуто землі з обов'язковою умовою виконання підданими всіх держ. повинностей. 1764 в межах Рос. імперії, у т. ч. в Гетьманщині та Слобідській Україні, налічувалося бл. 992 тис. душ чол. статі Ц.с. Царським указом від 14 (3) травня 1783 на укр. територіях юридично оформлено кріпосне право (див. *Кріпацтво*). На кінець 18 ст. помітно зросла натуральна і грошова рента для Ц.с., а *панщина*, яку вони виконували, досягла 6 днів на тиждень. Напередодні секуляризації 1786 в Лівобереж. Україні в монастирському володінні налічувалося 422,6 тис. ревізьких

душ, а на Слобожанщині — бл. 15 тис. У процесі секуляризації укр. Ц.с. було передано в підпорядкування спец. держ. установі — Колегії економії (звідси й нова назва — *економічні селяни*).

Літ.: *Милютин В.А.* О недвижимых имуществах духовенства в России. М., 1862; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., кн. 1—2. М., 1952—54; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; *Булыгин И.А.* Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. М., 1977; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1994; *Ричка В.М.* Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). К., 1997; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; *Гуржій О.І., Орлик В.М.* Оподаткування сільського населення України (XVII — середина XIX ст.). Черкаси, 2011; *Їх же.* Селяни України та їх оподаткування в XVII — середині XIX ст. Біла Церква, 2012.

О.І. Гуржій.

ЦЕРКО́ВНО-АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й ПРИ КИЇ́ВСЬКІЙ ДУХО́ВНІЙ АКАДЕ́МІЇ — перший такого типу музей в Рос. імперії. Заснований 1872 з ініціативи Церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії. 1878 відкривися для огляду. Містився у Старому академічному корпусі на території *Київського Братського Богоявленського монастиря*. Станом на 1915 збірка музею налічувала бл. 49 тис. одиниць зберігання: археол. знахідки з Єгипту, Греції, причорномор. грец. колоній, старожитності кам'яного, бронзового і залізного віків, *скіфів*, *сарматів*, *Київської Русі*; культові предмети високої худож. та істор. цінності; надзвичайно багата колекція ікон, серед яких були рідкісні синайські та афонські ікони 6 ст., написані восковими фарбами; портрети церк. діячів, велика збірка рукописів, меморіальні пам'ятки (зокрема Петра *Могили*), монети і медалі, стародруки, цінне зібрання книжок, акварелі, гравюри, фотографії церк. і монастирських споруд, скульптура. Колекції музею відображали дохристиян. і християн. вірування та реліг. мист-во народів багатьох країн світу. Комплектувався коштом т-ва, за рахунок подарунків церков і монастирів, наук.

Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. Одна із зал. Фото 1910.

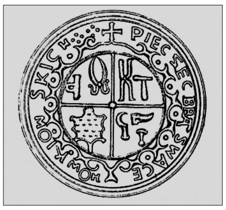
і просвітницьких установ і т-в, навч. закладів, приватних осіб. Серед цінних приватних колекцій, переданих музею, були збірки Порфирія (*Успенського*; сх. старожитності), А.*Муравйова*, М.Леопардова (зокрема монети), Філарета (Філаретова; ікони), Т.Вержбицького (юдаїка), Модеста (Люблінського; ламаїстські та шаманські культові речі). Музей виконував не тільки навч. функції, а й був авторитетною наук. установою. За його прикладом було створено аналогічні заклади при Петерб. і Моск. духовних академіях. Визначальну роль у розбудові та діяльності музею відіграв М.І.*Петров* — директор 1878—1919. Завдяки його дослідженням музейних колекцій та їх публікації вони були введені до широкого наук. і сусп. обігу. До поч. 1910-х рр. музей був загальнодоступним. Зі встановленням рад. влади і припиненням діяльності *Київської духовної академії* в 1920 закрили і музей, а його колекції у 1920-х рр. розподілили поміж різними музейними, архів. та бібліотечними закладами. Частину ікон було вивезено під час окупації *Києва* гітлерівськими військами до Німеччини і не повернено.

Літ.: *Петров Н.И.* Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии, т. 1—3. К., 1875—79; *Його ж.* Японская коллекция в Церковно-археологическом музее. «Киевские епархиальные ведомости», 1881, № 12; *Його ж.* Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872—1882). В кн.: Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии, вып. 1. К., 1883; *Його ж.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1897; *Його ж.* Коллекция древних предметов и монет, пожертвованных Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии членом Церковно-археологического общества при сей академии Н.А. Леопардовым. К., 1895; *Його ж.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, вып. 1—5. К., 1912—15; Микола Іванович Петров (1840—1921). В кн.: Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства у Києві, № 1. К., 1921; *Крайній К.К.* Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872—1920. «Лаврський альманах: Збірник наукових праць» (К.), 2001, вип. 4: спецвипуск 1; *Карсим І.А.* Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Дис. ... канд. істор. наук. К., 2002; Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872—1922 рр. К., 2002; *Крайній К.* Київський церковно-археологічний музей. Історія і доля. В кн.: Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею: 1872—1922 рр. К., 2002; Центральний державний історичний архів України в м. Київ, ф. 127, оп. 699, спр. 922; оп. 1056, спр. 248.

Л.Д. Федорова.

ЦЕРКО́ВНО-АРХЕОЛОГІ́ЧНІ ТА ІСТОРИ́ЧНІ УСТАНО́ВИ — громад. об'єднання представників правосл. *духовенства*, науковців, високопоставлених осіб-покровителів; діяли в Рос. імперії із серед. 1860-х рр. Їх утворювали при єпархіальних управліннях і духовних навч. закладах під назвами к-тів, комісій для історико-стат. описів єпархій, церковно-археол. та істор. т-в.

У 2-й пол. 19 ст. в Рос. імперії, у т. ч. в укр. губерніях, засновували наук. т-ва як громад. неофіц. установи, серед яких превалювали археологічні, що відігравали помітну роль у поширенні істор. знань. Одночасно виникла потреба в розвиткові церк. практичної і теор. археології (на Заході — християн. археологія), яка б вивчала і зберігала сакральні пам'ятки. До 1911 Ц.-а. та і.у. створювалися з ініціативи місц. духовенства. На поч. 20 ст. своєю діяльністю вони довели користь для розвитку духовної освіти, науки, музейної справи. 1914 при Найсвятішому Синоді створено Архівно-археол. комісію, яка ухвалила рішення щодо заснування подібних установ у всіх *єпархіях*. Ц.-а. та і.у. складалися із членів-співробітників, дійсних і почес-

Печатка братства київських цехів 17 ст. Прорис відбитка.

них членів; фінансувалися з каси членських внесків, пожертвувань, прибутків від продажу видань. Осн. завданнями були виявлення, описування й охорона церк. речових, архіт. і писемних пам'яток, дослідження історії церковно-реліг. життя, історико-археол. просвітництво. Засновували музеї старожитностей, давньосховища, видавали періодику («Труды...», «...епархиальные ведомости», див. *Єпархіальні відомості*), наук. праці, брали участь у підготовці й проведенні *археологічних з'їздів*.

Першим на теренах України виник К-т для історико-стат. опису Подільської єпархії (*Кам'янець-Подільський*, 1863, за ін. даними, 1865), перетворений на Подільське єпархіальне історико-археол. т-во (1903—20). Воно стало осн. наук. осередком краєзнавчих та церковно-археол. досліджень. Музей к-ту заснований 1890 (див. *Давньосховище Подільського єпархіального історико-статистичного комітету*). Видавало «Отчеты...» (1905—07), «Труды...» (1878—1917, за ін. даними, 1876—1916).

В істор. науці найбільше досліджена діяльність Церковно-істор. та археол. т-ва при Київ. духовній академії (засноване 1872 як Церковно-археол. т-во, юридично оформлене в січні 1873, 1901 перейменоване на Церковно-істор. та археол. т-во, 1920 закрите); видавало наук. твори, «Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии» (із 1902 — «Чтения в Церковно-историческом и археологическом обществе при Киевской духовной академии», із 1913 — «Чтения в Церковно-историческом и археологическом обществе при Императорской Киевской духовной академии»; 14 вип., 1883—1916); заснувало *Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії*. Із 1882 незмінним секретарем т-ва і смотрителем музею був М.І.*Петров*. У час. «*Труды Киевской духовной академии*» та «Известиях» Церковно-археол. т-ва (видавалися до 1896) публікувалися звіти про діяльність т-ва і музею. До складу т-ва входили викладачі *Київської духовної академії*, представники вищого духовенства, відомі вчені (за різними даними, наприкінці існування — до 170 осіб).

На зразок Церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії 1893 створено *Волинське церковно-археологічне товариство*, яке офіційно відкрилося 1894 в *Почаєві*. Мало відділення в *Луцьку* й *Володимирі-Волинському*, видавало наук. твори, друкований орган «*Волынский историко-археологический сборник*».

1904 створено Херсон. церковно-археол. т-во, 1906 — Черніг. церковно-археол. к-т. 1906—20 діяв *Полтавський церковно-археологічний комітет* (при ньому 1907 створено давньосховище), діяльність якого на 14-му археол. з'їзді (*Чернігів*, 1908) відзначена в числі 2—3-х найкращих серед 30-ти Ц.-а. та і.у. в Рос. імперії. Видавав «Труды...» (вип. 1—2, 1908; вип. 3, 1912). 1912 засновано Харків. церковно-археол. т-во, 1913 — Таврійське церковно-археол. т-во із центром у *Сімферополі*, 1914 — Сімферопольський церковно-археол. к-т.

Ц.-а. та і.у. зробили вагомий внесок у розвиток церк. археології, краєзнавства, музейництва, етнографії, сприяли збереженню історико-культ. пам'яток; їхній наук. доробок є невід'ємною складовою духовної к-ри України.

Літ.: *Комарова И.И.* Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX — начала XX в. В кн.: Археографический ежегодник за 1990 год. М., 1992; *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство. К., 1995; *Карсим І.А.* Основні тенденції розвитку церковної археології у другій половині XIX — на початку XX ст. «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія», 1999, вип. 44; *Крайній К.К.* Київське церковно-історичне та археологічне товариство: 1872—1920. «Лаврський альманах» (К.), 2001, вип. 4: спецвипуск 1; *Карсим І.А.* Експозиційна робота та принципи діяльності церковно-археологічних музеїв в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія», 2002, вип. 62; *Шип Н.А.* Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1819—1919). К., 2010; Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1396; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, фонди 1, 225.

Н.А. Шип.

ЦЕРКО́ВНО-АРХЕОЛОГІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — див. *Церковно-археологічні та історичні установи.*

ЦЕРКО́ВНО-ПАРАФІЯ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — див. *Парафіяльні школи.*

ЦЕХИ́ (нім. Zeche, Zunft, Innung, лат. artificium, contubernium, fraternitas) — замкнуті орг-ції ремісників чи торгівців, сформовані на основі взаємної допомоги та опіки для підтримки їхніх професійних інтересів. У Зх. Європі (11—16 ст.) і в Україні (14—18 ст.) відігравали важливу роль в екон. та соціальному житті.

Початки та основні засади діяльності. Ц. з'явилися в середньовіччі як наслідок масової урбанізації, котру переживала Зх. Європа в 11—14 ст. Цехова орг-ція майже завжди тісно пов'язувалася з реліг. братством. Тому Ц. як інституції з подвійною — соціально-економічною та духовно-релігійною — основою творилися під впливом та за певними орг. зразками духовних братств. Останні, будучи об'єднаннями людей, які мали єдину духовну мету, внормовували свій спосіб життя, забезпечували своїм членам певний рівень соціальної безпеки та формували моральну ідентичність, уявлення про сенс людського буття. Поступово міські духовні братства, до яких належали ремісники різних фахів та купці, виокремлювали зі свого братського середовища споріднених за фаховою ознакою людей та утворювали однорідну за складом ремісничу чи купецьку корпорацію. Цехова орг-ція не завжди створювалася виключно для досягнення екон. цілей, існували також Ц. лікарів, аптекарів, цирульників, студентів та ін.

Новостворені цехові орг-ції швидко здобули правове обгрунтування для свого існування з боку властей. У 12—13 ст. при цьому використовувався пізньорим. правовий термін «collegium» (корпорація, т-во) для легітимації права сеньйорів (короля, єпископа, *магістрату*) засновувати та регулювати цехову орг-цію. Міська влада громад, які функціонували на *магдебурзькому праві*, санкціонувала статути або правила для

цехових орг-цій, встановлюючи нагляд за порядком у них.

Ц. виконували важливі функції в міській економіці: встановлювали монополію на торгівлю у відповідній ділянці вир-ва в місті; визначали і підтримували стандарти якості товарів та послуг; встановлювали стабільні ціни на свої товари й послуги; відстоювали інтереси членів цеху в міських органах влади. Ц. були наділені суд. та поліційною владою над своїми членами. У цеховій орг-ції насамперед розглядалися некримінальні справи професійного характеру. Цехова влада могла ув'язнювати порушників дисципліни в цеху, накладати штрафи та застосовувати ін. покарання. У цеху збиралися податки, які накладала міська влада на ремісників та купців. Ц. мали свої печатки, прапори та ін. регалії, що зберігалися під замком у цеховій скрині.

На прикладі цехових орг-цій західноєвроп. країн легко з'ясувати, як виник та розвинувся середньовічний принцип корпоративізму, базований на нормах рим. права. На погляд середньовічних правників, цеховими корпораціями вважалися асоціації, які були уповноважені їхніми членами забезпечувати колективну дисципліну та обов'язково затверджені привілеєм від публічної влади. Бути членом цеху означало бути міцно поєднаним глибокими, нерозривними зв'язками з ін. членами («братією» за термінологією статутів). Через належність до цеху ремісник набував соціального статусу, який фіксував його особисте місце в ієрархічному соціальному порядку і визначав його привілеї, обов'язки та, передовсім, особисту гідність. Така орг-ція, безумовно, ґрунтувалася на принципах духовного спасіння, а також щоденної солідарності, довіри між братчиками.

Соціальний корпоративний характер цехової орг-ції чи не найкраще ілюструє становище жінки в цеху. Хоча жінкам і був заборонений вступ до Ц. на заг. підставах, проте реально вони тримали від 15 до 30 % майстерень у своїх руках після смерті чоловіків-майстрів. Звісно, найбільше їх працювало у таких «жіночих» фахах, як ткацтво, пекарство, вишивання та деяких ін. Джерела переконують, що майстри-чоловіки в цих ремеслах тримали дівчат та жінок для виконання підсобних робіт, і статути, не артикулюючи відповідних заборон, фактично це дозволяли. Найчастіше дружини та доньки майстрів допомагали своїм чоловікам та батькам у продажу їхніх виробів, стоячи за ятками й лавами з ремісничим товаром.

Оксамит київського кушнірського цеху. 1778.

Цеховий устрій та структура. Найвищим органом влади в цеху були заг. збори, в яких брали участь тільки повноправні майстри. Заг. збори відбувалися щонайменше раз на квартал. На заг. зборах обирали кер-во цеху, вирішували найважливіші екон., реліг. та соціальні питання. До кер-ва цеху щорічно обирали 2-х (найчастіше) або 4-х цехмістрів. Вибір кер-ва цеху затверджували міські *райці*, приймаючи присягу від цехмістрів на вірність місту та королю. В обов'язки цехмістрів входили: періодичне проведення заг. зборів цеху (цугантів), стеження за дотриманням статутних приписів та дисципліни, здійснення виконавчої влади в цеху, напр., під час прийому на навчання учнів чи розподілу між майстрами прибулих із мандрівки підмайстрів, при покаранні порушників спокою, контролі за якістю продукції тощо.

Обрані цехмістри підбирали собі старших майстрів, які в більшості Ц. іменувалися столовими. Назва вказувала, що початково столові повинні були стежити за порядком («за столами») на цехових засіданнях. Їхня кількість коливалася від 2-х до 8-ми осіб. В їхні обов'язки (спільно із цеховим писарем) входив нагляд за фінансовим обігом цеху, витратами та прибутками, що надходили до цехової скриньки. Столові підписувалися під цеховими рахунками кожного року, а цехмістри без них не мали доступу до цехової скриньки, ключ від якої зберігався у столових майстрів. Для виконання ін. цехових функцій цеховики обирали писаря, збирачів податків у цеху, провізорів церк. майна в цеховому храмі чи каплиці та ін. цехових урядників.

Старі цехмістри та столові разом із новообраними утворювали групу старших майстрів цеху, котрі колегіально могли приймати найвагоміші, принципові для існування орг-ції рішення. Однак часто для цього потрібен був цеховий консенсус, який передбачав участь у підготовці важливих цехових ухвал і молодших майстрів, а деколи — і підмайстрів (напр., у питаннях, що стосувалися їхньої платні, поведінки тощо).

Внутрішня структура Ц. була ієрархізована, маючи 3 рівні: майстри, підмайстри та учні. Учнівство було першим формальним етапом у цеховій кар'єрі на шляху до майстрівського звання. У статутах майже всіх фахів ремісників містилися положення, які регулювали прийом на навчання, умови, терміни вишколу учнів. В ординаціях та статутах купецьких спеціальностей (купців, суконників, шинкарів та ін.) учні не згадуються, втім як і підмайстри. І все ж це не означало, що торгівці не мали для своєї торг. діяльності численних помічників та продавців, які, очевидно, утримувалися на умовах найманої робочої сили.

Учнями були здебільшого підлітки, які жили та харчувалися із сім'єю майстра і працювали переважно безкоштовно. Засадничо під час навчання учень не отримував жодної платні, працюючи безкоштовно в майстерні та в домі майстра. Здебільшого учні були зобов'язані навчатися ремесла 3 роки.

Печатка львівського цеху кушнірів. 1425.

Печатка львівського цеху столярів. 1715.

Печатка львівського цеху годинникарів. 1767.

Корогва київського столярного цеху. 1821.

Потому учень отримував визволення й переходив у статус підмайстра. Не у всіх Ц. учень після визволення одразу ставав підмайстром — в окремих Ц. існував перехідний етап робенця (млодзяна). Від учня робенець відрізнявся тим, що одержував платню, але нижчу, ніж підмайстер. Останньому він поступався за статусом, не маючи ще доступу до братства підмайстрів.

Підмайстри вже у 15 ст. почали створювати свої окремішні орг-ції чи братства, зразки яких прийшли із Заходу. Перша підмайстрівська орг-ція виникла 1469 у львів. ткацькому цеху. Як і майстри, підмайстри теж мали своїх старших, в окремих Ц. також столових і писарів, свої збори і скриньки, де складалися їхні інсигнії та грошові внески. Братства підмайстрів перебували під пильним наглядом майстрів. Так, на кожних їхніх зборах мали бути присутні 2 майстри, які стежили за порядком та дисципліною. Навіть грошові внески до підмайстрівської скриньки потрапляли під контроль майстрів, котрі забирали з неї визначену статутами частину коштів на потреби цеху.

Перед підмайстрами, які виявили бажання стати майстрами, ставилося кілька формальних умов: перед вступом слід було подати лист про народження від батьків у законному шлюбі (метрику) та листи про навчання ремеслу (визволення, мандрівки тощо).

Тільки після вирішення їх підмайстер отримував інформацію про порядок виконання майстерштуки (шедевра). Норма виготовлення зразкових виробів поширилася в містах Зх. Європи у 15 ст. В Україні вперше про майстерштуку сказано у статуті львів. бондарів від 1492.

Правило майстерштуки було запроваджене в більшості ремісничих Ц., стаючи, з одного боку, еталоном майстерності та якості виробів, до якого прагнув кожен вступаючий у цех, а з другого — суттєвою перепоною при вступі до цеху через складність виконання штуки та її високу вартість.

Підмайстер, що виявляв свій досвід у ремісничій вправності через виготовлення зразкового виробу, піднімався в цеху до статусу майстра й міг закладати власну майстерню та вчити учнів. Успішним виконанням майстерштуки вступ до цеху не закінчувався. Ремісника ще чекали великі витрати на прийняття до міськ. права, на «армату» (купівля мушкета, шаблі, порохівниці, куль, пороху тощо), а також на велику урочисту вступну учту в цеху. Вступ також регулювався встановленим числом майстерень того чи ін. ремесла, що санкціонувалося привілеями або статутними положеннями. Так, відповідно до кількості яток, число гончарів у львів. цеху було обмежено до 12 майстрів.

Новоприйнятий член цеху після вступу одразу ж відчував ієрархічність та корпоративність цехової орг-ції. Молодий майстер протягом року та шести тижнів відбував послуги в цеху, які мали духовний та харитативний зміст: запалювання й гасіння свічок під час церк. відправ та світських міських урочистостей, носіння трун із померлими членами цеху чи їхніми рідними на похоронах та ін.

До осн. прерогатив повноправних членів цеху належало право самостійно виконувати ремесло, провадити навчання ремеслу та наймати підмайстрів. Однак власне екон. діяльність в ординаціях регламентувалася з метою забезпечити рівноправне становище всіх майстрів у цеху, щоб ніхто не міг вивищитися над усіма багатством або, навпаки, зубожіти.

Поширення цехів в Україні. У містах *Київської Русі* феномен цехової орг-ції в класичному європ. розумінні не сформувався. З одного боку, тут не мало реального впливу рим. право, а з іншого — міський сусп. елемент не володів відповідними самоврядними правами, на відміну від міщан Зх. Європи. Тому об'єднання купців та ремісників, які існували в Київській Русі чи про існування яких здогадуємося, не можна вважати аналогом класичних європейських Ц. Рус. купці та ремісники, працюючи при княжих резиденціях, боярських дворах, монастирях, а пізніше, вже більш вільно, — на міських *посадах*, не змогли створити самоврядних орг-цій. Ці об'єднання ремісників мали своїх старшин, але про їхню організацію знаємо дуже мало.

Перші юридично санкціоновані Ц. виникли в 14 ст. в західноукр. містах у зв'язку з поширенням магдебурзького права (цех шевців у *Перемишлі*, 1381; 10 цехів у Львові, відомі з 1425). Ц. діяли в *Луцьку* (серед. 16 ст. — 5 цехів), *Ковелі*, Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*) та ін. містах. Цеховий устрій разом із магдебурзьким правом також поширився з 15 ст. і на територію *Закарпатської України*. У 2-й пол. 17 ст. в *Ужгороді* налічувалося 8 цехів, що об'єднували 12 ремесел. У *Мукачевому* в Ц. входили представники 32-х ремісничих спеціальностей. Цехи існували також у *Береговому*, *Хусті*, Вишковому (нині с-ще міськ. типу Хустського р-ну Закарпат. обл.). Особливого розвитку Ц. на укр. землях набули в 17—18 ст., коли поширилися на Центр. Україну, у т. ч. на *Гетьманщину*. У *Києві*, де вони виникли ще в 16 ст., у цей період існувало до 20 цехів, у *Ніжині* — 12 цехів (у т. ч. музичний), у *Чернігові* — 8 цехів. Навіть у невеликих містах Гетьманщини, таких як *Остер*, *Козелець*, ремесла об'єднувалися у 8—9 цехів.

Деякі з Ц. могли розпадатися на кілька або об'єднуватися в один, зникати та знову відновлювати свою діяльність. Так, у Львові після зникнення багатьох Ц. (малярів, кордибанників, сап'янників та ін.) їхнє число компенсувалося за рахунок поділу окремих Ц. споріднених ремесел (бондарів та стельмахів, ковалів і мечників та ін.) та появи нових Ц. (годинникарів, палітурників та ін.), тож їхнє число від серед. 17 ст. до кінця 18 ст. не змінюва-

лося, становлячи трохи більше 30 цехів. У *Полтаві* в 2-й пол. 17 ст. ремесло об'єднувалося в 9-ти цехах, а 1765 їх залишилося тільки 7.

В укр. містах була поширена практика утворення об'єднаних Ц., що включали як споріднені, так і цілком відмінні ремесла (цех кравців та кушнірів у *Короні*; цех ковалів, теслярів та бондарів у Козельці та ін.), що особливо було характерно на початкових етапах розвитку ремесла. Часом до Ц., особливо в Гетьманщині у 18 ст., вписувалися й неремісники, щоб отримати певну соціальну опіку та мати окремі престижні пільги (напр. цехову погребальну церемонію). У Гетьманщині цеховий устрій, окрім міст із магдебурзьким правом, поширився і на т. зв. ратушні міста, яких була більшість (напр., *Березна*, *Вороніж*, *Золотоноша* та ін.). Характерною особливістю соціального складу Ц. у Гетьманщині була значна присутність козаків, а також посполитих, тоді як на західноукр. землях в цехові орг-ції вступали, в основному, тільки *міщани* та селяни, які отримали звільнення.

Занепад Ц. був повільним та болючим процесом. У 18 ст. цехове ремесло на укр. землях почало занепадати під впливом різних чинників. З одного боку, ослабляли Ц. позацехові ремісники, т. зв. партачі, що працювали в передмістях, у малих містечках, у шляхетських та духовних володіннях (*юридиках*), де Ц. не мали права на виключність. З другого боку, Ц. характеризувалися консервативністю, монопольними практиками, що зменшувало їхню екон. ефективність. Ремісники опинялися в ситуації, коли технологічні інновації швидко поширювалися, руйнуючи локальне цехове вир-во. Держ. органи розпочали наступ на цехову монополію, поступово послаблюючи заборони на ведення ремесла для партачів. А зсередини цехову орг-цію руйнували процеси соціального розшарування на бідних та багатих майстрів. Майстри прагнули стати підприємцями, тоді як підмайстри та учні ставали фактично вільнонайманими робітниками, яким оплачували щоденну працю.

У *Лівобережній Україні* 1785, а в *Правобережній Україні* 1840 царський уряд ліквідував автономію Ц., підпорядкувавши їх держ. адміністрації. Наприкінці 19 ст. рос. законодавство почало ліквідовувати Ц., які ставали ремісничими т-вами без реальних екон. повноважень. 1900 в Рос. імперії було скасовано рештки цехового устрою. У *Галичині* та на *Буковині* австрійс. уряд скасував Ц. ще 1859.

Літ.: *Лазаревська К.* Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX вв. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» (К.), 1925, кн. 6; *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII ст. «Записки Ніжинського інституту народної освіти», 1926, т. 6; 1929, т. 9; *Клименко П.* Цехи на Україні, т. 1. К., 1929; *Charewiczowa L.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. Lwów, 1929; *Кісь Я.* Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів, 1968; *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. К., 1993; *Farr J.R.* Artisans in Europe: 1300—1914. Cambridge, 2000; Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій. Львів, 2007; *Kluge A.* Die Zünfte. Stuttgart, 2007; *Капраль М.* Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII—XVIII ст. Львів, 2012.

М.М. Капраль.

ЦЕХІ́Н (італ. Zecchino, від zecca — монетний двір; араб. Siccah — карбована монета) — із 13 ст. назва золотого *дуката*, який карбувався на венеціанському монетному дворі з 1284 до 1797. Назва «цехін» поширювалася також на ін. монети цього типу, що випускалися в різних італ. д-вах. На укр. землях упродовж 16—18 ст. «цехінами» називали золоті монети венеціанського та турец. карбування.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ЦЕ́ЦИН — фортеця й адм. осередок, один із попередників м. *Чернівці.* Не раз згадується в актових джерелах *Молдавського князівства* як центр «Цецинської держави» — однієї з 3-х *волостей Шипинської землі* (уперше — під 1395, востаннє — під 1456), а також (у формі «Чечунь») у *«Списку руських міст далеких і близьких»*. Рештки Ц. — *городище*/замчище на г. Цецин (нині в межах Чернівців, на зх. околиці міста), яке займає сильно видовжений майданчик площею до 1 га. 1839 на городищі знайшли скарб давньорус. срібних прикрас кінця 12 — серед. 13 ст. Дослідження тут проводили В.Милькович (1908), Т.Балан (1929) та Б.*Тимощук* (1956, 1976). Присутність слов'ян. та давньорус. матеріалів і особливості топографії дають підстави припускати, що на горі в 10—13 ст. існували дерев'яно-земляні укріплення. На 2-му етапі (14—15 ст.) в центрі городища побудували круглу муровану башту-донжон діаметром 20 м, підходи до якої захищала система валів і ровів. Найбільш імовірний час спорудження башти — остання чв. 14 ст. Фортецю зруйнували в серед. 15 ст. Руїни башти зберігалися до 1959, коли їх розібрали у зв'язку зі спорудженням телевежі.

Літ.: *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). К., 1982; *Пивоваров С.В.* Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини. «Археологічні студії» (К.—Чернівці), 2000, вип. 1; *Його ж.* Пам'ятки археології на території м. Чернівців. «Науковий вісник Чернівецького університету», 2004, вип. 229/230; *Пивоваров С., Федорук А.* Цецинська кам'яна вежа: з історії середньовічних поселень на території Чернівців (XIII — початок XV ст.). Там само, 2006, вип. 323/324; *Масан О.* Цецинська держава (з історії давньої чернівецької околиці). «Буковинський журнал», 2007, ч. 1; *Возний І.П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст., ч. 1—2. Чернівці, 2009.

ЦЕЦО́РСЬКА БИ́ТВА 1620 — битва між військами *Речі Посполитої* та *Османської імперії*, яка розпочалася біля с. Цецора (нині с. Цуцора, Румунія) на правому березі р. Прут (прит. Дунаю) за 18 км на схід від Ясс (нині місто в Румунії) 18 вересня 1620, а завершилася під *Могилевом-Подільським* 7 жовтня 1620. Причиною війни стали суперечності між двома д-вами, які прагнули встановити свою гегемонію в *Молдавському князівстві* та Валахії (див. *Волощина*). У серпні—вересні 1620 сілістрійський паша Іскандер очолив похід проти молдов. господаря Г.Грацiані, який був налаштований пропольськи. До його сил долучили-

Цецорська битва 1620 року. Картина роботи художника В. Півніцького. 1878.

ся частина крим. військ на чолі з калгою Девлет-Гіреєм та частина *Білгородської орди* на чолі з мурзою Кантеміром (усього понад 20 тис. осіб). На допомогу Г.Граціані з *Бара* виступило військо Речі Посполитої на чолі з *гетьманом великим коронним* С.*Жолкевським* і *гетьманом польним коронним* С.*Конецпольським*. Пізніше до них долучилися Г.Граціані з невеликими молдов. силами, бл. 1 тис. *лісовчиків* та ін. (усього понад 10 тис. осіб). За даними укр. літописів, С.Жолкевський недооцінив значення *Війська Запорозького*, і тому в битві брав участь лише невеликий загін запорожців (сотнею козаків командував чигиринський сотник М.*Хмельницький*). С.Жолкевський зайняв ряд молдов. фортець і міст та с. Цецора, перекривши туркам шлях на Ясси. 18 вересня 1620 розпочалися перші сутички, 19-го — відбувся перший значний бій, в якому Іскандер-паша здобув перевагу, до нього перейшла частина молдован. С.Жолкевський відвів свої сили до табору (див. *Вагенбург*), де укріпився. У ніч на 21 вересня в таборі військ Речі Посполитої виникла паніка, внаслідок чого втекли 2 тис. вояків (більшість із них втопилися у Пруті або потрапили у полон). 22—28 вересня проходили безрезультатні мирні переговори, а 29 вересня 1620 розпочався відступ табору С.Жолкевського на північ. Протягом тижня він подолав 165 км, було відбито 17 ворожих штурмів. Останній етап Ц.б. відбувся за 1,5 милі на південь від Могилева-Подільського. Втомлене й деморалізоване військо Речі Посполитої не змогло протидіяти силам Осман. імперії, в ході бою полягли С.Жолкевський і чимало ін. воєначальників, у т. ч. й М.Хмельницький. Чимало вояків потрапили в полон, у т. ч. С.Конецпольський та майбутній гетьман України Б.*Хмельницький*. Вдалося прорватися лише 2,5 тис. вояків, у т. ч. 700 лісовчикам. Поразка в Ц.б. призвела до руйнівного ординського нападу на *Галичину* та *Поділля*. Наступного року конфлікт перейшов у нову фазу (див. *Хотинська війна 1621*).

Літ.: *Majewski R.* Cecora — rok 1620. Warszawa, 1970; *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592 — 1646. Warszawa, 1978.

Ю.А. Мицик.

ЦИГА́НИ В УКРАЇ́НІ. Цигани — етнічна спільнота (самоназва — рома́), належать до індійської групи індоєвроп. мовної сім'ї. В Україні, за переписом 2001, — 47 587 осіб, дисперсно розселені, найбільше — у *Закарпатській області* (14 004), *Донецькій області* (4106), *Дніпропетровській області* (4067) та *Одеській області* (4035). В Україні проживає ряд етнографічних груп циган, серед яких — влахи, кишинівці, келдерари, крими, ловари, расейці (гімпени), русска рома, серви, сервітіка рома, сінті, унгріко рома, урсари та ін.

Труднощі з визначенням етнічної ідентичності та чисельності циган пов'язані з їхньою соціальною і політ. розпорошеністю, відсутністю власної д-ви і, насамперед, відвертою або прихованою дискримінацією в країнах проживання. Заг. чисельність циган у світі, за даними різних джерел, — від 2 до 8 млн осіб.

Генетично цигани пов'язані з мобільними соціально-професійними групами (кастами) населення Центр. та Пн.-Зх. Індії. Предки циган покинули Індію не пізніше 5 ст., і відтоді почалась їхня міграція в зх. напрямку — до Ірану, Вірменії, *Візантії*. У Візантії жили тривалий час. Довго їхньою прабатьківщиною вважали Єгипет, з чим пов'язана й низка назв циган в Європі (англ. Gypsies — «єгиптяни», угор. Pharao nepek — «фараонів народ» — тощо). Подібні назви збереглися в топонімії України: циганські села Каїри (нині с. Крива Балка) і Фараонівка (нині обидва села Саратського р-ну Одес. обл.). Сусідні укр. і молдов. селяни називали їх «хвараонами». Хоча термін «цигани» є більш широким, самоназву «роми» оголошено їхнім етнонімом на I Всесвітньому конгресі циган у Лондоні (Велика Британія; квітень 1971) і рекомендовано *Організацією Об'єднаних Націй* для використання в офіц. документах. Мова циган («романі») належить до молодописемних мов, поділяється на кілька діалектів і розвивається в умовах білінгвізму її носіїв (2001 рідною

«Огляд жеребця у циганському таборі». Картина роботи художника М. Грандковського.

мовою циганську назвали 44,7 % Ц. в У., українську — 21,1 %). 2012 ромська мова за законом «Про засади мовної політики» включена до переліку регіональних мов та мов меншин.

Історія. Перші писемні згадки про циган на укр. землях, що входили до *Великого князівства Литовського* і *Королівства Польського*, відносяться до поч. 15 ст. (грамоти польс. королів, львів. актові книги, *Статути Великого князівства Литовського*). Досить рано цигани з'явилися на пд. Криму.

Більшість циган прийшли з Балкано-Карпатського регіону. Серед них т. зв. влахи (влахуря), пов'язані з *Молдавським князівством* і Волоським князівством (*Волощиною*). Ряд груп зазнали румун. мовних впливів: рударі (лінгурарі), урсари, келдерари, ловари. Ін. групи, особливо кримські (дайфа, чінгене), зазнали впливів тюркського населення, сповідують *іслам* і розмовляють кримськотатар. мовою. Розпорошено в Україні розселені циганськомовні крим. рома (крими, самоназва — киримлітіка рома) — досить замкнена група, яка користується діалектом балканського типу. Їхні предки прийшли до Криму з *Бессарабії* на поч. 19 ст., там перейшли в іслам і зазнали значного кримськотатар. культ. і мовного впливу. Карпатська етнодіалектна мовна група представлена словацькими (сервітіка рома), угорськими (унгріка рома) циганами і циганами-плащунами, предки яких прийшли з Карпатсько-Трансильванського регіону, вірогідно в 17—18 ст. Багатьох укр. циган називали «сербами», оскільки, найімовірніше, вони прийшли з Румунії через Сербію (самоназва — «серви» (Servy) або «українські цигани»). Незважаючи на різні маршрути міграції носіїв циганських діалектів Servy і Vlaxuгja, обидва впродовж останніх століть зазнають значних панукр. мовних інновацій, що дало підстави в 1920-х рр. акад. О.Баранникову назвати їх діалектами «українських циган». Деякі сучасні дослідники пов'язують слово «серв» із румун. serv («раб», «кріпак»), оскільки в румун. князівствах із 16 ст. до 1864 цигани перебували у статусі рабів — коронних (верховного володаря), помі-

Закарпатські цигани. Фото початку 20 ст.

щицьких (бояр) і монастирських. Після скасування рабства відбулися міграційний вибух і розселення в різних країнах найчисельнішої етнодіалектної групи циган — «келдерарів».

У *Речі Посполитій* після 1624 циган підпорядковували управлінню і суду старшин — т. зв. циганських королів, які при призначенні отримували королів. грамоту. Ця посада проіснувала до кінця 18 ст.

У *Гетьманщині* з серед. 17 ст. цигани, спорадично розселені серед укр. населення, були приписані до козац. полків. Переписом 1732 *слобідських козацьких полків* зафіксовано 4500 циган, з яких лише 11 осілих. Для збору податків у 18 ст. в *Лівобережній Україні* створено інститут полкових отаманів «циган малоросійських». Отаманів призначали відкупщиками оброку з циган; останнім циганським отаманом 1763 було призначено В.Міненка. Указ Правительствуючого Сенату 1766 визначив оподаткування циган у *Слобідсько-Українській губернії* (у 1779 — 402 особи). Указ Правительствуючого Сенату 1783 передбачав, «щоб усі вони [цигани] в зручних і пристойних місцях поселені були і бездозвільно ніде не вешталися», циган зараховували до *державних селян*. Від'їзди з місць проживання дозволялися лише за наявності виїзних документів. Опис *Київського намісництва* 1786 зафіксував у цьому регіоні 2068 циган. 1792 видано указ рос. імп. *Катерини II*, даний генерал-прокурору, «Про залишення на колишньому окладі прийшлих із Малоросії в Катеринославську губернію різного звання людей; про причислення всіх циган, які в тій губернії живуть, до поселян казенного відомства; про стягнення з них поземельних грошей і про дозвіл їм записуватися в міщанство і цехи». В указі 1800 згадується, що в губерніях «цигани вийшли в купці та міщани». З появою циганських хорів та оркестрів виокремився прошарок артистів. Поміщики відпускали циган на сезонні заробітки традиційними промислами.

Після приєднання Бессарабії до Рос. імперії в Бессарабській обл. число циган збільшилося з 221 родини в 1812 до 1135 родин в 1839. Їх намагались оселити на землі. 1838 осілих і кочових коронних циган краю (4883 особи) підпорядкували управлінню *Дунайського козацького війська*, мотивуючи це тим, що цигани «за природою прихильні до коней і найкращі коновали й ковалі». На поч. 1850-х рр. цигани становили 22,7 % війська, до якого були зараховані разом із землями. Цигани боролися за вихід із війська, і більшість із них відрахували з козац. стану. Незважаючи на це, ще 1958 більшість циган Фараонівки називали себе «козаками», пам'ятаючи, що цей статус давав їм у минулому соціальні переваги порівняно із закріпаченим населенням.

1839 рос. імп. *Микола I* підписав указ, за яким до 1841 треба було розселити циган у казенних поселеннях. У *Київській губернії* було «задворено» 160 родин. 1866—1917 ця політика в Рос. імперії була послаблена.

Щодо циган Закарпаття, яке входило до Угор. королівства (у складі д-ви *Габсбургів* / *Австро-Угорщини*), провадилася політика *асиміляції* (мадяризації). Це призвело до формування в частини циган Закарпаття преферованої угор. ідентичності (ще перепис 1989 зафіксував у регіоні 66,2 % циган, які вважали рідною угор. мову). У роки *Першої світової війни* в Закарпатті циганам — угор. підданим — за програмою МВС Угорщини (1916) було

«Циганська кибитка» — пам'ятник ромам, загиблим у роки Другої світової війни, у м. Кам'янець-Подільський. Скульптор А. Ігнащенко. Фото початку 21 ст.

заборонено кочувати; військовозобов'язаних забирали до війська, решту — примусово розміщували в поселеннях. Це стало одним із факторів міграції частини циган до Рос. імперії.

У Чехословаччині, до якої увійшло 1919 Закарпаття, впроваджувалася політика чехізації. 1927 прийнято закон, яким цигани визначались як асоціальні громадяни, а тому вводилися певні обмеження їхніх свобод; разом із цим 1927 в *Ужгороді* була відкрита перша циганська школа. За переписом 1930, в Підкарпатській Русі чисельність циган за десятиріччя зросла з 444 до 1357 осіб (за переписом 31 січня 1941 — 1204 особи).

Після I світ. війни цигани на *Буковині* у складі Румунії декларували себе «румунами». Осілі цигани-музиканти із сіл Глиниця та Шипинці (нині обидва села Кіцманського р-ну Чернів. обл.; розмовляли місц. говіркою української) формували оркестри (зазвичай акордеон, скрипка, тромпет, тарамбука, контрабас та цимбали) і вирушали на заробітки за кордон до Польщі.

У 2-й Речі Посполитій, за переписом 1930, мешкало близько 30 тис. циган, більшість вели кочовий спосіб життя (польська рома, келдерари, ловари), осілі т. зв. карпатські цигани (бергітка рома) жили переважно в *Галичині.* Найбільш заможними були келдерари, які мігрували наприкінці 19 ст. з Румунії. Після 1918 їхні ватажки (із роду Квеків) проголошували себе королями. Траплялося, що на одній території було кілька «королів» новоприбулих циган, які конкурували з головами місц. польс. циганських громад («шеро ром») за визнання місц. чи центр. владою. Водночас політика польс. урядів у нац. питанні коливалася між концепцією асиміляції та деклараційними запевненнями щодо наявності цілого ряду привілеїв, гол. чин. у сфері к-ри.

В рад. Україні перепис 1926 зафіксував 13 750 циган (у містах — 2570 осіб, у селах — 11 тис. осіб), у Криму — 1300 циган. Крім того, десятки тисяч циган кочували. У ході здійснення рад. політики *«коренізації»* протягом 1921—24, виконуючи постанови ВУЦВК, відділи у справах нац. меншин окружних виконкомів виділяли циганам із місц. бюджетів кошти на буд-во житлових приміщень, культурно-освіт. закладів, відкриття кустарних майстерень, земельні ділянки для ведення сільс. госп-ва. Восени 1927 РНК УСРР ухвалила постанову «Про організацію виробничих артілей циганів та про заходи стимулювання переходу кочуючих циганів до кустарної виробничої діяльності». У *Києві*, *Полтаві*, *Харкові*, *Одесі*, Вінниці та ін. містах були відкриті циганські напівпрофесійні та аматорські музично-хореографічні колективи.

Упродовж 1928 в пд.-сх. округах України на осілий спосіб життя із зареєстрованих 1218 сімей (5302 особи) на Харківщині перейшло 417 сімей, Херсонщині — 96, Одещині — 68, Лубенщині — 42, Миколаївщині — 20. 1930—32 у *Сталінській окрузі* оселилося 420 сімей, Подільській окрузі — 110, *Бердичівській окрузі* — 108, Тульчинській окрузі — 101 сім'я. У містах цигани-чоловіки працювали в кустарних майстернях, на з-дах, ф-ках, жінки — у вироб. артілях, торгівлі.

З початком *колективізації сільського господарства в УСРР/УРСР*, на підставі постанови Центр. комісії у справах нац. меншин при ВУЦВК (1931) «Про прискорене притягнення малочисельних нацменів (ассирійців та циган) до хліборобства», почалася організація циганських *колгоспів*, переважно невеликих, оскільки цигани мешкали на *хуторах* по 15—30 родин. Сільс. циганське населення під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* в намаганні врятуватися поверталося до кочування, частина виїхала з України.

У ході втілення рад. політики «коренізації» в *СРСР* було створено циганську писемність на базі кирилиці, формувалися осередки циганської інтелігенції. Наприкінці 1920-х рр. в СРСР друкувалися цигановомовні журнали «Романи зоря» («Циганська зоря») та «Нево дром» («Новий шлях»). 1931 при *Кабінеті національних меншин при ВУАН* було створено циганський відділ і опубліковано працю О.Баранникова «Українські цигани». 24 січня 1938 була прийнята секретна Постанова ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію національних шкіл і національних відділень у школах». Циганські класи у школах були ліквідовані «як шкідливі, які відгороджують дітей від радянського життя». Багато циган зазнали сталінських репресій, оскільки мали іноз. паспорти, валюту (іноз. монети, у т. ч. золоті) та родичів за кордоном.

Під час *Другої світової війни* цигани служили в лавах Червоної армії, партизан. загонах, циганські мистецькі колективи давали концерти на фронті. Гітлерівці та їхні союзники на окупованій території України винищили бл. 30 тис. циган. Більше половини жертв становлять цигани, депортовані в Україну з Румунії. Геноцид щодо кочових і осілих циган здійснювався як в організованій, так і в спонтанній формах. Згідно з постановою ВР України № 2084—IV від 2004 на держ. рівні в Україні щорічно 2 серпня відзначається Міжнар. день голокосту ромів, досліджується історія геноциду циган, встановлюються пам'ятні знаки на місцях розстрілів. (Див. *Роми*, геноцид ромів.)

Після визволення Криму 1944 разом із *кримськими татарами* та ін. етнічними групами циган безпідставно депортували у сх. райони СРСР. Більшість цигановомовних крим. циган повернулися в попередні місця вже 1951—54. У рад. часи було видано низку урядових актів, спрямованих на перехід кочових циган на осілість. Кочування майже повністю припинилося після указу Президії ВР СРСР 1956 «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом». Цигани, отримавши прописку, стали прикріпленими до районів, в яких були виявлені органами МВС. Під загрозою кримінального покарання цигани без особливого на те дозволу від органів влади не могли залишати район свого проживання. Цигани і нині дотримуються переважно квартального способу розселення. Компактні поселення розташовані переважно на Закарпатті (49 т. зв. таборів). 1949 в *Мукачевому* було відкрито циганську школу (нині № 14).

Із поч. 1990-х рр. відбувається сплеск активності самоорганізації ромів. Нині діють кілька загальноукр. ромських громад. орг-цій, бл. 100 національно-культ. т-в регіонального і місц.

рівнів. Ці орг-ції співпрацюють з укр. владою та міжнар. орг-ціями у вирішенні питань паспортизації Ц. в У., підвищення освіт. рівня, доступу до послуг охорони здоров'я, захисту прав ромів України. 1999—2006 виходила всеукр. ромська газета-двотижневик «Романі яг» («Ромська ватра»). В Україні чимало циганських муз. виконавців, які працюють у різних напрямах і стилях (класика, фолк, джаз, рок). Віллі Пап-старший заснував оркестр «Пап-джаз-квінтет», Закарпат. обласне т-во муз. к-ри ромів «Лаутарі», Ужгородський ромський театр і щорічний Міжнар. циганський джазовий фестиваль «Pap Jazz Fest» (проходить із 1997 в Ужгороді). Із 2000 на базі циганського театру «Романс», заснованого І.Крикуновим у Києві 1993, щорічно проводиться Міжнар. фестиваль циганської к-ри «Амала» («Друзі»), в якому беруть участь десятки циганських мистецьких колективів із різних регіонів України. Із 2009 в ефірі Закарпат. обласної держ. телерадіокомпанії «Тиса-1» в редакції телерадіопрограм мовами нац. меншин вийшло понад 100 випусків програми «Романо дживіпен» («Ромське життя»).

8 квітня 2013 виданий указ Президента України про прийняття «Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року».

Культура та побут. У к-рі та побуті циган тривалий час зберігалися патріархальні риси: громад. збори, кочування на традиційно визначеній території, вибори ватажків табору, розподіл прибутків між членами групи, звичаєве право, зокрема, суд з авторитетних осіб, існування залишків великої неподільної сім'ї. Серед циган стійко зберігаються поділ людей на «рома» (своїх) та «гадже» (чужих), повага до засадничих принципів своєї традиційної к-ри (зокрема правил ритуальної чистоти). Більшість Ц. в У. належать до православних, хоча серед них є і мусульмани, католики та протестанти різних течій.

Більшість циган вели кочовий спосіб життя, зберігаючи традиційні заняття: ковальство, конярство, стельмаство, різьбярство, ювелірну справу, торгівлю, ворожіння, муз. виконавство. Серед чол. занять поширеними були торгівля і менжування (обмін) кіньми, у жінок — ворожіння. Цигани уславилися як чудові митці — музиканти, танцюристи, співаки. Всесвітньовідомою популярністю на світських і реліг. урочистостях користувалося муз. мист-во циган.

Літ.: *Плохинский М.* Цыгане в Старой Малороссии (по архивным документам). «Этнографическое обозрение», 1890, № 4; *Филоненко В.* Крымские цыгане. «Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР», 1930, т. 5; *Баранніков О.П.* Українські цигани. В кн.: Національні меншини Радянської України, кн. 2. К., 1931; *Данілкин О.* Культура циган України: минуле і сучасність. К., 2001; *Зіневич Н.О.* Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. «УІЖ», 2001, № 1; *Фрейзер А.* Цигани. К., 2003; *Черенков Л.Н.* Некоторые проблемы изучения цыган в Украине. В кн.: Рома в Україні: Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) в Україні XVI—XX ст. Севастополь, 2006; *Марушиакова Е., Попов В.* Studii Romani: избрано, т. 7. София. 2007; Закарпаття в етнополітичному вимірі. К., 2008; *Наулко В.* Етнічна ідентифікація і статистичний облік ромів України. В кн.: Роми України: із минулого в майбутнє. К., 2008; Роми України: із минулого в майбутнє. К., 2008; *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. «Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі: Науковий часопис», 2009, № 2 (6); *Горват Б., Горват А.* Ромські музиканти Закарпаття: Енциклопедія. Ужгород, 2011; *Бессонов М.В.* Циганська трагедія 1941—1945: Факти, документи, спогади, т. 2. Х., 2010; *Tenser A.* A report on Romani dialects in Ukraine: Reconciling linguistic and ethnographic data. «Romani Studies», 2012, vol. 22, no. 1, June.

В.І. Наулко, Н.О. Зіневич.

ЦИМБА́ЛКА, Велика Цимбалка і Мала Цимбалка — кургани, розташов. за 4 км на захід від центру с. Велика Білозерка Запоріз. обл. Розкопані 1867—68 І.*Забєліним*. Велика Цимбалка — усипальня представника вищої скіф. знаті (див. *Скіфи*), датована 350—330 до н. е. Насип (висота 15 м) розкопано частково, під ним виявлено пограбовану катакомбу (глибина 8,5 м) з 3-ма камерами та могилу 6-ти коней. Від шат похованих збереглися частини панцира, бойового пояса, золоті платівки із зображенням Медузи, грифона та зайця. Четверо коней мали бронз. вуздечні набори зі срібними наносниками, інші два — золоті. Нащічники обох коней завершуються стилізованим зображенням голів дельфінів. Налобні пластини відтворюють двох грифонів у геральдичній позі та змію-діву — праматір скіфів (остання з пластин є одним із найбільш відомих витворів греко-скіф. мист-ва).

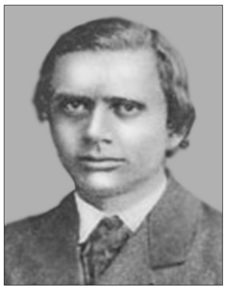
Мала Цимбалка — курган *бронзового віку*. До його насипу (висота 5 м) впущені поховання знатного скіфа та *кімерійця* (чорногорівський тип), при якому були 5 бронзових, 5 кістяних наконечників стріл, бронз. вудила, золота рурочка та глиняний глек. Скіф лежав у колоді, у катакомбі (глибина 2,5 м), яку «охороняли» пес та оберіг із 30-ти щелеп якоїсь тварини, нанизаних на ремінь. Небіжчик мав золоту гривну, залізні меч та списи, 2 сагайдаки зі стрілами, 2 комплекти бронз. вузди, казан, дерев'яні бочку та великий кухоль з 3-ма золотими платівками із зображеннями лева та риб. Поховання датується 2-ю пол. 5 ст. до н. е.

Курган Велика Цимбалка. Золоті кінський налобник із змією-дівою та нащічники.

Літ.: *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983; *Алексеев А.Ю.* Скифское погребение V в. до н. э. в кургане Малая Цимбалка. «Археологический сборник Государственного Эрмитажа» (СПб.), 1995, вып. 32.

Ю.В. Болтрик.

П.П. Цитович.

ЦИТО́ВИЧ Петро Павлович (19 (07).10.1843, за ін. даними, 1844 — 01.11(19.10).1913) — правознавець, публіцист. Д-р цивільного права (1873), професор (1873). Н. в *Чернігівській губернії.* 1866 закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту та був залишений у ньому професорським стипендіатом кафедри цивільного права. У лютому 1870 захистив магістерську дис. на тему: «Вихідні моменти в історії російського права спадкування». Потім перебував у закордон-

ному наук. відрядженні, під час якого в січні 1871 затверджений штатним доцентом кафедри цивільного права Харків. ун-ту. Після повернення у квітні 1873 захистив докторську дис. за монографією «Гроші в галузі цивільного права». У травні 1873 обраний доцентом, а в жовтні 1873 — екстраординарним професором кафедри цивільного права Новорос. ун-ту в Одесі. Викладав курси торг. і вексельного права, у січні 1874 обраний ординарним професором і став читати курс цивільного права. Із 1880 — на службі у Правительствуючому Сенаті. 1881—83 перебував у наук. відрядженні за кордоном (Німеччина). 1884 став ординарним професором кафедри торг. права Київ. ун-ту, а згодом був переведений на кафедру цивільного права з додатковим дорученням читати лекції з торг. права. 1894, у зв'язку з призначенням членом ради міністра фінансів Рос. імперії, переїхав до *Санкт-Петербурга*. Одночасно (із вересня 1890) працював у *Петербурзькому університеті* на кафедрі торг. права: завідувач, від серпня 1903 — заслужений професор. У квітні 1911 призначений сенатором. Брав участь у підготовці Вексельного статуту та кількох законопроектів.

Досліджував проблеми цивільного права, питання торг. і вексельного права. Осн. праці: «Лекції з торговельного права, що читаються в Новоросійському університеті» (вип. 1—2, 1873—74), «Курс російського цивільного права, т. 1: Загальна частина. Вчення про джерела права» (1878), «Нарис основних понять торговельного права» (1886), «Курс вексельного права», «Зобов'язання: конспект лекцій з російського цивільного права» (обидві — 1887), «Морське торговельне право» (1889), «Підручник торговельного права» (1891), «Нариси з теорії торговельного права» (1901—02).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Завадский А.В.* Петр Павлович Цитович: Краткий очерк научной деятельности (1844—1913). М., 1913; *Удинцев В.А.* Петр Павлович Цитович. Пг., 1914; *Синайский В.И.* Памяти Петра Павловича Цитовича. В кн.: Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 гг. К., 1915; *Цитович И.К.* Петр Павлович Цитович — профессор права, писатель и государственный деятель. «Государство и право», 1994, № 2; *Белов В.* «...Несомненно знающий и испытанный цивилист». В кн.: *Цитович П.П.* Очерк основных понятий торгового права. М., 2001; *Самойленко О.О., Усенко І.Б.* Цитович Петро Павлович. В кн.: Антологія української юридичної думки, т. 6. К., 2003.

О.О. Самойленко, І.Б. Усенко.

ЦИХ Володимир Францович (1805—01.05(19.04).1837) — історик, професор заг. історії, ректор Київ. ун-ту. Н. в *Харківській губернії* в сім'ї військовослужбовця. Після закінчення Катериносл. г-зії 1822 вступив на філол. ф-т Харків. ун-ту, який закінчив 1825 зі ступенем кандидата. Із 1831 почав викладання заг. історії в Харків. ун-ті. 1833 захистив магістерську дис. з історії на тему: «Вирішення питання щодо постійного збільшення маси історичних відомостей і розширення обсягу історії: чи не потрібно змінити звичний спосіб викладання цієї науки і який він має бути, як взагалі, так і особливо в університетах?» З відкриттям 1834 Київ. ун-ту — екстраординарний, ординарний (1835) професор заг. історії, декан 1-го відділення (історико-філол.) філос. ф-ту, ректор (1836) ун-ту.

Крім магістерської дисертації, Ц. залишив після себе лише кілька промов і статей (переважно з рим. історії). Сучасники відзначали насамперед викладацьку майстерність професора, серед вихованців якого був М.*Костомаров*. Дослідник історії Київ. ун-ту В.*Шульгин* зазначав, що Ц. «вважався окрасою університету». У Харків. і Київ. ун-тах він читав лекції з давньої, середньовічної і нової історії (до серед. 18 ст.). В основу курсу давньої історії Ц. поклав посібники відомого історика А.-Г.Геерена, зокрема «Посібник з історії систем європейських держав та їхніх колоній», твори Б.-Г.*Нібура* з рим. історії. Лекції із середньовічної історії ґрунтувалися на працях Ф.*Гізо*, О.Тьєррі, нім. історика Ф. фон Раумера та ін. Істор. світогляд Ц. формувався під впливом універсальної концепції історії Й.-Г.*Гердера* з її космополітичним, культурно-орієнтованим *націоналізмом*, суб'єктивно-ідеалістичної історіософії Ф.-В.Шеллінга і романтичного напряму європ. історіографії. *Історичний процес* розглядався Ц. як органічне поєднання одиничного і загального, як «єдиний потік». Під загальним він розумів «людство в цілому», а одиничне виступало у формі дій «людини на громадянській, розумовій і моральній ниві його буття». На думку Ц., істор. розвиток окремих осіб і націй, народів, д-в і людства в цілому здійснювався шляхом прогресу як морального самовдосконалення. Роль особи в історії він визначав за її участю в поширенні серед народу ідей гуманізму, справедливості, загальнолюдської моралі. Ц. наголошував і на дидактичній функції історії, яка повинна звертати особливу увагу на висвітлення тих періодів, які демонструють високий моральний стан людства. Універсальна концепція істор. процесу Ц. ґрунтувалася на понятті «цілої сукупності життя роду людського». Привертає увагу його оригінальна періодизація всесвітньої історії. Він виступав проти традиційного поділу всесвітньої історії на стародавню, середньовічну і нову, оскільки такий поділ не відповідав сучасному стану науки і самому поняттю історії. Ц. пропонував такий поділ: 1) історія азіатського, або східного людства; 2) історія народів еллінських та італійських; 3) історія народів середньої та північної Європи. Щодо проблеми пізнання історії, то Ц. у дусі пануючих у його час історіософських систем вважав, що дослідник має проникнутися «духом часу». Конкретно-істор. дослідження повинне було ґрунтуватися на фактах, оскільки «одні лише факти, одна предметність дає життя опису». Історик мав з'ясовувати взаємозв'язок і причини істор. подій.

Тв.: Несколько слов о величии духа. «Украинский журнал», 1825, № 16, ч. 7; Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского. «Журнал Министерства народного просвещения», 1835, май; О цели и пользе высших учебных заведений. В кн.: Записки и речи, читанные при открытии Императорского Университета святого Владимира, 15 июля 1834 года. К., 1840.

Літ.: *Шульгин В.* История Университета святого Владимира. СПб., 1860; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1. Л., 1929; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX ст.). К., 2005.

С.П. Стельмах.

ЦИЦЮ́РА (Цюцюра, Цецюра) **Тимофій** (р. н. невід. — п. після 1671) — військ. і політ. діяч України 2-ї пол. 17 ст., переяслав. полковник, наказний гетьман. Перша документальна згадка про Ц. як про козака *Переяславського полку* належить до осені 1653. Згідно ж із його особистими твердженнями участь у війні з *Річчю Посполитою* брав з 1648. Наприкінці літа — на поч. осені 1658 обійняв уряд переяслав. полковника. Впродовж осені 1658 — літа 1659 на чолі полку на боці І.*Виговського* воював проти опозиційних гетьману сил та рос. військ, у т. ч. брав участь у *Конотопській битві 1659.* На варшавському *вальному сеймі* 1659 був нобілітований. Наприкінці серпня 1659 Ц. вже виступив одним з організаторів антигетьман. заколоту на Лівобережжі, керував знищенням прогетьмански налаштованої старшини та польс. гарнізонів. За окремими повідомленнями, саме Ц. очолював козаків, які напали на загін Ю.*Немирича* та вбили останнього. 29 вересня 1659 влаштував у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) урочисту зустріч рос. військам на чолі з кн. О.Трубецьким і склав присягу на вірність цареві *Олексію Михайловичу.* Напередодні Переяслав. ради 1659 Ц. виступав одним із претендентів на гетьманство. У ході українсько-рос. переговорів 1659 підтримував позицію рос. сторони, виступав за збільшення військ. присутності Москви в Україні, обмеження гетьман. повноважень. Відповідно до *Переяславських статей 1659* Ц. був звільнений з-під юрисдикції гетьмана. На поч. 1660 відвідав *Москву*, де був прийнятий царем Олексієм Михайловичем. Під час кампанії 1660 в ранзі наказного гетьмана очолював лівобережні козац. полки, що діяли спільно з рос. військами В.*Шереметєва.* Брав участь у *Чуднівській кампанії 1660.* Після укладення 1660 гетьманом Ю.*Хмельницьким* Чуднівського договору з польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза Ц. на чолі 2 тис. козаків перейшов до польс. табору. За неузгодженість своїх дій з гетьман. урядом і польс. командуванням був заарештований і понад рік перебував під вартою на території Польщі. Після повернення в Україну Ц. заарештований уже рос. адміністрацією. В ув'язненні перебував спочатку в Москві, згодом — у Томську (нині місто в РФ). Востаннє документальна згадка про Ц. (як про в'язня) зустрічається під 1671. Подальша доля не відома.

Дж.: *Grabowski A.* Ojczyste spominki, t. 1. Kraków, 1845; *Jerlicz J.* Latopisies albo kronicza, t. 2. Warszawa, 1853; Акты Южной и Западной России, т. 4—8, 15. СПб., 1863—92; Акты Московского государства, т. 2—3. СПб., 1894—1901; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 4. К., 1859; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 3. К., 1898 (2-ге вид., доповнене).

Літ.: *Костомаров Н.* Гетманство Выговского. В кн. *Костомаров Н.* Собрание сочинений, кн. 1. СПб., 1902; *Його ж.* Гетманство Юрия Хмельницкого. Там само, кн. 5. СПб., 1905; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski 1657—1660. Lwów, 1922; *Петровський М.* Українські діячі XVII віку, вип. 1: Тиміш Цицюра. К., 1929; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2 — т. 10. К., 1997—99; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Його ж.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). К., 2009.

В.М. Горобець.

ЦІЛИ́ННИХ ЗЕМЕ́ЛЬ ОСВО́ЄННЯ — програма, що здійснювалася 1954—60 в *СРСР*, щоб розв'язати зернову проблему й збільшити вир-во с.-г. продукції. Передбачала введення в обіг земельних ресурсів сх. регіонів (Казахстан, Західний та Східний Сибір, Урал, Поволжя, частково Пн. Кавказ, Далекий Сх. та ін.). Були розорані площі цілинних та перелогових земель у 41,8 млн га (у т. ч. в Казахстані — 25,5 млн га). У рамках реалізації заходів цієї програми, спрямованої на освоєння нових земельних масивів, також в УРСР на *Поліссі* провадилось осушення боліт і заболочених територій.

Ідею освоєння нових земель запропонував 1-й секретар ЦК КПРС М.*Хрущов* у лютому 1954. Для найшвидшого розв'язання зернової проблеми в СРСР, підйому с.-г. вир-ва необхідно було зорати й засіяти гігантські степові простори в сх. регіонах, де були складні кліматичні умови, не існувало вироб. бази, соціальної інфраструктури.

Освоєння цілини провадилося за рахунок госп-в Європ. частини СРСР. Передбачалося спрямування на цілину величезних фінансових, людських, матеріально-тех. ресурсів, і значну частину витрат повинна була взяти на себе Україна.

Україна зробила вагомий внесок в освоєння цілини, зокрема, забезпечуючи її кадрами механізаторів, спеціалістів сільс. госп-ва, матеріально-технічно оснащуючи цілинні госп-ва.

22 лютого 1954 вирушив перший ешелон комсомольців-трактористів з Київщини, які мали працювати у Федорівському р-ні Кустанайської обл. Казахської РСР. На початку березня лише з Дніпроп. та Він. областей до Казахстану прибули 460 механізаторів, з Херсонщини — 327. А до кінця березня 1954 з України на освоєння цілинних земель виїхали вже 20 тис. осіб, гол. чин. механізатори, з них до Казахстану — 11 тис. Упродовж 1954—55 на цілину виїхали понад 60 % випускників с.-г. вузів, технікумів та професійно-тех. уч-щ. 1954—55 до районів освоєння нових земель Казахстану з України прибули понад 93 тис. осіб. Значною була кількість спеціалістів управлінської ланки, які працювали директорами *радгоспів*, агрономами, бухгалтерами. Велику допомогу надала Україна цілинникам кадрами масових професій. 1955 з усіх її областей були направлені в цілинні райони 3100 будівельників з устаткуванням для буд. робіт, котрі споруджували пункти заготівлі зерна, елеватори, госп., житлові та культурно-побутові об'єкти. Цілинниками стали понад 5 тис. жінок з України, які працювали вчителями, медпрацівниками, зв'язківцями, доярками, трактористками та ін. Щоліта на сезонні роботи добровільно їхали з України сотні тисяч студентів, демобілізованих воїнів строкової служби та ін.

Упродовж 1954—56 з України цілинники одержали 200 тис. тракторів, велику кількість комбайнів та ін. с.-г. машин. Понад 90 підпр-в *Києва*, *Харкова*, *Дніпропетровська*, *Львова*, *Одеси* виконували держ. замовлення з

вир-ва тракторів, бульдозерів, плугів, кранів, запчастин, різного устаткування. Важливе значення мала допомога України цілинникам комплектами збірних будинків, буд. матеріалами, продуктивною худобою, посівним матеріалом. З Чернів. обл. 1961 було направлено до Казахстану понад 1580 голів племінної худоби. Направлялися медикаменти та устаткування для лікарень, усе необхідне для оснащення шкіл та б-к.

Загалом 1954—61 майже 42 млн га цілинних і перелогових земель були зорані. Цілинні землі швидко освоювалися. Уже 1954 цілина дала бл. 40 % валового збору зерна в СРСР. Програма принесла результати, хоча з України вичерпувала ресурси, потрібні для розвитку її сільс. госп-ва.

За короткий час у цілинних районах вдалося створити сотні нових радгоспів. Казахстан перетворився в один із найпотужніших виробників зерна. Велику кількість радгоспів, які були осн. формою організації с.-г. вир-ва в цілинних районах, створили вихідці з України: «Київський», «Харківський» у Кустанайській обл., «Херсонський» в Акмолинській обл., «Чернігівський», «Сімферопольський», «Одеський», «Львівський» та ін. Упродовж 1954—56 на казахській землі посланці з України заснували 54 радгоспи, з Білорусі — 22. 1956 в радгоспах Казахстану, Зх. Сибіру та Пн. Кавказу працювали понад 75 тис. укр. юнаків та дівчат. Багато українців оселилися на цілинних землях і залишилися там жити. Був даний поштовх для швидкого розвитку сх. регіонів СРСР — виникли нові електрифіковані селища й міста, були прокладені автомобільні шляхи. Освоєння цілини супроводжувалося глибокими соціально-економічними змінами в житті місцевих мешканців.

Проте це був екстенсивний шлях розвитку сільс. госп-ва. Невисока врожайність, відсутність належної матеріально-тех. бази та соціальної інфраструктури, нелегкі умови праці й побуту людей ускладнювали освоєння цілини. У ході освоєння цілини були допущені прорахунки — масова оранка степів викликала низку негативних екологічних наслідків, зокрема вітрову ерозію ґрунтів. Серйозною проблемою стало те, що чимало зернових госп-в створювалися на малопродуктивних землях, упродовж тривалого часу такі госп-ва були збитковими та існували за рахунок дотацій з держ. бюджету.

Подальший розвиток зернового госп-ва в цілинних районах потребував дедалі більших капіталовкладень з держ. бюджету. Рад. уряду не вдалося досягти запланованого збільшення с.-г. вир-ва. Уже 1963 СРСР постав перед необхідністю закуповувати зерно за кордоном. Заг. збір зернових на цілинних землях становив: у 1950 — 25,6 млн т (31,5 % від збору зерна по всьому СРСР), у 1960 — 58,7 млн т (46,8 %), у 1976 — 52,6 млн т (36,9 %). У наступні роки, у серед. 1980-х, цілинні землі займали 29,5 % усієї посівної площі СРСР, збір зерна з них становив 18 % від загального по країні.

Програма освоєння цілини сприяла розширенню посівних площ у СРСР та дала змогу збільшити зернове вир-во, проте вона дала переважно короткостроковий ефект.

Літ.: Матеріали лютнево-березневого (1954) Пленуму ЦК КПРС: Постанова «Про дальше збільшення виробництва зерна в країні та про освоєння цілинних і перелогових земель» (2 березня 1954 року). К., 1954; *Беренштейн Л., Горак В.* Україна — цілинним землям. К., 1962; *Хрущов М.С.* Доповідь на березневому (1962 р.) Пленумі ЦК КПРС. К., 1962; *Фиников В.Ф.* Украинский народ — целинным землям Казахстана. К., 1975; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946—1980-ті рр.). К., 1999; *Панченко П.П. та ін.* Аграрна історія України. К., 2007.

Л.В. Ковпак.

ЦЛО — див. *Мито головне.*

ЦУ́МАНЬ — с-ще міськ. типу Ківерцівського р-ну *Волинської області.* Розташов. на р. Путилівка (прит. Горині, бас. Дніпра). Населення 6,2 тис. осіб (2011). Відома навколишніми лісами (Цуманська пуща).

Село Ц. уперше згадане 1557, із 1583 до 1939 його власниками були князі Радзивілли (із 1586 Ц. входила до Олицької ординації). Належало до Луцького пов. *Волинського воєводства*, після 3-го поділу *Речі Посполитої* (1795; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — до Луцького пов. спочатку у складі *Волинського намісництва*, із 1797 — *Волинської губернії.* 1907 засновано велику лісопилку (у рад. час — деревообробний комбінат, нині — ВАТ «Цумань»).

Під час *Першої світової війни* в районі Ц. з осені 1915 до початку літа 1916 проходила лінія фронту. Із літа 1919 де-факто, а з 1921 де-юре Ц. належала Польщі. До вересня 1939 входила до Луцького пов. Волин. воєводства.

Із вересня 1939 Ц. — у складі *СРСР.* 1940—62 — райцентр. 1940 отримала статус с-ща міськ. типу. Із 29 червня 1941 до 2 лютого 1944 тривала гітлерівська окупація, під час якої в Цуманській пущі діяли підрозділи *Української повстанської армії*, *Армії Крайової* та рад. партизанів. У відповідь на дії останніх гітлерівці в червні 1942 в Ц. розстріляли 120 укр. сімей («Цуманська трагедія»), а в листопаді 1943 розстріляли бл. 300 осіб і спалили селище.

Із 1955 діє лісгосп, при якому створено дендропарк і музей лісового госп-ва. Із 2010 існує (лише на папері) нац. природний парк «Цуманська пуща».

Літ.: Военно-статистическое описание Волынской губернии. К., 1887; ІМіС УРСР: Волинська область. К., 1970; *Денисюк В.* Волинь: Події, факти, цифри. Луцьк, 1997.

Т.С. Водотика.

ЦЮРУ́ПИНСЬК (до 1928 — Олешки) — місто *Херсонської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі дніпровського рукава Конка. Населення 25,2 тис. осіб (2011).

1784 в урочищі Олешки оселилося 50 родин держ. селян-переселенців (див. *Державні селяни*), що й поклало початок «казенному поселенню» (деякий час мало офіц. назву Дніпровськ). 1796 — центр Дніпровського пов. у складі *Таврійської області.* 1797—1802 — у Перекопському пов. *Новоросійської губернії.* Із 1802 — центр відновленого Дніпровського пов. у складі *Таврійської губернії.* Із 1876 має статус міста. Осн. заняттями населення були сільс. госп-во, рибальство, обслуговування переправи через Дніпро. Наприкінці 19 ст. на околиці міста було засновано Свято-Успенський жін. монастир. Напередодні *Першої світової війни* в місті проживало більше 9 тис. осіб.

Рад. владу остаточно встановлено 17 жовтня 1920. Із 1923 — райцентр у складі *Херсонської округи.* 1928 Олешки перейменовано на Ц. на честь місц. уродженця О.Цюрупи. Із 1932 — райцентр у складі *Одеської області*, із 1937 — *Миколаївської області.*

Ц. був окупований гітлерівцями з 10 вересня 1941 до 4 листопада 1943. Після звільнення міста бої за дніпровські плацдарми поруч із Ц. точилися до 20 грудня 1943.

Із 1944 Ц. — райцентр Херсон. обл. 1963 Цюрупинський р-н ліквідовано, 1965 — відновлено.

У рад. час Ц. став значним пром. центром (целюлозно-паперова, харчова пром-сть та ін.). Із 1927 діє лісомеліоративна дослідна станція (із 1993 — Степовий філіал НДІ лісового госп-ва та агролісомеліорації), яка займається залісненням Олешківських пісків.

Серед збережених пам'яток — будівлі синагоги та г-зії, в якій навч. М.*Куліш*. На кладовищі «Панкеєва дача» — могила винахідника електричного трамваю Ф.Піроцького. На сх. околиці міста — рештки *Олешківської Січі.* Діє краєзнавчий музей.

Літ.: ІМіС УРСР: Херсонська область. К., 1972; *Орлова З.С., Ратцер И.Д.* Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. Херсон, 1993; *Титова О.* Археологічне вивчення Олешківської Січі низового Дніпра. «Краєзнавство», 2011, № 2.

Д.С. Вирський.

ЦЮЦЮ́РА Теодор-Богдан Вікторович (Ciuciura Theodore Bohdan; 10.01.1919—15.11.2000) — історик і правознавець. Д-р права (1947), д-р політ. н. (1962), професор. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*. Н. в с. Кобаки (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї директора школи. 1931—37 здобував середню освіту в 2-й держ. г-зії у Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*). 1937—39 навч. в Академії закордонної торгівлі у *Львові*, 1938—41 — на ф-ті права Львів. ун-ту.

Із 1944 — на еміграції. 1945—50 продовжував вивчати право в Мюнхенському ун-ті та *Українському вільному університеті* (Мюнхен; Зх. Німеччина). 1947 отримав ступінь д-ра права, 1949 — габілітованого д-ра правничих наук. 1947 — асистент права, 1950 — доцент, потім — професор УВУ. 1945—48 — секретар, 1948—50 — гол. секретар ф-ту права і сусп. наук УВУ. Брав активну участь у суспільно-політ. житті: був членом управи Центрального союзу укр. студентства, 1949 — член-засновник Об'єднання укр. студентського академічного т-ва «Зарево», певний час очолював його правничо-сусп. комісію.

1951 переїхав до США. 1952—53, 1959—61 вивчав порівняльне правознавство, 1953 здобув ступінь магістра, 1962 — д-ра політ. наук у Колумбійському ун-ті (США). 1953—61 — наук. асистент «Нової школи соціальних досліджень». Із 1962 — асистент професора, із 1963 — асоційований професор, із 1969 — професор політ. наук, 1969—86 — голова відділу політ. наук Ун-ту Святої Марії в Галіфаксі (пров. Нова Шотландія, Канада). 1986—92 — ректор, 1992—94 — проректор УВУ.

Член Канад. ради міжнар. права, Канад. славістичної асоціації, член управи *Українського історичного товариства* та редколегії час. *«Український історик»*. 1964 — один із співзасновників Укр. асоціації університетських професорів, певний час — заступник її голови.

Фахівець з історії укр. права. Досліджував також становище УРСР на підставі міжнар. права. Брав активну участь у написанні *«Енциклопедії українознавства»*, член редколегії та автор статей про земельне і трудове право в її заг. частині. Також один із гол. співробітників енциклопедії «Ukraine: A Concise Encyclopedia» (т. 1—2, 1963—71).

П. у м. Торонто (пров. Онтаріо, Канада).

Праці: Совітський виклад старогрецької політичної доктрини. Б/м, 1958; Lenin's idea of a multinational commonwealth. «The Annals of the Ukranian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», 1962—63, no. 1—2 (29—30); Боротьба українців у Віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію. «Український історик», 1980, № 1—4 (65—68); The diet of Bukowina, 1861—1914: an Arena of Rumanian-Ukrainian conflicts and cooperation. «Науковий збірник Українського вільного університету», 1982, т. 9 (у співавт.); The role of German language and German community in the multilingual Austrian Kronland of Bukowina, 1775—1918. «Jahrbuchte der Ukrainekunde», 1982, nr. 19; The Polish-Ukrainian conflicts and cooperation in the Galician diet and Austrian parliament, 1861—1914. Там само, 1983, nr. 20; Belorussian and Ukrainian counterdrafts for the first Constitution of the USSR. Там само, 1984, nr. 21; Die ukrainische Exilgemeinschaft in Deutschland 1945—1952. Там само, 1986, nr. 23; Церква і держава в Київській Русі: проблематика державности і статусу Церкви. «Науковий збірник Українського вільного університету», 1988/89, т. 13; Kirche und Stadt in der Kyijver Rus'. «Jahrbuchte der Ukrainekunde», 1990, nr. 27; Common organizational efforts, 1945—1952: Structure and people. В кн.: The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II. Edmonton, 1992.

Літ.: *Монолатій І., Вишиванюк О.* Мюнхенська школа історії України (1946—1991): Історіографічні дослідження. Коломия, 2001; *Винар Л.* Ректор Теодор Богдан Цюцюра (1919—2000). «Український історик», 2004, т. 41, № 1—2 (161—162).

Н.О. Лаас.

Т.-Б.В. Цюцюра.

ЦЯ́ПКА Іван (1884 — серпень 1920) — військ. і політ. діяч, активний учасник національно-визвол. змагань 1914—20. Н. в с. Хишевичі (нині село Городоцького р-ну Львів. обл.). Закінчив г-зію в *Перемишлі*, Львів. ун-т. Один із провідних діячів нац. студентського руху за укр. ун-т у *Львові*, т-в *«Січ»* і «Січові стрільці», організатор виступів проти *москвофільства* в *Галичині*. Переслідувався властями, піддавався арештам й ув'язненням (1908, 1910). У роки *Першої світової війни* — командир сотні *Легіону Українських січових стрільців* на рос. фронті (1914—18). Після утворення *Західноукраїнської Народної Республіки* — командир підрозділів *Української Галицької армії* в *українсько-польській війні 1918—1919* та в боях проти більшовицьких і денікінських військ у *Правобережній Україні*. У травні 1920 заарештований органами *ВЧК* й вивезений до підмоск. концтабору Кожухів, згодом — на *Соловки*, де страчений.

І. Цяпка.

Літ.: За волю України: Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967; *Максимчук І.* Кожухів. Львів, 1930; Українські січові стрільці 1914—1920. Львів, 1935; *Дуда І.* З отаманом Цяпкою на кораблі смерті. «Літопис Червоної Калини», 1937, ч. 6; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995.

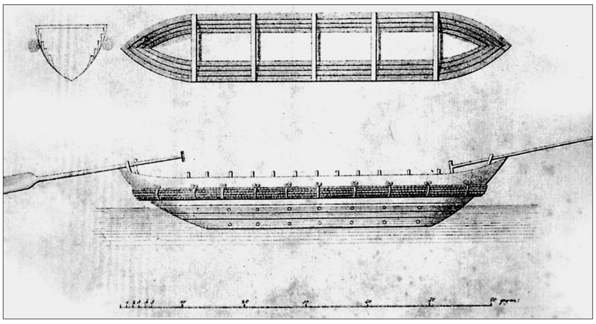
К.Є. Науменко.

Ч

П.І. Чайковський.

Кресленик запорозької «чайки» 17 ст. З книги Г. де Боплана «Description d'Ukrainie». Руан, 1660.

ЧА́ЙКА (турец. sayka, румун. saica, болг. шайка, сербохорватське sajka, італ. saicca, угор. sajka, франц. saique, нім. tschaike, рос. кайка, укр. чайка) — поширений у Середземномор'ї в пізньому середньовіччі та ранньомодерний час термін, що означав невелике судно, кероване озброєною командою. Спираючись на згадки у творах М.Бєльського (див. *М.* і *Й. Бєльські*) і Е. д'Асколі, в укр. історіографії 19—20 ст. «чайками» називали бойові човни *козацтва українського* 16—18 ст. Згідно з писемними джерелами традиційні козац. чайки були безпалубними та безкільовими суднами, здатними перевозити до 50—70 осіб. Основою такого судна служив дубовий, вербовий або липовий стовбур, на який набивали борти з кількох поясів дощок. Човен був від 15 до 22 м завдовжки та від 4 до 6 м завширшки. У деяких випадках Ч. оснащували зв'язками очерету або хмизу, які розміщували уздовж бортів. За різними даними, це могло збільшувати остійність надмірно хитких (згідно з Г. де *Бопланом*) човнів, поліпшувати їхню плавучість при хиткості або завантаженості, а також служити маскуванням під час воєнних дій. Ч. могла рухатися на веслах, яких було від 8 до 20 пар, а також під прямим вітрилом на єдиній щоглі. Для кращої маневреності на судні було два керманичі: перше весло — на кормі, друге, загрібне, — на носі судна. Озброєння Ч. складалося з 2—6 фальконетів (легких гармат), що діяли проти живої сили супротивника. Упродовж століть конструкція, пропорції і озброєння Ч. могли зазнавати змін. На сьогодні жодна достовірно атрибутована козац. Ч. ще не знайдена.

Козацька «чайка». Поштова марка. Україна, 1999.

Літ.: *Фоменко В.Г.* Про козацькі човни «чайки» та «дуби». «УІЖ», 1966, № 8; *Тушин Ю.П.* Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII век). М., 1978; *Жавжарова Т.Л.* Назви річково-морських суден запорозьких козаків. «Вісник Запорізького державного університету», 1999, № 1; *Кобалія Д.Р., Нефьодов В.В.* «Запорізька чайка»: історія однієї знахідки. Запоріжжя, 2005.

Д.Р. Кобалія.

ЧАЙКО́ВСЬКИЙ Петро Ілліч (07.05(25.04).1840—06.11(05.10).1893) — рос. композитор. Професор (1866). Чл.-кор. Академії красних мист-в (Франція; 1892). Почесний д-р Кембриджського ун-ту (1893), директор Моск. відділення Рос. муз. т-ва (із 1885). Н. в с-щі при Камсько-Воткінському з-ді (нині м. Воткінськ Удмуртської Республіки, РФ) в сім'ї гірничого інженера, яка походила із Полтавщини. Дід Ч. Петро Чайка був вихованцем *Києво-Могилянської академії*. Протягом 1850—59 навч. в Петерб. уч-щі правознавства, 1861—65 — на петерб. відділенні Рос. муз. т-ва (із 1862 — Петерб. консерваторія) в М.Заремби та А.Рубінштейна. По закінченню навчання працював професором Моск. консерваторії (1866—78). 1868 виступав у пресі як муз. критик, 1871—76 — як рецензент газет «Современная летопись» и «Русские ведомости». Написав підручник «Руководство к практическому изучению гармонии» (1872).

Мистецька спадщина Ч. величезна і користується всесвітньою славою. В його творчому доробку: опери «Євгеній Онєгін» (1878), «Орлеанська діва», «Мазепа» (обидві 1883), «Черевички» (1885) — дві останні пов'язані з укр. тематикою, «Чародійка» (1887), «Пікова дама» (1890), «Іоланта» (1891) та ін.; балети — «Лебедине озеро» (1876), «Спляча красуня» (1889), «Лускунчик» (1892); 6 симфоній, програмна симфонія «Манфред» (1885), увертюра-фантазія «Ромео і Джульєта» (1869), фантазія «Франческа да Ріміні» (1876), «Італійське каприччіо» (1880), фортепіанні (1875, 1883) і скрипковий (1878) концерти; кантата «Москва» (1883), 104 романси, фортепіанні п'єси та ін.

Ч. проявляв великий інтерес до історії України, що позначилося на його творчості. Починаючи з 1864, він майже щорічно приїздив в Україну, проживав у маєтках у селах Низи (нині с-ще міськ. типу Сум. р-ну Сум. обл.), *Браїлів*, Копилів (нині село Макарівського р-ну Київ. обл.), м. *Кам'янка*, де ближче знайомився зі скарбами укр. нар. пісенної та інструментальної музики. Укр. мелос був використаний в операх «Черевички» та «Мазе-

па», у 2-й симфонії, 1-му концерті, «Російському скерцо», «Гуморесці». У співдружності з поетами І.Суриковим та Л.Меєм створив два твори на переклади з віршів Т.*Шевченка* «На вгороді коло броду» і «Садок вишневий коло хати». Під час перебування в Україні Ч. написано повністю або частково 30 творів. Він зустрічався з М.В.*Лисенком*, творчість якого високо цінував.

П. у м. *Санкт-Петербург*.

На честь Ч. створені меморіальні музеї в Клину (нині місто Моск. обл., РФ), де він проживав останні роки, Воткінську і на Україні — в Низах та Кам'янці. Споруджено пам'ятники в *Москві* (1954), Кам'янці (1958), Шахтарську Донец. обл. (1958). У Москві з 1958 проводяться міжнар. конкурси ім. П.Чайковського. Київ. консерваторія носить його ім'я.

Літ.: *Чайковский М.* Жизнь Петра Ильича Чайковского, т. 1—3. М.—Лейпциг, 1900—02; П.І. Чайковський на Україні: Матеріали і документи. Х., 1940; *Тюменєва Г.* Чайковський і Україна. К., 1955; *Гордійчук М.* На музичних дорогах. К., 1973; *Прибегина Г.А.* Петр Ильич Чайковский. М., 1983; П.І. Чайковський і Україна: Збірник матеріалів. К., 1990; Чайковський та Україна: Збірник наукових праць. К., 1991.

Т.І. Лазанська.

ЧА́ЛИЙ Сава (р. н. невід. — п. у січні 1741) — військ. діяч, учасник *гайдамацького руху*, полковник *надвірного війська* магнатів *Потоцьких*. Н. в м-ку Комаргород (нині село Томашпільського р-ну Він. обл.) в сім'ї міщанина. Наприкінці 1720-х — на поч. 1730-х рр. — сотник підрозділу надвірного козацтва кн. Четвертинського. 1734 брав участь у гайдамацькому повстанні під кер-вом *Верлана* в *Правобережній Україні*. На поч. 1735 на чолі кількасот козаків підтримав заклики гетьмана П.*Орлика* та виступив проти присутності Рос. імперії в *Речі Посполитій*. Штурмував подільські містечка *Шаргород* і Стіна (нині село Томашпільського р-ну Він. обл.), але був розбитий рос. військами. Відійшов на територію *Османської імперії* до Бендерської фортеці. Звідти робив періодичні напади на порубіжні містечка, однак був схоплений і певний час перебував ув'язненим у Білоцерківській фортеці на Київщині. Звільнений за умови служби польс. королеві. Очолював один із військ. підрозділів, який боровся з гайдамаками та здійснював каральні рейди у володіння *Запорозької Січі*. У грудні 1736 брав участь у поході підрозділів *Корони Польської* проти козац. ватажка Г.*Медвідя*. 1737 охороняв пд.-сх. кордони Речі Посполитої, а 1738 знову боровся проти нападів козацько-гайдамацьких загонів. 1739 очолив полк надвірного війська («гетьманської міліції») *гетьмана великого коронного* Ю.Потоцького. Відзначився під час нападу коронних військ на *Бугогардівську паланку Вольностей Війська Запорозького низового* 1740. На початку січня 1741 був оточений у власному будинку в с. Степашки (нині село Гайсинського р-ну Він. обл.) козац. загоном Г.Голого та вбитий у бою. У той же час на Запороз. Січі за підтримку Ч. було страчено (забито киями) запороз. полковника Пхайку.

Володів селами Рубани (нині с. Рубань Немирівського р-ну Він. обл.) і Степашки. Смерть Ч. стала сюжетом для істор. пісні «Ой був в Січі старий козак...» Його син Юзеф Сава-Цалінський був вишгородським *маршалком*, ватажком *Барської конфедерації 1768*, а також героєм історичної «Думи про Саву», записаної польс. етнографом О.*Кольбергом* у серед. 19 ст.

Діяльність Ч. худож. засобами висвітлена у драмі М.*Костомарова* «Сава Чалий» (1838), п'єсі Т.*Шевченка* «Назар Стодоля» (1862), повісті Д.*Мордовця* «Гайдамаччина» (1884), трагедії І.*Карпенка-Карого* «Сава Чалий» (1899), новелі В.Домонтовича (Петрова) «Приборканий гайдамака» (1947), романі М.Сиротюка «На крутозламі» (1978), повісті Г.Колісника «Дорога до суду Сави Чалого» (1982) та ін. творах.

Літ.: Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем, ч. 1. М., 1834; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего коша запорожского. Одесса, 1841; *Його ж.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии: 1733—1768. Одесса, 1845; *Антонович В.* Исследования о гайдамачестве по актам 1700—1768 гг. К., 1876; *Антоний И.* [*Ролле*.] Савва Чаленко (из истории гайдамаччины прошлого века). «Киевская старина», 1887, № 11; *Антонович В.* К биографии Саввы Чалого. Там само, 1892, кн. 8; *Рихлик Є.* Сава Чалий і Сава Цеглинський у польській літературі. «Збірник заходознавства Української академії наук», 1929, т. 1; *Крупницький Б.* Пилип Орлик і Сава Чалий. «Праці українського історично-філологічного товариства в Празі» (Прага), 1939, т. 2; *Шнайдер Б.* Трагедія «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого і українська історична драма XIX ст. К., 1959; *Мірчук П.* Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк, 1973; *Храбан Г.* Спалах гніву народного (антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.). К., 1989; *Кейда Ф.* Історизм драми М. Костомарова «Сава Чалий». «Українська культура в іменах і дослідженнях: Наукові записки Рівненського державного інституту культури», 1997, вип. 1; *Чухліб Т.* «Гайдамаччина» в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору). «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», 2008, вип. 8.

Т.В. Чухліб.

ЧА́ПЛИЧІ (Чапличі-Шпановські) — шляхетський рід герба «Кирдея», у 16—17 ст. — землевласники *Волинського воєводства* та *Київського воєводства Речі Посполитої*. Родове гніздо — с. Шпанів Луцького пов. Волин. воєводства (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.).

На думку Н.*Яковенко*, засновником роду був **Чапля** (Лук'ян) **Кирдейович**, що жив наприкінці 14 — на поч. 15 ст. Його онуки **Митько** (Дмитро), **Івашко** та **Кад'ян Андрійовичі** Чапличі започаткували 3 гілки фамілії, з яких дві перші вигасли на поч. 17 ст.

Найвідоміші представники роду:

Іван Петрович Ч.-Шпановський (п. 1607) зробив блискучу кар'єру від слуги кн. В.-К.*Острозького* до луцького *войського* (1566—85) і, врешті, київ. *каштеляна* (1585—1607). Шляхтич більше 20-ти років посідав сенаторське крісло — успіх, який не вдалося повторити жодному ін. носієві родового прізвища. Єдиною донькою сенатора була **Федора** (п. між 1614 і 1618), яка тричі виходила заміж: спочатку — за Яна Федоровича Бокія-Печихвостського (п. 1597), потім — за останнього представника роду Кирдеїв-Мильських Юрія Олізаровича (п. 1606), а після його смерті — за київ. каштеляна кн. Юрія Ми-

С. Чарнецький. Гравюра роботи художника К. Мейссенса. 1670.

А.-Є. Чарторийський.

хайловича Вишневецького (п. 1618).

Троюрідний брат київ. каштеляна Івана Ч.-Шпановського **Федір** (Кад'ян) **Григорович** Ч.-Шпановський (п. 1602) був луцьким земським суддею (1581—1602) і, водночас, одним із найвпливовіших покровителів аріанської секти (див. *Аріанство*) на *Волині* (його дід по лінії матері — відомий польс. поет, письменник і теолог Миколай Рей з Нагловиць).

Молодший син судді **Юрій** Ч.-Шпановський (1594—1649) розбудував у своєму маєтку Киселині (нині с. Кисилин Локачинського р-ну Волин. обл.) засновану на поч. 17 ст. аріанську школу, де знайшли притулок викладачі закритої 1638 Раківської академії. Небіж Юрія, а онук Федора о. **Йосиф Миколайович** Ч.-Шпановський (п. 1655) — архімандрит Мелецького монастиря (із 1637), 1650 обраний *шляхтою* правосл. єпископом Луцьким і Острозьким по смерті о. Атанасія Пузини (див. *Пузини*).

Целестин Ч. (1723 — 23 травня 1804) — активний політ. діяч Речі Посполитої доби її занепаду, поет; київ. підчаший (1746—65), луцький підкоморій (1765—73), великий коронний ловчий (1773—84), дубенський староста (1768—69). Маршалок *вального сейму* 1766 (т. зв. сейм Чаплича), на якому угруповання князів Чарторийських (див. *Чорторийські*) безуспішно намагалося впровадити в життя проект реформ держ. устрою, а рос. посол кн. М.В.*Рєпнін* домагався зрівняння шляхти-іншовірців у правах із католиками.

Рід існує в наші дні.

Літ.: *Boniecki A.* Herbarz Polski, t. 3. Warszawa, 1900; *Uruski S.* Rodzina: Herbarz szlachty polskiej, t. 2. Warszawa, 1905; Polski Słownik Biograficzny, t. 4. Kraków, 1938; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2002; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007; *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2008; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008.

І.А. Тесленко.

ЧАРНЕ́ЦЬКИЙ (Czarniecki) **Стефан** (1599 або 1604 — 16.02.1665) — військ. діяч *Речі Посполитої*. Походив із середньозаможної *шляхти*, з роду, який належав до герба «Лодзя». Серед урядів, що обіймав Ч., — рус. *воєвода* (1657—64), київ. воєвода (1664—65), *гетьман польний коронний* (1665).

Ч. відзначився в *Хотинській війні 1621*, війні зі Швецією (1626—29), *польсько-російській війні 1632—1634* (як поручик козацької (панцерної) корогви), у придушенні повстання під проводом М.*Жмайла* (1625) і *Павлюка повстання 1637*, у битвах з татарами під Мартиновим (нині с. Старий Мартинів Галицького р-ну Івано-Франк. обл.; 1624) і (вже як поручик гусарської корогви) під Охматовим (нині село Жашківського р-ну Черкас. обл.; 1644).

Із 1648 брав участь у бойових діях проти військ Б.*Хмельницького*. У *Жовтоводській битві 1648* потрапив у татар. полон, з якого швидко звільнився; вдруге потрапив у полон після капітуляції гарнізону фортеці *Кодак*. Повернувся з полону восени 1649. Брав участь у *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652*, Жванецькій битві 1653 (див. *Жванецька облога 1653*).

1653—55 — один з організаторів і керівників походів на контрольоване козац. д-вою (*Гетьманщиною*) Сх. Поділля. Під час невдалого штурму Монастирища (нині місто Черкас. обл.; див. *Монастирищенська оборона 1654*) Ч. важко поранили (куля пробила обидві щоки). У листопаді 1654 здобув і винищив м-ко Буша (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.; див. *Буші оборона 1654*), при цьому був поранений кулею в ногу.

Із Ч. традиційно пов'язують вихід Речі Посполитої з тяжкої кризи в часи польсько-швед. війни («Потопу»; 1655—60). Керував обороною *Кракова* восени 1655, був відпущений шведами, приєднався до польс. короля *Яна II* Казимира Ваза в Силезії та був одним із тих, хто переконав короля повернутися до Речі Посполитої. Ч., якого король 1656 призначив *регіментарем*, став, подолавши опір королів. оточення, організатором всенар. партизан. війни проти шведів, що значною мірою сприяла перемозі над загарбниками. У битві під м. Варка (нині місто Мазовецького воєводства, Польща; 7 квітня 1656) Ч. здобув першу значну перемогу над швед. військом під час «Потопу».

У ході кампанії проти трансильванських військ оточив їх і змусив до капітуляції під *Меджибожем* (22 липня 1657), унаслідок чого трансильванський кн. Дєрдь II *Ракоці* мусив розірвати союз зі Швецією та козац. д-вою.

У внутр. політиці Ч. послідовно підтримував польс. короля Яна II Казимира Ваза, тому сенат не дозволив королю призначити Ч. польним гетьманом коронним на поч. 1657, незважаючи на незаперечний талант полководця і військ. заслуги. Ч. отримав булаву лише напередодні смерті 1665.

Ч. здійснив також похід у Данію (1658—59) на захист цього союзника Речі Посполитої від шведів. Потім брав участь у *російсько-польській війні 1654—1667*, зокрема в Білорусі (1660) та *Лівобережній Україні* (невдалий похід Яна II Казимира 1663—64), у придушенні *Правобережного повстання 1663—1665*. Під час штурму Ставищ (нині смт Ставище Київ. обл.; див. *Ставищанська оборона 1664*) уже хворий Ч. отримав поранення, яке прискорило його смерть.

П. у с. Соколівка (нині село Буського р-ну Львів. обл.).

Літ.: *Kersten A.* Stefan Czarniecki: 1599—1665. Warszawa, 1963; *Мицик Ю.А.* Умань козацька і гайдамацька. К., 2002; *Skworoda P.* Warka—Gniezno 1656. Warszawa, 2003.

Ю.А. Мицик.

ЧАРНО́ЦЬКИЙ Адам — див. З.*Доленга-Ходаковський*.

ЧАРТОРИ́ЙСЬКИЙ (Czartoryski) **Адам-Єжи** (Адам Адамович; 14.01.1770—15.07.1861) — рос. і польс. держ. діяч, очільник польс. консервативної еміграції, князь. Н. в м. *Варшава*. Після придушення польс. повстання під кер-вом Т.*Косцюшка* (1794) перебував як заручник при дворі рос. імп. *Катерини II*. Згодом проживав у Великій Британії. При рос. дворі зблизився зі спадкоємцем престолу, майбутнім рос. імп. *Олександром I*. Став членом т. зв. Таємного к-ту та міністром закордонних справ Рос. імперії (1804—06). Намагався об'єднати всі ко-

лиш. території *Речі Посполитої*, поділені між Росією, Австрією та Пруссією, за допомогою династичної унії *Королівства Польського* з Рос. імперією. Представляв інтереси частини заможної шляхти, яка намагалася пристосуватися до ринкових відносин. Брав участь у *Віденському конгресі 1814—1815*, де був радником Олександра I з польс. питання. Із 1815 — сенатор Королівства Польського. Постійні порушення царським урядом польс. конституції спричинили перехід Ч. до табору опозиції. Під час *польського повстання 1830—1831* очолював Нац. уряд, який виступав за відновлення Польс. д-ви в кордонах 1772. Після поразки повстання емігрував до Франції, жив у Парижі. В еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. Розвивав програму відновлення незалежної Польщі за підтримки західноєвроп. д-в. До боротьби проти Рос. імперії намагався залучити й українців. Серед близьких співробітників Ч. були вихідці з України — Ф.*Духінський* і М.Чайковський. Щодо укр. питання політ. плани Ч. передбачали створення в *Наддніпрянській Україні* козац. д-ви, яка перебувала б у федеративних зв'язках із Польщею, *Галичина* мала перебувати у складі Польс. д-ви.

П. у м. Париж.

Літ.: *Handelsman M.* Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską. Warszawa, 1937; *Стебелій Ф.* Українці — співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х pp. XIX ст. В кн.: Краківські українознавчі зошити, т. 5—6. Краків, 1997.

Ф.І. Стеблій.

ЧАРТОРИ́ЙСЬКІ — див. *Чорторийські.*

ЧАС ІСТОРИ́ЧНИЙ — часова характеристика *історичного процесу*. Оскільки буття людини та людських спільнот відбувається в часово-просторовому континуумі, то наявність певного відношення, ставлення до часових характеристик соціального життя є іманентною властивістю буття та істор. свідомості людства. Очевидною даністю людського існування є усвідомлення наявності 3-х вихідних проміжків, або станів Ч.і. — минулого, сьогодення і майбутнього. Спостерігач або учасник подій завжди перебувають у сьогоденні, але бачення можливих варіантів майбутнього задається його інтерпретацією індивідуального і колективного минулого, яке формує соціальний та істор. досвід людини і колективу, до котрого та належить. Певні дії, спрямовані на формування майбутнього сьогоденною діяльністю індивіда (який перебуває в певному об'єктивно визначеному часі — що визначається завдяки хронології та датуванню, календарю, астрономічному часові), стануть «минулим» для нього самого згодом та будуть «минулим» для того, хто існуватиме потім в ін. хронологічний проміжок. Тому сьогоденна діяльність об'єктивно щомиті стає минулим, — тобто «історією», предметом *пізнання історичного.* Саме це є підставою вислову, що «історія твориться сьогодні».

Інтерпретація минулого, швидкості та інтенсивності соціальних (і взагалі буттєвих) змін властива певній *культурі*, впливає на індивідуальну та соціальну активність, мобільність, ставлення до самої можливості зміни сьогодення та майбутнього, швидкості й досяжності цих змін. Ставлення до минулого формує «динамічні» та «консервативні» сусп-ва. Ця інтерпретація визначає умоглядний вектор подальшого розвитку — від у певний спосіб зрозумілого минулого через певні дії в сьогоденні до уявлюваного (бажаного чи небажаного) майбутнього. Проте багатофакторність соціального розвитку ставить здійснення цих не лише індивідуальних, але й колективних, масових уявлень у залежність від чинників імовірності та випадковості, непередбачуваності (див. *Альтернативне тлумачення історії*).

Культурно обумовлені бачення Ч.і. стали вихідними для формування усталених уявлень про спрямованість істор. процесу, які мають і міфологічно-релігійне (у рамках традиційних уявлень), і раціональне (модерне, наукове) обґрунтування — лінійну та циклічну або ж їх змішані форми. Ця проблематика стала однією із провідних тем філософії історії, і ставлення до неї стало одним із критеріїв розрізнення філософсько-історичних шкіл та підходів.

У царині *історіографії* заявлене як епістемологічне завдання або ж світоглядно, культурно «вбудоване» уявлення про Ч.і. передовсім вплинуло на різні концепції періодизації істор. процесу та його феноменів. Періодизація стала інструментом структурування Ч.і. та впровадження в його інтерпретацію постулатів наявності змісту та спрямованості (телеологізм). Телеологічні уявлення є фундаментальною онтологічною властивістю масової свідомості, виконуючи соціально стабілізуючу функцію, втілюючись у різних реліг., світоглядних та політ. доктринах.

Якщо відійти від макроістор. інтерпретативних схем, які намагаються «остаточно» пояснити увесь істор. процес, то в історіографії більш продуктивно для конкретно-істор. досліджень та формування нових евристичних напрямів використовується теорія довго-, середньо- та короткотривалих процесів Ч.і. (див. *Анналів школа*). Остання дає можливість вирізнити культурно-цивілізаційну, економічну та подієву історії, кожна з яких має свою власну часову швидкість, — тобто частоту відбування значимих істор. фактів, що впливає на фокус істор. дослідження та належні хронологічні рамки, необхідні для інтерпретації певного істор. феномену.

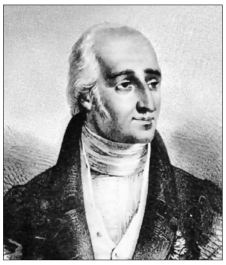
Літ.: *Бродель Ф.* История и общественные науки: историческая длительность. В кн.: Философия и методология истории. М., 1977; *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. М., 1984; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. М., 1994; *Савельева И.М., Полетаев А.В.* История и время: в поисках утраченного. М., 1997; *Тоффлер Э.* Третья волна. М., 1999; *Арон Р.* Избранное: измерения исторического сознания. М., 2004; *Мартинов А.* Історична соціологія (циклічна парадигма). К., 2004; *Гринин Л.Е.* Философия, социология и теория истории: опыт философско-социологического анализа некоторых общественных законов и построения теории всемирно-исторического процесса. М., 2007.

К.Ю. Галушко.

ЧА́ТА — загін козаків чи гайдамаків чисельністю до кількох десятків осіб. Виконував завдання

охорони та завчасного попередження певного підрозділу осн. сил укр. війська під час його пересування або розміщення табором, розвідувально-диверсійні функції, а також варти біля визначеного об'єкта.

В.В. Station Станіславський.

Т. Чацький.

ЧА́ЦЬКИЙ Тадеуш (Tadeusz Czacki; 28.08.1765—08.02.1813) — польс. культ. і освіт. діяч, історик, письменник. Н. в м. Порицьк (нині с. Павлівка Іваничівського р-ну Волин. обл.). Вивчав юриспруденцію, історію та політ. науки під кер-вом відомих польс. істориків А.-С.*Нарушевича* та Я.Альбертранді. 1781 — практикант надвірного коронного суду, згодом — член гірничої (1784—86), фінансової (1786—91) комісій, новогрудський староста (із 1785), посол (депутат) *вального сейму* (із 1791). Працював у Гол. Варшавському архіві, де впорядковував акти Коронної метрики. 1794 звинувачений рос. владою у фінансовій підтримці повстання під проводом Т.*Косцюшка*, після чого були конфісковані його маєтності (частково повернув майно після смерті рос. імп. *Катерини II*). Один із засновників польс. Т-ва прихильників наук (1800), Торг. т-ва (1802), візитатор шкіл Волин., Київ., Подільської губерній (із 1803), засновник *Кременецького ліцею* (1805).

Більшість наук. праць Ч. присвячені історико-правовій тематиці. У роботі «O nazwisku Ukrainy i początki kozaków» (1801) відкидає версію про походження назви *«Україна»* від слов'ян. племен укрів, натомість доводить, що термін, найімовірніше, походить від слова «край» («okrayka ziemi, czyli ostatecznej krainy, stykającej sie z krajem sąsiedzkim»). Досліджуючи історію козацтва, переконував у тому, що немає жодних підстав виводити козацтво від *хозарів*, черкесів, касогів, оскільки термін «козак», на його думку, бере початок від перекрученої назви половецьких племен («kapczaky»; див. *Половці*), частина яких після поразки від монголів оселилася на дніпровських о-вах.

Нагороджений орденами св. Станіслава (1786), Білого Орла (1791).

Освітянська діяльність Ч. увічнена пам'ятною медаллю (1809) авторства російського митця Ф.Толстого.

П. у м. *Дубно*, похований у родинному склепі в Порицьку.

Меморіальні дошки Ч. встановлені в м. Дубно на будинку, де він проживав, а також на приміщенні б-ки Кременецького обласного гуманітарно-пед. ін-ту (2002).

Літ.: *Osiński A.* O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. Krzemieniec, 1816; *Кудринский Ф.* Таддей Чацкий. «Киевская старина», 1893, т. 40; *Rolle M.* Tadeusz Czacki i Krzemieniec. Lwów, 1913; *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803—1832, t. 2. Rzym—Lublin, 1991; *Коляденко С.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX — 30-ті рр. XX ст.). Житомир, 2003; *Affek M.* Tadeusz Czacki — organizator Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu. В кн.: Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. Warszawa, 2004; *Danowska E.* Tadeusz Czacki 1765—1813: na pograniczu epok i ziem. Kraków, 2006; *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793—1830 рр. Львів, 2007; *Поліщук Ю.* Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII — перша половина XIX століття). В кн.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць, вип. 33. К., 2007.

Ю.М. Поліщук.

ЧА́ШНИК — уряд у *Королівстві Польському* і *Великому князівстві Литовському*. В Королівстві Польському фіксується джерелами з кінця 14 ст., титулатура початково була неусталена: ті самі особи виступали поперемінно то чашниками, то підчашими. Окремо два уряди існували лише з 2-ї пол. 16 ст. У ВКЛ уряд Ч. фіксується джерелами з поч. 15 ст. При дворі вел. кн. литов. *Олександра* (1492—1506) згадувалося кілька чашників. Від початку Ч. належав до обслуги монаршого двору. Вважалося, що Ч. мав наливати напої в посуд/чашу, а підчаший підносити повну чашу правителю. Його практичне значення було невелике, тож уже для М.*Кромера* було питанням, чи належав цей уряд до надвірних, а чи був лише номінальним. Можна говорити про його приватний характер. На рівні земської ієрархії уряд Ч. був титулярним, мав почесний характер. Його, як правило, обіймали представники регіональних еліт.

Літ.: Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1992; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1994; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000; Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 2. Мінск, 2005.

А.О. Гурбик, Н.П. Старченко.

ЧВЕ́РКА — див. *Чверть.*

ЧВЕРТЬ (четверть, четверик, чвертка, кварта) — міра, частина міри та вид держ. податку. Мала різне значення:

1) чверть (чвертка) — міра сипких тіл, поширена на західноукр. землях. Дорівнювала $^1/_4$ *корця* (8 *гарнців* — бл. 25 кг);

2) четверик — міра сипких тіл, поширена у *Правобережній Україні* і *Лівобережній Україні* в 16—18 ст. Дорівнювала $^1/_4$ міри осьмачки. Становила від 3 до 6 *пудів* (49,14—88,28 кг);

3) четверть — рос. міра сипких тіл, поширена в Лівобереж. Україні у 2-й пол. 17 — 19 ст. Становила четверту частину бочки. Вміщувала в 17 ст. 6 пудів (88,28 кг), у 18—19 ст. — 8 пудів (131,04 кг);

4) чверть — міра об'єму рідини — $^1/_4$ рос. *відра* (3 літри). Поширена в Лівобереж. Україні у 18 ст.;

5) кварта (з лат. quarta — «чверть») — міра об'єму рідини. Поширена в Україні в 16—18 ст. Дорівнювала $^1/_4$ гарнця (0,8—0,9 л);

6) четверть — міра довжини. Дорівнювала $^1/_4$ *аршина* (18 см);

7) чвертка — міра площі в 17—20 *десятин* (19—22 га). Становила $^1/_4$ частину міри пляц;

8) чверть — $^1/_4$ міри *волоки* (4—5 га);

9) чверть — $^1/_4$ частина держ. податків: мита та ін. держ. зборів, що сплачували старостам (див. *Староство*), *війтам*, *лавникам* та ін. урядовцям.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 2; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975; *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии. М., 1975;

Герасименко Н.О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1998.

Н.О. Герасименко.

ЧЕБОТАРІ́В Микола Юхимович (23(11).10.1884—04.02.1972) — військ., громад. і політ. діяч, полковник армії УНР. Н. на Полтавщині. Навч. в Лубенській г-зії. 1905 вступив до *Української соціал-демократичної робітничої партії.* За політ. діяльність не раз був заарештований. Емігрував до Америки, 1908 повернувся на батьківщину. *Перша світова війна* застала Ч. в *Москві*, де він був мобілізований до рос. армії. Військ. службу проходив у тилових частинах: спочатку — на теренах Двінського військ. округу, потім — в одному з авіапарків у Вітебську (нині місто в Білорусі). 1 травня 1917 прибув до *Харкова*, увійшов до складу Ради робітн., солдатських і сел. депутатів Харкова як голова укр. фракції. Наприкінці 1917, на прохання ген. секретаря військ. справ УЦР М.*Порша*, приїздив до *Києва*, 17 грудня 1917 доповідав на засіданні *Української Центральної Ради* про поводження *більшовиків* у Харкові. Трохи згодом у Харкові був заарештований більшовиками. Втік з-під арешту й деякий час перебував у *Полтаві*, а потім — у Києві. За часів *Української Держави* був заарештований і перебував під вартою в *Лук'янівській тюрмі* в Києві. Звільнений звідти разом із С.*Петлюрою.* На початку весни 1919 призначений нач. Коша охорони держ. майна при мін-ві продовольства УНР, створеного для охорони транспортування цукру до *Галичини.* Працював до ліквідації цього підрозділу в квітні 1919. Із квітня по липень 1919 — на посаді нач. контррозвідки Дієвої армії УНР. За наказом Гол. отамана Армії УНР С.Петлюри 9 червня 1919 заарештував П.*Болбочана* за спробу самочинно перебрати на себе командування *Запорізьким корпусом Армії УНР.* Зарекомендував себе непримиренним борцем з отаманами (див. *Отаманщина*). Не облишив цієї боротьби і тоді, коли працював у липні—серпні 1919 комендантом Запілля Армії УНР. У серпні 1919 — квітні 1920 обіймав посаду директора політ. департаменту мін-ва внутр. справ УНР в уряді І.П.*Мазепи*, завданням якого були виявлення антидержавницької діяльності з боку політ. противників *Української Народної Республіки*, боротьба зі шпигунством тощо. Із травня 1920 до серпня 1928 — на посаді нач. охорони Гол. отамана. На еміграції — спочатку в Польщі, де очолював з кінця 1926 до січня 1928 розвідку й контррозвідку військ. мін-ва *Державного центру УНР на еміграції.* Тривалий час зберігав архів С.Петлюри. 1929 виїхав з Польщі та певний час жив у Парижі (Франція). Згодом знову повернувся до Польщі. 1936 і 1939 був заарештований польською владою. Останнє ув'язнення відбував у Бресті (нині місто в Білорусі) до окупації Польщі німцями, після чого був звільнений і вивезений до Берліна (Німеччина). 1940 повернувся до *Варшави*, звідки 1944 евакуювався на Захід. 1946 перебував у таборі для переміщених осіб в Оберсдорфі. Згодом оселився в Ульмі (Німеччина).

П. у м. Ульм.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 2. К., 1997; Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чеботаріва). К., 2003.

В.С. Сідак.

ЧЕЛЕБІ́ Евлія — див. *Евлія Челебі.*

ЧЕМЕРИ́НСЬКИЙ Орест (псевд. — Ярослав Оршан; 1910 — лютий 1942) — політ. діяч, публіцист, журналіст. Н. в м. *Золочів.* Один із провідних членів *Організації українських націоналістів.* Під час громадян. війни в Іспанії 1936—39 акредитований як журналіст при штабі ген. Ф.Франко. Керівник Націоналістичної пресової служби в Берліні (Німеччина; 1935—40), член спец. комісії Проводу ОУН для справ Карпатської України (від 1937), учасник 2-го Великого збору ОУН у Римі (Італія; 1939). Після розколу ОУН залишився серед прибічників А.*Мельника.* 1941 жив у *Кракові*, був заступником М.*Сціборського* в референтурі преси і пропаганди ОУН. Восени 1941 у складі *похідних груп ОУН* прибув до *Києва*, очолював інформативно-пропагандивну роботу ОУН на Наддніпрянщині, був співредактором «Українського слова», мав видавати науково-популярний журнал для населення. У грудні 1941 заарештований німцями і на поч. 1942 розстріляний разом із дружиною Дарією Гузар-Чемеринською.

Літ.: *Шумелда Я.* Похід ОУН на схід. В кн.: Організація українських націоналістів: 1929—1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. Б/м, 1955; *Квітковський Д.* В кузні ідейної зброї ОУН (жмут спогадів про мою працю в пресі і пропаганді ОУН). В кн.: Непогасний вогонь віри: Збірник на пошану полковника Андрія Мельника, голови Проводу українських націоналістів. Париж, 1974; *Верига В.* Втрати ОУН в часі Другої світової війни. Торонто, 1991.

Ю.А. Черченко.

ЧЕПІ́ГА Захар Олексійович (1726—14.01.1797) — *кошовий отаман Чорноморського козацького війська*, генерал-майор (1794). Н. в сім'ї козац. старшини з роду Кулішів. Із 1750 — у *Новій Січі*, де отримав прізвище Чепіга. Учасник *російсько-турецької війни 1768—1774* (полковник *Протовчанської паланки*).

1787 сформував і очолив кінні загони Війська вірних козаків під час *російсько-турецької війни 1787—1791.* Після загибелі С.Г.*Білого* 1788 обраний козац. радою і затверджений кн. Г.*Потьомкіним* кошовим отаманом. Під час *Ізмаїла штурму 1790* призначений О.*Суворовим* командиром другої колони. 1790—91 керував розміщенням чорномор. козаків між Пд. Бугом і Дністром.

1792—93 очолив переселення Чорномор. козац. війська на *Кубань.* Визначив місце для буд-ва Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*), організував вартову службу козаків на *Чорноморській кордонній лінії.* Один з авторів *«Порядка общей пользы».* 1794—95 очолив похід двох кінних чорномор. полків у Польщу.

Нагороджений орденами св. Георгія 4-го (1788) і 3-го ст. (1791), св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го (1792) і 2-го ст. (1795).

П. у м. Єкатеринодар.

Літ.: «Русский инвалид», 1829, № 98; *Фелицын Е.Д.* Кубанское казачье войско 1696—1888 г.: Сборник кратких сведений о войске. Воронеж, 1888; *Короленко П.П.* Атаманы бывшего Черноморского (ныне Кубанского) казачьего войска. В кн.: Кубанский сборник, т. 2. Екатеринодар, 1891; *Фелицын Е.Д.* Материалы для биогра-

М.Ю. Чеботарів.

О. Чеминський.

З.О. Чепіга.

фии кошевого атамана Черноморского войска Захария Алексеевича Чепиги. Там само, т. 7. Екатеринодар, 1900; *Короленко П.П.* Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII столетия. СПб., 1901; *Потто В.А.* Чепига и Головатый. СПб., 1904; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997; Государственный архив Краснодарского края, ф. 249, оп. 9, дело 938.

Є.Д. Петренко.

ЧЕ́РВЕН — давньорус. місто, вперше згадане в літописній статті 981, де розповідається про похід київ. кн. *Володимира Святославича* на «ляхів», коли до *Київської Русі* було приєднано «Червен, Перемишль та інші міста». Вважається, що Ч. у 1-й пол. 11 ст. був центром *Червенських градів.* Під 1225 у *Галицько-Волинському літописі* згадується Червенська земля, що була, як вважають, однією з територіальних складових *Волинської землі.* В історіографії поширена думка, що Ч. був столицею удільного князівства; відомо лише про одного князя, який сидів у Ч., — Всеволода Всеволодича (онук *Мстислава Ізяславича*; згадується як червенський князь у Галицько-Волинському літописі під 6713, фактично йдеться про події 1208—10). Востаннє Ч. згадується під 6797 (1289).

Д.Я. Вортман.

Ч. ототожнюють із комплексом археол. пам'яток (до якого входить городище Велике Замчисько) біля с. Чермно Томашувського пов. Люблінського воєводства Польщі, при впадінні р. Синюха до р. Гучва (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли). Перші розкопки здійснив 1940 укр. археолог Л. *Чикаленко*, 1952, 1976—79, 1985, 1997, 2010—11 дослідження проводили польс. археологи. Поселенський комплекс Ч. (площа біля 40 га) складається з *городища/дитинця* (155×119 м) з валами висотою до 6 м, підгороддя з рештками валів, відкритих поселень, могильників. Окремі частини поселення сполучалися в умовах заболоченої місцевості дерев'яними помостами та греблями. Культ. шар на городищі та підгородді сягає 2—2,5 м і датується 10—13 ст. У ньому виявлено рештки житлових та госп. будівель, печі та вогнища, у сх. частині городища досліджено могильник та зафіксовано сліди мурованого храму; найбагатше представлені матеріали 12—13 ст. — періоду розквіту міста. В останні роки методом детекторного зондування проведено детальну планіграфічну фіксацію на площі 10 га у межах городища та підгороддя. Виявлено бл. 2,5 тис. предметів, у т. ч. більше 400 т. зв. дорогичинських пломб (див. також *Дорогичин*), 20 свинцевих печаток, які пов'язують з волин. і київ. князями (*Давидом Ігоровичем*, Ярославом Святополчичем, *Рюриком Ростиславичем* та ін.), енколпіони (складані хрести, в які вміщували частки мощей), іконки, ремісничі знаряддя, предмети побуту, зброю та ін. Серед найцікавіших знахідок на городищі — два скарби прикрас (срібні з позолотою браслети-наручні, колти, сережки, персні та ін.), які належали жінкам з князівсько-боярського середовища.

Червен. Городище Велике Замчисько. Вигляд з висоти пташиного польоту. Фото початку 21 ст.

Літ.: *Jażdżewski K.* Ogólne wiadomości o Czermnie—Czerwieniu. В кн.: Archeologia Polski, t. 4. Warszawa—Wrocław, 1959; *Петегирич В.* Червен. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990; *Kuśnierz J.* Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic. В кн.: Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne, t. 1. Zamość, 2003; *Piotrowski M., Wołoszyn M.* Czermno (Czerwień) — badania w latach 2010—2011 / Чермно (Червень): дослідження 2010—2011 років. В кн.: Czerwień — gród między Wschodem a Zachodem: Katalog wystawy / Червень — град між Сходом і Заходом: Каталог виставки. Tomaszów Lubelski — Leipzig — Lublin — Rzeszów, 2012.

В.М. Петегирич.

ЧЕРВЕ́НСЬКІ ГРА́ДИ — термін, що згадується в *«Повісті временних літ»* у двох епізодах: 1018 Ч.г. захопив польс. кн. *Болеслав I* Хоробрий, а 1031 вони повернулися під владу київ. князя внаслідок походу київ. кн. *Ярослава Мудрого* і черніг. кн. *Мстислава Володимировича.* Найбільш поширеною є думка, що Ч.г. — це регіон на зх. прикордонні *Київської Русі* з центром у *Червені.* Скоріш за все той самий регіон мав на увазі літописець у статті 981, говорячи про «Червен и ины грады», які відібрав від «ляхів» київ. кн. *Володимир Святославич.* Можна вважати спростованою думку про зв'язок терміна «*Червона Русь*» з Ч.г. і ототожнення їхньої території з усіма західноукр. землями.

Імовірно, Ч.г. — те саме, що й пізніша Червенська земля, згадана в *Галицько-Волинському літописі* під 1225. У такому випадку терени Ч.г. на сх. були обмежені Зх. Бугом (прит. Нарева, бас. Вісли), на пд. — *Белзькою землею*, на зх. — кордоном із Польщею. Пн. межа залишається невизначеною, бо невідомо, чи входила до Ч.г. майбутня *Холмська земля.*

Геогр. положення Ч.г. на українсько-польс. етнічному порубіжжі спричинило політично заангажовану дискусію навколо питання: чиї предки — поляків чи русинів/українців — початково населяли регіон та яким князям він був підвладний перед приєднанням до Київ. Русі — польс., чеським чи незалежним місцевим.

Літ.: *Исаевич Я.Д.* О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь. В кн.: Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР за 1966 г. Львов, 1969 (2-ге вид. — *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова. Львів, 1996); *Його ж.* Територія і населення «Червенських градів» (X—XIII ст.). «Український історико-географічний збірник» (К.), 1971, вип. 1; *Його ж.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами: конец IX — начало XI в. В кн.: Исследования по истории славянских и балканских народов. М., 1972; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

Д.Я. Вортман.

ЧЕРВНЕ́ВИЙ НА́СТУП 1917 — наступальна операція військ рос. *Південно-Західного фронту*; гол. складова заг. літнього наступу рос. армії в липні (червні—липні) 1917. План Ч.н. передбачав нанесення гол. удару силами 11-ї та 7-ї армій на *Львів*, допоміжного удару 8-ї армії — на *Калуш—Болехів*. Підтримку наступу Пд.-Зх. фронту мали забезпечити активні наступальні дії Пн. фронту (в напрямку на Ковно; нині м. Каунас, Литва), Зх. фронту (на Вільно; нині м. *Вільнюс*) та *Румунського фронту* (на Фокшани (Румунія) — *Добруджу*).

Наступ розпочався 1 липня (18 червня) 1917 силами 11-ї та 7-ї армій, але в його ході не було досягнуто успіху і через два дні він був припинений. 6 липня (23 червня) перейшла в наступ 8-ма армія. Під час дводенних боїв вона прорвала оборону противника, оволоділа містами *Галич* та Калуш і 13 липня (30 червня) вийшла на рубіж Кропивник (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.) — р. Лімниця (прит. Дністра). Командування спробувало використати успіх 8-ї армії та продовжити наступ. Однак боєздатних частин для продовження наступу не було. Розкладені політикою «демократизації» армії, яку проводив *Тимчасовий уряд*, і діями революц. демократії, солдати відмовлялися виконувати накази командирів. Поки вони обговорювали доцільність наступу на мітингах, час був згаяний. 19 (6) липня 1917 австронім. війська ген. піхоти А. фон Вінклера перейшли в контрнаступ уздовж залізниці Львів—*Тернопіль* (т. зв. Тернопільський прорив) і прорвали фронт 11-ї армії, що викликало відхід 7-ї та 8-ї армій. Відступ рос. армії перетворився на панічну втечу некерованої солдатської маси, від якої постраждало місц. населення. Грабунки, насильства, вбивства супроводжували шлях рос. армії по укр. землі. 4 серпня (22 липня) 1917 *Українська Центральна Рада* обговорила становище на Пд.-Зх. фронті й засудила дії армії.

Удари рос. військ на Пн. та Зх. фронтах також не мали успіху, вдало розпочатий наступ на Румун. фронті довелося припинити. Відступ військ Пд.-Зх. фронту зупинився на рубежі *Броди — Збараж* — р. Збруч (прит. Дністра). У результаті невдалого Ч.н. рос. армія залишила *Галичину*, її заг. втрати на всіх фронтах склали 150 тис. осіб.

Літ.: Мировая война 1914—1918 гг., т. 2. М., 1938; *Ростунов И.И.* Русский фронт Первой мировой войны. М., 1976; *Волковинський В.М.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 4. К., 2004.

А.О. Буравченков.

ЧЕРВО́НА А́РМІЯ — див. *Радянська армія.*

«ЧЕРВО́НА ДВАНА́ДЦЯТКА» — більшовицький диверсійний загін, укомплектований комунізованими галичанами — ветеранами *Легіону Українських січових стрільців* та *Української Галицької армії*, одне з 3-х «партизанських» формувань, озброєних і перекинутих з території УСРР на контрольовані Польщею терени *Галичини* в жовтні 1922 для проведення пропагандистської та диверсійної роботи напередодні виборів до польс. Сейму 1922. «Червону дванадцятку» (за кількістю учасників) очолювали комуністи С.Мельничук, П.Шеремета й І.Цепко, пов'язані зі структурами колиш. *Закордонного відділу ЦК КП(б)У.* Діяла в Заліщицькому та Борщівському повітах Терноп. воєводства. Учасники «Ч.д.» палили поміщицькі *фільварки*, руйнували мости, лінії зв'язку, тероризували противників бойкоту виборів до Сейму, уникаючи серйозних зіткнень із польс. військовими та жандармерією. Виконувала й пропагандистське «надзавдання» — сформувати в галицького укр. громадянства та мешканців УСРР образ «палаючих Кресів» і нелегітимності належності Галичини 2-й Речі Посполитій. Учасники загону вночі проти 22 жовтня 1922 захопили с. Мишковичі (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.).

28 жовтня 1922 під час бою в с. Голігради (нині село Заліщицького р-ну Терноп. обл.) загинув І.Цепко, а П.Шеремета потрапив у полон. Рештки групи на чолі з С.Мельничуком були оточені поблизу м. Заліщики й після бою потрапили в полон. За вироком військ. суду в м. *Чортків* 11 листопада 1922 було страчено С.Мельничука й П.Шеремету. Допити полонених членів «Ч.д.» дали польській стороні цінний інформаційний матеріал щодо більшовицької диверсійно-пропагандистської акції на теренах Галичини та були надіслані польс. дипломатичним представництвам у *Москві* й *Харкові* для використання у пропагандистському протистоянні з СРСР та УСРР, а 15 травня 1923 Ген. штабом 2-ї Речі Посполитої був підготовлений аналітичний матеріал «Неприятельська диверсія в південно-східній частині Речі Посполитої».

Героїзований образ «Ч.д.» виведений у драмі Мирослава *Ірчана* «Дванадцять».

Літ.: Революційна боротьба на Тернопільщині: 1917—1939 рр.: Документи і матеріали. Тернопіль, 1959; *Radziejowski J.* Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919—1929: Węzłowe problemy ideologiczne. Kraków, 1976; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; «Закордот» в системі спецслужб радянської України: Збірник документів. К., 2000; *Васюта І.К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918—1939 рр.). «УІЖ», 2001, № 6; *Bruski J.J.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921—1926. Kraków, 2010.

О.С. Рубльов.

«ЧЕРВО́НА КАЛИ́НА» — укр. вид-во національно-патріотичного спрямування, засноване 1921 у *Львові* колиш. вояками *Легіону Українських січових стрільців* і *Української Галицької армії.* Видавничий кооператив, який 1932 налічував бл. 2 тис. осіб, очолили С.Шухевич, М.*Матчак*, І.*Тиктор*, Л.*Лепкий.* Гол. виданнями стали: щорічник «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1921—39), місячник *«Літопис Червоної Калини»* (1929—39), які присвячувалися історії укр. визвол. змагань. Кооператив видавав також книги (бл. 80), здебільшого воєнної проблематики: «Історія Легіону УСС 1914—1918», «Нарис історії українсько-польської війни» О.*Думіна*, «Листопадові дні 1918 р.» О.Кузьми, «Українські січові стрільці 1914—1920» під редакцією Б.Гнатевича та ін., а також твори Р.*Купчинського*, Б.*Лепкого*, С.Шухевича,

Друкарська марка видавництва «Червона Калина».

В.*Петріва*, М.*Капустянського*, К.*Левицького* та ін. Після приєднання *Західної України* до *СРСР* 1939 вид-во було ліквідоване. Відновлене заходами П.*Постолюка* 1949 в Нью-Йорку (США).

Літ.: *Передирій В.* «Літопис Червоної Калини» — військово-історичний журнал (1929—1939). В кн.: Збірник праць Науково-дослідного центру періодики [Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника НАН України]. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

ЧЕРВО́НА РУСЬ (лат. Russia Rubra, Ruthenia Rubra) — істор. назва *Галичини*, зустрічається в деяких джерелах 16—18 ст., переважно іноземних. Уперше термін «Червона Русь» вжив венеціанський картограф Фра Мауро для позначення земель у басейні р. Дон (карта світу, 1450-ті рр.). Польський історик поч. 17 ст. Ш.*Старовольський* називає «Червоною Руссю» всі укр. землі. Однак поступово термін «Червона Русь» закріпився в істор. та геогр. літературі на позначення території *Королівства Русі* — колиш. *Галицького князівства* (за адм. поділом 15—18 ст. — *Руське воєводство* та *Белзьке воєводство*). Назва «Червона Русь» — книжного походження, серед місц. населення поширення не набула. Виникла, імовірно, під впливом поширених у народів Сходу складених геогр. назв, у яких кольори позначали сторони світу. Деякі польс. історики здійснювали безпідставні спроби пов'язати назву «Червона Русь» із *Червенськими градами* для того, щоб поширити на всю територію Ч.Р. тенденційні висновки про «неукраїнський характер» Червенських градів. Із цією ж метою в польс. публіцистиці 1920—30-х рр. термін «Червона Русь» писали як «Червенська Русь». Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. окремі автори з числа москвофілів (див. *Москвофільство*) пропагували термін «Червона Русь» для штучного протиставлення українців Галичини решті укр. народу. В сучасній істор. літературі на позначення пд.-зх. частини *Київської Русі* до 14 ст. вживають терміни «*Галицька земля*», «*Галицько-Волинське князівство*», «Галицько-Волинська Русь», а для періоду починаючи з 14 ст. — «Галичина», «*Західна Україна*».

Літ.: *Свєнціцький І.* Назва «Русь» в історичному розвитку до 13 віку. Жовква, 1936; *Исаевич Я.Д.* О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь. В кн.: Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР за 1966 г. Львов, 1969; Те саме. В кн.: *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова. Львів, 1996.

Я.Д. Ісаєвич.

ЧЕРВО́НА УКРАЇ́НСЬКА ГА́ЛИЦЬКА А́РМІЯ (ЧУГА) створена 12 лютого 1920 в результаті договору Начальної команди *Української Галицької армії* з РВР *Дванадцятої армії* про злиття УГА з Червоною армією. За цим договором УГА реорганізовувалась у 3 бригади — кожна з 3 полками піхоти, 1 полком кінноти і 1 полком артилерії, які включалися до складу різних д-зій 12-ї і 14-ї радянських армій. У березні 1920 Галицька армія налічувала понад 17 тис. осіб (з них у строю тільки третина). Командуючим ЧУГА призначався В.Порайко, нач. штабу — П.Солодуб, комісаром — П.Михайлик. Для нагляду за реорганізацією УГА прибув член РВР 12-ї армії В.*Затонський*. Останній командувач УГА генерал-чотар О.*Микитка* і нач. штабу генерал-чотар Г.Ціріц 10 лютого 1920 були заарештовані. Згодом їх перевезли до *Москви*, де вони і загинули 1920.

27 лютого 1920 створено Польовий штаб ЧУГА. Нач. штабу призначено полк. М.Іванова, політ. відділ штабу очолив П.Михайлик, особливий відділ — В.Сірко, ревтрибунал ЧУГА — Пучко. 3 березня 1920 ліквідовано старшинські звання і відзнаки, замість *тризуба* вводились червона зірка і нові червоні прапори, гімном став «Інтернаціонал». У бригадах, куренях і сотнях вводилися посади політ. комісарів, яких призначали з комуністів-галичан. Однак вони не змогли кардинально вплинути на настрої переважної частини галицького стрілецтва. Рад. реформування УГА викликало спротив старшин і стрільців, що призвело до виступів галицьких військ. частин проти Червоної армії. 6 квітня 1920 залишили місце дислокації 3-й кінний полк 1-ї кінної бригади (командир полку — сотник Е.Шепарович) і Запасний курінь ЧУГА, згодом — Тех. курінь. Кінний полк приєднався з часом до Дієвої армії УНР. 23 квітня 1920 проти більшовиків виступили 2-га (командир — сотник Ю.*Головінський*) і 3-тя (командир — сотник О.Станимір) бригади ЧУГА, які теж намагалися пробитися до *Армії Української Народної Республіки*, але були інтерновані поляками. Більшість укр. старшин польс. «союзники» вивезли до табору полонених у *Тухолі* на Помор'ї. Лояльність до червоних зберегла лише 1-ша бригада (командир — М.*Баран*), яка потрапила в оточення; більша частина стрільців і старшин бригади були заарештовані поляками. Перехід бригад ЧУГА на бік військ Ю.-К.*Пілсудського* та С.*Петлюри* став приводом для масових репресій проти галичан у тилах Червоної армії: частина з них були одразу розстріляні, решта перевезені до підмоск. концтабору в Кожухово та до Запасної армії в м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ). У квітні 1920 ЧУГА припинила своє існування.

Літ.: *Гірняк Н.* Українська Галицька армія в союзі з червоними. В кн.: Українська Галицька армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії), т. 1. Вінніпег, 1958; *Сохоцький І.* Польовий штаб ЧУГА. Там само; *Гірняк Н.* Останній акт трагедії Української Галицької армії: спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920. Перт Амбой, Нью-Джерсі, 1959; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991; *Удовиченко О.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил: 1917—1921. К., 1995; *Шанковський Л.* Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. Львів, 1999; *Литвин М., Науменко К.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

Ю.А. Черченко.

ЧЕРВО́НЕ КОЗА́ЦТВО — збройні формування Укр. рад. республіки, проголошеної *Першим Всеукраїнським з'їздом Рад 1917*. Назву отримало на противагу укр. формуванням *Вільного козацтва*, які воювали на боці *Української Центральної Ради*. Ч.к. було єдиною рад. військ. формацією, яка частково мала нац. характер.

1-й полк Ч.к. був створений 10 січня 1918 (28 грудня 1917) в *Харкові* з вояків роззброєного революц. загонами, що прибули з радянської Росії, 2-го Укр. запасного полку (300 осіб) та червоногвардійців-українців Харків. паровозобудівного з-ду, з-дів «Всеобщей компании электричества» і т-ва *«Гельферих-Саде»* (400 осіб) під командуванням В.*Примакова*. Загони Ч.к. створювалися там, де була проголошена рад. влада. Слідом за Харковом — у *Полтаві*, *Києві*, *Харківській губернії*, *Полтавській губернії*. Формувалися на добровільних засадах з робітників і селян, основу становили українці, але були й представники ін. етносів (росіяни, євреї та ін.). 2 лютого (20 січня) 1918 рад. уряд України — *Народний секретаріат* — видав декрет про організацію нар. революційно-соціаліст. армії на Україні — Червоного козацтва. Проте в подальшому при створенні нових рад. військ. частин в Україні назву «Червоне козацтво» не використовували, її зберіг лише 1-й полк Ч.к. під командуванням В.Примакова.

Полк Ч.к. брав участь у боротьбі проти військ УЦР (січень 1918), у складі 4-ї революц. армії — проти наступу нім. та укр. військ (березень—квітень 1918). За рішенням рад. уряду влітку 1918 був перетворений на 1-й Дніпровський партизан. загін, який діяв у *«нейтральній зоні»*. Восени 1918 увійшов до 1-ї Укр. рад. д-зії, у складі 2-ї Укр. рад. д-зії воював проти *Директорії Української Народної Республіки*. Входив до Групи військ Київ. напрямку, у травні 1919 брав участь у придушенні заколоту отамана Н.*Григор'єва*, у липні—вересні 1919 — у боях проти військ А.*Денікіна*. У серпні 1919 полк розгорнутий у бригаду, яка спочатку входила до складу 12-ї, а згодом — 14-ї армії. Наприкінці жовтня 1919 на базі бригади сформована 8-ма кавалерійс. д-зія Ч.к. У листопаді 1919 д-зія здійснила рейд по тилах денікінських військ. У квітні 1920 брала участь у боях проти військ П.*Врангеля* в північній Таврії. Після *Варшавського договору 1920* воювала проти польс. та укр. військ під час *польсько-радянської війни 1919—1920*, дійшла до *Стрия*. При відступі Червоної армії Ч.к. було оточене і частково знищене на р. Збруч (прит. Дністра). У жовтні 1920 залишки 8-ї кавалерійс. д-зії Ч.к. було злито із 17-ю кавалерійс. д-зією й утворено кавалерійс. корпус, який згодом отримав назву 1-й кінний корпус Ч.к. (командир — В.Примаков). 1921—22 корпус брав участь у боях проти укр. повстанців.

За бойові заслуги 1-шу Запоріз. кавалерійс. д-зію (колишня 8-ма кавалерійс. д-зія) нагороджено орденами Червоного Прапора (1928) і Леніна (1934).

Напередодні *Другої світової війни* на базі 1-го кінного корпусу Ч.к. було створено мотомеханізований корпус.

Літ.: Українська РСР в період громадянської війни: 1917—1920 рр., т. 1—3. 1967—70; *Дубинский И., Шевчук Г.* Червонное казачество. К., 1977.

О.Й. Щусь.

ЧЕРВО́НЕЦЬ — 1) заг. назва іноз. золотих монет у допетровській Росії. Походить від найменування високопробного золота, яке тоді називали «червоним золотом» (див. також *Золотий червоний*);

2) рос. золота монета вартістю в 3 *рублі* (3,4 г). Вперше була випущена 1701. Із 1755 і до *Першої світової війни* Ч. випускався гол. чин. вартістю в 10 і 5 рублів;

3) банк. білет, що випускався Держ. банком СРСР (до грудня 1922 — Держ. банком РСФРР) 1922—47. Золотий склад Ч. дорівнював 7,7423 г чистого золота, тобто прирівнювався до дореволюц. монети в 10 рублів. Уведений в обіг у листопаді 1922. Був випущений як тверда валюта для підготовки до стабілізації *карбованця*. Випуск Ч. в обіг дозволявся тільки в порядку кредитних операцій Держ. банку СРСР. Наявність золотого забезпечення давала можливість гарантувати його курс і на приватному ринку. Ч. швидко утвердився в грошовому обігу, що сприяло успішному проведенню *грошової реформи 1922—1924*.

10 червінців. СРСР. Випуск 1937.

В.І. Прилуцький.

ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬК — див. м. *Радивилів*.

ЧЕРВОНОГРА́Д (до 1951 — Кристинопіль) — місто обласного значення *Львівської області*. Розташов. на р. Зх. Буг (прит. Нарева, бас. Вісли), при впадінні в нього р. Солокія. Населення понад 68,2 тис. осіб (2011).

Місто засноване на теренах *Белзького воєводства* 1692 *гетьманом великим коронним* Фелікс-ом-Казимиром Потоцьким, назване Кристинополем за іменем дружини засновника — Кристини. У Кристинополі було споруджено палац магната і монастир *бернардинців*. Найбільший розквіт міста припав на часи володіння ним Франциска-Салезія Потоцького (1724—72), який зробив Кристинопіль своєю гол. резиденцією. Було споруджено новий палац, засновано василіанський монастир. Ф.-С.Потоцький сприяв екон. розвиткові міста — збудував млин, тартак (лісопилку), цегельню, організував торгівлю збіжжям та цеглою.

Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Кристинопіль відійшов до володінь австрійс. *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). 1775 спадкоємець Ф.-С.Потоцького С.-Щ.*Потоцький* зробив своєю резиденцією *Тульчин*, а 1781 продав Кристинопіль, який у подальшому змінив багато власників. Наприкінці 18 ст. місто занепало. Пожвавлення екон. і культ. життя в Кристино-

Червоноград. Костьол Святого Духа. Поштівка. 1907. Фрагмент.

Червонець російського царя Петра І. Випуск 1706.

1 червонець. СРСР. Випуск 1923.

Марко Черемшина.

полі відбулося в 2-й пол. 19 ст. з буд-вом 1878 шляху Кристинопіль—*Жовква* та 1884 залізничної лінії *Рава-Руська*—Кристинопіль—*Сокаль*. Був відбудований млин, зведені винокурня і пивоварня. Кристинопіль став одним із гол. центрів торгівлі зерном у регіоні. Наприкінці 19 ст. в місті мешкали 3,5 тис. осіб, з них більше 70 % становили євреї, решту — українці та поляки.

Під час *Першої світової війни* із серпня 1914 до червня 1915 Кристинопіль був окупований рос. військами. Кілька тижнів біля міста проходила лінія фронту. Місто зазнало руйнувань. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Кристинопіль — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, 1919—39 належав Польщі (у складі Львів. воєводства).

19 вересня 1939 Кристинопіль опинився на території окупованої німцями Польщі. У роки *Другої світової війни* гітлерівці знищили майже все єврейс. населення міста. 18 липня 1944 здобутий рад. військами.

За угодою між *СРСР* і Польщею від 16 серпня 1945 відійшов до складу Грубешівського пов. Люблінського воєводства Польщі. Протягом 1945—46 частину українців переселили до УРСР. 1947 в рамках акції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*) укр. населення виселили на захід і північ Польщі. За договором між СРСР і Польщею від 15 лютого 1951 Кристинопіль передали до складу Забузького р-ну Львів. обл. УРСР, а в листопаді 1951 перейменували на Червоноград. Місто стало центром Львівсько-Волин. вугільного басейну та було заселене вихідцями з різних регіонів УРСР та ін. рад. республік, у т. ч. фахівцями з Донбасу. На північ від старого Кристинополя було розплановано нове місто, забудоване переважно в 1970-ті рр. Від 30 грудня 1962 Ч. має статус міста обласного значення. Із 1980 працює Червоноградська філія *Львівського музею історії релігії* (із 1989 — у колиш. палаці Потоцьких). Ч. — перше місто в СРСР, де демонтували пам'ятник В.*Леніну* (1 серпня 1990).

Червоноград. Колишній палац Потоцьких, нині — Червоноградський філіал Львівського музею історії релігії. Фото початку 21 ст.

Нині Ч. — багатогалузевий пром. центр. Провідні галузі пром-сті: вугледобувна, деревообробна, легка.

Пам'ятки арх-ри: костьол Святого Духа і монастир бернардинців (1692—1767), палац Потоцьких (1756—62), церква Святого Юрія і василіанський монастир (1771—76).

У Кристинополі народився укр. поет і перекладач В.Бобинський.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4. Warszawa, 1883; *Czernecki J.* Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Kraków, 1939; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998; *Бриль І.* Місто «чорного золота» і червоної породи. Червоноград, 2001; *Родічкін І., Родічкіна О.* Старовинні маєтки України. К., 2009; *Гриник Г., Ярош-Замойська О.* Кристинопіль (1692—1951). Червоноград, 2010.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

ЧЕРЕДА́РИК Микола Тодорович (17.04.1913—10.03.1994) — літературознавець, історик і педагог. Д-р істор. н. Н. в с. Оршівці (нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.). Після закінчення Кіцманської г-зії навч. на юрид. ф-ті Чернів. ун-ту (закінчив 1935), де був активним учасником т-ва *«Січ»*, згодом — у Німеччині, а після *Другої світової війни* — на істор. ф-ті Ясського ун-ту. Із 1940 працював викладачем у середніх навч. закладах Румунії, у т. ч. із 1943 до пенсії — професором укр. відділу в Сучавському ліцеї ім. Штефана Великого. Під час роботи засновував самодіяльні драм. гуртки. Ч. опублікував нім. поезії Ю.*Федьковича* «Наш Черемош» і «Сучава» та наук. коментар до них у час. «Neue Literatur» (Бухарест; 1989, № 9). Досліджував українсько-румун. істор. та культ. взаємини. Автор численних праць із регіональної історії та філології укр., румун. та нім. мовами (значною мірою на сторінках часописів «Обрії» та «Neue Literatur»; Бухарест): «Доповнення біографії О.Кобилянської» (1963), «Зауваження до "Пісні про Штефана-воєводу"» (1964), «Лук'ян Кобилиця в румунській мемуаристиці» (1965), «Маловідоме перевидання "Слов'янської граматики" Мелетія Смотрицького і передмова до неї Антіна Івірянула», «Історія залізниць на Буковині», «Гуцулка — танець, мелодія та пісня в записах сучасників» (усі — 1981), «Елегія Йоганна Зоммера про Дмитрія Вишневецького-Байду» (1982), «Маловідомі біографічні дані про Ольгу Кобилянську та її рідних» (1983), «Українська пісня про Михая Хороброго» (1984), «Микола Устиянович (1811—1885)» (1985), «Маловідоме перевидання "Слов'янської граматики" М.Смотрицького» (1989), «М.Емінеску про арешт І.Франка у Львові і Чернівцях 1880 р.» (1989), «Маловідомий документ про пастухування русинів-гуцулів у 18 ст.» (1992), «Киянка Євдокія — перша дружина Штефана Великого» (1992), «Бої поблизу Боян на Буковині» («Буковинський журнал», 1993, № 2).

П. у с. Оршівці.

Літ.: *Романець О.* Невтомний трудівник. «Буковинський журнал», 1993, № 2; *Satco E.* Ceredarec Nicolae. В кн.: Enciclopedia Bucovinei, vol. 1. Suceava, 2004; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй, О.Я. Івасюк.

ЧЕРЕМШИ́НА Марко (справжні прізв., ім'я та по батькові — Семанюк Іван Юрійович; 13.06.1874—25.04.1927) — письменник, громад. діяч. Д-р права (1906). Н. в с. Кобаки (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.) в бідній сел. родині. Батько майбутнього письменника приятелював з Ю.*Федьковичем*, мав потяг до малювання, відзначався любов'ю до співу та літератури. Освіту Ч. здобував у сільс. школі, польс. г-зії в м. *Коломия* (1889—96) та у Віденському ун-ті на правничому ф-ті (1896—1906), по закінченні якого отримав диплом д-ра права. Перші літ. спроби здійснив ще в гімназичні роки. Тоді він складав вірші, написав драму «Несамовиті» (1895), оповідання «Керманич» (опубл. в газ. *«Буковина»* під псевд. Марко Черемшина). В ун-ті займався перекладацькою роботою, друкував рецензії в ж. *«Зоря»* під псевд. Ва-

силь Заренко. Був активним членом земляцького студентського т-ва «Січ», деякий час його очолював (1899—1900), зблизився з «Обществом студентов из России», заснував робітн. т-во «Поступ», організував великий мітинг у *Відні* (1897), спрямований проти свавілля, яке чинили власті в *Галичині*. Повноцінну літ. творчість розпочав з 1899, коли за порадою І.*Франка* кинув писати модерністську поезію у прозі та виступив у *«Літературно-науковому віснику»* з реалістичними новелами. 1901 вийшла у світ його перша збірка соціально-психологічних новел «Карби». Вони засвідчили, що в укр. літературі з'явився митець, ім'я якого стоїть поряд з іменами В.*Стефаника*, Л.*Мартовича*, О.*Кобилянської*. Працював адвокатським помічником у с. *Ділятин*, 1912 за дорученням *Русько-Української радикальної партії* відкрив адвокатську контору в м. *Снятин*. Як адвокат Ч. захищав інтереси покривджених селян, провадив громад. роботу. Брав активну участь в організації ювілейного вечора, присвяченого В.Стефаникові, написав низку посвят йому («Добрий вечір, пане-брате!...», «Його кров», «Під осінь», «Желання», «Стефаникові мужики»). Друкувався в рад. періодичних виданнях.

П. у м. Снятин.

1949 в адвокатській конторі у Снятині відкрито літературно-меморіальний музей письменника.

Тв.: Твори. К., 1960; Карби. К., 1974.

Літ.: *Семанюк-Черемшина Н.* Спогади про Марка Черемшину. Львів, 1958; *Гнідан О.Д.* Марко Черемшина. К., 1985.

Т.І. Лазанська.

ЧЕРÉПИН — археол. пам'ятка, тришарове поселення біля с. Черепин Пустомитівського р-ну Львів. обл. Розкопки проводилися 1954—56. Відкриті госп. ями та печі доби раннього заліза (7—6 ст. до н. е.), 2 житла-напівземлянки *липицької культури* (1—2 ст.), 8 жител-напівземлянок (два з них мали печі-кам'янки) і 14 ям-комор *черняхівської культури* (3—4 ст.). У черняхівському шарі знайдено значну кількість ліпного і гончарного посуду, *амфори*, знаряддя праці (ножі, шила, струг), жорнові камені, точильні бруски, предмети побуту і прикраси (якореподібні ключі, фібули, бронзову фігурку лева, гребені з кістки та ін.). Мешканці черняхівського поселення займалися землеробством та скотарством. Наявність кам'яної ливарної формочки вказує на бронзоливарну справу.

Літ.: *Баран В.Д.* Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961.

В.Д. Баран.

ЧЕРКÁВСЬКИЙ (Czerkawski) **Євзебій** (04.02.1822—21.09.1896) — польс. парламентарій укр. походження. Д-р філософії (1842), професор (1871). Н. в с. Тучапи (нині село Городоцького р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. ун-т (1842). Працював на посадах у сфері освіти у *Львові*, Тарнові (нині м. Тарнув Малопольс. воєводства, Польща), Штірії й Каринтії. Із 1871 — професор педагогіки й філософії Львів. ун-ту, обирався деканом філос. ф-ту й ректором цього ун-ту (1875—76, 1876—77, 1887—88), член Крайової шкільної ради (1875—84). Депутат *Галицького крайового сейму* (1866—89) й австрійс. парламенту (1869—93), 1888—93 — віце-президент «Польського кола». Відіграв значну роль у процесі запровадження в систему освіти в *Галичині* польс. мови. Один з авторів ідеї впровадження лат. абетки в укр. мову. Належав до консервативного угруповання «станьчиків».

П. у м. Львів.

Літ.: *Сімович В.* Йосеф Іречек і українська мова (до азбучної заверюхи 1859 р.). Прага, 1933; Листування українських славістів з Францем Міклошичем. К., 1993; *Чорновол І.* 199 депутатів Галицького сейму. Львів, 2010.

І.П. Чорновол.

ЧЕРКÁСИ (однина — черкас, черкашенін) — екзонім у рос. мові 15—18 ст. для укр. *козаків*, пізніше — будь-яких українців *Гетьманщини*, *Слобідської України* тощо. Один з варіантів запозиченого з тюркських мов слова «черкес/черкас/черкіз», яким називали у першу чергу адигів. Перенесення його на українців досі є проблемою, розв'язання якої потребує виявлення всіх згадок про Ч.-козаків та їх вивчення.

Найімовірніша етимологія — від іранського слова, яке означало «орел», «шуліка» тощо, — дає підстави припустити безпосереднє перенесення його аланським населенням Подніпров'я на найдавніших козаків навіть за відсутності там адигів. Нез'ясованими лишаються питання: яким саме чином слово «черкаси» пов'язане з назвою м. *Черкаси*; чи не походить таке його значення в рос. мові від самоназви козаків.

Гол. проблемами є аналіз джерел, на яких базуються традиційні припущення стосовно наявності адигів у Подніпров'ї (насамперед опису Канівського замку 1552), та встановлення нижньої межі вжитку цієї назви щодо козаків. Для розв'язання обох проблем найважливішим зазвичай вважали твердження В.*Татищева* про переселення мешканців зруйнованих 1284 Ахматових слобід (див. *Ахмат*) поблизу Курська на Дніпро, де вони заснували м. Черкаси. Це твердження не спирається на відомі науці джерела; розкопки *городищ* зі змішаним слов'яно-тюрко-монгол. населенням не виявили там адизького елементу, сам Ахмат, вірогідно, походив із Хорезму.

За таких обставин надійною нижньою межею є 1495, але факти біографії золотоординського хана Улуг-Мухаммада дають підстави стверджувати, що у повідомленні Єрмолінського літопису (з паралелями в інших) під 1445 про козаків із (землі чи міста) Черкас, які воювали на боці цього хана, мова йде скоріше про Подніпров'я, аніж про Зх. Кавказ.

У 16 — на поч. 17 ст. траплялося перенесення цієї назви на *донських козаків* та волзьких козаків (столицею перших був Черкаськ; нині станиця Старочеркаська Ростовської обл., РФ) внаслідок експансії укр. козаків на схід або ін. факторів. Поширення її на українців загалом відбулося в серед. 17 ст. Щонайменше до кінця 1640-х рр. усіх православних мешканців *Речі Посполитої* росіяни звали «литвою» чи «литовскими людьми», не пізніше поч. 1660-х рр. у книжній рос. мові з'являються синоніми до «черкасів»: «малороссийских городов жители» і «малороссийский народ» («малороссияне» —

не пізніше поч. 1720-х рр.), також «украинцы».

Верхня хронологічна межа вжитку — не раніше 1817 (указ про козаків-українців у сучасній Оренбурзькій обл. РФ). «Черкасів» у ранні часи могли зрідка протиставляти «козакам», у пізні — «малоросіянам». Набувала назва і станового характеру («черкасы экономические и отписные»).

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 1—34. СПб., 1830; Акты исторические, т. 1. СПб., 1841; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 8. СПб., 1875; Сборник Императорского Русского исторического общества, т. 35. СПб., 1882; Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1. К., 1886; ПСРЛ, т. 23. СПб., 1910; *Татищев В.Н.* История российская, т. 1. М.—Л., 1962; Памятники южновеликорусского наречия: Таможенные книги. М., 1982.

Літ.: *Горленко В.Ф.* Об этнониме «черкасы» в отечественной науке конца XVIII — первой половины XIX в. «Советская этнография», 1982, № 3; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. 4. М., 1987; *Пономаренко М.Ф.* Черкаси: таємниця топоніма. «УІЖ», 1991, № 4; *Мариновський Ю.Ю.* Ще раз про назву міста Черкаси. «Мовознавство», 1991, № 4; *Почекаєв Р.Ю.* Цари ордынские. СПб., 2012.

С.І. Лунін.

ЧЕРКА́СИ — місто обласного підпорядкування, адм., екон. і культ. центр *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на правому березі Дніпра (від 1961 — на березі Кременчуцького водосховища). Населення 287 тис. осіб (2010).

Час і обставини виникнення міста досі залишаються нез'ясованими; те саме стосується походження топоніма «Черкаси» та його зв'язку з екзоетнонімом українців «*черкаси*». Поширена дата заснування міста — 1284 — не обґрунтована. Перша достовірна згадка Ч. у джерелах — повідомлення *білорусько-литовських літописів* під 1394 про похід київ.

Черкаси. Будинок О. Щербини. Фото 1910.

Черкаси. Будинок комерційного банку (нині тут розміщуються Літературно-меморіальний музей В. Симоненка, редакція газети «Черкаський край» та інші установи). Фото 2008.

кн. *Скиргайла Ольгердовича*, який здобув місто (кому перед цим належали Ч., невідомо — можливо, князям *Коріятовичам* або *Золотій Орді*). Ч. ввійшли до *Великого князівства Литовського* і стали центром замкового *повіту* / негродового *староства* у складі *Київського князівства* / *Київського воєводства*. Черкас. замок відігравав роль прикордонного форпосту ВКЛ; 1532 він витримав облогу кримськотатар. війська на чолі з ханом *Сеадет Гереєм I*. Черкас. старости (серед них були О.*Дашкевич*, кн. Д.*Вишневецький*) відповідали за оборону степового кордону і залучали до неї *козаків*. Відомо про конфлікти старост із черкас. міщанами. У 16—17 ст. Ч. були одним з осередків формування *козацтва українського*, після 1625 стали центром *Черкаського полку* реєстрового козацтва. Мешканці Ч. брали участь у козац. повстаннях кінця 16 — 1-ї пол. 17 ст.

З початком повстання на чолі з Б.*Хмельницьким* місто перейшло під владу *Війська Запорозького*. 1648—75 Ч. були центром полку (як адм.-тер. одиниці). У 1660—70-ті рр. місто стало занепадати через воєнні дії; повністю знелюдніло після 1-го «великого згону» навесні 1679. Хоча згідно з умовами *«Вічного миру» 1686* Ч. мали залишатися незаселеними, тут почали з'являтися мешканці. Із 1704 місто контролювалося владою *Гетьманщини* та рос. військами. Після 2-го «великого згону» (зима 1711/12) місто знову спорожніло і почало відроджуватися після повернення під владу *Речі Посполитої* (1714). Під час *Коліївщини* повстанці на чолі з М.І.*Залізняком* у 2-й пол. травня 1768 здобули місто й замок. *Люстрація* 1789 зафіксувала в Ч. 651 *дим*. 1791 Ч. отримали *магдебурзьке право*.

У 15—18 ст. Ч. складалися із замку і власне міста. Замок — невелика дерев'яна фортеця — був розташов. на одному з мисів високого корінного берега Дніпра; протягом свого існування замок не раз був зруйнований і змінював своє місце. Він описаний у люстраціях 1552, 1570, 1765. Згідно з описом 1552 в замку були адм. будівлі й церква Святого Миколая. Місто займало ділянки і на плато поруч із замком, і біля його підніжжя в заплаві Дніпра.

Після 2-го поділу Речі Посполитої 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Ч. ввійшли до складу Рос. імперії, із 1797 — центр *повіту* у складі *Київської губернії*. 1876 було прокладено залізницю від станції Бобринська (біля *Сміли*) до Ч. Завдяки цьому з'явилися пром. підпр-ва: лісопереробні, цукрові, тютюнові, металообробні, машинобудівні, борошномельні. Активно розвивалася торгівля, відкрилися банки. Зріс вантажообіг пристані на Дніпрі. 1912 залізниця з'єднала Ч. із *Золотоношею* (при цьому був збудований міст через Дніпро). 1885 в Ч. діяло 15 пром. підпр-в, у 1900 — 29, у 1911 — 57. Піднесення економіки зумовило зростання чисельності населення міста: якщо 1803 в Ч. проживало 3,4 тис. осіб, то 1845 — 9,4 тис., 1870 — 13,9 тис., 1910 — 39,6 тис. осіб. 1818 відкрито духовне уч-ще, а 1856 — жін. уч-ще. 1826 був затверджений, а згодом реалізований складений архіт. В.*Гесте* проект забудови Ч., згідно з яким верхня частина міста дістала регулярне планування із прямокутними кварталами. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в р-ні Соборної площі з'явилися капітальні громад. і житлові будівлі, що мали більше 1-го поверху; решта міста аж до 2-ї пол. 20 ст. мала одноповерхову забудову садибного типу. 1912 в Ч. діяли дві казенні та одна приватна г-зії, духовне уч-ще, учительська семінарія та ін. навч. заклади, 5 клубів, 2 кінотеатри і 2 б-ки. На 1910 в Ч. існували 7 правосл. храмів, 1 римо-катол. каплиця, 1 каплиця старообрядців, 2 монастирі старообрядців (чол. і жін.), більше

10 синагог та єврейс. молитовних будинків (практично всі сакральні споруди були зруйновані за рад. влади).

У роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* місто десятки разів переходило з рук у руки, зазнавало обстрілів та руйнувань. 1920—22 Ч. — центр повіту у складі *Кременчуцької губернії*, 1923—30 — центр *Шевченківської округи* (до 1927 — Черкас. округи). У липні 1930 Ч. — центр р-ну, який на поч. 1932 увійшов до складу *Київської області.* Із листопада 1939 Ч. — місто обласного підпорядкування. Тоді тут проживало 51,6 тис. осіб (у 1926 — 34,5 тис.). За роки довоєнних п'ятирічок у Ч. були реконструйовані й побудовані 43 підпр-ва, де працювали бл. 9 тис. робітників. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Ч. були окуповані гітлерівцями (22 серпня 1941 — 14 грудня 1943). 7 січня 1954 утворена Черкас. обл., а Ч. стали обласним центром. За повоєнний період місто перетворилося на великий пром. і культ. осередок. До 1991 тут діяло понад 50 підпр-в, найбільші з яких належали до хімічної пром-сті («Азот», «Хімволокно», «Хімреактив»). На поч. 21 ст. провідною галуззю пром-сті стало автомобілебудування (корпорація «Богдан»). 1959—61 було утворено Кременчуцьке водосховище, що спричинило зміни в топографії нижньої частини міста. Для зв'язку Ч. із лівобережжям через водосховище довелося спорудити залізнично-автомобільний перехід довжиною 13 км (складається з дамби і мосту).

У місті діють музично-драматичний і ляльковий театри, філармонія, музеї: краєзнавчий (див. *Черкаський обласний краєзнавчий музей*), художній, «Кобзаря» (див. *Шевченка Тараса музеї і заповідники*). Зараз у місті 10 вищих навч. закладів, серед яких провідний — Нац. ун-т ім. Б.Хмельницького (заснований 1921 як ін-т нар. освіти). Пам'ятки арх-ри: жін. г-зія (1905, архіт. В.*Городецький*), готель «Слов'янський» (поч. 20 ст.), приватний будинок О.Щербини (1892). Пам'ятники: Т.*Шевченку* (1964), Б.Хмельницькому (1985), В.*Симоненку* (2010), меморіальний комплекс «Пагорб Слави» (1977). 1994—2002 споруджено один із найбільших правосл. храмів України — Свято-Михайлівський собор. Серед уродженців Ч. — Ю.*Іллєнко*, революціонер і рад. держ. діяч М.Урицький.

Археол. пам'ятки в центрі Ч.: поселення доби *мезоліту*, могильник передскіф. часу, поселення *зарубинецької культури*, могильник *черняхівської культури*, культ. шар міста 14—18 ст., *городище* «Замкова гора» (рештки одного з черкас. замків).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в XV і в XVI віках. К., 1907 (передрук — «Хроніка 2000», 2001, вип. 45—46); *Кілессо С.К.* Черкаси: Історико-архітектурний нарис. К., 1966; ІМіС УРСР: Черкаська область. К., 1972; *Приходнюк О.М. та ін.* Археологічні пам'ятки в Черкасах. «Археологія», 1974, вип. 14; *Мариновський Ю.Ю.* Ще раз про назву міста Черкаси. «Мовознавство», 1991, № 4; *Пономаренко М.Ф.* Черкаси: таємниця топоніма. «УІЖ», 1991, № 4; *Мисненко В.В.* Історична доля м. Черкаси у контексті руйнування Правобережної Гетьманщини у 60—70-ті рр. XVII ст. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). К.—Черкаси, 1994; *Соса П.П. та ін.* Пам'ятки Черкас. Черкаси, 1998; *Куштан Д.П.* Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел. В кн.: Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). Кіровоград, 2006; Web: http://www.cherkassy.ua/(офіційний веб-портал міської ради, міського голови, виконавчого комітету).

Д.П. Куштан.

ЧЕРКА́СЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 7 січня 1954. Розташов. в центр. частині України. Межує на півночі з *Київською областю*, на сході — з *Полтавською областю*, на півдні — з *Кіровоградською областю*, на заході — з *Вінницькою областю.* Територія 20,9 тис. км^2 (3,5 % від території України). Відповідно до мат. розрахунків біля с. Мар'янівка Шполянського р-ну — географічний центр України. Населення 1266,5 тис. осіб (на квітень 2013). Міське населення — 54 %. Центр — м. *Черкаси.* В області — 20 р-нів, 16 міст, 15 с-щ міськ. типу, 524 сільс. ради, 826 сільс. населених пунктів. За нац. складом переважають українці (90 %), росіян — 8 %. Статус істор. населених місць мають міста Черкаси, *Городище*, *Звенигородка*, *Золотоноша*, *Кам'янка*, *Канів*, *Корсунь-Шевченківський*, *Сміла*, *Тальне*, *Умань*, *Чигирин*, с-ща міськ. типу *Лисянка*, *Стеблів.*

Більша (правобережна) частина Ч.о. розміщена на Придніпровській височині (до 270 м), менша (лівобережна) — у Придніпровській низовині. Осн. корисні копалини — буре вугілля, бентонітові й каолінові глини. Клімат помірно континентальний, з м'якою зимою та теплим літом. Річки Черкащини належать басейнам Дніпра і Пд. Бугу. Значні площі затоплені водами Канівського і Кременчуцького водосховищ. Уся область лежить у лісостеповій зоні.

Територія області була заселена з часів пізнього палеоліту. Із 10 ст. пн. частина області входила до складу *Київської Русі.* Із 1240-х рр. територія Ч.о. належала *Золотій Орді*, у 2-й пол. 14 ст. увійшла до *Великого князівства Литовського.* Із 1569 — у складі *Речі Посполитої*, із 1648 — козац. д-ви (*Гетьманщини*). Правобережна частина сучасної Черкащини зазнала цілковитого спустошення під час «Руїни». 1712—14 тут відновилася влада Речі Посполитої. Лівобережна частина Ч.о. до 1781 перебувала у складі Гетьманщини. Із 1793 вся територія сучасної Ч.о. увійшла до складу Рос. імперії. Із 1797 правобережна Черкащина — у складі *Київської губернії*, лівобережна Черкащина — *Малоросійської губернії* (із 1802 — *Полтавської губернії*).

Більшовики остаточно встановили свою владу в краї 1920. 1923 були створені *Уманська округа* і Черкас. округа (із 1927 — *Шевченківська округа*). 1932 правобережна частина Черкащини увійшла до складу Київ. обл., лівобережна — до складу *Харківської області.* 1937 до новоутвореної Полтав. обл. відійшла лівобережна Черкащина. 1939 частина території відійшла до Кіровогр. обл. 1954 утворено Ч.о. На 1960 в ній налічувався 21 р-н (на 1965 — 16, 1969 — 20, 1993 — 20).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—*

1945 територія області була окупована гітлерівцями із липня 1941 до березня 1944.

Економіка області представлена обробною пром-стю (машинобудування і металообробка, хімічна, легка, харчова) та інтенсивним сільс. госп-вом. Ч.о. — один із провідних в Україні виробників продовольства, особливо цукру.

В області діють 7 вищих держ. навч. закладів III—IV рівнів акредитації (Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, Черкас. держ. технологічний ун-т, Черкас. ін-т банківської справи НБУ, Уманський нац. ун-т садівництва, Уманський держ. пед. ун-т ім. П.Тичини, Академія пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля, Черкас. обласний ін-т післядипломної освіти пед. працівників), 2 театри, 44 держ. і 288 громад. музеїв, 759 б-к.

В області народилися: В.*Авраменко*, О.*Бах*, М.*Біляшівський*, В.*Василько*, І.*Гончар*, П.*Гулак-Артемовський*, С.*Гулак-Артемовський*, П.Д.*Дорошенко*, С.О.*Єфремов*, М.І.*Залізняк*, І.*Їжакевич*, П.*Козицький*, О.*Корнійчук*, Ф.*Красицький*, О.*Кусенко*, Василь *Липківський*, А.*Лівицький*, М.*Максимович*, І.*Нечуй-Левицький*, Т.*Осьмачка*, художник І.Падалка, І.*Піддубний*, І.*Підоплічко*, С.*Подолинський*, режисер Б.*Романицький*, Л.*Симиренко*, Ф.*Симиренко*, І.*Скоропадський*, Ю.*Смолич*, М.*Старицький*, К.*Стеценко*, І.*Черняховський*, В.*Чорновіл*, Т.*Шевченко*, К.*Шимановський*.

Історико-культ. заповідники: *Шевченківський національний заповідник* у Каневі, *Корсунь-Шевченківський національний історико-культурний заповідник*, нац. історико-культ. заповідник «Чигирин» (див. *«Чигирин»*), нац. заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» (див. *Шевченка Тараса музеї і заповідники*), держ. історико-археол. заповідник «Трипільська культура» (охороняє групу пам'яток у Тальнівському, Уманському і Звенигородському р-нах, зокрема поселення-гіганти Тальянки, *Майданецьке поселення*, Доброводи), держ. історико-культ. заповідник «Стара Умань» у м. Умань, держ. історико-культ. заповідник у м. Кам'янка, заповідна територія «Трахтемирів» (див. *«Трахтемирів»*).

Архіт. пам'ятки: Свято-Георгіївський (Свято-Успенський) собор у м. Канів (1144), *Іллінська церква* в с. *Суботів*, Спасо-Преображенська церква Красногірського монастиря в м. Золотоноша (1767—71), Спасо-Преображенська церква в с. Мошни Черкас. р-ну (1830—40), мисливський замок у м. Тальне (1896—1903). Парк-пам'ятка «Софіївка» (див. *«Софіївка»*).

Археол. пам'ятки: пізньопалеолітична стоянка *Межиріч*, городища *чорноліської культури* (Суботівське, *Жаботинське поселення*), скіфські (Мотронинське, *Пастирське городище*), *райковецької культури* (*Монастирок*), *зарубинецької культури* (*Пилипенкова Гора*), давньоруські (*Княжа Гора поблизу Канева*).

Літ.: *Дуднік О.* Черкаська область. Черкаси, 1957; ІМіС УРСР: Черкаська область. К., 1972; *Мариновський Ю.* Черкаська минувшина. Черкаси, 1997; Все про Україну. К., 1998; *Карпінський Ю. та ін.* Про результати наукових досліджень з визначення координат географічного центру території України. «Вісник геодезії та картографії», 2004, № 2; Черкащина: Універсальна енциклопедія. К., 2010.

Я.В. Верменич.

ЧЕРКА́СЬКЕ — див. *Зимогір'я.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — наук. і культурно-освітня установа в м. *Черкаси*. Заснований як історико-пед. музей у травні 1918 бібліографом і краєзнавцем Д.Бочковим (він же був першим директором). Музейна колекція була сформована на основі релівкій 35-го Брянського і 36-го Орловського піхотних полків Рос. імператорської армії, антикваріату та приватних колекцій з пограбованих під час революції 1917—18 панських садиб. Із 1954 має сучасний статус. Із 1985 розміщений у спеціально спорудженій будівлі. У фондах — понад 100 тис. одиниць зберігання. Експозиція (бл. 12 тис. експонатів) присвячена природі та історії *Черкаської області.* Високу істор. цінність мають археол. та етногр. колекції, зібрання зброї, ікон та стародруків. Представлені матеріали, присвячені Т.*Шевченку*, В.*Симоненку*, В.*Симиренку*, В.*Чорноволу*. Установі підпорядковано кілька музеїв, які працюють на правах її відділів. Серед них — музей «Кобзаря» Т.Г.Шевченка в Черкасах (див. *Шевченка Тараса музеї та заповідники*).

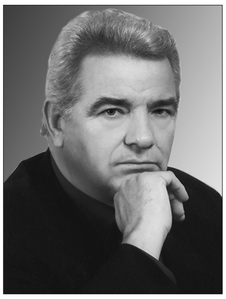
Літ.: *Соса П.П., Новицький А.І.* Черкаський краєзнавчий музей: Путівник. Дніпропетровськ, 1988.

ЧЕРКА́СЬКИЙ ПОЛК — військ. та (з 1648) адм.-тер. одиниця *Війська Запорозького.* Утворився в 1620-х рр. як полк *реєстрових козаків*, адм. центр — м. *Черкаси.* Козаки Ч.п. брали активну участь у повстаннях під проводом Т.Федоровича (1630—31; див. *Федоровича повстання 1630*), І.*Сулими* (1635), П.*Бута*, Я.*Острянина* та Д.*Гуні* (1637—38). Займав територію з обох боків Дніпра і межував з *Переяславським полком*, *Корсунським полком*, *Чигиринським полком* і *Кропивнянським полком.* 1649 в його складі було 2996 козаків, які поділялися на 18 сотень: полкову Черкаську, Шубцеву, Петрашкову, Драгилеву, Мошенцову, Маркову, Лазареву, Саварського, Вовченкову, Кулаковського, Островського, Микитину, Савину, Мошенську, Богушкову, Золотоніську, Домонтовську і Піщанську. Козаки Ч.п. брали участь в усіх подіях *Національної революції 1648—1676*, зокрема в облозі *Львова* 1648, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652* та ін. Одним із перших полковників був І.*Барабаш* (1638—48). Ч.п. очолювали полковники: М.*Кривоніс* (1648), Богдан Топига (1648), Станіслав Вадовський (1648), Яків Воронченко (1649—51), Іван Воронченко (1650), Баран Худий (1651—52), Яків Пархоменко (1653—58). Ч.п. був одним із найбоєздатніших у війську Б.*Хмельницького* та його наступників. Полковниками Ч.п. також були: Федір Джулай (1658—59, 1663—64, 1666—69), Андрій Одинець (1659—60), Михайло Гамалія (Мисько; 1662), Денис Мурашка (1662—63), П.*Дорошенко* (1665), Андрій Воронченко (1665, 1669), Богдан Калістрат (1666, 1676), Ждан Степанов (1675) та ін. Ч.п. у складі 10-ти ін. правобереж. полків об'єднався з лівобережними та брав участь у Переяславській раді 1674, на якій І.*Самойловича* проголошено гетьманом усієї України. У результаті «великих згонів» 1679—80 населення правобереж. сотень було переведено в *Лівобережну Україну*. Відродився за правління на *Правобережній Україні* молдовського господаря Г.*Дуки* протягом 1681—83, коли черкас. полковником став Вергун. Черкас. козаки брали активну участь у повстанні 1702—04, протягом 1710—13 підтримували походи в Правобережну Україну гетьмана П.*Орлика*. Золотоніська, Домонтовська і Піщанська сотні Ч.п. свого часу були включені до Переяславського полку, у складі якого проіснували до 1780-х рр.

Літ.: *Максимович М.* Обзор городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. В кн.: *Максимович М.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Белокуров С.* Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках. «Чтения в Московском обществе истории и древностей российских», 1905, т. 2; *Слабченко М.* Малороссийский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. Одесса, 1909; *Крип'якевич І.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; *Gajecky G.* The Cossack administration of the Hetmanate, vol. 1—2. Cambridge, 1978; *Балабушевич Т.* Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI — початок XVIII ст.). В кн.: Проблеми історичної географії України. К., 1991; *Смолій В.* Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? «Польсько-українські студії», 1993, вип. 1; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. К., 1995; *Панашенко В.* Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). К., 1997; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999 (2-ге вид. — 2009); *Мицик Ю.* Черкаський полк. В кн.: Українське козацтво: Мала енциклопедія. К.—Запоріжжя, 2002; *Криво-*

Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фото 2008.

П.М. Чернега.

шея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. К., 2002; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. К., 2004; *Крикун М.* Між війною і радою: козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. К., 2006; *Заруба В.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007; *Чухліб Т.* Територія та кордони правобережного Українського гетьманату. «Регіональна історія України», 2009, № 3; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: політичний портрет. К., 2011.

В.В. Панашенко, Т.В. Чухліб.

ЧЕРНЕ́ГА Петро Макарович (н. 10.12.1945) — історик. Д-р істор. н. (2005), професор (2003). Н. в с. Терешки Сквирського р-ну Київ. обл. 1976 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1974—79 — нач. відділу кадрів, молодший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. 1979—81 — механік відділу тех. контролю Автотранспортного підпр-ва № 1. 1982 захистив канд. дис. на тему: «Діяльність профспілок на визволеній території Української РСР в 1943—1945 рр.» (наук. керівник — д-р істор. н. М.*Коваль*). 1982 — старший лаборант кафедри історії СРСР Київ. пед. ін-ту. 1983—93 — доцент кафедри історії КПРС (із 1987 — кафедра історії) Київ. політех. ін-ту. Із 1993 — доцент, із 1994 — зав. кафедри історії слов'ян і українознавства Укр. держ. пед. ун-ту ім. М.Драгоманова (із 1997 — *Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова*). 2005 захистив докторську дис. на тему: «Внесок робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни 1939—1945 рр.» Із 2006 — зав. кафедри етнології Нац. пед. ун-ту ім. М.Драгоманова.

Автор понад 140 наук. і навчально-методичних праць.

Праці: Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). К., 1987; Україна в Другій світовій війні. К., 1998 (у співавт.); Український народ у Другій світовій війні. К., 1998 (у співавт.); Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939—1945). К., 2004; Нормування і оплата праці промислових робітників України в роки Другої світової війни. «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України», 2004, № 3; Технічна творчість промислових робітників України в роки Другої світової війни. «Пам'ять століть» (К.), 2004, № 6; Україна в Другій світовій війні (1939—1945): Посібник для вчителя. К., 2004 (у співавт.); Використання змагальних форм організації праці на українських підприємствах напередодні і під час Другої світової війни. «УІЖ», 2005, № 1; Радянська профспілкова система в Україні у період Другої світової війни. «Генеза», 2005, № 1 (10); Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України в роки Другої світової війни. К., 2006.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Професори Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Біобібліографічний довідник: 1944—2009 рр. К., 2009.

О.П. Реєнт.

ЧЕРНЕ́ЦТВО, чернецтво в християнстві — форма реліг. самовдосконалення, осн. ідеєю якого є відхід від світу або сусп-ва.

Християн. Ч. виникло на межі 3 і 4 ст. в Єгипті та Палестині і спершу було представлене відлюдниками, які оселилися в пустелі. Причиною появи монахів-відлюдників дослідники вважають «обмирщення» християнства після Міланського едикту 313. Богословську аргументацію ідея відлюдництва отримала від св. Антонія Великого (бл. 251 — 356), названого «батьком монахів». У 4 ст. св. Пахомій Великий (бл. 292 — бл. 346) організував перші кеновійні (спільножительні) монастирі. Першим таким монастирем стала Тавеннісійська обитель, де було запроваджено єдине монаше правило (устав), автором якого був сам Пахомій. Справу св. Пахомія з організації перших монастирів продовжив його учень — преподобний Феодор Освячений (316—68). Пахоміанський устав залишав значний простір індивідуальному виборові ченців. Поглиблення кеновії й модифікація уставу були здійснені св. Василієм Великим (бл. 329 — 379), який підпорядкував волі настоятеля практично все життя монаха. Наприкінці 5 ст. в Палестині зросла кількість монастирів, у деяких з яких (напр., лаврі Святого Сави, лаврі Святого Феодосія) перебували тисячі монахів. Одні монастирі керувалися правилами св. Пахомія, інші — св. Василія Великого. Паралельно з кеновійним на Сході продовжувало розвиватися індивідуальне подвижництво, яке набуло нових форм: затворництва, мовчальництва, стовпничества. Своєрідне поєднання індивідуального подвижництва й кеновії простежується у перших єгипетських *лаврах*, які об'єднували келії відлюдників, розташовані на певній відстані одна від одної. Тут пустельники мали одного настоятеля, котрий встановлював порядок богослужінь, дбав про хворих і визначав послух братії.

Особливої ваги й розквіту Ч. у *Візантії* набуло за часів іконоборства. В монастирях знайшли свій притулок іконошанувальники, і саме вони стали активними противниками *єресі* іконоборства. Відновлення іконошанування 842 відкрило нову блискучу епоху історії візант. Ч. При перших імператорах Македонської династії кількість монастирів на території імперії невпинно зростала, збільшувалися їхній авторитет й екон. статус. Залежно від засновника і способу управління монастирі поділялися на царські, ставропігійні (патріарші), єпархіальні, ктиторські, харистікальні (жалувані). Чернечі обителі управлялися настоятелем (*ігуменом*, *архімандритом*, протосинкелом), їхнє життя чітко підпорядковувалося уставам. У 9 ст. у студійській обителі в *Константинополі* виник новий устав, складений св. Феодором Студитом (759—856), що у подальшому отримав значне поширення й відіграв у житті сх. Ч. основоположну роль. У часи Македонської династії зросла чисельність Ч. *Афона*, де сформувалася особлива монастирська традиція. Після падіння Константинополя 1453 кількість монастирів на території колиш. Візант. імперії різко скоротилася, однак їхня роль і форми існування залишилися незмінними.

У 4 ст. ідея Ч. утвердилася в Зх. Європі — в Італії, Іспанії та на Брит. о-вах. На Заході аскетичне подвижництво поза опікою Церкви викликало значну опозицію з боку церк. властей, чого не було на Сході. У зв'язку з цим зх. Ч. зазнало суттєвих орг. трансформацій, автором яких був св. Бенедикт Нурсійський

(бл. 480 — 543). Правило св. Бенедикта можна звести до двох осн. принципів — «Ore et labore» («молися і працюй»). У ширшому розумінні бенедиктинська реформа спричинила розширення соціальної ролі Ч. і зблизила його з церк. властями. Першим монастирем, який розпочав життя за бенедиктинським уставом, стала обитель у Монте Кассіно (Італія), звідки бенедиктинство (див. *Бенедиктинці*) поширилося практично по всій Європі.

У подальшому історія зх. Ч. пішла шляхом поділу на ордени — орг-ції монастирів, що керуються єдиним уставом, складеним, найчастіше, засновником ордену (див. *Католицькі чернечі ордени*). Наприкінці 10 ст., у зв'язку з посиленням релігійності напередодні очікуваного кінця світу, в Європі різко зросла кількість ченців і монастирів. Найвідомішими в цей час були ордени Клюні та цистерціанців. У зв'язку з хрестовими походами намітилися нові форми служіння Богу, які об'єднували чернечий і рицарський ідеали, — так з'явилися рицарські ордени госпітальєрів, тамплієрів, тевтонців (див. *Тевтонський орден*) та ін. Однак услід за швидким розквітом майже кожного ордену наступав швидкий занепад. 1215 Папа Римський Іннокентій III заборонив створювати нові ордени. Проте кількома роками пізніше було засновано нові чернечі згромадження — ордени домініканців і *францисканців*, які постулювали ідеали бідності, боротьби з єресями і проповідництва. Домініканський і францисканський ордени, а слідом за ними — ін. «жебрацькі» згромадження, базувалися на принципах виборності настоятелів і постійного переміщення ченців з одного монастиря до іншого. Відродження зх. Ч. в 16 ст. тісно пов'язане із заснуванням 1540 ордену *єзуїтів*, що був побудований на принципах єдиновладдя, централізму, безумовного підпорядкування волі старшого й дотримання дисципліни.

Основоположниками рус. чернецтва традиційно вважаються святі *Антоній Печерський* і *Феодосій Печерський*, які в 11 ст. заснували Києво-Печерський монастир (див. *Києво-Печерська лавра*). Монастир узяв за зразок Студійський устав, яким керувалися ченці Афона. Засновані пізніше монастирі також перейняли цей устав. До 16 ст. на теренах України спостерігається постійне зростання чисельності правосл. Ч. Монастирі фундувалися найчастіше *князями*, *шляхтою*, рідше — *міщанами* або окремими ченцями. Найвідомішими й найдавнішими монастирями в Україні були: Києво-Печерський, Почаївський (див. *Почаївська Свято-Успенська лавра*), Лавришівський, Ратський, Унівський (див. *Унівська Свято-Успенська лавра*), Підгірцевський, Зимненський (див. *Зимненський Свято-Успенський Святогорський монастир*), Дубенський та ін. Ч. в Україні не мало орг. єдності — монастирі існували автономно й відокремлено один від одного. Не існувало також єдиного писаного уставу, устрій кожного монастиря регламентувався місц. традицією та розпорядженнями патрона. У 16 ст. дослідники фіксують різке зменшення чисельності правосл. Ч., а з 17 ст. активними конкурентами йому стали представники зх. чернечих орденів: домініканців, капуцинів, францисканців, *бернардинців*, *кармелітів*, єзуїтів та ін. Водночас за зразком зх. орденів на поч. 17 ст. набуло своєї орг. структури Ч. унійної церкви, що отримало назву ордену *василіан*. Катол. та унійні чернечі згромадження активно діяли в Україні аж до 1830-х рр., коли внаслідок *польського повстання 1830—1831* більшість із них були скасовані.

Літ.: *Терновский Ф.А.* Грековосточная церковь в период Вселенских Соборов. К., 1883; *Соколов И.* Состояние монашества в византийской церкви с половины IX до начала XIII века. Казань, 1894; *Ульяновський В.І.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1. К., 1994; *Лурье В.М.* Призвание Авраама: идея монашества и ее воплощение в Египте, т. 1. СПб., 2000; *Андреев А.* Монашеские ордена. М., 2001; *Ісіченко І.* Монашество давнього Єгипту. Х., 2002; *Huddleston G.* Monasticism. В кн.: The Catholic Encyclopedia. New York, 2012 (http://www.newadvent.org/cathen/10459a.htm).

Н.О. Сінкевич.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — див. *Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944.*

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 7 серпня 1940. Розташов. в зх. частині України. Межує на зх. з *Івано-Франківською областю*, на пн. — з *Тернопільською областю* та *Хмельницькою областю*, на сх. — з *Вінницькою областю*, на пд. — з Румунією та Молдовою. Територія 8,1 тис. км^2. Це найменша за площею область України.

За станом на 1 січня 2010 чисельність населення 904,4 тис. осіб (міське — 41,9 %). Центр — м. *Чернівці*. В області 11 р-нів, 11 міст. Нац. склад населення: українці — 75 %, румуни — 12,5, молдовани — 7,3, росіяни — 4,1 % (на 2001). Статус істор. населених місць мають: міста Чернівці, *Вижниця*, *Герца*, *Кіцмань*, *Новоселиця*, *Сторожинець*, *Хотин*, с-ща міськ. типу *Глибока*, *Кельменці*, *Лужани*, *Путила*.

Пд.-зх. кут території Ч.о. належить до Укр. Карпат і має гірський рельєф з висотами до 1,5 тис. м. Решта території — горбиста рівнина (передгір'я Карпат, Хотинська височина). Клімат помірноконтинентальний. В області є нафтогазоносні родовища, поклади кварцитів, сланців, солі, джерела мінеральних вод. Заг. площа лісів — 258 тис. га. Річки області належать до басейнів Дністра та Дунаю. Рівнинна частина області входить до лісової зони. У горах ландшафти змінюються з висотою.

З історико-геогр. точки зору територію Ч.о. можна поділити на 2 частини: 1) західна (більша), яка відноситься до *Буковини*, — *Буковина Північна*; 2) східна (менша) — *Хотинщина*.

У 9—11 ст. на території Ч.о. жили племена *тиверців* і *хорватів*. Із кінця 10 — в 11 ст. рівнинна частина сучасної області стала периферією *Київської Русі*, потім — *Галицького князівства*, а в 2-й пол. 14 ст. відійшла до *Молдавського князівства* (яке в 16 ст. стало васалом *Османської імперії*). 1711—15 Хотин з округою був вилучений з-під влади молдов. господарів, було утворено *Хотинське нахіє*, яке входило безпосередньо до Осман. імперії. Після *російсько-турецької війни 1768—1774* майже вся «буковинська» частина сучасної Ч.о. (за винятком м. Герца) ввійшла

до володінь австрійських *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). Після *російсько-турецької війни 1806—1812* Хотинщина відійшла до Рос. імперії та була віднесена до Бессарабської обл. (із 1873 — Бессарабська губ.; див. *Бессарабія*). Із 1918—19 вся територія Ч.о. перебувала у складі Румунії. 1940 після повернення *СРСР* Пн. Буковини та Бессарабії було утворено Ч.о. у складі УРСР. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* територію Ч.о. було окуповано Румунією. З весни 1944 знов контролювалася СРСР.

Економіко-геогр. положення області обумовлюється функціонуванням Чернівецького та Новодністровського промислових вузлів. Гол. галузі пром-сті — машинобудівна, лісова, деревообробна. У Ч.о. зосереджений значний наук. потенціал. Здійснюють свою діяльність н.-д. ін-ти: Ін-т термоелектрики НАН України, Чернів. відділи Ін-ту світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, Ін-т матеріалознавства НАН України, Чернівецькі філії Ін-ту землевпорядження і Київ. ін-ту автоматики. Вищу освіту пропонують *Чернівецький національний університет*, вищий приватний навч. заклад Буковинський ун-т, Буковинський держ. мед. ун-т, Чернів. торговельно-екон. ін-т Київ. нац. торговельно-екон. ун-ту, Буковинська держ. фінансова академія, Економіко-правовий ін-т, Чернів. ф-т Харків. держ. політех. ун-ту.

В області народилися: нім. поетеса Р.Ауслендер, І.*Вільде*, Г.*Воробкевич*, С.*Воробкевич*, Д.*Гнатюк*, В.*Івасюк*, М.*Івасюк*, Л.*Кобилиця*, композитор К.Микуля, *С.Ротару*, співак О.Руснак, Юрій *Федькович*, румун. письменник Богдан-Петричейку Хашдеу, поет П.Целан, біохімік Е.Чаргафф, співаки Й.Шмідт та Н.Яремчук.

Державний історико-архіт. заповідник «Хотинська фортеця» (див. *Хотинська фортеця*). Архіт. пам'ятки: Вознесенська церква в Лужанах (15 ст.), дерев'яні церкви в с. Виженка Вижницького р-ну, с. Дубівці Кіцманського р-ну, смт Путила, с. Шепіт Путильського р-ну та ін. Про пам'ятки м. Чернівці див.: *Чернівці*. Археол. пам'ятки: слов'ян. і давньорус. городища (Ревне, Ленківці, *Василів*), рештки фортеці *Цецин* (14—15 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР: Чернівецька область. К., 1969; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998; Все про Україну. К., 1998.

Я.В. Верменич.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича — один із найстаріших класичних ун-тів в Україні. Є спадкоємцем Чернів. імператорського і королів. ун-ту ім. Франца-Йосифа (1875—1920), Чернів. ун-ту короля Фердинанда I (1920—33), Чернів. ун-ту ім. Кароля II (1933—40), Чернів. держ. ун-ту (1940—41, 1944—89), Чернів. держ. ун-ту ім. Ю.Федьковича (1989—2000).

Чернівецький імператорський і королівський університет ім. Франца-Йосифа. Питання про заснування вищого навч. закладу в м. *Чернівці* вперше порушувалося 1848 в «Петиції краю» до уряду Австрійс. імперії депутатами від *Буковини*, проте безуспішно. Лише через 20 років депутат Буковинського крайового сейму Й.Помпе повторив спробу відкрити в Чернівцях Академію права, однак не знайшов підтримки. 1872 за справу відкриття ун-ту взявся енергійний політ. діяч, уродженець Буковини, депутат Буковинського крайового сейму і парламенту Австрії К.*Томащук*. На засіданні сейму він доводив необхідність створення на далекому сході Габсбурзької монархії німецькомовного ун-ту — форпосту нім. к-ри, центру підготовки держ. службовців, що мало б піднести авторитет Австрії в цьому регіоні. Водночас наближалося 100-річчя приєднання Буковини до Австрії, і заснування ун-ту було б гідною відзнакою цієї дати. 1873 з цього ж приводу до австрійс. уряду звернувся голова Чернів. магістрату А.*Кохановський.* Після тривалих дебатів у березні 1875 австрійс. парламент ухвалив за-

кон про відкриття ун-ту в Чернівцях. Урочисте відкриття ун-ту з присвоєнням офіц. назви «Чернівецький імператорський і королівський імені Франца-Йосифа університет» відбулося 4 жовтня 1875 у приміщенні вчительської семінарії (нині корпус № 1; вул. Університетська, 28). Першим ректором став К.Томащук.

Мовою викладання та діловодства в ун-ті на 3-х ф-тах — теологічному, юридичному та філософському — законом визначалася німецька. В ун-ті працювали визначні вчені: юристи Є.*Ерліх* і Г.Гросс, економіст Й.Шумпетер, історик Р.-Ф.*Кайндль*, філологи С.*Смаль-Стоцький*, О.*Калужняцький*, Й.Сбієра, математик Л.Гегенбауер, біолог Е.Тангль, хімік Р.Пшібрам та ін.

Хоча ун-т був німецькомовним, існувало й кілька кафедр з укр. й румун. мовами викладання. Викладачі поділялися на ординарних (штатних) та екстраординарних (позаштатних) професорів, приват-доцентів, асистентів, лекторів. Нац. склад викладачів був приблизно таким: німці — 83 особи, румуни — 20, євреї — 16, українці — 5, ін. національності — 10 осіб.

В ун-ті навчалися студенти, які згодом стали визначними громад., політ., культ. діячами, науковцями, зокрема С.Смаль-Стоцький, І.*Франко*, Л.*Мартович*, В.*Сімович*, Ю.*Кобилянський*, С.Шпойнаровський, Д.*Лукіянович*, О.*Колесса* та ін.

Спочатку в ун-ті навч. лише хлопці, із 1879 приймали на навчання й дівчат. Навчання було платним. Студенти з бідних родин за відповідними довідками «про убожество» звільнялися від плати за навчання повністю чи частково. Незначна частина бідних, але здібних студентів одержувала держ. чи меценатські стипендії.

В ун-ті діяло чимало студентських т-в (загалом у різний час до 25), які засновувалися в основному за нац. приналежністю студентів.

Загалом за 44 роки існування німецькомовного ун-ту в Чернівцях з його стін вийшло понад 4 тис. висококваліфікованих спеціалістів, які працювали на Буковині й у *Галичині*, в ін. провінціях *Австро-Угорщини* та різних країнах Європи й Америки, гідно представляючи свою alma mater. З їхнього середовища вийшли відомі діячі нім., укр., румун. к-ри, які зробили помітний внесок у вивчення природних ресурсів Буковини, її історії, етнографії, нар. творчості. Ун-т підтримував зв'язки з навч. закладами Австро-Угорщини, Німеччини, ін. країн Європи. Хоча в духовному житті ун-ту переважала нім. к-ра, він певною мірою сприяв розвитку к-ри представників ін. національностей, зокрема українців, румунів, вихованню серед студентів міжнац. та міжконфесійної толерантності, утвердженню загальнолюдських цінностей. Через ун-т Буковина прилучалася до здобутків європ. науки та к-ри.

Чернівецький університет короля Фердинанда І та Чернівецький університет ім. Кароля II. Після окупації *Буковини Північної* восени 1918 військами Румунії Чернів. ун-т декретом короля Фердинанда І Гогенцоллерн-Зігмарінгена від 1 жовтня 1919 був оголошений румуномовним. Офіц. інавгурація ун-ту, названого іменем короля Фердинанда І, як румун. вищого навч. закладу відбулася 20 жовтня 1920. У травні 1933 ун-т одержав нову назву — ун-т Кароля II. Першим ректором румун. ун-ту був історик, колиш. професор німецькомовного ун-ту Й.-Я.*Ністор*. Усього за 1920—30-ті рр. в ун-ті було обрано 9 ректорів — 7 осіб (2 повторно).

Спочатку ун-т діяв у складі тих самих 3-х ф-тів, а з 1923 на базі філос. ф-ту створено філософсько-філол. і науково-природничий ф-ти. Кафедру україністики ліквідовано.

В ун-ті працювали відомі науковці: математик С.Стоїлов, зоолог Є.Ботезат, філолог А.Прокопович, історик Й.-Я.Ністор.

Наприкінці 1930-х рр. у зв'язку із встановленням у Румунії диктаторського режиму студентські т-ва були ліквідовані. Влада створила лише одне т-во для виховання студентів у дусі відданості королю, монархії, «Великій Румунії».

Чернівецький університет в УРСР і незалежній Україні. Входження 1940 Пн. Буковини до складу УРСР зумовило реорганізацію ун-ту в держ. вищий навч. заклад з укр. мовою навчання. 1989 Чернів. ун-ту присвоєно ім'я визначного буковинського письменника Ю.Федьковича.

Враховуючи загальнодерж. і міжнар. визнання результатів діяльності та вагомий внесок у розвиток нац. вищої освіти і науки, 2000 Чернів. держ. ун-ту ім. Ю.Федьковича надано статус національного.

Сьогодні в ун-ті функціонують 16 ф-тів, загальноуніверситетська кафедра арх-ри і буд-ва, військ. кафедра. Підготовку понад 16 тис. студентів здійснюють 87 кафедр за 54 напрямами, 69 спеціальностями. Навчально-наук. роботу забезпечують майже 1200 викладачів, у т. ч. 125 д-рів наук, професорів, майже 700 канд. наук, доцентів; серед яких 10 лауреатів Держ. премій України, 16 академіків *Національної академії наук України* та Академії наук вищої школи України, 40 відзначено держ. нагородами.

В ун-ті діють аспірантура та докторантура, 12 спеціалізованих учених рад із захисту канд. і докторських дисертацій. Ч.н.у. має 15 навч. корпусів, 7 гуртожитків, спорткомплекс, дослідне госпо-

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (колишня резиденція митрополитів Буковини і Далмації).

дарство, ботанічний сад, зоологічний, геологічний та етнографічний музеї, вид-во «Рута». Наук. б-ка налічує майже 3 млн примірників, серед яких інкунабули, стародруки. Діє австрійс. б-ка. Видаються газети «Університетський вісник» та студентська «Ньюформати».

Викладачі та студенти ун-ту беруть участь у спільних наук. програмах, які здійснюються згідно з угодами про творчу співпрацю з провідними навч. закладами та наук. інституціями США, Канади, Австрії, Німеччини, Польщі, Румунії, Китаю, Росії, Білорусі, Ізраїлю, Молдови та ін. країн. Міжнар. авторитет ун-ту зріс завдяки визнанню Міжнар. біографічним центром у Кембриджі (Велика Британія) двох професорів ун-ту «Людиною року», присвоєнню провідним науковцям звань «Почесний доктор» Саскачеванського (Канада), Сучавського (Румунія), Ризького (Латвія), Варшавського, Ягеллонського, Жешовського (усі в Польщі), Карлового (Чехія) та Бельцького (Молдова) ун-тів, отримання соросівських грантів 20 викладачами, аспірантами та студентами ун-ту. Проф. О.Ангельський удостоєний премії Галілео Галілея, яка щорічно присуджується міжнар. оптичною комісією одному науковцеві у світі.

У жовтні 1999 Чернів. ун-т прийняли в почесні члени Міжнар. асоціації ун-тів «Phi Beta Delta» (США). У січні 2009 ун-т увійшов до Європ. асоціації ун-тів, приєднався до Угоди про партнерство у створенні електронної б-ки України (ELibUkr). Ще одним визначальним моментом є позитивне рішення про приєднання Ч.н.у. до Великої хартії ун-тів.

Згідно з рейтингом вишів за версією наукометричної бази даних SciVerse Scopus Ч.н.у. посідає 6-те місце серед вищих навч. закладів України. Ун-т — колективний член Укр. нац. к-ту Міжнар. ради з питань пам'яток і визначних місць.

Міжнар. діяльність ун-ту доповнюють спеціалізовані центри, а саме: Н.-д. центр буковинознавства, Центр канад. студій ім. Р.Гнатишина, Центр амер. студій, Центр «Східна школа польських студій імені Антона Кохановського», Центр євроатлантичної інтеграції та безпеки, Центр богемістики, Центр німецькомовних студій «Gedankendach», Центр порівняльної румун. філології ім. Г.Бостана, Центр славістичних студій. Партнерські стосунки з посольствами Канади, Польщі, Чехії, Румунії, Австрії, Німеччини в Україні сприяють розвиткові міжнар. діяльності ун-ту в освіт. галузі, наближаючи її до європ. освіт. простору в рамках дії Болонського процесу. На базі ун-ту проводяться міжнар. семінари спільно з Центром інформації та документації НАТО в Україні.

Важливою подією стало включення Архіт. ансамблю Резиденції митрополитів Буковини і Далмації, де розташовано ун-т, до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (2011).

2012 в ун-ті створено Центр управління об'єктом ЮНЕСКО, завданням якого є розробка менеджмент-плану щодо управління об'єктом ЮНЕСКО — Архіт. ансамблем Резиденції митрополитів Буковини і Далмації. Ун-т включено до міжнар. мережі «Форум ЮНЕСКО: Університети та спадщина», до складу якої входить більше 100 ун-тів світу.

Літ.: *Norst A.* Alma mater Francisco Josephina. Czernowitz, 1900; Alma mater Francisco Josephina. Munchen, 1975; Чернівецький університет: сторінки історії. Чернівці, 1995; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. К., 2005; *Бадені Я.* В Чернівцях: враження з кількаденної поїздки. Чернівці, 2006; Чернівці: історія і сучасність. Чернівці, 2009.

Т.В. Марусик.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — наук. і культурно-освітня установа в м. *Чернівці.* Веде свій початок від Пром. музею (відкритий 1888), *Буковинського крайового музею* (відкритий 1893, із 1930 мав назву Регіональний музей) та Музею церк. мист-ва (відкритий 1899; пізніше — Музей Буковинської митрополії). 1935 Регіональний і Промисловий музеї були об'єднані під назвою «Музей короля Кароля II». Після переходу Чернівців під владу *СРСР* (1940) на базі згаданих музеїв було створено Ч.о.к.м., експозиція якого спочатку була розміщена в колиш. резиденції буковинських

Чернівецький обласний краєзнавчий музей. Фото 2009.

митрополитів. Із 1956 музей діє в колиш. будівлі управління Правосл. фонду Буковини. У фондах музею (колекції нумізматичні, археологічні, етнографічні, документів, рукописів, стародруків, вироби з кераміки, зброї тощо) — бл. 100 тис. одиниць зберігання. Експозиція розповідає про природу, історію, к-ру, побут населення *Буковини* та Хотинщини.

Має філіали: Чернів. літературно-меморіальний музей Ю.Федьковича, Чернів. літературно-меморіальний музей О.Кобилянської. На правах відділів Ч.о.к.м. працюють краєзнавчі музеї в *Хотині* та *Кіцмані.*

Літ.: Музеї України: Довідник. К., 1999.

ЧЕРНІВЦІ́ — місто обласного підпорядкування, центр *Чернівецької області.* Розташов. по обидва береги р. Прут (прит. Дунаю). Населення 256 тис. осіб (2012).

На території сучасних Ч. і околиць виявлено і значною мірою досліджено бл. 90 археол. пам'яток — від пізнього палеоліту до слов'ян. *райковецької культури.* Після приєднання цього регіону до *Київської Русі* на території сучасних Ч. продовжувало існувати кілька поселень, зокрема в районі г. Цецина. У 2-й пол. 12 ст. на лівому березі Пруту бі-

Чернівці. Миколаївська церква. Фото 2012.

ля с. Ленківці (нині у складі Ч.) виникло велике поселення (заг. площа понад 50 га), що складалося з фортеці (Ленківецьке городище), *посаду* та прилеглих селищ. Припускають, що вціліле населення зруйнованого в 13 ст. Ленковецького городища переселилося на високий правий берег Пруту, де теж існувало давньорус. поселення (в районі сучасної вул. П.Сагайдачного), а функцію адм. центру перебрала на себе Цецинська фортеця (див. *Цецин*). Поселення на правому березі Пруту стало зародком нового міста — Ч. Тривалий час була поширена думка, що назва «Чернівці» походить від «Черн» (згадується у *«Списку руських міст далеких і близьких»*); в останні роки науковці пов'язують назву міста з боярським родом Чорних (власником цих земель), представники якого згадуються в грамотах 15 ст.

Після занепаду Галицько-Волин. д-ви *Буковина* (а, отже, і поселення — майбутні Ч.) була захоплена спочатку Угор. королівством, а з 2-ї пол. 14 ст. ввійшла до складу *Молдавського князівства.* На контрольованій цією новоствореною д-вою ділянці *Молдовського торгового шляху* (Via valahica) виник ряд митних пунктів, у т. ч. Ч., про які вперше письмово згадується в «Уставицтві о митах», яке молдов. господар *Олександр Добрий* 8 жовтня 1408 видав львів. купцям. 1457 Ч. стали центром цинуту (округи). Як місто (власне «торг») з двома правосл. церквами вперше згадуються 1490. Однак упродовж майже 400 років Ч. залишалися невеликим аграрним містечком, бо під час численних війн суміжних д-в не раз (1497, 1509, 1531, 1537, 1538 та ін. роки) його спалювали, руйнували, грабували, мешканців убивали. Під час польсько-турец. війни 1683—99 місто займали польс. війська, а під час *російсько-турецької війни 1735—1739* і *російсько-турецької війни 1768—1774* — рос. війська. 1771 неподалік Ч. барон П.-Н.Гартенберг (Садогурський), найнятий рос. адміністрацією, заснував монетний двір і поселення Садгора (із 1965 — у складі Ч.; див. також *Садогурська монета*). У місті проживали русини

Чернівці. Ратуша. Фото 1930-х років.

(українці), *волохи*, турки, греки, татари, вірмени, поляки.

1774 Ч. увійшли до складу д-ви австрійс. *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*) як гол. місто Буковини (із 1786 — центр Буковинського округу; із 1849 — центр автономного краю Буковина). 1781 до Ч. перенесено єпископську кафедру. 1774 запрацювала пошта. 1808 відкрито г-зію. У жовтні 1823 в Ч. між рос. імп. *Олександром I* і австрійс. імп. *Францом I* велися переговори з питань грец. повстання проти *Османської імперії.*

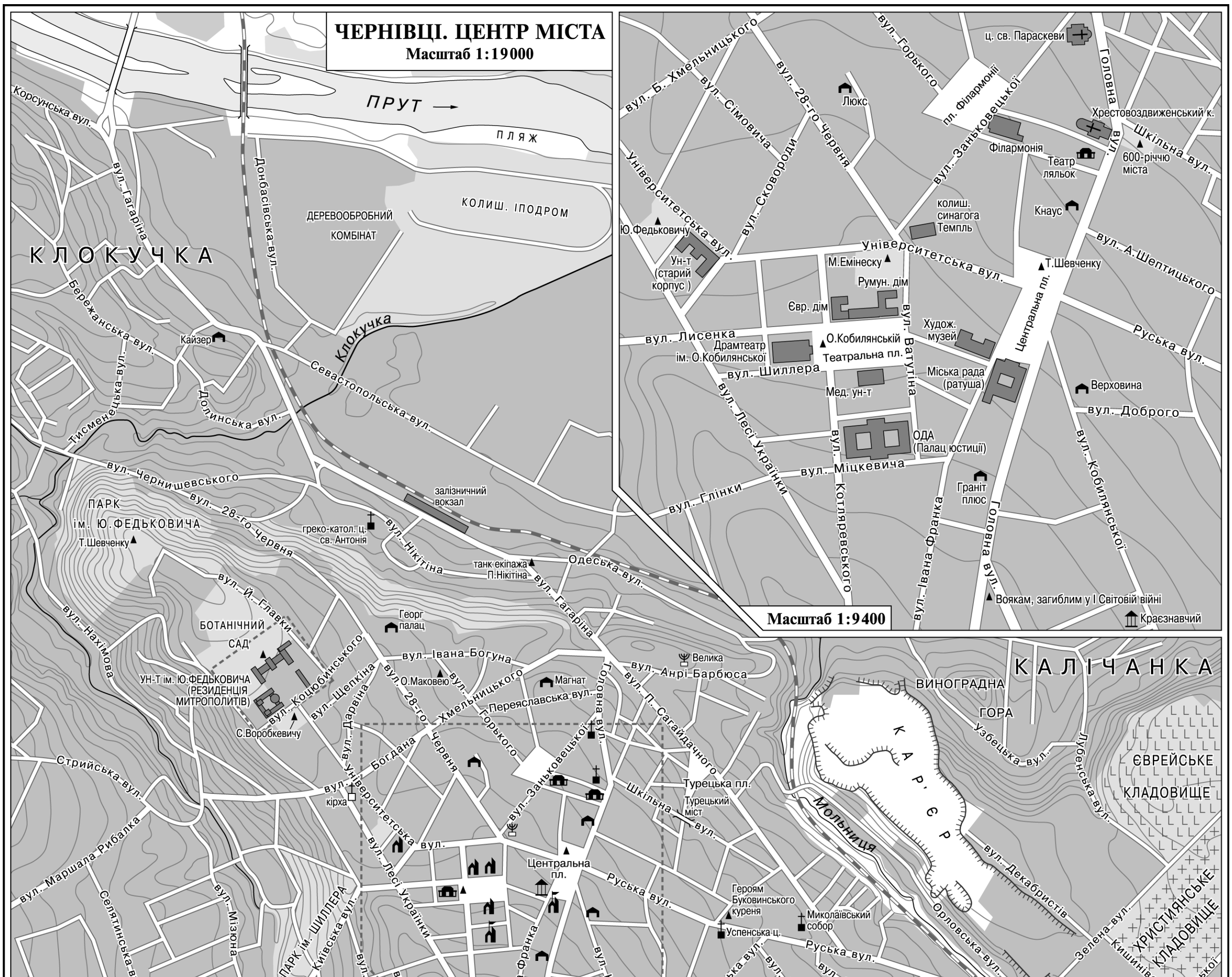
Революц. події 1848—49 (див. *Революції в Європі 1848—1849 років*) привели до зняття нац. обмежень в імперії Габсбургів. Для Ч. це знаменувалося підвищенням впливу укр. та румун. загалу і різким зростанням чисельності єврейс. населення, що, у свою чергу, спричинилося до формування унікального міськ. культ. простору як симбіозу чотирьох етнічних елементів (австрійс., укр., румун. і єврейського). 1864 Ч. отримали повне міське самоврядування. 1873 утворено Буковинську митрополію (див. *Буковинська православна церква*).

У 2-й пол. 19 ст. відбувався стрімкий розвиток Ч. З'явилися телеграф (1855), залізничне сполучення (1866), телефон (1883), водогін і каналізація (1895), електричне освітлення (1896), електричний трамвай (1897), автомобільні перевезення (1906). Ч. стали центром не лише політ., а й громад. та культ. життя. Відкрито ун-т (1875; див. *Чернівецький національний університет*), десятки шкіл, театр, Укр. (1884), Єврейс. (1908) та Нім. (1909) народні доми, зведено величні споруди в різних архіт. стилях; зокрема, на рубежі 19—20 ст. Ч. збагатилися численними будівлями у стилі модерну (віденського сецесіону).

Перебування міста у складі імперії Габсбургів мало своїм наслідком припинення тут на 140 років воєнних дій, зростання числа населення (із 2,7 тис. у 1787 до 100 тис. у 1914), яке 1910 за етнічним складом становило: євреї — 34 %, українці — 18, поляки — 17, румуни — 16, німці — 15 %. 1902 в Ч. діяло понад 3 тис. госп. закладів, у т. ч. 1,7 тис. виробничих, 1,3 тис. транспортних і торговельних. Більшість були дрібними, але діяли й великі, з паровими двигунами: 4 млини, цукровий, пивоварні, лісопильний, нафтопереробні, кахельні, цегельні з-ди, електростанція, друкарні, численні дрібні текстильні, швейні, хлібопекарські, м'ясо-молочні підпр-ва.

У ході *Першої світової війни* Ч. тричі займали рос. війська (30 серпня 1914 — 21 жовтня 1914; 26 листопада 1914 — 18 лютого 1915; 18 червня 1916 — 2 серпня 1917). Внаслідок постійних змін влади, авіабомбардувань, артобстрілів, реквізицій та пограбувань місто зазнало значних втрат, зокрема, населення скоротилося до 37 тис. осіб.

При розпаді Австро-Угорщини в Ч. відбулося *Буковинське народне віче 1918*, на якому укр. населення міста і краю 3 листопада 1918 ухвалило рішення про входження української, північної, частини Буковини разом із Ч., до *Західноукраїнської Народної Республіки* і висловило бажання

ЧЕРНІВЦІ. ЦЕНТР МІСТА
Масштаб 1:19000
ПРУТ
ПЛЯЖ
КОЛИШ. ІПОДРОМ
ДЕРЕВООБРОБНИЙ КОМБІНАТ
КЛОКУЧКА
Клокучка
Кайзер
ПАРК ім. Ю. ФЕДЬКОВИЧА
Т.Шевченку
залізничний вокзал
греко-катол. ц. св. Антонія
танк екіпажа П.Нікітіна
БОТАНІЧНИЙ САД
УН-Т ім. Ю.ФЕДЬКОВИЧА (РЕЗИДЕНЦІЯ МИТРОПОЛИТІВ)
С.Воробкевичу
Георг палац
О.Маковею
Магнат
Велика
кірха
Турецька пл.
Турецький міст
Центральна пл.
Героям Буковинського куреня
Миколаївський собор
Успенська ц.
вірмен. ц. св. Петра і Павла
Ю.Федьковича
монумент Перемоги
Соборна пл.
Святодухівський собор
Є.Гакману
Київ
Німецький дім
В.Івасюка
О.Кобилянської
Центральний
к. Серця Ісусового
Францу-Йосифу
П.Целану
Братська могила рад. воїнів
«Серце кохання»
ПАРК ім. Т.ШЕВЧЕНКА
Милосердю
Буковина
ц. св. Петра і Павла
СТАДІОН «БУКОВИНА»
ПАРК ім. Ф. ШИЛЛЕРА
РОША
МОНАСТИРИСЬКА
КАЛІЧАНКА
ВИНОГРАДНА ГОРА
КАР'ЄР
Мольниця
ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ХРИСТИЯНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
Зелений
Масштаб 1:9400
ц. св. Параскеви
Хрестовоздвиженський к.
Люкс
пл. Філармонії
Філармонія
Театр ляльок
600-річчю міста
Кнаус
колиш. синагога Темпль
Ю.Федьковичу
Ун-т (старий корпус)
М.Емінеску
Румун. дім
Т.Шевченку
Євр. дім
Худож. музей
Драмтеатр ім. О.Кобилянської
О.Кобилянській
Театральна пл.
Міська рада (ратуша)
Мед. ун-т
Верховина
ОДА (Палац юстиції)
Граніт плюс
Воякам, загиблим у І Світовій війні
Краєзнавчий
РЕЗИДЕНЦІЯ МИТРОПОЛИТІВ
Масштаб 1:7300
Пн.
Й.Главці
ц. св. Іоанна Сучавського
Митрополичий корп.
Семінарський корп.
Монастирський корп.
ц. Трьох святителів
брама
Колишні християнські храми
Колишні синагоги
Скорочення:
к. – костьол
корп. – корпус
ОДА – обласна державна адміністрація
ц. – церква

приєднатися до України. Одночасно Румун. установчі збори 27 жовтня 1918 ухвалили рішення про входження Буковини до Румунії. 6 листопада 1918 Ч. були проголошені українсько-румун. кондомініумом, але вже 11 листопада 1918 до міста ввійшли румун. війська. 28 листопада 1918 румун. Ген. конгрес Буковини проголосив приєднання Буковини і Ч. до Румунії.

У міжвоєнний період королів. Румунія провадила в Ч. послідовну політику *румунізації* в усіх сферах життя, яка, втім, не заважала розбудові міста. Із 1920 почалося відновлення пром-сті та створення нових підпр-в (легка пром-сть, металообробка, деревообробка); з поч. 1930-х рр. велося інтенсивне житлове буд-во. Запроваджено міське автобусне сполучення (1926), авіасполучення (із 1928; 1933 відкрито аеропорт), пущено тролейбус (1939). Чисельність населення зросла до 140 тис. (за цим показником Ч. ввійшли до провідної трійки міст Румунії). 1918—38 Ч. були центром жудеца (повіту), 1938—40 — центром цинуту (округи) «Сучава».

Після приєднання *Буковини Північної* 28 червня 1940 до УРСР у складі *СРСР* Ч. 7 серпня 1940 стали обласним центром. Тут працювала радянсько-нім. комісія з репатріації нім. населення до Німеччини (виїхало 45 тис. осіб). Були поліпшення у сфері освіти, охорони здоров'я, зайнятості населення, але водночас здійснювалася грабіжницька *націоналізація*, вводилися різні заборони і контроль над усіма сферами життя, проводилися арешти, депортація населення у віддалені райони СРСР.

На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було захоплене румун. військами (5 липня 1940) і разом з усією Пн. Буковиною включено до складу Румунії (було центром жудеца). За наказами румун. влади тисячі городян, зокрема євреїв, були розстріляні й депортовані, здійснювалися румунізація, вивіз матеріальних цінностей. Місто здобуте рад. військами 29 березня 1944 в ході *Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції 1944.*

У повоєнні роки і наступні десятиліття Ч. стали значним індустріальним центром з розвинутим машинобудуванням, приладобудуванням, металообробкою, хімічною, деревообробною, легкою, харчовою пром-стю. Були здобутки в галузі к-ри, житлового буд-ва. Але переслідувалося інакомислення, закривалися церкви. Етнічний склад населення кардинально змінився за рахунок масового виїзду євреїв. Перша хвиля єврейс. еміграції 1944—46 компенсувалася переїздом до Ч. євреїв з ін. місцевостей УРСР, але, починаючи з кінця 1950-х рр., єврейс. населення Ч. невпинно скорочувалося, склавши за станом на 1998 лише 4 тис. осіб (1,6 % заг. населення міста). За даними перепису 2001, гол. етнічною групою Ч. були українці (79,9 %), далі йшли росіяни (11,3 %), румуни (4,5 %), молдовани (1,6 %).

За роки незалежності України в місті у всіх сферах життя відбулися значні зміни. Скоротилися або припинили діяльність підпр-ва ВПК, деякі машинобудівні, деревообробні, текстильні, м'ясо-молочні, цукрові та ін. підпр-ва (звідси безробіття), зате технічно переоснащені діють успішно: машзавод, хімзавод, швейне т-во «Трембіта», гумовзуттєве «Розма», трикотажне «Арніка», цегельний з-д та ін. — усього понад 60 великих підпр-в.

У червні 2003 в Ч. відбулися переговори між президентами України і Румунії, підписано важливі міждерж. угоди.

Уродженцями Ч. були: перший ректор Чернів. ун-ту К.*Томащук*, письменники С.*Воробкевич*, П.Целан, Г.Реццорі, Е.Штейнбарг, історики Р.-Ф.*Кайндль*, А.*Жуковський*, учений-біохімік, творець науки про ДНК Е.Чаргафф.

У Чернівцях навчалися, працювали відомі діячі: архітектор Й.*Главка*, лікар В.*Золозецький*, учені-філологи С.*Смаль-Стоцький*, В.*Сімович*, К.Попович, економіст Й.Шумпетер, юрист Є.*Ерліх*, біолог М.Вавілов, історики М.*Кордуба*, Й.-Я.*Ністор*, Б.*Тимощук*; письменники Ю.*Федькович*, О.*Кобилянська*, М.*Емінеску*, О.*Маковей*, Д.*Загул*, М.Г.*Івасюк*, М.Ткач, Й.Бург; композитори Ч.Порумблеску, С.*Воробкевич*, А.Гржімалі, К.Мікулі, Б.Крижанівський, В.*Івасюк*, С.Сабадаш, А.Кушніренко. Із Чернівців вийшли в широкий світ пісенного мист-ва Й.Шмідт, Д.*Гнатюк*, С.*Ротару*, Н.Яремчук, В.Зінкевич, Я.Табачник, І.Бобул, Л.Сандуляк, П.Дворський, Ані Лорак, К.Бужинська, І.Дерда, кіномистецтва — кіномитець І.*Миколайчук*; художники А.*Кохановська*, М.І.*Івасюк*, Ю.Пігуляк, І.Холоменюк та ін.

Пам'ятки арх-ри: резиденція буковинських митрополитів (1862—82, внесена до Списку всесвітньої культ. спадщини ЮНЕСКО, нині тут Чернів. нац. ун-т), міська ратуша (1843—47, нині міська рада), греко-катол. церква (1820, нині Свято-Успенський собор), кафедральний правосл. собор Святого Духа (1844—64), правосл. церква Святої Параскеви (1844—62), вірмено-катол. Петропавлівська церква (1871—75), Хрестовоздвиженський костьол (1788—1813), єзуїтський костьол Серця Ісусового (1891—94), головпоштамт (1889), крайове управління (1869—73, нині тут ф-ти Чернів. нац. ун-ту та обласна рада профспілок), муз. т-во (1876—77, нині обласна філармонія), ощадна каса (1900—01, нині тут худож. музей), міський театр (1904—05), торгово-пром. палата (1904—09, нині тут мед. ун-т), Єврейс. нар. дім (1907—08, нині Центр. міський палац к-ри) та ін. Пам'яткою містобудування є також весь центр міста.

Пам'ятники: «Харитська група» (1910), архітектору Й.Главці (1937), обеліск «Перемога» (1946), О.Кобилянській (1980), М.Емінеску (1990, 2000), П.Целану (1994), героям *Буковинського куреня* (1995), Ю.Федьковичу (1995), загиблим в Афганістані воїнам-буковинцям (1999), Т.*Шевченку* (1999), «Енеїді» І.*Котляревського* (2004), митрополиту Є.*Гакману* (2006), імп. *Францу-Йосифу I* (2009) та ін.

Літ.: *Kaindl R.-F.* Geschichte von Czernowitz: von den altesten Zeiten bis zur Gegenwart. Czernowitz, 1908 (укр. пер. — *Кайндль Р.Ф.* Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. Чернівці, 2005); *Bocănetu A.* Istoria oraşului Cernăuţi pe timpul Moldovei. Cernăuţi, 1929; *Масан О.*, *Чеховський І.* Чернівці: 1408—1998. Чернівці, 1998; *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. К., 2003; *Жмундуляк Д.,*

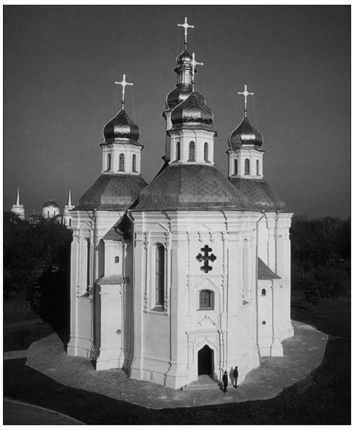
Гріор П. Чернівецький меморіал. Чернівці, 2007; *Біленкова С.В.* Архітектура Чернівців XIX — першої половини XX ст. Чернівці, 2009; *Ботушанський В.М. та ін.* Чернівці: історія і сучасність (ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). Чернівці, 2009; «Ї, незалежний культурологічний часопис», 2009, число 56: Чернівці; *Старик В.* Чернівці мультикультурні. Чернівці, 2012. Web: http://www.chernivtsy.eu/(офіційний веб-портал Чернівецької міської ради).

В.Ф. Ботушанський.

ЧЕРНІ́ГІВ — місто обласного підпорядкування, центр *Чернігівської області*, одне з найдавніших міст України. Розташов. на річках Десна (прит. Дніпра) і Стрижень (прит. Десни, бас. Дніпра). Населення 296 тис. осіб (2011).

Найраніше поселення на території сучасного Ч. існувало понад 3 тис. років тому над р. Стрижень. Воно належить до *тшинецького культурного кола* доби бронзи. У межах сучасного міста зафіксовані поселення серед. — 2-ї пол. 1 тис. (*київської культури*, *колочинської культури*, *волинцевської культури* та *роменської культури*).

Згідно з літописом київ. правитель *Олег* приєднав Подесення і *сіверян* до Рус. д-ви наприкінці 9 ст. Перша літописна згадка про Ч. (міститься в *договорі Київської Русі з Візантією* 907, де Ч. згадується на почесному другому місці після *Києва*) є пізнішою вставкою. Однак уже в серед. 10 ст. Ч. саме як місто згаданий у трактаті «Про управління імперією» візант. імп. *Константина VII* Багрянородного. Археол. матеріали свідчать, що не пізніше серед. 10 ст. на місці більш раннього поселення (9 — поч. 10 ст.) на плато між Стрижнем та Десною були збудовані укріплення Дитинця. Зведення цих укріплень, що оточують територію в 16 га, потребувало значної концентрації насе-

Чернігів. Катерининська церква. Фото 2000.

лення. У межах 2-ї пол. 10 ст. потужними укріпленнями був оточений «Окольний град».

Уже на ранньому етапі свого існування Ч. входив до кола найважливіших міст Русі. Місто було центром великого регіону, і в ньому проживала впливова ранньофеод. знать. Про це свідчать численні черніг. кургани, які складали один з найбільших язичницьких некрополів на території *Київської Русі.* Найбільшим серед давньорус. курганів є черніг. *Чорна могила.*

На поч. 11 ст. розпочався князівський період історії Ч. 1024 місто зайняв *Мстислав Володимирович.* Після міжусобної боротьби з Ярославом Володимировичем (*Ярославом Мудрим*) брати поділили Русь по Дніпру. Ч. став столицею великого князівства. Щоб підкреслити значення міста, князь почав будувати величний *Спаський собор.* 1036 Мстислав Володимирович помер, і Ч. повернувся під владу Києва.

Ярослав Мудрий передав Ч. своєму синові *Святославу Ярославичу*, який тримав місто до 1076. За його правління закладено *Чернігівський Свято-Успенський Єлецький монастир* та *Антонієві печери* (див. також *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир*). Святослав Ярославич став засновником династії черніг. князів (див. *Ольговичі*), яка правила в Ч. понад 200 років.

Високий статус столиці *Чернігівського князівства* сприяв екон. і культ. піднесенню Ч., який був одним з найбільших міст Русі й тогочасної Європи. Припускають, що його населення на поч. 13 ст. становило до 20 тис. осіб. Місто займало площу понад 400 га. Воно складалося з Дитинця, Окольного града, Передгороддя і Подолу. Ч. мав одну з найбільших на Русі мережу приміських поселень.

Давньорус. Ч. був одним із найбільших центрів монументального зодчества. У місті існувало біля 20-ти мурованих споруд — храмів, теремів, надбрамних споруд. До наших днів збереглося 5 храмів часів Київ. Русі. У Ч. існувало розвинуте ремісниче вир-во, у т. ч. ювелірне. У місті велося літописання і складалися літ. твори.

У жовтні 1239 Ч. був зруйнований монгол. військом, населення переважно винищене або забране в полон. *Монголо-татарська навала* стала першою і найбільшою катастрофою в історії Ч. Однак життя міста тривало. Відомо, зокрема, що наприкінці 13 ст. діяв Спаський собор.

Наприкінці 14 ст. *Сіверська земля* перейшла до складу *Великого князівства Литовського.* Є згадка від 1380 про буд-во кн. *Вітовтом* замку в Ч. Після *литовсько-московської війни 1500—1503* Ч. увійшов до складу *Великого князівства Московського* і слугував моск. фортецею на кордоні з ВКЛ. У ній несли військову службу *стрільці* та «діти боярські». 1 листопада 1604 чернігівці перейшли на бік *Лжедмитрія I.* У березні 1610, під час польсько-моск. війни, Ч. був спалений.

1618 Сіверська земля потрапила під владу *Речі Посполитої.* Ч. став центром *Сіверського князівства* (із 1635 — *Чернігівського воєводства*). 27 березня 1623 польс. король *Сигізмунд III* Ваза надав Ч. *магдебурзьке право.* У місті почав діяти *магістрат*, з'явилися ремісничі *цехи* пекарів, кравців, кушнірів, шевців і ковалів. У 1630-х рр. населення Ч. становило понад 2 тис. осіб. Швидко зростали міські околиці. У регіоні з'явилися католицька та унійна церкви. 1646 унійний єпископ Кирило (*Ставровецький-Транквіліон*) поклав початок друкарству в Ч., видавши збірник релігійних творів *«Перло многоценноє»*.

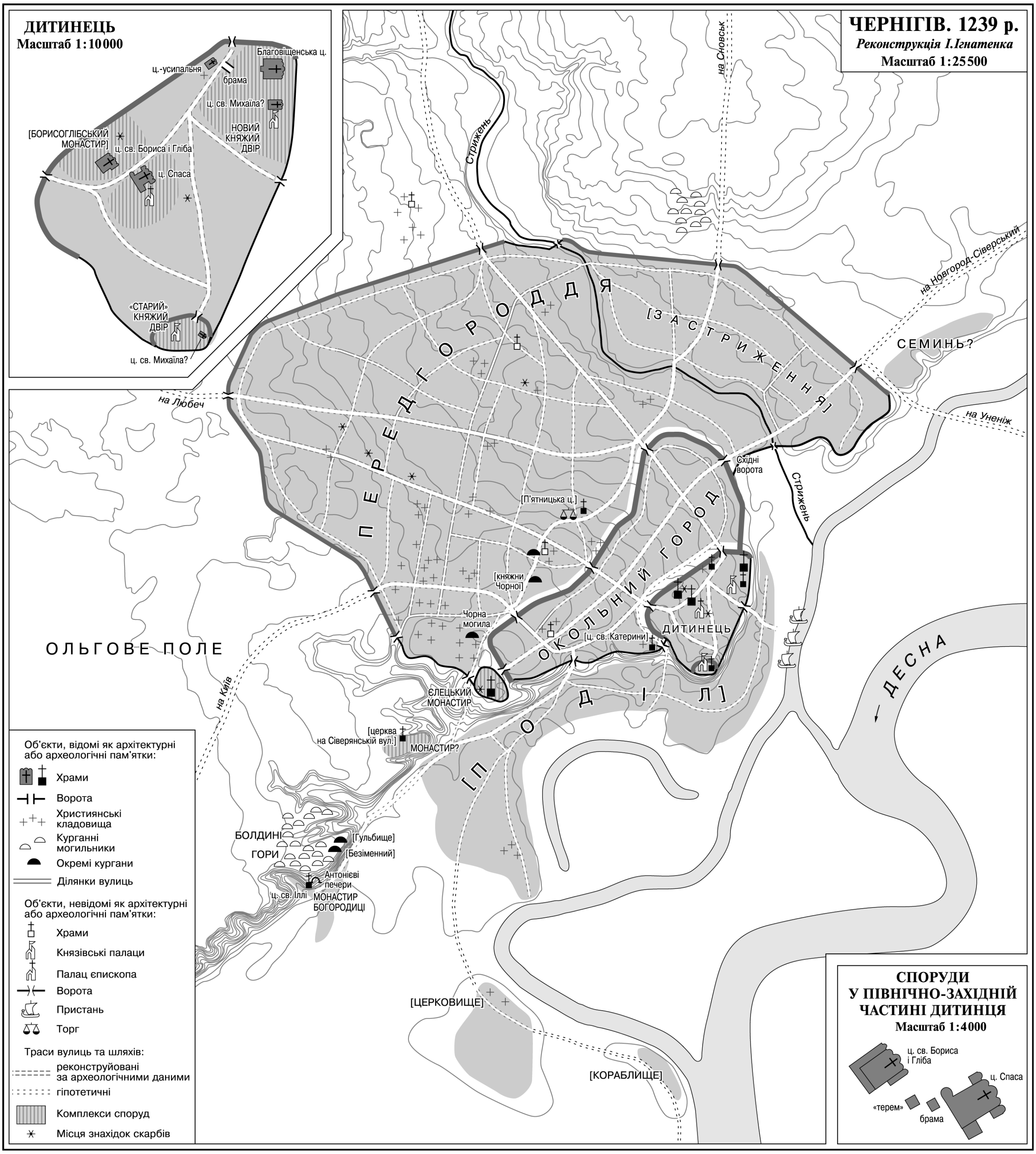
У червні 1648 Ч. увійшов до складу новоутвореної козац. дер-

Чернігів. Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. Історичний факультет. Фото 2009.

жави, а незабаром став центром *Чернігівського полку*. 1666 в місті проживало бл. 3 тис., а протягом 18 ст. — 4 тис. осіб. Упродовж 18 ст. в Ч. згадується 7—8 цехів. 1786 в місті працювало 185 майстрів. Щороку проводилося 4 *ярмарки*.

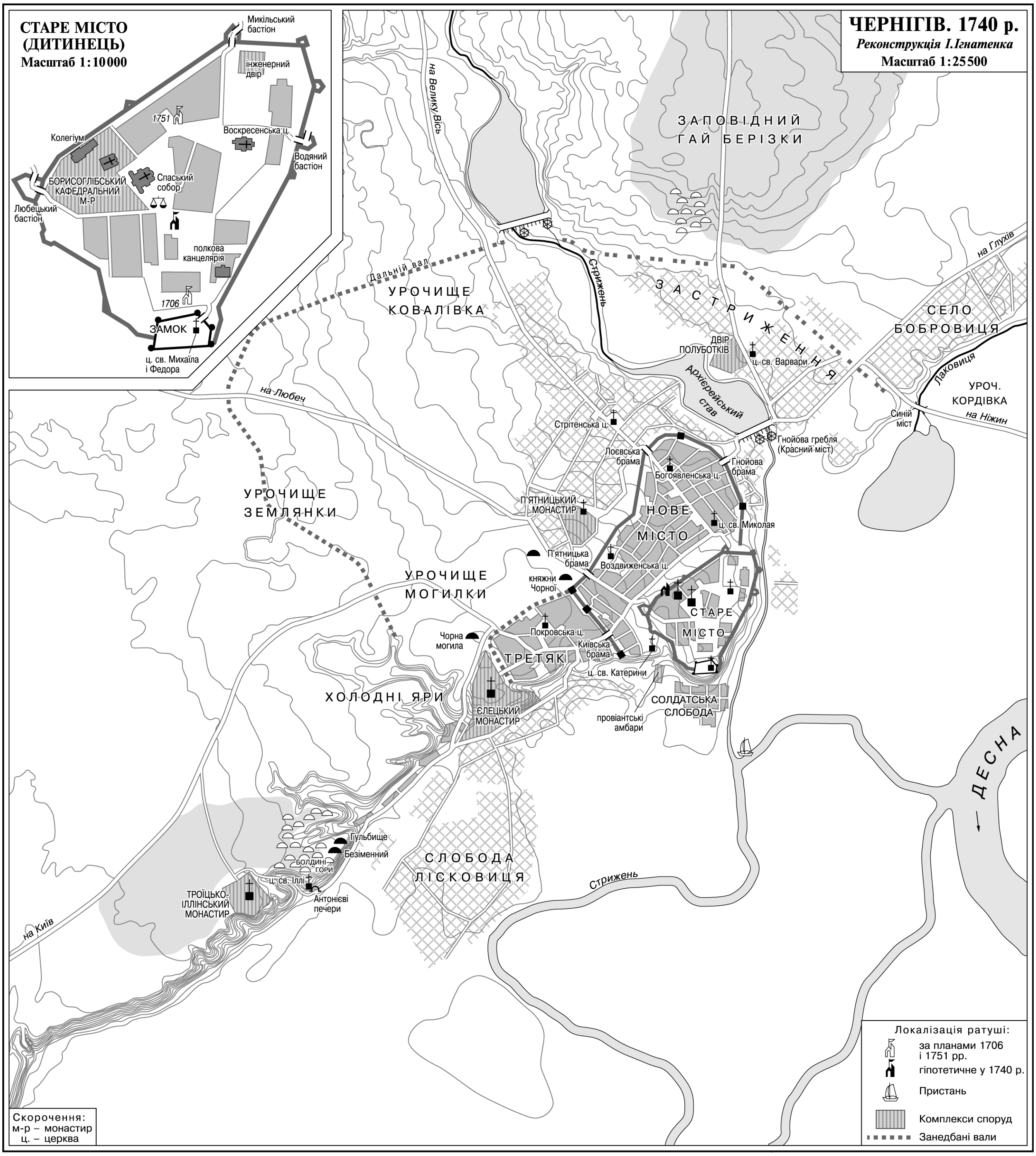
На козац. добу припало друге піднесення Ч. як центру к-ри. Зусиллями *козацької старшини* і *духовенства* були відновлені давньорус. церкви, в яких простежується унікальне поєднання давньорус. арх-ри й укр. *бароко*. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. Ч. прикрасили нові монументальні споруди — Свято-Троїцький собор, трапезна церква з дзвіницею Борисоглібського монастиря (відома як будинок колегіуму), Катерининська церква, кілька «кам'яниць», зокрема палац П. *Полуботка* та *будинок полкової канце-*

лярії у Чернігові. Значні кошти на церк. буд-во в Ч. виділяв гетьман І.*Мазепа*.

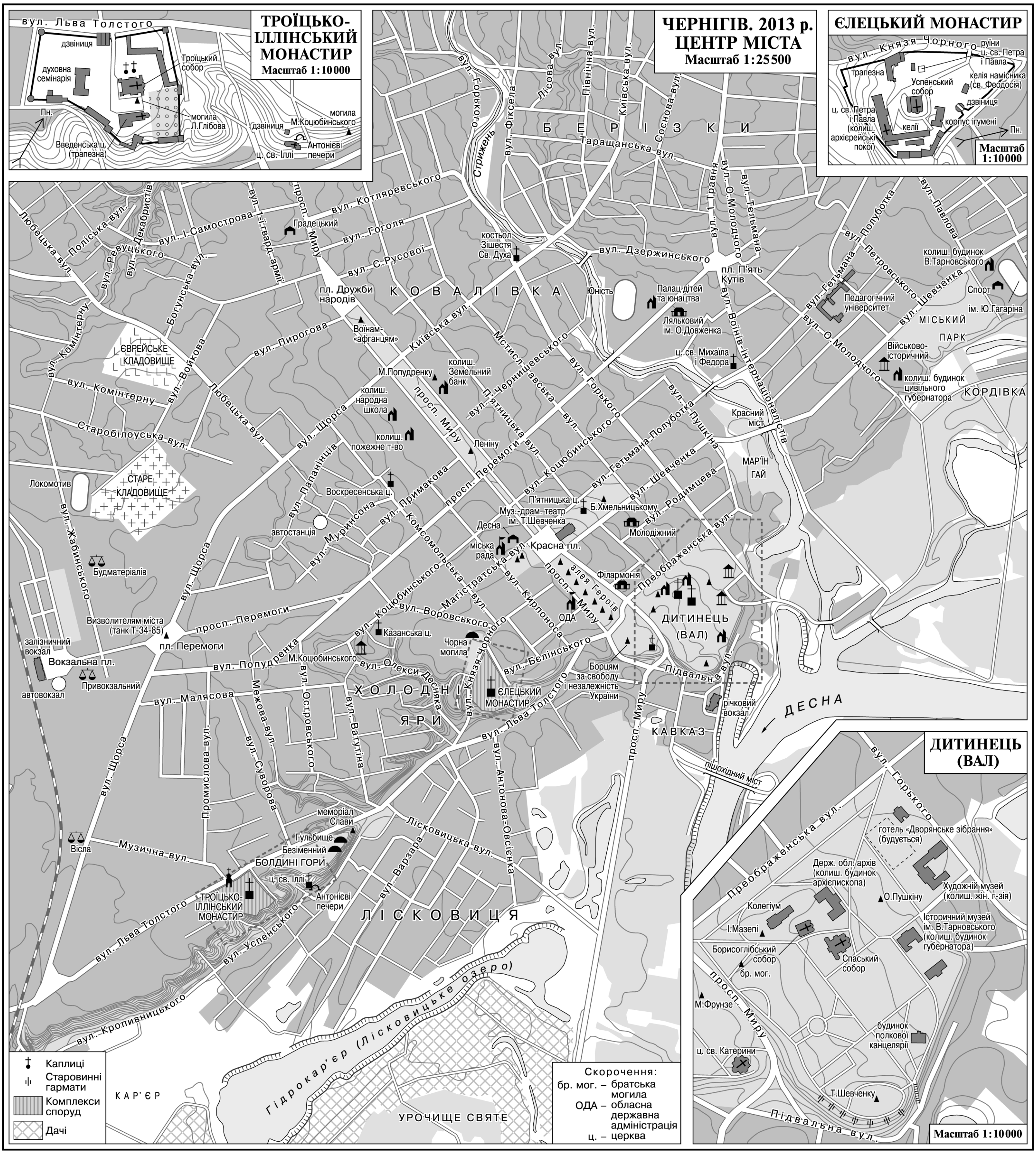
1680 єпископ Лазар (*Барановича*) створив *Чернігівську друкарню*, яка стала однією з найбільших в Україні. 1700 почав діяти *Чернігівський колегіум*, заснований Іоанном (*Максимовичем*). У місті існувало 4 монастирі — Єлецький, Троїцько-Іллінський, Борисоглібський і П'ятницький. Велику загрозу для дерев'яної забудови міста становили пожежі, які мали місце 1718, 1719, 1723, 1742, 1746. Найбільшого удару завдала пожежа 1750, коли повністю вигорів центр міста.

1782 Ч. став центром новоутвореного *Чернігівського намісництва*, 1797 — *Малоросійської губернії*, а з 1802 — центром *Чернігівської губернії* у складі Рос. імперії. 1785 магістрат було ліквідовано, натомість міське управління здійснювала «шестигласна дума» (див. *Міська дума*).

Протягом 1-ї пол. 19 ст. велася реконструкція Ч. на принципах регулярного планування. У серед. 19 ст. місто мало 3 площі (Соборна, Красна, Олександрівська), 38 вулиць і провулків. На околицях існували 4 передмістя: Лісковиця, Моск. слобода, Ковалівка та Берізки. За Ч. закріпилася слава міста-саду.

1870 в Ч. почала діяти дума, яка мала широкі повноваження у сфері самоврядування. 1875 дума відкрила один із перших у Російській імперії міський банк. У наступні десятиріччя велась модернізація міської інфраструктури — з'явилися бруковані вулиці, електричне освітлення, водогін із використанням артезіанських свердловин. Керівниками думи були авторитетні чернігівці В.Хижняков, А.*Верзилов*, І.*Шраг* та ін.

Незважаючи на високий адм. статус, екон. розвиток Ч. був сповільненим, зокрема через відсутність залізниці (споруджена в 1890-ті рр. вузькоколійка перевозила переважно пасажирів до станції Крути; нині в с. Пам'ятне Борзнянського р-ну Чернігівської обл.). 1897 в місті проживало 27 тис. осіб. Якщо наприкінці 18 ст. майже всі чернігівці були українцями, то тепер вони становили дещо більше третини населення. Приблизно по третині припадало на росіян і євреїв.

Основу економіки міста складало дрібне вир-во, яке зосереджувалося в майстернях. Станом на 1906 їх налічувалося 180. Швидко розвивалося пивоваріння. Існувала добре розвинута сфера послуг — перукарні, фотографії, пральні тощо. Діяло 15 готелів, до 500 магазинів і крамничок. Найбільше значення для торгівлі мав літній, т. зв. Десятинний, ярмарок. 1913 населення Ч. зросло до 36 тис. осіб.

На кінець 19 — поч. 20 ст. припав новий період піднесення культ. життя Ч. У місті працювали письменники Л.*Глібов*, Б.*Грінченко*, А.Казка, М.*Коцюбинський*, В.*Самійленко*, церковний історик *Філарет* (Гумілевський), художники М.Жук та І.Рашевський, розпочалася творча діяльність М.*Заньковецької*, П.*Тичини*, Г.*Верьовки* та ін. 1877 відкрито міську б-ку. Відкрився й один із найкращих укр. істор. музеїв, створений на основі колекції В.*Тарновського* (див. також *Музей українських старожитностей імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства*). У Ч. діяли орг-ції патріотичного спрямування — «Громада» (із 1893; див. *Громади*) і «Просвіта» (із 1906). На поч. 20 ст. Ч. прикрасили оригінальні споруди. Разом з тим, неповторною окрасою міста була дерев'яна арх-ра.

Протягом революц. подій 1917—19 міська дума незмінно підтримувала укр. уряди. Ч. не раз потрапляв під владу різних політ. сил. У листопаді 1919 в Ч. остаточно утвердилась рад. влада. Населення Ч. скоротилося на 6 тис. осіб.

1925 Ч. став центром *Чернігівської округи*, а 1932 — Черніг. обл. У 2-й пол. 1920-х рр. місто отримало залізничне сполучення. У 1930-х рр. побудовано численні підпр-ва, найбільшим серед яких стала ф-ка муз. інструментів. Населення швидко зростало і на 1941 становило понад 70 тис. осіб. Під час сталінського терору 1937—38 (див. *«Єжовщина»*) понад 1 тис. чернігівців зазнали репресій.

Із 23 серпня 1941 гітлерівська авіація вела масове бомбардування міста (див. *Друга світова війна*). Його центр. частина була спалена і зруйнована. Протягом 2-х тижнів рад. війська обороняли місто, однак 10 вересня 1941 його зайняли гітлерівці. У листопаді 1941 окупанти розстріляли євреїв. У черніг. тюрмі та приміських лісах регулярно здійснювалися масові розстріли, які тривали до вигнання гітлерівців 21 вересня 1943. Населення міста скоротилося до 11 тис. осіб.

Надзвичайна державна комісія визнала Ч. одним із найбільш зруйнованих міст *СРСР*. Ч. включили до переліку найважливіших істор. міст СРСР, що сприяло збереженню його пам'яток. Відбудова міста стала найважливішою справою в наступні півтора десятиріччя.

Протягом 1960—70-х рр. відбулася швидка індустріалізація Ч. Були споруджені й діяли великі підпр-ва, які належали до лідерів своїх галузей у СРСР. Продукцію камвольно-суконного комбінату і комбінату «Хімволокно» знали в багатьох країнах світу. Велося масове буд-во нових житлових масивів, найбільшим серед яких став район вул. Рокосовського, де нині проживає бл. 100 тис. осіб. Місто отримало розвинену мережу закладів освіти й к-ри. 1951—96 в Ч. діяло вище військ. авіац. уч-ще, в якому підготовлено понад 6 тис. льотчиків, серед них — 11 космонавтів. 1989 населення Ч. досягло 300 тис. осіб.

У місті діють драм., молодіжний і ляльковий театри, 2 ун-ти. Ч. входить до числа екологічно найчистіших міст України.

У Ч. жили та працювали Лазар (Баранович), В.*Блакитний*, Г.Верьовка, М.*Вороний*, Марко *Вовчок*, Л.Глібов, Б.Грінченко, Філарет (Гумілевський), Іоанікій (*Ґалятовський*), О.Десняк, М.Жук, М.Заньковецька, А.Казка, М.Коцюбинський, І.*Кочерга*, О.*Лазаревський*, Іоанн (Максимович), М.*Маркевич*, О.М.*Маркович*, О.Ніс, І.Рашевський, О.*Русов*, С.*Русова*, В.Самійленко, П.Тичина, Д.Туптало (див. *Димитрій Ростовський*), Г.Успенський, О.Шафонський.

Археол. пам'ятки: давньорус. Дитинець (10—13 ст.), курганний могильник «Болдині гори» з курганами *Гульбище* та Безіменний (10—12 ст.), курган Чорна могила (10 ст.), городище «Ялівщина» (1 тис. до н. е., 10—13 ст.).

Архіт. пам'ятки: Антонієві печери (11—18 ст.), Борисоглібський собор (поч. 12 ст.), Спаський собор (серед. 11 ст.), Успенський собор (поч. 12 ст.), Троїцький собор (1696), *Іллінська церква* (поч. 12 ст.), П'ятницька церква (кінець 12 ст.), архіт. комплекси Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів (11—18 ст.), Катерининська церква (1715), будинок колегіуму (17—18 ст.), полкова канцелярія (кінець 17 ст.), Воскресенська церква (1775), будинок архієпископа (1780).

Музеї: історичний (див. *Чернігівський історичний музей*), літературний, художній. Історико-архіт. заповідник *«Чернігів стародавній»*.

Літ.: *Самоквасов Д.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908; *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1949, № 11; *Карнабіда А.* Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. К., 1980; *Коваленко В.* К исторической топографии Черниговского Детинца. В кн.: Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Вироцький В.* Храми Чернігова. К., 1998; *Самойленко Г.В.* Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX — на початку XX ст. Ніжин, 1999; *Руденок В.* Наш губернский хутор (Чернигов в XIX столетии). Чернигов, 2002; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. К., 2005; *Тарасенко А.* Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. Дубно, 2005; *Байнетов Д.* Черниговские авиаторы. Чернигов, 2006; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006; *Адруг А.* Архітектура Чернігова другої половини XVII — початку XVIII ст. Чернігів, 2008; *Демченко Т.* Батько Шраг. Чернігів, 2008; *Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. К., 2011; *Леп'явко С.* Чернігів: історія міста. К., 2012; *Травкіна О. та ін.* Чернігівський колегіум. Чернігів, 2012. Web: http://www.chernigiv-rada.gov.ua/ (офіційний веб-портал міської ради).

С.А. Леп'явко.

«ЧЕРНІ́ГІВ СТАРОДА́ВНІЙ», Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Створений у *Чернігові* на правах філіалу Київ. держ. архітектурно-істор. заповідника «Софійський музей» (див. *«Софія Київська»*) згідно з постановами РМ УРСР від 20 лютого 1967 та виконкому Черніг. обласної ради депутатів трудящих від 7 вересня 1967. 1978 став самостійною установою й отримав назву «Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник». Із 1979 по 1990 включав філіал у *Новгороді-Сіверському.* 1998 отримав статус національного, із 2011 підпорядкований Мін-ву к-ри України.

У складі заповідника — 26 пам'яток арх-ри й містобудування нац. значення та кілька пам'яток місц. значення. Площа охоронних зон — 62 га.

Об'єкти розподілені між 3-ма комплексами: 1) центр міста включно з Валом (Дитинцем): Спасо-Преображенський собор 11 ст. (див. *Спаський собор у Чернігові*), *Борисоглібський собор* 12 ст., Колегіум 17—18 ст. (див. *Чернігівський колегіум*), *П'ятницька церква* 12—13 ст., Катерининська церква 18 ст., будинок полкової канцелярії 17 ст. (див. *Будинок полкової канцелярії у Чернігові*), будинок губернатора 19 ст., будинок архієпископа 18 ст.; 2) *Чернігівський Свято-Успенський Єлецький монастир*; 3) *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир.*

Науковці «Ч.с.» вивчають історію архіт. пам'яток Чернігова, проводять археологічно-спелеологічні дослідження на території охоронних зон заповідника, а також беруть участь у вивченні археол. пам'яток і печер *Чернігів-*

«Чернігів стародавній». Спасо-Преображенський собор. Фото 2009.

«Чернігів стародавній». Будинок архієпископа (нині — будинок Державного архіву Чернігівської області). Фото 2009.

ської області. За результатами досліджень співробітниками заповідника підготовлено бл. 600 наук. праць. 1999 започатковані наук. читання «Чернігівські старожитності». 2011 заповідник отримав статус науково-дослідної установи.

У фондах заповідника — колекція ікон Чернігівщини 17—19 ст., колекція культового худож. металу, збірка архіт. дерев'яного різьблення 19 — поч. 20 ст., колекції стародруків, культового одягу й шитва, укр. рушників, архітектурно-буд. матеріалів, археол. знахідок, документальний та фотонегативний фонди. Збірка музею налічує бл. 65 тис. одиниць зберігання осн. фонду та 40 тис. — науково-допоміжного.

У заповіднику працюють постійно діючі виставки: «Мистецтво Чернігівщини 17—19 ст.», «Клас колегіуму», «Архітектура і ремесло Чернігова 11—13 ст.», «Чернігів і чернігівці 100 років тому».

Літ.: *Романова О.* Ювілейні замітки. «Сіверянський літопис», 1997, № 5 (17).

І.М. Ігнатенко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ГРИ́ВНА — золотий медальйон, що відноситься до типу амулетів-*змійовиків* (вага бл. 186 г, діаметр 7,3 см). Випадково знайдений 1821 на березі р. Білоус (права прит. Десни, бас. Дніпра) поблизу *Чернігова.* Виготовлений методом литва по восковій моделі, написи і зображення додатково карбовані. На лицевому боці — зображення архангела з написом «Михаїл» (старослов'янською) і текстом молитви «Свят, свят, свят...» (грецькою) по краю; на зворотному боці — жін. голова, оточена переплетеними зміями, по краю — текст: «Господи, допоможи рабу своєму Василію. Амінь» (старослов'янською), навколо якого — текст замовляння (грецькою). Виріб, враховуючи його високу вартість, мав належати особі з князівського роду. Євгеній (*Болховітінінов*) пов'язав Ч.г. з *Володимиром Мономахом* (мав християн. ім'я Василій, князював у Чернігові). З цим погоджується більшість дослідників. Зберігається у Держ. Рос. музеї (*Санкт-Петербург*).

Літ.: *Евгений, митрополит.* Замечания о черниговской гривне. В кн.: Труды и записки Общества истории и древностей российских при Московском университете, ч. 6. М., 1833; *Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи XI—XIV вв. М., 1964; *Николаева Т.В., Чернецов А.В.* Древнерусские амулеты-змеевики. М., 1991.

В.П. Коваленко.

Чернігівська гривна.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця Рос. імперії з центром у *Чернігові*, створена за імператорським указом від 27 лютого 1802 про поділ *Малоросійської губернії* на *Полтавську губернію* і Ч.г. Її створення мало за мету позбавити Малоросію адміністративної внутрішньої єдності. Штатний розпис запроваджено 18 квітня 1802. Включала спочатку 9 *повітів*: Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Стародубський, Мглинський, до яких було додано 3 новостворених — Городницький, Новоміський та Борзенський. Прилуцький пов., Талалаївська волость Роменського пов. і Гнідинська волость Лохвицького пов. відійшли до Полтавської губ. 27 березня 1803 до Ч.г. приєднали ще 3 повіти — Кролевецький, Остерський і Суразький. 1809 центр Новоміського повіту з м. Нове Місто (нині с. Нове Мєсто Брянської обл., РФ) перевели в слободу Зибка (нині м. Новозибков Брянської обл., РФ) і повіт змінив назву на Новозибківський. З того часу й до 1917 у складі губернії було 15 повітів. Губернія з часу створення перебувала у складі *Малоросійського генерал-губернаторства* (ліквідоване 1856).

На серед. 19 ст. в Ч.г. було 3673 населених пункти, у т. ч. 15 повітових міст і 4 заштатних мі-

ста, і проживало 1 461 500 осіб. Була аграрною губернією. Гол. заняттями жителів були хліборобство, скотарство і сільс. промисли. Після скасування *кріпацтва* зросло вир-во товарного зерна, конопляного волокна, картоплі й цукрового буряку. Промисловість була слабкою; розвивалися ті галузі, що були пов'язані з переробкою продуктів землеробства й тваринництва. У губернії працювали 18 суконних мануфактур, 65 цукрових з-дів, велика кількість млинів, свічкосальних, салотопних та миловарних підпр-в. Діяли 3 чавуноливарні, 2 мідноливарні з-ди, підпр-ва з виготовлення цегли, кахлів, скла. Торгівля не набула масштабного характеру через віддаленість губернії від осн. торг. шляхів. Найбільшим попитом користувався ліс, який сплавляли Десною (прит. Дніпра), а також спиртні напої.

Ч.г. мала ґрунтове шляхове сполучення: *Санкт-Петербург*—Чернігів—*Київ* і *Москва*—*Новгород-Сіверський*—Чернігів—Київ. Пароплавне сполучення Десною на лінії Брянськ (нині місто в РФ) — Київ розпочалося в серед. 1850-х рр.; 1896 запроваджені регулярні поштово-пасажирські рейси на Києво-Черніг. лінії, 1898 — на Чернігівсько-Новгород-Сіверській. На поч. 1860-х рр. почалося спорудження шосейних шляхів: Могильов (нині місто в Білорусі) — Чернігів, Чернігів—*Бровари*.

Губернія, з отриманням статусу внутр. губернії Рос. імперії, ставала тим краєм, в якому ліберальні реформи рос. імп. *Олександра II* 1860—70-х рр. поширювалися одразу: запроваджувалися земські (1864) і міські (1870) органи місц. самоврядування, нові суди (1864).

1867 через територію Ч.г. пройшла Курсько-Київська залізниця, 1873 — Києво-Воронезька, 1887 — Поліська. 1913 з'явилось автобусне сполучення на трасі Гомель (нині місто в Білорусі) — Чернігів і Чернігів—Київ. Відносно слабкий розвиток пром-сті спричинив повільне зростання міст, яке лише трохи пожвавилося внаслідок втілення *міської реформи 1870*.

У 1-й пол. 19 ст. склалася мережа культурно-освіт. закладів, яка налічувала 128 парафіяльних шкіл, 10 середніх, діяла перша в Рос. імперії школа бджільництва. Гол. нар. уч-ща в Чернігові й Новгороді-Сіверському перетворено на г-зії, малі нар. уч-ща в *Ніжині*, *Прилуках*, Чернігові й Новгороді-Сіверському — на повітові школи. 1820 відкрито *Ніжинську гімназію вищих наук князя Безбородька*, згодом перетворену на Ніжинський ліцей. Із 1860-х рр. засновувалися нар. початкові уч-ща, які утримувалися значною мірою *земствами*. На поч. 1830-х рр. зафіксовано 32 б-ки, в яких налічувалося 66 тис. книг. 1838 відкрито черніг. публічну, 1877 — громадську б-ки. Відкривалися безплатні земські бібліотеки-читальні, згодом — і нар. б-ки на селі. На кінець 19 ст. бібліотеки-читальні були у всіх повітах.

Безземелля та малоземелля, екстенсивний спосіб господарювання, а також сел. менталітет з несприйняттям селянством міських умов життя та зайнятості спричиняли соціальну напругу, яку д-ва долала сел. переселенням до Сибіру. 1896—1911 бл. 246 тис. селян з Чернігівщини в пошуках кращої долі переселилися в Сибір і на Далекий Сх.

1919 Мглинський, Новозибківський, Стародубський і Суразький повіти відійшли до Гомельської губ. РСФРР (див. *Стародубщина*). Губернія ліквідована 1925.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 27: 1802—1803, № 20162, 20684. СПб., 1830; Военно-статистическое обозрение Рос-

сийской империи, т. 12, ч. 2: Черниговская губ. СПб., 1851; *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии, т. 1—2. Чернигов, 1898—99.

Літ.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Леп'явко С.* Чернігів: історія міста. К., 2012.

О.Є. Маркова, В.С. Шандра.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ заснована 14 листопада 1896. Головами комісії в різні часи були Г.*Милорадович*, Є.Зеленецький, кн. В.Голіцин, О.Рачинський; зберігачем музею — Є.Корноухов. Членами Ч.г.в.а.к. були: Б.*Грінченко*, О.*Русов*, М.*Коцюбинський*, Г.*Коваленко*, В.Тарнавський, А.*Верзилов*, М.*Бережков*, М.Подвойський, Є.Корноухов, В.*Модзалевський*, І.Рашевський, Я.Жданович, М.*Макаренко*, П.*Скоропадський*, М.*Стороженко*, А.*Стороженко*, Г.*Нарбут*, М.*Василенко* та ін. Звання почесних членів комісії мали В.*Антонович*, В.*Іконников*, П.Уварова, Д.*Багалій*, М.*Владимирський-Буданов*, М.*Сумцов*, М.І.*Петров*, Д.*Яворницький*, Д.*Самоквасов*, Б. і В. *Ханенки.*

До пріоритетних напрямів наук. діяльності Ч.г.в.а.к. належали: дослідження церк. пам'яток, церк. історії та біографій визначних земляків, генеалогії місц. дворянства, укр. старшини. В архіві та музеї комісії було зібрано чимало писемних та речових пам'яток.

Члени комісії досліджували архіви Черніг. губернського правління, канцелярії губернського предводителя дворянства і Черніг. казенної палати. Станом на 1915 в істор. архіві комісії зберігалося майже 20 тис. справ, у т. ч. — 8 томів Румянцевського ген. опису Малоросії (див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769*) з архіву Черніг. губернського стат. к-ту. Зібрання губернської вченої архів. комісії згодом стало складовою частиною майбутнього губернського (обласного) архіву.

1912 Ч.г.в.а.к. розпочала співпрацювати з утвореною при Рос. істор. т-ві спец. комісією зі збирання відомостей про наявність місц. архівів та умови зберігання в них документів. 1913 зібрану комісією інформацію про стан 86-ти архівів губернії було надіслано до Рос. істор. т-ва. 1914 члени Ч.г.в.а.к. створили у складі комісії спец. «архівне бюро» і продовжили дослідження місц. сховищ, приділивши увагу і раніш неохопленим архівам волосних правлінь та судів. Збирання документів супроводжувалося їх наук. опрацюванням та публікаціями на сторінках «Трудов Черниговской архивной комиссии». Упродовж 1898—1918 вийшло друком 12 випусків «Трудов...» Окремими виданнями вийшли «Любецкий синодик» (1902) та «Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г.» (1914).

Члени Ч.г.в.а.к. здійснювали нагляд за проведенням земельних робіт під час буд-ва в істор. частині *Чернігова*, збирали дані про археол. об'єкти на території *Чернігівської губернії* (1902 була розроблена «Програма для збирання свідоцтв археологічних, історичних та етнографічних Чернігівської губернії»). В археол. розкопках, що проводилися комісією, брали участь В.*Шугаєвський*, Є.Корноухов, П.*Добровольський*, кн. В.Голіцин, В.Модзалевський, Н.Сахновський.

Члени Ч.г.в.а.к. опікувалися збереженням місц. пам'яток — черніг. соборів та монастирів, Юр'євої божниці (див. *Остерська божниця*) в с. Старгородка (нині у складі м. *Остер*), палацу гетьмана К.*Розумовського* в *Батурині.* Діячі Ч.г.в.а.к. приділяли увагу місц. етногр. пам'яткам, фольклорним дослідженням. Серед членів комісії були відомі укр. етнографи: Г.Коваленко, Б.Грінченко, С.Гатцук.

Музейна колекція Ч.г.в.а.к. почала формуватися 1895, до офіц. відкриття комісії. Станом на 1907 в музеї налічувалося бл. 3 тис. експонатів. Об'єднання зібрання комісії з колекцією пам'яток, що залишилася після 14-го Археол. з'їзду, додало до колекції багато археол. матеріалів. *Музей Чернігівської вченої архівної комісії* виконував і функцію пропаганди істор. минулого краю. Кількість відвідувачів музею складала 2—3 тис. осіб на рік. Комісія мала наук. б-ку, яка 1909 налічувала 5277 томів.

Ч.г.в.а.к. активно співпрацювала з ін. наук. т-вами. Починаючи з 1899, її делегати були присутніми на кожному *археологічному з'їзді.* Значною віхою в діяльності комісії було забезпечення підготовки та проведення в Чернігові 1908 14-го Археол. з'їзду. Ця подія активізувала процес вивчення місц. пам'яток, привернула увагу місц. населення до минулого краю.

На поч. 20 ст. відносини Ч.г.в.а.к. з місц. властями були відзначені гострим конфліктом радикально налаштованих членів комісії (І.*Шраг*, М.Коцюбинський та ін.) з черніг. губернатором О.Хвостовим у 1904. Комісія перетворилася на осередок нац. руху і стала своєрідним громадсько-політ. центром губернії.

Припинила існування 1919.

Літ.: Наукове життя в Чернігові (в 1914—1924 рр.). «Україна», 1925, кн. 3; *Федоренко П.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. «Український археографічний збірник», 1927, т. 2; *Кибальчич М.* М.М. Коцюбинський в архівній комісії. «Радянське літературознавство», 1940, кн. 5—6; *Коваленко О.* Чернігівська архівна комісія (до 80-річчя з дня заснування). «УІЖ», 1976, № 12; *Курас Г.* До історії Чернігівської губернської архівної комісії. «Архіви України», 1994, № 1—6; *Линюк Л.* Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії. «Родовід», 1996, № 2; Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

І.А. Карсим.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ДРУКА́РНЯ. Заснована Л.*Барановичем* у *Новгороді-Сіверському* й перенесена до *Чернігова* 1679. Спочатку діяла при кафедральному соборі, пізніше — у *Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі.* Для потреб друкарні гетьман І.*Мазепа* влаштував папірню. Л.Баранович зібрав навколо друкарні освічених людей — поетів, письменників, граверів, які сприяли перетворенню Чернігова на другий після *Києва* культ. осередок *Гетьманщини.* На першому етапі діяльності друкувалася переважно навч., полемічна, проповідницька, віршова література. Зокрема, до 1700 були надруковані 7 панегіриків (І.*Величковського*, С.*Яворського*, І.Орновського, П.Армашенка, П.Терлецького), підручник з риторики Л.Крщоновича, полемічні твори та проповіді І.*Ґалятовського*, Л.Барановича, Д.Туптала (див. *Димитрій Ростовський*). Видавалася також церковнослужебна література: Октоїх, Служебник, Псалтир, Молитвослов, Євангеліє, Тріодь

цвітна. Книги друкувалися книжною українською, церковнослов'ян., польс., лат. мовами. Після смерті Л.Барановича (1693) друкарні протегував новий архієпископ І.*Максимович*. Тут були надруковані його твори, а також переклади, зокрема праця протестантського вченого Й.Герхарда «Богомисліє» (три видання), яка була заборонена Найсвятішим Синодом. 1717 виданий Псалтир для старообрядців. Ці видання, як і незалежність друкарні у підборі репертуару, викликали незадоволення в рос. царя *Петра I*, який указом від 1720 заборонив *Києво-Печерській друкарні* й Ч.д. друкувати інші, до того ж книжною укр. мовою, не церковнослужебні книги, які необхідно було звіряти з друкованими російськими: «дабы никакой розни и особого наречия во оных не бывало». Ця заборона була повторена і в указі Найсвятішого Синоду від 21 лютого 1721. Унаслідок такого репресивного заходу книговидання в Чернігові припинилося. Було надруковано кілька книг, але за вихідними даними до указу 1721. 1724 Найсвятіший Синод прийняв рішення конфіскувати друкарню, проте обладнання було збережене, а польс. і лат. шрифти перелито. Діяльність друкарні відновлено 1743. Репертуар значно звузився, видавали переважно церковнослужебну літературу, Буквар, «Первое учение отрокам» Ф.*Прокоповича*, друкувалися укази, маніфести, урядові розпорядження. 1785 діяльність друкарні припинилася та була відновлена 1801. Останні видання належать до 1801 і 1818. 1846 шрифти та різні матеріали перейшли до друкарні губернського правління.

Видання Ч.д. на першому етапі діяльності мають високий поліграфічний рівень, прикрашені гравюрами, заставками, кінцівками, ініціальними літерами. У книжковій графіці широко впроваджувалися мідьорити. З друкарнею співпрацювали такі відомі гравери, як І.Щирський, Н.*Зубрицький*, Л.*Тарасевич*. На сьогодні відомо 155 видань і 175 указів, надрукованих у Ч.д., вони зберігаються в б-ках України та Росії.

Літ.: *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания. В кн.: Труды Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина, т. 3. М., 1959; *Її ж.* История Черниговской типографии (XVII—XVIII вв.): Автореферат дис. ... канд. филол. наук. М., 1964; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні, кн. 1—2. Львів, 1981—84; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ЗЕМЛЯ́, Чернігово-Сіверська земля — територіальне утворення, об'єднання земель доби *Київської Русі* на території сучасних *Чернігівської області*, *Сумської області* України, Гомельської та Могильовської областей Білорусі, Брянської, Курської, Орловської, Тульської, Калузької, частково Московської та Рязанської областей РФ. Те-

риторію Ч.з. в добу раннього середньовіччя заселяли *поляни*, *сіверяни*, *радимичі*, *в'ятичі*, *дреговичі*, що в подальшому відбилося на її адм.-тер. складі. Ч.з. утворилася в 11 ст. внаслідок об'єднання частини *Руської землі* навколо м. *Чернігів* із *Сіверською землею* — територією зх. групи сіверян у Середньому Подесенні. Це об'єднання не тільки заклало територіальну основу Ч.з., але й стало причиною виокремлення в подальшому двох політ. центрів Ч.з. — власне *Чернігівського князівства* та *Новгород-Сіверського князівства*, що було юридично закріплено дуже рано — на *Любецькому з'їзді 1097*. Ядром Ч.з. були землі навколо Чернігова, Сновська волость (Сновська тисяча), а також м. *Стародуб*, який став князівським столом ще на поч. 12 ст.

У 1080-ті рр. черніг. кн. *Володимир Мономах* ліквідував племінне княжіння в'ятичів у верхній течії Оки (прит. Волги), втім окняжіння цієї території затягнулося до кінця 12 ст. У пд. частині ареалу в'ятичів у серед. 12 ст. утворилася Карачевська волость (Лісова земля), а племінна назва в'ятичів закріпилася лише за пн. частиною їхнього ареалу. Князівський стіл у Козельську (нині місто Калузької обл., РФ) виник лише 1201. Вже після *монголо-татарської навали* в басейні р. Ока виникли Карачівське, Таруське та Новосильське князівства, які з 2-ї пол. 14 ст. прийнято називати узагальнюючим терміном Верховські князівства (див. *Верховські князі*).

На ранньому етапі існування Ч.з. Муромське князівство перебувало під владою князів із черніг. династії. Та навряд чи можна казати про входження його території безпосередньо до складу Ч.з. 1127 політ. зв'язок між Ч.з. та Муромським (потім Муромо-Рязанським) князівством остаточно перервався, а кордон між ними пройшов десь між містами Колтеськ та Ростиславль на Оці. У цьому регіоні у межиріччі річок Москва (прит. Оки) та Ока пройшов і кордон між Ч.з. та *Владимиро-Суздальським князівством*.

У верхів'ях Угри (прит. Оки, бас. Волги) та Десни (прит. Дніпра) розпочинався кордон із Смоленським князівством, який тягнувся до волості Радимичі з центрами в містах *Гомій* (нині м. Гомель, Білорусь) та Чичерськ (нині м. Чечерськ Гомельської обл., Білорусь). Ця волость, до складу якої ввійшли пд. землі колиш. племінного союзу радимичів, тяжіла до Черніг. князівства.

У серед. 12 ст. до складу Ч.з. увійшов і значний комплекс земель на правобережжі Дніпра в басейні Прип'яті (прит. Дніпра), з містами Случеськ (нині м. Слуцьк) та Клечеськ (нині м. Клецьк; обидва міста Мінської обл., Білорусь), що раніше був частиною племінного ареалу дреговичів. Володіння цими територіями дозволяло черніг. князям втручатися в політ. життя Полоцької землі та брати участь у воєнних походах на Литву. Є підстави вважати, що ці землі належали Чернігову ще на поч. 13 ст.

Далі кордон між *Київською землею* та Ч.з. йшов униз по Дніпру та в межиріччі Дніпра та Десни до р. Остер (прит. Десни), уздовж усієї течії якої проходив кордон Ч.з. із *Переяславським князівством*. Між Остром та Десною була волость Задесення, де були розселені у т. ч. й чернігівські «свої погани» — *торки*, *ковуї*. Далі на схід прикордонною була Вирська волость. У верхній течії р. Сейм (прит. Десни) в 11 ст. утворилася волость *Посем'я* із центром у м. *Курськ*, яка протягом наступних 100 років була спірним володінням між Ч.з. та Переяславською землею. Лише в 2-й пол. 12 ст. вона остаточно потрапила під владу *Ольговичів* й увійшла до складу Новгород-Сіверського князівства. Уже в 1180-х рр. літопис згадує тут князівські столи в *Путивлі*, *Рильську*, *Трубчевську*.

Політ. єдність цього величезного масиву земель забезпечувало спільне походження князівської династії від сина *Ярослава Мудрого* — *Святослава Ярославича* та (з відстороненням від права наслідування Чернігова Ярослава Святославича та його нащадків і вигасненням роду *Давида Святославича*) із серед. 12 ст. — від *Олега Святославича*. У Ч.з. ретельніше, ніж будь-де в Давній Русі, дотримувалися *«лествичного» порядку* — принципу успадкування Чернігова як старшого князівського столу за принципом старійшинства (старшим у роді).

Більшість черніг. князів сприймали володіння Черніговом лише як зручний трамплін для оволодіння *Києвом*. Але їхні зовнішньополіт. авантюри цим не обмежувалися: у різні роки черніг. князі володіли *Тмутороканню, Новгородом Великим, Волинню, Галичем (давнім)*. Втім, їм не вдалося надовго закріпити за собою ці придбання, тому навряд чи можна говорити про включення цих земель до складу Ч.з.

Поступовий занепад єдності Ч.з. розпочався із монголо-татар. навалою, яка спустошила пд. райони Ч.з. Політ. та екон. центри Ч.з. поступово пересувалися на північ — у Брянськ (нині місто в РФ) та Верховські князівства. У намаганнях протистояти *Золотій Орді* Чернігово-Брянське князівство остаточно виснажило свої сили та не змогло протистояти експансії Литви. У 1360-ті рр. Ч.з. остаточно ввійшла до складу *Великого князівства Литовського*. Її місце як істор. регіону заступили Сіверська земля та Верховські князівства.

Літ.: *Багалей Д.* История Северской Земли до половины XIV ст. К., 1881; *Голубовский П.В.* История Северской Земли до половины XIV ст. К., 1882; *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892; *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV в.). Л., 1940; *Насонов А.Н.* Русская земля и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. М., 1951; *Dimnik M.* The Dynasty of Chernigov: 1054—1146. Toronto, 1994; *Русина О.В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; *Dimnik M.* The Dynasty of Chernigov, 1146—1246. Cambridge, Massachusetts, 2003; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X—XIII вв.: избранные труды. М., 2009; *Шеков А.В.* Верховские княжества: середина XIII — середина XVI в. М., 2012.

А.Г. Плахонін.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 15 жовтня 1932.

Розташов. на пн. *Лівобережної України*. Межує на пн. з Білоруссю, на пн. сх. — з РФ, на сх. — із *Сумською областю*, на пд. — з *Полтавською областю*, на зх. — з *Київською областю*. Територія

31,9 тис. км^2 (5,3 % від території України).

Населення на 1 травня 2013 1074,2 тис. осіб (міське — 58 %). Центр — м. *Чернігів*. В області — 22 р-ни, 16 міст, 29 с-щ міськ. типу, 524 сільс. ради, 1498 сільс. населених пунктів. За етнічним складом переважають українці — 93,4 %, росіян — 5 %, білорусів — 0,5 %. Статус істор. населених місць мають міста Чернігів, *Батурин*, *Борзна*, *Ічня*, *Ніжин*, *Новгород-Сіверський*, *Остер*, *Прилуки*, с-ща міськ. типу *Козелець*, *Короп*, *Любеч*, *Седнів*, *Сосниця*, *Срібне*. На території області засновано *Славутич* — місто чорнобильських атомників, особливий анклав, який адміністративно підпорядкований Київ. обл.

Більша частина області лежить у межах Придніпровської і Поліської низовин. Осн. корисні копалини — нафта, газ, торф. Клімат помірно континентальний, з вологим і теплим літом та порівняно м'якою зимою. Пн.-зх. (більша) частина області входить до лісової зони, а пд.-сх. (менша) — до лісостепової. Річки області належать до басейну Дніпра.

Територія області заселена з часів *палеоліту*; у 9—11 ст. тут жили східнослов'ян. племена *сіверян*, які в 9—11 ст. були підкорені київ. князями. В 11 ст. утворилося *Чернігівське князівство.* Із серед. 14 ст. Чернігівщина — у складі *Великого князівства Литовського*; 1500 чернігово-сіверські князі перейшли на бік Москви. 1503 внаслідок перемоги рос. військ у війні проти ВКЛ Чернігівщина (*Сіверська земля*) відійшла до Рос. д-ви, за винятком невеликої частини біля Остра. За *Деулінським перемир'ям 1618* Чернігово-Сіверщина відійшла до *Речі Посполитої.* Було утворене *Сіверське князівство*, замінене 1635 *Чернігівським воєводством.* У складі козац. д-ви (*Війська За-*

порозького) у серед. 17 ст. були створені *Чернігівський полк*, *Ніжинський полк*, *Прилуцький полк*, *Стародубський полк*. Після ліквідації залишків автономії *Гетьманщини* територія області входила до складу *Чернігівського намісництва* і *Новгород-Сіверського намісництва* (1781—96), *Малоросійської губернії* (1797—1802) і *Чернігівської губернії* (із 1802).

1923—30 на території сучасної Ч.о. існували *Чернігівська округа*, *Ніжинська округа*, *Конотопська округа*, *Глухівська округа*. 1932 створено Ч.о. На 1935 в області налічувалося 55 р-нів. 1939 17 р-нів Ч.о. відійшли до новоствореної Сум. обл. Кількість районів не раз змінювалася (1941 — 39, 1962 — 26, 1965 — 18, 1972 — 22, 1993 — 22).

Під час *Другої світової війни* на окупованій гітлерівцями території області (вересень 1941 — вересень 1943) діяли партизан. загони та з'єднання під командуванням І.Бовкуна, М.*Попудренка*, О.*Федорова* та ін.

Економіка області відзначається значним розвитком традиційних (легкої, харчової) та нових (машинобудівної, металообробної, нафтової, газової, хімічної) галузей пром-сті в поєднанні з багатогалузевим сільс. госп-вом. Спеціалізація області: вир-во хімічних волокон, льоноволокна.

В області народилися: Х.Д.*Алчевська*, М.*Бантиш-Каменський*, Ганна *Барвінок*, актор М.Бернес, В.*Білозерський*, В.*Блакитний*, О.*Бодянський*, С.*Васильченко*, О.*Вересай*, Г.*Верьовка*, церк. діяч Йоасаф Горленко, О.*Довженко*, М.*Заньковецька*, Г.*Кальченко*, М.*Кибальчич*, М.*Кирпоніс*, Г.*Кониський*, О.*Кониський*, І.*Кочерга*, Г.*Кочур*, Ю.*Лисянський*, Л.*Лук'яненко*, Іоанн *Максимович*, І.П.*Мартос*, Ю.*Мушкетик*, В.*Науменко*, С.*Палій*, В.*Примаков*, П.*Прокопович*, М.*Птуха*, Н.*Рахлін*, Д.*Ревуцький*, Л.*Ревуцький*, В.В.*Різниченко*, К.*Розумовський*, С.*Русова*, Д.*Самойлович*, М.*Самокиш*, П.*Тичина*, В.*Чумак*, О.*Шафонський*, актор М.Яковченко.

Історико-культ. заповідники: Нац. архітектурно-істор. заповідник «Чернігів стародавній» (див. *«Чернігів стародавній»*), *Новгород-Сіверський державний історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»*, Нац. історико-культ. заповідник «Качанівка» (див. *Качанівка*), Нац. історико-культ. заповідник «Гетьманська столиця» в Батурині.

Пам'ятка садово-паркового мист-ва: *«Тростянець»*.

Архіт. пам'ятки: *Остерська божниця*, *Густинський Свято-Троїцький монастир*, *Різдва Богородиці собор* у Козельці, будинок полкової канцелярії в Козельці (1756—60), Трьохсвятительська церква в с. Лемеші Козелецького р-ну (1755), палац садиби *Ґалаганів* в *Сокиринцях*, церкви 17—18 ст. та будинок г-зії вищих наук (1805—17) у Ніжині. Меморіал пам'яті героїв Крут (див. *Крути, бій 1918*) в с. Пам'ятне Борзнянського р-ну.

Археол. пам'ятки: пізньопалеолітична стоянка *Мізин*, комплекс давньорус. пам'яток у с. Шестовиця Черніг. р-ну (див. *Шестовиця*), городище в Любечі (*Любецький замок*), давньорус. поселення біля с. Автуничі Городнянського р-ну (див. *Автуничі*).

Літ.: *Грушевський М.* Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928; ІМіС УРСР: Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Демченко Т.П., Онищенко В.І.* Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Чернігів, 1997; Все про Україну. К., 1998.

Я.В. Верменич.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Чернігівської губернії*. Окружний центр — м. *Чернігів*. Налічувала 11 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 15 р-нів та 260 сільрад, населення 553 тис. осіб. Національний склад населення, за переписом 1926: українців — 92,6 %, росіян — 3,4, євреїв — 3,2, поляків — 1,5 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Чернігівська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ВЕЛИ́КЕ КНЯЖІ́ННЯ — почесний титул, що з 12 ст. належав князю *Чернігова*, традиційно старшого столу в *Чернігівській землі*. В успадкуванні черніг. столу нащадки *Святослава Ярославича* дотримувалися принципу старійшинства — «лествичного» сходження (див. *«Лествичный» порядок*), за яким Чернігів успадковував старший у роді зі спадкоємців Святослава Ярославича, а із серед. 12 ст. — *Олега Святославича*. Як старший у роді він мав формальну зверхність над князями численних уділів Черніг. землі. До того ж більшість черніг. князів домагалися й довго займали київ. стіл — старший у *Руській землі*, що також давало їм право носити титул *великого князя*. Втім, після загибелі в *Золотій Орді Михаїла Всеволодича* (за ін. даними, після загибелі 1263 Андрія Всеволодича) черніг. стіл перейшов під владу брянського кн. Романа Михайловича Старого, який залишився сидіти в більш віддаленому від Золотої Орди Брянську (нині місто в РФ). Після цього Ч.в.к. стало номінальним: спочатку — в роді брянських князів, які володіли Черніговом до 2-ї пол. 14 ст., а потім — у складі титулу володарів *Великого князівства Литовського*, *Речі Посполитої*, *Великого князівства Московського*, Моск. царства; 1721—1917 входило до титулу імператора Рос. імперії.

А.Г. Плахонін.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця *Речі Посполитої*. Існувало де-факто 1635—48 і 1651—52, а де-юре — 1648—1795. У період існування де-факто центром *воєводства* був *Чернігів*.

Творення воєводства на Чернігово-Сіверщині розпочалося, коли коронаційний сейм ухвалив рішення про створення Черніг. повіту. Успішне звільнення з-під моск. контролю Новгород-Сіверщини (унаслідок *польсько-російської війни 1632—1634*) відкрило можливість поширити повітовий устрій (див. *Повіт*) і на неї. Це було закріплено схваленням сеймом 1635 «Ординації Чернігівського воєводства». Вона встановлювала право для *шляхти* воєводства проводити *сеймики*, обирати 4-х послів на *вальний сейм*, 2-х депутатів до *Коронного трибуналу*, запроваджувала посаду *воєводи*, дозволяла роботу *гродських судів* і *земських судів*. Воєводству була надана червона хоругва із двоголовим білим ор-

лом, убраним у золоту корону. Ч.в. відносилося до «українських» воєводств Речі Посполитої, у зв'язку з чим на його територію поширював свою дію Волин. статут (див. *Статути Великого князівства Литовського*). Воєводство фактично існувало до червня—липня 1648. Після укладення *Білоцерківського договору 1651* на його територію повернулися королів. адміністрація й органи шляхетського самоврядування. Відновлення козац. юрисдикції відбулося наприкінці весни 1652. Ще одна спроба кер-ва Речі Посполитої повернути воєводство до складу д-ви припала на кінець 1663 — поч. 1664. Але внаслідок т. зв. задніпровської експедиції (у ході *російсько-польської війни 1654—1667*) встановити контроль над Чернігово-Сіверщиною не вдалося. Із цього часу воєводство існувало лише формально — призначалися урядники, обиралися на «екзулянтських» (вигнанських) сеймиках посли на вальний сейм і депутати до Коронного трибуналу. Так тривало аж до останнього поділу Речі Посполитої 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*).

Територію воєводство успадкувало від *Сіверського князівства*, але новий статус зумовлював чітке визначення кордонів. У результаті поетапного розмежування, здійсненого між Річчю Посполитою і Рос. д-вою протягом 1634—47, склався сх. кордон воєводства, який розпадався на 3 ділянки: трубчевську, комарицьку і путивльську. Перша проходила від болота Розділець поблизу р. Судость (права прит. Десни, бас. Дніпра) до злиття р. Мала Улиця з Улицею (права прит. Знобівки, лівої прит. Десни). Комарицька ділянка тягнулася від Улиці до впадіння р. Сопич у р. Клевень (права прит. Сейму, бас. Дніпра); Путивльська — течією Клевені, далі — вододілом Сейму (прит. Десни, бас. Дніпра) і Сули (прит. Дніпра). Кордон із *Київським воєводством* фактично повторював складену в 1620—30-х рр. межу, що визначалася вододілом Сули й Хоролу (прит. Псла, бас. Дніпра), течією Удаю (прит. Сули, бас. Дніпра) та межами Остерського і Любецького староств. Напередодні 1648 цей кордон відкорегували: Роменську волость передали до складу Київ. воєводства, а м-ко Козар (нині с. Козари Носівського р-ну Черніг. обл.) з округою — навпаки до складу Ч.в. Визначення кордону з *Великим князівством Литовським* не проводилося. Його лінія орієнтувалася на ліві притоки Сожу (прит. Дніпра; Немильна, Терюха), допливи Снові (прит. Десни, бас. Дніпра; Смяч, Мостища, Стратива, Ревна), далі повертала на північ, перетинаючи течії правих приток Судості (Вабля, Буйна), зрештою сягала впадіння річки Коста до Судості.

Воєводство поділялося на 2 повіти: Чернігівський і Новгород-Сіверський. Зафіксовано проведення у воєводстві 4-х різновидів сеймику: передсеймового, реляційного, депутатського і елекційного. На кінець 1635 була заповнена земська ієрархія Чернігівського, а на початок 1639 — Новгород-Сіверського повіту. Система судочинства узгоджувалася з прийнятою в Речі Посполитій. Згідно з *конституцією сеймовою* 1633 засновувався земський суд у Чернігові, а за воєводською ординацією 1635 — у *Новгороді-Сіверському*. Крім цього, продовжував діяти комісарський суд (див. також *Комісарський суд та межові судді*), який вирішував суперечки між шляхтою щодо земельних володінь, відбираючи в земських судів левову частину справ. На рішення комісарського суду, так само як і земського, можна було апелювати до Коронного трибуналу і сеймового суду. Діяльність *підкоморських судів* також суттєво обмежувалася функціонуванням згаданого комісарського суду, а з 1638 — спец. комісією, створеною за рішенням вального сейму для встановлення чітких меж між *королівщинами* та ленними володіннями шляхти. Найбільш дієвими судово-адм. інституціями у воєводстві були гродські суди. У Чернігові гродський суд розпочав діяти найпізніше в 1-й пол. 1635, а в Новгороді-Сіверському — на поч. 1636. Обслуговували гродські канцелярії ті ж *возні*, що й земські.

З поширенням на регіон воєводського устрою він цілковито увійшов до податкової системи Речі Посполитої. Осн. податком, який збирали із шляхетських підданих до коронного скарбу, було *подимне*. У цілому з визначених скарбом сум цього податку Ч.в. в 1640-х рр. реально сплачувало 80—90 %, що було середньостатистичним показником для всієї Речі Посполитої. Двічі на території воєводства (1637 і 1638) збирали *чопове*. Оскільки в королів. маєтностях у Ч.в. не було проведено *люстрації*, то їх держателі (старости; див. *Староство*) не сплачували ні кварти, ні т. зв. нової кварти. Відкриття у квітні 1644 митних пунктів у *Ромнах*, *Конотопі*, *Ніжині*, *Батурині* й Чернігові дещо підвищило відсоток зібраних у регіоні *евекти* (вивізного мита) та *індукти* (ввізного мита).

Ч.в. було створено за зразком «українських» воєводств, для яких були характерні окреме право та рус. діловодна мова. Це свідчило про поступове усвідомлення місц. шляхетською спільнотою регіональних інтересів укр. шляхти, які визначали на вальних сеймах Речі Посполитої політ. позицію Київ. воєводства, *Волинського воєводства* та *Брацлавського воєводства*.

Будинок Чернігівського єпархіального братства, де зберігались колекції Чернігівського єпархіального сховища старожитностей. Поштівка 1910-х років.

Літ.: *Jablonowski A.* Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem. «Przegląd Historyczny», 1915, t. 19, zesz. 1; *Василенко М.* Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648). В кн.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали [Записки Українського наукового товариства, т. 23]. К., 1928; *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634—1648). В кн.: Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski, zesz. 3. Kraków, 1935; *Кулаковський П.* Інтеграція Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618—1635). «Вісник Львівського університету: Серія історична», 2003, вип. 38; *Його ж.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006.

П.М. Кулаковський.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ЄПАРХІА́ЛЬНЕ СХО́ВИЩЕ СТАРОЖИ́ТНОСТЕЙ — церковно-істор. музей Черніг. єпархії. Рішення про його створення Черніг. духовна консисторія ухвалила в червні 1900, але підготовчі роботи затягнулися, і статут музею було затверджено в жовтні 1906. Гол. мета діяльності — збирання, зберігання та вивчення церковно-істор. старожитностей регіону. У Ч.є.с.с. було поступово зосереджено унікальне зібрання рукописних книг і стародруків, документи з церк. та монастирських архівів, старовинні ікони, церк. вбрання і начиння, портрети церк. діячів. Найцінніші пам'ятки експонувалися на виставці з нагоди 14-го Археол. з'їзду в *Чернігові* (1908). 1908 і 1916 було видано два випуски «Сборника Черниговского епархиального древлехранилища», що містять опис деяких колекцій, інформаційні повідомлення, наук. розвідки. Діяльністю музею безпосередньо опікувалась утворена в жовтні 1907 Церковно-археол. комісія. 1906—13 Ч.є.с.с. очолював викладач Черніг. духовної семінарії, історик В.*Дроздов*, із 1913 — священик і краєзнавець К.Самбурський. Спочатку колекції зберігались у приміщенні Черніг. духовної семінарії, а з 1912 — у новозбудованому Єпархіальному будинку. 1921 на основі зібрання Ч.є.с.с. було створено Музей культів, який 1925 увійшов до складу Черніг. держ. музею.

Літ.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Коваленко О.Б., Малиневська В.М.* Чернігівська Церковно-археологічна комісія та її внесок у розвиток історичного краєзнавства. В кн.: Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. Луцьк, 1993; *Ісаєнко О., Мудрицька В.* Історія Чернігівського єпархіального давньосховища. «Родовід», 1996, ч. 2 (14).

О.Б. Коваленко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — державно-територіальне утворення часів *Київської Русі* та *Великого князівства Литовського* з політ. центром у м. *Чернігів*. Кордони Ч.к. змінювалися протягом усього періоду його існування і, за винятком нетривалих періодів, не збігалися з кордонами *Чернігівської землі* та межами володінь черніг. князів (див. також *Чернігівське велике княжіння*).

На ранньому етапі формування Давньорус. д-ви Чернігів безпосередньо входив до складу *Руської землі* та протягом 9—10 ст. не мав власного князя. Князівський стіл у Чернігові з'явився лише після смерті київ. кн. *Володимира Святославича*, коли 1024 два брати *Ярослав Мудрий* та *Мстислав Володимирович* поділили між собою землі Русі навпіл по Дніпру. Втім, після смерті черніг. кн. Мстислава Володимировича 1036 Чернігів знову ввійшов до володінь київ. князя.

Лише за *Рядом Ярослава 1054* Чернігів відійшов до його сина *Святослава Ярославича*, й відтоді розпочався процес формування території Ч.к. та Черніг. землі. У цей час кордони Ч.к. охоплювали величезний масив земель у Подесенні, нижньому Посем'ї та нижньому Посожжі, з містами *Новгород-Сіверський*, Сновськ (див. *Седнів*), *Путивль*. У роки черніг. князювання *Володимира Мономаха* (1078—94) до складу Ч.к. ввійшла В'ятицька волость (див. *В'ятичі*) у верхній течії Оки (прит. Волги), де було ліквідоване племінне княжіння. 1094 Володимира Мономаха вибив з Чернігова *Олег Святославич*, і до 14 ст. Ч.к. закріпилося за нащадками Святослава Ярославича. У наступні кілька років Ч.к. сягнуло своїх максимальних меж, збігаючись із кордонами Черніг. землі.

Уже *Любецький з'їзд 1097* закріпив Черніг. землю та деякі ін. володіння (зокрема Муромське князівство (до складу якого тоді входила Рязань) та *Тмутоpокань*) за Святославичами, але, з другого боку, розпочав процес удільного дроблення Ч.к. 1097 зі складу Ч.к. було виділено *Новгород-Сіверське князівство*, до складу якого ввійшли значний масив земель у верхньому Подесенні (з містами Новгород-Сіверський, Сновськ) та величезна В'ятицька волость, що сягала нижньої течії р. Москва (прит. Оки, бас. Волги). Новгород-Сіверське князівство закріпилося за Олегом Святославичем та його нащадками *Ольговичами*, Ч.к. отримав *Давид Святославич*, а в Муромі (нині місто Владимирської обл., РФ) сів молодший брат Ярослав Святославич. Втім, політ. єдність володінь Святославичів й надалі зберігалася завдяки старійшинству й *«лествичному» порядку* успадкування князівських столів. Ч.к. мало в подальшому належати найстарішому з усіх нащадків Святослава Ярославича. Саме за цим принципом після смерті 1124 Давида Святославича Ч.к. перейшло під владу Ярослава Святославича, та 1127 його вигнав з Чернігова племінник *Всеволод Ольгович*. Ярослав повернувся до Мурома, і Муромо-Рязанська земля в подальшому остаточно розірвала політ. єдність із землею Чернігівською. 1139, коли Всеволод Ольгович захопив *Київ*, у обмін на підтримку він передав Ч.к. синові Давида Святославича Володимиру, якому вдалося ненадовго (1146—47) знову об'єднати землі Ч.к. та Новгород-Сіверського князівства. Після загибелі Володимира Давидовича 1151 Ч.к. успадкував його брат *Ізяслав Давидович*. 1157, вдруге ставши київ. князем, він поступився Ч.к. на користь *Святослава Ольговича*, і в подальшому Ч.к. перебувало виключно під владою Ольговичів. Після вигаснення Давидовичів клан Ольговичів не зберіг єдності та швидко розпався на два окремі клани — нащадків Всеволода Ольговича та нащадків Святослава Ольговича; останні 1164 закріпили за собою Новгород-Сіверське князівство. Протягом наступних 80-ти років обидва клани дотримувалися отчинного (див. *Вотчина*) принципу успадкування удільних столів та «лествичного» принципу успадкування старшого столу Ч.к. Найбільш значущими черніг. князями цього періоду були *Святослав Всеволодич* (1164—80), *Ярослав Всеволодич* (1180—98), *Ігор Святославич* (1198—1202) та *Всеволод Святославич* Чермний (1202—15, з перервою). Якщо Новгород-Сіверське князівство та верхнє Посем'я (яке в 2-й пол. 12 ст. остаточно ввійшло до складу Черніг. землі) поступово перетворилися на мережу дрібних удільних князівств на отчинному праві, то безпосередньо землі Ч.к. довго зберігали свою єдність — центри волостей *Вщиж* на верхній Десні та *Гомій* (нині м. Гомель, Білорусь) у волості Ради-

мичі стали князівськими столами ненадовго. Втім, Ч.к. для будь-якого князя з Ольговичів було лише містком до київ. столу, воєнна експансія черніг. князів сягала далеких *Волині* та *Галича (давнього)*, а територія Ч.к. ставала метою походів смоленських, волин., ростово-суздальських князів. Дрібні прикордонні волості Ч.к. часто ставали розмінною монетою в короткотермінових політ. домовленостях. А 1210 черніг. кн. Всеволод Святославич Чермний навіть виміняв Ч.к. на Київ у *Рюрика Ростиславича* з династії *Ростиславичів смоленських*, і Чернігів залишався під його володінням до 1214. Тож екон. могутність Ч.к. поступово підупадала, і цей занепад остаточно був довершений монгол. погромом Чернігова та округи 1239 (див. *Монголо-татарська навала*). Після загибелі в *Золотій Орді* 1246 черніг. кн. *Михаїла Всеволодича* Ч.к. було розділено між його синами: Роман Михайлович Старий отримав Чернігів та Брянськ (нині місто в РФ), Семен Михайлович — *Глухів* та Новосиль (нині місто Орловської обл., РФ), Мстислав Михайлович — Карачів (нині м. Карачев Брянської обл., РФ) і Тарусу (нині місто Калузької обл., РФ). Проте існує точка зору, що в Чернігові Михайлу Всеволодовичу наслідував його брат Андрій Всеволодич, якого 1263 вбили литовці. Сталося це 1246 чи після 1263, але за Романа Михайловича Старого значення політ. центру Ч.к. перейшло до північного Брянська, і навіть останній номінальний князь чернігівський із числа *Рюриковичів*, ще один Роман Михайлович, був із брянської династії. Коли після 1355 вел. кн. литов. *Ольгерд* підкорив своїй владі дрібні удільні князівства на території колиш. Черніг. землі, Брянське князівство відійшло *Дмитру-Корибуту Ольгердовичу* (якого один раз навіть названо й черніг. князем), а Роман Михайлович номінально залишився лише князем Чернігова. Втім, до кінця 14 ст. більшість удільних князівств у регіоні була ліквідована, і землі Ч.к. ввійшли до безпосередніх володінь великого князя литовського. Коли Роман Михайлович загинув 1401, він був лише литов. намісником у Смоленську (нині місто в РФ).

Бл. 1454 в нижньому Подесенні було відновлено удільне князівство із центром у *Стародубі*. До складу цього утворення — *Стародубського князівства* — увійшли землі Ч.к. з містами Чернігів, Стародуб, Гомель, *Любеч*. На поч. 16 ст. воно перейшло під владу *Великого князівства Московського*. У складі *Речі Посполитої* 1619—35 існувало Черніг. князівство (*Сіверське князівство*).

Літ.: *Багалей Д.* История Северской земли до половины XIV ст. К., 1881; *Голубовский П.В.* История Северской земли до половины XIV ст. К., 1882; *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892; *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV в.). Л., 1940; *Насонов А.Н.* Русская земля и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. М., 1951; *Dimnik M.* The Dynasty of Chernigov, 1054—1146. Toronto, 1994; *Русина О.В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; *Dimnik M.* The Dynasty of Chernigov, 1146—1246. Cambridge, Massachusetts, 2003; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X—XIII вв.: Избранные труды. М., 2009; *Шеков А.В.* Верховские княжества: середина XIII — середина XVI в. М., 2012.

А.Г. Плахонін.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця Рос. імперії, утворена за указом рос. імп. *Катерини II* від 27 (16) вересня 1781, який остаточно скасував залишки автономії *Гетьманщини*.

Офіц. відкриття Ч.н. відбулося в січні 1782 в *Чернігові*, який став його адм. центром; там розміщувалося намісницьке правління на чолі з намісником (*губернатором*). До Ч.н. ввійшли території *Чернігівського полку*, *Гадяцького полку*, *Київського полку*, *Лубенського полку*, *Ніжинського полку*, *Прилуцького полку*, *Стародубського полку*. Ч.н. було поділене на 11 повітів (з населенням 20—30 тис. осіб у кожному): Чернігівський, Березинський, Борзенський, Гадяцький, Глинський, Городницький, Зеньківський, Лохвицький, Ніжинський, Прилуцький, Роменський. За даними ревізії 1782, в Ч.н. було 2143 населені пункти (11 міст, 26 м-к, 659 сіл, 40 *слобід*, 1393 *хутори*, 2 паперові з-ди, 8 гут і 4523 рудні). Чисельність населення Ч.н. (крім дворян) становила 7 465 560 осіб. Указом рос. імп. *Павла I* від 23 (12) грудня 1796 Ч.н. було ліквідоване, а його територія увійшла до складу новоствореної *Малоросійської губернії*.

Літ.: *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. К., 1988.

О.І. Путро.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й імені В.Тарновського — один з найстаріших музейних закладів України. Бере свій початок від *Музею Чернігівської вченої архівної комісії* (заснований 1896), *Музею українських старожитностей імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства* (1902), а також 3-х утворених 1919—21 музеїв: поміщицького побуту і мист-ва, етнографічного (сел. побуту) та музею культів (колиш. *Чернігівського єпархіального сховища старожитностей*), яких 1923—25 об'єднали в один заклад — Черніг. держ. музей, перейменований 1934 на Черніг. держ. істор. музей. 1933 отримав приміщення на території черніг. дитинця в пам'ятці арх-ри — будинку губернатора (1804, архіт. А.Захаров), де певний час розміщувалася чол. г-зія. У 1920—30-ті рр. в ньому працювали С.*Баран-Бутович*, В.*Дроздов*, Б.*Луговський*, Б.Пилипенко, П.Смолічев, Б.*Шевелів*, В.Шугаєвський та ін. дослідники-краєзнавці, багато з яких зазнали утисків і репресій та вимушені були залишити музей. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* вдалося евакуювати лише частину колекцій, під час гітлерівської окупації музей було спалено, за-

Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Фото 2009.

клад зазнав значних втрат. Після реставрації будинку в ньому розгорнули нову експозицію (1979).

Нині у фондах музею зберігається понад 170 тис. пам'яток, що відбивають осн. етапи історії краю. В їх числі — знахідки з розкопок палеолітичної стоянки в Мізині (див. *Мізин*), давньорус. городища *Княжа Гора поблизу Канева*, курганів часів *Київської Русі* (у т. ч. в *Шестовиці*), давньорус. скарби. Велику цінність має зібрання козац. старожитностей 17—18 ст., основою якого послужила колекція В.*Тарновського.* Серед раритетів: найбільша в Україні збірка *гетьманських універсалів*; сфрагістична колекція (зокрема відбитки гетьман. печаток); кириличні стародруки (у т. ч. 2 прим. *Острозької Біблії* 1581); рукописні книжки 16—20 ст. (у т. ч. істор. збірники 18 ст., що включають списки *Літопису Самовидця* й літопису Г.*Граб'янки*, «статті» укр. гетьманів, матеріали про утворення *Малоросійської колегії*); архіви козацько-старшинських родів, суд. установ, *ратуш*, монастирів; меморіальні речі й документи видатних осіб, у т. ч. автографи Т.*Шевченка* й листи М.*Гоголя*; фонди громад. і культ. діячів України П.*Куліша* і Ганни *Барвінок*, О.М.*Марковича*, І.*Шрага*, В.*Горленка*, Л.*Глібова*, О.М.*Коваленка*, І.*Нечуя-Левицького*; зброя 16—20 ст.; предмети декоративно-вжиткового мист-ва (золотарства, гаптування, кераміки, вишивки, нар. одягу та ін.) 17—20 ст.

1991 закладу повернули ім'я В.Тарновського. 1996, до 100-річчя заснування музею, його було нагороджено премією ім. Д.Яворницького Всеукр. спілки краєзнавців. Заклад є співзасновником Всеукр. асоціації музеїв та Укр. нац. к-ту Міжнар. ради музеїв. Щорічно на його базі проходять Костомаровські читання (із 2002), наук. конференції. Музей здійснює значну кількість видавничих проектів, із 2002 регулярно випускає збірник наук. праць «Скарбниця української культури» (спільно з Черніг. відділенням *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*). На правах відділів закладу працюють Музей нар. декоративного мистецтва та Військово-істор. музей.

Літ.: Черниговский исторический музей: Фотопутеводитель. К., 1988; «Родовід: спеціальний випуск до 100-річчя Чернігівського історичного музею», 1996, № 14; *Ситий І.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. «Скарбниця української культури» (Чернігів), 2004, вип. 4; *Коваленко О.Б., Ситий І.М.* Рукописні історичні збірники із зібрань музеїв Чернігова. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005; *Черненко О.Є.* Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896—1948). «Скарбниця української культури» (Чернігів), 2007, вип. 9; Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Web: http://www.cult.gov.ua/blog/2008-04-16-200.

Е.М. Піскова.

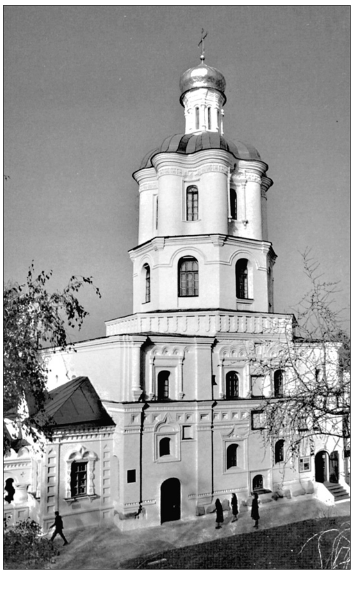
ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — один із перших загальноосвіт. навч. закладів вищого рівня в *Гетьманщині*, що діяв 1700—86. Заснований з ініціативи відомих церк. і культ. діячів, черніг. і новгород-сіверських архієпископів Лазаря *Барановича* та Іоанна *Максимовича.*

Лазар Баранович, перенісши свою архієпископську кафедру з *Новгорода-Сіверського* до *Чернігова*, прагнув створити тут культурно-освіт. осередок. Сюди було переведено засновані ним у Новгороді-Сіверському школу та друкарню. Лазар Баранович згуртував навколо себе таких талановитих письменників та проповідників, як Іоаникій *Ґалятовський*, Дмитро Туптало (див. *Димитрій Ростовський*), Антоній Радивиловський, І.*Величковський.* Після його смерті черніг. архієпископ Іоанн Максимович 1700 за підтримки гетьмана І.*Мазепи* реорганізував школу Лазаря Барановича в колегіум за взірцем Києво-Могилянського. 1700—05 за фінансування гетьмана в Черніг. Борисоглібському кафедральному монастирі збудовано приміщення колегіуму.

Навч. курс у Ч.к., як і в *Києво-Могилянській академії*, складався з таких класів (шкіл): аналогії (фари), інфіми, граматики, синтаксими, поетики, риторики та філософії, — за винятком богослов'я, запровадженого лише 1786 після реорганізації колегіуму в духовну семінарію. На відміну від Києво-Могилянської академії, де в кожному граматичному класі викладав один учитель, у Ч.к. у двох нижчих граматичних класах — аналогії (фарі) та інфімі — один учитель навчав читання, письма та основ лат. граматики. У двох вищих граматичних класах — граматиці та синтаксимі — ін. учитель викладав правила лат. граматики, синтаксису. Наступні предмети — власне курс гуманітарних наук — поетика та риторика. 1749 черніг. єпископ Амвросій Дубневич запровадив курс філософії. Викладання велося лат. мовою, вивчалися також польс., грец., нім., франц. мови, арифметика, геометрія, музика, образотворче мист-во.

Заснований у місті з багатими істор. та культ. традиціями, Ч.к. у 18 ст. став осередком, навколо якого гуртувалися освітньо-культ. сили. Архієпископ Іоанн Максимович, перший префект колегіуму Антоній Стаховський та ін. викладачі були авторами цілої низки прозових, віршованих творів, перекладачами праць європ. богословів та письменників.

Здобували тут освіту представники різних верств тогочасного сусп-ва: *козацької старшини*, рядового козацтва, *духовенства*, *міщан*, селянства. Найбільше учнів було з *Чернігівського полку* та *Стародубського полку*, а також з *Прилуцького полку*, *Лубенського полку* та ін. Навчалися

Чернігівський колегіум. Фото 2000.

Печатка Чернігівської полкової канцелярії. 1760—1791. Відтиск.

й вихідці з укр. земель, що перебували у складі *Речі Посполитої*, а також з Росії. Досить високий рівень навч. процесу забезпечувався професійними викладачами, які здебільшого були випускниками Києво-Могилянської академії, ін. навч. закладів.

У розпорядженні педагогів та учнів колегіуму перебувала одна з найдавніших і найбільших б-к Лівобереж. України. Б-ка була започаткована Лазарем Барановичем і містила значну за обсягом літературу переважно гуманітарного профілю, видану в Зх. Європі. Більшу частину зібрання становили латиномовні видання 16—18 ст. з богослов'я, класичної літератури, філософії. Представлені також видання тогочасними європ. мовами. У б-ці колегіуму зберігалося чимало цінних рукописних збірників, літописів.

Колегіум був осн. просвітницьким центром у регіоні, готував кадри педагогів, *канцеляристів*, духовенства, літераторів, перекладачів, постачав значну кількість студентів для мед. шкіл та академій.

Серед вихованців Ч.к. — бл. 20-ти відомих медиків 18 ст., П.Загорський — академік, засновник першої анатомічної школи в Росії, Ю.Білопольський — гол. лікар в армії О.*Суворова*, Ф.Політковський — професор *Московського університету*, видатний клініцист 18 ст., та ін.

Починаючи з 2-ї пол. 18 ст., посилилася тенденція до перетворення колегіуму на духовний заклад. Недостатність матеріальної бази гальмувала запровадження нових предметів та залучення кваліфікованих викладачів. Переважно гуманітарно-філол. програма, засилля латини вже не відповідали вимогам часу. 1786 у зв'язку з реформою освіти колегіум було реорганізовано в духовну семінарію.

Літ.: *Дзюба О.М.* Бібліотека Чернігівської духовної семінарії. В кн.: Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Чернігів, 2001; *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум. Чернігів, 2012.

О.І. Травкіна.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС («Що ся в руских и полских странах діяло і якого от Рождества Христова року») — умовна назва літописної пам'ятки 17—18 ст., яка збереглася в 4-х списках. Дослідники виділяють дві редакції Ч.л. До 1-ї редакції відносять список Білозерського (дефектний, завершується 1652) і список Авксентія (1587—1750, за винятком 1704—28), до 2-ї редакції — список Персидського (1587—1725) і Київ. список (1497—1764). 2-га редакція є набагато ціннішою та більшою за обсягом. М.*Білозерський* видав літопис за списками 1-ї редакції. О.*Лазаревський*, який опублікував пам'ятку за списком Персидського, вважав, що літопис укладений у *Чернігові*, імовірно Л.*Боболинським*.

Обидві редакції мають спільну частину з 1497 (1587) до 1704, але наявні різночитання та вставки. Автор спільної частини використав 3-тю частину хроніки Ф.*Софоновича*, «Скарбницю» (1676) І.*Ґалятовського*, протограф Острозького літописця (див. *Літопис Острозький*), власні спогади й свідчення очевидців. Спільна частина 1-ї редакції, що охоплює події 1729—50, була доповнена Іваном Янушкевичем-Бутенком, писарем *Чернігівського полку* (1715—27), особою, близькою до П.*Полуботка*. Він провів не меншу за обсягом роботу, ніж його попередник, широко залучивши усні й писемні джерела, напр. «хроніку П.Полуботка».

У літописі зображена панорама воєнно-політ. та церк. історії України 16—18 ст. У пам'ятці виражено симпатію до гетьмана Б.*Хмельницького*, наказного гетьмана Я.*Сомка*, кошового отамана І.*Сірка*, польс. короля *Яна II* Казимира Ваза і негативне ставлення до гетьманів І.*Брюховецького* та І.*Самойловича*. У Ч.л. є чимало оригінальних звісток, напр. про повстання в *Лубнах* 1632.

Вид. і літ.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским, вып. 1. К., 1856; *Лазаревский А.* Черниговская летопись по новому списку (1587—1725). «Киевская старина», 1890, апрель; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя. «Україна: наука і культура» (К.), 1989, вип. 23; *Мицик Ю.* Чернігівський літопис. «Сіверянський літопис», 1996, № 4; Чернігівський літопис (1587—1750). Web: http://litopys.org.ua/chernlet/chern.htm.

Ю.А. Мицик.

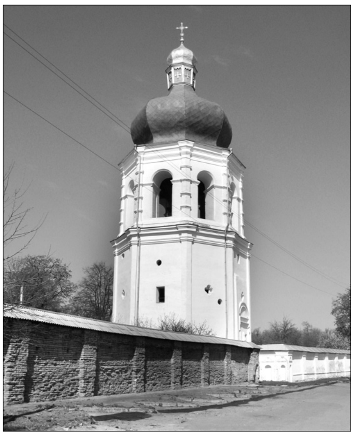
ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ПОЛК — військова й адм.-тер. одиниця козац. д-ви (*Війська Запорозького, Гетьманщини*) із центром у м. *Чернігів*. Утворений 1648. Межував із *Київським полком*, *Переяславським полком*, *Ніжинським полком* і *Прилуцьким полком*. 1649 до складу Ч.п. входило 7 сотень. Територія Ч.п. зазнавала істотних змін, значна її частина відійшла до Ніжинського полку. 1654 у складі Ч.п. залишалися міста Чернігів, *Седнів*, Слабин (нині село Черніг. р-ну Черніг. обл.), Лоїв (Лоєв; нині міськ. с-ще Гомельської обл., Білорусь), *Любеч*. Із часом територія Ч.п. розширилася, і на 1782 до його складу входили сотні: полкова Чернігівська, Вибельська, Слабинська, Білоуська, Роїська, Любецька, Городнянська, Седнівська, Березнянська, Столинська, Синявська, Киселівська, Менська, Волинська, Сосницька і Понорницька. На той час у Ч.п. було 1 місто, 9 містечок і 719 сіл. Козаки Ч.п. брали участь у бойових діях під час *Національної революції 1648—1676*, у *російсько-турецькій війні 1676—1681*, *російсько-турецькій війні 1686—1700*, *Північній війні 1700—1721*, *російсько-турецькій війні 1735—1739*.

Найвідоміші полковники: М.*Небаба* (1648—51), С.*Подобайло* (1651—54), Іван Вибельський (1654—57, 1661), Іоаникій Силич (1657—62), Д.*Многогрішний* (1665—68), Іван Лисенко (1669—71), Василь Многогрішний (1671—72), Василь Дунін-Борковський (1672—85, за ін. даними, 1672—82), Григорій Самойлович (1685—87, за ін. даними, 1683—87), Яків Лизогуб (1687—98), Юхим Лизогуб (1699—1704), П.*Полуботок* (1706—23). У 18 ст. на посаду полковника призначалися ставленики царського уряду — Михайло Богданов (1723—35), Володимир Ізмайлов (1736—49), Іван Божич (1748—52), Петро Милорадович (1762—82). У зв'язку з ліквідацією козацького полкового устрою в Україні 1782 Ч.п. припинив своє існування, а його територію було включено до складу *Чернігівського намісництва*.

Літ.: Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729—1730 года. Чернигов, 1892 (2-ге вид. — Чернигов, 1908); *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—

1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 3; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). К., 1997; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 2. К., 1998; Україна — козацька держава. К., 2004; *Заруба В.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007; *Кривошея В.В.* Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк, т. 1—2. К., 2012.

В.В. Панашенко.

Чернігівський Свято-Успенський Єлецький монастир. Дзвіниця та оборонні мури. Фото 2009.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКИЙ ЄЛЕ́ЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — монастир у *Чернігові*, визначний архіт. ансамбль.

За легендою, записаною в 2-й пол. 17 ст., заснований на місці знахідки ікони Божої Матері, чудесним способом явленої на ялині поблизу Чернігова. Згідно із Синодиком Ч.С.-У.Є.м., написаним у 17 ст. єпископом Зосимою (Прокоповичем), обитель була збудована черніг. кн. *Святославом Ярославичем* 1060.

На рубежі 16—17 ст., крім головного цегляного храму (див. *Успенський собор у Чернігові*), Ч.С.-У.Є.м. мав дерев'яні келії, колодязь, великі дзвони на двох стовпах та малі на дзвіниці; монастирський двір був огороджений палями. Після того, як на поч. 17 ст. правосл. ченці полишили монастир, обитель до 1648 була підпорядкована уніатам. 1646 ігумен Кирило (*Ставровецький-Транквіліон*) в Ч.С.-У.Є.м. видав першу в Чернігові друковану книгу *«Перло многоценноє»*.

Між 1648 і 1669 монастир не функціонував. Відновлення Ч.С.-У.Є.м. у складі правосл. черніг. єпархії пов'язане з діяльністю архімандрита Іоаникія (*Галятовського*), при якому в 1670-х рр. відремонтували Свято-Успенський собор, збудували келії, корпус настоятеля і трапезну церкву Святих Петра і Павла.

Наприкінці 17 ст. Ч.С.-У.Є.м. очолювали видатні діячі Церкви (згодом проголошені святими): Феодосій Чернігівський (Углицький), Іоанн Тобольський (*Максимович*), *Димитрій Ростовський* (Туптало). На серед. 18 ст. в основному склався ансамбль споруд Ч.С.-У.Є.м. На 1786 монастирю належало 2425 душ кріпаків, 9 млинів, 7 пекарень, 8 шинків, 4 перевози, 14 риболовних озер, цегельний з-д, винокурня та багато ін. Після *секуляризації* Ч.С.-У.Є.м. втратив свої володіння та був віднесений до 1-го класу зі штатною чисельністю монахів 33 особи.

На поч. 1890-х рр. при Ч.С.-У.Є.м. була відкрита іконописна школа, а в 1900-х рр. — церковно-парафіяльна школа.

1920 вийшла постанова про передачу монастиря Черніг. губернському ЧК для організації *концентраційного табору*. 1922 відбулося вилучення цінностей з обителі в обсязі 34 *фунти* 19 *золотників* срібла, 11 фунтів срібних виробів. Того ж року була створена Єлецька реліг. община «обновленців» (див. *Обновленство*).

Із 1924 і до початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* приміщення Ч.С.-У.Є.м. використовували під військові склади та майстерні навчально-буд. комбінату. Лише 1942, у період гітлерівської окупації, було відновлено службу в Свято-Димитріївській церкві Ч.С.-У.Є.м. У повоєнні роки Петропавлівська церква була облаштована під театр, згодом її використовували як зал філармонії, відділу запису актів громадян. стану, спортивного клубу «Динамо». Також тут містилися обласний архів, читальний зал б-ки. В ін. спорудах Ч.С.-У.Є.м. працювали реставраційні майстерні, художньо-рекламний комбінат. Протягом 1950—80-х рр. реставрована більша частина споруд обителі. 1992 будівлі передали жін. монастирській громаді УПЦ (МП).

До складу архіт. ансамблю Ч.С.-У.Є.м., окрім Свято-Успенського собору, входять такі споруди:

Петропавлівська трапезна церква. Збудована у 17 ст. коштом черніг. полк. В.Дуніна-Борковського. Будівля була опалюваною, вміщувала братську трапезну, кухню, пекарню, комору і льох. Після освячення 1852 другого приділу церква за назвою нового престолу отримала ім'я св. Димитрія Ростовського. На поч. 1860-х рр. до будівлі трапезної перенесено духовну консисторію. Збереглася в руїнах.

Архієрейські покої (17—19 ст.). Із 1860-х рр. використовуються як храм Святих Петра і Павла. Під будівлею — двоярусні підвали 17—18 ст.

Оборонні мури (1-ша пол. 18 ст.). Ч.С.-У.Є.м. огороджений цегляною стіною, що має висоту бл. 4 м та периметр бл. 1 км. 1935 частину стіни розібрано.

Дзвіниця (1-ша пол. 18 ст.) — надбрамна башта, пристосована для оборони, восьмигранна, висотою 34 м, верхній ярус — дзвонний.

Чернігівський Свято-Успенський Єлецький монастир. Архієрейські покої (нині храм Святих Петра і Павла). Фото 2009.

Келії і служби (17 — поч. 18 ст.) — 3 муровані братські корпуси (пн., сх., пд.-зх.) і госп. корпус, який стоїть на підвалах.

Келія намісника (будинок св. Феодосія), в якій зберігається сволок з вирізьбленим написом «При Феодосии Углиц. Архим. 1688 г.», — найдавніша дерев'яна будівля на Чернігівщині.

На території Ч.С.-У.Є.м. — великий цвинтар 12—20 ст.

Літ: *Галятовський І.* Ключ розуміння. К., 1985; *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. К., 1998; *Вероника (Терехова).* Черниговский Елецкий Свя-

то-Успенский женский монастырь: Исторический очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря с приложением документов, относящихся к новейшей его истории. К., 1999; *Ігнатенко І.М.* Зруйнована і забута пам'ятка: Петропавлівська церква Єлецького Успенського монастиря в Чернігові. В кн.: Могилянські читання: 2008—2009: Церква і музеї: втрати XX століття. К., 2009; *Тарасенко О.* До історії заснування чернігівського Єлецького монастиря. «Ruthenica» (К.), 2011, т. 10.

І.М. Ігнатенко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ТРО́ЇЦЬКО-ІЛЛІ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — комплекс пам'яток арх-ри й містобудування в *Чернігові*, в урочищі Болдині гори. Територія складається з 2-х частин: нижньої (на схилі) і верхньої (на плато). Схил звернений до деснянської заплави, якою в давнину протікала р. Стрижень (прит. Десни, бас. Дніпра).

Згідно з *«Повістю временних літ»* і *Патериком Києво-Печерським* обитель заснована *Антонієм Печерським* 1069 за сприяння черніг. кн. *Святослава Ярославича* та була присвячена Богородиці. За часів *Київської Русі* на схилах Болдиних гір («нижня» частина) було багато печер, в яких жили ченці-самітники. При вході до печерного храму збудували мурований *Іллінську церкву* (12 ст.). У 12—13 ст. біля печер споруджено кілька печей для випалювання цегли, яку використовували при буд-ві черніг. храмів.

Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Свято-Троїцький кафедральний собор. Вигляд із дзвіниці. Фото 2009.

Археол. дані свідчать про те, що чернече життя тривало в 14—16 ст., проте на поч. 17 ст. обитель, скоріш за все, уже не функціонувала. За даними О.*Шафонського*, 1649 черніг. полк. С.*Подобайло* відродив монастир, який було названо Іллінським. За ігуменства Зосими (Тишевича; 1649—82) реставровано Іллінську церкву й розширено печери, які перетворилися на своєрідний паломницький комплекс із трьома храмами, каплицею, келією засновника обителі. 1662 сталося чудо: плакала ікона Божої Матері, визнана Церквою чудотворною.

Зосима (Тишевич) розпочав буд-во «верхньої» частини монастиря. 1672 заклали келії, 1677 — Введенську трапезну церкву, 1679 — Троїцький собор, гол. храм обителі, зведений зусиллями архієпископа Лазаря (*Барановича*) та коштом І.*Мазепи*. Собор був освячений 1695. Це великий трьохнавний хрестовокупольний храм. На малюнках 17—18 ст. собор зображений п'ятибанним, після кількох пожеж зберіг лише 3 бані, а після реставрації 1974—85 отримав 7 верхів. На думку дослідників, собор будував архітектор з Вільна (нині м. *Вільнюс*) Й.-Б.Зауер. 1695 Іллінський монастир перейменували на Троїцько-Іллінський.

Із 1679 по 1820 в обителі працювала *Чернігівська друкарня*, перенесена з *Новгорода-Сіверського*.

Перед 1719 зведено сх. келії, пекарню, 1750 — двоповерховий будинок архімандритів, до 1765 — кам'яну огорожу з баштами, 1775 — дзвіницю, на якій був встановлений годинник з курантами.

Наприкінці 18 ст. в обителі мешкали 35 ченців, їй належало більше 9 тис. душ підданих, окрім значних угідь, монастир володів 30 млинами, 4 гутами, 3 тартаками (лісопилками), 3 сукновальнями, 2 солодовнями, броварнею, 14 гуральнями, 2 руднями та ін.

Після ліквідації обителі 1786 на її території планувалося розмістити Черніг. ун-т, але по смерті кн. Г.*Потьомкіна* роботу над цим проектом полишили і в колиш. монастирі розмістили резиденцію черніг. архієпископів, а Іллінську церкву перетворили на парафіяльну.

Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Поштівка початку 20 ст.

На території монастиря розташов. некрополь; біля собору стоять муровані каплиці, в одній з яких покоїться прах рос. дипломата чернігівця Г.Щербини, вбитого 1903 в Сербії. Поруч із собором поховані укр. байкар Л.*Глібов*, черніг. губернатори та архієреї, в усипальницях зберігаються мощі святих Феодосія і Лаврентія.

Напередодні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* споруди монастиря використовували під склади військ. майна. 1942 створено жін. монастирську громаду й відновлено службу в Троїцькому соборі. Монастир як дівоча обитель діяв до 1962. У 1960—80-х рр. будівлі монастиря віддали під гуртожитки та житло, а 1988 передали РПЦ. Нині на його території діють Черніг. єпархіальне управління УПЦ (МП), школа регентів-псаломщиків та музей «Антонієві печери» (належить нац. архітектурно-істор. заповіднику «*Чернігів стародавній*»).

Літ: *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. К., 1998; *Руденок В.* Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир (хронологічний довідник з 1069 по 1900 р.). В кн.: Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія і сучасність: Тези доповідей. Чернігів, 1999; *Руденок В.Я., Ігнатенко І.М.* Нові дані про чернігівське друкарство часів Лазаря Барановича. В кн.: Могилянські читання 2001 року. К., 2002.

І.М. Ігнатенко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКО-ПРИ́П'ЯТСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція *Центрального фронту* (команд. — генерал армії К.*Рокоссовський*), складова Чернігівсько-Полтав. стратегічної наступальної операції рад. військ. Проводилася з 26 серпня до 30 вересня 1943.

За результатами *Курської битви 1943*, з урахуванням сприятливої оперативно-стратегічної обстановки, Ставка Верховного головнокомандування спланувала розгортання наступу рад. військ, зокрема Центр. фронту, війська якого завершували *Орловську наступальну операцію 1943*, була надіслана директива щодо підготовки та здійснення нової наступальної операції. Військам фронту належало наступати на Севськ (нині місто Брянської обл., РФ) — Хутір Михайлівський (нині м. *Дружба*), форсувати Десну (прит. Дніпра), вийти на рубіж: р. Десна, *Новгород-Сіверський*, *Глухів*, Рильськ (нині місто Курської обл., РФ) та в подальшому розгорнути наступ на *Конотоп—Ніжин—Київ*, а частиною сил — на *Чернігів*. До Ч.-П.н.о. спочатку залучалися 13-та, 48-ма, 60-та, 65-та армії та 16-та повітряна армія. У смугу майбутнього наступу були перегруповані 2-га танк. армія, 9-й танковий і 4-й артилер. корпуси. Перед початком операції війська фронту налічували бл. 580 тис. осіб, 11,3 тис. гармат і мінометів, 440 танків і самохідних артилер. установок, 560 літаків. Смуга наступу фронту становила 180 км та перебувала на стику нім. груп армій «Центр» (команд. — генерал-фельдмаршал Г.-Г. фон Клюге) та «*Південь*» (команд. — генерал-фельдмаршал Е. фон *Манштейн*). Усього війська противника налічували бл. 208 тис. осіб, 2,1 тис. гармат і мінометів, 160 танків і штурмових гармат, 100 літаків.

Командувач фронту вирішив гол. удар завдати в центрі на новгород-сіверському напрямку, а допоміжний силами лівофлангової 60-ї армії — на Глухів. 26 серпня війська фронту перейшли в наступ. Військам 65-ї армії спільно з 2-ю танк. армією вдалось оволодіти Севськом, проте темпи їхнього наступу вповільнилися внаслідок введення противником в операцію резервів — 2-х піхотних та 2-х танкових д-зій. До кінця 31 серпня їм вдалося заглибитися в нім. оборону всього на 20—25 км. У той же час більшого успіху домоглися війська 60-ї армії, у смузі наступу якої ворожа оборона виявилася слабшою. З'єднання 60-ї армії просунулися на глибину до 60 км, вступили на територію України, 30 серпня оволоділи м. Глухів. Командувач фронту вирішив використати цей успіх та перенести осн. зусилля на конотопський напрямок. Сюди терміново були перекинуті 2-га танкова та 13-та армії, зосереджувались осн. сили артилерії та авіації. Війська лівого крила Центр. фронту вже 3 вересня вийшли до Десни, 6 вересня звільнили Конотоп, а 9 вересня — *Бахмач*. Задля розвитку успіху фронт був підсилений 61-ю армією та 7-м кавалерійс. корпусом.

6 вересня Ставка Верховного головнокомандування уточнила завдання фронтам та встановила нові розмежувальні лінії. На Київ націлювався *Воронезький фронт*, Центр. фронту належало наступати на Чернігів та Гомель (нині місто в Білорусі), вийти до Дніпра на північ від столиці України та форсувати його. 15 вересня рад. війська звільнили Ніжин, наступного дня — Новгород-Сіверський, 19 вересня форсували Десну, 21 вересня оволоділи Черніговом та вийшли до Дніпра. 22 вересня першими форсували Дніпро війська 13-ї армії, наступного дня вони просунулися в зх. напрямку до 35 км та з ходу форсували Прип'ять (прит. Дніпра). До 29 вересня Дніпро форсували гол. сили 13-ї, 60-ї, 61-ї армій та захопили 7 плацдармів. Армії правого крила фронту (48-ма та 65-та), які наступали на гомельському напрямку, форсували р. Сож (прит. Дніпра).

Результатом Ч.-П.н.о. стали поразка нім. угруповання, просування військ Центр. фронту до 300 км у зх. напрямку, оволодіння плацдармами на ріках Сож, Прип'ять, Дніпро та створення умов для подальшого звільнення Білорусії та *Правобережної України*. Втрати Центр. фронту становили всього бл. 142 тис., у т. ч. 33,5 тис. безповоротних, бл. 108 тис. санітарних. Противник утратив бл. 150 тис. осіб убитими, пораненими та зниклими безвісти.

Літ.: Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Военно-исторический очерк, т. 2. М., 1958; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны, вып. 3: Январь—декабрь 1943 года. М., 1969; История Второй мировой войны, 1939—1945, т. 7. М., 1976; *Рокоссовский К.К.* Солдатский долг. М., 1988; *Гуркин В.В.* Стратегические и фронтовые операции Красной Армии. «ВИЖ», 1998, № 2; Великая Отечественная война без грифа секретности: книга потерь: Новейшее справочное издание. М., 2009; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси, кн. 1. К., 2011.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЕ ЕПАРХИ-А́ЛЬНЫЕ ИЗВЕ́СТИЯ» (1912—17 — «Вера и Жизнь») — офіц. часопис Черніг. єпархії РПЦ. Засновані в липні 1861 істориком і черніг. архієпископом *Філаретом* (Гумілевським). Журнал складався з двох частин: щотижневої офіційної та неофіційної, яка виходила один раз на два тижні. Неофіц. частина часопису називалася «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям». Випуски мали порядкові номери від 1 до 24, а іноді зазначалися лише числа, відповідно, 1-ше і 15-те кожного місяця, інколи те й інше одночасно. Архієпископ Філарет (Гумілевський) одразу спрямував часопис на історико-краєзнавчу тематику. Після його смерті 1866 редакція журналу, що складалася переважно з викладачів Черніг. духовної семінарії, поступово відійшла від регіональної проблематики. Сторінки видання заповнювалися здебільшого статтями теор. змісту. Кращі традиції засновника єпархіального часопису почали поволі відновлюватися в 1890-х рр.

Припинили своє існування 1911, точніше, були перейменовані. Наприкінці останнього № 24 редакція повідомляла, що: «"Черниговские епархиальные известия" припиняють своє самостійне існування. Замість них буде видаватися новий журнал "Вера и Жизнь"». Відтепер офіц.

І.Ф. Черніков.

видавцем журналу стало Братство Святого Михаїла, князя Чернігівського, засноване 1888 при Черніг. духовній семінарії. Програма часопису передбачала такі тематичні розділи: «1) богословсько-філософський відділ; 2) пастирсько-місіонерський відділ; 3) церковно-історичний відділ; 4) літературно-педагогічний відділ; 5) церковно-громадський». У журналі «Вера и Жизнь», на відміну від «Ч.е.и.», друкувалася спочатку неофіц. частина, в якій пагінація сторінок кожного наступного номера починалася заново, а потім — офіційна, де пагінація була наскрізною через усі річні номери.

Журнал виходив нерегулярно. Видання було припинено 1917 (№ 3—4). Постановою надзвичайного з'їзду духовенства та мирян Черніг. єпархії було ухвалено рішення на наявні засоби видавати газ. «Черниговский вестник».

Черніг. єпархіальні часописи містять статті з історії Чернігівщини і загалом України 10—19 ст., матеріали про *Першу світову війну*, поширення революц. ідей різних відтінків і ролі Церкви в запобіганні їхньому впливові на світогляд простих людей, життя і творчість письменників, церк. діячів та ін. Серед авторів статей і публікаторів істор. джерел були Філарет (Гумілевський), О.Ханенко, Г.*Милорадович*, П.*Добровольський*, М.І.*Петров*, В.*Дроздов*, В.*Модзалевський,* А.Страдомський, О.Єфимов. Статті та матеріали, надруковані в «Ч.е.и.» та «Вере и Жизни», відображають сусп. процеси в Пн. Лівобережжі, церковно-реліг. життя Черніг. єпархії у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст.

Літ.: *Карпинский К.* Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в «Черниговских епархиальных известиях» за 1861—1905 гг. В кн.: Труды Черниговской губернской архивной комиссии, вып. 6, отд. 2, ч. 2. Чернигов, 1905; Указатель статей, помещенных в «Прибавлениях к Черниговским епархиальным известиям» за 1861—1905 гг. Чернигов, 1907; Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906—1911), «Вера и Жизнь» (1912—1917): Бібліографічний покажчик. Чернігів, 2003; *Гейда О.С.* «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861—1911 рр.). «Сіверянський літопис», 2007, № 2; *Блакитний М.* Біографічні матеріали про редакторів часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». «Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць» (К.—Глухів), 2011, вип. 4.

О.Ф. Тарасенко.

ЧЕ́РНІКОВ Ігор Федорович (н. 01.01.1931) — дослідник історії Туреччини, українсько-турец. взаємин, міжнар. відносин на Бл. Сході, проблем орієнталістики. Д-р істор. н. (1985), професор (2006). Н. в с. Піски (нині село Лохвицького р-ну Полтав. обл.). 1954 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. 1954—57 — учитель історії в середній школі в *Києві*. 1957—60 — аспірант, 1960—63 — молодший наук. співробітник відділу заг. історії і міжнародних відносин, 1963—69 — молодший, старший наук. співробітник відділу нової і новітньої історії зарубіжних країн, 1970—78 — старший наук. співробітник відділу історії країн зарубіжного Сходу Ін-ту історії АН УРСР. 1962 під кер-вом проф. А.*Ковалівського* захистив канд. дис. на тему: «Радянсько-турецькі відносини 1923—1935 рр.» 1978 переведений до новоствореного Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн (із 1992 — Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин АН України), 1978—92 — зав. відділу історії країн, що розвиваються. 1984 захистив докторську дис. на тему: «Радянсько-турецькі відносини у 1934—1972 рр.» 1993—2000 — гол. наук. співробітник Ін-ту світ. економіки і міжнародних відносин НАН України. 2005—06 — старший наук. співробітник *Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України.*

Брав участь у міжнар. наук. форумах: «культурологічному колоквіумі у Стамбулі» (1973), семінарі туркологів у Баку (нині столиця Азербайджану; 1974), 4-му конгресі істориків-балканістів в Анкарі (Туреччина; 1979), симпозіумі ЮНЕСКО в Парижі (Франція), присвяченому 100-річчю від дня народження Мустафи Кемаля Ататюрка (1981), конференціях у *Москві* (1986, 1991).

Автор понад 200 наук. і наук.-популярних праць, опублікованих в Україні, РФ, Туреччині, Франції, Великій Британії, Румунії.

Лауреат премії АН УРСР ім. Д.Мануїльського (1975).

Праці: Радянсько-турецькі відносини в 1923—1935 рр. К., 1962; Турецька Республіка в 50—60-ті роки XX ст.: З історії зовнішньої політики. К., 1967; В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935—1970 гг.). К., 1977; Economie politique du Kemalisme. В кн.: Atatürk: Fondateur de la Turquie modern. Paris, 1984 (у співавт.); Об исследованиях А.Е. Крымского по туркологии (20-е гг.). «Восток» (М.), 1992, № 1; Мустафа-Кемаль Ататюрк — великий будівничий республіканської Туреччини. «Східний світ», 2001, № 2; З історії становлення й розвитку тюркології в Україні до середини 30-х років XX ст. Там само, 2003, № 4; Турция в XX веке. М., 2004 (у співавт.); Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye—Ukrayna Ilişkileri (1918—1938). «Atatürk Araştirma Merkezi Dergisi» (Ankara), 2003, Cilt 19, Sayi 55; До розробки теми про відродження тюркології в Україні після 30-х рр. XX ст. «Східний світ», 2005, № 4; Молодотурецька революція 1908 р. в Османській імперії. «Східний світ», 2009, № 1; Феномен «турецького нейтралітету» у Другій світовій війні. «Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки» (К.), 2011, вип. 20.

Літ.: Про присудження премії імені Д.З. Мануїльського. «Вісник АН УРСР», 1975, № 6; *Милибанд С.Д.* Биобиблиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 г., вып. 2, кн. 2. М., 1995; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; *Ковальчук О.О.* До 80-річчя доктора історичних наук, професора І.Ф. Чернікова. «УІЖ», 2011, № 4.

О.О. Ковальчук.

ЧЕРНЬ — термін, який застосовувався протягом 15—17 ст. для означення нижчих прошарків населення, насамперед селянства. Вживався також урядовцями *Речі Посполитої* при характеристиці рядового козацтва, у т. ч. реєстрового.

В.О. Щербак.

ЧЕРНЯ́ВСЬКИЙ Василь (р. н. і р. с. невід.) — запороз. старшина, згодом рос. урядовець — секретар Колегії закордонних справ. За завданням царського уряду був посланий на Запорожжя для розслідування взаємних скарг і претензій козаків і татар. Підсумком перебування Ч. серед запорожців став його «Опис Запорозької Січі» (1766), в якому містяться цінні відомості про кордони *Вольностей Війська Запорозького низового*, адм. і госп. устрій запороз. *паланок*, стат. да-

ні й госп. відомості про запороз. *зимівники* і *слободи* тощо. Твір Ч. опубл. 1852 як додаток до виданої тоді праці С.*Мишецького*.

Праця: Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, показующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, также соединение татар и происходимое от оного запорожцам розорение. В кн.: *Мышецкий С.* История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса, 1852.

П.М. Сас.

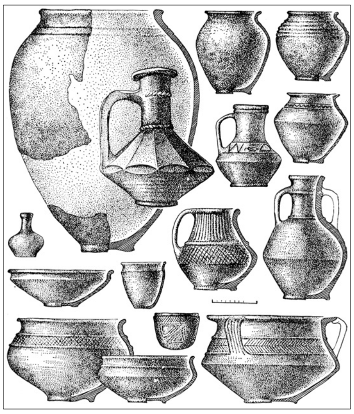
ЧЕРНЯХІ́В — археол. комплекс, що складається з могильника та поселення 3—4 ст. Розташов. біля с. Черняхів Кагарлицького р-ну Київ. обл., на схилі надзаплавної тераси р. Бобриця (прит. Дніпра). Матеріали могильника стали основою для виділення *черняхівської культури*. Пам'ятку відкрив і дослідив 1890 В.*Хвойка* (253 поховання), 1959—62 досліджував Е.Симонович.

Літ.: *Хвойка В.В.* Поля погребений в Среднем Поднепровье. «Записки Русского археологического общества: Новая серия» (СПб.), 1901, т. 12, вып. 1—2; *Петров В.П.* Черняховский могильник. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1964, № 116; *Сымонович Э.А.* Новые работы в с. Черняхове. Там само, 1967, № 139.

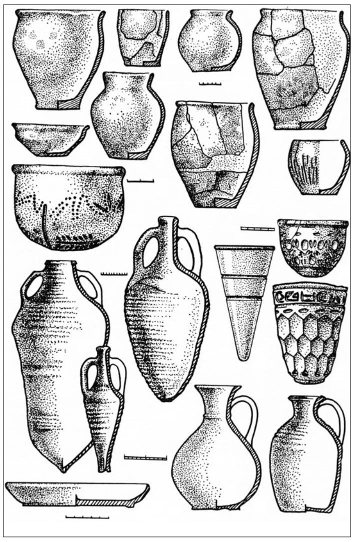
Н.С. Абашина.

ЧЕРНЯХІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — одне з найяскравіших археол. явищ пізньорим. часу (3 — поч. 5 ст.). Пам'ятки Ч.к. залишені різноетнічним населенням, яке проживало на півдні Сх. Європи (у лісостеповій та степовій частинах України, на території сучасних Бєлгородської та Курської областей РФ, у Молдові, значній частині Румунії; румун. пам'ятки частіше називають к-рою Синтана-де-Муреш). Епонімну пам'ятку, могильник у с. Черняхів (нині село Кагарлицького р-ну Київ. обл.; див. *Черняхів*), відкрив 1900—01 В.*Хвойка*.

Натепер відомо понад 3,5 тис. черняхівських пам'яток. В ареалі Ч.к. дослідники виділяють кілька локальних варіантів, серед яких найбільш яскраво вирізняються такі: Волинь та Середнє Подніпров'я; Пн.-Зх. Причорномор'я; Середня і Верхня Наддністрянщина (пам'ятки типу Черепин-Теремці; див. *Черепин*); міжріччя Нижнього Дністра та Дунаю.

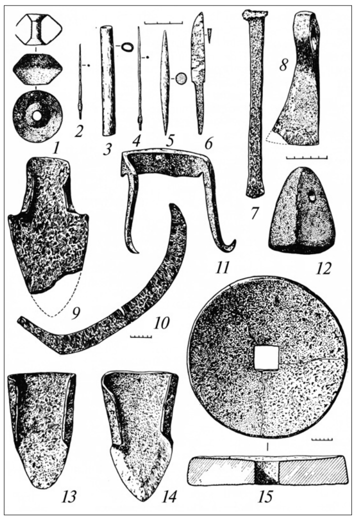
Черняхівська культура. Гончарний посуд.

Черняхівська культура. Ліпний посуд черняхівського виробництва та імпортний гончарний і скляний посуд.

Ч.к. притаманні великі відкриті поселення, розташов. на зручних для ведення землеробського госп-ва ландшафтних ділянках; *городища* є винятками (відомо лише 3 пам'ятки). На поселеннях відомі як заглиблені, так і наземні споруди, що значно різняться за розмірами, конструкціями стін, типами опалювальних споруд. У причорномор. зоні домінують багатокамерні кам'яні споруди із внутр. дворами, населення дністро-дунайського міжріччя користувалося здебільшого наземними глинобитними житлами, для пам'яток Верхнього та Середнього Подністров'я характерні невеликі заглиблені споруди, практично повсюдно в черняхівському ареалі трапляються наземні «довгі будинки», розділені на житлову та госп. частини. Певні типи споруд у різних комбінаціях здебільшого співіснують у межах однієї пам'ятки. Поруч із житловими спорудами існували ями-комори, наземні госп. будівлі, майстерні, гончарні та залізоплавильні горни та ін. Характерною рисою Ч.к. є великі біритуальні могильники, що містять поховання за різноманітними видами обрядів кремації та інгумації, вміщені в різні типи могильних споруд.

Гол. культурооб'єднавчим елементом Ч.к. є високоякісний керамічний посуд, виготовлений на гончарному крузі та обпалений у горнах за провінційнорим. зразками. Поруч із гончарним посудом у побуті використовували також ліплений від руки. Частка гончарного посуду поступово зростала з часом і на пам'ятках періоду розквіту Ч.к. (серед. — 2-га пол. 4 ст.) становила зазвичай понад 80 %, хоча у певних регіонах ліпна кераміка залишалася панівною і в цей час. Матеріали Ч.к. свідчать про високорозвинену металообробку (зокрема ювелірну справу), спеціалізоване косторізне ремесло, виготовлення жорен тощо. На поселенні Комарів (Кельменецький р-н Чернів. обл.) досліджений єдиний у всьому Європ. Барбарикумі (варварському світі Європи, що існував поза межами Рим. імперії) склоробний осередок. Хоча Ч.к. характеризують як «культуру римських впливів», або «провінційно-римську культуру», вироби черняхівських ремісників — це доволі своєрідний ком-

Черняхівська культура. Знаряддя праці з кераміки (1, 12), бронзи (2, 4), кості (3, 5), заліза (6—11, 13, 14), вапняку (15).

Глиняна миска з Черняхівського могильника на Київщині. 4 ст.

Глиняний кубок з Черняхівського могильника на Київщині. 4 ст.

І.Д. Черняховський.

плекс, який дає можливість відокремити ці старожитності і від власне к-ри рим. провінцій, і від пам'яток решти європ. *варварів*.

Екон. підґрунтям для існування в середовищі носіїв Ч.к. спеціалізованого ремесла було розвинуте комплексне сільське госп-во, що базувалося на орному рільництві з використанням т. зв. важкого плуга, запозиченого від антич. населення. Можливість отримувати стабільні високі врожаї з родючих ґрунтів робила непотрібними порівняно часті переселення / госп. мікроміграції, про що свідчать тривалі (зазвичай — 100—150 років) періоди існування поселень та функціонування могильників.

Важливу роль в економіці носіїв Ч.к. відігравали також обмінні операції, як внутрішні, так і зовнішні. Чималу кількість ремісничих виробів та харчів (насамперед вино та олію в амфорній тарі, знахідки котрої є пересічними на пам'ятках Ч.к.) черняхівське населення отримувало, слід думати, також через інститут федератських стипендій, виплачуваних Рим. імперією (див. *Рим Стародавній*) східноєвроп. варварам; частина стипендій надходила у грошовому вигляді. Археол. контекст монетних знахідок в ареалі Ч.к. (доволі численні скарби), проте, свідчить, що срібні рим. монети використовували здебільшого як засіб накопичення, а не обігу.

Строкатість старожитностей Ч.к. спонукала дослідників до висновку, що у складі її носіїв були представники різних етнічних груп. За специфікою ліпного керамічного посуду, певними рисами домобудування та поховального обряду, а також деяких виробів з металу і кістки розрізняють черняхівські пам'ятки вельбарської та пшеворської традицій (германські; див. *Вельбарська культура*, *Пшеворська культура*), київ. традиції (предки слов'ян; див. *Київська культура*, *Слов'яни (давні)*), пізньоскіфсько-сарматської (див. *Сармати*) та гетської (див. *Гети*) традицій. Специфічні культ. риси, притаманні германцям, зустрічаються в ареалі Ч.к. практично повсюдно (із найбільшою концентрацією на *Волині*), ін. етнокульт. традиції більш локальні (київська — на пн. сх. черняхівського ареалу, пізньоскіфсько-сарматська — на пд. сх., а також у приморсмузі між Дніпром та Дністром, гетська — між пониззям Дністра та Дунаєм).

Формування Ч.к. пов'язують з інтенсивними контактами східноєвроп. варварів з Рим. імперією в ході Готських (Скіфських) війн 230—270-х рр. Розквіт черняхівських старожитностей (серед. — 3-тя чв. 4 ст.) припадає на період існування т. зв. д-ви Германаріха, що інституалізувала політ. панування *готів* над рештою варварів регіону, забезпечила відносну внутр. воєнно-політ. стабільність, а також сталі економічно вигідні контакти з Рим. імперією. Початок руйнації Ч.к. (рубіж 4—5 ст.) припадає на час вторгнення *гунів* (бл. 375), які завдали низку воєнних поразок готам, що спричинило втрату готами політ. зверхності в регіоні та відтік значної кількості носіїв Ч.к. в Подунав'я. Більш вагомим наслідком цих подій стали руйнація системи зв'язків із середземномор. цивілізаційним осередком (Рим. імперією) та переселення в ареал Ч.к. населення, яке значно поступалося за рівнем розвитку носіям черняхівських старожитностей.

Літ.: *Баран В.Д.* Черняхівська культура. К., 1981; Археологія України, т. 3. К., 1986; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990; Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. М., 1993; Давня історія України, т. 3. К., 2000; *Магомедов Б.В.* Черняховская культура: проблема этноса. Люблин, 2001; *Щукин М.Б.* Готский путь: готы, Рим и черняховская культура. СПб., 2005.

Є.В. Синиця.

ЧЕРНЯХО́ВСЬКИЙ Іван Данилович (29(16).06.1906—18.02.1945) — воєначальник, генерал армії (1944). Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Н. в с. Оксанина (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.). У Червоній Армії з 1924. Проходив навчання в Одес. піхотній та в Київ. артилерійській школах. 1936 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА ім. Й.Сталіна. Послідовно пройшов посади нач. штабу танк. батальйону, командира танк. батальйону і танк. полку, заст. командира танк. д-зії. У березні 1941 очолив 28-му танк. д-зію 12-го механізованого корпусу 8-ї армії Прибалт. особливого військ. округу. У липні 1942

очолив 18-й танк. корпус, а за кілька днів — 60-ту армію. На посаді командувача 60-ї армії Ч. брав участь у Воронезько-Касторненській операції 1943 та *Курській битві 1943.* Звільняв *Лівобережну Україну*. За успішне форсування Дніпра 306 воїнам 60-ї армії, у т. ч. і Ч., було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Його армія успішно діяла в *Правобережній Україні*. Яскравий талант і відвага командарма під час проведення *Київської наступальної операції 1943*, *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—1944*, *Рівненсько-Луцької наступальної операції 1944* та *Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції 1944* не залишились поза увагою Верховного головнокомандування. У квітні 1944 генерал-полковника Ч. призначили командуючим 3-м Білорус. фронтом. Війська блискуче діяли під час проведення *Білоруської наступальної операції 1944.* 28 червня 1944 за успішне кер-во військами фронту Ч. було присвоєно звання генерала армії, а наступного дня він удруге удостоївся звання Героя Рад. Союзу.

Нагороджений орденом Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора, 2-ма орденами Суворова 1-го ст., орденами Кутузова 1-го ст. та Богдана Хмельницького 1-го ст.

18 лютого 1945 під час проведення Східнопрусської наступальної операції 1945 поблизу міста Мельзак (нині м. Пененжно Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща) Ч. був смертельно поранений. Похований у м. *Вільнюс.* 1992 останки уславленого генерала було перенесено до *Москви* на Новодівиче кладовище. Пам'ятник Ч. на клопотання городян Воронежа (РФ), який він звільняв під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, перевезли з Литви і встановили на центр. площі цього міста.

Ч. споруджено пам'ятники в ряді міст, 1946 на його честь м. Інстенбург Калінінградської обл. РРФСР перейменовано на Черняховськ, а на батьківщині, в м. *Умань*, встановлено бронз. бюст. У рідному селі Ч. Оксанина йому встановлено пам'ятник.

Літ.: *Кузнецов П.Г.* Генерал Черняховский. М., 1969; *Киселев А.* Молодость и зрелость полководца (о генерале армии, дважды Герое Советского Союза И.Д. Черняховском). М., 1971; *Шарипов А.* Черняховский. М., 1971; Дважды Герои Советского Союза: Альбом. М., 1973; *Курочкин П.* Генерал армии И.Д. Черняховский. «ВИЖ», 1976, № 6; *Павловский О.* Достоин бессмертия...: героическая хроника. Калининград, 1980; *Алексеев Н.* Осколком оборванная жизнь. М., 1983; *Сухарев А.Я.* Легендарный Черняховский: вся жизнь — подвиг. М., 2005; *Филь О.* За крок до маршальського жезла. К., 2005; *Филь О.* Іван Черняховський. К., 2006; *Карпов В.* Генерал армии Черняховский. М., 2006.

О.М. Филь.

ЧЕТВЕ́РТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1920, Четвертий Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Відбувся в *Харкові* 16—20 травня 1920. На з'їзд прибули 811 делегатів із правом вирішального голосу, з них: 710 комуністів та 28 співчуваючих їм, 30 лівих есерів (борбистів), 5 представників єврейс. соціаліст. партій, решта — позапартійні. Порядок денний: 1) доповідь уряду та співдоповіді про взаємини між РСФРР та УСРР, з питань продовольчого та освіти; 2) про війну з Польщею; 3) вибори ЦВК.

Ч.В.з.Р. ухвалив постанови: «Про державні відносини між УСРР та РСФРР», «Про радянське будівництво», у продовольчому і земельному питаннях, про амністію у зв'язку зі звільненням України від денікінців та ін. У постанові «Про державні стосунки між УСРР та РСФРР» підтверджувалася чинність угоди від 1 червня 1919 про військово-політ. союз і входження України до Рос. Федерації. Одностайно був схвалений «Маніфест» про оголошення війни Польщі.

З'їзд обрав *Всеукраїнський центральний виконавчий комітет* рад із 82 членів та 44 кандидатів, з яких лише 9 не були комуністами. Надзвичайно складне політ. і воєнне становище республіки змусило КП(б)У поки не відмовлятися від блокування з нац. партіями. Від *Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)* до ВУЦВК увійшли М.Алексєєв, Є.*Терлецький*, В.Качинський, від *Української комуністичної партії* — А.*Річицький*, від *Закордонної групи Української комуністичної партії* — В.*Винниченко*, від колиш. боротьбистів — П.*Любченко*, О.*Шумський*, В.*Блакитний.* Голова ВУЦВК — комуніст Г.*Петровський.* Згідно з рішенням про держ. стосунки з Росією з'їзд обрав представників до Всерос. ЦВК рад пропорційно до співвідношення робітничо-сел. населення республік — 38 членів та 13 кандидатів.

Дж.: Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. Х., 1920; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; Бюллетень 4-го Всеукраинского съезда Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Харьков, 19 мая 1920; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 1, спр. 24, 27.

А.П. Гриценко.

ЧЕТВЕ́РТИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ФРОНТ — оперативно-стратегічне об'єднання рад. військ у *Другій світовій війні*, що діяло в Україні, Чехословаччині, Польщі 1943—45.

Створений 20 жовтня 1943 на підставі наказу Ставки Верховного головнокомандування від 16 жовтня 1943 через перейменування *Південного фронту.* На момент створення включав 2-гу і 3-тю гвардійські, 5-ту ударну, 28-му, 44-ту, 51-шу і 8-му повітряну армії. Пізніше до його складу ввійшли Примор. армія і 4-та повітряна армія. Війська фронту здійснили *Мелітопольську наступальну операцію 1943*, взяли участь частиною сил у взаємодії з *Третім Українським фронтом* у *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944.* У квітні—травні 1944 у взаємодії з Чорномор. флотом та *Азовською військовою флотилією* провели *Кримську наступальну операцію 1944.* Після звільнення Криму 16 травня 1944 фронт був розформований. Управління фронту виведено в резерв Ставки Верховного головнокомандування.

Ч.У.ф. 2-го формування утворений 5 серпня 1944. Цього разу до його складу ввійшли 1-ша гвардійська, 18-та, 8-ма повітряна армії, пізніше в різний час фронт включав ще 38-му і 60-ту армії. Війська фронту взяли участь у *Східнокарпатській наступальній операції 1944* і 28 жовтня 1944 завершили визволення укр. земель від гітлерівської оку-

Митрополит Гедеон (Г.З. Святополк-Четвертинський).

пації. У січні—лютому 1945 війська Ч.У.ф. у взаємодії з *Другим Українським фронтом* провели стратегічну Західнокарпатську наступальну операцію, у березні — на початку квітня 1945 здійснили Моравсько-Остравську наступальну операцію, а після того взяли участь у Празькій наступальній операції 1945. Наказом наркомату оборони СРСР 9 липня 1945 фронт розформований, а його польове управління передислоковане до м. *Чернівці* для формування Прикарпатського військ. округу.

Командувачі: генерал армії Ф.*Толбухін* (жовтень 1943 — травень 1944), генерал-полковник, із 26 жовтня 1944 — генерал армії І.*Петров* (серпень 1944 — березень 1945), генерал армії А.*Єременко* (березень—липень 1945).

Літ.: *Бирюзов С.С.* Суровые годы, 1941—1945. М., 1966; Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. (справочно-статистические материалы). М., 1963; *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении: Воспоминания командарма, кн. 2. М., 1973; Краснознаменный Прикарпатский: Краткий исторический очерк. Львов, 1976; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. К., 1996.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

ЧЕТВЕ́РТИЙ УНІВЕРСА́Л УКРАЇ́НСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ — державно-правовий акт, який проголосив повну держ. незалежність *Української Народної Республіки*. Ухвалений *Комітетом Української Центральної Ради* 24 (11) січня 1918. Його появі

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе України!

Українська Центральна Рада.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради. Листівка.

передувала невдала спроба створення загальнорос. уряду на федеративних засадах, яку *Українська Центральна Рада* ініціювала протягом листопада—грудня 1917, а також початок мирних переговорів УНР з Центр. д-вами в Брест-Литовську (нині місто Брест, Білорусь).

Документом сповіщалося, що «однині УНР стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу», було заявлено про прагнення до мирного співіснування з усіма сусідніми д-вами, які не мають права втручатися в її внутр. справи. Підтверджувалися повноваження влади УЦР до моменту скликання *Українських Установчих зборів*; *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* як виконавчий орган було перетворено на *Раду народних міністрів Української Народної Республіки*, якій доручили провадити далі цілком самостійно переговори з Центр. державами й укласти мирний договір. В Універсалі містилися заклики до уряду та громадян України до боротьби з *більшовиками* та ін. «напасниками», що нищать і руйнують край. Оголошувалося про цілковитий розпуск регулярної армії та створення замість неї нар. міліції.

В екон. сфері ставилися завдання переведення пром. підпр-в на мирний стан, боротьби з безробіттям, передбачалося встановлення держ. контролю над банками, найважливішими галузями торгівлі, експортом-імпортом, держ. монополії на метал, вугілля та ін. стратегічні види продукції. Повідомлялося про вже розроблений земельний закон, який передасть землю трудовому селянству без викупу на засадах скасування приватної власності та соціалізації ще до початку весняно-польових робіт. Було підтверджено всі громадян. свободи, проголошені *Третім універсалом Української Центральної Ради*, призначалися перевибори до нар. рад, усіх громадян закликали уважно поставитися до виборів в Укр. Установчі збори. Документ недвозначно визначив мету укр. народу — створення суверенної д-ви.

З падінням УЦР практика видання універсалів припинилася.

Літ.: *Мірчук П.* Від Другого до Четвертого універсалу. Торонто, 1955; *Грицак Я.* Нарис історії України: формування української модерної нації XIX—XX ст. К., 1996; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997; *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України (1917—1920). К., 1997; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1. К., 2011.

О.Б. Кудлай.

ЧЕТВЕРТИ́НСЬКИЙ (Святополк-Четвертинський) **Гедеон** (у миру — Григорій Захарович; р. н. невід. — п. 16(06).04.1690) — митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1685—90). Походив із князівського роду *Четвертинських*. Імовірно, був членом *Луцького братства*, перебував у оточенні єпископа Луцького і Острозького Діонісія (*Балабана*). Після обрання останнього митрополитом Київським (1658) він став єпископом Луцьким і Острозьким. Брав участь у церк. соборі (листопад 1663), який мав обрати нового київ. митрополита по смерті Діонісія (Балабана). Підтримав кандидатуру Антонія (Винницького), якого частина вищого *духовенства* проголосила митрополитом Київським. 1684, побоюючись переслідувань з боку уніатів та польського короля *Яна III Собєського*, прибув у *Гетьманщину* (*Київ*, *Батурин*, Крупницький Свято-Миколаївський монастир під Батурином). Царською грамотою від 19 (9) грудня 1684 єпископа Гедеона (Ч.) було наказано прийняти «під государеву руку». Після його втечі луцька кафедра перейшла в руки уніатів. Царський уряд і патріарх Московський Йоаким побачили в Ч. зручного кандидата на київ. митрополита, і під їхнім тиском гетьман І.*Самойлович* схилився до цієї пропозиції. Церк. собор 18 (8) липня 1685, незважаючи на відсутність ряду ієрархів, обрав Ч. митрополитом Київським. Після цього під тиском Москви і за сприяння І.Самойловича було ухвалено, щоб Ч. отримав благословення на кафедру не у *Стамбулі*, а в *Москві*. Ч. був поставлений на кафедру 18 (8) листопада 1685 у Свято-Успенському собо-

рі моск. Кремля у присутності царів Івана і Петра Олексійовичів та патріарха Йоакима. Ч. намагався зберегти титул «митрополит Київський, Галицький і всієї Росії», але врешті-решт його зобов'язали вживати в титулі замість «всієї Росії» «Малої Росії». Таким чином, Київ. митрополію вивели з-під юрисдикції *Константинопольського патріархату* й підпорядкували *Московському патріархату*. При цьому Київ. митрополія отримала підтвердження своїх давніх прав, але невдовзі вони були порушені, а у 18 ст. взагалі відкинуті.

Позиції Ч. послабшали після падіння І.Самойловича. Прагнучи посилити свою роль як митрополита, він вступив у конфлікт з чернігівським архієпископом Лазарем (*Барановичем*), *Києво-Печерською лаврою* та *Київським Межигірським Спасо-Преображенським монастирем*. У відповідь ті стали шукати підтримки в Москві. Скориставшись цим, моск. патріарх вилучив Черніг. єпархію і вищезгадані монастирі з-під управління київ. митрополита і підпорядкував їх безпосередньо моск. патріархії (1688).

Похований у *Софійському соборі*.

Літ.: *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 2—3. Нью-Йорк, 1956—57 (репринт. вид. — К., 1998); *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні, кн. 3. К., 1994; *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. Białystok, 2001.

Ю.А. Мицик.

ЧЕТВЕРТИ́НСЬКІ (Святополк-Четвертинські) — князівський рід, який, згідно з родинною легендою, є відгалуженням турово-пінських *Рюриковичів* і походить безпосередньо від київ. кн. *Святополка Ізяславича*. І хоча представники роду не могли беззастережно прив'язати першого князя Ч. до офіц. генеалогії турово-пінських князів, більшість дослідників вважають їхню легенду цілком достовірною (Ю.Вольф, К.*Нєсєцький*, М. фон Баумгартен, Н.*Яковенко*, Л.Войтович та ін.). Перша згадка про рід датується 1388 та стосується кн. **Олександра** Ч., від якого можна простежити безперервний родовід. Родове прізвище походить від назви володіння роду — м-ка Четвертня (нині село Маневицького р-ну Волин. обл.).

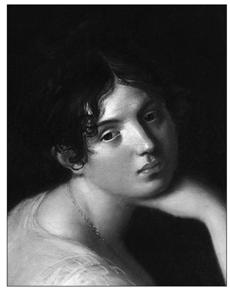
Серед онуків родозасновника — **Юрій Іванович** (р. н. невід. — п. 1502), володимирський намісник (1502), та **Федір Іванович** (р. н. невід. — п. бл. 1507), намісник брацлавський і вінницький (1492—98), литов. посол у *Волощині*. Від їхнього двоюрідного брата **Федора Михайловича** (р. н. невід. — п. після 1488) походить відгалуження — князі Вишковські (Вишковські-Четвертинські), а від **Михайла Михайловича** — князі Сокольські. Гілка князів Вишковських припинила своє існування вже у другому поколінні через успадкування її представниками після померлих родичів м-ка Четвертня, а рід князів Сокольських вигас у 1-й пол. 17 ст.

Онуком Федора Михайловича Вишковського був **Яцько Андрійович** (р. н. невід. — п. після 1580), перший князь на Новій Четвертні, яка виникла на місці укріпленого м-ка Боровичі (нині село Маневицького р-ну Волин. обл.). Син Яцька — **Стефан Яцькович** (імовірно, 1574 — 1665), брацлавський підкоморій (1629—65), член *Луцького братства*, благодійник Київського колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*), засновник новочетвертинської гілки, а племінник — **Григорій Остафійович** (р. н. невід. — п. 1651), луцький підкоморій (1638—51), засновник старочетвертинської гілки. Нащадки обох гілок у 17 ст. почали називатися Святополк-Четвертинськими, що повинно було підкреслити їхнє походження від турово-пінських Рюриковичів.

Один із синів Григорія Остафійовича — **Захаріуш Григорович** (р. н. невід. — п. 1649), луцький *підсудок* (1646), — мав сина **Григорія Захаровича** (у чернецтві — Гедеон; див. Г.*Четвертинський*), митрополита Київського, та онуків — **Юрія Андрійовича** (р. н. невід. — п. до 1722), моск. стольника, зятя гетьмана І.*Самойловича*, противника гетьмана І.*Мазепи*, та **Януша Андрійовича** (р. н. невід. — п. 1728), рос. полковника, а інший — **Вацлав Григорович** (р. н. невід — п. 1694), житомир. хорунжий (1666), — синів **Сергія Вацлавовича** (р. н. невід. — п. 1728), ігумена Старо-Четвертинського монастиря (1702—04), єпископа Оршанського, Мстиславського і Могильовського (1704—28), та **Гавриїла Вацлавовича**, брацлавського підсудка, який перейшов у католицизм. Серед численних онуків Гавриїла був **Антоній-Станіслав** (1748—94), відомий політ. діяч *Речі Посполитої*, перемишльський *каштелян* (1780—90), учасник багатьох *вальних сеймів*, противник реформ та борець за шляхетсько-магнатські вольності, радник *Торговицької конфедерації*, власник багатого подільського маєтку Антополь (нині с. Антопіль Томашпільського р-ну Він. обл.), страчений під час повстання Т.*Косцюшка* як держ. зрадник. Його родина виїхала до Рос. імперії під покровительство імп. *Катерини II*. Одна з доньок Антонія-Станіслава — **Марія** (1779—1854), дружина обер-єгермейстера Д.Наришкіна, фрейліна імператорського двору, фаворитка імп. *Олександра I*, інша — **Жанетта** (1777—1854), фрейліна імператорського двору, дружина графа Северина Вишковського, фаворитка вел. кн. Костянтина Павловича (див. *Романови*), старший із синів — **Борис** (1781—1865), полковник (1803), командир 1-го кінного козачого полку нар. ополчення (1812—13), учасник антинаполеонівських кампаній та *Війни 1812*, дійсний статський радник (1835), обер-шталмейстер імператорського двору (1856), православний, хрещеник імп. Катерини II, другий — **Костянтин** (1792—1871), гродненський губернський *предводитель дворянства* (1825—34), камергер імператорського двору, а молодший — **Густав** (1794—1851), дипломат, камергер імператорського двору (1821), таємний радник (1846) і сенатор (1846). Онук Бориса Антоновича — **Сергій Володимирович** (1853 — р. с. невід.), камер-юнкер (1882), царицинський повітовий предводитель дворянства (1881—84), був одружений з Катериною Костянтинівною, уродженою Шупинською (1857—1942), власницею знаменитого Талашкіно (нині село Смоленської обл., РФ), яке вона разом зі своєю подругою кн. М.Тенишевою перетворила на центр розвинутого сільського госп-ва, нар. промислів та худож.

А.-С. Святополк-Четвертинський (1748—1794). Портрет 18 ст.

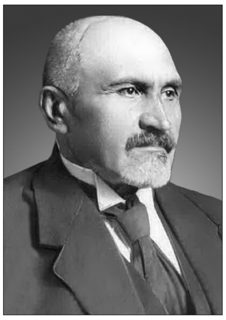
М.А. Наришкіна (1779—1854). Портрет роботи художника С. Тончі. Початок 19 ст. Фрагмент.

Ж.А. Вишковська (1777—1854). Портрет початку 19 ст.

Б.А. Четвертинський (1781—1865). Портрет 19 ст.

С.-Ф.-К. Святополк-Четвертинський (1873—1946).

життя. Нащадки Антонія-Station слава 1843, незважаючи на відсутність необхідних документів, рішенням рос. імп. *Миколи I* були визнані в князівській гідності, а представники цієї гілки внесені до 5-ї частини Родовідних книг Волин., Гродненської і Моск. губерній.

1858 та 1886 князівський титул було визнано й за представниками ін. гілок, що проживали на території Рос. імперії. До 12-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи» внесено герб Ч. як правосл. обряду, так і католицького.

З новочетвертинської гілки походять **Микола Стефанович** (р. н. невід. — п. 1659), мінський каштелян (1649—59), прибічник митрополита Київського Д.*Балабана*, свояк гетьмана І.*Виговського*. Його нащадки прийняли католицизм. Серед них — **Януш-Томаш Феліціанович-Стефанович** (1743—1813), черніг. каштелян (1785—92), музикант і поет; **Антоній-Ян-Непомук Феліціанович-Стефанович** (р. н. невід. — п. 1830), генерал-ад'ютант польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського* (1774), хорунжий вінницький (1782) та брацлавський (1783), каштелян брацлавський (1790—96), неодноразовий посол (депутат) вального сейму Речі Посполитої; **Северін-Франциск-Калікст Володимирович-Людвигович-Станіславович-Каліkстович-Адамович** (1873—1946), депутат 1-ї Державної думи Рос. імперії (див. *Державна дума Російської імперії*), один із фундаторів польського т-ва «Spójnia» («Єднання»), депутат сейму 2-ї Речіпосполитої (1919—35), в'язень *Освенціма* та *Бухенвальда*. Ця гілка роду продовжується й сьогодні.

Літ.: *Żabiccy F., Żabiccy K.* Genealogia domu xiażat krwi ruskich Swiatopołków Czetwertyńskich. Łuck, 1793; *Niesiecki K.* Herbarz Polski, t. 3. Lipsk, 1841; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Baumgarten N., de.* Généalogies et marriages occidentaux des Rurikides russes du X-e au XIII-e siècle. Roma, 1928; Дворянские роды Российской империи, т. 1: Князья. СПб., 1993; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993 (2-ге вид. — К., 2008); *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

ЧЕ́ТЬЇ-МІНЕ́Ї (від грец. μηνιαῖος — щомісячний і давньоруського «четьи» — читання) — місячні читання на календарний церк. рік. До складу Ч.-М. входять поширені житія святих, сказання, легенди, перекази, повчання, слова, розміщені відповідно до днів пошанування святого. Збірники формувалися у *Візантії* в 9 ст., на Русі з'явилися в 11—12 ст. Систематизовані в 1-й пол. 16 ст. за ініціативою новгород. архієпископа, а згодом моск. митрополита Макарія, т. зв. Великі Мінеї Четьї у 12-ти томах. Відомо 3 списки: найстарший Софійський, покладений 1541 в Софійський собор *Новгорода Великого* тоді ще архієпископом Макарієм; Успенський, вкладений вже митрополитом Макарієм в Успенський кафедральний собор у *Москві* 1552, і Царський, який укладався для рос. царя *Івана IV* Грозного 1554. В основу покладені Мінеї, що побутували на рус. землях, доповнені матеріалами з Пролога, Торжественників, Патериків, зокрема *Патерика Києво-Печерського*, Златоструя, Маргарита, словами і повчаннями отців Церкви — Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та ін. Перероблені, доповнені *Димитрієм Ростовським* і видані в 4-х томах

Мцъ іулій
Въ первый день
Страданіе стыхъ мчнковъ Козмы и Даміана, безмездныхъ врачевъ, въ Римѣ пострадавшихъ.

«Четьї Мінеї». Димитрій Туптало Ростовський. «Книги житій святих». Липень. Київ, друкарня Києво-Печерської лаври. 1716. Сторінка.

під назвою «Книги житій святих» друкарнею *Києво-Печерської лаври* (1689—1705); друге видання — 1711—18. У наступні часи видавалися синодальною друкарнею з певними змінами й доповненнями. *Києво-Печерська друкарня* змогла видати передрук моск. синодального видання лише 1764. Користувалися популярністю серед грамотних верств населення в Україні.

Літ.: *Кучкин В.А.* О формировании Великих Миней Четий митрополита Макария. В кн.: Проблемы рукописной и печатной книги. М., 1976; Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2 (вторая половина XIV — XVI в.), ч. 1. Л., 1988; *Круминг А.А.* Четьи Минеи святого Димитрия Ростовского: Очерк истории издания. В кн.: Филевские чтения, вып 9: Святой Димитрий, митрополит Ростовский: Исследования и материалы. М., 1994; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

ЧЕХ, ЛЕХ І РУС — міфічні хорватські брати, родоначальники чехів, поляків та русів. В істор. творах Ч., Л. і Р. відводили роль персоніфікованого первоначала окремих народів слов'ян. кореня, легендарним братам приписували перенесення своїх імен на істор. назви цих народів. Витоки легенди про хорватських братів сягають «Чеської хроніки» Кузьми Празького (поч. 12 ст.), в якій ішлося про прибуття в незаселену Богемію слов'ян. племені на чолі з Боємусом або Богемусом (у пізнішій чеській історіографічній традиції він став називатися Чехом) і заснування там Чеської д-ви. На поч. 14 ст. в чеській римованій хроніці т. зв. Даліміла висловлено думку про те, що лех (старочеське «шляхтич») на ім'я Чех, який жив у Хорватії і вчинив там якесь вбивство, змушений був разом із 6-ма своїми братами та слугами податися у вигнання в чужі краї, де вони знайшли нову батьківщину. В пізніших чеських хроніках термін «лех», яким визначався соціальний статус Чеха, трансформувався у власне ім'я — Лех. У «Чеській хроніці» Пржибика Пулкави (бл. 1374) Лех розглядався як брат або товариш Чеха, який разом зі своїми нащадками осів на землях, що стали Польщею. У

ческій історіографії утвердилася двочленна формула легенди про хорватських братів, у якій ішлося про старшого брата Чеха та молодшого брата Леха. У польс. історіографії щодо цього було змінено акценти: старшим братом визнавався Лех, а молодшим — Чех. У «Пролозі» до Великопольс. хроніки (виник приблизно на межі 14 і 15 ст.) Лех називався старшим братом не лише Чеха, а й Руса (за старшинством йому відводилося 2-ге місце після Леха); Леха, Руса і Чеха зображено володарями королівств лехітів, русів і чехів. Я.*Длугош* виходив з того, що Чех та його старший брат Лех були нащадками бібл. Яфета; перший із братів опанував землі по Влтаві (прит. Лаби) і Лабі (Ельбі), а другий осів над Віслою. Про Руса Я.Длугош писав як про володаря обширної Рус. д-ви зі столицею *Києвом*. У 16—17 ст. легенду про хорватських братів використовували багато польс. істориків — *Матвій з Мехова*, Б.*Ваповський*, М.Бєльський (див. М. і Й. *Бєльські*), М.*Стрийковський*, О.*Гваньїні* та ін. (деякі історики обмежували виклад легенди лише двома персонажами — Лехом і Чехом). Скептичне ставлення до легенди про Ч., Л. і Р. висловив М.*Кромер*, який, серед іншого, звертав увагу на відсутність відомостей про цих братів в античних і візантійських джерелах, а також ранньому слов'янському літописанні. Історичність існування хорватських братів заперечував і польський поет 16 ст. Я.Кохановський. Корінний перелом у ставленні до легенди про Ч., Л. і Р. як вигадки стався в європ. історіографії у 2-й пол. 18 ст. Через посередництво праць польс. істориків із цією легендою були знайомі представники тогочасної укр. історіографії, зокрема П.Коховський та Ф.*Софонович*. Однак ця легенда не справила помітного впливу на істор. свідомість укр. авторів — прийнятнішою для них виявилася теорія про бібл. прабатьків слов'ян (див. *Слов'янські етногенетичні легенди 16—17 століть*), що здавна ввійшла у традицію вітчизн. літописання.

Літ.: *Ulewicz T.* Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII в. Днепропетровск, 1978; *Тржештик Д.* Славянские этногенетические легенды и их идеологическая функция. В кн.: Studia Balkanica, т. 20: Раннефеодальные славянские государства и народности. София, 1991; *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. СПб., 1996.

П.М. Сас.

ЧЕ́ХИ В УКРАЇ́НІ. За переписом населення 2001, в Україні проживало 5917 чехів (у 1989 — 9,1 тис. чехів). 1992—93 у зв'язку з *Чорнобильською катастрофою 1986*, наслідки якої торкнулися чеських поселень на *Волині*, Україну покинули 1800 чехів. Найбільше чехів проживало в *Житомирській області* — 839 осіб, *Запорізькій області* — 808 осіб, *Автономній Республіці Крим* — 749 осіб й *Одеській області* — 503 особи. Компактні поселення чехів: м. *Львів*, с. Богемка Врадіївського р-ну Миколаїв. обл., с. Новогородовка (колишня колонія Чехоград) Мелітопольського р-ну Запоріз. обл., с. Веселинівка Березівського р-ну Одес. обл., с. Мала Зубівщина Коростенського р-ну Житомир. обл., с. Миколаївка Козятинського р-ну Він. обл. В Криму найбільше чехів у *Сімферополі* та в *Джанкої*, а також у селах Лобанове Джанкойського р-ну і Олександрівка Красногвардійського р-ну. Незначна кількість чехів проживають на Закарпатті, зокрема в *Ужгороді*. Під час останнього перепису населення 20,1 % чехів в Україні назвали рідною мовою чеську, 42,3 — українську, 36,2 % — російську.

Перші згадки про чеські поселення на Русі-Україні належать до 13 ст. Зокрема, у польс. хроніках згадується, що під час голоду в Чехії 1281—82 деяке число чехів оселилося в *Галицькому князівстві*. Вихідці з Чехії, Моравії і Силезії були й серед оточення князів *Юрія II* Болеслава та Владислава *Опольського*, а також серед галицької та волин. *шляхти* (родини Хотко, Врани). Були чехи і серед римо-католицького *духовенства* на рус. землях, у т. ч. дехто з єпископів. Згодом у польс. війську перебували чеські наймані «роти», що виконували переважно охоронну службу на польсько-молдов. кордоні над Дністром (рота Кани наприкінці 15 — на поч. 16 ст.). Експедицією на Молдову 1509 командував Ян Чернін. В Україні й Литві чехи були відомі як гармаші в польс. залогах і замках. Індивідуально селилися чехи в *Перемишлі*, *Коломиї*, *Холмі*, а гол. чин. у Львові, який із 15 ст. став містом, котре через своє торговельно-госп. значення притягало колоністів із чеських і нім. земель. Серед львів. міщан на той час було вже кілька прізвищ з додатком «Чех», «Чеський» та ін. Один із них — Ніколас Богемус — побудував каплицю на честь чеських святих Віта, Вацлава і Прокопа, а Альберт Чех Тучампський був *війтом* Львова. У наслідку реліг. війн у Чехії, зокрема після Білогорської битви 1620 і втрати Чехією незалежності, на західноукр. землях селилися втікачі з чесько-братської спільноти. Напр., діяч цієї спільноти Ян Брож разом зі своїми однодумцями в 1630-х рр. поселився на *Підляшші* у Володаві (нині м. Влодава Люблінського воєводства, Польща); тут 1634 відбувся з'їзд представників чесько-братських громад Польщі й Литви, в якому брав участь Я.-А.Коменський. Чехи були пов'язані з *козацтвом українським*. Окремі козац. родини мали чеське походження. Із козац. старшин, напр., відомий рід Орликів (гетьман П.*Орлик*), який веде свій початок від чехів. Чеські впливи (таборитів) помітні в термінології козац. війська, організації табору (див. *Вагенбург*), військ. тактиці. Одним із генералів рос. царя *Петра I* був Ян-Бернар Вейсбах, який брав участь у *Полтавській битві 1709* й одержав від царя великі посілості, що належали гетьманові І.*Мазепі* та його старшині, а 1731—35 був київ. губернатором. На отриманих землях Я.-Б.Вейсбах розвинув активну госп. діяльність, зокрема в текстильній пром-сті.

Масове переселення чехів з володінь австрійс. *Габсбургів* на територію України почалося в 2-й пол. 18 ст., коли рос. імп. *Катерина II* заселяла Крим і заохочувала до переселення на півострів європейців, обіцяючи виділити їм землю. Тоді 170 чеських сімей зважилися поміняти місце

проживання. Зокрема, з цього часу на укр. землях були відомі чеські музиканти, які своїми капелами мандрували від міста до міста: цією діяльністю уславилися Ян-Богумір Прач, А.Єдлічка, Я.Ландвара. Постійно приїжджали в Україну купці, ремісники, а до *Галичини* та *Буковини* — австрійс. службовці чеського походження. Популярними на укр. землях були чеські бровари.

Наступний етап чеської колонізації України розпочався в 2-й пол. 19 ст. Після скасування кріпосного права, впродовж 1860—70-х рр. виникли перші чеські колонії (переважно хліборобські), зокрема на Волині, *Поділлі*, у Криму. 1868—70 на Волині оселилися 946 чеських родин, які одержали 17,5 тис. *десятин* землі. У *Рівному* було створено спец. комісію для поселення чехів, які на вигідних умовах купували поміщицьку землю, переважно в Дубенському, згодом — Луцькому, Острозькому, Житомир. та Володимирському повітах, а також на Херсонщині, в Таврії і на *Кубані*. Гол. поселеннями чехів були села: Людгардівка (1863) на Волині, Чехівка на Поділлі, а в Криму — Табір, Царевич, і поблизу *Мелітополя* — с. Чехоград. Із 1870 чеським переселенцям було дозволено приймати рос. підданство й вони отримували право організовувати окремі громади та *волості*, право на свободу віросповідання, а також звільнялися на 5 років від будь-яких платежів і податей та військ. служби. Було утворено 4 чеські волості: Рівненську, Лубенську, Луцьку і Купічевську. Ін. чеські поселення належали до укр. волостей Житомир., Овруцького, Новоград-Волин. повітів. 1870—71 вихідці з Богемії купили в *поміщиків* 20 тис. десятин землі в центр. частині Крим. п-ова, що стало початком заснування тут і на прилеглих землях невеликих чеських колоній. Так, у *Таврійській губернії* з'явилася Новгородовка, а в *Херсонській губернії* — с. Богемка. Із 1874 потік чеських переселенців в Україну зменшився через ускладнення процесу придбання землі та поширення на них військ. обов'язку. На поч. 20 ст. всіх чеських поселень в Україні було бл. 130, а число чехів доходило до 65 тис. осіб. Чимало чехів — ремісників, будівельників, пивоварів — оселилися в містах України — Львові, *Києві*, *Житомирі* та ін., своєю ініціативною працею сприяючи розвитку передового пром. вир-ва.

Незважаючи на часткове злиття з укр. к-рою, чеські переселенці все ж трималися осібно й компактно мешкали у своїх селах. Більшість чехів належали до Римо-католицької церкви і протестантської громади «чеських братів», частина з них прийняли православ'я. Культ. потреби львів. чехів задовольняло т-во «Ческа беседа» (1867—1939), що видавало свою газету і мало б-ку. У Києві, на Шулявці, перебувала колонія чехів, які переважно працювали на з-ді Гретера і Криванека (нині з-д «Більшовик»; див. *«Гретер і Криванек»*). На Шулявці був влаштований парк «Стромовка», в якому проходили нар. гуляння, виступали духовий і струнний оркестри, давалися спектаклі самодіяльного Чеського театру. Поблизу парку з ініціативи чеських національно-культ. орг-цій була побудована й відкрита 1907 Київ. чеська школа (1910 в ній навч. 86 дітей з чеських родин, директор — Я.Боучек), яка діяла до 1934. У Києві виходили чеські газети: «Cesky pravoslavny kalendar» (1888, редактор Ф.Яреш), «Rusky Cech» (1906—08, редактор В.Вондрак), «Cechoslovan» (1911—14, 1916—18, редактори В.Швиговський і В.Хорват), «Ceskoslovensky Dennik», «Ceskoslovensky Vojak» і «Svoboda» (1917—18), які в роки *Першої світової війни* пропагували програму національно-визвол. руху чехів і словаків та створення незалежної Чехословац. д-ви. У серпні 1914 в Києві з місц. чехів був організований батальйон рос. армії — «Чеська дружина», до якої згодом приєдналися військовополонені чехи і словаки з австрійс. армії і яка стала першоосновою Чехословацького корпусу (Чехословац. легіону) в Росії, сформованого в Києві у вересні 1917. У Києві містилося відділення Чехословацької національної ради на чолі з В.Чермаком, яке підтримувало приязні взаємини з *Українською Центральною Радою*, а також діяли К-т громадян Чехословац. республіки і Т-во з імпорту с.-г. продукції, в *Одесі* — Чехословац. торг. палата. В *Українській Народній Республіці* за чеською меншиною визнавалися права згідно із *Законом Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918*. У лютому—березні 1918 певна частина укр. чехів від'їхали з відступаючими частинами Чехословац. легіону на схід Росії, до Владивостока (нині місто в РФ), і далі — до Франції. Чимало чеських офіцерів були в *Українській Галицькій армії Західноукраїнської Народної Республіки*.

За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* бл. 20 тис. західноукр. чехів (понад 70 % від тих, які мешкали в межах сучасної України) опинилися в складі Польщі. Водночас, у силу різних обставин, чехи мігрували й оселялися в рад. Україні, зокрема на Одещині, Донбасі. Загалом на території України в міжвоєнні роки статистикою зафіксована наступна чисельність чехів: у 1924 — 9137 осіб, у 1927 — 12 500, у 1930 — 15 905 осіб, що становило 0,05 % усього населення республіки. А в УСРР і Крим. Автономній СРР 1926 жило 17 500 чехів. Чеських колоністів — власників великих підпр-в, дрібних підприємців, інженерно-тех. і с.-г. робітників — уряд Чехословаччини розглядав у міжвоєнний період як «піонерів чехословацького народногосподарського і культурного життя» та посередників у чехословацько-укр. госп. взаєминах і надавав їм усіляку підтримку.

Значною групою чехів, які жили на укр. землях у міжвоєнні роки, були чеські службовці, військові, торгівці, підприємці й колоністи на Закарпатті. Вони масово заселяли цей край після приєднання Підкарпатської Русі (*Закарпатської України*) до Чехословац. Республіки 1919: якщо 1921 їх було тут 2 тис. осіб, то 1930 — уже 21 тис., а 1938 — понад 30 тис. осіб. Наявність у Закарпатті значної кількості чехів з вищою, ніж у місц. населення, освітою, фаховою підготовкою та позицією «панівної нації» забезпечувала їм упривілейоване становище. Напр., керівний урядовий апарат краю в центрі і на місцях на 80 % складався з чеських службовців. У містах (Ужгороді, *Мукачевому*, *Чопі*) розбудо-

вувалися окремі квартали для чеських мешканців, впроваджувалося чеське шкільництво (1935 в Закарпатті було 3 чеські г-зії, учительська семінарія, 23 горожанські та 182 початкові школи), поряд із місц. партіями діяли філії чехословац. партій, виходила чисельна чеська преса тощо, що сприяло поступовій чехізації краю. У часи автономної Карпато-Укр. д-ви (жовтень 1938 — березень 1939) чисельність чехів у краї дещо зменшилася, а після окупації Закарпаття Угорщиною чехи практично повністю залишили його.

Напередодні *Другої світової війни* 1939 в Україні мешкали 52 тис. чехів. Під час війни укр. чехи, зокрема волинські, підтримали заходи зі створення чехословац. військ. частини, вступивши 1944 до Чехословац. військ. бригади на чолі з Л.*Свободою*, яка брала участь у визволенні ряду міст і населених пунктів України. Після війни, на підставі чехословацько-рад. угоди про обмін населенням 1945, досить значна частина чехів виїхали з України на батьківщину: у 1959 їх в Україні залишилося лише 14,5 тис. осіб.

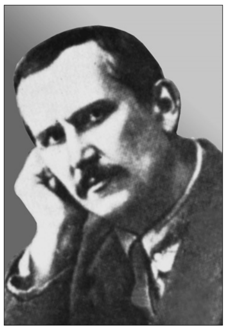
Нині чеські громади мають свої т-ва в багатьох регіонах країни. У Києві, напр., діють національно-просвітнє т-во ім. Я.-А.Коменського і «Вишеград», у Львові — «Чеська бесіда», у Житомирі — Т-во волин. чехів, у Мелітополі — «Богемія», у Сімферополі — «Кримські чехи». 1993 було засновано Крим. культурно-просвітницьке т-во «Влтава», 2000 — національно-культ. т-во «Чеська родина» в Одесі. Створені культ. т-ва чехів на Волині, Закарпатті та Донбасі. Чеське т-во Донбасу, напр., об'єднало не тільки етнічних чехів *Донецької області*, а й окремих людей, які проживають в ін. областях України. А Ужгородське т-во чеської к-ри ім. Я.-А.Коменського і Клуб ім. Т.-Г.Масарика в Ужгороді були серед ініціаторів відкриття 2002 в обласному центрі *Закарпатської області* пам'ятника почесному громадянину Ужгорода, першому президенту Чехословац. Республіки Т.-Г.*Масарику*. Останніми роками з ініціативи чеських т-в в Україні проводиться Всеукр. фольклорний фестиваль чеської к-ри «Чехи України», який вже проходив у Києві, Одесі, Джанкої, Луцьку.

Літ.: *Рихлік Є.* Досліди над чеськими колоніями на Україні. «Записки Етнографічного товариства», 1925, кн. 1; *Ковба Ж.* З історії чеської еміграції на Україну. «Українське слов'янознавство», 1970, вип. 1; *Железный А.И.* Наш друг — грампластинка. К., 1989; *Дрбал О. та ін.* Українсько-чеські культурно-громадські взаємини. Львів, 1992; *Євсеєнко І.В.* Чеська національна громада у Львові у 20—30-ті рр. «Пороги», 1997, № 4; *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К., 1997; *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. К., 1998; *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918—1939). К.—Ужгород, 1998; *Падяк В.* З історії відкриття в Ужгороді пам'ятника президенту Т. Масарику: формування громадської думки (1992—2002). Ужгород, 2003; *Романцов В.О.* Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). К., 2008; *Муратов А., Муратова Д.* Йиндржих Йиндржишек или Генрих Игнатьевич: некоронованный король русских чехов. «Русское слово» (Прага), 2009, № 7—8, 9, 10.

С.В. Віднянський.

ЧЕХІ́ВСЬКИЙ Володимир Мусійович (19.07.1876—03.11.1937) — громад., політ., держ. і реліг. діяч. Професор (1919). Н. в с. Горохуватка (нині село Кагарлицького р-ну Київ. обл.) в сім'ї священика. Закінчив *Київську духовну академію* (1900). 1897 — член гуртка укр. соціал-демократів — драгоманівців, 1902—04 — член *Революційної української партії*, згодом — *Української соціал-демократичної робітничої партії* (до січня 1919). Депутат 1-ї Держ. думи Рос. імперії (1906). За участь в укр. нац. русі відбув однорічне заслання у Вологді (нині місто в РФ). 1907—17 мешкав в Одесі, займався викладацькою діяльністю.

1917 — редактор газ. «Українське слово», депутат Одес. міської думи, голова Одес. к-ту УСДРП. Представляв Одесу на *Всеукраїнському національному конгресі 1917*, член *Української Центральної Ради*. Очолював Херсон. губернську раду об'єднаних громад. орг-цій, у жовтні—листопаді 1917 — Одес. революц. к-т. Із квітня 1918 — директор департаменту сповідань в уряді *Української Народної Республіки*. За *Української Держави* працював у мін-ві віросповідань та церк. політики. Брав участь у діяльності *Українського національного союзу*, у підготовці та здійсненні *протигетьманського повстання 1918*, член Укр. революц. к-ту. 26 грудня 1918 — 11 лютого 1919 — голова *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* та міністр закордонних справ. Ініціатор закону від 1 січня 1919 про автокефалію Укр. правосл. церкви. 1921 — радник митрополита УАПЦ В.*Липківського*. У 1920-ті рр. працював у історико-філол. відділі ВУАН, займав професорські посади в медичному та політехнічному ін-тах. 29 липня 1929 заарештований у справі *«Спілки визволення України»*, засуджений до 10 років ув'язнення, яке відбував на *Соловках*.

В.М. Чехівський.

1937 в ході чергового перегляду справи рішенням Особливої трійки Управління НКВС по Ленінгр. обл. РРФСР засуджений до смерті.

Страчений в урочищі *Сандармох*.

Літ.: *Шульгин О.* Без території: ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Париж, 1934; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

А.П. Гриценко.

ЧЕ́ХІЯ, Чеська Республіка — д-ва в Центр. Європі. Межує з Німеччиною, Австрією, Словаччиною і Польщею. Територія 78,8 тис. км². Столиця — м. Прага. Адм.-тер. поділ: 13 країв, які поділяються на 77 р-нів, і столиця. Населення 10,56 млн осіб (за даними перепису 2011). Етнічний склад: чехи — 6,7 млн, моравани —

Чехія. Прага. Собор Святого Віта. Фото 2007.

522,5 тис., словаки — 149 тис., українці — 117 тис., а також в'єтнамці, росіяни, поляки, німці, угорці, роми та ін. Держ. мова — чеська. Реліг. склад населення: католики (26 %), протестанти (2,5 %), православні (0,2 %), не відносять себе до будь-якої релігії чи церкви (59 %). Грошова одиниця — чеська крона.

Ч. — парламентсько-президентська республіка. Парламент — Чеська нац. рада, складається з двох палат. До складу нижньої — Палати представників — входять 200 депутатів, які обираються на 4 роки, до складу верхньої — Сенату — 81 сенатор, які обираються на 6 років (одна третина складу Сенату оновлюється кожні 2 роки). Глава д-ви — президент, котрий обирається парламентом на спільному засіданні обох палат строком на 5 років (в січні 2013 президентські вибори вперше в історії сучасної Чеської Республіки відбулися шляхом прямого народного голосування). Ч. є членом *Організації Об'єднаних Націй*, *Північноатлантичного альянсу* (1999), *Європейського Союзу* (2004) та ін. міжнар. орг-цій.

До н. е. на території сучасної Чехії проживали племена *лужицької культури*, а також кельти, які згодом були асимільовані слов'янами. У 7 ст. чеські землі входили в д-ву Само, а в 9 ст. тут утворилося *Великоморавське князівство*. Тоді ж завдяки релігійно-просвітницькій діяльності в ньому *Кирила та Мефодія* було прийнято *християнство*, спочатку — східного, а потім — західного обряду. В 10 ст. утворилося Празьке князівство з династією Пржемисловичів, яке з кінця 12 ст. стало Чеським королівством. Упродовж 13 — поч. 14 ст. до нього були приєднані Австрія, Штірія, Каринтія, Крайна та ін. землі. Найбільшої могутності Чеське королівство досягло при Карлі І Люксембурзі (1346—78), який став одночасно імператором Священної Рим. імперії (як Карл IV). При ньому, зокрема, у Празі було засновано архієпископство (1344) і *Карловий університет* (1348), отримали розвиток політ. і держ. відносини, міста й торгівля. Реформатор Церкви Ян Гус (1370—1415) став предтечею національного, т. зв. гуситського, руху — антинім., антикатол. і антифеод. війн під кер-вом Яна Жижки (бл. 1360 — 1426). Після розгрому турками чесько-угор. військ під Могачем 1526 почався процес підпорядкування чеських земель (Чеське королівство, Моравське маркграфство і Силезьке герцогство) *Габсбургами*, який розтягнувся майже на столітній період. Після Білогорської битви 1620 чеські землі остаточно втратили свою незалежність, а влада Габсбургів була оголошена тут спадковою. З утворенням 1867 *Австро-Угорщини* Ч. стала складовою, найбільш індустріально розвиненою частиною австрійс. половини монархії — Цислейтанії. Після розпаду Австро-Угорщини Ч. стала осн. частиною проголошеної 28 жовтня 1918 незалежної Чехо-Словац. Республіки. 30 вересня 1938 в результаті *Мюнхенської угоди 1938* Німеччині була передана Судетська обл., а 15 березня 1939 анексована вся Ч., на території якої було утворено Протекторат Богемії і Моравії. На початку травня 1945 відбулося Празьке повстання проти гітлерівських окупантів, а 9 травня 1945 рад. війська визволили Прагу. Після *Другої світової війни* внаслідок комуністичного перевороту 1948 і курсу на соціалістичне будівництво Ч. стала осн. частиною Чехословац. Соціаліст. Республіки (ЧССР), а з 1 січня 1969 — республікою у складі федеративної ЧССР. Навесні 1968 нове комуністичне керівництво країни розробило програму політ. і екон. реформ в чехословац. сусп-ві, покликаних побудувати «Соціалізм з людським обличчям». Однак внаслідок інтервенції військ країн — членів Організації Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*) в ЧССР в серпні 1968 *«Празька весна»* закінчилась поразкою комуністів-реформаторів і усуненням їх від влади. Після «оксамитової» революції листопада 1989 в Чехословаччині, яка ліквідувала прорад. соціаліст. устрій та започаткувала демократ. перетворення, Ч. з 1 грудня 1990 стала республікою у складі Чехо-Словац. Федеративної Республіки (ЧСФР), а після розпаду ЧСФР 1 січня 1993 — са-

мостійною д-вою — Чеською Республікою. 1999 Ч. прийнята до НАТО, 2004 стала членом ЄС. 26 квітня 1995 у Празі підписано Договір про дружні відносини і співробітництво між Чеською Республікою та Україною.

Чесько-укр. зв'язки мають давню та багату історію: торг., династичні, культ. взаємини між обома народами були започатковані ще за часів *Київської Русі.* Зокрема, через Русь ішов до чеських земель стародавній шлях зі Сходу, про який згадують араб. письменники 10 ст., а через Ч. пролягав шлях від *Києва* до Регенсбурга (Німеччина) — одна з важливих торг. артерій тогочасної Європи, — і Прага була центр. пунктом на цьому шляху. *«Повість временних літ»* свідчить про приязні відносини кн. *Володимира Святославича* з чеським володарем та про те, що в нього дві жінки були чехині. Чеський король Пржемисл Отакар II був одружений з донькою галицького кн. *Ростислава Михайловича.* Наприкінці 14 ст. при Карловому ун-ті було засновано *бурсу* для академічної молоді з Русі. Вихідці з України брали участь у гуситських війнах чеського народу в 15 ст., а після їх поразки багато чехів — послідовників Яна Гуса — поселилися в Україні, несучи із собою і пропаганду свого вчення, впливи якого відчутні в укр. *братствах* 16—17 ст. Чимало чехів, у свою чергу, брали участь у *Національній революції 1648—1676.* Гетьман України П.*Орлик* походив з давнього чеського шляхетського роду. В 1860-ті рр. почалася колонізація чехами України, що привела до опанування ними практично всіх, за винятком пн. сх., районів, зокрема — Криму, *Бессарабії* та *Поділля*, центр. степових районів і Приазов'я. Але найзаселенішими чехами-колоністами виявилися *Волинь* та Київщина, а також *Галичина*, зокрема *Львів.* На одній лише Волині до *Першої світової війни* нараховувалося бл. 130 чеських колоній, де мешкало бл. 65 тис. чехів. Вони привнесли у своє нове оточення багато прогресивних змін і нових рис, що торкалися передусім с.-г. практики і загалом екон. стосунків, а також культ. життя. У 19 ст. плідними були творчі зв'язки і співробітництво між чеськими й

укр. вченими і культурно-громад. діячами Й.*Добровським*, Й.Юнгманом, П.-Й.*Шафариком*, Я.*Колларом*, Ф.*Палацьким*, Я.Пуркіне, К.Гавлічеком-Боровським і О.*Бодянським*, М.*Максимовичем*, І.*Срезневським*, М.*Костомаровим*, Я.*Головацьким*, І.*Франком* та ін. Т.*Шевченко* присвятив П.-Й.Шафарикові знамениту поему про великого чеського мученика Яна Гуса «Єретик». А 1876 у Празі вийшло 2-томне, найповніше на той час, видання Шевченкового «Кобзаря», до якого ввійшли й політ. поеми. Відомий чеський етнограф Ф.*Ржегорж* присвятив більшу частину свого життя наук. дослідженням побуту й к-ри укр. люду в Галичині, його земляк і колега Є.*Рихлік* — вивченню чеського етносу в Україні, а чех В.*Хвойка* став одним із засновників сучасної укр. археології. Багатогранними були чесько-укр. стосунки у 20 ст. У міжвоєнний період, напр., Чехословаччина досить активно співробітничала із *Західноукраїнською Народною Республікою*, *Українською Народною Республікою*, а потім — УСРР, допомагала голодуючим в Україні 1921—22, із 1921 здійснювала т. зв. рос. акцію з надання всебічної допомоги тисячам емігрантів з Росії, зокрема понад 20 тис. біженців з укр. земель. У цей період Прага стала одним із важливих центрів укр. культ., наук. і громадсько-політ. життя і до 1945 залишалась активним центром укр. еміграції в Європі: тут були створені й матеріально підтримувались урядом Чехословаччини десятки укр. наук., навч. і культ. закладів та громад. орг-цій (*Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут* та ін.), виходило бл. 100 укр. періодичних видань та ін. Після II світ. війни і встановлення комуніст. режиму в Чехословаччині посилилися негативні тенденції в житті укр. громади. Укр. установи, створені в Ч. емігрантами, було ліквідовано як «антирадянські» та «буржуазно-націоналістичні», а ті діячі нац. к-ри, які не встигли або не захотіли виїхати на Захід, були заарештовані НКДБ СРСР, депортовані до *СРСР* та репресовані. Наслідком цього, а також офіц. масових трансферів (оптація громадян між Чехословаччиною та СРСР 1945—47), соціально-екон. і політ. заходів у регіонах компактного проживання українців стало скорочення їх чисельності в Ч. у понад 2 рази. 1951 тут був утворений Культ. союз укр. трудящих Чехословаччини (КСУТ), який наприкінці 1960-х рр. об'єднував 7,5 тис. членів у 268 осередках. 1968 була заснована орг-ція українців Ч. — Укр. культурно-освіт. союз, членами якого стали 4 тис. українців, котрі проживали в Празі. 1990 КСУТ набув нової назви — Союз русинів-українців Чехословаччини, а також були засновані нові орг-ції — Об'єднання українців у Чеській Республіці та Укр. ініціатива в Чеській Республіці, яка почала видавати укр. мовою ілюстрований культурно-політ. квартальник «Пороги» з накладом 600 прим. та греко-катол. церк. вісник «Єдиним серцем». 2001 в Ч. налічувалося понад 8,5 тис. українців (0,1 % усього населення республіки), причому переважно громадян старшого віку. Сьогодні в чесько-укр. відносинах важливою проблемою є ставлення чесько-

го сусп-ва до укр. заробітчан, кількість яких неухильно збільшується. Якщо у 1986 заг. чисельність зареєстрованих на постійне чи тривале проживання з України становила 35 тис., то у 1993 — 160 тис. осіб. Проте, як свідчить статистика, легально трудилися лише чверть українців. Усього в Ч. на поч. 2000-х рр. налічувалося понад 200 тис. укр. заробітчан.

Літ.: *Колесса О.* Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX вв. Прага, 1924; *Наріжний С.* Українська еміграція, ч. 1. Прага, 1924; Украинско-чехословацкие интернациональные связи: Сборник научных трудов. К., 1989; «Хроніка 2000» (К.), 1999, вип. 25—26: Україна—Чехія, ч. 1—2; Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. Львів, 2001; *Мотрук С.М.* Українці в Чехії: національно-культурне та політичне життя у XX ст. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (К.), 2002, вип. 11; Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории, кн. 1—2. М., 2005; *Кріль М.М.* Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX — початок XXI ст.). К., 2008.

С.В. Віднянський.

А.П. Чехов.

ЧЕ́ХОВ Антон Павлович (29(17).01.1860—15(02).07.1904) — рос. письменник. Н. в м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) в багатодітній родині дрібного торгівця, з якої вийшли відомі письменники, журналісти, художники, юристи, педагоги. По батьковій лінії мав укр. коріння, що пізніше відобразилося в його симпатіях до України та її к-ри. Навч. в Таганрозькій г-зії, 1880—84 — на мед. ф-ті Моск. ун-ту. Вже в студентські роки в різних періодичних виданнях почав публікувати свої ранні твори — короткі оповідання, гуморески та ін. 1884 вийшла перша книга театральних оповідань «Казки Мельпомени» (за підписом А.Чехонте). По закінченні ун-ту став практикуючим лікарем, завдяки чому здобув низку сюжетів для оповідань на мед. теми. 1887 у приватному театрі Ф.Корша відбулася прем'єра першої п'єси «Іванов». Весною й літом 1888—89 родина Ч. знімала дачу поблизу м. *Суми*. Звідси письменник здійснював поїздки по Полтавщині, відвідував *Одесу*, *Феодосію*, *Ялту*, *Севастополь*, *Київ*, *Львів*, *Харків*. Його надихали укр. природа, багатство типів і сюжетів. Тут він працював над повістю «Нудна історія», п'єсою «Лісовик», якій, після невдалої постановки в Москві, дав ін. назву — «Дядя Ваня» (1886).

1890 Ч. поїхав у Сибір, а далі — на о-в Сахалін, де займався мед. статистикою. Під впливом перебування на острові написані нариси «Із Сибіру», «Острів Сахалін», оповідання «Баби», «На засланні», «Убивство», «Розповідь невідомої людини», в яких реалістично змальовано життя каторжан на острові. У 1890-х рр. здійснив поїздку по Зх. Європі, відвідав Італію, Францію. 1892 купив маєток в с. Меліхово (нині село Моск. обл., РФ). Тут, поряд із творчістю, займався мед. практикою, побудував 3 школи для сел. дітей, відкрив мед. пункт. Його відвідували відомі художники, письменники, актори. Протягом 1892—98 в Меліхово Ч. написав кращі свої твори, серед них оповідання «Палата № 6», «Стрибуха», «Людина у футлярі», п'єса «Чайка», яка з великим успіхом була поставлена в Києві (1896) в театрі М.*Соловцова*, друга письменника, та ін.

1898, у зв'язку із загостренням туберкульозу, Ч. купив ділянку землі в Ялті й за проектом архіт. Л.Шаповалова побудував будинок — «Білу дачу». Письменник заклав сад, де висаджені такі породи дерев і кущів, що справляють ефект цілорічного цвітіння («вічна весна»). Тут були написані п'єси «Три сестри», «Вишневий сад». Ч. вів активну громад. діяльність: обирався членом попечительної ради жін. г-зії, давав кошти на буд-во школи в Мухалатці (нині у складі смт Санаторне Ялтинської міськради АР Крим), займався опікою приїжджих хворих. Його провідували І.*Бунін*, Максим *Горький*, В.*Короленко*, О.*Купрін* та ін. У квітні 1900 в Крим на гастролі приїздив Моск. худож. театр. У Севастополі спеціально для Ч. він дав спектакль «Дядя Ваня». Актори театру гостювали в будинку письменника в Ялті. Провідна акторка О.Кніппер, перша виконавиця ролей у чеховських п'єсах, стала 1901 його дружиною. 1900 Ч. обрали почесним членом Петерб. АН, але 1902 він відмовився від цього звання на знак солідарності з Максимом Горьким, якого через політ. неблагонадійність виключили із членів академії.

У творчості Ч. відчутні укр. мотиви. Прототипами героїні повісті «Вогні» стали дві укр. акторки — М.*Заньковецька* і М.Доленко. В оповіданні «Людина у футлярі» типажі українців — сестра і брат Коваленки, родом із Полтавщини, змальовані з великою симпатією. Їхні життєрадісність, талановитість протиставляються «людині у футлярі» Бєликову, якого Коваленко називає «глитай, або ж павук», що свідчить про обізнаність письменника з творчістю корифея укр. театру М.*Старицького*. А сестра Коваленка співає пісню «Віють вітри» з опери М.В.*Лисенка* «Наталка Полтавка». Ч. читав у оригіналі твори Т.*Шевченка*, видання яких у двох томах купив у Львові 1894. Підтримував контакти із вихідцями з України (письменник П.Сергієнко, І.Потапенко родом із Херсон. губ., прототип Тригоріна із п'єси «Чайка», В.*Гіляровський*, нащадок запороз. козаків). Вони надавали йому допомогу у виданні «Повного зібрання творів», залишили яскраві спогади. В оповіданні «Наречена», де відчутний мотив із поезії Т.Шевченка «Оженись на вольній волі / на козацькій долі», наявний укр. архетип «шукання козацтва», перенесений письменником на рос. грунт. І в самій назві п'єси «Вишневий сад», як вважають дослідники, також має місце характерний для ментальності укр. народу образ «вишневого саду» як батьківського гнізда, родинної традиції.

У травні 1904 Ч. залишив Ялту і разом із дружиною поїхав на лікування в Баденвейлер (Німеччина), де незабаром помер. Похований на Новодівичому кладовищі в Москві.

Творча спадщина Ч. популярна в Україні. Його п'єси ставлять в театрах (у т. ч. у перекладі укр. мовою), досліджують творчість. Діють 2 музеї, присвячені Ч.: будинок-музей в Ялті («Біла дача» з відділами «Чехов і Україна» (дача «Омюр» і «дача Чехова у Гурзуфі»)); будинок-музей в Сумах (флігель садиби Лінтварьових). У Ялті встановлено пам'ятник Ч. (1953, скульп. Г.Мотовилов) та скульптурну композицію «Чехов і дама з песиком» (2004, скульп. Г.Паршин і Ф.Паршин. архіт. Ю.Іванченко). Ім'ям Ч. названо театр в Ялті. Щорічно відбуваються конференції «Чеховские чтения в Ялте», театральний фе-

стиваль «Ялта. Чехов. Театр», фестиваль поезії «Чеховская осень», конкурси творів і дитячих постановок за творами письменника. Щорічно також вручається премія ім. А.Чехова за досягнення в галузі літератури і мистецтва.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—23. СПб., 1903—16; Полное собрание сочинений и писем, т. 1—30. М., 1974—82; Собрание сочинений, т. 1—10. СПб., 1899—1903; Вибрані твори, т. 1—3. К., 1954.

Літ.: *Крутікова Н.Є.* Творчість А.П. Чехова та її значення для розвитку української літератури. К., 1954; *Капустін В.О.* Творчість А.П. Чехова і українська література. К., 1960; *Левченко М.О.* Чехов у зв'язках з Україною. К., 1960; Литературное наследство, т. 68: Чехов. М., 1960; *Звиняцковський В.Я.* А.П. Чехов і Україна. К., 1984; А.П. Чехов в воспоминаниях современников. М., 1986; *Громов М.* Чехов. М., 1993; *Шалюгин Г.А.* Чехов: «жизнь, которую мы не знаем...». Симферополь, 2005; «Чеховские чтения в Ялте» (Симферополь), 2009, вып. 14: Чехов и Гоголь; *Шалюгин Г.А.* «Я живу в Ялте»: Крымские страницы биографии А.П. Чехова: Воспоминания, письма, очерки, фотографии. Симферополь, 2010; «Как меня принимали в Харькове»: Чехов и украинская культура: Сборник материалов научной конференции. К., 2011; Чехов А.П.: Энциклопедия. М., 2011.

Г.О. Шалюгін.

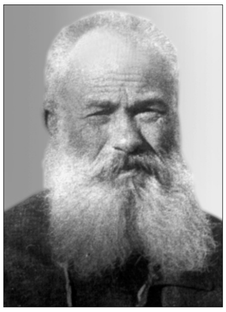
ЧЕ́ЧЕЛЬ Дмитро Васильович (р. н. невід. — п. 12.11.1708) — військ. діяч. Чечелі виводили свої витоки від старовинного роду литов. *шляхти* Судимонтовичів із Хожви. Батько Ч. належав до покозаченої шляхти *Брацлавського воєводства*, підтримував гетьмана І.*Виговського*. Очевидно, у 2-й пол. 1670-х рр. Ч. перейшов на службу до Лівобереж. Гетьманщини (частина його родичів і земельних маєтностей лишалися на Брацлавщині й згадуються на поч. 18 ст.). За правління гетьманів І.*Самойловича* та І.*Мазепи* був сердюцьким полковником (див. *Сердюки*), значним військ. товаришем, гетьман. дворянином. 1680 супроводжував у Крим моск. посольство стольника В.Тяпкіна. Брав участь у посольських поїздках до *Москви* гетьмана І.Мазепи (1689) та митрополита Варлаама *Ясинського* (1690). Володів земельними маєтностями в Погарі (нині с-ще міськ. типу Брянської обл., РФ), *Батурині* та околицях *Борзни*.

Згідно з доносом *генерального судді* В.Л.*Кочубея* Ч. входив до кола найближчих довірених осіб І.Мазепи й нібито готував із гетьманом замах на рос. царя *Петра I*. Сердюцький полк Ч. входив до складу гетьман. прибічної варти, брав участь в обороні Таванської фортеці (1696—97; стояла на острові між сучасними *Каховкою* та *Бериславом*), ліфляндських кампаніях 1700—02, походах у *Правобережну Україну* 1704—05. У жовтні 1708 І.Мазепа призначив Ч. комендантом Батурина. Ч. відмовився впустити рос. війська до гетьман. столиці, після чого очолив її оборону. Після прориву оборони фортеці йому вдалося втекти, але невдовзі він був схоплений і виданий росіянам. Публічно страчений у *Глухові*.

Літ.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии, т. 2. К., 1902; *Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy, t. 1. Warszawa, 1991; *Кривошея В.* Полковник Дмитро Чечель і його рід. «Наукові записки з історії України» (Кіровоград), 1997, вип. 6; *Його ж.* Чечелі. «Українська біографістика» (К.), 1999, вип. 2; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. К., 2006; *Його ж.* Сердюцькі полки батуринської залоги 1708 р. В кн.: Батуринська старовина. Чернігів, 2009.

О.Г. Сокирко.

ЧЕ́ЧЕЛЬ Микола Флорович (1891—09.11.1937) — громад. і політ. діяч. Н. на *Волині* в сім'ї робітника цукроварні. Середню освіту здобув у Житомир. г-зії, вищу — у Петербурзьких політехнічному і шляхів сполучення ін-тах. Один із лідерів укр. студентського руху в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) 1917. Входив до складу *Української національної ради у Петрограді* та укр. репрезентації для переговорів з прем'єр-міністром *Тимчасового уряду* Г.Львовим, якому був переданий меморандум з укр. вимогами, що не потребували ухвали Всерос. Установчих зборів. 9 квітня 1917 обраний членом *Української Центральної Ради* від студентських орг-цій. 27 червня призначений секретарем УЦР. Член комісії УЦР з розробки проекту статуту автономії України. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, на 2-му з'їзді УПСР (15—19 липня 1917) обраний членом ЦК, репрезентував партію в *Комітеті Української Центральної Ради*. Делегат від України на *Демократичній нараді 1917* в Петрограді, депутат *Всеросійських Установчих зборів* від укр. соціаліст. партій. Напередодні *гетьманського перевороту 1918* призначений *Радою народних міністрів Української Народної Республіки* членом укр. делегації на переговорах з РСФРР. Соратник і політ. однодумець М.*Грушевського*, 1919 разом із ним емігрував до *Відня*. Входив до Закордонної делегації УПСР — «віденців». У вересні 1921 разом із М.*Шрагом* приїздив до *Харкова*, де провадив переговори із головою РНК УСРР Х.*Раковським* про повернення в Україну частини політ. діячів і науковців за умови легалізації УПСР. 1922 повернувся в Україну. Працював викладачем теор. механіки у 3-й Харків. профшколі архітектурно-буд. фаху, із 1927 — у Харків. технологічному ін-ті, керівником секції пром-сті буд. матеріалів Держплану УСРР.

М.Ф. Чечель. Фото з архівно-слідчої справи.

На поч. 1931 заарештований у справі т. зв. *Українського національного центру* і 1932 засуджений до 6-ти років позбавлення волі.

2 червня 1937 вдруге засуджений до 5 років ув'язнення, невдовзі вироком Управління НКВС Івановської обл. РСФРР засуджений до смерті.

Страчений у м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ).

Літ.: *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). К., 1993; *Шаповал Ю.І.* Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). К., 1994; *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ЧЕЧЕ́ЛЬНИК (1795—1811 — Ольгопіль) — с-ще міськ. типу *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на р. Савранка (прит. Пд. Бугу). Населення 5,1 тис. осіб (2011).

Найдавніша згадка про урочище Чечельник належить до 1529. Як населений пункт Ч. уперше згаданий 1635. Містечко було одним із найпівденніших населених пунктів *Брацлавського воєводства* й часто потерпало від татар. нападів. У 1640-х рр. належало С.*Конецпольському*. 1648 Ч. здобули загони М.*Кривоноса*.

1649 згаданий як центр сотні *Брацлавського полку*. Нетривалий час був центром *Чечельницького полку*. 1704—12 — під контролем *Гетьманщини* і рос. військ. 1709 Ч. захопили запорожці — союзники І.*Мазепи*. Із 1714 Ч. — знов під владою *Речі Посполитої*. У 18 ст. належав князям *Любомирським* та був центром *ключа*.

Чечельник. Костьол Святого Йосифа Обручника. Фото 2012.

Після 2-го поділу Речі Посполитої 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Ч. — у складі Рос. імперії. 1795 містечко перейменували на Ольгопіль та зробили повітовим центром *Вознесенського намісництва*. Із 1797 Ольгопіль — у складі *Подільської губернії*. 1811 центр Ольгопільського пов. перевели в с. Рогузка-Чечельницька, за якою закріпилася назва «Ольгопіль» (нині с. Ольгопіль Чечельницького р-ну Він. обл.), а Ч. повернули істор. назву. Із 1795 Ч. (до 1811 — Ольгопіль) — у власності *Гудовичів*, із 1869 — Орлових. У 19 ст. в містечку з'явилися невеликі пром. підпр-ва, у т. ч. цукровий з-д. 1897 тут мешкало 8 тис. осіб (із них більше 3 тис. — євреї).

Рад. владу остаточно встановлено навесні 1920. 1923 Ч. став районним центром *Тульчинської округи* та був переведений у категорію сіл. Із 1932 — районний центр Він. обл.

24 липня 1941 Ч. захопили нім. війська. Із серпня 1941 — у зоні румун. окупації (див. *Трансністрія*). 17 березня 1944 Ч. звільнили рад. війська.

1961 Ч. надано статус с-ща міськ. типу. 1962 Чечельницький р-н було ліквідовано та приєднано до Бершадського р-ну. 1966 Ч. знову став райцентром.

Пам'ятки історії та к-ри: костьол Святого Йосифа Обручника (1751), синагога (імовірно, кінець 18 ст.), церква Святого Іоанна Златоуста (1836; зруйнована 1937, відтворена 2005), пам'ятник Д.*Чечелю* (2000).

У Ч. народилися математик Д.Мільман, бразильська письменниця К.Ліспектор.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 11: Ziemie Ruskie / Ukraina (Kijów—Braclaw). «Żródła dziejowe» (Warszawa), 1897, t. 22; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Вовк С.Т. та ін.* Нариси з історії Чечельника (від найдавніших часів до нашого часу). Вінниця, 2001; Приходы и церкви Подольской епархии. Біла Церква, 2009; *Соколова А., Дымшиц В.* Каменные синагоги XVI—XVIII вв. на Украине и в Белоруссии. Web: http: //judaica.spb.ru/artcl/a6/archsyn_r.shtml.

С.В. Таранець.

ЧЕЧЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ПОЛК — формування у складі *Війська Запорозького*, із центром у *Чечельнику*. Відомо лише дві згадки про Ч.п.: 1650 полк на чолі з Федором Литкою брав участь у поході на *Молдавське князівство* (див. *Молдовські походи Б.Хмельницького і Т.Хмельницького 1650, 1653*); 1673 чечельницьким полковником був Павло Лисиця (пізніше очолював *Брацлавський полк*).

Літ.: *Gajecky G.* The Cossack administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978.

ЧЕШИ́БІСИ — див. *Єзупіль.*

ЧИГИРИ́Н — місто *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на р. Тясмин (прит. Дніпра). Населення 14,4 тис. осіб (2012). В укр. романтичній традиції Ч. — один із символів козац. доби.

Місто і *Чигиринський замок* засновані згідно з королів. привілеєм, виданим 1589 кн. Олександру Вишневецькому (див. *Вишневецькі*). 1592 місто отримало *магдебурзьке право*. Ч. був одним з опорних пунктів колонізації пд. районів *Київського воєводства* на межі з *Диким полем*. Від самого початку більшість населення становили «непослушні» *козаки*. Після 1625 Ч. став центром *Чигиринського полку* реєстрового козацтва.

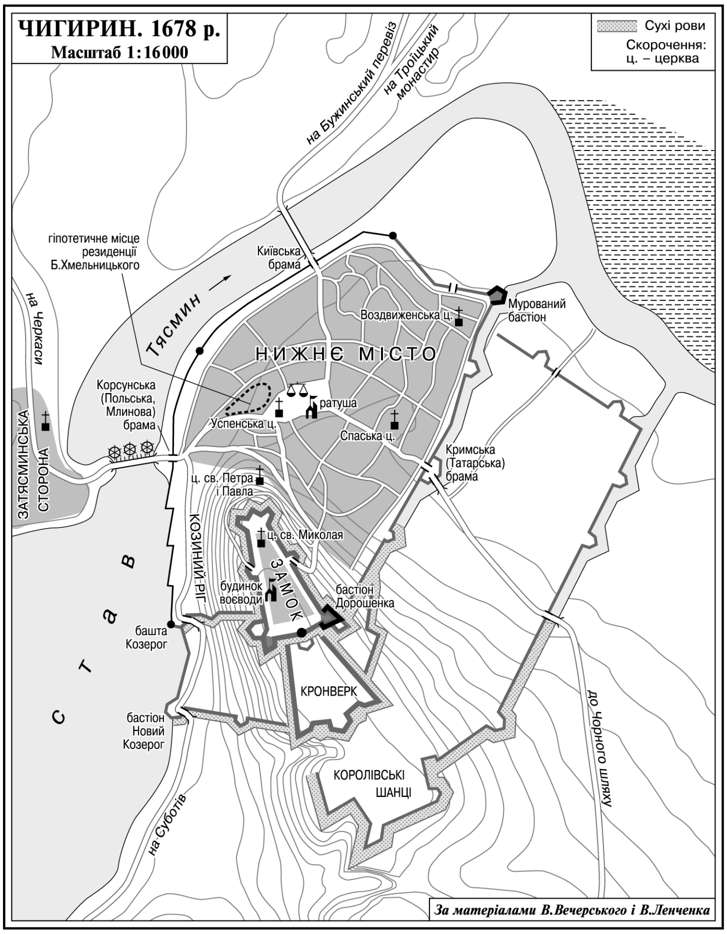
Від початку *Національної революції 1648—1676* (із червня 1648) Ч. — гол. (постійна) резиденція Б.*Хмельницького*. Вибір Ч. на роль фактичної столиці козац. д-ви був зумовлений як суб'єктивними чинниками (Чигиринщина — «мала батьківщина» Б.Хмельницького, біля Ч. розташований *Суботів*, родовий маєток Хмельницьких), так і об'єктивними (на відміну від *Києва* — домінування козацтва серед населення; вигідне на той час політико- і воєнно-геогр. положення; зручні умови для оборони). Таку ж роль Ч. відігравав і за гетьманування І.*Виговського*, Ю.*Хмельницького*, П.*Тетері*, П.*Дорошенка*.

1648—78 і 1704—11 Ч. був центром полку (як адм.-тер. одиниці). За *гетьманом* із 1649 були закріплені Чигиринське староство (виокремилося з Корсунського староства в 1640-ві рр.; див. *Староство*) і прибутки з нього. Гетьман. двір часто приймав послів зарубіжних д-в та вищих правосл. ієрархів. У Ч. резидували київ. митрополити Діонісій *Балабан* (із 1658) і *Йосиф Нелюбович-Тукальський* (із 1667). Столичний статус зумовив стрімкий розвиток Ч. Згідно з описами *Павла Халебського* і *Евлії* Челебі та планами 1677—78 у 1650—70-ті рр. місто, яке лежало в низовині на правому березі Тясмину, мало досить потужні укріплення. У місті були розташов. гетьман. садиба, ринкова площа з *ратушею*, кілька правосл. храмів. На лівому березі Тясмину існували передмістя і (на деякій відстані від Ч.) *Чигиринський Свято-Троїцький монастир*.

Восени 1659 містом, яке обороняли прибічники І.Виговського, намагався оволодіти Ю.Хмельницький. За гетьманування П.Тетері в Ч. з'явилася польс. залога, яка весною 1664 витримала кількатижневу облогу

Чигирин. Присутственні місця (будинок відтворений у 1990-х роках для музею Б.Хмельницького). Справа позаду — церква Святих Петра і Павла. Фото 2009.

За матеріалами В.Вечерського і В.Ленченка

військ лівобереж. гетьмана І.*Брюховецького*. Ця залога влітку 1667 була блокована в замку П.Дорошенком; її примусили здатися і залишити Ч. 1674 двічі (у лютому і серпні) місту загрожували війська кн. Г.*Ромодановського* й І.*Самойловича*. У вересні 1676 П.Дорошенко здав Ч. І.Самойловичу; замок зайняла рос. залога, місто — залога з лівобереж. козаків. 1677—78 Ч. опинився в центрі подій *російсько-турецької війни 1676—1681*. Під час оборони Ч. 1677 місту вдалося встояти, але оборона Ч. 1678 завершилася тим, що оборонці були змушені його залишити. Ч. був дощенту зруйнований і назавжди втратив роль політично- і воєнно-стратегічно важливого пункту. (Див. також *Чигиринські оборони 1677 і 1678*.)

За умовами *Бахчисарайського миру 1681* Ч. відійшов до *Правобережної України* (васала *Османської імперії*). Почалося відродження міста, в якому були мешканці і після укладення *«Вічного миру» 1686* (хоча за його умовами Ч. потрапив до території, яка мала залишатися незаселеною). Влітку 1709 Ч. був зайнятий рос. залогою. 1714 він повернувся під владу *Речі Посполитої*. Ревізія 1765 зафіксувала тут невеликий дерев'яний замок (стояв, на відміну від старого замку, не на горі, а в долині) і 108 хат. Місту, розташованому неподалік від річпосполитсько-рос. кордону, загрожували напади гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*; 1750 вони захопили Ч.).

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Ч. перейшов до Рос. імперії. Із 1797 — центр повіту *Київської губернії*. У 19 ст. місто отримало регулярний план згідно з проектом В.*Гесте* (затверджений 1826). За переписом 1897, в Ч. було 9872 мешканці. Тут відбувся *Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва 1917*. 1918—20 в районі Ч. діяли повстанці («Чигиринська республіка» на чолі з С.Коцуром), які певний час контролювали місто.

Рад. владу остаточно встановлено в лютому 1920. Із 1923 Ч. — центр району (у складі *Шевченківської округи* до 1930, *Київської області* в 1932—39, *Кіровоградської області* в 1939—54, Черкас. обл. із 1954). Окупований гітлерівцями із 7 серпня 1941 до 12 грудня 1943. У рад. час місто розвивалося як агропром. центр. 1985 неподалік від Ч. почалося буд-во Чигиринської АЕС, яке було зупинено 1989. 1989 створено заповідник *«Чигирин»*.

Перші археол. розкопки в Ч. провели В.*Хвойка* (не пізніше 1903) і Г.*Логвин* (1953). Пізніше тут працювали Р.Юра, П.Горішній, Д.Куштан та ін. (1972—73, 1989—94, 2004—09). Серед досліджених об'єктів (за межами замку) — кладовище 17 ст. Із 1990-х рр. проводяться роботи, які мають перетворити місто на значний осередок туризму: 1995 у відтвореному будинку повітових присутственних місць відкрито музей Б.Хмельницького; 2006 відкрито музей археології Середнього Подніпров'я; 2006—07 відновлено (у гіпотетичному вигляді) бастіон Дорошенка і церкву Святих Петра і Павла; 2006—09 споруджено 1-шу чергу «Резиденції Богдана Хмельницького» (цей «історико-архітектурний комплекс» є реалізацією творчої уяви авторів проекту, а не реконструкцією).

У Ч. народилися С.*Грушевський*, А.*Яковлів*, М.*Сікорський*. Т.*Шевченко*, який не раз бував у Ч., присвятив місту ряд творів.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; *Логвин Г.* Чигирин—Суботів. К., 1954; *Кілессо С.К.* Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. К., 2000; *Вечерський В.В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: формування, дослідження, охорона. К., 2001; *Солодар О.* Нариси з історії Чигиринщини. Черкаси, 2003; *Плохий С.Н.* Между Киевом и Чигирином: украинское казачество в поисках столицы и идентичности. В кн.: Украина и соседние государства в XVII веке. СПб., 2004; *Ленченко В.* История и топография Чигирина в XVII веке. В кн.: Патрик Гордон. Дневник: 1677—1678: Серия «Памятники исторической мысли». М., 2005; *Його ж.* Чигирин за планами та описами 1677—1678 років. В кн.: Історична топографія та соціотопографія України. Львів, 2006; *Мицик Ю.* Чигирин —

гетьманська столиця. К., 2007; *Вечерський В.В.* Відтворення утрачених архітектурних об'єктів Гетьманщини. «Сіверщина в історії України» (К.—Глухів), 2010, вип. 3; *Брель О.В.* Археологічні дослідження середньовічного Чигирина. «Пам'ятки України», 2011, № 5—6.

Ю.А. Мицик, Д.Я. Вортман.

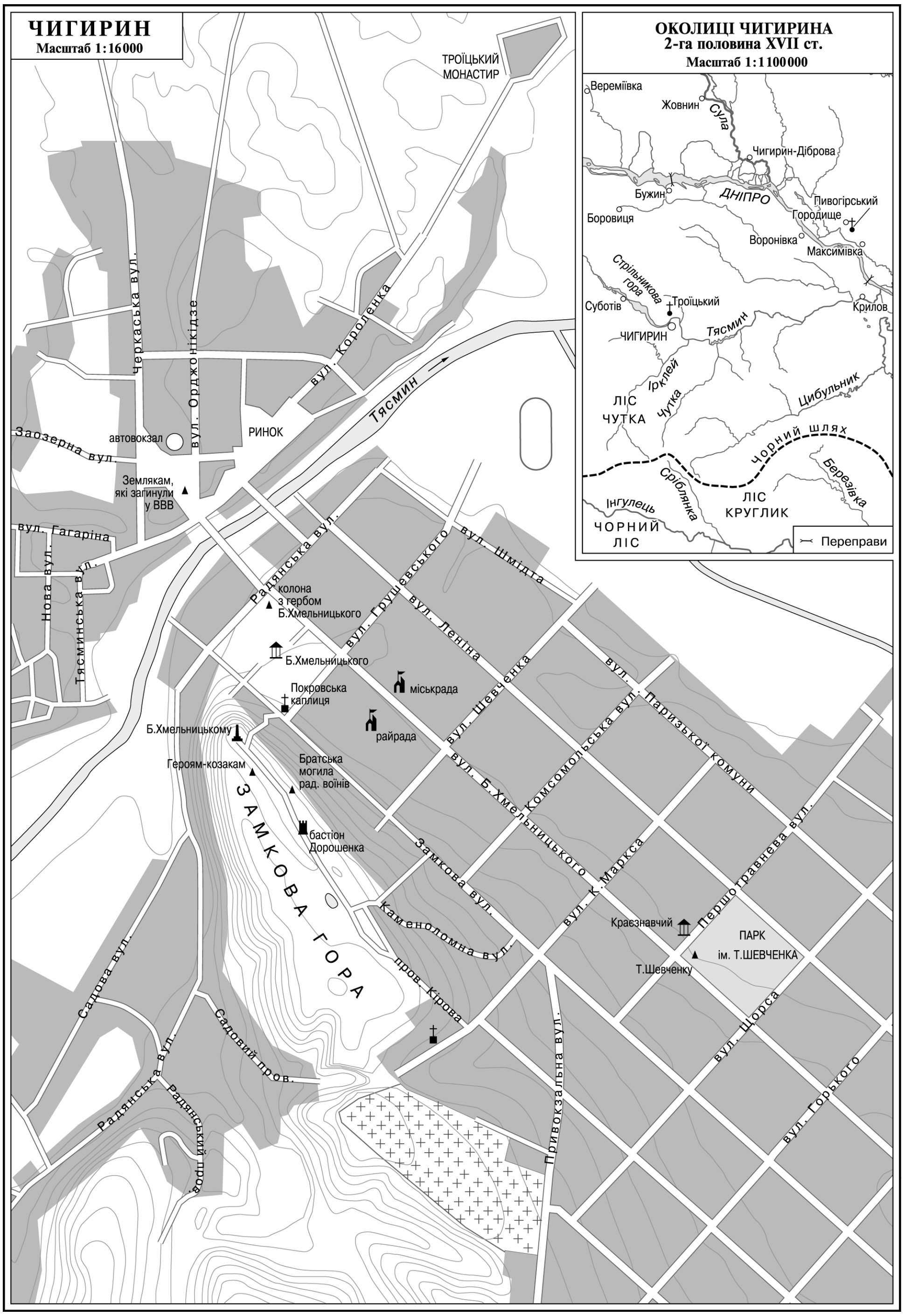
«ЧИГИРИ́Н», Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Створений відповідно до постанови РМ УРСР від 7 березня 1989. Початково мав назву «Чигиринський державний історико-культурний заповідник». Статус національного надано указом Президента України від 23 вересня 1995.

Заповідник охоплює 13 окремих ділянок заг. площею 1161 га, розташов. у Чигиринському р-ні *Черкаської області*. До складу заповідника входять: пам'ятки історії, археології, арх-ри, природи в м. *Чигирин*, селах *Суботів*, Стецівка, Медведівка, урочищах *Холодний Яр* та Отаманський парк (біля с. Головківка); музеї Б.*Хмельницького* та археологічний в Чигирині, історичний у Суботові, краєзнавчий у Медведівці, етнографічний у Стецівці. У фондах заповідника — більше 25 тис. одиниць зберігання.

Офіц. веб-сайт заповідника: http://chigirinzapovidnyk.org.ua.

Літ.: *Мартинова Г.* Стисло про «Чигирин». «Пам'ятки України», 2002, № 2; Природно-заповідний фонд Черкаської області. Черкаси, 2006; Історико-культурні заповідники України: Довідкове видання. К., 2007; Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» — 24! Web: http://cossackland.org.ua/2013/03/13/natsionalnomu-istoryko-kulturnomu-zapovidnyku-chyhyryn-24.

Д.Я. Вортман.

ЧИГИРИ́НСЬКИЙ ЗАМОК (Верхній город) — комплекс укріплень кінця 16 — 17 ст. в *Чигирині*. Був розташов. на Замковій (Кам'яній) горі — мисоподібному кам'яному виступі, який на 60 м підноситься над долиною Тясмину (прит. Дніпра) і панує над навколишньою місцевістю. Ч.з. заснований одночасно з містом. Спочатку мав традиційні для Наддніпрянщини дерев'яні фортифікації, — за описом 1622, це 4 башти (одна з них надбрамна) і «паркан» (стіна з вертикальних колод).

Після того, як Чигирин став головною резиденцією гетьмана Б.*Хмельницького* (1648), замок перебував у занедбаному стані (згідно зі свідченням *Павла Халебського*). Тут зберігали козац. трофеї — річпосполитські гармати, прапори тощо. Ч.з. був відновлений 1664 заходами київ. воєводи С.*Чарнецького* (під час придушення *Правобережного повстання 1664—1665*) як один з опорних пунктів *Речі Посполитої*. Вірогідно, саме тоді було споруджено фортифікації бастіонного типу (з рисами староітал. школи), зафіксовані на планах і в описах 1677—78. Відповідно до цих джерел замок мав трапецієподібний контур, зумовлений формою майданчика. Укріплення були частково мурованими, частково — дерево-земляними. Серед фор-

течних споруд виділялися два потужних бастіони (розташовані на флангах напільної сторони замку), один з яких (відомий як «вывод Дорошенка» або «тюрьма Дорошенка») був мурованим. Всередині замку містилися церква Святого Миколая, будинок воєводи, його канцелярія, склади, колодязь та ін. Під час підготовки до оборони Чигирина 1677 укріплення вдосконалили, а перед обороною Чигирина 1678 за проектом полк. П.*Гордона* замок з напільної сторони прикрили новою лінією укріплень — дерево-земляним кронверком («новим верхнім городом»). Замок утворював єдину систему з укріпленнями міста (Нижнього города).

1678 Ч.з. був ущент зруйнований, і більше його не відновлювали. У 19 ст. на Замковій горі видобували каміння (пісковик), з якого робили жорна. Унаслідок цього значною мірою було зруйновано рештки замкових споруд і культ. шар замчища (тому важко перевірити повідомлення писемного джерела про те, що замок був закладений «на старому городищі»). 1967 на горі спорудили пам'ятник Б.Хмельницькому (1974 — 2-й етап спорудження) і заклали парк. 2007 відновлено (у гіпотетичному вигляді) бастіон Дорошенка. Територія Ч.з. входить до заповідника *«Чигирин»*. Замкову гору не раз вивчали археологи (В.*Хвойка*, Г.*Логвин*, Р.Юра, П.Горішній та ін.).

Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; *Бажанова Т.* Традиції фортифікаційного будівництва у старому замку Чигирина (XVII ст.). «Архітектурна спадщина України», 2002, № 5; *Ленченко В.* Чигирин за планами та описами 1677—1678 років. В кн.: Історична топографія та соціотопографія України. Львів, 2006; *Брель О.В.* Археологічні дослідження середньовічного Чигирина. «Пам'ятки України», 2011, № 5—6.

Д.Я. Вортман.

ЧИГИРИ́НСЬКИЙ ПОЛК — військ. та адм.-тер. одиниця *Війська Запорозького*. Утворений у 1620-х рр. як полк *реєстрових козаків Київського воєводства Речі Посполитої*, адм. центр — м. *Чигирин*. Ч.п. займав територію з обох боків Дніпра і межував з *Корсунським полком*, *Черкаським полком* і *Полтавським полком*. У роки *Національної революції 1648—1676* став гол. гетьман. полком, козаки якого брали участь у всіх її воєнних діях. За *«Реєстром Війська Запорозького» 1649* у складі Ч.п. було 3222 козаки, які поділялися на 19 сотень: полкову Чигиринську, Криловську, Вороновську, Бужинську, Боровицьку, Медведівську, Жаботинську, Смілівську, Олов'ятинську, Баклийську, Орловську, Вереміївську, Жовнинську, Максимівську, Кременчуцьку, Потецьку, Омельницьку, Голов'ятинську, Остапівську. 1661 з лівобереж. сотень Ч.п. було створено *Кременчуцький полк*, який проіснував до 1665. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* лівобережна частина Ч.п. відійшла до *Миргородського полку*, а правобережна потрапила під владу Речі Посполитої і стала ареною боротьби між укр., рос., польс., турец. і татар. військами. 1678 під час облоги військом *Османської імперії* Чигирин було зруйновано. Перші полковники Ч.п.: Тарас (1630—33), Юрій Лотиш (1634), Роман Пешта (1637) і Карпо Скидан (1637); полковники С.-М.*Кричевський* (1643—48), Федір Вишняк (1648—50), Ф.*Коробка* (1648—49), І.*Богун* (1649), Ілляш Богаченко (1650—51), Лук'ян Сухиня (1650), Михайло Криса (1651), Яків Пархоменко (1651—53), Іван Волевач (1653), В.*Томиленко* (1653), Яків Пилипович (1654), Карпо Трушенко (1653—58) та ін. були сподвижниками Б.*Хмельницького*. Тривалий час Ч.п. очолювали полковники: Павло Кременчуцький (1659—60), П.*Дорошенко* (1660—63), Прокіп Березецький (1662, 64, 66), А.*Дорошенко* (1668), Григорій Коровка-Вольський (1676—78), Лаврин Демиденко (1678), Іван Скоробагатий (1678), П.*Яненко-Хмельницький* (1679), Уманець (1681—82), Громашевський (1683). Відновлений на поч. 18 ст., коли полковниками були Василь Невінчаний (1704—08), К.*Мокієвський* (1708—09), Гнат Ґалаган (1709—14) та ін. Згідно з умовами *Прутського трактату 1711* Ч.п. ліквідовано, а більшість його козаків переселилися на територію *Прилуцького полку*.

Літ.: *Максимович М.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Крип'якевич І.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; *Gajecky G.* The Cossack administration of the Hetmanate, vol. 1—2. Cambridge, 1978; *Балабушевич Т.* Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI — початок XVIII ст.). В кн.: Проблеми історичної географії України. К., 1991; *Смолій В.* Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? «Польсько-українські студії», 1993, вип. 1; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. К., 1995; *Панашенко В.* Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). К., 1997; *Поппованова О.* Чигиринські полковники періоду Визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», 1999, вип. 8; *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. К., 2004; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. К., 2004; *Крикун М.* Між війною і радою: козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. К., 2006; *Заруба В.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007; *Чухліб Т.* Територія та кордони правобережного Українського гетьманату. «Регіональна історія України», 2009, вип. 3; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: політичний портрет. К., 2011.

В.В. Панашенко, Т.В. Чухліб.

ЧИГИРИ́НСЬКИЙ СВЯ́ТО-ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний монастир (спочатку — чоловічий, із 1735 — жіночий) поблизу *Чигирина* (у наш час — у межах міста). За деякими даними, існував уже 1627, проте ця дата суперечить відомостям, згідно з якими фундатором монастиря був І.*Виговський* у той час, коли займав посаду *генерального писаря*, тобто не раніше 1649. Перша достовірна згадка про мо-

Чигирин. Замкова гора з пам'ятником Б. Хмельницькому та музейний комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького». Фото 2011.

настир датована 1653. У 1650-х рр. тут було два храми: Святої Трійці та Святого Іоанна Богослова. Монастир із 1667 служив резиденцією митрополита Київ., Галицького і всієї Русі *Йосифа Нелюбовича-Тукальського*, який був тут похований (за ін. даними

«Чигиринський монастир дівочий». Малюнок роботи Т. Шевченка. 1845.

— у чигиринській церкві Святих Петра і Павла). Монастир зруйнований 1677—78, відроджений бл. 1708 братом П.*Дорошенка* Андрієм, який тут постригся в ченці та був похований (згодом тут були поховані ін. представники *Дорошенків*). 1712 знову зруйнований татарами і відроджений 1730, коли обитель отримала привілей від чигиринського старости Я.-С.Яблоновського. 1735 монастир став жіночим. Із 1786 мав статус позаштатного. Із 1874 при монастирі діяло уч-ще для дівчат. На поч. 20 ст. в монастирі були 234 насельниці. 1923 частину монастирських приміщень віддали дитячій трудовій колонії. Монастир закрили 1925. Останню ігуменю Рафаїлу (Тартацьку) 1927 закатували місц. члени спілки «Безбожник». 1932 зруйновано обидва монастирські храми — Свято-Троїцьку церкву (споруджена 1759, реконструйована 1847—50) і Спасо-Преображенську трапезну церкву (споруджена 1835). 1941 монастир відродився і діяв до 1948. 1938—41 і 1944—73 у збережених монастирських корпусах був розміщений с.-г. технікум, потім їх використовували як житло. Із 2006 іде процес відродження монастиря (належить УПЦ (МП)).

Літ.: *Лебединцев П.Г.* Чигиринский Св. Троицкий женский монастырь. «Киевские епархиальные ведомости», 1870, № 16; *Горенко Л.* Чигиринський Троїцький жіночий монастир. «Родовід», 1992, № 4; *Мариновський Ю.Ю.* Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. Черкаси, 1997; *Лавріненко Н.П.* З історії Чигиринського Свято-Троїцького монастиря (забута обитель). «Київська старовина», 2006, № 6; Преподобномучениця Рафаїла. Web: http://cherkasy-orthodox.com.ua/index.php/churches/115-2012-03-29-14-03-48.

Д.Я. Вортман.

ЧИГИРИ́НСЬКІ ОБОРО́НИ 1677 і 1678 — кульмінаційний епізод *російсько-турецької війни 1676—1681*, коли війська *Османської імперії* двічі облягали м. *Чигирин*, важливий політ. і військово-стратегічний центр *Правобережної України.*

Чигиринська оборона 1677. На поч. 1677 султан *Мегмет IV* довідався, що його васал гетьман П.*Дорошенко* здався рос. війську, а Чигирин зайняв рос. гарнізон. Султан прийняв рішення захопити Чигирин і відновити свою владу над укр. землями вздовж правого берега Дніпра. Формально володарем васальної султанові Правобереж. України був поставлений Ю.*Хмельницький.*

Наприкінці червня 1677 осман. армія під командуванням Ібрагіма-паші, що налічувала до 60 тис. вояків, виступила від Дунаю на Чигирин. Османці мали, за різними даними, від 28 до 60 гармат, їх супроводжували 12—19 тис. волохів, призначених переважно для ведення земляних робіт, та до 10 тис. татар *Білгородської орди.* З Ібрагімом-пашею був і Ю.Хмельницький із кількома сотнями *козаків.*

Чигирин мав 12-тис. гарнізон. Розташов. на узвишші *Чигиринський замок* (який захищали 5 тис. рос. *стрільців* і солдатів) утворював єдину систему з укріпленнями Нижнього міста (котре обороняли 7,5 тис. укр. козаків). На мурах міста було бл. 50 гармат.

Перші загони османців з'явилися під Чигирином 9 серпня (30 липня), а 11—13 (1—3) серпня підійшло все осман. військо. Ібрагім-паша надіслав до коменданта Чигирина ультиматум з вимогою здатися, але отримав відмову. 14 (4) серпня османці розпочали спорудження обложних укріплень. Вони зайняли старий міський вал і встановили на ньому свої батареї. Уже 16 (6) серпня осман. шанці опинилися на відстані всього 100 кроків від верхнього замку. Вилазки обложених 16 (6) і 17 (7) серпня завдали шкоди османцям, але після них останні посилили охорону своїх обложних робіт.

20 (10) серпня до Ібрагіма-паші приєдналися бл. 10 тис. татар на чолі із крим. ханом Селім-Ґереєм I. Османці вели сильний гарматний обстріл Чигирина та почали підводити під його стіни підкопи. Їм вдалося влаштувати кілька вибухів мін під стінами фортеці, але ці вибухи або не завдавали великої шкоди, або зруйновані укріплення швидко лагодилися обложеними, й осман. атаки не досягали успіху. Козаки і стрільці також продовжували робити вилазки проти осман. шанців.

На допомогу Чигирину йшло рос. військо воєводи боярина кн. Г.*Ромодановського* (32 тис., дві третини з яких були «полками нового строя», та 126 гармат) і укр. військо гетьмана І.*Самойловича* (бл. 25 тис.). І.Самойлович з'єднався з кн. Г.Ромодановським 20 (10) серпня, а 27 (17) серпня до Чигирина форсованим маршем було вислано полк *сердюків* (1 тис. козаків) і 800 рос. *драгунів.* Цей загін, переправившись на правий берег Дніпра, вночі пройшов через осман. лінію облоги і 30 (20) серпня вступив до Чигирина. Ібрагім-паша був змушений послати частину свого війська (татар на чолі із ханом Селім-Ґереєм I та частину осман. піхоти) до Дніпра, щоб перешкодити деблокаді Чигирина гол. силами кн. Г.Ромодановського й І.Самойловича.

4 вересня (25 серпня) українсько-рос. військо підійшло до Дніпра й вибило заслон татар з острова посеред річки. Звідти об'єднане військо в ніч з 5 на 6 вересня (26 на 27 серпня) переправилося на правий берег Дніпра поблизу Бужина (містечко на правому березі Дніпра; нині затоплене Кременчуцьким водосховищем). Ібрагім-паша змушений був посилити Селім-Ґерея I більшою частиною (до 50 тис. з кількома гарматами) своєї армії, знявши її з позицій навколо Чигирина.

7 вересня (28 серпня) в рішучому бою османці й татари були розбиті, втративши вбитими 4 тис. вояків та багато командирів. Українсько-рос. армія переслідувала ворога «протягом 5 верст». Повернувшись до Чигирина, Ібрагім-паша наказав посилити обстріл міста, і під цим прикриттям організував евакуацію табору й відступ в ніч на 8 вересня (29 серпня). 15 (5) вересня військо кн. Г.Ромодановського та І.Самойловича підійшло до Чигирина.

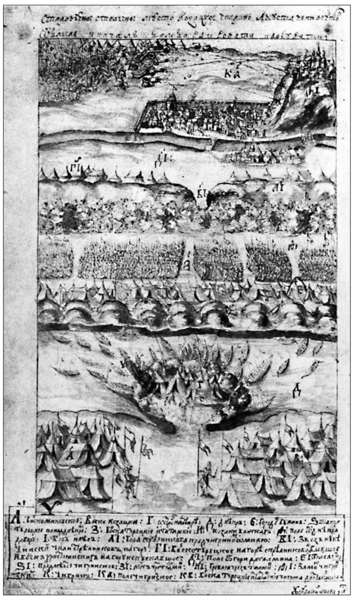
Втрати рос. й укр. війська та чигиринської залоги під час кампанії 1677 склали бл. 3,5 тис. вбитими, 6 тис. пораненими. Осман. втрати оцінюють як такі, що могли досягати 20 тис. вбитих, поранених і дезертирів. За невдачу під Чигирином султан Мегмет IV наказав ув'язнити Ібрагіма-пашу та скинув Селім-Ґерея I з ханського трону, замінивши його *Мурад-Ґереєм.*

Чигиринська оборона 1678. Мегмет IV не змирився з невдачею походу Ібрагіма-паші й вирішив послати на Чигирин ще більше військо. На чолі нового походу султан поставив свого візира *Кара-Мустафу.* Рос. царський уряд спробував домовитися із султаном про мир, але безуспішно. Поставлений перед перспективою нової та сильнішої осман. навали, царський уряд став уживати заходів, щоб зміцнити зруйнований першою облогою Чигирин, забезпечити його запасами та посилити його залогу, на чолі якої став воєвода окольничий І.Ржевський. Але відновлення чигиринських укріплень пішло повним ходом лише в червні 1678 під кер-вом заступника І.Ржевського інженера П.*Гордона.* Було проведено евакуацію більшості мирного населення Чигирина. Вдалося також повністю забезпечити місто необхідними припасами на час облоги. Артилерія фортеці налічувала тепер 86 гармат і мортир різного калібру (69 — у замку та 17 — у Нижньому місті). Залога Чигирина налічувала на серпень 13,5 тис., але в ході облоги в серпні зросла до 30 тис. осіб.

На здобуття фортеці Кара-Мустафа вирушив із військом, що налічувало, за різними даними, 90—120 тис. вояків та від 117 до 175 гармат (у т. ч. 25 великих облогових гармат). Під Чигирин це військо прибуло 19 (9) липня 1678. 20 (10) липня коменданту Чигирина була вручена вимога капітулювати, і після відмови одразу почалися обстріл міста, копання шанців та безперервні атаки. Того ж дня в Чигирин прибула підмога із 2200 осіб з 10-тис. загону рос. генерал-майора Г.*Косагова* в укріпленому таборі за 3 милі від Чигирина. Оскільки брід через ріку Тясмин (прит. Дніпра) було залишено залогою і Г.Косаговим без охорони, на пн. берег Тясмину перейшли 10 тис. татар, утруднивши допомогу Чигирину з боку українсько-рос. війська на чолі із кн. Г.Ромодановським та І.Самойловичем.

Перед початком бойових дій 1678 кн. Г.Ромодановський мав бл. 50 тис. війська, І.Самойлович — до 30 тис. козаків. Царський уряд наказав кн. Г.Ромодановському дочекатися підходу загону кн. Каспулата Черкаського з кабардинцями й калмиками, перш ніж давати бій осн. силам турец. армії. 16 (6) липня з'єднане військо кн. Г.Ромодановського та І.Самойловича підійшло до Бужина й почало переправлятися на правий берег. Переправа ще не закінчилася, коли до Чигирина підійшла армія Кара-Мустафи.

20 (10) липня татари, які перейшли на пн. берег Тясмину, атакували частину рос. війська, однак атаки були відбиті; невдачею скінчилася і спроба атаки 21 (11) липня. Все військо кн. Г.Ромодановського й І.Самойловича переправилося через Дніпро 22 (12) липня. 23 (13) липня його атакувала татар. орда на чолі з ханом Мурад-Гереєм та 20-тис. осман. корпус, але без артилерії. Сильний натиск османців спричинив замішання серед рос. піхоти, проте осман. атака була зупинена вмілими діями рос. гармашів, і в результаті контратаки османці й татари відступили. 25 (15) липня українсько-рос. армія знову успішно атакувала османців і татар, але по тому кн. Г.Ромодановський витратив більше 2 тижнів, очікуючи кн. К.Черкаського. 7 (чи 8) серпня (28 (чи 29) липня) прибув 4-тис. загін кн. К.Черкаського, набагато менший від сподіваного. Після цього кн. Г.Ромодановський виступив до

Мініатюра «Оборона Чигирина». Літопис Самійла Величка. 1720.

Чигирина. Тим часом османці змогли укріпити висоти на підступах до Тясмину. Пасивність кн. Г.Ромодановського під Чигирином іноді пояснюють можливим шантажем з боку османців долею його сина, який був у татар. полоні.

10 серпня (31 липня) відбулася сутичка передових загонів ворогуючих армій на рубежі Тясмину. Українсько-рос. військо не змогло натиском прорвати осман. оборону. В ході важких і запеклих боїв 11—13 (1—3) серпня армія кн. Г.Ромодановського й І.Самойловича оволоділа Стрельниковою горою, відкинула осман. армію за Тясмин, захопила 30 осман. гармат та встановила зв'язок з обложеною залогою Чигирина. 13 (3) серпня комендант І.Ржевський був убитий осман. гранатою, і залогу очолив його заступник П.Гордон. Князь Г.Ромодановський та І.Самойлович змогли замінити виснажену залогу свіжими військами. Нова залога була незвична до умов постійних обстрілів і штурмів, тому повна заміна залоги, можливо, пішла на шкоду обороні.

Тим часом Кара-Мустафа посилив облогу Чигирина. Османці посилили бомбардування й почали влаштовувати підкопи. У 2-й половині дня 21 (11) серпня кілька підкопів, підведених під стіни Нижнього міста біля Тясмину,

було підірвано. У проломи кинулася осман. піхота. Одночасно почався штурм замку. Від вибухів будинки Нижнього міста загорілися, козаки залоги Нижнього міста почали відступати до переправи через Тясмин. Контратака залоги Верхнього замку на якийсь час зупинила наступ османців і навіть змусила їх відступити, але Кара-Мустафа ввів у бій свіжі резерви. Послані кн. Г.Ромодановським й І.Самойловичем підкріплення не ризикнули переходити в сутінках через Тясмин у палаюче місто. Козаки залоги Нижнього міста запанікували й кинулися мостом через Тясмин тікати до табору кн. Г.Ромодановського. Міст проломився, і сотні козаків, у т. ч. кілька полковників, загинули.

Частина козаків змогла закріпитися в районі Нижнього міста біля замку та зберегти контроль над греблею через Тясмин. Залога замку також продовжувала успішно боронитися від осман. штурмів. У ніч з 21 на 22 (11 на 12) серпня вуличні бої стихли. Князь Г.Ромодановський вирішив, що утримати Чигирин немає можливості. П.Гордон заявив, що залишить замок лише після отримання письмового наказу. Отримавши такий наказ, П.Гордон вивів залогу Чигирина греблею на ін. берег Тясмину та підпалив замок. Атаку османців, які хотіли перешкодити евакуації, було відбито. Вціліла частина захисників Чигирина приєдналася до гол. сил, і на світанку українсько-рос. армія рушила до Дніпра, переслідувана ворогом.

Спроба Кара-Мустафи розгромити її закінчилася невдачею. 24 (14) серпня армія кн. Г.Ромодановського й І.Самойловича зайняла свій старий укріплений табір на березі Дніпра. У бою 29 (19) серпня туркам не вдалося зламати оборону українсько-рос. війська. 30 (20) серпня почався відхід осман. військ від Дніпра. 6 вересня (27 серпня) військо кн. Г.Ромодановського й І.Самойловича переправилося на лівий берег Дніпра, закінчивши чигиринську кампанію 1678.

Військо Кара-Мустафи пішло в напрямку р. Пд. Буг. Ю.Хмельницький з татарами та невеликим загоном своїх прибічників залишився на правому березі Дніпра, зайняв *Немирів* та деякі ін. міста і восени та взимку 1678 здійснив кілька нападів на міста лівобережні.

Задокументовані втрати українсько-рос. війська вважаються заниженими. Не виключено, що вони досягли більше 10 тис. вбитими та понад 15 тис. пораненими. Осман. втрати невідомі, за різними оцінками — від 30 до 60 тис. вбитими й пораненими.

Султан Мегмет IV за результатами походу 1678 міг вважати, що досягнув своєї мети. Чигирин було здобуто, рос. війська евакуювали Правобережжя за винятком *Києва* та навколишньої округи, васал султана Ю.Хмельницький оволодів правобереж. територіями, на які претендувало Моск. царство. Не маючи планів розширювати конфлікт із Росією в умовах війни з імперією *Габсбургів* за Угорщину, султан став схилятися до миру, який і був укладений (див. *Бахчисарайський мир 1681*).

Чигиринські кампанії 1677 і 1678 показали, що реформи армії Рос. д-ви (створення «полків нового строю») суттєво підвищили її боєздатність. Козац. військо у ході кампаній також виявилося на достатньо високому бойовому рівні.

Літ.: *Гордон П.* Дневник генерала Патрика Гордона. М., 1891—92; *Косиненко Н.И.* Первая русско-турецкая семилетняя война: Чигиринские походы 1677—1678 гг. СПб., 1914; *Апанович О.М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50—70 рр. XVII ст. К., 1961; *Панашенко В.В.* 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії. «УІЖ», 1977, № 3; *Заруба В.Н.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). Х., 1993; *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К.—Нью-Йорк, 2003; *Його ж.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. К., 2010.

А.А. Галушка.

Д.І. Чижевський.

ЧИЖЕ́ВСЬКИЙ Дмитро Іванович (псевд. — А.Ф. Карпов; 04.04(23.03).1894—18.04.1977) — філософ, культуролог, історик філософії та слов'ян. літератур, літературознавець, мовознавець і публіцист. Професор (1927), д-р філософії (1933). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* та *Української вільної академії наук*, член Хорватської АН та АН у Гейдельберзі (Німеччина). Н. в м. *Олександрія* в сім'ї військовика. Здобув середню освіту в Олександрійській класичній г-зії (1904—11). Студіював математику, астрономію та філософію в Петерб. ун-ті (1911—13), філософію, логіку, рос. та слов'ян. філологію, індоєвроп. лінгвістику в Київ. ун-ті (1913—19). Захистив дипломну роботу, присвячену філос. еволюції Ф.Шіллера (1919), та залишився для підготовки до професорського звання на кафедрі філософії Київ. ун-ту. Зі студентських років брав активну участь у революц. русі. Член РСДРП (меншовиків). 1915 проводив політ. агітацію у пром. районах Катеринославщини. Секретар виконкому Київ. ради робітн. депутатів, виконкому Ради робітн. і солдатських депутатів. Член *Української Центральної Ради* та Малої Ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) як представник рос. *меншовиків* (1917—18). 22 січня 1918 на засіданні Малої Ради Ч. голосував проти IV Універсалу УЦР. 14 березня 1918 Ч. виступив проти ратифікації мирного договору, підписаного укр. делегацією у Бресті-Литовському (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*), позаяк уважав його передчасним з огляду на загрозу нової війни. У серпні 1920 заарештований київ. ЧК та переведений до харків. в'язниці, з якої звільнений через 7 місяців. 1921 отримав запрошення на доцентуру по кафедрі заг. мовознавства Вищих жін. курсів та по кафедрі філософії Ін-ту нар. освіти в *Києві*, проте так і не розпочав викладати. На еміграції — від літа 1921 — спершу в Польщі, згодом — у Німеччині. 1922—23 вивчав філософію та логіку в ун-тах Гейдельберга та Фрайбурга (Німеччина) у таких відомих мислителів, як Е.*Гуссерль*, Й.Кон, Р.Кронер, Г.Ріккерт, М.*Гайдеггер*, К.Ясперс та ін. У грудні 1923 запрошений на посаду лектора на кафедру філософії *Українського високого педагогічного інституту* в Празі (Чехословаччина), однак через труднощі з візою почав викладати філософію та логіку лише в серед. 1924. Доцент (1925), професор (1927) Укр. високого пед. ін-ту та *Українського вільного універ-*

ситету (1929) у Празі. До серед. 1920-х рр. підтримував зв'язки з рос. та нім. соціал-демократією, проте згодом розірвав ці політ. стосунки та став прихильником Нім. християн. екуменічного руху. 1925—30 активно співробітничав з рос. еміграційними колами, зокрема з «Русским историческим обществом» та «Русским народным университетом» у Празі, а також знаменитим Празьким лінгвістичним гуртком. Як інтелектуал був близький до цілої плеяди видатних рос. мислителів, таких як М.*Бердяєв*, С.*Булгаков*, М.Лоський, Ф.Степун, кн. М.*Трубецькой*, С.Франк та ін. Брав участь у 2-му Укр. наук. з'їзді в Празі (1932), на якому виголосив 6 доповідей. 1932 посів кафедру славістики в ун-ті м. Галле (Німеччина), в якому мешкав до закінчення *Другої світової війни*. Захистив докторську дис., присвячену Г.-В.*Гегелю* та впливам його вчення в Росії (1933), але не зміг габілітуватися на професора через заборону адміністрації, яка закидала Ч. єврейс. походження його дружини. Крім того, викладав слов'ян. мови та літератури в ун-ті м. Єна (Німеччина; 1935—38). 1939 нацистські власті заборонили виїзд Ч. з м. Галле, що не дозволило йому прийняти запрошення Колумбійського ун-ту (США). 1945 переїхав з м. Галле, яке потрапило до рад. зони окупації, до м. Марбург (амер. зона окупації Німеччини), де викладав славістику в місц. ун-ті, зокрема організував Слов'янський семінар та став його директором. Тісно співпрацював з УВУ та УВАН. 1949 перебрався до США. Викладав історію слов'ян. літератур та проводив компаративні студії в Гарвардському ун-ті. 1956 переїхав до ФРН. Викладав славістику як професор-консультант у Гейдельберзькому ун-ті (ФРН). Один із фундаторів та директор Слов'ян. ін-ту при Гейдельберзькому ун-ті (1956—68), який перетворив на найкращу славістичну інституцію на теренах Європи. Здобув реноме надзвичайно конфліктної, колоритної, ба навіть легендарної особистості. Висловлюють думку, що саме Ч. був прототипом відомого літ. персонажа Пніна (ексцентричного й дивакуватого професора) в однойменній повісті рос. письменника В.Набокова (1959). Учасник усіх славістичних міжнар. конгресів, зокрема Празького конгресу (1968). Виступав як нищівний критик рад. політики та офіц. науки, зокрема гостро засудив тезу акад. І.*Білодіда* про злиття націй та мов, яку вважав антинауковою. Водночас украй негативно ставився до політизації й ідеологізації укр. зарубіжної науки, зокрема вийшов із колегії професорів УВУ. 1968 внаслідок реформи вищої освіти у ФРН був змушений залишити Гейдельберзький ун-т. Пізніше викладав філософію та історію слов'ян. літератур на запрошення кількох західнонім. ун-тів.

Мав енциклопедичні наук. зацікавлення. Автор понад 1 тис. праць з історії укр., рос. та слов'ян. літератур, філософії та к-ри, суспільно-політ. думки, славістики, бібліотекознавства, книгознавства, компаративного літературознавства, структурної лінгвістики та низки ін. галузей і дисциплін, зокрема студій, присвячених Г.-В.Гегелю, М.*Гоголю*, Ф.Достоєвському, І.*Канту*, Я.-А.Коменському, В.*Липинському*, Ф.-В.*Ніцше*, Г.*Сковороді*, С.Франку, Т.*Шевченку*, Ф.Шіллеру, Ф.-В.Шеллінгу та ін. Віднайшов у архівах м. Галле твори чеського педагога Я.-А.Коменського та лат. поезії Феофана *Прокоповича*.

Президент т-ва славістів у ФРН. Член управи міжнар. наук. т-ва «Гегелівська спілка». Почесний професор Кельнського ун-ту (ФРН).

П. у м. Гейдельберг.

Залишив по собі велику й різноманітну творчу спадщину. Особистий архів Ч. зберігається в б-ці Гейдельберзького ун-ту, а також в ун-тах Галле та Гарварда.

1997 НАН України заснувала академічну премію ім. Д.Чижевського за філос. студії.

Праці: Логіка: Конспект лекцій. Прага, 1924; Філософія на Україні: спроба історіографії питання. Прага, 1926; Грецька філософія до Плятона: Хрестоматія. Прага, 1927; Магістер Йоган Гербіній і його книга про київські печери 1675 року. «Книголюб» (Прага), 1927, № 3; Нові досліди над історією астрології. «Етнографічний вісник», 1929, № 4; Філософія Г.С. Сковороди. Варшава, 1934; Українська філософія. В кн.: Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Подєбради, 1940 (перевид. — К., 1993); Українські друки в Галле. Краків—Львів, 1943; Страхов—Достоевский—Ницше. Марбург, 1946; Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України. «Арка» (Мюнхен), 1948, № 3/4; Поза межами краси: до естетики барокової літератури. Нью-Йорк, 1952; A History of Ukrainian Literature: From the 11th to the End of the 19th Century. Littleton, 1975; В'ячеслав Липинський як філософ історії. «Філософська і соціологічна думка», 1991, № 10; Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992; Порівняльна історія слов'янських літератур. К., 2005; Філософські твори, т. 1—4. К., 2005.

Бібліогр.: A Bibliography of the Publications of Dr. Dmitry Cyzevsky in the Fields of Literature, Language, Philosophy and Culture. Cambridge, 1952; Вчений-енциклопедист Дмитро Іванович Чижевський (1894—1977): до 100-річчя з дня народження: Бібліографічний покажчик. Кіровоград, 1994.

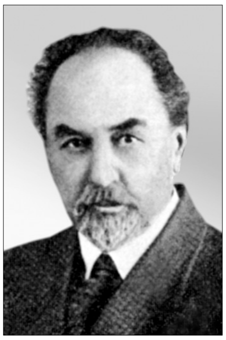
Літ.: *Пизюр Є.* Дмитро Іванович Чижевський. Новий Ульм, 1955; Orbis scriptus: Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburstag. München, 1966; *Лавріненко Ю.* Дмитро Чижевський — літературознавець. В кн.: *Лавріненко Ю.* Зруб і парости: Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. [Мюнхен,] 1971; *Феденко П.* Дмитро Чижевський (4 квітня 1894 — 18 квітня 1977): Спомин про життя і наукову діяльність. Мюнхен, 1979; *Bojko-Blochyn J.* Dmytro Ivanovyč Čyževskyj. Heidelberg, 1988; *Пріцак О., Шевченко І.* Пам'яті Д. Чижевського (23 березня 1894 р. — 18 квітня 1977 р.). «Філософська і соціологічна думка», 1990, № 10; *Вільчинський Ю.* Історик філософії слов'янства. «Слово і час», 1994, № 4/5; *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К., 1997; *Погорілий А.О.* Дмитро Чижевський як історик філософії: Дис. ... канд. філос. н. К., 1999.

О.В. Ясь.

ЧИЖЕ́ВСЬКИЙ Павло Іванович (1860—17.04.1925) — громад., політ. і держ. діяч, публіцист, учений. Д-р фізичних наук (1884). Н. в м. *Гадяч* у дворянській родині. Випускник Петровського Полтав. кадетського корпусу (1877), Миколаївської інженерної академії (*Санкт-Петербург*). Нетривалий час проходив службу офіцером-сапером у *Києві.* Вільний слухач фізико-мат. ф-ту Київ. ун-ту. Проживав у Швейцарії, де слухав лекції Женевського ун-ту та отримав ступінь д-ра фізичних наук (1884). Великий вплив на формування світогляду та політ. переконань Ч. мало знайомство з М.*Драгомановим* та ін. членами «женевського гуртка».

П.І. Чижевський.

Є.Х. Чикаленко.

Після повернення в Україну склав екзамен на отримання ступеня магістра хімії в Київ. ун-ті. За участь у студентських заворушеннях 1885 перебував рік в ув'язненні в Києві, а потім — на засланні в м. Березов (нині смт Березово Тюменської обл., РФ; до 1889). Після цього працював у земських установах м. Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*). 1893—1903 — на посаді секретаря повітової *земської управи*, активно займався питаннями нар. освіти. 1896 відряджений *земством* за кордон з метою вивчення питання про організацію хлібної торгівлі. Наприкінці 1905 звільнений за розпорядженням катериносл. губернатора за спробу запобігти єврейс. погрому в місті, після чого переїхав до *Полтави*. Тоді ж вступив до *Української радикально-демократичної партії*. Обирався гадяцьким повітовим та полтавським губернським земським гласним. Власник цегельні в Гадячі. Делегат 3-го з'їзду *Конституційно-демократичної партії* (21—25 квітня 1906).

Депутат 1-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) від *Полтавської губернії* (1906), обраний за списками Конституційно-демократ. партії. Увійшов до складу опозиційних *Української думської громади* та фракції кадетів. Відкрито наголошував, що є прихильником ідеї автономії України.

Після розпуску Держ. думи підписав «Виборзьку відозву» (див. *Виборзька акція депутатів Першої Державної думи 1906*) та був засуджений до 3-місячного ув'язнення.

Масон (див. *Масонство*), член ложі «Великого Сходу народів Росії». Співробітник час. *«Рідний край»* (1906), газ. *«Рада»* (1908—10).

Брав участь в організації полтав. осередку *Товариства українських поступовців*. Від лютого 1912 працював товаришем (заст.) управляючого Полтав. т-вом взаємного кредиту. Один із засновників Полтав. укр. клубу (1913). У квітні 1917, під час роботи *Всеукраїнського національного конгресу*, обраний членом *Української Центральної Ради* від Полтав. губ., член ЦК *Української партії соціалістів-федералістів*. За часів *Директорії Української Народної Республіки* входив до складу торгово-пром. місій в Австрії, Чехословаччині, Польщі, Швейцарії (голова). Очолював закордонне бюро УПСФ (1918). У лютому—серпні 1921 — член Ради Республіки УНР в Тарнові (Польща). Від лютого 1922 очолював мін-во фінансів УНР (див. *Державний центр УНР на еміграції*), займався майновими та кредитними питаннями УНР в Берліні (Німеччина), *Відні*, Празі (Чехословаччина). Наприкінці життя проживав у Польщі, Австрії, Швейцарії. 1924 разом із С.*Петлюрою* та В.*Прокоповичем* брав участь у започаткуванні видання паризького літературно-політ. тижневика *«Тризуб»* (перше число часопису побачило світ уже після смерті Ч., у жовтні 1925).

Автор низки публіцистичних статей та брошур, присвячених тогочасним актуальним темам суспільно-політ. життя, програмним питанням укр. нац. руху, нар. освіті. Представляв *державницький напрям в українській історіографії*.

1921 в книзі «Основи української державності» Ч. опублікував власний конституційний проект, в якому відстоював ідеї створення незалежної парламентсько-президентської «Української Федеративної Республіки». Вища законодавча влада в ній мала належати «Всеукраїнській національній раді», виконавча — «Гетьману всієї України», судова — «Генеральному федеральному суду».

Найвідоміший із синів — Григорій (1886—1936) — полковник Армії УНР, міністр внутр. справ УНР (1919).

П. у м. Женева, похований на місц. цвинтарі.

Праці і тв.: Група українських послів в Думі. «Рідний край», 1907, 31 березня; Всеобщее обучение и земство. СПб., 1910; Выборы в Государственную думу: Общедоступное изложение законов и разъяснений о выборах. К., 1912; Открытое письмо В.М. Родзянко от бывшего члена 1-й Думы П.М. Чижевского, «Украинский вестник», 1913, № 6; Основи української державності, т. 1—3. Відень—К., 1921.

Літ.: *Боиович М.М.* Члены Государственной Думы (портреты и биографии): первый созыв 1906—1911 гг. М., 1906; Государственная Дума первого призыва: портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. М., 1906; П. Чижевський [некролог]. «Тризуб» (Париж), 1927, ч. 17—18; *Пустовіт Т.* Український посол з Полтавщини (штрихи до біографії Павла Чижевського). «Полтавська Петлюріана» (Полтава), 2001, ч. 4; Чижевский Павел Іванович. В кн.: Государственная дума Российской империи (1906—1917): Энциклопедия, М., 2008; *Габінет Д.А.* Відображення ідей про форму української держави в державно-правових поглядах П.І. Чижевського, «Часопис Київського університету права», 2011, № 4.

В.І. Милько.

ЧИКАЛЕ́НКО Євген Харлампович (21(09).12.1861—20.06.1929) — громад. діяч, агроном, меценат укр. к-ри, видавець і публіцист. Батько Л.*Чикаленка*. Н в с. Перешори (нині село Котовського р-ну Одес. обл.). 1882—84 навч. на природничому ф-ті Харків. ун-ту, де вивчав агрономію. За участь у радикальному студентському гуртку був змушений переїхати до Перешор, де жив 1885—94 під наглядом поліції. Займався господарством із застосуванням наук. нововведень у землеробстві. 1894—97 жив у *Одесі*, працював над створенням російсько-укр. словника. Видав серію книжок під заг. назвою «Розмови про сільське господарство». Виділяв кошти *Науковому товариству імені Шевченка* у *Львові*, на діяльність відділу белетристики в *«Киевской старине»*, на видання 4-томного російсько-укр. словника. 1900 переїхав до *Києва*, де займався культурно-нац. і громад. діяльністю. Співпрацював з укр. виданнями. Заснував київ. газети *«Громадська думка»* (1906) і *«Рада»* (1906—14), працював редактором. Виділяв кошти на видання газ. «Селянин» (*Чернівці*). Брав участь у складанні словника Б.*Грінченка*, зібрав і видав укр. пісні. На поч. 1919 виїхав до *Галичини*, звідти — до Польщі, Австрії. Із 1925 жив у Подебрадах (Чехословаччина).

П. у м. Прага (Чехословаччина), похований у Подебрадах.

Тв.: Спогади (1861—1907), ч. 1—3. Львів, 1925—26; Щоденник: 1917—1919. Львів, 1931 (2-ге вид. — Щоденник: 1918—1919. К., 2011); Щоденник: 1919—1920. К.—Нью-Йорк, 2005 (2-ге вид. — К., 2011); Щоденник: 1907—1917. К., 2011.

Літ.: *Дорошенко Д.* Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність. Прага, 1934.

Л.О. Гаврилюк.

ЧИКАЛЕ́НКО Лев Євгенович (03. 03.1888—07.03.1965) — археолог, політ. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1932). Син Є.*Чикаленка.* Н. в с. Перешори (нині село Котовського р-ну Одес. обл.). Навч. в г-зії в *Одесі*, Лозаннському ун-ті у Швейцарії. 1909 на запрошення Ф.*Вовка* став його асистентом і продовжив навчання в Петерб. ун-ті. Досліджував ранні к-ри *кам'яного віку* в Україні, вів розкопки палеолітичної стоянки поблизу с. Городок (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.), спільно з Ф.Вовком досліджував Мізинську стоянку на Чернігівщині (див. *Мізин*). У роки національно-визвол. змагань 1917—21 був діячем *Української соціал-демократичної робітничої партії*, членом *Української Центральної Ради.* 1920 емігрував у Польщу, де працював у *Краківському університеті* та музеях Польс. академії знань, згодом перебрався до Праги (Чехословаччина; 1922). 1923 захистив дисертацію, присвячену орнаменту палеолітичної доби, досліджував трипільську кераміку. Підтримував наук. контакти з НТШ, дійсним членом якого став 1932. 1940 вперше професійно вів розкопки в літописному *Червені.* 1943 виїхав до Німеччини, працював в *Українській вільній академії наук*, із 1948 — у США, де займався теор. проблемами первісного мист-ва.

П. у м. Нью-Йорк (США). 1998 прах Ч. згідно з його заповітом перевезений в Україну і перепохований у с. Перешори.

Праці: Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. Прага, 1923; Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки: Більче-Золоте. В кн.: Трипільська культура на Україні, т. 1. К., 1926; Вівіфікаціонізм. Прага, 1938.

Літ.: *Іванівська Т.* Л.Є. Чикаленко як археолог. «Український історик», 1970, № 1—3; *Крушельницька Л.* Українські археологи в еміграції. В кн.: Матеріали 3-го Міжнародного конгресу україністів: Історія, ч. 1. Х., 1996; *Петегирич В.* Археолог Левко Чикаленко (до 110 річниці з дня народження). В кн.: Постаті української археології. Львів, 1998; *Petehyrycz W., Fylypczuk M.* Pierwszy badacz latopisowego Czerwienia w 110 rocznice urodzin. «Archeologia Polski Środkowowschodniej», 1998, t. 3.

В.М. Петегирич.

ЧИНГІ́З-ХАН (бл. 1167 — 25.08. 1227) — засновник і перший правитель *Монгольської імперії*, родоначальник династії Чингізидів.

Ч. за походженням належав до *аристократії* племені монголів, яке на поч. 12 ст. спромоглося утворити імперію з правителем у ранзі *кагана.* Першу імперію монголів розгромили 1161 татари, підбурені державою Цзінь у Пн. Китаї. Батько Ч., Єсугей-багатур, був племінником Хутули, останнього з трьох монгол. каганів; він продовжував війну проти татар. На відзначення однієї своєї перемоги над татарами він надав ім'я полоненого татар. вождя Темучіна (від тюрк. темюрджи — коваль) своєму новонародженому сину. Воно стало особистим ім'ям Ч. У віці 9-ти років батько заручив Ч. із Бьорте, донькою одного з вождів племені конгірат. Повертаючись із заручин, Єсугей потрапив на бенкет татар, які отруїли його. По смерті Єсугея його персональний улус розпався, і його удова разом із дітьми кілька років переховувалася на віддаленому стійбищі, потерпаючи від злиднів та нападів ворогів.

Ч., правдоподібно, перебував у полоні в д-ві Цзінь. Після визволення він одружився з Бьорте і зумів здобути покровительство в проводиря племені кереїтів Тогріла (колиш. побратима свого батька) та прихисток у Чжамухи — свого старого побратима та одного з вождів монголів. Разом з ними йому вдалося відбити дружину, яку викрало лісове плем'я меркітів.

Проявивши персональні таланти, Ч. переконав частину улусу Чжамухи відокремитися й перейти під свою владу. Родова знать, що перейшла на бік Ч., проголосила його своїм правителем і надала йому титул чингізхана (правителя океану/всесвіту), що став також його іменем. Чжамуха у відповідь дістав від лояльної частини свого улусу титул гур-хана (всесвітнього правителя) і в першій же битві розгромив сили Ч.

Ч. відновив свій авторитет і улус завдяки союзу з Тогрілом, який надав йому можливість брати участь у воєнних походах та отримувати частину здобичі. Удвох вони розгромили татар (1198), найманів (1199), улус Чжамухи (1201—02). Посилення Ч. призвело до конфлікту з Тогрілом, який зрештою зазнав поразки і загинув (1203). Кереїти ввійшли до складу звитяжних монголів.

1204—05 Ч. переміг союз найманів, меркітів та улусу Чжамухи в Зх. Монголії, і навесні 1206 новий *курултай* визнав Ч. правителем усіх монголів. Ч. запровадив військово-адм. організацію своєї д-ви, реорганізував власну ставку, яка перетворилася на центр. уряд, зробив необхідні кадрові призначення.

Наступною метою Ч. стало завоювання Китаю. У кампаніях 1205, 1207, 1209 монголи завдали поразки д-ві тангутів, яка була пн. сусідом Китаю. Упродовж 1211—15 монголи захопили Пн. Китай разом із столицею династії Цзінь Пекіном. Доручивши подальше завоювання Китаю Мухалі, Ч. повернувся в Монголію, щоби покінчити з рештками найманів та меркітів на заході.

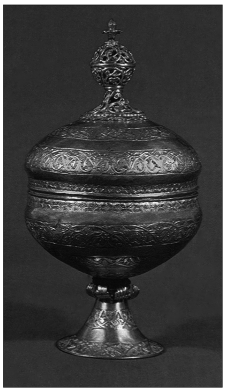
1218 полководець Ч. Джебе завоював д-ву кара-китаїв (у Сінцзяні та Семиріччі), якою перед тим оволоділи наймани, а син Джучі розбив меркітів, рештки яких знайшли прихисток у кипчаків (*половців*). Того самого року правитель д-ви хорезмшагів султан Мугаммад ініціював конфлікт з Ч., наказавши знищити в Отрарі (давнє місто на пд. Казахстану) його послів та караван купців. Навесні 1219 Ч. почав збирати війська на р. Іртиш (прит. Обі), а восени вдерся в д-ву хорезмшагів. Монгол. військо не зустріло організованого спротиву, і його дії зводилися до захоплення міст. Для залякування городян монголи масово винищували місц. населення і руйнували міста. Після здобуття Самарканда (нині місто в Узбекистані) Ч. відрядив корпус на чолі з Джебе та Субудаєм у погоню за султаном Мугаммадом. Той, перейшовши увесь Іран, помер на одному з островів Каспійського моря. Після цього монгол. корпус через Азербайджан вдерся за Кавказ, завдав кілька поразок половцям (під приводом помсти за їхній союз із меркітами), а потім розгромив русько-половецьке військо (див. *Калка, битва на річці 1223*).

Л.Є. Чикаленко.

Чингіз-хан. Китайський малюнок 13 ст.

Чингульський курган. Циборіум, переобладнаний у курильницю. Срібло з позолотою.

На кінець 1221 були завойовані вся Середня Азія, Хорасан та Афганістан. Султан Джалал-ед-Дин, син султана Мугаммада, спромігся зібрати сили і знищити монгол. корпус, відправлений на його переслідування, однак потім програв битву на р. Інд і врятувався втечею. Ч. розпочав повільний відхід у Монголію, який тривав до весни 1225. У цей час він займався організацією управління та оподаткування завойованих територій. Наприкінці 1226 Ч. розпочав війну проти тангутів, під час якої він помер власною смертю.

Спадкоємцями Ч., відомими ще як чингізиди, стали лише 4 сини від його шлюбу з Бьорте та започатковані ними роди. Рід старшого сина Джучі (сам Джучі помер у лютому 1227) правив у *Золотій Орді*. Після розпаду останньої численні представники Джучидів правили в *Кримському ханаті*, Казані (нині столиця Татарстану, РФ), Астрахані (нині місто в РФ), Сибіру і в Центр. Азії. Рід другого сина Чагатая правив у Середній Азії (Семиріччі та Мавераннагрі), але був фактично усунутий від влади еміром *Тімуром* та його спадкоємцями; нащадки Чагатая затрималися в Сінцзяні до серед. 17 ст. Третій син Огедей за заповітом Ч. був обраний кааном. По його смерті кааном став його син Ґоюк. Однак конфлікт останнього з *Батиєм*, старшим із чингізидів, закінчився усуненням Огедеїдів від влади і фактичним знищенням їх на поч. 14 ст. Четвертий син Ч. Толуй у статусі отчигіна («господаря династійного вогнища») правив імперією до обрання Огедея кааном. Двоє з його синів Мунке (у 1251—58) та Хубілай (у 1260—96) стали каанами, причому останній — родоначальником династії Юань у Китаї (правила до 1368), а третій син Хулагу започаткував династію ільханів у Персії (правила до 1335). Нащадки Хубілая до серед. 17 ст. утримували владу в Монголії.

Літ.: *Golden P.* Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992; *Grousset R.* The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. 6th ed. New Brunswick, New Jersey — London, 1999.

О.І. Галенко.

ЧИНГУ́ЛЬСЬКИЙ КУРГА́Н — археол. пам'ятка біля с. Заможне Токмацького р-ну Запоріз. обл. *Курган* заввишки понад 6 м насипаний на високому березі р. Чингул (прит. Молочної). Досліджений 1981. У комплексі виявлені поховання *інгульської культури* (24—21 ст. до н. е.) з модельованими черепами та яскравим супроводом. Добудова Ч.к. пов'язана з похованням половецького володаря (див. *Половці*; ця частка комплексу датується серед. 13 ст.). У дерев'яній труні знайдені унікальні речі: золототканий одяг, золоті стрижень-жезл, 2 ланцюги та 2 персні, 3 срібні з позолотою бойові пояси, циборіум (дароносниця), переобладнаний у курильницю, бляхи від налуччя, сагайдака та щита, залізний з позолотою шолом, кольчуга, шабля, 3 ножі, 4 циліндричні замки, полив'яний посуд, амфори, кінське спорядження тощо. Поховальний ритуал супроводжувався жертвопринесенням людини, коней та овець. На вершині могили виявлено залишки культової споруди з кам'яною основою.

Літ.: *Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я.* Половецький комплекс Чингульського кургану. «Археологія», 1986, вип. 53; *Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж.* Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности. В кн.: Духовная культура древних обществ на территории Украины. К., 1991; *Woodfin W.T. та ін.* Foreign vesture and nomadic identity on the Black Sea littoral in the early Thirteenth century: Costume from the Chingul Kurgan. «Ars orientalis» (Washington), 2010, vol. 38; *Отрощенко В.* Угорські мотиви в біографії шляхетного кипчака з Чингульської Могили. «Східний світ», 2012, № 1.

В.В. Отрощенко.

ЧИНШ — відомий на укр. землях із 14 ст. фіксований (*звичаєвим правом*, угодою підданих із приватним власником або урядовою постановою) податок, який сплачували *чиншові селяни*, інколи чиншові ремісники, переважно грішми (грошовий Ч.) та рідше натуральними продуктами (вівсяний Ч. тощо) за наймані орні землі, угіддя або нерухоме майно. Розміри Ч. на укр. землях були досить різноманітними і визначалися в залежності від кількості землі, наявності одиниць тяглої худоби тощо. Сел. госп-ва, які відбували лише один т. зв. чистий Ч., сплачували від кількох десятків до 100 та більше *грошей*. Хоча найчастіше Ч. не був єдиним податком і доповнювався *панщиною* та натуральними *оброками*. У ході проведення *аграрної реформи 16 століття* та впровадження вимог *«Устави на волоки»* 1557 робилася спроба уніфікувати чиншові виплати, які в реформованих селах України становили 30—60 грошей з *волоки* при нормі відробітків у 3—4 дні на тиждень. На західноукр. землях (Саноцьке, Львівське староства) Ч. досягав 350 грошей з одного лану землі, залишаючись одним із гол. видів ренти протягом 18 ст., а в *Правобережній Україні* чиншові виплати (поряд із продуктовою рентою) були визначальною повинністю і в 2-й пол. 18 ст. Остаточно чиншові збори було замінено на викупні платежі у 1880-х рр. (див. *Викупна операція 1861—1907)*.

Літ.: *Инкин В.Ф.* К вопросу об эволюции форм ренты в Галиции XVI—XVIII вв.: по материалам столовых имений. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963. Вильнюс, 1964; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII в.). К., 1971; История крестьянства СССР, т. 2. М., 1990; *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: Історичні нариси. Львів, 2004; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011; *Гуржій О.І.* Селяни України та їх оподаткування в XVII — середині XIX ст. Біла Церква, 2012.

А.О. Гурбик.

ЧИНШОВЕ́ ПРА́ВО — система норм, які регулювали правовідносини між власниками землі *(князями, магнатами, шляхтою*) та землекористувачами — *чиншовими селянами* й *міщанами*, які отримували земельний наділ у тимчасове/безстрокове (часто спадкове) користування в 14—19 ст. У західноєвроп. країнах було відоме з 13 ст. На укр. землях Ч.п. являло собою симбіоз польс. чиншової моделі (інститут Ч.п. потрапив до Польщі з Німеччини) та місц. практики. Чіткі умо-

ви передачі землі в землекористування забезпечували шляхті гарантовані прибутки у вигляді *чиншу* та ін. податків, а селян убезпечували від сваволі власників землі та їхніх урядників, а також від довільного збільшення норм феод. ренти. У цілому Ч.п. гарантувало чиншовикам більш вигідні екон. умови, ніж селянам, які виконували відробітки, а тому *посполиті* часто чинили опір введенню *панщини*, обстоюючи збереження чиншових правовідносин. 1886 чиншові селяни згідно з урядовим положенням отримали право протягом наступних 1886—89 викупити чиншові землі у власність. Деякі видозмінені елементи Ч.п. проіснували до 1917, а на західноукр. землях — до 1939.

Літ.: *Инкин В.Ф.* К вопросу об эволюции форм ренты в Галиции XVI—XVIII вв.: по материалам столовых имений. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963. Вильнюс, 1964; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII в.). К., 1971; История крестьянства СССР, т. 2. М., 1990; *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII ст.: Історичні нариси. Львів, 2004; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011.

А.О. Гурбик.

ЧИНШОВІ СЕЛЯ́НИ — категорія сільс. населення, яка за користування землями *держави* або приватного власника *(князя*, *магната,* шляхтича) сплачувала відповідний грошовий податок — *чинш*, а також відбувала ін. повинності. Окрім України, де Ч.с. були відомі, починаючи з 14 ст., вказана категорія людності була поширена на ін. землях *Речі Посполитої*, а також у Чехії, Німеччині, Англії (цензурії), Франції (цензитарії) та ін. європ. країнах. Із розвитком шляхетської земельної власності та фільваркового госп-ва (див. ***Фільварок***) чиншовиками найчастіше ставали незаможні селяни-загородники (див. *Городники*), яких невигідно було переводити на *панщину*, або дрібні ремісники, котрі також ставали чиншовими ремісниками. Відсоток Ч.с. у структурі різноманітних категорій селян поступово зростав, і на період 17 ст. вони вже інколи становили $^2/_3$ частини жителів певного села. Ч.с. також часто ставали і *тяглі селяни*, які внаслідок майнового розшарування перетворювалися на малоземельних, а тому наймали додатково необхідний наділ землі, з якого відбували фіксований грошовий чинш. На період 19 ст. чисельність Ч.с. у *Правобережній Україні* помітно зросла, хоча їхня структура не зазнала значної модифікації. Як і раніше, в дану категорію сільс. населення входили піддані, що платили один чистий грошовий чинш та селяни, які відбували змішану з ін. податками форму чиншу.

Літ.: *Инкин В.Ф.* К вопросу об эволюции форм ренты в Галиции XVI—XVIII вв.: по материалам столовых имений. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963. Вильнюс, 1964; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII в.). К., 1971; История крестьянства СССР, т. 2. М., 1990; *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII ст.: Історичні нариси. Львів, 2004; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011.

А.О. Гурбик.

ЧИШКО́ Віталій Сергійович (05.07.1951—01.02.2003) — історик, учений у галузі історіографії, біографістики, біобібліографії, історії інтелігенції. Д-р істор. н. (1997), професор (1999). Н. в с. Орв'яниця Дубровицького р-ну Рівнен. обл. в сім'ї вчителів. 1978 закінчив істор. ф-т Київ. пед. ін-ту. 1980—83 — аспірант цього ін-ту. 1983—85 — молодший, старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР, досліджував історію сільс. інтелігенції. 1984 — канд. істор. н. 1985—86 — старший наук. співробітник Відділення наук. інформації при Президії АН УРСР. 1986—90 — учений секретар, 1990—2003 — керівник Сектору сусп. наук Президії НАН України, учений секретар Секції сусп. і гуманітарних наук НАН України. Як організатор науки брав участь у розгортанні мережі наук. установ соціогуманітарного профілю, розвитку міжнар. наук. співробітництва. Досліджував проблеми наукознавства, історії академічної науки. Співавтор «Історії Академії наук України: 1918—1993» (1994). Ініціатор створення (1994) і перший директор Ін-ту біографічних досліджень НБУВ. Автор монографії «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (1986), яка сприяла утвердженню укр. біографістики як окремого наук. напряму і самостійної спец. істор. дисципліни. Розробляв концептуальні та методологічні засади підготовки довідкових біографічних видань, започаткував формування електронних баз біобібліографічної інформації. Відп. редактор збірника «Українська біографістика». Президент Укр. біографічного т-ва. Ген. секретар *Українського національного комітету істориків*. Член Міжнар. слов'ян. АН.

В.С. Чишко.

Лауреат премії ім. М.Костомарова НАН України (1997; за цикл праць «Особа в історії України»).

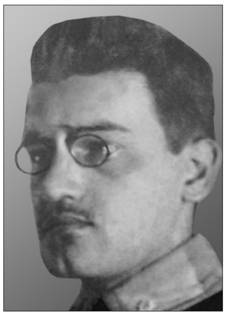
П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі.*

Із 2005 щорічно проводяться Біографічні читання, присвячені пам'яті вченого.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Віталій Сергійович Чишко: Біобібліографія: до 50-річчя. К., 2001. *Попик В.І.* Віталій Сергійович Чишко (1951—2003) — засновник і перший директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (до 55-річчя від дня народження). «Бібліотечний вісник», 2006, № 5.

В.І. Попик.

ЧМОЛА́ Іван Симеонович (06.03.1892—27.06.1941) — військ. діяч, педагог, один з основоположників укр. скаутського і січового стрілец. руху. Н. в с. Солотвино (нині смт *Солотвин*). Закінчив нар. школу в Бережанах, г-зію в *Перемишлі*, згодом навч. на філос. ф-ті Львів. ун-ту. Активний учасник нац. молодіжного руху, засновник *«Пласту»* (1911). У роки *Першої світової війни* — старшина *Легіону Українських січових стрільців* на рос. фронті, перебував у полоні (1915—17). У листопаді 1917 — співзасновник *Галицько-Буковинського куреня січових стрільців* у *Києві*, командир

І.С. Чмола.

О. Чоловський-Сас.

куреня, стрілец. полку, Вишколу Окремого корпусу січових стрільців у боях з *більшовиками* й денікінцями, перебував у польс. полоні й таборі *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* (1920—21). У міжвоєнні роки працював учителем історії, географії та тіловиховання в г-зії *«Рідної школи»* в *Яворові* (1922—30), одночасно закінчив студії у Варшавському ун-ті, захистив дипломну працю з геології Карпат, отримав звання магістра природничих наук.

Ч. — активний учасник пластового руху (1922—30): засновник і зв'язковий 17-то куреня ім. М.Драгоманова Уладу укр. пластунів-юнаків у Яворові; будівничий пластової оселі «Сокіл» у Ґорганах, багаторічний комендант табору на оселі; курінний 1-го куреня ім. С.Тисовського Уладу пластунів сеніорів і комендант першого табору пластунів Уладу пластунів сеніорів у Підлютому 1930. Нагороджений медаллю «За значне діло», відзнакою «Свастика заслуги», одним із перших отримав ступінь скавтмастра.

Після ліквідації польс. властями «Пласту» в *Галичині* заарештований, відсидів у польс. тюрмі 20 місяців (1930—32). По звільненню з ув'язнення оселився в *Дрогобичі*, працював професором г-зії «Рідної школи» (1932—39).

З початком німецько-рад. війни 1941—45 заарештований органами НКВС УРСР і вбитий у тюрмі м. Дрогобич.

Ім'я Ч. сьогодні носить один із пластових куренів.

Літ.: «Золоті ворота»: історія Січових стрільців 1917—1919. Львів, 1937; *Герчанівський Д.* Командант Січових стрільців. В кн.: Життя і смерть полковника Коновальця. Львів, 1993; *Дацко В.* Яворівщина в іменах. Львів, 1995; *Чмола І.* Спомини про моїх родичів. В кн. Дрогобиччина — земля Івана Франка, т. 4. Дрогобич, 1997.

К.Є. Науменко.

ЧОЛО́ВСЬКИЙ-САС Олександер (Czołowski Aleksander; 27.02.1865—07.07.1944) — польс. історик-археограф, колекціонер рукописів. Н. в с. Баконччиці (нині у складі м. *Перемишль*) в полонізованій укр. родині. Із 1891 — керівник архіву м. *Львів*, 1906—39 — директор міських музеїв Львова. Опублікував найстаріші актові книги Львова кінця 14 — поч. 15 ст. — «Pomniki dziejowe Lwowa» (т. 1—4, 1891—1921), автор численних праць про історію міст *Галицько-Волинського князівства*, пам'ятки арх-ри і військового буд-ва, історію війн *Речі Посполитої* з *Молдавським князівством* та *Османською імперією*. Зібрав колекцію рукописів з історії міст, сіл і замків *Галичини* 16—18 ст., яка зберігається у *Львівській національній науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України* та Гол. архіві давніх актів у *Варшаві*.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Праці: Lwów za ruskich czasów. Lwów, 1887; Ruś Czerwona. Warszawa, 1887; Początki Mołdawii i wyprawa Kazimierza Wielkiego r. 1359. Lwów, 1890; Lwów za ruskich czasów. «Kwartalnik historyczny», 1891, zesz. 4; Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. Lwów, 1892; Давні замки і фортеці на Галицькій Русі. Львів, 1892; Wojna polsko-turecka r. 1675. Lwów, 1895; Кодак. Львів, 1926; Najazd Tatarów na Lwów w 1695 r. Lwów, 1926; Bitwa pod Obertynem 22 sierpnia 1531. Lwów, 1931.

Літ.: *Берковський В., Самарський В.* Чоловський-Сас Александр. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008; *Zima I.* Aleksander Czołowski 1865—1944: luminarz lwowskiej kultury. Gdynia, 2011.

Я.Д. Ісаєвич.

ЧОПОВЕ́ — держ. податок на виготовлення і продаж алкогольних напоїв у *Королівстві Польському*, у т. ч. на укр. землях у його складі. Відомий із 15 ст. Спочатку Ч. брали з броварів і шинкарів у королів., церк. і шляхетських маєтностях. Королів. привілеєм 1511 *шляхту* було звільнено від цього податку, однак поборові універсали за різні роки містять інформацію, що засвідчує численні відступи від нього: виплата Ч. передбачалася не лише з *королівщин* (світських і церковних), а й зі шляхетських маєтностей; зауважувалося, що жоден стан не мусить користатися зі свого імунітету; встановлювалися пільгові суми виплат за напої, виготовлені в шляхетських маєтках; зауважувалося, що старости і шляхта, які мали будинки в королів. містах, мають платити нарівні з *міщанами* тощо. *Вальний сейм*, ухвалюючи побори, призначав і поборців для кожного *воєводства*. Ч. становило в середньому $^1/_8$ вартості напою. Було одним із найприбутковіших способів поповнення скарбниці. У *Лівобережній Україні* скасовано з початком *Національної революції 1648—1676*, у *Галичині* — 1772, у *Правобережній Україні* — 1813.

Літ.: *Pawiński A.* Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego: 1576—1586. Warszawa, 1881; *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska, t. 1. Warszawa, 1900; *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Zygmunta III Wazy. Opole, 1985; *Її ж.* Skarb koronny za Władysława IV: 1632—1648. Opole, 1991.

Н.О. Герасименко, Н.П. Старченко.

ЧО́РНА ГВА́РДІЯ — первинна назва анархістських військ. загонів на чолі з Н.*Махном* та М.*Никифоровою*, що діяли на півдні України.

Із літа 1917, коли *більшовики* почали формувати з робітників загони Червоної гвардії, на Катеринославщині, в районі м-ка *Гуляйполе*, почали формувати військ. сили анархісти. Зокрема, було створено анархо-комуніст. загін «Чорної гвардії» під проводом Н.Махна, який був обраний селянами Гуляйпільського пов. головою місц. ради робітн. і сел. депутатів.

Ч.г. Н.Махна з літа 1918 ставала дедалі численнішою. До неї ввійшли майбутні провідники махновського руху П.Гавриленко, О.Калашников, С.Каретников, П.Петренко, С.Лютий, О.Марченко, О.Чубенко, Ф.Щусь та ін. Майже всі вони були земляками й ровесниками Н.Махна, брали участь у *Першій світовій війні*, дослужилися до нижчих офіцерських чинів або були нагороджені георгієвськими хрестами. Дух бойового суперництва був притаманний махновщині протягом усієї *громадянської війни в Україні 1917—1921*.

Спроба роззброїти Ч.г. і притягнути Н.Махна до відповідальності не вдалася. Влада *Тимчасового уряду* в Гуляйполі не визнавалася.

З часом на правах самостійних бойових одиниць до Ч.г. почали долучатися окремі розрізнені загони повстанців, які вже діяли в районі Гуляйполя. На їх чолі стояли обрані на раді отамани, а самі загони складалися з колиш. селян, які лише приблизно уявляли собі тактику ведення сучасного бою. Не мав відповідної військ. освіти й Н.Махно.

У січні 1918 р. Ч.г. налічувала вже 250 осіб.

Після витіснення з України «чорногвардійські» загони розкладалися. РНК РСФРР роззброїла ці загони. Ін. боєздатні вояки гуляйпільської Ч.г. стали ядром армії Н.Махна.

Одночасно з Н.Махном створення анархістських бойових загонів «Чорної гвардії» розпочала М.Никифорова. Діяльність останніх згодом поширилася на *Одесу*, *Миколаїв*, *Херсон*, *Мелітополь*, Юзівку (нині м. *Донецьк*), *Горлівку*.

Літ.: *Аршинов П.А.* История махновского движения (1918—1921 гг.). Берлин, 1923; *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991; *Волковинський В.* Батько Махно. К., 1993; *Його ж.* Нестор Махно: легенда і реальність. К., 1994; *Тимощук О.В.* Анархо-комуністичні формування Н. Махна. К., 1995.

О.І. Ганжа.

ЧО́РНА МОГИ́ЛА — *курган* у *Чернігові* (у центрі сучасного міста). Згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147. За легендами 19 ст., тут поховано засновника міста князя Чорного. Досліджений Д.*Самоквасовим* 1872—73. На початок розкопок висота насипу дорівнювала 10 м, довжина окружності — 170 м. Виявлено поховальне кострище із залишками трьох осіб, значну кількість зброї, побутових предметів, візант. монету, кістки жертовних тварин. Дещо вище, в самому насипі, на місці *тризни* знайдені шоломи, залишки кольчуги, казан, два ритони (турячі роги, прикрашені срібними карбованими накладками; на більшому з них — сюжетна композиція, яка не піддається однозначній інтерпретації), монети, бронзова фігурка (імовірно зображення сканд. бога Тора). Вірогідно, тут було поховано місц. *князя* разом

Чорна могила. Деталь срібної оправи ритона. 10 ст.

Чорна могила. Два ритони зі срібними оправами. 10 ст.

із жінкою та підлітком. Поховання датується 960-ми рр. Знахідки зберігаються в *Історичному музеї у Москві*.

Літ.: *Самоквасов Д.* Могилы Русской земли. М., 1908; *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1949, № 11; *Лелеков Л.А.* История некоторых сюжетов древнерусского искусства. «Художественное наследие», 1981, № 7; *Пушкина Т.А.* Бронзовый идол из Черной могилы. «Вестник Московского университета: Серия 8: История», 1984, № 3; *Молчанов А.А.* О сюжете композиции на обкладке турьего рога из Черной могилы. В кн.: Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»: Тезисы докладов. Чернигов, 1988; *Чернецов А.В.* О языческой дружинной культуре Черниговщины. Там само; *Петрухин В.Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков. Смоленск, 1995; *Щавелев А.* Известие Ипатьевской летописи о Черной могиле (к вопросу об имени погребенного князя). В кн.: Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів, 2007.

О.П. Моця.

ЧО́РНА РА́ДА 1663 — заг. козац. рада, скликана за наказом рос. царя *Олексія Михайловича* 27—28 (17—18) червня 1663 на околицях м. *Ніжин* для обрання першого *гетьмана Лівобережної України*. Скликанню Ч.р. передувала гостра політ. боротьба, що розгорнулася на теренах Лівобережжя практично відразу ж після того, як гетьман Ю.*Хмельницький* уклав з польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза 1660 Чуднівський договір, який передбачав повернення Гетьманату до складу *Речі Посполитої*, а лівобережні козац. полки та *Запорозька Січ* не визнали його правочинність і залишилися під зверхністю рос. царя. Гол. претендентами на булаву лівобереж. регіментаря на Ч.р. виступали: *гетьман наказний* Я.*Сомко* (брат першої дружини Б.*Хмельницького* Ганни Сомківни, рідний дядько Ю.Хмельницького), ніжин. полковник В.*Золотаренко* («Васюта»; брат третьої дружини Б.Хмельницького Ганни Золотаренко) та *кошовий отаман* Запороз. Січі, а перед тим вихователь гетьманича Ю.Хмельницького І.*Брюховецький*. Політ. програми Я.Сомка та В.Золотаренка відбивали переважно інтереси заможного козацтва Лівобережжя, його старшинської верстви, яка в роки визвол. змагань домоглася дефакто статусу регіональної *еліти*, суттєво зміцнила свої екон. позиції, а тепер намагалася закріпити своє виняткове соціальне положення у правовій площині. У відносинах з рос. стороною претенденти на гетьманство намагалися застерегти автономний статус Гетьманату, що й надалі мав залишитися під протекцією рос. царя, але з гарантіями непорушності козац. прав і вольностей. В Я.Сомка політ. складова передвиборчої програми простежувалася більш чітко, аніж у В.Золотаренка, та була значно радикальнішою у плані оборони козац. прав як у політичній, так і в госп. сфері (останнє, зокрема, проявилося у відмові наказного гетьмана поширювати на Лівобережжі знецінені мідні царські гроші, введення до обігу яких спричинило вибухи невдоволення серед підданих Олексія Михайловича в *Москві* та у провінціях Рос. д-ви). Загалом перемога того чи ін. кандидата означала звитяжність певного регіонального старшинського клану, а не зміну соціополіт. моделі розвитку Гетьманату. Принципово ін. модель організації соціальних відносин, структури політ. влади Гетьманату та характеру взаємин із царською владою відстоював

Курган Чорна могила. Фото 2009.

І.Брюховецький, який, широко послуговуючись популістськими прийомами, виступав за необхідність обмеження повновладдя гетьмана та *козацької старшини*, розширення повноважень міськ. самоврядування, втихомирення соціальних апетитів «нового панства» і старшинства, а також посилення владних повноважень царської адміністрації в Україні, збільшення військ. присутності Рос. д-ви в укр. містах та, врешті, загалом ставив під сумнів саму потребу у збереженні *гетьманату інституту*, пропонуючи замінити останній інститутом царського намісника. Показова поступливість і не раз задекларована лояльність І.Брюховецького цареві забезпечили йому всебічну підтримку з боку царської влади, а демагогічні обіцянки соціального реваншу привернули на його бік рядове козацтво, міщанство і селянство, а особливо — різні декласовані верстви населення. Зважаючи на царський наказ, що передбачав задоволення вимоги І.Брюховецького та його оточення щодо проведення гетьман. обрання обов'язково на повній, або т. зв. чернецькій чи чорній раді (доступ до участі в якій отримували всі охочі), а також присутність на Ч.р. відділу царських військ на чолі з окольничим кн. Д.Велико-Гагіним (який отримав від царя Олексія Михайловича наказ домагатися обрання на гетьманство винятково І.Брюховецького, а не когось іншого), результати елекції були наперед заданими. Не змогли цьому перешкодити ані досягнуте напередодні Ч.р. примирення поміж Я.Сомком і В.Золотаренком, ані спроба Я.Сомка заручитися військ. допомогою правобереж. гетьмана П.*Тетері* та *Кримського ханату*. Перший день Ч.р., 27 (17) червня, пройшов у гострих протистояннях сторін, із застосуванням холодної та вогнепальної зброї, участь в яких взяли також і відділи рос. війська. Рятуючи своє життя, Я.Сомко був змушений шукати порятунку в наметі кн. Д.Велико-Гагіна, а обрання гетьмана за розпорядженням царського представника було перенесене на наступний день. За ніч агітація запорожців, які вийшли із Січі разом з І.Брюховецьким, спричинила істотне розширення числа його прибічників, а відтак, після відновлення Ч.р. 28 (18) червня її учасники безперешкодно проголосили останнього гетьманом Лівобереж. України. Натомість наказного гетьмана Я.Сомка, полковників В.Золотаренка, О.Силича, О.Щуровського, С.Третяка, І.Папкевича, С.Шамрицького, Д.Чернявського, *генеральних писарів* Х.Тризну та М.*Вуяхевича-Височинського*, ряд старшин полкового і сотенного рівня було взято під варту. Охлократична стихія, що запанувала на Ч.р., призвела до вибуху антисоціальних виступів на Лівобережжі, спрямованих проти козац. старшин і заможних («кармазинових») козаків, утім, за кілька днів новообраному гетьманові вдалося опанувати ситуацію.

Істор. події, пов'язані з підготовкою та проведенням Ч.р., стали канвою для створення П.*Кулішем* першого в укр. худож. літературі історичного роману «Чорна рада».

Дж.: Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. СПб., 1854; Акты Южной и Западной России, т. 5. СПб., 1867; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.: Додатки. «Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права» (К.), 1929, вип. 6; Літопис Самовидця. К., 1971; *Гордон П.* Дневник: 1659—1667. М., 2002.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, т. 15: Руина: Историческая монография 1663—1687. СПб., 1882; *Востоков А.* Нежинская рада 1663 г. «Киевская старина», 1888, т. 21, № 5; *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. «Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права» (К.), 1929, вип. 6; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над Літописом Самовидця). Х., 1930; *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст. К., 1960; Літопис Самовидця. К., 1971; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Горобець В.М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.). К., 2003; *Горобець В.М.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Його ж.* «Чорна рада» 1663-го: Подія та її соціополітичний контекст. «УІЖ», 2013, № 3; *Його ж.* «Чорна рада» 1663 року: Передумови, результати, наслідки. К., 2013.

В.М. Горобець.

ЧО́РНА РУСЬ — назва земель Зх. Русі (переважно сучасної Білорусі). В історіографічній традиції вирізняється досить розмитим змістом та плутаною локалізацією. Побутувала в західноєвроп. пам'ятках і на картах 14—17 ст. як «Rossia Negra», «Russia Nigra» тощо, зокрема у хроніці Г. фон Мюгельна, у творах англ. дипломата Дж.Флетчера, голл. історика Г.Хорна та ін. Назва «Чорна Русь» була представлена на карті 15 ст. монаха Фра Мауро, карті 17 ст. Н.Сансона та ін. Назва «Чорна Русь» трапляється у хроніці М.*Стрийковського*, проте вживається щодо різних земель: 1) на південь від *Києва*; 2) *Галичини*. Натомість у хроніці О.*Гваньїні* «Чорною Руссю» іменувалися білорус. землі у складі *Речі Посполитої*. У 18 ст. назву «Чорна Русь» використовував рос. історик В.*Татищев*. В укр. історіописанні 19 — поч. 20 ст. ця назва побутує у працях В.*Антоновича*, М.*Драгоманова*, М.*Грушевського* та ін. учених, зокрема в 4-му та 5-му томах «Історії України-Руси». Із 18 ст. в історіографічній традиції назву «Чорна Русь» вживають переважно для позначення басейну Верхнього Німану (з містами *Новогрудок*, Гродно, Волковиськ, Слонім). Утім цією назвою часом означують усі землі Литов. Русі, зокрема в такому розумінні її споглядаємо в деяких працях К.*Гуслистого*. Циркулюють різні колористично-символічні та колористично-семантичні інтерпретації та потрактування назви «Чорна Русь» у вигляді низки трьохчленних чи двочленних схем, до яких включають «*Білу Русь*» та «*Червону Русь*», інколи «*Велику Русь*» і «*Малу Русь*»; це пов'язують як з азійськими (тюркськими, монгол.), так і західноєвроп. культ. традиціями.

Літ.: *Соловьев А.* Белая и Черная Русь (опыт историко-типологического анализа). «Сборник Русского археологического общества в Югославии», 1940, т. 3; *Крапівін П.Ф.* Паходжанне назваў «Белая Русь», «Чорная Русь» і «Чырвоная Русь». «Весці Ака-

дэміі навук БССР: Серыя грамадскіх навук», 1956, № 3; *Иванов В.В.* Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (к названию Белоруссии). В кн.: Балтославянские исследования: 1980. М., 1981; *Улащик Н.Н.* Белая и Черная Русь в «Кронике» Матвея Стрыйковского. В кн.: Исследования по истории и историографии феодализма. М., 1982; *Ширяев Е.Е.* Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Минск, 1991; *Трубачев О.Н.* В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. М., 2005.

О.В. Ясь.

«ЧО́РНА СО́ТНЯ» (рос. — «Черная сотня») — узагальнена назва та самоназва правомонархічних партій та орг-цій, що з'явилися на політ. сцені Рос. імперії під час *революції 1905—1907* внаслідок самоорганізації консервативних та радикально-консервативних («революціонери справа») кіл сусп-ва для протидії революц. рухові та для збереження в країні необмеженої монархічної форми правління. Починаючи з 1905, в укр. губерніях, як і в Рос. імперії загалом, сформувалася розгалужена багаторівнева система елітарних та масових, часто взаємопідрядних, монархічних орг-цій (філій-відділів загальноросійських, а також — суто місцевих), серед яких було чимало й вузькоспеціалізованих — робітн., молодіжних, студентських, спортивних та ін. Виняткова роль у формуванні ідеології перших монархічних орг-цій на теренах укр. губерній та їхній інституалізації належить Б.Юзефовичу та професорові Київ. ун-ту Д.*Піхну*. Протягом 1905 в *Києві* виникли відділ «Русского собрания» (Київ. відділ «Русского собрания»), головою якого до кінця 1908 був Б.Юзефович, а згодом — протоієрей Г.Прозоров, та «Русское братство», головою котрого 1905—13 був П.Жуков. Тоді ж Д.Тутkевич організував «Киевскую русскую монархическую партию». 1906 з'явилися «Всероссийский союз русских рабочих людей», «Киевское патриотическое общество молодежи "Двуглавый орел"», відділ наймасовішої загальнорос. чорносотенної орг-ції, яка дуже швидко зайняла домінуюче серед усіх ін. становище, — «*Союза русского народа*» («СРН»). У вересні 1907 внаслідок розколу серед кер-ва Київ. губернського відділу «Союза русского народа» Ф.Постний створив та зареєстрував впливовий самостійний «Киевский союз русского народа». 1908 вже внаслідок розколу «Союза русского народа» у всерос. масштабі були створені Київ. губернський відділ «Русского народного союза имени Михаила Архангела», Київ. відділ т-ва «Активной борьбы с революцией и анархией» та «Русская монархическая партия "Киевский союз русских людей"». Серед студентів Київ. ун-ту та Київ. політех. ін-ту діяли (у кожному своя) «Партии академического порядка». 1911 було зареєстровано «Киевское патриотическо-гимнастическое общество "Русский богатырь"». Ці партії та орг-ції попри внутр. боротьбу за лідерство в монархічному русі та серйозні, часто особистісні, протиріччя між їхніми керівниками єднав погляд на революц. рух у Рос. імперії як на рух «єврейсько-інородческий», метою якого є зруйнування імперії та панування над рос. народом. Типовими для монархічних орг-цій, особливо в роки революції 1905—07, були масові маніфестації, хресні ходи з відправленням молебнів та надсиланням адрес і телеграм на височайше ім'я, розповсюдження антисемітської літератури та погромна агітація. За сильно завищеними (щонайменше вдвічі) даними департаменту поліції МВС Рос. імперії, станом на кінець 1907 чисельність усіх відділів «Союза русского народа» та «Киевского союза русского народа», що перебували в Києві, становила понад 7 тис. членів, «Киевской русской монархической партии» — 5 тис., Київ. відділу «Всероссийского союза русских рабочих людей» — 6,5 тис., ін. монархічних орг-цій — кілька сотень членів у кожній. По закінченні революції 1905—07 чорносотенні орг-ції переживали глибоку внутр. кризу. Заг. чисельність правомонархічних партій та орг-цій на піці руху (кінець 1907 — поч. 1908), за оцінками, становила бл. 400 тис. членів у всій Рос. імперії та 110 тис. членів в укр. губерніях, а після того, як чорносотенний рух пішов на спад (станом на кінець 1915 — поч. 1916), — відповідно бл. 45 тис. та 8,5 тис. членів. Певний ренесанс правомонархічних орг-цій у Києві був пов'язаний із *Бейліса справою* (1911—13) та розгорнутою ними пропагандистською кампанією на користь ритуальної версії в цій справі. За своєю активністю на перший план у цей час вийшло «Киевское патриотическое общество молодежи «Двуглавый орел"», один з керівників якого студент В.Голубєв був автором обвинувачення М.Бейліса в ритуальному вбивстві християн. хлопчика А.Ющинського. Члени «Киевского патриотического общества молодежи "Двуглавый орел"» та «Союза русского народа» шантажували представників місц. адміністрації та розпускали чутки про продажність останніх євреям, домагаючись дозволу на проведення масових панахид та ін. гучних акцій, які використовувалися для погромної агітації. Хулігансько-погромні дії членів «Киевского патриотического общества молодежи "Двуглавый орел"» були спрямовані не тільки проти єврейс. населення міста. 10 листопада 1912 вони напали на укр. інституції в Києві (клуб «*Родина*», редакцію газ. «*Рада*», книгарню «*Літературно-наукового вістника*») та австро-угорське консульство, побили у вікнах шибки, а стіни залили чорнилами. Провокаційні дії біля стін австро-угорського консульства мали місце й у лютому 1914 в день столітнього ювілею Т.*Шевченка*. Потрібно зазначити, що під жорстким тиском вищих представників місц. адміністрації чорносотенні орг-ції змушені були виступати з антипогромними закликами, як це було у вересні 1911 після замаху в Києві на П.*Столипіна*. З початком *Першої світової війни* правомонархічні орг-ції в Києві стали майже непомітними. Напередодні *Лютневої революції 1917* активність проявляли лише деякі керівники цих орг-цій — О.Разуміхіна, Г.Прозоров, В.Розмітальський, Д.Куделенко. Більшою активністю в час війни відзначався створений у лютому 1914 групою правих діячів, які невдовзі перед тим вийшли зі складу «Клуба русских националистов города Киева» (див. *Киевский клуб прогрессивных русских националистов*), Київ. відділ «Всероссийского национального союза» на

чолі з Ф.Безаком та проф. П.Армашевським. Створене цією групою «Общество распространения русского печатного слова» видавало 1914—16 правонаціоналістичну монархічну газ. *«Киев»*. На загальнорос. нарадах представників правих партій і орг-цій у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*; 21—23 листопада 1915) та Нижньому Новгороді (нині місто в РФ; 26—29 листопада 1915) серед ін. питань порядку денного значну увагу було приділено «українсько-мазепинському» рухові, визнаному надзвичайно небезпечним для цілісності імперії, для боротьби з яким у рішеннях нарад пропонувалося вважати «неприпустимим існування української літератури, українських книгарень, комітетів допомоги біженцям-українцям та будь-яких інших установ, що підтримують та сприяють розвиткові цього пагубного руху». Свою діяльність правомонархічні організації припинили одразу після Лютневої революції (протягом березня 1917), саморозпустившися за розпорядженням органів демократ. влади.

Літ.: *Левицкий В.* Правые партии. В кн.: Общественное движение в России в начале XX в., т. 3, вып. 5. СПб., 1914; *Тоболин И.* Рептильный фонд (1914—1916). «Красный архив», 1925, № 3 (10); Союз русского народа: по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. М.—Л., 1929; *Степанов С.А.* Черная сотня в России (1905—1914 гг.). М., 1992 (2-ге вид., перероблене і доповнене — М., 2005); Правые партии: Документы и материалы: 1905—1917 гг., т. 1—2. М., 1998; *Омельянчук И.В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904—1914 гг.). К., 2000; *Кирьянов Ю.И.* Правые партии в России: 1911—1917 гг. М., 2001; *Омельянчук И.В.* Черносотенное движение в Российской империи (1901—1914). К., 2007; Русский консерватизм середины XVIII — начала XX века: Энциклопедия. М., 2010.

В.Б. Любченко.

ЧО́РНИЙ Григорій Савич (р. н. невід — 1630) — гетьман (старший) реєстрового *Війська Запорозького* (1628—30). Відзначився боротьбою проти татар. За завданням коронного гетьмана С.*Конецпольського* на поч. 1630 разом із урядовим комісаром А.*Киселем* здійснив перегляд *реєстру козацького*, з якого було виписано 300 запорожців. Ця акція стала поштовхом до активізації боротьби козацтва за свої права. У квітні повстанське військо, очолюване Т.Федоровичем, прибуло з *Базавлуцької Січі* на волость, і в Боровиці (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) козац. суд виніс Ч. смертний вирок.

В.О. Щербак.

ЧО́РНИЙ Сергій Іванович (20.10. 1886 — бл. 1955) — військовик, штабс-капітан рос. армії, полковник Армії УНР. Н. в с. Костянтинівка (нині село Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.). Навч. в духовній семінарії. 1918 — командир батареї *Гайдамацького Коша Слобідської України*, із лютого 1919 — командир 7-ї батареї січових стрільців, що входила до складу 1-го гарматного полку січових стрільців Дієвої Армії УНР. Учасник *Першого Зимового походу Армії УНР 1919—1920* та *Другого Зимового походу Армії УНР 1921*, інтернований. 1921 виступив одним із співорганізаторів партизан. груп, які з Польщі відправлялися в УСРР. У 1920—30-ті рр. проживав у Польщі. У роки *Другої світової війни* заарештований німцями. На початку січня 1945 за невідомих обставин переїхав на постійне місце проживання до Зх. Німеччини, був одним з ініціаторів створення Спілки укр. вояків.

Тв.: Сторінка з Другого Зимового походу. «За державність» (Каліш), 1932, ч. 3.

Літ.: *Дашкевич Р.* Артилерія Січових стрільців в боротьбі за Золоті Київські Ворота. Нью-Йорк, 1965; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921), кн. 1. К., 2007.

О. Вішка.

Чорний Острів. Палацовий комплекс Пшездецьких. Малюнок роботи художника Н. Орди. 1870-ті роки.

ЧО́РНИЙ О́СТРІВ — с-ще міськ. типу Хмельн. р-ну *Хмельницької області*. Розташов. при впадінні р. Мшанець до р. Пд. Буг, за 2 км від залізничної ст. Чорний Острів. Населення понад 900 осіб (2013).

Уперше згаданий у грамоті вел. кн. литов. *Вітовта* від 2 вересня 1424, за якою Микола Бедрихович та Кузя обмінялися маєтками так, що останній отримав Ч.О. та ще два села. У 15—18 ст. Ч.О. перебував у складі *Подільського воєводства*. Наприкінці 15 ст. власниками Ч.О. були Новодворські, від яких у результаті родинного поділу 1545 він перейшов до Свірчів. У поселенні був побудований замок. 1556 король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд II* Август надав Ч.О. *магдебурзьке право*, що сприяло розвиткові торгівлі та ремесел. 1578 налічувалося 420 жителів і 84 будинки. 1582—1744 перебував у володінні князів *Вишневецьких*, був центром *волості.*

За часів *Національної революції 1648—1676* та в роки окупації *Османською імперією* 1672—99 зазнав спустошення, замок був зруйнований. Розташований на шляху з *Поділля* на Пд. Волинь, не раз був місцем бойових дій та зосередження військ. Зокрема, 1657 поблизу стояло табором військо союзника Б.*Хмельницького* трансильванського кн. Дєрдя II *Ракоці*, який опинився в облозі польс. військ та вимушений був капітулювати.

1744 м-ко опинилось у володінні представників польс. роду Пшездецьких. У 2-й пол. 18 ст. Міхал Пшездецький (1747—99), останній писар *Великого князівства Литовського*, ставши наступним спадкоємцем Ч.О., на замчищі збудував палац.

Після 2-го поділу *Речі Посполитої* 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Ч.О. опинився під владою Рос. імперії та від 1795 перебував у складі Проскурівського пов. *Подільського намісництва* (із 1797 — *Подільська губернія*). М-ко залишилось у володінні Пшездецьких і після Міхала перейшло до його старшого сина Константина (1782—1856), який 30 років (1820—50) обіймав посаду маршалка шляхти (*предводителя дворянства*) Подільської губ. По смерті Константина

Ч.О. успадкував його молодший син Кароль (1818—82), який не мав нащадків чол. статі. Упродовж 19 ст. в маєтку Пшездецьких були зібрані значна б-ка та колекція живопису, тут гостювали та працювали італ. худож. М.Бацеллі, композитор Ф.*Ліст*, худож. Н.*Орда*, у палаці влаштовувалися мистецькі вечори та пишні бали. Палац оточував парк, який був створений (1799) та реконструйований (1831) відомим ботаніком та паркобудівничим Д.Міклером. В опікуваному Пшездецькими повітовому дворянському уч-щі (діяло 1843—69) викладав байкар Л.*Глібов*.

У 1-й пол. 19 ст. Ч.О. став значним пром. центром Проскурівського пов. — тут діяли броварня, 2 воскобійні, поташний та 4 шкіряних з-ди, велика цукроварня (із 1849). Проте екон. піднесення у 2-й пол. 19 ст. розташованого поруч повітового міста Проскурів (нині м. *Хмельницький*) призвело до поступового занепаду промисловості містечка. 1899 Ельжбета, вдова Кароля Пшездецького, продала Ч.О. графу Ігнатьєву.

Під час *Першої світової війни* був прифронтовим м-ком: 1914—17 тут розміщувалися тилові установи та шпиталі. За часів *Української революції 1917—1921* був місцем короткочасного перебування уряду *Української Народної Республіки* та *Директорії* УНР (6—20 червня 1919), а також боїв між *Армією Української Народної Республіки* та Червоною армією (1919—20). 5 липня 1920 під Ч.О. смертельно поранений генерал-хорунжий Армії УНР Є.*Мешковський*, який командував укр. військами в бою проти кінноти червоних.

20 листопада 1920 в Ч.О. остаточно встановлено рад. владу. 1923—31 та з 1935 — райцентр *Проскурівської округи* (1932—37 р-н та округа — у складі *Вінницької області*), із 22 вересня 1937 — Кам'янець-Подільської обл. (із 1954 — Хмельн. обл.).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (7 липня 1941 — 8 березня 1944) діяли рад. підпільники. Для євреїв Ч.О. було створене гетто, більшість в'язнів якого розстріляли 1942 в Проскурові.

У повоєнні роки Ч.О. став с-щем міськ. типу (1957), населення зросло до 3,3 тис. мешканців (1959), набула розвитку пром-сть (ф-ки: трикотажна, спортінвентарю та ін.), відкрито ПТУ (1963, нині — аграрний ліцей). 1965 у зв'язку з ліквідацією Чорноострівського р-ну увійшов до складу Хмельн. р-ну. Втрата статусу райцентру поступово призвела до падіння екон. потенціалу, що викликало зменшення населення до 1,4 тис. (1979).

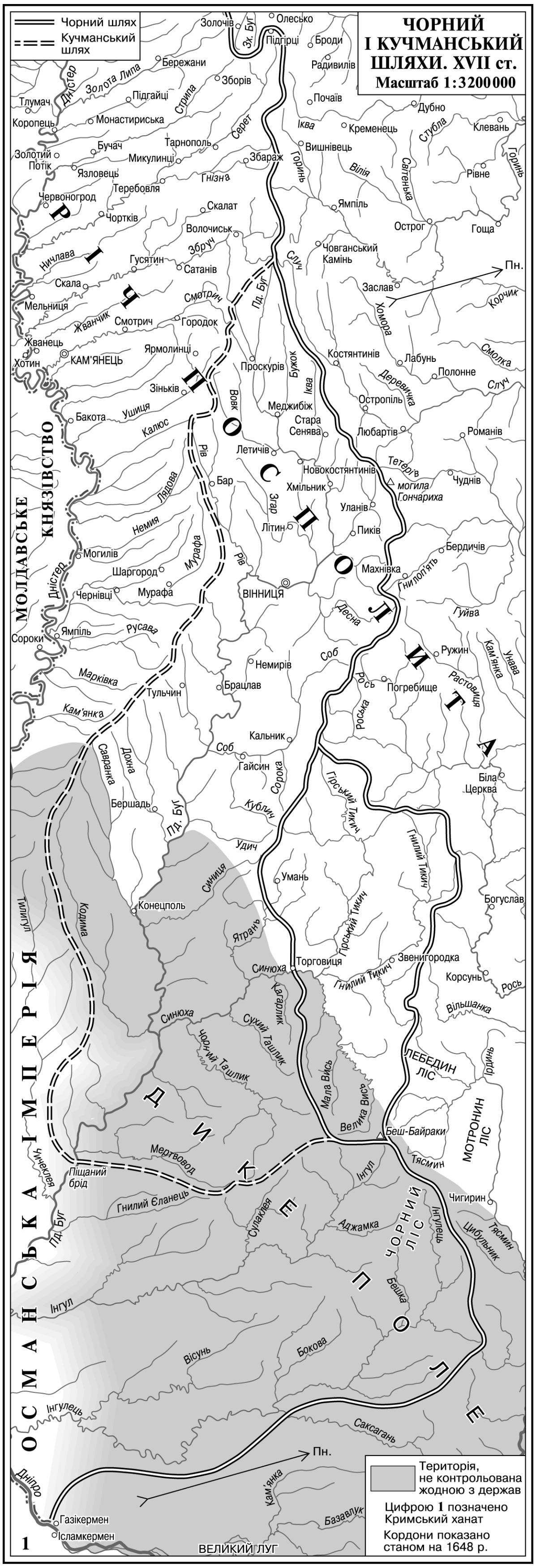
Уродженцями Ч.О. є польс. письменник та історик О.Пшездецький (1814—71), польс. політик і дипломат С.Пшездецький (1879—1932), письменник, драматург Г.Гайдовський (1902—62).

Пам'ятки арх-ри місц. значення: ансамбль маєтку Пшездецьких (кін. 18 — поч. 19 ст.), Спасо-Преображенська церква (1779), ратуша (1-ша пол. 19 ст.), костьол Успіння Діви Марії (1820). Серед пам'ятників — монумент Л.Глібову. Діє Хмельн. районний літературно-краєзнавчий музей ім. Л.Глібова.

Літ.: *Przezdecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów, t. 1. Wilno, 1840; *Орловский М.* Историческое описание местечка Чорноострова Проскуровского уезда Подольской губернии. «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 20; ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 5. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1994; *Білецька О.* Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса, 2004.

С.М. Єсюнін.

ЧО́РНИЙ ШЛЯХ — один з осн. шляхів, що сполучали Пн. Причорномор'я із західноукр. землями. Назва «Чорний шлях» трапляється в джерелах із кінця 15 ст. До кінця 17 ст. Ч.ш. систематично використовували ординці під час набігів на *Правобережну Україну* і Польщу. З поч. 18 ст., після зменшення інтенсивності набігів, Ч.ш. почали використовувати чумаки (див. *Чумацтво*). Згідно з картами Г. де *Боплана* та ін. європ. картами 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Ч.ш. переважно проходив вододілами річок. Він починався від Тавані (нині в районі *Каховки* та *Берислава*) й ін. дніпровських переправ та йшов на північ до верхів'їв Інгульця й Тясмину (притоки Дніпра), де

розгалужувався на дві гілки. Пн. гілка проходила повз Лебединський ліс (у районі сучасного с. Лебедин Шполянського р-ну Черкас. обл.) та суміжні лісові масиви, далі пролягала між витоками Гнилого та Гірського Тікичів (бас. Пд. Бугу) і правих приток Росі (бас. Дніпра). Пд. гілка, від якої біля витоку р. Велика Вись (прит. Синюхи) відокремлювався *Кучманський шлях*, вела до переправи через Синюху (прит. Пд. Бугу) біля Торговиці (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.), проходила повз *Умань* та зливалася з пн. гілкою в районі витоку Гірського Тікича. Далі Ч.ш. пролягав вододілами річок у північно-західному та західному напрямках повз *Погребище*, Пиків (нині село Калинівського р-ну Він. обл.), Уланів (нині село Хмільницького р-ну Він. обл.), *Хмільник*, *Стару Синяву* та *Старокостянтинів*. Біля витоків річок Пд. Буг та Случ (прит. Горині, бас. Дніпра) Ч.ш. з'єднувався з Кучманським шляхом та йшов на захід повз *Збараж* у напрямку *Львова*. Відгалуження Ч.ш. вели на Київщину і *Волинь*.

Літ.: *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum» (Warszawa), 1878, t. 4, zesz. 10; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; *Яворницький Д.* Вільності запорізьких козаків: Історико-топографічний нарис. В кн.: *Яворницький Д.* Твори, т. 2. К.—Запоріжжя, 2005; *Вавричин М. та ін.* Україна на стародавніх картах: середина XVII — друга половина XVIII ст. К., 2009.

Т.М. Гедзь.

«ЧО́РНІ ДО́ШКИ» — назва одного з репресивних заходів партійно-рад. влади під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. Походить від способу відзначення передових та відстаючих сільс. госп-в: передовиками вважалися ті, що були занесені на «червону дошку», а ті, хто пасе задніх, — відповідно на «чорну дошку». Вживання такого терміна відзначено під час політики *«воєнного комунізму»* (принаймні з 1920) та було пов'язане із сел. опором «хлібній диктатурі», означало взяття заручників, розстріли «куркулів» та ін. Упродовж 1932—33 термін набув ін. змісту, оскільки означав запровадження репресивних екон., адм. та суд. заходів. Спочатку це був засіб боротьби з одноосібниками, які становили до 20 % сільс. населення УСРР, але згодом він став універсальним. Уперше перелік заходів, пов'язаних із занесенням на «Ч.д.», був офіційно оприлюднений постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 «Про заходи по посиленню хлібозаготівель»: пром. бойкот (вивезення з торг. кооп. підпр-в села або району повністю всіх промтоварів, припинення завезення нових товарів і заборона будь-якої торгівлі); фінансовий бойкот (достермінове стягнення заборгованості за всіма платежами за позиками, кредитами, заборона надання наступних кредитів; безумовне стягнення коштів з *колгоспу* та колгоспників для виконання фінансових зобов'язань за сільгосподатком, держ. заборгованістю, страхуванням, причому колг. заборгованість стягувалася з індивідуальних госп-в колгоспників; негайна реалізація всієї передплати з держ. позики та ін. «добровільних» внесків); застосування додаткових штрафів, як правило, у вигляді м'ясного натуршрафу (повного або часткового стягнення 15-місячного зобов'язання зі здавання м'яса); вилучення всього хліба, виданого колгоспникам, за винятком «тих, хто» чесно і добросовісно виконував держ. зобов'язання, а також виявляв крадіїв і сприяв поверненню викраденого хліба. З цією метою прискіпливо відбиралися «добросовісні» колгоспники, а в решти вилучався весь хліб за допомогою перших. У наступній постанові ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 6 грудня 1932 «Про занесення на "чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» перелік репресивних заходів був доповнений припиненням обслуговування колгоспу з боку *машинно-тракторної станції*; припиненням помолу; вилученням усього наявного зерна в рахунок хлібозаготівель; перевіркою й очищенням колгоспів з вилученням «контрреволюційних» елементів, «організаторів» зривання хлібозаготівель; перевірянням та очищенням органами *робітничо-селянської інспекції* кооп. і держ. апаратів від усякого роду «чужих і ворожих елементів»; організацією спец. бригад (караулів) із працівників міліції, колг. активу, червоних партизанів та ін. для регулювання руху із цих сіл і цілковитого забезпечення заходів екон. бойкоту; порушення суд. справ проти керівників та членів правління колгоспів. Згодом застосовувалися також ін. санкції: відбирання всіх виданих сільрадами та правлінням колгоспу довідок; виключення з КП(б)У секретарів сільс. осередків, їх арешти та виселення на Північ; арешт усіх виявлених у колгоспі куркулів, петлюрівців, погромників та ін. контрреволюц. елементу; порушення суд. справ проти керівників та членів правління колгоспів. Залежно від місц. умов перелік репресивних заходів доповнювався іншими, серед яких були боротьба з родичами селян, які працювали у пром-сті й на транспорті, скорочення земельних площ колгоспів, відрядження бригад «уповноважених», відбирання свійських тварин, нищення нерухомого майна. Кожен держ. орган, залежно від своєї компетенції та рівня, додавав щось для того, аби зробити умови життя в зоні застосування «Ч.д.» нестерпними. Існувала Всеукр. «чорна дошка», на яку 6 грудня 1932 бу-

ЧОРНА ДОШКА

1. СЕЛО ПІСКИ.
2. КОЛГОСП „НОВЕ ЖИТТЯ", ЛОБРІЄВСЬКОЇ СІЛЬРАДИ.
3. КОЛГОСП „СХІД", Н-МИКОЛАЇВСЬКОЇ СІЛЬРАДИ.
4. КОЛГОСП „МОДЕЛЬНИЙ ЦЕХ", Н-СЕРГІЄВСЬКОЇ СІЛЬРАДИ.
5. КОЛГОСП „14 РОКОВИН ЖОВТНЯ", БАРМАШІВСЬКОЇ СІЛЬРАДИ.
6. КОЛГОСП „ЧЕРВОНА УКРАЇНА", ПРИВІЛЬНЯНСЬКОЇ СІЛЬРАДИ.

В КОЛГОСПАХ ЧОРНОЇ ДОШКИ

1. Припинено кооперативну, державну торгівлю. Ввесь краш з крамниць, в тому числі сирники, гас вивезено до тих колгоспів, що сумлінно виконують хлібозаготівлі.

2. Накладено арешти на поточні рахунки цих колгоспів у філії Держбанку.

3. Припинено кредитування цих колгоспів. Стягується всю заборгованість достроково з колгоспів, колгоспників й тих господарств, які виключені з колгоспу за останній час.

4. За саботаж та злісне невиконання державних завдань хлібозаготівель, фінпляну колгосп „М-Цех", Н-Сергієвської с-ради, оштрафовано м'ясом розміром норми 15 місячної сплати, а саме: 56,82 центн., стягнуто 55,70 центн.

Колгосп „14 річчя Жовтня" оштрафовано в 64,98 цен., „Червона Україна" в 120,16 цен., „Схід" в 71,47 цен. Ввесь штраф по цих колгоспах стягується поряд з стягненням заборгованости.

5. Заборонено колгоспникам, цих колгоспів робити перемол зерна на млинах.

6. Хліб, що одержали колгоспники в рахунок натуральних авансів зверх 10 відс. до обмолоту, стягується як не законно одержаний.

...рити склад колгоспу

Список сільських рад Баштанського району Одеської області, занесених на «чорні дошки». Газета «Під прапором Леніна» (Баштанський район Одеської області) від 1 січня 1933.

ли занесені села Вербки, Гаврилівка Дніпроп. обл., Лютеньки, Кам'яні Потоки Харків. обл., Свято-Троїцьке, Піски Одеської обл.; обласні та навіть районні «Ч.д.», хоча постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 районна влада була позбавлена таких повноважень. Авторами й ініціаторами таких рішень виступали парт. к-ти, ради та їхні виконавчі органи всіх рівнів. Об'єктами занесення на «Ч.д.» були райони в цілому; окремі районні установи, сільради, села, кущі (кілька сіл), колгоспи, міжколг. осередки, артілі, комуни, одноосібники чи колгоспники певного села/сільради, на останньому етапі (2-га пол. 1933 — поч. 1934) — навіть *радгоспи*, МТС. Загалом на «Ч.д.» було занесено 12 р-нів Вінницької, по 8 — Одеської та Харківської, 7 — Чернігівської, 1 — Донецької областей; найбільша кількість усіх об'єктів «Ч.д.» була в Дніпроп., Одес., Донецькій, Він., Черніг. областях (за наявними на сьогодні відомостями). Серед занесених на «Ч.д.» є колгоспи нац. районів (німецькі, російські, болгарські — Дніпропетровської, грецькі — Донецької областей). Деякі села або колгоспи заносилися на «Ч.д.» двічі, тричі (Романівська сільрада Дзержинського р-ну Київ. обл.) та чотири рази (колгосп «Новий шлях» Ржищівського р-ну Київ. обл.) — за невиконання різних показників або в різні часи. Із 6-ти сіл Всеукр. «чорної дошки» відомо про офіц. зняття 2-х населених пунктів (Гаврилівка, Лютенька). Широке застосування «Ч.д.» розпочалося з весни 1932 і завершилося 1934. Очевидною була пропагандистська мета застосування режиму «Ч.д.»: залякати, зробити поступливими ін. селян, стимулювати місц. органи до активної роботи з виконання парт. директив. Занесення сіл або колгоспів на «Ч.д.» широко висвітлювалося у пресі; компарт. активісти домагалися «всенародної підтримки» застосованих заходів.

Фактично режим «Ч.д.» зводився до створення на території УСРР резервацій з умовами, несумісними з життям.

У РСФРР режим «Ч.д.» із грудня 1932 активно застосовувався на території Північнокавказ. краю щодо 10-ти кубанських та 2-х донських станиць. Набір репресивних заходів був подібний до українського, із широким застосуванням виселення мешканців-козаків. Є свідчення про застосування «Ч.д.» у Поволжі, але сутність репресивних заходів там не відома.

Літ.: *Папакін Г.* Архівні документи про «чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932—1933 роках. «Архіви України», 2008, № 3—4; *Його ж.* «Blacklists» as a tool of the Soviet Genocide in Ukraine. «Holodomor studies», 2009, vol. 1, no. 1, Winter—Spring; *Його ж.* «Чорні дошки» Голодомору — економічний метод знищення громадян УРСР (список). Web: http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/27/6591.

Г.В. Папакін.

ЧОРНО́БИЛЬ — до *Чорнобильської катастрофи 1986* місто, райцентр *Київської області*; у наш час — адм. центр зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення. Підпорядкований Держ. агентству України з управління зоною відчуження. Розташов. на правому березі р. Прип'ять (прит. Дніпра), при впадінні в неї р. Уж. Ч. має статус вахтового с-ща, де мешкають бл. 2800 осіб вахтового персоналу та бл. 100 «самопереселенців».

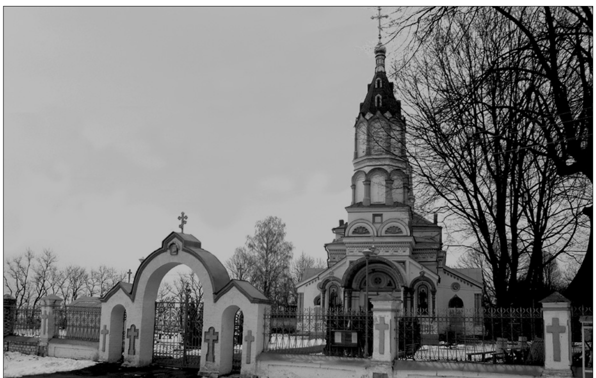
Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1193 (там був на полюванні кн. Ростислав, син *Рюрика Ростиславича*). Наступна згадка про Ч. міститься у «*Списку руських міст далеких і близьких*». Рештками літописного Ч., скоріш за все, є *городище* (із культ. шаром 11—14 ст.), виявлене 2003 на мисі між Свято-Іллінською церквою та парком. Імовірно, уже в серед. 15 ст. існував Чорнобильський замок, який був розорений татарами (бл. 1473 або 1482) і відновлений бл. 1521; тоді ж був утворений Чорнобильський замковий повіт (існував до адм. реформи 1565—66). Згідно з грамотою короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* (1526) бояри *Київського воєводства* тримали Чорнобильський замок по черзі. Після ліквідації Чорнобильського пов. останній його «державця» Філон Кміта став власником міста. Ч. залишався приватновласницьким містом/містечком аж до 1917. Від вигаслого роду Кмітів Ч. наприкінці 16 ст. перейшов до *Сапіг*, а від них, у свою чергу, на поч. 18 ст. — до Ходкевичів, які 1896 продали Чорнобильський маєток (крім палацу) С.Челіщеву.

На початку *Національної революції 1648—1676* Ч. перейшов під владу *Війська Запорозького*; імовірно, до поч. 1660-х рр. був у складі *Київського полку*, а пізніше (імовірно до 1670-х рр.) — під контролем козаків, лояльних до *Речі Посполитої*. Нетривалий час місто було центром *Чорнобильського полку*. 1651 і 1654 згадується Чорнобильська сотня. 1665 місто здобули повстанці *Децика*. 1747 і 1751 місто захоплювали гайдамаки (див. *Гайдамаків рух*), які спалили замок і костьол. Вихід міста з періоду занепаду, в якому воно перебувало із серед. 17 ст., пов'язаний із власником Ч. Яном-Миколаєм Ходкевичем (1738—81), котрий у 2-й пол. 18 ст. відновив чорнобильський замок/палац (зруйнований 1918) і зробив його своєю резиденцією. Я.-М.Ходкевич сприяв заселенню міста, зокрема шляхтичами, українцями з *Гетьманщини* та *Вольностей Війська Запорозького низового*, євреями та росіянами-старообрядцями.

У 15—18 ст. Ч. складався із замку (локалізується на території парку, мав дерев'яні укріплення) і власне міста, в якому в серед. 16 ст. зафіксовано 196 димів, а наприкінці 18 ст. — 642 techniques дими. На поч. 17 ст. Лукаш Сапіга заснував у Ч. домініканський монастир з костьолом Успіння Діви Марії (монастир був закритий 1832, дерев'яний костьол надалі діяв як парафіяльний). Із 17 ст. відомі правосл. храми (хоча вони мали існувати і раніше), яких на поч. 19 ст. було три (усі дерев'яні).

Унаслідок 2-го поділу *Речі Посполитої* 1793 (див. *Поділи*

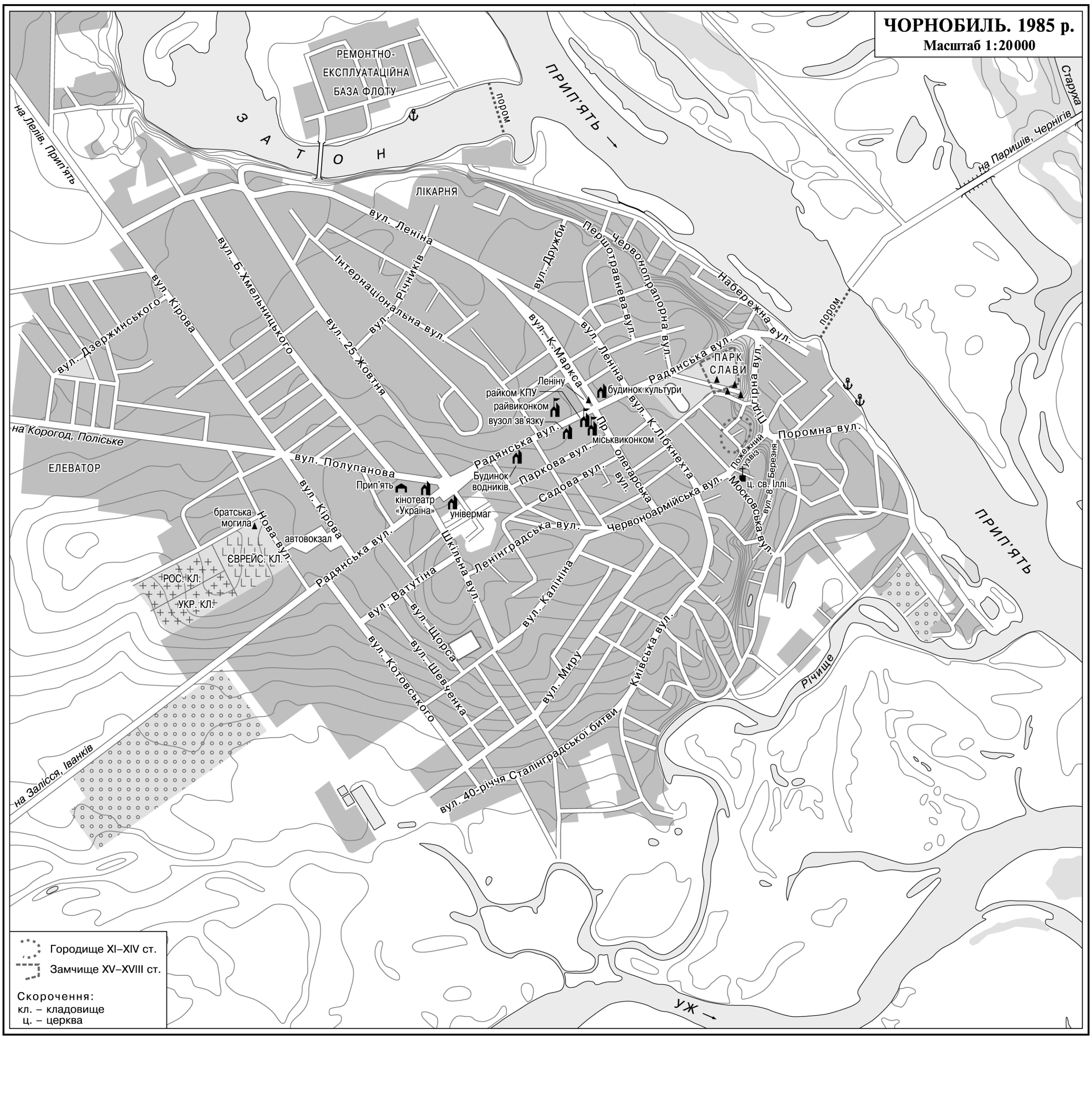
Чорнобиль. Свято-Іллінська церква. 1878. Фото 2009.

Польщі 1772, 1793, 1795) Ч. увійшов до складу Рос. імперії, із 1797 — містечко у складі Радомишльського пов. *Київської губернії*. У 19 ст. в Ч. з'явилися дрібні пром. підпр-ва. Були розвинуті будування дерев'яних річкових суден, обробка шкіри. Велике значення для міста мала пристань. 1878 споруджено муровану Свято-Іллінську церкву (на місці її дерев'яної попередниці; єдиний із храмів міста, що зберігся). Населення міста, за переписом 1897, налічувало 16,7 тис. осіб.

Із кінця 17 ст. в Ч. жили євреї, які в 19 ст. стали найбільшою етнічною групою міста (у 1897 — 60 % населення). Станом на 1926 частка євреїв зменшилася до 40 % через погроми 1905 і 1919 та міграцію. З кінця 18 ст. до 1919 в місті існувала резиденція цадиків із династії Тверських, завдяки чому Ч. був одним із центрів *хасидизму*. Єврейс. громада була знищена гітлерівцями 1941.

У період 1917—20 Ч. не раз переходив із рук у руки (зокрема з кінця 1918 до початку травня 1919 контролювався отаманом І.Струком), аж поки 12 червня 1920 не було остаточно встановлено рад. владу. 1919 Ч. став центром *повіту* і містом, 1923 — центром *району* і с-щем міськ. типу, 1941 знову отримав статус міста. 1925 в Ч. проживало 8,9 тис. мешканців. Найзначнішим у Ч. пром. підпр-вом у 1930-ті рр. стали судноремонтні майстерні (із 1939 — судноремонтно-суднобудівний з-д, із 1955 — ремонтно-експлуатаційна база флоту). Із 25 серпня 1941 по 16 листопада 1943 Ч. був окупований гітлерів-

цями. 1970—77 за 15 км від Ч. було побудовано першу чергу ЧАЕС і м. *Прип'ять.* 26 квітня 1986 сталася аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС, а 5 травня було проведено примусове відселення мешканців, яких на момент аварії налічувалося 13,7 тис. осіб. Дуже швидко після цього почалося несанкціоноване повернення переселенців, яке було умовно легалізовано 1993.

У Ч. народилися композитор І.Сац, важкоатлет Г.Новак.

Літ.: *Похилевич Л.И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. К., 1912 (перевид. — Біла Церква, 2007); *Вельмин С.П.* Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в м. Чернобыле, организованная Киевским обществом охраны памятников старины и искусства, совместно с Киевским отделом Императорского Русского военно-исторического общества [доклад]. К., 1914; *Переверзєв С.В.* Дослідження городища Чорнобиль: проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження. «Археологія і давня історія України», 2010, вип. 1; *Черніговець М.В., Черніговець Н.М.* Чорнобиль: Історичний нарис. К., 2011.

С.В. Переверзєв.

ЧОРНО́БИЛЬСЬКА КАТАСТРО́ФА 1986 — комплекс подій, пов'язаних з аварією на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС, її екологічними, медичними, економічними та соціальними наслідками для населення України, Білорусі, Росії.

Зруйнування 4-го енергоблока, що сталося в ніч з 25 на 26 квітня 1986, стало початком великої життєвої трагедії для багатьох людей — працівників станції, мешканців міст *Прип'ять* і *Чорнобиль*, навколишніх сіл та віддалених регіонів.

Під час аварії під завалами загинув старший оператор реакторного цеху В.Ходемчук. Удень 26 квітня від дози опромінення, несумісної з життям, помер активний учасник ліквідації наслідків руйнувань наладник М.Шашенок. 11 працівників одержали дози, які спровокували 4-й ступінь променевої хвороби. До 20 травня 1986 всі вони померли в *Москві* в лікарні № 6. Ще 14 осіб з персоналу станції одержали дози, що спричинили променеву хворобу 3-го ступеня.

На початковому етапі зусиль з мінімізації наслідків величезного викиду радіоактивних речовин до робіт залучалися військовослужбовці строкової служби. Пізніше, влітку 1986 і далі, величезний обсяг робіт виконували залучені військові запасу та вільнонаймані працівники. За неповними даними, через майданчик Чорнобильської АЕС пройшли понад 600 тис. осіб, багато з яких стали джерелом проблем для своїх родин (хвороби, алкоголізм, психічні розлади, самогубства та інше).

За екологічними наслідками аварія переросла у планетарну катастрофу: заг. радіоактивність викинутих з енергоблока у навколишнє середовище речовин досягла десятків мільйонів кюрі. Тільки радіоактивним цезієм було забруднено $^3/_4$ території Європи. За нормативами *Міжнародного агентства з питань атомної енергії*, наслідки викиду лише 1 кг ядерного палива кваліфікуються як трагедія. Під час аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС його було викинуто в атмосферу щонайменше 11 тонн.

Евакуація населення з територій, що зазнали забруднення, стала початком великої соціальної проблеми для д-ви. Першими пережили її мешканці м. Прип'ять — було вивезено 49 360 осіб. За 2—3 травня було евакуйовано 10 тис. осіб населення у межах 10-кілометрової зони, а за 4—7 травня — населення ще 59-ти населених пунктів України та Білорусі. За період з 14 травня до 16 серпня 1986 було додатково евакуйовано 15 населених пунктів, у т. ч. 8 — *Київської області* та 7 — *Житомирської області.* У цілому до кінця літа 1986 з 81-го населеного пункту України було евакуйовано 90 784 особи, в основному сільс. населення, у більшості своїй старшого віку. Для них було побудовано 11 тис. будинків садибного типу та 402 об'єкти соціально-культ. призначення. Частина мешканців міст Прип'ять та Чорнобиль переселилися до *Києва* та *Чернігова.*

Ін. моментом, що визначив катастрофічну сутність Ч.к., став її вплив на здоров'я людей через погіршення стану навколишнього середовища та дію іонізуючого опромінення. Категорії населення, які сформувалися в післячорнобильські роки, — ліквідатори (учасники ліквідації аварії) та постраждале населення — мають визначений юрид. статус та певну систему пільг і компенсацій за матеріальні втрати та втрату здоров'я. Під наглядом закладів охорони здоров'я на поч. 2013 знаходилося 2 106 077 осіб, які постраждали внаслідок Ч.к. У період 1990—2012 частота раку щитовидної залози учасників ліквідації наслідків аварії у 1986 і 1987 в 5 разів вища очікуваного рівня, в евакуйованих — у 4,3 раза, у жителів радіоактивно забруднених територій — в 1,3 раза. У постраждалих дітей також спостерігаються тенденції до погіршення стану здоров'я. Показник визнаних хворими в порівнянні з 1987 збільшився у 2,5 раза. 2000 він становив 76,15 %, а з 2005 до 2012 зберігається на рівні 77,1 %. Світова спільнота, державні і громадські структури країн світу надають Україні допомогу в оздоровленні населення, і в першу чергу — дитячого.

Ч.к. спричинила величезні фінансові проблеми в Україні, оскільки подолання її наслідків

Чорнобильська АЕС після аварії. 1986.

потребує значних фінансових витрат. В умовах *СРСР* фінансове забезпечення прийнятих законів планувалося за рахунок держ. бюджету тоді ще єдиної країни. Із 1991 все фінансування здійснюється з бюджету України. Лише за 20 років незалежності на вирішення чорнобильських проблем Україна витратила майже 7 млрд дол. США. Це означає, що відбувається відволікання величезних коштів від нагальних потреб сусп-ва.

Закриття 15 грудня 2000 Чорнобильської АЕС породило великі соціально-екон. проблеми. Виведення з експлуатації Чорнобильської АЕС, перетворення «Укриття» над її зруйнованим 4-м енергоблоком на екологічно безпечну систему, гарантування соціального забезпечення постраждалого населення та благополуччя міста енергетиків — *Славутича*, роботи з утримання зони відчуження потребують величезних зусиль і витрат — фінансових, політ., інтелектуальних. Україна втратила велике підпр-во, його працівники — роботу, регіон — кошти для розвитку.

Продовженням зусиль держави з мінімізації наслідків Ч.к. стали буд. роботи на майданчику Чорнобильської АЕС та в зоні відчуження. У вересні 2010 почалася закладка фундаменту під новий саркофаг над зруйнованим 4-м енергоблоком, у квітні 2012 розпочато буд-во арки, що має накрити «Укриття», у жовтні 2011 на майданчику комплексу «Вектор» почалося буд-во Централізованого сховища відпрацьованих джерел іонізуючого випромінювання. Продовжується й участь світ. спільноти у фінансуванні та науковому забезпеченні вирішення проблем, породжених Чорнобильською катастрофою.

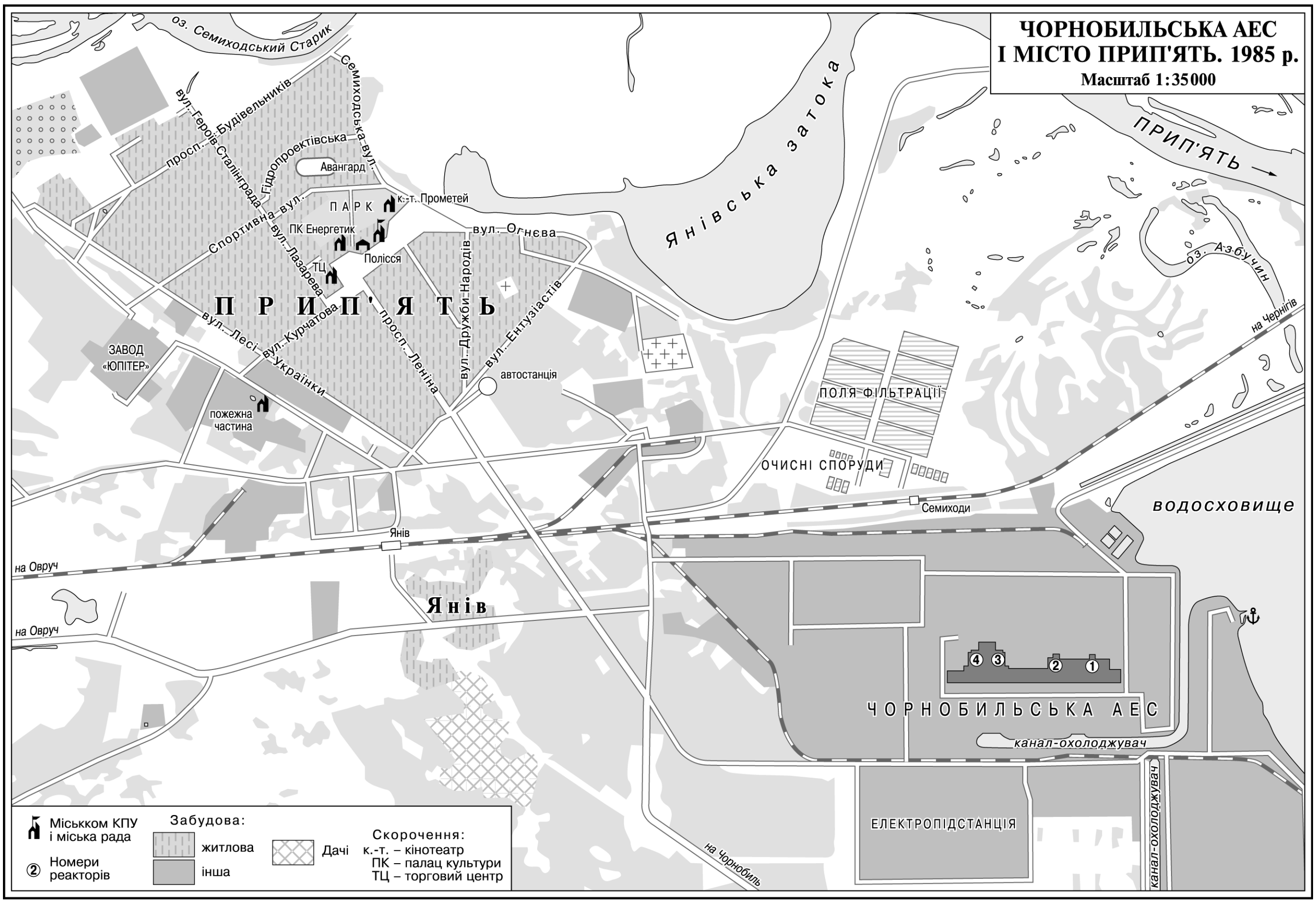
Літ.: *Ярошинская А.А.* Чернобыль: совершенно секретно. М., 1992; Чорнобильська катастрофа. К., 1996; Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали: Збірник. К., 1996; Москва — Чернобылю, кн. 1—2. М., 1998; *Барановська Н.П.* Україна—Чорнобиль—світ. К., 1999; *Її ж.* Об'єкт «Укриття»: проблеми, події, люди. К.—Чорнобиль, 2000; Парламентські слухання стосовно закриття Чорнобильської АЕС: Збірник матеріалів. К., 2000; *Носовский А.В. и др.* Славутич: вопросы радиационной экологии. К., 2001; Чорнобиль: зона відчуження: Збірник наукових праць. К., 2001.

Н.П. Барановська.

ЧОРНО́БИЛЬСЬКИЙ ПОЛК — військ. одиниця *Війська Запорозького* з центром у *Чорнобилі*. Існувала нетривалий час. Відомо, що 1649 Ч.п. під командуванням Михайла Панкевича (2 тис. осіб) входив до складу козац. частин, очолюваних київ. полковником, наказним гетьманом С.-М.*Кричевським*, які діяли проти литов. війська, брав участь у битві під Лоєвом (див. *Лоєвська битва 1649*). У *«Реєстрі Війська Запорозького» 1649* не згадуються ні Ч.п., ні Чорнобильська сотня.

Літ.: *Степанков В.С.* Кричевський Михайло (Станіслав). В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998.

В.В. Панашенко.

ЧОРНОВІ́Л В'ячеслав Максимович (24.12.1937, за документами, 01.01.1938 — 25.03.1999) — літ. критик, публіцист, журналіст, політ. і держ. діяч. Один із лідерів укр. правозахисного руху. Політв'язень (1967—69, 1972—78, 1980—85). Герой України із врученням ордена Д-ви (2000, посмертно). Н. в с. Єрки (нині с-ще міськ. типу Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї сільських учителів. 1955 закінчив школу із золотою медаллю, вступив на філол. ф-т Київ. ун-ту, на 2-му курсі перевівся на ф-т журналістики.

Переломним у світогляді Ч. став XX з'їзд КПРС. Через політ. погляди мав річну перерву в навчанні (1957—58), працював у м. Жданов (нині м. *Маріуполь*) на буд-ві домни, спочатку — теслею, згодом — співредактором виїзної редакції газ. «Київський комсомолець». 1960 закінчив Київ. ун-т з відзнакою. Із липня 1960 до травня 1963 працював на Львів. студії Укр. телебачення, редактором, старшим редактором передач для молоді. Почав виступати як літ. критик, досліджував творчість Т.*Шевченка*, В.*Самійленка*, Б.*Грінченка.* У травні 1963 переїхав до *Києва.* До вересня 1963 працював секретарем к-ту комсомолу буд-ва Київ. ГЕС, жив у смт *Вишгород.* 1964 пройшов за конкурсом до аспірантури Київ. пед. ін-ту, але його не було допущено до навчання через політ. переконання.

Із середини 1960-х разом з І.*Світличним*, І.*Дзюбою*, Є.*Сверстюком*, А.*Горською*, Л.*Танюком* та ін. був активним учасником руху *шістдесятників*, автором, співредактором і розповсюджувачем *самвидаву*, організатором і учасником багатьох літературно-мистецьких заходів, громад. акцій. Брав активну участь у діяльності київ. Клубу творчої молоді. 4 вересня 1965 Ч. разом з І.Дзюбою і В.*Стусом* виступив у кінотеатрі «Україна» з протестом на прем'єрі фільму С.*Параджанова* «Тіні забутих предків» проти арештів укр. інтелігенції.

У квітні 1966 Ч. на закритому політ. процесі у *Львові* відмовився давати свідчення проти М.*Гориня*, Б.*Гориня*, М.Зваричевської та М.Осадчого, за що його було звільнено з редакції газ. «Друг читача».

Зібрав інформацію про порушення прав людини, у травні 1966 поширив документальну машинописну книгу «Правосуддя чи рецидиви терору?» 8 липня 1966 Ч. засуджено за статтею 179 Кримінального кодексу УРСР до 3-х місяців виправних робіт з утриманням 20 % зарплати. Працював техніком у Карпатській експедиції АН УРСР, інспектором з реклами «Київкниготоргу», інструктором Львів. обласного т-ва охорони природи. 1967 уклав документальну збірку «Лихо з розуму: портрети двадцяти "злочинців"» — матеріали про репресованих 1965—66 шістдесятників. Машинопис було послано до ЦК КПУ, КДБ УРСР, головам Спілки письменників України та Спілки художників УРСР. 21 жовтня 1967 твір було передано радіостанцією «Свобода». 1967 книжки Ч. вперше були надруковані, 1975 йому присуджено міжнар. журналістську премію ім. Н.Томаліна (Велика Британія).

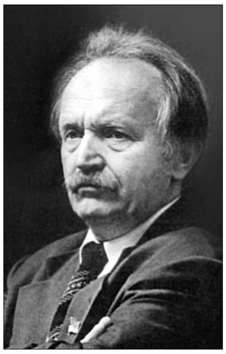
3 серпня 1967 Ч. заарештували за звинуваченням у «поширенні наклепницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад». 30 жовтня 1967 Ч. розіслав до вищих органів влади республіки заяву, протестуючи проти необ'єктивності розслідування. 15 листопада 1967 його засуджено Львів. обласним судом до 3-х років ув'язнення в таборі суворого режиму (Він. обл., тюрми в містах Львів, Київ). Улітку 1968, протестуючи проти вилучення написаних у таборі статей, Ч. провів 48-денне голодування. У лютому 1969 звільнений за амністією. 1970 повернувся до Львова; 1969—70 працював спостерігачем, в. о. начальника метеостанції в Закарпатті, землекопом археол. експедиції (*Білгород-Дністровський*), вагарем залізничної ст. Скнилів (Львів. обл.).

У відповідь на наклепницькі нападки на І.Дзюбу написав статтю «Як і що обстоює Богдан Стенчук: 66 запитань і зауваг "інтернаціоналістові"» (1970), де викрив негідні методи ідеологічної роботи КПРС і КДБ. На поч. 1970 розпочав видавати машинописний ж. «Український вісник». До нового арешту Ч. вийшло 5 номерів, які було опубліковано у вид-ві *«Смолоскип»*. Підготовлений ним 6-й номер видали 1972 у Львові М.Косів, Я.Кендзьор і А.Пашко. 1971 звернувся до Комісії з прав людини ООН із приводу загрози нових арештів укр. інтелігенції. У вересні 1971 Ч. виступив із листом «До ЦК КП України» на захист В.*Мороза*, у грудні 1971 за його ініціативою було створено «Громадський комітет захисту Ніни Строкатої-Караванської».

12 січня 1972 заарештований під час другої хвилі репресій в Україні. Оскільки слідство не могло довести, що саме Ч. був редактором «Українського вісника», його шантажували арештом дружини та сестри. На знак протесту 8 діб тримав сухе голодування. 12 квітня 1973 засуджений до 6-ти років позбавлення волі і 3-х років заслання.

1973—78 відбував покарання у мордовських таборах ЖХ-385/17-А (с-ще Озерне), ЖХ-385/3 (с-ще Барашево). Був організатором акцій протесту, голодувань у боротьбі за статус *політичного в'язня.* Разом із Б.Пенсоном Ч. 1975 написав книгу «Хроніка таборових буднів» (1976, час. *«Сучасність»*). У березні 1978 прибув етапом на заслання в с-ще Чапанда (Якутія), проживав у м. Нюрба, працював доглядачем парників, експедитором буд. управління; написав брошуру про боротьбу за статус політ. в'язня в таборах 1977—78 «Тільки один рік». 1978 прийнятий у члени ПЕН-клубу. 22 травня 1979 став членом *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.*

15 квітня 1980 Ч. заарештовано на засланні за сфабрикованим звинуваченням у «спробі зґвалтування», тримав 120-денне голодування на знак протесту. Засуджений закритим судом м. Мирний (Якутія) до 5-ти років позбавлення волі, відбував покарання у таборі в Табагу (Якутія). 1983 Ч. достроково звільнено, без права виїзду в Україну; з кінця вересня 1983 і до закінчення ув'язнення відбував випробувальний термін у с-щі Покровське (Якутія), працював кочегаром на цегельному з-ді. Остаточно звільнений 15 квітня 1985.

В.М. Чорновіл.

У травні 1985 повернувся в Україну. Працював кочегаром Львів. міськрембудтресту, згодом — у школі-інтернаті. У серпні 1987 поновив видання «Українського вісника», який став друкованим органом Укр. Гельсінської групи (Укр. громад. групи сприяння виконанню Гельсінських угод), ініціював відновлення діяльності цієї правозахисної громад. орг-ції на ширшій політ. платформі. У Львові 6 вересня 1987 став членом Укр. ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління. 11 березня 1988 разом із М.Горинем і З.*Красівським* підписав «Звернення до української та світової громадськості» про відновлення діяльності Укр. Гельсінської групи.

Ч. був співініціатором створення Української Гельсінської спілки. Спільно з М.Горинем і Б.Горинем розробив «Декларацію принципів Української Гельсінської спілки» і 7 липня 1988 оприлюднив її на 50-тис. мітингу у Львові. Ч. було обрано одним із трьох робочих секретарів Укр. Гельсінської спілки, керівником її інформаційної служби. На знак протесту проти розгону мирного зібрання у Львові 4 серпня 1988 був одним із підписантів телеграми до М.*Горбачова*.

Восени 1988 разом із М.Горинем дав інтерв'ю журналістці Марті Коломієць (США), через що влада розгорнула кампанію за їхнє видворення з *СРСР*. Ч. і М.Горинь звернулися до урядів усіх д-в із проханням, щоб їх не прийняла жодна країна. Брав участь у нарадах представників національно-визвол. рухів народів СРСР (Ташкент, *Москва*). Член Львівської обласної ради Товариства української мови ім. Т.Шевченка. 1988 обраний співголовою Львів. обласного т-ва «Меморіал». 8—10 вересня 1989 на Установчих зборах *Народного руху України* обраний членом його Великої ради.

4 березня 1990 обраний нар. депутатом *Верховної Ради УРСР* і депутатом Львів. обласної ради; від квітня 1990 до квітня 1992 — голова Львів. обласної ради і облвиконкому. Співголова фракції «Незалежність», що входила до демократ. частини ВР УРСР — Нар. ради. Восени 1991 балотувався у *Президенти України* (2-ге місце, 7 420 727 голосів, або 23,27 %). 14 жовтня 1991 Великою козац. радою обраний гетьманом Укр. козацтва.

На 3-му з'їзді Нар. руху України 29 лютого 1992 обраний співголовою орг-ції, у квітні 1992 подав у відставку з посади голови Львів. обласної ради та облвиконкому, із грудня 1992 — голова Нар. руху України. Із лютого 1992 — заст. голови постійної Комісії ВР України з питань гласності та засобів масової інформації. Із березня 1994 — нар. депутат *Верховної Ради України* 2-го скликання, голова підкомісії з питань охорони історико-культ. спадщини постійної Комісії з питань к-ри і духовності. Керівник депутатської фракції Нар. руху України у ВР України. 1998 знову обраний нар. депутатом ВР України.

Шеф-редактор газети «Час/Time»; член Парламентської асамблеї Ради Європи (1995—99); президент Міжнародної пресової фундації ім. В.Симоненка (1994—99); член президії т-ва «Меморіал» (1990—99), Конгресу укр. інтелігенції (1995—99), К-ту «Нюрнберг-2» (1995—99), *Української всесвітньої координаційної ради*.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1996).

Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1997).

Загинув у автомобільній катастрофі поблизу м. *Бориспіль*. Похований на *Байковому цвинтарі*.

2000 в с. Єрки відкрито пам'ятний знак Ч. Із 2002 діє Кабінет-музей Ч. в Києві (вул. О.Гончара, 33). 2006 в с. Вільховець Звенигородського р-ну Черкас. обл. відкрита садиба-музей Ч., 2007 встановлено погруддя, іменем Ч. названа вулиця, місц. СШ. Його іменем також названо вулиці в 31-му місті, сквер у Києві (на вул. П.Мирного, 27) та 4 вищі навчальні заклади.

Пам'ятники, меморіальні дошки, знаки Ч. відкрито у 17-ти містах.

На честь Ч. випущено ювілейну монету (2003), поштову марку (2008); утворено Міжнар. благодійний фонд В.Чорновола (1999), Фонд вільних журналістів ім. В.Чорновола (1999), із 2003 проводяться «Чорноволівські читання».

Про Ч. знято фільми «Правди дорога терниста» (2001), «Дорога В'ячеслава Чорновола» (2006), «Пробудивший каменное государство» (2006).

2003 встановлена держ. премія ім. В.Чорновола в галузі журналістики.

Тв.: Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Б/м, 1968 (2-ге вид. — Львів, 1991); Я нічого у вас не прошу: лист В. Чорновола до Секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Торонто, 1968; Як і що обстоює Богдан Стенчук: 66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові». «Український вісник», 1972, вип. 6, березень; Хроніка таборових буднів. В кн.: *Хейфец М.* Вячеслав Чорновол — зэковский генерал. К., 1991 (у співавт.); Правосуддя чи рецидиви терору? «Київ», 1992, № 6—7; Політика та правда життя, ч. 1—3. К., 1998—99; Пульс української незалежності. К., 2000; Твори, т. 1—8. К., 2002—12.

Літ.: *Хейфец М.* В'ячеслав Чорновіл — зеківський генерал. В кн.: Українські силуети. Нью-Йорк, 1983; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х рр. К., 1995; *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; Це була нова спроба осудити В'ячеслава Чорновола. К., 1999; [Некролог]. «Сучасність», 1999, № 5; «Він спалахнув смолоскипом...». Дубно—Львів, 1999; Пам'яті В'ячеслава Чорновола на 40-й день його трагічної загибелі. Б/м, 1999; *Базильчук Г.* Чорновіл В'ячеслав Максимович (1937—1999): політик, журналіст. В кн.: Видатні постаті України: Біографічний довідник. К., 2004; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР, т. 1, ч. 2. К., 2006; *Степаненко М.* Майже все про загибель В.М. Чорновола, т. 1. К., 2006; Репресії в Україні (1917—1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. К., 2007; Рух опору в Україні: 1960—1990: Енциклопедичний довідник. К., 2010; *Деревінський В.* В'ячеслав Чорновіл: Нарис портрета політика. Тернопіль, 2011.

В.П. Швидкий.

ЧОРНОГО́РІЯ (Crna Gora, Црна Гора) — держава у Пд.-Сх. Європі, на Балканському п-ові. На пд. заході омивається Адріатичним морем. На пн. заході межує з Хорватією та Боснією і Герцеговиною, на пн. сході — із Сербією, на пд. сході — з Албанією. Територія — 13,8 тис. км^2. Населення — 626 тис. осіб (2011, оцінка). Етнічний склад: чорногорці (43 %), серби (32 %), боснійці та слов'яни-мусульмани

(13 %), албанці (3 %), хорвати (1 %), росіяни (1 %) та ін. Столичний статус мають два міста: Подгориця (156 тис. мешканців), де працюють парламент і уряд; Цетіньє (15 тис. мешканців), де міститься резиденція президента. Адм.-тер. поділ — 21 община. Офіц. мова — чорногорська (до 2007 — єкавський діалект сербської мови, до 1992 — сербохорватська). Грошова одиниця — євро. Релігія — православні (74 %), мусульмани-суніти (18 %), католики (3 %).

Згідно із чинною Конституцією 2007 законодавча влада належить Скупщині, а виконавча — президенту й уряду. Президент обирається заг. прямим таємним голосуванням на 5-річний термін. Від 2003 чинним президентом є Ф.Вуянович. Скупщина — однопалатний парламент країни, складається з 81 депутата. Депутати обираються загальнонар. голосуванням терміном на 4 роки. Вибори — за пропорційною системою. П'ять депутатських місць зарезервовано для представників албанської меншини. Виконавчу владу здійснює уряд, склад якого затверджує Скупщина на пропозицію президента.

У 1 тис. до н. е. територію Ч. населяли іллірійські племена, які в 5—4 ст. до н. е. створили тут власну державу. У той самий час на узбережжі Адріатичного моря виникають грец. міста-колонії. У 2-й половині 2 ст. до н. е. іллірійську державу завоювали римляни (див. *Рим стародавній*). На початку 1 ст. н. е. землі сучасної Ч. входили до складу римської провінції Далмація, а наприкінці 3 ст. їх було виділено в окрему провінцію Превалітанія (Превалія). У цей час відбуваються інтенсивні процеси романізації, а потім і християнізації місц. населення. Наприкінці 4 ст. землі сучасної Ч. потрапили до складу Сх. Римської (Візантійської) імперії (див. *Візантія*). У 1-й половині 7 ст. на Адріатичному узбережжі оселяються слов'ян. племена (див. *Слов'яни (давні)*), які швидко стають панівним етносом і асимілюють значну частину місц. населення. Тоді на території провінції Превалія було засновано слов'ян. державу Дукля, правителі якої були васалами візант. імператора. Наприкінці 10 — на початку 11 ст. вони на короткий час потрапили у залежність від володарів Західноболгарського царства. У 1042 дуклянський князь Воїслав розгромив візант. військо, після чого Дукля стає незалежною державою, в якій править династія Воїславовичів. У 1077 Михайло Воїславович одержав від рим. папи Григорія VII королів. титул, а його наступник Костянтин Бодін у 1089 домігся заснування для Дуклі катол. архієпископства із центром у м. Бар. У 1080 в істор. джерелах з'являється нова назва держави — Зета, яка згодом витісняє стару. Незалежна Зета (Дукля) під управлінням Воїславовичів проіснувала до 1186, коли її було приєднано до сербського князівства Рашка. У 1356 після смерті короля Стефана Душана Зета відокремлюється від Рашки. У ній закріплюється рід Балшичів. У 1421 після смерті останнього представника цієї династії за землі нинішньої Ч. розгортається боротьба між Венецією, Сербією та *Османською імперією*. У 1455 налякані осман. загрозою представники зетських племен присягнули на вірність венеціанцям, які запровадили для країни її сучасну назву — Чорногорія або Монтенегро. Венеціанським намісником («капітаном») став місцевий феодал Стефан Црноєвич, нащадки якого правили до 1499. Найбільшого розквіту Ч. досягла за його сина Івана Црноєвича, який тривалий час умів лавірувати між венеціанцями й османцями, але врешті визнав себе васалом султана. У 1499 османці завоювали володіння Црноєвичів і підкорили всі чорногорські землі (за винятком деяких приморських міст, що залишалися під контролем Венеції). Під владою Османів чорногорці, які населяли важкодоступні гірські області, зберігали широку автономію. Від 1496 у них утверджується теократичне правління, коли світська влада перебувала в руках цетінських митрополитів. Митрополита обирали на зборах вожді племен, а потім його висвячував один із правосл. патріархів. Цетінські митрополити збирали данину на користь осман. влади, а за потреби — очолювали боротьбу проти османців. У 1697 митрополитом було обрано Данила Негош-Петровича; він заснував спадкову династію, представники якої з невеликими перервами управляли Ч. до 1851 — як духовні, а потім до 1918 — як світські володарі.

Митрополит Данило відмовився від традиційної орієнтації на Венецію у боротьбі проти османців і знайшов нового союзника у правосл. Росії. У 1711 до Ч. прибули рос. емісари, які закликали взяти участь у боротьбі проти спільного ворога — Осман. імперії. Чорногорці здійснили напади на осман. фортеці, у відповідь османці організували кілька каральних експедицій. 1715 митрополит Данило втік до Росії. Відтоді Росія неодноразово надавала Ч. політ. і матеріальну підтримку, яка із часом набула регулярного характеру. Після повернення Данило був змушений передати частину владних повноважень світському правителю «гувернадуру», який був ставлеником Венеції. Митрополит Данило заснував Земельний суд (вирішував міжплемінні суперечки), заборонив кровну помсту (попри заборону, вона існувала до кінця 19 ст.). За правління митрополита Василя (1750—66) Ч. почала орієнтуватися на Росію і перестала сплачувати данину Османській імперії, що означало розрив васальної залежності. Митрополит Петро I (1784—1830) розши-

рив територію Ч., створив постійні органи виконавчої і суд. влади, ухвалив єдиний кодекс законів. Після переможної битви біля Крусів 1796 Ч. домоглася фактичної незалежності від Османської імперії. У 1807—13 Ч. воювала проти наполеонівської Франції. Справу митрополита Петра I продовжив митрополит Петро II (1830—51), який ліквідував інститут гувернадурства, чим зміцнив свою одноосібну владу, багато воював із османцями. Петро II — визначний чорногорський мислитель, літератор і поет-пісенник. Наступник Петра II Данило відмовився від духовного звання і перейняв тільки світську владу. 1852 Ч. було проголошено світським князівством. Данило домігся абсолютної влади, створив регулярне військо — князівську гвардію (1000 вояків), перетворив землі племен на адм.-тер. одиниці, всі свої реформи закріпив у новому кодексі законів, успішно воював з Османською імперією. Після перемоги чорногорців біля Граховаца 1858 було усталено офіційний чорногорсько-османський кордон, а Ч. домоглася міжнар. визнання своєї незалежності де-факто. Після загибелі Данила новим князем став Микола (1860—1918), який теж воював з османцями (1862, 1875—78). За рішенням Берлінського конгресу Ч. здобула міжнар. визнання де-юре, розширила свою територію й отримала вихід до моря. Князь Микола активно здійснював держ. будівництво, поступово перетворюючи Ч. на модерну європ. країну із постійним урядом (від 1902), Конституцією (1908), власною грошовою одиницею перпер (1908), міжнар. телефонним і телеграфним сполученням тощо. У зовн. політиці Микола орієнтувався на Росію, яка фінансувала його військо і двір (рос. безоплатна допомога становила майже 50 % держ. доходів). У 1910 парламент проголосив Миколу королем, а Ч. — королівством. У 1912—13 Ч. брала участь у Першій і Другій балканських війнах, виступивши спочатку проти Османської імперії, а потім — проти Болгарії. 5 серпня 1914 Ч. оголосила війну *Австро-Угорщині* та Німеччині, виступивши на боці Сербії та *Антанти*. Чорногорське військо воювало до лютого 1916, коли капітулювало. 1916—18 територію Ч. окупувало австро-угорське військо. Король Микола перебрався до Франції, де діяв його уряд в еміграції. 26 листопада 1918 Велика народна скупщина у місті Подгориця позбавила Миколу та його нащадків всіх прав на чорногорський престол і заборонила йому повертатися на батьківщину, а також ухвалила рішення негайно об'єднатись із Сербією в єдину державу. Микола не визнав рішень Подгорицької скупщини. У січні 1919 його симпатики та прихильники відродження чорногорської незалежності («зелені») підняли т. зв. «Різдвяне повстання», яке було придушене сербським військом, але окремі загони чорногорських сепаратистів діяли у гірській місцевості до 1929.

Від грудня 1918 по квітень 1941 Ч. входила до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія), де правила династія Карагеоргієвичів (споріднена із чорногорськими Негош-Петровичами). Під час *Другої світової війни* Ч. окупувало італ. військо. 1943, після капітуляції Італії чорногорські землі окупувала нім. армія, а область Котор захопила усташська «Незалежна Держава Хорватія». У 1944 Ч. звільнили загони Народно-визвольної армії Югославії Й.Броз Тіто. У листопаді 1943 в Ч. було створено Крайове віче народного визволення, яке 1944 перетворилося на Антифашистську скупщину, а у квітні 1945 — на Народну скупщину Чорногорії, яка ухвалила рішення про входження Ч. до складу нової Югославії. Від січня 1946 по липень 1963 Ч. — Народна Республіка, а з липня 1963 по квітень 1992 — Соціалістична Республіка у складі відповідно Федеративної Народної, а потім Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія. У квітні 1992 — лютому 2003 Ч. — у складі Союзної Республіки Югославія; з лютого 2003 по червень 2006 — член конфедеративного Державного союзу Сербії і Чорногорії. 21 травня 2006 відбувся референдум щодо проголошення незалежності, на підставі результатів якого (55,4 % — «за») парламент 3 червня 2006 проголосив незалежність держави. 15 червня незалежність Ч. визнала Сербія, 21 червня Ч. стала членом ОБСЄ, 28 червня — членом ООН, 18 липня її незалежність визнала Україна і встановила з нею дипломатичні відносини. У вересні 2006 відбулися перші після відновлення незалежності парламентські, а у квітні 2008 — президентські вибори. 2007 було ухвалено чинну Конституцію. 2008 Ч. подала заявку на вступ до ЄС, і у грудні 2010 її було офіційно визнано державою-кандидатом. 2008 Ч. визнала незалежність Косова, що призвело до погіршення її стосунків із Сербією.

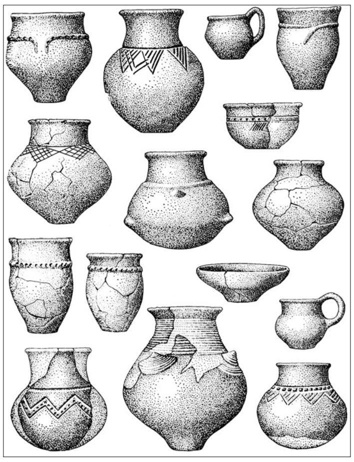
2007—13 між Україною і Ч. було підписано низку двосторонніх договорів, з яких найважливішими є угоди «Про науково-технологічне співробітництво» (червень 2013), «Про співробітництво в галузі культури» (грудень 2011), «Про співробітництво у сфері оборони» (грудень 2011), «Про співробітництво у галузі туризму»), «Про співробітництво в галузі освіти і науки» (грудень 2011), «Про вільну торгівлю» (листопад 2011). На знак дружніх стосунків у Подгориці у грудні 2011 було відкрито пам'ятник Т.*Шевченку*, а у червні 2013 у Києві — пам'ятник митрополиту Петру II.

Літ.: История Югославии. М., 1963; История Сербии и Черногории. М., 2002; *Andrijaљeviж Ђ.М.*, *Rastoder Љ.* Istorija Crne Gore. Podgorica, 2006; *Слюсаренко Г.* Українсько-чорногорські відносини. К., 2009.

А.О. Руккас.

ЧОРНОЛІ́СЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* перехідного періоду від *бронзового віку* до раннього залізного віку (див. *Залізний вік*). Поширена в лісостеповій смузі *Правобережної України* між Дніпром і Дністром, окремі пам'ятки відомі на Лівобережжі в басейнах річок Ворскла та Оріль (притоки Дніпра). Отримала назву за городищем в урочищі Чорний Ліс у верхів'ях р. Інгу-

Чорноліська культура. Кераміка.

лець (прит. Дніпра; див. *Чорноліське городище*). Хронологічні рамки Ч.к. в цілому визначаються 12—9 ст. до н. е. В основі Ч.к. — комарівсько-білогрудівський субстрат (див. *Комарів*; *Білогрудівська культура*), що входить до *тшинецького культурного кола*. На другому етапі Ч.к. зазнала впливу ранньогальштатських к-р (див. *Гальштатська культура*) Карпато-Подунав'я. Пам'ятки Ч.к. відкриті в 1940-х рр. на правому березі Дніпра, ідентифікацію та наук. осмислення матеріалів Ч.к. здійснили в 1940—50-ті рр. Є.Покровська та О.*Тереножкін*. Заг. характеристику Ч.к. розробив О.Тереножкін. Пам'ятки Подністров'я досліджували Г.Смірнова та Л.*Крушельницька*, пам'ятки басейну Ворскли — Г.Ковпаненко, Орілі — В.Ромашко; проте на даний час культурно-хронологічна атрибуція цих пам'яток як чорноліських дискусійна.

Ранній етап Ч.к. (12—10 ст. до н. е.) тотожний білогрудівському горизонту києво-черкаської групи тшинецького культ. кола. Для нього типові неукріплені поселення на перших надзаплавних терасах та в заплавах (поселення Унбек, нижній горизонт поселення біля с. *Суботів*). На другому етапі (9 ст. до н. е.) споруджувалися *городища* на мисах круглої/овальної форми невеликих розмірів (діаметром 40—100 м), відділені ровом з напільного боку. Серед особливостей — тотальне ескарпування схилів ярів і часто відсутність фіксованого в'їзду. Деякі городища мають більш складну фортифікацію (Чорноліське, Суботівське). Найбільша концентрація городищ простежується в басейні р. Тясмин (прит. Дніпра) — Лубенецьке, Тясминське, Калантаївське, Залевське, Полуднівське та ін. З фінальним етапом Ч.к. пов'язані знахідки скарбів на городищах Залевки та Суботівському.

Поховання Ч.к. ґрунтові та підкурганні, виконувалися за обрядом тілопокладення або тілоспалення.

Для матеріального комплексу Ч.к. характерні кухонні горщики тюльпаноподібної форми з гладким або розчленованим валиком на плічках та проколами під вінцем, а також корчаги, келихи та черпаки з різним та штампованим орнаментом. На Суботівському городищі відкритий центр металообробки. Наприкінці 9 ст. до н. е. на основі пам'яток Ч.к. під впливом середньогальштатських к-р Карпато-Подунав'я склалася жаботинська к-ра, епонімною пам'яткою якої є *Жаботинське поселення*.

Літ.: *Покровская Е.Ф.* К вопросу о сложении культуры раннего железа в лесостепном правобережном Поднепровье (бассейн р. Тясмин). «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1953, вып. 2; *Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961; *Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967; *Ромашко В.А.* Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII—X вв. до н. э.). Днепропетровск, 1995; *Крушельницька Л.І.* Чорноліська культура Середнього Придністров'я. Львів, 1998; *Лысенко С.Д.* Феномен Субботовского городища. В кн.: «Матеріали та дослідження з археології Східної України» (Луганськ), 2004, вип. 3; *Дараган М.Н.* Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. К., 2011.

М.М. Дараган.

ЧОРНОЛІ́СЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — укріплене поселення 10—9 ст. до н. е. в урочищі Чорний Ліс у верхів'ях р. Інгулець (прит. Дніпра) у Знам'янському р-ні Кіровогр. обл. Пам'ятку, що дала назву *чорноліській культурі*, відкрив та частково дослідив О.*Тереножкін* 1949.

Городище розташов. на плато між глибокими ярами. Вирізняється серед ін. чорноліських укріплених поселень величезними розмірами і складним планом: крім центр. круглого укріплення має 3 лінії валів та ровів; відстань від круглого укріплення до зовн. валу — 1,5 км.

Городище було заселене лише частково: поселення розташовувалося в просторому другому укріпленні, третину площі якого було зайнято зольниками. На городищі знайдені сліди пожеж, що, імовірно, пов'язані з набігами *кімерійців*.

Літ.: *Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961.

С.А. Скорий.

«ЧОРНОМО́РЕЦЬ» — перша щотижнева укр. газета на *Кубані*. Виходила в м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*) за реквізитами: «Видає Товариство "Ранок". Редагує Редакційний комітет». Редактором «Ч.» був комісар укр. нар. освіти в Кубанській обл. козак-кубанець В.Чепелянський, призначений від *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*. Перший номер побачив світ 11 вересня 1917. Газета виходила під гаслом: «Хай живе федеративна демократична республіка!» На сьогодні відомо, що вийшло 7 номерів; збереглися: № 1 від 11 вересня, № 4 від 29 вересня, № 5 від 6 жовтня, № 7 від 24 жовтня 1917.

У газеті значне місце приділялося публікації документів *Української Центральної Ради* і Ген. секретаріату УЦР, інформації про важливі події в Україні та на Кубані. Зокрема, розпорядження ген. секретаря нар. освіти УЦР І.*Стешенка* щодо впровадження з початком 1917/18 навч. р. викладання в школах укр. мовою там, де є більшість українців і вчителі, які володіють цією мовою.

Літ.: *Георгиади Я.* Национальная печать на Кубани и Черноморье. «Красное знамя», 1923, № 96; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997; *Теліга М.* Як я став свідомим українцем. «Пам'ятки України: історія та культура», 2005, № 3—4; *Миронець Н.* Українська преса на Кубані в 1917 році. В кн.: Проблеми державного будівництва в Україні, вип. 13. К., 2007; *Її ж.* «Чорноморець» — перша українська газета на Кубані. В кн.: Четвертые кухаренковские чтения. Краснодар, 2010.

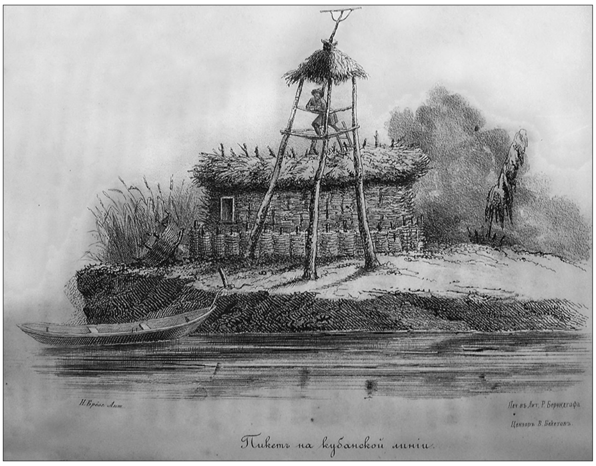
Є.Д. Петренко.

ЧОРНОМО́РСЬКА ГРЕБНА́ ФЛОТИ́ЛІЯ — військово-мор. підрозділ *Чорноморського козацького війська*, створений під час *російсько-турецької війни 1787—1791* за розпорядженням кн. Г.*Потьомкіна.* З колиш. запороз. козаків були сформовані кінна й піша команди Війська вірних козаків (із листопада 1788 — Чорномор. козац. військо). Піша команда, яку формував військ. суддя, армії прем'єр-майор А.*Головатий*, повинна була служити у складі гребної флотилії під заг. кер-вом кошового отамана Сидора *Білого.* 5 травня 1788 А.Головатий прийняв у *Херсоні* 22 канонерські човни, озброєні гарматами. Вони були призначені для бойових дій на річках, лиманах і в прибережних районах моря. 13 травня віце-адмірал М.Мордвінов передав війську 14 човнів, ще 2 були отримані від начальника Дніпровської (Лиманської) гребної флотилії принца Ш.-А. де *Нассау-Зігена.* Кількість канонерських човнів Ч.г.ф. під час війни змінювалася й досягала 40—50. Козац. флотилія ділилася на окремі команди, які очолили військ. полковники Мокрий, Іванов, Сухина, Гулик, Малий. Козаки Ч.г.ф. використовувалися як мор. піхота, здійснювали розвідку та десантні операції. У червні 1788 Ч.г.ф. брала участь в успішних боях проти турец. флоту Гасана-паші під *Очаковом* (коли був смертельно поранений кошовий отаман С.Білий), у листопаді 1788 А.Головатий на чолі флотилії штурмом узяв турец. фортецю на о-ві *Березань.* Восени 1789 Ч.г.ф. брала участь у здобутті фортець Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*) та Бендери (нині місто в Молдові; див. *Тигіна*), 1790 — фортець Тулча й Ісакча (нині обидва міста в Румунії) на р. Дунай. При штурмі *Ізмаїла* (грудень 1790) А.Головатий командував авангардом флотилії, що забезпечувала висадку військ із півдня. 1792 Ч.г.ф. повинна була забезпечити висадку першої групи Чорномор. козац. війська на Тамань. Бригадир П.Пустошкін одержав наказ «перепровадити» козац. флотилію до Тамані. Разом з командиром козац. флотилії Савою *Білим* він оглянув стан човнів і з 54-х вибрав тільки 26 «здатних дійти до Тамані». До цих човнів додали 24 нові човни та 1 яхту, побудовані козаками в урочищі Фальче на р. Прут (прит. Дунаю). 16 серпня 1792 з Очаківського лиману до берегів Тамані відправилися 50 човнів і 1 яхта Ч.г.ф., бригантина «Благовіщення» (на якій перебував П.Пустошкін), 11 транспортних суден (перевозили частину людей і гармати) і кілька кораблів охорони. 25 серпня флотилія досягла Тамані. Пізніше сюди прибув А.Головатий і зайнявся буд-вом гавані для Ч.к.ф. в гирлі Кизилташського лиману. Але човни швидко робилися непридатними. 1802 Ч.г.ф. одержала 10 нових канонерських човнів, збудованих на Миколаїв. верфі. Гол. завданням Чорномор. козац. війська була охорона кордону по р. Кубань, для чого Ч.г.ф. виявилася непридатною. 1809 човни були здані в Керченське адміралтейство.

Літ.: *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; *Фролов Б.Е.* Казачья флотилия. В кн.: Морская слава кубанцев. Краснодар, 1996; *Фролов Б.Е.* Гребная флотилия Черноморского казачьего войска. Краснодар, 2006.

А.М. Авраменко.

Козацький пікет на Чорноморській кордонній лінії на р. Кубань. Малюнок 19 ст.

ЧОРНОМО́РСЬКА КОРДО́ННА ЛІ́НІЯ — укріплена прикордонна лінія вздовж р. Кубань, що була встановлена та охоронялася козаками *Чорноморського козацького війська.* Її створення почалося 23 травня 1793, коли кошовий отаман З.*Чепіга* наказав військ. полк. К.Білому розставити кордони вниз по Кубані від Усть-Лабінської фортеці (нині м. Усть-Лабінськ Краснодарського краю, РФ). Кордони (сторожові пости) були влаштовані у такий спосіб: на узвишші споруджувалася оглядова вишка, при ній — хата, де відпочивали вільні від зміни козаки, тут же — навіс для коней, сіно на їх прокорм. Територія була обгороджена парканом із загострених колод, в якому були влаштовані бійниці. При найменшій небезпеці на вишці здіймався сигнал тривоги. Побачивши його, козаки поспішали рятувати *станицю* або кордон. Відкрита місцевість охоронялася кінними роз'їздами. Піші козаки (*пластуни*) ходили групами від кордону до кордону або влаштовували засідки.

Із липня 1793 Ч.к.л. розподілялася на дві частини, кожна — з 8-ми кордонів, першою командував К.Білий, другою — поручик З.Малий. У липні 1793 кордон охороняли всього 796 козаків. Згодом кількість кордонів, протяжність їхньої дистанції, розклад пікетів не раз змінювалися. 1797 число кордонів збільшили й лінію розділили на 3 частини. 1806 Ч.к.л. була розділена на 4 частини. Із 1830 Ч.к.л. вважалася правим флангом Кавказ. лінії, згодом — її першою частиною. 1847 лінія була поділена на 5 дільниць, а під час *Кримської війни 1853—1856* — на 6. 1856 Кавказ. лінія була розділена на ліве і праве крило, останнє складалося з Кубанської кордонної лінії (верхня і середня частина р. Кубань, де кордон охороняли козаки Кавказького лінійного козац. війська; див. *Лінійне козацьке військо*) і Ч.к.л., яка розподілялася в цей час на 3 дільниці. Попереду Ч.к.л. в землях черкесів у Закубанні вже існували передові кордонні лінії: Лабінська, Малолабінська, Зеленчуцька, Адагумська. Із 1861 Ч.к.л. стала називатися Нижньокубанською кордонною лінією. Вона розподілялася на 2 дільниці з 11-ти кордонних постів. Скасована 1867.

Літ.: *Фролов Б.Е.* Организация обороны Черноморской кордонной линии в конце XVIII — первой трети XIX в. В кн.: Кавказская война: уроки истории и современность: Материалы научной конференции, Краснодар, 16—18 мая 1994 г. Краснодар, 1995; *Його ж.* Военный лексикон кубанских казаков: Словарь-справочник. Краснодар, 2007.

А.М. Авраменко.

«ЧОРНОМО́РСЬКА РА́ДА» — укр. нар. газета, що виходила в

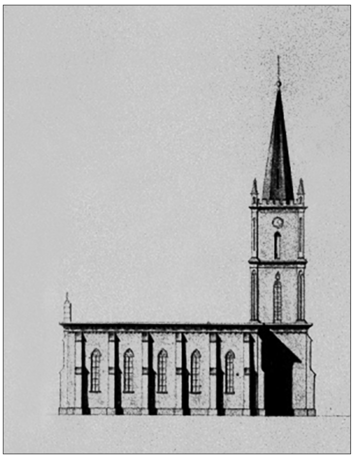
м. Новоросійськ (нині місто Краснодарського краю, РФ) — адм. центрі Чорномор. губ. Редагував видання ред. к-т «Ч.р.» Перший номер вийшов 9 квітня 1917 під гаслом: «Хай живе демократична федеративна республіка!» Газета почала виходити на 5 місяців раніше, ніж перший регіональний укр. час. *«Чорноморець»* у м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*). У цілому укр. преса на Кубані майже не розвинулася, крім «Ч.р.», спорадично виходили тижневики «Чорноморець» і «Кубанська зоря» (бл. 10-ти номерів).

Літ.: Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ (до 1944 — Ак-Мечеть, кримськотатар. — Aqmecit) — с-ще міськ. типу *Автономної Республіки Крим*, райцентр. Розташов. на Тарханкутському п-ові, на березі Вузької (Ак-Мечетської) бухти Каркінітської затоки. Населення 11 тис. осіб (2012).

У часи *Кримського ханат*у Тарханкутський п-ів належав степовим кланам Кипчак і Мангит. У процесі переходу степовиків від кочівництва до осілого життя (із 16 ст.) виникали поселення, відомості про яких маємо з 18 ст. У 18—19 ст. існували два розташовані впритул один до одного населені пункти — Ак-Мечеть і Шейхлар; при цьому назву одного могли переносити на другий. Із 2-ї пол. 19 ст. їх все частіше згадують як один населений пункт з назвою Ак-Мечеть. Ак-Мечеть уперше згадана в «Описі Чорного моря» П.Толстого (1706) як містечко при гавані, Шейхлар (у формі «Шейх-Джелар») — у «Камеральному описі Криму» (1784) як село у складі Тарханського кадилику Козловського (Гезлевського) каймаканства. Після приєднання Криму до Рос. імперії місцевість знелюдніла внаслідок еміграції татар до Туреччини: 1806 Шейхлар згадується як розорене село з 1 двором, в якому оселилися 6 «вільних греків». Із 1787 «Ак-Мечетська дача» належала контр-адміралу графу М.*Войновичу.* 1824 власником земель у районі Ак-Мечетської бухти став граф М.*Воронцов.* Він

Чорноморське. Церква Святих Захарія і Єлизавети в Ак-Мечеті. Бічний фасад. Креслення 19 ст.

заснував маєток («Ак-Мечетську економію»), який розвинувся у велике і прибуткове госп-во (вівчарство, виноградарство, садівництво, тютюнництво, рибальство). У 1830-ті рр. тут оселилися переведені з рос. маєтків М.Воронцова селяни-кріпаки та запрошені з о-ва Мальта рибалки. Було облаштовано порт, збудовано церкву Святих Захарія і Єлизавети (1838, архіт. Г.*Торрічеллі*; збереглася у спотвореному вигляді); її дзвіниця правила за орієнтир для мореплавців. Згідно з описом 1835 в Ак-Мечеті та Шейхларі було 317 мешканців (з них татар — 27 %). Після смерті М.Воронцова (1856) маєток належав його спадкоємцям аж до 1917. За переписом 1897, в Ак-Мечеті (разом із Шейхларом) було 575 мешканців, із них православних (переважно українців і росіян) — 98 %. На польових роботах у маєтку використовували працю сезонних працівників з укр. губерній.

Після остаточного встановлення рад. влади (листопад 1920) Ак-Мечеть мала статус села. 1921—24 і з 1931 — райцентр. Окупована гітлерівцями з 1 листопада 1941 до 13 квітня 1944. У квітні 1944 Ак-Мечеть перейменовано на Ч. Із 1957 Ч. має статус с-ща міськ. типу. Із 1950-х рр. у Ч. з'явилися промислові підпр-ва, зокрема з-д торг. устаткування (припинив діяти в 1990-ті рр.). У зв'язку з тим, що в Зх. Криму та на шельфі Чорного моря почали видобувати природний газ, неподалік від Ч., на пн. березі оз. Панське 1979—91 було створено спеціалізований мор. порт Чорноморськ — технологічну базу об'єднання «Чорноморнафтогазпром» (із 1998 — «Чорноморнафтогаз»). У Ч. для працівників об'єднання болг. будівельники спорудили житловий мікрорайон. У 1960—90-ті рр. в Ч. дислокувалися підрозділи ВМФ і Протиповітряної оборони, функціонували військ. полігони. Із 1990-х рр. збільшилася роль Ч. як курорту, тут діють пансіонати, бази відпочинку тощо.

На сх. березі Вузької бухти — археол. пам'ятка «Калос Лімен»: багатошарове поселення (давньогрец. місто *Калос Лімен*; поселення *скіфів*; поселення носіїв *салтово-маяцької культури*) та курганний могильник антич. часу. За одним із припущень, з Вузькою бухтою слід ототожнювати пункт Варанголімен, позначений на картах-портоланах 14—15 ст. 1997 утворено історико-археол. заповідник «Калос-лімен», до складу якого входить історико-краєзнавчий музей, заснований 1987.

Літ.: *Коростелева П.Г.*, *Овчинникова Г.Н.* Тарханкут: Краткий географический и исторический очерк. Евпатория, 2002; *Кутайсов С.В.* Салтовские памятники Северо-Западного Крыма. В кн.: Сугдея, Сурож, Солдайа в истории и культуре Руси-Украины: К.—Судак, 2002; *Коростелева П.Г. и др.* Путеводитель по Тарханкуту. Симферополь, 2004; *Смекалова Т.Н.* Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: Материалы к археологической карте Крыма, вып. 2. Симферополь, 2010; *Бочаров С.Г., Коваль В.Ю.* Крымские прибрежные поселения в инфраструктуре международной морской торговли Руси и Средиземноморья в XIII—XV вв. В кн.: Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда, т. 2. 2011; Калос Лимен: музей и заповедник. Симферополь, 2012.

О.О. Пилипенко.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — козац. військ. формування в Рос. імперії у 18—19 ст. Утворене 1788 з колиш. запороз. козаків. До 1789 мало назву «Військо вірних козаків». Було засноване з ініціативи запороз. військ. старшин — С.Г.*Білого*, З.*Чепіги* та А.*Головатого*, які прагнули відновити ліквідоване 1775 *Військо Запорозьке.* Першим військ. отаманом був обраний

С.Білий. Брало активну участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791.* Спочатку Ч.к.в. було розташов. на території Придністров'я. 1790 налічувало 9482 особи. 1792—94 відбулося переселення на Таманський п-ів. До 1794 весь особовий склад війська був переселений на правобережжя *Кубані.* Ч.к.в. в повне володіння були надані Таманський п-ів і землі сх. узбережжя Азовського моря до р. Єя та Єйського лиману з пн. боку і до р. Кубань з півдня, до впадіння в неї р. Лаба. Відразу після створення Ч.к.в. його козаки намагалися відродити і зберегти устрій та військ. традиції Війська Запорозького — поділ на курені (див. *Курінні станиці Чорноморського козацького війська*; зберігався до 1802), військові ради та обрання старшин. Після переселення на Кубані заснували м. Нова Січ (пізніше — Єкатеринодар; нині м. *Краснодар*) і 40 поселень — куренів (із 1840-х рр. — *станиці*). Устрій Ч.к.в. на Кубані регламентувався положенням *«Порядок общей пользы»* (1794). У ньому під тиском рос. адміністрації значною мірою були скасовані демократ. традиції Війська Запорозького (військ. рада, виборність військ. отаманів та ін.). Але продовжував зберігатися принцип козац. самоврядування. На чолі стояв військ. отаман, який мав і цивільну владу, йому підпорядковувалися відділові (також наказні) отамани. Широке самоврядування зберігалось у станицях: виборні станичні отамани, управління і суд. На рівні хуторів — хутірські збори та отаман. Землеволодіння зберігало традиції Війська Запорозького. Вся козац. земля належала Ч.к.в. і розподілялася між станицями і хуторами на правах користування, у свою чергу, станиці розподіляли землю між усіма козаками на рівних паях. 1802 Ч.к.в. налічувало 556 старшин, 22 926 козаків, 9144 жінки. Ч.к.в. поповнювалося за рахунок як стихійного руху переселенців, так і організованих масових переселень з України (1810—11, 1821—25, 1848—49). 1842 Ч.к.в. було поділене на Таманський, Єкатеринодарський та Єйський округи (12 кінних полків, 9 піх. батальйонів, 3 кінні батареї).

1858 чисельність Ч.к.в. становила 165 тис. осіб. На його території знаходилися 3 міста, 63 станиці, 3 тис. хуторів. Козаки Ч.к.в. брали участь у всіх війнах, які вела Рос. імперія, але гол. завданням була охорона кордону по р. Кубань та участь у Кавказ. війнах. 1860 Ч.к.в. було об'єднано з *Лінійним козацьким військом*, унаслідок чого утворилося *Кубанське козацьке військо*, але чорномор. козаки завжди залишалися найбільш активною і національно свідомою частиною укр. населення Кубані.

Літ.: *Попко И.Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. СПб., 1858; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910—13; *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українського населення Кубані. К., 1994; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002; *Білий Д.Д.* Українці Кубані в 1792—1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. Львів—Донецьк, 2009.

Д.Д. Білий.

ЧОРНОМО́РСЬКО-ДУНА́ЙСЬКЕ ПАРОПЛА́ВСТВО — пароплавне держ. т-во, що здійснювало перевезення пасажирів та вантажів між *Одесою* і дунайськими портами. Засноване 1886 на базі Російсько-Дунайського пароплавного т-ва. Російсько-Дунайське пароплавне т-во було засноване кн. Ю.Гагаріним 1881, судна його курсували між Одесою та *Ізмаїлом.* 1883, для розвитку російського пароплавства на Дунаї, кн. Ю.Гагаріну були надані пільги на 10 років із зобов'язанням налагодити регулярне сполучення між Одесою і Систовим (нині м. Свіштов, Болгарія). Через нестачу коштів пароплавний рух на цій лінії так і не відбувся. Здійснити це вдалося Ч.-Д.п. Його відкриття було викликане як політ. мотивами, так і бажанням уряду встановити більш тісні екон. відносини з Болгарією та Румунією. Пароплавство мало на час заснування 6 пароплавів з невеликою водотоннажністю. Воно перевозило до Систова канати, шкіру, вовну, прості сукна, полотно та пасажирів. На Дунаї Ч.-Д.п. зустріло жорстку конкуренцію з боку австро-угорських і румун. компаній. Не витримавши її, воно швидко припинило свою діяльність.

Літ.: *Скальковский К.* Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. СПб., 1887; Под флагом Родины: Очерки истории Черноморского пароходства. Одесса, 1967.

Т.І. Лазанська.

ЧОРНО́ТА (Чернята, Чарнота) **Іван** (р. н. невід. — п. після 1651) — *генеральний обозний Війська Запорозького*, дипломат. Можливо, походив з *Поділля*, зі шляхетської родини Чарнот. За деякими даними, навч. в Київ. колегіумі (у 1630-ті рр.). Учасник Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*), обіймав посаду ген. обозного (1648 — поч. 1650). Брав участь у переговорах із представниками *Речі Посполитої* в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*; лютий 1649), пізніше — з представниками Московської д-ви (див. *Унковського Григорія дипломатична місія 1649*), у *Збаразькій облозі 1649* та *Зборівській битві 1649.* Один із гол. упорядників *«Реєстру Війська Запорозького» 1649* (укладався й упорядковувався 1649 — на поч. 1650), його ім'я стоїть у цьому реєстрі після Б.*Хмельницького* і Т.*Хмельницького.* Із травня 1651 командував одним із козац. полків, що облягали Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*).

Літ.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 2. М., 1954; Реєстр війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Гаєцький Ю.* Києво-Могилянська академія і Гетьманщина. В кн.: Наукові записки [Національного університету «Києво-Могилянська академія»], т. 3: Історія. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

ЧОРТКІ́В — місто *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Серет (прит. Дністра), у пд. частині Галицького Поділля. Залізнична станція (1897). Населення 26,86 тис. осіб (2011).

Уперше згаданий під 1427 як с. Чартковіце, під 1458 — уже як Чортків Теребовльського пов. Галицької землі *Руського воєводства Королівства Польського.* Назва «Чортків» походить, імовірно, від назви родинного с. Чартки першого історично відомого власника Ч. шляхтича Я.Прадонтича. 1522 отримав статус міста і *магдебурзьке право.* Тоді ж зведено дерев'яний замок,

Чортків. Церква Вознесіння Христового. Фото 2010.

на місці якого на поч. 17 ст. збудовано цегляно-кам'яний замок. Місто мало право на проведення одноденних торгів щотижня і 2-х *ярмарків* на рік.

У вересні 1648 відбувся збройний виступ *міщан*, на допомогу повстанцям прибув козац. загін війська гетьмана Б.*Хмельницького.* У вересні 1655 місто і замок зайняло українсько-рос. військо. Згідно з *Бучацьким мирним договором 1672* Ч. відійшов до *Османської імперії*, був центром нахіє *Кам'янецького ейялету.* Від 1683 — знову в складі *Речі Посполитої* (формально повернутий їй згідно з рішеннями *Карловицького конгресу 1698—1699*).

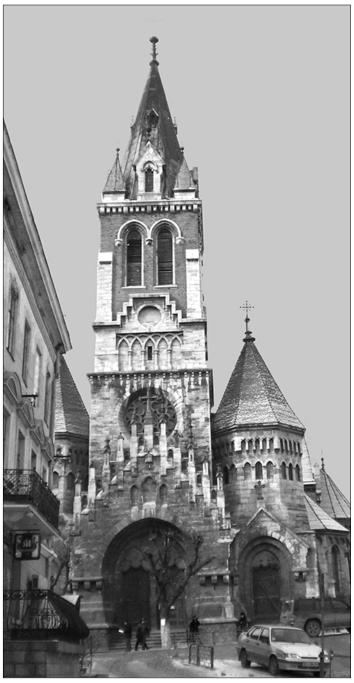
1772 місто перейшло до володінь австрійських *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*), від 1783 було у складі Заліщицького округу *Королівства Галіції і Лодомерії*, 1867 стало повітовим центром. 1810—15 належало Рос. імперії (див. *Тернопільський край*). Міщани займалися сільс. господарством, торгівлю зосередили у своїх руках євреї, які становили більшість населення міста. 1910 відкриті 2 г-зії: польс. державна та укр. приватна.

Під час *Першої світової війни* від серпня 1914 до липня 1917 Ч. займали рос. війська, належав до Тернопільської губ. *Галицького генерал-губернаторства.* У період *Західноукраїнської Народної Республіки* — центр повіту й окружної військ. команди (на її базі в червні—липні 1919 формувалися 13-та, 14-та, 15-та, 16-та і 17-та бригади *Української Галицької армії*). З-під міста розпочалася *Чортківська наступальна операція УГА 1919.* У червні—липні 1919 в Ч. перебував диктатор ЗУНР Є.*Петрушевич* та ін. керівники ЗУНР, на переговори з ним приїжджав голова Директорії УНР С.*Петлюра.*

1919—39 — повітовий центр Терноп. воєводства Польщі. У серпні—вересні 1920 місто перебувало під більшовицькою окупацією (див. *Галицька Соціалістична Радянська Республіка*), діяв повітовий революц. к-т.

З початком *Другої світової війни* 17 вересня 1939 Ч. зайняли війська Червоної армії. У січні 1940 став районним центром. На початку липня 1941 каральні органи НКВС і НКДБ УРСР відправили на Схід з міської тюрми понад 900 в'язнів і вбили їх без суду 20—21 липня 1941 в м. *Умань.*

Від 6 липня 1941 до 23 березня 1944 Ч. був окупований гітлерівськими військами. Гітлерівці створили гетто, знищили майже все понад 6-тис. єврейс. населення міста. 27 листопада 1942 біля Ч. окупанти розстріляли 52 українців-заручників. Від квітня 1944 до серпня 1946, оскільки м. *Тернопіль* було повністю зруйноване, у Ч. перебували обласні органи влади та управління. У 2-й пол. 20 ст. місто стало одним із пром. і культ. центрів Тернопільщини. Від 2000 Ч. є осідком єпископа Бучацької єпархії *Української греко-католицької церкви.*

Чортків. Костьол Святого Станіслава. Фото 2010.

Нині у Ч. працюють з-ди «Агромаш», цукровий, хлібний, лікеро-горілчаний, а також м'ясокомбінат.

У Ч. народилися: співак, актор і режисер В.Коссак, актриси К.*Рубчакова* та Я.Рубчаківна, співачка в діаспорі Р.Росляк, історик Л.*Соневицький*, австрійс. письменник К.-Е.Францоз, польс. сценарист Є.Яніцький, худож. Саша Блондер.

Пам'ятки арх-ри: руїни замку (поч. 16 ст.), дерев'яні церкви Успіння Богородиці (1583) і Вознесіння Христового (1630; відбудована 1717, реставрована 1997), костьол Святого Станіслава (1910; на місці костьолу поч. 17 ст., що входив до комплексу домініканського монастиря), «головна» синагога (17 ст.).

Офіц. веб-сайт міста: http://www.chortkiv.org.ua.

Літ.: Чортківська округа: Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1974; *Чорпіта Я.* Чортків: Історико-краєзнавчий нарис. Чортків, 2002; Чортків: Туристичний путівник. Тернопіль, 2003; Чортків: обличчя міста. К., 2004; *Чорпіта О., Чорпіта Я.* Літературно-мистецька та наукова Чортківщина. Чортків, 2007; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008.

П.З. Гуцал.

ЧОРТКІ́ВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ УГА 1919, Чортківська офензива 1919 — найбільш успішна наступальна операція *Української Галицької армії*, проведена 7—28 червня 1919 на завершальному етапі *українсько-польської війни 1918—1919.*

На початок Чортківської операції УГА налічувала 19 тис. старшин і рядових у бойовому складі, а також 50 артилер. батарей. Метою операції було відкинути польс. військо за р. Золота Липа (прит. Дністра), щоби отримати більший плацдарм для подальших воєнних дій. Розпочатий за наказом Начального вождя (командувача) УГА ген. М.*Омеляновича-Павленка* 7 червня 1919 наступ приніс перші тактичні успіхи: 8 червня УГА здобула *Чортків*, завдала поразки польс. війську, змусивши противника до відступу на 120 км до лінії Гологори (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.) — *Перемишляни — Букачівці.* 9 червня 1919 диктатор ЗУНР Є.*Петруше-*

Чортомлик. Срібна ваза з кургану. 4 ст. до н. е.

Чортомлик. Золоті піхви та руків'я мечів.

вич призначив Начальним вождем УГА ген. О.*Грекова*. Невдовзі звитяжні бої УГА відбулися під *Язлівцем* (10 червня), *Бучачем* (11 червня), *Підгайцями* й Нижневом (нині село Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл.; 14 червня), важкими були бої за *Тернопіль* (14 червня) та *Бережани* (21 червня). Брак зброї і набоїв спричинив невдачу наступу. 28 червня польське військо (38 600 піхоти, 2100 кінноти, 797 кулеметів, 207 гармат) прорвало укр. фронт під Янчином (нині с. Іванівка Перемишлянського р-ну Львів. обл.) і змусило УГА (24 000 піхоти, 400 вершників, 376 кулеметів, 144 гармати) відступити до р. Збруч (прит. Дністра), а 16 липня 1919 разом з урядом ЗУНР перейти на територію *Наддніпрянської України*. Здійснена незначними силами проти переважаючих сил противника за дефіциту набоїв і відсутності стратегічних резервів, Чортківська операція не змогла досягнути стратегічних успіхів. Одначе вона вписала яскраву сторінку в історію укр. визвол. змагань, продемонструвавши справжню військ. вартість й моральну силу УГА, що згодом виявилося на Наддніпрянщині в боях проти рос. *більшовиків*.

Літ.: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922; *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна, 1918—1919. Прага, 1929; Чортківська офензива. Мюнхен, 1953; *Макарушка Л.* Чортківська офензива. В кн.: Українська Галицька армія: Матеріяли до історії УГА, т. 4. Вінніпег, 1968; *Шанковський Л.* Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004; *Карпинець І.* Пролом під Чортковом. В кн.: *Карпинець І.* Галичина: військова історія 1914—1921 рр. Львів, 2005; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917—1920). К., 2007.

О.С. Рубльов.

ЧОРТОМЛИ́К — *курган*, що був розташов. у верхній течії р. Чортомлик (права прит. Дніпра), поблизу сучасного с. Ткалове Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Пам'ятку досліджували 1862—63 І.*Забєлін* та у 1980-ті рр. — укр. й нім. археологи (В.*Мурзін*, Р.Ролле). Велетенський насип (бл. 20 м заввишки та 120 м діаметром) являв собою складну споруду з плиток дерену, прошарків утрамбованого мулистого ґрунту та каменю. Центр. могила глибиною понад 12 м мала вхідну шахту та 5 великих підземних камер, де було поховано скіф. царя (див. *Скіфи*) та осіб, які його супроводжували в потойбічний світ, — знатну скіф'янку, воїнів та слуг. Могила була пограбована в давнину, проте збереглося кілька тисяч різноманітних речей, серед яких є шедеври давнього ювелірного мист-ва: срібна ваза 70 см заввишки з рельєфними зображеннями скіфів, які приборкують коней, золоті піхви меча, золота обкладка *сагайдака* тощо. Поруч із центр. могилою виявлено поховання коней, «конюхів» та «виночерпія». За своїми розмірами, пишністю ритуалу та коштовністю інвентарю Ч. був одним із найвизначніших курганів *Скіфії* 4 ст. до н. е.

Літ.: *Алексеев А.Ю. и др.* Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). К., 1991.

В.Ю. Мурзін.

ЧОРТОМЛИ́ЦЬКА СІЧ — Запороз. Січ, заснована козаками на чолі з *кошовим отаманом* Федором Лютаєм влітку 1652 на правому березі Чортомлицького рукава Дніпра північніше гирла р. Підпільна (поблизу теперішнього с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.). Запорожці Ч.С. брали участь у походах Б.*Хмельницького*, відзначились у битвах під Жванцем (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.; 1653), Городком (нині місто Львів. обл.; 1655) та *Львовом* (1655). Після смерті Б.Хмельницького *Запорозька Січ* стала відкрито протистояти гетьман. уряду. Січова старшина претендувала на відновлення колиш. провідної ролі у вирішенні загальноукр. проблем політ. та воєнного характеру. За умовами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* Ч.С. підпорядковувалася *Речі Посполитій* і Рос. д-ві, а згідно зі статтями *«Вічного миру» 1686* остаточно перейшла під владу рос. царя. Водночас вона продовжувала вабити до себе тих, хто не мирився із соціальним гнобленням у *Гетьманщині* та *Правобережній Україні*, виконувала також оборонні функції на пд. укр. порубіжжі, стримувала турецько-татар. агресію. Перший детальний опис належить до 1672. У цей же період посилилося госп. освоєння *Вольностей Війська Запорозького низового* — зі зростанням кількості *зимівників* важливого значення набуло скотарство, особливо конярство. Найвідомішими кошовими отаманами, які кілька разів переобиралися, були І.*Сірко* та К.*Гордієнко*. На Січі існувала церква Покрови Пресвятої Богородиці. У 1680-х рр. запорожці брали участь у Крим. походах у складі рос. армії, а протягом 1695—98 — в Азовсько-Дніпровських походах. Підтримуючи політику гетьмана І.*Мазепи*, кілька тисяч запорожців на чолі з кошовим отаманом К.Гордієнком у березні 1709 перейшли на бік швед. короля *Карла XII*. За цей вчинок за наказом рос. царя *Петра I* війська під командуванням П.Яковлєва та Г.Ґалагана у травні 1709 штурмом здобули Ч.С. Запорожці змушені були відступити і того ж року заснували нову Січ на р. Кам'янка (прит. Дніпра; див. *Кам'янська Січ*).

Літ.: *Мицик Ю. та ін.* Чортомлицька Січ (1652—1709 рр.). В кн.: Козацькі Січі: Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст. К.— Запоріжжя, 1998; Історія українського козацтва: Нариси, т. 1. К., 2006.

В.О. Щербак.

ЧОРТОРИ́ЙСЬКІ, Чарторийські — князівський рід герба *«Погоня»*, що веде своє коріння від литов. правлячої династії *Гедиміновичів*. Родове гніздо, від якого утворилося прізвище, — м-ко Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Рівнен. обл.).

Засновником фамілії до недавнього часу вважався третій син вел. кн. литов. *Ольгерда* Гедиміновича і рідний брат короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла* кн. Коригайло (Костянтин), який жив у 2-й пол. 14 ст. Найновіші дослідження свідчать про те, що протопластою Ч. був сучасник Коригайла кн. **Костянтин Коріятович** (див. *Коріятовичі*). Його онуки **Олександр Васильович** та **Іван Васильович** у 1440-х рр. були серед ініціаторів та безпосередніх учасників убивства вел. кн. литов. *Сигізмунда* Кейстутовича, після чого молодший із братів емігру-

вав до сусіднього *Великого князівства Московського*, а старший опинився в почеті волин. кн. *Свидригайла* Ольгердовича. У цей же час при дворі Свидригайла знайшов свій притулок ще один онук Костянтина Коріятовича кн. **Михайло Васильович** Ч. (п. між 1479 і 1489), нащадки якого, поділивши в 1547 спадкові володіння, започаткували на *Волині* дві гілки роду.

Старша гілка, представники якої до 1601 посідали давню фамільну резиденцію в Чорторийську, вигасла в серед. 17 ст. Серед її найвідоміших представників слід виділити першого волин. *воєводу* (1566—71) кн. **Олександра Федоровича** (п. 1571) та його сина, житомирського старосту (див. *Староство*; 1574—82) кн. *Михайла Олександровича* (п. 1582).

Центр. володінням молодшої гілки роду до серед. 17 ст. була *Клевань.* Тривалий час клеванські князі перебували в тіні слави своїх родичів князів Ч. з Чорторийська. Однак від 1620-х рр. їхні впливи на Волині поступово зростали, що було пов'язано з розбудовою кар'єри кн. **Миколая-Єжи** (1603—61). Секрет його успіху полягав у вдалому одруженні із княжною Їзабеллою Корецькою (1617), завдяки якому Ч. породичалися з такими впливовими магнатськими фаміліями *Речі Посполитої*, як *Радзивілли*, *Калиновські*, *Потоцькі*, Ходкевичі та ін. Після смерті 1633 швагра Яна-Кароля Корецького, що був волин. *каштеляном*, Миколай-Єжи, відповідно до королів. привілею, успадкував його уряд і, таким чином, посів місце в сенаті (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Титул волин. каштеляна князь носив до 1654, а з цього часу й до смерті виконував функції волин. воєводи. Після кончини 1651 останнього представника роду *Корецьких* — князя Самуеля-Кароля — успадкував його фамільні володіння, які за розмірами значно перевищували маєтки Миколая-Єжи.

Із трьох синів волинського воєводи старший **Флоріан-Казимир** (1620—74) зробив блискучу церк. кар'єру. Вихованець Луцького єзуїтського колегіуму і Папського ун-ту в Римі («collegium Romanum»), д-р теології, після повернення до Речі Посполитої (1642) він ненадовго опинився при королів. дворі. 1642—43 — віленський, із 1643 — плоцький канонік, 1650—55 — познанський, а 1655—73 — вроцлавський римо-катол. єпископ. Врешті, наприкінці 1673, у період безкоролів'я по смерті *Міхала-Корибута Вишневецького*, Флоріан-Казимир став гнєзненським архієпископом і примасом Речі Посполитої. Його рідні брати **Міхал-Єжи** на Клевані Ч. (1621—92) та **Ян-Кароль** на Корці Ч. (бл. 1626 — 1680) започаткували дві лінії роду, з яких перша існує до наших днів, а друга вигасла 1810.

Найвідоміші представники роду в 2-й пол. 17 — 18 ст. походили зі старшої клеванської лінії. Її засновник Міхал-Єжи на Клевані Ч. поруч із батьком посідав місце в сенаті, спочатку — як волин. каштелян (1653—57), згодом — брацлавський (1657—66), волинський (1661—81) і, врешті, сандомирський (1682—92) воєвода. Окрім цього, обіймав уряд кременецького старости (1645—53, 1688—89). Його онука **Констанція** (1700—59) у 1720 вийшла заміж за майбутнього краківського каштеляна Станіслава Понятовського й у шлюбі з ним народила 5-х дітей, одним з яких був *Станіслав-Август Понятовський*, король Речі Посполитої (1764—95).

Брат Констанції Понятовської **Август-Олександер** (1697—1782), рус. воєвода (1731—82) і генерал Подільських земель (1750—58), відомий як один із творців і лідерів Фамілії — політ. угруповання, яке фактично керувало Річчю Посполитою в серед. 18 ст. У 1720-х рр. безуспішно пробував відсудити у князів *Сангушків* право посідати маєтки *Острозької ординації.* Упродовж 1750-х — на поч. 1760-х рр. готував грунт для обрання на польс. престол свого сина **Адама-Казимира** (1734—1823), генерала Подільських земель (1758—94), а оскільки остаточне рішення з цього приводу ухвалювалося в *Санкт-Петербурзі*, встановив міцні контакти з рос. двором. Незважаючи на певні успіхи у провадженні цих переговорів, рос. імп. *Катерина II* врешті-решт висловилася на підтримку ін. кандидатури, а саме племінника кн. Августа-Олександера — Станіслава-Августа Понятовського.

Сином Адама-Казимира та Їзабелли з Флеммінгів був відомий польс. політ. діяч **Адам-Єжи** (див. А.-Є. *Чарторийський*; 1770—1861).

У наш час представники роду князів Ч. живуть у Великій Британії та Польщі.

Літ.: *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej, t. 8. Poznań, 1886; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku: Spisy. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1987; *Tęgowski J.* Który Konstanty — Olgierdowic czy Koriatowic — był przodkiem kniaziów Czartoryskich? В кн.: Europa Orientalis. Toruń, 1996; *Його ж.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999; *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002; *Довбищенко М.* Розгадані таємниці князів Чарторийських (родинні зв'язки, маєтки та релігійне життя). «Історичний журнал» (К.), 2004, № 10—11; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008.

І.А. Тесленко.

Ф.-К. Чорторийський (1620—1674). Гравюра середини 19 ст.

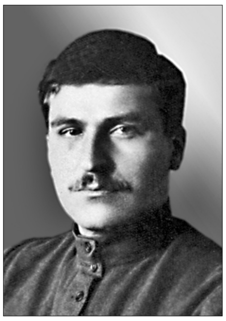

А.-О. Чорторийський (1697—1782). Портрет роботи невідомого художника. Друга чверть 18 ст. Фрагмент.

А.-К. Чорторийський (1734—1823). Портрет роботи художника Дж. Грассі. 1792. Фрагмент.

«ЧТЕ́НИЯ В ИСТОРИ́ЧЕСКОМ О́БЩЕСТВЕ НЕ́СТОРА-ЛЕТОПИ́СЦА» — неперіодичні збірники, які видавало в *Києві Історичне товариство Нестора-літописця* протягом 1879—1914. Вийшло 24 томи (у 44 книгах). Структурно складалися з кількох відділів: 1) протоколи засідань т-ва, відомості про його склад та діяльність; 2) повідомлення й звіти про археол. розкопки, публікації статей, документів і матеріалів тощо, зокрема творів *полемічної літератури*, актів з історії землеволодіння на укр. землях та ін. 1893 започаткований бібліографічний відділ. Окремі томи «Чтений...» видавалися у вигляді тематичних збірників. Вміщувалися студії з укр. та рос. історії, археології, церк. історії, літературознавства, філософії, мовознавства, психології, а також з історії Істор. т-ва Нестора-літописця. З «Чтениями...» співпрацювали чимало відомих учених, зокрема: О.О.*Андрієвський*, В.*Антонович*, П.Ардашев, Д.*Багалій*, М.*Біляшівський*, М.*Василенко*, М.*Владимирський-Буданов*, С.*Голубєв*, П.*Голубовський*, В.*Горлен-*

В.Я. Чубар.

ко, М.*Грушевський*, О.*Грушевський*, В.*Данилевич*, М.*Дашкевич*, Л.*Добровольський*, М.*Довнар-Запольський*, П.*Житецький*, В.*Завітневич*, В.*Іконников*, І.*Каманін*, О.*Кістяківський*, В.*Кордт*, О.*Котляревський*, Ю.*Кулаковський*, М.*Кулішер*, О.*Лазаревський*, О.*Левицький*, І.*Линниченко*, А.*Лобода*, І.*Лучицький*, В.*Ляскоронський*, Г.*Максимович*, В.Малинін, І.Малишевський, В.*Маслов*, Ф.*Мищенко*, В.*Модзалевський*, Н.*Молчановський*, В.*Науменко*, І.*Огієнко*, І.Ф.*Павловський*, Г.*Павлуцький*, Л.*Падалка*, В.*Перетц*, М.І.*Петров*, В.*Піскорський*, О.*Романович-Славатинський*, В.*Савва*, О.Соболевський, П.Соколов, А.*Степович*, А.*Стороженко*, М.*Стороженко*, П.*Терновський*, Ф.*Титов*, Т.*Флоринський*, Ф.*Фортинський*, В.*Щербаківський*, В.*Щербина* та ін.

Бібліогр. покажчик видання: «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879—1914): Бібліографічний довідник. К., 1989.

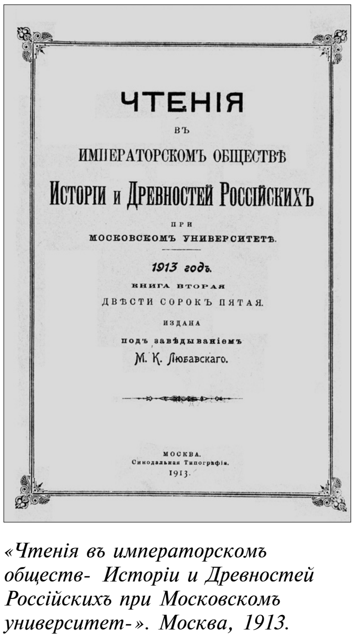
Літ.: *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи і напрями діяльності (1872—1931 рр.). «УІЖ», 1989, № 9; *Його ж.* Вклад Исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины. В кн.: Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI—XX вв. Днепропетровск, 1990; *Його ж.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні. «УІЖ», 1995, № 5; *Його ж.* Історія Чернігівщини у «Чтениях исторического общества Нестора-летописца». «Сіверянський літопис», 1996, № 2/3.

О.В. Ясь.

«ЧТÉНИЯ В ÓБЩЕСТВЕ ИСТÓРИИ И ДРÉВНОСТЕЙ РОССИ́ЙСКИХ ПРИ МОСКÓВСКОМ УНИВЕРСИТÉТЕ» — періодичний орган Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті, створений за ініціативою О.*Бодянського.* Видавались 1846—48 (щомісячно протягом академічного року, крім літніх місяців) і 1858—1918 (по 4 книги на рік, 1918 вийшла 1 книга). Редактори — О.Бодянський (1846—48, 1858—77), А.Попов (1877—81), Є.Барсов (1881—1907), М.*Любавський* (1907—18). 1848 за публікацію записок англійця Дж.Флетчера, що містили критику устрою Моск. д-ви 2-ї пол. 16 ст., «Чтения...» були заборонені та 10 років не видавалися. Загалом з 1846 по 1918 вийшло 264 книги «Чтений...» (з них 101 — за редакцією О.Бодянського).

Видання мало такі розділи: «Дослідження»; «Матеріали вітчизняні»; «Матеріали іноземні»; «Суміш»; 1858 з'явився ще один розділ — «Матеріали слов'янські». Поруч із дослідженнями, присвяченими історії Рос. д-ви, в «Чтениях...» публікувалися матеріали з історії слов'ян. народів, а також різноманітні джерела — акти, грамоти, хронографи, літописи, пам'ятки давньої літератури, мемуари, щоденники, листи, записки іноземців, описи рукописів церк. і монастирських б-к, документи з історії Церкви тощо. В «Чтениях...» друкувалися праці О.Бодянського, М.*Закревського*, Д.*Зубрицького*, М.*Максимовича*, П.*Куліша*, М.*Маркевича*, М.І.*Петрова*, А.*Скальковського*, І.*Срезневського*, М.Любавського, В.*Ейнгорна*, Г.*Карпова* та ін.

«Чтения...» були першим рос. періодичним виданням, яке започаткувало систематичну публікацію пам'яток укр. писемності. Гол. заслуга в цьому належить укр. вченому, славісту, видавцеві О.Бодянському. Завдяки йому були вперше надруковані історіографічні праці та унікальні джерела до історії України, зокрема: *«Історія Русів»*, *Літопис Самовидця*, *Густинський літопис*, істор. твори О.*Рігельмана*, П.*Симоновського*, кн. С.*Мишецького*, «Источники малороссийской истории» (т. 1—2) Д.*Бантиша-Каменського*, *«Реєстр Війська Запорозького» 1649* та ін. Публікація в «Чтениях...» врятувала пам'ятки від забуття, зробила доступними ширшому колу вчених, сприяла розвиткові джерелознавчих студій, більш глибокому дослідженню історії укр. народу.

ЧТЕНІЯ
ВЪ
ИМПЕРАТОРСКОМЪ ОБЩЕСТВѢ
Исторіи и Древностей Россійскихъ
ПРИ
МОСКОВСКОМЪ УНИВЕРСИТЕТѢ.
1913 годъ.
КНИГА ВТОРАЯ
ДВѢСТИ СОРОКЪ ПЯТАЯ.
ИЗДАНА
подъ завѣдываніемъ
М. К. Любавскаго.
МОСКВА.
Синодальная Типографія.
1913.

«Чтенія въ императорскомъ обществ- Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ университет-». Москва, 1913. Кн. 2. Обкладинка.

Бібліографічний покажчик журналу: *Белокуров С.А.* Указатель ко всем периодическим изданиям Общества истории и древностей российских по 1915 год. «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1916, кн. 2.

Літ.: *Василенко Н.* Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. «Киевская старина», 1903, кн. 1—3, 5, 10—12; *Демидов И.А., Ишутин В.В.* Общество истории и древностей российских при Московском университете. В кн.: История и историки. 1975. М., 1978; *Тодийчук О.В.* Украина 16—18 вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989.

О.В. Тодійчук.

ЧУ́БАР Влас Якович (22(10).02. 1891—26.02.1939, за ін. даними 12.08.1941) — парт. і держ. діяч. Голова РНК УСРР (1923—34; див. *Рада народних комісарів УРСР*). Н. в с. Федорівка (нині с. Чубарівка Пологівського р-ну Запоріз. обл.) в сел. родині. По закінченню Олександрівського механіко-тех. уч-ща працював на з-дах *Краматорська*, *Гуляйполя*, *Маріуполя*, *Москви*, Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*). У революц. русі з 1905. Із 1907 — член РСДРП(б). Активний учасник *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, член Петрогр. (згодом — Всерос.) ради фабрично-заводських к-тів, комісар військово-революц. к-ту Гол. артилер. управління, член Ради робітн. контролю, а з 1918 по 1922 — член президії *Вищої ради народного господарства.* 1918—19 — за сумісництвом голова правління Держ. об'єднання машинобудівних з-дів (колиш. Сормово-Коломна), очолював комісію Вищої ради нар. госп-ва РСФРР з відбудови Уралу.

1920—34 — в Україні. Із 1920 — член Всеукр. революц. к-ту, Ради Укр. трудової армії та Пд. бюро Всерос. центр. ради профе-

сійних спілок, заст. голови РНК УСРР, очолював Пром. бюро, а потім — *Українську раду народного господарства*. 1920—36 обирався членом ЦК КП(б)У, 1921—34 — членом політбюро ЦК КП(б)У. 1918—22 — член Всерос. ЦВК, 1923—37 — член ЦВК СРСР, 1937—38 — депутат ВР СРСР. 1920—31 — член ВУЦВК. На жовтневому (1920) пленумі ЦК КП(б)У разом з А.В.*Івановим* виступив проти обрання секретаря Донец. обкому КП(б)У В.*Молотова*, який за місяць до цього прибув в Україну, на посаду секретаря ЦК КП(б)У. Свій протест обгрунтував «малим знайомством Молотова з українськими умовами і особливо партійними течіями». 1921—38 — член ЦК РКП(б)/ВКП(б). 1922—23 очолював Центр. правління кам'яновугільної пром-сті Донбасу. Захищав інтереси України при визначенні стосунків між центр. і респ. органами після утворення *СРСР*. Як член конституційної комісії РНК УСРР поставив питання про включення представника цієї комісії до законодавчої комісії РНК СРСР, а також про присутність представників респ. наркоматів на засіданнях колегій відповідних союзних органів з метою інформації. 1923, захищаючи ідею українізації, виступав проти теорії 2-го секретаря ЦК КП(б)У Д.*Лебедя* про «боротьбу двох культур», яка визначала провідну роль рос. к-ри, пов'язаної з містом і робітн. класом, відносно укр. к-ри як відсталої селянської (див. *«Боротьби двох культур» теорія*). 1923—34 — голова РНК УСРР, 1924 очолив комісії по боротьбі з недородом та по нагляду за розробкою питання електрифікації Дніпра при РНК УСРР. На січневому (1925) пленумі ЦК КП(б)У запропонував знизити *єдиний сільськогосподарський податок* на 1925 на 39 %, а також більш послідовно проводити політику «союзу з середняком». 1926 очолив К-т сприяння Дніпробуду при ВУЦВК. Виявив себе талановитим господарником. 1927 виступив одним з ініціаторів фабрикації т. зв. націоналістичного ухилу, в якому звинуватив О.*Шумського* і М.*Скрипника*. 1928—35 обраний канд. у члени політбюро ЦК ВКП(б). Під час хлібозаготівельної кризи 1928/29 активно підтримував вимогу ген. секретаря ЦК ВКП(б) Й.*Сталіна* про застосування адм. методів хлібозаготівель, незважаючи на інформацію з місць про недорід у багатьох районах республіки. Був прихильником форсованої *колективізації сільського господарства*, але після постанови ЦК ВКП(б) від 4 березня 1930 «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі» став противником її прискорених темпів. Під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* брав активну участь у здійсненні хлібозаготівельної політики, застосуванні репресивних форм та методів вилучення хліба у колгоспників і одноосібників. 18 листопада 1932 підписав постанову ЦК КП(б)У і РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель», розроблену В.Молотовим згідно з інструкціями Й.Сталіна, що передбачала натуральні штрафи для «боржників» по хлібозаготівлі, — картоплею та м'ясом. Разом з тим у червні 1932 прохав Й.Сталіна зменшити план продовольчих заготівель в Україні та надати республіці продовольчу допомогу. Звинувачений Й.Сталіним в опортунізмі та неспроможності керувати республікою.

1934 відкликаний з України і призначений заст. голови РНК СРСР і Ради праці та оборони при РНК СРСР. Одночасно із 1937 — нарком фінансів СРСР. 1935—38 член політбюро ЦК ВКП(б).

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1928).

У листопаді 1938 заарештований, у лютому 1939 Військ. колегією Верховного суду СРСР засуджений до смерті.

Страчений у м. Москва.

Реабілітований 1955.

Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1968.

Літ.: *Синенко П.С.* Деятельность В.Я. Чубаря на Украине в 1920—1925 гг.: Автореферат дис. ... канд. истор. наук. К., 1966; *Кольяк Т.Н.* Влас Яковлевич Чубарь: жизнь и деятельность. К., 1981; Сталин и Каганович: Переписка 1931—1936 гг. М., 2001; Уряди України у XX ст. К., 2001; *Фролов М.* Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя, 2003; *Його ж.* Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923—1928 рр. Запоріжжя, 2004; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Історія Державної служби в Україні, т. 2. К., 2009; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 39, оп. 4, спр. 227.

О.М. Мовчан.

М.Д. Чубатий.

ЧУБА́ТИЙ Микола Дмитрович (11.12.1889—10.07.1975) — історик, педагог, публіцист, сусп. і церк. діяч. Д-р філософії, професор. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1928). Н. в м. *Тернопіль.* Закінчив початкову школу та укр. держ. г-зію ім. Франца-Йосифа в Тернополі з відзнакою (1902—09) і *Греко-католицьку духовну семінарію у Львові* (1909—13). Вивчав історію і право на філос. та правничому ф-тах Львівського і Віденського ун-тів (1913—17), здобув ступінь д-ра філософії. Учень М.*Грушевського* та О.-М.*Бальцера.*

1918—19 — 1-й асистент держ. секретаря віросповідань і освіти ЗУНР, член делегації *Західноукраїнської Народної Республіки* із підписання *Акта злуки* (22 січня 1919). Працював за сумісництвом у виданнях *«Нова Рада»* і «Правда». Професор *Львівського таємного українського університету* (1920—24) та Греко-катол. духовної семінарії у Львові, згодом — *Греко-католицької богословської академії у Львові* (1925—39).

Із 1939 — в еміграції у США. Професор коледжу Святого Василія в Стемфорді (шт. Коннектикут, США; 1939—41), співробітник видань *«Америка»*, *«Свобода»*, тижневика «Шлях». Професор історії укр. права *Українського вільного університету* (1949). Декан ф-ту права і сусп. наук та професор історії укр. права *Українського католицького університету* в Римі (Італія; 1963—75).

Активний громад. діяч. Член *Українського богословського наукового товариства у Львові* (1926). Дійсний член (із 1928), член управи (1932—35), заст. директора історико-філол. секції (1937—39) НТШ. Засновник та перший голова НТШ у США (1948—52), заст. президента і президент Гол. ради НТШ (1952—55), член Амер. істор. асоціації (із 1946), співзасновник *Українського конгресового комітету Америки*, редактор його органу «The Ukrainian Quarterly» (1944—57).

Наук. доробок ученого складає більше 50 наукових та більше

П.П. Чубинський.

200 публіцистичних праць. Головні з них присвячені історії укр. церкви, укр. права, етногенезу укр. народу, деяким проблемам укр. історіографії та краєзнавства.

П. у м. Патерсон (шт. Нью-Джерсі, США).

Праці: Огляд історії українського права: державне право. Львів, 1921—22; Історія уніонних змагань в Українській церкві, вип. 1—2. Львів, 1937 (2-ге вид. — Рим, 1942); Огляд історії українського права: історія джерел та державного права, ч. 2. Мюнхен, 1947; Історія християнства на Русі-Україні (до року 1353), т. 1—2. Нью-Йорк—Рим, 1965—76; Українська історична наука, її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971.

Літ.: *Ждан М.* Микола Чубатий: з нагоди 80-ліття. Нью-Йорк—Мюнхен, 1970; *Падох Я.М.* Чубатий (1889—1975). Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1975.

Н.О. Герасименко.

ЧУБИ́НСЬКИЙ Павло Платонович (27(15).01.1839—26(14).01.1884) — правознавець, фольклорист і етнограф, поет, громад. і просвітницький діяч, активний учасник укр. руху, автор тексту Держ. гімну України. Н. на хуторі Чубинських (нині с. Чубинське Бориспільського р-ну Київ. обл.). Закінчив юридичний ф-т Петербурзького ун-ту (1861). Під псевдонімом «Павлусь» публікувався в першому українському громадсько-політичному літературно-художньому часописі *«Основа»*, що видавався в *Санкт-Петербурзі*. Поряд з В.*Антоновичем*, М.*Драгомановим*, П.*Житецьким*, Т.*Рильським* та ін. належав до ядра Київ. громади (див. *Громади*). 1862 написав вірш *«Ще не вмерла України і слава і воля»*, який став урочистою піснею (музика М.*Вербицького*) борців за національну справу, а 1992 — Державним гімном України.

Як «неблагонадійний» на підставі жандармських донесень восени 1862 Ч. був заарештований і засланий під нагляд поліції в с. Пінега (нині с-ще Архангельської обл., РФ), наступного року переведений до м. Архангельськ (нині місто в РФ). Працюючи секретарем стат. к-ту, редактором «Архангельских губернских ведомостей», чиновником з особливих доручень при архангельському губернаторі, він здійснював наук. дослідження й опублікував багато цікавих розвідок історико-етногр. і стат. характеру. 1869 Ч. очолив статистично-етногр. експедицію у Пд.-Зх. край (Київ., Волин., Подільська губернії), організовану Рос. геогр. т-вом. До експедиції долучилися викладачі, студенти, представники духовенства, які зібрали численні зразки укр. фольклору, юрид. звичаїв, суд. рішень, етногр. і стат. матеріалів. За її результатами 1872—78 були видані «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (7 томів), упорядковані й зредаговані Ч., що принесло йому заслужену наук. славу. «Труды...» стали важливим джерелом для вивчення історії, к-ри, побуту укр. народу і деякою мірою ін. народів, які проживали на цій території. Пізніше згадана експедиція, що також охопила окремі населені пункти Білорусі й Молдови, була визнана видатним явищем в історії тогочасної етнографії, Ч. 1873 здобув Золоту медаль Рос. геогр. т-ва, 1875 — таку саму нагороду на Міжнар. виставці в Парижі (Франція), 1879 — Уваровську премію Петерб. АН.

1873 в Києві за безпосередньою участю Ч. засновано *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства*, який по суті виявився прообразом УАН. Діяльність відділу невдовзі занепокоїла царський уряд, причиною чого послужило донесення (1875) М.*Юзефовича* на ім'я рос. імп. *Олександра II*. Дописувач звинувачував київ. громадівців в «українофільстві» (див. *Народолюбці*), називаючи Ч. їхнім проводирем. Наступного року з'явилася доповідна записка міністра внутр. справ Рос. імперії О.Тимашева «Про шкідливу діяльність членів Київського відділу Російського географічного товариства». Особлива комісія, створена для розгляду питання про українофільство, критично висловилася на адресу Київ. громади, що надало підставу для видання *Емського акта 1876*, зумовило припинення діяльності громади та відділу Рос. геогр. т-ва в Києві, а також заборону М.Драгоманову і Ч. проживати в Україні, *Москві* та С.-Петербурзі. Завдяки клопотанням президії Рос. геогр. т-ва та друзів восени 1876 Ч. дозволили переїхати до С.-Петербурга (працював у мін-ві шляхів сполучення Рос. імперії). 1879 хворим він повернувся на батьківщину і мешкав тут останніх 5 років свого життя.

П. у м. Київ, похований у м. *Бориспіль.*

Праці.: Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПб., 1869; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом (Юго-Западный отдел): Материалы и исследования, собранные действительным членом П.П. Чубинским, т. 1—7. СПб., 1872—78; Ще не вмерла Україна. К., 1991; Сопілка: поезії, переклади. К., 2001; Старовинні українські казки. Х., 2004; «Я сіяв те, що Бог послав...»: Сторінки публіцистичної, наукової та літературної творчості Павла Чубинського. Львів, 2009.

Бібліогр.: Павел Платонович Чубинский: Библиографический указатель (1861—1878). Архангельск, 2005.

Літ: *Волков Ф.* П.П. Чубинский: отрывок из личных воспоминаний. «Украинская жизнь» (М.), 1914, № 1; *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX век). К., 1991; Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського, кн. 1—2. К., 1995; *Шип Н.А.* П.П. Чубинський з любов'ю до України. «Вісник Черкаського університету: Серія: Соціально-гуманітарні науки», 1997, вип. 2; *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60—90-ті роки XIX ст.). К., 2003; *Чередниченко Д.* Павло Чубинський. К., 2005; *Ігнатенко Н.В., Побірченко Н.С.* Педагогічно-просвітницька діяльність Павла Платоновича Чубинського (1839—1884). Тернопіль, 2008; *Зиль А.* Народознавець Павло Чубинський і його доба. К., 2009; Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 263, 442.

Н.А. Шип.

ЧУГУ́ЇВ — місто обласного значення *Харківської області*, райцентр. Розташов. на р. Сіверський Донець (прит. Дону), переважно на правому березі. Населення 32,3 тис. осіб (2012).

За даними археол. досліджень, з 8 ст. і щонайменше до серед. 10 ст. на території сучасного Ч. існувало ранньосередньовічне місто, центром якого була збудована на високому мисі на правому березі Сіверського Дінця фортеця з кам'яною цитаделлю та кількома лініями оборони. Його рештками є розташов. у істор. центрі міста *горо-*

дище, відоме з кінця 16 ст. під назвою Чугуєве. Городище належить до *салтівсько-маяцької культури*, його орієнтовна площа — бл. 21 га.

З кінця 16 ст. почалися спроби спорудити на Чугуївському городищі фортецю, яка б контролювала прикордонні території Рос. д-ви. Це вдалося лише 1638, коли після поразки козац. повстання 1637—38 проти *Речі Посполитої* велика частина повстанців під кер-вом Я.*Острянина* перейшли на територію Рос. д-ви та з дозволу її уряду оселилися на городищі. Цю подію прийнято вважати заснуванням міста та датувати 10 серпня 1638, яким помічена грамота Розрядного приказу про поселення на Чугуєвому городищі козаків Я.Острянина з метою побудови фортеці та охорони кордону від татар.

Для прискорення будівництва фортеці до Ч. були направлені рос. служилі люди. Чугуївська фортеця була побудована на залишках середньовічних укріплень за типовим планом рос. оборонних споруд. Внаслідок загострення соціально-екон. ситуації в Ч. (конфлікти «черкасів» (укр. переселенців) з рос. адміністрацією, незадовільне постачання, голод, зростання злочинності) та активної агітації з боку Речі Посполитої на користь повернення у квітні 1641 більша частина чугуївських черкасів підняли повстання. Повсталі вбили Я.Острянина та перейшли на територію Речі Посполитої, де оселилися під *Полтавою*.

У 2-й пол. 17 ст. заселення Ч. відбувалося паралельно укр. переселенцями та рос. служилими людьми. 1658 Ч. увійшов до складу Бєлгородського полку Бєлгородського розряду. Одночасно зі скасуванням помісних військ, до яких належав чугуївський гарнізон, 1698—1700 за наказом рос. царя *Петра I* в Ч. поселилися на держ. утримання донські та яїцькі козаки, а також калмики. Разом із чугуївськими козаками вони сформували Чугуївську команду козаків і калмиків. У 1-й пол. 18 ст. хрещені калмики продовжували селитися в Ч., що відбилося на етнічному складі населення міста.

Під час губернської реформи 1708 Ч. став центром Чугуївського пов. Бєлгородської провінції *Азовської губернії*, із 1719 — *Київської губернії*, 1727—79 — Бєлгородської губ. 1764 Ч. разом із кількома ін. містами (Вільна, Олешня, Суджа, Миропілля, Новий Оскол, Валуйки та ін.) було об'єднано в 1-шу воєводську канцелярію Бєлгородської губ. Після її розформування 1779 Ч. та Чугуївський пов. перейшли до складу *Слобідсько-Української губернії* (1780—96 — *Харківського намісництва*).

1749 з команди козаків і калмиків був утворений Чугуївський кінно-козац. полк, що у свою чергу став базою формування Придворної Чугуївської конвойної команди (1775—98), 2-го (1788—1800) та 3-го (1793—95) Чугуївських козац. полків. 1808 Чугуївський козац. полк був реформований в уланський. До 1861 у мирний час полк дислокувався в Ч. (1817—57 — у статусі військовопоселеного; див. *Військові поселення*) та поповнювався мешканцями міста. У 18 — 1-й пол. 19 ст. Чугуївський полк брав участь у більшості війн, що вела Рос. імперія.

1817 на території Зміївського та Чугуївського повітів Слобідсько-Укр. губ. були поселені полки 3-ї уланської д-зії, одним з яких був Чугуївський уланський полк. У Ч. був розселений поселений півескадрон, в якого квартирували солдати діючого ескадрону. Тут були розташовані полкове, бригадне та дивізійне управління. Згодом, після поселення в сусідніх повітах кірасирської д-зії та утворення корпусу поселених військ, Ч. набув статусу штабного міста 2-го кавалерійс. поселеного корпусу. Із 1836 поселена частина військ. поселень кавалерії відокремилася від діючої. Для управління 8-ма поселеними округами Укр. військ. поселення був утворений штаб, який також розміщався в Ч.

1819 в Ч. та деяких навколишніх населених пунктах відбулося повстання військ. поселян, незадоволених умовами несення служби.

За час існування військ. поселень (1817—57) місто набуло нового планування та забудови. Буд-во міста виконувалося за проектами, розробленими за участі талановитих архітекторів, у т. ч. В.Стасова. Нині Ч. — єдине в країні місто, де збереглися планування, окремі будівлі й цілі ансамблі центру військ. поселень. Архіт. ансамбль центр. площі включає в себе пам'ятки арх-ри нац. значення: будівлю штабів військ. поселень, Свято-Покровський собор, торгові ряди. Серед будівель, що збереглися на старовинних вулицях міста, — житлові будинки для офіцерів та військ. поселян, ескадронні лавки, ескадронна школа, будинки для непоселених нижніх чинів.

Після ліквідації військ. поселень (1857) Ч. став заштатним містом *Харківської губернії* (1860).

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Ч. мав один із найбільших у *Слобідській Україні* військ. гарнізонів. У місті діяло Чугуївське піх. юнкерське (із 1910 — військове) уч-ще (1865—1917).

1895 через Ч. пройшла залізниця *Харків—Куп'янськ*, яка дала поштовх розвитку пром-сті. 1904 в місті з'явився деревообробний (із 1914 — обозно-колісний) з-д, за рад. часів перетворений на меблевий комбінат.

У грудні 1917 українізоване Чугуївське військ. уч-ще вчинило збройний опір встановленню рад. влади. Після бою з революційними військами уч-ще було роззброєне.

1923 Ч. став центром новоутвореного Чугуївського р-ну, який 1925 увійшов у *Харківську округу*, а 1932 — у Харків. обл. 1992 з Чугуївського р-ну виділився Печенізький р-н, а Ч. отримав статус міста обласного підпорядкування.

За рад. часів Ч. продовжував відігравати роль військ. міста. Тут діяло Чугуївське військ. авіац. уч-ще льотчиків (1941—45 — Чугуївська військ. школа пілотів), а після перетворення його на поч. 1960-х рр. у Харків. військ. авіац. уч-ще льотчиків —

Чугуїв. Будинок штабів військових поселень. Фото початку 20 ст.

навч. авіабаза цього закладу (на теперішній час — Харків. ун-ту повітряних сил ім. І.Кожедуба). 1938 при авіац. уч-щі було відкрито ремонтні майстерні (із 1963 — Чугуївський авіац. ремонтний з-д Військово-повітряних сил).

Із 29 жовтня 1941 по 11 серпня 1943 Ч. був окупований гітлерівськими військами.

1943 в колиш. приміщенні юнкерського уч-ща було відкрите та діяло до 1948 Харків. військ. Суворовське уч-ще (згодом — Київ. Суворовське уч-ще).

У повоєнний час у Ч. дислокувалися великі формування Рад. армії (1991 перетворені на формування *Збройних сил України*), діяла школа молодшого армійського складу (нині це навч. центр Прикордонних військ України).

1975 було відкрито містоутворювальне підпр-во — з-д паливної апаратури, завдяки якому місто отримало потужний імпульс розвитку (буд-во нових кварталів, розвиток інфраструктури, збільшення чисельності населення). У 1990-х — 1-й пол. 2000-х рр. з-д фактично припинив існування.

У Ч. народився худож. І.*Рєпін*. Із 1969 в місті працює Художньо-меморіальний музей І.Рєпіна — комплекс музейних об'єктів, пам'ятних місць і пам'яток, пов'язаних із великим художником.

Літ.: ІМіС УРСР: Харківська область. К., 1967; Чугуїв: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 1993; Чугуев: сквозь века: Сборник статей, вып. 1. Х., 2001; *Папков А.И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI — первая половина XVII века). Белгород, 2004; Художественно-мемориальный музей И.Е. Репина в Чугуеве: Путеводитель. Х., 2005; *Левченко А., Парамонов А.* История Чугуевского полка. Х., 2008; *Свистун Г.Є.* Чугуївське городище: археологічні дослідження в 2009 р. Х., 2010; *Левченко А.* Чугуев: маленький город в большой истории. Х., 2012.

А.В. Левченко, С.І. Бучаста, О.А. Шевченко.

ЧУ́ДНІВСЬКА КАМПА́НІЯ 1660 — бойові дії в серпні—жовтні 1660 між військами *Речі Посполитої* та *Кримського ханату* з одного боку і Рос. д-ви та *Війська Запорозького* — з другого; епізод *російсько-польської війни 1654—1667*, що закінчився поразкою й капітуляцією рос. війська та укладенням 1660 Чуднівського договору між Річчю Посполитою та гетьманом Ю.*Хмельницьким*.

1660 царський уряд планував завдати рішучого удару силами рос. і козац. військ, розміщених в Україні, на *Львів* і *Краків* і таким чином змусити Річ Посполиту до укладення миру. 17 (7) липня 1660 із цим планом ознайомили козац. старшинську раду у *Василькові*. Похід очолив моск. воєвода В.*Шереметєв* із військом у складі 6100 *рейтарів*, 5100 ін. кінноти, 4000 *драгунів* та 4000 солдатів і *стрільців* із 50 гарматами. Із В.Шереметєвим вирушив наказний гетьман Т.*Цицюра* (один з авторів плану кампанії) із 6-ма лівобереж. полками силою 15 тис. козаків. Гетьман Ю.Хмельницький із правобереж. полками (30 тис. козаків, 30 гармат) мав з'єднатися з В.Шереметєвим біля Слободища (нині село Бердичівського р-ну Житомир. обл.). План кампанії передбачав, що союзному війську протистоятимуть лише слабкі сили *гетьмана великого коронного* С.*Потоцького*. Але Річ Посполита, уклавши в травні мирну угоду зі шведами та завдавши влітку 1660 поразки моск. військам в Білорусі, змогла направити на допомогу С.Потоцькому дивізію *гетьмана польного коронного* кн. Є.-С.*Любомирського* (6000 кінноти, 900 драгунів, 7000 піхоти) та посилити С.Потоцького до 13 600 кінноти, 2000 драгунів та 3000 піхоти. Крім того, до поляків приєдналися бл. 1500 козаків І.*Виговського*.

В.Шереметєв вирушив із *Києва* 18 (8) серпня 1660, дорогою до нього приєдналися козаки Т.Цицюри. Військо В.Шереметєва супроводжував обоз із 3 тис. возів у супроводі бл. 10 тис. слуг. Наприкінці серпня йому назустріч із *Тернополя* виступили С.Потоцький і кн. Є.-С.Любомирський із 28 тис. війська. 6 вересня (27 серпня) польс. військо підійшло до *Старокостянтинова*, де до нього приєдналася 12—15-тис. орда під проводом *нуреддина* Газі-Гірея.

14 (4) вересня біля *Любара* татар. авангард разом із 2-ма драгунськими й 2-ма піх. полками поляків атакував слабо захищений табір В.Шереметєва. Моск. військо було блоковане, і після бою 16 (6) вересня з гол. силами противника В.Шереметєв вирішив відступати на з'єднання з військом Ю.Хмельницького. Московсько-козац. військо йшло під прикриттям табору (*вагенбургу*). 16 (26) вересня під час переправи через болото супротивнику вдалося відрізати й захопити третину табору. Наступного дня військо В.Шереметєва підійшло під Чуднів (нині місто Житомирської області), стало табором у долині р. Тетерів (прит. Дніпра) та було блоковане противником.

6 жовтня (26 вересня) поляки дізналися, що Ю.Хмельницький підійшов до Слободища, на відстані денного переходу від Чуднова. Загроза оточення змусила польських воєначальників до активних дій. С.Потоцький з частиною війська продовжував стримувати спроби В.Шереметєва прорвати блокаду, а кн. Є.-С.Любомирський із 8 тис. поляків, частиною козаків І.Виговського та половиною орди з Газі-Гіреєм (разом до 15 тис. війська та 10 гармат) вирушив під Слободище, де 7 жовтня (27 вересня) атакував табір Ю.Хмельницького. Князь Є.-С.Любомирський не розбив козаків, але не дав їм з'єднатися з В.Шереметєвим і, залишивши татар блокувати табір Ю.Хмельницького, 8 жовтня (28 вересня) повернувся з поляками під Чуднів, де В.Шереметєв зробив невдалу спробу пробитися до Ю.Хмельницького, який залишався пасивним. Після ще однієї невдачі В.Шереметєва 13—14 (3—4) жовтня серед козаків взяли гору прихильники угоди з Річчю Посполитою. 17 (7) жовтня 1660 під Слободищем був укладений Чуднівський договір.

Дізнавшись про це, 21 (11) жовтня Т.Цицюра разом з 2 тис. козаків перейшов до Ю.Хмельницького. Залишившись у безвихідному становищі, В.Шереметєв 26 (16) жовтня попросив перемир'я, а після того, як загін кн. Ю.*Барятинського*, що йшов йому на допомогу з Києва, зазнав поразки, 2—4 листопада (23—25 жовтня) капітулював на умовах евакуації всіх моск. військ з України (що не було виконано) та віддання в ясир татарам 9 тис. козаків, які залишалися в таборі В.Шереметєва. Коли ж моск. військо склало зброю, Газі-Гірей наказав орді взяти в *ясир* і 12 500

росіян разом із В.Шереметєвим (захищаючи росіян від татар, загинуло більше 70 поляків).

Чуднівська капітуляція стала найбільшою поразкою Російської д-ви в російсько-польській війні 1654—67.

Літ.: *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 року. «ЗНТШ», 1912—13, т. 110—114; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. 2. Lwów—Warszawa—Kraków, 1923; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959; *Romański R.* Cudnów 1660. Warszawa, 1996; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція 1648—1676 рр. К., 1999; *Ossoliński Ł.* Cudnów — Słobodyszcze 1660. Zabrze, 2006; *Таїрова-Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.). К., 2004; *Малов А.* Русско-польская война 1654—1667 гг. М., 2006.

А.А. Галушка.

ЧУДЬ — термін, яким у давньорус. і рос. літературі позначали етноси фінської мовної групи, що перебували в політ. орбіті *Русі*. У широкому значенні Ч. — племена прибалтійсько-фінської мовної підгрупи. Термін «чудь» вживався до естів, сету (з уточненням «чудь псковська»), воді та вепсів (літописна весь) у наративних пам'ятках та офіц. документах аж до поч. 20 ст.

У вузькому значенні Ч. — племена, які проживали вздовж пд. узбережжя Фінської зат. (ести — предки сучасних естонців). Саме Ч. у вузькому значенні згадується у звістці про похід київ. кн. *Ярослава Мудрого* (1030), який на підкорених територіях заклав місто Юр'їв (нині м. Тарту, Естонія).

У літописному переліку народів поруч із Ч. стоїть «чудь заволоцька» — насельники басейнів Пн. Двіни та Онеги.

Ч. фігурує в легенді про призвання варягів (статті 859 та 862), згадується серед учасників походів кн. *Олега* на *Київ* (882) та на *Константинополь* (907), новгород. кн. *Володимира Святославича* на Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь) і Київ (980), а також у переліку племен, з яких рекрутували «ліпших мужів» задля захисту пд. кордонів Русі від *печенігів* (988). Нащадком одного з таких мужів міг бути київ. боярин Чюдин (діяв у 1060—70-ті рр.).

Зафіксована літописами присутність Ч. на пд. Русі майже не відбита в археол. джерелах: відомі лише кілька поховальних комплексів, що мають риси, притаманні пам'яткам «чудського» регіону, а також окремі знахідки речей (насамперед прикрас), характерних для прибалт. фінів.

Більш суттєвим був внесок Ч. у формування середньовічної к-ри Пн.-Зх. Русі. З початком широкої сел. колонізації в межах Новгородської та Псковської земель (11 ст.) Ч. значною мірою акультурувалася, що добре унаочнено в археол. матеріалах. Черезсмужне існування пам'яток зі слов'ян. та фінськими рисами матеріальної к-ри заступили пам'ятки синкретичного слов'яно-фінського вигляду з домінуючими слов'ян. компонентами. Специфічні ознаки, притаманні Ч., найдовше зберігалися в рисах поховального обряду та вбранні (комплексі прикрас). Якась частина Ч. стала, імовірно, складовою населення великих міст (Чудинцева вулиця в *Новгороді Великому*). Попри доволі швидку акультурацію про повну *асиміляцію* Ч. протягом середньовіччя не йдеться. Найдовше культ. особливості зберігалися у віддалених від міських центрів зонах розселення Ч., де зберігався традиційний госп. уклад та повільніше поширювалися технології й готові вироби міських ремісників.

Літ.: Финно-угры и балты в эпоху средневековья: Археология СССР, т. 17. М., 1987; *Рябинин Е.А.* Финно-угорские племена в составе Древней Руси: к истории славяно-финских этнокультурных связей: Историко-археологические очерки. СПб., 1997; *Хвощинская Н.В.* Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовье). СПб., 2004.

Є.В. Синиця.

ЧУЙКЕ́ВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, який походить від **Никифора** (Нечипора) Чуйкевича (17 ст.). Він мав трьох синів: **Олександра Никифоровича** (р. н. невід. — п. 1721), полтав. городового писаря (1665—85) та полкового писаря (1685—1709), **Тимофія Никифоровича** (р. н. невід. — п. до 1710), господаря Гадяцького замку (1699), та **Василя Никифоровича** (1642 — після 1710), господаря Гадяцького замку (1702), регента *Генеральної військової канцелярії* (1697—1708), члена *Генерального військового суду* (1699), *генерального писаря* (1708—09), який за підтримку гетьмана І.*Мазепи* був засланий рос. урядом до Сибіру, де прийняв чернечий постриг під іменем Васіана. Син Василя — **Семен Васильович** (бл. 1674 — після 1748), учасник Персидського походу (1725—27), ніжинський полковий суддя (1730—34), був у складі «искусных и знатных персон», котрі перекладали «правныя книги» (1730—43). Серед нащадків Олександра — **Федір Олександрович** (бл. 1685 — бл. 1764), *бунчуковий товариш* (1721—60), учасник багатьох військ. походів, зокрема *Полтавської битви 1709*, автор рукописного кодексу укр. законів *«Суд і розправа в правах малоросійських»* (1750), учасник впровадження суд. реформи гетьмана К.*Розумовського* (1760—63); **Петро Андрійович** (1783—1831), генерал-майор (1823), засновник рос. військ. розвідки, військ. письменник («Подвиги казаков в Пруссии», СПб., 1810; «Рассуждения о Войне 1812 г.», СПб., 1813; «Покушение Наполеона на Индию 1812 года», СПб., 1813, та ін.) і перекладач («Познание человека», СПб., 1806, з французької), учасник антинаполеонівських кампаній, *російсько-турецької війни 1806—1812*, *Війни 1812*, зокрема *Бородінської битви 1812*, офіцер Секретної експедиції (з 1812 — Особливої канцелярії) Військ. мін-ва Рос. імперії (1810—12) та її керівник (1813—15), обер-квартирмейстер корпусу М.Платова (1812), учасник міжнар. конгресу в м. Лайбах (нині м. Любляна, Словенія), нач. штабу Окремого Оренбурзького корпусу (1829—31); **Федір Михайлович** (бл. 1801 — після 1859), дійсний статський радник (1855), керуючий справами К-ту для складання Положення про управління Чорномор. військом (1835—38); **Георгій Антонович** (1842 — після 1908), таємний радник (бл. 1900), керуючий держ. маєтностями Полтавської (1879—80), Подільської (1880—83), Таврійської та Катеринославської (1883—90) губерній.

П.А. Чуйкевич (1783—1831).

За версією О.*Оглоблина*, до цього роду належав і **Петро Омелянович** Чуйкевич (1818—74), фольклорист, педагог, друг Т.*Шев-*

ченка*, М.*Костомарова*, П.*Куліша*, можливий учасник *Кирило-Мефодіївського товариства.*

Рід внесений до 1-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Милорадович Г.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 4. К.—СПб., 2004.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

В.Г. Чумак.

ЧУМА́К Василь Григорович (07.01.1901(25.12.1900)—21.11.1919) — поет, громад. і культ. діяч. Н. в м. *Ічня* в сел. родині. Перші поетичні твори Ч. вийшли друком 1917. 1918 закінчив Городнянську г-зію на Чернігівщині. Представник модерністичної течії в укр. літературі. Автор низки оповідань, критичних статей («Революція як джерело», «Євангелія Новітнього Заповіту») та нарисів. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів* (боротьбистів). 1919 — відп. секретар рад. літературно-мистецького ж. «Мистецтво». В умовах денікінської окупації (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) — в ув'язненні, а згодом — на підпільній революц. роботі. Разом із Г.*Михайличенком* розстріляний у м. *Київ* денікінською контррозвідкою.

Збірка поезій Ч. «Заспів» (1920) мала значний вплив на розвиток революційно-романтичного напряму в укр. поезії.

Літ.: *Ільєнко І.* П'ятий на злеті. «ЛУ», 1989, 30 листопада; Історія української літератури XX століття, кн. 1. К., 1994.

Т.С. Осташко.

ЧУМАКИ́ (соляники, уходники, прасоли, коломийці) — самостійні господарі-власники в Україні пізньосередньовічного та ранньомодерного часу, які займалися перевезенням солі (із Криму, Прикарпаття), риби (із пониззя Дніпра, Дону) та ін. товарів (насамперед збіжжя) з метою продажу. Для захисту екон. інтересів, життя і майна в дорозі Ч. об'єднувалися у професійні громади — валки. Писемними джерелами термін «чумаки» вперше зафіксовано 1637. Щодо походження терміна існують кілька версій: 1) від «чума» — хвороба, вберігаючись від якої Ч. мастили одяг дьогтем; 2) запозичення з тюркських мов; так, турец. ĉomak — «булава, довгий ціпок», ĉomakdar — «той, хто носить булаву», уйгурською ĉomak — «міцний, кріпкий»; 3) від грец. καῦμα — «спека, жар», отже «чумак» — «закурений, засмаглий».

Літ.: *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1853; *Рудченко И.Я.* Чумацкие народные песни. К., 1874; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. 4. М., 1987; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі в міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). К., 1992; *Іларіон (митрополит).* Етимологічно-семантичний словник української мови, т. 4. Вінніпег, 1994.

С.В. Проскурова.

ЧУМА́ЦТВО — традиційний торговельно-візницький промисел, поширений в Україні у пізньосередньовічний та ранньомодерний час. Полягав у доставці вантажів (солі, риби, збіжжя, ін. товарів) з метою продажу на великі відстані з використанням возів, запряжених волами. Для захисту екон. інтересів, життя і майна в дорозі самостійні господарі-власники об'єднувалися у професійні громади — валки. Ч. відігравало важливу роль у розвитку екон. зв'язків між укр. землями до серед. 19 ст. — часу появи *залізниць* та парового судноплавства. Як релікт проіснувало до поч. 20 ст.

Причинами виникнення та поширення Ч. були: 1) значна віддаленість соляних промислів (зосереджених у Прикарпатті, Криму, Дніпровсько-Бузькому лимані, у *Слобідській Україні*) та місць пром. вилову риби (у пониззі Дніпра, на Дону, в Азовському морі) від густозаселених районів Середнього Подніпров'я та *Поділля*, які були осн. споживачами солі й риби; 2) традиційні екон. пріоритети укр. населення — землеробство та скотарство, що давали змогу накопичити надлишкові запаси збіжжя для реалізації та забезпечити промисел надійною тягловою силою; 3) виникнення й зміцнення *козацтва українського*, що сприяло забезпеченню захисту чумацьких валок під час пересування землями *Вольностей Війська Запорозького низового*; 4) небезпеки та значні фізичні труднощі, пов'язані з пересуванням осн. шляхами, котрі сполучали Центр України та Подніпров'я із Кримом, Причорномор'ям та Приазов'ям, що викликало необхідність вироблення напіввійськ. принципів соціальної організації чумацьких валок для ефективного захисту свого життя та майна.

Рос. писемними джерелами промисел під назвою «чумакування» вперше зафіксовано 1637. Однак насправді його витоки сягають доби середньовіччя. Перші писемні згадки про соляну торгівлю на Русі належать до кінця 11 ст., коли сіль на Подніпров'я доставляли з *Галича (давнього).* До 1170 відноситься літописна згадка про *Соляний шлях.* 1253 Г. де *Рубрук* згадує купців з Русі, які прибували в *Судак* критими возами, запряженими волами, і привозили хутра й сіль в обмін на тканини, вино та прянощі.

На розвиток Ч. у 18 ст. впливали як сприятливі (відносна політ. стабілізація, розширення екон. зв'язків укр. земель, утвердження козац. землеволодіння), так і несприятливі (ліквідація укр. самоврядування, переорієнтація укр. торгівлі на рос. ринки, загострення соціальних протиріч, закріпачення селянства), чинники. Їхня сукупна дія наклала специфічний відбиток на характер Ч., що поступово трансформувалося в торговельно-візницький, а згодом, у 19 ст., — переважно у візницький промисел.

Зростання обсягів рос. зовн. торгівлі через чорномор. та азовські порти вимагало інтенсифікації та здешевлення перевезень

«Чумаки в степу». Картина роботи художника С. Войцеховського. 1940-ві роки.

зерна та ін. товарів експортної групи. Напр., наприкінці 1850-х рр. тільки в Одесу, через порт якої найбільш інтенсивно відбувався експорт пшениці, щороку доставлялося до 2,5 млн четвертей (див. *Чверть*) хліба. Відбувалися зміни в соціальній базі Ч. До участі в ньому залучалися все ширші верстви населення України, особливо її Півдня, — *державні селяни*, кріпаки, військ. поселенці, іноз. колоністи, навіть збіднілі дворяни. Розширилася його географія: в орбіту Ч. втягувалися Поділля, Чернігівщина, *Бессарабія* та *Кубань*. У той же час зростання прибутків від Ч. відбувалося переважно за рахунок його переорієнтації на доставку збіжжя. Традиційна соляна торгівля почала поступово згортатися, хоча й продовжувала відігравати значну роль. Одночасно з концентрацією торг. капіталу відбувалася соціальна трансформація Ч. Більшість чумаків із дрібних, але самостійних господарів, які торгували на власний кошт та ризик, перетворювалися на перевізників чужого товару. Остаточно екон. основи Ч. були підірвані бурхливим буд-вом залізниць у 1860—70-ті рр. Проте ще й у 1880-ті рр. чисельність чумаків в Україні досягала 210 тис. осіб.

Матеріальна к-ра Ч. сформувалася за доби середньовіччя. Про це свідчать: архаїчність конструкції чумацького воза; відсутність західноєвроп. чи тюркських впливів на етимологію термінів, які стосуються будови воза; використання в традиційних осередках Ч. одних і тих же порід дерев для виготовлення одних і тих же деталей воза; спільність комплексів госп. інвентарю в різних осередках Ч. (принаймні протягом 18—19 ст.); використання в якості тяглової сили виключно волів, що є ознакою хліборобської цивілізації (на відміну від кочової, осн. тягловою силою якої був кінь). На формування традиційних комплексів одягу, харчування та житла чумаків значний вплив справила матеріальна к-ра козацтва.

Чумацький віз — мажа — виготовлявся з мінімальним застосуванням металу. Приводячись у рух зусиллями пари волів, він міг здолати сотні *верст* із навантаженням до 100 *пудів* солі або збіжжя. Термін згадується в писемних джерелах серед. 15 ст. Походить від угор. mazca й означає «великий купецький віз, запряжений волами».

Більшість чумацьких шляхів проходили в пд. напрямку, з'єднуючи внутр. регіони України з узбережжями Чорного та Азовського морів, багатими на сіль і рибу. Варто зазначити, що напрямки залізниць, збудованих у 1860—70-ті рр., як правило, майже збігалися з напрямками старих чумацьких шляхів. Шляхи часто перетиналися великими й малими річками. Через вузькі річки чумаки переправлялися вбрід або мостили гаті, через широкі — перевозили волів та вози поромами. Так, у 18 ст. нараховувалося 22 переправи через Дніпро і 9 — через Пд. Буг. У серед. 19 ст. однією з найбільших переправ через Дніпро була Бериславська (в районі м. *Берислав*). Протягом 1847—58 нею щорічно переправлялися в середньому 37 тис. возів із сіллю. Крім того, приватні пороми перевозили ще бл. 25 тис. возів із сіллю щороку. На поромі вміщалися 40 навантажених возів із волами. Рух чумацьких валок було чітко організовано. Вирушаючи в дорогу до сходу сонця, за день валка проходила в середньому 15—20 верст, що визначалося погодними умовами. В залежності від протяжності шляху валки робили 2—3 ходки за сезон.

Соціонормативна к-ра Ч. формувалася під впливом норм як звичаєвого, так і писаного права. Маючи у своїй основі напіввійськ. організацію купецьких караванів доби раннього середньовіччя, пізніше чумацька професійна громада зазнала значного впливу як козацької, так і цехової організації.

Соціальна організація чумацької валки виявилася надзвичайно стійкою і життєздатною, проіснувавши практично без змін до серед. 19 ст. Вона занепала лише тоді, коли докорінно змінилися соціально-екон. умови і, певною мірою, психологія широких верств укр. населення.

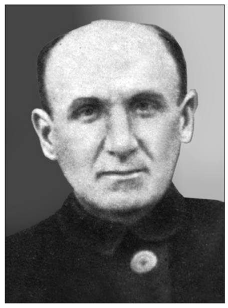
Етикетна к-ра промислу, порядок укладання угод, взаємини з укр. населенням (сільс. громадами, *козаками*, *шляхтою*), представниками ін. етносів (насамперед татарами, поляками, євреями, росіянами) базувалися виключно на нормах «чумацького звичаю», який визначав місце Ч. в соціальній стратифікації суспільства, його етнічну й корпоративну самоідентифікацію.

Духовна к-ра Ч. була к-рою окремої професійної групи. Про це свідчать певні відмінності чумацьких фольклору, ритуалів, обрядів та звичаїв від загальноукраїнських, а саме: наділення надприродними властивостями вола, півня; пережитки традицій прадавніх чол. громад (наділення надприродною силою отамана валки, розвинена кругова порука); розгалужена ритуалізація повсякденного життя, характерна для всіх традиційних промислів доби середньовіччя.

Літ: *Скальковский А.А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в. (1733—1768). Одесса, 1845; *Його ж.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1853; *Аксаков И.С.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. СПб., 1863; *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. СПб., 1870; *Рудченко И.Я.* Чумак в народных песнях: Этнографический очерк. «Вестник Европы», 1872, кн. 9; *Його ж.* Чумацкие народные песни. К., 1874; *Щербина Ф.* Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм. Одесса, 1881; *Букатевич Н.І.* Чумацтво на Україні: Історично-етнографічні нариси. «Господарство та право: Записки Одеського інституту народного господарства», 1928, т. 1; Матеріали до вивчення виробничих об'єднань, вип. 2: Чумаки. К., 1931; *Слабєєв І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). К., 1964; Торгівля на Україні: XIV — середина XVII сторіччя: Волинь і Наддніпрянщина: Збірник документів. К., 1990; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). К., 1992.

С.В. Проскурова.

ЧУМА́ЦЬКИЙ ШЛЯХ — див. *Кримський шлях.*

Г.А. Чупринка.

ЧУПРИ́НКА Григорій Авраамович (Грицько Чупринка; 27(15), за ін. даними, 28(16).11.1879 — 28.08. 1921) — укр. поет-модерніст, літ. критик. Н. в м-ку Гоголів Остерського пов. Черніг. губ. (нині село Броварського р-ну Київ. обл.). Брав активну участь у національ-

Чупринка Г. «Контрасти. Лірика». Львів, 1913. Обкладинка роботи художника В. Кричевського.

но-визвол. русі, за що не раз зазнавав арештів. Під час *революції 1905—1907* був засуджений за революц. діяльність в Україні (був членом *«Спілки» соціал-демократичної*, що входила що складу РСДРП). 1917 та згодом 1919 продовжував активну національно-визвол. боротьбу, але тепер був організатором антибільшовицьких виступів селян Чернігівщини. За це був двічі арештований. 1919 від смерті його врятували звернення з клопотанням письменників — членів *«Музагету»* і нар. комісара освіти УСРР О.*Шумського*. Але після останнього арешту київ. ЧК за участь у спробі встановлення *Української Народної Республіки* Ч. страчено. Реабілітований посмертно лише 1996.

Першу поезію укр. мовою («Моя кобза») надрукував 13 травня 1907 в газ. *«Рада»*. Згодом з ідейно-естетичних міркувань припинив співпрацю з «Радою», а 1909 розпочав публікуватися в час. *«Українська хата»*. «Хатяни», зокрема, вважали Ч. одним із чільних представників нового літ. руху, присвячували розлогі статті аналізові його філософсько-естетичних принципів та худож. творів. Був автором статей і рецензій про твори І.*Нечуя-Левицького*, М.*Вороного*, М.Жука, Г.*Хоткевича*, М.Філянського, М.*Семенка*.

Друкувався в газ. «Слово», тижневику *«Рідний край»*, двотижневику «Чорна рада», 1915—18 — у часописах «Основа», «Промінь», «Степ», «Шлях», *«Літературно-науковому вістнику»* та ін.

Активну літ. діяльність розпочав 1909. Написав збірки лірики: «Огнецвіт» (1909), «Метеор», «Ураган» (обидві 1910), «Сонтрава», «Білий гарт» (обидві 1911), «Контрасти» (1912), поему «Лицар-Сам» (1913).

1919, після звільнення з-під арешту, Ч. повернувся до *Києва*, де редагував разом із М.Семенком час. «Мистецтво».

Художня практика Ч. позначена впливом рос., польс. та західноєвроп. модерних ідей, типових для символістської поезії (передусім щодо свободи творчості, закликів до відмови від утилітарних завдань мист-ва, прагнення естетичної досконалості, відданого служіння красі). Його бунтівний характер виявлявся і в поезії («До своїх...», «Моє життя»). Іноді Ч. відходив від декларованих принципів і створював довершені поезії, сповнені громадян. звучання та неоромантичних ідеалів. Однак здебільшого протиставляв поета юрбі, яка не здатна усвідомити справжню цінність мист-ва.

Його творам притаманні епатажний бунт проти застарілих традицій, нові теми, образи, мотиви, ритми, сучасна віршова форма, вдале застосування звукопису, поєднання символістських, імпресіоністичних, експресіоністських, неоромантичних рис задля відродження духу високої нац. поезії.

Тв.: Твори Г. Чупринки. Прага, 1926; Поезії. К., 1991.

Літ.: *Голомб Л.* Новаторські тенденції в українській літературі кінця XIX — перших десятиліть XX ст. Ужгород, 2008.

О.А. Бартко.

ЧУПРИ́НКА ТАРАС — див. *Шухевич* Роман.

ЧУРА́Й Маруся — міфічна поетеса-піснярка, яка начебто жила в *Полтаві* в серед. 17 ст. Їй приписують авторство нар. пісні «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» та ін. Літературознавчими розвідками (Г.Нудьга) доведено, що Ч. є персонажем повісті рос. літератора кн. О.Шаховського «Маруся, малороссийская Сафо» (1837), а її біографія — пізніша літ. містифікація. Образ Ч. широко використовується в укр. літературі та мист-ві. Істор. джерела зі згадками про Ч. не відомі.

Літ.: *Кауфман Л.* О популярных украинских народных песнях и их авторах. М., 1973; *Нудьга Г.* Слово і пісня. К., 1985.

О.О. Немировський.

ЧУФУ́Т-КАЛЕ́ — одне з найвідоміших *«печерних міст» Криму*. Розташов. на сх. околиці *Бахчисарая*. Входить до *Бахчисарайського історико-культурного заповідника*. *Городище* займає скелясте мисоподібне плато і складається з 3-х частин: 1) Бурунчак — великий пустир (бл. 26 га), що його використовували як вигон для худоби, а у 18 ст. навіть як ханський звіринець; 2) Старе місто (більше 7 га) у найвужчій частині плато, було обмежене із зх. невисокою огорожею, яка відокремлювала його від Бурунчака, а зі сх. — Середнім оборонним муром, який має типові ранньовізант. риси; 3) Нове місто (більше 3 га) — забудована територія між Середнім та Східним мурами. Останній збудований у дусі пізньосередньовічної фортифікації з урахуванням можливостей використання вогнепальної зброї.

Результати археол. досліджень та писемні джерела дають можливість виділити такі етапи історії городища:

1) 6—10 ст. На початку цього періоду створено оборонну систему, гол. ланкою якої став Середній мур. Він перетинає плато в найвужчому місці та має браму (Орта-Капу, Середня брама). Перед стіною влаштовано рів, вирубаний у скелі, а перед пн. флангом муру — ще два коротких рови, які захищали хвіртку, призначену для вилазок. Розсілини в урвищах перегородили короткими стінами. Біля них створили перші печерні приміщення для укриття вартових. Імовірно, у фортеці була християн. базиліка, на що вказують фрагменти ранньовізант. мармурових архіт. деталей у муруванні пізньосередньовічних споруд. На схилах плато відомо 3 ранньосередньовічних могильники. Осн. населенням цього району Криму були *алани*, масове проникнення яких на півострів почалося в серед. 3 ст. На плато матеріалів цього періоду мало. Це можна пояснити тим, що фортецю використовували як прихисток на випадок воєнної загрози; імовірно, постійно тут перебувала лише невелика залога. У писемних джерелах цього періоду фортеця не згадується. Гіпотеза про зв'я-

Чуфут-Кале. Орта-Капу (Середня брама). Фото 2010.

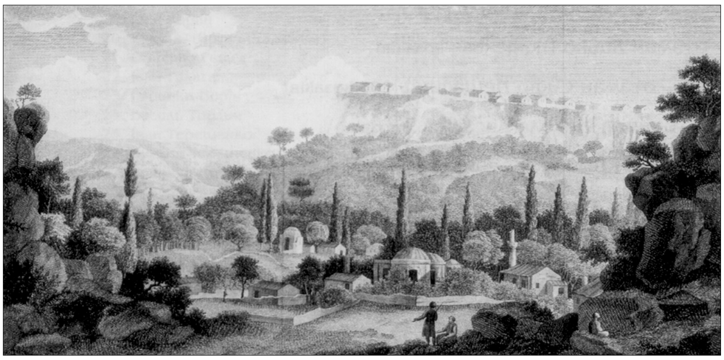

зок з нею топоніма *Фули* в наш час не має прихильників;

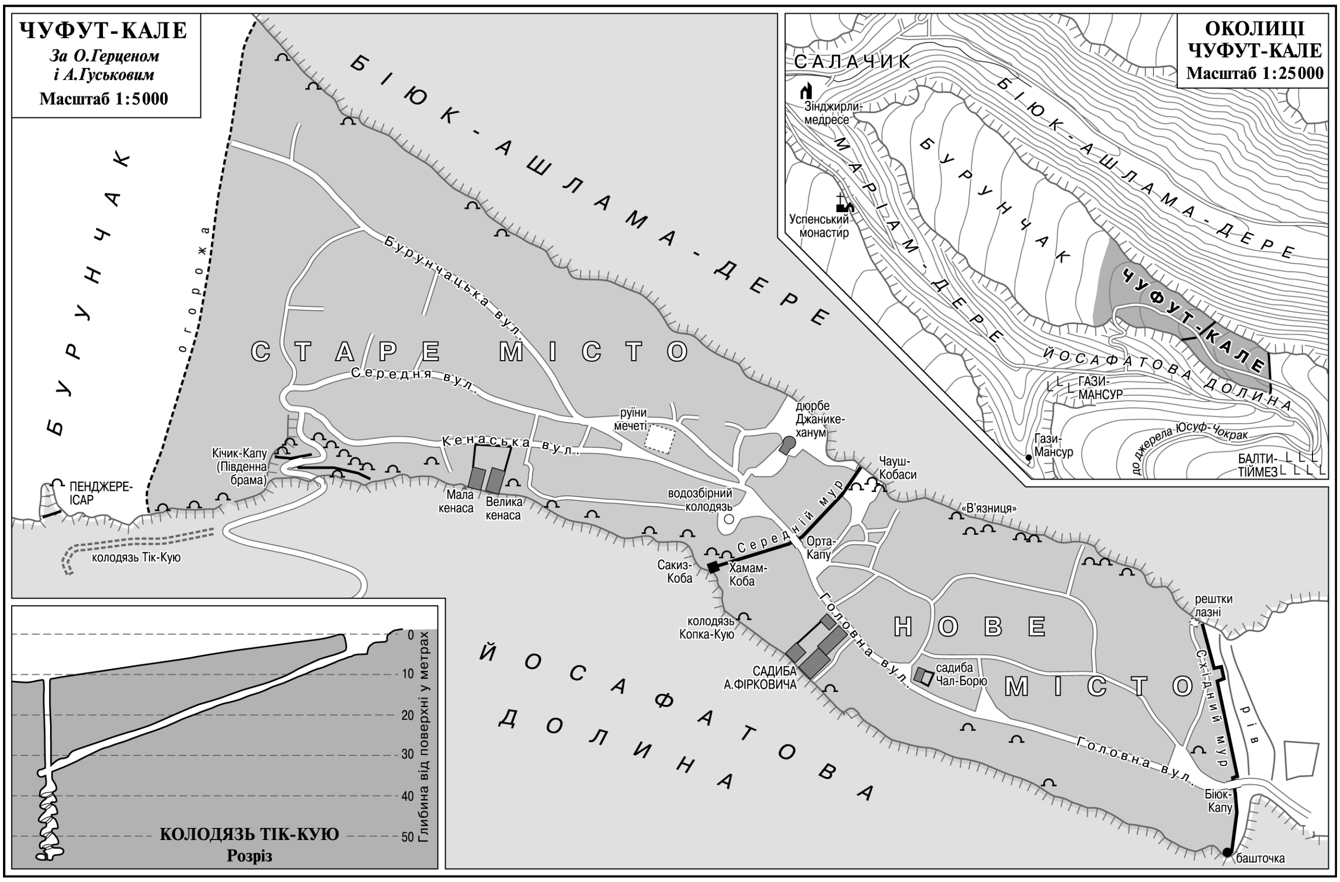
2) 11 — серед. 14 ст. Період слабо висвітлений джерелами. Можливо, перша згадка про фортецю (1253) міститься у творі Г. де *Рубрука*, який повідомляє про «40 замків» між *Судаком* і Херсоном (див. *Херсонес Таврійський*). У цьому випадку це переклад тюркомовної назви «Кирк-Єр/Ор», під яким поселення відоме до 17 ст. Араб. літописець Рукнеддін Бейбарс згадує про пограбування Кирк-Єра 1299 військом *Ногая*. Араб. географ Абу-л-Фіда (1321) повідомляє, що місц. населення — аси (алани) — знаходять там прихисток під час воєнної загрози. Гіпотетично в районі брами Кічик-Капу на цьому етапі сформувався християн. печерний монастир — попередник Бахчисарайського Свято-Успенського монастиря;

3) серед. 14 — 15 ст. На початку цього періоду фортецю захопили татари, 1346 споруджено мечеть. Особливого значення Кирк-Єр набув на початку існування незалежного *Кримського ханату*. У 2-й пол. 1430-х рр. засновник ханату *Хаджи-Гірей* переніс сюди із Солхата (нині м. *Старий Крим*) свою гол. ставку. Із цього часу на плато з'являється масовий археол. матеріал. Забудовано територію Старого міста, реконструйовано оборонну систему, перебудовано мечеть (1455), споруджено мавзолей Джанике-ханум (1437) — доньки хана *Тохтамиша* і дружини еміра *Едигея*. Перед Середнім муром з'явився торгово-ремісничий посад, утворений іудейською громадою. Із 15 ст. ханські *ярлики* згадують про 3 громади в місті: мусульманську, іудейську (більшість — *караїми*) та християнську. Імовірно, остання була представлена переважно вірменами. Хаджи-Гірей та його наступники до кінця 16 ст. карбували в Кирк-Єрі монети;

4) 16 — 2-га пол. 19 ст. Коли в 1-й пол. 16 ст. в долині р. Чурук-Су (прит. Качі) було облаштовано нову ханську ставку, навколо якої виросло м. Бахчисарай, татари почали залишати фортецю. Більшість населення в ній тепер становили іудеї, переважно караїми (яким було заборонено мешкати в Бахчисараї). На серед.

Чуфут-Кале. Офорт роботи невідомого художника 18 ст.

17 ст. почали вживати нову назву фортеці — Чуфут-Кале, буквально «Іудейська/Єврейська фортеця» (у рос. джерелах — «Жидовский городок»). У цей період споруджено Сх. мур (традиційно його датували зламом 14—15 ст.) із брамою Біюк-Капу (Велика брама). Ще О.*Бертьє-Делагард* на основі фортифікаційних особливостей муру відносив його створення до 16 ст., що узгоджується з даними новітніх розкопок. Із цього часу бурхливо розвивалася житлова забудова як старої, так і нової, частин. На поч. 19 ст. у фортеці було 227 будинків та бл. 1200 жителів. На серед. 19 ст. мешканці майже цілком покинули поселення, оскільки після встановлення рос. влади в Криму (1783) було скасовано заборону караїмам жити в Бахчисараї. У 17 ст. в Ч.-К. крим. хани тримали в ув'язненні важливих бранців. Фортеця зберігала своє воєнне значення: так, 1628 тут під час міжусобної війни витримали облогу хан *Мегмед-Ґерей III* та його брат Шагін-Ґерей.

До нашого часу з пам'яток караїмської громади у Старому місті найкраще збереглися будівлі двох *кенас*. Велику кенасу традиційно датують 14 ст., але за архіт. ознаками та сучасними уявленнями про історію поселення вона навряд чи може бути старшою 17 ст. Друга, мала, кенаса постала наприкінці 18 ст., коли в Ч.-К. переселилася частина караїмів з покинутого ними *Мангупа*. В її приміщенні відкрито експозицію, присвячену к-рі та побуту караїмів. У Новому місті вцілів комплекс садиби А.*Фірковича*. Із бл. 200 печерних споруд більшість з'явилася в 17—18 ст., вони були госп. приміщеннями на садибах. У печерах у районі брами Кічик-Капу, за свідченням *Евлії* Челебі (1666), жили найбідніші мешканці.

Водопостачання фортеці в період раннього середньовіччя забезпечувала масштабна гідротех. споруда — колодязь Тік-Кую, який поєднує похилу галерею і вертикальну шахту. У Новому місті, біля садиби Фірковича, розташов. шахтний колодязь Копка-Кую. На 17 ст. в колодязях води вже не було, її транспортували до міста на в'ючних тваринах від джерел Газі-Мансур (біля мусульманського некрополя в Йосафатовій долині) та Юсуф-Чокрак (3,5 км на південь, біля г. Бешик-Тау).

За 300 м на пд. сх. від Біюк-Капу починається територія великого караїмського некрополя Балта-Тіймез, який лежить у верхів'ї Йосафатової долини (названа за схожістю і значенням з однойменною долиною в *Єрусалимі*). Тут зосереджено бл. 7 тис. надгробків, бл. 3,4 тис. з яких мають епітафії (найраніші з них належать до серед. 14 ст.). Тут аж до поч. 20 ст. продовжували ховати караїмів, вихідців із чуфуткальської громади. До поч. 19 ст. Ч.-К. був духовним і культ. центром караїмів Криму. Ще в 1730-ті рр. тут заснували першу на півострові друкарню, яка випускала літературу реліг. змісту.

Археол. дослідження на городищі проводили У.Боданінський і О.Акчокракли (1925—28), експедиція Ін-ту археології АН УРСР (керівник — Є.Веймарн, 1950-ті рр.), спільна експедиція Сімферопольського ун-ту та Бахчисарайського історико-архіт. музею (керівники — О.Герцен і Ю.Могаричев, 1983, 1987—88), експедиція Бахчисарайського заповідника (керівник — С.Карлов, 2000). Ранньосередньовічний могильник у долині Маріам-Дере досліджували П.Бабенчиков (1946—47), Є.Веймарн (1947), В.Кропоткін (1950—61); усього тут розкопано 109 склепів, 24 підбійні та 2 ґрунтові могили. Некрополь Балта-Тіймез вивчали Д.Хвольсон (1878, 1881), О.Мещерська і О.Хосроєв (1980-ті рр.). Із 1997 гебраїсти України, Росії та Ізраїлю проводять тут епіграфічні дослідження. З поч. 1990-х рр. і до нашого часу розкопки низки об'єктів Ч.-К. набули хаотичного нерегульованого характеру. Їх ведуть переважно некомпетентні ентузіасти або відверто комерційні орг-ції. Зокрема, таким чином розкопали колодязь Тік-Кую.

Ч.-К. — один із найбільш відвідуваних туристами об'єктів заповідника. У наш час готують номінацію Ч.-К. до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Літ.: *Шапшал С.* Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. СПб., 1896; *Бертье-Делагард А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде (справки о Фуллах). «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1920, т. 57; *Акчокраклы О.* Новое из истории Чуфут-Кале. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии», 1928, т. 2 (59); *Веймарн Е.В.* О двух неясных вопросах средневековья Юго-Западного Крыма. В кн.: Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968; *Якобсон А.Л.* О раннесредневековых крепостных стенах Чуфут-Кале. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1974, вып. 140; *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Крепость драгоценностей: Кырк-Ор. Чуфут-Кале. Симферополь, 1993; *Gertsen A.* Archaeological excavations of excavation of karaite settlements in the Crimea. В кн.: Proceedings of the 11th World Congress of Jewish Studies, division B, vol. 1. Jerusalem, 1994; *Опочинская А.И.* Молитвенные дома крымских караимов в Чуфут-Кале и Евпатории. «Архитектурное наследство» (М.), 1996, т. 41; *Карлов С.В., Белый А.В.* Каменные метательные снаряды из раскопок укрепления Пенджере-Исар на Чуфут-Кале. В кн.: Бахчисарайский историко-археологический сборник, вып. 3. Симферополь, 2008; *Федорчук А.М.* Еврейские некрополи Крыма: история исследования и современное состояние. В кн.: Евроазиатский еврейский ежегодник. М., 2008; *Кизилов М.Б.* Крымская Иудея. Симферополь, 2011.

О.Г. Герцен.

Т.В. Чухліб.

ЧУХЛІ́Б Тарас Васильович (н. 20.08.1966) — історик, краєзнавець, громад. діяч. Д-р істор. н. (2008). Засл. діяч н. і т. України (2009). Директор *Науково-дослідного інституту козацтва*. Н. в с. Ольшаниця (нині село Рокитнянського р-ну Київ. обл.) в сім'ї вчителів. Працював робітником, служив у ЗС СРСР. Навч. на істор. ф-ті Київ. пед. ін-ту. Із 1991 працює у відділі історії України середніх віків та раннього нового часу Ін-ту історії України АН України (із 1994 — *Інститут історії України НАН України*). 1995 захистив канд. дис. на тему: «Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII — початок XVIII ст.)» під кер-вом проф. В.*Смолія*. 2008 захистив докторську дис. на тему: «Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667—99): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна сюзеренів». Протягом 1993 стажувався в Ін-ті історії Варшавського ун-ту, був учасником Міжнар. школи гуманітарних досліджень Центр. та Центр.-Сх. Європи у Варшаві. 1994—2008 — голова Ради молодих учених при Ін-ті історії України НАН України. Член Укр. нац. к-ту з вивчення країн Центр. і Пд.-Сх. Європи.

Досліджує міжнар. відносини в Центр., Сх. та Пд-Сх. Європі, а також зовнішньополіт. становище України в 16—18 ст., воєнну історію, минуле *козацтва українського* та *гайдамацького руху*, біографії істор. діячів та ін. Автор бл. 400 наук. і науково-популярних праць, співавтор низки навч. посібників. Один з упорядників археографічного видання «Пакти і Конституції Української козацької держави» (2011).

Один із розробників Нац. програми відродження та розвитку Укр. козацтва на 2001—05 та Держ. цільової програми розвитку укр. козацтва на 2009—11. Член редколегій часописів та серійних видань: «Гетьман» (голова), *«Воєнна історія», «Краєзнавство»*, щорічників *«Соціум: альманах соціальної історії»* (*Київ*), «Чорноморська минувшина» (*Одеса*), «Січеславський альманах» (*Дніпропетровськ*), «Козацька старовина» (*Нікополь*) та «Запорозька старовина» (*Запоріжжя*).

Праці: Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996; Гетьманська Україна. К., 1999 (у співавт.); Suvorov in Ukrainian History. В кн.: Suworow in der Schweiz. Zurich, 2001; Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К., 2003; (2-ге вид. — К., 2005; 3-тє вид. — К., 2009); Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). К., 2004; Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). К., 2008; Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. К., 2008; Скитание гетмана Мазепы: Украина в Северной войне: взгляд из Киева. «Родина» (М.), 2009, № 7; Козацьке коріння Миколи Гоголя. К., 2009; Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. К., 2010; Ідеальна держава в Україні?: козацький проект 1710 року. К., 2011; Секрети українського полівасалітету: Хмельницький—Дорошенко—Мазепа. К., 2011; Відень 1683: Україна в боротьбі за «золоте яблуко» Європи. К., 2012; Гетьмани України-Русі. Донецьк, 2012.

Літ.: *Камінський А.* На перехідному етапі: «гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990; *Velychenko S.* 1654 and All That in 2004. «Journal of Ukrainian Studies» (Toronto), 2005, vol. 30, no. 1; Чухліб Тарас. В кн.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006; *Кононенко В.П.* [Рецензия на]: Чухліб Т.В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 років. Київ, 2010. «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana» (СПб.), 2011, № 2; *Матях В.* Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. К., 2011.

В.П. Кононенко.

ЧУХРА́Й Григорій Наумович (23.05.1921—29.10.2001) — кінорежисер, сценарист. Нар. арт. СРСР (1981). Н. в м. *Мелітополь.* 1953 закінчив режисерський ф-т Всесоюзного держ. ін-ту кінематографії (у С.Юткевича і М.Ромма). 1953—55 працював на Київ. кіностудії худож. фільмів (асистент режисера фільму «В далекій гавані», 2-й режисер фільму «Назар Стодоля»). Із 1955 — режисер на кіностудії «Мосфільм». 1966—71 викладав у Вищому держ. ін-ті кінематографії; 1966—76 — худож. керівник Експериментальної творчої кіностудії (пізніше — Експериментальне творче об'єднання «Мосфільму»). Був секретарем Спілки кінематографістів України. 1964—91 — член колегії Держкіно СРСР. Режисер худож. кінофільмів «Сорок перший» (1956), «Балада про солдата» (1959), «Чисте небо» (1961), «Жили були дід з бабою» (1964), «Трясовина» (1978), «Життя прекрасне» (1980), «Я навчу вас мріяти» (1985) та ін., документальної кінострічки «Пам'ять» (1970).

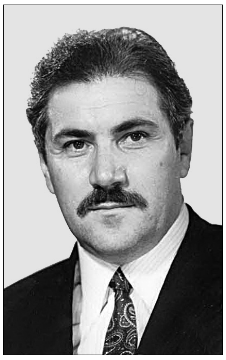
Автор спогадів «Моя війна», «Моє кіно», один з авторів книги «Коли фільм закінчено» (1964).

Лауреат Каннського кінофестивалю (1957, 1960), Всесоюзного кінофестивалю (1960), Ленінської премії (1961).

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Кузес С.* Режиссер-солдат. «Советский экран», 1961, № 4; *Шнейдерман И.И.* Григорий Чухрай. Л.—М., 1965; *Зоркая Н.* Портреты. М., 1966; *Огнев В.* Баллада о режиссере. «Советская культура», 1981, 19 июня; Кино: Энциклопедический словарь. М., 1987; *Йенсен Т.* Четыре дня без войны. «Искусство кино», 1995, № 5; Кто есть кто в России. М., 1997.

П.М. Бондарчук.

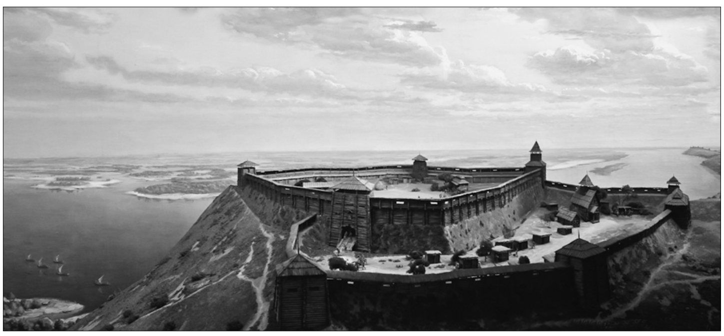
Г.Н. Чухрай.

ЧУЧИ́Н — давньорус. «город», згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1110. Ототожнюється з *городищем* на високому правому березі Дніпра (нині — Канівського водосховища) в с. Балико-Щучинка Кагарлицького р-ну Київ. обл. Пам'ятка, яку в 1960-х рр. досліджував В.*Довженок*, датується кінцем 11 — 1-ю третиною 13 ст.

Городище складається з двох укріплених частин: *дитинця* (площа 1 га) і *посаду* (площа 3,7 га). Фортечні стіни утворені 2-ма рядами зрубів. Усі зруби в зовн. ряду та частково у внутрішньому заповнювалися ґрунтом, пустотілі зруби мали житлове або госп. призначення. Виявлено підземний хід, який вів з дитинця в бік Дніпра. Житла, досліджені на дитинці, — каркасно-стовпової та зрубної конструкції, заглиблені та наземні; житла на посаді — переважно заглиблені та меншої площі.

Літ.: *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. К., 1980; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. К., 1984.

Н.В. Блажевич.

Чучин. Реконструкція. Діорама. Археологічний музей Інституту археології НАН України.

Ш

Ф.М. Шабульдо.

С.В. Шагайда у ролі Степана Глушака в кінофільмі «Аероград». 1935.

ШАБУЛЬДÓ Фелікс Михайлович (21.04.1941—04.05.2012) — історик, джерелознавець, дослідник історії *Великого князівства Литовського* та середньовічної історії України. Канд. істор. н. (1983). Н. в м. Улан-Уде (нині столиця Республіки Бурятія, РФ). 1962—68 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту. Із 1963 працював архіваріусом Київ. міськ. держ. архіву. Від 1968 пов'язаний з Ін-том історії АН УРСР: редактор *«Українського історичного журналу»*. Від 1973 — на наук. посадах відділу джерелознавства та допоміжних істор. дисциплін цього ін-ту. 1983 захистив канд. дис. на тему: «Землі Південно-Західної Русі у складі Великого князівства Литовського 20—90-х років XIV ст.» 1986—92 — старший наук. співробітник відділу історії міжнар. зв'язків України Ін-ту історії АН УРСР (із 1990 — Ін-т історії України АН УРСР, із 1991 — Ін-т історії України АН України, із 1994 — *Інститут історії України НАН України*), 1991—93 — зав. сектору наративних джерел, 1993—95 — зав. відділу пам'яток княжої і козац. доби, 1997—2003 — старший наук. співробітник відділу історії України середніх віків. Автор праць з історії та джерелознавства 14—16 ст., в яких висвітлені відносини ВКЛ та степових д-в. Йому належить нове трактування *Синєводської битви 1362*. Запровадив у наук. обіг термін «кондомініум» як спільне володіння *Золотою Ордою* та ВКЛ укр. землями в 2-й пол. 14 — 16 ст.

Нагороджений орденом «За заслуги перед Литвою».

П. у м. *Київ.*

Праці: Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. «УІЖ», 1973, № 6; Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі. Там само, 1984, № 6; Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. К., 1998; Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя. «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», 2000, вип. 1; Витовт и Тимур: противники или стратегические партнеры? В кн.: Lietuva ir jos kaimynai: nuo normanu iki Napoleono. Вильнюс, 2001; Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В кн.: Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. К., 2005; Чи існував ярлик Мамая на українські землі? (до постановки проблеми). Там само; Кондомініум в українських землях XIV століття. «ЗНТШ» (Львів), 2006, т. 251.

Літ.: Шабульдо Фелікс Михайлович. «УІЖ», 2012, № 5.

В.М. Михайловський.

ШАГ — 1) укр. нар. назва монет вартістю 3 *гроші* (*трояків*), які використовувалися в 15—19 ст. (на укр. землях, що перебували у складі Росії, Ш. оцінювався у 2 *копійки*). Згодом назва поширилася на гріш (колишню *денгу*), або монету вартістю $^1/_2$ копійки;

2) розмінна грошова одиниця *Української Народної Республіки* 1918—20, що складала $^1/_{100}$ *гривні.* 1 Ш. = $^1/_2$ копійки. 100 Ш. = = 1 гривні, 200 Ш. = 1 *карбованцю.* Випускались паперові грошові знаки у вигляді марок номіналом 10, 20, 30, 40, 50 шагів.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ШАГАЙДÁ Степан Васильович (справжнє прізв. — Шагадин (Шагайдин); 09.01.1896—12.01. 1938) — актор театру і кіно. Н. в с. Білоголови (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.). Служив у Святоюрському соборі (див. *Юра святого собор у Львові*), навч. іконопису в *Почаївській Свято-Успенській лаврі.* 1918—20 — у лавах 45-ї стрілец. д-зії Червоної армії, тоді ж дебютував у виставах аматорського військ. театру. 1922—28 опановував сценічне мист-во в драм. студії театру *«Березіль»*, одночасно з 1922 — актор цього театру (у *Києві*, від 1926 — у *Харкові*), учень Л.*Курбаса.* Із 1928 — актор Одеської, а згодом — Київської кіностудій та з 1935 — актор Харків. укр. драм. театру ім. Т.Шевченка.

Виконавець театральних ролей у виставах: «Газ» Г.Кайзера (1923), «Джіммі Хіггінс» за Е.Сінклером (1923), «За двома зайцями» М.*Старицького* (1925), «Жакерія» П.*Меріме* (1925), «Комуна в степах» М.*Куліша* (1925), «Сава Чалий» І.*Карпенка-Карого* (1927) та ін.

1924 дебютував у кінематографі та знявся в багатьох фільмах. Серед них: «Вендета» Л.Курбаса (1924), «Вася-реформатор» О.*Довженка* і Ф.Лопатинського (1926), «Хранитель музею» Б.*Тягна* (1930), «Перекоп» І.*Кавалерідзе* (1930); «Кармалюк» Ф.Лопатинського (1931), «Іван» О.Довженка (1932); «Аероград» О.Довженка і Ю.Солнцевої (1935), «Багата наречена» І.Пир'єва (1937), «Запорожець за Дунаєм» І.Кавалерідзе (1937) та ін.

Автор публікацій «Моя робота в "Аероградi"» (1935) та «Партизан Степан Глушак» (1936), віршів.

19 жовтня 1937 заарештований у Києві органами НКВС УРСР.

Страчений у м. Київ.

Літ.: *Жукова А., Жуков Г.* Українське радянське кіномистецтво 1930—1941. К., 1959; *Жукова А.* Недоспівана пісня. «Новини кіноекрану», 1990, № 11; *Медведик П.* Степан Шагайда. В кн.: Наукові записки

[Тернопільського краєзнавчого музею]. Тернопіль, 1993; *Томашпольська Л.* Олтар скорботи: театральні діячі України — жертви сталінського терору (Степан Шагайда). «Вітчизна», 1996, № 5—6.

Н.М. Томазова.

ШАГІ́Н-ГІРЕ́Й (Шагін-Ґерей; 1745, за ін. даними, 1746 або 1748 — 1787) — останній кримський хан (1777—83). Онук крим. хана Девлет-Гірея II (див. *Гіреї*). Н. в м. Едірне (нині місто в Туреччині). Навч. в Салоніках (нині місто в Греції) та Венеції (Італія). Після повернення до Криму був по черзі сераскиром Буджацької орди (див. *Білгородська орда*; 1768—69), *Єдисанської орди* (1770—71) та Кубанської орди (1774—76). За хана Сагіб-Гірея II Ш.-Г. був *калгою* (1771—73) та послом *Кримського ханату* в Рос. імперії. 1777 за підтримки рос. військ та кубанських ногайців уперше проголошений крим. ханом, визнаний *Османською імперією* лише 1779. Почав жорстко запроваджувати світські реформи, серед них: встановлення абсолютистської влади правителя, усунення *беїв* від обрання *хана*, урізання їхніх наділів, формування регулярної армії, заміна шаріатського суду світським, новий адм. поділ країни, організація поліції, зрівняння у правах представників усіх віросповідань, введення петерб. придворної моди, перенесення ханської резиденції до Кафи (нині м. *Феодосія*). Це викликало 1778 та 1780 опір (ненадовго придушений рос. військами) мусульманського духовенства, ногайців та місц. знаті на чолі з рідними братами хана — Арслан-Гіреєм та Бахадир-Гіреєм. Останньому вдалося під час повстання в травні 1782 тимчасово усунути Ш.-Г., розграбувати *Бахчисарай* та самому стати ханом. Особиста гвардія Ш.-Г. перейшла на бік 3-тис. війська повстанців. У Кафі ще одним ханом було проголошено Махмуд-Гірея. Ш.-Г. звернувся по допомогу до Рос. імперії, його супротивники — до Османської імперії. У вересні 1782 війська генерал-майора О.Самойлова в Криму та генерал-поручика О.*Суворова* на *Кубані* придушили повстання, повернувши владу Ш.-Г. Масові заслання та жорстокі страти супротивників позбавили й без того непопулярного серед населення Ш.-Г. підтримки рос. уряду. У лютому 1783 хан зрікся престолу та виїхав до Росії в надії отримати обіцяний росіянами перський трон. 19 (8) квітня 1783 землі колиш. Крим. ханату були включені рос. імп. *Катериною II* до складу Рос. імперії. Ш.-Г. проживав на Тамані (1783), у Воронежі (1784—86) та Калузі (нині обидва міста в РФ; 1786—87). 1787 колиш. хан емігрував до Туреччини, де був засланий на о-в Родос та за наказом султана Абдул-Гаміда I задушений.

Шагін-Гірей. Гравюра 19 ст.

Літ.: *Мурзакевич Н.Н.* Выезд последнего крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию, в 1787 году. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1883, т. 13; *Дубровин Н.Ф.* Присоединение Крыма к России, т. 1—4. СПб., 1885—89; *Лашков Ф.Ф.* Шагин-Гирей, последний крымский хан. «Киевская старина», 1886, № 9; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. Одесса, 1889; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. Paris, 1978; *Синугыл А.* Последний крымский хан Шагин-Гирей. «Эхо веков», 2001, № 3/4; *Пошутило А.С.* Шагин-Герай — последний крымский хан. В кн.: Матеріали 3-ї наукової конференції «Історіосфера». Одеса, 2008.

С.В. Громенко.

ШАЙНО́ХА (Szajnocha) **Кароль** (20.11.1818—10.01.1868) — польс. історик, письменник і публіцист. Н. в м. *Комарно*. Походив із польсько-чеської родини. Навч. в г-зіях *Самбора* та *Львова*. У 1830-х рр. — член польс. патріотичних орг-цій, що діяли в *Галичині*. 1835 вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту, але наступного року був заарештований. Перебував у австрійс. ув'язненні. У 1840—50-х рр. співробітничав з низкою польс. періодичних видань, у т. ч. з «Tygodnikiem Polskim» та «Dziennikiem Literackim». Заст. кустоша (доглядача фондів) Народового закладу ім. Оссолінських у *Львові* (див. *Оссолінеум*; 1853—58). 1860 втратив зір, а останні роки життя був паралізований. Як інтелектуал сформувався під впливами європейського *романтизму*. Належав до прихильників «Ягеллонської ідеї» — польського історичного міфу, котрий ідеалізував монархію *Ягеллонів* як польсько-литовсько-укр. федерацію. Автор низки наукових і публіцистичних праць та прозових творів, у яких висвітлюються різні епохи польської історії, у т. ч. українсько-польські взаємини. Обстоював тезу про цивілізаційну роль *Речі Посполитої* на східноєвроп. теренах, зокрема на укр. землях (відомий афоризм Ш. про «здобич польського плуга»). Твори Ш. користувалися неабиякою популярністю серед польс. громадськості. Вважають, що саме Ш. ввів до польс. соціогуманітаристики жанр есе.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Син Ш. — Владислав — був відомим геологом і палеонтологом, професором Краківського університету.

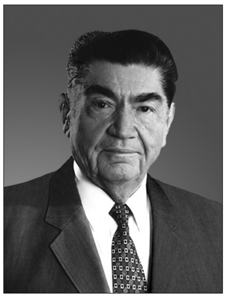

К. Шайноха.

Праці і тв.: Bolesław Chrobry, t. 1—3. Б/м, 1849; Właściwy autor «Wojny Chocimskiej». «Dziennik Literacki» (Lwów), 1852, t. 1; Diarjusz St. Oświęcima w zbiorze rękopisów zakładu Ossolińskich. «Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej», 1853, nr. 1—19; Dwa lata dziejów naszych (1646—1648), t. 1—2. Lwów, 1865—69; Dzieła Karola Szajnochy, t. 1—10. Warszawa, 1876—78; Ядвига и Ягайло, т. 1—2. СПб., 1880—82; Домна Роксандра. «Русская мысль», 1881, № 6; Szkice historyczne. Zdobycze pługa polskiego, t. 2. Warszawa, 1881; Jak Ruś polszczała. В кн.: Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego; pod red. W. Lipińskiego. Kijów, 1912.

О.В. Ясь.

ШАЛІ́МОВ Олександр Олексійович (20.01.1918—28.02.2006) — хірург. Д-р мед. н. (1959), професор (1961). Дійсний член АН УРСР (1978; із 1991 — АН Укра-

О.О. Шалімов.

Ф.І. Шаляпін.

І.Н. Шамо.

їни, із 1994 — *Національна академія наук України*). Герой Соц. Праці (1982), Герой України (2005). Засл. лікар РРФСР (1956), засл. діяч н. УРСР (1967). Н. в с. Введенка (нині село Липецької обл., РФ) в бідній сел. родині. 1925 сім'я переїхала на *Кубань*, де оселилася на х. Звєздилін (нині у складі х. Ігнатіївський Республіки Адигея, РФ). 1936—41 навч. в Кубанському мед. ін-ті. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював на посаді гол. лікаря та хірурга в лікарнях *Краснодара*, Нерчинсько-Заводська (нині с. Нерчинський Завод Забайкальського краю, РФ). 1944 працював гол. лікарем та зав. відділу міжрайонної лікарні Петровська-Забайкальського (нині місто Забайкальського краю, РФ). 1946 проходив курси підвищення кваліфікації в Московській клініці, під кер-вом проф. В.Брайцева, познайомився з усіма хірургічними клініками міста (О.Вишневського, Б.Петровського, В.Казанського та ін. провідних лікарів, уролога А.Фрумкина), зокрема з міським НДІ швидкої допомоги ім. М.Скліфосовського, де переймав майстерність у відомого хірурга С.Юдіна. Для Ш. цей ін-т став школою, яка відкрила йому шлях у велику хірургію. Із 1946 працював хірургом Брянської обласної лікарні. 1955 йому присвоєно звання кандидата, 1959 — д-ра мед. н. 1959—70 — провідний хірург і керівник у лікарнях та наук. закладах *Харкова*. Із 1970 — зав. кафедри Київ. ін-ту вдосконалення лікарів, із 1972 очолював Київ. НДІ клінічної та експериментальної хірургії Мін-ва оборони УРСР. Із 1975 — засновник і директор Ін-ту хірургії та трансплантології, що нині названий його іменем. 1992—2006 — почесний директор Ін-ту клінічної й експериментальної хірургії НАН України. Як хірург-новатор володів творчим даром, модифікував та вдосконалював методики оперативних втручань, запроваджував нові й оригінальні розробки при операціях на стравоході, легенях, підшлунковій залозі, серці, в онкології. Під його кер-вом виконано перші в УРСР пересадки підшлункової залози хворим на діабет.

Автор більше 830 наук. праць, написав 30 монографій, зокрема: «Хірургія підшлункової залози» (1964), «Атлас хірургічних операцій на органах черевної порожнини» (1965), «Хвороби підшлункової залози та їх хірургічне лікування» (1970), «Хірургія стравохідного тракту» (1987) та ін. Видав 3 атласи, автор 112 винаходів. Серед його учнів — 52 д-ри і 86 канд. наук. Із 1988 і до кінця життя був почесним директором Київ. НДІ клінічної та експериментальної хірургії Мін-ва оборони УРСР/України.

Лауреат Держ. премії УРСР (1977), Держ. премії СРСР (1985).

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Архангельская Н.* Путь к гармонии. «Радуга», 1985, № 6; А.А. Шалимов. «Хирургия», 1988, № 7; До 70-річчя академіка АН УРСР О.О. Шалімова. «Вісник АН УРСР», 1988, № 2; Александр Алексеевич Шалимов. К., 1989; Вчені Харківського державного медичного університету. Х., 2002; *Прицкер В.* Академик Александр Шалимов: «Вставай, если упал, и иди дальше». «Зеркало недели», 2002, № 20, 1 июня.

М.В. Юр.

ШАЛЯ́ПІН Федір Іванович (13 (01).02.1873—12.04.1938) — рос. співак (бас). Нар. арт. Республіки (1918). Член Стокгольмської академії музики (1935). Н. в м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ) в сім'ї службовця. Із 9-ти років почав співати в церк. хорі, із 12-ти — був статистом в оперних трупах, що виступали в Казані. 1891 — соліст хору укр. трупи Г.Деркача (брав участь у виставах «Невольник» М.Л.*Кропивницького*, «Чорноморці» та «Наталка Полтавка» М.В.*Лисенка*). Разом із трупою гастролював містами Поволжя, Середньої Азії та Закавказзя. 1892—93 в Тифлісі (нині м. Тбілісі, Грузія) брав участь у діяльності міськ. муз. гуртка, виконав партію Петра у виставі «Наталка Полтавка» М.Лисенка, співав в укр. хорі. 1893 дебютував на сцені Казанського театру. 1895—96 — соліст Маріїнського театру в *Санкт-Петербурзі*, 1896—99 — Моск. приватної опери С.Мамонтова, із 1899 — соліст Большого театру в *Москві.* Дебютом у «Ла Скалі» (Мілан, 1901) почалися тріумфальні гастролі Ш. в країнах Європи та Америки. Із 1922 жив за кордоном. Гастролював містами Європи, Америки, Австралії, Японії, Китаю. Мав виняткові природні вокальні дані та, будучи реформатором оперного мист-ва, створив образи, які в басовому репертуарі не мали аналогів. Виконав бл. 70 партій. Серед кращих — Борис («Борис Годунов» М.*Мусоргського*), Мефістофель (однойменна опера А.Бойто), Фауст («Фауст» Ш.-Ф.Гуно), Мельник («Русалка» О.Даргомижського), Цар Іван Васильович Грозний («Псковитянка» М.*Римського-Корсакова*), Сусанін («Життя за царя» М.*Глинки*), Дон Кіхот (в однойменній опері Ж.Массне, спеціально написаній ним для Ш.) та ін. Знявся у фільмах-операх в Росії та за кордоном. Камерний співак, режисер, художник, мемуарист.

Творчість Ш. була пов'язана з Україною. 1897—1915 співак виступав у *Києві*, *Одесі*, *Харкові*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Виконував твори М.Лисенка, пісні на слова Т.*Шевченка* (зокрема «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий»), П.*Ніщинського*, А.*Веделя*, Д.Усатова. Збереглися записи укр. нар. пісень у виконанні Ш. Серед партнерів Ш. були українські співаки С.*Крушельницька*, П.*Кошиць*, І.*Алчевський*, П.Цесевич, Ф.Орешкевич, Ю.Кіпоренко-Доманський та ін.

П. у м. Париж (Франція). 1984 прах Ш. перевезений і похований у Москві.

Тв.: Повести о жизни. Пермь, 1978; Страницы из моей жизни. К., 1988; Маска и душа: мои сорок лет на театрах. М., 1990; Маска и душа. Минск, 1999.

Літ.: Ф.И. Шаляпин: Сборник, т. 1—2. М., 1957—58; *Щербак А.* Музи на тернах. К., 1969; Федор Иванович Шаляпин, т. 1—3. М., 1976—79; Летопись жизни и творчества Ф.И. Шаляпина, кн. 1—2. Л., 1988—89.

Т.О. Комаренко.

ШАМО́ Ігор Наумович (21.02. 1925—17.08.1982) — композитор, піаніст. Засл. діяч. мист-в УРСР (1964), нар. арт. УРСР (1975). Член Спілки композиторів України. Н. в м. *Київ.* 1951 закінчив Київ. консерваторію (клас композиції Б.*Лятошинського*). Композиторське обдарування Ш. мало універсальний характер, він плідно працював у різних формах і жанрах музики: симфонії, вокально-симфонічні та камерно-інструментальні твори, хори, пісні,

музика до театральних вистав та до кінофільмів. Ш. був прекрасним піаністом, розумівся на творчих потребах музикантів і створював яскраві та цікаві для виконання й вражаючі слухачів композиції, тому більшість його творів стали репертуарними на багато років. Значне місце у творчості Ш. посідає тема *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, учасником якої йому довелося бути в юнацькі роки — Симфонія № 3 «Пам'яті героїв» (1975), збірка «Пісні полум'яних літ» та ін. Автор вокального циклу на слова Т.*Шевченка*, йому належить перша в Україні хорова опера «Ятранські ігри» (1979) з унікальною для того часу партитурою. Ш. написав музику до понад 300 пісень, де виявилися його обдарування та власний стиль, що проявився в органічному насиченні мелодій фольклорними інтонаціями. Серед них особливо вдалими є пісні на вірші поета Д.*Луценка* — «Україно, любов моя», «Стоїть над Волгою курган», «Балада про братерство», «Фронтовики», «Безсмертний батальйон», «Романтики», а «Києве мій» офіційно визнана як гімн столиці України (2011). Створив музику до 20-ти худож. фільмів, зокрема до 6-серійного телевізійного фільму «Як гартувалася сталь», та 16-ти театральних вистав. Більшість пісень, що прозвучали з екранів, набули широкої популярності й стали ознакою часу.

Лауреат Респ. комсомольської премії ім. М.Островського (1972), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1976).

П. у м. Київ.

1984 про композитора знято телевізійний фільм «Пісні Ігоря Шамо».

Літ.: *Ефремова Л.* Игорь Шамо. М., 1958; *Архімович Л.* Музика у фільмі. В кн.: Сучасна українська музика. К., 1965; *Глаголєва З.* Вокальний цикл І. Шамо на слова Шевченка. В кн.: Шевченко і музика. К., 1966; *Мурзіна О.* Шевченківські цикли Д. Клебанова і І. Шамо. «Українське музикознавство», 1966, вип. 1; *Малышев Ю.* Симфония И. Шамо. В кн.: Советская симфония за 50 лет. Л., 1967; *Вахраньов Ю.* Національні особливості фортепіанної творчості Ігоря Шамо. «Українське музикознавство», 1969, вип. 5; *Малишев Ю.* Лауреат премії імені Миколи Островського. «Музика», 1972, № 5; *Невінчана Т.* Ігор Шамо. К., 1982; *Луценко Д.* Піснетворець. «Культура і життя», 1984, 10 серпня; *Кузнєцов В.* З останніх творів митця. «Музика», 1985, № 4; *Невінчана Т.* Щемлива пісня: Спогади про І. Шамо. Там само, 2000, № 1—3; *Мокренко А.* Спогад про друга. Там само, 2003, № 1—2; «Я з вами був і буду кожну мить...»: Спогади, статті, матеріали про композитора Ігоря Шамо. К., 2006.

В.В. Кузик.

ШАМРА́Й (Шамраєва) **Ганна Сергіївна** (у дівоцтві — Грушевська; 16(04).04.1869—07.08.1943) — літературознавець, перекладачка, історик, редактор. Донька С.*Грушевського*, сестра М.*Грушевського* та О.*Грушевського*, мати С.*Шамрая* та Ольги Шамрай (Петрицької, Василенко). Н. в с. Сестринівка (нині село Козятинського р-ну Він. обл.). 1887 закінчила Владикавказьку жін. г-зію. Із 1905 мешкала в м. *Київ*, де співпрацювала з часописами «Село», «Засів», *«Літературно-науковий вістник»* (1909—12). У роки *Української революції 1917—1921* — член *Української партії соціалістів-революціонерів*. 1918—21 — член-співробітник Істор. секції *Українського наукового товариства* в Києві. 1919 — на поч. 1920 мешкала в м. *Кам'янець-Подільський*, працювала в управлінні поштово-телеграфних установ, перекладачкою у вид-ві Подільського земства. 1920 — мовний редактор вид-ва *«Книгоспілка»*, із 1921 — *Державного видавництва України*. Одночасно в 1920-х рр. працювала в *Постійній комісії для складання історично-географічного словника українських земель Всеукраїнської академії наук*, звідки була звільнена за результатами чистки ВУАН у серпні 1930.

Автор низки статей з історії укр. лівобереж. міст та укр. культ. життя 17—19 ст.

П. в м. Київ унаслідок отруєння неякісною їжею. Похована до могили матері Глафіри Захарівни Грушевської на *Байковому цвинтарі*.

1995 завдяки клопотанням науковців київ. Історико-меморіального музею М.Грушевського на надгробкові Г.Грушевської було вирізьблено ім'я Г.Шамрай (скульп. М.Гринчук).

Праці: Оповідання А.А. Солтановського про київське життя 1840-х рр., опущені з цензурних мотивів при виданню 1890-х рр. «Україна», 1924, кн. 3; У старорежимній провінції: оповідання А. Солтановського, проминені при виданню 1892—4 р. Там само, 1925, кн. 5; В старорежимній школі і навколо неї: оповідання А. Солтановського, проминені при виданню 1892—4 рр. Там само, 1926, кн. 5; Маршалок Ілляшенко-Кирилович. «За сто літ», 1927, кн. 1; Стація в лівобережних містах XVII віку. В кн.: Науковий збірник за рік 1927. К., 1927; Чернігівські ратушні скарги. «Історично-географічний збірник», 1927, т. 1; До історії лівобережних міст у половині XVIII в. Там само, 1928, т. 2; З прилуцького ратушного життя XVIII в. Там само, 1929, т. 3; Хуторні плани Куліша в 1870-х роках. «Україна», 1929, жовтень—листопад.

Літ.: *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* «Історично-географічний збірник» (1927—1931 рр.): Бібліографічний покажчик. «Український археографічний щорічник», 1993, т. 2; *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. «УІЖ», 1996, № 5; Історія Національної академії наук України: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998; *Кучеренко М.О. та ін.* «Я був їх старший син...» (рід Михайла Грушевського). К., 2006.

О.В. Юркова.

Г.С. Шамрай.

С.В. Шамрай.

ШАМРА́Й (Шамраєв) **Сергій Вікторович** (псевд. і криптонім — Гірняк, С.Ш.; 30(17).08.1900—04.01.1939) — історик, син Г.*Шамрай*, небіж М.*Грушевського* та О.*Грушевського*. Н. в м. Владикавказ (нині столиця Республіки Пн. Осетія — Аланія, РФ). Із 1905 проживав у м. *Київ*. 1910—18 навч. в київ. чол. г-зіях (7-й, 1-й та 8-й). 1919 завершив середню освіту в 2-й Укр. Кирило-Мефодіївського братства г-зії. 1919—20 навч. на правничому ф-ті Київ. укр. держ. ун-ту та 1920—23 — на істор. відділі ф-ту професійної освіти Вищого ін-ту нар. освіти, одночасно 1921—24 — на етногр. відділі Київ. археол. ін-ту. Був помічником секретаря *Українського наукового товариства*, 1920—22 — старшим помічником бібліотекаря Фундаментальної б-ки Вищого ін-ту нар. освіти, 1921—22 викладав у Робітничо-сел. ун-ті.

Із 1922 працював у ВУАН: 1922—33 — наук. співробітник *Постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель Всеукраїнської академії наук*, 1924—25 — наук. співробітник Кафедри історії укр. народу, 1924—33 — наук. співробітник Комісії історії Києва та Правобережжя (1931—33 —

В.С. Шандра.

її керівничий), 1924—28 — аспірант, 1928—30 — наук. співробітник *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*. 1928 захистив промоційну працю на тему: «Київська козаччина 1855 р.» 10 липня 1930 за рекомендацією акад. М.Грушевського обраний дійсним членом Істор. секції ВУАН.

Досліджував соціально-екон. історію України 17—19 ст., істор. географію України. Із 1923 вміщував (іноді під псевдонімом, іноді без підпису) статті інформативного характеру в газ. «Більшовик» (Київ).

1931—33, після від'їзду М.Грушевського до *Москви*, фактично керував роботою Кафедри історії України доби торг. капіталу при ВУАН. Не раз зазнавав нагінок як «грушев'янець», зокрема під час травневої 1931 «дискусії про академіка Грушевського» та лютневої 1932 «дискусії з приводу викриття ворожих концепцій» самого Ш., які (дискусії) мали відверто погромницький характер.

17 червня 1933, намагаючись врятувати наук. архів Істор. секції ВУАН, Укр. наук. т-ва в Києві, редакції час. *«Україна»*, б-ку та ін. майно істор. установ ВУАН і на прохання М.Грушевського, Ш. разом із М.*Карачківським* та І.*Щітківським* перевіз ці документи до київ. помешкання М.Грушевського. Це стало приводом для звільнення Ш. з ВУАН та його подальшого арешту (17 липня 1933) як учасника націоналістичної контрреволюц. орг-ції, що сам історик категорично заперечував. Був засуджений до 3-х років виправно-трудових таборів, покарання відбував на Далекому Сх.

1936—37 працював старшим референтом обласного управління народногосподарського обліку в м. *Чернігів*.

Вдруге заарештований 9 серпня 1937 за сфабрикованим звинуваченням у націоналістичній діяльності, участі в «*Українській військовій організації*» та організації антирад. роботи в Чернігові. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР у Москві від 28 березня 1938 засуджений до 8-ми років виправно-трудових таборів.

П. під час ув'язнення в таборі «Севвостлаг» Магаданської обл. РРФСР.

1958 справу Ш. було закрито за недостатністю зібраних доказів. Повністю реабілітований 1992.

2010 в м. *Васильків* започатковані науково-краєзнавчі «Шамраївські читання».

Праці: Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцівському опису). В кн.: Науковий збірник за рік 1924 р. К., 1925; Київський одноденний перепис 2 березоля 1874 року (сторінка з історії марксизму на Україні). В кн.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926; Спомини Ол. Ол. Русова. «За сто літ», 1927, кн. 1; Селянські розрухи на Правобережжі в середині XIX в. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1927, кн. 11; Деревлянські могили. В кн.: Науковий збірник за рік 1928. К., 1928; Місто Баришпіль у XVIII в. «Історично-географічний збірник», 1928, т. 2; Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст. «Україна», 1928, кн. 2; Київська Козаччина 1855 р.: до історії селянських рухів на Київщині. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1928, кн. 20; Місто Васильків (IX—XVIII вв.). «Історично-географічний збірник», 1928, т. 3 (перевид. — Васильків, 2010); До історії залюднення степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветчина). «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. 24; Київська сотня на Гетьманщині в XVII—XVIII вв. (історично-географічна та економічна характеристика). В кн.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, зб. 1. К., 1930; Місто Кобижча в XVIII в. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1931, кн. 26.

Бібліогр.: Біобібліографія києвознавців, вип. 4: Шамрай Сергій Вікторович (1900—1939). К., 1985; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

Літ.: *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського. «Український історик», 1991, ч. 3—4; 1992, ч. 1—4; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934 рр.). К., 1993; *Сохань П. та ін.* М.С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. К., 1993; *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. «УІЖ», 1996, № 5; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; *Брайченко О.* Шамрай С.В. (доля і трагедія вченого). В кн.: Історія України: маловідомі імена, події, факти, вип. 10. К., 2000; *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського). «Український історик», 2002, ч. 1—4; *Кучеренко М.О. та ін.* «Я був їх старший син...» (рід Михайла Грушевського). К., 2006; *Букет Є.* «Шамраївські читання» у Василькові. «Краєзнавство», 2010, № 4.

О.В. Юркова.

ША́НДРА Валентина Степанівна (н. 20.07.1952) — історик, археограф, архівознавець, джерелознавець. Д-р істор. н. (2002), професор (2010). Н. в с. Бубнівська Слобідка (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. Закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту (1974) й почала працювати в *Центральному державному історичному архіві України в Києві* на посадах молодшого, старшого наук. співробітника, методиста, зав. відділу. Без відриву від архів. роботи захистила канд. дис. на тему: «Організація і функціонування діловодної служби управління Київського навчального округу (1832—1917)» (1988, наук. керівник — Б.Литвак, захист у Всесоюзному НДІ документознавства і архів. справи в *Москві*). 1990—91 — наук. співробітник групи Археогр. комісії Ін-ту історії АН УРСР. 1991—97 — зав. відділу джерел з історії України 19 — поч. 20 ст. *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, 1997—2002 — зав. сектору історії і теорії архів. справи *Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства*. Докторську дис. на тему: «Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX — початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій» (2002, наук. консультант — Г.Боряк) захистила в Ін-ті укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. Від 2002 — провідний наук. співробітник відділу історії України 19 — поч. 20 ст. *Інституту історії України НАН України*.

Під її кер-вом підготовлені 3 канд. і 1 докторська дис.

Лауреат премій ім. М.Грушевського Президії НАН України (1998), ім. В.Веретенникова Держ. к-ту архівів України (2001).

Нагороджена знаком «За наукові досягнення» Мін-ва науки і освіти України (2006), Почесною грамотою КМ України (2012).

Археогр. видання: Селянський рух на Україні: 1826—1849 рр.: Збірник документів і матеріалів. К., 1985; Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу,

1861—1884 рр.): Збірник документів і матеріалів. К., 1986; Селянський рух на Україні: 1850—1861: Збірник документів і матеріалів. К., 1988; Робітничий рух на Україні: 1885—1894 рр.: Збірник документів і матеріалів. К., 1990; *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874—1885), т. 1—2. К., 1994—95; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання: Збірник документів і матеріалів. К., 2012.

Праці: Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві: Джерелознавчий аналітичний огляд. К., 1998; Київське генерал-губернаторство (1832—1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К., 1999; Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. К., 2001; Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005; Державна служба в українських губерніях Російської імперії. В кн.: Нариси державної служби в Україні. К., 2007; Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX — початок XX ст.). «УІЖ», 2007, № 2; Україна у складі Російської імперії. В кн.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008; Про пам'ятники та пам'ять: відтворення минулого й маніпулювання ним у Києві XIX ст. В кн.: Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди. К., 2011; Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.). К., 2011; Chłopi ukraińscy na Syberii: między utratą pamięci historycznej a tworzeniem nowej tożsamości. В кн.: Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej. Szczecin, 2011; Київ в XIX — на початку XX ст. В кн.: Ілюстрована історія Києва. К., 2012.

О.П. Реєнт.

ШАНДРУ́К Павло Феофанович (28.02.1889—15.02.1979) — військ. діяч, генерал-полковник Укр. нац. армії (1945). Н. в с. Борсуки (нині село Лановецького р-ну Терноп. обл.). Навч. в духовній семінарії, 1911 закінчив *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*, 1913 — Моск. Олексієвське військове уч-ще, служив у рос. армії. У роки *Першої світової війни* — на фронті. Після утворення *Української Центральної Ради* 1917 призначений командиром бронепоїзда «Запорожець», перебував у повстанському загоні, стрілец. полку, бригаді *Армії Української Народної Республіки* (1918—20) на більшовицькому і денікінському фронтах. 1921—23 — у польс. таборах *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки*. У міжвоєнний період — член Ради Укр. центр. к-ту у *Варшаві*, співзасновник військово-істор. ж. «Табор», дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові*, автор низки військ. праць. 1938 закінчив польс. академію Ген. штабу, активний учасник польсько-нім. війни 1939. Після перебування в нім. полоні (1939—43) очолив Укр. нац. к-т у Веймарі (Німеччина), на поч. 1945 сформував Укр. нац. армію (УНА), інтерновану американо-брит. військами навесні 1945. Перебував у таборі військовополонених в амер. зоні окупації Німеччини (1945—49), згодом виїхав до США. Очолював Братство вояків УНА, автор спогадів.

Нагороджений польс. орденом «Віртуті Мілітарі» (1965).

П. у м. Трентон (шт. Нью-Джерсі, США).

Літ.: *Giedroyć J.* Pawło Szandruk: Historyczna prawda o Ukraińskiej Armii Narodowej. «Kultura» (Paryż), 1965, nr. 6; *Колісник Р.* Військова управа та українська дивізія «Галичина». Торонто, 1990; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Боляновський А.* Шандрук Павло. В кн.: Довідник з історії України. К., 2001; *Grzywacz A., Jończyk A.* Wojenne losy generała Pawła Szandruka. «Zeszyty Historyczne» (Paryż—Warszawa), 2001, zesz. 134.

К.Є. Науменко.

П.Ф. Шандрук.

ШАН-КОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра фінального *палеоліту*. Поширена в Гірському Криму. Осн. пам'ятки: Шан-Коба (шари 6, 5), Фатьма-Коба (шари 5, 6), грот Скалистий (шари 4, 3, 2, 1), грот *Буран-Кая*, Заміль-Коба I, Сюрень II (верхній шар), Алимівський Навіс (шари 2, 3, 4). Датується часом від 12 тис. до 8,5 тис. років тому.

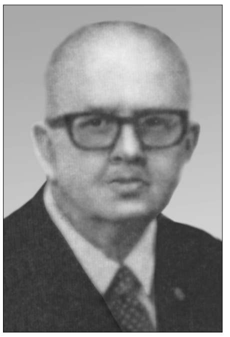
Шан-Кобинська культура. Крем'яні вироби.

Походження не з'ясоване. Для крем'яної індустрії Ш.-к.к. характерна достатньо розвинена пластинчаста техніка розколювання з одно- та двоплощинних нуклеусів. Знаряддя: геометричні мікроліти (переважно сегменти та, у меншій кількості, трапеції і трикутники), кінцеві скребачки, бокові, кутові та серединні різці на пластинках. Носії Ш.-к.к. займалися переважно полюванням на лісових та, частково, степових тварин.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України. К., 1982; *Бибиков С.Н. и др.* Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. Одесса, 1994; *Коен В.Ю.* Шан-кобинская культура (к проблеме хронологии и периодизации финального палеолита Горного Крыма). «Археологический альманах» (Донецк), 1994, № 3.

О.О. Яневич.

ШАНКО́ВСЬКИЙ Лев Петрович (псевд. — Олег Мартович; 09.09. 1903—25.04.1995) — політ. і військ. діяч, історик, публіцист. Доцент (1946). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в с. Дуліби (нині село Стрийського р-ну Львів. обл.). Вступив до 1-ї пластунської сотні *Української Галицької армії*, закінчив старшинську школу (1918). Із квітня 1920 — в *Армії Української Народної Республіки*, учасник *Першого Зимового походу 1919—1920*. 1922 закінчив г-зію в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). Вищу освіту здобув у *Львівському таємному українському університеті* (1924). Після обов'язкової служби в польс. війську закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту та Високу школу торгівлі, студіював франц. та англ. мови. Викладав підприємництво в освіт. закладах. Із 1941 працював у Крайовому військ. штабі ОУН Львів. краю. У серпні 1943 переведений до референтури закордонних справ при Проводі ОУН. Ініціатор створення *Української головної визвольної ради* (УГВР), із липня 1944 — її член. За дорученням *Організації українських націоналістів* від'їхав до Австрії та Німеччини, остаточно оселився в США; член Закордонного представництва УГВР в Німеччині та США.

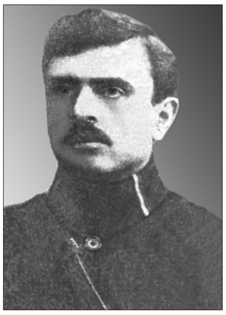

Л.П. Шанковський.

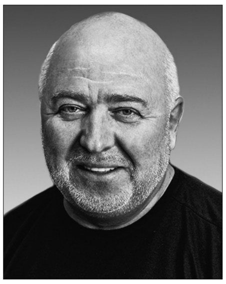
Дійсний член НТШ, доцент Укр. екон. високої школи в Мюнхені (Німеччина; 1946—49). Співробітник ряду наук. установ

М.Ю. Шаповал.

О.А. Шаповал.

Ю.І. Шаповал.

укр. діаспори, автор досліджень із сучасної політ. та військ. історії України: «The Ukrainian Liberation Movement in Modern Times» (1951; перевид. іспанською мовою — 1952), «УПА та її підпільна література» (1952), «National Problems in the USSR» (1953), «Похідні групи ОУН» (1958), «Українська армія в боротьбі за державність» (Мюнхен, 1958), «Українська Галицька армія: воєнно-історична студія» (1974); співавтор збірника «Історія українського війська» (1953). Під псевд. Олег Мартович друкувався в укр. та англ. періодичних виданнях. Редактор ж. «Prologue» (1957—61) та газ. *«Америка»* (1968—76). Із 1976 — співробітник гол. редакції *«Літопису УПА»* та *«Енциклопедії українознавства»*.

Нагороджений Хрестом Симона Петлюри, Залізним Хрестом за участь у 1-му Зимовому поході, Пропам'ятним Хрестом УГА і Пропам'ятним Хрестом УПА.

П. у м. Філадельфія (США).

Літ.: *Ковальчик М.* Історик, політик, вояк, журналіст: з нагоди 90-літнього ювілею професора Л. Шанковського. «Визвольний шлях», 1994, кн. 1; Вічна йому пам'ять! Там само, 1995, кн. 6; Посмертні згадки: славної пам'яті професор Лев Шанковський. Там само, 1995, кн. 8.

В.П. Швидкий.

ШАПОВА́Л Микола Юхимович (17(05).12.1886—28.06.1948) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в с. Серебрянка (нині село Артемівського р-ну Донец. обл.). Закінчив філол. ф-т Київ. ун-ту, Бахмутську г-зію, Чугуївське піх. юнкерське уч-ще (1910). У роки *Першої світової війни* поранений у Сх. Пруссії, перебував у полоні в таборі Раштат, організував культурно-освітнє т-во «Запорізька Січ», Укр. громаду в Білій-Підлясці (нині місто Люблінського воєводства, Польща; 1916—17), видавав час. «Рідне слово», увійшов до *Союзу визволення України.* 1918 — один із засновників *Синьої дивізії*, сформованої з полонених українців (очолив 1-й полк ім. Т.Шевченка; 1200 багнетів). У роки *Директорії Української Народної Республіки* — командир 7-ї піх. д-зії в *Києві*, на *Волині*, із березня 1919 — командир групи в боях на більшовицькому фронті. Відступив за Збруч (прит. Дністра) і приєднався до *Української Галицької армії.* 1920 очолював Спільну юнацьку школу Армії УНР в *Кам'янці-Подільському*, із листопада 1920 — у таборах *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* у Польщі. Засновник укр. громад. орг-цій, вид-ва «Чорномор» (1922), в якому видавалися часописи «Залізний стрілець», «Око», «Січ», «За дротами», «Козацька думка», «За Україну» та ін. Спричинився до видання щорічника «За державність», військ. ж. «Табор», збірника матеріалів з історії укр. визвол. змагань. Після ліквідації таборів у Польщі переїхав до Франції, очолював Укр. громаду (1929—48).

П. у м. Селонкур, похований у м. Сошо (обидва міста у Франції).

Літ.: *Вишнівський О.* До історії «Синіх і Залізних». «За державність» (Варшава), 1937, № 7; *Колянчук О.* Незабуті могили. Львів, 1993; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Діяч просвіти та культури. В кн.: *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття: 1917—1921 роки. К., 1995.

К.Є. Науменко.

ШАПОВА́Л Олександр Андрійович (1888—1972) — військ. діяч, генерал-хорунжий (1919). Учасник *Першої світової війни*, полковник. 1917 — командир 1-го укр. полку ім. Б.Хмельницького (див. *Богданівський полк*), навесні 1918 — Запоріз. ім. Б.Хмельницького полку в *Запорізькій дивізії Армії УНР*. Належав до *Української партії соціалістів-самостійників*, згодом — до *Українського союзу хліборобів-державників.* Член військ. секції *Українського національного союзу*, брав участь у *протигетьманському повстанні 1918.* За *Директорії Української Народної Республіки* — командир Правобереж. фронту Армії УНР у боротьбі проти *більшовиків.* У лютому—березні 1919 — міністр військ. справ в уряді С.*Остапенка*, командир Холмсько-Галицького фронту, з вересня 1919 — нач. закордонного відділу Гол. управління Генштабу Армії УНР, генерал-хорунжий Армії УНР. На еміграції — зав. бібліотечного відділу *Українського високого педагогічного інституту* в Празі (Чехословаччина). Активний діяч укр. консервативно-монархічного руху. Із 1930-х рр. проживав у США.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

Т.С. Осташко.

ШАПОВА́Л Юрій Іванович (н. 30. 07.1953) — історик. Д-р істор. н. (1994), професор (2000). Засл. діяч н. і т. України (2003). Н. в с. Пробіжна Чортківського р-ну Терноп. обл. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1975). 1975—78 — аспірант, 1978—84 — викладач Київського ун-ту. 1984—91 — наук. співробітник *Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.* 1991—92 — співробітник, 1992—94 — учений секретар Ін-ту нац. відносин і політології АН України, 1994—97 — зав. відділу Ін-ту нац. відносин і політології НАН України. 1997—99 — зав. відділу *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.* 1998—2006 — керівник Центру істор. політології, 2006—12 — зав. відділу етнополітології *Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.* Із 2013 — директор Держ. наук. установи «Енциклопедичне видавництво імені М.Бажана».

Спеціалізується у сфері політ. історії 20 ст., історії комуніст. терору, етнополітології, істор. персоналістики, політики істор. пам'яті, джерелознавства. Має понад 500 публікацій, у т. ч. в країнах *Співдружності Незалежних Держав*, *Європейського Союзу*, Пн. Америки. Був упорядником збірників статей про «білі плями» історії України 20 ст. — «Про минуле заради майбутнього» (К., 1989), «Маршрутами історії» (К., 1990), «Пам'ятати заради життя» (К., 1993). Упорядник (або співупорядник), редактор, автор статей і коментарів у науково-документальних виданнях про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*: «Командири Великого голоду: поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932—1933 рр.» (К., 2001), «The Famine-Genocide of 1932—1933 in Ukraine» (К.—Кінгстон, 2005), «Листи з

Харкова: голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932—1933 роки» (Х., 2007, переклад з італ. видання 1991, опубл. А.*Граціозі* в Турині), «Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД» (К., 2008). Упорядник (або співупорядник), редактор і автор статей у документальних виданнях про сталінський терор в Україні: «Остання адреса: до 60-річчя соловецької трагедії» (т. 1—3, К., 1997—99; 2-ге вид. — 2003), «Политическое руководство Украины: 1938—1989» (М., 2006), «Полювання на “Вальдшнепа”: розсекречений Микола Хвильовий» (К., 2009), «Україна в добу “великого терору” 1936—1938» (К., 2009) та ін. Член редколегії наук. видання «Тисяча років української суспільно-політичної думки» в 9-ти томах, 14-ти книгах, упорядник 9-го тому (К., 2001). Відп. редактор, автор передмови, керівник колективу упорядників видання «Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду...”: спогади, щоденники, документи, матеріали» (2003; 2-ге вид. — 2011). Член українсько-польс. робочої групи з підготовки багатотомного науково-документального видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб». Заст. гол. редактора і один з авторів 6-томного видання «Політична історія України: XX століття» (К., 2002—03), однотомника «Україна: політична історія: XX — початок XXI століття» (К., 2007), «Політичної енциклопедії» (К., 2012).

Лауреат премій ім. М.Костомарова НАН України (1996), Омеляна і Тетяни Антоновичів (2002) та ін.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2007), Кавалерським Хрестом Ордена Заслуги Польс. Республіки (2008).

Праці: Контраргумент — правда. К., 1989; У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. К., 1990; Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). К., 1994; Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. К., 1995 (у співавт.); Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД: трагічне десятиліття 1924—1934. К., 1996 (у співавт.); ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К., 1997 (у співавт.); Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки, 1931—1934. К., 1999 (у співавт.); ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947 рр.). К., 2000; Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. К., 2001; Всеволод Балицький: особа, час, оточення. К., 2002 (у співавт.); Невигадані історії. К., 2004; Михайло Грушевський. К., 2005 (у співавт.); Доля як історія. К., 2006; Чому необхідно переосмислювати минуле? К., 2010 (у співавт.); Faux coupables: Surveillance, aveux et procès en Ukraine Soviétique (1924—1934). Paris, 2012 (у співавт.); Дотик до історії. К., 2013; Петро Шелест: життя і політична доля. Х., 2013.

Літ.: *Махун С.* Історія як доля. «День», 2003, 30 липня; *Таран Л.* «Тіні забутих предків»: перегук часів. «Вечірній Київ», 2005, 24 листопада.

С.В. Кульчицький.

ШАРАНЕ́ВИЧ Ісидор Іванович (16.02.1829—10.12.1901) — історик, громад. діяч, педагог. Професор (1873). Дійсний член АН у Кракові (1872). Н. в с. Козарі (нині село Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім’ї священика. Навч. в *Греко-католицькій духовній семінарії у Львові*, віденській семінарії Святої Варвари та Львів. ун-ті. Згодом — учитель Перемишльської і Львівської г-зій, із 1871 — доцент, із 1873 — професор історії Львів. ун-ту. Почесний доктор Київ. ун-ту, радник Ради міста Львова, член Об’єднання цісарсько-королів. охоронців давніх памяток Сх. Галичини (із 1889), сеньйор *Ставропігійського інституту* (1883—1901), до 1890 був членом Т-ва ім. Шевченка (див. *Наукове товариство імені Шевченка*).

Автор бл. 125 праць, гол. чин. із середньовічної історії *Галичини* та *Волині*. З іменем Ш. пов’язане становлення в Галичині *археології* як науки. Опанувавши тогочасну європ. методику провадження археол. досліджень, він організував розкопки в *Галичі (давньому)* та селах Чехи (нині с. Лугове) і Висоцько (нині обидва села Бродівського р-ну Львів. обл.). 1887 заснував *Музей Ставропігійського інституту*, в якому того ж року було влаштовано першу в Галичині археологічно-бібліографічну виставку. Намагаючись розширити джерельну базу для дослідження історії Галичини та Волині, Ш. значну увагу приділяв спец. істор. дисциплінам: істор. географії, топоніміці, хронології, музеєзнавству, літописознавству.

І.І. Шараневич.

Членство Ш. одночасно в різних за політ. орієнтацією культурницьких т-вах Галичини (*Галицько-руська матиця*, *Народний дім у Львові*, Ставропігійський ін-т, *Львівське товариство «Просвіта»*, НТШ) свідчить про відсутність у нього чітких політ. поглядів.

П. у м. *Львів*.

Праці: Стародавные галицкіи городы. Львов, 1861; Історія Галицько-Володимирськой Русі: от найдавнійших времен до року 1453. Львов, 1863; Ставропигійска церковь во Львові. В кн.: Временник Ставропигійскаго института. Львов, 1875; Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathenvölker in Alterthume und im Mittelalter. Lemberg, 1877; Patriarchat wschodni wobec kościoła ruskiego i Rzeczpospolitej Polskiej ze żródeł współczesnych. Kraków, 1879; Гальшка, княгиня Острожка. Львов, 1880; Черты из церковных бенефицій и мірского духовенства в Галицкой Руси. Львов, 1902.

Літ.: *Грушевський М.* Ізидор Шараневич. «ЗНТШ», 1902, т. 45; *Ваврик В.* Історик Галицької Руси Ісидор Іванович Шараневич. «Земля і воля», 1929, 17 лютого; *Кравець М.* І. Шараневич. «Архіви України», 1969, № 4; *Борчук С.М.* Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829—1901 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. н. Чернівці, 1999.

І.В. Орлевич.

ШАРВА́РОК — наднормова трудова повинність на укр. землях у складі *Речі Посполитої*, яку піддані виконували додатково до *панщини* та натуральних і грошових платежів. Із часом Ш., який полягав у виконанні колективної (усім селом) надзвичайної роботи з ремонту доріг, гатей, мостів, фільваркових будівель (див. *Фільварок*) і становив від кількох до кількох десятків днів на рік, перетворився (у деяких регіонах *Західної України*) на систематичну (кілька днів на тиждень) повинність, яку відбували поряд із кількаденною панщиною, грошовим *чиншем* і натуральним податком. У серед. 19 ст. (згідно з *інвентарними правилами 1847—1848*) було запроваджено 8-денну норму «будівельних» днів для кожного окремого сел. госп-ва. Ш. проіснував у *Правобережній Україні* до *селянської реформи 1861*, після якої залишився лише обов’язок сільс. громад ремонтувати дороги.

Літ.: *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971; *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: Історичні нариси. Львів, 2004; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011; *Гуржій О.І.* Селяни України та їх оподаткування в XVII — середині XIX ст. Біла Церква, 2012.

А.О. Гурбик.

ША́РГОРОД — місто *Вінницької області*, райцентр. Розташов. при злитті р. Мурашка (прит. Мурафи, бас. Дністра) та її притоки Ковбасна. Населення 6,9 тис. осіб (2011).

1579 Я.*Замойський* отримав від польс. короля *Стефана Баторія* місцевість, де йому належало побудувати укріплене місто для захисту від татар і сприяння залюдненню навколишньої місцевості. Населення майбутнього міста звільнялося від усіх податків на 20 років. Місто було закладене бл. 1585 на мисі при злитті двох річок і назване на честь Флоріана Шарого — легендарного рицаря, який започаткував рід Замойських. Існує припущення, що до проектування Ш. був причетний Б.Морандо, придворний архітектор Я.Замойського та будівничий Замостя (нині м. Замость Люблінського воєводства, Польща).

1588 місто отримало *магдебурзьке право*, а також королів. привілей на проведення *ярмарків* і влаштування складів вина, воску, солі й риби. У 16—19 ст. місто належало магнатським родам Замойських, Конецпольських, князів *Любомирських* і *Сангушків*. Ш. належав до Летичівського пов. *Подільського воєводства*. Після *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* Ш. перетворився на прикордонний пункт козац. д-ви і не раз переходив з рук у руки. 1649 згаданий як центр сотні *Брацлавського полку*, 1674 — у складі *Подільського полку*. Із 1676 Ш. належав *Османській імперії* (входив до Кам'янецького санджаку *Кам'янецького ейялету*), наприкінці 1680-х рр. повернувся під владу *Речі Посполитої*. Із 1795 — у межах володінь Рос. імперії: спочатку — у складі *Подільського намісництва*, із 1796 — *Подільської губернії* (до 1848 належав до Ямпільського пов., після — Могилівського).

Шаргород. Синагога. Фото 2009.

Зі споруд, зведених невдовзі по заснуванні Ш., до нашого часу дійшли замок (від якого збереглися мури, одна башта і замкова кам'яниця), костьол Флоріана Шарого (1595), оборонна синагога (1589). До 1676 існував правосл. Свято-Микільський монастир, який було зруйновано під час осман. навали. 1718 монастир, уже як василіанський (див. *Василіани*), був відновлений у с. Калинівка (нині село Шаргородського р-ну Він. обл.); 1748 його перевели в Ш. При монастирі діяла василіанська школа. 1795 монастир знову став православним. 1797 тут відкрито Подільську семінарію (1808 перенесено в Кам'янець-Подільськ; нині м. *Кам'янець-Подільський*), згодом на її базі діяло духовне уч-ще (бурса), в якому навчалися М.*Коцюбинський*, С.*Руданський* і М.*Леонтович*.

На 1890 в Ш. було 519 домогосподарств, діяли гуральня, броварня, 3 млини, цегельня, 2 грабарні (шкіряні майстерні), було 125 крамниць, проживало 275 ремісників. 1921 в Ш. встановлено рад. владу. 1923 містечко отримало статус с-ща міськ. типу й райцентру.

Від поч. 17 ст. в Ш. проживала впливова єврейс. громада. Осн. заняттям євреїв були ремесла й торгівля. На 1820—30-ті рр. всі троє шаргородських купців різних гільдій були євреями. Після встановлення рад. влади в Ш. було організовано єврейс. колгосп «Червоний орач». 1941—44 місто було окуповане румун. військами, входило до складу *Трансністрії*. У Ш. було створено гетто, до якого депортували євреїв з Румунії, Молдови, *Бессарабії*. Оскільки румун. влада не проводила акції знищення, у Ш. знаходили притулок євреї з територій, окупованих німцями.

У рад. час Ш. розвивався як агропром. центр. 1986 дістав статус міста. До кінця 20 ст. в Ш. фрагментарно зберігалася колоритна містечкова забудова 19 ст. 2006—09 проводилися міжнар. фестивалі сучасного мист-ва та арх-ри «Арт-містечко» і «Арх-містечко».

Літ.: *Przeździecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów, t. 2. Wilno, 1841; *Rolle A.J.* Zameczki podolskie na kresach multańskich, t. 3. Warszawa, 1880; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Малаков Д.* По Восточному Подолью. М., 1988; *Tregubowa T.O.* O urbanistyce i architekturze Szarogrodu. «Biuletyn Historii Sztuki» (Warszawa), 1995, nr. 3—4; *Святненко Г.* Становлення і розвиток православних духовних семінарій на Правобережній Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). «Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів [Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України]», 2008, т. 16; *Хіхлач Б.М.* Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття. «Праці Центру пам'яткознавства [НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури]», 2009, вип. 16; *Sawa B.* Najstarszy siedemnastowieczny obraz Zamościa Jakuba Lauro. «Zamojski Kwartalnik Kulturalny», 2009, nr. 4 (101); Шаргород [на веб-сайті «Электронная еврейская энциклопедия»]. Web: http://www.eleven.co.il/article/14748.

К.А. Липа.

ШАРКИ́ — див. *Торчеськ*.

ШАРЛЕМА́НЬ Микола Васильович (05.02(24.01).1887—29.04.1970) — зоолог, природоохоронець, краєзнавець. Д-р біологічних наук (1937), професор (1938). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Українського наукового товариства*. Н. в м. *Кременчук* у сім'ї робітника. Вільним слухачем закінчив агрономічний ф-т Київ. політех. ін-ту. 1908—17 — учений секретар Ки-

ів. орнітологічного т-ва, консультант та організатор нового зоологічного саду в *Києві* (1911), засновник Дніпровської біологічної станції на Чорториї (1912).

Ш. — один із фундаторів УАН (нині *Національна академія наук України*). Із 1919 — ученийконсерватор зоологічного кабінету УАН, засновник та керівник зоологічної секції Укр. наук. т-ва, яка займалася фауністичними дослідженнями в різних регіонах України. Більша частина зібраних колекцій стала основою експозиції зоологічного музею УАН, завідувачем якого він був протягом багатьох років (нині цей музей у складі Нац. природознавчого музею НАН України). Вчений не раз порушував питання про створення держ. заповідників і заказників. За його ініціативою *«Асканію-Нову»* (колиш. маєток *Фальц-Фейнів*) декретом РНК УСРР від 8 лютого 1921 оголошено держ. заповідником. Засновник та директор заповідника «Конча-Заспа» (1924—34).

Із 1923 — дійсний член н.-д. кафедри зоології, пізніше — наук. співробітник, зав. відділу Ін-ту зоології ВУАН / АН УРСР. 1936 здобув учений ступінь канд. біологічних наук, а 1937 захистив докторську дис. за підручником «Зоогеографія УРСР», що вийшов двома виданнями. 1938 здобув учене звання професора прикладної зоології.

Член *Всеукраїнського археологічного комітету*, Всесоюзного геогр. т-ва АН СРСР. Один з організаторів *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* (керівник зоологічної секції), ряду ін. т-в Росії та України.

Автор понад 200 наук. праць з питань зоології, орнітології, охорони природи. Останні роки життя присвятив дослідженню тваринного та рослинного світу *Київської Русі* за *фресками* та *графіті Софійського собору*, співставляючи їх із текстами *«Слова о полку Ігоревім»*, записками Г. де *Боплана*, А.*Вестерфельда* та ін. Із цього питання опублікував 17 статей у наук. збірниках України та Росії, залишив незавершену монографію «Природа та люди Київської Русі: матеріали по краєзнавству».

П. у м. Київ, похований на Звіринецькому цвинтарі.

Праці: Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий. К., 1916; Звірі України. К., 1920; Зоогеографія УРСР. К., 1937 (2-ге вид.); Птахи УРСР. К., 1938; Заметки натуралиста к «Слову о полку Игореве». В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР, т. 8. Л., 1951; Природа и люди Киевской Руси. К., 1997 (репринтне вид.).

Літ.: *Решетник Е.* Памяти Н.В. Шарлеманя. «Вестник зоологии», 1970, № 6; *Шевченко Л.В.* Шарлемань Микола Васильович. В кн.: Репресоване краєзнавство: 20—30-і роки. К., 1991; *Хохлова О.М.* М.В. Шарлемань: Життєвий шлях. Наукова спадщина. Полтава, 1998: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 49 (особовий фонд).

Л.В. Шевченко.

ШАРПА́К (Харпак, французькою Charpak, англійською Kharpak) **Жорж** (01.08.1924—29.09.2010) — франц. фізик-експериментатор, визнаний авторитет у сфері методики фізичного експерименту. Д-р філософії з фізики (1955), професор (1984). Член Франц. АН (1985). Н. в м. *Дубровиця*. 1932 переїхав з батьками у Францію. Під час *Другої світової війни* як учасник франц. *руху Опору* був в'язнем концтабору *Дахау*. Навч. в Гірничій школі в Парижі (Франція), у Колеж де Франс. Там 1955 отримав ступінь д-ра філософії з фізики. Із 1959 працював в Європ. орг-ції ядерних досліджень (Женева; Швейцарія), де очолював наук. групу, що займалася новими методичними розробками. Професор кафедри Жоліо-Кюрі Вищої школи фізики і хімії в Парижі. Почесний д-р Женевського ун-ту. Осн. галузь досліджень — фізика елементарних частинок.

Лауреат премії Європ. фізичного т-ва (1989), Нобелівської премії (1992, за винахід і розвиток детекторів частинок).

П. у м. Париж.

Літ.: Лауреаты Нобелевской премии 1992 года: по физике — Ж. Шарпак. «Природа», 1993, № 1; *Конєв В.* Нобелівський лауреат — родом з Рівненщини. «День», 1999, 8 грудня.

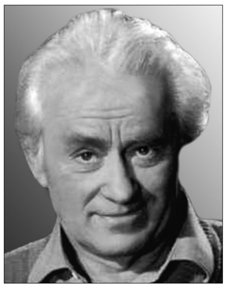
П.М. Бондарчук.

ШАРУКА́Н (р. н. і р. с. невід.) — хан *половців*, очолював половецьке угруповання в районі р. Сіверський Донець (літописний Дон). Вважають, що вперше Ш. згадується в *Новгородському першому літописі*: 1 листопада 1068 в битві під Сновськом (нині смт *Седнів*) його захопив у полон черніг. кн. *Святослав Ярославич*. Але це повідомлення, скоріш за все, є помилковим: у всіх списках *«Повісті временних літ»* у цьому фрагменті замість «а князь их яша Шарокана» читається «а князя их руками яша». 1107 Ш. разом із *Боняком* рушили на Переяславль (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), але під Лубном (нині м. *Лубни*) рус. князі на чолі з київ. кн. *Святополком Ізяславичем* розбили половців та гнали їх від Сули (прит. Дніпра) до Хоролу (прит. Псла, бас. Дніпра), при цьому сам Ш. «ледве втік». Ш. згаданий і в *«Повчанні» Володимира Мономаха*, де той пише, що відпустив двох братів Ш. з полону (датувати цю подію не видається можливим). 1111 та 1116 рус. дружини здійснили два походи на донських (донецьких) половців (див. *Сіверський Донець, бої у верхів'ях річки 1111*). Під час цих походів було здобуто кілька степових «городів», серед яких згаданий і Шарукань. Припускають, що саме тут була зимова ставка Ш. Виходячи з того, що в деяких літописних списках Шарукань названий Осенєвим, висловлювали припущення, що Ш. був сином хана Осеня (п. бл. 1082). Утім в описах цих походів літописець уже не згадує Ш.; з уривків половецького епосу в початковій частині *Галицько-Волинського літопису* та грузин. джерел можна встановити, що на той час орду Ш. очолювали вже його сини — Сирчан та Отрок (Атрак). Зазнавши поразки, вони відкочували до Грузії і повернулися у північнопричорноморські степи вже після смерті київ. кн. *Володимира Мономаха*, тобто після 1125. У Грузії донька Отрока стала дружиною царя Давида IV; грузин. джерела називають її діда — Ш. — найвидатнішим з усіх половецьких ханів. Онуком Ш. був син Отрока *Кончак*. Припускають, що образ Ш. зберігся в билинах, де фігурують персонажі Шарк-велетень («Шарк-великан») та Кудреванко-цар.

А.Г. Плахонін.

М.В. Шарлемань.

Ж. Шарпак.

П.-Й. Шафарик.

ШАУ́ЛА Матвій (р. н. невід. — п. 11.10.1596) — козац. старшина, один з ватажків козацтва 1595—96 (див. *Наливайка повстання 1594—1596*). На поч. 1596 був обраний *гетьманом* замість Г.*Лободи* і з частиною козац. війська здійснив рейд з *Овруча* до Орші (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Дізнавшись про підхід карального війська *гетьмана польного коронного* С.*Жолкевського*, повернувся на Київщину. Брав участь у битві під *Білою Церквою*, де був поранений. Після капітуляції повстанців на р. Солониця (див. *Солоницький бій 1596*) був ув'язнений і страчений у *Варшаві*.

Літ.: *Леп'явко С.А.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

ШАУ́ЛИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Семена** Ш., носівського *сотника* (1675). Його син — **Федір Семенович** (серед. — 2-га пол. 17 ст.), носівський сотник (1675 — імовірно, 1682), онуки — **Семен Федорович** (р. н. невід. — п. до 1749), носівський сотник (1707—10, 1718—19), та **Григорій Федорович** (1-ша пол. 18 ст.), носівський сотник (імовірно, 1710-ті рр.), правнуки — **Андрій Семенович** (бл. 1699 — бл. 1770), київ. полковий *обозний* (1737—38), учасник Польського (1733) та Очаківського (1737) походів, та **Карпо Семенович** (бл. 1703 — до 1792), носівський сотник (1735—64), учасник Низового походу (1725—29). До цього роду належали: **Іван Прокопович** (р. н. невід — п. 1735), носівський сотник (1727—35); **Іван Карпович** (бл. 1743 — 1789), носівський сотник (1771—79); **Андрій Якович** (бл. 1729 — бл. 1800), носівський сотник (1767), полковник 1-го компанійського полку (див. *Компанійські полки*; 1770—78), учасник *російсько-турецької війни 1768—1774*.

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Черніг. губ.

Споріднення цього роду з відомим ватажком козац. повстання 1594—96 під проводом С.*Наливайка* М.*Шаулою* документально не доведене.

Літ.: *Барвинский В.А.* Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка: 1729—1730. Полтава, 1912; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 4. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ШАФА́Р — економ, прикажчик у шляхетських помістях *Великого князівства Литовського*, *Королівства Польського*, зокрема на укр. землях, що входили до їх складу в 14—18 ст. Також посадова особа у ВКЛ, яка організовувала збирання податків та особливий міський урядник, який відав скарбом міста (як це було, напр., у *Вільнюсі* й ін. містах), або представник цехового самоуправління. На землях *Запорозької Січі* у 16—18 ст. військові шафарі та підшафарі займалися збором податків на дніпровських перевозах.

Літ.: *Kutrzeba S.* Historya ustroju Polski w zarysie, t. 2: Litwa. Lwów, 1914; *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. К., 1993; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Гурбик А.О.* Місцеве самоврядування в суспільній свідомості та практиці. В кн.: Українське суспільство на зламі середньовіччя і Нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. К., 2001; *Гурбик А.О.* Політико-адміністративний устрій Запорозької Січі (XVI—XVIII ст.). В кн.: Історія державної служби в Україні, т. 1. К., 2009.

А.О. Гурбик.

ШАФА́РИК (Šafárik) **Павел-Йозеф** (13.05.1795—26.06.1861) — словац. філолог, історик, етнограф, славіст, діяч чеського і словац. нац. відродження. Н. в с. Кобелярово (нині село у Словаччині). 1819—33 працював учителем і директором г-зії в м. Нові-Сад (нині місто в Сербії). 1834—35 редагував ж. «Свєтозор», а 1838—43 — «Часопис Чеського музею». Із 1841 — зберігач, а з 1848 — директор б-ки *Карлового університету* в Празі (нині столиця Чехії). 1848 виступив одним з організаторів *Слов'янського з'їзду 1848 у Празі*, в якому взяли участь представники укр. орг-цій *Галичини*. Був основоположником багатьох галузей *слов'янознавства*. Осн. наук. праці: «Історія слов'янської мови та літератури за всіма наріччями» (1826), «Про походження слов'ян» (1828), «Слов'янські старожитності» (т. 1—2, 1836—37, рос. пер. — 1837—48), «Слов'янська етнографія» (1842, рос. пер. — 1843), в яких досліджував *етногенез* слов'ян. народів, їхні мови, фольклор та історію. Один із перших європ. учених, котрий науково об'єктивно визначив територію та етнічні межі укр. народу й обґрунтував самостійність укр. мови та зробив систематичний огляд укр. літератури, що в той час набувало значення захисту нац. ідентичності українців. Ш. підтримував широкі зв'язки з ученими і діячами к-ри слов'янських та ін. країн, у т. ч. з українцями О.*Бодянським*, І.*Вагилевичем*, Я.*Головацьким*, М.*Максимовичем*, І.*Срезневським*. Публікував праці укр. учених у своєму журналі. Т.*Шевченко* присвятив Ш. поему «Єретик».

П. у м. Прага, похований на місц. цвинтарі.

Літ.: Матеріали до історії українсько-чеських взаємин у першій половині XIX ст. «Українсько-руський архів» (Львів), 1921, т. 15; *Студинський К.* Павло Йосиф Шафарик і українці: до історії українсько-чеських зв'язків. Варшава, 1935; *Гостічка В.* Павел Йозеф Шафарик і українці. В кн.: З історії чехословацько-українських зв'язків. Братислава, 1959; *Мыльников А.* Павел Шафарик — выдающийся ученый-славист. М.—Л., 1963; *Haraksim L.* Šafárik a Ukrainci. В кн.: Odkaz P.J. Šafárika: Slovanské štúdie, t. 6. Bratislava, 1963; *Danilák M.* Pavol Jozef Šafárik a slavistika: Zbornik prispevkov z vedeckej konferencie a dokumentov z osláv 200. výročia narodenia P.J. Šafárika. Prešov—Martin, 1996; *Стеблій Ф.* П.Й. Шафарик і «Руська трійця»: до історії взаємин. «Шашкевичіана: нова серія» (Львів—Вінніпег), 2004, вип. 5—6.

Ф.І. Стеблій.

ШАФО́НСЬКИЙ Опанас Филимонович (24(13).12.1740—08.04(27.03). 1811) — історик, економіст, статистик, етнограф, лікар, дійсний статський радник. Н. в м. *Сосниця* в сім'ї місц. сотника Ф.Шатила, який змінив своє прізвище на Шафонський. Із 1756 — на навчанні за кордоном. Вищу освіту здобув в ун-тах Галле (Німеччина), Лейдена (Голландія) та Страсбурга (нині місто у Франції). Д-р філософії, права, а також медицини (дисертація про корчі у вагітних, роділь і породіль). Після повернення з-за кордону бл. 1764 почав працювати лікарем у рос. армії. Із 1776 — керівник Моск. мед. контори. У 1770-х рр. — один з організаторів боротьби з поширенням «моро-

вої язви» в *Москві*. На цю тему написав книгу, яка була видана спочатку російською (1774), а потім кількома іноземними мовами. 1782 переселився з Москви до *Чернігова*, де обіймав посади радника, згодом — голови кримінальної палати, *генерального судді*. За наказом малоросійського генерал-губернатора П.*Румянцева-Задунайського*, опрацювавши матеріали, зібрані Д.*Пащенком*, 1786 створив «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» (рос. мовою). Працю Ш. опубліковано в *Києві* 1851. Проте ще в рукописному варіанті її добре знали, користувалися істориками та письменники: О.*Рігельман*, Д.*Бантиш-Каменський,* І.*Срезневський* та ін. «Чернігівського намісництва топографічний опис...» і тепер має важливе значення як джерело для вивчення соціально-економічної і політичної історії та к-ри *Лівобережної України* 2-ї пол. 18 ст.

Із 1796 — у відставці.

П. у маєтку Якличі (нині село Сосницького р-ну Черніг. обл.), похований на цвинтарі Свято-Воскресенської церкви в Чернігові.

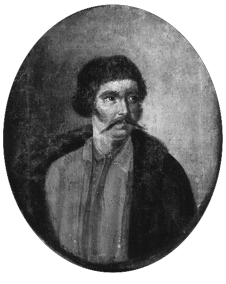
Літ.: *Бережков М.Н.* А.Ф. Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание. Нежин, 1910; *Апанович О.М.* Значення праці О.Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание...» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. «УІЖ», 1960, № 5; *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970.

О.І. Гуржій.

ШАХ Яків (р. н. невід. — п. у березні 1578) — *гетьман* запороз. козаків. Уперше згаданий восени 1576. Навесні 1577 козаки Ш. розгромили татар. посольство, яке поверталося з *Москви*. Потім гетьман сховався на *Волині* від переслідування крим. хана. Восени 1577 очолював козац. загін під час походу І.*Підкови* в Молдову. Завдяки цьому І.Підкова здобув молдов. трон. Після відступу і арешту І.Підкови взяв участь у поході в Молдову нового претендента Олександра. Загинув у бою з турками під час оборони Ясс (нині місто в Румунії).

Літ.: *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904; *Леп'явко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999.

С.А. Леп'явко.

Яків Шах. Портрет роботи невідомого художника 1-ї половини 19 ст.

ША́ХМАТОВ Олексій Олександрович (17(05).06.1864—16.08.1920) — рос. філолог та історик. Д-р рос. мови та словесності (1894), професор (1909). Дійсний член Петерб. АН (1899; із 1917 — *Російська академія наук*). Н. в м. Нарва (нині місто в Естонії) у дворянській родині. Закінчив Моск. ун-т (1887), професор *Петербурзького університету* (із 1909), голова Відділення рос. мови і словесності АН (1908—20). Член Державної ради Рос. імперії (1906—11). Поділяв погляди *Конституційно-демократичної партії*.

Автор праць із фонетики, діалектології, лексикографії, синтаксису, історії східнослов'ян. мов, із сучасної рос. літ. мови, історії сх. слов'ян, історії давньорус. літератури, слов'ян. акцентології. У монографіях «Исследования в области русской фонетики» (1894), «К истории звуков русского языка» (1903) та ін. Ш. ставив завдання відновити загальнорус. прамову в усіх її фонетичних подробицях шляхом порівняльно-істор. зіставлення давніх і сучасних східнослов'ян. діалектів із залученням даних ін. слов'ян. мов. Пов'язуючи історію мови з історією народу в таких капітальних працях, як «Курс истории русского языка» (1909), «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (1913), «Древнейшие судьбы русского племени» (1919), «К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей» (1899) та ін., Ш. вивчав походження Русі, доістор. епоху в житті східнослов'ян. племен, відновлював історію їх пересувань, простежував процес створення давньорус. народності. Висунув гіпотезу про розпад загальнорус. прамови в 9—10 ст. на 3 великих говори: південнорус., східнорус. (середньорус.) і північноруський. Вивчення пам'яток давньорус. писемності навело Ш. на думку про існування в давнину різних орфографічних систем, які перешкоджали відбиттю на письмі особливостей живих говірок, а також про існування давніх літ. койне, відмінних від нар. діалектів.

Ш. відомий і як дослідник *літописів*. Він став автором найвпливовішої досі концепції історії рус. літописання. Згідно з нею ця історія виглядала як послідовність «літописних зводів», до кожного з яких включали попередні зводи, котрі зазнавали редагування й доповнення. Осн. зацікавленням Ш. було найдавніше літописання. Розроблена ним схема формування *«Повісті временних літ»* вплинула на праці більшості літописознавців останнього століття. Не менш впливовими були прийоми роботи Ш. з літописними текстами: т. зв. порівняльно-істор. метод, методики виділення вставок тощо. Це дає підстави твердити про наук. традицію чи школу, засновником якої був Ш. Крім раннього літописання, Ш. охопив увагою майже весь обсяг літописних джерел, а також багато ін. східнослов'ян. текстів 11—17 ст. Він намагався відтворити всю історію літописання 11—16 ст., вивчаючи всі наявні літописні списки, простежуючи їхнє походження аж до найдавніших гіпотетичних протографів. Ш. брав активну участь в археогр. діяльності, зокрема як член *Археографічної комісії при Петербурзькій АН*. Під його редакцією, серед іншого, виконане взірцеве видання *Іпатіївського літопису* (1908). Власним проектом Ш. була критична публікація *«Повісті временних літ»* (1916) — втілення його уявлень про формування цієї пам'ятки. Попри дискусійність і недостатню обґрунтованість осн. текстологічних гіпотез Ш. чимало його спостережень зберігають актуальність донині.

О.О. Шахматов.

Ш. — автор короткого нарису історії укр. мови у виданні *«Украинский народ в его прошлом и настоящем»* (1916), рецензій на граматики укр. мови А.*Кримського* і С.*Смаль-Стоцького*, на рукопис словника Б.*Грінченка*. Брав участь в укладанні декларації Петерб. АН «Про отмену ограничений малорусского печатного слова» (1905—06).

П. у м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Праці: Общерусские летописные своды XIV и XV вв. «Журнал Министерства народного просвещения»,

В.М. Шахрай.

1900, № 9, 11; 1901, № 11; Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; Очерк древнейшего периода истории русского языка. Пг., 1915; Введение в курс истории русского языка, т. 1. Пг., 1916; Повесть временных лет, т. 1. Пг., 1916; Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919; Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Повесть временных лет и ее источники. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 4. М.—Л., 1940.

Літ.: *Пресняков А.Е.* А.А. Шахматов. «Дела и дни: исторический журнал» (Пг.), 1920, кн. 1; *Виноградов В.В.* Алексей Александрович Шахматов. Пг., 1922; Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук, т. 25. Пг., 1922; А.А. Шахматов: 1864—1920. Л., 1930; А.А. Шахматов: 1864—1920: Сборник статей и материалов. М.—Л., 1947; *Лихачев Д.С.* Шахматов — текстолог. «Известия АН СССР: Серия литературы и языка», 1964, т. 23, вып. 6; *Лихачев Д.С. и др.* Подлинные и мнимые вопросы методологии изучения русских летописей. «Вопросы истории», 1973, № 8; *Макаров В.И.* «Такого не бысть на Руси преже...»: Повесть об академике А.А. Шахматове. СПб., 2000; *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX—XX вв. СПб., 2011.

В.Ю. Арістов.

ШАХРА́Й Василь Матвійович (11.02(30.01).1888—1919) — політ. і держ. діяч, один із фундаторів укр. *націонал-комунізму*. Н. в с. Харківці (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Закінчив Феодосійську вчительську семінарію (1907), навч. в Петерб. (із 1914 — Петрогр.) комерційному ін-ті (1912—16). Із 1913 — член РСДРП(б). 1916 мобілізований до рос. армії, прапорщик у військ. уч-щі в *Полтаві*.

Після *Лютневої революції 1917* — член Полтав. ради робітн. і солдатських депутатів, Полтав. к-ту РСДРП, гласний міської думи, делегат 1-го Всерос. з'їзду Рад, співредактор більшовицької газ. «Молот». Із грудня 1917 — член ЦВК Рад України та *Народного секретаріату*: нар. секретар у військових, згодом — у земельних справах. Учасник мирних переговорів у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь; 1918).

У суспільно-політ. світогляді Ш. існували суперечності між більшовицькою ідеологією і нац. свідомістю. Він підтримав I та III універсали *Української Центральної Ради*, висунув ідею її мирної трансформації в Укр. Центр. Раду робітн., солдатських і сел. депутатів. На *Першому Всеукраїнському з'їзді Рад* у *Києві* (грудень 1917) Ш. єдиний з його більшовицької меншості розцінив ультиматум петроградського Раднаркому як непорозуміння, яке необхідно зліквідувати мирно. Напередодні Таганрозької конференції 1918 висловився за створення самостійної, національної за характером, укр. комуніст. партії. Це вплинуло на М.*Скрипника* та Г.*Лапчинського*, які у своїх виступах підтримали позицію Ш., і відобразилося в ухвалі наради.

1918, виїхавши з України до м. Саратов (нині місто в РФ), Ш. працював у тамтешньому підвідділі укр. відділу нар. комісаріату у справах національностей РСФРР. Заглибився в аналіз передумов та чинників революції в Україні, поставивши в центр цих проблем нац. питання, виклав свою теорію тодішнього політ. процесу у 3-х книгах, які фактично стали програмою укр. націонал-комунізму (опубл. з листопада 1918 по лютий 1919): «Революція на Україні» (під псевд. В.Скоровстанський); «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною?» (у співавт. з С.*Мазлахом*); Н.Ленін (В.Ільїн) «Статті по національному питанню» (з передмовою та перекладом Ш.). На відміну від більшості керівників більшовицьких орг-цій в Україні, які дотримувалися т. зв. катеринославської точки зору і категорично кваліфікували укр. рух як реакційний і по суті контрреволюційний, Ш. послідовно доводив його прогресивний характер і неможливість ігнорувати нац. складову в революції в Україні. Автори «До хвилі» фактично вступили в полеміку з нац. питання з В.*Леніним*, висунули імператив створення незалежної Укр. комуніст. партії більшовиків і необхідності «свого Леніна» для України як передумови осягнення її реальної самостійності в держ. формі рад. соціаліст. республіки.

Усе це спричинилося до репресивних заходів проти Ш. і С.Мазлаха. У березні 1919 їх виключили з партії, заборонили їм займати відповідальні посади, готувалася висилка з України, куди вони повернулися. Наклад «До хвилі» вилучався. Ш. і надалі намагався, спираючись на свій авторитет і особисті зв'язки, організувати партію укр. більшовиків, напівлегально перебуваючи на Полтавщині. Очевидно, наприкінці липня — на початку серпня 1919 залишив Україну, зголосившись до підпільної антиденікінської роботи в Єкатеринодарі (нині м. *Краснодар*), розглядаючи Кубань як частину України.

Не знайшовши вказаних йому більшовицьких явок, був схоплений і замордований денікінцями в м. Єкатеринодар.

Ідейно-теор. спадщина Ш. та саме його ім'я були табуйовані в Україні з 1930-х по 1990-ті рр.

Літ.: *Майстренко І.* Про книгу «До хвилі» та її авторів. В кн.: *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі: Що діється на Україні і з Україною? Нью-Йорк, 1967; *Лисяк-Рудницький І.* Український комуністичний маніфест. «Сучасність», 1971, № 9; *Гамрецький Ю.* «Як люблять свою матір...» «Радянська Україна», 1988, 27 лютого; *Юренко О.* Василь Шахрай: «Пливти проти течії». «Політологічні читання», 1993, № 3; *Юренко О.* Шахрай Василь Матвійович. В кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; *Його ж.* Василь Шахрай: сторінки життя і діяльності. Світогляд. Доля. «УІЖ», 1995, № 1.

О.П. Юренко.

«ША́ХТИНСЬКА СПРА́ВА» 1928 — сфабрикований суд. процес над 53 особами — переважно спеціалістами та техніками вугільної промисловості Донбасу. Відбувся 18 травня — 6 липня 1928 в *Москві*. Організований ОДПУ та вищим партійним керівництвом *СРСР*. За ініціативою повноважного представника ОДПУ Північно-Кавказького краю Є.Євдокимова від червня 1927 — до початку 1928 було проведено арешти спочатку в Шахтинському (до 1924 — у складі УСРР), а потім — ін. районах Донбасу. 12 слідчих ОДПУ доводили існування розгалуженої контрреволюційної організації шкідників, які діяли на шахтах, в рудоуправліннях, у тресті «Донвугілля» (*Харків*), ВРНГ СРСР. Офіційно це називали «Справа про економічну контрреволюцію в Донбасі» («Шахтинська справа»). 9 лютого 1928 заст. Голови ОДПУ СРСР Г.Ягода доповів голові РНК СРСР О.*Рикову* про організацію,

Обкладинка журналу «Огонек» з інформацією про Шахтинський процес. 1928.

що нібито займалася диверсіями та шкідництвом на шахтах, антирад. агітацією, отримала за це гроші в банках Польщі та Німеччини. 2 березня Г.Ягода довів цю інформацію до Й.*Сталіна* та В.*Молотова*. Того ж дня було створено комісію політбюро ЦК ВКП(б), якій надано право вирішувати питання організації та проведення суд. процесу. 5 березня політбюро ЦК ВКП(б) дозволило арешт 5 нім. спеціалістів, щоби показати зв'язок шкідників з іноз. спецслужбами та капіталом. 8—9 березня комісія політбюро ЦК ВКП(б) відредагувала звернення до громадськості «Про економічну контрреволюцію в південних районах вуглепромисловості», яке 10 березня оприлюднила газета «Правда». Відтоді у газетах та публічних виступах керівників СРСР стверджувалося про активізацію контрреволюційних елементів. 11 квітня в резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) підкреслювалося, що справа набула загальносоюзного значення, висвітлила нові форми боротьби «буржуазної контрреволюції проти пролетарської держави». 26 квітня ген. секретар ЦК КП(б)У Л.*Каганович* у листі до Й.Сталіна запропонував посилити роль ОДПУ в держ. управлінні. У суд. процесі, крім держ. обвинувачів, брали участь 42 громад. обвинувачі, 15 адвокатів, його хід висвітлювали 120 журналістів, у т. ч. закордонних. Репортажі із залу суду передавали по радіо, знімали для кінохроніки, на сторінках газет публікували докладні звіти. За два тижні судові засідання відвідали 30 тис. глядачів, одноразові квитки розповсюджувалися на підприємствах і в організаціях, відбувалися демонстрації трудящих із вимогами суворого покарання «злочинців». Суд виправдав чотирьох із 53 підсудних, ще чотирьом призначив умовне покарання. Суд засудив 9 осіб до ув'язнення терміном від 1 до 3 років, а більшість підсудних — терміном від 4 до 10 років. 11 осіб було засуджено до розстрілу (5 із них було розстріляно 9 липня 1928, шістьом ЦВК СРСР пом'якшив міру покарання). «Шахтинська справа» використовувалася кер-вом СРСР для маніпуляції громад. думкою, подальшої організації сфальсифікованих судових процесів, розширення масштабів політ. репресій. На пленумі ЦК ВКП(б) (4—12 липня 1928) Й.Сталін заявив про загострення класової боротьби в умовах просування країни до соціалізму. У серпні 1928 ОДПУ СРСР розіслало своїм органам на місцях циркуляр, в якому зазначалося, що робота з контрреволюційними організаціями шахтинського типу ще попереду, до дрібниць розписувалося, як створювати видимість існування в країні великих антирад. організацій. Наприкінці 2000 р. Генеральна прокуратура РФ реабілітувала всіх засуджених за «шахтинською справою».

Літ.: Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; *Куманев В.А.* 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. М., 1991; *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920—30-х років: соціальний портрет та історична доля. К., 1992; *Кислицын С.А.* Шахтинское дело: Начало сталинских репрессий против научно-технической интеллигенции в СССР. Ростов-на-Дону, 1993; Лубянка: Сталин и ВЧК—ГПУ—ОГПУ—НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936: Сборник документов. М., 2003; *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918— 1953). М., 2006; «Замешанных немцев арестовать... Англичан не трогать»: Документы Архива Президента Российской Федерации о роли Политбюро ЦК ВКП(б) в организации «Шахтинского дела». 1928 г. «Отечественные архивы», 2008, № 6; Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги, кн. 1—2. М., 2010.

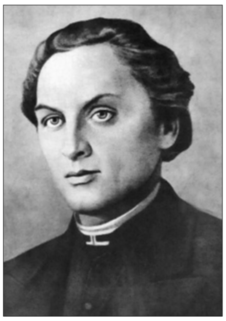
В.Ю. Васильєв.

ШАЦЬК — с-ще міськ. типу *Волинської області*, райцентр. Населення 5,4 тис. осіб (2011). Розташов. на пн. березі озера Люцемер, яке входить до групи Шацьких озер.

Уперше згаданий 1410. Належав до *Холмської землі* (із 1434 — у складі *Руського воєводства*). Із 16 ст. — у Любомльському старостві. Із 1595 відомий як містечко. Після 3-го поділу *Речі Посполитої* 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Рос. імперії, належав до Володимир-Волин. пов. (спочатку — у складі *Волинського намісництва*, із 1797 — *Волинської губернії*). 1768—1849 власниками були *Браницькі*, потім містечко стало казенним. У серпні—вересні 1812 Ш. контролювався військами франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта. Під час *Першої світової війни* Ш. опинився в прифронтовій смузі, частина мешканців евакуювалася, у липні 1915 захоплений нім. військами, на поч. 1919 їх змінили польс. війська. До вересня 1939 Ш. був центром гміни Любомльського пов. Волин. воєводства Польщі. У ході *польсько-радянської війни 1939* в околицях Ш. 28—30 вересня точилися бої, відомі в польс. історіографії як «Битва за Шацьк». Із 1940 (з перервою 1963—93) Ш. — центр району у складі Волин. обл. УРСР. Статус с-ща міськ. типу — із 1957. Із 25 червня 1941 до 21 липня 1944 окупований гітлерівцями. У червні 1943 *Українська повстанська армія* за підтримки населення здобула Ш. і на деякий час встановила тут свою цивільну адміністрацію.

Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. 1830—1839. Фото 2011.

М. Шашкевич.

У Ш. — дирекція Шацького нац. природного парку (створений 1983). Пам'ятка арх-ри — церква Різдва Пресвятої Богородиці (1830—39). На сх. околиці в урочищі «Сад» — *городище* (11—16 ст.), яке гіпотетично ототожнюють з літописним пунктом Рай, де взимку 1287/88 перебував володимиро-волин. кн. *Володимир Василькович*.

Літ.: Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. К., 1887; ІМіС УРСР: Волинська область. К., 1970; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник: від найдавніших часів до 1914 р., ч. 1—2. Вінніпег, 1986; *Денисюк В.* Волинь: події, факти, цифри. Луцьк, 1997; *Наконечный В.А.* По местам трагедий и памяти евреев Волыни (1941—1944 гг.). Луцк, 2008; *Ильюшин І.І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). К., 2009; *Златогорський О., Демедюк С.* Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині 2009—2010 рр. В кн.: Археологічні дослідження в Україні — 2010. К.—Полтава, 2011.

Т.С. Водотика.

ШАШКЕ́ВИЧ Маркіян (псевд. — Руслан Шашкевич; 06.11.1811—07.06.1843) — письменник, громад. і культ. діяч, лідер нац. відродження на зх. землях України. Н. в с. Підлисся (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.) в родині священика — пароха с. Княже (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Навч. в гол. школі у *Золочеві* й г-зіях *Львова* та *Бережан*. Закінчив богословський ф-т Львів. ун-ту та *Греко-католицьку духовну семінарію у Львові* (1838). Був священиком у селах Гумниська (нині село Буського р-ну), Нестаничі (нині село Радехівського р-ну), Новосілки Ліські (нині с. Новосілки Буського р-ну; усі Львів. обл.). У студентські роки став натхненником, організатором і лідером *«Руської трійці»*, ініціатором її новаторських починань на засадах *романтизму*: широкомасштабної цілеспрямованої народознавчої діяльності, збору й популяризації фольклору, створення словника і граматики живої укр. мови, реформування правопису (заміни етимологічного фонетичним), використання гражданського шрифту замість напівуставу, впровадження рідної мови у повсякденний вжиток інтелігенції та церк. проповіді, виступів проти спроб латинізації укр. письменства, утвердження живої розмовної мови як основи літератури, обстоювання її народності, нац. своєрідності, високої громадян. місії та збагачення за рахунок інших, насамперед слов'ян., к-р.

У літературі визначився як поет-новатор, творам якого притаманні чітко виражені нац. мотиви, любов до рідного краю, м'які, ніжні, ліричні тони, нескладна символіка («Слово до чтителей руського язика», «Підлисся», «Руська мати нас родила», «Побратимові»). Перлиною ліричної поезії стала його «Веснівка». Серед його творів — балади («Погоня»), перші в укр. літературі сонети («До...», «Сумрак вечірній»). У творах на істор. тематику поетизував героїчне минуле народу («Згадка», «Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139», «О Наливайку», «Хмельницького обступлення Львова», «Споминайте, браття милі»). Постать Б.*Хмельницького* особливо захоплювала поета. Ш. брав участь у розшифруванні та редагуванні *Львівського літопису*, в якому містився докладний опис подій Національно-визвол. війни укр. народу під проводом Б.Хмельницького 1648—57. Для не дозволеного цензурою до друку альманаху «Зоря» (1834) він написав життєпис гетьмана та переклав з латинської його повчальну байку, адресовану послам польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Ш. вславився як співавтор, співупорядник і видавець альманаху *«Русалка Дністровая»*, автор брошури «Азбука і abecadło» (1835) та «Читанки для діточок» (1836, видана 1850). Він був одним із перших перекладачів укр. мовою *«Слова о полку Ігоревім»*, автором перекладів із сербської, чеської, польс., грец., лат., нім. мов. Ідеї та діяльність Ш. і його побратимів мали значний резонанс у *Галичині* та поза її межами, стимулювали утвердження нац. свідомості багатьох поколінь укр. інтелігенції.

Останні роки жив у злиднях, хворів на туберкульоз.

П. у с. Новосілки Ліські, похований на місц. цвинтарі.

1893 останки Ш. перевезли до Львова і перепоховали на *Личаківському цвинтарі*. На вшанування пам'яті поета йому споруджено пам'ятник на Білій Горі (1911), у с. Підлисся (1962), у Вінніпезі (Канада; 1944), Львові (1990), Золочеві (1993), створено літературно-меморіальний музей в с. Підлисся (1959), перетворений згодом на музей-садибу Ш. (1986), засновано *Шашкевича Маркіяна інститут-заповідник у Вінніпезі* (1962), відкрито Музей «Русалки Дністрової» у Львові (1990). Стали традиційними Шашкевичівські читання, матеріали яких публікуються в серійному збірнику *«Шашкевичіана»*.

Архів Ш. зберігається у відділі рукописів *Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника НАН України*.

Тв.: Русини. Голос галичан. Львів, 2011.

Літ.: *Тершаковець М.* До життєпису Маркіяна Шашкевича. «ЗНТШ», 1911, т. 105—106; *Возняк М.* Маркіян Шашкевич. Львів, 1941; *Олександрович М.* Маркіян Шашкевич: Українське літературне відродження в Галичині. Торонто, 1961; *Марунчак М.* Маркіян Шашкевич на тлі доби. Вінніпег, 1962; *Луців Л.* Маркіян Шашкевич. Нью-Йорк, 1963; *Шалата М.* Маркіян Шашкевич: життя, творчість і громадсько-культурна діяльність. К., 1969; *Бурлака Г.* Літературна спадщина Маркіяна Шашкевича: проблеми текстології. К., 1988; *Петраш О.* Маркіян Шашкевич та його побратими. Даллас, 1997; *Гоян Я.* Портрет: літературний портрет Маркіяна Шашкевича. К., 2007; *Розумний Я.* Літературна діяльність Маркіяна Шашкевича і західноукраїнське відродження XIX століття. В кн.: Маркіян Шашкевич на Заході. Вінніпег, 2007; *Його ж.* У чому велич Маркіяна Шашкевича? Там само; *Фаріон І.* Отець Маркіян Шашкевич — український мовотворець: лінгвістичний феномен на тлі світового романтизму. Львів, 2007; *Горинь В.* Перепоховання Маркіяна Шашкевича. Львів, 2011; *Лубківський Р.* Камертон Шашкевича: Статті, рецензії, промови, поезії. Жовква, 2011; Маркіян: Збірник Історико-краєзнавчих статей на пошану Маркіяна Шашкевича. Тернопіль, 2011; Маркіян Шашкевич і Золочівщина: Історико-культурні нариси. Львів, 2011; Маркіян Шашкевич і Радехівщина. Львів, 2011; *Стеблій Ф.* Маркіян Шашкевич — провісник незалежності соборної України. Львів, 2011; *Шкраб'юк П.* Наріжний камінь Маркіяна. Львів, 2012.

Ф.І. Стеблій.

ШАШКЕ́ВИЧА МАРКІЯ́НА ІНСТИТУ́Т-ЗАПОВІ́ДНИК У ВІННІ́ПЕЗІ — установа, в якій експонувалася, зберігалася і досліджувалася творча спадщина М.*Шашкевича* та ін. діячів *«Русь-*

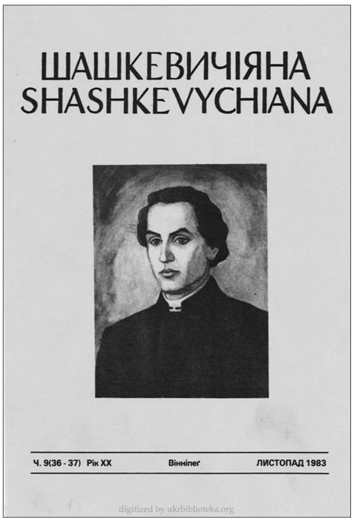
кої трійці», матеріали, що відображають їхню громадсько-культ. діяльність на ниві укр. нац. відродження, поступ у ділянці шашкевичезнавства, у плеканні традицій та вшануванні пам'яті поета. Заснований у жовтні 1962 за ініціативою УВАН у Канаді (див. *Українська вільна академія наук*) у відповідь на кривотлумачення творчої спадщини поета в підрадянській Україні. Із 1972 — філіал Укр. катол. ун-ту в Римі (див. *Український католицький університет*). Влаштовував наук. сесії, виставки, презентації, концерти, маніфестації з нагоди ювілеїв М.Шашкевича, утримував багатий архів і спеціалізовану б-ку з шашкевичезнавства, опікувався пам'ятником М.Шашкевичу та парком його імені у Вінніпезі (пров. Манітоба, Канада). Видавав періодичний орган *«Шашкевичіана»* (1963—88, 43 випуски), «Бібліотеку Шашкевичіани» (6 випусків). Видав портрет М.Шашкевича пензля Р.Коваля (1983), перевидав альманах *«Русалка Дністровая»* (1987). Опублікував біобібліографічний покажчик «Маркіян Шашкевич» (1989) та «Збірник музичних творів на слова Маркіяна Шашкевича» (1992).

Кер-во установою здійснювала кураторія. Посаду її голови обіймали Я.-Б.*Рудницький* (1962—69), о. д-р О.*Баран* (1969—79), М.*Марунчак* (1979—99), д-р Я.Розумний (1999—2007). Згідно з ухвалою кураторії від 27 серпня 1999 інститут-заповідник 2007 завершив свою діяльність, а його архів і видання передано до Музею Консисторії Укр. катол. церкви у Вінніпезі.

Літ.: *Марунчак М.* Шашкевичіана на Заході. «Шашкевичіана: нова серія» (Львів), 1996, вип. 1—2; *Стеблій Ф.* Шашкевича Маркіяна інститут-заповідник. В кн.: Довідник з історії України. К., 2002; *Розумний Я.* Інститут-заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі. В кн.: Маркіян Шашкевич на Заході. Вінніпег, 2007.

Ф.І. Стеблій.

«ШАШКЕВИЧІА́НА» — 1) журнал, періодичний орган кураторії *Шашкевича Маркіяна інституту-заповідника у Вінніпезі.* Виходив двічі на рік протягом 1963—88. Видано 43 випуски. Відп. редактор — М.*Марунчак*. Публікував оригінальні статті-дослідження,

Шашкевичіяна / Shashkevychiana. Вінніпег, 1983. Ч. 9. Обкладинка.

повідомлення, нотатки, спогади, хроніку, бібліографію з шашкевичезнавства. Передруковував унікальні матеріали шашкевичезнавців минулого — визначних діячів Церкви, учених, письменників. Вміщував епістолярії, поезію, рецензії на шашкевичезнавчі видання;

2) збірник наук. праць, що є продовженням канад. видання, його новою серією. Видавці: *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*, Інститут-заповідник М.Шашкевича у Вінніпезі, Шашкевичівська комісія у Львові. Вийшло 6 випусків у 3-х книгах, до яких увійшли наукові доповіді, виголошені на Шашкевичівських читаннях у *Дрогобичі* (1989), *Львові* (1991, 1997), *Бродах* (1994, 2000, 2004), *Івано-Франківську* (1996), *Бережанах* та *Бучачі* (1998), що розкривають невідомі, маловідомі або ж замовчувані сторінки діяльності *«Руської трійці»*, М.*Шашкевича* та його послідовників на ниві нац. відродження, реліг. та культурно-освіт. життя, творчі здобутки призабутих шашкевичезнавців минулого, традиції «Руської трійці» в духовному житті України. Опубліковано нововиявлені твори М.Шашкевича і присвячені йому сучасні поезії, рецензії на нові видання з шашкевичезнавства, хроніку шашкевичіани. Відп. редактор — М.*Ільницький.*

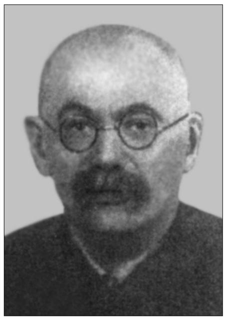
Літ.: *Марунчак М.* Двадцятип'ятиріччя «Шашкевичіяни». «Шашкевичіяна» (Вінніпег), 1988, ч. 12; *Стеблій Ф.* «Шашкевичіана». В кн.: Довідник з історії України. К., 2002; *Марунчак М.* «Шашкевичіана» на Заході. В кн.: Маркіян Шашкевич на Заході. Вінніпег, 2007.

Ф.І. Стеблій.

ШВА́РНО ДАНИ́ЛОВИЧ (р. н. невід. — п. після 1269) — князь холмський та белзький, деякий час володів *Новогрудком.* Великий князь литовський 1267—69. Син кн. *Данила Галицького* і Анни, доньки кн. *Мстислава Мстиславича.* 1254 Ш.Д. одружився з донькою вел. кн. литов. *Міндовга*, чим було закріплено союз між *Галицько-Волинським князівством* і Литвою. Взимку 1254/55 (можливо 1255/56) взяв участь у поході батька на *ятвягів.* Навесні 1255 або 1256 Данило Галицький послав Ш.Д. на міста в басейнах Случі (прит. Горині, бас. Дніпра) і Тетерева (прит. Дніпра), населення яких визнало владу *Золотої Орди.* Зближення із сином Міндовга *Войшелком*, великим князем литовським із 1263, привело до того, що той зробив Ш.Д. своїм співправителем у Литві, 1267 за власною ініціативою передав йому литов. престол, а сам пішов до монастиря. Однак 1267 старший брат Ш.Д. галицький кн. *Лев Данилович*, ображений тим, що Войшелк передав князівство не йому, а його молодшому братові, підступно вбив Войшелка, після чого довір'я поміж правлячими елітами обох країн було втрачено. По смерті Ш.Д. великим князем у Литві став литовець Тройден.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. К., 1993; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998.

М.Ф. Котляр.

І.І. Шварц.

ШВАРЦ Ісак Ізраїльович (18(06). 01.1879—26.10.1951) — перший керівник *ВУЧК.* Н. в м. *Миколаїв* у сім'ї кравця. З дитячих років працював на арматурному з-ді, де згодом почав брати участь у революц. русі. Член РСДРП з 1899 (парт. псевд. — Семен). За революц. діяльність неодноразово був заарештований і відправлений на заслання; у липні 1904 втік із заслання до Женеви (Швейцарія), де вперше зустрівся з В.*Леніним.* Брав участь у *революції 1905—1907*, член Катериносл. к-ту РСДРП(б) (1905). 1910—11 навч. в парт. школі *біль-*

шовиків у Лонжюмо (Франція), повернувся до Росії для ведення підпільної роботи та підготовки VI конференції РСДРП(б), невдовзі заарештований, відправлений на довічне поселення до Якутії (Єнісейська губ.). Після *Лютневої революції 1917* повернувся до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*), брав участь у VII (Квітневій) конференції РСДРП(б); за дорученням ЦК РСДРП(б) працював у партійних орг-ціях *Києва*, *Одеси*, *Харкова*; із жовтня 1917 — член Обласного к-ту РСДРП(б) Донец. і Криворізького басейнів. 1918 — один з керівників більшовицького підпілля та партизан. руху проти німецько-австрійс. військ і гетьманців, активний учасник встановлення рад. влади в Україні. На I і II з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК.

Із грудня 1918 — голова, з квітня 1919 — заступник голови ВУЧК; з кінця травня 1919 — уповноважений Ради робітн. і сел. оборони України в Одесі та Миколаєві; 1920 — уповноважений ЦК РКП(б) на Донбасі; із 1921 — на керівній профспілковій і госп. роботі в гірничовидобувній пром-сті. На X—XII з'їздах РКП(б) обирався членом Центр. контрольної комісії, на XIII—XVIII з'їздах — членом ЦК РКП(б)—ВКП(б). 1938 усунений з керівної роботи; згодом організував і очолив наук. лабораторію з вир-ва ліків зі сланців; із 1946 — персональний пенсіонер.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1945).

П. у м. *Москва*.

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; У истоков: Страницы истории органов госбезопасности Украины. «Вечерний Киев», 1989, 10 января; *Маймескулов Л.Н. и др.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). Х., 1990.

С.А. Кокін.

ШВА́ЧКА Микита (бл. 1728 — кінець 18 ст.) — козац. полковник, один із ватажків *Коліївщини*. Н. на *Волині*. Певний час був козаком *Нової Січі*. Умів читати та писати. Восени 1767 перейшов у *Правобережну Україну* під час продажу запорожцями солі в *Речі Посполитій*. Був отаманом Канівського куреня в загоні С.*Неживого*. У складі повстанського війська захопив Жаботин (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.), *Черкаси*, *Смілу*. Потім його загін оволодів *Богуславом* та *Каневом*, де «спалив ратушу, замок, жовнірів багато загинуло». Діяв також у районі *Ржищева*, а неподалік *Василькова* об'єднався із загонами А.*Журби* та І.Бондаренка. Висилав посланців до *Києва* із закликом приєднатися до повстання. Згідно зі свідченнями очевидців загін Ш. «прийшов до Гребінок, далі пішов до Фастова з козаками Гребіницькими, Білоцерківськими. Було їх близько ста...» У *Фастові* заявив, що діє відповідно до указів рос. імп. *Катерини II*. Всього під кер-вом ватажка воювали кілька десятків запороз. козаків, бл. 200 *надвірних козаків*, селян з-під Василькова та з Канівщини, а також 50 *міщан* з Києва. Після арешту М.І.*Залізняка* та І.*Гонти* перебрав кер-во повстанням на себе. Перебуваючи в с. Блощинці (нині село Білоцерківського р-ну Київ. обл.), листовно пропонував комендантові *Білої Церкви* М.Карбовському добровільно здати місто. 28 червня 1768 вислав посольство на чолі із запорожцем Остапом Байдою до рос. київ. генерал-губернатора Ф.Воєйкова з проханням про підтримку, однак воно було заарештоване. На початку липня 1768 скликав козац. раду у Фастові, де був обраний полковником. 5—6 липня 1768 керував облогою Білої Церкви. Воював з російськими регулярними підрозділами поблизу *Трипілля*. 9 липня 1768 пораненим був захоплений у полон солдатами Московського карабінерного полку поблизу м. Богуслав. Разом із 68-ма полоненими козаками та «двома знаменами» відправлений до Києва в розпорядження київського генерал-губернатора Ф.Воєйкова. Був згаданий в указі рос. імп. Катерини II від 12 липня 1768 кошовому отаману П.*Калнишевському* про приборкання запорожців-гайдамаків. Наприкінці серпня 1768 Київська губернська канцелярія призначила йому покарання: «колесовать и живого положить на колесо, а вместо того бить кнутом, дать сто пятьдесят ударов и, вырезав ноздри и поставя указаные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно». Наприкінці вересня разом із Семеном Донцем, Микитою Данильченком та іншими 22-ма повстанцями Ш. було привселюдно катовано у Василькові та відправлено до Сибіру, де він, очевидно, помер.

Збереглося кілька нар. пісень, які героїзували його діяльність: «Гей хвалився та козак Швачка, під Білу Церкву», «Ой поїжджає по Україні та й козак Швачка», які були записані в 19 ст. Один із варіантів пісні про Ш. записав у свій щоденник Т.*Шевченко* (запис від 11 липня 1857), який також присвятив йому поезію «Швачка». Став одним з гол. героїв істор. романів М.Сиротюка «Побратався сокіл» (1965), М.Глухенького «Колії» (1968) і трилогії про Коліївщину В.Кулаковського і П.Сиченка: «Ой гук, мати, гук» (1972), «Ріки виходять з берегів» (1985) та «Вітер з Холодного яру» (2008). Сучасний рок-гурт «Кому вниз» виконує пісню «Микита Швачка» на слова Т.Шевченка й музику А.Середи.

Літ.: *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym. Warszawa, 1853; *Лобан И.* Сказание о Бондаренке по народным преданиям. «Киевская старина», 1882, т. 1, № 3; *Драгоманов М.* Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Женева, 1883; *Гермайзе О.* Коліївщина у світлі новознайдених матеріалів. «Україна», 1924, кн. 1—2; *Serczyk W.* Koliszczyzna. Kraków, 1968; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. К., 1970; *Мірчук П.* Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк, 1973; *Храбан Г.* Спалах гніву народного: антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр. К., 1989; *Чухліб Т.* Гайдамацький рух в Речі Посполитій в світлі джерел з повстанського табору. В кн.: Українсько-польський науковий діалог в Умані: Збірник наукових праць. Умань—Гнєзно—Ланьцут—Ченстохова, 2009.

Т.В. Чухліб.

ШВЕЙЦА́РІЯ (Schweiz, Suisse, Svizzera) — д-ва в Центр. Європі, межує з Німеччиною, Францією, Італією, Австрією, Ліхтенштейном. Територія 41,3 км². Населення 7,783 млн осіб (2009). Етнічний склад: германо-швейцарці (складають більшість у країні), франко-швейцарці, італо-швейцарці, ретороманці та ін. За віросповіданням більше половини населення становлять протестан-

ти, понад 40 % — католики, решту — мусульмани, іудаїсти тощо. Столиця — м. Берн. Офіц. мови — нім., франц., італ., ретороманська. Грошова одиниця — швейцарський франк.

Ш. — федеративна республіка, адміністративно поділяється на 20 кантонів і 6 напівкантонів, кожний з яких має свою конституцію. Главою держави й уряду — Федеральної ради — є Президент. Вища законодавча влада належить Федеральним зборам — двопалатному парламенту.

В античні часи територію сучасної Ш. населяло кельтське плем'я гельветів, яких у середині 1 ст. до н. е. підкорив *Рим Стародавній*, у 5—6 ст. — Франкська держава. 1032 західна Ш. була включена до складу Священної Римської імперії (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*). 1291 три лісові кантони — Швіц, Урі та Унтервальден, об'єднавшись у боротьбі проти *Габсбургів*, уклали між собою союз «на вічні часи», що став початком Швейцарської конфедерації, до якої поступово приєднувалися ін. землі. 1499 переможна Швабська війна союзних кантонів покінчила із залежністю швейцарців від імперії, але лише за *Вестфальським миром 1648* Ш. здобула міжнар. визнання своєї самостійності. У 16 ст. вона стала одним із гол. центрів *Реформації* в Європі, всередині країни відбувалися міжконфесійні сутички, які супроводжувалися сел. заворушеннями та повстаннями в містах. 1798 у Ш. ввійшли війська франц. Директорії, за підтримки якої постала Гельветична республіка (існувала до 1803). Відтак 1799 вона перетворилася на арену бойових дій антифранц. коаліції: похід рос. військ під командуванням О.*Суворова*, виступ австрійс. армії. 1815 декларацією *Віденського конгресу 1814—1815* проголошено «постійний нейтралітет» Ш. 1847 в країні вибухнула громадян. війна, розпочата частиною кантонів — Зондербундом, який зрештою зазнав поразки. Прийнята наступного року нова конституція змінила устрій країни на федеративний (але назва її залишилася старою — Швейцарська конфедерація). Від 19 ст. Ш. відігравала роль одного з гол. осередків політ. еміграції з усієї Європи, а також стала осідком багатьох міжнар. орг-цій світу — Червоного Хреста (1878), *Ліги Націй* (1919—46), женевського відділення *Організації Об'єднаних Націй* та ін. 1963 Ш. вступила до *Ради Європи*, 2002 — до ООН.

23 грудня 1991 Ш. визнала держ. незалежність України і в лютому 1992 встановила дипломатичні відносини.

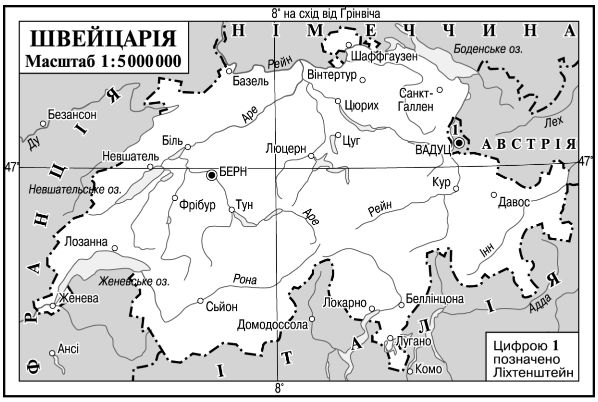
Початок швейцарсько-укр. зв'язків сягає епохи Реформації, коли послідовники вчення Ф.Социна (див. *Социніанство*) поширили свої впливи на Сході Європи і на навчання в Базельському ун-ті почали записуватися «рутени» (16 ст.). К.*Розумовський* жив у Ш. 1765—67 після зречення гетьманства, а його син Григорій, працюючи біля Лозанни, заснував фізичне т-во. Контакти з просвітницькими колами Ш. в 1830-х рр. підтримували члени родини малорос. військ. губернатора кн. М.Г.*Рєпніна*; його портрет, створений швейцарським худож. Й.Горгунгом, 1843 копіював двічі Т.*Шевченко*.

У 2-й пол. 18 ст. Україна стала місцем переселення й участі швейцарців у екон. освоєнні її пд. територій. Майстри зі Ш. заснували вир-во тканин і панчох на Полтавщині (*Кременчук, Крюків*) й Вінничині (Махнівка; нині с. Комсомольське Козятинського р-ну Він. обл.), а в Кальнику (нині село Іллінецького р-ну Він. обл.) — цукровий з-д Ф.Енні. Найбільш компактні поселення швейцарців виникли у Феодосійському пов. Таврійської губ. (колонія Цюрихталь (нині с. Золоте Поле Кіровського р-ну АР Крим); 1805) та в с. Шабо (нині село Білгород-Дністровського р-ну Одес. обл.), де від 1822 осіли вихідці з кантону Во, а згодом — із німецькомовних кантонів. Створені ними госп-ва прислужилися для поширення зразкового досвіду вирощування породистої худоби, сироваріння, садівництва, виноградарства й виноробства. Діяльність швейцарських фахівців сприяла також забудові нових міст (*Одеса*, у Криму) — за проектами Дж.*Торрічеллі*, К.Ешлімана та ін. архітекторів. У 19 ст. результати істор. та екон. розвідок, проведених головно в причорномор. регіоні, публікували в Україні, Швейцарії та ін. країнах професор Невшательської академії Ф.*Дюбуа де Монперре*, С.Бруннер, М.Бюньйон, Ш.Монтандон, Д.Шлаттер, Л.Тардан та ін. мандрівники й переселенці. У числі зачинателів укр. народознавства і фольклористики був педагог і літератор Ж.Вернет (Верне), який із 1787 жив у *Харкові* та співпрацював з Г.*Сковородою*. У 19 ст. багато швейцарців переїхали для роботи викладачами іноз. мов у навч. закладах *Києва*, *Полтави*, *Житомира* та ін. міст. В Україні здійснював свої фундаментальні студії з політекономії М.*Зібер*, який навч., захистив дис. і вів виклади 1873—75 в Київ. ун-ті.

Від 2-ї пол. 19 ст. у Ш. постали осередки укр. політ. еміграції та радикальної студентської молоді, яка здобувала вищу освіту в Цюриху та ін. містах, 1876—82 діяла створена М.*Драгомановим* перша в Зх. Європі вільна укр. друкарня, в якій виходив громадсько-політ. та літ. збірник *«Громада»* (за участю С.*Подолинського* і М.*Павлика*), діяв гурток укр. соціаліст. руху. Справу М.Драгоманова продовжували

Швейцарія. Берн. Федеральний палац. Фото 2010.

від 1906 женевська Укр. громада на чолі з А.Ляхоцьким, друга Укр. громада (1915), періодики «Le revue ukraienne» («Український огляд») 1915—17, *«L'Ukraine»* («Україна») 1915—20.

Учасники нац. руху (М.Драгоманов, С.*Русова* та ін.) були першими в Україні, хто писав і пропагував праці з історії швейцарського народу та його республіки. У цей же час учені Київського і Новоросійського ун-тів досліджували під час наук. відряджень до Ш. систему цивільного права й судочинства (Г.Демченко), альпійську флору (І.Шмальгаузен), питання прикладної хімії (О.Веріго) і зоології (Я.Лебединський), діалекти ретороманської мови (І.Луньяк) та ін. На рубежі 19—20 ст. у *Львові* в укр. перекладах І.*Франка*, О.*Маковея*, В.*Щурата* вийшли у світ повісті, оповідання й поезії найбільших представників швейцарського письменства — Г.Келлера і К.-Ф.Мейєра.

З проголошенням *Української Народної Республіки* між обома країнами налагодилися дипломатичні контакти. У грудні 1917 з ініціативи *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* у Ш. відкрито укр. заклад з функціями посольства, консульства і прес-бюро, його керівник Ю.Гасенко зустрічався з президентом та главою МЗС країни. 1918 до Києва прибула направлена швейцарським урядом місія політ. департаменту, працювало консульство Ш. У самій Ш. діяло посольство *Української Держави*, потім — УНР, консульські установи в Лозанні, Берні та Цюриху. 1918 в Женеві утворено українсько-швейцарську палату (президент — швейцарський дипломат Ш.Ніколь). Там само 1919 розгорнув інформаційно-видавничу діяльність Укр. к-т.

У міжвоєнний період Ш. служила осідком для представництва *Державного центру УНР на еміграції*, при Лізі Націй працювали укр. представники *Галичини*, від 1928 — агентство преси «Бюро східної інформації» під кер-вом М.*Єреміїва*. У роки *Другої світової війни* у швейцарських таборах для інтернованих перебували українці — військовополонені та *остарбайтери*, які тікали з гітлерівської Німеччини. Після війни справами укр. біженців у Ш. займалися женевський Укр. допомоговий к-т (1945—50), Укр. допомогове об'єднання в Цюриху (1950). Нова укр. діаспора гуртувалася від 1945 навколо студентського т-ва «Сокіл», «Об'єднання українців» (від 1974 — «Українське товариство»). За традицією минулих десятиліть українці беруть участь у культ. та наук. житті Ш. У Женеві членом Міжнар. ін-ту менеджменту є відомий економіст Б.Гаврилишин, обраний 1990 іноз. членом *Національної академії наук України.* На поч. 21 ст. в м. Базель співачка і хоровий диригент Т.Луценко організувала вокальний ансамбль «Слово» та концерти укр. нар. музики й читання лекцій з укр. музикознавства. 2003 угоду про побратимські зв'язки уклали між собою Київ і Женева. 2012 укр. кіномист-во вперше було презентовано на Міжнар. кінофестивалі в м. Локарно.

Літ.: *Драгоманов М.* Шістсот років Швейцарської спілки (1291—1891). Львів, 1892; *Франко І.* Конрад Фердінанд Мейєр і його твори (1899 р.). В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 31. К., 1981; *Русова С.* Швейцария, свободная народная республика. Ростов-на-Дону, 1905; *Багалей Д.* Харьковский педагог и журналист начала XIX в. Иван Филиппович Вернет. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 18. Х., 1908; *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Відень, 1922; *Бачинський Є.* Україніка в Швейцарії: Бібліографічно-історичний нарис. «Україна» (Париж), 1950, зб. 4; *Meijer J.M.* Knowledge and Revolution: the Russian Colony in Zürich (1870—1873). Assen, 1955; *Бородина М.А.* Колония в Шабо. В кн.: Французский ежегодник, 1963. М., 1964; *Данилевский Р.Ю.* Россия и Швейцария: литературные связи XVIII—XIX вв. Л., 1984; *Цвенгрош Г.* За вільну і незалежну: українське питання у Швейцарії в період Першої світової війни. «Дзвін», 1992, № 3—4; *Осадчук Б.* Українська Швейцарія. «Всесвіт», 1994, № 2; З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.): Документи і матеріали. К., 1999; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Fahrni D.* An Outline History of Switzerland: from the Origins to the Present Day. Zürich, 2003; *Петров И.А.* Очерки истории Швейцарии. Екатеринбург, 2006.

М.М. Варварцев.

ШВЕ́ЦІЯ, Королівство Швеція (Konungariket Sverige) — д-ва в Пн. Європі, розташов. у сх. і пд. частині Сканд. п-ова. На зх. межує з Норвегією, на пн. сх. — з Фінляндією, зі сх. і пд. омивається Балт. морем. Острівна частина нараховує понад 1 тис. островів, найбільшими з яких є Готланд і Еланд. Назва походить від давньосканд. слів «Svea» й «Rige» — у значенні «держава [германського племені] свеїв». За площею (450 тис. км^2) є 5-ю країною в Європі та 2-ю в *Європейському Союзі* після Франції. Населення 9,1 млн осіб (2013), 91 % — шведи, є фінська (3 %) й саамська меншини, нечисленні діаспори вихідців з балканських країн, данців, норвежців, турків. Високий рівень урбанізації (87 %). Столиця — м. Стокгольм (789 тис. мешканців, разом із передмістям — 1,6 млн). Великі міста — Гетеборг, Мальме, Уппсала, Норрчепінг і Еребру — розташовані на пд. країни. Офіц. мовою є шведська. Релігії — лютеранство (87 %), католицизм (1,5 %), діють окремі мусульманські, іудейські, православні та ін. громади. За адм.-тер. поділом поділяється на 21 область (лен), до складу яких входять 290 міських та сільс. комун. Місто Стокгольм поєднує функції лену і громади.

За формою правління — конституційна монархія.

Главою д-ви є король, який представляє націю, є символом держ. єдності, проте не має політ. влади й не бере участі в політ. житті та роботі уряду, а також не підписує жодних урядових постанов.

Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — риксдаг (Riksdag), що складається з 349 депутатів, котрі обираються шляхом заг. прямого і таємного голосування на 4-річний термін за пропорційною системою. Риксдаг затверджує та звільняє прем'єр-міністра. Може висловлювати вотуми недовіри уряду й окремим міністрам. Риксдаг очолює голова — тальман, який внаслідок конституційної реформи 1974 перебрав на себе низку королів. повноважень, зокрема право подавати риксдагу кандидатуру прем'єр-міністра.

Виконавча влада належить уряду, до складу якого входять 22 міністри. Уряд має право розпускати риксдаг і призначати позачергові вибори; водночас він не-

се відповідальність перед риксдагом. До урядових компетенцій належить також призначення та звільнення держ. службовців на вищих щаблях влади й губернаторів ленів.

На референдумі у вересні 2003 Ш. відмовилася приєднатися до Європ. валютного союзу й зберігає нац. валютну одиницю — швед. крону. Член ЄС (із 1995), *Наради з безпеки та співробітництва в Європі / Організації з безпеки і співробітництва в Європі* (із 1975 / із 1994), Ради Європи (із 1949), Орг-ції з екон. співробітництва та розвитку (із 1960), Пн. Ради (із 1952). Нац. свято (Нац. день Швеції) — 6 червня.

Найдавнішим свідченням присутності людини на теренах Ш. є відкрита біля Мальме в пд. частині країни стоянка Сегебру, яку датують бл. 8000 до н. е. У серед. 1 тис. до н. е. Ш., як і решта Скандинавії, потрапила під кельтський, а на межі нової ери — рим. вплив. До того ж часу належать і перші письмові відомості про Скандинавію, зокрема в «Германії» *Тацита* (бл. 100 р. н. е.), а також у творах *Прокопія Кесарійського* та *Йордана* в 6 ст. У 7—9 ст. розпочалася епоха вікінгів, які здійснювали грабіжницькі походи на європ. країни. Бл. 1000 виникло окреме Швед. королівство на чолі з Олафом Шетконунгом, але на поч. 11 ст. частина швед. території увійшла до данської д-ви Кнута Великого. Тоді ж на теренах навколо озера Меларен утвердилося *християнство.*

За правління Сверкера Старшого в 1130-ті рр. Ш. знову стала єдиним королівством, проте влада постійно переходила до різних родин. Король Магнус Біргерсон (панував 1275—90) затвердив церк. привілеї та сприяв формуванню світської аристократії згідно зі статутом, ухваленим 1290 на з'їзді в Альсне. За правління короля Магнуса Еріксона (панував 1319—64) 8 липня 1319 була проголошена грамота свобод, яка обмежила свавілля монарха й гарантувала права представників знаті. Після міжусобиці в 2-й пол. 1360-х рр. на престол було запрошено королеву Данії Маргрете разом із малолітнім сином Улофом. Після смерті сина 1387 вона залишилася єдиною володаркою країни, що було підтверджено Кальмарською унією 1397. Зміцнення данської влади спровокувало повстання швед. шляхти 1521—23, яке очолив Густав Ваза (панував 1523—60), обраний *дворянством* королем країни. У Ш. утвердилася станова монархія, а 1527 на риксдазі у Вестеросі було розпочато *Реформацію* на лютеранський взірець, остаточно запроваджену на церк. соборі в Уппсалі 1593. Реформація сприяла зміцненню королів. влади та централізації країни.

Ще у 12 ст. Ш. розпочала експансію у Сх. Прибалтиці. 1150—1362 до королівства під приводом християнізації було приєднано Фінляндію. Із 2-ї пол. 16 ст. Ш. стала прагнути до панування на Балтиці, що призвело до кількох війн з Моск. царством, Данією та *Річчю Посполитою.* За результатами *Лівонської війни 1558—1583* шведськими стали пн. частина Лівонії (отримала назву Швед. Естляндія) та Іжора (Інгерманландія). Зазнавши поразки в серії війн на поч. 17 ст., Річ Посполита в 1620-ті рр. втратила на користь Ш. пд. частину Лівонії з Ригою (нині столиця Латвії). Швед. війська під проводом короля Густава II Адольфа (панував 1611—32) взяли активну участь у Тридцятилітній війні 1618—48. За *Вестфальським миром 1648* Ш. отримала Передню Померанію, о-в Рюген, міста Штеттін (нині м. Щецин Західнопомор. воєводства, Польща) і Вісмар (нині місто в Німеччині), Бременське та Верденське герцогства, перетворившись на велику європ. д-ву. У Північній війні 1655—60 армія швед. короля *Карла X* Густава вела бойові дії проти данських, польсько-литов. і рос. військ. За результатами війни Ш. відібрала в Данії провінції на пд. Сканд. п-ова й утримала за собою Лівонію.

Проте в ході *Північної війни 1700—1721*, після нищівного розгрому під *Полтавою* (див. також *Полтавська битва 1709*) та смерті короля *Карла XII* (1718), Ш. зазнала поразки, втративши на користь Росії Інгерманландію, Лівонію та Естляндію. Це сприяло поступовій зміні форми правління, посиленню ролі держ. ради й риксдагу та формуванню *конституційної монархії.* У ході наполеонівських війн франц. війська захопили швед. Померанію, а 1809 до Рос. імперії відійшла Фінляндія. У відповідь у країні спалахнуло офіцерське повстання, короля-винуватця зовнішньополітичних прорахунків Густава IV Адольфа (1778—1837) було скинуто, скликано риксдаг, розроблено й ухвалено нову Конституцію, яка розподілила владу між королем, держ. радою та риксдагом. Для обмеження влади держ. бюрократії було запроваджено посаду омбудсмана — уповноваженого з прав людини. Оскільки новий король Карл XIII (1748—1818) не мав спадкоємців, риксдаг влітку 1810 обрав спадкоємцем престолу франц. маршала Жана-Батіста Бернадота (1763—1844), сина адвоката з міста По в Піренеях, присвоївши йому нове ім'я Карл-Юхан. Щоб надати справі законного характеру, Карл XIII усиновив Ж.-Б.Бернадота, який 1810—18 фактично виконував функції регента.

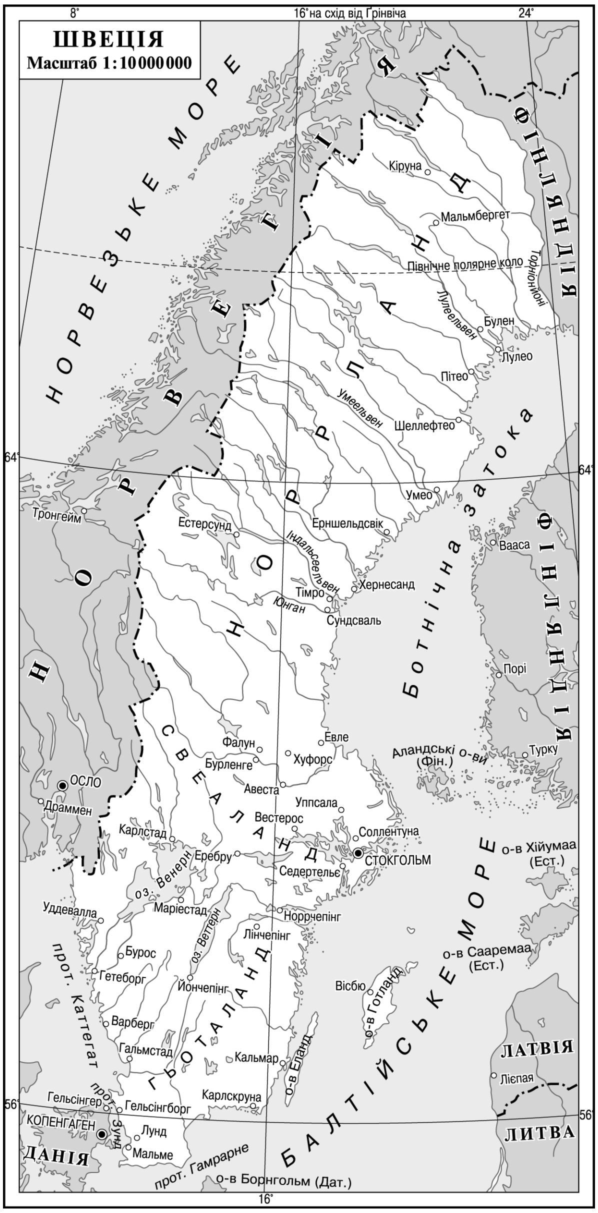
Попри франц. походження Карл-Юхан уклав союзні угоди з Росією, Великою Британією та Пруссією; переміг Данію у війні 1813—14 і за Кільським мирним договором від 14 січня 1814 приєднав до Швед. королівства Норвегію, нав'язавши їй Мосську конвенцію, підписану 14 серпня 1814. Завдяки підтримці Великої Британії та Росії під час *Віденського конгресу 1814—1815* Карлу-

Швеція. Стокгольм. Королівський палац. Фото 2008.

Юхану Бернадоту вдалося зберегти свій статус і 1818 після смерті Карла XIII стати королем Швеції і Норвегії.

У період із серед. 19 ст. до 1930 через складну екон. ситуацію майже 1,5 млн шведів емігрували з країни, переважно до США. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. у Ш. було здійснено ліберальні реформи, зокрема дозволено свободу віровизнання (1860), розширено місц. самоврядування (1862), знято обмеження на підприємницьку діяльність (1865), Актом про риксдаг було розширено парламентські повноваження (1866), запроваджено дворічну заг. військ. повинність (1901),

введено заг. рівне виборче право (1911). 1918—21 за підтримки уряду й провідних промисловців було переглянуто конституцію, жінки отримали право голосу, а заг. рівне виборче право почало застосовуватися й на місц. рівні. У вересні 1905 після плебісциту серед норвежців було розірвано шведсько-норвез. унію.

1932—76 при владі в країні безроздільно перебувала Соціал-демократ. робітн. партія Швеції. Укладена за урядовим посередництвом 1938 Сальтшебадська угода сприяла взаємному компромісу між Швед. об'єднанням роботодавців і Центр. об'єднанням профспілок та гармонізації трудових відносин у країні, зменшенню кількості конфліктів на ринку праці та швидкому екон. зростанню Ш. протягом перших десятиліть після *Другої світової війни*, в якій їй вдалося зберегти нейтралітет. Обрання 1953 шведа Д.Гаммаршельда Ген. Секретарем ООН ще раз підкреслило високий міжнар. авторитет країни. 1946—69 соціал-демократ. уряди очолював Т.Ерландер, пізніше його заступив У.Пальме. Швидке піднесення швед. торгівлі й пром-сті дало можливість урядові помітно розширити громад. сектор, який тепер охопив понад 50 % ВВП. Це викликало відтік капіталу з країни й сприяло активізації правих сил, які, очевидно, стояли за вбивством У.Пальме 28 лютого 1986. Закінчення «холодної війни» змінило міжнар. становище д-ви, і 1991, частково переглянувши концепцію власного нейтралітету, Ш. подала заяву на вступ до ЄС. Таке рішення здобуло загальнонар. підтримку, і країна стала повноправним членом ЄС 1 січня 1995.

Українсько-швед. відносини мають тривале істор. підгрунтя. Важливу роль у формуванні й розширенні *Київської Русі* відіграли військово-купецькі загони *варягів* — норманів, які походили переважно з теренів сучасної Ш. (див. *Норманська проблема*). Власне варязьке походження мали перші рус. князі з династії *Рюриковичів*. Зв'язки Русі зі Швед. королівством встановив *Ярослав Мудрий*, який 1019 одружився з *Інгігердою* — донькою швед. конунга Олафа Шетконунга. *Мстислав Великий* був одружений з Христиною, донькою швед. короля Інге I Старшого.

У серед. 17 ст. *Військо Запорозьке* (українська козацька держава) стало природним союзником Ш. в її боротьбі проти Речі Посполитої й Моск. д-ви за панування на Балтиці. Укр. гетьмани розглядали можливий *протекторат* з боку швед. монарха як одну з перспективних форм легітимізації власного суверенного статусу в тогочасній системі міжнар. відносин. Поразка Ш. в Пн. війні 1700—21 перекреслила ці плани (докладніше див. *Українсько-шведські відносини козацької доби*).

1918—20 у Ш. функціонували дипломатичне представництво *Української Народної Республіки*, *Української Держави* та *Директорії* УНР у Фінляндії, Швеції та Норвегії, очолюване К.*Лоським* (березень 1918 — кінець 1920), та надзвичайна дипломатична місія Укр. Д-ви на чолі з Б.Баженовим (1918 — 11 березня 1919). Документи, що засвідчують діяльність цієї дипломатичної місії, зберігаються в Нац. архіві Швеції, включно з вірчими грамотами, підписаними міністром закордонних справ Укр. Д-ви Д.*Дорошенком*.

Ш. першою серед країн Пн. Європи 19 грудня 1991 визнала держ. незалежність України. Дипломатичні відносини між обома країнами були встановлені 13 січня 1992. У вересні 1992 було відкрито посольство Королівства Швеція в Україні. 31 травня 1994 у Стокгольмі розпочало роботу дипломатичне представництво України, очолюване за сумісництвом послом України у Фінляндській Республіці.

Відображенням значного інтересу сторін у налагодженні більш тісної співпраці між укр. і швед. парламентарями стали кроки в напрямку її орг. оформлення. У парламентах обох країн діють групи двосторонньої міжпарламентської співпраці, у *Верховній Раді України* — Група з міжпарламентських зв'язків з Королівством Швеція, у швед. риксдазі — Асоціація дружби з Україною.

Нині договірно-правова база українсько-швед. відносин містить 28 угод і домовленостей, включно з угодами, щодо яких оформлене правонаступництво

України (2009). До них належать міжурядові Угода про встановлення дипломатичних відносин, Конвенція про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно, Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій.

Між Україною і Ш. досить динамічно розвивається торговельно-екон. співпраця. За даними Держ. служби статистики України, 2011 заг. обсяг торгівлі України зі Ш. (товари та послуги) досяг 917,4 млн дол. США. При цьому укр. експорт до Ш. становив 138,9 млн дол. США, а імпорт — 778,5 млн дол. США. Ш. посідає 17-те місце в торгівлі України з країнами Європи.

Обсяг швед. інвестицій в економіку України 2011 досяг 1,756 млрд дол. США, що становить 4,1 % від заг. обсягу іноз. інвестицій. В Україні діють 116 підпр-в зі швед. капіталом, серед них найвідомішими є «Асеа Браун Бовері» («АББ»), «Альфа Лаваль», «Астра Зенека», «Атлас Копко», «Ді-Ейч-Ел», «Електролюкс», «Еріксон», «Оріфлейм», «Сандвіч Інтернешнл», «Сканія», «Тетра Пак», «Вольво» та ін. Ш. входить до десятки провідних світ. інвесторів в укр. економіку. Найуспішнішим і найвідомішим швед. підпр-вом в Україні є харчова компанія «Чумак» у м. *Каховка*, заснована 1996 двома молодими швед. підприємцями за фінансової допомоги «Тетра Пак».

Активно розвивається і співпраця в культурно-гуманітарній сфері. Найважливішою культ. подією в українсько-швед. відносинах за останні роки стала виставка «Україна—Швеція: перехрестя історії (17—18 ст.)», присвячена 300-річчю українсько-шведського військово-політ. союзу 1708 між гетьманом України І.*Мазепою* та королем Швеції Карлом XII. Виставку урочисто відкрили в Києві Президент України В.*Ющенко* та король Швеції Карл XVI Густав у ході держ. візиту королів. подружжя в Україну 2008. Організація виставки сприяла налагодженню тісної співпраці між укр. і швед. істориками й фахівцями музейної та архів. справи.

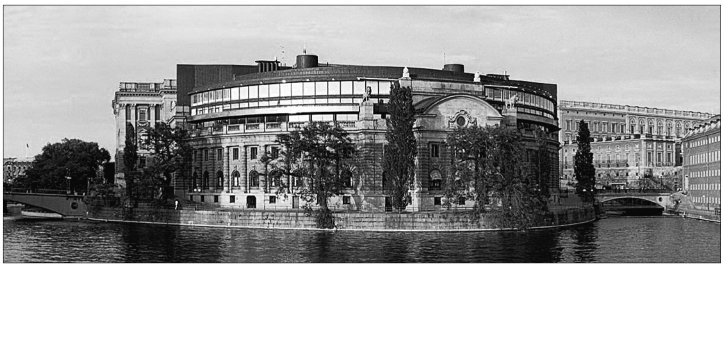
Ряд швед. неурядових організацій, у т. ч. Всесвітній фонд королеви Швеції Сильвії «Дитинство», надають гуманітарну допомогу Україні.

Принципове визнання Ш. права всіх європ. країн, які не входять до ЄС, набути членства в Євросоюзі конкретизувалося відносно України підтримкою її євроінтеграційних устремлінь, що підтверджується в офіц. документах уряду Ш. та осн. політ. партіями країни. Ш. разом із Польщею була ініціатором «Східного партнерства» і на нинішньому етапі залишається одним з осн. рушіїв у просуванні цього проекту.

Перша укр. імміграція до Ш. стала наслідком Пн. війни 1700—21. Це були очолювані гетьманом П.*Орликом* козаки, які прибули до Ш. 1715. У швед. місті Крістіанстад на будинку, де проживав П.Орлик, встановлено пам'ятну дошку на його честь. Наступна хвиля укр. іммігрантів прибула до Ш. з *Галичини* в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Чергова хвиля з'явилася під кінець II світ. війни. Вважається, що в перші повоєнні роки тут проживало приблизно 2,5 тис. осіб укр. походження. Пізніше частина з них виїхала до США, Канади та ін. країн. 1947 у Стокгольмі була створена Укр. громада Швеції. Перші заг. збори Укр. громади та перший з'їзд українців у Швеції відбулися 6 січня 1948 в м. Флюста поблизу Стокгольма. Тут було прийняте рішення щодо назви об'єднання, затверджено його статут. Першим головою Укр. громади був В.Федорчук (1948—51). Пізніше головами обиралися В.Бутько (1952), К.Гарбар (1953—78), Б.*Залуга* (1979—92, 1994—98), П.Басараб-Горват (1992—1994, 1998—99), І.Сушельницька (1999—2006), Л.Коваль (із квітня 2006). Із 1954 протягом кількох десятиріч об'єднанням видавався інформаційний бюлетень «Скандинавські вісті», який виходив укр. та швед. мовами 1—3 рази на рік й містив передруки публікацій швед. та європ. преси з укр. тематики, статті про укр. к-ру та історію.

У Стокгольмі в 1950-ті рр. також відкрито Укр. інформаційний центр під кер-вом Б.*Кентржинського*. Завдяки Інформаційному центрові діяльність українців у Ш. помітно активізувалася. Активно працював Укр. академічний клуб, який об'єднував укр. студентів. У Ш. існувало також кілька представництв укр. орг-цій у діаспорі, зокрема, представництво *Союзу визволення України* (очолював О.*Назарук*), Укр. інформаційне бюро (створене 1916, очолювали В.Степанківський, М.К.*Залізняк*).

Нині, за даними Центр. стат. бюро Швеції, у країні офіційно зареєстровано бл. 3,5 тис. осіб укр. походження. За даними посольства України у Стокгольмі, на його консульському обліку перебувають бл. 2 тис. осіб. За оцінками укр. орг-цій, у Ш. проживає бл. 5—6 тис. осіб укр. походження. У Ш. діють 9 об'єднань укр. орг-цій, найчисельнішою й найстарішою з яких є Укр. громада Швеції. Серед інших заслуговують на увагу дитячо-юнацька орг-ція «Джерело» (Стокгольм), Союз українок Скандинавії (Стокгольм), громад. орг-ція «Шведські козаки» (Стокгольм), Українсько-швед. т-во (Гетеборг), Укр. громада в Гетеборзі, Нац. орг-ція «Український союз» (Гетеборг), Українсько-швед. культ. спілка (Мальме). Укр. орг-ції Ш., як правило, малочисельні й діють відокремлено одна від одної. Серед відомих швед. культ. діячів укр. походження слід назвати співачку, теле- і радіоведучу та галеристку А.-М.Шипченко, яка є єдиною жін. солісткою і клавішницею шведсько-польсько-укр. електрон-

Швеція. Стокгольм. Риксдаг (парламент). Фото 2011.

ного й поп-гурту «Bodies Without Organs» (відомий як «BWO»).

Літ.: *Вейбулль Й.* Краткая история Швеции. Стокгольм, 1994; *Милюкова Е.В., Залыгин А.Н.* Швеция вчера и сегодня. М., 2001; *Караманов М.Э.* Шведская модель экономики. М., 2005; *Мельникова Е.А.* Балтийская политика Ярослава Мудрого. В кн.: Ярослав Мудрый и его эпоха. М., 2008; *Моргунова М.А.* Государственное право Швеции. М., 2009; *Перебийніс Є.* Україна і Швеція: партнерство, випробуване історією. «Національна безпека і оборона», 2009, № 1.

Р.А. Кривонос.

А.Г. Шевелєв.

ШЕБЕЛИ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1829 — масовий збройний виступ селян, спрямований проти *військових поселень.* Розгорнувся весною 1829 під час переведення ряду сіл *Слобідсько-Української губернії* під поселення Серпуховського уланського полку. Мешканцями цих сіл переважно були селяни-*однодвірці*, предки яких ще за часів генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха* переселилися сюди із Центр. Росії для буд-ва оборонної лінії. Пізніше вони склали одну з груп *державних селян*, отримали в подвірне володіння землю на правах власності. З перших кроків введення військ. поселень однодвірці втрачали особисту та госп. свободу, зазнавали значних земельних втрат. Заворушення розпочалися під час принесення присяги. Центром руху стало с. Шебелинка (нині село Балаклійського р-ну Харків. обл.), жителі якого відмовилися складати присягу. Масового характеру рух набув 25 травня 1829. Жителі 15-ти сіл, що перетворювалися на військ. поселення, відмовилися йти на інспекційний огляд у слободу Мілова (нині село Балаклійського р-ну Харків. обл.). 26 травня в Шебелинці розпочалося справжнє повстання. Однодвірці розгромили ескадронний к-т, його членів побили та заарештували. Своїм отаманом повстанці обрали Степана Дьоміна. В усі села, що відходили під поселення, розіслали гінців із закликом приєднуватися до них. У Шебелинку зібралися до 3 тис. селян. 27 травня для втихомирення селян було послано ескадрон Серпуховського уланського полку на чолі з генерал-майором А.Коровкіним. Умовляння властей не справляли враження на повстанців. Останні твердо заявляли, що не бажають військ. поселення, а хочуть залишитися однодвірцями. Проти непокірних було застосовано військ. силу. Озброївшись палицями та знаряддями праці, селяни вчинили рішучий опір. Місц. власті кинули для втихомирення додаткові загони. 30 травня 1829 розпочалася кривава розправа над непокірними, під час якої загинули 109 осіб.

Літ.: *Ковбасюк С.* Шебелинское восстание. В кн.: Труды Одесского государственного университета, вып. 49. Одесса, 1947; Селянський рух на Україні: 1826—1849 рр.: Збірник документів і матеріалів. К., 1985.

Т.І. Лазанська.

ШЕВАЛЬЄ́ (Chevalier) **П'єр** (р. н. і р. с. невід.) — франц. дипломат, мандрівник і хроніст, автор записок про Україну 17 ст. Походив із франц. дворянства. Брав участь у Тридцятилітній війні 1618—48, зокрема в облозі м. Дюнкерк (нині місто у Франції; 1645). Служив графу де Брежі. Вважають, що в 1640-х рр. Ш. брав участь у вербуванні на франц. службу запороз. козаків і, можливо, воював з ними супроти іспанців у Пн. Франції. Наприкінці 1640-х рр. — секретар франц. посольства в Польщі. 1653—63 написав «Історію війни козаків проти Польщі». У скороченому вигляді праця Ш. була вміщена під назвою «Повідомлення про козаків та життя Хмельницького» без зазначення авторства у двотомнику «Повідомлення про різні цікаві мандрівки, що не були опубліковані й передаються повністю або частково з оригінальних писань мандрівників французьких, іспанських, німецьких, португальських, голландських, перських, арабських та інших» (1663—72), який видав франц. дипломат, перекладач і письменник М.Тевено. Окремим виданням опубл. 1663 власним коштом Ш. у друкарні К.Барбена (фран. перевид. — 1668, 1859; англ. вид. — Лондон, 1672). Книга Ш. складається з 4-х розділів: «Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар», «Історія війни козаків проти Польщі» та «Друга козацька війна». Ш. описав перебіг найважливіших політ. та воєнних подій на укр. землях протягом 1648—51, подав інформацію про видатних осіб, побут, звичаї і традиції населення України. Зокрема, у його книзі вживалася назва «Україна». З Ш. історіографічна традиція пов'язує свідчення, що Б.*Хмельницький* був у Пн. Франції та брав участь в облозі м. Дюнкерк, хоч побутують їх різні, зокрема скептично-негативні, тлумачення. Ш. порівнював Б.Хмельницького з О.Кромвелем. Книга Ш. містить чимало запозичень із творів Г. де *Боплана* та Й.*Пасторія*, хоч і включає низку авторських спостережень і свідчень. Роботою Ш. послугувалися укр. історики О.*Рігельман*, П.*Симоновський*, Д.*Бантиш-Каменський*, О.*Маркевич*, М.*Костомаров* та інші.

Праця: Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960 (2-ге вид. — К., 1993).

Літ.: Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. В кн.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 2. М., 1847; Кн. 8. М., 1848; *Винар Л.* Англієць про Україну в XVII ст. [Едвард Бровн, перекладач праці П. Шевальє.] «Україна» (Париж), 1953, № 10; *Вергун І.* Критичний огляд наукових праць про участь козаків у боях під Дюнкерком у 1645—1646 роках. «Визвольний шлях», 1977, № 6; *Плохий С.Н.* К вопросу об источниковой основе сочинения П. Шевалье по освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. В кн.: Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск, 1978; *Вергун І.* Історія війни козаків проти Польщі П'єра Шевальє. «Визвольний шлях», 1981, № 3; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). К., 1992; *Його ж.* Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. К., 1998; *Луняк Є.* Козацька Україна XVI—XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. К.—Ніжин, 2012.

О.В. Ясь.

ШЕ́ВЕЛЄВ Арнольд Григорович (28.11.1928—14.03.2009) — історик. Д-р істор. н. (1967), професор (1968). Чл.-кор. АН УРСР (1972). Н. в м-ку *Балаклія* в робітн. сім'ї. 1932—34 мешкав з ро-

диною в м. *Харків*. Від 1934 — у м. *Київ*. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* евакуйований до м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), де мешкав до 1944. Від 1944 навч. в Чернів. пед. ін-ті, проте згодом перевівся до Києва. Закінчив Київ. ун-т (1948), аспірантуру Київ. ун-ту (1951). 1948—49 — інструктор та зав. лекторської групи Київ. обкому ЛКСМУ. Асистент, зав. кабінету марксизму-ленінізму Київ. пед. ін-ту (1952—53). Асистент, старший викладач Київ. інженерно-буд. ін-ту (1954—59). Старший викладач, доцент Київського ун-ту (1959—60). Секретар парткому, зав. кафедри історії КПРС та наук. комунізму Київ. інженерно-буд. ін-ту (1960—69). 1955 захистив канд. дис. на тему: «Боротьба КПРС за відновлення і розвиток МТС на Україні в 1943—1950 рр.», а 1967 — докторську дис. на тему: «Співробітництво соціал-демократії Королівства Польського та Литви з більшовиками в 1900—1910 роках». Секретар Київ. міськкому КПУ (1969—72). Заст. директора та зав. відділу історії дружби народів СРСР (1972—73), в. о. директора (1973), директор Ін-ту історії АН УРСР (1974—78). Пізніше викладав у вищих навч. закладах. Автор низки праць з політ. історії поч. 20 ст., історії КПРС, міжнародного робітничого та національно-визвольних рухів. Під кер-вом Ш. розпочалася робота над кількома багатотомними проектами з історії України — «*Історією Української РСР*» (у 8-ми т.) та «Историей рабочих Донбасса» (у 2-х т.). Учасник 14-го Міжнар. конгресу істор. наук у м. Сан-Франциско (США; 1975). Брав участь у діяльності К-ту з держ. премій УРСР, К-ту з охорони пам'яток історії та к-ри та ін.

Нагороджений 3-ма орденами «Знак Пошани».

Праці: Десятый съезд КП(б)У. К., 1959; Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг. К., 1966.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; *Ковпак Л.В.* Шевелєв Арнольд Григорович. В кн.: Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957—1977): Документи і матеріали. К., 2007; 80-річчя члена-кореспондента НАН України А.Г. Шевелєва. «Вісник НАН України», 2008, № 11.

О.В. Ясь.

ШЕ́ВЕЛІВ Борис Михайлович (21.03.1893—1938) — літературознавець, історик. Н. в м. *Чернігів*. Походив із дворянської родини. Батько Ш. був приятелем Л.*Глібова*. Середню освіту здобув у м. Чернігів. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1919). Від 1919 — у Чернігові. Спершу був викладачем у Черніг. нар. ун-ті. На поч. 1920-х рр. викладав історію філософії, логіку й етику в Черніг. вчительському ін-ті, а 1922—27 — у Черніг. ін-ті нар. освіти. Наук. співробітник *Чернігівського історичного музею*. Член *Чернігівської губернської вченої архівної комісії* (1918), Чернігівського наукового товариства при ВУАН, співробітник Комісії районного дослідження Лівобереж. України ВУАН. Автор низки студій з історії суспільно-політ. рухів 19 — поч. 20 ст. та літ. краєзнавства на Чернігівщині, зокрема праць, присвячених Ганні *Барвінок,* Л.Глібову, М.*Коцюбинському*, П.*Кулішу*, О.*Лазаревському*, С.*Носу*, А.*Свидницькому*, Г.*Сковороді*, Т.*Шевченку* та ін. Опублікував низку документів і матеріалів з історії суспільно-політ. рухів та укр. літератури 19 ст. Проводив велику роботу з пошуку та збереження рукописної спадщини і меморіальних речей визначних черніг. культурно-громад. діячів 19 — поч. 20 ст. Був заарештований за звинуваченням у «контрреволюційній» діяльності 1921 та 1930 (у справі т. зв. *Спілки визволення України*, невдовзі був звільнений). 1932 працював у Черніг. обласному відділі нар. освіти, а також плановиком Черніг. обласної ради профспілок. Втретє заарештований 1938 як активний учасник «націоналістичної контрреволюційної організації».

17 квітня 1938 рішенням трійки Управління НКВС Черніг. обл. був засуджений до смерті. Страчений.

У квітні 1957 реабілітований.

Праці: Поезії Л. Глібова в перекладі на російську мову. «Україна», 1927, № 6; Адреса Чернігівської української громади до Фінляндського сойму з р. 1905. «За сто літ», 1928, кн. 2; Звільнення П.О. Куліша з підданства Росії. «Україна», 1928, № 1; Метрики П.О. Куліша і Ганни Барвінок. «Україна», 1928, № 2; Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862. «За сто літ», 1928, кн. 3; Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л.І. Глібова (1861—1863 рр.). В кн.: Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли. К., 1928; До сотих роковин народження С.Д. Носа. «Україна», 1929, № 32; Відгомони життя і творчости Лева Толстого в Чернігівських установах. Там само, 1929, № 33; Записки Л. Глібова. Там само, 1929, № 34; До процесу Київських народовольців 1879 р.: Дмитро Лизогуб і зрада В. Дриги (за матеріалами Чернігівського Історичного Архіву). Там само, 1930, кн. 5; Жандармська розвідка про О.О. та С.Ф. Русових та зібрані нею в р. 1913 матеріали про них: (до споминів Русових). «Сіверянський літопис», 2000, № 1.

Літ.: *Коваленко О.Б.*, *Ткаченко В.В.* Історик і літературознавець (Б.М. Шевелів). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К.—Хмельницький, 1991; *Їх же.* Тернистий шлях Бориса Шевеліва. «Старий Чернігів», 1994, № 1.

О.В. Ясь.

Ю.В. Шевельов.

ШЕВЕЛЬО́В Юрій Володимирович (псевдоніми — Юрій Шерех, Григорій Шевчук та ін.; 17.12. 1908—12.04.2002) — учений-гуманітарій широкого профілю — славіст, мовознавець, літературознавець, культуролог, публіцист. Д-р слов'ян. філології (1949), професор (1946). Дійсний член *Української вільної академії наук* (1948), *Наукового товариства імені Шевченка* (1949), іноз. член АН України (1991; із 1994 — *Національна академія наук України*). Н. в м. *Харків*. 1931 закінчив літературно-лінгвістичний ф-т Харків. пед. ін-ту професійної освіти. 1931—38 — викладач укр. мови, 1938—39 — доцент Харків. ін-ту журналістики, 1939—43 — доцент Харків. ун-ту. Із Харковом пов'язані початки наук. діяльності Ш. Тут він захистив під кер-вом Л.*Булаховського* канд. дис. на тему: «Із спостережень над мовою сучасної поезії» (1939), опублікував в «Учених записках» Харків. ун-ту дослідження «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського» (1940).

1943 Ш. виїхав із Харкова на Захід. Із лютого 1943 до липня 1944 жив у *Львові*, де продовжував лінгвістичні студії. У Львові Ш. написав монографію «Внесок Галичини у формування укра-

Л.Г. Шевцова.

їнської літературної мови» (1-ше вид. — у Німеччині 1962). Праця до сьогодні лишається найгрунтовнішою характеристикою західноукр. варіанта літ. мови і його ролі у становленні норм загальнонац. мовного стандарту. Ш. обстоював полідіалектний характер укр. літ. мови, виступаючи проти обмеження її джерельної бази полтавсько-київ. діалектом.

Із 1944 до 1949 Ш. перебував у таборах «Ді-Пі» в Німеччині. Ініціював і організував тут у середовищі укр. емігрантів Мистецький укр. рух (МУР), був заст. голови МУРу.

1946—49 Ш. — професор слов'ян. філології *Українського вільного університету* в Мюнхені (Зх. Німеччина). Для потреб викладання укр. мови написав у цей час підручник «Нариси сучасної української літературної мови» (опубл. 1951).

1950—52 Ш. — лектор рос. та укр. мов у Лундському ун-ті (Швеція), після переїзду до США 1952 — у Гарвардському ун-ті (1952—54). Протягом 1954—58 — доцент, а 1958—77 — професор кафедри слов'ян. філології Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк; США).

Ш. належить до плеяди провідних славістів світу. У США і Німеччині не раз виходили збірники на його пошану. Він був дійсним членом НТШ у США, президентом УВАН у США (1959—61 і 1981—86), членом Амер. лінгвістичного т-ва, Польс. ін-ту мист-в і наук у США, членом ред. колегії *«Енциклопедії українознавства»* (відп. редактор циклу мовознавчих статей і автор значної частини їх), гол. редактором час. *«Сучасність»* (1978—81), засновником Об'єднання укр. письменників «Слово» у США.

Бібліографія праць Ш. (перелік укладений 1998) містить 872 позиції. Знавець багатьох мов, Ш. писав свої наук. дослідження укр., англ., нім., рос., польс., франц. мовами. Працював у різних мовознавчих галузях — історії слов'ян. мов, дослідження писемних пам'яток, діалектології, етимології, проблем сучасної укр. літ. мови та ін. слов'ян. мов, соціолінгвістики.

Розвідки Ш. присвячені різним слов'ян. мовам, але в центрі його лінгвістичних досліджень — *українська мова*, ін. східнослов'янські та польська мови.

Гол. об'єктом зацікавлень Ш. впродовж десятиліть була проблема слов'ян. і укр. етногенезу. Їй присвячені 3 фундаментальні англомовні праці Ш.: монографія про історію формування білорус. мови (1953), «Історична фонологія праслов'янської мови» (1964) та «Історична фонологія української мови» (1979). Відомим є висловлювання Ш. про останню із цих праць: «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови».

На величезному за обсягом матеріалі писемних пам'яток і діалектних фактів Ш. зробив висновок про походження укр. мови безпосередньо із спільнослов'янської, час розпаду якої на окремі слов'ян. мови відносив до 6—7 ст. Теорія укр. етногенезу Ш. спростовує популярну концепцію рос. мовознавців О.*Шахматова*, Ф.Філіна, О.Хабургаєва та ін. про існування спільної східнослов'ян. мови (інакше — давньоруської, «общерусской») як попередниці трьох сучасних східнослов'ян. мов — української, російської та білоруської.

Ш. не оминав увагою і сучасний стан укр. мови. У монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус» (1-ше вид. укр. мовою у перекладі О.Соловей — 1987, в англ. оригіналі — 1989) розглянуто проблеми розвитку укр. мови в 1-й пол. 20 ст., шляхи формування її загальнонац. літ. стандарту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії і практики на тлі постійної протидії, що її зазнавала укр. мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України. Це найповніше на сьогодні соціолінгвістичне дослідження мовної політики, яку провадили різні режими на окупованих укр. землях у зазначений період.

Ш. багато зробив для збереження й дослідження спадщини укр. мовознавців. Йому належать розвідки про В.Ганцова, О.Курило, К.*Михальчука*, О.*Потебню*, В.*Сімовича*, Л.Васильєва, зарубіжних славістів З.Штібера, Б.Унбегауна та ін. Ш. упорядкував і видав 2 томи праць В.Сімовича (Оттава, 1981—84), книжку маловідомих публікацій та листів О.Потебні «Олександер Потебня: Мова. Національність. Денаціоналізація» (Нью-Йорк, 1992), збірку творів В.*Мови-Лиманського* (Мюнхен, 1968), тритомник прози В.Домонтовича (Мюнхен, 1988).

Вагому частину спадщини Ш. становлять також його численні статті й есеї з літературознавства, літ. критики, мистецтвознавства, театрознавства, історії к-ри. Частина з них вийшла окремими збірками: «Не для дітей» (Мюнхен, 1964), «Друга черга» (Мюнхен, 1978), «Третя сторожа» (К., 1993).

Ш. — почесний доктор Ун-ту Альберти (Канада, 1983), Лундського ун-ту (Швеція, 1984), почесний професор Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (1992), Харків. нац. ун-ту ім. В.Каразіна (1999).

Лауреат Нац. премії України ім. Т.Шевченка (2000).

П. у м. Нью-Йорк.

Праці і тв.: Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус. [Мюнхен,] 1987; *Шерех Ю.* Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. К., 1993; Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова?: з проблем східнослов'янської глотогонії: дві статті про постання української мови. К., 1994; Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів—Нью-Йорк, 1996; *Шерех Ю.* Поза книжками і з книжок. К., 1998; *Шерех Ю.* Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології, т. 1—3. Х., 1998; Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського. Чернівці, 1998; Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади, т. 1—2. Х.—Нью-Йорк, 2001; Історична фонологія української мови. Х., 2002; Портрети українських мовознавців. К., 2002; Вибрані праці, т. 1—2. К., 2008; З історії незакінченої війни. К., 2009; До питання про генезу й природу називних речень. Х., 2012; Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947—1953). К., 2012; Триптих про призначення України. Х., 2012.

Бібліогр.: Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех): Матеріали до бібліографії. Нью-Йорк, 1998.

Літ.: *Ковалів П.* Здобутки українського мовознавства на еміграції. «ЗНТШ», 1969, т. 185; Збірник на пошану професора доктора Юрія Шевельова. Мюнхен, 1971; Studies in Ukrainian linguistics in honor of George V. Shevelov. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the

U.S.», 1981—83, vol. 15; Видатний філолог сучасності (наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). Х., 1996; *Гриценко П.* Професор Юрій Шевельов (штрихи до портрета видатного мовознавця). «Київська старовина», 1998, № 6; *Зорівчак Р.* Патріарх української філології: до 90-річчя від дня народження академіка Юрія Шевельова. «Вісник НТШ», 1998, ч. 19/20; *Даниленко А.* Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов. «ЗНТШ», 2000, т. 239; *Корогодський Р.* Юрій Шевельов: портрет. В кн.: *Корогодський Р.* І дороги. І правди. І життя. К., 2002; *Масенко Л.* Юрій Шевельов — видатний український мовознавець. «Дивослово», 2003, № 1; Забужко Оксана, Шевельов Юрій: вибране листування на тлі доби: 1992—2002: з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими документами. К., 2011.

Л.Т. Масенко.

ШЕВЦО́ВА Любов Григорівна (08.09.1924—09.02.1943) — одна з очільниць підпільної комсомольської орг-ції м. *Краснодон «Молода гвардія»*. Герой Рад. Союзу (13 вересня 1943, посмертно). Н. в с-щі Ізварине (нині с-ще міськ. типу Луган. обл.). У квітні 1942 вступила в школу партизан. розвідників, по закінченні якої була направлена на підпільну роботу в м. Ворошиловград (нині м. *Луганськ*; липень 1942). Із вересня 1942 — член штабу «Молодої гвардії». Розповсюджувала листівки, організовувала втечі військовополонених з гітлерівських таборів і переправу їх через лінію фронту, передавала розвіддані в *Український штаб партизанського руху*. 8 січня 1943 заарештована у Ворошиловграді та після жорстоких тортур розстріляна на околиці м. Ровеньки (нині місто Луган. обл.). На місці її загибелі відкрито меморіальний комплекс Слави.

Літ.: *Жариков Л.* Краснодонские страницы. В кн.: Героини, вып. 1. М., 1969; *Аптекарь Р.М., Никитенко А.Г.* Молодогвардейцы: Биографические очерки о членах Краснодонского партийно-комсомольского подполья. Донецк, 1981 (2-ге вид., перероблене і доповнене, — 1985); Подвиги, ставшие легендой. Донецк, 1985; Подвигом прославленные. К., 1985.

Т.С. Першина.

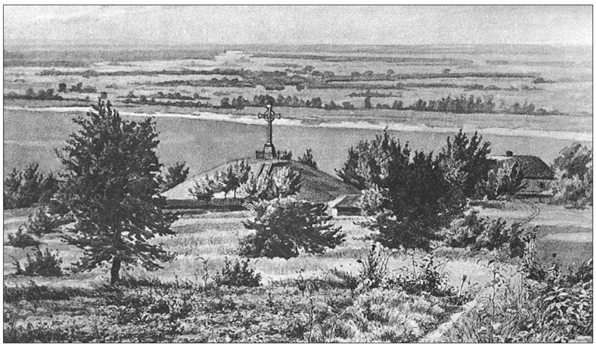
ШЕВЧЕ́НКА ТАРА́СА МОГИ́ЛА — місце поховання Т.*Шевченка*, нац. святиня України. Центр. об'єкт *Шевченківського національного заповідника* в *Каневі*.

Шевченка Тараса могила. Фото 2013.

22 (10) травня 1861 прах поета, перевезений Г.Честахівським та О.*Лазаревським* зі Смоленського цвинтаря в *Санкт-Петербурзі*, поховали на Чернечій горі поблизу Канева (нині в межах міста). Гору одразу почали називати в народі Тарасовою. З ініціативи та під кер-вом Г.Честахівського на могилі споруджено насип і встановлено дубовий хрест. 1867—92 Ш.Т.м. опікувався троюрідний брат і свояк поета Варфоломій Шевченко, який із 1869 орендував, а згодом викупив у власність ділянку землі з могилою. При ньому поховання впорядковували двічі: 1867 насип зміцнили й обклали великим камінням, а 1882—84 оновили за проектом інж. О.Якубенка; тоді ж замість старого дерев'яного хреста (який зогнив і впав) встановили чавунний (коштом В.*Тарновського*, автор проекту — архіт. В.Сичугов). Поряд з могилою збудовано хату для доглядача-охоронця, в якій зусиллями канівського педагога В.*Гнилосирова* за допомогою «Старої Громади» обладнано «Тарасову світлицю». 1884—1933 за могилою незмінно наглядав І.Ядловський (1846—1933). Могилою, музеєм і навколишньою територією опікувалися К.Гамалія (із 1894) та В.*Науменко* (із 1902). 1905 з'явилися перші сходи до Ш.Т.м. з боку Дніпра.

Указ *Ради міністрів Української Держави* від 10 червня 1918 проголосив Ш.Т.м. нац. власністю. 1923 за рішенням Канівського к-ту незаможних селян хрест на могилі замінили погруддям Т.Шевченка (відкрито 1 липня 1923, скульп. К.Терещенко). 20 вересня 1925 згідно з указом РНК УСРР Ш.Т.м. увійшла до складу новоствореного державного Канівського музею-заповідника Т.Шевченка. У квітні 1939 у зв'язку з буд-вом меморіалу розкрито й досліджено склеп

Шевченка Тараса могила. Малюнок кінця 19 ст.

Т.Шевченка; знайдені іменну табличку і парчу з домовини передано до музею. 18 червня 1939 до 125-річчя Кобзаря на Ш.Т.м. відкрито монументальний бронз. пам'ятник на гранітному постаменті (скульп. М.*Манізер*, архітектори Є.Левінсон, Й.Лангбард). Під час *Другої світової війни* пам'ятник було пошкоджено, а в післявоєнний період реставровано. 1977 на гору прокладено нові гранітні сходи. 2011 здійснено капітальну реставрацію Ш.Т.м.; 19 листопада 2011 на могилі вміщено нову епітафію — зображення хреста, знищеного 1923, і рядки з вірша «Чи ми ще зійдемося знову?»

Шевченка Тараса могила. Камінь на місці першого поховання Т. Шевченка біля церкви Смоленської ікони Божої Матері на Смоленському кладовищі у м. Санкт-Петербург (РФ). Фото 2012.

Ш.Т.м. з 1860-х рр. набувала значення символу укр. нац. ідентичності. Із 1880-х рр. могилу регулярно відвідували представники укр. інтелігенції (спочатку і переважно — з підрос. України, а від 1899 — також з *Галичини* та *Буковини*). Наприкінці 19 ст. Ш.Т.м. стала місцем масового паломництва «свідомих українців». У рад. час Ш.Т.м. не грала помітної ролі в офіц. ідеології, натомість стала привабливим об'єктом для туристів. У незалежній Україні до Ш.Т.м. повернулося значення нац. святині. Її відвідини в дні народження, смерті та поховання Т.Шевченка (9—10 березня і 22 травня) стали ритуалом, якого дотримуються і звичайні громадяни, і держ. та політ. діячі.

Літ.: *Матушевский Ф.* Посетители могилы Т.Г. Шевченка. «Киевская старина», 1903, № 2; *Варавва О.* Прочани на могилі Т.Г. Шевченка (матеріали з книжки відвідувачів могили за 1917—1921 роки). Х., 1929; *Шестопал П.Л.* Могила Т.Г. Шевченка. К., 1954; *Костенко В.К.* До історії могили Шевченка (книги вражень за 1904—1916 рр.). В кн.: Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції. К., 1959; *Тарахан-Береза З.П.* Святиня: науково-документальний літопис Тарасової гори. К., 1998; *Брижицька С.* Подія на Чернечій і долі людей: про заміну чавунного хреста на могилі Тараса Шевченка. К., 2004; *Єкельчик С.* Творення святині: українофіли та Шевченкова могила в Каневі (1861—1900 рр.). «Збірник Харківського історико-філологічного товариства: нова серія», 2005, т. 11; *Брижицька С.* Життя і слово українця для українців: Тарас Шевченко і становлення національної ідентичності українців за матеріалами книги вражень на його могилі 1896—1926 рр. К., 2006; *Її ж.* «Я не одинокий...»: національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. — середина 20-х років XX ст.). Черкаси, 2006.

С.А. Брижицька.

Музей «Кобзаря» Т. Шевченка в м. Черкаси. Фото 2008.

ШЕВЧЕ́НКА ТАРА́СА МУЗЕ́Ї ТА ЗАПОВІ́ДНИКИ — культурно-освітні та науково-дослідні заклади, в яких зберігаються й експонуються меморіальні речі поета, його літ. спадщина, художні твори, матеріали та документи про життя та діяльність, увічнення пам'яті на Батьківщині та у всьому світі. Крім Нац. музею Т.Шевченка в *Києві* (див. *Шевченка Тараса національний музей*) та *Шевченківського національного заповідника* в *Каневі*, існує багато державних, відомчих, громадських музеїв поета, розташованих як в Україні, так і за її межами. Найвідоміші з них:

Літературно-меморіальний будинок-музей Т.Шевченка в Києві — перший музей Кобзаря в *СРСР*. Відкритий 1928 в будинку по пров. Шевченка, 8-а, де з весни 1846 до арешту 5 квітня 1847 мешкав поет зі своїми товаришами — худож. М.Сажиним і письменником та етнографом О.*Афанасьєвим-Чужбинським*. У цей період він працював у *Київській археографічній комісії*, брав активну участь у діяльності *Кирило-Мефодіївського товариства*. Меморіальний будинок, що в період проживання в ньому Т.*Шевченка* належав колезькому секретареві І.Житницькому, було виявлено за активної участі архіт. В.*Кричевського*, під худож. кер-вом і за проектом якого 1925—27 будівлю відреставрували й пристосували для музею. Другу комплексну реконструкцію було проведено 1969—73. У музейному зібранні — особисті речі й одяг митця, його автографи і художні твори, унікальні прижиттєві видання, зокрема примірники «Кобзаря» з дарчими написами поета. У мансарді, де, за переказами, розміщувалася майстерня Т.Шевченка, зберігаються його мольберт, етюдник, приладдя для малювання і гравірування. Із 1966 музей є філією Нац. музею Т.Шевченка.

Музей «Хата на Пріорці» (відділ Нац. музею Т.Шевченка) розташов. на колиш. пн. околиці Києва. Тут у хаті-мазанці після 10-річного заслання два тижні в серпні 1859 квартирував Т.Шевченко у господині оселі В.Пашковської перед своїм від'їздом до *Санкт-Петербурга*. Музей відкрили 1989 після капітального ремонту-реставрації. Осн. місце в його експозиції займають матеріали про останній приїзд поета до Києва та України у 1859, меморіальні речі поета, численні предмети побуту тих часів. Особливу меморіальну та істор. цінність має сам будинок музею — біленька хата, про котру так часто згадував Кобзар у своїх віршах. Вона дає можливість уявити, який вигляд мала Пріорка в період перебування тут Шевченка, оскільки це єдина архіт. пам'ятка в цьому районі тогочасного Києва, яка збереглася до наших днів.

Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» засно-

Літературно-меморіальний будинок-музей Тараса Шевченка в м. Київ. Фото 2010.

Музей «Хата на Пріорці» в м. Київ. Фото 2010.

Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» в с. Моринці. Хата діда Якима. Фото 2010.

ваний 1992, включає 43 пам'ятки історії, к-ри та природи у трьох селах Звенигородського р-ну Черкас. обл. У с. Моринці відтворено хату, в якій народився Кобзар, та оселю його діда по матері Якима Бойка. У с. Шевченкове (колиш. Кирилівка), куди переїхала родина Шевченків, коли Тарасові було 2 роки, збереглися хата дяка, в котрого він навч. грамоти, могили батьків. У с. Будище, куди 14-річного Тараса забрали козачкувати, збереглися будинок пана П.Енгельгардта та велетенський дуб, у дуплі якого Т.Шевченко ховав свої малюнки. До складу заповідника, що 2006 отримав статус національного, входить і відкритий 1939 в с. Шевченкове на території садиби батьків поета Літературно-меморіальний музей. Серед пам'яток дитинства Т.Шевченка — стіл та ослін з батьківської хати, меморіальні речі, фотографії.

Музей однієї книги — Музей «Кобзаря» Т.Шевченка — відкрито 1989 в істор. центрі *Черкас* у меморіальному будинку купців Цибульських, де поет жив з 18 по 22 липня 1859. Тут зберігаються рідкісний примірник першого видання «Кобзаря», який було надруковано в С.-Петербурзі 1840 за сприяння Є.*Гребінки*, ін. видання творів поета, що експонуються в супроводі документів, які відтворюють історію їх написання та виходу у світ, матеріали про перебування Т.Шевченка в Черкасах.

Музей «Заповіту» Т.Шевченка (відділ Нац. історико-етногр. заповідника «Переяслав»; див. *«Переяслав»*) відкрито 2008 в *Переяславі-Хмельницькому*, в колиш. оселі лікаря А.Козачковського, де зупинявся поет під час своїх приїздів до міста. У цьому будинку в ніч на 25 грудня 1845 був написаний один з найвідоміших творів Шевченка — «Заповіт».

Музей «Флігель Тараса Шевченка» (відділ Яготинського краєзнавчого музею; *Яготин*) розміщується в колиш. флігелі палацу Розумовських-Рєпніних, де 1843 — на поч. 1844 зупинявся поет на запрошення господарки палацу княжни В.*Рєпніної*. Збереглися фотографії малюнків, якими він розписав стіни цієї споруди.

Музей «Заповіту» Т. Шевченка в м. Переяслав-Хмельницький. Фото 2012.

Музей Т. Шевченка в Орській фортеці (м. Орськ Оренбурзької області, РФ). Фото 2011.

Про життя поета на засланні в Оренбурзі (нині місто в РФ; червень 1847, жовтень 1849 — травень 1850) й Орську (нині місто Оренбурзької обл., РФ; червень 1847 — травень 1848) розповідають **Меморіальний музей-гауптвахта Т.Шевченка в м. Оренбург** (відкритий 9 березня 1989 в цокольному поверсі будинку, де розміщувалася гол. гауптвахта Окремого Оренбурзького корпусу, арештантом якого Т.Шевченко був у квітні—травні 1850) і **Орський музей Т.Шевченка**, заснований 1986 на місці колиш. Орської фортеці.

Меморіальний комплекс Т.Шевченка в м. Форт-Шевченко Мангистауської обл. Казахстану (колиш. Новопетровська фортеця, потім — форт Олександрівський). Тут поет відбував заслання (1850—57). Осн. частиною комплексу є Меморіальний музей Тараса Шевченка, відкритий 1932 в будинку коменданта фортеці І.Ускова. Активну участь у створенні нової експозиції 1997 брали худож. А.*Гайдамака* та наук. працівники Нац. музею Т.Шевченка в Києві. Збереглися зроблений руками Кобзаря кам'яний стіл, землянка, в якій він любив працювати, криниця, з якої він брав воду, меморіальні речі. До комплексу входить також парк, де росла посаджена поетом верба (проіснувала 150 років).

Меморіальну майстерню Т.Шевченка в будинку Академії мистецтв у С.-Петербурзі відкрито 1964. Представлені в ній матеріали розповідають про останні роки життя і діяльності Кобзаря (1858—61). У цій кімнаті поет помер 10 березня (26 лютого) 1861.

Музеї Т.Шевченка в Канаді. Музей у Палермо (околиця м. Оквілл, пров. Онтаріо) було відкрито 1952. Поруч із ним 1951 встановлено пам'ятник поету, що, як і більша частина музейного зібрання, був переданий у дар громадянами України. Заклад припинив своє існування після пожежі 1988. Музей у м. Торонто (пров. Онтаріо) відкрили 1995. Як і його попередник, він утримується на доброчинні внески і перебуває під управлінням Фонду музеїв і меморіальних парків, заснованого Т-вом об'єднаних українців Канади.

Літ.: Мемориальная мастерская Т.Г. Шевченко: Путеводитель. Л., 1970; Літературно-меморіальний музей Т.Г. Шевченка в селі Шевченковому: Путівник. К., 1971; Музей Великого Кобзаря: Форт Шевченка. К., 1975; Літературно-меморіальний будинок-музей Т.Г. Шевченка в Києві. К., 1986; Бути музею Великого Кобзаря на Канадській землі. «Всесвіт», 1989, № 3; *Демченко П.* Відкрито музей Кобзаря. «Українська культура», 1996, № 2; *Большаков Л.Н.* Оренбургская Шевченковская энциклопедия: Тюрьма. Солдатчина. Ссылка. Оренбург, 1997; Україна: скарби музеїв і заповідників: Путівник. К., 1997; Державний музей-заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка». «Музеї України», 2004, № 5; *Наумова Н.Г.* Хата на Пріорці. Web: http://www.ecologylife.ru/tyrizm-2003/hata-na-priortsi.html; Музей «Кобзаря» Т.Г. Шевченка (м. Черкаси). Web: http://www.kobzar.info/memories/museums/kobzar.

Е.М. Піскова.

ШЕВЧЕ́НКА ТАРА́СА НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й, Національний музей Тараса Шевченка — один із найбільших літературно-худож. музеїв такого типу не лише в Україні, але і в Європі.

Історія збирання експонатів для майбутнього музею Т.*Шевченка* почалася в серпні 1861, коли укр. громадою в *Санкт-Петербурзі* була започаткована шевченківська колекція. Друзі поета доклали чимало зусиль, щоб зберегти безцінну спадщину для

майбутніх поколінь. Художник Г.Честахівський склав опис мистецьких творів Т.Шевченка в його помешканні в Академії мист-в, вони довгі роки в нього зберігалися. 1888 Г.Честахівський передав цю частину Шевченкових реліквій черніг. колекціонеру-меценату В.*Тарновському* на збереження.

Значна частина творчої спадщини Т.Шевченка належала приватним особам і колекціонерам: С.Боткіну, С.Глазенапу, В.*Горленку*, Б.*Залєському*, В.Жуковському, А.Козачковському, В.П.*Коховському*, братам Лазаревським (див. *Лазаревські*), М.*Микешину*, Д.*Мордовцю*, Є.Рейтерну, І.Цвєткову та ін.

Постійно поповнюючись, шевченківська колекція В.Тарновського стала найбільшою. 1897 В.Тарновський передав її Черніг. земству, яке відкрило *Музей українських старожитностей імені В.В.Тарновського Чернігівського губернського земства* (із 1929 — *Чернігівський історичний музей*). Ця колекція і була основою для організації 1933 Галереї картин Т.Шевченка в *Харкові*, тодішній столиці УСРР.

1939 до 125-річчя від дня народження Т.Шевченка в *Києві* відкрилася Респ. ювілейна шевченківська виставка, після закінчення якої РНК УРСР 20 вересня 1940 визнала за необхідне створити Центр. держ. музей Т.Шевченка, який відкрився у квітні 1941 в *Маріїнському палаці* (Київ). Діяльність новоствореного музею було призупинено через 2 місяці після відкриття у зв'язку з початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Лише найцінніші експонати пощастило перед гітлерівською окупацією евакуювати до Новосибірська (нині місто в РФ), а решта залишилася в Києві та була пограбована, а дещо навіть вивезено на Захід і досі не повернуто до фондів музею.

Шевченка Тараса національний музей у м. Київ. Фото 2010.

27 березня 1943 вийшла Постанова РНК УРСР про створення Держ. літературно-худож. музею Т.Шевченка при Ін-ті укр. мови та літератури АН УРСР, куди було запропоновано передати все майно, музейні та архівні матеріали шевченківських музеїв. Однак вона не була реалізована. 1944 всі шевченківські експонати були повернуті до Харкова і розміщені в Музеї образотворчого мист-ва, де 1947 було відкрито Шевченківську виставку.

27 березня 1945 з'явилася урядова постанова про об'єднання Центр. держ. музею Т.Шевченка та Галереї картин Т.Шевченка в єдиний літературно-худож. музей.

22 червня 1948 РМ УРСР прийняла постанову про відкриття Держ. музею Т.Шевченка в Києві на бульварі Т.Шевченка, 12. Музей розміщений у будинку, що є пам'яткою арх-ри 1-ї пол. 19 ст. Вперше на карті Києва він з'явився 1842. 1875 його придбав відомий промисловець і меценат М.А.*Терещенко*, при якому було здійснено повну реконструкцію будівлі. У найкращих її залах М.Терещенко розміщував свою художню колекцію, яка згодом була розпорошена по різних музеях України.

Фондовою основою музею стало об'єднання колекцій Центр. музею Т.Шевченка (Київ) і Галереї картин Т.Шевченка (Харків) та поповнення її оригінальними шевченківськими документами, матеріалами з музеїв і установ *Чернігова*, *Дніпропетровська*, а також оригінальними творами Т.Шевченка, які зберігалися в музеях *Москви*, Ленінграда (нині м. С.-Петербург).

Указом Президента України від 31 березня 2001 Київ. держ. музею Т.Шевченка надано статус національного. Із 1 січня 2003 підпорядкований Мін-ву к-ри і мист-в України.

Основою для створення фондової колекції музею стали експонати, зібрані для Респ. ювілейної шевченківської виставки, присвяченої 125-річчю від дня народження митця, де експонувалися мистецькі твори з Галереї картин Т.Шевченка та найрізноманітніші матеріали з архівів і музеїв Києва, Харкова, *Львова*, Москви, Ленінграда, Саратова (нині місто в РФ), Баку (нині столиця Азербайджану). Збирання мистецької та літ. спадщини Т.Шевченка було розпочато 1926 Ін-том Т.Шевченка (нині *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України*).

Фондова колекція на той час становила 4 тис. одиниць зберігання, а станом на 1 вересня 2004 в ній налічується 77 456 одиниць зберігання. Це графіка, живопис, декоративне мист-во, скульптура, архів, друковані матеріали, книжки, фотографії, меморіальні речі, факсимільні репродукції. Найціннішими в колекції є оригінали мистецьких творів Т.Шевченка (834 одиниці зберігання), автографи вірша «Чи не покинуть нам, небого...» та уривок із поеми «Царі», прижиттєві видання з дарчими написами, 11 фотографій, понад 100 меморіальних речей (мольберт, палітра, етюдник із приладдям для малювання, чорнильниця, ручка, офортні дошки, табакерка, предмети для виконання гравірувальних робіт, штамп-печатка, лінійки та ін.).

Останню експозицію було відкрито в березні 1989. В експозиції та на окремих виставках, крім автопортретів, експонуються портрети Т.Шевченка, виконані з натури В.*Штернбергом*, К.*Брюлловим*, М.Башиловим, П.*Кулішем*, а також портрети, створені після смерті поета І.*Рєпіним*, С.*Васильківським*, К.*Трутовським*, Ф.*Красицьким*, Ф.*Кричевським* та ін. художниками, скульпторами, нар. майстрами.

Щороку в музеї влаштовуються виставки з фондової колекції музею як творів самого Т.Шевченка, так й ін. рідкісних творів, а також творів укр. та зарубіжних митців. Пересувні виставки експонувалися в РФ, Чехії, Словаччині, Швейцарії, Індії, Латвії, Білорусі.

За 60 років існування (за винятком воєнних років, реекспозиції) залами музею пройшли бл. 8 млн екскурсантів.

У музеї здійснюється н.-д. робота, спрямована на глибоке вивчення та популяризацію творчості й особистості Т.Шевченка.

Наук. працівники беруть активну участь у підготовці до друку нового Повного зібрання творів Т.Шевченка у 12-ти томах і Шевченківської енциклопедії в 6-ти томах. Науковці музею є авторами низки книжок, значної кількості наук. розвідок, статей, нарисів тощо. Співробітники музею активно виступають із доповідями та повідомленнями на наукових Шевченківських конференціях, ювілеях і урочистостях, на щорічному Шевченківському святі «В сім'ї вольній, новій» як у містах України, так і за її межами: у Ризі (Латвія), *Вільнюсі*, Уфі, Орську, Оренбурзі, С.-Петербурзі (усі чотири міста в РФ), Форті-Шевченко (Казахстан) та ін. містах.

Нац. музею Т.Шевченка підпорядковано 2 відокремлених музейних заклади: Київ. літературно-меморіальний будинок-музей Т.Шевченка (провулок Шевченка, 8-а) та Меморіальний музей Т.Шевченка (вул. Вишгородська, 5).

Літ.: Центральний державний музей Т.Г. Шевченка: Проспект. К., 1941; Державний музей Т.Г. Шевченка: Короткий путівник. К., 1955; Київський державний музей Т.Г. Шевченка. К., 1961; *Дорошенко К.П.* Державний музей Т.Г. Шевченка Академії наук Української РСР. «Питання шевченкознавства», 1962, № 3; Державний музей Т.Г. Шевченка в Києві. К., 1963; Державний музей Т.Г. Шевченка: Каталог фондів, вип. 1. К., 1967; Державний музей Т.Г. Шевченка. К., 1971; Державний музей Т.Г. Шевченка: Фотокнига. К., 1981; *Поляничко О.І.* Скарбниця соціалістичної культури. В кн.: В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. К., 1984; Державний музей Т.Г. Шевченка. К., 1989; Національний музей Тараса Шевченка: Альбом. К., 2002; *Андрущенко Т.І.* Образотворча Шевченкіана музею Тараса Шевченка. В кн.: *Андрущенко Т.І.* «Святеє сонечко загляне». К.—Львів, 2003; Святий Київ наш великий: малюнки Тараса Шевченка та його сучасників. К., 2004.

С.А. Гальченко.

ШЕВЧЕ́НКІВСЬКА ОКРУ́ГА (до 1927 — Черкаська округа) — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 1925 у складі *Київської губернії*. Окружний центр — м. *Черкаси*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 23 *районів* та 401 сільради, населення 520 тис. осіб. Нац. склад населення, за переписом 1926: українців — 94,8 %, росіян — 0,8, євреїв — 3,8 %. Упродовж 1925—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Черкаська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК у Каневі. Створений постановою РНК УСРР від 20 серпня 1925 як Канівський музей-заповідник Т.Шевченка. 21 листопада 1989 РМ УРСР прийняла постанову «Про створення Шевченківського національного заповідника в м. Каневі на базі Канівського музею-заповідника Т.Г. Шевченка». 1994 статус нац. заповідника було підтверджено указом Президента України. Площа заповідника — 38,1219 га. Заповідник здійснює охорону Шевченківського меморіалу та навколишньої заповідної території, вивчає та популяризує життя і творчість Т.*Шевченка*.

Від початку заповідник охоплював територію на Чернечій (Тарасовій) горі. Розпорядженням КМ України від 27 лютого 2008 до складу заповідника передано об'єкти, розташов. в центрі *Канева*: Канівський істор. музей (будівля 19 ст. — крамниця єврейських торг. рядів), Канівський музей народного декоративного мистецтва (колиш. будинок василіанського уч-ща, 1784) та Бібліотеку-музей А.Гайдара. Ці заклади стали н.-д. відділами заповідника під назвами «Канів від давнини до сучасності», «Народне декоративне мистецтво Канівщини», «Літературна Канівщина». До складу заповідника входять також: могила Т.Шевченка (див. *Шевченка Тараса могила*), будівля музею Т.Шевченка (1934—37, 1939, архітектори В.Кричевський і П.Костирко); біля входу в музей — чавунний хрест (встановлений на могилі 1884, архіт. В.Сичугов) та пам'ятник-погруддя (1923, скульп. К.Терещенко); стежка, якою в 19—20 ст. піднімалися до могили Т.Шевченка видатні діячі к-ри; могила І.Ядловського (роки життя 1846—1933), доглядача Шевченківського меморіалу; сходи на Тарасову гору (1977, архітектори А.Мошенський, О.Добродієв); пам'ятний знак О.*Гірнику* (2009); перший нар. музей Т.Шевченка — «Тарасова світлиця» (діяла 1884—1936), відтворений 1989—91; городище *Пилипенкова Гора*; території верхнього та нижнього парків заповідника; пам'ятний знак І.*Підкові* (2007). На території заповідника — пам'ятки природи: парк, закладений поряд із могилою Кобзаря в 1960-х рр.; дуби Т.Шевченка; верба, посаджена в 1970-х рр. з гілки Шевченкової верби в м. Форт-Шевченко (нині місто в Казахстані). На території нижнього парку — павільйон приплаву «Тарасова гора» (1973, реконструйований 2010). Біля Успенського собору (1144) — могила А.*Гайдара* (1904—1941, перепоховано у Каневі 1947).

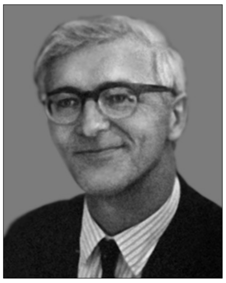
23 серпня 2010 після реконструкції (почалася 2003) відкрито будівлю музею Т.Шевченка і нову експозицію (автор концепції — архіт. Л.Скорик), яка складається з трьох розділів. Їхні назви відповідають частинам поетичного триптиха Т.Шевченка «Доля, Муза, Слава» (1858). Вперше в музеї з'явився конференц-зал. 2011 здійснено реставрацію могили та закінчено реконструкцію автомобільної дороги до музею Т.Шевченка.

На обліку в заповіднику більше 70 тис. музейних предметів, зокрема: оригінали офортів Т.Шевченка, його прижиттєвих фотографій і видань, меморіальних речей; оригінали мистецьких творів його сучасників (Ф.Йордана, Ф.Толстого, Л.*Жемчужникова*, К.Павлова, В.*Орловського*, В.*Штернберга*, В.Тімма, А.Мещерського); бандури відомих кобзарів (Є.Мовчана, Є.Адамцевича, О.Чуприни, Н.Прудкого, А.Маркевича), які відвідували могилу; твори нар. декоративного мист-ва, укр. і зарубіжних митців; меморіальні речі А.Гайдара, його прижиттєві видання і видання різними мовами, дитячі роботи, що вшановують пам'ять письменни-

Шевченківський національний заповідник у м. Канів. Будівля музею Т. Шевченка. Фото 2012.

В.С. Шевченко.

І.І. Шевченко.

ка; пам'ятки матеріальної к-ри Канівщини різних епох.

Заповідник має два виставкові зали, дві б-ки (наукову і дитячу), веде видавничу роботу. Від травня 1993 видається вісник «Чернеча гора».

Літ.: *Шестопал П.Л.* Могила Т.Г. Шевченка. К., 1954; *Нечуй-Левицький І.* Шевченкова могила. В кн.: *Нечуй-Левицький І.* Вибрані твори. К., 1960; *Коцюбинський М.* Шевченкова могила. В кн.: *Коцюбинський М.* Твори, т. 4. К., 1962; Канівський державний музей-заповідник «Могила Т.Г. Шевченка». К., 1973; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1976; Каневский государственный музей-заповедник Т.Г. Шевченко: Путеводитель. Днепропетровск, 1983; *Джеджула Ю., Панкова Є.* «...Із всіх слов'янських народностей тільки ми маємо таку демократичну і дорогу могилу...». «Розбудова держави», 1993, № 12; *Тарахан-Береза З.П.* Святиня: Науково-документальний літопис Тарасової гори. К., 1998; *Брижицька С.* Подія на Чернечій і долі людей: про заміну чавунного хреста на могилі Тараса Шевченка. К., 2004; *Її ж.* Шевченківський національний заповідник. Черкаси, 2011.

С.А. Брижицька.

ШЕВЧЕ́НКО Валентина Семенівна (у дівоцтві — Соляник; н. 12.03.1935) — рад. партійно-держ. діяч, голова Президії ВР УРСР (1985—90). Канд. пед. н. (1972). Н. в м. *Кривий Ріг* у робітн. сім'ї. Із 1954 — старша піонервожата, учитель середньої школи, секретар Криворізького міськкому ЛКСМУ. Із 1957 — член КПУ. 1960 закінчила Київ. ун-т. 1960—62 — секретар Дзержинського райкому КПУ м. Кривий Ріг. 1962—69 — секретар ЦК ЛКСМУ. 1969—72 — заст. міністра народної освіти УРСР. 1972—75 — голова президії Укр. т-ва дружби і культ. зв'язків із зарубіжними країнами. 1975—85 — заст. голови Президії ВР УРСР. 1985—90 — Голова Президії Верховної Ради УРСР. З 1985 — член політбюро ЦК КПУ, а з 1986 — член ЦК КПРС. У 1985—89 — заст. голови Президії ВР СРСР. За її сприяння було прийнято Закон «Про мови в Українській РСР» (1989).

Від 1990 — на пенсії. Стала відомим громад. діячем, організатором жін. руху. Ш. була президентом доброчинного фонду «Україна — дітям», член правління Спілки жінок України. Голова Конгресу ділових жінок України (із 2002).

Нагороджена орденами кн. Ольги 3-го (1998), 2-го (2005) і 1-го ст. (2009), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2010).

Літ.: Валентина Шевченко: «Никому не удастся поссорить меня с Украиной...». «Киевские новости», 1993, 23 апреля; *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994; «Дніпропетровська сім'я»: Довідник. К., 1997; *Астахова В.* Шевченко Валентина Семенівна. В кн.: Державні, політичні та громадські діячі України. К., 2002.

О.А. Удод.

ШЕВЧЕ́НКО Ігор Іванович (10. 02.1922—26.12.2009) — історик, візантолог і філолог. Професор (1962). Дійсний член *Української вільної академії наук*, *Наукового товариства імені Шевченка*, Американської академії мист-в і наук, Брит. академії, Австрійс. АН, Нац. академії деї Лінчеї (Італія), Академії Палермо, іноз. член АН України (1991; із 1994 — НАН України). Н. в м. Радосць (нині у складі м. *Варшава*) в сім'ї урядовця мін-ва внутр. справ УНР, котрий емігрував до Польщі після поразки *Української революції 1917—1921.* Навч. в г-зії ім. А.Міцкевича у Варшаві та місц. ліцеї, зокрема вивчав класичні, слов'ян. та західноєвроп. мови. Здобув ступені д-ра філософії з класичної філології, давньої історії та порівняльної лінгвістики в *Карловому університеті* в Празі (нині столиця Чехії; 1945). Навч. в *Українському вільному університеті*, де на семінарі І.*Борковського* вивчав грец. епіграфіку. Після *Другої світової війни* емігрував до Бельгії. 1949 здобув ступінь д-ра філософії з літератури в Лувенському катол. ун-ті (Бельгія). На поч. 1950-х рр. переїхав до США на запрошення відомого медієвіста Е.Канторовича. Викладав античну та візант. історію в Каліфорнійському ун-ті в м. Берклі (шт. Каліфорнія, США), слов'ян. мови та літератури в Мічиганському ун-ті (1954—57). Доцент та професор Колумбійського ун-ту (1957—65). Від 1965 — співробітник візантологічного центру в Думбартон-Оксі (маєтку Гарвардського ун-ту, де зберігаються б-ки та мистецькі колекції, а також розміщуються наук. центри з вивчення доколумбової Америки). Від 1973 — професор візант. історії та літератури Гарвардського ун-ту. Брав активну участь у створенні та розбудові *Українського наукового інституту Гарвардського університету*. Почесний професор УВУ. Один із фундаторів Міжнар. асоціації україністів (1989).

Автор численних праць з пізньовізант. інтелектуального життя та слов'ян. к-ри, ранньої слов'ян. історії та літератури, культ. і політ. взаємин *Київської Русі* та Візантії, візант. *агіографії* й *епіграфіки* та ін. Переклав українською твір Дж.Орвелла «Колгосп тварин» під псевдонімом Іван Чернятинський (Новий Ульм, 1947). Голова Міжнар. асоціації візантиністів (1986—96), зокрема один з ініціаторів проведення Міжнар. конгресу з нагоди 1000-ліття хрещення України-Руси. Дійсний член Міжнар. к-ту грец. палеографії, Т-ва болландистів та ін.

П. у м. Кембридж (шт. Массачусетс, США), похований на місц. цвинтарі Маунт-Оберн.

Праці: A New Fragment of Sappho? «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1951, vol. 1, no. 2; An Important Contribution to the Social History of Late Byzantium. Там само, 1952, vol. 2, no. 4; A Neglected Source of Muscovite Ideology. «Harvard Slavic Studies» (Cambridge, Massachusetts), 1954, vol. 2; Three Paradoxes of the Cyrilo-Methodian Mission. «Slavonic Review», 1964, vol. 23, no. 2; Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century. В кн.: XIV Congrés International des Études Byzantines (Bucarest, 6—12 septembre 1971): Rapports. Bucarest, 1971; Society and Intellectual life in Late Byzantium. London, 1981; Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World. London, 1982; Religious Polemical Literature in the Ukrainian and Belarusian Lands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. «Journal of Ukrainian Studies» (Toronto), 1992, vol. 17, no. 1/2; Inscriptions East and West in the Millennium: The Common Heritage and the Parting of the Ways. В кн.: Harvard Ukrainian Studies: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporliuk, vol. 22. Cambridge, 1998; Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів, 2001.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Harvard Ukrainian Studies: Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, vol. 7. Cambridge, 1983; Національна академія

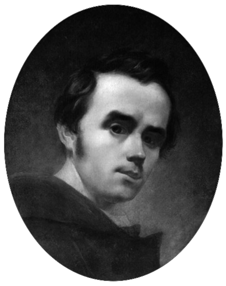
наук України: персональний склад: 1918—1998. К., 1998; *Гордієнко Д.* Ігор Шевченко (1922—2009). В кн.: Український археографічний щорічник: нова серія, т. 18, вип. 15. К., 2010; *Ясіновський А.* Незабутній пам'яті визначного вченого. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 2010, № 11, 12 березня.

О.В. Ясь.

ШЕВЧЕ́НКО Тарас Григорович (09.03(25.02).1814—10.03(26.02).1861) — поет, художник, мислитель, громад. діяч. Н. в с. Моринці (нині село Звенигородського р-ну Черкас. обл.). Батько Григорій Іванович Шевченко, по-вуличному — Грушівський (1781—1825), та його предки по батькові — родом із с. Кирилівка (нині с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.). Мати Катерина Якимівна Шевченко (1783—1823, дівоче прізв. — Бойко) — із сусіднього с. Моринці. Яким Бойко, дід Тараса по лінії матері Катерини, походить із Прикарпаття. Родина Шевченків після одруження 1802 жила в Кирилівці, а 1810 перебралася в Моринці. За переписом кріпаків у березні 1816, Григорій Іванович Шевченко і його сини Микита й Тарас записані в Кирилівці у дворі Івана Андрійовича Шевченка (Шевця). Саме дід Іван, який, імовірно, був учасником *Коліївщини*, своїми розповідями про «ту славу козачу» заронив у голову свого онука почуття власної гідності, прагнення волелюбства і спротиву пригніченню. Кирилівка належала великому поміщикові В.Енгельгардту, а з 1828 — П.Енгельгардту, згодом — його синові М.Енгельгардту. Родина Григорія Шевченка жила спочатку біля його батька, а пізніше — у власній, придбаній садибі. 1823 померла мати Тараса. Батько одружився із вдовою Оксаною Терещенко, яка мала своїх 3-х дітей. 1825 помер батько, завдяки якому Ш. у 8 років почав навчатися в кирилівській церкві, де за вчителя був дяк П.Рубан. Там пробудився хист Тараса до малювання. Згодом Ш. забрав до себе дядько Павло Іванович Шевченко, в якого він наймитував. Поневіряння по чужих людях, наймитування, покарання різками, приниження і знущання різкіше виявляли такі властивості його вдачі, «по врожденной мне продерзости характера» (Ш.), як непокірність, упертість, зухвалість, нестримний потяг до свободи, викличне бунтарство, протест проти насильства. Ш. часто усамітнювався, захоплювався переписуванням творів Г.*Сковороди*, псалмів, акафістів, житіїв, рисуванням «вугіллям на коморі і стайні півнів, людей», церков, займався віршуванням, виготовленням рукописних книжечок, читав старослов'янською псалтир, псалми, тропарі, служив, заступаючи дяків на похоронах, слухав *кобзарів*. Уже в дитинстві в Ш. виробилося особливе сприйняття краси створеного Богом світу, гармонії кольорів і звуків.

У 15-літньому віці Ш. потрапив до панського двору у *Вільшані* спочатку для опанування науки кухарства, а згодом став «козачком» у пана П.Енгельгардта. Крадькома перемальовував картини, що прикрашали панські покої. Восени 1829 П.Енгельгардт — поручик лейб-гвардії — вирушив до *Варшави*, де стояв його уланський полк. У панському обозі перебував і Ш., який уже мав атестацію: «годен на комнатного живописца». Наприкінці зими 1831 Ш. в обозі пана П.Енгельгардта прибув до *Санкт-Петербурга*. Там П.Енгельгардт дав згоду на навчання Ш. в майстра петерб. малярського цеху В.Ширяєва, який виконував оздоблювальні роботи в палацах петерб. знаті. Ш. брав участь в оздобленні щойно побудованих будівель Правительствуючого Сенату, Найсвятішого Синоду, розписував петерб. Великий театр, Олександринський, Михайлівський театри. Водночас Ш. приступив до створення власних істор. і міфологічних композицій («Смерть Лукреції», «Смерть Віргінії», «Смерть Сократа», «Смерть Богдана Хмельницького» та ряд ін.).

1836 Ш. зустрівся із худож. І.*Сошенком*, який навч. в Академії мист-в. І.Сошенко познайомив Ш. із земляками — письменниками Є.*Гребінкою* і Н.Кукольником, худож. А.Мокрицьким, конференц-секретарем Академії мист-в В.Григоровичем, а також з академіком О.*Венеціановим*. Ш. активно займався самоосвітою, багато читав. Мріяв про навчання в Академії мист-в, куди йому як кріпакові вступ був заборонений. І хоча перед П.Енгельгардтом клопоталися про його звільнення з *кріпацтва* такі впливові діячі к-ри і мист-ва, як поет В.*Жуковський*, придворний живописець О.Венеціанов, граф М.Вієльгорський, власник талановитого кріпака не хотів відпускати молодого художника на волю. Довелося вмовляти прибулого до С.-Петербурга К.*Брюллова*, якого за картину «Останній день Помпеї» звеличувала вся Європа, написати портрет В.Жуковського і розіграти його в лотерею. Лотерея, в якій взяли участь і члени царської родини, відбулася 22 квітня (за ст. ст.) 1838. Було зібрано необхідні для викупу 2500 *рублів*, і 25 квітня 1838 поет В.Жуковський вручив Ш. у майстерні К.Брюллова відпускну.

Т.Г. Шевченко. Автопортрет. 1840—1841.

Ш. одержав право відвідувати рисувальні класи Академії мист-в, його вчителем зголосився бути К.Брюллов. Створені ним власні композиції, акварельні портрети, перші живописні роботи дістали високі оцінки, деякі з них експонувалися на академічних виставках, були нагороджені срібною медаллю 2-го ст. Радою Академії мист-в і відзначені К-том Т-ва заохочення художників. Ш. вдосконалював майстерність рисувальника і живописця і водночас продовжував поетичну діяльність. Його перші ліричні й драм. твори вражали природністю образного самовираження, виразністю співпереживання, чутливістю сприйняття природи, щирістю співчуття до драматичної долі своїх героїв. Завдяки ініціативному втручанню Є.Гребінки, який наполіг на оприлюдненні приховуваних Ш. поезій, та сприянню укр. поміщика П.Мартоса 1840 з'явилася друком перша поетична книга Ш. «Кобзар», в якій було 8 творів: поема «Катерина», вірші «До Основ'яненка», «Тарасова ніч», «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Тополя», «Думка», «Іван Підкова». Досконалість поетичної мови, щира сповідальність у висловленні своєї любові до рідного слова, до свого народу і України, природна чистота звучання і краса ліричного виповідання внутр. переживань — усе це вразило і захопило багатьох читачів цього послання до України, що його з

волі поета начебто озвучив і поніс «меж люди» духовний проповідник, речник нац. долі й слави — Кобзар (Перебендя). Ідея здійснення Слова, його проростання істиною в свідомості й душах людей, віра в його місійне покликання були визначальними в творчому самозвершенні Ш. Слово в його поезіях виконує функцію наставництва, духовного просвітителя затемнених невільництвом душ, звільнення їх від тьми і скверни.

В Шевченкові часи рос. імперська ідентичність цілеспрямовано впроваджувалася на укр. землях. Укр. культ. й інтелектуальне життя тоді ледве жевріло. Проте з появою «Кобзаря» Ш. процес формування укр. новоліт. мови і молодої укр. писемності набув виразного прискорення.

Ш. усвідомлював, що доля нової укр. літератури залежить від формування літ. мови на основі нар. розмовного мовлення, а для цього слід створити сприятливий духовний клімат. Саме тому він покладав надії на нар. мову, носієм якої було укр. селянство. Укр. мова залишалася чи не єдиною виразною й надійною ознакою нац. ідентичності українців. Ясність, виразність, народнопісенна тональність, народносимволічна образність і простота поетичного мовлення, вираженого засобами фольклорної поетики, — усе це сприяло здійсненню діалогу між поетом і читачем, для якого він і готував у формі послання-привітання свої думи, свої надії і мрії.

1841 поет завершив поему «Гайдамаки», задум якої виник орієнтовно 1839. Надрукував перший розділ поеми «Галайда», правда, без назви; того ж 1841 Є.Гребінка вмістив його в альманасі «Ластівка». Повний текст через цензурні перепони з'явився окремою книжечкою лише в березні 1842. Ш. подав розлоге поетичне виповідання однієї з найдраматичніших сторінок національної історії, видобутої поетом з нар. переказів, балад, пісень, з уст тих, хто бачив ці події на власні очі, хто знав учасників Коліївщини.

Весною 1843 Ш. вирушив разом із Є.Гребінкою і його сестрою Людмилою в Україну. Створені ним малюнки людей, краєвидів, істор. пам'яток увійшли до масштабної серії «Мальовнича Україна». Відвідав *Качанівку*, *Київ* і Київщину, Полтавщину, Чернігівщину, здійснив подорож по Дніпру від Києва до *Хортиці*. Всюди записував нар. пісні, перекази, замальовував істор. пам'ятки і місця, створив низку портретів і картин, написав рос. мовою поему «Тризна». Восени 1843 побував у рідному селі Кирилівка, де побачився з братами, сестрами та 87-річним дідом Іваном, портрет якого там і намалював. Плідною була і малярська творчість. Ш. написав живописні портрети дітей кн. В.Рєпніна, Р.Лукомського, Х.Маєвської, Г.Закревської, П. і В. Закревських, автопортрет, кілька жанрових картин («Батьківська хата у Кирилівці», «Вдовина хата на Україні» та ін.), виконав ряд етюдів з натури, ескізів олівцем для майбутнього альбому «Мальовнича Україна».

Враження від перебування в Україні після 12-літньої розлуки в Ш. залишилися сумними. У листі до Я.*Кухаренка* від 26 листопада 1844 Ш. писав: «Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був, і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися». Ці мотиви гіркого розчарування висловлені в циклі поезій «Три літа».

Повертаючись у лютому 1844 із України, Ш. зупинився в *Москві*, де затоваришував з М.*Щепкіним*. 19 лютого 1844 він написав знаковий для увиразнення своєї світоглядної позиції вірш «Чигрине, Чигрине». Це перша в укр. літературі безкомпромісна оцінка трагічного приєднання України до Росії. Водночас у цій політ. інвективі поет висловив надію на нац. воскресіння, яке можливе лише тоді, коли дух свободи наповнить нар. сподівання на давно очікувану волю.

Наприкінці лютого 1844 Ш. прибув до С.-Петербурга і відновив навчання в Академії мист-в. У цьому ж році петерб. книгар І.Лисенков, якому Ш. в лютому 1843 продав увесь тираж поеми «Гайдамаки» разом із правом на перевидання «Кобзаря», випустив у світ «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». Ш. клопотався викупом із кріпацтва своїх братів і сестер, збирав кошти завдяки передплаті «Мальовничої України» та продажу опубл. окремими книжечками поем «Гайдамаки», «Гамалія» і «Тризна», перекладав з рос. мови на українську свою п'єсу «Назар Стодоля», яка незабаром була поставлена в студентському домашньому театрі петерб. Медико-хірургічної академії.

У березні 1845 Рада Академії мист-в нагородила Ш. за успіхи в живописі срібною медаллю 2-го ст. та удостоїла звання художника. Але тільки 18 листопада 1845 Заг. збори Академії мист-в затвердили його в званні некласного художника із живопису історичного і портретного.

25 березня 1845 Ш. вирушив в Україну через Москву, де зустрічався з М.Щепкіним та О.*Бодянським*. Відвідав Кирилівку, приїхав до Києва, розпочав роботу в *Київській археографічній комісії*. Багато подорожував по Україні з метою проведення за завданням Київ. археогр. комісії історико-етногр. досліджень. Ш. виконував пейзажні рисунки, замальовував церкви, кам'яні хрести, руїни давніх будов, збирав необхідний матеріал для нових випусків «Мальовничої України», розпочав роботу над поемою-містерією «Великий льох», над поемами «Єретик» і «Сліпий», написав вірші «Не завидуй багатому...», «Не женися на багатій...», завершив перший варіант поеми «Кавказ» та поему «Наймичка». Особливо творчо плідним був грудень 1845, коли Ш. завершив у с. В'юнище (колиш. село Переяслав. р-ну Київ. обл.; нині затоплене водами Канівського водосховища) гостросатиричний твір «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», написав вірші «Холодний Яр», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», цикл переспівів із Псалтиря «Давидові псалми» і «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»).

Під час проживання в Києві в квітні-вересні 1846 Ш. виконав ряд малюнків, акварелей, сепій,

робив начерки олівцем краєвидів міста, малював *Києво-Печерську лавру*, брав участь у розкопках кургану *Переп'ятиха*. На Київщині записував від селян нар. пісні. У вересні вирушив за завданням Київ. археогр. комісії у подорож на Поділля і Волинь. Після повернення до Києва брав участь у засіданнях *Кирило-Мефодіївського товариства*.

На поч. 1847 Ш. зараховано на посаду вчителя малювання в Київ. ун-ті. Поет закінчив роботу над поемою «Осика», готував до друку нове видання своїх творів, яке мали надрукувати в Києві, а в той час студент Київ. ун-ту О.Петров написав донос про Кирило-Мефодіївське т-во і про роль у ньому Ш.

5 квітня 1847 на дніпровській переправі в Києві Ш. був заарештований і під суворим караулом відправлений до С.-Петербурга, де його доставили в каземат *Третього відділу* Канцелярії Його імператорської величності у *Петропавловській фортеці*. Протягом квітня-травня 1847 він, перебуваючи в казематі, написав цикл віршів, відомих під назвою «В казематі».

30 травня 1847 Ш. оголосили вирок: заслання без терміну в солдати із забороною писати і малювати. Як особливо небезпечного держ. злочинця Ш. терміново вже на другий день після суду відправили в супроводі жандарма до Оренбурга (нині місто в РФ), а звідси — в Орську фортецю (нині м. Орськ Оренбурзької обл., РФ). Там, позбавлений можливості писати (крім листів) і малювати, Ш. завів свій перший «захалявний зошит», в якому записував власні поетичні твори. Його зарахували до складу Аральської описової експедиції, а незабаром відправили у сповнений небезпек степовий похід до Раїмського укріплення. Солдат-художник виконував під час степового походу, в Раїмі (нині аул Кизилординської обл. Казахстан), в плаванні по Сирдар'ї та берегами Аральського моря малюнки, начерки, ескізи (аквареллю, сепією, олівцем). Перебуваючи на Косаралі, протягом вересня—грудня 1848 поет написав 53 поетичні твори і понад 70 художніх творів, в Раїмському укріпленні в 1-й пол. 1849 створив, незважаючи на заборону, 16 поезій, в Оренбурзі в січні—квітні 1850 — 11 поезій і поему «Петрусь». Ш. клопотався про дозвіл малювати і полегшити його долю у зв'язку з хворобами, але такого дозволу не отримав. За доносом прапорщика М.Ісаєва, який повідомляв про те, що Ш. порушує монаршу волю, а саме: ходить у цивільному одязі, таємно складає вірші і малює, його знову заарештували й відправили на гарнізонну вахту, згодом — в Орську фортецю, де його взяли під варту на гол. гауптвахті. Після проведення слідчих дій «рядового из политических преступников Тараса Шевченка» відправили з Орської фортеці на військ. службу до Новопетровського укріплення (нині м. Форт Шевченка Мангистауської обл., Казахстан). По дорозі в Оренбурзі поет зустрівся з Б.*Залєським*, а в Уральську (нині м. Орал Західноказахстанської обл., Казахстан) познайомився із поляком М.Ятовтом, який пізніше згадував: «Я розмовляв з ним довго про все... незалежна Україна була метою його мрій, революція була його прагненням; можна сказати, що він дивився на світ крізь червоні окуляри».

Із 1850 в поетичній творчості Ш. сталася вимушена 6-річна перерва, хоча він продовжував, порушуючи царську заборону, таємно займатися малюванням. У квітні 1851 рядового 4-ї роти Оренбурзького 1-го лінійного батальйону Ш. включили до складу експедиції, яка вирушала на розшуки покладів кам'яного вугілля в горах Каратау. Протягом 3-х тижнів експедиційної подорожі Ш. виконав багато композицій, рисунків-ескізів, етюдів. Із числа малярських творів періоду заслання в Новопетровському укріпленні до нас дійшло 179 малюнків, серед них — 128 пейзажів Каратау.

Перебуваючи в Новопетровському укріпленні, Ш. брав активну участь в аматорському драм. гуртку: готував до постановки вистави, сам грав на сцені, танцював. Поблизу Новопетровського укріплення він натрапив на добру глину й алебастр, почав ліпити, оскільки не було заборони на заняття скульптурою. Виконав скульптуру «Христос» і барельєф «Тріо», який він передав до С.-Петербурга своєму щирому другові, співакові С.*Гулаку-Артемовському*. Водночас поет змушений був нести тяжку солдатську повинність — тільки 1852 рядовий Ш. відбув 63 караули. За період із 1852 по 1858, за його словами, він написав близько двох десятків повістей рос. мовою, з яких до нас дійшло тільки дев'ять: «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Близнецы», «Художник», «Капитанша», «Прогулка с удовольствием и не без морали».

12 червня 1857 Ш., плекаючи надію незабаром вирватися з «безграничной тюрьмы», почав писати щоденник («Журнал»). Він знав, що за його звільнення від солдатської каторги клопочуться президент Академії мист-в вел. кн. Марія Миколаївна, його щира приятелька А.Толстая, її чоловік, віце-президент Академії мист-в Ф.Толстой, командир Окремого Оренбурзького корпусу В.Перовський.

2 серпня 1857 Ш. вибув із Новопетровського укріплення на рибальському човні до Астрахані (нині місто в РФ). У його формулярному списку ще 28 травня було записано: «По Высочайшему повелению уволен от службы с воспрещением въезда в обе столицы и жительства в них, с тем чтобы он имел жительство впредь до окончательного увольнения его на родину в Оренбурге». Та комендант Новопетровського укріплення І.Усков, співчуваючи Ш., видав йому карантинне свідоцтво на виїзд до Астрахані та документ на право проїзду до С.-Петербурга. Із Астрахані Ш. вирушив на пароплаві до Нижнього Новгорода (нині місто в РФ). Командир Окремого Оренбурзького корпусу О.Катенін зобов'язав нижегородського губернатора звільненого від солдатської служби поета повернути до Оренбурга, проте Ш., оголосивши себе хворим, залишився в Нижньому Новгороді майже на 6 місяців.

Уже в перші три-чотири дні перебування «на волі» («Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі, — на такій волі, як собака на прив'язі» — повідомив він 12 листопада 1857 свого друга М.Щепкіна) Ш. написав поему «Неофіти», про-

довжив енергійну творчу працю — виконав олівцеві рисунки, начерки, особливо багато виготовив портретів (понад 20), 3 автопортрети, малював церкви, монастирі, писав театральні рецензії, вів щоденник, написав триптих «Доля», «Муза», «Слава», переписав поему «Княжна», відкривши нею рукописну «Більшу книжку», опрацьовував поему «Відьма».

Політ. система позбавила поета і художника свободи творчої самореалізації, тому йому доводилося долати ці заборони й обмеження — шукати можливості для того, щоб вивести себе, фізично ув'язненого, обмеженого і творчо закутого забороною писати і малювати, за межі несвободи. Тільки через творчість Ш. міг реалізувати себе, оприявити свою внутр. свободу. У щоденнику він висловив надію на те, що після звільнення його поетична творчість розкрилиться, вірші «потекут плавнее, свободнее и проще и веселее». Гарантією такого майбутнього вільного творчого самовияву були для Ш. його дух, його внутр. свобода і незалежність мислення.

Шевченкове буття-в-собі, завдяки усвідомленню своєї особливої місії як творця, духовного провісника і нац. пророка, спрямовувалося на самозбереження, на забезпечення моральної і духовної суверенності свого Я. У щоденнику він признається собі в тому, що йому вдалося зберегти себе, свій внутр. образ, своє місійне покликання.

Деспотична влада є для Ш. уособленням зла. І до, і опісля 10-ти років суворого невільництва він не плекав ілюзій щодо майбутнього імперської системи — вона продукувала і буде продукувати зло. Поет так вважав, коли писав ще до ув'язнення поеми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», такої ж позиції він дотримувався і після «мрачной монотонной десятилетней драмы», коли писав поему «Неофіти» і «Юродивого». Ш. не поспішав подавати «Неофітів» до друку, бо усвідомлював, що цензура легко розгадає цю притчу про муки і страждання за віру перших християн в стародавньому Римі, зауважить ці іронічно-саркастичні натяки та сатиричні інвективи, спрямовані на щойно померлого царя *Миколу I* і на його наступника *Олександра II*, співставить із поемами «Сон», «Кавказ», з його віршами.

Нарешті Ш. було дозволено жити в столицях. 8 березня 1858 він залишив Нижній Новгород і вирушив до Москви, де зупинився в М.Щепкіна. Поет нездужав, але працював. Намалював портрет М.Щепкіна, зустрівся через 11 років розлуки з княжною В.*Рєпніною*, відвідав М.*Максимовича*.

26 березня Ш. поїздом відбув до С.-Петербурга і зупинився в помешканні М.Лазаревського, з яким здійснив візит до благодійників поета графів Толстих. Вістка про повернення Ш. із заслання сколихнула весь Петербург. Слава і популярність поета і художника серед петерб. літературно-мистецької еліти, аристократії, студентства зростали з кожним днем. На початку червня 1858 Ш. поселився в приміщенні Академії мист-в, де облаштував квартиру-майстерню. Намалював портрет знаменитого актора А.-Ф.Олдріджа, з яким подружився, нарешті відбулася зустріч із Марком *Вовчком*, написав вірш «Марку Вовчку», а згодом подарував їй «Кобзар» 1860 із дарчим написом, автограф поеми «Неофіти», Біблію видання 1824, яку мав із собою на засланні. Поезії Ш. активно перекладали рос. мовою рос. поети і перекладачі Л.Мей, О.Плещеєв, М.Курочкін, М.*Гербель*, П.Вейнберг, Л.Блюммер, М.Мизко. Ш. подав на розгляд Ради Академії мист-в дві свої гравюри на здобуття звання академіка з гравірування на міді.

25 травня 1859 Ш. отримав у обер-поліцмейстера С.-Петербурга свідоцтво на вільний проїзд (але під наглядом поліції) в Київську, Чернігівську і Полтавську губернії. Поїздка в Україну на 5 місяців «для поправления здоровья и для рисования с натуры этюдов» тривала недовго. Подорожуючи Київщиною, художник малював пером, олівцем, написав портрет М.В. Максимовича, підшукав земельну ділянку поближче до Дніпра, біля с. Пекарі (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.). За ведення «крамольних» розмов Ш. знову заарештували і вислали до Києва під нагляд поліції. У серпні 1859 йому було дозволено повернутися до С.-Петербурга.

1859 в Лейпцизі (Німеччина) вид-во В.Гергарда випустило збірник «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», в якому було вперше надруковано «Кавказ», «Холодний Яр», «Як умру, то поховайте...», «Розрита могила», «Гоголю», «І мертвим, і живим...» У друкарні П.*Куліша* з'явився друком «Кобзар» 1860 накладом 6050 прим. За допомогою інженера-архітектора Ф.Черненка Ш. склав план хати, яку замірився побудувати над Дніпром, продовжував клопотатися купівлею землі, викупом із кріпацтва братів Микити, Йосипа і сестри Ярини та пошуками можливої нареченої. Згодом повідомив Варфоломія Шевченка, що «заходивсь жениться» на кріпачці, сироті Ликері та попросив посадити на майбутній садибі яблуню і грушу «на пам'ять 1860 року 28 июля» — у цей день Ш. запропонував Ликері Полусмак вийти за нього заміж, і та дала згоду.

На урочистому річному засіданні Академії мист-в у вересні 1860 Ш. був удостоєний звання академіка «за искусство и познания в гравировальном искусстве». Восени 1860 з'явився «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов, изданном под редакцией Н.В. Гербеля». Ш. написав вірші «Дівча любе, чорнобриве...», «Ой діброво — темний гаю!..», «Молитва» («Царям, всесвітнім шинкарям...»), «Царів, кровавих шинкарів...», «Злоначинающих спини...», «Колись-то ще, во время оно...», «Тим неситим очам...», «Плач Ярославни», «Умре муж велій в власяниці...», «Гімн черничий», «Над Дніпровою сагою...», «Росли укупочці, зросли...», «Світе ясний, світе тихий!..», «З передсвіта до вечора...», «Ликері» («Моя ти любо! мій ти друже!»), «Барвінок цвів і зеленів...», «І Архімед, і Галілей...», «Л.» («Поставлю хату і кімнату...»), «Кума моя і я...», «Не нарікаю я на Бога...», «Титарівна-Немирівна...», «Хоча лежачого й не б'ють...», «І тут, і всюди — скрізь погано...», «Ой люди! люди небораки!», «Якби з ким сісти хліба з'їсти...», «І день іде, і ніч іде...», «Тече вода з-під явора...», «Якось-то йдучи уночі...», «Бува-

ли войни й військовії свари...», «Н.Т.» («Великомученице кумо!..»), «Зійшлись, побрались, поєднались...» Окремими виданнями з'явилися поеми «Катерина», «Гамалія», «Наймичка», «Тополя», «Тарасова ніч», «Думи мої, думи мої...»

У цьому ж 1860 Ш. виконав також ряд малярських творів: «Натюрморт», «Хлопчик-натурник», «Натурниця», «Автопортрет у світлому костюмі», «Портрет Ф.А. Бруні», «Портрет Ф.П. Толстого», «Портрет Л.М. Жемчужникова», «Портрет Л.І. Зотової», автопортрет у темному костюмі (офорт), автопортрет із бородою (офорт), офорт «Вірсавія», «Автопортрет із свічкою», «Автопортрет» (олія), офорт «Дуб», портрет Ликери Полусмак, автопортрет у шапці й кожусі (офорт).

Початок 1861 ознаменувався виходом у світ *«Букваря южнорусского»* для сільс. шкіл України (накладом 10 тис. прим. і ціною по 3 *копійки* за прим.). Ш. нездужав, писав до Варфоломія Шевченка: «Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полегшає...» Проте пересилював себе і виконав «Портрет П.К. Клодта», «Портрет І.І. Горностаєва», «Автопортрет», працював над портретом невідомої, написав останній свій вірш «Чи не покинуть, нам, небого...»

Вранці 26 лютого (10 березня за н. ст.) 1861 о пів на шосту ранку в квартирі-майстерні Академії мист-в у С.-Петербурзі Ш. помер. Після відправлення панахиди в академічній церкві, де була виставлена для прощання труна з тілом Ш., і виголошення промов П.Кулішем, В.*Білозерським*, М.*Костомаровим*, В.Хорошевським похоронна процесія вирушила на Смоленське кладовище. Відкриту труну несли на плечах друзі поета, за труною йшли студенти і викладачі ун-ту й Академії мист-в, письменники і художники М.Некрасов, М.Салтиков-Щедрін, Ф.Достоєвський, М.Михайлов, Л.*Жемчужников*, М.*Лєсков*, І.Панаєв, О.*Пипін*, М.Курочкін.

Виконуючи поетичний заповіт Ш., труну з його прахом друзі і знайомі в супроводі Г.Честахівського та О.*Лазаревського* відправили 24 квітня (за ст. ст.) в Україну. На шляху траурну процесію зустрічали з квітами, повсюдно відбувалися панахиди, які часто перетворювалися на нар. демонстрації.

У Києві труну на ніч поставили в церкві Різдва Христового на *Подолі*, звідси багатотисячна траурна процесія провела тіло Ш. до пароплава «Кременчуг», яким труна була доставлена до *Канева*. Труну Ш. супроводжували його брати Микита, Йосип, сестра Ярина, Варфоломій Шевченко, О.Лазаревський, Г.Честахівський, І.Сошенко, В.*Забіла*, студенти Київ. ун-ту. В Успенській церкві Канева відбулася багатолюдна панахида, і на другий день, 10 травня (22 травня за н. ст.), відбувся похорон Ш. на Чернечій горі (див. *Шевченка Тараса могила*).

Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—12. К., 2001—13; Зібрання творів, т. 1—6. К., 2003 (електронна версія: http://litopys.org.ua).

Літ.: *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. Нью-Йорк—Париж—Мюнхен, 1955; Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників. К., 1958; *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 рр. К., 1968; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1976—77; *Grabowicz G.G.* The poet as mythmaker: a study of symbolic meaning in Taras Sevcenko. Cambridge, Massachusetts, 1982; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; Т.Г. Шевченко: Біографія. К., 1984; *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці». Едмонтон, 1986; *Большаков Л.Н.* «Все он изведал...»: Тарас Шевченко: Поиски и находки. К., 1988; *Яцюк В.* Живопис — моя професія: Шевченкознавчі етюди. К., 1989; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1—3. К., 1990; *Смілянська В.* Тарас Шевченко: поетика. К., 1990; *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета. К., 1991 (2-ге вид. — К., 1998); *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. К., 1991; *Пріцак О.* Шевченко — пророк. К., 1993; *Сверстюк Є.* Шевченко і час. К., 1996; *Тарахан-Береза З.* Святиня. К., 1998; *Пахаренко В.* Незбагнений апостол: Нарис світобачення Шевченка. Черкаси, 1999; *Грабович Г.* Шевченко, якого не знаємо: З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета. К., 2000; *Смілянська В., Чамата Н.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. К., 2000; *Жур П.* Труди і дні Кобзаря. К., 2003; *Нахлік Є.* Доля—Los—Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. Львів, 2003; *Дзюба І.* Тарас Шевченко. К., 2005; *Смілянська В.Л.* Шевченкознавчі розмисли. К., 2005; *Барабаш Ю.* Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко. К., 2006; *Чабаненко В.* Моя Шевченкіана. Запоріжжя, 2006; *Забужко О.* Шевченків міф України. К., 2007; *Мельниченко В.* Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». М., 2007; *Генералюк Л.С.* Універсалізм Шевченка: Взаємодія літератури і мистецтва. К., 2008; *Дзюба І.* Тарас Шевченко: Життя і творчість. К., 2008; *Овсійчук В.* Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури. Львів, 2008; Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. К., 2008; *Мельниченко В.* Шевченківська Москва. М., 2009; Повернені шевченківські раритети. Дніпродзержинськ, 2010; *Барабаш Ю.* Просторінь Шевченкового Слова. К., 2011; *Чалий М.* Життя і твори Тараса Шевченка (звід матеріалів до його біографії). К., 2011; *Гальченко С.* Скарби літературних архівів. К., 2012; *Степовик Д.* Наслідуючи Христа: Віруючий у Бога Тарас Шевченко. К., 2012; Шевченківська енциклопедія: У 6-ти т., т. 1—2. К., 2012; «Гайдамаки»: Факсиміле видання. Історія книжки. Інтерпретація: У 3-х кн. [кн. 1:] Шевченко Тарас. Гайдамаки: Факсиміле видання 1841 року. К., 2013; [Кн. 2:] *Грабович Г.* Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критика. К., 2013; [Кн. 3:] *Федорук О.* Перше видання Шевченкових «Гайдамаків»: Історія книжки. К., 2013; *Тарахан-Береза З.* «Заворожи мені, волхве...»: Тарас Шевченко і Михайло Щепкін. К., 2013.

Web: Тарас Григорович Шевченко: http://litopys.org.ua (спеціальний розділ сайту «Ізборник»); http://kobzar.info (тематичний портал); Тарас Григорович Шевченко: http://ua-kobzar.livejournal.com (живий журнал).

М.Г. Жулинський.

Ф.П. Шевченко.

ШЕВЧЕ́НКО Федір Павлович (24 (11).08.1914—01.11.1995) — історик, археограф, організатор науки. Чл.-кор. АН УРСР (1969). Д-р істор. н. (1964), професор (1968). Н. в м-ку *Дунаївці* в сім'ї сільс. ремісника. По закінченні семирічної школи працював у *колгоспі*, на ф-ці в *Києві*, де навч. на робітн. ф-ті. Від 1933 — студент, від 1937 — викладач і аспірант Моск. історико-архів. ін-ту. 1943 захистив кандидатську, а 1963 — докторську дисертацію. 1940—45 — на науково-адм. роботі в держ. архів. установах УРСР, РРФСР та Узбецької РСР. 1944—50 — викладач Київ. ун-ту (доцент, зав. кафедри), 1945—49 — заст. голови Комісії історії Великої вітчизн. війни АН УРСР. Від 1949 — на наук. і науково-орг. роботі в системі АН УРСР: 1950—52 — учений секретар Президії АН УРСР; 1949—68 — зав.

В.О. Шевчук.

відділу Ін-ту історії АН УРСР. Відп. редактор *«Українського історичного журналу»* (1957—72); директор Ін-ту археології АН УРСР (1968—72). Від 1972 — старший наук. співробітник, зав. сектору, гол. наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР (із 1990 — Ін-т історії України АН УРСР, із 1994 — *Інститут історії України НАН України*). Автор понад 700 праць з історії середньовічної ранньомодерної України, а також *Другої світової війни*, зарубіжних слов'ян. країн, методології історії, архівознавства, історіографії, спец. істор. дисциплін та ін. Належав до «ревізіоністської» (реформістської, нонконформістської) течії укр. істориків, які прагнули розширити межі представлення нац. історії у великому рад. наративі. 1966 написав статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», в якій зробив спробу частково реабілітувати цього історика. Ініціював створення й очолював редколегії низки фахових та серійних видань: «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (див. *«Історіографічні дослідження в Україні»*), *«Історичні джерела та їх використання»*, *«Середні віки на Україні»*, «Джерела з історії України». Брав участь у підготовці фундаментальних документальних видань «Возз'єднання України з Росією» (т. 1—3, М., 1953), «Документи Богдана Хмельницького (1648—1657)» (К., 1961) та ін. На поч. 1970-х рр. зазнав утисків під час кампанії «боротьби проти буржуазного націоналізму», яка спричинилася до адміністративних заходів та репресій щодо академічних інституцій, а також низки укр. вид-в і журналів. Виховав цілу плеяду укр. істориків-медієвістів та джерелознавців. Почесний громадянин м. Дунаївці (1992).

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1984).

Нагороджений орденом «Знак пошани», медалями.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі.*

Праці: Лук'ян Кобилиця. К., 1958; Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; Реєстр Війська Запорізького 1649 р. — джерело історії козацтва на Україні. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? «УІЖ», 1966, № 11; Археографія у зв'язках із спеціальними історичними дисциплінами. В кн.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. К., 1988.

Літ.: Федір Павлович Шевченко: Біобібліографія. К., 1989; Історико-географічні дослідження в Україні. К., 1998; Історіографічні дослідження в Україні, вип. 7. К., 1999; *Сливка Ю.Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором. Шевченком. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 8. Львів, 2001; «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, т. 1—2. К., 2004.

Ю.А. Пінчук.

ШЕВЧУ́К Валерій Олександрович (н. 20.08.1939) — прозаїк, драматург, літературознавець, перекладач, історик-медієвіст, один із чільних репрезентантів *шістдесятництва.* Н. в м. *Житомир.* Закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту (1963). В літературі дебютував 1962. Деякий час працював у відділі музеєзнавства Держ. істор. музею УРСР, згодом — у вид-ві «Молодь». Після вступу до Спілки письменників України (1967) обрав долю професійного літератора; тривалий час керував історико-пізнавальним клубом «Літописець» при Спілці письменників України (1988—98).

Ш. — автор 147 творів, що побачили світ окремими книгами, окремі з-поміж них перекладено 21 іноземною мовою; понад 500 літературознавчих та істор. статей.

Упорядкував, здійснив переклади і видав книги Г.Сковороди «Сад Пісень» (1968), «Твори» (т. 1—2, 1994), «Твори» (1996); збірки-антології: «Аполлонова лютня» (1982), «Пісні Купідона (1994), «Антологія української поезії» (т. 1, 1984), «Марсове поле» (кн. 1—2, 1988—89) та ін. Його перу належать літературознавчі праці: «Дорога в тисячу років» (1990), «Із вершин та низин: книга цікавих фактів із історії української літератури» (1990), «Доля: книга про Т.Шевченка в образах та фактах» (1993), «"Енеїда" І.Котляревського в системі літератури українського бароко» (1998), «Муза Роксоланська: українська література XVI—XVIII століть» (кн. 1—2, 2004) та ін.

Ш. активно присутній у полі досліджень нац. історії: переклав зі *староукраїнської літературної мови*, упорядкував і видав: «Твори» І.*Вишенського* (1986), «Літопис» С.*Величка* (т. 1—2, 1991); «Катехизис Петра Могили: оригінал 1645 р.» (1996); «Мазепа Іван: художньо-документальна книга» (1992), «Самійло Кішка: історичні розвідки, думи, оповідання» (1993); «Літопис Густинського монастиря: документи» («Пам'ять століть», 1996, № 2—3), «Літопис Мгарського монастиря (1682—1775)» («Пам'ять століть», 1997, № 1). Автор праць: «Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники: історичний нарис» (2000), «Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI—XVIII ст.» у 2-х книгах (побачив світ 1-й т.; 2007). Автор численних статей на істор. тематику, зокрема з циклу «Етюди до історії українського державотворення». У полі його зору були постаті видатних діячів І.*Виговського*, П.*Дорошенка*, П.*Могили*, П.*Полуботка*, І.*Мазепи*, Д.*Апостола*, І.*Самойловича*, С.*Наливайка*, К.*Розумовського*, Й.*Верещинського*, В.*Липинського*, І.*Скоропадського*, О.*Лазаревського* та багатьох ін. Вагомим підсумком історико-пошукової та перекладацької діяльності Ш. став видавничий проект «Тисяча років української суспільно-політичної думки» у 9-ти томах (14-ти книгах, 2001).

Гол. спонукою наук. та худож. творчості Ш. були й залишаються пошуки нац. ідентичності. Він виходить із сучасної потреби актуалізації нац. самопізнання в умовах відродження Укр. д-ви. У дослідженнях істор. подій домінує антропоцентричність, яка через персоналії форматує й історію укр. літератури, дослідженню якої письменник присвятив усе життя. В історіографічній моделі Ш. центр. місце займає укр. барокове письменство. Основу моделювання худож. світу письменника визначають насамперед філософсько-релігійні та аксіологічні домінанти епохи *бароко.* Глибоке знання джерел дало йому підстави висунути концепції багатомовності укр. літератури 16—18 ст., універсальності барокової картини світу та особливої ролі у нац. культ. розвитку освіт. та культ. осеред-

ків і шкіл (Київський, Києво-Чернігівський, Почаївський, Острозький).

Ш. — почесний професор Житомир. ун-ту та Києво-Могилянської академії, почесний д-р Львів. ун-ту. Удостоєний звання засл. діяча польс. к-ри (за переклади творів Я.Івашкевича та К.Галчинського).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1988, роман-триптих «Три листки за вікном»), премії фонду родини Антоновичів (1999), літ. премій ім. Є.Маланюка, Олени Пчілки, І.Огієнка, О.Копиленка та багатьох ін.

Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1999).

Праці: Іван Виговський та Гадяцький трактат 1658 року. «Україна: Наука і культура», 1991, вип. 25; В'ячеслав Липинський — історик, політик та мислитель. «Сучасність», 1992, № 6; Гетьман Кирило Розумовський та кінець козацької держави. «Розбудова держави», 1996, № 2—3; Панегірик Богдану Хмельницькому та Івану Виговському з 1649 року. «Україна: Наука і культура», 1996, вип. 29; Почаївський культурний осередок XVIII — початку XIX століття. Там само; Поетика бароко в українських літописах. «Українська мова та література», 1999, число 31; «Епіцедіон» невідомого автора від 1585 року. В кн.: «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць», 2000, число 4, ч. 2.

Літ.: *Жулинський М.* У вічному змаганні за істину. В кн.: *Шевчук В.* Три листки за вікном: роман-триптих. К., 1986; *Блєдних Т.* Історія в прозі Валерія Шевчука. «Слово і час», 1993, № 4; *Кравченко А.* Валерій Шевчук. В кн.: Історія української літератури XX століття, кн. 2. К., 1995; *Жулинський М.* Не конфлікт з часом, а порозуміння. «Пам'ять століть», 1997, № 2; *Бєляєва Н.* Історична проза Валерія Шевчука в інтертекстуальному аспекті. «Слово і час», 2001, № 4; *Тарнашинська Л.* Художня галактика Валерія Шевчука: постать сучасного українського письменника на тлі західноєвропейської літератури. К., 2001.

Л.Б. Тарнашинська.

ШЕ́ДЕЛЬ (Shödel) **Йоганн-Готфрід** (у рос. документах — Іван Іванович Шейден; бл. 1680 — 21(10).02.1752) — архітектор, представник стилю *бароко*. Родом з Пн. Німеччини. Імовірно, навч. в нім. майстрів, близьких до школи архіт. А.Шлютера. 1713 був найнятий на рос. службу. До 1727 виконував замовлення кн. О.*Меншикова*. 1727—29 працював у штаті «Канцелярии от строений». Реалізував (самостійно та у співавторстві з ін. архітекторами) низку проектів: палаци О.Меншикова в *Санкт-Петербурзі* та його околицях (Оранієнбаум, Кронштадт, Стрєльня), дерев'яний палац рос. імп. *Анни Іванівни* в *Москві*, Благовіщенська церква в Моск. Кремлі та ін.

Із 1731 працював у *Києві*, виконуючи замовлення кер-ва *Києво-Печерської лаври* та Київ. митрополії (у першу чергу — Рафаїла *Заборовського*). 1731—45 збудував Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври. Дзвіниця заввишки 96,5 м (найвища на той час у Рос. імперії) відіграла вирішальну роль у формуванні лаврського ансамблю та стала взірцем для аналогічних споруд у багатьох монастирях України. Ш. є автором кількох об'єктів на території лаври (ключня / будинок намісника, пн. притвор Троїцької надбрамної церкви, аркади на Ближніх і Дальніх печерах, ганок-аркада надбрамної церкви Всіх святих) і Печерської фортеці (див. *Київська фортеця*). Брав участь у розбудові *Київського Братського Богоявленського монастиря*, де під його кер-вом 1740 поновлено Богоявленський собор, 1732—40 надбудовано другий поверх Старого академічного корпусу з конгрегаційною залою і Благовіщенською церквою. Очолював буд. й відновлювальні роботи в *Софійському монастирі*. Тут під кер-вом Ш. 1746—48 відбудовано надбрамну дзвіницю. За непрямими даними, за участі чи під кер-вом Ш. внесено зміни до декору *Софійського собору*, митрополичий будинок надбудовано другим поверхом і прикрашено пишними фронтонами, навколо монастиря зведено огорожу з брамою Заборовського (парадний в'їзд до монастиря з боку *Золотих воріт*; за архітектурно-худож. вирішенням пишно декорована ліпниною брама є одним з найкращих творів укр. барокового мист-ва). За проектом Ш. споруджено фундаменти *Андріївської церкви*; проте проект самого храму, поданий Ш., не був затверджений.

1748 Ш. на його прохання був звільнений з держ. служби.

П. у м. Київ.

Характерною рисою укр. періоду творчості Ш. було органічне поєднання стилістичних прийомів західноєвроп. бароко та раннього *класицизму* з місц. традиціями. Це дало змогу об'єднати різночасові споруди, прилеглі до найважливіших київ. святинь, в естетично цілісні ансамблі, що донині залишаються містобудівними вузлами істор. центру Києва. Особливо великим є містобудівне значення Великої лаврської дзвіниці, яка до кін. 20 ст. була осн. домінантою репрезентативного фасаду міста з боку Дніпра. Вплив творчості Ш. на розвиток укр. арх-ри 18 ст. не був прямим. Проте, оскільки з кін. 17 ст. Київ був центром буд. діяльності, а на укр. землях все ще практикувалося буд-во «за зразком», архіт. тенденції, започатковані Ш., активно поширювалися на теренах *Гетьманщини*.

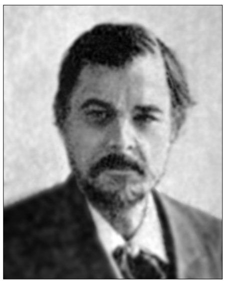
Літ.: *Грабарь И.* Петербургская архитектура в XVIII и XIX веках. М., 1912 (перевид. — СПб., 1994); *Ернст Ф.* Київські архітекти XVIII віку. К., 1918; *Килессо С.К.* Новое об архитекторе И. Шеделе. «Декоративное искусство СССР», 1959, № 7; *Горбенко Е.В.* Архитектор И.Г. Шедель: к 300-летию со дня рождения. «Строительство и архитектура», 1981, № 9; *Білецький П.А.* Архітектор Шедель. «Сузір'я», 1982, вип. 16; *Сіткарьова О.В.* Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII—XX ст., ч. 3, т. 1. К., 2007; Ч. 3, т. 3. К., 2009.

Н.Г. Ковпаненко, К.А. Липа.

П.Ю. Шелест.

ШЕ́ЛЕСТ Петро Юхимович (14 (01).02.1908—22.01.1996) — парт. і держ. діяч. Н. в с. Андріївка (нині с-ще міськ. типу Балаклійського р-ну Харків. обл.). Навч. в церковно-приходській школі. Із 1923 — робітник-ремонтник на залізничній ст. Основа в *Харкові*, слюсар Харків. паровозоремонтного з-ду, 1927 вчився в Ізюмській рад. парт. школі. Із 1928 — член КП(б)У, навч. в харків. *Комуністичному університеті імені Артема*, згодом — студент Харків. інженерно-екон. ін-ту. 1932—36 працював на Маріупольському з-ді ім. Ілліча змінним інженером, заст. начальника і начальником цеху, одночасно навч. на вечірньому відділенні Маріупольського металургійного ін-ту. 1936—37 — у Червоній армії, із 1937 — нач. цеху, вир-ва, гол. інженер Харків. з-ду «Серп і молот». Обирався членом парткому з-ду. Із

С.П. Шелухин.

1940 по грудень 1941 — секретар Харків. міськкому КП(б)У з оборонної пром-сті. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — зав. відділу оборонної пром-сті Челябінського обкому ВКП(б), інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б) на ряді авіац. з-дів, заст. секретаря Саратовського обкому ВКП(б) з оборонної пром-сті. Очолював також колективи авіац. підпр-в у Росії та в Україні. У лютому—травні 1954 — 2-й секретар Київ. міськкому КПУ, із травня 1954 — 2-й секретар Київ. обкому КПУ. Із лютого 1957 до серпня 1962 — 1-й секретар Київ. обкому КПУ. У серпні 1962 — липні 1963 — секретар ЦК КПУ, голова бюро ЦК КПУ з пром-сті і вир-ва. Із липня 1963 — 1-й секретар ЦК КПУ. До жовтня 1964 підтримував 1-го секретаря ЦК КПРС М.*Хрущова* та його політ. лінію, різко критикуючи її після повалення М.Хрущова, що, зокрема, засвідчила його промова на зборах партактиву *Києва* і *Київської області* 15 жовтня 1964. Спочатку користувався підтримкою нового 1-го секретаря (із 1966 — ген. секретаря) ЦК КПРС Л.*Брежнєва.* 1966 став членом політбюро ЦК КПРС. Підтримав придушення *«Празької весни» 1968*, критикував виступи дисидентів проти режиму. Разом із тим у власній політ. практиці не раз вимагав того, щоб моск. кер-во дотримувалося офіційно декларованих принципів у взаєминах центру й тодішніх «союзних республік». Це, а також зусилля політ. конкурентів створили Ш. імідж «надмірного» укр. патріота, який нібито плекає плани більшої автономізації України. 1971 у політбюро ЦК КПРС з'явився голова РМ УРСР В.*Щербицький*, який свого часу конфліктував із М.Хрущовим. Це був сигнал до того, що кар'єра Ш. під загрозою. Незважаючи на те, що 8-му п'ятирічку УРСР завершила за формальними ознаками успішно, у травні 1972 його увільнили від обов'язків 1-го секретаря ЦК КПУ у зв'язку з призначенням одним із заступників голови РМ СРСР. З від'їздом Ш. в Україні посилилися русифікаторський курс і чистка партійно-держ. апарату. У квітні 1973 в ж. «Комуніст України» з'явилася погромна стаття, де Ш. інкримінувалися нібито наявні в його книзі «Україно наша Радянська» (1970) применшення «ролі комуністичної партії, її ідейної і практичної діяльності в роз'язуванні завдань соціалістичного будівництва», порушення ленінських принципів «класово-партійного, конкретно-історичного підходу» до оцінки істор. явищ, ідеалізація минулого України, патріархальщини та ін. Із квітня 1973 Ш. — на пенсії, мешкав у *Москві.*

Перебільшеність версій про українофільство Ш. виявилася під час горбачовської «перебудови». У своїх виступах він давав амбівалентні оцінки процесам демократизації й підкреслював, що вважав за необхідне більший суверенітет УРСР, а не вихід її з *СРСР.* Разом з тим 1991 він вітав проголошення незалежності України, 1993 вперше після відставки зміг приїхати до Києва. 1995 були надруковані його щоденникові записи і частина спогадів.

П. у м. Москва, похований на *Байковому цвинтарі* в Києві.

Тв.: Я верю в разум народный. «Правда Украины», 1990, 24 октября; «...Да не судимы будете»: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995.

Літ.: Про минуле заради майбутнього. К., 1989; *Баран В.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953—1985 рр. Львів, 1992; *Курносов Ю.О.* Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). К., 1994; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; *Баран В.* Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946—1980-і рр.). К., 1999.

Ю.І. Шаповал.

ШЕЛÍГА (Szeliga) **Ян** (р. н. невід. — п. 1636) — польс. мандрівний друкар, який упродовж тривалого часу працював в Україні. 1605—09 — друкар і книгар у *Кракові.* 1611—17 друкарня Ш. діяла під патронатом Я.-Щ.*Гербурта* в західноукр. м. *Добромиль*, де надруковано латинською мовою хроніки *Вінцентія* Кадлубека і Я.*Длугоша*, «Анали» С.*Оріховського*, тези Б.Крупки про філософію Дунса Скота, панегірик дрогобицького міщанина З.Пекаровича на честь старости М.Даниловича. Після смерті Я.-Щ.Гербурта Ш. вів видавничу діяльність у *Львові* (1618, 1619, 1626—36) та на Львівщині (*Яворів*, 1618—19; *Ярослав*, 1621—26). Серед надрукованих книг: «Tragaedia...» Я.*Гаватовича* з найстаршими відомими україномовними інтермедіями — гумористичними драм. творами (1619), польськомовна поема Я.Доброцєського про Білоцерківську битву поляків та українців з татарами (1626), шість збірок віршів польс. поета К.Твардовського (1629—31), твори М.*Смотрицького* («Apologia» (1628), «Exethesis» (1629), «Protestatia»; 1631), коментар Еразма Сикста до творів Луція Аннея Сенеки (1627).

П. у м. Львів.

У спадкоємців Ш. його друкарню придбав М.*Сльозка.*

Літ.: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва, кн. 1. Львів, 1981; *Исаевич Я.* Преемники первопечатника. М., 1981; *Його ж.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

ШЕЛУ́ХИН Сергій Павлович (псевдоніми — С.Павленко, С.Просвітянин, С.Кондратенко та ін.; 07.10.1864—25.12.1938) — громад., політ. і держ. діяч, учений-правознавець, історик. Професор (1921). Н. в маєтку Деньги (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.) в поміщицькій сім'ї. 1888 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. 1888—93 працював у Єлизаветградському окружному суді, 1893—97 — слідчим, мировим суддею Кам'янець-Подільського суд. округу, 1897—1902 — товаришем (заст.) прокурора Кишинівського окружного суду, із 1902 — член Одес. окружного суду. Належав до Одес. юрид. т-ва, викладав теорію права, державне право, російське цивільне право в класичних гімназіях, займався науково-дослідницькою працею.

На 14-му Археол. з'їзді в *Чернігові* (1908) виголосив доповідь про стародавність і державно-правове значення назви «Україна». Широко відомою, у т. ч. й за кордоном, є його праця «Німецька колонізація на Україні», видана українською (1913) і російською (1914) мовами. Дійсний член *Одеського археологічного товариства.*

Належав до *Української радикально-демократичної партії* (із червня 1917 — *Українська партія соціалістів-федералістів*). Член *Української Центральної Ради*, голова Укр. революц. керівничого к-ту в *Одесі*. Із січня 1918 — суддя Ген. суду УНР, із 31 січня 1918 — міністр суд. справ УНР. 23 травня — 7 жовтня 1918 — голова укр. делегації на *мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР 1918*. Із 8 липня 1918 — сенатор *Державного сенату Української Держави*. За *Директорії Української Народної Республіки* — міністр юстиції в уряді В.*Чехівського*, 1919 — член укр. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*. 1921—38 — професор кримінального права, 1928—35 — декан ф-ту права і сусп. наук, 1926—28 і 1935—38 — проректор *Українського вільного університету* в Празі (Чехословаччина). 1924—25 — професор *Українського високого педагогічного інституту*. Один із засновників Українського правничого товариства в Празі. Автор оглядових праць «Звідкіля походить Русь» (Прага, 1929), «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» (Прага, 1936).

П. у м. Прага.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3695, оп. 1, спр. 172, арк. 61—69.

Т.С. Осташко.

ШЕ́ЛЯГ (польс. szeląg) — 1) назва білонних та мідних монет типу соліда (шилінга) на польс., укр. та білорус. землях. Існує думка, що «шеляг» — це слов'ян. назва візант. *соліда* або ін. відповідної монети цього типу. Першими монетами типу шилінга на укр. землях були шеляги *Тевтонського ордену*, поморські (померанські) та ін. емісії. Польс. та литов. шеляги з'явилися в результаті реформи польс. короля *Стефана Баторія* 1579. До цього на території *Королівства Польського* шеляги випускав король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* Старий (1506—48). Маса Ш. дорівнювала 1,24 г (0,23 г чистого срібла). Шеляг емісії 1579 дорівнював 6 *денаріям*, або $^1/_3$ польс. *гроша*, а його маса становила 1,13 г (0,18 г чистого срібла). У зв'язку з постійним псуванням монети якість Ш. погіршувалася. 1623 його маса становила лише 0,679 г срібла 125-ї проби. 1627 карбування шелягів на монетних дворах *Речі Посполитої* було припинено, але на територію д-ви масово завозилися неякісні прусські шеляги та шеляги прибалт. володінь Швеції. 1650 здійснено спробу проведення грошової реформи. Запроваджено Ш. масою 2,6 г міді, що мав дорівнювати $^1/_4$ гроша. Однак 1657 курс Ш. знову встановлено на рівні $^1/_3$ гроша, а з 1659 розпочалася масова емісія мідних шелягів (*боратинок*) масою 1,3 г. Величезні масштаби карбування цих монет до 1667 багатьма монетними дворами Польщі та Литви спричинили наростання інфляційних явищ на грошовому ринку і появу окремої мідної валюти. Після 1-го поділу Речі Посполитої Австрія 1774 випустила шеляги для галицьких земель;

2) нар. назва рос. *копійки* в Україні у 19 ст.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XVI—XVIII ст. К., 1981; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ШЕ́МЕТ Володимир Михайлович (01.07.1873—14.05.1933) — громад. і політ. діяч. Брат С.*Шемета* і М.*Шемета*. Н. на х. Олександрівка Лубенського пов. Полтав. губ. в сім'ї військовослужбовця. Навч. на фізико-мат. та природничому ф-тах Київ. ун-ту. Член *«Братерства тарасівців»*, засновник укр. гімназійного гуртка в *Лубнах* (1896), який став зародком укр. студентського руху на Полтавщині. Один із засновників й активних членів *Української народної партії*. Видавець першого укр. час. *«Хлібороб»* та один із засновників газ. *«Громадська думка»*, згодом — *«Рада»*. Депутат 1-ї Держ. думи Рос. імперії, член укр. фракції, входив до складу бюро Укр. парламентського клубу. За підписання «Виборзької відозви» після розпуску 1-ї Держ. думи (див. *Виборзька акція депутатів Першої Державної думи 1906*) зазнав політ. переслідувань. 1916 доклав чимало зусиль для заснування укр. приватних г-зій у Лубнах та *Києві*. Член *Української Центральної Ради*. У жовтні 1917 став одним із засновників *Української демократично-хліборобської партії*. Після поразки національно-визвол. змагань відійшов від активної політ. діяльності. Протягом 1919—23 працював в УАН (із 1921 — ВУАН) — у Комісії для складання словника живої укр. мови, збирав нар. тех. терміни столярства, теслярства, будівництва тощо. Звинувачений у «націоналістичних нахилах», змушений був залишити роботу у ВУАН, працював, зокрема, в установах Цукротресту.

П. у м. Київ.

Літ.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук: Нарис історії. К., 1993; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

В.М. Шемет.

ШЕ́МЕТ Микола Михайлович (псевд. — Михайленко; 1882—1917) — політ. діяч. Брат В.*Шемета* і С.*Шемета*. Н. на х. Олександрівка Лубенського пов. Полтав. губ. По закінченні Лубенської г-зії навч. на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. Один із засновників і найдіяльніших членів *Української народної партії* (1902). Політ. переслідування змушували його деякий час перебувати на еміграції у Швейцарії, Австрії, Франції. Видавав і перевозив нелегальну літературу зі *Львова* в *Наддніпрянську Україну*. Разом із братами в листопаді—грудні 1905 видавав у *Лубнах* першу в підросійській Україні укр. газ. *«Хлібороб»*. Наприкінці 1917 покінчив життя самогубством.

Літ.: Довідник з історії України, т. 3. К., 1999.

Т.С. Осташко.

ШЕ́МЕТ Сергій Михайлович (06.06.1875—05.05.1957) — громад. і політ. діяч. Брат В.*Шемета* і М.*Шемета*. Н. на х. Олександрівка Лубенського пов. Полтав. губ. у дворянській родині. Закінчив Технологічний ін-т у *Санкт-Петербурзі*, де очолював Укр. студентську громаду. 1900 заснував культ. т-во «Родина». Один із засновників і найактив-

ніших діячів *Української народної партії* (1902). Влітку 1917 був одним з організаторів *Української демократично-хліборобської партії*. У квітні 1918 належав до числа ініціаторів скликання Хліборобського конгресу, на якому П.*Скоропадського* проголосили гетьманом України.

Із 1919 — на еміграції в Австрії. 1920 разом з В.*Липинським*, Д.*Дорошенком*, О.*Скорописом-Йолтуховським* та ін. заснував позапарт. монархічну орг-цію — *Український союз хліборобів-державників*. Особистий секретар П.Скоропадського, член Ради присяжних Укр. союзу хліборобів-державників, один із провідних діячів гетьман. руху. Після *Другої світової війни* жив у Австралії.

С.М. Шемет.

Автор низки публікацій з історії укр. суспільно-політ. життя, зокрема «Микола Міхновський», «З історії Української демократично-хліборобської партії».

П. у м. Мельбурн (Австралія).

Літ.: Довідник з історії України, т. 3. К., 1999.

Т.С. Осташко.

Ю.С. Шемшученко.

ШЕМШУЧЕ́НКО Юрій Сергійович (н. 14.12.1935) — правознавець, фахівець у галузі конституційного, адм., екологічного і аграрного права, ініціатор і автор низки досліджень з історії права і юрид. науки. Д-р юрид. наук (1979), професор (1985). Дійсний член АН України (1992; із 1994 — *Національної академії наук України*), Нац. академії правових наук України (1993), іноз. член РАН (1999), член багатьох вітчизн. і зарубіжних громад. академій та наук. т-в. Засл. діяч н. і т. України (1995). Н. в м. *Глухів* у сім'ї маляра. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1962). Працював в органах прокуратури Сум. обл. Із 15 листопада 1966 — аспірант Сектору (із 1969 — Ін-ту) д-ви і права АН УРСР. Надалі працював у цьому ж ін-ті: 1969—72 — молодший, 1972—79 — старший наук. співробітник, 1979—82 — зав. відділу проблем рад. буд-ва, 1982—88 — зав. відділу правових проблем сільс. госп-ва і охорони навколишнього середовища. Із 12 жовтня 1988 — директор Ін-ту д-ви і права АН УРСР (із 1991 — Ін-т д-ви і права ім. В.Корецького АН України, із 1994 — *Інститут держави і права імені В.Корецького НАН України*). За сумісництвом — ректор Київського ун-ту права (1996—2005). Канд. дис. на тему: «Забезпечення соціалістичної законності в діяльності місцевих органів радянського державного управління засобами прокурорського нагляду» (1970), докторська дис. на тему: «Державне управління охороною навколишнього середовища в СРСР» (1979).

Ініціатор видання і голова редколегії 6-томної «Юридичної енциклопедії», організатор багатьох інших фундаментальних юрид. видань. Автор понад 800 наук. праць.

Ш. є головою Комісії історії укр. права при Президії НАН України і членом Міжнар. асоціації істориків права, членом редколегії «Енциклопедії історії України», ін. фундаментальних видань істор. характеру. Історії юрид. науки в Україні присвячені монографічні дослідження «Юридична наука і освіта на Україні» (1992), «Академічна юридична думка» (1998), «Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України: 1949—1999» (1999), 10-томна «Антологія української юридичної думки» (2002—05), «Флагман української юридичної науки: до 60-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: 1949—2009» (2009), які побачили світ під заг. редакцією і кер-вом Ш. Під його кер-вом вийшла одна з перших в Україні праця, присвячена проблемі незаконних репресій — «Жертви репресій» (1993). Відп. редактор академічного видання видатної пам'ятки «Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.» (1997), автор історико-біографічної монографії «Наш друг Туманский» (2000), ініціатор видання і відп. редактор збірки праць «Правознавча спадщина Глухівщини» (2008), співредактор видання «Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори у трьох томах» (2006—08).

Член Нац. конституційної ради та колегії Мін-ва юстиції України. Голова Комісії з питань громадянства при Президентові України (1994—2004), член Укр. комісії з питань правничої термінології при Президентові України (1995—2000). Брав участь у розробленні багатьох проектів законів України. Президент Укр. асоціації політологів (1991—94), перший голова Спілки юристів України (1991—93). Від 1994 — академік-секретар Відділення правових проблем екологічного, аграрного і госп. права Нац. академії правових наук України. Арбітр Мор. арбітражної комісії при Торгово-пром. палаті України, експерт Ради Європи з екологічного права (1993). Почесний громадянин м. Глухів.

Лауреат премій ім. Д.Мануїльського АН України (1991), ім. М.Василенка НАН України (1997), Держ. премії України в галузі н. і т. (2004), премії Нац. академії правових наук України ім. Ярослава Мудрого (2005) та багатьох ін. наук. відзнак.

Нагороджений орденами кн. Ярослава Мудрого 5-го (1999), 4-го (2006) і 3-го ст. (2009), «За заслуги» 3-го ст. (2010), Почесними грамотами ВР України і КМ України, багатьма відомчими відзнаками, а також низкою відзнак громад. організацій.

Праці: Адміністративно-правова охорона природи Української РСР. К., 1973 (у співавт.); Місцеві Ради і забезпечення законності. К., 1973 (у співавт.); Организационно-правовые вопросы охраны окружающей среды в СССР. К., 1976; Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды. К., 1978 (у співавт.); Местные Советы и охрана окружающей среды. К., 1988; Правовые проблемы экологии. К., 1989; Национальная государственность союзной

республіки. К., 1991 (у співавт.); Український парламентаризм: минуле і сучасне. К., 1999 (у співавт.); Державотворення і правотворення в Україні. К., 2001 (у співавт.); Вибране. К., 2005; Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні. К., 2008 (у співавт.); Сквозь призму времени. К., 2008; Джерела конституційного права України. К., 2010 (у співавт.); На перехресті століть: вибрані праці: до 75-річчя від дня народження. К., 2010; Правове забезпечення державного суверенітету України. К., 2011 (у співавт.); Космічне право. К., 2012.

Літ.: Юрій Сергійович Шемшученко: до 60-річчя від дня народження: Серія «Біобібліографія вчених України». К., 1995; Юрій Сергійович Шемшученко: Біобібліографія: до 65-річчя від дня народження. К., 2000; Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Ю.С. Шемшученка: до 75-річчя від дня народження. К., 2010; Академік Шемшученко Юрій Сергійович — відомий правознавець, лідер української школи права навколишнього середовища. «Право України», 2011, № 2.

І.Б. Усенко.

ШЕМ'Я́ЧИЧІ — князівський рід, нащадки **Дмитра Юрійовича** Шем'яки (1446—47 — великого князя московського). Після смерті останнього (18 липня 1453) його син **Іван Дмитрович** (1454) і вдова (1456) емігрували до *Великого князівства Литовського*, де отримали *Рильськ* і *Новгород-Сіверський*. Іван Дмитрович Ш. помер перед 1485. З чотирьох його синів помітну істор. роль відіграв лише **Василь Іванович**, котрий 1500 разом зі своїми володіннями перейшов на службу до вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича; той віддячив йому, надавши відвойовані в Литви *Путивль* і Радогощ (нині смт Погар Брянської обл., РФ), а також Малий Ярославець (нині м. Малоярославець Калузької обл., РФ) і ряд волостей на р. Угра (прит. Оки, бас. Волги). Василь Іванович брав участь у багатьох військ. акціях великого князя московського — зокрема у поході на підтримку кн. М.*Глинського* (1508). 1517—18 звинувачувався в держ. зраді, але був виправданий. 1523 підступно схоплений за тим самим звинуваченням. Помер в ув'язненні 1529. Зі смертю його дітей рід вигас.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Зимин А.А.* Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в. М., 1988; *Русина О.В.* Шем'ячичі та Можайські. В кн.: Історія України в особах: литовсько-польська доба. К., 1997; *Її ж.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.

О.В. Русина.

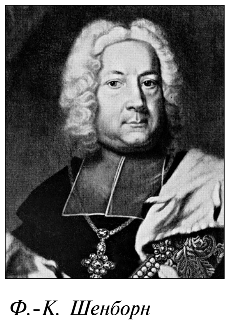
ШЕ́НБОРНИ (Schönborn) — нім. графський рід. 1728 єпископ бамберзький і архієпископ майнцький граф **Лотар-Франц** Ш. одержав від віденського двору найбільше володіння провідника визвол. війни угор. народу проти *Габсбургів* 1703—11 кн. Ференца II Ракоці із центром у м. *Мукачеве*, яке пізніше подарував своєму племінникові **Фрідріху-Карлу** Ш. — імператорському віце-канцлеру, бамберзькому і вюрцбурзькому єпископу. На поч. 1729 імп. Карл VI Габсбург подарував останньому ще й сусідній маєток Святого Міклоша (нині смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпат. обл.). Так виникла величезна Мукачівсько-Чинадійовська латифундія (*домінія*), що займала понад 60 % комітату Берег. За величиною (2,3 тис. $км^2$) вона стояла у 18 ст. на другому місці в усій Угорщині: за нею було закріплено 167 сіл і 4 міста, де проживали 14 тис. осіб, переважно селян-кріпаків. У цей час почалася перша значна хвиля нім. колонізації *Закарпатської України*. З іменем наступного спадкоємця Мукачівсько-Чинадійовської домінії — **Євгенія-Ервіна** Ш. — та його матері графині Шенборн-Ментфорд пов'язане подальше розширення німецької колонії в межах домінії: 9 грудня 1749 був виданий другий, а 22 листопада 1761 — третій і останній «переселенський патент», що визначали умови, на яких нім. переселенці селилися на землях домінії вздовж р. Латориця (прит. Бодрогу, бас. Дунаю). Після смерті Євгенія-Ервіна (п. 1801), який, на відміну від своїх попередників, що управляли маєтком зі своїх архієпископських резиденцій у Франконії, оселився на Закарпатті та став жупаном комітату Берег, його власність перейшла до Шенборн-Бухгеймської лінії династії, яка протягом 19 ст. перетворила маєток на високоефективне госп-во. Поблизу сучасного смт Чинадійово Ш. побудували величний палац (нині тут санаторій «Карпати»), який часто був місцем відпочинку та полювання представників аристократії Габсбурзької монархії в останній період її існування, був реконструйований *Мукачівський замок*, що набув нинішнього вигляду, а саме місто Мукачеве перетворилося на великий пром. і важливий торг. центр Закарпаття. Після розпаду *Австро-Угорщини* 1918 деякі з членів родини Ш. залишилися в Чехословаччині й зуміли утримати у своїх руках більшість земель. 1944 уряд Закарпат. України (див. *Закарпатська Україна 1944—1946*) конфіскував маєток Шенборн-Бухгеймів. В останні роки нащадки родини Ш., які після *Другої світової війни* проживали в Австрії, кілька разів відвідували Закарпаття, фінансово допомагали нім. культ. організаціям краю.

Палац графів Шенборнів у селі Карпати поблизу смт Чинадійово. Фото 2010.

Л.-Ф. Шенборн. Портрет роботи художника Х. Шильбаха. 1715.

Ф.-К. Шенборн (1674—1746). Портрет роботи невідомого художника 18 ст. Фрагмент.

Літ.: ІМіС УРСР: Закарпатська область. К., 1969; *Павленко Г.В.* Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995.

С.В. Віднянський.

ШЕПЕТІ́ВКА — місто обласного підпорядкування *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. на р. Гуска (прит. Цвітохи, бас. Дніпра). Залізничний вузол. Населення 43,7 тис. осіб (2013).

Уперше згадане 1594 як село Кременецького пов. *Волинського воєводства*, яке належало шляхтичу Андрію Ждярському. Від поч. 17 ст. Ш. — у складі маєтностей князів *Заславських*. 1619 отримала *магдебурзьке право*, що сприяло зростанню поселення. За реєстром 1629, у місті налічу-

валося 128 *димів*. Інвентар 1637 зафіксував існування замку, ринкової площі, 3-х вулиць, 293-х християнських та 16-ти єврейс. димів. Але за часів *Національної революції 1648—1676* місто було майже повністю спустошене, про що свідчить податний опис 1650, в якому в Ш. зазначено всього 3 дими. 1673 всі маєтки князів Заславських (у т. ч. Ш.) як посаг Теофілії-Людвіки — останньої представниці цього роду — перейшли до князів *Любомирських*, а від них 1720 — до князів *Сангушків*.

Після 2-го поділу Речі Посполитої 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Ш. опинилася під владою Рос. імперії. Протягом 1793—95 — у складі Ізяславського намісництва, 1796—97 — м-ко Заславського пов. *Волинського намісництва*, із 1797 — м-ко Заславського пов. *Волинської губернії*. У 19 ст. Ш. залишалася приватновласницьким м-ком, яким володіли князі Сангушки, із 1859 — представники *Потоцьких*. Набула розвитку пром-сть, виникли підпр-ва: серед найбільших — цукроварня (1846) та рафінадний з-д (1876). 1821 відкриті гарячі джерела залізистих вод, на базі яких 1843 створений водолікувальний заклад курортного типу (розширений 1903, діяв до 1917). Подальшому екон. піднесенню міста в 2-й пол. 19 ст. сприяли буд-во залізниці та відкриття станції Шепетівка і паровозного депо (1873). На поч. 20 ст. після прокладання ліній на Проскурів (нині м. *Хмельницький*; 1913) і *Коростень* (1914) у Ш. сформувався потужний залізничний вузол: побудована вантажна станція Шепетівка II, залізничні майстерні, розширене депо. Населення зросло майже втричі (у 1869 було 3455 мешканців, у 1911 — 10 996).

Шепетівка. Літературно-меморіальний музей М. Островського. Фото 2010.

Шепетівка. Краєзнавчий музей. Фото 2012.

Під час *Першої світової війни* Ш. була прифронтовим м-ком: 1915—17 тут розміщувалися тилові установи та шпиталі. За часів *Української революції 1917—1921* Ш. відігравала роль важливого опорного пункту *Української Народної Республіки*: у місті перебували військ. частини, відбувся ряд важливих боїв між військами УНР та Червоної армії, зокрема 12—21 квітня 1919.

У листопаді 1920 в Ш. остаточно встановлено рад. владу. 29 травня 1923 м-ко отримало статус міста. 1923—30 і 1935—37 — центр *Шепетівської округи*, із 1923 — також однойменного р-ну (із 1932 — у складі *Вінницької області*). З утворенням 22 вересня 1937 Кам'янець-Подільської обл. стала містом обласного підпорядкування, одночасно залишилася райцентром. 1921—39 залізнична ст. Шепетівка була прикордонною (40 км від радянсько-польс. кордону). На ній діяли митний та прикордонний пости. У районі Ш. 1938—39 збудований Шепетівський укріплений район — як частина системи оборонних споруд уздовж зх. держ. кордону СРСР.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (4 липня 1941 — 11 лютого 1944) в Ш. існувало два табори, в яких перебувало до 30 тис. рад. військовополонених. Бл. 6 тис. євреїв міста та сусіднього с. Судилків утримувалися в гетто. 1941—43 більшість ув'язнених військовополонених і мирних мешканців (понад 25 тис.) було знищено. У місті діяли рад. підпільники. За Ш. рад. війська вели важкі бої (27 січня — 11 лютого 1944).

У повоєнний час Ш. перетворилася на значний індустріальний центр з розвинутими машинобудуванням, деревообробною та харчовою пром-стю. Зросло населення міста (у 1959 — 31,9 тис. осіб, у 1989 — 50,9 тис. осіб). 1979 відкрито нове приміщення літературно-меморіального музею М.Островського (заснований 1946), яке було визнано однією з найкращих за арх-рою та дизайном музейних споруд в УРСР та внесено до міжнар. переліку «Музеї світу».

Уродженцями Ш. є вчений-грунтознавець Д.Віленський, історик А.*Копилов*, держ. діяч РФ В.Матвієнко. З Ш. пов'язане життя письменників М.*Островського* і Н.*Рибака*, рад. піонера-героя В.*Котика* та ін.

Серед пам'ятників — монументи піонеру-герою В.Котику (1960) і М.Островському (1966).

Археол. пам'ятки: курганний могильник *бронзового віку* та скіфо-сарматського часу, поселення та могильник *черняхівської культури*. За 7 км на пд. — давньорус. городище (див. *Городище*, археологічна пам'ятка). Літературно-меморіальний музей М.Островського (з окремим відділом — краєзнавчим музеєм).

Офіц. веб-сайт міста: http://rada.shepetivka.net.

Літ.: ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. Львів, 2003; *Єсюнін С.* 135 років Шепетівській залізничній лінії (Полонне—Шепетівка—Славута). В кн.: Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2008 рік. Хмельницький, 2007; *Берковський В.* Студії з історії Славутчини. К., 2008; Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині: 1941—1944: Документи і матеріали. Кам'янець-Подільський, 2009; Археологічна спадщина Хмельницької області: Довідник. К., 2011; *Грищук Т.* Шепетівка: історія міста від першої писемної згадки до початку XX ст. «Вісник Нетішинського краєзнавчого музею», 2011, вип. 4.

С.М. Єсюнін.

ШЕПЕТІ́ВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Волинської губернії*. Окружний центр — м. *Шепетівка*. Налічувала 14 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 13 р-нів та 338 сільрад, населення 645 тис. осіб. Нац. склад населення, за переписом 1926: українців — 81,2 %, росіян — 1,1, єв-

реїв — 7,2, поляків — 8,1 %. Упродовж 1925—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Шепетівська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ШЕПЕТІ́ВСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ ВУА́Н, Шепетівське наукове при УАН товариство — науково-громад. орг-ція. Засноване 1926. До складу т-ва входили природничо-геогр., культурно-істор. і соціально-економічний відділи. У т-ві працювали академіки О.*Новицький* та П.*Тутковський*, професори М.Безбородько, С.Гасиченко, В.І.*Кочубей*, інж. М.Макарович, агроном Г.Сукачов, лісознавець О.Цируль та ін.

Члени т-ва досліджували корисні копалини Шепетівщини та історію краю, проводили археол. дослідження.

Вийшли друком 2 номери «Бюлетеня Шепетівського наукового при УАН товариства».

1930 припинило діяльність у зв'язку з постановою листопадової (1929) сесії ВУАН про ліквідацію місц. наук. товариств.

Літ.: Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; *Депенчук Л.П.* Місцеві наукові товариства при ВУАН. «Вісник АН УРСР», 1991, № 8; Історія Національної академії наук України: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998.

О.В. Юркова.

ШЕПЕТІ́ВСЬКИЙ ОКРУЖНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й створений в жовтні 1926 в м. *Славута* як місц. краєзнавчий музей. Складався з 3-х відділів: природничого, соціально-економічного та культурно-історичного. До штату музею ввійшли — В.І.*Кочубей* (директор) та М.Савицький (лаборант). Із 1927 музей отримав статус окружного, дістав фінансування з боку місц. влади та перейменувався на Шепетівський окружний музей у м. Славута. 1928 на базі музею було створено *Шепетівське наукове товариство при ВУАН*. Провадив активну роботу з формування фондів, станом на 1 січня 1929 в музеї налічувалося 1556 одиниць зберігання (серед них — збірка рукописів та малюнків Ю.-І.*Крашевського*). На поч. 1929 рішенням Укрголовнауки до музею передано експонати із Всеукр. істор. музею та 2 тис. томів книг із Всенар. б-ки України при ВУАН в м. *Київ*. У грудні 1929 на баланс музею передано музей-заповідник в м. *Старокостянтинів*.

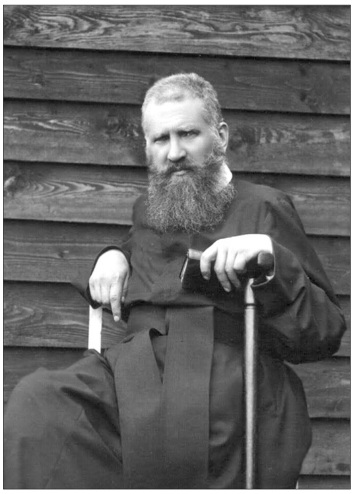
1929 музей перевели до м. Старокостянтинів і об'єднали з місцевим музеєм-заповідником. У жовтні 1930 музей повернули назад до *Шепетівки*. За час постійних переїздів Шепетівський окружний виконком вилучив більшу частину музейних колекцій. 1931 заклад було позбавлено статусу окружного та переведено до групи міжрайонних музеїв. У серед. 1930-х рр. частину фондів музею передано до міст *Бердичів*, *Вінниця*, *Ізяслав*. Остаточно музей зліквідовано наприкінці 1930-х рр.

Музей провадив наук. роботу, організував та здійснив низку експедицій: 1927—28 — геологічну (керівник — проф. О.Безбородько) для дослідження вапняків і глин на Шепетівщині; 1927—29 — три археологічні (керівник — проф. С.*Гамченко*); 1927—30 — кілька етнографічних (керівник — В.Кочубей); 1927—31 — природничі для формування колекції місц. с.-г. рослин і тварин, також збиралися зразки с.-г. знарядь (керівник — М.Савицький); 1929—31 — експедиції з дослідження покладів глини та вохри; 1926—31 було здійснено реєстрацію археол. першоджерел у Грицівському, Ізяславському та Теофіпольському р-нах. Музей видавав «Бюлетень Шепетівського наукового товариства» (1927—30), «Екскурсант Шепетівщини» (1928), «Довідник Шепетівщини» (1928—29).

Літ.: *Нестеренко В.А.* Етнонаціональний розвиток Славутчини в 20—30-ті роки XX століття. В кн.: Сангушківські читання: Збірник наукових праць І Всеукраїнської наукової конференції (24—25 січня 2003 р., м. Славута). Львів, 2004; *Берковський В.Г.* Студії з історії Славутчини. К., 2008; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 6, спр. 2762; оп. 8, спр. 443; оп. 9, спр. 709, 1507, 1508; оп. 10, спр. 574; оп. 11, спр. 415, 416.

В.Г. Берковський.

ШЕПТИ́ЦЬКИЙ Андрей (29.07.1865—01.11.1944) — церк., культ. і громад. діяч, митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський. Д-р права, богослов'я і філософії. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1925). Н. в маєтку Прилбичі (нині село Яворівського р-ну Львів. обл.), що був власністю родини *Шептицьких*. По хрещенні одержав ім'я Роман-Марія-Александер. Батько Ш. — граф Ян-Канти-Ремігіан Шептицький — нащадок старовинного перемишльського боярського роду, мати — Софія-Людвіка-Цецилія-Констанція — донька відомого польс. письменника графа Александера Фредро. Початкову освіту здобув приватно і склав іспити екстерном у *Львові*, а далі вчився в *Кракові* у г-зії, яку закінчив 11 червня 1883 з відзнакою. Після г-зії добровільно вступив до війська, але через хворобу змушений був залишити військ. службу. 1883—87 навч. в Кракові та Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). 19 травня 1888 отримав ступінь д-ра права Ягеллонського ун-ту в Кракові. 28 травня 1888 вступив до монастиря чину св. Василія Великого (див. *Василіани*), згодом склав обітницю, у чернецтві взяв ім'я Андрей. На поч. 1890-х рр. відбув духовні студії в монастирі *єзуїтів* у Кракові, здобув докторський ступінь з богослов'я і філософії. 22 серпня 1892 висвячений на священика єпископом Перемишльським Ю.*Пелешем*. У червні 1896 став ігуменом львів. монастиря Святого Онуфрія. 19 червня 1899, будучи проректором богословських студій у василіанському монастирі в Кристинополі (нині м. *Червоноград*), одержав

Митрополит Андрей Шептицький.

від Папи Римського Льва XIII номінацію на єпископа Станіславського. 17 грудня 1900 Папа Римський Лев XIII іменував Ш. митрополитом Галицьким, архієпископом Львівським і єпископом Кам'янець-Подільським. Як єпископ і митрополит він брав участь у роботі *Галицького крайового сейму* у Львові та в палаті панів австрійс. парламенту у *Відні*. 1903—13 був заст. маршалка Галицького крайового сейму.

Ш. був ініціатором багатьох доброчинних заходів. 1903 заснував Нар. лічницю, розбудовану 1930 в сучасний шпиталь. 1905 створив у Львові церк. музей, який згодом було перейменовано на Нац. музей ім. митрополита Андрея Шептицького (див. *Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького*). Як депутат і сенатор послідовно захищав права укр. населення. 22 січня 1906 очолював делегацію до австрійс. імп. *Франца-Йосифа I* Габсбурга з вимогою рівних прав для українців *Галичини*. 28 червня 1910 на засіданні палати панів австрійс. парламенту виступив за створення укр. ун-ту у Львові. У березні 1912 в *Києві* укр. мовою справив панахиду в пам'ять Т.*Шевченка*.

Під час *Першої світової війни*, коли рос. війська окупували Галичину, Ш. був заарештований 19 вересня 1914 і перевезений до Києва, а згодом углиб Росії — до Новгорода, Курська, Суздаля, Ярославля (нині всі міста в РФ). До Львова повернувся за три роки у вересні 1917. У жовтні 1918 як член Укр. нац. ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*) вітав встановлення укр. влади в Галичині, за що з листопада 1918 по грудень 1919 був інтернований польс. властями у своїх палатах на Святоюрській горі. 1921—22 як апостольський візитатор відвідав укр. католиків у Північній і Південній Америці. Під час цих поїздок Європою й Америкою зустрічався з прем'єр-міністром Великої Британії Д.Ллойд-Джорджем, президентом Франції Р.Пуанкаре, президентом США В.Гардінгом і міністром та майбутнім президентом Г.Гувером, урядовцями Канади і намагався донести до політ. лідерів і світ. громадськості правду про жахливе становище укр. населення Галичини. За ці виступи польс. влада у вересні 1923 заарештувала Ш. на кордоні при поверненні додому (незважаючи на дипломатичний паспорт *Ватикану*) й утримувала в Познані (Польща). Тільки завдяки особистому втручанню Папи Римського *Пія XI* Ш. звільнили, і в січні 1924 він повернувся до Львова. Цього ж року прийняв рішення про ведення з 1925 метрикальних книг латиною, виступаючи проти примусового впровадження польс. мови.

Митрополит Ш. багато сил віддавав наук. діяльності. 1921 відкрив у Римі (Італія) Укр. історико-церк. місію з метою пошуку, копіювання та підготовки до публікації документів з ватиканських та рим. архівів, які мали відношення до України. 1925 обраний дійсним членом НТШ по філол. секції.

1928 Ш. створив *Греко-католицьку богословську академію у Львові*, що стала єдиним у Польщі укр. вишем. Під час т. зв. *пацифікації* (1930) він засуджував польс. терор проти укр. населення Галичини, поїхав до *Варшави*, але керівники Польщі його не прийняли. Разом з єпископами Й.*Коциловським* і Г.*Хомишиним* Ш. звернувся за підтримкою до Папи Римського Пія XI.

У липні 1933 спільно з ін. єпископами видав послання, в якому рішуче засудив *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*. Організував збирання харчів для голодуючих, але рад. влада не пропустила цю допомогу через кордон.

Ш. був послідовним противником політ. терору. Свої застереження з цього приводу він виклав у «Слові до української молоді» (1932) і в посланні до вірних «З нагоди вбивства блаженної пам'яті директора І.Бабія» (1934). У серпні 1936 видав послання «Пересторога перед небезпекою комунізму», в якому засудив комуніст. систему, що запровадила тотальний терор і насильство в Рад. Україні. Будучи щирим укр. державником, вітав проголошення 1938 незалежності *Карпатської України*, тоді ж виступив проти нищення польс. урядом правосл. церков на *Холмщині*, *Підляшші*, *Поліссі* та *Волині*. Подвижницька діяльність Ш. на ниві християн. порозуміння і миротворення між Східною і Західною Церквами, його екуменічні ідеї на десятки років випередили свій час.

Після приєднання західноукр. земель до *СРСР* рад. влада закрила всі семінарії і духовну академію, провела конфіскації церк. майна. Жертвою масових репресій став брат митрополита Леон, якого розстріляли разом із дружиною. Пізніше стало відомо про плани кер-ва НКВС отруїти Ш. У своїх посланнях цього часу «До української молоді» (грудень 1939) і «Про безбожництво» (квітень 1940) він застерігав проти зради Батьківщині й Церкві. У квітні—вересні 1940 провів архієпархіальний собор, де обговорювалися методи діяльності *Української греко-католицької церкви* в умовах нової влади. У листах до 1-го секретаря ЦК КП(б)У М.*Хрущова* (16 жовтня 1940) і ген. прокурора СРСР А.*Вишинського* (11 листопада 1940) висловився щодо трактування статті 114 кримінального кодексу про тяжкі покарання за відправлення реліг. обрядів у держ. установах, яка позбавляла хворих у лікарняних закладах можливості спілкування зі священиком. Готуючись до можливого арешту й загибелі, Ш., за рішенням Папи Римського Пія XII, 22 грудня 1939 тайно висвятив о. Й.*Сліпого* на свого коад'ютора (помічника) «з правом будучого наслідства».

Після початку німецько-рад. війни 1941—45 у пастирському листі (1 липня 1941) вітав проголошення Акта відновлення Укр. Д-ви урядом Я.*Стецька* (див. також *Акт Тридцятого червня 1941*), очолив Укр. нац. раду, а 1944 — Всеукр. нац. раду. Однією з гол. ідей, яким присвятив Ш. свої послання цього періоду, було досягнення єдності укр. народу. Про це він писав у трьох посланнях «До духовенства» (грудень 1941), об'єднаних під єдиною назвою «Як будувати рідну хату?» (гітлерівські окупаційні власті заборонили поширювати це послання), і в посланні «Не убий» (грудень 1942).

До гітлерівської окупації ставився негативно. У червні 1941 у м. Замостя (нині м. Замосць Люблінського воєводства, Польща) гітлерівці розстріляли як заруч-

ника брата Ш. Александера. У листі до райхсфюрера СС Г.Гіммлера Ш. протестував проти гітлерівського терору в Україні, про масове винищення євреїв повідомляв у листі до Папи Римського Пія XII (серпень 1942). За таємним наказом Ш. в укр. монастирях знайшли порятунок понад 150 євреїв.

П. у м. Львів, похований у соборі Святого Юра.

5 грудня 1958 в Рим. вікаріаті за папи Іоанна XXIII офіційно розпочато процес беатифікації Андрея Шептицького.

Тв.: Письма-послання Митрополита Андрея: З часів большевицької окупації: Бібліотека Логосу, т. 24. Йорктон, 1961; Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ: З часів німецької окупації. Йорктон, 1969; Твори (аскетично-моральні). Львів, 1994; Твори (морально-пасторальні). Львів, 1994; Words of the servant of God. Toronto, 1995; Молитви. Львів, 2004.

Літ.: *Баран С.* Митрополит Андрей Шептицький. Мюнхен, 1947; *Гриньох І.* Слуга Божий Андрей — благовісник єдности. Мюнхен, 1961; Діяння і постанови Львівських архиєпархіяльних Соборів 1940—1943. Вінніпег, 1984; *Цвенгрош Г.* Апостольський Престол і Митрополит Андрей Шептицький. Львів, 1991; *Заборовський Я.* Митрополит Андрей Шептицький: Нарис про життя і служіння Церкві та народові (1865—1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали, 1899—1944, т. 1: Церква і церковна єдність. Львів, 1995; Т. 2: Церква і суспільне питання, кн. 1: Пастирське вчення та діяльність. Львів, 1998; Т. 2: Церква і суспільне питання, кн. 2: Листування. Львів, 1999; Т. 3: Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії, кн. 1: Документи і матеріали, 1899—1917. Львів, 2004; *Вегеш М. та ін.* Громадсько-політична, церковна і культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 1998; *Ленцик В.* Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів, 2001; Митрополит А. Шептицький: Документи і матеріали: 1941—1944. К., 2003; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944). К., 2005.

Ю.А. Черченко.

ШЕПТИ́ЦЬКІ — укр. шляхетський рід. Походив з перемишльського боярства. За родинною легендою, боярин з Шептич розгромив татар біля *Санока*, його син, перемишльський суддя **Ярослав**, отримав від галицького кн. *Льва Даниловича* с. Кальнохвости (нині с. Канафости Самбірського р-ну Львів. обл.) з монастирем Святого Онуфрія та дозвіл на заснування с. Шептичі (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.) на вошанецьких полях. Ця грамота, хоч і неавтентична, була підтверджена королями 1469 і пізніше. Перший документально засвідчений Ш. **Федір** довів свою належність до родової *шляхти* суд. актом 11 лютого 1469. Ш. належали до середньої шляхти. 1628 мали села Шептичі та Вошанці (нині село Вощанці Самбірського р-ну) і половину Кальнохвостів, частки сіл Монастирець (нині село Стрийського р-ну), Їльник Шляхетський (нині с. Їльник Турківського р-ну), володіли селами Тур'є та Угерців (нині обидва села Старосамбірського р-ну; усі Львів. обл.). Зберігали вірність *православ'ю* до поч. 18 ст., підтримували *Львівське братство*, давали кошти на друкарство. Теребовельський *чашник* **Теодор** та подільський хорунжий **Євстахій** 1691 брали участь у церк. з'їзді правосл. шляхти та *духовенства* у справі з катол. церквою. Із 17 ст. деякі члени родини Ш. почали переходити до католицтва. Ш. займали переважно невисокі земські уряди: *войських*, *мечників*, чашників, хорунжих. Було серед них кілька поручників та полковників: **Микола** в часи польс. короля *Сигізмунда III* Ваза, **Василь** (п. 1730), **Ієронім-Іван** (п. 1782) — королів. генерал-ад'ютант. Брали участь Ш. в козац. війнах та боротьбі проти ординців. **Михайло**, сяноцький *стольник*, загинув у битві під *Немировом* 1683. У *Віденській битві 1683* брав участь **Теодор**, теребовельський чашник. Генерал бригади **Вікентій-Лев** (п. 1836) відзначився під Ваграмом (нині м. Дойч-Ваграм, Австрія; 1809), за що франц. імп. *Наполеон I* Бонапарт додав до його герба шпагу. Родина Ш. дала плеяду визначних церк. ієрархів: **Варлаам** (п. 1715), архімандрит Унівського монастиря (див. *Унівська Свято-Успенська лавра*) й греко-катол. єпископ (1710—15); **Атанасій** (1686—1746), греко-катол. єпископ Львівський (1729—46), адміністратор Київ. митрополії (див. *Київська унійна митрополія*; 1728—29) і греко-катол. митрополит Київський (1729—46); **Лев** (1714—79), д-р цивільного і канонічного права, єпископ Львівський (1749—79), коад'ютор Київ. митрополії (1762—78), греко-катол. митрополит Київський (1778—79), **Атанасій** (1723—79) — єпископ Перемишльський (1762—79). Графський титул отримав 1871 **Ян**, цісарський шамбелян і рицар Мальтійського ордену, один з діячів *Галицького крайового сейму*, батько митрополита **Андрея** (див. А.*Шептицький*; 1865—1944). Молодший брат Андрея **Климентій** (1869—1951) став архімандритом ордену студитів і загинув у рад. в'язниці. Ін. брат **Станіслав** (1867—1950) був військовиком. Шлюб його з княжною Марією

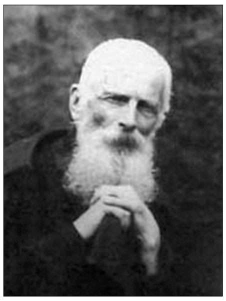
Митрополит Атанасій Шептицький (1686—1746). Портрет роботи невідомого художника 18 ст.

Митрополит Лев Шептицький (1714—1779). Портрет роботи художника Л. Долинського. 1779.

С.-М. Шептицький (1867—1950).

Архімандрит Климентій Шептицький.

Сапігою (1884—1917) сучасники вважали черговим кроком до формування кола вищої укр. аристократії в *Галичині.* 1918 очолив польс. Генеральний штаб, пізніше став військ. міністром Польщі.

Літ.: *Рудович І.* Єпископи Варлаам і Атанасій Шептицькі. «Богословський вісник», 1903; *Його ж.* Вступлення митрополита Андрея Шептицького на митрополичий престол. В кн.: Богословія, т. 4, кн. 1—2. Львів, 1926; *Шпитковський І.* Рід і герб Шептицьких, ч. 1. Львів, 1936; *Wojtaszak A.* General Broni Stanisław Szeptycki (1867—1950). Warszawa, 2000; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890—1894 рр. Львів, 2000; *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010; *Смуток І.* Родовід Шептицьких за матеріалами перемишльських гродських і земських актів XVI — першої половини XVIII століття. В кн.: Actis testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 20. Львів, 2011.

Л.В. Войтович.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Борис Петрович (05.05(25.04).1652—28(17).11.1719) — рос. військ. діяч, генерал-фельдмаршал (1701), граф (1706). Походив з російського боярського роду тюркського походження. Його батько, боярин П.*Шереметєв*, був *воєводою* рос. гарнізону в *Києві.* Навч. в Київ. колегіумі. 1681 керував частиною рос. військ на кордоні з *Кримським ханатом*, мав чин воєводи і тамбовського намісника. Із 1684 брав участь у переговорах й укладенні *«Вічного миру» 1686.* За участь у спільних українсько-рос. походах на Крим (див. *Кримські походи 1687 і 1689*) отримав чин ближнього боярина і в'ятського намісника. Під час *Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696* командував рос. армією та спільно з наказним гетьманом укр. війська Я.Лизогубом воював проти *Османської імперії.* 1697—99 перебував з дипломатичними місіями у Польщі, Венеції, Італії, на Мальті, де мав при собі «духовного чина Малороссийского края иерея Иосифа Прокопиева сына Пашковского». Відзначився в *Північній війні 1700—1721*, в ході якої на першому етапі здійснював заг. кер-во воєнними діями укр. козацтва в Лівонії. За успішні дії проти шведів отримав

Б.П. Шереметєв. Портрет роботи невідомого художника 18 ст.

звання генерал-аншефа, а згодом — генерал-фельдмаршала (1701) та був нагороджений орденом Андрія Первозванного. Керував придушенням повстання *стрільців* у Астрахані (нині місто в РФ; 1705—06), за що отримав графський титул. Під час *Полтавської битви 1709* очолював рос. піхоту. 1710 царські війська під командуванням Ш. здобули м. Рига (нині столиця Латвії). Командував рос. армією у *Прутському поході 1711.* Протягом 1712—14 очолював розташов. на кордоні з Осман. імперією армійські підрозділи. 1715—17 — командувач корпусу в Померанії та Мекленбурзі. Був одним з найближчих сподвижників російського царя *Петра I.*

Володів маєтностями в Україні, до 1708 підтримував тісні відносини з гетьманом І.*Мазепою.* 1711 гетьман І.*Скоропадський* надав Ш. у володіння м. *Сміла.* Після втрати *Правобережної України* як компенсацію за маєтки він отримав села Ольшанка, Єросівка, Змирянка в *Лівобережній Україні.* Від двох дружин мав п'ятьох доньок і трьох синів. Один із його синів, Михайло (генерал-майор, посол в Осман. імперії, п. 1714), похований у *Києво-Печерській лаврі.* Донька Анна (у шлюбі — кн. Долгорукова) прийняла схиму в *Київському Свято-Фролівському Вознесенському монастирі.* 1714 Ш. започаткував Тихвінську Борисівську пустинь у заснованій ним же слободі Борисівка неподалік м. Бєлгород (нині місто в РФ). Виявляв бажання стати ченцем Києво-Печерського монастиря. Залишив заповіт, у якому велів поховати його в Києво-Печерській лаврі, проте згідно з наказом царя Петра I його поховали у Свято-Лазаревській церкві Олександро-Невської лаври в *Санкт-Петербурзі.*

Тв.: Военно-походный журнал 1711—1712 гг. СПб., 1898.

Літ.: *Барсуков А.П.* Род Шереметевых, кн. 1—8. СПб., 1881—1904; Шереметьев Борис Петрович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 23. СПб., 1911; *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. М., 1988; *Заозерский А.И.* Фельдмаршал Б.П. Шереметев. М., 1989; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Генерал-фельдмаршал граф Борис Петрович Шереметев. В кн.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. М., 1991 (репринт 1840); *Буганов В.И., Буганов А.В.* Полководцы XVIII в. М., 1992; *Чухліб Т.* Шереметєв Борис Петрович. В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. К., 2001; *Його ж.* Український гетьманат у Великій Північній війні 1700—1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища. В кн.: Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. К., 2008; *Таирова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». М., 2011.

Т.В. Чухліб.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Василь Борисович (1622—24.04.1682) — рос. держ. і військ. діяч. З боярського роду тюркського походження. 1646 очолював сторожові полки в Яблонові та Єльці (нині село і місто Липецької обл., РФ), із 1649 — тобольський *воєвода*, із 1653 — боярин. Керував прикордонними частинами, що розташовувалися на *Бєлгородській оборонній лі-*

В.Б. Шереметєв. Із зображення 17 ст.

нії (1653—54). Під час *Національної революції 1648—1676* об'єднав свої війська з козац. полками гетьмана Б.*Хмельницького* та командував рос. «південним корпусом» у *Охматівській битві 1655.* 1656 призначений смоленським воєводою. Ш. брав активну участь у російсько-польс. переговорах 2-ї пол. 1650-х рр. 1658 очолював рос. делегацію в Борисові (нині місто Мінської обл., Білорусь), де мав конфлікт із полковником Чауського полку І.*Нечаєм.* Згідно з царським указом від 6 квітня 1658 обійняв посаду воєводи рос. гарнізону в *Києві* на чолі 6-тис. війська. Проти його присутності в Україні виступав гетьман І.*Виговський*, який не раз (серпень, жовтень 1658) здійснював облогу Києва (див. також *Київська облога 1658*) та намагався скасувати інститут царських воєвод під час українсько-рос. війни 1658—59. Ш. підтримував обрання на гетьманство Ю.*Хмельницького* (17 листопада 1659), учасник *Чуднівської кампанії 1660.* У жовтні 1660 був схоплений поляками при підписанні капітуляції рос. військ і відданий крим. хану *Мегмед-Ґерею IV*.

Перебував у полоні 21 рік (1660—81), був ув'язнений у *Чуфут-Кале*. Помер невдовзі після звільнення. Під час полону Ш. його дружина та син Іван померли.

Літ.: *Долгоруков П.В.* Российская родословная книга, т. 3. СПб., 1856; *Барсуков А.П.* Род Шереметевых, кн. 1—8. СПб., 1881—1904; *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914; *Горобець В.* Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). К., 1998; *Малов А.В.* Русско-польская война 1654—1667. М., 2006; *Бульвінський А.Г.* Українсько-російські взаємини 1657—1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. К., 2008; *Kroll P.* Od ugody hadziackiej do Cudnowa: Kozaczyzna między Rzecząpospolitą a Moskwą w latach 1658—1660. Warszawa, 2008.

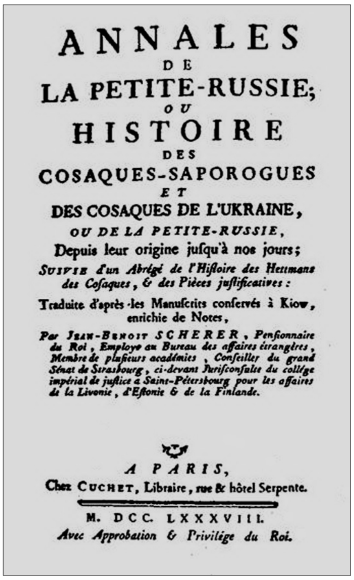
Т.В. Чухліб.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Петро Васильович («Большой»; р. н. невід. — п. 29.04.1690) — рос. держ. і військ. діяч. З московського боярського роду тюркського походження. Старший син Василя Петровича Шереметєва, батько Б.*Шереметєва.* Протягом 1645—54 служив при дворі рос. царя *Олексія Михайловича.* Був у складі рос. армії, що прийшла на допомогу гетьману Б.*Хмельницькому* під час *Національної революції 1648—1676.* Брав участь у російсько-польс. переговорах 2-ї пол. 1650-х рр. Виступав проти гетьмана І.*Виговського* в українсько-рос. війні 1658—59. На прохання наказного гетьмана Я.*Сомка* та гетьмана І.*Брюховецького* на чолі рос. підрозділів здійснював походи до Севська (нині місто Брянської обл., РФ) та *Путивля* (1662, 1663, 1664) для оборони від військ польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. 1662 став севським *воєводою.* Протягом 1665—69, 1681 — воєвода рос. гарнізону в *Києві.* 22—23 лютого 1666 єпископ Мефодій Филимонович разом з київ. ігуменами домагалися від Ш. дозволу надіслати до царя Олексія Михайловича чолобитників з вимогою збереження їхніх стародавніх прав і свобод, які порушувалися призначенням митрополита з *Москви* замість вільного його обрання. Воєвода дозволив поїхати з «чолобитною» до царя ігуменові Київського Свято-Кирилівського монастиря Мелетію Дзику. Ш. не міг належно забезпечити утримання в Україні 6 тис. «ратних людей», а також придушував антимоск. повстання 1668 на чолі з І.Брюховецьким (див. *Повстання 1668*). Поза тим сприяв діяльності Київ. колегіуму та підтримував стосунки з укр. духовенством. Ігумен *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* Феодосій Васковський присвятив йому «Орацію на воскресеніє Христово до Шеремета Петра Васильевича» (1681). У Києві мав при собі співаків і музикантів з українців, яких забрав із собою до Росії. Проводив переговори з гетьманом П.*Дорошенком* про його перехід під владу царя Олексія Михайловича. 1670 перебував у Казані (нині столиця Татарстану, РФ), а 1671 обороняв м. Симбірськ (нині м. Ульяновськ, РФ) від нападу військ козац. отаманів В.Уса і Ф.Шелудяка під час повстання С.Разіна. Протягом 1673—75 був новгород. воєводою, 1676—78 — тобольським воєводою. Боровся проти руху розкольників у Рос. правосл. церкві. 1675 та 1679 перебував з рос. військами в Києві на запрошення гетьмана І.*Самойловича* для оборони від турец. військ. 1682 придушував повстання *стрільців* у *Москві*, за що отримав чин «оружничого». Був одружений з Анною Федорівною Волинською (із 1643), а потім — з Марією Іванівною Шишкіною. Старший син Ш. від першого шлюбу — Борис Петрович — започаткував графську гілку роду.

Літ.: *Долгоруков П.В.* Российская родословная книга, т. 3. СПб., 1856; *Барсуков А.П.* Род Шереметевых, кн. 1—8. СПб., 1881—1904; Шереметьев Василий Петрович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 23. СПб., 1911; *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Українській Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Чухліб Т.* Козаки і монархи: міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр. К., 2009.

Т.В. Чухліб.

ШЕ́РЕР Жан-Бенуа (Schérer Jean-Benoît; 01.09.1741—1824) — франц. дипломат, історик. Професор (1808). Н. в м. Страсбург (Франція). Навч. в ун-тах Страсбурга, Єни, Лейпцига, Фрайбурга (нині м. Фрайбург-у-Брайсгау; усі три міста в Німеччині), де вивчав право. Згодом став дипло-

ANNALES
DE
LA PETITE-RUSSIE;
OU
HISTOIRE
DES
COSAQUES-SAPOROGUES
ET
DES COSAQUES DE L'UKRAINE,
OU DE LA PETITE-RUSSIE,
Depuis leur origine jusqu'à nos jours;
SUIVIE d'un Abrégé de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des Pièces justificatives:
Traduite d'après les Manuscrits conservés à Kiow, enrichie de Notes,
Par JEAN-BENOIT SCHERER, Pensionnaire du Roi, Employé au Bureau des affaires étrangères, Membre de plusieurs académies, Conseiller du grand Sénat de Strasbourg, ci-devant Jurisconsulte du collège impérial de justice à Saint-Pétersbourg pour les affaires de la Livonie, d'Estonie & de la Finlande.
A PARIS,
Chez CUCHET, Libraire, rue & hôtel Serpente.
M. DCC. LXXXVIII.
Avec Approbation & Privilège du Roi.

Шерер Ж.-Б. «Annales de la Petite-Russie; ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie». Париж, 1788. Титульна сторінка.

Шестовиця. Скандинавські черепахоподібні фібули 2-ї половини 10 ст.

матом на франц. цивільній службі. У 1760-х рр. служив аташе при франц. посольстві в *Санкт-Петербурзі*, а також перебував на дипломатичних місіях у Стокгольмі (Швеція), Копенгагені (Данія) та Берліні (Пруссія). Із 1775 — на службі в МЗС у Версалі (Франція). Автор мемуарів, опубл. 1776. Після своєї відставки 1780 повернувся в Страсбург, де став членом міської ради. Після *Французької революції 1789—1804* був змушений емігрувати до Німеччини. Якийсь час працював у австрійс. військ. мін-ві. Згодом викладав франц. мову в Штутгарті (Німеччина), 1808—24 обіймав посаду професора франц. мови і літератури, рос. історії та дипломатії в Тюбінгенському ун-ті, згодом — професор хімії в Галле (Німеччина) і професор фізики в ун-ті Дерпта (нині м. Тарту, Естонія). Ш. перебував у масонській ложі, був добре знайомий з визначними масонами свого часу — швед. ученим Е.Сведенборгом та містиком А.Каліостро.

1788 Ш. опублікував у Парижі (Франція) свою осн. працю «Аннали Малоросії, або історія запорозьких і українських козаків» — перший західноєвроп. твір, цілком присвячений історії України. Твір складається з двох частин. Перша з них включає геогр. опис укр. теренів з характеристикою природних умов, госп-ва, тваринного й рослинного світу краю, адм. устрою козац. автономії. Значна увага приділяється історії козац. стану, структурі війська та владних установ, суд. системи, звичаям та госп-ву запороз. козаків, описові їхніх війн із турками, *Річчю Посполитою*, обставинам участі в *Північній війні 1700—1721* на боці швед. короля *Карла XII* та І.*Мазепи*. Друга частина праці «Короткий виклад історії козацьких гетьманів і найвизначніших подій, що сталися в Україні» є перекладом *«Короткого опису Малоросії»*. Праця Ш. була опубл. 1789 в Лейпцизі нім. мовою в перекладі та обробці К.*Гаммердерфера*. Частина твору Ш. на поч. 19 ст. була перекладена рос. мовою істориком В.*Ломиковським*. Крім згаданої осн. праці Ш., серед інших відомі його переклад нім. мовою давньорус. літопису: «Найстаріший руський літопис святого Нестора та його продовжувачів» (1774), «Історія торгівлі Росії з поясненнями» (з розділом «Торгівля Малоросії, або України»; 1778).

Праця: Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. К., 1994.

Літ.: *Луняк Є.* Козацька Україна XVI—XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. К.—Ніжин, 2012; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. К., 1992; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. К., 1996; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996.

А.М. Бовгиря.

«ШЕ́РШЕНЬ» — укр. сатирично-гумористичний тижневик, заснований у *Києві* 18—19 грудня 1905, почав виходити 1906. Редактор — В.Лозинський. Належав до групи найрадикальніших журналів доби *революції 1905—1907*. Ідейно-естетична платформа журналу співзвучна передовій сатиричній тогочасній журналістиці («Жало», «Жупел», «Зритель», «Звон», «Комар» та ін.). За формою і змістом це нар. журнал, автори якого сміливо виступали проти самодерж. ладу. «Ш.» об'єднував навколо себе найпотужніші укр. літ. та мистецькі сили. З журналом співпрацювали М.*Коцюбинський*, Леся *Українка*, О.*Маковей*, І.*Нечуй-Левицький*, Ю.Покос, В.*Самійленко*, І.*Франко*, А.*Кримський*, О.*Олесь* та ін. Більшість авторів друкувалися під псевдонімами. Відзначався високим рівнем мистецької графіки. В його оформленні брали участь Ф.*Красицький*, І.Бурячок, О.*Сластіон*, М.Косин (М.Яковлєв), Велентій (В.В.*Різниченко*), І.Шульга, О.Бабенко, Заступець (П.Наумов), С.*Світославський*. Протягом 1906 вийшло 26 номерів «Ш.». Журнал зазнавав постійних переслідувань з боку влади. В останньому номері від 14 липня 1906 редакція повідомила, що з огляду на сучасні політ. обставини журнал припиняє свою діяльність. Традиції «Ш.» продовжив 1908 єдиний номер журналу «Хрін».

«Шершень». 1906. 6 січня. Обкладинка.

Літ.: *Гончарук М.Л.* Українська сатира періоду революції 1905—1907 рр. К., 1966; *Демченко Е.П.* Сатирическая пресса Украины 1905—1907 гг. К., 1980.

Т.І. Лазанська.

ШЕСТОВИ́ЦЯ — комплекс археол. пам'яток біля с. Шестовиця Черніг. р-ну Черніг. обл. на правому березі р. Десна (прит. Дніпра) за 18 км від *Чернігова*; складається з невеликого *городища* на стрілці мису Коровель, неукріпленого *посаду*, розташов. з напільного боку городища, та подолу, портових споруд і верфі (імовірно) в заплаві Десни, а також кількох груп підкурганних поховань. Роботи на пам'ятці проводили П.Смолічев (1925—27), Я.Станкевич (1946), О.Попко (1946—47), І.*Ляпушкін* (1947), Д.Бліфельд (1948, 1956—58), В.Коваленко, О.*Моця* та ін. (1998—2012). Натепер в Ш. досліджено понад 300 об'єктів житлового та госп. призначення, а також бл. 200 поховань; представницька колекція археол. матеріалів дає можливість всебічно охарактеризувати різні етапи функціонування пам'ятки.

Городище в урочищі Коровель було закладене в 2-й пол. 9 ст. на місці більш раннього (1-ша пол. 8 ст.) поселення із матеріалами *сахнівської культури* та *волинцевської культури*. З періодом кінця 9 — 10 ст. пов'язаний розквіт пам'ятки. Особливо виділяються в цьому відношенні поховальні комплекси, в частині яких виявлено різноманітний та багатий інвентар (не менш

ефектний, ніж у могилах *Києва*, Чернігова та ін. значних центрів Русі). На поселенні виявлені численні сліди вир-ва. Зазначені матеріали значно доповнюють інформацію про початкові етапи державотворення на Дніпровському Лівобережжі та свідчать про участь у цьому процесі не лише сх. слов'ян, а й вихідців з ін. територій (скандинавів, фіно-угрів). Знахідки речей сканд., візант. та сх. походження, а також монет свідчать, що Ш. була важливим осередком міжнар. торгівлі зазначеного періоду. На поч. 11 ст. укріплення Ш. були зруйновані, життя тут відновилося лише у 12 ст., але у 12—13 ст. Ш. вже була ординарним укріпленим осередком у найближчих околицях Чернігова — пунктом на шляху в столицю Русі. Найпізніші матеріали з комплексу належать до періоду пізнього середньовіччя; зокрема, саме в цей період на майданчику городища функціонувало християн. кладовище.

Строкатість матеріальної к-ри мешканців Ш. дає підстави вбачати в них представників русі («русів»; див. *Русь*), описи яких подають візант. та сх. джерела 10 ст.

Літ.: *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К., 1977; *Коваленко В.П. и др.* Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. В кн.: Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. Чернігів, 2003; *Коваленко В.* Шестовиця — табір слов'ян і вікінгів на Десні. В кн.: Село над Десною — Шестовиця. Ніжин, 2009; *Коваленко В.П. та ін.* Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель. В кн.: Проблеми давньоруської та середньовічної археології: Археологія і давня історія України, вип. 1. К., 2010.

О.П. Моця, В.П. Коваленко.

ШИ́ЛО Семен (імовірно, 1728 — серпень 1768) — козац. *сотник*, один з ватажків *Коліївщини*. На поч. 1760-х рр. був козаком одного з куренів *Нової Січі*. Перейшов у *Правобережну Україну* та брав активну участь у повстанні проти влади *Королівства Польського*. Керував одним з козац. загонів під час захоплення повстанцями Жаботина (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.), *Черкас* та *Сміли*. Штурмував м-ко *Лисянка*, де до нього приєдналися місц. козаки. За дорученням І.*Гонти* охороняв сина уманського старости Р.Младановича від розправи під час різанини в *Умані*. 18 червня 1768 на чолі загону 400 колиш. запороз. козаків, маючи на озброєнні 4 гармати, захопив поселення Палієве Озеро (належало *Речі Посполитій*; на території сучасного Балтського р-ну Одес. обл.), після чого вислав ультиматум командирові турец. гарнізону прикордонного м-ка *Балта* у володіннях *Османської імперії* з вимогою видати втікачів з Палієвого Озера. Отримавши відмову, штурмував та захопив місто, що стало одним із приводів до початку *російсько-турецької війни 1768—1774.* Після цього Ш. повернувся на Середнє Подніпров'я. Потрапив у полон до рос. військ, був виданий польс. командуванню і страчений.

В укр. фольклорі Ш. згадується під іменем Максим: у 1840-х рр. П.*Куліш* під час перебування в м. Черкаси записав переказ місц. жителя Харка Цехмістера («якому розказував те покійник батько»), де розповідалося про участь Ш. в Коліївщині і в якому він названий «Максим Шило».

Літ.: *Кулиш П.* Записки о Южной Руси, т. 1—2. СПб., 1856—57; *Костомаров Н.* Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. «Киевская старина», 1882, № 8; *Гермайзе О.* Коліївщина у світлі новознайдених матеріалів. «Україна», 1924, кн. 1—2; *Serczyk W.* Koliszczyzna. Kraków, 1968; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. К., 1970; *Мірчук П.* Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк, 1973; *Храбан Г.* Спалах гніву народного (антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.). К., 1989; *Смолій В.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.). «УІЖ», 1993, № 10; *Чухліб Т.* Гайдамацький рух в Речі Посполитій у світлі джерел з повстанського табору. В кн.: Українсько-польський науковий діалог в Умані: Збірник наукових праць. Умань—Гнєзно—Ланьцут—Ченстохова, 2009.

Т.В. Чухліб.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ (Szymanowski) **Самуель Гутор герба «Гутор»** (поч. 17 ст. — п. після 1654) — поет доби *бароко*. Походив із середньозаможної волин. *шляхти*; писався «з Клечан» (колиш. с. Клечани, нині у складі с. Лище Луцького р-ну Волин. обл.). Відомо, що поет мав брата Яна, котрому присвятив свій твір «Фатум...» Здобув непогану освіту, добре знав латину та античну літературу. Поза сумнівом, поет як професійний вояк брав участь у військ. походах, починаючи з 1630-х рр. Він служив у гусарській корогві (див. *Гусари*) М.*Потоцького* у війську *гетьмана великого коронного* С.*Конецпольського*, котрий 1633 дав відсіч осман. армії Абази-паші, який хотів завоювати Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Потім воїн-поет прагнув здобути прихильність кн. Я.*Вишневецького*, котрому навіть присвятив свій твір «Марс савроматський...» Під час Національно-визвол. війни укр. народу серед 17 ст. Ш. брав участь у воєнних діях, зокрема у *Зборівській битві 1649.* Під час *Берестецької битви 1651* перебував у центр. частині польс. армії, якою командував сам король *Ян II* Казимир Ваза.

Відомі три поетичних твори Ш., які були видані у 1640—50-х рр.: «Mars sauromatski...» (Варшава, 1642, друкарня Я.Трельпінського); «Kawaler polski...» (1651); «Scena żałosnej tragedyjej...» (Люблін, 1654, друкарня Я.Вечорковича). У цих творах гол. темою є оспівування перемог польс. зброї над моск., турец., татар. військами, а також над укр. повстанцями, прославлення короля *Владислава IV* Ваза. Ш. описав Смоленську (1633—34), Кам'янецьку (1633), турецьку (1635) війни, прусський похід (1635), укр. повстання 1637—38, Національно-визвол. війну укр. народу серед. 17 ст., початковий період російсько-польської війни 1654—67. У «Сцені жалісної трагедії...» поет зосередив увагу на подіях 28 червня 1651, коли у Берестецькій битві польс. війська відбили атаку татар. кінноти.

Значно більше значення як джерело має твір «Кавалер польський...» Спочатку поет стисло змалював *Жовтоводську битву 1648*, *Збаразьку облогу 1649* і Зборівську битву 1649, потім — Берестецьку битву. Цей твір Ш. випередив офіц. друковану реляцію про неї уряду Речі Посполитої, видану 1651. Імовірно, що упорядники даної реляції вико-

В.І. Шинкарук.

Н.А. Шип.

ристали твір Ш. У той же час і Ш. мав у руках якісь «авізи» (рукописні газети, вістові листи), про котрі сам же й пише.

Таким чином, у двох із трьох відомих творів Ш. містяться дані про Берестецьку битву 1651, частина з яких є оригінальними. Не менш важливий той факт, що ці твори були одними з перших, присвячених Берестецькій битві, і вони потім були використані авторами масштабніших і відоміших класичних творів польс. історіографії, насамперед знаменитої «Wojny Domowej» С.*Твардовського.*

Тв.: Mars sauromatski i inne poematy. Kraków, 2009.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Поет доби бароко С. Шимановський про Берестецьку битву 1651 р. В кн.: Студії з україністики. Рівне, 2010.

Ю.А. Мицик.

ШИНКА́Р Микола Іларіонович (06.05.1890—16.12.1920) — військ. діяч. Н. в сел. родині на Поділлі. Освіту здобув у Брацлавському міському уч-щі та 2-й Київ. школі прапорщиків. 1917 — штабс-капітан 11-го Фінляндського стрілец. полку 7-ї армії *Південно-Західного фронту.* Член *Всеукраїнської ради солдатських депутатів* та *Української Центральної Ради.* Завідувач оперативного відділу ген. секретарства військ. справ. Із 18 грудня 1917 — командуючий *Київським військовим округом*, у січні 1918 — військ. частинами УЦР на протибільшовицькому фронті. Позапарт. соціаліст, 1918 приєднався до лівого крила *Української партії соціалістів-революціонерів.* Улітку 1918 організував 15-тис. військ. загін на Звенигородщині і командував збройним виступом проти нім. військ та гетьман. адміністрації. 30 листопада 1918 захопив *Полтаву*, де вчинив погром над гетьман. цивільною і військ. адміністрацією, під час якого загинуло понад 100 старшин укр. армії на чолі з командувачем 4-го Полтав. корпусу ген. О.Слесаренком. 1919 розпочав на Полтавщині повстання проти влади *Директорії Української Народної Республіки.* Захоплений військами П.*Болбочана*, втік із полону. Наприкінці 1919 — у 1920 був червоним комендантом м. *Умань*, активним діячем *Української комуністичної партії (боротьбистів).* У складі 60-ї стрілец. д-зії Червоної армії (див. *Радянська армія*) брав участь у боях проти частин *Армії Української Народної Республіки* під час *Першого Зимового походу Армії УНР 1919—1920.* Вбитий сотником 2-го кінного полку ім. І.Мазепи (Дієвої армії УНР) поблизу ст. Богданівка біля м. Умань.

Літ.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ШИНКАРУ́К Володимир Іларіонович (22.04.1928—29.11.2001) — філософ, громад. і політ. діяч. Д-р філос. н. (1965), професор (1965). Дійсний член АН УРСР (1978; із 1991 — АН України, із 1994 — *Національної академії наук України*), чл.-кор. АН СРСР (із 1991 — РАН). Засл. діяч н. і т. України (1996). Н. в с. Гайворон (нині село Володарського р-ну Київ. обл.). Після закінчення Київ. ун-ту (1950) працював асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором, зав. кафедри, деканом філос. ф-ту цього ун-ту. Із 1968 і до кінця життя — директор Ін-ту філософії АН УРСР (із 1991 — Ін-т філософії АН України, із 1994 — *Інститут філософії імені Г.Сковороди Національної академії наук України*), керівник творчого колективу наук. досліджень у галузі філос. антропології. Багатолітній віце-президент Філос. товариства СРСР та голова його українського відділу.

Один із засновників Київ. філос. школи, у центрі уваги якої стояла проблема «людина—світ», фундатор наук. досліджень філос. проблем людини. Широке визнання отримали його фундаментальні розробки теорії та історії матеріалістичної діалектики, нім. класичної філософії, історії укр. філософії, філософсько-соціологічних проблем науково-тех. революції, методологічних принципів дослідження укр. к-ри, категорій надії, віри та любові як сутнісних визначень людини. За рад. доби зазнав звинувачень у ревізіонізмі.

1985—90 — депутат ВР УРСР, керівник комісії з підготовки Закону «Про мови в Українській РСР». 1984—98 очолював Т-во «Знання» України (див. *«Знання»*).

Лауреат премій ім. Д.Мануїльського АН УРСР (1977), Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1982).

Нагороджений 5-ма орденами, у т. ч. орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1998), та 4-ма медалями. 1964 за роботу з філософії Г.-В.*Гегеля* отримав золоту медаль Гегелівського т-ва (Франція).

П. у м. *Київ.*

Праці: Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1969; Теория познания, логика и диалектика И.Канта. К., 1974; Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977; Філософія Григорія Сковороди. К., 1972 (у співавт.); Феномен української культури: методологічні засади осмислення. К., 1996 (у співавт.).

Літ.: Володимир Іларіонович Шинкарук. К., 1988; Філософські діалоги' 2010, вип. 4, ч. 1: Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І. Шинкарука та сьогодення. К., 2010; Екзистенційні виміри філософсько-антропологічного пізнання: творча спадщина В. Шинкарука: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: 14 квітня 2011 року. К., 2011; Філософсько-антропологічні студії' 2012: «Творча спадщина В.І. Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження)», ч. 2. К., 2012.

П.Ф. Йолон.

ШИП Надія Андріївна (н. 20.10. 1945) — дослідниця історії к-ри, нац. та церковно-правосл. руху, духовної освіти 19 — поч. 20 ст. і сучасної соціогуманітарної проблематики в Україні. Д-р істор. н. (1992), професор (2000). Відмінник освіти України (2000). Н. в м. Боково-Антрацит (нині м. *Антрацит*). 1966 закінчила істор. ф-т Луган. пед. ін-ту. Викладала історію і суспільствознавство в середній школі м. Червонопартизанськ Луганської обл., працювала зав. шкільним відділом Свердловського райкому ЛКСМУ (Луган. обл.). 1969—79 — молодший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР (1973—76 — аспірантка). 1979—84 — зав. редакції історії вид-ва «Радянська школа». 1984—92 — старший, 1992—98 — провідний наук. співробітник відділу історії України 19 — поч. 20 ст., 1995—98 — учений секретар спеціалізованої ради із захисту дисертацій *Інституту історії України НАН Украї-*

ни. В Ін-ті історії захистила канд. дис. на тему: «Роль вищих навчальних закладів у розвитку російсько-українських зв'язків у другій половині XVIII ст.» (1977, наук. керівник — чл.-кор. АН УРСР Ф.*Шевченко*), 1992 — докторську дис. на тему: «Інтелігенція на Україні (XIX ст.): історико-соціологічний нарис». 1998—2008 — зав. кафедри сусп. наук Укр. академії зовн. торгівлі (із 2007 — Укр. держ. ун-т фінансів та міжнар. торгівлі), із 2008 — професор кафедри сусп. та пед. дисциплін цього ун-ту. У різні роки — член редколегій «Історичних зошитів», автор і редактор збірників матеріалів засідань Дискусійного клубу укр. науково-пед. інтелігенції (2000—08).

Автор понад 100 наук. праць.

Підготувала 5 канд. наук.

Нагороджена Почесною грамотою ВР України (2010).

Праці: Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX в. К., 1988; Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. К., 1991; Нариси з історії українського національного руху. К., 1994 (у співавт.); Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.). К., 1995; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.), ч. 2—3. К., 1999 (у співавт.); Етимологія і семантика терміна «Русь». К., 2002; Українська національна ідея: витоки та перспективи. В кн.: Національна ідея у контексті євроінтеграції України. К., 2004; Україна-Русь у міжнародній торгівлі (IX—XIII ст.). К., 2007; Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії (1819—1919 рр.). К., 2008; Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1819—1919). К., 2010; Мораль і бізнес: Духовні орієнтири майбутнього підприємця. К., 2011.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Українські історики XX ст.: Бібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

ШИПИ́НСЬКА ЗЕМЛЯ́ — істор. регіон між верхньою течією р. Сірет (прит. Дунаю) і середньою течією р. Дністер (зх. частина сучасної *Чернівецької області* та прилеглі до неї з півдня райони Румунії). Назва, що походить від поселення Шипинці (нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.), фіксується у джерелах 14—15 ст. Вперше згадується Я.*Длугошем* у зв'язку з невдалим походом польс. короля *Казимира III* Великого проти *Молдавського князівства* 1359, востаннє — у документах, датованих 1444. У Ш.з. відомо 3 замки — центри «держав» (волостей): *Цецин*, *Хотин*, Хмелів (гіпотетично ототожнюється з городищем біля с. Карапчів Вижницького р-ну Чернів. обл.). З осені 1374 Ш.з. перебувала під управлінням урядників кн. Владислава *Опольського*. Восени 1377 Ш.з. була остаточно приєднана до Молдав. князівства. У 1430—40-х рр. не раз ставала об'єктом претензій з боку *Королівства Польського.*

Літ.: *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя на Покутті до смерти Стефана Великого. В кн.: Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятиліт-ньої наукової праці у Галичині (1894—1904). Львів, 1906; *Balan T.* Ţara Şipeniţului. Cernăuţi, 1926; *Тимощук Б.О.* Шипинська земля за археологічними даними. В кн.: Минуле і сучасне Північної Буковини, вип. 2. К., 1973; *Жуковський А.* Історія Буковини. Чернівці, 1991; *Масан О.М.* Шипинська земля: передісторія, устрій та статус. «Вісник Центру буковинознавства: Серія історична» (Чернівці), 1993, вип. 1; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998; *Балух О.* Військово-політичні відносини між Польщею та Молдовою в другій половині XIV ст. «Наукові записки з української історії» (Переяслав-Хмельницький), 2008, вип. 21; *Балух А.В.* «Шипинская земля»: истоки и судьба. «Stratum plus», 2010, № 6; *Федорук А.* Воєнна діяльність князя Володислава Опольського на території «Шипинської землі» у 1374—1377 рр. В кн.: Colloquia Russica: Series I, vol. 2. Kraków, 2012; *Федорук А.* Адміністративно-урядницька політика князя Володислава Опольського в «Землі Шепинской» (70-ті роки XIV ст.). «Питання історії України: Збірник наукових праць» (Чернівці), 2012, т. 15.

Ю.І. Макар.

ШИПИ́НЦІ — багатошарове поселення *трипільської культури* на лівому березі р. Совиця (прит. Пруту, бас. Дунаю) біля с. Шипинці Кіцманського р-ну Чернів. обл. Пам'ятку досліджували Й.Шомбаті та Р.-Ф.*Кайндль* (із 1893), В.-Г.Чайлд і О.*Ольжич* (Кандиба; 1920-ті рр.). Матеріали з Ш., які належать до етапів ВІ і СІ, дали підстави для виділення окремої шипинецької групи пам'яток. Матеріали розкопок зберігаються в *Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї* та Природничому музеї у *Відні.*

Літ.: *Childe V.G.* Schipenitz: A late neolithic station with painted pottery in Bukowina. «The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland», 1923, vol. 53; *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В кн.: Энеолит СССР. М., 1982; *Кандиба О.* Шипенці: мистецтво та знаряддя неолітичного селища. Чернівці, 2004; *Шип Н.А.* Мораль і бізнес: Духовні орієнтири майбутнього підприємця. К., 2011.

І.Т. Черняков.

Герб роду Шираїв.

С.М. Ширай.

ШИРАЇ́, Ширяї — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, імовірно, білорус. шляхетського походження. Протягом 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 18 ст. представники роду переселилися з Орші (нині місто Вітебської обл., Білорусь) на *Стародубщину.* Перша гілка роду походить від **Василя Марковича** Ш., який служив при польс. королі *Сигізмунді II* Ваза, та його синів **Полуяна** та **Якова**. Онуки Василя — **Спиридон Якович** (до 1650 — до 1710), стародубський *війт* (1681—1708), та **Іван Якович** (р. н. невід. — п. 1705), *райця* Стародубського магістрату (1690—93, 1700—05). Представники роду покозачились та посідали значні уряди у *Стародубському полку*: **Захарій Спиридонович** (бл. 1714 — до 1785) — полковий хорунжий (1780); **Петро Андрійович** (бл. 1735 — після 1816) — полковий суддя та бургомістр Стародуба (1778—81); **Микола Андрійович** (бл. 1745 — 1824) — полковий *осавул* (1783), поштмейстер м. *Стародуб* (1779 — після 1798). Ін. представники роду обіймали уряди сотенних отаманів, *військових товаришів* та *бунчукових товаришів*. Із цієї гілки походили: **Степан Михайлович** (1761—1841), генерал-майор (1797), шеф Ризького кірасирського полку (1797—98), учасник воєнних кампаній у Польщі 1787 та 1792—94 і *російсько-турецької війни 1787—1791*, черніг. губернський *предводитель дворянства* (1818—29); **Василь Сергійович** (1885—1960), співак (баритон), гітарист, педагог, соліст Рос. опери в Парижі (Франція; 1929—31), професор Паризької Рос. консерваторії ім. С.Рахманінова та керівник класу з гри на гітарі (1957—60); **Олексій Васильович**

К.В. Широцький.

П.П. Ширшов.

(1916—59), журналіст, спортсмен, громад. діяч, член волейбольної команди Нац. орг-ції витязів, чемпіон Парижа, учасник *Другої світової війни*, кореспондент і фотограф франц. газет у *СРСР*, представник «France Presse».

Ін. гілка роду походить від **Гаврила Овдійовича** (до 1600 — після 1679), сотенного погарського отамана, наказного бакланського *сотника* (1679), та його сина **Терентія** (Тереха) **Гавриловича** (р. н. невід. — п. до 1713), бакланського сотника (1679—96). Їхні нащадки — бакланські городові та сотенні отамани (див. також *Городовий отаман*), військ. товариші та *значкові товариші.*

Імовірно, до цього ж роду належав козац. полковник Матвій Ширяй (2-га пол. 16 — 1-ша третина 17 ст.), котрий 1610 був у складі *Війська Запорозького*, яке прийшло на допомогу Сигізмунду III під час його облоги Смоленська (нині місто в РФ), та 1610—11 брав участь у боях проти військ Моск. д-ви.

Рід внесений до 4-ї частини Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 9-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Гамалея А.А.* Черниговское дворянство: из Архива Дворянского депутатского собрания: Четвертая часть Родословной книги. Чернигов, 1891; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 5. К.—СПб., 2004.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

ШИРО́ЦЬКИЙ (Шероцький) **Костянтин Віталійович** (псевд. — К.Ладиженко; 07.06(26.05).1886—13.09.1919) — історик укр. мистецтва. Член *Українського наукового товариства.* Н. в с. Вільшанка-Бершадська (нині с. Вільшанка Крижопільського р-ну Він. обл.) в сім'ї священика. Закінчив Археол. ін-т в *Санкт-Петербурзі* (1911) та історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту (1912). 1915—17 читав курс історії старого київ. і галицького мист-ва як приват-доцент Петрогр. ун-ту по кафедрі історії мист-ва. Один із фундаторів видавничого т-ва «Друкарь» (1916). Належав до петерб. орг-ції *Товариства українських поступовців.* 1917 був комісаром Городенського пов. у *Галичині* від *Тимчасового уряду.* Виїхавши до *Києва*, узяв участь в організації ген. секретарства освіти УЦР, згодом — мін-ва нар. освіти УНР, де завідував художньопром. відділом, потім — секцією охорони пам'яток старовини і мист-ва. Із 1917 — член *Української партії соціалістів-федералістів.* Наприкінці 1917 читав лекції з мист-ва в *Українському народному університеті* в Києві. Замість подбати про своє здоров'я, мусив виїхати на провінцію. Влітку 1918 обраний екстраординарним професором Кам'янець-Подільського укр. держ. ун-ту, але через хворобу фактично не викладав.

Із 1907 широко публікувався в *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»*, журналах «Сяйво», *«Украинская жизнь»*, «Искусство в Южной России», газ. *«Рада»*, після повернення до України — у журналах «Наше минуле», «Книгарь». Автор розвідок про мистецьку спадщину Т.*Шевченка*, Г.Левицького та В.*Тропініна.* Видав нариси з історії декоративного мист-ва України «Художественное убранство украинского дома» (1914), у співавт. з П.Балицьким — «Буковина и ее прошлое» та «Иллюстрированная история Галичины» (обидві — Пг., 1915, підпис-акронім: К.Баладыженко). Автор путівника «Киев» (1917, 1994), в якому вперше зроблено мистецтвознавчий аналіз пам'яток укр. столиці. Серед перших синтетичних курсів історії староукр. мист-ва його праці: «Старовинне мистецтво на Україні» (1918), «Українська штука за часів старокнязівських та її виучення» (1918). Підготував курс історії укр. мист-ва у 2-х томах (доля рукопису невідома). Ілюстрації до цієї праці з'явились у вид-ві «Друкарь» у вигляді 144-х листівок у 13-ти серіях. Працював над вступною розвідкою до альбому «Український старовинний портрет».

П. у с. Білоусівка (нині село Тульчинського р-ну Він. обл.).

Бібліогр.: *Биковський Л.* Бібліографія праць К.В. Широцького. В кн.: Збірник Секції мистецтв [Українського наукового товариства, т.] 1. К., 1921.

Літ.: *Середа А.* Кость Віталійович Широцький. В кн.: Збірник Секції мистецтв [Українського наукового товариства, т.] 1. К., 1921; *Іваневич Л.А.* Кость Широцький (1886—1919): науковець, просвітник, педагог. Хмельницький, 2011.

С.І. Білокінь.

ШИРШО́В Петро Петрович (25 (12).12.1905—17.02.1953) — держ. діяч доби *СРСР*, океанограф, ботанік, гідробіолог, полярний дослідник. Д-р геогр. наук (1938). Дійсний член АН СРСР (1939). Герой Рад. Союзу (1938). Н. в м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) у сім'ї робітника. Закінчив Катериносл. реальне уч-ще. Вступив на біологічний ф-т Катериносл. ін-ту нар. освіти, потім перевівся на соціально-істор. відділення цього ж ін-ту. Згодом навч. на біологічних ф-тах Одес. ін-ту нар. освіти та Дніпроп. ін-ту нар. освіти. 1929 після закінчення аспірантури при Дніпроп. гідрологічній станції захистив канд. дис. на тему: «Водорості дніпровських порогів».

Протягом 1929—32 — наук. співробітник Ботанічного саду АН СРСР. 1930—31 брав участь в експедиціях на архіпелаги Нова Земля та Земля Франца-Йосифа. 1932—36 працював у Всесоюзному арктичному ін-ті в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). Брав участь в експедиціях в Арктику на суднах «Сибиряков» (1932), «Челюскін» (1933—34), «Красін» (1935) та в роботі першої рад. дрейфуючої станції «Північний полюс-1» (1937—38). Протягом 1938—39 працював директором Всесоюзного арктичного ін-ту АН СРСР. 1939—41 був 1-м заст. нач. Гол. управління Пн. мор. шляху при РНК СРСР. 1941 — уповноважений *Державного комітету оборони СРСР.* 1942—48 — нар. комісар (із 1946 — міністр) мор. флоту СРСР. 1946 створив Ін-т океанології АН СРСР, який очолював до 1953. Із 1946 по 1950 — голова Тихоокеанського наук. к-ту.

Зробив значний внесок у вивчення Арктики, розвиток рад. мор. транспорту і створення рад. науки океанології. Наук. праці вченого присвячені фітопланктону арктичних морів.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Червоного Прапора, «Знак Пошани», Червоної Зірки, медалями.

П. у м. *Москва.*

Його ім'ям названі бухта на Землі Франца-Йосифа, підвод-

ний хребет у Тихому океані, Ін-т океанології РАН.

Праці: Нарис водоростей Дніпровських порогів. «Вісник Дніпропетровської біологічної станції», 1929, т. 1; Планктон как индикатор ледового режима моря. В кн.: Научные работы экспедиции на ледоколе «Красин» в 1935. Л., 1936; Планктон арктических вод: Избранные труды. М., 1982.

Літ.: *Богоров В.Г.* Петр Петрович Ширшов как ученый и организатор науки. В кн.: Труды института океанологии АН СССР, т. 9: Посвящается светлой памяти академика Петра Петровича Ширшова. М., 1954; *Сузюмов Е.М.* Полярник, академик, министр. «Морской флот», 1976, № 1; *Його ж.* Курс — океан (жизнь и деятельность П.П. Ширшова). М., 1983; *Ширшова М.П.* Забытый дневник полярного биолога [текст]. М., 2003; *Її ж.* Петр Петрович Ширшов: Дневники. Очерки. Воспоминания. М., 2005.

О.В. Булгакова.

ШІСТДЕСЯ́ТНИЦТВО — літературно-мистецька та суспільно-політ. течія серед укр. інтелектуальної еліти наприкінці 1950-х — на поч. 1970-х рр. Передумовою виникнення Ш. та шістдесятників були політ. новозміни, які мали місце в період *десталінізації* та супроводжувалися викриттям і засудженням масових репресій, демократизацією суспільно-політ. і культ. життя в Україні. Внаслідок відносної лібералізації рад. сусп-ва, знайомства із сучасними напрямами в зх. мист-ві, літ. спадщиною представників *«Розстріляного відродження»* частина молодих митців та літераторів поступово у своїй творчості відійшли від усталеної системи художньо-естетичних координат соцреалізму. В основі світоглядних засад покоління шістдесятників, яке складалося з окремих індивідуальностей, лежали визнання свободи в усіх її проявах, ідеї гуманізму та антропоцентризму.

Початковий період Ш. (кінець 1950-х — поч. 1960-х рр.) характеризувався пошуками «правди і чесної позиції», «власної індивідуальності», нових форм творчості, переглядом морально-етичних цінностей у житті та літературі. Символом творчої розкутості, духовного демократизму, етичного максималізму, нонконформізму, пориванням до експерименту на поч. 1960-х рр. був позначений доробок поетів і письменників М.*Вінграновського*, Є.*Гуцала*, І.*Драча*, В.*Дрозда*, В.*Коротича*, Л.*Костенко*, Б.*Олійника*, Д.*Павличка*, В.*Симоненка*, В.*Стуса*, Г.*Тютюнника,* В.*Шевчука*; літ. критиків І.*Дзюби*, І.*Світличного*, Є.*Сверстюка*; художників та графіків А.*Горської*, П.Заливахи, В.*Зарецького*, В.Кушніра, І.Марчука, Г.*Севрук*, Л.*Семикіної*, Г.*Якутовича*, композиторів Л.*Грабовського*, Л.Дичко, В.Сильвестрова, М.*Скорика*; кінорежисерів, акторів та театральних діячів Ю.*Іллєнка*, І.*Миколайчука*, Л.*Осики*, Л.*Танюка*, С.*Параджанова*, публіцистів В.*Марченка*, В.*Мороза*, В.*Чорновола* та ін.

Ш. як соціокульт. феномен в укр. літературно-мистецькому просторі не мало чіткої орг. структури й не обмежувалося рамками літ. процесу. У серед. 1960-х — 1970-х рр. шістдесятники являли собою внутр. моральну опозицію до рад. тоталітарного режиму. Прагнення покоління молодих митців позбутися тоталітарного диктату в творчому процесі згодом переросло в нерегламентовані культурно-просвітницькі акції (неформальні літ. читання, художні виставки, вечори пам'яті репресованих митців, заходи зі збереження істор. спадщини, складання петицій на захист укр. мови та ін.), в появу позаофіц. об'єднань, таких як Клуби творчої молоді (див. *Клуби творчої молоді в УРСР у 1960-х рр.*).

Творчість шістдесятників викликала численні обговорення на сторінках укр. рад. преси та внутр. літературно-мистецькі дискусії в середовищі творчих спілок. Висловлюючи підтримку творчій молоді у «змістовності та сміливості суджень», експериментальних пошуках, представники літературно-мистецького істеблішменту Спілки письменників, Спілки художників, Спілки композиторів піддавали м'якій та обережній критиці нову генерацію за аполітичність, захоплення модерністськими теоріями, орієнтацію на мистецький спадок зх. к-ри. Рознос М.*Хрущовим* худож. виставки в Манежі 2 грудня 1962, тональність зустрічей кер-ва КПРС із творчою інтелігенцією 17 грудня 1962 та 2—8 березня 1963 в *Москві* стали сигналом для розгортання широкомасштабної боротьби з формалізмом і «псевдоноваторством» у літературно-мистецьких колах в Україні. На зміну суто професійним літературно-мистецтвознавчим дискусіям із приводу нонконформістських пошуків молодої генерації митців, які викликали неабиякий резонанс в укр. інтелектуальному просторі, прийшла персоніфікована «принципова партійна критика та ідейно-виховна робота низинних парторганізацій».

Респ. нарада з творчою інтелігенцією 8—9 квітня 1963 за участі секретаря ЦК КПУ А.*Скаби*, постанови ЦК КПУ «Про роботу творчих спілок по вихованню молодих літераторів і митців» (грудень 1971), «Про літературно-художню критику» (21 січня 1972), «Про роботу з творчою молоддю» (21 жовтня 1976) були просякнуті негативною характеристикою інакодумства в мист-ві й літературі та мали на меті «оздоровити атмосферу» у творчих спілках.

Масований ідеологічний тиск владних структур, політ. репресії 1965—72 змусили частину шістдесятників вдатися до «внутрішньої еміграції» (Л.Костенко, В.Шевчук) або підпорядкуватися наявним «правилам гри» в рад. соціумі (В.Коротич, Д.Павличко, І.Драч, Б.Олійник), інші обрали шлях відкритого протистояння тоталітарному режимові (І.Калинець, Є.Сверстюк, І.Світличний, В.Стус, В.Чорновіл).

Літ.: *Кошелівець І.* Сучасна література в УРСР. Мюнхен, 1964; *Сверстюк Є.* Шістдесятники і Захід. В кн.: *Сверстюк Є.* Блудні сини України. К., 1993; *Зарецький О.* Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР. «Сучасність», 1995, № 4; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. К., 1995; *Бажан О.* Роль національно-культурних осередків шістдесятників у збереженні історичної та культурної спадщини українського народу в 60-х роках XX ст. «Краєзнавство», 1999, № 1—4; *Зборовська Н.* Шістдесятники. «Слово і час», 1999, № 1; *Зінькевич О.* Невідомі шістдесяті. «Сучасність», 1999, № 4; *Коцюбинська М.* Епістолярна панорама шістдесятих. «Київська старовина», 2000, № 2—3; *Медвідь Л.* Шістдесятництво: філософія та естетика опору. «Молода нація» (К.), 2000, № 3; *Пахльовська О.* Українські шістдесятники: філософія бунту. «Сучасність», 2000, № 4; *Короґодський Р.* Шістдесятники поза пафосом. «Українська мова і література», 2003, № 39—40, ч. 2; *Заплотинська О.* Формалізм чи новаторство?: Інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960—1970-х рр. в Украї-

ні. «УЇЖ», 2006, № 1; *Тарнашинська Л.* Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління. К., 2010.

О.Г. Бажан.

ШКІЛЬНА́ ДРА́МА — драм. твори, які ставилися в шкільних театрах при духовних та світських навч. закладах України з поч. 17 до 2-ї пол. 18 ст. Протягом 16—17 ст. шкільні театри були поширеним явищем у різних країнах Європи. У багатьох статутах європ. навч. закладів ішлося про шкільні вистави як обов'язкові. Шкільний театр був пов'язаний із предметом поетики і мав навч. функцію, а також служив морально-дидактичному та естетичному вихованню. У Зх. Європі із серед. 16 ст. формувався новий стиль духовної драми. Вона спиралася на досвід середньовічної драми, що проявилося у використанні жанрів містерії, міраклю, мораліте, у розробленні реліг. сюжетів, у поєднанні в драмі «високого» (осн. частина драми) та «низького» (в інтермедіях). Особливого значення Ш.д. надавали в єзуїтських навч. закладах, які були в багатьох країнах Європи, зокрема в *Речі Посполитій.*

Під впливом польс. та західноєвроп., зокрема єзуїтських, традицій шкільний театр розвивався і в Україні. Він пов'язаний із запровадженням в Україні школи слов'яно-греко-лат. типу (*братські школи*, колегіуми, *Києво-Могилянська академія*). Хоч укр. шкільний театр використовував досвід відповідного європ. театру, спирався на ті самі театральні жанри, розробляв подібні реліг. сюжети, проте в укр. Ш.д. поступово витворилася нац. специфіка. Укр. шкільні драми писалися віршами та були пов'язані з курсами поетики та риторики. Професори поетики були зобов'язані не тільки читати курс, але й писати драми і ставити їх силами студентів. Авторами більшості збережених драм є професори Києво-Могилянської академії, а також її випускники, які працювали за межами України. Драми називалися «комедіями», «трагедіями», «трагедокомедіями». Автори укр. курсів поетики при визначенні особливостей цих жанрів спиралися на античне вчення про драму (*Арістотеля*, Квінта Горація Флакка), на саму античну драму, на ренесансні італ. поетики 16 ст. (Ю.Скалігера) та польс. поетики (барокову поетику М.-К.Сарбевського). До різдвяних укр. драм належать «Комедія на день Рождества Христова» Димитрія Туптала (див. *Димитрій Ростовський*; 1702), «Комическоє дійствіє» М.Довгалевського (1736) та ін.; до великодніх — «Слово про збурення пекла» (середина, 2-га пол. 17 ст., невід. автора), «Мудрость предвічная» (1703, невід. автора), «Властотворній образ человіколюбія Божія» М.Довгалевського (1737) та ін.; до міраклів — анонімна «Драма про Олексія, чоловіка Божого», поставлена в 1674, «Комедія на Успеніє Богородиці» Димитрія Туптала (написана наприкінці 17 ст.) та ін.; до мораліте — «Воскресеніє мертвих» Георгія *Кониського* (1747), «Ужасная измена сластолюбиваго житія...» (1701). На поч. 18 ст. з'являються істор. драми. За бібл. сюжетом — драма Л.Горки «Іосиф Патріарха» (1708), драми, пов'язані з укр. історією, — «Владимир» Феофана *Прокоповича* (1705) про період *Київської Русі*, «Милость Божія» невід. автора (1728) про національно-визвольну боротьбу укр. народу під кер-вом Б.*Хмельницького.* Випускник Києво-Могилянської академії М.*Козачинський*, працюючи в Сербії у школі в м. Карловці (нині м. Сремськi-Карловиці, Сербія; на запрошення сербського митрополита), написав там і поставив драму із сербської історії «Трагедія ... о смерти послідньго царя сербського Уроша V і о паденії Сербського царства» (1733). Між діями або сценами основної (серйозної) драми вставлялися інтермедії — одноактні п'єси комічного змісту з повсякденного життя. Укр. Ш.д. була бароковим явищем, її зміст був ускладнений використанням алегорій, символіки. Вона, як і єзуїтська драма, використовувала музику, живопис, хореографію (пантоміму) та була видовищним явищем. Музика, яка звучала в Ш.д., не збереглася, але самі тексти свідчать про активну драм. функцію музики в драмах. На це вказують численні ремарки та словесні віршовані тексти муз. номерів, які називалися «кант» або «пініє». Незмінним у серйозній частині Ш.д. був спів хору. У більшості драм хор виконував функцію допоміжного персонажа та брав участь у розгортанні фабули драми. Він роз'яснював події драми і віщував про майбутнє, засуджував і повчав, співчував персонажам, оспівував особу й події тощо. Такі функції хору нагадували античну трагедію. В окремих драмах хор не був пов'язаний зі змістом драми і звучав тільки в кінці дій. Іноді в драмах персонажі співали соло або дуетом, у них звучала й інструментальна музика. Деякі ремарки вказують на використання в драмах церк. піснеспівів, що фіксувалися в укр. ірмолоях, а також популярних духовних кантів. Віршований словесний текст співів хору, поданий у драмах, такий самий, як і в кантах. Мелодія кантового типу могла використовуватися в партіях хору. Під впливом шкільних різдвяних драм розвивалася нар. вертепна драма. Ш.д. підготувала ґрунт для розвитку укр. драматургії 19 ст.

Літ.: *Рєзанов В.І.* Драма українська, вип. 1—6. К., 1925—29; *Корній Л.* Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст. К., 1993; *Софронова Л.А.* Старинный украинский театр. М., 1996; *Сулима М.* Українська драматургія XVII—XVIII ст. К., 2005.

Л.П. Корній.

ШКЛО — с-ще міськ. типу Яворівського р-ну *Львівської області.* Розташов. на р. Шкло (прит. Сяну, бас. Вісли), за 1 км від залізничної ст. Шкло-Старжиська. Населення понад 5,6 тис. осіб (2011).

Відоме як село з 14 ст. У 16—18 ст. належало до Яворівського староства. 1649 Ш. спустошили татари — союзники Б.*Хмельницького.* Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Ш. відійшло до володінь австрійс. *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 Ш. належало Польщі (у складі Львів. воєводства). У вересні 1939 зайняте Червоною армією. Від 1939 — у складі Львів. обл. УРСР. У роки гітлерівської окупації входило до складу *Генеральної губернії.* С-ще міськ. типу від 1969.

Ш. відоме сірководневими джерелами. 1576 за дорученням польс. короля *Стефана Баторія* королів. лікар Войцех Очко відвідав Ш., зробив опис місц. води і запропонував спосіб її вживання. 1617 джерела описав львів'янин доктор Еразм Сикст. 1870 почав діяти держ. санаторій для офіцерів австро-угор. армії. Розвиток курорту тривав у міжвоєнний час (1932 відкрито санаторій для залізничників, 1938 — дитячий санаторій). Курорт був знищений під час *Другої світової війни* і відроджений 1947, коли тут відкрився військ. санаторій. 2003 на його базі створено держ. підпр-во «Санаторно-курортний лікувальний центр "Шкло"».

У Ш. народився Я.*Гординський.*

Архіт. пам'ятка: дерев'яна церква Святої Параскеви (1732).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; *Лаба В.П.* Історія села Шкло від найдавніших часів до 1939 року. Львів, 2009; Історія виникнення санаторію «Шкло». Web: http://shklo.com.ua/istor.html.

В.І. Дмитрук.

ШКУРÓ (Шкура) **Андрій Григорович** (19(07).02.1887—16.01.1947) — рос. військ. діяч, учасник *Білого руху*, генерал-лейтенант (1919). Н. у станиці Пашковська (нині у складі м. *Краснодар*) у сім'ї кубанських козаків. 1905 закінчив 3-й Моск. кадетський корпус, 1907 — Миколаївське кавалерійс. уч-ще в *Санкт-Петербурзі.* Учасник *Першої світової війни.* Після *Лютневої революції 1917* — на Кавказ. фронті. На поч. 1918 вів антибільшовицьку боротьбу на Кавказі. Створив загін і на початку липня приєднався до *Добровольчої армії.* Із 22 (9) листопада 1918 — нач. 1-ї Кавказ. козачої д-зії, генерал-майор. У березні—травні 1919 провадив військ. боротьбу з *більшовиками* і загонами Н.*Махна* в Донбасі, генерал-лейтенант. Із 26 (13) травня 1919 — командир 3-го кінного корпусу. 29 (16) червня 1919 його загони захопили Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). В Україні військовослужбовці його формувань («вовчі сотні») відзначалися масовими розбоями і свавіллям. 11 січня 1920 (29 грудня 1919) — 27 (14) лютого 1920 — командуючий Кубанською армією. Влітку 1920 емігрував до Франції, де, сформувавши трупу козаків-джигітів, виступав у цирку. Із 1931 — в *Югославії*, працював на дорожніх роботах. У роки *Другої світової війни* — у Німеччині, брав участь у формуванні антирад. частин для боротьби на Сх. фронті. У серпні 1941 надіслав два листи А.*Мельнику*, в яких, вказуючи на своє запороз. коріння, запевняв у бажанні «ще раз послужити моїй батьківщині», висловлював «готовність станути під прапори організованого українського націоналізму». Для цього пропонував розпочати переговори про залучення рос. козацтва «до активної боротьби з московським большевизмом у складі української самостійної формації»; у разі боротьби у складі нім. або хорватських військ виступав за використання козачих частин на «українських етнографічних територіях». 5 вересня 1944 призначений нач. Козачого резерву «Козачого стану». 28 травня 1945 інтернований британцями й переданий рад. командуванню. Разом із групою колиш. білогвардійців страчений у *Москві* за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР.

Автор мемуарів «Записки белого партизана» (Париж, 1920—21).

Тв.: Гражданская война в России: записки белого партизана. М., 2004.

Літ.: *Врангель П.Н.* Воспоминания: Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.), т. 1. М., 1992; *Кучерук О.* «Бажаю ще раз послужити моїй батьківщині» (генерал Андрій Шкуро і Організація українських націоналістів). «Військово-історичний альманах», 2001, № 2; *Цветков В.Ж.* А.Г. Шкуро. В кн.: Исторические портреты. М., 2003.

В.О. Крупина.

А.Г. Шкуро.

ШЛЕМКÉВИЧ Микола Іванович (псевд. — М.Іванейко; 27.01.1894—14.02.1966) — філософ, громад., політ. і культ. діяч, творець ідеології т. зв. творчого націоналізму. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук.* Н. в с. Пилява (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.). Після закінчення польс. г-зії у *Львові* продовжив навчання у Віденському ун-ті, яке по двох роках перервала *Перша світова війна.* У період рос. окупації *Галичини* 1915 вивезений до Сибіру. 1917—19 — у *Києві*, секретар редакції *«Робітничої газети»*. Філос. освіту здобув у Віденському ун-ті (1923—26), доповнив філос. студії в Сорбонні (Франція). З поверненням до Львова співпрацював з відновленим Д.*Донцовим «Літературно-науковим вісником»*. На поч. 1930-х рр. розпочав діяльність як ідеолог *Фронту національної єдності*, котрий заснував разом із Д.*Палієвим*; був співредактором час. «Перемога», гол. редактором газет «Українські вісті», *«Батьківщина»*. У роки *Другої світової війни* — співробітник *Українського центрального комітету*, співредактор газ. *«Наші дні»*, гол. редактор *«Українського видавництва»* (Краків—Львів). Після війни — у *Відні*, Зх. Німеччині, де брав участь у створенні Укр. нац. ради, в роботі літ. об'єднання «Мур», співпрацював з НТШ, *Українським вільним університетом*, друкувався в газетах «Проблеми», «На чужині» та ін. Із 1949 — у США, працював у *«Енциклопедії українознавства»*. 1953 заснував час. «Листи до приятелів», 1956 — вид-во «Ключі». 1953—58 вийшли його гол. праці: «Загублена українська людина» (1954), «Галичанство» (1956), «Верхи життя і творчості» (1958). На поч. 1960-х рр. — співзасн. Союзу укр. нац. демократів, організатор Укр. публіцистично-наук. ін-ту, ін. інтелектуальних ініціатив укр. діаспори.

П. у м. Пасейк (шт. Нью-Джерсі, США).

Літ.: *Кубійович В.* Замість листа до приятеля (пам'яті Миколи Шлемкевича). «Сучасність», 1966, № 3; *Паньківський К.* Микола Шлемкевич — публіцист. Там само, 1974, № 7—8; *Залізняк Б.* «Листи до приятелів» і Микола Шлемкевич. «Слово і час», 1977, № 10; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Мельник В.* Український філософ Микола Шлемкевич. «ЛУ», 1994, 7 квітня; *Головацький І.* Шлемкевич Микола Іванович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996; *Горинь В.* Про автора «Галичанства» і не тільки... В кн.: *Шлемкевич М.* Галичанство. Львів, 1997; *Гринечко О.* Спільнота в контексті філософсько-публіцистичної спадщини Миколи Шлемкевича. «Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки», 2009, № 19; *Її ж.* Концепція людини у філософській спадщині Миколи Шлемкевича. «Грані», 2011, № 4 (78).

В.І. Горинь.

М.І. Шлемкевич.

ШЛЕ́НДИК Іван (р. н. невід. — п. 1946) — науковець, громад. діяч у Харбіні (нині місто в Китаї). 1923 викладав на пед. курсах у таборі інтернованих вояків Армії УНР в *Каліші*, згодом — фізичну хімію в *Українському високому педагогічному інституті* в Празі (Чехословаччина; 1923—33), де здобув докторат; професор. У 1930-х рр. приїхав до Харбіна, став там членом Союзу укр. емігрантів. Один із засновників Укр. нац. колонії в Маньчжурії (травень 1935). Член правління та заст. голови, начальник канцелярії Укр. нац. колонії (1937—39). Співредактор час. «Далекий Схід», на сторінках якого виступав також як публіцист. Дописував до укр. видань в Європі під псевд. Ткач-Олійник. Автор статуту молодіжної орг-ції «*Українська Далекосхідна Січ*». 1945, після вступу до Маньчжурії рад. військ, заарештований та вивезений до *СРСР*. Проходив по одній справі з Ю.*Роєм*, М.Самарським, О.*Дзигаром*. Страчений.

Тв.: Українці в Маньджу-Ді-Го. В кн.: Далекий Схід: Збірник, присвячений справам українського Далекого Сходу: Видання Ради Української національної колонії у Маньчжу-Ді-Го. Харбін, 1936.

Літ.: *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Його ж.* Втікачі-українці в Манджурії. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1980 р. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1980.

А.А. Попок.

А.М. Шлепаков.

ШЛЕПАКО́В Арнольд Миколайович (16.06.1930—02.06.1996) — історик і політолог. Д-р істор. н. (1966), професор (1970). Дійсний член АН УРСР (1982; із 1991 — АН України, із 1994 — *Національна академія наук України*). Засл. діяч н. і т. України (1995). Н. в м. *Вінниця.* Закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту (1952), аспірантуру Ін-ту історії АН УРСР (1955). 1955 захистив кандидатську, а 1966 — докторську дис. Від 1955 — в Ін-ті історії АН УРСР: молодший, старший наук. співробітник відділу заг. історії і міжнар. відносин (1955—63), старший наук. співробітник відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн (1963—71), заст. директора (1971—74), зав. відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн (1971—78). Із 1969 — чл.-кор., із 1982 — дійсний член АН УРСР. Один з ініціаторів створення та директор Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР/України (1978—92). Академік-секретар Відділення економіки АН УРСР (1982—88). Ректор Укр. академії зовн. торгівлі (1995—96).

Від 1967 працював як експерт *ЮНЕСКО* в галузі міжнар. імміграції. Брав участь у складі делегації УРСР у 25-й, 26-й та 27-й сесіях ГА ООН (1970—72), а також очолював делегацію УРСР на 23-й сесії Комісії соціального розвитку ООН (1973). Президент Укр. асоціації сприяння ООН, керівник Центру міжнар. досліджень Київ. міжнар. гуманітарного ун-ту.

Автор низки праць з історії укр. еміграції в США та Канаді, історії США, нац. відносин у Пн. Америці та Зх. Європі та ін.

Лауреат премії ім. Д.Мануїльського АН УРСР (1982).

П. у м. *Київ.*

Праці: Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском государстве — выдающаяся победа внешней политики СССР. К., 1955; Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді. К., 1957; Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма. М., 1966; Биография статуи Свободы: Исторический очерк. М., 1969; США: социальная структура общества и его национальный состав: Исторический очерк. К., 1976; США: «похищение умов» в прошлом и настоящем. М., 1983 (у співавт.); Буржуазные концепции национальных отношений в развитых капиталистических странах. К., 1988 (у співавт.).

Літ.: *Забарко Б.М.* Вшанування А.М. Шлепакова з нагоди його ювілею. «УЇЖ», 1980, № 8; Шлепаков Арнольд Михайлович. Там само, 1996, № 5; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

А.-Л. Шлецер. Гравюра роботи художника О. Фролова. 1-ша чверть 19 ст.

ШЛЕ́ЦЕР (Шльоцер; Schlözer) **Август-Людвіг** (05.07.1735—09.09. 1809) — нім. історик, публіцист і статистик. Навч.у Віттенберзькому та Геттінгенському ун-тах. 1761—67 — на рос. службі, член Петерб. АН (1765), 1768—1809 — професор Геттінгенського ун-ту. Прибічник і пропагандист норманської теорії (див. *Норманська проблема*), написав з цієї проблеми низку праць. Автор досліджень із заг. історії, джерелознавства та історії рос. літописання. Осн. праця — «Нестор: Руські літописи давньослов'янською мовою, порівнювані, перекладені і пояснені» (т. 1—5, Геттінген, 1802—09; рос. вид. — ч. 1—3, СПб., 1809—19). Ш. справив позитивний вплив на розвиток рос. джерелознавства, був прибічником *освіченого абсолютизму* поміркованого напряму, різко виступав проти поділу народів на «історичні» й «неісторичні», закликав до об'єктивного вивчення всіх народів світу. М.*Гоголь* називав Ш. «великим зодчим всесвітньої історії», який «хотів одним поглядом охопити весь світ, усе живе..., аналізував світ і всі минулі й сучасні народи, а не описував їх».

Літ.: *Бестужев-Рюмин К.* Биографии и характеристики. СПб., 1882; *Соловьев С.М.* Шлецер и антиисторическое направление. В кн.: *Соловьев С.М.* Собрание сочинений. СПб., 1901; *Иконников В.С.* Август Людвиг Шлецер. К., 1911; Lomonosow, Schlözer, Pallas. Berlin, 1962; *Гоголь Н.В.* Шлецер, Миллер и Гербер. В кн.: *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений, т. 6. М., 1986; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич.

О.Г. Шліхтер.

ШЛІ́ХТЕР Олександр Григорович (01.09(20.08).1868—02.12.1940) — держ. діяч, учений-економіст. Дійсний член ВУАН (1929; із 1936 — АН УСРР, із 1937 — АН УРСР), Білорус. АН (1934; із 1936 — АН Білорус. СРР, із 1937 — АН Білорус. РСР), віце-президент ВУАН / АН УСРР/УРСР (1931—38). Н. в м. *Лубни.* Закінчив г-зію, навч. в Харків. ун-ті (1889—91), а згодом — у Бернському ун-ті (Швейцарія). У соціал-демократ. русі з 1891. Професійний революціонер, член Київ. к-ту РСДРП (1902—04), один із керівників революц. боротьби в *Києві*, *Санкт-Петербурзі*, Фінляндії (1905—07), учасник збройного жовтневого перевороту 1917 в *Москві.* Упродовж 1917—18 — нар. комісар земельних справ, нар. комісар продовольства РСФРР, нар. комісар продовольства УСРР (1919), повноважний представник РСФРР в Австрії (1921—23), ректор *Комуністичного університету імені Ар-*

тема в *Харкові* (1924—27), нар. комісар земельних справ УСРР (1927—29), обстоював ідею і практику форсування суцільної *колективізації сільського господарства*. 1930 очолював Ін-т соціалістичної реконструкції і розвитку сільс. госп-ва; директор Укр. ін-ту марксизму-ленінізму (1930—33), президент *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів*, керівник Ради з вивчення продуктивних сил України. Член оргбюро ЦК КП(б)У (1924—26), канд. у члени політбюро ЦК КП(б)У, член Всерос. ЦВК, ЦВК СРСР та ВУЦВК.

П. у м. Київ.

Бібліогр.: *Ровнер О.С., Королик Р.Я.* Олександр Григорович Шліхтер: Бібліографічний покажчик. К., 1958.

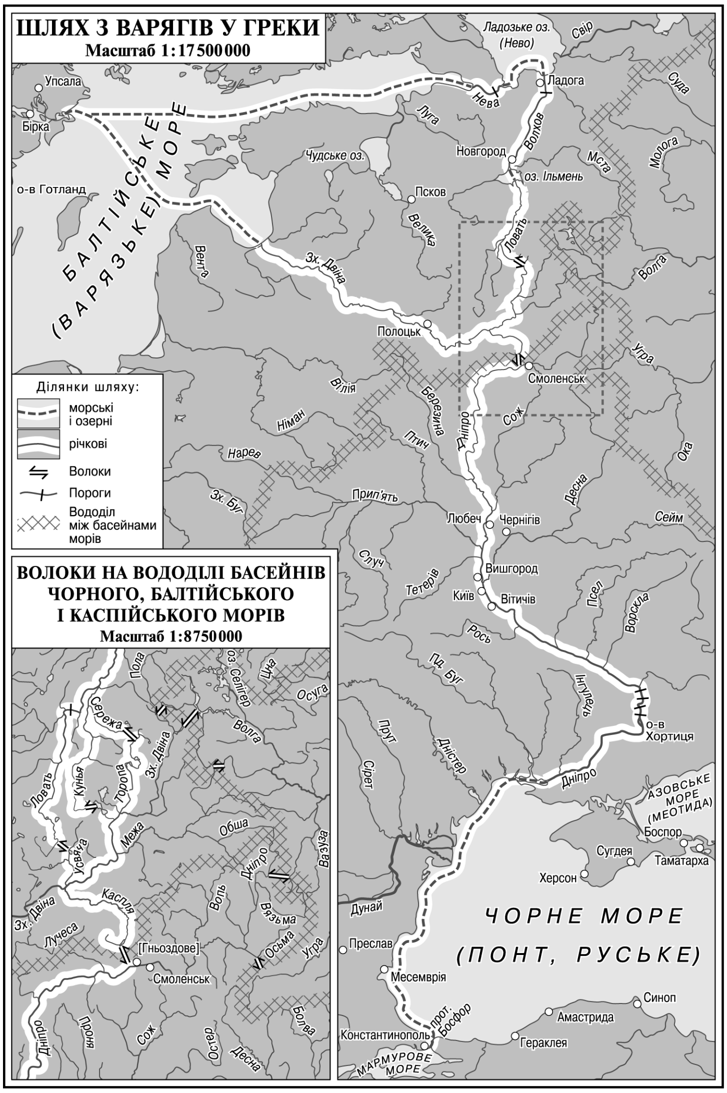
Літ.: *Лубенский П., Ванцак Б.* Главная удача жизни: Повесть об Александре Шлихтере. М., 1980.

В.І. Марочко.

ШЛЯХ «ІЗ ВАРЯ́ГІВ У ГРЕ́КИ» — літописний термін, котрим позначають торг. трасу між Чорним та Балт. морями. У *«Повісті временних літ»* опис цього маршруту вміщено у вступі до легендарної розповіді про діяльність апостола *Андрія Первозванного* на теренах сх. слов'ян. Згідно з ним шлях «из Варяг в Греки» (або «из Грек по Дн- пру») — це маршрут Понт / Рус. (Чорне) море — Дніпро — волок — Ловать — оз. Ільмень — Волхов — оз. Нево (Ладозьке) та його «устя» (р. Нева) — Варязьке (Балт.) море. Також зазначено, що з Варязького моря можна дістатися Рима (Італія), *Константинополя* та Понту й суто мор. шляхом (як можна здогадатися, через Пн. море, Атлантику, Середземне та Мармурове моря). Зокрема, згідно з легендою, апостол Андрій подорожував із Синопи (нині м. Синоп, Туреччина) до Балт. узбережжя річками, а повернувся назад морем. Втім, історіографія під шляхом «із варягів у греки» розуміє, насамперед, річковий маршрут, вузловими пунктами котрого були *Київ*, Смоленськ (нині місто в РФ) та *Новгород Великий.*

Торг. шлях, який пов'язував країни навколо Варязького (Балт.) моря з *Київською Руссю* та *Візантією* відбитий і в ін. джерелах. У трактаті «Про управління імперією» візант. імп. *Константина VII* Багрянородного (серед. 10 ст.) описано, як човни «росів» (русі) збираються у фортеці Кіова (Києві), рухаються Дніпром, долають *дніпрові пороги*, йдуть уздовж чорномор. узбережжя до Константинополя. Траса шляху на північ від Києва візантійцям була достеменно не відома, однак як вихідні пункти човнів згадані Чернігога (*Чернігів*), Мілініска (Смоленськ) та Немогард (Новгород). Важливим є також зауваження імп. Константина VII Багрянородного про те, що човни-моноксили готують для росів всі підвладні їм слов'ян. племена.

Функціонування шляху «із варягів у греки» унаочнюють численні археол. та нумізматичні матеріали. Саме з огляду на ці матеріали констатовано, що, окрім магістрального шляху, поданого в літописній традиції як маршрут подорожі Андрія Первозванного, існувало кілька відгалужень у пн. частині маршруту. Басейн Дніпра через притоки та систему волоків був пов'язаний не лише з Ловаттю, а й з ін. річками балт. басейну (Велика, Зх. Двіна, Німан). Поширення речей сканд. та візант. походження дає підстави впевнено твердити, що цей шлях активно функціонував від поч. 10 ст. Гіпотеза щодо більш раннього (серед. — 2-га пол. 9 ст.) використання шляху «із варяг у греки» як усталеного маршруту залишається дискусійною. Також дискусійними залишаються питання щодо ролі в освоєнні шляху «із варягів у греки» норманів і місц. населення та практичні аспекти його функціонування з урахуванням навіга-

тина VII Багрянородного

ційних труднощів, особливо в зимовий період. Відповідно, було б перебільшенням визначати шлях «із варягів у греки» як такий, що функціонував безперервно і забезпечував постійну циркуляцію товарів та людей. Проходження маршруту, найвірогідніше, здійснювалося у формі нерегулярних торговельно-військ. експедицій, причому не обов'язково протягом однієї навігації.

У цьому контексті слід зазначити, що провідна роль «шляху із варягів у греки» в економіці ранньої Київ. Русі в історіографії перебільшена. Показовою є ремарка, вміщена в літописі після опису шляху «із варягів у греки»: зазначено зв'язок верхів'їв Дніпра не лише з річками Балт. басейну (Ловать та Двіна), а й з Волгою, котра подана як шлях до Каспійського (Хваліського) моря. Цей напрямок екон. контактів був не менш важливим, зокрема ним потрапляла на Русь осн. маса срібла (здебільшого в монеті).

Протягом 11 ст. значення шляху «із варягів у греки» поступово зменшувалося, адже різні його ділянки набували самостійного значення, втрачаючи первинність функції ланок суцільного транзитного маршруту між Балтикою та Чорномор'ям. Не виключено, що цей занепад був одним із проявів заг. перебудови економіки Русі та зменшення ролі масштабних торговельно-військ. експедицій як осн. інструменту зовнішньоекономічних зносин.

Літ.: *Авдусин Д.А.* Гнездово и днепровский путь. В кн.: Новое в археологии. М., 1972; *Lebedev G.S.* On the early date of the «Way from Varangians to the Greeks». В кн.: Fenno-Ugri et Slavi. Helsinki, 1980; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1998; *Андрощук Ф.А.* Гнездово, днепровский путь и финал Бирки. В кн.: Археологический сборник: Гнездово: 125 лет исследования памятника. М., 2001; *Sindbœk S.M.* Varægiske vinterruter: Slœdetransport i Rusland og spørgsmålet om den tidlige vikingetids orientalske import i Nordeuropa. «Fornvännen», 2003, vol. 98, no. 3; *Еремеев И.И., Дзюба О.Ф.* Очерки исторической географии лесной части Пути из Варяг в Греки. СПб., 2010; *Леонтьев А.Е., Носов Е.Н.* Восточноевропейские пути сообщения и торговые связи в конце VIII — X вв. В кн.: Русь в IX—X вв.: Археологическая панорама. М., 2012; *Хведченя С.Б.* Історико-картографічний аспект дослідження «шляху із Варягів у Греки». В кн.: Історико-географічні дослідження в Україні. К., 2012; *Androshchuk F.* 'Byzantium and the Scandinavian World in the 9th—10th Century: Material Evidence of Contacts'. В кн.: *Sindbaek S. та ін.* From Goths to Varangians: Communication and Cultural Exchange Between the Baltic and the Black Sea: Black Sea Studies. Åarhus, 2012.

Є.В. Синиця.

«ШЛЯХ ПЕРЕМО́ГИ» — тижневик, орган Закордонних частин ОУН(б). Видавався з лютого 1954 по 1991 в Мюнхені (ФРН), а 1992—93 — у Мюнхені та Нью-Йорку (США), друкувався у великому газетному форматі обсягом 8 сторінок. Висвітлював політ. позицію кер-ва ОУН(б). Виступав на підтримку *Антибільшовицького блоку народів*, друкував матеріали з історії *Організації українських націоналістів*, *Української повстанської армії* та *Української головної визвольної ради*, в яких приділялася особлива увага висвітленню антирад. та антинацистської діяльності цих орг-цій протягом *Другої світової війни*. Великого значення надавалося і висвітленню стосунків між різними групами укр. політ. еміграції, а також критичному аналізові внутрішньополіт. ситуації в *СРСР*, гострим проблемам світ. політики. Тижневик подавав також статті про здобутки укр. науковців-емігрантів, події муз. життя діаспори, укр. жін. рух, діяльність Укр. молодіжної спілки, Студентської спілки ім. М.Міхновського. Також друкувалися твори майстрів світ. та укр. літератури (напр. О'Генрі). До кола авторів цього видання належали провідники та активісти ОУН(б), визначні публіцисти укр. еміграції (насамперед С.*Бандера*, Д.*Донцов*). Посаду гол. редактора видання послідовно обіймали Р.Кізько, Ю.Штикало, Д.Чайковський, М.Стиранка, Б.Вітошинський, С.*Ленкавський*, Г.Драбат, В.*Косик*, А.Бедрій, С.Галамай, А.Гайдамака, І.Кашуба, В.Панчук і В.Леник.

З моменту здобуття Україною незалежності видання посилило співпрацю з діаспорою в США (для чого було створене спец. представництво в Нью-Йорку), зокрема сперлося на підтримку *Українського конгресового комітету Америки*. Осн. увагу перенесло з питань життя діаспори на висвітлення гострих внутрішньо- та зовнішньополіт. проблем молодої укр. д-ви, а також розбудови парт. мережі ОУН і споріднених з нею орг-цій (Всеукр. братство вояків УПА). Значне місце відводилося проблемам церк. життя, зокрема діяльності *Української автокефальної православної церкви* та патріарха *Мстислава*. Регулярно вміщувало інтерв'ю з провідними укр. політиками радикального та поміркованого таборів (Я.*Стецько*, С.Хмарою, Л.*Лук'яненком*, В.*Чорноволом*, І.*Юхновським*), державними діячами (Л.*Кравчуком*, В.Горбуліним, К.Морозовим), науковцями (Я.Грицаком, Я.*Дашкевичем*). Особлива увага приділялася російсько-укр. стосункам.

1993 видання перенесено до *Львова*, а 1997 — до *Києва*.

О.О. Кураєв.

ШЛЯХЕ́ТСЬКІ ПРАВА́ МІСТ — привілеї, за якими незначне число міст *Речі Посполитої* набули обмежених політ. прав шляхетського стану (див. *Шляхта*). З укр. міст такі права отримали лише *Львів* (1658) та Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*; 1670), що давало можливість їхнім мешканцям посідати земські маєтності, а також посилати на *вальний сейм* своїх представників (причому без права голосу).

П.М. Сас.

ШЛЯХЕ́ТСЬКІ СЕ́ЙМИКИ — земські станово-представницькі органи *шляхти* в *Короні Польській*, *Великому князівстві Литовському* та *Речі Посполитій*. Початок формування Ш.с. у Польщі припав на кінець 14 ст. На перших порах вони складалися з ради панів землі (репрезентанти цієї ради тримали у своїх руках місц. адм. уряди та були наділені певними законодавчими функціями), а також загалу шляхти. З часом рада панів втратила своє значення, і Ш.с. стали суто шляхетськими інституціями, чільну роль в яких відігравали *пани*, що посідали уряди. Компетенція Ш.с. охоплювала законодавчі й суд. повноваження (накладання місц. податків, функція вищого суду). Із 15 ст. на сеймиках обирали кандидатів на земських суддів, *підсудків* і писарів. 1454 відбулося розширення компетенції Ш.с., зокрема, спільний сеймик Поз-

нанського і Калішського воєводств, а також малопольські й західноукраїнські сеймики стали давати згоду на скликання *посполитого рушення*. Із 1493 сформувалося стале представництво земських сеймиків шляхти на *вальному сеймі* у формі інституту земських послів, який згодом трансформувався в нижню палату сейму — посольську ізбу. З цього часу Ш.с. втратили свої колишні законодавчі функції, однак стали відігравати важливу роль як інститут політ. системи країни. У ВКЛ згідно з Віленським привілеєм 1565 виникли повітові сеймики на зразок земських сеймиків у Короні Польській. Ці сеймики було створено в межах нововиниклих суд. *повітів* (округів), які на Київщині охоплювали Київський і Мозирський, на *Волині* — Луцький, Володимирський і Кременецький, на Сх. Поділлі — Брацлавський повіти. Після 1569 в Речі Посполитій налічувалося бл. 70 сеймиків, у т. ч. 24 повітових сеймики у ВКЛ. На Ш.с. головували *маршалки*, яких обирала шляхта. Залежно від завдань, для вирішення яких скликався шляхетський загал на сеймики, вони поділялися на господарські, депутатські, елекційні, каптурові, надзвичайні, передсеймові, реляційні. Причому територіально і щодо особового складу ці сеймики залишалися однаковими. На сеймиках приймалися ухвали, що стосувалися місц. справ, — *лауди сеймикові*. Були регіональні зібрання представників Ш.с. — ген. сеймики. Поглиблення кризи вального сейму з 2-ї пол. 17 ст. спричинилося до зростання політ. значення Ш.с., які набули функцій місц. самоврядування (ухвалення т. зв. воєводських податків, формування місц. воєводського скарбу, контроль за збором податків, утримання повітового війська та ін.). Однак згідно із сеймовою конституцією 1717 компетенція сеймиків у цій сфері була зведена нанівець. Спроби надати Ш.с. більшої ефективності як інституту політ. системи країни (у т. ч. зменшити вплив на них *магнатів*) робилися під час реформ, що розпочалися в 1760-х рр. Проте подолати кризу шляхетського парламентаризму до кінця Речі Посполитої не вдалося. Укр. шляхта як типовий репрезентант «шляхетського народу» — панівного стану Речі Посполитої — активно використовувала сеймики як інструмент для утвердження своєї політ. і правової суверенності, а також відстоювання регіональних корпоративних інтересів. З кінця 16 і до серед. 17 ст. в центрі уваги повітових сеймиків *Волинського воєводства*, *Брацлавського воєводства* і *Київського воєводства* було, зокрема, питання про захист віросповідних прав православних. Піднімалося воно також на земських сеймиках західноукр. земель.

Літ.: *Любавский М.* Литовско-русский сейм. М., 1900; *Його ж.* Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911; *Lityński A.* Sejmiki ziemskie koronne Rzeczypospolitej w okresie oligarchii. «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1983, zesz. 1; *Płaza S.* Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego: ustrój i funkcjonowanie (1572—1632). Kraków, 1984; *Wiater P.* Reprezentacja parlamentarna sejmików województw krakowskiego, lubelskiego, sandomierskiego i ruskiego za panowania Jana Kazimierza 1648—1668. В кн.: Z dziejów tradycji srebnego wieku. Wrocław, 1990; *Kriegsejsen W.* Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. Warszawa, 1995; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. К., 1998.

П.М. Сас.

ШЛЯ́ХТА (польс. szlachta, лат. nobilitas) — назва привілейованої верстви на укр. землях у 2-й пол. 14 — на поч. 20 ст. Термін походить від середньоверхньонімецького slachte (рід, плем'я), що утворилося від slahan (бити, удаватися в когось, бути подібним); в укр. мову потрапив після приєднання території Галицько-Волин. д-ви до *Королівства Польського*. Ознаками шляхтича були наявність *герба* та усвідомлення приналежності до шляхетської спільноти як у межах окремого регіону (*земля*, *повіт*, *воєводство*), так і держ. утворення в цілому. Генеза Ш. як соціальної групи сягає часів *Київської Русі*, коли оточення князя (дружинники, *бояри*) поступово перетворилося на окремий прошарок сусп-ва, специфічними рисами якого були наявність станових прав, особисте володіння земельною власністю та обов'язок служби верховному володареві. Структура Ш. з 2-ї пол. 14 ст. була підпорядкована нормам тих держ. утворень, до яких входили укр. землі.

Шляхтич і смерть. Стінопис з костьолу у м. Тарнув (Польща). 17 ст.

Шляхтич на дозвіллі. Дереворит 2-ї пол. 17 ст.

У Королівстві Польському (на відміну від *Великого князівства Литовського*) вся Ш. була юридично рівною (егалітаризм стану). Проте в обох д-вах Ш. складалася з груп, які були фактично нерівними, — *панів*, *зем'ян*, бояр (замкових та панських). У ВКЛ до Ш. входила ще одна група — *князі*, котрі поділялися на князів головних та князів-повітників. Пани поділялися на панів радних (членів *панів-ради*), *панів хоруговних* та нетитулованих панів. Зем'яни поділялися на зем'ян господарських, зем'ян — тримачів пожиттєвих володінь (зем'яни господарські, князівські, панські) — та зем'ян залежних (замкові, князів, панів). Крім згаданих груп, в обох д-вах існувала безземельна група, яку складала шляхта-голота та Ш., що служила на дворах заможної та середньозаможної шляхти — т. зв. двірські (від польс. dworzanie).

На кінець 16 ст. шляхетська верства зазнала певної трансформації. Це пов'язано з виділенням серед можновладного прошарку магнатерії (*магнатів*), котра почала домінувати в *Речі Посполитій*. На українських землях, що до *Люблінської унії 1569* входили до складу ВКЛ, привілейовані позиції займали князівські родини (*Острозькі*, *Вишневецькі*, *Сангушки*, *Заславські*). В тій частині, що була у складі Королівства Польського, переважали позиції старого малопольс. можновладства (Мнішки, Тарли) та представників родин, що зробили кар'єру в 16 ст. (*Потоцькі, Калиновські*).

У Королівстві Польському наприкінці 16 ст. з'явилися аристократичні титули, що стало додатковим чинником у фактичному розшаруванні Ш.

Козац. повстання 1-ї пол. та серед. 17 ст. призвели до формування в окремий стан *козацької*

старшини, котра в 2-й пол. 17 ст., утвердившись у *Лівобережній Україні*, трансформувалася в соціальну верству, яка наслідувала шляхетський стан Речі Посполитої. У 2-й пол. 18 ст. ця група влилася в *дворянство* Рос. імперії. На землях під владою Речі Посполитої серед Ш. з'явилися родини, що почали користуватися аристократичними титулами, отриманими від імператора «*Священної Римської імперії германської нації*» та від Апостольського престолу. Поділи Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) призвели до включення шляхетського стану до складу привілейованої верстви д-ви *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*) та Рос. імперії, де вони мали доводити своє шляхетне походження (нобілітація).

У сусп. житті Ш. на укр. землях об'єднувалася в регіональні угруповання, котрі на своїх зібраннях (з'їздах, сеймиках) вирішували нагальні питання своєї території та обирали представників на загальнодерж. збори (коронні з'їзди, сейми). Від 1572 Ш. належало право обирати верховного володаря (короля). Ш. мала виключне право в провадженні судочинства (*земський суд, підкоморський суд, гродський суд*). Представники шляхетської верстви посідали всі уряди в д-ви (див. *Урядники Корони Польської, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої*). Шляхетський прошарок самоорганізовувався на засадах патронарно-клієнтарних стосунків, де довколо впливової особи (патрона, сюзерена) формувалися групи клієнтів та слуг.

Літ.: *Линниченко И.А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в. М., 1894; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII ст. «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 228; *Kurtyka J.* Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej. В кн.: Genealogia: Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej. Toruń, 1999; *Вілямовський М.* Надвірна familia Пьотра та Анджея Одровонжів зі Спрови, воєвод і старост руських. «Молода нація», 2001, № 3; *Пашин С.С.* Перемышльская шляхта второй половины XIV — начала XVI века: Историко-генеалогическое исследование. Тюмень, 2001; *Mączak A.* Nierówna przyjaźń: Układy klientalne w perspektywie historycznej. Wrocław, 2003; *Зазуляк Ю.* Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV—XV ст. «Ruthenica», 2006, вип. 5; *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2008; *Михайловський В.* Еластична спільнота: Подільська шляхта у другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. К., 2012.

В.М. Михайловський.

ШЛЯ́ХТА ЗАГРО́ДОВА — дрібна (дрібнопомісна, загонова, ходачкова) *шляхта* — стан вільних людей, охоронців порубіжжя Польщі та Литви з 14 ст. Шляхетські загроди (польс. zagroda — садиба) у *Речі Посполитій* у майновому відношенні мало чим різнилися від сел. госп-в, але, на відміну від селян, шляхтичі були особисто вільними («шляхтич на загроді — рівний воєводі» — польс. прислів'я).

1772—1848 Ш.з. в *Галичині* поступово втратила привілеї, які випливали з належності до шляхетської верстви: право посідання землі та підданих, право окремого судівництва (суд. імунітету), право участі в політ. житті тощо. Цьому сприяла цілеспрямована політика австрійс. урядів, а також соціальні й політ. зміни, що відбувалися в Габсбурзькій монархії (усе ж до 1848 галицькі шляхтичі були звільнені від рекрутських наборів). Від давніх привілеїв залишалися лише звичаї, які опиралися на підкреслений шляхетський сепаратизм: відмінність одягу, побуту, рис характеру, ментальності, збереження традицій, покликання на шляхетський родовід і герб, категорична заборона одружуватися з простими селянками.

У 19 ст. в Галичині рус. (укр.) шляхта греко-катол. обряду значно перевищувала за чисельністю шляхту римо-катол. визнання. Такий стан речей зберігся і в міжвоєнній Польщі. Влада 2-ї Речі Посполитої, проводячи політику асиміляції українців, вважала шляхетське походження громадянина або хоча б закінчення його прізвища на «-ський», «-цький», «-ич» ознакою приналежності до польс. національності. Це робили свідомо, добре знаючи, що «людність шляхетського походження визнання греко-католицького, національності руської».

Псевдотеорії, що базувалися на відсутності шляхетської верстви в українців, стали підґрунтям для полонізаційної акції, проведенням якої зайнялося військ. командування ЗС Польщі. Не вдаючись у проблеми походження й етнічної належності шляхтичів, військові визнали їх поляками. Перші кроки щодо *полонізації* Ш.з. були зроблені ще у 1920-х рр., проте 1935 у зв'язку із загостренням нац. і політ. ситуації в Галичині це питання набуло особливої актуальності.

Загалом у західноукр. землях організатори налічували від 800 тис. до 1 млн новоявлених «шляхтичів», що становило бл. 20 % всіх українців у Польщі. Акція «шляхти загродової» розпочалася в Турківському пов. Львів. воєводства в зоні дислокації Пшемисльського військ. округу. Згодом вона поширилася на всю Галичину, *Полісся* і *Волинь*. Уже 1939 Союз шляхти загродової налічував бл. 40 тис. осіб, організованих у 450 осередках. Незважаючи на невеликий успіх акції, вона призвела до загострення польсько-укр. відносин напередодні *Другої світової війни*.

Літ.: *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. Wrocław, 1979; *Ślusarek K.* Szlachta zagrodowa w Galicji 1772—1939: Stan i przeobrażenia warstwy pod zaborem austriackim i w okresie niepodległości. В кн.: Galicja i jej dziedzictwo, t. 2: Społeczeństwo i gospodarka. Rzeszów, 1995; *Сливка Л.* Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772—1914 рр.). Івано-Франківськ, 2009.

В.Л. Комар.

ШМІГЕ́ЛЬСЬКИЙ (Шмігельський, Шмигельський) **Андрій** (Андрух; криптонім та псевд. — Н.Н., Селянин; 1866 — січень 1920) — громад. і держ. діяч. Н. в с. Залужжя (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.) в сел. родині. Входив до *Русько-Української радикальної партії*, згодом став співзасновником і активним членом *Української соціал-демократичної партії* (УСДП). Один з організаторів 1902 сел. страйків у Збаразькому пов. У вересні 1907 обраний як кандидат від УСДП до *Галицького крайового сейму*, був першим соціал-демократом у сеймі; посол (депутат) Галицького крайового сейму 1907—13. Член Збаразької та Тернопільсь-

кої «Просвіти». Співробітник періодичних видань (*«Народ»*, «Земля і воля»). Учасник укр. зборів у *Збаражі* 6 жовтня 1918, на яких прийнято рішення про утворення зі *Східної Галичини* та *Буковини Північної* окремого укр. політ. краю та вимагалася негайна ратифікація *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*. Депутат Української національної ради ЗУНР від Збаразького пов. (1918—19), член її Виділу (Президії), заступник президента, входив до адміністративної та земельної комісій. Представник *Західноукраїнської Народної Республіки* на урочистому проголошенні *Акта злуки* в *Києві*. Депутат *Трудового конгресу України*.

П. у м. Проскурів (нині м. *Хмельницький*) від висипного тифу.

Літ.: *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). К., 1969; *Макух І.* На народній службі. К., 2001.

О.В. Малюта.

ШМІДТ Петро Петрович (17(05).02.1867—19(06).03.1906) — офіцер рос. флоту, один із керівників повстання на крейсері «Очаків». Н. в м. *Одеса* в сім'ї мор. офіцера, предки якого переселились із Франкфурта-на-Майні (Німеччина) до Росії ще за царя *Петра І*. Батько був учасником *Севастопольської оборони 1854—1855* під час *Кримської війни 1853—1856*, пізніше — начальником Бердянського порту. Ш. закінчив місц. г-зію, а згодом — Петерб. мор. уч-ще (1886). Був високоосвіченою людиною, володів англ. та франц. мовами, малював, співав, грав на багатьох муз. інструментах. Служив на Балтиці й Тихому океані, брав участь у пн. експедиції на криголамі «Єрмак» під командуванням віце-адмірала С.*Макарова*. Противник бездумної муштри, насильства над особистістю, що панувала на флоті, згодом перейшов працювати на торг. флот. Про цей період життя залишив рукопис під назвою «Біля рідних берегів». З початком *російсько-японської війни 1904—1905* знову повернувся на військ. флот. Служив на транспортному судні «Іртиш», пізніше — командиром міноносця Чорномор. флоту в м. *Севастополь*. Під час *революції 1905—1907* організував «Союз офіцерів — друзів народу», брав участь у створенні однієї з перших на мор. транспорті профспілкової орг-ції. За участь у політ. мітингах і демонстраціях 20 жовтня 1905 був заарештований і звільнений із флоту. Під тиском революц. мас міста Ш. було звільнено з-під арешту. Користувався великим авторитетом і повагою серед робітників і матросів, котрі обрали його своїм пожиттєвим депутатом Ради. Під час Севастопольського збройного повстання взяв на себе 14 листопада 1905 командування повсталою частиною Чорномор. ескадри на чолі із крейсером «Очаків».

Після придушення повстання лейтенанта Ш. і 3-х матросів — С.Частника, М.Антоненка та І.Гладкова — за вироком суду було розстріляно на о-ві *Березань*.

1962 в *Очакові* засновано музей імені Ш., а 1972 на о-ві Березань збудовано пам'ятник.

Літ.: *Вороницын И.П.* Лейтенант Шмидт. М., 1925; Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 г.: Документы и материалы. М., 1957; *Калугін Ю.А.* «Командую флотом. Шмідт». К., 1969; *Попов М.Я.* Красный адмирал. К., 1988.

Т.І. Лазанська.

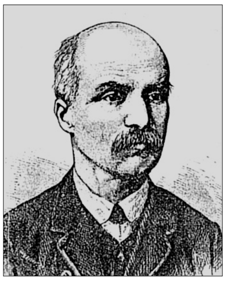
ШМІТ (Шмідт) **Федір Іванович** (Федір-Карл-Ернст; 15(03).05.1877 — 10.11, за ін. даними, 03.12. 1937) — мистецтвознавець, історик, археолог, візантолог, музеєзнавець, педагог, громад. діяч. Професор (1912). Дійсний член ВУАН (1921). Позаштатний академік Рос. академії історії матеріальної к-ри (1919). Член *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті*, *Українського наукового товариства*, Рос. асоціації НДІ сусп. наук, Нім. археол. ін-ту, Болг. археол. ін-ту та ін. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї держ. службовця. Навч. на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту у проф. А.*Прахова* (1895—1900). 1901—04 — професорський стипендіат у Рос. археол. ін-ті в Константинополі, 1908—12 — його вчений секретар. Провів серію досліджень творів візант. мист-ва на території Греції та Малої Азії, у т. ч. арх-ри та *мозаїк* церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Нікеї (нині м. Ізнік, Туреччина) 7—11 ст. та монастирської церкви 11 ст. в Неа Моні на о-ві Хіос в Егейському морі. 1909 захистив підготовлену під кер-вом Ф.*Успенського* дис. на тему: «Кахрие-Джами: история монастыря Хоры, архитектура мечети, мозаики нарфиков», здобув учений ступінь магістра історії й теорії мист-ва. 1912 переїхав до *Харкова*, де очолив кафедру історії та теорії мист-в Харків. ун-ту, із 1919 — декан історико-філол. ф-ту. Викладав на Вищих жін. курсах, у Харків. худож. уч-щі. Викладацьку роботу поєднував з активною діяльністю в галузі дослідження і збереження вітчизн. культ. спадщини, багато зробив для реорганізації музейної справи в Україні. Один із фундаторів харків. університетської школи мистецтвознавства. 1918 головував у Комісії по охороні пам'яток старовини і мист-ва при Харків. історико-філологічному т-ві, очолював Софійський к-т, створений при митрополиті Київському та Галицькому *Антонії* (Храповицькому) для всебічного дослідження і реставрації *Софійського собору*. 1919—20 завідував музейною секцією *Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини*, 1920 — його голова. Заснував у Харкові Музей дитячої худож. творчості (1920) та секцію по вивченню дитячої худож. творчості при Психоневрологічному ін-ті. Влітку 1919 підписав колективний лист-звернення харків. інтелігенції до вчених Заходу з протестом проти червоного терору, що серед іншого стало приводом для його арешту в грудні 1920. Весною 1921 засуджений Харків. революц. трибуналом до 3-х років примусових робіт умовно. 1921 обраний академіком по кафедрі заг. історії мист-ва ВУАН і переїхав до *Києва*. Очолював створену у квітні 1921 з його ініціативи у складі ВУАН Софійську комісію, а в серпні 1921 — засновану за його участю *Археологічну комісію ВУАН*. 1922 обраний головою *Всеукраїнського археологічного комітету*, ініціював створення н.-д. кафедри мистецтвознавства та керував її роботою. Ш. був одним з ініціаторів заснування Лаврського музею культів та побуту (1923—24 — його директор),

П.П. Шмідт.

Ф.І. Шміт.

А. Шнайдер.

очолював музей Софійського собору. Із 1921 — професор Київ. архіт. ін-ту і Музично-драм. ін-ту ім. М.Лисенка, професор і ректор (1922—24) Київ. археол. ін-ту. Наприкінці 1924 виїхав до Ленінграда (нині м. С.-Петербург). 1924—30 — директор Держ. ін-ту історії мист-в, із 1925 — професор Ленінгр. ун-ту. За участі Ш. був наданий статус музеїв комплексам Гатчини (нині місто Ленінгр. обл., РФ), Дитячого Села (нині м. Пушкін), Петергофа (обидва нині у складі м. С.-Петербург). Із 1930 — керівник відділу середньовічних к-р Європи і Передньої Азії Держ. академії матеріальної к-ри. Влітку 1930—33 здійснював археол. дослідження в Криму.

Ш. є автором 13 книг і бл. 100 опубл. статей з історії мистецтва *античності*, *Візантії*, епохи *Відродження*, худож. к-ри Давньої Русі, України, Середньої Азії, з проблем заг. історії, теорії мист-ва, музеєзнавства, охорони пам'яток старовини і мист-ва, психології і соціології худож. творчості, сучасного худож. процесу, — у т. ч. нім., англ., франц., болг., укр. мовами. У період діяльності в Україні висунув і обґрунтував осн. положення теорії прогресивного циклічного розвитку мист-ва, які виклав у книзі «Искусство: основные проблемы теории и истории» (Л., 1925). Створив школу вчених-мистецтвознавців, серед яких — К.Берладіна, В.Богословський, Б.Бутник-Сіверський, С.Гейченко, Д.Гордєєв, Н.Коцюбинська, П.*Кульженко*, Б.Руднєв, С.*Таранушенко* та ін.

У листопаді 1933 був ув'язнений, у березні 1934 засуджений до 5-ти років таборів із заміною на заслання до Акмолінська (нині м. Астана, Казахстан). 1935 переведений у Ташкент (нині столиця Узбекистану), де працював у Держ. музеї мист-в Узбецької СРР.

У серпні 1937 знову заарештований. 10 листопада (за ін. даними, 3 грудня) того ж року страчений у Ташкенті. Місце поховання не відоме.

1956 реабілітований.

2007 засновано премію НАН України ім. Ф.Шміта за видатні наук. роботи в галузі мистецтвознавства і культурології.

Праці: Мозаики и фрески Кахриэ-Джами. «Известия Русского археологического института в Константинополе», 1903, вып. 8; Софийский собор в Киеве. «Светильник», 1913, № 8; Законы истории: Введение к курсу всеобщей истории искусств. Х., 1916; Заметки о поздневизантийских храмовых росписях. «Византийский временник», 1916, т. 22, вып. 1—2; Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция. Х., 1919; Исторические, этнографические, художественные музеи: Очерк истории и теории музейного дела. Х., 1919; Мистецтво старої Руси-України. Х., 1919; Предмет и границы социологического искусствоведения. Л., 1927; Музейное дело: вопросы экспозиции. Л., 1929; Эски-Керменская базилика. «Известия Государственной академии истории материальной культуры», 1932, т. 12, вып. 1—8 (Готский сборник).

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* Труды Ф.И. Шмита по истории искусства. Х., 1912; *Банк А.В.* Ф.И. Шмит: К 90-летию со дня рождения. «Византийский временник», 1969, № 30; *Ушакова Н.И.* Проблема философии истории в трудах Ф.И. Шмита. В кн.: Философия, история, современность. Л., 1973; *Прокофьев В.Н.* Ф.И. Шмит (1877—1941) и его теория прогрессивного циклического развития искусства. В кн.: Советское искусствознание'80, вып. 2. М., 1981; *Білокінь С.* Українська зірка вченого. «Пам'ятки України», 1987, № 1; *Нестуля О.О.* Понад усе ставив істину. В кн.: Репресоване краєзнавство. К., 1991; *Афанасьев В.А.* Федор Иванович Шмит. К., 1992; *Чистотинова С.Л.* Ф.И. Шмит. М., 1994; *Исмагулова Т. и др.* Шмит Ф.И. В кн.: Люди и судьбы: Биобиблиографический словарь востоковедов — жертв политического террора в советский период (1917—1991). СПб., 2003; *Побожій С.І.* З історії українського мистецтвознавства. Суми, 2003; *Ковпаненко Н.Г.* Шміт Федір Іванович. В кн.: Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник, ч. 2. К., 2005; Собор лиц: Сборник статей. СПб., 2006.

Н.Г. Ковпаненко.

ШНА́ЙДЕР Антон (Schneider Anton; псевд. — Сарторіус; 12.06.1825—25.02.1880) — галицький краєзнавець, колекціонер істор. документів та археол. знахідок. Н. в с. Вільшаниця (нині с. Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї нім. колоніста. 1842 закінчив Львів. г-зію, із 1845 — штабіст 8-го гусарського полку австрійс. армії в *Жовкві*. Учасник революції 1848—49 в Угорщині (див. *Революції в Європі 1848—1849 років*). Працюючи дрібним чиновником, збирав матеріали до археол. карти та історії сіл і міст *Галичини*. Зібрані ним істор. документи, згруповані в алфавітному порядку (за темами і за назвами місцевостей), зберігаються у Відділі рукописів Львів. нац. наук. б-ки ім. В.Стефаника НАН України та Держ. архіві м. Кракова і Краківського воєводства Польщі. Опублікував «Енциклопедію краєзнавства Галичини» (т. 1—2, літери А—Б, Львів, 1868—74), яка містить нариси про населені пункти Галичини, окремі вулиці та будинки *Львова*, етногр. матеріали.

Праці: Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji, t. 1—2. Lwów, 1868—74; Przewodnik po mieście Lwowie. Lwów, 1871; Przewodnik po Lwowie. Lwów, 1875.

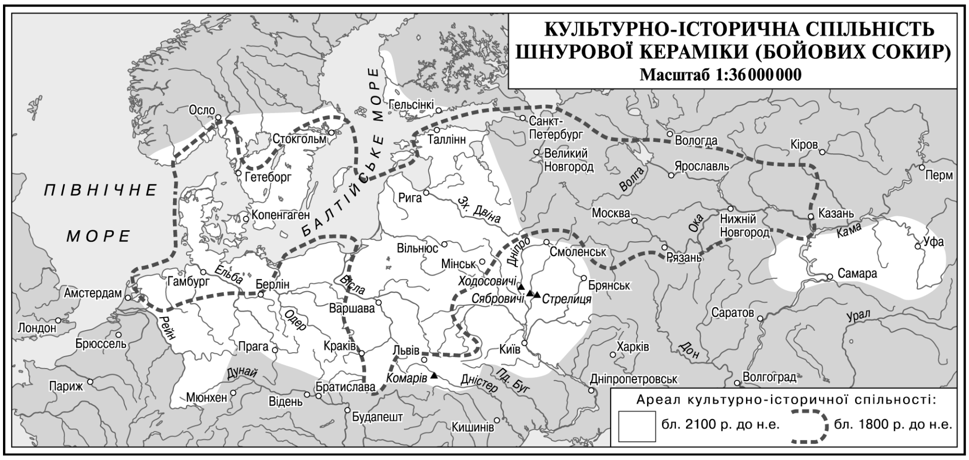
Літ.: *Podgórski W.* Antonie Sznejder autor «Encyklopedii do krajoznawstwa Galicyi». «Kłosy» (Warszawa), 1875, t. 20, nr. 504; *Charewiczowa Ł.* Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schnejder. «Przegląd krajoznawczy» (Lwów), 1938, nr. 4; *Дашкевич Я.* Львівські «Теки» А. Шнейдера як історико-краєзнавче джерело. «Архіви України», 1965, № 4; *Крушельницький Б.* Археологічні зацікавлення Антоні Шнайдера (1825—1880). В кн.: Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 7. Львів, 1998; *Булик Н.* Антоні Шнайдер: штрихи до наукового портрета львівського археолога. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 14. Львів, 2010; *Шишка О.* Трагічна доля Антонія Шнайдера. «Галицька брама», 1995, № 5—6; *Чорновол І.* Антоній Шнайдер — фундатор галицького краєзнавства. «Львівська газета», 2004, № 12.

Я.Д. Ісаєвич.

ШНУРОВО́Ї КЕРА́МІКИ (БОЙОВИ́Х СОКИ́Р) КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА СПІ́ЛЬНІСТЬ охоплює групу *археологічних культур* доби ранньої та середньої бронзи Північної, Центральної та Східної Європи (човноподібних сокир, естонська, жуцевська, поодиноких поховань, одерська, нижньорейнських кубків, верхньорейнських кубків, саксоно-тюринзька, польська, злотська, межановицька, чесько-моравська, фатьянівська, городоцько-здовбицька, *стжижовська культура*, підкарпатська к-ра, *середньодніпровська культура*). Останні чотири к-ри представлені на теренах України. Їх вивчали В.Городцов, І.*Артеменко*, М.Бондар, І.*Свєшніков*, С.*Березанська* та ін.

Ш.к.(б.с.)к.-і.с. займає в Україні території *Полісся* та правобереж. лісостепу. На поселеннях переважають напівземлянки. На Дніпрі поселення розташов. на високих мисах. Поховання здійснювалися в ямах та кам'яних скринях. Померлі випростані на спині, скорчені на боку; поширені кремації. Значні могильники: *Комарів* (Прикарпаття); Ходосовичі, Сябровичі, Стрелиця (Білорусь). Інвентар: зброя, прикраси, знаряддя праці.

Подвійна назва Ш.к.(б.с.)к.-і.с. пов'язана з характерним декоруванням кераміки (відтисками мотузки) та поширенням кам'яних просвердлених сокир, частину з яких інтерпретують як бойові. Майже для всіх к-р Ш.к.(б.с.)к.-і.с. властиві кубки з розтрубними шийками та амфори. Носії Ш.к.(б.с.)к.-і.с. були осілими скотарями та хліборобами, розводили велику рогату худобу, свиней та коней. Для стжижовської к-ри та особливо для середньодніпровської к-ри характерні сильні впливи й запозичення від населення *катакомбної культурно-історичної спільності.* Ш.к.(б.с.)к.-і.с. датується 2-ю пол. 3 — 1-ю чв. 2 тис. до н. е. З її носіями деякі вчені пов'язують проникнення давніх індоєвропейців до Центр. та Пн. Європи.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПІЛЬНІСТЬ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ (БОЙОВИХ СОКИР)
Масштаб 1:36 000 000

Літ.: *Артеменко И.И.* Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1967, № 148; *Sulimirski T.* Corded ware and Globular Amphorae North-East of the Carpatians. London, 1968; *Бондарь Н.Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. К., 1974; *Свєшніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля та Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. К., 1974.

С.Ж. Пустовалов.

ШОВІНІ́ЗМ (франц. chauvinisme) — 1) агресивна форма *націоналізму*, яка вирізняється гіперболізованим, войовничим патріотизмом у поєднанні з авторитаризмом і пропагандою ідей нац. винятковості та військ. переваги д-ви або нації в суспільно-політ. думці та масовій свідомості. Побутує під час війн, військ. конфліктів, передвоєнних ситуацій та в атмосфері масової істерії і реваншистських настроїв; 2) пригноблення «малих народів» та нац. меншин на внутрішньодерж. або міждерж. рівнях, яке набуває форм екон. експансії, політ. гноблення, культ. домінування, мовної асиміляції або їхнього поєднання (великодерж., імперський шовінізм, расизм, сегрегація); 3) своєрідний ораторський стиль, який уславлює держ. міць та військ. могутність у патетичній формі, з елементами залякування можливого супротивника; 4) домінування однієї соціальної спільноти над іншою (шовінізм вищих соціальних верств щодо нижчих у становому susп-ві; чоловічий шовінізм, який ґрунтується на соціальній нерівності жінки у сусп-ві). Термін «шовінізм» походить від імені франц. капрала Ніколя Шовена (Nicolas Chauvin), який відзначався надзвичайною відданістю франц. імп. *Наполеону I* Бонапарту. Йому приписують вислів «Французи кращі за інших, всі гірші від французів». Поширився після постановки комедії братів І. та Т. Коньяр «Трикольорова кокарда» («La cocarde tricolore») 1831 у Франції. У 19—20 ст. назву «шовінізм» широко використовували для позначення найрізноманітніших явищ у соціальній та етнонац. сферах, міжнар. відносинах, унаслідок чого цей термін набув поліфункціонального призначення. Спершу він застосовувався для позначення мілітаристського урядового політ. курсу та супутніх йому настроїв нац. істерії, ультрапатріотизму й націоналізму, скерованих на сформовані, схематичні та спотворені образи наявного чи можливого військ. супротивника (напр. у часи *Першої світової війни*). В англомовних країнах як поняття, рівнозначне «шовінізму», використовується термін «джингоїзм» (Jingoism, від англ. Jingo — слово, яке виголошується при клятві; можливо спотворене Jesus (Ісус) у виразі by Jingo — клянусь Богом). Водночас термін «шовінізм» використовували для негативної оцінки та характеристики урядової політики великодерж. націй, спрямованої на пригноблення малих народів у складі імперій та багатонаціональних д-в (Рос. імперія та *Австро-Угорщина*). Виявами політики великодерж. Ш. в Рос. імперії були *Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876* рос. імп. *Олександра II* про заборону укр. мови. З поширенням у 20 ст. процесів соціальної реструктуризації, мобільності та стратифікації термін «шовінізм» здебільшого застосовують для позначення соціальної нерівності, домінуючих позицій певної спільноти чи групи стосовно іншої. У сучасній науці «шовінізм» вважається надто декларативним терміном зі стійким психологічним та оціночним забарвленням, розмитим змістом, який неадекватний методологічним функціям наук. понять.

Літ.: *Пюимеж Ж.* Шовен, солдат-землепашец: эпизод из истории национализма. М., 1999.

О.В. Ясь.

І.Г. Шовкопляс.

ШОВКОПЛЯ́С Іван Гаврилович (08.04.1921—13.06.1997) — археолог, музеєзнавець, бібліограф. Д-р істор. н. (1965), професор (1971). Засл. діяч н. і т. України (1995). Н. в с. Лазірки (нині село Оржицького р-ну Полтав. обл.).

Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1945), працював наук. співробітником, зав. відділу докласовогоусп-ва Держ. істор. музею УРСР (1944—49), навчався в аспірантурі Ін-ту археології АН УРСР (1946—49), захистив канд. дис. на тему: «Супонєвська палеолітична стоянка» (1949) та докторську дис. на тему: «Мезинська стоянка на Десні: до історії Середньодніпровського басейну в пізньопалеолітичну епоху» (1964). 1949—73 працював у Ін-ті археології АН УРСР: учений секретар, заст. директора, зав. відділу. Започаткував розкопки пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я (Радомишль (див. *Радомишльська стоянка*), Клюси, *Мізин*, *Добраничівка*, Фастів), в результаті чого були здобуті першокласні джерела для розкриття соціально-екон. і культ. розвитку найдавнішого населення України та суміжних територій. Ш. уперше обґрунтував виділення окремих господарсько-побутових комплексів палеолітичних сімей, що послужило основою подальших палеоекон. та палеодемографічних реконструкцій усп-ва епохи каменю. Запропонована вченим хронологія пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я визнається фахівцями й донині. Наук. діяльність Ш. поєднував з викладацькою — читав курс археології в Київ. пед. ін-ті (1954—56), обіймав посаду професора кафедри археології та музеєзнавства Київ. ун-ту (1971—74), підготував перший підручник «Основи археології» укр. мовою (1964, перевид. — 1972). Ш. — фундатор і перший завідувач Археол. музею АН УРСР (1967—73), а також унікального археол. музею «Добраничівська стоянка» (1977). Важливим напрямом діяльності вченого була бібліографічна робота. На поч. 1970-х рр. проти Ш. були висунуті ідеологічні звинувачення; книгу «Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966): Бібліографія» вилучено з б-к, а його самого звільнено з посади завідувача Археол. музею АН УРСР. 1973—97 він — наук. співробітник, зав. відділу, гол. наук. співробітник у Центр. наук. б-ці ім. В.Вернадського НАН України (див. *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*).

Автор 340 наук. праць, у т. ч. 20 монографій, підручників, посібників.

П. у м. *Київ.*

Праці: Стародавній кам'яний вік на Україні. К., 1955; Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). К., 1957; Кам'яний вік на території Української РСР. К., 1962; Основи археології. К., 1964 (2-ге вид. — К., 1972); Мезинская стоянка: к истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. К., 1965; Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966): Бібліографія. К., 1969; Добраничевская стоянка на Киевщине (некоторые итоги исследования). В кн.: Палеолит и неолит СССР, вып. 7: Серия: Материалы и исследования по археологии СССР, № 185. Л., 1972; Радянська література з археології України (1967—1975). К., 1978 (у співавт.); Древний Киев: краткий исторический очерк. К., 1984; Методические рекомендации по библиографическому обеспечению «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР. К., 1984; Археология Украинской ССР: Библиографический указатель 1918—1980. К., 1989; Фонди Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського АН України. К., 1993; Археологія України: Бібліографічний покажчик 1981—1990. К., 1999.

Бібліогр.: Іван Шовкопляс: Бібліографічний покажчик. К., 1996.

Літ.: *Орач Н.* Головний науковий співробітник. «Бібліотечний вісник», 1994, № 2; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернігів, 1997; Пам'яті Івана Гавриловича Шовкопляса. «Археологія», 1998, № 3.

С.П. Юренко.

Шолом-Алейхем.

ШО́ЛОМ-АЛЕ́ЙХЕМ (справжні прізв., ім'я та по батькові — Рабинович Шолом Нохумович; 02.03(18.02).1859—13.05.1916) — єврейс. письменник, один із класиків літератури мовою ідиш, писав також мовою іврит та російською. Н. в м. Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) у сім'ї дрібного крамаря. Дитинство провів у м-ку Вороньків Переяслав. пов. Полтав. губ. (нині село Бориспільського р-ну Київ. обл.). Навч. в хедері (єврейс. початкова реліг. школа), 1873—76 — у Переяслав. повітовому уч-щі (закінчив з відзнакою), працював домашнім учителем рос. мови. Тоді ж написав російською перше оповідання «Єврейський Робінзон Крузо». 1877—79 працював домашнім учителем у сім'ї багатого орендатора Е.Лоєва в м-ку Софіївка Київ. губ. 1881—83 служив казенним рабином у *Лубнах.* Друкуватися почав 1879, коли його перші кореспонденції та публіцистичні статті мовою іврит побачили світ у газетах «Гацефіра» та «Гамейліц». Перші художні твори мовою ідиш — повість «Два камені» та оповідання «Вибори» — з'явилися 1883 в щотижневику А.Цедербаума «Юдішес фолксблатт» (*Санкт-Петербург*). Тоді ж уперше підписався псевдонімом «Шолом-Алейхем» (мовою ідиш — «Мир вам!»). Упродовж 1880-х рр. у газеті вийшла ціла низка його публікацій.

1887—90 проживав у *Києві,* де займався комерцією і грав на біржі (невдало). Переховуючись від кредиторів, побував у *Одесі*, *Чернівцях*, Парижі (Франція), *Відні*. 1891—92 жив у Одесі, працював у «Одесском листке», друкував фейлетони, ліричні нариси («Вірші у прозі»); видавав журнал «Кол мевасер». 1893 повернувся до Києва, проводив численні творчі вечори. Після єврейс. погрому в Києві в жовтні 1905 переїхав до *Львова*, де родина проживала до 1907. Ш.-А. багато подорожував, відвідав Женеву (Швейцарія), Лондон (Велика Британія), *Варшаву*, Вільно (нині м. *Вільнюс*), Берлін (Німеччина) та ін. міста, виступав перед своїми читачами. У жовтні 1906 прибув до Нью-Йорка (США), був гаряче прийнятий єврейс. громадськістю, там опублікував перші розділи повісті «Хлопчик Мотл». У травні 1908 Ш.-А. виїхав у творче турне Польщею та Росією. Захворів сухотами, лікувався на курортах Італії.

Важливим етапом творчої біографії Ш.-А. став організований ним щорічник «Ді ідіше фолксбібліотек» (1888—90), де він зібрав кращі письменницькі таланти (Менделе Мойхер-Сфорім, І.-Л.Перец, І.Линецький, А.Готлобер, Я.Динезон та ін.). Першими книжечками серії стали романи Ш.-А. «Стемпеню» (1888) та «Йоселе-Соловей» (1889). 1894 в альманасі «Друг дому» (т. 4, Варшава) опублікував першу повість із широко відомого циклу «Тев'є-молочник» (1894—1914). Цей «сільський єврей» із грубою зовнішністю та ніжною

душею став одним з улюблених типів письменника. У 1890-х рр. захопився палестинофільством, опублікував низку сіоністських брошур. У краківському щотижневику «Дер юд» Ш.-А. опублікував наступні частини «Тев'є-молочника» (1899—1902). Вийшли перші оповідання із циклу «Весь Бердичів» (пізніша назва — «Нова Касрилівка»), цикл «У маленькому світі маленьких людей» та ін. На підтримку жертв кишинівського погрому в 1903 Ш.-А. упорядкував збірку «Хілф», запросив до справи Л.*Толстого*, А.*Чехова*, В.*Короленка*, Максима *Горького*. У Варшаві вийшли твори в 4-х томах «Але верк фун Шолем Алейхем» (1903) та 2-томник «Дерцейлунген ун монологн» (1905). Одним із визначних творів став роман «Блукаючі зірки» (1909—11), яким завершувалася трилогія Ш.-А. про тяжку долю єврейс. талантів. Роман не раз друкувався багатьма мовами світу, ставилися вистави, знімалися кінофільми. Своєрідним літ. коментарем до процесу М.Бейліса (див. *Бейліса справа*) став роман «Кривавий жарт» (Лодзь, 1912; більш відомий у сценічному варіанті як «Важко бути євреєм»), який викликав суперечливі відгуки критики та громадськості. Рос. мовою вийшов лише 1928.

До 25-річчя творчої діяльності Ш.-А. (1908) у Варшаві був створений ювілейний к-т, який викупив у видавців права і передав авторові всі його твори. Із 1908 у Варшаві почало виходити «Юбілеум-ойсгабе» («Ювілейне видання», т. 1—14, 1908—14), куди ввійшли майже всі твори Ш.-А., опубл. до *Першої світової війни*. 1909 вид-во «Современные проблемы» (С.-Петербург) випустило зібрання творів рос. мовою.

У грудні 1914 письменник переїхав до Нью-Йорка. 1915—16 активно продовжував творчі публічні виступи, відвідав Клівленд, Детройт, Цинциннаті (усі три міста в США), Торонто, Монреаль (обидва міста в Канаді). 1915—16 працював над автобіографічним романом «З ярмарку», в якому дав епічне зображення батьківського дому, дитинства; завершив роботу над «Хлопчиком Мотлом». Опублікував комедію «Крупний виграш» (сценічний варіант — «200 тисяч»), де викрив зміни людських цінностей через збагачення.

Поява Ш.-А. знаменувала нову сторінку в розвиткові новітньої прози мовою ідиш. Його гол. герої — бідні «маленькі люди», які, незважаючи на важке, злиденне життя, оптимістично дивляться у майбутнє, з гумором оцінюють своє становище, вірять у справедливість та мудрість.

Творчість письменника забарвлена укр. колоритом, у творах подано описи укр. природи, використано укр. лексику, фольклор. Більшість подій, про які пише Ш.-А., відбуваються в Україні. Втім укр. міста та їхнє населення в його творах відіграють хіба що роль декорацій, на тлі яких розгортається драма єврейс. громади. У творах він надавав містам і містечкам умовні назви: Київ — Єгупець, Боярка — Бойберик, Одеса — Чорноморськ, а Росія — тітка Рейзя.

П. у м. Нью-Йорк, похований на цвинтарі Маунт Кармель у Брукліні.

Після смерті Ш.-А. в США друкувалися численні твори, матеріали з особового архіву, листування, спомини сучасників. Вихід 1926 в Нью-Йорку книги «Дос Шолем Алейхем бух» започаткував наук. вивчення життя і творчості письменника, 1917—25 побачили світ 28 томів найбільш повного зібрання творів. Із 1964 н.-д. роботу із зібрання всієї спадщини Ш.-А. здійснює музей «Бейт Шалом Алейхем» в Тель-Авіві (Ізраїль). На сьогодні існує численна зарубіжна література про Ш.-А.

Твори письменника перекладені 64-ма мовами світу, деякі — екранізовані, п'єси ставляться в театрах України та ін. країн.

У Переяславі-Хмельницькому розташов. садиба-музей Шолом-Алейхема (на території Музею нар. арх-ри та побуту Середньої Наддніпрянщини), відкрита 1978 на честь 120-річчя з дня народження письменника, де відтворена обстановка, що була за життя митця, зібрано його документи, образотворчі матеріали, видання. Біля музею 1984 встановлено пам'ятник Ш.-А. (скульп. М.Альтшулер). 1997 в Києві відкрито пам'ятник (скульп. В.Медведєв, архіт. Ю.Лосицький), а 1999 КМ України затвердив рішення Київ. міської держ. адміністрації про створення музею-квартири Ш.-А. в укр. столиці; цей музей відкритий 2 березня 2009 (вул. Червоноармійська, 5а) як складова *Музею історії Києва*.

Іменем Ш.-А. названо вулиці в Києві, *Білій Церкві*, Переяславі-Хмельницькому та ін. містах і с-щах; на честь Ш.-А. у Львові, на розі вулиць Шпитальної та Котлярської, встановлена меморіальна дошка.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1967—68; Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1988—90; Мир Вам! Твори, т. 1—4. К., 2013.

Літ.: *Матяш І.* Постать поза простором і часом. В кн.: Історичний календар'99. К., 1998; *Сюндюков І.* Мир Вам!: Шолом-Алейхем і Україна. «День», 2000, 28 липня; 100 найвідоміших українців. К., 2005; Анатолій Птіцин про Шолом-Алейхема, Януша Корчака, Фріца Крейслера, Миколу Лукаша, Матір Терезу. К., 2009; Єврейська цивілізація: Оксфордський підручник з юдаїки, т. 1—2. К., 2012; Шалом Алейхем [на веб-сайті «Электронная еврейская энциклопедия»]. Web: http://www.eleven.co.il/article/14720.

В.П. Швидкий.

ШОЛУДÉНКО Никифор Микитович (19.06.1919—05.11.1943) — гвардії старшина. Герой Рад. Союзу (3 червня 1944, посмертно). Н. в с. Сваром'є (нині у складі с. Лебедівка Вишгородського р-ну Київ. обл.). У Червоній армії з 1939. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з червня 1941. Командир розвідувального взводу 22-ї гвард. танк. бригади 115-го гвард. танк. корпусу 38-ї армії *Першого Українського фронту*. Відзначився при визволенні *Києва*. 4—5 листопада 1943 його взвод здійснював розвідку вулицями Києва і забезпечував важливими даними командуючого бригадою. Першим дістався центру міста, з бійцями встановив червоний прапор на будинок Київ. обкому КП(б)У. Загинув у бою.

Н.М. Шолуденко.

Похований у Києві в парку Слави.

Нагороджений орденом Леніна (посмертно).

Його ім'ям названі вулиці в Києві, Лебедівці, *Вишгороді*.

Літ.: Днепр — река героев. К., 1983; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Л.В. Кондратенко.

Г.С. Шонін.

М. Шорр.

Шостак. Срібло, 1596.

ШО́НІН Георгій Степанович (03.08.1935—06.04.1997) — космонавт, генерал-лейтенант авіації (1985). Канд. тех. н. (1978). Герой Рад. Союзу (1969). Льотчик-космонавт СРСР (1969). Н. в м. Ровеньки (нині м. Луган. обл.). Після закінчення Єйського військово-авіац. уч-ща (1957) служив у мор. авіації на Балтійському та Північному флотах. Був серед 20-ти космонавтів «гагарінського відбору», прийнятих до першого загону космонавтів, де він працював 1960—76. Закінчив Військово-повітряну інженерну академію ім. М.Жуковського (1968). 11—16 жовтня 1969 здійснив косміч. політ у якості командира екіпажу косміч. корабля «Союз-6». У ході польоту вперше були перевірені різні способи зварювання металів в умовах космосу. Тривалість польоту — 4 доби, 22 години, 42 хвилини, 47 секунд; за час перебування в космосі корабель «Союз-6» здійснив груповий політ з косміч. кораблями «Союз-7» і «Союз-8».

Працював у Центрі підготовки космонавтів ім. Ю.Гагаріна в Зоряному містечку (нині с-ще міськ. типу Моск. обл., РФ).

Автор книги «Вони були першими», присвяченої історії першого загону космонавтів, першим польотам у космос.

Почесний громадянин міст Ровеньки, *Одеса*, *Балта*, Калуга, Гагарін, Вологда (усі три міста в РФ), Караганда (Казахстан).

Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, золотою медаллю ім. К.Ціолковського АН СРСР та ін. медалями, а також іноз. орденами й медалями.

П. у Зоряному містечку.

Тв.: Самые первые. М., 1976; Вони були першими. Одеса, 1981.

Літ.: Космонавтика: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Л.В. Ковпак.

ШОРР Мойжеш (Mojżesz Schorr; 10.05.1874—08.07.1941) — єврейс. історик, філолог-сходознавець, громад. і політ. діяч, рабин. Професор (1910). Дійсний член АН у Кракові (1918; із 1919 — Польс. АН). Н. в м. *Перемишль*. Навч. в г-зії в Перемишлі, ун-тах *Відня*, Берліна (Німеччина) та *Львова*. Викладав у Єврейс. пед. ін-ті у Львові (1899—23), із 1915 — професор історії Стародавнього Сходу і сх. мов Львів. ун-ту. Із 1923 — равин у *Варшаві*, професор семітології Варшавського ун-ту, один із засновників Ін-ту іудейських досліджень, згодом — сенатор Польс. сейму 4-ї каденції. 1939 виїхав до Львова, де був заарештований і ув'язнений.

П. на засланні в Узбецькій РСР.

Праці: Organizacja Żydów w Polsce od najdawniejszych czasów az do końca 1772. «Kwartalnik Historyczny» (Lwów), 1899; Żydzi w Przemyślu do końca XVIII wieku. Przemyśl, 1991.

Я.Д. Ісаєвич.

ШО́СТАК — польс. срібна монета номінальною вартістю 6 *грошів*. Уперше запроваджена 1528 королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом I* Старим (1506—48). Упродовж 16—17 ст. Ш. — одна з найбільш поширених монет на грошовому ринку укр. земель. Найбільш масштабна емісія шостаків велася за часів панування польс. королів *Сигізмунда III* Ваза (1588—1632), *Яна II* Казимира Ваза (1648—68) та *Яна III Собєського* (1674—96). Випускалися на монетних дворах у містах Вільно (нині м. *Вільнюс*), Бидгощ (нині місто Куявсько-Поморського воєводства, Польща), *Краків*, *Львів* та ін. Вміст чистого срібла в Ш. із 1581 становив 4,03 г, до 1603 — 3,69 г, у 1623—27 — 1,79 г. За часів Яна III Собєського маса цих монет становила 3,364 г (1,25 г чистого срібла). Шостаки згадуються в укр. писемних джерелах 17—18 ст. і трапляються в монетних скарбах.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

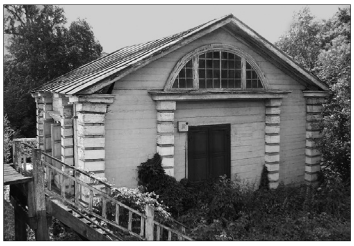
ШО́СТКИНСЬКИЙ КАЗЕ́ННИЙ ПОРОХОВИ́Й ЗАВО́Д — одне з найпотужніших підпр-в Рос. імперії з випуску вибухових речовин та набоїв. Постав 1739 на березі р. Шостка (прит. Десни, бас. Дніпра), у майбутньому Глухівському пов. Черніг. губ., започаткувавши існування однойменного міста. У період з 1739 до 1770 з-д виробляв порох переважно для потреб малорос. гарнізонів. Перейшовши 22 березня 1771 під кер-во Канцелярії Гол. артилерії та фортифікації Військ. колегії (1802 Військ. колегію заступило Військ. мін-во Рос. імперії), Ш.к.п.з., окрім пороху, освоїв процес очищення селітри для ін. військ. з-дів країни, а також почав виточувати капсулі для гвинтівок (1848). У той же час при підпр-ві було створено шпиталь (1837) і Тех. школу (1820). У роки *Кримської війни 1853—1856* з-д виробляв 134—140 тис. *пудів* пороху, що становило 43—45 % продукції всіх порохових з-дів імперії.

Наступний етап історії Ш.к.п.з. припадає на 1887 — лютий 1917. Завдяки проведеній реорганізації технологічних процесів було створено хімічну лабораторію, наук. б-ку, засновано випуск багатьох нових видів продукції. У роки *Першої світової війни* з-д вніс відчутний вклад в озброєння армії Рос. імперії.

Спочатку на Ш.к.п.з. працювали робітні люди з місц. *козаків* та *міщан*, згодом їхній контингент розширився за рахунок залучення солдатів, військ. поселенців та майстрів з великорус., білорус. і прибалт. губерній. Робочий день становив 12—16 годин на добу, з 3—4-годинною перервою на обід та післяобідній відпочинок. Заробітна плата коливалася від 35 до 60 *копійок* за зміну в залежності від кваліфікації працюючого.

На початку березня 1917, коли в Шостку (нині місто Сум. обл.) прийшла звістка про успіх *Лютневої революції 1917* в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*), з-д утратив свій статус. Його майно було розграбоване, більшість представників адміністрації вбиті.

Від 1924 до 1927 Шосткинський пороховий з-д не мав держ. плану на профільну продукцію,

Шосткинський казенний пороховий завод. Будівля вододіючої порохової фабрики. 18 ст. Фото 2010.

виробляв цивільну продукцію та товари широкого вжитку. 1928, у зв'язку з прийняттям рішення про буд-во в Шостці ф-ки кіноплівки, одна з будівель зарядної майстерні Шосткинського порохового з-ду була переобладнана для розміщення в ній експериментально-дослідного вир-ва під назвою «Мала кіноплівка». Саме тут, вперше у країні, за період з листопада 1929 по вересень 1931 було випущено 3 млн погонних метрів позитивної кіноплівки.

1930-ті рр. стали періодом реконструкції, впровадження нових технологій та обладнання. Шосткинський пороховий з-д одним із перших опанував технологію виробництва особливої форми деревинної сульфатної целюлози Неймана. 1940 — на поч. 1941 з-д працював з максимальним навантаженням. 19 серпня 1941 почалася евакуація заводського обладнання та колективу підпр-ва. 8 ешелонів було відправлено на з-ди в Кемерово та до Красноярська (нині обидва міста в РФ). У вересні 1943 колектив приступив до відновлення вироб. потужностей. Унаслідок проведених реконструкцій 1947—60 на з-ді створені нові вир-ва: вогнепровідних шнурів для гірськорудної пром-сті, електроізоляційних матеріалів, товарів широкого вжитку з целулоїду, димного мисливського пороху, нітролаків, фарб та мастики. 1960—70 на з-ді здані в експлуатацію сучасні роботизовані вироб. потужності та опановані нові вироби оборонної продукції.

На території підпр-ва ще й досі збереглися найстаріші в Шостці, унікальні будівлі та споруди, які безумовно слід вважати пам'ятками історії та техніки: дерев'яна будівля Вододіючої порохової ф-ки (18 ст.), цегляна будівля гауптвахти Ш.к.п.з. (1834), будівля Центр. заводської лабораторії (19 ст.), комплекс будівель ремонтно-мех. з-ду (колиш. «Діловий двір» — 19 ст.), історична «Крупецька застава Шосткинського порохового заводу» (19 ст.), будівля «Бумфабрики» (19—20 ст.), будівля № 348, в якій 1929—31 працювала «Мала кіноплівка», Башта водопостачання конструкції В.Шухова (1910-ті рр.).

Нині діяльність з-ду пов'язана з випуском димного пороху всіх марок, трубчастого і зернового пороху на основі нітроцелюлози, а також зарядів для стовбурної артилерії калібрів 100 мм, 122 мм, 125 мм, 130 мм, 152 мм, підкаліберного пострілу для 125-міліметрової танк. гармати, мисливських димних і нітроцелюлозного пороху, пороху для мисливської зброї. Також підпр-во випускає продукцію загальнотех. призначення і товари нар. споживання. Це електроізоляційні матеріали; нітроцелюлозна лакофарбова продукція: емалі для покриття внутр. і зовн. поверхонь по дереву і металу, меблевий лак, а також спец. лаки для авіац. й електронної пром-сті; колоксилин лакомастичний; товари побутової хімії; чистячі засоби, пастоподібні мийні речовини, розчинники, клеї, а також буд. матеріали — клеючі мастики, шпаклювальні матеріали, герметики; етиловий ефір для пром-сті й медицини, у т. ч. наркозний із трирічним терміном зберігання.

Літ.: *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Черниговская губерния. СПб., 1865; Столетие Шостенского порохового завода (1771—1871). СПб., 1871; *Лукьянов П.М.* История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века, т. 5. М., 1961; Завод и его люди — страницы истории. Шостка, 1991.

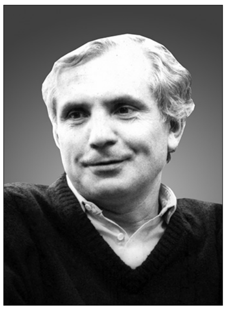
О.М. Машкін.

ШПА́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра *мезоліту*. Поширена в Криму та Нижньому Подніпров'ї. Пам'ятки: стоянки Шпан-Коба (шар 2), Шан-Коба (шари 4 та 3), Фатьма-Коба (шари 4 та 3), Любимівка V та ін., могильники Василівка III та I. Датується часом від 10,5 тис. до 8 тис. років тому. Сформувалася на основі к-р епігравету (див. *Гравет*) Криму та Нижнього Подніпров'я. Для крем'яної індустрії Ш.к. притаманна розвинена пластинчаста техніка розколювання з одноплощинних нуклеусів. Знаряддя: мікроліти (вістря з мікрорізцевим сколом зі зламаною або ретушованою основою, асиметричні видовжені трикутники та пластинки з притупленим краєм), кінцеві скребачки, бокові та кутові різці на пластинках. Носії Ш.к. займалися полюванням на лісових та, можливо, степових тварин, збиральництвом. У Гірському Криму госп. сезонний цикл передбачав використання передгір'їв узимку та яйл (плато Гол. пасма) влітку.

Літ.: *Яневич О.О.* Шпанська мезолітична культура. «Археологія», 1993, № 1.

О.О. Яневич.

ШПОЛ Юліан — див. М.*Яловий.*

Р.В. Шпорлюк.

ШПОРЛЮ́К Роман Васильович (псевд. — Павло Чернов; н. 08.09.1933) — історик, публіцист. Д-р істор. н. (1965), професор (1965). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*, іноз. член *Національної академії наук України* (2009). Н. в м-ку *Гримайлів*. Закінчив Люблінську держ. г-зію ім. гетьмана Я.Замойського (1951). 1951—55 навч. на юрид. ф-ті Ун-ту ім. М.Склодовської-Кюрі (Люблін, Польща), отримав диплом магістра права (спеціалізація — історія політ. думки). 1955—58 працював асистентом кафедри теорії д-ви і права цього ун-ту. 1958—60 продовжував освіту в Оксфордському ун-ті. 1961 захистив дис. на тему: «Політична думка Томаша-Гарріга Масарика». 1962—65 навч. в докторантурі Стенфордського ун-ту (шт. Каліфорнія, США). Докторська дис. на тему: «Михайло Покровський та його концепція історії Росії». 1965—91 — професор Ун-ту штату Мічиган (Енн-Арбор, США), із 1986 — директор Центру рос. та східноєвроп. студій цього ун-ту. 1991—2005 — професор кафедри історії України ім. М.Грушевського в Гарвардському ун-ті (США). Викладав історію України, Сх. Європи. 1996—2004 — директор *Українського наукового інституту Гарвардського університету.* Із 2005 — заслужений професор (professor emeritus) цього ун-ту. Почесний професор Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія».

Ш. — політ. аналітик та есеїст. Широко друкувався в час. *«Сучасність»* під псевд. Павло Чернов. На поч. 1990-х рр. — консультант провідних ЗМІ та держ. органів США; фахівець із проблем нац. відносин в *СРСР* та країнах *Співдружності Незалеж-*

них Держав. У дослідженнях кінця 1980-х рр. особливий наголос робив на нац. питанні як гол. чинникові майбутнього розпаду СРСР. Нездатність центр. влади розв'язати нац. проблему, передусім питання рос. нац. ідентичності та державності, була, на його думку, серед гол. передумов краху СРСР.

І.Л. Шраг.

Наук. погляди Ш. формувалися та еволюціонували під впливом його вчителів (Г.-Л.Зайдлера, І.Берліна, Дж.Пламенаца, В.Вучініча, А.Мазура); праць І.*Лисяка-Рудницького*, К.Дойча, Т.-Г.*Масарика*, Е.Гелнера, М.*Покровського*. Найвідоміша праця Ш. — «Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» (1988, укр. переклад — 1998) — є поважним внеском у теор. осмислення еволюції та структури взаємодії *націоналізму* і *комунізму*. Ш. представляє виникнення та трансформації цих двох ідеологій як наслідок переходу susп-в від аграрної до індустріальної епохи, як реакцію на модернізаційні процеси у світ. масштабі. Взаємодія комунізму та націоналізму, за Ш., — це не лише змагання, це також взаємні впливи, переплетіння, обопільні трансформації цих ідеологій.

М.І. Шраг.

Укр. історія у працях Ш. подається у тісному взаємозв'язку з історіями сусідніх центрально- і східноєвроп. націй, як складова спільних для регіону чи подібних процесів і тенденцій. Особливу увагу дослідник приділяє історії взаємин і взаємних впливів України, Росії і Польщі. В інтерпретаціях нової і новітньої укр. історії Ш. еволюціонував від лінійних версій у дусі концепції «національних відроджень» марксистського історика М.Гроха до ідеї асинхронності істор. процесів на укр. землях та наголосу на інструментальних чинниках становлення укр. нації.

Праці: Russia in World History: Selected Essays by M.N. Pokrovskii. Ann Arbor, 1970 (перекладач, ред. та автор вступної статті; все у співавт.); The Influence of East Europe and Soviet West on the USSR. New York — London, 1975 (ред. та автор вступної статті); Ukraine: A Brief History. Detroit, 1979 (2-ге вид. — 1982); Nation and Ideology: Essays in Honor of Wayne S. Vucinich. Boulder, Colorado, 1981 (автор статей, співредактор); The Political Thought of Thomas G. Masaryk. Boulder, Colorado, 1981; Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List. New York, 1988; Україна: коротка історія. К., 1992; National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia. Armonk, New York, 1994 (ред. та автор вступної статті); Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998; Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. К., 2000; Russia, Ukraine and the Break-Up of the Soviet Union. Stanford, 2000; Imperium, komunizm i narody: Wybór esejów. Kraków, 2003; Zachodni wymiar kształtowania się współczesnej Ukrainy. Warszawa, 2004; Czy Polska była imperium? — Rozmowa z Romanem Szporlukiem. В кн.: *Nowak A.* Od imperium do imperium: Spojrzenie na historię Europy Wschodniej. Kraków—Warszawa, 2004; Формування сучасної України: західний вибір. Варшава, 2004; У пошуках майбутнього часу: статті, есе, інтерв'ю. К., 2010.

Г.В. Касьянов.

ШРАГ Ілля Людвигович (23.08. 1847—11.04.1919) — громад. і політ. діяч, адвокат. Батько М.*Шрага*. Н. в м-ку *Седнів* у сім'ї лікаря. Освіту здобув на мед. і юрид. ф-тах Петерб. і Київ. ун-тів. Працював присяжним повіреним. Обирався на різні посади в міській та повітових думах, земських зборах, Черніг. губернській земській управі, очолював Черніг. громаду *Загальної української безпартійної демократичної організації*. Депутат 1-ї Держ. думи Рос. імперії (1906), заст. голови Союзу автономістів. За підписання «Виборзької відозви» (див. *Виборзька акція депутатів Першої Державної думи 1906*) був засуджений до тримісячного тюремного ув'язнення та позбавлений адвокатської практики. Належав до *Української радикально-демократичної партії*, один із засновників *Товариства українських поступовців*. Із червня 1917 — член *Української партії соціалістів-федералістів*, яку репрезентував в *Українській Центральній Раді*. Входив до складу Черніг. губернської ради об'єднаних громад. орг-цій. Із 9 березня 1918 — почесний мировий суддя Черніг. суд. округу. За часів *Української Держави* — один з кандидатів на посаду прем'єр-міністра, проте на заваді стала фізична недуга.

П. у м. Чернігів, перебуваючи під домашнім арештом *більшовиків*.

Літ.: *Єфремов С.* Пам'яті І.Л. Шрага. «Наше минуле», 1919, кн. 1/2; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 1—3. Варшава, 1932—34; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ШРАГ Микола Ілліч (04.05.1894 —01.02.1970) — громад. і політ. діяч, історик права, економіст. Д-р екон. н. (1966), професор (1966). Син І.*Шрага*. Н. в м. *Чернігів*. Після закінчення Черніг. г-зії вступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту. Діяльний член укр. громади в *Москві* та укр. соціал-революц. руху. Очолював ред. колегію парт. часопису *Української партії соціалістів-революціонерів «Боротьба»*. Разом із М.*Грушевським* повернувся до *Києва* в березні 1917, брав участь у роботі *Всеукраїнського національного конгресу 1917* як делегат від укр. громади Москви, був обраний членом *Української Центральної Ради*. 27 червня 1917 став товаришем (заст.) голови і членом Президії УЦР. На цій посаді працював до *гетьманського перевороту 1918*. За відсутності М.Грушевського головував на Заг. зборах Центральної і Малої Рад. На 2-му з'їзді УПСР (15—19 липня 1917) обраний до ЦК партії. В УЦР також працював у постійній комісії для розроблення проекту статуту автономії України. Член укр. делегації *З'їзду поневолених народів* у Києві (8—15 вересня 1917) та співголова з'їзду від України. Учасник *Демократичної наради 1917* в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). Його підписи стоять під багатьма законами УЦР, зокрема про випуск держ. кредитних білетів *Української Народної Республіки*, про порядок видання законів, про утворення Ген. суду УНР та ін.

За *Директорії* УНР — радник дипломатичної місії УНР в Угорщині. Після 4-го з'їзду УПСР та розколу партії належав до центр. течії. 1920 був одним з організаторів та діяльним членом Закордонної делегації УПСР у *Відні*, співредактором газ. *«Борітеся — поборете!»* Як соратник і політ. однодумець М.Грушевського брав участь у створенні та діяльності *Українського соціологічного інституту* у Відні. У вересні 1921 разом із М.*Чечелем* провадив у *Харкові* переговори з головою РНК УСРР Х.*Раковським* про повернення в Україну частини політ.

діячів УПСР і науковців та легалізацію партії укр. есерів. 1924 повернувся в Україну разом із М.Грушевським. У Харкові працював економістом у представництві уповноваженого наркомату зовн. торгівлі СРСР і заступником начальника промислово-екон. управління Вищої ради нар. госп-ва, протягом 1928—31 — у Т-ві працівників науки і техніки для сприяння соціаліст. буд-ву.

1931 разом з ін. колиш. членами ЦК УПСР був засуджений за сфабрикованою *Державним політичним управлінням УСРР «Українського національного центру» справою 1930—1931* на 6 років таборів. Невдовзі ув'язнення було замінено на заслання у Саратовську обл. РСФРР.

Від 1952 викладав у Харків. ін-ті нар. госп-ва, після захисту 1966 докторської дисертації був обраний професором кафедри економіки Львів. політех. ін-ту.

Автор наук. досліджень з історії права, економіки, зокрема: «Держава і соціалістичне суспільство» (1923), «Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи» (1924).

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994; *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ШРАМКО́ Борис Андрійович (17.01.1921—08.07.2012) — історик і археолог, фахівець у галузі археології доби раннього залізного віку Сх. Європи. Д-р істор. н. (1966), професор (1967). Засл. діяч н. і т. України (2001). Н. в м. Гомель (нині місто в Білорусі). Із 1939 — студент істор. ф-ту Харків. ун-ту. 1942—45 — у Червоній армії на фронті, за участь у бойових діях нагороджений орденами й медалями. Закінчивши Харків. ун-т (1949), навч. в аспірантурі (1949—52). Захистив канд. дис. на тему: «Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця» (1953) та докторську дис. на тему: «Господарство лісостепових племен Східної Європи у скіфську добу» (1966). Уся трудова діяльність Ш. пов'язана з Харків. ун-том, якому він віддав понад 60 років: пройшовши шлях від викладача (1950) до професора (1967), зав. кафедри історії Стародавнього світу та археології (1965—77). 1977—2005 — професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Осн. наук. інтереси Ш. визначилися під час широкомасштабних розкопок пам'яток доби бронзи, передскіф. й скіф. періодів та середньовіччя. Учений протягом 50-ти років керував Сіверсько-Донецькою і Скіфо-Слов'янською експедиціями Харків. ун-ту, польовими роботами яких були охоплені території Він., Донец., Київ., Полтав., Сум., Черкас. та Черніг. областей України, Бєлгородської і Курської областей Росії. Важливим здобутком Ш. є матеріали понад 40-річних розкопок *Більського городища*, в результаті яких досліджено бл. 50 тис. м^2 поселення, а також значну кількість курганів у складі некрополів городища. Ш. ідентифікував Більське городище з м. *Гелон* (за *Геродотом*). На основі результатів розкопок *Донецького городища* (літописне м. Донець) висунув нову гіпотезу щодо часу заснування та початкового місцезнаходження м. *Харків.*

Вагомим напрацюванням Ш. є ґрунтовні розробки проблем походження скіф. к-ри (див. *Скіфи*), етногеографії, соціальної історії та економіки *Скіфії*, металургії та ковальської справи, технології бронзоливарного та ювелірного вир-ва, торгово-екон. зв'язків племен і народів півдня Сх. Європи доби раннього заліза.

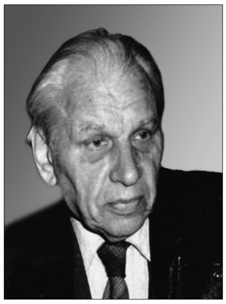
Великим внеском ученого в розвиток вітчизн. археології є створення наук. школи дослідників раннього залізного віку Сх. Європи. Багато років представляв Україну в *ЮНЕСКО* як член міжнар. к-тів з вивчення стародавньої металургії заліза, з історії землеробства та землеробських знарядь (Данія).

Автор понад 200 наук. праць, у т. ч. монографій, підручників, посібників.

Почесний професор Харків. ун-ту (1996), почесний громадянин м. Харків (2005).

Нагороджений 2-ма орденами «Червоної Зірки» (1943, 1945), орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2002), медалями.

П. у м. Харків.

Б.А. Шрамко.

Праці: Древности Северского Донца. Х., 1962; История первобытного общества: Учебное пособие. Х., 1972; Археология раннего железного века Восточной Европы: Учебное пособие. Х., 1983; Из истории скифского вооружения. В кн.: Вооружение скифов и сарматов. К., 1984; Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К., 1987; Люботинское городище. Х., 1998; Новые раскопки на восточном укреплении Бельского городища. В кн.: Полтавский археологический сборник, вып. 3. Полтава, 1995; Рождение Харькова. Х., 2004 (у співавт.); Основні підсумки досліджень Більського городища. «ЗНТШ» (Львів), 2007, т. 253; Железные наконечники стрел. В кн.: Эпоха раннего железа: Сборник научных трудов к 60-летию С.А. Скорого. К.—Полтава, 2009; Основні етапи розвитку орного хліборобства. «Археологія», 2012, № 1.

Бібліогр.: Борис Андрійович Шрамко — професор Харківського університету імені В.Н. Каразіна: Бібліографічний покажчик: до 80-річчя з дня народження. Х., 2001.

Літ.: До 70-річчя Бориса Андрійовича Шрамка. «Археологія», 1991, № 4; Борис Андреевич Шрамко — профессор Харьковского университета: Библиографический указатель. Биографический очерк. Х., 1991; Борис Андрійович Шрамко: Бібліографічній покажчик. Біографічний нарис. Полтава, 1995; *Юренко С.П.* Шрамко Борис Андрійович. В кн.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004; Проблемы археологии Восточной Европы: Сборник научных трудов к 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. Х., 2008; *Буйнов Ю.В.* До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка. «Археологія», 2010, № 4; Древности Восточной Европы: Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. Х., 2011; *Скорый С.А. и др.* К юбилею Бориса Андреевича Шрамко. «Российская археология», 2011, № 3.

С.П. Юренко.

ШРА́МЧЕНКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Леонтія** Шрамченка (Левка Шрамка; р. н. невід. — п. після 1730), олишівського *сотника* (1680—1709) і ніжинського полкового *обозного* (1709—30). Його сини: **Данило Леонтійович** (р. н. невід. — п. 1727), олишівський сотник (1711—25), та **Іван Леонтійович** (р. н. невід. — п. бл. 1750), олишівський сотник (1727—47), учасник Польського (1733), Кримських (1736, 1738—39), Очаківського (1737) походів,

Л.Д. Шрамченко (1877—1954).

М.М. Шрамченко (1856—1918).

С.О. Шрамченко.

онуки: **Остап Данилович** (бл. 1704 — після 1785), мринський сотник (1752), відставний полковий хорунжий (1774), та **Василь Іванович** (р. н. невід. — п. до 1786), олишівський сотник (1747—73), а правнук — **Ілля Олександрович** (бл. 1755 — до 1834), сотник малоросійський (1777—79). Ін. представники роду обіймали посади *військових товаришів* та *бунчукових товаришів*. До цього розгалуженого роду належали також: **Павло Платонович** (1831 — після 1889), дійсний статський радник (1876), уфімський губернатор (1880—81); **Микола Платонович** (1841 — після 1918), математик, педагог, дійсний статський радник (бл. 1890), директор моск. жін. г-зій (1890-ті — 1900-ті рр.); **Микола Олексійович** (1813—88), автор віршів та спогадів, зібраних у книгу «Воспоминания и стихотворения Н.А. Шрамченка» (К., 1900); **Микола Олексійович** (1825—83), генерал-майор (1870), командир Петербурзького арсеналу (1866—82); **Володимир Миколайович** (1878—1945), контр-адмірал, учасник *Білого руху*, нач. рос. військово-мор. бази у *Стамбулі* (1919—20), в еміграції — громад. діяч; **Яків Володимирович** (1886—1967), військовик, громадський діяч, мемуарист, учасник Білого руху, командир канонерського човна «Терец», капітан 1-го рангу (1920), із 1920 — в еміграції, голова Т-ва офіцерів Рос. імператорського військово-мор. флоту в Америці (1955—56), автор спогадів «Жуткие дни: агония Черноморского флота» («Морские записки» (Нью-Йорк), 1961, т. 19, № 54); **Лариса Володимирівна** (у заміжжі — Барановська; 1884 — після 1945), живописець, емігрувала до Югославії, де брала участь у виставках рос. художників, викладала малювання у белградській Російсько-сербській жіночій г-зії (1929—35), після закінчення *Другої світової війни* емігрувала до Аргентини; **Леонтій Дмитрович** (1877—1954), статистик і політичний діяч, член уряду *Української Народної Республіки* (1919): товариш (заст.) міністра нар. госп-ва (уряд Б.*Мартоса*), держ. секретар (уряд І.П.*Мазепи*), в еміграції — на наук. та викладацькій роботі: доцент *Української господарської академії* в Подєбрадах (Чехословаччина; із 1922), директор *Українського соціологічного інституту у Празі* (1935—40), професор і декан ф-ту права і468 трансп. наук *Українського вільного університету* (1937—45), декан екон. відділу *Українського технічно-господарського інституту* (1947), автор багатьох статей з історії укр. статистики та праці «Основи теорії статистики» (1936); **Михайло Миколайович** (1856—1918), дійсний статський радник, нижегородський (1907—10) і вологодський (1910—13) губернатор, відомий як крайній монархіст та чорносотенець; **Олександр Миколайович** (див. О.*Шрамченко*; 1862, за ін. даними, 1859 — 1921), етнограф, культ. і громадський діяч, та його брат **Олексій Миколайович** (1866—98), журналіст, громад. діяч, редактор неофіц. частини «Черниговских губернских ведомостей», і сестра **Олександра Миколаївна** (1850—1908), педагог, начальниця Кролевецької жін. прогімназії (1876—1905); син **Святослав Олександрович** (див. С.*Шрамченко*; 1893—1958), військ. і громад. діяч, журналіст, історик, філателіст.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 5. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ШРА́МЧЕНКО Олександр Миколайович (26(14).03.1859—29.04. 1921) — громад. і культ. діяч, етнограф. Батько С.*Шрамченка*. Н. в м-ку *Вороніж*. Походив зі старовинного козацько-старшинського роду *Шрамченків*. Закінчив Новгород-Сіверську г-зію, історико-філол. ф-т Київ. ун-ту зі срібною медаллю (1887). Учителював на Кавказі, згодом — на *Холмщині* (до 1909), збирав фольклорні матеріали. Протягом 1902—06 співробітничав з час. *«Киевская старина»*. 1909 відійшов від викладацької діяльності. Відтоді в *Києві*, член *Українського наукового товариства*, відп. редактор час. *«Україна»*, редактор «Українського етнографічного збірника». 1919—21 — учений секретар к-ту Всенар. б-ки при УАН.

Автор низки праць з укр. етнографії та фольклору. Переклав укр. мовою значну частину студій В.*Антоновича*, котрі готувалися до друку.

П. у м. Київ.

Праці: Сон Пресвятой Богородицы. «Киевская старина», 1906, № 9; Дещо з народних звичаїв на Холмщині. В кн.: Український етнографічний збірник, т. 1. К., 1914.

Літ.: *Лазаревська К.* Шрамченко Олександр Миколайович. «Україна», 1925, кн. 6.

Ю.А. Пінчук.

ШРА́МЧЕНКО Святослав Олександрович (03.05.1893—24.06.1958) — військ. і громад. діяч, військово-мор. історик, філателіст. Син О.*Шрамченка*. Н. в м. Баку (нині столиця Азербайджану). Закінчив Гардемаринську школу і Військово-юрид. академію в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). З початку *Першої світової війни* служив офіцером на Балт. флоті.

З початком *Лютневої революції 1917* Ш. був одним з організаторів Укр. військово-мор. революц. штабу Балт. флоту. 1918—19 — капітан-лейтенант Військ. флоту УНР. У березні—квітні 1918 служив старшим ад'ютантом одного з організаторів і директора канцелярії мін-ва мор. справ УНР генерал-хорунжого В.*Савченка-Більського*. 1919 був заст. міністра мор. справ УНР капітана 1-го рангу М.Злобіна, начальником орг. відділу Мор. ген. штабу (у червні 1919 тимчасово виконував обов'язки міністра мор. справ УНР). Згодом працював у створеній у *Кам'янці-Подільському* укр. Гардемаринській школі. Після поразки визвол. змагань перебував у таборах *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* в Польщі, потім оселився в Ченстохові (Польща), де очолював укр. громаду. Із 1945 жив у Ерфурті (Німеччина), а з 1950 — у США.

Активно працював як історик і публіцист. Автор бл. 200 публікацій, нарисів і статей з історії укр. військово-мор. флоту 1918—20, опублікованих у книзі «Історія українського війська» (Львів, 1936, 1992; Вінніпег, 1953), альманасі «За державність», журналах *«Літопис "Червоної Калини"»*, «Табор» та ін.

П. у м. Філадельфія (шт. Пенсильванія, США).

Літ.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Науменко К. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Стрельський Г.* Шрамченко Святослав Олександрович. В кн.: Малий словник історії України. К., 1997; *Литвин М., Науменко К.* Шрам(ч)енко Святослав. В кн.: Довідник з історії України, т. 3. К., 1999.

Г.В. Стрельський.

ШТЕ́ЙНГЕЛЬ Федір Рудольфович (26.11.1870—11.02.1946) — громад. і політ. діяч, меценат, археолог, музеєзнавець, барон. Н. в м. *Санкт-Петербург.* З 8-ми років мешкав поперемінно в *Києві* та в с. Городок (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.). Навч. в Київському та Варшавському ун-тах на природничому відділенні фізико-мат. ф-ту.

Захоплювався *археологією* та *краєзнавством.* 25 листопада 1896 заснував у с. Городок перший на *Волині* краєзнавчий музей. На власні кошти здійснив археол. розкопки 53-х *курганів* на території *Волинської губернії.* Їхні результати були викладені в трьох звітах музею, складених М.*Біляшівським.* 1914 експонати музею були евакуйовані на *Кубань* у маєток брата, В.Штейнгеля. Подальша їхня доля не відома.

Займався доброчинництвом та меценатством. Побудував і утримував на власні кошти в с. Городок двокласне уч-ще, читальню, водяний млин, лікарню, надавав пожертвування на побудову церков. Сплачував щомісячно пенсії хворим та бідним.

Займався громадсько-політ. діяльністю. 1906 обраний депутатом 1-ї Держ. думи Рос. імперії від м. Київ. Входив до складу конституційно-демократ. фракції та *Української думської громади.* Після розпуску 1-ї Держ. думи підписав укладене депутатами Виборзьке звернення (22 (9) липня 1906; див. *Виборзька акція депутатів Першої Державної думи 1906*). Був засуджений до 3-місячного тюремного ув'язнення і позбавлений виборчих прав. Із 1908 — член ради *Товариства українських поступовців.* Голова К-ту Пд.-Зх. фронту Всерос. союзу міст (1915—17). Залучав до роботи в ньому укр. діячів, українізував його діяльність. У березні 1917 обраний головою виконавчого к-ту Київ. міської думи. Входив до першого складу *Української Центральної Ради* (7 березня — 7 квітня 1917). Працював у президії *Всеукраїнського національного конгресу 1917.* Після утворення *Української партії соціалістів-федералістів* покинув партію кадетів і став членом УПСФ. Від 10 червня 1918 до 4 грудня 1918 — посол *Української Держави* у Німеччині.

Після падіння режиму П.*Скоропадського* відійшов від політ. життя. Проживав до 1939 у своєму маєтку в с. Городок, де продовжував займатися доброчинництвом. 1939 емігрував з родиною до Німеччини.

П. у м. Дрезден (Німеччина).

Праці: О принятии пищи у рода Tabanus. В кн.: Работы Лаборатории Зоологического кабинета Императорскаго Варшавского университета 1896 года. Варшава, 1897; Несколько слов об основании и целях Городецкого музея Волынской губернии. В кн.: *Беляшевский Н.* Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года. Варшава, 1898; Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг. «Археологическая летопись Южной России», 1904, № 4—5.

Літ.: *Беляшевский Н.* Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 года по 25 ноября 1898 года. К., 1899; Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. К., 1905; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен, 1969; *Стрельський Г.В.* Українська дипломатія національно-державного відродження 1917—1920 рр. в особах: Навчально-довідковий посібник. К., 2000; *Шевчук С.* Жертовність для утвердження України. Рівне, 2002; *Миронець Н.Р.* Барон Ф.Р. Штейнгель — представник волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів. В кн.: Українська біографістика, вип. 3. К., 2005; Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею, вип. 8: До 140-років від дня народження Федора Штейнгеля. Рівне, 2010.

І.В. Кузьміна.

ШТЕНДЕ́РА Євген (н. 02.01.1924) — історик, громад. діяч, хорунжий УПА (1946). Магістр славістичних наук (1969). Член *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в с. Волиця-Барилова (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.) в сел. родині. У травні 1943 закінчив г-зію, із червня 1943 став вояком *Української повстанської армії* на *Волині.* Із вересня 1945 — командир куреня «Вовки» і тактичного відтинку «Данилів», які діяли на території *Холмщини* (т. зв. *Закерзоння*). У січні 1946 отримав звання хорунжого. У травні 1948 вирушив рейдом на Захід, прибув до Зх. Німеччини, де і проживав протягом 1948—55. Був членом місії УПА. Працював у редакціях часописів «До зброї», «Сучасна Україна», «Український самостійник».

1956 емігрував у Канаду. 1969 здобув ступінь магістра славістичних наук та бакалавра бібліотекознавства Ун-ту Альберти (Едмонтон, Канада). Упродовж 1975—89 працював бібліотекарем спершу в Ун-ті Ріджайна (пров. Саскачеван, Канада), а пізніше — в Держ. б-ці Канади в Оттаві.

Був активним членом Об'єднання колиш. вояків УПА США і Канади; один із засновників видавничого к-ту *«Літопису УПА»* та його відп. редактор з 1975 до 1998; 1994—98 — співголова Київ. ред. ради видань «Літопису УПА» (нова серія); член кількох наук. т-в.

Проживає у м. Оттава (пров. Онтаріо, Канада).

Нагороджений відзнакою Президента України — Хрестом Івана Мазепи (2010).

Літ.: Літопис УПА, т. 42. Торонто—Львів, 2005.

Я.Л. Примаченко.

ШТЕ́ППА (Штепа) **Кость Феодосійович** (Теодосьєвич) (16(03).12.1896—19.02.1958) — історик, етнограф, фольклорист. Д-р історії європ. к-ри (1927), професор (1927). Н. в м. *Лохвиця* в правосл. родині нім. переселенців. Закінчив Полтав. духовну семінарію (1915). Навч. на історико-філол. ф-ті Петрогр. ун-ту (1915—16), а потім перевівся в армійську школу (1916). Учасник *Першої світової війни.* Закінчив Ніжинський ін-т нар. освіти (1922). Аспірант, наук. співробітник і дійсний член Науково-дослідної кафедри історії к-ри і мови при Ніжинському ін-ті нар. освіти (1922—30). Викладач, професор, декан ф-ту соціального виховання Ніжинського ін-ту нар. освіти (1924—30). Вивчав проблеми раннього *християнства*, демонології, антич.

Ф.Р. Штейнгель.

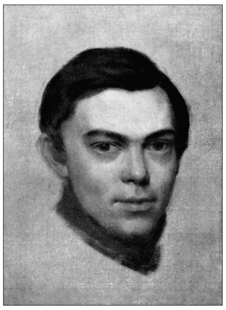

Є. Штендера.

К.Ф. Штеппа.

Е. фон Штерн.

Штернберг В.І. Автопортрет. 1838—1840.

Штернберг В.І. «Водяний млин». 1836.

реліг. синкретизму. Професор Ін-ту професійної освіти в *Києві* (1930—33). Заступник і голова Комісії ВУАН для досліджень з історії Бл. Сходу та Візантії (1930—34). Співробітник Історико-археогр. ін-ту ВУАН (1934). Професор і декан істор. ф-ту Київ. ун-ту (1934—41, із перервою). Перебував під слідством органів НКВС УРСР (звинувачений в укр. бурж. націоналізмі та у зв'язках з іноз. розвідкою; 1938—39). Під час гітлерівської окупації Києва — зав. відділу к-ри і освіти Київ. міської управи (1941), ректор Київ. ун-ту (1941—42), редактор газ. «Нове Українське слово» (1941—43), співробітник Музею-архіву переходової доби історії Києва (1942). Писав статті, скеровані проти укр. націоналізму. Співробітник відділу пропаганди *Міністерства окупованих східних територій* у містах Танненберг (нині м. Стембарк) і Найденбург (нині м. Нідзиця; обидва Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). Редактор російськомовного ж. «На досуге». 1952 переїхав до США. Співробітник «Американської комісії за визволення» та радіостанції «Свобода».

П. у м. Нью-Йорк (США).

Праці: До українських народних переказів про сотворення першої людини. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: частина історико-літературна. К., 1928; З монастирського побуту старої України. «Червоний шлях», 1930, № 7/8; Революція рабів в античному світі. К., 1941; Російські історики і радянська держава. Нью-Йорк, 1962.

Літ.: *Верба І.В.* Кость Штеппа. «УІЖ», 1999, № 3—4; *Gorman A.* A choice between two evils. Gulfport., Florida, 2005. *Верба І.В., Самофалов М.О.* Історик Кость Штеппа; людина, вчений, педагог. К., 2010.

І.В. Верба.

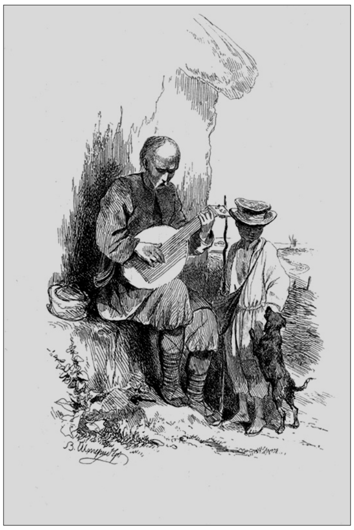
ШТЕРН Ернст фон (08.07(25.06).1859 — квітень 1924) — класичний філолог, археолог. Д-р класичної філології (1884), професор (1886). Навч. в Дерптському ун-ті та на рос. філол. семінарі при Лейпцизькому ун-ті. 1884 захистив докторську дис. Із 1884 — доцент, а 1886—1910 — професор Новорос. ун-ту (*Одеса*), одночасно 1896—1910 — директор музею *Одеського товариства історії і старожитностей.* Із 1911 — професор ун-ту в Галле (Німеччина). Був яскравим представником ідеалістичної школи антикознавців. Великий інтерес проявляв до створення й існування давньогрец. поселень у Пн. Причорномор'ї, досліджував к-ру греків, зокрема написи й кераміку. Брав участь у 10-му (1896) та 11-му (1899) *археологічних з'їздах.*

Автор праць «Доисторическая греческая культура на юге России» (1899), «Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации» (1900), «Феодосия и ее керамика» (1906), «Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря» (1911), «О происхождении готского стиля изделий ювелирного искусства» (1914). Йому присвячений 30-й т. *«Записок Одесского общества истории и древностей»* (1912).

Літ.: Очерки развития науки в Одессе. Одесса, 1995; Новороссийский университет в воспоминаниях современников. Одесса, 1999; Історія Одеси. Одеса, 2002; Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие: 1871—1941 гг. М., 2002.

Н.В. Кривець.

ШТЕ́РНБЕРГ Василь Іванович (12.02.1818—08.09.1845) — живописець і графік. Один із засновників укр. пейзажного і жанрового живопису, представник *романтизму.* Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї чиновника, викладача Петерб. гірничого кадетського корпусу. Перші уроки живопису брав у пейзажиста М.Лебедєва. 1835—39 навч. в петерб. Академії мист-в у К.*Брюллова* та М.Воробйова. Літні вакації 1836—38

Штернберг В.І. «Кобзар з хлопчиком-поводирем». 1840.

проводив в Україні, у маєтку поміщика і мецената Г.Тарновського в с. *Качанівка.* Створив картини та малюнки, присвячені життю її мешканців і гостей («В Качанівці у Г.С. Тарновського», «М.Глинка в Качанівці», «Музичні сходи в Качанівці», усі — 1838). Захоплення красою України Ш. втілив у низці поетичних краєвидів і нар. сцен, що вирізняються гострою спостережливістю та доброзичливим гумором («Водяний млин», 1836; «Аскольдова могила в Києві», «Переправа через Дніпро біля Києва», обидві — 1837; «Вітряки в степу», 1838; «Ярмарок в Ічні», 1836; «Біля шинку», 1836—38; «Вулиця на селі», 1837—38; «Гра в піжмурки», «Ярмарок на Україні», «Малоросійське весілля», усі — 1838). 1838 за картину «Освячення пасок у малоросійському селі» був нагороджений великою золотою медаллю і отримав звання художника. 1839 був запрошений у Хівинську експедицію, очолювану військ. губернатором Оренбурзького краю графом В.Перовським. Перебуваючи на Пд. Уралі, в Оренбурзькому краї та Башкирії, виконав численні начерки та малюнки, що зображують побут, звичаї, щоденне життя місц. народів, природу краю. Із 1840 як пенсіонер Академії мист-в удосконалював майстерність в Італії, де написав кілька побутових картин, яким властиве органічне поєднання людини з природою («Сцена з побуту італійсь-

кого народу», «Італійці, що грають у карти в неаполітанській остерії», 1844; «Неаполітанка з дітьми»), та краєвидів («Озеро Немі поблизу Рима», 1845; «Околиця Рима: Акведук у Тіволі», «В околицях Альбано»). Автор низки автопортретів, олівцевих та акварельних портретів художників І.*Айвазовського*, С.Воробйова, А.Мокрицького, поета В.*Забіли*. Ш. був одним із найближчих друзів Т.*Шевченка*, з яким познайомився 1838. Т.Шевченко присвятив Ш. вірші «Іван Підкова» (1839) та «На незабудь Штернбергові» (1840), відтворив його образ у повістях «Художник», «Музикант», «Прогулка с удовольствием и не без морали», згадував про нього в листах і «Щоденнику». Ш. є автором фронтисписа до першого видання «Кобзаря» Т.Шевченка (офорт «Кобзар з хлопчиком-поводирем», 1840), кількох портретів поета та шаржованих рисунків («Шевченко з ковдрою», «Замість чаю ми побрились» та ін.). За ініціативою Т.Шевченка Ш. виконав ряд малюнків до книги М.*Сементовського* «Старина малороссийская, запорожская и донская» (1845).

П. у м. Рим (Італія) від сухот.

Літ.: *Стасов В.В.* Живописец Штернберг. «Вестник изящных искусств», т. 5, вып. 5. СПб., 1887; *Затенацький Я.П.* Невідомі твори Василя Івановича Штернберга. В кн.: Мистецтво, фольклор, етнографія, т. 1—2. К., 1947; *Судак В.* Т.Г. Шевченко і В.І. Штернберг. В кн.: Тарас Шевченко — художник. К., 1963; *Пархоменко І.* Василь Штернберг. К., 1978; *Рубан В.В.* Образотворче мистецтво. В кн.: Історія української культури, т. 4, кн. 2. К., 2005; *Овсійчук В.* Класицизм і романтизм в українському мистецтві. К., 2011.

Н.Г. Ковпаненко.

ШТЕ́ФАН III Великий (Ştefan al III-lea, Ştefan cel Mare şi Sfânt; р. н. невід. — п. 02.07.1504) — господар *Молдавського князівства* (12 квітня 1457 — 2 липня 1504) з династії Мушатинів, онук господаря *Олександра Доброго*, син господаря Богдана II (володарював 1449—51) та Марії-Олті (походила з молдов. бояр). Після смерті батька (1451), вбитого його братом Петром Ароном (був господарем 1451—57 з перервами), переховувався в Угорщині.

Штефан III Великий. Фрагмент мініатюри з Євангелія. 1473. Зберігається в музеї монастиря Путна (Румунія).

За підтримки господаря Валаського князівства (див. *Волощина*) Влада Цепеша (володарював 1448, 1456—62, 1476) посів трон у *Сучаві.* На першому етапі правління (1457—73) здійснив низку заходів для зміцнення своєї влади і територіальної реінтеграції країни; намагався послабити васальну залежність Молдав. князівства від *Королівства Польського.* Від початку правління Штефан III платив *данину Османській імперії* (її почав платити його попередник Петро III Арон 1456). Створив потужне і добре організоване військо, яке складалося з постійного ядра (двір господаря, залоги фортець) та ополчення, котре скликалося на час війни (бояри зі своїми загонами, селяни, городяни). Озброїв військо гарматами. Відновив старі та побудував нові фортеці в Романі (нині місто в Румунії), Сороках (нині місто в Молдові), *Кілії*, Оргеїві (нині городище Старий Орхей у Молдові), Білгороді (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Хотині.*

Надав торг. привілеї іноз. купцям з Брашова (нині місто в Румунії; 1458) і *Львова* (1460). 1462 спробував заволодіти гирлом Дунаю, для чого облягав Кілію, яка належала з 1448 Угор. королівству. 1465 захопив Кілію. Здобув перемоги у битвах з угор. королем Матіашем Корвіном (грудень 1467, Байя; тепер село в Румунії) та з ханом Великої Орди Ахматом (1470, Липник; нині село в Молдові).

На 2-му етапі правління (1473—86) безпосередньо зіткнувся з Осман. імперією. Намагався утворити антиосман. коаліцію, до котрої прагнув залучити Венеціанську республіку, Угор. королівство, д-ву Ак-Коюнлу, Польс. королівство, Чеське королівство, *Велике князівство Московське*, князівство *Феодоро.* 1473 відмовився платити данину осман. султанові *Мехмеду II*, позбавив влади його васала — господаря Волощини Раду III Красивого (володарював 1462—75 з перервами) — і замість нього поставив на короткий час правителя, ворожого до Осман. імперії. Здобув перемогу над осман. військом при Васлуї (10 січня 1475; нині місто в Румунії), однак незабаром, не маючи суттєвої зовн. підтримки, програв битву при Резбоєні (нині комуна в Румунії; 26 липня 1476), після чого був змушений відновити виплату данини. 1484 султан Баязид II завоював стратегічно важливі фортеці Білгород і Кілію. Штефан III докладав великих зусиль, щоб їх повернути. Розрахунок на підтримку польс. короля *Казимира IV* Ягеллончика, якому Штефан III присягнув як васал 15 вересня 1485 в *Коломиї*, не виправдав очікувань — 1486 Польс. королівство, яке конфліктувало з Угор. королівством і Великим князівством Московським, вже не бажало воювати з османцями за Кілію та Білгород. До того ж загострилася внутрішньополіт. ситуація (опозиційна діяльність деяких великих бояр, підтримуваних османцями). У таких умовах Штефан III 1486 уклав новий мир з Осман. імперією; було відновлено виплату данини, Кілія та Білгород залишилися під контролем султана.

На 3-му етапі правління (1486—1504) Штефан III визнав себе васалом угор. короля (1489), отримавши значні володіння в Трансильванії. Штефан III поліпшив відносини з Волощиною, через Москву уклав союз із *Кримським ханатом.* 1497 в Козмінському лісі (імовірно, у сучасному Глибоцькому р-ні Чернів. обл.) завдав поразки польс. війську на чолі з королем *Яном-Ольбрахтом*, який перед тим об-

А.О. Штефан.

А.Я. Штогаренко.

лягав Сучаву. 12 липня 1499 Польща була змушена укласти мир з Молдовою. 1501 Штефан III повернув *Покуття.*

П. у м. Сучава.

Був одружений тричі: із 1463 — з Євдокією (п. 1467), сестрою київ. кн. *Семена Олельковича*; із 1472 — з Марією (п. 1477), сестрою феодоритських князів Ісаака і Александра; із Марією (п. 1511), донькою валаського господаря Раду III Красивого.

Штефан III заснував 44 монастирі у Молдові, Волощині, Трансильванії та на *Афоні.* Сприяв розвитку арх-ри та мистецтва, реліг. та юрид. літератури старослов'ян. мовою. У багатьох містах Румунії і Республіки Молдова встановлено пам'ятники Штефану III. Він є одним із найпопулярніших героїв румун. (молдов.) фольклору. 2002 був канонізований Румун. правосл. церквою. Його могила в монастирі Путна (Румунія), фундованому самим Штефаном III, є місцем паломництва.

Літ.: *Nistor I.* Ştefăn cel Mare. Cernauţi, 1904; История Молдавской ССР, т. 1. Кишинев, 1960; *Boldur A.V.* Ştefan cel Mare: Voievod al Moldovei (1457—1504): Studiu de istorie socială şi politică. Madrid, 1970; *Sadoveanu M.* Viaţa lui Ştefan cel Mare. Bucureşti, 1970; История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. Кишинев, 1982; История Молдавской ССР, т. 1. Кишинев, 1987; Bibliografie: Ştefan cel Mare. Suceava, 2004; *Dragnev D. та ін.* Ştefan cel Mare şi Sfant în contextul epocii sale şi a posterităţii. Chişinău, 2004; *Gonţa Gh.* Viaţa politică a Ţării Moldovei în epoca domniei lui Ştefan cel Mare şi a urmaşilor săi. Chişinău, 2004; *Satco E.* Enciclopedia Bucovinei, vol. 2. Suceava, 2004; Domnii Ţării Moldovei: Studii. Chişinău, 2005; *Gorovei Şt.S., Szekely M.M.* Princeps omni laude maior: O istorie a lui Ştefan cel Mare. Putna, 2005; Republica Moldova: Ediţie enciclopedică. Chişinău, 2011; *Dragnev D.* Istorie şi civilizaţie medievala şi modernă timpurie în Ţările Române. Chişinău, 2012.

І. Ксенофонтов, Т. Лукін.

ШТЕ́ФАН Августин Омелянович (11.01.1893—04.09.1986) — педагог, публіцист, громад. і політ. діяч *Закарпатської України* 1-ї пол. 20 ст. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в с. Порошково (нині село Перечинського р-ну Закарпат. обл.) в сім'ї священика. 1902—10 навч. в королів. держ. г-зії в *Береговому* та реформатській г-зії в Шарошпатоці (нині місто в Угорщині). Духовну освіту здобув в Ужгородській духовній семінарії (1911—14), а 1914—17 навч. на філос. ф-ті Будапештського ун-ту. Згодом був запрошений на викладацьку роботу в Ужгородську вчительську семінарію, де працював до 1920. Викладацьку діяльність продовжив у Держ. г-зії в *Ужгороді* (1920—22), згодом — директор Держ. торгової академії в Ужгороді (1922—26) та Мукачівської торг. академії (1926—38). Опублікував підручник з математики (1923) і першу граматику літ. укр. мови в Закарпатті — «Граматика української мови» (1931, у співавт. з І.Васьком). До політ. життя прилучився 1918, активний діяч укр. національно-культ. руху на Закарпатті, учасник *Всенародних зборів угорських русинів* у *Хусті* 21 січня 1919, що ухвалили рішення про приєднання Закарпаття до України, заст. голови Урядової ради — тимчасового органу управління автономної Руської Країни (Закарпаття) у складі Угор. Нар. Республіки (лютий—березень 1919), нар. комісар у справах Руської Країни Угор. Рад. Республіки (березень—квітень 1919), один із засновників т-ва «Просвіта» (1920), голова-засновник українофільської «Учительської громади» (1929), виконавчий редактор першої в Закарпатті газ. «Русин» (1920—21), співредактор час. «Подкарпатска Русь» (1925—36). Разом з А.*Волошиним* та братами Ю. і М. *Бращайками* був ініціатором створення Рус. хліборобської (землеробської) партії, 1923 обраний членом її гол. управи, 1929—34 — член Аграрної партії (укр. фракції) та ред. колегії її друкованого органу «Земля і воля». Із жовтня 1938 до березня 1939 був міністром шкільництва та нар. освіти другого автономного уряду Підкарпатської Русі — Карпатської України на чолі з А.Волошиним, із січня 1939 — член виконавчого к-ту правлячої проурядової партії *Українське національне об'єднання*, від якої в лютому 1939 був обраний до Сойму Карпатської України, а 15 березня 1939 — головою Сойму та призначений міністром освіти й віросповідань щойно проголошеної самостійної д-ви *Карпатська Україна.* Після окупації Карпатської України угор. військами в березні 1939 емігрував разом з ін. членами уряду спочатку до *Югославії*, а згодом — до Словаччини, де 1939—40 очолював Укр. комерційну академію в Братиславі. 1940—45 працював директором укр. г-зії в м. Модржани (нині у складі м. Прага, Чехія). 1945 виїхав в амер. окупаційну зону Німеччини, де до 1949 був директором цієї г-зії після її переведення до м. Аугсбург. 1949 емігрував до США, до 1969 викладав укр. мову в дівочому укр. катол. ін-ті в м. Стемфорд (шт. Конектикут), брав активну участь у політ. житті укр. еміграції, насамперед як заст. голови Уряду УНР на еміграції (1978—85; див. *Державний центр УНР на еміграції*). Зокрема, у брошурі «From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine» (1954) та публікаціях в укр. пресі доводив, що закарпатці є українцями, а не русинами. 1969 оселився у Філадельфії (шт. Пенсильванія, США), де написав популярну біографію президента Карпатської України А.Волошина (1977) та власні спогади у 2-х томах «За правду і волю: спомини і дещо з історії Карпатської України» (1973—81), що стали оригінальним джерелом для дослідників історії укр. національно-визвол. руху на Закарпатті в міжвоєнні роки.

П. у м. Філадельфія.

Тв.: За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України, кн. 1—2. Торонто, 1973—81; Августин Волошин — президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977.

Літ.: *Росоха С.* Сойм Карпатської України (в 10-тиліття проголошення самостійності). Львів, 1991; *Магочій П.Р.* Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. Львів, 1994; *Федака П.* Пам'ять рідної землі. Ужгород, 1996; *Токар М.* Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919—1939). Ужгород, 2006.

С.В. Віднянський.

ШТОГАРЕ́НКО Андрій Якович (15(02).10.1902—16.09.1992) — композитор, педагог, музично-громад. діяч. Професор (1960). Засл. діяч мист-в УРСР (1947), нар. арт. УРСР (1970), нар. арт. СРСР (1972). Герой Соц. Праці

(1982). Член Спілки композиторів України (1932), із 1948 — секретар правління Спілки композиторів СРСР, 1968—89 — голова правління Спілки композиторів України. Н. в с. Нові Кайдаки (нині у складі м. *Дніпропетровськ*). Розпочав свою муз. кар'єру 1921—30 з викладання співів у середніх школах Катеринослава (із 1926 — м. Дніпропетровськ), 1926—30 керував створеним із власної ініціативи укр. ансамблем гармоністів з робітн. молоді. 1936 закінчив Харків. консерваторію (клас композиції С.Богатирьова). 1954—68 — ректор Київ. консерваторії, 1968—90 — зав. кафедри композиції Київ. консерваторії. Автор 6-ти симфоній, багатьох вокально-симфонічних, камерно-інструментальних творів, хорів, пісень, романсів, музики до театральних вистав і кінофільмів. У творчості Ш. підіймав вагомі громадян. теми, насамперед *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* та величі людини у боротьбі за ствердження високих ідеалів (симфонія-кантата «Україна моя» на слова А.*Малишка* (1942—43), симфонія № 3 «Київська» (1971—72), кантата-здравиця «Переможцям слава!» (1943, разом з Д.Клебановим, слова О.Новицького). Композиторський стиль Ш. вирізнявся високим професіоналізмом, прекрасним володінням засобами оркестрового письма, емоційною переконливістю образів. Фахову майстерність він передав багатьом своїм учням, серед яких відомі композитори Ю.Іщенко, І.Поклад, Ю.Шевченко, В.Філіпенко, Я.Губанов.

Лауреат Держ. премії СРСР (1946, 1952), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1974).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Зноско-Боровський О.* Андрій Штогаренко. К., 1947; 1951; *Боровик М.* А.Я. Штогаренко: Нарис про життя і творчість. К., 1961; *Хіврич Л.* «Партизанські картини» А. Штогаренка. К., 1963; *Боровик М.* Творчість Андрія Штогаренка. К., 1965; *Козлов В.* Хоровое творчество А. Штогаренко. М., 1967; *Виноградов Г.* Андрій Штогаренко. К., 1973; 1985; *Клин В.* З фортепіанного альбому. «Музика», 1977, № 4; Творчість А. Штогаренка: Збірник статей. К., 1979; *Шевченко Н.* «Етюди-картини» А. Штогаренка. «Музика», 1979, № 4; *Гордійчук М.* Спасибі за музику. «Культура і життя», 1987, 18 жовтня; *Його ж.* Дивосвіт Андрія Штогаренка. Там само, 1992, 17 жовтня; *Яворський Е.* Слово про Майстра. «Музика», 1992, № 6.

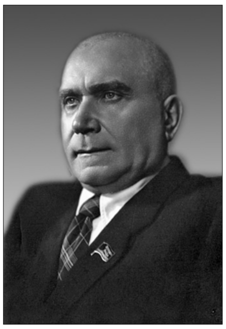
В.В. Кузик.

ШТО́ГРИН Дмитро Михайлович (н. 09.11.1923) — бібліограф, джерелознавець, літ. критик, педагог, громад. діяч. Д-р філософії (із слов'янознавства), професор. Н. в с. Звиняч (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). Початкову освіту отримав у школі т-ва *«Рідна школа»* (1929—36) в рідному селі; середню — в г-зіях і середніх школах в *Чорткові*, Станиславові (нині м. *Івано-Франківськ*) і *Перемишлі* (1936—44). У Перемишлі працював в Укр. допомоговому к-ті, був членом хору Перемишльського театру. У липні 1944 виїхав до Німеччини; упродовж червня 1945 — квітня 1950 жив у таборах переміщених осіб в містах Аугсбург та Ляйпгайм. Був активним у культурно-освіт. діяльності громади та в молодіжних і студентських орг-ціях. Працював у керівних органах драм. гуртка, був головою станиці *«Пласту»*, головою осередку *Спілки української молоді* (СУМ), курінного пластового куреня «Чота крилатих», членом управи Укр. студентської громади, радним таборової ради; командантом молодіжних вишкільних таборів і командантом крайових здвигів СУМ, головою Центр. управи Юнацтва СУМ (1949—50), співзасновником і членом керівних органів Т-ва укр. студіюючої молоді ім. М.Міхновського (1949—51), учасником першої конференції (1946) і перших трьох конгресів СУМ (1947—49) та Першого ідеологічного конгресу укр. студентства в Мюнхені (Німеччина; 1948). Студіював на філос. ф-ті в Аугсбурзі (1946) і ф-ті суспільних наук у Мюнхені (1947—48) *Українського вільного університету*.

У квітні 1950 переїхав до м. Міннеаполіс (шт. Міннесота, США). Працюючи на фізичних роботах, був активним у культ. житті укр. громади: засновник і керівник імпрезової групи, голова пластової станиці, співзасновник і керівник відділу молоді Укр. конгресового к-ту Міннесоти, співосновник і вчитель школи українознавства та командант вишкільних таборів (1951—55). 1954 студіював у Відділі політ. наук Міннесотського ун-ту. У червні 1955 переїхав до м. Оттава (Канада) і продовжував навчання в Оттавському ун-ті (до 1960), в якому студіював укр. літературу, бібліотечні та політ. науки, здобув ступені магістра та д-ра зі слов'янознавства. Під час студій був активний в орг-ціях укр. громади у столиці Канади; співзасновник Укр. студентської громади та її голова (1958—59), виховник Юнацтва СУМ в Оттаві, співзасновник і член управи Ліги визволення України в Оттаві та член делегацій її гол. управи до уряду Канади. Автор передвиборчих промов для депутатів укр. походження федерального парламенту Канади. 1960 переїхав до Іллінойського ун-ту (Урбана і Шампейн; обидва міста в шт. Іллінойс, США). Став співзасновником Слов'ян. і східноєвроп. б-ки та в ній Укр. книгозбірні. Упродовж 1970—71 викладав курс історії кириличного друку в Бібліотечній школі. 1971, ставши професором, заснував у Відділі слов'ян. мов і літератур курс укр. літератури і вів його (та курс укр. мови) до 2000. 1993 заснував курс укр. к-ри і провадив його до 2001. 1976—79 був членом сенату Іллінойського ун-ту; членом (та головою) іспитових комісій магістерських тез і докторських дисертацій Оттавського, Іллінойського (в Урбані і Шампейні та в Чикаго) та Укр. вільного ун-тів (1976—2013). 1982 заснував у Літній дослідчій лабораторії Росії і східноєвроп. країн в Іллінойському ун-ті щорічні міжнар. конференції з укр. проблематики. Відтоді відбулося 26 конференцій, в яких взяли участь бл. 2600 осіб, включно з 1290 доповідачами з 24-х країн (у т. ч. з України від 1989 до 2009 було 287 доповідачів). 1982 зорганізував Укр. н.-д. програму при Іллінойському ун-ті, яка займається, зокрема, організацією міжнародних конференцій з української проблематики. 1995 Ш. та його дружина Євстахія створили «Вічний фонд» для подальшої розбудови Укр. книгозбірні в Гол. б-ці Іллінойського ун-ту. Був професором-гостем Оттавського ун-ту (1974), від 1976 є професором укр. літератури УВУ (Мюнхен) та надзвичайним професором укр. літератури *Українського като-*

Д.М. Штогрин.

Й.З. Штокало.

лицького університету в Римі (Італія).

Ш. є дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1973), дійсним членом *Української вільної академії наук* у США (з 1986) та членом її управи (1990—98); довголітнім головою (1967—85) Укр. бібліотечного т-ва Америки та організатором і керівником (ведучим нарадами) 1-го З'їзду укр. бібліотекарів, вид-в і книгарень у діаспорі (1975); був ініціатором і співзасновником (1985) та головою (1990—94, 1995—2002) Укр. академічного і професійного т-ва ім. М.Міхновського. Член наук. ради Світ. конгресу вільних українців (від 1991 — *Світовий конгрес українців*; 1970—98), наук. ради *Українського конгресового комітету Америки* (1986—2002), Українсько-Амер. асоціації університетських професорів, *Українського історичного товариства* (член його управи 1981—97); Амер. асоціації університетських професорів, Амер. асоціації для поширення слов'ян. студій, організатор-доповідач низки окремих сесій укр. проблематики під час щорічних її конференцій у 1970—90-х рр.; Амер. асоціації викладачів слов'ян. і східноєвроп. мов, співосновник при ній Міжнар. т-ва ім. І.Франка (International Ivan Franko Society); Амер. асоціації українознавства.

Автор понад 100 наук. праць. Редактор та член редколегій 7-ми україномовних та 6-ти англомовних періодичних видань у 1970—2000-х рр.

Літ.: The two thousand men of achievement. London, 1969; Who's Who in Library Services. Chicago, 1969; Dictionary of international biography. London, 1970—72; *Radzimowsky E.I.* Prof. Dmytro M. Shtohryn, Senator of University of Illinois. «America» (Philadelphia), 1973, 23 November; Notable Americans of the Bicentenial era. Raleigh, 1976; Directory of American scholars. New Providence, 1979; *Качуровський І.* Літературознавча доповідь Д. Штогрина. «Шлях перемоги» (Мюнхен), 1982, 26 вересня; Who's Who in America. New Providence, from 1982 until 2000s; Who's Who in the World. New Providence, from 1984 until 2000s; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Ukrainian Studies Stalwart Continues in Active Retirement. Champaign, 1995; *Гороховський А.* Апостол правди і науки. «Свобода» (Джерсі Сіті), 1996, 12 січня; Світовий подвижник українознавства. «Вісник Наукового товариства імені Шевченка», 1996, число 19—20; Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1998; *Жугай В.* Видатні українці світу. Ужгород, 2002; Twentieth Century Ukrainian Literature: Essays in Honor of Dmytro Shtohryn. Kyiv, 2011.

І.І. Винниченко.

ШТО́КАЛО Йосип Захарович (16 (04).11.1897—05.01.1987) — математик, історик науки. Д-р фізико-мат. н. (1944), професор (1946). Чл.-кор. (1948), дійсний член (1951) АН УРСР; чл.-кор. (1965), почесний академік Міжнар. академії історії науки (1978). Засл. діяч н. УРСР (1968). Н. в с. Скоморохи (нині село Сокальського р-ну Львів. обл.). 1915—31 працював учителем математики у школах Катеринославщини, фабрично-заводському уч-щі, технікумі Катеринослава (із 1926 — м. *Дніпропетровськ*). 1931 закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти, 1935 — аспірантуру НДІ математики і механіки при Харків. ун-ті. 1935 захистив канд. дис. Одночасно 1931—41 — аспірант, доцент по кафедрі математики вузів *Харкова*. 1942—46 — старший наук. співробітник Ін-ту математики АН УРСР, учений секретар цього ін-ту. 1946—49 — зав. відділу, заст. директора Ін-ту математики АН УРСР. Одночасно 1944—51, 1956—72 — професор, зав. кафедри Київ. ун-ту. Із 1948 — чл.-кор., із 1951 — дійсний член АН УРСР. 1949—56 — член Президії АН УРСР, уповноважений Президії АН УРСР у *Львові*, голова Львів. філіалу АН УРСР, 1956—63 — зав. відділу історії математики Ін-ту математики АН УРСР, із 1963 — зав. сектору історії природознавства та техніки Ін-ту історії АН УРСР, 1957—67 — голова Термінологічної комісії при Президії АН УРСР.

Досліджував теорію диференціальних рівнянь, операційне числення, історію розвитку вітчизн. математики. Опублікував понад 100 праць, серед них 4 монографії, зокрема «Нарис розвитку математики на Україні за 40 років Радянської влади» (К., 1958). Брав участь як автор і відп. редактор у монографіях «История отечественной математики» (т. 1—4, К., 1968—70; 1971 нагороджена медаллю ім. О.Койре Міжнародної академії історії науки), «История математического образования в СССР» (К., 1975) та ін.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Українська математична бібліографія. К., 1963; *Анісімов Ю.О., Боголюбов О.М.* Йосип Захарович Штокало (до 70-річчя з дня народження). «УІЖ», 1967, № 11; Історія Академії наук Української РСР, т. 2. К., 1967; *Белый Б.Н.* Иосиф Захарович Штокало. «Математика в школе», 1972, № 6; *Митропольський Ю.А.* Штокало Йосиф Захарович. «Вісник АН УРСР», 1973, № 6.

Г.С. Брега.

ШТУНДИ́ЗМ (нім. Die Stunde — година) — пієтичний рух у *протестантизмі*, започаткований у 1820—30-х рр. на Пд. Росії серед нім. колоністів (лютеран, реформатів, менонітів). Назва пов'язана з практикою читання та обговорення *Біблії* зазвичай у спеціально відведений час та в «домашніх церквах» (групах віруючих). Перші читання розпочали в колоніях Рорбах (нині с. Новосвітлівка Веселинівського р-ну Миколаїв. обл.) і Вормс (нині с. Виноградне Березівського р-ну Одес. обл.) переселенці з Вюртемберга (Німеччина), де на поч. 17 ст. частина лютеран, розчарованих формалізмом церк. життя, схоластичним богослов'ям і занепадом християн. моралі, прийняла ідеї пієтизму (лат. pietas — благочестя), заснувавши домашні групи на зразок «collegia pietatis» Ф.-Я.Шпенера.

Філіпп-Якоб Шпенер (1635—1705), пастор у Страсбурзі (нині місто у Франції), Франкфурті-на-Майні і Дрездені (обидва міста в Німеччині), бажаючи піднесення духовно-етичного потенціалу лютеранства, обґрунтував у своїх творах «Сердечна потреба в богоугодних реформах істинних євангелічних церков» («Pia Desideria», 1688) і «Теологічні роздуми» (1700) програму відновлення первісного духу *Реформації*. Це пріоритет живої віри як особистого переживання Бога, практичного християнства — як служіння ближньому, дослідження Біблії та кер-во нею в приватному і сусп. житті, участь рядових віруючих у церк. служінні, повернення духу свободи в церк. життя. Погляди Ф.-Я.Шпенера були, фактично, спробою радикальної реформи лютеранської церкви, його гуртки — своєрідною «церквою в Церкві», тому

пієтисти зазнали переслідувань, найбільш непоступливі вдалися до еміграції, впливаючи на ін. протестантські громади (реформатський пієтизм у Голландії, методизм в Англії, гарнгутери в Саксонії). Пієтичні групи лютеран, реформатів, менонітів у царській Росії (передусім на землях сучасних України, Білорусі, Польщі) з'явилися наприкінці 18 ст. разом із нім. колоністами, які прибули завдяки маніфесту рос. імп. *Катерини II* «Про дозвіл всім іноземцям, що в Росію в'їжджають, поселятися, в яких губерніях вони побажають, і про даровані їм права» (1763). Німецьким колоністам, запрошеним для госп. освоєння багатих пд. земель, надавалося чимало пільг і гарантувалася свобода віросповідання.

До серед. 19 ст. пд. землі України стали центром лютеранського, реформатського, менонітського пієтизму та діяльності європ. місіонерів. Найбільш відомими були представники Базельської реформатської місії Йоганн і Карл Бонекемпери (перекладачі рос. мовою збірки духовних псалмів під назвою «Приношення православним християнам»), у 2-й пол. 19 ст. — баптистські місіонери, зокрема засновник Гамбурзької місії Йоганн Онкен, укладач «Гамбурзького сповідання віри баптистів» (1872), перекладеного рос. баптистом Василієм Павловим. І саме в Пд. Україні цього періоду започаткувався новопієтичний рух: його прихильники оголосили про вихід зі своїх церков, заснувавши автономні громади на принципах заг. братерства і вільного тлумачення Біблії. Новопієтисти, братські меноніти, баптисти захопили своїми проповідями чимало нім. колоністів, знайшовши відгук у середовищі духовних християн (*духобори*, *молокани*), які з кінця 18 ст. оселялися в *Таврійській губернії*, а також місц. селян, ремісників, колиш. військових.

Першим укр. штундистом вважають селянина Івана Онищенка (бл. 1815 — 1892), який 1845—50 відвідував зібрання нім. колоністів. Перші групи штундистів фіксують 1859—63 в Одес. пов. Херсон. губ., а позацерк. хатні читання Біблії, що привернули увагу місц. православних, — 1870 і 1871, коли в селах Основа, Ігнатівка і Костянтинівка відбулися молитовні зібрання, проведені Михайлом Ратушним і Герасимом Балабаном. Ці події започаткували Ш. серед українців і росіян. Майже одночасно новий осередок Ш. виник в Єлизаветградському пов. *Катеринославської губернії* (села Карлівка і Любомирка, тут відомі штундисти Іван Рябошапка, Юхим Цимбал, Трифон Хлистун). 1870—80 Ш. поширився у *Київській губернії* (села Чаплинка і Косяківка Таращанського пов., штундисти Герасим Балабан-Вітенко та Іван Лясоцький).

У 1880-х рр., за реєстром Т.Зіньківського, громади штундистів існували в багатьох повітах: Одеському (в 36 населених пунктах), Тираспільському (4), Ананьївському (13), Єлизаветградському (31), Олександрівському (5), Київському (3), Звенигородському (12), Сквирському (7), Таращанському (18), Чигиринському (4). У цей період Ш. проник на сх. периферію укр. етнічного ареалу (у Воронезьку і Курську губернії, Область Війська Донського, на *Кубань*, у Ставрополля). На *Волині* рух охопив Житомирський, Острозький і Рівненський повіти, а також містечка *Черняхів*, Горошки і *Полонне*, села Пекарщина і Войтівці Старокостянтинівського пов.; тут лідером штундистів був «запасний солдат» Петро Василюк.

Саме зі Ш. вийшли перші укр. баптисти: офіц. датою народження *баптизму* в Україні вважають 1867, коли під впливом Юхима Цимбала водне хрещення за вірою прийняли штундисти села Карлівка Трифон Хлистун та Іван Царенко, які створили тут першу баптистську групу.

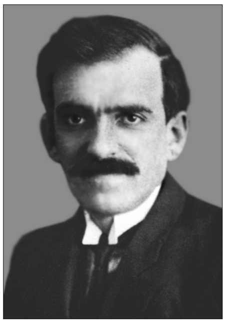
Прихильники Ш. відмовлялися від церк. обрядів, агітуючи односельців на вихід із православ'я, поширювали засади протестантського вчення і соціально-утопічні ідеї. Це спричинило виступ проти нововірців церк. і світської влади. 1894 видано «Закон про визнання штундизму особливо шкідливою течією і практику його застосування», яким заборонено зібрання і проповідь штундистів, а також розпочато проти них тривалі і жорстокі репресії. Лише маніфест рос. імп. *Миколи II* «Про зміцнення начал віротерпимості» (1905) надав право «іноcлавним християнам» на свободу віросповідання. 1906 проголошено новий указ «Про порядок утворення і діяльності старообрядницьких і сектантських громад і про права та обов'язки осіб, що входять до складу громад старообрядницьких толків і відокремлених від православ'я сектантів». За ним реліг. меншинам, зокрема протестантам, дозволялося здійснювати свої обряди і заснувати нові спільноти, їхнім лідерам, що були віддані на «перевиховання» в монастирі, заарештовані або вислані до Сибіру, — повернутися додому; батьки-штундисти могли забрати із сирітських домів дітей, відібраних владою.

Утім, до поч. 20 ст. Ш. уже зазнав значного впливу баптизму та євангельського християнства (див. *Євангельські християни*); чимало молодих вихідців із штундистських родин були охрещені в цих громадах, поповнивши кадровий ресурс пізнього протестантизму. Сучасні євангельсько-баптистські церкви в Україні вважають «малоросійський» Ш. своїм попередником, що спричинився до євангельського пробудження 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст.

Літ.: *Нечаев П.* Пиетизм и его историческое значение. М., 1873; *Ritschl A.* Geschichte des Pietismus, Bd. 1—4. Bonn, 1880—86; *Ушинский А.Д.* Вероучение малорусских штундистов, разработанное на основании Священного Писания. К., 1883; *Рождественский А.* Южнорусский штундизм: исследование. СПб., 1889; *Зіньківський Т.* Штунда: українська раціоналістична секта. В кн.: Писання Трохима Зіньківського, т. 2. Львів, 1896; *Brown J.* The Stundists: The Story of a Great Religions Revolt. London, 1893; *Недзельницкий И.* Штундизм, причины его появления и разбор учения. СПб., 1899; *Алексий (Дородницын).* Религиозно-рационалистическое движение на Юге России во 2-й половине XIX ст. Казань, 1909; Штундо-баптизм в России: исторический очерк и характеристика этого религиозного движения. К., 1911; *Клибанов А.И.* История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. — 1917). М., 1965; *Stoeffler E.* The Rise of Evangelical Pietism. Leiden, 1965; *Жабко-Потапович Л.* Христове світло в Україні. Чикаго, 1991; *Diedrich H.-C.* Siedler, Sektierer und Stundisten: Die Entstehung des russischen Freikirchentums. Berlin, 1997; *Савинский С.* История евангельских

В.В. Шульгин.

О.Я. Шульгин.

христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии, ч. 1 (1867—1917). СПб., 1999; *Коваленко Л.* Облако свидетелей Христовых. К., 2006.

В.І. Любащенко.

ШУЛЬГИ́Н Василь Віталійович (13(01).01.1878—15.02.1976) — рос. політ. діяч, журналіст і публіцист. Син історика В.Шульгина, двоюрідний брат Я.*Шульгина.* Н. в м. *Київ.* Закінчив 2-гу Київ. г-зію. Навч. на юрид. ф-ті Київ. ун-ту і одночасно на мех. відділі Київ. політех. ін-ту (1900—01). Пізніше відбув військ. службу в 3-й саперній бригаді в Києві. Депутат 2-ї, 3-ї та 4-ї *Державних дум Російської імперії* від *Волинської губернії.* За політ. переконаннями — послідовний монархіст. Редактор (із 1907) і видавець (1913—19) газ. *«Киевлянин»*, в якій негативно висвітлювався укр. нац. рух. Лідер монархічної групи націоналістів-прогресистів Держ. думи Рос. імперії. Один з найвідоміших ідеологів рос. націоналістичного руху та *Білого руху.* 1908 виступив супроти скасування смертної кари. Підтримував політ. курс та реформи П.*Столипіна.* Під час процесу в *Бейліса справі* зайняв об'єктивну позицію, незважаючи на свої антисемітські погляди. Вважав, що справа Бейліса сфабрикована. За статтю з критикою цього процесу засуджений до 3-місячного ув'язнення. 1914 пішов добровольцем до рос. армії. Поранений у боях. Очолював земський санітарний загін. Із 1915 — один із лідерів Прогресивного блоку Держ. думи Рос. імперії. Член Тимчасового к-ту Держ. думи Рос. імперії, яка прийняла зречення від престолу рос. імп. *Миколи II.* У серпні 1917 заарештований як редактор «Киевлянина» за антиукр. агітацію, але незабаром звільнений. Очолював Позапарт. блок рос. виборців у Києві. Брав участь в організації *Добровольчої армії.* Від 1920 — на еміграції у *Югославії*, Франції та Польщі. 1925—26 нелегально відвідав Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), *Москву* та Київ. Із 1931 — у Югославії. 1937 відійшов від політ. діяльності. 1944 захоплений рад. військами в Югославії та депортований до *СРСР.* До 1956 перебував в ув'язненні. На поч. 1960-х рр. під тиском органів рад. держ. безпеки був змушений звернутися з двома відкритими листами до рос. еміграції, в яких закликав її до примирення з рад. владою.

Автор публіцистичних праць та спогадів, у т. ч. про суспільно-політ. життя в Києві на поч. 20 ст.

П. у м. Владимир (нині місто в РФ).

Тв.: Дни. Л., 1925 (2-ге вид. — М., 1989); 1920-й год. Л., 1927; Три столицы. Берлин, 1927; Письма к русским эмигрантам. М., 1961.

Літ.: *Заславский Д.О.* Рыцарь черной сотни В.В. Шульгин. Л., 1925; Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993; *Шиманов Г.* Абулия императора? [воспоминания о В.В. Шульгине]. «Слово», 1993, № 7/8; *Кушнирович М.* Тот самый Шульгин. «Родина», 1995, № 6.

О.В. Ясь.

ШУЛЬГИ́Н Олександр Якович (11.08(30.07).1889—04.03.1960) — держ., громад. і політ. діяч, історик, публіцист. Професор (1923). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1948). Син Я.*Шульгина*, брат Н.Шульгиної-Іщук. Н. в с. Софине (нині село Хорольського р-ну Полтав. обл.). Походив з козацько-старшинського роду, що мав родинні зв'язки з *Полуботками*, *Скоропадськими*, *Самойловичами*, *Апостолами*, *Сахно-Устимовичами.* Закінчив історико-філологічний ф-т Петерб. ун-ту. Викладав у пед. школах і г-зіях *Санкт-Петербурга*, активний діяч укр. земляцтва, ініціатор створення союзу укр. студентських земляцтв у Росії. Член *Української радикально-демократичної партії* (із 1917 — *Українська партія соціалістів-федералістів*). Після *Лютневої революції 1917* делегований *Українською національною радою в Петрограді* до Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів, а 23 березня 1917 приїхав у *Київ.* Член *Української Центральної Ради*, член ЦК УПСФ. Із липня 1917 — ген. секретар міжнац. справ УЦР. Один з авторів Статуту Вищого управління Україною, організаторів *З'їзду поневолених народів 1917.* Із 26 грудня 1917 — ген. секретар міжнар. справ УЦР, із 22 січня 1918 — міністр закордонних справ УНР. Член укр. делегації на переговорах у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь; див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*). Його діяльність на чолі зовнішньополіт. відомства *Української Народної Республіки* сприяла міжнар. визнанню України як незалежної д-ви.

1918 — співробітник МЗС Укр. Д-ви, посол Укр. Д-ви в Болгарії, голова політ. комісії укр. делегації на *мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР 1918. 1919* — член делегації УНР на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, 1920 — голова делегації УНР на 1-й асамблеї *Ліги Націй* у Женеві (Швейцарія). 1921 — голова укр. надзвичайної дипломатичної місії в Парижі (Франція). 1923—27 — професор *Українського вільного університету* і *Українського високого педагогічного інституту* в Празі (Чехословаччина). 1926—36, 1939—40 і 1945—46 — міністр закордонних справ, 1939—40 — голова уряду УНР на еміграції (див. *Державний центр УНР на еміграції*). 1929—39 — голова *Головної української еміграційної ради.*

Наук. діяльність Ш. пов'язана з вивченням новітньої західноєвроп. історії («Нарис новітньої історії» (1925), «Уваги до розвитку раннього капіталізму»; 1930), проблемою генези національності («Походження модерного національного духу і Жан Жак Руссо» (1937, франц. мовою), «Історія та життя»; 1957, франц. мовою). Низка публіцистичних праць присвячена історії національно-визвол. змагань («Політика» (1917), «Україна і червоний кошмар» (1927, франц. мовою), «Україна проти Москви» (1935, франц. мовою), «Без території» (1934), «Державність чи Гайдамаччина»; 1934). Засновник і голова Укр. академічного т-ва в Парижі (1946—60). Один з організаторів і віце-президент (1952—60) Міжнар. вільної АН у Парижі. Із 1952 — заст. голови НТШ в Європі.

П. у м. Париж.

Літ.: Збірник на пошану Олександра Шульгина, 1889—1960. «ЗНТШ» (Париж—Мюнхен), 1969, т. 186; *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ШУЛЬГИ́Н Яків Миколайович (19.02.1851 — 14(01).11.1911) — історик і громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка.* Батько Н.Шульгиної-Іщук та О.*Шульгина*, двоюрідний брат В.*Шульгина.* Н. в м. *Київ* у сім'ї службовця. Середню освіту отримав у 2-й Київ. г-зії. 1869—74 — студент історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту. Після завершення навчання працював у початкових школах, брав участь у заснуванні *народних шкіл.* 1876 продовжив навчання за кордоном, перебував у *Відні*, Мюнхені (Німеччина), Страсбурзі (нині місто у Франції), Парижі (Франція). У Женеві (Швейцарія) разом з М.*Драгомановим* співробітничав у виданні ж. *«Громада»*. Після повернення в Україну восени 1877 спочатку працював у час. *«Киевский телеграф»*. Згодом переїхав до *Одеси*, де вчителював у г-зії. Був близький до народницького руху (див. *Народники*), підтримував зв'язки з І.Ковальським, А.*Желябовим*, І.*Житецьким*, В.Мальованим. 1879 заарештований за спробу заснувати нелегальний часопис і засланий до Єнісейська (нині місто Красноярського краю, РФ). У зв'язку з погіршенням стану здоров'я звільнений через 4 роки достроково і висланий до *Варшави.* 1883 повернувся в Київ. Із 1894 працював контролером Держ. банку в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*). Із 1899 — службовець Управління Пд.-Зх. залізниці в Києві. Згодом — викладач словесності в г-зії Г.Валькера, учитель 1-ї Київ. г-зії. Активний член «Старої громади», один з фундаторів *Українського наукового товариства* (1906) та його секретар. Співробітничав з *Історичним товариством Нестора-літописця*, редакцією час. *«Киевская старина»*.

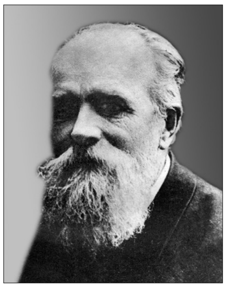
Автор праць з історії України 17—18 ст., *Коліївщини.* Висвітлював соціальні та політ. конфлікти, спричинені діями моск. уряду зі знищення *автономії* України після 1654. Охарактеризував життя та діяльність черніг. полк. П.*Полуботка.* Детально розглянув *гайдамацький рух* та шкільництво у *Правобережній Україні* у 18 ст., уклав бібліографію праць Г.*Сковороди.*

П. у м. Київ.

Праці: Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. «Киевская старина», 1890, т. 28—29; Павел Полуботок, полковник Черниговский (1708—1724). Там само, 1890, т. 31; Україна після 1654 року (історичний начерк). «ЗНТШ», 1899, т. 29—30.

Літ.: *Щербина В.* Пам'яті Якова Шульгина. В кн.: Записки Українського наукового товариства в Києві, кн. 10. К., 1912; *Наріжний С.* Я.М. Шульгин і його наукова праця. «Наша культура» (Варшава), 1937, т. 15; *Грушевський М.* Пам'яті Якова Шульгина. «ЗНТШ» (Париж—Мюнхен), 1969, т. 186; *Оглоблин О.* Предки Олександра Яковича Шульгина. Там само; Малий словник історії України. К., 1997.

С.І. Кот.

Я.М. Шульгин.

ШУЛЬЖЕ́НКО Клавдія Іванівна (24(11).03.1906—17.06.1984) — естрадна співачка. Нар. арт. РРФСР (1962), нар. арт. СРСР (1971). Н. в м. *Харків* (за ін. даними, у с. Гущівка; колиш. село Чигиринського р-ну Черкас. обл., нині затоплене водами Кременчуцького водосховища). Займалася вокалом з М.Чемізовим. 1923 стала актрисою драм. трупи М.Синельникова (Харків. драм. театр), того ж року дебютувала як співачка, виконавши романс «Зорі на небі» у виставі «Страта». 1925 почала працювати в Краснозаводському драм. театрі Харкова. 1928 дебютувала як співачка на сцені Маріїнського театру в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), 1929 — у Моск. мюзик-холлі. Із 1929 працювала в Ленінгр. мюзик-холлі. 1931 там відбулася прем'єра вистави «Умовно вбитий», в якій Ш. зіграла роль Машеньки Фунтикової. 1934 знялася в кінофільмі «Хто твій друг» (реж. — М.Авербах).

К.І. Шульженко.

1936 були зроблені її перші грамофонні записи. 1939 стала лауреатом 1-го Всесоюзного конкурсу артистів естради. 1940 було організовано джаз-концерт під управлінням Ш. та В.Кораллі (її чоловіка), який проіснував до 1945. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* продовжувала активну концертну діяльність; лише за період блокади Ленінграда дала бл. 500 концертів. Із 1945 виступала сольно. Працювала з акомпаніаторами Л.Фішманом, Б.Мандрусом, Д.Ашкеназі. Для розширення тематики 1947 звернулася до сюїти В.Соловйова-Сєдого «Повернення солдата», симфонічного вальсу А.Хачатуряна, драми М.Лермонтова «Маскарад». Із 1950 співпрацювала з композитором І.*Дунаєвським.* 1954 вийшла її перша довгограюча платівка. У цьому ж році знімалася в кінофільмі «Веселі зорі» (реж. — В.Строєва). У 1960-х рр. відмовилася від багатьох пісень, які, на думку співачки, не відповідали її вікові. Вона дедалі частіше зверталася до репертуару воєнних років. 1965 брала участь у 1-му Всесоюзному фестивалі естрадної пісні в *Москві.* Серед пісень, що були тривалий час у репертуарі співачки: «Записка», «Синий платочек», «Давай закурим», «Где же вы теперь, друзья-однополчане», «Три вальса», «Возьми гитару» та ін. З кінця 1970-х рр. припинила виступи із сольними концертами, проте брала участь у колективних. 1980 записала свою останню довгограючу платівку «Портрет». 1981 вид-во «Молода гвардія» опублікувало її мемуари «Когда вы спросите меня...» (літ. запис Г.Скороходова). 1983 брала участь у зйомках телефільму «Вас запрошує Клавдія Шульженко» (реж. — С.Журавльов).

Нагороджена орденами Червоної Зірки (1945), Леніна (1976), медаллю «За оборону Ленінграда» (1942).

П. у м. Москва, похована на Новодівичому кладовищі.

1995 в Харкові відбувся перший Міжнар. фестиваль естрадної пісні ім. К.Шульженко. 1996 відкрито Міський музей К.Шульженко (у квітні 2012 депутатами Харків. міської ради перейменований на Музей видатних харків'ян ім. К.Шульженко). На честь

співачки названо астероїд 4787 Шульженко.

Тв.: «Когда вы спросите меня...». М., 1981 (2-ге вид. — М., 1985).

Літ.: Воображаемый концерт: Сборник статей. Л., 1971; *Скороходов Г.* Клавдия Шульженко. М., 1974; Певцы советской эстрады. М., 1977; *Василинина И.А.* Клавдия Шульженко. М., 1979; *Антоненко А.* Естрадна цариця пісні. «День», 2006, 22 березня; *Чепалов О.* Жінка, яка співала про синю хустинку: Клавдія Шульженко: століття. «Дзеркало тижня», 2006, № 10, 18 березня.

П.М. Бондарчук.

Б. Шульц.

ШУЛЬЦ Бруно (12.07.1892—19.11.1942) — єврейс. письменник, художник. Н. в м. *Дрогобич* у сім'ї крамаря. Вчився на архіт. ф-ті Львів. політехніки (навчання перервала *Перша світова війна*). 1917, коли родина короткий час проживала у *Відні*, відвідував лекції у Віденській академії мист-в. На поч. 1920-х рр. працював над циклом рисунків «Книга ідолопоклонництва», тоді ж брав участь у мистецьких виставках у *Львові* та *Варшаві*. Із 1924 викладав малювання в дрогобицькій г-зії ім. короля Владислава Ягайла. Із 1930-х рр. розпочав писати — перший роман «Цинамонові крамниці» (1933), наступний — «Санаторій під клепсидрою» (1937). Обидва розповідають історію родини Ш. і є автобіографічними. 1938 Польс. академія літератури присудила Ш. Золоті лаври.

Після невдач з виданням «Цинамонових крамниць» в Італії та Франції й організацією персональної виставки в Парижі (Франція) на поч. 1939 в Ш. розвинулася депресія. З початком гітлерівської окупації опинився в гетто. В останній період життя на віллі гауптшарфюрера Ф.Ландау Ш. виконав розписи, відкриті 2001.

Застрелений у м. Дрогобич на вулиці гетто.

Шульц Б. «Євреї на тлі Єрусалима». 1936.

Майже всі картини та рисунки митця, так само як і літ. архів, загинули. Відкриття Ш. як письменника припадає на 1970-ті рр. й пов'язане з появою численних перекладів його романів у різних країнах світу. У травні 2001 три композиції з розписів Ш. на колиш. віллі Ф.Ландау нелегально зняли й вивезли до Ізраїлю співробітники центру «Яд ва-Шем».

Бібліогр.: Бруно Шульц: Библиографический указатель. М.—Иерусалим, 1998.

Літ.: Schulz Bruno: listy, fragmenty, wspomnienia o pisarzu. Kraków—Wrocław, 1984; Słownik schulzowski. Warszawa, 2003.

В.С. Александрович.

Я. Шумелда.

ШУМЕ́ЛДА Яків (1914—03.02.1993) — громад. і політ. діяч, економіст, політолог, історик, мемуарист. Член *Української вільної академії* наук. Н. в с. Бушковичі (нині село Підкарпатського воєводства, Польща). У 1930-ті рр. — студентський діяч у Празі (Чехословаччина) та Берліні (Німеччина; стипендіат *Українського наукового інституту в Берліні)*. Доповідач на 11-му з'їзді Центр. союзу укр. студентства у *Відні* 17—18 червня 1939 та на Ювілейному з'їзді Укр. академічної громади у Празі 18—20 жовтня 1940. Член теренової екзекутиви *Організації українських націоналістів* та Проводу укр. націоналістів. З початком німецько-рад. війни 1941—45 у складі *похідних груп ОУН* дістався *Києва*, де став членом управи міста, керівником відділу скарг і пропозицій (до кінця листопада 1941), був головою секретаріату центр. кер-ва ОУН. Вів орг. роботу, розробив інструкції і статути для новостворених «Просвіт». У грудні 1941 заарештований *гестапо*; звільнений до повного з'ясування справи, перейшов у підпілля. По війні емігрував спочатку до Німеччини, де викладав у Високій екон. школі в Мюнхені (1946—48) політекономію, екон. політику, історію соціально-екон. доктрин, а згодом — до США. Професор вищих навч. закладів Сан-Франциско (шт. Каліфорнія, США).

Дослідник історії укр. націоналізму та еміграційного студентського руху, питань внутр. політики СРСР. Автор наук. праць, у т. ч. біографії ген. М.*Капустянського* (1985), статей, рецензій в еміграційній періодиці (*«Український історик»*, *«Визвольний шлях»* та ін.).

П. у м. Сан-Франциско.

Праці: Нарис життя українського студентства в середущій Європі за останніх 20 літ. В кн.: Двадцять літ Української академічної громади. Прага, 1941; Економія промисловості. Мюнхен, 1948; Українська машинобудівельна і металооброблювальна промисловість. «Визвольний шлях», 1954, № 2; Від Маркса до Маленкова. Париж, 1955; Похід ОУН на Схід. В кн.: Організація українських націоналістів: 1929—1954. Б/м, 1955; Зміни в СРСР після смерті Сталіна. Париж, 1957; Стратегія і тактика українського визвольного руху. Чикаго, 1966; На половині дороги: Спогади. Мюнхен—Париж, 1985; Чому загинув доктор О. Кандиба-Ольжич у концентраційному таборі: замітки на тлі подій 1938—1939 рр. і споминів автора. «Український історик», 1985, № 1/4; Похід ОУН на Схід. В кн.: На зов Києва. К., 1993.

Літ.: Студійна конференція. «Український самостійник», 1965, № 6; *Артюшенко Ю.* Події і люди на моєму шляху боротьби за державу 1917—1966. Чикаго, 1966; Яків Шумелда. В кн.: ОУН: Минуле і майбутнє. К., 1993; *Вовк О.* Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі «Український історик». «Український історик», 1994, № 1/4; *Антонович О.* Спогади. К.—Вінніпег, 1999.

Г.П. Герасимова.

М. Шумицький.

ШУМИ́ЦЬКИЙ Микола (30.04.1889 — лютий 1982) — громад. і політ. діяч, дипломат, архітектор. Н. в м. *Чернігів* (за ін. даними — у м. *Глухів*). Закінчив Київ. політех. ін-т. 1917 був членом *Української Центральної Ради* і *Комітету Української Центральної Ради*, головою інженерного відділу Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*), головою Ради залізниць України. У листопаді 1917 *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* призначив Ш. відповідальним за передислокацію укр. військ. У грудні 1917 він керував формуванням Панцерного автомобільного дивізіону. Пізніше *Директорія Української Народної Республіки* включила Ш. у склад делегації УНР на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, потім призначила його радником укр. дипломатичної місії в Парижі (Франція; 1920). Проаналізувавши за дорученням уряду Директорії невдачі в роботі місії, Ш. допові-

дав насамперед про «брак єдності» в роботі делегації УНР, яка, писав він, «складалася з представників всіх українських політичних партій, з котрих кожен домагався провадити у праці програму своєї партії, при таких умовах не могло бути і розмови про координацію праці...» Згодом там же, у Парижі, Ш. активно співробітничав із С.*Петлюрою* (1924—26), був головою Союзу укр. емігрантських орг-цій у Франції (1925—40), представником цього союзу в дорадчій раді Ліги Націй у справах біженців.

Автор спогадів про визвол. змагання, зокрема про зовнішньополіт. діяльність УНР, статей про арх-ру.

П. у м. Париж.

Літ.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996; *Шульгин О.* Без території: ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. К., 1998; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000; Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. К., 2008.

Г.В. Стрельський.

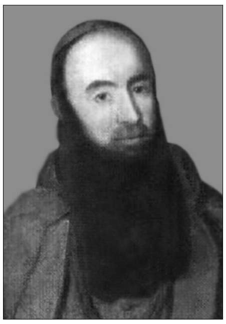
ШУМЛЯ́НСЬКИЙ Йосиф (у миру — Іван; 1644—1708) — церк., культ., політ. і військ. діяч України та Польщі, правосл. єпископ Галицький (Львівський) і Кам'янецький, адміністратор Київ. правосл. митрополії та *Києво-Печерської лаври*, єпископ Львівський *Української греко-католицької церкви.* Н. в сім'ї правосл. шляхтича. Кар'єру розпочав у 1660-х рр. як товариш ротмістра панцерної корогви війська *Речі Посполитої.* Брав участь у багатьох операціях *Корони Польської*, відзначився під час *Чуднівської кампанії 1660.* У 23-річному віці виборов посаду львів. правосл. єпископа. У Крехівському монастирі отримав чернечий сан та церк. ім'я Йосиф. 1667 одержав привілей на єпископство від польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Упродовж 1669—71 отримав грамоти на підтвердження свого висвячення від світ. правосл. патріархів, а також благословенну грамоту від митрополита Київ., Галицького і всієї Русі *Йосифа Нелюбовича-Тукальського.*

Політ. кар'єру Ш. розпочав із запрошення короля Речі Посполитої *Міхала-Корибута Вишневецького* до участі в Острозькій комісії між Короною Польською та правобереж. *Військом Запорозьким* (див. *Острозька угода 1670*). Привіз до *Варшави* з *Чигирина* пропозиції гетьмана П.*Дорошенка* щодо налагодження українсько-польс. відносин, у відповідь на що була проведена рада сенату Речі Посполитої (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Коли у вересні 1672 війська *Кримського ханату* та Правобереж. Гетьманату мали штурмувати *Львів*, то саме Ш. вдалося домовитися з козаками і татарами про виплату львів. міщанами контрибуції розміром у 80 тис. *талерів*. 1675 Ш. номінований польс. королем *Яном III Собєським* на адміністратора Київ. правосл. митрополії. Універсалом із *Кракова* від 6 лютого 1676 Ян III Собєський підтвердив його повноваження у Львівській та Кам'янецькій єпархіях, а також доручив йому бути розпорядником адміністрації Київ. митрополії та Києво-Печерської архімандрії. У вересні—жовтні 1676 на чолі панцерної корогви зі Львова взяв участь у Журавненській воєнній кампанії коронної армії проти османців. Наприкінці 1670-х — на поч. 1680-х рр. він зустрічався з осман. ставлениками, князем-гетьманом Ю.*Хмельницьким* та господарем Молдови і *Правобережної України* Г.*Дукою*, у 1680-х рр. листувався з лівобереж. гетьманом І.*Самойловичем*, а на поч. 1690-х — з І.*Мазепою* та підтримував стосунки із козац. полковниками *Слобідської України.* Львів. єпископ переконував *козацьку старшину* в необхідності відновлення в *Києві* самостійної церк. та світської влади, що передбачало створення окремого Київ. патріархату. У цей час Ш. розглядався як один із гол. кандидатів на посаду правосл. митрополита Київ., Галицького і всієї Русі, у випадку, якщо б Київ перейшов під зверхність Корони Польської. Протягом 1680-х рр. Ш. активно пропагував ідею створення автономної Галицько-Львів. унійної митрополії, він також висував певні умови до Апостольської столиці, за якими підлеглі йому єпархії мали перейти з *православ'я* до унії лише в тому разі, коли в сенаті Речі Посполитої мало бути відведене місце для львів. унійного єпископа, а також піднесення його до гідності галицького митрополита. Задля цього було проведено Люблінський колоквіум 1680, який випрацював т. зв. Артикули 1681.

12 вересня 1683 брав участь у *Віденській битві 1683*, де очолював приведену зі Львова корогву панцерних кіннотників. Особиста участь у битві спонукала Ш. до написання вірша, яким він закликав до єдності польс. короля Яна III Собєського та лівобереж. гетьмана І.Самойловича, а всіх українців і поляків — об'єднатися перед турец. загрозою.

У зв'язку з укладенням *«Вічного миру» 1686* між Варшавою та Москвою Ш. звернувся від імені львів., луцького, перемишльського та білгородського православних єпископів до моск. патріарха *Йоакима* за благословенням на заснування Галицької митрополії, підпорядкованої Москві. 22 грудня 1689 Ш. був присутній під час переговорів послів *Запорозької Січі* П.Лазуки та А.Кисляківського з королем Речі Посполитої, які відбулися в жовківському соборі Святого Лаврентія. Того ж року відіслав з листами до моск. патріарха Йоакима свого архідиякона П.Ломиковського з пропозицією до царів Івана й Петра (див. *Петро I*) започаткувати Галицьку правосл. митрополію під зверхністю *Московського патріархату.* 1694 призначений адміністратором Сучавської митрополії в *Молдавському князівстві.* 11 лютого 1695 в локальних боях з татар. військом на вулицях Львова Ш. організував та озброїв загін з кількох десятків священиків і зумів оборонити від руйнування церкву Святого Юра.

У 2-й пол. 1690-х рр. вів переговори з моск. резидентом у Львові Б.Михайловим та листувався з рос. воєводою в Бєлгороді (нині місто в РФ) Б.*Шереметєвим* щодо боротьби з унією в *Західній Україні.* Усе це спричинило оприлюднення представниками католицької й унійної церков таємного акта переходу Ш до унії: у березні—квітні 1697 відповідний документ був внесений до Луцької й Львівської гродських книг. Восени 1699 Ш. на чолі своєї панцерної корогви спробував відвоювати в римо-католиків

Йосиф Шумлянський. Портрет роботи невідомого художника початку 18 ст. Фрагмент.

ряд колиш. правосл. храмів у Кам'янці та Львові. Однак у конфлікт втрутився сам польс. король *Август II* Фридерик Веттін, який наказав віддати їх у розпорядження перемишльського унійного єпископа Інокентія Винницького. 29 жовтня 1706 брав участь у битві війська Речі Посполитої зі швед. військами під Калішем (нині місто Великопольського воєводства, Польща), за що був відзначений королів. грамотою і звільненням своїх володінь від податків на військо.

П. у м. Львів, похований при кафедральному соборі Святого Юра.

Тв.: Зерцало до прейзреня і латвейшего зрозуменя віри святой. Унів, 1680; Метрика, альбо реестр для порядку Церкви Святой... Львів, 1687; Клейнот домов Шумлянских, всдом всему світу... [на герб Шумлянських.] В кн.: Псалтир. Львів, 1688; Пісня на досаду гетману Самойловичу. В кн.: Pieśni ludu ruskiego w Galicii, t. 1. Lwów, 1831; Жался, Боже, жался, Боже, на гетмана... В кн.: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке...: составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. 1720. К., 1851; Дума про Віденську битву 1683 року. В кн.: Українська поезія: середина XVII ст. К., 1992.

Літ.: [*Zielinski L., kn. Kompaniewicz.*] Józef Szumlański, biskup r. g. Lwowski i Kamieńca Podolskiego: Biografia. «Lwowianin» (Lwów), 1841, zesz. 12; *Петрушевич А.* Иосиф Шумлянский. Львов, 1862; *Троицкий П.* Об Иосифе Шумлянском, епископе Львовском, Галицком и Каменец-Подольском. «Подольские епархиальные ведомости», 1865, № 11; № 13; *Lisiewicz Z.* Walka o biskupstwo. Lwów, 1888; *Шараневич И.* Йосиф Шумлянский, русский епископ Львовский от г. 1667 до г. 1708. Львов, 1896; *Франко І.* Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр. «ЗНТШ», 1901, т. 39; *Andrusiak M.* Józef Szumlański: pierwszy biskup unicki Lwowski (1667—1708): Zarys biograficzny. Lwów, 1934; *Заикин В.* Еп. Иосиф Шумлянский и Ставропигия: несколько данных для характеристики еп. И. Шумлянского. Львов, 1935; *Франко І.* Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668—1708 рр. і заведення унії в Галичині. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986; *Wawrzeniuk P.* Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lwiw 1668—1708. Stockholm, 2005; *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010; *Чухліб Т.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський — військовий діяч та дипломат Корони Польської (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.). «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 2012, вип. 21.

Т.В. Чухліб.

ШУМСЬК (1960—99 — Шумське) — місто *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Кума (прит. Вілії, бас. Дніпра), на старовинному шляху з *Кременця* на *Острог*. Населення 5,2 тис. осіб (2007).

У 12—13 ст. Ш. — важливий пункт на межі *Волинської землі* й *Київської землі*, один із «городів» *Погорини*. У літопис потрапив у зв'язку із захопленням його на поч. 1150 галицьким кн. *Володимирком Володаревичем*, союзником *Юрія Долгорукого* в боротьбі з *Ізяславом Мстиславичем* за київ. престол. За договором 1152 з Ізяславом Мстиславичем та угор. королем *Гезою II* Володимирко Володаревич мав повернути Ш. та ін. поселення Погорини, але відмовився виконати цю умову. Весною 1153, після смерті князя, його син *Ярослав Володимирович* віддав спірні землі. У наступному десятилітті деякий час Ш. входив у володіння дорогобузького кн. Володимира Андрійовича, сина *Андрія Доброго*. Після вигнання його весною 1169 з *Дорогобужа* кн. *Мстислав Ізяславич* спалив Ш., а мешканців вивів у свій Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*).

За поділом Волин. землі 1170 Ш. відійшов до частини *Ярослава Ізяславича*, 1211 належав разом із Дорогобужем і *Луцьком* кн. Інгвару Ярославичу. У переліку князів, полеглих у битві на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*), у літописі згаданий шумський кн. Святослав.

1226 Ш. відійшов разом із Луцькою землею до *Романовичів*. 1231 під Ш. зійшлися війська кн. Данила Романовича (див. *Данило Галицький*) та угор. королевича Андрія. 1259 князі *Василько Романович* і *Лев Данилович* вели тут переговори з *Бурундаєм*, під час яких дали згоду на знищення у володіннях Романовичів усіх оборонних споруд.

За польсько-литов. договором 1366 Ш. відійшов разом із підпорядкованою йому *волостю* у Волин. князівство *Любарта* Гедиміновича. У 1440-х рр. поселення залишалося ще центром волості, а далі втратило функції адм.-тер. осередку. На поч. 16 ст. Ш. становив уже володіння шляхетського роду Боговитинів. Іван Боговитинович збудував тут новий замок і виклопотав привілей на осадження міста (уперше в цьому статусі поселення згадане 1561). В останній чверті 16 ст. одна з гілок Боговитинів перетворила Ш. на свою резиденцію і почала додавати до прізвища складову «Шумський». Унаслідок вигасання чол. лінії Боговитинів-Шумських 1603 маєток успадкувала родина Єло-Малинських. 1637 волин. хорунжий Данило Єло-Малинський (див. Д.*Малинський*) заснував у місті при церкві Святої Трійці монастир *василіан*. 1656 тут функціонував також монастир *францисканців*. 1747 Олександр і Станіслав Єло-Малинські продали Ш. із належним до нього *ключем* великому гетьману литовському кн. Міхалу-Казімежу Радзивіллу.

Опинившись 1795 в результаті 3-го поділу *Речі Посполитої* (див. також *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) в Рос. імперії, Ш. входив у Кременецький пов. *Волинської губернії*. 1806 кн. Домінік Радзивілл продав м-ко та належний до нього ключ шляхтичу Ромуальду Бистрому. 1817 поселення перейшло до шляхетської родини Менжинських та ін. кредиторів нового власника. 1832 рос. уряд закрив францисканський монастир (1837 костьол перетворили на правосл. церкву). В результаті *селянської реформи 1861* Ш. став волосним центром. 1867 рос. уряд конфіскував у Менжинських належну їм частину маєтку й передав її графу Антону Блудову.

Від жовтня 1920 до вересня 1939 Ш. перебував у складі

Шумськ. Спасо-Преображенська церква. Фото 2011.

Польщі та був центром гміни Кременецького пов. Волин. воєводства. У вересні 1939 поселення зайняла Червона армія. У грудні 1939 Ш. отримав статус села й потрапив у Терноп. обл., а в січні 1940 став районним центром. 3 липня 1941 поселення захопили гітлерівські війська. У липні 1942 гітлерівці розстріляли 2432 мешканці (переважно євреїв). 5 березня 1944 Ш. зайняла Червона армія. 1943—45 в лісах під Ш. базувалася *Українська повстанська армія*. 1960 поселення отримало статус с-ща міськ. типу й назву Шумське. 1999 йому надано статус міста з відновленням первісної назви.

Збереглися два *городища* літописного Шумська. *Дитинець* займає мисоподібну частину високого правого берега р. Кума в урочищі Замчисько на пд. околиці сучасного села Онишківці Шумського р-ну, а окольний город — мисоподібне підвищення на краю високого плато на пд. від дитинця в урочищі Городище на сх. околиці сучасного міста Шумськ. По сусідству з ними виявлено сліди 3-х поселень-супутників і курганного могильника. З ін. пам'яток старовини в місті є Спасо-Преображенська церква (у минулому — костьол францисканського монастиря, 1715). Діє районний краєзнавчий музей.

Літ.: *Stecki T.J.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym, seria 2. Lwów, 1871; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. Почаев, 1893; *Антонович В.Б.* О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы. В кн.: Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве: 1899 г., т. 1. М., 1901; *Раппопорт П.И.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1967, № 140; ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; *Собчук В.Д.* Боговитиновичі: генеалогія і маєтки. В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 1. К.—Львів, 2004; *Ягодинська М.* Попередні підсумки дослідження літописного Шумська. В кн.: Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць. Кременець, 2006; *Dąbrowski D.* Genealogia Mścisławowiczów: pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008.

В.Д. Собчук.

ШУ́МСЬКИЙ Олександр Якович (02.12(21.11).1890—18.09.1946) — парт. і держ. діяч. Н. в с. Турчинка (нині село Володарсько-Волин. р-ну Житомир. обл.) в сім'ї лісничого. 1906 закінчив 5-річне нар. уч-ще в с. Сали (нині село Черняхівського р-ну Житомир. обл.). Працював на лісопильних з-дах, меліоратором, помічником землеміра, із 1908 брав участь у робітн. русі, вступив до Укр. соціал-демократичної спілки (див. *«Спілка» соціал-демократична*).

Із 1911 — у *Москві*, відвідував вечірній Нар. ун-т ім. А.Шанявського, але не закінчив його. 1915 здав екстерном іспити за середню школу і вступив до Моск. ветеринарного ін-ту. Учасник моск. укр. соціаліст. гуртка. Із 1914 — член *Української партії соціалістів-революціонерів*, брав участь у революц. роботі, наприкінці 1916 заарештований за поширення революц. літератури і направлений до діючої армії (*Південно-Західний фронт*). На фронті продовжував революц. діяльність, після *Лютневої революції 1917* в Росії обирався делегатом корпусного, армійського та фронтового з'їздів рад солдатських депутатів. Із квітня 1917 — у *Києві*, член губернського *земельного комітету*. На 3-му з'їзді УПСР (листопад 1917) як один із лідерів лівої течії кооптований до складу ЦК і за списком УПСР введений до *Української Центральної Ради*, де відстоював ліворадикальні погляди в соціальному та аграрному питаннях, близькі до більшовицьких. Обраний до *Українських Установчих зборів* від Волин. округи. Один з авторів земельного закону УЦР від 18 січня 1918. З групою лівих укр. есерів та соціал-демократів готував держ. переворот, розпуск УЦР. 16 січня 1918 заарештований, але звільнений під час захоплення Києва рос. червоними загонами М.А.*Муравйова.* На 4-му з'їзді УПСР (травень 1918) за його активної участі ліва течія проголосила розпуск партії, перехід на нелегальне становище. Відстоював курс на розгортання боротьби з гетьманом П.*Скоропадським*, пізніше — з *Директорією Української Народної Республіки*, на зближення з більшовиками, створення в Україні радянської за формою та національної за змістом д-ви. Із травня 1918 — лідер лівої течії УПСР (боротьбистів), із весни 1919 до березня 1920 — *Української комуністичної партії (боротьбистів)*. Проте ініційована ним спроба створити нац. комуніст. партію, яка б мала зв'язок з рос. більшовиками через *Інтернаціонал Комуністичний* і стала альтернативою до партійно-рад. системи, що складалася, завершилася невдачею через її неприйняття кер-вом РКП(б) й особисто В.*Леніним.*

О.Я. Шумський.

Упродовж 1918 очолював Волин. губернський земельний к-т, був членом губернського к-ту УПСР і підпільного революц. к-ту, що готував протигетьман. повстання в *Житомирі* (див. також *Протигетьманське повстання 1918*). На поч. 1919, після виступу на *Трудовому конгресі України*, знову заарештований і засуджений до страти, але втік з-під конвою. Після встановлення рад. влади введений до колегії нар. комісаріату освіти УСРР (нар. комісар — Г.*Михайличенко*); із літа брав участь у підпільній боротьбі проти *Збройних сил Півдня Росії*, а також входив до складу Галицького бюро при ЦК КП(б)У. Після саморозпуску під тиском більшовиків УКП (боротьбистів) у березні 1920 прийнятий до КП(б)У, став членом ЦК, політбюро та оргбюро, очолював відділ з роботи на селі. У травні 1920 — голова Полтав. губернського к-ту КП(б)У та президії Полтав. губернського виконкому, у липні-серпні — голова Одеського губернського революційного к-ту, у вересні 1920 — в політуправлінні та член РВР 12-ї армії. Після розгрому *Російської армії* П.*Врангеля* — на держ. і дипломатичних посадах: голова Київ. губернського революц. к-ту, член рад. делегації на Ризьких переговорах з Польщею, із квітня 1921 до лютого 1923 — повноважний представник УСРР в Польщі (виїхав до *Варшави* в жовтні 1921). На цій посаді активно домагався припинення діяльності укр. емігрантських орг-цій, таборів *ін-*

Ю.В. Шумський.

тернованих формувань Армії Української Народної Республіки. Звільнений після ліквідації самостійного представництва УСРР і створення повноважних представництв СРСР. Член президії ВУЦВК (із 1922).

Після повернення до *Харкова* — на профспілковій та парт. роботі, редактор час. «Червоний шлях», із 29 вересня 1924 до лютого 1927 — нарком освіти УСРР. На цій посаді активно провадив системну реформу освіт. установ, політику українізації в навч. закладах, держ. апараті (див. *Українізації політика*), підтримував розвиток укр. к-ри та літератури, зокрема письменника М.*Хвильового*. З цього питання відбувся конфлікт із призначеним у квітні 1925 ген. секретарем ЦК КП(б)У Л.*Кагановичем*: Ш. вимагав замінити того В.*Чубарем*. До цих суперечок втрутився ген. секретар ЦК РКП(б) Й.*Сталін*, який у листі до членів політбюро ЦК КП(б)У поклав на Ш. відповідальність за поширення антирос. настроїв в Україні. На травневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 Ш. змушений був офіційно визнати свою помилку, але це його не врятувало. 1927 був знятий з посади за звинуваченням у розвалі роботи наркомату освіти УСРР. Лютнево-березневий пленум ЦК КП(б)У 1927 констатував наявність «націоналістичного ухилу Шумського» («шумськізму»). На захист Ш. виступили чільні представники *Комуністичної партії Західної України*, що стало приводом для її розколу та наступної ліквідації. Відтоді змушений залишити Україну.

1927—33 — ректор Ленінгр. ін-ту нар. госп-ва, Ленінгр. політех. ін-ту, заступник завідувача агітаційно-масового відділу ЦК ВКП(б), голова ЦК профспілки працівників освіти, член президії ВЦРПС. Сподівався на повернення в Україну, але там його продовжували цькувати: на 11-му з'їзді КП(б)У 1930 йшлося про розгром «шумськізму», на листопадовому (1933) пленумі — про антипарт. групу Ш. і «контрреволюційну» суть цього націоналістичного ухилу. 13 травня 1933 був заарештований за звинуваченням у сфабрикованій «справі УВО» і засуджений до 10-ти років ув'язнення (див. *«Української військової організації» політичний процес 1933*). Після 2-х років перебування в Соловецькому таборі особливого призначення за постановою Особливої наради при НКВС СРСР 10 грудня 1935 його засудили до 10-річного заслання до Красноярська (нині місто в РФ) за звинуваченням у кер-ві «контрреволюційною боротьбистською організацією». 1936, вимагаючи виправдання, оголосив голодування. У жовтні 1937 звинувачений у приналежності до ще однієї націоналістичної орг-ції колиш. боротьбистів, заарештований за місцем заслання. Лише в листопаді 1939 справу за браком доказів було закрито, що не стало приводом для звільнення Ш. Після завершення терміну покарання (13 травня 1943) залишений у Красноярську «на лікуванні». Весь час ув'язнення не припиняв боротися за свою публічну реабілітацію, не визнав жодного зі звинувачень, не раз апелював до ЦК ВКП(б). У листі до Й.Сталіна від 18 жовтня 1945 різко критикував нац. політику *СРСР*, зокрема вивищення рос. народу як «старшого брата».

На засланні писав монографію «Малороси», але знищив її через неможливість публікації. 1946 двічі невдало намагався покінчити життя самогубством.

Убитий спецгрупою МДБ СРСР за особистим розпорядженням Й.Сталіна у вересні 1946, під час повернення в Україну.

Реабілітований 11 вересня 1958.

Літ.: *Курас І.Ф., Овдієнко П.П.* О.Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність. «УІЖ», 1990, № 12; *Шаповал Ю.І.* Не самогубець!: злочин, розсекречений через 46 років. «ЛУ», 1993, № 8; *Його ж.* Олександр Шумський: останні 13 років його життя. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1994, Bd. 42, nr. 1; *Панчук М.І.* Олександр Шумський. В кн.: Історія України в особах: XIX—XX ст. К., 1995; *Скляренко Д.Є.* О.Я. Шумський — перший повноважний представник УСРР у Польщі. «Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей», 1999, вип. 9; *Кострицяо М.Ю.* Провідник українізації. В кн.: Реабілітовані історією: Житомирська область, кн. 1. Житомир, 2006; *Шаповал Ю.І.* Його таємниці. «День», 2010, № 212; *Ковальчук І., Натикач П.* Життя і діяльність Олександра Шумського в 1890—1924 роках — до призначення народним комісаром освіти УСРР. «Історія. Філософія. Релігієзнавство», 2010, № 3—4; *Власенко С.І.* Листи Олександра Шумського із заслання (із фондів ЦДАГО України). «Архіви України», 2011, № 5.

Г.В. Папакін.

ШУ́МСЬКИЙ Юрій Васильович (справжнє прізв. — Шомін; 17(05).11.1887—07.06.1954) — актор театру і кіно, режисер. Засл. діяч мист-в (1935), нар. артист УРСР (1940), нар. арт. СРСР (1944). Н. в м. *Тирасполь.* Із 1905 працював у театральних аматорських колективах, а 1907 — один з ініціаторів створення напіваматорського російсько-укр. театру на околиці *Херсона.* 1917 організував у Херсоні самодіяльний укр. драм. театр, 1920 — драм. студію. 1922 — актор і режисер волосного укр. нар. театру у с. Станіслав (нині село Білозерського р-ну Херсон. обл.). 1923—25 — режисер різних аматорських театральних труп. Із 1925 — актор одеської Укрдерждрами (нині Одес. академічний укр. музично-драм. театр ім. В.Василька), а з 1934 — Київ. театру ім. І.Франка (нині *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*). 1940—41 — режисер студентського театру при Київ. ун-ті. Як майстер худож. слова виступав на естраді та радіо. За часів гітлерівської окупації території України завідував худож. частиною *Радіостанції імені Тараса Шевченка* (Саратов (нині місто в РФ); 1941—44).

Створив бл. 200 театральних ролей у творах укр., рос. та світ. класики, а також у п'єсах рад. драматургів. Уславився як майстер великого творчого діапазону та яскравого таланту перевтілення. В Укрдерждрамі зіграв провідні ролі у спектаклях: «Полум'ярі» А.*Луначарського* (1925), «За двома зайцями» М.*Старицького* (1925), «97» М.*Куліша* (1927), «Єгор Буличов» Максима *Горького* (1932), «Загибель ескадри» О.*Корнійчука* (1932), «Ревізор» М.*Гоголя* (1934) та ін.; у Київ. театрі ім. І.Франка: «Платон Кречет» О.Корнійчука (1934), «Устим Кармалюк» В.Суходольського (1936), «Дон Карлос» Ф.Шиллера (1936), «Богдан Хмельницький» О.Корнійчука (1939), «В степах України» О.Корнійчука (1940), «Маруся Богуславка» М.Старицького (1941), «Багато галасу даремно» В.Шекспіра

(1941), «Змова приречених» М.Вірти (1949), «Калиновий гай» О.Корнійчука (1950; Сталінська премія 2-го ст., 1951) та ін.

1925 дебютував у кінематографі. Знімався у фільмах: «Вася-реформатор» О.*Довженка* та Ф.Лопатинського (1926), «Тарас Шевченко» П.Чардиніна (1926), «Беня Крик» В.Вільнера (1926), «Борислав сміється» Й.Рони (1927), «Эскадрилья № 5» А.Роома (1939), «Третий удар» І.*Савченка* (1948; Сталінська премія 1-го ст., 1950), «В степах України» Г.*Юри* та Т.*Левчука* (1952), «Калиновая роща» Т.Левчука (1953) та ін.

Лауреат Сталінської премії (1950, 1951).

Нагороджений орденом Леніна, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора та ін. відзнаками.

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі.*

Тв.: Оповідання і статті: зустрічі, враження, образи. К., 1964.

Літ.: *Гец С.* Юрій Васильович Шумський. Х., 1940; *Серпілін Л.* Ю.В. Шумський — народний артист СРСР. К., 1950; *Кисельов Й.* Театральні портрети: нариси про майстрів української радянської сцени. К., 1955; *Круті І.* Ю.В. Шумський. К., 1955; *Йосипенко Н.* Юрий Васильевич Шумский. К., 1960; *Степанов Б.* Ю. Шумський — народний артист СРСР: 1887—1954. К., 1971; *Драк А.* Актор на всі часи: до 100-річчя від дня народження Ю. Шумського. «Український театр», 1987, № 4.

Н.М. Томазова.

ШУМЎК Данило Лаврентійович (30.12.1914—21.05.2004) — громад. діяч, в'язень польс. тюрем і рад. таборів, член *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.* Н. в с. Боремщина (нині село Любомльського р-ну Волин. обл.). Із 16-ти років брав участь у роботі любомльської повітової орг-ції «Сельробу», за що 5 років і 8 місяців провів у польс. тюрмах. У травні 1939 звільнений за амністією. Після приєднання *Західної України* до *СРСР* із грудня 1939 працював учителем географії, пізніше — інспектором Любомльського відділення Держ. банку. У травні 1941, як брата «ворога народу», Ш. було направлено до трудового табору, а з початком німецько-рад. війни 1941—45 переведено до штрафбату. В Київ. котлі потрапив у полон. Восени 1941 втік із Хорольського табору військовополонених. Із березня 1943 — в *Українській повстанській армії*: інструктор суспільно-політ. референтури ОУН на пн.-зх. укр. землях (псевдо — Боремський). У лютому 1945, під час рейду до сх. областей, був заарештований НКВС УРСР в с. Розкопанці Богуславського р-ну Київ. обл. У квітні 1945 на підставі ст. 54-1 і 54-2 Кримінального кодексу УРСР («зрада Батьківщині») засуджений військ. трибуналом до смерті. Через 1,5 місяця смертну кару було замінено на 20 років каторги на Пн. Росії. У червні 1953 був серед керівників повстання в каторжному таборі № 3 м. Норильськ (нині місто Красноярського краю, РФ). У серпні 1956 Ш. було звільнено зі зняттям судимості та поновленням у правах. Після повернення додому під тиском КДБ був змушений із сім'єю переїхати до *Дніпропетровської області.* У листопаді 1957 його намагалися завербувати для співпраці з КДБ при РМ УРСР. Після категоричної відмови Ш. заарештували і перевезли до тюрми м. *Луцьк.* 5 травня 1958 його було засуджено на закритому процесі за ст. 54-10 Кримінального кодексу УРСР («агітація проти радянської влади») до 10-ти років таборів суворого режиму. Покарання відбував у м. Воркута (нині місто Республіки Комі, РФ), згодом — у Тайшеті (с. Вихорівка; нині село Іркутської обл., РФ). 5 років (1962—67) провів у Мордовських таборах. 20 листопада 1967 Ш. було звільнено в *Києві*, оселився в м. *Богуслав*, працював кочегаром у котельні, теслею в домоуправлінні та піонерському таборі, матросом на пляжі Довбичка-2 в Києві. У цей час (1968—71) він писав свої спогади. Перша книга спогадів «За східним обрієм» вийшла в Парижі (Франція) у вид-ві *«Смолоскип»* 1974. У січні 1968 в Києві Ш. познайомився з І.*Світличним*, Н.*Світличною*, Є.*Сверстюком*, І.*Дзюбою.* 12 січня 1972 його знову заарештовано. У липні 1972 Ш. засуджений Київ. обласним судом до 10-ти років таборів особливо суворого режиму та 5-ти років заслання. Покарання відбував у Мордовії в таборі Сосновка. Під час ув'язнення не раз брав участь в акціях протесту, голодівках, хоча страждав на виразку шлунку та ін. хронічні хвороби. 1978 його визнали інвалідом 2-ї групи. 1979 Ш. став членом Укр. громад. групи сприяння виконанню Гельсінських угод. 1982 Ш. перевезли на заслання до Казахстану, де він був під адм. наглядом до 4 січня 1987. 1987 після звільнення переїхав на постійне проживання до Канади, м. Торонто. 10 грудня 1987 Ш. виступав у Вашингтоні (США) під час святкування дня Декларації прав людини, прийнятої *Організацією Об'єднаних Націй.* Після виступу в Білому Домі його прийняв президент США Р.Рейган. У листопаді 2002 Ш. переїхав у м. Красноармійськ Донец. обл.

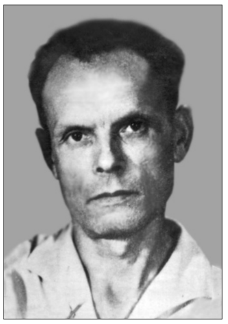
П. у м. Красноармійськ.

Нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст. (2006, посмертно).

Тв.: За східним обрієм. В кн.: Бібліотека «Смолоскипа», ч. 16. Париж—Балтимор, 1974; Пережите і передумане: спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921—1981). Детройт, 1983; Із Гулагу у вільний світ: Роздуми про зустрічі з українською діяспорою і урядовими чинниками та доповнення до книжки «Пережите і передумане». Торонто, 1991; Пережите і передумане. К., 1998.

Літ.: *Гришко В.* Сповідь пасинка доби: про книгу й автора. В кн.: *Шумук Д.* Пережите і передумане: спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921—1981). Детройт, 1983; *Світлична Н.* Дещо про Данила Шумука та його спогади. Там само; Шумук Данило Лаврентійович. Web: http://archive.khpg.org/index.php?id=1114002202.

Ю.А. Черченко.

Д.Л. Шумук.

Р.М. Шуст.

ШУСТ Роман Мар'янович (н. 17.01.1959) — історик, нумізмат. Канд. істор. н. (1988), професор (2010). Н. в м. *Судова Вишня.* Закінчив Судововишнянську середню школу (1976). 1977—82 навч. на істор. ф-ті Львів. ун-ту. 1982—85 — учитель історії Хоросницької восьмирічної та Судововишнянської середньої шкіл. 1985—88 — в аспірантурі Львів. ун-ту. 1988 захистив канд. дис. на тему: «Грошове господарство південно-східних воєводств Речі Посполитої (XVI — перша половина

XVII ст.)» (керівник — проф. Ю.Гроссман). Із 1988 — асистент, із 1991 — доцент кафедри історії та етнографії України, із 1994 — декан істор. ф-ту Львів. ун-ту ім. І.Франка, зав. кафедри давньої історії України та спец. істор. дисциплін (із 1995), професор (із 2010). Проходив стажування в Торонтському ун-ті, Центральноєвропейському університеті, Вроцлавському та Варшавському ун-тах. Член спеціалізованої ради із захисту канд. дис. при Львів. нац. ун-ті ім. І.Франка. Співавтор низки істор. довідників і праць. Сфера наук. інтересів: *нумізматика,* історія монетного карбування та грошового обігу, історія України 14—17 ст.

Праці: Довідник з історії України, т. 1—3. К., 1993—99 (у співавт.); Структура грошового ринку та особливості лічби монет на західноукраїнських землях у XVI ст. «Вісник Львівського університету: Серія історична», 1997, вип. 32; The training of history teachers in Ukraine. В кн.: The initial and in-service training of history teachers in European countries in democratic transition. Strasburg, 1997; Львівський монетний двір в середині XVII ст.: функціонування і типологізація продукції. «Вісник Львівського університету: Серія історична», 1998, вип. 33; Львівський монетний двір у 1656—1663 рр. В кн.: Mennice między Baltykiem a Morzem Czarnym — wspólnota dziejów: Supraśl, 10—12 IX. 1998: Materiały z III Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Warszawa, 1998; Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998 (у співавт.); Нумізматика українських земель: Анотований бібліографічний показник. Львів, 1998; Нумізматична наука у Львівському університеті (кінець XVIII — середина XIX ст.). В кн.: Львів: місто—суспільство—культура [спец. вип. «Вісника Львівського університету: Серія історична»]. Львів, 1999; Монетний ринок Львова у першій половині XVII ст. В кн.: Lwów: miasto—społeczeństwo—kultura, t. 5: Ludzie Lwowa. Kraków, 2005; Еволюція монетного господарства Львова в XVI ст. «ЗНТШ» (Львів), 2006, т. 252; Нумізматичні пам'ятки середньовічного Львова (монетні знахідки, виявлені під час археологічних досліджень у 1992 р.). «Львівські нумізматичні записки», 2006, № 3 (у співавт.).

Р.Я. Генега.

ШУХЕ́ВИЧ Володимир Осипович (15.05.1849—10.04.1915) — етнограф, громад. і культ. діяч. Син письменника О.Шухевича. Н. в с. Тишківці (нині село Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Львів. ун-т (1877), працював учителем природничих дисциплін у середній школі, був одним із лідерів т. зв. народовського табору (див. *Народовці*), чільним діячем *Львівського товариства «Просвіта»*, «Руської бесіди», *Наукового товариства імені Шевченка*, редактором пед. ж. «Учитель» (1893—1904), журналу для дітей «Дзвінок» (1891—92), ініціатором й організатором багатьох важливих заходів і справ культурно-освіт. та суспільно-політ. характеру, підтримував тісні зв'язки з укр. письменниками та митцями *Наддніпрянської України*. Велика його заслуга в розбудові укр. музейної справи, збиранні, колекціонуванні і пропагуванні пам'яток нар. традиційної к-ри, зокрема гуцульського мист-ва. Найвизначнішим досягненням Ш. є 5-томна праця «Гуцульщина» (Львів, 1899—1908, опубл. також польс. мовою — 1902—08), написана на матеріалі, зібраному здебільшого самим автором. Вона дає всебічний опис *Гуцульщини*, зокрема, з етногр. погляду представляє традиційний госп., сімейний і громад. побут, звичаї, обряди, вірування, нар. мист-во й усну словесність та ін. компоненти духовної й матеріальної к-ри *гуцулів*. Ця праця належить до базисних джерел укр. етнології.

П. у м. *Львів.*

В.О. Шухевич.

Літ.: *Арсенич П.* Володимир Шухевич (1849—1915). Івано-Франківськ, 1999.

Р.Ф. Кирчів.

ШУХЕ́ВИЧ Роман Осипович (псевдоніми — Дзвін, Борис Щука, Тур, Тарас Чупринка, Р.Лозовський; 30.06.1907—05.03.1950) — політ. і військ. діяч укр. революційно-визвол. руху 1920—50-х рр., генерал-хорунжий УПА (1944). Н. в м. *Львів* у сім'ї правника. Закінчив філію *Академічної гімназії у Львові* (1926), Львів. політехніку (1934), отримав диплом інженера дорожньо-мостового фаху. Від 1925 — член *Української військової організації*. У жовтні 1926 за дорученням крайової команди УВО Ш., разом з Б.Підгайним, здійснив замах на польс. шкільного куратора у Львові С.Собінського. 1928—29 відбував військову службу в польс. війську як артилерист. Після заснування *Організації українських націоналістів* (1929) й утворення крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях (1930) впродовж 1930—34 працював бойовим референтом, керував низкою експропріаційних актів проти польс. банківсько-поштових установ та замахів на урядовців. Особливо гучний резонанс мало вбивство 15 червня 1934 у *Варшаві* бойовиком ОУН Г.*Мацейком* польс. міністра внутр. справ Б.*Пєрацького.* 18 червня 1934, у зв'язку із зазначеним актом, був затриманий поліцією і засланий до концентраційного табору *Береза Картузька*. У січні 1935 переведений для слідства до Львів. в'язниці *Бригідки*. На Варшавському процесі проти ОУН (18 листопада 1935 — 13 січня 1936; див. *Варшавський процес 1935—1936*) виступав як свідок, а на Львів. процесі над ОУН (25 травня — 27 червня 1936; див. *Львівський процес ОУН 1936*) був звинувачений у держ. зраді та приналежності до антиурядової ОУН і засуджений до 3-х років ув'язнення. На підставі амністії 27 січня 1937 вийшов на волю. У березні 1937 організував рекламну фірму «Фама», яка стала легальним прикриттям діяльності ОУН. У зв'язку з утворенням *Карпатської України* як автономії у складі Чехословаччини разом з ін. членами ОУН перейшов із *Галичини* в *Закарпатську Україну* і взяв активну участь у роботі

штабу *Карпатської Січі*. Коли 15 березня 1939 угор. війська вступили на територію незалежної Карпатсько-Укр. д-ви, поручник Ш. (псевдо — Борис Щука) бився в лавах січовиків. Після окупації Закарпаття угорцями через Румунію та *Югославію* дістався Австрії, де поінформував членів Проводу укр. націоналістів про свою діяльність, отримав доручення організувати кур'єрський зв'язок з націоналістичними осередками в Зх. Україні. Від осені 1939 перебував у *Кракові*. Під час розколу в ОУН увійшов до складу Революц. проводу ОУН, створеного С.*Бандерою* (10 лютого 1940), був призначений крайовим провідником ОУН(б) на західноокраїнних укр. землях (*Підляшшя*, *Холмщина*, *Надсяння*, *Лемківщина*). У військ. штабі ОУН займався навчанням та підготовкою провідних військ. кадрів, був учасником 2-го Великого збору ОУН (квітень 1941). Навесні 1941, за дорученням Проводу ОУН, у ранзі сотника очолив батальйон *«Нахтігаль»* (Дружини укр. націоналістів) у складі диверсійно-розвідувальних формувань нім. *Абверу*. На початку німецько-рад. війни 1941—45 разом із батальйоном 30 червня 1941 увійшов до Львова і взяв участь у проголошенні Акта відновлення укр. державності (див. *Акт Тридцятого червня 1941*). У тимчасовому *Українському державному правлінні* обійняв посаду 2-го заст. члена Укр. держ. правління «по справах військових». Після розформування батальйону «Нахтігаль» (13 серпня 1941) разом із групою вояків вступив за контрактом (1 грудня 1941) до охоронного батальйону при 201-й охоронній д-зії групи армій «Центр» (Білорусь). Був командиром 1-ї роти і заст. командира батальйону. Після завершення діючого контракту (5 грудня 1942) й відмови підписати новий контракт особовий склад батальйону був роззброєний німцями та перевезений до Львова. Наприкінці грудня 1942, звільнившись з-під арешту, перейшов на нелегальне становище та був обраний військ. референтом Проводу ОУН. На 3-й конференції ОУН (17—21 лютого 1943) Ш. виступив за створення власної збройної сили укр. революційно-визвол. руху, впродовж березня—квітня 1943 разом з Д.Маївським та З.*Матлою* увійшов до Бюро Проводу ОУН, а на 3-му надзвичайному зборі ОУН (21—25 серпня 1943) був обраний головою Бюро Проводу ОУН та призначений гол. командиром *Української повстанської армії*, взявши псевдонім «Тарас Чупринка». У 2-й пол. листопада 1943 здійснив інспекційну поїздку на терен дій УПА на *Волині—Поліссі* та взяв участь у Конференції поневолених народів сходу Європи та Азії (21—22 листопада 1943) в с. Будераж Здолбунівського р-ну Рівнен. обл. Упродовж грудня 1943 та січня 1944 спільно з Гол. військ. штабом УПА здійснив низку орг. та оперативних заходів щодо вдосконалення структури та органів управління повстанськими формуваннями, об'єднання *Української народної самооборони* Галичини з Волин. УПА в єдину Укр. повстанську армію. У березні 1944 висунув пропозицію стосовно організації підготовчої комісії Проводу ОУН, підсумком роботи якої став 1-й Великий збір *Української головної визвольної ради* (УГВР; 11—15 липня 1944). На цьому зібранні під псевдонімом «Р.Лозовський» виступив із доповіддю, взяв участь у дискусіях, був обраний головою Ген. секретаріату УГВР — Тимчасового уряду воюючої України — та ген. секретарем військ. справ. У лютому—серпні 1944 за екстремальних умов пересування лінії німецько-рад. фронту зі сходу на захід забезпечив збереження осн. сил УПА (25—30 тис. вояків). У зв'язку із закінченням бойових дій на європ. теренах *Другої світової війни* у травні 1945 оприлюднив звернення «Бійці і командири Української повстанської армії!», в якому відзначив внесок вояків УПА у перемогу над Німеччиною. Від вересня 1944 став об'єктом спецоперацій органів НКВС та НКДБ УРСР щодо ліквідації керівних центрів і провідних діячів революційно-визвол. руху. В післявоєнний час був одним із тих, хто особливо наполягав на залученні населення *Наддніпрянської України* до боротьби за Укр. самостійну соборну д-ву. В червні 1946 виступив за «реорганізування революційних сил» та зміну форм «широкої повстанської боротьби» на «підпільно-конспіративні» збройні дії. Після тимчасового призупинення діяльності бойових формувань та штабів УПА (3 вересня 1949) продовжив збройну боротьбу підпілля ОУН проти рад. влади. У жовтні 1949 ініціював «Звернення воюючої України до всієї української еміграції», закликаючи її підтримати всіма силами революційно-визвол. рух в Україні.

Р.О. Шухевич.

Загинув у збройній сутичці з оперативною групою МДБ УРСР, котра атакувала його криївку в с. Білогорща (нині у складі м. Львів). Після упізнання тіло Ш. було піддано кремації, а його останки таємно захоронені.

Нагороджений Золотим хрестом Бойової заслуги 1-го класу та Золотим хрестом Заслуги (обидва 1950, посмертно), Пластовим Золотим хрестом (1951, посмертно).

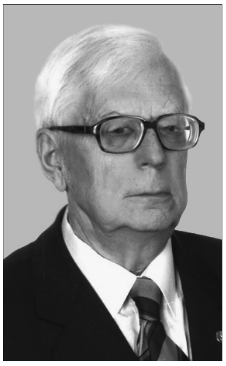
Пам'ять Ш. увічнена в пам'ятниках, меморіальних дошках, назвах вулиць у багатьох населених пунктах України.

12 жовтня 2007 Указом Президента України В.*Ющенка* Ш. присвоєно звання Героя України (посмертно). 21 квітня 2010 рішенням Донец. апеляційного адм. суду позбавлений цього звання (через визнання указу від 12 жовтня 2007 незаконним).

Літ.: *Янів В.* Шухевич-Чупринка — людина і символ. Мюнхен, 1950; *Дужий П.* Роман Шухевич — політик, воїн, громадянин. Львів, 1998; *Кук В.* Генерал-хорунжий Роман Шухевич: головний командир УПА. Львів, 2005; *Посівнич М.* Нескорений командир. Львів, 2007; Літопис Української повстанської армії, т. 45: генерал Роман Шухевич — «Тарас Чупринка», головний командир УПА. Торонто—Львів, 2007; Літопис УПА: Нова серія, т. 10: життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907—1950): Документи і матеріали. К.—Торонто, 2007; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950), т. 1—2. К., 2007.

А.В. Кентій.

Щ

Я.М. Щапов.

А.Б. Щаранський.

ЩА́ПОВ Ярослав Миколайович (06.05.1928—31.08.2011) — рос. історик, дослідник історії Церкви і церк. права *Київської Русі*, автор каталогів кириличних рукописів, у т. ч. українських. Д-р істор. н. (1975), професор (1992). Чл.-кор. АН СРСР (1987; із 1991 — РАН). Н. в м. *Москва.* 1990—2000 — керівник Центру історії релігії Ін-ту рос. історії РАН. 1990—96 — голова Рос. т-ва істориків і архівістів. Із 1992 — професор істор. ф-ту *Московського університету.* 1998—2001 — голова наук. ради «Роль релігій в історії» РАН. Член Нац. к-ту рос. істориків, Російсько-польс. комісії істориків і Комісії порівняльної історії Церкви при Нац. к-ті рос. істориків.

Автор понад 350 наук. праць, які присвячувалися дослідженню Київ. Русі, соціальних відносин, релігії, к-ри, візантійсько-рус. відносин та ін.

П. у м. Москва.

Праці: Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Макаревича: описание. М., 1959; Княжеские уставы и Церковь в Древней Руси XI—XIV вв. М., 1972; Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики, т. 1—2. М., 1976; Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978; Государство и Церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989 (англ. пер. — State and Church in Early Russia, 10-th — 13-th centuries. New Rochelle, 1993); Письменные памятники истории Древней Руси X—XIII вв.: Аннотированный справочник. СПб., 1998 (у співавт.).

Я.Д. Ісаєвич.

ЩАРА́НСЬКИЙ Анатолій (Натан) **Борисович** (н. 02.01.1948) — рад. дисидент, громад. і держ. діяч в Ізраїлі. Н. в м. Сталіно (нині м. *Донецьк*). Після закінчення 1966 середньої школи в м. Донецьк поступив у Моск. фізико-тех. ін-т. Із 1972 працював у Всесоюзному НДІ нафти та газу. 1973 подав запит на виїзд до Ізраїлю, оскільки туди емігрувала його наречена, але отримав негативну відповідь. Звільнився з роботи і працював приватним репетитором. Із 1975 брав активну участь у русі євреїв-відмовників («отказников»). Був одним із співзасновників Моск. групи з контролю за дотриманням Гельсінських угод у сфері прав людини. Перекладав рос. мовою твори укр. дисидентів та розповсюджував їх серед російськомовних дисидентських кіл. Брав участь у публічних акціях на підтримку реліг. діячів та правозахисників, на яких здійснювався тиск із боку властей. Напр., був співавтором листа-заклику до рад. правоохоронних органів надати належну мед. допомогу члену *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод* М.Матусевичу.

1976 одружився за іудейською реліг. традицією з Наталею (Авіталь) Штігліц, однак брак не був визнаний відповідними рад. органами. При цьому А.Штігліц було надано можливість виїхати до Ізраїлю.

У березні 1977 Щ. заарештований за звинуваченням у зраді Батьківщині та антирад. пропаганді. В основу звинувачення були покладені факти передачі амер. журналістові переліку осіб, яким була заборонена еміграція з *СРСР* (серед них були й ті, що були носіями держ. таємниці), а також переправлення за кордон відомостей про переслідування дисидентів у СРСР. У липні 1978 засуджений Колегією з карних справ Верховного суду РРФСР до 13-ти років позбавлення волі. 1986 згідно з угодою СРСР та США Щ. позбавили рад. громадянства та обміняли (разом із 3-ма особами — громадянами ФРН та Чехословаччини) на 5-х осіб, заарештованих за шпигунську діяльність у США та ФРН. Після звільнення Щ. від'їхав до Ізраїлю та розгорнув громад. діяльність. Зокрема, він створив і очолив (до 1996) громад. орг-цію «Сіоністський форум», яка займалася полегшенням адаптації в Ізраїлі емігрантів з СРСР.

1995 створив політ. партію «Ісраель ба-Алія», електоральною базою якої стали вихідці з колиш. СРСР. Балотуючись від цієї партії, двічі ставав депутатом кнесету (1996 та 2003). Працював у різних урядах Ізраїлю: 1996—99 — міністром пром. торгівлі та політики, 1999—2000 — міністром внутр. справ, 2001—03 — міністром буд-ва.

2003 партія «Ісраель ба-Алія» зазнала фінансового банкротства та влилася до блоку Лікуд. 2003—05 Щ. працював міністром у справах Єрусалима, сусп-ва та діаспори, пішов із цієї посади через незгоду з політикою уряду щодо статусу *Єрусалима.* У березні 2006 знову обраний до кнесету, але в листопаді склав із себе повноваження депутата. Після цього відійшов від активної політики, зайнявся громад. справами та дослідницькою діяльністю. Із 2009 очолює «Єврейське агентство для Ізраїлю» (Сохнут).

Тв.: Не убоюсь зла. Рига, 1991; В защиту демократии / The Case for Democracy: The Power of Freedom to Overcome Tyranny and Terror. New York, 2006 (у співавт.).

В.В. Головко.

«ЩЕ НЕ ВМЕ́РЛА УКРАЇ́НИ І СЛА́ВА, І ВО́ЛЯ» — Нац. і Держ.

гімн України. «Гімн» (від давньогрец. ὕμνος — похвальна пісня) — урочистий музично-пісенний твір, що виконується під час офіц. держ. заходів, військ. парадів, значущих політ. подій. Урочисто-патріотична пісня, яка стала Держ. гімном України, написана на поч. 1860-х рр. в умовах піднесення визвол. прагнень слов'ян. народів: сербів, словаків, чехів, болгар, поляків і, зокрема, українців. Усупереч антиукр. політиці *самодержавства*, у *Наддніпрянській Україні* активізувався культурно-нац. рух інтелігенції, що об'єднувалася в *громади* — напівлегальні орг-ції — з метою заснування *недільних шкіл* з укр. мовою навчання, складання українсько-рос. словників, видання популярної літератури для народу. Одним з ініціативних членів Київ. громади був фольклорист і етнограф, поет і просвітницький діяч П.*Чубинський*. Тогочасна духовна атмосфера повнилася патріотичними почуттями, що в поетичних рядках набували заклику до єднання і вселяли віру в перемогу: «Годі, браття, сумувати: ще не вмерла наша Мати!» (П.*Куліш*); «Та ще не вмерла козацька мати!» (з літопису Г.*Граб'янки*); «Не вмирає душа наша, не вмирає воля» (Т.*Шевченко*). Ці та ін. поетичні мотиви, фольклорні образи (Україна-мати), патріотичні пісні польс. і сербських борців за нац. визволення викликали в П.Чубинського невідворотне бажання створити на укр. істор. ґрунті урочисту пісню прославного характеру. Існують кілька версій стосовно часу й місця її написання. За новітніми дослідженнями, у вересні 1862 на зібранні громадівців із сербами (у будинку № 122 (нині 106) по вул. Великій Васильківській) 23-річний юнак, переповнений патріотичними почуттями під впливом виконання хорової сербської пісні з приспівом: «Серце біє і крев ліє за свою свободу», експромтом написав вірш «Ще не вмерла України і слава, і воля...» (саме так звучала перша фраза), який тут же заспівали на відому сербську мелодію. Невдовзі вірш П.Чубинського поклав на музику його однодумець композитор М.В.*Лисенко*, 1905 — К.*Стеценко*; вперше вірш опублікував львівський літературно-політичний вісник «Мета», 1863, № 4, куди він потрапив без авторського підпису. Оскільки згадане видання приписувалося Т.Шевченку, певний час його вважали автором цього вірша, інколи він сприймався як народний.

Твір швидко поширювався серед борців за нац. справу й зазнав певних модифікацій. Найпотужніше він звучав покладений на музику галицьким композитором, священиком М.*Вербицьким*. Мелодія ним створена для голосу в супроводі гітари, згодом — для хору та оркестру. За кілька років патріотична пісня набула значення масової, народної з певною фольклоризацією, афористичністю тексту («вороги» — «воріженьки»), скороченням або доповненням поетичних рядків і з заспівом «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля» виконувалася різноманітними хоровими колективами на західноукр. землях (перші згадки 1863, 1864) та за кордоном (у перекладі англ. і нім. мовами), перетворившись на нац. гімн. Він пройшов перевірку часом, істор. подіями, надихав *Січових стрільців* на боротьбу заради свободи й людських прав. Використовувався під час урочистостей у період *Української революції 1917—1921*, 1939 був проголошений гімном новоутвореної *Карпатської України*, гуртував вояків *Української повстанської армії*. Заборонявся угор. і радянським урядами. (В УСРР/УРСР 1917—44 функцію держ. гімну виконував парт. гімн «Інтернаціонал», як в усьому *СРСР*; із 1945 Держ. гімн УРСР — «Живи, Україно, прекрасна і сильна» на слова М.*Бажана* і П.*Тичини*, музику О.Лебединця; остання редакція цього гімну затверджена Указом Президії ВР УРСР від 22 березня 1978.)

Нове народження нац. гімну П.Чубинського, М.Вербицького пов'язане з проголошенням незалежності України 24 серпня 1991. Створений діячами к-ри Наддніпрянщини й *Галичини*, він став загальнонаціональним; Указом Президії ВР України від 15 січня 1992 затверджений як Держ. гімн, закріплений 20-ю статтею *Конституції України 1996*. У ході подальшої дискусії щодо Держ. гімну незалежної України була створена спец. комісія для проведення відповідного конкурсу, за підсумками якого серед поданих віршів жоден не відповідав висунутим вимогам. На численні пропозиції залишено текст П.Чубинського з його авторським заспівом «Ще не вмерла України і слава, і воля». 6 березня 2003 набув чинності Закон України «Про Державний Гімн України», № 602-VI, у 1-й статті якого зазначено: «Державним Гімном України є національний гімн на музику М.Вербицького зі словами першого куплету та приспіву П.Чубинського в такій редакції:

"Ще не вмерла України і слава, і воля,

Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.

Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.

Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів: Душу й тіло ми положим за нашу свободу,

І покажем, що ми, браття, козацького роду"».

Пісня-гімн «Ще не вмерла України і слава, і воля» уособлює самобутність, самоідентифікацію та самоутвердження укр. народу; поряд із прапором та гербом належить до державних символів України.

Літ.: *Трембіцький В.* Український гімн та інші патріотичні пісні. Нью-Йорк—Рим, 1973; Нариси з історії українського національного руху. К., 1994; *Загайкевич М.* Михайло Вербицький: сторінки життя і творчості. Львів, 1998; *Мишанич С.* Павло Чубинський — автор українського гімну. К., 1998; Державна символіка України. К., 2004; *Чередниченко Д.* Павло Чубинський. К., 2005; Державний Гімн України: Популярний історичний нарис. К., 2006.

Н.А. Шип.

ЩЕБЕТО́ВКА (до 1946 — Отуз) — с-ще міськ. типу *Автономної Республіки Крим*, підпорядковане Феодосійській міськраді. До складу Щебетовської селищної ради входять с-ще Курортне і с. Краснокам'янка. Розташов. в долині р. Отуз. Населення 3,5 тис. осіб (2009).

Уперше згадується як Отузи (Otuzii) 1328. Із 1380-х рр. — у володінні Генуї (див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*). Після 1475 ввійшла до

Є.М. Щепкін.

Судацького кадилику санджаку Кефе (пізніше — *Кафинського ейялету*) *Османської імперії*. За переписом 1542, в Отузах мешкала громада «черкеських іудеїв», у 17—18 ст. тут був осередок *караїмів*.

Із проголошенням незалежності *Кримського ханату* (1774) Отузи ввійшли до Бешкабацького кадилику каймаканства Кефе. Після анексії Криму Рос. імперією (1783) частина Отузької долини була надана у володіння поміщиці Александровій. На поч. 19 ст. землями володів генерал-майор Бакарюков. 1805 с. Отузи Феодосійського пов. Таврійської губ. мало 172 жителі, поділялося на 2 мусульманські квартали (маале); тоді ж було засноване нім. лютеранське поселення Драйсиг (у 1864 мешкали 43 німці, у 1911 — 69). Тут провів дитинство Н.Маркс (1861—1921), відомий збирач кримських легенд, перший ректор Кубанського ун-ту.

1842 розділене на окремі поселення — Верхній Отуз та Нижній Отуз, кожне з мечеттю, усього на 1865 в обох селах мешкали 433 жителі. Осн. госп. галузями були вівчарство, конярство, виноробство та садівництво. Чисельність населення сіл швидко зростала: у 1897 налічувалося 1818 мешканців (*кримські татари*, греки, вірмени, німці).

На поч. 20 ст. вниз по долині Бакче-Доре заселювалися землі до моря, був збудований курорт Приморські Отузи (із 1946 — Кримське Примор'я, із 1978 — Курортне), частина мешканців переїхала на узбережжя. 1901 тут оселився з метою дослідів з бальнеології й гідротерапії проф. Т.Вяземський і заснував (1907) Карадазьку біостанцію (із 1963 — відділ Ін-ту біології пд. морів АН УРСР).

У 1920-ті рр. засновано 11 *колгоспів*, з початком колективізації (1929) їх об'єднано у 2 *радгоспи*. 1941 депортували німців села Драйсиг, 1944 — крим. татар, вірмен і греків. Після *Другої світової війни* два радгоспи об'єднали у винрадгосп «Коктебель» винкомбінату «Масандра», у нього спрямували переселенців із центр. областей Росії, пн. р-нів України та Білорусі. 1946 Отузи перейменували на Щ.

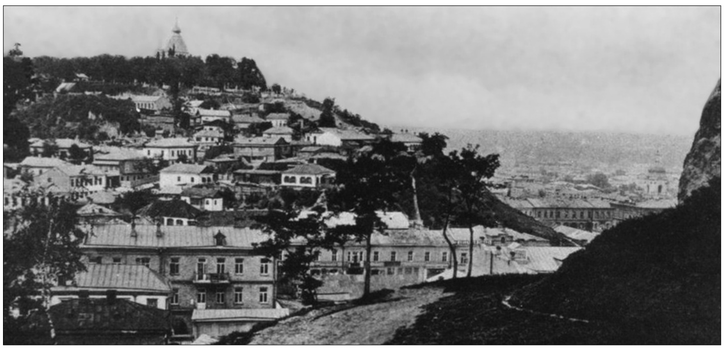
1952 в Щ. побудували винзавод. 1960 поселення дістало статус с-ща міськ. типу. 1963 створено Карадазький заповідник, 1977 — дельфінарій. В околицях Щ. знято багато фільмів (напр. «Люди і дельфіни», Київнаукфільм, 1984).

Нині Щ. відома як центр виноградарства та виноробства, діє з-д коньяків. У нижній частині Щ. (Курортне) діють пансіонати, турбази та бази відпочинку.

В околицях Щ. — археол. пам'ятки: античні (3 ст. до н. е. — 3 ст.) і середньовічні (8—9, 13—15 ст.) селища, рештки середньовічних монастирів й укріплень. З писемних джерел 14—15 ст. відомо про вірм. монастирі Сурб Мкртич і Сурб Лусаворич.

Літ.: *Шапшал С.М.* Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. СПб., 1896; *Маркс Н.А.* Легенды Крыма. М., 1913—14 (2-ге вид. — Одесса, 1917); *Бадер О.Н.* Материалы к археологической карте восточной части горного Крыма. «Труды Научно-исследовательского института краеведческой и музейной работы» (М.), 1940, т. 1; ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Галенко О.І.* Іудейські громади османської Кефи середини XVI ст. «Сходознавство», 1998, № 3—4; *Бочаров С.Г.* Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV—XV веков. В кн.: Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. Х., 2001; *Гаврилов А.В.* Округа античной Феодосии. Симферополь, 2004; *Його ж.* Средневековые памятники Юго-Восточного Крыма (материалы к археологической карте). «Сугдейский сборник» (К.—Судак), 2008, вып. 3; Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV—XV вв.). Симферополь, 2010.

О.О. Пилипенко.

Гора Щековиця. Фото початку 20 ст.

ЩЕК І ХОРИ́В — персонажі літописної легенди про заснування *Києва*, брати *Кия* та *Либеді*. Згідно з *«Повістю временних літ»* кожний із братів «сидів» на окремій горі, при цьому Щек — на Щековиці (Щекавиці), а Хорив — на Хоривиці (Хоревиці); ці гори отримали назви від імен братів. Серед сучасних дослідників панує думка, що Щ. і. Х. — цілком вигадані персонажі, а їхні імена — похідні від топонімів «Щековиця» і «Хоривиця». Щековиця не раз згадується в літописах при описі подій 12 ст. і, отже, є реалією давньокиїв. топографії. Одна з імовірних етимологій тлумачить назву «Щековиця» як «така, що має круті схили». Хоривиця, на відміну від Щековиці, не згадується ні в ін. фрагментах літопису, ні в ін. джерелах і не піддається обґрунтованій локалізації. Існує припущення, ніби гора Хоривиця є уявним об'єктом. Одна з імовірних етимологій припускає перенесення на давньокиїв. терени бібл. топоніма «Хорив» — назви гори, на якій Господь передав Мойсею скрижалі Завіту.

Літ.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян. В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных германцев. М., 1976; *Стрижак О.* Хорєвиця. В кн.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985; *Його ж.* Щьковиця. Там само; *Котляр Н.Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К., 1986; *Данилевский И.Н.* Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? В кн.: Одиссей: Человек в истории: 1998. М., 1999.

ЩЕ́ПКІН Євген Миколайович (25(13).05.1860—12.11.1920) — рос. історик, педагог, громад. і політ. діяч. Професор (1897). Н. в м. *Москва*. Онук актора М.*Щепкіна* за батьківською лінією та племінник літератора М.Стан-

кевича за матір'ю. Закінчив Моск. ун-т (1883). Учень професора В.Гер'є. Від 1892 — приват-доцент Моск. ун-ту. 1893—97, 1899, 1901 та 1910 перебував у закордонних відрядженнях, працював у архівах та б-ках *Австро-Угорщини*, Великої Британії, Німеччини, Данії, Італії, Нідерландів, Франції та Швеції, вивчав іноз. мови. Професор кафедри заг. історії *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька* (1897—98), Новорос. ун-ту в *Одесі* (1898—1906, 1917—20). Член *Конституційно-демократичної партії.* Депутат 1-ї Держ. думи Рос. імперії від м. Одеса у складі кадетської фракції (1906). За підписання Виборзької відозви (див. *Виборзька акція депутатів Першої Державної думи 1906*) звільнений зі служби (1906) і відбув 3-місячне ув'язнення (1908). Наприкінці 1907 вийшов з партії кадетів. Викладав у приватних навч. закладах, зокрема на Вищих жін. курсах, у Новорос. приватному ін-ті, заснованому Л.Вертинським, та ін. Від 1914 — декан історико-філол. ф-ту на Вищих жін. курсах. Член УПСР (боротьбистів; 1918), КП(б)У (1919). У серпні 1919 заарештований контррозвідкою *Добровольчої армії.* Перебував до січня 1920 в одес. в'язниці. Зав. відділу вищих навч. закладів Одес. нар. освіти.

У методології історії — прихильник психологічної концепції нім. філософа В.Вундта. Автор праць з історії дипломатії та військ. історії 17—18 ст., методології історії, взаємин давньої Русі з *варягами* та ін. Вважають, що Щ. справив помітний вплив на ряд відомих учених, зокрема П.*Біціллі*, О.Вайнштейна, К.*Добролюбського*, В.Крусмана, М.Рубінштейна та ін. Дійсний член Істор. т-ва при Моск. ун-ті (1891), *Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині* (1898), *Одеського товариства історії та старожитностей* (1900) та ін.

П. у м. Одеса.

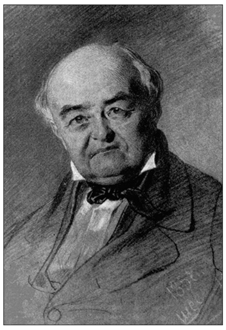
Праці: Автобиография Л. Ранке. «Русская мысль», 1893, № 8; 1894, № 1—2; Падение канцлера графа А.П.Бестужева-Рюмина: по новым данным Копенгагенского и Венского архивов. Одесса, 1901; Русско-австрийский союз во время Семилетней войны: исследование по данным Венского и Копенгагенского архивов. СПб., 1902; Методология: идея психологии народов [лекции]. [Одесса, 1904]; Вопросы методологии истории. Одесса, 1905; Введение в новейшую историю Франции: падение старого порядка в конце XVIII в. Одесса, 1907; Варяжская вира. Одесса, 1915; Отбор умов и подбор среды. «Высшая школа», 1919, № 1; Рабочие факультеты. «Советское строительство», 1920, № 6.

Бібліогр.: Евгений Николаевич Щепкин (1860—1920): Биобиблиографический указатель. Одесса, 1998.

Літ.: Памяти Евгения Николаевича Щепкина: Сборник, изданный Одесской секцией научных работников и Одесским домом ученых по случаю пятилетия годовщины со дня смерти Е.Н. Щепкина. Одесса, 1927; *Думова Н.Г.* Кончилось Ваше время... М., 1990; *Максименко И.В.* Вопросы методологии истории в научно-педагогической деятельности Е.Н. Щепкина. «Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова», 1997, вип. 5; *Самойленко О.Г.* Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених ніжинської вищої школи (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2000; *Стельмах С.* Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX — на початку XX ст. В кн.: Український історичний збірник: 2000, вип. 2. К., 2000; *Його ж.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму: XIX — початок XX століття. К., 2005; *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007.

О.В. Ясь.

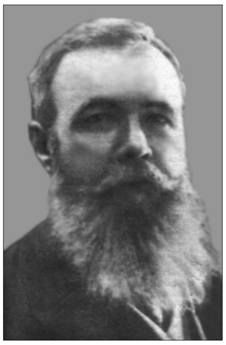
ЩЕ́ПКІН Михайло Семенович (17(06).11.1788—23(11).08.1863) — драм. актор, співак (бас), реформатор укр. і рос. театрів. Дід Є.*Щепкіна.* Н. в с. Красне Обоянського пов. Курської губ. (нині село Бєлгородської обл., РФ) в сім'ї дворового — управляючого маєтками графа Г.Волькенштейна. Освіту здобув у Суджанському повітовому (1799—1801) та Курському губернському (1801—03) уч-щах, де під час навчання брав участь у самодіяльних виставах. 1805 за дозволом свого пана почав сценічну діяльність у приватній трупі Курського театру братів Барсових. Із 1816 — у театральній трупі І.Штейна та Й.Калиновського (*Харків*), де швидко здобув визнання. 1818—21 — актор Полтав. вільного театру під кер-вом І.*Котляревського*, де зіграв ролі у п'єсах «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» (обидві — 1819). І.Котляревський разом із кн. С.*Волконським* та ін. допоміг викупити Щ. з *кріпацтва.* 1822 переїхав до *Москви*, став актором Імператорського Московського театру (із 1824 — Малого театру). Вважався найкращим виконавцем ролей у творах О.Грибоєдова, М.*Гоголя*, О.Островського, О.Сухово-Кобиліна та ін. Перший виконавець партій в операх та водевілях О.Аляб'єва, О.Верстовського, Ф.Шольца та ін. Приятелював з О.*Пушкіним*, М.Гоголем, кн. П.Вяземським, Н.Кукольником, К.*Брюлловим*, М.Некрасовим, А.-Ф.Олдриджем та ін. діячами к-ри. Він ніколи не поривав своїх творчих зв'язків з Україною та укр. театром: увів до діючого репертуару Малого театру твори І.Котляревського і Г.*Квітки-Основ'яненка*, часто гастролював в Україні (1829, 1842, 1845, 1850 — у Харкові, 1837, 1845, 1846, 1850 — в *Одесі*, 1843 — у *Києві*, 1846 — у *Миколаєві*, *Херсоні*, *Сімферополі*, 1850 — у *Полтаві*). Був приятелем Т.*Шевченка* і 1857 спеціально приїхав до Нижнього Новгорода (нині місто в РФ), щоб зустріти поета, який повертався із заслання. Т.Шевченко подарував йому свій автопортрет і присвятив поему «Неофіти». Щ. заклав основи теорії і практики сценічного реалізму, «театру переживання», перевтілення в сценічний образ. Його метод базувався на відтворенні правди життя, але не простому копіюванні її, а худож. осмисленні та розкритті її внутр. змісту. Його учнями та послідовниками на укр. сцені були М.Л.*Кропивницький*, М.*Заньковецька*, М.К.*Садовський*, П.*Саксаганський.*

М.С. Щепкін. Портрет роботи Т.Г. Шевченка. 1858.

Останні свої дні провів у *Ялті*, де й помер. Поруч із ним був лікар та укр. письменник С.*Руданський.* Похований на П'ятницькому кладовищі в Москві.

Тв.: Записки и письма М.С. Щепкина с его портретом, факсимиле и статьею о его сценическом таланте, писанною С.Т. Аксаковым. М., 1864; Михаил Семенович Щепкин: 1788—1863: Записки его, письма, рассказы, материалы для биографии и родословная. СПб., 1914; Михаил Семенович Щепкин: Записки. Письма. Современники о М.С. Щепкине. М., 1952; Записки актера Щепкина. Приложение: Документы. Из критики,

В.О. Щепотьєв.

В.О. Щербак.

переписки, воспоминаний. Рассказы М.С. Щепкина в записи и обработке современников. Комментарии. М., 1988.

Літ.: *Эфрос Н.Е.* М.С. Щепкин (опыт характеристики). Пг., 1920; *Соболев Ю.В.* Щепкин. М., 1933; *Тальников Д.Л.* Система Щепкина. М.—Л., 1939; *Алперс Б.В.* Михаил Семенович Щепкин (1788—1863). М., 1943; *Дерман А.Б.* Московского Малого театра актер Щепкин. М., 1951; *Волошин І.О.* Михайло Щепкін і Україна. К., 1963; *Його ж.* Т. Шевченко і М. Щепкін. К., 1963; *Клинчин А.* Михаил Семенович Щепкин. М., 1964; *Гриц Т.С.* М.С. Щепкин: Летопись жизни и творчества. М., 1966; *Земенков Б.С.* М.С. Щепкин в Москве. М., 1966; *Алперс Б.В.* Театр Мочалова и Щепкина. М., 1979; Михаил Семенович Щепкин: Жизнь и творчество, т. 1—2. М., 1984; *Волошин І.О.* Актор Щепкін на Україні: до 200-річчя з дня народження. К., 1988; *Ивашнев В.И.* Артист по призванию. М., 1988.

Н.М. Томазова.

ЩЕПО́ТЬЄВ Володимир Олександрович (25.09.1880—1937) — архівіст, літературознавець, етнограф, композитор, перекладач, театральний діяч. Професор (1926). Н. в м. *Полтава.* Навч. в Полтав. духовній семінарії, Петерб. духовній академії. 1904—17 — викладач Полтав. єпархіальної дівочої школи, організатор Полтав. відділення Всерос. спілки вчителів. Із 1909 — член *Полтавської вченої архівної комісії*, бібліотекар Полтав. губернського архіву. 1917—20 — викладач Полтав. вчительського ін-ту, 1921—23 — ректор Полтав. ін-ту нар. освіти, 1922—25 — зав. відділу, згодом — директор Полтав. окружного архіву, 1926—28 — професор Полтав. ін-ту нар. освіти. Автор бл. 100 друкованих праць з етнографії та укр. літератури, досліджував творчість П.*Куліша*, П.*Мирного*, Т.*Шевченка.* Одним із перших виступив популяризатором творчості М.В.*Лисенка.* Видав низку збірників нар. пісень. Один із засновників та активний діяч К-ту охорони пам'яток на Полтавщині (1917—22), Укр. наук. т-ва досліджування пам'яток старовини та мист-ва на Полтавщині (1917—24). Із 1924 — голова *Полтавського наукового при ВУАН товариства*, зав. кабінету фольклору та мови Полтав. держ. музею, ініціатор створення меморіального музею П.Мирного в Полтаві. Член *Етнографічної комісії при ВУАН*, Постійної комісії ВУАН для видання пам'яток новітнього мист-ва. Організатор Полтав. театральної студії (1921), завідуючий літ. частиною драм. театру (1925—26). Автор 108 муз. творів (пісень, романсів, хорів), у т. ч. опери «Семінаристка». Переклав укр. мовою п'єсу Е.Золя «Париж», лібрето опер Ш.-Ф.Гуно «Фауст», Р.Леонкавалло «Паяци», С.Монюшка «Галька», Е.Вольфа-Феррарі «Мадоннине намисто».

1928 заарештований у справі «*Спілки визволення України*» й засуджений до заслання. Після повернення проживав у с. Веприк (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.).

1937 повторно заарештований і засуджений до смерті. Страчений.

Літ.: *Бабенко Л.Л.* Велетень літературного краєзнавства (В.О. Щепотьєв). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991.

С.І. Кот.

ЩЕРБА́К Віталій Олексійович (н. 21.04.1954) — історик, дослідник історії України ранньомодерної доби, соціальної структури сусп-ва, історії укр. козацтва. Д-р істор. н. (1999), професор (2002). Відмінник освіти України (2005). Н. в с. Матяшівка Обухівського р-ну Київ. обл. 1976 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1976—79 — наук. співробітник Музею нар. арх-ри та побуту України (нині *Національний музей народної архітектури та побуту України*). 1979—99 — молодший, старший, провідний наук. співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Ін-ту історії АН УРСР (із 1990 — Ін-т історії України АН УРСР, із 1991 — Ін-т історії України АН України, із 1994 — *Інститут історії України НАН України*). Там же 1986 захистив канд. дис. на тему: «Народні рухи на Україні в другій чверті XVII ст.», 1998 — докторську дис. на тему: «Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — перша половина XVII ст.)». 1999—2012 — декан ф-ту гуманітарних наук, із 2012 — професор кафедри історії Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*). Із 2005 — голова редколегії видань «Наукові записки НаУКМА: історичні науки» та «Магістеріум: історичні студії». Стажувався у Варшавському ун-ті (1992), Ягеллонському ун-ті (1994; Польща) та Гіссенському ун-ті (Німеччина, 2012).

Автор понад 300 наук. праць.

Праці: Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 1997; Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2000 (2-ге вид. — К., 2006); Генеза і становлення українського козацтва. В кн.: Україна — козацька держава. К., 2004 (2-ге вид. — К., 2006); Реєстрові козаки на державній службі. В кн.: Історія українського козацтва: Нариси, т. 1. К., 2006; Козацтво XVI — першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення. В кн.: Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану В. Степанкова. К., 2007; Гадяцький трактат у контексті українського державотворення. В кн.: 350-lecie unii Hadziackiej (1658—2008). Warszawa, 2008; Гетьманщина і Московія після Полтавської битви. В кн.: Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть. Львів, 2011; Утвердження політичного статусу Гетьманщини. «Наукові записки НаУКМА» (К.), 2012, т. 130.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006; «Дослідник козаччини». В кн.: *Артюшенко О.В., Домотенко Ю.К.* Синівською любов'ю: Нариси про чоловіків Обухівщини. К., 2008.

О.О. Ковальчук.

ЩЕРБА́К Микола Григорович (н. 15.12.1949) — історик. Д-р істор. н. (1993), професор (1996). Н. в с. Копіювате (нині с-ще Копіювате Канівського р-ну Черкас. обл.). Після закінчення школи служив у Рад. армії (1968—70). 1971—76 навч. на істор. ф-ті Київського ун-ту; 1976—79 — аспірант кафедри архівознавства та джерелознавства цього ф-ту. Із 1979 — на викладацькій роботі в Київ. ун-ті: асистент, доцент, професор, зав. кафедри архівознавства та спец. галузей істор. науки (із 2003).

1985 в *Москві* захистив канд. дис. на тему: «Матеріали місцевих державних установ царизму як джерело вивчення революції 1905—1907 рр. на Україні» (наук. керівник — В.*Стрельський*), 1993

в Києві — докторську дис. на тему: «Матеріали жандармсько-поліцейських та судово-слідчих установ царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX ст. — 1917 р.)».

Член колегії Держ. архів. служби України. Член редколегій журналів «*Архіви України*», «Сумський історико-архівний журнал», «Сіверянський історичний архів», «Вісник Київського національного університету: серія "Історія"». Підготував 3-х д-рів та 11 канд. істор. н.

Сфера наук. інтересів — історія д-ви і права України, історія держ. установ, джерелознавство, архівознавство, історія, функції та діяльність жандармсько-поліцейських та суд. установ.

Лауреат премії ім. В.Веретеннікова (2000, за підручник з архівознавства).

Нагороджений медаллю «За військову доблесть» (1970).

Праці: За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX — початок XX ст.). К., 1996 (у співавт.); Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 1997 (у співавт.); Архівознавство: Підручник. К., 1998 (2-ге вид. — 2002; у співавт.); Історія держави і права України: Навчальний посібник. К., 2000 (у співавт.); Історія держави і права України: Підручник. К., 2003 (у співавт.); Історична наука: Термінологічний довідник. К., 2004 (у співавт.).

Г.В. Боряк.

ЩЕРБА́К Надія Олександрівна (у дівоцтві — Шевчук; н. 10.08. 1959) — історик. Д-р істор. н. (2006), професор (2007). Н. в с. Підлісне Деражнянського р-ну Хмельн. обл. 1976—81 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту. 1981—91 працювала в музеях *Києва*. 1991—94 — аспірантка кафедри історії Росії Київ. ун-ту. 1997—2000 — докторантка Нац. пед. ун-ту ім. М.Драгоманова. Із 2000 — професор Нац. академії внутр. справ України.

1995 захистила канд. дис. на тему: «Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX — на початку XX ст.» (наук. керівник — Я.Серіщев), 2006 — докторську дис. на тему: «Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII — на початку XX ст.»

Сфера наук. інтересів — історія України, історія д-ви і права України, історія держ. установ, проблеми міжнац. відносин і нац. політики.

Автор понад 150 наук. праць.

Праці: Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 1997 (у співавт.); Великодержавна політика царизму та ліберальна опозиція в Росії початку XX ст. «Історичний журнал», 2004, № 1—2 (у співавт.); Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII — у першій чверті XIX ст. «УІЖ», 2004, № 6; Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). К., 2005; Під владою Російської імперії. В кн.: Шевченків край: Історико-етнографічне дослідження. К., 2009 (у співавт.); Конфліктологія: Словник. К., 2012 (у співавт.).

О.П. Реєнт.

ЩЕРБА́К Юрій Миколайович (н. 12.10.1934) — письменник, лікар, держ. і громад. діяч, дипломат. Д-р мед. н. (1983). Дійсний член Укр. екологічної АН, почесний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в м. *Київ*. Під час *Другої світової війни* був евакуйований до Росії, звідки на початку березня 1944 повернувся в рідне місто. 1958 закінчив Київ. мед. ін-т, 1958—87 працював у Київ. НДІ епідеміології та інфекційних захворювань молодшим, а потім — і старшим наук. співробітником. 1965 захистив канд. дис., 1983 — докторську, обидві роботи присвячені епідеміології особливо небезпечних інфекційних хвороб.

1988—91 — секретар правління Спілки письменників України. Один із засновників і голова укр. екологічної асоціації «Зелений світ», фундатор і перший лідер Партії зелених України (1987—92). 1989—91 — нар. депутат СРСР, член опозиційної міжрегіональної депутатської групи, яку очолював академік А.*Сахаров*, член ВР СРСР, голова підкомітету з питань ядерної енергетики і екології. Започаткував Комісію з розслідування причин Чорнобильської аварії. Брав участь у розслідуванні причин аварії на Чорнобильській АЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*), ядерної аварії на Уралі, голова комісії з питань закриття рад. ядерного полігону в Семипалатинську (нині м. Семей, Казахстан).

Призначений ВР України першим міністром охорони навколишнього природного середовища України (1991—92), одночасно був членом Ради нац. безпеки України. Представляв Україну на спец. сесії ООН у Бразилії (екологічний саміт Землі, Ріо-де-Жанейро, 1992). Був представником України в Орг-ції амер. д-в (1995—98) та у Міжнар. орг-ції цивільної авіації (2000—03).

Радник Президента України з міжнар. питань (1998—2000). Перший Надзвичайний і Повноважний посол України в Ізраїлі із жовтня 1992 до жовтня 1994; другий у США — із жовтня 1994 до листопада 1998, за сумісництвом — перший Надзвичайний і Повноважний посол України у Мексиці — із лютого 1997 до листопада 1998; п'ятий Надзвичайний і Повноважний посол України в Канаді — із 2000 до 2003, одночасно — представник України при Міжнар. орг-ції цивільної авіації (Оттава; Канада). Із грудня 2009 — один із засновників та член Ради із зовн. та безпекової політики України.

Працюючи в Ізраїлі в якості першого посла України, сприяв відновленню і зміцненню всебічних українсько-ізраїл. зв'язків. Один з активних учасників процесу розвитку українсько-амер. стратегічного партнерства й українсько-канадського особливого партнерства.

Автор понад 100 наук. праць, понад 20 книжок прози, публіцистики, поезії. Більшу частину його творів можна віднести до умовного жанру «міської прози». Його твори перекладалися мовами народів колиш. *СРСР* і видавалися на території соціаліст. країн. Особливе місце серед його творів посідає документальна повість «Чорнобиль» (1987—89), перекладена в численних країнах світу, зокрема в Канаді, Японії, Китаї, Польщі, Німеччині. 1998 *Інститут українських студій Гарвардського університету* видав політико-публіцистичну книгу Щ. «Стратегічна роль України» («The Strategic Role of Ukraine») англ. мовою, 2003 вийшла його публіцистична книга «Україна: виклик і вибір: перспективи України в глобалізованому світі XXI століття».

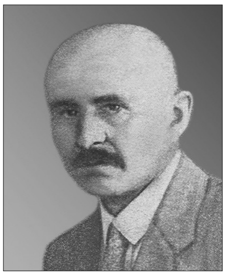
М.Г. Щербак.

Н.О. Щербак.

Ю.М. Щербак.

В.М. Щербаківський.

Д.М. Щербаківський.

Почесний науковець Ін-ту укр. студій Гарвардського ун-ту, член Спілки письменників Пн. Америки, почесний член Укр. лікарського т-ва Пн. Америки.

Відзначений кількома літ. преміями.

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «За заслуги» 3-го ст., ін. орденами й медалями СРСР, України, Польщі, Мексики та Канади.

Тв.: Україна: виклик і вибір: перспективи України в глобалізованому світі XXI століття. К., 2003.

Літ.: Щербак Ю.М.: Імідж України робиться в Україні. В кн.: *Шаров І.* 100 сучасників: роздуми про Україну. К., 2002; Юрій Щербак: лікар, письменник, політик: до 70-річчя від дня народження. Донецьк, 2003.

І.С. Стрикун.

ЩЕРБАКІ́ВСЬКИЙ Вадим Михайлович (17(05).03.1876—18.01. 1957) — археолог, етнолог, мистецтвознавець, громад. і політ. діяч. Професор (1918). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*. Брат Д.*Щербаківського.* Н. в с. Шпичинці (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.) в сім'ї священика. Із 1886 навч. в 3-й Київській, 1892—95 — у Ніжинській г-зіях. 1895 вступив на мат. ф-т Петерб. ун-ту, 1896 перевівся до Моск. ун-ту. Через нац. політ. погляди ув'язнений, висланий на 4 роки в рідне село під нагляд поліції. 1902 вступив на фізико-мат. ф-т Київського ун-ту, спеціалізувався в галузі астрономії, захистив дисертацію, але, не маючи «атестата благонадійності», не міг працювати за фахом. 1906 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (учень Г.*Павлуцького*). У студентські роки багато їздив по селах Київщини, *Поділля*, Херсонщини, вивчав пам'ятки укр. мист-ва, брав участь в археол. розкопках на Правобережжі, виступив 1905 з доповіддю на 13-му Археол. з'їзді в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). По закінченні ун-ту повернувся додому. 1906 і 1907 був заарештований за участь в укр. соціал-демократ. русі, призначений на висилку до Сибіру, замінену на виїзд за кордон. 1907—10 на запрошення митрополита А.*Шептицького* працював співробітником Нац. музею у Львові (нині *Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького*). Об'їздив *Галичину*, *Закарпатську Україну*, *Буковину*, досліджував нар. будівництво, побут, звичаї, обряди, фольклор, збирав для музею пам'ятки. Здійснив також поїздки в Італію, Францію, Німеччину, де вивчав європ. мистецтво. 1911 працював у *Київському художньо-промисловому і науковому музеї*, брав участь у розкопках В.*Хвойки*, водночас — співробітник газ. *«Рада»*. Із 1912 — зав. археол. відділу *Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства.* Здійснював археол. розкопки, етногр. експедиції, видав путівник по археол. відділу музею (1918). Член *Українського наукового товариства* в *Києві*, НТШ у *Львові*, Полтав. укр. громади, *Товариства українських поступовців.* 1917—18 за *Української Центральної Ради* — комісар з охорони пам'яток старовини та мист-ва на Полтавщині, пізніше — один із перших керівників Полтавського губернського к-ту охорони пам'яток мистецтва і старовини. Деякий час 1918 — мистецький аташе *Української Держави* у *Відні.* У вересні 1918 — один із фундаторів Укр. ун-ту в Полтаві, в якому викладав до поч. 1922. Очолював Укр. наук. т-во дослідження й охорони пам'яток старовини та мист-ва на Полтавщині (із 1918). 1922 емігрував до м. Прага (Чехословаччина). 1922—51 — професор *Українського вільного університету* (із 1929 не раз обирався деканом філос. ф-ту), 1945—46 — його ректор, співзасн. Укр. історико-філол. т-ва. 1951 переїхав до Лондона (Велика Британія), перебував під опікою *Союзу українців у Великій Британії.*

Автор понад 100 наук. праць, у т. ч.: «Деревляні церкви на Україні» (1906), «Архітектура у різних народів і на Україні» (1910), «Українське мистецтво» (т. 1, 1913), «Матеріали до вивчення Полтавщини» (1919), «Основні елементи орнаментації українських писанок» (1925), «Протоісторія України» (1935—37), «Формація українського народу» (1937), «Палеоліт» (1938), «Праукраїнський соціальний устрій» (1947), «Московські теорії і український народ» (1959), «Український університет у Полтаві» (1994), спогадів про М.В.*Лисенка*, В.*Кричевського*, О.*Кошиця.*

П. у м. Брайтон, похований у Лондоні (Велика Британія).

Дж.: *Данилів Т.* «Я увесь мій вік, увесь мій труд тобі дав...» [рукопис]. Бібліотека і архів ім. Т. Шевченка Союзу українців у Великій Британії; *Пастернак Я.* Вадим Щербаківський — археолог-дослідник [рукопис]. Там само.

Літ.: Пам'яті В.М. Щербаківського (1876—1957). «Полтавський археологічний збірник: Збірник наукових праць», 1995, число 4; *Ульяновський В.* Вадим Щербаківський: Життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини. В кн.: *Щербаківський В.* Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. К., 1995; *Шкромида Д., Пекарська Л.* Вадим Щербаківський. «Київська старовина», 1996, № 4/5.

Л.Д. Федорова.

ЩЕРБАКІ́ВСЬКИЙ Данило Михайлович (29(17).11.1877—06.06. 1927) — мистецтвознавець, музейник. Брат В.*Щербаківського.* Н. в с. Шпичинці (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.) в сім'ї священика. Закінчив 3-тю Київ. г-зію (1897) із золотою медаллю та історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1901). Ще навчаючись в ун-ті, провів розкопки на Херсонщині, збирав пам'ятки нар. мист-ва і фольклору. Був залишений при кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання. Після служби у війську Щ. довелося протягом 5-ти років викладати в Уманській г-зії. Провадив археол. розкопки на межі Київщини та Херсонщини. Із 1902 був постійним кореспондентом і нештатним співробітником (узяв жваву участь в організації двох т. зв. кустарних виставок), а з 1910 і до смерті працював зав. історико-побутового відділу та відділу нар. мистецтва *Київського художньо-промислового і наукового музею* (згодом — Всеукр. істор. музей ім. Т.Шевченка). Відтоді на наук. інтереси Щ. впливав директор музею М.*Біляшівський.* За дорученням музею 1913 протягом 2-х місяців Щ. відвідав бл. 30-ти музеїв Німеччини, *Австро-Угорщини*, Італії, Швейцарії та Рос. імперії. Разом з М.Біляшівським багато мандрував. Завдяки цьому у музеї були зібрані експонати з різних регіонів України. Як секретар комісії із завідування музейним відділом Старого Києва став одним з ініціаторів видання «Известий Отдела старого Киева при Киевском городском музее» (через

війну не побачили світу). Під час *Першої світової війни* опинився на фронті, служив у артилерії. Використовував кожну можливість для роботи зі свого осн. фаху. 1915 подарував музеєві збірку ікон 15—17 ст. Повернувшись до *Києва*, став ученим секретарем та академіком Укр. держ. академії мист-в, ученим секретарем секції мист-в *Українського наукового товариства* (вересень 1918 — травень 1919), багато працював у галузі охорони пам'яток. У 1920-х рр. Щ. став найавторитетнішим знавцем укр. мист-ва 16—18 ст. та укр. нар. мист-ва. Один з організаторів Київ. археол. ін-ту, де керував відділом мист-ва, та Етногр. т-ва. Товариш (заст.) голови *Всеукраїнського археологічного комітету*, до б-ки якого надійшла згодом його власна книгозбірня. Викладав у Архіт. ін-ті, Київ. худож. ін-ті, керував підготовкою аспірантів на кафедрі мистецтвознавства при ВУАН (Є.Спаська, К.Білоцерківська, Н. та М. Венгженовські, Д.Мулявка та ін.).

Друкуватися почав 1902. Перші його праці з'являлися в часописах *«Киевская старина»*, «Сяйво» та *«Україна»*, але внутрішньомузейна робота відволікала його від роботи дослідницької. Після поразки Укр. революції (1917—21) перейшов до синтезування відомостей, набутих за колиш. збиральницької роботи. У «Збірнику Секції мистецтв» (1921) опублікував дослідження про символіку в укр. мист-ві (ч. 1: «Виноградна лоза») та історіографічний екскурс про укр. дерев'яні церкви (за відгуком рос. рецензента, мав «бесспорно всероссийский интерес»). 1924 разом з М.Біляшівським на підставі зібраної колекції укр. килимів (понад 700 номерів) організував виставку із 300 найкращих зразків. Рятуючи для музеїв кращі речі з конфіскованих під час *голоду 1921—1923 років в УСРР* виробів золотарства (це привело до створення колекцій із 5 тис. виробів), Щ. узагальнив свої спостереження у студіях «Готичні мотиви в українському золотарстві» («Україна», 1924, № 4), «Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст.» («Бібліологічні вісті», 1924, № 1—3), «Оправи книжок у київських золотарів XVII—XVIII ст.» («Труди Українського наукового інституту книгознавства», т. 1, К., 1926). Зробив першу спробу систематизації відповідного матеріалу в огляді «Український портрет до кінця XVIII ст.» (у випущеному разом із Ф.Ернстом каталозі «Український портрет», К., 1925). Як 2-й том серії «Українське мистецтво» 1926 у Празі (Чехословаччина) вийшла збірка матеріалів Щ. «Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці», до якої увійшло 121 фото, з яких більшість власноручно й дуже вміло виконав він сам ще під час I світ. війни 1915—17. Добре оброблені матеріали з царини києвознавства, а разом з тим й історії укр. державництва, дав Щ. у дослідженнях «Реліквії старого київського самоврядування» та «Перший театральний будинок у Києві» (у збірці «Київ та його околиця», К., 1925). Залишив також кілька фундаментальних праць із музикознавства, етнографії, музеєзнавства. Принципове значення мала й остання його стаття «Культурні цінності в небезпеці» («Життя й революція», 1927, № 1).

Цькування з боку директора музею А.Вінницького та агента ДПУ УСРР А.Онищука призвело Щ. до самогубства, що мало великий громад. резонанс.

Посмертно опубліковано підготовчі матеріали Щ. до теми «Український килим» (у збірці «Український музей», т. 1, К., 1927). Спогади про нього написали Є.Спаська (опубл. в ж. «Наука і культура», 1990, вип. 24) та Л.Мулявка, статтю «Чого вимагав Д.М. Щербаківський від праць по мистецтвознавству?» — Н.Коцюбинська.

Тривалий час над іменем вченого висіло табу, його могила в *Києво-Печерській лаврі* була сплюндрована (відновлена 1997).

Спадщину Щ. вивчають І.Ходак та інші дослідники.

Літ.: *Ернст Ф.* Данило Михайлович Щербаківський. «Бібліологічні вісті», 1928, № 1; *Сидоренко В.* Ревний колекціонер і невтомний дослідник. «Народна творчість та етнографія», 1968, № 5.

С.І. Білокінь.

ЩЕРБИ́НА Володимир Іванович (16(04).05.1850—1936; за ін. даними — 1938) — історик, археограф, педагог. Чл.-кор. ВУАН (1925). Н. в м. ***Київ.*** Походив із родини лікаря Київ. ун-ту. Закінчив 2-гу Київ. г-зію (1868) та історично-філол. ф-т Київ. ун-ту (1873). Захистив канд. дис. на тему: «Гетьманство Кирила Григоровича Розумовського у зв'язку з попередньою історією Малоросії» (1873). Навч. на пед. курсах Петерб. військ. г-зії (1873—76). Викладав у військовій та жіночій г-зіях у *Санкт-Петербурзі* (1876—79). Від 1879 — у Києві. Співпрацював з *Київською археографічною комісією*, *Історичним товариством Нестора-літописця*, Моск. археол. т-вом та ін. У 1880—90-х рр. — учасник архів. гуртка під кер-вом В.*Антоновича.* Разом з Л.*Добровольським* здійснив кілька експедицій у *Правобережну Україну* для пошуку істор. стародруків і рукописів (1901). Викладав у Комерційній школі ім. М.Хорошилової. 1919—30 працював в УАН (із 1921 — ВУАН) як співробітник Всенар. б-ки України, Історично-геогр. комісії, Комісії для складання біографічного словника діячів України та ін. Дійсний член Археографічної комісії ВУАН. Від 1924 — співробітник *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН.* Очолював Комісію історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924—30).

В.І. Щербина.

Автор праць з історії Києва, укр. історії 18 — 1-ї пол. 19 ст., у т. ч. з історії *гайдамацького руху*, а також спогадів про В.Антоновича, Л.Добровольського, І.*Каманіна*, Я.*Шульгина* та ін. Опублікував низку документів з історії України та Києва. За його редакцією підготовлено частину документів, що ввійшла до одного з томів *«Архива Юго-Западной России»* (1905, ч. 7, т. 3).

П. у м. Київ.

Праці і тв.: Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 гг. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 6. К., 1892; О происхождении слова «Колиивщина». «Киевская старина», 1893, № 2; План Киева, составленный в 1695 году. Там само, 1894, № 1; Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский. Там само, 1896, № 12; Последние следы казачества в Правобережной Украине. В кн.: Труды XI археологического съезда в Киеве 1899, т. 2. М., 1902; Украинские староства по люстрациям XVIII века. В кн.: Архив Юго-Западной России,

Ф.А. Щербина.

ч. 7, т. 3. К., 1905; Памяти Якова Шульгина. «Записки Українського наукового товариства в Києві», 1912, т. 10; Україна і російський уряд у 18 ст.: з приводу новознайденого журналу про перебування в Києві цариці Лизавети в 1744 р. В кн.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 6. К., 1925; Боротьба Києва за автономію. В кн.: Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К., 1926; Документи до історії Києва 1494—1835 рр. В кн.: Український археографічний збірник, т. 1. К., 1926; Нові студії з історії Києва. К., 1926; Київ і Київщина на початку XIX віку. «Україна», 1929, кн. 33; Доля козаччини на Лівобережній Україні. «ЗНТШ», 1930, т. 100, ч. 2; Л.П. Добровольський як знавець Києва і Київщини. В кн.: Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва, т. 1. К., 1931.

Бібліогр.: Бібліографія праць В.І. Щербини. В кн.: *Щербина В.І.* Нові студії з історії Києва. К., 1926.

Літ.: *Антипович К.* Праці В.І. Щербини з історії м. Києва. В кн.: *Щербина В.І.* Нові студії з історії Києва. К., 1926; *Глушко С.* П'ятдесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини. Там само; *Шамрай С.* Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя. Там само; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія: «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Тороповська Т.М.* Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850—1936): Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2004.

О.В. Ясь.

ЩЕРБИ́НА Федір Андрійович (25 (13).02.1849—28.10.1936) — учений-статистик, економіст, соціолог, історик *Кубані*, громад. і політ. діяч. Професор (1918). Чл.-кор. Петерб. АН (1904; із 1914 — Петрогр., із 1917 — Рос. АН), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1925). Н. в станиці Новодерев'янківська (нині станиця Краснодарського краю, РФ) в сім'ї священика — чорномор. козака. Навч. в Кавказ. духовній семінарії, Петровсько-Розумовській с.-г. і лісовій академії (*Москва*), на фізико-мат. ф-ті Новорос. ун-ту (*Одеса*). 1869 — один з організаторів першої інтелігентсько-хліборобської артілі на Кубані (у станиці Бриньковська; нині станиця Краснодарського краю, РФ). 1877 заарештований «за політичну неблагодійність і пропаганду серед робітників» і висланий на 4 роки до Вологодської губ. 1880 в Одесі надрукована перша книга Щ. — «Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм». Із 1881 жив у Кубанській обл., працював у Кубанському обласному стат. к-ті, публікував роботи з історії земельної громади та козац. самоврядування. 1888 у Воронежі (нині місто в РФ) вийшла книга Щ. «Кубанское казачье войско: 1696—1888 гг.» (у співавт. з Є.Феліциним).

Із 1884 по січень 1903 Щ. завідував стат. бюро Воронезької губернської земської управи. За цей час під його редакцією опубліковано 66 томів стат. матеріалів щодо Воронежчини; крім того, ним випущено окремими виданнями 16 книг. Один із перших істориків *земства*, дослідник рос. сел. общини та артільних форм організації праці. 1896—1903 очолював урядову експедицію, яка обстежувала 12 повітів Акмолінської, Семипалатинської і Тургайської областей. Результатом роботи були 10-томні «Труды экспедиции по исследованию степных областей». Співпрацював з часописами *«Отечественные записки»*, «Русская мысль», *«Киевская старина»*, «Русское богатство», «Юридический вестник», «Народное хозяйство» та ін. Був обраний дійсним членом *«Вольного экономического общества»*, Рос. геогр. т-ва, Т-ва аматорів вивчення Кубанської обл. та ін.

1902 група земців-лібералів під кер-вом Щ. розробила проект конституційних перетворень у Росії, що був надрукований у Штутгарті (Німеччина) в час. «Освобождение». Із січня 1903 по жовтень 1904 був на адм. засланні на своїй дачі в с-щі Джанхот (нині хутір Краснодарського краю, РФ) за прагнення «похитнути існуючий порядок». 1904 за наукові заслуги Щ. обраний чл.-кор. Петерб. АН по розряду історико-політ. дисциплін.

1906 — голова Кубанської військ. ради. 1907 був депутатом 2-ї Держ. думи Рос. імперії (див. *Державна дума Російської імперії*) від Кубанської обл. та Чорномор. губ., де примкнув до партії нар. соціалістів, організував козац. фракцію, що об'єднала 30 депутатів від Війська Донського, Уральського козац. війська та *Кубанського козацького війська*.

За дорученням наказного отамана Кубанського козац. війська Щ. став збирати матеріали для написання історії війська. Йому допомагав С.*Петлюра*, який переписував для Щ. документи в архіві Кубанського козац. війська. 1910—13 в Єкатеринодарі (нині м. *Краснодар*) вийшли перші 2 томи «Истории Кубанского казачьего войска», доведені до 1860.

17—22 квітня 1917 брав участь у роботі першого з'їзду Кубанської військ. ради та був обраний до складу Кубанського військ. уряду, членом якого був по 1920. 1918—19 Щ. був головою Верховного суду Кубанської Нар. Республіки, членом Кубанської крайової ради, професором статистики Північнокавказького (із 1919 — Кубанського) політех. ін-ту.

28 лютого 1920 за розпорядженням військ. отамана М.Букрєтова Щ. був включений до складу делегації для супроводження регалій Кубанського козац. війська за кордон, 5 квітня 1920 вона прибула в Белград — столицю Королівства сербів, хорватів і словенців. 1921 видав у Белграді книгу «Законы эволюции и русский большевизм», в якій передрікав неминучість загибелі більшовицького режиму в Росії.

Із 1921 Щ. жив у Празі (Чехословаччина), де працював професором *Українського вільного університету* (1922—36), із 1924 по 1925 був його ректором. Із 1923 був також професором статистики *Української господарської академії* в Подебрадах (Чехословаччина).

Тісно співпрацював з козац. емігрантською громадськістю: став засновником і головою правління Т-ва вивчення козацтва, очолював Громаду кубанців у Чехо-Словац. Республіці. Написав укр. мовою поеми «Чорноморці», «Петро — кубанець», «Богдан Хмельницький», працював над мемуарами.

П. у м. Прага, похований на Ольшанському цвинтарі.

У серпні 1973 кубанський архівіст Г.Чучмай перевіз із Чехословаччини до Краснодара частину архіву Щ., яка зберігається

в Держ. архіві Краснодарського краю в особовому фонді історика (ф. 764). 2008 прах Щ. був перевезений із Праги до Краснодара і 16 вересня 2008 урочисто перепохований на території Свято-Троїцького собору.

Праці і тв.: Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм. Одесса, 1881; Беглые и крепостные в Черномории. «Киевская старина», 1883, т. 6, № 6; История земельной собственности у кубанских казаков. «Кубанский сборник», 1883, т. 1; Колонизация Кубанской области. «Киевская старина», 1883, т. 7, № 12; Кубанское казачье войско: 1696—1888 гг.: Сборник кратких сведений о войске. Воронеж, 1888 (у співавт.); Земельная община кубанских казаков. Воронеж, 1889; Воронежское земство 1865—1889 гг.: Историко-статистический обзор. Воронеж, 1891; Крестьянские бюджеты. Воронеж, 1900; История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910—13; История Полтавского земства: дореформенный период и введение земских учреждений, вып. 1. Полтава, 1914; Законы эволюции и русский большевизм. Белград, 1921; Основи світової сільськогосподарської статистики. Подебради, 1925; Симон Петлюра на Кубані. Прага, 1930.

Літ.: *Галутво Л.М.* Ф.А. Щербина — ученый, политик, человек. «Отечественная история», 2000, № 5; *Якаев С.Н.* Федор Андреевич Щербина: вехи жизни и творчества, ч. 1. Краснодар, 2004; *Боук Б., Чумаченко В.* «Американський слід» у долі наукового архіву Федора Щербини: від гіпотези до підтвердження її. «Пам'ятки України: історія та культура», 2005, № 3—4; *Дорофеева О.П.* Общественно-политическая деятельность Ф.А. Щербины в Воронежском крае в конце XIX — начале XX веков. В кн.: Памяти Федора Андреевича Щербины. Слово Щербины. И — о нем... Краснодар, 2006.

А.М. Авраменко.

ЩЕРБИ́ЦЬКИЙ Володимир Васильович (17.02.1918—16.02.1990) — рад. парт. і держ. діяч. Двічі Герой Соц. Праці (1974, 1977). Н. в м. *Верхньодніпровськ*. З 1936 по 1941 навч. на мех. ф-ті Дніпроп. хіміко-технологічного ін-ту. Інженер-механік. У квітні 1941 вступив до ВКП(б). На початку війни був направлений на навчання до Військ. академії хімзахисту. З 1942 служив на офіцерських посадах у Закавказзі. Після демобілізації 1946 працював на Дніпродзержинському коксохімічному з-ді, де був обраний секретарем парткому. З 1948 в апараті Дніпродзержинського міськкому партії — завідуючий відділом, 2-й, 1-й секретар. 1954—57 — 2-й, 1-й секретар Дніпроп. обкому КПУ. 1957 обраний членом президії і секретарем ЦК КПУ, відповідальним за сферу пром. виробництва.

У лютому 1961 призначений головою *Ради міністрів УРСР*, у жовтні обраний кандидатом у члени президії ЦК КПРС. Перебування на чолі уряду припало на часи експериментів в економіці і парт. будівництві. Прояви незгоди з політикою М.*Хрущова* призвели до звільнення Щ. з посади у липні 1963. Після повернення до *Дніпропетровська* обраний 1-м секретарем пром. обкому, а з ліквідацією поділу парт. комітетів на пром. та сільс. — обкому КПУ. Після зміни вищого кер-ва КПРС знову призначений головою РМ УРСР (жовтень 1965). З 1966 — канд. у члени президії ЦК КПРС, а з 1971 — член політбюро ЦК КПРС.

У травні 1972 обраний на посаду 1-го секретаря ЦК КПУ, яку обіймав упродовж 17 років. За цей час Щ. чимало зробив для зміцнення економіки і науково-тех. потенціалу УРСР, вирішення соціальних проблем міст і сіл. Водночас був прихильником рад. системи управління з її централізацією, плановими засадами, екстенсивними методами. Економіка УРСР, щільно інтегрована у загальносоюзний госп. комплекс, поступово занепадала. Зменшувалася продуктивність праці, знижувалася рентабельність підпр-в, не оновлювалися вироб. фонди, порушувалася вироб. кооперація. Попри значні капіталовкладення в аграрний сектор відбувався спад с.-г. вир-ва. Щ. не завжди вдавалося відстоювати інтереси республіки перед союзними інстанціями.

Певні кроки зроблено у сфері к-ри. Створені музеї народної арх-ри і побуту, історії Великої вітчизн. війни, меморіальний музей-заповідник М.*Гоголя*, видавалися твори класиків вітчизн. літератури, багатотомна *«Історія міст і сіл Української РСР»* тощо. Водночас за умов ідеологічного диктату партії у культурно-освіт. сфері наростав процес *русифікації*, зменшувалася кількість українських шкіл, звужувалося вживання укр. мови в інформаційному просторі, активно пропагувались ідеї «соціалістичного інтернаціоналізму». Учасники дисидентського руху зазнавали репресій.

Чорнобильська катастрофа 1986 виявила нездатність вищих органів республіки адекватно оцінити масштаби аварії та своєчасно вжити необхідних заходів із захисту населення від її наслідків. Це істотно підірвало авторитет ЦК і 1-го секретаря особисто.

В.В. Щербицький.

Щ. підтримав обрання М.*Горбачова* ген. секретарем ЦК КПРС. Проте політику перебудови він сприйняв неоднозначно, не погоджуючись із діями союзного центру в питаннях формування заг. фондів, ціноутворення, проведення антиалкогольної кампанії тощо. Загострення внутрішньополіт. ситуації в республіці, посилення кризових явищ у партії спонукали Щ. у вересні 1989 звернутися до пленуму ЦК КПУ із заявою про звільнення від обов'язків 1-го секретаря і члена політбюро.

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі.* На батьківщині Щ. у Верхньодніпровську йому встановлений пам'ятник, у Києві і Дніпропетровську — меморіальні дошки.

Нагороджений 8-ма орденами Леніна (1958, 1968, 1971, 1973, 1974, 1977, 1983, 1988), 2-ма орденами Жовтневої революції (1978, 1982), Вітчизняної війни 1-го ст. (1985), багатьма медалями. Лауреат Ленінської премії (1982). Депутат Верховної Ради УРСР (1955—90), Верховної Ради СРСР (1958—90).

Літ.: *Власенко А.* В.В. Щербицкий и его время. Х., 2009; Володимир Щербицький: Спогади сучасників. К., 2003; *Врублевський В.* Володимир Щербицький: правда і вигадки. К., 1993; Довідник з історії України. К., 2001; *Ляшко А.* Груз памяти. Трилогия. Воспоминания, кн. 1—3. К., 1997—2001; *Шелест П.* «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. К., 2003; В.В. Щербицький у пам'яті народній. Донецьк, 2013.

ЩИПІЙО́РНО (Szczypiorno) — табір у передмісті Каліша (нині місто Великопольс. воєводства, Польща), в якому 1918—24 перебували полонені вояки *Української Галицької армії* та *інтерновані формування Армії Української Народної Республіки.* Заснований у

І.І. Щітківський.

роки *Першої світової війни* для військовополонених рос., франц., брит. армій. Із 1918 тут утримувалися полонені УГА та Червоної армії, а з весни 1920 — інтерновані частини *Збройних сил Півдня Росії.* Наприкінці 1921 в Щ. розміщено 4-ту Київську, 6-ту Січову д-зії та ін. частини Армії УНР (бл. 4 тис. осіб). Для підтримки морально-бойового стану війська у таборі діяли Правосл. братство Святої Покрови на чолі з протоієреєм о. П.Пащевським, культ. центр, було засновано літературно-мистецьке т-во (1922), г-зію, школу пластунів, часописи «Нове життя», «На руїнах», «Релігійно-науковий вісник», в яких працювали П.*Холодний*, Є.*Маланюк*, І.*Огієнко*, генерали М.*Безручко,* Г.Базильський та ін. У

Щипйорно. Пам'ятник «Полеглим за Україну» на українському військовому цвинтарі. Фото 2010.

жовтні 1923 освячено військ. цвинтар (1200 поховань), знищений згодом, після *Другої світової війни.* 1922—23 на цвинтарі було додатково поховано понад 500 вояків Армії УНР. 1924 рішенням польс. уряду табір ліквідовано, а інтернованим надано статус політ. емігрантів.

Літ.: *Karpus Z.* Yeńcy i internowani rosyiscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918—1924. Toruń, 1991; *Колянчук О.* Незабутні могили. Львів, 1993; *Його ж.* Українська військова еміграція в Польщі (1920—1939). Львів, 2000.

К.Є. Науменко.

«ЩИ́РЕ СЛО́ВО» — щоденна газета національно-демократ. спрямування. Видання Далекосх. укр. секретаріату. Виходила в м. Владивосток (нині місто Примор. краю, РФ) 1919—1920. Перше число датоване 12 квітня 1919. Редактор часопису — І.*Гадзаман*, а з 1920 — А.Онуфрієнко. У виданні відстоювалася необхідність створення власної укр. армії: «Представники населення на своїх з'їздах вже не раз заявляли, що вони не дадуть своїх дітей для служби в чужій армії, а коли виникає потреба мати армію, то на Далекому Сході повинна бути армія українська». Щодо питання відкриття укр. шкіл зазначалось: «... Основним домаганням українського селянства є українська школа, і її ми домагаємось». Газета містила інформацію про події в Україні та інформувала місц. українство про діяльність Далекосх. укр. секретаріату й Укр. далекосх. крайової ради.

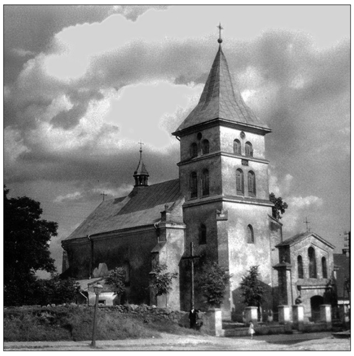
Останнє число датоване 25 квітня 1920.

Літ.: «Щире слово» (Владивосток), 1919—20; *Попок А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

ЩИРЕ́ЦЬ — с-ще міськ. типу Пустомитівського р-ну *Львівської області.* Розташов. на правому березі р. Щирець (прит. Дністра). Населення 5,7 тис. осіб (2011).

Поселення відоме з 2-ї пол. 14 ст. З ініціативи ген. рус. старости Яна Тарновського 1397 відбулася *локація* міста, яке того ж року отримало *магдебурзьке право.* Із 2-ї пол. 17 ст. — центр *староства* (перша *люстрація* — 1765). Із 1-ї пол. 17 ст. відомо про ремісничі *цехи.* Щ. не раз зазнавав спустошень від татар. нападів (1516, 1620, 1626, 1629, 1648). Із 18 ст. відомий видобутком гіпсу. Після 1-го поділу *Речі Посполитої* (1772; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Щ. відійшов до володінь австрійс. *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). 1781—87 біля Щ. нім-

Щирець. Костьол Святого Станіслава. Фото середини 20 ст.

ці-колоністи заснували кілька поселень. 1828 Щ. із передмістями купив у д-ви барон А.Кріксгабер, спадкоємці якого володіли містом до кінця 19 ст. 1873 через Щ. прокладено залізницю *Львів—Стрий.* На поч. 20 ст. в місті (без передмість) було більше 1,5 тис. мешканців, із них $^{3}/_{4}$ — євреї.

У вересні 1914 — червні 1915 окупований рос. військами. Після розпаду Австро-Угорщини (листопад 1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки.* 17 травня 1919 захоплений польс. військами. До вересня 1939 належав Польщі. У цей час утратив міські права. Із вересня 1939 — у *СРСР.* 1939—59 — райцентр. 1940 отримав статус с-ща міськ. типу.

Окупований гітлерівцями із 30 червня 1941 до 29 липня 1944, входив до складу *Генеральної губернії.* Під час окупації була знищена єврейс. громада.

У повоєнний час у Щ. розвивалися вир-во буд. матеріалів та харчова пром-сть.

У Щ. народилися Й.*Курилас*, Г.*Мацейко.*

Пам'ятки арх-ри: костьол Святого Станіслава (1553), Троїцька церква (16 ст.) із дзвіницею (18 ст.).

Веб-сайт, присвячений с-щу: http://www.schyrec.com.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987.

Ю.З. Данилюк, Д.Я. Вортман.

ЩІТКІ́ВСЬКИЙ (Щитківський) **Іван Іванович** (1866—1942) — культ. і громад. діяч. Походив із родини священика. Закінчив Київ. духовну семінарію (1887). Гласний Київ. міської думи. Був членом багатьох думських комісій: берегової, земельної, садової, влаштування школи з садівництва та городництва. Мешкав у *Києві* у двоповерховому будинку № 4 на вул. Полтавській, спорудженому за проектом архіт. В.*Кричевського.* Володів значною нерухомістю в Києві. 1911 очолив Об'єднаний к-т Полтав. губернського земства та Київ. думського к-ту, котрий опікувався встановленням пам'ятника Т.*Шевченку* в м. Київ. 1918 — службо-

вець банку Київ. міськ. кредитного товариства. Науковий співробітник ВУАН, секретар Комісії історії Києва і Правобережжя при ВУАН. Скарбник редакції та упорядник архіву час. *«Україна»*. На поч. 1930-х рр. разом із С.*Шамраєм* та М.*Карачківським* намагався врятувати наук. архів Істор. установ ВУАН. У грудні 1940 звернувся до Рукописного відділу Б-ки АН УРСР із клопотанням прийняти на зберігання рукописні матеріали Об'єднаного к-ту Полтав. губернського земства та Київ. думського к-ту. Наприкінці життя мешкав у Києві у страшних злиднях. У січні 1942 Укр. к-т взаємодопомоги клопотався про надання допомоги Щ.

Автор низки праць із києвознавства та шевченкознавства. Підтримував зв'язки з багатьма відомими укр. діячами, зокрема з М.*Грушевським*, М.*Коцюбинським*, В.*Кричевським*, О.*Русовим*, Є.*Чикаленком* та ін.

Похований на новому *Байковому цвинтарі*.

Праці і тв.: Забута революційна пам'ятка. «Україна», 1924, кн. 3; Пам'ятник Т. Шевченкові в Києві та київська адміністрація. Там само, 1925, кн. 1/2; З жовтневих днів у Києві. Там само, 1925, кн. 4; «Исторический путь» у Києві. В кн.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926; Будинок Історичної секції ВУАН. В кн.: Київ: Провідник. К., 1930 (у співавт.); Сторінка з історії будування пам'ятника Т. Шевченкові. «Україна», 1930, кн. 40; До історії забудування м. Києва на початку XIX ст. В кн.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, зб. 1. К., 1931; До історії першого театрального будинку в Києві. Там само; Невідомий архітектурний твір академіка О.В. Беретті в Києві: будинок історичних установ ВУАН. Там само; Пам'ятник Тарасові Шевченкові в Києві. «Визвольний шлях», 1961, № 5.

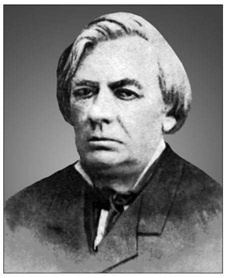
Літ.: *Малаков Д.* Шевченкіана Івана Щітківського. «Пам'ять століть», 2002, № 4; *Друг О., Малаков Д.* Особняки Києва. К., 2004; *Ковалинський В.* Пам'ятник Шевченку. В кн.: *Ковалинський В.* Київські мініатюри, кн. 1. К., 2006.

О.В. Ясь.

ЩО́ГОЛЄВ Сергій Никифорович (імовірно, 1862 — 22.05.1919) — лікар за фахом, громад. діяч, публіцист, член «Клуба русских националистов города Киева» (із березня 1917 — *«Киевский клуб прогрессивных русских националистов»*). Із 1908 — чиновник з особливих доручень при київ. губернаторові та завідувач діловодства Київ. губернського у справах про т-ва присутствія. Із 1909 по 1917 був також членом Київ. тимчасового к-ту у справах друку, в якому відповідав за цензуру укр. книжок. У грудні 1909 підготував доповідну записку «О польских и малорусских просветительных обществах с 7 уставами». Відвезена київ. губернатором О.Гірсом у *Санкт-Петербург*, записка Щ. стала підставою для появи *Столипінського циркуляра 20 січня 1910*, спрямованого проти «інородчеських» культурно-просвітніх т-в. На підставі доповідної записки Щ. від 1 квітня 1910, в якій було проаналізовано 12 видань *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка*, це т-во було закрите рішенням місц. адміністрації від 8 квітня 1910 як таке, що становить «загрозу громадському спокою та безпеці». 1912 Щ. підготував для *«Киевлянина»* цикл статей під заголовком «Южнорусский сепаратизм» та видав велике дослідження «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», в якому з позицій малорусизму та рос. ***націоналізму*** звів укр. рух до триєдиного сепаратизму: культ., екон. та політичного, інспірованого ззовні й здійснюваного «зрадниками»-українофілами, які є «инородствующими русскими же людьми». Скорочений авторський варіант цієї праці Щ. під назвою «Современное украинство: его происхождение, рост и задачи» побачив світ двома виданнями 1913 та 1914 (наклад 1-го вид. становив більше 5 тис. прим.) і привернув до себе увагу громадськості та урядовців. В укр. колах праця Щ. була кваліфікована як «підручник для жандармів». У березні—квітні 1914 він опублікував у «Киевлянине» в 7-ми частинах нове дослідження «Украинство под польской опекой». З осені 1914 до кінця 1917 Щ. — старший лікар шпиталю № 5 Союзу міст (див. *Союз міст*). 1918 листувався з В.*Науменком* і навіть жертвував кошти для відродженого останнім Т-ва грамотності. У більшовицькому Києві Щ. із березня 1919 працював у системі нар. комісаріату охорони здоров'я УСРР, але був заарештований як колиш. член «Клуба русских националистов города Киева» і розстріляний.

Літ.: *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; *Петлюра С.* «Скорочене» викривання українства паном Щоголевим. В кн.: *Петлюра С.* Статті. К., 1993.

В.Б. Любченко.

Я.І. Щоголів.

ЩО́ГОЛІВ Яків Іванович (05.11 (24.10).1823—08.06(27.05).1898) — поет, популяризатор істор. минулого укр. народу. Н. в м. *Охтирка* в сім'ї службовця. 1848 закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту. Протягом 1849—70 перебував на держ. службі. Працював столоначальником у палаті держ. маєтностей, пом. правителя канцелярії харків. губернатора, секретарем приказу громад. опікування, секретарем Харків. думи та ін. 1871 вийшов у відставку і поселився в *Харкові* на постійне проживання.

Відомий як поет, гол. мотивом творчості якого було оспівування героїчного минулого укр. народу, зокрема козаччини, складав поезії з фольклоричним ухилом. Друкувався в періодичних виданнях. При житті Щ. вийшли дві збірки — «Ворскло» (1883) і «Слобожанщина» (1898), остання побачила світ у день смерті поета. Деякі його поезії стали нар. піснями.

П. у м. Харків.

Тв.: Поезії. К., 1958.

Літ.: *Волинський П.К.* Яків Щоголів. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 3. К., 1960; *Погребенник В.Ф.* Видатний майстер поетичного відображення старожитностей України. «Народна творчість та етнографія», 1993, № 5—6.

П.І. Скрипник.

«ЩОДЕ́ННИК ТА́БІРНИЙ» Я.РАДЗИВІ́ЛЛА — умовна назва фундаментальної (понад 600 сторінок) польськомовної пам'ятки, яка містить у собі детальний опис дій польного гетьмана литов. кн. Я.*Радзивілла* та його ставки під час Національно-визвол. війни укр. народу з 17 червня 1649 по 1652. Первісно в оригіналі пам'ятки була значно більша інформація, насамперед опис подій 1648 — 1-ї пол. 1649, але він дійшов до нашого часу в неповному вигляді. Осн. частина «Щоденника» зберігається в Гол. архіві давніх актів у Варшаві (ф. «Архів Радзивіллів», відділ 6,

М.О. Щорс.

В.Г. Щурат.

супплементум, № 36), незначні фрагменти — у відділі рукописів Ягеллонської б-ки у Кракові. «Щоденник» виявили в 1970-х рр. польські архівісти, насамперед Т.Василевський, увів до обігу Ф.-Е.*Сисин*. У «Щоденнику» секретарі кн. Я.Радзивілла фіксували не тільки дані про все, що відбувалося в його ставці, але й про дії війська *Великого князівства Литовського*, яке йому підпорядковувалося. Водночас на його сторінках вміщувалися копії всіх універсалів та листів, висланих князем, а також уся отримана ним кореспонденція, у т. ч. листи Б.*Хмельницького*, І.*Виговського*, полковників М.*Небаби*, М.Панкевича та ін., донесення розвідки, протоколи допиту укр. та білорус. повстанців та ін. «Щоденник» є найважливішим джерельним комплексом з історії *Національної революції 1648—1676*, особливо цінним для дослідження ходу воєнних дій на Сіверщині та в Пд. Білорусі. Нині академічна публікація тексту «Щоденника» готується до друку зусиллями польс. істориків.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців. «Сіверянський літопис», 2000, № 3; *Його ж.* Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. В кн.: На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. К.—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр., т. 1. К., 2012.

Ю.А. Мицик.

ЩОРС Микола Олександрович (06.06(25.05).1895—30.08.1919) — рад. військ. діяч. Н. в м. Сновськ (нині м. Щорс Черніг. обл.) в сім'ї залізничника-машиніста. Навч. в Київ. військово-фельдшерській школі, закінчив Віленське військ. уч-ще (*Полтава*, 1916). Учасник *Першої світової війни*, підпоручик. На поч. 1918 організував у м. Сновськ червоногвард. загін. Очолив з'єднаний загін Новозибківського пов., який у складі 1-ї революц. армії воював з нім. окупантами. Із травня 1918 займався формуванням загонів з українців у Самарській і Симбірській губерніях. У вересні 1918 — командир Богунського полку, сформованого з партизан. загонів на залізничній ст. Унеча (нині місто Брянської обл., РФ). У жовтні 1918 очолив 2-гу бригаду 1-ї Укр. рад. д-зії. У лютому 1919 — комендант м. *Києв*. Із березня 1919 — нач. 1-ї Укр. рад. д-зії (спочатку — у складі Групи військ Київ. напрямку, згодом — 1-ї Укр. рад. армії), із серпня 1919 — 44-ї стрілец. д-зії 12-ї армії Зх. фронту. Не погоджувався з передислокацією укр. рад. частин після розформування *Українського фронту* на інші фронти.

Загинув при загадкових обставинах на позиціях одного з підрозділів д-зії біля с. Білошиці (нині с. Щорсівка Коростенського р-ну Житомир. обл.) під час відвідань представників військ. інспекції 12-ї армії. Похований у м. Самара (нині місто в РФ).

У 2-й пол. 1930-х рр. парт. ідеологи *СРСР* ініціювали культ Щ. як «українського Чапаєва». На замовлення Й.*Сталіна* О.*Довженко* створив худож. фільм «Щорс» (1939). Тоді ж з'явилися роман С.*Скляренка*, повість Д.Петровського, опери С.Жданова, В.Йориша, Б.*Лятошинського* (1936—37), пісні, вірші, оповідання. У різних місцях постали пам'ятники, були відкриті меморіальні дошки, іменем Щ. названі населені пункти. По війні ці процеси набули нового звучання. 1954 в Києві на бульварі Т.Шевченка встановлено найбільший пам'ятник Щ. (скульптори В.*Бородай*, М.Лисенко, М.Суходолов).

Літ.: *Герасимов Є.* Микола Щорс. К., 1955; *Васильчиков В.С.* Начдив Щорс (боевой путь). М., 1957; *Ісакович В.М.* Микола Щорс. К., 1957; Українська РСР в період громадянської війни: 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968; *Карпенко В.В.* Щорс: Серия «Жизнь замечательных людей». М., 1974; Гражданская война в СССР, т. 1—2. М., 1980—86; Малий словник історії України. К., 1997; *Мікушев В., Ребкало В.* Микола Щорс: таємниця загибелі. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2003, вип. 1 (20).

О.Й. Щусь.

ЩУРА́Т Василь Григорович (24.08.1871—27.04.1948) — учений-літературознавець, фольклорист, педагог, поет, перекладач, публіцист. Д-р філології (1896), професор (1939). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1914), ВУАН (із 1929 до 1930), АН УРСР (1939). Н. в с. Вислобоки (нині село Кам'янка-Бузького р-ну Львів. обл.). 1884 розпочав навчання в *Академічній гімназії у Львові*, 1892 — на філол. ф-ті Віденського ун-ту. 1896 у *Відні* захистив докторську дис. про літ. пам'ятку *Київської Русі* «Слово Даниїла Заточника», одержав учений ступінь д-ра філології. Був знайомий з І.*Франком* та М.*Драгомановим*, був членом укр. молодіжних т-в «Громада» і «Січ», а також гуртка польс. літераторів.

Після повернення з Відня 1896—98 працював співредактором газ. *«Буковина»* в *Чернівцях*, редактором органу літ. угруповання *«Молода муза»* ж. «Світ» (1906) і тижневика «Неділя» (1912). Друкував статті, переклади, вірші в австрійс., польс., чеській, західноукр. пресі. 1898 в Чернів. ун-ті склав пед. іспит, учителював у державних г-зіях *Перемишля* (1898—1901), *Бродів* (1901—04), де заснував філію *Львівського товариства «Просвіта»*, із 1907 — *Львова*. 1921 відмовився присягнути на вірність польс. д-ві, через що втратив право обіймати держ. посади.

1921—34 Щ. — директор і викладач приватної жін. г-зії сестер-василіанок і одночасно перший ректор, зав. кафедри, викладач історії укр. мови і красного письменства *Львівського таємного українського університету* (1921—25). Водночас належав до укр. пед. т-ва *«Рідна школа»*, очолював т-во письменників і журналістів ім. І.Франка (1925—39). 1929 обраний дійсним членом ВУАН, однак 1930, зважаючи на процес у справі *«Спілки визволення України»* і політ. репресії в УСРР, зрікся цього звання. 1939 поновлений у званні дійсного члена АН УРСР. 1939—41 Щ. — професор Львів. ун-ту, із 1940 — керівник групи шевченкознавства Ін-ту укр. літератури у Львові, 1944—48 — директор Львів. б-ки АН УРСР.

Осн. сфера зацікавлення Щ. — літературознавство. Він — автор понад 200 розвідок, статей, монографій, зокрема розвідок про Т.*Шевченка*, М.*Шашкевича*, П.*Куліша*, І.*Котляревського*, І.*Франка*, Ю.*Федьковича* та ін. Йому належать збірки поезій «Lux in tenebris» (1895), «Мої листи» (1898),

«Раз до мене молодість прийшла», «На трембіті» (1904), «Історичні пісні» (1907); поем «Зарваниця» (1902), «В суздальській тюрмі» (1916); гімн «Просвіти» та ін. Переклав на укр. мову значну кількість як прозових, так і поетичних, творів з нім., польс., італ., румун., угор., рос., білорус. мов, зокрема твори Й.-В.Гете, А.*Міцкевича*, Ю.*Словацького.* Автор єдиного перекладу на укр. мову пам'ятки франц. епосу — «Пісні про Роланда». Опублікував збірку колядок і щедрівок «Український вертеп» (1930). Посмертно були видані його «Поезії» (1957) та «Вибрані праці із історії літератури» (1963).

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1948).

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: *Вальо М.* Ювілей письменника і вченого. «Вільна Україна», 1981, 25 вересня; *Щурат-Глуха В. та ін.* Щурат Василь. «Тернопіль», 1993, № 3; Культурне життя в Україні (західні землі): Документи і матеріали, т. 1. Львів, 1995; Історія Львова, т. 3. Львів, 2007.

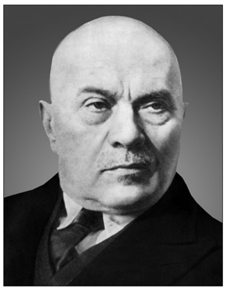
Т.Ю. Галайчак.

ЩУ́СЄВ Олексій Вікторович (08. 10(26.09).1873—24.05.1949) — рос. архітектор, реставратор, художник, історик і теоретик арх-ри, громад. діяч. Д-р арх-ри, академік петерб. Академії мист-в (1910), професор. Дійсний член Академії арх-ри СРСР (1939), АН СРСР (1943). Засл. архітектор СРСР (1930). Один із провідних майстрів неорус. стилю в арх-рі. Н. в м. Кишинів (нині столиця Молдови) в сім'ї надвірного радника, доглядача богоугодних закладів. 1891—97 навч. на архіт. відділенні петерб. Академії мист-в у Л.Бенуа. 1898—99 вдосконалював майстерність в Італії, Франції, Великій Британії, Бельгії, Тунісі, займався малюнком в Академії Р.Жюльєна в Парижі (Франція). Із 1901 жив у *СанктПетербурзі*, служив у канцелярії обер-прокурора Найсвятішого Синоду. Із 1913 працював у *Москві.* Викладав у Строганівському художньо-пром. уч-щі (1913—18), моск. Вищих художньо-тех. майстернях (Вхутемас; 1918—24), Моск. архіт. ін-ті (1948—49) та ін. 1926—29 — директор Держ. Третьяковської галереї, творець і перший директор (із 1946) Держ. н.-д. музею арх-ри в Москві, керівник сектору історії арх-ри Ін-ту історії мист-в АН СРСР. Член Моск. т-ва архітекторів (1921—29 — його голова), члензасновник Т-ва ім. А.Куїнджі.

Зробив значний внесок у справу збереження культ. спадщини, становлення наук. реставрації: брав участь у роботі Імператорської археол. комісії, Рос. археол. т-ва, Т-ва захисту і збереження пам'яток у С.-Петербурзі та ін.

Для Щ. характерні пошуки нац. форм арх-ри, прагнення до синтезу мист-в, емоційне відчуття минулого. Його творчість мала помітний вплив на формування укр. модерну. Працював у різних архіт. жанрах, використовуючи новітні досягнення техніки, здійснював монументально-декоративні роботи з оздоблення храмів, проектував для інтер'єрів твори декоративно-прикладного мист-ва. У ранній період творчості став лідером т. зв. неорус. стилю — національно-романтичного напряму рос. модерну (споруди Марфо-Маріїнського монастиря, 1908—12; комплекс Казанського вокзалу, 1914—26, — обидва у Москві).

В Україні проектував у *Києві*, *Почаєві*, *Сумах*, *Полтаві*, на Харківщині. На поч. 1900-х рр. для *Успенського собору*, церкви Трапезної палати і церкви в ім'я преподобних Антонія і Феодосія *Києво-Печерської лаври* спроектував мармурові іконостаси у неовізантійському стилі. Для Трапезної палати розробив художнє оздоблення інтер'єрів, ескізи орнаментальних розписів, здійснював заг. кер-во декоративними роботами (1907—10). 1904 провів архітектурно-археол. дослідження руїн церкви Святого Василія в *Овручі* (див. *Василія святого церква*; 12 ст.) та відновив пам'ятку з повним збереженням усіх давніх фрагментів (1907—11, за участю П.Покришкіна і Л.Весніна), що стало етапом у розвитку методики реставрації. 1908 проектував храм у *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі* з використанням форм укр. *бароко* (не завершений), 1911 — іконостаси у стилі ампір для Свято-Троїцької церкви в Сумах. Збудував Свято-Троїцький собор *Почаївської Свято-Успенської лаври* та його іконостас (1906—11). Архітектура собору, виконаного в дусі середньовічного новгородсько-псковського зодчества, як зазначають дослідники, порушила художню цілісність визначного архіт. ансамблю доби бароко у *Слобідській Україні*, де Щ. спорудив один із найкращих творів у неорос. стилі — Спаську церкву з комплексом госп. будівель у садибі І.Харитоненка Наталіївка (нині у складі с-ща Володимирівка Краснокутського р-ну Харків. обл.). Працював у галузі меморіального мист-ва (надгробок А.*Куїнджі* на Смоленському кладовищі в С.-Петербурзі, 1913).

О.В. Щусєв.

Після 1917 багато уваги приділяв містобудуванню. Брав участь у розробці ген. плану реконструкції Москви (1918—25), в якому прагнув до збереження її істор. обличчя, міст Туапсе (нині місто Краснодарського краю, РФ), Смоленськ (нині місто в РФ) і Сухумі (нині місто в Грузії). Творчість Щ. 1920-х рр. зазнала певного впливу конструктивізму (будівля НДІ курортології та фізіотерапії в Сочі (нині місто Краснодарського краю, РФ; 1927—31), готель у Мацесті (нині у складі м. Сочі; 1927), будинок наркомату землеробства СРСР у Москві (1928—33) та ін.). Автор мавзолею В.*Леніна* (1924, дерев'яний; 1929—34 — гранітний). У творах 1930—40-х рр. розвивав традиції класичної арх-ри (готель «Москва», 1932—38, у співавт.; Москворецький міст, 1939—40, обидва — у Москві; та ін.). Звертався до мотивів нар. зодчества. Із 1938 очолював архіт. майстерню «Академпроект», створив низку масштабних проектів науково-академічних комплексів. Після закінчення *Другої світової війни* працював над відбудовою міст *Новгород Великий* (1943—45), Істра (нині місто Моск. обл.; 1942—43), Сталінград (нині м. Волгоград; обидва в РФ; 1943—44), Кишинів (1945—46). Брав діяльну участь у розробленні проекту реконструкції Києва (1944—45), проектував будівлю Гол. астрономічної обсерваторії АН УРСР в Києві (1949).

Щ. був одим із провідних майстрів архіт. графіки епохи модерну, залишив багату живописно-рисувальну спадщину. Автор

О.Й. Щусь.

понад 200 наук. праць і статей, що торкаються широкого кола проблем теорії та історії арх-ри, музейної справи.

Лауреат Сталінської премії (1941, 1946, 1948, 1952, остання посмертно).

П. у м. Москва.

Літ.: *Сєверов М.П.* Життя і творчість академіка О.В. Щусєва. «Вісник академії архітектури УРСР», 1949, № 2; *Дружинина-Георгиевская Е.В., Корнфельд Я.А.* Зодчий А.В. Щусев. М., 1955; *Борисова Е.А., Каждан Т.П.* Русская архитектура конца XIX — начала XX века. М., 1971; *Афанасьев К.Н.* А.В. Щусев. М., 1978; Історія української архітектури. К., 2003.

Н.Г. Ковпаненко.

ЩУСЬ Оксана Йосипівна (17.07. 1931—21.05.2010) — історик, дослідник історії України 1917—21. Канд. істор. н. (1962). Н. в м. *Харків*. Закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту (1955). 1955—58 навч. в аспірантурі Київ. ун-ту, де й захистила канд. дис. на тему: «КПРС — організатор і керівник Українського фронту (1918—1919 рр.)». 1959 — викл. історії Київ. консерваторії ім. П.Чайковського. 1959—99 працювала в Ін-ті історії АН України (із 1990 — Ін-т історії України АН УРСР, із 1994 — *Інститут історії України НАН України*): 1959—60 — старший лаборант, 1960—69 — молодший наук. співробітник, 1969—86 — старший, 1986—99 — провідний наук. співробітник відділу історії Великої Жовтневої соціаліст. революції і громадян. війни, згодом — історії Укр. революції 1917—21.

Автор понад 100 наук. праць.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1969).

П. в м. *Київ.*

Праці: Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко. К., 1965; Створення Рад солдатських депутатів у тилових гарнізонах України в 1917 р. К., 1973; Ради України в 1917 р. (липень—грудень 1917 р.). К., 1974 (у співавт.); Створення військово-адміністративного апарату на Україні в 1920 р. і розгортання його діяльності. К., 1982; Создание и деятельность Харьковского военного округа в 1919 г. К., 1986; Военное строительство в республике. К., 1987; Триумфальное шествие Советской власти на Украине. К., 1987 (у співавт.); О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 г. К., 1991; Всеукраїнські військові з'їзди. К., 1992.

Літ.: В ЦК КП Украины и Совете Министров УССР: О присуждении Государственных премий Украинской ССР 1969 года в области науки и техники. «Правда Украины», 1969, 25 декабря; Перші лауреати республіки. «Наука і суспільство», 1970, № 3; «Вісник Академії наук Української РСР», 1970, № 4; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

ЩУ́ЧИНСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — див. *Чучин.*

Ю

ЮГОСЛА́ВІЯ (Jugoslavija, Југославија) — назва трьох держав, що у 1918—2006 послідовно існували у Пд.-Сх. Європі на Балканському п-ові.

«Перша Югославія». Офіц. назви: з грудня 1918 по листопад 1929 — Королівство сербів, хорватів і словенців; з листопада 1929 по серпень 1945 — Королівство Югославія.

Територія — 249 тис. км^2. Населення — 13,9 млн осіб (1931). Столиця — м. Белград. Етнічний склад (1931): серби разом із македонцями та чорногорцями (47,4 %), хорвати (23,4 %), словенці (8,1 %), боснійці (6,5 %), німці (3,6 %), албанці (3,5 %), угорці (3,4 %), румуни (1 %), турки (1 %), чехи та словаки (0,9 %). Держ. мова згідно з Конституцією — сербо-хорвато-словенська. Д-ва-член Ліги націй.

Створено 1 грудня 1918 внаслідок об'єднання трьох держав: Королівства Сербії; Королівства Чорногорії; Держави словенців, хорватів і сербів (проголошено 29 жовтня 1918 після поразки та розпаду *Австро-Угорщини* у *Першій світовій війні*). Спадкова конституційна, парламентська монархія на чолі з династією Карагеоргієвичів. Монархи: Петро I (1918—21, фактично правив його син, спадкоємець престолу Олександр), Олександр I (1921—34), Петро II (1934—45).

Міжнар. визнання нова д-ва домоглася на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, де було визначено більшість її кордонів із сусідами. Серйозні суперечки викликало югославо-італ. розмежування. Остаточно кордон з Італією визначив Рапалльський договір 12 листопада 1920: Італія одержала Істрію, м. Задар (Зара) з околицями у Далмації, низку островів у Адріатичному морі; Рієку (Фіуме) було оголошено вільним містом, яке невдовзі окупувала, а у березні 1924 — анексувала Італія.

28 червня 1921 ухвалено Конституцію Королівства, за якою монарх здобув широкі права. Верховний законодавчий орган — однопалатна Скупщина — ухвалював закони, які набували чинності після їх затвердження королем. Виборчого права не мали жінки та військовослужбовці строкової служби. Внутрішньополіт. життя характеризувалося постійною нестабільністю і напруженою боротьбою між прихильниками закріпленого у Конституції унітаризму та федералізму, кульмінацією якої 20 червня 1928 стало вбивство у стінах парламенту трьох депутатів — прихильників федералізму. Спровокована таким чином криза змусила Олександра I до держ. перевороту: 6 січня 1929 король розпустив парламент і уряд, скасував Конституцію, заборонив парт. діяльність, ліквідував місц. самоврядування. Олександр I запровадив пряме авторитарне правління, оголосив себе єдиним законодавцем і відтоді всі закони оприлюднював через свої укази. Нова назва країни — Югославія — мала би загладжувати нац. від-

мінності. Однак посилення протидії його політиці на тлі погіршення екон. ситуації (викликаного світовою кризою) змусила короля 3 вересня 1931 «дарувати» нову Конституцію, яка лише створювала видимість парламентського ладу і зберігала за монархом усю повноту влади. У зовн. політиці Ю. дотримувалася профранц. орієнтації, була членом створеного під егідою Франції блоку «Мала Антанта». Ю. була одним із центрів «білої» еміграції, надавши у 1-й пол. 1920-х рр. притулок понад 70 тис. біженців з колиш. Рос. імперії. Ю. займала послідовну антирад. й антикомуніст. позицію: *СРСР* було визнано лише у 1940, а компартію — заборонено ще у грудні 1920.

9 жовтня 1934 у Марселі (Франція) бойовики хорватської сепаратистської орг-ції «Усташа» застрелили короля Олександра I. Престол посів малолітній син загиблого — Петро II, від імені якого правила регентська рада на чолі з вел. кн. Павлом Карагеоргієвичем. Для нормалізації внутрішньополіт. ситуації регентська рада розпустила парламент і провела дострокові вибори, в яких узяли участь представники розпущених опозиційних партій; вони хоч і не домоглися перемоги, але провели до парламенту своїх представників. Було досягнуто домовленості у «хорватському» питанні. У 2-й пол. 1930-х рр. Ю. потрапляє в екон. залежність від Німеччини. З початком *Другої світової війни* Ю. намагається зберігати нейтралітет, але після поразки Франції їй довелося піти на поступки німцям і 25 березня 1941 приєднатися до Троїстого пакту, ставши учасником гітлерівської коаліції. Це викликало широку хвилю нар. невдоволення. Вночі з 26 на 27 березня група офіцерів здійснила (за підтримки брит. спецслужб) держ. переворот. Король Петро II був достроково оголошений повнолітнім і перебрав на себе всю повноту влади, було розпущено регентську раду й уряд. Новий уряд очолив лідер заколотників ген. Д.Сімовіч, який оголосив про вихід Ю. із Троїстого пакту. Ці події спровокували напад Німеччини на Ю. 6 квітня 1941, в якому також узяли участь італ. та угор. військ. частини. 17 квітня 1941 югославська армія капітулювала. Король і члени уряду втекли до Греції, звідки перебралися до Лондона (Велика Британія). Територію Ю. поділили Німеччина та її сателіти.

«Друга Югославія». Офіційні назви: від серпня по листопад 1945 — Демократична Федеративна Югославія; з листопада 1945 по квітень 1963 — Федеративна Народна Республіка Югославія; з квітня 1963 по квітень 1992 — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ).

Територія — 255,8 тис. км^2. Населення — 23,7 млн осіб (1989). Столиця — м. Белград. Етнічний склад (1991) — серби (36,1 %), хорвати (19,8 %), боснійці (9,8 %), албанці (9,2 %), словенці (7,4 %), македонці (5,8 %), чорногорці (2,3 %), югослави (2 %), угорці (1,6 %), турки (0,4 %). Держ. мови — сербохорватська, македонська, словенська. Адм.-тер. поділ: 6 союзних республік (Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія) і 2 автономні краї (Воєводина та Косово (до 1968 — Косово і Метохія), обидва у складі Сербії). Д-ва-засновниця Організації Об'єднаних Націй.

Правонаступником «першої Югославії» та попередником «другої Югославії» була т. зв. Демократична Федеративна Югославія. Ще під час II світ. війни 29 листопада 1943 у м. Яйце на II сесії «партизанського парламенту» — Антифашист. віча нар. визволення Югославії (АВНВЮ) — було ухвалено рішення про розбудову після завершення війни нової демократ., федеративної д-ви югославських народів під кер-вом комуніст. партії. Тоді було закладено основи федеративного устрою країни з 6 республік (Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Чорногорія); королю Петру II було заборонено повертатися на батьківщину, а еміграційний королів. уряд, що перебував у Лондоні, позбавлено всіх прав законного представництва Ю. Однак для здобуття міжнар. підтримки та допомоги з боку держав-учасниць *антигітлерівської коаліції* (для яких законним представником Ю. залишався королів. уряд) кер-во партизан. руху пішло у червні 1944 на домовленість із лондонськими політиками. 7 березня 1945 було сформовано коаліційний уряд Ю. на чолі з Й. Броз Тіто, в якому всі ключові посади, передусім силові, одержали комуністи, а представникам еміграції дісталося лише три міністерські портфелі. Новий югославський уряд одразу здобув міжнар. визнання. Після створення федерального уряду було сформовано уряди республік. 10 серпня 1945 III сесія АВНВЮ у Белграді офіційно проголосила створення Демократ. Федеративної Югославії. Віче визнало себе тимчасовою Скупщиною (парламентом) і ухвалило виборчий закон, на підставі якого у листопаді 1945 відбулися вибори до Установчої Скупщини (96 % голосів здобули комуністи та їхні прихильники). 29 листопада 1945 Установча Скупщина проголосила Ю. Федеративною Нар. Республікою (ФНРЮ) й остаточно ліквідувала монархію.

1946 було ухвалено Конституцію ФНРЮ, створено парламент — Нар. скупщину, яка складалась із двох палат: Союзної скупщини (її депутатів обирали заг. голосуванням) і Скупщини народів (її депутати представляли республіки та краї). Виконавча влада — Рада міністрів. 1953 було змінено політ. устрій ФНРЮ: запроваджено посаду президента Ю., якого обирала Нар. скупщина; Раду міністрів замінило Союзне виконавче віче на чолі із президентом; Нар. скупщина поділялася на Союзне віче (депутатів обирали прямим заг. голосуванням із фіксованою кількістю місць для кожної республіки і краю) і Віче виробників (депутатів обирало задіяне у вир-ві населення за багатоступеневою системою). 1963 було ухвалено нову Конституцію, за якою змінено назву д-ви на СФРЮ. Глава д-ви — президент; його обирав парламент. Парламент — Союзна скупщина; складався із п'яти палат: Союзного віча, Віча виробників, Організаційно-політ. віча, Просвітницько-культ. віча, Соціально-здоровоохоронного віча. Виконавча влада — Союзне виконавче віче, членів якого обирала Союзна скупщина. 1974 було

ухвалено нову Конституцію. Скупщина СФРЮ складалась із двох палат: Союзного віча (депутатів обирали скупщини громад) і Віча республік і країв (депутатів обирали скупщини республік і країв). Президентом Ю. у 1953—80 був Й. Броз Тіто (1974 став пожиттєвим президентом). Після його смерті функції управління д-вою перейшли до колективної Президії СФРЮ, до складу якої входили по одному представнику від республік і країв і голова компартії. Президія щороку обирала нового голову та його заступника. Уряд (Союзне виконавче віче) формувався на основі паритетного представництва всіх членів федерації. Кожна республіка й автономний край мали власну Конституцію, президію, скупщину і виконавче віче.

Після II світ. війни територія Ю. дещо збільшилася коштом приєднання колиш. італ. володінь на Балканах: м. Задар з околицями, м. Рієка, п-ва Істрія, більшої частини Словенського примор'я та низки островів в Адріатичному морі (зайняті югославським військом 1945, що закріпила Паризька мирна угода з Італією 1947). 1954 до ФНРЮ було приєднано пд. частину Вільної території Трієст.

З 1945 в Ю. ствердилась однопарт. система. Влада належала Комуніст. партії Югославії (з 1952 — Союзу комуністів Югославії). Лідер партії Й. Броз Тіто беззмінно займав посаду президента і до 1963 — голови уряду.

У перші повоєнні роки керівництво Ю. підтримувало тісні зв'язки з *СРСР*. 1945 було укладено радянсько-югославський Договір про дружбу, взаємну допомогу і співробітництво, країна відмовилася від участі у «плані Маршалла». Тіто копіював рад. модель *соціалізму*: почалися масова колективізація, прискорена індустріалізація та електрифікація, націоналізація пром-сті, транспорту, торгівлі, банк. сфери; запроваджено п'ятирічне планування розвитку економіки; почалися політ. репресії.

1948 кер-во югославської компартії відмовилося від пропозиції Й.*Сталіна* долучити Югославію до т. зв. Балканської федерації. Це призвело до різкого погіршення відносин із СРСР, який 1949 розірвав Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. Почалася пропагандистська кампанія, спрямована проти кер-ва ФНРЮ. З ін. боку, в Ю. розгорнулися репресії проти прихильників Сталіна. Країна змінила зовнішньополіт. орієнтири, зміцнила контакти зі США, Великою Британією та Францією й одержувала від них кредити. Югославське кер-во, не відмовившись від побудови соціалізму, відкинуло його рад. модель. Відтоді економіка країни будувалася на основі «самоуправління», вироб. одиниці мали госп. самостійність і конкурували між собою, віддаючи д-ві лише частину прибутків.

Після смерті Й.Сталіна радянсько-югославські стосунки 1955 було відновлено, але Ю. не стала членом Орг-ції Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*). Прагнучи зберегти позаблоковий статус, вона 1961 виступила одним із ініціаторів міжнар. Руху неприєднання. З 1964 Ю. брала участь у роботі низки органів *Ради економічної взаємодопомоги*, але водночас розвивала екон. відносини з країнами Заходу і «третього світу». Вміло використовуючи суперечності між державами капіталіст. і соціаліст. систем, режим Й. Броз Тіто домігся значних успіхів. Ю. перетворилася на розвинуту д-ву з індустріально-аграрною економікою та потужними збройними силами.

У 2-й пол. 1960-х рр. в Ю. посилилися негативні екон. та соціальні явища (збільшення дефіциту зовнішньоторг. і платіжного балансу; інфляція, безробіття, трудова міграція за кордон). На тлі цих проблем погіршилася внутрішньополіт. ситуація, загострилися міжнац. суперечності, передусім у Хорватії. Щоби запобігти кризі, влада лібералізувала зовн. торгівлю, надала підпр-вам більшої самостійності, розширила участь республік і країв у вирішенні екон. питань, провела кадрові чистки, посилила парт. контроль над сусп. і культ. життям. Конституція 1974 розширила автономію суб'єктів федерації та надала їм право на відокремлення.

Після смерті Тіто (1980) лідери югославської федерації оголосили про продовження попереднього курсу, узгодивши систему колективного кер-ва, за якою на посадах керівника партії і д-ви щорічно змінювалися представники республік і країв. У 1980-ті рр. в економіці Ю. посилюються кризові явища (падіння продуктивності праці, збільшення диспропорцій у рівні розвитку різних республік, зростання безробіття, зовн. боргу та інфляції). Ці труднощі призвели до погіршення стосунків між республіками та краями, сприяли зростанню націоналістичних настроїв. У Косові почалися заворушення серед албанців, які прагнули перетворення краю на окрему республіку. У відповідь влада обмежила автономію Косова, а 1990 взагалі скасувала її та запровадила пряме правління Сербії. Югославський уряд на чолі з А.Марковичем намагався поліпшити ситуацію: посилив заходи економії, встановив контроль над заробітною платнею, лібералізував економіку, маючи на меті в екон. сфері цілковитий перехід до ринкової системи та запровадження рівноправ'я всіх форм власності, а в політ. — формування багатопарт. системи та створення правової д-ви. 1990 уряду вдалося зупинити інфляцію та скоротити зовн. борг, але погіршення екон. становища населення спричинило страйки та протести, особливо у Сербії, Воєводині та Чорногорії.

У січні 1990 Союз комуністів Югославії розпався, партія стрімко втрачала провідні позиції в сусп-ві, що продемонстрували перші вільні вибори того ж року в усіх республіках. У парламентах Словенії, Хорватії, Македонії, Боснії і Герцеговини більшість здобули некомуніст. опозиційні сили, які виступали за незалежність своїх республік. Лише в Сербії та Чорногорії при владі залишилися екс-комуністи. Восени 1990 лідери Словенії та Хорватії запропонували перетворити Ю. на конфедерацію, але кер-во Сербії відкинуло ці пропозиції, виступивши за єдність д-ви.

25 червня Словенія та Хорватія в односторонньому порядку проголосили свою незалежність, на придушення якої уряд Ю. кинув армію, але словенські та хорватські сили самооборони зупи-

нили її наступ. У вересні того ж року проголосила незалежність Македонія, а на початку 1992 — Боснія і Герцеговина. Отже, із 6 союзних республік 4 заявили про свій вихід зі складу єдиної д-ви. За таких умов Нар. скупщина СФРЮ, в якій залишилися тільки сербські та чорногорські депутати, 27 квітня 1992 на своєму останньому засіданні ухвалила рішення про розпуск федерації.

«Третя Югославія». Офіц. назви: з квітня 1992 по березень 2003 — Союзна Республіка Югославія; з березня 2003 по червень 2006 — Державний Союз Сербії і Чорногорії.

Територія — 102,35 тис. км^2. Населення — 10,66 млн осіб (1989). Столиця — м. Белград. Етнічний склад: Сербії та Воєводини (2002) — серби (82,9 %), угорці (3,9 %), боснійці (1,8 %), цигани (1,4 %), югослави (1,1 %), хорвати (0,9 %), чорногорці (0,9 %), албанці (0,8 %), словаки (0,8 %); Чорногорії (2003) — чорногорці (40,6 %), серби (30 %), боснійці та слов'яни-мусульмани (13,7 %), албанці (7,1 %), хорвати (1,1 %); Косова (2004) — албанці (88 %), серби (7 %), боснійці (3,4 %). Офіційна мова — сербська.

Союзну Республіку Югославія (СРЮ) було проголошено 27 квітня 1992 на останньому засіданні Нар. скупщини СФРЮ. До неї увійшли тільки дві колиш. республіки: Сербія і Чорногорія. Тоді ж було ухвалено рішення про континуїтет держ., міжнар. і правового статусу СФРЮ та ухвалено Конституцію, за якою Сербія та Чорногорія об'єднувались єдиним екон. простором, що не порушував суверенітету та самостійності обох республік. СРЮ визнала незалежність всіх колиш. югославських республік, відмовилася від будь-яких територіальних претензій до них. Міжнар. статус СРЮ як правонаступниці СФРЮ не визнали США та більшість країн світу, які для нової д-ви застосовували різні назви: «простір колишньої Югославії», «залишки Югославії», «Сербія та Чорногорія» або просто «Сербія». Внаслідок цього СРЮ опинилася поза членством в ООН.

Вищим органом законодавчої влади була союзна Нар. скупщина, що складалася з двох палат: Віча громадян і Віча республік. Скупщина обирала на 4 роки главу д-ви — союзного президента, функції якого було визначено нечітко. Виконавча влада — Союзний уряд — призначалася Скупщиною. Республіки мали свої скупщини, уряди та президентів.

У травні 1992 відбулися вибори, на підставі яких було сформовано нові союзні, респ. і місцеві органи влади. Перемогу здобули сербські та чорногорські соціалісти (екс-комуністи) та сербські радикали-націоналісти. У червні Скупщина обрала першим президентом СРЮ сербського письменника Д.Чосіча, союзний уряд очолив громадянин США М.Паніч. Керівники СРЮ намагалися проводити конструктивну політику, спрямовану на співробітництво з різними країнами і міжнар. орг-ціями та досягнення компромісу у врегулюванні балканської кризи, спричиненої розпадом СФРЮ. Це викликало незадоволення президента Сербії соціаліста С.Мілошевича, під тиском якого депутати союзної Скупщини у червні 1993 усунули від влади президента Д.Чосіча. Замість нього було обрано соціаліста З.Їлліча, однак його відсторонили від вирішення держ. справ. Реальна влада зосередилася в руках президента Сербії С.Мілошевича, який фактично виконував функції глави д-ви, провадив всі важливі переговори, представляв СРЮ на міжнар. арені, ухвалював рішення і підписував документи від імені СРЮ.

Розпад Ю. призвів до громадян., міжетнічної війни. Кер-во СРЮ, на словах визнаючи територіальну цілісність колиш. югославських республік, встало на захист сербів у Хорватії та Боснії і Герцеговині, підтримуючи їхні сепаратистські дії. У квітні 1992, коли боснійські серби почали боротьбу за відокремлення, Сербія стала надавати їм всебічну військ. допомогу. У відповідь 30 квітня 1992 *Рада безпеки Організації Об'єднаних Націй* оголосила Сербію агресором і запровадила проти неї широкомасштабні санкції, які підірвали економіку країни. СРЮ була вимушена відмовитися від військ. і політ. підтримки сербів у Хорватії та Боснії і Герцеговині; почався пошук взаєморозуміння з лідерами цих д-в і міжнар. орг-ціями для мирного розв'язання питання статусу сербського населення, що проживало поза межами СРЮ.

Зміни зовнішньополітичного курсу СРЮ та припинення громадян. війни в Хорватії та Боснії і Герцеговині, зафіксоване Дейтонськими та Паризькими угодами (листопад—грудень 1995), привели до поступового пом'якшення режиму санкцій (у жовтні 1996 їх було скасовано). Це дало змогу приступити до реалізації другої стадії програми екон. стабілізації країни.

1997 у С.Мілошевича закінчився термін перебування на посаді президента Сербії. Нар. скупщина обрала його союзним президентом СРЮ, а президентом Сербії став його прихильник — соціаліст М.Мілутінович. Соціалісти та їхні союзники радикали-націоналісти займали міцні позиції у союзному та респ. парламенті Сербії, формували уряди СРЮ і Сербії. У Чорногорії, навпаки, посилилися незалежницькі та прозахідні настрої. Формально залишаючись у складі СРЮ, республіка створила власну поліцію, запровадила внутр. митні та валютні бар'єри. 1999 Чорногорія ввела на своїй території нім. марку як законний платіжний засіб замість югославського динара.

Найболючішою проблемою для СРЮ стала ситуація в автономному краї Косово. Ще у 1990 тут було скасовано крайову Конституцію, ліквідовано законодавчі та виконавчі органи влади, а статус краю знижено до територіальної та культ. автономії. Це викликало протести місц. албанського населення, які швидко переросли у сутички з органами правопорядку із застосуванням зброї. 1991 албанці провели свій, нелегальний в контексті чинного тоді законодавства СФРЮ, референдум, на якому населення висловилося за незалежність Косова. Албанські націоналісти проголосили «Республіку Косово», сформували парламент та уряд, обрали президента (письменник І.Ругова), для боротьби за незалежність було створено Армію визволення Косова (АВК). Фак-

тично в краї виникла «тіньова» д-ва.

У лютому 1998 конфлікт у Косові, який набув характеру міжетнічного сербсько-албанського протистояння, переріс у відкриті збройні зіткнення сил безпеки з АВК. Щоби запобігти його ескалації та поширенню на сусідні країни, міністри закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Німеччини та Росії (об'єднані у т. зв. Контактну групу) запропонували супротивникам сісти за стіл переговорів. Проте загроза запровадження санкцій проти СРЮ посилила позиції сербських націоналістів, які увійшли до респ. уряду. За підсумками референдуму (квітень 1998) щодо міжнар. посередництва у вирішенні косовської проблеми, 95 % сербів Косова відкинули таку пропозицію. У відповідь д-ви *Північноатлантичного альянсу* запровадили ембарго на постачання зброї до СРЮ та заморозили всі югославські закордонні активи. У вересні 1998 Рада безпеки ООН ухвалила резолюцію № 1199 із вимогою до обох сторін конфлікту припинити збройні дії, а Рада НАТО затвердила план воєнного втручання на випадок неприйняття її умов. Під тиском країн Заходу сторони конфлікту розпочали переговори, які відбувалися у лютому—березні 1999 у м. Рамбуйє (Франція). Однак підсумковий документ підписала лише албанська делегація. Суть розбіжностей сербської та албанської позицій полягала у статусі Косова. Албанці вимагали проведення через три роки референдуму про незалежність (його результати неважко було передбачити). Сербський уряд виходив із принципу збереження територіальної цілісності Сербії та СРЮ.

24 березня 1999 США та інші д-ви НАТО розпочали військово-повітряну операцію «Союзна сила» проти СРЮ, яка була припинена 20 червня згідно з попередньо досягнутою угодою між НАТО і СРЮ. За резолюцією Ради безпеки ООН № 1244 від 10 червня 1999 в Косові після виводу югославського війська було створено міжнар. цивільну адміністрацію та введено міжнар. сили безпеки (КФОР) під егідою НАТО (миротворчий контингент надіслала й Україна).

Міжнар. екон. санкції, громадян. війна, військ. операція НАТО підірвали економіку СРЮ. Було знищено весь військово-пром. комплекс країни, зруйновано значну кількість цивільних підпр-в, електростанцій, мостів, залізничних колій тощо. 2001 екон. потенціал СРЮ становив лише 40 % від рівня 1992.

Капітуляція режиму С.Мілошевича підірвала його авторитет у югославському сусп-ві. У вересні 2000 С.Мілошевич під тиском масових акцій, ініційованих опозиційними силами, визнав поразку на президентських виборах і склав свої повноваження. Новим головою СРЮ став один із лідерів опозиції проф. В.Коштуніца. Після зміни влади було скасовано всі міжнар. санкції та поновлено членство Ю. в ООН. Почався процес євроатлантичної інтеграції. У грудні 2000 на парламентських виборах у Сербії перемогу здобув блок «Демократична опозиція Сербії», й один із його очільників З.Джинджик став прем'єром. За його ініціативи 2001 сербська влада видала С. Мілошевича та його найближче оточення міжнар. трибуналу в Гаазі, де проти них було висунуто звинувачення у скоєнні воєнних злочинів.

У грудні 2001 відбулися переговори між президентом СРЮ В.Коштуніцею та кер-вом Сербії і Чорногорії щодо майбутнього устрою д-ви. У березні 2002 дві республіки уклали договір «Про принципи перебудови відносин між Сербією і Чорногорією», згідно з яким вони, зокрема, відмовилися від подальшого використання назви «Югославія». 4 лютого 2003 федеральний парламент проголосив створення Держ. Союзу Сербія і Чорногорія. 21 травня 2006 у Чорногорії відбувся референдум, більшість учасників якого висловилися за незалежність республіки. Після цього 3 червня проголосила свою незалежність Чорногорія, а 5 червня — Сербія.

Літ.: *Petranoviж B.* Istorija Jugoslavije 1918—1988. Beograd, 1988; Югославия в огне. М., 1992; Югославия на пороге XX века. М., 1999; *Ротшильд Дж.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. К., 2001*; Matkoviж H.* Povijest Jugoslavije. Zagreb, 2003; *Єлавіч Б.* Історія Балкан XX століття. К., 2004; Югославия в XX веке: Очерки политической истории. М., 2011.

А.О. Руккас.

«Ю́ЖНЫЙ КРАЙ» — щоденна суспільно-політ. і літ. газета, яка видавалася в *Харкові* 1880—17. Видавець — О.Йозефович. Редактор — О.Стоянов. До 1883 виходила нерегулярно. На поч. 20 ст. редакторами «Ю.к.» були: О.Йозефович (1901—02, 1905, 1909—11), М.Окулов (1902—05), Н.Воронецький (1905—10), О.Краснов (1910—12), Д.*Міллер* (1912), Н.Дриженко (1911—16), О.Анісімов (1913—14), О.Сізов (1914—16) та ін. Від 1913 газету видавало Т-во О.Йозефовича «Южный край». Друкувалися статті та матеріали на теми місц. громад., культурно-освіт., церк., екон. та наук. життя, інформація, хроніка, некрологи та ін., а також матеріали й дослідження з історії *Слобідської України.* На сторінках «Ю.к.» вміщували свої розвідки відомі вчені та публіцисти, у т. ч. Д.*Багалій*, К.Гай-Сагайдачна (Шебаліна), Ю.Говоруха-Отрок, М.*Костомаров,* П.*Куліш*, М.*Сумцов*, Л.Ценковський та ін. 1901—16 видавався ілюстрований додаток до газети, а протягом 1914—16 — спец. екстрені додатки про становище на фронтах *Першої світової війни.* 1911—16 виходив також вечірній випуск «Южного края».

Літ.: Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. (материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; *Беляева Л.Н. и др.* Библиография периодических изданий России: 1901—1916, т. 3. Л., 1960.

О.В. Ясь.

«Ю́ЖНЫЙ СБО́РНИК» — один із перших провінційних літературно-сусп. часописів. Виходив у *Одесі* щомісяця протягом 1859 невеликими брошурами під редакцією професора *Рішельєвського ліцею* М.Максимова. Тираж досягав 1 тис. прим.

Із часописом співпрацювали редактор газ. *«Одесский вестник»* М.Сокальський (публікувався під псевдонімами Д.Балінський, Н.Єленєв, П.Стойкович), композитор П.*Сокальський*, історик А.*Скальковський*, письменник О.*Афанасьєв-Чужбинський*, поет М.Щербина.

Д.-Д. Юз.

Я.-Г. Юзевський.

«Ю.с.» висвітлював проблеми соціально-екон. та політ. розвитку країни й регіону, виявив себе послідовним прихильником реформ, що готувалися в Росії, передусім сел. реформи (див. *Селянська реформа 1861*), відстоював необхідність ліквідації відкупної системи (див. *Відкуп*), виступав за розвиток конкуренції у внутр. і зовн. торгівлі.

Літ: Печать в Новороссийском крае. «Юг», 1882, № 1; *Гребцова И.С.* Региональные литературно-общественные журналы и сборники середины XIX в. в социокультурном развитии Новороссийского края и Бессарабии. В кн.: Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов, вып. 2. К.—Симферополь, 2002.

І.С. Грєбцова.

ЮЗ Джон-Джеймс (Hughes John James; 1814—29.06.1889) — брит. гірничий інженер, промисловець, металург, засновник м. *Донецьк*. Н. в м. Мертір-Тідвіл (Велика Британія). Здобув домашню освіту, а після цього пішов працювати на з-д Кафартера. 1842 придбав суднобудівну верф, а 1850 — ливарний з-д компанії Уксайд Енджиніринг у Ньюпорті (Велика Британія). Із цього часу зосередився на процесі вир-ва металів та сплавів. Під час перебування в Ньюпорті одружився з Елізабетою Льюїс. Наприкінці 1850-х рр. почав працювати інженером на Мільвольському залізопрокатному та суднобудівному з-ді в Лондоні (Велика Британія), а 1860 став його директором. 1864 сконструював лафет для важких гармат. Ця артилер. установка була взята на озброєння ВМС Великої Британії та ряду європ. країн. Розробив і запатентував рецептуру броні для обшивки кораблів та фортечних укріплень.

На поч. 1860-х рр. рос. уряд розмістив на Мільвольському з-ді військ. замовлення. Після підписання угоди про співпрацю Ю. відвідав Рос. імперію. 1869 за винагороду в 24 тис. фунтів стерлінгів викупив у кн. С.Кочубея права на концесію з буд-ва металургійного з-ду. Для розробки вугілля та буд-ва з-ду було засноване *Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізоробного та рейкового виробництв*. 29 травня 1869 був прийнятий статут т-ва, а необхідний капітал (300 тис. фунтів стерлінгів, або 3 млн *рублів*) для початку буд-ва з-ду Ю. зібрав у Лондоні. 24 січня 1872 була задута домна й отримано перший чавун. З-д працював за повним металургійним циклом, тут уперше в Рос. імперії було запущено 8 коксових печей, освоєне гаряче дуття. Вдало вибране місце для розміщення з-ду, наявність дешевої робочої сили, бурхливе залізничне буд-во, що почалося в Рос. імперії в 2-й пол. 19 ст., сприяли швидкому зростанню вир-ва. Заснований Ю. комбінат став одним з індустріальних центрів Рос. імперії, а потім й України. При з-ді була відкрита лікарня, побудовані школи для рос. і укр. дітей, англ. школа для дітей брит. службовців, лазні, чайні, організована пожежна команда, ряд реліг. орг-цій, поліція. 1899 із 17-ти металургійних підпр-в, що діяли на Пд. Росії в період пром. підйому 1890-х рр., з-д Ю. був найбільшим. 1913 в Юзівці (нині м. Донецьк) виробляли 74 % заліза Рос. імперії.

Ю. прагнув, щоб рос. кам'яне вугілля успішно конкурувало в Середземномор'ї з англійським, а рос. чавун користувався таким самим успіхом у *Санкт-Петербурзі*, як і англійський. Він планував довести видобуток кам'яного вугілля до 45 млн *пудів* (737 тис. т) на рік, а виплавку чавуну — до 15 млн пудів. Для здійснення своїх задумів Ю. у червні 1889 прибув до С.-Петербурга, але раптово захворів і помер у готелі Англетер.

2001 в Донецьку був встановлений пам'ятник Дж.-Дж.Юзу.

Літ.: *Гонимов И.А.* Старая Юзовка: 1869—1905 гг. Сталино, 1953; *Шепелев Л.* Акционерные компании в России. М., 1973; *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. — 1914 г.). М., 1992; Юз и Юзовка. Донецк, 2000; Памятники и памятные знаки. В кн.: Все о Донецке: Справочное пособие. Донецк, 2003; *Поткина И.В.* Возникновение южного экономического района: Юзовский завод. В кн.: Индустриальное наследие: Материалы III Международной научной конференции. Саранск, 2007; *Colin Th.* Dreaming a City: From Wales to Ukraine — The Story of Hughesovka. В кн.: Stalino/Donetsk. Cardiff, 2009.

Н.О. Горін.

ЮЗЕ́ВСЬКИЙ (Jо́zewski) **Ян-Генрик** (06.08.1892—23.04.1981) — польс. політ. і держ. діяч. Н. в м. *Київ*. Закінчив 1-шу Київ. г-зію (1909) та фізико-мат. ф-т Київ. ун-ту (1914). Засновник і голова прогресивно-незалежного об'єднання молоді та співорганізатор військової орг-ції «Дніпро», що незабаром увійшла до складу *Польської військової організації*. У листопаді 1915 засланий до Саратова (нині місто в РФ), звідки повернувся до Києва в червні 1917. Із лютого 1919 керував політ. відділом, із липня — організаційно-агітаційним, а в серпні 1919 очолив командування 3-ї дільниці Польс. військ. орг-ції в Києві. 1920—21 — заст. міністра внутр. справ в уряді *Української Народної Республіки* С.*Петлюри*.

Із вересня 1927 — шеф кабінету прем'єра Ю.-К.*Пілсудського*. Від липня 1928 — волин. воєвода, із грудня 1929 — міністр внутр. справ Польщі. Із червня 1930 по квітень 1938 обіймав посаду волин. воєводи вдруге. Один з ініціаторів утворення *Волинського українського об'єднання*. У своїй політиці прагнув залучити місц. українців до держ. життя 2-ї Речі Посполитої шляхом розширення їхньої участі в центр. та місц. органах влади і, особливо, в самоуправлінні та кооперації. Але через опір націоналістичних кіл країни ця політика зазнала невдачі. Із квітня 1938 — на посаді воєводи в Лодзі (Польща).

У роки *Другої світової війни* брав участь в антинім. підпільній діяльності в лавах Союзу збройної боротьби — Армії Крайової (див. *Армія Крайова*). Виконував обов'язки радника з політ. справ їхніх командувачів — генералів С.Ровецького, а потім — Т.*Коморовського*. Редагував підпільні видання «Польща бореться», «Східні землі Речі Посполитої» та ін. Після Варшавського повстання 1944 очолював невеличке політ. угруповання під назвою Польс. демократ. партія і видавав газ. «Незалежна Польща».

По війні залишився у підпіллі й намагався протидіяти встановленому в Польщі новому режиму. 1 березня 1953 був заарештований органами безпеки Польщі. Через півтора року слідства 24 вересня 1954 засуджений на довічне ув'язнення. 1956 вирок замінений 12-ма роками тюрми,

а 6 листопада 1954, з огляду на стан здоров'я, звільнений із в'язниці на рік. 19 грудня 1956 Вищий військ. суд Польщі зменшив термін ув'язнення до 5-ти років, а 31 січня 1958 звільнив від відбуття решти терміну. Останні роки життя присвятив живопису.

Після себе залишив 3-томні спогади «Повість про існування».

Нагороджений орденом «Віртуті Мілітарі» 5-го класу, Хрестом Незалежності з мечами.

П. у м. *Варшава*, похований на місц. цвинтарі.

Літ.: *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. Wrocław, 1979; Józewski H.: Zamiast pamiętnika. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), 1982, nr. 60; Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів. Львів, 1988; *Mędrzecki W.* Województwo Wołyńskie: 1921—1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław—Warszawa, 1988; *Кучерепа М.М. та ін.* Волинь у міжвоєнний період (1921—1939). Луцьк, 1994; *Kęsik J.* Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego: 1892—1981. Wrocław, 1995; *Кучерепа М.М.* Волинський воєвода Ян Генрик Юзевський. В кн.: Роде наш красний, т. 2. Луцьк, 1996; *Сивіцький М.* Записки сірого волиняка. Львів, 1996; *Stawecki P.* Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935—1936: Wołyń — dokumenty CAW. «Przegląd wschodni», 1997, t. 4, zesz. 1 (13).

І.І. Ільюшин.

ЮЗЕФО́ВИЧ Іван (р. н. невід. — п. 1625) — унійний священик київ. церкви Святого Василія, який загинув від рук запорожців під час реліг. протистояння в *Києві*. На поч. 1625 налаштовані проти уніатів козаки вчинили напад на дім Ю. і вбили священика (пізніше їхньою жертвою став київ. *війт* Ф.*Ходика*) та встановили контроль над церквою Святого Василія. Однак уже 6 лютого 1625 у володіння нею вступив унійний митрополичий намісник М.*Корсак*. 7 липня 1626 за наказом правосл. митрополита Київського, Галицького і всієї Русі І.*Борецького* церкву Святого Василія відібрали в уніатів та передали правосл. священикові Мойсею Івановичу, синові Ю. Через цей інцидент польс. уряд чинив політ. тиск на запорожців.

Літ.: *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

П.М. Сас.

ЮЗЕФО́ВИЧ Михайло Володимирович (15.06.1802—21.05.1889) — держ., громад. і політ. діяч, публіцист, археограф, історик, поет. Н. в родовому маєтку с. Сотниківка (нині село Яготинського р-ну Київ. обл.). Предки походили з *реєстрових козаків*, які отримали шляхетство за службу польс. королю. Здобув домашню освіту, 1819 закінчив Шляхетний пансіонат при Моск. ун-ті з правом на чин 14-го класу. Військ. службу розпочав юнкером у Чугуївському уланському полку, яким командував його дядько Д.Юзефович, герой *Війни 1812*. 1822 отримав чин корнета. Із 1826 проходив службу на Кавказі, у чині поручика брав участь у *російсько-турецькій війні 1828—1829* (відзначився при штурмі Карса та в битві при Байбурті; обидва міста в Туреччині). 1830 полк Ю. був переведений на гарнізонну службу та направлений для придушення *польського повстання 1830—1831*. 1836 пішов у відставку за станом здоров'я в чині майора. 1840 вступив на службу в Мін-во нар. освіти Рос. імперії, зайнявши посаду інспектора казенних уч-щ Київ. навч. округу. Брав участь в облаштуванні заг. учнівських квартир при г-зіях округу. 1843 отримав чин надвірного радника та був призначений в. о. помічника попечителя Київ. навч. округу (затверджений на посаді 1845). Паралельно із цим на поч. 1849 отримав повноваження нагляду за студентами Київ. ун-ту та інспектора студентів. Фактично здійснював осн. роль в управлінні округом у зв'язку з тим, що Д.*Бібіков* (1848—52) та кн. І.*Васильчиков* (1852—56) поєднували посади київ. військового, подільського і волин. генерал-губернатора та попечителя Київ. навч. округу. 1856 пішов у відставку за станом здоров'я в чині дійсного статського радника.

1843 брав участь у створенні Тимчасової комісії для розбору давніх актів при київ. військовому, подільському і волин. генерал-губернаторові (див. *Київська археографічна комісія*; дійсний член із 1844), яку очолював 1857—89. Завдяки особистим стосункам з вищими імперськими урядовцями сприяв збільшенню її фінансування. Під кер-вом Ю. було видано 18 томів *«Архива Юго-Западной России»* та низку ін. збірників документів (напр. *«Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов»*, т. 4, К., 1859). Намагався підпорядкувати діяльність комісії політ. інтересам Рос. імперії, перш за все у відносинах з польс. та укр. рухами. Як голова комісії брав участь у 3-му Археол. з'їзді в *Києві* (серпень 1874).

М.В. Юзефович.

За спогадами М.*Костомарова*, відіграв роль провокатора та зрадника в розгромі *Кирило-Мефодіївського товариства* в березні 1847, передавши жандармам *«Книгу буття українського народу»*, яку мав сховати від обшуку.

Член ряду наук. т-в та комісій: Рос. відділення Копенгагенського т-ва пн. антикварів (із 1844), К-ту для відновлення Києво-Софійського кафедрального собору (із 1844), Імператорського Рос. геогр. т-ва (із 1852). У лютому 1851 — серпні 1857 — голова Комісії для стат. та природничо-істор. опису губерній Київ. навч. округу. 1865 призначений розпорядником Київ. міської публічної б-ки. 1869 обраний заст. голови Київ. відділу Моск. слов'ян. к-ту (див. *Київське слов'янське благодійне товариство*).

На поч. 1860-х рр. вступив у полеміку в пресі з М.*Грабовським* із приводу польс. питання, в якій відстоював необхідність обмеження прав поляків.

1872 активно сприяв відкриттю *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* (1873—76), дійсним членом якого був 1873—75. Із кінця 1874 виступив противником укр. нац. руху, вважається автором критичної секретної записки «О деятельности украинофилов в Киевской губернии». 28 березня 1875 вийшов зі складу Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва та публічно виступив проти діячів Старої громади (із М.*Драгомановим*, крім іншого, мав особисті непорозуміння). 1876 ініціював закриття Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва та газ. *«Киевский телеграф»*. Підготував на ім'я рос. імп. *Олександра II* «Записку об угрозе украинского сепаратизма». Входив до складу Надзвичайної урядової комісії, яка прийняла *Емський акт 1876*, названий сучасниками «законом Юзефовича» («lex Jusephovicia»).

П. Юзик.

1870—89 очолював к-т зі спорудження в Києві пам'ятника Б.*Хмельницькому*.

Друкувався в таких періодичних виданнях, як *«Вестник Юго-Западной и Западной России»* (із 1864 — «Вестник Западной России»), «День», *«Киевлянин»*, «Киевский телеграф», «Московские губернские ведомости», *«Основа»*, «Le Nord». Автор низки праць на суспільно-політ. теми, критичних заміток та роздумів, збірки віршів. У своїх роботах підтримував *самодержавство* як основоположний фактор єдності й неподільності Рос. імперії та застерігав від практичного застосування ліберальних ідей і підходів у держ. управлінні без їх адаптації до місц. традицій.

П. у м. Київ, був похований на *Аскольдовій могилі*.

Праці і тв.: Общие соображения о народных у нас школах. «Вестник Юго-Западной и Западной России», 1862; Возможен ли мир с нами польской шляхты? Вильно, 1864; Богдан Хмельницкий в русской истории. «Вестник Западной России», 1870, кн. 7; Еврейский у нас вопрос. К., 1871; На прощанье: Стихотворения (1876—77 гг.). К., 1878; Некоторые соображения о лучшей организации деятельности археографических комиссий. В кн.: Труды 3-го Археологического съезда. К., 1878; Памяти Пушкина. М., 1880; Наша либеральная интеллигенция. К., 1882; Несколько слов об исторической задаче России. К, 1895.

Літ.: *Роммер Ф.* По поводу одной книги. «Исторический вестник», 1894, № 5; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860—1870 рр. Х.—К., 1930; *Шандра В.* Административная деятельность Д.Г. Бибикова и М.В. Юзефовича по развитию архивного дела на Украине. В кн.: Международная научная конференция «Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего». М., 1987; *Її ж.* «Ода» Юзефовичу. В кн.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович, т. 2. К., 1997; *Її ж.* Роль М.В. Юзефовича у діяльності Київської археографічної комісії. В кн.: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997; *Її ж.* Юзефович Михайло Володимирович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Милько В.І.* М. Юзефович та український національний рух 1873—1876 рр.: історична реконструкція відносин. В кн.: Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті, вип. 7. Дніпропетровськ, 2009.

В.І. Милько.

ЮЗЕФО́ВИЧ Ян-Томаш (Józefowicz Jan Tomasz; 1663 — імовірно, 1729) — польс. історик, хроніст. Н. в м. *Львів* у міщанській родині. Викладав у Ягеллонському ун-ті в *Кракові*, згодом — канонік римо-католю. капітули у Львові. 1704, після захоплення Львова швед. королем *Карлом XII*, перебував на дипломатичній службі. Ю. — автор хроніки «Зауваження про життя львівських архієпископів», в якій містяться маловідомі відомості про події в *Галичині* 17 ст. Уперше видана К.Півоцьким у польс. перекладі під назвою «Kronika miasta Lwowa od 1634—1690» (1854), згодом — В.*Антоновичем* під назвою «Летопись событий в Южной Руси львовского каноника Яна Юзефовича 1624—1700» (1888).

П. у м. Львів.

Літ.: *Чорний М.* Юзефович Ян Томаш. В кн.: Довідник з історії України. К., 2002; *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002; *Борек П.* Місце історії в творчості Яна Томаша Юзефовича. «Вісник Львівського університету: Серія історична», 2003, вип. 38.

Л.В. Войтович.

Ю́ЗИК (Yuzyk) **Павло** (24.06.1913—09.07.1986) — держ., політ., громад. і наук. діяч Канади укр. походження, сенатор парламенту Канади, педагог, дослідник історії укр. імміграції Канади. Д-р філософії в галузі історії (1958), професор (1958). Дійсний член *Української вільної академії наук*. Н. в м. Пінто (пров. Саскачеван, Канада) в сім'ї укр. іммігрантів. Навч. в Саскачеванському ун-ті, де 1945 здобув ступінь бакалавра фізико-мат. н., 1947 — бакалавра історії, 1948 — магістра історії, 1958 у Міннісотському ун-ті (США) — д-ра філософії в галузі історії. 1933—42 — учитель у держ. школах пров. Саскачеван. 1942—43 добровільно служив у канад. армії. 1951—58 — пом. професора, 1958—63 — професор Манітобського, 1966—78 — професор Оттавського ун-тів. Від 1963 — сенатор Канади. Один з ініціаторів й активних діячів політики багатокультурності в Канаді. Провідний член багатьох канад. та укр. установ і т-в, у т. ч.: 1952—63 — скарбник, секретар, віце-президент, президент Манітобського істор. т-ва, 1958—63 — співредактор щоквартального істор. журналу цього т-ва, 1954—55 — президент Укр. нац. видавничої спілки, 1953—68 — заст. президента УВАН в Канаді, 1963—64 — президент Канад. асоціації славістів, від 1964 — заст. директора Шевченківських фундацій, 1966—71 — президент Осередку укр. к-ри й освіти в Канаді, очолював комісії з прав людини Світ. конгресу вільних українців (див. *Світовий конгрес українців*).

Почесний громадянин міст Детройт, Буффало та Рочестер (усі міста в США).

Нагороджений медаллю 100-ліття Канади (1967), Шевченківською золотою медаллю (1968) та ін.

П. у м. Оттава (пров. Онтаріо, Канада).

1987 в Канаді засновано стипендію його імені. Вшановуючи пам'ять видатного політика, вченого, педагога, Уряд Канади заснував у листопаді 2008 Премію ім. П.Юзика з багатокультурності, якою щороку відзначають її найуспішніших поширювачів та пропагандистів.

Веб-сайт, присвячений пам'яті П.Юзика: http://www.yuzyk.com.

Праці: The Ukrainians in Manitoba: A Social History. Toronto, 1953; Ukrainian Canadians: Their Place and Role in Canadian Life. Toronto, 1967; Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення. Мюнхен, 1968 (у співавт.); For a Better Canada. Toronto, 1973; The Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada, 1918—1951. Ottawa, 1981; The Political Achievements of the Ukrainians in Canada: 1891—1981. «Український історик», 1982, № 3—4; 1983, № 1.

Літ.: «Нові дні», 1966, № 12; *Боцюрків Б.* Сенатор Павло Юзик. «Український історик», 1986, № 3—4; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Помер сенатор Павло Юзик. «Свобода», 1986, 11 липня; Саскатун у світлу пам'ять сенатора Павла Юзика. «Український голос», 1986, 15 вересня; *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891—1991). Монреаль—Оттава, 1991; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1991; *Ковальчук О.* Юзик Павло. В кн.: Народжені Україною. К., 2002; *Її ж.* Юзик Павло. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Пилинський Я.* Багатокультурність як феномен суспільного розвитку: про життя і діяльність сенатора Павла Юзика. «Свобода», 2009,

25 грудня — 2010, 1 січня; Значення для українських канадців премії ім. Павла Юзика. «Гомін України», 2010, 16 липня.

О.О. Ковальчук.

Ю́ЗІВСЬКА ОКРУ́ГА — див. *Сталінська округа.*

ЮЗ-ОБА́ (тюркською «сто курганів») — курганний могильник боспорської знаті за 5 км на пд. від *Пантікапея* (територія сучасного м. *Керч*). Більша частина курганів була розкопана в серед. — 2-й пол. 19 ст. й виявилася непограбованою, що дало змогу детально вивчити не тільки арх-ру поховальних споруд, але й характер поховального ритуалу. Переважну більшість досліджених тут пам'яток представлено підкурганними склепами з уступчастим перекриттям, які датуються переважно 4 ст. до н. е. — періодом найвищого піднесення *Боспорського царства.* Поховання здійснювалося здебільшого за обрядом тілопокладання, але є і поодинокі могили, де небіжчиків було спалено (Павлівський курган). Часто померлих ховали в дерев'яних різних саркофагах, які є високохудожніми витворами антич. прикладного мист-ва. Серед поховального інвентарю знайдено багато прикрас з коштовних металів, а також ін. речі, які свідчать про те, що в могильнику ховали в першу чергу представників найвищого прошарку боспорського сусп-ва або членів царських родин. У курганах відмічено залишки поминальних бенкетів (*тризни*). За своїм етнічним походженням усі ці поховання, за поодинокими винятками, належали представникам грецької та сильно еллінізованої верхівки населення Пантікапея.

Літ.: *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. М.—Л., 1949; Античные государства Северного Причерноморья: Серия «Археология СССР» [т. 9]. М., 1984; Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1986; *Виноградов Ю.А. и др.* Юз-Оба: курганный некрополь аристократии Боспора, т. 1: История изучения и топография. Симферополь—Керчь, 2012.

В.М. Зубар.

Ю́ЗІВКА — див. *Донецьк.*

ЮЛЬ Юст (Juel Just; 14.10.1664—08.08.1715) — датський дипломат, військ. діяч, віце-адмірал (1712). Н. в м. Виборг (нині місто Ленінгр. обл., РФ) у знатній сім'ї. 1709—11 — посол Данії в Рос. д-ві. 1711 подорожував по Україні, залишив щоденник, опубл. Г.Грове (Копенгаген, 1893) та Ю.Щербачовим («Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом: 1709—1711»; М., 1892, 1899—1900), в якому подано цікаві відомості про побут і звичаї населення укр. земель.

Я.Д. Ісаєвич.

ЮНАКІ́В Микола Леонтійович (06.12.1871—01.08.1931) — військ. діяч, генерал-полковник Армії УНР. Професор (1910). Н. в м. *Чугуїв.* Військ. освіту здобув у Орловському Бахтіна кадетському корпусі, 1-му Павловському військ. уч-щі (1891), Миколаївській академії Ген. штабу в *Санкт-Петербурзі* (1897). Після успішної служби у військах із 1907 — начальник курсу і викладач Миколаївської академії Ген. штабу, автор низки військово-істор. праць, генерал-майор (1913). У роки *Першої світової війни* безперервно перебував на *Південно-Західному фронті*, командувач бригади, нач. штабів 25-го армійського корпусу, 4-ї армії, командир 7-го армійського корпусу. Із 1916 — генерал-лейтенант. Після утворення *Української Центральної Ради* сприяв *українізації в армії*, за що був усунутий з посади більшовицьким верховним головнокомандувачем М.*Криленком* і направлений у розпорядження голови РВР Республіки Л.*Троцького.*

Із квітня 1918 — на службі в укр. армії. У період *Української Держави* очолив Гол. шкільну управу 2-го генерал-квартирмейстерства і комісію з утворення військ. шкіл та академій Ген. штабу. *Директорією Української Народної Республіки* призначений на посаду нач. школи старшин, помічником гол. інспектора Армії УНР. Улітку 1919 очолював штаб гол. отамана об'єднаних Галицької і Наддніпрянської армій у період блискучої операції з визволення від більшовицьких військ *Правобережної України* та *Києва.* У грудні 1919 з частинами *Армії Української Народної Республіки* відійшов до Польщі. 1920 призначений військ. радником укр. дипломатичної місії у *Варшаві.* Брав участь у переговорах з нач. Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудським* щодо спільних дій у визволенні України від більшовицьких військ, підготовці *Варшавського договору 1920.* На поч. 1920-х рр. перебував у Тарнові (нині м. Тарнув Малопольського воєводства, Польща), очолив військ. мін-во УНР, був членом Вищої військ. ради УНР при гол. отаманові С.*Петлюрі*, Ради Укр. центр. к-ту в Польщі. На еміграції підвищений у ранзі до генерал-полковника. Був головою Військово-істор. т-ва, співпрацював з альманахом «За державність», опублікував низку військово-істор. праць. 1927 через важку хворобу змушений відійти від активної громад. роботи.

М.Л. Юнаків. Фрагмент портрета роботи художника П. Холодного.

Автор праці «Російсько-японська війна 1904—1905 рр.» (1911), залишив спогади «Матеріали до мого життєпису» (1931).

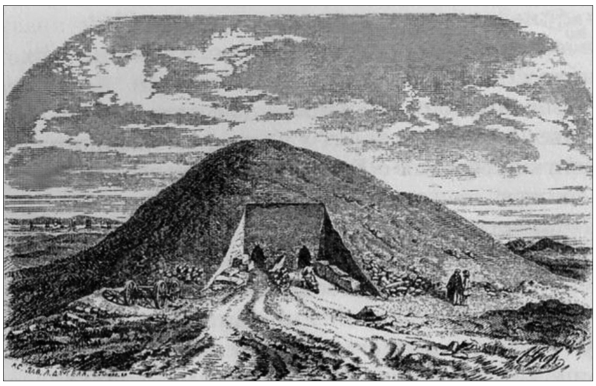
П. у м. Тарнув.

Літ.: Список Генерального штаба на 1 сентября 1912. СПб., 1912; *Прокопович В.* Пам'яті М.Л. Юнакова. «Тризуб», 1931, ч. 292—293; *Сальський В.* Пам'яті дорогого начальника-учителя і товариша. Там само; *Петрів В.* Три зустрічі з професором Академії Генштабу генералом Юнаковим. «Літопис "Червоної Калини"», 1932, ч. 1; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття: 1917—1921 роки. К., 1995; *Його ж.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921), кн. 1. К., 2007.

К.Є. Науменко.

ЮНЕ́СКО, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (UNESCO; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) — міжнар. міжурядова орг-ція, спеціалізована установа *Організації Об'єдна-*

Юз-Оба. Розкопки кургана. Малюнок 19 ст.

ЮНЕСКО. Логотип.

них Націй, заснована 1946 20-ма д-вами, які підписали її статут, розроблений конференцією в Лондоні (Велика Британія) 1945. Членами Ю. є 195 країн. Україна — член Ю. із 1954. Орг-ція має такі цілі: сприяння забезпеченню миру та безпеки через заохочення міжнар. співробітництва у сфері освіти, науки і к-ри; забезпечення поваги до законності та справедливості, прав людини й осн. свобод незалежно від раси, статі, мови або релігії згідно зі Статутом ООН.

У рамках Ю. здійснюється багато програм і заходів, у т. ч.: тех. допомоги; «Наука, технологія і суспільство»; міжнар. програма розвитку комунікацій; заг. програма інформації; міжурядова програма з інформатики.

Керівними органами Ю. є: Ген. конференція, в якій беруть участь представники всіх держав-членів орг-ції, скликається один раз на 2 роки; Виконавча рада, що обирається Ген. конференцією на 4 роки, складається з представників 58 д-в, скликається двічі на рік; Секретаріат, який очолює Ген. директор.

Місцеперебування штаб-квартири Ю. — м. Париж (Франція).

Україна бере участь у реалізації міжнар. програм та проектів Ю. в різних галузях освіти, к-ри і науки. Координатором міжнар. програм та проектів виступає Нац. комісія України у справах ЮНЕСКО. 1992 в *Києві* був підписаний протокол про співробітництво між АН України та Регіональним бюро ЮНЕСКО по науці та техніці в Європі, в рамках якого укр. вчені взяли участь у багатьох проектах і заходах: міжнар. семінарі «Організаційні структури науки в Європі» (квітень 1992, Венеція; Італія); міжнар. круглому столі «Чорнобиль: ніколи більше» (липень 1994, Венеція); міжнар. симпозіумі «Наука і влада» (грудень 1994, Генуя; Італія); міжнар. симпозіумі «Моніторинг природних систем: фундаментальні проблеми» (грудень 1994, Київ). 1995 *Національна академія наук України* взяла участь у роботі міжнар. форуму «Наука і суспільство», на якому була прийнята декларація по науці та сусп-ву (жовтень, Генуя). НАН України і Ю. співпрацюють у різних галузях науки і техніки, включаючи проблеми захисту навколишнього середовища, а також у роботі зі здійснення та розвитку рекомендацій Всесвітньої конференції по науці. Делегація НАН України взяла участь у роботі міжнародного конгресу «Наука і освіта на порозі III тисячоліття» (жовтень 2000, *Мінськ*).

В ун-тах України відкриті та функціонують кафедри Ю. з різних галузей науки. У Списку світ. спадщини ЮНЕСКО станом на 2013 представлені такі об'єкти з території України: культурні — *Софійський собор* та будівлі *Софійського монастиря* в *Києві*, *Києво-Печерська лавра*, істор. центр *Львова*, пункти геодезичної дуги Струве, *Архітектурний комплекс буковинських митрополитів у Чернівцях*, *Херсонес Таврійський*, дерев'яні церкви Карпат (16 пам'яток, 8 з яких — на території Польщі); природний — букові праліси Карпат. Укр. біосферні заповідники — Асканія-Нова, Чорноморський, Карпатський та Дунайський — внесені до Світ. мережі біосферних заповідників ЮНЕСКО. Об'єкти писемної історико-культ. спадщини України включено до Всесвітнього реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу» («Memory of the World»): Зібрання фонографічних записів єврейс. муз. фольклору (1912—1947; 2005), Архіви Радзивіллів (у рамках міжнар. проекту, спільно з Литвою, Білоруссю, РФ, Фінляндією; 2007); Колекція періодики рос., укр. та білорус. еміграції 1918—45 зі збірки Нац. б-ки Чеської Республіки (2007). Серед номінованих, але відхилених об'єктів — Нікомедійське Євангеліє (кін. 12 — поч. 13 ст.) та *Пересопницьке Євангеліє* (1556—61; 2005), Колекція укр. і білорус. нотолінійних ірмолоїв 16—18 ст. (2007). До спец. календаря Ю. внесені ювілейні дати видатних діячів та істор. події укр. народу. За сприяння Ю. в Україні видано велику кількість книг, альбомів, матеріалів конференцій. У штаб-квартирі орг-ції в Парижі проводяться укр. виставки, концерти, кіноперегляди, наук. конференції та ін.

Офіц. веб-портал ЮНЕСКО: http://en.unesco.org.

Офіц. веб-сторінка Всесвітнього реєстру «Пам'ять Світу»: http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world.

Літ.: Україна та ООН: 50 років співробітництва. К., 1995; *Малицкий Б. и др.* Программы и проекты ЮНЕСКО в области науки и участие в них Украины. К., 2001; «Погляд у XXI століття: Бюлетень Національної комісії України у справах ЮНЕСКО», 2001, № 1; *Циганкова Т.М., Гордєєва Т.Ф.* Міжнародні організації: Навчальний посібник. К., 2001.

Н.В. Кривець.

Ю́НКЕР (Junker) **Готліб-Фрідріх-Вільгельм** (01.07.1703—10.11.1746) — нім. письменник та історик. Почесний член Імператорської АН (1738). Н. в м. Шлойзінген

ЮНЕСКО. Штаб-квартира. Париж. Фото 2009.

(Німеччина). 1731 прибув до *Санкт-Петербурга*, із 1734 — професор Імператорської АН. 1735 призначений історіографом при генерал-фельдмаршалі Б.-К.*Мініху* для ведення похідного журналу, склав опис дій рос. війська за 1735—36 під час *російсько-турецької війни 1735—1739* (опублікував Е.Германн; Лейпциг, 1843). 1737 подав до Імператорської АН «Докладний опис стану земель і народів між Дністром і Доном» — нарис геогр. умов і екон. розвитку *Лівобережної України*. Займався реорганізацією солеварень у Бахмуті (нині м. *Артемівськ*) і Торі (нині м. *Слов'янськ*), склав опис цих підпр-в і пропозиції щодо їхнього вдосконалення. Частина цих матеріалів була перекладена на рос. мову М.*Ломоносовим*.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Herrmann E.* Geschichte des russischen Staates. В кн.: Geschichte der europäischen Staaten, t. 4. Hamburg, 1849; Материалы для истории Императорской академии наук, т. 2—8. СПб., 1886—1895; *Миллер Г.-Ф.* История Академии наук (1725—1743). В кн.: Материалы для истории Императорской академии наук, т. 6. СПб., 1890; *Исаевич Я.Д.* Г.Ф.В. Юнкер и его описание Украины. В кн.: Славяно-германские культурные связи и отношения. М., 1969.

Я.Д. Ісаєвич.

ЮНРРА — див. *Міжнародна організація допомоги постраждалим від війни (1944—1946)*.

ЮРÁ Гнат Петрович (08.01.1888 (27.12.1887)—18.01.1966) — режисер, актор театру і кіно, педагог. Професор (1946). Нар. арт. УРСР (1930), нар. арт. СРСР (1940). Н. в с. Федвар (нині с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.). Сценічну діяльність почав 1904 в аматорському гуртку, а професійну — 1907 в трупі С.Максимовича. 1913—14 — актор театру т-ва «Руська бесіда» у *Львові*, 1916—19 — «Молодого театру» в *Києві* (із 1919 — у складі 1-го держ. драм. театру УСРР ім. Т.Шевченка в Києві). 1920 на базі об'єднання «Нового Львівського театру» (очоленого А.*Бучмою*, М.Бенцалем, В.Калиним) та групи «молодотеатрівців» (на чолі з Ю.) у *Вінниці* постав Укр. драм. театр ім. І.Франка, який 1920—23 був пересувним, 1923—26 знаходився в *Харкові*, із 1926 — у Києві (нині це *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*). Був худож. керівником театру (1920—61). 1938—46 — викладач, 1946—61 — професор Київ. ін-ту театрального мист-ва ім. І.Карпенка-Карого.

Ю. — актор широкого творчого діапазону, однак уславився, перш за все, виконанням комедійних та характерних ролей. В Укр. драм. театрі ім. І.Франка зіграв провідні ролі у п'єсах «На дні» Максима *Горького* (1920), «97» М.*Куліша* (1924), «Свята Йоанна» Б.Шоу (1924), «Гайдамаки» за Т.*Шевченком* (1927), «Пригоди бравого солдата Швейка» за Я.*Гашеком* (1928), «Диктатура» І.*Микитенка* (1929), «Весілля Фігаро» П.-О.Бомарше (1933), «У пущі» Лесі *Українки* (1946), «Мартин Боруля» І.*Карпенка-Карого* (1950) та ін.

Перші роки режисерської діяльності були позначені яскравими творчими пошуками, експериментами, суперництвом з ін. майстрами сцени (Л.*Курбасом*, А.Бучмою та ін.). Поставив понад 200 вистав, серед яких: «Гріх» В.*Винниченка* (1920), «Затоплений дзвін» Г.-Й.Гауптмана (1920), «Похорон» І.*Франка* (1921), «Гайдамаки» за Т.Шевченком (1921), «Цар Едіп» Софокла (1921), «Ревізор» М.*Гоголя* (1924, 1952), «Камінний господар» Лесі Українки (1925), «Мина Мазайло» М.Куліша (1929), «Загибель ескадри» О.*Корнійчука* (1933, 1945), «Безталанна» І.Карпенка-Карого (1937), «Украдене щастя» І.Франка (1940, 1956), «В степах України» О.Корнійчука (1940), «Маруся Богуславка» М.*Старицького* (1941), «Сто тисяч» І.Карпенка-Карого (1945), «Макар Діброва» О.Корнійчука (разом з Б.Нордом; 1948), «Мартин Боруля» І.Карпенка-Карого (1950), «Калиновий гай» О.Корнійчука (1950), «Свіччине весілля» (1960), «Пророк» (1961; обидві — І.*Кочерги*).

У кінематографі з 1935. Найбільш відомі ролі у кінофільмах «Прометей» (1936), «Запорожець за Дунаєм» І.*Кавалерідзе* (1937), «Тарас Шевченко» І.*Савченка* (1951) та у фільмах-виставах «Мартин Боруля» (1953), «Сто тисяч» (1958).

Депутат ВР УРСР 1—5-го скликань.

Лауреат Сталінської премії (1949, 1951).

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак пошани», ін. відзнаками.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

Г.П. Юра.

Тв.: Двадцять років. В кн.: XX років театра ім. Ів. Франка. [Х., 1940]; Режисер у театрі. К., 1960; Життя і сцена. К., 1965; Моє життя: Спогади. Статті. К., 1987.

Літ.: *Киселев И.* Гнат Юра. К., 1951; *Кисельов Й.* Театральні портрети: Нариси про майстрів української радянської сцени. К., 1955; *Єсипенко Р.* Гнат Юра в радянському репертуарі. К., 1959; *Бобошко Ю.* Гнат Петрович Юра. К., 1960; *Кисельов Й.* Разом з життям: майстри української сцени. К., 1972; *Бобошко Ю.* Гнат Юра. К., 1980; *Борщаговський О.* «Дуже хотілося грати». «Український театр», 1995, № 1; *Веселовська Г.* Вічний Швейк — Гнат Юра: маски для власної долі. «Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. Карпенка-Карого», 2009, вип. 4/5; *Захаревич М.* Засади організаційної діяльності Гната Юри в Київському державному академічному драматичному театрі імені І. Франка. Там само.

Н.М. Томазова.

ЮРА СВЯТÓГО СОБÓР у Львові — найвизначніший архіт. ансамбль періоду *бароко* на західноукр. землях і центр. пам'ятка відповідного стилю у *Львові*. Його не засвідчена джерелами історія розпочинається в початковий період існування міста, можливо, заснований як патрональний храм галицького кн. *Юрія Львовича*. За свідченням 18 ст., 1341 тогочасний володар міста волин. кн. *Любарт* (у хрещенні — Дмитрій) збудував тут муровану ротонду, до якої тоді ж відлито збережений до нашого часу дзвін. Згодом архітектор Дорінг мав добудувати до неї наву, й таким ансамбль після перебудови кінця 16 ст. відтворений на знаній панорамі Львова 1618.

Ансамбль собору Святого Юра у м. Львів. Владича резиденція. Фото 2011.

Від 1539, відколи знову обсаджено тривалий час вакантну галицьку кафедру й головний її осідок перенесено до Львова, собор став кафедральним і, очевидно, був відновлений. Наприкінці століття його оновлював єпископ Гедеон *Балабан*, який, зокрема, справив до нього катапетасму (іконостас). Бл. 1730 митрополит Афанасій Шептицький (див. *Шептицькі*) здійснював заходи з відбудови собору, а коли вони не увінчалися успіхом, 1744 розібрав його й заклав нову будівлю в архіт. формах європ. бароко за проектом архіт. Б.Меретина.

У процесі реалізації первісне планування зазнало змін (зокрема, спочатку відповідно до церк. традиції в інтер'єрі передбачалися три бані на одній осі), роботи в інтер'єрі тривали до кінця 1770-х рр. Споруда витримана у монументальних формах класицизуючого пізнього бароко, а орнаментальне оздоблення — рококо. Стрімко розвинутий за вертикальною віссю вузький фасад, акцентований над порталом монументальними постатями святих Афанасія та Льва роботи Й.-Г.*Пінзеля*, завершує розбудований фронтон з гербовою мантією як тлом для герба фундаторів — митрополита Афанасія та єпископа Льва Шептицьких — й увінчує протиставлена монолітним формам споруди скульптурна група кінного святого Юрія Змієборця, наділена здрібненим розірваним контуром на тлі неба. Цей скульптурний ансамбль — одна з вершин скульптурної традиції європ. орієнтації в Україні.

Собор Святого Юра. Поштівка початку 20 ст.

В інтер'єрі одинокою домінантою виявляється взорована на структурах гол. вівтарів костьолів велична колонада передвівтарної огорожі (проект Б.Меретина), поміж цоколями якої встановлено царські втрата й плоскорізьблені дияконські двері з рельєфами архангелів Михаїла та Гавриїла роботи С.Фесінгера (1768). Ансамбль передбачав скорочений варіант традиційної іконографічної програми, поодинокі малярські композиції мають незвичне для церковної практики розташування. Монументальні овальні намісні ікони Христа та Богородиці роботи Ю.Радивиловського встановлені перед конструкцією огорожі на звернутих до вівтаря сторонах арок, які ведуть до бокових нав. Храмовий образ первісно, очевидно, перебував у вівтарі, який завершував праву наву. Поодинокі сюжети зі скорочених програм циклів П'ятидесятниці та Великих Празників уміщені на обох сторонах цоколя передвівтарної огорожі та стінах вівтарного приміщення. Так само на стінах над ними знаходяться неповні цілофігурний ряд апостолів роботи Ю.Радивиловського та погруддя пророків — Л.Долинського.

У вирішеному за схемою глорії костьольних вівтарів завершенні центр. колон конструкції огорожі встановлений монументальний образ Христа Великого Архієрея роботи Л.Долинського з «Тайною вечерею» роботи Ю.Радивиловського на тильній стороні в оточенні вміщених на сегментах розірваного карниза двох скульптур ангелів. Запрестольний образ вирішено як вівтар, увінчаний розбудованим завершенням зі скульптурною півпостаттю Бога Отця в оточенні ангелів. Первісний образ Розп'яття роботи Ю.Радивиловського поміж скульптурами старозавітних первосвящеників Авраама та Мельхіседека замінила новіша «Нагірна проповідь» роботи Ф.Смуглевича. У наві до первісного оздоблення інтер'єру належить амвон. Облаштування привівтарної частини храму та вівтаря демонструє послідовну латинізацію традиції та церк. практики, первісно його доповнював встановлений на хорах орган, від якого згодом відмовилися.

Єдиною давнішою реліквією собору є встановлений у новішій вівтарній конструкції в лівій наві чудотворний образ Теребовельської Богородиці (серед. 17 ст.). Під собором влаштована крипта з похованнями ієрархів *Української греко-католицької церкви*, серед них — митрополита Андрея *Шептицького*. Ряд важливих пам'яток перебуває нині поза собором. Найціннішими з них є ікони «Спас» (церква в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львів. обл.), «Богородиця» (Свято-Покровський монастир василіанок у Львові) та «Святий Георгій» (***Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького***) з намісного ряду кінця 17 ст. вірогідної фундації єпископа Йосифа *Шумлянського*.

До ансамблю входить споруджена 1828 невелика дзвіниця із дзвоном 1341. Собор оточує комплекс будівель василіанського монастиря серед. 18 ст. (монастир 1817 перенесений до монастиря Святого Онуфрія у Львові) та єпархіальних урядів. Навпроти входу до собору через подвір'я розташована споруджена в 1760-х — на поч. 1770-х рр. за проектом К.Фесінгера владича резиденція з парком, інтер'єри якої перероблено наприкінці 19 ст.; з первісного оздоблення збереглися лише поодинокі елементи.

Літ.: *Січинський В.* Архітектура катедри святого Юра у Львові. Львів, 1934; *Mańkowski T.* Lwowskie kościoły barokowe. Lwów, 1932; *Александрович В.С., Ричков П.А.* Собор Святого Юра у Львові. К., 2008.

В.С. Александрович.

Ю́РА ЦЕ́РКВА (церква Святого Юрія, Святого Георгія, Свято-Юрівська) **в Дрогобичі** — пам'ятка арх-ри нац. значення в м. *Дрогобич*. Із 1496 в дрогобицькому передмісті Горішня Брама відома дерев'яна церква Святого Юрія, яка не раз горіла та будувалася заново. Існуючий храм збудований 1657 з використанням матеріалу розібраної церкви, перевезеної із с. Надіїв (нині село Долинського р-ну Івано-Франк. обл.). Вигляду, близького до сучасного, церква набула, імовірно, внаслідок перебудови 1678.

Церква Святого Юра в Дрогобичі. Фото початку 21 ст.

Церква дерев'яна, тридільна, триверха. Центр. зруб (нава) — квадратний у плані, сх. і зх. зруби (вівтар та бабинець) — п'ятистінні. До нави з півночі і півдня прибудовано два невеликі симетрично розташовані гранчасті крилоси. Три зруби увінчані великими барочними цибулястими банями на восьмериках, а крилоси — маленькими банями схожої форми. З трьох сторін храм оперезаний аркадами-галереями, така ж аркада оперезує 2-й ярус бабинця. Над бабинцем, який має емпору (хори), розташов. каплиця Введення до храму Пресвятої Богородиці. Внутр. простір розкритий у висоту і виглядає цілісно завдяки аркам-вирізам. Зберігся ренесансовий іконостас (1659—66, майстер С.Медицький). Усі стіни храму, крім вівтаря, вкриті стінописом роботи нар. малярів. Стінопис на різних ділянках інтер'єру виконували в різний час (остання чверть 17 ст. — 18 ст.). Поруч із церквою стоїть дерев'яна стовпова дзвіниця (1670). 1961 у храмі припинено богослужіння. Після реставрації (1974—75) його використовують як музей.

Літ.: *Драган М.* Українські дерев'яні церкви. Львів, 1937; *Логвин Г.Н.* По Україні: стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968; *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. К., 1970; *Жолтовський П.М.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII століть. К., 1988; *Могитич І.* Датування та реконструкція будівельних періодів пам'ятки архітектури 16—18 ст. — церкви св. Юрія в Дрогобичі. «Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація», 1996, т. 5; *Скоп Л.А.* Церква св. Юра в Дрогобичі 15—18 ст.: нові дослідження. В кн.: Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. К., 1996; Дрогобицькі храми Воздвиження та святого Юра у дослідженнях: перші читання. Дрогобич, 1998; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Міляєва Л.* Розписи восьмерика і бані нави церкви Святого Георгія (Юра) в Дрогобичі. «Студії мистецтвознавчі», 2010, № 4.

Д.Я. Вортман.

Ю́Р'ЄВА БОЖНИ́ЦЯ — див. *Остерська божниця.*

ЮРИДИ́КИ (від лат. iuridicus — правовий) — 1) володіння *шляхти* і *духовенства* на передмістях королів. міст *Речі Посполитої*, виведені з фінансового й адміністративно-правового підпорядкування міської / замкової (старостинської) влади, із власною адміністрацією та судочинством; 2) юрисдикція шляхти та духовенства над сукупністю передміських мешканців, власників нерухомості (дворів, будинків, халуп тощо), які перед її встановленням перебували в міському/замковому підпорядкуванні.

Юрисдикція шляхти й духовенства над власниками нерухомості виявлялася у фінансовій (сплата *чиншу* за нерухомість, якою вони володіли), адм. та суд. залежності останніх. Потрапляючи під протекцію шляхти чи духовенства, передміщани автоматично втрачали податкову, адміністративну, а інколи й суд. залежність від міської чи замкової влади.

Ці три ознаки лежать в основі поділу Ю. на дві групи. До першої входять Ю., які були лише фінансово-адм. юрисдикцією/протекцією шляхти і духовенства над сукупністю передміщан — власників нерухомості. Гол. ознака таких Ю. — це щонайменше війтівський чи війтівсько-лавничий уряд з писарем, а відповідно, і протоколами (актами), в яких нотувалися справи адм. характеру, що їх вирішували *війт* і *лавник*. До них належали, здебільшого, питання у сфері володіння нерухомістю (купівля-продаж, введення у володіння нею, обмір, оцінка та ін.), що, закономірно, стояли на першому місці для шляхти і духовенства, адже через неефективний контроль за обігом нерухомості серед залежних передміщан виникала можливість утрати чиншових оплат, а отже, протекції над людьми. Щоб контролювати обіг власності (особливо тоді, коли велика кількість чиншовиків перебувала в юрисдикції шляхтича чи монастиря), потрібне було відповідне управління, для чого й існували війтівсько-лавничі уряди. Ю. цієї групи переважали на передмістях королів. міст Речі Посполитої.

До другої групи входили Ю., які включали, окрім адм. юрисдикції над передміщанами, також судову. Суд. повноваження над передміщанами мали ті ж війти з лавниками.

За відсутності адм. чи суд. влади шляхти й духовенства над передміщанами та наявності фінансової залежності передміщан від їхнього протектора мову треба вести не про юридику, а про лібертацію.

Лібертація — це екон. підпорядкування власників нерухомості (дворів, кам'яниць, будинків, халуп тощо) на передмістях і в середмісті шляхті й духовенству, які не мали над ними ні судової, ані адм. юрисдикції, а лише екон. зверхність, що виявлялася у сплаті чиншів. І *магістрат*, і замкова адміністрація за цих умов втрачали платників податків на користь шляхти й духовенства лише в екон. аспекті, але не в адміністративно-судовому. Лібертація могла перерости в юридику за умови зростання обсягів нерухомості, вивільненої (лібертованої) від міської й замкової екон. юрисдикції, що вело за собою збільшення кількості населення, а отже, і породжувало потребу в адм. і суд. управлінні ним.

Мотивів встановлення юрисдикції шляхти й духовенства над передміщанами міського чи замкового підпорядкування було кілька. Це, по-перше, і екон. вигода представників привілейованих станів, яку вони отримували від власників нерухомості, збираючи чинші та орендну плату. Прихильність до шляхетської чи духовної юрисдикції виявляли також передміщани, адже це давало можливість вільно займатися ремеслом і торгівлею, без цехової регламентації та корпоративних обмежень (див. *Цехи*). Протекція шляхтича чи монасти-

ря була вигідною особливо євреям, котрі могли вільно, за сплати оренди, шинкувати й виготовляти спиртні напої, порушуючи міську монополію. Ін. причиною виникнення цього явища була слабкість міщанського стану загалом у Речі Посполитій. Традиційна антиміщанська політика шляхти разом з обмеженістю королів. влади та розрухою, яка існувала від часу воєнних катаклізмів серед. 17 ст., призводили до втрати *містами* міщанського характеру. Одним із проявів чого і були Ю.

В укр. історіографії побутують два погляди на проблему ролі Ю. в екон. житті королів. міст України. Я.*Ісаєвич*, П.*Михайлина*, В.Тхор, П.Сас, Г.Яценко підкреслювали негативну роль Ю. для госп. функціонування міськ. організму. Це виявлялося в дезорганізації цехового ремесла і торгівлі, адже саме юрисдикційна територія стала місцем концентрації позацехових ремісників (партачів), де вони мали змогу вільно виробляти свою продукцію. Також активна торг. діяльність мешканців Ю. завдавала шкоди торгівлі *міщан*, котрі зазвичай у цій справі були обмежені цеховими, корпоративними регламентаціями. Натомість Ю.Гроссман та О.*Компан* вбачали в Ю. звільнення ремісничо- і торговельно-активного населення від міських податкових стягнень, цехових обмежень, що сприяло виникненню конкурентного середовища, а отже, і збільшенню продуктивності в цих сферах діяльності. Білорус. історик З.Кописький вважав, що вдала осаднича політика власників Ю. у кінцевому підсумку сприяла процесу урбанізації, залюднення міст, що також було позитивним явищем, з огляду на їхній екон. розвиток.

Літ.: *Mazurkiewicz J.* Jurydyki lubielskie. Wrocław, 1956; *Яценко Г.А.* Юридики міста Львова в XVIII столітті. В кн.: Питання історії СРСР. Львів, 1958; *Isajewicz J.* Uwagi w sprawie oceny prawnej istoty i społecznej treści miejskich jurydyk w dawniej Rzeczypospolitej. «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1959, t. 11, zesz. 1; Inwentarz akt jurydyk krakowskich 1412—1809. Warszawa, 1968; *Карпачов А.М.* Феодальные юридики в королевских городах Белоруссии XVII—XVIII веков (к вопросу о формах землевладения в городах Речи Посполитой). «Советское славяноведение», 1968, № 6; *Kulejewska-Topolska Z.* Struktura prawna aglomeracji osadniczej miasta Poznania od XV do końca XVIII wieku. Poznań, 1969; *Копысский З.Ю.* Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. Минск, 1975; *Білоус Н.* Магістрат і юридики в Києві у XVI — першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті). «Соціум: альманах соціальної історії», 2005, вип. 5; *Borowik P.* Jurydyki miasta Grodna w XV—XVIII wieku: Stanowy podział nieruchomości. Supraśl, 2005; *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV—XIX ст. Львів, 2006; *Фелонюк А.В.* Передмістя Львова другої половини XVII — XVIII ст.: адміністративно-правовий статус та соціотопографія: Автореф. дис. ... канд. істор. н. Львів, 2009; *Купчинський О.* Єпископські фундаційні документи Святоюрської юридики у Львові та їх королівські підтвердження. В кн.: Крізь століття: студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. Львів, 2012.

А.В. Фелонюк.

ЮРИДИ́ЧНА ШКО́ЛА, історико-правнича школа, державно-юридична школа, правничий напрям — термін для позначення: 1) історико-правничої школи в нім. істор. науці 1-ї пол. 19 ст.; 2) державницького напряму в рос. історіографії 1840—1900-х рр. Іноді вживається в широкому сенсі як синонім до понять «історико-правнича наука», «історія права» та ін. Походить від розробки юрид. документів і матеріалів (кодекси права, суд. протоколи, законодавчі та розпорядчі акти органів влади, грамоти на привілеї, реєстри, інвентарі, дипломатичні документи тощо) для істор. інтерпретацій та реконструкцій. Вихідні концепти Ю.ш. пов'язані з обстоюванням думки про походження держ. та приватноправових форм з патріархально-родових відносин та зміну сусп. союзів як основи *історичного процесу*. У нім. істор. науці Ю.ш. вирізнялася дослідницькими методами, прийомами та задачами, що мали забезпечити опрацювання достовірного фактографічного матеріалу для відтворення та реконструкції поступового процесу змін держ. форм, а також історії *нації* як колективної індивідуальності та провідної «творчої сили» в історії (студії К.Айхгорна, К.Савіньї та ін.). Становлення Ю.ш. пов'язане з трансформацією європ. історіописання, зокрема, перенесенням наук. зацікавлень від вивчення політ. історії як терену буття монархів та династій до дослідження політ. відносин, держ. органів влади, взаємовідносин між сусп-вом та д-вою, історії станів та ін. У рос. історіографії Ю.ш. постала під впливом нім. філософії історії та права, позитивізму, а також унаслідок специфічних соціокульт. умов (винятковa роль д-ви, трансформація *православ'я* в офіц. ідеологічну доктрину, історико-культ. змагання в сусп. думці стосовно шляхів розвитку — *західники* та слов'янофіли (див. *Слов'янофільство*), ототожнення загальнонар. чи нац. інтересів з державними). На відміну від нім. історіографії в рос. науці характерні риси Ю.ш. виявилися у висуненні концептуальних схем історії Росії, у світогляді та західноцентричній орієнтації ряду відомих учених (С.*Соловйов*, Б.Чичерін, Д.Кавелін, В.Сергієвич та ін.). Ю.ш. в рос. історіографії не мала суворо окреслених методологічних засад. Належність до Ю.ш. визначалася сприйняттям провідних історіософських ідей, якот: особлива роль держ. організації в рос. історії, що випливала з природно-геогр. умов розвитку (величезна територія, складність сполучення між різними регіонами імперії, необхідність централізації сусп. життя), своєрідність істор. розвитку стосовно західноєвроп. форм, гармонійність взаємовідносин *держави* та *станів* — закріпачення та розкріпачення тощо. Ідеї представників Ю.ш. рос. історіографії справили помітний вплив на творчість багатьох істориків, зокрема розроблялися у студіях М.Богословського, Ю.*Готьє*, В.*Ключевського*, П.*Мілюкова*, М.*Любавського*, С.*Платонова* та ін. Укр. історію представники Ю.ш. розглядали й інтерпретували в межах офіц., держ. та централістичної схеми рос. істор. науки (В.Соловйов, Г.*Карпов* та ін.).

Літ.: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Милюков П.Н.* Юридическая школа в русской историографии (Соловьев, Кавелин, Чичерин, Сергеевич). «Русская мысль», 1886, № 6; Класики історичної науки. [Х.,] 1929; *Gooch G.* History and historians 19th century. London — New York — Toronto, 1952; *Mazour A.* Modern Russian

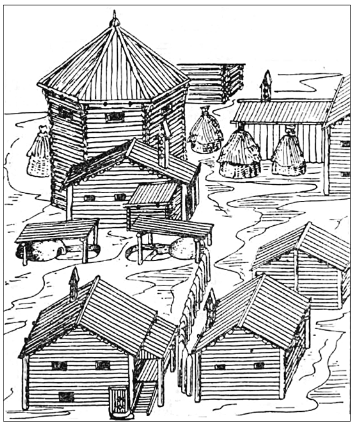
Historiography. Princeton, 1958; *Иллерицкий В.Е.* О государственной школе в русской историографии. «Вопросы истории», 1959, № 5; *Косминский Е.А.* Историография средних веков. М., 1963; *Цамутали А.Н.* Борьба течений в русской историографии во 2-й половине XIX в. Л., 1977; *Медушевский А.Н.* Гегель и государственная школа русской историографии. «Вопросы философии», 1988, № 3; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Його ж.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. К., 1997; *Вернадский Г.В.* Русская историография. М., 1998; *Иллерицкая Н.В.* Историко-юридическое направление в русской историографии второй половины XIX века. М., 1998; *Кроче Б.* Теория и история историографии. М., 1998.

Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь.

ЮР'ЇВ (Гюргев) — давньорус. місто на *Поросcі*, засноване київ. кн. *Ярославом Мудрим* у 1030-ті рр. і назване на його честь (християн. ім'ям Ярослава було Георгій-Юрій), попередник *Білої Церкви.* Перша згадка про Ю. міститься в *«Повчанні» Володимира Мономаха* при описі подій 1086—87, остання — в *Іпатіївському літописі* при описі подій 1161. 1095 юр'ївці, рятуючись від *половців*, залишили місто, яке було спалене кочовиками. 1103 київ. кн. *Святополк Ізяславич* відновив Ю. Із серед. 11 ст. Ю. був центром *єпархії* (уперше юр'ївський єпископ згадується під 1072, востаннє — під 1197). Можливо, у серед. 12 ст. резиденцію єпископів перенесли в *Канів.*

Ю. ототожнюється з археол. комплексом, розташов. у центрі м. Біла Церква на правому березі р. Рось (прит. Дніпра). Комплекс складається з *городища* (*дитинця;* площа бл. 4 га) та *посаду* (окольного города). На городищі (Замковій горі) 1552 спорудили замок, з якого започаткувалося місто Біла Церква.

Археол. дослідження городища (1978, 1980—83, 1998, 2011) виявили рештки дерево-земляних укріплень (1-ша пол. 11 ст.), фундамент мурованого триапсидного храму (2-га пол. 12 — 1-ша пол. 13 ст.), християн. могильник 11—13 ст., рештки численних споруд, зокрема комплекс поварні (12—13 ст.). Простежено шари руйнування, пов'язані з половецьким нападом 1095 та *монголо-татарською навалою* (1240), після якої життя на Замковій горі припинилося аж до серед. 16 ст. Серед знахідок — дерев'яні саркофаги (декоровані гвіздочками та оббиті червоною тканиною), фрагмент гаптованої золотом візант. шовкової тканини, хрести-енколпіони, «писала». Виявлені буд. матеріали дають підстави припускати, що перший мурований храм був збудований наприкінці 11 ст. Імовірно, значну частину городища займало подвір'я єпископа.

Юр'їв. Забудова дитинця 12—13 ст. Реконструкція Р. Орлова.

Розвідками та розкопками з'ясовано, що терени посаду були заселеними як у до-, так і в післямонгол. час (аж до 15 ст. включно). Межі посаду, імовірно, збігаються із трасою валу, який показаний на планах 18 ст. й охоплював територію площею до 90 га.

Літ.: *Орлов Р.С. и др.* Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. В кн.: Земли Южной Руси в IX—XIV вв. К., 1985; *Стародуб О.* Юр'ївська єпархія XI—XIII ст. В кн.: Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.», Чернігів, 15—18 травня 1990 р. Чернігів, 1993; *Його ж.* Дослідження Білоцерківської археологічної рятувальної експедиції. В кн.: Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр. К., 2001; *Чернецький Є.* Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до року 1648. Біла Церква, 2003; *Квітницький М.В. та ін.* Археологічні дослідження літописного Юр'єва. В кн.: Слов'яни і Русь: археологія та історія: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. К., 2013.

ЮРІЙ II, Юрій-Болеслав Тройденович (1298 — бл. 21.03.1340) — останній володар Галицько-Волин. д-ви. Був старшим сином мазовецького кн. Тройдена I з династії *Пястів* і Марії Галицької, доньки кн. *Юрія Львовича* (Юрія I), та Євфимії Куявської, сестри польс. короля Владислава I Локетека. Бл. 1325 став володарем Галицько-Волин. держави. Послуговувався титулатурою «Юрій Божою ласкою князь Русі» («Georgius Dei gratia Dux Russiae»), «Юрій Божою ласкою князь Русі, Галичини та Володимирщини» («Georgius Dei gratia Dux terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae») та «Юрій Божою ласкою уроджений князь усієї Малої Русі» («Georgius Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris»). На печатці титул був зазначений як «Юрій Божою ласкою король Русі» («Georgius Dei gratia Rex Russiae»). У зовн. політиці намагався балансувати між відродженим *Королівством Польським*, *Великим князівством Литовським*, *Тевтонським орденом* та *Золотою Ордою.* Особливу увагу приділяв встановленню тісних контактів з Тевтонським орденом, результатом чого стали укладання воєнного союзу 1327 та дозвіл торунським купцям на ведення торгівлі. Спільні дії Королівства Польського і ВКЛ 1330 проти Тевтонського ордену та равського кн. Земовіта призвели до того, що Ю. II змушений був розірвати союзну угоду та одружитися з донькою вел. кн. литов. *Гедиміна* Офкою (Євфимією). Після смерті польс. короля Владислава I Локетека (1333) Ю. II відновив контакти з Орденом. Імовірно, за рішеннями Вишеградського з'їзду 1338 територія володінь Ю. II мала б відійти польс. королю *Казимиру III* Великому як старшому за титулом родичу. 1339 надав місту *Санок* самоврядування на *магдебурзькому праві.* Бл. 21 березня 1340 в результаті заколоту був убитий (отруєний) боярами. Ю. II не залишив по собі нащадків.

Після його смерті територія Галицько-Волин. д-ви (*Королівства Русь*) була поділена між Королівством Польським та Великим князівством Литовським.

Літ.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. СПб., 1907; *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. Краків, 1940; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999; *Купчинський О.А.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. Львів, 2004; *Войтович Л.В.* Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства. «УІЖ», 2010, № 6.

В.М. Михайловський.

Печатка Юрія Львовича. Початок 14 ст. Аверс і реверс.

ЮРІЙ ДОЛГОРУ́КИЙ, Юрій Володимирович Долгорукий (між 1096 і 1100 — 15.05.1157) — князь суздальський, переяславський і київський. 7-й син *Володимира Мономаха* (1-й від його другого шлюбу з невід. на ім'я жінкою). Прізвисько князя (спочатку у формі «Довга Рука») з'явилося в літописах лише в 15 ст.

1108 переяслав. кн. Володимир Мономах для забезпечення добрих відносин з *половцями* одружив Ю.Д. з донькою хана Аєпи Осеневича й виділив йому у володіння Ростов (нині місто Ярославської обл., РФ) із волостю. Малий Ю.Д. поїхав туди з *тисяцьким* Георгієм Шимоновичем. Його резиденцією згодом став Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ), де він із перервами княжив до 1155. 1120 за наказом батька Ю.Д. здійснив переможний похід на Волзьку Болгарію (див. *Болгари волзькі*). Він заснував кілька міст у Ростово-Суздальській землі (див. *Владимиро-Суздальське князівство*), серед них Переславль-Залеський (нині місто Ярославської обл.) і Юр'єв-Польський (нині місто Владимирської обл.; обидва в РФ). Його традиційно вважають засновником *Москви*.

Юрій Володимирович Долгорукий. Портрет з «Царського титулярника». 1672.

По смерті свого брата, київ. кн. *Мстислава Великого* (1132), Ю.Д. заволодів Переяславом (нині м. *Переяслав-Хмельницький*; звідки було зручно вести боротьбу за *Київ*), але швидко був виведений звідти ін. братом, новим київ. кн. *Ярополком Володимировичем*. А 1134 він спробував передати Ростово-Суздальську землю Ярополку Володимировичу в обмін на Переяслав, але сини Мстислава Великого зірвали цей план. Княжуючи в Суздалі, Ю.Д. поширив свій вплив на *Новгород Великий*. У міжусобній боротьбі на Русі він охоче користувався допомогою своїх родичів — половецьких ханів. По смерті київ. кн. *Всеволода Ольговича* (1146) небіж Ю.Д. *Ізяслав Мстиславич* заволодів Києвом, зневаживши переважні (за порядком родового старійшинства) права своїх дядьків *В'ячеслава Володимировича* і Ю.Д. Взимку 1148/49 розпочалася тривала війна між Ю.Д. та Ізяславом Мстиславичем, до якої були втягнені майже всі рус. князі. Ю.Д. спирався на допомогу черніг. князів (*Святослава Ольговича*, Володимира Давидовича та ін.), а також половецьких ханів. 23 серпня 1149 він переміг Ізяслава Мстиславича та його союзників під Переяславом і вперше заволодів Києвом. Ізяславу Мстиславичу довелося піти до належного йому *Волинського князівства*. Протягом 1149—51 Київ кілька разів переходив від Ю.Д. до Ізяслава і навпаки. Нарешті наприкінці березня 1151 Ізяслав Мстиславич із союзним угор. військом вибив Ю.Д. з Києва й остаточно заволодів містом. Щоб позбавити Ю.Д. прав на київ. престол, Ізяслав Мстиславич проголосив київ. князем його старшого брата В'ячеслава Володимировича (фактично великокнязівська влада залишилася в руках Ізяслава Мстиславича). 1152 і 1153 Ю.Д. організовував походи на Київ, що закінчилися невдало для нього.

Лише по смерті Ізяслава Мстиславича (листопад 1154) і короткому князюванню в Києві *Ізяслава Давидовича* Ю.Д. 20 березня 1155 урочисто вступив до міста. Він розсадив синів по південнорус. містах. Старший Андрій (*Андрій Боголюбський*) одержав *Вишгород*, звідки мав по смерті батька перейти до Києва. Але Андрій не бачив для себе перспектив на Півдні й 1155 повернувся до Ростово-Суздальського князівства. Навесні 1157 зібралася коаліція князів проти Ю.Д. на чолі із сином Ізяслава Мстиславича — *Мстиславом Ізяславичем*. Коли полки союзників підступали до Києва, Ю.Д. помер, захворівши після бенкету в боярина Петрила. Його поховали у Спаському монастирі на *Берестові*.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Юрій Долгорукий. В кн.: *Котляр М.Ф.* Історія України в особах: давньоруська держава. К., 1996; *Кучкин В.А.* Юрий Долгорукий. «Вопросы истории», 1996, № 10; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1998; *Пчелов Е.В.* Генеалогия семьи Юрия Долгорукого. «Ruthenica» (К.), 2004, т. 3; *Карпов А.Ю.* Юрий Долгорукий. М., 2006.

М.Ф. Котляр.

ЮРІЙ ЛЬВО́ВИЧ (р. н. невід. — п., імовірно, 1308) — князь белзький, холмський, галицький і волинський. Старший син кн. *Льва Даниловича* і угор. принцеси Констанції, доньки угор. короля *Бели IV*. За життя батька володів *Белзом* і *Холмом*. Був одружений двічі: з донькою тверського і великого владимирського кн. Ярослава Ярославича (1282), після її смерті (бл. 1286) — з донькою куявського кн. Казимира I Євфимією, онукою мазовецького кн. *Конрада I* і сестрою краківського кн. Владислава I Локетка. 1288 спробував захопити у смертельно хворого володимирського кн. *Володимира Васильковича* частину *Волині*. По смерті батька (бл. 1300) зосередив у своїх руках владу над *Галицьким князівством* і *Волинським князівством*, титулував себе «королем Русі, князем Володимирії» (Regis Rusie, Princeps Ladimerie). Переніс свою столицю до Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*). У війнах між краківським кн. Владиславом I Локетком і чеським королем Вацлавом II підтримував першого. Втратив Люблінську землю, прилучену кн. *Данилом Галицьким*. Започаткував союз із

Тевтонським орденом. Великим політ. успіхом Ю.Л. було утворення з його ініціативи окремої *Галицької митрополії.*

Літ.: *Исаевич Я.Д.* Галицко-Волынское княжество в конце XIII — начале XIV в. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. М., 1988; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. К., 1993; *Войтович Л.* Юрій Львович і його політика. В кн.: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Львів, 2001.

М.Ф. Котляр.

Ю́РІЙ НАРИМУ́НТОВИЧ, Юрій Наримунтович Белзький (р. н. невід. — п. після 1398) — син литов. кн. Наримунта, онук вел. кн. литов. *Гедиміна*, володар *Белза* й *Холма.* Уперше згадується в джерелах у тексті польсько-литов. угоди 1352, за умовами якої він мав тримати *Кременець* «от князей литовских и от [польского] короля». Втратив Кременець 1366, а Белз і Холм — 1376, отримавши натомість від угор. і польс. короля Людовіка I Великого Любачів (нині м. Любачув Підкарпатського воєводства, Польща), звідки взимку 1379/80 виїхав до *Новгорода Великого.* Після низки колізій Ю.Н. став, очевидно, володарем *Пінська*; принаймні саме йому як кн. Юрію Пінському атрибутується підпис під Салінською угодою (1398). Мав двох синів: Романа, який обстоював інтереси новгородців у боротьбі з Москвою та Псковом (загинув 1399), та Івана, котрий 1386, титулуючися князем Белзьким, виступив гарантом дотримання вел. кн. литов. *Ягайлом* унійних зобов'язань перед поляками (див. *Кревська унія 1386*), а 1399 загинув у битві на р. Ворскла (прит. Дніпра; див. *Ворскла, битва на річці 1399*).

Літ.: *Puzyna J.* Potomstwo Narymunta Gedyminowicza. «Miesięcznik Heraldyczny», 1931, t. 10; 1932, t. 12; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

О.В. Русина.

ЮРКЕ́ВИЧ Віктор Дмитрович (псевд. — В.Ю.; 26.12.1898—11.09.1939) — дослідник історії міст і сіл України, соціально-екон. історії України 17 ст., учень М.*Грушевського.* Н. в м. Александрополь (нині м. Гюмрі, Вірменія). 1917—18 навч. на природничому відділі фізико-мат. ф-ту Моск. ун-ту, 1918—19 — на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту, 1921—23 — Київ. ін-ту нар. освіти. 1923—26 викладав у школах. 1922—34 працював у ВУАН: 1922—33 — співробітник *Постійної комісії для складання історико-географічного словника українських земель*; 1925—26 — канд. в аспіранти, 1926—29 — аспірант, 1929—30 — наук. співробітник *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*; 1930—33 очолював Комісію козаччини, 1926—29 — співробітник Комісії історії Лівобереж. України та Комісії старої історії України, 1927—30 — наук. співробітник і секретар Комісії нової укр. історіографії (готував до друку твори В.*Антоновича* і М.*Костомарова*); 1930—33 — співробітник Комісії для виучування соціально-екон. історії України, 1934 — наук. співробітник Історично-археогр. ін-ту. 1929 захистив промоційну працю на тему: «Еміграція на схід та залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького».

Надрукував і підготував у рукописах бл. 30 праць.

Після незаконного місячного арешту 1934 звільнений з ВУАН. Удруге незаконно заарештований 1937 і засуджений до 10-ти років концтаборів.

П. в ув'язненні в с-щі Адак («Воркутлаг»; на території сучасної Республіки Комі, РФ).

Реабілітований 1960.

Праці: До студій Максимовича з історії старого Києва. В кн.: Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К., 1926; Селянські переходи та пограничні комісії половини XVII в. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1926, кн. 7—8; Звенигородщина в XV—XVI вв. «Історично-географічний збірник» (К.), 1927, т. 1; Рожков Микола Олександрович [некролог]. «Україна», 1927, кн. 6; Київський перепис 1666 р. Там само, 1928, кн. 3; Харківський перепис року 1660: перепис Слобожанщини Ф.Т. Пестрикова й С.С. Ушакова. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1928, кн. 20; Романівка на Київщині. «Історично-географічний збірник» (К.), 1929, т. 3; Еміграція на схід та залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. К., 1932.

Літ.: *Бабенко Л.Л.* Поруч з корифеями науки (В.Д. Юркевич). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Федущак І.* Учень і соратник Михайла Грушевського. «Київська старовина», 1994, № 1; *Федущак-Юркевич І.* Михайло Грушевський і слідча справа Віктора Юркевича. В кн.: Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 2. К., 2004; *Кучеренко М. та ін.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006.

О.В. Юркова.

В.Д. Юркевич.

ЮРКЕ́ВИЧ Лев Йосипович (псевдоніми — Л.Рибалка, E.Nicolet; 31.08.1883—24.10.1919) — політ. діяч, публіцист. Н. в с. Криве (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.). Із 1904 навч. в Київ. ун-ті. Від 1904 належав до *Революційної української партії*, один із засновників *Української соціал-демократичної робітничої партії* (1905). Пізніше був висунутий кандидатом у члени ЦК УСДРП. 1907 виїхав за кордон і там закінчив університетську освіту. Із 1911 жив у Франції, *Львові*, а з 1914 — у Швейцарії. Використовуючи чималу спадщину, що дісталася йому від батька, заснував і видавав у Львові щомісячник УСДРП «Наш голос» (1910—11), фінансував київ. ж. *«Дзвін»* (1913—14). Під псевдонімом Л.Рибалка писав і публікував у *Києві* брошури, присвячені нац. питанню та проблемам робітн. руху, — «Національна справа і робітництво» (1913), «Кляси і суспільство» (1913). Відстоюючи ідею укр. пролетарської революції, Ю. виступав проти укр. міщанства та орієнтації на *Австро-Угорщину* й Німеччину. У «Дзвоні», брошурах, а також у час. *«Боротьба»* (7 випусків, 1915—16), що виходив у Женеві (Швейцарія), фінансувався і видавався Ю., під псевдонімом E.Nicolet він полемізував із Д.*Донцовим* із приводу «буржуазно-націоналістичної» позиції останнього щодо відокремлення України від Росії та входження до складу Австро-Угорщини, піддавав осудові укр. *буржуазію* в Рос. імперії (за рабську підтримку царизму) та емігрантський *Союз визволення України* (як агентів австрійс. і нім. *імперіалізму*). Його відкритий лист, адресований 2-й міжнар. конференції соціалістів у Кінталі (Швейцарія) 1916, опубліковано в Лозанні (Швей-

Л.Й. Юркевич.

царія) у вигляді брошури під назвою «L'Ukraine et la guerre». Ю. критикував шовіністичне, централістське мислення рос. *більшовиків* і захищав необхідність укр. *автономії*, окремої укр. пролетарської революції та укр. соціал-демократ. робітн. партії. В.*Ленін*, вважаючи Ю. небезпечним противником, інтригував проти нього. 1917 в Женеві Ю. видав рос. мовою брошуру, присвячену рос. соціал-демократам і нац. питанню, котра була одним із найкращих зразків критики ленінської позиції демократ. централізму (див. *Демократичного централізму принцип*) і його нац. політики (англ. пер. статті див. у *«Journal of Ukrainian Studies»*, 1982). Після *Лютневої революції 1917* Ю. мав намір повернутися в Україну.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Національна справа і робітництво. К., 1913; Класс и общество. К., 1913; L'Ukraine et La Guerre. Lausanne, 1916; Русские социал-демократы и национальный вопрос. Женева, 1917.

Літ.: *Левинський В.* Лев Юркевич. Львів, 1927; *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936; *Юркевич Ю.Л.* Минувшее проходит предо мною. М., 2000.

М. Юркевич, В.Ю. Васильєв.

ЮСТИНІА́Н I (лат. Iustinianus, грец. Ἰουστινιανός; (бл. 482 або 483 — 14.11.565) — імператор Сх. Рим. імперії / *Візантії*; правив 527—565 (у квітні—липні 527 як співправитель свого дядька імп. Юстина I, а після його смерті — одноосібно). Правління Ю. I, так само як і особистість імператора, неоднозначно оцінювали вже сучасники (приміром *Прокопій Кесарійський*). На початку свого царювання Ю. I задекларував широку програму відновлення «величі Риму», що передбачала відвоювання втрачених територій, зміцнення адм. апарату, упорядкування законодавства, масштабне буд-во тощо. Найсуттєвішим досягненням часів Ю. I була кодифікація права. «Кодекс Юстініана», доповнений «Дигестами» та «Інституціями», залишався правовою основою імперського устрою аж до падіння Візантії, а також став одним із джерел відновлення рим. права в середньовічній Європі, а отже — основою сучасної правової системи. Крім того, цей корпус юрид. актів є надзвичайно цінним джерелом не лише для початку середньовіччя, а й для більш раннього періоду.

Адм. реформи Ю. I провалилися: громіздкість і заплутаність управлінської системи, майже ритуальне дотримання бюрократичних процедур, складний придворний церемоніал унеможливлювали ефективне керування. Натомість створювалося благодатне середовище для всіляких інтриг і зловживань з боку чиновників. До всього розгалужений чиновницький апарат потребував чималих коштів на утримання.

Активна зовн. політика Ю. I привела до повалення королівства вандалів у Пн. Африці, ліквідації в Італії королівства остготів, повернення під владу імперії деяких територій в Іспанії, відвойованих у королівства вестготів. Проте певних успіхів у ключовому конфлікті — війні із Сасанідським Іраном — досягнуто не було. Ба більше, концентрація військ. зусиль на віддалених кордонах призвела до втрати контролю над Дунайським лімесом (див. *Лімес*), і балканські провінції імперії протягом правління Ю. I потерпали від набігів задунайських варварів (насамперед *слов'ян (давніх)* та булгар), котрі не лише проникали вглиб імперської території, а й кілька разів створювали небезпеку для самого *Константинополя*. Масштабне відновлення прикордонних укріплень уздовж Дунаю та фортець у внутр. районах Балкан не зарадило нападам варварів. Тож Ю. I мусив, щоб виправити ситуацію, вдатися до дипломатії. Уже 545 було укладено угоду з частиною *антів* про надання їм статусу федератів та імперських земель для оселення за умови припинення набігів. На поч. 550-х рр. також була укладена угода з приазовськими булгарами-утригурами, спрямована проти булгар-кутригурів, котрі проживали поблизу кордонів імперії.

За правління Ю. I опорними пунктами Візантії в Пн. Причорномор'ї залишалися *Херсонес Таврійський* та Боспор (нині м. *Керч*; саме в цей час відбулося перейменування *Пантікапея* на Боспор). Були не лише суттєво реконструйовані укріплення цих двох міст, а й закладені кілька фортець на маршруті з Херсонеса до Боспора (зокрема Гурзебіта (нині смт *Гурзуф*) та Алустон (нині м. *Алушта*), заснування котрих в епоху Ю. I підтверджено також археологічно), що мали убезпечити мор. сполучення вздовж пд. узбережжя півострова. Додатковий захист візант. володінь мали забезпечувати варвари-федерати, які проживали в Крим. горах (насамперед — крим. *готи*). Прокопій Кесарійський згадує навіть «довгі стіни», котрі мали перекривати перевали, однак достеменних археол. залишків цих споруд поки що не виявлено.

Юстиніан I. Мозаїчний портрет у церкві Сан-Віталє у Равенні (Італія). 6 ст.

Імперські амбіції Ю. I, витрачання коштів на далекі походи та помпезне буд-во (зокрема храму Святої Софії в Константинополі), утримання пишного двору та розгалуженого бюрократичного апарату, численні «виплати за мир» воєнним супротивникам були важким тягарем для економіки імперії. Радикально поліпшити ситуацію не давали змогу ані збільшення податкового тиску, ані прямі конфіскації майна підданих, звинувачених в «образі величності». Натомість ці заходи провокували численні заколоти та повстання, що супроводжували правління Ю. I від самого початку. Більшість здобутків Ю. I виявилися тимчасовими. Вже через три роки після його смерті імперія втратила левову частку відвойованих територій. Зокрема, апеннінські та піренейські володіння Візантії вже за кілька років обмежилися окремими містами та їхніми найближчими околицями. 568 на Середньому

Дунаї постав Аварський каганат (див. *Авари*). Слов'яни високими темпами продовжили опанування Балкан, і знекровлена імперія з майже знищеною економікою була вже неспроможна належним чином протистояти натискові варварів. Період правління Ю. I досить часто визначають як остаточний фінал доби античності для Сх. Рим. імперії.

Літ.: *Диль Ш.* Император Юстиниан и Византийская цивилизация в VI в. СПб., 1908 (перевид. — Минск, 2010); *Vasiliev A.A.* Justin the First: An introduction to the Epoch of Justinian the Great. Cambridge, 1950; *Петерский И.С.* Дигесты Юстиниана. М., 1956; *Прокопий Кесарийский.* Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. М., 1993; *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. Х., 2005.

Є.В. Синиця.

ЮСТИНІА́Н (Ιουστινιανός) **II Ріномет** (669—11.12.711) — імператор *Візантії* (685—695, 705—711), останній представник династії Іраклідів (610—711). У 1-й період правління Ю. II велася в цілому успішна війна з балканськими слов'янами та *болгарами дунайськими*. Натомість реформування системи захисту пд. кордону імперії призвело до низки поразок від арабів. У внутр. справах Ю. II відзначався жорстоким ставленням до підданих. До того ж імператорський двір конфліктував із Церквою. Тому заколот, очолений воєначальником Леонтієм (695), набув найширшої підтримки. Ю. II зазнав тортур, його позбавили носа (звідси і прізвище Ріномет — безносий) і заслали до Херсона (див. *Херсонес Таврійський*).

Перебуваючи там, Ю. II не раз публічно висловлював бажання повернутися на престол. Це бентежило лояльних херсонеситів, які вагалися: вбити засланця чи спробувати повернути його до столиці. Побоювання за власне життя змусило Ю. II покинути місто й шукати порятунку в «країні Дорі» (заселеній крим. *готами*), де на прохання опального імператора відбулася його зустріч з володарем *Хозарського каганату*. Ю. II одружився із сестрою хозарського кагана, а дещо згодом переїхав із Криму до *Фанагорії*. Після чергового замаху він утік із Фанагорії та морем дістався гирла Дунаю (704). Перебуваючи у Фракії, Ю. II переконав хана дунайських болгар Тервеля допомогти повернути престол. 705 болг. військо без бою ввійшло до *Константинополя*, вчинило різанину супротивників Ю. II та ствердило його на престолі вдруге.

2-й період правління Ю. II був позначений зовнішньополіт. негараздами (украй невдалий похід проти болгар (708), захоплення арабами прикордонних областей імперії, непевні стосунки з *хозарами*) і терором проти супротивників імператора. Зокрема, він жорстоко покарав мешканців Херсона за ставлення до себе під час перебування там на засланні. Незадоволений «м'якістю» покарання, Ю. II спрямував до Таврики каральну експедицію з наказом знищити Херсон. Однак херсоніти та мешканці ін. таврійських осередків у відповідь проголосили імператором Філіппіка Вардана і вдалися до активного спротиву. Втім вирішальну роль у порятунку міста відіграли хозари, до котрих звернулися за допомогою заколотники. Каган підтримав Філіппіка як претендента на престол. Каральні загони, направлені Ю. II, перейшли на сторону заколотників, котрі дещо згодом захопили Константинополь. Війська Ю. II, який перебував на азійському узбережжі Босфору, теж перейшли на бік Філіппіка. Імператор намагався врятуватися втечею, але був схоплений і страчений.

Літ.: *Кулаковский Ю.А.* История Византии, т. 3. СПб., 1996; *Успенский Ф.И.* История Византийской империи, VI—IX вв. М., 1996; *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. Х., 2005.

Є.В. Синиця.

ЮХНІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* доби раннього заліза. Виділена М.Воєводським 1947. Назву отримала за *городищем* поблизу с. Юхнове Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл., яке досліджував Д.*Самоквасов* 1873 і 1876. Займає басейни Середньої Десни та Сейму (північ Черніг. обл., Брянська і Курська області РФ та частково Гомельська обл. Білорусі). Хронологічні рамки — 7 ст. до н. е. — рубіж ер.

Ю.к. представлена переважно невеликими городищами та, меншою мірою, відкритими поселеннями. Могильники майже не відомі. Житла являли собою довгі будинки з легкими плетневими стінами. Опалювалися відкритим вогнищем або примітивними пічками.

Прикметною рисою Ю.к. є ліпний посуд, доволі скромно орнаментований насічками, округлими вдавленнями чи нігтем. Досить часто трапляються мініатюрні посудинки, глиняні грузила, пряслиця і т. зв. рогаті цеглини. Представлено також вироби із заліза та бронзи, кістки тощо. Як правило, це знаряддя праці, рідше прикраси. Поховальні пам'ятки вивчені мало. Є підстави припускати наявність біритуалізму — інгумації та кремації.

Осн. заняттям населення було в першу чергу скотарство, а також землеробство, полювання і рибальство. Останнє було чи не найбільш розвинутим у порівнянні із сусідніми археол. к-рами.

Дослідники схильні ідентифікувати носіїв Ю.к. з *меланхленами* або *будинами*.

На сьогодні визнається належність носіїв Ю.к. до *балтів*, на користь чого свідчать дані археології (схожість юхнівських пам'яток із пам'ятками пн. балтських племен) та лінгвістики (значна концентрація топонімів балтського походження спостерігається на правому березі Сейму та далі на північ).

Походження носіїв Ю.к. пов'язують із просуванням на північ лісостепових племен — носіїв *бондарихинської культури* доби фінальної бронзи — раннього заліза.

Фінал к-ри збігається з проникненням на територію Се-

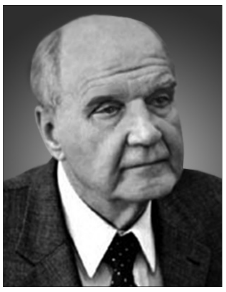

ЮХНІВСЬКА КУЛЬТУРА
Масштаб 1:15000000

реднього Подесення носіїв *зарубинецької культури*.

Літ.: *Воеводский М.В.* Городища Верхней Десны. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1949, вып. 24; *Левенок В.П.* Юхновская культура (ее происхождение и развитие). «Советская археология», 1963, № 3; *Мельниковська О.М.* Юхнівська культура. В кн.: Матеріали першої Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Чернігів, 1985; *Каравайко Д.В.* Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. К., 2012; *Каравайко Д.В., Горбаненко С.А.* Господарство носіїв юхнівської культури. К., 2012.

Д.В. Каравайко.

І.Р. Юхновський.

ЮХНО́ВСЬКИЙ Ігор Рафаїлович (н. 01.09.1925) — держ. і політ. діяч, учений-фізик. Д-р фізико-мат. наук (1965), професор (1967). Дійсний член АН УРСР (1982; із 1991 — АН України, із 1994 — *Національна академія наук України*). Герой України (2005). Голова Зх. наук. центру АН УРСР / НАН України (1990—98), директор Ін-ту фізики конденсованих систем АН УРСР / НАН України (1990—2006), член Президії АН УРСР / НАН України (1990—98). Депутат *Верховної Ради України* 1—4-го скликань, голова к-ту ВР УРСР/України з питань науки та освіти (1990—94, 2000—02, 2005—06), член Президії ВР УРСР/України (1990—94). Держ. радник України, голова Колегії з питань науково-тех. політики Держ. думи України (1992), 1-й віце-прем'єр-міністр України (1992—93). Фундатор та голова Всеукр. об'єднання ветеранів (1996—2009), голова *Українського інституту національної пам'яті* (2006—10). Голова Міжнар. благодійного фонду нац. пам'яті України (із 2006). Почесний д-р Ін-ту теор. фізики ім. М.Боголюбова НАН України, д-р honoris causa Львів., Волин., Прикарпатського та Ужгородського ун-тів. Радник Президії НАН України (із 2010).

Н. в с. Княгинине (нині село Демидівського р-ну Рівнен. обл.) в сім'ї службовців з давніми правосл. традиціями та священицьким корінням. Закінчив *Кременецький ліцей*. 1944 був мобілізований до Червоної армії, *Другу світову війну* закінчив у Австрії. Із 1946 — студент, аспірант фізико-мат. ф-ту Львів. ун-ту. 1954 захистив канд. дис. 1958—69 — зав. кафедри теор. фізики Львів. ун-ту. У 1960-х рр. провів низку оригінальних досліджень у галузі теорії систем заряджених частинок, 1969 у *Львові* створив відділ статистичної теорії конденсованих станів Ін-ту теор. фізики АН УРСР. Ю. та його учні створили добре знану в світі Львів. наук. школу статистичної фізики, центром якої є Ін-т фізики конденсованих систем НАН України. 2006 Ю. обрано почесним директором цього ін-ту.

1990 Ю. обрано депутатом *Верховної Ради УРСР*. 1991 балотувався на посаду *Президента України*, ініціатор проведення в грудні 1991 Референдуму про незалежність України (див. *Референдум Першого грудня 1991*). Два десятиліття, віддані політиці, зробили його ім'я широко відомим і шанованим не лише соратниками, але й опонентами. Після завершення депутатської кар'єри в червні 2006 призначений урядом в. о. голови новоствореного Укр. ін-ту нац. пам'яті, який мав статус центр. органу виконавчої влади зі спец. повноваженнями. Ю. був фактичним організатором ін-ту та творцем концепції його діяльності. Функції ін-ту передбачали вироблення та реалізацію держ. політики, координацію діяльності у сфері відновлення та збереження нац. пам'яті. Осн. завданнями ін-ту були визначені: посилення уваги укр. сусп-ва до свого минулого як засобу консолідації та самоідентифікації, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у 20 ст. та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвол. боротьби, жертв голодоморів та політ. репресій.

Під кер-вом Ю. 2007—09 було виконано значну роботу зі встановлення дійсних масштабів *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, а також з увічнення пам'яті жертв трагедії, наслідком якої стала підготовка *«Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні»*. Ю. підтримав ідею створення електронної геоінформаційної системи «Голодомор 1932—1933 років в Україні» та всіляко сприяв її розробці. Звернення голови Укр. ін-ту нац. пам'яті до Ген. прокуратури України стало однією з підстав для порушення кримінальної справи за фактом *геноциду* 1932—33 в Україні, в результаті розгляду якої в суд. порядку було встановлено факт геноциду. В полі постійної уваги Ю. перебувала проблема з'ясування кількості жертв, яких понесла Україна в часи *тоталітаризму*, насамперед в 1930—50-х рр. Чимало зусиль доклав для створення меморіалу «Биківнянські могили» (див. *Биківня*). Як учасник II світ. війни, солдат, який пройшов з боями Україну, Польщу, Чехію, Австрію, він прагне не лише чесно розповісти про особисто бачене і пережите на війні, але й дати їй об'єктивну наук. оцінку. Ініціював проведення в стінах Укр. ін-ту нац. пам'яті ряду круглих столів, на яких обговорювалися найтрагічніші сторінки війни.

Після залишення офіц. посад продовжує активно займатися наук. та громад. діяльністю, сьогодні в полі наук. інтересів Ю. перебувають пошуки можливостей застосування мат. методів у економіці та в розвитку сусп-ва, проблеми енергетики, проблема безпеки об'єкта «Укриття» на Чорнобильській АЕС і ряд ін. стратегічно важливих інноваційних речей, у т. ч. гуманітарного характеру. Під його редакцією вийшла книга «Друга світова війна в історичній пам'яті України (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті)» (К., 2010). Продовжує керувати Міжнар. благодійним фондом нац. пам'яті України. 2011 Ю. ввійшов до складу Ініціативної групи «Першого грудня», створеної у 20-ту річницю референдуму за Незалежність з метою духовного відродження укр. сусп-ва.

Автор бл. 500 наук. праць, у т. ч. 7 монографій та підручників, зокрема: «Вибрані праці: Фізика» (Львів, 2005); «Вибрані праці: Економіка» (Львів, 2005), «Вибрані праці: Політика» (Львів, 2010).

Лауреат премії АН УРСР ім. М.Крилова (1986).

Нагороджений орденами «Знак пошани» (1975), Трудового Червоного Прапора (1985), Вітчизн. війни 1-го ст. (1985), «За заслуги» 1-го ст. (2000), кн. Ярослава Мудрого 5-го (2002) і 4-го ст. (2009); Герой України із врученням ордена Д-ви (2005); нагороджений відзнакою Прези-

дента України (1995), ін. відзнаками, медалями, грамотами.

Літ.: Ігор Рафаїлович Юхновський: Серія: Біобібліографія вчених України. К., 1995; Хто є хто в українській політиці. К., 1998; Формули життя і творчості академіка Юхновського: Есе. Інтерв'ю. Хроніка. Львів—К., 2000; *Шаров І.* Вчені України: 100 видатних імен. К., 2006; Україна наукова: Національна академія наук України, т. 1. К., 2008.

В.Ф. Верстюк.

ЮШКÓВ Серафим Володимирович (16(04).04.1888—14.08.1952) — рос. історик-медієвіст, фундатор рад. історико-правової науки. Професор (1918), д-р юрид. н. (1935). Чл.-кор. АН УРСР (1939), дійсний член АН Казахської РСР (1946). Засл. діяч н. РРФСР (1948). Н. в с. Трофимовщина (нині село в Республіці Мордовія, РФ). 1912 закінчив юрид. та історико-філол. ф-ти *Петербурзького університету*, де був залишений для підготовки до професорського звання. Від 1916 — приват-доцент Петерб. ун-ту, із лютого 1918 — професор кафедри історії рос. права Саратовського ун-ту. Із 1921 — ректор Саратовського ін-ту нар. освіти, а після того, як цей ін-т було об'єднано з Саратовським ун-том, — декан ф-ту сусп. наук. На поч. 1930-х рр. працював на кафедрі народів СРСР Узбецької пед. академії в Самарканді (нині місто в Узбекистані), Дагестанському та Свердловському педагогічних, а також у Свердловському юридичному ін-тах. Від 1938 — співробітник Всесоюзного ін-ту юридичних наук у *Москві*. 1943—49 працював старшим наук. співробітником Ін-ту історії і археології АН УРСР, 1949—50 — Ін-ту історії України АН УРСР.

Автор низки ґрунтовних досліджень у галузі давньорус. законодавства, зокрема князівських уставів 12—13 ст. та *«Руської Правди»*. З його ім'ям тісно пов'язаний початок глибокого й систематичного дослідження проблем генезису *феодалізму* в *Київській Русі*. Його дослідження не втратили свого наук. і пізнавального значення.

П. у м. Малоярославець (нині місто Калузької обл., РФ).

Праці: Руська Правда (тексти на основі 7 списків та 5 редакцій). К., 1935; Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939 (2-ге вид. — К., 1992); Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.—Л., 1939; Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; Русская Правда: происхождение, источники, ее значение. М., 1950.

Бібліогр.: Найважливіші наукові праці С.В. Юшкова. Праці про С.В. Юшкова. В кн.: *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992.

Літ.: *Ричка В.М.* Серафим Володимирович Юшков: Біобібліографічний нарис. В кн.: *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992.

В.М. Ричка.

ЮЩЕНКО Віктор Андрійович (н. 23.02.1954) — політ. і держ. діяч, Прем'єр-міністр України (1999—2001), третій *Президент України* (2005—10). Канд. екон. н. (1998). Н. в с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сум. обл. Закінчив Терноп. фінансово-екон. ін-т (1975), рік відслужив у Рад. армії. Після служби працював помічником гол. бухгалтера колгоспу. 1985 переїхав до *Києва* і зблизився з В.*Гетьманом*, майбутнім першим головою Нац. банку України. 1988—90 працював нач. управління, заст. голови Правління Укр. респ. банку Агропромбанку СРСР. 1990—93 — заст., 1-й заст. голови Правління Респ. Акціонерного комерційного Агропром. банку «Україна». Із січня 1993 — голова правління Нац. банку України, брав участь у проведенні фінансових реформ, введенні в обіг гривні — нової нац. валюти. 1997 Ю. посів 6-те місце в рейтингу кращих банкірів світу за версією час. «Global Finance».

Після обрання Л.*Кучми* Президентом України на другий термін у грудні 1999 призначений Прем'єр-міністром України. Незважаючи на відносну стабілізацію екон. ситуації, відносини між главою уряду і оточенням президента були складними. Ситуація загострилася після початку акції «Україна без Кучми» і відставки віце-прем'єр-міністра з енергетичних питань Ю.*Тимошенко*. У травні 2001 Ю. був відправлений у відставку і невдовзі приєднався до опозиції. Створений ним блок «Наша Україна» отримав найбільшу кількість голосів на виборах до *Верховної Ради України* в березні 2002, хоча не сформував парламентську більшість.

2004 Ю. балотувався на пост президента як самовисуванець. Його головним опонентом був Прем'єр-міністр України В.*Янукович*. Під час виборчої кампанії сталося отруєння Ю. (справжні причини дотепер остаточно не розслідувані). У 1-му турі набрав 39,90 % (В.Янукович — 39,26 %). Після 2-го туру Ю. заявив про фальсифікацію результатів голосування. Це викликало збурення, масові протести та кампанію непокори (див. *«Помаранчева революція» 2004*). Було ухвалено рішення про повторний 2-й тур голосування. Ю. підтримав конституційну реформу, що обмежувала повноваження президента. У повторному 2-му турі отримав 51,99 % голосів (В.Янукович — 44,20 %). 23 січня 2005 вступив на посаду Президента України. Нездатність вибудувати міцну стратегію реформ, конфлікти в президентському оточенні — ці та ін. фактори спровокували відставку уряду Ю.Тимошенко і політ. зближення Ю. зі своїми суперниками — Партією регіонів. Ця партія 2006 виграла парламентські вибори, сформувала більшість у ВР України і уряд на чолі з В.Януковичем. Посилення позицій прем'єра в парламенті спонукало Ю. піти на проведення позачергових парламентських виборів. Їх виграв «Блок Юлії Тимошенко»: формування нею уряду призвело до чергового загострення відносин між Ю. і нею. Ю.Тимошенко стала новим лідером націонал-демократ. табору, що знов загострило конфлікт між нею та Ю., сприяло падінню авторитету Ю., який програв президентські вибори 2010 В.Януковичу.

Після виборів Ю. залишився неформальним лідером партії «Наша Україна», створив громад. орг-цію «Інститут Президента Віктора Ющенка: стратегічні ініціативи». Із квітня 2011 — співголова Ради з питань розвитку Нац. культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал».

Тв.: До нації: Вибрані промови. К., 2010.

Літ.: *Жулинський М.Г.*, *Сліпушко О.М.* Віктор Ющенко: випробування владою. Х., 2005; Україна: політич-

С.В. Юшков.

В.А. Ющенко.

на історія: XX — початок XXI століття. К., 2007; У кольорах «помаранчевої революції». К., 2007; *Рябчук М.* Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки. К., 2009.

Ю.І. Шаповал.

К.Л. Ющенко.

Ю́ЩЕНКО Катерина Логвинівна (у дівоцтві — Рвачова; 08.12. 1919—15.08.2001) — учений-математик, фахівець у галузі програмного забезпечення комп'ютерів, автоматизованих систем обробки даних. Д-р фізико-мат. н. (1966). Чл.-кор. АН УРСР (1976; із 1991 — АН України, із 1994 — *Національна академія наук України*). Засл. діяч н. УРСР (1980). Н. в м. *Чигирин* у сім'ї вчителів. Закінчила Середньоазіатський ун-т у Ташкенті (нині столиця Узбекистану; 1942) і добровільно пішла працювати запальником на шахту в м. Ангрен (нині місто в Узбекистані). Із вересня 1944 працювала вчителькою середньої школи на Житомирщині та в м. *Стрий.*

1946 розпочала наук. діяльність у системі АН УРСР у Львів. відділенні Ін-ту математики під кер-вом акад. Б.Гнєденка. Перший цикл своїх досліджень здійснила в галузі теорії ймовірностей та мат. статистики. Отримала важливі результати, які знайшли застосування у квантовій механіці та стали класичними.

Із 1954 у зв'язку з експлуатацією першої в *СРСР* електронної обчислювальної машини «МЭСМ» і нагальною потребою подальшого розвитку електронно-обчислювальної техніки в країні переключилася на обчислювальну математику й розробку алгоритмів, призначених для розв'язання важливих класів народногосп. задач методами як класичної, так і дискретної математики, що швидко розвивалися. Сюди належать розробка алгоритмів розв'язання задачі зовн. балістики для ракетно-косміч. комплексів, розрахунки плану вир-ва й випуску продукції тощо.

За короткий час стала одним із провідних фахівців з програмування, першим в СРСР д-ром фізико-мат. наук, якому цей ступінь присвоєний за роботи з програмування. Важливий етап в її наук. діяльності пов'язаний з дослідженнями та розробками в галузі «адресного програмування». Вона запропонувала одну з перших у світ. практиці мов програмування — Адресну мову, конструкції якої ввійшли до сучасних мов як класичні структури. Висунуті на цьому етапі ідеї отримали подальший розвиток у роботах її учнів і сформувалися в окремі напрями теорії та технології програмування, які отримали міжнар. визнання. Під її кер-вом та за безпосередньою участю створена низка інструментально-технологічних комплексів.

Мала 5 авторських свідоцтв, нею розроблено 8 Держ. стандартів України. Автор більш як 200 наук. праць, у т. ч. 23 монографій та навч. посібників. Частина з них вийшла двома-трьома виданнями й перекладена за кордоном — у Німеччині, Чехії, Угорщині, Франції, Данії та ін. Серед її учнів 45 канд. і 11 д-рів наук. Член редколегій журналів «Кибернетика и системный анализ» і «Проблемы программирования», член Наук. ради з проблеми «Кібернетика» НАН України.

Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1978, 1991), премії ім. В.Глушкова (1985).

Нагороджена орденом кн. Ольги 3-го ст. (1999).

Праці: Вычислительная машина «Киев»: математическое описание. К., 1962 (у співавт.); Адресное программирование. К., 1963; Управляющая машина широкого назначения «Днiпро» и программирующая программа к ней. К., 1964 (у співавт.); Информационные системы общего назначения: аналитический обзор систем управления базами данных. М., 1975; Системы диалогового решения задач на ЭВМ. К., 1986 (у співавт.); Алгебра. Языки. Программирование. К., 1989 (у співавт.); Стандартизация языков программирования. К., 1989; Диалоговые системы. К., 1990 (у співавт.).

Літ.: *Перевозчикова О.Л.* Екатерина Логвиновна Ющенко. «Кибернетика и системный анализ», 2003, № 1; *Її ж.* Катерина Ющенко — известная ученая, математик, кибернетик. В кн.: Украинки в истории. К., 2004.

В.І. Онопрієнко.

Я

ЯБЛОНО́ВСЬКИЙ (Jabłonowski) **Олександр-Валер'ян** (19.04.1829—22.08.1913) — польс. історик та етнограф. Н. в с. Гозлін (нині Варшавського воєводства, Польща). Походив зі шляхетської родини. Здобув початкову та середню освіту у повітовій школі у Дорогочині (1837—42) та Білостоцькій г-зії (1843—47). Навчався на історико-філол. ф-ті Ун-ту Святого Володимира в *Києві* (1847—49; див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) та на мед. ф-ті Дерптського ун-ту (1849—52). У 1853—58 вчителював на Київщині та Брацлавщині. 1859—61 вивчав славістику, історію, філологію, філософію за кордоном, зокрема в Берліні, Брюсселі, Відні, Лондоні, Парижі, Празі та ін. містах. Підтримував взаємини із В.*Караджичем*, Й.*Лелевелем* та ін. відомими науковцями і культурно-громад. діячами. Від 1861 — у Києві. Домашній учитель Яна і Кароля Бжозовських. На поч. 1860-х рр. брав участь у діяльності таємних польс. організацій у Києві. 1867 висланий до Пензенської губернії, де проводив етнографічні дослідження серед мордовського населення. 1868 отримав дозвіл на постійне мешкання у Варшаві. Наприкінці 1860-х рр. здійснив подорожі на Близький Схід (Месопотамія, Палестина, Сирія) та до Північної Африки (Єгипет, Туніс). Від 1875 спільно з А.Павлинським видавав багатотомну серію документів і матеріалів «Żródła dziejowe» («Історичні джерела»), зокрема з історії України (т. 5—6, 10, 17—22). 1876 разом із В.Спасовичем заснував часопис «Ateneum». У 1870—1890-х рр. здійснив подорожі Україною та на Балкани, а 1886 — до *Стамбула*. Автор численних праць із польс. та укр. історії доби пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів, зокрема з історії *Києво-Могилянської академії*, а також студій зі славістики й етнографії, істор. географії та картографії. Опублікував істор. атлас земель *Речі Посполитої* 16—17 ст. Тримався думки про особливу цивілізаційну роль Речі Посполитої на східних кресах, зокрема вважав, що поляки привнесли на укр. землі передові європ. культ. та госп. практики. У культ. сенсі прирівнював запороз. козацтво до крим. татар, а відтак розглядав козац. виступи та повстання посполитих як бунти варварської черні супроти «прогресивної» польс. аристократії. Член *Історичного товариства Нестора-літописця* (1892), Краківської АН (1894), Королівського історичного т-ва в Лондоні (1913) та ін.

О.-В. Яблоновський.

П. і похований у м. *Варшава.*

Тв.: Zamek Kamieniecki u schyłku I p. XVI w. «Przegląd bibliograficzno-archeologiczny», 1882, t. 3, nr. 25—26; Handel Ukrainy w XVI w. «Ateneum», 1895, nr. 2; Kozaczyzna a legitimism: dwie legendy polityczno-historiczny Ukrainy — batoryańska i baturyńska. «Ateneum», 1896, nr. 8; W sprawie średniowecznej heraldyki litewsko-ruskiej. «Kwartalnik historyczny», 1898, nr. 3; O żródłach heraldyki ruskiej. «Kwartalnik historyczny», 1899, nr. 3; Pisma, t. 1—4. Warszawa, 1910—12; Stosunki rodzinne na Wołyniu na przelomie XVI—XVII ww. «Przegląd historyczny», 1910, nr. 2; Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912; Gospodarka polska na Zadnieprzu siewerskiem. «Przegląd historyczny», 1915, t. 19, nr. 1; Чернігівщина. «Сіверянський літопис», 1997, № 1—2.

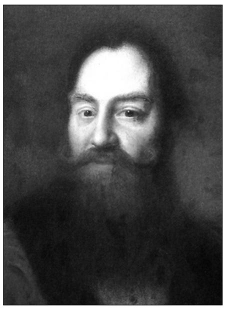
Літ.: *Nalęcz-Dobrowolski A.* Aleksander Jablonowski: zarys żywota i przegląd dzieł. «Przegląd historyczny», 1913, t. 17; *Korzon T.* Aleksander Jablonowski. «Kwartalnik historyczny», 1914, t. 28; *Киян О.І.* Олександр Яблоновський як дослідник історії України. «УІЖ», 1994, № 4.

П.І. Скрипник.

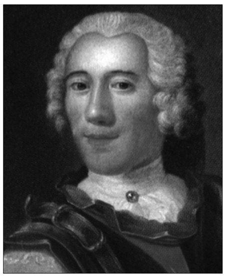
ЯБЛОНО́ВСЬКИЙ (Jabłonowski) **Станіслав-Ян** (03.04.1634—03.04.1702) — держ. і військ. діяч *Речі Посполитої*, рус. *воєвода*, *великий гетьман коронний* та краківський *каштелян.* Н. в родовому маєтку Луча поблизу Яблонова (нині с. Люча Косівського р-ну Івано-Франк. обл.) в шляхетській сім'ї Яна-Станіслава Яблоновського (бл. 1600 — 1647) та Ганни з Остророгів, що мали рус. (укр.) по-

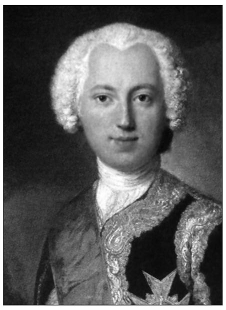
С.-Я. Яблоновський. Портрет роботи художника К. Александровича. 1789.

Я.-С. Яблоновський (1669—1731). Портрет роботи художника А. Маньокі. Перша чверть 18 ст. Фрагмент.

С.-В. Яблоновський (1692—1754). Портрет роботи невідомого художника 18 ст. Фрагмент.

Ю.-О. Яблоновський (1712—1777). Портрет роботи невідомого художника 18 ст. Фрагмент.

ходження. Навч. в Новодворському колегіумі в *Кракові*, вивчав інженерну справу, фортифікацію, математику та астрономію в Парижі (Франція), після чого студіював у Лувенському ун-ті (Іспанські Нідерланди). Воював проти козац. війська гетьмана Б.*Хмельницького* під час *Національної революції 1648—1676* у складі підрозділів С.*Чарнецького*. Відзначився під час Пн. війни Польщі зі Швецією 1655—58. 1659 перебував під кер-вом С.*Потоцького* та кн. Є.-С.*Любомирського* та брав участь у воєнних операціях на землях України. 1660 Я. став великим коронним стражником, а 1661 — великим коронним обозним. 1664 посів уряд воєводи *Руського воєводства*. Відзначився в битві під *Підгайцями* 1667 з військами *Кримського ханату* та полками гетьмана П.*Дорошенка*. 1673 очолював гусарські підрозділи у війську великого коронного гетьмана Я.Собєського (див. *Ян III Собєський*) та відзначився як здібний полководець у *Хотинській битві 1673*. 1676 керував більшою частиною війська Речі Посполитої у протистоянні з армією *Османської імперії* поблизу м. *Журавно*. 1683 *вальний сейм* затвердив його на посаді великого коронного гетьмана. Того ж року під час Віденської (див. *Віденська битва 1683*) та Парканської битв очолював праве крило війська Речі Посполитої у складі європ. воєнної коаліції. Керував походами коронного війська на Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*; 1684), *Буковину* (1685), Волоське та Молдавське князівства (1686). 1695 очолював оборону *Львова* від татар. війська. Керував входженням військ Речі Посполитої до зданого турками згідно з Карловицьким мирним договором (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) м. Кам'янець (1699). Підтримував тісні стосунки з гетьманами *Війська Запорозького* в *Правобережній Україні* С.*Куницьким*, А.*Могилою*, *Гришком* та *Самусем*. Воював із підрозділами фастівського полк. С.*Палія*. Був у політ. опозиції до польс. короля Яна III Собєського, після смерті якого хотів одружитися з його вдовою Марією-Казимирою та зайняти королів. трон Речі Посполитої. В осман. джерелах Я. називали не інакше, як «львівським гетьманом». Виступав проти правління нового польського короля *Августа II* Фридерика Веттіна.

Автор кількох щоденників та істор. поеми. Я. присвячено багато панегіриків, зокрема авторства С.-Ю.Бежановського, Я.Квяткевича, К.-С.Грушинського, А.-А.Остророга, Т.Рутки, француза Ф. д'Авріля. Франц. єзуїт Л.Фрізон у своїй книзі «Magni Polemarchi expedition bellica» (Бордо, 1685) описав військ. походи Я. Історію роду *Яблоновських* подав також у своїх працях львів. каштелян А.-М.Фредро (1660-ті рр.).

Я. постійно проживав у своєму палаці в м. Львів. Відзначався меценатством, підтримував багато церк. закладів та колегіумів, власник великої книгозбірні. Фінансував видання полемічних творів, серед іншого — видання Т.Рутки. Листувався з німецьким ученим-енциклопедистом А.Кірхером.

Володів великими маєтностями, у т. ч. помістям Ляхівці (нині смт *Білогір'я*), де зберігалася більша частина його унікальної б-ки.

Був одружений з Маріанною Казановською, з якою мав 3-х синів і 3-х доньок. Його онука, донька сина Яна-Станіслава, була матір'ю майбутнього польс. короля *Станіслава-Богуслава Лещинського*.

П. у м. Львів, похований у львів. костьолі єзуїтів.

У Львові 1859 йому встановлено пам'ятник, а до 1940 центр. вулиця Львова називалася на честь великого коронного гетьмана — Гетьман. вали (нині проспект Свободи). У Польщі та Україні збереглися прижиттєві зображення Я. на картинах, портретах і гравюрах.

Тв.: Pamiętnie wprowadzenie wojska z cieśni Bukowińskiey... J. W. pana St. Jabłonowskiego. Zamość, 1745; Pamiętnik. Lwów, 1862; Dziennik, cz. 1 (1694—1695). Warszawa, 1865.

Літ.: *Jonsac P., de.* Histoire de Stanislas Jablonowski, vol. 1—4. Leipsic, 1774; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; *Nowak T.* Jabłonowski Stanisław Jan. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 10/2, zesz. 45. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1962—64; *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski (1634—1702): Polityk i dowódca. Siedlce, 1997; *Його ж.* Stanisław Jabłonowski: Kasztelan krakowski, hetman wielki koronny. Warszawa, 2000; *Булатова С.* Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах НБУ імені В. Вернадського. К., 2006; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. К., 2010; *Його ж.* Козацтво та шляхта з України-Русі у Віденській битві 1683 року. В кн.: Actes Testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011.

Т.В. Чухліб.

ЯБЛОНО́ВСЬКІ — два польс. шляхетські роди, які проживали на укр. землях та відігравали значну роль в історії *Речі Посполитої*. Більш відомий з них походить з Яблонова у Мазовецькій землі (нині с. Яблоново Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). Засновником його є коронний ротмістр **Павло** Яблоновський (поч. 16 ст.). Цей рід був приписаний до герба «Прус III». Онук Павла — королів. ротмістр **Матвій** (р. н. невід — п. 1619) — оселився в *Галичині*, звідки його нащадки перебралися на *Волинь* та Брацлавщину. Син Матвія — великий мечник коронний **Ян-Станіслав** (р. н. невід. — п. 1647) — був 1637—40 *маршалком вального сейму*, а онук — **Станіслав-Ян** (див. С.-Я.*Яблоновський*; 1634—1702), відомий польс. полководець, *гетьман великий коронний*. Серед синів гетьмана найбільш відомий **Ян-Станіслав** (1669—1731), впливовий політ. діяч, великий хорунжий коронний (із 1687), *воєвода* волинський (із 1695) та руський (із 1697), великий канцлер коронний (1706—09), письменник, автор збірки байок і політ. трактатів, належав до найближчого кола польс. короля *Яна III Собєського*, якому доводився родичем по дружині — Жанні-Марі де Бетюн, згодом підтримував свого племінника — короля *Станіслава-Богуслава Лещинського* та перебував в опозиції до його суперника *Августа II* Фридерика Веттіна, за що був ув'язнений 1713—16 у замку Кьонігштайн (Саксонія). 19 квітня 1744 три сини Яна-Станіслава — **Станіслав-Вінцентій** (1692—1754), староста білоцерківський (із 1722), меджижецький (із 1731), воєвода равський (із 1735), відомий польс. поет; **Ян-Каетан** (1699—1764), староста чигиринський (із 1722), воєвода брацлавський (із 1754),

та **Дімітріуш-Іполит** (1706—88), а також племінник — **Юзеф-Олександр** (1712—77), дипломат, великий стольник литовський (із 1744) та воєвода новогрудський (1755—72), — отримали за грамотою імператора Карла VII Альбрехта Віттельсбаха титул князя Священної Римської імперії. Юзеф-Олександр уславився також як історик, бібліограф, геральдист, генеалог, письменник, перекладач і меценат. 1768 він заснував у Лейпцизі (Саксонія), де мешкав останні роки життя, Наук. т-во Яблоновських (Societas Jablonoviana), якому пожертвував значний капітал для премій за кращі наук. праці. Від Станіслава-Вінцентія та Дімітріуша-Іполита походять дві осн. гілки роду — старша (російська) та молодша (австрійська). До старшої гілки належать син Станіслава-Вінцентія — **Антоній-Барнаба** (1732—99), староста меджижецький (із 1764) та чигиринський (із 1780), маршалок *Коронного трибуналу* (1760), познанський воєвода (із 1760), краківський *каштелян* (із 1782), активний діяч *Барської конфедерації* та її посол до *Відня* (1772); онуки — **Станіслав-Павло** (1762—1822), генерал-майор коронних військ (1783), шеф пішої королів. гвардії ВКЛ, посол Речі Посполитої в Берліні (Пруссія; 1790—95), сенатор-каштелян *Варшавського князівства* (1808—15), сенатор-воєвода *Царства Польського* (1815—22), почесний член Варшавського т-ва друзів науки (1811—22), та **Максиміліан-Петро-Казимеж** (Максиміліан Антонович; 1785—1846), сенатор-каштелян (1820—25) та сенатор-воєвода (1825—31) Царства Польського, таємний радник (1831) і сенатор Рос. імперії (1831—46), обер-гофмейстер імператорського двору (1832), голова Герольдії Царства Польського (1835—46); правнуки — **Антоній** (Антоній Станіславович; 1793—1855), камергер та віце-референтарій Царства Польського, член польс. таємних т-в, 1821 — член Центр. к-ту Патріотичного т-ва (див. *Патріотичне товариство*), його делегат у Київській та Подільсько-Волинських провінціях, підтримував зв'язок з декабристськими орг-ціями (див. *Декабристів рух*), 1826 заарештований, після щиросердного каяття засуджений до заслання в Саратов (нині місто в РФ), та **Станіслав** (Станіслав Станіславович; 1799—1878), поручик польс. війська, учасник *польського повстання 1830—1831*, після поразки якого емігрував до Європи. Рішенням Держ. ради Рос. імперії від 29 березня 1844 представники старшої гілки роду підтверджені у князівській гідності Рос. імперії. Ця гілка згасла, очевидно, наприкінці 19 ст.

З молодшої гілки найбільш відомі онук Дімітріуша-Іполита — **Людвік** (1784—1868), австрійс. дипломат та держ. діяч, таємний радник, та правнуки: **Кароль** (1807—85), камергер австрійс. двору, таємний радник (1863), довічний член палати панів, **Фелікс** (1808—57), генерал-фельдмаршал-лейтенант австрійс. армії, **Маврикій** (1809—68), камергер, полковник австрійс. армії. 14 листопада 1820 представники молодшої гілки роду були підтверджені у князівській гідності Австрійс. імперії. Ця гілка проіснувала до кінця 20 ст., коли згасла через відсутність представників чол. статі.

Поряд із князівським відгалуженням роду в Галичині проживали і представники нетитулованої гілки. До неї належать: **Владислав** (1841—94), лікар, етнограф, учасник *польського повстання 1863—1864*, після поразки якого емігрував до *Османської імперії*, де служив у війську; його рідний брат — польс. історик, етнограф, мандрівник **Олександр-Валеріан** (див. О.-В.*Яблоновський*; 1829—1913); та племінник — **Владислав** (1865—1956), польс. літ. критик, новеліст, політ. діяч.

Ін. рід походить з Яблонова в Нурській землі та сягає початку 15 ст. Рід користувався гербом «Гржимала». Представники цього роду також були пов'язані з укр. землями. Засновником графської гілки роду був **Рох-Міхал** (1712—80), вішліцький каштелян, корсунський староста, маршалок Коронного трибуналу, власник маєтків у Галичині, прибічник звільнення селян та член Барської конфедерації. Титул графа Королівства Галіції та Лодомерії був наданий йому 2 січня 1779 імп. *Марією-Терезією* Габсбург. З нетитулованої гілки цього ж роду походив **Людвік** (1810—87), поет, учасник польс. повстання 1830—31, член організації *карбонаріїв* у Галичині, автор цікавих спогадів про Галичину серед. 19 ст.

Літ.: *Niesiecki K.* Korona Polska, t. 2. Lwów, 1738; *Долгоруков П.В.* Российская родословная книга, т. 3. СПб., 1856; *Wurzbach C., von.* Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Bd 10. Wien, 1863; *Dunin-Borkowski J.S.* Genealogie zyjacych utytułowanych rodów Polskich. Lwów, 1895; *Boniecki A.* Herbarz polski, t. 8. Warszawa, 1905; *Dworzaczek W.* Genealogia: Tablice. Warszawa, 1959; Genealogisches Handbuch des Adels, Bd 91: Adelslexikon Bd 6. Limburg an der Lahn, 1987; Дворянские роды Российской империи, т. 1: Князья. СПб., 1995; *Lenczewski T.* Genealogie rodów utytułowanych w Polsce, t. 1. Warszawa, 1996.

В.В. Томазов.

А.-Б. Яблоновський (1732—1799). Портрет роботи художника Ю. Пешкі. Близько 1791—1792. Фрагмент.

Т.Н. Яблонська.

ЯБЛО́НСЬКА Тетяна Нилівна (24 (11).02.1917—17.06.2005) — художниця-живописець. Професор (1967). Член правління: Спілки художників України (1956—62), Спілки художників СРСР (1963). Дійсний член Академії мист-в СРСР (1975), Академії мист-в України (1997). Герой України (2001). Нар. художник УРСР (1960), нар. художник СРСР (1982). Н. в м. Смоленськ (нині місто в РФ) в

Яблонська Т. «Хліб». 1949. Зберігається в Державній Третьяковській галереї (м. Москва, РФ).

сім'ї вчителів. 1929 родина Яблонських переїхала в Україну. Фахову освіту Я. здобула, навчаючись 1935—41 в Київ. худож. ін-ті у Ф.*Кричевського*. 1944—53 — викладач, 1966—73 — зав. кафедри композиції, керівник навчально-творчої майстерні Київ. худож. ін-ту. Майстер станкового живопису всіх жанрів: тематичних картин, портретів, пейзажів, натюрмортів.

Найбільш відомі твори: «Ворог наближається», «Перед стартом», «Хліб», «У парку», «Над Дніпром», «Весна», «Святковий вечір», «Безіменні висоти», «Весілля», «Життя продовжується», «Осінній портрет» та ін. Твори Я. вирізняються глибиною світосприйняття, багатим і вишуканим колоритом, композиційною довершеністю та оригінальністю просторових вирішень теми. Більшості полотен притаманні лаконічність стилю, майстерність декоративного узагальнення. Цикл її епічних творів філос. узагальнюючого змісту сприймається як особливий світ емоцій, що вимагає вдумливого сприйняття, глибокого проникнення в суть зображеного.

Депутат Верховної Ради УРСР 1951—59.

Лауреат Держ. премії СРСР (1945, 1951, 1979), Нац. премії України ім. Т.Шевченка (1998).

Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора (1951), «За заслуги» 2-го ст. (1997), Почесною відзнакою Президента України (1994); Герой України із врученням ордена Д-ви (2001).

П. в м. *Київ*, похована на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Владич Л.* Тетяна Нилівна Яблонська. К., 1958; *Попова Л.И., Цельтнер В.П.* Т. Яблонская. М., 1968; Академія мистецтв України: Інформаційний довідник. Х., 1998; Українська академія мистецтва: Спеціальний випуск. Професори НАОМА (1917—2007). К., 2008.

Р.І. Бондаренко.

Яворів. Церква Різдва Пресвятої Богородиці та дзвіниця. Фото 2010.

ЯВДА́СЬ Митрофан Іванович (16(03).06.1903—29.12.1966) — активний діяч *Української автокефальної православної церкви*, історик. Н. на х. Дубковий (нині у складі с. Якимове Великобагачанського р-ну Полтав. обл.). Закінчив Полтав. загальноосвітню школу для дорослих. Висвячений на священика 12 липня 1925 (єпископом Юрієм Жевченком). Служив у селах на Полтавщині. Заарештований 1929, засуджений на 7 років ув'язнення, які відбув на Далекому Сх. Із 1944 перебував на еміграції в Німеччині, із 1957 — у США. До нього перейшов архів Благовісництва та Краєвої ради УАПЦ в Зх. Німеччині. Автор праць «Матеріяли до Патерика Української автокефальної православної церкви» (ч. 1, Мюнхен, 1951), «Українська автокефальна православна церква: документи для історії» (Мюнхен—Інгольштадт, 1956). Аргументовано полемізував з І.*Власовським*.

П. у м. Вотербері (шт. Коннектикут, США).

Літ.: *Бульбенко Ф.* Блаженної пам'яти протопресвітера о. Митрофана Явдася. «Церква й життя» (Чикаго), 1967, ч. 5—6 (62—63); *Білокінь С.* Дослідження історії УАПЦ (1921—1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі. В кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика, вип. 1. К., 1993.

С.І. Білокінь.

Я́ВОРІВ — місто *Львівської області*, райцентр. Розташований на р. Шкло (прит. Сяну, бас. Вісли). Населення понад 12,7 тис. осіб (2011).

Уперше згаданий 1376. Належав до Львів. землі (із 1434 — у складі *Руського воєводства*). 1569 отримав *магдебурзьке право.* У 17—18 ст. — центр староства (першу *люстрацію* проведено 1621). На поч. 17 ст. сформувався як ремісничий і торг. центр, де мешкало понад 2 тис. осіб. 1618—19 тут діяла друкарня Я.*Шеліги*. 1621 в Я. засновано жін. василіанський монастир (із 1637—39 відомий як

Яворів. Костьол Апостолів Петра і Павла. Фото 2010.

Свято-Покровський, діяв до 1945) і при ньому школу для дівчат.

1648 десятьох міщан Я. стратили за підтримку козаків, а на місто наклали контрибуцію.

Під час правління польс. короля *Яна III Собєського* (який до того, як посісти трон, був яворівським старостою) замок в Я. був однією з улюблених королів. резиденцій. Тут деякий час містився монетний двір, сюди прибували для переговорів посли різних д-в, відбувалися урочистості.

Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до володінь австрійс. *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Я. надано статус вільного королів. міста. Після 1850 Я. — центр *повіту* (до 1867 — у складі Перемишльського округу). 1903 було збудовано залізницю Янів (нині смт *Івано-Франкове*) — Я. (розібрано в рад. час). На поч. 20 ст. тут мешкало понад 10 тис. осіб, діяли невеликі підпр-ва (переважно харчової пром-сті).

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Я. — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належав Польщі (від 1921 — повітовий центр у складі Львів. воєводства). 26 вересня 1939 зайнятий Червоною армією. Від 1939 — у складі Львів. обл. УРСР, райцентр. Від 23 червня 1941 до 24 липня 1944 окупований гітлерівцями, входив до складу *Генеральної губернії.* У роки окупації в Я. знищено 2 тис. євреїв.

Нині в Я. працюють підпр-ва деревообробної, харчової, хімічної пром-сті. У місті діють істо-

рико-етногр. музей «Яворівщина», музей-садиба О.*Маковея*. Я. відомий як осередок худож. ремесел (деревообробка).

Пам'ятки арх-ри: костьол Апостолів Петра і Павла (1639), церква Різдва Богородиці та дзвіниця (1670), келії монастиря василіанок (1828—31), ратуша (поч. 20 ст.). Діють також церква Успіння Пресвятої Богородиці (1670), церква Святого Юрія (1899—1902).

У Я. народилися С.*Яворський*, О.Маковей, математик Л.Жмурко, протягом 1848—89 працював Й.*Лозинський*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 3. Warszawa, 1882; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Пелещишин М.А.* Стародавня Яворівщина: Нариси з історії та археології. Львів, 1996; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998; Громадські музеї Львівщини: Довідник, т. 2. Львів, 2007; *Duch O.* Kronika Jaworowskiego monasteru bazylianek i jej autorki. В кн.: Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Kraków, 2010.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

ЯВОРІ́ВСЬКИЙ Володимир Олександрович (н. 11.10.1942) — укр. письменник, політ. діяч. Член Спілки журналістів України (із 1969), Спілки письменників України (із 1971). Н. в с. Теклівка (нині село Крижопільського р-ну Він. обл.) в сел. родині. Закінчив Одес. ун-т за спеціальністю «українська мова і література» (1964). Працював як редактор на Одес. радіо, літ. редактором низки періодичних видань — «Запорізька правда», «Прапор юності», «Ленінська молодь», «Літературна Україна» та на Запоріз. радіо. Кіносценарист Львів. телебачення. Літ. консультант, референт Спілки письменників УРСР. Член КПРС (1981—90). 1980—89 — редактор відділу прози, заст. гол. редактора ж. «Вітчизна». 1989—91 — нар. депутат СРСР, член Міжрегіональної депутатської групи. Один із засновників *Народного руху України*, очолював орг. к-т, 1989 — голова Київ. координаційної ради Нар. руху України. Член Демократ. партії України (1990—99), голова Демократ. партії України (1992—99). Від травня 1999 — голова політ. ради, член правління Партії «Реформи і порядок». Член ради Нар. союзу «Наша Україна» (березень-грудень 2005). Нар. депутат України 1-го (12-го), 2-го та 4—7-го скликань. У ВР України 1-го скликання — член Нар. ради та голова Комісії з питань Чорнобильської катастрофи. У ВР України 2-го скликання — голова підкомітету по зв'язках зі співвітчизниками, що проживають за межами України, К-ту з прав людини, нац. меншин і міжнац. відносин, а також член групи «Конституційний центр» (до цього — член групи «Державність»). У ВР України 4-го скликання — член фракції «Наша Україна» (травень 2002 — вересень 2005), фракції політ. партії «Реформи і порядок» (вересень—грудень 2005), фракції «Блок Юлії Тимошенко» (від грудня 2005), голова підкомітету з питань електронних засобів масової інформації К-ту з питань свободи слова та інформації. У ВР України 5-го скликання — голова К-ту з питань к-ри і духовності, член фракції «Блоку Юлії Тимошенко». Склав депутатські повноваження 12 червня 2007. У ВР України 6-го скликання — член фракції «Блоку Юлії Тимошенко», голова К-ту з питань к-ри і духовності. У ВР України 7-го скликання — член фракції «Батьківщина», голова підкомітету з питань книговидання, книгорозповсюдження та відзначення пам'ятних дат К-ту з питань к-ри і духовності. У вересні 1996 — липні 1999 — голова К-ту Держ. премій України ім. Т.Шевченка. Член К-ту Нац. премій України ім. Т.Шевченка (вересень 1999 — жовтень 2001). Член Ради з питань мовної політики при Президентові України (лютий 1997 — листопад 2001). У жовтні 2001 — листопаді 2011 — голова Нац. спілки письменників України.

Автор низки повістей, новел та романів, зокрема, присвячених буд-ву Чорнобильської АЕС («Ланцюгова реакція», 1977), К.*Білокур* («Автопортрет з уяви», 1982), *Чорнобильській катастрофі 1986* («Марія з полином у кінці століття», 1988).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1984; за повість «Вічні Кортеліси»).

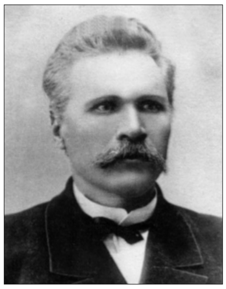
Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2005).

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 2008.

О.В. Ясь.

В.О. Яворівський.

Д.І. Яворницький.

ЯВОРНИ́ЦЬКИЙ (Еварницький, Яворницький-Еварницький) **Дмитро Іванович** (07.11(26.10) 1855 — 05.08.1940) — історик, етнограф, фольклорист, археолог, музеєзнавець та письменник. Н. в с. Сонівці (нині с. Борисівка Харківського р-ну Харківської обл.). Походив з родини сільс. псаломщика зі збіднілого дворянського роду, котрий побрався зі звичайною селянкою. Закінчив Харків. повітове уч-ще (1874). Навч. у Харків. духовній семінарії (1875—77). Закінчив історико-філол. ф-т Харківського університету (1881). Позаштатний стипендіат цього ун-ту для підготовки до професорського звання. Викладав історію у Третій харків. г-зії та жін. г-зії Н.Григорцевич. На весні 1884 читав серію публічних лекцій про запороз. козацтво. Потрапив у опалу і 1885 був звільнений з Харків. ун-ту. 1885—92 викладав у *Санкт-Петербурзі* у різних навч. закладах, зокрема в Миколаївському сирітському ін-ті шляхетних дівчат, Другому кадетському корпусі, приватній г-зії Стоюніної, театральному уч-щі та ін. Двічі був звільнений з роботи (1887, 1891), позаяк вважався неблагонадійною особою. 1893—95 — чиновник з особливих доручень у Середній Азії для вивчення місц. краю, зокрема в Самарканді та Ташкенті. Служив у Варшавській казенній палаті та складав магістерські іспити у Варшавському ун-ті (1895—96). Приват-доцент *Московського університету* (1896—1905). Захистив магістерську дис. у Казанському ун-ті (1901). 1902—33 очолював *Катеринославський обласний музей імені О.Поля* (пізніше *Дніпропетровський історичний музей імені Д.Яворницького*), в якому створив велику колекцію старожитностей Запорожжя та Південної України (понад 75 тис. одиниць зберігання). Тісно співпрацював із катериносл. «Просвітою» та *Катеринославською губернською вченою архівною комісією*, зокрема порушував питання про передачу архіву комісії до музею ім. О.Поля. Професор Катериносл. ун-ту, згодом — Катериносл. ін-ту нар. освіти (1918—24). Керівник н.-д. кафедри українознавства (1924—29). Від 1922 — керівник Катериносл. губернського архів. прав-

ління. Експерт Харків. комісії з культ. цінностей, котрі Україна мала повернути Польщі за умовами Ризького договору 1921. Чл.-кор. (1924), академік ВУАН (1929). 1927—32 керував роботою наук. експедиції Наркомосу УСРР на *Дніпрельстані* у зоні затоплення. 1933 зазнав політ. переслідувань за обвинуваченнями в «буржуазному націоналізмі» та підтримці членів «контрреволюційної організації» у т. зв. справі СВУ. До кінця життя залишався безробітним.

Як учений Я. формувався під впливом О.*Потебні* та М.*Сумцова*. Значний вплив на Я. справили зустрічі з тяжкохворим М.*Костомаровим* у січні 1885, якого Я. назвав «помираючим левом». У стильовому плані істор. погляди Я. сполучали архаїчний пізній романтизм, який у дореволюц. часи гостро критикував М.*Грушевський*, із певними вкрапленнями позитивізму. Автор понад 200 праць з укр. історії 16—19 ст., археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, джерелознавства, архівної та музейної справи, зокрема студій з історії запороз. козацтва та Південної України, а також біографічних нарисів про Г.*Сковороду*, Т.*Шевченка* та ін. Працював у архівах *Москви*, С.-Петербурга, Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), *Полтави*, *Харкова*, *Чернігова*, *Варшави*, Ташкента, Самарканда, Архангельська, Соловецького монастиря та ін. Вивчав приватні родинні архіви Г.Алексєєва, Г.Байдака, В.Гладкого, І.Магденка, М.Родзянка, О.Струкова та ін. Опублікував велику кількість джерел, переважно з обсягу ранньомодерної укр. історії. Наук. творчість Я. тісно пов'язана з його пошуковими практиками як етнографа, фольклориста, музеєзнавця й археолога, котрий відвідував місця колиш. *Запорозької Січі* й збирав фольклорні, етнографічні, архівні матеріали та козац. старожитності. Співробітничав з «Екатеринославскими губернскими ведомостями», *«Киевской стариной»*, *«Историческим вестником»*, «Русской мыслью», «Харьковскими губернскими ведомостями», «Червоним шляхом», «Туркестанскими ведомостями» та ін. періодичними виданнями. Підтримував творчі зв'язки з багатьма відомими укр. і рос. ученими, письменниками та митцями, зокрема з Д.*Багалієм*, В.О.*Барвінським*, В.*Бідновим*, С.*Васильківським*, Г.Вашкевичем, О.*Гатцуком*, В.*Гіляровським*, Б.*Грінченком*, Д.*Дорошенком*, І.*Забєліним*, М.*Калачовим*, В.*Ключевським*, М.*Коцюбинським*, Д.Мордовцем, Лесею *Українкою*, М.В.*Лисенком*, І.*Рєпіним*, П.*Саксаганським*, Д.*Самоквасовим*, М.*Слабченком*, О.*Сластіоном*, М.*Старицьким*, В.Стасовим, П.*Стебницьким*, Л.*Толстим*, Я.*Щоголевим* та ін. За консультативної допомоги Я. І.Рєпін написав знамените полотно «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1878—91). Член Вітебської, Катериносл., Полтав., Псковської, Рязанської, Таврійської, Тульської та Черніг. губернських вчених архів. комісій, Моск. археол. т-ва, *Наукового товариства імені Шевченка*, *Українського наукового товариства*, Т-ва шанувальників історії Кубанської області, Харків. історико-філол. т-ва та ін.

П. у м. Дніпропетровськ.

Нагороджений орденом Станіслава 3 ст. (1893), орденом Бухарської Золотої Зірки 3 ст. (1894). Отримав чин надвірного радника (1897). Похований біля історичного музею, котрий носить його ім'я. У жовтні 1989 Археографічна комісія АН УРСР ухвалила рішення видати 20-ти томне зібрання праць Я., з яких видано 1-й (2004), 2-й (2005), 3-й, кн. 1 (2008), 8-й (2006) томи. Крім того, видається епістолярна спадщина Я. (Дніпропетровськ, 1997—2012, вип. 1—6).

Меморіальний будинок-музей Д.І. Яворницького в м. Дніпропетровськ. Фото 2011.

Бібліогр.: Реєстр наукових і літературних праць Д.І. Яворницького: 1883—1912. «Дніпрові хвилі» (Катеринослав), 1913, № 10; Бібліографічний покажчик праць професора Дмитра Івановича Яворницького (1883—1928). В кн.: Збірник [Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею], т. 1. Дніпропетровськ, 1929; Бібліографія праць Д.І. Яворницького. В кн.: *Гапусенко І.М.* Дмитро Іванович Яворницький. К., 1969; Реєстр друкованих праць Д.І. Яворницького В кн.: *Шубравська М.М. Д.І.* Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. К., 1972; *Заруба В.М.* Яворницький Дмитро Іванович (1855—1940): Біобібліографія. Дніпропетровськ, 2005.

Тв.: Число и порядок запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья. К., 1884; Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский. Новочеркасск, 1887; Сборник материалов для истории запорожских козаков. СПб., 1888; Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. 1—2. СПб., 1888; Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. СПб., 1889; Вольности запорожских казаков: Историко-топографический очерк. СПб., 1890; Публичные лекции по археологии России. СПб., 1890; История запорожских козаков, т. 1—3. СПб., 1892—97 (укр. пер. — Львів, 1990—92); Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях. Ташкент, 1893; Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков. СПб., 1894; По следам запорожцев. СПб., 1898; Из украинской старины: Альбом. СПб., 1900 (укр. перевид. — К., 1991, та Чернівці, 2010); Источники для истории запорожских козаков, т. 1—2. Владимир, 1903; Малороссийские народные песни, собранные в 1878—1905 гг. Екатеринослав, 1906; Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка. Катеринослав, 1909; Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля. Екатеринослав, 1910; Две поездки в запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского Крестовоздвиженского монастыря, в 1750—1751 гг. Екатеринослав, 1915; Україно-руське козацтво перед судом історії (читано в Катеринославському університеті, 20 вересня 1918 р.). Катеринослав, 1919 (перевид. — Львів, 2010); Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Х., 1928; До історії степової України. Дніпропетровськ, 1929; История города Екатеринослава. Днепропетровск, 1989; Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ, 2002.

Літ.: *Авчинников А.Г.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: к 30-летию литературно-ученой деятельности. Екатеринослав, 1914; *Ковальский Н.П., Абросимова С.В.* Археографическая деятельность академика Д.И. Яворницкого. В кн.: Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов: Межвузовский сборник научных

трудов. М., 1991; *Заруба В.М.* Академік Дмитро Іванович Яворницький. В кн.: *Заруба В.М.* Постаті (студії з історії України). Дніпропетровськ, 1993; *Яременко І.І.* Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д.І. Яворницького: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 1994; *Руснак І.Є.* Літературна творчість Д.І. Яворницького і розвиток української прози початку XX століття: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. К., 1995; *Чабан М.П.* Сучасники про Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1995; *Скупейко Л.* Художня проза Д.І. Яворницького. «Київська старовина», 1996, № 1; *Абросимова С.В.* Дмитро Яворницький. Запоріжжя, 1997; *Її ж.* Дмитро Яворницький. «Історіографічні дослідження в Україні», 2005, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.; *Стороженко І.С.* Методологічні аспекти творчої спадщини Д.І. Яворницького. «Грані», 2005, № 5.

О.В. Ясь.

ЯВО́РСЬКИЙ Мар'ян (н. 21.08. 1926) — церк. діяч, кардинал, архієпископ-митрополит Львівський лат. обряду (1991—2008). Д-р теології (1952) і філософії (1954), професор (1967). Н. в м. *Львів.* Закінчив середню школу у Львові. 1945 вступив до Вищої духовної семінарії у Львові, невдовзі переведений до Кальварії Зебжидовської (Польща), де продовжував студії з філософії та теології. 25 червня 1950 висвячений на священика, тоді ж отримав звання магістра богослов'я на богословському ф-ті *Краківського університету.* Перебував на пасторальній роботі в с. Поронін (нині село Малопольс. воєводства, Польща), викладав у Варшавській теологічній академії та на теологічному ф-ті Краківського ун-ту, де 1967 отримав звання професора-ординарія. Секретар Наук. ради Єпископату Польщі (1970—84), декан Папського теологічного відділення в *Кракові* (1976—81), почесний прелат Його Святості (із 14 грудня 1976), ректор Папської теологічної академії в Кракові (1981—87). Захистив докторат з теології (1952), філософії (1954), габілітаційну працю з філософії релігії при Варшавській теологічній академії (1965); д-р honoris causa Боннського (1985) та Варшавського (2002) ун-тів; почесний д-р Краківського ун-ту та Папського теологічного відділення у Вроцлаві (Польща).

21 травня 1984 призначений Папою Римським *Іоанном Павлом II* титулярним єпископом Ламбезі та Апостольським адміністратором Львівським для територій у кордонах Польщі. Посвячений архієпископом Краківським (1984), архієпископом-митрополитом Львівським лат. обряду (1991). Проводив значну роботу зі створення *парафій*, реституції храмів та церк. майна Римо-катол. церкви, буд-ва нових церк. споруд, багато уваги приділяв діяльності Вищої духовної семінарії (Львів—*Брюховичі*), будучи одночасно її ректором. 1992 обраний президентом Конференції римо-катол. єпископів України, виконував також функції Апостольського адміністратора Луцької дієцезії (1996—98). Проголошений кардиналом in pectore (1998), кардиналом-пресвітером із титулом Сан-Сісто (2001). 21 жовтня 2008 Папа Римський Бенедикт XVI прийняв відставку кардинала Я. з посади римо-католицького архієпископа Львова.

Праці: Dowody istnienia Boga a fenomen religii, t. 2. Kraków, 1970; Koncepcja antropologii filozoficznej w ujęciu Kardynała Karola Wojtyły (próba odczytania w oparciu o studium «Osoba i czyn»), t. 5—6. Kraków, 1973—74; Pisma z filozofii religii: Studia z Filozofii Boga, Religii i Człowieka UKSW, 2. Warszawa, 2002; Wybór pism filozoficznych. Olecko, 2003.

В.В. Субботін.

ЯВО́РСЬКИЙ Матвій Іванович (15.11.1885, за ін. даними, 1884 або ж 28.02.1885 — 03.11.1937) — історик, громад. і культ. діяч. Д-р екон., політ. та істор. н. (1929). Дійсний член ВУАН (1929), Білорус. АН (1929). Н. в с. Корчмин (нині с. Корчів Сокальського р-ну Львів. обл.) в сел. родині. Навч. в г-зії, працював на заробітках у Силезії та *Львові.* По закінченні юрид. ф-ту Львів. ун-ту (1910) — суд. практикант, займався наук. діяльністю, написав дослідження «Соціальні основи підліткової злочинності» (1912). Здобув наук. ступінь д-ра політ. наук. Учасник укр. нац. руху, голова т-ва «Україна». Хорунжий піх. полку австро-угор. армії (1914—16). Внаслідок поранення переведений у тил, до *Холма*, інструктором кулеметної школи. Під час *Української революції 1917—1921* брав участь у роботі військ. жандармерії *Української Галицької армії*, згодом — нач. політ. школи в *Києві* для червоних старшин, викладач у школі політ. грамоти в Казані (нині столиця Татарстану, РФ). Від 1920 — на викладацькій роботі в Харків. ін-ті нар. освіти. Уповноважений Комуніст. партії Сх. Галичини при ЦК КП(б)У (1921—22). Працював у системі Укр. гол. к-ту професійно-тех. освіти Наркомосу УСРР, заст. завідувача Управління наук. установами в Україні при Наркомосі УСРР (див. *Укрнаука*), займався науково-пед. і громад. діяльністю. Голова *Харківського наукового товариства*, голова правління харків. клубу політ. емігрантів Зх. України. Представляв укр. істор. науку в Німеччині, на міжнар. істор. конгресі в Осло (Норвегія; 1928). Від 1929 — член Президії, секретар 1-го відділу ВУАН.

Кардинал Мар'ян Яворський.

М.І. Яворський.

Автор низки наук. і науково-популярних праць, серії підручників для шкіл та середніх навч. закладів, зокрема «Короткого курсу історії України», що витримав 5 видань. Приділяв особливу увагу історії громад. рухів: декабризму в Україні (див. *Декабристів рух*), *Кирило-Мефодіївському товариству*, робітн. руху, а також методології історії та історіографії. Обстоював пріоритет національної, а не класової ідеї в концептуалізації укр. історії. 1929 зазнав політ. цькування під гаслом боротьби з «яворщиною». 1930 виїхав за межі України.

Заарештований у березні 1931 в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*) за участь у т. зв. Укр. нац. центрі (див. *«Українського національного центру» справа 1930—1931*). Засуджений у лютому 1932 до 6-ти років позбавлення волі в концтаборі. Покарання відбував на *Соловках.*

9 жовтня 1937 засуджений до смерті за «націоналістичну й антирадянську діяльність серед в'язнів».

Страчений в урочищі *Сандармох.*

Праці: Історія боротьби класів на Україні: Начерк лекцій. Полтава, 1921; Нарис історії України, ч. 1: Господарство натуральне. К., 1923; Ч. 2: Станово-шляхетське суспільство. Козацька революція. Х., 1924; Ч. 3: Дворянська революція. Катеринослав, 1925.

Літ.: *Касьянов Г.В.* Академік М.І. Яворський: доля вченого. «УІЖ», 1990, № 8; *Рубльов О.С.* Лідер «істори-

ків-марксистів» України. В кн.: Репресоване краєзнавство. К., 1991; *Санцевич А.В.* М.І. Яворський — видатний український історик. В кн.: Історична спадщина у світлі сучасних досліджень. К., 1995; *Його ж.* М.І. Яворський: Нарис життя та творчості. К., 1995.

Ю.А. Пінчук.

ЯВО́РСЬКИЙ Стефан (у миру — Симеон Іванович; 1658—08.12 (27.11).1722; за ін. даними, п. 05.12(24.11).1722) — церк. і культ. діяч, літератор, теолог, філософ. Н. в м. *Яворів* у сім'ї дрібного укр. шляхтича. Вихованець Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*). Прийняв унію. Прослухав курси філософії і теології в єзуїтських закладах *Львова*, Любліна, Познані (обидва міста в Польщі), Вільна (нині м. *Вільнюс*).

Повернувшись 1689 до *Києва* магістром філософії і вільних мист-в, зрікся унії та, прийнявши чернечий постриг, викладав у Київ. академії курси лекцій з поетики, риторики, 1691 здобув посаду професора філософії і теології. 1697 призначений ігуменом *Київського Свято-Микільського пустинного монастиря*. Видав 4 віршовані панегірики І.*Мазепі* та В.*Ясинському*. Написав підручник з риторики.

1700 почався моск. період життя Я. З волі рос. царя *Петра I* він призначений митрополитом Рязанським і Муромським, згодом (1701) обійняв посаду місцеблюстителя патріаршого престолу, після ліквідації інституту патріаршества 1721 призначений президентом Найсвятішого Синоду. Виступав за розмежування світської і духовної влади, на захист автономії Церкви, сталості її традицій і обрядів. Як перший протектор *Московської слов'яно-греко-латинської академії* сприяв реорганізації навч. процесу цього закладу на кшталт західноєвроп. ун-тів та Київ. академії, запрошуючи випускників останньої на викладацьку роботу до Москви.

Стефан Яворський. Гравюра роботи К. Афанасьєва. 1844.

Останні роки життя Я. пройшли в *Санкт-Петербурзі*, де він займався різнобічною сусп. та літ. діяльністю. Його перу належить низка філос. і теологічних праць, проповідей, віршів. Літ. творчість Я. була схвально оцінена сучасниками, зокрема Ф.*Прокоповичем*. Вагомим доробком у галузі теології стали його праці «Конкордація Святого Письма», «Про Церкву», «Про Святу Трійцю», «Камінь віри». Як і ряд проповідей і віршів, вони пронизані ідеями палкого захисту православ'я, протесту проти догматизму катол. церкви, позначені пристрасною полемічністю. Поряд із реліг. сюжетами в проповідях Я. присутні моральні й істор. мотиви, однак історія сприймається ним із позицій *провіденціалізму*. Як представник барокової схоластики Я. у своєму курсі філософії та натурфілософії, просякнутому синтезом укр. філос. ідей із західноєвропейськими, акцентував на логіці як методі дослідження істини, процес пізнання якої розглядав на чуттєвому й інтелектуальному рівнях; проблемах матерії і форми, простору, руху і часу. Під самопізнанням розумів не лише самовдосконалення людської особистості, а й можливості вивчення анатомічних, фізіологічних та психічних особливостей людини.

П. у м. Москва, похований в Архангельському соборі в Рязані (нині місто в РФ).

Тв.: Философські твори, т. 1—3. К., 1992.

Літ.: *Терновский Ф.А.* Митрополит Стефан Яворский (биографический очерк). «Труды Киевской духовной академии», 1864, № 1, 3, 6; *Самарин Ю.Ф.* Сочинения, т. 5: Стефан Яворский и Феофан Прокопович. М., 1880; *Тихонравов Н.С.* Московские вольнодумцы начала XVIII в. и Стефан Яворский. В кн.: *Тихонравов Н.С.* Сочинения, т. 2. М., 1898; *Табачников І.А.* З історії філософської думки в Києво-Могилянській академії першої половини XVIII ст. (Стефан Яворський і Феофан Прокопович). В кн.: З історії філософської думки на Україні. К., 1963; *Захара И.С.* Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII—XVIII вв. (Стефан Яворский). К., 1982.

В.М. Матях.

ЯВО́РСЬКІ І ЗНАЧКО́-ЯВО́РСЬКІ. Яворські — кілька одноіменних козацько-старшинських родів різного походження. Один із них бере початок від **Павла Івановича** Яворського (р. н. невід. — п. до 1730), ніжинського протоієрея (1703—05), що належав до галицького шляхетського роду з м. *Яворів*, представники якого після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* переселилися до с. Красилівка (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.). Рідний брат Павла — **Семен Іванович** (1658—1722) — відомий під іменем Стефана *Яворського*.

Засновником ін. роду був також **Павло** Яворський (р. н. невід. — п. до 1741), стародубський полковий *осавул* (1710—31). Його син — **Михайло Павлович** (бл. 1688 — до 1742) — учасник багатьох воєнних кампаній, зокрема *Полтавської битви 1709*, стародубський другий полковий осавул (1730—35). Ін. представники роду обіймали посади *значкових товаришів*.

Третій рід походить від **Степана** Яворського (р. н. невід. — п. до 1693), уманського полковника (1674) та охотницького піх. полковника (1689).

За родинним переказом, рід Значко-Яворських походив від польс. шляхетського роду Яворських герба «Косцеша» (1-ша пол. 11 ст.). Однак документальних підтверджень такого давнього родоводу Значко-Яворські не мали. Офіц. генеалогія роду розпочинається від **Карпа Ілліча** Значка (р. н. невід. — п. після 1771), лубенського *городового отамана* (1740—53), *сотника* першої Лубенської сотні (1753—64), абшитованого полкового осавула (1764), який і приєднав прізвище Яворських, отримавши 1766 від шляхтича Олександра Яворського свідоцтво про їхнє спільне походження. Синами Карпа були: **Матвій Карпович** (1716, за ін. даними, 1720 — 1809), відомий під іменем Мельхіседека *Значко-Яворського*, проповідник та церк. діяч; **Максим Карпович** (бл. 1725 — після 1791), *військовий товариш* (1764—74), абшитований полковий осавул (1774), учасник *російсько-турецької війни 1768—1774*; **Олександр Карпович** (у чернецтві — Аркадій; бл. 1730 — р. с. невід.), ігумен

Богуславського Свято-Миколаївського монастиря (1788—92); **Трохим Карпович** (бл. 1740 — після 1791), сотник першої Лубенської полкової сотні (1764—70), лубенський полковий осавул (1770 — імовірно, 1782), учасник російсько-турец. війни 1768—74; **Андрій Карпович** (1748 — після 1791), сотник першої Лубенської полкової сотні (1771—82). Ін. представники роду обіймали уряди сотенної старшини в *Лубенському полку*, військ. товаришів та *бунчукових товаришів*. До роду Значко-Яворських належали також: **Андрій Петрович** (1844 — після 1900), генерал-лейтенант у відставці (1900), командир Стародубського 34-го драгунського полку (1885—93), 2-ї бригади 2-ї кавалерійс. д-зії (1893—96) та 2-ї бригади 12-ї кавалерійс. д-зії (1896—1900), учасник *російсько-турецької війни 1877—1878*; **Іван Костянтинович** (1854 — після 1918), генерал-майор (після 1910), учасник російсько-турец. війни 1877—78, *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, за часів *Української Держави* — нач. Гол. артилер. управління Військ. мін-ва; **Михайло Михайлович** (бл. 1798 — після 1859), еріванський губернський прокурор (1850—57) і голова Палати карного та цивільного суду Шемахинської губ. (1857—59), статський радник (1857).

Рід Значко-Яворських внесений до 2-ї та 6-ї частин Родовідних книг Катеринosл., Полтав. і Херсон. губерній.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Його ж.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 5. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

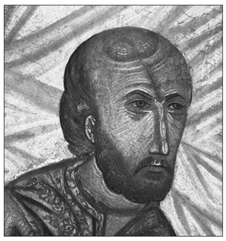
ЯГА́ЙЛО (бл. 1362 — 31.05.1434; литов. Jogaila, польс. Jagiełło) — вел. князь литов. від 1377, від 1386 — найвищий князь (supremus dux) *Великого князівства Литовського*, король польський від 1386. Син вел. кн. литов. *Ольгерда* та його 2-ї дружини Юліанії, доньки вел. кн. тверського Олександра Михайловича. Засновник династії *Ягеллонів*, представники якої в 14—16 ст. панували в Польс., Угор. та Чеському королівствах та ВКЛ.

Ставши 1377 вел. князем литов., зіткнувся зі складною міжнар. ситуацією, коли одночасно проти ВКЛ вели війну король Людовік І Угорський (володар Польщі та Угорщини), *Тевтонський орден* та *Велике князівство Московське*. 1380 уклав союз із темником *Мамаєм*. 1381 був узятий у полон рідним дядьком *Кейстутом*, в результаті чого був змушений відмовитися від престолу. Наступного року Я. вдалося захопити Вільно (*Вільнюс*), а пізніше ув'язнити Кейстута і *Вітовта*, повернувши собі титул великого князя. 1384 для зміцнення своєї позиції у ВКЛ уклав угоду з Великим князівством Московським, яка передбачала його шлюб із Софією, донькою кн. Дмитрія Івановича (*Дмитрія Донського*). Імовірно, на цей час Я. був охрещений за правосл. обрядом. 14 серпня 1385 уклав угоду (*Кревська унія 1385*), згідно з якою мав охреститися за катол. обрядом та охрестити своїх підданих, одружитися з польс. королевою Ядвігою та об'єднати в єдину д-ву землі ВКЛ та *Королівства Польського*. 15 лютого 1386 Я. прийняв у *Кракові* хрещення та ім'я Владислав. 18 лютого відбувся його шлюб з Ядвігою, а 4 березня — коронація. Виконуючи положення Кревської угоди, 1387 Я. провів масове хрещення литовців-язичників. Того ж року Я. з Ядвігою здійснили похід на Галицьку Русь і Поділля (*Руський домен короля*) і встановили контроль над ними. У *Львові* була прийнята васальна присяга молдов. господаря *Петра Мушата* на вірність Короні Польській.

У внутр. політиці Я. на початковому періоді свого панування сконцентрував увагу на порозумінні з можновладною елітою Польс. королівства та отриманні присяги вірності від представників *Гедиміновичів* та ін. князівських родин. Протягом 1390-х рр. зміцнив свою позицію у Польському королівстві та ВКЛ. Смерть Ядвіги 1399 зробила Я. одноосібним володарем. Виконуючи її останню волю, він відновив 26 липня 1400 діяльність заснованого польс. королем *Казимиром III* Великим ун-ту у Кракові (*Краківський університет*). 1401 визнав за Вітовтом пожиттєве використання титулу вел. князя литов. (*Віленсько-Радомська унія 1401*). Особливої уваги заслуговує спосіб управління такою розлогою країною, як Польс. королівство. Я. використовував знаний у середньовіччі спосіб управління — «володар, що мандрує» (rex ambulans).

1409 розпочався черговий конфлікт між Польс. королівством і ВКЛ з одного боку і Тевтонським орденом — з другого (*«Велика війна» 1409—1411*). Її кульмінацією стала *Грюнвальдська битва 1410*, в якій об'єднані сили союзників розбили військо ордену. Результатом війни став підписаний 1411 у м. Торунь (нині місто Куявсько-Помор. воєводства, Польща) мир, згідно з яким ВКЛ отримало Жемайтію, а Польс. королівство повернуло собі Добжинську землю. Подальші суперечки з Тевтонським орденом змусили Я. 1412 укласти в Любовнянському Граді (замок у м. Стара Любовня; нині у Словаччині) угоду з угор. і нім. королем, курфюрстом Бранденбурга Сигізмундом Люксембургом; ця угода підважила права Корони Польської на Галицьку Русь та Поділля, але взамін цього Сигізмунд Люксембург мав бути арбітром у суперечці між Я. і Тевтонським орденом. Для стабілізації стосунків з Вітовтом 2 жовтня 1413 Я. уклав угоду (*Городельська унія 1413*), яка підтверджувала положення Кревської унії 1385 та оголошувала повторне об'єднання ВКЛ з Польс. королівством.

Останній період життя Я. присвятив забезпеченню прав своїх нащадків на королів. корону. Результатом компромісу між королем та *шляхтою* стала низка угод-привілеїв (Червінський 1422, Вартський 1423, Єдльнінський 1430). Серед них найважливіший — останній, який впроваджував принцип особистої недоторканності особи без суду та поширював на рус. землі (Рус. домен короля) правові норми Польс. королівства (при цьому місц. шляхта зрівнювалася в правах з коронною). Після смерті Вітовта вел. князем литов. був обраний молодший брат Я. — *Свидригайло*. Такий вибір спровокував конфлікт за Поділля, яке після Грюнвальдської битви 1410 було у пожиттєвому володінні Вітовта. Союз Свидригайла з Тевтонсь-

Ягайло. Фреска замкової каплиці у Любліні. Близько 1418.

Ягайло. Надгробок у Кафедральному соборі святих Станіслава і Вацлава у м. Краків (Польща).

ким орденом спровокував нову війну. В результаті воєнних дій 1431—32 Я. повернув під свою владу Поділля та домігся усунення Свидригайла з ВКЛ. Владу у князівстві 1432 обійняв *Сигізмунд* Кейстутович. 15 вересня 1432 у м. Гродно (нині місто в Білорусі) була укладена чергова угода про союз між Польс. королівством і ВКЛ (Гродненська унія).

Я. був одружений 4 рази: з Ядвігою Анжуйською (п. 1399), Анною Целейською (п. 1416), Ельжбетою Грановською (п. 1420) та Софією Гольшанською (п. 1461). Від останнього шлюбу народилися сини Владислав і Казимир — майбутній польс та угор. король *Владислав III* і майбутній польс. король і вел. кн. литов. *Казимир IV*.

П. у м. Городок (нині місто Львів. обл.), похований у кафедральному соборі Святого Станіслава на Вавелі в Кракові.

Літ.: *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło. Kraków, 1861; *Prochaska A.* Król Władysław Jagiełło. Kraków, 1908; *Halecki O.* Dzieje unii jagiełłońskiej, t. 1. Kraków, 1919; *Gąsiorowski A.* Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386—1434. Warszawa, 1972; *Krzyżaniakowa J., Ochmański J.* Władysław II Jagiełło. Wrocław, 1990; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. Poznań, 1999; *Wdowiszewski Z.* Genealogia Jagiełłonów i domu Wazów w Polsce. Kraków, 2005.

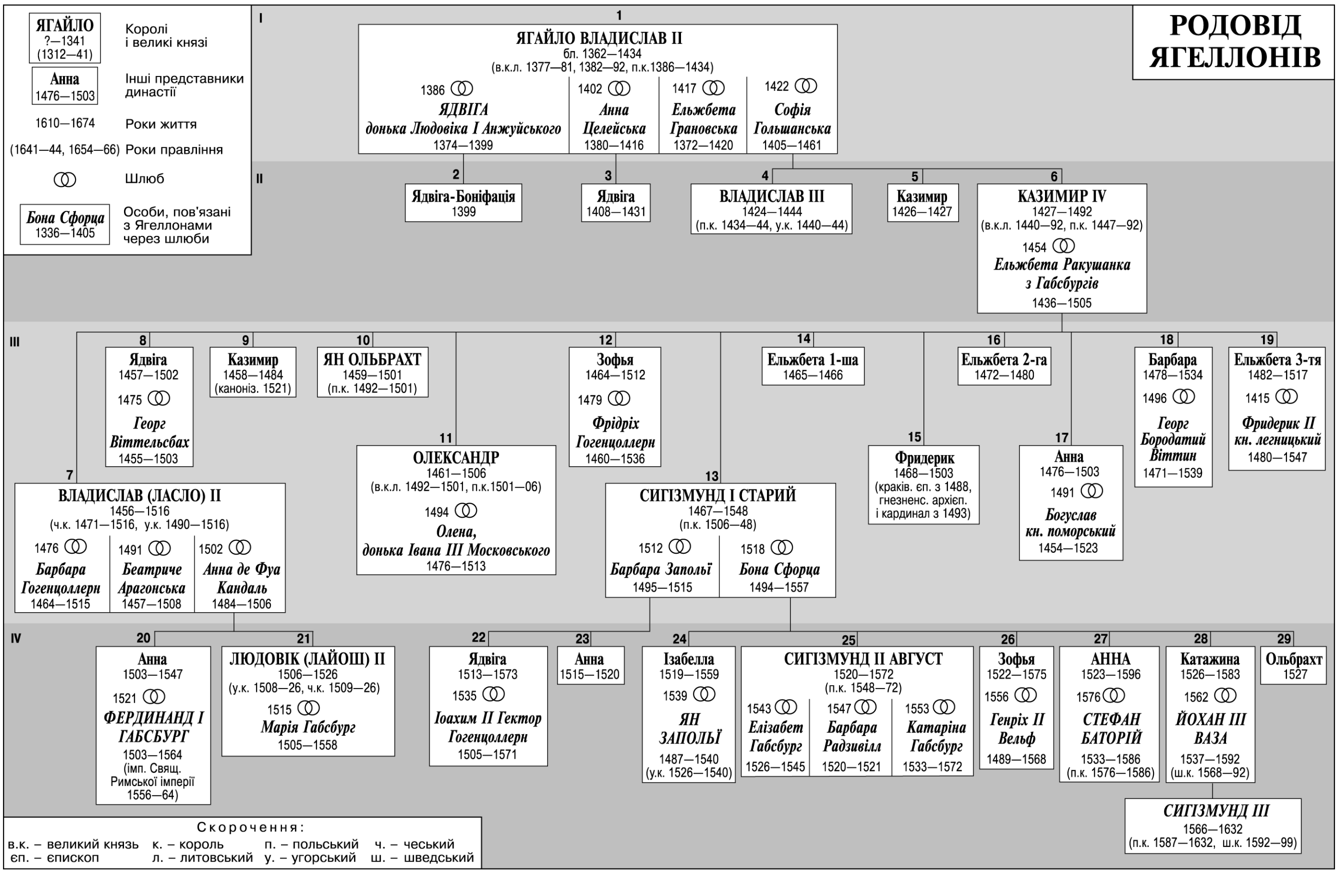
В.М. Михайловський.

ЯГЕЛЛО́НИ — династія, яка панувала в *Королівстві Польському* (1386—1572), *Великому князівстві Литовському* (1378—1434, 1440—1572), Угор. королівстві (1440—44, 1490—1526), Чеському королівстві (1471—1526). Я. є відгалуженням *Гедиміновичів*.

Серед Я. польс. королями були засновник династії ***Ягайло*** [1]*, його сини ***Владислав III*** [4] і ***Казимир IV*** [6], онуки ***Ян-Ольбрахт*** [10], ***Олександр* Ягеллон** [11] і ***Сигізмунд I* Старий** [13], правнук ***Сигізмунд II* Август** [25], великими князями литовськими — Ягайло [1], Казимир IV [6], Олександр Ягеллон [11], Сигізмунд I Старий [13] і Сигізмунд II Август [25], угор. королями — Владислав III (під іменем Ласло I) [4], онук Ягайла **Владислав** (Ласло) II [7] і правнук **Людовік** (Лайош) II [21], чеськими королями — Владислав (Ласло) II [7] і Людовік (Лайош) II [21]. З ін. представників династії слід відзначити двох синів Казимира IV: канонізованого 1521 **Казимира** [9] (його могилу в кафедральному соборі у *Вільнюсі* досі шанують католики) і кардинала **Фридерика** [15], який став гнезненським архієпископом. Я. були пов'язані шлюбами з багатьма династіями Європи, зокрема з *Габсбургами* і Гогенцоллернами. Жоден із чоловіків — представників 4-го покоління Я. — не залишив нащадків. Шлюби жінок — представниць 4-го покоління Я. — забезпечили спадковість влади в *Речі Посполитій*. Королева **Анна** [27], донька Сигізмунда I Старого, була дружиною *Стефана Баторія*, а її сестра Катажина [28] — матір'ю короля *Сигізмунда III* (династія Ваза).

* Числа у квадратних дужках відповідають номерам позицій у родовідній таблиці.

Літ.: *Duczmal M.* Jagiełłonowie: leksykon biograficzny. Kraków, 1996; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999;

Macek J. Jagellonský věk v českých zemích, 1471—1526. Praha, 2001—02; *Wdowiszewski Z.* Genealogia Jagiełłonów i Domu Wazów w Polsce. Kraków, 2005; Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Гальшаны—Навагрудак, 8—10 верасня 2006). Минск, 2007.

В.М. Михайловський.

Я́ГИЧ Ватрослав (Ігнатій Вікентійович; 06.07(24.06).1838—05.08. 1923) — хорватський філолог-славіст, палеограф, видавець, педагог. Професор (1863), д-р філософії (1871). Дійсний член Краківської АН (1878), Петерб. АН (1880) та Віденської АН (1886). Н. в м. Вараджин (нині місто в Хорватії). Навч. в уч-щі у Вараджині та в г-зії м. Загреб (нині столиця Хорватії; 1851—56), в якій самотужки засвоїв чеську мову для студіювання праць П.-Й.*Шафарика* про давніх слов'ян. Закінчив відділення класичної філології на філос. ф-ті *Віденського університету* (1856—60), де його наставником зі славістики був зав. кафедри слов'ян. філології Ф.Міклошич. По закінченню ун-ту викладав грец. й лат. мови в г-зії м. Загреб, в якій 1863 отримав звання професора, був секретарем літ. т-ва «Матиця Іллірська», членом (1866) та одним із засновників Південнослов'ян. академії наук і мист-в, активним учасником нац. і слов'ян. відродження, автором шкільних посібників з історії сербохорватської літератури і мови. 1867 першим почав читати в академії публічні лекції з філології, обраний членом сербської культурно-освітньої орг-ції «Матиця» (Нові Сад; нині місто в Сербії), Т-ва сербської словесності. Під час роботи в г-зії з'явилися його перші наук. публікації: статті про сербську нар. поезію (1861), про розвиток словозміни у старослов'янській, сербській і хорватській мовах (1862), «Граматика хорватської мови», нарис «Південні слов'яни» (1864), який був опублікований в енциклопедії Ф.Рігра («Naučny Slovnik»; Прага) і привернув увагу славістів Європи. За поданням І.*Срезневського* 1868 Я. було обрано чл.-кор. Петербурзької АН по відділенню рос. мови і словесності, а 1870 *Петербурзький університет* присудив йому звання почесного д-ра слов'ян. філології. 1871 на основі захисту дис. в Берліні (Німеччина) Лейпцизький ун-т присудив йому наук. ступінь д-ра філософії. Виявляючи глибокий інтерес до старослов'янської, ін. давніх і сучасних слов'янських мов та літератур, Я. активно листувався з відомими славістами різних країн, зокрема Російської імперії, спочатку щоби отримувати, а потім — і обмінюватися науковою літературою, особистими працями, думками та ін. Серед них були І.Срезневський, П.Вяземський, В.*Ламанський*, В.*Григорович*, В.Богишич, О.*Бодянський*, Ф.*Корш*, П.Фортунатов, О.*Потебня*, Я.*Бодуен де Куртене*, П.*Житецький*, В.*Іконников*, О.*Котляревський*, а також Я.*Головацький*, І.*Франко*.

Активна національно-патріотична і слов'янофільська діяльність Я. та його студентів у Хорватії викликала невдоволення австро-угор. уряду і звільнення молодого вченого з викладацької роботи в г-зії (1870) без права влаштування на держ. службу в межах *Австро-Угорщини*. За рекомендацією І.Срезневського, до якого Я. звернувся за допомогою, та за підтримки зав. кафедри славістики Новорос. ун-ту в *Одесі* В.Григоровича його обрали екстраординарним професором і зав. кафедри порівняльного мовознавства та санскриту (1871). Для підготовки до нових обов'язків Я. узяв річне стажування спочатку в Берлінській публічній б-ці, де вивчив санскрит і рос. мову, а потім — у *Санкт-Петербурзі* (із січня 1872), де отримав на рос. лад нове ім'я Ігнатій Вікентійович, поглибив знання з рос. мови. 1872—74 працював у Новорос. ун-ті, в якому викладав санскрит і порівняльне мовознавство. Тут він зажив слави талановитого педагога, різнобічного науковця, ініціативного палеографа й дослідника пам'яток ранньої слов'ян. писемності. За цей час учений побував у Празі (нині столиця Чехії), де вивчав рукописи із зібрання П.-Й.Шафарика (1873), задумав видавати наук. журнал, в якому б друкувалися провідні слов'ян. філологи. Але через вироб. та політ. тертя змушений був покинути Новорос. ун-т.

В. Ягич.

Протягом 1874—80 Я. працював у *Берлінському університеті*, очолював там новостворену кафедру слов'ян. філології та заснував 1875 разом з нім. філологом А.Лескіним (Лейпциг; Німеччина) і польським славістом В.Нерінгом (Бреслау; нині м. Вроцлав (Польща)) німецькомовне періодичне видання широкого філол. спрямування «Archiv für slavishe Philologie», навколо якого згуртував фахівців з різних європ. країн. Перший том цього інтернац. видання вийшов 1876, а останній, 37-й, — 1920. За цей час в «Архіві...» було опубліковано десятки концептуальних праць, які разом із заснованою Я. слов'ян. енциклопедією «відвоювали» славістиці чільне місце в індоєвроп. філології, в котрій довго домінували германські та романські наукові школи.

Після смерті І.Срезневського, не покидаючи обов'язків редактора «Архіву...», Я. переїхав на запрошення Петерб. АН з Берліна до С.-Петербурга (1880—85), де був обраний дійсним членом Петерб. АН і очолив кафедру рос. та церковнослов'ян. мов у Петербурзькому університеті. Тут він зосередив зусилля переважно на вивченні мови пам'яток давньорус. писемності 11—12 ст. та повному їх виданні. До виданих ним з точним відтворенням глаголичних текстів Ассеманійового Євангелія (спільно з Ф.Рачким, Загреб, 1865), Зографського Євангелія (Берлін, 1879) додалися Маріїнське Євангеліє (СПб., 1883), Службові мінеї за вересень, жовтень і листопад у церковнослов'янському перекладі за рус. рукописами 1096—97 (СПб., 1886), Добромирове Євангеліє (Відень, 1896), Мирославове Євангеліє 12 ст. (Белград, 1897) та ін., більшість з яких містили цінні передмови та коментарі Я. Підтримуючи спочатку паннонську теорію походження старослов'ян. письма, яку висунули В.Копітар і Ф.Міклошич, він згодом заперечив її. Зокрема, у статті про Синайський требник (1883) учений аргументовано спростував тезу про походження *глаголиці* з албанського письма, обґрунтувавши, що її прототипом був грец. мінускул.

У питаннях історії східнослов'ян. мов і тогочасної мовної

політики, які гостро обговорювалися у владних і наук. колах Росії, Я. виявляв певну лояльність до урядової позиції, але загалом стояв на об'єктивних наук. засадах у розв'язанні цієї проблеми. Він дотримувався думки про те, що існує три східнослов'ян. наріччя — «великорусское» (у росіян), «малорусское» (в українців) та «белорусское» (у білорусів), які є рівноправними частинами колись єдиної рус. мови («русского языка»). Науковець визнавав і аргументував їхню самобутність, виражену в наявності специфічних рис у фонетиці та морфології, за якими визначав кордони кожного з наріч (таку мовну самобутність славіст вбачав і в боснійському наріччі, що в науці й досі залишається дискусійним). У ключовому для україністики питанні про походження українців та їхньої мови, сфальсифікованому в теорії Погодіна—Соболевського (її автори вважали корінним населенням у Середній Наддніпрянщині росіян, а українців — переселенцями 13 ст., які з'явилися тут з *Галичини*, *Волині* або навіть із-за Карпат після *монголо-татарської навали*), Я. разом із більшістю провідних славістів рішуче обстоював автохтонність укр. народу та його мови (він називав її малорус. наріччям і дуже рідко використовував конструкцію «так зване українське наріччя») на цих землях. Знаний науковець підтримував і високо цінував в укр. питанні мовознавчі праці О.*Павловського*, М.*Максимовича*, О.Потебні, П.Житецького, Я.Головацького, Ом.*Огоновського* та ін., досліджував Галицьке Євангеліє 1144 та ін. Особливо тісними й плідними були його стосунки з І.Франком, особисте знайомство з яким почалося у Віденському ун-ті, де видатний укр. письменник здобував докторський ступінь на кафедрі слов'ян. філології спочатку під кер-вом Ф.Міклошича, а по його смерті — Я. Учнями авторитетного славіста були також І.*Зілинський,* О.*Маковей*, І.*Панькевич*, К.*Студинський*, В.*Щурат* та ін. укр. вчені.

Останній етап офіц. трудової діяльності Я. пов'язаний з Віденським ун-том (1886—1908), в котрому після відставки Ф.Міклошича він очолив кафедру слов'ян. філології. Тут учений організував слов'ян. б-ку, слов'ян. семінарій, який став важливою школою для філологів з різних країн, написав низку визначальних для славістики праць із *палеографії*, історії старо- і церковнослов'янської мов, задумав видання багатотомної «Енциклопедії слов'янської філології», до чого залучив провідних славістів з Росії (О.*Шахматов*), Франції (А.Меє), Норвегії (О.Брок) та ін. Після звільнення за віком (у 70 років) з Віденського ун-ту енциклопедія стала осн. справою його життя, у реалізації якої йому багато допомагав О.Шахматов. Я. особистим прикладом заохочував колег до її якнайшвидшого видання, підготувавши та опублікувавши 1-й том «Історія слов'янської філології» (1910) і 3-й том, до якого ввійшли «Питання про руни в слов'ян» і «Глаголичне письмо» (1911), присвячені старослов'ян. палеографії. Учений планував започаткувати ще одну важливу загальнослов'ян. справу — проведення з'їздів славістів, прототипом яких був організований ним разом з О.Шахматовим у С.-Петербурзі Попередній з'їзд рос. філологів, але *Перша світова війна* та революц. події в Росії завадили реалізації розпочатого й задуманого. З іменем Я. пов'язують остаточне становлення слов'ян. філології як окремої наук. галузі.

П. у м. *Відень*.

Літ.: *Бернштейн С.Б.* К истории языковедения в Одессе: Материалы для биографии Ягича. «Труды Одесского государственного университета: филология», 1940, т. 1; Korespondencija Vatroslava Jagića, kn. 2. Zagreb, 1970; *Булахов М.Г.* Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь, т. 1. Минск, 1976; Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. М., 1979; *Маньковська Т.О.* Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині Ватрослава Ягича. Тернопіль, 2007; *Франчук В.Ю.* Олександр Опанасович Потебня: сторінки життя і наукової діяльності. К., 2012.

В.В. Лучик.

ЯГОЛДА́Й САРА́ЙОВИЧ (р. н. і р. с. невід.) — князь тюркського походження (можливо, тотожний беку Ягалтаю, котрий у 1340—1350-х рр. перебував при дворі ханів *Золотої Орди* Джанібека та Бірдібека). Наприкінці 14 ст. Я.С. володів комплексом маєтностей, до яких входили Мужеч (на р. Псел (прит. Дніпра), десь між сучасними містами Суджа та Обоянь; обидва Курської обл., РФ), Милолюбль (на р. Сіверський Донець; прит. Дону) й Оскол (нині м. Старий Оскол Бєлгородської обл., РФ, в районі якого джерела 17 ст. нотують «Яголдайове городище»). Цей обширний феод, зафіксований в ярлику золотоординського хана *Тохтамиша* (див. *Ярлики ханські на українські землі*) як «тьма Сарайового сина Яголдая», був успадкований його нащадками й проіснував до кінця 15 ст.; 1497 Яголдайовщину, як складову частину Путивльського пов., поділили між кількома київ. боярами; 1500 вона, як і решта Путивльщини, відійшла до *Великого князівства Московського*.

Літ.: *Kuczyński S.-M.* Jahołdaj i Jahołdajewicze lenni Książęta tatarscy Litwy. В кн.: Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w. Warszawa, 1965.

О.В. Русина.

ЯГОТИ́Н — місто *Київської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Супій (прит. Дніпра). Населення 20,5 тис. осіб (2011).

Уперше згаданий у *люстрації* 1616 як містечко Переяслав. староства *Київського воєводства* (зафіксовано 100 *димів*, із них 50 — козацьких). Із 1648 — у складі козацької д-ви (*Гетьманщини*), центр сотні *Переяславського полку*. Із 1781 — у Переяслав. пов. *Київського намісництва*, із 1796 — у Пирятинському пов. (до 1802 — у складі *Малоросійської губернії*, потім — *Полтавської губернії*).

1757 власником Я. став К.*Розумовський*, який після своєї відставки з посади *гетьмана* (1764) влаштував тут одну зі своїх резиденцій. Яготинський маєток від

Яготин. Музей «Флігель Тараса Шевченка». Фото 2013.

Яготин. Художня галерея. Фото 2013.

К.Розумовського успадкував його син О.К.*Розумовський*, від нього — кн. М.Г.*Рєпнін* та його нащадки. Садиба власників Я. на кінець 18 ст. сформувалася як імпозантний палацово-парковий ансамбль; його гол. спорудою був дерев'яний палац (згорів 1917). З ін. споруд зберігся мурований флігель (нині художня галерея); 2003 відтворено гостьовий будинок («флігель Т.Шевченка»). За К.Розумовського на р. Супій утворено величезний став (1765), засновано кілька мануфактур, збудовано Троїцьку церкву-ротонду (1800, архіт. М.Львов; зруйновано 1936; із 2005 йде відтворення пам'ятки).

У 19 ст. гостями садиби були відомі діячі к-ри, серед них Т.*Шевченко*, який мав дружні стосунки із княжною В.*Рєпніною*.

1901 через Я. пролягла залізниця *Київ—Полтава*. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. діяло кілька пром. підпр-в, у т. ч. цукрово-рафінадний з-д (заснований 1910—11). 1897 в Я. було 4,4 тис. мешканців.

Рад. владу остаточно встановлено у грудні 1919. Із 1923 — райцентр, 1923—30 — у складі *Прилуцької округи*, із 1932 — у складі *Харківської області*, із 1938 — *Полтавської області*, із 1954 — Київ. обл. Окупований гітлерівцями з 15 вересня 1941 до 21 вересня 1943. У повоєнний час перетворився на значний агропром. центр. Із 1957 має статус міста.

Діє істор. музей, що має кілька філій, у т. ч. художню галерею та «флігель Т.Шевченка».

Літ.: *Георгиевский В.* Яготин. «Столица и усадьба», 1914, № 3; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971; *Кривошея В.В., Кривошея І.І.* Нариси історії Київщини періоду козацтва: Яготин. К., 2002; *Родічкін І.Д., Родічкіна О.І.* Старовинні маєтки України. К., 2009.

Д.Я. Вортман.

ЯЗИ́ГИ — одне з найбільш ранніх сарматських племінних угруповань (див. *Сармати*), відомих на території сучасної України. На думку деяких дослідників, є нащадками та родичами язаматів, які проживали в Нижньому Подонні. Перші відомості про Я., що належать до рубежу 2—1 ст. до н. е., подає *Страбон*. Він пише про Я., царських сарматів та ургів. *Аппіан*, змальовуючи події 1 ст. до н. е., згадує царських язигів. Багато даних про Я. містять «Трістії» та «Листи з Понту» Публія *Овідія* Назона, який був засланий у 8 р. н. е. до м. Томіс (нині м. Констанца, Румунія) та бачив Я. на власні очі. Таким чином, уже на початку н. е. Я. проживали на дунайському кордоні Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*).

Десь у серед. 1 ст. н. е., імовірно під тиском *аорсів* та *аланів*, Я. відкочували до межиріччя Тиси (прит. Дунаю) та Дунаю і стали таким чином безпосередніми сусідами рим. провінції Паннонія. Античні джерела відзначають Я. як жителів середньодунайських степів до поч. 3 ст.

Літ.: *Смирнов К.Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М., 1984; *Симоненко О.В.* Сармати. В кн.: Давня історія України, т. 2. К., 1998.

О.В. Симоненко.

«ЯЗИ́ЧІЄ» — зневажливо-полемічна назва штучної мови, якою користувалися москвофіли (див. *Москвофільство*) на західноукр. землях (*Галичина*, *Буковина*, *Закарпатська Україна*) в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., відстоюючи тезу національно-культ. й мовної єдності українців і росіян. Основу «Я.» становили церковнослов'ян. мова, *староукраїнська літературна мова* та рос. мова, поєднані з розмовними українізмами і полонізмами (на письмі застосовувалися кирилиця та історико-етимологічний правопис). Використовувалося в галицьких часописах, зокрема «*Зорі Галицькій*», москвофільських виданнях Буковини, у т. ч. шкільних підручниках, творах відомих галицьких та закарпат. москвофілів — Я.*Головацького*, О.*Духновича*, М.*Устияновича*, А.*Могильницького* та ін. Укр. народовецька інтелігенція критикувала «Я.» як мову мертву, незрозумілу народові. Вийшло з ужитку наприкінці 19 ст. після переходу провідних москвофільських видань на рос. літ. мову.

Літ.: *Огієнко І.* Історія української літературної мови. К., 1995; *Лесюк М.* «Язичіє» в художніх творах Івана Франка. В кн.: Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин. Львів, 1998; *Муромцева О.* Язичіє. В кн.: Українська мова: Енциклопедія. К., 2000; *Мозер М.* Причинки до історії української мови. Х., 2008.

Ф.І. Стеблій.

ЯЗИ́ЧНИЦТВО (поганство) в контексті української історії. Язичництво (від старослов'ян. «языкъ» — мова, говірка, плем'я, народ) — 1) істор. форма релігії, що передувала монотеїстичним (*християнству*, *ісламу*) релігіям, а подекуди і співіснувала з ними у вигляді сект чи аборигенних реліг. практик до 20 ст.; 2) сучасні, переважно альтернативні до авраамічних, реліг. практики (неоязичництво).

До кола явищ, які позначаються терміном «язичництво», потрапляють різностадіальні, а часом і різнофункціональні явища, такі як тотемізм, анімізм, фетишизм, культ предків, захисна, шкідницька та аграрна магія, давня міфологія, шаманізм, політеїзм, календарна позахристиян. ритуалістика, демонологічні уявлення, сучасні ахристиян. реліг. практики тощо. Через багатозначність, а часом розпливчастість і невизначеність дослідники часто уникають вживати слово «язичництво», заміняючи його спеціалізованими термінами на позначення різних форм релігії та релігійності, або ж заміщаючи описовими узагальненнями на кшталт: духовна к-ра та міфологічна (світоглядна) система давніх народів, дохристиян. (домусульманські, первісні, позахристиян., ахристиян., аборигенні) вірування і ритуалістика та ін.

Дослідженням Я. займаються археологія, історія, фольклористика, етнологія, лінгвістика, мистецтвознавство, богослов'я, релігієзнавство, філософія і соціологія релігії та ін., використовуючи різні методи і підходи, по-

слуговуючись різними джерелами. Серед джерел — різних за походженням і надійністю — немає жодного прямого, достатньо повного свідчення про саму язичницьку традицію, на основі якого можна було б скласти адекватне уявлення про Я. у сх. слов'ян та в *Київській Русі*. До первинних писемних джерел належать середньовічні візант. хронографічні та істор. тексти, описи араб. географів слов'ян. земель, нім. та датські хроніки, *аннали*, істор. твори, сканд. саги, київ. літописне зведення *«Повість временних літ»*; твори давньорус. авторів полемічного характеру (проповіді, «слова» проти Я. тощо). Вторинними є джерела, що з'явилися значно пізніше; їхні автори, опираючись на уривчасті свідчення попередників, домислювали картину давнього Я., часто орієнтуючись на античні паралелі. На сучасному етапі до використання писемних джерел застосовується чіткий стратифікаційно-текстологічний підхід. Фольклорно-етногр. джерела — тексти усної нар. словесності (казки, обрядові пісні, приказки, клятьба, прокляття), нар. обряди (переважно календарні, поминальні) та вірування — піддають реконструкції задля вичленування з них язичницьких реліктів. Лінгвісти для реконструкції Я. використовують етимологію слів. Археол. джерела, що представляють реальні матеріальні сліди побутування Я., також потребують адекватної інтерпретації.

Початок системного наук. вивчення Я. припав на 19 ст. і пов'язаний з епохою *романтизму*, а найяскравішим явищем цієї доби вважається міфологічна школа. Розробниками теорії міфу і дослідниками міфології були О.*Потебня*, О.Веселовський, М.*Костомаров*. З останньої чверті 19 ст. науку про Я. охопив скепсис, вона поступилася місцем дослідженням нар. (побутового) православ'я, однак уже в 1910-х рр. в Росії відбулася активізація пошуків і трактування язичницьких старожитностей (Є.Анічков, М.Гальковський). Нові підходи до інтерпретації архаїчної к-ри з'явилися в 1920-х рр. (К.*Грушевська* розглядала старожитності в культур-антропологічному ключі, В.Пропп запропонував структурно-типологічну методику реконструкції фольклорних текстів). У 2-й пол. 20 ст., у зв'язку з новими археол. знахідками та вдосконаленням структурно-типологічних методик, дослідники здійснили різного роду реконструкції на основі фольклорно-етногр. та лінгвістичного матеріалу, ставився акцент на комплексність досліджень (Б.*Рибаков*, В.Іванов, В.Топоров, Б.Успенський, Ю.Лотман, М.Толстой). В укр. науці на тему Я. з'явилися історико-реліг. (І.*Огієнко*), археол. (Б.Тимощук, І.Русанова) та філос. (М.*Попович*) праці. Наприкінці 20 ст. знову згас інтерес до язичницької тематики, натомість на пострад. просторі актуалізувався напрям нар. православ'я (О.Панченко, Т.Бернштам). Сучасний етап в гуманітарній науці тяжіє до прагматичного ставлення до Я. та його реінтерпретацій у сучасному житті.

Позиції всіх дослідників, незалежно від наук. спеціалізації та переконань, збігаються в тому, що Я. було істор. формою релігії та релігійності на Русі до прийняття християнства, однак щодо рівня, масштабів і подальшої його долі після християнізації їхні думки розходяться. Загалом же дослідників Я. можна поділити на дві осн. групи: прихильників ідеологічного Я. і прибічників побутового Я.

За істор. реконструкціями прихильників ідеологічного Я., напередодні прийняття християнства на Русі існувала майже досконала ідеологічна (світоглядна) система з добре розвиненою міфологічною основою політеїстичного типу, з високорозвиненим усталеним культом, ієрархізованим жрецьким станом (часом жерців ототожнюють з літописними *волхвами*), з монументальними культовими спорудами (*капище* київ. кн. *Володимира Святославича*) та цілком прочитуваною язичницькою символікою, яка простежується як на археол. артефактах (кераміка, ювелірні прикраси), так і збережена протягом майже тисячоліття у вишивці, фольклорі. Автори й послідовники теорії осн. індоєвроп. міфу вважають, що язичницька міфологія опиралася на бінарну опозицію *Перуна* (бога-громовержця, або бога «верхнього світу») і *Велеса* (бога нижнього світу, який часом у міфологічних текстах виступав у подобі змія). Інші дослідники намагаються скласти слов'ян. олімп на кшталт античного, включаючи до нього такі імена язичницьких богів та божеств, як Перун, *Дажбог*, *Стрибог*, *Хорс*, *Симаргл*, *Мокош*, *Сварог*, Велес, Ярило, *Купало*, Світовит. Подібно до антич. міфології кожен із перерахованих богів та божеств отримує в інтерпретації дослідників свої функції і сфери покровительства. Знайдена 1848 на р. Збруч (прит. Дністра) кам'яна скульптура, що пізніше здобула назву *«збруцький ідол»*, була ідентифікована як Світовит, а його чотиригранну і трирівневу будову тлумачать як втілення космогонічної системи давніх слов'ян з нижнім, середнім і верхнім рівнями світобудови (сьогодні автентичність знахідки піддається сумніву). За ін. версіями, найдавнішими східнослов'ян. божествами були *Род* і Рожаниці. Є й ін. концепції та гіпотези ідеологічного Я., зокрема, про те, що давньорус. Я. тяжіло до монотеїзму (з верховним божеством Перуном). На сьогодні більшість із концепцій ідеологічного язичництва, у т. ч. практика творення слов'ян. пантеону на кшталт давньогрец. Олімпу, кваліфікуються як «кабінетна міфологія».

Прибічники побутового Я. схиляються до того, що в «язицах» (тобто в племенах, або, умовно кажучи, — у народі) існувала досить проста й майже утилітарна практика місцевих (часом общинних, часом сімейних) ритуалів, з розвиненими культом предків, аграрною і мисливською магією, обрядодіями, базованими на культі родючості, й усе це згодом розвинулося у великий комплекс календарної та сімейної обрядовості, котра збереглася в народі до поч. 20 ст. Давні слов'яни регулярно здійснювали обряди, щоб забезпечити добрий урожай на землі, приплід худоби, улов риби і здобич на полюванні, а центр. обрядодією було жертвопринесення. Виконання обрядів не потребувало наявності окремого жрецького стану, керувати ними могли т. зв. знаючі люди або ж просто очільники родів (сімейних, локально-територіаль-

них общин). Археол. та письмові джерела свідчать, що в племінних та родових групах у дохристиян. епоху і в добу становлення християнства локальні культи здійснювалися як у житлах, так і на відкритому просторі, зокрема у священних гаях, біля водоймищ тощо. Археол. слідів існування великих храмів не зафіксовано, зате виявлено ряд язичницьких святилищ у вигляді круглих майданчиків-капищ, обмежених рівчаком або системою ям, валом або ровом. Наявність жертовних майданчиків та жертовних ям свідчить про те, що там «требу клали», а також, імовірно, відбувалися відповідні моління. Припускають, що *ідоли* (які не обов'язково були богами) могли розміщатися в центрі майданчиків. Структура нар. календарного обряду до поч. 20 ст. зберегла чіткі ремінісценції колиш. жертвопринесень. У центрі ритуалів весняно-літнього і зимового циклу (водіння тополі, водіння куста, водіння русалки, купало, кострубонько, водіння кози тощо) стояла обрядодія, яка імітувала жертвопринесення. У 19 ст. всі ці обрядодії носили символічний, ігровий характер. Ремінісценції жертвопринесень як відголоски культу родючості чітко простежуються в фольклорі, зокрема в архаїчній календарно-обрядовій поезії весняно-літнього циклу (напр., у циклі балад обрядового походження про перетворення потопельниць на предмети навколишнього середовища, які можна пов'язати з обрядами викликання дощу).

Сакралізацію навмисної (ритуальної) смерті можна вважати одним із проявів культу предків, який, очевидно, і був осн. концептом «народного» Я. в дохристиян. добу на Русі. Окрім свідчень про ритуальну смерть (жертвопринесення), є цілий ряд ін. даних про вшанування предків. Писемні та археол. дані свідчать про те, що над померлими творили *тризну*, після чого трупи спалювали (можливо в колодах) на великому вогні. З фольклорно-етногр. даних 19—20 ст. щодо поховальної і поминальної традицій (звичай «годування мерців» як компонент різних обрядів, чол. похоронна ритуальна гра «бити в лубок», фольклорний сюжет про те, як старих і немічних «садили на лубок» тощо) досить просто вичленовуються язичницькі релікти. Обрядові карнавальні перевдягання (водіння кози, Маланка, весільна перезва) як частина нар. сміхової к-ри також, більше всього, пов'язані з давніми уявленнями про відвідини представниками «того світу» (тобто предками) світу живих та благодатний магічний вплив цих відвідин на родючість землі, плодючість худоби, сімейні гаразди.

Фольклорні та етногр. тексти зберегли також натяки на існування тотемістичних преференцій сх. слов'ян, мисливські табу, аграрну магію тощо.

Перераховані вище язичницькі уявлення та обрядова практика були пов'язані передусім з тим сегментом населення дохристиян. Русі (по суті — його переважною більшістю), який займався в основному *землеробством*, а також практикував збиральництво і мисливство. Така форма Я. не могла задовольнити міське населення Русі. Саме тому у вищих колах давньорус. сусп-ва, у військово-дружинному, ремісничому й торг. середовищах (в основному це стосується *Києва*) практикувалися свої корпоративні реліг. культи, які представляють вищу стадію Я. *Договори Київської Русі з Візантією* в 10 ст. скріплювалися клятьбою зброєю, Перуном і Велесом. Очевидно, Перуна напередодні прийняття християнства вшановували в князівсько-дружинному середовищі (у «княжому Києві»), у той час як Велес «представляв інтереси» ремісників (передусім кожум'як — як «скотій бог») і торговців київського *Подолу*. В «язицах», імовірно, культи Перуна і Велеса не були поширені, про що свідчить відсутність будь-яких натяків на них у фольклорно-етногр. системі.

Якщо прийняти достовірність легенди з «Повісті временних літ» про пантеон язичницьких богів, встановлений київ. кн. Володимиром Святославичем (археол. дані поки що не підтверджують цей факт), то можна трактувати цю подію як політ. акцію князя, направлену на згуртування на ідеологічній (реліг.) основі всього багатокульт. населення Києва шляхом витворення «київського Олімпу» за антич. моделлю. Спроба, як відомо, успіху не мала, а держ. ідеологією стало християнство.

Доля Я. в християн. добу складалася в різних сегментах (соціальних верствах) сусп-ва та регіонах по-різному. Оскільки християнство за своїм характером було міською релігією, мало серйозну писемну традицію, базовану на історико-філос. теологічній системі, крім того, мало високий міжнар. престиж, то на Русі воно найуспішніше прижилося в містах, тримаючись на освіті й авторитеті *еліти*. Однак у сільс. поселеннях християнство не могло запропонувати альтернативу Я., яке ідеально лягало на госп. діяльність селян і гармоніювало з невибагливим нар. світоглядом. Ставлення Церкви до Я. також було неоднозначним. У середовищі елітного, високоосвіченого священництва, а також у писемній традиції Я., як правило, демонізується, однак на практиці сільс. священики, вочевидь, подібно до західноєвроп. місіонерів, які навертали у християнство тубільні племена Америки, Азії, Африки, намагалися адаптувати (спростити) християнську концепцію, зробивши її зрозумілою для неграмотних верств населення і «закриваючи очі» або поблажливо ставлячись до ахристиян. (у т. ч. язичницьких) проявів нар. к-ри. Зі свого боку, нар. традиція також поступово йшла назустріч християнству, інкорпоруючи в себе найбільш зрозумілі, привабливі й корисні для неї речі (молитва, упорядкований календар, «святці», шлюб, демонізація нижньої міфології тощо). Таким чином, у 19 — на поч. 20 ст. збирачі вже мали справу з новим явищем, яке сьогодні дослідники трактують часом як сільс. релігію, а часом називають нар. релігійністю. Ахристиян. прояв сільс. релігії та нар. релігійності цього періоду пов'язується як зі старими архаїчними, значно трансформованими реліктами Я., так і з магіко-міфологічними «новотворами». Найчастіше язичницька архаїка фіксувалася збирачами в «старих» регіонах України, де зовн. і внутр. міграційні рухи майже не відбувалися, і/або в ізольованих

важкодоступних місцевостях (*Полісся*, *Карпати*).

У *СРСР* будь-які релігії та прояви релігійності (включно з язичницькими пережитками в к-рі) вважали мракобіссям. Разом із тим, протестні, антитоталітарні настрої в атеїстичномусусп-ві створили підвалини для поширення і розквіту в пострад. період неоязичницьких рухів, гол. рисою яких є (незалежно від етнічної приналежності їх учасників) пов'язаність з ідеєю нац. відродження. Термін «неоязичництво» не вживають у середовищі його адептів, вони називають свою релігію словом «язичництво», а також різними похідними від слова «рідний» (напр. «рідновір'я»), що артикулює їхній «автохтонний», «споконвічний» характер.

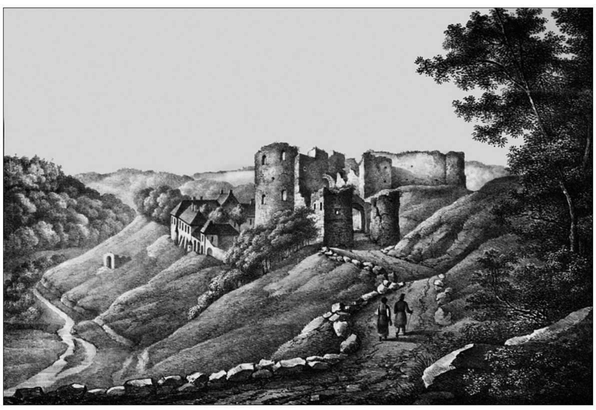
У незалежну Україну неоязичництво прийшло з діаспори. Імена В.Шаяна (теоретика та духовного натхненника конфесії «Рідна віра») та Л.Силенка (засновника «Рідної української віри» — РУНВіри) пов'язують із двома найстарішими гілками укр. неоязичництва. Перші офіційно зареєстровані громади рідновірівців з'явилися в США 1966 за ініціативи Л.Силенка. 1981 послідовники В.Шаяна в Канаді створили в м. Гамільтон громаду «Української рідної віри», а в Україні перша спільнота рідновірів-язичників була офіційно заснована 1993. Із цього ж року і рунвірівці в Україні діють легально. Нині на території України офіційно зареєстровано бл. 120 громад рідновірівського спрямування, а 2001 відбулося їхнє офіц. об'єднання.

На відміну від зх. (неукр.) новітнього Я., яке не претендує на спадкоємність зі старим Я., не конкурує з ін. релігіями та конфесіями, принципово не створює «священні книги» і не має ієрархії, пострадянське, в т. ч. українське, неоязичництво вважає себе прямим нащадком старого Я., виявляє войовниче ставлення до авраамічних релігій, культивує «священні книги» й тяжіє до створення жорсткої ієрархізованої спільноти. За соціальним складом рідновіри — це переважно мешканці великих міст, представники інтелігенції. Концепції укр. рідновірів різних спрямувань різняться ідеологією (монотеїстичне, політеїстичне, генотеїстичне (принцип єдності всіх богів в одному) Я., наявність чи відсутність гуруїзму, різне тлумачення богів тощо), проте назагал мають подібну ритуалістику. Їх також об'єднує етнічно-декоративна форма, посилений інтерес до традиційної спадщини, фетишизація артефактів нар. к-ри, при цьому всі вони мають яскраво виражений «кабінетний» характер, досить віддалений від реального сільс. реліктового Я. Незважаючи на те, що рідновіри позиціонують свою діяльність як релігію, з точки зору науки й сучасної к-ри вони мають всі ознаки субкультури — різновиду «історичних реконструкцій». Останнім часом в укр. неоязичництві з'явилися нові тенденції: утворення громад демократ. типу, заснованих на критичному ставленні до квазітеорій і фальсифікатів.

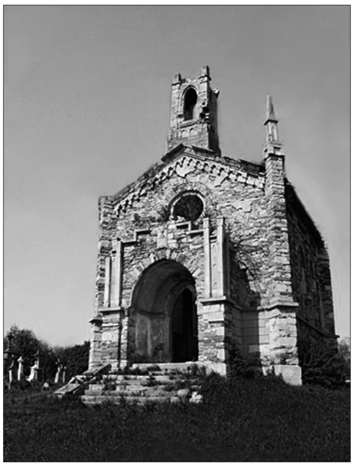
Літ.: *Потебня А.* О купальских огнях и сродных с ними представлениях. «Древности: археологический вестник», 1867, май—июнь; *Аничков Е.В.* Язычество и древняя Русь. СПб., 1914; *Грушевська К.* До нових матеріалів про первісний монотеїзм. «Первісне громадянство і його пережитки на Україні», 1928, вип. 3; *Іларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. Вінніпег, 1965; *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей: лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М., 1974; *Попович М.В.* Мировоззрение древних славян. К., 1985; *Пропп В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986; *Łowmiański H.* Religia Słowian i jej upadek. Warszawa, 1986; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. М., 1987; *Русанова И.П., Тимощук Б.А.* Языческие святилища древних славян. М., 1993; *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1994; Славянские древности: Этнолингвистический словарь, т. 1—4. М., 1995—2009; *Писаренко Ю.* Велес-Волос в язичницькому світогляді давньої Русі. К., 1997; *Топорков А.* Теория мифа в русской филологической науке XIX века. М., 1997; *Панченко А.А.* Исследования в области народного православия: деревенские святыни Северо-Запада России. СПб., 1998; *Гримич М.В.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). К., 2000; *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества: культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в 1 тыс. до н. э. — 1 тыс. н. э. Черновцы, 2002; *Shnirelman V.* «Christians! Go Home!»: A Revival of Neo-Paganism between the Baltic Sea and Transcaucasia (an Overview). «Journal of Contemporary Religion», 2002, vol. 17, no. 2; *Мисько Ю.В.* Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і середнього Подністров'я VIII — першої половини XIII ст.: Дис. ... канд. істор. н. Чернівці, 2003; *Толстой Н.И.* Очерки славянского язычества. М., 2003; *Клейн Л.С.* Воскрешение Перуна: к реконструкции восточнославянского язычества. СПб., 2004; *Беднарчик Т.Р.* Український рідновірський релігійний рух у діаспорі XX століття: Дис. ... канд. філос. н. К., 2006; *Карпов А.В.* Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь древней Руси в IX—XI веках. СПб., 2008; *Комар А., Хамайко Н.* Збручский идол: памятник эпохи романтизма? «Ruthenica» (К.), 2011, т. 10; *Петрухин В.Я.* «Русь и все языци»: аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. М., 2011.

М.В. Гримич.

ЯЗЛОВЕ́ЦЬ (1947—91 — Яблунівка) — село Бучацького р-ну *Тернопільської області.* Населення 617 осіб (2007). У 15—17 ст. Я. був розвиненим містом. Ядро міської забудови сформувалося на мисі при впадінні в р. Вільховець (прит. Стрипи, бас. Дністра) струмка Язловчик. Дата заснування невідома. Уперше згадується в джерелах під 1379. Належав до *Подільського князівства*, із 1434 — до *Подільського воєводства.* Імовірно, із 1428 належав гілці Бучацьких, відомій згодом як Язловецькі. Протягом 1519—44 належав *Сенявським*, знову перейшов до Язловецьких, які володіли Я. до 1607. Далі містом володіли князі Радзивілли, магнати Конецпольські, Валевські, князі *Любомирські*, магнати Понятовські, *Потоцькі*, Грудніцькі, Блажовські. В Я. існувала впливова вірм. громада, у 1640-х рр. тут перебували вірм. єпископи. Протягом 16 ст. місто отримало

Язловець. Малюнок роботи художника А. Ланге. 1819—1820 роки.

Язловець. Костьол Успіння Діви Марії. Фото 2010.

низку привілеїв на проведення *ярмарків* і на деякий час стало торг. конкурентом *Львова*. 16 — 1-ша пол. 17 ст. були періодом найвищого розквіту Я. Рядову забудову складали переважно кам'яниці. Містобудівними домінантами були католицькі, православні та вірменські храми, оборонна синагога та *ратуша*. Місто було оточене укріпленнями, мало Вірменську, Жидівську та Русько-Польську брами.

З часів процвітання збереглися *Язловецький замок*, костьол Успіння Діви Марії (1590), вірм. церква Богородиці (1551), яка від 1810 належить греко-катол. громаді як церква Святого Миколая. Збереглася також підземна цистерна для накопичення джерельної води (т. зв. вірм. колодязь, 1611). Житлові та громад. споруди Я. були оздоблені різьбленням по каменю. Про високий мистецький рівень кам'яного декору в місті свідчать портали, що збереглися в замку, костьолі, церкві, а також різьблена плита у вірм. колодязі та фотографії оздоблення синагоги (зруйнована у 20 ст.).

Протягом 1672—75 і 1676—84 Я. належав *Османській імперії*, був центром *санджаку Кам'янецького ейялету*. Місто переходило з рук до рук у ході бойових дій, зазнало руйнувань, значна частина вірм. населення його залишила. Після повернення під владу *Речі Посполитої* занепад міста тривав, на 1713 в ньому залишалося лише 125 родин *міщан* і передміщан. Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до володінь австрійських *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). 1798 Я. було позбавлено права самоврядування. Протягом 19 ст. було розібрано переважну більшість мурованих споруд. Місто зазнало значних руйнувань під час *Першої світової війни* і *Другої світової війни*. 1940 Я. переведено до категорії сіл.

Літ.: *Barącz S.* Pamiątki Jazłowieckie. Lwów, 1862; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 3. Warszawa, 1882; *Czołowski A., Bohdan J.* Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol, 1926; *Guerquin B.* Zamek Jazłowiecki: Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki, t. 2. Warszawa, 1960; *Мышко Д.И.* Жизнь армян в Подолии в XIV—XVII вв. В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т. 3. Ереван, 1971; *Григорян В.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). Ереван, 1980; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; *Халпахчьян О.Х.* Сооружения армян в Язловце. «Архитектурное наследство» (М.), 1986, № 34; *Рибчинський О.* Язлівець — місто ренесансу. «"Ї", незалежний культурологічний часопис», 2005, № 36: Галичина — країна міст; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008.

К.А. Липа.

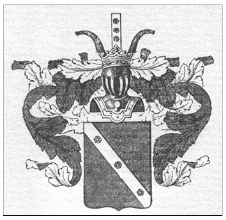
ЯЗЛОВЕ́ЦЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка арх-ри нац. значення в с. *Язловець*. Стоїть на пд. від села, на пагорбі, охопленому петлею р. Вільховець (прит. Стрипи, бас. Дністра). Комплекс мав кілька буд. етапів; у результаті споруди, що дійшли до нашого часу, мають риси оборонного зодчества середньовіччя, ранньомодерного часу та палацової арх-ри *бароко*. Дата заснування не встановлена. Перша писемна згадка 1436. До 1607 належав родині Язловецьких (окрім періоду 1519—44, коли був під владою *Сенявських*). Оборонне ядро сформувалося не пізніше 14 ст. Не пізніше 1448 замок розширили, він став складатися з двох дворів, розділених житловим будинком. Наступні перебудови пов'язані з розвитком вогнепальної зброї. 1550—56 до замку з пд. сх. добудували потужну 4-ярусну башту. Два нижні яруси були оборонними, на третьому була брама (в'їзний отвір розташовано на висоті бл. 8 м), четвертий був житловим. На оборонних ярусах — стрільниці для ведення одночасного перехресного вогню з гармат та ручної зброї. Браму з напільного боку оздоблює різьблений двох'ярусний портал, прикрашений, зокрема, гербами родини власника замку (*«Абданк»*, «Дембно», «Телок»). З боку двору брама також має портал.

Значні перебудови відбулися протягом 1575—1607. З пн. боку прибудували напівкруглу в плані бастею. В цей же період почалося буд-во нової лінії укріплень, т. зв. нижнього замку, за рахунок яких площа твердині помітно збільшилася. Зі сходу збудовано мур із двома наріжними баштами, одна з яких була надбрамною. Від неї мур проліг уздовж пн. краю пагорба, а з пд. боку мур з'єднувався з давнім укріпленням. Із зх. боку мурами з наріжними баштами оточили велику ділянку, на якій, імовірно, до цього існувало підзамче. Цієї дільниці торкнулася наступна перебудова, що відбулася 1649—58, коли замком володіли Конецпольські. Між двома баштами нижнього замку зі сх. боку спорудили житловий будинок із наскрізним проїздом посередині. Браму оздобили різьбленими порталами.

1747 твердиню придбав Станіслав Понятовський (батько *Станіслава-Августа Понятовського*). Він перебудував нижній замок на палац. Палац двоповерховий, П-подібний у плані з великим курдонером, відкритим у бік верхнього замку. Будівля над проїздом має три поверхи, серед деталей її декору — герби Понятовських і князів Чарторийських (див. *Чорторийські*). Протягом 1719—82 верхній замок займали

Язловець. Руїни замку. Фото 2010.

Герб роду Якимовичів.

О.О. Якимович (1857—1919).

Й.Е. Якір.

ченці ордену паулінів. Після того, як ченці залишили твердиню, споруда лишалася незаселеною й руйнувалася. Протягом 1863—1946 нижній замок належав чернечому ордену сестер Непорочного зачаття Діви Марії. Діяльність монастиря поновлено 2002. Замок нині підпорядковано Нац. заповіднику «Замки Тернопілля».

Літ.: *Barącz S.* Pamiątki Jazlowieckie. Lwów, 1862; *Czołowski A., Bohdan J.* Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol, 1926; *Guerquin B.* Zamek Jazłowiecki: Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki, t. 2. Warszawa, 1960; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011.

К.А. Липа.

ЯКИМО́ВИЧІ (Якимовичі-Кожухівські, Якимовичі-Кожухівські-Ференсбахи) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Якима Семеновича** Батуринця, значного військ. товариша *Стародубського полку* (1701—05). Його син — **Степан Якимович** Батуринець (р. н. невід. — п. 1754), стародубський полковий хорунжий (1711—31) і *осавул* (1731—42), якому по батькові стало за родове прізвисько. Отримавши від свого дядька Григорія Петровича Кожухівського-Ференсбаха у спадок родовий маєток, він приєднав і його прізвище. Серед нащадків родозасновника найбільш відомі: онуки **Михайло Степанович** (бл. 1700 — 1759), стародубський полковий хорунжий (1741—59), та **Яків Степанович** (бл. 1707 — до 1796), *сотник* першої полкової Стародубської сотні (1739 — імовірно, 1772), учасник *російсько-турецької війни 1768—1774*; правнук **Іван Якович** (бл. 1745 — до 1792), полковий осавул (1779). Із цього роду походили: **Олександр Олексійович** (1829—1903), генерал від інфантерії (1892), пом. начальника (1868—81), нач. (1881—84) канцелярії Військ. мін-ва Рос. імперії, член Військ. ради (із 1884), учасник воєнних дій на Кавказі (1848—51); **Олексій Олександрович** (1857—1919), генерал-лейтенант (1909), зав. тех. артилер. закладами (1909—15), нач. 2-го відділу Артилер. к-ту при Гол. артилер. управлінні (1915—17), учасник *російсько-турецької війни 1877—1878*; **Олександр Якович** (1865—1924), генерал-лейтенант (після 1917), пом. інтенданта *Київського військового округу* (1910—17), учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни,* згодом — *Білого руху*, служив у *Збройних силах Півдня Росії*, емігрував до *Югославії*; **Олександр Олександрович** (1873 — імовірно, 1931), генерал-майор (1917), командир Єнісейського 94-го піх. полку (1915—16), пом. начальника евакуаційного і з питань військовополонених відділу Гол. управління Ген. штабу (1916—17), нач. частини з питань військовополонених при Гол. управлінні Ген. штабу (1917), учасник російсько-японської 1904—05 та І світової війн, 1918 — помічник 2-го генерал-квартирмейстера в армії *Української Держави*, із 1923 — у РСЧА, репресований 1931 за справою *«Весна»*.

Рід внесений до 6-ї частини Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 9-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Існують також роди Я. зовсім ін. походження. Один із них бере початок від священика **Павла Васильовича** Я. (1815 — р. с. невід.). Цей рід внесений до 3-ї частини Родовідної книги Чернігівської губ.

Можливо, до цих родів належали **Кирило** Я. (р. н. невід. — до 1688), сотник полтавський і снетинський, **Семен** Я. (Якименко), білоцерківський полковий хорунжий (1710), та **Андрій Гордійович** Я., черніг. полковий писар (1756—67).

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 5. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ЯКІ́Р Йона Еммануїлович (15(03).08.1896—11.06.1937) — рад. військ. діяч, командарм 1-го рангу (1935). Н. в м. Кишинів (нині столиця Молдови) в сім'ї провізора. Закінчив реальне училище (1913), навч. в Базельському ун-ті (1913—14), Харків. технологічному ін-ті (1914—15). Із квітня 1917 — член РСДРП(б). 1918—20 брав участь у встановленні рад. влади в Україні, обіймаючи ряд керівних посад у складі Червоної армії. У січні—травні 1918 — командир батальйону китайс. добровольців Тираспольського червоногвард. загону. У червні—грудні 1918 — командир групи військ і член РВР 8-ї армії, нач. політ. управління *Південного фронту*. У грудні 1918 — травні 1919 — командир Пд. групи військ 8-ї армії, у липні—січні 1919 — нач. 45-ї стрілец. д-зії 18-ї армії. У серпні—вересні 1919 — командуючий Пд. групою військ 12-ї армії, яка здійснила «південний похід» тилами противника з району *Одеси* до *Житомира* й *Києва*. У листопаді 1919 — квітні 1920 — нач. 45-ї стрілец. д-зії, у травні—серпні 1920 — командуючий групою рад. військ Фастівського напрямку, у серпні—вересні 1920 — Золочевською, Львівською групами військ на радянсько-польс. фронті. У жовтні—листопаді 1920 — нач. 45-ї стрілец. д-зії, у грудні 1920 — березні 1921 — командувач 14-ї армії. У квітні 1921 — серпні 1923 — командуючий військами Крим. району, командуючий військами *Київського військового округу*. У вересні 1923 — березні 1924 — командир і комісар 14-го стрілец. корпусу, пом. командувача Збройних сил України та Криму. У квітні 1924 — 1925 — нач. Гол. управління військово-навч. закладів РСЧА в Україні. Уповноважений РВР СРСР в Україні й командуючий військами Українського (листопад 1925 — травень 1935), Київського (травень 1935 — травень 1937) військ. округів. 1927—28 навч. у Вищій військ. академії Ген. штабу Німеччини. 1930—34 — член РВР СРСР, із 1936 — член Військ. ради Наркомату оборони СРСР.

Нагороджений 3-ма орденами Червоного Прапора.

Заарештований 28 травня 1937. 11 червня 1937 Спеціальним суд. присутствієм Верховного суду СРСР засуджений до смерті. Страчений того ж дня в м. *Москва*.

Реабілітований 1957.

Твори: Тому десять років: уривки зі спогадів старого червоноармійця. Х., 1928; Воспоминания о гражданской войне. М., 1957.

Літ.: *Позднєв Д.С.* Видатний полководець (до 65-річчя з дня народження І.Е. Якіра). «УІЖ», 1961, № 4; Командарм Якир: воспоминания друзей и соратников. М., 1963; *Бабенко П.М.* Йона Еммануїлович Якір: Нарис бойового шляху. К., 1964; *Дубин-*

ский И. Наперекор ветрам: Повесть. М., 1964; Йона Эммануилович Якир (1896—1937): Биобиблиографический указатель. Кишинев, 1967; *Ройтман Н.Д., Цетлин В.Л.* Полководец — коммунист (историко-биографический очерк о герое гражданской войны И.Э. Якире). Кишинев, 1967; *Блудов Я.С.* Революцией призванные. К., 1978; *Волковинський В.М.* Й.Е. Якір без легенд. «УІЖ», 1992, № 2.

Л.В. Гриневич.

ЯКОВЕ́НКО Наталя Миколаївна (н. 16.10.1942) — історик, організатор наук. життя. Д-р істор. н. (1993), професор. Н. в с. Апрелівка (нині село Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.) в родині інтелігентів. 1962—67 навч. в Київському та Львівському ун-тах за спеціальністю класична філологія. Істор. дослідження розпочала під час роботи в Центр. держ. істор. архіві України (1970—81). Із 1981 до 1987 викладала лат. мову в Київ. ун-ті. Від 1987 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР (із 21 листопада 1990 — Інститут історії України АН УРСР), 1991—95 — зав. відділу Ін-ту укр. археографії НАН України (із 1995 — *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*), 1993—96 — заст. директора, 1996—2002 — провідний наук. співробітник Ін-ту східноєвроп. досліджень НАН України (із 2001 — *Інститут європейських досліджень НАН України*). 2002 її було обрано на посаду зав. кафедри історії Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*). Із 2012 працює професором цієї кафедри.

Гол. сферою наук. зацікавлень Я. є соціальна, інтелектуальна та культ. історія України ранньомодерної доби. Її перші публікації в цій галузі з'явилися у зв'язку з роботою над канд. дис. «Палеографія латинського документального письма на Правобережній Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст.» (захистила у 1983). Перша монографія дослідниці «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)» з'явилася друком 1993. Вона серйозно вплинула на подальші дослідження історії ранньомодерної доби в Україні через запровадження в центр історіографічного дискурсу тем соціальної історії, фокусування праці на ігнорованій у народницькій та рад. історіографіях *шляхті* та завдяки новій якості проведеного дослідження, що відзначалося не тільки широкою архів. базою, а й позиціонуванням авторки поза межами рад. та національно-патріотичної історіографічних традицій.

Подією в укр. історіографічному житті став також вихід 1997 огляду середньовічної та ранньомодерної укр. історії «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.». Гол. фокусом уваги дослідниці стали не традиційні для укр. історіографії теми держави та народу, а формування на території України самодостатньої спільноти та вироблення цією спільнотою власної ідентичності. Цей підхід був значною мірою вироблений під впливом праць І.*Шевченка*, Ф.-Е.*Сисина*, З.*Когута* і Т.*Хинчевської-Геннель* з історії формування укр. ідентичності, а також у ході власних досліджень авторки та її колег. Теми ідентичності, інтелектуальної та культ. історії стали домінантними в наук. праці дослідниці в перше десятиліття 21 ст.

В нарисі історії України, який вийшов другим виданням 2005 та згодом кілька разів перевидавався, дослідниця запропонувала новий спосіб написання укр. історії, без домінування героїко-патріотичних мотивів і теми України як жертви агресивних сусідів. На початку нового тисячоліття цей підхід опинився в центрі дискусії про написання нових шкільних підручників, які мали б відповідати не тільки новому станові знань про укр. історію, а й завданням інтеграції укр. історіографії та susп-ва в ширший європ. простір. Започаткована Я. дискусія триває до сьогодні; вона багато в чому змінила уявлення широкого загалу дослідників і викладачів укр. історії про предмет їхньої діяльності.

Значний вплив на формування нових підходів до істор. досліджень і гуманістики в цілому в сучасній Україні справили редаговані (або співредаговані) нею серійні видання «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей» (1998—2002), «Український гуманітарний огляд» (1998), «Київська академія» (2004). Як багаторічний член кваліфікаційної ради з присудження наук. ступенів в Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія», член Наглядової ради Міжнар. фонду «Відродження» та групи експертів Амер. ради наук. т-в Я. сприяла формуванню нового покоління дослідників історії України. Особливо помітний її внесок у справу підготовки молодих дослідників у рамках багатолітнього семінару «Проблеми середньовічної та ранньомодерної історії України», який було започатковано 1995. Праці учнів Я. та ін. учасників семінару відомі сьогодні далеко за межами України.

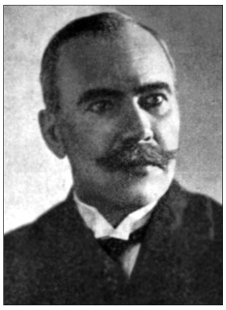
Праці: Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993 (2-ге вид. — 2008); Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997; Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII століть. К., 2002; Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005; Вступ до історії. К., 2007; Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст. К., 2012.

Літ.: *Борисюк З.* З історії «Клубу кавопивців». В кн.: Theatrum Humanae Vitae: Студії на пошану Наталі Яковенко. К., 2012; *Гнатюк О., Стриєк Т.* Олюднення давньої Речі Посполитої. Там само; *Плохій С.* Наталя Яковенко: портрет історика у зворотній перспективі. Там само; *Chynczewska-Hennel T.* O możliwości historyka. Там само.

С.М. Плохій.

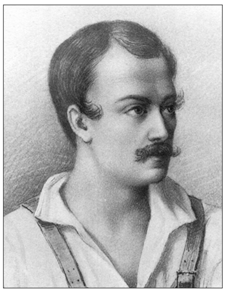
Н.М. Яковенко.

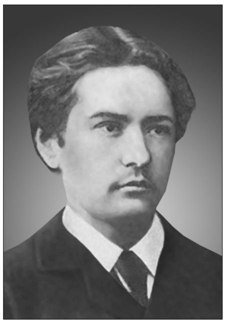

А.І. Яковлів.

Я́КОВЛІВ Андрій Іванович (11.12 (29.11).1872—14.05.1955) — громад., політ. і держ. діяч, учений-правознавець. Професор (1928). Н. в м. *Чигирин* у сім'ї священика. Закінчив Київ. духовну семінарію (1894) та юрид. ф-т Юр'євського ун-ту (1902). Працював юрисконсультом Київської міської управи та казенної палати (1904—17), помічником присяжного повіреного. Із 1913 — адвокат округу Київ. суд. палати. Член *Української радикально-демократичної партії* (із червня 1917 — *Української партії соціалістів-федералістів*). 1917 — один із фундаторів Укр. правничого т-ва, організатор Т-ва укр. адвокатів. Член *Української Центральної Ради* та *Комітету Ук-*

Л.Д. Якубова.

О.І. Якубович (1796—1845).

П.П. Якубович (1860—1911).

раїнської Центральної Ради від УПСФ. У березні—квітні 1918 очолював канцелярію УЦР. 15 квітня 1918 виїхав до *Відня* як голова дипломатичної місії в *Австро-Угорщині.*

За доби *Української Держави* очолював департамент МЗС, 1919 — голова надзвичайної дипломатичної місії УНР у Бельгії та Нідерландах. Із 1923 перебував на еміграції в Чехословаччині. Викладав в укр. високих школах: 1923—28 — доцент, із 1928 — професор цивільного права, 1935—45 — зав. кафедри цивільного права, 1930 та 1944 — ректор *Українського вільного університету* у Празі (Чехословаччина); професор *Української господарської академії* в Подебрадах (Чехословаччина); 1939 — в. о. директора *Українського наукового інституту у Варшаві.* Голова Укр. академічного к-ту при Міжнар. комісії для інтелектуальної праці Ліги Націй, один із засновників і голова *Музею визвольної боротьби України*, член Історично-філософічного т-ва у Празі. 1945 виїхав до Зх. Німеччини, згодом — до Бельгії, із 1953 жив у США.

У наук. спадщині вченого — праці, присвячені українсько-моск. договорам часів Б.*Хмельницького*, І.*Виговського* та пізнішим; проблемам історико-теор. підвалин укр. права та впливів на нього чеського та нім. права тощо. Кілька наук. досліджень стосуються укр. законотворення новітньої доби: «Історичні традиції української державності» (Париж—Софія, 1937), «Основи Конституції УНР» (Париж, 1937) та ін.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, кн. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ЯКУ́Б (Й'акуб), **Ібрагім ібн Й'акуб** — див. *Ібн Йакуб.*

ЯКУ́БОВА Лариса Дмитрівна (у дівоцтві — Насєдкіна; н. 21.07. 1967) — історик, спеціаліст із теорії та практики нац. політики, історії етнонац. розвитку України, етнічних меншин, етнічного фактору у структурі держ. управління на теренах УСРР/УРСР та королів. Румунії. Д-р істор. н. (2007). Н. в м. *Донецьк.* Закінчила істор. ф-т Донец. ун-ту (1989), аспірантуру (1992) і докторантуру (2003) *Інституту історії України НАН України.* Канд. дис. на тему: «Соціально-економічне, політичне і культурне життя грецького населення України: 1917 р. — початок 30-х рр. XX ст.» (1993); докторська дис. на тему: «Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у контексті коренізації (1921—1935 рр.)» (2007). Із 1992 працює в Ін-ті історії України НАН України, з 2007 — провідний наук. співробітник відділу історії України 20—30-х рр. 20 ст.

Я. здійснила концептуальне осмислення історії етнічних меншин України впродовж найбільш етнічно орієнтованого періоду внутр. політики *більшовиків*; відтворила специфіку етногосп., етнополіт. та етнокульт. життя етнічних громад УСРР в контексті заг. екон., політ. та культ. історії України міжвоєнного періоду.

Автор бл. 80-ти праць.

Відзначена грамотою Президії НАН України (2006), подякою Президії НАН України (2011) та грамотою ВР України (2011).

Праці: Етнічні меншини УСРР у 20-і — першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження. К., 2006; Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006; Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. К., 2008; Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. К., 2011; Два обличчя політики коренізації (1924—1938 рр.). В кн.: Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: Історичні нариси. К., 2012; Старе Королівство, Буковина та Бессарабія — шлях у нікуди: 1918—1940 рр. Там само; Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій (XIX ст.). Там само; Повсякдення етнічних громад України (30-ті роки XX ст.). В кн.: Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: Нариси повсякденного життя. К., 2012.

Літ.: *Даниленко В., Єфіменко Г.* Проблеми національних меншин початку радянської доби: новий ракурс. «Історичний журнал», 2006, № 5; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Юркова.

ЯКУБО́ВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Федора** Якубовського, чигиринського полковника (1650). Його нащадок, імовірно онук, — **Дем'ян Федорович** Я. (р. н. невід. — 1724), журавський *сотник* (1708—12). Син Дем'яна — **Яків Дем'янович** (р. н. невід. — п. після 1752), *генеральний осавул* (1730—52), учасник Польського (1733), Кримського (1736) та ін. воєнних походів, а онуки — **Олександр Якович** Я. перший (1739—1810), прилуцький полковник (1773—81), генерал-майор (1784), 1765—69 брав участь у здійсненні генерального опису укр. земель (*Переяславський полк*; див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769*), учасник *російсько-турецької війни 1768—1774* та казанської експедиції проти О.Пугачова; **Дем'ян Якович** (бл. 1742 — після 1788), полковий хорунжий (1777—81). До цього роду належать: **Олександр Іванович** (імовірно, 1796 — 1845), штабс-капітан Нижегородського драгунського полку, учасник закордонного походу рос. армії 1813—14 та воєнних дій на Кавказі (1818—24), один із найрадикальніших декабристів (прибічник вбивства рос. імп. *Олександра I*), близький до Пн. т-ва декабристів, засуджений до страти, заміненої довічною каторгою (згодом термін не раз скорочувався — до 20-ти, 15-ти та до 13-ти років), літератор; **Петро Пилипович** (1860—1911), революціонер, один із лідерів народовольців, поет, перекладач, літературознавець, журналіст, редактор час. «Русское богатство»; **Василь Пилипович** (1857—1933), дитячий лікар, д-р медицини (1884), зав. кафедри дитячих хвороб дитячої клініки Військово-мед. академії (1888—1900), професор клініки дитячих хвороб мед. ф-ту Новорос. ун-ту, автор понад 20-ти наук. праць, присвячених проблемам діагностики та лікування захворювань дихальних шляхів, шлунково-кишкового тракту, рахіту тощо, серед яких «Руководство к диагностике детских болезней и способы исследования детей» (СПб., 1890); **Дмитро Петрович** (1897—1940), літературознавець-пушкініст, поет, перекладач, секретар (1933—36) та голова (1936—40) Пушкінської комісії, брав участь у підготовці зібрання творів поета, автор низки

наук. праць; **Михайло Петрович** (1891—1980), політ. діяч, член РСДРП (меншовиків; 1914—20), член Всерос. ЦВК 1-го скликання (1917), нач. управління нар. комісаріату торгівлі РСФРР/СРСР (1920—30), засуджений 1931 за сфабрикованою справою «Союзного бюро меншовиків», в'язень сталінських таборів, автор спогадів, історико-літ. та філос. досліджень; **Микола Андрійович** (1837—1924), генерал-лейтенант (1903), директор Симбірської військ. г-зії (із 1886 — кадетського корпусу; 1878—1903), автор низки пед. праць; **Михайло Андрійович** (1838 — після 1910), генерал-лейтенант (1901), нач. полігону *Одеського військового округу* (1890—94), командир 10-ї артилер. бригади 18-ї піх. д-зії (1894—98), завідуючий артилер. частиною Симбірського військ. округу (1898—1902).

Рід внесений до 2-ї та 6-ї частин Родовідних книг Черніг., Полтав. та Воронезької губерній.

Існують також одноймeнні роди зовсім ін. походження, зокрема — Якубовичей-Барло, родозасновником якого був **Тимофій** Якубович, устивицький сотник (1731). Цей рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Савелов Л.М.* Воронежское дворянство: Материалы для генеалогического словаря. Воронеж, 1898; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 5. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ЯКУБО́ВСЬКИЙ Іван Гнатович (07.01.1912(25.12.1911)—30.11. 1976) — рад. воєначальник, Маршал Рад. Союзу (1976). Двічі Герой Рад. Союзу (10 січня 1944, 23 вересня 1944). Н. в с. Зайцеве (нині село Могильовської обл., Білорусь). Після закінчення семирічної школи працював у колгоспі, різноробочим на Горецькому цегельному з-ді. Навч. в Оршанському пед. технікумі (1930—32). У Червоній армії з 1932. За спец. парт. набором був направлений до Об'єднаної Білорус. військ. школи (1932—34). Закінчив Ленінгр. бронетанк. курси вдосконалення командного складу (1935). Учасник *радянсько-польської війни 1939*, *радянсько-фінляндської війни 1939—1940.* Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* із червня 1941. У липні—серпні 1941 — командир танк. полку 121-ї бригади 3-ї армії Зх. фронту (Орловський напрямок). У вересні—грудні 1941 — у резерві, у січні—березні 1942 — заст. командира танк. бригади, у березні 1942 — червні 1944 — командир окремої 91-ї танк. бригади, у червні 1944 — квітні 1945 — заст. командира 6-го гвард. танк. корпусу; у квітні—серпні 1945 — заст. командира 7-го гвард. танк. корпусу. Під його командуванням частини воювали у складі Зх. фронту, *Південного фронту*, *Південно-Західного фронту*, Сталінградського, Донського фронтів, *Брянського фронту*, *Центрального фронту*, *Воронезького фронту* та *Першого Українського фронту*. Учасник *Московської битви 1941—1942*, Донбаської наступальної операції (див. *Донбаські операції 1941—1943*), *Сталінградської битви 1942—1943*, *Курської битви 1943*, форсування Дніпра, *Київської наступальної операції 1943*, *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—1944*, *Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції 1944*, *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944*, Сандомирсько-Силезької, Верхньосилезької наступальних операцій 1945, боїв за Берлін (Німеччина) та Прагу (нині столиця Чехії). Першою медаллю «Золота Зірка» Я. відзначений за вміле управління частинами 91-ї окремої танк. бригади при форсуванні Дніпра, звільненні *Києва* та *Фастова*. Під час війни загинули два рідних брати Я.

Закінчив Військ. академію Ген. штабу (1948). У квітні 1952 — грудні 1953 — командуючий бронетанк. і механізованими військами Прикарпатського військ. округу, у липні 1957 — січні 1965 — заст. головнокомандуючого, головнокомандуючий Групою рад. військ у Німеччині, у січні 1965 — квітні 1967 — командуючий військами *Київського військового округу*. 1967—76 — 1-й заст. міністра оборони СРСР, головнокомандуючий Об'єднаними ЗС держав-учасниць Варшавського договору.

Член ЦК КПРС (1961—67), депутат ВР СРСР (1962—76).

Нагороджений 4-ма орденами Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора, 2-ма орденами Суворова 2-го ст., ін. вітчизн. та іноз. орденами й медалями.

П. у м. *Москва.* Його прах похований на Красній площі в Кремлівській стіні.

Тв.: Боевое содружество. М., 1971; Земля в огне. М., 1975.

Літ.: Герои Советского Союза — могилевчане. Минск, 1965; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; *Первенцев А.А.* Часовые стоят на посту. М., 1977; Якубовский И.И.: Фотоальбом. Минск, 1981; *Абрамов А.С.* У Кремлевской стены. М., 1987; *Куценко А.* Маршалы и Адмиралы флота СССР: Форма, награды, оружие. К., 2007; *Залесский К.А.* Кто есть кто в истории СССР: 1953—1991 гг. М., 2010; Якубовский Иван Игнатьевич. Web: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=370.

Т.В. Пастушенко, Т.С. Першина.

Я́КУН (р. н. і р. с. невід.) — персонаж *«Повісті временних літ»*. Очолював загін *варягів*, які брали участь у *Лиственській битві 1024* на боці київ. кн. *Ярослава Мудрого*. Ім'я Я. — імовірно, спотворене скандинавське Хакон. «Повість...» подає напівлегендарні дані: Я. був сліпим, а його «луда» (плащ) була виткана золотом; після поразки в битві він утік «у Варяги», загубивши свою «луду». *Патерик Києво-Печерський* повідомляє про брата Я. — варязького «князя» Африкана, син якого Шимон служив у Ярослава Мудрого, потім — у *Всеволода Ярославича*. Син Шимона Георгій став *тисяцьким* у *Володимира Мономаха* та його намісником у Суздальській землі. Із Шимоном пов'язана легенда про золоті пояс та вінець, покладені в *Успенському соборі* Печерського монастиря.

Т.Л. Вілкул.

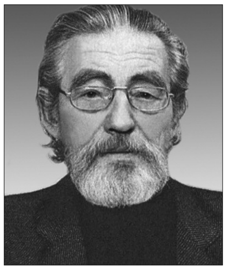
ЯКУТО́ВИЧ Георгій В'ячеславович (14.02.1930—05.09.2000) — художник-графік. Професор (1995). Дійсний член Академії мист-в СРСР (1988), Академії мист-в України (1997). Нар. художник УРСР (1990). Н. в м. *Київ* у сім'ї військового. 1948 закінчив Київ. худож. школу, 1954 — графічний ф-т Київ. худож. ін-ту (педагоги — М.Плещинський, В.*Касіян*), згодом — аспірантуру. Ще студентом пов'язав своє творче життя з Карпатами, де відкрив для себе й відчув риси справжніх *русинів*. Принципово звернув свою

М.А. Якубович (1837—1924).

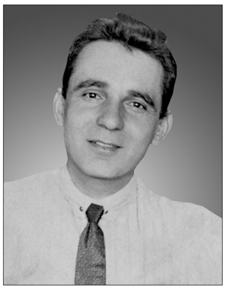
І.Г. Якубовський.

Г.В. Якутович.

творчість до укр. літ. класики, фольклору та літописних джерел.

1954—57 викладав композицію і книжкову графіку в Київ. худож. ін-ті. У цей же час розпочав виставкову діяльність. Із 1958 твори Я. демонструвалися на міжнар. худож. виставках у Росії, Китаї, Бельгії, Болгарії, В'єтнамі, Канаді, США, Афганістані, Німеччині, Франції, Італії, Польщі, Нідерландах, Угорщині та, звичайно, в Україні, відзначені преміями, грамотами та медалями.

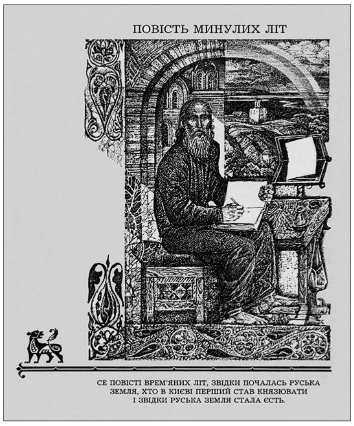

С.Г. Ялі.

1961—62 керував майстернею книжкової графіки в Київ. худож. ін-ті, 1962—64 — художник-постановник кінофільму «Тіні забутих предків». У творчому доробку митця — високохудожні ілюстрації до творів М.*Гоголя*, І.*Франка*, М.*Коцюбинського*, В.*Стефаника*, Марка *Черемшини*, М.Пригари, І.*Кочерги*, М.*Рильського*, *«Слова о полку Ігоревім»* та *«Повісті временних літ»*. Із 1993 керував графічною майстернею аспірантів-стажистів у аспірантурі Академії мист-в України. Серед його учнів — нині відомі художники України: М.Компанець, В.Чабаник, В.Лопата, Н.Кірленко, В.Ульянова, М.Кочубей, В.Перевальський, М.Хіміч. Своїм учителем вважали його В.Куткін, О.Губарєв, А.Чебикін та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1983, 1991).

П. у м. Київ.

Якутович Г. Ілюстрація до «Повісті минулих літ». 1981.

Літ.: Словник художників України. К., 1973; *Попова Л.И.* Г. Якутович [текст]: Альбом. М., 1988; Митці України: Біографічний довідник. К., 1997; Академія мистецтв України: Інформаційний довідник. Х., 1998; Українська академія мистецтва: Спеціальний випуск. Професори НАОМА (1917—2007). К., 2008.

Р.І. Бондаренко.

ЯЛИ́НСЬКИЙ Семен (р. н. невід. — п. після 1695) — друкар і гравер, писар черніг. архієпископа Лазаря *Барановича*, а згодом — тех. керівник *Новгород-Сіверської друкарні* (1679 — бл. 1684). Крім книг, замовлених власником друкарні, видавав букварі та ін. навч. літературу. Складені Я. «Пункти», які нормували його взаємини з Лазарем Барановичем, — важливе джерело з історії укр. друкарства.

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

Я́ЛІ Сава Георгійович (Юркович; 14.11.1895—28.04.1938) — держ. службовець, відіграв провідну роль у здійсненні політики *«коренізації»* стосовно греків України. Н. в с. Сартана (нині с-ще міськ. типу Донец. обл.). Брав участь у революц. подіях в Україні: 1917 був обраний секретарем Сартанської волосної ради, у 1918 (після вступу до РКП(б) у червні 1918) працював у виконкомі Катериносл. губернської ради сел. і червоноармійських депутатів. Із червня 1919 по березень 1920 — у Червоній армії; 1920—22 обіймав посаду голови Сартанського райвиконкому; 1922—24 — на різних посадах у Маріупольському окружному виконкомі. 15 грудня 1925 введений до складу *Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК*, очолив її грец. секцію. Обіймаючи посаду протягом 1925—29, а також співпрацюючи із Центр. комісією у справах нац. меншин при ВУЦВК 1930—33, всебічно сприяв екон. відродженню грец. селищ, здійсненню політики «коренізації» у місцях компактного мешкання греків, створенню грец. нац. районів і сільрад, запровадженню політики «грецизації». (Див. *Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924—1940.*) Відіграв помітну роль у вивченні та популяризації історії греків Маріупольщини. Ним видано низку статей з історії греків в Україні та книгу «Греки в УСРР» (Х., 1931). 1931—33 працював у Раді нац. меншин Наркомосу УСРР, а з 1933 — за спеціальністю (економіст) у *Харкові.*

15 грудня 1937 заарештований органами НКВС УРСР за приналежність до «контрреволюційної грецької повстанської організації». Згідно з рішенням Комісії НКВС та прокуратури СРСР від 7 лютого 1938 засуджений до смерті.

Страчений у м. Харків.

Реабілітований 1959.

Літ.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 8970, арк. 1; Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 2832.

Л.Д. Якубова.

М.О. Яловий.

ЯЛОВИ́Й Михайло Омелянович (псевдоніми і криптоніми — Михайло Красний, Мих.Красний, Мих.Крий, Юліан Шпол, М.К.; 05.06(23.05).1895—03.11.1937) — письменник, поет, драматург, кіносценарист, публіцист, журналіст, редактор, видавець, громад. і політ. діяч, організатор літ. сил в Україні. Н. в с. Дар-Надежда (нині село Сахновщинського району Харків. обл.). Закінчив Миргородську г-зію. Навчання на мед. ф-ті Київ. ун-ту (із 1916) не закінчив через захоплення революц. діяльністю. На поч. 1917 повернувся в рідні місця; обраний головою Костянтиноградського революц. к-ту. За дорученням боротьбистів вів підпільну роботу в *Одесі*, на Херсонщині, у *Галичині* (1919). Із березня 1920 — член КП(б)У; із квітня — співробітник, із червня 1920 — редактор газ. «Сільська біднота». Тоді ж почав друкуватися (*«Всесвіт»*, «Шляхи мистецтва» та ін.). Деякий час працював у газ. «Вісті Київського губревкому», був представником укр. уряду в *Москві.* Редагував часописи «Червоний шлях», «ВАПЛІТЕ»; очолював вид-ва «Червоний шлях» та «ЛІМ» («Література і мистецтво»). Друкував худож. твори досить рідко, віддаючи перевагу організаторській роботі в «Комункульті», *«Гарті»* (із 1925); був першим президентом *Вільної академії пролетарської літератури.* Відстоював самобутність укр. к-ри. Однодумець і друг М.*Хвильового* та О.*Шумського.*

23 вересня 1933 позбавлений волі на 10 років як «польський шпигун» і «терорист» і ув'язнений на *Соловках.* Повторним вироком від 9 жовтня 1937 засуджений до смерті.

Страчений у м. Лодейне Поле (нині місто Ленінградської обл., РФ).

Реабілітований 19 червня 1957.

Тв.: Треба розжувати [агітаційна казка]. «Селянська біднота», 1920, червень; Ве́рхи [поезії]. К.—М.—Берлін, 1923; Санкт-Петербурзьке холуйство. «Культура і побут», 1926, ч. 16, 18 квітня; Катина любов, або Будівельна пропаганда. Х., 1928; Золоті лисенята: Роман. Х., 1929; [Вірші.] В кн.: Із поезії 20-х років. К., 1959.

Літ.: *Ковальський М.* Іще одна Каносса. «Тризуб» (Париж), 1927, № 2 (60); *Мукомела О.* Михайло Яловий. «Знання та праця», 1990, № 6; *Шаповал Ю.І.* Сталінізм і Україна. «УІЖ», 1991, № 12; ...З порога смерті: письменники України — жертви сталінських репресій. К., 1992; Українська журналістика в іменах, вип. 1. Львів, 1994; *Ільєнко І.* У жорнах репресій. К., 1995; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Єфремов С.* Щоденники: 1923—1929. К., 1997; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). К., 1999; *Журавльова О.С.* На шляху до відкритого суспільства: твори письменників — членів ВАПЛІТЕ у фондах ЦНБ. «Вісник Харківського національного університету: Серія: Філологія: Праці молодих учених філологічного факультету», 2000, № 473; *Луцький Ю.* Літературна політика в Радянській Україні 1917—1934. К., 2000; Михайло Яловий. В кн.: Архів розстріляного відродження: Матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920—1930-х років. К., 2010.

Г.П. Герасимова.

Я́ЛТА — місто на півдні *Автономної Республіки Крим.* Кліматичний курорт загальнодержавного значення, наук. центр і мор. порт. Ялтинській міській раді підпорядкована територія («Велика Ялта», «Ялтинський регіон») площею 282,9 км^2, яка охоплює, крім власне Я., м. *Алупка*, 21 с-ще міськ. типу, 9 сіл. Я. розташов. на березі відкритої чорномор. бухти із субтропічним кліматом, на пд. схилі гол. пасма Крим. гір. Населення 82 тис. осіб (144,4 тис. з населеними пунктами, підпорядкованими міськраді; 2001). У складі населення росіяни складали 65,6 %, українці — 27,6, білоруси — 1,6, *кримські татари* — 1,3 %. 2012 чисельність населення Я. становила 78 тис., Великої Я. — 141,4 тис. осіб.

На території Я. були знайдені могильники *таврів*, залишки невеликих середньовічних поселень. Перша письмова згадка про Я. міститься у творі араб. географа ал-*Ідрісі* (1154), який повідомив: «Джаліта розташована в землі команів (половців)». У 14—15 ст. поселення входило до капітанства Готія — адм. одиниці у складі крим. володінь Генуезької республіки. Статут для генуезьких колоній на Чорному морі 1449 згадує Джаліту серед другорядних південнобережних консульств. Генуезці називали Я. також Кауліта, Геаліта, Еталіта. За письмовими даними, 1471 Я. зруйновано землетрусом, наново заселена греками та вірменами в 16 ст. З того часу відома як Я. До 1774 належала до Мангупського кадилику Кефінського санджаку (пізніше — Кефінського ейялету; див. *Кафинський ейялет*) *Османської імперії*, 1774—83 — у складі Мангупського кадилику Бахчисарайського каймаканства *Кримського ханату.* У 12—18 ст. була невеликим поселенням. Після *переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780* та еміграції крим. татар після анексії Рос. імперією Крим. ханату (1783) Я. майже знелюдніла. В ній проживали частина вояків Балаклавського грец. батальйону, службовці карантинної застави, рибалки та купці. Ялтинці-християни, виселені 1778, заснували у Приазов'ї поселення Ялта (нині с-ще міськ. типу Першотравневого р-ну Донец. обл.).

У 1-й пол. 19 ст. регіон Я. активно колонізувався рос. землевласниками (частина з яких заклали палаци та парки, що згодом набули статусу пам'яток) і перетворився на зону вирощування тютюну та інтенсивного виноробства (*Масандра*, Магарач та ін.). Цьому сприяли заснований 1812 Нікітський ботанічний сад та відкрите 1828 Магарацьке уч-ще виноградарства і виноробства (із 1868 — Нікітське уч-ще садівництва й виноробства). У регіоні поселилися росіяни, євреї, українці, греки з Осман. імперії та представники ін. етносів, проте більшість складали тюрки. Сюди також повернулася частина крим. греків із Приазов'я. Піднесенню Я. сприяв розвиток комунікацій — гравійні дороги з'єднали її 1837 з *Алуштою* і *Сімферополем*, а 1848 — із *Севастополем.* 1837 в ній мешкали 130 жителів, переважно рибалок.

У вересні 1837 рос. імп. *Микола I*, перебуваючи в Я., усно оголосив її містом. А 4 квітня (23 березня) 1838 він підписав указ Правительствуючого Сенату про утворення в *Таврійській губернії* із частини Сімферопольського пов. нового Ялтинського пов. та надання статусу міста містечку Ялта. Ініціатором появи документа був генерал-губернатор Новорос. краю М.*Воронцов.*

Ялта. Фото кінця 19 ст.

Ялта. Будівля купалень Роффе. Перед будинком праворуч — скульптурна композиція «Антон Чехов і дама з песиком» (скульптори Г. Паршин та Ф. Паршин, архітектор Ю. Іванченко, 2004). Фото 2011.

Із 1860-х рр. Я. почала розвиватися як престижний курорт. Цьому сприяли відкриття лікарями та науковцями цілющих властивостей клімату Я., вибір близької *Лівадії* під літню резиденцію царської сім'ї та прокладення 1875 залізниці Лозова (нині місто Харків. обл.) — Севастополь. В місті та на прилеглих територіях інтенсивно будувалися дачі, вілли й палаци знаті, підприємців та інтелігенції Рос. імперії. Сприяла розвитку Я. й поява самоврядування — із 1866 почало діяти повітове *земство*, а 1871 в Я. запроваджено міську думу, управу, інститут міськ. голови.

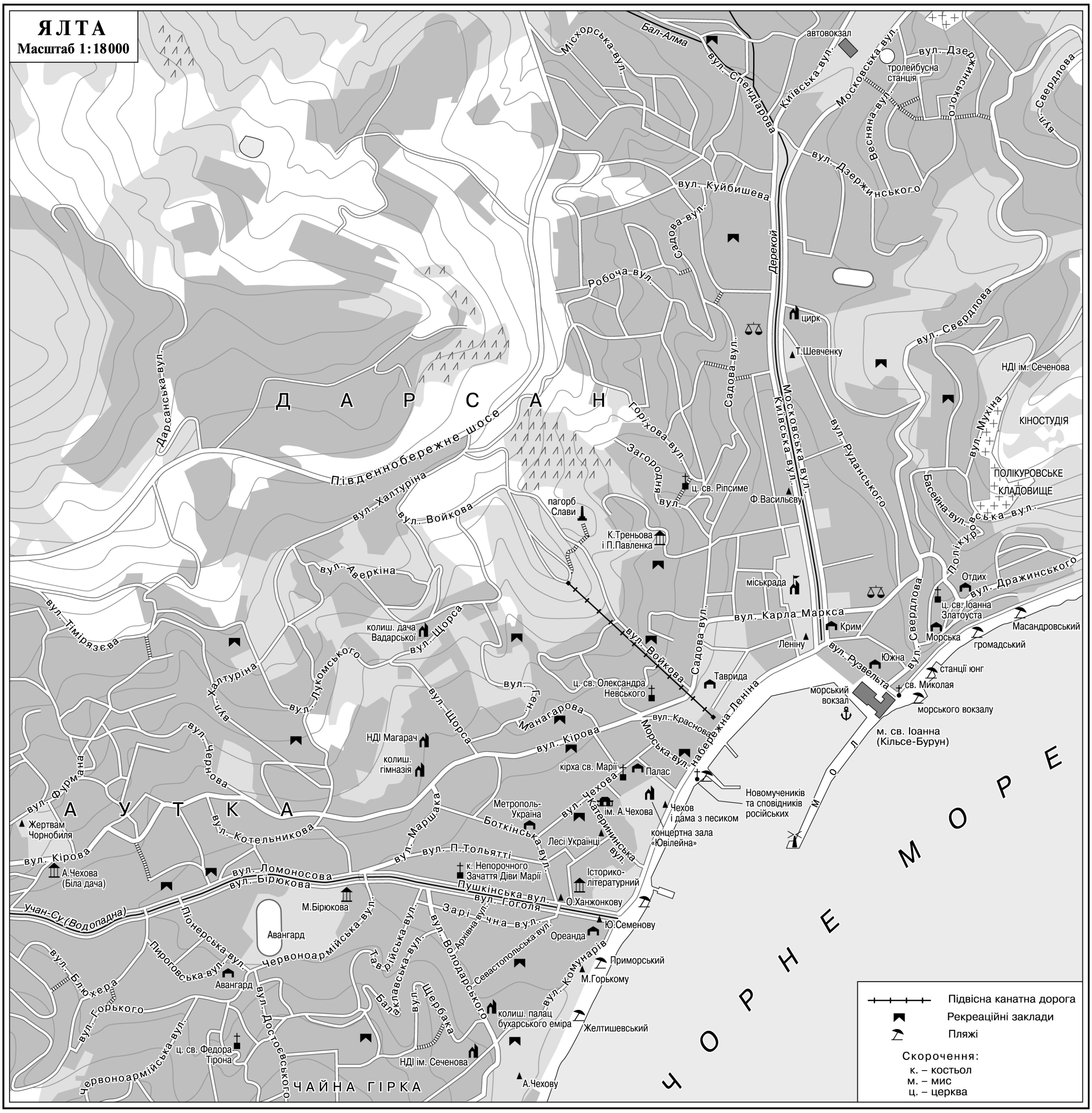
1861 Я. мала 364 жителі, а 1864 — вже 1,1 тис. Зростанню

міста, оточеного приватними землеволодіннями, заважала відсутність землі. Станом на 1839 його площа становила 12,8 *десятини*. 1874 рос. імп. *Олександр II* затвердив новий план Я., який багатократно збільшував її територію. 1896 за рахунок приєднання дачного району Заріччя на правому березі р. Учан-Су та ін. районів (місцевості Нижня Аутка, Кучук та Біюк-Сарай, слободки Шоломе, Низина) площа Я., за даними міської думи, досягла 465 десятин.

1911 при корегуванні ген. плану до меж Я. включено греко-татар. село Верхня Аутка, площа міста склала понад 700 га. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в місті було побудовано новий мол, порт, набережну, готелі, курортні заклади, театр, 2 г-зії. 1893 Я. вилучили зі *смуги осілості* євреїв.

1897 кількість жителів Я. складала 13,2 тис., а 1913 — вже понад 30 тис. 1914 створено Ялтинське градоначальство, яке проіснувало до *Лютневої революції 1917*. На 1917 Ялтинський пов. був єдиним у Криму, де крим. татари становили абсолютну більшість мешканців. У самій Я. більшість складали росіяни.

У період революцій та війн 1917—20 в Я. 9 разів змінювалася влада. 1917—20 в місті діяли кіновироб. підпр-ва, у т. ч. О.Ханжонкова, 1918 — Крим. філіаль-

не відділення Київ. ун-ту. Осн. опонентами в регіоні виступали кримськотатар. нац. рух, регіональні (крайові) органи влади, кадети, помірковані рос. ліві партії, *більшовики* та білогвардійці. 1918 відбулися кримськотатарсько-грец. міжетнічні зіткнення. Після встановлення комуніст. режиму наприкінці 1920 — у 1921 в околицях міста було розстріляно тисячі колиш. врангелівців та ін. противників нової влади, а 1921—23 багато людей загинули від голоду. 1921 Я. перейменували на Красноармійськ, 1922 повернули традиційну назву. Того ж року було відновлено кіновиробництво — розпочала свою діяльність держ. Ялтинська кінофабрика. 1923 Я. стала центром району Крим. Автономної СРР у складі РСФРР (на поч. 1920-х рр. була центром повіту, пізніше — округу). Населення Я. в цей час різко скоротилося (1926 — лише 18,7 тис. осіб). 1930 Ялтинський р-н отримав статус національного кримськотатарського (до 2-ї пол. 1930-х рр.), а місто Я. було виділене в самостійну адм. одиницю, підпорядковану центр. органам влади автономії (Конституція Крим. АРСР 1937 закріпляла цей статус). У 1920—30-ті рр. ялтинський регіон поступово відродився як курорт, зокрема, 1925 було засновано піонерський табір *«Артек»*, утворені курортні заклади для робітників та селян, *номенклатури компартійно-радянської*. На поч. 1940-х рр. у регіоні працювали 108 санаторіїв та будинків відпочинку на 14 тис. місць, де щорічно мали змогу відпочивати та лікуватися майже 120 тис. осіб. Із 1921 по 1941 на Південнобережжі відпочили 3,5 млн осіб. На поч. 1940-х рр. більшість населення в Ялтинському р-ні складали крим. татари, в самому місті — росіяни. Під час *Другої світової війни* місто постраждало від гітлерівської окупації (8 листопада 1941 — 16 квітня 1944), нацисти знищили євреїв; комуніст. режим 1944 насильно виселив крим. татар. Під час окупації в Я. існувало рад. підпілля, а в ялтинському регіоні діяли партизани. 4—11 лютого 1945 в околицях Я. (Лівадії) відбулася *Кримська конференція 1945* голів держав *антигітлерівської коаліції*.

1948 ліквідовано Ялтинський р-н. В адм. підпорядкування міськради Я. перейшли м. Алупка, курортні с-ща *Гаспра*, *Гурзуф*, *Кореїз*, Лівадія, *Сімеїз*, робітн. с-ще Масандра та 7 сільрад. Утворилася «Велика Ялта» — адм.-тер. одиниця, яка простяглася пд. узбережжям Криму від мису Сарич до гори Аю-Даг на 72 км.

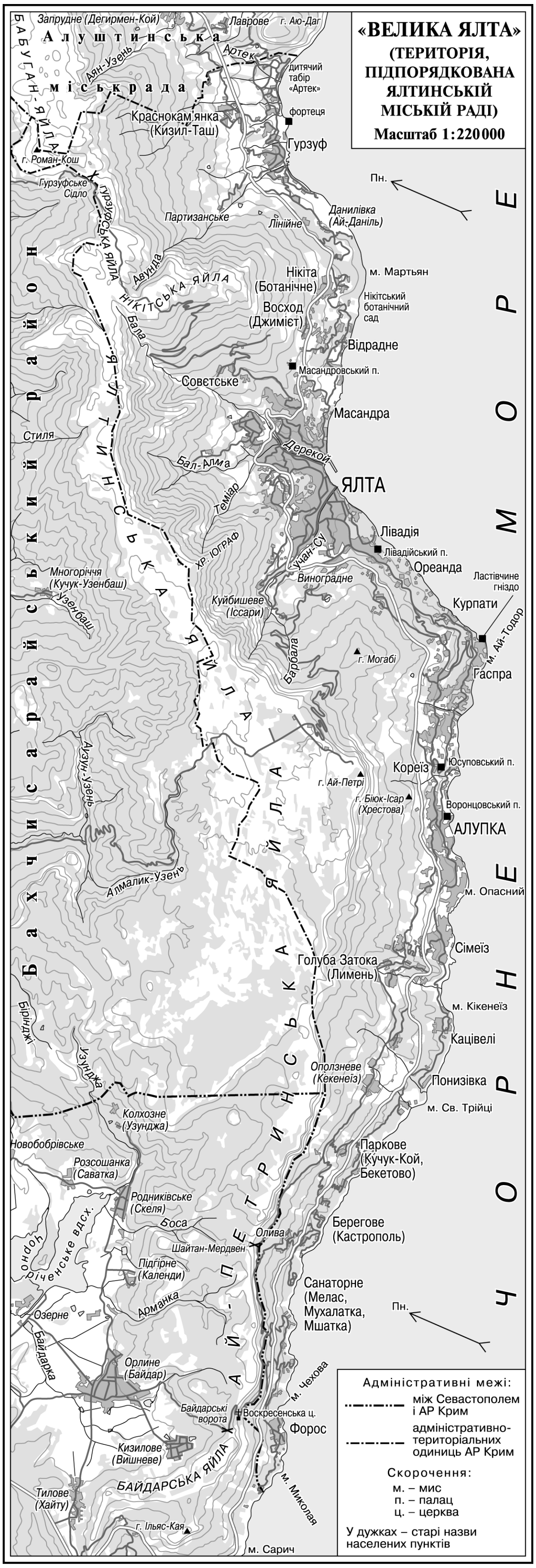
У 1960-ті рр. було побудовано нове Південнобережне шосе, яке скоротило дорогу до Сімферополя, Алушти та Севастополя, а 1961 — відкрита найдовша в Європі тролейбусна траса Сімферополь—Я.

У 2-й пол. 20 ст. Велика Я. інтенсивно розвивалася як курорт, була створена потужна рекреаційна інфраструктура, нарощувалося агровиробництво, у т. ч. виноградарство та виноробство. У 1960-ті рр. до меж Я. були включені найближчі села Ай-Василь, Аутка і Дерекой. Із 1968 в місті діяла заборона на буд-во і розширення пром. підпр-в. У 1970-ті — на поч. 1980-х рр. у регіоні розпочалося висотне буд-во, у т. ч. багатоповерхових оздоровниць. Наприкінці 1980-х рр. Велика Я. була курортом всесоюзного значення, 180 санаторно-курортних закладів якого щорічно приймали на відпочинок та оздоровлення бл. 2 млн осіб.

Із 1987 почався процес масової репатріації крим. татар у Крим, у рад. часи на території Великої Я. він був ускладнений адм. перепонами. Сьогодні це регіон із незначною представленістю крим. татар (приблизно до 3 %).

1921—41 і 1944—45 Я. — частина Крим. Автономної СРР у складі РСФРР (із 1936 — Крим. АРСР у складі РРФСР), 1941—44 — ген. округу «Таврія» *Райхскомісаріату Україна*, 1945—54 — Крим. обл. РСФРР, 1954—91 — Крим. обл. УСРР, 1991 — Крим. АРСР УСРР, із 1991 — АР Крим у складі незалежної України.

До сьогодні Я. лишається одним із провідних курортів Криму та України загалом. Тут працюють відомі наук. центри — Ін-т фізичних методів лікування і мед. кліматології ім. І.Сеченова та НДІ виноградарства і виноробства «Магарач». На території Великої Я. також розташовані всесвітньо відомі винокомбінат

«Масандра» і дитяча здравниця «Артек», Нікітський ботанічний сад, Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, бл. 800 пам'яток к-ри, історії та арх-ри, офіц. резиденції держ. кер-ва, приватні садиби укр. та рос. політ. та підприємницької еліти. В Я. регулярно проводиться ціла низка культурно-мистецьких та суспільно-політ. заходів загальнонац. та міжнар. рівня. Одним із них є Ялтинська європ. стратегія — міжнар. щорічна конференція укр. і закордонних політиків та підприємців, яка проводиться з 2004 з ініціативи підприємця В.Пінчука; її мета — сприяти розвиткові України та підтримувати її євроінтеграційні прагнення.

Пам'ятки арх-ри: правосл. церкви Святого Іоанна Златоуста (1837) і Святого Олександра Невського (1891—1902), вірм. церква Святого Ріпсиме (1909—17), дача графині М.Вадарської (1902—07), палац бухарського еміра Сеїд-Абдул-Ахад-хана (1907—11).

Музеї: Ялтинський історико-літ. музей з філіями/відділами (літературно-меморіальний будинок-музей М.Бірюкова, музей Лесі Українки), будинок-музей А.Чехова, будинок-музей муз. к-ри ім. О.Спендіарова.

Літ.: *Тимофієнко В.І.* Ялта та її історико-архітектурна спадщина. В кн.: Українська культурна спадщина 17—19 ст. К., 1993; *Шевчук А.Г. и др.* Административно-территориальное устройство Крыма в документах и картографических образах XVIII — начала XXI вв. Симферополь, 2006; *Гурьянова Н.М.* Памятники Большой Ялты: Справочник-путеводитель. Симферополь, 2008; *Новокрещенов Е.В.* История Ялты. Симферополь, 2011.

А.В. Іванець.

Я́ЛТИНСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945 — див. *Кримська конференція 1945.*

Я́МИ — археол. пам'ятка, розташов. в с. Ями Троїцького р-ну Луган. обл. у верхів'ї р. Красна (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Досліджували 1977 М.Тарасенко і К.Красильников, 1980 і 1982 — О.Кротова. Датується середнім періодом пізнього *палеоліту.* Культ. шар товщиною 0,1—0,2 м залягав у суглинку на глибині 1,6—1,7 м, концентрувався у вигляді плями зі слідами вогнища в центрі та включав крем'яні вироби, фрагменти кісток тварин, червону та жовту вохру. Розцінюється як господарсько-побутовий комплекс зі слідами розколювання кременю, виготовлення та використання крем'яних знарядь. Пам'ятка інтерпретується як базовий сезонний табір мисливців на коня та бізона. Належить до граветської культурно-технологічної традиції обробки кременю (див. *Гравет*), конкретні аналогії знаходить у комплексах стоянок центру Східноєвроп. рівнини — Гагаріно, Супонєво.

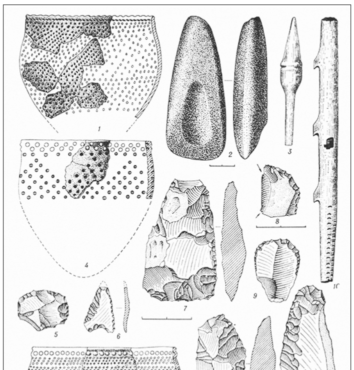
Літ.: *Неприна В.И. и др.* Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986.

О.О. Кротова.

Я́МКОВО-ГРЕБІНЦЕ́ВОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РА — див. *Ямково-гребінцевої кераміки культурно-історична область.*

Я́МКОВО-ГРЕБІНЦЕ́ВОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА О́БЛАСТЬ. Об'єднує пам'ятки доби *неоліту* зі знахідками керамічного посуду, прикрашеного ямковим орнаментом, розташовані в лісовій та лісостеповій зоні Сх. Європи — від Зх. Двіни та Дніпра на заході до Уральських гір на сході, від Карелії на півночі до Середнього Дону на півдні. Датується 5—3 тис. до н. е. Складається з ряду *археологічних культур* та локальних типів пам'яток.

На території України виявлено понад 70 невеликих поселень Я.-г.к.к.-і.о. У Подесенні більш ранні з них відносяться до пам'яток типу Вирчище, пізніші — до деснянської к-ри з ромбоямковою керамікою. У лісостеповому Лівобережжі Дніпра та у верхній течії Сіверського Дінця (прит. Дону) поширені пам'ятки з ямковою та ямково-накольчастою керамікою, споріднені з рязансько-долговською культурою Верхнього Дону. Поселення розташовані на піщаних підвищеннях біля водоймищ. Розкопувалися Вирчище, Гришівка, Лисогубівка, Луком'я, Скуносове. Житла наземні стовпові або напівземлянкові. З кременю і кварциту виготовлялися скребачки, ножі, різці, свердла, двобічнооброблені листоподібні підтрикутні вістря списів та стріл, клини, жолобчасті долота, сокири; з кістки і рогу — гарпуни, риболовні гачки. Керамічний посуд — ліпні гостро- та округлодонні слабопрофільовані горщики, прикрашені горизонтальними або геометричними зонами з ямкових вдавлень, що перемежовуються неорнаментованою поверхнею або зонами відбитків гребінцевого штампа. Госп-во переважно рибальсько-мисливське, але під впливом контактів із носіями *трипільської культури* поширюються землеробство і скотарство. На терени України людність Я.-г.к.к-і.о. потрапила з північніших територій унаслідок кількох хвиль міграцій. Її представники належать до лапаноїдного антропологічного типу. Більшість дослідників вважають відповідне населення носіями уральських мов. На території України пам'ятки Я.-г.к.к.-і.о. досліджували М.*Рудинський*, В.Непріна, Д.*Телегін.*

Ямково-гребінцевої кераміки культурно-історична область. Глиняний посуд, вироби з каменю та кості середнього та пізнього етапів культури ямково-гребінцевої кераміки.

Літ.: *Третьяков В.П.* Культура ямочно-гребенчатой керамики в лесной полосе Европейской части СССР. Л., 1972; *Неприна В.И.* Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. К., 1976; *Смирнов А.С.* Неолит Верхней и Средней Десны. М., 1991; *Алексеева Т.И.* Неолитическое население лесной полосы Восточной Европы. В кн.: Неолит лесной полосы Восточной Европы (антропология Сахтышских стоянок). М., 1997.

Д.Л. Гаскевич.

Я́МНА КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА СПІ́ЛЬНІСТЬ репрезентує початок раннього *бронзового віку* на теренах Пн. Причорно-

мор'я (3200/3100—2500/2400 до н. е. за каліброваними датами). Поширена в степовій та лісостеповій зонах Східної та Центральної Європи, від Приуралля на сході до Балканського п-ова на заході. Назва походить від типу поховальних споруд — ям під курганними насипами. Виділена В.Городцовим на поч. 20 ст. Племена Я.к.-і.с. вели рухливий скотарський спосіб життя, густо заселивши обшири степу та лісостепу. Поховальні споруди Я.к.-і.с. досліджені не тільки в річкових долинах, а й на значній відстані від них, на степових ділянках межиріч. Досить швидкому просуванню населення сприяло застосування колісного транспорту. Залишки найдавніших возів знайдені в багатьох похованнях. Як тяглову силу у возах використовували волів. Значного розвитку набуло місц. металургійне, деревообробне, косторізне та ін. вир-во. У Нижньому Подніпров'ї знайдено кілька поселень, що мали кам'яні житла та фортифікаційні споруди у вигляді ровів та мурів (*Михайлівське поселення*, Скеля Каменоломня). Найпоширенішими пам'ятками Я.к.-і.с. є поховальні споруди, які виступають родовою усипальнею великої сім'ї. Померлих ховали у скорченому положенні на спині (на ранньому етапі) та на боці (у пізніший час), посипали червоною вохрою. Над могилою насипався курган. Інколи небіжчиків супроводили посудом (переважно горщиками яйцеподібної форми), знаряддями праці, зброєю та прикрасами. Серед прикрас знайдено кілька дротяних виробів із золота та багато зі срібла. Особливе місце в поховальному звичаї племен Я.к.-і.с. займала кам'яна скульптура — антропоморфні стели, що являють собою умовні зображення людини. Населення Я.к.-і.с. мало тісні контакти з племенами Пн. Кавказу, Балкано-Карпатського регіону та Центр. Європи. Вірогідно, воно репрезентує ранню фазу розвитку індо-іранської мовної спільноти.

Літ.: *Шапошникова О.Г.* Ямна культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; *Мерперт Н.Я.* Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. М., 1974; *Яровой Е.В.* Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР. Кишинев, 1985; Давня історія України, т. 1. К., 1997; *Николова Л.* Ямная культура на Балканах (динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы). «Stratum plus», 2000, № 2.

А.В. Ніколова.

Я́МПІЛЬ — місто *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на лівому березі Дністра, при впадінні р. Русава. Населення 11,6 тис. осіб (2012).

Заснований на теренах *Брацлавського воєводства* на рубежі 16—17 ст. Засновником і першим власником містечка був Я.*Замойський* (імовірно, місто назване на його честь; форма «Ямпіль» походить від початкової «Янушполь»).

1649 згаданий як центр сотні *Брацлавського полку*. У березні 1651 польс. війська спустошили Я., після чого він занепав (1664 тут було лише 10 *димів*). 1674 входив до *Могилівського полку*. 1702 ямпільці підтримали *Самуся* і того ж року були змушені, рятуючись від польс. каральної експедиції, залишити місто й переховуватися в молдов. м. Сороки (нині місто в Молдові) на правому березі Дністра. 1704—12 Я. контролювався *Гетьманщиною* і рос. військами.

1714 Я. повернувся під владу *Речі Посполитої*. Належав Орловським. У 2-й пол. 1780-х рр. керівник «Компанії чорноморської торгівлі» Антоній-Протазій Потоцький купив частину міста, де облаштував порт, призначений для вивозу збіжжя Дністром, але за кілька років збанкрутував. Спроби нового власника Я. Мацея Добжанського на поч. 19 ст. розвивати економіку міста (було засновано кілька *мануфактур*) також не мали успіху.

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Я. — повітовий центр спочатку *Брацлавського намісництва* (1795), а з 1797 — *Подільської губернії* (1798—1804 центр повіту переносили в с. Цекинівка; нині село Ямпільського р-ну). На 1897 місто мало 6,6 тис. мешканців (із них 2,8 тис. — євреї). Приміське село Дзигів Брід (нині у складі міста) було відоме вир-вом кам'яних надгробків та жорен. На поч. 20 ст. в Я. були костьол Непорочного зачаття Діви Марії (1712), собор Різдва Богородиці (1787), церква Святого Миколая (1770), 4 синагоги (жодна із цих мурованих споруд не збереглася).

Ямпіль Вінницької області. Історико-краєзнавчий музей. Фото початку 21 ст.

Ямпіль Вінницької області. Руїни замку. Поштівка початку 20 ст.

Рад. владу остаточно встановлено в червні 1920. У лютому 1921 Я. на кілька днів був захоплений селянами-повстанцями. Імовірно, із 1923 — райцентр: 1923—30 — у складі *Могилівської округи*, із 1932 — Він. обл. 1924 отримав статус с-ща міськ. типу. Захоплений гітлерівцями 17 липня 1941. Входив до румун. зони окупації. Звільнений рад. військами 17 березня 1944.

У повоєнний час розвивався як агропром. центр. 1962 Ямпільський р-н ліквідовано, 1965 поновлено.

Статус міста отримав 1985.

Літ.: *Мельник К.* На днестровском «Побережье». «Киевская старина», 1887, т. 18, август; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Красносілецький Д.П.* Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920—1924 роках: Автореф. дис. ... канд. істор. н. Чернівці, 2007; Ямполь [на веб-сайті «Еврейское наследие Украины»]. Web: http://jukraine.org/vinnickaya-oblast/yampol.

Д.С. Вирський, Д.Я. Вортман.

Я́МПІЛЬ — с-ще міськ. типу Білогірського р-ну *Хмельницької області.* Розташов. на лівому березі р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Населення 1961 особа (2011).

У документах з 1-ї пол. 16 ст. фігурує під назвами Янушпіль та Янпіль, а від поч. 17 ст. — також і Ямпіль. Засновником і першим власником Я. був віленський римо-катол. єпископ Ян (Януш) з Охштатів — позашлюбний син короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* Старого. На землях Тихомльського городища (див. *Тихомель*), придбаних 1535 в *Сенют-Ляховецьких*, єпископ почав осаджувати містечко, назване на його честь. Після смерті Яна 1538 маєток дістався у спадок його рідній сестрі Беаті Костелецькій (із 1539 — кн. Острозька), яка 1545 випросила в короля привілей на два *ярмарки* і *торги* в Я. Містечко залишалося приватновласницьким аж до 1917.

Я. стояв на перетині важливих торг. шляхів, зокрема, через нього проходив *гостинець* з *Коломиї*, важливого центру видобування солі; із кінця 1560-х рр. тут діяла королів. митна комора. За податковим реєстром 1583, в ньому налічувалося 17 ринкових і 26 вуличних *димів*, а також 28 халуп; жителі Я. активно займалися ремеслами. У містечку наприкінці 16 ст. діяли церква Святого Миколая, костьол і синагога. На 1629 в ньому налічувалося вже 259 димів.

У ході національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) місто кілька разів було спустошене. Поступове відродження Я. почалося із завершенням бойових дій на *Волині.*

Останніми власниками Я. були Ходкевичі. З них постійно в Я. проживав тільки Ян-Кароль, який збудував тут невеликий палац (1827—30). Очевидно, ця споруда була зведена на місці старої резиденції, що існувала ще в часи князів Радзивіллів (18 ст.).

Напередодні *Першої світової війни* Я. досяг найбільшого у своїй історії розквіту; число жителів у ньому сягнуло позначки в 2300 осіб (для порівняння: 1905 тут проживало 970 мешканців).

У роки I світ. війни Я. потрапив у зону бойових дій і зазнав значних руйнувань. Відповідно до *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* він опинився в УСРР на самому кордоні з Польщею (прикордонна застава діяла в Я. 1921—39). Із 6 липня 1941 до 3 березня 1944 Я. перебував під гітлерівською окупацією.

Я. до 1793 знаходився у межах Кременецького пов. Волин. землі (від 1566 — *Волинського воєводства*): спочатку — *Великого князівства Литовського*, а з 1569 — *Королівства Польського*. У складі Рос. імперії містечко перебувало до 1917 (волосний центр Кременецького пов. *Волинської губернії*); від 1923 Я. — центр волості *Шепетівської округи* Волин. губернії. Із 1932 Я. — в Ляховецькому р-ні *Вінницької області*, у 1937—41 — Кам'янець-Подільської (із 1941 — Проскурівської) області. 1946—62 — с-ще міськ. типу Білогірського, 1962—65 — Ізяславського, від 1965 і дотепер — Білогірського р-ну Проскурівської (із 1954 — Хмельн.) області.

Літ.: Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 3. Warszawa, 1882; T. 15, cz. 1. Warszawa, 1900; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, t. 3. Lwów, 1890; *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 5. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1994; *Собчук В.* Янушпільська волость у XVI — на початку XVII ст. В кн.: Велика Волинь: минуле і сучасне. Хмельницький—Ізяслав—Шепетівка, 1994; Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003; *Собчук В.* Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV — 1-ша половина XVII ст.). В кн.: Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Кременець, 2006; Національно-визвольна війна в Україні 1648—1657: Збірник за документами актових книг. К., 2008; *Александрович В.* Радзивіли в Україні. В кн.: Князі Радзивіли. К., 2012.

І.А. Тесленко.

ЯН ВИША́ТИЧ — див. *Янь Вишатич.*

ЯН З ЧА́РНКОВА (лат. Joannis de Czarnkow; р. н. невід. — п. 1387) — польс. хроніст, церк. і держ. діяч. Н. в м. Чарнков (нині м. Чарнкув Великопольс. воєводства, Польща). Обіймав церк. посади (від настоятеля костьолу до архідиякона) в різних містах Польщі. Із 1366 — підканцлер польс. короля *Казимира III* Великого. Як представник познанського і вроцлавського єпископів 1366 відвідав двір Папи Римського Урбана V в Авіньйоні (нині місто у Франції). Смерть польс. короля Казимира III (1370) поклала кінець успішній кар'єрі Я. з Ч., який за правління угор. і польс. короля Людовіка I Анжуйського був звинувачений у політ. інтригах і засуджений до вигнання (1372). Пізніше він повернувся, осів у Великопольщі, займався лише церк. справами.

Я. з Ч. — автор латиномовної хроніки, яка охоплює 1370—84 і містить понад 100 розділів. Гол. увага в ній приділяється історії Польщі та сусідніх країн, у т. ч. Русі-України (здобуття Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*) литов. князями *Кейстутом* та *Любартом*, утворення катол. єпископств у Галицькій Русі, здобуття *Белза* й *Холма* військами угор. і польс. короля Людовіка I Анжуйського, здобут-

тя литов. князями *Дорогичина* та ін.). При написанні своєї хроніки Я. з Ч. спирався на документи, власні враження, свідчення очевидців. Три розділи, які раніше приписували Я. з Ч. і в яких описуються події 1333—68, насправді були створені анонімними ченцями, що вели у Вавельському замку в *Кракові* кафедральну хроніку за 1202—1377. Відомості з твору Я. з Ч. увійшли до «Історії Польщі» Я.*Длугоша*, а через посередництво останнього — до цілої низки істор. творів 15—18 ст., у т. ч. й до укр. літописів.

П. у м. Гнезно (нині місто Великопольського воєводства, Польща).

Праці: Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum. В кн.: Monumenta Poloniae historica: Pomniki dziejowe Polski, t. 2. Lwów, 1872; Kronika Jana z Czarnkowa. Kraków, 2001.

Літ.: *Мицик Ю.* Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова. «Магістеріум», 2004, вип. 17 (http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Magisterium/Ist/2004_17/14_mytsyk_yu.pdf).

Ю.А. Мицик.

ЯН II Казимир Ваза (Ян-Казимир Ваза; Jan II Kazimierz Waza; 22.03.1609—16.12.1672) — король *Речі Посполитої* з династії Ваза, титулувався також швед. королем. Син польс. короля *Сигізмунда III* Ваза та його другої дружини Констанції Габсбург. Під час *польсько-російської війни 1632—1634* набув першого воєнного досвіду. 1635 брав участь у Тридцятирічній війні 1618—48 на боці *Габсбургів*. Як іспанський адмірал та португальський віце-король потрапив до франц. полону (1638). Через 2 роки, використавши це ув'язнення у своїх цілях, кардинал А.-Ж.Рішельє звільнив Яна-Казимира. 1643 став ченцем ордену *єзуїтів*, 1645 — кардиналом, але пізніше зрікся цієї посади й залишив орден.

Після смерті свого брата польс. короля *Владислава IV* Ваза 20 листопада 1648 був обраний королем Речі Посполитої. 1649 одружився з удовою брата Людовікою-Марією Гонзага.

Від початку правління Я. II найголовнішою проблемою було повстання під кер-вом Б.*Хмельницького* (див. *Національна революція 1648—1676*). Король очолював польс. військо у *Зборівській битві 1649* та *Берестецькій битві 1651*. Виявив неабиякий хист полководця й дипломата.

У зв'язку з небезпекою з боку Рос. д-ви та *Війська Запорозького* (козац. д-ви) Я. II уклав спрямований проти них союз із *Кримським ханатом* (1654; див. також *Російсько-польська війна 1654—1667*). Після швед. нападу на Річ Посполиту (1655) короля залишила більшість *шляхти*, а після розриву *Великим князівством Литовським* унії з *Королівством Польським* (Кейдановський шведсько-литовський договір 1655) він був змушений емігрувати до Силезії. Підтриманий патріотичною Тишовицькою конфедерацією шляхти (1656), Я. II очолив боротьбу проти Швеції. Прагнучи розбити антипольс. коаліцію, яка уклала 1656 Раднотський договір, підписав з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом Гогенцоллерном невигідні для Польщі угоди у Велау (нині с-ще Знаменськ Калінінградської обл., РФ) та Бидгощі (нині місто Куявсько-Поморського воєводства, Польща; 1657), ціною яких курфюрст розірвав союз із Швецією. Після закінчення війни зі Швецією (Оливський мир 1660) найважливішою проблемою Речі Посполитої стали стосунки з її сусідами на півдні й сході (Рос. д-ва, Військо Запорозьке, Крим. ханат, *Османська імперія*). Узимку 1663/64 очолив невдалий похід у *Лівобережну Україну*. Через неможливість збройного розв'язання проблеми розпочав переговори з Росією, які завершилися підписанням *Андрусівського договору (перемир'я) 1667*.

Спроба королів. двору реформувати політ. устрій Речі Посполитої призвела до вибуху громадян. війни в Польщі, яка за іменем керівника антикоролів. табору кн. Є.-С.*Любомирського* дістала назву «рокош Любомирського». У ході війни Я. II зазнав поразки. 16 вересня 1668 він зрікся престолу, а у квітні 1669 виїхав до Франції. Став абатом паризького монастиря Сен-Жермен, де й помер.

Літ.: *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1997.

Збігнєв Вуйцик.

ЯН III СОБЄ́СЬКИЙ (Собеський; Jan Sobieski; 17.08.1629—17.06.1696) — король *Речі Посполитої* (1674—96); до обрання королем — великий маршалок коронний (1665—74), *гетьман польний коронний* (1666—68), *гетьман великий коронний* (1668—74). Походив зі старовинного шляхетського роду герба «Яніна». Н. в *Олеському замку* в сім'ї Я.*Собєського*, сенатора й дипломата Речі Посполитої. Здобув добру домашню освіту, яку продовжив у *Краківському університеті*; після його закінчення подорожував Зх. Європою, навч. фортифікації в м. Гаага (Голландія).

Ян II Казимир Ваза. Гравюра роботи художника В. Гондіуса з портрета роботи художника Д. Шульца. Близько 1649.

Разом зі старшим братом Марком брав участь у бойових діях проти військ Б.*Хмельницького*, зокрема у *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652* (в якій загинув Марк), Жванецькій битві 1653 (див. *Жванецька облога 1653*), *Охматівській битві 1655*. У роки польсько-швед. війни («Потопу», 1655—60) спочатку схилявся на бік швед. короля *Карла X* Густава, але потім підтримував польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Брав участь у бойових діях проти шведів та їхніх союзників — трансильванців. Пізніше брав участь у *російсько-польській війні 1654—1667*, зокрема в *Чуднівській кампанії 1660*, поході короля Яна II Казимира Ваза в *Лівобережну Україну* (1663—64).

1665 одружився із франц. маркізою Марією-Казимирою-Луїзою де Ла Гранж д'Арк'єн, яка підтримувала його прихильність до профранц. політики. Листи Яна Собєського до своєї жінки з походів є цінним істор. документом і визначним твором польс. літератури 17 ст.

Під час рокошу Любомирського (див. *Рокош*, Є.-С.*Любомир-*

Ян III Собєський. Портрет роботи невідомого художника. 17 ст.

М.К. Янгель.

ський) стояв на боці польс. короля Яна II Казимира та брав участь у програній королем битві під Монтвами (нині у складі м. Іновроцлав Куявсько-Поморського воєводства, Польща; 13 липня 1666).

Як коронний гетьман зарекомендував себе талановитим і мужнім воєначальником, вів наполегливу боротьбу проти гетьмана України П.*Дорошенка*. Завдав йому та його татар. союзникам поразки під *Підгайцями*, чим змусив козац. гетьмана знову присягнути на вірність польс. королю Яну II Казимиру (див. *Підгаєцький договір України з Польщею 1667*). Перемоги над козаками 1671 викликали війну з *Османською імперією*. Під час цієї війни Ян Собєський у жовтні 1672 в *Галичині* розгромив татар. військо, здобув перемоги над османцями в *Хотинській битві 1673* і над татарами під *Львовом* 1675, успішно протистояв гол. осман. армії під *Журавном* 1676, у результаті чого *Журавненський мирний договір 1676* був більш вигідний для Речі Посполитої, ніж *Бучацький мирний договір 1672.*

Перемога під *Хотином* зробила Яна Собєського надзвичайно популярним серед коронної *шляхти*. Після смерті польс. короля *Міхала-Корибута Вишневецького* Ян Собєський на елекційному сеймі (див. *Вальний сейм*) несподівано висунув свою кандидатуру (від профранц. партії) проти підтримуваної *Габсбургами* кандидатури герцога Карла-Леопольда Лотаринзького. Був обраний завдяки голосам коронної шляхти і всупереч бажанню більшості литов. делегатів на чолі з великим гетьманом литовським М.Пацом. Політ. протистояння з *Великим князівством Литовським* тривало протягом усього періоду правління Я. III С.

Пам'ятник Яну III Собєському в м. Львів. Скульптор Т. Баранч. 1898. Фото 1944. Пам'ятник демонтовано 1949, від 1965 знаходиться у м. Гданськ (Польща).

На початку свого правління намагався в союзі із Францією та Швецією розширити володіння Речі Посполитої на пн. та зх., але зазнав дипломатичної поразки. Після цього змінив зовнішньополіт. орієнтацію на австрійську, що вилилося в нову війну з Осман. імперією (1683—99). Щоб забезпечити перемогу у війні, пішов на укладення *«Вічного миру» 1686* з Росією, яка приєдналася до антиосман. «Священної ліги» в обмін на територіальні поступки Речі Посполитої. Перемоги під *Віднем* (див. *Віденська битва 1683*) і Парканами (нині м. Штурово, Словаччина; 7—9 жовтня 1683) врятували Європу, але спроба відвоювати *Молдавське князівство* в кількох кампаніях завершилася повною невдачею. Ця поразка призвела до політ. кризи, яка звела нанівець плани посилення королів. влади. Спроби Я. III С. забезпечити обрання по своїй смерті на польс. трон одного зі своїх синів також закінчилися невдало.

Прагнув зберегти *козацтво українське*, але виключно як мілітарну силу на службі Речі Посполитої при дуже обмеженій політ. автономії. Для оборони проти османців і татар заклав нову сучасну фортецю — Окопи Святої Трійці (збереглася в с. Окопи Борщівського р-ну Терноп. обл.). Під час свого правління приділяв велику увагу реорганізації й модернізації армії Речі Посполитої. Був визначним покровителем тогочасної польс. к-ри та мист-ва.

П. у м. *Варшава*.

Літ.: *Komaszyński M.* Teresa Kunegunda Sobieska. Warszawa, 1982; *Wójcik Z.* Jan Sobieski: 1629—1696. Warszawa, 1983; *Komaszyński M.* Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska, królowa Polski 1641—1716. Kraków, 1983.

Збігнєв Вуйцик.

Я́НГЕЛЬ Михайло Кузьмич (07.11(25.10).1911—25.10.1971) — учений-механік, конструктор ракетно-космiч. комплексів. Д-р тех. н. (1960). Дійсний член АН УРСР (1961), АН СРСР (1966). Двічі Герой Соц. Праці (1959, 1961). Н. в с. Зирянова Іркутської губ. (нині затоплене водами Усть-Ілімського водосховища) в багатодітній сел. родині. Після закінчення фабрично-заводського уч-ща працював пом. майстра текстильної ф-ки (м. Красноармійськ; нині місто Моск. обл., РФ), навч. на робітн. ф-ті. 1931 поступив до Моск. авіац. ін-ту, закінчив його з відзнакою за фахом «літакобудування» (1937). Конструктор, провідний інженер, пом. гол. конструктора, заст. директора на авіаційному з-ді ім. В.Менжинського в КБ М.Полікарпова (1935—44). Заст. гол. інженера Дослідно-конструкторського бюро А.Мікояна (1944). Провідний інженер в КБ В.Мясищева (1945). Брав участь у розробці літаків І-153, ТІС (рос. «ТИС» — «тяжелый истребитель сопровождения»; важкий винищувач супроводу), роботі АТ «Амторг» у США. Організував доробку винищувачів І-180, І-185, модифікацію літака По-2. У міністерстві авіац. пром-сті СРСР (1946—48) координував роботи з розвитку літакобудування. З відзнакою закінчив Академію авіац. пром-сті СРСР (1950). Нач. відділу, заст. гол. конструктора С.*Корольова*; директор, гол. інженер НДІ № 88 (м. Калінінград (нині м. Корольов Моск. обл., РФ), 1950—54). Гол. конструктор Особливого КБ № 586 (КБ «Південне») в м. *Дніпропетровськ* (1954—71).

Фундатор нового напряму в ракетній техніці, заснованого на використанні висококиплячих компонентів палива й автономної системи керування, що істотно підвищило боєздатність ракет стратегічного призначення. Брав участь у розробці проектів ракет Р-5 і Р-7, керував розробкою проектів ракет Р-11 і Р-12, організував дослідження в царині аеродинаміки, балістики, матеріалознавства та ін. проблем ракетної галузі (1950—54). Очолював створення ракетних комплексів Р-12, Р-14, Р-16, Р-36, космiч. ракет-носіїв «Космос», «Космос-2», «Циклон-2», «Циклон-3», ракетного блоку місячного корабля комплексу Н1-Л3, космiч. апаратів «Космос», «Інтеркосмос», «Метеор», «Цілина» (1954—71).

22 червня 1957 відбулося успішне випробування першої янгелівської ракети середньої даль-

ності Р-12 (за амер. термінологією — СС-4). У ракеті застосовувалися нові компоненти палива, нові рішення в системі управління ракети, що забезпечило більшу дальність польоту (до 2 тис. км). Надалі у всій серії майбутніх бойових ракет було поширено принципово нове рішення — зберігання ракет у постійній бойовій готовності в шахтних пускових установках, що значно підвищувало захищеність ракетних комплексів. 1960 пройшли успішні випробування на полігоні наступної системи КБ Я. — ракети проміжної дальності Р-14 (СС-5). Рішення рад. кер-ва розмістити на Кубі 24 пускові установки ракет СС-4 і 16 пускових установок ракет СС-5 призвело до виникнення Карибської кризи 1962. Ракета Я. Р-16 склала основу Ракетних військ стратегічного призначення, випередивши аналогічну розробку С.Корольова на два роки. 1965 прийнята на озброєння нова міжконтинентальна балістична ракета Я. третього покоління Р-36 (СС-9) — на той момент найпотужніша бойова ракета у світі.

Із серед. 1960-х рр. у КБ «Південне» почався новий етап — проектування і створення міжконтинентальних балістичних ракет четвертого покоління — РС-16 (СС-17) і РС-20 (СС-18). Ракети Я. зіграли визначну роль у встановленні ракетного паритету між СРСР і США.

Депутат ВР СРСР (1966—71).

Лауреат Ленінської премії (1960), Державної премії СРСР (1967).

Нагороджений 4-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, золотою медаллю ім. С.Корольова АН СРСР (1970).

П. у м. *Москва*, похований на Новодівичому кладовищі.

Почесний громадянин м. Байконур (нині місто в Казахстані; 1977, посмертно).

Іменем Я. названо астероїд, кратер на Місяці, пік на Памірі, океанський сухогруз («Академик Янгель»), с-ще в Іркутській обл. РФ, станцію Моск. метрополітену, вулиці в Москві, *Києві*, Дніпропетровську, Байконурі. Пам'ятники, бюсти вченого встановлено в Железногорську-Ілімському Іркутської обл. РФ, Байконурі, Дніпропетровську, на космодромах «Байконур» і «Плесецьк»; меморіальні дошки — на будинках Держ. підпр-ва «КБ "Південне" імені М.К. Янгеля» в Дніпропетровську, Моск. авіац. ін-ту, Центр. НДІ машинобудування в м. Корольов, текстильної ф-ки в м. Красноармійськ.

Президією АН УРСР засновано премію ім. М.Янгеля (1977). Його ім'я присвоєно КБ «Південне» (1991).

Літ.: *Стражева И.* Тюльпаны с космодрома. М., 1978; Советское ядерное вооружение. Нью-Йорк—М., 1989—92; «Совершенно секретно», 1993, № 1; Национальна академія наук України: персональний склад. К., 2003; «Наука та наукознавство», 2012, № 2.

В.І. Онопрієнко.

ЯНЕ́ВСЬКИЙ Данило Борисович (н. 21.06.1956) — історик, журналіст, дослідник історії України 20 ст. Д-р істор. н. (2008), професор (2012). Засл. журналіст України (2005). Н. в м. *Чернівці*. 1979 закінчив істор. ф-т Чернів. ун-ту. 1983—93 — аспірант, наук. співробітник, старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР (із 1990 — Ін-т історії України АН УРСР, із 1991 — Ін-т історії України АН України). 1988 захистив канд. дис. на тему: «Пролетаріат і буржуазія України в період загальнонаціональної кризи (вересень—жовтень 1917 р.)» (наук. керівник — д-р істор. н. А.Гриценко). 1991—2007 — парламентський кореспондент час. «Філософська і соціологічна думка», кореспондент Радіо «Свобода» / Радіо «Вільна Європа» (див. «*Радіо Свобода*»), Радіо «Голос Америки»; продюсер, редактор, ведучий телевізійних програм теле- і телерадіокомпаній «Нова мова», «Студія "1+1"», «5 канал». 2008 захистив докторську дис. на тему: «Політичні системи України 1917—1920 рр.: спроби творення і причини поразки». Із 2012 — професор *Українського католицького університету у Львові*.

Д.Б. Яневський.

Праці: Конституційні акти України: невідомі Конституції України. К., 1992; Політичні системи України 1917—1920 рр.: спроби творення і причини поразки. К., 2003; Обличчя «помаранчевої революції». Х., 2005; Хроніка «помаранчевої революції». Х., 2005; Загублена історія втраченої держави. Х., 2009; Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. Х., 2009; Масони, націонал-соціалісти та київський політикум: геополітичний контекст (3 березня 1917 р. — 15 січня 1918 р.). К., 2010; Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. Х., 2010; Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. Х., 2010; Проект «Україна», Жертва УПА, місія Романа Шухевича. Х., 2012.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.П. Реєнт.

ЯНЕ́НКО-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Павло Іванович (Янович; імовірно, 1620-ті рр. — п. після 1676) — політ. і держ. діяч доби *Національної революції 1648—1676*. Небіж Б.*Хмельницького*. Походив із дрібної укр. правосл. шляхти, мав добру освіту. Вперше згадується серед козаків *Чигиринського полку* в «*Реєстрі Війська Запорозького» 1649*, брав участь у походах 1648—50, посольствах до *Османської імперії* (1650), Молдови, Волощини й Трансильванії (1651), приймав рос. посольство В.*Бутурліна* в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). 1654 став київ. полковником, відзначився в боях під Мозирем (нині місто Гомельської обл., Білорусь; літо 1654). По смерті Б.Хмельницького рішуче підтримав І.*Виговського*, здійснив невдалу спробу вибити рос. гарнізон з *Києва*, внаслідок чого втратив полковницький пернач. Після відставки І.Виговського перейшов на бік Ю.*Хмельницького*, брав участь у поході проти *Речі Посполитої* 1660, який закінчився поразкою (див. *Чуднівська кампанія 1660*). Залишався на боці Ю.Хмельницького, а пізніше — гетьманів П.*Тетері* й П.*Дорошенка*, учасник їхніх військ. походів. Сестра Я.-Х. вийшла заміж за старшого брата П.Дорошенка — Г.*Дорошенка*, його донька Єфросинія — за гетьмана П.Дорошенка. Після поразки цього гетьмана був посланий у *Москву* для затвердження умов капітуляції, супроводжував П.Дорошенка в його заслання до *Сосниці*. Останні роки життя провів у м-ку Нові Млини (нині с. Нові Млини Борзнянського р-ну Черніг. обл.).

Літ.: *Мицик Ю.А.* Павло Яненко-Хмельницький. В кн.: Полководці Війська Запорозького, кн. 1. К., 1998; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К., 2003.

Ю.А. Мицик.

Яничар. Західноєвропейська гравюра. Близько 1700.

ЯНИЧА́РИ (турец. yeniçeri — «нове військо») — корпус професійної піхоти в *Османській імперії.* Новизна Я., звідки походила їхня назва, полягала у способі рекрутування та статусі. На противагу всім ін. військам ранньої Осман. імперії (акинджи — воїни для набігів, яя — піхотинці, мюселлем — кіннотники, азапи — мор. піхотинці), які були добровільним ополченням, Я. складалися з невільників, належали до персональних слуг султана «капи куллари» («раби султанського порогу»), забезпечувалися д-вою всім необхідним для служби (житло, годування, одяг, зброя та воєнні припаси) і мали регулярне грошове утримання з держ. скарбниці. Я. були одним із різновидів інституту професійних військ. невільників, відомих у степовій Євразії та на Бл. Сході, що мав своєю метою забезпечити верховного правителя персонально відданим військом. За літописною традицією, утворення Я. ініціював у правління султана Мурада I верховний везір Джандарли Хайреддін-паша, прізвисько котрого вказує на приналежність предків до корпусу тілоохоронців («джандар») сельджуцьких султанів.

Початково Я. рекрутувалися з військовополонених, які утримувалися скарбницею в рахунок податку на воєнну здобич (пенджик — «п'ята частина»). Завоювання Балкан надало можливість планомірно набирати та тренувати Я. шляхом т. зв. девширме («відбір»): спец. комісії за низкою критеріїв відбирали в християн. родинах підлітків віком переважно 14—19 років. Відібрані хлопці («аджемі-оглан») наверталися в *іслам*, віддавалися в оренду турец. родинам для виховання та роботи або використовувалися на держ. роботах (напр. на буд-ві) чи службах, зокрема при палаці. Виховання новачків було націлене на розвиток сили та витривалості, самодисципліну та слухняність старшим. Професійне навчання відбувалося безпосередньо в бойових підрозділах («орта») в мирний час та на полі бою.

До правління Мегмеда II Завойовника (див. *Мехмед II*) чисельність Я. не перевищувала 2—3 тис. вояків. Вони не виділялися особливим озброєнням і не виконували певних тактичних функцій, але відзначалися високим бойовим духом, що був результатом тривалої спільної служби та особливих стосунків із султаном. Тому, крім виконання функцій елітних військ, які охороняли особу султана, Я. брали участь у бойових діях.

Після завоювання *Константинополя* 1453 чисельність Я. зросла. Тоді 101 підрозділ, що був утворений до Мегмеда II, отримав назву «джемаатів». Підрозділи, утворені за правління Мегмеда II для догляду за палацовими собаками та охорони палацу, дістали відповідну назву секбанів (псарів), і їхня кількість становила 34 орти. За часів правління султана Баєзіда II був утворений ще 61 підрозділ, який було названо «бьолюками аги». Разом в яничарському корпусі налічувалося 196 підрозділів. У кожній орті налічувалося від 20 до 50 вояків. За правління *Сулеймана I* чисельність усього корпусу сягала 13 тис. вояків. На поч. 17 ст. чисельність кожної орти становила понад сотню, а загальна чисельність корпусу досягала бл. 25 тис., а наприкінці 17 ст. — понад 54 тис. вояків.

Зростання чисельності яничарського корпусу було пов'язане зі зменшенням ролі феод. кавалерійс. ополчення (сіпагів), яке до кінця 16 ст. було осн. ударною силою осман. війська. Я. виявилися найзручнішою для осман. уряду відповіддю на потребу розширювати застосування вогнепальної зброї та збільшувати кількість штурмових військ, бо саме штурми фортець стали осн. формою війни.

На додачу Я. потребувалися для гарнізонної служби, передусім у *Стамбулі* та прикордонних фортецях імперії — наприкінці 17 ст. бл. 40 % Я. перебували на відрядженні в гарнізонах (у т. ч. на теренах сучасної України — у *Кілії*, Акермані (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Очакові*, *Перекопі*, *Інкермані*, Кефе (нині м. *Феодосія*).

У ролі елітного війська Я. відігравали важливу роль у політиці. Командувач Я. — «єнічері агаси» (яничарський ага) — мав необмежене право аудієнції в султана і таким чином був одним із найближчих його радників у часи війни та миру. Його заступником виступав ага секбанів — командувач 34-х підрозділів секбанів, які були постійною охороною палацу. Я. супроводжували султана під час усіх церемоніальних процесій. Позиція Я. була вирішальним чинником у періоди міжвладдя та соціальних заворушень. Я. здебільшого забезпечували мирний перехід влади спадкоємцю престолу. З другого боку, здобуття лояльності Я. потребувало виплат бахшишу («подяки») під час інтронізації, регулярної платні, а крім цього, — ще й дотримання султаном усіх привілеїв, а також справедливої відзнаки за надану службу. Підозри в недотриманні цих домовленостей або у спробі позбутися Я. неминуче призводили до повстань, а то й повалення султанів. Символічним вираженням втрати лояльності по відношенню до султана було перевертання Я. супових казанів у казармах.

Я. виконували такі важливі соціальні функції, як поліцейське патрулювання у Стамбулі та містах, де вони несли гарнізонну службу. Крім того, на них покладалися функції пожежників та нічних сторожів.

Важливими чинниками моралі та бойового духу Я. були корпоративна гордість та групова (у підрозділах) солідарність, які забезпечувалися автономністю кожного з підрозділів, у т. ч. й фінансово-фіскальною. Кожен підрозділ мав власну уніформу (лише головний убір із білої вовни у вигляді перегнутого рукава був єдиним для цілого корпусу), перебував під командуванням старшого офіцера (чорбаджи, бьолюк-баши). Члени кожного підрозділу мали спільну касу заощаджень («орта сандиги»), якою вони користувалися у відставці та з якої забезпечувалися вдови й сироти загиблих членів підрозділу. Відповідальним за виплати з каси та збирання пожертв виступав спец. офіцер векіль-харадж. Покарання за порушення дисципліни також відбувалися в казармі підрозділу.

Порушення порядків у яничарському корпусі було предметом уваги осман. політ. письменників з кінця 16 ст., однак їхнє розуміння кризи зводилося до виявлення відступів нових явищ

від традиції, а не базувалося на аналізі перемін. Осман. письменників зачіпала висока зростаюча вартість утримування яничарського корпусу в 17 ст., але при цьому вони ігнорували посилення його ролі в осман. війську. Загальними для хронік та політ. трактатів стали закиди Я. у корупції та допуску в їхні лави мусульман від народження, що нібито призвело до втрати Я. дисципліни та бойових якостей і знов-таки було відступом від традиції. Не становить сумніву, втім, що у 18 ст. Я. вже і кількісно, і якісно поступалися регулярним військам європ. країн. Тому втрата професійних навичок Я., яка відбулася через тривалий період миру між 1740 та 1768 і через проникнення до складу Я. цивільних осіб, призвела до катастрофічних поразок Осман. імперії у війнах проти Рос. імперії з її модерними збройними силами (див. *Російсько-турецька війна 1768—1774*, *Російсько-турецька війна 1787—1791*, *Російсько-турецька війна 1806—1812*).

Незважаючи на усвідомлення того, що Я. не відповідають воєнним потребам д-ви, ані реформування корпусу, ані його негайний розпуск здійснити було неможливо. Надзвичайних витрат потребувала також модернізація прикордонних фортифікацій та військово-мор. флоту. Та найбільшим викликом для військ. реформ була неготовність susп-ва й держ. апарату до модернізації. Тому експерименти щодо створення військ європ. зразка, які проводилися в останні півстоліття існування Я., напр. за *Селіма III*, були повільними й непослідовними.

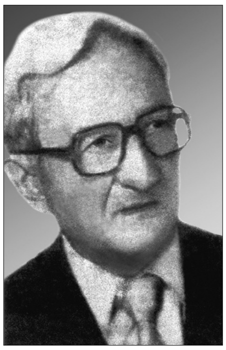
Розпуск Я. 1826 султаном Магмудом II з воєнної точки зору не врятував д-ву від поразок у наступній *російсько-турецькій війні 1828—1829* та конфлікті з правителем Єгипту Мухаммадом-Алі 1832—33. На формування місц. міліції та військ на підставі *рекрутської повинності* потребувалося кілька років. Однак в особі Я. було усунуто осн. загрозу військ. та політ. реформам в Осман. імперії.

Літ.: *Shaw S.J., Shaw E.K.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1—2. Cambridge, 1976—77; Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса). М., 1987; *Murphy R.* Ottoman warfare, 1500—1700. London, 1999; *Його ж.* Yeni Ceri. В кн.: Encyclopaedia of Islam, 2nd edition, vol. 10. Leiden, 2000; *Галенко О.* Ясир для султана: два османські канунname про набіги з початку XVI ст. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). К., 2002.

О.І. Галенко.

Я́НІВ — див. *Івано-Франкове.*

Я́НІВ Володимир-Михайло Осипович (21.11.1908—19.11.1991) — психолог, історик, культуролог, поет, письменник, педагог, мемуарист, бібліограф, громад. і політ. діяч. Д-р філософії (1944), професор (1955). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1950), *Української вільної академії наук*, чл.-кор. Іспан. АН (1973). Н. в м. *Львів.* Син гімназійного вчителя математики; мати померла при народженні Я. 1915—19 навч. в народно-нім. євангелістській школі, 1919—27 — в *Академічній гімназії у Львові*, яку закінчив з відзнакою; брав активну участь у *«Пласті»*, із 1921 — у *Союзі української націоналістичної молоді*; один із засновників Орг-ції вищих класів укр. г-зій. Навч. у Львів. ун-ті (1927—34, навчання переривалося через арешти польс. властями). Із 1929 — член *Організації українських націоналістів*, із 1932 — член Крайової екзекутиви ОУН, співробітник «Бюлетеня КЕ на ЗУЗ». Редактор час. «Студентський шлях» (1932—34), організатор студентських конгресів (1929, 1931). Протягом 1928—39 зазнав 8 арештів і 15 обшуків, був ув'язнений у *Бригідках* та *Березі Картузькій*. При розколі ОУН (1940) підтримав С.*Бандеру* (пізніше відійшов від націоналістичного руху). 1940—44 навч. в Берлінському ун-ті (1944 захистив дис. на тему: «Душевні переживання в'язня» й отримав ступінь д-ра філософії). 4 рази був заарештований *гестапо*. Із 1946 працював у Мюнхені (Зх. Німеччина), продовжував наук., політ. і громад. діяльність. Працював в *Українському вільному університеті* асистентом (1946—49), доцентом, був його ректором. Із 1952 — у Сарселі (Франція). Один з організаторів укр. науки в еміграції; сприяв розбудові УВУ і НТШ; редактор «Наукових записок» УВУ. 1953—68 працював в Укр. християн. русі. Із 1955 — професор УВУ, із 1963 — *Українського католицького університету* в Римі (Італія). Голова НТШ в Європі (1985—87), заст. голови НТШ в Європі (із 1987). Член *Українського історичного товариства*, *Українського богословського наукового товариства* (із 1960), літ. об'єднання «Слово» та міжнар. ПЕН-клубу (із 1983).

В.-М.О. Янів.

Автор численних наук. праць із психології, укр. етнопсихології, історії та соціології, серії історико-біографічних нарисів і спогадів про визначних діячів України, статей до *«Енциклопедії українознавства»*, мистецтвознавчих есеїв, подорожніх репортажів та 4-х поетичних збірок: «Сонце й ґрати» (1941), «Листопадові фрагменти» (1946), «Шляхи» (1951) та «Життя» (1975, нагорода Укр. літ. фундації ім. І.Франка 1978). Вірш Я. «Зоріла золота заграва» про героїв Крут (див. *Крути, бій 1918*) став гімном укр. націоналістичної молоді. Редактор багатьох наук. збірників.

Почесний громадянин м. Вінніпег (Канада; 1971).

Командор папського ордену св. Григорія Великого (1964); нагороджений Баварською золотою медаллю за соціальні заслуги (1980).

П. у м. Мюнхен, похований у Сарселі.

Праці і тв.: Завдання і діяльність У.Х.Р. (1953—1959). Париж, 1959; Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1966 (2-ге вид. — Мюнхен, 1993); «Просвіта» як вияв соціальних спрямувань українського народу. Мюнхен, 1970; Студії та матеріали до новішої української історії, т. 1—2. Мюнхен, 1970—83; До систематизації поглядів Івана Мірчука на українську людину. Сарсель, 1972; Українська студентська преса (XIX—XX ст.): Історично-бібліографічний нарис. «Визвольний шлях», 1978, № 12; 1979, № 2—3; Нарис української культури. Нью-Йорк, 1985; Із циклу «Світла дорога»: Поезії. «Визвольний шлях», 1993, № 5—6; Проблема психологічного окциденталізму України. «Мандрівець» (Тернопіль), 1994, № 1.

Бібліогр.: Збірник на пошану професора доктора Володимира Янева. Мюнхен, 1983 (2-ге вид. з додатком — Мюнхен—Львів, 1997).

Літ.: Збірник на пошану професора доктора Володимира Янева. Мюнхен, 1983 (2-ге вид. з додатком — Мюнхен—Львів, 1997); Янів Володимир. «Український історик», 1990,

Т. Янів.

№ 1—4; *Шафовал М.* Передмова. В кн.: *Янів В.* Між розпачем і надією. Мюнхен, 1992; *Середняк А.* Янів Володимир. В кн.: Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993; *Ясь О.* Українська історіографія та етнопсихологія Володимира Янева. «Розбудова держави», 1996, № 10; *Кравченко Я.* Мистецтвознавча діяльність Володимира Янева в стінах УВУ в Мюнхені. «Вісник Львівської академії мистецтв», 1999, спецвипуск; *Одарченко П.* Літературна творчість Володимира Янева. В кн.: *Одарченко П.* Видатні українські діячі: Статті, нариси. К., 1999.

Г.П. Герасимова.

Я́НІВ Трифон (05.02.1888—1920) — військ. діяч, активний учасник укр. визвол. змагань 1914—20, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в с. Демня (нині село Миколаївського р-ну Львів. обл.). Освіту здобув у народній і промисловій школах, згодом продовжив навчання в учительській семінарії. Виступив активним діячем січового руху, організатором осередку «Січових стрільців» у *Бориславі*. Після початку *Першої світової війни* вступив до *Легіону Українських січових стрільців*, брав участь у боях в Карпатах та на *Поділлі*, восени 1916 потрапив у рос. полон. Брав активну участь у діяльності Укр. військ. ради, організував і очолив вірний *Українській Центральній Раді* військ. загін. За *Української Держави* формував повстанські загони. У січні 1919 — командир Окремої групи укр. військ на Пд. фронті Армії УНР. Іменований отаманом д-зії, відзначився в боях за *Одесу*. Взимку 1920 потрапив у більшовицький полон, після чого був розстріляний у м. Одеса.

Літ.: Українські січові стрільці: 1914—1920. Львів, 1935; За волю України: Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

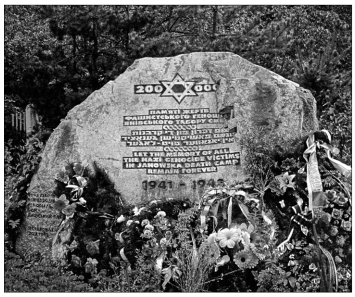
К.Є. Науменко.

Я́НІВСЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІ́ЙНИЙ ТА́БІР (офіц. назва — табір для примусових робіт Львів-Янівська; нім. Zwangsarbeitslager Lemberg-Janowska) — найбільший підпорядкований СС (SS; Schutzstaffel — охоронні загони) табір у дистрикті *«Галичина»*, який існував з 1 листопада 1941 по 19 липня 1944 на околиці м. *Львів* у районі вул. Янівської. Створений як табір примусової праці для євреїв, із березня 1942 виконував також функції пересильного табору (нім. Durchgangslager), влітку 1942 набув рис *концентраційного табору*, а із серед. 1943 перетворився на табір знищення. У таборі тимчасово перебували до 10 % укр. та польс. в'язнів, але в першу чергу він був «єврейським табором» у рамках т. зв. вирішення єврейс. питання. В'язнів, депортованих із Львів. гетто, міст і сіл *Галичини*, використовували для примусової праці в самому Янівському таборі, направляли в ін. табори знищення — Белжець, Аушвіц (див. *Освенцім*), Гросс-Розен — або розстрілювали неподалік у т. зв. Пясках біля Лисиницького лісу та в «Долині смерті», розташованій біля табору між єврейс. кладовищем і горою Гицля біля підніжжя Кортумової гори.

У період свого найбільшого розвитку табірний комплекс Янівська займав територію 3 тис. км^2 (між єврейс. кладовищем та залізницею) і складався із 3-х частин. У центрі були розміщені будівлі для СС: гаражі, адм., вироб., житлові приміщення та будинок коменданта табору. У другій частині розташовувався власне сам табір для примусових робітників, який складався з бараків на 2 тис. мешканців кожен (4 бараки — для чоловіків, 4 — для жінок), кухні, лазні, складу. Третя частина табору включала в себе територію Нім. підпр-ва озброєння, де працювали в'язні. Кожна частина табору була обгороджена колючим дротом, весь табір — подвійною огорожею з колючого дроту, кожні 50 м стояли наглядові вежі, з боку вул. Янівської табір був обгороджений бетонною стіною.

Табором управляв комендант, якому підпорядковувалися 12—15 офіцерів СС та 60—80 рядових СС. З часом почали комплектувати табірну охорону, особливо в частині рядових і нижчого складу, ненім. елементами. У табір прибували підрозділи, складені з угор. есесівців, укр. міліції, рос. білогвардійців і фольксдойчів, колиш. рад. військовополонених. Для цих підрозділів закріпилася назва «аскари».

Комендантами в Янівському таборі були: оберштурмфюрер СС Фріц Гебауер (Fritz Gebauer), із липня 1942 — унтерштурмфюрер СС Густав Вільгауз (Gustav Wilhaus), із липня 1943 — Фредерік Варцок (Friedrich Warzok), його заступники Рокіта (Rokita) та Фіхтер (Fichtner).

Янівський концентраційний табір. Меморіальний камінь пам'яті жертв Янівського концтабору. Фото 2004.

На початку травня 1942 згідно з наказом Вищого керівника СС і поліції дистрикту «Галичина» Фрідріха Катцмана (Friedrich Katzmann) Янівський табір був розширений на прилеглі території і розбудований на 10 тис. в'язнів.

У таборі були жахливі санітарно-гігієнічні умови та майже не було мед. догляду. Дерев'яні й нашвидкуруч зроблені бараки не опалювалися. Поширилася страшна завошивленість, розповсюджувались інфекційні хвороби. Мізерне харчування, тяжка 12-годинна праця 6 днів на тиждень і постійні «селекції» (відбір непрацездатних в'язнів для подальшого знищення) та брутальне знущання з боку коменданта і його наближених призводили до того, що в середньому життя в'язня концтабору тривало лише 2—3 місяці, якщо тільки він не належав до табірної адміністрації або не був важливим фахівцем. Працю в'язнів Я.к.т. використовували на фірмах, військ. підпр-вах Львова, на залізниці, їх направляли в 15 ін. таборів примусової праці для буд-ва шосе IV з *Перемишля* до Львова і *Тернополя*.

У березні 1943 табір досягнув своїх найбільших розмірів, у ньому утримувалися 15 тис. в'язнів. У цей час з'явилося також жін. відділення на 400 осіб.

Із 1943 табір на Янівській одночасно став табором знищення, тут відбувалися масові розстріли. Новоприбулих доставляли переважно до місця страти в піщаний

яр поблизу табору і там розстрілювали. Одна з останніх масових акцій у таборі відбулася 25 травня 1943. Тоді були ліквідовані бл. 6 тис. табірників. В'язнів, які належали до зовн. команд Я.к.т., розстріляли 25 жовтня 1943, залишили в живих тільки «бригаду смерті», котра займалася спалюванням трупів жертв масових розстрілів. Останні в'язні-євреї були вбиті 3—4 листопада 1943 або депортовані до табору Белжец.

У червні 1943 нацисти почали знищувати сліди своїх злочинів у Я.к.т., використовувалася кісткодробарка для розмелювання кісток, які не згоріли. В'язень Леон Велічкер (Велс; Leon Wieliczker, Wells), якому вдалося втекти 19 листопада 1943 з табору, залишив свої свідчення про табір та роботу зондеркоманди.

Після знищення єврейс. в'язнів табір на Янівській продовжував функціонувати. Припускається, що навесні 1944 в таборі утримувалися не більше, ніж 1 тис. в'язнів різних національностей, цивільних та військовополонених, серед яких бл. 100 були євреями. Червона армія звільнила Львів 26 липня 1944, до цього часу Я.к.т. було повністю евакуйовано і ув'язнених переслали до таборів у Плашові, Освенцімі та Гросс-Розені.

Становище джерел не дає можливості уточнити кількість жертв концтабору на Янівській. За даними *Надзвичайної державної комісії*, у таборі та його околицях було знищено понад 200 тис. в'язнів. Леон Велічкер свідчив, що зондеркоманда 1005, в якій він працював з 6 червня по 20 листопада 1943, викопала і спалила 310 тис. трупів (140 тис. — біля Лисиницького лісу і 170 тис. — у «долині смерті» поблизу табору). Сучасний нім. історик Т.Зандкюлер вважає найбільш імовірним, що в таборі було знищено не більше жертв, ніж у концтаборі *Майданек*, а це принаймні 50 тис. осіб.

Після війни територія Я.к.т. належала МВС СРСР, пізніше — МВС України, тут і зараз розташов. тюрма.

Від 1991 стали з'являтися ініціативи, щоб спорудити на місці Я.к.т. меморіал, 1992 було встановлено пам'ятний камінь. 2010 був оголошений Міжнар. конкурс для впорядкування місць, пов'язаних з єврейс. історією Львова, серед яких була і територія Янівського концтабору.

Дж.: Про злочинства німців на території Львівської області: повідомлення Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників. К., 1945; *Friedman F.* Zagłada Żydów Lwowskich (Extermination of the Jews of Lwów). Łódź, 1945 (укр. пер. — *Фрідман Ф.* Винищення львівських євреїв. Web: http://www.mankurty.com/holocaust/?page_id=316); *Wieliczkier L.* «Brygada Smierci». Łódź, 1946; Щоденник Львівського гетто: спогади рабина Давида Кахане. К., 2003; *Гешелес Я.* Очима дванадцятирічної дівчинки. К., 2011.

Літ.: *Spector Sh.* Aktion 1005 — Effacing the Murder of Millions. «Holocaust and Genocide Studies», 1990, vol. 5, no. 2; *Хонигсман Я.* Катастрофа львовского еврейства. Львов, 1993; *Sandkühler Th.* Endlösung in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941—1944. Bonn, 1996; *Хонигсман Я.* Яновский лагерь. Львов, 1996; *Dieter P.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941—1944. München, 1997; *Хонигсман Я.* Катастрофа еврейства Западной Украины. Львов, 1998; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933—1945, vol. 1. Bloomington, Indiana, 2009; Janowska. Web: http://www.deathcamps.org/occupation/janowska_de.html; Janowska-Lvov. Web: http://www.holocaustresearchproject.net/othercamps/janowska.html.

Т.В. Пастушенко, Т.С. Першина.

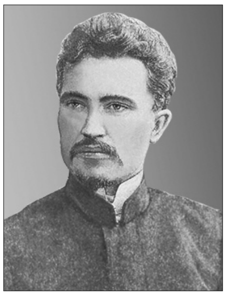
ЯНІСЛА́ВИЦЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* пізнього *мезоліту*, поширена в басейнах Вісли, Німана та Прип'яті (прит. Дніпра). Назва походить від поховання біля с. Яніславіце (нині село Лодзинського воєводства, Польща). В Укр. Поліссі досліджені пам'ятки Сенчиці Vа, Переволока II, Непірець, Рудня, Протереб, Оболонь, Вишгород, Бородянка IIIб, Рудий Острів. Пам'ятки Києво-Житомир. Полісся утворюють окремий рудоострівський варіант к-ри. Датується 6—5 тис. до н. е.

Визначають к-ру яніславицькі вістря та трикутники. У колекціях багато правильних пластин, трапецій, одноплощинних нуклеусів, скребачок на аморфних відщепах, сокир. На пізніх пам'ятках знайдена неолітична кераміка з гребінцевим орнаментом.

Яніславицьке населення полювало з луком на лісових травоїдних (благородний олень, тур, кабан, косуля), ловило рибу. К-ра виникла внаслідок просування населення к-ри Маглемезе із Зх. Балтії на схід. Брала участь у формуванні неоліту гребінцевої кераміки басейнів Прип'яті та Німану (німанська та волинська к-ри; див. *Ямково-гребінцевої кераміки культурно-історична область*).

Літ.: *Зализняк Л.Л.* Население Полесья в мезолите. К., 1991; *Його ж.* Передісторія України X—V тис. до н. е. К., 1998.

Л.Л. Залізняк.

О.П. Янко.

ЯНКО́ Олександр Петрович (11.04.1879—22.09.1938) — громад. і політ. діяч, журналіст. Н. в с. Старі Санжари (нині село Новосанжарського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. 1896—1905 працював у Полтав. губернському земстві. Із 1904 — член *Української партії соціалістів-революціонерів*. За політ. діяльність 1908 засуджений на довічне поселення в Сибіру. 1917 після повернення на батьківщину очолив Полтав. губернську раду робітн. і сел. депутатів, був обраний членом губернської та повітової *земських управ*. Входив до складу ЦК УПСР, редактор газ. «Народна воля», член *Української Центральної Ради*. Обраний до *Всеросійських Установчих зборів*. За *Української Держави* — член *Українського національного союзу*, один з організаторів *протигетьманського повстання 1918*. Із відновленням *Української Народної Республіки* — голова ЦК Сел. спілки, очолював орг. к-т УПСР, належав до її центр. течії. Працював журналістом у різних часописах.

Після поразки національно-визвол. змагань жив у Томську (нині місто в РФ; 1920—23). Повернувся в Україну, працював журналістом у *Полтаві*, згодом — у *Києві*. Із 1930 — член Київ. відділення Всесоюзного т-ва політкаторжан і засланців.

26 грудня 1937 заарештований «за участь у націоналістичній терористичній організації». 22 вересня 1938 Військ. колегією Верховного суду СРСР засуджений до смерті.

Страчений у м. Київ.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.*

Ю.І. Яновський.

Ян-Ольбрахт. Фрагмент надгробка роботи скульптора Ф. Фьорентіно. Вавель, Краків. Початок 16 ст.

Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ЯНО́ВСЬКИЙ Юрій Іванович (псевдоніми — Григорій Ней, Юрій Юрченко та ін.; 27(14).08. 1902—25.02.1954) — письменник, поет, драматург, сценарист. Н. на х. Маєрове (нині с. Нечаївка Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.). Від 1917 сім'я мешкала в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), де батько працював на з-ді с.-г. машин. Освіту здобув у Єлизаветградському реальному уч-щі, де свого часу навч. П.*Саксаганський*, Є.*Чикаленко*, Г.*Юра*, Є.*Маланюк*. 1919—21 працював у різних установах. 1922—24 навч. на електромех. ф-ті Київ. політех. ін-ту. 1922 надрукував першого вірша «Море», 1924 став позаштатним кореспондентом газ. «Більшовик». 1925—28 був членом літ. орг-ції «*Вільна академія пролетарської літератури*», а після її ліквідіції — «Пролетарського літературного фронту». 1926—27 — худож. редактор Одес. кінофабрики, де тісно співпрацював з О.*Довженком*. 1927 переїхав до *Харкова*. 1930 видав роман «Чотири шаблі» про буремний шлях повстанського загону часів *громадянської війни в Україні 1917—1921* і подальшу долю героїв, написаний на основі спогадів Ю.*Тютюнника* про похід отамана Н.*Григор'єва*. Роман зазнав різкої критики як витвір націоналістичного романтизму. Це вплинуло й на оцінку нового роману «Вершники», написаного 1930—33. Лише видання уривків з роману, перекладених рос. мовою, і влаштування спец. обговорень їх у *Москві* дали змогу видати «Вершники» в УСРР (1935). 1939 Я. обійняв посаду гол. редактора час. «Українська література» (від 1946 — «Вітчизна») в *Києві*. Писав вірші, фейлетони, оповідання. Брав активну участь у житті Спілки рад. письменників України, сприяв публікації творів О.*Гончара*, О.Довженка, В.*Козаченка*, П.Кочури, М.*Рильського*, М.Стельмаха, П.*Тичини* та ін., мав значний вплив на творче зростання О.Довженка. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* продовжував редагувати журнал, що тимчасово видавався в Уфі (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), був військ. кореспондентом на *Першому Українському фронті*. Від газ. «Правда України» був присутнім на *Нюрнберзькому процесі 1945—1946*, по тому видав «Листи з Нюрнберга». 1947 час. «*Дніпро*» надрукував його роман «Жива вода». Зображення правдивих картин важкої повоєнної дійсності призвело до критики твору з боку парт. рецензентів. Того ж року ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про журнал "Вітчизна"», Я. звільнили з посади за «націоналізм, міщансько-обивательські погляди, аполітичність, друк помилкових і порочних творів». Пленум Спілки письменників України, де брав участь 1-й секретар ЦК КП(б)У Л.*Кагановим*, засудив роман «Жива вода» як «ідейно хибний, націоналістичний, наклепницький». За порадами «товаришів» Я. зробив до 200 виправлень, твір був надрукований після смерті автора під назвою «Мир». Невдовзі ще ряд творів було піддано критиці, зокрема «Дочка прокурора», згадано й «Чотири шаблі». Я. зазнав морального та матеріального тиску. Став писати на ін. теми. У циклі «Київські оповідання» зображав героїзм рад. людей під час війни, яких надихала більшовицька партія на чолі з Й.*Сталіним*, за що одержав Сталінську премію (1949). Так постійні переслідування, послідовне, наполегливе витруювання живого духу художника призвели до того, що Я. опинився заручником системи, став речником правлячої ідеології; від 1953 він — загальновизнаний майстер слова, автор прозових та драм. творів, сценаріїв. Я. справедливо називають сміливим новатором в укр. літературі 20 ст., він — один із найяскравіших представників неоромантичної течії в ній. У царині як змісту, так і форми худож. творів, ніколи не прагнув ходити чужими стежками, відкидав усталені схеми, банальності, трафарети. У світобаченні Я. від самого початку творчого шляху були закладені висока духовність, пріоритет загальнолюдського, гуманістичного. Спадщина письменника здобула широке визнання. За його творами знято фільми «Вершники» (1939) та «Дума про Британку» (1969). Твори митця перекладалися багатьма мовами, видані в Болгарії, Польщі, Німеччині, Угорщині, Чехословаччині, Австрії, Італії, Франції.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

У с. Нечаївка відкрито меморіальний музей (1972), встановлено пам'ятник (скульп. І.Макогон).

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1982—83.

Літ.: *Жевченко-Яновська Т.* Карби долі. «Київ», 1985, № 3; *Плачинда С.П.* Юрій Яновський: Біографічний роман. К., 1986; *Бабишкін О.* Кіноспадщина Юрія Яновського. К., 1987; *Семенчук І.Р.* Юрій Яновський: життя і творчість К., 1990; *Панченко В.* «...І думав я не тільки те, що написав у книжках»: (перечитуючи молодого Юрія Яновського). В кн.: *Панченко В.* Магічний кристал. Кіровоград, 1995; *Семенюк І.Я.* Феномен Юрія Яновського. К., 1998; *Лавріненко Ю.* Юрій Яновський: 1902—1954. В кн.: Розстріляне Відродження: Антологія: 1917—1933. К., 2004; *Мафтин Н.* Типологія новелістичного мислення у прозі Юрія Яновського. «Слово і час», 2010, № 10; *Плачинда С.* Чому плакала флейта? «Українська літературна газета», 2012, № 17—18 (75—76), 24 серпня — 7 вересня; *Шпак В.* Добрий геній українського кіно. «Урядовий кур'єр», 2012, № 187, 13 жовтня.

О.В. Янковська.

ЯН-О́ЛЬБРАХТ (Ян І Ольбрахт, Jan Olbracht; 27.12.1459—17.06. 1501) — польс. король (1492—1501). Третій син короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика та Ельжбети Ракушанки з дому *Габсбургів*. Н. в м. *Краків*. Вихователями Я.-О. були Я.*Длугош* та італ. гуманіст Філіппо Буонакорсі (Каллімах). 1485 відзначився в битвах проти татар під Копистирином (нині село Шаргородського р-ну Він. обл.) і *Теребовлею*. 1486—90 був намісником короля у рус. воєводствах *Королівства Польського*. 7 червня 1490 обраний угор. королем. Через незгоду частини угор. шляхти на чолі з трансильванським воєводою Стефаном Баторієм цей акт був скасований, і королем обрали чеського короля Владислава, старшого брата Я.-О.

19 серпня 1492 на сеймі у Пйотркові (нині м. Пйотркув-Трибунальський Лодзинського воєводства, Польща) Я.-О. був обраний польс. королем. Розпочав війну проти старшого брата, під час якої окупував частину сучасної Словаччини. Після поразки 1492 і полону повернувся до Польщі. Започаткував регулярне

зібрання двопалатного сейму (див. *Вальний сейм*). Перший сейм відбувся в січні—лютому 1493 в Радомі (нині місто Мазовецького воєводства, Польща). 1497 скликав *посполите рушення* для кампанії проти *Молдавського князівства*, яка завершилася нищівною поразкою польс. війська в Козьминському лісі (сучасна Буковина). Втручання в молдов. справи спровокувало конфлікт із *Османською імперією* і вторгнення турец. військ, які дійшли аж до *Перемишля* (1498).

П. у м. Торунь (нині місто Куявсько-Поморського воєводства, Польща) від лихоманки. 26 липня 1501 був похований у кафедральному соборі на Вавелі в Кракові.

Я.-О. не був одружений і не залишив по собі нащадків.

Літ.: *Garbacik J.* Jan Olbracht. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 10. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962—64; *Wdowiszewski Z.* Genealogia Jagiełłonów i Domu Wazów w Polsce. Kraków, 2005; *Papée F.* Jan Olbracht. Kraków, 2006.

В.М. Михайловський.

ЯНУКО́ВИЧ Віктор Федорович (н. 09.07.1950) — політ. і держ. діяч. Прем'єр-міністр України (21 листопада 2002 — 5 січня 2005 та 4 серпня 2006 — 18 грудня 2007), четвертий *Президент України* (із 25 лютого 2010). Д-р екон. наук (2000), професор (2001). Засл. працівник транспорту України (1995). Н. в с-щі Нова Жуківка Єнакіївського р-ну Сталінської обл. (нині зняте з облікових даних). Закінчив школу в м. *Єнакієве*. Із 1969 працював газівником, автослюсарем, механіком. 1973 закінчив заочно Єнакіївський гірничий технікум. Із 1976 — директор автопідприємства. 1980 заочно закінчив Донец. політех. ін-т за спеціальністю «інженер-механік». Згодом працював на керівних госп. посадах. Із вересня 1994 — ген. директор Донец. обласного територіально-виробн. об'єднання автомобільного транспорту «Донецькавтотранс».

Із серпня 1996 — заст. голови, із травня 1997 — голова Донец. обласної держ. адміністрації. Одночасно — голова Донец. обласної ради за сумісництвом (1999—2001). 2001 закінчив Укр. академію зовн. торгівлі за спеціальністю «міжнародне право». У листопаді 2002 призначений Прем'єр-міністром України, 2003 став головою Партії регіонів (із квітня 2010 — почесний голова). 2004 брав участь у президентських виборах як кандидат на посаду Президента України. 21 листопада 2004 за результатами 2-го туру оголошений переможцем. Однак за результатами проведеного за рішенням Верховного Суду України повторного голосування 2-го туру програв В.*Ющенку*. У грудні 2004 подав у відставку з посади Прем'єр-міністра України, на деякий час відійшов від активного політ. життя. 2006 Я. став нар. депутатом України за списком Партії регіонів. Із серпня 2006 — Прем'єр-міністр України. У вересні 2007 обраний нар. депутатом України.

25 лютого 2010 обраний Президентом України. Виступив із програмою екон. реформ на 2010—14 «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». З метою сприяння її реалізації в лютому 2010 був створений К-т екон. реформ на чолі з Я. У січні 2011 на Всесвітньому екон. форумі в Давосі (Швейцарія; див. *Давоський економічний форум*) виступив із заявою про необхідність нових реформ за 21-м напрямом. 2010—12 впроваджено низку реформ — центр. органів держ. влади, судової, податкової, пенсійної систем; у сфері доступу громадян до публічної інформації, дерегулювання госп. діяльності, покращення інвестиційного клімату, антикорупційної політики, карного законодавства тощо. Була створена Конституційна асамблея для проведення конституційної реформи.

У сфері зовн. та оборонної політики виступив з ініціативою про позаблоковий статус України з одночасною інтенсифікацією курсу на *європейську інтеграцію*, що було зафіксовано в Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України» (2010). У квітні 2010 підписав угоду з РФ про продовження перебування Чорномор. флоту РФ на території України до 2042. З ініціативи Я. реалізовувалися заходи з дальшого розвитку відносин із США, РФ, країнами *Співдружності Незалежних Держав*, Китаєм та ін.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (1998), 2-го (2000) і 1-го ст. (2002), відзнаками іноз. д-в, релігійних та міжнародних організацій.

Офіц. Інтернет-представництво Президента України: http://www.president.gov.ua.

В.Ф. Янукович.

Праця і тв.: Инфраструктура промышленного региона: теория, практика, перспективы. Донецк, 1999; Год в оппозиции. К., 2006; ...И год при власти. К., 2007; Как Украине жить дальше: Статьи. Выступления. Рассуждения. К., 2008; Преодолеть путь. К., 2010; Opportunity Ukraine. Vienna, 2011.

Літ.: *Николаева В.* Прикоснись к судьбе. К., 2004; *Чемерис В.* Загадка Віктора Януковича. К., 2004; *Спажук В.* Жизнь под знаком факториала. Донецк, 2010; *Чередниченко В.* Национальная идея. Днепропетровск, 2010; *Його ж.* Виктор Янукович. Х., 2013.

Ю.І. Шаповал.

ЯНУШЕ́ВСЬКИЙ Григорій Юхимович (18.11.1861—1928) — військ. діяч, генерал-лейтенант (1914). Н. на *Поділлі*. Закінчив Варшавське піх. уч-ще (1884), Миколаївську військ. академію (1890). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, генерал-лейтенант, нач. д-зії.

В укр. армії з весни 1918. За доби *Української Держави* — на штабних посадах у корпусах, що формувалися. Із березня 1919 — в *Армії Української Народної Республіки*, нач. штабу Холмської військ. групи, 2-й генерал-квартирмейстер штабу Армії УНР. У лютому 1920 госпіталь *Української Галицької армії* в *Одесі*, де перебував на лікуванні генерал, був евакуйований до Криму. Відмовився від служби в *Російській армії* П.*Врангеля*. З групою однодумців розробив проект створення штабу українських повстанських загонів, який мав координувати їхні дії на території України. Задум не був реалізований. Восени 1920 відновлений на службі в Армії УНР, заст. начальника Ген. штабу. Із грудня 1920 перебував у Каліському таборі інтернованих військ Армії УНР (див. *Каліш*).

П. у м. Каліш (нині місто Великопольського воєводства, Польща).

Літ.: *Слащов-Крымский Я.А.* Белый Крым: 1920 г.: Мемуары и документы. М., 1990; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. К., 1995.

А.О. Буравченков.

ЯНЬ ВИША́ТИЧ (імовірно, 1016 — 1106) — боярин, «муж» кількох рус. князів 2-ї пол. 11 — поч. 12 ст., син *Вишати*. Можлива спорідненість Я.В. з новгород. посадником Остромиром, з ім'ям якого пов'язане *Остромирове Євангеліє*. Якщо згадані в різних місцях *«Повісті временних літ»* «Вишата, син Остромира» і «Вишата, отець Янів» є однією особою, то Я.В. є онуком Остромира. Ідеї про подальші родинні зв'язки Я.В. важко довести. Я.В. кілька разів згадується в літописі між 1071 і 1106. При цьому частина розповідей, вірогідно, записана з його слів, напр., про боротьбу з *волхвами* під час збирання *данини* на користь кн. *Святослава Ярославича* на Білому озері бл. 1071. Я.В. був інформатором автора «Повісті временних літ», який під 1106 зазначає: «от него же и аз многа словеса слышах, еже и вписах в летописаньи семь». Щонайменше із часів князіння *Всеволода Ярославича* і до смерті Я.В. мешкав у *Києві*, певний час був київ. тисяцьким. Згідно з літописом Я.В. та його дружина Марія мали тісні контакти з *Феодосієм Печерським* та були поховані в *Успенському соборі* Печерського монастиря.

Літ.: *Прозоровский Д.И.* О родстве святого Владимира по матери. «Записки Императорской академии наук», 1864, т. 5; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Поппэ А.В.* Родословная Мстиши Свенельдича. В кн.: Летописи и хроники 1973 г. М., 1974; *Лихачев Д.С.* «Устные летописи» в составе Повести временных лет. В кн.: *Лихачев Д.С.* Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986; *Його ж.* «Повесть временных лет»: Историко-литературный очерк. В кн.: Повесть временных лет. СПб., 1999; *Аристов В.* Из биографии Яня Вышатича. «Ruthenica», 2010, вип. 9.

В.Ю. Арістов.

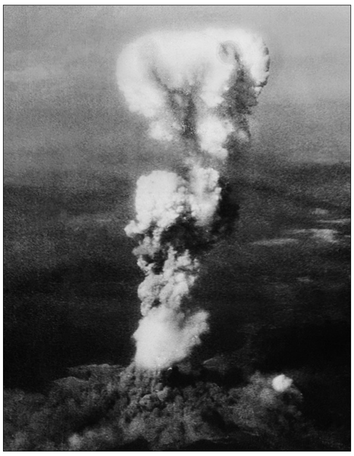

Японія. Сінтоїстське святилище Іцукусіма. Фото 2010.

ЯПО́НІЯ (самоназва Ніхон-коку, або Ніппон-коку — «Країна Вранішнього Сонця») — острівна д-ва (4 тис. островів площею 378 тис. км^2) в зх. частині Тихого океану біля узбережжя Сх. Азії. Протяжність берегової лінії — 9,4 тис. км. Найбільші острови: Хонсю (Хондо), Хоккайдо, Кюсю, Сікоку. Населення 127 млн осіб (2009; 10-те місце у світі). Етнічні японці (ніхондзін) становлять 99 %. Столиця — м. Токіо.

Стародавня Японія. Людина проживає на теренах Японії з пізнього *палеоліту*. Епоха *неоліту* пов'язана з культурою «шнурової кераміки» Дзьомон (8 тис. — 3 ст. до н. е.). Із 4—3 тис. до н. е. поширилися кераміка й мотичне землеробство. Тогочасні жителі — айни (едзо), ідзумо (кудзо), кумасо (хаято), ама та ін. народності — перебували на рівні *кам'яного віку* й вирізнялися мовно-расовою строкатістю. Етнічним предком власне японців був монголоїдний народ ямато (вадзін), материкова прабатьківщина якого не встановлена. У 1 тис. до н. е. ямато через Корею прийшли до Японії і принесли туди ранні метали, орне землеробство, конярство й скотарство. Родоклановi ранньояпон. вождівства поширювалися, витісняючи й асимілюючи аборигенів. Нинішня япон. д-ва бере початок з історії племінного союзу Ямато, поява якого датується 3 ст.

Середньовічна Японія. На початку н. е. Я. вступила в *залізний вік*, госп-во стало базуватися на іригаційному рисівництві. Прискоренню розвитку посприяли китайсько-корейські переселенці, які познайомили острів'ян із буддизмом і конфуціанством, ієрогліфікою, матеріально-тех. здобутками материкових цивілізацій. У часи «давніх курганів» Кофун (4—6 ст.) сформувалися основи нац. релігії сінто («шлях богів») й інститут двовладдя. Релігійно-ідеологічним фундаментом клановоі д-ви Ямато став сінто-буддійський дуалізм. За сакральною особою окімі («великого вождя», царя) як нащадка «богині сонця Аматерасу» був залишений статус первосвященика й представницькі ознаки глави д-ви, але владні функції в політ., екон., військ., фіскальній і дипломатичній сферах з кінця 4 ст. виконував глава

Японія. Хіросіма. Ядерний гриб над містом 6 серпня 1945.

найсильнішого аристократичного роду. Правителями при позбавлених реальної влади царях послідовно виступали лідери аристократичних кланів Кацураґі, Хеґурі, Отомо, Мононобе. Намагаючись повернути владу, окімі сприяли організаційному зміцненню служилої знаті, що дало змогу обмежити сваволю аристократів та спричинило перехід владних повноважень до служило-мілітарного клану Соґа, який управляв Я. протягом 587—645.

Всебічна китаїзація завершилася 645 переворотом, коли династія «нащадків Аматерасу» знищила рід Соґа, повернула собі владні повноваження та розбудувала імперсько-монархічний режим на засадах цивільно-бюрократичного управління і планового одержавленого госп-ва. Назва д-ви була змінена з Ямато на Ніхон, правителі почали іменуватися тенно («небесний монарх», імператор), першою постійною столицею стала в 710 Нара. У 9 ст. система двовладдя відродилася у формі аристократично-бюрократичної диктатури роду Фудзівара, котрий при збереженні церемоніально-реліг. функцій та самого інституту тенно законодавчо закріпив за членами свого клану ключові урядові посади (регента, канцлера, міністрів і радників) і зобов'язав тенно призначати імператрицями жінок із роду Фудзівара. Політ. зміни спричинили перебудову госп-ва (планову командно-адм. економіку замінила система напівприватних маєтків) та релігій-

но-ідеологічних основ (із переходом від сінто-буддійського дуалізму до сінто-буддійського синкретизму). Столицею 794 став Хейан (нині Кіото), розташов. у кланових землях Фудзівара. Намагаючись повернути владу, імператорський рід запровадив у 11 ст. систему інсей — екс-імператорів-ченців буддійського віросповідання, які за підтримки сінтоїстських та буддійських храмів створили власні уряд і військо. Боротьба двох урядів (формально імператорського, де панували Фудзівара, і екс-імператорського) дезорганізувала країну, що спричинило встановлення військово-самурайської диктатури при формально-церемоніальному функціонуванні наявних політ. інституцій (імператор з урядом, екс-імператор з урядом).

Клан Мінамото запровадив 1192 інститут легітимного військово-самурайського диктатора — сьоґуна. Оформлення політ. системи сьоґунату завершилося 1203, коли самурайський клан Ходзьо запровадив і закріпив за собою посаду сіккена («держателя влади») — канцлера при особі позбавленого реальної влади сьоґуна.

Стабільність диктатури Ходзьо похитнула монгол. навала. Боротьба з агресорами точилася до 1281, коли тайфун (прозваний камікадзе — «божественним вітром») потопив монгол. флот і врятував Я. від поневолення. Протистояння з *Монгольською імперією* змусило Ходзьо піти на посилення пд. япон. кланів, що сприяло сепаратизмові останніх, оскільки корінні землі Ходзьо знаходилися на півночі архіпелагу. Ворожнеча самурайських кланів дала змогу імп. Ґодайґо ліквідувати 1333 сьоґунат і поновити пряме імператорське правління. Та невдала екон. політика Ґодайґо спричинила фінансовий крах його режиму, і 1336 система військ. диктатури була відновлена під егідою самурайського клану Асікаґа, котрі організували з підконтрольних членів імператорської родини маріонетковий «північний» двір. Боротьба Ґодайґо та його наступників із династії «південного двору» за необмежену імператорську владу тривала до 1398, коли «південний двір» зазнав поразки й капітулював перед Асікаґа. Протягом протистояння з «південним двором» Асікаґа в пошуку союзників погодилися на розширення повноважень регіональних можновладців, що спричинило децентралізацію влади, котра лише в районі Кіото належала сьоґунам Асікаґа та імператорам (як військово-адм. і як церемоніально-реліг. лідерам відповідно). 1573 династія сьоґунів Асікаґа була ліквідована.

Возз'єднувачем Я. став полководець Тойотомі Хідейосі, який знищив конкурентів, масово застосувавши вогнепальну зброю (перейняту в португальців, котрі прибули до Я. 1542). 1588 Я. була возз'єднана, причому церемоніально-реліг. главою д-ви залишився імператор, а реальним диктатором — Тойотомі Хідейосі у званні «екс-канцлера» тайро.

Із поч. 17 ст. військово-самурайським гегемоном був клан Токуґава, чий лідер Токуґава Іеясу розгромив 1603 конкурентів та проголосив себе сьоґуном. Вилучивши землі в розгромлених кланів, Токуґава централізували підпорядковану сьоґунам владну систему, залишивши імператорам статус релігійно-церемоніальних лідерів. Задля консервації існуючих порядків Токуґава припинили контакти із зовн. світом, оголосивши поза законом *християнство* і заборонивши іноземцям в'їзд до Я., а японцям — виїзд за кордон.

Постсередньовічна Японія. В умовах самоізоляції в Я. загальмувався технічний прогрес, що спричинило погіршення матеріального становища підданих. Спроби розширити вир-во традиційними методами виявилися неефективними через нестачу природних ресурсів та самоізоляцію. Крах сьоґунату довершило насильницьке відкриття Я., на яке уряд сьоґуна погодився 1854 під воєнно-дипломатичним тиском США. За умовами нерівноправних договорів 1854—58 япон. ринок був відкритий для зх. товарів, а піддані більшості зх. країн здобули статус екстериторіальності. Через нееквівалентну торгівлю й невигідний для Я. обмінний золото-срібний курс япон. економіка впала в колапс. Відповідальним за кризу був сьоґунат, тому під тиском опозиції 8 листопада 1867 останній сьоґун Токуґава Йосінобу (Кейкі) зрікся влади, а 3 січня 1868 владні повноваження перейшли до імп. Муцухіто, який правив під гаслом Мейдзі. Столицею імператорської Я. став Едо, перейменований на Токіо («Східна столиця»).

Нова Японія. Символом епохи Мейдзі (1868—1912) стали бурж. реформи. *Стани* юридично зрівняли у правах, самурайське військо замінили армією, яку формували на засадах *військової повинності загальної*. Аграрна реформа передбачила впровадження приватної власності на землю та впорядкування податкової системи. Задля побудови сучасної пром-сті на держ. кошти була створена індустріальна й транспортна інфраструктура з подальшою обвальною приватизацією. У 1880-х рр. склалася капіталіст. економіка, котра внаслідок специфіки приватизації одразу набула ознак монополізації, ставши вотчиною 9-ти концернів: Міцуї, Міцубісі, Фурукава, Ясуда, Сумітомо, Кавасакі, Сібудзава, Окура й Асано. Результати реформ узаконила прийнята 1889 конституція, яка задекларувала свободу слова, друку, зборів і союзів, гарантувала недоторканність приватної власності, запровадила принцип поділу влади. З'явилися виборче право, партії й основи парламентаризму, але двопалатний *парламент* отримав лише право законодавчої ініціативи, а реальним правителем залишився імператор, який реалізовував владу через призначені ним (і йому ж підзвітні) уряд і вертикаль виконавчої влади на місцях.

Подальшому розвиткові Я. заважав дефіцит природних ре-

Японія. Токійський університет. Аудиторія Ясуда. Фото 2010.

сурсів, що підштовхнуло Токіо до зовн. експансії, яка супроводжувалася посиленою мілітаризацією (на військ. потреби спрямували 30 % бюджету). Я. наприкінці 19 ст. почала колоніальні завоювання. У результаті японо-китайс. війни 1894—95 і *російсько-японської війни 1904—1905*, які супроводжувалися товарною експансією япон. пром-сті на ринки сусідніх країн, Токіо здобув колонії (Тайвань, Пенхуледао, Пд. Сахалін), перевів фінанси на золотий стандарт, зробив зонами свого впливу Квантунську область, Пд. Маньчжурію, китайс. провінцію Фуцзянь та Корею, котру 1910 анексував і перетворив на колонію. Під час *Першої світової війни* Я. примкнула до *Антанти*, захопивши далекосх. володіння Німеччини (п-ів Шаньдун, Маршаллові, Маріанські й Каролінські о-ви).

Після І світ. війни модернізована економіка Європи повернула своїм товарам домінування на ринках Далекого Сх., що спричинило екон. кризу в Я. У рамках Версальсько-Вашингтонської системи Токіо змусили повернути Китаю Шаньдун, нав'язали співвідношення флотів на Тихому океані, при якому регіональне військово-мор. домінування переходило до США і Великої Британії. Вкрай руйнівними для япон. економіки були наслідки «великої депресії» кінця 1920-х — поч. 1930-х рр. Щоб збити соціальну напругу в умовах падіння вир-ва і зростаючого безробіття, 1925 в Я. запровадили заг. виборче право. Дефіцит сировинних ресурсів обмежив можливості соціально-екон. стабілізації, і з кінця 1930-х рр. Я. знову вступила на шлях мілітаризації і зовн. завоювань: 1931 захопила Маньчжурію, 1933 вийшла з *Ліги Націй*, 1936 уклала *Антикомінтернівський пакт* із нацистською Німеччиною, а 1937 вдерлася в Китай. Протягом 1938—40 було розбудовано мобілізаційний режим мілітаристської диктатури, ліквідовано партії і профспілки (їх замінили тоталітарні псевдоаналоги). 8 грудня 1941 Я. почала війну проти США і Великої Британії за панування в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Попри початкові воєнні успіхи стратегічна військово-екон. перевага США й Великої Британії, до яких у серпні 1945 приєднався *СРСР*, і воєнно-технологічна першість союзників (яку продемонстрували атомні бомбардування Хіросіми й Нагасакі, здійснені американцями 6 і 9 серпня 1945) спричинили поразку Я. *Друга світова війна* завершилася для Токіо 2 вересня 1945 капітуляцією й амер. окупацією.

За роки амер. окупації (1945—52) в Я. було демонтовано тоталітарний режим, здійснено демонополізацію пром-сті, проведено аграрну реформу. 1947 ввели в дію прийняту 1946 япон. парламентом нову конституцію, яка запровадила демократ. свободи, заборонила Я. мати збройні сили, обмежила повноваження імператора до церемоніального символу япон. нації і д-ви, запровадила режим парламентського правління. 1951, підписавши Сан-Франциський мирний договір, Я. припинила стан війни з більшістю супротивників у ІІ світ. війні (договір не підписав СРСР з його східноєвроп. сателітами), і 28 квітня 1952 управління Японією прийняв парламентський уряд. Умовою відновлення держ. суверенітету став американо-япон. договір про безпеку, за яким США зберегли військ. присутність на островах.

Сучасна Японія. Після відновлення держ. суверенітету в основі політ. устрою Я. постала насаджена американцями багатопарт. система зх. типу з наявністю двох партій-домінантів — Демократичної і Ліберальної, які мусили вступати в коаліції з дрібними партіями. Така політ. ситуація спричинювала часту зміну кабінетів. 1955 відбулося об'єднання двох провідних партій в єдину Ліберально-демократ. партію, котра стала стабільним політ. гегемоном. Її програма передбачала побудову «держави загального добробуту» з переважанням «середнього класу». Політ. система, де серед багатьох партій лише одна постійно володіла більшістю в парламенті й формувала уряд, відповідала політ. традиціям і особливостям япон. менталітету, коли повага до влади, її стабільність і правота вважалися аксіомою. В умовах політ. стабільності й мінімізації воєнних видатків, використавши унікальну продуктивність синтезу запозичених здобутків зх. цивілізації, Я. спромоглася протягом 1950—60-х рр. у 15 разів збільшити свій ВВП. Надаючи пріоритет розвиткові наукоємних вир-в, у 1980-х рр. Я. за рівнем екон. розвитку посіла 2-ге місце у світі (після США), демонструючи високий рівень соціальних стандартів.

Політ. гегемонія Ліберально-демократ. партії була порушена 1993, коли уряд сформувала широка коаліція партій (прем'єр Хосокава Моріхіро). Криза «півторапартійної» системи болісно вдарила по економіці, спричинивши спочатку японську, а потім і регіональну фінансову кризу кінця 1990-х рр., периферійним виявом якої став, у т. ч., 3-разовий обвал укр. *гривні* 1998. Соціально-політ. та екон. стабільність було відновлено після повернення до влади Ліберально-демократ. партії (1996 та 2012).

Сучасна Я. є імперією (із 1989 престол обіймає імп. Акіхіто, царює під гаслом Хейсей) з парламентсько-демократ. режимом правління. Вищим органом законодавчої влади є парламент, який за результатами виборів формує уряд, очолений прем'єр-міністром (із грудня 2012 — прем'єр-міністр Абе Сіндзо). Річний ВНП Я. становить 5 трильйонів дол. США (40 тис. дол. США на душу населення). Провідні галузі економіки: електроніка, біотехнології, машинобудування, хімія, металургія, консультаційно-менеджерські й фінансово-банк. послуги, целюлозно-паперове й поліграфічне вир-во. Найбільші концерни — «Дайічі», «Мацусіта», «Міцубісі», «Ніссан», «Санва», «Соні», «Сумітомо», «Тойота», «Тошиба», «Фудзі», «Хітачі», «Хонда».

Літ.: *Николаев А.А.* Очерки по истории японского народа. СПб., 1905; *Хани Горо.* История японского народа. М., 1957; *Эйдус Х.Т.* История Японии с древнейших времен до наших дней. М., 1968; *Goedertier J.M.* A dictionary of Japanese History. New York — Tokyo, 1968; Современная Япония. М., 1973; Biographical dictionary of Japanese History. Tokyo — New York, 1978; *Sansom G.* A history of Japan, vol. 1—3. Tokyo, 1981; Kodansha encyclopedia of Japan, vol. 1—9. Tokyo, 1983; *Кузнецов Ю.Д. и др.* История Японии. М., 1988; *Reischauer E.O.* Japan: The Story of Nation. New York — London — Tokyo, 1990; Hane Mikiso. Premodern Japan: A Historical Survey. Boulder — San Francisco — Oxford, 1991; *Його ж.* Modern Japan: A Historical Survey. Boulder — San Francisco — Oxford, 1992; *Meyer M.W.* Japan: A Concise History. Lanham, Maryland, 1993; The Cambridge Encyclopedia of Japan. Cambridge, 1993; The Cambridge History of Japan, vol. 1—6. Cambridge, 1993—95; Japan: An Illustrated Encyclopedia. Tokyo, 1996; *Рубель В.А.* Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. К., 1997; История Японии, т. 1—2. М., 1998; *Мендрин В.М.* История сегуната в Японии (Нихон гайси), т. 1—2. М.—СПб., 1999; *Сигрейв С., Сигрейв П.* Династия Ямато. М., 2005.

В.А. Рубель.

Українсько-японські зв'язки. Сягають поч. 20 ст., коли значна частина українців брала участь у російсько-япон. війні 1904—05. 1914—16 і 1920—21 в Я. навч. і працював В.*Єрошенко* (1890—1952) — письменник-символіст, есперантист укр. походження із с. Обухівка (нині село Бєлгородської обл., РФ). 1921 та 1924 в Токіо було видано 3 збірки його казок япон. мовою: «Досвітня пісня», «Останнє зітхання», «Заради людей». Наприкінці 1920-х — на поч. 1930-х рр. *Державний центр УНР на еміграції* підтримував зв'язки з япон. військ. колами.

Я. визнала незалежність України 28 грудня 1991, дипломатичні відносини встановлено 26 грудня 1992. У березні 1995 відбувся офіц. візит до Я. Президента України Л.*Кучми*, у липні 2005 — Президента України В.*Ющенка*. У січні 2011 Я. відвідав Президент України В.*Янукович*, який, зокрема, нагородив орденом «За заслуги» 3-го ст. Кокі Ная (Івана Боришка, 1940—2013) — видатного сумоїста. 2011, після аварії на Фукусімській АЕС, уряд Я. відновив офіц. візити до України, щоб запозичити досвід подолання наслідків *Чорнобильської катастрофи 1986.*

Інтерес до історії України та укр. мови зріс після здобуття незалежності. Накаї Кадзуо, голова Япон. асоціації україністів (заснована 1994), вперше підготував підручники «Історія Польщі, України та Балтійських країн» (1998) та «Український націоналізм» (1998).

Українці в Японії. Чисельність українців у Я. становить 1507 осіб (станом на грудень 2010), на консульському обліку — 519 осіб. Із 1998—99 в Токіо діє неофіц. укр. т-во «Краяни», яке об'єднує 50—60 осіб. 2008 було засновано парафію *Української православної церкви Київського патріархату.* Служби українською, частково япон. та англ. мовами ведуться в англіканській церкві Святого Альбана (Токіо). Із березня 2009 працює школа «Джерельце» для дітей 3—9-ти років, що спочатку існувала як недільна при церкві, а зараз діє окремо. Із 2007 троє вчителів у м. Йокоґама знайомлять школярів з укр. к-рою, нар. звичаями за програмою Йокоґамського відділу Мін-ва освіти Японії. У Токіо із 2000 мешкає бандуристка і співачка Наталя Гудзій з Дніпропетровщини, яка записала в Я. 6 муз. альбомів.

Японці в Україні. Чисельність японців в Україні становить 210 осіб (станом на січень 2012). Хіросі Катаока живе в Україні з 2003, захистив канд. дис. на тему: «Художня модифікація культу предків в українському та японському фольклорі» (2006) на кафедрі фольклористики *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, де нині викладає на кафедрі китайс., ко-

рейської та япон. філології. Масакі Умебаясі захистив канд. дис. на тему: «Типологічні паралелі в календарних святах українців та японців» (Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2009). Чарлі Сюїчі Сакума (концертне ім'я — Сакумачук) із 1998 грає на концертній бандурі, є учнем А.Горняткевича, 2011 взяв шлюб із львів'янкою О.Гудзь, у *Львові* навчається в бандуристів Т.Лазуркевича та О.Созанського.

Літ.: *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999; *Бондар О.І., Бондаренко І.П.* Лінгвокраїнознавство Японії: Навчальний підручник. К., 2012.

Ю.В. Патлань.

І.Ю. Яремко.

ЯРÉМКО Іван Юрійович (10.08. 1918—07.08.2010) — правник, громад., політ. і держ. діяч Канади. Н. в м. Велланд (пров. Онтаріо, Канада) в сім'ї укр. емігрантів. Навч. в середній школі Гамільтона (нагороджений 4-ма медалями та 7-ма стипендіями, за що отримав стипендію для навчання в ун-ті). Із відзнаками закінчив юрид. ф-т Торонтського ун-ту. Продовжив навчання на правничому ф-ті школи права «Осгуд Холл». 1944 служив у ЗС Канади (старшина). Президент Клубу адвокатів Торонто (1957). Від 1951 до 1975 був депутатом Онтарійської провінційної легіслатури (парламенту) від Прогресивно-консервативної партії Канади (перший українець у цьому законодавчому органі), до якої переобирався 6 разів. Перший провінційний міністр укр. походження в Сх. Канаді: упродовж 1958—74 в Онтарійському уряді — міністр транспорту (1958—60), міністр громадянства (1960, 1961, 1971), міністр соціального і родинного забезпечення (1966), міністр юстиції (1972), голова Конгресу онтарійської спадщини (1972). Як член парламенту був головою постійних к-тів (юрид. статутів, приватних статутів, безпеки на шляхах), членом постійних к-тів (муніципального законодавства, освіти, охорони здоров'я), членом соціальних к-тів (до справ трудових взаємовідносин та ін.). У листопаді 1956 уряд пров. Онтаріо вислав Я. в місії до *Відня* у справах угор. біженців; наслідком цього стало поселення в Канаді майже 60 тис. угорців. У своїй парламентській діяльності звертав увагу широкого загалу на значення, потреби і прагнення осіб небрит. і нефранц. походження. Був активним в укр. громад. житті: член Клубу укр. студентів, Укр. легіону, Т-ва укр. підприємців та професіоналістів. Один із засновників Катедри укр. студій Торонтського ун-ту. З боку уряду організував підтримку Світ. конгресу вільних українців (1973; із 1993 це *Світовий конгрес українців*), брав участь в інкорпораціях *«Пласту»* та Ін-ту Святого Володимира. Допоміг ввести укр. мову в середніх школах нарівні з ін. акредитованими дисциплінами. Брав активну участь у лобіюванні визнання Канадою незалежності України 1991. Від імені уряду вітав патріарха Йосифа *Сліпого* (1968). Відомий меценат (зокрема, на пансіони для сеньйорів (пенсіонерів) пожертвував понад 500 тис. дол.). Підтримував вищі навч. заклади Канади та України (*Києво-Могилянську академію* та Острозьку академію, Львівський та Кам'янець-Подільський ун-ти), зокрема, встановленням стипендій та фінансуванням запрошених до України канад. лекторів.

Почесний член понад 20-ти культурних, мистецьких і спортивних інституцій (т-в, клубів, ансамблів). Почесний індіанський вождь «Світле Небо», почесний президент індіанського племені Віджітвін.

Нагороджений медалями Канад. Конфедерації, Коронації королеви Єлизавети, Торонтського т-ва допомоги дітям, 2-ма медалями Свободи Угорщини, латис. медаллю «Pro Merito», численними нагородами від укр. громади Канади. Українець року (1958).

П. у м. Торонто (Канада).

Його іменем названо адм. район у пн. Онтаріо («Яремко»), а також Центр для проживання інвалідів у Онтаріо.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Харченко О.* Княжий дар на Пансіон імені Івана Франка. «Новий шлях» (Торонто), 2008, 15 травня; Людина нестаріючого інтелекту Міністр Іван Яремко. «Новий шлях» (Торонто), 2010, 6 травня; In Memory of John Yaremko. Там само, 2010, 19 серпня.

І.І. Винниченко.

«ЯРИ́ЖКА» (від назви кириличної літери «ы» — «єри») — жартівливо-зневажлива назва офіц. правопису на основі рос. абетки, який використовувався в підрос. Україні 1876—1905 після видання *Емського акта 1876* про обмеження вживання *української мови*, внаслідок якого окрема укр. абетка була заборонена й усі укр. тексти почали друкувати рос. абеткою без будь-яких її змін і згідно з тодішнім рос. правописом. Передові укр. письменники користувалися «Я.» (без твердого знака) лише у творах, призначених для друкування в царській Росії; у приватних листах і творах, що мали бути опубл. в *Західній Україні*, вони використовували «кулішівку». У Петерб. АН порушувалося питання про неспроможність «Я.», зокрема у схваленій (у лютому 1903) заг. зборами академії доповідній записці спец. комісії на чолі з акад. Ф.*Коршем* «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова». Після 1905 «Я.» вийшла з ужитку.

Літ.: *Шелест Ю.* Ота осоружна «ярижка». «Старожитності», 1993, № 7—8.

Г.П. Півторак.

ЯРЛИ́К — письмовий наказ правителів *Монгольської імперії* та держав-спадкоємців. Термін мав уйгурське походження (означав «письмовий указ, диплом») і засвідчений вже в 11 ст. Правдоподібно, був запозичений монголами на поч. 13 ст. від уйгурських писарів на монгол. службі. Ярлики писали китайс., монгол. та чагатайською мовами, використовуючи різні системи письма. У *Золотій Орді* перший із збережених ярликів (від хана *Тохтамиша* — королю польс. і верховному кн. литов. Владиславу II *Ягайлу*) відноситься до 20 травня 1393 і написаний чагатайським тюркі уйгурськими літерами. Можливо, раніше ярлики видавалися монгольською. У *Кримському ханаті* ярлики писали араб. письмом чагатайською (найраніший ярлик — *Хаджи-Ґерея* 7 березня 1453), татарською, а у 18 ст. — османсько-турецькою.

Функціонально ярлики виконували роль наказів підлеглим адміністраторам, жалуваних грамот (податкові привілеї, суд. імунітет), листів іноз. правителям, мирних угод (власне присяг),

охоронних чи супроводжувальних грамот.

Гол. ознакою Я. був його наказовий характер, що демонструвала наказова формула, написана на початку тексту після intitulatio (імені й титулу видавця): монгольською — «üge manu» або тюркською — «sözüm(iz)» (Слово моє/наше). Документи, адресовані вищим або рівним за статусом правителям, вважалися не ярликами, а листами («бітік»).

У монгол. канцелярській традиції використовували тенгріанське посилання на божественну владу на початку (напр., Mängü Täñri küçinde — Силою Великого Неба), погрози можливим порушникам наприкінці, датування роками за назвами зодіакальних тварин, зазначення місця видання (залежно від перебування ставки правителя). Ярлики завіряли печатками (тамгами) квадратної форми, які наносили різними чорнилами (золотим, червоним, синім, чорним).

У Крим. ханаті під впливом осман. стандартів ярлики перейняли будову та атрибути ферманів осман. султанів. Відмінними залишалися форми завіряння: формула «Слово наше», іноді тамга. В осман. канцелярії запозичили завіряння спец. вензелем за прикладом султанського (тугри), але у формі, прийнятій для вищих держ. посадовців (пенче); проте лише хани мали привілей зображати її вертикально над текстом документа справа від формули «Слово наше», а не горизонтально на вільному правому полі.

Літ.: *Kurat A.N.* Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Turkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler. Istanbul, 1940; *Григорьев А.П.* Монгольская дипломатика XIII—XV вв. Л., 1978; *Усманов М.А.* Жалованные акты Джучиева улуса XIV—XVI вв. Казань, 1979; *Kolodziejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland—Lithuania: International Dyplomacy on the European Peryphery (15th — 18th century): A Study of Peace Treaties, Followed by Annotated Documents. Leiden—Boston, 2011.

О.І. Галенко.

ЯРЛИКИ́ ХА́НСЬКІ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕ́МЛІ кінця 14 — середини 16 ст. — специфічний вид офіц. актів *Золотої Орди* та *Кримського ханату*, що сформувався внаслідок договірних (союзницьких) відносин з *Великим князівством Литовським* і *Королівством Польським.* Збереглися у складі *Литовської метрики*. За змістом ханські *ярлики* на укр. землі близькі до ханських ярликів-пожалувань (жалуваних грамот). Відсутність у початковому протоколі нотифікації зближує їх з ярликами-посланнями («листами»), а наявність з поч. 16 ст. умов, на яких грунтувалися литовсько-польсько-крим. союзи, — з договірними грамотами («докончаннями»). Осн. зміст ярликів — це перелік населених пунктів і територіальних комплексів, які разом із правом збирати з них *данину* хани передавали у власність і під владу великих князів литовських. Більшість названих у ярликах об'єктів локалізують на території сучасної України, а решту — на території РФ (*Новгород Великий,* Смоленськ, Одоїв (нині с-ще міського типу Тульської обл.), Курськ та ін.).

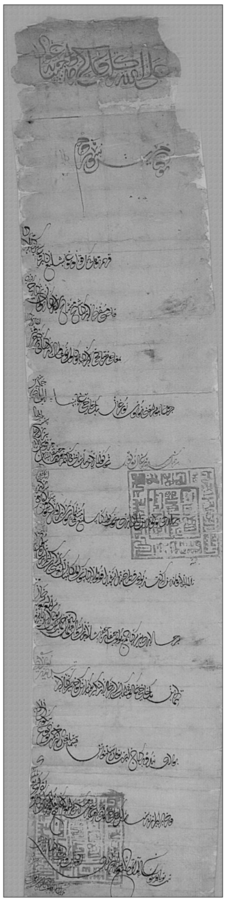
Виявляти й публікувати ханські ярлики на укр. землі почали ще в 1-й пол. 19 ст., однак і досі цю роботу не завершено. Найбільший внесок у вивчення ярликів на поч. 20 ст. зробили троє вчених. М.*Грушевський*, зокрема, вірно оцінив значення цих документів, розглядаючи їх як акти, якими *Тохтамиш* і *Хаджи-Герей* «зріклися на користь великого князя литовського історичних прав татарської Орди на руські землі, що були колись їй підвласні». Ф.*Петрунь*, спираючись на джерелознавчу оцінку М.Грушевського, виділив у складі ханських ярликів на укр. землі традиційну основу і локалізував значну кількість названих у ній об'єктів. А.*Прохаска* розглянув політ. обставини укладення союзу між вел. кн. литов. *Вітовтом* і ханом Тохтамишем, зв'язав із ним появу Тохтамишового ярлика, який датував 1397. Ці висновки здобули широке визнання. У той же час деякі сучасні дослідники ставлять під сумнів окремі положення (Тохтамишів ярлик як архетип усіх наступних документів такого роду; первинність литовсько-ординського союзу часів Вітовта і Тохтамиша).

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907 (2-ге вид. — К., 1993); *Prochaska A.* Z Witoldowych dziejów: Uklad Witolda z chanem Tochtamyszem 1397. «Przegląd historyczny», 1912, t. 14, zesz. 3; *Петрунь Ф.* Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV ст. «Збірник історично-філологічного відділу УАН: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського», 1928, № 76, ч. 1; *Його ж.* Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну). «Східний світ» (Х.), 1928, № 2 (2-ге вид. — «Східний світ» (К.), 1993, № 2); *Усманов М.А.* Официальные акты ханств Восточной Европы XIV—XVI вв. и их изучение. В кн.: Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975; *Григорьев А.П.* Монгольская дипломатика XIII—XV вв. (Чингизидские жалованные грамоты). Л., 1978; *Усманов М.А.* Жалованные акты Джучиева Улуса XIV—XVI вв. Казань, 1979; *Його ж.* Термин «ярлык» и вопросы классификации официальных актов ханств Джучиева Улуса. В кн.: Актовое источниковедение. М., 1979; *Григорьев А.П.* К реконструкции текстов золотоордынских ярлыков XIII—XV вв. В кн.: Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки, вып. 5. Л., 1980; *Шабульдо Ф.М.* Чи був ярлик Мамая на українські землі? (до постановки проблеми). «ЗНТШ», 2002, т. 243; *Його ж.* Про ярлик Мамая на землі України-Русі (постановка і спроба розв'язання проблеми). В кн.: Держави, суспільства, культури: Схід і Захід: Збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, 2004.

Ф.М. Шабульдо.

Я́РМАРОК (нім. Jahrmarkt) — форма організації торг. діяльності. Означала як періодичний торг, так і місце, де у визначений час відбувалася гуртова та роздрібна торгівля. Характерною рисою Я. є існування розвиненого інституту перекупництва та присутність покупців і продавців не лише з навколишніх сіл, але й з найближчих міст і містечок (ярмарки локального та регіонального рівня) або навіть з ін. країн (ярмарки міжнар. рівня). Виникненню Я., як правило, передувала поява локальних щотижневих міських *торгів* з пізнішим законодавчим затвердженням одного з них власне як Я. Особливістю ярмаркової мережі є її прив'язаність до певних дат (переважно церк. свят) та існування певних юрид. обмежень і привілеїв на ведення торгівлі в ярмаркові дні.

Істотний вплив на формування ярмарків справило зростання попиту на товари повсякденного вжитку, а на цьому тлі — і на предмети розкоші. В кінцевій фазі середньовіччя (14—15 ст.)

Ярлик хана Тохтамиша польському королю Ягайлу 20 травня 1393.

збільшення купівельної спроможності міщанства та селянства, на тлі зменшення фінансових прибутків *шляхти*, та поява значної грошової маси в обігу, а отже й щоразу зростаюча купівельна спроможність населення сприяли зросту та розвиткові ярмарків України. Більш того, збільшення обсягів товаропотоків між окремими укр. містами сприяло формуванню розгалуженої сітки ярмарків. З огляду на специфіку госп. розвитку окремих укр. земель відбулася диференціація міських ярмарків на великі (оптові) та локальні. Також значний вплив на формування ярмарків справили процеси формування мережі торг. шляхів.

Ярмарки тривали, зазвичай, 1—2 тижні та були прив'язані до певних дат (в основному правосл. чи катол. свят). У часі ярмарків існували певні юрид. обмеження і привілеї на ведення торгівлі. Кількість і терміни відбуття ярмарків протягом року визначалися привілеями центр. влади, а з ін. боку, — прибутковістю торгівлі в даному місті. Оскільки ярмарки відбувалися протягом року один за одним, то для зручності як приїжджих, так і місц., купців місця проведення ярмарків визначалися таким чином, щоб вони проходили у містах, розташов. недалеко одне від одного.

Перші згадки про існування ярмарків в укр. містах відносяться до 15 ст. — *Львів* (1472), *Луцьк* (1497), *Дубно* (1498), *Київ* (поч. 16 ст.). Однак поява ярмарків як цілісної системи припадає лише на поч. 16 ст. Власне тоді привілеї на ярмарки отримала більшість розвинутих в екон. плані міст України. У зв'язку зі зміною в політ. структурі укр. земель у 18—19 ст. найбільш важливими ярмарками Зх. України залишалися Львів та Дубно, Центральної та Східної — Київ (із 1797), *Харків* (19 ст.). Із 18 ст. ярмарки Лівобережної та Центральної України утворювали т. зв. ярмаркове коло — низку гуртових ярмарків, що відбувалися один за одним (напр., *Кролевець*, Курськ (нині місто в РФ), *Полтава*, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), Харків, *Суми*, *Ромни*). В Рос. імперії всі ярмарки поділялися за обігом товарів на 3 категорії (1-ша — понад 100 тис. *рублів*, 2-га — від 100 до 10 тис. рублів, 3-тя — до 10 тис. рублів). На поч. 19 ст. в укр. губерніях діяло 2345 ярмарків, а на поч. 20 ст. в укр. губерніях щорічно відбувалося бл. 4300 ярмарків, що мали бл. 250 млн рублів річного обороту.

На поч. 1920-х рр. рад. влада відновила систему ярмарків, запровадивши їх диференціацію на всесоюзні, респ., обласні та місц. значення. 1927 в УСРР діяло 15 тис. ярмарків в 1500 населених пунктах. Найбільші укр. ярмарки — Київський та Харківський — отримали статус республіканських. У процесі централізації торгівлі та розвитку планового госп-ва в 1930-х рр. ярмарки було скасовано. Відновлено ярмарки було лише в 1960-х рр. та запроваджено систему з обласних, міжобласних, респ. та міжресп. оптово-пром. ярмарків.

Літ.: *Lewicki S.* Targi lwowskie od XIV—XIX wieku. Lwów, 1921; *Bielecka J.* O zjazdach kontraktowych w Polsce. «Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych», 1954, t. 16; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968; *Кісь Я.П.* Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів, 1968; *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. «УЇЖ», 1974, № 3; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 6. К., 1991; *Берковський В.Г.* Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI — перша половина XVII ст.). В кн.: «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2003, вип. 7.

В.Г. Берковський, Д.В. Решетченко.

«Сорочинці, ярмарок». Картина роботи художника В.Г. Кричевського. 1938.

ЯРМО́ЛИНЦІ — с-ще міськ. типу *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. у верхів'ях р. Ушиця (прит. Дністра). Залізнична станція. Населення 9 тис. осіб (2013).

Перша згадка про Я. датується 8 березня 1407, коли король польс. і верховний кн. литов. Владислав II *Ягайло* за заслуги перед короною означене село надав у володіння своєму слузі Ходкові. Від назви села нащадки Ходка отримали прізвище Ярмолинські, що дало початок потужному шляхетському роду. У 1-й пол. 15 ст. був збудований замок, 1455 м-ко отримало *магдебурзьке право.* У 15—18 ст. Я. перебували у складі *Подільського воєводства.* На поч. 18 ст. по згасанню подільської гілки роду Ярмолинських перейшли до Шепінгів (1705), від них — до Старжинських (1757), згодом — до Сціборів-Мархоцьких (1772) та Орловських (1790). 1761 розбудований монастир *бернардинців* (ліквідований рос. урядом 1832).

Після 2-го поділу *Речі Посполитої* 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Я. опинилися під владою Рос. імперії. Із 1795 — м-ко Проскурівського пов. *Подільського намісництва* (із 1797 — *Подільська губернія).* Протягом 19 ст. — місце постійного перебування військ Рос. імперії та важлива станція на поштовому шляху із *Санкт-Петербурга* до *Кам'янця-Подільського.* Я. залишалися приватновласницьким м-ком, яким володіли графи Орловські. За них м-ко перетворилося на ремісничо-торг. центр, у господарстві якого велику роль відігравала торгівля. 1835, за сприяння Адама Орловського, із м-ка Тинна (нині село Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.) до Я. переведено Петропавлівський ярмарок, який у наступні десятиліття став найбільшим у Подільській губ. Товарообіг *ярмарку* сягав 2—3 млн *рублів*, сюди щорічно з'їжджалося до 500 купців.

Бл. 1871—73 Я. відвідав худож. Н.*Орда*, зробивши тут малюнок «Ярмолинці: Костьол побернардинський». 1882 під час подорожі Україною в м-ку зупинився худож. Ф.Рубо та написав картину «Вулиця в Ярмолинцях», яка була ним представлена як ви-

Ярмолинці. Костьол Святих Петра і Павла. Фото 2010.

пускна на виставці Мюнхенської академії мист-в (1883). 1914 за 3 км від м-ка пройшла залізнична лінія Проскурів (нині м. *Хмельницький*) — Кам'янець-Подільський, на якій була створена залізнична ст. Ярмолинці.

Під час *Першої світової війни* були прифронтовим м-ком: 1914—17 тут розміщувалися тилові установи та шпиталі. За часів *Української революції 1917—1921* в районі Я. відбувся ряд боїв між *Армією Української Народної Республіки* та Червоною армією, зокрема під час *Другого Зимового походу Армії УНР 1921* (28 жовтня 1921).

19 листопада 1920 в м-ку остаточно встановлено рад. владу. Із 1923 — райцентр *Проскурівської округи* (1932—37 р-н та округа — у складі *Вінницької області*), із 22 вересня 1937 — Кам'янець-Подільської обл. (із 1954 — Хмельн. обл.). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (8 липня 1941 — 27 березня 1944) тут діяли рад. підпільники. 1941—42 в районі залізничної станції було знищено до 20 тис. мирних жителів (переважно євреїв) і військовополонених. По війні на місці розстрілів встановлено пам'ятник, 1992 відкрито Меморіал пам'яті жертв фашизму. У повоєнні роки Я. стали с-щем міськ. типу (1958), тут набула розвитку пром-сть (з-ди: верстатобудівний, «Кристал», продтоварів, кукурудзокалібрувальний та ін.), населення зросло до 9,4 тис. мешканців (1970).

Пам'ятка арх-ри: костьол Святих Петра і Павла (1792—1862). Археол. пам'ятки: поселення *черняхівської культури*, на пд.-сх. околиці та в істор. центрі — сліди замчищ 15—17 ст. Районний істор. музей.

Літ.: *Przezdecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów, t. 1. Wilno, 1841; *Орловский М.* Историческое описание местечка Ярмолинец Проскуровского уезда Подольской губернии. «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 17; Приходы и церкви Подольской епархии. «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета», 1901, вып. 9; ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; *Снігур О.* Ярмолинці (короткі історичні нариси). Хмельницький, 2000; Археологічна спадщина Хмельницької області: Довідник. К., 2011.

С.М. Єсюнін.

ЯРОПО́ЛК ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (р. н. невід. — п. 18.02.1139) — київ. князь (1132—39), 4-й син *Володимира Мономаха.* Брав участь у переможних походах на *половців* (1103, 1107, 1111). 1114 київ. кн. Володимир Мономах посадив Я.В. у Переяславлі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). 1116 був посланий батьком на Сіверський Донець (прит. Дону), де захопив половецькі «городи» Сугров, Шарукань та Балин (однозначно не локалізовані). Того ж року одружився з донькою аланського князя Оленою.

15 квітня 1132 помер старший брат Ярополка, київ. кн. *Мстислав Великий*, заповівши йому київ. «стіл»; вірогідно, бездітний Я.В. зобов'язався після своєї смерті передати *Київ* старшому синові Мстислава Всеволоду. Я.В. без ускладнень сів на столі 17 квітня 1132, але на відміну від свого попередника не впорався з роллю «старійшини» рус. князів. Коли Я.В. перевів з *Новгорода Великого* до Переяславля свого небожа Всеволода Мстиславича, брати Ярополка (ростовський і суздальський кн. *Юрій Долгорукий* та волин. кн. *Андрій Добрий*) резонно вирішили, що київ. князь готує собі спадкоємця, і відчули себе скривдженими. Намагання Я.В. задобрити братів і вирішити справу миром призвели до усобиці. Конфлікт навколо Переяславля переріс у широкомасштабну війну (1134), в якій Я.В. та його брати воювали проти синів Мстислава Великого та їхніх нових союзників — *Ольговичів,* очолюваних черніг. кн. *Всеволодом Ольговичем.* Розкол клану *Мономашичів* зміцнив позиції Ольговичів, які не задовольнилися поступками з боку Я.В. (він віддав їм *Посем'я*) і рушили в союзі з половцями на Київ (1138). Перед загрозою втрати столиці Мономашичі припинили чвари і прийшли на допомогу Я.В. Всеволод Ольгович був розбитий, обложений у *Чернігові* та був змушений просити миру.

Я.В. помер у Києві та був похований у столичному Янчиному монастирі.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. К., 1992; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь: Україна крізь віки, т. 4. К., 1998.

М.Ф. Котляр.

ЯРОПО́ЛК СВЯТОСЛА́ВИЧ (р. н. невід. — п. 11.06.978, за ін. даними, 980) — київ. князь, старший син київ. кн. *Святослава Ігоровича.* Як оповідає *«Повість временних літ»*, Я.С. був одружений із «грекинею» — колиш. черницею, приведеною його батьком з балканського походу. 970, вирушаючи у другий похід на Балкани, Святослав Ігорович посадив Я.С. в *Києві*, а його братів *Олега Святославича* і *Володимира Святославича* — в *Овручі* й *Новгороді Великому* відповідно. Після загибелі Святослава Ігоровича між його синами почалася усобиця. Коли Олег Святославич загинув, а Володимир Святославич втік до Скандинавії, Я.С. зосередив у своїх руках усю спадщину батька. Проте незабаром Володимир Святославич, який найняв *варягів*, повернувся до Новгорода. Спочатку він заволодів Полоцьким князівством (див. *Рогнеда*), позбавивши брата потенційного союзника, а далі обложив Київ. Послухавшись підступної поради воєводи *Блуда*, Я.С. втік із Києва до Родні (див. *Родень*), де був блокований Володимиром Святославичем. Знов-таки за порадою Блуда Я.С. прийняв пропозицію брата про переговори і прибув до його резиденції, де був убитий двома варягами.

1044 київ. кн. *Ярослав Мудрий* наказав перепоховати своїх дядьків Я.С. і Олега Святославича в

Десятинній церкві, перед цим охрестивши їхні рештки.

Відомості західноєвропейських джерел дають підстави для гіпотези (О.Назаренко), згідно з якою Я.С. мав контакти з герм. імп. Оттоном II, був охрещений нім. місіонерами та одружився з донькою графа Куно з Енінгена.

Літ.: *Толочко П.П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий. К., 1996; *Карпов А.Ю.* Владимир Святой. М., 1997; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях. М., 2001.

М.Ф. Котляр.

ЯРОСЛА́В (давньоруською Ярославль, польс. Jarosław) — місто у Польщі, центр повіту в Підкарпатському воєводстві, на лівому березі р. Сян (права прит. Вісли), один із центрів історичного *Надсяння.* Населення 39,1 тис. осіб (2011).

Вперше згаданий у *Київському літописі* під 1152 як населений пункт у складі *Галицького князівства* на русько-польс. прикордонні. Імовірно, названий на честь київ. кн. *Ярослава Мудрого.* Біля Я. сталася *Ярославська битва 1245.* Їй передувала облога «города» військами кн. *Ростислава Михайловича*, опис якої свідчить про те, що на той час Я. мав досить потужні укріплення. Археол. дані дають підстави для локалізації «города» / «грода» (11 — 2-га пол. 14 ст.) на місці заснованого у 17 ст. монастиря бенедиктинок (узгір'я Святого Миколая).

Приблизно з 1345 Я. у складі Перемиської землі входив до володінь польс. королів (див. *Руський домен короля*). За польс. короля *Казимира III* Великого отримав локаційний привілей (див. *Локація*) та, імовірно, *магдебурзьке право.* Гіпотетично це могло статися 1361, коли король відвідав місто (дата 1323, яка зустрічається в літературі, недостовірна). 1375 за Людовіка І Угорського під час намісництва кн. Владислава *Опольського* відбулася друга локація з перенесенням міста на нове місце і підтвердженням магдебурзького права. 1387 королева Ядвіга подарувала Я. Я.*Тарновському.* 1434 місто приєднано до *Королівства Польського* у складі Перемиської землі *Руського воєводства.* Впродовж 2-ї пол. 14 — 15 ст. місто з моноетнічного (руського) перетворилося на поліетнічне (русько-польсько-єврейське).

Вже на поч. 15 ст. Я. був значним осередком торгівлі і ремесел. Розвитку міста сприяло як вдале розташування на перехресті шляхів з Силезії на Русь і з Гданська в Угорщину, так і приватний статус, що спонукав власників добиватися королів. привілеїв; зокрема, у 15—16 ст. місто отримало *право складу* і право проведення *ярмарків.* Син Я.Тарновського Спитек (прозваний Ярославським), успадкувавши Я. від батька, 1464—72 збудував мурований замок і фарний костьол Святого Михаїла на ринку (обидві споруди не збереглися). Пізніше (до зміни статусу міста 1846) власниками Я. були Одровонжі, *Острозькі*, Ходкевичі, *Сенявські*, *Сангушки*, *Чорторийські.*

Переживши напади татар (зокрема 1489) і розорення 1498 військом молдовського господаря *Штефана III* Великого, Я. у 16 ст. вступив у пору найвищого розквіту. Населення міста сягало 3 тис. осіб. Тут відбувалися найбільші у краї ярмарки (тричі на рік, головний — на свято Небовзяття). Під час ярмарків наприкінці літа проходив Ваад чотирьох земель (рада євреїв *Корони Польської*). 1575 відкрито першу на укр. землях єзуїтську колегію (див. *Єзуїтські школи*), де, можливо, навчався Б.*Хмельницький* (діяла до 1773). При Успенській церкві діяло укр. братство Святого Онуфрія, яке утримувало школу (проіснувало до 19 ст.).

В серед. 17 ст. період розквіту закінчився. До 1-ї чв. 18 ст. Я. спіткала низка спустошень: 1648 місто розорили *козаки*, 1657 — трансильванці, 1672 — турки і татари, 1704 — шведи. Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Я. опинився у володіннях австрійських *Габсбургів* (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1846 з приватного володіння став вільним королів. містом. З 1850 — центр повіту (до 1867 — у складі Перемиського округу). 1860 прокладено залізницю, яка з'єднала місто з *Краковом* і *Перемишлем.* 1878 розпочато буд-во фортеці (для прикриття стратегічної переправи через Сян), що сприяло новій хвилі розвитку міста. Гол. чин. за рахунок фортечного гарнізону населення Я. зросло з 12 тис. осіб у 1880 до 24 тис. у 1910. На поч. 20 ст. виникли українські культурно-освітні осередки: бурса Святого Онуфрія (1904), т-во для міщан і ремісників «Родина» (1905), філія «Просвіти» (1910).

Під час *Першої світової війни* Я. був окупований росіянами (18 вересня — 5 жовтня 1914 і 3 листопада 1914 — 15 травня 1915). Із 3 листопада 1918 перебував під контролем поляків, із грудня 1920 — центр повіту Львів. воєводства 2-ї Речі Посполитої. Між двома світ. війнами в Я. з'явилися підпр-ва легкої і харчової промисловості, низка кооперативів, у т. ч. українських: «Народний дім» (1924—32), «Український народний дім» (1931—40), Повітовий союз кооперативів (1929) та ін. Етнічний склад населення Я. у 1930-ті рр. був такий: поляки — 52 %, євреї — 34 %, українці — 14 %.

11 вересня 1939 Я. захопили нім. війська. На початку жовтня 1939 гітлерівці виселили частину євреїв за Сян (до *СРСР*), реш-

Ярослав. Монастир бенедиктинок (пагорб Святого Миколая) — імовірне місце «города»/«грода» 11—14 ст. Фото 2010.

та загинули протягом окупації. 1940—44 в Я. діяла укр. г-зія. 27 липня 1944 Я. здобули рад. війська. На поч. 1945 в рамках «обміну населення» майже всіх українців Я. вивезли до СРСР, гол. чин. до Станіславської обл. (нині *Івано-Франківська область*). Від 1965 існує душпастирський осередок УГКЦ, з 1985 — гурток Укр. суспільно-культ. т-ва і пункт навчання дітей укр. мови; 1987 громаді УГКЦ повернули Спасо-Преображенську церкву, яку відібрали 1945.

В Я. збереглися цінні архіт. пам'ятки 16—18 ст., зокрема ансамбль ринку з ренесансовою кам'яницею Орсеттіх (1580), монастирські комплекси *єзуїтів*, бенедиктинок і домініканців, греко-католицька Спасо-Преображенська церква (1714). В Я. народилися Варлаам *Ванатович* (імовірно), С.*Людкевич*, В.*Старосольський*, ізраїл. архітектор А.Шарон, австрійс. і амер. кінопродюсер С.Шпігель.

Офіц. сайт міського уряду: http://www.jaroslaw.pl.

Літ.: *Wondaś A.* Szkice do dziejów Jarosławia. Jarosław, 1934; *Gottfried K.* Jarosław i okolice. Warszawa, 1959; *Kunysz A.* Początki Jarosławia w świetle badań archeologicznych. В кн.: Stowarzyszenie Miłośników Jarosławia: Rocznik, 1966. Jarosław, 1966; *Dybek E.* Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345—1434. Lublin, 2004; Українське шкільництво в Ярославі в роках 1939—1944 (http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr03/szk_jaroslaw.htm); Historia Greckokatolickiej parafii Przemienienia Pańskiego w Jarosławiu (http://myloserdijadweri.blogspot.com/2010/10/historia-greckokatolickiej-parafii.html).

О.О. Немировський.

ЯРОСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (р. н. невід. — п. 01.10.1187) — князь галицький. Син кн. *Володимирка Володаревича* і доньки угор. короля Коломана. 1150 одружився з донькою кн. *Юрія Долгорукого* Ольгою. Після смерті батька (зима 1152/53) успадкував війну з київ. кн. *Ізяславом Мстиславичем*. У лютому 1154 вони зійшлися біля Теребовля (див. *Теребовля*). Битва не принесла нікому перемоги, і Я.В. зумів утримати за собою спірні міста на рубежі з *Київською землею*. Я.В. брав активну участь у загальнорус. політиці, впливав на посадження князів у *Києві*. 1158

Пам'ятник князю Ярославу Володимировичу Осмомислу в м. Володимир-Волинський. Скульптор Л. Яремчук. 1989.

Я.В. в союзі з *Мстиславом Ізяславичем* вигнав з Києва *Ізяслава Давидовича*, який перед цим підтримував *Івана Ростиславича* Берладника. 1184 Я.В. послав військо на допомогу київ. кн. *Святославу Всеволодичу*, котрий пішов на *половців*.

Я.В. відновив порушені його батьком добрі стосунки з Угорщиною і Малопольщею. 1163 Я.В. надав притулок Андроніку Комніну (див. *Андронік I*), суперникові візант. імп. Мануїла I Комніна, а 1165 уклав із Мануїлом I союзну угоду. Я.В. користувався великим авторитетом на Русі та за її межами, про що свідчать *Київський літопис* та *«Слово о полку Ігоревім»*, в якому його називають «Осмомислом». За князювання Я.В. Галицька земля переживала розквіт. Разом із тим він залежав від *галицьких бояр*, котрі втручалися навіть у його особисте життя. 1170 вони ув'язнили Я.В., спалили на вогнищі його коханку Анастасію і змусили присягнутися жити з дружиною. Перед смертю Я.В. заповів галицький стіл синові від Анастасії *Олегу Ярославичу*, а законному спадкоємцю *Володимиру Ярославичу* дав *Перемишль*.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. К., 1992; *Котляр М.Ф.* Ярослав, князь галицький. В кн.: *Котляр М.Ф.* Історія України в особах: Давньоруська держава. К., 1996.

М.Ф. Котляр.

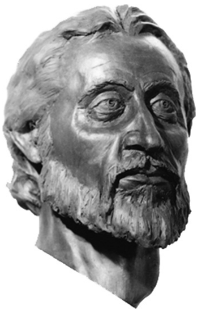
ЯРОСЛА́В ВСЕ́ВОЛОДИЧ, Ярослав-Прокопій Всеволодич (1139—1198) — князь чернігівський, 2-й син *Всеволода Ольговича* і Марії, доньки *Мстислава Великого*. З кінця 1150-х рр. Я.В. брав участь у боротьбі за *Київ* на боці *Ольговичів*. Коли його старший брат *Святослав Всеволодич* у серед. 1181 вокняжився в Києві, він поступився Я.В. черніг. престолом. Наприкінці 1160-х — у 1180-х рр. у числі ін. Ольговичів Я.В. брав участь у походах на *половців*, проте робив це неохоче. 1195 київ. кн. *Рюрик Ростиславич* та владимирський і суздальський кн. *Всеволод Юрійович* почали вимагати від Ольговичів (у т. ч. Я.В.) публічно відмовитися від претензій на київ. престол, проте вони не побажали цього робити. 1195 і 1196 Рюрик Ростиславич із Всеволодом Юрійовичем здійснили 2 походи на *Чернігів* проти Я.В. Кожного разу Ольговичам вдавалося внести розбрат серед союзників, роблячи поступки Всеволодові Юрійовичу, що дало змогу Я.В. до смерті зберегти черніг. стіл.

П. у м. Чернігів, похований у *Спаському соборі*.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. К., 1992.

М.Ф. Котляр.

ЯРОСЛА́В ІЗЯСЛА́ВИЧ (р. н. невід. — п. після 1174 і не пізніше 1180; мав, за одним припущенням, християн. ім'я Іоанн, за іншим — Василій) — князь туровський, новгородський, луцький, київський; 2-й син кн. *Ізяслава Мстиславича*. Був одружений, за одним припущенням, з донькою чеського короля Владислава II, за іншим — із представницею черніг. *Ольговичів*. 1146 батько посадив Я.І. в Турові (нині місто Гомельської обл., Білорусь), а восени 1148 — у *Новгороді Великому*, звідки його 26 березня 1154 вигнали новгородці. Після цього Я.І. став князем у *Луцьку*, в його правління *Луцьке князівство* відокремилося від Володимиро-Волинського. 1169—70 Я.І. підтримав брата *Мстислава Ізяславича* в боротьбі за *Київ*. У грудні 1173 завдяки угоді із синами кн. *Ростислава Мстиславича*, які ворогували з владимирським і суздальським кн. *Андрієм Боголюбським*, Я.І. вокняжився в Києві, надавши їм волості в *Київській*

Ярослав Володимирович Осмомисл. Пластична реконструкція роботи С. Горбенка за черепом, знайденим Я. Пастернаком в Успенському кафедральному соборі у Крилосі в 1937 році. 1995.

Печатка Ярослава Мудрого. Новгород. Початок 11 ст. Вигляд з обох боків.

Ярослав Мудрий. Пластична реконструкція за черепом роботи М. Герасимова.

землі. Але на поч. 1174 його вибив з Києва черніг. кн. *Святослав Всеволодич.* Я.І. втік до Луцька, потім повернувся й обклав киян контрибуцією за те, що вони не захистили його від Святослава Всеволодича. У 2-й пол. 1174 під тиском Ростиславичів повернувся до Луцька, де й помер. Був похований у *Федорівському монастирі* в Києві.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. К., 1992; *Dąbrowski D.* Genealogia Mścisławowiczów: Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008.

М.Ф. Котляр.

ЯРОСЛА́В МУ́ДРИЙ, Ярослав-Георгій Володимирович (978 або 1-ша пол. 980-х рр. — п. 20.02. 1054) — київ. князь, за правління якого *Київська Русь* сягнула піку своєї могутності. Прізвисько «Мудрий» стали вживати в історіографії з 2-ї пол. 19 ст. Син київ. кн. *Володимира Святославича* і *Рогнеди.* Був одружений двічі: ім'я та походження першої дружини невідомі; друга дружина (із 1019) — *Інгігерда*-Ірина (п. 1051), донька швед. конунга Олафа Шетконунга.

У ході «адміністративної реформи» Володимира Святославича Я.М. став князем-намісником батька в Ростові (нині місто Ярославської обл., РФ), а після смерті свого брата, новгород. кн. Вишеслава, посів його місце. Князюючи в Новгороді (див. *Новгород Великий*), Я.М. пустив там коріння і наприкінці правління Володимира Святославича почав прагнути самостійності: 1014 відмовився платити традиційну *данину* Києву. Володимир Святославич вирішив збройно приборкати непокірного сина, але під час підготовки походу на Новгород раптово помер (15 липня 1015). Між нащадками Володимира Святославича почалася кривава боротьба за владу. З *усобиці Володимировичів 1015—1019*, в якій загинули більшість учасників, переможцем вийшов Я.М., котрий остаточно утвердився в *Києві* 1019. Відомо, що на цей час, крім Я.М., на Русі князювали *Мстислав Володимирович* у *Тмуторокані*, *Судислав Володимирович* у Пскові (нині місто в РФ) та Брячислав Ізяславич (онук Володимира Святославича) в Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь). 1021 Брячислав Ізяславич напав на Новгород, був розбитий Я.М. і уклав з ним мир, після чого не виявляв активності, залишаючись фактично незалежним володарем. 1022 Мстислав Володимирович після невдалої спроби захопити Київ осів у *Чернігові* й відстояв своє право на нього, перемігши Я.М. в *Лиственській битві 1024.* Після укладення 1026 миру, який передбачав розділ «*Руської землі*» по Дніпру (Київ із Правобережжям залишався за Я.М., а Чернігів з Лівобережжям — за Мстиславом Володимировичем), брати жили у злагоді. 1036 помер Мстислав Володимирович, який не залишив спадкоємця. Того ж року Я.М. схопив і ув'язнив Судислава Володимировича, після чого київ. князь став «самовластцем», володіючи всією Руссю (за винятком Полоцького князівства). Для підсилення контролю за Новгородом Я.М. позбавив влади новгород. посадника Костянтина (сина *Добрині*), який був ув'язнений і страчений.

Я.М., так само, як і його батько, приділяв велику увагу обороні країни від кочовиків. Князь приєднав до Русі *Поросся*, де було споруджено оборонну лінію. 1036 під стінами Києва були розгромлені *печеніги*, які після цього вже ніколи не становили загрози для Русі.

Гол. напрямком зовн. політики Я.М. був західний, і зокрема балтійський. Маючи потребу у сканд. найманцях (див. *Варяги*) і намагаючись нейтралізувати свого противника, польс. кн. *Болеслава I* Хороброго, Я.М. на початку свого правління встановив дружні зв'язки з володарями Швеції, Данії та Німеччини. Пізніше київ. князь активно втручався у сканд. справи, підтримуючи швед. і норвез. противників англо-датського короля Кнута Великого. Скориставшись послабленням Польщі після смерті Болеслава I, Я.М. 1030 і 1031 здійснив два походи на захід (другий — разом із братом Мстиславом Володимировичем) і повернув втрачені 1018 території на русько-польс. порубіжжі (*Белз, Червенські гради*). У подальшому Я.М. мав союзницькі відносини з польс. кн. Казимиром I і надав йому допомогу в боротьбі із князем мазовшан (1041). Зміцнюючи вплив Русі в Пд.-Сх. Прибалтиці, Я.М. ходив на *чудь* (естів, 1030), *ятвягів* (1038), литву (1040, 1044).

Тривалий період миру з *Візантією* був несподівано перерваний походом на *Константинополь*, коли рус. військо на чолі із сином Я.М. Володимиром зазнало поразки (1043; див. *Походи Русі на Візантію*).

Подібно до ін. середньовічних володарів Я.М. вдавався до династичних шлюбів, які закріплювали зовнішньополіт. союзи та/або піднімали міжнар. престиж київ. князя (і так само його партнерів). Сини Я.М. (*Ізяслав Ярославич* і *Всеволод Ярославич*) були одружені із сестрою польс. князя та донькою візант. імператора, доньки (*Анна Ярославна*, *Єлизавета Ярославна*, *Анастасія Ярославна*) — із французьким, норвезьким та угорським королями, сестра Марія-Добронєга (див. *Добронєга Володимирівна*) — із польс. князем.

Я.М. реалізував грандіозний будівничий проект, завдяки якому Київ отримав неприступні укріплення та гідні столиці величні будівлі: *Софійський собор*, *Золоті ворота*, монастирі Святого Георгія і Святої Ірини (див. *Місто Ярослава*). За правління Я.М. тривали християнізація Русі й розвиток к-ри. При Софійському соборі було організовано скрипторій і книгозбірню. Цивілізаційні успіхи ще недавно язичницької країни демонструє присутність у князівському оточенні *Іларіона* — автора *«Слова про Закон і Благодать»*, першого київ. *митрополита*-русина. З іменем Я.М. традиція пов'язує *«Руську Правду»* і один із перших *статутів церковних.*

Перед смертю Я.М. розподілив між синами володіння і заповів «старійшинство» старшому синові (див. *Ряд Ярослава 1054*).

П. у м. *Вишгород*, похований у київ. Софійському соборі.

Літ.: *Толочко П.П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий. К., 1996; *Карпов А.* Ярослав Мудрый. М., 2001; *Бибиков М.В.* «И прекладаша отъ грекъ на словеньскыи языкъ». В кн.: Ярослав Мудрый и его эпоха. М., 2008; *Котляр Н.Ф.* Ярослав и его время в общественном сознании второй половины XI — XIII в. Там само; *Мельникова Е.А.* Балтийская политика Ярослава Мудрого. Там само; *Толочко П.П.* О происхождении Ярослава Мудрого. Там само.

М.Ф. Котляр.

ЯРОСЛА́ВНА — персонаж *«Слова о полку Ігоревім»*, донька галицького кн. *Ярослава Володимировича* («Осмомисла»), дружина новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича.* Із кінця 18 ст. в літературі вказують ім'я Я. — Євфросинія, проте це не підтверджено жодним із відомих джерел. Згідно зі «Словом...» Я. під час походу Ігоря Святославича на *половців* (1185) чомусь перебувала в *Путивлі*, а не в *Новгороді-Сіверському*, звідки її чоловік виступив у похід. Плач Я. за чоловіком, який потрапив у полон, — одне з найпопулярніших місць «Слова...»

Літ.: *Каган М.Д.* Ярославна. В кн.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 5. СПб., 1995.

Д.Я. Вортман.

ЯРОСЛА́ВСЬКА БИ́ТВА 1245 — битва, яка завершила боротьбу за галицький престол між кн. Данилом Романовичем (див. *Данило Галицький*) та представником черніг. князівської династії *Ростиславом Михайловичем.* Ця боротьба почалася 1238 з того, що волин. кн. Данило Романович вигнав з *Галича (давнього)* Ростислава, якого підтримали його тесть, угор. король *Бела IV*, і князь Малопольщі Болеслав V Соромливий (проти нього Данило ходив 1243 і 1244 на підтримку свого союзника кн. *Конрада I* Мазовецького, суперника Болеслава V). *Галицько-Волинський літопис* помилково датує битву 1249, але відомо, що вона відбулася перед поїздкою Данила до хана *Батия* наприкінці 1245. Зараз битва датується 17 серпня 1245 (у день святих Флора й Лавра).

Першу спробу здобути Галич Ростислав зробив 1243 чи 1244 (хоча деякі дослідники вважають, що літописна оповідь про перший похід Ростислава насправді описує події 1245, які безпосередньо передували Я.б.). Ростислав захопив *Перемишль* і з допомогою прихильних до нього городян завдав поразки воєводі Данила, але повернувся до Угорщини перед підходом гол. сил на чолі із самим Данилом.

Улітку 1245 Ростислав вирушив у новий похід на *Галицьку землю.* Угор. військо, надане Ростиславу королем Белою IV, очолював бан Фільній, котрий мав давній досвід походів на Галич. Ростислав спершу пішов до *Кракова*, де до нього приєдналися малополяни на чолі з воєводою Флоріаном. Напевно, вже в Галицькій землі до Ростислава приєдналися загони ворожих до Данила *галицьких бояр.* Об'єднане військо в липні 1245 підійшло під місто *Ярослав.* Сильна залога не дала захопити Ярослав з ходу. Тоді Ростислав знову без бою зайняв Перемишль і набрав там війська, військ. знаряддя й запасів для облоги Ярослава. Обложена залога зробила вилазку, щоб знищити Ростиславові *«пороки»*, але це їй не вдалося. Ростислав чекав підходу галицького війська на чолі з Данилом, щоб розбити його в ген. битві та відкрити собі шлях на Галич, тому замість рішучого штурму проводив час у рицарських турнірах. Тим часом Данило також заручився підтримкою своїх союзників: війська на допомогу проти Ростислава послали Конрад I Мазовецький і вел. кн. литов. *Міндовг.* Не чекаючи підходу союзників, Данило зі своїм братом *Васильком Романовичем* вирушив із *Холма* на Ярослав.

17 серпня 1245 військо Данила і Василька підійшло до броду через р. Сян (прит. Вісли), яка відділяла його від ворога. Першими на лівий берег Сяну переправилися легкокінні *половці* з Данилового війська, за ними — важка кіннота й піхота. За час, що знадобився Данилові й Васильку на переправу, Ростислав встиг підготувати військо до бою. Ростислав залишив свою рус. піхоту стерегти обложні укріплення проти можливої вилазки залоги Ярослава, а проти Данила й Василька рушив рицарську кінноту з угорців, русі й малополяків. У Данила у війську також була піхота, але її роль під час битви неясна. Хід битви на правому й лівому крилі розвивався незалежно. Невідомо, хто з братів *Романовичів* стояв на якому крилі. Ростислав прагнув розв'язати справу одним рішучим збройним ударом і направив вістря своєї атаки на полк Данила, для чого треба було перейти яр. Данилів двірський Андрій зі своїм невеликим загоном кинувся навперейріз Ростиславові й заступив йому шлях. Можливо, Ростиславів полк виявився розладнаний переходом через яр і тому зав'яз у бою із загоном Андрія, який Данило посилив 20-ма «ліпшими мужами». Напевно, це була згадувана в угор. джерелі атака «списоносних руських баронів», коли під Ростиславом убили коня і він сам врятувався лише завдяки допомозі одного зі своїх рицарів. На іншому крилі Романовичів відбувався окремий бій між полком Василька і малополяками Флоріана. Василько переміг і погнав ворога. Данило залишив загін Андрія відбиватися від переважаючих сил Ростислава, а сам із гол. силами вдарив на угорців Фільнія, яких той тримав у резерві. У важкому бою (коли Данило сам мало не потрапив у полон, і де відзначився його молодий син *Лев Данилович*) стяг Фільнія впав (начебто роздертий особисто Данилом), і деморалізовані угорці почали тікати, а побачивши це, побігли й рус. прибічники Ростислава на чолі з ним самим. Данило хотів переслідувати ворогів далі, але Василько відрадив його від цього. Фільній потрапив у полон разом із багатьма угорцями, русинами й малополяками. Данило наказав його стратити. Було вбито також багато угор. і рус. полонених, а тих, кого лишили живими, відправили закутими до Холма. Повертаючись від Ярослава, Данило зустрів загони Конрада I Мазовецького й Міндовга, які не встигли взяти участь у Я.б., і відпустив їх додому.

Я.б. виявилася рішучою перемогою Данила. Його праву на галицький стіл більше не було загрози ні з Угорщини, ні з *Чернігова.* Угор. король Бела IV під впливом поразки свого зятя вирішив змінити свою політику щодо Данила і запропонував йому союз.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905 (2-ге вид. — К., 1993); *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. К., 1979; *Волощук М.М.* Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII — XIII ст.): Автореферат дис.

Ярославна. Пам'ятник у м. Новгород-Сіверський. Скульптор А. Кущ. 1989.

Ярославна. Пам'ятник у м. Путивль. Скульптор В. Кликов, архітектор С. Миргородський. 1983.

... канд. істор. н. Чернівці, 2005; *Хрусталев Д.Г.* Русь от нашествия до ига (30—40-е гг. XIII в.). СПб., 2008.

А.А. Галушка.

В.М. Ярошенко.

ЯРОШЕ́НКО Володимир Мусійович (псевд. — Воляр; 06.06(25.05).1898—13.07.1937) — поет-символіст, прозаїк, драматург, театрознавець. Н. в с. Яхники (нині село Лохвицького р-ну Полтав. обл.). Закінчив сільську та реальну школи, навч. в Київ. комерційному ін-ті (не закінчив). Брав участь у виданні час. «Мистецтво» (1919—20), належав до літературно-мистецького об'єднання *«Музагет»* (1919), член письменницьких угруповань «Аспанфут» та «Комункульт». 1921—23 вчителював. Входив до літ. орг-цій «Ланка» (із 1926 — *«Майстерня революційного слова»*) та *«Плуг»*. Перший вірш (1915) та збірка «Стихи» (Лохвиця, 1917) написані рос. мовою, потім перейшов на українську. Окремими виданнями вийшли збірки поезій та байок: «Світотінь» (1918), «Луни» (1919), «Що й до чого», «Через решето» (1924), «Божа кооперація», «Добре роби — добре й буде» (1925), «Байки» (1926); книги оповідань і повістей: «Кримінальна хроніка» (1927), «Гробовище» (1928); у перекладі на рос. мову вийшла збірка «Замарашка» (1929). У 1920-х рр. писав про театр і драматургію, зокрема у статті «Піонери» зробив спробу узагальнити досвід роботи Л.*Курбаса* в «Молодому театрі». 1926 театр *«Березіль»* поставив його п'єсу «Шпана».

М.О. Ярошенко. Автопортрет. 1875.

Після першого арешту 26 лютого 1933 був звільнений, вдруге заарештований 3 листопада 1936.

Страчений у м. *Київ.*

Реабілітований 1962.

Літ.: Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник. К., 1970; Письменники Радянської України: 1917—1987: Біобібліографічний довідник. К., 1988; ...З порога смерті: письменники України — жертви сталінських репресій. К., 1991; *Славутич Я.* Розстріляна муза. К., 1992.

В.П. Швидкий.

Ярошенко М. «Всюди життя». 1888. Зберігається в Державній Третьяковській галереї (м. Москва, РФ).

ЯРОШЕ́НКО Микола Олександрович (13(01).12.1846—07.07(25.06).1898) — живописець, військовик, генерал-майор (1892). Н. в м. *Полтава.* 1867—74 — вільний слухач петерб. Академії мист-в. Член Т-ва пересувних худож. виставок (із 1876) та один з його керівників. Для творчості Я. характерними є демократизм, намагання відтворити соціальні ідеали своєї доби. Його пензлю належать такі праці, як «Кочегар», «Ув'язнений», «Терористка» (усі 1878), «Курсистка» (1883), «Старе і молоде» (1881), «Всюди життя» (1888), «Селянська дівчинка» (1891). Багато пейзажів присвячено Кавказу. Творчість Я. частково пов'язана з Україною, де художник не раз бував (1865, 1874, 1876, 1878—79). На укр. тематику він створив картини «Сліпі каліки під Києвом» (1879), «Жебраки в Києво-Печерській лаврі» (1879—90), малюнок «Дівчина з рогачем» (1864). Працював також у жанрі портрета (В.*Короленка*, В.Соловйова, М.Ге — 1890).

П. у м. Кисловодськ (нині місто Ставропольського краю, РФ), похований на території місцевого Свято-Микільського собору.

1962 в Кисловодську відкрито музей М.Ярошенка.

Літ.: *Порудоминский В.* Николай Ярошенко. М., 1979; *Лепша І.* «Ось прекрасний художник». «Наука і суспільство», 1987, № 11.

Т.І. Лазанська.

Варлаам Ясинський. Портрет роботи невідомого художника. Перша половина 19 ст.

ЯСИ́НСЬКИЙ Варлаам (р. н. невід. — п. 22.08.1707) — церк. і освіт. діяч. Митрополит Київ., Галицький і всієї Малої Росії (1690—1707). Навч. в Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), один із кращих учнів Л.*Барановича*. Продовжив навчання за кордоном, імовірно, у *Краківському університеті* здобув диплом д-ра філософії. 1665 обраний ігуменом *Київського Братського Богоявленського монастиря* та ректором Київ. колегіуму. Сприяв відродженню діяльності колегіуму, посилав здібних учнів для навчання в європ. ун-ти. 1673 залишив посаду ректора та ігумена і став проповідником *Києво-Печерської лаври* та опікуном її друкарні. 1680—83 — ігумен *Київського Свято-Микільського Пустинного монастиря*. Із 1683 — архімандрит Києво-Печерської лаври. Після смерті митрополита Гедеона (*Четвертинського*) при підтримці гетьмана І.*Мазепи* обраний київ. митрополитом. Посвячення одержав від моск. патріарха *Адріана*. Проте прагнув відновити автономний статус Київ. митрополії, звернувся до рос. царя *Петра I* з проханням залишити за київ. митрополитами титул екзарха константинопольського, але не одержав царського дозволу. Домігся обрання митрополичого коад'ютора з саном єпископа Переяславського і Бориспільського. Першим коад'ютором став ігумен *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря* Захарія (Корнилович). Перебуваючи на митрополичій кафедрі, сприяв збереженню правосл. єпархії в Білорусі, 1698 висвятив архімандрита Слуцького монастиря Серапіона (Полховського) єпископом Могильовським, Мстиславським і Оршанським. Протистояв намірам єпископа Львівського Йосифа (*Шумлянського*) утворити галицьку унійну митрополію. Розбудовував *Софійський собор*, на місці домініканського Миколаївського монастиря заснував православний Петропавлівський. Сприяв одержанню 1694 царської грамоти Київ. колегіуму на читання філософії та богослов'я, що офіційно надавало статус вищого навч. закладу — академії. 1701 домігся від царя Петра I підтвердження цього статусу. Відомий також як проповідник, автор віршів, передмови до однієї з книг «Житія святих» Димитрія (Туптала; див. *Димитрій Ростовський*).

П. у м. *Київ*, похований в *Успенському соборі* Києво-Печерської лаври.

Літ.: *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. К., 1893; *Голубев С.Т.* Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетия. «Труды Киевской духовной академии», 1901, № 11; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, отделение 2, т. 4. К., 1907; *Чумаченко О.* Образи з минулого. К., 1999; *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). К., 2005.

О.М. Дзюба.

ЯСИ́НСЬКИЙ Михайло Микитович (11.10(29.09).1862—25.09. 1935) — учений-правник, археограф. Магістр кримінального права (1901), професор (1901). Н. в с. Межиріч (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) в купецькій сім'ї. Навч. на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. За дослідження «Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства» здобув наук. ступінь канд. юрид. наук. Був залишений на ф-ті при кафедрі історії рос. права стипендіатом для підготовки до професорського звання. Із 1893 читав лекції з історії рос. права як приват-доцент. 1901 за працю «Главный Литовский трибунал» здобув наук. ступінь магістра кримінального права й посаду екстраординарного професора. 1910—12 — декан ф-ту, 1912—18 — проректор, професор Київ. ун-ту. В *Українській Державі* (15 листопада 1918) здобув звання заслуженого професора. Наук. інтереси вченого визначилися ще в студентські роки: історія права й судочинства у *Великому князівстві Литовському*, правовий статус укр. земель у складі Литов. д-ви, суд. інституції на укр. землях. Його праці ґрунтуються на архів. документах, зокрема *Литовської метрики*, актових книг *Волинського воєводства* та *Київського воєводства*. Співпрацював з *Київською археографічною комісією*, 1908 став її дійсним членом, а протягом 1916—18 був гол. редактором. Підготував до видання 2 томи документів «Акты о копных и доминиальных судах в Юго-Западной Руси в XVI—XVIII веках», що мали вийти в серії *«Архив Юго-Западной России»*, ч. 8, т. 7—8. Перший том опубл. в університетській друкарні 1897, доля другого не відома. Брав активну участь у діяльності *Історичного товариства Нестора-літописця*, у періодичному виданні якого опублікував ряд наук. розвідок, зокрема про діяльність *Луцького трибуналу*, друкував свої праці в *«Университетских известиях»*. 1919 емігрував, був професором історії права пд. слов'ян у Люблянському ун-ті (1920—28). Досліджував вплив візант. правових кодексів на Законник Стефана Душана та ін.

П. у м. Ніш (нині місто в Сербії).

Праці: Обзор последних изданий Виленской археографической комиссии. К., 1893; Акты о копных и панских судах: Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве, т. 1: 1501—1588. К., 1897; К истории апелляционных судов в Польше и Литве: Луцкий трибунал как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI века: с приложением архивных материалов для истории Луцкого трибунала. К., 1899—1900; Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. К., 1899.

Літ.: *Лаптев Л.П.* Ясинский Михаил Никитич. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843—1921. К., 1993; *Ващук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земьли» (населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV—XVI ст.). К., 2009; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 59.

О.М. Дзюба.

М.М. Ясинський.

ЯСИ́Р — істор. термін у *Речі Посполитій* (зокрема в Україні) та Моск. д-ві для означення полону, набраного *кримськими татарами* та османцями на території цих д-в під час війн або спец. людоловських набігів.

Термін «ясир» походив від араб. «есір» у просторічній турец. і татар. вимові «yesir» — буквально «бранець», «військовополонений». Оскільки полон був гол. джерелом рабів у *Османській імперії*, «есір» стало родовим поняттям раба і юрид. терміном, що сприяло знайомству з ним і його запозиченню потерпілими народами. У *Кримському ханаті*, крім «єсір», засвідчене вживання діалектних термінів «шура» (раб, від перс. «чура», споріднене укр. джура), «маріє» (жінка, від Марія), «девке» (від укр. дівка), «казак» (чоловік). В укр., рос. і польс. мовах термін набув також значення збірного поняття.

Час появи терміна не встановлений; набіги крим. татар за невільниками у володіння *Великого князівства Литовського* засвідчені незабаром після смерті вел. кн. литов. *Вітовта* (1430), тобто за кілька десятиліть до осман. завоювань на Крим. п-ові (1475). Однак в осман. час кількість проданого в Кефе (нині м. *Феодосія*) Я. наприкінці 16 ст. (17,5 тис. осіб за рік) більш як удесятеро перевищувала показник генуезьких часів (бл. 1,5 тис. осіб на рік). Останній набіг крим. татар відбувся під проводом хана Крим-Ґерея взимку 1768/69.

Я. був тривалим чинником значних втрат населення України. Найбільшого розмаху людоловство сягало в період до поч. 18 ст.; пізніше Осман. імперія, виконуючи умови Карловицьких угод (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) та *Константинопольського мирного договору 1700*, намагалася стримувати набіги Кримського ханату і татар. орд з дніпровського правобережжя та Буджаку.

Ввіз Я. до Осман. імперії був організований. Він обкладався ввізним митом («пенджик» — від перс. «п'ятина»), що призначалося за кожну душу і залежало від статі та вікових категорій, а продаж — ринковими податками. Пунктами завозу на осман. територію були порти Кефе, Ак-Керман (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Кілія*, *Очаків*. Однак перш, ніж потрапити туди, людолови перепродавали Я. професійним работоргівцям на степових базарах («кара сук»), що тимчасово виникали при татар. шляхах. Значна кількість бранців залишалася у володінні крим. татар, і податки з них збиралися до ханської скарбниці.

Надійних підрахунків кількості Я., як і реєстру людоловських набігів, нема. Але вони й неможливі, оскільки, крім великих походів, Я. набирали невеличкі (до 100 осіб) банди ловців, які при тому звільнялися від виплати мита. Дані про стягнуте за невільників мито у пунктах завезення є дуже фрагментарні та не враховують бранців, що залишилися в руках татар. Гіпотетичні

оцінки кількості Я. з України за 15—18 ст. коливаються від 2—2,5 до 3,5 млн осіб, але реальна кількість може відрізнятися як у менший, так і в більший, бік.

Я. як різновид примусової міграції є одним із найбільших демографічних явищ в історії України. Він залишається недослідженим як через брак надійних даних, так і через популярні стереотипи. Однак можна стверджувати, що безсумнівно величезні людські втрати серед українців через Я., з одного боку, не зупинили укр. колонізації Степу, а з другого, *козацтво українське* не стало чинником, завдяки якому припинилися людоловські набіги. У Крим. ханаті Я. призвів до утворення етнічної групи метисів (т. зв. тумів), що у 17 ст., за свідченням *Евлії* Челебі, сягала 900 тис. і чисельністю переважала решту населення Крим. ханату. Наслідки Я. для демографії та к-ри Криму також недосліджені.

Я. залишив виразний слід в укр. політ. дискурсі 16—18 ст., нар. пам'яті, усній творчості та історіографії. Зокрема, нар. осмислення викликів Я. відбилося в третині всіх *дум*. Проте недослідженість зумовлює стереотипізоване трактування Я. та його наслідків в історіографії, що служить одним із гол. аргументів у спекулятивній візії трагічного минулого України.

Літ.: *Дашкевич Я.Р.* Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. «Український археографічний щорічник: нова серія», 1993, вип. 2; *Галенко О.* Ясир для султана: два османські кануннаме про набіги з початку XVI ст. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2002; *Його ж.* Зрадники-герої, або український ідеал потурченця. «Соціум», 2006, вип. 6.

О.І. Галенко.

Я́ССЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1792 (1791) — договір, підписаний між Рос. імперією та *Османською імперією* 9 січня 1792 (27 грудня 1791) в м. Ясси (нині місто в Румунії), завершив *російсько-турецьку війну 1787—1791.* Попередні умови договору узгоджені 11 серпня (31 липня) 1791 в м. Галац (нині місто в Румунії). З боку Росії переговори очолював спочатку кн. Г.*Потьомкін*, а потім — О.*Безбородько*; турец. сторону представляв візир Юсуф-паша. Підтвердив *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774* та Георгієвський трактат 1783. До володінь Рос. імперії відходили землі між річками Пд. Буг та Дністер (Очаківська земля). По р. Дністер встановлювався кордон між двома імперіями. Під владу султана поверталися *Молдавське князівство* і Валаське князівство (*Волощина*), що перед тим були зайняті рос. військами. Я.м.д. підтвердив включення *Кримського ханату* та *Кубані* до рос. володінь. Договір зміцнював становище Росії в Пн. Причорномор'ї. Він забезпечував свободу рос. мор. торгівлі на Чорному морі. Одночасно Я.м.д. створив політ. грунт для утворення т. зв. *Новоросії.*

Ясський мирний договір. 1791.

Літ.: *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 г. М., 1959.

Т.В. Чухліб.

Я́ССЬКО-КИШИНІ́ВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — стратегічна наступальна операція військ *Другого Українського фронту* (команд. — генерал армії Р.*Малиновський*) і *Третього Українського фронту* (команд. — генерал армії Ф.*Толбухін*) у взаємодії з силами Чорномор. флоту (команд. — адмірал П.*Октябрський*) та *Дунайської військової флотилії* (команд. — контр-адмірал С.Горшков), проведена 20—29 серпня 1944 з метою розгрому нім. групи армій «Південна Україна».

До початку Я.-К.н.о. війська 2-го і 3-го Українських фронтів перебували на рубежі Красноїльськ (нині с-ще міськ. типу Сторожинецького р-ну Чернів. обл.), Пашкани (Румунія), на північ від Ясс (Румунія), Дубоссар (нині місто в Молдові), далі — по р. Дністер до Чорного моря і займали охоплююче становище щодо угруповання противника. Усього вони нараховували бл. 1,3 млн осіб, 16 тис. гармат і мінометів, понад 1,8 тис. танків і самохідних артилер. установок, 2,2 тис. літаків (з урахуванням авіації Чорномор. флоту). Перед рад. військами тримала оборону група армій «Південна Україна» (німецькі 6-та армія, 8-ма армія, 17-й армійський корпус і румунські 3-тя армія і 4-та армія — усього 48 д-зій і 5 бригад, крім того, 6 бригад штурмових гармат; 643 тис. осіб, 7,6 тис. гармат і мінометів, понад 400 танків і штурмових гармат). Їх підтримувала частина сил 4-го повітряного флоту і румун. військово-повітряні сили — усього більше 800 літаків.

Вранці 20 серпня 1944 гол. сили фронтів перейшли в наступ і до середини дня прорвали першу, а 27-ма армія — і другу смугу оборони противника. На ділянці 27-ї армії введено в битву 6-ту танк. армію. До кінця дня стрілец. з'єднання просунулися вглиб на 10—16 км, а 6-та танк. армія вийшла до третьої смуги оборони, що проходила по хребту Маре, де зустріла значний опір противника. 21 серпня гол. сили 2-го Укр. фронту вели боротьбу за третю смугу ворожої оборони, а 7-ма гвард. армія і кінно-механізована група — за Тиргу-Фрумос (Румунія). Нім. командування на напрямку прориву рад. військ увело в бій 8 з'єднань (у т. ч. 2 танкових) і їхніми контрударами, особливо сильними в районі Ясс, прагнуло зупинити рад. війська. Однак після введення в операцію 18-го танк. корпусу в смузі 52-ї армії опір ворога був зломлений. До кінця дня 21 серпня війська 2-го Укр. фронту розширили прорив до 65 км по фронту й до 40 км углиб, опанували м. Ясси, а 22 серпня — м. Тиргу-Фрумос і вийшли на оперативний простір. Ударне угруповання 3-го Укр фронту також успішно здійснило прорив оборони противника, відбиваючи його контрудари й увівши в битву 21 серпня 7-й і 4-й

гвардійський механізовані корпуси. До кінця цього дня рад. війська здолали до 30 км та розширили прорив до 95 км по фронту. Успіху військ активно сприяли з'єднання 5-ї (команд. — генерал-полковник авіації С.Горюнов) і 17-ї (команд. — генерал-полковник авіації В.Судець) повітряних армій, що зробили бл. 6350 літако-вильотів. У ніч на 22 серпня десантна група 46-ї армії при сприянні Дунайської військ. флотилії форсувала Дністровський лиман, війська 46-ї армії звільнили м. Білгород-Дністровський. 22 серпня нім. командування під загрозою оточення розпочало відведення військ з кишинівського виступу за р. Прут (прит. Дунаю). Уранці 22 серпня в наступ перейшла 4-та гвард. армія (команд. — генерал-лейтенант І.Галанін), а 23 серпня — 5-та ударна армія (команд. — генерал-лейтенант М.Берзарін). Прорвавши оборону противника у смузі Петрешти (нині с. Петрешть, Молдова), Володимирівка, з'єднання правого флангу 4-ї гвард. армії наступали вздовж лівого берега Пруту й до кінця дня просунулися на 25 км, опанувавши переправи на ділянці від Унген (нині м. Унгень) до Костулен (нині с. Костулень; обидва в Молдові).

Ударні угруповання фронтів перехопили шляхи відходу осн. сил нім. 6-ї армії, до кінця дня 23 серпня завершили оперативне оточення кишинівського угруповання (18 із 25 нім. д-зій). До того часу, поки був створений стійкий фронт кільця оточення (26 серпня), значній групі нім. військ з танками та артилерією вдалося прорватися через оперативну побудову 52-ї армії та переправитися через Прут. З'єднання 46-ї армії в причорномор. степах оточили румун. 3-тю армію, яка 24 серпня припинила опір.

Оперативно-стратегічна обстановка у смугах 2-го й 3-го Укр. фронтів стрімко змінювалася на користь рад. військ. 23 серпня почалося антифашистське збройне повстання в Румунії. Рад. командування, залишивши 34 д-зії для ліквідації оточеного угруповання противника, осн. сили двох Укр. фронтів спрямувало для наступу вглиб Румунії. 24 серпня з'єднання 5-ї ударної армії звільнили Кишинів. До кінця дня 27 серпня було ліквідовано оточене угруповання противника на сх. від р. Прут, а 29 серпня на пд. зх. від м. Хуші — частину з тих нім. військ, що зуміли прорватися через Прут. Решта військ нім. 6-ї армії продовжувала відчайдушну спробу прориву. Їм вдалося подолати ще бл. 100 км у бік Карпат і переправитися через р. Сірет. Їх третє оточення та ліквідація тривали до 4 вересня.

У цей час війська 2-го Укр. фронту на зовн. фронті розвивали наступ у бік Трансильванії й на фокшанському напрямку, 27 серпня звільнили Фокшани (Румунія), а 29 серпня вийшли до м. Плоешті (Румунія). Війська 3-го Укр. фронту, наступаючи на Плоешті по обох берегах Дунаю, відрізали шляхи відходу розбитим з'єднанням противника до Бухареста (Румунія). Чорномор. флот і Дунайська військ. флотилія забезпечували переправи військ через Дунай, висаджували десанти, завдавали ударів мор. авіацією. Із 26 до 29 серпня рад. війська зайняли Тулчу, Галац, Сулину, Констанцу й ін. міста. 29 серпня рухомий загін 46-ї армії вступив у Бухарест.

У результаті Я.-К.н.о. рад. війська в короткий термін розгромили 22 д-зії противника, знищили й захопили 3,5 тис. гармат і мінометів, понад 340 танків і штурмових гармат, 18 тис. автомобілів, бл. 300 літаків. Втрати противника вбитими та полоненими сягали бл. 256 тис. осіб. Це спричинило крах нім. оборони на пд. крилі радянсько-нім. фронту, привело до різкої зміни воєнно-політ. обстановки на Балканах. Було завершено звільнення пд. областей України та Молдови. Румунія вийшла з фашист. блоку й оголосила війну Німеччині. Глибокий прорив оборони противника на широкому фронті відкрив рад. військам можливість стрімкого наступу в глибину Румунії, на територію Угорщини та Болгарії. Втрати рад. військ у ході операції: безповоротні — 13 197 осіб, санітарні — 53 933 особи, середньодобові — 6713.

Літ.: Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945, т. 3. М., 1958; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; *Малиновский Р.Я. и др.* Ясско-Кишиневские Канны. М., 1964; Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны, вып. 4: Январь 1944 — август 1945 года. М., 1968; *Пароткин И.В. и др.* Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во Второй мировой войне. М., 1971; История Второй мировой войны 1939—1945, т. 9. М., 1978; Россия и СССР в войнах XX века: потери Вооруженных Сил: Статистическое исследование. М., 2001; *Безродний Є.Ф.* Яссько-Кишинівська наступальна операція 1944 року. В кн.: Україна в полум'ї війни: 1941—1945. К., 2005.

В.М. Грицюк.

О.В. Ясь.

ЯСЬ Олексій Васильович (н. 02. 10.1967) — історик. Канд. істор. н. (2000). Н. в м. *Київ.* З відзнакою закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1993), аспірантуру заочної форми навчання *Інституту історії України НАН України* (1997). Від 1993 працює в Ін-ті історії України АН України (із 1994 — Ін-т історії України НАН України): інженер-дослідник, молодший наук. співробітник, наук. співробітник, а від 2005 — старший наук. співробітник відділу укр. історіографії. 2000 захистив канд. дис. на тему: «Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945—1991 рр.» (наук. керівник — д-р істор. н. Ю.*Пінчук*). Автор низки праць з укр. історіографії 19—20 ст., зокрема розвідок про В.*Антоновича*, Д.*Бантиша-Каменського*, М.*Грушевського*, М.*Драгоманова*, О.*Компан*, М.*Костомарова*, Б.*Крупницького*, П.*Куліша*, В.*Липинського*, М.*Максимовича*, М.*Маркевича*, О.*Оглоблина*, Л.*Окіншевича*, С.*Томашівського*, Ф.*Шевченка* та ін., студій, присвячених укр. романтизму та неоромантизму, а також бл. 400 статей до «Енциклопедії історії України».

Нагороджений Почесною грамотою ВР України (2011).

Праці: Українська зарубіжна історіографія 1945—1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів. «Ейдос», 2005, вип. 1; Раціоналізм versus романтизм: М. Маркевич як перехідний тип історика. «Історичний журнал», 2007, № 5; Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. «Україна модерна» (К.—Львів), 2007, ч. 12(1); Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича. В кн.: Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України:

Науковий збірник на пошану Валерія Степанкова. К., 2007; Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919—1941). «Історіографічні дослідження в Україні» (К.), 2008, вип. 18; Романтизм і український гранд-наратив. «Ейдос», 2008, вип. 3, ч. 1; Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина. «УІЖ», 2009, № 3; «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського). «УІЖ», 2009, № 2; Ідеї та образи українського романтичного історіописання XIX ст. В кн.: Академічні й доакадемічні образи української історіографії. К., 2012; Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій. «Історіографічні дослідження в Україні» (К.), 2012, вип. 22; Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова. «УІЖ», 2012, № 2; Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII—XX ст. Там само, 2012, № 5.

Літ.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія: «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

ЯТВЯ́ГИ — союз балтських племен, який існував протягом кінця 1 — серед. 2 тис. Ареал Я. на пн. сх. був обмежений р. Німан, на пн. зх. — Мазурськими озерами, на зх. охоплював басейн р. Нарев (прит. Вісли). Південні та східні кордони розселення Я. є предметом дискусії. Вважають, що на межі 1—2 тис. ареал Я. сягав на пд. зх. лівобережжя Зх. Бугу (прит. Нарева, бас. Вісли; у межах сучасної Берестейщини), а на пд. — пд. сх. — вододілу басейнів Зх. Бугу та Прип'яті (прит. Дніпра).

Дискусійною є і мовна належність Я. Більшість науковців дотримуються думки, що ятвязька мова є західнобалтійською, однак висувалися гіпотези щодо її східнобалт. належності, а також щодо проміжного положення між західно- та східнобалтійськими мовами. Бідність і певна суперечливість джерел не дають змоги достеменно охарактеризувати навіть структуру племінного союзу Я. Зокрема дискутується питання: чи існувало окреме плем'я Я., якому підпорядковувалися ін. племена (дойнови, судови, полексани, злинці), або ж «ятвяги» є узагальнюючим терміном, котрим позначався саме союз згаданих племен. Проблемним питанням є також визначення археол. еквівалента Я. Переважна більшість дослідників убачають такий еквівалент у курганних могильниках з кам'яними або земляно-кам'яними насипами, розташованих у реконструйованому ареалі розселення Я. Наприкінці 1 тис. такі насипи містять поховання за обрядом кремації. Протягом 11—13 ст. на зміну кремаціям поступово приходять інгумації, розміри насипів зменшуються, а їхня конструкція спрощується. Поселенські пам'ятки, пов'язані із зазначеними курганними старожитностями, діагностуються погано і практично не досліджувалися.

Найраніші згадки про Я. у писемних джерелах містить «*Повість временних літ*». Зокрема, серед послів київ. кн. *Ігоря* до *Візантії* (стаття за 945) зазначений «ятвяг Гунарев». Від кінця 10 ст. Я. стали об'єктом агресії київ. князів. Під 983 зазначений переможний похід київ. кн. *Володимира Святославича* проти Я.; під 1038 — подібний похід київ. кн. *Ярослава Мудрого*. Гол. мотивом цих акцій, слід думати, була необхідність захистити від набігів Я. зх. регіони *Київської Русі*. Саме з розселенням полонених Ярославом Мудрим Я. пов'язують кілька курганних могильників 1-ї пол. — серед. 11 ст., розташов. в околицях *Новограда-Волинського* (насипи цих курганів мають кам'яні елементи, що нетипово для слов'ян. поховальних пам'яток).

Наступна згадка про Я. трапляється аж під 1112, коли волин. кн. Ярослав Святополчич здійснив проти них успішний похід. Надалі Я. фігурують у рус. наративних джерелах (*Галицько-Волинському літописі*) саме як супротивники галицьких і волин. князів. 1196 волин. кн. *Роман Мстиславич* у відповідь на набіги Я. здійснив проти них успішний зимовий похід. Однак уже в 2-й пол. 1200-х рр. Я. в союзі з литвою спустошили Червенську землю. Конфлікти з Я. були одним із напрямів воєнної активності князів Данила Романовича (*Данила Галицького*) і *Василька Романовича*. На початку їхнього правління позиція князів була радше захисною і зводилася до відносно успішної відсічі набігам Я. на *Волинь*. Однак поступове підсилення тиску Я. на кордони князівства змусило змінювати стратегію. Протягом 2-ї пол. 1240-х — серед. 1250-х рр. Данило Галицький за підтримки мазовецького і краківського князів здійснив кілька переможних походів углиб території Я. та примусив їх до сплати *данини*. Останні конфлікти між галицько-волин. князями та Я. згадуються вже за галицького кн. *Льва Даниловича*.

Протягом 2-ї пол. 13 — поч. 15 ст. Я. постійно фігурують як супротивники польс. та литов. володарів, а також *Тевтонського ордену*. Події цього часу, насамперед інституалізація *Великого князівства Литовського*, до складу котрого ввійшла більша частина земель Я., визначили істор. долю цих племен: вони були доволі швидко асимільовані сусідами. Щоправда, як певний етнічний релікт Я. згадуються у джерелах до 17 ст. включно.

Літ.: *Отрембский Я.С.* Язык ятвягов. «Вопросы славянского языкознания» (М.), 1961, вып. 5; Финно-угры и балты в эпоху средневековья: Серия «Археология СССР», т. 17. М., 1987; *Зверуго Я.Г.* Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. Минск, 1989; *Квятковская А.В.* Ятвяжские могильники Беларуси (конец XI—XVII вв). Вильнюс, 1998; *Кибинь А.С.* Ятвяги в X—XI вв.: «балтское племя» или «береговое братство»? «Studia Slavika et Balcanica Petropolitana», 2008, № 2 (4).

Є.В. Синиця.

Я́ХІЯ Олександр (1580-ті рр. — п. 1648) — політ. авантюрист, який удавав із себе сина султана Мегмеда III і, претендуючи на престол *Османської імперії*, титулувався *султаном*. Походження матері виводив з імператорської династії Комнінів, що правила свого часу у *Візантії*. Розповідав про своє таємне хрещення за правосл. обрядом. Щоб здобути султанський престол, прагнув заручитися підтримкою деяких європ. володарів, а також запороз. козаків (див. *Козацтво українське*). Восени 1624 прибув до *Києва* і за посередництва київ. правосл. митрополита *І.Борецького* налагодив контакти із запорожцями, переконав їх підтрима-

ти свої династичні плани. Козаки спільно з Я. вдалися до певних практичних кроків, спрямованих на створення широкої антиосман. коаліції. Вони звернулися з відповідною пропозицією до крим. *калги* Шагін-Герея, однак безуспішно. Так само невдачею завершилися їхні спроби залучити до цієї коаліції рос. царя *Михайла Федоровича* (на поч. 1625 до *Москви* відбули 13 послів *Війська Запорозького* із листом гетьмана К.*Андрієвича*, а також 2 посланці Я. з його грамотою). Водночас у межах підтримки Я. 1625 козаки помітно активізували морські походи проти Османської імперії. Я. перебував на Запорожжі до червня 1625, потім козаки відправили його до *Черкас*. Згодом цей претендент на турец. престол на деякий час опинився на території Моск. д-ви й через Архангельськ (нині місто в РФ) виїхав за кордон, де не полишав спроб реалізувати свої політ. плани.

Літ.: *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. М., 1877; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Його ж.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

П.М. Сас.

ЯХНÉНКИ — родина підприємців, засновників цукрових з-дів на Київщині та великої торг. фірми. Походили із кріпаків м-ка *Сміла*. Глава родини **Михайло** Я., розбагатівши торгівлею, виготовленням кожухів та чобіт, викупив із кріпосної залежності у графа О.Самойлова синів **Степана** (р. н. і р. с. невід.), **Кіндрата** (див. К.*Яхненко*; 21 вересня 1783, за ін. даними, 1790 — 1868), **Терентія** (9 квітня 1796 — 1866), дочок **Анастасію** та **Євдокію** і дружину Єфросинію Антонівну. Володіючи незначним початковим капіталом у 600 *рублів*, Я. заповзятливо торгували, скуповуючи худобу, пшеницю, будували та орендували млини в м-ку Сміла та м. *Умань*. Із 1832 родина Я. перебувала у другій, а 1842 перемістилася до першої *купецької гільдії* по м. *Одеса*, куди переселилася ще 1812. На поч. 1840-х рр. Я. долучилися своїми капіталами до прибуткової цукрової галузі, заснувавши разом із Ф.*Симиренком* фірму «Брати Яхненки та Симиренко», що стала на середину століття відомою не лише в Рос. імперії, а й у Європі. В історію вітчизн. підприємництва вони ввійшли разом із *Симиренками* як засновники першого цукрорафінадного з-ду в Ташлику (нині село Смілянського р-ну Черкас. обл.; 1843) та наступних двох цукроварень — городищенської (1848) та яснополянської. На місці невеличкої ремонтної майстерні підприємці збудували за останнім словом техніки перший у Рос. імперії потужний машинобудівний з-д європ. зразка, де виготовлялися парові двигуни та обладнання для цукроварень і борошномелень, і в той же час — два річкових пароплави «Українець» і «Ярослав». Для продажу цукру ними було створено низку складів у найбільших містах Рос. імперії та мережу крамниць. Керівником фірми був Кіндрат Михайлович — людина виняткового розуму, підприємницького хисту, надзвичайної працьовитості. Про нього із захопленням говорив Т.*Шевченко*, який 1859 завітав до братів Яхненків і Симиренків. Добру славу родина Я. здобула, займаючись доброчинною діяльністю та перебуваючи на громад. посадах. Волею і коштом власників фірми в м-ку *Городище* виникло ціле робітн. с-ще з *недільною школою*, газовим освітленням, яке тільки почало з'являтися, крамницями, школою для дітей, лікарнею, театром і церквою. Син Степана **Семен** на поч. 1860-х рр. був міським головою Одеси, під його кер-вом розроблено проект міськ. всестанового самоуправління, затверджений у квітні 1863. Деякі його положення ввійшли в новий проект *міської реформи 1870*. Фірма, що своїм розквітом завдячувала енергії і вмінню засновників, які пішли з життя один за одним у 1860-ті рр., в умовах зростаючої конкуренції та фінансової кризи, що саме розгорілася в цей час, стала занепадати. Нове покоління спадкоємців виявилося нездатним подолати кризу і врятувати мільйонну справу. Вся справа, вартість якої оцінювалася в 5,2 млн рублів, була передана в управління адміністрації, фірма продовжувала агонізувати понад чверть століття. Остаточно припинила свою діяльність наприкінці 1880-х рр.

Літ.: Одесса: 1794—1894: к 100-летию. Одесса, 1895; *Клебановский П.* Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко. «Киевская старина», 1896, № 1—3; *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості, т. 1—2. К., 1928—30; *Раковський Л.Є.* Цукрова промисловість України в 60—90-ті рр. XIX ст. К., 1995; *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999.

Т.І. Лазанська.

ЯХНÉНКО Кіндрат Михайлович (21.09.1783, за ін. даними, 1790 — 25.02.1868) — промисловець-цукрозаводчик, меценат, доброчинець. Походив із заможних селян-кріпаків козац. роду м-ка *Сміла*. Свого часу батько Михайло Яхненко викупив з *кріпацтва* свою родину (див. *Яхненки*).

Я. успішно займався оптовою торгівлею борошном, збіжжям, шкірами, а в 1820—30-х рр. разом із Ф.*Симиренком* орендував млини у Смілі та *Умані*. Поступово Яхненки і Ф.Симиренко відкрили 6 магазинів в *Одесі*, мали склади в *Миколаєві* та *Севастополі*.

Був одним із засновників фірми «Брати Яхненки та Симиренко», що на поч. 1820-х рр. фактично монополізувала в Рос. імперії торгівлю великими партіями худоби, забезпечувала м'ясом всі пром. центри імперії. Через Одес. порт худобу вивозили навіть у Європу.

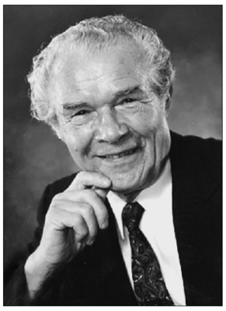
1842 Я. (спільно з ін. засновниками фірми) за імператорським указом присвоєно звання купця 1-ї гільдії м. Одеса, 1851 — звання почесного громадянина Одеси «за капіталом».

Торг. домом «Брати Яхненки та Симиренко» побудовано кілька великих цукрових з-дів на Київщині та 2 з-ди під *Городищем*, поблизу Платанового хутора: Городищенські цукрово-рафінадний та машинобудівний з-ди. Завдяки діяльності Я. та ін. вітчизн. цукрозаводчиків в Україні з'явилася нова галузь с.-г. вир-ва — бурякосіяння.

На оснащеному новітнім обладнанням машинобудівному з-ді виробляли парові двигуни та устаткування для цукрової пром-сті, а також перші в Рос.

А.П. Яценюк.

П.Д. Яцик.

імперії цільнометалеві кораблі, було споруджено 2 пароплави для транспортування продукції і таким чином започатковано пароплавство на Дніпрі.

Протягом життя Я. та ін. члени його родини займалися доброчинністю. Під час голодних 1830-х рр. торг. дім протягом кількох місяців годував бл. 10 тис. нужденних. Голодуючі з різних куточків України приходили на «Яхнову дамбу», де знаходився млин, і тут їм роздавали борошно та ін. продукти харчування.

У зв'язку з кризою цукрової пром-сті та нестачею кредитів у пореформений період фірма «Брати Яхненки та Симиренко» занепала, а у 1880-х рр. припинила своє існування.

Діяльність з-ду розвивали три покоління Яхненків та *Симиренків*. Керівники фірми надавали значну допомогу в розвитку укр. нац. к-ри, виступали за навчання дітей рідною мовою, фінансували видання літератури та підручників укр. мовою. Активно підтримували багатьох діячів укр. к-ри, зокрема композитора М.В.*Лисенка*, письменника М.*Коцюбинського*, історика М.*Грушевського*. На з-ді фірми 1870—73 жив і працював автор слів майбутнього держ. гімну України *«Ще не вмерла України і слава, і воля»* П.*Чубинський*. Тут він підготував до друку 7 томів «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», у передмові зазначив, що місце написання: «Городищенський цукровий завод».

Літ.: *Клебановский П.* Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко. «Киевская старина», 1896, т. 52; *Плаксин С.* Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце XIX столетия и история развития фирм с приложением адресных сведений. Одесса, 1901; *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-українськової цукрово-бурякової промисловості, т. 1, вип. 1—2. К., 1928; *Бутыч И., Теличко В.* Фирма Яхненко-Симиренко: основатели и потомки. «Капитал», 1995, № 3; Історія підприємництва в Україні 1861—1971 рр. Донецьк, 2007.

О.М. Кудласевич.

Я́Х'Я АНТІОХІ́ЙСЬКИЙ, Ях'я ібн Саїд ібн Ях'я ал-Антакі (р. н. невід. — п., імовірно, бл. 1066) — лікар, історик та богослов 11 ст., араб-християнин. 1014/15 переселився з Єгипту до м. Антіохія (нині м. Антак'я, Сирія), яке перебувало тоді під владою *Візантії*.

Я.А. уклав продовження «Всесвітньої історії», написаної александрійським патріархом Євтихієм (п. 940). Твір Я.А. присвячений подіям 938—1034 і містить цінні відомості з історії християн. церкви, араб. д-в, Візант. імперії та її сусідів, зокрема Болгарії (див. *Болгари дунайські*) і *Київської Русі*. Твір Я.А. є одним із гол. джерел, які оповідають про *хрещення Русі 987—989* та пов'язані з ним попередні події (повстання Варди Скліра і Варди Фоки, договір візан. імп. *Василія II* з київ. кн. *Володимиром Святославичем* про рус. військ. допомогу в обмін на шлюб князя з царівною *Анною*).

Літ.: *Розен В.Р.* Император Василий Болгаробойца: извлечения из летописи Яхъи Антиохийского. СПб., 1883; *Poppe A.* The rise of Christian Russia. London, 1982; Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford, 1991.

М.Ф. Котляр.

ЯЦЕНЮ́К Арсеній Петрович (н. 22.05.1974) — держ. і політ. діяч. Канд. екон. н. (2004). Н. в м. *Чернівці* в сім'ї педагогів. Закінчив Чернів. ун-т за спеціальністю «правознавство» (1996), Чернів. торговельно-екон. ін-т Київ. нац. торговельно-екон. ун-ту за спеціальністю «облік та аудит» (2001).

До початку політ. діяльності працював президентом створеної ним юрид. фірми «ЮРЕК-ЛТД» (Чернівці), що займалася питаннями *приватизації*. Із 1998 працював у *Києві*, в Акціонерному поштово-пенсійному банку «Аваль» — консультантом кредитного департаменту, радником голови правління, згодом, протягом місяця, — заст. голови правління.

У вересні 2001 — січні 2003 — міністр економіки АР Крим (в урядах В.Горбатого та С.Куніцина), із січня 2003 по лютий 2005 — 1-й заст. голови НБУ (за головування С.Тігіпка), у липні—грудні 2004 — в. о. голови НБУ. В березні—вересні 2005 — 1-й заст. голови Одес. обласної держ. адміністрації, із вересня 2005 по серпень 2006 — міністр економіки України в уряді Ю.*Єханурова*. Внаслідок утворення в парламенті «антикризової коаліції» та формування нового уряду залишив посаду. Із вересня 2006 по березень 2007 — 1-й заст. голови Секретаріату Президента України — Представник Президента України у ВР України. Паралельно, відповідно до указів Президента України В.*Ющенка*, — член Ради НБУ та наглядових рад ВАТ «Ощадбанк» і АТ «Укрексімбанк». 21 березня 2007 р. 426 голосами з 450 можливих призначений міністром закордонних справ (одним із наймолодших у світі), у вересні 2007 обраний до Верховної Ради України за списком блоку «Наша Україна — Народна самооборона». 4 грудня 2007, внаслідок формування в парламенті коаліції «Блоку Юлії Тимошенко» та «Нашої України — Народної самооборони», обраний Головою ВР України. У вересні 2008 подав у відставку у зв'язку з тим, що правляча коаліція фактично припинила існування. 12 листопада 2008 знятий з посади голови парламенту голосами опозиційних щодо президента В.Ющенка депутатів. У грудні 2008 створив громад. орг-цію «Фронт змін», що невдовзі трансформувалася в політ. партію центристського спрямування «Фронт змін». Під час президентських виборів 2010 — кандидат у Президенти України, здобув 6,96 % голосів виборців (4-те місце серед усіх кандидатів). 2012, після прийняття рішення щодо спільної участі у парламентських виборах партії «Фронт змін» і Всеукр. об'єднання «Батьківщина», обраний головою Ради Об'єднаної опозиції «Батьківщина». Разом із рядом однопартійців вийшов із партії «Фронт змін» та як безпартійний взяв участь у виборах до ВР України за списком Всеукр. об'єднання «Батьківщина» (№ 2 у списку). За результатами виборів 28 жовтня 2012 представники політ. сили Я. отримали 101 місце в парламенті. 11 грудня 2012 Я. був обраний головою фракції Всеукр. об'єднання «Батьківщина» у ВР України 7-го скликання.

Офіц. Інтернет-портал політ. партії «Фронт змін»: http://frontzmin.ua.

Тв.: Банківська таємниця часів Помаранчевої революції. К., 2008.

Ю.І. Шаповал.

Я́ЦИК Петро Дмитрович (07.07. 1921—08.11.2001) — українсько-канад. меценат, культ. і громад. діяч. Н. в с. Синевидсько-Вижнє

(нині смт *Верхнє Синьовидне*) в сім'ї Дмитра Яцика і Марії, уродженої Меленчук, був старшим сином серед 9-х дітей. Навч. на с.-г. курсах, працював механіком на тепловозі, згодом був організатором молочарського вир-ва. Під час гітлерівської окупації брав участь в укр. русі Опору, пізніше емігрував, навч. у вищих школах Регенсбурга та Мюнхена (обидва міста в Німеччині). 1949 переїхав з родиною до Канади, де досягнув значних успіхів як підприємець. Став власником компанії «Промбанк Інвестмент», очолював ін. компанії з буд-ва та продажу пром. і нерухомого майна. Від 1960-х рр. розпочав низку меценатських акцій на підтримку укр. науки й освіти, зокрема істор. науки. Спонсор *«Енциклопедії українознавства»*. Відіграв важливу роль у становленні вічного фонду для 3-х кафедр українознавства Гарвардського ун-ту (США), створив фонд ім. П.Яцика в цьому ун-ті, сприяв розбудові кафедри українознавства в Торонтському ун-ті. 1967 став співзасновником патронату НТШ в м. Марсель (Франція). 1986 створив Освітню фундацію Петра Яцика, котра фінансувала низку академічних програм у провідних ун-тах світу (Колумбійський (США), Лондонський (Велика Британія), Торонтський і Ун-т Альберти; обидва в Канаді), призначала стипендії сучасним укр. історикам. Окрім того, у 1990-ті рр. фундація уклала угоди з *Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, Запоріз. ун-том та ін. освіт. й академічними інституціями. Активно сприяв програмі публікації істор. праць і джерел в Україні. За фінансової підтримки Я. реалізовано низку важливих академічних проектів, зокрема, в *Канадському інституті українських студій* при Ун-ті Альберти в м. Едмонтон (пров. Альберта, Канада) розпочався переклад англ. мовою та видання з ґрунтовними наук. коментарями класичної студії М.*Грушевського* «Історія України-Руси» (див. *Центр досліджень історії України імені Петра Яцика*). Від 1991 Я. регулярно відвідував Україну, надавав матеріальну й моральну підтримку багатьом наук., освіт. та культурно-громад. проектам. 1995 заснував і став першим президентом *Ліги українських меценатів* у *Києві*. За ініціативи Я. проводилися конкурси на кращий підручник з історії України й фінансувалося їхнє видання. 2000 Я. ініціював важливий освіт. і культурно-громад. проект «вивчаймо та плекаймо українську мову». Доброчинна і громад. діяльність Я. здобула міжнар. визнання. 1995 Ун-т Альберти удостоїв Я. почесним званням д-ра права. 1996 він був обраний до Нац. дорадчої ради Ін-ту Гаррімана при Колумбійському ун-ті та нагороджений Президентом України Л.*Кучмою* спец. грамотою за сприяння розвиткові укр. науки, освіти і к-ри.

П. у м. Торонто (пров. Онтаріо, Канада).

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Канадський інститут українських студій: річний огляд. Едмонтон, 1999; Пам'яті Петра Яцика. «Свобода» (Джерсі Сіті), 2001, № 46, 16 листопада; Меценат, який не відмовився бути українцем: Петро Яцик у спогадах сучасників: Статті, відгуки та інтерв'ю видатного благодійника й громадського діяча. К., 2002; *Слобошпицький М.Ф.* Українець, який відмовився бути бідним (Петро Яцик). К., 2004.

Ю.А. Мицик.

ЯЦКІ́В Ярослав Степанович (н. 25.10.1940) — учений у галузі астрономії, косміч. геодинаміки та косміч. досліджень. Д-р фізико-мат. н. (1976). Дійсний член АН УРСР (1985; із 1991 — АН України, із 1994 — *Національна академія наук України*), член Президії НАН України (із 1998). Іноз. член Польс. АН, академік Міжнар. академії астронавтики. Засл. діяч н. і т. УРСР (1988). Н. в с. Данильче (нині село Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Львів. політех. ін-т (1960). 1960—62 працював астрономом-спостерігачем у Полтав. гравіметричній обсерваторії АН УРСР. Після закінчення аспірантури (1965) Гол. астрономічної обсерваторії АН УРСР працював у цій обсерваторії (із 1975 — її директор). Наук. праці присвячені вивченню особливостей обертання Землі, косміч. геодинаміці та фундаментальній астрометрії. У галузі обертання Землі вчений виконав великий цикл досліджень з вивчення так званих вільного та вимушеного рухів полюсів Землі, вперше визначив новий тип вільної добової нутації Землі. Був ініціатором і активним виконавцем наук. роботи з визначення координат полюсів Землі із 1890 до 1969 р. за даними астрономічних спостережень. Цей ряд координат полюса, відомий серед науковців світу як «київський ряд», набув широкого застосування в геодезії, геофізиці, геодинаміці. Завдяки його ініціативам як голови секції «Астрометрія» Астрономічної ради СРСР у 1970-х рр. на теренах *СРСР*, а також в Україні, почали розвиватися і впроваджуватися у практику нові тех. засоби спостереження, які визначають параметри обертання Землі (лазерна локація штучних супутників, радіоінтерферометрія з наддовгою базою, радіотех. спостереження навігаційних супутників — GPS- спостереження). Запропонував нові підходи до побудови глобальної земної та небесної систем координат. За його кер-вом та безпосередньою участю створено високоточні каталоги фундаментальних слабих зір та джерел косміч. радіовипромінювання. Брав активну участь у підготовці та виконанні косміч. програм «Вега», «СоПроГ», «Фобос», «Марс», а також в організації косміч. досліджень АН УРСР (1986—92). Координатор наук. косміч. досліджень України. Віце-президент Міжнар. астрономічної спілки (1982—86), президент Комісії 19 Міжнар. астрономічної спілки «Обертання Землі» (1982—86), співголова секції Міжнар. геодезичної асоціації, голова дирекції Міжнар. служби обертання Землі (1992—95), голова Держ. комісії єдиного часу і еталонних частот, член Ради з питань науково-тех. політики при Президентові України (1996), голова науково-видавничої ради НАН України, 1-й заст. міністра освіти і науки України (2000—01). За його сприяння започатковано й успішно завершено буд-во Високогірної спостережної бази Гол. астрономічної обсерваторії АН УРСР на піку Терскол (Кавказ). Нині ця найвища в Європі астрофізична обсерваторія, яка оснащена двометровим телеско-

Я.С. Яцків.

пом, входить до складу Міжнар. центру астрономічних і медико-екологічних досліджень. Ініціатор створення (1991) і незмінний президент Укр. астрономічної асоціації. Під його кер-вом в Україні створена мережа станцій астро-геодинамічних спостережень, яка є частиною світ. мережі. У Гол. астрономічній обсерваторії НАН України з 1990-х рр. діють міжнар. центри з опрацювання цих спостережень, отриманих новими тех. засобами. Гол. астрономічна обсерваторія АН УРСР / НАН України під його кер-вом здобула широке міжнар. визнання, стала однією з найбільших в Європі.

Автор низки монографій, численних науково-популярних праць. Засновник і гол. редактор час. «Кинематика и физика небесных тел» (із 1985), заст. гол. редактора час. «Космічна наука і технологія» (із 1995), заст. гол. редактора час. «Наука та інновації» (із 2005), засновник і гол. редактор науково-популярного час. «Світогляд» (із 2006). Активний громад. діяч, директор-організатор Ін-ту енциклопедичних досліджень НАН України (2005), співголова робочої групи з розроблення Концепції розвитку наук. сфери (2005), голова Експертної ради НАН України з питань науково-тех. експертизи інноваційних проектів технологічних парків (із 2006), представник України в адм. раді Укр. науково-тех. центру, голова піклувальної ради Стипендійної програми Фонду Віктора Пінчука «Завтра.UA». Член Конгресу укр. інтелігенції, *Української всесвітньої координаційної ради*, член Ради конкурентоспроможності України, президент *Міжнародної асоціації україністів* (із 2005).

Широкого визнання набула діяльність Я. як голови Укр. міжнар. к-ту з питань науки і к-ри при НАН України (із 1990), яка сприяє зміцненню міжнар. зв'язків учених України з колегами з ін. країн. Популярними стали засідання дискусійного клубу «Елітарна світлиця» під головуванням ученого, які з 1996 щомісячно проводить к-т у Будинку вчителя (*Київ*).

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1983), Держ. премії СРСР у галузі н. і т. (1986), Держ. премії України в галузі н. і т. (2003), респ. премії ім. М.Островського, премій ім. О.Гірника Фундації доктора Дем'янів (2005), ім. Є.Федорова НАН України, «За мир і свободу України».

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го і 2-го ст., рос. орденом «Дружба», пам'ятною медаллю ім. В.Струве.

За кер-во програмою наземних спостережень комети Галлея має почесну відзнаку Нац. управління з аеронавтики і дослідження косміч. простору (США), за дослідження зміни орієнтації земної осі в тілі Землі та просторі відзначений престижною міжнар. премією Євросоюзу ім. Рене Декарта (2003; єдиний в Україні лауреат цієї премії).

Одна з малих планет за номером 2728 має назву «Яцків».

Літ.: Національна академія наук України: персональний склад: 1918—2003. К., 2003; *Кушнір Л.* Життя сьогодні випереджає найсміливішу фантастику. «Україна Молода», 2010, № 199, 26 жовтня.

В.І. Онопрієнко.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТ — акціонерне товариство
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

Бібліогр. — бібліографія (у бібліографії)
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брит. — британський
бронз. — бронзовий
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
год — година, години (з числом)
гол. — головний
голл. — голландський
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня, гривні
громад. — громадський

громадян. — громадянський
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
дол. — долар
донец. — донецький
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
єп. — єпископ (з іменем чи посадою)
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
закарпат. — закарпатський
замполіт — заступник командира з політичної частини (рос. — заместитель командира по политической части)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС УРСР — «Історія міст і сіл Української РСР» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
КБ — конструкторське бюро
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
км — кілометр
км^2 — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
комуніст. — комуністичний
константиноп. — константинопольський
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді

КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література (у бібліографії), літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
луган. — луганський
львів. — львівський

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ— Міжнародне агентство з атомної енергії
мал. — малюнок
мат. — математичний
машинобуд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком— міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. центр — обласний центр
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об’єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
оо. — отці
ООН — Організація Об’єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград (у бібліографії)
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище (на початку статті про персоналію)
пров. — провінція
пром. — промисловий
пром-сть— промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профспілка — професійна спілка

псевд. — псевдонім
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — річка (з назвою)
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна військова рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки (з числами)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
с.-г. — сільськогосподарський
СД — Служба безпеки Німеччини
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов’ян. — слов’янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
та ін. — та інші, та інше
танк. — танковий
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
УЇЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія

УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
хв — хвилина, хвилини (з числом)
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина (у бібліографії)
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ЮНЕСКО — Комісія Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об’єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УЇЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Інтернет-ресурси: Web: адреса веб-сайта і веб-сторінки.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

За кількістю жителів:
- більше 1000000
- 500000 – 1000000
- 100000 – 500000
- 50000 – 100000
- 10000 – 50000
- менше 10000

За адміністративним значенням:
- КИЇВ столиця України
- ЛУГАНСЬК центри областей, столиця АР Крим
- БРОВАРИ центри районів
- ЛЮБИМІВКА Віддалені частини міст

За типом поселення:
- СЕВАСТОПОЛЬ міста зі спеціальним статусом
- МУКАЧЕВЕ міста республіканського (АР Крим) та обласного значення
- БОЯРКА інші міста
- Форос селища міського типу
- Сулимівка сільські поселення

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- АР Крим, областей, міст зі спеціальним статусом
- районів, міст республіканського (АР Крим) та обласного значення

ІСТОРИЧНІ КАРТИ ТА КАРТИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

- ЧИГИРИН Столиці держав, резиденції правителів
- ЛЬВІВ, Прилуки Центри адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Німфей Інші населені пункти

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Невизначені або гіпотетичні ділянки кордонів

НАЗВИ

- РІЧ ПОСПОЛИТА держав
- Волинська губернія адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- ПОДІЛЛЯ історичних регіонів, земель
- *СКІФИ* народів і племен

ПЛАНИ МІСТ

- Осередки влади
- Християнські храми
- Монастирі
- Синагоги, кенаси
- Мечеті
- Дзвіниці
- Музеї
- Театри
- Готелі
- Маяки
- Інші будівлі
- Пам'ятники
- Кургани
- Печери
- Млини
- Ринки
- Сходи
- Мости
- Греблі

Укріплення з баштами і брамами:
- муровані
- дерев'яні
- земляні

- Стадіони

Забудова:
- щільна
- розріджена
- Ліси, парки

- Сади
- Виноградники

Кладовища:
- християнські
- інші

- Будівлі, виражені у масштабі
- у т.ч. діючі храми
- Станції метрополітену
- Пристані

КАРТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

- Територія поширення культури
- Пеньківка Археологічні пам'ятки

ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ КАРТИ

Бойові порядки та дії:
- піхоти
- кінноти

- Артилерійські позиції
- Райони зосередження військ
- Пункти управління військами
- Переміщення військ
- Табори
- Польові укріплення

Колір кожного умовного знака на воєнно-історичних картах відповідає кольору, що його надано одній зі сторін конфлікту.
Воєначальники однієї зі сторін підписані прямим шрифтом, іншої – *курсивом*

- Унівський Монастирі
- Гард Урочища
- Ужоцький Гірські перевали
- Укріплення
- Залізниці, станції
- Автомобільні та гужові шляхи
- Умовні горизонталі; скелі та урвища
- Болота
- Піски

Місця і роки битв:
- 1223 на суходолі
- 1570 на воді

ПРИМІТКИ
1. Назви адміністративно-територіальних одиниць і феодальних володінь, що походять від назв їхніх центрів, не підписано.
2. У квадратні дужки взято умовні/сучасні назви об'єктів, не відомих з писемних джерел.

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АБЛІЦОВ В.Г.
АВРАМЕНКО А.М.
АЛЕКСАНДРОВИЧ В.С.
АЛЄКСЄЄНКО А.О.
АНДРОЩУК О.В.
АРІСТОВ В.Ю.
АРХИПОВА С.І.

БАЖАН О.Г.
БАКІРОВ В.С.
БАРАН В.Д.
БАРАНОВСЬКА Н.П.
БАРТКО О.А.
БАЧИНСЬКА О.А.
БЕЗДРАБКО В.В.
БЕРЕЗАНСЬКА С.С.
БЕРКОВСЬКИЙ В.Г.
БИКОВА Т.Б.
БІЛИЙ Д.Д.
БИСТРИЦЬКИЙ М.Є.
БІЛОКІНЬ С.І.
БІЛОУС Н.О.
БІЛОЦЕРКІВСЬКА А.С.
БЛАЖЕВИЧ Н.В.
БОБРОВСЬКИЙ Т.А.
БОВГИРЯ А.М.
БОЙКО В.М.
БОЙКО О.Д.
БОЛТРИК Ю.В.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БОРЯК Г.В.
БОТУШАНСЬКИЙ В.Ф.
БРЕГА Г.С.
БРЕХУНЕНКО В.А.
БРИЖИЦЬКА С.А.
БРІЦИНА О.Ю.
БУЗАЛО В.Й.
БУЙСЬКИХ А.В.
БУЙСЬКИХ С.Б.
БУЛГАКОВА О.В.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУТИЧ І.Л.
БУЧАСТА С.І.

ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВАСІЛЬЄВ С.А.
ВАСИЛЬЄВА Н.Ф.
ВЕРБА І.В.
ВЕРГУНОВ В.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДЕЙКО М.Ю.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВІЛЬШАНСЬКА О.Л.
ВІШКА О.
ВОДОТИКА С.Г.
ВОДОТИКА Т.С.
ВОЙТОВИЧ Л.В.
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРТМАН Д.Я.
ВУЙЦИК ЗБІГНЄВ
В'ЯТРОВИЧ В.М.

ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКА А.А.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАЛЬЧЕНКО С.А.
ГАНЖА О.І.
ГАНКЕВИЧ В.Ю.
ГАСКЕВИЧ Д.Л.
ГЕНЕГА Р.Я.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЕРЕГОВА С.В.
ГЕРЦЕН О.Г.
ГЛИЗЬ І.І.
ГЛОМОЗДА К.Ю.
ГОЛОВКО В.В.
ГОРИНЬ В.І.
ГОРІН Н.О.
ГОРКІНА Л.П.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГРЄБЦОВА І.С.
ГРИГОР'ЄВА Т.Ф.
ГРИМИЧ М.В.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРИЦЕНКО А.П.
ГРИЦЮК В.М.
ГРОМЕНКО С.В.
ГРУША С.Ф.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.
ГУЦАЛ П.З.

ҐЕДЗЬ Т.М.

ДАНИЛЮК Д.Д.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДАРАГАН М.М.
ДЕМ'ЯНЕНКО Н.М.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕРЕВ'ЯНИЙ І.Я.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.
ДМИТРУК В.І.
ДОНІК О.М.
ДОРОШКО М.С.
ДРУГАК В.М.
ДУБИК М.Г.
ДУДНІК О.Я.

ЄМЕЛЬЯНОВА Т.О.
ЄСЮНІН С.М.

ЖАРКИХ М.І.
ЖУЛИНСЬКИЙ М.Г.

ЗАБІЯКА І.М.
ЗАБОЛОТНА Т.В.
ЗАДЕРЕЙЧУК А.А.
ЗАДУНАЙСЬКИЙ В.В.
ЗАЛІЗНЯК Л.Л.
ЗАТИЛЮК Я.В.
ЗАЯЦЬ А.Є.
ЗЕМА В.Є.
ЗІНЕВИЧ Н.О.
ЗІНЧЕНКО А.Л.
ЗУБАР В.М.

ІВАКІН Г.Ю.
ІВАНЕНКО О.А.
ІВАНЕЦЬ А.В.
ІВАСЮК О.Я.
ІГНАТЕНКО І.М.
ІЛЬЄНКО О.О.
ІЛЬЮШИН І.І.
ІСАЄВИЧ Я.Д.

ЙОЛОН П.Ф.

КАПРАЛЬ М.М.
КАРАВАЙКО Д.В.
КАРСИМ І.А.
КАСЬЯНОВ Г.В.
КЕНТІЙ А.В.
КИЗИЛОВ М.Б.

КИРІЄНКО О.Ю.
КИРЧІВ Р.Ф.
КИРЮШКО М.І.
КИСЛИЙ О.Є.
КІЗЧЕНКО В.І.
КІСІЛЬ І.М.
КОБАЛІЯ Д.Р.
КОБАЛЬ Й.В.
КОВАЛЕВСЬКА О.О.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЬ М.В.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОВПАНЕНКО Г.Т.
КОКІН С.А.
КОМАР В.Л.
КОМАР О.В.
КОМАРЕНКО Т.О.
КОНДРАТЕНКО Л.В.
КОНОНЕНКО В.П.
КОРНІЄВСЬКА О.В.
КОРНІЙ Л.П.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КРАВЧЕНКО В.В.
КРАПІВІНА В.В.
КРЕСІН О.В.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИВОНОС Р.А.
КРИЖАНОВСЬКИЙ О.П.
КРОТ В.О.
КРОТОВА О.О.
КРУПИНА В.О.
КСЕНОФОНТОВ ІОН
КУДЛАЙ О.Б.
КУДЛАСЕВИЧ О.М.
КУЗИК В.В.
КУЗИК Т.Л.
КУЗЬМІНА І.В.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛАКОВСЬКИЙ П.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУПЧИНСЬКИЙ О.А.
КУРАЄВ О.О.
КУШТАН Д.П.

ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛЕВЧЕНКО А.В.
ЛЕП’ЯВКО С.А.
ЛИМАН І.І.
ЛИПА К.А.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИСЕНКО С.Д.
ЛУКІН ТИМУР
ЛУНІН С.І.
ЛУЦЬКИЙ О.І.
ЛУЧИК В.В.
ЛЮБАЩЕНКО В.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.
ЛЯКІНА Р.М.

МАГОМЕДОВ Б.В.
МАКАР Ю.І.
МАКОВСЬКА Н.В.
МАЛЮТА О.В.
МАРАЄВ В.Р.
МАРКІТАН Л.П.
МАРКОВА О.Є.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРУСИК Т.В.
МАСЕНКО Л.Т.
МАСЛІЙЧУК В.Л.
МАТЯХ В.М.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МАШКІН О.М.
МЕЛЬНИК Р.І.
МЕЛЬНИК О.М.
МИЛЬКО В.І.
МИСЬКА Р.Г.
МИХАЙЛИНА Л.П.
МИХАЙЛОВСЬКИЙ В.М.
МИХАЙЛУЦА М.І.
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОВША Т.Г.
МОРОЗОВ А.Г.
МОЦЯ О.П.
МУРАВСЬКИЙ О.І.
МУРЗИН В.Ю.

НАЗАРЕНКО О.В.
НАЗАРОВ В.В.
НАУЛКО В.І.
НАУМЕНКО К.Є.
НЕМИРОВСЬКИЙ О.О.
НЕПОМНЯЩИЙ А.А.
НЕСУХ Л.М.
НІКОЛОВА А.В.
НІКУЛЬЧА І.Я.
НОСЕВИЧ В.Л.

ОВЧАРЕНКО В.П.
ОВЧАРЕНКО П.Д.
ОГУЙ О.Д.
ОКІПНЮК В.Т.
ОЛАШИН М.В.
ОНОПРІЄНКО В.І.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОСТАШКО Т.С.
ОТРОЩЕНКО В.В.

ПАВЛЕНКО Г.І.
ПАВЛЕНКО М.І.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАПАКІН А.Г.
ПАПАКІН Г.В.
ПАСЕЩЕНКО Г.В.
ПАСТУШЕНКО Т.В.
ПАТЕР І.Г.
ПАТЛАНЬ Ю.В.
ПАШУК В.С.
ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В.
ПЕРШИНА Т.С.
ПЕТЕГИРИЧ В.М.
ПЕТРЕНКО В.Г.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПИВОВАРОВ С.В.
ПИЛИПЕНКО О.О.
ПИЛЯВЕЦЬ Р.І.
ПИРІГ Р.Я.
ПІВТОРАК Г.П.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІСКОВА Е.М.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПЛОХІЙ С.М.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОЛІЩУК Ю.М.
ПОПИК В.І.
ПОПОК А.А.
ПОСОХОВА Л.Ю.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИМАЧЕНКО Я.Л.
ПРИХОДНЮК О.М.
ПРОСКУРОВА С.В.
ПУРЯЄВА Н.В.
ПУСТОВАЛОВ С.Ж.
ПУТРО О.І.

РЕЄНТ О.П.
РЕПРИНЦЕВ В.Ф.
РЕШЕТЧЕНКО Д.В.
РИНДЮК Н.В.
РИЧКА В.М.
РИЧКОВ П.А.
РОЖКО М.Ф.
РУБЕЛЬ В.А.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУККАС А.О.
РУСИНА О.В.
РУСЯЄВА А.С.

САМОЙЛЕНКО О.О.
САМОЙЛОВ Ф.О.
САС П.М.
СЕМЕНОВ Є.В.
СЕМИСТЯГА В.Ф.
СЕРЕДА О.В.
СИДОРЕНКО О.Ф.
СИМОНЕНКО О.В.
СИНИЦЯ Є.В.
СІДАК В.С.
СІНКЕВИЧ Н.О.
СКВІРА Н.М.
СКОРИЙ С.А.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПНИК П.І.
СКРИПНЮК О.В.
СМОЛІЙ В.А.
СОБЧУК В.Д.
СОКИРКО О.Г.
СОН Н.О.
СОРОЧАН С.Б.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАРЧЕНКО Н.П.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПОВИК Д.В.
СТЕШЕНКО В.С.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СТРИКУН І.С.
СУББОТІН В.В.

ТАРАНЕЦЬ С.В.
ТАРАСЕНКО І.Ю.
ТАРАСЕНКО О.Ф.
ТАРНАШИНСЬКА Л.Б.
ТАТАРІНЦЕВ С.І.
ТЕЛЬВАК В.В.
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТОДІЙЧУК О.В.
ТОЛОЧКО О.П.
ТОМАЗОВ В.В.
ТОМАЗОВА Н.М.
ТРАВКІНА О.І.

УДОД О.А.
УСЕНКО П.Г.
УСЕНКО І.Б.

ФАСОЛЬНЯК Ю.Ю.
ФЕДОРОВА Л.Д.
ФЕДУНКІВ З.Б.
ФЕЛОНЮК А.В.
ФИЛЬ О.М.
ФІАЛКО О.Є.

ХИЖНЯК З.І.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.
ХРАПУНОВ І.М.

ЧЕРНІКОВ І.Ф.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧИСНІКОВ В.М.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧУХЛІБ Т.В.
ЧХАЇДЗЕ В.М.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАЛЮГІН Г.О.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ В.М.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШВАГУЛЯК М.М.
ШВИДКИЙ В.П.
ШЕВЧЕНКО В.М.
ШЕВЧЕНКО Л.В.
ШЕВЧЕНКО О.А.
ШИП Н.А.
ШКРАБ'ЮК П.В.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩУСЬ О.Й.

ЮР М.В.
ЮРЕНКО О.П.
ЮРЕНКО С.П.
ЮРКЕВИЧ МИРОСЛАВ
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.
ЮЩЕНКО М.В.

ЯКУБОВА Л.Д.
ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯНЕВИЧ О.О.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯСІНОВСЬКИЙ Ю.П.
ЯСЬ О.В.

Організаційне, науково-редакційне
та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України
в Інституті історії України НАН
здійснює редакційна група:

Г.В. Боряк (заст. директора Інституту,
зав. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних
інформаційних ресурсів, член-кореспондент НАН України,
д-р істор. наук, проф.),

В.Ю. Васильєв (старший науковий співробітник, зав. сектору
історико-енциклопедичних досліджень, канд. істор. наук),

Д.Я. Вортман (редактор),

О.І. Ганжа (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.В. Жданович (науковий співробітник,
канд. істор. наук),

Н.Г. Кашеварова (науковий співробітник,
канд. істор. наук),

О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),

Н.І. Лісунова (редактор),

О.І. Муравський (редактор, канд. істор. наук),

Т.М. Омельчук (редактор),

О.С. Рубльов (учений секретар Інституту,
д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (провідний науковий співробітник,
канд. істор. наук).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали з фондів
Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України,
Центрального державного архіву громадських об'єднань України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Національної історичної бібліотеки України,
Державної наукової архівної бібліотеки,
Бібліотеки ім. О. Ольжича,
Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України,
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Національного історичного музею України,
Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків,
Музею історії міста Києва,
Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у м. Києві,
Музею української революції 1917—1921 років,
Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника,
Центру досліджень визвольного руху,
приватних зібрань М.І. Лісового (смт Терни Сумської області)
та Е.С. Харолинської (Кельн, Німеччина).

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова*.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 10
Т—Я

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2013

Координатори робіт: *Д.В. Грузін*, *Т.С. Новікова, В.М. Пономарьов*
Редактори: *Я.В. Богданьок*,
М.М. Ломонос, *Т.С. Новікова*
Укладачі карт: *Д.Я. Вортман*, *Л.І. Криницький*
Картограф *С.О. Гаврилов*
Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш*, *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі*, *Н.А. Дерев'янко*, *О.Є. Челок*
Комп'ютерна графіка *М.О. Коваленко*, *М.З. Кодалашвілі*,
М.А. Панасюк
Комп'ютерний набір *К.С. Смаглюк*, *В.Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

10-й том ЕІУ містить 1109 статей, 890 ілюстрацій, 88 карт

Підписано до друку 29.11.2013. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 82,32. Ум. фарбо-відб. 82,32.
Обл.-вид. арк. 120,0. Тираж 5000 прим. Зам. 13—571

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4063 від 11.05.2012 р.
09117 Біла Церква 117, вул. Леся Курбаса, 4

Е64 **Енциклопедія** історії України: У 10 т. / Редкол.:
В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2013. —
ISBN 966-00-0632-2

Т. 10 : Т—Я. — 2013. — 784 с. : іл. —
ISBN 978-966-00-1359-9 (т. 10)

ББК 63.3(4УКР)я2